

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

Gazdasági építőmunkánk eredményei

NYERS REZSŐ:

Felszólalás az MSZMP X. kongresszusán

HUSZTI ERNŐ:

A pénzforgalom és a pénzállomány alakulása
a IV. ötéves terv időszakában

KORNAI JÁNOS:

Nyomás és szívás a piacon

SIMAI MIHÁLY:

A nemzetközi munkaerő-áramlás
és a műszaki haladás

XVIII. évfolyam

1971. január

TARTALOM

Gazdasági építőmunkánk eredményei	1	✓
A gazdasági építés és az életszínvonal fejlődése	9	✓
<i>Nyers Rezső</i> : Felszólalás a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán	16	✓
<i>Husztai Ernő</i> : A pénzforgalom és a pénzállomány alakulása a IV. ötéves terv időszakában	26	✓
<i>Kornai János</i> : Nyomás és szívás a piacon	41	✓
<i>Simai Mihály</i> : A nemzetközi munkaerő-áramlás és a műszaki haladás	61	✓
<i>Marillai Vilmos</i> : Élelmiszer-gazdasági integráció és szövetke- zetek	76	✓
S Z E M L E		
A magyar—szovjet gazdasági együttműködés 1971—75-re szóló terve (<i>Kovács László</i>)	89	✓
A közútjármű-gyártás fejlesztéséről (<i>Gergely János</i>)	94	✓
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
A KGST-piac jellege és problémái (<i>Ausch Sándor</i>)	104	✓
FOLYÓIRATSZEMLE	111	
L. Leontyev: Engels, a közgazdaságtudomány korifeusa — W. A. Jöhr: Che Guevara nézetei egy közgazdász szemével ✓ — József Soldaczuk: A külkereskedelem szerepe az intenzív gazdasági fejlődésben ✓ A japán hajóipar jelene és jövője ✓		
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
Czeitler Sándor: Magyarország és a tőkés világpiac (<i>Németh Gyuláné</i>)	118	✓
A vállalati belső mechanizmus helyzete és fejlődésének főbb vonásai — A vállalati belső mechanizmus fejlesztésének gyakorlati kérdései (<i>Ladó László</i>)	120	✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	126	

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. **Ausch Sándor** a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója; **Gergely János**, a Kohó- és Gépipari Minisztérium főosztályvezetője; **dr. Husztai Ernő** kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetője; **dr. Kornai János**, a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója; **Kovács László**, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Ladó László**, a közlekedéstudományok doktora, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **dr. Marillai Vilmos**, a Szövetkezeti Kutató Intézet munkatársa; **dr. Németh Gyuláné**, a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője; **Nyers Rezső**, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi Bizottság titkára; **dr. Simai Mihály** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

Gazdasági építőmunkánk eredményei*

A szocialista építés jelenlegi szakaszában különleges fontossága van pártunk gazdaságpolitikájának, amely a termelőerők fejlesztését, a munka termelékenységének növelését, a lakosság életkörülményeinek javítását, szocialista céljaink elérését szolgálja.

Gazdaságpolitikánk, gazdasági munkánk fő eleme a szocialista tervgazdálkodás, amely egyedüli módja a termelőerők tervszerű fejlesztésének és alapja a szocialista gazdasági rend építésének. Népünk csak a munkásosztály politikai hatalmának megteremtésével, a termelési eszközök köztulajdonba vételével, a szocialista tervgazdálkodás bevezetésével tudta a felszabadulás óta eltelt rövid 25 év alatt, a romok helyén új hazáját felépíteni, százados elmaradottságot felszámolva az országot iparosítani, a szocialista mezőgazdaságot megteremteni.

Hazánk társadalmi fejlődésében, s ezen belül népgazdaságunkban, a szocialista építőmunkában új helyzet alakult ki az 1960-as évek elején. A mezőgazdaság szocialista átszervezésével a népgazdaság minden fő területén győztek a szocialista termelési és tulajdonviszonyok. A népgazdaság ugyanekkor kezdte túlhaladni az extenzív fejlődés lehetőségeit és szükségsszerűvé vált az intenzív fejlődési szakaszra való áttérés. Az elért gazdasági fejlettségi színvonal már lehetővé tette, céljaink pedig sürgették, hogy termelőerőink fejlesztése, a gazdasági munka hatékonyságának növelése érdekében legalább kezdeti lépéseket tegyünk a nemzetközileg kibontakozó tudományos-technikai forradalom áramlatába való bekapcsolódásra is.

A pártnak szembe kellett néznie az új helyzet új kérdéseivel, és ki kellett jelölnie a további előrehaladás útját. Mélyreható elemzéseket kellett végezni, a hazai és a többi szocialista ország tapasztalataira, a szocialista közgazdaságtudomány és más tudományágak eredményeire támaszkodva kellett kidolgozni a kérdések megoldásának módjait.

A gazdálkodás magasabb szintjén feltétlenül szükséges, hogy minden gazdasági döntésben messzemenően érvényesüljenek a közgazdasági szempontok. Aki politikai síkon intézkedik, az számoljon döntéseinek gazdasági hatásával, aki viszont gazdasági kérdésekben dönt, mérlegelje a politikai körülményeket. A közgazdasági szemlélet érvényesítése azonban nem teheti kétségesé azt a marxista alapelvet, hogy a politika az elsődleges.

Lenin útmutatásai arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy egyet-

* Kádár Jánosnak, az MSZMP KB első titkárának a párt X. kongresszusán tartott beszámolójából (1970. november 23.).

len nagy rohammal, kizárólag a párt tekintélyére, a proletár hatalomra és az öntudatos munkások lelkesedésére támaszkodva nem lehet a szocializmust felépíteni. A párt befolyására, a munkáshatalom erejére, a dolgozók szocialista lelkesedésére építeni kell, ezeket az erőinket szüntelenül növelni kell, de ezenkívül szükség van arra, hogy a dolgozók a szocializmus építésében anyagilag is érdekelték legyenek.

Az alapos elemzések, a számtalan megoldási módozat kidolgozása éveket vett igénybe, s végül az elhatározások a gazdasági mechanizmus reformjában öltöttek testet. A gazdasági reform alapelveit a IX. kongresszus jóváhagyta, s 1968. január elsejével bevezetésre is kerültek. Ennek lényege: a szocialista tervgazdálkodásnak — a közgazdasági szabályozók, az üzemek önálló vezetése, a dolgozó kollektívák és az egyes dolgozók anyagi érdekeltége útján történő — megvalósítása.

A gazdasági reform alapelveit megismerve, párttagságunk csaknem egésze, s az ország közvéleményének nagy többsége helyeselte azokat. De a fogadtatás és a helyeslés nem volt osztatlan. Itthon is, határainkon túl is akadtak őszinte barátaink, akik aggódtak, vajon beválnak-e újításaink? Jobboldali revizionista körök rendszerünk fellazulását remélték tőlük; szektás, dogmatikus körökben ennek bekövetkezését jósolták. Ellenségeink — zavart keltő szándékkal — a kapitalista piacgazdálkodás irányába tett első lépésről beszéltek. Miről tanúskodnak a tények?

A Közponfű Bizottság jelentheti a kongresszusnak: a gazdasági reformot sikerült zökkenőmentesen bevezetni, alapelvei beváltak; az új gazdaságirányítási rendszer eredményesen működik. A reform 3 éve alatt tovább szilárdultak a szocialista termelési viszonyok; magasabb színvonalra emelkedett a szocialista tervgazdálkodás, a termelés tervszerűbb lett. A reform a korábbinál jobban biztosítja, hogy az össznépi érdek, a csoportérdek és a személyi érdek egyaránt és megfelelően érvényesüljön.

Erősödött a gazdálkodás biztonsága, nőtt a vezetők felelősségérzete. A hatékonyabb gazdálkodás elősegítette a termelés és a szükségletek közötti jobb összhangot. Mindez lehetővé tette, hogy az értékesítés és a nemzeti jövedelem nagyobb mértékben nőtt, mint a termelés. A népgazdaság egyensúlya szilárdult; fejlődött a külkereskedelem, eleget tettünk nemzetközi szerződéses kötelezettségeinknek.

A határidő lejártáig még több mint egy hónap van hátra, de már most jelenthetjük a kongresszusnak: a III. ötéves népgazdasági tervet sikeresen teljesítettük. A nemzeti jövedelem az előirányozottnál nagyobb mértékben, 39—40 százalékkal emelkedik. Az ipar termelése 33—35 százalékkal, a mezőgazdasági termelés öt év alatt az előző öt évhez képest 16—17 százalékkal növekszik. Fejlődött a közlekedés, a vasút- és úthálózat, korszerűsödött a szállítás. Teljesítettük a terv többi előirányzatait is.

Biztató változást és terveinknek megfelelő növekedést tapasztalunk a hazánk adottságai miatt különösen fontos külkereskedelemben. Bővültek hazánk gazdasági kapcsolatai a Szovjetunióval, a KGST-országokkal, a többi szocialista országgal, a harmadik világ országaival, és gazdasági, politikai érdekeinkkel összhangban, a kapitalista országokkal is.

A III. ötéves terv jelentős túlteljesítésének értékét növeli, hogy az új irányítási rendszer bevezetése és 2 millió ember munkaidejének csökkentése ugyanezekben az években történt meg. Ugyanakkor látni kell

azt is, hogy a harmadik ötéves terv során néhány tényező kedvezőtlenül befolyásolta gazdaságunk egészséges fejlődését. A nagyobb ipari termelésnek csak 55—60 százaléka származik a termelékenység növekedéséből; nem emelkedett megfelelően a termelés műszaki színvonala. Egyetlen volt a beruházási tevékenység, és nem javult hatékonysága; lazások voltak a munkaerő-gazdálkodásban és a munkafegyelemben.

A III. ötéves terv éveiben az állattenyésztés nem fejlődött kielégítően. A növénytermesztésben viszont az 1961—1965-ös évekhez viszonyítva sikerült előrelépni, a legutóbbi öt év alatt a búza országos termésátlagára 35 százalékkal növekedett, s elérte a hektáronkénti 25 mázsás szintet. A kukorica termésátlagára, ugyanezeket az időszakokat összehasonlítva, 23 százalékkal növekedett s országosan számítva elérte hektáronként a 32 mázsát. Ezekben az eredményekben már a szocialista nagyüzemi gazdálkodás fölénye mutatkozik meg.

A gazdasági munka átfogó mérlege azt mutatja, hogy az elmúlt öt évben a fejlődés útjának bonyolult, de eredményes szakaszát tettük meg. A népgazdaság helyzete kiegyensúlyozottabb lett, színvonala emelkedett és a fejlődést segítő tendenciák erősödtek. Népgazdaságunk szilárdságának, egészséges alapjainak, teherbíró képességének meggyőző bizonyítéka az idei év is, melyben az árvíz okozta károknak, a védekezés költségeinek, a termelés kiesésének összesen csaknem 8 milliárd forintnyi terhével, a növénytermesztésben számottevő kiesést okozó rossz időjárás nehézségeivel kellett s kell megküzdeni. Nehézségek voltak és vannak, de a hathatós kormányintézkedésekkel, dolgozó népünk helytállásával, népgazdaságunk erőivel mégis biztosítottuk a termelés és az ellátás folyamatosságát, a III. ötéves terv teljesítését és a megfelelő átmenetet a IV. ötéves terv megkezdéséhez. A négy év alatt elért fejlődés, a nehéz feladatok megoldása annak köszönhető, hogy a Központi Bizottság a párt IX. kongresszusa által megerősített gazdaságpolitikai elveket követte, és a kongresszus határozatait a gazdasági munka területén végrehajtotta.

A párt gazdaságpolitikájának pontos követésével dolgozták ki az új, IV. ötéves népgazdasági tervet is. Az új ötéves terv irányelveit a Központi Bizottság hagyta jóvá. A tervet a kormány kidolgozta, és az országgyűlés szeptember végén törvényerőre emelte. A IV. ötéves tervet azért lehetett már az év folyamán kidolgozni és véglegesíteni, mert egyrészt gazdaságpolitikánk nem változik az új ötéves tervvel, másrészt, legfontosabb partnereink, elsősorban a Szovjetunió, segítő szándékú készségével lezárhattuk a terv nyersanyag- és energiaszükségleteinek kielégítése szempontjából nélkülözhetetlen, gazdasági kapcsolatainkat kölcsönösen fejlesztő nemzetközi tárgyalásainkat, megköthettük a szükséges megállapodásokat.

A Központi Bizottság úgy véli, a IV. ötéves terv fő előirányzatai helyesek: 1971 és 1975 között a nemzeti jövedelem 30—32 százalékkal emelkedjék, s a felhalmozás aránya 23—25 százalék, a fogyasztásé 75—77 százalék legyen; az ipari termelés öt év alatt 32—34 százalékkal emelkedjék, aminek 75—80 százalékat a munkatermelékenység növekedésével kell elérni; a mezőgazdasági termelést 15—16 százalékkal kell növelni. A terv többi fő mutatója is megfelel a párt gazdaságpolitikájának és reális.

A IV. ötéves tervben figyelmünket és erőinket néhány fő feladatra összpontosítjuk: a népgazdaság energiaszerkezetének korszerűsítésére; az alumínium- és a vegyipar fejlesztésére; a kémia széles körű felhasználására; a közúti járművek és szállítóeszközök gyártására; a modern építési módok és épületszerkezetek elterjesztésére; a ruházati ipar rekonstrukciójára; az állattenyésztés és a hústermelés fellendítésére; az egész népgazdaságban a szállítás korszerűsítésére, a számítástechnika alkalmazására és számítógépek gyártására.

Gazdasági fejlődésünk fontos feltétele a nemzetközi munkamegosztásban való intenzív részvételünk. Korunkban, a tudomány és a technika fejlődésének eredményeképpen, nemcsak a termékek, hanem a termelőerők, a termelés folyamata is mindinkább átlépi az országok határait. Tovább kell erősítenünk nemzetközi gazdasági kapcsolatainkat elsősorban a Szovjetunióval, a KGST-országokkal, a többi szocialista országgal, a fejlődő országokkal; és a kölcsönös előny elve alapján fejlesztjük gazdasági kapcsolatainkat a tőkésországokkal is.

A szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődésével megnőtt annak lehetősége, hogy az együttműködés formáit magasabb színvonalra emeljük, s ez mind politikai, mind gazdasági szempontból különleges fontosságú. A szocialista országok olyan gazdasági integrációt hozhatnak létre, amely nagy anyagi előnyöket, a fejlődésben pedig időnyereséget nyújthat minden résztvevő számára. A Magyar Népköztársaság teljes mértékben támogatja azt a munkát, amely a KGST-ben jelenleg folyik, és arra irányul, hogy minél sokoldalúbban valósuljon meg országaink között az önálló nemzetgazdaságokon alapuló szocialista gazdasági integráció.

A gazdasági munka, a szocializmus az embert szolgálja. A szocializmus építésével együtt kell járnia a dolgozók életszínvonalára rendszeres emelkedésének. Pártunk ennek megfelelően alakítja életszínvonal- és jövedelempolitikáját, árpolitikáját és szociális politikáját.

Fejlődésünkkel, gazdasági előrehaladásunkkal arányosan emelkedett az utóbbi években népünk életszínvonalára, javultak életkörülményei. Országos átlagban öt év alatt a munkások és alkalmazottak reáljövedelme mintegy 30 százalékkal, az egy keresőre jutó reálbér 17 százalékkal emelkedett, a termelőszövetkezeti parasztság jövedelmének színvonalára országos átlagban elérte a munkásosztályét; kiterjesztettük a társadalombiztosítást, fejlesztettük a családpótlék-rendszert, bevezettük a gyermekgondozási segítyt. Az iparban és az építőiparban általánossá vált a 44 órás munkahét; mintegy kétmillió munkás és alkalmazott dolgozik rövidített munkaidőben. 1966—1970 között 320 ezer lakás épült, több mint eddig bármelyik ötéves tervben; kereken 1 millió ember költözött új lakásba.

Az új, a IV. ötéves terv az egy főre jutó reáljövedelem 25—27 százalékos, az egy keresőre jutó reálbér 16—18 százalékos növelését irányozza elő. A terv tartalmazza 400 ezer új lakás, kórházak, üdülők, iskolák, kulturális létesítmények építését. Új ötéves tervünknek számos más olyan részlete van, amelynek rendeltetése az, hogy javítsa az emberek életkörülményeit. A munkaidő-csökkentés folytatásával a népgazdaság más területein is meg kell kezdeni az áttérést a 44 órás munkahétre.

Az életszínvonal-politikai intézkedéseken belül a legfontosabb a szocialista bérezési elv érvényesítése és a szociális gondoskodás fejlesztése. Más szavakkal: az egyéni kereseteket illetően a végzett munka társadalmi hasznosságától, a teljesítménytől függő fokozottabb differenciálásra kell törekedni, a családi jövedelmeket pedig közelíteni kell egymáshoz. A Központi Bizottság, a kormány, ismeri és vizsgálja egyes olyan dolgozó rétegek helyzetét, amelyek nyilvánvalóan bérpolitikai intézkedést kívánnak. A IV. ötéves terv során a reálbér tervezett emelkedése mellett a dolgozók életszínvonalának emelkedéséhez jelentősen hozzájárulnak az olyan tervezett intézkedések, mint a minimális bérek, a régi nyugdíjak, a családi pótlék emelése.

A párt az elmúlt négy évben is azt az elvet követte, hogy a szocializmus építésével a dolgozók életszínvonala rendszeresen emelkedjék; így lesz a jövőben is. Ugyanakkor ismét hangsúlyozni kell azt is, hogy felelőtlenül nem ígérgethetünk, ezután sem lehet semmiféle meg nem termelt nemzeti jövedelmet elosztani, de még a megtermelt nemzeti jövedelemből is csak annyit, amennyi belőle fogyasztásra fordítható. A második, ugyancsak sok éve követett — és a dolgozók érdekében meg nem változtatható — elv, hogy nem növekedhet a lakosság jövedelme, keresete annál nagyobb mértékben, mint amekkora a fogyasztási javakban megvásárolható árufedezet a piacon.

A Központi Bizottság meg van győződve róla, hogy a gazdasági munka megjavításával, céltudatos és valóban odaadó munkával a IV. ötéves tervnek a nemzeti jövedelem növelésére tervezett előirányzata túl teljesíthető, s akkor az életszínvonal növekedése is magasabb lehet a tervezettnél.

Népgazdaságunknak van számos olyan problémája, amelyet még mindig a kapitalista múlt örökségeként hordoz az ország. Érezzük azoknak a nehézségeknek a maradványait is, amelyek a szocializmus építésének kezdeti szakaszában elkövetett hibák nyomán keletkeztek. Az 1956-os ellenforradalom anyagi és erkölcsi rombolásai sem múltak el nyomtalanul. Végül, mi is követtünk el hibákat a gazdasági munkában az azóta eltelt idő alatt.

Vannak, akik gazdasági életünk egyelőre megoldatlan vagy nem kellőképpen megoldott problémáit szeretnék a szocialista rendszer, vagy — újabban — a gazdaságirányítási reform számlájára írni. Ez a magatartás, a kérdések ilyen megítélése a jobbik esetben az összefüggések nem ismerése, a rosszabbik esetben ellenséges indulatú rágalom. A szocializmus minden tekintetben, anyagilag is, felemelte az országot és a népet. A reformról a Központi Bizottság hangsúlyozottan megmondta, hogy csupán egy eszköz a jobb, a hatékonyabb gazdasági munkához, amely önmagában nem oldja meg feladatainkat, de segít azokat jobban és gyorsabban megoldani — és ez nem csekélység. A Központi Bizottság most, három év tapasztalatai alapján állíthatja, hogy ezt az eszközt bár még csak most tanuljuk jól használni, sőt még nem keveset javítani is kell rajta — de máris hatásos eszközünk, amely segíti pártunkat, népünket a gazdasági feladatok megoldásában, szocialista törekvéseink megvalósításában.

Igaz, a reformnak, a gazdaságirányításra kidolgozott és bevezetett új módszernek megvan az a sajátossága, hogy népgazdaságunkban régtől

meglevő problémáinkat sokkal élesebben mutatja meg, mint korábban láthatók voltak. Ha most követünk el hibákat a gazdasági munkában, akár országosan, akár helyileg, ezt azonnal és sokszor igen kellemetlen módon jelzi, de mi ezt nem a reform hibájának, hanem előnyének, munkánk segítőjének tartjuk.

A reform célkitűzéseinek érvényesülését sok esetben munkánk fogyatékosai gátolják. A gazdaságpolitikánk végrehajtásában, a gazdasági építőmunkában elért jelentős eredményekre támaszkodva a következő időszakban határozottabb intézkedéseket kell tenni a hibák kiküszöbölésére, a gazdasági építőmunka javítására, továbbfejlesztésére. A gazdasági munka széles körű és tartós fellendítése, a gazdálkodás hatékonyságának számottevő növelése sokirányú és kitartó erőfeszítéseket kíván.

A Központi Bizottság végrehajtó szerveinek, amelyek a gazdaságpolitikai elvek és a reform kidolgozásában jó munkát végeztek és végeznek, erősíteniük kell a pártellenőrzést, mert az eddig háttérbe szorult. Rendszeresen és konkrét esetekből kiindulva ellenőrizni kell, hogy megfelelően érvényesülnek-e a gyakorlatban, a végrehajtás során az elfogadott elvek. A tapasztalatok alapján intézkedéseket kell tenni a gazdaságpolitikát eltorzítók ellen, s ha az utasítások és rendelkezések nem megfelelőek, akkor azokat kell megjavítani.

A középfokú pártszervezetek és a pártalapszervezetek vezetőségeinek hasonlóan kell eljárniuk. Fontos vonatkozásokban ellenőrizték az üzemük, vállalatuk, szövetkezetük vezetőségében dolgozó párttagok gazdasági munkáját. Ha szükséges, szólítsák fel őket intézkedéseik módosítására, vagy ha saját instrukcióik bizonyulnak hibásnak, azokat helyesbítsék. Ha saját hatáskörükben nem tudják korrigálni a párt gazdaságpolitikájával, az állami rendelkezésekkel ütköző helytelen gyakorlatot, kérjék a felettes pártszervek segítségét.

A minisztériumoknak, amelyek nagy és jó munkát végeztek és végeznek a gazdaságpolitika és a reform elveinek megfelelő állami rendelkezések kidolgozásában, rendszeresen és egyedi esetek alapján ellenőrizniük kell az üzemek gyakorlatát — amit eddig nem megfelelő mértékben tettek —, vajon az állami rendelkezések alapján, s azok szellemében végzik-e mindennapi gazdasági munkájukat. Ha az ellenkezőjét tapasztalják, irányító jogkörük alapján intézkedjenek; ha személyek a hibásak, vonják felelősségre őket; ha a rendelkezések és felső utasítások hibásak, akkor helyesbítsék őket saját hatáskörükben, késlekedés nélkül; ha meghaladja hatáskörüket, akkor tegyenek jelentést a Minisztertanácsnak.

Le kell küzdeni azt a jelenséget is, hogy egyes állami, minisztériumi szervek, mintha megállt volna felettük az idő, tétováznak, várnak, és már régen alaposan feltárt problémák megoldásában késlekednek az intézkedésekkel. Szakítani kell az önmagukban véve helyes gazdasági szabályozók fetisizálásával, s nem szabad tétlenül várni az eredményt akkor is, amikor már nyilvánvaló, hogy újabb intézkedésekre volna szükség.

Az állami, ipari és kereskedelmi vállalatok tevékenységi körében nagyobb számban és területen bukkantak fel az utóbbi időben alkalmi társulások, álszövetkezetek, magánosok, és tesznek szert jelentős jöve-

delemre. A minisztériumok, főhatóságok kötelesek a szocialista köztulajdon, az állam jogainak és bevételi forrásainak érintetlenségén őrködni. Ezt — jogkörükkel élve — az eddiginél hatásosabban kell tenniük a népgazdaság egész területén.

Megfelelően ellenőrizni kell, hogy az állami külkereskedelmi monopólium — amibe beleértendő az önálló külkereskedelem jogával felruházott vállalatok tevékenysége is — csorbát ne szenvedjen. Most nem a vállalatok önálló külkereskedelmi jogainak kampányszerű kiterjesztése és bővítése, hanem az eddig tapasztaltak elemzése és a tanulságok hasznosítása a sürgős.

Az irányítás decentralizálása, a vállalatok nagyobb önállósága igen jelentős eredményeket hozott. Nem utolsósorban azért, mert a vállalatok, intézmények, az ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek vezetői nagy többségükben megértették feladataikat, megnövekedett hatáskörükkel helyesen éltek, támaszkodtak a dolgozó kollektívákra, s jó vállalati eredményeket elérve, fejlesztették üzemüket.

Változatlanul helyeseljük a vállalatok nagyobb önállóságát, saját alapjaik és eszközeik növelését, a közhasznú kezdeményezéseket. Helyeseljük a csoportos érdekeltség elvét, elismerjük a dolgozó kollektívák jogosultságát a magasabb jövedelemre, ha a többletnyereséget az osztársadalmi érdekekkel összhangban, a munka jobb megszervezésével, a termelékenység növelésével, az önköltség csökkentésével érik el.

Vannak azonban olyan gazdasági vezetők, sőt vállalatok, amelyek a közösség érdekeivel nem törődve, olcsó eszközökhöz nyúlnak, és különböző manipulációkkal a népgazdaság vagy a vásárló közönség rovására irányítják a vállalati gazdálkodást. Elítéljük a spekulációra alapozott jövedelemszerzést, a vállalati érdek szembeállítását a társadalmi érdekekkel.

A minisztériumoknak, a felügyelő hatóságoknak ellenőrizniük kell azokat a vállalatokat — mégpedig nemcsak a rendelkezések formai megtartását, hanem gazdálkodásuk lényegét is —, amelyekre a kooperáló vállalatok, vagy a lakosság részéről komoly panasz érkezik. Ahol a közösséget károsító gazdálkodást találnak, avatkozzanak be a közérdek védelmében, és törvényes jogkörük alapján járjanak el az ilyen vezetőkkel és vállalatokkal szemben.

A Központi Bizottságnak az a véleménye, hogy az árpolitika helyes, és azt, tovább tökéletesítve, a jövőben is érvényesíteni kell. Népgazdasági és közérdekből meg kell tartani a fix, a kötött és a szabad árak rendszerét, az ismert három kategóriát. Az úgynevezett szabad árak kategóriában azonban, a termékek felhasználóinak, fogyasztóinak védelmében, szükséges, hogy a vállalatok által megállapítható árak képzését megjavítsák, a haszon mértékét, kulcsát állami normatívákkal hatékonyabban szabályozzák, és az árképzés gyakorlatát hatóságilag, rendszeresen ellenőrizzék.

Az árpolitika helyességének hangsúlyozásával egyidejűleg, a Központi Bizottság támogat minden olyan intézkedést, amely a társadalmilag indokolatlan mértékű jövedelmet, a jogtalan haszonszerzést hivatott meggátolni. Elítél minden olyan árváltozást, amelynek célja és egyedüli alapja a pusztá nyereszkedés. A nyilvánvaló gazdasági visszaélések — harácsolás, árdrágítás, csalás — esetében a szükséges tennivaló egyszerű:

gazdasági szankciót kell alkalmazni, a törvénybe ütköző cselekmények esetén pedig büntető eljárást kell indítani.

Népgazdasági terveink megvalósításának egyik alapvető feltétele a jó munkaerő-gazdálkodás. A népgazdaság érdekei igényelnek bizonyos munkaerő-átcsoportosítást. Az elmúlt három évben a munkaerőmozgás a dolgozók 20—25 százalékára terjedt ki. A vizsgálatok azt mutatják, ennek 60—70 százaléka elfogadhatóan indokolt, a fennmaradó 30—40 százalék egészségtelen. A munkaerőmozgás jelenlegi, a népgazdaság oldaláról nem indokolt magas aránya anyagilag és a munkafegyelem szempontjából egyaránt káros. Több irányú munkát kell végezni a rendellenes helyzet megváltoztatására.

— A munkaerőmozgást a központi tervezőszerveknek befolyásolniuk kell; egyrészt támogatni azt, ami közgazdaságilag indokolt, másrészt, intézkedésekkel megakadályozni a nem kívánatos spontán folyamatokat.

— Megfelelő érdekvédelmet, anyagi és erkölcsi megbecsülést kell nyújtani a vállalatok értékes dolgozóinak, az üzemi törzsgárda tagjainak.

— A bérezésben a közgazdasági tényezők automatizmusa mellett szükség van szabályozásra is. Így többek között megfelelő szabályokat kell kidolgozni arra, hogy az egyik állami vállalatból kilépő dolgozó mennyivel magasabb bért kaphat új munkahelyén, és hogy az ne lehessen több, mint amennyit új munkahelyének azonos munkakörben foglalkoztatott régi dolgozója kap. Ki kell dolgozni azokat a szabályokat, amelyek meghatározzák, hogy ugyanazon munkáért mennyivel fizethet többet a szövetkezet és a magánvállalkozó, mint az állami vállalat.

— A törvényes rendelkezéseket megszegő munkaerő-csábítókat felelősségre kell vonni.

A népgazdaság és a becsületesen dolgozók érdekeinek védelmében javítani kell a munkafegyelmet, amely részben a termelés elégtelen szervezése, részben bérpolitikánk gyenge pontjai miatt, a mi hibánkból is sok helyen fellazult.

Mindenekelőtt a vállalatvezetőknek kell magasabb színvonalon megszervezniük a munkát, és biztosítani a technikai, technológiai fegyelmet. A minimum, amit a dolgozók elvárnak a vezetőktől, hogy biztosítsák munkájukhoz a megfelelő feltételeket. E nélkül nincs erkölcsi alapja egyetlen vezetőnek sem, hogy jobb munkát várjon a dolgozóktól, akik joggal kifogásolják, ha anyag, alkatrész és szállítási eszközök hiánya miatt időszakonként nagymértékben kihasználatlan a munkaidejük, más időszakokban viszont rohammunkában, mérhetetlenül sok túlórában kell dolgozniuk.

Minden dolgozó érezze azonban kötelességének, hogy ne csak számonkérje a kollektív szerződésben megfogalmazott jogainak teljesítését, hanem ő maga is teljesítse a kollektív szerződésben vállalt kötelezettségeit. Külön kell szólni azokról is, akik úgy viselkednek, mintha szíveséget tennének már azzal is, hogy bejárnak a munkahelyükre, ott elidőznek, és felveszik a fizetést. Az ilyen esetekben emberi szóval, figyelemztetéssel, de ha ez nem segít, fegyelmezővel kell rendet teremteni.

Népgazdaságunkban az összes termelési eszköz és termelőerő jobb hasznosítására kell törekednünk. Az ország háztartásában változatlanul nagy és állandó figyelmet kíván a beruházási piac egyensúlyának meg-

teremtése, a költségvetés egyensúlyának biztosítása és a nemzetközi fizetési mérleg javítása.

A népgazdasági tervek teljesítésének menetében első, alapvető, minden területre érvényes követelmény a fejlődés intenzív útjára való átérés, a hatékonyság növelése. Az ipari termelés hatékonyságának emelése érdekében folytatódják a korszerű termelési és gyártmánystruktúra kialakítása. Sürgető feladat, és mindinkább az lesz, a tudomány, a technika vívmányainak széles körű alkalmazása a termelésben; a munka termelékenységének növelése, a dolgozók szaktudásának emelése, a munkafegyelem megszilárdítása.

A párt gazdaságpolitikája alapjaiban helyes, az élet próbáját kiállotta. Állami és gazdasági vezetőink nagy többsége, a milliók becsületesen, lelkesen dolgoznak. Az ország, a szocializmus szemmel láthatóan, eredményesen épül, a dolgozók élete, életkörülményei időszakra időszakra javulnak. Reális, jó, szocialista céljainknak megfelelő népgazdasági terveink vannak. Gazdasági fejlődésünknek abba a szakaszába léptünk, amikor reális célként tűzhetjük magunk elé, hogy az iparilag közepesen fejlett országok sorából az iparilag fejlett országok közé emelkedjünk. Mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy e tervek sorra-rendre megvalósuljanak. A gazdasági munka területén is megvannak a feltételek ahhoz, hogy a szocializmus építését a legközelebbi években magasabb szinten és eredményesen folytassuk.

A gazdasági építés és az életszínvonal fejlődése*

14. A kongresszus megállapítja, hogy az elmúlt évek ösztársadalmi jelentőségű feladata volt a gazdaságirányítás reformja. A párt átfogó vizsgálatok alapján, a szakemberek széles körének közreműködésével dolgozta ki, a gazdasági feladatok iránti közérdeklődést jelentősen fejlesztve és erre támaszkodva vezette be a reformot. Ennek eredményeként tovább fejlődött hazánkban a szocialista tervgazdálkodás, erősödött a központi tervezés hatása, növekedett a szocialista piac, az áru- és pénzviszonyok szerepe. A III. ötéves terv az előirányzott népgazdasági fő arányok biztosításával valósult meg.

A feldolgozó iparban az átlagosnál gyorsabban növekedett a munkaigényesebb termékek gyártása, javult a gyártmányok összetétele, csökkent a gazdaságtalan és nehezen értékesíthető termékek részaránya és raktári készlete. Mindez azt eredményezte, hogy az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez lényegesen meghaladta a teljes termelési érték emelkedését. A termelékenység emelkedése azonban nem érte el a tervezett és kívánt szintet. Növekvő erőfeszítésekre van szükség ahhoz, hogy a termelékenység az eddiginél gyorsabban emelkedjen. Nagy gondot kell fordítani az ipar szerkezetének további javítására, a

* Az MSZMP X. kongresszusa 1970. november 27-i ülésén elfogadott határozat IV. pontja.

gyártmányösszetétel korszerűsítésére, a gazdasági hatékonyság növelésére.

Az elmúlt években több új, magas műszaki színvonalú ipari üzem kezdte meg termelését, és számos korszerű termelési eljárást honosítottak meg. Sok üzemben azonban nem fordítottak kellő gondot a műszaki fejlesztésre. Véget kell vetni az olyan gyakorlatnak, amikor a műszaki fejlesztési alapok túlnyomó hányadát nem a meglévő termelőberendezés korszerűsítésére és munkaerő-megtakarításra, hanem munkahelybővítésre használják; ez konzerválja az elavult vagy elavulóban levő berendezéseket, növeli a munkaerőigényt, és számos helyen nehezíti a munkafegyelem megszilárdítását, az indokolatlan munkaerővándorlás felszámolását. Az új irányítási rendszerben tudatosítani kell mindenütt, hogy nem lehet olyan vállalatvezetést folytatni, amely csak újabb központi beruházási eszközök igénylésével kíván a műszaki fejlesztésről gondoskodni. Szükséges, hogy a vállalatok felügyeleti szervei hatékonyabban ellenőrizzék a fejlesztést, segítve a helyes törekvéseket, és időben lépve az ellen, ami helytelen.

15. Megnövekedett a vállalatok és a felügyeleti szervek felelőssége a termelés gazdaságosabbá, jövedelmezőbbé tételében, a költségek csökkentésében, s ugyanakkor a gyártmányok minőségének javításában. Gyorsítani kell a tudományos kutatómunka és a műszaki fejlődés nemzetközi és hazai eredményeinek gyakorlati alkalmazását, gyökeres javulást kell elérni a beruházási tevékenységben, az erők koncentráálásával, jobb munkaszervezéssel kell rövidíteni az építési-szerelési időt, és véget kell vetni a költségek túllépésének. A hanyagságot, a felületességet, a közönyösséget, mely a gazdasági életben még nem egy helyen fellelhető, meg kell szüntetni. A központi szervek, a minisztériumok és más főhatóságok tegyenek határozottabb intézkedéseket a beruházásokban és a munkaerőhelyzetben mutatkozó feszültségek megszüntetésére. Gondoskodni kell arról, hogy a beruházások volumene és a beruházási kapacitás, továbbá az új termelőegységek üzembevétele és a munkaerőhelyzet alakulása összhangban legyenek. Figyelmet kell fordítani arra is, hogy a szakemberképzés méretei megfeleljenek a szükségleteknek; mind az elégtelen, mind a túlképzés káros.

16. Fő feladatunk a következő években a IV. ötéves terv teljesítése. Folytatódik a szocializmus építése magasabb szinten, bővülnek a szocializmus anyagi-műszaki alapjai, erősödik az ország védelmi képessége, s tovább emelkedik a lakosság életszínvonala, javul a dolgozók anyagi, kulturális és egészségügyi ellátottsága. E célok elérését a termelőkenység erőteljesebb emelésével, az ipar szerkezeti összetételének további javításával, a mezőgazdaság belterjességének és jövedelmezőségének fokozásával, a termelési, technikai és technológiai folyamatok korszerűsítésével és színvonalas, kulturált kereskedelemmel kell elősegíteni. Az országépítő célok elérésének követelménye az alkotó szellem további kibontakoztatása, a munkamorál erősítése, a munkafegyelem megszilárdítása mindenütt, ahol az nem kielégítő.

17. Az építőiparnak a III. ötéves terv éveiben elért fejlődése szilárd alapot biztosít a növekvő további feladatok teljesítéséhez. A gyárszerű építkezések teljes kibontakozása azonban nyomatékosan követeli a szerelési munkák technológiájának korszerűsítését és az építkezés szerve-

zetségének javítását. Ugyancsak mielőbb megoldandó feladat az építőanyagipar gyorsabb fejlesztése, ami nélkülözhetetlen az építési feladatok végrehajtásához és az építkezés szervezetségének javításához is.

18. A mezőgazdaság fejlesztésében élenjáró szerepük volt és van az állami gazdaságoknak. Nagy gondot kell fordítani arra, hogy az állami gazdaságok szerepe tovább erősödjön, és fokozottabban járuljanak hozzá az egész mezőgazdaság intenzív fejlődéséhez. Mind több termelőszövetkezet éri el vagy közelíti meg a legjobb állami gazdaságok színvonalát. A mezőgazdaság további előrehaladásában fokozottabb figyelmet kell fordítani a szövetkezeti gazdaságok vállalatszerű gazdálkodásának fejlesztésére. Segíteni kell a szövetkezetek és állami vállalatok társulásait, s bátorítani kell a termelési, feldolgozási és értékesítési kooperációt. A tapasztalatokat figyelemmel kísérve és gondosan mérlegelve kell helyes irányba fejleszteni a jó kezdeményezéseket. A természetközeli növelése további erőteljes gépesítést és kemizálást követel. Gyorsabban kell kiterjeszteni és fejleszteni a modern iparszerű nagyüzemi állattenyésztést, különösen a sertés- és szarvasmarha-tenyésztésben. Emellett építeni kell a háztáji gazdaságok termelésére, tovább kell fejleszteni ezek kapcsolatát a közös gazdaságokkal mind a termelésben, mind az értékesítésben. A háztáji termelésnek, különösen a hús-, tej-, tojás-, zöldség- és gyümölcs-termelésnek, még hosszú ideig jelentős szerepe lesz.

Az elmúlt években számottevően elterjedtek a termelőszövetkezetek kisegítő üzemágai. Ezek fejlődése szükséges, elősegíti a mezőgazdaság iparosodását, a tagok egész évi foglalkoztatását. A helyes kezdeményezések és jó irányú kísérletek felkarolása mellett jobban kell vigyázni arra, hogy a kisegítő üzemágak az állami rendelkezések pontos megtartásával működjenek.

19. Az ország gazdasági életében fontos és növekvő szerepet tölt be a szövetkezeti ipar. Nagyobb gondot kell fordítani arra, hogy a szövetkezetek tevékenysége helyes irányú legyen, részarányuk a szolgáltatóiparban jelentősen növekedjen, és munkájukat közmegelegedésre végezzék. Fokozzák részvételüket a lakosság egyre szélesebb választékú igényeinek kielégítésében, a hiánycikkek számának csökkentésében, az állami vállalatok termelésének kiegészítésében. Munkájuk központjába a szolgáltatóipari tevékenységet kell állítani.

20. A gazdaságirányítás mai rendszerében fokozódik a kereskedelmi szervek hatásköre és felelőssége. Feladatuk, hogy a lakosság növekvő igényeinek figyelembevételével a termelőüzemekről megfelelő időben, kellő mennyiségben, minőségben és választékban rendeljék meg a szükséges árucikkeket, és hogy megismertessék a vállalatok által kínált új termékeket a vásárlókkal. Az állami kiskereskedelmi szerveknek, a fogyasztási szövetkezeteknek gondoskodniuk kell arról is, hogy az üzleteket az ország minden területén a lakosság igényei szerint tartsák nyitva, és folyamatosan lássák el a szükséges árukkal, emeljék a kereskedelmi tevékenység színvonalát, bővítsék az üzlethálózatot, biztosítsák a lakosság kulturáltabb kiszolgálását.

21. Országunk fejlődése, gazdasági életünk fellendülése, valamint a tranzitforgalom növekedése szükségessé teszi a közlekedés további gyors fejlesztését. Az áruforgalomnak a IV. ötéves tervben előirányzott növekedését és az utasforgalom gyors emelkedését a közlekedés műszaki el-

látottságának bővítésével, szervezettségének további tökéletesítésével kell biztosítani. Nagy feladat, hogy a vasúti vontatásban a villamos és Diesel-vontatás aránya 1975-re 95 százalékra emelkedjen, s a közúti áruszállítás aránya jelentősen növekedjen. Gondoskodni kell arról is, hogy a közlekedési dolgozók műszaki felkészültsége megfeleljen a magasabb követelményeknek. Nagyobb figyelmet kell fordítani arra is, hogy az árukat küldő és fogadó vállalatok gyorsítsák, s ennek érdekében gépesítsék a rakodómunkát.

22. Gazdasági fejlődésünk nélkülözhetetlen követelménye, hogy növekedjék hazánk részvétele a nemzetközi áruforgalomban. Ez mindenképp előtt a külkereskedelem révén valósul meg. Sürgős feladat továbbá a nemzetközi termelési és műszaki együttműködés fejlesztése. A baráti szocialista országokkal való termelési és műszaki együttműködés, a KGST-országok gazdasági integrációjának fokozatos kibontakoztatása, mindezekelőtt a magyar—szovjet áruforgalom és műszaki kooperáció, felbecsülhetetlen lehetőségeket rejt magában előrehaladásunk gyorsítására. A Magyar Népköztársaság teljes mértékben támogatja a KGST-országok arra irányuló törekvését, hogy minél sokoldalúbban valósuljon meg az önálló nemzetgazdaságokon alapuló szocialista gazdasági integráció. Továbbra is törekedni kell arra, hogy sokoldalúan fejlődjenek kapcsolataink a fiatal, fejlődő államokkal és a kölcsönös előnyök elve alapján bővüljenek gazdasági kapcsolataink a tőkésországokkal is.

Kormányzatunk feladata, hogy nagy figyelmet fordítson külkereskedelmünk irányítására, az állami külkereskedelmi monopólium hatékony érvényesítésére. Tovább kell fejleszteni a vállalatok exportérdekeltségét, ami a gazdaságosabban exportálható áruk szállítására ösztönöz, az előnytelenül értékesíthető termékek gyártását viszont szűkíti. A kezdeti tapasztalatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy rendszeres ellenőrzéssel kell továbbfejleszteni ezt a tevékenységet is. A vállalati külkereskedelmi jogok gyors kiterjesztése helyett most az eddigi tapasztalatok elemzése és hasznosítása, minden helyes kezdeményezés bátorítása és támogatása, egyben a negatív tendenciák megszüntetése a feladat.

23. A termelő- és a kereskedelmi vállalatoknak és felügyeleti szerveknek nagyobb gondot kell fordítaniuk a párt és a kormányzat gazdaságpolitikájával összhangban levő árpolitika érvényesítésére a mindennapi életben. Esetenként árrendezésre van szükség. A fix áras termékek-nél ez központi döntésekhez kötődik, más cikkek-nél a vállalatok, trösztök, minisztériumok intézkedései szükségesek. Helyeselve a vállalatok jogosultságát a többletnyereségre, ha ezt a társadalmi érdekekkel összhangban érik el, nem engedhető meg azonban az, hogy egyes vállalatok a költségek csökkentése, a munka jobb megszervezése, a fölösen lekötött adminisztratív vagy egyéb munkaerők felszabadítása helyett a rezsiköltségek duzzasztásával és az árak emelésével jussanak többletbevételhez, károsítva a lakosságot és a népgazdaságot.

24. Gazdaságpolitikánkban fontos szerepet játszanak a gazdasági szabályozók; hatékonyan segítik a gazdasági élet általános fejlődését és az irányító szervek munkáját is. Nem adnak azonban menlevelet egyetlen állami irányító szervnek, így a minisztériumoknak sem a helytelen jelenségek passzív szemlélésére, s arra, hogy a szabályozókat fetiszálva várakozzanak, amikor intézkedniük kell, megmagyarázzák a torzítósa-

kat, ahelyett, hogy gondoskodnának kiküszöbölésükről, avagy minisztertanácsi döntésekre várjanak, amikor hatáskörükben kell intézkedniük. A felügyeleti szerveknek jobban kell ellenőrizniük vállalataikat, hogy szigorúan tartsák meg a gazdálkodási és árképzési szabályokat és ezek megsértése esetén tegyenek intézkedéseket a torzítások megszüntetése érdekében. Vonatkozik ez mind az állami, mind a szövetkezeti vállalatokra.

25. A szocialista építés magasabb szintű folytatása megköveteli a tudományos kutatások gyorsabb fejlesztését és a termeléssel való kapcsolatuk erősítését. Szükséges ez mind a nemzetközi, mind a hazai tudományos eredmények és műszaki vívmányok gyakorlati alkalmazásának segítése céljából, valamint azért is, hogy az itthoni kutatások fejlesztésével hazánk növelje alkotó részvételét a tudományos és technikai forradalom nemzetközi áramlatában. Nagy segítségünkre van e téren is a fejlődő együttműködés a Szovjetunióval és a KGST többi országával. A hazai kutatás gyorsítását szolgálja, ha tudósaink, kutatóintézeink, egyetemeink jobban koncentrálnak erőiket azokra a fő feladatokra, amelyeknek megoldása nemzetgazdaságunk fejlődése szempontjából különösen fontos, amelyekhez a megfelelő feltételek biztosítva vannak vagy biztosíthatók. Szükséges, hogy fokozottabb mértékben éljenek a testvéri országokkal való tudományos együttműködés lehetőségeivel és a maguk részéről is igyekezzenek hozzájárulni e lehetőségek bővítéséhez.

Az előző évek folyamán szélesedtek a tudományos kutatóintézetek és laboratóriumok közvetlen kapcsolata a termeléssel. Az eddigi jó tapasztalatokra támaszkodva és azokat továbbfejlesztve, növekvő figyelmet kell fordítani a kapcsolatok bővítésére és elmélyítésére, mert csak ez biztosíthatja a kutatási eredmények kellő gyakorlati próbáját és gyorsabb hasznosítását. Szükséges, hogy a vállalatok és a szövetkezetek is szorgalmazzák a kapcsolatok kiépítését, ne tévesszék szem elől, hogy ezzel saját vállalatuk és szövetkezetük fejlődése mellett országos jelentőségű ügyet támogatnak. Segítsék a tudományos eredmények és műszaki vívmányok szélesebb körű gyakorlati próbáit, támogatva ezzel a kutatókat következtetéseik, megoldási javasolataik és alkotásaik gyakran szükséges tökéletesítésében is.

26. A fejlődés gyorsuló üteme, a nemzetközi gazdasági együttműködésben rejlő lehetőségek jobb kihasználása, a szocialista gazdasági integráció fokozatos kibontakozását célzó munkálatok is megkövetelik, hogy hosszabb távra szóló gazdasági fejlesztési tervek és prognózisok készülnjenek. Az eddig is folyamatban levő ez irányú munkát, a KGST-országokkal együttműködve, erőteljesebben kell fejleszteni. Ez kiterjed az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és gazdasági életünk más területeire is. Gazdasági vezető szerveinknek a szakemberek széles körének bevonásával kell gondoskodniuk ezeknek a feladatoknak a megoldásáról is.

27. Az elmúlt években az iparosítás jelentős vonása volt a vidéki iparfejlesztés gyorsulása, az egyes területek gazdasági fejlettségi színvonalának közötti különbség csökkenése. Ezután is ezt az irányvonalat kell követni, még határozottabban a területi adottságoknak megfelelően fejlesztve mind az ipart, mind a mezőgazdaságot.

28. A termelés emelésével összhangban növelni kell a nép jólétét,

gazdagítani életét, biztosítani műveltségének gyarapítását. A gazdaságfejlesztési tervek fontos része a lakosság jobb ellátása. A nemzeti jövedelem emelkedésével arányosan kell növelni az áruellátást, bővíteni a választékot, hogy az kiegyensúlyozottan fejlődjön és a lakosság minden rétege számára jól érzékelhető legyen. Szükséges, hogy a szerényebb anyagi körülmények között élők az üzletekben kellő mennyiségben és választékban megtalálják a keresett olcsóbb árucikkeket, a nagyobb jövedelműek pedig a drágább termékeket is. Fontos feladat a szolgáltatások erőteljesebb fejlesztése.

Javítani kell a vállalati bérgazdálkodást, valamint a jövedelemelosztás rendszerét a termelőszövetkezetekben, mégpedig úgy, hogy a jövedelem alakulása az eddigénél jobban függjön a végzett munka eredményétől. Aki munkájával többet nyújt az átlagnál, annak jövedelme is az átlagosnál jobban emelkedjen, viszont akinek teljesítménye nem éri el az átlagot, annak jövedelme se érje el azt. Az élen járó dolgozók, a nagyobb teljesítményt nyújtó szocialista brigádok, a törzsgárdatagok fokozottabb erkölcsi és anyagi megbecsülésben részesüljenek.

Jövedelempolitikai elveink érvényesítése szükségessé teszi, hogy a magasabb színvonalú munkát végzők átlagjövedelme magasabb legyen, összhangban a dolgozók mindenkor átlagjövedelmének színvonalával. Az általános jövedelemszínvonal emelkedése teszi lehetővé a nagyobb differenciáltságot az egyes jövedelemkategóriák között. Az egyes jövedelemkategóriákon belül az egyéni teljesítményeknek megfelelő különbségek legyenek. Lehetővé kell tenni a hasznos többletmunkával szerzett többletjövedelmet. Vissza kell azonban szorítani minden olyan törekvést, amely nem többletmunkával, hanem különféle ügyeskedéssel, a szocialista erkölcs megsértésével eredményezhet jogtalan hasznot. Meg kell szüntetni azt, hogy bárki összeférhetetlen másodálláshoz jusson, s bármiféle meg nem szolgált juttatásban részesüljön. Kormányzatunknak hatékony lépéseket kell tennie a szocialista jövedelempolitikát eltorzító jelenségek visszaszorítására.

A munka szerinti elosztás szocialista elvét következetesebben kell érvényesíteni. Elkerülhetetlen, hogy az egyes ágazatok, munkaterületek dolgozóinak átlagos keresete között eltérések legyenek. Minden ágazaton belül is szükségszerű a különbség az egyes dolgozó kategóriák kereseti szintje között a szakképzettségük színvonalától, fizikai igénybevételüktől és más tényezőktől is függően. A szakmákon belül pedig jelentős kereseti szintkülönbségnek kell lennie az egyes dolgozók jövedelmében, begyakorlottságuk, tehetségük, szorgalmuk, munkafegyelmük, teljesítményük szerint. Ennek az eddigieknél következetesebben kell megvalósulnia.

A munka szerinti elosztás elvének érvényesítése mellett az egyes családok jövedelemszintje között nagyok az eltérések. Ezeknek az életszínvonalra gyakorolt hatását mérsékeli az ingyenes oktatás és egészségvédelem, melyek nagy fejlődést értek el, s gondoskodni kell a továbbfejlesztésükről. A családi jövedelmek közötti különbség csökkentését szolgálják társadalmunk szociálpolitikai intézkedései, melyeknek fő célja továbbra is az, hogy a több gyermekes családok és az egyedülálló anyák fokozottabb támogatásban részesüljenek. Ezek során az alkalmazásban álló anyák gondjainak enyhítésére növelni kell a gyermekintézményi

férőhelyeket, megosztva eme intézmények fenntartási költségeit a vállalatok és a tanácsok között. Az általános szociális juttatások bővítése azonban elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a családi pótlék emelésével növekedjen a több gyermekes családok támogatása és hogy több segítséget kapjanak a munkaképtelen öregek.

Az emberről való gondoskodásnak fontos része a munkafeltételek javítása. Ez a vállalatok megfelelő intézkedéseit követeli, így az egészségre ártalmas munkahelyeken a munkafolyamatok korszerűsítését, a szállítás gépesítését, a munkavédelem fejlesztését. Fontos feladat, hogy megfelelő terv készüljön a 44 órás munkahét fokozatos kiterjesztésére a népgazdaság újabb ágazataiban és más munkaterületeken is, ahol ez az egész társadalom érdekével összhangban megvalósítható.

A lakosság életkörülményeinek megjavításában nagy szerepe van a lakásépítésnek, így annak, hogy a IV. ötéves terv időszakában felépüljön a négyszázezer új lakás.

29. A kongresszus megállapítja, hogy építőmunkánk tervszerű folytatásának feltételei adóttak. Biztosítja ezeket szocialista rendszerünk és kormányzatunk szilárdsága, hazánknak a baráti szocialista országokkal, különösen a Szovjetunióval való szoros együttműködése. Biztosítja a munkásosztály mind magasabb szintű alkotóképessége, a szocialista brigádmozgalom lendülete, a nép döntő többségének akarata és tettekkészsége, hogy a kitűzött célokat valóra váltsák. Biztosítja az irányítás különböző szintjén dolgozó vezetők döntő többségének felkészültsége és rátermettsége a növekvő feladatok megoldására. Biztosítja pártunk lenini politikája és cselekvőképessége, a tömegek bizalma az MSZMP iránt. Szívós és eredményes munkával szerezte meg pártunk e bizalmat, melyet a IV. ötéves terv végrehajtásán munkálkodva kell megőriznünk és tovább erősíteniünk, az ország szocialista fejlődése javára.

HEDRI GABRIELLA:

A KÖZÖS PIAC ÉS A MAGYAR EXPORT

A könyv a külkereskedelmi vállalatok, valamint az exportban érdekelt termelővállalatok dolgozóihoz szól. Tőkésexportunknak mintegy fele irányul a Közös Piac országaiba. A Közös Piac — a megalakulása óta eltelt több mint 10 év alatt — számos olyan rendelkezést hozott, amelyek a kívül álló országokból származó import rendszerére vonatkoznak. Ezek nagymértékben befolyásolják a Közös Piac területére irányuló exportlehetőségeinket. Különösen áll ez a mezőgazdasági és élelmiszeripari, továbbá a vas- és acélipari szektorra. A könyv túlnyomórészt azokat a gyakorlati kérdéseket tárgyalja, amelyek a magyar exportot közvetlenül érintik vagy a jövőben érinthetik.

Külkereskedelmi, külkereskedelmi joggal felruházott, valamint exportra is dolgozó termelővállalatok vezetői és dolgozói, különösen jól hasznosíthatják e könyvet.

178 l., füzve 17,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Felszólalás a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán

A Központi Bizottság beszámolója nem hosszasan, de úgy érzem, mégis nagy nyomatékkal fejt ki pártunk álláspontját a nemzetközi gazdasági együttműködésről. Ha jövőnkről tanácskozunk, szükségképpen kap növekvő szerepet ez a kérdés. Hiszen a külvilág gazdasága számunkra nemcsak összehasonlító mérce, hanem gazdasági erőforrás is, sőt gazdasági kockázati tényező is.

Nem véletlen tehát, hogy mostanában a gazdaságpolitikai döntésekben mindig helyet kap a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése. Gazdaságpolitikánknak és a gazdasági reformnak egyik központi eszméje, hogy a belső gazdasági fejlődést szervesen kapcsoljuk össze a nemzetközi gazdasági lehetőségek hasznosításával. A népgazdasági tervezésben, a kormányzati munkában és a vállalati gyakorlatban ez az elv fokozódó teret nyer és gyorsítólag hat fejlődésünkre.

Nemzetközi aktivitásunk jelenleg növekvő. Kitűnik ez újságjainkból és általában a hírközlésből, szinte nincs már nap, amikor nemzetközi gazdasági tárgyalásokról ne kapnánk hírt. S a hírek még el is maradnak a lüktető élettől, nem beszélve arról, hogy esetenként csak szürke tényként közvetíthetik azt, ami színes és érdekes, ami izgalmas emberi erőfeszítés gyümölcse. Számíthatunk arra, hogy a következő években gazdasági életünkben, politikai közéletünkben is nem kevésbé, hanem jobban kell foglalkoznunk a külgazdasági kapcsolatok hatásával és hasznosításával.

Felmerül a kérdés, hogy milyen összefüggés van a szocializmus teljes felépítése és a nemzetközi gazdasági együttműködés fejlődése között.

A két dolog szorosan és kölcsönösen összefügg egymással. A szocializmus teljes felépítése csak hazánk termelőerőinek növekedésével, a termelőképesség nagymértékű fejlesztésével realizálódhat. Ez persze nem minden, ami szükséges a szocializmushoz, de biztos, hogy a mi esetünkben ez az egyik feltétel. Törvényszerű, hogy a nemzetgazdaságok extenzív forrásainak fogytával a fejlődésnek egyre inkább forrása lesz a nemzetközi gazdasági együttműködés. Pontosan ez a helyzet most hazánkban.

Oly korban élünk, amikor világszerte jelentkezik a termelőerők fejlődésében és a gazdasági életben a nemzetköziség tendenciája anélkül, hogy aláásná a nemzeti gazdaságok létét. Kétségtelen, hogy egy ország — például Magyarország — termelőerőinek adott színvonalát ma is nemzeti produktumnak kell felfognunk, de olyan nemzeti tényezőnek, amely nagymértékben a nemzetközi tudományos technikai cseréből és a munkamegosztásból táplálkozik. Napjainkban, ahogy mondani szokás, forradalom van a tudományban, a technikában és a szervezési módszerekben. Ebben a sodró lendületű folyamatban sok nemzet vesz részt, rengeteg

elméleti és gyakorlati tapasztalat halmozódik fel évről évre. Ha lépést akarunk tartani a világgal, sőt széles területen közelíteni akarunk a világ legjobb teljesítményéhez, akkor — saját erőink koncentráltabb felhasználása mellett — mind többet kell igénybe vennünk más nemzetek tudományából, technikai vívmányaiból és szervezési módszereiből, importálni és átültetni őket a hazai környezetbe, biztosítva azok korszerű szinten tartását a jövőben.

Az ipari termelésbe is benyomul a nemzetköziség az országhatáron túli kooperáció útján. Gyakori, hogy a végtermék nemzeti produktumként szerepel, míg a termelési vertikum már nemzetközi. Egyik ipari büszkeségünk és reménységünk például, az IKARUS autóbusz, nemcsak több tucatnyi hazai vállalat kooperációjából születik, de minden autóbuszban benne foglaltatik szovjet bányászok és kohászok, lengyel gépipari dolgozók és német motorkonstruktőrök, ezenkívül még más nemzetiségűek munkája is. Ugyanez a helyzet az ipari termékek jelentős részével, sőt bizonyos mértékig még az élelmiszer-termelésben is. Mégis, általános jellemzőként azt mondhatjuk, hogy a magyar ipar adottságaihoz képest még nagyon is szűken veszi ki részét a nemzetközi termelési kooperációból. Az autarkióval már korábban leszámoltunk, de termelésünk szerkezete jócskán tükrözi még a múltat és kevésbé a jövő követelményeit.

Ha gyorsabban akarunk haladni a szocializmus útján, képessé kell válnunk arra, hogy a műszaki-technikai fejlődés folyamatában jobban hasznosítsuk az időtényezőt, mert annak szerepe óriási fontosságú, nálunk viszont még kisebb a rangja a kelleténél. A műszaki fejlődésre ma az jellemző, hogy a kutatók, a termelők és a nemzetek versenye tulajdonképpen versenyfutás az idővel. Hiszen elvben már egy közepesen fejlett ipari ország is majdnem mindenre képes műszaki téren, csak az a kérdés, hogy mennyi idő alatt végez a kutatási feladattal, mikorra készül el a jó konstrukció és mikorra lesz belőle jól használható vagy üzembiztos termék. Csak az idő tehát a kérdés, de ezen aztán minden múlik. A versenyképesség azt követeli, hogy a tudományos kutatásból gyorsan legyen késztermék, az új technikához gyorsan jusson az ipar és ne erkölcsi kopás után, s a beruházások futamideje rövid legyen az üzembehelyezésig. A reálisan felmért időtényezőnek kell szelektálnia azt is, hogy mit oldunk meg hazai erőből és mit nemzetközi együttműködéssel.

Végül is a szocializmus elvéből természetesen következik, a gazdasági viszonyok pedig megkövetelik, hogy a szocializmus építése során utat engedjünk a gazdaságban a nemzetköziség tendenciájának, hogy jobban gazdálkodhassunk az emberi munkával és az anyagi javakkal, az időtényezőt pedig láthatatlan szövetségessé tegyük.

Gazdasági reformunkat arra a felismerésre alapozzuk, hogy sem a gazdasági hatékonyságot, sem a nemzetközi együttműködés ügyét nem bízhatjuk csupán a tervezők vagy az államapparátus jó szándékára, ezen túl egy széles társadalmi érdekrendszernek kell kiváltania a helyes cselekvést. Éppen ezért arra törekszünk, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködés fejlődése egyszerre legyen államérdek és vállalati érdek. Az államérdek kifejeződik a népgazdasági tervben, az államközi egyezményekben, a külkereskedelem állami monopóliumának rendjében és a gazdasági érdekeltség állami szabályozásában. A vállalati érdek — amely

a nyereség növelésében jelentkezik — nem önállósulva és elkülönülve érvényesül hazánkban, hanem összekapcsolva az államérdekkel. Harmadik ötéves tervünk teljesítése azt mutatja, hogy a mi viszonyaink között helyesebb, ha a vállalatok és szövetkezetek számára nem részfeladatokat és részmutatókat ír elő az állam, hanem az adott tevékenységben rejlő társadalmi érdeket konkretizálja és bontja le a vállalatok számára egy érdekeltségi rendszer formájában. A vállalati tevékenység összességében jól beleilleszkedik az államérdekbe, a népgazdasági terv a fő dolgokban teljesül, a tervszerűség és az arányosság javuló. A gazdasági reform folytatásával tehát jól szolgálhatjuk a nemzetközi gazdasági együttműködés ügyét.

A termelés és a kereskedelem mai, közös gazdasági érdekeltsége a népgazdaság szempontjából hatékonyabbnak bizonyul a reform előtti rendszernél, melyben a termelő- és a külkereskedelmi vállalatok kapcsolata hol az érdekek közömbösségére, hol pedig egyenesen az érdekek ellentétére épült. A közös érdekeltséget tehát helyes általános alapelvként alkalmazni. A termelés és a külkereskedelem szervezeti integrálásának különböző formái szintén pozitív eredményt hoztak, kikapcsolják az elkülönülésből eredő veszteségeket, növelik a minőségért való felelősséget, gyorsítják a cselekvést. De az már nem lenne ésszerű, ha általánosan alkalmaznánk az egyesítést; a szakosított külkereskedelemre szükség lesz a jövőben is. Egy ideig tartózkodnunk kell a külkereskedelemben nagyobb szervezeti változásoktól, majd később ismét teret kaphat az exportjog ésszerű kiterjesztése ott, ahol az társadalmilag indokolt.

A nemzetközi együttműködés növekvő hatást gyakorol a fogyasztás fejlődésére és összetételére. A nemzeti összes fogyasztás terjedelme a nemzeti összes termeléstől függ, de a használati cikkek választékára nagy hatást gyakorol az import. Amely ország képes a fogyasztási cikkek folyamatban importjára, az egyúttal képes a fogyasztási cikkek választékának olyan bővítésére, amely hazai termelésből nem lenne biztosítható. Az ipari fejlődésben ugyanis egyszerre kell utat nyitni két tendenciának, különösképpen hazánkban: egyfelől a termékválaszték szűkülésének a termelésben, másfelől a választék bővülésének a fogyasztásban. Csak a külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozottsága mellett lehet ezt megvalósítani. Hazánkban az utóbbi években ezen a téren gyorsuló a fejlődés. 1955-ben a kiskereskedelmi forgalomban még csak 3—4 százalék volt az importárúk aránya, 1960-ban 6, 1965-ben 8 és 1970-ben már 15 százalék. Ez a folyamat kedvező a népgazdaság hatékonyságára, mert olyan termelésre használhatjuk termelőkapacitásunkat, amelynek feltételei hazánkban kedvezőbbek.

A szocializmus teljes felépítésének célja tehát magával hozza, sőt megköveteli, hogy gazdaságpolitikánk a nemzetközi gazdasági együttműködés dinamikus fejlesztésére irányuljon. Minden országgal, amellyel a kölcsönös érdekek alapján lehetséges. Mint Kádár és Fock elvtársak is aláhúzták, különösképpen szorgalmazzuk a gazdasági kapcsolatokat a Szovjetunióval, kiemelkedő fontosságú partnerünkkel és a többi testvéri országokkal, amelyekkel együtt építjük a szocializmust. Ahhoz, hogy ezt az orientációt sikerre vigyük a gyakorlatban, az állami munkában fejlesztetni kell az államközi együttműködést, a rendszerét is, a módszerét is, a gyakorlatát is. A párt- és a szakszervezeti munkában segíteni kell az

új kezdeményezéseket, nemzetközi mércével is mérni kell az építőmunka haladását. A széles közvéleményben erősíteni kell annak a tudatát, hogy népgazdaságunk nemzetközi versenyképességének növelése osztálycélja a munkásságnak, mert a társadalmi haladást segíti és nemzeti célja a magyar népnek, mert nemzetünk becsületét szolgálja, életszínvonalát és egész jövőjét biztosítja.

Milyen fejlődést tervezünk a következő öt évben hazánk nemzetközi gazdasági kapcsolataiban?

Egyszerre négy vonalon tervezzük a kapcsolatok bővítését. Minden viszonylatban jelentősen fejlődnek áruforgalmi kapcsolataink. Nagyobb lendületet kap a külfölddel való tudományos együttműködés és a termelési kooperáció. Továbbra is törekszünk az együttműködést szolgáló nemzetközi hitelkapcsolatokra. Fejlesztjük idegenforgalmunkat és nemzetközi szolgáltatásainkat.

A magyar népgazdaság fejlődésének a negyedik ötéves terv időszakában is jellemzője lesz a külkereskedelmi érzékenység fokozódása. A külkereskedelem növekedési üteme felülmúlja a termelés és a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét. Minden százaléknyi nemzetijövedelem-növekedés összekapcsolódik legalább 1,5 százaléknyi külkereskedelmi forgalomemelkedéssel. Öt évi távlatban a külkereskedelmi forgalom 43 százalékos növekedésével számolunk. Az átlagosnál nagyobb ütemben, 47—48 százalékkal növekszik kereskedelmünk a KGST-országokkal.

Mindenekelőtt a szocialista országokkal, s azon belül a KGST-országokkal fejlesztjük a tudományos és termelési kooperációt, keressük és ösztönözzük annak új formáit, intenzív módszereit. Fejlesztjük kooperációs kapcsolatainkat a nem szocialista országokkal, mindenkor összhangban a szocialista kapcsolatokkal.

Nagyon sok ténnyel és adattal lehet jellemezni, hogy most és a következő években miként fejlődik a KGST-országokkal a kétoldalú termelési kooperáció. Egyik legjelentősebb nemzetközi együttműködésünket, a közúti jármű-kooperációt máris intenzíven folytatjuk a Szovjetunióval és Lengyelországgal, igyekszünk azt kiterjeszteni más szocialista országokkal. Folyamatosan és lendületesen fejlődik a szovjet—magyar olajipari együttműködés, épül a második Barátság olajvezeték és 1975-ig a szovjet nyersolajszállítás 4 millió tonnáról évi 6,5 millió tonnára növekszik. Hamarosan kezdetét veszi a magyar—szovjet olefinegyezmény végrehajtása, melynek keretében világszínvonalon is gazdaságos méretekben termelünk majd etilént és propilént és cseréljük ki a Szovjetunióban gyártott vegyipari termékekkel. E kooperáció hazánk számára 4—5 milliárd forintnyi beruházást és egy milliárd forintnyi üzemeltetési költséget takarít meg, amellet hasonló megtakarítást eredményez a Szovjetunióban is. Megkezdjük hazánk és a Lengyel Népköztársaság kooperációját a vegyiszállak termelésében és cseréjében, amely mind a két ország számára gazdaságosabb termelést és beruházási megtakarítást eredményez. Fejlesztjük Csehszlovákiával a gépgyártási és fogyasztásicikk-termelési kooperációt.

Mostanában bontakozik majd ki a szocialista országok sokoldalú kooperációja a számítástechnika fejlesztésében, amely a Szovjetunió kezdeményezésére indult meg. Eredményesen folyik a bolgár—szovjet—

magyar együttműködés a szódagyártásban. Széles körű államközi együttműködés bontakozik ki a mezőgazdaságban és az élelmiszer-termelésben a bolgár—szovjet—NDK—magyar állami szervek között. Mindez a nemzetközi kooperáció jelentős fejlődését tükrözi a KGST-országok között.

A nemzetközi együttműködés különösen gyors fejlődésére van kilátás a vegyiparban és a gépiparban, emellett a termelés minden területén a beruházásokban. A beruházások nemzetközi összefüggését két példával szeretném illusztrálni. A textil- és textilruházati ipar nagyarányú rekonstrukciójának 12 milliárd forintnyi ráfordításából több mint 6 milliárd forint értékű a gépipart, 50 százalékban szocialista, 50 százalékban főként viszonylatból. A legkorszerűbb, zárt ciklusú sertéstelepek létesítésére pedig a hatalmas hústermelési program keretében 3 milliárdnyit ruházunk be a következő években, ennek mintegy 30 százaléka szintén importból származik. Nagyon sok területre érvényes, hogy a beruházás akkor eredményezhet korszerű technikát és technológiát, ha jól kombinálják a hazai berendezéseket az importgépekkel.

Az aktív nemzetközi együttműködés velejárójának tekinthetjük a nemzetközi pénz- és hitellehetőségek felhasználását. A magyar népgazdaság együttműködése is aktív hitelkapcsolatok közbejöttével fejlődik mind a szocialista országok viszonylatában, mind a tőkés világpiacon. Az áruforgalom bővítése, a termelési kooperáció fejlődése megköveteli tőlünk, hogy esetenként hitelekkel nyújtsunk, más esetekben hiteleket vegyünk fel. Pénzügyi és hitelkapcsolatainkban ma is, a következőkben is a szolidaritásra és a kiegyensúlyozottságra törekszünk. Megbízható partnereit akarunk maradni a szocialista országoknak és tőkés világbeli ügyfeleinknek. Az 1975-ig rubelben tervezett hitelműveletek a nyújtott és felvett hitelek egyensúlyát mutatják, a hitel útján összességében nem tervezzük kiegészíteni nemzeti jövedelmünket. Dollárviszonylatban olyan hitelpolitikát folytatunk, hogy a fizetési mérleg kiegyensúlyozottsága mellett beruházási jellegű, középlejratú hitelekkel segítjük a technika korszerűsítését hazánkban. Emellett lehetőségeinkhez képest dollárhitelek nyújtásával segítjük a magyar gépexport bővítését a világpiacon.

Nemzetközi együttműködésünk sajátos területét képezi az úgynevezett láthatatlan export, ennek fenntartása és fejlesztése érdekünk. Az eddigi vonalon haladva fejleszteni akarjuk idegenforgalmunkat, amely két ötéves terv alatt megsokszorozódott. Ma már évente 4 millió külföldi látogat hazánkba és egy milliónyi magyar utazik külföldre. Az idegenforgalom pótlólagos forrást jelent a gazdasági fejlődés számára, ugyanakkor rendszeres befektetéseket igényel, annál inkább, mert a jövőben a szolgáltatások fejlesztése a követendő út, nem az utasforgalom gyors mennyiségi növelése. Emellett fejleszteni kell hazánk „láthatatlan” exportjának másik fajtáját, a különböző tranzittevékenységeinket, mert azokkal egyszerűen szolgálhatjuk az európai országokat és hazánk boldogulását. Évente 2 millió ember utazik át hazánkban, sok millió tonna áruszállítvány megy keresztül és fokozatosan növekszik a kereskedelmi, kulturális és kommunikációs szolgáltatások iránt a szükséglet. A következő öt évtizedben ezeket a lehetőségeket mind jobban kell hasznosítanunk.

Tervünk alapján joggal számíthatunk arra, hogy a következő öt év a nemzetközi gazdasági együttműködés intenzív fejlődésének időszakává lesz.

A Központi Bizottság beszámolója hangsúlyozza, hogy pártunk támogatja, sőt szorgalmazza, hogy továbbfejlesszük a KGST-országok együttműködését és fokozatosan megvalósítsuk az önálló nemzetgazdaságokon alapuló szocialista gazdasági integrációnak az eszméjét. Pártunk IX. kongresszusa a KGST erősítése és fejlesztése mellett foglalt állást, de akkor az integráció gondolata még nem merült fel, a két kongresszus közötti időben vált világossá, hogy a fejlődésnek ezt a következő lépését időszerű előkészíteni.

Nagy jelentőségűnek tartjuk, hogy a KGST XXIII. ülészaka 1969 áprilisában magáévá tette az integráció eszméjét, és megindulhatott a megvalósítás tervének kidolgozása. A másfél éve folyó munkában részt vesznek a tagországok képviselői és szakértői, köztük teljes szívvel és energikusan veszik ki részüket a munkából hazánk megbízottai. Éppen mert nagyon nagy kérdésről van szó, a magunk részéről sohasem tekintettük elsőrendűnek a sietséget, sokkal inkább az alaposságot. Ma is ezt valljuk.

A programkészítés napjainkban még folyik, annak átfogó értékelése nem lehetséges. Tudjuk már, hogy a jelenből nem ugorhatunk át egy csapásra a tervezett jövőbe. Az integrációt úgy kell felfognunk, hogy abban az eddigi együttműködés folytatódik, a kétoldalú kapcsolatok fejlődnek és fokozatosan bontakoznak majd ki a sokoldalú kapcsolatok. De persze az integráció nem csupán folytatása valaminek, hanem egy új fázis, amelyben nem építhetünk sok mindent az eddigi gyakorlaton.

Mit soroljunk az integrációnak a célrendszerébe? A célok komplexuma magába foglalja azt, hogy utat nyissunk minden tagországban a gazdasági hatékonyság gyorsabb növelésének, hogy nemzetközivé tegyünk a termelési kooperációt, hogy sokoldalúan szakosítsuk a kulcsiparágakat, hogy a közös igények alapján fejlesszük a termelés nyersanyag- és energiabázisát, hogy bővítsük és folyamatossá tegyünk a fogyasztási cikkek egymás közötti cseréjét. A célokban való egyetértés felé biztos lépetekkel haladunk.

Milyen legyen az integráció eszközrendszere? Ennek tisztázása okozza a legnagyobb nehézséget, s a tisztázódás szakaszán egyelőre még nem jutott túl a munka. Elvileg tisztázott, hogy az eszközrendszerben három dolgot kell szervesen összekapcsolni: az országok közti gazdaságpolitikai konzultációt, a népgazdasági tervek egyeztetését és a sokoldalú közgazdasági szabályok, szabályozók rendszerét. Nem tisztázott még a három tényező összefüggése és helyes szerepmegosztása.

Lényeges előrelépés mutatkozik a rendszeres gazdaságpolitikai konzultációk kérdésében. Ezek részint kölcsönös információt nyújtanak a tagországok gazdaságfejlesztésének irányáról és mértékéről, részint pedig feltárják azokat a területeket, ahol szükséges a fejlesztés összehangolása, vagy éppen együttes megoldása. Remélhető, hogy ezt az eszközt a jövőben alkalmazzuk a KGST-ben, mindannyiunk közös hasznára.

Szintén érdemi haladás mutatkozik a népgazdasági tervegyeztetés fejlesztésében. Eszerint minden tagország ezután is maga dolgozza ki és saját hatáskörében hagyja jóvá népgazdasági tervét, viszont időben kerül sor érdemleges nemzetközi egyeztetésre. Az egyeztetés nem a végleges kidolgozás fázisában történik majd, mint eddig, hanem már a tervezés első fázisában, továbbá nem csupán bizonyos részekről lesz egyeztetés,

hanem a komplex tervkonceptióról. Új vonása lesz ennek a munkának az is, hogy a hosszú távú fejlesztési kérdésekben nem 5 évre szólóan, hanem 10—15 éves perspektívában egyeztetjük majd terveinket. Nagyon fontos dolgok tekinthetők tehát már tisztázottnak.

De nagyon fontos dolgok szerepelnek még a nem kellően tisztázott kérdések listáján. További tisztázást igényel a sokoldalú közgazdasági szabályozó rendszer jövőbeli szerepe, így az árrendszer, a hitelrendszer, a valutáris rendszer funkciója, valamint a kereskedelmi módszerek és a valutakonvertibilitás lehetősége. Közös választ kell találnunk arra a kérdésre, hogy lehetséges-e és ha igen, miképpen történhet a mai nemzeti piacok fokozatos és részleges egybefonódása. Meg kell találnunk a közös választ arra, hogy jól működhet-e a nemzetközi tervegyeztetés, hatékony lesz-e a termelési kooperáció akkor, ha a tagországok belső gazdaságában és külkereskedelmében különböző marad a gazdasági kalkuláció elve, a jövedelmezőség számítása és a pénz szerepe. Közös véleményre kell jutnunk abban, hogyan koordinálhatjuk jobban tagországaink világpiaci tevékenységét, meg kell vizsgálnunk, előnyös lenne-e, ha összehangolt külső vámrendszert építenénk ki amellet, hogy a KGST-n belül továbbra is vámok nélkül kereskedünk. Vizsgálatot érdemel az is, hogyan tehetjük vonzóvá külső országok számára a KGST-hez való csatlakozást vagy társulást olyan esetben, amikor ebben az érdekek végső fokon egybeesnek.

A tisztázandó kérdések súlyosabbak annál, semhogy jelen pillanatban egy igennel vagy egy nemmel lennének megválaszolhatók. Sőt lehet, hogy némely dologban a döntéskor sem tudjuk még lefektetni a jövő fejlődés vágányait, csak érezzük, hogy erre később szükség és lehetőség lesz. Ilyen esetben fontosnak tartjuk, hogy előre számításba vegyük és biztosítsuk magunknak a későbbi cselekvési szabadságot, hogy nyitott kaput hagyjunk a később tisztázható kérdések jövőbeli megoldásához.

Tudatában kell lennünk, hogy a szocialista gazdasági integrációnak az eszméjével, de a problémáival is hosszú időre eljegyeztük magunkat. De eközben biztosak lehetünk abban, hogy ezzel is javítjuk a munkásság és a dolgozó emberek életét, kitágítjuk számukra a világot és a jövő horizontját. Ha sikeresen fejlődik majd az integráció, ez egyik nagy történelmi tette lesz a szövetkezett szocialista országoknak.

Korunk egyik jellegzetes vonása, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a különböző társadalmi rendszerű államok között is fejlődnek. Ez a folyamat törvényszerű, nem jelent kitérőt a szocializmus történelmi fejlődésében, hanem korszakunkra szólóan alkalmazza a lenini elvet: politikailag harcolni az imperializmus ellen és békés kapcsolatokat fenntartani a más társadalmi rendszerű országokkal. Ennek a lenini politikának mind a két tényezője állandó, mert ezek végső fokon nem egymást kizáró, hanem egymást segítő törekvések.

A szocialista és a kapitalista országok közötti gazdasági kapcsolatok alapvető formája ma is a külkereskedelem. A 60-as évtizedben különösen Európában figyelhető meg, hogy a két országcsoport között hosszú lejáratú kereskedelmi szerződések létesülnek, a hitelkapcsolatok fejlődnek és ha kissé lassan is, de számos nyugat-európai ország enyhíti a szocialista országokat sújtó kereskedelmi korlátozásokat. Említésre méltó, hogy a kelet-európai és a nyugat-európai országok között tíz évvel ezelőtt

még csak 23 hosszú lejáratú gazdasági szerződés volt érvényben, jelenleg pedig már 80 ilyen szerződés létezik. Mégis, a lehetőségek optimális kihasználásáról még távolról sem beszélhetünk. A szocialista és a kapitalista országok közötti kereskedelem a világkereskedelemnek csak 3 százalékát képviseli akkor, amikor ennél sokkal nagyobb is lehetne.

A különböző társadalmi rendszerű államok gazdasági kapcsolataiban is felmerül az intenzifikálás szükségessége, és megfigyelhetjük ennek biztató kezdeteit. A Szovjetunió például az elmúlt években gazdaságtudományos-technikai szerződést kötött Finnországgal, Franciaországgal, Olaszországgal, Ausztriával, Japánnal, Svédországgal és Belgiummal. Ilyen szerződéseket létesít saját érdekeltségi területén Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Románia és közöttük hazánk. Nagy jelentőségű, sőt sok szempontból példamutató számunkra a szovjet—francia gazdasági együttműködés, valamint a szovjet és az olasz szervek között kibontakozó tudományos-gazdasági kooperáció. Az ilyen kapcsolat a jelek szerint kiterjed majd a Szovjetunió és az NSZK közötti gazdasági együttműködésre.

A külkereskedelem fontossága ezután is döntő lesz a szocialista és a kapitalista államok viszonylatában, de a kapcsolatok fokozatosan kiterjednek az együttműködés más formáira. Így a természeti kincsek együttműködéssel történő kiaknázására, közös tudományos kutatás folytatására, a licencki kereskedelem kifejlesztésére, a gépgyártási kooperációra és specializációra, továbbá a kapitalista országokban működő vegyes kereskedelmi társulások létesítésére. Mindez növelőleg hat az áruk cseréjére, a kereskedelemre. Különböző számítások szerint jelenleg a tőkés világkereskedelem jelentős hányada, mintegy 20 százaléka már nem hagyományos készárucserre, hanem a tudományos és termelési kooperáció közvetlen folyamánya. Ezt a tendenciát nekünk is követnünk kell, mert ellenkező esetben a külkereskedelem előbb-utóbb már nem forrásbővítő, hanem forráscsökkentő szerepet játszana.

Mindebből következik, hogy a különböző társadalmi rendszerű országok gazdasági együttműködésének fejlődéséről, s azon belül az európai gazdasági együttműködésből hazánknak is ki kell vennie a részét, ez érdekünkben áll, s közvetve ugyan, de társadalmi céljaink elérését is segítjük vele. Ezért szabta meg pártunk IX. kongresszusa feladatként gazdasági kapcsolataink további bővítését a tőkésországokkal, valamint a fejlődő országokkal, s ezért helyes ezt az irányt megjelölni a X. kongresszus határozatában is.

Ha kereskedelmünket bővíteni és javítani akarjuk a világpiacon, akkor képesnek kell lennünk arra, hogy alkalmazkodjunk a nemzetközi kereskedelem gyorsan változó áruszerkezetéhez. Ki kell tudni használni a technológiailag „intenzív” árufajták kereskedelmi előrenyomulását. A világkereskedelemben 1955 óta a leggyorsabb növekedést a gépek és szállítási eszközök árucsoportja mutatja, évi 10,6 százalékosat. Ezt követi a vegyicikkek exportja, évi 10,1 százalékos átlagos növekedéssel. Ugyancsak igen gyors emelkedést mutat a különböző késztermékek árucsoportja, évi 7,8 százalékosat. Világosan megfigyelhető, hogy különösen gyorsan emelkedik az olyan termékeknek az exportja, amelyek a technikai-tudományos forradalomhoz kapcsolódnak, vagy új termékeként gyorsan benyomulnak a közfogyasztásba és a termelésbe, mint például

a távközlési berendezések, a szerves vegyületek, a műanyagok, a tudományos, orvosi, optikai műszerek. Nyilvánvaló, hogy azon országok áruformalma növekedhet a leggyorsabban, amelyek ezen cikkeket előállítani és exportálni, illetve ipari fejlettségük következtében importálni is képesek.

Hazánk szempontjából a tőkésországokkal való munkamegosztásunk bővítése azért fontos és hasznos, mert a gazdasági növekedéshez szükséges legkorszerűbb technikát számos iparágban a fejlett tőkésországokból kell biztosítanunk, emellett nyersanyagokban és a termeléshez szükséges egyéb árukban ugyancsak fontos importpiacaink ezen országok.

Meggyőződésünk szerint a tőkésországoknak is fontos érdekük, hogy fejlesszék gazdasági kapcsolataikat a szocialista világgal, nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy ezt mellékesnek tekintsék. Minden fejlett tőkésországnak hasznos, ha az infláció megfékezéséhez fokozza áruimportját olyan viszonylatokból, ahová exportálni is képes — a szocialista viszonylat pedig ilyen — és az is hasznos, ha nemzetközi termelési kooperációban hasznosul az ipari többletkapacitás. Egyébként régen tudjuk már mindkét oldalon, hogy ha mi kereskedünk tőkés partnerekkel, ezzel még egyáltalán nem exportáljuk oda a szocializmust, de ők sem exportálhatják ide a kapitalizmust. A korrekt kereskedelem fejlődése azonban kölcsönös gazdasági haszonnal jár.

A fejlett tőkésországokkal való gazdasági kapcsolataink fejlesztésében alapvető célunk az, hogy partnereink a legnagyobb kedvezmény elvét korlátlanul és feltétel nélkül biztosítsák számunkra, megszüntetve az exportunkat sújtó diszkriminációt és a nem vámjellegű adminisztratív korlátokat. Emellett arra törekszünk, hogy vállalataink hosszú távú világpiacon tevékenységéhez megfelelő államközi kereteket biztosítsunk.

Elveinknek és gazdasági érdekeinknek megfelelően ezután is követnünk kell az utóbbi évek gyakorlatát és szívósan kell törekednünk arra, hogy:

- tevékenyen segítsük a nemzetközi gazdasági együttműködés kibontakozását az ENSZ nemzetközi szervezetében, különösen a EGB-ben, a FAO-ban és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalban;

- a GATT-ba való bekapcsolódásunkkal is segítsük a világkereskedelem ésszerűen szabályozott rendjének mielőbbi megvalósulását;

- érdekeinknek megfelelően fejlesszük gazdasági kapcsolatainkat az EGK tagországaival, valamint azokkal az országokkal, melyek az EFTA-ban tömörülnek;

- a fejlett tőkésországokkal való kapcsolat mellett bővüljön és fejlődjön kapcsolatunk a fejlődő országok nagy részével;

- jelentősen fejlődjön a beruházási együttműködés, a licenckereskedelem, a vállalatok közötti termelési kooperáció, bővüljenek a hitelkapcsolatok.

A fejlett tőkésországok részesedése összes forgalmunkban 1970-ben várhatóan 25 százalékos lesz. Ezen belül a közös piaci országok részesedése 13 százalékos, az EFTA-országoké pedig 10, míg a többi fejlett tőkésországgé 2 százalékos lesz.

A fejlett tőkésországok úgyszólván mindegyikével jelentősen emelkedett a forgalmunk. Különösen nagy mértékű a fejlődés gazdasági kapcsolatainkban Olaszországgal, Ausztriával, Svédországgal. Az NSZK-val is számottevően nőtt, és ugyanakkor sikerült a korábbi nagymérvű pasz-

szívumunk helyett exportunkat és importunkat lényegében egyensúlyba hozni. Ahol a kereskedelmi feltételek kedvezőek, ott Franciaországgal és Angliával is fejlődik kereskedelmünk.

Különleges és fontos jelenség földrészünkön az 1955-ben alakult Európai Gazdasági Közösség, rövidebben a Közös Piac, amely hat országot tömörít. Ez az integráció kétségtelenül napjaink egyik reális tényezője és nem ideiglenes csoportosulás. A Közös Piac kialakuló rendje közelről érinti hazánk érdekeit, különösen agrárexportunkat veszélyezteti. Problémáinkat elsősorban a tagországokkal igyekszünk rendezni, bizonyos kérdésekben emellett még a Közös Piac integrált szerveivel is tárgyalunk, főleg a magyar mezőgazdasági export hátrányos helyzetének megszüntetése céljából. Ezen a téren a Közös Piac részéről jelenleg nem tapasztalunk olyan tárgyalási és megállapodási készséget, amely beleillene az európai gazdasági együttműködés kibontakozásának képébe. A jövőben végül is két tartós európai integrációval számolhatunk: a KGST-vel és a Közös Piaccal. Ha igaz, hogy mindkettő realitás, akkor a két csoportosulás kapcsolatát is a jövő realitásának foghatjuk csak fel.

Magyarország és a harmadik világ országai között a gazdasági kapcsolatok fejlődnek és sokoldalúbbá válnak. Árucseré-forgalmunk a fejlődő országokkal számszerűleg nem magas, de a kapcsolatok kiterjednek a hitelnyújtásra és a műszaki-tudományos együttműködésre is. A fejlődő országok összes kivitelünkben mintegy 6 százalékkal, behozatalunkban valamivel 7 százalék alatt részesednek. A viszonylag kis részesedésnél lényegesen nagyobb a kapcsolatok jelentősége gazdaságilag és kedvező politikailag is. Kivitelünkben jelentős helyet foglalnak el a gépek és berendezések, ami összhangban van termelési szerkezetünkkel, behozatalunkban pedig számottevő arányban szerepelnek olyan mezőgazdasági áruk és ipari nyersanyagok, melyekben hazai termelési bázisunk nincs.

Említésre méltó az együttműködésnek az a formája is, amely szakemberek és szaktanácsadók küldésében, a fejlődő országok szakembereinek kiképzésében, feltáró-kutató munkában, műszaki tervezési és szervezési szaktanácsadásban, műszaki dokumentációk átadásában nyilvánul meg. A fejlődő országokból Magyarországra a műszaki-tudományos együttműködés keretében az utóbbi időszakban évenként 150—200 főt fogadott. Jelenleg több mint 500 egyetemi és főiskolai hallgató képzéséről gondoskodunk.

A külső és belső szükségletnek megfelelően ezután is igyekszünk a fejlődő országokkal kapcsolatos kereskedelempolitikánkat úgy meghatározni, hogy a további időszakban a gyors fejlődés feltételei megteremtődjenek. A 60-as évek közepén még a velük való árucseré-forgalmunk több mint 40 százaléka csupán két országgal, Indiával és az EAK-val bonyolódott le, ma már 12 fejlődő országgal folytatunk jelentős kereskedelmet. Ezekben az országokban mindinkább sikerül az árucserét olyan nagyságrendre emelni, amely már hosszú távon is gazdaságos lehet.

Erre a feladatra is érvényes kongresszusunknak az a tézise, hogy az eddigi irányban, de jobban kell dolgoznunk.

Meggyőződésem, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködéssel kapcsolatos politikánk összhangban van és összhangban lesz ezután is ennek a kongresszusnak a fő jelszavával, amely úgy szól: „Tovább a lenini úton!”

HUSZTI ERNŐ:

A pénzforgalom és a pénzállomány alakulása a IV. ötéves terv időszakában

A gazdasági növekedéssel szükségszerűen együtt jár a pénz- és a hitelforgalom, illetve a pénz- és a hitelállomány bővülése. Nem közömbös azonban ennek az emelkedésnek a mértéke és belső szerkezeti összetétele. A következőkben arra keresünk választ, hogy a IV. ötéves terv várható gazdasági növekedésével együtt, illetve annak hatására milyen módon változik (bővül) a pénzforgalom, milyen lesz a várható pénzforgalmi kapcsolatok rendszere, hogyan alakul a pénzforgalom tulajdonosok és főbb gazdasági okok szerinti összetétele. Az elemzés számos összefüggésre hívhatja fel a figyelmet, s pénzoldalról mutatja az esetleges egyensúlyi problémákat.

A IV. ötéves terv még számos bizonytalansági tényező figyelembevételével készült, és így a pénz- és hitelforgalmi előirányzatoknál is számolnunk kell több feltételezéssel. Elsősorban nem az abszolút értékeket tekintettük fontosnak, hanem annak vizsgálatát, hogy a pénzforgalom és -állomány bővülése mennyire van összhangban a tervezett gazdasági növekedéssel, a kialakult tendenciák továbbra is érvényesülnek-e, avagy módosulnak.

A IV. ötéves terv és a pénzforgalom közötti kapcsolatot, illetve átmenetet a tervben szereplő, az anyagi termelés eredményeként létrejött árutömeg tovaáramlása és a képződött tiszta jövedelem elosztása és újra-elosztása jelenti. Más szóval a pénzforgalomban az áruk és a jövedelmek halmozott forgalma jelenik meg, magában foglalva valamennyi a pénz közreműködésével létrejövő halmozási lépcsőfokot. Az egyes elemek rendszerezésével eljutottunk az úgynevezett valóságos (hitelmentes) pénzforgalomhoz, amely a hitelforgalommal kiegészítve a teljes pénzforgalom alakulását és keresztmetszetét adja.*

A pénzforgalom várható alakulása

A pénzforgalmi kapcsolatok teljes, de aggregált mérlegének felhasználásával előre becsülhettük a pénzforgalom várható alakulását.** Két lehetőség kínálkozott a várható adatok meghatározására: egyfelől a múlt-

* A számítások elvégzésében segítségemre volt Gonda Andrea és Kovács Katalin tervmatematikus, a Magyar Nemzeti Bank Közgazdasági Főosztályának munkatársai.

** A pénzforgalmi kapcsolatok mérlegének modelljét és leírását lásd Huszti Ernő: A népgazdaság pénzforgalmi kapcsolatainak összevont mérlege (1961—1966), Közgazdasági Szemle, 1968. 6. szám. 702—720. 1.

beli tapasztalatok előrevetítése, másfelől a tervadatok levezetése. A következőkben ez utóbbi módszerrel vizsgáljuk az összefüggéseket. A másik elemzés sem volt haszontalan, mivel a két egymástól függetlenül kidolgozott prognózis alkalmas volt egymás ellenőrzésére is. Az 1961—70. évekre összeállított mérlegekből készült prognózis sok metszetében megközelítő, vagy hasonló, némely esetekben viszont eltérő eredményt adott, mint a IV. ötéves tervből közvetlenül levezetett számítás. Ez természetes is, hiszen az új gazdaságirányítási rendszerrel együtt járó változások miatt ma már sok esetben a gazdasági folyamatok tartalma is más s így a közvetlen egybevetés, illetve az ezen alapuló előrebecslés nem adhat elfogadható eredményt.

1. A teljes pénzforgalmi kapcsolatok mérlege

A pénzforgalmi kapcsolatok mérlege — mint ismeretes — aggregált formájában a Magyar Nemzeti Bank főkönyvi betét- és hitelszámláinak teljes forgalma alapján készült, s így ugyancsak halmozott, számos vonatkozásban bizonyos technikai forgalmat is magában foglaló bevételeket és kiadásokat ölel fel. A három fő mérlegrészből — valóságos (hitelmentes) pénzforgalom, hitelforgalom és pénzkészletváltozás — felépített mérleg végigkíséri a pénz (hitel) útját, keletkezésétől — forgalmán keresztül — megszűnéséig.

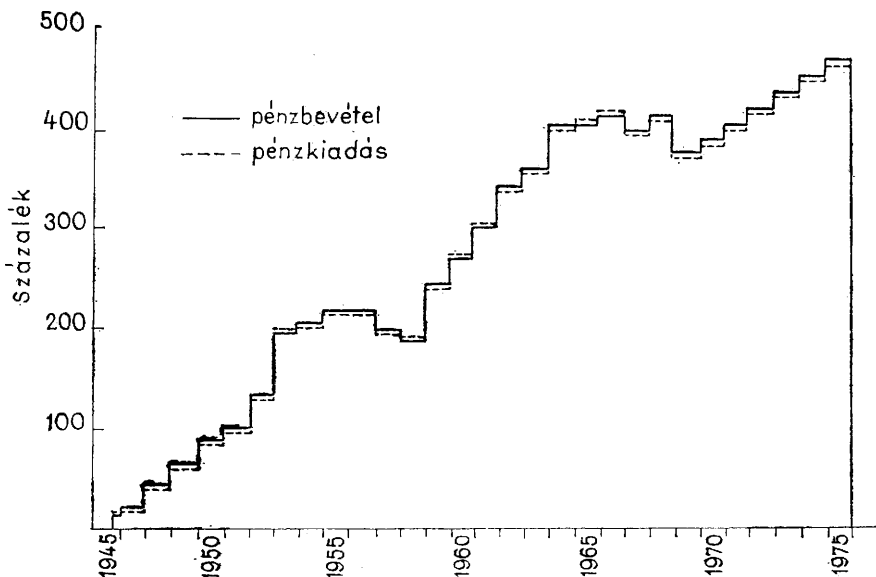
1. a) Pénzbevételek és -kiadások

A IV. ötéves tervben a legfontosabb mutatókat tekintve (például a nemzeti jövedelem, a fogyasztás, a felhalmozás stb.) általában évi 5—6 százalékos növekedési ütemmel számolunk. Ezzel szemben a pénzbevételek és -kiadások átlagos növekedési üteme 1971—75 között évi 3,7 százalék lesz. Az átlagos bővülési ütem mögött viszonylag állandó, számításaink szerint *egyenletes évi* növekedés húzódik meg. Ábránk a pénzbevételek és -kiadások alakulását mutatja be — 1951. évet tekintve bázisnak — a stabilizációtól a becsült időszak (1975) végéig.

A pénzforgalom szakaszos, lépcsőzetes fejlődésének megfelelően a vizsgált időszakban *egy lassú növekedési szakasz körvonalai bontakoznak ki*. E szakasz tulajdonképpen az 1970. évvel kezdődik — és az említett egyenletes fejlődést mutatva — feltételezhetően 1975-ben még nem zárul le.

A gazdasági növekedés és a pénzforgalom fejlődésének ütemkülönbségei arra engednek következtetni, hogy a pénzforgalom a gazdasági növekedés által indukált forgalmi igényeket — bizonyos tekintetben — *intenzív módon* elégíti ki. Ez alatt azt értem, hogy a pénzforgalomban olyan belső szerkezeti átalakulás megy végbe, amelynek következtében a gazdasági növekedés pénzforgalmi igényének kielégítése a pénzmennyiség lassúbb növekedési üteme mellett is biztosítható. A változás lényegében már 1968-ban megkezdődött, amikor is az új irányítási rendszerre való áttérés kapcsán a vállalatok forgóalapigényének kielégítésére — a hitel-fedezeti alap terhére — forgóalap-rendezést hajtottunk végre, megvál-

A pénzbevételek és a pénzkidások alakulása 1946—1975 között

tozott a vállalati források saját és idegen források szerinti összetétele. A hitelforgalom volumenének csökkenése az 1969. évi teljes pénzforgalmat számottevően mérsékelte. Így 1969-ben alakult ki először a pénzforgalomnak az az új szerkezete, amely már tükrözi az új gazdaságirányítási rendszernek a pénzforgalomban is kifejezésre jutó hatását.

A hitelsáv összeszűkülése következtében a hitelforgalom is mérsékelt ütemben bővült, s a gazdasági növekedéssel együtt járó forgalmi igények kielégítése elsősorban a saját forgóalapok felhasználásával lebonyolított valóságos (hitelmentes) pénzforgalommal történt. A vázolt tendenciák továbbfolytatódásaként és annak megfelelően a belső átrendeződés mérséklő hatást gyakorol a pénzforgalom növekedési ütemére.

1. b) A pénzforgalom pénztulajdonosok szerinti összetételének várható alakulása

A pénzforgalom pénztulajdonosok szerinti összetétele a már kialakult tendenciák további érvényesülését fejezi ki. Ezt bizonyítja az 1. számú táblázat.

Az adatok a vállalatok és szövetkezetek súlyának mérséklődését, a lakosság arányának fokozatos növekedését mutatják. A költségvetési szervek és intézmények, valamint a pénzintézetek és egyéb szervek viszonylag stabil aránnyal vesznek részt a pénzforgalomban. A szerkezeti változások elsősorban a pénztulajdonos-csoportok pénzforgalmának bővülési ütemében mutatkozó különbségek következményei, más szóval a leggyorsabban nő a lakosság pénzforgalma (évi 7,3 százalék), kisebb mér-

A pénzforgalom pénztulajdonosok szerinti összetételének várható alakulása 1975-ig (%)

Év	Vállalatok és szövetkezetek		Költségvetési szervek és intézmények		Lakosság		Pénzintézetek és egyéb szervek	
	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás
1969	63,3	63,8	18,7	18,7	8,4	8,3	9,6	9,2
1970	63,3	63,9	18,6	18,4	9,1	9,1	9,0	8,6
1971	62,9	63,5	18,5	18,4	9,4	9,4	9,2	8,7
1972	62,6	63,2	18,5	18,4	9,7	9,7	9,2	8,7
1973	62,3	62,9	18,5	18,4	10,0	10,0	9,2	8,7
1974	61,9	62,6	18,5	18,4	10,4	10,4	9,2	8,6
1975	61,6	62,4	18,5	18,3	10,8	10,7	9,1	8,6

tékben és erősen degresszív ütemben a pénzüintézeteké (4,0 százalék), és meglehetősen egyenletesen emelkedik a költségvetési forgalom (3,5 százalék). A vállalatok és szövetkezetek pénzforgalmának lassú (3,1 százalékos), némileg csökkenő ütemű bővülésére a pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetételében bekövetkezett változások adják meg a választ, hatásuk révén e pénztulajdonos-csoport súlya csökken. Mivel mindig ez a pénztulajdonos-csoport reprezentálja a pénzforgalomnak több mint 60 százalékát, az itt tapasztalt változások erőteljesen befolyásolják az összes pénzbevételek és -kiadások alakulását.

1. c) A pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetétele

A pénzforgalom nemcsak a meghatározott pénztulajdonosok pénzbevételeinek és -kiadásainak összessége, hanem meghatározott gazdasági okokkal összefüggő bevételek és kiadások együttese. Ebben a vonatkozásban eltekintünk attól, hogy melyik pénztulajdonos-csoport bonyolítja le a forgalmat, csupán annak indokát vizsgáljuk. A pénzforgalom gazdasági hátterét — megfelelő csoportosítási lehetőségek esetén — részletesen lehet elemezni. A rendelkezésünkre álló információ alapján csak a három legfőbb kategória elhatárolására — a halmozott áruforgalom (értékesítés, illetve beszerzés), a hitelforgalom (hitelfelvétel és -törlesztés), valamint az egyéb pénzforgalom (pénzjövedelem-bevételek és -kiadások) megkülönböztetésére — van mód. Az áruval kapcsolatos pénzforgalmat tehát halmozott értékesítésnek, illetve beszerzésnek neveztük el, a hitelforgalom értelemszerűen használható fogalom, az egyéb pénzforgalom kifejezést pedig, ami a jövedelmek halmozott áramlását testesíti meg, gyakran a jövedelemforgalom megnevezéssel helyettesítjük.

E kategóriák halmozott jellege abból következik, hogy bizonyos gazdasági folyamatok többször is megjelennek a pénzforgalomban. Ezért a halmozott értékesítés — ami különböző árbevételek egész sorát jelenti — olyan árbevételként fogható fel, amikor az áru a halmozás minden lépésőfokát végigjárja, s mindenhol pénz közvetíti a cserét. A halmozott árbevétel a társadalmi tiszta jövedelmet, a lakosság munkabéreit és egyéb pénzbevételeit, a pénzüintézeti jövedelmeket, stb.-t foglalja magában. Ezek a jövedelmek később a pénzüjvedelem-áramlásokban önállóan, is-

mételten megjelennek, de már nem az áruforgalomhoz kapcsolódva, hanem munkabérként a lakosság, nyereség, forgalmi adó, eszközlekötési járulékok stb. formájában a költségvetés, valamint kamat, jutalék stb. címén a pénzüintézetek bevételeit képezik. Ha tehát a pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetételét azon az alapon vizsgáljuk, hogy azok a banki megbízásokon belül hogyan különíthetők el, illetve a pénzforgalomban milyen módon jelennek meg, akkor csak az említett kategóriák alkalmazására van lehetőség. Más lapra tartozik, hogy egy részletes pénzforgalmi jogcím szerinti vizsgálattal a nemzeti jövedelem, illetve a társadalmi termék kategóriáit megközelítő tartalmi elkülönítésre is lehetőség volna. Jelenleg azonban elegendőnek látszik, ha a IV. ötéves tervben szereplő mutatókból kiindulva eljutunk a pénz- és hitelforgalomhoz.

A halmozott áruforgalom a bruttó társadalmi termék előirányzata alapján készült, mégpedig úgy, hogy az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság, valamint a szállítás és a hírközlés bruttó értékét kiegészítettük a nagy- és a kiskereskedelmi forgalommal és a folyó forintra átszámított teljes exportforgalommal. A nagy-, a kis- és a külkereskedelem társadalmi terméként szereplő árrese helyett tehát a bruttó forgalmat vettük figyelembe (az árres ugyanis a forgalom eleme, így számbavételére nincs szükség). A halmozott áruforgalomban vettük számba a költségvetési szervek által lebonyolított áruforgalmat is. Az egyes népgazdasági ágak bruttó értékéből levontuk a természetbeni saját, illetve önfogyasztást, mivel ezeket termelési értéként tartjuk ugyan nyilván, de értékesítésként nem jelennek meg a pénzforgalomban. Ez a számítás — annak ellenére, hogy minden tételénél a tervszámra épül — becslés jellegű, mert tulajdonképpen nem foghatja át a teljes halmozott áruforgalmat (de attól nem is tér el számottevően).

A halmozott jövedelemáramlások az áruk mozgásától viszonylag független munkabér és kamatfizetéssel, a társadalmi tisztajövedelem-befizetéssel stb.-vel kapcsolatosak. E pénzáramlásokat pénztulajdonosok szerint is levezettük, s az áruforgalom és a jövedelemáramlások együttes összegéből kialakult a valóságos pénzforgalom.

A pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetételét a 2. számú táblázatunk tartalmazza.

2. sz. táblázat

A pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetételének alakulása 1975-ig (%)

Év	Pénzbevételek			Pénzkiadások		
	Áru- mozgással kapcsolatos halmozott értékesítés	Nem árumozgással kapcsolatos		Áru- mozgással kapcsolatos halmozott beszerzés	Nem árumozgással kapcsolatos	
		hitel- igénybevétel	jövedelem		hitel- törlesztés	jövedelem
1969	43,4	21,2	35,4	43,9	20,1	36,0
1970	45,0	20,5	34,5	45,5	19,6	34,9
1971	44,9	20,0	35,1	45,4	19,0	35,6
1972	44,7	19,5	35,8	45,3	18,5	36,2
1973	44,6	19,1	36,3	45,1	18,1	36,8
1974	44,5	18,6	36,9	45,1	17,6	37,3
1975	44,3	18,2	37,5	44,9	17,2	37,9

A pénzforgalom tulajdonosok szerinti összetételének vizsgálatakor már említettük, hogy a pénzforgalom gazdasági okoknak megfelelő szerkezete erőteljesen befolyásolta a vállalatok és a szövetkezetek részese-
dését a pénzforgalomban. A tervszámok ugyanis 1971-ig mérsékelt arányeltolódást mutatnak a halmazott értékesítés és beszerzés javára, illetve 1971-től stabilizálódik részese-
désük, amihez a jövedelemáramlások arányának ugyancsak lassú bővülése kapcsolódik. Ezen eltolódásokat a hitelforgalom arányának jelentős mértékű csökkenése ellensúlyozza.

A fentiek világosan utalnak arra, hogy a vállalatok és a szövetkezetek (amelyek részben termelői, részben forgalmazói az áruknak) súlya azért csökken a pénzforgalomban, mert a halmazott értékesítés, valamint a hitelforgalom csökkenő aránya és viszonylag alacsonyabb bővülési üteme elsősorban erre a pénztulajdonos-csoportra hat.

Kissé részletesebben vizsgálva a főbb gazdasági okokat, a halmazott értékesítésről megállapítható, hogy évi átlagos 3,4 százalékos bővülése elmarad a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésétől, s csaknem megegyezik a pénzforgalom — már említett — 3,7 százalékos átlagos emelkedésével. Ez tehát arra utal, hogy a pénzforgalom bővülésében a társadalmi termék volumenváltozása a halmazott áruforgalom közvetítésével hat. Az áruk áramlásán belül különösen dinamikus — az átlagosat meghaladó — a fejlődés üteme az építőiparban (6,5), a nagy- és kiskereskedelemben (6,4, illetve 7 százalék), valamint a szocialista export (8 százalék) vonatkozásában.

A *hiteláramlások* részese-
dése csökken, mivel a hitelfelvételi és a hiteltörlesztési forgalom évente átlagosan csak 1,2 százalékkal nő. Ebben az említett forgóalap-rendezés mellett elsősorban az játszik szerepet, hogy — részben a pénzforgalomtól függetlenül — a hitelforgalomban is jelentős átrendeződési folyamat zajlik le. Az történik ugyanis, hogy a hitelfolyósítások (és törlesztések) egyre nagyobb hányada tartós hitelkihelyezést jelentő középlejáratú forgóalap-megelőlegező, valamint hosszú lejáratú hitel. A rövid lejáratú hitelek részese-
dése a hitelforgalomban viszont csökken. Ezt a tendenciát több folyamat várhatóan még tovább erősíti:

- forgóalap-rendezés az eddig még nem érintett területeken,
- a fejlesztési alapokból való forgóalap-feltöltés feltételeinek szabályozása,
- a vállalaton belüli eszközátcsoportosítás lehetősége,
- a vállalatok közötti eszközáramlás,
- a kereskedelmi hitel alkalmazása stb.

Ezek az új vonások egyfelől többségükben jelentősen szűkítik a kialakult hitelsávot, másfelől alkalmazásuk kizárja a jegybanki hitelkapcsolatokat. Ennek megfelelően bővül az olyan vállalatok köre, amelyekben a saját forgóalapok — hitel igénybevétele nélkül is — elegendőek a zavartalan termeléshez.

A gazdasági növekedés üteme feltételezhetően erőteljesebb lesz, mint a vállalati fejlesztési források képződése, tehát az igények kielégítésére főleg a jegybanki hitel szolgálhat. Ez azonban várhatóan elsősorban a tartósabb hitelkihelyezések iránti igény formájában jelentkezik, s így a vázolt tendencia erősödése reálisnak fogadható el.

Előző megállapításunkat támasztja alá, hogy a IV. ötéves tervben a

hitelkihelyezések túlnyomó hányadát (csaknem 90 százalékát) a tartós hitelkihelyezések teszik ki. A tartós hitelkihelyezéseknek pedig csaknem a fele középlejratú forgóalap-megelőlegezési hitel. Ennek kapcsán kell utalni arra, hogy a terv előirányzata forgóalap-növelésre a felhalmozási hányadon belül kerekén 60 milliárd Ft, s ezt a megelőlegezésre fordított középlejratú hitelvolumen és az előirányzott készletemelkedés összege együttesen jelentősen meghaladja. A feszültség a következőkből látszik:

— Az országos hitelméreg a forgóalap-növelésre fordított 60 milliárd Ft-os előirányzatnál magasabb készletemelkedést mutat. Ez csak akkor következhet be, ha a befejezetlen beruházások állománya az öt év alatt nem nő, vagy éppen csökken. Erre pedig nem lehet reálisan számítani.

— A tervek szerint a gazdálkodó szervek forgóalapja a fejlesztési alapból, az állami juttatásból, valamint a középlejratú forgóalaphitelből együttesen oly mértékben növekszik, hogy az több milliárddal meghaladja a nemzeti jövedelem ilyen célú előirányzatát.

— Bármely vetületben nézzük is a tényeket, a forgóalap-növelésre szolgáló összegek meghaladják a nemzeti jövedelemben az erre a célra létrejövő anyagi javak volumenét, és ha nem teszünk megfelelő intézkedéseket, a feszültség csak a fogyasztási hányad rovására oldható fel.

A hitelállományokban bekövetkező összetételbeli változások természetesen a hitelforgalom hasonló eltolódása útján mehetnek végbe. Célszerű volna a fent említett feszültségeket a forgóeszközök finanszírozásakor monetáris szempontból figyelembe venni, vagy a felhalmozási alapokat átcsoportosítani.

A *jövedelemáramlások halmozott forgalmának* bővülése a pénzforgalom növekedésének legdinamikusabb területe. Ebben elsősorban a lakosság, valamint a költségvetési szervek és intézmények erőteljes forgalomnövekedése játszik szerepet.

A pénzforgalom gazdasági okoknak megfelelő összetétele alapján a pénzforgalom és az anyagi javak áramlása közötti kapcsolatokat (mértéket) kifejező arányossági mutató (pénzbevétel : értékesítés) várhatóan az alábbi táblázatnak megfelelően alakul (P = pénzbevétel, \bar{E} = halmozott értékesítés, H_i = hiteligénybevétel, J_b = jövedelembevétel, K = pénzkidadás, B = halmozott beszerzés, H_t = hiteltörlesztés, J = jövedelemkiadás.)

3. sz. táblázat

A pénzfolyamatok és az árak áramlása közötti viszonyt kifejező arányossági mutató alakulása és összetétele 1969—1975 között

Év	$\frac{P}{\bar{E}}$	$\frac{\bar{E}}{\bar{E}}$	$\frac{H_i}{\bar{E}}$	$\frac{J_b}{\bar{E}}$	$\frac{K}{B}$	$\frac{B}{B}$	$\frac{H_t}{B}$	$\frac{J_k}{B}$
	É	É	É	É	B	B	B	B
1969	2,3	1,0	0,5	0,8	2,3	1,0	0,5	0,8
1970	2,2	1,0	0,4	0,8	2,2	1,0	0,4	0,8
1971	2,2	1,0	0,4	0,8	2,2	1,0	0,4	0,8
1972	2,2	1,0	0,4	0,8	2,2	1,0	0,4	0,8
1973	2,3	1,0	0,4	0,9	2,2	1,0	0,3	0,9
1974	2,3	1,0	0,4	0,9	2,2	1,0	0,3	0,9
1975	2,3	1,0	0,4	0,9	2,2	1,0	0,3	0,9

A 3. sz. táblázat tanúsága szerint az áruk egységnyi áramlásához némileg csökkenő arányú hitelforgalom kapcsolódik. E vetületben is nyilvánvaló, hogy a hitelforgalom súlyának mérséklődése mellett az egységnyi áruforgalomhoz tartozó pénzforgalom a jövedelemáramlások hatására nő.

2. A valóságos (hitelmentes) pénzforgalom

A valóságos pénzforgalomban összegeződnek azok a halmazott áru- (beszerzést és értékesítést) és jövedelemforgalmat (bevételt és kiadást) kifejező pénzáramlások, amelyekre a bevezetőben utaltunk.

Ebben a belső pénzforgalomban nem keletkezik pénz, csak a pénz újraelosztása megy végbe. A pénztulajdonosok együttesen — a tárgyalt modell absztrakciója szerint — nem költhetnek több pénzt el, mint amennyi bevételre összességében szert tettek. Az egyes pénztulajdonosok azonban — egymás terhére, illetve javára — többet is, de kevesebbet is költhetnek bevételüknél. Így természetesen kialakulnak a pénzt felhalmozó és a pénzt elköltő pénztulajdonos-csoportok. A valóságos pénzforgalom absztrakt jellege nyilvánul meg abban is, hogy az ily módon jelentkező pénzfelhalmozás hiteltörlesztés és pénzkészletnövelés formájában csapódik le, s a pénz elköltése csak hitelforrás igénybevételével és a pénzkészlet felhasználásával lehetséges. Más szóval a valóságos pénzforgalomban kialakult pénztulajdonosi helyzet nagymértékben befolyásolja a hitelforgalmat és a pénzkészlet alakulását.

A valóságos pénzforgalomban várhatóan kialakuló egyensúlyi helyzetet a következők jellemzik: a költségvetési szervek és intézmények, a lakosság, valamint a pénzintézetek tartósan kevesebb pénzt költenek el bevételeiknél, a vállalatok és szövetkezetek viszont többet. Az ismert összefüggések alapján már világos, hogy a valóságos pénzforgalom összetételének hatására a vállalatoknál és szövetkezeteknél hitelállományemelkedéssel, továbbá esetleg pénzkészlet-csökkenéssel, a költségvetési szerveknél, a lakoságnál és a pénzintézeteknél jelentősebb pénzkészlet-növekedéssel kell számolni.

A valóságos pénzforgalom további elemzését teszi lehetővé a teljes pénzforgalmi kapcsolatok mérlegéből készített pénzkidási mátrix (amelynek koefficiensei a teljes kiadások megoszlását adják) *inverzének a kiszámítása*. Az inverzek — amelyek összességükben a működő pénz továbbáramlási sebességét, az egységnyi hitelkibocsátás által közvetve és közvetlenül létrehozott pénzforgalmat (multiplikációt) adják — tanúsága szerint, szemben a korábbi hitelrendszerrel, ahol az egységnyi hitel 18—19 forint pénzforgalmat indukált, a multiplikációs érték jelenleg már 26—27 forint. A multiplikáció ilyen mértékű emelkedését az váltotta ki, hogy a hitelforgalom volumene erőteljesen, több mint 40 százalékkal csökkent, a valóságos pénzforgalom ellenben számottevően bővült. A változások tehát azt jelentik, hogy bármely címen bocsát ki a Magyar Nemzeti Bank egy forintnyi hitelt, az a továbbáramlás során összességében 26—27 Ft vásárlóerőt teremt, mindaddig, amíg hiteltörlesztés formájában vissza nem tér a bankhoz. A mutató lassú emelkedéséből (lásd a 4. sz. táblát) arra lehet következtetni, hogy a *valóban működő pénz egyre nagyobb*

Az egységnyi hitelkibocsátás által indukált pénzforgalom 1963—1975 között

Év	Inverzérték	Időszak	Inverzérték
1963	16,3770	1970	26,0890
1964	17,9189	1971	26,4791
1965	18,5290	1972	26,8221
1966	18,4163	1973	26,9450
1967	17,1553	1974	27,3533
1968	18,5494	1975	27,6171

forgalmat képes lebonyolítani, s a pénz forgási sebessége lassulásának okát a pénzfelhalmozás ütemében és volumenében kell keresni.

A röviden vázolt összefüggések szerint tehát nagyobb jelentőségű lesz a hitelkihelyezés, mert minden forint hitelnyújtás — nemcsak abszolút, de relatív értelemben is — növekvő fizetőképes keresletet hoz létre és számottevően befolyásolhatja a pénzfelhalmozást is.

3. A hitelforgalom

A hitelkihelyezés növekvő vásárlóerőt teremtő hatása még fontosabbá teszi a hitelforgalom kérdéseit. Ennek néhány problémájáról a pénzforgalom gazdasági okok szerinti összetételének vizsgálatakor már szoltunk. A hitelgénybevétel alakulása közvetlenül két pénztulajdonos-csoport pénzforgalmát befolyásolja, mégpedig a vállalatokét és a szövetkezetekét, valamint a pénzintézetekét. Ez utóbbiak jegybankkal összefüggő hitelforgalma tulajdonképpen olyan területeken biztosítja a hitelkapcsolatokat (például a Magyar Beruházási Bank esetében az építőipari vállalatok beruházásainak finanszírozásánál), ahol erre a kialakult gyakorlatban a jegybank és a vállalatok között közvetlenül nincs mód. E hitelforgalom a vállalatok hitellehetőségeit bővíti, végső soron azonban a pénzintézeteknél is pénzfelhalmozási lehetőségeket teremt.

A pénzállomány változásának nagyságát a hitelállomány alakulása határozza meg, ezért fontos annak vizsgálata, hogy melyek a hitel visszaáramlásának feltételei, lehetőségei, tehát egységnyi hitelkihelyezés milyen hiteltörlesztéssel jár. Azt, hogy mely pénztulajdonosoknál és milyen arányban várható — közvetlenül és közvetve — hiteltörlesztés, az inverzmátrix és a hiteltörlesztési sorból képzett diagonálmátrix szorzata $[(H_1)/E - K]^{-1}$ mutatja (ahol E az egységmátrix). Az eredmény érdekes módon nemcsak a közvetlen törlesztést tartalmazza, tehát, amit a hitelt igénybe vevő szektorok visszafizetnek, hanem a közvetett törlesztési lehetőségeket is, vagyis a nem hitelkapcsolatokból törlesztésre fordítható részt.

A kapott adatok szerint a vállalatok és a szövetkezetek teljes pénzkapcsolataikon keresztül várhatóan évről évre mérsékelten növekvő arányban törlesztik hiteltartozásukat. A pénzintézetek viszont bevételeikből mérsékelten csökkenő arányban fordítanak pénzüsszegeket hiteltörlesztésre. A hitelforgalomban közvetlenül részt nem vevő költségvetési

szervektől és a lakosságtól származó pénzbevételek csökkenő arányú törlesztést tesznek lehetővé. Erre a kérdésre a pénzállomány összetételének vizsgálatakor visszatérünk.

4. A pénzkészlet várható változása

A népgazdaságban kinnlevő pénzmennyiség változása — az alkalmazott modellnek megfelelően — egyenlő a hitelállomány változásával. Az egyes pénztulajdonos-csoportokban azonban a pénzkészletek változását nem egyedül a hitelállomány alakulása határozza meg, hanem az árak forgalmából, a jövedelmek áramlásából és a hitelállomány változásából adódó pénzkészlet-változási hatások együttes összege.

A pénzkészlet változására ható főbb gazdasági okok pénztulajdonos-csoportonként eltérő eredményhez vezetnek. A vállalatoknál és a szövetkezeteknél — mint árut termelő és árut eladó, szolgáltatást nyújtó pénztulajdonos-csoportnál — a pénzkészlet alakulásában fontos szerepet játszik az áruforgalomból származó pénzkészlet-növekedés. A többi pénztulajdonos-csoportban inkább a jövedelemforgalomból adódó pénzkészlet-növekedés a meghatározó. A vállalatok és a szövetkezetek jövedelemforgalma negatív előjelű, e pénztulajdonos-csoportban nagyobb a jövedelemkiadások és -bevételek különbsége (az utóbbi rovására), mint amennyivel az értékesítésből származó bevételeik kiadásait meghaladják. Ezek az összegek kötik le azután a hitelállomány növekedésének jelentős hányadát.

5. sz. táblázat

A véglegesen elköltött jegybanki hitel a hitelállomány százalékában

Év	A jövedelemelköltési többlet és az értékesítési többlet különbsége a hitelállomány-változás százalékában	Év	A jövedelemelköltési többlet és az értékesítési többlet különbsége a hitelállomány-változás százalékában
1970	76,8	1973	60,0
1971	70,5	1974	91,5
1972	70,1	1975	120,0

Valójában tehát változatlanul érvényesülni fog az a néhány éve kialakult tendencia, hogy a hitel egy részét — ily módon — közvetve jövedelemként véglegesen elköltik, ami rendkívül megnehezíti a hitel visszaáramlását. A véglegesen elköltött hitelek a már említett vállalati hitelkihelyezéseknek nagyobb hányadát teszik ki, mint a középlejárátú forgóalap-megelőlegező hitelek állományának tervezett növekedése. Erre az összefüggésre mindenképpen fel kell hívni a figyelmet, mert olyan volumenről van szó, amely komoly feszültség forrása lehet, ha nem gondoskodunk a visszaáramlás feltételeiről.

A többi pénztulajdonos-csoport pénzkészletképzésének legfőbb forrása — természetesen — a pénzbevétel. A pénzkészlet módosítására szolgáló rész nagyságát e jövedelmek elköltésének mértéke (árúvásárlásra, szolgáltatásokra, jövedelemkiadásokra stb.) határozza meg. A költ-

ségvetési szervek és intézmények, továbbá a lakosság csak úgy tudja pénzkészleteit növelni, ha bevételeik és kiadásai különbsége nagyobb, mint az áruvásárlások és az áruértékesítések közötti különbség. A pénzüintézetek pénzkészleteik képzése során — mint már ezt említettük — hitelkapcsolataikat is felhasználják és hitelállományuk növelésével fedezik jövedelemelköltési többletüket.

Az inverzmátrix és a pénzkészlet-változási sorból képzett diagonálmátrix szorzatából $[(P_v)/E - K/^{-1}]$ kapott mátrix ad választ arra a kérdésre, hogy egységnyi pénzbevételükből az egyes pénztulajdonos-csoportok mennyit fordítanak pénzkészletük bővítésére, illetve mennyit használnak fel már meglévő pénzállományukból.

A vizsgált pénztulajdonos-csoportok várhatóan együttesen minden forint bevételükből 22—24 fillért fordítanak pénzkészletük bővítésére. A tendencia kismértékű, de rendszeresen bővülő pénzállomány-növekedésre utal. Az általános irányzaton belül azonban az egyes évek között már nagyobb ingadozásokra lehet számítani.

A vállalatok és a szövetkezetek az általános irányzathoz hasonlóan, igen lassú növekedés mellett, szintén azonos összeget — egységnyi bevételükből 5—6 fillért — fordítanak pénzkészletük növelésére. Érdekes módon ez sem egymás közti közvetlen kapcsolataik alapján válik lehetővé, hanem elsősorban költségvetési és pénzüintézeti kapcsolataik útján.

A költségvetési szervek és intézmények — a vizsgált években — egységnyi bevételükből várhatóan 11—13 fillérrel növelik pénzkészleteiket. A változás tendenciája 1973-ig csökkenő (kb. 12 fillérről 11 fillérré esik vissza), majd azután ismét növekvő (1975-ben némileg meghaladja a 13 fillért). E pénztulajdonos-csoportban viszont az egymás közti forgalomból származik a teljes változásnak, több mint a fele.

A lakosság erőteljes ütemben bővíti pénzállományát, mivel az 1971—75 közötti években évről évre a bevételek egyre nagyobb hányadát — minden forint bevételből 8—10 fillért — fordítja pénzkészletei növelésére.

Mértékét tekintve az egységnyi bevételek legnagyobb részét — 23—25 fillért — a pénzüintézetek használják fel pénzkészletképzésre. E pénztulajdonos-csoportban is az egymás közti forgalomból származik a pénzkészletváltozás túlnyomó hányada.

A pénzkészletváltozás várható alakulása meghatározza az egyes pénztulajdonosok pénzállományának volumenét és a népgazdaságban kinnlevő pénzmennyiség összetételét. Ezekre a kérdésekre a következő fejezetben térünk ki.

A népgazdaságban kinnlevő pénzmennyiség alakulása és összetétele 1971—75 között

A pénzkészlet változásai egy-egy évben önmagában még nem mutatják olyan nyilvánvalóan a tendenciákat, mint a népgazdaságban kint levő pénzmennyiség és annak főbb pénztulajdonosok szerinti összetétele.

1. A népgazdaságban kinnlevő pénzmennyiség alakulása

A pénzforgalom és a pénzállomány növekedési üteme lényegesen eltér egymástól. Ezt mutatja a 6. sz. táblázatunk.

6. sz. táblázat

A pénzforgalom és a pénzállomány növekedési üteme 1969—1975 között

Év	Pénzforgalom		Pénzállomány	
	Bázisviszonyszám	Láncviszonyszám	Bázisviszonyszám	Láncviszonyszám
1969	100,0	—	100,0	—
1970	104,7	104,7	114,0	114,0
1971	108,4	103,5	128,6	112,8
1972	112,1	103,4	143,8	112,3
1973	115,7	103,3	159,5	111,0
1974	119,7	103,4	175,8	110,2
1975	123,5	103,3	192,7	109,6

Az adatok erőteljes ütembeli különbségekre utalnak. A *pénzállomány ugyanis 3—4-szer gyorsabban bővül s a vizsgált évek alatt csaknem megduplázódik.* Az emelkedés jelentősnek látszik, és véleményünk szerint annak a következménye, hogy a kihelyezett hitelek visszaáramlásának feltételei nem kielégítőek.

2. A pénzállomány pénztulajdonos-csoportok szerinti összetételének várható alakulása

A pénzállomány pénztulajdonos-csoportok szerinti összetétele azt mutatja, hogy *a lakosság kezében összpontosul a pénzállomány egyre nagyobb hányada.* A folyamatokat első megközelítésben az *eredeti pénzállomány* alakulása mutatja, amely a pénztulajdonosi helyzetet a számlavezetés helyének megfelelően tükrözi.

7. sz. táblázat

A pénztulajdonos-csoportok eredeti pénzállományának várható alakulása

Év	Vállalat	Költségvetés	Lakosság	Pénzüintézet és egyéb
	Eredeti pénzállomány = 100,0			
1969	19,4	11,0	11,1	58,5
1970	18,4	14,0	10,9	56,7
1971	17,8	15,8	10,7	55,7
1972	17,1	17,0	10,7	55,2
1973	16,8	17,6	10,7	54,9
1974	15,5	18,9	10,8	54,8
1975	13,7	20,4	11,0	54,9

A 7. sz. táblázat szerint a költségvetési szervek és intézmények pénzállománya erőteljesen nő. A lakosságnak a pénzállományból való része-

sedése kb. változatlan (rendszeresen 11 százalék), a vállalatok és a szövetkezetek részesedése erősen, a pénzintézeteké és egyéb szerveké mérsékelten csökken. A valóságos pénztulajdonosi helyzet azonban lényegesen eltér a fentiektől. Ha a pénzkészletet annál a pénztulajdonos-csoportnál vesszük figyelembe, amelynek valóban a tulajdonát képezi, akkor kapjuk meg az átrendezett *valós pénzállományt*.

8. sz. táblázat

A pénztulajdonos-csoportok valós pénzállományának változása

Év	Vállalat	Költségvetés	Lakosság	Pénzintézet és egyéb
	Valós pénzállomány = 100,0			
1969	28,3	11,0	32,3	28,4
1970	26,9	14,0	31,0	28,1
1971	26,2	15,8	31,3	26,7
1972	25,4	17,0	31,8	25,3
1973	26,3	17,6	32,3	23,8
1974	25,8	18,0	33,0	22,3
1975	24,9	20,4	33,7	21,0

A valós pénzállomány abban tér el az eredetitől, hogy a pénzintézeteknél vezetett, de a vállalatok és a lakosság tulajdonát képező pénzállományt a valós helyzetnek megfelelően „átrendeztük”. Ebben az esetben már világosan látszik az említett koncentrációs folyamat, hiszen a *lakosság kezén levő pénzmennyiség a többi rovására fokozatosan nő*.

9. sz. táblázat

A lakosság és a többi pénzjövedelem-tulajdonos részesedése az összes pénzállományból

Év	A lakosság	Az összes többi pénztulajdonos
	pénzállománya a teljes állomány százalékában	
1969	32,3	67,7
1970	31,0	69,0
1971	31,3	68,7
1972	31,8	68,2
1973	32,3	67,6
1974	33,0	67,0
1975	33,7	66,3

Ez a tendencia ismételtelen felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy *a termelés, a kínálat nem tud a keresleti szerkezetben beálló változásokhoz kellő mértékben igazodni*. Ez a folyamat, amely az 1966—67. évtől egyre nyilvánvalóbb, sürgetően veti fel, hogy a termelés szerkezetének kialakításakor számoljunk azzal, hogy a korábban vonzó fogyasztási cikkek mellett (háztartási gépek, televízió, magnetofon stb.) társadalmi méretekben nem tudjuk fokozni a nagyértékű és keresett termékek — például a lakás, gépkocsi, telek stb. — kínálatát. Márpedig *a fogyasztói piacnak két szempontból is központi jelentősége van:*

— a kihelyezett hitel visszaáramlásának előfeltételeit leginkább a kiegyensúlyozott fogyasztói piac képes biztosítani, mivel ösztönöz a megtakarításra és lehetővé teszi a megtakarított pénz elköltését;

— a gazdasági növekedés legfontosabb tényezője, különösen ha elsősorban azokat az igényeket elégítjük ki, amelyek egyben elősegítik a helyes fogyasztási struktúra kialakítását is.

Az előzőeknek megfelelően két terület van, ahol viszonylag rövid idő alatt kellene alapvető változásokat elérni:

— Egyfelől ma a termelésből hiányzanak az ún. „középfekvésű” cikkek, amelyek a tartós javak és a mindennapi szükségletek közé ékelődnek, s vonzó fogyasztói célokká válhatnak, úgy mint korábban a televízió, a magnetofon stb.

— Másfelől időszerű volna kidolgozni egy széles körű lakásépítési és autoprogramot, s ezt esetleg hosszú lejáratú hitelekkel is támogatni. Ennek a fogyasztói struktúrára gyakorolt hatását — úgy véljük — most nem szükséges részletezni.

A pénzállomány pénztulajdonos-csoportok szerinti összetételének vizsgálata egy másik fontos problémára is felhívja a figyelmet, mégpedig arra, hogy a pénz nem ott halmozódik fel pénzkészletként, ahol hitel formájában kibocsátják. A termelő tevékenységet folytató pénztulajdonosok egyre kisebb arányban részesednek a pénzállományból, s helyüket a nem termelő pénztulajdonosok foglalják el.

10. sz. táblázat

A pénzállomány megoszlása a vállalatok és a szövetkezetek, valamint a többi pénzjévedelem-tulajdonos között

Év	A vállalatok és a szövetkezetek	Összes többi jévedelemtulajdonos
	pénzállománya a teljes állomány százalékában	
1969	28,3	71,7
1970	26,9	73,1
1971	26,2	73,8
1972	25,9	74,1
1973	26,3	73,7
1974	25,8	74,2
1975	24,9	75,1

Az összefüggés más oldalról a közületi „fogyasztók” problémáit tükrözi, azt ugyanis, hogy a növekvő hitelkibocsátásból a termelők nem tudnak megfelelően részesedni, mert nem állnak rendelkezésre az átrendeződött pénzkészlet visszaszívásához és termelésbe való bevonásához szükséges áruk. Ez tehát bővebb értelemben ugyancsak a hitel visszaráamlásának nem kielégítő előfeltételeire enged következtetni.

★

A IV. ötéves terv alapján becsült pénz- és hitelforgalmi, valamint pénz- és hitelállományi előirányzatok fokozott mértékben magukon viselik azokat a bizonytalansági jegyeket, amelyeket a tényleges tervszámítások is tükröznek. Ha elfogadhatóak a tervadatok, akkor ezeknek megfelelően valóban a számíthatóhoz közel álló halmozott áruforgalmat és jévedelemáramlásokat, egyszóval valóságos pénzforgalmat kapunk. A bizonytalanság inkább a harmadik elemnél, a hitelforgalomnál és ennek következtében a népgazdaságban kinnlevő pénzmennyiségek megítélés-

sénél jelentkezik. Itt segítségünkre voltak a múltban lejátszódó folyamatok, amelyek felhasználásával készültek előrebecsléseink. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a pénzállományra vonatkozó előrebecsléseink a korábbi időszak trendvonalának az extrapolálását jelentik. Így jóval magasabb értékek alakultak ki, mint az előirányzat. Tekintettel arra, hogy inkább a pénzállomány bővülése várható, a magasabb előirányzatokat vettük figyelembe.

A pénzforgalom és a pénzállomány eltérő ütemű bővülése feltehetően a pénz forgási sebességének a csökkenéséhez vezet. E tekintetben arra kell felhívni a figyelmet, hogy a működő pénz gyorsabb forgását — láttuk az inverzértékek alapján — a pénzfelhalmozás gátolja. A vizsgált időszakban ugyanis az egységnyi pénzbevételekre jutó hitelrészletés a szokásosnál alacsonyabb értéket ad, ami nem okozna különösebb problémát, ha az ennek megfelelő pénzállomány-növekedés a vállalatoknál és a szövetkezeteknél csapódna le. Ehelyett azonban várhatóan a többi pénztulajdonos-csoportban lesz nagyobb a pénzfelhalmozás, s ez a pénz forgási sebességének a csökkenéséhez vezet. Mivel a pénzállomány elrendezéséből a kényszertartalékok további képződésére is számítani lehet, következtethetünk bizonyos feszültségekre.

M. EZEKIEL—KARL A. FOX:

KORRELÁCIÓ- ÉS REGRESSZIÓANALÍZIS

(Lineáris és nem lineáris módszerek)

A könyv a témakörnek mindmáig egyedülállóan teljes ismertetését adja. A tárgyalás módját tekintve elsősorban a statisztikai módszereket alkalmazó szakember igényeit tartja szem előtt. **Az olvasótól gyakorlatilag semmiféle matematikai előképzettséget sem kíván meg**, sőt, a tárgyalás során is lehetőleg kerüli a matematikai levezetéseket. Ezek helyett, számos gyakorlati példa felhasználásával, az alkalmazás belső logikájából kiindulva igyekszik megvilágítani az egyes módszerek lényegét.

A mű első fele az egyszerű, valamint a többváltozós (lineáris és nem lineáris) összefüggések analízisével foglalkozik. Ezen belül különös érdeklődésre tarthatnak számot a nem lineáris összefüggések grafikus közelítésére ismertetett módszerek, amelyek a hozzáférhető szakirodalomban másutt nem találhatóak meg. A továbbiakban először a korrelációs és regressziós eredmények szignifikancia-vizsgálatának módszereit tárgyalja, beleértve az idősorokra vonatkozó legújabb eredményeket is. A következő rész különböző speciális módszereket ismertet, többek között külön fejezetet szán a varianciaanalízisre, valamint az ökonometriában egyre fontosabb szerepet játszó strukturális modellekre (strukturális egyenletrendszerek illesztése).

Az utolsó rész áttekintést ad azokról a tudományágokról, amelyekben az ismertetett módszereket sikerrel alkalmazták (200 irodalmi hivatkozással), majd a kutatómunka és a statisztikai módszerek alkalmazásának kapcsolatát tárgyalja.

A könyv példaanyaga rendkívül gazdag. Külön érdeme, hogy szinte teljesen mellőzi a fiktív példákat. Számos alkalmazási lehetőséget is ismertet, így különösen a műszaki tudományok, hidrológia, meteorológia, csillagászat, szociológia, pszichológia, pedagógia köréből.

596 l., kötve 106,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KORNAI JÁNOS:

Nyomás és szívás a piacon

Cikkünk tárgya: a piaci egyensúly hiánya.

Tekintsünk először a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacára. A boltban gyakran kapjuk a választ, amikor egy-egy árut hiába keresünk: „hiánycikk”. Sokféle termék hosszú időn át teljesen hiányzik az üzletekből. Más árukból hiányos a választék: kapható ugyan ruha, cipő, edény — de esetleg éppen az általunk kívánt méretben, színben, formában nem áll rendelkezésre. Ismét más termékekből, szolgáltatásokból van ugyan rendszeres kínálat, de a mennyiség nem elegendő, s ezért a vevő sorban áll. Hónapokon, sőt esetleg éveken át várni kell lakásra, telefonállomásra, autóra, külföldi utazáshoz használható devizára.

Hasonló jelenségekkel találkozhatunk a termelési eszközök, különösen a beruházási javak piacán is. Állandóan szűkében vagyunk építőipari kapacitásnak, s alapvető építőanyagoknak. Sok területen újra és újra anyaghiány, alkatrészhiány lép fel. Nincs elegendő deviza termelési célokra. S végül hiány van munkaerőben is.

Nem szórványos és átmeneti egyensúlyzavarokra akarjuk felhívni a figyelmet, hanem arra: számos piacon tartósan hiány mutatkozik.

Vannak, akik a hiányjelenséget megszokták, s valósággal az élet természetes rendjének tekintik. Fiatalabb emberek, akik a háború alatt vagy után születtek, s nem jártak külföldön, magától értetődőnek tartják, hogy a szarvasmarha-tenyésztésben kiváló Magyarországon sohasem kapható a húsboltban borjúhús. Kórházba kell feküdnie vagy drága vendéglőben kell étkeznie annak, aki borjúhúst akarna enni.

Sokan azok közül, akik egyáltalán elgondolkoznak a hiányjelenségeken, felemás vagy éppenséggel torz magyarázatokhoz jutnak el. Még a jobbik eset, ha a hiányjelenségeket országunk gazdasági elmaradottságával indokolják. Valljuk meg őszintén, találkozunk politikai „magyarázattal” is. A rendszer ellenzői kárörömmel, hívei pedig aggodalommal és sajnálkozva állapítják meg: úgy látszik, a szocialista gazdálkodás szükségképpen áruhiánnyal jár együtt. E nézet terjedését még csak elősegítik azok a gazdaságpolitikusok és közgazdászok, akik a hiányt „megideologizálják”, mondván: ez jó, mert így a szükségletek előrehajtják, ösztönzik a termelést.¹

¹ Sztálin a következő megállapítást tette: „... nálunk, a Szovjetunióban, a tömegek fogyasztása (vásárlóképesége) állandóan növekszik és túlszárnyalja a termelés növekedését, serkentve a termelést...”. Ugyanebben a művében Sztálin a gazdasági fejlődés pozitív elemeként emeli ki: „... a belső piac növekedése túl fogja szárnyalni az ipar növekedését és sarkallni fogja az ipart, hogy szakadatlanul bővítse termelését.” [A Központi Bizottság beszámolója a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja XVI. kongresszusán. Sztálin Összes Művei 12. köt., Szikra, Budapest, 1950. 345., illetve 312. l.]

Ez a nézet azóta is sokszor felmerült a közgazdasági irodalomban.

Vannak jelenségek, amelyeket a laikus észre sem vesz, s a tudományak kell felfedeznie. Az áruhiánnyal más a helyzet: a laikus — a háziasszony vagy az üzemi anyagbeszerző — nap mint nap tapasztalja, s a tudomány az, amely észre sem veszi. Legfeljebb néhány mű érinti;² valójában azonban ezután kell majd kidolgozni az egyensúlyhiány, a disequilibrium elméletét.

Fogalmi tisztázás

Az elemzéshez célszerű lesz néhány új fogalmat bevezetni. A piacot leíró szokványos fogalmak (fizetőképes kereslet, egyensúlyi ár, túlkereslet és túlkínálat stb.) kialakításánál egy *speciális* gazdasági forma lebegett a közgazdászok szeme előtt: decentralizált árucsere, amelyben az ár szolgál kizárólagos vagy fő információként. Ez a speciális fogalomrendszer azonban nem igen használható más gazdasági formák — például a központi utasításokkal szabályozott termékelosztás — leírásakor. Ezért szeretnénk *általánosabb érvényű fogalmi rendszert* bevezetni, amellyel leírhatók a legkülönbélebb típusú piacok, szabályozási mechanizmusok.

Vegyük először, szemléltető példaként, egy háztartás beszerzéseit. A család néhány nagy tétel (pl. bútor, autó, külföldi út) kiadásait hosszú időre előre eltervezi, más beszerzéseket (pl. a napi élelem bevásárlását) rutínszerűen valósítja meg. De még az utóbbiaknál is van a háziasszonynak valamiféle előzetes elképzelése: mit is szeretne venni. Elemzésünkben meg fogjuk különböztetni a döntési folyamat kezdetén megjelenő eredeti elképzelést a folyamat végén megjelenő végleges elhatározástól. Előbbit *aspirációs szintnek*³ vagy *szándéknak*, utóbbit pedig *döntésnek* nevezzük.

A háztartás beszerzési *aspirációs szintjét*⁴ interjú-módszerrel, kikérdezéssel állapíthatjuk meg. „Tételezze fel — mondanánk a fogyasztónak —, hogy 1. adva van a következő időszakra várható jövedelme, s eddig felhalmozott megtakarításai; 2. adva vannak az eddigi érvényes árak is; 3. a piacon minden kapható, amit csak kívánhat; vásárlását kínálati oldalról semmi sem korlátozza. Kérdés: hogyan költené el a pénzt a következő időszakban?” A válasz megadja a kikérdezett háztartás beszerzési aspirációs szintjét. Kellő számú családnál végrehajtva hasonló interjút, a statisztikai mintavétel szabályai szerint következtethetünk a háztartások beszerzési aspirációs szintjeire.⁵

² Az egyensúlyhiány problémáira nyomatékosan utaltak a magyar gazdasági mechanizmus reformját kezdeményező 1954–1958. évi cikkek és tanulmányok. Az „eladók piacának” és a „vevők piacának” szembeállításával sokszor találkozhatunk a gazdasági rendszereket összehasonlító irodalomban. A beruházás és foglalkoztatottság szférájában mutatkozó egyensúlyhiány egyes típusaival foglalkozik Keynes és a keynesista irodalom. A jelen cikk gondolatmenetétől eltérő módon ugyan, de ugyancsak a disequilibrium problémáit tárgyalja többek között J. K. Galbraith („The disequilibrium system”, *American Economic Review*, 1947, 287–302. l.), Streeten („Unbalanced growth”, *Oxford Economic Papers*, 1959. 170–181. l.)

³ Az *aspirációs szint* fogalmat Kurt Lewin matematikai pszichológus vezette be, majd sok szociológus és közgazdász is átvette.

⁴ A „beszerzés” és nem a „vétel” aspirációs szintjéről beszélünk. Előbbi általánosabb fogalom; utóbbi speciális formája a beszerzésnek. A „beszerzés aspirációs szintjének” fogalmát alkalmazhatónak tartjuk a magasfokúan centralizált tervgazdaság anyagbeszerzőjének esetére is. Itt a beszerzés pénzbeli oldala („vétel”-jellege) teljesen háttérbe szorul; az adminisztratív anyagkiutalás játssza a fő szerepet.

⁵ Az egyszerűség kedvéért determinisztikus formában írjuk le az aspirációs szintet, valamint az ezzel összefüggő többi fogalmat. Valójában persze a szándékokban, aspirációkban sok a bizonytalanság, s ezért pontosabb lenne, ha stochasztikus formalizmussal írónk le.

Legyen n számú háztartás és m -féle *kiadási alternatíva*. (A kiadási alternatívák közé soroljuk a fogyasztói megtakarítások különböző formáit is: készpénz őrzése otthon, bankbetét 2 százalékos kamatra, bankbetét 3 százalékos kamatra stb.) Az i -edik háztartás beszerzési aspirációs szintje egy m komponensből álló vektorral írható le, amelyet \mathbf{q}_i -vel jelölünk. A gazdaság egészére összegezve megkapjuk az összes fogyasztói aspirációs szintet:

$$\mathbf{q} = \sum_{i=1}^n \mathbf{q}_i.$$

Utólagos megfigyelés alapján megállapítható, mennyi volt a szóban forgó időszak *tényleges beszerzése* az m -féle kiadási alternatívára bontva. Jelöljük ezt az i -edik háztartás esetében \mathbf{r}_i -vel, összesítve pedig \mathbf{r} -rel.

A két vektor közti különbség a szándék és a megvalósulás eltérését adja meg. A háziasszony, ha minden húsféle kapható lenne, a pénz egy részét bélszínre, borjúhúsrá és velőre költötte volna, de mivel ezeket a húsféléket nem találta az üzletben, helyette disznókarajt és felvágottat vett. Előbbieknél a $(q_{ij} - r_{ij})$ különbség pozitív, utóbbiaknál negatív lett. A lezajlott eseményt, amelyet példánkban az áruhiány tett elkerülhetetlenné, *kényszerhelyettesítésnek* nevezzük.⁶ A fogyasztó kielégítetlenségét a pozitív eltérés fejezi ki: az az aspiráció, amelyet nem volt képes teljesíteni az áruhiány következtében. Vezessük be a következő jelölést:

$$(1) \quad t_{ij} = \begin{cases} q_{ij} - r_{ij}, & \text{ha } q_{ij} - r_{ij} > 0 \\ 0, & \text{ha } q_{ij} - r_{ij} \leq 0. \end{cases}$$

A \mathbf{t}_i vektor adja meg i -edik háztartás beszerzési aspirációinak *felesztését*.

Szimmetrikusan kialakíthatunk hasonló fogalmakat a termékkibocsátás oldalán is. Az egyszerűség kedvéért hagyjuk most figyelmen kívül a közvetítő kereskedelmet, s keressük meg a termelővállalatot. Akárcsak az előbb, a háztartás tagjaival, itt most a vállalat vezetőivel kell interjút készítenünk. „Tételezze fel a következőket: 1. Adva van a vállalat termelőkapacitása. Rövid lejáratú döntéseiről kérdezzük; tehát tekintsen el attól, hogy beruházásokkal növelhetné kapacitását. 2. Adva vannak az eddig érvényes árak és ezzel együtt a vállalat különféle termékei iránti kereslet relatív arányai. 3. Az értékesítés összvolumenét keresleti oldalról semmi sem korlátozza. Kérdés: mennyit termelne, illetve értékesítene a következő időszakban?” A válasz megadja a kikérdezett vállalat termelési-értékesítési aspirációs szintjét. Kellő számú vállalatnál végrehajtva hasonló interjút, következtethetünk a termelők aspirációs szintjeire.

Legyen N számú vállalat és m számú termék. A h -adik vállalat aspirációs szintjét m számú komponensből álló vektor írja le, amelyet \mathbf{x}_h -val jelölünk. A gazdaság egészére összegezve megkapjuk az összes termelői aspirációs szintet:

$$\mathbf{x} = \sum_{h=1}^N \mathbf{x}_h.$$

⁶ A szándék és a megvalósulás eltérését más is előidézheti: a vevő egyszerűen meg gondolta magát, új információk birtokába jutott stb. Ezekkel az eltérésekkel cikkünkben nem foglalkozunk.

Utólagos megfigyelés alapján megállapítható, mennyi volt a szóban forgó időszak tényleges termelése, amelyet a h -adik vállalat esetében y_h -val, valamennyi vállalatra összesítve pedig y -nal jelölünk.

A termelő aspirációinak kielégítetlenségét is a fogyasztóhoz hasonlóan mérjük:

$$(2) \quad z_{hk} = \begin{cases} x_{hk} - y_{hk}, & \text{ha } x_{hk} - y_{hk} > 0 \\ 0, & \text{ha } x_{hk} - y_{hk} \leq 0. \end{cases}$$

A z_h vektor adja meg a h -adik vállalat *termelési-értékesítési aspirációinak feszültségét*.

Valamely termék piacán *nyomás* érvényesül, ha számottevő a termelési-értékesítési aspirációk feszültsége, s hozzá képest elenyésző a beszerzési aspiráció feszültsége. A termék piacán *szívás* érvényesül, ha számottevő a beszerzési aspirációk feszültsége, s hozzáképest eltörpül a termelési-értékesítési aspirációk feszültsége. A népgazdaság egészében *általános nyomás* uralkodik, ha nagyszámú fontos termék piacán nyomás érvényesül, s csupán szórványosan mutatkozik szívás. Analóg módon definiálható az *általános szívás* állapota.

A nyomás és a szívás egyik lehetséges mérőszámát a következőképpen határozhatjuk meg:

$$(3) \quad S = \frac{\mathbf{t}'\pi}{\mathbf{r}'\pi}, \quad P = \frac{\mathbf{z}'\pi}{\mathbf{y}'\pi},$$

ahol S a *szívás foka*, P a *nyomás foka*, π pedig az érvényes árak vektora. A szívás foka eszerint a kielégítetlen beszerzési aspirációk és a tényleges beszerzés hányadosa, mindkettőt érvényes árakon összegezve. Hasonlóan értelmezhetjük a nyomás fokát is.

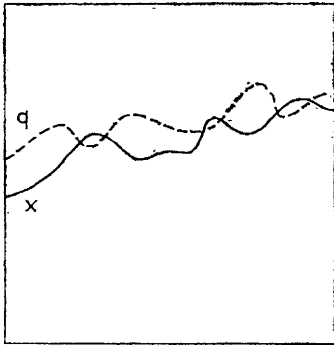
A „nyomás-szívás” fogalmát a kohászati üzemmérnökök szótárából kölcsönöztük. Ha a vaskohó kibocsátóképesége szűkebb az acélüzeménél, s utóbbié szűkebb a hengerművek igényeinél, akkor az acélmű szomjasan szívja a nyersvasat, a hengermű pedig szívja az acélt. Ha viszont fordított a helyzet, s a vasmű kibocsátóképesége nagyobb az acélmű igényeinél, az acélmű pedig nagyobb a hengermű szükségleteinél, akkor a vasmű nyomja a nyersvasat, az acélmű pedig az acélt a felhasználó felé.

A „nyomás-szívás” fogalompár rokon (bár nem azonos) a „vevők piaca — eladók piaca” fogalompárral.

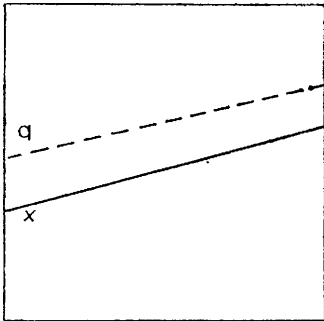
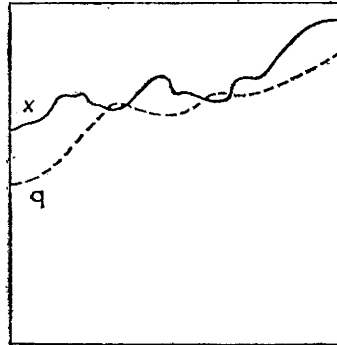
Nyomásról és szívásról szólva nem az egyensúly körüli pillanatnyi, átmeneti ingadozásokra gondolunk; nem olyan kilengésekre, amelyek középvonala az egyensúly. Itt az egyensúlyi állapottól való *tartósan egyirányú* eltérés két típusát írtuk le. Ezt szemléltetjük az ábrákon.

Az ábrák jól mutatják: mind nyomás, mind szívás esetén nemcsak az idősorok aktuális értékeiben tér el egymástól q és x , hanem a trendekben is. Dinamikus egyensúlyról akkor beszélhetnénk, ha ugyan a beszerzési, illetve értékesítési szándékok aktuális értékei eltérnének, de a két trendvonal egybeesne.

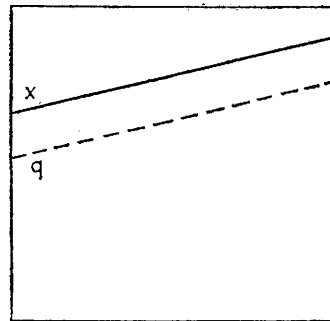
Nyomás esetén a beszerzési szándék és a tényleges beszerzés többé-kevésbé egybeesik. Ezért a tényleges beszerzés adatainak megfigyeléséből (a forgalomstatisztikából, a háztartásstatisztikából) következtethe-

Idő-sorok

Trendek

Szívás

Nyomás

JELMAGYARÁZAT:

----- beszerzési szándék

————— termelési-értékesítési szándék

tünk az aspirációkra, a szándékokra is. Ez történik az ún. keresleti függvények számszerűsítésekor. Más a helyzet a szívás állapotában. Itt a tényleges vétel nem tükrözi az eredeti szándékot, csupán a kényszerhelyettesítésektől eltorzított megvalósulást. Ha a szívásos gazdaságban a szokványos módon — forgalomstatisztika vagy a háztartástatisztika alapján — számítunk keresleti függvényt, az nem adhat hű képet a vevő igazi aspirációiról.

Ez a gondolatsor nemcsak a mérés problémáira utal, hanem egyúttal jól szemlélteti: miért is volt szükség új fogalmak bevezetésére a piaci egyensúlyhiány leírásához. A „kereslet” szokványos fogalmában összekeveredik q és r , az eredeti szándék és a megvalósulás, holott a kielégítetlenség és feszültség jellemzéséhez élesen meg kell különböztetnünk e kategóriákat. Hasonló problémák mutatkoznak a „kínálat” szokványos fogalmával is.

Igaz, a szándékok, az aspirációk megfigyelése nem könnyű, de azért megoldható.⁷ S bármilyen nehéz legyen is, a nehézségeket nem kerülhetjük meg azzal, hogy egyszerűen összemossuk a szándékot a megvalósulással, s megelégszünk csupán a tényleges vételek-eladások megfigyelésével.

A fentiekben bevezetett fogalmi rendszert magunk sem tekintjük végérvényesnek. Nagyszámú megfigyelés, mérés után bizonyára mód lesz a fogalmak definíciójának pontosabbá tételére, új, jobb mérőszámok bevezetésére. Azt szeretnénk azonban remélni, hogy a javasolt fogalmi rendszer keretét adhat a disequilibrium mérésének, módszeres megfigyelésének megkezdéséhez.

A nyomás és a szívás hatása

A továbbiakban megkíséreljük leírni a tartós általános nyomás, illetve szívás *hatását* a gazdaság különböző folyamataira. Bár a hatások igen sokrétűek és kölcsönösen összefüggnek, az elemzés egyszerűsítésére négy fő csoportra tagoljuk őket.

1. *Az erőforrások kihasználása.* Vegyünk először egy egyszerű példát: a lakáshelyzetet. Ha nyomás van a lakáspiacon, úgy mindig vannak üresen álló, bérlőre váró lakások. Szívás esetén ez elképzelhetetlen. A vevők sorban állnak; még el sem készült, s már tucatnyi igénylő van minden új lakásra.

Tekintsük át kissé módszeresebben a helyzetet:

— A termelőüzemek állóalapjai szívás esetén sokkal inkább ki vannak használva, mint nyomás esetén; rendszerint nagyobb a heti műszakszám, kevesebb a kapacitástartalék.

— A nyomás állapota általában munkanélküliséggel jár együtt, míg a szívás állapotában munkaerőhiány jelentkezik.

— Nyomás esetén a termelésben, s még inkább a kereskedelemben nagyobb, szívás esetén pedig kisebb készletek állnak rendelkezésre.

A szívás állapotában tehát az erőforrások kihasználása általában teljesebb, mint nyomás esetén. Ehhez azonban hozzá kell tennünk: vannak a fentiekkel szemben ható ellentétes tendenciák is. A szívás állapotában különböző sűrűlódások lépnek fel, amelyekről még a későbbiekben szó lesz, s amelyek végeredményben akadályozhatják az erőforrások gazdaságos kihasználását.

2. *Minőség.* A termékek minőségének fejlődése összetett folyamat. Legfontosabb eleme: a rokon rendeltetésű korábbi termékektől lényegesen eltérő, forradalmian új termékek bevezetése. Ilyen forradalmian új termék volt megjelenése idején a televízió és a nylon, a tranzisztor és a Xerox-másolás. Miután a forradalmian új termék — első, sokszor még kezdetleges formában — megjelent, megindul fokozatos fejlesztése. Ez már nem revolúció, hanem evolúciós folyamat. Mind a „forradalmi”,

⁷ Így például a *Michigan Survey Center* (USA) által a vásárlók körében folytatott rendszeres anket kifejezetten a vevők vételi szándékairól érdeklődik. (Lásd erről C. Katona „The Powerful Consumer” című könyvét, New York, McGraw Hill, 1963.)

Az USA termelési dinamikáját mérő, úgynevezett *McGraw Hill index* összeállításakor kérdéseket tesznek fel nagyszámú vállalat vezetőinek; így többek között olyanokat is, amelyek megválaszolásából következtethetünk a termelési-értékesítési aspirációkra.

mind a fokozatos gyártmányfejlesztésben megkülönböztethetjük az úttörő, a gyakorlati bevezetést kezdeményező vállalatot a követő, a már bevezetett újítást átvevő vállalattól. Végül a „minőség” fogalomkörébe sorolható a termék megbízhatósága. Akár forradalmi, akár fokozatos úton érte is el, de minden terméknek egy adott időben, adott gyártási körülmények között vannak meghatározott minőségi paraméterei. Igen fontos kérdés, vajon egy-egy vállalat összes termékei közül hány éri el kifogástalanul ezeket a minőségi paramétereket, s hányánál mutatkoznak kisebb-nagyobb hibák, kedvezőtlen eltérések. A továbbiakban „minőségről” szólva általában valamennyi itt felsorolt jelenség együttesét értjük.

A minőség fejlődésére sokféle tényező hat: az ország általános gazdasági és kulturális fejlettsége, a kutatómunka anyagi támogatása, a katonai szükségletek technika-fejlesztő hatása és így tovább. Anélkül, hogy itt most a különböző tényezők fontossági sorrendjében állást akarnánk foglalni, annyit biztosan elmondhatunk: az egyik legfontosabb tényező a piac helyzete. Nyomás van-e vagy szívás? Elgondolkoztató például, hogy az elmúlt évek legfontosabb nem katonai rendeltetésű találmányainak története azt mutatja: néhány kivételtől eltekintve, minden jelentős forradalmian új termék első gyakorlati ipari előállítására „nyomásos” gazdaságban került sor. A „szívásos” gazdaságokban (s különösen a gazdaságilag fejlettebbekben) is voltak ugyan kiváló tudósok, feltalálók, s szakképzett, az ipari bevezetés végrehajtására alkalmas mérnökök, szakmunkások. A probléma fő oka nem a technikai kultúrában, hanem a gazdasági körülményekben található: hiányzott az ösztönzés annak a többlet fáradságnak, költségnek, kockázatnak a vállalására, ami az új termék bevezetésével együtt jár. Nyomás esetén a termelő értékesítési gondokkal küzd, valamennyi termelő együttes termelési-eladási aspirációi rendszeresen nagyobbak, mint együttes értékesítési lehetőségük. Miben reménykedhet ilyen körülmények között az egyes termelővállalat? Átmenetileg növelheti eladását árszállításokkal — de ez a profit rovására mehet. Esetleg segít valamilyen hirdetési kampány is. A legfőbb módszer azonban, amellyel versenytársaitól elhódíthatja a vevőt, s legalább saját számára szűkítheti az aspiráció és a tényleges eredmény közti rést: a minőség javítása, új, eddig nem gyártott termék bevezetése, s ezzel együtt új szükséglet megteremtése, új piac kialakítása. *A termelési-értékesítési aspiráció feszültsége a minőség javításának, a termelés forradalmi megújításának alapvető fontosságú előrehajtó ereje.*

Nem szeretnénk túlságosan leegyszerűsíteni az összehasonlítást. Vegyük előbb a szívást. A szívásos gazdaságban is számos tényező járul hozzá a minőség javításához, a termékválaszték megújulásához, a technikai fejlődéshez. A fogyasztás szférájában az életszínvonal emelkedése nyomán parancsolóan, szinte elháríthatatlanul jelentkezik az igény korszerűbb, jobb minőségű termékek iránt; s különösen olyanféle gyártmányok iránt, amelyek már külföldön ismertté váltak. A minőség javításához hozzájárul a mérnökök és munkások szakmai lelkiismeretessége, az új technika iránti vonzódás. Erre sarkallhatják az ipart minőségvédő, adminisztratív előírások, valamint az újítások, találmányok anyagi jutalmazása. S végül: maga a hiány is sugalmazhat újításokat.

Ezt az utolsóként említett összefüggést azonban nem szabad túlértékelnünk. A technikai fejlődés leírásában meg szokták különböztetni

a termékújítást a termelési folyamat megújításától (product innovation versus production innovation). Sokan elismerik, hogy a szívás nem kedvez a termékújításnak, de hozzáfűzik: igenis ösztönöz a termelési folyamat megújítására, a szűkös erőforrásokkal, anyagokkal, munkaerővel való fokozott takarékosagra. Ez az állítás azonban az esetek többségében nem állja meg a helyét. Valójában ugyanis a termelési folyamat megújítása majdnem mindig szorosan kapcsolódik termékújításokhoz: új gép, új műszer, új anyag bevezetéséhez. Márpedig ezeket az új termelőeszközöket többnyire nem a felhasználó, hanem a termelő dolgozta ki és vezette be. A műszálat nem a textiliparban, hanem a vegyiparban fejlesztették ki; a Xerox-sokszorosítást nem a sokszorosítást végző hivatalokban vagy könyvtárakban, hanem a Xerox-gépet gyártó üzemben hívták életre; a fényképet a kamerán belül előhívó eljárás sem a fényképezési szolgáltató iparban, hanem a fényképezőgép-gyártásban született — és így tovább. A technikai fejlődés kulcskérdése: a terméket *kibocsátó* vállalat ösztönzése a termékválaszték megújítására, s nem a terméket *felhasználó* vállalat ösztönzése az erőforrások hatékonyabb kombinációjára. Utóbbi is fontos, de csak másodlagos jelentőségű.

A nyomásra áttérve, tárgyilagosan rá kell mutatni: a minőségjavítás mellett minőségrontás is jelentkezik. Így például az értékesítési gondokkal küzdő termelők egyebek között azzal is igyekeznek növelni piacukat, hogy rontják a termékek tartósságát, s ezzel gyakoribb utánpótlásra készítetik a vevőt.

De ha mérlegeljük is mindkét oldalon az alaptendenciával ellentétes másodlagos jelenségeket, összefoglalóan mégis azt kell mondanunk: *a szívás lassítja, a nyomás gyorsítja a termékek minőségi megújulását és fejlődését.*

3. *Adaptáció.* A minőség kérdéséhez szorosan kapcsolódik a termelés és fogyasztás egymáshoz való igazodása, kölcsönös adaptációja.

Vizsgáljuk meg először a *rövid lejáratú* adaptációt. A *szívás* kiszolgáltató helyzetbe hozza a vevőt, legyen az háziasszony a fogyasztási cikkek piacán, vagy termelővállalat a termelési eszközök piacán. Ez kihat a kiszolgálás „hangnemére”: az eladó megengedheti magának, hogy figyelmetlenül, udvariatlanul bánjék a vevővel. De nem is ez a legrosszabb. A termelőnek módja van tartósan, makacsul elhanyagolni a vevő igényeit; a szívás az adott kínálat elfogadására, kényszerhelyettesítésekre szorítja a fogyasztót, a termék felhasználóját. Amíg lakáshiány van, lehetetlen arra kényszeríteni az építőipart, hogy kifogástalan minőségű lakásokat építsen; amíg sorban kell állni javító-szerelő szolgáltatásokért, lehetetlen kikényszeríteni a hibátlan munkát.

Hasonlítsunk össze két fogyasztót, azonos fogyasztással, azaz azonos r_i vektorral. Az egyiknél $t_i=0$, vagyis a fogyasztó azt vette meg, amit valóban szeretett volna. A másikonál $t_i>0$, vagyis a fogyasztó számos termékben nem tudta kielégíteni eredeti aspirációit. Valójában azonos reális fogyasztási szintjük ellenére az előbbi fogyasztó elégedettebb lesz, utóbbi csalódottabb. A fogyasztás örömét lerontja a vásárlás közben érzett bosszúság, a kényszerhelyettesítés miatti rossz érzés, az a tudat, hogy nem pont azt kapta, amit szeretett volna. Számolni kell a szívás politikai hangulatkeltő hatásával: *az életszínvonal emelése a szívás körülményei között kevésbé „térül meg” a lakosság elégedettségé-*

ben, mert állandó kísérőjelensége a fogyasztói feszültség, az aspirációk kielégítetlensége.

A nyomás állapotában megfordulnak az alá-fölérendeltségi viszonyok. Az eladó kénytelen udvarolni a vevőnek, előzékenyen kielégíteni, valósággal kitalálni igényeit.

Mégsem lenne helyes úgy jellemezni a nyomás állapotát, mintha abban „fogyasztói szuverenitás” érvényesülne. Ez csak rövid lejáratra igaz, a *hosszú lejáratú adaptáció* másképpen megy végbe. Valójában a fogyasztónak nincsenek egyszer s mindenkorra érvényes preferenciái. Ízlése, igénye örökösen módosul, mégpedig a technika fejlődésének, a termelés megújulásának hatására. A „fogyasztói preferencia” nem az ember természeti tulajdonsága, hanem társadalmi termék: a mindenkori termékválaszték hatására formálódik. Az emberek mindig szerettek volna a távolba látni; de ez azóta vált effektív igénnyé, amióta az ipar hozzáférhető áron előállít televíziókészülékeket. A nyomás állapota, amint azt az előbbi pontban kifejtettük, erős ösztönzést ad a termékmegújulási folyamatnak. Végeredményben tehát — *hosszú lejáratra tekintve* — a *nyomás állapotában is a termelésé az elsődleges szerep a termelés és a fogyasztás kölcsönös adaptációjában. Ez azonban a technikai fejlődés, a szükségletformálás szempontjából progresszívebb módon megy végbe, mint szívás esetén.* A termelő nem az áruhiány okozta kényszerhelyettesítés révén szorítja rá a vevőt termékeinek megvételére, hanem olyan új terméket, új minőséget igyekszik létrehozni, amely vonzó a vevő számára.

Sokan vitatják erkölcsi szempontból vagy gazdasági megfontolások alapján: vajon valóban elősegíti-e az új termékeknek ez a szüntelen áradata, újabb és még újabb anyagi szükségletek keletkezése és kielégítése az emberiség boldogulását? Nem a jelen tanulmány feladata állást foglalni ebben. Annyi bizonyos, hogy korunkban a szívasos társadalomban is megjelennek az új szükségletek — ha más ok miatt nem is, de a nyomásos gazdaság fogyasztói szokásainak következeként. Ha az új termékek valahol a világon új szükségleteket teremtenek, s hírük elterjed, akkor ugyanezek az új szükségletek előbb-utóbb megjelennek a többi országban is. S bizonyos az is, hogy — akár örömdetes ez etikai szempontból, akár nem — a termékmegújulás, a minőségi fejlődés folyamata gyorsabb, az adaptáció fogyasztói szempontból kedvezőbb, kellemesebb, súrlódásoktól mentesebb nyomás esetén, mint a szívás állapotában.

4. *Információs tevékenység.* A termelőt és a fogyasztót, az eladót és a vevőt információk áramlása kapcsolja össze. Bizonyos fokig elkerülhetetlen, hogy az információs tevékenység nagyobb része a termelőre háruljon, hiszen egy-egy eladó többnyire sok vevővel áll szemben, tehát az információt ott kell összpontosítani, ahol az kevesebb munkával véggezhető el. Ez a természetes munkamegosztás azonban eltolódhat, aszerint, hogy szívás vagy nyomás érvényesül-e. Nyomás esetén az eladó fokozott információs tevékenységet fejt ki: ügynököket küld a vevőhöz, s hirdetésekkel árasztja el. Az információban keveredik a tárgyilagos tájékoztatás és a vevő félrevezetése. *A reklámözön óriásivá duzzadhat, ami társadalmi szempontból az erőforrások pazarlását jelenti* — messze túl azon a szinten, amit a tulajdonképpeni információs feladat megkívánna.

Szívás esetén a vevőre aránytalanul nagy információs tevékenység terhe hárul. Kénytelen üzletről üzletre járni, újból és újból visszatérni és érdeklődni, míg a keresett árut végre megtalálja. A vállalat ismételten elküldi emberét a szállítóhoz, sürgetni és könyörögni, hogy megkaphassa az áhított anyagot, alkatrészt. S ide, az információs tevékenységekhez kell sorolni a szívás körülményei között megjelenő *adminisztratív termékelosztást* is: nem a piac, hanem jegyhivatalok, anyaggazdálkodási hatóságok osztják el a hiányanyagokat, a szűkös fogyasztási cikkeket. Ha a nyomás körülményei között a túlméretezett reklám okoz társadalmi pazarlást, úgy a szívás körülményei között a termékgazdálkodás adminisztrációja hat hasonló irányba.

Miután négy fő csoportban áttekintettük a nyomás és szívás hatásait, kíséreljük meg *normatív következtetések* levonását. Nem mondhatjuk azt, hogy akár a nyomás minden tekintetben kedvezőbb, mint a szívás, akár megfordítva. A disequilibrium mindkét típusának vannak előnyös és hátrányos hatásai; mégpedig — sajnos — „ikertermékeként”, egymással szorosan összekapcsolódva. Nyomás esetén kihasználatlan erőforrásokkal és felduzzadt reklámtevékenységgel kell számolni — de a technikai fejlődés, a minőségjavulás erős ösztönzésével és a vevő iránti előzékenységgel is. Szívás esetén az erőforrások kihasználása teljesebb, nincs reklámözön — de híján vagyunk a minőségjavítás, a termékmegújulás egyik legerősebb ösztönzőjének, s a vevő kiszolgáltatót a termelővel szemben. Nem könnyű hát a választás — és feltehetően nincs is valamennyi országra, minden körülmények között érvényes választási kritérium.

Van olyan történelmi helyzet, amelyben a szívás mellett szóló érvek kapnak nagyobb súlyt. Nagyon szegény országban fontosabb lehet minél előbb mindenkinek adni valamit az erőforrások maximális kihasználása révén — s ekközben elhanyagolható a szükségletek differenciáltabb kielégítése. Az ilyen ország belenyugodhat abba, hogy a fejlődésnek ezen a szintjén nem játszik úttörő szerepet újítások, új termékek bevezetésében, hanem azokat késéssel készen átveszi „nyomásos” országtól.

A szívás állapota szükségképpen megjelenik a hadigazdaságban (vagy közeli háborúra készülő gazdaságban). Itt is az erőforrások maximális kihasználása van napirenden; a „civil” minőségi igények elhanyagolhatók, a honvédelem technikai igényeit pedig nem gazdasági ösztönzők is jól szolgálhatják.

A szerző véleménye szerint a gazdasági fejlettség közepes szintjén vagy azon felül, aránylag békés nemzetközi viszonyok között, amikor előtérbe kerül a lakosság szükségleteinek differenciált kielégítése s a technika fejlesztése, mind fontosabbá válnak a nyomás előnyei és a szívás hátrányai. Nincs szükség túl erős nyomásra, de *némi — nem túl nagy — nyomás kedvezőbb, mint a „szigorú” egyensúly vagy éppenséggel a szívás.*⁸ A nyomás előnyei kedvéért érdemes vállalni a hátrányokat;

⁸ A gondolat felmerült *Marxnál*. Felveti a kérdést, hogyan kell megszervezni a gazdaságot, „ha az újratermelés tőkés formáját kiküszöbölték már”. Utal arra, hogy az egyik évben több, a másikban kevesebb állótké használódik el véglegesen. Pótlásuk érdekében „a termelési eszközök össztermelésének az egyik évben növekednie, a másikban csökkennie kellene. Ezen csak általános viszonylagos túltermeléssel lehet segíteni. Egyrészt bizonyos mennyiséggel több állandó tőkét kell termelni, mint amennyi közvetlenül szükséges, másrészt és főleg olyan készletet kell létesíteni nyersanyagból stb., amely meghaladja a közvetlen évi

annál is inkább, mert gondos tervezéssel és kellő állami beavatkozásokkal a kedvezőtlen hatások szűk térre korlátozhatók.

Vajon megvalósítható-e a nyomás a szocializmus körülményei között? A szerző meggyőződése szerint, *igen*. A kérdés megválaszolásához röviden foglalkoznunk kell mind a szívás, mind a nyomás állapotát létrehozó tényezőkkel. Eddig a kétféle egyensúlyhiány *következményeit* tekintettük át; most rátérünk az *okok* vizsgálatára. (Bár, mint látni fogjuk, az „ok” és a „következmény” nem választható el mindig tisztán, sok olyan jelenség van, amely egyszerre oka és következménye egy bonyolult kölcsönhatásokon keresztül érvényesülő folyamatnak.)

A szívást létrehozó tényezők

Az általános szívás állapota megjelent nem szocialista országokban is: így például szokásos kísérőjelensége a tőkés hadigazdaságnak; találkozhattunk vele néhány nem szocialista fejlődő ázsiai és afrikai országban stb. Ez jelzi, hogy a szívás nem a szocialista tulajdonviszonyok következménye, hanem meghatározott gazdasági helyzeté, illetve gazdasági politikáé.

Cikkünkben azonban kizárólag a szocialista gazdaságban mutatkozó szívással foglalkozunk, mégpedig a magyar tapasztalatok alapján. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a kérdés tudományos vizsgálata még csak a kezdet kezdetén tart; csupán hipotéziseket tudunk kifejteni, amelyek gondos ellenőrzésre, s szükség esetén korrekcióra szorulnak.

Négy egymással összefüggő tényezőt sorolunk fel.

1. A vásárlóerő „elszaladása” és az árak. A szívás a fogyasztási cikkek piacán jelentős részben azzal magyarázható, hogy adott (zömében államilag rögzített) árak mellett „fölös” vásárlóerő jelenik meg; a vásárlóerő nagyobb, mint a rendelkezésre álló árualap.

A jelenség nem érthető meg statikusan, egyetlen időpont elszigetelt vizsgálatában, hanem csupán dinamikusan, a fejlődés időben végbemenő folyamatait vizsgálva. Nő a fogyasztás. Az állam rögzíti az árak zömét, s igyekszik kézbe tartani, csak a termelékenységnövekedés függvényében növelni a nominális jövedelmeket is. E két utóbbi törekvés azonban nem jár teljes sikerrel. Egyrészt: a vásárlóerő és az árualap aránytalanságai felfelé nyomják az árakat, hol állami intézkedések, hatósági árváltozások, hol burkolt áremelések formájában. Másrészt: a bérek és jövedelmek — mind a foglalkoztatottság, mind pedig az egy keresőre jutó jövedelem — spontán újra és újra „elszaladnak”, a tervezettnél nagyobb mértékben emelkednek.

Úgy tűnik, hogy a kétféle törekvés — az árak és a vásárlóerő „megfogása”, „kézbentartása” — közül az előbit sikerült viszonylag következetesebben véghezvinni. Ezért a folyamat egésze lefékezett, mind az árak, mind a vásárlóerő vonalán, de főként az áraknál, visszaszorított lassú inflációnak tekinthető. Éppen mert az árakat a mi adottságaink között könnyebb kézbe tartani, mint a foglalkoztatottságot és a jöve-

szükségletet (ez különösen a létfenntartási cikkekre érvényes). Az ilyenfajta túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom ellenőrzése alá vetette saját újratermelésének tárgyi eszközeit.” (Lásd *A tőke*, Budapest, Szikra, 1961, II. kötet, 476—477. l.) Mint látjuk, Marx nem egyszerűen tartalékokról beszél, hanem *állandó viszonylagos túltermelésről*.

delmeket, keletkezik ismételten „föls” vásárlóerő, s ezzel együtt túlkereslet, szivás.

A szivás kialakulásához hozzájárulhatnak az árrendszer merevségei is. Rugalmasabb árak elősegíthetnék a rövid lejáratú adaptációt: csökkenének a keresletet a hiánycikkek iránt, s vonzóbbá tehetnék azoknak a termékeknek a megvásárlását, amelyek vételére most a hiány kényszeríti a vevőt. Ugyanakkor a termelőt is inkább ösztönöznék a hiánycikkek termelésének növelésére és a kényszerhelyettesítés következtében fogyó árak termelésének csökkentésére. Bármily jelentős azonban a *relatív* árak, az árárányok hatása, ennél fontosabb szerepet játszik az *általános* ár- és bérszínvonal, az összes árualap és az összes vásárlóerő aránya.

2. *Strukturális aránytalanságok.* A nyomás-szivás fogalmának bevezetésekor — hasonlatként — említettük a vertikális kohászati vállalat üzemei közti aránytalanságokat. Bizonyos mértékig a népgazdaság egésze is felfogható egyetlen nagy vertikális vállalatként.⁹ Az elmúlt időszakban kialakított ágazati szerkezet ahhoz vezetett, hogy számos területen a „korábbi” lépcsőfok kibocsátóképessége kisebb, mint a „későbbi” lépcsőfok igénye, saját kapacitásának jó kihasználása mellett. Az alapanyaggyártás elmarad a feldolgozó ipar mögött; az energetika az energiafelhasználás mögött; az úthálózat a gépkocsiállomány felfutása mögött; a devizakitermelő exporttermelés az importigények mögött és így tovább. Az ilyesfajta strukturális aránytalanságok sziváshoz vezetnek a termelőszférán belül.

3. *A mennyiség hajszolása.* Hosszú időn át arra ösztönöztük a vállalatokat, hogy a termelés maximális mennyiségét hozzák ki üzemeikből. Ezt irták elő kötelezően a feszített termelési tervek, erre sarkallt erkölcsileg a munkaverseny és a termelési propaganda és erre ösztönözött anyagilag a prémium. A jelenség annyira közismert, hogy nem szorul bővebb leírásra.

Az üzemekben nem hagytunk kellő belső tartalékokat: sem anyagban, sem kapacitásban. A népgazdasági tervezésben az input-előírányzatok arra épültek, hogy valamennyi üzem teljesíti majd output-kötelezettségeit. S ha ilyen *túl optimista, tartalék nélküli feszített tervezésbe* valahol hiba csúszott bele, valamelyik vállalat elmaradt az output-jával, azonnal fennakadás keletkezett a következő felhasználó inputjainál: anyagihiány, alkatrészhiány, áramhiány, áruhiány.

A mennyiségi hajsza jellegzetes példa arra, amit az „okokról” szóló fejtegetés előtt előljáróban mondtunk: kiváltó oka is, de egyúttal következménye is a szivás állapotának.¹⁰

4. *A beruházási szándékok túlfeszítettsége.* Egy-egy régi gyár re-

⁹ A „népgazdaság, mint vertikális vállalat” gondolatát a következőképpen értelmezhetjük:

Kíséréljük meg a népgazdaság input-output kapcsolatait leíró Leontief-típusú együttműködő-mátrix triangularizálását, legalábbis a nagyobb együttműködők tekintetében. Noha teljes triangularizálás bizonyára nem hajtható végre, annyi megoldható, hogy — a nagy együttműködőkre vonatkozóan — blokk-triangularis szerkezethez jutunk el. Ez azt jelenti, hogy az alacsonyabb sorszámú szektorokból álló blokkok kibocsátásának termékeit a magasabb sorszámúak felé, de nem kapnak ráfordításokat azoktól. (Kölcsönös input-output kapcsolatok csupán a blokkokon belül vannak.)

Az alacsonyabb sorszámú blokkok, illetve szektorok jelentik a cikkben jelzett „korábbi lépcsőfokot”, a magasabb sorszámúak pedig a „későbbi lépcsőfokot”.

¹⁰ A teljesség kedvéért soroljuk fel a mennyiségi hajsztát a szivást kiváltó tényezők között. A gazdaságvezetés reformja óta ez a tényező Magyarországon nem érvényesül.

konstrukcióját, egy új gyár, kórház, egyetem létesítését, út vagy vasút-állomás építését, egy technikailag elmaradott ágazat általános gépesítését — egyszerűen a jelentősebb beruházásokat — rendszerint hosszadalmas döntési folyamat előzi meg. A folyamat javaslatokkal kezdődik; később különböző felső szervek (Tervhivatal, minisztériumok), a Beruházási Bank, esetleg helyi tanácsok kapcsolódnak a határozat előkészítésébe, míg végül is megszületik a végleges döntés. A „végleges” elhatározásról azután kiderül, hogy nem is olyan végleges: a tervek gyakran változnak végrehajtás közben. Éppen mert hosszúra — néha több évre — nyúló döntési folyamatról van szó, itt különösen jogosult megkülönböztetnünk a folyamat kezdetén megfogalmazódó eredeti szándékokat, aspirációs szinteket a döntéstől, majd a tényleges megvalósítástól.

Vizsgáljunk meg egy adott időpontot, amelyet t_0 -lal jelölünk. Ekkor egymás mellett élnek a népgazdaság különböző területein az érettség különböző fokán levő beruházási szándékok és döntések: első óvatos javaslatoktól kezdve elfogadott kormánydöntéseken át először, másodsor, sokadszor módosított, végrehajtás alatt álló gyakorlati programokig. Nevezzük ezeket együttvéve a t_0 időpontban érvényes *beruházási szándéknak*. Ha a beruházási szándékot hiánytalanul, az egyes elhatározásokat kísérő eredeti ütemtervnek megfelelően megvalósítanánk, úgy ez meghatározott anyagi igényeket támasztana a következő t_1, t_2, t_3, \dots időszakokban. Legyen a különböző beruházási javak — gépek, felszerelések, műszerek, épületek — fajtáinak száma M . Ide soroljuk, speciális „beruházási javakként”, importgépek és -felszerelések beszerzését szolgáló devizákat is. Jelöljük a t_0 időpontban érvényes beruházási szándék által támasztott anyagi igények M komponensből álló vektorait $\mathbf{g}(t_1)$ -gyel, $\mathbf{g}(t_2)$ -vel, $\mathbf{g}(t_3)$ -mal... Ezeket az igényeket a beruházási javakat előállító ágazatoknak kell kielégíteniök (ideértve a külkereskedelmet is, amelynek a devizát kell biztosítania). Jelöljük a beruházási javakból maximálisan rendelkezésre álló mennyiségek M komponensből álló vektorát $\mathbf{h}(t_1)$ -gyel, $\mathbf{h}(t_2)$ -vel, $\mathbf{h}(t_3)$ -mal... és nevezzük *beruházási potenciálnak*.

A beruházási szándék *túlfeszített*, ha a következő egyenlőtlenség áll fenn:

$$(4) \quad \mathbf{g}(t) > \mathbf{h}(t) \quad t = t_1, t_2, \dots$$

azaz, ha a *beruházási szándék által gerjesztett anyagi igények felülmúlják a beruházási javakat előállító ágazatok teljesítőképességét, a beruházási potenciált*.

A beruházási javak tényleges felhasználása természetesen nem lesz több, mint a rendelkezésre álló mennyiség. *Ex post* a (4) egyenlőtlenség helyett egyenlőséggel, vagy ellenkező irányú egyenlőtlenséggel lesz dolgunk:

$$(3) \quad \bar{\mathbf{g}}(t) = \mathbf{h}(t),$$

ahol $\bar{\mathbf{g}}(t)$ a beruházási javak tényleges (nem pedig szándékolt) felhasználása a t -edik időszakban. *Ex ante* azonban fennállhat az aránytalanság; a szándékok lehetnek túlméretezettek. Ez pedig ahhoz vezet, hogy egyszerre túl sok, illetve túl nagy volumenű beruházási akció indul el, s igen sok közülük anyagihiánnyal küzd, sorban áll építőipari kapacitá-

sért, importkeretekért. Az eredmény: a beruházás végrehajtása akadokzik, elhúzódik. Feszültség keletkezik a beruházási javak piacán.

A szivást kialakító tényezők közül a beruházási szándékok túlméretezettsége, a beruházási piac feszültsége a legfontosabb. A $g(t)$ és $h(t)$ közti reláció a nyomás-szivás legfőbb regulátora.

A beruházási feszültség visszahat a másik három tényezőre is, s különösen az elsőre, a fogyasztási piac feszültségére. Egyrészt: a beruházás és a fogyasztás versenyez egymással különböző termékekért és erőforrásokért. Az új lakásra váró fogyasztó és az új ipari csarnokra váró termelővállalat egyaránt az építőipartól és az építőanyag-ipartól várja igényeinek kielégítését. A deviza szolgálhatná külföldi fogyasztási cikkek vagy külföldi termelőgépek beszerzését. Ezenkívül a beruházások elhúzódása közvetlenül is hozzájárulhat a vásárlóerő és az árualap közti aránytalansághoz. A beruházás megvalósításáért fizetik a bért a közreműködőknek, miközben a beruházás nyomán keletkező többletkibocsátás csak késve kerül a gazdaság vérkeringésébe.

Érdemes ezen a helyen egy kis kitérőt tennünk. Amikor cikkünkben a fogalmi tisztázásról szóló fejtegetéseket bevezettük, hangsúlyoztuk: a szokványosnál *általánosabb* érvényű fogalmi rendszer kialakítására törekszünk. E törekvés célszerűségét szemlélteti a beruházások leírása is.

Amikor valamely intézmény — a kormány, a Tervhivatal, vagy akár egy vállalat — beruházási döntést hoz, az erről szóló dokumentum természetesen mértékegységben mért mutatókat is tartalmaz. Ilyesfélét: meghatározott időpontra az üzemnek ennyi és ennyi tonna vagy darab terméket kell előállítania; az üzemben ilyen és ilyen fontosabb gépeket kell felszerelni és így tovább. A dokumentum alapján megindulnak a beruházási tevékenységek: a gépek beszerzése és felszerelése, a csarnokok megépítése. S ha egyszer megindultak, jóformán bizonyos, hogy nem fognak azért megszakadni, mert kevés pénz (magyar forint) áll rendelkezésre. Megakadhatnak azért, mert késett a tervrajz, a gépgyár nem szállítja idejében a gépet, nem érkezett meg a cement, nem vonul fel idejében az építőipari vállalat, esetleg hiány van kemény devizában, s elhúzódik az importmegrendelés — de az még sohasem okozta a beruházás lassulását vagy teljes leállítását, mert hiányzott a pénzügyi fedezet.

Eszerint a szocialista gazdaság beruházási piacának feszültsége nem írható le kimerítően a piac szokványos elméleti kategóriáival, a *pénzben* mért kereslet és kínálat szembeállításával.¹¹ Olyan kategóriákra van szükség, amelyek segítségével szembeállítható a beruházási szándék által gerjesztett „reál”-igény és a fizikailag rendelkezésre álló beruházási „reál”-potenciál. Lehet, hogy a pénzügyi eszközök hatásossága növekedni fog a jövő magyar gazdaságban. Ez azonban nem változtat azon, hogy szükségünk van *általános* érvényű fogalmi rendszerre, amellyel leírható nemcsak a jelenlegi vagy jövőbeli, hanem a múltbeli magyar gazdaság is, amely fogalmi keretül szolgálhat mind a pénzbeli, mind a ter-

¹¹ Az aspiráció nem vágyálom, hanem *komoly* szándék. A fogyasztó esetében a szándék komolyságának bizonyossága, hogy hajlandó pénzt vételre szálni. A szocialista gazdaság központilag jóváhagyott beruházási döntéseinél azonban helyesebb más „komolysági kritériumot” alkalmazni: a szándék, az aspiráció akkor komoly, ha érvényes határozat írja elő az akciót.

mészetbeni mutatókkal szabályozott gazdasági mechanizmusok elemzéséhez.

Végeredményben a szocialista gazdaságban fellépő szívást nem lehet egyszerűen a *pénzügyi* szféra jelenségeivel, az effektív kereslet és kínálat, a vásárlóerő és az adott árakon vételre felajánlott árumennyiség közti aránytalansággal magyarázni. Ez ebben a formában, különösebb fenntartások nélkül, csupán a fogyasztói piacról mondható el. A termelőeszközök piacain nem az a fő probléma, hogy a vevő kezében — szimplifikált kifejezést használva — „túl sok a pénz”. A termelővállalat folyó termelésének szükségleteihez, a kapacitás normális vagy éppenséggel feszített kihasználásához több anyagot, alkatrészt, gépet, munkaerőt igényel, mint amennyi rendelkezésre áll. S hasonlóképpen: az elfogadott beruházási döntések megvalósításához is több gépre, építőipari tevékenységre, devizára lenne szükség, mint amennyire az ország beruházási potenciáljából telne. Itt tehát nem a pénzügyi szféra egy aránytalanságával állunk szemben, hanem a tervek, döntések által gerjesztett „reál”-igények és „reál”-lehetőségek közti ollóval.

A nyomást létrehozó tényezők

Áttérünk a nyomás elemzésére. Átmenetileg, egy-egy piacon találkozhattunk nyomással szocialista országokban is. Jugoszláviában egy ideig a gazdaság egészét tekintve is általános nyomás uralkodott. Cikkünkben azonban nem foglalkozunk ezzel, s figyelmünket kizárólag a fejlett tőkésországok piacán érvényesülő általános nyomásra fordítjuk. Ezekben az országokban sincs mindenkor nyomás — most azonban azokat a periódusokat tartjuk szem előtt, amelyeket az általános nyomás jellemez.

A kérdésről nyugati közgazdászokkal vitatkozva, a szerző gyakran találkozott a következő nézettel: nem helyes a tőkés gazdaság piacának tipikus állapotát nyomásként, disequilibriumként leírni. Szerintük a tőkés piac — tartós trendjét tekintve — egyensúlyban van, s legfeljebb részleges és átmeneti ingadozások, eltérések vannak az egyensúlyi állapottól.

Nem szeretnénk fogalmi vitába bocsátkozni, nem az a fontos, hogyan nevezzük a tőkés piacok tipikus állapotát, hanem hogy helyesen írjuk le jellegzetességeit. A következő megfontolások miatt ragaszkodunk ahhoz, hogy a jelenkori tőkés gazdaság piacának tipikus állapotát, trendjét az egyensúlytól való tartós és egyirányú eltérésnek, disequilibriumnak tekintsük:

Az egyensúly fogalmát minden tudomány — legyen az mechanika, termodinamika, biológia — szimmetrikus állapotként, két ellentétes erő egyenlőségeként fogja fel. Márpedig a tőkés piac tipikus állapota asszimmetrikus. A kulcskérdés ezzel kapcsolatban a piac „szelleme”. Kire hárul a vétel-eladás fő gondja: a vevőre vagy az eladóra? Ki „udvarol” kinek: a vevő az eladónak vagy az eladó a vevőnek? Egyensúly akkor lenne, ha mindez 50—50 százalékban oszlana meg a két fél között. A tipikus állapot azonban az, hogy a vétel-eladás gondja egyenlőtlenül oszlik meg: főként az eladóra hárul. Ő küldi ügynökeit a vevőhöz, ő próbálja

megnyerni tényleges minőségjavítással, igazi új termékekkel és „újdonságokkal”, tárgyilagos tájékoztatással és hazug reklámmal. Nem a vevő nyugtalan, hogy megkapja-e a kívánt árut, hanem az eladó: vajon sikerül-e megnyernie a vevő kegyeit.

A tőkés gazdaságban számottevő kihasználatlan erőforrások vannak; nemcsak a folyamatos termeléshez minimálisan szükséges, hanem annál jóval nagyobb tartalékok („slack” — amint azt az angol nyelvű irodalom nevezi). Számos szerző mutat rá arra a szakadékra, amely a gazdaság potenciális és tényleges kibocsátása között van.¹² A tőkés gazdaság dinamikáját jobban megértjük, ha reális tényként tudomásul vesszük a tartós disequilibriumot, s azt próbáljuk elemezni, milyen tényezők alakítják ki, termelik állandóan újjá a nyomás állapotát. Négy fontosabb — egymással szorosan összefüggő — tényezőre hívjuk fel a figyelmet.

1. *Árinfláció.* Akárcsak előbb, a szívásról szólva, első tényezőként az árak és a bérek arányát kell vizsgálnunk. Ismeretes, hogy a legtöbb tőkésországban immár évtizedek óta, hol lassabb, hol gyorsabb ütemben inflatorikus folyamatok mennek végbe. Nem kívánunk itt foglalkozni e folyamatok történelmi kiindulópontjaival, sem pedig azzal, hogyan jött létre eredendően a nyomás állapota. Tétélezzük fel, hogy az inflációs folyamat már tart, s eközben nyomás uralkodik. Ettől kezdve folytatódhat mind az árak, mind a jövedelmek emelkedése, azaz végbemehet a pénz értékének csökkenése, miközben állandóan fennmarad a nyomás állapota. Csupán az kell hozzá, hogy a pénzbeli jövedelmek növekedése ne előzze meg az árákat. Az árak és a bérek emelkedése természetesen kölcsönhatásban van, de a nyomásos tőkés gazdaságban az árinflációé a vezető szerep. Ez, valamint a teljes foglalkoztatottság hiánya biztosítja, hogy — az állandó bér- és áremelkedés ellenére — *egyetlen adott pillanatban sem képes a lakosság összes fogyasztásra szánt vásárlóereje felszívni a fogyasztásra felkínált árutömeget.* Ez az aránytalanság azután a vállalatok közti pénz- és hitelkapcsolatok útján továbbgyűrűzik a termelésbe. Végeredményben *a fizetőképes vételi szándék elmarad a reális termékkészletekkel, vagy potenciális termelési lehetőségekkel fedezett eladási szándék mögött.*

A jelenség összefügg a nagy konszerneknek az áralakulásra gyakorolt hatásával is. A mai tőkés gazdaság számos piacán eléggé merevek az árak. Még ha nehézségekbe ütközik is az eladás, a vállalat inkább új termékekkel jelenik meg, ahelyett, hogy árcsökkentéssel alkalmazkodna a pillanatnyi piaci helyzethez.

2. *Bizonytalanság és tartalékkapacitások.* A nyomás állapotában, amint arra korábban rámutattunk, a vevő válogathat az eladók között. Ennek tudatában minden eladó igyekszik felkészülni arra, hátha éppen feléje irányul a vevő bizalma. Emiatt többlet kapacitást teremt — ami viszont fokozza a nyomást, azaz a vevő választási lehetőségét. Végeredményben csökkenti — az egyes eladó szempontjából — annak esélyét, hogy éppen őt választja a vevő.

Ugyanezt a gondolatot másképpen is megfogalmazhatjuk. A piacon bizonytalanság uralkodik. Az eladási bizonytalanság csökkentésére minden termelő tartalékkapacitást teremt. E tartalék mérete akkora, amek-

¹² Lásd például A. Okun cikkét: „Potential GNP: Its measurement and significance” (*American Statistical Association Proceedings*, 1962, 98—104. l.)

korát *egyéni* biztonsága megkövetel: nem akar potenciális vevőket elszalasztani. *Össztársadalmi* méretekben azonban az egyedi tartalékkapacitások összege jóval nagyobb, mint amekkorára a vevők összességének biztonságos ellátásához szükség lenne. (Ezért is érzi a tervgazdaság a kísértést, hogy ezt a „túlzott” tartalékot radikálisan leépítse.) Más kérdés, hogy ez az — „üzembiztonsági” szempontból túlzott — többletkapacitás mellékhatásként fontos progresszív technikai folyamatokra, minőségjavításra stb. ösztönöz.

3. *Új termékek megjelenése.* A termékválaszték megújulása nemcsak következménye, hanem egyik kiváltó oka is a nyomásnak. Tegyük fel, hogy valamely adott technikai színvonalon egyensúly van a piacon. Ekkor megjelenik egy új termék, új szükségleteket teremtve. A vevő bizalma az új felé fordul, de egy ideig még termelik a régit is, vagy legalábbis rendelkezésre áll a régi termék előállítására alkalmas (de az új termelésére esetleg alkalmatlan) kapacitás. Ez hozzájárul ahhoz, hogy — a gazdaság egészét tekintve — kihasználatlan kapacitás keletkezzék.

4. *Kihasználatlan beruházási potenciál.* A legfontosabb tényezőt itt is a beruházások arányaiban kell keresnünk. A Keynes-i iskola sokat foglalkozik a megtakarítás és a beruházás egyensúlyával, illetve az egyensúly hiányával — de mindig alapjában véve a probléma pénzügyi vetületét tartja szem előtt. Mi most a reálszférára szeretnénk terelni a figyelmet: hogyan aránylik a beruházási szándék által gerjesztett igény reális beruházási javakra (gépekre, épületekre stb.) az ország reális beruházási potenciáljához: a gépeket, épületeket előállító ágazatok teljesítőképességéhez?

A nyomás állapota akkor következik be, ha *ex ante* (azaz a javaslatok, döntések, tervek idején) *a beruházási szándék által reális beruházási javakra támasztott igény kisebb, mint a rendelkezésre álló mennyiség, azaz a beruházási potenciál.* A korábban bevezetett jelölésekkel:

$$(6) \quad g(t) < h(t) \quad t = t_1, t_2, \dots$$

Mint látjuk, az egyenlőtlenség éppen fordított a szívást előidéző (4) relációhoz képest: ott a beruházási szándék támasztotta igény volt magasabb a beruházási potenciálnál.

A beruházási szándék túl alacsony szintje sokféle tényezővel magyarázható: elégtelenek a pénzügyi megtakarítások, amelyek a decentralizált beruházások pénzügyi forrásaként szolgálhatnak; a beruházók túl óvatosak; az állam, illetve a bankrendszer túlságosan restriktív beruházási hitelpolitikát folytat; kevés az állami beruházás. A felsorolt (és talán egyéb) tényezők külön-külön is jelentkezhetnek, bár gyakoribb több vagy valamennyi tényező együttes hatása. Végeredményben arról van szó, hogy a nyomásos gazdaságban mindig van parlagon heverő, kihasználatlan reáltőke, amely beruházásokra fordítható.

A fentiekben áttekintettünk négy, a nyomás kiváltásához hozzájáruló gazdasági tényezőt. Ezek persze nem mindig hatnak egyforma mértékben. A tőkés gazdaságban is időnként erőteljesebbé válik a bérek, jövedelmek növekedése; ezt kiegyensúlyozhatja a beruházások céljaira rendelkezésre álló pénzügyi keretek bővülése. A recessziók elkerülésére, a Keynes-i elmélet szellemében számos országban mindig inkább alkalmazzák a beruházási szándékot ösztönző gazdaságpolitikát. Ilyenkor meggyorsul

az infláció, a gazdaságot „túlfűtik”. Igaz, ezzel sikerül elkerülni a visszaesést — de egyúttal a piaci nyomás feszítő ereje is lanyhul, sőt a szívásos állapot egyik-másik tünete is megmutatkozhat. A nyugati közgazdaságtan eddig nem igen szentelt figyelmet ennek az összefüggésnek; nem tanulmányozta a piac általános egyensúlyhiányának okait és következményeit.

Áttérés szívásról nyomásra

A szívás és a nyomás okainak áttekintése, remélhetően, meggyőzte az olvasót: sem egyik, sem másik nem következik szükségképpen és automatikusan a tulajdonviszonyokból, a rendszer politikai jellegéből. Kapitalista gazdaságban is lehet szívás és szocialista gazdaságban is lehetne nyomás.

A szerző meggyőződése, hogy Magyarországon előbb-utóbb napirendre kell tűzni az áttérést a szívás állapotából a nyomás állapotába. *A gazdaságvezetés reformja csupán felemás eredményeket hozhat, ha továbbra is fennmarad a piaci szívás.* Igaz, a vállalatok felszabadultak egész sor bürokratikus kötöttségtől, s érdekeltté váltak a nyereség növelésében. Amíg azonban szívás uralkodik, addig surlódások lesznek az adaptációban, a termelők továbbra is képesek diktálni a fogyasztónak, s nem lesznek igazán rákényszerítve a minőség javítására, a termék-választék haladó megújítására. Máris megfigyelhető: az új mechanizmus azokban az ágazatokban hozta a legkedvezőbb eredményeket (pl. az élelmiszeripar, a könnyűipar, a tömegcikkipar, a fogyasztási célokra szolgáló gépipar egyes területein), ahol a piac mindinkább telítődik és többé-kevésbé nyomásos állapot alakul ki. Hasonló a helyzet a kizárólag vagy főképpen exportra termelő vállalatoknál is: itt is „nyomás” van, azaz a termelő értékesítési gondokkal küzd, s kénytelen új, jobb minőségű termékkel küzdeni a piac megszerzéséért. Ezzel szemben például az építőiparban, ahol változatlanul erős szívás érvényesül, nemigen javul a minőség.

Sokan azt hiszik: a reform továbbfejlesztésének kulcskérdése az árrendszer rugalmasabbá tétele. Igaz, ez hasznos lenne — de jelentőségét nem szabad túlértékelnünk. A termelőt elsősorban nem az sarkallja érzékeny piaci alkalmazkodásra, hogy az árak, s velük együtt a termékenkénti tényleges haszonkulcsok szeizmográfként reagálnak-e a kereslet és kínálat minden hullámvására. Ennél fontosabbak a globális arányok: *általában okozzon gondot az értékesítés.* Ebben az esetben akkor is kénytelen a termelő az igényekhez alkalmazkodni, ha ez nem tükröződik közvetlenül a haszonkulcsok differenciálódásában.

Gyakran találkozunk azzal a nézettel, amely a reform utáni fő problémát a monopolvállalatok létezésében látja és a továbbfejlődés érdekében „versenyt” követel. Pedig ez is másodlagos a „nyomás-szívás” problémához képest. Az úgynevezett monopolvállalatok csupán egy-egy termékcsoporthoz vagy szolgáltatócsoport felett rendelkeznek egyeduralommal, azaz egy *ágazaton vagy alágazaton belül* monopolisták. Általános nyomás esetén azonban verseny van az alágazatok, ágazatok között is. Még ha a vasúti közlekedést és a légi közlekedést egy-egy nagyvállalat monopolizálja is, ezek versenyeznek egymással és a gépjárműközlekedéssel az

utasokért. Sőt, általános nyomás esetén a fogyasztó habozhat: megtakarított pénzét utazásra költi vagy szórakozásra, vagy bútortvásárlásra, vagy más célra. Noha a közlekedés nem „helyettesíti” közvetlenül a mozit vagy a bútort, legalábbis a fogyasztó szabadon átcsoportosítható kiadásainak egy részéért igen is versenyben áll egymással a közlekedés, a szórakoztató ipar és a bútortipar, s jó néhány más ágazat is. Nyomás esetén — ritka kivételtől eltekintve — minden vállalat versenyben áll az összes többivel, még ha saját területükön monopolisták is. Ezzel szemben szívás esetén még a leginkább atomizált ágazatok termelői (pl. a javító szolgáltatásokat végző kisiparosok) is monopolista nagyurakként parancsolhatnak a fogyasztónak.

Az áttérés nyomásból szívásba igen könnyű. Gyorsan felemésztjük a vállalatok belső tartalékait. Áttérünk feszített termelési tervekre. Meglódul a nominálbérek emelkedése, gyorsan belekapunk sok beruházásba. Az áttérés időszakában mindez látványos eredményekhez is vezethet; pusztán az áttéréstől is átmenetileg meggyorsul a növekedés üteme.

A fordított utat sokkal nehezebb megtenni. Ha kikapcsoljuk a külföldi erőforrások igénybevételét (akár fokozatos külkereskedelmi eladósodás, akár hosszú lejáratú hitel, akár segély révén), s csupán a hazai erőforrásokat vesszük számításba, négyféle intézkedést kell következetesen végrehajtani: 1. Beruházási terveinket úgy kell összeállítani, hogy azok ne menjenek el a beruházási potenciál végső határáig, hanem maradjanak belső tartalékok az építőiparban és a gépiparban. 2. A beruházások egy részével tartalékkapacitásokat kell létrehozni, amelyek nem járulnak azonnal hozzá a társadalmi termeléshez. 3. Óvatosabban kell emelni a reálbéreket és a foglalkoztatást, hogy fokozatosan lecsapódjék a fölös vásárlóerő, s felhalmozódjanak bővebb és differenciáltabb árutartalékok. 4. Végül, de nem utolsósorban: meg kell szilárdítani és tovább kell fejleszteni a gazdaságirányítási reformot, annak érdekében, hogy a termelés hatékonyabbá váljék, a vállalatok fejlődése nagyobb mértékben függjön saját eredményeiktől, növekedjék a vállalatok érdekeltisége az adaptációban, a költségek csökkentésében. Általában elmondható: a nyomás-szívás *gazdaságpolitikai* problémája, más gazdaságpolitikai kérdésekkel együtt, a legszorosabban összefügg a gazdasági rendszer *intitucionális* kérdéseivel, a gazdaságirányítási reform továbbfejlesztésével.

A felsorolt törekvések egyike-másika átmenetileg „rontaná” az olyan — valljuk be: gyakran fétisként kezelt — mutatószámokat, mint a termelés/tőke hányados vagy a nemzeti jövedelem és a reálbér növekedési üteme. Más szóval: az áttérés a szívásból a nyomásba áldozatokat igényelne. Ennek ellenére előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a gazdaságpolitika módosítása ebben az irányban.

Nem tudunk állást foglalni abban, hogy a változásokat mikor kellene elkezdeni és milyen ütemben kellene végrehajtani. Ez nem is csupán közgazdasági probléma, hiszen messzemenő politikai hatás is várható. Nem lenne indokolt türelmetlenül sürgetni a változást. Mégis aggódomra ad okot, hogy még a tizenöt éves terv kidolgozása közben sem került előtérbe ez a probléma.

Nem lenne helyes elhamarkodottan gyakorlati *intézkedéseket* hozni. De időszerű javasolni a kérdés alapos elméleti vitáját. Ez pedig elvezet cikkünk utolsó témájához: a tudományos kutatás feladataihoz.

A tudományos kutatás feladatai

A jelen cikkben röviden összefoglaltunk néhány gondolatot, amelyet a szerző részletesebben fejt ki megjelenés alatt álló új könyvében, az „Anti-Equilibrium”-ban.¹³ Mind a cikk, mind a könyv csupán a téma kutatásának megkezdését jelzi, nem pedig a véglegesség igényével felépítő lezárását. A problémák egész sora van még nyitva. Csupán mutatóban említettünk néhányat:

— A hiányjelenségek, piaci feszültségek, igények, aspirációk megfigyelése és mérése. A nyomás és szívás módszeres, adatokkal alátámasztott leírása, magyarországi és külföldi tapasztalatok alapján.

— A minőségjavítás, termékmegújulás, technikai fejlődés kérdései; e folyamatok összefüggése a piaci disequilibriummal.

— A termelés és fogyasztás adaptációja szívás és nyomás esetén.

— A szívást, illetve a nyomást rendszeresen újratemelő tényezők. Ezzel kapcsolatban: az infláció „szívásos” és „nyomásos” típusa; a beruházási szándék és a beruházási potenciál viszonya; a vállalati tartalékapacitások keletkezése; az ágazati struktúra aránytalanságai; a disequilibrium és az árak (árszerkezet és az árak mozgékonyasága) és így tovább.

— A disequilibrium és a gazdasági mechanizmus összefüggéseinek vizsgálata.

Bizonyosra vehető, hogy cikkünk sok állítása vitát, sőt éppenséggel ellenkezést vált majd ki. Ha tanulmányunknak semmi mást nem sikerül elérnie, csupán bevetnie a köztudatba a gondolatot, hogy az egyensúlyhiány tanulmányozása fontos és termékeny lehet — már akkor is elérte célját.

¹³ „Anti-Equilibrium — A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól”, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, sajtó alatt.

SIMAI MIHÁLY:

A nemzetközi munkaerő-áramlás és a műszaki haladás*

A munkaerő szakmai összetételének változása

A dolgozó lakosság szakmai összetételében kialakult különbség a munkatermelékenység nagy nemzetközi eltéréseinek egyik fő okozója. A gazdasági fejlődés hatalmas szintkülönbségei ugyanis világviszonylatban rendszerint megfelelnek a foglalkoztatottság jellegében, szakmai összetételében, a lakosság kulturális színvonalában mutatkozó nagy szakadékoknak is.

A foglalkoztatott munkaerő ágazati megoszlásának változása és a szakmai összetétel változásai nem függetlenek egymástól. Lényegében azonos tényezők hatására változik mindkettő. Az egyik tényező a technikai fejlődés. Ennek hatására a hanyatló iparágakban csökken a foglalkoztatottak száma. De az általános létszámcsökkentés mellett is a legnagyobb mértékben a szakképzetlen vagy betanított munkások aránya esik, s az iparág technikai átalakulásával egyidejűleg jelentősen megnő a foglalkoztatottak szakmai szintje. A születő új iparágakban már kezdettől fogva magasabb a szakmai színvonal, mint a régiekben, s a munka nagyobb technikai felszereltsége, gépegységre vagy gyártmányegységre számítva kevesebb munkaerőt igényel. A termelési folyamat jobb megszervezésének szükségletei az ún. fehér-gallérosok létszámát növelik.

A foglalkoztatottságot demográfiai változások is befolyásolják. A lakosság gyorsabb növekedése, az átlagos életkor hosszabbodása megnöveli a keresletet lakossági fogyasztási cikkek és szolgáltatások iránt. Az urbanizáció szükségessé teszi a helyi önkormányzati szervezetekben dolgozókat, vagy általában az állami alkalmazottak számának növekedését (közigazgatás, rendőrség, köztisztaság stb.).

A kormányok politikája ugyancsak változásokat hoz a foglalkoztatottság szintjében és összetételében. A hadsereg, oktatásügy, egészségügy fejlődése ennek legjellegzetesebb példái.

A szakmai összetétel szempontjából döntő fontosságú a munkaerő képzése és rendszeres továbbképzése. Az egyén munkájának értéke, munkaképessége jelentős részben általános és szakmai képzettségétől függ. Ahogyan a műszaki paraméterek egy ország gazdaságában a technikai felszereltség színvonalát jellemzik, úgy jellemzi a képzettség a munkaerő színvonalát. „Képzettségen” nemcsak az ismeretek összességét értjük (általános műveltség, a tulajdonképpeni speciális szakképzettség), hanem

* Részletek a szerzőnek „A harmadik évezred felé” című könyvéből, amely a közeljövőben jelenik meg a Kossuth Könyvkiadó gondozásában.

a munkával kapcsolatos tapasztalatokat és az alkalmasságot is. Ily módon a képzettségi színvonal a speciális előkészítés minőségétől (tehát az egész oktatási rendszert, a tanulók kiválasztási rendszerét is beleértve), a termelés műszaki és szervezési fokától, a dolgozó alkalmassági színvonalától függ. A képzettségnek a termelékenységre gyakorolt hatása mind a képzettség színvonalától, mind annak szerkezetétől (ágazati, munkaköri, szakterületi stb. megoszlásától, jellegétől), de főleg a képzettség hasznosításától függ.

A munkaerő képzettsége az iparilag fejlett tőkés- és szocialista országokban a XX. század második felében különösen sokat javult. A munkaerőben magasabb iskolai végzettség, nagyobb termelési tapasztalat testesül meg. A hagyományos munkakörök iskolázottsági igénye is emelkedik, de emellett új, már eleve magas szakképzettséget, s ennek nyomán magas iskolázottságot igénylő munkakörök jelennek meg. (Egyik jellegzetes példa erre az iparitanuló-képzés gyökeres átalakulása a világ sok országában. A hagyományos „inasképzés”, amely a maga szűk értelmében véve teljes egészében vagy túlnyomórészt gyakorlati tapasztalatszerzésen alapult, gyors ütemben tűnik el. A világ legtöbb országában — különösen a fejlett ipari országokban, sokkal kevésbé a fejlődő országokban — növekvő szintű kötelező elméleti oktatást léptettek életbe, amely a szakképzés egyre nagyobb részét teszi ki. A heti 2—3 napos elméleti képzés még az alacsonyabb képzettséget igénylő szakmákban is kezd általánossá válni fejlett ipari országokban. Az iparitanuló-képzés egyre inkább szakközpiskolák feladatává válik a bonyolultabb, magasabb szakképzettséget igénylő munkaterületeken. A Magyarországon és más szocialista országokban kialakult gyakorlat és az érvényes törvények e téren még messzebbre mennek, és előrevetítik a fizikai dolgozók arculatának jelentős átalakulását, szakmai és általános felemelkedésüket.)

A magasabb képzettségű munkaerő minden szinten nagyobb mértékben képes megtanulni, elsajátítani és hasznosítani a legújabb módszereket.

A munkaerő szakképzettségének javulása egyre inkább állandó jellegű és a modern munkaterületeken az egyes munkásokat és alkalmazottakat állandóan kísérő tényezővé válik. A szakismeretek gyors elavulása és a rendelkezésre álló ismeretanyag bővülése szükségessé teszi a munkaerő állandó továbbképzését is. A tanulás az iparilag fejlett országokban egyre inkább „életfogytiglani”, vagy legalábbis a munkaképes korra kiterjedő szükségletté válik. A szakmák „avulási ideje” a tudományos és technikai fejlődés következtében rövidül, s a legfejlettebb ipari országokban már 10 esztendőnél rövidebb.

Természetesen a tanulás, az alapozó és a továbbképzés időt von el a tényleges munkától. Minél hosszabb ideig tart a szakképzés, illetve a továbbképzés, annál nagyobb terhet hárít a társadalomra, annál később lép munkaképes korba a munkás vagy alkalmazott, annál többször szakítja meg a munkafolyamatot, s ily módon életének viszonylag kevesebb idejét tölti munkával. Mindez azonban bonyolultabb feladatok ellátását teszi lehetővé, ami pótolja az időkiesést.

Minél jobban képzett és minél többoldalú a munkaerő, annál nagyobbak a vállalatok lehetőségei arra, hogy a technikai fejlődés és a piac követelményeinek megfelelően alkalmazkodjanak a változásokhoz.

A munkaerő magas képzettsége tehát nemcsak a dolgozó, hanem a munkáltató biztonságát is növeli.

A munkaerő minőségi javulása a második világháború óta — az oktatási célú nagy ráfordítások nyomán — szerepet játszott a fejlett ipari országokban a gazdasági növekedés meggyorsulásában is.

A nemzetközi munkaerő-áramlás megváltozott jellege

A szakképzettség és különösen a magas kvalifikáció megnövekedett fontossága a gazdaságfejlesztésben új feltételeket teremtett a nemzetközi munkaerő-áramlás számára is.

A nemzetközi munkaerő-áramlás a kapitalizmusban *nem új jelenség*. Méretei és iránya, formái, arányai a fejlődés során változnak. A tőkés fejlődés kezdetén a nemzetközi vándorlás a régi gyarmatosító és ipari országokból az újonnan meghódított területekre irányult, s időnként jelentős méreteket öltött. Jellemét tekintve emigráció volt, s ezt politikai, gazdasági és demográfiai tényezők határozták meg. Általában követte a külföldi országok gyarmatosítását és a tőkekivitel fő irányát. A kivándorlók kezdetben adminisztrátorokból, katonákból, telepesekből és kalandorokból tevődtek össze. Az emigráció másik típusa a viszonylag túlnépesedett országokból a kevésbé népes országokba irányuló vándorlás volt, s több évszázadon át tartott. Az üres országok új lehetőségeket kínáltak a viszonylag túlnépesedett régi kontinensek nyomorgó lakóinak. A harmadik típusú munkaerő-vándorlás, a gazdaságilag kevésbé fejlett országokból a fejlettebbekbe, a XX. század második felében a fő forma. (Bár korábban is előfordult már.) Állandó emigráció és ideiglenes „vándormunka” e típus jellemzője. E harmadik típusú emigráció méretei kisebbek.

Az adatok elemzése azt bizonyítja, hogy *az emberiség eddigi történetének hatalmas népvándorlásaihoz vagy akár a századforduló tízmilliókat mozgó emigrációs hullámaihoz képest a század második felére a világ lakossága nemzetközileg viszonylag immobilá vált.*

A modern közlekedési eszközök s a világ kereskedelmi hajózása ki-fejlődése a XVI. század óta a munkaerő nemzetközi viszonylatban sokkal kevésbé mobil, mint a kapitalizmus történetében eddig bármikor. Különösen nagy mértékben csökkent áramlása Európán kívüli területekre. Ezzel szemben az országok, különösen a nagy területű országok határain belül nagy belső vándorlás ment végbe: a falvakból a városokba, nyomorvidékekről a prosperáló körzetek felé.

A „nemzetközi immobilitásban” sok tényező játszott szerepet.

Megváltozott a helyzet a 60-as évekre a nagy fogadó központokban. A bevándorlást szabályozó törvények az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában az ország általános munkaerőhelyzetének és -szükségletének megfelelően átalakultak. Módosult az emigráció forrásaiban is a helyzet. Hagyományosan, a szakképzetlenek nagy tömegei képezték a nemzetközi munkaerőpiac tipikus „árúját”. Az ilyen jellegű munkaerő-áramlás az üres országokat volt hivatva „feltölteni” és enyhíteni a túlnépesedést a világ sok országában. Sok tízmillió ember származott el Európából és különösen Kelet-Európából.

Az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a szocializmus győzelme Kelet-Európában, s az ennek nyomán megindult gazdasági fejlődés nem „tántorogtatott ki” többé óriási tömegeket, hanem a helyszínen igyekezett foglalkoztatást, emberhez méltó életet nyújtani számukra.

Természetesen még nem tűnt el teljesen az ilyen típusú népesség-vándorlás sem a világgazdaságban. Mexikóból még mindig kap az Egyesült Államok ideiglenes vándormunkásokat, bár erősen korlátozott számban hajlandó őket befogadni. A tőkés Európa szegényebb országai: Görögország, Törökország, Portugália, Spanyolország, Olaszország, valamint a szocialista Jugoszlávia viszonylagos munkaerő-feleslegéből pedig az iparilag fejlett nyugat-európai országokba 3,5 milliót exportált* — *de ideiglenes jelleggel*.

Az ideiglenes vándormunkások áramlása

A szakképzetlen munkaerő tömeges vándorlása részben kölcsönösen előnyös, részben azonban súlyos problémákat okoz.

A munkaerő-felesleg enyhülése kedvező a munkaerőt exportáló országok vezetői számára. Csökkenti a rájuk nehezedő szociális nyomást, ami a tőkésországok esetében a belső politikai feszültség, ellentétek szempontjából különösen jelentős. Tehermentesíti őket attól a feladattól, hogy egész népük számára saját hazájukban teremtsenek megélhetést a gazdasági fejlődés meggyorsításával, társadalmi reformokkal stb. Nem kedvezőtlenek a külföldi devizabevételek sem, amelyek persze azzal, hogy enyhítenek a fizetési mérleg gondjain, nem szükségképp mozdítják elő a gazdasági fejlődést az érintett országokban. Sok esetben a fogyasztási cikkek importjának egy részét fedezik, vagy lehetővé teszik az országban működő külföldi tőke profitjainak repatriálását. Nem válnak azonban ezek az összegek automatikusan importált termelési eszközökké, amelyek növelnék a helyi foglalkoztatottságot. A „nemzeti érvágás”, ahogy a görög progresszív sajtó nevezte a munkaerő-kiáramlást, a gazdagok érdekében enyhít elsősorban a „hipertóniás nyomáson”, anélkül, hogy bármiféle tartós megoldást biztosítana a szegények problémáira.

Az ilyen jellegű munkaerő-vándorlásnak más hátrányai is vannak: Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban sok község teljesen elnéptelenedett, illetve munkaerő nélkül maradt. A kivándorlás gyengítette a lakosság fejlődési potenciálját. Asszonyok férj nélkül maradtak, sok a válás, a gyermekek nevelése elhanyagolódik. Állandó problémaként nehezedik az érintett országokra a vándormunkások esetleges tömeges hazatérésének veszélye is.

A helyzet az egyén számára is bonyolult.

A kevésbé fejlett dél-európai tőkésországok vándormunkásai magasabb bérek, állandó munkalehetőségek reményében mennek „északra”, arra számítva, hogy ha visszatérnek megtakarított pénzüikkel, otthon jobb életük lesz. Kezdetben a nehéz, kellemetlen és rosszul fizetett munkát is — amelyre nincs helyi munkaerő — szívesen vállalják. Csatorná-

* 178 000 görög, 1 759 000 olasz, 30 000 portugál, 326 000 spanyol, 912 000 jugoszláv és 219 000 török vándormunkás dolgozik külföldön. (Problemes Economiques, 1969. november 27.)

kat ásnak, vasúti síneket fektetnek, öntödékben dolgoznak segéd munkásokként vagy a szolgáltatási ágazatokban, a szállodákban és vendéglőkben. A szakképzett munkások aránya nem éri el közöttük az 1 százalékot.

Néhányan a vándormunkások közül valóra váltják céljaikat. Némely olaszok például Svájcban 10 évi munka után elég pénzt takarítanak meg ahhoz, hogy egy kis vendéglőt nyissanak szülőfalujukban. A Franciaországban dolgozó külföldi vándormunkások 20 százaléka megtanulja a nyelvet és letelepedik. Túlnyomó többségük azonban családjától és a helyi lakosságtól elkülönülten, valóságos gettókban él, a nagyvárosok nyomornegyedeiben vagy a munkáltatók által épített barakkokban.

A fő haszonélvezők tulajdonképpen a fogadó országok.

A Közös Piac keretében általános és közösen elfogadott törvények szabályozzák a tagállamokból származó vándormunkások helyzetét. Ezek szerint a vándormunkásoknak ugyanannyi fizetést kell kapniuk és olyan munkafeltételeket kell számukra biztosítani, mint a helyi munkakerőnek. A nem tagállamokból származó munkaerő helyzetét bilaterális megállapodások szabályozzák. Ezek szerint — s a helyi szakszervezetek ehhez általában ragaszkodnak — ugyanannyi fizetést kell kapniuk, mint a hasonló területen dolgozó fogadó országbeli munkásoknak. A társadalombiztosítás azonban lényegesen kisebb mértékben terjed ki rájuk. A gyakorlatban a bérek szintje is valamivel alacsonyabb, mint ha ugyanazt a munkát helyi munkaerő végezné el.

A külföldi munkáltatók tehát mindenféleképpen olcsó munkaerőhöz jutnak és lényegében olyan területeken, ahol a hazai „teljes foglalkoztatottság” mellett nincs helyi munkaerő-kínálat. Ezért is érdekelték abban, hogy biztosítsák a vándormunkásokat.

A külföldi munkaerő toborzására külön intézmények alakultak. Gyakran nagy társaságok küldenek toborzócsoportot a kevésbé fejlett országokba. A francia, a holland és a nyugatnémet kormányok állandó missziókat tartanak fenn erre a célra, s ezek a helyi munkaközvetítő irodákkal működnek együtt. A munkaerő szállítása általában ingyenes.

Kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődést az átmeneti strukturális munkaerő-feleslegék és -hiányok kiegyensúlyozását célzó különböző intézkedések előmozdíthatják, ha azokat szervezett és átgondolt nemzetközi rendszer keretében hajtják végre. Ezért is fordítanak figyelmet a munkaerő-áramlás távlati kérdéseire, különösen Nyugat-Európában.

A cél nem egyszerűen az, hogy a helyenként jelentkező demográfiai nyomást enyhítsék és a munkaerőhiányt megoldják. Az olcsó, szakképzetlen munkaerő alkalmazását maguk is átmeneti jelenségnek tartják. A távlatok szempontjából például az Európai Közös Piac országaiban komolyabb intézkedésekre gondolnak. Ilyen például a szakmai képzettség „uniformizálása” az integrált terület keretében. Ez lehetővé teszi majd, hogy bármilyen képzettségi szintű dolgozót bármelyik tagállamban alkalmazni tudjanak. Az uniformizálás elsősorban a követelmények azonos megfogalmazását és megfelelő érvényesítését jelenti a képzési rendszerben. Az elkerülhetetlen nyelvi nehézségeket van hivatva leküzdeni vagy enyhíteni a tanulók széles körű nemzetközi cseréje. Minderre természetesen csak megközelítően azonos fejlettségű országok között kerülhet sor.

Az ideiglenes vándormunkások zöme Nyugat-Európában az Európai

Közös Piac országában és néhány más fejlett országban dolgozik (Ausztriában, a Német Szövetségi Köztársaságban, Belgiumban, Franciaországban, Luxemburgban, Hollandiában, Svédországban, Svájcban és Nagy-Britanniában). Franciaországban a munkaerő 5,6, a Német Szövetségi Köztársaságban 4,9, Belgiumban 4,8, Hollandiában 1,7 százaléka volt ideiglenes vándormunkás 1962—1968-ban.*

Szakemberek kivándorlása

Az ideiglenes vándormunkások többmillióس tömegeik ellenére sem tipikus résztvevői a XX. század második felére jellemző országok közötti munkaerő-áramlásnak a tőkés világ gazdaságában. Sokkal inkább az a jellemző, hogy a rendkívül szelektív bevándorlási törvények miatt azokban az országokban, amelyek külföldről jelentős számú munkaerőt fogadnak, *állandó jellegű bevándorlóként már egyre kevésbé hajlandók átvenni a szakképzetlen vagy kevésbé szakképzett tömegeket.* Akiket különösebb korlátozások nélkül befogadnak, azok magas képzettségű munkások, technikusai szinten levők, értelmiségi rétegek.

A változások okai nyilvánvalóak. Az iparilag fejlett tőkésországoknak nincs szükségük többé a szakképzetlen milliókra, az olcsó mezőgazdasági és ipari segédmunkásokra, mint az első világháború előtt volt. Ezzel kapcsolatban idézzük a kanadai bevándorlási miniszter hivatalos véleményét a bevándorlásról szóló Fehér Könyvben, amelyet 1966 októberében adtak ki: „Mivel országunk még mindig viszonylag nagyon gyéren lakott, némelyek azt hiszik, hogy Kanada a XX. század hátralevő évtizedeiben hasznot húzhat a bevándorlásból ahhoz hasonlóan, mint ahogy a XIX. század második felében az Egyesült Államok hasznot tudott húzni ebből és kiterjeszthette határait, benépesíthette nagyvárosait. Gyakorlatilag azonban a gazdasági feltételek megváltoztak. A lakosság ma a földtől menekül és nem a földekre menekül . . . Kanada komplex, bonyolult ipari és városi társadalommá fejlődött. Egy ilyen társadalom növekvő mértékben minőséget követel munkaerejétől. Ha a munkaképes korba lépők, akár bennszülöttek, akár bevándorlók, nem rendelkeznek képességekkel és szakképzettséggel ahhoz, hogy ellássák a meglévő munkalehetőségeket, sokkal inkább terhet, mint nyereséget jelentenek. Ma Kanada bővülő ipari gazdasága nyújtja a legtöbb foglalkoztatási lehetőséget, de csak azoknak, akik megfelelő iskolai és szakképzettséggel rendelkeznek . . . A magas képzettségű és szakképzett káderek (mérnökök, orvosok, szakképzett technikusok stb.) tanítási költségei mérhető haszon Kanada számára bevándorlásuk esetében . . . Más országok is versenyeznek velünk, hogy megszerezzék ezt a bevándorló réteget.”**

E szavak nemcsak Kanadára vonatkoztathatók. Lényegében nemzetközi érvényűek.

A bevándorlás nem nyílt meghívás többé a külföldiek számára, hanem erősen szelektív, átgondolt állami politika a fogadó országok részéről, amelyek a bevándorlókat gazdaságuk, társadalmuk tudatos fejlesztésére kívánják felhasználni. A bevándorlás ma már tudatosan *a kor tu-*

* The Economist, 1969. május 3.

** White Paper on Emigration, Ottawa, 1966.

dományos és technikai forradalmával kapcsolatos, és azt a célt szolgálja, hogy potenciális előnyöket biztosítson a bevándorlókat fogadó országoknak a korszerű munkaerő legfontosabb rétegei tekintetében. A tudósok, technikusok, mérnökök stb. iránti kereslet gyorsan nő, a hazai képzés, kibocsátás elmarad a követelmények mögött a legtöbb országban.

Az új bevándorlási politika hatása máris nagymértékben érezhető a nemzetközi vándorlásban. A „hagyományos” szakképzetlen tömegek mozgását sikerült e lépésekkel erősen korlátozni és a szakképzettek áramlásával felváltani. Lényegében tehát a kulturális-szakmai diszkrimináció lépett a faji, nemzeti diszkrimináció helyébe.

E változásoknak nagy jelentősége lehet a világ gazdasági fejlődése szempontjából. A gazdasági fejlődés és a népességvándorlás összefüggései ebben az új mozgásban egészen mások. Nem egyszerűen arról van szó többé, hogy a népességvándorlás enyhíti a viszonylagos túlnépeseledést a világ egyes területein, vagy lecsapolja a munkaerő-felesleget és másutt hozzájárul a lakosság számának kívánt növekedéséhez és a gazdasági fejlődéshez, hanem *azokat a tehetségeket, szakembereket emeli ki, akikre a gazdasági fejlődés szempontjából saját országukban is nagy szükség lenne.*

A kanadai bevándorlók között az 1946 és 1965 közötti évek átlagában a magas képzettségű munkaerő aránya 11,1 százalék volt. Ez 1965-re 28,3 százalékra emelkedett. Az Egyesült Államokban 1947—65 között e kategória átlagos részesedése 16,9 százalék volt, 1965-ben pedig 27,2 százalékot tett ki. E tendencia rendkívül gyorsan érvényesül Ausztráliában is. Angliában 1966-ra 42 százalékra nőtt a magas képzettségű bevándorlók aránya. 1965—66 között az Egyesült Államokban megkétszereződött, 1966—67 között pedig 54 százalékkal nőtt a magas képzettségű bevándorlók száma. 1966-ban 30 039 értelmiségi bevándorló kapott letelepedési engedélyt, ezeknek 26 százaléka orvosi, 31 százaléka műszaki, 19 százaléka tanári, 5 százaléka természettudományi és 19 százaléka egyéb oklevéllel rendelkezett. Az új amerikai bevándorlási törvény 1968. július 1-től lépett életbe. Amerikai becslések szerint a magas képzettségű káderek száma az Egyesült Államokban 1965—75 között 50 százalékkal nő majd. Ez azonban távolról sem elégíti ki a szükségleteket. E becslések szerint kb. évi 40 000 magas képzettségű bevándorlóra lesz szükség ahhoz, hogy az amerikai gazdaság várható szükségleteit ki tudják elégíteni. E bevándorlók nagy hányadát, csaknem felét a fejlődő világból várják.

A fejlődő országokból származó bevándorlók hasonlóan magas arányával számol Kanada és Anglia. Nagy-Britannia fogadó ország, de egyben sok ezer kivándorló is elhagyja évente az országot. Arra számít, hogy évente kb. 5000 kivándorló magas képzettségű szakemberét mintegy 3000 hasonló magas képzettségű bevándorló szakemberrel tudja részben pótolni. Az így fellépő veszteség természetesen érzékenyen érinti a brit szigetországot is, különösen azért, mert az elvándorlók jelentős része az újonnan végzők közül kerül ki. Az adatok szerint például a frissen végzett műszakiak mintegy 20 százaléka vándorol el Angliából.

A vesztesek: a fejlődő országok

Fő bevándorlási forrásul valamennyi nagy csoport számára a fejlődő országok szolgálnak. Olyan kisebb országok, amelyek ma is viszonylag jelentős számban fogadnak külföldi emigránsokat — például Ausztrália — szakmai szempontból kevésbé szelektívek. Más jellegű szelekció jellemző Izrael bevándorlási politikájára, amely a világ különböző országaiban élő zsidó vallású személyekre korlátozza a bevándorlást. A legfejlettebb vezető ipari tőkésországok azonban nyíltan és egyértelműen arra számítanak, hogy az elkövetkező években, évtizedekben többé-kevésbé állandó és magas szintű marad a szakemberek bevándorlása a fejlődő országokból.

Az újfajta népvándorlásnak egyik fő előmozdítója sajátos módon az a segítség, amelyet a fejlettebb tőkésországok nyújtottak vagy nyújtanak a fejlődő, a fejlődés alacsonyabb szintjén álló országoknak az ún. nemzetközi oktatás formájában. Az utolsó másfél évtizedben megnőtt a fejlődő országokból külföldön tanuló diákok száma.

Az Egyesült Államokban 1938—1939. évekhez képest csaknem 15—20-szorosára nőtt azoknak száma, akik külföldről jöttek tanulni. 1938—39-ben az összes amerikai egyetemeken és főiskolákon mintegy 6000 külföldi diák tanult, közülük 3195 fejlődő országokból, s 195 hivatalos ösztöndíjjal. Körülbelül ez a szint volt jellemző a két világháború közötti egész időszakra. 1967-ben a hivatalos nyilvántartások szerint 100 000-re tehető az amerikai egyetemeken és főiskolákon tanuló külföldi hallgatók száma, s ezek közül 60 000 ösztöndíjasként tanult az Egyesült Államokban, főleg fejlődő országokból. Összesen kb. 70 000 diák tanult az Egyesült Államokban fejlődő országokból. A növekedés még nagyobb méretű volt Angliában. 1939-ben a British Council becslései szerint 5—6000 külföldi hallgató tanult az angol egyetemeken. 1967-re 73 000-re nőtt az angol egyetemeken tanuló külföldi hallgatók száma, s ezek közül 54 000 fejlődő országokból jött. A Német Szövetségi Köztársaságban 100 külföldi diák tanult 1950-ben, 1965-ben 31 000, döntő többségük a fejlődő országokból. Hasonló ütemű növekedés tapasztalható Ausztráliában is. E számokkal kapcsolatban figyelembe kell venni azt, hogy nem minden külföldi hallgatót jelentenek be az egyetemek, és nagyon sokan saját erejükkel fedezik tanulmányaikat, nem ösztöndíjasok.

A külföldön, fejlett országokban való tanulás és diplomaszerezés egyik fontos ugródeszkája a szakemberek ki-, illetve bevándorlásának a tőkésországokban. Ennek részben szubjektív, részben objektív okai vannak. A szubjektív okok közé tartoznak azok a kapcsolatok, házassági vagy egyéb kötelékek, amelyeket a külföldön tanuló kiépítenek. Az objektív okok — legalábbis e tekintetben objektívnak számító okok — közül a legfontosabb az, hogy a legtöbb fejlett országbeli egyetem nem a fejlődő országok számára képez szakembereket, hanem profilját, a tananyag összetételét, az oktatás célját tekintve a fejlett országok szintjéhez, követelményeihez igazodik. A fejlődő országokból jött hallgatók, akik diplomát és tudást is szereznek a fejlett országokban, nagyon sok esetben nem tudnak mit kezdeni a tudással országukba visszatérve, mert vagy túlspecializáltak, vagy olyan specializációval rendelkeznek, amelyet a gazdasági fejlődés adott szintje még nem igényel. Ez gyakran arra ösz-

tönzi a diákokat, hogy ne térjenek vissza hazájukba. Ehhez járulnak különféle pótlólagos tényezők is.

Egyik legfontosabb közülük a fizetések szintje. A fejlődő országok többségében a magas képzettségű szakemberek viszonylag nagy jövedelmeket élveznek és a társadalom más rétegeihez képest előnyösebb helyzetben vannak. A fejlett tőkésországokban azonban a jövedelmek, fizetések természetszerűleg így is magasabbak. Különösen áll ez az Egyesült Államokra, ahol a legnagyobb számú külföldi ösztöndíjas tanul. A magas képzettségű kádereket vonzzák a magas fizetések. Az Egyesült Államokban a szakemberek az angliai kereset háromszorosát kapják, s az angol bér a fejlődő országok szakemberei keresetének általában a háromszorosa.

Sok fejlődő országban azonban a szakképzett, egyetemet végzett káderek viszonylag alacsony fizetést kapnak az ország lakosságához képest. Természetesen nagyon nehéz általánosítani. Például a magánpraxist folytató orvosok rendszerint minden fejlődő országban rendkívül jól keresnek. Nem mondható el azonban ugyanez a tudományos kutatókról, egyetemi vagy főiskolai tanárokról, állatorvosokról, agronómusokról stb. Sok fejlődő országban az állami tisztviselők sokkal nagyobb fizetést kapnak, mint a diplomás szakemberek.

A magasabb fizetések szerepe azonban nem szükségképp a legdöntőbb. Előfordul, hogy a politikai helyzet kényszeríti az értelmiség egy részét elvándorlásra.

Sok esetben az értelmiségiiek részére korlátozott a munkalehetőség a fejlődő országokban. Számottevő értelmiségi munkanélküliség van például olyan országokban, mint India, Pakisztán, Ceylon, Dél-Korea stb. Hivatalos adatok szerint 1962—1963 között a burmai gépész- és villamosmérnökök 40 százaléka nem tudott szakmájában elhelyezkedni. Ugyanez a helyzet Thaiföldön is. A Fülöp-szigeteken a diplomás munkanélküliek száma eléri a 35 000 főt, Indiában pedig 1968-ban 1,5 millióra rúgott a számuk, ami a regisztrált munkanélküliek 16—17 százaléka; közülük 60 000 mérnöki diplomás volt. A munkaerőtöbbletet nem a feladatok hiánya magyarázza, hanem a szakemberek termelésben való alkalmazásának korlátozott volta.

Gyakori az is, hogy a tudományos kutatás, a szakmai fejlődés feltételei rendkívül rosszak. A tudományos, szakmai légkör nem felel meg a modern követelményeknek. A könyvtárak fejlesztési forrásai kicsik. Szakmai fejlődésre, vitákra nincs lehetőség. Nemegyszer a társadalmi légkör értelmiséggellenes, nem mozdítja elő a tudományos munkaerő fejlődését.

Gyakran szegény országokról van szó, amelyek képtelenek jelentős összegeket fordítani kutatásokra. Közismertek azok a számok, hogy kb. 20—30 ország, főként fejlett országok, amelyek a világ lakosságának egyharmadát teszik ki, a világ tudományos kutató kapacitásának és tudományos kutató potenciáljának 95 százalékát összpontosítják, és mintegy 100 ország, amelyben a világ lakosságának kb. kétharmada él, jóformán alig fordít valamit tudományos kutatásokra. Előfordul ennek az ellenkezője is. India például sok éven át kutatási ráfordításainak 40 százalékát költötte atomkutatásra és csak 8 százalékát mezőgazdasági kutatásra. Azzal is bebizonyította, hogy kiváló atomkutatókkal rendelkezik,

hogy egyiket a másik után csábították külföldre a nagy jövedelmek és a jobb lehetőségek.

Régebben a mérnök és a kutató rendszerint hazájában dolgozott és nem is volt sok alternatívája. Ma a jövedelmek, az állások, az előmeneteli és szakmai fejlődési lehetőségek s a bevándorlási törvények pozitív ösztönzést adnak arra, hogy elvándoroljon. Ezek a tényezők természetesen még inkább kiélezzik a világ már ma is meglevő nagy különbségeit a szakemberekkel való ellátottság tekintetében.

Igaz, hogy a szakképzett munkaerő hiányos hasznosítása, részleges felhasználása, munkaideje egy részének elfecsérlése önmagában is nagy veszteséget jelent az érintett országok számára. Ezekhez azonban a kivándorlás következtében pótlólagos veszteségek is járulnak.

Anyagilag az egyik legfőbb veszteség az emberi erőforrások fejlesztésére fordított beruházások megtérülésének elmaradása. Az országok egészségügyi, közoktatási stb. ráfordítások formájában hatalmas összegeket ruháznak be emberi erőforrásaik fenntartására, minőségének javítására. E beruházások volumene természetesen országonként változó, és az ország lakosságán belül is eltérő az arány, amelynek mértékében az egyes emberek e kiadásokból részesülnek. A magasabb képzettségűek rendszerint arányosan nagyobb részt kapnak belőlük, mint a kevésbé képzettek. Egy tudós vagy mérnök szakképzéséhez általában 12—16 évre van szükség. A társadalom természetesen elvárja, hogy a magasabb képzettségűek nagyobb mértékben járuljanak hozzá az anyagi és kulturális értékek növeléséhez. Az Egyesült Államokban egy mérnök élete során 60—70-szer annyit hoz a társadalomnak, mint amennyibe képzése került. A diplomások elvándorlása megfosztja az érintett országokat az eredeti beruházásoktól és a potenciális előnyöktől is.

Sok értékelés készült különböző országokban és nemzetközi szervezetekben a veszteségek mennyiségi meghatározására. Az Egyesült Államokban a becslések szerint egy magas képzettségű értelmiségi szakember szakképzési költségei összesen kb. 20 000 dollárt tesznek ki. Svájcban 200 000 frankra becsülik ezeket a költségeket. A fejlődő országokban ezek a költségek mérsékeltőbbek, becslések szerint — csupán az oktatási költségeket figyelembe véve — 2—3000 dollár körül mozognak. Ezek a számok azonban természetesen nem hasonlíthatók teljes egészében össze, részben eltérő tartalmuk, részben pedig az árárányok nagy különbözősége miatt.

1956-ban az Egyesült Államok nyeresége, ha csak a szükséges képzési költségeket, vagyis a 20 000 dollárt vesszük figyelembe, 35,4 millió dollár volt. 1967-re ez 150 millió dollárra nőtt. Az összes veszteséget és nyereséget szembeállítva a fejlett tőkésországok (beleértve Angliát, Franciaországot, Kanadát és Ausztráliát is) tiszta nyereséghez jutottak, ami amerikai áron számítva 1960 és 1967 között 1 milliárd dollárt tett ki.

Viszonylag egyszerűbb módon azonban a képzési ráfordítások elvesztése számítható a fogadó ország szükséges ráfordítási költségein is, sőt a nyereség tulajdonképpen itt mutatkozik meg nagyon nagy mértékben. Ily módon a tehetségektől megfosztott ország veszteségei is világosabbak. A kalkuláció módszere azonban kétségbe vonható mindkét esetben. Egyrészt a veszteségek megfogalmazása nem mindig világos, különösen a potenciális veszteségké nem. Másrészt a nyereség és a vesz-

teség nem mindig hasonlítható közvetlenül össze. Avégett, hogy elkerüljük a veszteségek pénzügyi kifejezését dollárban, drachmában vagy rúpiában, bevezettük a *munkaév kategória* használatát. Abból indultunk ki, hogy egy átlagos értelmiségi dolgozó munkája kb. 25 munkaévre tehető a ki- és bevándorlás esetében. Ennek az az oka, hogy a kivándorlók általában már idősebbek és egyesek közülük vissza is térnek azokba az országokba, ahonnan jöttek. A munkaév értékét dollárban is ki lehet fejezni. Az ENSZ számításai szerint egy fejlődő országnak egy külföldi szakember foglalkoztatása átlagban évi 8000 dollárba kerül, tehát egy munkaév átlagos értékét világgazdasági szinten magas képzettségű diplomás szakemberek esetében minimálisan 8000 dollárnak lehet tekinteni.

Csupán 1960 és 1967 között a fejlődő országok kb. 65 000 magas képzettségű személyt vesztek el. Ez munkaévekben kifejezve, figyelembe véve az előbbi számításokat, kb. 1,5—1,6 millió potenciális munkaév elvesztését jelenti, ily módon az összes potenciális veszteség 12—13 milliárd dollár a fejlődő országok számára.

Az értelmiségi potenciál egy részének elvesztése azt is jelenti a fejlődő országokban, hogy munkaerő-tervezéssel a várható munkaerő-szükségletüket nem tudják kielégíteni. Több világméretű regionális és nemzeti prognózis készült a munkaerő iránti jövőbeli kereslet szerkezetének meghatározására. Az egyik ilyen prognózis szerint a fejlődő országokban 1970—1980 között 16,9 millióra kell növelni a magas képzettségű szakemberek számát, szemben az 5,3 milliós mai állománnyal. Ez az általános igény szerkezeti összetételét tekintve nagy különbségeket takar. Elvégeztük azonban néhány országra vonatkozóan a várható munkaerő-szükséglet összetételével és a szakképzett munkaerő kiáramlásával kapcsos-

A diplomás munkaerő foglalkoztatottsági szerkezete Tanzániában és az Afrikából származó szakemberek bevándorlása az Egyesült Államokba (%)

Foglalkozás	Foglalkoztatottsági szerkezet Tanzániában		Bevándorlás az Egyesült Államokba Afrikából 1962—1966
	1964—1965	1969	
Jogászok és könyvelők	11,2	10,0	0,5
Igazgatók és managerek	6,2	6,0	—
Középiskolai tanárok	27,7	29,3	—
Orvosok — fogorvosok	15,3	13,2	34,5
Gyógyszerészek	1,6	1,6	—
Állatorvosok	1,0	1,3	—
Közgazdászok — statisztikusok	0,3	1,3	1,7
Mérnökök	12,3	13,1	41,9
kultúr mérnök	5,3	4,9	7,4
villamosmérnök	2,0	2,9	6,9
gépészmérnök	4,1	4,3	5,4
egyéb	0,9	1,0	22,2
Mezőgazdasági szakemberek	4,4	6,0	4,4
Egyetemi tanárok	1,3	2,4	5,0
Tudósok	2,7	3,3	10,6
Egyéb	16,0	12,5	1,4
	100,0	100,0	100,0
1964—1965 = 100		169,0	

Forrás: I. B. R. D. Res. Rep. AF 58a and Brain into the United States. Washington, 1968.

latos összehasonlításokat is. Ezek azt bizonyítják, hogy ez a kivándorlás olyan rétegeket érint, amelyek iránt a kereslet a fejlődő országokban is nagy. Ez tűnik ki a táblázatból is.

Nyilvánvaló, hogy a tudományos-technikai forradalom azonos kategóriák iránt teremt keresletet a fejlett országokban is. Az Egyesült Államokban például a 70-es években évente 45 000 mérnököt bocsátanak ki az egyetemek. Ez 25 000-rel kevesebb, mint a kereslet a mérnökök iránt. A 70-es évek végére az Amerikai Munkaügyi Minisztérium becslései szerint a mérnökhány mintegy 300 000-re nő majd az Egyesült Államokban.

Mindezek fényében érthető, hogy a fejlődő országok igyekeznek lépéseket tenni a diplomás szakemberek elvándorlásának megakadályozására. Ez jogos és indokolt törekvés részükről, hiszen gazdasági fejlődésük szempontjából döntő kérdés, hogy szakembereik ne a fejlett országok előnyét növeljék tovább. Ezzel összefüggésben egyébként nem elszigeteltek az olyan javaslatok sem, amelyek gátakat kívánnak állítani a magas képzettségű munkaerő elvándorlása elé a fejlett országokba. Idézem ezzel kapcsolatban W. M. Dandekar indiai professzort, a Gokhale Intézet igazgatóját, aki a következőket írta: „Lehet, hogy elkerülhetlenné fog válni határaink lezárása, hogy megakadályozzuk emberi erőforrásaink kiáramlását. Nem helyes megengedni, hogy fiatal embereket elcsábítsanak, és azt várni tőlük, hogy álljanak ellent a kísértéseknek. Segítenünk kell őket azzal, hogy bezárjuk a kapukat. Nincs semmi szégyenlivaló ebben. Ez nincs ellene az egyéni szabadságnak, amelyet a demokratikus intézmények garantálnak... Éppen a vezető demokráciákban vannak érvényben a legszigorúbb és legmegkülönböztetőbb bevándorlási törvények. Egyáltalán nem helytelen, ha ezekkel a törvényekkel szemben megfelelő kivándorlási törvényeket alkalmazok. A nemzetközi kereskedelem elméletének olyasfajta értelmezése erre a területre, amely szerint a munkaerő csak a munkabérre reagál, természetesen butaság. Az árdifferenciák legalább olyan nagyok a háztartási alkalmazottak, mint az egyetemi tanárok esetében. A háztartási alkalmazottak azonban nem vándorolnak el. Ha elfogadnánk ezt a teóriát, teljesen indokolt lenne, hogy a lakosság fele eltávozzék. Senki sem beszél erről. Addig viszont megfelelő lépéseket kell tennünk, hogy megakadályozzuk az emigrációt és a tehetségek elvándorlását.”*

Felvetődött olyan megoldási javaslat is, hogy a fogadó ország anyagilag kompenzálja az „exportőr” országot a szakemberei kivándorlása nyomán bekövetkezett kárért, de ez a megoldás ma, a civilizált világban az ókori rabszolgakereskedelemre emlékeztet és nem talál kedvező visszhangra. A kompenzálás kevésbé visszataszító módja az volna, ha a fogadó országok egyenes vagy közvetett úton anyagi támogatásban részesítenék a fejlődő országokat és segítenék tudományos-műszaki bázisukat fölépíteni; ez a tevékenység idővel az adott ország intellektuális megizmosodásához vezetne, és ekkor az illető fejlődő ország már hatékonyan föl tudná használni szakembereit.

Az értelmiségi elvándorlás következményeinek értékelésekor figyelembe kell venni azokat a nem gazdasági veszteségeket is, amelyeket a magas képzettségű munkaerők távozása okoz. Rendkívül nagy vesztesé-

* Indian Economic and Political Review. Delhi, 1967. augusztus.

geket szenved a helyi tudományos élet. A tudományos élet fejlesztése, az új állandó terjesztése, a hagyományok újratermelése a tudományok terén rendkívül fontos funkciója a magas képzettségű diplomás szakembereknek. A fejlődő ország minden vesztesége ezért szinte nemzeti katasztrófa. A mai kor egyik alapigazsága, hogy azok a területek, amelyek kudarcot vallanak intellektuális tekintetben, kudarcra vannak ítélve gazdasági téren is, szegények maradnak és nem tudják felszámolni függőségüket. Az elvándorló tehetségek csökkentik azoknak a hatékonyságát, akik otthon maradtak. A tudós nemcsak tudományos eredményeket produkál, hanem tanár is és különféle társadalmi feladatokat is ellát. A tudósoknak óriási felelősségük van a fejlődő országokban az idejétmúlta értékek, a kultúra és intézmények átalakításában.

Az ideiglenes jellegű szakemberáramlás fontossága

Természetesen *különbséget kell tenni az állandó kivándorlás és az ideiglenes jellegű külföldi munkavállalás között*. Indokolt és szükséges, hogy egyes országok átmenetileg külföldi munkaerőt alkalmazzanak, vagy szakembereik egy része átmenetileg külföldön dolgozzon. Az is célszerű, hogy több ország valamennyiük érdekében közös nemzetközi kutatóintézeteket, egyetemeket, főiskolákat stb. állítson fel. Ezek jelentősége a fejlődés során elkerülhetetlenül növekedni fog. Ez egyébként szinte az egyetlen lehetőség, amely megnyugtató megoldást jelent majd sok fejlődő ország számára is a szakképzett munkaerő foglalkoztatására vagy biztosítására.

Különösen nagy fontosságú a szakértők nemzetközi áramlása, amely a nemzetközi munkaerő-áramlás egyik sajátos, növekvő jelentőségű területe. A nemzetközi „szakember-kereskedelem”, illetve szakemberpiac épp olyan normális része a világpiacnak, mint az árupiac, s nem szükségképp az elmaradottság jele. Igen nagy mértékben az ország nagyságától is függ az, hogy mekkora a külföldi szakemberek beáramlása. Kis országok általában bizonyos szakterületekre specializálódnak éppúgy, mint az árutermelésben, és bizonyos szakmákat importálniuk kell.

A múltban sok külföldi szakértő alkalmazásával mozdította elő az ipari fejlődést Colbert Franciaországban, Nagy Péter Oroszországban és Nagy Frigyes Poroszországban. A XIX. század első felében angol vállalkozók, például Thomas Brassey, fontos szerepet játszottak a vasútépítési technológia elterjesztésében az európai országokban.

A tervszerű szakemberimport egyik első példája Japán az elmúlt évszázadban. Japán iparosítása kezdeteinél nagy számú külföldi szakembert alkalmazott, hogy segítsenek a modern hadsereg, hajóhad felállításában, a modern jogrendszer, közegészségügy, rendőrség és állami adminisztráció kiépítésében. A toborzók egyetemi tanárokat is hoztak magukkal azzal a céllal, hogy tanítsanak a Tokiói Birodalmi Egyetemen és hogy segítsenek az új kutatóintézetekben. 1872 és 1898 között évente átlagban 230 külföldi tevékenykedett állami szolgálatban. Átlagfizetésük kb. 10-szer magasabb volt, mint a japánoké. A magánvállalatok is alkalmaztak külföldieket, kb. 460-at évente 1872 és 1898 között. 1868 és 1895 között a japán kormány mintegy 600 diákot küldött éven-

ként külföldre. A külföldi technikusok alkalmazása és a külföldi tanulmányutak a központi kormány költségvetésének 6 százalékát tették ki 1868—1872 között.

Mivel a japánok magas árat fizettek a szakértőkért, igyekeztek hatékonyabban felhasználni őket, mint ma sok fejlődő ország, amely a szakértőket ajándékként kapja. A külföldi szakemberek foglalkoztatása Japán gazdasági fejlődésében rövid lejáratú tényező volt, de nagy segítséget nyújtott abban, hogy az ország saját erejéből az önálló gazdasági fejlődés útjára tudott lépni. Japán tapasztalatai a külföldi szakemberek alkalmazásában sokkal hatékonyabbnak bizonyultak, mint például Indiáé, amely kb. 20-szor annyi külföldi szakembert foglalkoztatott, mint Japán, az államapparátusban és a gazdasági életben a gyarmati időszakban. Természetes azonban, hogy e szakemberek nem India érdekeit szolgálták, hanem a gyarmatosítókéit.

Az el-, illetve visszavándorlás, a munkaerő tömeges átmeneti jellegű külföldi foglalkoztatása a XX. század második felében is hatalmas mennyiségű műszaki tudást, termelési tapasztalatot mozgat országok között. A szabadalmi, műszaki együttműködési egyezmények jó része rendszerint még a fejlett ipari országok között is szakértők áramlásával jár, akik közvetlenül segítik az új technika elsajátítását. Tőkésországok nagyvállalatai gyakran azért létesítenek leányvállalatokat náluk technikailag fejlettebb országokban, hogy ezzel legális lehetőséget kapjanak nemzeti kádereik olcsó és tömeges kiképzésére. Különösen áll ez például az Egyesült Államokban létesített vállalatokra. A „Volkswagen USA” egyik legjellegzetesebb példa a túllétszámozott és különösen felsőfokú műszaki képzettségű szakemberekkel túltömött európai tulajdonban levő fiálikra. Amerikai vélemények szerint évente 40—50 technikus és mérnök kap ily módon 6—12 hónapos „technikai és marketing továbbképzést” az Egyesült Államokban.

A nemzetközi szakemberpiac tipikus és tömeges „vásárlói” azonban korunkban a fejlődő országok. Munkaévekben számítva, a hatvanas években a fejlődő országok átlagosan 270—300 000 „évnvi” külföldi szakértőt importáltak.*

Egy munkaév átlagosan — mint már említettük — 8000 dollárba kerül, az ENSZ számításai szerint. A külföldi szakértők költségei évi átlagban kb. 2,4 milliárd dollárt tettek ki. A költségek egy részét nem a fejlődő országok fizették, hanem technikai segélyként kapták az iparilag fejlett országoktól, köztük a szocialista országoktól is.

A külföldi szakértők hasznosítása a gazdasági növekedés előmozdítására messze nem kielégítő a fejlődő országok többségében. Esetenként a szakértők minősége nem megfelelő. Gyakori azonban, hogy feladatuk nincs pontosan meghatározva, nem kapcsolódik valamilyen konkrét létesítményhez vagy területhez, s idejük nem jelentéktelen része kárba vész.

A nemzetközi munkaerő-áramlás problémája a szocialista országokban sajátos módon jelenik meg. A szocialista államok elvi álláspontja az, hogy minden embernek saját hazája területén joga van a munkához. Ezért minden állampolgárnak igyekeznek munkalehetőséget nyújtani.

* A. Maddison: Foreign Skills and Technical Assistance in Economic Development. OECD Paris, 1965. UNIDO ID/CONF. 1/B. 1. 1967 és a szerző számításai.

A szocialista országok többsége ma általában munkaerőhiánnyal küzd. Előfordul természetesen az, hogy egyik-másik szocialista országban munkaerő-felesleg keletkezik, vagy valamelyik szakmában átmeneti felesleg képződik. Ezzel kapcsolatban a hatvanas évek második felében az érintett országokban már bizonyos lépések történtek, amelyek korlátozott mértékű munkaerő-exporttal, illetve -importtal igyekeznek enyhíteni a munkaerő-feleslegből vagy -hiányból adódó problémákat. A tapasztalatok szerint az ilyen munkaerő-áramlás természetesen nem problémamentes, de általában kedvező mindkét fél számára, s a keretek bővítése célszerűnek látszik.

A belátható években a széles tömegek számára a szocialista országok persze továbbra is saját hazájukban igyekeznek megfelelő munkát biztosítani, s a nemzetközi munkaerő-áramlás legfeljebb csak marginális jelentőséggel bír.

A gazdasági fejlődésben szerepet játszott a szocialista országok között a szakértők nemzetközi áramlása is. Ez rendszerint valamilyen konkrét külkereskedelmi ügylethez kapcsolódott. A jövőben — különösen a szocialista országok közötti együttműködés fejlődése nyomán — közös vállalatok, kutatóintézetek létrehozásával a magasán képzett munkaerő kategóriájában növekedni fog az átmeneti jellegű nemzetközi szakértő-áramlás jelentősége.

H. THEIL:

KÖZGAZDASÁGTAN ÉS INFORMÁCIÓELMÉLET

Könyvében a szerző abból a meghatározásból indul ki, hogy a közgazdaságtan az a tudomány, amely szűkös anyagi források alternatív célokra való allokációjával foglalkozik. Ezért könyve elsősorban a hozzárendelési arányokat vizsgálja. Az elemzés módszere a valószínűségszámítás, illetve az információelmélet, amely így új, közvetlen alkalmazást nyer a matematikai közgazdaságtanban.

A könyv három részre osztható. Az első rész az információelmélet és a valószínűségszámítás alapfogalmait tárgyalja, ökonometriai és egyszerű közgazdaságtani példákkal illusztrálva.

A második rész az egyéni jövedelem és kereslet, a reálbér- és életszínvonal-változás információelméleti modelljét dolgozza ki. Egyfelől felépíti az ökonometriai analízisre szolgáló új valószínűségi modellt, másfelől néhány könnyen érthető példán bemutatja a modell alkalmazását.

A harmadik rész a vállalatok és a nemzetközi kereskedelem szintjén és viszonylatában alkalmazza az elméletet. A klasszikus hozzárendelési problémák, az ágazati kapcsolatok vizsgálata és a komplex előrejelzési feladatok jelennek meg itt új formában és az eddiginél átfogóbb jelleggel. A nemzetközi kereskedelem számos bizonytalansági tényezővel és heterogenitással dolgozó előrejelzéseiben különösen jól érvényesül az új elmélet előnye, amely már matematikai alapjaiban, elvi szinten beépítette a vizsgálatokba a valószínűségelosztási és információelméleti megfogalmazást.

A könyv nem igényel különösebb matematikai előképzettséget, a matrix-algebra némi ismeretével már jól érthető.

Theil műve e témakörben hézagpótló, ezért elméleti és gyakorlati közgazdászok, matematikusok, statisztikusok érdeklődésére egyaránt számot tarthat.

504 l., kötve 91,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Élelmiszer-gazdasági integráció és szövetkezetek

Cikkünkben a magyarországi élelmiszer-gazdasági integráció és ezen belül az ágazathoz tartozó szövetkezeti szervezetek helyzetének néhány problémájával és feladatával kívánunk foglalkozni.

A tárgyaláshoz néhány fogalmi kérdés tisztázása szükséges:

Élelmiszer-gazdasági integráción a következő három fő fázis összekapcsolódását értem: *mezőgazdasági termelés — élelmiszeripari feldolgozás — forgalmazás*. A mezőgazdasági termelést megelőző szakaszokat (amelyekben a mezőgazdaság felhasználó), tehát a mezőgazdasági termelőeszköz-gyártást, agrokémiai ipart stb.-t csupán konkrét esetekben, külön kiemelve említem. A forgalmazás szakaszában egyaránt benne foglaltatnak az ún. friss fogyasztású mezőgazdasági nyers termelvények és a feldolgozott élelmiszerek. Megkülönböztetésükre — szükséges esetben — ugyancsak konkrétan utalok.

E tanulmányban a gazdasági integráció közgazdasági kérdéseivel foglalkozunk, tehát nem térünk ki — az egyébként rendkívül fontos — műszaki, műszaki fejlesztési problémák és konstrukciók technológiai értekelésére vagy részletes taglalására.

A gazdasági integrációt elemzők egy része hajlamos arra, hogy azt egyszerűen a termelőerők fejlődéséből levezetve *kizárólag technológiai, technikaszerkezési eszköznek tekintse*. Ebben az interpretációban az integráció pusztán a termelés specializálódása, valamint a termeléstechnika fejlődése által kikényszerített (vagy tudatos elhatározások révén megteremtett) új és korszerű termelésszerkezési eszköz, kézenfekvő rendező elv. Nem kétséges, hogy az integrációnak ez a vonása nagyon szembevetendő, hiszen korunkban a termelés, fejlesztés, kutatás stb. területén nagyarányú specializáció megy végbe, s ezzel párhuzamosan egyre sokrétűbben, egyre bonyolultabb módszerekkel lehetséges csak a vertikumok részterületei között a harmonikus kapcsolatokat megteremteni, vagy egyáltalán az adott vertikum egészét áttekinteni. Ilyen feltételek között az átfogó irányítás jelentőségét aligha lehet túlbecsülni.

A gazdasági integráció azonban — mint a neve is mutatja — korántsem pusztán technológiai szervezési módszer. Lényeges (adott esetekben és fejlődési periódusban esetleg döntő) szerepet játszanak benne a gazdasági, közgazdasági tényezők, s mélyen érinti az adott szféra termelési viszonyait. A gazdasági integráció és a termelési viszonyok kapcsolata kettős természetű. Passzív értelemben az integráció, miközben szinte alternatívák nélkül meghatározza a vertikumok termelőerőinek lehetséges egymás közti kapcsolatait, mélyreható változásokat idéz elő

azok közgazdasági viszonyaiban is. Másik oldalról viszont maguk a termelési viszonyok is megszabják a gazdasági integráció hatékonyságának, kiteljesedésének és harmonikus működésének határait.

Mindezek a tételek különösen abban az esetben figyelhetők meg, amikor az integráció tárgya az egész élelmiszergazdaság vagy annak csak egy-egy ága. Az integrációs törekvések ezen a területen lényegesen több nehézségbe ütközve, még a legfejlettebb országok élelmiszer-gazdaságát is összehasonlíthatatlanul kevésbé hatották át annyira, mint az egyéb népgazdasági ágazatokat. Ennek több lényeges oka van. Legfontosabbként említhetjük a mezőgazdasági termelésnek a biotechnikai tevékenységgel összefüggő sajátosságait. Továbbmenve, a mezőgazdaság termelési viszonyai, a termelés elhelyezése, az ágazatok és kultúrák termelésének fejlettségbeli differenciái a szocialista és a tőkésországokban egyaránt éreztetik hatásaikat az integrációs folyamatok korlátozott, sok problémát hordozó fejlődésében. További lényeges tényező a mezőgazdasági termelésben túlnyomó szövetkezeti szektor sajátosságainak figyelembevétele.

A szövetkezeti specifikumok számbavétele az integrációs folyamat elemzése során elsősorban nem ennek az állami (össznépi) tulajdonnal való „együttélése” miatt elengedhetetlen, hanem a szocialista szövetkezeti mozgalom meghatározott rendeltetése és céljainak kibontakoztatása szempontjából nagy fontosságú.

A gazdasági integráció kifejlődésének lehetőségét — egyben szükségességét is — a termelőerők fejlődése következtében minőségileg új tartalmú munkamegosztás kialakulása, a specializáció és a szakosított termelés térhódítása teremtette meg. Az integrációs jelenségek közül kétségkívül annak *műszaki-technikai vonatkozásai* a legrégebb keletűek, hiszen ezek az anyag—technika—ember viszonyait érintik. E viszonyok alakulását a termelőerők fejlődése szakadatlanul módosítja. A gazdasági integráció *közgazdasági aspektusa* ennél jóval tágabb értelmű, mivel benne az előzőn kívül szerephez jutnak a termelési viszonyok által determinált termelési, gazdasági, társadalmi stb. tényezők is. Ilyenformán az árutermelés kifejlődése az alapja a gazdasági integrációnak. Hogy a gazdasági integrációs folyamatok kibontakozására, csupán az utóbbi másfél-két évszázad óta figyelt fel a tudomány, annak okát a koncentráció alacsony vagy legalábbis nem elégséges fokában kell keresni. A tökékoncentráció tehát az integráció egyik fontos alapfeltétele. Végül nemzetgazdaságilag valamely ág, ágazat integráltságáról csupán tervgazdasági — szocialista termelési — viszonyok között beszélhetünk, amikor a vertikumok elemei közti kapcsolatok műszaki-technikai vonatkozásai csupán az integráció *egyik* területét jelentik. És az integráció nem is az adott ágazat részrendszereiben kialakult (vagy tudatosan formált) gazdasági integrációk mechanikus összessége, hanem *népgazdasági szintű folyamatszabályozás, a termelési és forgalmi szférák minden elemét átható gazdaságpolitikai koncepció és eszköz*. Ilyenformán a gazdasági integráció *átmeneti jellegű* és azzal a sajátossággal bír, hogy amikor általános érvényű, átfogó népgazdasági rendező elvként kiteljesedve érvényesül, akkor mikroszférikusan és a mai értelemben már nem létezik. Ez természetesen a tervszerűség perspektivikus fejlődésének távlatait érinti, a szocialista termelési viszonyok magasabb fokozatainak és olyan kapcsolattal

jellemezhető, amely ma nagy- vagy vertikális vállalati irányítási funkcióban tapasztalható.

Miben foglalhatók össze a gazdasági integráció *céljai*?

Mindenféle gazdasági integráció fő célja a vertikális kapcsolatba (láncolatba) bevont elemek tervszerű működtetése révén a gazdasági hatékonyság fokozása. Az integrációs törekvések ilyen jellemzése természetesen túlságosan általános, és csupán mintegy ismeretelméleti szempontból közelít e jelenség természetéhez. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gazdasági integrációban a tervszerűség és hatékonyság elemei általában mindig fellelhetők, a termelési viszony fejlődési folyamatában azonban legtöbbször a spontaneitás konfliktusai közt halványodnak, illetve erősödnek vonásai. Konkrétan pedig (a felszínen) mindig a szervezetek előtt álló, meghatározott gazdasági cél az integrálás oka.

Tőkés termelési viszony feltételei között, a tőkés felhalmozás, a koncentráció és a tőke expanziója, a feltétlen piaci hatalom biztosítása, a monopolhelyzetek kialakítása váltja ki az integrációt. A tőkés gazdasági integráció az alá- és fölérendeltség viszonyait, az alávettetés és kizsákmányolás viszonyait tükrözi, termeli újra és mélyíti el az általános tendenciák mozgásirányának megfelelően. Az ilyen integrációkban — még ha egy-egy részterületen harmonikus és tervszerűsége emlékeztető gazdasági, műszaki kapcsolatokat alakítottak is ki — a hosszú távú átfogó tervszerűség nem érvényesül. Mindenesetre figyelemre méltó következtetések adódnak a tőkés gazdasági integrációk tanulmányozása során a konkrét gazdasági cél elérésében a vertikum egészének maximális gazdasági hatékonyságára vonatkozóan. Ez pedig az, hogy *a teljes vertikum maximális gazdasági hatékonysága nem, vagy nem feltétlenül jelenti valamennyi elem maximális működtetését, hanem az egész vertikum maximumához mért optimumokat*. A gazdasági integrációban a centralizált döntési hatalom bonyolult és sokrétű folyamatszabályozási feladatok előtt áll, s minden időben és minden döntésben (pl. fejlesztéskor) a relatíve minimumban levő tényezőhöz kell igazodnia (vagy ennek potenciálját kell növelnie), lévén ez meghatározó az egész vertikum hatékonysága szempontjából.

A szocialista tervszerűség számára ez elsősorban ott szolgál lényeges tanulsággal, hogy megfelelően kell *értékelni és rangsorolni a vertikum elemeinek ösztönző hatását* akár a fejlesztések elhatározásakor, akár az orientáció közgazdasági feltételeinek kialakításában.

Az élelmiszer-gazdasági integrációk, éppen a bennük részt vevő elemek „technikai-gazdasági” sajátosságai miatt, tőkés viszonyok közt is lényegesen eltérő vonásokat mutatnak a nemzetgazdaság egyéb ágazataiban kialakultakéhoz képest. A specifikus vonások — termelési viszonytól függetlenül — *magából a biotechnikából* fakadnak, amelyben az emberi akarat még korántsem függetlenül lehet a nagyszámú „tervezhetetlen” befolyásoló tényezőtől: a genetikai fejlesztések jelentős időszükségletétől és korlátaitól. Ezek a tényezők egyébként a mezőgazdasági termelést követő tárolás, feldolgozás, csomagolás, forgalmazás stb. szakaszában is fontosak.

Az élelmiszer-gazdaságban lejátszódó integrációs folyamatok további lényeges befolyásoló eleme *a mezőgazdasági termelés területi elhelyezése*, az ipari termeléssel szemben összehasonlíthatatlanul decentralizáltabb

nyersanyagbázis, ennek következtében, a szállítási költségek nagyobb jelentősége, a mezőgazdasági termelésben országonként, áganként, sőt kultúránként *változó specializáltsági fok*. A túlzott decentralizáltság és a kisüzemi struktúra jobbra a tőkés, a szakosított termelésben a szűkségesnél (és lehetségesnél) elmaradottabb fejlődési szint pedig a szocialista országok élelmiszer-gazdaságában érinti jobban az integrációs folyamatok kiteljesedését.

Mint már említettük, tőkés viszonyok között az integráció indító okai közt a tőkekoncentráció és tőkeexpanszió (mint a tőke „ősi természetete”) a legjelentősebb, olykor kizárólagos. Az integrációban itt még latens módon rejlő racionalitás a társadalmi és gazdasági fejlődés különböző fokozatain álló nemzetgazdaságok számára ettől eltérő indítékokkal is szolgálhat. Ilyen lehet az előrelátáson alapuló gazdasági szükségsszerűség, vagy a kisajátítás viszonyai közt az integráltak számára a gazdasági kényszer. Gazdasági kényszerhelyzet persze alapulhat a hiánygazdálkodás szűkreszabott feltételein éppúgy, mint a viszonylagos termékbőség értékesítési problémáin. Ezért szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy *szocialista viszonyok között* csak meghatározott *gazdasági célra, gazdasági indítékok alapján* szervezett vertikális folyamatok *egységes és tervszerű szabályozását* tekinthetjük valódi gazdasági integrációnak. Ez a posztulátum most már elvezet a szocialista termelési viszonyok közt működő integráció legjellemzőbb vonásainak körvonalazásához. Vannak benne olyan elemek is, amelyek mindenféle gazdasági integrációra érvényesek, illetve, amelyek szocialista termelési viszonyok közt ma még csak mint *követelmények* fogalmazhatók meg.

1. A vertikum különböző elemei — a résztvevők — közti *harmonikus kapcsolatok* az élelmiszer-gazdaság adott ágazatában alapvetően meghatározóak a vertikum egészének gazdasági hatékonyságát, a gazdasági növekedés mértékét, ütemét és irányát. A harmonikus kapcsolódás tudatos formálásában az előzményes és következményes szakaszok technikai kapacitásai (ezek átbocsátó képessége) csupán a kérdés egyik — bár igen jelentős — oldala. (Gyakorlatilag ugyanezt mondhatjuk a kapcsolódó szakaszok technikai, műszaki színvonalára is.) A harmonikus kapcsolódás másik — nézetünk szerint az előzőt is meghatározó — oldala a vertikum elemei számára biztosított gazdasági *effektusok* kérdése. *Sándor Imre* erről ezt mondja: „A szocialista tagozódásban a vertikum minden fázisában igyekeznek azonos vagy megközelítően azonos érdekeltégi effektust megteremtteni, abból kiindulva, hogy ez felel meg a munka szerinti elosztás elvének. Ezzel lehet leginkább megvalósítani az igények maximális kielégítését a termelés állandó és zavartalan növelése mellett. Ha az érdekeltégi rendszer nem biztosít elegendő feltételeket a termék útjának egyengetői számára, a termelésben zavar állhat be. Olyan alá- és fölérendeltségi viszonyok alakulnak ki, amelyben az egyik fél kiszolgáltatottja lesz a másiknak.”* Ez a felfogás helyesen ragadja meg a vertikum különböző fokozatain álló elemek tudatosan „kalibrált” gazdasági (érdekeltégi) effektusainak és a szocialista elosztásra jellemző szükségsszerűségeknek a viszonyát, valamint ezek együttes tartalmát. Az „azonos mértékkel, de nem egyenlő mértékben” elv teszi lehetővé, hogy a tudatos

* Sándor Imre: A vertikális kooperáció lehetősége és szükségessége. Közgazdasági Szemle, 1970. 2. szám, 183. 1.

átfógó gazdaságpolitika által kialakított differenciálás biztosítsa a vertikumnak a társadalmi szükségletekhez igazodó dinamikus fejlődését.

2. A gazdasági tendenciák spontán érvényesülésének feltételei között az integrációban részt vevő gazdasági szervezetek adott *gazdasági potenciáljai lényegében meghatározzák az integráción belüli viszonyokat*. A tőkeértékesülés lehetőségei a technikai fejlődés szempontjából legimpulzívabb ágazatokra helyezik a fő súlyt, rendszerint azokra a szakaszokra, amelyek az adott vertikumban stratégiai magaslaton vannak. A stratégiai magaslat persze legtöbbször a realizálási szakaszhoz való közelségtől, más esetben a tőkekoncentráció adott szintjétől függ. Hazánk élelmiszer-gazdaságának utóbbi negyedszázados fejlődésében is voltak olyan periódusok, amikor a társadalmi tiszta jövedelem túlnyomó részben a mezőgazdasági nyersanyagtermelést követő feldolgozás és értékesítés szakaszában realizálódott. Ez pedig olykor a mezőgazdasági termelés akkumulációjának kritikus beszűkülését eredményezte, nem teremtett elégséges alapot a szükséges és átgondolt fejlesztésekhez. A vertikumon belüli gazdasági potenciálok egyenlőtlen fejlődése teremti meg az alá- és fölérendeltség viszonyait.

3. A gazdasági integráció nem alkalmoszerű gazdasági és műszaki, technikai kapcsolatok sorozata az adott vertikum elemei között. Az *integráció* — akár párosul egyfajta és részleges tulajdoni integrációval, akár csak a vezetés, döntés, ellenőrzés stb. gazdasági konzekvenciákkal bíró centralizációját tükrözi — a *vertikum elemei közti tartós kapcsolatok rendszerére* épül. A tartósság kritériumának megítélésében pedig — véleményünk szerint — a vertikum elemei közül a leghosszabb időtartamú szakasz termelési ciklusának többszöröse az irányadó. A tranzit jellegű tárolás és megőrzés módszereinek, technikájának fejlődésével ugyanis a mezőgazdasági nyerstermékek feldolgozásában és a forgalmazásban adott időszakban (pl. egy év leforgása alatt) több ciklus mehet végbe a nyersanyagtermelés egyszeri reprodukciója mellett. A gazdasági eszközök hatása mellett ez magyarázza, hogy általában a szerződéses rendszer keretei között is kifejlődik az integráció.

4. Az élelmiszer-gazdasági integrációban a termék realizálásában nagy jelentőségű a *kockázati elem* súlyának lehetőség szerinti csökkentése. A kockázat különösen a mezőgazdasági nyersanyagtermelés helyzetétől függ. A vertikum elemei között a kockázat teherviselésében változás megy végbe — természetesen a termelőerők fejlettsége szabta korlátok között. A mezőgazdasági nyersanyagtermelés számára nyújtott különböző szolgáltatások — adaptált technológiák, termesztési eljárások, kedvezmények és garanciák stb. — a kockázat megosztását eredményezik és a termelőerők fejlettségi színvonalával összefüggésben nagyságát csökkentik. Itt azonban legalábbis két lényeges szempont mutatkozik.

A mezőgazdasági termelés kockázatát csökkentő intézkedések pótlólagos ráfordításokat, tőkebefektetést igényelnek, mégpedig magára a mezőgazdasági termelésre nem, vagy alig áthárítható eszközbefektetést. A tőkés gyakorlatban a gazdasági növekedés szempontjából dinamikus ágazati vertikális integrációk csak tőkeerős előzményes, de főleg tőkeerős következményes szakaszok vállalkozásai révén bontakoznak ki, ott, ahol a biotechnikai fejlesztés rendkívüli eszközigényét finanszírozni képesek.

Az összkockázat súlyának csökkentésével kapcsolatos másik fontos

szempont a gazdasági integrációk eddig tárgyalt vonásainak szoros összefüggése. A nyersanyagtermelés fejlesztésieszköz-szükségletének akár csak részben való finanszírozása a tőkeerős kapcsolódó szakaszok részéről feltételezi a kapcsolatok tartósságát és harmóniáját. Harmonikus kapcsolódáson itt elsősorban azt a folyamatszabályozást értjük, amelyben a mindenkori viszonylagos minimumban levő tényező szükségletei a meghatározó jelentőségűek. Ez a dologi természetű szükségszerűség hosszú távon lehetetlenné teszi a kapcsolódó vertikumban a partikuláris érdekek erőltetését és túlhajtását. A szocialista, tervszerű folyamatszabályozásnak tudatosan kell a harmóniára törekedni, amire a tőkés gazdaság a tendenciák szükségszerű megsértése, ennek nyomán konfliktusokkal terhes fejlődése révén rákényszerül.

5. A vertikális kapcsolatok egészséges fejlődésében fontos szerepe van annak, hogy a kooperációs résztvevők sajátos, valamiképpen elkülöníthető *mikro-érdekszférával* rendelkeznek. Az elkülöníthető önálló érdekeltiségi rendszerek jelentőségét helytelen volna túlbecsülni. A termelés területi elhelyezése, a termelhető kultúrák és állati eredetű termékek klimatikus és talajviszonyai, továbbá a közgazdasági környezet, a piactól való távolság, a szállítási lehetőségek stb. korlátozzák a vertikum elemei érdekeltiségi viszonyainak fejlődését. Úgy is mondhatnók, hogy a részérdekeltiségek számára az említett tényezők determinált fejlődést tesznek lehetővé. Végül megemlítjük a tőkés viszonyok közt nem elhanyagolható üzemméretek nagyságát a mezőgazdaságban, amely egyrészt az atomizáltság, másrészt bizonyos ágak, kultúrák előrehaladott specializációja révén ugyancsak csökkenti az önálló érdekeltiség gyakorlati lehetőségeit. Mégis, most már hazai viszonyok szempontjából számolni kell a vertikumok elemeinek önálló érdekeltiségével. A mechanizmusreform egyik legfőbb vonása ugyanis e területen az értékesítési irányok és árupályák számának (lehetőségének) növelése, a hatékonyságarányos felhalmozás és fejlesztés közgazdasági viszonyainak kialakítása és fejlesztése tervszerűen szabályozott piaci mechanizmusok alkalmazásával.

6. A gazdasági integráció sokoldalú együttműködést, tervszerű összehangolást, sokrétű információcserét feltételez, amelyek mindenképpen megkövetelik az *egységes irányítást*. Ezt a feladatot az integrátor, az integrációs pólus látja el, amely a gazdasági potenciál (tőkeerő) függvénye. Arra vonatkozóan, hogy a vertikális láncolatban az integrációs pólus hol található, sokféle tapasztalat van. E kérdésben a gazdasági potenciál mellett szerepet játszik az a tény, hogy közvetlenül minden előzményes szakasz termékének a következményes szakasz átvevője az őt érintő piaci kereslet megtettesítője. Mégis, különösen tőkés viszonyok között, a termékek feldolgozottsági fokának emelkedésével összefüggésben a végtermék fogyasztói (tehát lakossági) piaci igényei, kereslete bizonyul az integrációs pólus leggyakoribb kialakulási helyének. A kapcsolódó szakaszok egymás számára közvetített „piaci keresletét” a láncolat végén kialakuló végső kereslet határozza meg. A végtermék piaci keresletét viszont maga a termelés határozza meg, s mivel a tőkekoncentráció leggyakrabban e fázisokban a legerősebb (itt van az integrátor), az előzményes szakaszok számára érkező információk és szükségletek — több oldalú torzító tényezők hatására — kétséget támasztanak a vertikum egészének hosszú távú optimális fejlődésével szemben.

A gazdasági integrációkat a szakszerzők sokféle szempont alapján, rendkívül változatosan osztályozzák. Nézetünk szerint e kérdésben döntő jelentőségű, hogy az árutermelés viszonyai között mindenfajta gazdasági integrációban, a termelési viszonyokban is, mélyreható változások mennek végbe, amelyet viszont az elérni kívánt gazdasági cél határoz meg. Ilyen értelemben és hosszabb időszak átlagában a gazdasági integrációkon belül jellemezhető belső (mikro) termelési viszonyok jellege az adott termelési mód (makroszkopikus) termelési viszonyainak tükröződése. Ezért a gazdasági integrációk minőségi tartalmukat tekintve lehetnek.

— alá- és fölérendeltség viszonyait tükröző, tehát kizsákmányoló, és
— a kölcsönös előnyökön alapuló, egyenrangúságot tükröző gazdasági integrációk.

Tőkés termelési viszonyok között a gazdasági integrálódás fő mozgató ereje a tőkés felhalmozás törvényeinek alárendelt tőkekoncentráció, míg a folyamatosan bővülő realizálás, nyersanyagbeszerzés, termelékenységfokozás stb. folyamatszabályozást igénylő feladatai csupán közvetve juthatnak kifejezésre. *Szocialista termelési viszonyok között* a társadalmi célok elérésére irányuló folyamatszabályozás szükségesszerű. Más szavakkal: szocialista termelési viszonyok közt egy-egy népgazdasági ág (így az élelmiszer-gazdaság is) a benne részt vevő és a vertikum különböző fokozatain működő szervezetek harmonikus közgazdasági kooperációja révén egy integrált mechanizmus vagy integrált rendszer vonásait tükrözheti a tőkés gazdasági integráció sajátos vonásai nélkül. A vertikális és a horizontális integrációk kibontakozása vagy létezése a szocialista országokban is lehetséges.

De nem mondhatjuk, hogy az előbb megfogalmazott elvi követelmény — most már az élelmiszer-gazdaságot nézve — a gazdasági fejlődés konkrét gyakorlatában minden időszakban egyaránt és töretlenül érvényesült. A szocialista árutermelés közgazdasági tendenciáinak hiányos ismerete, vagy követelményeinek elhanyagolása, a hiánygazdálkodás feltételei közt alkalmazott gazdaságirányítási módszerek, az öröklött élelmiszer-gazdasági struktúra, a vertikum elemeinek különböző műszaki színvonala stb. következtében a fejlődésnek indult vertikalizálódás és integrálódás élelmiszer-gazdaságunkban több szempontból az alá- és fölérendeltség viszonyait tükrözte. Sajátos módon legtöbbször ezek a viszonyok a mezőgazdasági nyersanyagtermelés hátrányára alakultak, és ebben a szférában a szocialista felhalmozás folyamatosságát is akadályozták. A tervszerűségi követelmények időnként háttérbe szorultak, az egységes folyamatszabályozás csak korlátozottan funkcionálhatott. Ezért mondtuk, hogy a gazdasági integrációkon belüli viszonyok csak hosszabb periódus átlagában tükrözik az adott termelési mód egészére jellemző viszonyokat. E kérdések azonban — élelmiszer-gazdaságunk, „szektorális viszonyait” tekintve — már nem választhatók el a szövetkezeti szektor itt betöltött szerepétől, jelentőségétől és specifikus vonásaitól.

A szövetkezeti szektor népgazdaságunk szerkezetében elfoglalt nagy súlya a fejlődés minden szakaszán megkülönböztetett figyelmet és feladatokat jelentett. Ezért szükséges megvizsgálni azokat a feltételeket, amelyek a népgazdasági értelemben vett integrálódás közepette lényeges hatást gyakorolnak szövetkezeteink működésére és gazdasági fejlődésére.

Mindenféle szövetkezés elválaszthatatlan valamely konkrét gazda-

sági célkitűzéstől, függetlenül annak vitathatatlan mozgalmi jelentőségétől. (A szövetkezeti irodalomban ma már erről érdemi vita nem folyik, mégis gyakran kísért a mozgalmi jegyek egyoldalú túlhangsúlyozása.)

Ha pedig a szövetkezet valamely *gazdasági* cél elérésére létrehozott szervezet, akkor ránézve a közgazdasági tendenciák (lényegében) ugyanolyan értelemben érvényesek, mint a gazdasági cél megvalósítását szolgáló egyéb szervezetekre.

Az integrációs folyamatok sokoldalúan hatják át szövetkezeteink működését. Legátfogóbb az általános (termeltetési, értékesítési stb.) szerződéses viszonyok rendszere. A szerződések rendszerén nyugvó gazdasági kapcsolatok az integrálódás legtermészetesebb megvalósulási módozatát jelentik.

A szövetkezeti gazdasági integráció másik — speciális — megvalósulási ága sajátosan a szövetkezethez mint népgazdasági szektorhoz kötődik. Itt a vertikalizálódás és integrálódás különböző szintjeit kell megkülönböztetnünk, attól függően, hogy az *üzemi*, vagy *üzemek fölötti* fokon valósul meg. Mindkét szinten megjelenik a gazdasági tevékenység hatékony koordinációját feltételező irányítási centrum, mint üzemi vagy résztevékenységek feletti funkció, amelynek révén a gazdasági tevékenység egésze integrálttá válik. Az irányítás centralizációja a fejlődés során gyakran párosul különböző termelési, gazdálkodási stb. szolgáltatásokkal, amelyek egyre egzaktabbá teszik a szoros gazdasági kapcsolatok integrációs ismérveit.

Szövetkezeteink legfőbb gazdasági integrációs területei a következők:

1. *Üzemi szinten:*

a) a *kereskedelmi* (fogyasztási és értékesítő) szövetkezetek integráló hatása;

b) a *mezőgazdasági termelőszövetkezetek* háztáji gazdálkodását bekapcsoló integráció;

2. *Üzemek* (szövetkezetek, termelőszövetkezeti gazdaságok) *felett:*

a) a szövetkezeti *szövetségek* integrációs szerepe;

b) *szövetkezetek tartós gazdasági kooperációja* (közös vállalatok, vállalkozások).

Erdei Ferenc a tőkés mezőgazdaság fejlődésének szövetkezeti aspektusait elemezve, a *kereskedelmi szövetkezeteket* mint a paraszti gazdaságok feletti szervezetet jellemzi: „... üzem feletti szervezetek kialakítása kereskedelmi szövetkezetek formájában, ez a másik legáltalánosabb formája a tőkés mezőgazdasági termelés magasabb fokú szerveződésének. (Az eredménye ennek is igen viszonylagos és részleges összpontosítás mind a termékekben, mind a termelés eszközeiben.)”^{*} A termelési viszonyok tőkés jellege nemcsak a kereskedelmi szövetkezetek egyre kapitalizálódó fejlődési irányait jelenti, hanem egyúttal az általa megvalósított gazdasági integrációs folyamatok jellegét is meghatározza. A kereskedelmi szövetkezeteknek a mezőgazdasági termelésre gyakorolt integrációja alig különbözik a hasonló rendeltetésű tőkés szervezetek (kereskedelmi, ipari vagy bankvállalatok) ilyen jellegű funkciójától.

A kereskedelmi (forgalmazási) szövetkezeteknek a mezőgazdasági

* *Erdei Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet. Akadémiai Kiadó, 1959. 252. 1.*

termelésre gyakorolt integráló hatása a fejlődés minden szakaszában kimutatható. Az így kibontakozó gazdasági integrációs folyamatok jellegét alapvetően az általános termelési viszonyok határozzák meg és a szövetkezeti működés mozgalmi jegyeit e kérdésnek legfeljebb mint módosító tényezőit értékelhetjük. Annál is inkább, mert mindezek nemcsak a termelési mód alapvető gazdasági, társadalmi jellemvonásaival, hanem a viszonylag rövid élettartamú, jobbára a gazdaságpolitika gyakorlatába tartozó gazdasági hatóerőkkel is a legszorosabban összefüggnek. Ezzel magyarázható az elmúlt gazdasági periódusokban hol kiélesedő, hol visszahúzó ellentét például a két nagy szövetkezeti ágazat, a mezőgazdasági termelősövetkezeti és a kereskedelmi szövetkezetek gazdasági érdekei között. Ez kétségkívül az átfogó gazdaságpolitikai tényezők hatására vezethető vissza, csakúgy, mint a forgalmazási szférában működő szövetkezetek szövetkezeti jellegének elhalványodása, ezek szövetségeinek államhatalmi (miniszteriális) jellegűvé válása.

A *mezőgazdasági termelősövetkezet* esetében másként vetődnek fel a gazdasági integrálódás üzemi szintű kérdései. A termelősövetkezet elsősorban *munkatársulás*, jöllehet megvalósulási formái között ismeretes a termelési tényezők szűkebb vagy tágabb körének egyesítése és ekkor megfelelő feltételek esetén horizontálisan és vertikálisan végbemehet a tag-gazdaságok integrációja is. Ilyen eset például az, ha a tag-gazdaságok csak egy valamely üzemág termelési tényezőit akarják egyesíteni és közösen alkalmazni.

Ma hazánkban a mezőgazdasági termelősövetkezetek működésében az üzemi szintű gazdasági integráció a *közös és háztáji gazdálkodás relációjában* intenzív folyamat. Az adott termék előállításához szükséges termelési tényezők egy része árukapcsolatok formájában kerül a közösből a háztáji gazdaságba, s a realizálás ugyancsak a közös gazdaságok közbejöttével történik. A háztáji gazdaságban felhasználható termelési tényezők jellege, korszerűsége, valamint a végtermék értékének meghatározása lehetővé teszi a közös gazdaság számára az integrációs pólus funkcióinak gyakorlását. A szövetkezeti működés mechanizmusa révén az integráltság mértékéről, feltételeiről stb. maga a tagság dönt.

Az üzemi szinthez kapcsolt gazdasági integrációs jelenségek felsorolása hiányos volna, ha legalább egy megjegyzés erejéig nem utalnánk a szövetkezetek (különösen pedig a mezőgazdasági termelősövetkezetek) üzemi vertikalizálódásának problémáira.

A mezőgazdasági termelősövetkezetek tevékenységi körének bővülésével kapcsolatos elméleti és gazdaságpolitikai viták szorosan összefüggnek a hazai élelmiszer-gazdasági rendszer, s ezen belül az élelmiszer-gazdasági integráció alakulásával.

Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági szövetkezeteknek tevékenységi körüket bővítő törekvései óriási jelentőségűek. Időszerű gazdaságpolitikai feladatokra irányították rá a figyelmet, fontos követelményként támasztották az élelmiszer-gazdaság komplex szabályozását és fejlesztését. Az üzemi vertikalizálódás folyamata továbbra is haladó és szélesedő folyamat. A mezőgazdasági termelősövetkezetek saját vertikális üzemszékeinek tanulmányozása megkönnyíti a különböző vertikális szakaszok harmonikus működetésének, összehangolt fejlesztésének vizsgálatát. Összességükben pedig az üzemi vertikális kapcsolatok szerves részét képezik —

most már népgazdasági értelemben — a gazdaságilag integrált élelmiszer-gazdasági rendszernek.

A gazdasági integráció speciális formája ölt testet a szövetkezetek felsőbb köteléki szerveinek működésében. E szervek funkciói kettős irányúak: „*Egyrészt szervezési funkciók*, mint a szövetkezeti szervezés, alapszabályok kialakítása, szervezeti felügyelet, szervezeti együttműködés a szövetkezetek között, a nyilvántartás és a könyvelés megszervezése, revizori felügyelet stb.” — foglalja össze Erdei Ferenc, majd így folytatja: „*Másrészt gazdasági funkciók*, mint nagykereskedelmi beszerzés, illetőleg nagykereskedelmi értékesítés, gyártó üzemek létesítése, a szövetkezeti kereskedelem részére, a szövetkezetek közötti tőkeviszonyok kiegyenlítése stb. A fejlődés során a kétfajta központi funkció változatlan, hol közös szervezeti keretben, hol külön-külön központban szerveződött meg.” (Kiemelések tőlem: M. V.)*

A gazdasági integrációs folyamatok szempontjából elsősorban a szövetkezeti központok gazdasági funkciói érdemelnek figyelmet. Emellett különbséget kell tenni a mezőgazdasági termelőszövetkezeti és a mezőgazdasági kereskedelmi szövetkezeti központok funkciói között.

A kereskedelmi szövetkezeti központokban ugyanis a gazdasági funkciók a tevékenység nagyobb részét képezik, míg a mezőgazdasági termelőszövetkezetek vonatkozásában a mozgalmi funkcióknak is nagy jelentősége van.

A gazdasági (felvásárló, beszerző, elosztó, értékesítő stb.) funkció lényegében nagykereskedelmi vállalati tevékenység, a szövetkezeti gazdasági integrálódás kiszélesítésére alkalmas. Az értékesítésen és beszerzésen kívül a kereskedelmi szövetkezetek és központok gazdasági funkciói kiegészülnek a feldolgozás elemeivel, tárolással, manipulálással, kiszerezéssel stb.

Kapitalizmusban a szövetkezeti központok tőkeérdekeltségük következtében egyre inkább az adott ág vagy termelvény monopolszervezeteivé válnak. Ezért a szövetkező parasztgazdaságok, farmok nem tudják termelésüket közvetlenül egybekapcsolni a mezőgazdasági termékek piacával, illetőleg a mezőgazdaság termelőeszköz-ellátásával.

Hazánkban a mezőgazdasági kereskedelmi szövetkezeti központok (mind a szövetkezeti szövetségek, mind a szövetkezeti vállalatok) betöltötték gazdasági integráló funkciójukat. Gyakorlati tevékenységük a mindenkori gazdaságirányítási mechanizmus fő vonásainak megfelelő sajátosságokat tükröztek. Funkcióik gyakorlásában a szövetkezeti jelleg háttérbe szorulása, a szövetkezeti demokratizmus követelményeinek időnkénti elégtelensége nemkívánatos jelenség. A szövetkezeti központokra ruházott ellátási felelősség, a túlzott gazdasági centralizáció a mezőgazdasági termelvények forgalmazásában számukra monopóliumhelyzeteket teremtett és ún. kényszerpályák kialakításához vezetett. A második öt éves terv befejeztéig, a 60-as évek derekáig a tagszövetkezetekben a szövetkezetszerű működés, a tagsági érdekeltség, a tagok intenzív közreműködése elhalványodott, a kereskedelmi szövetkezeti központok fél-állami, miniszteriális jogokkal felruházott adminisztrációs, gazdasági centrumokká váltak. A gazdasági integrációt — tudatosan szabályozott koncent-

* I. m. 314—315. l.

ráció helyett — az adminisztratív centralizációs törekvések jellemezték, amelyek a mezőgazdasági termelészövetkezetek termékértékesítése számára sok tekintetben hiányos feltételeket jelentettek. Az értékesítési irányok számának gyarapítása, továbbá a felvásárlási árszínvonal többszöri rendezése és általában a gazdálkodási szabadság korábbi kötöttségeinek feloldása mutatja, hogy a vertikális munkamegosztás addig érvényesített koncepciója nem hozta meg a várt gazdasági hatékonyságot.

A gazdaságirányítási reformmal párhuzamosan a mezőgazdasági kereskedelmi szövetkezeti központok működésében napirendre került a szövetkezeti jelleg erősítése és a szektoron belül a termelési és forgalmazási szféra közös érdekeltségi rendszerének kialakítása. Ez a kereskedelmi szövetkezetek szövetségi munkájában várhatóan előtérbe fogja helyezni az alapszövetkezeteket érintő szervezési, érdekképviseleti és általános szövetkezetpolitikai, mozgalmi funkciókat. A mezőgazdasági termelészövetkezetek vonatkozásában a szövetkezeti szövetségek rendszere még új. Munkájukban valószínűleg a gazdasági funkciók változatlanul másodlagosak maradnak, vagyis a szövetkezeti gazdasági integrációs folyamatok a tartós szövetkezeti (üzem fölötti) gazdasági kooperációk keretében bontakoznak ki.

A mechanizmusreform új szabályozórendszerének hatásai a korábbinál nagyobb lehetőséget, s egyben erősebb ösztönzést jelentenek a tőkék allokációja számára a szövetkezeti szektorban. Ennek egyik sajátos megjelenési formája a közös vállalkozások létrehozása. A közös vállalkozások létrehozásának konkrét üzemi indítékai sokfélék, nevezetesen az üzemi beruházások, építkezések kivitelezésének megkönnyítése, a termelési célú szolgáltatások fajlagos költségeinek csökkentése, a kedvező piaci helyzet korábbinál jobb kihasználása, a korszerű beruházások egyre növekvő tőkeigényének közös erőből való kielégítése stb. Az ennek nyomán kibontakozó folyamatra azonban *a gazdasági koncentráció általános tendenciái jellemzők*, amelyeket bizonyos pontokon (pl. az irányítási, döntési funkcionál) a szövetkezeti sajátosságok természetesen befolyásolnak.

A tartós gazdasági kooperációk *megjelenési formái* többfélék. A legutóbbi időkig általában egyszerű gazdasági együttműködések, közös vállalkozások és közös vállalatok létrehozásában öltöttek testet. Az 1970. évi 19. tvr. szabályozza az együttműködés szervezeti kereteit képező egyszerű társaság vagy közös vállalat alakítását. A szövetkezeti szektoron belüli tartós gazdasági kooperációk egyrészt a különböző mezőgazdasági termelészövetkezetek között, másrészt a mezőgazdasági termelészövetkezetek és az általános és fogyasztási szövetkezetek között alakulnak ki.

Ez utóbbi esetben a zöldség- és a gyümölcsstermelés, illetve forgalmazás a legjelentősebb. Már utaltunk azokra az anyagi érdekeltségbeli ellentétekre, amelyek ebben az ágazatban a termelés és a forgalmazás szférája között hosszabb időszakban jellemzők voltak. Végül is napirendre került a homogén érdekeltség megteremtése a MÉK-vállalatok átszervezésével. Az átalakítás során a MÉK hálózata teljes eszközállományával együtt *a mezőgazdasági termelészövetkezetek, valamint az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezetek közös vállalkozásává* alakul át.

1969 végén 230 önálló szövetkezeti társulás (közös vállalkozás, közös vállalat) működött. Tevékenységi körök szerint megoszlásuk az 1. sz. táblázat szerinti.

1. sz. táblázat

Közös társulások

Tevékenységi kör	Társulások		Bruttó árbevétel %-os megoszlása
	száma	%-os megoszlása	
Építőipar	93	40,4	61,5
Mezőgazdaság	67	29,1	18,2
Egyéb ipar (gépjav. szolg. stb.)	44	19,1	8,8
Kereskedelem	18	7,8	9,5
Élelmiszeripar	8	3,6	2,0
Összesen	230	100,0	100,0

Az önálló szövetkezeti közös vállalkozások működéséről ma még csak kevés következtetést vonhatunk le.

A rendelkezésre álló adatokból számítható hatékonysági mutatók áttekintése mégis hasznosnak látszik.

2. sz. táblázat

Hatékonysági mutatók alakulása

Mutatók	Élelmi- szeripari közös vállalat	Ipari közös vállalat	Élelmi- szeripar közös vállalat nélkül	Ipar közös vállalat nélkül	Élelmi- szeripar összesen	Ipar összesen
100 Ft bérköltségre jutó nyereség (Ft)	15,8	25,1	130,4	92,8	130,2	92,7
100 Ft nettó állóeszköz- értékre jutó nyereség (Ft)	6,9	24,2	26,4	19,8	26,4	19,8
100 Ft nettó árbevételre jutó nyereség (Ft)	2,13	6,15	4,9	8,6	4,9	8,6
100 Ft bruttó állóeszköz- értékre jutó nyereség (Ft)	4,6	17,1	15,2	12,4	15,2	12,4
1 Ft nyereségre jutó termelési költség (Ft) ..	48,24	13,96	13,3	8,5	13,3	8,5
Anyagköltség az összes költség %-ában	75,7	58,1	79,5	65,6	79,5	65,6
Bérköltség az összes költség %-ában	13,1	28,6	5,8	12,6	5,8	12,7
Értéksökkenési leírás az összes költség %-ában ..	0,9	1,3	1,9	4,4	1,9	4,4
Eszközlekötési járulék az összes költség %-ában ..	—	—	3,1	5,0	3,1	5,0

Az önálló közös vállalkozások a „biztonsági szelep” funkcióját töltik be, különösen a feldolgozó ágazatokban *közvetlenül visszahatnak* a létrehozó szövetkezeti gazdaságok működésére, termelésük bővítését, felhalmozásukat segítik. A fejlődés jelenlegi szakaszában *ez a sajátosan „szövetkezeti szolgálat”* hasznos és önmagában véve is indokolhatja a közös vállalkozások alakulását ösztönző gazdaságpolitikát.

A már működő szövetkezeti közös vállalkozások gazdasági hatékonysága — nagyrészt éppen e „szövetkezeti szolgálat” funkció következtében — még elmaradott. Akár a tisztán szövetkezeti, akár a vegyes (tehát állami vállalattal közösen létrehozott) közös vállalkozások számára előnytelen az érvényes hitel- és pénzügyi mechanizmus. A forgóeszköz-ellátottság már induláskor szembetűnően alacsony szintje, illetve az igénybe vehető forgóalaphitel szűkössége a közös vállalkozások üzemviteli nehézségeinek egyik fő tényezője. A közös vállalkozások számára a beruházási hitel igénybevétele is körülményes. Mindezekben túlmenően a *társulások technikai színvonala rendkívül alacsony*. Az elmaradás éppen az élelmiszeripari feldolgozásban a legnagyobb. A szövetkezeti közös vállalkozások szűkös élelmiszer-feldolgozó kapacitása, illetve a meglévő kapacitás technikai elmaradottsága ellentmondást szül a nyersanyagtermelés és az azt követő üzemi vertikumok között. Az alacsony technikai színvonal a társadalmi átlagosnál nagyobb költségráfordításokkal, a nyereséghányad csökkenésével párosulva *téves üzemi és társadalmi megítélések útvesztőjében tartja* az élelmiszeripari feldolgozás termelőüzemi, illetve ennek társulásos formában való megszervezését. Ma már közismert, hogy az élelmiszeripari feldolgozáshoz szükséges termelőeszközök, a termelési, forgalmazási vertikumok bővítéséhez szükséges felszerelések, berendezések piaca szűk. Különösen, ha figyelembe vesszük a közös vállalkozások egymástól eltérő üzemméreteit, ennek következtében a különböző rentabilitási viszonyokhoz igazodó feldolgozó kapacitás többféle szükségleteit is. Hazai műszaki fejlesztéssel és licencvásárlással a technológiai problémák nagyrészt megoldhatók. A különböző méretű üzemek változatos kapacitásához igazodó berendezések viszonylag kis sorozatú gyártásához célszerű volna *a szövetkezeti ipar* ez irányú feladatvállalását ösztönözni. A termelés méretei, nagyobb mozgékonyság, piaci rugalmasság folytán e berendezések gyártása a szövetkezeti iparban kedvezőbb lehet, mint az állami nagyiparban. Ehhez persze megfelelő közgazdasági környezet kialakítására van szükség.

A magyar—szovjet gazdasági együttműködés 1971—75-re szóló terve

A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok alakulása népgazdaságunk fejlődésének különlegesen fontos tényezője. A sokrétű gazdasági kapcsolatokat átfogóan tükröző külkereskedelmi forgalmunk 37 százalékát a Szovjetunióval bonyolítjuk le. A kölcsönös áruszállítások volumene 1970-ben majdnem háromszorosa az 1960. évi szintnek. A növekedés üteme 1960—1970 között megközelítette az évi 11 százalékot, ami kétszerese a nemzeti jövedelem növekedési ütemének.

Magyarország viszonylagos nyersanyagszegénysége ellenére, főképp a Szovjetunió tüzelőanyag- és nyersanyagszállításaira és felvevőpiacára támaszkodva, dinamikus gazdasági fejlődést tudtunk elérni. Szovjetunióból származó importunk kétharmad részét teszi ki az energia, a fűtőanyagok és a nyersanyagok behozatala. A magyar mezőgazdaság és közlekedés gépellátásában ugyancsak számottevő szerepet játszanak a szovjet szállítások. Belkereskedelmünk is évről évre növekvő mennyiségben értékesít a Szovjetunió által gyártott közszükségleti cikkeket, személygépkocsikat, háztartási gépeket stb.

A Szovjetunióba irányuló magyar exportnak több mint háromnegyed része ipari késztermék. Az elmúlt tíz év átlagában exportunk felét gépipari termékek, egyötödét ipari fogyasztási cikkek, 5—7 százalékát gyógyszerek képezik. Mezőgazdaságunk szocialista átszervezése óta gyors ütemben fejlődő kertészeti termelésünk és konzerviparunk is nö-

vekvő szerephez jutott a szovjet exportban.

Érthető, hogy a legfőbb gazdasági partnerünkkel való kapcsolatok alakulása számottevően hat népgazdaságunk 1971—1975. évi fejlődésére is. IV. ötéves tervünk koncepciójának kialakításához azzal számoltunk, hogy a magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok 1971—1975-re továbbra is dinamikus fejlődnek, külkereskedelmünknek a népgazdaság adottságaihoz igazodó árústruktúrája lényegesen nem változik, vagyis a forgalom általános növekedési ütemének megfelelően alakul mind a szovjet nyersanyagszállítás, mind a magyar export összetétele. Azt is figyelembe vettük, hogy a IV. ötéves tervidőszakban a külkereskedelmi kapcsolatok fejlődése mellett a közvetlen termelési kapcsolatok a korábbinál jóval nagyobb szerephez jutnak.

A KGST-országok gazdasági együttműködési elgondolásaitak konzultációkon egyeztetik, s ezeken kialakítják egy-egy ötéves időszak kölcsönös áruszállításainak ütemét és irányait, egyeztetik a legfontosabb termékek kölcsönös szállításait, a termelési kooperáció és együttműködés fejlesztésének irányát. Az 1971—1975. évi magyar—szovjet tervkonzultációk már 1967-ben megkezdődtek. Kezdetben az együttműködés olyan kiemelt fő témáit egyeztetjük, amelyek tisztázása a IV. ötéves terv koncepciójának véglegesítéséhez szükséges volt (energiahordozók és kohászati alapanyagok importja, közúti jármű-ipari együttműködés stb.). E tárgyalásokkal párhuzamosan a magyar és a szovjet ipari miniszté-

riumok a gyártók és felhasználók bevonásával konzultációkat folytattak az adott ágazat termékei iránti szükségletek és gyártási lehetőségek összehangolására. 1969-ben és 1970-ben — a magyar—szovjet tervkonzultáció tervhivatali szinten való lezárásáig (1970. szeptember 16) — sor került az ágazati minisztériumi konzultációk eredményeinek összefoglalására, több jelentős gazdasági együttműködési egyezmény előkészítésére, az 1971—1975. évi hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodás alapjául szolgáló árulisták megállapítására és a kölcsönös áruszállítások legfontosabb tételeinek egyeztetésére. Az 1971—1975. évi tervkonzultációk befejeztével kijelöltük már azokat a nagy horderejű együttműködési témákat is, amelyek majd az 1975 utáni magyar—szovjet gazdasági kapcsolatokban jutnak jelentős szerephez és amelyek kidolgozását, megtárgyalását mindkét fél már most szükségesnek tartja.

A következőkben összefoglaljuk az 1971—1975. évi magyar—szovjet tervkonzultációk fontosabb eredményeit.

A termelési kapcsolatok fejlesztésének főbb területei

Az 1971—1975. évi tervek konzultációja időben egybeesett annak a nagy horderejű munkának a megkezdésével, amely a KGST XXIII. ülésén elfogadott határozatok alapján a szocialista nemzetközi integráció kibontakoztatására irányul. Erősen éreztette a hatását az a felismerés, hogy a szocialista országok gazdasági fejlődésének jelenlegi fokán a kapcsolatok tisztán külkereskedelmi formái már nem elegendők a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök megfelelő kihasználásához.

Mind az ágazati minisztériumok, mind a tervhivatalok olyan együttműködési elgondolások egyeztetésére törekedtek, amelyek lehetővé teszik, hogy létrejőjenek egy-egy termelő-ágazat vertikális vagy horizontális termelési kapcsolatai. Ennek eredményeként kialakuljanak olyan „közös”

gyártmányok, termékek, amelyek a külkereskedelmi forgalom dinamikus fejlődésének fő hordozói.

E munka során támaszkodni lehetett a korábbi időszakban kialakított eredményes termelési kapcsolatokra. Az egyik példa az 1962. november 15-én aláírt timföld-alumínium egyezmény, amelynek alapján 1975-re — 1970-hez viszonyítva — Magyarország megkészszerzi a timföldszállításokat a Szovjetunióba, a Szovjetunió pedig a timföldből előállított alumínium teljes mennyiségét visszaszállítja Magyarországra. Hasonló jelentősége van a gépipari fejlesztési koncepciók korábbi egyeztetésének is, amely szerint Magyarország nem hozott létre személygépkocsi-gyártást, viszont megszervezte az autóbuszok tömeggyártását, figyelembe véve a Szovjetunió igényeit is a nagy autóbustípusokban. Ezek a korábbi megállapodások önmagukban mintegy „automatikusan” megalapozták az árucseré-forgalom csaknem 10 százalékos növekményét 1971—1975 között.

Az 1971—1975. évi tervek konzultációja során több új gazdasági együttműködési megállapodás jött létre:

— *A számítástechnikai együttműködési megállapodás* eredményeként számítástechnikai iparunk a legdinamikusabban fejlődő gépipari export-ágazatunkká válik. Az 1975-re előirányzott szovjet viszonylatú gép-exportunkból a számítástechnikai ipar csaknem 10 százalékkal fog részesedni.

— *A „Barátság” kőolajvezeték kapacitásának bővítéséről szóló egyezmény* alapján a Szovjetunió vállalja az 1975-ig 6,5 millió tonnára növekvő kőolajexport csővezetéken való eljuttatását a magyar határig. A magyar határtól a finomítóig saját vezetékét építünk.

— *Az olefinkémiai együttműködési egyezmény* alapján Magyarország etilén- és propiléngyártó üzemet létesít, s a hazai szükségleteket meghaladó mennyiségű etilénért és propilénért magasabb feldolgozottságú etilénszármazékokat importál a Szov-

jetunióból. Ezzel az egyezményrel a két országot felosztotta a teljes termelési ciklust, a reá jutó gyártási fázist mindegyikük optimális kapacitással hozza létre, s így egészében jóval olcsóbb végtermékhez jut, mint ha a saját szükségletre párhuzamos, de kisebb kapacitásokat létesítene.

— A személyautógyártási kooperációs egyezmény keretében Magyarország különféle ún. komplettáló alkatrészeket (autórádiókat, záratok, kilincseket, ablaktörlőket stb.) szállít többszázszáz nagyságrendben a Volga menti Togliattiban épült személyautógyár részére. Ezek értékének megfelelő összegben a Szovjetunió személygépkocsikat szállít Magyarországnak (1975-ben 10 ezer darabot).

— A nyersanyag-kitermelésre irányuló együttműködési megállapodás keretében magyar áruk szállításával résztveszünk bizonyos szovjet nyersanyagtermelő kapacitások bővítésében (foszformútrágya-alapanyag, csomagoló karton és azbeszt gyártásában). A Szovjetunió viszonzásképpen e termékekből 1971—1974-ben fokozatosan növeli szállításait, 1975-től 1990-ig pedig a részvételünkkel létrehozott kapacitásból származó teljes anyagmennyiséget Magyarországra szállítja.

A Magyar—Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormányközi Bizottság ajánlásai

alapján a két ország ipari minisztériumai folytatják a munkát újabb szakosítási és termelési együttműködési egyezmények létrehozására a villamosgépiparban, a közútijárműgyártásban, a műszeriparban, a rádióiparban, a vegyiparban stb. A kialakulóban levő együttműködési megállapodásokkal kapcsolatos 1975-ig esedékes kölcsönös szállítások részben már tükröződnek az új árucseré-forgalmi előirányzatokban is.

A gazdasági és termelési együttműködési egyezmények amellett, hogy megalapozták az 1971—1975. évi árucseré-forgalom növekményének számottevő részét, egyben hosszabb távra szóló tartós kapcsolatokat teremtettek.

A kölcsönös áruszállítások alakulása

1975-ben a kölcsönös áruszállítások volumene 57 százalékkal lesz magasabb az 1970. évi szállítások várható szintjénél. Az export és az import egyeztetett dinamikája csaknem azonos.

A magyar importban megmarad az energia, az energiahordozók és a nyersanyag jellegű cikkek domináns szerepe: együttesen az 1975. évi importnak több mint 60 százalékat tesz ki. E termékcsoportból néhány fontosabb termék behozataláról ad képet az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A fűtő- és nyersanyagimport főbb tételei

Megnevezés	Mennyiségi egység	Az 1970. évi árucseré-forgalmi jegyzőkönyv szerint	1975-re egyeztetve	A növekedés %-ban
Villamos energia.....	millió kWó	2800	4200	150
Földgáz.....	millió m ³	—	1000	—
Kőolaj.....	ezer t	4000	6500	162
Vasérc (100% Fe-tartalom) .	ezer t	1570	2200	140
Foszformútrágya-alapanyag (100% P ₂ O ₅ -tartalom) ...	ezer t	178	250	140
Kálimútrágya (100% K ₂ -tartalom)	ezer t	125	220	176
Papír és karton.....	ezer t	80	140	175
Azbeszt	ezer t	14	35	250

Továbbra is a Szovjetunió szállítási fedezik Magyarország import-szükségletének döntő részét színes fémekből (réz, nikkel, horgany, ólom), fenyőfából és fenyőfűrészáruból, gyapotból. Igen széles körű vegyianyag- és vegyitermékimportot egyeztetünk. Néhány termék behozatalának volumene öt év alatt több mint kétszeresére növekszik (sárgafoszfór, polietilén, metilalkohol stb.).

Folytatódik az 1980-ig érvényben levő magyar—szovjet timföld-alumínium egyezmény realizálása. Az egyezmény alapján importált alumínium mennyisége 1975-re 1970-hez viszonyítva megkétszereződik.

A gépiport 1975-ben megközelelti az 1970. évi gépbehozatal kétszeresét, s így az egész áruforgalom dinamikájának alakulásában fontos szerepet játszik.

A gépkereskedelem dinamikus fejlődése világjelenség, a nemzetközi munkamegosztás fejlettségének jellemzője. Ez a magyar—szovjet gazdasági együttműködés 1971—1975. évi

előirányzataiban is tükröződik. A tervkonzultációk eredményeként elért megállapodások lehetővé teszik olyan gépipari termékek behozatalának gyors ütemű növelését, amelyeket a magyar gépipar egyáltalán nem gyárt (bizonyos komplett gyárberendezések, személygépkocsik), vagy amelyeknek hazai felvevőpiaci igényekre alapozható kissorozatú gyártása nem lenne gazdaságos. A legjelentősebb importtétteleket a 2. sz. táblázat tartalmazza.

A gépiportban 1975-ben a fejlesztés, a termelés és a forgalom egyeztetése alapján már számottevő szerepet kap a számítástechnika: eléri a 15 százalékot.

A közszükségleti cikkek importja a IV. ötéves tervidőszakban különösen gyorsan bővül, tükrözve a szocialista országok politikai és gazdasági vezetésének törekvését, hogy a külkereskedelem fokozott mértékben járuljon hozzá a lakosság növekvő igényeinek egyre magasabb szintű kielégítéséhez. E cél megvalósulásá-

2. sz. táblázat

A gépiport főbb tételei (db)

Megnevezés	Az 1970. évi árucseré-forgalmi jegyzőkönyv szerint	1975-re egyeztetve	A növekedés %-ban
Személygépkocsi.....	8800	43 500	494
Tehergépkocsi	3524	6 900	196
Traktor	2440	5 000	205

3. sz. táblázat

A közszükségleti cikkek importjának főbb tételei

Megnevezés	Mennyiségi egység	Az 1970. évi árucseré-forgalmi jegyzőkönyv szerint	1975-re egyeztetve	Index %-ban
Színes TV-készülék	ezer db	—	12	—
Háztartási hűtőszekrény	ezer db	16	95	594
Háztartási porszívógép.....	ezer db	15	85	567
Moped	ezer db	10,5	35	333
Kerékpár	ezer db	38	100	263
Villanyborotva	ezer db	—	30	—
Bútor	millió rubel	1,5	3	200
Óra.....	millió rubel	2,6	3,5	135

ban a Szovjetunió elsősorban a tartós fogyasztási cikkek exportjának gyors ütemű növelésével vesz részt. Ilyen jellegű behozatalunk a Szovjetunióból 1975-re 1970-hez viszonyítva 2,5-szeresére növekszik (személygépkocsi nélkül). A legszámottevőbb cikkek importja a 3. sz. táblázat adatainak megfelelően bővül.

A Szovjetunióba irányuló magyar exportnak mintegy felét az 1971—1975. években is a *gépipari termékek* kivitele teszi ki. A gépexport növekedése az öt év alatt 57 százalék lesz, megegyezik az egész export növekedésével, s így hányada exportunkban változatlan marad. Az egyes gépipari ágazatok, gépipari termékcsoportok gépkivitelén belüli részaránya azonban jelentősen megváltozik, követve a magyar gépipar termelési szerkezetében 1975-ig bekövetkező átalakulást.

Szovjet viszonylatú exportunk legdinamikusabban fejlődő gépipari ágazata a számítástechnikai ipar lesz, aránya a gépexportban 1975-ben már megközelíti a 10 százalékot. Jelentősen bővül a közútjármű-gyártás szovjet exportja is: részesedése az 1970. évi 30—31 százalékról 1975-re mintegy 38 százalékra emelkedik.

Azok a gépipari ágazatok, amelyeknek a Szovjetunióba irányuló exportja már 1970-ben is magas szintet ért el — ilyen például a rádiógyártás, a műszeripar — lényegében megtartják a korábbi pozícióikat, de már mérséklődő dinamikával vesznek részt a gépexport növekedésében. Ezek általában olyan területek, ahol a legerősebb a verseny éleződése a szovjet piacon, ahol a Szovjetunió és a többi KGST-ország az elmúlt tíz évben igen gyors ütemben növelte gyártását és szélesítette a terméknomenklatúrát.

A magyar—szovjet külkereskedelemben hosszú idő óta hazánk szállítja a több gépet, a géparány tartósan 2—2,2:1 volt Magyarország javára. 1971—1975-ben öt évet együttesen számítva szovjet gépexportunk és gépimportunk aránya 2 : 1 lesz, de az öt éves tervek utolsó éveiben már némi csökkenés mutatkozik. A ko-

rábbi években közgazdasági elemzésekben gyakran túlzott jelentőséget tulajdonítottak e mutatóknak egy-egy szocialista országgal folytatott kereskedelemben. E mutatószámok jelentőségét ma már a gazdaságirányítás új rendszerében másképp látjuk, s fontosabbnak tartjuk az export és az import hatékonyságának, a ráfordításoknak az elemzését. A Szovjetunióba irányuló magyar gépexportban a következő öt évben nő a hatékonyság, a fajlagos ráfordítások csökkennek, a gépimportban pedig nő az olyan termékek aránya, amelyeknek Szovjetunióból való importja a hazai gyártáshoz vagy más országokból való beszerzéshez viszonyítva gazdaságosabb.

Nyersanyagexportunk aránya az 1970. évi mintegy 11 százalékról 1975-re 9 százalékra csökken. A volumen szerény mértékű növekedése lényegében a feldolgozás céljából szállított timföldmennyiség bővüléséből adódik.

A tervkonzultációk figyelemre méltó eredménye, hogy a *gyógyszerexport* gyors ütemű növekedését lehetett egyeztetni. Az 1966—1970. évi hosszú lejáratú megállapodáshoz viszonyítva az 1971—1975. évi előirányzatok több mint 68 százalékos növekedést tartalmaznak. A gyógyszeripar fejlődése szempontjából jó bázisnak tekinthetők a tervegyeztetés számai. Figyelembe kell venni azt is, hogy a gyógyszeripari export az utóbbi években már jelentősen meghaladta a tervelőirányzatokat. A magyar gyógyszeripar eddigi jó hírneve, az igényekhez való gyors alkalmazkodása, a termelés korszerű termékösszetétele segítette az újabb nagy volumenű exportkontingensek egyeztetésében. A tervkonzultációk előirányzatainak megvalósítása nagy feladat. Számolnunk kell a Szovjetunió gyógyszeriparának gyors ütemű fejlődésével, s azzal, hogy e területen ugyancsak erős verseny bontakozik ki, mivel a szocialista országok mellett az NSZK, Anglia és Japán nagy gyógyszergyárai is törekednek ide irányuló exportjuk növelésére.

A magyar mezőgazdaság intenzív fejlesztésének programja határozta meg céljainkat a tervkonzultációk során az *élelmiszer-gazdasági export* egyeztetésében.

A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezése után nagy területen telepítettünk új gyümölcsösöket és szőlőt, s ezek most fordulnak termőre. A III. ötéves tervidőszakban végrehajtottuk a konzervipar rekonstrukcióját, így ugrásszerűen megnöveltük a zöldség- és gyümölcsfeldolgozó kapacitásokat. E fejlesztési döntésekben megalapozó szerepe volt annak, hogy kormányközi egyezmény szerint 1966—70-ben kiemelkedően gyors ütemben tudtuk növelni a Szovjetunióba mind a friss gyümölcs, mind pedig a bor és a zöldségkonzervek exportját. Almából 1965-ben 11 ezer tonnát exportáltunk a Szovjetunióba, 1970-ben szállításaink elérik a 150 ezer tonnát. 1975-ig a friss gyümölcs (főleg az alma) exportja további 74 százalékkal, a zöldségkonzervek kivitele 42 százalékkal, a palackos boré 100 százalékkal növekszik.

A kertészeti termékek, főleg a friss gyümölcs exportjának ilyen mértékű növekedésében kulcsfontosságúakká válnak a szállítás eddig sem teljesen megoldott problémái: ez a további exportperspektívák szempontjából korlátozó tényezővé válhat. Figyelembe kell venni, hogy a Szovjetunióban az általában igen korán beálló erős fagyok lehetetlenné teszik a friss gyümölcs megfelelő „terítését”, ezért a szovjet behozatal elsősorban a speciális szállítóeszközökkel és táro-

lóterekkel rendelkező nagy központok ellátására irányul. Arra kell törekednünk, hogy az egyeztetett mennyiségek szállítását ősszel és tavasszal 1—1 hónapra koncentráljuk, s közben hazai tárolásról kell gondoskodni. Az igényekhez való rugalmas alkalmazkodás e téren is a további fejlődés döntő feltételévé válhat, hiszen a Szovjetunió déli területein (Moldovában, Dél-Ukrajnában, a kaukázusi területeken) is gyorsan fejlesztik a kertészeti termelést.

A magyar—szovjet külkereskedelmi kapcsolatokban kiemelkedő szerepet játszik a *közszükségleti iparcikkek* magyar exportja. Textilruházati és cipőiparunk termékei a szovjet fogyasztók körében kedveltek, s a magyar szállítások, főképp a nagyobb városokban érzékelhetően hozzájárulnak az ellátás színvonalának emeléséhez. Az 1975-ig előirányzott magyar exportban a ruházati termékek aránya lényegében azonos marad, de a közszükségleti cikkcsoport egésze gyorsabban bővül a teljes exportnál. Kiemelkedően gyors ütemű lesz a bőrdíszműárak, a különféle divatickek, az írószerek, a kozmetikai készítmények, a konfekció- és bőrdíszmükellékek exportjának növekedése. A választék növelésével az állami nagyipar mellett a helyiipar, a szövetkezetek, az alkalmi munkaerőt (bedolgozókat, csökkent munkaképességeket) foglalkoztató üzemek és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mellékágazatainak értékesítési lehetőségei is bővültek.

Kovács László

A közúti jármű-gyártás fejlesztéséről

A Közgazdasági Szemle 1968. decemberi számában közölt tanulmányomban* foglalkoztam a közúti jármű-gyártás fejlesztését szolgáló beruházásokkal, a várható műszaki fejlődéssel és az iparág piaci kilátásai-

val. Visszatekintve az akkori prognózisokra, érdemes megvizsgálni az azóta elért eredményeket.

A tervezett beruházások megvalósítása

A közúti jármű-*ipar* fejlesztése a III. ötéves tervben a kohó- és gépipar legnagyobb, a népgazdaság fejlődé-

* Gergely János: A közúti jármű-gyártás fejlesztési programja. Közgazdasági Szemle, 1968. 12. szám.

sére kiható vállalkozása volt. A fejlesztésre 11,8 milliárd Ft-ot irányoztunk elő. Ebből 8,9 milliárd Ft beruházásokra, 2,9 milliárd Ft a forgóeszközök bővítésére szolgált. Ez a fejlesztési eszközök nagyfokú koncentrációját jelentette, s megfelelt annak az elvnek, hogy a népgazdaság erőforrásainak a korábbiánál nagyobb részét olyan területek fejlesztésére fordítsuk, ahol azok megfelelő hatékonysággal fektethetők be, és ahol a termékek gazdaságos bel- és külföldi értékesítése hosszú távon is előre látható. Emellett fontos szerepet játszott az a nemzetközi tapasztalatokkal is bizonyítható tény, hogy az autóipar fejlesztése serkenti szinte valamennyi gépipari ág, továbbá a kohászat, a gumi-, az üveg-, a műanyagipar és egy sor más iparág (az úgynevezett árnyék-iparok) műszaki fejlődését, a korszerű gyártási eljárások és gyártmányok bevezetését.

A műszaki fejlődés világszerte tapasztalható gyorsuló üteme, a termékek gazdaságos értékesítésének és a befektetések hatékonyságának a biztosítása szükségessé teszi, hogy a tervezett gyártási kapacitások magas műszaki színvonalon, a tervezett határidőn belül és az előirányzott fejlesztési költségek túllépése nélkül jöjjenek létre. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a közúti járművek főegységeiben és a készjárművek gyártásában való viszonylagos elmaradottságunkat néhány év leforgása alatt felszámoljuk és felzárkózzunk az európai élvonalhoz.

Az egymást feltételező és kiegészítő beruházások megvalósításának bonyolultságát, a határidők összehangolásának nehézségeit érzékelteti, ha figyelembe vesszük, hogy a járműprogram keretében a korszerű, fejlett technológiára épülő gyáregységek egész sorát kellett létrehozni.

A közúti jármű- és gépjárműipar legnagyobb vállalatain, az IKARUS-on, a Csepel Autógyáron, a Magyar Vagon- és Gépjárműgyáron kívül nagy fontosságú fejlesztési feladatokat kellett megoldani a Hajtómű- és Felvonógyárban (mechanikus sebességváltó), a Kismotor- és Gépjárműgyárban (motor- és járműsze-

relvények), az Autóvillamossági Felkészítések Gyárában és még egy sor kisebb-nagyobb vállalatnál. Jelentős feladatok hárultak a kohászatra, így különösen a Lenin Kohászati Művekre, a Csepeli Vas- és Acélöntödére, a Csepeli Kovácsológyárra, a Diósgyőri Gépjármű Kovecsüzemére, a Borsodnádasdi Lemezgyárra, az Öntődei Vállalatra és több más kohászati üzemre a közúti jármű- és gépjárműipar által igényelt, a magas műszaki követelményeknek megfelelő alapanyagok és előgyártmányok biztosítása végett.

A kormány 1970 szeptemberében foglalkozott a közúti jármű-gyártás 1966—70 közötti fejlődésének eredményeivel. Megállapította, hogy a Vörös Csillag Traktorgyár kivételével — ahol a traktorok és dömperek iránti piaci kereslet változása miatt módosításokat kellett végrehajtani — a tervezett gyártási kapacitások létrejöttek. Így a többi között:

— Az IKARUS Karosszéria- és Járműgyárban az új beruházásokkal a programnak megfelelően 1970-ben évi 7000, 1973-ban pedig évi 8000 autóbust tudunk előállítani. A gyártási kapacitások tervezett kihasználását a jelenlegi munkaerőhelyzet korlátozza, ezért itt a technológiai fejlesztés jelentős intenzifikálására van szükség.

— A Magyar Vagon- és Gépjárműgyárban létesített hátsóhidgyártó üzem lehetővé teszi a fejlesztési programban előirányzott járművek kibocsátását, valamint a nemzetközi együttműködésből eredő kötelezettségek teljesítését (a III. ötéves terv utolsó évével megegyező szinten).

— A RÁBA—MAN-motorok gyártására létrehoztuk a programnak megfelelő kapacitást.

— A Csepel Autógyár a program szerint korszerűsítette a motorgyártó részlegét és megkezdte a szervokormányok gyártását.

A fejlesztési feladatok végrehajtásával (ahol szükséges volt, gyártási licenciák és tapasztalatok átvételével) és az erőforrások reális mértékű koncentrációjával 1970 végéig sikerült lerakni a korszerű magyar haszongépjármű-gyártás alapjait. A legfonto-

sabb főegységeket (192—230 LE-s motorok, nagy teherbírású hátsóhidak, szervokormányok stb.) az európai élvonalnak megfelelő műszaki szinten tudjuk gyártani, és egyidejűleg növeltük a készjárművek termelését is.

Figyelemre méltó eredmény, hogy a fejlesztés költségei összességükben megfeleltek a program előirányzatainak, illetve azokon belül maradtak. A forgóeszköz-állomány fejlesztésére a vállalatok a programban előirányzottnál mintegy 100 millió Ft-tal kevesebbet fordítottak. A sokoldalú komplex beruházási feladatok végrehajtása és a költségelőirányzatok betartása nagy szerepet játszott abban, hogy a programmal szemben támogatott követelményeknek az 1966—70 közötti időszakban lényegében eleget lehetett tenni.

A műszaki fejlődés főbb eredményei

Említett tanulmányomban rámutattam, hogy a korszerű gépjárművek gyártásának első feltétele a technikai fejlődés követelményeinek minden tekintetben megfelelő járműfőegységek kifejlesztése és nagy sorozatú, fejlett technológiával való gazdaságos előállítás. Az évégett kifejlesztett erőfeszítések eredményei nagy vonalakban az alábbiakban foglalhatók össze:

A Győri Magyar Vagon- és Gépgyárban sikeresen valósították meg a 192—230 LE-s RÁBA—MAN Dieselmotorok gyártását. Ezek korszerű szerkesztésű, az európai élvonalnak megfelelő motorok. Kiegyensúlyozott járásuk, alacsony zajszintjük, méretük és súlyuk különösen alkalmassá teszik őket a magasabb műszaki követelményeknek megfelelő autóbuszokba és más haszonjárművekbe való beépítésre. A RÁBA—MAN-motor alacsony fajlagos üzemanyag-fogyasztásával, viszonylag magas liter/LE teljesítményével és a városi közlekedés esetében különösen fontos alacsony füstölési határával az egyik legjobb jelenleg forgalomban levő motor.

A motor rendkívül pontos és gondos megmunkálást igényel, előállításra magas műszaki követelményeket támaszt az alkatrészeket „beszállító” gépipari és kohászati vállalatokkal szemben.

A RÁBA—MAN-motorokból már több mint 5000 van üzemben. Néhányuk teljesítménye — nagyjavítás nélkül — a 200 000 km-t is meghaladta. Az üzemi eredmények a várakozásokat teljes mértékben kielégítik.

A gyártmány jó minőségét bizonyítja, hogy a licenciát adó nyugatnémet MAN-gyár már eddig is sok millió márkáért vásárolt győri motoralkatrészeket (forgattyús tengelyt, hengerfejet, forgattyús házat stb.), és ezeket saját motorjaiba építi be.

A RÁBA—MAN-motorok a magyar közútjármű-ipar fejlődésének szilárd és korszerű bázisát képezik. Ugyanez vonatkozik a Győri MVG által gyártott, önálló konstrukciójú, nagy teherbírású, 8—13 tonnás hátsóhidakra. A modern, lemezházas megoldású, a kerékagyba elhelyezett bolygóművel rendelkező hidak — a motorokhoz hasonlóan — az európai élvonalba sorolhatók. Lehetővé teszik a bevezethető nyomaték és a fordulatszámok széles határok közötti variációját. Önsúlyuk rendkívül kedvező. Gyártásuk nagy szériában, magas technológiai színvonalon történik. A győri nagy teljesítményű hátsóhidak iránt — a magyar járműipar szükségletein felül — állandóan nő a kereslet a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában és Lengyelországban. Jelenleg már a MAN-cég és a győri futóműalkatrészek (fogaskerekek, fogazott tengelyek stb.) állandó vásárlói közé tartozik.

A Csepel Autógyárban előállított szervokormány, amely a nehéz járművek (autóbuszok, tehergépkocsik) kormányzását könnyíti meg, szintén jól illeszkedik be a járművek korszerű főegységeinek sorába.

Az itt felsorolt, valamint a helyhiány miatt fel nem sorolható modern konstrukciójú és gyártású gépészeti egységek s szerkezeti elemek

felhasználásával lehetővé vált az üzemeltetési és az esztétikai követelményeket magasabb színvonalon kielégítő járműtípusok kialakítása, gyártása.

A közútijármű-gyártás fejlesztése a kohászatban, a gépiparban és más gyártási ágakban is elősegíti a műszaki haladást. Ennek részletes kifejtésére csak külön tanulmány keretében volna lehetőség. Itt csak néhány összefüggésre szeretnék rámutatni.

A közútijármű-ipar egyre növekvő részt igényel a kohászat termeléséből. Az 1960. évi részesedést az 1970. évi-vel szembeállítva a következő táblázat szerinti arányokat kapjuk.

A közútijármű-ipar részesedése egyes kohászati termékekből (százalékban)

Megnevezés	1960	1970
Acélöntvény	11,4	24,0
Húzott rúd (ötvezetlen)	13,6	28,6
Húzott rúd (ötvezetett)	26,6	48,9
Kovácsolt acél	38,3	54,0
Alumíniumöntvény	59,0	87,0

A felhasznált kohászati termékek mennyiségének és részarányának dinamikus növekedése mellett a minőségi követelmények is emelkedtek. Az üzemek részben technológiai fejlesztéssel, részben külföldi licenciák, gyártási eljárások átvételével, korszerű berendezések beszerzésével és üzembe állításával tettek ennek eleget.

Így a Lenin Kohászati Művekben magasabb színvonalra emelték az ötvözött acélok gyártását, bevezették a vákuumos eljárást, amellyel jobb minőségű és egyöntetűbb termékeket lehet előállítani.

Öntödéink a közútijármű-ipar részére növekvő mennyiségben és választékban állítanak elő vékony falú, nagy méretpontosságú öntvényeket. A RÁBA—MAN-motorok gyártásával kapcsolatban például egyik legnehezebb műszaki problémának látszott a nagy súlyú, vékony falú ön-

töttvas forgattyús szekrények készítése, amit Csepelen — a külföldi tapasztalatok felhasználásával — sikeresen oldottak meg. Az új eljárással készülő forgattyús szekrények előállításával mintegy 30 százalékos súlymegtakarítást érnek el.

A motorlicencia keretében átvett sajtolásos dugattyúgyártási eljárással lehetővé vált a nagyméretű dugattyúk sajtolással való hazai gyártása. Jelenleg már ± 20 g súlytűrési határon belüli, nagy pontosságú homogén félgyártmányokat állítanak elő. Így elmarad a korábbi öntési selejt, s a mechanikai megmunkálás is lényegesen kevesebb.

A főegységek gyártásakor alkalmazott fejlett forgácsolási technológia az előgyártmányoknál is nagy méretpontosságú műveleteket követelt meg. Így például a Diósgyőri Gépgyár kovácsüzemében a forgattyús tengelyek előállításánál a korábbi 40 százalékról mintegy 15 százalékra csökkentették a kovácsolási ráhagyást, sőt a tengely egyes felületein egyáltalán nem volt szükség forgácsolásra. Ez a jelentős anyag- és munkamegtakarításon kívül lényegesen javítja a késztermékek szilárdsági tulajdonságait is.

A Csepeli Kovácsológárban a hajtórudak kovácsolásakor felhasznált új eljárások eredményeképpen az előgyártmány súlytűrése a korábbi tűrészhatár 15 százalékára csökkent.

A korszerű és gazdaságos hidegfolytatási eljárások lehetővé teszik a különféle normáliák és kötőelemek méretpontosságának, előírt szilárdságának a betartását. Az alkatrészek megmunkálásakor alkalmazott fogazási műveletek, korszerű hőkezelési eljárások a kohászatban bevezetett új eljárásokkal együtt a gépiparban is hasznosíthatók. Alkalmazásuk gépgyártásunk színvonalát nagymértékben emelheti.

A közútijármű-gyártás fejlesztésének ösztönző hatása az ipari termelés más ágaiban is kimutatható. Gumiiparunk megoldotta a modern autóbuszok korszerű légrugózásához szükséges — korábban importált — gumikamrák gyártását, felkészült a

nagyobb terhelési és sebességi követelményeknek megfelelő gumiabroncsok előállítására. Üvegiparunk sikeresen tér át a modern autóbuszkarosszériákhoz szükséges nagyméretű hajlított szélvédőüvegek és a szilánkmentes ragasztott üvegek gyártására. Egész sor példát lehetne megemlíteni a műanyagiparban, a festékiparban és számos más szakmában is.

A fentiekben vázlatosan ismertett példák azt bizonyítják, hogy a járműipari program kapcsán, illetve annak ösztönzésére a kohászat, a gép- és egyéb gyártási ágak műszaki fejlődésében, a termelés és a gyártmányok korszerűsítésében jelentős eredményeket értünk el.

Egyidejűleg azonban az is megállapítható, hogy ez a folyamat még nem bontakozott ki teljes szélességében és mélységében. Érdekes megfigyelni, hogy például a RÁBA—MAN-motorkor esetében a licenca szigorú minőségi előírásai alapján gyártott alkatrészeknél alig fordul elő meghibásodás, az egyéb alkatrészeknél és motorszerelvényeknél ellenben viszonylag több hiba található. A Kairóban üzemelő IKARUS-autóbuszokba épített RÁBA—MAN-motorkor meghibásodásaiból például 1970-ben február és május között csupán 2,5 százalék volt olyan, amely a fő- vagy szubcenciák szerint gyártott alkatrészekre vonatkozott, holott ezek teszik ki a motoralkatrészek leglényegesebb elemeit. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kizárólag a licenciák alapján gyártott termékek minőségében értünk el jó eredményeket. A hazai járműipar, a gép- és a kohászat, valamint más iparágak számos korszerű gyártmányt és gyártási eljárást önállóan fejlesztett ki. A szigorú minőségi előírások azonban mindenképp nagy szerepet töltenek be a műszaki fejlődésben. Sajnos a gyártó vállalatok egy része még nem rendelkezik a korszerű gyártáshoz szükséges technológiai berendezésekkel. Szűk keresztmetszet a többi között a célgépgyártás, valamint a korszerű szerszámok és készülékek előállítása. A már elért eredmények hasznosításában

nagy szerepe van annak is, hogy a magas minőségi követelményeknek megfelelő gyártmányokat a gépipar minél szélesebb területein igényeljük és használják fel.

A megindult pozitív folyamat természetesen csak fokozatosan bontakozhat ki. A piaci kereslet egyre inkább a magas minőségi követelményeket kielégítő, korszerű termékek iránt nő, és ezt segítik elő a gazdasági mechanizmusunk adta új lehetőségek is.

A közúti jármű- ipar általános fejlődésétől nem választható el a Volgai Autógyár (VAZ) részére szállítandó autószerelvények gyártása sem. Ide sorolhatók a Bakony Művek által gyártott ablaktörölők, gyújtáelosztók, gyújtáskapcsolók, kürtök; a VIDEOTON autórádiói; a Mechanikai Mérőműszerek Gyára által készített műszerfalak és tömlőfeszmérők; az ELZETT Művek zárkészletei, valamint az Egyesült Izzóban gyártott autóizzólámpák. Ezek gyártásakor a legmagasabb műszaki követelményeknek kell eleget tenni. Egyébként a VAZ kooperációban szállított fenti magyar termékek egy része iránt a torinói Fiat Autógyár is érdeklődik.

Közúti jármű- iparunk műszaki fejlődése abban is megmutatkozik, hogy vezető európai haszongépjármű- és személyautógyárak növekvő érdeklődést tanúsítanak a magyar iparral kiépíthető, kölcsönösen előnyös kooperációs lehetőségek iránt. Némely személyautó- szerelvények gyártása a Volkswagen, a Renault, a Fiat részére két-három évvel ezelőtt indult meg, s az export értéke a múlt évben már mintegy 800 ezer \$-ra növekedett.

Dinamikusan fejlődik az IKARUS—Saurer és az IKARUS—Volvo kooperációban gyártott autóbuszok exportja is, amelyeket elsősorban a nyugat-európai piacokon értékesítünk.

E nagyon vázlatos áttekintéssel azt kívántam érzékeltetni, hogy miként tölti be a közúti jármű- ipar fejlesztése a katalizátor szerepét a műszaki haladás meggyorsításában, kibontakoztatásában.

Piaci prognózis és kilátások

A közúti jármű-ipar fejlesztésének koncepciója — első megközelítésben — 1962—63-ban alakult ki. A 60-as évek elején — a beruházások hatékonyságának növelése végett — egyre fontosabbá vált a fejlesztési eszközök jelentős mértékű koncentrációja. A megfelelő területek kiválasztásakor fontos szempont volt a bel- és a külföldi piaci szükséglet várható alakulása. Meg kellett vizsgálni, hogy a távlati értékesítési feltételek lehetővé teszik-e a termékek korszerű és gazdaságos szériagyártását, és hogy a fejlesztési költségek arányban állnak-e a koncentrált fejlesztés várható gazdasági eredményeivel. A vizsgálatok és az elemzések azt mutatták, hogy a közúti jármű-gyártás olyan ágazat, ahol a várható távlati értékesítési lehetőségek, hazai adottságaink és a nemzetközi tapasztalatok a fejlesztési eszközök összpontosítását teszik szükségessé. A Szovjetunióval és a baráti népi demokrátiás országokkal 1966—70-re lefolytatott terveyeztető tárgyalások, majd a létrejött hosszú lejáratú megállapodások a feltételezéseket teljes mértékben igazolták. A Gazdasági Bizottság — ennek figyelembevételével — 1964 decemberében jóváhagyta a közúti jármű-gyártás fejlesztésének programját, majd 1968 júniusában a kormány központi programmá nyilvánította.

A Minisztertanács a múlt év szeptemberében foglalkozott a közúti jármű-gyártás 1966—70 közötti fejlesztésének eredményeivel. A helyzet elemzése és az eredmények értékelése azt mutatta, hogy a program alapvető célját — a piaci viszonyokban beállott bizonyos változások és a jelenlegi munkaerőhelyzet korlátozó hatása ellenére is — sikerült teljesíteni. A legfontosabb járműfőegységek korszerű gyártásával megteremtettük a magas színvonalú készjárműgyártás alapjait. Az autóbustermelés 1970-re — 1966-hoz viszonyítva — több mint kétszeresére emelkedett. A közúti jármű-gyártás aránya 1970-ben a gépipar termelésében már

12,7 százalék, a közlekedési eszközök termelésében pedig 47,1 százalék volt.

A közúti jármű-gyártás a gépipar rubel viszonylatú exportjának 21,6 százalékát, dollár elszámolású exportjának pedig 6,4 százalékát szolgáltatta. A gazdaságosság legtöbb tényezőjét magába foglaló mutató, a nyereség, a közúti jármű-ipari vállalatoknál, összességében meghaladta az előirányzatot. A többi között a Magyar Vagon- és Gépgyárban és az IKARUS-ban magasabb, a Csepel Autógyárban pedig alacsonyabb volt a nyereség az előirányzottnál. Ez utóbbi elsősorban a konkurens gyártmányok alacsonyabb árának és a fizetőképes kereslet átmeneti lanyhulásának tulajdonítható.

Minthogy a közúti jármű-iparban a gazdaságosság két döntő tényezője közül a nyereség az előirányzatot meghaladta, a fejlesztési költségek viszont a tervezetten belül maradtak, a program végrehajtása az 1966/70. években megfelelt a központi fejlesztési program ez irányú céljának.

A közúti jármű-gyártás fejlesztési koncepciója természetesen nem néhány éves időszak piaci prognózisaira épült. A Közgazdasági Szemle 1968. decemberi számában közölt cikkemben a várható piaci kereslet hosszú távú tendenciáinak elemzésére törekedtem. Részletes statisztikai adatokat közöltem — a többi között — a szocialista, a fejlett tőkés- és a fejlődő országok fajlagos autóbusz- és tehergépkocsi-ellátottságáról, az autóbusz- és a tehergépkocsi-gyártás volumenéről, a gazdaságosnak tekinthető szériaanyagokról és ezek trendjéről.

A statisztikai adatok és a trendek elemzéséből az alábbi fontosabb következtetések adódtak:

1. A szocialista országok a közúti jármű-gyártás legfontosabb késztermékeivel való ellátottságban jelentősen elmaradnak a fejlett tőkésországoctól, de a KGST-országok lemaradása évről évre csökken.

2. Az 1970 utáni években a baráti országokban az igények további erőteljes növekedésére lehet számítani,

különösen autóbuszokból és nehéz tehergépjárművekből.

3. A fejlődő országokban fokozott érdeklődés mutatkozik korszerű, nagy teljesítményű motorral ellátott autóbuszok és tehergépkocsik iránt. A fejlődő országok piacain — a komplett járművek mellett — növekedni fog a helyszínen összeszerelhető részegységek és alkatrészek kereslete is.

4. A magas műszaki követelményeket kielégítő főegységekkel, illetve ezek alkatrészeivel és a készjárművekkel a fejlett tőkésországok piacain is eredményeket érhetünk el.

A fenti feltételezéseket a piaci kereslet alakulása igazolta. A szocialista országokkal lefolytatott tervegyeztető tárgyalások 1971/75-re az autóbuszok iránti igények nagyobb növekedését mutatták, mint ahogyan ezt a koncepció, illetve a központi fejlesztési program kidolgozásakor feltételeztük. Ezért a IV. ötéves terv végére évi autóbuszgyártásunkat — intenzív fejlesztéssel — az eredetileg tervezett 8000-rel szemben 11 000-re kívánjuk növelni. A várható piaci keresletet ez is csak szűkösen fedezi. A Magyar Vagon- és Gépgyár által gyártott, kiváló műszaki tulajdonságokkal rendelkező, nagy teherbírású hátsóhidak iránti kereslet kielégítése végett a termelést az 1970. évi mintegy 26 000 db-ról 1975-ben kerekén 50 000 db-ra kell növelni. (Ez egyben azt is igazolja, hogy a korszerű főegységek önálló exporttermékként is megállják a helyüket.)

A közúti jármű-gyártás fejlesztésének 1971/75 közötti második szakasza természetesen további fejlesztési költségeket igényel. Ezek a program első szakaszának végrehajtására fordított fejlesztési költségeknek kevesebb mint egyharmadát teszik ki. A fejlesztés második szakaszának megvalósításával jelentősen növekszik az első szakasz ráfordításainak hatékonysága is, vagyis a program továbbfejlesztésével a tervezettnél kedvezőbben alakul a közúti jármű-gyártás gazdaságossága.

A korszerű főegységek nagy szériában való gyártása lehetővé teszi a

készjárművek választékának célszerű bővítését, ahol ezt a gazdaságos értékesítési távlati lehetőségei is indokolják. Ez elősegíti a főegységgyártókapacitások gazdaságos kihasználását is.

A távlati lehetőségek megítélése végett célszerű a piaci viszonyok várható alakulását némely vonatkozásban újólágg szemügyre venni, különösen ott, ahol a már kifejlesztett és nagy sorozatban gyártott főegységek bázisán — nagyobb beruházások nélkül — jelentős eredmények várhatók. Ilyennek látszik a nehéz tehergépkocsik, vontatók és speciális gépjárművek gyártása.

Mindazokban az országokban, ahol a közúti áruszállítás „telítettségéről” még hosszú ideig nem beszélhetünk — s ezek közé tartozik a legfejlettebb tőkésországok kivételével jóformán az összes többi ország — a közúti szállítás folyamatos előretörését figyelhetjük meg. Ez összefügg a szállítások lebonyolításának gazdaságosságával, az úthálózat bővítésének és korszerűsítésének világszerte tapasztalható irányzatával. A közúti áruszállítás arányának növekedése nálunk is érvényesül és a kormány által jóváhagyott közlekedéspolitikai koncepcióban tükröződik.

Hazánkban az összes áruszállításon belül (tengeri hajózás nélkül) a közúti teherszállítás aránya 1985-ig a tervek szerint a következőképpen alakul:

Közúti teherszállítás az áruszállítás százalékában

1970	1975	1980	1985
19,5	25,1	27,0—32,0	32,0—38,0

Általános tendencia, hogy a 3 tonna alatti, „kis teherbírású” gépkocsik és a 7 tonnát meghaladó „nehéz” tehergépkocsik aránya nő. A polarizáció a következőkkel magyarázható:

A városi szállítási feladatok jelentős részét csak gyors, rugalmas és gazdaságos „áruterítést” biztosító kis teherbírású könnyű járművekkel lehet megoldani. Az ipari és a mezőgazdasági termelés bővülése, a spe-

cializáció és a kooperáció nemzeti és nemzetközi keretekben történő rohamos fejlődése, a nagy tömegű lakásépítéssel járó szállítási feladatok ellátása ellenben a raksúly növelését, nehéz járművek alkalmazását kívánja, mert a gazdaságosság és munkaerő-takarékosság követelményeinek ezek felelnek meg a legjobban.

Bennünket a közúti jármű-program és a létrehozott kapacitások gazdaságos kihasználása szempontjából elsősorban a nagy teherbírású tehergépkocsik érdekelnek, mivel rendelkezünk az ezek gyártásához szükséges alapvető gépészeti egységekkel.

Erdemes ezzel kapcsolatban megvizsgálni a hazai és a nemzetközi tendenciákat. Vizsgálatunkban az egyszerűség kedvéért nehéz tehergépkocsinak tekintjük a 8 tonna hasznos terhelésű, illetve a 14—15 tonna összgerdülő súlyú vagy ezeknél nagyobb tehergépjárműveket. A nemzetközi statisztikai adatok bontása a hasznos terhelés, az összgerdülő súly szempontjából nem mindig egységes és nem mindig felel meg a fenti kategorizálásnak, de a fő tendenciák meghatározását mégis lehetővé teszi.

A 8 tonnánál nagyobb hasznos terhelésű tehergépkocsik aránya a hazai összes közúti jármű-állományon belül 1960-ban 1,2, 1965-ben 3,1, 1970-ben 3,9 százalékos volt. Ezt az arányt 1975-re 6,5, 1985-re 7,5 százalékra emeljük. Ez annyit jelent, hogy a 8 tonnán felüli állomány növekedése erőteljesen meghaladja a teljes tehergépkocsi-állomány növekedését. A számítások azt mutatják, hogy a fenti összefüggéseket figyelembe véve a hazai nehéz tehergépkocsi-állományt 5 év alatt csaknem a két és félszeresére kell növelni, s a növekedés ten-

denciája az ezt követő 10 éves periódusban is folytatódik.

A hazai fejlesztési elképzeléseket a nemzetközi adatok is igazolják. Nézzük mindenekelőtt a nehéz tehergépkocsik gyártásának alakulását néhány fejlett nyugat-európai országban, s vessük egybe a teljes tehergépkocsi-állomány változásával. (L. a 2. sz. táblázatot.)

Az újabb adatokból megállapítható, hogy az NSZK-ban a 16 tonna feletti tehergépkocsik gyártása 1969-ben 1960-hoz viszonyítva 441,7 százalékra nőtt. Ugyanezen idő alatt a 8—12 tonna összgerdülő súlyú, vagyis a „középkategóriájú” tehergépkocsik termelése csak kb. 40 százalékkal emelkedett, s az egyéb fő kategóriákban sem közelítette meg növekedése a nehéz járműveket.

Olaszországban az 1960. évi állományt 100-nak véve az összes tehergépkocsi-állomány növekedési indexe 1967-ben 173, a 10 tonna hasznos terhelés feletti állományé 481 százalékot tett ki. A nehéz tehergépkocsik aránya Svédországban, Ausztriában és Svájcban is dinamikusan növekedett. Svájcban például a 8 tonna és annál nagyobb hasznos terhelésű gépjárművek száma 1964-től 1968-ig 69 százalékkal nőtt, a 3—5 tonnásoké 10 százalékkal csökkent, az 5—6,6 tonnásoké pedig lényegében változatlan.

Amint a fentiekből látszik, a nagy teherbírású tehergépkocsik előállítása a vezető nyugat-európai országokban rendkívül dinamikusan növekedett, és mindenütt lényegesen meghaladta az összes tehergépkocsik gyártásának trendjét. Angliában az összes tehergépkocsi-gyártás visszaesése mellett termelésük 1964—68

A 14 tonna összgerdülő súly feletti tehergépkocsik gyártása néhány tőkésországban

Gyártó ország	Összes gerdülő súly tonnában	1964	1968	1968/64 %	Összes tehergépkocsi-gyártás 1968/64 %
		db			
Anglia	14—20	5794	21 517	371,6	87,5
Franciaország . . .	16 felett	1464	2 518	172,0	107,2
NSZK	16 felett	8544	10 631	124,4	95,3

között csaknem megnégyszereződött. A gyártás az egyes országokban több cég között oszlik meg. A szérianagyságok legfeljebb a tízezres nagyságrendet érik el, de általában inkább ezres, sőt százas nagyságrendűek.

A belső piacok mellett egyre nagyobb jelentőségűvé válnak a fejlődő országok felvevő piacai. A fejlődő országokban a vasúthálózat lassúbb fejlődése mellett a közutak építése és a közúti közlekedés fejlődése egyébként is rendkívül dinamikus. A készjárművek behozatala mellett tért hódítanak a helyi összeszerelő üzemek, amelyek elősegítik az iparosítást és a munkaerő foglalkoztatását is. Ezek az összeszerelő vállalatok általában licenciák és gyártási tapasztalatok átvételével, részben importált szerkezeti elemekből, részben a fokozatosan növekvő belföldi gyártásból származó alkatrészekből építik a kész járműveket. A fejlődő országokban működő összeszerelő üzemek száma az elmúlt évtizedben több mint kétszeresére emelkedett és számuk 1970-ben megközelítette a negy-százat.

A szocialista országokban a termelés növekedésével, a belföldi, valamint a nemzetközi specializáció és termelési kooperáció bővülésével ugyancsak törvényszerűen emelkedik a közúti áruszállítás aránya, s ez a folyamat a következő 10—15 évben még erőteljesebb lesz.

A nehéz tehergépkocsik iránti kereslet növekedését a nagykonténeres szállítás elterjedése is elősegítette. Erre utal az is, hogy a Szovjetunió évi 150 000 tehergépkocsit kibocsátó üzemóriás felépítését tervezi, s más népi demokratikus országokban is bővíteni kívánják a nehéz tehergépkocsi-gyártó kapacitást. Mégis, az új gyárak megteremtésének időszükségletét, a fajlagos ellátottság jelenlegi helyzetét és az igények gyors növekedését figyelembe véve arra a következtetésre kell jutni, hogy a szocialista országokban a nehéz tehergépkocsik iránti kereslet hosszú időn át meg fogja haladni a kínálatot. Különösen így van ez, ha a Kínai Népköztársaság várható szükségletét is

tekintetbe vesszük, s azt is, hogy az áruforgalmi kapcsolatok kölcsönösen előnyös bővítése a KGST-országok és a Kínai Népköztársaság államközi kapcsolatait is kedvezően befolyásolja.

A fejlődő országokban is növekvő piaci igényekkel számolhatunk. Különösen érdekesek a közel-keleti arab országok piacai, ahol évről évre növekvő eladásainkkal megvetettük az export növelésének alapjait. Példaként szeretném felhozni az Egyesült Arab Köztársaság iparosítási állami szervének múlt évi versenyfelhívását, melyet a MOGÜRT Külkereskedelmi Vállalat útján a magyar közútjármű-ipar is megkapott. A versenykiírás értelmében az EAK első lépcsőben évi 4000 db, a második fázisban évi 8000 db nehéz közúti jármű (kb. 20 százaléka autóbusz és 80 százaléka nehéz tehergépkocsi) gyártását tervezi. A járművek fő egységeit, illetve alkatrészeit részben importálnák, részben — fokozatos felfutással — belföldön gyártanák. Igényt tartanak gyártási licenciák és tapasztalatok átadására is.

Az EAK által támasztott magas műszaki követelményeknek a Magyar Vagon- és Gépgyár által kifejlesztett RÁBA 831 alaptípusú gépjármű, valamint az ennek alapján készített RÁBA 832, 833 és 836 típusok teljes mértékben megfelelnek.

★

Összefoglalva az elmondottakat: a hazai szükségletek, valamint a szocialista és a fejlődő országok várható piaci igényei, továbbá a nemzetközi trendek alakulásából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nehéztehergépkocsi-gyártás, az autóbuszgyártás mellett — nagyobb beruházások nélkül — a magyar közútjármű-gyártás másik jelentős alapprofiljává fejleszthető.

A nehéztehergépkocsi-gyártás legfontosabb főegységeit a motor, a sebességváltó, a mellő-hátsó futómű, az alváz, a vezetőfülke és a fékberendezés képezi.

A RÁBA—MAN Diesel-motorok nemcsak a nagy autóbuszokban, hanem álló- és döntött soros formában

a nehéz tehergépkocsikban is felhasználhatók. A jelenleg gyártható típusok teljesítménytartománya 180—260 LE között van, így alkalmasak arra, hogy 32 tonnás járműszerelvény esetén az 1972. január 1-től érvénybe lépő 8 LE/t nyugat-európai előírásnak is megfeleljenek.

A 10 tonnás és 13 tonnás tengelynyomású kategóriában rendelkezünk korszerű hátsó futóművekkel. Ezeket a Magyar Vagon- és Gépgyárban nagy sorozatban gyártják. A hátsó futóművek egyes típusai 900 mkp bevezethető nyomatékra is alkalmasak, így lehetőség van arra, hogy felhasználásukkal kb. 320 LE motorteljesítményű és 38 tonna összgerdülő súlyú járműveket készítsünk.

A nehéz tehergépkocsikhoz szükséges sebességváltókat belföldön is elő tudjuk állítani, de KGST-kooperációból is beszerezhetjük őket.

A fékberendezésnél a KNORR-licencia közötti járművekre való kiterjesztésével korszerű fékrendszert alakítunk ki.

A nehéz tehergépkocsik gyártásához alvázakra, korszerű vezetőkábelre és némely nehézjármű-kategóriában 300—320 LE teljesítményű motorokra van szükségünk. Ezek önálló előállítására a baráti szocialista országok fejlesztési terveinek ismeretében nem volna célszerű berendezkednünk. A helyes út a szocialista országokkal való kölcsönösen előnyös kooperáció, amely a főegységek gazdaságos szériában történő gyártásán alapulna. Ezzel a megoldással természetesen a készjárművek önköltsége is alacsonyabb lenne.

Mint a fentiekből látható, a hazai nehéztehergépkocsi-gyártásnak megteremthetők a feltételei. A Győri MVG gyár már megtette az indító lépéseket és mintakocsik készítésén kívül a Hungarocamion részére szállított 100 nehéz tehergépkocsival megindította a szériagyártást, a Hungarocamionnak 1970-ben szállított járműszerelvények 215 LE-s motor-

ral készültek. Ugyanezt a típust 1971-től 230 LE-s motorral állítjuk elő. A fenti típuson kívül — ugyancsak 230 LE-s motorral — kifejlesztünk egy kéttengelyes nyergesvontatót, 32 tonna, illetve 36 tonna összgerdülő súlyt biztosító nyerges félpótkocsikkal, valamint egy háromtengelyes, utánfutó tengellyel rendelkező nyergesvontatót, 38 tonna összgerdülő súlyú nyerges félpótkocsival. Az építkezéseknél és a földmunkáknál mutatkozó igény kielégítésére a gyár kialakított egy 230 LE-s motorral rendelkező billenő tehergépkocsit. A gépkocsi puttony nélküli változata mint járóképes alváz alkalmas különféle építőipari berendezések, például betonkeverők mozgatására. Végül a Győri MVG-ban jelenleg folyik egy 304 LE-s motorral rendelkező platós tehergépkocsi, illetve nyergesvontató változatának kikísérletezése.

A távlati lehetőségeket tekintve rendkívül fontos, hogy a rendelkezésre álló hazai gyártási kapacitások megfelelnek a vezető európai gyárak termelési szériáinak, tehát a gyártás kifejlesztése — a kooperációs lehetőségek figyelembevételével — nagyobb beruházások nélkül hajtható végre.

Az elmondottakból az alábbi következtetések adódnak:

1. A közútijármű-ipar fejlesztésének első szakaszában teljesítettük a programban kitűzött alapvető célokat.

2. A közútijármű-gyártás fejlesztése alkalmas a műszaki fejlődés meggyorsítására a gépiparban, a kohászatban és számos más iparágban. Ennek eredményei máris jelennek meg.

3. A piaci kereslet alakulása a IV. ötéves terv időszakára is igazolja a koncepció kidolgozásánál feltételezett igényeket.

4. A korszerű főegységek gyártása lehetőséget nyújt arra, hogy a készjárművek választékát gazdaságosan bővítsük.

Gergely János

A KGST-piac jellege és problémái

(Nemzetközi tudományos konferencia Budapesten
1970. november 17—19-én)

A konferenciát a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága rendezte, *Apró Antal*, a Minisztertanács elnökhelyettese nyitotta meg, a bevezető és záróbeszédet *Friss István* akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója tartotta.

A konferenciára 5 bolgár, 2 csehszlovák, 3 lengyel, 2 német, 3 román, 8 szovjet és 9 magyar közgazdász nyújtotta be előadását. A két és fél napos konferencián a már korábban kézhez kapott előadásokhoz szóltak hozzá igen sokan, és ezéru nagyon korlátozott idővel. Az első napi vitát *Gadó Ottó*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, a második és harmadik napit *Csikós-Nagy Béla*, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke vezette.

Apró Antal megnyitó beszédében — a többi között — hangsúlyozta, hogy a közösen végzett tudományos tevékenység már eddig is jelentősen hozzájárult országaink együttműködésének fejlesztéséhez. A szocialista integráció fokozatos megvalósításának feladatai azonban egész sor olyan új problémát vetnek fel — folytatta —, amelyek megoldásához a szocialista közgazdaságtudomány művelőinek részvétele nélkülözhetetlen. Ezért nagyon időszerűnek tartja azokat a kérdéseket, amelyeket a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának határozata alapján a konferencián tárgyalni fognak.

Természetesen nem gondolom — mondotta —, hogy a kérdések máról holnapra megoldhatók, és azt sem, hogy a mostani konferencia egy csapásra tisztázni tudná a napirendre tűzött kérdésekben felmerülő összes problémákat. Mégis úgy vélem — folytatta —, hogy olyan szakaszban vagyunk, amelyben a KGST-országok vezető közgazdászainak közvetlen eszmecseréje nagy lépéssel viheti előre a kérdések megoldását: a KGST-ben alkalmazott munkamódszereinkből nagyon is hiányzik a fontosabb kérdések rendszeres elméleti megvitatása, és ugyancsak kevésé alkalmazzuk a kötetlen nemzetközi eszmecseréket, pedig a szabadabb beszélgetésekből álló eszmecserék, viták ma már nélkülözhetetlenek.

A konferencia bátran napirendre tűzte a legnehezebb kérdéseket is. Ezek egyrészt azért nehezek, mert — véleménye szerint — részben elméletileg kevésé kidolgozottak, másrészt pedig, mert egy egész sor olyan témáról van szó, ahol az álláspontok mögött gyakran eltérő gazdasági érdekek és eltérő nézetek húzódnak meg. A közgazdaságtudomány művelőinek viszont feladatuk, hogy nemcsak más közgazdászok nézeteit ismerjék és értsék meg, hanem az országok érdekeit is, és segítséget nyújtsonak a kérdések olyan közös megoldásához, amely egyaránt szolgálja minden ország érdekét, és egyúttal a KGST-országok szorosabb együttműködése, integrálódása irányába hat.

Friss István — a bevezetőben, a konferencia munkamódszereiről szólva — a többi között ugyancsak hangsúlyozta, hogy a konferencia szabad légkörű tudományos vitája minden bizonnyal hozzájárul az integrációs folyamat előrehaladásához.

A konferenciát ugyanis olyan időpontban rendezték meg, amikor a KGST XXIII. ülészaka által meghirdetett *integrációnak* nemcsak az eszméjét fogadták el, hanem megindult és *meghatározott irányban* jelentősen előrehaladt a megvalósítás tervének kidolgozása is. A konferenciára benyújtott előadásokra és vitákra e helyzet is rányomta bélyegét. Éppen ezért előjáróban utalunk *Nyers Rezső*-nek, az MSZMP Politikai Bizottsága tagjának az MSZMP X. kongresszusán, éppen néhány nappal a konferencia befejezése után elhangzott beszéde idevonatkozó részére, amelyet az olvasó a Közgazdasági Szemle e számában megtalálhat.

Ebből kitűnik, hogy a tárgyalások eredményeképpen lényeges előrelépésként értékeli Nyers Rezső a rendszeres gazdaságpolitikai konzultációk és a népgazdasági tervezettség fejlesztésében elért megállapodásokat. A nem kellően tisztázott, illetőleg nemzetközi síkon nem kellően egyeztetett problémákként éppen azokat emeli ki, amelyeket a konferencia tárgyát jelölő: „a KGST-piac jellege és problémái” gyűjtőszavakkal foglalhatunk egybe. Még nem találtunk ugyanis közös választ az árrendszer, a hitelrendszer, a nemzetközi piacok fokozatos megnyitásának kérdéseire, valamint arra sem, hogy jól működhet-e a nemzetközi tervezettség és a kooperáció, ha a tagországokban különböző marad „a kalkuláció elve, a jövedelmezőség számítása és a pénz szerepe”.

Érdekes itt emlékeztetni arra, hogy 1967. április 10–15.-én éppen Budapesten már volt egy hasonló jellegű konferencia, amely címében ugyan „A szocialista világpiaci ár” megjelölést viselte, de tárgyában nagyon hasonló volt a mostani konferencián megvitatott kérdésekhez*. Elsősorban nem azért, mert az akkori konferenciára is számos olyan előadást nyújtottak be, amely a szocialista világpiaci és együttműködés minden kérdését felölelte, hanem azért, mert a külkereskedelmi ár és az azt alakító ármechanizmus működése tulajdonképpen az egész együttműködés rendszerével, sőt, az egyes KGST-országokon belüli mechanizmusok jellegzetességeivel is szoros kapcsolatban van. Az ár jellegében és az árképzés mechanizmusában a piac jellegzetességei is kifejezésre jutnak.

Az akkori konferencia egyik nagyon fontos eredménye volt — mint erre Csikós-Nagy Béla mostani összefoglalójában is emlékeztetett —, hogy leszámolt két szélsőséges állásponttal: egyrészt a „saját árbázis” koncepciójával (lényege: az egyes KGST-országok adott *nemzeti* ráfordításainak elismerése és abból valamilyen módszerű átlagolással kialakított külkereskedelmi ár), másrészt viszont elégtelennek ítélte a tőkés világpiaci árak mechanikus (akár a konjunkturális ingadozásoktól, monopoltényezőktől stb. való megtisztítás utáni) adaptálását is, és előtérbe helyezte a „regionális ár” kategóriáját. Hozzátehetjük, hogy annak idején a konferencia résztvevőinek többsége abban is egyetértett, hogy a regionális világpiaci ár kialakításának, illetőleg kialakíthatóságának kérdését nem lehet elszakítani az ármechanizmus kérdésének tisztázásától. A megoldás módjáról, tehát a bel- és a külföldi árak megfelelő rendszerben való összekapcsolásáról is eléggé egyértelmű állásfoglalások hangzottak el annak idején, mert ez nélkülözhetetlen a „regionális ár” kialakulásához, illetőleg elfogadott eredmények szerinti tudatos továbbformálásához. E kérdés alapvető fontosságát most is többen kiemelték, bár most kevésbé egyenlő hangsúlyal.

A konferencián elhangzott állásfoglalások is a fenti helyzetet tükrözték. Emellett azonban számos, sokszor pusztán terminológiai okokra visszavezethető nézetkülönbségen kívül nagyon fontos, alapvető kérdésekben a nézetek egysége vagy — bizonyos értelemben — közelsége is megnyilvánult. Ilyen például a tervkoordináció és az áru-, valamint pénzkategóriák viszonyának szerepe. Bár egymásnak ellentmondó nézetek és állásfoglalások hangzottak el e kérdésben is, *de abban teljes volt az egyetértés*, hogy végeredményben az áruviszonyoknak elő kell segíteniük a tervkoordinációt, a közös programokban is realizálódó *hosszú lejáratú* termelési kapcsolatok számára jobb feltételeket kell teremteniük.

Az integráció e döntő kérdésének vitája az első napon olyan konkrét témákról folyt, mint például a gyártásszükséglet és az áruforgalom összefüggései, a vállalatok és más gazdasági egységek közvetlen kapcsolatai, a kontingensrendszer továbbfejlesztésének problémái. A második és harmadik napon az árak és a kölcsönös előnyök, a belső árak és a világpiaci árak közötti kapcsolat, a multilateralitás és a konvertibilitás kérdései körül folyt a vita.

A beküldött előadások nagy száma és az a körülmény, hogy a két és fél nap alatt összesen 48 felszólalás hangzott el, természetesen nem teszi lehetővé a részletes érvelések rekonstrukcióját. Amennyiben tehát valamilyen előadásra vagy felszólalásra utalunk, vagy abból idézünk, ez jobbára csak a tipikus állásfoglalások illusztrálását szolgálja.

Teljes egyetértés volt a tekintetben, hogy a KGST-országok piaca olyan — a kapitalista országok gazdasági közösségeitől eltérő — nemzetközi piac, amelyen partnerként *önálló tervgazdálkodást folytató* államok és állami vállalatok vagy más gazdálkodó egységek lépnek fel. Termékeiket tehát csak áruformában sajátít-

* Lásd: Socialist World Market Prices, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. A kiadvány nem tartalmazza a konferencián elhangzott összes előadásokat és a lefolyt vitát sem.

hatják el. Vita után egyetértés alakult ki abban is, hogy a terv és a piac kérdését nem lehet „vagy-vagy” kérdésként felvetni; abban is, hogy a fejlesztés távlati sarkalatos kérdéseiben minden országban az állam hozza a döntéseket. Ezek összehangolása alapvetően állami feladat.

Amikor azonban a fentebb felsorolt egyes konkrét kérdésekről, a specializációról, a kontingens nélküli forgalom kiterjesztéséről, vagy a pénz és a pénzfunkciók értelmezéséről folyt a vita, akkor nem maradt kétség a tekintetben: e viták mögött lényegében az a kérdés húzódik meg, hogy az áru-, érték- és pénzvviszonyoknak, valamint a velük kapcsolatos törvények érvényesülésének — a piacnak — aktívabb szerepet akarunk-e juttatni az országokon belül, és ezzel szoros összefüggésben az integráció kibontakoztatásában is, vagy sem. Továbbá: hogy ezek fokozottabb szerepe éppen a sikeresebb „pozitív”, struktúraalakító integrációnak előfeltétele-e vagy sem. Amennyiben pedig igen, milyen minimális változásokat igényel ez a belső mechanizmusokban. Ez utóbbi kérdések behatóbb tárgyalása — mint a konferencia harmadik napján az elnök az elhangzottak alapján ajánlotta — egy későbbi konferencián kerülhet sorra. Ezúttal e kérdésekkel főként csak egyes magyar és lengyel előadók, például *Wilcsek Jenő* („A KGST-országok belső gazdaságirányítási rendszere és a KGST nemzetközi piac mechanizmusa” című előadásában), valamint *Ausch Sándor* foglalkozott átfogóbban („Terv, piac és integráció a KGST-országokban” című előadásában). *Wilcsek Jenő* elsősorban azokat a kívánatos megoldási módokat kereste, amelyeket az egyes országoknak fennálló irányítási rendszerük keretein belül is alkalmazni kell. *Ausch Sándor* fenntartotta e tárgyban korábban kifejtett érvelését a többi között arról, hogy nem lehetséges valóságos piac létrehozása az egyes KGST-országok közötti kapcsolatokban, ha ilyen nincsen az egyes országokon belül, és hogy e piac léte az államközi szinten tudatosan struktúraalakító integrációnak is fontos feltétele. Felhívta a figyelmet azokra az új tényezőkre is a KGST-országok belső fejlődésének reálformáiban, amelyek a közös — állami szintű — programok megvalósulását a múltnál feltehetően jobban fogják ösztönözni.

Ugyanakkor *V. Ivanova* (Bulgária) és *G. Grebig* (NDK) *Perroux*-t és *Galbraith*-t idézve, a többi között, az árak manipuláltságára hivatkoztak a mai kapitalizmusban is, kétségbe vonva azok struktúraalakító aktív szerepét. Ebből és más érvekből kiindulva a belső gazdaságirányítási rendszer és az integráció mechanizmusa tekintetében is messzemenő következtetéseket vontak le.

Részből hasonló irányú volt *A. Ljutov* (Bulgária) állásfoglalása is. Miközben azonban a közös vállalatok és leányvállalatok alapításának döntő jelentőségéről beszélt más szocialista országokban, hangsúlyozta, hogy ezek alapítását és az integráció fejlődését jelenleg a szocialista nemzetközi piac mechanizmusának helyzete gátolja. Szerinte is (és más előadások, például *Pécsi Kálmán** szerint) a termelővállalatok és egyesületek döntési körének bővítése, jogaik és lehetőségeik kiszélesítése vezet ahhoz, hogy közvetlen kapcsolatokat alakíthassanak ki más országok vállalataival. Hozzátette azonban: „Irreális lenne azt gondolni, hogy bizonyos ugrás lehetséges e problémák megoldásában.”

J. Kormnov (Szovjetunió) a specializáció és kooperáció kérdéseiről szóló előadásában és felszólalásaiban a többi között ugyancsak a jó minőségű készáruk versenyéről beszélt a regionális piacon, amelynek valószínűleg a jelenleginél alacsonyabb árakat kell eredményeznie. Egyebek között hangsúlyozta: „... a hosszú távú és stabil szakosítás nem értelmezhető úgy, mint a termékek egy és ugyanazon műszaki-gazdasági paramétereinek, cseréjük gazdasági feltételeinek, a változatlan szállítási volumeneknek merev és rugalmatlan rögzítése sok évre előre... A vállalatok és az állam önelszámolási érdekeinek, a termelés, az export és az import gazdasági hatékonyságának józanul számított figyelembevételével, saját fellépéseink megalapozása, a termelés, a piac és a fogyasztás reális feltételeinek teljes körű számításbavételével együtt határozza meg az árat a kooperációs egyezményekben (avagy az egyezmény megíjűsüléséhez vezet), nem pedig a világgiazi ár, vagy bármilyen más kikötés.”

Kérdés azonban, mit értünk verseny alatt. Elhangzottak ugyanis olyan — nagyon régi álláspontokra emlékeztető — állásfoglalások is, hogy a szocializmusban ideális feltételek mellett tulajdonképpen nem az árutulajdonosok versenyéről lehet szó, hanem a jobb termelési feltételek megteremtéséért folyik a verseny nemzetközi vonatkozásban is, amely feltételeket előre megterveznek az országon

* „Néhány elvi kérdés a közösvállalati eszközmozgásokkal kapcsolatban.”

belül és koordinálnak nemzetközi viszonylatban is. E felfogás szerint, amikor az áru már megtermelődött, akkor a terv jelöli meg a realizálás helyét és feltételeit belföldön és külföldön egyaránt. E stádiumban már nincs helye a versenynek.

H. Steeger (NDK) például, részben e fogalmazás ellen utalt arra, hogy az ár-kategóriának a kutatás, a fejlesztés, a szakosítás irányának meghatározásában, tehát a gazdasági reálfolyamatok minden fázisában jelen kell lennie. Hangsúlyozta, hogy a termelési kooperáción és szakosításon alapuló nemzetközi együttműködés rendkívül komplex probléma, amelynek az ár-kategória csak egyik eleme. R. Brauer (NDK) felszólalása viszont nem hagyott kétséget aziránt, hogy itt nem az áru-, érték- és pénzkategória aktivizálásáról van szó, például a kooperáció kialakulásához (a statikusan vagy akár dinamikusan értelmezett komparatív előnyök indukáló hatására), hanem szerinte a sorrend szinte minden esetben fordított: előbb a termelési, műszaki tudományos együttműködés reálfolyamatait kell állami vagy más gazdasági egységek között tervszerűen egyeztetni, s ekkor az árak kalkulációs és a jövedelmezőséget mérő szerepe van.

O. Tarnovszkij (Szovjetunió) előadásában fellépett azok ellen a nézetek ellen, amelyek szerint az együttműködés piaci formái kizárólag az együttműködés első szakaszában voltak szükségesek. Hangsúlyozta az újratermelési folyamat egységét, amely nem engedi meg a termelési szerkezetek egyeztetésének egyoldalú „felértékelését”, vagy fordítva, az áruk realizálási szférájának a „felértékelését”. De előadásában fellépett — saját kifejezését használva — a „kapcsolatok széles körű kommercializálása” ellen is. A későbbi vitában tisztázódott az is, hogy e szóhasználat tulajdonképpen a kontingensek nélkül, a felek szabadabb megállapodása és ármegállapodásai alapján lebonyolított forgalom szélesebb körű kiterjedésére értendő. Ezt különösen Rédei Jenő felszólalása tette világossá.

Más álláspontok szerint viszont — és ide elsősorban, de nem csupán a magyar és lengyel közgazdászok által benyújtott előadások sorolhatók — a kontingensek nélkül folytatott forgalom szélesebb körű kiterjesztése nagyon is kívánatos lenne. (Például J. Soldaczuk, S. Polaczek és J. Zdanowicz, Rédei Jenő,* Wilczek Jenő és mások szerint.) E kérdésben diametrikusan ellenkező álláspontot csak N. Sejn (Szovjetunió) fogalmazott meg. Szerinte az ilyen forgalom legfeljebb azoknak az áruknak a körére terjedhet ki, amelyeket terven felül szállítanak, és a tervszerűség növekedése az ilyen forgalom szűkítéséhez vezet a jövőben.

Gadó Ottó már bevezetőjében felhívta a figyelmet arra, hogy a vizsgálatoknak ezekben a kérdésekben arra kell összpontosulniuk, hogy a termelési viszonyok milyen gyakorlati intézkedéseket tesznek objektíve lehetővé, mely intézkedések előfeltételei tekinthetők éretteknek mind az egyes szocialista országokban, mind a KGST-integrációban. A tények megismerésére és az összefüggések, törvényszerűségek feltárására kell törekedni és ezekből kell levonni a szükséges következtetéseket. Ezzel kapcsolatban utalt Auch Sándor előadására: „A KGST-piac jelenségeiben azoknak a konkrét termelési viszonyoknak a törvényszerűségei és ellentmondásai jutnak kifejezésre, amelyek éppen erre a piacra jellemzőek. Csak ezekből kiindulva tárhatók fel a szocialista világ gazdaság mozgástörvényei, építhető fel politikai gazdaságtana... Nem lehet például a KGST-országok külkereskedelmében kialakult kontingentálási rendszernek, az áraknak a természetét, a pénzforgalom és a hitelviszonyok, az áruforgalom és a tervkooperáció összefüggéseit megérteni, ha mindegyikre külön-külön önmagában keresünk magyarázatot, ha nem találjuk meg e jelenségek mozgásformái mögött a közös lényegét.” Ezekről ugyanis — mint az előadás utalt rá — éppen az integráció fejlesztésének kérdései, objektív lehetőségei kapcsán gyakran megfelelnek.

O. Bogomolov (Szovjetunió) felszólalásában megállapította, hogy a KGST-országok társadalmi-gazdasági haladása a 60-as évek második felében olyan feladatokat vetett fel, amelyeknek megoldásához az együttműködés egyes régebbi formái és módszerei már nem voltak eléggé hatékonyak. A gazdasági építés megérett problémáinak megoldásához nemcsak meg kell gyorsítani az integrációs folyamatok fejlődését, hanem ezeket a folyamatokat a szocialista országok közötti kapcsolatok fő tartalmává, alapjává is kell tenni. Az együttműködés hagyományos mozgatóerőinek tökéletesítését ebben a szakaszban új formák és módszerek kutatásával és gyakorlati bevezetésével kell összekapcsolni. Vannak olyan nézetek — utalt

„A külkereskedelmi egyezmények rendszerének továbbfejlesztése” című előadása főként a különböző típusú kontingensekkel és a kontingens nélküli forgalom előnyeivel foglalkozott.

rá —, amelyek szerint perspektivikusan a nem kontingentált csere erőteljes szélesítése lenne kívánatos. Ezzel azonban ő nem értett egyet.

Az *állami terv az integráció leghatékonyabb ösztönzője* — állapította meg. Az a tény, hogy a közös tervezés fontos szerepet játszik mint a *legfőbb láncszem* az integráció gazdasági mechanizmusában, világosan utal arra, hogy mennyire elengedhetetlen e tevékenység minden irányú tökéletesítése.

A terv és a piaci kategóriák felhasználása egységének a kérdésében végül is — legalábbis nemzetközi vonatkozásban — igen közelálló nézetek is kialakultak. „Mindenki egyetért abban, hogy a terv és a piaci kapcsolatok megfelelő összehangolásával kell az integráció felé haladnunk... Teljes egyetértés volt abban, hogy a piaci viszonyokat sem le-, sem túlbecsülni nem szabad” — mondotta Gadó Ottó összefoglalójában. A résztvevők jobban megismerték egymás nézeteit a belső gazdaságirányítási rendszerekről is. Ehhez hozzájárult például Gadó Ottónak a magyar tervgazdálkodásról szóló, a terv és piac egységét illusztráló előadása, valamint a vitában elhangzott más terjedelmesebb felszólalások, például *Zala Júlia* és elsősorban *Balassa Ákosé*. Balassa Ákos a többi között kifejtette, hogy a népgazdasági terv a gazdaságpolitikai célok és a megvalósításukat szolgáló eszközök egységes rendszere. A társadalmi termelés hatékonyságának növelését előtérbe helyező gazdaságpolitikát a legeredményesebben a tervcélok alapján szabályozott piac és a hatása alatt alakuló vállalati tevékenység segítségével lehet valóra váltani. A KGST-országok elkülönült szocialista termelőeszköz-tulajdonosok, s így a köztük levő gazdasági kapcsolatokban is szükség van nemcsak a tervekben kifejezésre jutó gazdaságpolitikai célok és a társadalmi termelés szerkezetét alapvetően befolyásoló állami akciók koordinálására, hanem olyan koordináltan kialakított eszköz-rendszerre is, amely a piaci kategóriákat aktívan alkalmazza, a vállalatközi kapcsolatokat lehetővé teszi és az egyeztetett közös célok irányába tereli.

E viták tehát nem kérdőjelezik meg a konferencián kifejezésre jutott néhány döntő kérdésben való egyetértést. Nemcsak az integrálódás, illetőleg a széles körű kooperációs együttműködés szubjektív szándékában van egyetértés, hanem abban is teljesen egységes az álláspont, hogy a KGST-országok integrációjának egyik legfontosabb előfeltétele az egyes országok hosszú lejárátú terveinek, prognózisainak kidolgozottsága. A struktúrát nemzetközi szinten és tudatosan alakító integrációnak ezeken, valamint a KGST központi szerveinek ugyanilyen irányú technikai-közgazdasági prognózisain kell alapulnia. Ezek nemzetközi egyeztetése és a hosszú lejárátú — a kölcsönös előnyök jegyében kialakított — komplex fejlesztési programok megvalósítása útján kell haladnunk előre.

A konkrét előrehaladás lehetőségeit *Kiss Tibor* előadásában például a következőképpen fogalmazta meg: „A KGST-országok belső és nemzetközi termelési viszonyainak, az alap és a felépítmény fejlettségének foka és különbségei határozzák meg a *KGST-integráció továbbfejlődésének a lehetőségeit*. Az utóbbi pedig két vonalon haladhat előre: 1. komplex program alapján, amely felöleli az integráció egymással szervesen összefüggő fejlesztési feladatait; 2. kétoldalú megállapodások alapján, amelyek a komplex programnál gyorsabban oldhatnak meg bizonyos feladatokat, és így közvetve segítik elő, sőt meg is gyorsítják az egész integráció előrehaladását. A komplex program csak olyan ütemű fejlesztést irányozhat elő, amellyel valamennyi ország érdekei és nézetei közös nevezőre hozhatók. Jóllehet a komplex programban az egyes fejlesztési körök egymással szerves összefüggésben vannak, elképzelhető, hogy egyes kérdéscsoportok átmenetileg külön-külön fejleszthetők — a feltételek megérlelődésének megfelelően — és ezek a körök kölcsönösen hatnak egymásra, az előrehaladottabb maga után vonja az elavultabbat; átmenetileg az is előfordulhat, hogy az elavult túlzott erővel fékezi az előrehaladottabb kör érvényesülését. A KGST-integráció előrehaladása tehát a tagországok belső és egymás közötti viszonyainak fejlesztésétől függ, viszont az utóbbi előrehaladását segíti elő a KGST-integráció fejlődése.”

Külön fel kell hívunk a figyelmet *V. Sasztikko* és *J. Sirjajev* (Szovjetunió): „Kölcsönhatás a KGST regionális piaca és a harmadik országok piaca között” című előadására, amely a regionális integráció korlátait is hangsúlyozta, és egyéb, részben fenntartásokat tartalmazó megoldások mellett, a következőket is megállapította: „A tudományos-technikai forradalom jelenlegi üteme és lendülete mellett még a nagyobb országscsoportok gazdasági zártsága is komoly elmaradást eredményezhet a technikai haladás számos fontos területén.” Továbbá: „E téren a mai reális helyzet elemzéséhez nyilvánvalóan nem alkalmazhatók már az elmúlt évek közgazdasági irodalmában előfordult egyes értékelések. Nem lehet például egyet-

érteni azzal, hogy a szocialista és a tőkésországok között a munkamegosztásnak csupán szórványos formái fordulnak elő, amelyek gazdaságuk fontos ágazatait nem érintik."

A konferencia ár- és valutakérdésekről folytatott vitája lényegében azoknak az álláspontoknak a szembenállását tükrözte, amelyeket az előzőekben már érzékellettünk.

N. *Bautyina* (Szovjetunió) az egyenértékű csere kritériumait fogalmazta meg, lényegében a ricardói, illetőleg marxi alaptételek szerint. Kiemelte azonban, hogy az egyenértékűséget nem lehet azonosítani a kölcsönös előnyök fogalmával, mely utóbbiakhoz a kapcsolatok állandósága is hozzátartozik.

Lényegében ugyanez a gondolat tért vissza *A. Boriszenko* és *J. Samraj* (Szovjetunió) előadásában is, akik a rugalmasabb és stabil árak előnyeit és hátrányait elemezték. Megoldásul végül is a világpiaci árak eddigénél tökéletesebb felhasználására ajánlottak módszereket, amelyekkel a rugalmasságot jobban lehet biztosítani. Véleményük szerint, egyébként a KGST-piac bizonyos fokú naturalizálódásának, a „kemény” és „puha” áruk megjelenésének *végső* okát a gépek és más késztermékek világpiaci árszínvonalhoz viszonyított magasabb szintjében és a nyersanyagok alacsonyabb árszínvonalában kell keresni.

Sz. Krisztev (Bulgária) szerint a szerződéses külkereskedelmi áraknak a gépek és berendezések esetén sokkal rugalmasabbnak kell lenniük, érvényességük időtartama 2—3 év lehet, a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek áráiról pedig 5 évre kellene megállapodni. Sűrgette az államközi ösztönzési alap létrehozását a mezőgazdaság régióin belüli fejlesztésére.

Ismét szóba kerültek a három évvel korábban már részletesen vitatott ármechanizmusbeli problémák is, elsősorban Wilcsek Jenő, J. Soldaczuk (Lengyelország) és Csikós-Nagy Béla előadásában („A KGST-országok nemzeti árrendszerei nem teszik lehetővé, hogy a nemzetközi munkamegosztás szervezésében a gazdasági hatékonyság mércéjéül szolgáljanak”), valamint Ausch Sándor előadásában és felszólalásában, aki ennek következményeit a létrehozható „preferencia-rendszer”, „vám”, „közös valuta” tekintetében is érzékeltette.

Ezzel rokonjellegű állásfoglalásokat azonban szórványosan más előadások is tartalmaztak, például *V. Ribalkin* (Szovjetunió) referátuma: „Fontos feltétel, hogy *hatékony rendszert* hozzunk létre a KGST-országok nemzetközi termelési együttműködésében részt vevő vállalataink és gazdasági szervezetaink gazdasági ösztönzésére. E kérdés megoldásának egyik valószínű iránya a külkereskedelmi és a belföldi árak közötti kapcsolat erősítése.”

J. Wesolowski (Lengyelország) a valutáris kérdésekkel foglalkozó előadásában megjegyezte, hogy e problémák megoldására egyes országokban már komoly változtatások történtek, mások ilyenre készülnek. Véleménye szerint ahhoz, hogy a külkereskedelmi árak és a belföldi tevékenység eredményei között összefüggés jöjjön létre, költségvetési eszközök vehetők igénybe és tartalékokat kell képezni egy „parametrikus” irányítási rendszerben. Megjegyezte azonban, hogy e problémát részletesebben kell megvitatni. (Ez valóban lényeges lenne, hiszen szóba sem került például az a kérdés, hogy pontosabban mi értendő a „parametrikus” irányítási rendszeren.) Hasonló módon nyilatkozott erről — a belföldi és a külföldi ár szervesebb kapcsolatának kérdéséről, valamint az anyagi érdekelttség ehhez kapcsolódó megoldatlan kérdéseiről — vitázójában Csikós-Nagy Béla is, újabb konferencia összehívását javasolva 1971-ben. Megjegyezte azonban, hogy az árstruktúraformáló szerepének megítélésében sokat haladtunk előre az utóbbi években. Az újabb vita szükségét azzal a konkrét körülménnyel is indokolta, hogy — kisebb részben talán időhiány miatt is —: „a pénzfunkciók és az ármechanizmus összefüggéseinek a kérdésében a vita nem mozdult ki arról a pontról, amilyen állapotban előtte volt.”

E kérdésekben a jelen helyzet megítélésében is jelentős nézetkülönbség nyilvánult meg egyrészt N. Sejn, másrészt *J. Wesolowski*, Ausch Sándor és Pécsi Kálmán között.* Sejn véleménye szerint a transzferábilis rubel most is betölti mind az értékmérő, mind a fizetési és vásárló, valamint a felhalmozási eszköz funkcióit, és a jövőben ez annál teljesebb lesz, minél több áru áll majd rendelkezésre a pénzben is kifejezett nemzetközi áruáramlások előzetesen pontosan tervezett fo-

* Idevonatkozó kérdésekkel foglalkozott *Kövér Károly*: „A KGST-országok belső pénzügyi rendszere és valutáris rendszere közötti ellentmondások és megoldások módjai” című előadásában, aki elsősorban a létrehozandó „közös valuta” „árfolyamának” kérdéseivel foglalkozott.

lyamatainak fedezésére. Pécsi Kálmán kifejezte azt a reményét, hogy az elkövetkező tíz évben már biztosan konvertibilissé tehetjük valutáinkat az egymás közötti forgalomban is. Ezzel főként a turistaforgalomban való szabad átválthatóságra célzott.

A KGST-országok közötti fogyasztásicikk-csere és -szakosítás problémáival foglalkozott egyébként *Juhár Zoltán* belkereskedelmi miniszterhelyettes előadása is, aki számokat idézett az import arányának igen jelentős növekedéséről a magyar belkereskedelmi forgalomban, amelynek mintegy fele származik szocialista viszonylatból. Bár mi teljesen felszabadítottuk az ilyen importot, a klíringforma nagy akadály. Új formákat kell keresni: ilyen a belkereskedelmi választékcsere tartalmi fejlesztése és a kishatárforgalom — fejtette ki.

A vitához kapcsolódott O. Bomogolov (Szovjetunió) felszólalása is, aki a jelen helyzet megítélésében nem egészen értett egyet N. Sejn-nel. A jövőt illetően viszont szerinte e kérdés megoldásának a kulcsa — az árak általa nem tisztázott módon való egységesebbé tételén kívül —, hogy nagyobb *tartalékok* álljanak rendelkezésre a jelenlegi hiánytermékekben.

Hasonló értelemben foglalt állást zárószavában e kérdésben Friss István is. Rámutatott arra, hogy a konferencia célja nem az volt, hogy teljesen egységes véleményekre jussunk. A természetben és a társadalomban egyaránt szükségképpen újra és újra jelentkező ellentmondások közepette ez lehetetlen is lenne. De ez a konferencia is megmutatta, hogy megvannak az eszközök és az utak a vélemények közelítéséhez, a KGST-országok gazdasági együttműködésének sikeres továbbfejlesztéséhez. Ismét hangsúlyozta a vita hasznosságát, hiszen nézetkülönbségek még egy országon belül is vannak. Az utóbbi 2—3 évben sokat haladtunk előre a problémák megoldásában. Utalt arra a meggyőződésére, hogy nemzetközi vonatkozásban végképpen nem lehetséges egyetlen igazság, csak alternatív igazságok — s ez is aláhúzza a további ilyen tudományos viták szükségességét.

Ausch Sándor

L. Leontyev: Engels, a közgazdaságtudomány korifeusa

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdu-narodnije Otnosenija, Moszkva, 1970. november)

Engels halhatatlan érdeme a nemzetközi munkásosztály, a haladó emberiség előtt, hogy Marxszal közösen kidolgozta a tudományos kommunizmus elméletét, a kommunizmust utópiából tudománnyá változtatta.

Engels — amint Lenin írja, lényegében helyesen — mindig Marx mögé helyezte magát. Emellett azonban, nagy érdemei vannak a tudományos kommunizmus kidolgozásában.

Marx és Engels, akiknek élete és életműve elválaszthatatlanul összefonódott, egyesítették magukban a teoretikust és gyakorlati forradalmárt.

Sajátos munkamegosztás alakult ki a két alkotó között: míg Marx A tőke megírására összpontosította erejét, Engels közös nézeteiket képviselte az időszaki sajtóban. Emellett önállóan fel dolgozott több tudományterületet. Történelmi tárgyú munkákat írt, és sokat dolgozott befejezetlenül maradt nagy művén, *A természet dialektikájá-n*. Hagyatékának igen fontos része kiterjedt levelezése.

A tudományos kommunizmus burzsoá bírálói, valamint némely mai reformista és jobboldali revizionista „tökéletesítői” szembe próbálják állítani Marxot és Engelst. A marxizmus elleneségei azt állítják, hogy ez a tudomány megmerevedett, fejlődésképtelen dogma. A szovjetellenesség ideológusai mesterséges falat akarnak emelni a marxizmus és a leninizmus közé. Engels életművének tanulmányozása elősegítheti ezeknek a hamis nézeteknek a megcáfolását.

Engels Marxnál korábban kezdett foglalkozni közgazdasági kérdésekkel, és kétségtelenül része volt abban, hogy Marx érdeklődése a közgazdaságtudomány felé fordult. Korai közgazdasági munkái, *A politikai gazdaságtan bírálá-*

latának vázlatai és A munkásosztály helyzete Angliában, mély benyomást tettek Marxra.

Amikor *A munkásosztály helyzete Angliában* című művét Engels később ismét kiadta, a hozzá írt előszóban kifejtette, mennyiben változott és alapjaitban miért maradt változatlan az angol munkásosztály helyzete a XIX. század második felében. Ebből a műből sokat tanultak és tanulnak az angol kommunisták és az egész világ kommunistái.

A politikai gazdaságtan bírálatainak vázlatai-ban Engels dialektikusan elemezte a monopólium és a verseny viszonyát, és bírálta a malthusianizmust.

A XIX. század 40-es éveinek közepén Marx és Engels a *Német ideológia-tól a Kommunista Kiáltvány-ig* közösen írt művek egész sorában lerakták az új világnézet alapjait.

Engelsnek fontos szerepe volt „*A tőke*” létrehozásában. A könyv írása közben Marx többször fordult hozzá a kapitalista gazdálkodás gyakorlatával kapcsolatos kérdésekkel, gyakran kérte ki véleményét különböző elméleti, tudományos problémákról. Engels még kiadás előtt olvasta *A tőke* első kötetét, és hasznos tanácsokat adott írójának.

Az ázsiai termelési mód marxista koncepciója Marx és Engels közös munkájának eredménye.

Köztudott, hogy Marx — akkor is, amikor *A tőke-n* dolgozott — jelentős anyagi támogatást kapott Engelstől.

Amikor *A tőke* első kötete napvilágot látott, Engels elé feladatok egész sora tornyosult. Először, szembe kellett szállni a tudományos kommunizmus polgári és kispolgári bírálóival és meghamisítóival. Másodsor, velük vitatkozva, tovább kellett fejleszteni és ki kellett dolgozni az elmélet egyes részeit. Végül, szükség volt a kapitalizmus és a munkásmozgalom XIX. század utolsó évtizedeiben végbement fejlődése történelmi tapasztalatainak általánosítására.

A tőke második és harmadik kötetét Marx halála után Engels szerkesztette és rendezte sajtó alá. Sajtó alá rendezte az első kötet harmadik és negyedik ki-

adását, újra kiadta Marx és saját műveit, ellenőrizte azok fordítását.

A marxizmus közgazdasági elmélete szempontjából nagy jelentőségűek Engelsnek *A tőke első kötete megjelenése után írt művei*, elsősorban az *Anti-Dühring*, *A család, a magántulajdon és az állam eredete*, *A lakáskérdéshez, Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása és A természet dialektikája*.

Az *Anti-Dühring*-ben fogalmazta meg Engels a kapitalizmus alapvető ellentmondását, konkretizálta a politikai gazdaságtan tárgyát, rámutatott a gazdasági törvények természetére, és foglalkozott az állam történelmi szerepével. Az *Anti-Dühring*-et, amelyet Marx kéziratban olvasott, és a politikai gazdaságtan történetével foglalkozó fejezetét maga írta, Lenin igen nagyra értékelte.

A család, a magántulajdon és az állam eredete gazdag tényanyagot és igen hasznos következtetéseket tartalmaz a prekapitalista társadalmi-gazdasági formációk történetéről.

A marxista közgazdaságtan szempontjából különösen fontos Engelsnek *a materialista történelemszemlélet védelmében kifejtett tevékenysége*, harca annak vulgarizálása és leegyszerűsítése ellen. Engels küzdött a marxizmus dogmává merevítése ellen, rámutatott, hogy a marxizmus nem doktrína, hanem módszer, amely nem kész dogmákat, hanem a további kutatáshoz kiindulópontokat és módszert ad.

Marx és Engels a proletariátus felszabadításának szentelték életüket. 1864-ben megszervezték az I. Internacionálét, és amikor az később feloszlott, továbbra is a nemzetközi proletariátus harcának vezetői maradtak.

Marx halála után a vezetés feladata Engelse maradt. Hozzá fordultak tanácsért, útmutatásért, az ő tapasztalataiból merítettek a különböző országok szocialistái.

Engels éles szemmel figyelte kora társadalmát és sok mindent előre látott a kialakulóban levő monopolkapitalizmusból. De az imperializmus mint a kapitalizmus sajátos szakasza, mint a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározott rendszere, Engels életében még nem alakult ki. Az imperializmusnak mint a kapitalizmus legfelsőbb fokának és utolsó szakaszának tudományos elemzését Lenin végezte el.

(Ism.: Soós K. Attila)

W. A. Jöhr: Che Guevara nézetei egy közgazdász szemével

(Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Stuttgart, 1970. szeptember)

A szerző bevezetőjében rámutat arra a nagy hatásra, melyet Ernesto Che Guevara tett a nyugati világ ifjúságára. Guevara életrajzának rövid vázolata után rátér nézetei ismertetésére. Négy fő témát emel ki: a gazdasági és társadalmi viszonyok a fejlődő országokban, a forradalom elmélete, az „új ember” megteremtése és a szocialista gazdasági rendszer megvalósítása. Az egyes témák kapcsán kifejti saját kritikai megjegyzéseit.

A fennálló társadalmi viszonyok megítélésében Guevara Marxból indult ki. A latin-amerikai országok viszonyait a fejletlen ipar és a feudális jellegű agrárrendszer határozza meg. A mezőgazdasági népesség, akár mint a latifundiumok nyomorúságosan fizetett napszámosa, akár mint függő paraszt vagy bérlő, ma is olyan feltételek között él, amelyek semmiben sem „maradnak el” a középkortól. Latin-Amerikában labilis egyensúly van az oligarchia diktatúrája — azaz a burzsoázia és a nagybirtokos osztály reakciós szövetsége — és a nép nyomása között. A fejlődő országok gazdasági helyzetét jelentős mértékben rontja az imperialista hatalmak, elsősorban az Egyesült Államok kizsákmányoló tevékenysége.

Az imperializmusról alkotott felfogásában Guevara féltremerhetlenül Lenint követi. Az imperializmus jellegzetes képviselőjének az Egyesült Államokat tartja, mivel az európai tőkésországok túl gyengék az imperialista célok megvalósításához. Az olyan nemzetközi szervezetek, mint a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a GATT, az Amerikai Fejlesztési Bank szintén az imperialista kizsákmányolás eszközei. Az imperializmus a latin-amerikai országok hazai burzsoáziájának érdekeit is sérti, mivel piacait saját áruival árasztja el. De ez a burzsoázia nem képes következetesen harcolni az imperializmus ellen, mivel jobban retteg egy népi forradalomtól. A latin-amerikai országok kizsákmányolása nemcsak a tőkeexporton keresztül, hanem a terms of trade romlása útján is végbe megy. Guevara szerint a fejlett tőkésországok expanzív növekedése a függő világ éhezésén és kizsákmányolásán

nyugszik. Hangsúlyozza a fennálló társadalmi ellentmondásokat: a szocializmus és a fejlett tőkésországok között, az utóbbiak és az elmaradott országok között és a fejlett tőkésországokon belül.

A szerző, polgári szemszögből kritizálva Guevara álláspontját, különböző kifogásokat hoz fel. Véleménye szerint Guevara az elnyomordási elmélet hatása alatt áll. Természetesen igaz az, hogy a fejlődő országokban sajátos viszonyok uralkodhatnak, amelyek indítókot adnak a szegénység circulus vitiosusához. Nem ez a helyzet azokban a latin-amerikai országokban, ahol a társadalmi termék növekedési üteme magasabb, mint a népszaporodás rátája. A népesség gyors növekedése a fejlődő országok felemelkedésének egyik legfőbb akadálya, ezt a tényezőt Guevara nem veszi figyelembe. A szerző azt állítja, hogy a tőkésországok elsősorban pozitív szerepet töltenek be a harmadik világ fejlődésében a fejlesztési segítyekkel és a technikai vívmányok átadásával. Azt ugyan elismeri, hogy a magánberuházásokat a profitmotívum irányítja, sőt azt is, hogy a fejlődő országokban várt nyereségnek nyilvánvalóan magasabbnak kell lennie, mint a belföldön elérhetőnek. Ennek ellenére úgy véli, hogy ez a fejlődő országok számára még akkor is nagy hasznot jelent, ha a nyereséget külföldre viszik, de ez szerinte sok esetben nem is történik meg, hanem újra ott fektetik be. A szerző tagadja a terms of trade általános romlását. Az Egyesült Államok kizsákmányoló szerepét pedig azzal igyekszik cáfolni, hogy az import aránya az ország nemzeti jövedelmében csupán 4 százalékos, és ennek is csak 1/3 része származik a fejlődő országokból.

A szerző szerint Guevara forradalomelmélete két ponton tér el a hagyományos marxista felfogástól. Az egyik: az orosz, kínai és kubai forradalmak tapasztalatai alapján nagy reményeket fűz a harmadik világ parasztságához, amely Latin-Amerikában rendkívüli jelentőségű forradalmi potenciált képvisel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyedül képes a forradalomra. Szükség van a munkásosztály és a haladó értelmiségiek vezető szerepére. Guevara szerint a kubai forradalom győzelme nem egyszeri, sajátos körülmények eredménye, ezért az máshol is megismétlődhet, a győzelem esélyét azonban csak a gerillaharc módszere biztosítja. Ezzel kapcsolatos a másik eltérés: a fókusz-elmélet. Központi tétele sze-

rint nem kell addig várni, amíg a forradalom összes feltételei adottak lesznek, a felkelés központjai már előzőleg megteremthetők. Ezeket a kis gerillacsoportok jelentik, amelyek a nép, különösen a parasztság támogatását élvezik. Jellemző Guevara elméletére az erőszak úgyszólván feltétlen igénylése. Számára is, akárcsak Marx számára, a forradalmi erőszak az új társadalom bábája. De több is annál, az új társadalom és az új ember létrehozásában mintegy gyógyító hatást tulajdonít neki.

A szerző véleménye szerint a központok lehetőségeinek túlbecsülésében nagy szerepet játszik a gazdasági és társadalmi viszonyok egyoldalú interpretációja, meghatározott rétegek és területek kétségeltlen inségének általánosítása. Ebből eredően kizárja a reformok útján történő alapvető strukturális átalakulás lehetőségét. Másrészt a szerző ellentmondást vél felfedezni abban, hogy Guevara hosszú, kegyetlen háborúról beszél, ami a „humanista társadalom” megvalósításához vezet. A szerző nem lát különbséget forradalmi és reakciós erőszak között, azt állítja, hogy mindenfajta erőszak tendenciája az, hogy reakciós legyen.

Guevara kiemelten foglalkozik az „új ember” megteremtésének kérdésével. Kijelentése szerint a kommunizmus felépítéséhez az anyagi bázissal egyidejűleg meg kell teremteni az új embert is. Törekvései olyan tökéletes társadalom elképzelésében összpontosultak, amely osztály nélküli és megszünteti az egyenlőtlenségeket. A legnagyobb reménységet ezzel kapcsolatban az ifjúsághoz fűzi és nagy jelentőséget tulajdonít a nevelésnek. További döntő tényezők a forradalmi szellem fenntartása, a tömegek cselekvő szolgálata és az önkéntes munka.

Az utolsó rész a szocialista gazdasági rendszer megvalósításával foglalkozik. A szerző először a hatvanas évek kubai gazdaságpolitikájának és Guevara felfogásának kapcsolatát elemzi. Kubában a mezőgazdasági monokultúra felszámolása végett erőteljes iparosítási politika indult meg, amelyben Guevara mint a nemzeti bank elnöke, majd iparügyi miniszter vezető szerepet játszott. 1961–62-ben 60 teljes gyárat vettek külföldről. Az erőltetett iparosítási politika jelentős nehézségekbe ütközött: káderhiány, túl sok beruházás egyidejű megindítása, ami a fizetési mérleg komoly egyensúlyhiányát eredményezte. Ennek hatása alatt a kubai vezetők a mezőgazdaság fejlesztésére helyezték a

hangsúlyt, nevezetesen a cukorra és az állattenyésztésre mint devizaszerző és az életszínvonal emelkedésének közvetlen feltételét jelentő ágazatokra. A szocialista népgazdasági szervezeti kérdéseiről alkotott felfogás is megváltozott. Az első években a gerillaharchoz hasonló módszereket alkalmaztak, az alsó vezetők úgyszólván teljesen saját belátásuk szerint hoztak döntéseket. Ezt erőteljes centralizálás váltotta fel.

Guevara elméletileg két szervezeti elvet különböztet meg: az államháztartáson keresztül történő finanszírozás rendszerét és a gazdasági elszámolás rendszerét. A kettő között alapvető elvi különbség nincs abban az értelemben, hogy mindkettő szocialista és feltételezi a szocialista tulajdont és a központi tervezést (amiben döntő szerepet tulajdonít a modern matematikai módszereknek). Fokozatlag azonban nagy különbség van a két rendszer között. Az elsőben valamennyi vállalat egyetlen egységet alkot, nem rendelkezik jogi személyiséggel és önálló pénzalapokkal. Mivel egyetlen állami szervezet fogja össze őket, a vállalatok között nem létezik árukapcsolat. Ez csak ott áll fenn, ahol a más tulajdonformákkal való kapcsolat szükségessé teszi. A pénzmozgások az állam közvetlen irányítása alatt mennek végbe, ezért a bankhitelek rendszere az állami szektorban fölöslegessé válik. A gazdasági elszámolás rendszerében az egyes vállalatok bizonyos jogi és pénzügyi önállósággal rendelkeznek. A vállalati tevékenység megítélésének alapja nem kizárólag a tervteljesítés, hanem a pénzbevételek és -kiadások közötti viszony.

A két rendszer különbségére az a vita világít rá, amely 1963-ban zajlott az értéktörvényről. Az egyik álláspont szerint az értéktörvény a szocialista gazdaságban is működik, mégpedig a terven keresztül. Ezzel szemben Guevara úgy fogalmazott, hogy a tervgazdaságban az értéktörvény tükröződése mind halványabb lesz. Ha a szocializmust olyan kicsorbult eszközökkel akarjuk megvalósítani, amelyeket a kapitalizmus hagyott ránk (az áru mint a gazdaság alapsejtje, a rentabilitás, az egyéni anyagi érdek mint ösztönző stb.), akkor könnyen zsákutcába kerülhetünk. Nem tagadja az anyagi ösztönzés szükségességét, de elveti azt a felfogást, amely az anyagi érdeket a cselekvés kizárólagos mozgatójává teszi.

Meggyőződése szerint a tudat további fejlődése viszonylag rövid idő múlva nagyobb eredményeket nyújthat a ter-

melés fejlesztésében, mint az anyagi ösztönzés. Ebből következően a teljesítménybért csak a tervteljesítéssel kapcsolatos prémiumokra, illetve levónásokra korlátozza, mint ami szükséges rossz az átmeneti időszakban. Olyan társadalmat képzel el, amelyben mindenki képességeinek megfelelő bérért és legjobb képességei szerint dolgozik. Csak olyan társadalomban valósulhat meg az elidegenedés megszűnése, ahol megszűnik a munkának az a jellege, hogy valamilyen kárpótlás fejében végzik. Az ember csak azután valósíthatja meg teljesen önmagát, ha megszabadul a fizikai kényszerűségtől, önmaga árubabocsátásának kényszere nélkül termel, azaz a munka nem úgy jelentkezik tudatában mint kényszerű közvetítő eszköz szükségletei kielégítéséhez.

A szerző kritikáját elsősorban arra összpontosítja, hogy Guevaránál a gazdaságban is az erkölcsi hajtóerő dominál. Az erkölcsi tényezők túlhajtása azonban váratlan és nem kívánt következményekhez vezet. Mivel a forradalmi lelkesedés tüze nem tartható korlátlan ideig életben, nagy valószínűséggel az következik be, hogy a szigorú szankciókkal való fenyegetés mellett az anyagi ösztönzőkre tevődik át a fő hangsúly.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

József Soldaczkuk: A külkereskedelem szerepe az intenzív gazdasági fejlődésben

(Nowe Drogi, Varsó, 1970. 9. sz.)

Az intenzív gazdaságfejlesztés koncepciója szorosan összefügg a szelektív fejlesztés elvével, ami azt jelenti, hogy az erőfeszítéseket a kijelölt területekre összpontosítják. Az intenzív gazdasági fejlődés csakis szelektív módon lehetséges azokban a kis országokban, ahol viszonylag korlátozottak a tartalékok és kicsi a belföldi piac. Ezekben az országokban azokra a viszonylag leggazdaságosabb termelési területekre kell koncentrálni, amelyek fejlesztéséhez az illető ország a többihez képest a legelőnyösebb feltételekkel rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy a szelektív gazdaságfejlesztés feltételezi a nemzetközi munkamegosztásba való széles körű bekapcsolódást és az eddigi külkereskedelem gyökeres átalakítását.

Lengyelországban az ötvenes években a külkereskedelem a szocialista iparosítás céljainak volt alárendelve. Biztosítani kellett az iparosításhoz szükséges gépeket, berendezéseket. A külkereskedelem feladata akkor a szükséges import beszerzése és a belföldön képződött termékfelesleg exportálása volt, de semmiképp sem a nemzetközi munkamegosztásba való ésszerű bekapcsolódás. Az autark gazdaságfejlesztés abban is megmutatkozott, hogy a külkereskedelem az iparnál jóval kisebb ütemben fejlődött: 1950 és 1955 között az ipari termelés bruttó értéke összesen 212, az importé 138, az exporté pedig csupán 116 százalékkal nőtt.

A hatvanas években már bevették az exportgazdaságossági számításokat. Mivel azonban a gazdasági fejlődés arányait és irányait továbbra is önkényesen állapították meg, a helyzet alapján nem változott, és a fizetési mérleg tovább romlott. Ezért határozták el az ún. antiimport-politikát, amelynek keretében — a behozatali szükségleteket csökkentendő importhelyettesítő termékeket kellett volna termelni. Sajnos ez sem vált be: az importhelyettesítő termékek gyártásához hiányoztak a megfelelő feltételek, magas volt a költségszint és alacsony a műszaki színvonal.

A szerző szerint a külkereskedelem akkor ösztönzi majd a gazdasági fejlődést, ha az export növekedési üteme tartósan felülmúlja az ipari termelését és a nemzeti jövedelemét. Ehhez azonban meglehetősen hosszú időre van szükség, és a soron következő 1971—75-re szóló ötéves terv csupán az első lépés lesz ezen az úton. Jóllehet a nemzeti jövedelem évi 6 százalékos tervezett növekménye mellett az export évente reálisan 10—11 százalékkal nőhet, ez mégis kevés ahhoz, hogy ellensúlyozza az importot. Így a külkereskedelem csak 1976 után válhat a lengyel népgazdaság intenzív fejlődésének aktív tényezőjévé.

Az 1971—75. évek szelektív gazdaságfejlesztése a külkereskedelemben egyrészt a gazdaságosan termelő exportágazatok kiválasztását és fejlesztését, másrészt a külkereskedelem irányítási rendszerének átalakítását követeli meg.

Az exportágazatok kiválasztásában az az irányelv, hogy elsősorban a termelésük 40—60 százalékát exportáló, feldolgozó jellegű, magas műszaki színvonalon álló és kis anyagigényességű iparágak termékei kerüljenek kivételre. Ilyen ágazat a gépipar is, ahol a jövő-

ben a járművekre, építőipari gépekre, elektromos berendezésekre, mérőműszerekre és energetikai berendezésekre kellene specializálódni. A gépxport-struktúra átalakításának szükségességét jól mutatja az a tény, hogy a hagyományos lengyel gépxport a világpiacon gépxport ama csoportjába esik, amely az átlagosnál is alacsonyabb dinamikával fejlődik. Megfelelőnek látszik a hajógyártás és a hajófelszerelések előállítására is: ez iránt nagy a kereslet, viszont a vezető tőkésországok nem foglalkoznak termelésükkel. Fejlesztésre alkalmas a vegyipar is, amelynek belföldi nyersanyagbázisa van. A Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági és élelmiszeripari exportot minden bizonnyal csökkenteni kell, mert egyrészt mérséklődik a kereslet, másrészt a Közös Piac önellátásra törekszik. Más a helyzet viszont a KGST-országokkal, bár eddig minden KGST-ország autark módon a maximális mezőgazdasági önellátásra törekedett. A nyolcvanas években végbemegy majd a KGST-szakosodás ezen a területen is, ezért a lengyel mezőgazdaság fejlesztését nem lehet elhanyagolni.

Az előbbiekkal párhuzamosan érdekeltté kell tenni a nagy ipari egységeket (ipari egyesüléseket és kombinátokat) a minél hatékonyabb külkereskedelemben. A cél az, hogy az ipar közelebb kerüljön a külföldi vevőkhöz és szállítókhoz. Ezért a jövőben a nagy ipari kombinátoknak is exportfeladatok kell adni.

A központi terv ezentúl aggregáltabb formában (érték-mutatókban) tartalmazza majd az export- és az importfeladatokat, a mennyiségi tervszámokat pedig egyre inkább a kulcsfontosságú export-, illetve importcikkekre korlátozzák. Letérnek majd a külkereskedelem adminisztratív irányításáról is, és megnő a pénzügyi jellegű szabályozóeszközök szerepe (valutaárfolyam importilleték, szubvenció stb.).

(Ism.: Bakos Gábor)

A japán hajóipar jelene és jövője

(The Oriental Economist, Tokio,
1970. július)

A japán hajógyárak 1969-ben 9303 ezer bruttó regisztertonna tartalmú új hajót bocsátottak vízre, amely mennyiség a világon ugyanebben az évben elkészült hajótér (19 millió 300 ezer BRT) majdnem felét teszi ki. Míg a nemzetközi hajóépítés volumene 10 év alatt kb. a kétszeresére, a japán hajóipar évi termelése mintegy ötszörösére nőtt.

A japánok építették az első „mammut tankhajót” (Idemitsu Maru, 130 000 BRT tonna) 1962-ben. Azóta már a félmillió tonnát megközelítő hajókat is felépítették, sőt terveikben ennél nagyobbak építése is szerepel. Több mint 10 éve Japán hajóipara a legfőbb hajószállító a nemzetközi piacon.

Milyen tényezők indították meg és támogatták ezt az ugrásszerű fejlődést?

Az első helyen a magasán kvalifikált mérnökök és munkások viszonylag alacsony bérszínvonalra következtében kialakult alacsony építési költségeket, és ennek következtében relatíve olcsó hajókat emeli ki a cikk.

Másodsorban említi a japán hajógyártási technológia fejlettségét, amelyet részben a második világháború előtről örökölték, de főleg a tengeren túlról (elsősorban az Egyesült Államoktól) vettek át. A technikai tapasztalatok átvétele mellett a japán hajógyárak nagy beruházásokat eszközöltek, amelyek gyorsan gyümölcsöztek, mert a modernebb technikai eljárások segítségével nagy mennyiségű acélt takarítottak meg, és — ami legalább olyan fontos — az építési műveletek felgyorsításával rendkívül rövid szállítási határidőket tudtak vállalni.

A harmadik tényező a japán hajóipar nagy termelési kapacitása, amelyet a háború megkímélt és a háború utáni kormánypolitika segített növelni.

A negyedik és nagyon fontos tényező a cikk szerint a mindenkori japán kormányok nagyvonalú gazdasági támogatása. A kormány a Japán Fejlesztési Bank útján előnyös kölcsönöket nyújtott új hajók építésére, valamint a nemzeti hajóipar felújítására. Ez az állami támogatás is nagy mértékben elősegítette a japán hajóexport fellendülését.

A tanulmány részletesen foglalkozik a japán hajógyártó ipar exportképességében és konkurrenciaharcaiban alapvető szerepet játszó nagyfokú koncent-

ráltsággal, amely jelenleg már teljesen kialakultnak mondható. Ezek a mammutvállalatok egyáltalában nem mondhatók csupán hajógyártó cégeknek, mert általában az egész nehézipart magukba foglalják, sőt olykor leányvállalataik a könnyűipar területén is működnek. Ez a „koncentrált sokoldalúság” nagy támasz a versenyképesség megtartásában. Így többnyire kivédhetőek az egyes iparágakban mutatkozó depressziós tendenciák.

Napjainkra a következő hét nagy hajóépítő konzern alakult ki: Mitsubishi Heavy Industry, Ishikawajima-Harima Heavy Industry, Mitsui Shipbuilding and Engineering, Hitachi Shipbuilding and Engineering, Kawasaki Heavy Industry, Nippon Kokon és Sumitomo Shipbuilding and Machinery.

A hét nemcsak fúziók útján jött létre, hanem gyakran leányvállalat formájában kapcsolódtak magukhoz a kisebb vállalatok és üzemek.

A nagy vezető cégek azonban nem zárkóznak el az egymás közötti kooperációtól sem. Egyesületeket nem terveznek, de egyre erősítik az együttműködést, különösen néhány olyan kulcsfontosságú területen, mint amilyen a hajózás, az úrkutatás és az építőipar fejlesztése.

Nemrégiben még rossz volt a hajóipar profithelyzete. A gyakran emlegetett mondás — prosperitás profit nélkül — teljesen jogos volt, amíg az iparág csak hajóépítéssel foglalkozott. Amióta a vállalatok sokoldalú tevékenységbe kezdtek, szép eredményeket értek el. 1970 végére legtöbbjük felemeli osztályát 2-ról 12 százalékra (Ishikawajima-Harima, Hitachi, Mitsui).

A profithelyzet gyors javításában az egyik fontos tényező a hajóexportból származó profit növelése (a gigantikus méretű hajóépítő dokkok kezdik visszafizetni a befektetett összegeket). Kissé paradox módon, igen jelentős szerepet játszik a profithelyzet javulásában a „szárazföldi” gépek iránti kereslet növekedése. (Igen nagy haszonszerzési forrás a hajóipari vállalatok számára.)

Meg tudja-e tartani uralkodó helyzetét a japán hajóipar az 1970-es években? — teszi fel a kérdést a lap.

Ami a hajók iránti igények alakulását illeti, a Japán Hajóépítők Egyesületének hosszú távú prognózisa szerint a növekedés évi 7—8 százalék körül várható. Tehát a kereslet oldaláról a hajóipar jövője biztosítva van. A termelési kapacitás növelésében azonban komoly akadályok mutatkoznak. Különösen a

nagymértékű munkaerőhiány okoz gondot. Ezt csak az erőteljes technikai fejlesztés útján lehet enyhíteni. Nehézséget jelent a hajók tipizálásának hiánya, mert így nehézkes a különféle alkatrészek beszerzése, illetve elkészítése.

Ellentmondást okoz a magasan fejlett hajóépítő ipar mellett meglehetősen alacsony színvonalon működő hajójavítás, mivel a hajójavítási munkákat a legnehezebb modernizálni, gépesíteni, szalagszerűen végezni. A viszonylag magas profitráta ellenére sincs elegendő kapacitásnövekedés.

Az utolsó részben a cikk a hajógyártás számára legtöbb gondot okozó valutaproblémákkal foglalkozik. Hivatkozik a Japán Hajóépítők Egyesületének vizsgálati eredményeire, amelyek szerint 1969-ben a hajóipar vesztesége a

külföldi valutaleértékelések miatt hozzávetőlegesen 1 milliárd yenre rúgott. Ha a japán kormány elhatározná a yen 5 százalékos leértékelésének végrehajtását, a hajóipar mintegy két évi tiszta profitjának megfelelő veszteséget szenvedne el. Ennek elkerülésére a Hajóépítők Egyesülete a következőket javasolja a kormánynak:

ne értékelje le a yent;

alapítson a külföldi valutaleértékelések ellensúlyozására tartalékrendszert;

hozzon létre valutaárfolyam-kiegyenlítő alapot.

Az elővigyázatossági intézkedéseket valószínűleg meg fogja tenni a japán kormány, hiszen az iparág fontos helyet foglal el az exportorientációjú ország kivitelében, amint ezt a táblázat adatai is mutatják.

A hajóexport aránya a teljes japán exportban
(millió yen)

Megnevezés	1965	1966	1967	1968	1969
Teljes export	8452	9776	10 441	12 972	15 990
Hajóexport	748	823	982	1 084	1 137
Hajóexport részesedése (%).....	8	8	9	8	7

A japán hajóipar látványos fejlődése elsősorban az erőteljes exporton alapszik, és az eddigi eredmények alapján

valószínűnek látszik, hogy továbbra is meg fogja tartani vezető pozícióját a hajóipacban.

(Ism.: Tótfalusi András)

Czeitler Sándor: Magyarország és a tőkés világpiac

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 234 l.

Novemberben jelent meg Czeitler Sándornak, az időközben tragikus hirtelenséggel elhunyt külkereskedelmi miniszterhelyettesnek a könyve. A tervező még nem tudhatta, hogy a könyv fekete borítólapja a szerző váratlanul abbamaradt munkásságának megdöbbentő jelképévé válik olvasói kezében, akik tevékenységét, a közgazdaságtudományi kérdésekben való jártasságát, a közgazdasági szemlélet, gondolkodás elterjesztéséért töretlen lelkesedéssel végzett munkáját ismerték.

Czeitler Sándor neve nemritkán szerepelt a Közgazdasági Szemle szerzői között. Cikkei — különböző megközelítésben — nemzetközi gazdasági kapcsolataink fejlesztésének kérdéseit, problémáit, az előrehaladáshoz szükséges teendőket elemezték. Ezt a célt szolgálja most megjelent könyve is. A szerző az elmúlt évtizedben (részletesebben a legutóbbi öt évben) a tőkés piacokon folytatott külkereskedelmi tevékenységünk ismertetésével közérthetően mutat rá a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk elért eredményeire, fejlődésére, néhány problémájára, s kijelöli az előttünk álló legfőbb feladatokat, követendő irányokat áruszerkeztünk átalakításában, viszonylati kereskedelempolitikánk formálásában.

A könyv három fő fejezetre tagozódik. Az első fejezet a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk szerepét kívánja érzékeltetni népgazdaságunk fejlődése szempontjából. Hazánknak a nemzetközi munkamegosztásra való ráutaltsága — általánosságban — ma már közismert. A szerző azonban részvételünk főbb sajátosságait vizsgálva hangot ad annak a — munkássága során sokoldalúan alátámasztott — meggyőződésének, hogy a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználásához elengedhetetlenül szükséges termelésünk külső piaci versenyképességének fokozása, kivitelünk konjunktúraérzékenységének csökkentése. A külkereskedelmi forgalom gyors növekedése önmagában nem elegendő. Ha a gyors növekedési ütemhez nem csatlakozik a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás megfelelő hatékonysága, akkor ez előbb-utóbb hátrányosan hat vissza a külkereskedelmi forgalom — elsősorban az export — fejlődésére, majd ezáltal az egész ipar műszaki színvonalára, versenyképességére.

A szerző abból indul ki, hogy népgazdaságunk jövőbeni fejlődésének központi kérdése a termelés hatékonyságának növelése. Ennek pedig legfőbb feltétele: beilleszkedésünk a világgazdaságba. *A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás alapvető eszköze vállalataink, iparágaink azon képessége, hogy fokozzák a nemzetközi piacok értékétét kiálló, gazdaságosan értékesíthető termékek gyártását.* Rámutat arra, hogy az export fokozatos növekedése mellett is fel kell figyelniünk tőkés piaci kivitelünk dekontcentrációjára. A hatékonyság javítása markáns exportprofilok kialakítását igényli. Véleménye szerint a mai meglehetősen kedvezőtlen helyzet feltehetően több iparág eddig még ki nem aknázott — s a szelektív exportdekeltségi rendszer alkalmazásával felszínre hozható — exportlehetőségeit is magában rejt.

A könyv legértékesebb vonása, hogy a szerző a tőkésországgal folytatott kereskedelmünk fejlődését nem elszigetelten vizsgálja, hanem mindig szorosan a világgazdaság fejlődésének összefüggéseibe ágyazva. Többoldalú megközelítésben bizonyítja, hogy — jóllehet ma még Magyarország részesedése a világkereskedelemben mindössze 0,8 százalékot tesz ki — a kölcsönös előnyök keresése megfelelő bázist teremthet a Kelet-Nyugat közötti kereskedelemben betöltött szerepünk növelésére.

A második fejezet „A fejlett tőkésországgal és a fejlődő országokkal folytatott külkereskedelmünk áruszerkezetének főbb problémái” címet viseli. Ennek keretében — bevezetéképpen — képet ad a tőkés világgazdaság áruipacain az elmúlt évtizedben végbement szerkezeti változásokról, a konjunktúra alakulásáról. Különválasztva a fejlett és a fejlődő országok eltérő gazdasági fejlődésének eredményeképpen e két országcsoport piacain végbement különböző igényváltozásokat,

az általános fejlődési tendenciába beillesztve ismerteti az egyes fő árucsoportok külkereskedelmi forgalmának alakulását. Részletesen taglalja mezőgazdasági és élelmiszeripari árucikkeink, nyersanyagaink, félkésztermékeink és feldolgozóipari (ezen belül gépipari és fogyasztási) termékeink helyzetét a tőkés világgiacon, majd pedig feltárja azokat a feszültségeket, amelyeket kivitelünknek a világkereskedelemben tapasztalható tendenciákkal ellentétes szervezeti változásai okoznak. A szerző az egyes fő árucsoportokkal kapcsolatban az ágazatok perspektíváját mélyebben — gyakorlatilag iparági mélységben — vizsgálja, utalva azokra az export-növelési lehetőségekre, amelyek külső piacok leltésére alapján lehetségesnek és a komparatív előnyök szempontjából célszerűnek tünnek.

A kivitel alakulásának vizsgálatát behozatalunk fő árucsoportonkénti áttekintése követi. A szerző rámutat arra, hogy fejlődésünk egyik alapproblémája: tőkés relációjú exportképességünknel gyorsabban növekedtek a csupán tőkés piacról kielégíthető igények. Külkereskedelmünk a tőkés világgiacon a „maradékélv” alapján folyt, vagyis általában nem olyan termékeket importáltunk a tőkésországokból, amelyeknek hazai előállítását nem tudtuk gazdaságosan megoldani, hanem főleg olyanokat, amelyeket szocialista országokból nem tudtunk kielégítő mennyiségben beszerezni, s gazdasági fejlődésünkhöz nélkülözhetetlenek voltak. Mivel az exportot nem tudtuk importszükségeiteinkkel arányosan növelni, beruházásaink alapvető céljává az importhelyettesítő fejlesztés lett, ami viszont tovább szűkítette feldolgozó iparunk korszerűsítésére fordítható eszközöket, exportképességünk fejlesztését.

A második fejezetben Czeitler Sándor megállapítja: tekintettel arra, hogy hazánknak az exportált termékekért befolyó devizán kívül nincsen említésre méltó, importszükségeiteink fedezésére fordítható devizabevétele, a külső gazdasági egyensúly alapvető tényezőjének külkereskedelmi forgalmunk egyensúlyát kell tekinteni. Devizakiadásaink fedezése céljából felveendő hiteleinknél minden esetben számításba kell venni, hogy a visszafizetéshez szükséges devizát — ha nem rövid, akkor hosszabb távon — az export fokozásával kell kitermelni. Nem mindegy tehát, hogy a felvett devizahiteleket a fogyasztási szférában megjelenő importra használjuk-e fel, vagy az exportképesség fokozását célzó kapacitások létrehozására. A tőkés világgiaconról származó import alakulásának bemutatásakor a szerző e szempontból végezte vizsgálatát.

E fejezetben — önálló alfejezetként — foglalkozik az iparilag fejlett tőkés-országokkal létrehozott kooperációs megállapodásaink fejlődésének kérdéseivel is. A kooperációs tevékenység áttekintése a könyvben kiemelt jelentőséget kap. Ezáltal is hangsúlyozni kívánta a szerző, hogy a hagyományos kereskedelmi formák mellett mindinkább előtérbe kerülő nemzetközi termelési, értékesítési kooperáció fejlesztése a tudományos-technikai forradalom korában hazánk számára nélkülözhetetlen. Egyedül ez biztosít lehetőséget ahhoz, hogy a rendkívül meggyorsult műszaki fejlesztés ütemét nyomomonkövethessük. Az együttműködés elvileg lehetséges módozatait áttekintve a szerző konkrétan ismerteti az utóbbi években megvalósított kooperációs megállapodásokat és örömmel állapítja meg: a belső és a külső piaci értékesítésnek a gazdaságirányítási reformmal megteremtett közvetlen kapcsolata ebben is kedvezően érezteti hatását. A vállalatok jobban érzékelik az ipari kooperáció előnyeit, a termelés fejlődésére gyakorolt pozitív hatását, s így egyre nagyobb számban keresik önként a termelékenység növelésének, a korszerű minőségi igények kielégítésének ezt az útját.

A harmadik fejezet tőkés külkereskedelmi forgalmunk viszonylati szerkezetéről és kereskedelempolitikai kérdésekről ad képet. A fejezetet a szerző a tőkés világgiacon kialakult kereskedelempolitikai irányzatok ismertetésével kezdi. Elemzi a nemzetközi kereskedelem liberalizálására tett intézkedéseket és a hatásukra bekövetkezett áruszerkezeti változásokat. Helyet kap e részben a protekcionista tendenciák megnyilvánulásainak vizsgálata, majd pedig a tőkésországok szocialista országokkal szemben érvényesülő kereskedelempolitikájának elemzése. Külkereskedelmünk alakulására a velünk szemben alkalmazott kereskedelempolitika számottevően nyomja rá bélyegét. Az egyes tőkésországok és integrációk magatartása azonban eltérő. Ezt bemutatva tekinti át a szerző az Európai Gazdasági Közösség és az Európai Szabadkereskedelmi Társulás országaival, valamint az Európán kívüli fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelmünk alakulását, perspektíváit. Külön fejezetet szentel a fejlődő országokkal lebonyolódó árucserre-forgalmunk kérdéseinek, az afrikai, ázsiai és latin-amerikai országok világkereskedelemben elfoglalt szerepének tükrében.

A könyv az 1969. évi és 1970. eleji tőkés piaci kapcsolataink rövid értékelését tartalmazó zárszóval fejeződik be.

A zárszó utal arra, hogy a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos gazdasági szabályozók 1970. utáni továbbfejlesztését célzó intézkedések időközben megtörténtek. Ezek az intézkedések a tőkés piaci kereskedelemben mutatkozó eddigi kedvező tendenciák megerősítését, a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk hatékonyságának fokozását szolgálják. Czeitler Sándor sajnálatosan rövid munkásságának utolsó időszakában e szabályozó rendszer céljainak megfelelő továbbfejlesztését szolgálta.

Németh Gyuláné

A vállalati belső mechanizmus helyzete és fejlődésének főbb vonásai

(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 299 l.)

A vállalati belső mechanizmus fejlesztésének gyakorlati kérdései

(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 177 l.)

E két könyv az igényekhez képest kis példányszámban jelent meg. Mivel a vállalati belső mechanizmus fejlesztéséhez nagyon fontos útmutatásokat adnak, kívánatos széles körben való megismerésük.

Mindkét könyv az MSZMP Központi Bizottságának gazdaságpolitikai osztálya által a *vállalati belső mechanizmus fejlesztésének előmozdítása céljából* létrehívott munkabizottságok összefoglaló jelentései alapján készült. A vezett munka célja, szükségessége *Nyers Rezső* interjú-válaszának* bevezető mondataival világítható meg: „Gazdasági reformunk fejlődésének egyik jellegzetes vonása, hogy az »egészen«, vagyis a népgazdaság makromechanizmusát változtattuk meg, és ezt követően halad a reform tovább az »egészen« belüli »részek«, a vállalatok belső reformjának irányába. Elvi jelentősége van a sorrendnek, a »makromechanizmus« hatása alatt kell fejlődnie a vállalati »mikromechanizmus«-nak.” A két könyv ezt a fejlődést kívánja sokoldalúan előmozdítani. Mindkettőhöz *Bálint József* írt előszót. Az *első* könyv célját abban jelöli meg, hogy „vállalati és minisztériumi szinten elősegítse a vállalati szféra jelenlegi problémáinak jobb megértését és megoldását. Intenzívebb vita és munka induljon e területen is, amely végül is gyakorlati eredményeket hoz.” A *második* — a vállalati belső mechanizmus fejlesztésének gyakorlati kérdéseivel foglalkozó — könyvnek az előszó szerint az a célja, hogy a vállalati gazdálkodás *konkrét formáinak* kialakítását érdemi információk, módszerek, elgondolások közreadásával segítse elő.

A továbbiakban először a két könyv főbb tartalmi megállapításait tárgyalom, majd azokhoz kapcsolódóan — a további munka elősegítésének szándékával — néhány következtetést és javasolható fejlesztési lehetőséget vázolok.

A vállalati belső mechanizmus helyzete és fejlődésének főbb vonásai

E könyv szerkesztői** a célnak megfelelően (négy munkacsoport anyagának tömörített leírásával) elsősorban a vállalatban belüli mechanizmus továbbfejlesztésének alapvető *elméleti* kérdéseit tárgyalják. „Összefoglaló jelentésüket” az MSZMP KE Közgazdasági Munkaközössége is megvitatta. A kiadott mű a Munkaközösség észrevételeinek figyelembevételével készült.

A könyv az Előszón kívül öt részre tagozódik. Az I. rész a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság már említett „Összefoglaló jelentése”, ezt a továbbiakban

* 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről, interjú Nyers Rezső elvtárral. Készítették dr. Bagota Béla és dr. Garam József. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

** Dr. Szabó Kálmán (a Vállalati Belső Mechanizmus Bizottság és egyben a szerkesztő bizottság elnöke), dr. Dózsa Lajos, Keserü Jánosné, Nagy Imre és dr. Varga Sándor, a szerkesztő bizottság tagjai, valamint Alaxai László, dr. Kovács Sándor és dr. Molnár László szerkesztők.

részletesen tárgyaljuk. A II–IV. részek az iparban, az építőiparban és a belkereskedelemben végzett vizsgálatok eredményeit ismertetik, az V. rész pedig a vállalat belüli ösztönzés helyzetének elemzését nyújtja.

Az „Összefoglaló jelentés” bevezető része a vállalati belső mechanizmus fejlesztésének szükségességét kiváltó okok tárgyalása után a korszerűsítés főbb problémáit az alábbiakban jelöli meg:

— Az előrehaladás rendkívül egyenlőtlen és egészében véve elmaradt a lehetőségek mögött.

— A vállalati vezetés magatartásában — érthetően — más fontos feladatok rovására az *új körülményekbe való beilleszkedés* gondja dominált. A vállalatok többségükben megtették ugyan az első lépéseket az aktuális piaci igények felmérésére, de általában sem üzletpolitikájuk kialakításában, sem kapacitásfejlesztési elképzeléseikben nem juthattak el jól megalapozott koncepciókig. Gyakori, hogy a vállalatok *formai-szervezeti megoldásoknál* rekednek meg, sok a bizonytalanság a gazdasági funkciók szükséges módosítása, illetve az új funkciók kifejlesztése körül.

— Az új helyzet egyik legszembetűnőbb vonása az, hogy a vállalatok megőrizték mechanizmusuk *túlzott centralizáltságát*. Gyakran nagyméretű erős belső egységek (gyárak stb.) sem rendelkeznek a szükséges, illetve kívánatos operatív önállósággal.

— Nem kielégítő a vállalati belső egységek, valamint az egyes dolgozók *anyagilag* ösztönzése sem. Nincs megfelelő kapcsolat sem az egyes egységek, sem az egyes dolgozók teljesítményének tényleges anyagi eredménye és az abból való részesedés között.

— Nem alakult még ki megfelelően a *gazdasági demokrácia* gyakorlata.

Az „Összefoglaló jelentés” fejezetei e fő problémák részletes elemzésére építve fogalmazzák meg a továbbfejlődés irányelveit.

Az első fejezet, amely „*a vezetési rendszer és a gazdasági funkciók fejlesztése*”-vel foglalkozik, azt az igényt támasztja, hogy a jelenlegi túlzott operatív és termeléscentrikus vezetési stílus helyét *a vezetés egész rendszerének célját alapul vevő* koncepciózus vezetési módszer váltsa fel. E célból a munkák végzését lényegében korszerűsített szervezeti és működési szabályzatokkal optimális mértékben kényszerpályára kell vinni, ami feltételezi a döntési szintek helyes meghatározását, a vezetési lépcsők számának csökkentését és a „kivételek alapján való vezetés” módszerének fokozatos kialakítását. Tudatos és jól átgondolt személyzeti és káderpolitikával kell megalapozni a szükséges és kívánatos *szerelektiót*. Többet kell foglalkozni a vezetői utánpótlással, és arra törekedni, hogy az új vezetői a vállalat rátermett dolgozói közül kerüljenek ki. Továbbra is célszerű fenntartani a vezetők kinevezésének rendszerét, de mindenképpen megalapozottabbá és *demokratikus*sá kell tenni a vezetésre alkalmas személyek kiválasztását; az igazgatói posztokat például pályázatok útján célszerű betölteni.

Az „Összefoglaló jelentés” második fejezete, „*A vállalat belüli egységek önállósága fejlesztésének feladatai*”, a vállalati mechanizmus tökéletesítése egyik *kulcskérdésének* tekinti a vállalat belüli egységek operatív önállóságának kialakítását a termelés és a forgalom területén egyaránt. Kihangsúlyozza azonban, hogy az önállóság mértéke, jellege számos *körülménytől és feltételtől függ*. Úttörő jellegű munka ezek meghatározása akkor is, ha nyilvánvaló, hogy az első kísérletek nem lehetnek teljesek, mert mind a gyakorlati élet, mind a tudományos kutatások és technikai vívmányok új feltételeket, lehetőségeket fognak teremteni.

A szerzők fontos feltételnek tartják, hogy a távlati tervek, a vállalat üzletpolitikai céljai *irányít mutassanak*, és a leadott hatáskörök tervszerű gyakorlásának kereteit szabályozzák. További feltétel, hogy a belső egységek vezetésének színvonala, felkészültsége és apparátusa megfeleljen az önálló vezetés követelményeinek.

A feltételek mellett jelentős befolyásoló tényezőnek tekintik a vállalat és belső egységeinek gazdasági *adottságait*. Az iparban a vállalatok méreteit, a gyáregységek számát, nagyságát és telepítési helyzetét, a termelési szerkezet horizontális vagy vertikális jellegét, a kapacitások konvertálhatóságát és általában mindazokat a körülményeket vizsgálják, amelyeknek a belső önállóságot kifejező munkamegosztás gazdasági célszerűségére befolyásuk van.

Az *ösztönzés fejlesztését célzó javaslatok* alapvető és sokoldalúan kifejtett gondolata az, hogy ott, ahol a belső egységek tevékenységének gazdasági eredménye (nyeresége) egyértelműen mérhető, illetve azzá tehető, célszerű érdekeltségüket

főleg az eredményhez kötni és ezen keresztül az egységeknek viszonylag nagy ön-
 állóságot adni. Ahol a belső egységek ráfordításainak mérését a jelentős súlyt
 képező költségeknél megoldották, ott a *ráfordításokban elért megtakarításokat*
 ajánlatos az egység érdekeltiségének középpontjába állítani. Amennyiben ezek a
 lehetőségek jelenleg hiányoznak, úgy a belső elszámolási rendszerhez, illetve a jel-
 lemző *mutatószámokhoz* kötött belső érdekeltiséget célszerű kialakítani.

„Az egyéni érdekeltiség és ösztönzés fejlesztése” című rész számos igen jó meg-
 állapítása, javaslata közül ki kell emelni azt, hogy a fontosabb vezető beosztású
 dolgozók érdekeltisége az éves gazdálkodási eredményekhez kapcsolódjék, a többi
 dolgozónál pedig inkább az *év közben* elszámolható konkrét teljesítményekhez.
 Kétségtelen, hogy az *időtényező* a gazdasági élet minden területén fokozottabb
 figyelmet, speciális számításokat stb. igényel. Biztos, hogy az ösztönzés hatékonysá-
 ga, az elérhető anyagi elismerés szubjektív értékelése sem független attól az
 időtől, amely a munkavégzés és az ellenérték kézhezvétele között eltelik. Biztos
 az is, hogy ezen időtényező értékelése a vállalati hierarchia különböző szintjein
 eltérő. Ez a téma további szociológiai, pszichológiai stb. kutatásokat, kísérleteket
 igényel, amelyek az egész ösztönzési rendszer továbbfejlesztését eredményezhetik.

A vállalati belső mechanizmus fejlesztésének gyakorlati kérdései

E munka szerzői kollektívája* az előjáróban vázolt célnak megfelelően való-
 ban a *gyakorlati* kérdéseket helyezi előtérbe, mégpedig figyelemre méltó, sajtószerű
 módon, mert először a végzett vizsgálatok *általánosítható* tapasztalatait tárgyalja,
 majd négy vállalat megvalósított érdekeltiségi rendszere leírásának biztosít fórumot.

A könyv három fejezetre tagozódik. Az I. fejezet „A vállalati belső irányítási
 rendszer és a gazdasági funkciók továbbfejlesztése” címmel az új gazdasági kör-
 nyezet hatásával, a vállalati önállóság kérdéseivel foglalkozik, és a mű céljának
 megfelelően néhány fontosabb terület gyakorlati kérdéseit tárgyalja. Számos érté-
 kes javaslata közül ki kell emelni azt, amely a *tervezés és az információrendszer*
együttes fejlesztésének szükségességét bizonyítja. Fontos, hogy a vállalatok a könyv
 ajánlásainak megfelelően komplex, rendszerszemléletű szervezést végezzenek és
 ennek keretében a tervezés és az információrendszerek együttes fejlesztését ki-
 emelkedő alapfeltételnek tekintsék a hatáskörök célszerű decentralizálásában. Mi-
 nél jobb ugyanis az aktuális terv útján való szabályozás, annál inkább decentrali-
 zálhatók úgy a döntések, hogy mégis a központi akarat érvényesüljön és a szüksé-
 ges koordináltság biztosítva legyen. A tervezés és az információrendszer *együttes*
 fejlesztése teremti meg általában a számítógépek leghatékonyabb alkalmazásának,
 valamint a „kivételek alapján való vezetés” megvalósításának előfeltételeit is.

Azok a megállapítások is nagyon figyelemre méltóak, amelyek a vállalati ter-
 vezés lényeges korszerűsítését (nem pedig az eddigi eljárások finomítását) tartják
 szükségesnek. Jó és időszzerű a termelésirányítási tevékenység szűkített értelme-
 zése, mert néhány vállalatnál olyan termeléscentrikus tendencia tapasztalható,
 amely a termelésirányítást kívánja a tervezés domináló elemévé tenni.

A II. fejezet „A vállalat főbb gazdasági funkcióinak továbbfejlesztése” címmel
 a következő szempontokból vizsgálja a munkaügyi, beruházási, műszaki fejlesztési,
 anyaggyártó, értékesítési, pénz- és hitelgazdálkodási tevékenységek fejlesztésének
 szükségességét, valamint lehetséges irányait:

— Mennyiben változtak a reform következtében a *követelmények*? Milyen mó-
 don hatnak ki ezek az említett funkciókra és milyen *tartalmi változások* szüksé-
 gességét vetik fel?

— Milyen jellegű *hatásköri és szervezeti megoldásokkal* látszik a cél leginkább
 elérhetőnek?

A 30 oldalas fejezet teljesíti fentiek szerinti célját, mégpedig igen tömören,
 kitűnően. A nagyszámú hasznos megállapítás, javaslat jellegét az alábbi kiemelt
 részek érzékeltethetik:

... „A munkaügyi szervezettel kapcsolatban támasztható legfőbb követelmény,
 hogy *komplex módon kezelje* a munkaerő-, bér- és jövedelemgazdálkodás vala-
 mennyi összefüggő kérdését.”

* A szerkesztő bizottság vezetője dr. Dózsa Lajos, tagjai: dr. Cziglián István, Kovács
 József, Mensits László és dr. Zányi Jenő.

...„A gazdasági funkciók közül egyébként a munkaügyi funkció az, amely *leginkább alkalmas* vállalatban belül decentralizált kiépítésre.”

Ez az igény és megállapítás, valamint a könyvben még tárgyalt részfeladatok számos vállalatnál az eddiginél sokkal magasabb szakmai színvonalú munkaügyi tevékenységet tesznek szükségessé. Ennek megvalósításához a vállalatoknak segítséget kell nyújtani, mégpedig főként a szükséges szakemberek képzése útján.

A *műszaki fejlesztéssel és beruházással* foglalkozó rész számos hasznos javaslata közül különösen fontos a szövegbe jövő variánsok *komplex, rendszerszemléletű* megítélésének szükségességére és a *konvertálhatóság* nagyon gondos elemzésére vonatkozó figyelmeztetés.

A III. fejezet „A vállalatban belüli anyagi érdekeltség és elszámoltatás” kérdéseit taglalja. Bevezető része az érdekeltség általános kérdéseivel foglalkozik, második része a Villamos Berendezés és Készülék Művek (VBKM), a Papíripari Vállalat, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt., valamint a Pamutnyomóipari Vállalatnál kialakított ösztönzési rendszer ismertetésével kíván gondolatokat ébreszteni. Efejezésül az irányítási rendszerek elszámolási problémáit vizsgálja.

A fejezet a vállalati érdekeltség három vetülete (állam—vállalat, vállalat igazgatósága—gyárak, gyárak belső érdekeltsége) közül csak a vállalatban belüliekkel foglalkozik, oly módon, hogy a legfőbb problémát jelentő vállalati jövedelem-alap kérdését helyezi előtérbe.

„A vállalatban belüli érdekeltség megoldásának típusai” című rész terv, bázis és normatív típusú érdekeltséget különböztet meg. Mindhárom előnyeit és hátrányait felsprolva ahhoz a konklúzióhoz jut, hogy nem lehet állást foglalni ezek (a három típus) egyenkénti jósága és hasznossági foka tekintetében. Minden esetben a helyi adottságok döntik el, hogy a vállalatnál milyen típusú érdekeltséget célszerű kialakítani. A jelenre és közeljövőre vonatkozóan egyet kell érteni azzal, hogy a szerzők az *érdekeltségi típusokat nem rangsorolják*. Felvethető azonban, hogy a jövőben számos ok következtében a vállalatok döntő többségénél a *terven alapuló érdekeltségnek* kell megvalósulnia, amelynek a normatív típusú érdekeltség az egyik válfaja. Alapfeltétel természetesen, hogy a vállalatoknál korszerű, komplex, szükség szerint számítógépeket igénybe vevő tervezési eljárások honosodjanak meg, amelyek viszont a vezetés hatékonyságának növelése céljából amúgy is elsődlegesen szükségesek.

Igen értékes a gyári (gyáregységi) érdekeltség tartalmával foglalkozó rész, amely (az első könyvhöz kapcsolódóan, de attól bizonyos mértékben eltérően) nyereségtartalmú, önköltségtartalmú, valamint a gazdasági részmutatók betartására irányuló ösztönzést különböztet meg. Ezzel rá is térhetünk a könyv egyik jellegzetes (terjedelmének kb. 40 százalékát lefedő) részére, amely az említett négy — számos gyárral, gyáregységgel rendelkező — nagyvállalat saját rendszereit ismerteti.

A VBKM rendszere igen jónak látszik. Gyárainak — sajátosságait figyelembe véve — a mutatószámok rendszert is alkalmazva más-más feltételeket ír elő a közölt terv és teljesítési adatok tanúsága szerint is jól előkészítetten, megfontoltan, s lassan három év tapasztalatai szerint sikeresen.

A *Papíripari Vállalat* rendszere is jól áttekinthető. Csak átmenetileg (1971-ig) alkalmazza tervezésében a szűkített önköltség kategóriáját, már csak azért is, mert az előkészületben levő számítógépes tervezésnél ez proporcionális változóként nem használható.

Az *Egyesült Izzo* nagyságrendje, bonyolultsága tükröződik a leírt rendszeren. A reform óta eltelt idő nyilvánvalóan még nem volt elegendő, hogy egy viszonylag egyszerű, és mégis serkentő rendszer kialakuljon. Így bizonyára csak átmeneti megoldás, hogy a központi vezetés valamennyi gyári (előzetes) nyereségtervet egyégesen kb. 9 százalékkal „feszíti”. (Egy másik nagyvállalatnál, ahol a „feszítés” még mindig része a tervezésmethodikának, azzal indokolják eljárásuk helyességét, hogy bár a gyárak tiltakoztak a „feszített” tervszámok ellen, végül mégis „hozták” őket. Arra vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésre információk, hogy mennyit „hozhattak” volna korszerűbb tervezés és ösztönzés esetén.)

A *Pamutnyomóipari Vállalat* érdekeltségi rendszerének alapelvei, valamint a rendszer főbb elemei igen figyelemre méltóak. Legjobb tudomásom szerint e vállalat alkalmazta először az úgynevezett bruttó nyereség alapján álló, s a könyvben is tárgyalt fedezetszámítási eljárást, amely nemcsak a könnyűipar több ágzatánál, hanem minden olyan vállalatnál sikeresen volna alkalmazható — elsősorban az operatív tervezés keretében —, ahol az üzemi általános költségek *proporcionális*

része elhanyagolható. Értékes a „Költségnormatívák” cím alatt közölt felsorolás, amely más ágazatok számára is tanulságos módon a textilipari költségeket reagálási csoportok szerint kategorizálja. Sajnálatos azonban, hogy a könnyűipar egyik kitérő eredményét ismertető szerzők szerint „Célszerűnek látszik a költségtervezést és elszámolást, illetve az egész költséggazdálkodást az utókalkuláció rendszerére alapozni”. Szerintem matematikailag is bizonyítható, hogy az élet semmilyen területén nem célszerű a jövő formálását *csak a múlt valamely statikus helyzetet tükröző számadatára* alapozni és ezzel a prognosztizálható jövőbeli környezeti változások figyelembevételét és a számítógépes optimalizálás lehetőségét kizárni.

A négy vállalat eljárásainak e részben értékelő jellegű leírásához azonban hozzá kell fűznöm, hogy mind a négy vállalat bonyolult rendszerek olyan problémáinak megoldását kezdte meg, amelyekre eddig legjobb tudomásom szerint még sehol sem sikerült egyértelműen jó módszert találni. Ezért vitathatatlan pozitívum mind a négy vállalatnál, hogy öntevékenyen indultak el a célhoz vezető úton. Valószínű továbbá, hogy minden eljárás tartalmaz olyan elemeket, amelyek máshol jól hasznosíthatók. Ezért csak helyeselhető a kezdeményező gazdaságpolitikai osztály eljárása, hogy korlátozás, egységesítésre törekvő befolyásolás nélkül adott helyt e konkrét vállalati eljárások közreadásának.

★

Általában nem szükséges új könyveket jelleg, műfaj szerint kategorizálni, mert hovatarozásuk kézenfekvő. Az adott eset azonban kivétel, mert mindkét munka több szempontból is újszerű:

— Nemcsak szakkönyvek, hanem az *indirekt irányítás új és igen sajátos eszközeinek is tekinthetők*.

— Újat hoznak az *indirekt irányítás módszerei tekintetében is*. Bírálják, értékelnek, progresszív vitákra serkentenek, vállalati leírásoknak adnak helyet, amelyek annyira eredetiek, hogy „házi” kifejezéseiket is megtartották.

— Újszerű útmutatást adnak a könyvek a népgazdasági problémákkal foglalkozó tudományos munkák készítői számára is. Kihangsúlyozzák és tudatosan figyelembe veszik a makro- és mikromechanizmusok *rendszerkapcsolatát*. Ez azért jelentős, mert a tudományos igényekkel fellepő munkáknál gyakori volt, hogy a makroökonómiai szférát túlzottan elkülönítették. Számos munka csak a vállalatokkal szembeni követelmények megfogalmazására korlátozódott, elkerülve megvalósításuk problémáinak tárgyalását. A két könyvben felvetett teendők sora pedig bizonyítja, hogy a vállalati szféra problémáinak tudományos igényű megoldása nemcsak az új lehetőségek és követelmények, hanem a tapasztalható elmaradás felszámolása miatt is sürgős, fontos feladat.

— Végül újszerűek a könyvek, mert országos méretű felmérésekre, s azok adatainak sokoldalú (részben számítógéppel előkészített) értékelésére is építenek. A munkacsoportok csaknem 200 tagja mintegy ezer vállalati vezetővel (vezető beosztású munkatárssal) és pártfunkcionáriussal folytatott megbeszélést. Ily módon a közreadott anyag valóban nagyon széles kör tapasztalatait és javaslatait tartalmazza.

Mindkét könyv többször utal arra, hogy bármennyire is fontos a vállalatok belső mechanizmusának fejlesztése, rendeleti úton vagy egységes sémák útján ez nem érhető el. Minden vállalat feladata, hogy a sajátosságainak legjobban megfelelő rendszert alakítsa ki. A közreadott vizsgálati eredmények, értékelések ehhez csak segítséget nyújthatnak, közvetlenül alkalmazható recepteket azonban nem adhatnak. Ehhez kapcsolódóan mindkét munka szükségesnek tartja a tudományos kutatások folytatását, *a vita kiszélesítését*.

Az egyik fontos vitatéma szerintem a vállalaton belüli önállóság, valamint a differenciált anyagi ösztönzés (elsősorban a nyereségérdekeltség) feltételei és követelményrendszere lehet. Ennek indokoltságát az alábbi körülmények igazolhatják:

— Rendszerelméleti vizsgálatok egyre inkább definiálhatóvá teszik a *rendszerkapcsolatok differenciáltságát*. Különösen eltér egymástól az a rendszerkapcsolat, amely a vállalatok és belső egységeik (gyáraik) között áll fenn, attól, amely a vállalatot régebben irányítószervéhez kötötte. Ezért is általában kizárt az irányítószerv—vállalat kapcsolat önállósági modelljét vállalaton belül továbbvinni.

— A vállalat és alrendszerei közötti kapcsolatban belátható időn belül mind nagyobb szerepet fognak játszani a *számítógépek*, új lehetőségeket nyújtva a vállalat

lati vezetés számára elsősorban a szükséges információk birtoklása, a tervezés és ellenőrzés tekintetében. A számítógépek terjedésével bizonyos vonatkozásban szükségszerűen kisebb lesz azon gyárak önállósága, amelyek a késztermék előállításának egyes fázisaiban vesznek részt, mint azoké, amelyek tevékenysége jórészt azonos, s a munkamegosztás csak mennyiségi jellegű.

— Az első könyv ismertetése során leírtuk, hogy a szerzői kollektíva véleménye szerint (45. l.) ott, ahol lehetséges, célszerű a belső egységek érdekeltiségét főleg az eredményhez (nyereséghez) kötni, s ezen keresztül az egységeknek viszonylag nagy önállóságot adni. Ahol a ráfordítások mérését jól megoldották, ott a ráfordításokban elért megtakarításokat célszerű az egység érdekeltiségének centrumába állítani. Ahol e két lehetőség egyike sem áll fenn, ott viszont valamilyen jellemző mutatószámokhoz kötött érdekeltiség kialakítása javasolható. Ebben a felfogásban — értelmezésem szerint — a vállalaton belüli mérhetőség a domináló szempont. (Mint arra már utaltam, a második könyv ettől bizonyos mértékig eltér.) A mérhetőség kritérium jellegét természetesen akceptálva, megemlítem, hogy a célszerű belső nyereségérdekeltiség kialakítása alapvetően nem a vállalaton belüli mérhetőségtől függ, de még a vállalat elhatározásától, a vezetők akaratától sem, hanem a könyvekben tárgyalt számos tényező mellett az állammal való elszámolás módjától is. Ha például egy vállalat két gyára közül az egyik olyan összegben veszteséges, mint amilyenben a másik nyereséges, akkor a veszteséges gyár kivételével az érintett összes többi érdekelt (költségvetés, vállalati központ, nyereséges gyár) rosszul jár. Ez a körülmény is befolyásolhatja egyes nagyvállalati irányítási konstrukciók, illetve a vállalatokkal való állami elszámolás módjának felülvizsgálatát.

Az egyéni érdekeltiség és ösztönzés kérdéseit tárgyaló részekhez kapcsolódva felvethető, hogy nem volna-e célszerű megállapítani néhány egymástól erősen eltérő jellegű vállalat valamennyi homogén dolgozócsoportjának kapcsolatát a nyereségalakulással, s e csoportokat e kapcsolat szorossága szerint néhány kategóriába sorolni. A már tárgyalt időtényezőt is figyelembe véve valószínűleg bebizonyosodna, hogy számos munkakörnél a nyereségnövelést szolgáló követelményrendszernek a munkahelyig történő ésszerű továbbgyűrűztetésénél (amelyet az első könyv a 18. lapon feltételként tárgyal) a nyereséggel csak nagyon sztochasztikus kapcsolatban levő mutatószámok vagy munkaköri előírások lesznek célszerűen alkalmazhatók. Általában javasolható, hogy a további fejlesztési munkák során igyekezzünk mindinkább analitikus mérések kiértékelt eredményeire is támaszkodni. Ezek a Szovjetunióban a pszichológiai elemzésekben világszerte elismert eredményekhez vezettek (például Lomov professzor vizsgálatai).

Mind a tárgyalt vállalati eljárásokkal kapcsolatban tett észrevételek, mind a két könyvben felvetett számos probléma — véleményem szerint — jórészt a vállalaton belüli tervezés adott alacsony színvonalára vezethetők vissza. A vállalaton belüli tervezés tudományos megalapozottsága a korábban már említett okok miatt nagyon fogyatékos. A megoldottság látszatát keltő, de a valóságos számítástechnikai és egyéb problémákkal nem foglalkozó leírások káros hatásai most mutatkoznak meg a vállalati gyakorlatban. Ezért célszerűnek látszik a vállalaton belüli tervezés egész kérdéskomplexumát behatóan megvizsgálni, s sokoldalúan előmozdítani olyan eljárások kialakítását, amelyek mind a vállalati belső mechanizmus fejlesztése, mind a számítógépek hatékony alkalmazása szempontjából nélkülözhetetlenek.

Összefoglalva: Szakirodalmunk olyan művekkel gyarapodott, amelyek szemléletükben, tartalmukban, az előttünk álló feladatok feltárásának, megfogalmazásának módjában újak. Új módszerrel bővült az indirekt irányítás módszertana is.

Célszerű lenne — a vállalati igényeket figyelembe véve — a könyveket még szélesebb kör számára hozzáférhetővé tenni. Hasznos volna bizonyos idő múltán főbb ágazatok szerinti tagozásban vitákat rendezni, a további új vállalati, tudományos, kísérleti stb. eredményeket megismerni és közreadni, tehát a megkezdett úton célirányosan továbbhaladni.

Ladó László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эрне Хуст

Динамика денежного обращения и денежных фондов в период IV пятилетнего плана

Статья представляет первую попытку разработки среднесрочного прогноза денежного и кредитного обращения, используя наметки материальных процессов и движения доходов, фигурирующие в пятилетнем плане (на 1971—75 гг.). Наметки денежного и кредитного обращения, приложенные к IV пятилетнему плану, естественно несут признаки этого плана и отражают их в финансовом отношении.

Излагаемые в статье взаимосвязи денежного и кредитного обращения, а также изменения, происшедшие в денежных фондах и объеме кредитов, указывают на определенные напряженные моменты, находящие отражение с монетарной точки зрения в IV пятилетнем плане. В частности, важно подчеркнуть, что намечаемый рост запасов превышает долю образуемого из национального дохода фонда накопления, идущую на прирост оборотных фондов, и в то же время оборотные фонды, образуемые хозяйственными органами за счет собственных и заемных источников, наверно, превысят сумму служащих для этой цели материальных благ. Эти напряженные моменты — с учетом данных условий — могут быть устранены только путем уменьшения денежных фондов, обращаемых на пополнение оборотных средств.

Необходимо акцентировать внимание на том обстоятельстве, что вопреки сокращению, сужению кредитной полосы существенно повысится ответственность кредитования, так как повысится средний судный срок, вследствие чего выпущенные в качестве кредитов деньги — до их возвращения — могут быть использованы для большего числа денежных оборотов, иначе говоря, увеличится денежное обращение, порождаемое единичной кредитом.

С точки зрения монетарного регулирования не безразлична и развитая в статье мысль о том, что выпускаемые в качестве кредитов деньги накаплиются, в первую очередь, у непронизованных владельцев (бюджет, население, финансовые учреждения), которые часть кредитов используют в качестве дохода, с целью окончательного расхода. Это вместе с тем означает и ухудшение условий возврата кредитов.

Ожидаемое состояние денежного накопления также усиленно требует обеспечения равновесия между доходами населения и товарными фондами, так как все большая доля денежных фондов в народном хозяйстве сосредотачивается в руках населения. Это требует модернизации элементов предложения и изменения его структуры таким образом, чтобы она соответствовала существенным изменениям, происшедшим в структуре потребления.

Все эти взаимосвязи говорят о необходимости не только прогнозирования процессов денежного обращения, но и повышения эффективности монетарного регулирования.

Янош Корнаи

Нажим и отсос на рынке

Тема статьи — отсутствие равновесия на рынке. Автор вводит некоторые новые понятия, в частности, понятие уровня покупательного и продажного стремления и понятие напряжения стремлений. На рынке какого-либо продукта наблюдается нажим, если стремление продающих систематически превышает действительный объем сбыта, а отсос — если стремления покупающих систематически превышают действительный объем покупок.

Далее в статье рассматриваются результаты нажима и отсоса. Отсос приводит к более полному использованию ресурсов, чем нажим. Зато качественное развитие изделий нажимом ускоряется, а отсосом — замедляется. И с точки зрения краткосрочной адаптации нажим более благоприятен. Отрицательным следствием нажима является разбухание затрат на рекламу. Обе формы отсутствия равновесия имеют свои положительные и отрицательные стороны. По мнению автора, в мирных условиях, в средне- или высокоразвитых странах нажим имеет больше плюсов, чем минусов, причем последние можно сократить соответствующими мерами.

Причину отсоса автор видит в следующих обстоятельствах: «скачок» покупательной силы, негибкие цены, структурные диспропорции, погоня за количеством, чрезмерность инвестиционных устремлений. Основные причины нажима: инфляция цен, большие резервные мощности, служащие для страхования от факторов неопределенности, наличие неиспользованных мощностей, созданных для производства устаревших видов продукции, и слишком слабое стремление к осуществлению капитальных вложений.

В заключительной части статьи автор останавливается на экономико-политических условиях перехода от отсоса к нажиму и на задачах дальнейшего исследования этого вопроса.

Михай Шимаи

Международная миграция рабочей силы и технический прогресс

Во второй половине XX века возросшее значение квалификации, в особенности, высокой квалификации, создало новые условия для международной миграции рабочей силы. По сравнению с наблюдавшимися в начале века многомиллионными эмиграционными наплывами, ко второй половине нашего столетия население мира стало относительно малоподвижным. Неквалифицированные массы — типичные «товары» международного рынка рабочей силы в начале века — ныне могут получить за границей только работу временного характера. Особенно значительна такая временная миграция на рынке рабочей силы в Западной Европе. Селективные иммиграционные законы крупных принимающих центров оказывают предпочтение высококвалифицированной рабочей силе. Новая иммиграционная политика оказывает влияние на состав прибывающих иммигрантов в Соединенных Штатах, Канаде, Великобритании и других странах. Основными источниками рабочей силы такого типа являются развивающиеся страны. Новая иммиграционная политика приносит развитым промышленным капиталистическим странам значительную, поддающуюся исчислению прибыль. В то же время она наносит серьезный ущерб развивающимся странам. В международной миграции высококвалифицированной рабочей силы своеобразная роль принадлежит международному рынку специалистов. Главными «покупателями» на этом рынке являются развивающиеся страны, но и промышленно развитые страны «импортируют» много специалистов. В социалистических странах международная миграция рабочей силы по социально-экономическим причинам играет лишь ограниченную роль.

Вилмош Мариллаи

Интеграция пищевкусового хозяйства и кооперативы

В первой части своей статьи автор останавливается на общих чертах вертикальной интеграции, характерной как при капиталистических, так и при социалистических производственных отношениях. Он рассматривает факторы, под влиянием которых существенные изменения происходят и в производственных отношениях элементов, участвующих в хозяйственной интеграции. На основании этого он, таким образом, критикует теоретические концепции, односторонне интерпретирующие вертикальную интеграцию как технический, техно-организационный метод. В числе существенных (определяющих) признаков хозяйственной интеграции он детально рассматривает проблематику гармонических взаимосвязей внутри интеграции, хозяйственных потенциалов, критерия устойчивости, снижения относительного веса элемента риска, частных систем заинтересованности внутри интеграции, единого управления и центра принимаемых решений.

Во второй части статьи автор анализирует взаимосвязь между интеграцией пищевкусового хозяйства и хозяйственной деятельностью кооперативов. В связи с этим он рассматривает основные и своеобразные области, важнейшие с точки зрения кооперативной интеграции. В отношении кооперативных интеграционных процессов производственного уровня он останавливается на интеграционном влиянии торговых коопераций, а также на интеграции, затрагивающей приусадебные хозяйства членов сельскохозяйственных производственных кооперативов. Кругом надпроизводственной интеграции охватываются вопросы интеграционной роли кооперативных объединений и устойчивой хозяйственной кооперации между кооперативами. В этой части статьи автор в нескольких случаях останавливается на влиянии мер общей экономической политики, затрагивающих эту тему, а также на некоторых задачах относительно будущей ориентации.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ernő Huszti:

Money circulation and stock in the period of the fourth five-year plan

The article is a first attempt to draw up a prognosis of money circulation and credits by relying on the material processes and income estimates comprised by a five-year plan. The monetary and credit estimates assigned to the fourth five-year plan, of course, bear the imprint of and reflect from the monetary aspect the characteristics of the plan.

The monetary and credit interrelations regarding both circulation and changes in stocks, discussed in the article, indicate certain tensions which come to expression in the monetary aspects of the plan. From among them, it is important to stress that the estimate for the increase in stocks is greater than the part of the accumulation within national income that may be used to increase circulating assets; at the same time, the circulating funds of economic units to be built up from own and extraneous sources expectedly exceed the sum of material goods available for this purpose. Under the given circumstances, these tensions can be relieved only by reducing the monetary funds available for increasing circulating assets.

It should be emphasized that, in spite of a narrowing of the credit zone, the responsibility of crediting will essentially grow, since the average duration of placings will lengthen and thus the money issued as credit will enable, till it flows back, the mediation of more monetary relations than earlier; in other words, the money circulation induced by a unit of credit will grow.

From the point of view of monetary regulation the reasoning of the article is not immaterial, that the money issued as credit accumulates mainly with non-productive recipients of money (the budget, the population, financial institutions) who use part of the credits as income for final spending. This means at the same time that the conditions for the flowing back of credit become less favourable.

Also the expected situation in respect of monetary accumulation increasingly justifies that harmony between the incomes of the population and commodity funds should be secured, since an ever growing portion of the outstanding stock of money in the economy becomes concentrated in the hands of the population. This necessitates modernization of supply and such development of its pattern as will correspond to the essential changes in the pattern of consumption.

These interrelations support not only that it is necessary to estimate processes in money circulation but also that the efficiency of monetary regulation shall be enhanced.

János Kornát:

Pressure and suction on the market

The subject of the article is: lack of market equilibrium. A few new notions are introduced, among others, those of the aspiration levels of purchase and sale, and the tension of aspiration. There exists pressure on the market of some product, if the aspiration of the seller regularly exceeds actual sales; and there exists suction if the aspiration of the seller is regularly higher than actual purchases.

Then the article proceeds to investigate the effects of suction and pressure. Suction leads to a fuller utilization of resources than pressure. However, qualitative development of products is accelerated by pressure and retarded by suction. Pressure is also advantageous from the point of view of short-term adaptation. A disadvantageous consequence of pressure

is a soaring of promotion costs. Both cases of disequilibrium have advantageous and disadvantageous aspects. In the author's opinion, under peaceful conditions, in moderately and highly developed countries the advantages of pressure are more considerable; its disadvantages may be reduced by proper measures.

The causes of suction are found by the author in "excess" purchasing power, rigid prices, structural disproportions, the chase after quantitative targets, the overextension of intentions to invest. The main causes of pressure are, again: price inflation, great reserve capacities built up as a defense against uncertainty, capacities created for turning out old products which are left idle in the wake of introducing new ones and the low propensity to invest.

Finally, the article discusses the conditions of economic policy for changing over from suction to pressure and the tasks of further research into the problem.

Mihály Simai:

International migration of labour and technical progress

In the second half of the 20th century the importance of qualification, particularly of high qualification, has created new conditions for the international migration of labour. In comparison to the emigration waves moving millions at the turn of the century the population of the world has become relatively immobile by the second half of this century. The unskilled masses, the typical "commodities" of the international labour market at the turn of the century, can find today only temporary employment abroad. This temporary migration is particularly important on the West-European labour market. The selective immigration laws of the great receiving centres prefer highly qualified labour. The effect of the new immigration policies characterizes the immigration pattern of the USA, Canada, Great Britain and other countries. The major sources of this type of labour are the developing countries. The new immigration policies secure a considerable, quantifiable gain for the industrially advanced countries, but this is, at the same time, a grave loss for the developing countries. A particular role is played in the international migration by the international market of specialists. The main "buyers" are the developing countries, but also the industrially advanced countries "import" many specialists. For socio-economic reasons, the international migration of labour plays but a restricted role in the socialist countries.

Vilmos Marillai:

Integration in the food economy and the cooperatives

In the first part of his article the author deals with those features of economic integration which may be generalized, and hold under both capitalist and socialist relations. Then the causes are analysed, under the effect of which essential changes take place also in the production relations of the elements participating in the economic integration. The theoretical concepts are subjected to criticism which interpret economic integration one-sidedly, as a method for organizing technical and technological processes. From among the essential, determinative features of integration, the harmonious relations within the integration, the economic potentials, the criterion of durability, the relative decreasing of risk, the independent partial systems of interest within the integration and the problems of uniform control and the decision centre are discussed in detail.

The second part analyses interrelations between integration in the food economy and the economic activities of cooperative organizations. The major particular areas are reviewed which are most important from the point of view of cooperative integration. As regards the integration process of cooperatives on the plant level, the author reviews the integrating effect of trading cooperatives, and the integration affecting the household plot farming of agricultural cooperatives. As regards higher integration, the integrating role of cooperative unions and the lasting economic cooperation of cooperatives are discussed. In this part the article touches in several places on the effect of measures of economic policy in this field and points to some future tasks in orientation.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
 Terjedelm: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1970. december 8.
 70.1369 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
 az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egy-
 számlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN,
 Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú
 HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban,
 csekk számlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyszámlaszám: 8.
 Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

2

A tartalomból

ÉLTETŐ ÖDÖN—LÁNG GYÖRGY:

Jövedelmi színvonal — jövedelmi rétegződés
Magyarországon

NÉMETH MAGDA:

A nemzeti jövedelem felhasználási arányai

SZABÓ JÁNOS:

Építőiparunk fejlesztéséről

BOGNÁR JÓZSEF:

Fejlesztési stratégia a harmadik világban és
a közgazdaságtudomány

BECSKY GYÖRGY:

Kritikai megjegyzések J. K. Galbraith könyvéhez

A budapesti nemzetközi KGST-konferencia
anyagaiból

XVIII. évfolyam

1971. február

TARTALOM

<i>Eltető Ödön—Láng György</i> : Jövedelmi színvonal — jövedelmi rétegződés Magyarországon	129 ✓
<i>Németh Magda</i> : A nemzeti jövedelem felhasználási arányai ...	147 ✓
<i>Szabó János</i> : Építőiparunk fejlesztéséről	159 ✓
<i>Bognár József</i> : Fejlesztési stratégia a harmadik világban és a közgazdaságtudomány	171 ✓
<i>Becsky György</i> : Kritikai megjegyzések J. K. Galbraith könyvéhez	184 ✓
A budapesti nemzetközi KGST-konferencia anyagaiból:	
<i>Oleg Bogomolov</i> : A KGST-országok nemzetközi piaca fejlődésének és tökéletesítésének néhány kérdése	195 ✓
<i>Oleg Tarnovszkij</i> : A KGST nemzetközi piacának helye és szerepe a szocialista gazdasági integrációban	200 ✓
<i>Jerzy Wesolowski</i> : A valutáris és pénzügyi kapcsolatok a KGST-országok gazdasági integrációs folyamatában	209 ✓
S Z E M L E	
Hazai módszertani javaslatok a föld gazdasági értékelésére (<i>Szabó Gábor</i>)	222 ✓
A „láthatatlan” személyi jövedelmekről (<i>Nyilas András—Szamosvölgyi Elemér</i>)	235 ✓
FOLYÓIRATSZEMLE	241
N. Petrakov: Gazdaságirányítás és gazdasági érdekek ✓ — Zbigniew Pirozynski: Juttatások idősebbeknek és a nemzeti jövedelem ✓ — Dan Throop Smith: Állásfoglalás az értéknövekedési adó mellett ✓ — Stanley S. Surrey: Állásfoglalás az értéknövekedési adó ellen ✓ — George G. C. Parker, Henry S. Miller: Nemzetközi leasing: használat tulajdon nélkül ✓ — G. W. Lewellen — B. Huntsman: A vezetők bére és a vállalat teljesítménye ✓	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Dr. Jávorka Edit: Életszínvonal a mai társadalomban (<i>Kovács Dénes</i>)	250 ✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	253

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Becsky György, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **dr. Bognár József**, az MTA levelező tagja, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója, a Világ gazdasági Tudományos Tanács elnöke; **Bogomolov, Oleg Tyimofejevics**, a közgazdaságtudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világ gazdasági Intézetének igazgatója; **Eltető Ödön**, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Kovács Dénes** kandidátus, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezető-helyettese; **Láng György**, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **Németh Magda**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Nyilas András**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének főosztályvezetője; **Szabó Gábor**, a Köz gazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Szabó János**, az MTA levelező tagja, az építésügyi és városfejlesztési miniszter első helyettese; **Szamosvölgyi Elemér**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének gazdasági szaktanácsadója; **Tarnovszkij, Oleg Ivanovics**, kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szocialista Világ gazdasági Intézetének főmunkatársa; **dr. Wesolowski, Jerzy**, a varsói Pénzügyi Intézet osztályvezetője.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

Jövedelmi színvonal—jövedelmi rétegződés Magyarországon

A magyarországi jövedelmi rétegződés, attól függően, hogy milyen aspektusokból értékeljük, egyszer túlzottan nivelláltnak, másszor túlzottan differenciáltnak látszik. A jövedelempolitikát hasonlóképpen hol szociálcentrikusnak (a szociális megfontolásokra építőnek), hol termeléscentrikusnak (a gazdasági fejlődés serkentésére összpontosítónak) ítéltethetjük. Ahhoz, hogy a jövedelmi színvonalról, a jövedelemeloszlás és a jövedelempolitika problémáiról megalapozott képet alkothassunk, a kérdést több oldalról kell megvizsgálni.

A reális értékeléshez először is érdemes áttekinteni, hogy a lakosság egésze és főbb rétegei milyen fejlődés eredményeként érték el a jelenlegi színvonalat.

Visszatekintés

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem ma több mint háromszorosa az 1938. évinek. Az egy főre jutó fogyasztás ennél valamivel kisebb mértékben emelkedett, de a lakosság jövedelmi és fogyasztási viszonyai így is igen nagy mértékben javultak. Az egy főre jutó reáljövedelem 1969-ben kb. 2,5-szerese volt az 1938. évinek.

A lakosság életszínvonalának megítélésében nem csupán az egy főre jutó reáljövedelem nagysága a meghatározó, hanem megoszlása is. E téren még sokkal nagyobb változások mentek végbe 1938 óta, mint a reáljövedelem növekedésében.

A háború előtti Magyarországra — mint az elmaradott agrár-, vagy agrár-ipari országokra általában — az egy főre jutó jövedelem aránytalan megoszlása volt jellemző. A jövedelmi átlag viszonylag szűk réteg kiugró jövedelmeiből és nagy tömegek alacsony vagy éppen nyomor-színvonalából keletkezett. A lakosság kereken 80 százalékának egy főre jutó jövedelme az országos átlag alatt volt (s ezek körében további különbségek voltak), a lakosság 20 százalékának jövedelme pedig kb. 2,8-szerese volt az átlagjövedelemnek. Ez utóbbi 20 százalékon belül a magán- és köztisztviselők, a műszaki értelmiség, az orvosok, a pedagógusok stb. — tehát egy viszonylag széles réteg — egy főre számítva az átlagos jövedelmi szintnek kb. 2-szeresére, egy vékony, de még mindig tetemes réteg viszont sokszorosára — olykor 20—40-szeresére — tett szert.

A felszabadulást követő jövedelmi nivellálódás a legnagyobb mértékben a parasztság helyzetét javította. A parasztság körén belül is jelentős volt a változás: a földosztás révén a legszegényebb rétegek élet-

színvonala kiemelkedő módon javult. Csökkentek a munkások és a szellemi foglalkozásúak közötti jövedelmi különbségek is. Az újjáépítési periódusban az ország gazdasági helyzete nem tette lehetővé, hogy az értelmiség reálbére elérje a régit. Ugyanennek a jelenségnek másik oldala, hogy a földbirtokosság felszámolásával, az ipar, a kereskedelem, a bankok államosításával számszerűen is jelentősen csökkent a kiugró jövedelműek rétege. Így a lakosság főbb csoportjai közti korábbi szélsőséges jövedelmi különbségek erősen mérséklődtek.

A nivellációs folyamat tehát 1945 után megindult. Ezt követte a gyors ütemű iparosítás következményeként a reálbérszínvonal általános megrekedése, sőt csökkenése az 1950-es évek elején, majd 1956 után a legalacsonyabb jövedelmű rétegek reálbérének viszonylag gyors ütemű növelése. Mindennek következtében a háború előtti reálbér- és reáljövedelem-struktúra teljesen átalakult. A segédmunkások, betanított munkások reálbére jelentősen emelkedett, jóval kisebb mértékben nőtt a szakmunkások és a különlegesen kvalifikált munkások reálbére. Lényegesen javult a sok munkaerőt, elsősorban a nehéz fizikai munkát igénylő szakmák (például a bányások) helyzete. A jövedelemnivelláció arra is kiterjedt, hogy csökkent a különbség a művezetői gárda és a szakmunkások, különösen pedig a munkások és a szellemiek keresete között. A háború előtt az iparban foglalkoztatott műszaki alkalmazottak bére általában a munkásokénak háromszorosa, az iparban foglalkoztatott adminisztratív alkalmazottaké pedig a munkásokénak majdnem 2,4-szerese volt. Ma a műszaki alkalmazottak esetében ez az arányszám 1,7, az adminisztratív dolgozók bére pedig kb. azonos a munkásokéval.

A kereseti nivellálódás folyamata, amely 1950 után csak fokozódott, az utóbbi években — részben a nyereségrészesedéssel összefüggésben — megállt, sőt némi differenciálódás tapasztalható.

1949 és 1969 között — az időszak egészét tekintve — a két nagy népességcsoport, azaz a bérből és fizetésből élők, valamint a parasztság jövedelmi helyzete nagyságrendileg hasonló mértékben javult, az időszak egészén belül azonban a fejlődés egyik réteg esetében sem volt egyenletes. 1949—1953 között a munkások és alkalmazottak reáljövedelme csökkent, a parasztságé viszont a kezdeti emelkedést követő fokozatos csökkenés után sem szállt az 1949. évi szint alá. Az 1953—1959 közötti szakaszban a munkások és alkalmazottak, 1959 óta pedig ismét a parasztság reáljövedelme nőtt nagyobb mértékben. Ennek eredményeként az elmúlt néhány évben a munkások és parasztok között az utóbbiak terhére fennállott jövedelmi különbségek gyakorlatilag megszűntek.

A két réteg jövedelmi helyzetében 1950 óta bekövetkezett nagyarányú javulás oly módon valósult meg, hogy a mezőgazdaság nettó termelése viszonylag kis mértékben emelkedett, mialatt a nem mezőgazdasági ágazatok nettó termelése négy-ötszörösére nőtt. Eközben a nem mezőgazdasági ágazatokban a foglalkoztatottak létszáma megkétszereződött, a mezőgazdasági keresők száma viszont lényegesen csökkent. A jövedelmi arányok változásának megítéléséhez az egy foglalkoztatottra jutó termelés alakulását kell alapul venni. Pontos adataink nincsenek, annyi azonban hozzávetőleges számítások alapján is megállapítható, hogy a termelékenység végső soron a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban gyorsabban nőtt, mint az ott foglalkoztatottak reáljövedel-

me, ezzel szemben a mezőgazdaságban a reáljövedelmek emelkedése haladta meg a termelékenység növekedését. Figyelembe kell venni azonban, hogy a munkatermelékenység emelkedése nem kizárólag annak az ágazatnak az érdeme, amely azt elérte. Az egész társadalom érdeke megkövetelheti, hogy az egyik ágazat az arányosnál jóval több új termelőberendezéshez jusson, mint a másik. Az adott különbség is jórészt az ipari és mezőgazdasági új (kapacitást növelő) beruházásoknak az időszak egészét tekintve lényegesen eltérő mértékére vezethető vissza.

Ezen túlmenően azonban, a társadalmi céloktól függő mértékben és az egész társadalom érdekében, a jövedelmekben be kell következnie bizonyos társadalmi kiegyenlítődésnek. Legjobban kitűnik e folyamat indokoltsága a szolgáltatások szférájában, ahol a termelékenység minden bizonnyal kisebb mértékben nőtt, mint az iparban (sőt, széles területen itt nem is értelmezhető a termelékenység), a reálbér — helyesen — mégis nagyjából az ipari foglalkoztatottakét követte, mert enélkül nem lehet a társadalmi szükségleteknek megfelelő termelési és foglalkoztatottsági arányokat fenntartani.

A parasztság 1966-ig fennállott jövedelmi hátránya számos áttételen — a többi között a fiatalabb paraszti korosztályok tömeges városba áramlásán — keresztül hátráltatta a mezőgazdasági termelést. A kívánatos termelési és foglalkoztatási arányok tehát a szorosan vett paraszti érdekeken túl — a munkásosztály és az egész lakosság szempontjából is — megkövetelték a paraszti életszínvonal emelését.

1966-ban a párt IX. kongresszusa kiemelten foglalkozott a parasztság helyzetével. „Arra törekszünk — állapította meg a IX. kongresszus határozata —, hogy végső fokon megszűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala között. A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a parasztság életszínvonalát és ellátottságát tovább közelítsük a munkásosztályéhoz.” Ezt a célt szolgálta a többi között a termelőszövetkezeti tagság nyugdíj- és családi pótlék rendszerének jelentős továbbfejlesztése. A mezőgazdasági termelés növelése végett 1966-ban és az azt követő években több mezőgazdasági termék felvásárlási árát emelték. Az ösztönzés hatására meggyorsult a termelés fejlődési üteme. Bővült a termelőszövetkezetek kiegészítő és melléküzemági tevékenysége is, ami rendszeresebbé tette és nagymértékben növelte a tagság foglalkoztatási lehetőségét.

Az intézkedések következtében a paraszti jövedelmek a mezőgazdasági termelés meggyorsult ütemét meghaladó mértékben emelkedtek: 1966-ban 6 százalékkal, 1967-ben 10 százalékkal, 1968-ban 8 százalékkal. Ugyanezen időszak alatt a munkások reáljövedelme minden évben 5—5 százalékkal nőtt. Minthogy a munkások és parasztek személyes jövedelme közti különbség már a IX. kongresszus előtt sem volt túlságosan nagy, a parasztság személyes jövedelme 1967-ben elérte, 1968-ban pedig 4 százalékkal túlhaladta a munkások átlagos jövedelmi színvonalát.

1969-ben a reáljövedelem rétegenkénti növekedésében nem voltak jelentősebb eltérések, így az 1969. évi jövedelmi arányok nagyjából megegyeztek az 1968. évivel.*

* Lásd részletesebben: „A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969” Statisztikai Időszaki Közlemények 182. kötet. Készült a KSH közgazdasági főosztályán. Főosztályvezető: dr. Rácz Albert. Szerkesztette: Láng György. Főmunkatársak: Fekete Gy. György, Horváth Zoltánné, Székely Elemérné.

A főbb rétegek között kialakult mai jövedelmi arányokról a következő részben adunk részletesebb áttekintést.

A főbb társadalmi rétegek jövedelmi különbsége

Először is meg kell állapítanunk: *Magyarországon valamely társadalmi réteghez való tartozás ma már csak viszonylag kis mértékben határozza meg egy háztartás jövedelmi helyzetét.* A különböző társadalmi rétegek, csoportok átlagos jövedelmi szintjében mutatkozó különbségek elemzése mégis szervesen hozzátartozik a lakosság jövedelmi helyzetének vizsgálatához, emellett jövedelempolitikai szempontból is alapvető jelentőségű. A társadalmi rétegek szerinti különbségek többféle metszetben vizsgálhatók. Első helyen a KSH folyamatos jövedelmi makrostatisztikáiban 1969-től bevezetett ún. *főbb népességcsoportok** jövedelmi arányait mutatjuk be az 1. sz. táblázatban.

Amint már említettük, a parasztság *személyes jövedelmének* színvonala 1967-ben beérte, 1968—1969-re pedig némileg túlhaladta a munkások jövedelmét. Az országos átlagban nagyon hasonló jövedelmi szint mögött azonban elég jelentős területi különbségek vannak. A fővárosi munkásháztartások egy főre jutó jövedelme 1969-ben 13 százalékkal magasabb, a vidéki városokban élő munkásoké már 7, a községekben élőké pedig 11 százalékkal alacsonyabb volt a parasztok jövedelménél. Ehhez a képhez még hozzátartozik az is, hogy a munkásoknak csak 23 százaléka lakik Budapesten, s csaknem 50 százaléka községekben él. A községekben élő munkáscsaládok többsége, közel háromnegyed része, kisebb-nagyobb jövedelemkiegészítést nyújtó kisegítő gazdasággal rendelkezik. Ez utóbbiak jövedelmi színvonala csak 5 százalékkal marad el a parasztokétól, a gazdasággal nem rendelkező községi munkások helyzete viszont lényegesen rosszabb, ők a parasztokénál mintegy 30 százalékkal alacsonyabb jövedelmi szinten élnek.

A többi főbb népességcsoport közül a szellemi foglalkozásúak csoportja elég jelentősen, 26 százalékkal haladja meg az országosan egy főre jutó jövedelmi szintet (a munkásokét 33 százalékkal). Ezzel szemben a népesség 9 százalékát kitevő ún. tiszta nyugdíjasok (önálló háztartást alkotó) rétegének jövedelme csak 70 százalékát éri el az országos átlagnak.

A népességcsoportok közötti jövedelmi különbségek számos tényező egymásrahatásának eredményei. Ezek közül a két legjelentősebb: a keresők munkájának jövedelemszerző ereje, valamint a keresők és eltartottak aránya. Ezek mellett természetesen szerephez jutnak a pénzbeli

* E népességcsoportokat azonos tartalommal használja a *mikroszintű* statisztika (háztartásstatisztika, továbbá a nagyobb időközönként végrehajtásra kerülő széles körű jövedelmi felvételek) és a mérlegbeszámolók, nyugdíjintézeti kifizetések, az MNB stb. országos szintű adatain alapuló *makroszintű* jövedelmi statisztika.

A népességcsoportok tartalma röviden a következők:

Munkások: a háztartásfő nem mezőgazdasági ágazatban fizikai foglalkozású és nincs a háztartásban mezőgazdasági ágazatban dolgozó aktív fizikai foglalkozású.

Parasztok: a háztartásfő mezőgazdasági ágazatban fizikai foglalkozású, a háztartásban nincs más ágazatban dolgozó fizikai foglalkozású.

Kettős jövedelműek: a háztartásfő fizikai foglalkozású, a háztartásban van mind a mezőgazdaságban, mind más ágazatban dolgozó aktív fizikai foglalkozású.

Szellemi foglalkozásúak: a háztartásfő szellemi foglalkozású.

Önállóak: a háztartás tagjai közt van nem mezőgazdasági önálló (magánkisiparos stb.).

Nyugdíjasok: a háztartásban nincs aktív kereső.

A főbb népességcsoportok egy főre jutó személyes jövedelme a munkások jövedelmének százalékában

Népességcsoportok	1967	1968	1969	A népességcsoportok számaránya 1969-ben
	Munkások jövedelme = 100			
Munkások	100,0	100,0	100,0	39
Parasztok	101,3	104,2	104,1	19
Kettős jövedelműek	105,7	107,0	106,6	12
Szellemi foglalkozásúak	132,1	132,0	133,3	19
Önállók	114,9	115,8	114,9	2
Nyugdíjasok	74,3	74,7	73,8	9
Lakosság összesen	104,8	105,6	105,7	100

társadalmi juttatások is. E tényezők szerepét vizsgálva például a munkások és parasztok csaknem azonos jövedelmi helyzetében, a következő megállapításokat tehetjük: (1) A kereső-eltartott arányban nincs különbség e két fő népességcsoport között. (2) Ezzel szemben a paraszti keresők (közösen és háztájiban végzett) munkája valamivel jövedelmezőbb, s ezáltal a parasztcsaládokban élők egy főre jutó havi személyes jövedelmében a munkával szerzett rész kb. 100 Ft-tal nagyobb, mint a munkások családjainál. (3) A munkáscsaládok viszont átlagosan nagyjából ugyanennyivel több pénzbeli társadalmi juttatást kapnak, ami elsősorban az eltérő nyugdíjhelyzet következménye.

Az ún. kettős jövedelmű rétegnek a munkásokét és parasztokét egyaránt némileg meghaladó jövedelmi foka viszont szinte kizárólag a kedvezőbb kereső-eltartott arányból fakad. E csoportba ugyanis eleve olyan háztartások tartoznak, ahol legalább két kereső van. Míg a munkások és a parasztok háztartásaiban egy keresőnek lényegében egy eltartottról kell gondoskodnia, addig a kettős jövedelmű rétegben három keresőre átlagosan csak két eltartott jut. A szellemi foglalkozásúak csoportjában a munkásokhoz és a parasztokhoz képest egyrészt a kereső-eltartott arány is kedvezőbb — bár nem olyan kedvező, mint a kettős jövedelműek csoportjában —, másrészt a keresők jövedelemszerző ereje, amit az egy keresőre jutó, munkából származó jövedelem összegével jellemezhetünk,* lényegesen magasabb, mint a többi népességcsoportban (2400 Ft, míg például az e mutató tekintetében következő rétegben, a parasztnál csak 2010 Ft).

Érdeemes még megjegyezni, hogy a közhiedelemmel ellentétben a munkás-alkalmazotti népességen, illetve a termelőszövetkezeti parasztágon belüli jövedelmi szóródás, a jövedelmi egyenlőtlenség lényegében azonos mértékű, sőt inkább a paraszti jövedelmek eloszlása mutatkozik valamivel kiegyenlítettebbnek, 1967-ben legalábbis ez volt a helyzet. Ez annak ellenére is így volt, hogy a termelőszövetkezeti tagoknak a közösségek szóródásából származó keresetei összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben szóródnak, mint a munkások vagy az alkalmazottak keresetei. A háztáji gazdaságok méreteiben, s következésképpen az ebből származó jövedel-

* Részletesebben lásd Eltető Ödön—Surányi Bálint: Új mutató a jövedelmi különbségek elemzéséhez. Statisztikai Szemle, 1970/2.

mekben azonban nincsenek olyan különbségek, mint a közösből származó évi keresetekben, és sok esetben éppen a háztájiban elért magasabb jövedelem kompenzálja az alacsony termelészövetkezeti részesedést. A termelészövetkezeti tagok összes évi munkajövedelme így a közös gazdaságból származó kereseteknél általában sokkal kisebb mértékben szóródik.

Túllépve a személyes jövedelmek körén, a természetbeni társadalmi juttatások tekintetében meglehetősen nagy és más irányú különbségek tapasztalhatók a rétegek között. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A parasztok kb. negyedrésszel kisebb mértékben részesülnek e juttatásokból, mint a munkások, a szellemiek viszont a munkásoknál 40 százalékkal, a parasztnál pedig csaknem kétszer nagyobb mértékben.

Az egyes juttatási formák tekintetében további eltérések tapasztalhatók. A paraszti családok egy főre jutó ingyenes bölcsődei ellátása a munkásokénak egyharmada, az üdültetési juttatásoké pedig mindössze egyötöd része. A szellemi foglalkozásúak családjai — egy főre számítva — kétszer akkora összegű juttatásban részesülnek üdültetés, és hatszor akkorában felsőfokú oktatás címén, mint a munkáscsaládok. A nyugdíjasok — az életkori sajátosságokkal összefüggésben — több mint kétszer olyan mértékben veszik igénybe az ingyenes egészségügyi juttatásokat, mint a lakosság átlagosan.

2. sz. táblázat

Néhány kiemelt természetbeni társadalmi juttatás igénybevétele főbb lakossági rétegek szerint a munkások egy főre jutó juttatásainak százalékában, 1969-ben

Megnevezés	Munkások	Parasztok	Kétfős jövedelműek	Szellemi foglalkozásúak	Önállók	Nyugdíjasok	Lakosság összesen
<i>Egészségügy</i>	100	82	71	110	71	226	105
Ebből: kórházi ellátás.....	100	85	72	98	96	158	98
gyógyszertári kedvezmény....	100	76	56	137	30	383	119
<i>Szociális juttatások</i>	100	64	67	109	68	44	85
Ebből: bölcsődék.....	100	35	40	112	38	—	73
<i>Oktatás</i>	100	90	92	144	108	28	99
Ebből: óvodák.....	100	76	76	114	41	—	85
felsőfokú oktatás.....	100	74	77	617	277	125	193
<i>Kultúra, sport, üdültetés összesen</i>	100	54	56	166	75	56	93
Ebből: üdültetés.....	100	21	28	226	51	58	93
<i>Egyéb</i>	100	17	33	206	83	86	93
Ebből: lakbérdotáció.....	100	11	9	292	137	184	115
étkezési hozzájárulás.....	100	14	48	134	31	—	72
Összesen.....	100	73	72	140	86	112	100

A természetbeni társadalmi juttatásokat is felölelő összes jövedelem tekintetében a főbb népességcsoportok egymáshoz viszonyított aránya csak annyiban tér el a személyes jövedelem vizsgálatából kapott képtől, hogy az ingyenes szolgáltatások nagyobb arányú igénybevétele következtében a nyugdíjasok helyzete így valamivel kedvezőbbnek mutatkozik.

Ugyancsak kedvezőbb a munkások helyzete is: az összes jövedelem alapján a munkások és parasztok jövedelmi színvonala jelenleg teljesen azonos.

Az összefoglaló adatokat a 3. sz. táblázat szemlélteti.

3. sz. táblázat

A főbb népességcsoportok egy főre jutó havi jövedelme 1969-ben
(folyó áron, forint)

Népesség- csoport	Személyes jövedelem	Természet- beni társadal- mi juttatás	Összes jövedelem	Munkások egy főre jutó összes jövedelme = 100%
Munkások	1300	191	1491	100,0
Parasztok	1353	139	1492	100,1
Kettős jövedelműek	1385	137	1522	102,1
Szellemi foglalkozásúak	1733	267	2000	134,2
Önállók	1494	165	1658	111,2
Nyugdíjasok	960	213	1173	78,6
Lakosság átlagosan	1374	190	1564	104,9

Az ingyenes juttatások igénybevétele tekintetében jelentős különbségek tapasztalhatók a városi és a falusi családok helyzete között. A falusi infrastruktúra alacsony fejlettsége, a falusi egészségügyi ellátásnak a városiénál alacsonyabb színvonala következtében a társadalmi juttatásokból (iskola, kórház stb.) legnagyobbbrészt a budapesti és legkisebb mértékben a községi családok részesülnek. Ez érthető módon nemcsak a parasztságra, hanem a munkások jelentős részére nézve is hátrányos. Az összes jövedelmek alapján is a budapesti munkások javára mutatkozik érdemleges különbség a parasztsághoz képest: a községi munkások összes jövedelme, személyes jövedelmükhöz hasonlóan, elmarad a parasztságé mögött.

Jövedelmi különbségek foglalkozási viszony szerint

Más oldalról kapunk képet a jövedelmi különbségekről, ha a lakosságot *foglalkozási viszony* szerint csoportosítjuk. A foglalkozási viszony szerinti csoportosítás az alkalmazásban állók és a termelészövetkezeti tagok jövedelmét állítja szembe.* Egy 1967. évre vonatkozó háztartásonkénti jövedelmi kikérdezés adatai szerint a termelészövetkezeti tagok jövedelme összességében kedvezőbb volt az alkalmazásban állókénál. Az előny még fokozottabban megmutatkozik, ha külön-külön hasonlítjuk össze az alkalmazottként, illetve termelészövetkezeti tagként dolgozó különböző csoportok (szellemiek, nem mezőgazdasági fizikaiak és

* E csoportosítás annyiban tér el az előbbiekről, hogy míg ott a „parasztok” között együtt szerepelnek a termelészövetkezeti tagok, a termelészövetkezeti alkalmazottak és az állami gazdaságok dolgozói, addig itt a termelészövetkezetek alkalmazottai és az állami gazdaságok dolgozói értelemszerűen az alkalmazásban állók között vannak. (Termelészövetkezeti tagokon itt és a továbbiakban is mezőgazdasági termelészövetkezeti tagokat értünk, a kisipari termelészövetkezetek tagjai az alkalmazásban állók közt szerepelnek.)

mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak) háztartásainak jövedelmét. A mezőgazdasági termelészövetkezetekben *tagként* dolgozó szak-, betanított vagy segéd munkások háztartásainak egy főre jutó jövedelme országosan 15 százalékkal múlta felül az *alkalmazásban álló* munkásokét, ez az előny a községekben a 20 százalékot is elérte. De miként a 4. sz. táblázatból megállapítható, még a termelészövetkezetekben *tagként mezőgazdasági munkát végzők* jövedelme is jelentősen meghaladta 1967-ben az alkalmazásban álló munkások családjának jövedelmi szintjét, országosan 9, a községekben 15 százalékkal.

4. sz. táblázat

Egy főre jutó átlagos jövedelem az alkalmazásban állók és a mezőgazdasági termelészövetkezeti tagok háztartásainak főbb csoportjaiban, 1967-ben

A háztartásfő	Községekben			Országosan		
	Alkalmazásban állók	Mezőgazdasági tsz-tagok	A tsz-tagok jövedelme az alkalmazásban állók jövedelmének százalékában	Alkalmazásban állók	Mezőgazdasági tsz-tagok	A tsz-tagok jövedelme az alkalmazásban állók jövedelmének százalékában
	háztartásainak egy főre jutó átlagos havi jövedelme, Ft			háztartásainak egy főre jutó átlagos havi jövedelme, Ft		
Szellemi foglalkozású	1357	1532	113	1505	1604	107
Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású	1067	1283	120	1130	1298	115
Mezőgazdasági fizikai foglalkozású	990	1226	124	1010	1227	122
Együtt	1099	1243	113	1215	1251	103

A termelészövetkezeti tagok háztartásainak az alkalmazásban állóké két meghaladó jövedelmi szintje elsősorban az előbbieket kedvezőbb kereső-eltartott arányának következménye: az alkalmazásban állók háztartásaiban 92, a termelészövetkezeti tagokéban viszont csak 76 eltartott jut 100 keresőre. A termelészövetkezeti tagok háztartásaiban fennálló kedvező kereső-eltartott arányban azonban tulajdonképpen egy kedvezőtlen jelenség — az alkalmazásban állóké kétől igen eltérő, az idős korosztályok felé eltolódott korstruktúra — nyilvánul meg. A keresők átlagos jövedelemszerző erejében nincsenek nagy különbségek a két csoport között — eltekintve a szellemi foglalkozású termelészövetkezeti tagok kislétszámú csoportjától, ahol kiugróan magas az egy keresőre jutó munkából származó jövedelem összege.

Területi jövedelmi különbségek

Bár Magyarországon sem gazdasági fejlettség, sem ezzel összefüggésben a jövedelmi színvonal tekintetében nincsenek olyan nagy területi különbségek, mint sok más országban, a kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a jövedelmi különbségeket ebből a szempontból is bemutassuk.

Az elmúlt években ezen a területen is nivellálódás következett be. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy lényegesen csökkentek a fővárosi és a vidéki népesség jövedelme közti különbségek. 1967-ben a budapesti háztartások egy főre jutó jövedelme mindössze 19 százalékkal haladta meg a vidéki városokban és 26 százalékkal a községekben élő népesség jövedelmét (1962-ben a megfelelő arány 26, illetve 36 százalék volt). A budapesti háztartások magasabb jövedelmi színvonala főképp abból adódik, hogy a lényegesen több munkaalkalom következtében Budapesten sokkal nagyobb a női foglalkoztatottság aránya, mint vidéken. Így a fővárosban 87 eltartott jut 100 keresőre, a községekben 115. Ehhez járul még az, hogy Budapesten egy lakosra 90 Ft-tal nagyobb összegű pénzbeli társadalmi juttatás jut, mint a községekben, elsősorban a nyugdíjasok nagyobb aránya és a magasabb átlagos nyugdíjösszeg következtében.

De nemcsak Budapest és a vidék között következett be jelentős kiegyenlítődés, hanem a különböző megyék jövedelmi színvonala is közelebb került egymáshoz. Ebben részben a vidéki ipartelepítések, részben pedig a mezőgazdasági jövedelmeknek a bérekét meghaladó növekedési üteme játszott közre. 1962-ben még csaknem másfélszeres volt a különbség a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmi szintű megye között (Komárom, illetve Szabolcs-Szatmár), 1967-re ez az arány mintegy 20 százalékra mérséklődött (Baranya és Szabolcs-Szatmár). Módosult a megyék jövedelmi rangsora is. A változásban az a tendencia érvényesült, hogy a mezőgazdasági megyék relatív helyzete általában kedvezőbbé vált (lásd az 5. sz. táblázatot).

5. sz. táblázat

A megyék abszolút és relatív jövedelmi színvonala 1967-ben

Megye	Egy főre jutó átlagos havi jövedelem		Megye	Egy főre jutó átlagos havi jövedelem	
	Forint	Szabolcs— Szatmár megye = 100		Forint	Szabolcs— Szatmár megye = 100
Baranya	1192	120,8	Nógrád	1087	110,1
Tolna	1180	119,6	Veszprém	1059	107,3
Fejér	1163	117,8	Szolnok	1059	107,3
Békés	1158	117,3	Zala	1029	104,3
Csongrád	1157	117,2	Hajdú-Bihar	1024	103,7
Komárom	1149	116,4	Vas	1018	103,1
Győr-Sopron	1146	116,1	Borsod-Abaúj- Zemplén	1006	101,9
Pest	1146	116,1	Szabolcs-Szatmár .	987	100,0
Bács-Kiskun	1141	115,6			
Somogy	1108	112,3			
Heves	1097	111,1	Megyek összesen..	1096	111,0

A paraszti jövedelmek gyorsabb növekedése és mostanra elért színvonala következtében a megyék közti jövedelmi eltéréseket — a korábbiaktól eltérően — a megye ipari vagy mezőgazdasági jellege, a lakosság foglalkozási struktúrája nem magyarázza meg. A főbb jövedelmi források aránya tekintetében lényegesen nagyobbak a megyék közötti különbségek, mint az egy főre jutó jövedelmi átlagban. A bérből származó jövedelmek aránya például megyénként 37 és 69 százalék között változik, a mezőgazdasági eredetű jövedelmek arányában pedig még nagyobb,

háromszoros különbségeket is találhatunk. A jövedelmi források aránya tekintetében igen eltérő megyék átlagos jövedelmi színvonala azonban már nem mutat nagy különbségeket. Ezt a bérből származó jövedelmek és paraszti jövedelmek meglehetősen hasonló színvonala teszi lehetővé.

A lakosság jövedelmi rétegződése

A népesség egészének vagy néhány főbb csoportjának *átlagos* jövedelmi helyzete nem ad képet a lakosságon belüli tényleges jövedelmi különbségek széles skálájáról: a jövedelmek szóródásáról.

A jövedelmi különbségek jellemzésére egyaránt felhasználhatók eloszlások és bizonyos, a jövedelmek egyenlőtlenségét jellemző mutatószámok. A szűkebb értelemben vett jövedelemeloszlás azt mutatja meg, hogy a népesség (vagy háztartások) mekkora hányada él adott jövedelemhatárok között. Az ún. decilis eloszlás már közvetlenebbül utal a jövedelemeloszlás egyenlőtlenségére, hiszen azt adja meg, hogy a lakosságnak a jövedelem növekvő értéke szerint rendezett tizedei a népesség teljes jövedelméből hány százalékkal részesednek. Az egyenlőtlenségi mutatók tömören egy számmal jellemzik az egyenlőtlenség mértékét. Ilyen mutató például az a hányados, amely megadja, hogy az átlagos jövedelem felett élők átlagjövedelme hányszorosan múlja felül az átlag alatti jövedelemmel rendelkezők átlagát.*

Az 1967. évre, illetve az azt megelőző 1962. évre vonatkozó háztartásonkénti jövedelmi felvétel eredményeit vizsgálva megállapítható, hogy az öt év alatt bekövetkezett kb. 30 százalékos átlagos egy főre jutó jövedelemnövekedés az átlagosnál nagyobb mértékben javította az alacsonyabb jövedelmű rétegek helyzetét, így az egyenlőtlenség mértéke számottevően csökkent. 1962-ben az átlag feletti átlagjövedelme még csaknem 110 százalékkal haladta meg az átlag alatt élők átlagjövedelmét, 1967-re ez az arány 92 százalékra mérséklődött. Hasonló módon az egyenlőtlenség csökkenését jelzi a legfelső és a legalsó jövedelmi tized — a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmű egy-egy millió ember — átlagjövedelmének összevetése: 1962-ben a felső tized átlagos egy főre jutó jövedelme csaknem hatszorosa volt az alsó tized átlagjövedelmének, 1967-ben ez az arány csak valamivel haladta meg a négy és félszerest.

A *jövedelemeloszlás egyenlőtlenségének* az utóbbi években bekövetkezett *mérséklődése nem a bérek kiegyenlítődének következménye*. A gazdaságpolitikai célokkal összhangban a bérek bizonyos mértékig inkább differenciálódtak. A jövedelmek kiegyenlítődéésében részben a paraszti jövedelmek gyorsabb ütemű növekedése, részben bizonyos demográfiai változások (rég, alacsony nyugdíjú nyugdíjasok helyébe új, magasabb nyugdíjban részesülők léptek) és szociálpolitikai intézkedések (családi pótlék kiterjesztése és emelése, nyugdíjak emelése) játszottak szerepet.

A jövedelmi egyenlőtlenség csökkenése azonban távolról sem jelenti azt, hogy ne lennének igen jelentős jövedelmi különbségek számottevő

* E mutatóról részletesebben lásd Frigyes Ervin: A munkás-alkalmazotti jövedelmi rétegződés legfontosabb tényezői. Statisztikai Szemle, 1964/7.; Eltető Ödön—Frigyes Ervin: Új jövedelemegyenlőtlenségi mutatók, tulajdonságaik és hasznosítási lehetőségeik, Szigma, 1968/1. cikkeket.

népességcsoportok között. Hiszen a felső és alsó tized között fennálló már említett több mint négy és félszeres különbség is óriási életszínvonalbeli eltérést okoz a népesség e két szélsőséges helyzetben levő — egy-egy milliónyi — rétege között. De még ezek a szélső tizedek sem homogének jövedelmi szempontból. Erre utal például, hogy mindenki, akinek egy főre jutó havi jövedelme meghaladta a nem túlságosan magas 1740 forintot, már a felső jövedelmi tizedben volt 1967-ben. Ha a még mindig fél-fél millió főt tartalmazó alsó és felső 5 százalék jövedelmét tekintjük, a különbség már mintegy hétszeres, abszolút számokban 365, illetve 2500 forint havonta.

Részben az átlagos jövedelemnövekedés, részben az egyenlőtlenség mérséklődésének eredményeképpen — 1962-höz képest — nagymértékben csökkent az alacsony jövedelmi szinten élők száma. 1962-ben 3, 1967-ben 1 millió, 1969-ben kb. 600—700 ezer ember, a lakosság 6—7 százaléka élt 600 forintnál kevesebb egy főre jutó havi jövedelemből. Ez akkor is jelentős eredmény, ha figyelembe vesszük, hogy az eltelt időszak alatt a megélhetési költségek emelkedtek. Az alacsony jövedelműek arányának ez a csökkenése nem feledtetheti azt a tényt, hogy a társadalomnak még mindig számottevő hányada igen alacsony jövedelmi színvonalon él. A 600 Ft egy főre jutó havi jövedelem itt inkább példaként szerepel, semmint valamiféle objektív határ jelzésére. Mindazonáltal nem érdektelen kicsit közelebbről megvizsgálni, kikből állt 1967-ben ez a 600 Ft egy főre jutó havi jövedelem alatt élő kerekben egymillió ember. Az első figyelemre méltó jelenség, hogy az idetartozó háztartások felében a háztartásfő nyugdíjas. Az aktív családoknak csak 6 százaléka rendelkezett 600 Ft-nál kevesebb egy főre jutó jövedelemmel, ezzel szemben a nyugdíjas háztartásoknak csaknem egynegyede — 22 százaléka — esett ebbe a kategóriába. Az alacsony jövedelmű aktív családok jelentős része a sokgyermekesek közül kerül ki, majdnem függetlenül a háztartásfő foglalkozásától. Az összes aktív családoknak csak egyötöde, de a 600 Ft-nál kisebb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező aktív háztartásoknak csaknem a

6. sz. táblázat

A lakosság egy főre jutó havi jövedelem szerinti megoszlásának alakulása

Egy főre jutó havi jövedelem kategóriái	A személyek számának százalékos megoszlása		
	1962	1967	1969 becsült
600 Ft alatt	31,3	9,8	6,3
600— 800 Ft	24,0	14,8	10,9
800—1000 Ft	17,9	19,1	15,4
1000—1200 Ft	12,1	18,3	16,6
1200—1400 Ft	6,8	13,8	14,9
1400—1600 Ft	3,4	9,8	11,8
1600—1800 Ft	2,0	5,9	8,5
1800—2000 Ft	1,1	3,6	5,8
2000 Ft felett	1,4	4,9	9,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

fele öt- és többtagú. Jövedelemelosztási rendszerünk e szinte legfőbb el-
lentmondására később még visszatérünk.

A legalacsonyabb jövedelmi kategóriákba tartozók létszámának
csökkenésével egyidejűleg nőtt a magasabb jövedelmi kategóriákba tar-
tozók száma. A teljes megoszlást a 6. sz. táblázat mutatja.

A jövedelmi különbségeket kialakító főbb tényezők

Az eddigiek röviden a következőképpen foglalhatók össze: a ma-
gyarországi jövedelemeloszlás jellegzetessége, hogy a különféle nézőpon-
tok szerint számításba vett különböző társadalmi rétegek (alkalmazot-
tak — szövetkezeti tagok, munkások — parasztok — szellemiek — nyug-
díjasok stb.) *átlagos* jövedelmei között viszonylag mérsékelt az eltérés,
a népesség egészét tekintve mégis nagy jövedelmi különbségek tapasztal-
hatók. Az alábbiakban a különbségeket kialakító tényezőket és hatásuk
mértékét mutatjuk be az említett 1967-re vonatkozó jövedelmi felvétel
adatai alapján.

A korábbiakból kitűnt, hogy 1967-ben a szellemi és a munkás csa-
ládok személyes jövedelmének átlaga között az előbbieket javára 32 szá-
zalék különbség mutatkozott. Ha e rétegeket tovább bontjuk homogénebb
csoportokra, a különbségek érthető módon nagyobbak, de távolról sem
nevezhetők még túlzott mértékűeknek. A vezető állású és a felsőszintű
szakemberek háztartásaiban például az egy főre jutó átlagos jövedelmi
szint mindössze 66 százalékkal haladta meg 1967-ben a segédmunkások,
hivatalsegédek háztartásainak jövedelmét. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

7. sz. táblázat

A háztartások jövedelmi színvonala
a háztartásfő munkajellege* szerint, 1967-ben

Azokban a háztartásokban, ahol a háztartásfő	Az egy főre jutó havi jövedelem	
	Forint	segédmunká- sok = 100
Vezető állású vagy felsőszintű szakember..	1678	166
Középszintű szakember	1459	144
Adminisztratív foglalkozású	1319	131
Szakt munkás, illetve szakképzett fizikai foglalkozású	1233	122
Betanított munkás	1095	108
Mezőgazdasági fizikai foglalkozású.....	1175	116
Segédmunkás, hivatalsegéd stb.	1011	100
Nyugdíjas vagy kereset nélküli	953	94
Összesen	1184	117

* A táblázatban szereplő munkajelleg-csoportok közül a fizikai csoportok tartalmát a
megnevezés világosan tükrözi. A szellemi foglalkozásúakra vonatkozó három csoport tartalma
röviden az alábbi:

A *vezető állásúak és felsőszintű szakemberek* csoportja a felső- és középszintű vezetőkön kívül
az egyetemi vagy főiskolai végzettségű szellemi foglalkozásúakat tartalmazza (mérnökök,
tanárok, orvosok, közigazdászok, jogászok stb.).

A *középszintű szakemberek* csoportjába kerültek a középfokú végzettségű szellemi szakalkal-
mazottak (technikusok, művezetők, tanítók, ápolónők, igazgatási szakalkalmazottak stb.).

Az *adminisztratív foglalkozásúak* csoportja a szorosabb értelemben vett irodai foglalkozá-
súakat tartalmazza (adminisztrátorok, bérelszámolók, titkárnők, gépirók stb.).

A táblázatba foglalt adatok azonban még mindig nagy átlagok. *A csoportokon belüli különbségek jóval nagyobbak, mint a csoportok közötti átlagos különbségek.* Nincs egyetlen olyan csoport sem, amelyben ne volnának mind a legmagasabb, mind a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába tartozó családok. Az előfordulási arányok azonban természetesen igen különbözőek. A vezető állásúak háztartásai közül például kilencszer többen vannak a havi 2000 Ft-nál magasabb egy főre jutó jövedelmi kategóriában, mint a segéd munkások háztartásai közül. (Az ide tartozó háztartások aránya 1967-ben 26,1, illetve 2,9 százalék volt.) Az alacsony, havi 800 Ft egy főre jutó jövedelemnél kevesebb elrendelkezők kategóriája tekintetében természetesen fordított a helyzet, itt a segéd munkások háztartásainak aránya több mint nyolcszor nagyobb a vezető állásúak háztartásaiénál (29,3, illetve 3,5 százalék). Más oldalról ugyanerre a jelenségre utal az a tény, hogy az alacsony és a magas jövedelmi kategóriákban a magas, illetve az alacsony átlagjövedelmű rétegek számarányuktól erősen eltérő arányban szerepelnek. Ezt szemlélteti a 8. sz. táblázat.

8. sz. táblázat

A háztartásfő munkajellege szerint különböző csoportokba tartozó háztartások százalékos aránya a szélső jövedelmi kategóriákban

A háztartásfő	600 Ft alatti	600—800 Ft	2000—2400 Ft	2400 Ft feletti	Az összes háztartás
	egy főre jutó jövedelemmel rendelkező háztartások				
Vezető állású vagy felsőszintű szakember	1,2	1,7	14,5	30,6	7,1
Középszintű szakember	2,8	4,4	21,7	18,2	10,2
Adminisztratív foglalkozású	1,4	1,9	4,1	3,1	3,5
Szaktanácsos, illetve szakképzett fizikai foglalkozású	17,2	27,0	25,7	21,4	28,7
Betanított munkás	15,4	15,5	6,6	4,8	11,8
Mezőgazdasági fizikai foglalkozású ...	30,6	26,0	21,7	17,8	23,6
Segéd munkás, hivatalsegéd stb.....	31,4	23,5	5,7	4,1	15,1
Aktív háztartások összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Melyek a fenti különbségek forrásai? Az egyik forrás kétségtelenül a keresetekben mutatkozó különbség. A kereset és jövedelem kapcsolatára utal, hogy a háztartásfő kereseti kategóriájának növekedésével a megfelelő háztartások átlagos egy főre jutó jövedelme szinte pontosan lineárisan növekszik.* (Lásd a 9. sz. táblázatot.)

Az átlagok mögött azonban jelentős szóródás van, s így a kereset és jövedelem kapcsolata távolról sem olyan egyértelmű, mint a 9. sz. táblázatból kitűnik. Valamennyi kereseti kategóriában előfordulnak alacsony, közepes és magas egy főre jutó jövedelmű háztartások. Természetesen minél magasabb a kereseti kategória, annál gyakoribb a magasabb

* E kérdést nem az egész népességre, hanem csak a „tisztá” munkás-alkalmazotti népesség vonatkozásában vizsgáljuk — azaz csak olyan háztartások esetében, ahol minden kereső alkalmazásban álló —, mert a kereső és a kereset kapcsolata csak ebben a körben egyértelmű. Továbbá, az egyszerűség kedvéért, elemzésünket csak a háztartásfő keresete alapján végezzük.

Az egy főre jutó jövedelem átlaga a háztartásfő keresetnagysága szerint képzett csoportokban

Háztartásfő havi keresete (Ft)	A család egy főre jutó jövedelme (Ft)
1200 alatt	743
1200 — 1400	856
1400 — 1600	926
1600 — 1800	1006
1800 — 2000	1048
2000 — 2200	1110
2200 — 2400	1160
2400 — 2600	1208
2600 — 2800	1286
2800 — 3000	1337
3000 — 3200	1408
3200 felett	1606

egy főre jutó jövedelem, és fordítva. A szóródást három kereseti kategóriával illusztráljuk. E kategóriákba jut a „tisztá” munkás-alkalmazotti háztartások 9,8, 10,4, illetve 5,3 százaléka. (Lásd a 10. sz. táblázatot.)

A „tisztá” munkás-alkalmazotti háztartások egy főre jutó jövedelem szerinti százalékos megoszlása a háztartásfő keresetnagysága alapján képzett három csoportban

A háztartásfő kereseti kategóriája (Ft)	Az egy főre jutó havi jövedelem (Ft)										
	600 alatt	600—800	800—1000	1000—1200	1200—1400	1400—1600	1600—1800	1800—2000	2000—2400	2400 felett	Összesen
1600—1800	9,5	12,9	20,4	19,0	12,9	10,3	9,6	2,8	1,3	1,3	100,0
2200—2400	3,2	11,6	17,3	18,6	16,6	9,6	7,6	7,0	7,5	1,0	100,0
2800—3000	—	3,8	14,2	16,5	17,3	17,9	10,3	7,0	7,5	5,5	100,0

A táblázatban illusztrált szóródás következményeképpen a munkás-alkalmazotti keresők keresete és családjuk egy főre jutó jövedelme közötti korrelációs együttható csak 0,4 nagyságrendű, ami gyenge-közepes kapcsolatra utal. Megjegyzendő, hogy mind a szóródások, mind a korrelációs együtthatók azt mutatják, hogy a szellemi foglalkozásúaknál — részben a nagyobb kereseti szóródás miatt — valamivel szorosabb a kapcsolat a kereset és a jövedelmi szint között. A vezetőállású, értelmiségi keresőknél például a korreláció csaknem 0,6. A fizikai munkások körében ezzel szemben az átlagosnál is gyengébb a kapcsolat, a korrelációs együttható a 0,3-at sem éri el.

A kereset és jövedelmi színvonal között kétségtelenül meglévő, de mégsem túl erős kapcsolatra utal az is, hogy a munkás-alkalmazotti népesség egy főre jutó jövedelmében mutatkozó szóródásból a háztartásfők keresetének különbségei csak 26 százalékot magyaráznak.

A népesség fő jövedelmi forrásának, a béreknek nálunk tehát viszonylag korlátozott a jövedelemdetermináló szerepe. A jövedelmi különbségek sokkal inkább a háztartások különböző összetételéből, az eltérő

kereső-eltartott arányokból fakadnak, mintsem a munka szerinti elosztás elvével összhangban a keresők társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyéből, munkájuk jellegéből. Bár a jövedelmek 1962 és 1967 között bekövetkezett nivellálódása abban is megmutatkozott, hogy *valamelyest csökkent* a családnagyság, illetve a kereső-eltartott arány differenciáló szerepe, a kereső-eltartott aránynak általában is, de a tiszta munkásalkalmazotti népességen belül különösen, jelenleg is meghatározó szerepe van a jövedelmi különbségek kialakításában. Ezért az egyes családok jövedelmi hovatartozása nem egyszerű mechanikus megisméltődése a kereseti hovatartozásnak. Egy, a legmagasabb kereseti kategóriába tartozó szakmunkás családja például kerülhet akár a legalacsonyabb jövedelműek közé is, ha történetesen sok a gyerek, és ezért kedvezőtlen a kereső-eltartott arány.

A kereső-eltartott arány és a jövedelem szoros kapcsolatát az mutatja meg igazán, hogy jövedelemkategóriánként felfelé haladva milyen gyors ütemben csökken az aktív keresőkre jutó eltartottak száma. Mint a 11. számú táblázat mutatja, a 600 Ft alatti és a 2000 Ft feletti jövedelmi kategóriák átlagos kereső-eltartott arányában több mint 12-szeres különbség van.

11. sz. táblázat

**A kereső-eltartott arány
az egy főre jutó jövedelem kategóriái szerint**

Egy főre jutó jövedelem (Ft)	100 aktív keresőre jutó nyugdíjasok és eltartottak száma
600 alatt	330
600— 800	217
800—1000	145
1000—1200	106
1200—1400	78
1400—1600	60
1600—1800	45
1800—2000	34
2000 felett	27

A kereső-eltartott arány túlzott jövedelem-differenciáló szerepét mutatja más oldalról az a közismert tény, hogy a nagy családok egy főre jutó jövedelmi színvonala lényegesen alacsonyabb, mint a kis családoké vagy az egyedülállóké (a családlétszám ugyanis nyilvánvalóan elég szoros kapcsolatban van a kereső-eltartott aránnyal). A hat- és többtagú háztartások egy főre jutó jövedelme például csak fele az egytagúakénak. De még ha a nagyobb családok bizonyos kiadási tételeknél jelentkező megtakarításait és a különböző korú gyermekeknek, illetve idősebbeknek a felnőttekénél kisebb eltartási költségeit jobban kifejező „egy fogyasztási egységre” vetítve nézzük is a jövedelmi arányokat, a nagy családok helyzete akkor is jelentékenyen kedvezőtlenebbnek bizonyul. (Lásd a 12. sz. táblázatot.)

Említést érdemel, hogy az aktív családokhoz hasonlóan, a nyugdíjas háztartások csoportján belül is jelentős jövedelmi különbségek vannak. E különbségek fő forrása az eltérő nyugdíjbevételek, de ehhez további dif-

A háztartás taglétszáma szerinti jövedelmi eltérések

A család létszáma	Az egy főre	Az egy fogyasztási egységre
	jutó átlagos havi jövedelem a 6 és többtagú háztartások jövedel- mének százalékában (aktív családok)	
1	202	130
2	182	142
3	155	135
4	135	124
5	121	116
6 és több	100	100

ferenciáló tényezők is járulnak: a munkavállalásból, családi támogatásból, háztáji gazdaságból stb. eredő jövedelmek, amelyek a családok egy részénél egyáltalán nem fordulnak elő, más részénél viszont a legkülönbözőbb mértékben jelentkeznek. A nyugdíjasok rétegében a jövedelmi egyenlőtlenség relatív mértéke ugyanakkora, mint a népesség egészében. A nyugdíjak — különösen az alacsony nyugdíjak — legutóbbi emelése, valamint az árváltozásokat is nyomon követő nyugdíjrendszer bevezetése nemcsak e réteg abszolút és relatív jövedelmi helyzetét javítja, hanem egyben az egész népességen belüli jövedelmi egyenlőtlenség egyik indokolatlan tényezőjét is csökkenti.

A jövedelemelosztás fejlesztésének néhány alapvető kérdése

A jövedelemelosztás mai rendszere a felszabadulás utáni években alakult ki. Bár azóta több módosításon ment át, alapjaiban nem változott. E rendszer egyik leglényegesebb eleme, hogy azok a szükségletek, amelyeket az ország vezetése a lakosság érdekében elsőrendűen fontosnak, lényegesnek tart, de amelyekre a lakosság alacsonyabb jövedelmű rétegei az életszükséglet elsődleges elemeivel szemben (élelmezés, ruházat stb.) általában kisebb súlyt helyeznek — ilyenek például a közegészségügy, közköztartás, a kultúra —, jórészt ingyen, vagy legalábbis igen kedvezményesen kielégíthetők legyenek. Ez a jövedelemelosztási rendszer e juttatásokkal azt a célt szolgálja, hogy ezeken a területeken a lakosság ellátottságát a társadalmi vagy jövedelmi különbségek egyáltalán ne, vagy lényegesen kevésbé korlátozzák. Bizonyos, hogy e juttatások elosztási módjait, szabályait, rendszerét több tekintetben fejleszteni kell (ennek részleteibe nem kívánunk belebocsátkozni), a rendszer egésze azonban véleményünk szerint helyes alapelvekre — az egészségügy és az oktatás ingyenességére — épül.

A természetbeni társadalmi juttatások az összes jövedelem 12 százalékát alkotják. A többi szocialista országban arányuk hasonló, az európai tőkésországokban viszont kisebb (7—9 százalék). A társadalmi juttatások pénzben fizetett része tekintetében azonban a helyzet gyökeresen más. Ezek hányada nálunk az összes jövedelemnek mindössze 10 száza-

léka, ezzel szemben a szocialista országok többségében és számos kapitalista országban is lényegesen nagyobb arányú. (Franciaországban a legmagasabb: 25 százalék.) A pénzbeli juttatások közül Magyarországon különösen a régi nyugdíjak összege és a családi pótlék színvonala alacsony. A családi pótlék, jöllehet csaknem kétszerese az 1960. évinek, a gyermeknevelési kiadásoknak jelenleg is csak kb. $\frac{1}{3}$ -öd részét fedezi.

Az elmúlt időszakban a társadalmi juttatások nagyobb mértékben emelkedtek, mint a munkából származó jövedelmek: 1960—1969 között az egy főre jutó összes reáljövedelem 48 százalékkal nőtt, a munkajövedelmek 39 százalékkal, a társadalmi juttatások pedig 74 százalékkal emelkedtek. A társadalmi juttatások közül éppen a pénzbeli juttatások növekedése volt különösen jelentős (114 százalék). Ennek kapcsán utalnunk kell arra a véleményre, hogy a munkából származó jövedelmek ösztönző hatásának növelése céljából kellene azok arányát emelni. A problémák itt — nézetünk szerint — nem abból származnak, hogy önmagában véve mekkora a két jövedelemforrás egymáshoz viszonyított aránya, hanem, hogy azok külön-külön miként kerültek szétosztásra. A végzett munkából származó jövedelmek ugyanis nem azért nem elég ösztönzők, mert az összes jövedelmeken belüli arányuk alacsony, hanem főként azért, mert sem az azonos foglalkozásúak közötti, sem a különböző foglalkozásúak közötti *kereseti különbségek* nem felelnek meg eléggé a végzett munka mennyiségében és minőségében megmutatózó különbségeknek.

A kereseti arányokat az évek során hozott bérpolitikai intézkedések viszonylag kis mértékben húzták szét. Ennek egyik oka az, hogy a bérkorrekciók alkalmával az alacsony keresetűek kategóriáiban is jelentős bérrendezésekre volt szükség, s a keresetek differenciálására jutó rész az eredeti arányok jelentős mérvű megváltoztatására nem volt elegendő.

Az, hogy a legalacsonyabb keresetűek béremelésének szükségessége újból és újból visszatér, összefügg a családi pótlék alacsony színvonalával. A gyermeknevelés költségeinek túlnyomó részét nem a pótlékból, hanem a keresetből fedezik. Az alacsony keresetűek bérenek emelésére hozott többszöri központi intézkedések azonban amellet, hogy szűkítették a keresetek közti különbségeket, nem is javítottak kellőképpen az alacsony jövedelműek helyzetén. *Az alacsony jövedelmű réteg ugyanis nem elsősorban az alacsony keresetűekből, hanem a nyugdíjasok mellett túlnyomórészt a többgyermekes családokból áll.* Az alacsony keresetűek bérenek emelése tehát sem ösztönzési, sem szociális szempontból nem lehetett hatékony. Mindaddig, amíg a kereső-eltartott aránynak ilyen nagyfokú jövedelemmeghatározó szerepe lesz, bér differenciálással csak igen korlátozott mértékben lehet életszínvonal-arányokat befolyásolni. Ez egyben azt is jelenti, hogy bizonyos társadalmi juttatások emelése, s általában a társadalmi juttatások részarányának ennek megfelelő növekedése önmagában nem mond ellent a munka szerinti elosztás elvének, sőt éppenséggel, feltétele volna a munka szerinti elosztás következetes érvényesítésének.

A kereső-eltartott arány jelenlegi túlzottan nagy jövedelem differenciáló szerepének csökkentése a *gyermekes és idősek eltartásához való nagyobb mértékű társadalmi hozzájárulás útján* lenne megoldható. Ez nemcsak a jövedelmek szóródását tenné egyenletesebbé, hanem egyúttal

oda is hatna, hogy a kereseti különbségek a jelenleginél sokkal nagyobb mértékben határoznák meg azt, ki hogyan él.

Némileg más a helyzet a parasztságnál. Az egy főre jutó jövedelmek nagyságának kialakítását itt — a mezőgazdaságban levő sajátos munkamegosztás miatt — a család nagysága, a gyerekek száma kisebb mértékben befolyásolja, ugyanakkor a munkalehetőségeknek és a végzett munkának nagyobb a szerepe, mint a munkás-alkalmazott háztartásokban. A munka szerinti elosztás elve azonban itt is csak korlátozottan érvényesül. Ennek oka a paraszti jövedelmeket igen nagy mértékben meghatározó objektív adottságok (földek minőségéből és fekvéséből származó előnyök stb.) különbözősége, amelyeket az adózási rendszer — legalábbis 1971 előtt — csak kismértékben vett figyelembe.

Végso következtetésként megállapíthatjuk: a lakosságon belüli jövedelmi különbségek igen jelentősek, de mégsem akkorák, hogy — egyes kirívó eseteket leszámítva — önmagában azok mértékét kellene különbözőbben problematikusnak tekinteni. Problémát egyfelől az jelent, hogy a legalsó jövedelmi kategóriák abszolút színvonala igen alacsony, másfelől, hogy az adott jövedelmi különbségek az esetek jelentős részében nem a teljesítményektől függenek.

★

E tanulmányban a jövedelmi színvonalról és különbségekről igyekeztünk képet adni. Bár a jövedelem legfontosabb elemét képezi az életszínvonalnak, annak mégis csupán egyik összetevője, nem pedig teljes egésze. Azonos jövedelem mellett is igen nagy különbségek lehetnek — és ténylegesen vannak is — az egyes családok vagy rétegek életszínvonalában. Az életszínvonal pénzben nem mérhető elemei a többi között a falu és a város, illetve az ipari és a mezőgazdasági munka közismert különbségeiként jelennek meg. Ennek következtében például a városi munkások és a parasztok életszínvonala ma még annyira különböző, hogy teljességében tulajdonképpen nem is hasonlítható össze. Emellett számos további tényező is (vagyonhiány, egészségügyi és kulturális viszonyok, a munkaidő hossza stb., stb.) differenciálja az egyes rétegek, családok, sőt egyének helyzetét.

NÉMETH MAGDA:

A nemzeti jövedelem felhasználási arányai

A népgazdasági tervezésnek és gazdaságirányításnak alapvető célja, hogy a létrehozott nemzeti jövedelem mennyisége és összetétele a társadalom fogyasztási, felhasználási szükségleteit minél magasabb színvonalon elégítse ki. A társadalmi jólét fokozása tehát egy olyan alapkövetelmény kielégítésével van szoros kapcsolatban, amelynek két oldala összefüggő, egymás által szigorúan meghatározott. Egyik oldalról a termelés terjedelme és szerkezete determinálja a felhasználást (itt elvonatkoztatunk a külkereskedelemtől), másik oldalról a felhasználási szükségletek és a realizált felhasználás visszahat a termelésre a piaci és a termelési kapcsolatok áttételén keresztül.

Ez utóbbi — a felhasználásnak a termelés terjedelmére és szerkezetére való visszahatása — ad különös jelentőséget a nemzeti jövedelem felhasználási arányaival foglalkozó tanulmányoknak és elemzéseknek, amelyeket a népgazdasági tervezőmunka is hasznosítani kíván. A hosszú távú (1970—1985. évekre vonatkozó) tervezés során, különösen a bizottsági munka keretei között, több ilyen célú tanulmány készült és járult hozzá a tervekoncepció megalapozásához. Az összefoglaló jellegű tanulmányok¹ azonban a nemzeti jövedelem felhasználási arányai vonatkozásában túlzottan összevontak. Az elemzések tartalmát a korábbi tervezési gyakorlatnak megfelelő, erősen aggregált nemzetijövedelem-felhasználási kategóriák képezik; a legnagyobb figyelem a fogyasztás és a felhalmozás arányát kísérte, kiemelés ezen belül általában a lakosság fogyasztása, az állóalapok és a forgóalapok esetében történt.

A hosszú távú tervezés jelenlegi szakaszában — nagyrészt Csernok Attila csoportosítására támaszkodva² — a korábbinál mélyebb bontásban tervezzük a nemzeti jövedelem felhasználási arányait. A mélyebb bontás elsősorban nem nagyobb részletezettséget jelent, hanem a felhasználási céloknak a gazdaságpolitikai döntések szempontjából homogénabb csoportokba való sorolását. Ez az elgondolt metodikai változtatás is indokolja, hogy az új csoportosítás megalapozását a tervezésben a múltira vonatkozó elemzéssel támasszuk alá.

A nemzeti jövedelem felhasználásának a továbbiakban következő elemzésben és a tervezésben alkalmazott csoportosítása kismértékben különbözik Csernok Attila csoportosításától. A felhasználást a következő csoportosításban vizsgáljuk:

1. Lakosság fogyasztása (elnevezésében és tartalmában is megegyezik a korábbi tervezési és statisztikai kategóriával).

¹ A Hosszú Távú Tervezés Közgazdasági Bizottsága: „A népgazdaság fejlődésének elemzése 1950—1967”.

² Csernok Attila: „Gazdaságpolitikai célok a nemzeti jövedelem felhasználásában.” Közgazdasági Szemle, 1970. július—augusztus.

2. Közületi fogyasztás (az eddigi gyakorlatnak megfelelően az igazgatási szervek fenntartását, a nem anyagi szolgáltatás anyagköltségeit, a közutak fenntartását, a központi műszaki fejlesztési alapokat és az árvízvédelmet tartalmazza, része a fogyasztási alapnak).

3. Infrastruktúra (a közlekedés, a kereskedelem, az egészségügy, a kulturális-kommunális ágazatok, közigazgatási szervek és a lakásállóalapok növekedése tartozik ide).

4. Gazdaságfejlesztés (ipari, építőipari, mezőgazdasági állóalapok növelése).

5. Készletváltozás (a forgóalap-változást, a tartalék és a befejezetlen beruházások állományváltozását tartalmazza, nem azonos a más értelemben használt termelési vagy kereskedelmi készletváltozással).

6. Külföldi felhasználás (a külkereskedelmi áruforgalomban keletkező export- vagy importtöbbletet foglalja magában).

A külföldi felhasználás hosszabb időszakon keresztül, más felhasználási szektorokkal összefüggésben való elemzése a népgazdaság fontos egyensúlyi problémáira hívja fel a figyelmet. A készletek indokolatlanul magas növekedése mellett szükségessé váló importtöbblet például arra enged következtetni, hogy a termelés és a felhasználás esetleges értékbeli egyensúlyát nem kíséri a használati értékek termelésének és felhasználásának egyensúlya. A külföldi felhasználás vizsgálatának jelentősége tehát túlnő az arra adandó válaszon, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnél többet vagy kevesebbet használtunk-e fel egy adott évben vagy időszakban.

A „Közületi fogyasztás” Csernok Attila „Állami feladatok” szektorától elnevezésben és tartalmában is eltér. A korábban is használatos „közületi” meghatározás jobban fedti e felhasználó szektor tartalmát, az „állami feladatok” ennél általánosabb érvényű, ezen kívül álló szektorokra is vonatkozhat. Például az infrastruktúra és a gazdaságfejlesztés egy része által történő felhasználás is állami feladatok teljesítése révén valósul meg. Az elnevezés mellett e felhasználási szektor tartalmában is van eltérés; mi nem itt szerepeltetjük a közületek beruházásait, ami nagyrészt gyakorlati okokkal magyarázható. A „tisztá” fogyasztási és felhalmozási szektorok alkalmazása nagyban megkönnyíti az átmenetet a korábbi fogyasztási alap, illetve felhalmozási alap, és az új felhasználási kategóriák között. A „tisztá” szektorok mellett a régi és az új kategóriák egyidejűleg fenntarthatók és alkalmazhatók. A fogyasztás-felhalmozás felosztás nem azért nem elégíti ki a gyakorlati tervezők és az elméleti közgazdászok igényeit a nemzeti jövedelem felhasználásának tervezésében és elemzésében, mert nincs közgazdasági tartalma, hanem azért, mert a gazdaságpolitikai célokat nem mindig jól tolmácsolja. Nyilvánvaló, hogy a régi és az új csoportosítás együtt többet tud mondani, mint az új egyedül. A felhalmozás a következőképpen egyesíti a régi és az új csoportosítást:

Állóalap-növekedés
 (ebből: gazdaságfejlesztés;
 infrastruktúra) +
 Készletváltozás

 Felhalmozási alap összesen

Ugyanilyen meggondolás alapján a

Lakossági fogyasztás +

Közületi fogyasztás

Fogyasztási alap

A fogyasztási alap és a felhalmozási alap együtt adják a belföldi felhasználást, ennek és a megtermelt nemzeti jövedelemnek a különbsége a külföldi felhasználás. A „Gazdaságfejlesztés” tartalmában is meg-
egyezik Csernok Attila ugyanilyen elnevezésű felhasználási szektorával.

Az „Infrastruktúra” tartalmazza a közületek állóalap-növekedését is, ennyivel több Csernok Attila „Infrastruktúrájánál”.

A nemzeti jövedelem felhasználásának új, a hosszú távú tervezésben is alkalmazott csoportosítása alapján elemeztük a népgazdaság 1950—1967 közötti időszakban megvalósult fejlődését, fogyasztási, felhasználási tendenciáit.³ Első lépésben azt vizsgáltuk, hogy az egyes felhasználási szektorok a tizenhét éves időszak folyamán hogyan részesedtek a nemzeti jövedelemből. Felvetődött, hogy mit mutatna az új csoportosítású felhasználási kategóriák trendje a vizsgált időszakban és előre-
vetítve. Az illeszthető görbék által képviselt kategóriákra készült trendszámítások — például lakosság fogyasztása, infrastruktúra — és az egyik trendszámítási típushoz sem illeszthető felhasználási szektorok növekedési (csökkenési) értékei — például közületi fogyasztás, készletek — együttesen azt mutatják, hogy ez a módszer nem vezetne célra.

Megnéztük az egyes szektorok évi átlagos növekedési ütemének alakulását, s azt láttuk, hogy a nemzeti jövedelem és a lakosság fogyasztásának évi átlaga alig — csak pár tizeddel — tér el a korábban számított trendértéktől, a kettő tehát korlátozott következtetés levonása mellett összehasonlítható. A többi felhasználási szektor évi átlagos növekedési üteme azonban — feltehetően trendértékei is — az időszakon belüli ingadozások miatt nem sokat mond, csak a kezdő és befejező év viszonyát szemlélteti. Ezekben a felhasználási szektorokban a növekedés csak kvantitatív elemzése, az esetleges trendértékeknek vagy éves átlagainak előre-
vetítése — bár formailag megoldható — tartalmában nem vezethet kielégítő eredményre. Egy példával alátámasztva: A készletek évi átlagos növekedési üteme 5,9 százalék, ami a nemzeti jövedelem dinamikájához viszonyítva reálisnak, közgazdaságilag indokoltnak mondható. Emellett megállapítható, hogy a vizsgált időszak első évében a létrehozott nemzeti jövedelemnek mintegy 10 százaléka készlet formájában került „felhasználásra”, s ez az arány az időszak utolsó évében lényegében alig változott. Az időszakon belül azonban a készletek részaránya, növekedési üteme — a két és félszeresre való növekedéstől a negyedére való csökkenésig — igen nagy változatosságot mutat, s ez önmagában véve sem elhanyagolható.

Az időtartam vizsgálata alapján levonható következtetéseket feltétel-
lenül módosítja az időpont — egy adott év — összefüggéseinek elemzése.

³ Az elemzéshez felhasznált adatok a KSH 1959-es változatlan áras számításain alapulnak. Az 1964—1967 közötti időszakra rendelkezésre áll az állóalap-növekedés ágazati bontása, a gazdaságfejlesztésre és infrastruktúrára való csoportosítás ennek alapján közvetlenül meg-
oldható volt. Az 1950—1960 közötti időszakban csak a beruházások ágazatok szerint bontott alapadataira támaszkodhatunk, ennek s egy becsült amortizációs kulcsnak a felhasználásával jutottunk el az állóalapok kívánt csoportosításához.

Az előbbi példánál maradva, a készletnek a nemzeti jövedelemen belüli 10 százalékos részarányát más megvilágításba helyezheti az a körülmény, hogy adott évben a nemzeti jövedelem mintegy 3 százalékáig külföldi forrásokat vettünk igénybe. Ez arra enged következtetni, hogy a létrehozott nemzeti jövedelem realizálása nem volt zavartalan, s a halaszthatatlan szükségletek kielégítéséhez külföldi forrásokat vettünk igénybe.

Ezen a kiragadott példán keresztül az elemzés célszerű módszerére vonatkozóan néhány következtetést vonhatunk le:

— Az idősorok vizsgálatánál nem szorítkozhatunk csak a trend-értékekre vagy átlagokra, hanem az idősorok belső tartalma, a közbeni értékek is hasznos következtetések levonására nyújthatnak alapot.

— A dinamikai vizsgálatok mellett elkerülhetetlen a különféle felhasználási szektorok statikus, egy adott évre vagy időszakra vonatkozó elemzése, mivel az adott felhasználási célok csak más felhasználási célokkal összefüggésben értékelhetők.

Az időszak folyamán létrehozott nemzeti jövedelem mennyisége és összetétele közvetlenül határozta meg a felhasználás mennyiségét és az egyes felhasználási szektorok közötti megoszlását. 1967-ben az 1950-hez képes több mint két és félszeresére nőtt nemzeti jövedelemből a lakosság fogyasztása 2,3-szorosra, a közületi fogyasztás 1,9-szeresre, a gazdaság fejlesztés 8,8-szorosra, az infrastruktúra 4,6-szorosra és a készletek növelésére fordított felhasználás 2,7-szeresére nőtt.

Az időszak egészében — éves átlagokkal súlyozva — az alábbiak szerint alakult a felhasználási szektorok részesedése a nemzeti jövedelemben:

Lakosság fogyasztása	72,1 százalék
Közületi fogyasztás	5,5 százalék
Gazdaságfejlesztés	7,8 százalék
Infrastruktúra	7,1 százalék
Készletváltozás	7,8 százalék
Külföldi felhasználás	— 0,3 százalék
Nemzeti jövedelem	100,0 százalék

Ha összevontabb csoportosítást alkalmazunk, akkor az előbbiekből adódóan a fogyasztási alap 77,6, a felhalmozási alap 22,7, a külföldi felhasználás — 0,3 százalékban részesedett a nemzeti jövedelemből.

A kumulált nemzeti jövedelemből való részesedés alapján az előbbi arányokhoz viszonyítva némi eltérés tapasztalható

Lakosság fogyasztása	71,1 százalék
Közületi fogyasztás	4,9 százalék
Gazdaságfejlesztés	8,3 százalék
Infrastruktúra	7,4 százalék
Készletváltozás	8,0 százalék
Külföldi felhasználás	— 0,3 százalék
Nemzeti jövedelem	100,0 százalék

Az 1950—1967. évek közötti időszakban a nemzeti jövedelem termelése viszonylag egyenetlen fejlődési vonalat ad, az éves átlagok mögött kiugró növekedések és visszaesések is meghúzódnak. Az egyenetlenség különösen az adott időszak első — 1950—1957 közötti — szakaszára érvényes, amikor a nagy előreugrásokat évente nagy visszaesések követték. A második szakaszban — 1958—1967 között — viszonylag

egyenletesebb volt a fejlődés, bár ezen belül is a legmagasabb és a legalacsonyabb évi növekedési ütem különbsége 8,4 százalékot tett ki. A nemzeti jövedelem által tükrözött fejlődési egyenlenségek mellett az egyes felhasználási szektoroknak a nemzeti jövedelemből való részesedése is szükségszerűen egyenlőtlen volt, mert a kisebb növekedést mutató vagy az előző évihez képest visszaeső ütemű nemzeti jövedelem korlátozta a felhasználási lehetőségeket is. Ez a determináció azonban arányosan csak az összes felhasználásra érvényesült (bár bizonyos mértékig a külföldi források igénybevétele ezt is módosította), a különféle felhasználási szektorokat különböző mértékben érintette a rendelkezésre álló nemzeti jövedelem mennyiségi változása. A fejlődés egyenlőtlenégei mellett tehát a gazdaságpolitika egyenlőtlenégei is hatottak a felhasználás egyenlőtlenégeire, tompították vagy még jobban kiélezték őket.

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem felhasználásának indexei
(Előző év = 100)

Év	Nemzeti jövedelem	Lakossági fogyasztás	Közületi fogyasztás	Gazdaságfejlesztés	Infrastruktúra	Készletváltozás
1950	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1951	116,5	103,1	147,1	225,0	143,9	168,8
1952	97,6	95,0	246,0	124,1	100,0	47,7
1953	112,4	102,0	127,6	119,4	111,9	151,6
1954	95,5	118,7	52,2	78,8	80,3	55,3
1955	108,3	105,7	74,4	111,1	107,5	134,6
1956	88,7	107,8	77,0	85,7	94,7	—
1957	122,7	103,7	89,4	86,7	101,9	—
1958	105,5	103,1	114,2	153,8	150,9	24,7
1959	106,4	106,4	106,3	112,5	125,0	141,6
1960	109,6	106,2	94,1	153,4	121,0	114,8
1961	106,2	101,4	106,3	87,0	95,9	142,3
1962	104,7	104,0	109,8	117,4	106,0	113,0
1963	105,7	105,7	107,1	114,1	109,8	107,7
1964	104,8	105,7	106,7	110,5	106,7	101,8
1965	101,2	103,0	100,0	111,2	100,7	39,1
1966	108,3	104,6	100,0	81,4	104,1	247,8
1967	108,8	106,8	101,6	130,9	125,8	123,5

1952-ben a nemzeti jövedelem ütemcsökkenése mellett a lakosság fogyasztása még nagyobb ütemben csökkent, a közületi fogyasztás viszont (döntően katonai kiadások miatt) két és félszeresére nőtt, gazdaságfejlesztésre 24 százalékkal több jutott az előző évihez képest, és az infrastruktúra állóalap-növekedése nem változott.

1954-ben ugyancsak csökkent a nemzeti jövedelem fejlődési üteme, akkor azonban csaknem 19 százalékkal nőtt a lakosság fogyasztása, a közületi fogyasztás, a gazdaságfejlesztés, az infrastruktúra és a készletek növekedési üteme pedig jelentősen csökkent.

1958-ban a nagyjából átlagos, 5,5 százalékos nemzetijövedelem-növekedésből az átlagosnál jóval kisebb, 3,1 százalékos volt a lakossági fogyasztás, 14 százalékos a közületi fogyasztás, 54 a gazdaságfejlesztés és 51 százalékos az infrastruktúra növekedése, a készletek addig nem

tapasztalt alacsony szintű növekedése mellett, s jelentős volt az export-többlet.

1960-ban a nemzeti jövedelem kiugró növekedési ütemével egyidőben csökken a közületi fogyasztás, több mint 50 százalékkal nő a gazdaságfejlesztés, több mint 20 százalékos az infrastruktúra, csaknem 50 százalék a készletek növekedése, s jelentős külföldi forrásokat veszünk igénybe.

A következő évben a nemzeti jövedelem átlagosnál nagyobb növekedéséből alig nő a lakosság fogyasztása, az átlagosnál jobban a közületeké, jelentősen visszaesik a gazdaságfejlesztés, kevésbé az infrastruktúra növekedése, ugrásszerűen nőnek a készletek, kevés exporttöbblet jön létre. 1962—1965 között évről évre több mint 10 százalékkal nő a gazdaságfejlesztés, hol az infrastruktúra, hol a külföldi felhasználás terhére. A lakossági fogyasztás ezekben az években nagyjából követi a nemzeti jövedelem alakulását, néha meghaladja, néha lemarad, átlagban azonban meggyezik a nemzeti jövedelem növekedési ütemével. 1965-ben, „a visszafogások évében”, csak a gazdaságfejlesztés kiemelkedő, a lakosság fogyasztása átlag alatti, stagnál a közületi fogyasztás és az infrastruktúra, és megtorpan a készletek több éve tartó ugrásszerű növekedése. A következő évekre nem kevésbé kiegyensúlyozatlan felhasználási arányok jellemzőek.

Az egy-egy évben vagy időszakban megvalósult felhasználási arányok elemzéséből arra lehet következtetni, hogy a létrehozott nemzeti jövedelem mennyisége és a termelés fejlődésében tapasztalt egyenlőtlenségek determinálják ugyan a felhasználási arányokat, de ez az összefüggés megfordítva is igaz. A nemzeti jövedelem felhasználási arányaiiban tapasztalható igen nagymértékű egyenlőtlenségek egyrészt forrásai a felhasználás további, még nagyobb fokú egyenlőtlenségeinek, másrészt — a nemzeti jövedelem mennyiségének korlátozásán és a fejlődés további ingadoztatásán keresztül — visszahatnak a termelés fejlődésére.

A következőkben a különböző felhasználási szektorok időbeli alakulását vizsgáljuk, a nemzeti jövedelem idősorának alakulását már korábban érintettük.

A lakosság fogyasztása a vizsgált időszakban viszonylag a legegyszerűsebben alakult. Az 1952. évi 5 százalékos visszaeséstől és az 1954. évi 19 százalékos kiugrástól eltekintve, állandó növekedési és kiegyenlítő-dési tendencia tapasztalható a lakosság fogyasztásában. A kiegyenlítő-dés ugyan viszonylagos — az előbbi évektől eltekintve is 6,4 százalékos különbség van a legkisebb és a legnagyobb növekedést mutató évek között —, de mégis érvényesül, több esetben egészen markáns formában. Vannak olyan évek, amikor a lakosság fogyasztása meghaladja a létrehozott nemzeti jövedelem növekedési ütemét, más években fordított tendencia érvényesül, de mindkét eset a kiegyenlítő-dés irányában hat. Lényegében az tapasztalható — az időszak első éveitől eltekintve —, hogy a nemzeti jövedelem termelésének egyenlőtlenségeit a gazdaságpolitika igyekezett a lakossági fogyasztás körétől a lehetőségekhez mérten elhárítani. A lakosság fogyasztásának növelése több esetben politikai kérdésként vetődött fel; az 1954. évi, az 1957. évi előreugrások is ezzel magyarázhatók. Egy-egy évben a belföldi források szűkössége miatt külföldi eszközök terhére is kiegészült a lakosság fogyasztása.

A nemzeti jövedelem felhasználásának megoszlása*

Év	Nemzeti jövedelem	Lakossági fogyasztás	Közületi fogyasztás	Gazdaságfejlesztés	Infrastruktúra	Készletváltozás	Külföldi felhasználás
1950	100,0	76,7	4,3	3,0	5,2	9,8	1,0
1951	100,0	67,9	5,4	5,9	6,4	14,2	0,2
1952	100,0	66,1	13,7	7,5	6,6	6,9	-0,8
1953	100,0	60,0	15,6	7,9	6,6	9,3	0,6
1954	100,0	74,6	8,5	6,5	5,5	5,4	-0,5
1955	100,0	72,7	5,9	6,7	5,5	6,7	2,5
1956	100,0	88,4	5,1	6,5	5,8	-6,6	0,8
1957	100,0	77,6	3,7	4,6	4,8	16,8	-7,5
1958	100,0	75,9	4,0	6,7	6,9	3,9	2,6
1959	100,0	75,8	4,0	7,1	7,8	5,3	—
1960	100,0	73,5	3,4	10,0	8,6	7,0	-2,5
1961	100,0	70,2	3,4	8,2	7,8	9,3	1,1
1962	100,0	69,7	3,6	9,2	7,9	10,0	-0,4
1963	100,0	69,7	3,7	9,9	8,2	10,3	-1,8
1964	100,0	70,4	3,7	10,4	8,4	10,0	-2,9
1965	100,0	71,6	3,7	11,5	8,4	3,9	0,9
1966	100,0	69,2	3,4	8,6	8,0	8,8	2,0
1967	100,0	67,9	3,2	10,3	9,3	10,0	-0,7
Összesen	100,0	71,7	4,9	8,3	7,4	8,0	-0,3
Átlag	100,0	72,1	5,5	7,8	7,1	7,8	-0,3
			77,6		22,7		

* A KSH „A nemzeti jövedelem hosszúsoros indexeinek felülvizsgálata 1938. és 1950–1965. évekre” című 1967. évi kiadvány (24. l.) 1959. évi változatlan áras abszolút számait tartalmazó időszak alapján.

Felvetődik a kérdés, hogy más felhasználási szektorok az adott mennyiségű forrásból való részesedés feltételei mellett korlátozták-e és hogyan a lakosság fogyasztását? Az elosztási politikán keresztül feltehetően kevésbé, a gazdaságpolitikán és végső soron a termeléspolitikán keresztül valószínű, hogy jelentősen. Az időszak első éveinek erőltetett ütemű és nehézipar-, alapanyag-centrikus fejlesztési politikája bizonyos mértékig meghatározta a későbbi évek termeléspolitikáját is, amelyhez elkerülhetetlen felhasználási konzekvenciák járultak. Ez érvényesült a termelő felhasználás, a termelés költségei területén és érezhető volt a termékek természetes felhasználhatósága oldaláról is (bizonyos fogyasztási cikkek hiányában).

Jellegzetes módon játszott bele a lakossági fogyasztás alakulásába a készletváltozás mint felhasználó szektor. Vannak évek, amikor a nemzeti jövedelem viszonylag gyors ütemű növekedése mellett a gazdaságpolitika kiegyenlítő törekvései ellenére sem sikerült a lakosság fogyasztását jelentősen, a nemzeti jövedelemmel arányosan növelni (például 1953., 1955., 1961., 1966. években), miközben a készletek kiugróan — 50 százalék körül — és indokolatlanul emelkedtek. Ezek az összefüggések arra engednek következtetni, hogy nemcsak a termékek fogyasztási vagy felhalmozási célú felhasználási aránya, hanem a fogyasztási cikkek

összetétele, minősége is akadályozta a lakossági fogyasztás lehetséges növelését.

A közületi fogyasztás az időszak első éveiben — a nemzetközi helyzet megítélése miatt, a katonai kiadások következtében — igen magas volt; 1952—53-ban a nemzeti jövedelem 14—15 százalékát vette igénybe, hozzávetőlegesen annyit, mint amennyit ugyanezekben az években gazdaságfejlesztésre és infrastruktúrára együttesen fordítottunk. Lényegében 1956-tól, nem nagy eltéréseket mutatva, 3,2—5,1 százalék között részesedik a nemzeti jövedelemből, az utóbbi években nagyjából ugyanazon a szinten, enyhén csökkenő részesedés mellett. Ez arra vall, hogy a katonai kiadások visszaszorítását nem kísérte az egyéb állami, közösségi feladatokra fordított kiadások növekedése (útfenntartás, árvízvédelem stb.).

A növekedési ütemek alapján a vizsgált időszak legrapszódikusabb felhasználási szektora a gazdaságfejlesztés volt. Több mint kétszeresre (1951) és 50 százalékkal (1958, 1960) való növekedések mellett 10—20 százalék körüli visszaesések is előfordultak. Így adódik az évi kb. 14 százalékos átlagos növekedési ütemek alapján az időszak végére csaknem kilencszeresére emelkedett gazdaságfejlesztés. Rendkívül érdekes képet nyújt a növekedési ütem görbéje mellett a gazdaságfejlesztésnek a nemzeti jövedelemből való részesedése az időszak folyamán.

Ez a kép — ha figyelmen kívül hagyjuk az 1952—53. évek erőltetett, a lakossági fogyasztás csökkenése árán megvalósított fejlesztését és az 1957-es rendkívüli körülményeket — viszonylag egyenletes, növekvő tendenciát mutat, amit inkább csak az utóbbi években tarkítanak ingadozások. A növekedés és a részesedés bizonyos mértékig egymásnak ellentmondó képe arra enged következtetni, hogy nem a gazdaságfejlesztés növelésére irányuló koncepció vagy gyakorlati elhatározások ingadoztak, hanem a rendelkezésre álló források. Egyrészt a nemzeti jövedelem termelésének egyenetlensége, másrészt egy bizonyos fokú lakossági fogyasztás követelménye szabott határokat a gazdaságfejlesztés elé. A termelés ingadozásától való szoros függésből arra is lehet következtetni, hogy a nemzeti jövedelem termelésében keletkező egyenetlenségek nagyrészt a beruházási, a gazdaságfejlesztést szolgáló javak termelési ingadozásai alapján jöttek létre. További következtetés, hogy a gazdaságfejlesztés üteme, mennyisége, minősége és összetétele úgy alakult, hogy nem szolgálta kellőképpen a további években sem a termelés egyenletes, gyors ütemű, a felhasználási célokkal összhangban álló növelését.

Az infrastruktúra — az ütem és az arányok oldaláról egyaránt — a népgazdaság legegyszerűsebb felhasználási szektora. Visszaesések csak a klasszikusan rendhagyó években (1954, 1956, 1961) vannak, s a nagy megugrások — mintegy pótolva a nagy lemaradásokat — ezeket követik. Az infrastruktúrának a nemzeti jövedelemből való részesedése az időszak eleji 5,3 százalékról az időszak végére 9,3 százalékra nőtt, viszonylag egyenletesen. Más irányú elemzések szerint az infrastrukturális célú felhasználás nagyon kevés volt, az egyenletes növekedéssel és részesedéssel összevetve ez azt jelenti, hogy csak a legégetőbb szükségleteket elégítették ki; az infrastrukturális fejlesztés általában a gazdaságfejlesztés és a lakossági (közületi) fogyasztás mögé szorult.

A készletváltozás különleges felhasználási szektor. A termelés össze-

tételbeli és minőségi fogyatékoságai következtében megtörténhet, hogy nem az adott szektor felhasználási szükséglete szabja meg a növekedését, hanem a termékek más szektorban történő felhasználásra való alkalmatlansága. A készletek növekedésében tapasztalt igen nagy egyenletlenségek a vizsgált időszakban is erre engednek következtetni, ezt támasztja alá a készletállomány viszonylag magas színvonala is. A nemzeti jövedelem 8—10 százalékát — olykor többet is — a készletek növekedése kötötte le, s ez a tendencia az utóbbi években sem változott (kivéve 1965, a szigorú intézkedések éve).

A külföldi felhasználás pozitív és negatív előjelekkel tarkított, változatos képet mutat. Meg kell jegyezni, hogy önmagában a +3,8 milliárd Ft-ról —4,9 milliárdra váltó legnagyobb eltérés sem mond sokat (1957 kivétel). A külföldi felhasználás csak a nemzetközi fizetési mérleggel együtt értékelhető. Mint egyik felhasználási szektor, legfeljebb más szektorok felhasználásának minősítéséhez nyújthat segítséget, amit adott esetben igénybe is vettünk.

Röviden összefoglaljuk az elemzésben vizsgált időszak felhasználási arányainak főbb jellemzőit:

— A felhasználható nemzeti jövedelem az évi átlagos növekedési ütem alapján közepesnek mondható, a termelés egyenletessége és ingadozó üteme azonban megnehezítette a társadalom fogyasztási és felhalmozási szükségleteinek arányos kielégítését.

— A felhasználás aránytalanságait fokozta az időszak elején a gazdaságpolitikában érvényesült ingadozás.

— A gazdaságpolitikai elhatározások határfokát az időszak további éveiben is korlátozta a korábban létrehozott termelési szerkezet, amely nemcsak a termelést, hanem ezen keresztül bizonyos mértékig a felhasználási arányokat is determinálta.

— A megvalósult felhasználási arányoknak a termelésre gyakorolt visszahatása nem volt eléggé aktív és pozitív irányú, a gazdasági fejlesztés ráfordításai nem jelentek az elvárható határfokkal a későbbi évek elosztható nemzeti jövedelmében.

A hosszú távú tervezés egyik legfőbb feladata egyrészt azoknak a termelési feltételeknek a megteremtése, amelyek alapján lehetővé válik a társadalom szükségletének arányos, emelkedő színvonalú kielégítése, másrészt a létrehozandó nemzeti jövedelemnek olyan felhasználása, amely a fogyasztási szükségletek kielégítése mellett a termelés feltételeit is megalapozza, tehát olyan felhasználási szerkezet kialakítása, amely a gazdasági növekedés gyorsabb ütemét mozdítja elő. A hatékonyság jelentős növelése, a gazdasági fejlődés intenzív szakaszába való átmenet a hosszú távú tervezésben nemcsak termeléspolitikai feladat, hanem a nemzeti jövedelem felhasználási arányainak tervezésével szemben is követelményeket támaszt. A rendelkezésre álló anyagi javak hatékony felhasználása nélkül nem valósulhat meg a hatékony termelés sem, s a kettőt együtt csak a munkaerő hatékony felhasználása biztosíthatja.

A nemzeti jövedelem felhasználási szerkezetének ilyen felfogásban való tervezése rendkívül összetett közgazdasági feladat. A felhasználási szerkezet új, több szektorú bontása és a gazdaságpolitikai célok olda-

láról jobban értelmezhető csoportosítása talán jobban felhívja a figyelmet a gazdasági fejlődésnek — mint a társadalmi jólét forrásának — néhány csomóponti kérdésére.

A lakosság fogyasztása közvetlenül és elsődlegesen: cél, amely a termelés értelmét, a munka szükségességét képviseli. Közvetve, de nem másodlagosan azonban eszköz, amely a saját anyagi alapjainak megteremtésére hat vissza. A cél és az eszköz dialektikus egysége biztosítja a mind magasabb szintre való emelkedést. A szocialista államnak nemcsak a lakosság fogyasztási szükségleteinek kielégítése a feladata, ennél lényegesen nehezebb elméleti, tervezési és szervezési feladatot ró a gazdaságirányításra annak a felismerése és gyakorlati alkalmazása, hogy a lakosság fogyasztása hogyan erősíti a fogyasztás anyagi forrásait. Hogy a lakosság fogyasztása milyen anyagi érdekelttség, ösztönzési rendszer áttételén, a bérek és jövedelmek milyen csatornáin keresztül valósul meg, a fogyasztás anyagi alapjait, vagyis a jólét növekedésének mértékét nagyban befolyásolja.

Nem az okoz nehézséget a tervezés számára, hogy a lakossági fogyasztás szükségesnek ítélt növekedési indexeit, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások struktúráját, a különböző jövedelmi formáknak és szociális juttatásoknak a múlthoz, a jövőbeli elképzelésekhez viszonyított és a nemzetközi összehasonlítás alapján is jól mutató hipotéziseit vagy koncepcióját kialakítsa. A nehézség, de inkább a „kvalifikált” közgazdasági munka ott kezdődik, amikor a bérformák és jövedelmek, anyagi érdekelttség és ösztönzők színtézisét — vagyis a lakosság fogyasztásának mennyiségét és az ehhez szükséges jövedelmek megszerzésének módját —, és ezeknek a munkafegyelemmel, a termelékenységgel és a gazdasági növekedéssel való összefüggéseit vizsgáljuk. Nagyjából ezt lehetne összefoglalni a „hatékony lakossági fogyasztás” tervezésének címszava alatt.

A közületi fogyasztás rendkívül összetett, a gazdasági növekedésre nem azonos módon ható tényezőket magában foglaló felhasználó szektor. A korszerű véderő és a közületek anyagfogyasztása takarékos szinten elengedhetetlen, ha nincs is szoros kapcsolata és közvetlen hatása az anyagi javak termelésére. Az utak, hidak karbantartási költségei, az árvízvédelem anyagfogyasztása azzal kap jelentőséget, hogy nem kielégítő mértékük termelési kiesést, tehát visszahúzó erőt jelent. A takarékoság és a megfelelő szintű ellátottság összhangjának a megtalálása itt a feladat.

A gazdaságfejlesztés a legszorosabban és a legközvetlenebbül kapcsolódik az anyagi javakhoz, a felhasználás anyagi fedezetének biztosításához; ebből következik „a hatékony gazdaságfejlesztés” szükségességének primér jellege. A gazdaságfejlesztés mértéke és módja szabja meg, hogy mit termelünk és milyen színvonalon. Több év gazdaságfejlesztési politikájának kritikáját adja, hogy a lakosság igényeit ki lehet-e elégíteni megfelelő mennyiségű és minőségi fogyasztási cikkekkel, az infrastruktúra zavartalan fejlesztésének nincsenek-e termelési visszafogói (például építőanyag-hiány), gazdaságosan exportálhatók-e a termékek, vagy egy részük eladhatatlan készletek formájában csapódik ki.

A hosszú távú terv gazdaságfejlesztési koncepciójának kialakítása a tervezőmunka legnagyobb lehetőségeit és legnagyobb felelősségét egye-

síti. Tizenöt év megfelelő idő és keret a termelési szerkezet érdemleges és ésszerű átalakításához, hátrányos, sok esetben rendkívül káros determinációjának mérsékléséhez vagy felszámolásához. Tizenöt év alatt nagyot lehet előre lépni a termelés intenzifikálásában, a legmodernebb technika alkalmazásában, fordulatot lehet elérni a beruházások gazdaságosságában. A rendelkezésre álló munkaerő és a termelés bővítését szolgáló javak ésszerű elosztása és felhasználása a társadalom jólétét megalapozó anyagi források biztosításának kulcskérdése. Az eddigi tapasztalatok arra intenek, hogy a fejlesztési irányok megválasztásánál nagyobb jelentőséget kell hogy kapjon a gazdaságosság, a világszínvonal megközelítésének szempontja, s szívfájdalom nélkül szabaduljunk meg a korszerűtlen, ráfizetéses, perspektívátlan termelési tevékenységtől.

Az infrastruktúra sajátos felhasználási szektor, amely úgy függ össze a felhasználható forrásokkal, hogy ha nem megfelelő méretű a fejlesztése, akkor korlátozó hatást fejt ki. A hosszú távú tervnek a folyó fejlesztésekkel egyidejűleg az infrastruktúra vonatkozásában a múlt adósságait is törlesztenie kell, s így kiemelkedő jelentőségű felhasználási szektorként kell számításba venni. A közlekedési és kereskedelmi hálózat gyors fejlesztése, a kommunális beruházások előtérbe helyezése nélkül a gazdasági fejlődés és a társadalmi jólét fokozása sem lehet kielégítő.

A készletek termeléssel arányos, közgazdaságilag indokolt növekedésének tervezése nemcsak és nem is elsősorban készlettervezési feladat. A készletalakulás a valóban odafigyelők számára az egész népgazdaság keresztmetszetét sűrítve tükröző mutató, mennyiségi és minőségi ismérvek gyűjtőhelye, a termeléssel és a forgalommal való összefüggésében a gazdasági fejlődés színvonalának mércéje. A termelés és fogyasztás összhangjára vagy esetleges zavaraira rendkívül gyorsan és érzékenyen reagál a készletalakulás. Valójában azt szemlélteti, hogy a fogyasztók és felhasználók mennyire ismerik el hasznosnak, reálisnak a termelés összetételét, minőségét, választékát. A termelő felhasználás, a fogyasztás és külkereskedelem együttes kritikája csapódik ki ebben a felhasználó szektorban, amely viszont a termelés felé tovább hárítja a bírálatot.

A külkereskedelmi áruforgalom egyenlege a készletekhez hasonlóan „termeléskritikus” funkcióval is rendelkezik — több év távlatában. A hosszú távú tervezőmunka egyik legfontosabb követelménye a gazdaság olyan irányú és színvonalú fejlesztése, amely a külkereskedelmi tevékenység által is igazolódik. Lényegében ezen a minőségi összefüggésen keresztül kapcsolódik a külkereskedelem — mint felhasználó szektor — a felhasználható anyagi javak létrehozásához. A belföldi felhasználásban játszott mennyiségi kiegyenlítő szerepe (az, hogy egy-egy évben valamelyest többet vagy kevesebbet használunk-e fel az itthon megtermelt nemzeti jövedelemnél) csak másodlagos jelentőségű, azáltal igazolható vagy bírálható, hogy hogyan támogatta a társadalmi jólét fokozását — nemcsak az elosztáson, hanem a termelésen keresztül is.

Az elmúlt időszak felhasználási arányainak elemzése értékes tapasztalatokat szolgáltat a hosszú távú tervezőmunka számára a termelés és a felhasználás arányos, egyenletes növekedési üteméről. Arra vonatkozóan, hogy a termelés és a felhasználás egyenletes emelésének mik a feltételei, a vizsgált időszak ellentmondásaiból vonhatunk le hasznos következtetéseket.

Bár nagyon általánosan hangzik, mégis nagyobb figyelmet érdemel a tervezőmunka során az a megállapítás, hogy a felhasználás mennyisége, minősége, összetétele és végső soron realizálásának az összhangja a termelés mennyiségének, minőségének és összetételének függvénye. Az életszínvonal-emelési, beruházási, fejlesztési célok realitása nagymértékben függ az elérésüket szolgáló nemzeti jövedelem termeléspolitikai, műszaki fejlesztési, termelékenységi, önköltségi stb. területen történő megalapozásától.

A felhasználás nemcsak az újratermelési folyamat befejező, utolsó láncszeme, hanem egyben a következő, az előzőtől el sem választható termelési periódusnak az első, kezdő láncszeme is. S mivel a felhasználás szoros kölcsönhatásban van a termeléssel, azt a pozitív visszahatás erősítése jegyében — tehát nemcsak felhasználási: fogyasztás- vagy felhalmozáspolitikai, hanem termeléspolitikai aspektusból is — perspektivikus és céltudatosan kell megtervezni és a megvalósítást segíteni.

Ilyen vonatkozásban nagy jelentőségű a beruházásoknak a termelési szerkezetre, a korszerű technika elterjedésére gyakorolt hatása, a lakossági fogyasztás és a termelékenység összefüggése, a külföldi források felhasználásának gazdaságossága, és ezeken belül a konkrétebb összefüggések, termelési és felhasználási kapcsolatok sorozata.

A népgazdaság hosszú távú tervezése során kialakult elgondolások, központi irányelvek a nemzeti jövedelem felhasználásának ilyen irányú felfogását tükrözik. Az irányelvek szerint „a nemzeti jövedelem felhasználási arányaiban — az eddig elvégzett elemző- és tervezőmunka tapasztalatai szerint — érzékelhető tendenciaváltozásoknak kell bekövetkeznie. E változás fő jellemzője, hogy — eltérően az 1950—1967. évek tendenciáitól — a felhalmozási ráta és az általános növekedési ráta közötti különbség nem fokozódik; a fogyasztási alap növekedési üteme pedig közelít a gazdasági növekedés üteméhez. A hatékonyabb gazdaságfejlesztés követelményét fejezi ki az irányelveknek az a megfogalmazása, hogy a hosszú távú terv I. szakaszában némileg csökken a felhalmozási alap növekedési üteme a korábbi időszakhoz képest, s ez a nem termelő álló-alapok gyorsabb növelése miatt a termelőszféra állóalapjainak növelését szolgáló rész ütemének erőteljes mérséklődését eredményezi”. Már a hatékony felhasználás igénye tükröződik abban a célkitűzésben, hogy a „II. szakaszban a gyorsabban növekvő nemzeti jövedelem lehetővé tenné az infrastruktúra fejlesztését szolgáló beruházások általános előtérbe helyezését és a termelő alapok egyidejű gyorsabb növelését”.

Az Országos Tervhivatalba érkező hosszú távú bizottsági koncepciójavaslatok fogadásánál különös figyelmet érdemel és azok realitásának egyik mércéje lehet az, hogy a termelési és felhasználási, fejlesztési és életszínvonal-emelési célok összhangját, egymásra való visszahatását milyen mértékben tükrözik.

Építőiparunk fejlesztéséről*

Hazánk felszabadulása előtt az építőipar színvonala sem tért el lényegesen az iparilag gyengén fejlett európai országokétól. Ezért a két világháború közötti években a mai értelemben vett építőiparról nem is beszélhetünk. Akkor az építési idényben átlagosan — igen alacsony termelékenységgel — foglalkoztatott 70 000 építőmunkás jelentős része a válságos esztendőben munka nélkül volt. Az általában kis állóeszköz-állománnyal rendelkező vállalkozók könnyebben igazodtak a piaci igények ingadozásához. A mintegy 25 ezer vállalkozó közül 15 ezer egyedül — alkalmi munkaerővel — dolgozott és csak 321 vállalkozó foglalkoztatott 10-nél több segédet.

A betonútépítésnél alkalmazott két finisher, öt közepes teljesítményű kotró (nem folyami), néhány betonkeverőgép, egy-két gépi cölöpverő berendezés adta a 40-es évek építőiparának „döntő” gépállományát. Olcsó munkaerő bőségesen állt rendelkezésre, ezért nem meglepő, hogy a földmunkáknál a kitermelést túlnyomórészt kézi erővel, a szállítást szinte kizárólag talicskával, kördéval végezték. A szállítószalagot alig ismerték, megszokott látvány volt — még több szintes épületeknél is — a kézi szállítás. A munkagödör víztelenítése általában kéziszivattyúval történt, és az istrángos kézcölöpverőt „átmentették” a felszabadult ország építőiparába, összesen 1200 névleges LE-t képviselő gépállománnyal együtt.

A felszabadulás előtti években átlagosan évi 23 ezer lakás épült, jó részt helyi erővel, primitív építőanyagokkal, „kalákában”. A fürdőszobával ellátott, közművesített lakóházak lakásainak bérét kevesen tudták megfizetni, és noha ezek a lakásállománynak csak 6 százalékát tették ki, mégis volt mindig kiadó lakás. Kevés volt az ipari építkezés, a mezőgazdasági még kevesebb. Az építés teljes volumenét ezért nem is annyira az időszakosan foglalkoztatott munkásállomány, mint inkább a felhasznált főbb építési anyagok mennyisége jellemzi. Az egy főre jutó cementfelhasználás 1938-ban a mainak 12 százaléka volt, és 65 százalékkal kevesebb téglát termeltünk. A pormentes burkolatok a közúti hálózat 7 százalékát tették ki — ma a nagyobb hálózat túlnyomó részét képezik.

Röviden: a huszonöt évvel ezelőtt „örökségbe” kapott építőipar technikailag igen alacsony színvonalú volt és rossz hatásfokkal hasznosította az építési munkaerőt. Az úgynevezett mélyépítés (út-, híd-, vasútépítés, mélyalapozás, vízépités stb.) állt technikailag — technológiailag viszonylag a legjobban, de e kapacitások sem adtak lehetőséget jelentős továbbfejlődéshez. Kevés volt az építészmérnök és a technikus, s ez önmagában is oka volt annak, hogy a felszabadulás után mennyiségileg, de különösen minőségileg lassan indult meg a fejlődés.

* A Magyar Tudományos Akadémián 1970. december 9-én elhangzott előadás alapján.

Rövid áttekintés az építőipar fejlődésének 25 évéről

A teljesség igénye nélkül néhány adattal a felszabadulás utáni 25 év építőiparának fejlődése így jellemezhető:

A szocialista építőipar története az 1948 márciusában megindult államosítással kezdődött el, amikor 24 ezer fő munkásállománnyal és 3000 gépi LE-vel megindult az új feladatokra koncentrált erővel a szervezés munkája. Már egy év alatt (1949-re) több mint duplájára nőtt az állami építőipar munkásállománya, az egész építőiparé pedig 30 százalékkal magasabb volt, mint a háború előtt. 1949-ben a nemzeti jövedelem csaknem háromszor akkora részét hozta létre az építőipar, mint 1938-ban. A rohamosan növekvő új feladatok növelték az építőanyag-igényeket, s már 1949-ben 28 százalékkal több építőanyagot termeltek, mint 1938-ban. Például cementből 70 százalékkal, táblaüvegből 147 százalékkal gyártottak többet.

A szocialista építőipar alapvonásai 1950-re kialakultak, és a fejlődés 20 éve jellegzetesen tükrözi ennek az időszaknak a sajátosságait. Mint minden gyorsan fejlődő gazdaságban, nálunk is állandó gondná vált a magas színvonalú társadalmi felhalmozással szükségképpen együtt járó építési szükségletek kielégítése. Az ilyen fejlődési szakaszban az építési feladatok és az épületekkel szemben támasztott funkcionális, minőségi igények egyaránt rohamosan növekszenek, a nagy mennyiségű anyagokat igénylő, hosszú élettartamú építményeket létrehozó, s azok állagának megővását végző kivitelező ipar technikai színvonala ellenben az iparéhoz viszonyítva még általában alacsony. Így a nem szerelő jellegű építőipar termelékenységének növekedési üteme jelentősen elmarad az ipar fejlődésétől. Az 1950—1970 közötti időszakban Magyarországon az építőiparban megtermelt nemzeti jövedelem növekedésének évi több mint 7 százalékos üteme ugyan kedvezőbb volt az összes nemzeti jövedelem kb. 6 százalékos átlagos fejlődésénél, de alacsonyabb, mint az ipari ágazaté. Ebben az is szerepet játszott, hogy ezen időszakban az építőipari beruházások is jóval kisebbek voltak, mint az iparban. A lassú iparosítás határára az építőipari termelési értékben a 60-as években már nőtt a holt munka és fajlagosan csökkent az élő munka aránya, de nem érte el az ipari termelékenység emelkedésének ütemét. A differenciálódást továbbra is az építési technika viszonylagos elmaradottsága és a munkafolyamatok szervezésének — az építőmunka jellegéből következő — alacsonyabb színvonala okozta.

Az építőipar fejlődését az elmúlt 20 évben a központi gazdaságpolitikai és beruházáspolitikai elhatározások, a technikai-technológiai színvonal alakulása, az ipari háttér, a szervezeti keretekben bekövetkezett változások és az iparirányítási és vállalatvezetési tevékenység határozta meg. A fejlődés a gazdaságpolitikai változások függvényeként viszonylag jelentős hullámzást mutat. A fejlődés egyes szakaszait az 1950—1957, az 1958—1965 közötti évek, majd az 1966-tól kezdődő III. ötéves terv stabilabb fejlődési időszaka szerint határolhatjuk el.

Az 1953 közepéig tartó első szakaszt a rohamos, ugrásszerű fejlődés jellemezte, amelyet az első ötéves terv erőteljes beruházási programja váltott ki. Az 1953. júliusi kormányprogram nyomán az építési-szerelési

munkák volumene nagyon visszaesett, az újra meginduló fejlődést pedig az ellenforradalom szakította meg. Az építőipar termelése csak 1958-ban érte el újra az 1952. évi csúcst, s azóta visszaesés nélkül többé-kevésbé egyenletesen emelkedik. Az 1958—1965 közötti időszak első két évében az emelkedés nagyarányú volt, majd 1960—1965 között évi átlagban mintegy 4 és fél százalékkal nőtt a termelés. A III. ötéves terv időszakát ismét nagymértékű, a tervezettet is jóval meghaladó növekedés jellemezte. Az építőipar azonban az utóbbi évek mintegy 9 százalékos évi kapacitásnövekedése ellenére sem volt képes kielégíteni az építetők építési igényeit. Ehhez az építőipar műszaki fejlődésének hiányosságai mellett hozzájárult az egyre fokozódó időszakos, illetve területi munkaerőhiány.

Az államosítást követő években rohamosan nőtt az építőipari munkáslétszám. Munkaerő-tartalék még bőven állt rendelkezésre, hiszen az ipar fejlődése éppen csak megindult és a mezőgazdaságban a javuló termelési feltételek lehetővé tették, hogy a munkaerő-tartalékok az építőiparba áramoljanak. A következő években az az érdekes helyzet alakult ki, hogy az építőipar a népgazdaság mintegy átmeneti szektorává vált: részben fedezte az ipar munkaerőigényeit. Nem egy nagy beruházásnál az építőmunkások jelentős része a megépített üzem dolgozójaként folytatta munkáját. Ezt az is előmozdította, hogy az építővállalatoknál a hagyományos építési technológiák és a nehéz munkahelyi feltételek nem tették vonzóvá az építőmunkát a munkások számára. Az építőipari szervezeteknél, azaz az állami építőiparban, az építőszövetkezeteknél és a termelőszövetkezeti közös vállalkozásoknál 1953-ban fennálló legmagasabb munkásállományt az 1953 után következő évek megtorpanását is figyelembe véve, csak mintegy 16 évvel később tudták elérni. Ez alatt az idő alatt viszont az építőipari szervezetek termelésének volumene kb. kétszeresére növekedett. Az építőipar egyre inkább arra kényszerült, hogy az építőmunka hatékonyságának növelésével fokozza a termelést.

Az államosítást követő években — a szocialista céloknak megfelelően — az építőiparban is elsősorban a nehéz fizikai munkák gépesítésére törekedtünk. Ezt jól jellemzi néhány, a fejlődést mutató számadat. Az állami építőipar gépparkja, amely 1950-ben 50 ezer LE-t tett ki, a mai napig mintegy 3,4 millió LE értékre növekedett. Az építőipari kivitelező és gépkölcsönző vállalatok birtokában 740 exkavátor, 460 toronydaru, 4000 betonkeverő gép, közel másfélezer habarcskeverő gép, és több mint 4 és fél-ezer szállítószalag van. Az állami építőiparban a földmunkák több mint 75 százalékat, a vakolás 20 százalékat, a meszelés-festés 25 százalékat, a parkettagyalulás és -csiszolás kb. 90 százalékat gépi erővel végzik. Ezzel megtörtént a legnehezebb építési fizikai munkák nagy részének gépesítése. Jelentősen fejlődött az egyes speciális szállítási feladatok gépesítése is. Jól érzékelteti ezt a tendenciát az ömlesztett cementszállítás ma már több mint egymillió tonnás évi volumene, a félmillió m³-t meghaladó transzportbeton-szállítás, az előregyártott elemek, szerkezetek és panelek szállításának fejlődése.

Az építőipar műszaki fejlődésének az államosítástól 1953—1954-ig terjedő első szakaszában a nehéz fizikai munkák gépesítése mellett az ipari építéssel összefüggő helyszíni előregyártás is gyorsuló ütemben nőtt. Ekkor indult meg az ország első betonelemgyára is, ahol azonban főként

csak kisméretű szerkezeti elemeket, vasbetongerendákat, födémbélés-testeket gyártottak. Az építési munkák túlnyomó többségét hagyományos módszerekkel végezték. A technikai fejlődés 1960-ig terjedő második szakaszát az előregyártott beton- és vasbetonelemek fokozódó felhasználása, az üzemi előgyártásnak a helyszíni előregyártás rovására való elterjedése jellemzi. Az elemgyártást ekkor már a nagy sorozatok kialakítása tette hatékonyabbá. A hatvanas évek jelentős eredménye volt a technikailag és a gyártástechnológia szempontjából egyaránt magas színvonalat jelentő vasúti vasbetonalj-gyártás megszervezése is. Az 1960. évi párthatározat az építőipar fő feladatául az építésiparosítást, az előregyártott szerkezetek termelésének és beépítésének fokozását, valamint a munkafolyamatok meggyorsítását jelölte meg. A határozat meghozatalát az is indokolta, hogy ekkor már a létszámnövelés lehetőségei az építőiparban kimerülőben voltak. Ettől az időszaktól számítható az építőipar technikai fejlődésének harmadik szakasza. A lakásépítésben az állami kivitelező vállalatok áttértek a közép- és nagyblokkok alkalmazására, az ipari épületeknél, valamint a mezőgazdasági és közösségi épületeknél pedig egyre jobban elterjedt az üzemben előregyártott vázszerkezeti elemek felhasználása. A közép- és nagyblokkos építés nemcsak technikailag hozott újat a lakásépítésbe, hanem megteremtette a feltételeket a folyamatos építésszervezés kialakítására is. Az ismertett változások eredményeinek kiaknázását az állandó kapacitáshiány miatti — szükségszerű — munkaerő-átcsoportosítások akadályozták meg.

Az utóbbi évek fejlődését az 1964. évi párthatározat szabta meg. Ez állást foglalt a lakásépítés jelentős részének magas technológiai színvonalon, házgyári szervezetben való megvalósítása, az ipari és a mezőgazdasági épületek komplett előregyártott szerkezetekkel történő építése, valamint a komplex gépesítés rendszere mellett. Nyomatékosan alá húzta a fejlett termelés-szervezési módszerek széles körű alkalmazásának jelentőségét. E határozat nyomán az építőipar vezetői külföldi tapasztalatokra — és elsősorban a szovjet ipar adta segítségre — támaszkodva, a legjobb hazai szakemberek munkáját igénybe véve, kidolgozták a házgyári lakásépítési hálózat tervét. Az első házgyár 1965 végén kezdte meg működését, s a III. ötéves terv időszakában már több mint 30 ezer lakás épült fel házgyári technológiával. A terv négy budapesti és 9 vidéki nagy és közepes teljesítményű házgyárral egy olyan országos hálózatot kíván létrehozni, amely a IV. ötéves terv végén, az V. ötéves terv elején minimális élőmunka-ráfordítással mintegy évi 45 ezer lakást (az ország összes lakásépítési feladatának kb. 50 százaléka) termel. A házgyári hálózat kiépítése az építőipar iparosításában fordulópontot jelent. Egyrészt a lakásépítésben lehetővé teszi a munka magas fokú megszervezését, mivel a gyártásban, a szállításban és a szerelésnél teljes szalagszerűséget biztosít. Másrészt — reméljük, minél előbb — egészen a lakóépületek építésének befejezéséig a szervezés magas színvonalú technológiáját kényszeríti ki.

Alapvető ellentmondást jelent azonban az, hogy bár a házgyári technológia alkalmazásával rendkívül rövid építési átfutási idő és lakásonként minimális élőmunka-ráfordítás érhető el, a lakótelepek előkészítő munkái és különösen a lakótelepek egészséges funkcionálásához szükséges egyéb kiegészítő épületek, kereskedelmi, oktatási, szociális intézmények hagyományos technológiákkal, a lakásépítéssel nem összehangolt

módon, alacsony technikai, technológiai színvonalon készülnek. Ezért a következő időszak egyik nagyon fontos fejlesztési feladata, hogy az építőipar olyan módszereket alakítson ki, amelyek eredményeként ez az el-
lentmondás megszűnik.

Az építőipar további fejlődésére garancia a szakmailag-politikailag zömében magas értékű káderállomány. A felszabadulást követő 10 esztendőben kiképzett mérnökök ma egy-két évtizedes tapasztalattal rendelkeznek és képesek arra, hogy az építőipar további fejlődését szolgálják, a fejlesztési koncepciókat kialakítsák. Vitathatatlanul kiemelkedő eredménye az elmúlt időszaknak, hogy létrehozta a nagy tervezőszervezetek hálózatát, amelyeknek keretében ma mintegy 15 ezer műszaki munkavállaló dolgozik, s a nagy kollektívák adta bázison minden műszaki tervezési feladat megoldására képes. Tevékenységük nemegyszer méltán váltott ki nemzetközi elismerést is. Ebben az időszakban alakult ki az építőipar fejlesztéséhez nélkülözhetetlen kutatóbázis. A több száz főnyi kutató — az egyetemi tanszékeken működő kutatócsoportokkal együtt és szoros kapcsolatban néhány vállalati kutató-fejlesztő részleggel — nagymértékben hozzájárult a fejlesztési elképzelések megalapozásához.

Az építőipar a III. ötéves tervben rárótt feladatokat jelentékenyen túlteljesítette, megbirkózott az 1970. évi árvízjárok okozta többletfeladatokkal is. Mindennek ellenére világossá vált, hogy a további gyors ütemű fejlesztés nélkül nem lesz képes megszüntetni az építési kereslet és a kínálat közötti nyomasztó különbséget. Az építőipari termelés folyamatának elemzésével, a termelés-szervezés gyökeres megváltoztatásával, az élómunka-felhasználás hatékonyságát többszörösré növelő eljárásokkal, az ehhez szükséges ipari háttér létrehozásával lehet elérni azt, hogy az építési kapacitások nem hosszú idő múlva állandóan fedezzék a gyors ütemben növekvő népgazdasági igényeket.

Az építőipar hosszú távú fejlesztésének fő feladatai

A következő tizenöt év gazdaságpolitikai céljai között az *életszínvonal* emelése fontos helyet foglal el. Ez feltételezi a nemzeti jövedelem erőteljes növekedését, az ország *termelőerőinek* fejlesztését, optimális működtetését. Mindkettő növekvő épületigényt jelent, és ezért érthető, hogy a következő ötéves tervek időszakában — a fejlett országok tapasztalatainak megfelelően — az építőipari kapacitásoknak gyorsabban kell növekedniük, mint a nemzeti jövedelemnek.

Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság négy évvel ezelőtt az érdekeltek közreműködésével — az Építő- és Építőanyagipar Fejlesztése Hosszú Távú Tervezési Bizottság tevékenységével összhangban — hozzalátott az építő- és építőanyagipar távlati (1971—1985) koncepciójának előkészítéséhez. Alapozó tanulmányok készítésével, kutatóintézetek, egyénileg felkért kiváló szakértők munkájára támaszkodva a tanulmányt többször megvitatták, kiegészítették, s végül elfogadták.

Ez a szintézis reálisan prognosztizálja a beruházási építési szükséglet várható alakulását. A prognosztizálás során kombinált módszert alkalmaztak, egyrészt megbecsülték a magyar nemzeti jövedelem várható

alakulását és ebből a beruházási építésre fordítandó hányadot, másrészt figyelembe vették azoknak az országoknak a jellemzőit, amelyek a nemzeti jövedelemnek körülbelül azon a szintjén állnak, amelyet mi a 15 éves periódus végére reálisan elérhetőnek tartunk. Emellett a prognózis megfelelő korrekciókkal alkalmazza a makroökonómiai módszereket is. Számol azzal, hogy az infrastruktúra növekedése miatt a beruházások építési hányada nem csökkenhet számottevően a jelenlegi alá, továbbá, hogy a jelentősen leromlott épületvagyon állagának feljavítása végett a beruházási és felújítási építések közötti arányt mintegy 65—70: 35—30 százalékban célszerű megállapítani. A 15 év alatt kb. háromszorosára növekvő építési kapacitáson belül erőteljesebben kell növekednie a hatékonyabb szocialista építési szektornak. Szükséges azonban az is, hogy az egyéb építési szektorokban a hatékonyság, megfelelő épületszerkezetek és módszerek alkalmazásával szintén javuljon.

Az építőiparral szemben támasztott igények a különféle épületfajtáknál eltérőek. Az igények növekedése a legszembetűnőbb a lakótelepeknél. A felszabaduláskor az ország lakásvagyonának kétharmad része egy-szobás lakásokból állt, s ezek mérete, de főleg felszereltsége jóval kisebb volt a ma épülőknél. A közvélemény egy része azonban szívesen megfelekedezik erről és az újonnan épített lakásokat a régebbi polgári osztályok részére épített lakásokhoz és a legfejlettebb tőkésországok jómódú polgárai számára készített lakásokhoz viszonyítja. Ez az összehasonlítás nyilván torzít. Kétségtelen azonban, hogy az életszínvonal növekedésével a ma épített lakásoknál nagyobb és főleg az eltérő igényeket jobban figyelembe vevő lakásokra lesz szükség. Arra is gondolnunk kell, hogy az épülő lakások több évtized lakásigényeit elégítik majd ki. Erőforrásaink bővülésével együtt tehát lakásépítésünk minőségi színvonalát is tovább kell javítani. A családok foglalkozása, összetétele szerint differenciáltabb funkcióra alkalmas, nagyobb alapterületű lakásokat fogunk építeni. 1985-ig mintegy 65—70 m²-re nő a lakások átlagos nagysága. Fokoznunk kell a lakások felszereltségét, javítani a felületképzéseket, a burkolatokat, a berendezések minőségét. Tartós szakipari és gépészeti szerkezeteket kívánatos alkalmazni. Úgy kell a beépítési módokat továbbfejlesztelnünk, hogy a laksűrűség növelése mellett — ami a közműhálózat építési szükségletének viszonylagos csökkentését jelenti — biztosítsuk a lakók nyugalalmát, s egyúttal lehetővé váljék a városi étellel való szoros kapcsolódás is.

A közösségi és a közlekedési épületeket tekintve a következő igényekkel számolunk: Feltételezzük, hogy a kereskedelemben nő a nem élelmiszer jellegű kereskedelem aránya és a gépkocsiforgalom növekedése következtében önálló bevásárlási központok kialakítására lesz szükség. A turizmus nagyarányú fejlődése a szállodai és a vendéglátóipari létesítmények építése iránt fog nagyobb mennyiségi és minőségi igényeket támasztani.

Az oktatási és a gyermeknevelési létesítményeknél a volumenigény növekedésén felül számolnunk kell a korszerű oktatási formákkal, amelyek a belső elrendezés változtathatóságát követelik. Az idősebb korosztályok ellátásának problémája a szociális otthonok számának és felszereltségének emelésével látszik megoldhatónak. A közúti közlekedés nagyarányú fejlődése miatt a közúti közlekedés épületigényének jelentős

emelkedésével számolunk, és gondolnunk kell többszintes gépkocsitároló épületek létesítésére is.

Az ipari épületeknél a belső flexibilitás, a tömbösítés a követelmény. Az ipari gyártástechnológiák gyorsuló fejlődési üteme nem teszi lehetővé az egy-egy technológiára szabott épületek általános alkalmazását. Az eltérő igények összeegyeztetésével létrehozott univerzális épületek jelentenek majd megoldást, s egyben lehetőséget nyújtanak a különféle célú ipari és tárolási épületek tömbösítésére is. A több célú felhasználás szükségessé teszi a feszítávok növelését, a gyors, rongálódásmentes átalakíthatóságot, a bővíthetőséget. Emellett az ipari gyártástechnológiák jó részénél az automatizálás fejlődésével kell számolni, ami szintén növeli az épületekkel szemben támasztott igényeket.

A mezőgazdaságban alkalmazott intenzívebb termelési módszerek eredményessége nagyban függ az épületektől. A nagy hozamú állatfajták mikroklímaigénye következtében hőtechnikai berendezésekre van szükség. Az állatkoncentráció növekedése nagy alapterületű, több célú felhasználásra alkalmas, átalakítható és két irányban bővíthető, méretkoordinált szerkezeti rendszerrel kialakított megoldásokat igényel.

Az iparosodás, a termelési kooperáció és az urbanizáció az áru- és személyszállítás bővülését, a közlekedési idő csökkentését és a közlekedés biztonságának növelését követeli. Ez korszerű utak (és esetenként vasutak) létesítésével, a meglévők korszerűsítésével, átbocsátóképességük és teherbírásuk növelésével, gyors forgalmú úthálózat kiépítésével, a közlekedési vonalak korszerű fenntartásával érhető el.

A társadalom fokozódó vízigényének kielégítése mellett szükséges a minőségi fokozatokat (mint például ivóvíz, ipari víz, mezőgazdasági öntözést szolgáló víz) szem előtt tartani. Meg kell őrizni és helyre kell állítani a folyók és tavak tisztaságát. A közműellátottság színvonala hazánkban a hozzánk hasonló fejlettségű országokhoz viszonyítva is alacsony. Ezért érthető, hogy a korszerű lakásokban a felszereltségből származó lehetőségek alapján jelentősen megnő a lakosság közműszolgáltatási igénye. Nagyobb a fajlagos vízfogyasztás és a termelt szennyvízmennyiség, nő az elektromosenergia- és a fűtésikalória-igény, bővül a korszerű táv- és tömbfűtés. Az ipar és a mezőgazdaság víz- és energiaszükséglete is állandóan nő, ennek következtében nagyobb az elvezetendő szennyvíz mennyisége. A vegyipar és az élelmiszeripar fejlődése megváltoztatja az ipari szennyvizek szennyezettségének összetételét, ami a csatornák és szennyvíztisztító telepek kialakításában és üzemeltetésében vet fel újabb igényeket. A meglévő közműállomány jelentős hányada elavult, s ezért nagyarányú rekonstrukciója szükséges.

Az építményfajták igény szintjének várható alakulását csak vázlatosan kívántam bemutatni. Azonban talán ez is jelzi, hogy a társadalom egyre differenciáltabb funkcionális igényeket támaszt az építőiparral szemben és elvárja azok egyre magasabb minőségi, felszereltségi színvonalon való kielégítését.

Az építőipar a növekvő mennyiségi és minőségi igényeket már jelenleg sem képes a létszám növelésével kielégíteni. 15 éves távlatban is a kapacitásnövekedést legalább 75 százalékban műszaki fejlesztéssel, a termelésszervezés színvonalának emelésével kell elérni. E célok megvalósítását különösen nehézé teszi az, hogy az építőipari termékek helyhez

kötöttek. A hagyományos építés mint gyártás mindig az épület helyén történt, és ez minden épületnél a termelési folyamat újbóli megszervezését tette szükségessé. A helyhez kötöttség együtt járt azzal is, hogy az építést a meteorológiai viszonyok befolyásolták, a termelés egyenetlenné vált, a kapacitásokat az év különböző szakaiban más-más határfokkal használták ki. Érthető törekvés az építőipar iparosítása során a helyhez kötöttség, az idényjelleg megszüntetése. Az ehhez vezető út: az építési tevékenység mind nagyobb részének újfajta szerkezetekkel, épületszerelési módszerekkel való végzése. Természetesen nem minden építési feladatnál lehet azonos fejlesztési célt magunk elé tűzni. Azok az építési munkák, amelyeket a terep- és talajadottságok jobban befolyásolnak, más módon fejlesztendők, mint az ezektől nagymértékben független munkafázisok. Az alapozásoknál, közművesítésnél és általában a mélyépítésnél a műszaki fejlesztés fő feladata az építési munkák magas színvonalon való megszervezése. Biztosítani kell, hogy a leghatékonyabban alkalmazható gépek összehangolt láncolata, gondosan megszervezett anyagellátással, folyamatos építésszervezéssel elősegítse a gépi eszközök és az élő munka ésszerűbb felhasználását. A folyamatos építésszervezés első kísérlete a csatornaépítési munkánál meglepő eredményeket hozott. A szokásos építésszervezéshez viszonyítva több mint kétszeresére lehetett növelni az építési munka hatékonyságát. Az említett eredmények széles körű bevezetésének még sok akadálya van. A magas színvonalú, ésszerűen összehangolt gépesítést a többi között megnehezíti, hogy az építőiparban az élő- és holtmunka-költségek aránya az építési költségekben nem kedvezően befolyásolja az élő munka gépekkel való helyettesítését.

Mindazonáltal igaz, hogy a jelenlegi építési anyagok és építési módszerek mellett is hatékonyabbá lehet tenni az építési tevékenységet, a többi között az élő munka hatékonyabb kihasználására való ösztönzéssel, az ezt jobban biztosító munkaszervezéssel, az egyenletes anyagellátással. Az ún. hagyományos építőanyagok alkalmazásában azonban nem lehet túllépni egy jól meghatározható optimumot. Olyan szerkezeteket, módszereket kell keresni, amelyek az építési munka hatékonyságát sokszorosára növelhetik.

Az előbbiekben már utaltam arra, hogy az építőipar iparosításának egyik jelentős állomása a házgyári építési technológia széles körű bevezetése. E technológia hatékony alkalmazása esetén a termékegységre jutó összetársadalmi munkaráfordítás növelése nélkül tetemesen csökkenthető egy-egy építőipari használati egység előállításának élőmunka-igénye. A házgyári technológia alkalmazása lehetővé teszi, hogy a szerkezeten belül készülő ipari féltermékből a szállítási és szerelési feladatok megszervezése útján késztermékeket, lakóépületeket, szállodákat vagy más házgyári termékkel előnyösen előállítható épületeket készítsenek. Az élő munka hatékonyságát e technológiánál igen jól szemlélteti, hogy hagyományos technológia esetén 40—50 munkásóra szükséges egy m² lakótér előállításához, a házgyári technológiával ellenben az összes élőmunka-ráfordítás m²-enként már ma is kb. csak 20 óra, és ezt némi erőfeszítéssel 15—16 órára lehet csökkenteni.

Ha az épületszerkezetek előállításakor tovább csökkentjük a hagyományos építőanyagok arányát és az épületszerkezetek gyártását a szó szoros értelmében véve gépipari jellegű szervezeteknek adjuk át, akkor az

épület egy négyzetméterére jutó építési élőmunka-szükséglet a jelenlegi törtrészére csökkenthető. Ilyen építési módszer az ún. könnyűszerkezetes építési mód, amely programozott előregyártáson alapuló, iparosított, nyílt építési rendszer. Korszerű anyagok felhasználásával lehetővé teszi egységes méretrendbe illeszkedő teherhordó és térelhatároló szerkezetek, építőelemek és berendezések, valamint száraz és gyors kapcsolási módok alkalmazását. Az épület rendeltetési egységére jutó épület-súly a mai értékek mintegy 1/5-ére, 1/10-ére, a helyszíni építő élőmunka-ráfordítás m^2 -enként 5—7 órára, az építés időtartama pedig 1/3-ra, 1/5-re csökkenthető. Emellett az így készült épületek fenntartási és karbantartási igénye minimális, jobban figyelembe lehet venni az épületek funkcióból adódó követelményeket. A könnyűszerkezetes építés olyan gyártási és szerelési követelményeket támaszt a mérettűrést stb. tekintve, hogy a csereszabatos elemek alkalmazásával a helyszíni építés teljesen szerelő jellegűvé válik.

A következő időszak fontos fejlesztési feladata, hogy ezt az építési módot széles körben bevezesse. Evégett néhány évvel ezelőtt megindult az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság keretében az ún. könnyűszerkezetes építési mód alkalmazási feltételeinek és felhasználási területeinek feltárását célzó kutatási program kialakítása. A célprogram során feltárt összefüggések indokoltá tették, hogy a Gazdasági Bizottság egy évvel ezelőtt megtárgyalja és elfogadja a komplex könnyűszerkezetes építési mód koncepcióját, és a létrehozott tárcaközi bizottság feladatává tette a kormány szintű program kidolgozását. Az előterjesztett programot a Minisztertanács nemrég hagyta jóvá. Az építési mód előnyeit egy sor hazánkban már megvalósított mezőgazdasági, ipari és tárolási épület egyértelműen jelzi. A mezőgazdaság intenzív fejlesztése ugyanis szükségessé tette, hogy a korszerű állattartási technológiák alkalmazásához rövid idő alatt felépíthető épületeket hozzanak létre. Mezőgazdasági és más építő szervezetek több olyan könnyűszerkezetekkel készül, jóformán csak szerelési munkát igénylő szerkezetet dolgoztak ki, amelyek közül egyik-másik jellegében már valóban előképe lehet a mezőgazdasági könnyűszerkezetes építési rendszernek. Különösen figyelemre méltóak azok a kezdeményezések, amelyek keretében kisiparinak nevezhető módszerekkel hoztak létre élelmiszer-tárolásra alkalmas hűtő-, illetve mélyhűtő-berendezéseket. Ezek közül a tuzséri, valamint a budaörsi gyümölcs- és zöldségtároló vagy a békéscsabai mélyhűtőtároló meghökkentően rövid építési idejével igazolta a könnyűszerkezetes építéshez fűzött várakozásokat. Annak ellenére, hogy az ezekhez az épületekhez szükséges szerkezeti elemeket nem magas felkészültségű üzemekben és nem nagy sorozatban gyártották, kimutatható, hogy például a békéscsabai mélyhűtőtároló egy hűtött légköbméterére jutó nettó építési költség már e kezdeti stádiumban is 7 százalékkal alacsonyabb, mint a hagyományos módszerrel épült azonos célú győri hűtőtárolóé.

A könnyűszerkezetes építési móddal az átfutási idő 2,5 évről (Győr) egy évre csökkent (Békéscsaba), és a gyorsabb üzembe lépés a teljes beruházásnál 13 százalékos megtakarítást jelent. Emellett — már ebben a kezdetlegesnek nevezhető stádiumban — a 42 óra/ m^2 élőmunka-ráfordítás négyzetméterenként 8 órára csökkent. Feltétlenül érdemes tehát ezen építési mód széles körű, szervezett bevezetésére országos kihatású

erőfeszítéseket tenni. A többi között szükséges, hogy a könnyűszerkezetes építésben máshol elért szellemi eredményeket minél gyorsabban átvegyük és a hazai rendszer alapjaivá tegyük. E szellemi termékek megszerzése mellett elengedhetetlen a hazai épületek épületfizikai kutatása, a mi meteorológiai viszonyainknak megfelelő követelményrendszer kialakítása, hogy az építési mód ne csak technológiájában, hanem az általa nyújtott használati értékben is — magas fokon — feleljen meg a hazai igényeknek.

A könnyűszerkezetes építési mód kifejlesztésével elérhetjük, hogy az így felépített épületek a hagyományos építési idő egyharmad-egyötöd része alatt készüljenek el. Ennek egyrészt a termelőberuházások gyorsabb belépése, másrészt a beruházások hosszú előkészítési idejének lerövidítése szempontjából rendkívül nagy jelentősége van. Ma az iparban gyorsan változnak a technológiai követelmények, s az épületek rövid idő alatt való elkészítése nagymértékben gyorsíthatja a jól értékesíthető termékek piacra való dobását. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy az építési idő lerövidítése s a beruházási eszközök rövidebb időre való lekötése számottevő előnyöket hozhat a nem termelő beruházásoknál is. Becslésünk szerint elérhető, hogy 15 éves távlatban évi 6—8 millió m² épületállományt ezzel a technológiával építsenek fel. Reális cél, hogy az ipari, a mezőgazdasági, a kereskedelmi és a kommunális épületek mintegy 50 százaléknál ezzel az eszközzel fokozzuk az élő munka hatékonyságát.

A házgyári és a könnyűszerkezetes technológia legkiterjedtebb alkalmazása esetén is az összes építési feladatnak csak mintegy 20—25 százalékat lehet így megoldani. Ezért különösen nagy gondot kell fordítanunk arra, hogy a többi építési technológiánál is legalább megközelítsük az élő munka hatékonyságának a fejlett házgyári technológiával elérhető mai alsó határát. Ehhez lényegesen magasabbra kell emelnünk a termelés-szervezési követelményeket. Az előfeltételek lényegében kialakulóban vannak. Az egyik legfontosabb feladat, hogy a következő ötéves terv időszakában nagymértékben javítsunk az építőipar ipari háttérének felkészültségén, az építéshez szükséges anyagellátás biztonságán. E téren egyre nagyobb feladatok hárulnak a népgazdaság nem hagyományos építőanyagokat előállító ágazataira és a fokozódó nemzetközi együttműködés igényeinek megfelelően a külkereskedelemre. Már régen letettünk arról, hogy az építéshez szükséges anyagokat kizárólag hazai gyártással állítsuk elő. A hazai iparnak az építőipar számára csak azokat a termékeket szabad előállítania, amelyeknél — a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeit is számításba véve — optimális sorozatnagyságot lehet elérni. Ha valamely termék termelése ennek a követelménynek nem felel meg, akkor célszerű a hazai előállítás helyett az ilyen terméket tartósan importálni.

Az anyagellátás biztonságos megszervezése mellett fontos kérdés az építésszervezés technikai feltételeinek megteremtése. Az ehhez vezető úton még csak az első lépéseket tettük meg. A IV. ötéves terv időszakában megkezdjük az építőipari számítástechnikai bázis kifejlesztését, és az V. ötéves tervidőszakban teljessé kell tennünk az építési szervezetek számítástechnikai ellátottságát. Ez a legfontosabb feltétele annak, hogy kialakítsuk az építési költségvetések készítésének egységes rendszerét.

Ahhoz ugyanis, hogy az építési költségvetések a munkaszervezés megbízható alapját képezzék, olyan nagy mennyiségű költségvetési elem kidolgozására és tárolására van szükség, amelyeknek kézi földolgozása már elképzelhetetlen. A költségvetés készítése a megbízható árelemzésnek is alapja, s fontos tényező ahhoz, hogy az építővállalatok a különféle építési feladatok optimális szervezését, programozását gépi úton megoldhassák. Az optimális programok kialakítása elő fogja segíteni az építési munkaerőnek a jelenleginél sokkal hatékonyabb foglalkoztatását. Nézetünk szerint a számítástechnikai lehetőségek széles körű alkalmazása az építési technológiák alapvető változtatása nélkül is számottevően növelheti az építőipari kapacitásokat.

Az építőipar műszaki fejlesztése rövid távú feladatainak a megoldása főként közgazdasági jellegű kérdések tudományos alapossgú elemzését igényli. Nézetünk szerint ismertek, vagy legalábbis hozzáférhetőek mindazok a műszaki megoldások, amelyek lehetővé tehetnék az építőipar gyors ütemű fejlesztését. Alkalmazásukat azonban nem lehet elszakítani a népgazdasági összérdekektől. Ezeket az érdekeket csak nagyon mélyreható közgazdasági elemzésekkel lehet feltárni. Az építőipar fejlesztési döntéseikor létfontosságú a többi között azt tisztázni, hogy a jelenlegi árarányoktól függetlenül, mikor és milyen mértékben áll a népgazdasági érdekekkel összhangban az építőiparban az élő munkának holt munkával való helyettesítése. Megemlítem, hogy a kérdés megítélése végett megkíséreltük a fejlett nyugati országokat és hazánkat konkrét épületek építési költségeinek az egybevetésével összehasonlítani éspedig úgy, hogy az ott (Svédország) készült épület költségvetését idehaza, az itt készült épület költségvetését kint árazták be. A teljesen hétköznapi épületek költségeinek összehasonlítása két érdekes tényezőre mutatott rá. Az egyik az, hogy egy dollár értékű épületrész a mi költségeink szerint kb. 23,70 forintból állítható elő. A másik tényező azt jelezte, hogy még sokkal kisebb forintköltség jut az olyan építési dollárra, amelynek élőmunkatartalma relatíve nagy (például a kézi földmunkánál). Ebből arra a következtetésre jutottunk, hogy az építés hatékonyságának fokozását nagyon akadályozza az a körülmény, hogy a mi árainkban az élőmunka-költségek a nemzetközi átlaghoz viszonyítva rendkívül alacsony — mintegy $1/2$ — $1/3$ értékkel — szerepelnek. Az élő munka helyettesítéséhez szükséges gépimportot pedig az előbb említett építési dollár árának három-négy-szeresével tudjuk csak megszerezni. Így nem meglepő, hogy például a mélyépítésnél, a közműépítésnél a gépesítés áthidalhatatlan akadályokba ütközik. Ez csak egy példa arra, hogy a mélyreható közgazdasági elemzés milyen fontos tényező lehet az építőipar műszaki fejlesztésében.

Közvetlenül ehhez kapcsolódó közgazdasági feladat annak tisztázása is, hogy az építési technológiák fejlődésével egyidejűleg milyen mértékben célszerű az építőiparnak a nemzetközi együttműködésben részt venni. A könnyűszerkezetes építési mód gazdasági kihatásainak elemzésekor arra a következtetésre jutottunk, hogy az ilyen együttműködésben jelentős gazdasági lehetőségek rejlenek. Egy további közgazdasági kérdés az időtényező szerepe, ami az építés gyorsításával, hatékonyságával van szoros összefüggésben. Ennek gazdasági kihatásai vizsgálatánál elengedhetetlenül szükséges az építő és az épített érdekei mellett a pénzügyi szervek érdekeltségét is figyelembe venni.

Már évekkel ezelőtt beláttuk, hogy az építőipar széles spektrumú kutatási igényeinek teljes kielégítéséhez lehetetlen saját autark kutatóbázist kiépíteni. Ezért kutatószervezeteink legfontosabb feladatává azt tettük, hogy az idehaza vagy külföldön elért eredményeket ismerjék meg, értékeljék őket, s adjanak javaslatokat a műszaki-gazdasági szempontból kedvező fejlesztési lehetőségekre. Nagyon sokat segítene kutatási fejlesztési bázisunk hatékony felhasználásában, ha az ilyen kutatói tevékenységet tudományosan is magasabbra értékelnénk. Más követelményt állítunk az olyan kutatási tevékenység elé, amelyekkel a hazai személyi és tárgyi feltételek alapján kilátásunk van eredményesen részt venni a nemzetközi munkamegosztásban. Ezért eddig is és a jövőben is támogatni kívánjuk azokat a kutatásokat, amelyek tényleges adottságainkat reálisan felmérve, a kockázattól nem félve, tűznek maguk elé nyilván csak hosszú távon realizálható célokat.

Az építőipar által előállított épületek sokfélesége, felszereltségének növekedése mind több technikai kérdés alapos elemzését teszi szükségessé. Az épületekkel szembeni igények növekedése egyre bonyolultabbá teszi az épületfizikai, épületgépészeti, tartószerkezeti tervezést megalapozó számításokat. Ezért növekszik az igény a méretezési számítások automatizálására is. Úgy véljük, hogy a számítástechnikai bázis létrehozása — összhangban a központi számítástechnikai programmal — meg fogja oldani ezeket a kérdéseket is.

Az építőipar műszaki fejlődésének sajátos problémáját jelenti, hogy társadalmunk és gazdaságunk eddigi fejlődése intenzív hatást gyakorolt a munkásosztály munkakörülményeire. Ipari üzemeink évről évre jelentős anyagi eszközöket áldoznak arra, hogy a dolgozók munkakörülményeit, illetve munkafeltételeit javítsák. Ennek vonzó hatása vitathatatlan. Az ipari és a mezőgazdasági nagyüzemekben úgyszólván összehasonlíthatatlanul jobbak a munkakörülmények, mint a felszabadulás előtt.

Az építőipar e tekintetben igen hátrányos helyzetben van. Az építmények helyhez kötöttsége, az építési helyek ideiglenes jellege, az iparfejlesztés területi aránytalanságai miatt az építőipari dolgozók sokat utaznak, családjuktól, lakóhelyüktől távol dolgoznak. Sok időt töltenek munkájuk közben gyakran meglehetősen kedvezőtlen időjárási körülmények között, a szabad ég alatt. Végleges megoldást csak az építőipar műszaki fejlődése eredményezhet. Az építőipari tevékenység magas színvonalú gépesítése s telepített nagyüzemekben való koncentrálása telepített üzemi munkássá teszi az építőipari dolgozók növekvő hányadát. A munkahely állandósága, az üzem korszerűsége, a végleges letelepedés lehetősége megoldhatja az építőipari munkaerő-gazdálkodás problémáit.

BOGNÁR JÓZSEF:

Fejlesztési stratégia a harmadik világban és a közgazdaságtudomány*

A közelmúltban tűzte napirendre az ENSZ a második fejlesztési dekád problémáit. Az első évtized eredményei, gyengeségei és kudarcai mennyiségileg szinte korlátlan, minőségileg példátlanul értékes tapasztalatokkal gazdagították az egész emberiséget. Indokolt, hogy az új dekád kezdetén gondosan elemezzük ezen eredmények, gyengeségek és kudar-cok okait és következményeit, hogy tökéletesíthessük azt a gondolatrend-szert, amelyet a meggyorsított növekedés problémáiról eddig kialakítottunk. Ily módon talán képesek leszünk arra, hogy hatékony segítséget nyújtsunk egy eredményesebb cselekvési rendszer kialakításában azok-nak, akik e százmilliók sorsáért való felelősség nehéz terhét vállalikon hordozzák.

Az első fejlesztési évtized eredményei és a második évtized kilátásai

Mindenekelőtt tekintsük át — nagyon vázlatosan — azokat az ered-ményeket, amelyeket a fejlődő országok az elmúlt évtizedben értek.**

A szóban forgó országok nemzeti jövedelme 1950—1967 között — nemzetközi adatok szerint — évi átlagban 4,7—4,8 százalékkal emelke-dett, ami az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2—2,4 százalékos növeke-dését jelenti. Az egy főre jutó jövedelem lassabban emelkedett e gazda-ságokban, mint a világ többi országában. Ebből következik, hogy a fejlett és a fejlődő országok közötti szakadék — amint azt számosan prognosz-tizálták a dekád elején — tovább szélesedett.

Az ipari termelés átlagosan körülbelül évi 7 százalékkal emelkedett. Az egy főre jutó mezőgazdasági termelés az évtized első felében stagnált, és sok országban, illetve régióban éhínségek is előfordultak. A dekád má-sodik felében azonban egyrészt a fejlesztési súlypontok megváltoztatása, másrészt az ún. zöld forradalom kedvező termelési eredményeket hozott — különösen a délkelet-ázsiai térségben —, és az egy főre jutó mezőgaz-dasági termelés Indiában, Pakisztánban és Ceylonban 4, Burmában 6,5 százalékkal nőtt. (Csupán későbbi mondanivalóink jobb megérthetősége végett utalunk arra, hogy a „zöld forradalom” hosszabb távon gyorsan

* A rotterdami Nederlandsche Economische Hogeschoolban 1970 októberében tartott elő-adás szövege.

** A továbbiakban szereplő adatok forrása az ún. Pearson-jelentés: Partners in develop-ment. Report of the Commission on International Development. Chairman: Lester Bowles Pearson. New York—Washington—London, Praeger, 1969. XVI, 399 p.

növeli a szociális feszültségeket, mivel a termelés fokozásával kapcsolatos feltételeknek csak a nagyobb birtokosok, gazdag parasztsztr. képesek megfelelni.) A felhalmozás színvonala csak lassan emelkedett, fokozatosan átlépte a 10 százalékot (amit sokan a „gazdasági fejlődés küszöbének” tekintenek), és a dekád második felében 15 százalék körül mozgott. A fegyverkezési kiadások — világviszonylatban ezek 200 milliárd dollárra rúgtak 1969-ben — évi 7 százalékkal növekedtek 1964—1969 között a fejlődő országokban. (A nemzeti jövedelem egy főre jutó növekménye, amint arra már utaltunk, évi 2—2,4 százalék körüli volt.)

Az évtized folyamán óriási egyensúlyhiányok keletkeztek mind a nemzetközi kereskedelmi és fizetési mérlegekben, mind a költségvetésekben és a belső piacokon. A fejlődő országok adósságállománya kb. 50 milliárd dollárra emelkedett (1961-ben 21 milliárd volt), a törlesztési terhek 17 százalékkal nőttek. A növekvő egyensúlyhiányok következtében az inflációs nyomás mindenütt fokozódott és meghaladta azt a mértéket, amely mellett még bizonyos növekedésgeneráló hatása lehet. A külföldi támogatások (hitelek, segélyek, adományok stb.) a dekád második felében inkább csökkenő tendenciát mutattak, csak Japán és a Német Szövetségi Köztársaság fokozta ez irányú tevékenységét. Jelenleg az NSZK és Franciaország kivételével a gazdaságilag erősebb országok hozzájárulása nem éri el nemzeti jövedelmük 1 százalékát. (Az Egyesült Államoké például 0,65 százalék.)

A célok eléréséről persze nagyon eltérően gondolkozhatunk. Elképzelhető olyan értékítélet is, amely szerint a fejlesztési dekád célja az volt, hogy a nemzeti jövedelem növekedési rátáját 5 százalékosra emeljék; és ezt a célt megközelítettük, ha el nem is értük. Mások viszont úgy érvelnek, hogy az eredmény alapján nem rossz, hiszen a múlt században az ipari országok növekedési üteme csak 2 százalék körül mozgott. Nyilvánvaló azonban, hogy a célok elérését nem választhatjuk el azoktól a folyamatoktól (zavarokat, visszaeséseket, feszültségeket és szenvedéseket is beleértve), amelyek közepette a célokat elérték vagy megközelítették.

Ha tehát *folyamatokban* is gondolkozunk s nemcsak a statisztikailag kimutatható aggregát végeredményben, akkor a helyzet lényegesen rosszabb. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elmúlt évtized fejlődéséhez azon politikai események is hozzátartoznak, amelyek a gazdasági fejlődéssel egy időben végbementek (ok és okozati kapcsolatokat nem is feltételezve köztük), hiszen minden országban és minden nemzetben belül csak egy társadalom van és a politikai zavarok — kiváltó okaitól függetlenül is — visszavetik a gazdasági fejlődést, és sok szenvedést okoznak az érintett népeknek. Az évtized történetéhez ilyen módon hozzátartoznak a különböző háborúk, mint az Egyesült Államok háborúja Vietnamban, az arab—izraeli konfliktus, a határkonfliktusok, mint az indiai—kínai, indiai—pakisztáni konfliktus, a polgárháborúk (Kongóban, Nigériában) és azok a politikai-társadalmi instabilitásból eredő hatalomváltások, katonai puccsok stb., amelyek gyakran olyan látványos formák között mentek végbe.

A következő fejlesztési dekádra egyes cselekvési programokhoz kapcsolódó, illetve azokat feltételező prognózisok készültek. E prognózisok évi 6—7 százalékos nemzetijövedelem-növekménnyel számolnak, és a felhalmozás arányának 20 százalékosra való emelkedését ítélik kíváná-

tosnak 1980-ig. A népesség gyorsabban növekszik, mint az elmúlt évtizedben, s a becslés szerint a munkaképes korú (15—64 év közötti) lakosság 964 millióról (1970) 1255 millióra (1980) emelkedik (Kína nélkül).

A nemzeti jövedelem prognosztizált emelkedése esetén a mezőgazdasági termelésnek éves átlagban 4—5 százalékkal kell emelkednie. Általános az a vélemény, hogy a mezőgazdasági termelés 4 százalékos növekedési üteme mellett az élelmiszer-deficit megszűnik, illetve minimális lesz. Az ipari termelés évi 7,5, illetve 8,5 százalékos növekedésével számolnak. Az export (a fűtőanyag kivételével) nem emelkedhet gyorsan, mert a fejlett országok importkereslet-rugalmassági együtthatója élelmiszerekben 0,6, nyersanyagokban 0,5, s csak egyes iparcikkekben közelíti meg a 2 pontot (1,9). A Pearson-jelentés azzal számol, hogy megfelelő erőfeszítések esetén az évtized végére a tőkésországokból kiáramló összes hitel és segély 30 milliárd dollár körül lesz, túlnyomóan bilaterális jelleggel (kb. 80 százaléokban).

E várakozásokkal kapcsolatban azonban utalni kell olyan tényezőkre, mint a gyorsuló infláció, az iparilag fejlett országok ciklikus visszaesései, valamint az egyre növekvő fegyverkezési terhek (171 milliárd dollár a fejlett világban 1969-ben). Ha az OECD várakozásai* a nyugati országok gazdasági növekedésével kapcsolatban megvalósulnak, akkor a nyugati világban (egyszerűség kedvéért Japánt is beleértjük ebbe a kategóriába) nagy lesz a tőkeigény és könnyű lesz a feleslegek elhelyezése. E megjegyzésekkel csupán arra akarunk utalni, hogy a Pearson-jelentés által prognosztizált 30 milliárd dollár csak abban az esetben lesz megvalósítható, ha a vietnámi háború befejeződik és legalább részleges leszerelési (fegyverkezés-korlátozási) megegyezések születnek.

Fel kell végül hívni a figyelmet arra, hogy milyen hatalmas problémát jelent a munkaképes korú lakosságnak csaknem 300 millió fővel (a népi Kína nélkül) való növekedése. Ma már a mezőgazdaságot sem lehet olyan munkaterületnek tekinteni, ahol a belépő dolgozó nem igényel beruházást, az iparban és az infrastruktúrában pedig még nagyobb az egy dolgozóra jutó felszereltségi (beruházási) igény. Ha pedig az új munkaterő nem helyezhető el, akkor a társadalmi feszültség rendkívüli növekedésével kell számolni.

A fejlesztési stratégia mint a gazdasági és a gazdaságon kívüli tényezőkből összetevődő rendszer

Az elmúlt fejlesztési dekád súlyos politikai, társadalmi és gazdasági feszültségei, valamint az előttünk álló évtized problémái egyaránt azt bizonyítják, hogy még nem tudunk eleget a gazdasági fejlődés kérdéseiről. A modern gazdaságtörténelemben már két fejlődési típus — a kapitalista és a szocialista — valósult meg; az utóbbi sokkal nagyobb tudatossággal és tudományos fegyverzettel, mint az előbbi. Napjainkban egy olyan harmadik fejlődési típus alakult ki, amelynek indulási problematikája mindkettőtől eltér, célrendszere és törekvései viszont kevésbé

* The outlook for economic growth. A summary report on experience, prospects and problems of policy, 1960—1980. Paris, OECD, 1970. 40. l.

határozottak, mint a másik kettő gazdaságtörténetileg kialakult, illetve előrevetített kritériumrendszere.

A közgazdaságtudomány viszont — más tudományszakokhoz hasonlóan — abba a helyzetbe került, hogy nemcsak általános szabályszerűségek felismerésére képes, hanem komplex cselekvési programok és alternatívák kidolgozására is. Hasznos, tanulságos és előrevivő tehát, ha a fejlődő országok esetében megkíséreljük olyan cselekvési programok kidolgozását, amelyek a növekedés és fejlődés endogén és exogén tényezőinek egymáshoz viszonyított helyzetét és egyensúlyviszonyait, valamint e változásokkal összefüggő folyamatokat vetítik előre az időben a cselekvés lehetőségeinek, korlátainak és alternatíváinak jobb megértése végett. Ilyen *előrevetítés*, azaz a *fejlesztési stratégia* célja tehát nem elsősorban a kvantitatív összefüggések becslése — hiszen ez a későbbiekben a közepes időszakra vonatkozó tervek útján úgyszólván megtörténik —, hanem elsősorban a gazdasági és nem gazdasági tényezők várható kölcsönhatásainak és egymáshoz viszonyított helyzetének jobb megközelítése a fejlődési processzus különböző fázisaiban. Ilyen fejlesztési stratégiai elképzelésekre azután társadalmi-gazdasági prognózisokat is lehetne felépíteni, és helyességüket, valamint a választott módszerek alkalmasságát a valóságos fejlődéssel történő szembesítés után lehetne megállapítani vagy szükséghez képest korrigálni.

A fejlődés — azaz az emberi történelem és tudomány legbonyolultabb és legkomplexebb — problémáinak vizsgálatát ugyanis egyrészt a megértés (intellektuális felismerés), másrészt a racionális cselekvés, végül a következtetés és korrigálás oldaláról kell megközelítenünk. A társadalomtudományok hagyományosan azt a kérdést teszik fel, hogyan (miképpen) történik valami (leírás), *milyen okok és összefüggések eredőjeként* megy végbe a szóban forgó folyamat a meghatározott módon, s milyen következményekre vezet direkt és indirekt formában az adott jelenségcsoport. Nagyon összetett, azaz sok tényezőtől befolyásolt jelenségek esetén — a gazdasági növekedést és fejlődést kétségtelenül ilyenek kell minősítenünk — döntő jelentősége van annak, hogy miképpen alakul a *szóban forgó befolyásolandó tényezők egymáshoz viszonyított (relatív) nagyságrendje*. Nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy ugyanazon befolyásoló tényezők (közgazdasági kategóriák) különböző szerepet játszanak a gazdasági fejlettség különböző szintjein, hanem azt is, hogy hasonló fejlettségi színvonalon különböző társadalmi-gazdasági rendszerek vannak, és a racionális gazdasági cselekvés tartalma és céljai ettől függően is változnak.

Mind a növekedési-fejlődési jelenségek *megértése*, mind a *fejlesztési stratégia* kialakítása szempontjából döntő jelentősége van — bár ezt a közgazdasági kutatás jelenlegi gyakorlata még elhanyagolja — a gazdasági tényezők megfelelő beillesztésének a társadalmi-politikai-kulturális rend keretei közé.

A gazdasági tevékenység és fejlődés céljai ugyanis elválaszthatatlannak a politikai hatalomtól, a társadalmi struktúrától, az ideológiától, a civilizációs örökségtől, a demográfiai helyzettől és a nemzetközi politikai és gazdasági erőviszonyoktól. E tényezőket a közgazdasági irodalomban exogéneknek szokták minősíteni, ami annyit jelent, hogy a közgazdasági elméleteket és fogalmakat — a szociológia nyelvén szólva — *ideáltipikus*

konstrukcióknak tekintik. E felfogás szerint a közgazdasági összefüggések és szabályszerűségek csak azt mutatják, hogy miképpen játszódnék le valamilyen folyamat, ha a cselekvés szigorúan (tisztán) *célracionális* lenne, azaz egyetlen cél, ti. a gazdasági, elérésére irányulna. Közismert azonban, hogy a valóságban ilyen cselekvések éppúgy nincsenek, mint az a légüres tér, amelyben minden test egyformán esik. A természettudományokban egyébként gyakoriak az olyan összefüggések, amelyek esetén a formula csak valamilyen ideális állapotra érvényes (például Boyle—Mariotte, Gay-Lussac-féle törvények), míg a valóságos esetekre kísérleti alapon megállapított számszerű értékek (táblázatok) vannak. A közgazdasági elméletek és szabályszerűségek ily felfogása indokolt (pontosabban szólva: jelenleg még indokolt) a tudományos szférákban, de elfogadhatatlan a gazdaságpolitikai cselekvés (alkalmazás) esetén, hiszen minden cselekvés meghatározott attribútumokkal rendelkező társadalomban megy végbe.

A társadalom (a nemzet) pedig lényegesen több, mint egy hatalmas üzleti vállalkozás középpontja. Ennek következtében a gazdasági cselekvés nem tisztán célracionális, hiszen az adott társadalomnak értékrationális rendszere, céljai és törekvései is vannak. Ma már a kapitalista társadalomban is van költségvetési újraelosztás, indikatív tervezés, adózás és erősödőben vannak az értékrationális törekvések, tehát elképzelhetetlenek az egymotívumú (célracionális) társadalmi cselekvések.

A fejlődő országok esetében pedig különlegesen nagy szerepet játszanak a gazdaságon kívüli tényezők, hiszen:

a) a gazdasági növekedés meggyorsításának belső, gazdasági feltételei még nem értek meg, mert nem jöttek létre nagyobb többletek, illetve megtakarítások;

b) a növekedés egyik célja a gazdasági egyenlőtlenség enyhítése, majd megszüntetése, tehát a struktúrát „felülről” kell kialakítani;

c) a célracionális cselekvési rendszer bevezetése és a tradicionálishoz viszonyított térhódítása csak mostanában megy végbe;

d) a fejlődéshez egyrészt társadalmi változásokat kell megvalósítani, másrészt az újabb, indokolatlan egyenlőtlenségek kialakítását meg kell akadályozni. Ellenkező esetben a hagyományos és értékrationális cselekvési rendszer mögött álló erőtevényezők együttesen lépnének fel a célracionális rendszerből kisugárzó hatásokkal szemben.

Az elmondottakból következik, hogy a gazdaságpolitika szempontjából a gazdaságon kívüli tényezők nem exogén jellegűek.

A *fejlesztési stratégia** sokkal bonyolultabb problémát jelent, mint a gazdasági és a gazdasággal szorosan összekapcsolódó társadalmi-politikai jelenségek pusztá megértése. A stratégia kialakításakor ugyanis a fejlődést befolyásoló társadalmi és gazdasági tényezőket a *jövőbe* kell

* Természetesen, ha hosszabb időszakra szóló, összefüggő cselekvési programot dolgozunk ki, felvetődik a kérdés, hogy milyen politikai rezsim (kormányzat) számára tesszük ezt. E tekintetben álláspontunk azonos azzal, amit a fejlődő országok gazdasági növekedéséről közzétett monográfiánkban (A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967) kifejtettünk. Nevezetesen, hogy politikai meggyőződésünknek és a fejlődő országok hosszú távú érdekeinek megfelelően ml csak progresszív rezsimnek számára dolgozunk ki cselekvési alternatívákat. Tisztában vagyunk azzal — természetesen —, hogy sok fejlődő országban reakciós, népelynomó kormányzatok vannak hatalmon. „Szándékosan és tudatosan nem foglalkozunk azonban azzal, hogy konzervatív kormányzatok, vagy reakciós ellenzéki mozgalmak számára racionális cselekvési normákat dolgozzunk ki.” (Idézet az említett monográfia 8. lapjáról.)

vetíteni, ami szükségszerűen sok ismeretlent foglal magában. Előre kell látni némely tényezők várható alakulását, másokét viszont oly módon kell befolyásolni, hogy a kialakuló erők és hatások a kívánatos gazdasági mozgást idézzék elő. A *jövő* fogalmát is többféleképpen értelmezhetjük, de nyilvánvaló, hogy a fejlesztési stratégia nem pusztán futurologia; azaz nem elég egy-két lényegesnek érzett folyamatot egy meghatározott időpontra (például 1990-re vagy 2000-re) vetíteni és ezekből a többi folyamatot — logikai, technikai és szociológiai konzisztencia alapján — levezetni.

A fejlesztési stratégia esetében ugyanis az a döntő, hogy miképp lehet valamely kívánatos állapotot elérni (eszközök és módszerek kérdése), s milyen helyzetekkel, jelenségekkel és folyamatokkal kell az állapotváltoztatás időpontjában számolni. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az állapotváltoztatás időszakában (átmeneti korszak) — a célok helyes meghatározása esetén is — nehézségek, feszültségek és egyensúlyhiányok lépnek fel, váratlan fejlemények jelentkeznek és olyan ciklikus változások (gyors előrehaladások és viszonylagos visszaesések) alakulnak ki, amelyek nemcsak a cselekvés módszereit, hanem céljait is befolyásolják. A fejlődés mindenkor bizonyos aggregált célok és összefüggések (kívánatos állapot) elérésére irányul, de a célok csupán álló csillagok, amelyek megkönnyítik az eligazodást a mindennapi élet útvesztőiben. Ilyen értelemben a fejlődés üteme, jellege, hatékonysága mindenkor az *átmeneti korszakban* (a mostani állapotból a kívánatos állapotba való eljutáshoz szükséges időtartam alatt, illetve eseménysorozatban) dől el.

A társadalmi struktúra és az öröklött intézmények átalakítására azonban csak a politikai hatalom, az *állam* képes. A gazdasági fejlődés viszont — típusától függően — erősen befolyásolja a társadalmi struktúrát és a politikai viszonyokat. Ezért a fejlesztési stratégiában a politikai hatalom, az osztálystruktúra, az ideológiai, az öröklött intézményekben megtestesülő civilizáció, a népesedési viszonyok, a nevelés és a nemzetközi körülmények a gazdasági problémákkal együtt, egyszerre, egymást kölcsönösen befolyásolva jelentkeznek. Közismert, hogy egy adott impulzus (például az iparosítás) hatása nemcsak saját intenzitásától, hanem a befogadó közegtől is függ. Az eddigiek alapján még nem bizonyítható, hogy az iparosítás és az erőteljes beruházási politika ugyanolyan társadalmi hatásokat fejt ki Ázsiában vagy Afrikában, mint a lényegesen mobilabb európai társadalomban. Sok jel vall viszont arra, hogy e társadalmak az európai fogalmak szerint nagyon eltérő, vagy éppen konfliktáló normák egyidejű létezését hosszú időn át el tudják tűrni.

Erre egyébként szükség is lesz, mert a hagyományos civilizációs örökség jelentős része magas színvonalú (például a buddhizmus mint morális rendszer), másrészt rugalmas, tehát kisebb-nagyobb konfliktusok és ellentmondások mellett képes magatartását a gazdasági fejlődés követelményeivel összhangba hozni. Figyelembe kell venni, hogy a hagyományos értékrendszer a gazdálkodás szerves, de nem elkülönült és saját középponttal rendelkező része (azaz a mi fogalmaink szerint nem gazdaság, mert nem a többletek megtermelésére és a gazdasági körforrásba történő visszajuttatására irányul); de e tevékenység által létrehozott javakra még évtizedeken át szükség lehet. Másrészt lehetséges az is, hogy a hagyományos gazdasági formációkat megfelelő átmenetekkel

át lehet vinni a korszerű szektorba, amint arra Mexikóban láttunk példát és újabban Tanzániában látunk kísérletet.

A fejlesztési stratégia tehát több, mint közgazdasági probléma, több, mint a racionális gazdálkodás posztulátumainak összefüggő cselekvési rendszerben való összefoglalása. Az összefüggő cselekvési rendszerre természetesen szükség van, de annak megállapításakor a politikai hatalom, a társadalmi struktúra, az öröklött civilizáció, a népesedési viszonyok és a nemzetközi körülmények várható változásait is figyelembe kell venni. Számolni kell azzal, hogy a tényezők bizonyos konkrét megjelenési formái (alapállásai) előmozdítják, más formái akadályozzák a gazdasági fejlődést. Az utóbbi esetben a negatív tényezők átalakítására, ellensúlyozására vagy hatásainak enyhítésére van szükség. A *fejlesztési stratégián belül* tehát a politikai és társadalmi viszonyokat, a népesedési kérdéseket és a nemzetközi körülményeket úgy kell kezelnünk, mint egyetlen rendszer különböző elemeit. Ezen elemek egymást kölcsönösen befolyásolják, támogatják vagy hátráltatják. Gyakran találkozunk az egyes elemek (tényezők) egymáshoz viszonyított helyzetével olyan konkrét formákban, amelyek a formális logika törvényei szerint kizárják egymást, a valóságban azonban rövidebb-hosszabb ideig egymás mellett élnek.

Az is elképzelhető, hogy ezek az elemek (tényezők) tőlünk függetlenek, ezért ellensúlyozásukra vagy mérséklésükre nem vagyunk képesek; csupán a belőlük származó összeütközések (súlyosabb konfliktusok) elkerülésére törekedhetünk (például a nemzetközi körülmények kisugárzásai egy adott földrajzi-gazdasági térségben kis államok esetében). A kölcsönhatások mérlegelésekor természetesen számolni kell azzal, hogy a rendszer minden elemének (például a politikának) saját mozgástörvényei vannak, és az egyes elemeket megtestesítő intézmények (például pártok) különböző társadalmi csoportok érdekeinek katalizátorai. Ez annyit jelent, hogy a gazdaságból érkező hatásokat a politika saját mozgástörvényein és az adott intézményeken keresztül fogadja be.

Kétségtelen az is, hogy az egyes gazdasági elemek (tényezők) elhelyezkedésének a politikában és a társadalmi struktúrában bizonyos megfelelői vannak, illetve megfordítva: a politikai és társadalmi tényezőknek a gazdaságban vannak adekvát formái. A tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy a valóságban nincsenek mechanikus egybeesések (megfelelések), hanem a szóban forgó gazdasági elemeknek — bizonyos határon belül — különböző politikai és társadalmi alternatívák felelhetnek meg. Ez természetesen fordítva is igaz: a konkrét politikai és társadalmi formának a gazdaságban — bizonyos határokon belül — különböző alternatívák felelhetnek meg.

A fejlesztés gazdaságpolitikai programja

A fejlesztési stratégia közgazdasági problematikája ma már eléggé világos. A fejlődő országokban a növekedést befolyásoló tényezők: a tőke, a kvalifikált munkaerő és az ázsiai országok zömében a föld általános szűkösségével állunk szemben. Emellett a társadalmi struktúra korszerűtlen, a politikai intézmények még forrásban vannak, a demográfiai robbanás pedig új társadalmi és nemzetközi feszültségek forrásává vált.

A növekedés meggyorsításának fő feltétele egyrészt a *felhalmozás erőteljes növelése*, másrészt a *belső piac* megteremtése.

A felhalmozás növelése nagyon bonyolult probléma, hiszen még túlsúlyban vannak azok a gazdasági formációk, amelyek nem hoznak létre többletterméket, nincsenek nagyobb nyereség biztosítására alkalmas hazai vállalkozások, és a külföldi tőke expatriálja profitjának legnagyobb részét. Ezért van szükség több mint két évtizedre ahhoz, hogy a belső felhalmozás elérje azt a szintet, amely mellett már számottevő gazdasági növekedés lehetséges. A belső piac megteremtése nélkül viszont nincs nemzetileg integrált gazdaság, hanem csak olyan enklávék, amelyek termelési központjai egy meghatározott országban találhatók és szükségessé teszik a számukra fontos infrastruktúra kiépítését. A belső piac (kereslet) növelése végett emelni kell a foglalkoztatottságot, valamint a különböző technikai szintvonalak egyidejű jelenlétére és ösztönzésére alapozott iparosítást kell megvalósítani.

Ez a növekedési modell a hazai gazdasági tevékenység diverzifikálására törekszik; azaz hosszabb időszakon át *importmegtakarító jellegű* anélkül, hogy erényt csinálna a szükségből. Az iparosítás kezdeti nehézségeivel küzdve, protekcionista politikát kell folytatni, azzal, hogy a kialakuló iparágak különleges védelmét 15—20 év alatt meg kell szüntetni, a létrejövő újakat pedig támogatni kell. Kis országok számára célszerű, ha az iparosítást bizonyos regionális munkamegosztás keretei között valósítják meg (pl. Kelet-Afrika stb.), mert ellenkező esetben az új ipar nagyon drága lesz. Az iparosítás és a foglalkoztatottság növekedése eredményeként létrejövő vásárlóerő, valamint a népesség gyors szaporodása új mezőgazdasági politika kialakítását követeli meg.

E politikának a mezőgazdaságban — a hagyományos exportágazatok fenntartása, illetve értelmes fejlesztése mellett — a hazai piacra kerülő mezőgazdasági árutermelés növelésére kell irányulnia. E politika kialakításakor figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaság ezekben az országokban nem pusztán foglalkozás vagy vállalkozás, hanem létforma és civilizációs forma is. Ebből következik, hogy a mezőgazdasági termelés irányításában és a termelők serkentésében sok eszköz (például a felvásárlási árak emelése a nem árutermelő szektorban stb.) rövid távon csak korlátozott hatás kifejtésére képes, míg más módszerek (régizsákoskodási formák szövetkezetiékké való átalakítása) igen jó hatásokkal alkalmazhatók.

A jövedelemelosztás rendszerét oly módon kell átalakítani, hogy lehetővé váljék egyfelől a felhalmozás egészséges növelése, másfelől a tömegek vásárlóerejének emelkedése. (Ellenkező esetben ugyanis a *belső piac* nem fejlődik, azaz a gazdasági körforgás nem a kívánatos célokhoz vezet.)

A röviden felvázolt gazdaságpolitikai helyzet és a tapasztalatok egyaránt azt bizonyítják, hogy a fejlődés nem mehet egyensúlyviszonyok között végbe. Egyensúlyhiánnyal kell számolni a kereskedelmi és a fizetési mérlegben, a költségvetésben és a belső piacon is. Arra kell természetesen törekedni, hogy az egyensúlyhiány — közgazdasági szempontból — még elviselhető legyen.

A kereskedelmi és a fizetési mérleg hiányát 2—3 generáción át részben finánczitekkel, részben a működő tőke — különböző formák között

megvalósuló — importjával kell áthidalni. A működő tőke importja gazdasági szempontból akkor előnyös, ha az exportágazatokban és a beruházási szektorban meggyorsítja a technikai fejlődést. A működő tőke importját azonban a nemzeti gazdaság érdekeivel kell összhangba hozni, hiszen a multinacionális vállalkozások révén gyorsan fejlődő gazdaság még nem nemzeti gazdaság. Ellenkezőleg, sor kerülhet arra, hogy a külföldi tőkeberuházások következményeként a gazdasági döntéshozatali központ a multinacionális vállalatbirodalom centrumába, többnyire az Amerikai Egyesült Államokba helyeződik át.* Kritikus esetekben a multinacionális vállalatok az Egyesült Államok kormányának utasításait követték (Kínába, a VDK-ba, Kubába stb. irányuló export).

A fejlesztési költségvetést jövedelmező állami beruházások (termelőüzemek létesítése) mellett elsősorban infrastrukturális célokra kell fordítani és óvakodni kell mindenféle túlköltekezéstől. A növekedés meggyorsítása ugyanis a gazdaság inflációs érzékenységét megsokszorozza, noha a pénzforgalomnak a naturálgazdálkodásról a pénzgazdálkodásra való áttérés idején bizonyos tartalékaik is vannak.

Természetesen a belső piac megteremtésére és a gazdaság diverzifikálására irányuló gazdaságpolitikát később — a kis országokban esetleg már 2—3 évtizeden belül, a nagyobbakban 1—2 generáció múltán — fel kell váltani olyan koncepcióval, amelyben az import-export problémák és a velük összefüggő kormányzati döntések a gazdaságosság és a hatékonyság szellemében születnek meg. Feltehető, hogy a késztermékek exportja és a nemzetközi munkamegosztásba való erőteljesebb bekapcsolódás a dinamikus iparágakban akkor válik előnyössé, ha egyes termelőegységek egy-egy termék, részegység vagy alkatrész előállításában — a külföldi műszaki eredmények adaptálásával — elérik vagy megközelítik a nemzetközi színvonalat, de bérszínvonaluk lényegesen alacsonyabb lesz. Addig azonban általában csak a hagyományos cikkek (trópusi termékek, nyersanyagok) és a könnyűipari termékek exportálhatók.

A gazdasági növekedés belső és külső politikai-társadalmi feltételei

A fejlesztési stratégia gazdasági posztulátumai súlyos politikai és társadalmi problémákat vetnek fel. Ilyen jellegű program megvalósítása olyan politikai hatalmat, struktúrát és intézményeket követel, amelyek

a) képesek elkerülni a nagy társadalmi átalakulások és feszültségek idején mindenkor fenyegető polgárháborút, noha az új államokat etnikai, nyelvi, kulturális és gyakran vallási szempontból is eltérő népesség alkotja;

b) olyan tekintéllyel, erővel és meggyőzősi képességgel rendelkeznek, hogy keresztül tudják vinni az elkerülhetetlenül szükséges társadalmi átalakulásokat;

c) biztosítani tudják a gazdasági élet számára annyira fontos kontinuitást és viszonylagos társadalmi egyensúlyt;

* Szemléletesen mutatja be ezt a folyamatot Kanada példáján Kari Levitt: *Silent Surrender* (Toronto, 1970.) című művében. (A könyv részletes ismertetését lapunk következő számában közöljük. — A szerk.)

d) dinamikusak, azaz képesek a szükséges változások megértésére és keresztülvitelére, noha azok a meglévő egyensúlyviszonyok bizonyos megbontásával járnak;

e) képesek önmagukat is átalakítani a fejlődés különböző fázisaiban a változó társadalmi és gazdasági követelményeknek megfelelően;

f) meg tudják győzni a népeiséget olyan változások szükségességéről, vagy helyzetek elviselésének elkerülhetetlenségéről, amelyeket az még nem ért, vagy hajlama szerint nem tűrne el;

g) képesek a hazai fejlődés érdekében előnyösen kamatoztatni a nemzetközi politikai és gazdasági szférában végbemenő kedvező változásokat, elegendő bölcsességük és erejük van ahhoz, hogy mérsékeljék a kedvezőtleneket.

Felvetődhet az a kérdés, hogy nem becsüljük-e túl a politikai-társadalmi egyensúlyviszonyok jelentőségét, hiszen ezek csak a konfrontáló érdekek közötti kompromisszumok alapján teremthetők meg. A kompromisszumok pedig nemcsak a fejlődés lassítását jelenthetik, hanem a radikálisabb elemek türelmetlenségét is kiválthatják. Nem szeretném misztifikálni az egyensúly jelentőségét a politikában vagy a gazdaságban. Bizonyos egyensúlyhiány a dinamika szükséges tartozéka és következménye. Ezért tartom helyesebbnek a tolerálható egyensúlyhiányt, mint az abszolút egyensúlyt olyan erők között, amelyek hatásaikban közömbösítik egymást. Feltehető az is, hogy a kritikus pontok jelentkezését nem lehet mindig előrelátni; ezért bizonyos intézkedéseket teszünk, mert úgy gondoljuk, hogy azok nem bontják meg az egyensúlyt, de tévedünk. Nem lehet pontosan és előre kiszámítani a hagyományos rendszer képviselőinek ellenállását, nem tudjuk, milyen erők és indulatok tölthetik ki azt a terepet, amelyet a visszaszoruló tradicionális rendszer kiűrit. Szegény társadalomban nem lehet a gazdasági ösztönzésnek olyan nagy szerepe, hogy az erőszakot feleslegessé tegye. A meggyőzés sem érhet mindig célt, hiszen népszerűtlenné válhatnak a kompromisszumok képviselői, túlságosan szenvedélyessé a fennálló egyensúlyviszonyok megbontói.

Ezek tudatában sem szabad azonban az erőszakot *programmá* tenni, vagy egyetemes gyógyszernek tekinteni, hiszen a program rangjára emelt és bürokratikus intézményekben realizálódó erőszak *nem feltétlenül* a fejlődés érdekében, és nem feltétlenül azok ellen hat, akik a fejlődést gátolják. A program rangjára emelt erőszak nemcsak visszaveti a fejlődést, hanem továbbgyűrűző hatásait nem is lehet kiszámítani egy ennyi örökölt és új ellentmondás között élő társadalomban.

Irreális lenne természetesen abban reménykedni, hogy minden ország a fejlődés minden fázisában, azaz 2—3 generáción keresztül olyan politikai hatalommal és intézményekkel rendelkezzen, amelyek törések és konfliktusok nélkül oldják meg a problémákat. Ha a politikai cselekvés lehetőségéről és korlátairól reálisan gondolkozunk, akkor be kell látnunk, hogy a gazdasági növekedés meggyorsítása idején a kormányzatok cselekvési szabadsága rendkívül korlátozott. Az első időszakban a helyzet mégis könnyebb, hiszen az optimizmus még erős, és kívülről (a fejlett világból) is táplálják. Mindenkinek érdeke, hogy a tömegek bizzanak a fejlődésben, mint a beteg a gyógyulás lehetőségében. Később azonban bekövetkezik a növekedési krízis, és a fejlődés néhány évig töretlen gör-

béje megtörik. Ebben a helyzetben súlyosabbá válnak a belső feszültségek és a tömegek bizalma megrendül a vezetésben.

Előrelátó és rugalmas politikai vezetés képes az ilyen krízisek át-hidalására is, de a gyenge, merev és a tömeghangulat változásaira nem elég fogékony kormányzat ilyenkor elveszti a hatalmat. Látványos politikai változásokra kerül sor, amelyeknek a legtöbb országban a hadsereg a középpontja. A hadsereg kelléktárából azonban hiányzik valami, ami általában, ezekben az országokban pedig különösen fontos: a *meggyőzés képessége*. Ezért idővel vagy kiegyeznek a nekik megfelelő, illetve a számukra még elviselhető politikusokkal (a meggyőző erő ugyanis a tömegek által elfogadott és támogatott politikai pártokban rejlik), vagy valamilyen politikai-társadalmi szervezetet hoznak létre e funkció betöltésére. Bármilyen megoldás következék is be, inkább az uralmon levő társadalmi csoportosulások változnak meg, mint a politikai cselekvés, amelynek az eddigiekben már ismertetett korlátai vannak.

Feltehető tehát, hogy a politikai struktúra és hatalom ciklikus változásait nem lehet elkerülni. Legfeljebb arról lehet szó, hogy egyes politikai rezsimek képessé válnak arra, hogy a társadalmi és gazdasági körülmények és a tömeghangulat változásai nyomán szükségessé váló át-csoportosítást önmagukon belül oldják meg. A nép és az ország szempontjából ez kisebb megrázkódtatásokkal jár, de a vezetőrétegen belüli harcok elfajulása megbéníthatja a kormányzatot. Viszonylag gyengébb kohéziós erővel rendelkező államban a következmények ilyen esetben is igen súlyosakká válhatnak.

A legcélszerűbb természetesen az lenne, ha e krízisek levezetésének olyan formáit találnák meg, amelyek a gazdasági fejlődést nem veszélyeztetik. Ellenkező esetben ugyanis minden új rezsím nagyobb nehézségekkel találja szembe magát, mint a megelőző.

E politikai és társadalmi problémákat mérlegelni kell a fejlesztési stratégia kidolgozásakor. Ilyen módon sok bonyodalmat kapcsolunk be gondolkodási rendszerünkbe, azaz a stratégia kidolgozása lényegesen komplikáltabbá válik. Viszont a problémákat megkerülő stratégia az első krízis jelentkezésekor összeomlik.

A fejlődő országok gazdasági növekedésének számos előfeltétele vagy akadályja (a helyzet konkrét alakulásától függően) a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyokban rejlik. Pontosabban szólva: olyan nemzetközi politikai és gazdasági körülményekre van szükség, amelyek a szóban forgó országok gazdasági növekedését előmozdítják. E tanulmány keretében nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy miképpen hozhatók létre ilyen nemzetközi politikai és gazdasági körülmények.

Nyilvánvaló azonban, hogy a fejlődő országok szempontjából a nemzetközi politikai és gazdasági körülmények abban az esetben lesznek kedvezőek, ha:

- a) a szükséges gazdasági és technikai segítséget a fejlett világból — politikai feltételek nélkül — megkapják;
- b) a gazdasági és technikai segítség biztosítása végett a nemzetközi szervezetek útján és közvetlen alapon is együttműködés jön létre Kelet és Nyugat között;
- c) a fejlett világban kialakult gazdasági és hatalmi versengést nem viszik át igen éles formában a fejlődő országok terepére;

d) a nemzetközi szervezetek és a fejlett világ hatékony erőfeszítéseket tesznek az egyes fejlődő országokon belüli vagy a fejlődő országok között kialakuló konfliktusok levezetésére.

Természetesen a mai, nagyon megosztott világban nem remélhetjük, hogy ilyen viszonyok rövid idő alatt kialakuljanak. A jövő évek és évtizedek feszültségei azonban mindenki számára világossá fogják tenni, hogy a fejlett világ „hagyományos magatartása” — bármilyen okai is legyenek — elviselhetetlenül növeli az Észak és Dél közötti feszültséget.

A fejlesztési stratégia általános posztulátumairól szólva — befejezésül — szeretnénk utalni arra, hogy minden egyes ország, minden nemzeti gazdaság egyedi eset. Eltérőek a racionális gazdálkodás posztulátumából deriválható törekvések az országok nagyságától, földrajzi helyzetétől, a népesség lélekszámától, a föld mennyiségétől és minőségétől függően. Eltérőek az egyes országok politikai viszonyai; társadalmi struktúrájuk, politikai intézményeik és nemzetközi politikai elhelyezkedésük. Végül hatalmas különbségek vannak a civilizációs örökségben, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni, hiszen a társadalom és a gazdaság működését merőben új alapokra helyező elvek és törekvések a meglévő civilizációs örökség bázisán kerülnek alkalmazásra, illetve kezdenek hatni.

Az interdiszciplináris megközelítés fontossága

Még néhány szót azokról a problémákról és lehetőségekről, amelyeket a fejlődő országok komplex növekedési problematikája felvet.

A közgazdaságtudomány az elmúlt két évtizedben sokat fejlődött az egzaktitás és a kvantifikálhatóság irányába. Ebben a fejlődésben elévülhetetlen érdemeik vannak a matematikai módszerek képviselőinek, akik a tervezési modellek segítségével világossá tették az alternatívákat, kifejlesztették a vezérlés, irányítás és szabályozás tudományát, fényt derítettek a gazdasági rendszerek és azok egyes elemeinek működésére, felfedezték a szimulációt és dinamikába tették át az egymást kölcsönösen befolyásoló gazdasági kapcsolatok mérését.

E nagy eredményekre mindannyian büszkék vagyunk, akik e tudományág művelését választottuk hivatásunknak. Utalni kell azonban arra — amit előadásomban is kiemeltem —, hogy a közgazdasági elméletek és fogalmak a szociológia nyelvén szólva *ideáltipikus konstrukciók*, s azt mutatják, hogy miképpen játszódnék le valamilyen folyamat, ha a cselekvés szigorúan *célracionális* lenne; azaz kizárólag gazdasági célok elérésére irányulna. A gazdaságpolitikai cselekvés azonban meghatározott attribútumokkal, szervezettséggel és hatalmi-politikai szférával rendelkező társadalomban megy végbe, ezért jobban meg kell ismernünk azokat a határterületeket, amelyeken a gazdaság és más társadalmi tevékenységek kölcsönhatásai kibontakoznak. Vizsgálódásaink és elemző tevékenységünk ilyen irányú kiterjesztését éppen a fejlődő országokban szerzett tapasztalatok indokolják. A hagyományos társadalomban ugyanis nincs igazi gazdaság, hanem csak *gazdálkodás*, amely még nem vált el a társadalmi tevékenység egyéb területeitől. Másrészt ki kell alakítani a gazdaság helyét az egyéb társadalmi funkciókhoz, a célracionális rendszer helyét az értékracionálishoz viszonyítva. A gazdaság ezen „be-

illeszkedése" a társadalom által végzett tevékenységek összességébe rendkívül nagy jelentőségű, hiszen ettől függ, hogy egyfelől a gazdaság képes-e hatékonyan működni, másfelől meg tudja-e őrizni, vagy éppen képes-e továbbfejleszteni a társadalom a maga civilizációs örökségének értékes elemeit. Nyilvánvaló, hogy e kérdések helyes megoldásának e népek öntudata és más népekhez való viszonya szempontjából is döntő jelentősége lesz. E problémák egyelőre csak interdiszciplináris alapon közelíthetők meg, szociológusok, etnológusok stb. bevonásával, közös tudományos vállalkozások létrehozásával.

Annak a problémának a tisztázása ugyanis, hogy miképpen lehet az új társadalomrendező elveket és törekvéseket az egyes civilizációk bázisán a leghatékonyabban megvalósítani, nemcsak a racionális gazdaságfejlődési stratégia, hanem korunk és a fejlődő világ egyik legnagyobb kérdése.

Egyetlen mondatban szeretnék csak utalni arra, hogy e kérdések új alapon történő megközelítése a világ többi részében is szükségessé vált, hiszen a szocialista társadalom is a célracionális és értékracionális rendszerek helyesebb és termékenyebb kapcsolatát keresi, míg a tőkés társadalomban az új nemzedék lázad fel amiatt, mert a célracionális rendszer évszázadokon át maga alá gyűrte az értékracionális ideálokat és gondolkodásmódot.

MAX WEBER:

ÁLLAM — POLITIKA — TUDOMÁNY

(Tanulmányok)

A Max Weber műveiből készült első — Gazdaság és társadalom című — válogatás 1967-ben néhány nap alatt eltűnt a könyvesboltokból. Ez a siker ösztönözte a Kiadót újabb válogatás megjelentetésére. Max Weber életművét most új oldalról mutatjuk be: az ókori és a középkori város kialakulásával foglalkozó fejezetek nemcsak a történelem tudós kutatói és a történelem-tanárok, hanem a történelem iránt érdeklődő művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthatnak.

A kötet másik témája — a bürokrácia — is időszerű; Weber ezt nem érzelmi szemszögből, hanem a kutató tárgyilagosságával vizsgálja: megvilágítja a modern állami és vállalati bürokrácia szakértelmének előnyeit és nélkülözhetetlenségét, egyben rámutat a problémákra is.

Megszólaltatja a kötet a tudomány filozófusát is, aki arra a kérdésre keres választ, hogy mennyiben lehet a tudomány tárgyilagos, és művelését mennyiben befolyásolhatja a tudós világnézete.

461 l., kötve 59,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Kritikai megjegyzések J. K. Galbraith könyvéhez*

A közelmúltban magyar nyelven is megjelent a Harvard Egyetem professzorának 1967-ben kiadott, ma már világhírűvé vált könyve. A műben kifejtett gondolatok immár a magyar társadalomtudományi közvélemény legszélesebb körei számára is hozzáférhetőek, s ebből az alkalomból nem árt a szerző állításainak, érvelésének tüzetesebb vizsgálatát ismét elvégezni.

Galbraith professzor könyvében — amely egyébként csaknem 10 évig húzódó előkészületek és megírás, szerkesztés, előzetes szakmai lektorálás stb. után látott napvilágot — lényegében nem kevesebbre vállalkozott, mint arra, hogy a fejlett ipari országokra jellemzőnek tartott objektív gazdasági-társadalmi folyamatokat rendszerezze és ezen az alapon megalkossa az „ipari állam” (tulajdonképpen az „ipari társadalom”) politikai gazdaságtanát. Ez a politikai gazdaságtan alapvetően kritikai beállítottságú az „ipari állammal” szemben és élesen polemikus az Egyesült Államokban uralkodó „akadémiai” — neoliberais, illetve neokeynesiánus — közgazdaságtudomány irányában.

A vállalkozás eredménye egy gondolatébresztő, de emellett rendkívül problematikus szintézis. Gondolatébresztő — noha megállapításainak egy része a magyar közgazdasági közvélemény számára tudományos közhelyszámba megy. Problematikus — erről még bőven lesz szó a továbbiakban. Mégis, hiányosságai és ellentmondásai ellenére, Galbraith logikus politikai gazdaságtant hozott létre. Főbb részmegállapításait nem lehet kritizálni vagy elvetni anélkül, hogy egyidejűleg egész koncepcióját ne kritizálnánk vagy el ne vetnénk. Gondolatrendszere összefüggő és zárt.

A szerző következtetéseit nagyrészt a mai Amerika gazdaságának tanulmányozása alapján vonja le. Még visszatérünk arra, hogy ez az eljárása koncepcióját mennyiben teszi vitathatóvá; de már a koncepció itt következő rövid bemutatása is szükségessé teszi, hogy erre utaljunk.

Galbraith alapkonceptiója

Melyek tehát Galbraith szerint a modern „ipari államra” jellemző, természeti erőként ható mozgástörvények?

A modern, nagy tőkeigényű, tömegtermelést biztosító *technika* kialakulása létrehozza az óriás méretű, „érett” *nagyvállalatok* összefüggő

* John Kenneth Galbraith: Az új ipari állam, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 429 l.

rendszerét, az ún. *ipari rendszert*, s ezzel együtt — új termelési tényezőként — a szükséges szakértelmet, döntéshozatali képességet egyértelműen monopolizáló vállalati irányító, szakvezetési struktúrát, technokráciát, vagy ahogyan a szerző nevezi, a „technostruktúrát”. A technostruktúra érdekeiből vezethetőek le az ipari rendszer gazdasági és társadalmi mozgástörvényei.

A technostruktúra alapérdeke önmaga foglalkoztatása, tehát saját autonómiájának, létbiztonságának és társadalmi-gazdasági kulcsszerepének fenntartása és állandó erősítése. Ez megkívánja a nagyarányú műszaki fejlesztést, az autonóm tőkeakkumulációt és az ebből fakadó, állandóan bővülő tömegtermelés biztos realizálását.

Az állandóan növekvő társadalmi termék realizálását a klasszikus szabad piac működése immáron nem képes biztosítani; a piaci áringadozás, illetve keresletingadozás sem az egyes termékek, termékcsoportok, sem a globális társadalmi — fogyasztói és beruházói — összkereslet vonatkozásában *nem töltheti be korábbi szuverén, termelésirányító szerepét*. Ezt a szerepet a *tervezés* veszi át, amely lehetővé teszi az üzleti forgalom maximális növelését a nagyvállalatok (= a technostruktúra) által előre megtervezett, kellő profitot biztosító árakon és szerkezetben. A tervezés két szinten megy végbe: egyrészt a vállalati technostruktúra előre megtervezi saját értékesítési tevékenységét, másrészt az állam tervszerűen biztosítja a társadalmi árakereslet szükséges bővítését.

A megtervezett realizálás három fő iránya: a) az „ipari rendszer” önfogyasztása (a termelés tervezése egyben a termelő fogyasztás tervezése is); b) az ipari rendszerben élő társadalom biztos kézzel manipulált személyes fogyasztása (a manipulálás s egyben az ipari rendszer szervező része a kiterjedt, agresszív hirdetési és reklámszektor, amely mintegy megtervezi, a szükséges irányba „beprogramozza” a fogyasztókat); c) a biztos közületi (állami) fogyasztás, amely különlegesen nagy igényeket támaszt az élenjáró technika (vö. fegyverkezés) termékei iránt és ezért különösen fontos a „technostruktúra” bővített újratermelése, azaz bővülő önfoglalkoztatása számára.

Az ipari rendszer, illetve a technostruktúra elemi érdeke, hogy az utóbbi körülmény se szüntesse meg autonómiáját. Mivel az állami megrendelésekhez kapcsolódó kutatás és fejlesztés nagy részének finanszírozása, a megrendelések teljesítésének ellenőrzése s a megrendelések pusztán ténye fokozza a vállalati technostruktúra függését az államtól, ezért a realizálást már az állam céljainak kialakításakor az illetékes állami szervek messzemenő befolyásolásán keresztül igyekszik mintegy szervesen biztosítani és állandósítani. Erre kiterjedt lehetősége van a tényleges műszaki és vállalatiirányítási döntési monopólium birtokában, s így tulajdonképpen *az államigazgatás meghosszabbított karjává válik*. Innen káros, a nemzetközi feszültséget élező külpolitikai befolyása; „belpolitikai” befolyása viszont azért káros, mert a termelés és fogyasztás egyoldalú, mennyiségi növelése, a sokszor öncélú technikai újítások háttérbe szorítják, illetve kifejezetten tagadják más, nem kevésbé fontos társadalmi-emberi szükségletek kielégítését és biztosítását. (Elhanyagolt közegészségügy, megoldatlan tömegközlekedési problémák, a nagyvárosok krónikus általános zsúfoltsága, az emberi társadalmat körülvevő ökológiai és esztétikai környezet kifejezett pusztítása stb.) Az ipari rendszer, bár javainak bő-

ségével megszünteti a korábbi történelmi korok fizikai szegénységét, az emberre ugyanakkor szociológiailag káros hatást gyakorol, amikor saját, egyoldalúan specializált, termelő és fogyasztó robotgépeivé teszi őket.

Lehetséges-e az ipari rendszer és a technostruktúra mind teljesebb hatalmi monopóliumát visszaszorítani; s ha igen, milyen társadalmi erő funkciója ez? — teszi fel a kérdést Galbraith. Igen, lehet — válaszolja, s a *szükséges társadalmi bázist az értelmiségben, pontosabban az „oktatók és tudósok rendjében”* látja. Más társadalmi csoport nem jöhet számba: a „tőke”, azaz a nagyvállalatok vállalkozói, illetve részvényesei nagyrészt elvesztették hatalmukat és ellenőrzésüket az ipari rendszer tényleges működése felett; „semmittevő, passzív figurák”, érdekeltségük csupán a részvények jövedelmezőségéig terjed. A „technostruktúra” ügyel arra, hogy az osztalékok megfelelőnek tartott színvonalát fenntartsa, ezzel a részvényeseket kielégítse és így gyakorlatilag biztosítsa magának a csoportos döntésekhez szükséges autonómiát. A szakszervezetekbe tömörült munkások mint termelési tényező nincsenek abban a piaci helyzetben, hogy a technostruktúra hatalmát kétségbe vonják: a műszaki fejlődés csökkenti viszonylagos jelentőségüket, s mint manipulált fogyasztók, egyébként is az ipari rendszer szerves részét alkotják. Még kevésbé jöhetnek számba az ipari rendszer (= a nagyvállalatok összessége) körén kívül álló egyéb rétegek: farmerek, kisüzem-tulajdonosok, kereskedők, szolgáltatási vállalkozók, illetve a „szegények”. Ezek ma is a piac uralma alatt állnak, illetve a társadalmi-gazdasági folyamatok körén kívül rekednek.

Az „oktatók és tudósok rendje” és az oktatási—tudományos infrastruktúra viszont létfontosságú az ipari rendszer, a „technostruktúra” számára; az ipari rendszer nélkülözhetetlen tartozéka és bázisa. Ez a „rend” — különösen az a része, amely a társadalomtudományokban tevékenykedik — rendelkezik azzal a kulturális, szellemi autonómiával, hogy — a „technostruktúrával” antagonisztikus ellentétben — új társadalmi értékrendszer hordozója, propagálója legyen, és előnyben részesítse mindazt, amit az utóbbi elhanyagol, vagy pusztít. Az anyagi gazdagság elért szintjén a mennyiségi növekedés helyett a „szegények” helyzetének javítását, a szabad időt, a kulturális és művészi tevékenység értékét, a békés külpolitika szükségességét hangsúlyozza. Társadalmi fellépésének, politikai akcióinak fokozott súlyt adhatnak a technostruktúrának kedvező, általa reklámozott, manipulált értékrendszerrel elégedetlen, koncentrált diáktömegek. Létérdeke, hogy társadalmi-politikai akcióival saját értékrendszerét fogadtassa el az állammal és az ipari rendszer manipulatív hatalma alatt álló társadalommal; s ez *egybeesik a társadalom alapvető egzisztenciális (= nem a szűken vett gazdasági-anyagi) érdekeivel*.

Csupán a technostruktúra társadalmi hegemoniájának megtörésével lehetséges, hogy az ipari rendszer öncélú irányú fejlődése megálljon, s ne legyen egyéb, „mint a szükséges javak és szolgáltatások kellő mennyiségben való előteremtésének eszköze”.

Idézzük e koncepció zárógondolatát: „Ellentétben gazdasági elődeivel, az ipari rendszer szellemi igényekkel is fellép, vagyis saját szellemi és tudományos követelményeinek kielégítésére létrehoz egy közösséget, amely remélhetőleg képes lesz megtörni az ipari rendszer társadalmi

monopóliumát.”* Galbraith nem mondja ki ugyan kategorikusan, de valószínűsíti, hogy ha ez nem következik be, az ipari rendszer a tömegpusztító, egyre „tökéletesebb” fegyverrendszerek felhalmozásával előbb-utóbb úgyis elpusztítja önmagát. Az *ipari rendszer jövőjének biztosítása tehát saját társadalmi monopóliumának megtörésén át vezet, s az ehhez szükséges társadalmi erőt saját maga termeli ki.*

Az „ipari állam” kategóriájának elnagyoltsága

A Galbraith ábrázolta kép sok tekintetben sikerrel mutatja be a fejlett tőkésországokban (mindenekelőtt az Egyesült Államokban) végbe ment strukturális változásokat. A mű nagy erénye, hogy a termelőerők (illetve a technikai követelmények) elemzéséből kiindulva végül eljut a felépítmény — az intézmények, politika, kultúra — szférájában végbe menő változásokig. A könyv legsikerültebb fejezeteinek azokat tartjuk, amelyekben bemutatja a nagyvállalatok mélyseges érdekelttségét az állammonopolista kapitalizmus egész rendszerében, az állam és a nagyvállalatok sokoldalú kapcsolatát, a fogyasztói kereslet manipulációs irányítását, a nagyvállalatok árpolitikáját s mindezen jelenségek háttérében a tudományos-technikai forradalom folyamatát, a kutatás és fejlesztés közvetlen termelőerővé válását. Hasonlóképpen nagyon érdekes a nagyvállalati „technostruktúra” kialakulásának és szerepének elemzése. Ezen a ponton azonban már elérkeztünk a galbraithi koncepció hiányosságaihoz; a továbbiakban ezeket kíséreljük meg áttekinteni.

Mint láttuk, a koncepció alapja az „ipari állam” kategóriája, amelyet lényegében az „iparilag fejlett ország” kategóriája értelmében használ, s összevethető a R. Aron és mások által használt „ipari társadalom” kategóriájával. Mindkét kategória magában foglalja mind a fejlett tőkés-, mind a fejlett szocialista országokat. Ezzel kapcsolatban a probléma az, hogy Galbraith (és mások) ezt a kategóriát sokkal szélesebb értelemben használja, mintsem ez a valósággal még összeférhető lenne, s ezzel az *iparilag fejlett Egyesült Államok társadalmi* modelljét is lényegében azonosítja az *iparilag fejlett Nyugat-Európa, Japán társadalmi* modelljével, továbbá az *iparilag fejlett Szovjetunió, sőt még Jugoszlávia társadalmi* modelljével is.

Az „ipari fejlettség” elsősorban a *termelőerők* oldaláról értelmezhető; a *termelési viszonyokon belül* csupán az ipari jellegű gazdaságra szükségszerűen jellemző, közvetlen üzemgazdasági, technikai irányítási viszonyok hozhatók az ipari fejlettséggel *közvetlen* kapcsolatba. Ez tulajdonképpen Galbraithnél is kiderül, amikor a társadalmi viszonyokon belül a „technostruktúrát” jelöli meg az „ipari állam” hegemon társadalmi erejeként. Általánosítása mégis formális marad: a részvénytársasági tulajdonviszonyok elemzésekor már a tőkés — elsősorban az amerikai — társadalmi viszonyok legújabb fejlődési irányzatait kíséri meg — általános érvennyel — felvázolni. Gazdasági és társadalmielemzése a továbbiakban még inkább USA-centrikus. Az „ipari államok” *tulajdonviszonyainak különbözőségét* oly mértékben hagyja figyelmen kívül, hogy például — a részvénytársaságok fejlődési irányzatainak elemzésénél —

* J. K. Galbraith: I. m. 415. 1.

fel sem veti a kérdést, vajon a Szovjetunióban létezik-e egyáltalán részvénytársaság, egyéni részvényes, osztalék stb. Nyilvánvalóan nem.

Galbraith rendszerének másik központi tétele, mint láttuk, a technostruktúra kialakulása és társadalmi-gazdasági monopóliuma. Szemléletéhez híven (vö. „ipari állam”) az *iparban* és a kereskedelemben kialakult „érett”, óriás részvénytársaságok, illetve ezek technostruktúrájának vizsgálatára koncentrálnál, s szinte teljesen eltekint a pénzügyi (hitel-) szféra nagyvállalatainak (nagybankok, óriás biztosító társaságok) és ezek technostruktúrája szerepének elemzésétől. Rendszerében a hitelszféra (a „bank”) csak periferikusan és elmosódottan jelenik meg, mint az a „pénztőkés”, akinek mint „termelési tényezőnek” a „szolgáltatásra” az önfinanszírozás bőséges forrásaira támaszkodó „érett” ipari óriás részvénytársaság technostruktúrája már nem tart igényt, s ezzel biztosítja is autonómiáját a „tőkével” szemben. Még ha a galbraithi rendszer alapján nézzük is a valóságot, akkor is felvetődik a kérdés: vajon a bankok és biztosítók részvénytulajdonát és „technostruktúráját” nem kellett volna ugyanolyan alaposággal elemezni, mint az ipari nagyvállalatokét? Elvégre itt az Egyesült Államok (és más fejlett tőkésországok) *legnagyobb* részvénytársaságairól van szó; a legnagyobb bankok és biztosítók üzleti forgalmával, profitjával csak kevés ipari nagyvállalat forgalma vethető össze.

Am fogadjuk el átmenetileg, hogy a technostruktúra kezébe ment át a társadalmi hegemónia; de akkor hogyan viszonyulnak az „ipari” és a „financ” technostruktúra érdekei egymáshoz: függetlenek-e egymástól, s ha igen, mennyiben; ha nem azok, ki kitől függ stb? Mindezek a kérdések teljesen homályban maradnak. Megválaszolásuk lényeges változást okozott volna az egész koncepcióban, mert ráirányította volna a figyelmet azokra a kérdésekre, amelyeket Galbraith nem, vagy — véleményünk szerint — hibásan dolgozott ki. Ezek a kérdések: a tulajdonviszonyok, továbbá az áru- és pénzviszonyok és a tervezés kapcsolatának problematikája.

Hatalmi viszonyok az „ipari államban”

Ki ellenőrzi ténylegesen az „érett” (ipari) részvénytársaságot? Galbraith válasza, mint tudjuk, a következő: Az ellenőrzést a technostruktúra gyakorolja, egyrészt mivel a részvénytulajdon túlságosan elaprózódott ahhoz, hogy kialakulhasson egy erős, a vállalatot ellenőrző részvényes csoport, másrészt, ebből kifolyólag, a részvényesek nagy tömege nem rendelkezik a szükséges hozzáértéssel s így képtelen a vállalat ügyeibe érdemileg beleszólni. A technostruktúra autonómiája tehát ily módon biztosítva van; persze csak addig — teszi hozzá a szerző —, amíg tevékenysége fenntartja a részvényeseket kielégítő osztalékszínvonalat. Ez a feltétel azonban rendszerint teljesül — mondja Galbraith —, és az autonómiát nem fenyegeti veszély.

A szerző érvelése teljes mértékben helytálló a *kisrészvényesek* esetében; velük kapcsolatban az operatív vállalatvezetésnek tényleg nincs mitől tartania. Ha a kisrészvényes ún. elsőbbségi részvényekkel rendelkezik, nincs is egyébre joga, mint a (garantált) osztalékra.

Az egyes vállalatokat ellenőrző pénzcsoportokkal azonban más a helyzet. Galbraith az óriási méretű ipari részvénytársaságot — mint pl.

a General Motors — tekinti az „ipari rendszer” alapegységének. A valóságban, a hosszú lejáratú stratégiai döntések szempontjából azonban ezek az alapegységek az egyes — holding vagy egyéb formában szervezett — konglomerát pénzcsoportok, amelyek a részvényrészesei rendszer révén fognak egybe bankokat, biztosítókat, ipari, kereskedelmi, közlekedési stb. nagy- és középvállalatokat. A kontinentális Nyugat-Európában és Japánban ezek a csoportok jórészt nagybankok körül alakultak ki; Angliában és az Egyesült Államokban a folyamat több irányú volt. Vitatható és esetenként változó, hogy e csoportok tulajdonosi ellenőrzése és *stratégiai* irányítása mennyiben van még az alapító családok kezében; a lényeg az, hogy *van* irányító részvényescsoport, amely esetenként (különösen Nyugat-Európában) maga az állam. Igaz, hogy az egyes gazdálkodó egységek (illetve ezek technostruktúrája) az esetek többségében rendelkeznek a szükséges operatív döntési autonómiával; de nem maguk szabják meg a vállalati kutatás és fejlesztés, a beruházások, vagy éppen a banki hitelezési üzletágak fő stratégiai irányait. Ez az egész pénzcsoportot érinti, s végső soron az ellenőrző tulajdonos(ok) dönt(enek). Döntéseiket természetesen jelentős mértékben determinálják a konkrét társadalmi-gazdasági-műszaki adottságok, a piaci igények. De ez nem változtat azon, hogy a technostruktúra tevékenységének fő irányait az ellenőrző részvénytulajdonosok jelölik ki.

Természetesen mindez nem a részvényesek közgyűlésén megy végbe; a közgyűlés szerepe valóban olyan formális, ahogyan Galbraith bemutatja. A technostruktúra a vállalati felső vezetésen keresztül közvetlenül szerez tudomást a kijelölt üzletpolitikai és fejlesztési irányokról, különösen, ha a tulajdont ellenőrző pénzcsoport tagjai maguk ülnek a vezető vállalati pozíciókban.

A technostruktúra viszonylagos operatív önállóságának kialakulása természetesen jelzi a tőketulajdon és a tőkefunkció egymástól való elválásának folyamatát.

Véleményünk szerint vitathatatlan az is, hogy a technostruktúra kialakulása a vállalatokon belül sajátos — egyéni és kollektív — hivatali jellegű csoportérdekeket is életre hívott, s ezek végső soron valóban a kedvező életszínvonallal párosult „önfoglalkoztatás” maximális biztosítását kívánják. De ezzel még nem mondtunk sokat, hiszen tulajdonképpen a szakszervezetekben tömörült szervezett dolgozók célja sem más. Ha azonban egy-egy nagyvállalat vagy pénzcsoport üzleti tevékenységének jelentős része öncélú, improduktív állami keresletet (pl. fegyverkezés) elégít ki, a vállalati technostruktúra sajátos érdekeltisége kétségtelenül olyan irányban hat, hogy a szóban forgó állami kereslet a lehető leghosszabb ideig fennmaradjon, sőt bővüljön. Ezzel tulajdonképpen elmosódik a különbség a szorosan vett termelővállalati technokrácia és az állami, pl. a Pentagon-beli bürokrácia között; érdekeik nagymértékben egybeötvözödnék. Ezt a folyamatot s ennek külpolitikai kihatásait Galbraith nagyon plasztikusan érzékelteti. Természetesen az ilyen érdekközösség messzemenően kedvező társadalmi háttérrel biztosít a kormány és a pénzcsoportok vezetőinek az állami (hadi) megrendelések finanszírozására.

Tekintettel arra, hogy az állami keresletstabilizálás — a rendszer keretei között — rövid távon mind a pénzcsoportoknak, mind a technostruktúrának, mind a szakszervezeteknek előnyös, Galbraith következte-

tései az állam és az „ipari rendszer” kapcsolatairól akkor is jórészt helytállóak maradnak, ha a „technostruktúra” társadalmi-gazdasági hegemóniájának tézise helyett a pénzcsoportok hegemón szerepéből és érdekeltiségéből indulunk ki. A pénzcsoportok és a bankrendszer konkrét érdekei elemzésének hiánya viszont oda vezet, hogy a könyvben jórészt elmosódik a maximális gazdasági növekedés és teljes foglalkoztatottság, valamint a monetáris egyensúly mint állami gazdaságpolitikai preferenciák ütközésének problémája is.

A „piac” és a „tervezés”

Galbraith koncepciójának másik rendkívül problematikus eleme a „piac és terv” kérdéskomplexumban jelölhető meg. Ezzel kapcsolatban helyesen állapítja meg, hogy az „ipari” rendszer keretén belül (értelemszerűen: a nagyvállalati szektorban) nem létezik a klasszikus, illetve a „neoklasszikus” elmélet értelmében vett tökéletes piac, amely szuverén hatalomként áll szemben az egyes termelővel, akinek az árak, az összes kereslet, az összes kínálat piaci alakulására nincs befolyása. Hasonlóképpen igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy a nagyvállalatok — formális kartellmegállapodás hiányában is — kerülnek a piaci árversenyt, s messzeemenően érdekeltek az árszínvonal stabilitásában (vagy éppen emelésében), termékeik minél biztosabb értékesítésében.

Mégis, *Galbraith téved, amikor a fentiekből kiindulva a „piac” és a „tervezés” kategóriáit — a már korábban felvázolt módon — szembeállítja egymással.*

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell utalni, hogy a szerző — bár makroökonómiai koncepciója végső soron e szembeállításra épül — tételeinek kifejtésekor ettől sokszor *eltér*, s csak a piac hegemón befolyásolásáról vagy egyszerűen a termelés és a fogyasztás között fennálló (egyébként jól ismert) kölcsönhatás erőteljes érvényesüléséről beszél; különösen a fogyasztási cikkek közvetettebben manipulált piacán. Szerintünk ennek az ellentmondásnak az oka kettős: a professzor tételeit egyrészt az uralkodó neoklasszikus elmélet piaci ármódeljeivel polemizálva fejtí ki, s ilyen nézőpontból elképzelhető, hogy elmosódik a piac tervezési befolyásolása és irányítása, illetve teljes eltűnése közötti különbség. Másrészt azonban — s ezt tartjuk a fő oknak — elemzését anélkül végzi el, hogy előzőleg megkísérelné tisztázni (vagy akár csak fel is vetni) az „áru”, „áruterelés”, illetve „áru- és pénzviszonyok”, valamint a „tervezés” kategóriáinak tartalmát.

A kérdés annál is érdekesebb, mert Galbraith — USA-centrikus érvelési módjának alapvető fenntartása mellett — ebből a (ritka) alkalmából álláspontjának megvilágítására máshonnan, nevezetesen a szocialista országok gazdasági reformjának területéről is keres példákat. A reformok lényegét ez szerint a következőkben látja (a példát az ártervezéssel kapcsolatban hozza fel): „A szocialista ipar természetesen az ellenőrzött árak rendszerének keretei között működik. Mint már korábban Jugoszláviában, utóbbi időben a Szovjetunióban is módot adtak a vállalatoknak és iparágaknak, hogy olyan rugalmasan szabhassák meg az árakat, ahogyan ez az amerikai rendszer kötetlenebb fejlődése mellett

történi. Sokak szerint ezáltal Jugoszláviában, majd a Szovjetunióban közeledés történt a piacgazdálkodás felé. Az ilyesmi azonban pusztán képzelődés. A szocialista vállalat, akárcsak az amerikai kiforrott részvénytársaság, a legkevesbé sem szolgáltatja ki magát az általa ellenőrizhetetlen piaci áraknak. Mindössze az történt, hogy a bekövetkezett változásoknak megfelelően, rugalmasabban gyakorolhatja az árak irányítását.”*

Úgy véljük, hogy az idézetek alapján teljesen világos az alapvető félreértés: Galbraith nem látja, hogy a szocialista országok, amikor a rugalmasabb árszabályozásra (és értelemszerűen: tervezési módszerekre) áttérnek, akkor éppen azt a korábbi tervezési szemléletet (s a belőle fakadó többé-kevésbé következetes gyakorlatot) uszítják el, amely tagadta a piac utólagos kontrolljának gazdasági jelentőségét, a tervezés rugalmas, a piaci kategóriákat tudatosan és központilag alkalmazó módszerének létjogosultságát és hatékonyságát, és így a bonyolult, társadalmi munkamegosztásra, árutermelésre épülő fejlett ipari és összgazdasági kapcsolatokat természetes jellegű kapcsolatokra próbálta redukálni. Jelenleg a gazdaságpolitikai, tervező központ a *makroökonómiai* tervezés keretében fokozottan törekszik az áru- és pénzkategóriák felhasználására. Galbraithnek persze igaza van, amikor hangsúlyozza, hogy itt szó sincs a piacnak, az ellenőrizhetetlen piaci áraknak a neoklasszikus modellekben megfogalmazott spontán és teljes uralmának érvényesítéséről. Mivel azonban nem tisztázta elméletileg a „tervezés” és a „piac” kategóriát, ezek különböző, történelmi formáit, a „tervezést” a tudatosan irányított, fejlett, szervezett tőkés piacgazdálkodással, illetve a korszerű szocialista tervezéssel azonosítja, a „piacot” viszont a tiszta szabadpiac elméleti absztrakciójával. Ezen a tisztázatlan elméleti bázison nyugszik egyébként a két rendszer konvergenciáját hirdető, már sokszor meg-bírált nézete is.

Galbraith egyébként, a kérdés részletesebb elemzésekor, már ismét elsősorban az amerikai gazdaság közegében mozog. Az elméleti tisztázatlanság természetesen itt is nagymértékben befolyásolja megállapításait.

Alapvetően helyes és éles szemre vall az a megállapítása, hogy a fejlett ipari államban (értelemszerűen: az Egyesült Államokban) a bővített társadalmi újratermelés zavartalanságának biztosításához tervezésre van szükség. Láttuk azonban, hogy Galbraith koncepciója nem veszi figyelembe a terv és a piac között fennálló dialektikus kapcsolatokat, s ezért az egyesült államokbeli állami gazdaságpolitikai intervenciót, a nagyvállalatok előzetes piacutatását is úgy értelmezi, hogy ezzel tulajdonképpen megszűnt a „piac” mindennemű szerepe mind makroökonómiai, mind mikroökonómiai szinten — legalábbis az „ipari rendszer” körén belül.

Ezt a nézetét különbözőképpen kell értékelnünk makroökonómiai és mikroökonómiai vonatkozásban. *Makroökonómiai szinten* az állammonopolista kapitalizmus valóban elsősorban azt jelenti, hogy megszűnik a társadalmi újratermelési folyamat *spontán piaci determináltsága*, azaz a II. világháború előtti korszakra jellemző ciklikus periodicitása. Az állam — makroökonómiai szinten — biztosítani igyekszik a társadalmi újratermelési folyamat, a társadalmi összes kereslet stabilitását és folyamatos bővülését. A piaci impulzusnak leginkább kitett magánvállalati beruhá-

* J. K. Galbraith: I. m. 229. 1.

zások elvesztették korábbi, csaknem kizárólagos konjunktúrameghatározó szerepüket; sőt szintentartásuk is nagymértékben az állami keresletteremtés közvetlen vagy közvetett alakulásától függ. Ennek következtében pl. még a beruházások ágazati szerkezete is nagyfokú stabilitást mutatott az Egyesült Államokban egyik évről a másikra, az elmúlt negyedszázadban; még a tudományos-technikai forradalomból fakadó szűkségszerű eltolódások sem lökésszerűen, hanem fokozatosan bontakoztak ki. Galbraith nagy tudományos (noha nem úttörő jellegű) érdeme, hogy meggyőzően bemutatja: ezt a fejlődést a modern termelőerők (= technika + technostruktúra) objektíve kikényszerítették, s a nagyvállalatok alapvetően érdekeltek abban, hogy ez így is maradjon.

Mikroökonómiai szinten — azaz az egyes nagyvállalatok szintjén — azonban a Galbraith által megrajzolt kép erősen félrevezető, s tegyük hozzá, egyben ellentmondásos is. Galbraith kiindulópontja igaz: az egyes nagyvállalatok arra törekednek, hogy termékeik elhelyezését és beszerzési forrásaikat lehetőleg hosszú lejáratra biztosítsák. Még az is igaz, hogy a kombinált vertikális nagyvállalati egységek kialakulása tényleg teljesen kiküszöböli a piaci kapcsolatokat az *egyes vertikumok között*. A piaci (áru-pénz) kapcsolatok eltűnése ezzel azonban le is zárul. A vertikális vagy nem vertikális vállalati gazdálkodó egységek számára (sokszor még azonos konzernen belül is) az *egymás közötti kapcsolatok, az állammal fennálló kapcsolatok, s különösen a közöttük és a személyes fogyasztói kereslet közötti kapcsolatok* áru- és pénzvviszonyok formájában jelentkeznek, s többé-kevésbé a verseny dönti el, hogy az előzetes *piackutatáson* alapuló vállalati „tervek” mennyiben realizálódnak. Vegyük szemügyre ezt a folyamatot kissé közelebbről.

A hosszú lejáratú szállítási szerződések — akár a nagyvállalatok egymás közötti, akár a nagyvállalatok és az állam közötti szerződésekről van szó — sohasem biztosítják automatikusan, adminisztratív alapon a vállalatok számára az áru—pénz metamorfózis megvalósulását: ehhez az szükséges, hogy a szállítók teljesítsék a vállalt minőségi, ár-, határidő- és egyéb feltételeket. Rendkívüli helyzetektől eltekintve (pl. nagyméretű infláció) a vevő nagyvállalatok, s különösen a megrendelő állam — tehát a vevők, a *piac* — kontrollja szükséges ahhoz *ma is*, hogy az Á—P metamorfózis, az áru realizálás végbemehessen. A hosszú lejáratú szerződések tehát nagyrészt kiküszöbölik a piac bizonytalanságát és ismeretlenségét, de nem a piacot magát.

Még élesebben megnyilvánul a piac hatása a hosszú lejáratú szállítási szerződések megkötése — tehát az értékesítés feltételeinek tisztázása és a piac viszonylagos biztosítása — *előtt*. A nagyvállalatok — miközben gondosan ügyelnek arra, hogy árverseny ne robbanjon ki közöttük — még oligopóliumos helyzetben is gyilkos versenyt folytatnak egymással az állami megrendelésekért, s általában a beruházási javak, anyagok piacán. A verseny eszközei ismeretesek: a kutatás-fejlesztéstől a termékek helyettesíthetőségén át a reklámgig terjednek, s itt nem is térünk ki rájuk. A könyörtelen verseny tényére, a technostruktúra ez irányú érdektségére egyébként Galbraith is utal. A verseny persze át és át van szöve a nagyvállalatok és (vagy) a termékek helyzetéből fakadó monopolista elemekkel: nem tiszta szabad verseny; monopolista (oligopolista) verseny! Mégis: a versenyzők között maradni — ez vállalati szempont-

ból (és pénzcsoporti szempontból) a műszaki—technikai—marketing kutatás és fejlesztés fő motíválója. *Ez pedig a legklasszikusabb ösztönző és kényszerítő piaci hatás.*

Fokozott mértékben áll mindez az ipari fogyasztási javak körére. A piac fölötti különböző intenzitású ellenőrzési módok ellenére az egyes nagyvállalatok — bár van egyedi értékesítési stratégiájuk — ezt csak a fogyasztóért vívott, egymás közötti konkurrenciaharcban valósíthatják meg — ha képesek rá. Igaz, a fogyasztó döntése nem követi a neoklasszikus modellekben leírt magatartási szabályokat sem (ezen a ponton Galbraithnek igaza van); de 50—100 évvel ezelőtt sem követte.

A fogyasztók választási lehetőségét végső soron természetesen behatárolja az egy adott időszakban egyáltalán előállított (ipari) fogyasztási javak köre: a termelés, ebben a makroökonómiai értelemben, meghatározza a fogyasztás egyáltalán lehetséges irányait, szerkezetét is. A fogyasztási javak köre — különösen a korszerű ipari fogyasztási cikkeké — azonban maga is újabb igényeket indukál a fogyasztók tömegében, s ezeket az igényeket az „ipari rendszer” igyekszik maximálisan felkutatni, sőt mesterségesen fokozni, reklámozni és kielégíteni. A termelési és fogyasztási szféra közötti kölcsönhatásra már Marx rámutatott; Galbraith sokoldalúan mutatja be, hogyan érvényesül ez az összefüggés ma is, a fejlett tőkésországokban, különösen az Egyesült Államokban. Éles szemmel utal a reklám alapvető makroökonómiai jelentőségére, amely a fogyasztási színvonal általános fokozását és fenntartását célozza. A probléma ismét az, hogy a szerző ezeket a jelenségeket mintegy egybekapcsolja és sokszor azonosítja a piac megkerülésével, megszűnésével vagy egyszerűen csak ellenőrzésével. Ezek persze nem azonos fogalmak, s az utóbbi kivételével még kevésbé azonosak a „tervezés” kategóriájával.

Az állam tehát biztosítani igyekszik a társadalmi összes kereslet stabilitását, állandó bővítését és fő arányait, de az egyes nagyvállalatoknak meg kell harcolniuk a társadalmi összes kereslet megfelelő részéért az állami, a magánberuházói és — különösen — a fogyasztói piacon. A fellépő részaránytalanságok utólagos korrigálása ismét az állam feladata. Röviden ez a tervezés és a piac komplex kapcsolata a fejlett tőkésországokban. Galbraith „tervezés” és „piac” kategóriái ezt az alapvető összefüggést nem tárják fel, sőt egyenesen félreinformálják az olvasót. Különösen a nagyvállalatnak mint a piacot kiiktató „tervezési egységnek” ábrázolását tartjuk nagymértékben eltúlzottnak és ezért félrevezetőnek.

Mint már arra utaltunk, Galbraith részmegállapításai gyakran ellentmondanak koncepciója általunk bírált elemeinek; különösen így van ez a „piac” szerepének bemutatásakor. E részmegállapításokból magukból is kiténik például, hogy a piac nem tűnik el az „ipari rendszer” körén belül sem, csupán szervezettebb és egyben oligopolisztikusabb formát ölt; hogy továbbra is a (monopolista) verseny kényszeríti a vállalatokat technikai fejlesztésre, s ezt a folyamatot az államnak, mint vevőnek minőségileg új szerepe még ösztönzi is. Műve e fejezeteinek belső ellentmondásai az olvasónak azonnal szembetűnnek.

Eltekintve a neoklasszikus (mikro-)ökonómiai elmélettel folytatott polémiából fakadó túlzásoktól, a koncepció fentebb bemutatott gyengesége abból is fakad, hogy a szerző elemzésében — részben az USA-

centrikus szemlélete következményeként is — teljesen figyelmen kívül hagyta a liberalizált külkereskedelem és tőkemozgás, a világpiac, a nemzetközi monetáris rendszer szerepét és befolyását az egyes nemzetgazdaságok makro- és mikroökonómiai szintű újratermelési folyamataira s az állami beavatkozás lehetséges céljaira. Egy adott nemzetgazdaságon belül ugyanis elméletileg — de csakis elméletileg — még mindig jobban feltételezhető a piac mindennemű funkciójának megszűntetése, mint abban az esetben, ha ezt a nemzetgazdaságot világgazdasági kapcsolatai összességének figyelembevételével vizsgáljuk. Galbraith „ipari államai” akár a naprendszer különböző bolygóin is lehetnének: egymás között, illetve köztük és a harmadik világ „nem ipari” államai között nincs semmilyen kimutatható külgazdasági kapcsolat.

★

Ezzel lényegében áttekintettük Galbraith koncepciójának azon elemeit, amelyek szorosabban vett közgazdasági elemzést igényelnek. A szerzőt azonban, mint láttuk, „politikai gazdaságtanában” nem csupán a szűkebben vett közgazdasági szakmai elemzés célja vezérli, hanem társadalmi diagnózist és egy általa szükségesnek tartott társadalmi akcióprogramot is kíván adni. Programját és elképzeléseit már sokszor bírálták, s ezért itt csupán a szerző szerintünk legvitathatóbb állásfoglalásairól összegeznénk véleményünket:

Galbraith túlságosan és egyoldalúan nagy jelentőséget tulajdonít az „oktatók és tudósok rendjének” az általa fontosnak tartott, politikai jellegű reformakciókban. Gyakorlatilag nem számít a szervezett munkások, a szakszervezetek fellépésére, noha a roosevelti reformkorszakkal kapcsolatban maga is hangsúlyozza a szakszervezetek nagy jelentőségét az akkor kialakult ún. roosevelti koalícióban. Ez jórészt azzal magyarázható, hogy problematikus magának a Galbraith által megjelölt alapvető reformcélknak a jellege: az értelmiségtől kiinduló tudati ráhatás, „ellenkondicionálás” útján befolyásolni az államot és a „fogyasztókat” az ipari rendszer kül- és belpolitikai hegemoniájának visszaszorítása végett. A könyv megjelenése óta eltelt 3 év eseményei az Egyesült Államokban megmutatták ennek a koncepciónak viszonylagos sikerét az egyetemi diáktömegek körében, de egyben a gyakorlatban igazolták, hogy a Galbraith által meghirdetett reformkoncepció a maga egészében ezzel együtt sem valósítható meg.

Ne gondoljuk azonban, hogy a koncepció ezzel „le is írható”. Láttuk, hogy a szorosabban vett tudományosság oldaláról a galbraithi politikai gazdaságtan — a rendszer zárt és logikus felépítése, számos helytálló megállapítása ellenére — nem tekinthető a jelenkori amerikai gazdaság (még kevésbé a világgazdaság) mozgástörvényei teljes értékű feltárásának. *De ez a politikai gazdaságtan egyben az amerikai reformértelmisség kritikai jellegű politikai gazdaságtana is*, s mint ilyen, kiinduló pontja lehet mind egyes kormány szintű elképzelések befolyásolásának, mind — ellenkező oldalról — egyes újonnan kibontakozó, baloldali radikális közgazdasági iskoláknak.

A KGST - országok nemzetközi piaca fejlődésének és tökéletesítésének néhány kérdése*

Ha tisztázni akarjuk azt a problémát, milyen jellegű legyen a KGST-országok piaca, és milyen szerepet játsszon a nemzetközi szocialista integrációban, mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy ez a piac ma az áru- és pénzforgalom olyan sajátos szférája, amelyet gazdasági és intézményi korlátok egész sora választ el a belső nemzeti piacoktól, valamint a világpiactól. A nemzetközi piacnak a belső piacoktól való *e viszonylagos* elkülönülése a nemzetitől különböző saját ár- és elszámolási rendszerében, a kereskedelmi forgalom sajátos szervezeti formáiban és résztvevőinek eltérő körében, és végül az egyes országok belső áruforgalmának szerkezetétől eltérő áruszerkezetben nyilvánul meg. Távol áll tőlünk, hogy abszolutizáljuk a KGST-piacnak ezt a belső piacoktól való elkülönülését. Hasonlóképpen a KGST-piac regionális jellege sem abszolút, hanem csupán viszonylagos. A KGST-piac részét képezi a világpiacnak, amely két társadalmilag ellentétes jellegű — a szocialista és a tőkés — piac dialektikus egységként fogható fel.

Némely közgazdászok felteszik a kérdést: vajon a nemzetközi szocialista integráció folyamata — amelynek tudatos fejlesztésére a KGST-országok töreksenek — szükségképpen kifejeződik-e nemzeti piacaik integrációjában és az érintett országok „egyesített” piacának létrejöttében is.

E kérdésre válaszolva mindenekelőtt hangsúlyozni kívánom: a nemzetközi szocialista integrációnak nézetem szerint elsősorban az a lényege, hogy a termelés koncentrációjában és centralizációjában, valamint az egyes országok gazdasági struktúrájának összehangolásában érjünk el magasabb szintet. Ha pedig ez a lényeg, akkor ez a termelőerők és a termelési viszonyok nemzetközivé válásának minőségileg új fokában fejeződik ki. A nemzetközi szocialista integráció fejlődése ezzel együtt megfelelő változásokat és korrekciókat von maga után a nemzetközi áru- és pénzforgalom szférájában is, szükségessé teszi némely olyan gazdasági és intézményi korlátoknak a megszüntetését, amelyek megnehezítik — Marx szavaival élve — az országok közötti „anyagcserét”. Az integráció ezért nemcsak a termeléssel összefüggő országok közötti kapcsolatok for-

* Felszólalás a KGST-országok szakértőinek részvételével 1970. november 17—19-én Budapesten tartott tudományos konferencián. A konferenciával kapcsolatosan lapunk 1970. 12. számában közöltük Csikós-Nagy Béla: „A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében” című előadását, valamint 1971. 1. számunkban Ausch Sándor: „A KGST-piac jellege és problémái” című ismertetését.

máinak és módszereinek a továbbfejlesztését teszi szükségessé, hanem azokét is, amelyek a megtermelt termékek cseréjéhez kapcsolódnak.

A KGST-országok gazdaságának integrációja ezért nemzetközi piacuk bővülését és megszilárdulását, a nemzetközi piac és a nemzeti piacok közötti szorosabb és szervezettebb kapcsolat kialakulását tételezi fel. Úgy vélem azonban, hogy a mi körülményeink között az integráció alapvető céljai anélkül is megvalósíthatók, hogy a belső piacokat a KGST-országok közös piacává, vagyis olyan piaccá egyesítenénk, amelyben már ismeretlenek az egyes belső piacokat elválasztó gazdasági korlátok. A dolgok reális állása arról tanúskodik, hogy — legalábbis a belátható jövőben — fennmarad a KGST-országok nemzetközi piacának bizonyos elkülönültsége. És ez meggyőződésem szerint nem azt fejezi ki, hogy integrációnk valamilyen szempontból nem teljes értékű, hanem azt, hogy a tőkés integrációhoz képest minőségileg új vonások, előnyök jellemzik.

A szocialista országok integrációjában nyilvánvalóan nem játszhat olyan nagy szerepet a piaci mechanizmus, mint a tőke országaiban. A termelési eszközök szocialista tulajdona lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes országok gazdasági struktúrájának összehangolását ne a piaci hatások kerülőútján ériék el, azaz pontosabban nem annyira ezen az úton, mint inkább közvetlenebb és hatékonyabb módon, az államok tudatos, célirányos szabályozó tevékenysége útján. Az áru—pénz mechanizmus önmagában még nem képes arra, hogy biztosítsa a társadalmi termelés hatékonyságának hirtelen emelkedését. *A nemzeti gazdasági struktúrák változásának*, azaz a nemzetközi szocialista integráció által megkívánt, korunk tudományos-technikai forradalma által elengedhetetlenül szükségessé tett átalakításuknak *az állami terv a leghatékonyabb eszköze*. A közös tervezőtevékenységnek mint az integrációs intézkedések megvalósításához szükséges gazdasági mechanizmus fő láncszemének fontosságából következik, hogy minden lehetséges módon tökéletesíteni kell, növelni kell terjedelmét, és javítani kell módszerein.

Én nem a piaci törvények érvényesülését és a piaci kategóriák hatását gátló ismert korlátozások megszüntetését tartom a legfontosabb teendőnek avégett, hogy meggyorsuljon a KGST-országok gazdasági integrációjának folyamata. Teljes mértékben elismerem, hogy az áru—pénz kategóriák és eszközök jobb felhasználása a szocialista országok közötti munkamegosztás elmélyítése céljából fontos és halaszthatatlan feladat, mégis úgy vélem, hogy nem itt kell keresni e folyamat „alapvető ellentmondását” vagy alapvető nehézségét. Úgy tetszik, nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk az olyan intézkedések rendszerének, amelyek a közös tervezőtevékenység és a közös programozás fejlesztését, a külgazdasági politika és az ezzel kapcsolatos tervdöntések tudományos megalapozottságának fokozását, a külgazdasági tevékenység tervszerű irányításának és szervezeti formáinak tökéletesítését szolgálják országainkban.

Természetesen az a kérdés, hogy mit kell hangsúlyozni, az integrációs folyamat szabályozásának állami-politikai vagy piaci módszereit, nem téríthet el bennünket a jelen vita alapvető feladatától: a szocialista világpiacon érvényesülő áru—pénz kapcsolatok tökéletesítésével és a szabályozás piaci és állami-politikai eszközeinek összehangolásával kapcsolatos problémák megvitatásától.

E problémakörön belül a multilaterális kereskedelem és a multilaterális elszámolások problémájával kívánok foglalkozni.

Felesleges érvelni amellett, hogy milyen előnyökkel jár a multilateralitás alapján álló áruforgalom fejlesztése a KGST-országok között a bilaterális megállapodásokkal és a bilaterális kiegyensúlyozással szemben. Ezek az előnyök ismertek, de hasonlóképpen ismertek a multilaterális áruforgalom megtervezése és megszervezése elé tornyosuló nehézségek is. Számos feltételt kell még megteremteni ahhoz, hogy minden KGST-tagország az összes többi tagországgal együttesen tervezhesse meg kereskedelmi forgalmát és egyensúlyozhassa ki elszámolásait, s ne minden partnerével külön-külön, megengedve, hogy egy-egy partnert illetően a kölcsönös szállítások és elszámolások ne is legyenek egyensúlyban. Biztosítani kell például, hogy azonos árunak egységes ára legyen, függetlenül attól, hogy melyik ország az eladó és a vevő. Ez azonban még nem a legfontosabb.

Az áruforgalomnak a multilateralitás alapján való megszervezéséhez elsősorban arra van szükség, hogy a piac kielégítő mértékben telítődjék keresett árucikkkel, és *jelentős tartalékok képződjenek áruk-ból és valutából*, köztük olyanok is, amelyeket közösen használnak fel. A multilaterális forgalom tervezésénél objektíve nagyobb fokú a bizonytalanság és több az előre nem látható tényező, mint a bilaterális kapcsolatokénál. Mi több, megközelítőleg sincs még kidolgozva és a gyakorlatban ellenőrizve a külkereskedelmi tervek többoldalú egyeztetésének és a közös tervezésnek a módszertana és szervezete sem.

Mindez megnöveli annak a lehetőségét, hogy a forgalom tényleges alakulása eltérjen a tervezettől. Ennek megfelelően megnövekszik az áru- és valutatartalékok szerepe, amelyek e zavarok áthidalására hivatottak. Minél tökéletesebb a közös tervezés és a többoldalú tervezőtevékenység, annál szűkebb tere nyílik a véletleneknek, és elvileg annál kevésbé van szükség tartalékokra. Viszont teljesen nem lehet kizárni a tervtől való eltéréseket, és ezért a tartalékok képzése mind nemzeti, mind pedig nemzetközi szinten igen fontos eleme a tervgazdálkodás rendszerének. Teljesen egyértelműen vetődött ez fel a KGST XXIII. és XXIV. ülészakán.

Rá szeretnék mutatni arra a kapcsolatra, amely egyfelől a szocialista integráció normális fejlődéséhez, és ezen belül a KGST-országok nemzetközi piacának normális funkcionálásához szükséges tartalékok felhalmozása, másfelől pedig a közös valuta, a transzferábilis rubel funkcióinak fejlődése között áll fenn. A KGST-országok közös valutája annak következtében tölti be az elszámolási egység funkcióját, hogy fedezetét olyan áruk képezik, amelyek a kétoldalú megállapodások alapján tervszerűen kerülnek a KGST-országok piacára, annak következtében, hogy a Nemzetközi Gazdasági Együttműködés Bankjának eszközei állnak mögötte. Kifejezésre jut azonban az a jogos kívánság, hogy növekedjen meg a közös valuta többi funkciójának szerepe is. Úgy vélem, helytelen lenne kizárni azt, hogy — ha nem is ma, de a továbbiakban — betöltse a tartalékvaluta szerepét, amelyet most a KGST-országok számára az amerikai dollár tölt be. Ahhoz azonban, hogy a rubel betölthesse a tartalékvaluta funkcióját (márpedig ez a funkció — az anyagi tartalékokkal együtt — integráns eleme a nemzetközi gazdasági együttműkö-

dés tervszerű rendszerének), a közös valuta pótlólagos árufedezetét kell megteremteni.

A Nemzetközi Beruházási Bank formájában már ráléptünk a közös hitelnyújtási alap létrehozásának útjára. E bank eszközeinek leglikvidebb, a szükséges árukra könnyen átváltható része, mint ismeretes, dollárban áll majd rendelkezésre. Ami a bank transzferábilis rubelben képződő eszközeit illeti, ezek árufedezete egyelőre problematikus, és az országoknak abban a kötelezettségvállalásában merül ki, hogy a szóban forgó eszközök fedezeteként meghatározott árutartalékokat irányoznak elő, és áruszállításaiknál elsőbbséget biztosítanak az olyan megrendelések kielégítésének, ahol a megrendelő a banktól kapott hitelt.

Nem a Nemzetközi Beruházási Bank tőkéje azonban az egyedüli olyan forma, amikor a transzferábilis rubelt felhalmozási eszköz funkciójában, a társadalmi gazdaság materializálódásának funkciójában használják fel. A multilateralitásra való áttérés a KGST-országok közötti áruforgalom tervszerű megszervezésében, a termelés méreteinek megnövekedése a KGST-országokban, valamint az együttműködés fellendülése szükségessé teszi az árutartalékok közös alapjának, valamint hasonlóképpen közös pénzalapnak a létrehozását a szocialista integrációs mechanizmus zökkenőmentes működésének biztosításához. Természetesen nem lehet mindent mennyiségi mutatókban megtervezni a KGST-országok közötti kereskedelemben, lesznek árucikkek szerint nem specifikált tiszta értékkontingensek is, és végül sor kerül majd előre nem megtervezett szállításokra is (ahogyan ez a kétoldalú megállapodásokban is szokásos). Nagyon is szükség lesz ezért azokra a tartalékokra, amelyekről korábban beszéltem.

Következésképpen gondolkoznunk kell azon, hogy melyek a gyakorlati lehetőségei, és milyen konkrét intézkedésekre van szükség avégett, hogy a transzferábilis rubel betölthesse újabb funkcióját, a közös tartalékvaluta funkcióját.

Most pedig engedjék meg, hogy kifejtsek néhány gondolatot a szocialista országok közötti csere egyenértékűségének és kölcsönösen előnyös voltának a vitában érintett problémájáról. Azt szeretném felidézni, ami erről a kérdéstről például „A szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonysága” című, szerkesztésében 1965-ben megjelent könyvben* olvasható.

Ott a következő megállapítások találhatók:

1. Az egyenértékűség az áruknak nemzetközi értékükön történő cseréjét jelenti; ez a nemzetközi érték természetesen módosult érték. S az egyik ilyen módosulás éppen abban áll, hogy kialakul a regionális, illetve részben regionális érték.

2. Semmi más elvet nem tudunk javasolni, mint az egyenértékűségen alapuló csere, noha ebben az esetben az egyik nemzet társadalmilag szükséges munkájának több egysége cserélődhet el a másik nemzet munkájának kevesebb egységére. Az ilyen egyenlőtlenség egyáltalán nem jelenti azt, hogy az egyik nemzet kizsákmányolja a másikat, hanem ez csupán az értéktörvény működésének szükséges velejárója.

3. Az egyes országok által a nemzetközi munkamegosztás és csere

* *Ekonomiceszkaja efektyivnoszty mezsduarodnovo szocialisztyicseszkoivo razgye-nyija truda. „Ekonomika”, Moszkva, 1965. 34–40. l.*

alapján realizált effektusoknak és előnyöknek olyanoknak kell lenniük, hogy ennek során kölcsönös előnyök alakuljanak ki. (Igaz, ezt a kritériumot még jobban ki kell dolgozni.)

4. Ennek a kölcsönös előnynek árképző tényezővé kell válnia, azaz módosítania kell a regionális értéket. Nem elég ezért azt mondani, hogy az egyenértékűség és a kölcsönös előnyök két különböző dolog. A kölcsönös előnyök elvének tényleges érvényre juttatása kihat a regionális érték alakulására és ennek következtében az egyenértékűség betartására.

Befejezésül még azzal a kérdéssel foglalkozom, hogyan állapíthatók meg a nemzeti valutáknak a közös valutához viszonyított közgazdaságilag megalapozott árfolyamai. Ezeknek az árfolyamoknak tükrözniük kell a nemzeti és a világpiacon áruk, a nemzeti pénznem és a világpénz értéke közötti viszonyt. E viszonyt szigorúan meghatározott közgazdasági tartalma van: azt az arányt fejezi ki, amely szerint az adott ország társadalmilag szükséges munkájának egysége reálisan egyenlővé tehető a nemzetközi értékkel.

Az értéktörvény nemzetközi méretű érvényesülése, mint ismeretes, az egyes országok különböző minőségű munkafajtáinak — Marx szavaival élve — „az egyetemleges munka átlagegységére” való visszavezetésével jár. A nemzetközi cserében az adott ország társadalmilag szükséges munkájának minden egysége a nemzetközi munka annál kevesebb egységével lesz egyenlővé téve, minél alacsonyabb fokon áll a nemzeti munka minősége és bonyolultsága, műszaki kultúrája, intenzitása, ügyessége, és hasonlóképpen fordítva is: a nemzetközi munka annál több egységével, minél jobb minőségű és bonyolultabb a nemzeti munka. Az árfolyamnak biztosítania kell az áru világpiacon árának a nemzeti valutában kifejezett hazai termelési ráfordításokkal való helyes egybevetését. A világpiacon és a belső áraknak ez a viszonya, amelyet az export és az import áruszerkezete alapján számíthatunk ki, objektív kritériumot nyújt a külkereskedelmi forgalom gazdasági hatékonyságának megítéléséhez, amire fölöttébb szükségünk van a külkereskedelem tervszerű szabályozásához.

A KGST nemzetközi piacának helye és szerepe a szocialista gazdasági integrációban*

A szocialista gazdasági integráció elmélyülésének időszakában megnövekszik azoknak az elemzéseknek a jelentősége, amelyek a KGST nemzetközi piacával foglalkoznak, s különösen azokkal a kérdésekkel, hogy milyen szerepet játszik és hogyan használható fel a piac a szocialista országok nemzeti gazdasági struktúráinak összehangolásában. A felmerülő kérdések helyes megválaszolásához mindenekelőtt világosan meg kell különböztetnünk két fogalmat: a KGST nemzetközi piacának helyét a szocialista gazdasági integrációban, vagyis az érintett szocialista országok újratermelési folyamatainak nemzetközi szférájával való összefüggéseit, valamint a piacnak az integrációban betöltött szerepét mint funkciói hatékony megvalósításának adott fokát.

A KGST nemzetközi piacának helyét a szocialista gazdasági integrációban az határozza meg, hogy ez a KGST-tagországok kölcsönös árucseréjének nemzetközi szférája, amely árucseréje a nemzeti termelési szférák közeledése alapján jön létre. A társadalmi újratermelésben a meghatározó szerepet az anyagi termelés szférája játssza, amely megszabja az újratermelés több fázisának — köztük a forgalomnak — jellegét és működési törvényszerűségeit. A szocialista országok termelésének növekedése, valamint ágazati és termékstruktúrájának továbbfejlődése megteremti a feltételeket ahhoz, hogy kibővüljön köztük a kölcsönös kereskedelmi forgalom volumene és megfelelő változások következzenek be áruösszetételében is. A KGST nemzetközi piacának sajátos mechanizmusát jelentős mértékben befolyásolja a szocialista országok termelőerőinek fejlettségi színvonala, a termelés operatív átállításának azok a lehetőségei, amelyek a kölcsönös együttműködés terén hozott alternatív döntések megvalósítását szolgálják, valamint a szocialista nemzetközi munkamegosztás adott foka.

A KGST nemzetközi piaca nem csupán a nemzeti újratermelési folyamatok kölcsönhatásának passzív eredménye, hanem maga is hat azokra. E piac funkcionális elkülönülése az újratermelés nemzeti szférájától megteremti annak előfeltételeit, hogy kialakuljanak és érvényre jussanak sajátos tulajdonságai és vonásai, amelyek befolyást gyakorolnak a nemzeti gazdaságokra. „Végső fokon — írja Engels — a termelés a döntő. A termékekkel való kereskedés azonban, mihelyt a tulajdonképeni termeléssel szemben önállósul, saját mozgását követi, amelyen

* Előadás a KGST-országok szakértőinek részvételével 1970. november 17—19-én Budapesten tartott tudományos konferencián.

ugyan nagyjában-egészében a termelés mozgása uralkodik, de amely részleteiben és ezen az általános függőségen belül a saját — ez új tényező természetéből adódó — törvényeit követi, s amelynek megvannak a saját szakaszai, és amely maga is visszahat a termelés mozgására.”*

A korunkban nem csupán természetes, hanem egyben értékalakot is öltő újratermelési folyamatok különböző fázisainak egysége kizárja azt, hogy a szocialista gazdasági integráció elmélyülése szempontjából egyoldalúan eltúlozzuk a KGST-országok termelési struktúrájának közvetlen nemzetközi egyeztetésére irányuló tevékenység, vagy ellenkezőleg, a csere szférájának a jelentőségét. Némely közgazdászok úgy vélik, hogy az együttműködés piaci formáinak jelentősége csak a szocialista világgazdasági rendszer fennállásának kezdeti stádiumában volt döntő, amikor több ország gazdasága még nem volt eléggé fejlett, és nem vált még uralkodóvá a szocialista szektor. Ma viszont, amikor a népgazdaságok már megerősödtek, a kölcsönös kapcsolatok pedig jelentős fejlődésen mentek keresztül, a gazdasági együttműködés súlypontjának a forgalom szférájából úgymond egyre inkább át kell helyeződnie a termelés szférájába. Ebből az álláspontról következik gyakorlatilag az a követelmény, hogy a figyelem középpontjába a KGST-országok nemzeti termelési struktúráinak természetbeni, mérlegrendszerű egyeztetésével kapcsolatos kérdések kerüljenek, elsősorban egyes iparágak és ágazatok közös tervezése; a KGST nemzetközi piacának pedig csupán a termékeknek az egyeztetett termelési tervekkel összhangban álló realizálását kell biztosítani.

Ez az álláspont aligha tekinthető eléggé megalapozottnak, mivel figyelmen kívül hagyja a nemzetközi áru- és pénzvviszonyok továbbfejlesztésének objektív szükségességét a szocialista rendszerben. A szocialista országok a nemzetközi munkamegosztás keretében megtermelt áruk államilag elkülönült tulajdonosai. Az egyes országok termelési struktúráinak a KGST-országok közös tervezőtevékenység alapján való egyeztetése nem nélkülözheti a csere hatékonyan működő szféráját. Helytelen volna azt képzelni, hogy minden olyan termék, amelyet a KGST nemzetközi piacon való realizálás céljából termeltek, mindjárt nemzetközi társadalmi elismerést nyert áru. Az ilyen elképzelést manapság az váltja ki, hogy nem sikerült még megszüntetni számos árucikk hiányjellegét a KGST-piacon; aligha lehet azonban ezt a jelenséget távlatilag is a tartósan érvényesülő tényezők közé sorolni. A KGST nemzetközi piaca a jövőben is a szuverén szocialista országok közötti valóságos, egyáltalán nem formális áru- és pénzvviszonyok szférája marad; a továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatok lebecsülése ezért komoly akadályokat állíthat a szocialista gazdasági integráció eredményes megvalósításának útjába.

Olyan nézetekkel is találkozhatunk a közgazdasági irodalomban, amelyek eltúlozzák a KGST nemzetközi piacának jelentőségét a szocialista gazdasági integráció elmélyítése szempontjából. A piaci kapcsolatokat néha az integráció „fő láncszemeként”, a KGST-országok termelése összehangolásának fundamentumaként szemlélik. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy elegendő felszámolni a szocialista országok belső piaci közötti közgazdasági korlátozásokat (az áruszállítások kon-

* Marx—Engels: Válogatott művek. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 480. 1.

tingentálását, a valutaátváltási kulcsok rendezetlenségét, az egyes országok árképzési rendszereiben érvényesülő különbségeket stb.), és máris megteremtődnek az integráció elmélyítéséhez szükséges feltételek.

Nem hozhatja meg a kívánatos hatást, ha a nemzetközi gazdasági integrációt lényegében a szabadpiac megteremtésére korlátozzuk. Éppen a szocialista gazdasági integráció lényege feltételezi a nemzeti termelések között létrejövő gazdasági kapcsolatok determináltságát. Valamely ország exporttermelésének előfeltétele az integráció körülményei között egyre inkább az újratermelési folyamat végső fázisának — a fogyasztásnak — más országokban való beteljesülése lesz, meghatározott naturális formában és eleve megállapított értékeléssel. Ezért az integráció elmélyülése megváltoztatja a szocialista országok közötti áru- és pénzkapcsolatok formáit, módosítja az árucsere jellegét a nemzetközi KGST-piacon. A gazdasági integráció előnyei a társadalmi gazdaság hatékonyságának fokozásában csak akkor tárulhatnak fel (márpedig ez egyik fő célja), ha az integráció nem szorítkozik csupán a nemzetközi piaci viszonyokra, hanem lépésről lépésre áthatja az anyagi termelés szféráját is, kiváltva és biztosítva abban a megfelelő strukturális változásokat. Az integrációs folyamatnak ezért a szocialista országok belső piacai közötti gazdasági korlátozások felszámolásánál sokkal fontosabb előfeltételei is vannak.

A nemzetközi KGST-piac szocialista gazdasági integrációban elfoglalt helyének tisztázása azt mutatja, hogy jelenleg egy sor objektív tényező és feltétel hatására a KGST-országok nemzetgazdaságainak egymáshoz való alkalmazkodási folyamata sikeresen fejlődhet a nemzetközi tervszerű áru- és pénzviszonyok kötelező felhasználása mellett. Azzal, hogy biztosítja az áruforgalmat az újratermelési folyamatok egész rendszerében, a nemzetközi KGST-piac a nemzetközi adásvételi aktusoknak, a KGST-országok közötti kereskedelemben forgó áruk kínálatának és az irántuk való fizetőképes keresletnek az összességét képezi. Ezen aktusok lehetősége a termelés internacionalizálásában rejlik. Ezért a nemzetközi KGST-piac a szocialista gazdasági integráció elengedhetetlen láncszeme.

A nemzetközi KGST-piac szerepét a szocialista gazdasági integrációban az határozza meg, hogy mennyire hatékonyan teljesíti a nemzeti termelési struktúrák kölcsönös alkalmazkodási folyamatainak biztosítása és ösztönzése funkcióit. E szerepének tisztázása az együttműködés áru- és pénzmechanizmusa, azaz a tervszerűen felhasznált érték-ösztönzők összessége működésének elemzésével függ össze. A KGST nemzetközi piacának minden módon elő kell segítenie az érintett szocialista országok közötti termelési kapcsolatok fejlődését, és e határok között igen jelentős szerepet játszhat a szocialista gazdasági integráció rendszerében.

A KGST-piac fejlődésének elmúlt időszakában nem mindig valósult meg az, hogy funkcióinak sajátos rendszere hatékonyan működjék, s ezért felvetődik annak szükségessége, hogy továbbfejlesszük a gazdasági együttműködés mechanizmusát.

A KGST nemzetközi piacának feladata mindenekelőtt az, hogy lehetővé tegye a KGST-országokban megtermelt termékek ama részének realizálását, amelynek a kölcsönös importszükségletek kielégítése a rendeltetése. A KGST-piac a szocialista gazdasági integráció továbbfejlődé-

sének előfeltételeit teremti meg akkor, amikor lehetővé teszi némely árucikkek termelésének az egy országon belüli szükségletek korlátain túlmenő bővítését, keresletet biztosítva pótlólagos termékmennyiségeknek. Egyes években azonban az áruforgalom növekedési ütemének csökkenése figyelhető meg a KGST-országok egymás közti kereskedelmében, amit a többi között az váltja ki, hogy nincs eléggé összehangolva az export- és az importpolitika. Jelenleg a KGST-országokban részletesen kidolgozzák az exportpolitika koncepcióit, az importkapcsolatok viszont nincsenek mindig eléggé megalapozva. Ahhoz, hogy az új feltételek között minél teljesebben kibontakozzanak a KGST-piac értékesítési funkciói, következetesebbé kell tenni az exportkoncepciónak, valamint az exportvolumen bővítési lehetőségeit megalapozó importkoncepciónak kölcsönös összefüggésükön alapuló komplex kidolgozását és megvalósítását.

A KGST-országok közös piacának mindenekelőtt a termelési specializáló és kooperáció keretében megtermelt termékek nemzetközi forgalmával kell elősegítenie a különböző országok termelési struktúrája közötti ágazaton belüli kapcsolatok elmélyítését. Ezen a téren nagy a jelentősége a gépipari termékek egymás közti forgalmának. Az áruforgalomban való részesedésük növekvő irányzatot mutat. A gépek és berendezések hányada a KGST-országok egymás közti áruforgalmában 1960-ban 34,6 százalék volt, 1969-ben pedig 40,2 százalékra emelkedett. Ezzel együtt is sok még a kihasználatlan lehetőség és tartalék a KGST-piacon folytatott gépkereskedelemben. Ez nyilvánul meg például abban a törekvésben, hogy a felek a gépek kölcsönös cseréjét a gépipari termékekben teljesített szállítások volumenének bilaterális alapon való egyre szigorúbb éves kiegyensúlyozásával korlátozzák, továbbá abban, hogy nem használják fel kellőképpen a közgazdasági eszközöket — köztük az árat — a termékek műszaki színvonalának és minőségének javítására.

A KGST nemzetközi piacának segítenie kell a szocialista országok bizonyos egymáshoz kapcsolódó gazdasági ágazatainak további nemzetközi összehangolását is. Itt az alapanyagipar és a feldolgozó ipar (főképp a gépipar) közötti nemzetközi kapcsolatok megszilárdításának van különösen nagy jelentősége. Eddig azonban a KGST-piacon még nem sikerült megtalálni e feladat megoldásának optimális formáit. Olyan helyzet alakult ki, hogy a gépkivitel hatékonysága kedvezőbb, mint a fűtő- és nyersanyagok kiviteléé, és ez objektíve oda vezet, hogy a szocialista országok kevesebb figyelmet fordítanak az utóbbiak termelésének és exportjának bővítésére. Ez végső soron az egymás felé irányuló áruforgalom növekedésének lassulását okozza.

A KGST-piac funkcióinak megvalósulása azzal van kapcsolatban, hogy hogyan használjuk fel a szocialista országok hatékony termelési struktúráinak kialakításában az objektíve létező áru- és pénzkategóriákat, piaci kritériumokat. A szóban forgó országok gazdasága hosszú időn keresztül nagyrészt a külső piaci tényezőktől elszigetelten fejlődött. Ezt az váltotta ki, hogy a KGST-országokban a háború utáni újjáépítéssel, az iparosítással és az ipar szocialista rekonstrukciójával kapcsolatos feladatok megoldására, az imperialista államok részéről érvényesülő nyomás és fenyegetés sikeres elhárítása végett szükségképpen fel kellett használni a rendelkezésre álló anyagi és emberi tartalékokat. Ilyen körülmények között a termelő ráfordítások színvonala lényegében nem

játszott meghatározó szerepet a gazdasági kérdések eldöntésében. Jelenleg — figyelembe véve a KGST-országok gazdaságának elért fejlettségi színvonalát — nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk azoknak az intézkedéseknek, amelyek a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának további fokozására irányulnak ezekben az országokban. Az említett intézkedések tervszerű kidolgozásában és végrehajtásában jobban figyelembe kell venni a KGST nemzetközi piacának áru-pénz kritériumait.

A termelés hatékonyságának növeléséhez és a KGST-országok nemzetközi kereskedelemben elért versenyképességének fokozásához vezető reális utat az anyagi, emberi és pénzügyi erőforrásoknak a legperspektivikusabb exportágazatok fejlesztésére való koncentrációja jelenti. Ilyen körülmények között a nemzetközinnél kedvezőbb termelékenységi színvonalú ágazatok meghatározásában és elsődleges fejlesztésében megnövekszik a külső piac által szolgáltatott objektív értékkategóriák jelentősége. A KGST-piac kritériumainak figyelembevétele egyúttal lehetőséget nyújt arra, hogy meghatározzák, melyek azok a termékek, amelyek hazai termelése nagyobb volumenű eszközráfordítást igényel, mint behozataluk, s ezekből fokozzák is az importot. Fokozottabban kihasználható az import a beruházások hatékonyságának növelésére, az új létesítmények üzembehelyezésének meggyorsítására, illetve a társadalmi munkaidővel való takarékoskodásra is, amire végső soron mindenféle takarékoság visszavezethető.

A KGST-piac áru-pénz kritériumainak fokozottabb figyelembevétele esetén a szocialista országok közgazdaságilag megalapozottabban választhatják meg külkereskedelmi kapcsolataik földrajzi irányait. Ilyen körülmények között megjavulnának a feltételei mind a KGST-országok közötti kölcsönösen előnyös kapcsolatok tartós, hosszú távú alapon kibontakozó sokoldalú fejlődésének, mind pedig annak, hogy közösen dolgozzák ki a szocialista gazdasági integrációban részt nem vevő országokkal, különösen pedig a gazdaságilag fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelemben képviselendő egyeztetett álláspontot. Ez azonban a legkisebb mértékben sem csorbíthatja a KGST-országoknak azt a szuverén jogát, hogy a világméretű munkamegosztásban való részvételükből fakadó előnyök kihasználását szem előtt tartva fejlesszék gazdasági kapcsolataikat a tőkés világgal.

A szerződéses árak rendszere további tökéletesítése számára fontos módszertani alap a KGST-országok regionális társadalmilag szükséges ráfordításait figyelembe vevő koncepció. Ez a koncepció abból indul ki, hogy a nemzetközi KGST-piac objektív gazdasági valóság, amelynek egyik alapja a KGST-régió belüli szocialista nemzetközi munkamegosztás, a szocialista országok nemzeti újratermelési folyamatai közötti megszilárduló kapcsolatok. Csak a külkereskedelmi együttműködés olyan mechanizmusa biztosíthatja a regionális értéket pénzben kifejező külkereskedelmi árák kialakulását, amely elősegíti az egyes KGST-országok nemzeti gazdaságai, termelési ráfordításai és belső árai közötti szoros kölcsönhatásokat. Az a tény, hogy a mai KGST-piacon hiányzik a megfelelően fejlett mechanizmus, nem jelenti egyúttal azt, hogy hiányzik maga a piac és az annak megfelelő társadalmilag szükséges ráfordítás. A szocialista országok olyan áruk elkülönült tulajdonosaiként szerepelnek, amelyeket „tartóssá vált” nemzetközi munkamegosztás keretei kö-

zött cserélnek. „Ha ez a »csereviszony« — írja Lenin — nem véletlenül, nem kivételképpen, nem rövid időre jelentkezik, hanem állandó szabályszerűséggel, mindenütt és napról napra megismétlődik, akkor nyilvánvaló, hogy a »csereviszony« egy gazdasági rendbe fűzi össze a gazdaságok összességét, nyilvánvaló, hogy e gazdaságok között taróssá vált munkamegosztás van.”*

A szocialista nemzetközi munkamegosztás tartós kapcsolatokat teremt a KGST-országok nemzeti gazdaságai között, s e kapcsolatok alapján objektív módon regionális áruérték alakul ki. Ez a folyamat különböző fejlettségi fokot ért el a különféle árucsoportokban. A társadalmi érték szubsztanciája a termelésben jön létre, függetlenül attól, hogy milyen formát ölt az árutulajdonosok közötti kapcsolat. E szubsztancia, mint arra Marx az értékformák fejlődésének elemzése során rámutatott, még a nem rendszeres csere mellett is létrejön, amikor a piacon még nem alakul ki különös egyenértékese. A nemzetközi érték azonban csak a külgazdasági kapcsolatok hatékonyan működő mechanizmusa esetén mutatkozhat meg fokozottabban a KGST nemzetközi piacán.

Amint az az elemzésből kitűnik, jelenleg nem mindig valósulnak meg kielégítően és következetesen a KGST nemzetközi piacának funkciói. Ennek egyik fő oka, hogy a kialakult piaci mechanizmus bizonyos mértékben elmaradt a szocialista gazdasági integráció követelményeitől és feladataitól. A szocialista országok közötti fejlett áru- és pénzviszonyok kialakítása fölöttébb nehéz feladatnak bizonyult a szocialista világpiac fejlődésének sajátos körülményei között, mivel ezt a piacot hosszú időn keresztül a legfontosabb termékfajták jelentős hiánya jellemezte. Ennek a következő objektív okai voltak: egy sor szocialista országban nem voltak eléggé fejlettek a termelőerők, az egyes országokban, mint ismeretes, szakadék alakult ki a szükségletek növekedése és a termelés között, kevés volt a népgazdaság helyreállításához és rekonstrukciójához szükséges beruházási rendeltetésű termék, gyengén fejlődött a termelés nemzetközi szakosítása. Mindez gátolta az áru- és pénzviszonyok szélesebb körű felhasználását a KGST-országok közötti nemzetközi cserében.

A jelenlegi szakaszban, különösen a KGST-országok tervezési és irányítási mechanizmusának gyökeres átalakításával kapcsolatban, a termelési kapacitások számottevő mennyiségi és minőségi növekedése és az egymás felé irányuló forgalom jelentős bővülése alapján, egy olyan fokon, amikor a kölcsönös kapcsolatok prognosztizálása és tervszerű koordinációja az árucseré kölcsönös előnyössége elvének következetesebb figyelembevételével történhet, megteremtődnek a feltételei annak, hogy alternatív döntések segítségével oldják meg az országok ellátását a szocialista újratermelés anyagi elemeivel. Az előirányzott intézkedések sikerét nagyrészt a termelőerők további jelentős fejlődése és a szükséges termelési, anyagi, munkaerő- és pénzügyi tartalékoknak a KGST-országokban való létrehozása határozza meg.

Ha megnövekszik a KGST nemzetközi piacának szerepe a szocialista gazdasági integráció elmélyítésében, akkor ez maga után vonja, hogy tovább kell fejleszteni gazdasági mechanizmusát is. A szocialista integrációs folyamat szervezése szempontjából igen fontos, hogy különválasz-

* V. I. Lenin Összes Művei. 25. kötet. Kossuth, 1970. 48. 1.

szuk az említett együttműködési mechanizmuson belül egyfelől azokat a formákat, amelyek az új körülmények között ténylegesen visszahúzó tényezővé váltak, másfelől azokat, amelyek a KGST tervszerű nemzetközi piacának sajátosságai, s amelyek lényegbevágó megváltoztatására nincs szükség.

A KGST nemzetközi piaca mechanizmusának alapvető vonása a tervjelleg, amely a szocialista országok népgazdaságának tervszerű fejlődéséből következik. Szervesen össze kell ebben kapcsolódniuk az adminisztratív, valamint az áru- és pénzjellegű tényezőknek. A külkereskedelmi együttműködés közgazdaságilag megalapozott terveiben nem csupán a termelő- és a külkereskedelmi szervezetek folyó és távlati feladatait határozzák meg, hanem teljesítésük eszközeit is, köztük azokat, amelyek a szocialista világ gazdasági rendszer jelenlegi fejlődési szintjén objektíve szükségszerű áru- és pénzviszonyok létevel függnek össze. A különböző árucsoportokban azonban — figyelembe véve a termelés és az értékesítés eltérő vonásait — eltérőnek kell lennie az adminisztratív és az értékkategóriák viszonyának a KGST-országok közötti kapcsolatok kialakításában.

A KGST nemzetközi piaca által támasztott követelmények rugalmas figyelembevételét a KGST-országok egymás közti áruforgalmának tervszerű egyeztetésében az biztosítja, hogy — a KGST XXIII. ülészakán hozott határozatoknak megfelelően — a piaci tényezők (a kereslet, a kínálat és az árak) kölcsönhatásának rendszerét különféle képpen alakítják ki három különböző árucsoportban. Lényegében arról van szó, hogy különböző formákban kapcsolják be a termelést a nemzetközi munkamegosztásba. Úgy látszik, hogy hosszabb távon — figyelembe véve a KGST nemzetközi piaca előtt álló feladatokat és e piac tervszerű jellegét — a kölcsönös kapcsolatok szervezésének döntő formájává az értékkontingensek válhatnak, amelyek egyfelől bizonyos variációs szabadságot engednek meg a forgalom struktúrájának megválasztásában, másfelől a forgalom árucsoportonkénti volumenének az érintett KGST-országok által központilag pénzformában történő egyeztetésével körvonalazzák a külkereskedelmi (és esetleg az ipari) vállalatok gazdasági kezdeményezéseinek kereteit.

Hangot kapnak a közgazdasági irodalomban olyanoknak a nézetei is, akik a KGST nemzetközi piacon érvényesülő árukapcsolatokat széles körben kommercializálni kívánják. Alaptézisük, hogy a szocialista integrációt túlnyomórészt az értéktörvény figyelembevételével kell előmozdítani, nagyobb szabadságot engedve az értéktörvény érvényesülésének. Ezzel összefüggésben nem tagadják a KGST nemzetközi piacának tervszerű jellegét, de a tervezést afféle segédeszköznek tekintik a piaci viszonyok mellett. Azt hangoztatják, hogy az áru- és pénzkategóriák aktív szerepe a hatékony nemzetközi tervszerűség és arányosság előfeltétele. Ebből következik, hogy arányosság csak az olyan nemzeti gazdaságokban létezhet, amelyeknek struktúrája összhangban van az értéktörvény követelményeivel, a piac tervszerű jellege pedig csupán egyik eleme az árutermelés általános rendszerének.

A KGST-országok gazdasági viszonyainak széles körű kommercializálása szükségképpen a piaci tényezők ellenőrizhetetlen hatásával járna, és ellentétbe kerülne a szocialista gazdasági integráció feladataival.

Az integrációs folyamatok arányos kibontakozásának előfeltétele a népgazdasági terveknek az érték kategóriák és az egyes országok érdekei maximális figyelembevételével történő, közgazdaságilag megalapozott koordinációja. A KGST nemzetközi piacán előfordulhat, hogy időlegesen nem esnek egybe az egyes szocialista országok rövid távú gazdasági érdekei. Ez azonban nem szüntethető meg a spontán piaci viszonyok alapján, amelyek csak elmélyíthetik a gazdasági érdekek átmeneti eltérését. A szocialista gazdasági integráció előrehaladása ezért attól függ, hogy sikerül-e helyesen összekapcsolni a KGST-országok termelési struktúrái egyeztetésének kiterjedt rendszerét a hatékonyan működő piaci ösztönzőkkel.

A szocialista gazdasági integráció elmélyítése szempontjából azoknak az intézkedéseknek a jelentősége a legnagyobb, amelyek a KGST nemzetközi piacán érvényesülő érték kategóriák tökéletesítésére irányulnak. (1) Úgy látszik, hogy a KGST nemzetközi piacán érvényesülő árak kialakításában következetesen figyelembe kell venni a kölcsönös előnyök elvét, a KGST-országok egymás felé irányuló kereskedelmi ösztönzésének elvét és a világpiacon árszínvonal figyelembevételének elvét. (2) Ezzel összefüggésben meg kell találni azokat a módszereket, amelyek révén fokozottabban össze lehet kapcsolni a belső és a külkereskedelmi árakat, és kölcsönösen közelíteni lehet egymáshoz az egyes KGST-országok belső árképzésének módszertanát. (3) Meg kell szüntetni a szakadékot a KGST nemzetközi piacán érvényesülő közgazdasági tényezők, valamint az exportra történő termelésnek és az iportermékek ésszerű népgazdasági felhasználásának ösztönzését szolgáló belső mechanizmus között. (4) Nagy a jelentősége annak, hogy olyan reális valutaárfolyamok és devizasorzók legyenek, amelyek lehetővé teszik a KGST-országok belső árainak egységes valutában (transzferábilis rubelben) való közgazdaságilag megalapozott egybevetését.

Az együttműködés kölcsönösen előnyös voltának fokozását segítő elemekkel a legszorosabban függnek össze azok az intézkedések, amelyek a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok mennyiségi növekedésének ösztönzését szolgálják. (5) A KGST-országok közötti külkereskedelmi együttműködés továbbfejlesztésének egyik feltétele a multilaterális elszámolások bővítése, amit számos árucikk hiányjellege nehezített. (6) Elő fogja segíteni a KGST-országok közötti gazdasági együttműködés megélénkülését a KGST XXIII. ülészakán hozott határozatnak megfelelően 1970-ben létrejött Nemzetközi Beruházási Bank hitelpolitikája. (7) A közép- és hosszú lejáratú hiteleknek a multilateralitás alapján elsősorban a szocialista nemzetközi munkamegosztással, a termelés szakosításával és kooperációjával, a nyers- és fűtőanyagbázis fejlesztésével kapcsolatos intézkedésekre való nyújtása kibővíti a szocialista országok kollektív valutájának funkcióit és fokozza a KGST-országok közötti áruforgalom növekedésének ösztönzőjeként játszott szerepét.

Fontos szerepet játszik a KGST nemzetközi piacának működésében, hogy miként alakítják ki a külkereskedelmi kapcsolatok lebonyolítását végző szervezetek rendszerét. A szocialista gazdasági integráció objektíve szükségessé teszi, hogy a KGST-országokban továbbfejlesszék a külgazdasági kapcsolatok monopóliumának formáit és módszereit. Korunk termelőerőinek jellege és a nemzetközi szocialista termelési viszonyok termé-

szete a külgazdasági együttműködés megvalósításának centralizált formáit követeli meg. A termelés koncentrációja olyan körülményeket teremtett a KGST-országokban, amelyekkel szükségképpen a nagy méretekben mozgó külkereskedelmi együttműködés van összhangban.

A szocialista gazdasági integráció egyúttal a nemzetközi gazdasági együttműködés rugalmasságának és operativitásának erősítését is szükségessé teszi. Teljes mértékben beigazolódott a termelőszféra gazdasági kezdeményezésének kiterjesztése a külkereskedelmi kapcsolatok szervezésében, ami a demokratikus centralizmus elvének fokozottabb érvényesítését jelenti. E kérdés rendezésének egyik leghatékonyabb módja, ha a termelőszféra meghatározott jogokat kap — s egyúttal kötelezettségek is terhelik — a baráti országokban működő partnerekkel fenntartott gazdasági kapcsolatok konkrét irányainak és változatainak tervszerű egyeztetésében és megvalósításában. Ezzel kapcsolatban figyelmet érdemelnek számos KGST-ország tapasztalatai, ahol a külső piacon való fellépés jogát főképpen az ipari ágazati minisztériumok (egyesülések) kapták meg, mivel valójában ezek rendelkeznek azokkal a kapacitás- és anyagtartalékokkal, amelyekre a KGST nemzetközi piacának követelményeit figyelembe vevő rugalmasabb termelési struktúra kialakításához szükség van. A nemzetközi áru- és pénzviszonyok centralizációjának ez a szintje (különösen az olyan árucikkek forgalmában, amelyekre vonatkozóan értékkontingenseket határoznak meg, vagy amelyekre egyáltalán nincsenek központi kontingensek) a jelenlegi szakaszban más KGST-országokban is hasznos és szükséges lehet, előmozdíthatja a szocialista gazdasági integráció további elmélyítését.

KARL H. DEMMER és munkaközössége:

ÚJ MANAGEMENT MÓDSZEREK

(Vállalati Gazdálkodás sorozat)

A kilenc tanulmányból álló könyv a nap mint nap döntést hozó vállalati vezetők részére jelent elvi és gyakorlati útmutatást. A könyv egy képzeletbeli vállalat munkáján keresztül mutatja be a döntési hatáskör kialakításának szükségességét, az információrendszer világos meghatározásának fontosságát, a reális tervek kitűzését, amelyek lehetővé teszik az eredmények pontos felmérését és a hibák egyértelmű feltárását. Minden tanulmány a döntéshozó szempontjából vizsgálja a követelményeket, illetve rögzíti azt a magatartást, amely elengedhetetlen az optimális eredmények eléréséhez.

A feladatok rendszerezése, a kezdeményezést lehetővé tevő és biztosító vezetési taktika hatékonysága szociológiai ismereteket is követel a gazdasági műszaki ismeretek mellett. Az alkotóképesség kibontakoztatása legalább olyan fontos egy vállalatnál, mint például a költségsökkentés, a tervezés és az ellenőrzés.

A könyv mindazokat a területeket tárgyalja, amelyek egy vállalat életében problémák forrásai lehetnek. Nem ad kész receptet, de ez nem is célja: a lényeges stratégiai és taktikai vonásokat emeli ki, gondolatébresztő, új irányítási, vezetési módszerek alkalmazására ösztönöz.

351 l., fűzve 40,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A valutáris és pénzügyi kapcsolatok a KGST-országok gazdasági integrációs folyamatában*

A KGST-országok valutáris-pénzügyi kapcsolatainak alapvető feltételei

Az alábbiakban megkíséreljük annak a szerepnek az elemzését, amelyet a valutáris-pénzügyi kapcsolatok a KGST-országok gazdasági integrációs folyamatában betölthetnek. Először el kell fogadni egy eléggé általános alapvetet: a valutáris-pénzügyi kapcsolatok mechanizmusának feladata, hogy a legjobb feltételeket biztosítsa az integrációs folyamatok további fejlesztéséhez úgy, hogy azok az egyes országok, és ezáltal a KGST egész közössége gazdasági fellendülését maximálisan tegyék lehetővé. A fejlődésnek mindenekelőtt a nemzetközi munkamegosztás olyan elmélyítésében kell megnyilvánulnia, amely az árucseré optimális struktúrájának kialakulását, a gyártásszakosítást és a kooperáció bővülését segíti. Ez alapot teremt az egyes országok népgazdaságában a szelektív jellegű fejlesztéshez. Az ilyen fejlesztés pedig — a tőkésországokkal folytatott verseny jelenlegi szakaszában — objektív szükségesség.

Az integrációs folyamatok csak akkor vezetnek majd ilyen eredményekhez, ha lehetőséget teremtünk arra, hogy a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok megbízható gazdaságossági számításokon alapuljanak. E számításoknak részben a világpiac, részben a KGST-országok belső piaci viszonyai szempontjából kellene értékelniük a kölcsönös árucserét. A világpiachoz való kapcsolódás a tőkésországokkal folytatott verseny és a velük lebonyolított árucseré tényéből következik. Az pedig valószínűleg nem igényel mélyebb indoklást, hogy miért kell megteremtteni a lehetőséget a csere hatékonyságának — mint a racionális nemzetközi szocialista munkamegosztás alapjának — értékelésére a KGST-országokon belül.

Világosan rá kell azonban mutatni, hogy olyan számításokat kell kialakítani, amelyeket az egyes országok adott gazdaságirányítási módszerében, valamint a népgazdasági rendszerben végrehajtott változtatások során egyaránt fel lehet használni. Arra van szükség, hogy egyrészt legyenek közösen megállapított számítási elvek, amelyek alapján biztosítható az együttműködés fejlesztése, másrészt, hogy fennmaradjon az országok joga olyan irányítási rendszer kiválasztására, amelyet

* Előadás a KGST-országok szakértőinek részvételével 1970. november 17—19-én Budapesten tartott tudományos konferencián.

saját szempontjukból a legelőnyösebbnek tartanak. Ezzel függ össze az a probléma is, hogy milyen szerepet tölt be a külkereskedelmi árucseré az ország gazdaságában. Más megoldást kell ugyanis keresniük azoknak az országoknak, amelyekben ez a csere a nemzeti jövedelem komoly hányadát képezi, mint azoknak, ahol a csere a nemzeti jövedelemben kisebb hányadot tesz ki. Mindenesetre azonban a KGST-keretében folyó árucseré résztvevőinek kölcsönösen ismerniük kell a nemzeti gazdaságaik és a külkereskedelem közötti kapcsolat rendszerének működési elveit.

Tudatosan leegyszerűsítve e problémát, elfogadható, hogy a szocialista gazdálkodásban gyakorlatilag alkalmazott irányítási modell a centralizált és az ún. „parametrikus” rendszer között ingadozhat. A centralizált rendszerben a gazdasági egységek tevékenységének alapját a fellettes szervek döntései képezik, amelyek a népgazdasági termékforgalom központi terve alapján szigorúan meghatározzák a termelés összetételét és volumenét. Ezáltal e rendszerben a pénz szerepe nyilvánvalóan korlátozott, a jövedelmezőségi számításokat pedig a központi szervek végzik. A „parametrikus” modellben (Z. Fedorowicz* megfogalmazása szerint) „... a pénzkategóriák szerepe első helyre kerül, s e paramétereknek, valamint a vállalati tevékenység pénzügyi eredményeihez (nyereséghez, vagy nyereségrátához) kapcsolódó anyagi érdekelttség szintetikus ösztönzőinek együttes hatása hivatott arra, hogy biztosítsa a decentralizált, vállalati szinten hozott gazdasági döntések és a központi terv előirányzatai között az összhangot”. Ily módon a részletes jövedelmezőségi számításokat a gazdálkodó szervek végzik. A parametrikus rendszer, minden bizonnyal jobban megfelel az intenzív gazdaságfejlesztés követelményeinek és általánosan alkalmazható.

Ami a népgazdaság és a külkereskedelem közötti kapcsolatok problémáját illeti, a nemzeti valuta mind az egyik, mind a másik rendszerben továbbra is belső pénznem marad, amelynek a külkereskedelmi áruforgalom alapvető szféráiban nincs gyakorlati szerepe, következésképpen nem válhat a nemzetközi elszámolások eszközzé és nem váltható át a másik ország pénznemére.** Eltérő azonban a két rendszerben a nemzeti valuta árfolyamának a szerepe. A centralizált rendszerben az árfolyam a központi szervek szintjén készített gazdaságossági számításoknak egyik eleme, de nem teszi lehetővé, hogy a belső piacon a külső áralakulás tükröződhessen, illetve, hogy a belső árak a külföldi csere volumenét befolyásolják. A parametrikus rendszerben a jövedelmezőségi számítás a cserében közvetlenül részt vevő szervek szintjén történik és a nemzeti valuta árfolyama árképző jellegű, azaz a külső árváltozás tükröződik a belföldi piacon, a belső árak pedig hatnak az árucseré volumenére és struktúrájára.

Így tehát a nemzeti valuta árfolyamának a szerepe a két rendszerben eltér egymástól: bár mind a kettőben egyaránt döntő eleme a gazdaságossági számításnak, e számítást különböző szinten végzik. Ahogy a gyakorlatból tudjuk, előfordulhat olyan centralizált rendszer is, amely-

* Z. Fedorowicz „Sporne zagadnienia teorii pieniadzwa w gospodarce socjalistycznej” (A pénzügyi vita kérdései a szocialista gazdaságban.) PWN, Varsó, 1967. 215. l.

** A nemzeti valuták átválthatóságára való átmenet igen bonyolult probléma, amely az érvényesülő rendszertől függetlenül bizonyos feltételek megteremtését teszi szükségessé.

ben a gazdaságossági számítást nem egy, az árucserre egészére érvényes nemzeti valutaárfolyam alapján végzik, hanem viszonylagos értékű számított mutatók egész rendszerét használják fel.

Ha tehát elfogadjuk a gazdaságirányítási rendszerek különbözőségét és a nemzeti valutaárfolyamok egymástól eltérő szerepét, továbbá elfogadjuk azt, hogy a nemzeti valuta a jövőben is csupán belső fizetési eszközként alkalmazható, nem szerepelhet a külső forgalomban; és ily módon elfogadjuk, hogy a cserét nem lehet lebonyolítani az érvényes belföldi árak alapján (nem is szólva arról, hogy ezek az árak számos esetben eltérnek az értéktől és a világszinttől), akkor nyilvánvaló, hogy a kölcsönös elszámolásokban közös valuta alkalmazására van szükség. Ennek a valutának azonban be kell töltenie a pénz alapvető funkcióit, az értékmérő, a fizetési és a felhalmozási eszközök funkcióját ahhoz, hogy az árucserre hatékonyságát a világpiacon szempontjából értékelő számításokban alapvető szerepe lehessen. Más szóval ez azt jelenti, hogy a közös valuta vásárlóerejének meg kell egyeznie aranyparitásával. Így ez a számítás — reális nemzeti árfolyamok segítségével — alkalmas lesz arra, hogy alapul szolgáljon az egyes KGST-országok döntéseihez.

Következésképpen ahhoz, hogy a jelenlegi körülmények között a KGST-országok valutarendszere teljesítse feladatait az integrációs folyamatban, a pénz alapvető funkcióját ellátó közös valután, valamint reális nemzeti valutaárfolyamokon kell alapulnia. Csupán így válik lehetővé, hogy a csere megbízható gazdasági számítások alapján bonyolódjék le és így váljanak a kölcsönös kapcsolatok áru—pénz kapcsolatokká.

Mindezzel összefüggésben felmerül az alapvető kérdés: alkalmas-e a jelenleg érvényes rendszer e feladatok megvalósítására az integrációs folyamatban.

A KGST-országok mai valutáris és pénzügyi rendszerének jellemzése

A KGST-országok jelenlegi valutáris és pénzügyi rendszere alapján véve a háború utáni újjáépítés és fejlődés első, kezdeti szakaszában alakult ki, amikor is nyíltan érvényre jutottak a gazdasági autarkiaira való törekvések, amikor a lehető legzártabb népgazdaság koncepciója valósult meg.

Ezzel összefüggésben a belső gazdaság és a külföld közötti kapcsolatok rendszerében szükségesnek és lehetségesnek ítélték, hogy kiiktassák az idegen valutákban kifejezett külföldi árak és a hazai valutában kifejezett belföldi árak közötti — a nemzeti valuta reális árfolyama által érvényesülő — közvetlen kapcsolatokat, amelyeknek pedig befolyásolniuk kellene egyfelől a belföldi termelés és fogyasztás irányát, másfelől a külkereskedelmi forgalom méreteit és összetételét. Számos rendeletet és tilalmat hoztak, amelyek ahhoz vezettek, hogy a nemzeti valutát mind értékmérő, mind fizetési eszköz funkciójában kizárták a nemzetközi forgalomból és az áruforgalom elszámolásának speciális, belső rendszere jött létre.

Ilyen rendszerben a nemzeti valuták árfolyamát önkényesen lehetett megállapítani, elszakadva a tényleges belső árszinttől, illetve e va-

luták reális vásárlóerejétől. Ugyanakkor általános tendencia volt, hogy a nemzeti valuták paritását rendkívül megnövelték, mégpedig országonként különböző mértékben. Ennek következtében, amikor a külföldi valutában kifejezett árakat az érvényes árfolyam alapján hazai valutára számították át, a külföldi és a belföldi árak között jelentős eltérés mutatkozott, amelyet aztán ilyen vagy olyan formában a költségvetéssel számoltak el.

Következésképpen a nemzeti valutaárfolyamokat többé nem lehetett alapvető és közvetlen eszközként felhasználni a külkereskedelmi tevékenység jövedelmezőségének összehasonlítására oly módon, hogy a devizaárakat egyszerűen hazai valutára, a belföldi árat pedig külföldi valutára számították át, pedig ez az összevetés felelt volna meg a reális értékelésnek és ez lehetett volna a gazdaságfejlesztés irányaira vonatkozó helyes gazdasági döntések feltétele. Ugyanez gátolta a KGST-országok közötti kooperáció és gyártásszakosítás fejlesztését, a közös beruházások megvalósítását, közös vállalatok vagy szervezetek létesítését, minthogy a nemzeti valuták reális árfolyamának hiánya lehetetlenné teszi a költségek helyes elszámolását. Végso soron a nemzeti valuták árfolyamai nem váltak a szocialista nemzetközi munkamegosztást megalapozó gazdasági számítások elemévé.

Ugyanakkor nem volt kölcsönös véleménycsere a KGST-országok között belső árrendszerük kialakításáról, s így lehetővé vált, hogy az egyes országok saját elveik szerint képezzék a belső árakat. Így — mint ismeretes — jelentős különbségek alakultak ki az egyes KGST-országok árképzési alapelveiben, ami viszont további nehézségeket okoz bármi-féle összehasonlítás esetén.

Azáltal, hogy megszűnt a nemzeti valuták nemzetközi forgalomban való felhasználásának a lehetősége, szükségessé vált, hogy a KGST-közösségen belüli kölcsönös elszámolásokat egyezményes elszámolási egységre alapozzák. Ezt a szerepet a kezdeti időszakban bilaterális megállapodások keretében a klíringrubel, a későbbiekben pedig multilaterális szerződés alapján a transzferábilis rubel töltötte be. Annak ellenére, hogy megállapították a rubel aranyparitását, ami formálisan meghatározza a többi valutához, s ezen belül a tőkés konvertibilis valutákhoz viszonyított árfolyamát, a transzferábilis rubelben kifejezett árak, mint ismeretes, elvileg sem nem világpiaci árak, sem pedig nem a KGST-országok belső piaci árai. Ezek változatlan árak, amelyeket hosszabb időszakra állapítanak meg, formálisan a konjunkturális ingadozások és a tőkés monopóliumok árpolitikájának kihatásaitól megtisztított világpiaci árak alapján. Végeredményben az egyes áruk árai különböző mértékben eltérnek a világpiaci árszinttől. Amikor az ily módon megállapított és hosszabb időre rögzített árakban figyelmen kívül maradnak a rövid ideig tartó ingadozások, nem jutnak kifejezésre bennük a világpiaci árak fokozatosan kibontakozó strukturális változásai sem, ami a világpiaci árszinttől való további eltéréshez vezethet. Ezek az eltérések a változatlan árak felülvizsgálatakor teljes erővel nyilvánulhatnak meg, ami számos termék egyidejű árváltozása miatt nagymértékben megváltoztathatja az egyes országok cserefeltételeit. Ez jelentősen megingathatja egy-egy ország devizaegyensúlyát és esetleg ahhoz vezethet, hogy az árak változtatásának folyamatát fel kell bontani hosszabb időszakra,

amíg az ország gazdasága az új cserefeltételekhez alkalmazkodni képes.

Az említett eltérések növekedésének még egy másodlagos negatív hatása is lehet a szocialista országok közötti forgalomra. Ha ugyanis a folyó világgpiaci árak a változatlan árakhoz képest megváltoznak, kialakulhat egy olyan tendencia, hogy a KGST-országok árueledásaikat vagy vásárlásaikat a tőkésországok piacára helyezik át, ami esetleg a KGST-országok között létrejött szerződések meghíúsulásához és az egyeztetett forgalom egyensúlyának felbomlásához vezethet.

Egyidejűleg más cserefeltételek (terms of trade) alakulnak ki a KGST-országok közötti forgalom export- és importárainak egymáshoz való viszonya alapján, mint az egyes KGST-országok tőkésországokkal folytatott kereskedelmében, ami a csere nem egyenértékűségének oka lehet.

Így tehát azok a törekvések, hogy a KGST-országok kölcsönös forgalmában a világgpiaci ármozgások hatását változatlan árak alkalmazásával korlátozzák, a transzferábilis rubel reális, árakban kifejezett vásárlóértéke és az aranyparitása közötti eltérés növekedéséhez vezetnek. Ezáltal a jelenlegi körülmények között a transzferábilis rubel a valóságban nem teljesíti közvetlenül, megfelelő módon értékmérő funkcióit. Következésképpen, ha a transzferábilis rubelben kifejezett árakat paritásos árfolyamon más valutákra számítjuk át a világgpiaci árakkal való összehasonlítás céljából, akkor ez az átszámítás a csere világgazdasági szempontból vett hatékonyságának meghatározására nem mérvadó.

Az áruforgalom formái sem kevésbé nagy jelentőségűek a valutáris kérdések szempontjából. Világosan meg kell állapítanunk, hogy a szocialista országok közötti kereskedelem lényegében nem haladta túl a bilaterális, közvetlen „áruért árut” csereformát, amelyben a rubel kizárólag az elszámolási egység funkcióját tölti be. Sőt némely szűkösben rendelkezésre álló árucsoportokban rendszeressé vált a csere kiegyensúlyozása is, például: bizonyos fajta gépekért gépeket, élelmiszerekért élelmiszereket stb. Az a körülmény, hogy 1964. január 1-től a KGST-országok közötti bilaterális klíringelszámolásokat a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank közvetítésével, transzferábilis rubelben való multilaterális elszámolási rendszerrel cserélték fel, a valóságban nem módosította a kereskedelmi kapcsolatok jellegét. E kapcsolatok a továbbiakban is a bilaterális egyensúly fenntartásán, kétoldalú kereskedelmi megállapodásokon alapulnak, amelyek pontosan meghatározzák a forgalomban részt vevő áruk mennyiségét, értékét és fajtáit. A transzferábilis rubelben való fizetés csupán formálisan mentesít e kötelezettség alól. A valóságban a szerződéses kötelezettségek csak akkor tekinthetők teljesítettnek, ha az áruszállítások az érdekelt országok közötti forgalmat kontingentáló, korábban meghozott szerződésnek megfelelően megtörténtek. Ennek következtében az egyes országokkal folytatott árucseréből keletkező egyenlegek a valóságban nem transzferálhatók annak ellenére, hogy a forgalmat formálisan multilaterális elszámolásokban egyenlítik ki. Ilyen körülmények között nyilvánvalóvá válik az ellentmondás az elszámolások multilaterális rendszere és a forgalom kereskedelmi egyezményekben való kétoldalú kiegyensúlyozása között. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy a transzferábilis rubel — elnevezése ellenére — de facto nem teljesíti a fizetési eszköz funkcióit.

Az ilyen árucserre és elszámolási rendszer, amely a forgalom bilaterális kiegyensúlyozására támaszkodik, nem járul hozzá a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés fejlődéséhez, mivel a csere körét a gyengébb partner lehetőségeihez igazítja, s mindegyik országnak nehézségeket okoz a külfölddel folytatott árucserre struktúrájának optimalizálásában.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a KGST-országok jelenlegi valutarendszere nem teljesíti azokat a feladatokat, amelyek teljesítésére az integrációs folyamatok meggyorsítása érdekében hivatva lenne. Nem ad lehetőséget az árucserre hatékonyságára vonatkozó pontos számítások bevezetésére sem világgazdasági szempontból, sem a KGST-országok belföldi gazdasága szempontjából, s ennek következtében gátolja, hogy a gazdasági növekedés maximális ütemű legyen a racionális árucserre, gyártásszakosítás és kooperáció kiszélesítése révén.

A jelenlegi rendszer hiányosságainak felismerése kiváltotta, hogy a KGST-országok mérlegelni kezdték annak lehetőségét, miként tökéletesíthetik a belső áru—pénz viszonyok és a külső áru- és szolgáltatás-csere, valamint az ebből adódó elszámolások közötti kapcsolatokat. Néhány országban a növekedési folyamatok intenzifikálására törekedve mind nagyobb mértékben áttértek a gazdaságirányítás parametrikus rendszerének elemeire, s ezek kénytelenek voltak már meglehetősen komoly változtatásokat tenni a külső árucserre belföldi elszámolásában. Más országok még csak készülnek ilyen reformok végrehajtására. Megjegyzendő azonban, hogy ezek az országok önálló elhatározásukban is kényserülnek arra, hogy elfogadják a KGST-országok közötti külkereskedelmi forgalomban érvényes árrendszert és az ebből adódó kölcsönös áruforgalmi struktúrát, valamint az olyan elszámolási egységen alapuló elszámolási rendszert, amely nem tölti be a pénz alapvető funkcióit.

Rá kell mutatnunk ezzel kapcsolatban arra, hogy a kérdést nem oldja meg sem a valuták viszonylagos értékét kifejező mutató bevezetése, sem a közös valuta aranyparitásos arányoktól eltérő árfolyamának meghatározása nemzeti valutákban. Mi ugyanis a közös valuta viszonylagos értékét kifejező mutató? Az az eredmény, amely a közös valutában kifejezett árak és a konvertibilis valutákban kifejezett árak összehasonlításából származik, és amely az egész árucserére vonatkozóan kifejezi a közös valuta vásárlóereje és paritása közötti átlagos eltérést. E mutató alkalmazása tehát nem változtatja meg a jelenlegi árrendszert, csupán lehetővé teszi, hogy egy-egy meghatározott áruügylet jövedelmezőségét közös valutában és konvertibilis valutában összehasonlítsuk, annak ellenére, hogy a nem egyenértékű, paritásos árfolyamot használjuk. E mutató tehát olyan esetben könnyítheti meg a döntést, amikor választási lehetőségünk van abban, hogy egy árucikket egyik vagy másik valutában vásároljunk meg vagy értékesítsük.

Példaként tételezzük fel, hogy az összehasonlítható bázisvaluta: Y. X valuta paritásos árfolyama Y valutában kifejezve: 1,5 Y. Az X valuta viszonylagos értékét kifejező mutató = 0,8. Ez azt jelenti, hogy egy 2 X áron számított követelés tényleges értéke nem annyi, amennyit a paritásos árfolyam mutatna (2 X szorozva 1,5 = 3 Y), hanem amennyit a tényleges, összehasonlítható értékekben számítunk ki, azaz: $(2 X \cdot 1,5) \cdot 0,8 = 2,4 Y$. Ha tehát választhatunk, hogy vagy 2 X (paritáson átszá-

mítva 3 Y) áron X valutában vagy 2,5 Y áron Y valutában exportáljunk, akkor a valuta viszonylagos értékét kifejező mutató alkalmazása kimutatja, hogy az Y valutáért lebonyolított export jövedelmezőbb, annak ellenére, hogy paritásos átszámításban X valutában látszik magasabbnak az ár.

Figyelmet érdemel az a tény is, hogy a közös valutában kifejezett árak szóródása nem ugyanolyan, mint az összehasonlítható valutában kifejezett áraké: egyes árak az átlagostól lefelé, mások felfelé térhetnek el. Így tehát az átlagos viszonylagos értékmutató alkalmazása torzíthatja a képet. Szélsőséges esetben, ha a közös valutában kifejezett ár az összehasonlítható valutában kifejezett árszintnek megfelelően alakul, és így az átszámításhoz a paritásos árfolyam alkalmazása helyes képet ad, akkor a mutató felhasználása hibás döntéshez vezethet.

Lényegében azonban a viszonylagos értékmutatót, klasszikus formájában — mint a nemzeti valutában való elszámolások korrigáló eszközét — nem alkalmazzák.

Ezért azok az országok, amelyek nagyobb mértékben áttérnek a parametrikus irányítási rendszerre, kénytelenek a közös valuta árfolyamát egyoldalúan meghatározni nemzeti valutájukban, és így elszakadnak a közös valuta hivatalos paritásától. Ha ez egy átlagos árfolyam, amely az e valutában lebonyolított forgalom egészén alapul, és ha tekintettel vagyunk a belső árrendszerre is — arra, hogy bizonyos áruknál ilyen árfolyam mellett átmenetileg szubvenciót vagy árlefölözést kell alkalmazni —, akkor ez a rendszer bizonyos mértékben kiegyenlítheti az átlagszinttől eltérő áraknál mutatkozó különbségeket. Természetesen ennek csak a belföldi elszámolásoknál van jelentősége: így gátolják meg azt, hogy túlzott vállalati nyereségek vagy veszteségek jöhessenek létre, mégpedig nem a vállalati tevékenység eredményeként, hanem csupán annak következtében, hogy az állam az árakat a közös valutában határozta meg, a közös valuta nemzeti valutában kifejezett árfolyamát pedig az átlagos szinten rögzítette. Ez nem szünteti meg a nemzetközi elszámolások esetleges nem egyenértékűségét, amely a közös valutában kifejezett export- és importáraknak a világszinttől való eltéréseiből adódhat.

Ezeknek az országoknak az ilyen egyoldalú, bár szükségszerű intézkedései bizonytalanságot okoznak atekintetben, vajon nem lesz-e szükség az árucsere-struktúra átalakítására a számítási elemek megváltása miatt, ha majd később a valutarendszerben közösen elhatározott módosításokat hajtanak végre, és a cserét megbízható gazdasági számításokra alapozzák. Ezért különösen nagy jelentőségűek a közös valuta tökéletesítésének azok a problémái, amelyek csupán multilaterális megállapodások révén oldhatók meg.

A közös valuta tökéletesítésének problémái. Az alapvető pénzfunkciók kibontakoztatása

Mint már említettük, a külkereskedelmi forgalomban jelenleg érvényes árakat vizsgálva, amelyek sem világszintű, sem belföldi áraknak nem tekinthetők, kimutatható, hogy a közös valuta vásárlóereje eltér

aranyparitásától. Ez a különbség abból ered, hogy az árak általános színvonalja eltér a tényleges világpiaci árszinttől, ami annak következménye, hogy egymás közti forgalmunkban az egyes áruk árai különböző mértékben szakadtak el az azonos paraméterekkel rendelkező áruk világpiaci áraitól. (Elméletileg a közös valuta vásárlóerejének és aranyparitásának meg kellene egyeznie akkor is, ha a forgalmunkban alkalmazott egyes szerződéses árak és a világpiaci árak között eltérések vannak. Ehhez azonban az általános árszintnek a közös valuta adott árfolyamán meg kellene felelnie a konvertibilis valutában kifejezett világpiaci árszintnek.) Meg kell azt is jegyeznünk, hogy az eltérések országoként különbözőek lehetnek, mivel — mint ismeretes — ugyanazon áruk árai nem azonosak az egész KGST-közösségen belül, hiszen bilaterális szerződésekben határozzák meg őket.

Éppen ezek a problémák vetik fel a közös valuta vásárlóképesége és aranyparitása közötti különbség kiküszöbölésének objektív szükségességét, mégpedig oly módon, hogy a KGST-országok árucsereforgalmának hatékonyságáról a világpiaci viszonyok figyelembevételével végezhessünk gazdaságossági számításokat. A kérdés csak az, hogyan lehet ezt elérni.

Úgy tűnik, a legegyszerűbb módszer az volna, ha a KGST-országok közötti forgalom közös valutában megadott szerződéses árait összehasonlítanánk — az egyes országok struktúrájának megfelelően — a világpiaci árakkal* (például dollárban). Ezután súlyozott átlagok figyelembevételével a KGST-országok teljes forgalmára vonatkozóan meg lehetne állapítani a közös valuta vásárlóerejének a dollárhoz viszonyított átlagértékét. Az eredmény a közös valuta felülértékelttségét tükrözné, amit százalékos formában lehetne kifejezni. Ezen az alapon sor kerülhetne akár a közös valuta aranyparitásának megfelelő megváltoztatására, akár az összes ár általános csökkentésére, akár pedig olyan koefficiens alkalmazására a közös elszámolásokban, amely ezt a felülértékelttséget kifejezné, s ezáltal lehetővé tenné az elszámolásokban részt vevő közös valuta kvótájának csökkentését (ami gyakorlatilag a közös valutában megadott összes ár csökkentését jelentené).

Meg kell azonban mondani, hogy a paritás módosításának, vagy a közös valutában megadott árak változtatásának ilyen módszere csak akkor lenne teljesen megalapozott és helyes, ha a KGST-országok közötti összes szerződéses ár egyforma mértékben térne el a világpiaci áráktól. Más szóval, leegyszerűsítve a kérdést, ha 1 dollár = 0,9 rubel paritásos árfolyam mellett az árak 1 dollár értékű árura 1,2 rubel nagyságrendűek, akkor a paritásos árfolyamot 1 dollár = 1,2 rubel szintre változtatva, ugyanazon árak mellett elérhetnénk, hogy a transzferábilis rubel vásárlóereje megegyezzen paritásával. De a KGST-országok elszámolási rendszerében ilyen változtatásnak csak abban az esetben volna konkrét jelentősége, ha a kölcsönös kapcsolatokban megvalósítanánk a tartozások részleges átválthatóságát szabad valutára vagy aranyra, az átszámításokhoz pedig a paritásos árfolyamot akarnánk alkalmazni. (A közös valuta reális árfolyamának megteremtése nélkül az ilyen átváltás az adós részére veszteséggel járna, e valuta felülértékelttsége következtében.)

* Világpiaci árakon azokat az árakat kell érteni, amelyek a világpiacokon reálisan kialakult árak alapján meghatározhatók.

Mint már említettük, a közös valutában kifejezett jelenlegi szerződéses árak különbözőképpen térnek el a dollárban kifejezett folyó világpiaci áráktól, s emiatt az egyes KGST-országok különböző cserefeltételeket (terms of trade) érnek el a többi KGST-országokkal és a tőkésországokkal folytatott kereskedelmükben. Ha a kölcsönös elszámolásokhoz valamilyen formában bevezetnénk a közös valuta egész árucserére vonatkozó, ismertetett metodika szerint kiszámított átlagos értékét, amely a közös valuta vásárlóereje és paritása közötti viszonyt tükrözi, akkor ezzel a problémát még korántsem oldottuk volna meg, mivel így még mindig megmarad a szerződéses árak és a világpiaci árak közötti divergencia. A probléma lényegének jobb megvilágítása céljából egyszerűsített, de a valóságot tükröző példára hivatkozunk. Tétélezzük fel, hogy a cserében három különböző áru vesz részt, amelyeknek dollárban kifejezett világpiaci ára 1—1 dollár, a szerződéses árai pedig: 0,8 rubel, 1,20 rubel és 1,30 rubel. Ekkor az árösszegek aránya a következő lesz: 3 dollár: 3,30 rubel, azaz a reális árfolyam a rubel vásárlóerejének megfelelően: 1 dollár = 1,1 rubel. Mivel a paritásos árfolyam 1 dollár = 0,9 rubel, a rubel felülértékeltése kb. 20 százalékos. De hiába is módosítanánk a valuta paritásos árfolyamát, vagy csökkentenénk az összes árat ezzel a 20 százalékkal; ezáltal nem változtatnánk meg sem az árak kölcsönös arányait, sem pedig a világpiaci árakhoz való viszonyukat. A KGST-országokkal és a tőkésországokkal való csere feltételeiben mutatkozó különbségek továbbra is megmaradnának. A közös valuta ilyen módon megállapított átlagértékének alkalmazására csak akkor lenne lehetőség, ha a közös valutában létrejött tartozások szaldóját részlegesen konvertálhatnánk szabad valutára vagy aranyra. Azért beszélünk „lehetőségről”, mivel a közös valuta átlagértéke, amelyet valamennyi KGST-ország csereforgalma alapján határoztunk meg, eltérhet attól az átlagértéktől, amely az adott ország forgalmából adódik. Az ilyen közös átlag alkalmazása emiatt kiválthatná az elszámolások nem egyenértékűségének fokozódását attól függően, hogy az adott ország és a többi KGST-ország közötti forgalom árai hogyan aránylanak a világpiaci árakhoz. Ha ezek az árak csak kis mértékben térnek el a világpiaci áráktól (a százalékos eltérés kisebb, mint amennyi a közös valuta reális vásárlóereje és elfogadott aranyparitása között van), vagy egyáltalán nincs eltérés a világpiaci árakhoz képest, akkor az adott ország a közös valuta átlagértékének bevezetésével veszteséget szenvedne, hiszen kisebb mennyiségű közös valutaegységre tenne szert, annak ellenére, hogy a világpiaci árakhoz igen közelálló vagy azzal azonos árakat alkalmazott.

Továbbá az ilyen átlagértéket csak konkrét év árai és struktúrája alapján lehetne kiszámítani és csak a tárgyévre vonatkozó elszámolásokban lehetne alkalmazni. Más évekre történő átvitele tovább fokozná az elszámolások nem egyenértékűségét.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a közös valutában folyó kölcsönös elszámolások reális alapokra helyezésének ez a módszere nem célravezető: nem teszi lehetővé, hogy a valuta betöltse értékmérő funkcióját, nem szolgáltat megfelelő alapot ahhoz, hogy világgazdasági szempontból és a KGST-országok szempontjából megfelelő hatékonysági számításokat végezhessünk.

A fentiekből következik, hogy az aránytalanságok felszámolásához

és a közös valuta reális paritása kialakításához vezető egyetlen út, ha a KGST-országok közötti áruforgalomban fokozatosan a tényleges világpiaci árakon alapuló és közösen egyeztetett árakat vezetünk be, amelyek a műszaki paraméterek figyelembevételével reálisan kapunk. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a KGST-országok közötti áruforgalomban megengedhető lenne a spekulációs, konjunkturális árváltozásoknak, a monopóliumok árpolitikájának, vagy pedig a tőkésországok KGST-országokkal szemben alkalmazott diszkriminációs árpolitikájának tükröződése. Arról van szó csupán, hogy ezeknek az áraknak általában véve ki kell fejezniük az adott paraméterekkel rendelkező adott áru előállításához világviszonylatban társadalmilag szükséges munkaidőt. Ha pedig a konkrét árakat mégis el kell téríteni ettől a szinttől, akkor ezt teljesen tudatosan kell tenni. Meg kell jegyezni, hogy a külkereskedelmi árak ilyen rugalmassága különösen azon országok számára fontos, amelyek a népgazdaság parametrikus irányítási rendszerére térnek át. Ez lehetővé teszi, hogy a vállalatok ilyen vagy olyan mértékben részt vegyenek az ártárgyalásokon és a gazdasági döntések meghozatalában.

Ebből a szempontból rendkívül fontos, hogy az árucseré jelenlegi formái rugalmasabbakká váljanak, vagyis, hogy bizonyos fokig elszakadjunk a forgalom külkereskedelmi minisztériumok szintjén kötött nemzetközi egyezményekben való kontingentálásától, mivel ilyen rendszerben a hazai gazdálkodó szervezetek készen kapják a külfölddel való csere tárgyát képező áruajték és mennyiségek központi szervek által meghatározott listáját. A népgazdaság parametrikus irányítási rendszerében ez összeütközést válthat ki az export és az import jövedelmezőségére vonatkozó, vállalati szinten végzett gazdasági számítások és a központi szerveknél jóváhagyott kötelezettségek között, ami kiegészítő ösztönzők alkalmazását teszi szükségessé avégett, hogy a vállalatok e kötelezettségeknek eleget tegyenek.

Ebből következik, hogy a külkereskedelem olyan területein, amelyek a vállalati jövedelmezőségi számításokra különösképpen támaszkodnak, valamint olyan területeken, ahol szabad termelőkapacitások keletkezhetnek, s ezek lehetővé tehetik a keresletnek megfelelő áru kínálat növelését, olyan új rugalmasabb csereformákat kellene bevezetni, amelyek mind a parametrikus, mind a centralizált rendszerű országok számára elfogadhatóak. Ezek az új formák egyúttal a termelőkapacitások jobb kihasználását is lehetővé tennék, az árucseré növekedése útján.

Az elmondottakkal kapcsolatban célszerűnek és lehetségesnek tartjuk az ún. kontingens nélküli kereskedelem bevezetését az áruforgalom egy bizonyos, kölcsönösen egyeztetett részére. A kontingens nélküli kereskedelem szerződéseken alapulna, amelyekben meghatároznák a résztvevő áruk körét és azok értékét. E szerződések felhatalmaznák a vállalatokat arra, hogy saját maguk válasszák meg vásárlásaik idejét és helyét. Természetesen a kontingens nélküli forgalomban az áruk adásának és vételének e lehetőségei különböző belföldi szabályoknak lennének alávetve, az illető ország gazdaságirányítási rendszerétől függően.

Ily módon a kontingens nélküli kereskedelemben a közös valuta betölthetné a fizetési eszköz funkcióit, mivel az ilyen valutában való fizetés mentesítene minden más kötelezettségtől.

A nemzeti valuták árfolyamának problémái

A kölcsönös elszámolások olyan közös valutára való alapozása, amely a pénz alapvető funkcióit betölti, tehát lehetőséget nyújt arra, hogy az árucseré hatékonyságának számítását a világgazdasági viszonyok figyelembevételével végezhessük el, nem jelent megoldást — mint már említettük — abban a kérdésben, miként lehet hatékonysági számításokat végezni az egyes KGST-országok belső népgazdasági viszonyait is tekintetbe véve.

Pedig e számítások alapvető jelentőségűek lennének a szocialista nemzetközi munkamegosztás helyes irányú megvalósításához. Éppen ezért a kereskedelmi partnerek — belső irányítási rendszerüktől függetlenül — egyáltalán nem közömbösek e számítás módja iránt. Az integrálódó partnereknek ismerniük kell e számítások kialakításának elveit, és bizonyosnak kell lenniük abban, hogy a számítás a fejlődés helyes irányát jelöli ki. Ez azt jelenti, hogy az integráció fejlesztése végett e számításoknak meghatározó jelentőségűnek kell lenniük a központi vagy a gazdálkodó szervek számára, az ország irányítási rendszerétől függően. Ez a megoldás teljes szabadságot biztosít a belső gazdasági kapcsolatok megszervezésében, ami rendkívül fontos, tekintettel arra, hogy a külkereskedelem súlya az egyes országok gazdaságában különböző. Így létre lehet hozni a gazdasági számításokon nyugvó integráció fejlesztésének alapjait anélkül, hogy az egyes országok ráerőszakolnának egymásra a belső gazdaságirányításra vonatkozó döntéseket.

Gazdaságossági számításról lévén szó, vizsgáljuk meg közelebbről e számítás összetevőit a KGST-országok belföldi árrendszerére tekintettel. Hangsúlyozni kell, hogy a kiskereskedelmi árak jelenlegi rendszerében ezen árak képezik a külkereskedelem jövedelmezőségére vonatkozó kalkulációs számítások alapját. Tekintettel azonban arra, hogy a széles értelemben vett — belső, gyári vagy nagykereskedelmi áron nyújtott — szolgáltatásokat ugyancsak kiskereskedelmi áron számolják el, az országok többségében gyakorlatilag nincs rá mód, hogy az összes elszámolás elvégzésére azonnal, egységes árfolyamot vezessenek be. Ez esetben ugyanis messzemenő kiskereskedelmi árreformot kellene végrehajtani és le kellene mondani a nem kereskedelmi jellegű fizetések régebben bevezetett multilaterális rendszeréről, vagy pedig az árfolyamot az ilyen fizetéseknek megfelelően kellene megállapítani, ami kivihetetlen volna. Az átmeneti időszakban a számítás alapjául tehát egy speciálisan csak az áruforgalomra képzett árfolyam szolgál.

Kétségtelen, hogy azokban az országokban, ahol nem működik a nemzeti valuta reális árfolyamának mechanizmusa, nagyon nehéz lesz a helyes árfolyam nagyságának meghatározása, hiszen úgy kell meghatározó elemmé válnia a népgazdaságban, hogy ne okozzon forradalmat sem az érvényes árrendszerben, sem a külkereskedelmi forgalom struktúrájában. Elméleti szempontból tetszőlegesen meg lehet határozni a nemzeti valuta árfolyamát. A belső árakat azonban hozzá kell igazítani ehhez az árfolyamhoz — ami már nem könnyű feladat. Éppen ezért olyan kiinduló árfolyamot keresve, amely a tényleges árakon alapul vagy a határárfolyamot, vagy az átlagárfolyamot lehetne választani.

A határárfolyam alapulvétele azonban azt jelentené, hogy a kül-

kereskedelmi árucseréjének jövedelmezőségét a legszélső, a legkevésbé előnyös feltételek szerint határozzuk meg, más szóval, ha az egységnyi külföldi valuta megszerzéséhez a határköltések szerint szükséges hazai ráfordítással számolunk, ami nem ösztönözne a külkereskedelmi struktúra optimalizálására, sem a legkevésbé jövedelmező exportról való lemondásra. Másrészt viszont a határárfolyam szerinti magas importköltések bizonyos esetekben fékezik az árucserét, s következésképp az integráció fejlődését.

Az átlagárfolyam is rendelkezik negatív vonásokkal, mivel olyan helyzetet vált ki, amikor is az exporttermékek nagy része nem jövedelmező. A forgalom ennek megfelelő korlátozása lehetetlen, mivel az importot olyan szinten kell tartani, amely lehetővé teszi a növekedés maximális ütemét. Ezért szubvenciók és elvonások formájában átfogó kiegyenlítő mechanizmust kell létrehozni. Természetesen az árfolyam mellett ezt a mechanizmust is figyelembe kellene venni a jövedelmezőségi számításban és az összes partnert tájékoztatni róla.

Valószínű, hogy a kiinduló árfolyamot a határ- és az átlagárfolyam között kellene kiszámítani, minimálisra csökkentve a két árfolyam negatív oldalait.

Világosan rá kell azonban mutatnunk, hogy egy ilyen árfolyam meghatározása mindenekelőtt a gazdasági szervek döntésétől, nem pedig matematikai műveletektől függ. Az ilyen számítások nagyon hasznosak, de lefolytatásuk nehézségei miatt csak hozzávetőlegesek lehetnek. Épp ezért jelentőségüket nem szabad túlértékelni, annál kevésbé, mert a számítások aktuális árakon és egy adott év struktúráján alapulnak, tehát annak az évnak a viszonyait jellemzik. Alkalmazni azonban az elkövetkező időszakokban kell őket, amikor a kiindulási adatok már megváltozhattak. Fontosabb tehát, hogy olyan árfolyamot állapítsunk meg, amely a jövő időszakokban lesz reális és nehézség nélkül fenntartható lesz a kiegyenlítő mechanizmus működésének fokozatos korlátozása idején is.

Korábban már szó volt arról, hogy az árfolyamon és esetleg a szubvenciók, illetve elvonások rendszerén alapuló hatékonysági számításnak meghatározó jelleggel kell bírnia, nem vizsgáltuk azonban meg közelebbről, miben is nyilvánul meg ez a szerep a gazdaságirányítás parametrikus rendszerében. Az árfolyamnak (az esetleges szubvenciókkal és elvonásokkal együtt) árképző szerepet kellene betöltenie, ami a következőket jelentené:

— Export esetén az érvényes árfolyamon hazai valutára átszámított devizaár szolgálna a gazdasági döntések mérlegelésének és a teljesített export díjazásának alapjául. Emellett itt kölcsönhatás is érvényesülne, ami azt jelenti, hogy a hazai valutában kifejezett és az árfolyam alapján a közös valutára átszámított ár képezi azt a minimális devizaárat, amelyel az ügylet jövedelmezősége mérhető.

— Import esetén a valutaárfolyamon átszámított devizaár képezné azt a nemzeti valutában kifejezett minimális árat, amely az import jövedelmezőségét kifejezésre juttatná. Előfordulhat olyan helyzet, hogy a belső piacon még elfogadható, nemzeti valutában kifejezett maximális ár, átszámítva az árfolyamon, megadja az adott importért fizethető maximális devizaárat.

Ily módon a külkereskedelmi árak rendszere és változása a belső piacon is tükröződne. A konkrét döntésektől függ azonban, hogy az árváltozásokat át lehet-e hárítani a termelővállalatokra vagy egyesüléseikre. Mindenesetre összefüggés jönne létre a külkereskedelmi és a belső hazai tevékenység között, aminek különösen olyan országok számára van döntő jelentősége, amelyek népgazdaságában a külkereskedelemnek nagy a súlya.

A konkrét gazdaságossági számítások elvégzéséhez lehetségesnek tartjuk a költségvetés felhasználását is. Ezt a problémát azonban még részletesen meg kell fontolni.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ilyen módon új tartalommal tölthetnénk meg a KGST-országok valutáris kapcsolatait, megteremtve a gazdaságossági számítások alapját és a jövedelmező cserét a nemzetközi munkamegosztásban, anélkül hogy megsértenénk az egyes országok jogait gazdaságirányítási rendszerük megválasztásában, s anélkül, hogy megnehezítenénk számukra az irányítási rendszer reformjának végrehajtását.

LASZLÓ JÁNOS:

A GAZDASÁGI IRÁNYÍTÁS ÉS A TERMELŐSZÖVETKEZETEK ANYAGI ÉRDEKELTSÉGE

A könyv a szocialista tulajdonviszonyok jellemzőiből kiindulva vizsgálja és mutatja be a gazdasági irányítás és az anyagi érdekelttség alapvető összefüggéseit. Részletesen elemzi a termelőszövetkezetek gazdálkodásának alapvető kategóriáit és közülük is főként a munkadíj és a tiszta jövedelem egymáshoz való viszonyát, üzemi és ágazati szinten egyaránt. A gyakorlatban érvényesülő törvényszerűségek, összefüggések általánosítására épülő — a hazai agrárközgazdasági irodalomban elsőként alkalmazott — modell (termelés-szerkezet-variánsok) bemutatásával és elemzésével a könyv útmutatást ad a termelőszövetkezeteknek termelési szerkezetük, termelési ráfordításaik, fejlesztést szolgáló beruházásaik programozásához.

A szövetkezeti anyagi érdekelttség mozgástörvényeinek vizsgálatával a szerző bemutatja azokat a főbb követelményeket is, amelyekkel a gazdasági irányítás és főként az ár- és pénzügyi politika kialakításánál és alkalmazásánál számolni kell. Az idevonatkozó elemzés felöleli az árszínvonal és az árarányok egymáshoz való viszonyát és kapcsolatukat a termeléssel, továbbá a hitelpolitika és az adózás főbb kérdéseit.

Külön foglalkozik a szerző az irányítás hatékonyságával. Vizsgálja, hogy az irányítás eszközeivel elérni kívánt célok megvalósításában a természeti és gazdasági adottságok, a szövetkezeti jövedelemelosztási rendszer, a szokások és hagyományok a fogyasztásban stb. milyen szerepet játszanak. Részletesen elemzi a termelőszövetkezetek irányítási rendszerének reformja kapcsán szerzett eddigi tapasztalatokat, ellentmondásokat. Ennek alapján foglal állást a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésének irányára.

Az elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt hasznos könyv elsősorban a mezőgazdaság különböző szintű irányító szerveiben dolgozók, a termelőszövetkezeti vezetők, üzemgazdászok, továbbá az oktatás és a tudományos kutatás területén tevékenykedő agrárközgazdászok részére készül, de az egyetemi és főiskolai hallgatók számára is fontos ismereteket nyújt.

319 l., kötve 38,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Hazai módszertani javaslatok a föld gazdasági értékelésére

A külföldi szocialista országok közgazdászainak a föld gazdasági (pénzbeli) értékelésével összefüggő véleményeit és javaslatait „A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban” című tanulmányomban foglaltam össze.¹

A fenti témakörben az utóbbi években hazánkban is több publikáció látott napvilágot. Célszerűnek látszik tehát összefoglalni a hazai szakemberek eddigi munkálkodásának eredményeit. Az olvasónak bizonyára fel fog tűnni, hogy egyik-másik ismertett módszer elméletileg nincsen kellően alátámasztva, belső ellentmondással terhes, vagy szemléletmódja egyoldalú.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért lemondtam arról, hogy a különféle javaslatokat az elméleti megalapozottság vagy a gyakorlati hasznosíthatóság szempontjából bíráljam.

A tárgyalt kérdésekkel kapcsolatban véleményemet a tanulmány végén, összefüggően fogom kifejteni, anélkül hogy a különböző módszertani elképzelésekkel vitába szállnék.

Előjáróban megjegyzem, hogy elsősorban a folyóiratokban, illetve könyvekben megjelent tanulmányok feldolgozását végeztem el, a nem publikált anyagok közül mindössze néhányat volt alkalmam megszerezni.

A továbbiakban a föld gazdasági (pénzbeli) értékelésével foglalkozó tanulmányokat az alábbi csoportosítás szerint tárgyalom:²

1. A mezőgazdaságból kikerülő földek árának megállapítását célzó módszertani kísérletek;

2. A föld figyelembevétele a mezőgazdasági árképzésben;

3. A városi telkek értékelésével kapcsolatos javaslatok és eredmények;

4. Általános ár- és értékelméleti kérdéseket tárgyaló dolgozatok.

1. A mezőgazdaságból kikerülő földek árának megállapítását célzó kísérletek

Hazánk mezőgazdaságilag művelt földterülete állandóan csökken. 1935-től 1969-ig az ország *mezőgazdaságilag művelt földterülete* kb. 1,2 millió kh-dal (0,7 millió hektárral) csökkent. Ennek 53 százaléka az erdőterület, 47 százaléka pedig a művelés alól kivett terület (utak, ipartelepek, lakótelepek stb.) növekedését eredményezte. A mezőgazdaságilag művelt területen belül különösen az ország *szántóterülete* csökkent nagymértékben, mégpedig 1935—1970 között 950 ezer kh-dal (550 ezer hektárral). Ez a terület részben a szőlő, a gyümölcsös és az erdő művelési ágak, de jelentős mértékben a művelés alól kivont területek nagyságát növelte.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése, de különösen a földvédelmi törvény (1961. évi VI. tv.) szerinti felülvizsgálatok végrehajtása után a csökkenés üteme elsősorban a mezőgazdasági terület esetében, de némileg a szántóterületet illetően is mérséklődött. 1965-től rendelkezésre álló adatok azonban azt bizonyítják, hogy főként az átlagosnál jobb minőségű szántóterületek művelésből való

¹ Szabó Gábor: A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Új sorozat 2. Budapest, 1968. Lásd erre vonatkozóan még: Szabó Gábor: Földérték — földár — földhasználati díj. Közgazdasági Szemle, 1968. 4. sz.

² A mezőgazdasági földek kataszteri értékelésének problémáival nem foglalkozom.

kivonására, illetve más művelési ágra való változtatására kerül sor.

Az ipar, a közlekedés, a lakótelepek, a kommunális létesítmények stb. által támasztott igény azt eredményezte, hogy 1935 óta 52,6 százalékkal (550 ezer kh-dal, 317 ezer hektárral) növekedett a *művelés alól kivont terület*. E területkategória növekedése állandónak tekinthető, noha a növekedés üteme az 1962-t megelőző hét évhez képest jelentősen lelassult. (Az első hétéves időszakban 23,8 százalékkal növekedett e terület, az 1962 utáni hét évben a növekedés 4,3 százalék volt.)³

A fenti adatok, úgy vélem, meggyőzően bizonyítják, hogy a föld értékelése az egész mezőgazdaság s a mezőgazdasági termelőüzemek vesztességének kompenzációja szempontjából igen fontos feladat.

E szűkebb témakörben több javaslat született, tekintsük át őket a következőkben.

Az Agrárgazdasági Kutatóintézetben több módszer [a)—d)] is született, amelyek közül az alább ismertetett a) pont alatti rendszert Németi László dolgozta ki Géczy Gáborral és Thuránszky Attilával. Ebből kormányhatározat alapján az OT Mezőgazdasági Főosztálya és Beruházási Irodája, az FM Beruházási Irodája, illetve az FM Beruházási és Földbirtokpolitikai Főosztályainak együttes munkájaként alakult ki az a konkrét rendszer, amely OT—FM közös közleményként kiadásra került.⁴

a) A földértékelés a földterület kisajátítása esetén

Az igénybe vett földterület kisajátítási árát annak alapján állapítják meg, hogy a művelésből kiesett me-

zőgazdasági területen termelt termelési értéket milyen pótlólagos ráfordítással lehet a megmaradt termőterületen előállítani. Figyelembe vették továbbá azt is, hogy a mezőgazdasági termelés évente mintegy 2 százalékkal bővül Magyarországon.

A kérdés tanulmányozásával foglalkozó szakemberek szerint a kisajátított termőföld „értéke” a következőképpel határozható meg:

$$Gf_e = (Té \cdot 5,7 \cdot sz) + \bar{A}, \text{ ahol}$$

Gf_e = a föld gazdasági „értéke” (Ft)

$Té$ = az igénybe vett földterület növénytermelési bruttó termelési értéke az utóbbi 5 év átlagában (Ft)

5,7 = a kisajátítási törvény alapján 1 kh szántóterület átlagos (19 470 Ft) „értékének” és az 1 kh szántóra jutó bruttó termelési érték országos átlagának (3080 Ft) hányadosa (6,3), amelyet a területen alkalmazott élő és tárgyiasult munkaráfordítások 5,7-re módosítanak,

sz = a várható termésemelkedéstől függő szorzószám, amely

I—II. minőségi osztályú földeknél	2,5
III—IV. minőségi osztályú földeknél	2,0
V—VIII. minőségi osztályú földeknél	1,5

\bar{A} = az igénybe vett területen levő állóeszköz értéke.

b) A talajpontrendszerre támaszkodó földértékelés

A föld természetes termőképességét a Géczy Gábor-féle talajpontérték segítségével állapítják meg. A természetes termőképesség, valamint a közzgazdasági viszonyok, a termelési érték, a bruttó és nettó jövedelem figyelembevételével történik a földek minősítése.

³ Forrás: A Magyar Népköztársaság Földterülete 1969. május 31-én, MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal földnyilvántartási főosztályának kiadványa (Budapest, 1969. 16., 17. és 25. l.)

⁴ Dr. Németi László: A beruházások telepítésénél igénybevett föld gazdasági értékelésének kérdései. (Kézirat.) Budapest, 1967.

— Gazdaságossági számítási módszer alkalmazása a mezőgazdaságilag hasznosítható földek igénybevételével járó beruházások telepítésénél. OT—FM közös kiadványa.

c) *A földár kiszámítása az aranykorona alapján*

A földek aranykorona-értékét 1875—1909 között állapították meg Magyarországon, a talajok akkori természetes termőképessége és a közgazdasági viszonyok alapján. Az aranykorona-érték megállapítása óta legfőképpen a közgazdasági viszonyokban történtek változások (a bécsi központi piac megszűnése, új fogyasztói centrumok létrejötte, iparosodás, fejlődő közlekedés, megváltozott kereslet, új ár- és költségviszonyok).

Mindezek következtében országos szinten az aranykorona-érték kevésbé alkalmas a földminőség összehasonlítására, nagyjából azonos természeti adottságú területeken (természeti tájakon) azonban jól megkülönbözteti a földek minőségét. Ennélfogva természetesen tájakon belül kísérleteket végeznek az aranykorona-értéken alapuló földár becslésére vonatkozóan.

A föld árát az aranykorona-érték és a búza ára alapján a következők szerint állapítják meg:

egy aranykorona egyenlő
60 régi Ft-tal,
egy mázsa búza egyenlő
15—16 régi Ft-tal, azaz
egy aranykorona egyenlő
mintegy 4 q búza értékével.

Ha például a búza országos felvásárlási átlagára 296 Ft, egy aranykorona-érték 1184 Ft értékű. Tehát egy 10 aranykoronás föld „értéke” 11 840 Ft kh-anként.

d) *Földárbecslés a nettó jövedelem alapján*

A föld „értékét” a kísérletekben úgy számítják ki, hogy a nettó jövedelemből levonják az álló- és forgóeszközök kamatait (például 5 százalékot), s a „földérték” azzal a pénzüsszeggel egyenlő, amely az így megmaradt jövedelmet 5 százalékos kamattal mellett eredményezte volna.

A nettó jövedelem alapján való földértékelés abban az esetben okoz nehézséget, ha a gazdaságban nincs nettó jövedelem, illetve a nettó jövedelmet az álló- és forgóeszközök kamatai felemésztik. Ilyen esetekben az aranykorona-értéken alapuló földértékelést tartják a legcélravezetőbb módszernek.

Kőmives István a földár általános számítási képletéül az $A = Y \cdot m$ összefüggést ajánlja. Az Y érték a mezőgazdaságból kivont földterületek átlagos hozamát biztosító pótlólagos kapacitások értékét jelenti. Az m viszont a földek minőségi osztályainak megfelelően 1—2 között mozog, mégpedig úgy, hogy a legjobb minőségű földek szorzóját kell kettőnek venni. A szerző úgy véli, hogy „... a földár képletének két komponense közül az Y érték a különbözeti járadék II. részének investíciós költségével egyenlő, míg az m -mel módosított — növelt — érték rész a különbözeti földjáradék I. részével kapcsolatos”.⁵

Érdemes megjegyezni, hogy Kőmives István szerint a felhasználási és fekvésbeli különbségeket nem a földárnál, hanem a földhasználati díjak megállapításánál célszerű figyelembe venni.

Csendes Béla a mezőgazdaság eszközigenységével kapcsolatosan arra utal, hogy a földlekötés figyelembevétele nélkül a gazdasági számítások nem adhatnak elfogadható eredményt.⁶

A mezőgazdasági földár kiszámítására a következő képletet ajánlja:

$$\frac{A_t + F_t}{T_t}, \text{ ahol}$$

A_t = Az állami gazdasági állóeszköz-ellátottsági szint eléréséhez szükséges *állóeszköztöbblet* a termelőszövetkezetekben;

⁵ Kőmives István: A föld ára és gazdasági problémái. Pénzügyi Szemle, 1967. 7—8. sz. 538—539. 1.

⁶ Csendes Béla: Mezőgazdaságunk fejlesztése és eszközigenysége. Közgazdasági Szemle, 1967. 9. sz. 1062—1071. 1.

F_i = Az állami gazdasági forgóeszköz-ellátottsági szint eléréséhez szükséges *forgóeszköztöbblet* a termelőszövetkezetekben;

B_{to} = Az állami gazdasági álló- és forgóeszköz-ellátottsági szint elérésével nyerhető bruttó termelési érték növekménye a termelőszövetkezetekben;

T_j = Egységnyi mezőgazdasági területre jutó jelenlegi bruttó termelési érték a termelőszövetkezetekben.

A számítás eredményeként egy kh mezőgazdasági terület „értéke”-ként 21 232 Ft-ot kapott. Vagyis az állami gazdasági szinten egy kh mezőgazdasági területet „elméletileg” 21 232 Ft álló- és forgóeszköz-növekmény pótol.

Ezt a „földértéket” az országos aranykorona-adatok felhasználásával differenciálta művelési áganként, s megkapta a különböző művelési ágak egységes (vagyis átlagos, az egyes művelési ágakon belül minőség szerint nem differenciált) „földértéket”. Ez a következőképpen alakul: szántó 23 173, szőlő-gyümölcsös 42 895, kert 35 504, rét 18 821, legelő 6626 Ft.

Berend Iván szerint a ráfordítások között a földet két módon szükséges figyelembe venni. Az egyik a beruházások miatt a termelésből kivonandó termőterület pótlásának a költsége, a másik a termeléshez igénybe vett földterület érzékeltetése.⁷

A földterület kiesése miatt szükséges beruházásokat úgy fogja fel, mint a kieső termelőeszköz, termelési kapacitás pótlását. Úgy véli, hogy 1949 és 1965 között 3137 millió forint állóeszköz-növekedés tulajdonképpen csak a kieső földterület pótlására szolgált. Megjegyzi, hogy „A termőföld pótlása belterjességi, intenzitási foktól függően évről évre költségesebb. A számítás e vonatkozásban eléggé alábecsült, mert tulajdonkép-

⁷ Berend Iván: Beruházás a termelőszövetkezeti és az állami gazdaságokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968.

pen nem a földpótlás költségével számoltam, hanem a kiesett termelés beruházási igényével.”⁸

Csendes Bélához hasonlóan leszögezi, hogy a gazdasági hatékonyság vizsgálatánál a befektetések hatását csak a földdel összefüggésben szabad vizsgálni, hiszen a működő termelőeszközök egésze csak így mutatható ki.

Kristóf Jenő számításai, úgy vélem, ugyanebbe a fejezetbe tartoznak.⁹ A szerző tanulmányában kísérletet tesz arra, hogy az 1968. évre vonatkozóan a földet is bekapcsolja a mezőgazdasági erőforrásokba. Az összes erőforrás = „földérték” + összes esz-közállomány. A föld árát a szerző az Agrárgazdasági Kutató Intézet c) módszerénél tárgyaltak szerint határozza meg.

Az 1 kh termőterületre jutó összes erőforrások összege a szerző számításai szerint az állami gazdaságokban 36 419 Ft-ot, a termelőszövetkezetekben pedig 21 952 Ft-ot tett ki; ezen belül az álló- és forgóeszközök értéke 20 897, illetőleg 7342 forintra rúgott. Igen sokat mondó adatok ezek, hiszen a föld ebben az esetben az állami gazdaságok vonatkozásában az összes erőforrások kb. 43 százalékát, a termelőszövetkezetek vonatkozásában pedig 67 százalékát teszi ki.

Burger Kálmánné a föld alapárának meghatározásakor a területegységre jutó bruttó jövedelemből indul ki, s az alábbi képletet ajánlja:¹⁰

$$A = H_i \times M + B, \text{ ahol}$$

A = egységnyi földterület átlagára;

H_i = egységnyi földterület átlagos társadalmi tiszta jövedelmének újratermeléséhez szükséges helyettesítési érték;¹¹

⁸ I. m. 35. 1.

⁹ Kristóf Jenő: A jövedelmező gazdálkodás alakulása és várható kilátásai a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ kiadványa. 1969. 4. sz.

¹⁰ Dr. Burger Kálmánné: A mezőgazdasági földterületek közzgazdasági értékelésének módszertani elvei. Gazdálkodás, 1970. 5. sz.

¹¹ Átlagos társadalmi tiszta jövedelemen itt a területegységre jutó üzemi bruttó jövedelmet érti a szerző.

M = megtérülési ráta;
 B = egységnyi földterülethez tartozó beruházások átlagértéke.

A megtérülési ráta meghatározásánál a szerző a mezőgazdasági termelőszközők átlagos megtérülési idejét (8—10 évet) javasolja figyelembe venni.

A fenti képlet alapján számított földárát Burger Kálmáné csupán egy bizonyos alapárnak tekinti. Mezőgazdasági területek nem mezőgazdasági célra való elvonása esetében például megjegyzi, hogy: „A kisajátítási ár ... a jövedelemnövekedési szorzószámmal megnövelt alapár lehet”.¹² Mezőgazdasági földek kisajátítása esetében tehát nem a már ténylegesen létrejött, hanem a jövőben várhatóan megnövekedő területegységre jutó bruttó jövedelmet veszi figyelembe a földár kiszámításánál, azaz dinamizálni igyekszik a föld gazdasági (pénzbeli) értékelését.¹³

2. A föld figyelembevétele a mezőgazdasági árképzésben

A hazai marxista közgazdasági irodalomban elsőként Szabó Kálmán és Kopátsy Sándor hívták fel a figyelmet arra, hogy „... a földjára... különböző súllyal jelentkezik a különféle termékfajták ártényezői közt. Ez tehát szintén elősegíti, hogy az árarányok eltérjenek az átlagos munkaráfordítás arányaitól”.¹⁴ A szerzők az optimális ár tényezői közé sorolták bizonyos földjára... költségként való kezelését, földterületre való számítását. E javaslatukkal szoros összefüggésben tárhatták fel, hogy „A ráfordítási arányok és az optimális árarányok eltéréseinek az a szabályszerűsége, hogy az optimális árak az átlagosnál kevesebb munkát tartalmazó (extenzív) termékek esetében az érték fölött, az átlagosnál több

munkát tartalmazó (intenzív) termékek esetében az érték alatt vannak.”¹⁵

Csendes Béla úgy véli, hogy elképzelésük — amennyiben az optimális árak kialakításához a földterületre bizonyos terhet terítették — alapjában helyes volt.¹⁶ Módszerük azonban szerinte nem vezethetett eredményre, mert a járadék és adótényező mellett — az akkori viszonyok között érthető módon — elsősorban a beadásban vélték felfedezni a teherként kezelendő értékrészt. Ez utóbbi viszont nem tükrözött objektív viszonyt.

A föld jelentőségének szerepére a mezőgazdasági ár- és jövedelemképzésnél több agrárközgazdász — elsősorban Csendes Béla, László János és Vági Ferenc — rámutatott a későbbi években.¹⁷

Csendes Béla 1962-ben Vági Ferencsel írt közös tanulmányukban kísérletet tesz a mezőgazdasági árakban foglalható, illetve foglalandó földlektési tényező számszerűsítésére. A szerző véleménye szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti szektor egészének a bruttó jövedelméből célszerű kiindulni. A bruttó jövedelem költségként kezelendő földarányos részét pedig az alábbiak szerint lehet megállapítani. Meg kell nézni, hogy országosan 1 kh-nyi mezőgazdasági területre hány munkanap (vagy munkaegység) felhasználása szükséges a tervezett termelési cél megvalósulásához. Az így kapott egységnyi területre jutó mennyiség megszorozandó az átlagos munkaegységértékkel (illetve, ha munkanapokban

¹⁵ I. m. 156. l.

¹⁶ Csendes Béla—Vági Ferenc: A jövedelmesség hatása a mezőgazdasági termelésre. (Kézirat) Budapest, 1962. december. MTA Közgazdaságtudományi Intézete. Csendes Béla: Kísérlet a termelőszövetkezeti ár- és jövedelemarányok számszerű megközelítésére. Közgazdasági Szemle, 1963. 12. sz.

¹⁷ Lásd a szerzőknek a termelőszövetkezetek bruttó jövedelmi érdekeltységéről írott tanulmányait és könyveit.

László János: A mezőgazdasági árpolitika és a termelés tervszerű irányítása című könyve, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962., valamint Csendes Béla—Vági Ferenc: Jövedelmesség és érdekelttség a szövetkezeti gazdaságokban című könyve (Kossuth Könyvkiadó, 1964.) tekinthetők a szerzők gondolatai legteljesebb összefoglalóinak.

¹² I. m. 27. l.

¹³ Vö. az AKI a) pont alatti javaslatának „sz” szorzószámával.

¹⁴ Szabó Kálmán—Kopátsy Sándor: A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1954. 2. sz. 154—155. l.

történik a számítás, az 1 munkanapra jutó átlagos részesedéssel). Ezt az összeget azután költségként, „érté-nyezőként” hozzá kell adni az egyes cikkek 1 kh-nyi területére jutó tervezett, munkaköltség nélkül számított termelési költségéhez.

E számítások alapján a szerző egyrészt arra vár választ, hogy a termelőszövetkezeti szektor egészében mennyire kell „értékelni” a földet, azaz minden egyes földdarabra mekkora terhet lehet, illetve kell ráterhelni, másrészt választ ad arra a kérdésre is, hogy milyen összeget kell a teljesítendő élölmunka-ráfordítás arányában a különféle cikkeknel figyelembe venni.

A szerző nem feledkezik meg az árakba foglalandó eszközlektési tényezőről sem. A bruttó jövedelem egy részét ugyanis a munkaköltség nélküli költség 5 százalékos kamatával számolva a holtmunka-ráfordítás arányában számolja el, még mielőtt a költségként kezelt bruttójövedelem-részen felüli összeget az élölmunka-ráfordítás arányában elosztaná.

Hernesz Ferenc „A területigény és a mezőgazdasági árak” című cikkében¹⁸ kifejti, hogy nem ért egyet Csendes Bélának az előbb idézett bruttójövedelem-felosztási eljárásával, de indokoltnak tartja, hogy a szerző az akkori mezőgazdasági árarányok módosítására törekedett. Hernesz Ferenc Csendes Béla adatai alapján számításokat végzett, s megállapította, hogy 21 termelőszövetkezet 1959. évi adatai szerint az akkori mezőgazdasági termelői árrendszerben nagyon is jelentős volt az az értékrész, amely a területigény szerint alakult. (Az egy munkanapra jutó átlagos bruttó jövedelemnek még a 10 százalékát sem érte el az élö munkával arányosan képzett bruttó jövedelemrész.)

A szerző vizsgálatai szerint az $y = b + \frac{f}{x}$ alakú hiperbolikus függvény fejezi ki a területigénnyel arányos árrendszerben a különböző mezőgazdasági termékek kh-ankénti

élölmunka-igénye és egy munkanapra jutó bruttó jövedelmei közötti összefüggést. (Ahol b az egy munkanapra jutó élölmunkával arányos bruttó jövedelemrész, f a kh-anként azonos, a munkaráfordítástól független összeget, az évi földhasználati díjat, x a termék élölmunka-szükségletét, y pedig az egy munkanapra jutó bruttó jövedelmet jelenti.)

Hernesz Ferenc úgy véli, hogy „... a földhasználati díj nagyságát meghatározó tényezők között fontos szerepe van a mezőgazdasági termékek világi piaci árárányainak”.¹⁹

A továbbiakban kifejti, hogy a területigénynek ártényezőként való ismerése gyakorlatilag megvalósult, sőt a bruttó jövedelem területarányos része jelentős mértékben a munka díjazását is szolgálja, minthogy erre az élö munkával arányosan képzett jövedelemrész nem elegendő.

Burger Kálmáné cikkeiben²⁰ és 1969-ben megjelent könyvében mind a tőkés, mind pedig a szocialista föld-árviszonyokkal igen behatóan, széles körű ismeretekre támaszkodva foglalkozik.

A föld szerepét a mezőgazdasági termékek árárányainak és árszínvonalának szempontjából egyaránt tárgyalja.

A mezőgazdasági árárányok tervezésére vonatkozóan a következőket írja: „... a szocialista mezőgazdaság termelési ártípusának kialakításában is kívánalom, hogy az azonos eszközlektetésre és az azonos minőségű (értékű) területegységre azonos tiszta jövedelem jusson.”²¹

A szerző tehát a különböző termékek árárányait azok föld- és eszköz-igénye alapján kívánja meghatározni.

¹⁸ I. m. 1475. l.

²⁰ Burger Kálmáné: Gondolatok az ártípuszámítások mezőgazdasági vonatkozásairól. Közgazdasági Szemle, 1965. 1. sz.

— Kísérletek a mezőgazdasági határköltségek meghatározására. Közgazdasági Szemle, 1965. 5. sz.

— Az eszközlektetés értékelése a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1965. 9. sz.

— Tanulmányok a mezőgazdasági ártípusok köréből. (Kézirat) MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest, 1965.

²¹ Dr. Burgerné dr. Gimes Anna: A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében. Kossuth Könyvkiadó, 1969. 329—330. l.

¹⁸ Közgazdasági Szemle, 1965. 12. sz.

ni, míg perspektivikusan a fenti termelőkapacitások arányában elosztott összes (felhalmozásra szolgáló) tiszta jövedelem nagyságát az évi hiteltörlesztések és fizetendő kamatok összegevel veszi azonosnak. A mezőgazdasági árképzés szempontjából lehetséges, de nem szükséges megoldásnak tekinti azt az eljárást, hogy a földterületeket önállóan értékeljük, s ennek alapján vegyük számba a földlekkötési tényezőt. Úgy véli, hogy az egységnyi földterületre jutó termékérték összességének tiszta jövedelme révén az egységnyi földterület-lekkötés már bizonyos módon értékelve van.

A KSH az elsők között foglalkozott a mezőgazdasági földlekkötést számitásba vevő módszerek kidolgozásával.²² Egy kh szántóterület 1936—38. évi átlagos árából kiindulva a mezőgazdasági termékek árszínvonalának segítségével határozták meg a szántóterület feltételezett árát. Az egyszerűség kedvéért a búzaár-egyenértéket vették alapul, s egy kh szántóterületet keréken 6000 Ft-ra értékelték. A többi művelési ághoz tartozó területek árát a szántóterülethez viszonyítva az átlagos aranykorona-érték figyelembevételével határozták meg.

Erdemes megjegyezni, hogy már ennek a minden bizonnyal igen alábecsült földértéknek a figyelembevétele is azt eredményezte, hogy az árszínvonal változása a kétcsatornás ártípusban az 1959. évi tényleges árakhoz viszonyítva földlekkötés nélkül 16,5 százalékos, földlekkötéssel pedig 26,6 százalékos növekedést mutatott.

Nagy Tamás ugyancsak állást foglal amellett, hogy a szocialista társadalom az érték módosult formájában szükséges ráfordításként ismeri el a földlekkötést is: „... a különböző mezőgazdasági termékek *árára*iban több vagy kevesebb *m* realizálódik attól függően, hogy termelésük a munkaráfordításhoz (és eszközlekkö-

téshez) képest nagyobb vagy kisebb földterületet igényel.”²³

Laczó Ferenc is kísérletet tesz a földlekkötés szerepének és mértékének a megállapítására a termelőszövetkezetek jövedelmezőségi törekvése kapcsán.²⁴

Ez esetben mérési eszközül a lineáris programozás szolgál. Konkrét számok segítségével bizonyítja, hogy az árakban foglalt jövedelemnek részben a földlekkötéssel, részben pedig a munkanapszükséglettel kell arányosnak lennie, ha meghatározott termelési szerkezetre akarunk ösztönözni. A különböző termékek azonos jövedelmezőségét egy termelőszövetkezetre vonatkozóan úgy definiálja, hogy a különböző termékek termelésénél felhasznált azonos termelési tényezőre azonos jövedelemnek kell jutnia. A szerző a továbbiakban ezt írja: „... a földre mint termelési tényezőre jutó jövedelem ... jelenlegi árakban is benne van. *Független az árszínvonalától*, abban az értelemben, hogy a cikkekenkénti jövedelmek alakításánál az árszínvonal magasságától függetlenül figyelembe kell venni a különböző termékek termelésében felhasznált termelési tényezők *arányait*. Tehát ez elsősorban és döntően *nem árszínvonal*, hanem *árárányok* (pontosabban: cikkekenkénti jövedelemarányok) kérdése.”²⁵ Ismert tétel, hogy a különféle ágazatok bruttó jövedelem pontjai egy parabola mentén helyezkednek el. Laczó Ferenc ennek alapján joggal állapítja meg, hogy a bruttó jövedelem földarányos része a nagyobb tagsűrűségű termelőszövetkezetek felé haladva egyre nő, vagyis ezek a termelőszövetkezetek többre értékelik a földjüket, mint az alacsony tagsűrűségű gazdaságok.

A földlekkötés szerepét az előzőknél részletesebb számításokkal vizsgálta Benet Iván és Szénay László a Közgazdasági Szemleiben megjelent

²² Nagy Tamás: Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások a szocializmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz. 145. l.

²⁴ Laczó Ferenc: A foglalkoztatottság és a föld szerepe a termelőszövetkezetek jövedelmezőségében. Közgazdasági Szemle, 1969. 1. sz.

²⁵ I. m. 76. l.

²³ „A főbb népgazdasági arányok alakulása a társadalmi ráfordításokat tükröző árszámrendszerben.” KSH. Budapest, 1966.

dolgozatukban.²⁶ 231 szövetkezet 19 (növényi és állati) termékére vonatkozóan számítottak földlekkötéssel és földlekkötés nélküli termelési árakat, majd azokat a tényleges 1968. évi árakkal vetették össze.

A földet a modellben szereplő szövetkezetek földjének átlagos aranykorona-értéke és a búza átlagos árbevétele szerint számították (1 aranykorona 4 q búzaértékekkel egyenlő). Az állattenyésztési ágak földigényét a felhasznált takarmányok mennyisége és a termésátlagok alapján számították ki.

Igen érdekes annak megállapítása, hogy lényeges eltérés a kétfajta termelési ár között egyetlen termék esetében sincs!

Az előzőekben a föld szerepét a mezőgazdasági árak kialakításánál elsősorban az *árarányok* szempontjából tárgyaltam.

Vessünk egy pillantást a különböző minőségű földterületek és a mezőgazdasági árszínvonal kapcsolatára. A föld a mezőgazdasági árszínvonal szempontjából elsősorban úgy jön figyelembe, hogy a legrosszabb, rosszabb, illetve átlagos minőségű földön eszközölt társadalmilag indokolt (átlagos) ráfordítások tekinthetők-e érték meghatározóknak.

Az e kérdéssel foglalkozó magyar közgazdászok többsége (Nagy Tamás, Csendes Béla, László János, Papp Sándor, Vági Ferenc, Burger Kálmán) az átlagosnál rosszabb, illetve legrosszabb földeket tartja érték meghatározónak, néhányan (Csikós-Nagy Béla, Nagy Lajos, Molnár László) viszont az átlagos földek mellett törnek lándzsát.²⁷

²⁶ Benet Iván—Szénay László: A termelési ártípus és a piaci egyensúly a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1969. 12. sz.

²⁷ Nagy Tamás: Az árak szerepe a szocializmusban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960.

László János: A mezőgazdasági árpolitika és a termelés tervszerű irányítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.

Csendes Béla—Vági Ferenc: Jövedelmezőség és érdekelttség a szövetkezeti gazdaságokban. Kossuth Könyvkiadó, 1964.

Nagy Lajos: A földjárdék a termelőszövetkezetekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Papp Sándor: A különbözőzeti földjárdék és a gazdaságpolitika. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.

A nemzetközi szocialista irodalomban ugyancsak megoszlanak a vélemények e kérdésben. (Erre nézve kitűnő összefoglaló található Nagy Lajos és Papp Sándor idézett könyvében.)

Az átlagosnál rosszabb, illetve legrosszabb földek konkrét meghatározása maga is sok vitára ad alkalmat. Csendes Béla például leszögezi, hogy az „ármeghatározó” legrosszabb föld szempontjából termékenként más és más kell érteni. A mezőgazdasági cikkek ebből a szempontból két nagy csoportra oszthatók; egyrészt általánosan termelt, illetve termelendő cikkekre (például kenyérgabona stb.), másrészt olyan termékekre, amelyeket nem lehet, illetve nem kívánatos az országban mindenhol termelni (például ipari növények).

Az első csoport esetében az ármegállapításnál az általában vett legrosszabb (még művelés alatt álló) földiken folytatott gazdálkodás (átlagos) feltételeinek a figyelembevétele az indokolt, míg a második csoportba tartozó cikkeknel az adott cikk szempontjából legrosszabb földeket célszerű figyelembe venni. Az utóbbi szempontból legrosszabb földek még olyan földek, ahol eredményesen termeszthetők a második csoportba tartozó mezőgazdasági termékek, tehát a földminőség meghatározottsága a népgazdasági célokkal szorosan összefügg.²⁸

Burger Kálmán a határkölszámítás alapját képező földterületek meghatározását többféle módszerrel tartja megoldhatónak. (Statistikai

Csikós-Nagy Béla: Általános és szocialista árelmélet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Dr. Burgerné Dr. Gimes Anna: A mezőgazdaság szerepe a népgazdasági növekedésben. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

Molnár László: A marxai földjárdék-elmélet az elméletben és a gyakorlatban. (Kandidátusi értekezés munkahelyi vitájának tézisei.) Debrecen, 1970.

²⁸ Csendes Béla—Vági Ferenc: A jövedelmezőség hatása a mezőgazdasági termelésre. (Kézirat) MTA Közgazdaságtudományi Intézete, Budapest, 1962.

Lásd erre vonatkozóan még Csendes Béla: A mezőgazdaság költségszámításának és pénzügyi viszonyainak távlati kérdései. Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság. Budapest, 1970.

csoportosítással; az aranykorona jövedelmi kategóriák alapján; lineáris programozással.)

3. A városi telkek értékelésével kapcsolatos javaslatok és eredmények

Az állami telkekkel való gazdálkodás pénzügyi befolyásolását *Lukács Béla* már 1966-ban javasolta.²⁹

Tanulmányában rámutatott arra, hogy míg a tőkésvállalatoknál az eszközök között jelentős súllyal szerepel a telkek „értéke”, addig nálunk az iparvállalatok ingyen jutottak földterülethez, mégpedig különösebb megszorítás nélkül. Úgy véli, hogy áraink akkor képesek jól orientálni a nemzetközi piacokon, ha a költségek között a földeszközökért fizetett használati díjat is elszámolják.

A földhasználati díj kivetését azokon a földeken is szükségesnek tartja, ahol nem a föld felszínét használják (bányaművelés, olajtermelés).

A területhasználati díjat a korábban mezőgazdasági művelésű föld aranykorona-értékéből kiindulva javasolja megállapítani, s szükségesnek tartja azt a föld fekvése szerint is differenciálni.

E problémakörben rendkívül alapos és sokoldalú vizsgálatot és elemzést végzett *Kovács Csaba* és *Kőszegi László*.³⁰

Elsősorban a hálózati értékek felmérésével foglalkoznak, mert amint mondják: „A hálózati érték nézetünk szerint része — s a települések általában véve valószínűleg a nagyobb része — a föld, illetve a telkek árának.”³¹ Hozzá kell tenni, hogy szerintük a telkek értékébe beletartozik egy különböző jövedelmű terület megfelelő értékű rész, valamint bizonyos korábbi befektetések is.

Számításaik szerint a hálózati értékek 5 százalékos kamatának föld-

használati díjként való alapulvétele a különböző ipari ágazatokban rendkívül differenciált súllyal jelentkezik. Az e módszerrel megállapított földjáraadék az ipar átlagában 3—8, a vidéki városokban 3 és Budapesten 9 százalékát vinné el az átlagos nyereségnek.

A szerzők következtetéseiket abban foglalják össze, hogy megfontolandónak tartják a hálózatok értékének a föld árába, a hálózati értékek kamatainak pedig a földjáraadékba, illetve a földadóba való beszámítását.

Az általuk javasolt megoldás szerintük elsősorban a települések ipari struktúráját, vertikális és horizontális kiterjedését befolyásolná. *Beé Zsolt* az építési telkek értékelésének fő céljait úgy határozta meg, hogy az: „a) az építési területek igénybevevő szervezeteit ösztönözze a takarékos területegazdálkodásra; b) tegye lehetővé a tanácsok számára pénzügyi alap képzését területegazdálkodási feladatok ellátására”.³² Eszközül a fejlesztési alapokat terhelendő *egyszeri igénybevételi díjat* és a termelési költségeket növelő *területhasználati díjat* említi.

Beé Zsolt a következő módszertani elképzelésekről számol be:

a) Az *ÉM* településfejlesztési főosztálya az alábbi tételek alapján javasolja a telekértékelést:

— A mezőgazdasági érték, amely egyszersmind minden terület minimális értékét is kifejezi;

— közművesítés;

— egyes telkeknek a városszerkezetben való kiváló elhelyezkedése, valamint különleges helyi értéke.

b) A Budapesti Városépítési Tervező Vállalat ún. *investíciós rendszere ugyancsak* a fenti alapelven nyugszik, de részletesebben kidolgozott. E módszer szerint az értékelés három lépcsőben történik:

— *Bázisértékek* megállapítása (a területérték alapja lényegében: a közművesítési költségek + helyi jelentőségű szociális, kulturális stb.

²⁹ Lukács Béla: Fizessenek-e földhasználati díjat az ipari vállalatok? *Közgazdasági Szemle*, 1966. 6. sz.

³⁰ Kovács Csaba—Kőszegi László: Néhány gondolat a telkek értékelésének kérdéséhez. *Közgazdasági Szemle*, 1967. 2. sz.

³¹ I. m. 216. l.

³² Dr. *Beé Zsolt*: A belterületi (építési) telkek, mint új állóeszközök értékelése. *Pénzügyi Szemle*, 1967. 6. sz. 496. l.

költségek + a kieső mezőgazdasági terület jövedelme);

— Kiegészítő értékek (a fekvésből fakadó előnyök);

— Értéktől való eltérések (össztársadalmi preferenciák).

c) Az Országos Tervhivatal Beruházási Irodája által készített tanulmány szerint a telekárát a telek újra-előállítási költségének és ritkasági értékének összege adja.

Körmives István említett cikkében ugyancsak utal arra, hogy a föld igénybevétele esetében földár, valamennyi mezőgazdasági és ipari hasznosítás esetében pedig földhasználati díj fizetését célszerű életbeléptetni.³³

Kampis György tanulmányában abból indult ki, hogy jogrendszerünkben egyedül a kisajátítás körében talált részletesen kidolgozott értékelési rendszert.³⁴ Utal arra, hogy a földnek monopolára alakulhat ki, mint ahogyan ez az építési telkeknél volt fellelhető. Ez a jelenség a magánérből történő lakásépítést folyamatosan drágította. A telekértékelésnél a magánforgalomban kialakult árakból való kiindulást nem látja helyesnek. Véleményét a következőkben lehet összefoglalni. „Úgy tűnik . . . , hogy a telkek értékének (árának) meghatározása során talán össze lehetne kapcsolni a közgazdászok által javasolt értékelést a kisajátítás körében alkalmazott értékelési módszerrel.” Példaként említi, hogy a telekárakat célszerű volna től-ig rendszerű értékelés alapján megállapítani.

Lássuk ezek után, hogy milyen eredményekről lehet beszámolni a telekértékelés kapcsán.

1968. január 1-től kezdődően az állami telkek megszerzéséért *igénybevételi díjat*, használatáért pedig *használati díjat* kötelesek fizetni a vállalatok.³⁵ A telekhasználati díj évenként fizetendő mértéke a telepü-

lés jellegétől és az állami telek területi hovatartozásától függően változik.

Az *igénybevételi díj* az állami telek területi hovatartozásának megfelelő telekhasználati díj hússzorosa.

Jelentős eredményként értékelhetjük az állami telkek igénybevételi és használati díjának a bevezetését, még akkor is, ha hatásának lemeréséhez néhány év tapasztalatára lesz szükség.

Kovács Csaba egyik tanulmányában felvetette, hogy e díjaknak újabb területekre történő kiterjesztésére, valamint a díjak további differenciálására a jövőben minden bizonnyal szükség lesz.³⁶

4. Általános ár- és értékelméleti kérdéseket tárgyaló dolgozatok

A föld gazdasági (pénzbeli) értékének szükségességét a gyakorlat követelményei vetették fel. Az új gazdasági mechanizmus szabályozó rendszerének kialakítása során ugyanis gondot okozott, hogy hazánkban a természeti kincsek „gazdaságtanával” (az amerikai terminológia szerint: földgazdaságtannal), következőképpen ezen erőforrások (pl. ásványkincsek, vizek stb.) értékelésével, illetőleg ármegállapításával közgazdászaink a kelletnél kevésbé elmélyülten, vagy egyáltalán nem foglalkoztak.

A sürgető szükségszerűségnek tudható be, hogy néhány főhatóság (pl. PM, MÉM, OT, KSH stb.) jó érzékkel reagálva az új követelményekre, sajátos problémáik számára megoldást kerestek, mind saját munkatársaik, mind pedig külső szakértők munkásságát igénybe véve.

A fenti intézmények mellett a különböző tudományos kutatóintézetekben (Agrárgazdasági Kutató Intézet, Közgazdaságtudományi Intézet stb.), valamint egyetemi tanszékeken is

³³ Körmives István: A föld ára és gazdasági problémái. Pénzügyi Szemle, 1967. 7–8. sz.

³⁴ Dr. Kampis György: A kisajátítás funkciójáról. Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle, 1967. 8. sz.

³⁵ 4/1968. (III. 6.) EVM—PM—AH. számú együttes rendelete az állami telkek használati és igénybevételi díjáról. Magyar Közlöny, 1968. 19. sz.

³⁶ Kovács Csaba: A régi és az új irányítási rendszer lényeges elemei a területi fejlesztés szempontjából és behatásuk a gazdaság területi orientációjában. OT részére készített tanulmány (Kézirat) Budapest, 1968. április.

megindult, illetve megélenkült a szocializmusbeli földárral kapcsolatos tudományos tevékenység. E témakörben jóformán egyetlen kérdést sem tekinthetünk véglegesen tisztázottnak.

Akárcsak a külföldi szocialista országok szakirodalmában, nálunk is heves vita bontakozott ki például a szocializmusbeli föld gazdasági (pénzbeli) értékelésének általános értékelméleti alapjait illetően. Vitaindító cikknek Pirityi Ottó „A területek értékéről” című cikke tekinthető.³⁷

A szerzőnek ez a cikke polemikus hangvételű, tulajdonképpen a külföldi szocialista országokbeli közgazdászokkal ért egyet, akik azt állítják, hogy mindazon földeknek, amelyekben emberi munka fekszik, éppen olyan marxi értelemben vett értékük van, mint bármely más munkatermékeknek. Pontosabban Pirityi Ottó úgy véli, hogy „A kijavított talajú földek van értéke, mert van munka. De hogyan képzelhető el, hogy az ugyanilyen tulajdonságú, de munkát nem tartalmazó földek ugyanekkor *ne* legyen értéke. Seghogy! Legfeljebb *egyéni* értéke lenne = 0, de *társadalmi* értéke az *újraelőállítás átlagráfördítéséhez* igazodik. Tehát példánkban ahhoz, amennyiért más területeken ugyanilyen tulajdonságú földeket „elő lehet állítani.”³⁸

Pirityi Ottó „Használati érték és érték” című könyvében ugyancsak kifejteti e témára vonatkozó nézeteit.³⁹

„Nem az alkalmazhatóvá tett föld egységnyi mennyiségébe ténylegesen befektetett munkát fogja társadalmilag szükségesnek elismeri a piac, hanem az »újratermelési«, mégpedig a »bővített újratermelési« munkamennyiséget, a határráfördítést.”⁴⁰ A továbbiakban így ír: „Valószínű, hogy minden olyan esetben, ahol a feltételek tartós eltérése és a jobb

feltételek szűkössége miatt a határráfördítés válik társadalmilag szükséges munkamennyiséggé, ott a szűkös feltétel által képviselt társadalmilag szükséges munka is igazodik előállításának határköltéséhez.”⁴¹

Pirityi Ottónak az idézett cikkében foglaltakkal Bors László szállt először vitába.⁴² Bors László végeredményben Pirityi Ottónak az alapkoncepciójával nem ért egyet, s ellenvéleményét a többi között az alábbiak szerint fejt ki: „A földterületeket és egyéb természeti erőforrásokat értékelni kell és lehet az általuk elért megtakarító hatásuk (helyettesítési hatékonyságuk stb.) alapján is... De az, hogy ez a tényező még a segítségükkel termelt termékek cserearányaira is befolyással lehet, sőt van, nem bizonyíték arra, hogy ez egyben értékük alapvető törvénye is... Ebből... nem következik, hogy... a nem munkával előállított természeti erőforrásoknak, feltételeknek is munkaértéket kell »tulajdonítanunk.«”⁴³

Az említett szerzők vitájába kapcsolódott be Rott Sándor „A területek értékének vitájához” című tanulmányával.⁴⁴

Rott Sándor alapvetően Pirityi Ottó koncepciójával ért egyet „Amit egyik helyen a természet »ingyen ad«, azt a másik helyen létre kell hozni. Így magától értetődően az »ingyen kapott« kapacitáselemek is társadalmi értéket nyernek, hiszen újraelőállításuk már nem ingyenes... Ha pedig érték az új terület, érték a régi is.”⁴⁵

Kömives István azon a véleményen van, hogy „... a föld árának megállapításánál... a földnek a mezőgazdasági termelés szempontjából meglévő hasznosságából, használati értékéből kell kiindulni. A fentiekben felépített ár-invesztációs jellegű, valószínű vagy felmerülhető ráfordí-

³⁷ Dr. Pirityi Ottó: A területek értékéről. Pénzügyi Szemle, 1968. 1. sz.

³⁸ I. m. 59. l.

³⁹ Dr. Pirityi Ottó: Használati érték és érték. Kossuth Könyvkiadó, 1969.

⁴⁰ I. m. 264. l.

⁴¹ I. m. 270. l.

⁴² Dr. Bors László: Megjegyzések „A területek értékéről” szöveg cikkhez. Pénzügyi Szemle, 1968. 4. sz.

⁴³ I. m. 303. l.

⁴⁴ Pénzügyi Szemle, 1968. 12. sz.

⁴⁵ I. m. 1007. l.

tásokat, illetve költségigényeket tükröz.”⁴⁶

A szerző mindenestre már korábban leszögezte, hogy „A földnek nincs értéke, de van használati értéke”.⁴⁷

Az általános érték- és árelméleti vita résztvevője Nagy Lajos is. „A földértékelés és a munkaértékelés” című tanulmányában számos idetartozó kérdésben kifejti véleményét, vitatkozik fent említett szerzők több megállapításával, sőt a szocializmusbeli földár számítására vonatkozó képletet is ajánl.⁴⁸

Előjáróban megemlíti, hogy „Ha a föld értékeléséről beszélünk, akkor ezen a földanyag árát, a földtőke értékét, továbbá a földár szerepét a mezőgazdasági termékek költségviszonyaiban értjük”.⁴⁹

A továbbiakban Nagy Lajos megjegyzi, hogy a föld áránál különbséget kell tenni a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági területek között, a mezőgazdaságon belül a különböző művelési ágak között, valamint aszerint, hogy milyen célból van szükség a föld árára, „értékére”, illetve kisparcellákról vagy nagyobb földterületek adásvételéről van-e szó.

A tanulmány nem hagy kétséget afelől, hogy szerzője szerint „A földtőkének van értéke”, viszont „földanyagra nem lehet a munkaértékelméletet alkalmazni”.⁵⁰

A föld árának kiszámítására Nagy Lajos a következő képletet ajánlja:

$$Fá = Ná + Ká$$

Vagyis a föld árát a földanyag árának és a földtőke árának összegeként határozza meg. A földanyag árát az I. sz. különbözeti járadék tőkésítése adná, míg a földtőke ára két részből tevődik össze, az egyik a nettó földtőke értéke (amit a földtőke után járó kamattjövdelem adott kamatlá-

lábbal való tőkésítésével határoz meg), a másik rész a földtőke kamata.

A kamatláb megállapítását differenciáltan kezeli, s több variációt tart lehetségesnek. (Népgazdasági közép- és hosszú lejáratú hitelek, mezőgazdasági beruházási hitelek, tőkésországek jelzálogbankjainak kamatlába, illetve a megtakarított pénzeszközök kamatlába.)

Pirityi Ottóval és Rott Sándorral szemben Nagy Lajos határozottan leszögezi, hogy „A földtőke mellett nem lehet eltekinteni a földanyagtól sem. . . Az értéket nem lehet elszakítani a ráfordításoktól.

A földanyag szűkössége nem a föld »értékére«, hanem az árra hat.”⁵¹ Másrészt viszont nem ért egyet Bors Lászlóval, aki „A munkát tartalmazó földet *egészében* olyannak tekinti, amelynek nincs értéke.”⁵²

Nagy Lajos hangsúlyozza, hogy a föld árát nemcsak „jövedelmi hozadéki” oldalról szükséges vizsgálni, hanem a piac oldaláról is. Kijelenti, hogy „. . . fel kell adni azt a tételt, hogy a *szocialista árutermelés azért szűkebbkörű, mert a föld azon kívül reked.* Vagyis elképzelhető földforgalom az állam és a termelőszövetkezetek, a tsz-ek, a szocialista szektor és a személyi szektor között.”⁵³ A földármegállapítás két pillérének a jövedelemhozadéki alapon megállapított földértéket, valamint a földpiackutatást tartja.

Összefoglaló gondolatok

Az előző négy fejezet alapján mindössze egy vitathatatlan következtetés vonható le: az 50-es évek végétől, a 60-as évek közepétől kezdődően a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági földek értékelése és árai iránt rendkívüli érdeklődés mutatkozik.

A földek gazdasági (pénzbeli) értékelésének céljait és módszereit ille-

⁴⁶ Kőmives István: A föld ára és gazdasági problémái. Pénzügyi Szemle, 1967. 7–8. sz. 539. l.

⁴⁷ I. m. 538. l.

⁴⁸ Nagy Lajos: A földértékelés és a munkaértékelés. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomica — Politica, Tomus IV.

⁴⁹ I. m. 4. l.

⁵⁰ I. m. 5. l.

⁵¹ I. m. 8. l.

⁵² Uo. 8. l.

⁵³ I. m. 15. l.

tően már rendkívül tarka kép bontakozik ki.

Az előbbi fejezetek jelzik azokat a területeket, ahol a legnagyobb szükség volt, illetve van kellően funkcionáló földárak konstruálására és alkalmazására.

— Úgy látszik, a mezőgazdaságból kikerülő földterületek értékelését a helyettesítési módszer különböző változatainak kipróbálása után, belátható időn belül megnyugtatóan meg fogjuk tudni oldani. Ehhez azonban a mezőgazdasági szakemberek és a közgazdászok koncentrált, egymást segítő munkája szükséges.

— A mezőgazdasági arányok és árszínvonal *tudatos* alakítása szempontjából a konstruált földárak felhasználása, egyáltalán a föld figyelembevétele már jóval bonyolultabb problémának tekinthető. Az a véleményem, hogy a mezőgazdasági üzemtán, az agrárgazdaságtan és a szocializmus politikai gazdaságtana művelőinek együttes, a modern matematikai, illetve matematikai-statisztikai módszereket felhasználó munkája révén a távolabbi jövőben e területen is további sikereket érhetünk el.

— A legtöbb konkrét eredményről a földértékelés területén a telekérték, illetve telekár vonatkozásában számolhattam be. Az 1968. január elsejével bevezetett telekigénybevételi és telekhasználati díj igen jelentős lépést jelenthet a városi, illetve községi telkekkel való gazdálkodás szempontjából. (A személyi tulajdonban levő ingatlanok adásvételére vonatkozó korlátozó rendelkezések viszont az ingatlan- és teleshpekulációra gyakorolnak hatást.) E területen körültekintő és gondos munka révén a továbbiakban is viszonylag gyors és hatékony eredmények várhatók.

— Az utolsó fejezetben tárgyalt értékelési vitában nyilván még sokan hallatják szavukat; bizonyos elméleti kérdések egyértelmű tisztázása feltétlenül előmozdítaná a gyakorlatibb jellegű kérdések megoldását is.

Álláspontomat a vitatott kérdések-

ben az alábbiak szerint fogalmazhatnám meg.

Először is véleményem szerint a mezőgazdasági föld gazdasági (pénzübeli) értékelése a gyakorlat számára nem oldható meg addig, amíg a talajok természetes termékenységének objektív alapokon nyugvó megállapítása (bonitálása) nem történik meg. Elméleti kutatások természetesen addig is eredményesen folyhatnak, de azok gyakorlati hasznosítása csak a földek természetes termékenységének ismeretében lehetséges.

A következő általános jellegű megállapításom a földárak konstruálását érinti. Figyelembe kell venni azt a jelentős tény — több más fontos tényezőtől most eltekintve —, hogy míg mezőgazdasági földpiac hazánkban gyakorlatilag nincs, a telekpiac meglehetősen élénk. Ez azt jelenti, hogy a piaci árat a telekértékelési munkák során figyelembe vehették és a továbbiakban is felhasználhatják, míg a mezőgazdasági földek esetében ettől a „mankótól” — legalábbis a közeljövőben — el kell tekintenünk. Bizonyos fokú mezőgazdasági földpiac kialakulása nézetem szerint elengedhetetlen feltétele reális földárak kiszámításának.

A tárgyalt kérdéscsoportokat vizsgálva az alábbi konkrét észrevételeket szeretném tenni.

— A mezőgazdaságból kivont földterületek értékelésénél nézetem szerint a helyettesítési módszer alkalmazható a legcélravezetőbben.

— A mezőgazdasági áraknak a földdel való összefüggése a jövőben csak akkor tanulmányozható sikeresen, ha ahhoz a mezőgazdasági üzemtán bizonyos támpontokat ad. Feltétlenül szükséges és nélkülözhetetlen ebből a szempontból például az optimális üzemnagyságnak, az ágazatok optimális terjedelmének elemzése a föld-munkaerő-termelési eszköz összefüggésben.

— A telekértékelést illetően két elsőrendűen fontos feladatot látok. *Egyrészt* az eddiginél sokkal jobban differenciálni és finomítani a telekigénybevételi és telekhasználati díj táblázatát. *Másrészt* folyamatosan

ellenőrizni érzékenységi vizsgálatok segítségével, hogy az új telkeket felhasználó vállalatok valóban érdekeltek-e a földdel való takarékoságban, nem hátríthatják-e át ezzel kapcsolatos terheiket.

— Az értékelméleti vitával kapcsolatosan az az álláspontom, hogy

világosan különbséget kell tenni a *földanyag* és a marxi értelemben vett *földtőke* között. A földárak kiszámításánál mindkét áralkotórésznek megvan a jelentősége, egyiket sem lehet negligálni, sem pedig túlbecsülni.

Szabó Gábor

A „láthatatlan” személyi jövedelmekről

Az újraelosztás során keletkező olyan jövedelmeket, amelyek a lakosság között „osztódnak” el, és amelyeket statisztikailag és pénzügyileg nem tudunk „megfogni”, illetve ellenőrizni (adóztatni), „láthatatlan” személyi jövedelemnek nevezzük.

A „láthatatlan” személyi jövedelmek köre

E jövedelmek két csoportba oszthatók. Egy részük a *személyi szolgáltatásokért nyújtott „külön jutalom”* (a „borravaló”, a „hálapénz”, a „csúszópénz” stb.) formájában képződik. Itt olyan tevékenységek „jutalmazásáról” van szó, amelyeket hivatalos munkaidő alatt végeznek és amiért a „jutalmazottak” az államtól vagy a vállalatától munkabéruket kapják.

A „láthatatlan” személyi jövedelmek másik csoportja a *nem hivatalos lakossági szolgáltatások* („fusi”) munkadíjaként fogható fel.*

A „láthatatlan” személyi jövedelmek általános jellemzőjeként azt emelhetnénk ki, hogy azok valamilyen formában a lakosságnak nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatosak.

* „Fusi” alatt a gyakorlati szóhasználat olyan termelőtevékenységet vagy anyagi szolgáltatást nevez, amelyet magánszemélyek iparendély nélkül végeznek magánszemélyek számára anyagi ellenszolgáltatás ellenében. A nem hivatalos lakossági szolgáltatások körébe azonban nemcsak ezek, hanem a hasonló jellegű személyi szolgáltatások (gyermekgondozás, oroadás, betegápolás stb.) is beletartoznak. Emlatt a „fusi” kifejezés csak részben fedti a nem hivatalos lakossági szolgáltatások fogalma által kifejezett tartalmat. Ennek ellenére, jobb híján, a továbbiakban a két fogalmat azonos értelemben használjuk.

Közismert, hogy a mi viszonyaink között egy-egy család életszínvonalát nemcsak és elsősorban nem az határozza meg, hogy mennyi a családfő „hivatalos” keresete, hanem és főleg az, hogy mennyi a család összes jövedelme és hogy abból hány embernek kell megélnie (az eltérő kereső-eltartott arányról van szó). Az is köztudott, hogy a hivatalos fő- és mellékállásokból származó fizetésen kívül számos ágazatban és szakmában van lehetőség „láthatatlan” személyi jövedelmekre.

A „láthatatlan” személyi jövedelmek elemzését azonban szinte lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy alig van valamilyen támpontunk nagyságrendjük megközelítésére.

A következőkben kísérletet teszünk, hogy a „láthatatlan” személyi jövedelmek nagyságrendjét számszerűsítsük és értékeljük. Ennek keretében kitérünk azokra a következményekre, amelyeket a személyi jövedelmek e „láthatatlan” elosztása okoz, illetve összegezzük a témával kapcsolatos közgazdasági és szociálpolitikai következtetéseket.

A módszerről

Célunk elsősorban a téma közgazdasági nagyságrendjének összefoglaló értékelése volt. E végett megpróbáltuk felmérni egyrészt azoknak a számát, akik „láthatatlan” személyi jövedelemhez hozzájuthatnak, másrészt e jövedelmek nagyságát számszerűsíteni. A „láthatatlan” személyi jövedelmek körét az előbbiekben már vá-

zoltuk, megállapítva, hogy ezek két csoportra oszthatók: a borraivalókra (a személyi szolgáltatásokért nyújtott külön pénzjutalmakat a továbbiakban így nevezzük), illetve a nem hivatalos lakossági szolgáltatásokból származó jövedelmekre.

Eredeti elképzelésünk az volt, hogy a számszerűsítést mind a két körre elvégezzük. Külön statisztikai felmérés nélkül azonban a *nem hivatalos lakossági szolgáltatásokból származó jövedelmek* becslésekor áthidalhatatlan nehézségbe ütköztünk. A számba jöhető szakmák (kőműves, villanyszerelő, szobafestő stb.) alapján azt még csak meg lehetett állapítani, hogy mekkorára vehető azok száma, akiknek elvileg lehetőségük van ilyen jövedelmekre. Nyilvánvaló azonban, hogy ezeknek csak egy része végez a lakosságnak alkalmi vagy rendszeres nem hivatalos szolgáltatást. Nagyon valószínű azonban, hogy például a lakásállomány karbantartásánál, a tartós fogyasztási cikkek javításánál, az évi mintegy 40 000 magánlakás felépítésénél stb. jelentős összeget tehetnek ki a nem hivatalos lakossági szolgáltatások. Ezek nagyságrendjéről megközelítő képet azonban — véleményünk szerint — csak egy reprezentatív felvétel adhatna. Ennek a felvételnek a fogyasztók kikérdezésével kellene felmérnie a nem hivatalos szolgáltatások igénybevételének mértékét. [Tudomásunk szerint a szolgáltatást nyújtók kikérdezésével már (valamelyik gyárban) végeztek ilyen felmérést, a felvétel azonban nem volt értékelhető. Feltehető, hogy a fogyasztók kikérdezése esetén a felvétel több sikerrel járna.]

Ami a „láthatatlan” személyi jövedelmek másik nagy csoportját, a *borraivalókat* illeti, első lépésként számba vettük azokat a szakmákat, amelyekben közismert, hogy ezeknek kisebb-nagyobb szerepük van. Természetesen tisztában voltunk azzal, hogy az egyes szakmák dolgozóit nem lehet homogén egységként kezelni, mert például nem minden orvos kap „hálapénzt”, vagy a bolti eladók közül is csak némelyek (elsősorban az ún. „hiánycikkeket” árusítók) kap-

hatnak külön „jutalmakat”. Számításainkban ezeket a tényezőket, ahol erre lehetőség volt, figyelembe vettük. Hogy az előző példánál maradjunk: az orvosok esetében — a *munkakörök szerinti csoportosítás alapján* — arra a következtetésre jutottunk, hogy csak 40—50 százalékuk dolgozik olyan munkakörben (fekvőbeteg- és gyógyintézeti ellátás, gyermekgyógyászat, nőgyógyász, sebész stb.), ahol feltehetően kap „hálapénzt”.

Az orvosi munkakörök másik felénél (közegészségügy-járványügy, egészségügyi igazgatás-szervezés, labor, röntgen stb.) ugyanakkor nem valószínű a „hálapénz”-ben való részesülés. A bolti eladóknál — szakma szerinti csoportosításból kiindulva — 10 százalékban állapítottuk meg azok számát, akik borraivalót kapnak.

A borraivaló havi összegének becslésénél az egyes szakmai szakszervezetektől, vállalati központoktól, minisztériumi szervektől nyert felvilágosítások, valamint Horváth Mihály: „Szakmunkáshiány a fővárosban” című cikkében* közölt adatokból indultunk ki.

A nagyságrendek helyes megközelítése céljából — a lehetőségeknek megfelelően — ellenőrző számításokat is végeztünk. Így például a vendéglátóipari felszolgálók havi borraivalójának összegét — a rendelkezésünkre bocsátott becslések mellett — úgy igyekeztünk megközelíteni, hogy megvizsgáltuk néhány vendéglátóipari vállalat felszolgálói forgalmát és létszámát. A forgalom 8—10 százalékát kitevő borraivalót feltételezve, az eredményül kapott borraivaló nagysága nagyon közel esett az egyéb adatforrásban kimutatott összeghez.

A táblázatban közöljük, hogy számításaink során milyen összegeket vettünk figyelembe havi borraivalóként néhány szakmában. A felsorolás nem teljes körű, elsődlegesen illusztratív célja van.

Összesítve arra a számszerű következtetésre jutottunk, hogy a borra-

* Munkaügyi Szemle, 1967. 7. szám.

Munkakör	Havi borravaló (Ft)
Gépkocsivezető (taxi)	1500—2000
Gépkocsivezető (tehertaxi) ...	2000—3000
Autószerelő	1000—1500
Szállító, rakodó	1500—2000
Felhasználó (étterem-presszó) ..	2000
Postai kézbesítő	300—350
Temetkezési munkás	800
Benzinkút-kezelő	1500
Fodrász	600—800
Kocsikísérő	1000
Tűz-elő-lehordó	1800
Műszerész (tv—rádió)	1500

valós szakmákban dolgozók száma mintegy 150 000—200 000 lehet, a borravalókból származó jövedelmek évi összege pedig a vizsgált körre vonatkozóan 2—3 milliárd forintra tehető, ami a lakosság mintegy 150 milliárd forintos összes pénzjövedelmének 1,5—2 százaléka. Úgy véljük, hogy ez az összeg a borravalókból származó „láthatatlan” személyi jövedelmeknek az *alsó határa*, mert mind a szakmák besorolásánál, mind pedig az összegek megállapításánál „szigorúak” voltunk és csak az általánosan elfogadott „borravalós” szakmákat, és az ott szokásos borravalóknak is inkább az alsó határát vettük figyelembe.

A személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztásának hatása és következményei

A személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztása következtében megváltoznak a jövedelmi arányok, módosul az egyes szakmák, ágazatok *jövedelmi rangsora*. Közismert, hogy „a borravalós” szakmákban a hivatalos fizetés nem valami nagy, legalábbis jóval kisebb, mint az azonos képesítést igénylő, hasonló szakmák átlagkeresete. Ilyen formán a „borravalós” szakmák a hivatalos kereseti ranglétra alsóbb fokán helyezkednek el. Beszámítva azonban a „láthatatlan” személyi jövedelmeket is, több lépcsőfokot is átlépnek, számos hasonló szakmát megelőznek. Ma már

szinte elfogadottá vált e szakmák alacsony fizetésének indokolása: „ott úgylis van borravaló”. „Egyes foglalkozási ágakban dolgozók munkabérének megállapításánál már eleve számításba veszik a borravaló címén elért jövedelmeket s ezzel a borravaló igényléshez mintegy legális alapot teremtenek.”*

Részben ez a magyarázata annak is, hogy a hivatalos kereseti ranglista nem azonos a vagyoni rangsorral. Más szavakkal: a vagyoni különbségek sok esetben nem magyarázhatók, nem indokolhatók a hivatalos fizetési differenciákkal.

A személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztása *kétszeresen is megváltoztatja az egyes rétegek fogyasztási szerkezetét*, és végső fokon a lakosság összes fogyasztásának összetételét is. Az, aki adja, valójában *többet költ szolgáltatásokra*, mint amennyit a statisztika kimutat. 1969-ben például a lakosság összesen 23 milliárd forintért „vásárolt” szolgáltatást. Figyelembe véve csupán e 2—3 milliárdos „láthatatlan” szolgáltatási „felárat”, ez az összeg 10—15 százalékkal több. Aki viszont kapja, annál elsősorban az áruvásárlás aránya emelkedik az előbbi rétegek vásárlásainak terhére.

A „láthatatlan” személyi jövedelmeknek feltehetően szerepe van a már évek óta (főleg a fővárosban) meglevő *szakmunkáshiány* létrejöttében is. Kezdődik azzal, hogy a fiatalok elsősorban a „mellékest” is biztosító „divatos” szakmák (fodrász, kozmetikus, televízió-rádió műszerész stb.) iránt érdeklődnek, de ami a népgazdaság szempontjából még kedvezőtlenebb, az az, hogy a szakmunkások egy része munkahelyét *ségéd-, illetve betanított munkási munkakörrel cseréli fel*. Egy 17 fővárosi vállalatra kiterjedő vizsgálat szerint (amelynek eredményeit Horváth Mihály már idézett tanulmánya közli) a szakmunkási munkakört *ségéd-, illetve betanított munkási munkakörrel felváltók 22 százaléka*

* Dr. Zoltán Üdön: „A borravaló és számbavétele egyes jogviszonyokban”, Magyar Jog, 1969. október.

lakatos, 12 százaléka esztergályos volt a korábbi munkahelyén. E szakmunkások leginkább a „mellékes” jövedelmet is biztosító gépkocsivezetői (49^{0/0}), tüzelőlefordói (13^{0/0}), rakodói (9^{0/0}) és kabinosi (5^{0/0}) munkakörben helyezkedtek el.

A jövedelmek „láthatatlan” újraelosztásának jelentős *szociális következményei* is vannak. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a nyugdíjat és a táppénzt a „borraválós” szakmákban is csak a hivatalos fizetés alapján állapítják meg. Ezért az ilyen szakmákban dolgozók jövedelme betegség és nyugdíj esetén zuhanásszerűen csökken. (E szakmákban természetesen a jutalmak, prémiumok, a nyereségrészesedés, de a jövedelemadó, tagdíjak stb. összegét is a hivatalos fizetés alapján számolják ki.)

Joggyakorlatunk már évekket ezelőtt szembetalálta magát ezzel a „szociális igazságtalansággal” és bírósági szerveink egy területen határozott álláspontot alakítottak ki. Figyelemre méltó, hogy ez az állásfoglalás nem az állam és az egyén közötti vitákban, hanem az állampolgárok egymás közti peres ügyeiben dönti el a borraváló beszámíthatóságának kérdését. Bírósági gyakorlatunkban ugyanis az az egyértelmű álláspont alakult ki, hogy a tartásdíjak megítélésénél figyelembe kell venni a borraváló összegét is. (Részletesen ír erről dr. Zoltán Ödön idézett cikkében.)

Végül pedig szociális ellentmondásokat és visszasságokat szül a borraváló be nem számíthatósága minden olyan fizetési kötelezettség esetén, amelynek az alapja a nyilvántartott, hivatalos kereset (a bölcsődei-napközi díjak, vagy az állami, szövetkezeti lakások odaítélése stb.).

A személyi jövedelmek „láthatatlan” átcsoportosítása *jelentős hatással van a közvéleményre is*. Mivel — mint említettük — semmiféle áttekintésünk nincs, hajlamosak vagyunk néhány kirívó példa ismeretében megítélni és sokszor el is ítélni egyes szakmák, ágazatok összes dolgozóit. Különösen hajlamosak erre azok, akik a szokásosnál is jobban rá van-

nak szorítva e „szolgáltatások” igénybevételére. A beteg éppen akkor kénytelen „hálapénzt” adni orvosának, amikor táppénzt kap, bevétele csökken és kiadásai meghaladják az egyébként átlagos szintet.

Ennek folytán bizonyos ellentét, szembenállás alakul ki a külön kereseti lehetőségekkel rendelkező és nem rendelkező rétegek között.

Ezt a „rétegentétét” fokozza az is, hogy a köztudat bizonyos szakmákat szinte már „védetté” nyilvánított. A közvélemény szerint ugyanis egyes szakmákban azért korlátozzák a felvételt és a kapacitás bővítést, hogy a „mellékes” jövedelmek ne csökkenjenek.

Ellentmondást szül a „mellékes” jövedelmek lehetősége az egyes szakmákon belül is. Elégé ismert, hogy az orvosoknak csak egy része juthat „hálapénzhez”. Ez az „orvos-társadalmon” belül is ellentmondásos rétegződést eredményez. Ugyanakkor a közvélemény nemigen tesz különbséget orvos és orvos között.

Az is világos, hogy a többletjövedelem lehetősége és hajszolása olykor sajátos életszemléletet alakít ki a dolgozóknál azon ágazatokban, amelyekben hiányos, szűk a kapacitás, ezért az igénybe vevők sorban állnak. Köztudott, hogy az igénybevétel sorrendjét elsődlegesen nem a szükségletek határozzák meg, hanem a felajánlott anyagi előny.

A személyi jövedelmeknek ez az egyre inkább fokozódó és szélesedő „láthatatlan” újraelosztása az elmondottak mellett még azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a sokasodó példák nyomán közvéleményünk a szolgáltatások tekintetében kétségtelenül meglévő „hiánygazdálkodást” szocialista gazdálkodásunk elkerülhetetlen hibájaként értelmezheti. Sokan vannak, akik nem értik, miért nem tudják megoldani e szakmák dolgozóinak bérezési problémáit, miért kényszerítik a lakosságot borraváló formájában valamiféle adózásra, és miért túrik el egyáltalán a személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztását, amely ellentétben áll a szocialista közérkölcssel.

Be kell vallanunk, hogy e véleményeknek sok tekintetben igazuk van, hiszen esetenként hivatalosan és jogilag elismerjük a „láthatatlan” személyi jövedelmeket.

Következtetések

Úgy véljük, hogy a téma ilyen vázlatos ismertetése mellett is sikerült érzékeltetnünk a kérdés „valóság-tartalmát”, életszínvonalbeli, szociálpolitikai, szociológiai stb. vonatkozásait. Ha az összességűséggel kapcsolatosan olyan következtetésekre is jutottunk (a borraivalók nagyságrendi becslését alapul véve), hogy a „láthatatlan” személyi jövedelmek aránya a lakosság összes jövedelméhez viszonyítva nem jelentős, mégis az a véleményünk, hogy ezek az érintett rétegeket és szakmákat tekintve jelentős módosulásokat, torzulásokat eredményeznek a jövedelmek arányaiban és azok felhasználásában. A „láthatatlan” személyi jövedelmek másik nagy csoportjának, a nem hivatalos lakossági szolgáltatásoknak, megközelítő pontosságú felmérése pedig a *bruttó nemzeti termék összességű módosítását is eredményezheti* (mivel a szolgáltatások ezen köre nem kerül megfigyelésre, természetesen a nemzetitermék-számításoknál sem vehető figyelembe, nem beszélve arról, hogy esetleg a lakossági fogyasztás szerkezete is módosulna), nyilvánosan több szolgáltatást veszünk igénybe, mint amennyit statisztikailag ki tudunk mutatni (a szolgáltatások teljes körű számbavételével). A lakosság által vásárolt szolgáltatások volumenének az utóbbi években megfigyelhető igen mérsékelt emelkedésében — véleményünk szerint — az is közrejátszott, hogy a lakosság sok esetben, megunva a „sorban állást”, „fusi”-munka keretében vette igénybe a szolgáltatások egy részét. Előfordul, hogy ez még olcsóbb is, mert ilyenkor elmarad az egyébként „kijáró” borraivaló.

Szeretnénk hangsúlyozni: tudatában vagyunk annak, hogy a számítá-

sok, amelyeket végeztünk, a fogalmak, amelyeket használtunk, jellegükből adódóan elnagyoltak. Maga a téma a valóságban sokkal bonyolultabb, sokoldalúbb és ellentmondásosabb, mint ahogy mi ebben a cikkben kifejtettük. De bármennyire bonyolult és ellentmondásos is a személyi jövedelmek e „láthatatlan” újraelosztásának rendszere, egyre halaszthatatlanabb az igazságos rendezés napirendre tűzése, amely a következő feladatok megoldását feltételezi:

— Sokoldalúan fel kellene mérni és elemezni a valóságos helyzetet. Széles körű közvéleménykutatással — kikérdezéssel — viszonylag pontosabb adatokat lehetne szerezni a nagyságrendekről, elsősorban azoktól, akik a borraivalót adják, illetve a nem hivatalos szolgáltatásokat igénybe veszik.

— E felmérés alapján a rendelkezésre álló fejlesztési (beruházási, oktatási, képzési) lehetőségeket a kirívó aránytalanságok felszámolására kellene koncentrálni, felülvizsgálva például az egyes „védett” szakmák helyzetét. Ilyen irányú intézkedésnek tekinthető a kormány 1969-ben hozott határozata a lakossági ipari-kereskedelmi és áruszállítási szolgáltatások fejlesztéséről. A határozat értelmében az erőforrásokat elsősorban a textiltisztítási, a lakáskarbantartási, a személygépkocsik javítási és karbantartási, valamint az elektromos és elektroakusztikai háztartási készülékek javítási kapacitásainak növelésére kell fordítani. A szolgáltatói tevékenység fejlesztését — a határozat értelmében — elsősorban a saját vállalati alapok és bankhitelek felhasználásával kell biztosítani, továbbá központi szolgáltatásfejlesztési alapot kell képezni a szocialista szektor részére. Az általánosan elismert központi fejlesztési feladatok (egészségügy, oktatás stb.) mellett — véleményünk szerint — a szociális jellegű intézmények fejlesztésének továbbra is központi feladatnak kell lennie. (Az üzemi bölcsődék számának csökkentése feltétlenül erre figyelmeztet.) Természetesen ilyen létesítmények építéséhez és fenntartásához a válla-

latok pénzügyi eszközeit is igénybe lehet venni (e célra a vállalatokat alapjaik vagy nyereségük terhére meg lehet adóztatni), de azt, hogy hol, mikor és milyen férőhelyszámmal épüljön fel egy vállalati igényeket messze meghaladó szociális létesítmény, legalábbis megyei, városi és nem vállalati szinten célszerű eldönteni.

— A főváros vonatkozásában megfontolandónak tartanánk a vidékre telepített üzemek épületei — legalábbis — egy részének szolgáltatói tevékenység céljára való hasznosítását. A szükséges átalakítások költsége ugyanis lényegesen kisebb, mint az új épületek építési költsége. A magánszektor igénybevételére az említett határozat is utal, különösen célszerűnek látszik ez a kisebb településeken, ahol nagyobb egységek létrehozása nem gazdaságos, s ezért nem is racionális. Ez utóbbiakat azért tartottuk célszerűnek elmondani, mert a meglévő kapacitások fejlesztésére a saját erőforrások némely területeken csak szerény lehetőséget nyújtanak. Ki kellene alakítani azokat az ösztönzőket is, amelyeknek segítségével növelhetjük a vállalatok érdekelttségét a fejlesztésben. (Vannak olyan tapasztalatok is, hogy fejlesztésre akkor sem kerül sor, ha a saját források és a hitellehetőségek erre lehetőséget adnának.)

— A rendelkezésre álló központi

bérfejlesztési keretek kialakításakor célszerű lenne e szakmák béreinek rendezéséhez szükséges fedezettel is számolni olyan mértékben, amilyenben erre a vállalati bérfejlesztési lehetőségek elégtelenek. Úgy véljük — a legkirívóbb példánál maradva —, hogy mindaddig nem lehet hatékonyan fellépni a „hálapénz” elfogadása ellen, amíg az orvosok havi hivatalos jövedelme 50 százalékkal is elmarad a hasonló értelmiségi munkakört ellátó dolgozókéétól. A hivatalos kereseti arányokat elsősorban a kereslet és a kínálat alapján kellene kialakítani, azaz nem az azonos jellegű és képzettséget igénylő szakmákhoz kellene igazítani az itt dolgozók kereseti lehetőségeit, hanem úgy, hogy e szakmák bérei esetenként akár meg is haladassák az azonos szakmák kereseti lehetőségeit.

— Azokban a szakmákban, ahol már nemzetközileg is kialakult a személyi szolgáltatások jutalmazási rendszere, *fix összegben*, százalékban kellene megállapítani a „borravalót”, amely legyen adóköteles, de képezze alapját a társadalmi juttatásoknak is (táppénz, nyugdíj).

— A rendezés után megfelelő jogi szabályokkal elejét lehetne és kellene venni a személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztásának.

**Nyilas András—
Szamosvölgyi Elemér**

N. Petrakov: Gazdaságirányítás és gazdasági érdekek

(Novij Mir, Moszkva, 1970. 8. sz.)

Az utóbbi időben erőteljesen megnövekedett az érdeklődés a gazdasági problémák iránt. Régebben a mindennapi élettel kapcsolatos gazdasági kérdések elsősorban csak szűk családi körben szerepeltek állandó témaként. Ma azonban ezek a kérdések: miért nincs elég bútor, miért nem tud az ipar lépést tartani a fogyasztói ízlés változásaival stb., állandóan felvetődnek a központi lapok hasábjain, tekintélyes tanácskozássok napirendjén. Kétségtelen, hogy a gazdaságirányítás hatékonysága a társadalmi rendszer fejlődésének egyik meghatározó jelentőségű tényezője lett.

Az SZKP Központi Bizottságának 1965. márciusi és szeptemberi plénumai megindították a gazdasági mechanizmus egész rendszerének rendkívül bonyolult átalakítási folyamatát. Azóta gazdag tapasztalatokra tettünk szert, leküzdöttük az újtól való félelem pszichológiai korlátját. A gazdaság azonban állandóan olyan új problémákat vet fel, amelyeknek megoldása nem egyeztethető össze a konzervativizmussal. A gazdaságban végbemenő gyors változások objektíve feltételezik az irányítási módszerek dinamizmusát. Most, az SZKP XXIV. kongresszusa előestéjén, a népgazdaság az irányítási módszerek tökéletesítésének új szakasza előtt áll.

A végrehajtásra kerülő gazdasági reform lényegében nem más, mint a gazdaságirányítás lenini koncepciójának alkalmazása a mai viszonyokra. Lenin elgondolásának lényegét a szerző abban látja, hogy a népgazdaság tervszerű központi irányítását a termelőapparátus valamennyi egységének gazdasági érdekelttségén keresztül kell megvalósítani. Lenin több ízben hangsúlyozta, hogy a feladat nem a piac leküzdése, hanem felhasználása, az áru- és pénzmechanizmus piaci formáknak megfelelő állami szabályozása. Ez az álláspont világosan tükröződik a korabeli párthatározatokban, amelyek egyaránt óvtak a túlzott

adminisztratív beavatkozástól és a piac túlértékelésétől. Csak a központosítás és az önálló cselekvés optimális aránya biztosíthatja a népgazdaság hatékony fejlődését. Lenin érdeme nemcsak az volt, hogy felvetette ezt a problémát, rámutatva óriási jelentőségére, hanem hogy az átmeneti korszak viszonyaira konkrét megoldást is alkalmazott.

Mi az, ami ma objektíve szükségessé teszi az irányítási rendszer jelentős átalakítását? Ismeretes, hogy a szovjet gazdaság jelentős sikereket ért el, 1940 és 1965 között az egy főre számított reáljövedelem megháromszorozódott. Úgy tetszik, hogy ha a korábbi irányítási rendszer ilyen eredmények elérését tette lehetővé, akkor nincs szükség jelentős változtatásokra. A valóság azonban az, hogy éppen az eredmények, a termelés méretei, a termelési kapcsolatok bonyolultsága követeli a tervezési és irányítási módszerek megváltoztatását. Korábban a gazdasági helyzetet az jellemezte, hogy az elsőrendű közszükségleti cikkek közül is nagy volt a hiány. Elsősorban a legfontosabb igényeket kellett kielégíteni. A termelést a tömegfogyasztóra alapozták, a tervezésben túlsúlyba kerültek a mennyiségi mutatók, a termékválaszték hosszú időre stabilizálódott.

A termelő piaci monopóliuma és a népgazdaság gyors ütemű fejlődése normálisan funkcionáló társadalmi rendszer viszonyai között nem egyeztethető össze egymással. Amint a termelés biztosítja az elsődleges szükségletet kielégítését, az addig szerényen meghízódó fogyasztó félreérthetetlenül, sőt „gorombán” tudtul adja igényei létezését, mégpedig a pénze révén.

A reform küszöbén olyan konfliktus jött létre, amelynek nem az általában vett áruhiány volt az oka, hanem a fogyasztó által igényelt áruk hiánya. A fogyasztó már válogatni akart, az ipar pedig továbbra is az „eszi, nem eszi, nem kap mást” elve szerint termelt. Az ellentmondás megoldásához gyökeresen meg kellett változtatni a termelők és a fogyasztók viszonyát. Az ipar tevékenységét a lakosság igényétől, ízlésétől kell függővé tenni.

De miért nem lehet a termelés és értékesítés eltérését adminisztratív módszerekkel megszüntetni? A vállalatokat egyszerűen utasítani kellene: csak olyan termékeket gyártsanak, amelyek iránt van kereslet. A szocialista gazdasági mechanizmusnak elegendő nagy gépezetté kell válnia. Némely közgazdászok elképzelése szerint e gépezet irányítási sémája a következő lehetne: adott a gazdaság egysége feladata (a szükségletkielégítés lehetséges maximuma), ismeretesek a készletek és a szükségletek. A Tervhivatalban ennek alapján kiszámítják a népgazdaság „munkarendjét” és minden vállalatnak és dolgozónak tudomására hozzák, mit és hogyan kell tennie. Ha a központ minden utasítását pontosan teljesítik, megvalósul a szükségletek lehetséges legjobb kielégítése. Itt sem a piacra, sem „gazdasági emelőkre” nincs szükség. A központ, a termelők és a fogyasztók minden kapcsolata teljesen világos.

A gép és a népgazdasági rendszer funkciói közötti látszólagos hasonlóságból némely közgazdászok arra a megállapításra jutottak, hogy a legmegfelelőbb a minden részletében centralizált irányítási rendszer. Ennek csak egyetlen komoly akadálya van: az ország területének nagysága, a gazdasági egységek hatalmas száma. Az elektronikus számítógépek alkalmazása azonban ezt a nehézséget is megoldja.

Ennek a gombnyomásra működő gépi szocializmusnak a megvalósítása lelküzdhetetlen akadálya ütközne, ez az akadály pedig az ember. A gépanalógia azért hamis, mert az ember két funkcióban tevékenykedik: mint a gép irányítója és mint a késztermék fogyasztója. Tehát a gép maga eszi meg termékét, és működését döntően befolyásolja a termék minősége. Az ember a termelés egyik erőforrása is. De makacs természete megkülönbözteti a többi erőforrástól. Nem lehet beleegyezése nélkül elosztani és átcsoportosítani. Megfelelő feltételeket kell teremteni, amelyek között az emberek hajlandók úgy „megoszlni”, ahogy a terv előírja. Ez azt jelenti, hogy az embereket ösztönözni kell, mert enélkül a terv papiros marad csupán. Az embereknél érezniük kell, hogy munkájuk felhasználása és szükségletkielégítésük mértéke között közvetlen összefüggés van.

A reform előtti irányítási rendszerben az ösztönzés csak a közvetlen termelési egységekre terjedt ki. Minél távolabb volt az irányítás szintje a munkástól és a kolhozparaszttól, annál kevésbé volt

kitéve az anyagi ösztönzők nyomásának és annál nagyobb mértékben függött a felettes szervek utasításaitól. Ez oda vezetett, hogy állandóan erősödött a felülről lefelé irányuló nyomás, a lentől fölfelé áramló jeladások viszont jelentéktelenné váltak. Erre jó példa volt a kuzkora vetésterületének bővítésére szervezett ismeretes kampány. A vezetők felelőssége elsősorban erkölcsi volt, s a felülről érkező utasítások végrehajtásához fűződött. Így a helytelen intézkedések várható következményeivel kapcsolatos tiltakozások hangja nem érvényesült a végrehajtás számonkérésével szemben.

A szerző véleménye szerint az az ösztönzési rendszer, amelyben a gazdasági vezetők helyzetét és jövedelmének nagyságát nem határozzák meg egyértelmű és világos gazdasági kritériumok, szükségszerűen elvezet a fentihez hasonló helyzetekhez. A sokszor elmarasztalt bürokraták kritizálásakor az egyéni okokon túl azt is meg kell vizsgálni, mely okok termelik állandóan újra ezt a jelenséget a gazdasági életben. A társadalmi termelés irányításának rendszerével szemben támasztott legfőbb követelmény az, hogy a különböző folyamatokat irányító szintek között a kapcsolatok szigorúak, hatékonyak és kölcsönösök legyenek, azaz ne csak egyirányú kapcsolat, hanem visszacsatolás is legyen közöttük. Ha az embert csak az ösztönzés alapján lehet bekapcsolni a termelésbe, akkor a gazdaság minden szintjén ennek az elvnek kell uralkodnia.

A fogyasztó szempontjából a gazdasági élet rendellenességeinek legszembetűnőbb jele a sorbanállás. Ez ma már a magasabb rendű javakra vonatkozik. A sorbanállás mindig azt jelzi, hogy a fizetőképes kereslet meghaladja a kínálatot. Az ilyen helyzet mindig lehetőséget teremt a spekulációra. A sorbanállás megszüntetéséhez a keresletet és kínálatot egyensúlyba hozó árak megteremtésén keresztül vezet az út. Ez az út nem ismeretlen, alkalmazzák például a színes televízió, a személygépkocsi stb. esetében. Sokan arra hivatkoznak az egyensúlyi árakkal szemben, hogy ez az út áremelkedésekhez, a lakosság jólétének csökkenéséhez vezet, ami a szocializmusban megengedhetetlen. De ez az érvelés hibás. Ha az árak nem hozzák egyensúlyba a keresletet és a kínálatot, akkor a fogyasztó vagy a spekulánsokhoz fordul, vagy nem tudja megvenni a számára szükséges árut. Az első esetben nyilvánvalóan többet fizet a hivatalos árnál, tehát az egyensúlyi ár nem

jelent számára veszteséget. A második esetben pedig pénzjövédalma nem alakul át reáljövédalommé, és hátrányba kerül azokkal szemben, akiknek elég idejük van az illető áru „beszerzésére”. Ez pedig sérti a munka szerinti elosztást.

Az egyensúlyi árak kialakítása csak a kezdeti lépés. Biztosítani kell, hogy ez előnyös legyen a vásárló számára. A vásárló nem ellenézné a különösen jó minőségű áruk árának emelését, ha bizonyos lenne abban, hogy ezek termelése gyorsan fog növekedni, ugyanilyen gyorsan fog csökkenni az áruk is és minőségük egyáltalán nem fog romlani. Ez mind elméletileg, mind gyakorlatilag lehetséges. A gyakorlatban jó példára az óriapiac. Bővülő választék és változatlan minőség mellett az árak az utóbbi években csaknem 50 százalékkal csökkentek. Olyan mechanizmust kell létrehozni, ahol a termelők érdekeltek abban, hogy termékeik ára csökkenjen. Ez külön kérdés, itt csak annyit kell leszögezni, hogy az ilyen mechanizmus működésének feltétele az egyensúlyi árak kialakítása.

Ez a probléma nem korlátozódik a személyes fogyasztás területére. Hasonló példákat könnyű találni az ipari felhasználók között is. 1968-ban az új rendszerben dolgozó vállalatok a rendelkezésükre álló ösztönzési alapoknak mindössze 58 százalékát használták fel, ezen belül a szociális, kulturális és lakásépítési alapoknak mindössze 47 százalékát. Az ok az anyagi fedezet hiánya. Ez a helyzet ellentmond a reformnak, mivel a jól dolgozó vállalatok olyan helyzetbe kerülnek, amely lényegében azonos a rossz vállalatok helyzetével.

Az áru- és pénzmechanizmus specifikus szerepet tölt be a szocialista gazdaságban. A termelés tervezésekor a tervező a fogyasztók feltételezett szükségletei alapján dönt. Ez azt jelenti, hogy a tervező a fogyasztó nevében beszél, és nemcsak beszél, hanem cselekszik is. Az irányításba beletartozik a cél, a feladat meghatározása. A hatékonyság attól függ, hogy az irányító szervnek a társadalmi fejlődés céljaira alkotott elképzelése mennyire esik egybe az objektív tendenciákkal. Nehézséget jelent az, hogy az irányító szervnek illúziói lehetnek a célok ismeretéről. Ezért az irányítás rendszerének tartalmaznia kell

az ellenőrzés sajátos mechanizmusát, amelynek segítségével meghatározzák, hogy az irányító szerv döntései megfelelnek-e az objektív fejlődési követelményeknek. E mechanizmus segítségével történhet a társadalom „önbeállítása” a fejlődés optimális pályájára.

A társadalmi fejlődés céljainak meghatározása viszonylag egyszerű olyan esetekben, amikor a tömegek kívánságai azonosak. Ez általában akkor fordul elő, amikor a társadalomnak olyan feladatot kell megoldania, amelytől létezése függ. Az irányító szerv cselekvési programja ilyenkor világos. A Szovjetunió történetében ez volt a helyzet a két háború idején, amikor a túlélést kellett biztosítani.

Normális helyzetekben a feladat nem ilyen egyszerű. Ebben az esetben figyelembe kell venni a különböző fogyasztói csoportok eltérő érdekeit. Mérlegelni kell, hogy a különböző csoportok érdekeit milyen mértékben vegyük figyelembe, hiszen nyilvánvaló, hogy ezek a csoportok távolról sem játszanak azonos szerepet a fejlődésben. Ezeket a döntéseket csak olyan mechanizmus segítségével lehet meghozni, amely teljes körű információt szolgáltat a fogyasztók kívánságairól, másrészt gyorsan és automatikusan kijavítja a tervező által elkövetett hibákat. A jelen körülmények között csak az áru- és pénzmechanizmus lehet ez az eszköz. Ennek legfőbb előnye, hogy biztosítja a fogyasztó szabad akaratnyilvánítását. A piac így objektív információt szolgáltat a tervnek a lakosság szükségleteiről, ami a tervezés alapja.

A tervezőnek előre kell látnia a termelés tökéletesítésének irányát, az új cikkek megjelenésével kapcsolatos szükségletváltozásokat. Jogában áll ezek méreteit és jellegét előre jelezni, sőt jogában áll nézeteit széles körben propagálni. A fogyasztónak azonban széles körű választási szabadsággal kell rendelkeznie. A tervezőnek nem áll jogában, hogy adminisztratív módszerekkel a fogyasztóra kényszerítse véleményét. A fogyasztói akaratnyilvánításnak, a termelésre gyakorolt fogyasztói befolyásnak szocialista viszonyok között a piac az eszköze. Ezért a piacnak szervesen be kell illeszkednie a gazdaságirányítás szocialista módszerei közé.

(Ism.: Madarász Aladár)

Zbigniew Pirozynski: Juttatások idős embereknek és a nemzeti jövedelem

(Finanse, Varsó, 1970. 8. sz.)

A szocializmusban nem lehet kétséges, hogy az idős emberek számára megfelelő életszínvonalat kell biztosítani. Közgazdasági szempontból ez azt jelenti, hogy eltartásuk költségei a népgazdaságot terhelik. A munkaképes koron túli idős emberek számának növekedése megváltoztatja a nemzeti jövedelem felosztásának felhalmozás-fogyasztás arányát, miközben a fogyasztásra szánt részen belül is csökken a termelő, illetve a még nem termelő népesség részesedése. Mivel tehát az idősök számának növekedése a nemzeti jövedelemre fokozott terheket ró, ezért a társadalom előregedése korlátozza a munkaképes népesség életszínvonalát és egyúttal a gazdasági növekedést is akadályozhatja.

A nemzeti jövedelem megterhelése természetesen nem ennyire egyoldalú, hiszen az idős emberek nagyon hasznosak a háztartásban, részt vesznek a gyermeknevelésben, ez utóbbi pedig bizonyos mértékben csökkenti a gyermekgondozási létesítmények (bölcsőde, óvoda) hálózatbővítésének szükségességét. Ebben az értelemben az idős emberek fogyasztása a nemzeti jövedelemből valamelyest rekompenzálódik, még ha ők maguk ezzel a tevékenységükkel nem is hoznak létre a nemzeti jövedelem részét képező használati értéket.

Az idősök fogyasztásának finanszírozása három forrásból lehetséges. Egyrészt azokból az eszközökből, amelyeket még az aktív munkavégzésük idején

őreg napjaikra félretettek, másrészt a családi jövedelemből, harmadrészt a társadalmi alapokból. Ezek közül a társadalmi alapok az alapvetőek, mivel az első kettő viszonylag szűk kört érint, és az ilyen jellegű eszközök, források számszerűsítése teljesen lehetetlen.

Az idős embereknek folyósított társadalmi juttatások vagy pénzjellegűek, vagy természetbeniek. A pénzjuttatások az egyéni preferenciák, a természetbeniek pedig a társadalmi preferenciák érvényesítését teszik lehetővé. A szerző szerint a társadalmi alapokból folyósított juttatások megfelelő fogyasztási színvonalat biztosítanak az idős embereknek, és így szükségtelessé válik a családra való támaszkodás. Számukra pedig azért fontos ez az anyagi függetlenség, mert különben a családon belüli egyéni preferenciák az idős emberek fogyasztási színvonalát idővel a létminimum alá csökkenthetnék.

A társadalmi juttatások fő forrása a költségvetés és a nyugdíjalap. Az elmúlt öt évben Lengyelországban az idősöknek folyósított társadalmi juttatások megkétszereződtek.

A nem csekély emelkedés oka mindekelőtt a nyugdíjak növekedése (46 százalékkal). A nyugdíjak azonban jóval nagyobb mértékben nőttek, mint a 60 év feletti népesség (ez utóbbi csak 21 százalékkal), ami annak a következménye, hogy 1968-ban és 1969-ben a nyugdíjreformmal nagyobbak lettek a nyugdíjak, valamint áttértek a nyugdíjkorhatár elééréskor történő nyugdíjaztatásra. Mindez nagymértvű egyszerű növekedést eredményezett, amely azonban már a soron következő ötéves tervben nem ismétlődik meg. Ezzel jelentősen fokozódott a nemzeti jövedelem megterheltsége is: 1965-ben az ilyen jellegű juttatások a

Társadalmi juttatások idős embereknek Lengyelországban
(milliárd zloty)

Megnevezés	1965	1970 (terv)	Növekedés (%)
Nyugdíj és járadék	11,1	24,1	272
Egészségügy:			
Gyógyszer	1,5	2,7	180
Egyéb	1,0	1,7	177
Társadalmi gondozás (szociális otthonok)	1,1	1,7	151
Összesen:	14,7	30,2	205

Megjegyzés: Lengyelországban a nyugdíjasok számára ingyenes a gyógyszer.

nemzeti jövedelemnek csak 2,8, viszont 1970-ben már 4,2 százalékát tették ki.

A tényleges adat azonban jelenleg még ennél is nagyobb, mert azok az idős emberek is fogyasztják a nemzeti jövedelmet, akik semmiféle társadalmi juttatást nem kapnak. Ők a dolgozó munkaképes népesség jövedelméből tartják fenn magukat. Fogyasztásuk mértékét pontos adatok híján csak becsülni lehet. 1960-ban számuk 741 ezer volt, ami a társadalmi juttatásokból részesülő időseknek több mint a fele (65 százaléka), vagyis az idős emberek több mint egyharmada közvetlenül nem részesül társadalmi juttatásban. Ezt az adatot 1970-re vetítve az állítható, hogy az idősöknek folyósított társadalmi juttatások 65 százalékának megfelelő összeget fogyasztanak a juttatásból közvetlenül nem részesülők, tehát az utóbbiak fogyasztása még ennyivel terheli a nemzeti jövedelmet. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy ezek az emberek az őket eltartó családtagokkal többnyire egy háztartásban élnek, a költségek több részre oszlanak, továbbá nem részesednek az ingyenes szolgáltatásokból, akkor fogyasztásuk kifejezetten kisebb, mint azoké az időseké, akik nyugdíjból és járadékból tartják fenn magukat. Valószínű tehát, hogy fogyasztásuk nem éri el a társadalmi juttatások 50 százalékát, és így végeredményben az összes idős ember fogyasztása a nemzeti jövedelem 6 százalékát emésztí fel.

Az 1971—75-ös időszakban a 60 éven felüliek száma 11 százalékkal nő, miáltal kb. 65 százalékkal emelkedik majd a kifizetendő nyugdíjak és járadékok összege, és így 1975-re az időseknek folyósított társadalmi juttatások 50 százalékkal lesznek magasabbak, mint 1970-ben. Míg tehát a juttatások 50 százalékkal emelkednek, a nemzeti jövedelem a tervelőirányzat szerint csak 34 százalékkal — évi 6 százalékkal — nőne. Ha viszont 8 százalékos évi növekedést lehetne elérni, akkor a nemzeti jövedelem 1975-re kb. 47 százalékkal lenne magasabb, ami biztosítaná a juttatások előbbi szintjét. Ha feltételezzük, hogy 1975-re a dolgozó népesség jövedelméből élő idősök száma nem változik — ami nagyon valószínű —, akkor viszont az idős emberek összes fogyasztása 34 százalékkal emelkedik, ami egybeesik a nemzeti jövedelem tervezett évi 6 százalékos növekményével. A következő öt éves tervidőszakban az idős emberek számának növekedése nem vezethet a nemzeti jövedelem mai arányainak felborításához. Emellett még két jellemző demo-

gráfiai tendenciát kell figyelembe venni. Egyrészt azt, hogy a folyó öt éves tervhez képest kevésbé nő 1971—75-ben a munkaképes korú lakosság; másrészt, hogy a még nem munkaképeségű (17 évesnél fiatalabb) népesség még inkább csökken. A következő öt év alatt az idős emberek száma nagyobb ütemben nő, mint az elmúlt öt évben. Számukra úgy lehetne fokozni a társadalmi gondoskodást, ha a gyermekek és fiatalok számának várható csökkenésével felszabaduló gyermekgondozási stb. eszközöket az idősök javára csoportosítanák át.

(Ism.: Bakos Gábor)

Dan Throop Smith: Állásfoglalás az értéknövekedési adó mellett Stanley S. Surrey: Állásfoglalás az értéknövekedési adó ellen

(Harvard Business Review, Boston, 1970. november—december)

Az Egyesült Államokban egyre gyakrabban vetődik fel az értéknövekedési adó alkalmazásának gondolata. De még azok, akik lelkes hívei az adó bevezetésének — mint az első cikk szerzője — sem állíthatják, hogy ez minden szempontból kifogástalan adó, igaz, egyik fontosabb adó sem tekinthető ilyennek. Az értéknövekedési adó tekinthető a „legkevésbé rossz” eszköznek a szövetségi adóbevételek növelésére, vagy a vállalati jövedelemadó, vagy az illetményadó részbeni helyettesítésére, figyelembe véve a gazdasági hatások, méltányosság és adminisztratív megvalósíthatóság kritériumait, s ha döntésre kerül a sor, a politikai elfogadhatóság szempontját.

Ezután az első cikk írója az adó számításának módját foglalja össze röviden. Az európai országokban alkalmazott és az amerikai bevezetésre javasolt értéknövekedési adó minden vásárlást egyformán kezel, legyen az nyersanyag, alkatrész, felszerelés, gépek és berendezések stb. beszerzése.

Az eladások és vásárlások értékének különbsége alapján kiszámított adó adminisztrálását leegyszerűsíti, hogy minden számlán külön fel kell tüntetni. Az európai tapasztalatok nem igazolják az adminisztráció nehézségeit hangoztató ellenvetéseket. Nehéz elképzelni, hogy egy olyan országban, ahol minden vállá-

latnak adózási célokból ki kell számítani nettó jövedelmét, az értéknövekedési adó valóban nagy gondot okozzon.

Belső gazdasági szempontból az értéknövekedési adó fő elméleti előnye semlegessége a munkaigényes és a tökeigényes termelési eljárások, a hatékony és a kevésbé hatékony vállalatok, a vállalat szervezése, a finanszírozás módja szempontjából. Minthogy minden vállalat számára egyforma költséget jelent, az adó befolyása az üzleti döntésekre minimális. Ez szembetűnő különbség a vállalati (társulati) adóval és az illetményadókkal szemben.

Az értéknövekedési adó olyan személyi, egységes adókulcsú jövedelemadó lenne, amelynek alapja igen széles, nemcsak a jövedelmet, hanem a hagyományokat, adományokat, a realizált tevékenységeket is teljes egészében magában foglalná. A progressziót személyi mentességek biztosíthatnák. Statisztikai elemzések mutatják, hogy 20 százalék körüli adókulcs mellett nemcsak ugyanakkora bevételt biztosíthatna, mint a mai jövedelemadó és vagyonszórási adó együttesen, hanem minden osztályra körülbelül hasonló adóterhet róna.

Az igazságos adóztatás szempontjából az értéknövekedési adó önmagában nem méltányos. De a javaslat nem az értéknövekedési adó egyedüli alkalmazását ajánlja. Az adórendszer többi adójának alakítása ugyanis lehetőséget ad a méltányosság biztosítására, az alacsony jövedelemadó-kulcsok csökkentése, az adómentességek körének bővítése pedig egyszerűen beilleszthető az elgondolásba.

A végső fogyasztóra áthárított adó bevezetése az árak általános emelkedéséhez vezethet, mindenképpen megnöveli az inflációs nyomást, s ez monetáris és költségvetési politikai intézkedéseket tesz szükségessé.

A GATT-megállapodások lehetővé teszik, hogy az exportot mentesítsék a közvetett adók alól, illetve adóvisszatérítést alkalmazzanak, s az importra a hazai árukéval megegyező adót vessenek ki. Az Egyesült Államok számára, ahol a közvetett adók aránya kicsi, ez jelentős hátrány.

A hátrány nagysága attól függ, hogy az Egyesült Államokban alkalmazott közvetlen adókat milyen mértékben hártják át a fogyasztókra.

Ma már a közgazdászok és üzletemberek véleménye az, hogy a vállalati jövedelemadó nagymértékben áthárított és megjelenik az árakban. A magasabb árak pedig csökkentik a nemzet-

közi versenyképességet, különösen azokkal az országokkal szemben, amelyek exporttáru — értéknövekedési adó mellett — teljes forgalmiadó-mentességet élveznek. Persze az adóteher különbségei, s ezen belül azok, amelyek adómentesítéssel kompenzálhatók, viszonylag kicsik az egyéb költségkülönbségekhez és más országok exportpolitikai intézkedéseikhez képest. Az amerikai fizetési mérleg helyzete azonban olyan súlyos, hogy minden kedvező változtatás fontos, különösen ha egyéb előnyei is vannak; javulást hozhat az eszközök allokációjában és hatékony felhasználásában.

Az értéknövekedési adó megfelelő kulcsa az adóbevételek növelésének szükségességétől függ. Minden egyes adószázalék 4—6 milliárd dollár bevételt jelent. Célszerű lenne kezdetben 2—3 százalékos adókulcsot alkalmazni. Egy általános adóreform keretében az értéknövekedési adó részben felválthatná a vállalati jövedelemadót. Bevezetése annál jobb, minél előbb történik meg.

A másik cikk szerzője abból indul ki, hogy az értéknövekedési adó tulajdonképpen egy más módon beszedett kiskereskedelmi forgalmi adó, amelynek alkalmazását szövetségi adóként négy évtized alatt már többször elvetették. Az Egyesült Államoknak nincs szüksége ilyen adóra, s ha mégis, a kiskereskedelmi adó alkalmazása az előnyösebb.

A nyugat-európai országok a már meglévő forgalmi adók helyett vezetnék be az értéknövekedési adót, részben politikai okok, részben adóbeszedési nehézségek miatt.

Ezután a másik szerző is ismerteti az adó működését a nyugatnémet példa alapján, s azt a tanulságot vonja le — hivatkozva a Kanadai Királyi Adóbizottság jelentésére is —, hogy nem érdemes több lépésben hozzájutni ugyanahhoz a bevételhez, amelyet a kiskereskedelmi adó egy lépésben biztosíthat.

Az értéknövekedési adó semlegességéről nem beszélhetünk, ilyen nincs. Az adó a vállalatok szempontjából semleges, hiszen nem őket terheli, ők csak beszedik az adót a végső fogyasztótól. A fogyasztók szempontjából akkor lenne semleges, ha egységes kulcsa lenne, Európában azonban különböző, legalább két adókulcsot alkalmaznak. Az európai tapasztalatok azt mutatják, hogy egyik ország sem csökkentette a vállalati jövedelemadót az értéknövekedési adó bevezetése után, s emellett

magas, 11—23 százalékos értéknövekedési adókulcsot alkalmaznak.

Az értéknövekedési adó a fogyasztói kiadásokat, a vállalati jövedelemadó a vállalatok jövedelmét terheli, s ezért az utóbbi helyettesítése az előbbivel az adórendszer regresszivitását megnövelné. A fogyasztási cikkek áremelkedése pedig fokozza az infláció lehetőségét.

Ha tehát szükség van az adóbevételek növelésére, az első eszköz a jövedelemadó kulcsának növelése lehet, ezután az örökösödési és a vagyonadó növelése jöhet számításba, s ha pedig mindenképpen szükséges, akkor kiskereskedelmi adó alkalmazása.

Az export és az import adóterhe szempontjából is kétesek az előnyök. A gépkocsik, a cigaretta, az alkohol stb. exportja esetében az Egyesült Államok is visszatéríti a befizetett egyfázisú termelési adót, míg import esetében hasonló adót vet ki. Általában miért jelentene hátrányt az adóvisszatérítés, illetve -kivetés hiánya, ha nem is létezik a szóban forgó adó? Igaz, más adók vannak, de a vállalati jövedelemadó nem tekinthető áthárítottnak, másrészt viszont az értéknövekedési adót alkalmazó országokban is van vállalati jövedelemadó, úgyhogy jelentős előny ezen a téren sem adódhat az értéknövekedési adó alkalmazásából.

A meglévő szövetségi adórendszer távolról sem tökéletes, de az értéknövekedési adó bevezetése nem javítása irányába hatna, s ha valaha is szükség lenne szövetségi szintű forgalmi adóra, akkor ennek kiskereskedelmi adónak kell lennie.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

George G. C. Parker, Henry S. Miller: Nemzetközi leasing: használat tulajdon nélkül

(Columbia Journal of World Business, New York, 1970. szeptember—október)

Az utóbbi időben a leasing mint a finanszírozás és tulajdon konvencionálisabb formáinak helyettesítője gyors ütemben bővült az Egyesült Államokban, s egyre elterjedtebbé válik nemzetközi méretekben is. Ennek elsődleges okai az intézményes keretekben és a piaci viszonyokban rejlenek, amelyek az

állóeszközök használatának és tulajdonának elválása irányában hatnak. A leasing elterjedésének számos oka elcsúsz, ha a gazdaság tökéletesen működne, és tökéletesen kompetitív tőkepiacok lennének, így viszont alkalmazásának sok előnye van mindkét fél szempontjából.

Az állóeszköz használója a következő előnyöket élvezti:

— *Pótlólagos finanszírozási forrás.* Gyakran olyan vállalatok is igénybe vehetik, amelyek a szokásos forrásokból csak nehezen vagy költségesen tudnák finanszírozni a szükséges állóeszközök beruházását. A leasingnél a finanszírozás egész terhe a tulajdonosra hárul.

— *Az állóeszköz-elavulás kockázat és költségviselésének elkerülése.* A leasing időtartama gyakran rövidebb az állóeszköz várható élettartamánál.

— *Burkolt kölcsönfelvétel.* A leasing-szerződés és a hosszú lejáratú kölcsön-szerződés a legtöbb szempontból hasonló. Mindkét esetben időszakonként történik a fizetés, s egyaránt előfordulhat a fizetéseképtelenség, csőd. De az adós vállalatnak fel kell tüntetnie tartozását, leasing esetében viszont ez elkerülhető, s többnyire a közölt pénzügyi adatokhoz fűzött megjegyzésként jelenik meg.

— *100 százalékos finanszírozás.* Az összes költség mások pénzeszközeivel finanszírozható, s megfelelő hosszúságú idő alatt fizethető. Egy állóeszköz tulajdonosa ellenben szinte sohasem tudja azt teljes egészében kölcsönzött pénzeszközökből finanszíroztatni.

— *Rugalmasság.* A feltételek, például a berendezés és előállítója, a fizetés ütemezése, a megvásárlási és meghosszabbítási opciók, eléggé szabadon választhatók meg.

Az állóeszköz tulajdonosa számára a következő előnyök kínálkoznak:

— *Nagy profitot hozó beruházási lehetőség.* A szolgáltatás iránti nagy kereslet miatt néhány leasing-leányvállalat olyan jövedelmezővé vált, hogy elszakadt az anyavállalattól.

— *A használt állóeszköz tulajdonjoga és értéke.* Az állóeszköz tulajdonjoga a bérbeadóé marad, minden váratlan értéknövekedés haszna az övé.

— *Adóelőnyök és egyéb kedvezmények.* A gyorsított értékcsökkenési leírás és az egyéb beruházási engedmények teljes kihasználásához járulhat hozzá a leasing céljára történő állóeszköz-beszerzés, s az előnyökből a használó is részesülhet, a kedvezőbb szerződési feltételeken keresztül.

— **Kézpénz-áramlás.** A bérleti díjak, az adókedvezmények gyakran a leasingből származó jövedelem többszörösét kitevő kézpénz-beáramlást idéznek elő, amely nagyon jövedelmezően reinvesztálható.

A hagyományos közzgazdasági és pénzügyi elmélet fenntartásai ellenére a leasing létezik és világszerte gyorsan terjed. Ennek számos oka van:

— bizonyos, gyorsan elavuló használt állóeszközök eladása speciális szakértelmet igényel, ezzel rendelkezik a leasing-vállalat;

— az adókedvezmények gyakran vonzóbbá teszik más finanszírozási formáknál;

— az a tény, hogy nem jelenik meg adósságként a mérlegben, a vezetés szemében előnyösnek tünteti fel, bár ez inkább látszólagos előny;

— hozzájárulhat az egyenlőtlen tőkeeloszlás hatásának korrigálásához.

Mostanáig a leasing nemzetközi méretekben elsősorban amerikai leasing-vállalatok és pénzügyi intézmények tevékenysége folytán nőtt. Ez a helyzet fokozatosan megváltozhat, amint más országok vállalkozásai is felismerik a leasing jövedelmezőségét. A tőkepiacok nem tudnak lépést tartani az elkövetkező gyors gazdasági fejlődéssel és a technikai változásokkal, ez az új, nagyértékű állóeszközök leasing útján történő finanszírozását helyezi előtérbe.

Két további gyakori előnye van a nemzetközi leasingnek: a beruházási engedélykés és az adókedvezmények. Ezek az előnyök persze nemcsak a leasing útján történő finanszírozáshoz kapcsolódnak. De ha az olyan területek szempontjából vizsgáljuk a kérdést, ahol költséges berendezésekre van szükség, s ahol a profitok szűkösek és veszteségek vannak, az állóeszköz tulajdonosa olyan mértékben élvezheti a kedvezményeket, ahogyan az az állóeszköz használójának — éppen rossz gazdasági helyzete miatt — nem áll módjában. A kedvezőbb szerződési feltételek közvetítésével azután ezek egy részét ő is élvezheti. Mivel a növekvő iparágakban gyakori az alacsony profit és nehézségekbe ütközik a belső finanszírozás, számukra a leasing szükséges szolgáltatás.

A pénzügyi világ kezdi elismerni a leasinget mint bevett finanszírozási esz-

köz. Az NSZK-ban, úgy tűnik, eltűntek a pszichológiai korlátok, három nagy kereskedelmi bank bekapcsolódott a tevékenységbe, a törvényhozás tisztázta a pénzügyi intézmények jogát termelőberendezések tulajdonára, a megkülönböztetést gazdasági ellenőrzés és tulajdon között. Franciaország legjelentősebb kereskedelmi bankja is belépett a leasing területére, nagyrészt amerikai vállalkozásokkal kapcsolatban. Svájcban a Svájci Hitelbank és a zürichi J. Vontobel bank foglalkozik ezzel az üzletággal. Mexikóban a Banco Nacional de Mexico, a Banco Comercial Mexicano fejt ki ilyen irányú tevékenységet, amerikai partnerekkel. Nagy-Britanniában több kereskedelmi és beruházási bank működik ezen a területen, néhány közülük létrehozta a Airlease International konzorciumot. A legtöbb nagy amerikai leasing cég bekapcsolódott a nemzetközi leasingbe (U. S. Leasing, Granite, Leaseaway, Leasco). Japánban, más partnerekkel együtt, a First National of Boston kezdeményezte ezt a tevékenységet.

A leasing különösen a nagy értékű szállítóeszközök és számítógépek használatában terjedt ki. Például szállítóeszköz esetében a bérlő olyan előnyöket élvez (árendemény a kiskereskedelmi árból, javítási költségmegtakarítás, biztosítás, alkatrészek), amelyek a járművek viszonylag gyakori cseréjére ösztönöznek. A leasinggel kapcsolatos fizetések, ha szükséges üzleti költségek, természetesen levonhatók az adóalapból, a könyvelés egyszerű, s nem kell viselni a tulajdonnal kapcsolatos terheket.

A bérbeadónak nagyfokú jogi biztonságot nyújt a leasing-szerződés, a tulajdonjog az övé marad, s valamilyen mulasztás esetén jogait sokkal egyszerűbben érvényesítheti, mint egy közös kölcsönszerződésnél. Ennek nemzetközi viszonylatban nagy lehet a jelentősége.

A számottevő profit és a hozzá kapcsolódó minimális kockázat a bérbeadó számára előnyössé teszi a nemzetközi méretekben folyó leasinget. A bérlő számára pedig lehetővé teszi, hogy olyan tőkéket vegyen igénybe, amelyeket addig más, hagyományosabb módon fektettek be.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

G. W. Lewellen—B. Huntsman:
A vezetők bére és a vállalat
teljesítménye

(The American Economic Review,
 1970. 4. sz.)

A hagyományos vállalatelméletben a vezető abban érdekelt, hogy a tulajdonosok jövedelmét maximalizálja. A nagy társaságoknál, a mammutvállalatoknál a helyzet több szerző véleménye szerint más. A nagy társaságoknál nagyon sok cél van, és a felső vállalatvezetés csoportjai különböző célokban érdekeltek. Az ilyen nagy vállalatok vezetőinek érdekeltségére vonatkozóan több vélemény uralkodik ma is. Berle és Means vizsgálatai szerint a nagy társaságokban fokozatosan megszűnik a tulajdonos ellenőrzése, és a vezetőség elsősorban saját gazdasági érdekeit részesíti előnyben döntésével. Baumol szerint a vezetőség saját érdekei elsősorban a vállalat értékesítésének növekedéséhez fűződnek, és csak másodlagos a profit maximalizálásának érdeke. A vállalatvezetők érdekeit azonban elég nehéz elválasztani a tulajdonosok érdekeitől, mivel majdnem minden vezető nagyszámú részvénytellel érdekelt a saját vállalatában.

A szerzők azt tűzik ki célul, hogy megvizsgálják, a vállalatok vezetőinek jövedelme mivel áll szorosabb kapcsolatban: a vállalat teljesítményeivel (összes bevétellel mérve) vagy pedig a részvényesek jövedelmével, jólétével. A vizsgálatot többváltozós regresszív modellel végezték el, feldolgozva az 50 legnagyobb amerikai ipari részvénytársaság adatait, amelyek az amerikai ipar értékesítésének egynegyedét adják.

A vezetők jövedelmeként figyelembe vették az összes pénzjövedelmeket (az adatokat az évente megtartott részvényesi közgyűlések alapján gyűjtötték össze). 50 olyan vezető jövedelmi adatait dolgozták fel, akiknél sikerült az

időbeli folyamatosságot és az összehasonlíthatóságot is biztosítani az 1942—1963 közötti időszakra.

Az elemzés kiinduló kérdése a következő volt: a vállalat vezetője elsősorban aszerint kapja-e jövedelmét, hogy mennyire képes növelni a vállalat profitját, vagy pedig jövedelme elsősorban az általa vezetett vállalat értékesítési volumenének alakulásától függ?

A szerzők részletesen leírják azt a módszert, amellyel az elemzést végezték, és foglalkoznak az adatok összehasonlíthatóságának problémáival, valamint a statisztikai mérési problémákkal is.

A modellben a számítások során a következő tényezők szerepelnek:

- a vállalat vezetőjének keresete (az egyéb rendkívüli pénzjuttatásokkal együtt);
- a vezető adózás utáni jövedelme, beleértve a véletlenszerű jövedelmeket is;
- a vállalat profitja adózás után;
- a vállalat értékesítése (nettó bevétel);
- a vállalat részvénytőkéje piaci áron az adott évben;
- a vállalati vagyon értéke.

A vizsgálatban először a profitot, az értékesítés nagyságát és a vezetők jövedelmét vetették össze, míg a második esetben a vállalat részvénytőkéjét, értékesítését és a vezetők jövedelmét.

A regressziószámítás eredménye az volt, hogy a vállalati vezetők jövedelme a legszorosabb kapcsolatban a vállalat profitjának alakulásával áll, és semmiféle kapcsolat sem mutatható ki a vezetők jövedelme és az értékesítés alakulása között.

Ebből pedig az a következtetés vonható le a szerzők szerint, hogy a vezetők sokkal jobban érdekelt abban, hogy a részvényesek érdekeinek megfelelően hozzon döntéseket, mintsem a bevétel maximalizálását tűzze ki célul.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

Dr. Jávorka Edit: *Életszínvonal a mai társadalomban*

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 374 lap

Az életszínvonallal kapcsolatos kutatások nemcsak a szakemberek, hanem a közgazdasági kérdésekkel foglalkozó nagyközönség érdeklődését is felkeltik. Ennek ellenére az életszínvonalról szóló összefoglaló jellegű, átfogó tematikájú munkák száma csekély. Hazai szakirodalmunkban sem történt még próbálkozás az eddigi vizsgálódások összegezésére, szintetizálására. Ezért Jávorka Edit könyve valóban hiányt pótol és nagy érdeklődésre tarthat számot. A tárgykör átfogó kezelésével függ össze a könyv egyik komoly érdeme: a témával összefüggő irodalom széles körű ismertetése, az adatok, táblázatok, forrásanyagok bősége és kitűnő alkalmazása a megállapítások bizonyítására vagy illusztrálására.

Külön ki kell emelnem, hogy különösen érdekesek és hasznosak a tanulmányok azok a részei, amelyekben a szerző az életszínvonallal kapcsolatos fogalmak, nézetek történelmi fejlődésével foglalkozik, a marxista és polgári közgazdászok álláspontjainak változásait és változásait mutatja be mind a fogalmi, mind az ezekhez szorosan hozzátartozó metodikai kérdésekben.

Nézetem szerint némi zavart okoz a könyv címe és tartalma közötti ellentmondás. A cím ugyanis a szerzőnek azt a szándékát tükrözi, hogy a témát nem csupán a szocialista, hanem a tőkés társadalom és gazdaság szempontjából is vizsgálja. Némely fejezetekben vállalkozik is erre a különösen nehéz tárgyalási módra és következtetései mindkét társadalmi rendszerre érvényesek, másutt azonban előfordul, hogy nem világos, megállapításai a szocializmusra vagy a kapitalizmusra vonatkoznak-e.

A rendkívül széles és komplex problémakört a szerző kilenc fejezetben tárgyalja. Mint erre már utaltam, különösen érdekes a témát újszerűen megközelítő első két fejezet: „A fogalom anatómiája” és „A mérési módok habitusa”. Az I. fejezetben a szerző az életszínvonal fogalmával, értelmezésével, komponenseivel foglalkozik és bemutatja az ezzel kapcsolatos nézetek sokféleségét. Miután több oldalon keresztül felsorolta az életszínvonal-fogalmat alkotó tényezőket, összefoglalóan egy definíciót is alkalmaz. Vizsgálódásai alapján ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Az életszínvonal az ember különböző (anyagi, testi, szellemi) szükségleteinek kielégítésére szolgáló termékek, illetve szolgáltatások mennyisége és minősége által meghatározott — az emberi szabadságnak a természet meghódításától és a társadalmi környezet kedvezőségétől függő — jóléti szintje, figyelembe véve a javak előállításával kapcsolatos munkaráfordítást és a szükségletkielégítés folyamatosságát, zavartalanságát és biztosíthatóságát.” (30. l.)

A definícióval kapcsolatos kérdések e témában igen fontosak és izgalmasak, arra azonban itt nincs hely, hogy részletesen kifejtssem észrevételeimet. Ezért csupán két általános megjegyzésre szorítokom (s közülük is az első nemcsak a Jávorka Edit által adott definícióról szól).

1. Nézetem szerint az életszívnálnak mint rendkívül bonyolult sokoldalú, komplex gazdasági és társadalmi jelenségnek, illetve folyamatnak — amely az ember életének minden részletét közvetlenül átfogja — egyszóval meghatározása különösen nehéz és hálátlan, sőt mondjuk ki, csaknem megoldhatatlan feladat. Maga a meghatározás csakis pontatlan és fogyatékos lehet.

2. Véleményem szerint a definíció alanya, „az ember” túlságosan általános, és nem szerencsés a „jóléti szint” szóhasználat sem, hiszen attól, hogy az életszínvonal = jóléti szint, nemigen leszünk okosabbak. Furcsa számomra „az emberi szabadság” kifejezés is anélkül, hogy a szerző megkísérelné megmagyarázni, hogy mit is ért e fogalom alatt.

A definíció többi részének van igazi tartalma, s nyilvánvalóan a könyvnek

azokra a következtetéseire épül, amelyek az életszínvonal komponenseire vonatkoznak. „A jövedelmek nagyságától függő komponensek” mellett Jávorka egy másik nagy csoportot különböztet meg, ezek „a társas együttélés jellegű meghatározó társadalmi tényezők”. E második nagy csoportot, amelynek megfogalmazása és elemzése újszerű, a szerző három részre bontja: a munkával kapcsolatos tényezőkre, a kulturális és egészségügyi helyzetre, valamint a társas együttélés tulajdonképpeni meghatározóira. Itt tesz említést a szerző olyan tényezőkről, mint a személyi védetség vagy a jövedelmi biztonság.

Fontos és helyes, hogy a szerző nem kizárólag anyagi jellegű tényezőket, de ezeken túl, az általában ismert fogalmakhoz képest új elemeket is az életszínvonal komponensei közé sorol. Kifogásolom azonban, hogy nem mindig indokolja álláspontját eléggé alaposan, sokoldalúan, meggyőzően. Nem világítja meg eléggé a társas együttélés jellegű meghatározó társadalmi tényezők tartalmát. A VIII. fejezetben visszatér ugyan e témához, de a társadalmi tényezők közül az egyik leginkább vitathatóról — „a társas együttélés tulajdonképpeni meghatározóiról” — sajnos itt sem esik szó. Ezt azért is hangsúlyozom, mert a könyv mintegy harmadában a szerző a hasonló jellegű publikációktól valóban eltérő módon közelíti meg az életszínvonal vizsgálatát, de a könyv többi részében inkább a „járt úton” halad és a megszokott módon tárgyal fontos kérdéseket.

A könyv egyik legsikerültebb fejezete a második, amely az *életszínvonal mérésének elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik*. Ismerteti és értékeli a szerző a különféle módszereket, előnyeiket és fogyatékosságait, bemutat számos, nálunk kevésbé ismert mérési módot, tájékoztat fontos nemzetközi összehasonlításokról és képet ad a hazánkban alkalmazott életszínvonal-mutatókról és számításokról. Szívesen vettük volna, ha e színes és sokrétű leírás a módszerek alaposabb kritikájával és alkalmazhatóságuk lehetőségeinek elemzésével is kiegészül.

Érdekesekek, bár — mint mindig — vitathatók az örök témáról, a társadalmilag nem szervezett munka (például a nők háztartási munkája) számbavételéről írt megállapítások. Igaz az a megállapítás, hogy „ha a társadalmilag nem szervezett munka eredményét is figyelembe vesszük, a lakosság kb. 220 milliárd Ft „értékű” szükségletét elégíthette ki. *Az tehát kétségtelen, hogy a lakosság szükségletkielégítése nagyobb mértékű, mint amennyit a lakosság összes fogyasztásában kimutattunk.*” (96. l.)

A könyv legterjedelmesebb fejezete, a negyedik, az életszínvonal talán legfontosabb tényezőjét, a *fogyasztást* taglalja. Az eléggé ismert fogyasztási adatok túlzott részletezése mellett akadnak félreérthető fogalmazások is. Fontos kérdéseket is felvet a szerző, de sajnálatos, hogy nem fejt ki eléggé azokat (így például: az emberi szükségletek keletkezése, a gazdaságpolitika befolyása a fogyasztásra, a fogyasztói társadalom elmélete).

A valóságos helyzet túlzott leegyszerűsítésére utal például az a megállapítás, hogy: „A fogyasztás nagyobb hányadát azok a termékek és szolgáltatások teszik ki, amelyeknek mértékét biológiai és társadalmi feltételek határozzák meg (élelmezés, lakás, ruházkodás), és amelyek fogyasztásában gyakorlatilag erősen korlátozott a gazdasági döntés lehetősége.” (128. l.) Szó sincs tudniillik arról, hogy például egy hazánkhoz hasonló gazdasági fejlettségű és életszínvonalú országban az élelmezésben, a ruházkodásban „gyakorlatilag erősen korlátozott” volna a gazdasági döntés lehetősége. Ennek a megállapításnak a szerző számos más megjegyzése, valamint a mindennapos tapasztalatok, a háztartásstatisztika adatai is ellentmondanak.

A fogyasztásról szólva véleményem szerint alaposabb elemzést érdemelt volna a *megtakarítások és a fogyasztói hitelek* problémaköre. A fogyasztói hitelekről írottakban a szerző nem veszi figyelembe, hogy az áruhiteleknek nálunk még elsősorban a kínálat korlátai szabnak határt.

Az élelmiszer-fogyasztásról, táplálkozásról szóló rész sokoldalúan tárgyalja a *fogyasztási szokásokat* is, s általában helyesen jellemzi szerepüket, befolyásukat. Ellenben — úgy véljük — túlzottan konzervatívnak tartja a hazai szokásokat. Egy példa: az otthoni főzés. Itt nemcsak szokásról van szó. Az átlagos jövedelmekhez képest túl drága félkész- és készételek, konzervek, továbbá a nem kellő színvonalú vendéglátói szolgáltatások némiképp kényszerítenek is erre. Ennek ellenére az otthoni főzés például a fiatalabb generációnál egyre csökken.

A fogyasztási fejezet aránytalanságaira mutat, hogy az élelmiszer-fogyasztás túl részletes ismertetése és elemzése mellett kevésbé mélyen tárgyalja az iparcikk-fogyasztást és a szolgáltatások igénybevételét is, holott éppen ezek a lakosság fogyasztásának kevésbé elemzett és problematikusabb területei.

A családok jövedelmeivel és a bérarányokkal foglalkozó ötödik és hatodik fejezet részletesen elemzi a jövedelmek keletkezésén, újraelosztásán és a jövedelmek szóródásán kívül az állami hozzájárulások jellegét és mértékét a gyermekek, illetve a munkából kiüregedettek eltartásához. Fontos vizsgálatokat közöl a könyv a jövedelmek alakulásáról, megosztásáról, továbbá a differenciálódásra ható tényezőkről, hazánk és más szocialista, valamint kapitalista országok adatai alapján. Érdekesek a szerzőnek a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos megjegyzései.

Ismeretes a szerző széles körű tudományos és publikációs tevékenysége a *fogyasztói árak elméleti kérdéseinek* tisztázásában, és így érthető, hogy e helyütt miért tárgyalja csupán szerény terjedelemben az árak és az életszínvonal összefüggéseit. A szerző ebben a fejezetben érdekes nemzetközi arány-összehasonlításokat végez. Ilyeneket egyébként az életszínvonal többi komponenseiről szóló részekben is találunk, például a bérarányok, családi pótlék, nyugdíjak, adók, szabadidő nemzetközi összehasonlítása is megtalálható a könyvben. Ezek értéke önmagukban sem vitatható, de éppen azért, mert az életszínvonalnak csupán egy-egy tényezőjét ragadják meg — és nemzetközi összehasonlítások szintézisét nem kísérli meg a szerző —, félreértésekre adhat okot. Bizonyos, hogy a családi pótlék, a nyugdíj stb. összehasonlításából önmagában senki sem von le következtetéseket a különböző országok életszínvonalának egészéről, de az árak és a bérek esetében ez már előfordulhat. Ezért célszerű lett volna az arány-összehasonlításoknál utalni arra, hogy az életszínvonal szempontjából ezek csak úgy értékelhetők, ha összevetjük őket a bérarányokkal, a bérarányok esetében pedig ugyanígy tekintetbe kell venni az arányokat.

„Az életszínvonal-politika távlatai” című utolsó fejezetben a szerző nem csupán összefoglalja az egyes részmakák vizsgálatából adódó fontosabb következtetéseket, hanem jó néhány új gondolatot is felvet. Helyesen emeli ki a hazánkban is kövendő életszínvonal-politikának azt a fontos vonását, hogy az anyagi színvonal emelkedésével együtt mind nagyobb jelentőséget tulajdonít — az életszínvonal megítélésében is — a társadalmi tényezőknek, hogy egyre inkább a minőségi követelményeket állítja előtérbe. Helyes lett volna azonban hangsúlyozni, hogy e minőségi követelmények szem előtt tartása, tehát a differenciált igények kielégítése mellett feltétlenül törődni kell a még nagy létszámú alacsony jövedelmű rétegekkel is, akiknek fogyasztása sok vonatkozásban mennyiségileg sem kielégítő.

Ugyancsak e fejezetben tárgyalja a szerző — sajnos túlságosan röviden — azt a fontos kérdést is, hogy az egy-egy vizsgált időszakban megszerzett jövedelmek nem tükrözik megfelelően a különféle társadalmi rétegek életszínvonalát. Ma már hazánkban is egyre nagyobb rétegek rendelkeznek megfelelő lakással, tartós fogyasztási javakkal, jól felszerelt háztartással és nyilvánvaló, hogy ezeknek a családoknak jövedelemfelhasználása, kiadásainak szerkezete — még azonos jövedelem mellett is — különbözik azoktól, akiknek lakáshelyzete, anyagi javakkal való ellátottsága kedvezőtlenebb.

A jövedelempolitikával kapcsolatban említi meg a szerző azt a valóban vitatott kérdést, hogyan kell megítélni a fogyasztói arányoknak a jövedelmekre gyakorolt hatását, figyelembe véve az áraknak a ráfordításoktól való eltéréseit. Figyelemre méltónak s vitára érdemesnek tartom azt a megállapítást, hogy „árarányaink hatásukban betöltik egy 0—15 százalékgig terjedő progresszív jövedelemadó szerepét”. (349. l.) Úgy vélem, szükséges e problémák széles körű megtárgyalása, hiszen a kialakult arányok és áreltérítések valóban befolyásolják a követendő jövedelempolitikát. Jávorka Edit nézete szerint gazdasági fejlődésünk megkívánná a nominálbéreknek a reálbéreknel fokozottabb differenciálását vagy progresszív adórendszer alkalmazását, vagy áreltérítés útján. Mindezekről érdemes lenne vitatkozni, hiszen még nem tisztázódott, hogy ez a differenciálás valóban szükséges lenne, és ha igen, melyik módját válasszuk.

Könyve befejező részében említést tesz a szerző arról, hogy hazánkban még nem alakult ki komplex életszínvonal-politika és koncepció — bár körvonalai a legutóbbi időben már kirajzolódnak —, s hasonlóképpen sok még a tennivaló egy átfogó jövedelempolitika kidolgozásában is. Jávorka Edit értékes munkája — a vállalkozás nagyságából eredő fogyatékoságai mellett is — jelentékeny segítség a nézetek tisztázásához és egy ilyen nagyszabású feladat elvégzéséhez.

Kovács Dénes

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эдэн Элтес—Дьердь Ланс

Уровень и стратификация доходов в Венгрии

В начале своей статьи авторы дают краткий обзор основных черт венгерской политики доходов за последние 25 лет, сопоставляя степень и характер дифференциации доходов сегодня и до войны.

В отличие от крайних различий в доходах, наблюдавшихся до войны, сегодня в отношении основных слоев, групп венгерского общества скорее характерна нивелиация. Уровень личных доходов рабочих и крестьян по существу одинаков, а средний уровень доходов работников умственного труда превышает средний по стране уровень всего лишь на 26 процентов. Хотя в общественных льготах и выплатах, получаемых в натуральной форме, между отдельными слоями и наблюдаются большие различия, они лишь в небольшой степени изменяют соотношения доходов в общем.

Довольно значительная выравниваемость наблюдается и в территориальном распределении доходов. Как между столицей и провинцией, так и между комитатами с крайними уровнями доходов разница составляет всего 20—25%.

И все же, в отношении всего населения в целом, а также внутри отдельных социальных слоев имеются значительные различия в среднедушевых доходах, хотя в этой области еще и в шестидесятых годах произошла существенная нивелировка. Среди рабочих и служащих один из основных источников различий доходного уровня кроется в различном уровне заработков. Анализ данных, однако, показывает, что между уровнем заработков и уровнем доходов имеется весьма слабая связь, особенно в кругу работников физического труда. В дифференциации среднедушевых доходов определяющая роль принадлежит, главным образом, величине семьи, соотношению между работниками и иждивенцами в семье.

Важнейший вывод авторов заключается в том, что при нынешней дифференциации доходов в Венгрии проблема кроется не в ее степени, а, с одной стороны, в низком абсолютном уровне доходов самых низких категорий, и, с другой стороны, в том, что доходные различия в меньшей мере зависят от характера выполняемой работы, от выработки, а скорее от семейного состава, от соотношения между работниками и иждивенцами. Разрешению обеих проблем способствовало бы, в первую очередь, повышение общественного участия в содержании детей и нетрудоспособных престарелых.

Магда Немет

Пропорции использования национального дохода

В народнохозяйственном планировании категории фонда потребления и фонда накопления пригодны лишь для передачи ограниченной информации, а рост основных фондов также включает в себя слишком обобщенные, разнородные решения и действия в области экономической политики. Поэтому в ходе работ по долгосрочному планированию развития венгерского народного хозяйства, на основании проведенных в последнее время исследований применяется более детальная разбивка пропорций использования национального дохода, их зачисление в более однородные группы.

Анализ экономического развития на основании потребления населения, потребления общественными и производственными организациями, инфраструктуры, хозяйственного развития, изменения запасов и использования за границей дает народнохозяйственному планированию более полезные исходные данные для установления пропорций использования национального дохода, одновременно являясь более пригодным и с точки зрения сознательного влияния на положительном направлении на объем и структуру производства.

На основании новых категорий использования национального дохода автор в своей статье анализирует развитие венгерского народного хозяйства в период 1950—1967 гг., указывая на то, что одна из важнейших задач перспективной плановой работы — планирование таких пропорций использования национального дохода, которые с общественной точки зрения являются не только необходимыми, но и эффективными, то есть служащими дальнейшему развитию производства.

Янош Сабо

О развитии строительства в Венгрии

До освобождения в Венгрии буквально не существовало строительной промышленности в современном смысле этого понятия. За 35 лет численность рабочих в строительстве увеличилась в 15 раз, а мощность строительных машин и механизмов (в лошадиных силах) — приблизительно в 25 раз. Индустриализация строительства началась в 60-ых годах в форме крупноблочного и крупнопанельного жилищного строительства, а также строительства промышленных и сельскохозяйственных объектов из каркасных элементов крупносерийного производства. Следующую ступень развития строительной технологии представляет развертывающийся в настоящее время комплексный метод строительства легких конструкций.

Хотя строительные мощности и растут быстрее национального дохода, на строительном рынке наблюдается постоянное, и даже усиливающееся, напряжение. Согласно концепции долгосрочного перспективного планирования (Госплана и Государственного комитета по техническому развитию) равновесие можно будет обеспечить посредством согласования потребностей и мощностей приблизительно в течение пятилетнего периода. В статье перечисляются потребности в различных видах объектов строительства и их ожидаемая динамика, и указывается, что посредством применения испробованных в промышленно развитых странах строительных технологий и организационных мероприятий по сравнению с традиционной строительной технологией эффективность строительного труда может быть повышена в 8—10 раз, а продолжительность строительства — сокращена в 3—5 раз. Значительно может быть сокращен и объем незавершенного строительства, в силу чего более развитые строительные технологии целесообразно применять даже в том случае, если при этом приходится считаться с пропорциональным повышением строительных затрат.

Йожеф Богнар

Стратегия развития в странах третьего мира и экономическая наука

В первой части своей статьи автор обобщает результаты первого десятилетия развития, объявленного ООН. Он констатирует, что национальный доход в расчете на душу населения рос в развивающихся странах медленнее, чем в остальных странах мира, то есть разрыв между развитыми и развивающимися странами только увеличился. Ускорилось аграрное развитие и повысился уровень накопления, однако возникли серьезные недостатки в равновесии международных торговых и платежных балансов, а также государственных бюджетов и внутренних рынков. К истории этого десятилетия относятся также и различные войны и внутренние общественные конфликты. Наметки и прогнозы же второго десятилетия развития свидетельствуют о том, что следует считаться с дальнейшим ростом общественных напряжений.

Именно поэтому автор, анализируя условия разработки желательной стратегии развития, подчеркивает, что она в первую очередь должна состоять не из приблизительного определения количественных взаимосвязей, а заключаться в как можно лучшем приближении к ожидаемым качественным взаимосвязям между экономическими и внеэкономическими факторами на различных этапах развития. Ибо цели хозяйственной деятельности и экономического развития неотделимы от воздействия политической власти, общественной структуры, цивилизационного наследия, демографических тенденций и международного соотношения политических и экономических сил.

Автор деятельно анализирует исключительно большую роль, принадлежащую внешнеэкономическим факторам в развивающихся странах, и первоочередную важность их учета при применении положений экономической науки в определении стратегий развития.

Дьердь Бечки

Критические замечания к книге Дж. К. Гэлбрейта

По случаю венгерского издания труда Дж. К. Гэлбрейта «Новое промышленное государство» автор критически анализирует его концепцию. Немалая задача, за которую взялся Гэлбрейт, состоит по существу в создании всеобъемлющей политической экономики промышленно развитых стран, которая соответствовала бы фактам новейшего развития. Эту цель он достиг лишь частично; ибо его концепция — хотя и стремится быть всеобъемлющей — односторонне фокусирует анализ на США, оставляет невыясненными некоторые основные экономические категории, в силу чего некоторые экономические выводы автора могут ввести читателя в заблуждение.

Так например, в связи с категорией «промышленного государства» как исходной точкой анализа не учитывается, что индустриально развитые общества функционируют в рамках различных форм собственности и механизмов хозяйственного управления. Общественные модели «промышленных государств», таким образом, различны, и тенденции американского развития (например, в отношении форм собственности) не могут характеризоваться как общие тенденции развития.

В книге не доказано должным образом, что в капиталистических странах гегемония капиталистических групп, контролирующих акционерные общества, перенимается т. н. техноструктурой; автор не дает почти никакой информации о капиталистических группировках финансового капитала, и вообще о роли банковского сектора.

Теоретически не обоснованы у Гэлбрейта и категории «рынка» и «планирования», и неприемлемых противопоставление, сформулированное (но практически не доказанное) в книге. В развитых капиталистических странах государство сознательно обеспечивает стабильность, рост и основные пропорции общественного спроса на товары, однако отдельным крупным предприятиям приходится бороться друг с другом за обеспечение определенной части общего общественного спроса на рынке государственных, частных инвестиций и — в особенности — потребителей. Последующая корректировка возникающих частных диспропорций является также задачей государства. От последующего контроля над рынком не может отказаться и социалистическое планирование. Таким образом, трактовка крупного предприятия как «единицы планирования» неприемлема; а с другой стороны, в действительности современный рынок не тождествен стихийно функционирующему свободному рынку неоклассических моделей. Дж. К. Гэлбрейт считает «рынком» только такую его форму, формулируя поэтому свое теоретическое положение об этом следующим образом: «роль рынка перенимает планирование».

С остальными положениями книги — в особенности с теми, которые занимают тождеством интересов государственного вмешательства с интересами крупных предприятий; макроэкономической необходимостью планирования и стремлениями крупных предприятий — можно согласиться в полной мере, считая их значительными достижениями в буржуазной экономической науке.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ödön Eltető—György Láng:

Income level and income stratification in Hungary

In the introduction to their article the authors survey the main features of Hungarian income policies over a period of 25 years, comparing the extent and characteristics of income differentials today with those before the war.

As against the extreme differences in incomes before the war, the present income situation in respect of the fundamental strata and groups of Hungarian society is characterized rather by a levelling. The personal income levels of the workers and the peasantry are essentially equal and even the average of intellectuals' salaries exceeds the national average by only 26 per cent. Though incomes in kind—mainly in the form of free allocations—show essentially greater differences by strata, these modify the proportions in total income but slightly.

Similarly, a rather considerable levelling may be observed in the regional distribution of incomes. Differences of only 20–25 per cent can be found both between the capital and the countryside and between the counties in extreme income situations.

Still, within the total population and within individual social strata significant differences in per capita incomes may be found, though the levelling process continued even in the sixties. A fundamental source of differences among those living on wages and salaries is to be found in the different earnings; though analyses point to a rather loose relation between earnings and income level, particularly among manual workers. Income differences are affected mainly by the size of the family and by the ratio of earners to dependants.

As a major conclusion the authors state that the problem in present Hungarian income stratification is not the size of differences, but the low income level of the lowest categories and that the differences in income depend less on the character of the work done or on performance, and more on the composition of the family, on the ratio of earners to dependants. Both problems could be brought nearer to solution mainly by a greater contribution to the keeping of children and of the old people unable to work.

Magda Németh:

Utilization proportions of national income

The categories of consumption and accumulation funds are suited to provide only limited information in national economic planning, even the growth of fixed assets is a too aggregate notion, amalgamating heterogeneous decisions and actions.

In the course of long-term planning aimed at the development of the Hungarian economy a more detailed breakdown of national income utilization is applied, and, relying on the latest research achievements, a more homogeneous classification better expressing the objectives of economic policy is used: private consumption, public consumption, infrastructure, economic development, changes in stocks and foreign utilization. Analysis of economic growth on this basis provides more useful information for national economic planning to establish the utilization proportions of national income, while, at the same time, the positive reaction on the volume and pattern of production can be channelled into deliberate direction.

The article analyses the growth of the Hungarian national economy by using the above new categories and points out that a major problem of long-term planning activity is to plan such utilization proportions of national income as are not only socially useful but also effective; that is, they serve further development also through production.

János Szabó:

On the development of the Hungarian construction industry

Prior to 1945 a construction industry in its present sense did not exist in Hungary. In 25 years employment in construction rose to 15-fold, the stock of machinery to 25-fold (in terms of HP). Industrialization of construction started in the sixties, with the use of blocks, then panels and with the industrial and agricultural structures produced in series. The next important change in technology is represented by the complex building technology using light structures.

In spite of building capacity growing at a quicker rate than national income, the tension on the construction market has remained and is even getting sharper. The conception worked out in the framework of long-term planning expects to bring about equilibrium, a harmony between claims and capacities, in about five years.

The study surveys the expected development of demand for various kinds of structures and states that by applying the methods of construction, and organization measures well tested in the industrially advanced countries, the efficiency of building activity can be raised to 8–10 fold in comparison to traditional methods and the duration of building can be reduced to one third or one fifth. Thus, the stock of unfinished investment projects can be substantially reduced and, therefore, it is expedient to take a stand in favour of more advanced building technologies even if we must put up with a proportionate rise in building costs.

József Bognár:

Development strategy in the third world and the science of economics

First the author summarized the results achieved during the first development decade announced by the UN. He states that per capita national income increased slower in the developing countries than it the others; thus the gap between the advanced and the developing countries further widened. Agraricultural development accelerated and also the rate of accumulation increased but grave deficits emerged in the international balances of trade and payments as well as in state budgets and domestic markets. The history of this decade comprises also various wars and internal social conflicts. The estimates and prognoses for the second development decade testify to a further growth in social tensions.

Therefore, when analysing the conditions of working out a desirable development strategy, the author stresses that the latter should consist not only in estimates of quantitative interrelations, but also the expected qualitative interactions of economic and non-economic factors should be approached in the various phases of the development process. As a matter of fact, economic activity and the development objectives are inseparable from the effects of political power, social structure, the heritage of civilization, and the international political and economic relations. The author analyses in detail the particularly great role of these non-economic factors in the developing countries and the importance of reckoning with them when applying economic theorems in setting development objectives.

György Becsky:

Critical remarks on the book by J. K. Galbraith

On the occasion of the Hungarian publication of J. K. Galbraith's "New Industrial State" his concept is subjected to a critical analysis.

As regards the substance of the matter, Galbraith undertook no smaller task than to create such comprehensive political economy of the industrially developed countries as would be in harmony with the facts of latest development. It may be established that he attained his goal only in part: his conception is, namely, too much centred on the USA—although it claims universality—and it also leaves some fundamental economic categories unclarified, giving thus rise to misleading economic conclusions.

Thus, the category of the "industrial state" as the starting point for analysis does not reckon with the different ownership relations and mechanisms of economic management under which the industrially developed countries are functioning. Thus, the social models of the "industrial states" are different, and the tendencies of American development, e.g. in respect of ownership relations, cannot be characterized as general tendencies of development.

It is not sufficiently proved that in capitalist countries the hegemony of capitalist groups controlling joint stock companies is taken over by the technostucture; almost no information is found in the book on the finance capital character of capitalist groups and on the role of the banks in general.

The categories of "market" and "planning" as defined by Galbraith are not theoretically founded and the theoretically formulated (but practically not proved) confrontation of these categories must be discarded. Though in developed capitalist countries the state deliberately secures the stability, expansion and major proportions of social demand for commodities, the individual big corporations must fight for their proper share in global social supply of the government, private investment and—particularly, on the consumer market. Utterior correction of the emerging partial disequilibria is again the task of the state. But neither socialist planning can renounce to an ulterior control of the market. Thus the interpretation of the big corporation as "planning unit" cannot be accepted; on the other hand, the contemporary market is not identical in reality with the spontaneous free market of neo-classical models. J. K. Galbraith considers only the latter as a "market" and this is why he formulates his thesis in the one-sided form that "the role of the market is taken over by planning".

We can far-reachingly agree with the other statements of the book, particularly with those dealing with the identity of interest between state interference and the big corporations, with the necessity of macroeconomic planning and the efforts of the corporations; these are substantial results of bourgeois political economy.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 313—326.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirát nyomdába adásának időpontja: 1971. január 6.

71.0006 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADEMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egy-
számlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADEMIAI KÖNYVESBOLTBAN,
Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú
HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban,
csekkszámlaszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egyzámlaszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

3

A tartalomból

RÓZSA JÓZSEF:

Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet
a IV. ötéves terv időszakában

MAUSECZ ZSUZSA:

A nők helyzete a következő másfél évtizedben

JÓNÁS ANNA—VÁGÓ JÓZSEF:

Programozási eredmények
az élelmiszer-gazdaság tervezésében

FORGÁCS KATALIN:

Polarizáció és depolarizáció
a tőkés agrárfejlődésben

LACZÓ JÓZSEF:

Az építő- és építőanyag-ipar fejlesztése
a IV. ötéves terv időszakában

XVIII. évfolyam

1971. március

TARTALOM

<i>Rózsa József</i> : Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet a IV. ötéves terv időszakában	257 ✓
<i>Mausecz Zsuzsa</i> : A nők helyzete a következő másfél évtizedben	271 ✓
<i>Jónás Anna—Vágó József</i> : Programozási eredmények az élelmiszer-gazdaság tervezésében	283 ✓
<i>Kéri Tamás</i> : Vállalati rugalmasság	300 ✓
<i>Fekete György</i> : A segéd munkás-probléma	312 ✓
<i>Forgács Katalin</i> : Polarizáció és depolarizáció a tőkés agrárfejlődésben	328 ✓

VITA

<i>Kozma Géza</i> : Az állami visszatérítés fokozatos csökkentéséről	338
--	-----

SZEMLE

Az építő- és építőanyag-ipar fejlesztése a IV. ötéves terv időszakában (<i>Laczó József</i>)	350 ✓
--	-------

FOLYÓIRATSZEMLE	362
-----------------------	-----

V. Novozsilov Az optimális tervezés elméletének fejlődése korunkban ✓
Z. Mikołajczyk: Marx elmélete és a szocialista gazdaság koncepciója ✓
K. Billerbeck: A Pearson-jelentés bírálata ✓
A. Volkov: A „magunkra végzett munka” ✓
Richard Fishbein: A konglomeráció motívumai ✓
F. Mysliveček: A szövetkezés helyéről és szerepéről a szocializmusban ✓

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

<i>Kari Levitt</i> : A csendes kapituláció — A multinacionális társaság Kanadában (<i>Ádám György</i>)	372 ✓
<i>Zbigniew Pawłowski</i> : Ökonometria (<i>Ligeti István</i>)	379 ✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	381

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Fekete György** kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Forgács Katalin** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Jónás Anna**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Kéri Tamás** kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának főmunkatársa; **Kozma Géza**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **dr. Laczó József** kandidátus, a Magyar Beruházási Bank munkatársa; **Ligeti István**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **Mausecz Zsuzsa**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Rózsa József** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője; **dr. Vágó József** kandidátus, az Országos Tervhivatal munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovicz Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet a IV. ötéves terv időszakában

A IV. ötéves terv fejlesztési céljai feltételezik a hatékonyabb foglalkoztatást és egy reális munkaerő-utánpótlási koncepció létét. Ezt a koncepciót ágazati, területi és vállalati szinten kell kidolgozni. A munkaerővel való ésszerű gazdálkodás, a termelőerő egyik fontos elemének hatékony működtetése előfeltétele gazdaságfejlesztési elképzeléseink valóra váltásának. Ugyanakkor a gazdasági növekedés teremti meg az alapját a munkaerő foglalkoztatási viszonyai javításának, a munka- és életkörülmények magasabb fokra emelésének. Hogy egy adott ágazat termelési céljait elérhesse, a többi között biztosítani kell a szükséges munkaerőt és annak hatékony foglalkoztatását. A mainál jobb gazdasági eredmények feltétele ez, miközben az eredmények motiválják magát a feltételrendszert is. A jóváhagyott IV. ötéves tervből kiindulva a szakemberek hozzákezdtek az ágazati, területi és vállalati koncepciók kidolgozásához. Ezek munkaügyi vonatkozású részéhez szeretnénk segítséget adni.

Munkaerő-felesleg és -hiány

Hatékonyosság és egyensúly

Fejlődésünk jelenlegi szakaszában mindinkább szükségessé válik az intenzív termelési módszerek követése, a hatékonyság javítása, az egyensúlyi követelmények fokozott figyelembevétel. Ezt indokolja mind a munkaerő-tartalékok kimerülése, illetve csökkenése, mind a technikai fejlődés.

A következő öt évben a nemzetijövedelem-növekmény kb. 90 százaléka a termelékenység emelkedéséből származik, az ipari és az építőipari termelésnövekedés több mint háromnegyed része ugyancsak a munkatermelékenység emelkedéséből jön majd létre. Ha visszatekintünk az elmúlt három évre, azt kell mondanunk, hogy ezek az előirányzatok magas követelményeket támasztanak, de megfelelő szabályozómódosításokkal, a gazdasági vezetés színvonalának és az általános munkamorálnak a javításával teljesíthetők. A termelést és főképpen a termelékenységet oly módon kell növelni, hogy a hatékonyság javulása egyben a népgazdaság egyensúlyi helyzetét is erősítse. Az egyensúly biztosítása a tapasztalatok szerint különösen a beruházási eszközök piacán és a munkaerő-gazdálkodásban fontos.

Munkaerőhelyzetünk megítélése nem egységes, de nemcsak a megítélés, hanem a helyzet is ellentmondásos. A munkaerőhiány és a munkaerő-felesleg szinte egyszerre és egymás mellett jelentkeznek. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy a munkaerőhiány nem mindig valós, sokszor a hiányt a szabályozók idézik elő, és a nem megfelelő vezetés ezt a hatást még fokozza. Munkaerő-felesleg főként a gyárkapukon belül van, bár erre a munkaerő-tartalékra más szakmában esetleg a vállalaton belül is, illetve más vállalatoknál feltétlenül szükség volna.

A munkaerő-politika fő célja továbbra is a teljes és hatékony foglalkoztatás — megfelelő hangsúlyt helyezve a hatékonyságra. Jó volna, ha a teljes foglalkoztatás értelmezése körüli félreértéseket eloszlatnánk. A teljes foglalkoztatás nem pusztán munkaviszonyba állítást, nem részleges foglalkoztatást, nem a társadalmilag elvárható intenzitásnál alacsonyabb munkatempót, hanem a szó etimológiai értelmében is *teljes* elfoglaltságot jelent. A teljes foglalkoztatás olyan általános egyensúlyi állapotot feltételez, amikor a munkát igénylők foglalkoztatása *társadalmi szinten* biztosítva van, de az egyensúly dinamikus jellegű, tehát több és esetenként egymással ellentétes irányú mozgás eredőjeként valósul meg.

A teljes és hatékony foglalkoztatás követelményéből kiindulva a tervidőszakokban a nem mezőgazdasági ágazatokban dolgozók száma 320—360 ezerrel nő, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké 100—150 ezerrel csökken; népgazdasági szinten a foglalkoztatottak száma tehát mintegy 200 ezer fővel nő. A foglalkoztatottak számának emelkedését az 1. számú táblázat mutatja.

1. számú táblázat

A népgazdaságban foglalkoztatottak számának változása
1971—1975 között (ezer fő)*

Népgazdasági ág	Foglalkoztatottak száma 1971. I. 1	Növekedés (változás) 1971. I. 1-től 1976. I. 1-ig
Ipar	1784	141
Építőipar	346	51
Közlekedés	332	7
Kereskedelem	397	53
Egyéb	816	89
Mezőgazdaság	1430	—150
Külföld	15	—
Népgazdaság összesen:	5120	191

* A cikk készítése során az Országos Tervhivatalban és a Munkaügyi Minisztériumban készített, a IV. ötéves tervvel kapcsolatos elemzéseket és számításokat használtam fel.

A létszámnövekedés üteme csökken, s ez nemcsak a hatékonyság növekedésével függ össze, hanem a munkaerőforrások szűkülésével is. Erre utal a 2. számú táblázat.

A munkaerőforrások és a munkaerő-szükséglet alakulása a IV. ötéves terv időszakában
(ezer fő)

Megnevezés	1966—71	1971—76	Eltérés
<i>Létszámigények</i>			
a) Foglalkoztatottak számának növekedése	332	191	—141
b) Elhalálozott keresők pótlása	106	101	— 5
c) Nyugdíjazás	531	451	— 80
d) Keresők közül nappali tagozaton továbbtanul	48	36	— 12
e) Gyermekgondozási segélyt igénybe vevők egyenlege	145	10	—135
Összesen	1162	789	—373
<i>Fedezet</i>			
a) Első ízben munkába lépő fiatalokból	952	779	—173
b) Háztartásokból	210	10	—200
Összesen	1162	789	—373

A munkaerő-szükséglet relatív csökkenésének oka egyrészt a nyugdíjazottak számának a csökkenése (azok a nők érik el a nyugdíjkorhatárt, akik az első világháború alatt születtek és létszámuk a korábbi korosztályokénál kisebb), másrészt a gyermekgondozási segélyben részesülők számának a stagnálása. (Korábban ez a szám a rendszer teljes kibontakozásáig növekedett, de a 3 éves átfutási idő leteltével nyilvánvalóan stagnál, sőt — egyéb intézkedések nélkül — fel kell készülni mérséklődésére is.)

Az ifjúság szerepe a munkaerő-utánpótlásban

A 2. sz. táblázatból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a munkaerő-utánpótlásában az ifjúság szerepe nő. A nem mezőgazdasági ágazatok a korábbi tervidőszakban munkaerő-szükségletük jelentős részét a mezőgazdaságból és a háztartásokból fedezték. Ezek a források nem szűntek meg, de mérséklődtek. A munkaerő-utánpótlásban meghatározó (és ez a későbbi évekre fokozottan érvényes) a munkába lépő fiatalok száma és struktúrája. A vállalatok ma még jórészt nem készítenek közép- vagy hosszú távú munkaerő-szükségleti tervet, s ahol készülnek ilyen tervek, ott — tapasztalataink szerint — nem számolnak az első ízben munkába lépő fiatalok számának a csökkenésével. Néhány megyében kísérletképpen egybevetettük a vállalatok számításait a megye várható ifjúsági létszámával s kiderült, hogy a vállalatok a ténylegesen várható munkábalépés többszörösével számolnak. Ez a nyilvánvalóan irreális feltételezés kétségessé teszi az általános fejlesztési elképzelések realitását is.

A tervlembontásos tervgazdálkodási rendszer felváltása a szabályozókra épülő irányítással egyáltalán nem azt jelenti, hogy a vállalatoknak nem kell tervet kidolgozniuk. A munkaerő-gazdálkodásban mutatkozó feszültségek és hibák megszüntetéséhez az első lépés éppen a megalapozott munkaerő-szükségleti tervek elkészítése. Erre még akkor is szükség van, ha a tervek realizálását több tényező (például a vállalat termelési és piaci kapcsolatainak közép- és hosszú távú alakulása stb.) bizonytalanlanná teszi. A reális vállalati elképzelések kialakításához a megyei tanácsok is hozzájárulhatnak, mivel a megye demográfiai helyzetéből, valamint a területi fejlesztés fő céljaiból kiindulva koordinálhatják a területükön működő vállalatok munkaerő-szükségleti számításait.

A munkaerő-szükséglet és az ifjúsági munkaerőforrás egybevetéséből kismértékű munkaerő-felesleg látszik. Az iskolából kilépő fiatalok száma kb. 100 ezerrel több a szükségleteknél. Ezt mutatja a 3. és 4. sz. táblázat.

3. számú táblázat

Az iskolából kilépő fiatalok száma 1971—1975 között (ezer fő)

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1971—1975
I. Férfi						
Szakképzett	70,1	72,5	69,3	60,5	56,0	328,4
Szakképzetlen	33,4	32,7	30,3	27,0	27,4	150,8
Együtt	103,5	105,2	99,6	87,5	83,4	479,2
II. Nő						
Szakképzett	37,9	38,6	34,6	35,6	34,5	181,2
Szakképzetlen	53,8	49,9	48,6	44,5	40,6	237,4
Együtt	91,7	88,5	83,2	80,1	75,1	418,6
III. Férfi és nő						
Szakképzett	108,0	111,1	103,9	96,1	90,5	509,6
Szakképzetlen	87,2	82,6	78,9	71,5	68,0	388,2
Összesen:	195,2	193,7	182,8	167,6	158,5	897,8

4. számú táblázat

A munkaerő-szükséglet alakulása 1971—1975 között (ezer fő)

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1975	1971—1975
Ifjúsági munkaerő-szükséglet*	156,0	156,0	156,0	156,0	155,0	779,0
Korrekció a nyugdíjazás időbeli egyenetlenségei miatt	+ 23,0	+ 8,0	— 6,0	— 13,0	— 12,0	—
Ifjúsági munkaerő-szükséglet (korrigált)	179,0	164,0	150,0	143,0	143,0	779,0

* Evenként egyenletes megoszlást feltételezve.

A munkaerő-szükségletet és az ifjúsági munkaerőforrást vizsgálva különösen szembeötlő az a már említett jelenség, hogy a munkaerőhiány és a munkaerő-felesleg szinte egyszerre jellemzi munkaerő-helyzetünket. Nem volna helyes túlbecsülni az ifjúságra vonatkozó munkaerőmérésben mutatkozó többletet. Öt évre 100 ezer, évenként számítva nem egészen 20 ezer fő, az 5 milliós kereső népességhez képest valóban nem tekinthető jelentősnek.

A létszámtöbblet struktúráját vizsgálva megállapítható, hogy a többlet elsősorban falusi leányokból tevődik össze. Mindez arra utal, hogy megfelelő propagandával és anyagi támogatással (a vállalatok elsősorban a tanműhelyek és az otthonok építéséhez való hozzájárulás formájában adhatnak segítséget) a fiatal falusi leányok a szakmunkás pályákon az eddiginél nagyobb utánpótlást jelenthetnek. Fontos gazdaságpolitikai feladat a falusi munkaerő-tartalék mobilizálása és foglalkoztatása a gyorsan fejlődő ágazatokban.

Az iskolaszervezet lényegében meghatározza az először munkába lépő fiatalok szakmai összetételét, hiszen — bizonyos kivételektől eltekintve — a fiatalok nagy többsége az iskolai végzettségének megfelelő munkaterületen helyezkedik el. Ezért lényeges feladat a különböző iskolatípusok közötti helyes arányok kialakítása. Közismert, hogy bizonyos iskolatípusoknál még mindig nagy a túljelentkezés, másutt viszont az indokoltnál is kisebb az érdeklődés. Az ifjúság pályaválasztása főként az adott pálya jellegétől és az érvényesülés lehetőségeitől függ, de emellett a pályaválasztási tanácsadás hatékonyságától is. Hazánkban már több éve működik — elsősorban az iskolákon belül — szervezett pályaválasztási tanácsadás. Ezenkívül területenként is vannak — a megyei tanácsok irányításával — tanácsadó-szolgálatok. Feladatuk egyrészt, hogy megfelelő ismeretanyaggal lássák el az iskolai hálózatot, másrészt a problematikus esetekben egészségügyi, pszichológiai, szociológiai vizsgálatok alapján konkrét tanácsot adjanak.

Az elmúlt évben a Munkaügyi Minisztérium irányításával megalakult a területi pályaválasztási szolgálatok országos központja, amelynek feladata a megyei munka koordinálása, az ifjúság pályaválasztási szándékai és a népgazdasági szükségletek között rendszeresen újratermelődő ellentmondások csökkentése.

A háztartás és a mezőgazdaság — mint szűkülő forrás

A következő tervidőszakban a háztartásból munkába lépni kívánók száma lényegesen csökken. Ennek az a magyarázata, hogy a III. ötéves terv időszakában — és különösen a gazdasági reform bevezetése óta — a korábban háztartásban dolgozó fiatal nők, élve a nagyobb munkaerő-kereslet lehetőségeivel, jórészt igényeiknek megfelelően munkába léphetek. A terv így nem számol a nők foglalkoztatási fokának számottevő változásával. Az ifjúsági, a háztartásbeli és a mezőgazdasági munkaerőforrás számításakor a hibahatárok eltérőek. Legpontosabban az ifjúsági munkaerőforrás nagysága határozható meg: a másik két elemnél már sok a bizonytalansági tényező, illetve a feltételezés. Így lehetséges, hogy a háztartásban dolgozó sok százezer munkaképes korú nő közül a

számítottnál lényegesen többen kívánnak dolgozni. Feltételezhetjük, hogy ez a szándék — főleg a fizikai munkakörökben és az ipari körzetekben — akadálytalanul realizálódhat is. A terv ugyan nem számol a kereső nők arányának jelentős emelkedésével, azzal viszont igen, hogy a nők körében bővül a részmunkaidős foglalkoztatás. Igaz, hogy ebből a vállalatoknak az 1971-től érvényes szabályozók szerint külön gazdasági előnye nem származik, de ahol az ilyen típusú foglalkoztatás racionális, ott mindenképpen kifizetődik majd.

A nem mezőgazdasági ágazatok munkaerő-utánpótlási forrásainak vizsgálatakor *a mezőgazdaság munkaerőigényének a csökkenésével számolunk*. A korábbinál nagyobb ütemben folytatódik a mezőgazdaság gépesítése, s ez újabb belső munkaerő-tartalékot hoz létre (elsősorban női munkaerőben). A mezőgazdaságból való elvándorlás viszont csökken, mert a termelészövetkezetek nagyobb része a III. ötéves tervidőszakban gazdaságilag stabilizálódott.

A tervidőszakra vonatkozó mérlegszámítások tehát összességükben minimális munkaerő-felesleget mutatnak. Ez főként az iskolából kikerülő (és tovább nem tanuló) 14—15 éves falusi leányoknál fog jelentkezni. A problémát mérsékli, hogy — más megoldás hiányában — e munkaerőtöbblet átmenetileg a háztáji gazdaságokban ésszerűen foglalkoztatható. Még jobb volna, ha a létszámban is gyorsan fejlődő nem mezőgazdasági ágazatok különféle kedvezmények nyújtásával és megfelelő propagandával foglalkoztatni tudnák ezt a munkaerő-tartalékot.

A munkaerőforrások és a munkaerő-szükséglet vizsgálatakor több bizonytalansági tényezőt is figyelembe kell venni, így:

— milyen módon és mértékben befolyásolják az 1971-től érvényes közgazdasági szabályozók a vállalatok munkaerő-keresletét;

— változik-e a háztartásban levő munkaképes korú nők elhelyezkedési szándéka;

— az ötéves időszakon belül milyen ütemezésben valósul meg a mezőgazdaság további gépesítése és ennek milyen munkaerő-felszabadító hatása lesz.

E kérdésekre ma nem lehet pontos választ adni, s a feltételezettől eltérő változások befolyásolhatják a munkaerőhelyzetet is.

Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a IV. ötéves terv időszakában általában nem lesz munkaerő-felesleg, az általánosan jellemző egyensúlyon belül a munkaerőhiány és a munkaerő-felesleg együttesen fog jelentkezni. A munkaerőhelyzet jellemző vonása egyes területeken és foglalkozási ágakban a munkaerőhiány lesz, de részlegesen és területileg is differenciáltan kisebb-nagyobb felesleggel is számolunk. A gazdálkodó szervezeteknek abból kell kiindulniuk, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő vállalatoknál is van belső munkaerő-felesleg, s azt színvonalas szervező munkával felszínre lehet hozni. Ez javítja a foglalkoztatás hatékonyságát, s csökkenti a valóságos és külső munkaerőigényt. A hiány és a felesleg együttes létezése feltételezi a munkaerő-átcsoportosulás és -átcsoportosítás különböző formáit. A dinamikusan fejlődő gazdaság munkaerő-egyensúlya is dinamikus egyensúly, ami megköveteli a munkaerő-struktúra átalakulását.

A munkaerő-struktúra változása és problémái

Ágazati átcsoportosulás

A tervidőszakban tovább folytatódik a foglalkoztatottság ágazati szerkezetének átalakulása. Ezt mutatja az 5. számú táblázat.

5. számú táblázat

A foglalkoztatottak átlagos állományi létszámának változása 1971—1975 között (ezer fő)

Megnevezés	1970	1975	Index 1975/1970	Évi átlagos növekedés
Szocialista ipar összesen	1761,2	1896,1	108	1,5
Ebből:				
Villamosenergia-ipar	36,1	39,4	109	1,8
Kohászat	103,0	110,6	107	1,4
Gépipar	545,1	595,2	109	1,8
Építőanyag-ipar	84,3	95,3	113	2,5
Vegyipar	114,0	134,2	118	3,3
Könnyűipar	556,4	614,4	110	2,0
Élelmiszeripar	177,4	192,0	108	1,6
Építőipar	353,8	407,5	115	2,8
Mező-, erdő-, vízgazdálkodás	277,5	284,3	102	0,5
Szállítás-hírközlés	349,2	358,5	103	0,5
Belkereskedelem	414,0	478,0	115	2,9
Külkereskedelem	16,2	16,9	104	0,9
<i>Termelő ágazatok</i>	<i>3171,9</i>	<i>3441,3</i>	<i>108</i>	<i>1,7</i>
<i>Nem termelő ágazatok</i>	<i>636,9</i>	<i>731,9</i>	<i>115</i>	<i>2,8</i>
<i>Termelő és nem termelő ágazatok összesen</i>	<i>3808,8</i>	<i>4173,2</i>	<i>110</i>	<i>1,9</i>
Ebből szakmunkástanulók	90,6	91,8	101,3	0,3

Látható, hogy ágazatonként a létszámnövekedés üteme eltérő. Felvetődik a kérdés: milyen kapcsolat van az ágazatok különböző létszámnövekedése és eltérő jövedelmezősége között. Érdemes ezzel kapcsolatban megvizsgálni a teljesítmények évi növekedésének, valamint az egy foglalkoztatottra jutó tiszta jövedelem növekedésének ütemét. Az adatokat a 6. számú táblázat tartalmazza.

Bár a felsorolt adatokban is sok a bizonytalansági tényező, néhány összefüggésre rá lehet mutatni. A létszámnövekedés üteme korrelál az 1 főre jutó tiszta jövedelem változásával, ez utóbbi viszont (igaz sok átételen keresztül) a jövedelemszínvonalal. Nyilvánvaló, hogy az ösztönző bérezésnek szerepe van a létszámnövekedés ágazatonkénti differenciálásában.

Az adatok utalnak néhány problémára is. Az élelmiszeriparban például a létszámnövekedés viszonylag alacsony, a jövedelmezőség változása viszont a legkedvezőbb. A könnyűiparban a létszámnövekedés az ipari átlagot meghaladja, az egy foglalkoztatottra jutó tiszta jövedelem változása ellenben alacsonyabb az ipari átlagnál. Ha más népgazdasági ágakat hasonlítunk az iparhoz, akkor is láthatók bizonyos feszültségek.

Az ágazatonkénti egy főre jutó tiszta jövedelem alakulása a IV. ötéves tervidőszakban

Megnevezés	A termelés	A létszám	A fajlagos tiszta jövedelem
	évi növekedési üteme		
Szocialista ipar összesen	5,7	1,5	10,5
Ebből:			
Villamosenergia-ipar	7,8	1,8	9,5
Kohászat	4,4	1,4	9,5
Gépipar	5,9	1,8	10,0
Építőanyag-ipar	8,7	2,5	15,0
Vegyipar	8,9	3,3	13,0
Könnyűipar	6,0	2,0	7,5
Élelmiszeripar	4,1	1,6	15,5
Építőipar	7,4	2,8	9,5
Mezőgazdaság	2,9	0,5	7,5
Szállítás	4,0*	0,5	3,0
Belkereskedelem	7,5**	2,9	4,0
Külkereskedelem	7,1***	0,9	10,6

* Termeléként az áruszállítási teljesítményt tüntettük fel.

** A kiskereskedelmi áruforgalom változása egyenlő a teljesítménynövekedéssel.

*** A teljesítmény a kivitel növekedését jelenti.

A belkereskedelemben foglalkoztatottak száma gyorsabban nő, mint az ipari dolgozóké, a nyereség növekedése viszont elmarad az utóbbi ágazatétól. Ugyanezt mondhatnánk el a szolgáltató ágazatokra is. Ezeket az eltéréseket az illetékes szervezeteknek figyelemmel kell kísérniük, meg kell vizsgálniuk az eltérések okait és a szükséges intézkedések lehetőségeit (például a lassan vagy visszafejlődő ágazatokból felszabaduló munkaerő szervezett átirányítása közgazdasági módszerekkel, különféle preferenciák alkalmazása stb.).

A szakmai struktúra változásáról

A IV. ötéves tervidőszakban nő a nem fizikai dolgozók aránya, de ennek ellenére a fizikai munka súlya még 1975-ben is 75 százalék felett lesz. A másik jellemző tendencia a műszaki dolgozók számarányának a növekedése. Ez egyben felveti a műszaki szakemberekkel való gazdálkodás problémáját is. Jelenleg a mérnököknek kb. egyötödét foglalkoztatják kutató-fejlesztő munkakörben, s ez az arány nemzetközi viszonylatban is alacsony. A kutatás és a fejlesztés megerősítése bérpolitikai probléma is; növelni kell a különbséget az alkotó- és a rutinmunkát végző mérnökök jövedelme között.

A különböző szakmacsoportokban a munkaerővel való ellátottság eltérő. Viszonylag kedvező a mérnököknél, feltűnően kedvezőtlen a be-tanított és a segédmunkásoknál. A *szakmunkás-utánpótlást* nehezíti a nagyfokú pályaelhagyás. A képzésnek jobban kell igazodnia az igényekhez, és törekedni kell néhány szakmában a mobilitásból adódó veszteség mérséklésére.

Nagyobb probléma lesz a *segédmunkás-szükséglet kielégítése*. A számítások szerint némileg csökkenteni fogja a feszültséget a fejlesztés és

gépesítés, de megszüntetéséhez a számítottnál több vállalati erőforrásra lenne szükség.

Megvizsgálva néhány vállalat gépesítési és beruházási elképzeléseit, meg kell mondani, hogy ezek alig járnak munkaerő-megtakarítással. A vállalatok saját forrású beruházásaikkal főként a termelést kívánják növelni. Alig van példa arra, hogy a beruházások eredményeképpen létszámot (különösen segédmunkás-létszámot) takarítanak meg, illetve ilyet irányoznának elő. A nyereségérdekeltség egész rendszere — helyesen — a vállalatokat a termelés bővítésére ösztönzi. Új munkahelyek létesítésével ma a piacképes többlettermelés lényegesen kisebb ráfordítással érhető el, mint a meglévő és korszerűtlen munkahelyek rekonstrukciójával. Ha viszont ezen nem tudunk változtatni, akkor a fővárosban és az ipari centrumokban krónikussá válik a segédmunkáshiány, alapvető bérezési feszültségek keletkeznek, tovább romlik a munkafegyelem, csökken a szakképzés presztízse. A segédmunkások gépekkel való helyettesítésekor a vállalatok nem indulhatnak ki egyedül a szabályozókra épített megtérülési mutatókból (ezek azért sem adnak reális képet, mert az élő munka vállalati költségei a valóságnál és az indokoltnál lényegesen alacsonyabbak). A gépesítési előirányzatoknál figyelembe kell venni a demográfiai adottságokat, az ifjúság továbbtanulásából eredő követelményeket stb. is.

A szakmai struktúra változásának egyik jelzője a *munkások és alkalmazottak létszámarányának változása*. A reform bevezetése óta eltelt 3 év alatt az alkalmazottak számának növekedése meghaladta a munkás-létszám növekedési ütemét. Ez részben a reform következménye, de a vállalati munkaerő-gazdálkodás színvonalának visszaesését is jelzi.

A gazdasági reform következtében — kismértékben ugyan, de szükségszerűen — nőtt az alkalmazotti létszám. A piac követelményeihez jobban igazodó gyártmánystruktúra a korábbinál nagyobb fejlesztő részlegek kiépítését igényelte, a termelő vállalatok kereskedelmi tevékenységének bővülése szintén emelte a nem termelő létszámot. Hiba volna azonban mindent a reform következményének tekinteni. A nem termelő dolgozók arányának növekedése nemzetközi tendencia, fejlettebb országokban a mutató értéke magasabb, mint a gazdaságilag fejletlen országokban. Attól azonban, hogy adott országban az alkalmazotti létszám magas, önmagában nem változik a gazdasági fejlettség és a műszaki színvonal. A felfokozott munkaerő-kereslet következtében az elmúlt 3 évben a munkaszerződések megkötésénél a munkaadók és a munkavállalók közötti egyensúly felbillent. Ebben az időszakban a felvételek nagy részénél a munkavállaló „diktálta” a feltételeket. A fizikai munka bizonyos lebecsülése játszott szerepet abban, hogy a munkábalépő fiatalok a korábbinál nagyobb számban helyezkedtek el tisztviselői munkakörben. Ezért a vállalati munkaerő-gazdálkodásban itt az átlagnál nagyobb tartalékok vannak.

Területi differenciáltság

Az elmúlt évtizedben a népesség mozgása lényegesen nagyobb volt, mint amilyenre a következő tervidőszakban számíthatunk. Mind a természetes szaporodásban, mind a foglalkoztatottság mértékében korábban

kialakult s részben még ma is fennálló területi eltérések mérséklődni fognak. A természetes szaporodás továbbra is az északkeleti megyékben lesz a legmagasabb, de az országos átlagtól való eltérés kisebb lesz. A népesség területi mozgására a jövőben is szükség lesz, lényegében e mozgás tendenciái sem változnak. Nagyjából azonos marad a hosszabb távolságra való vándorlások aránya, némileg növekedhet a kisebb egységeken (megyéken) belüli vándorlások súlya.

Ez főként az ipari fejlődéssel és az urbanizációs folyamat erősödésével függ össze. A legnagyobb mértékű bevándorlás Budapesten és Pest megyében várható, az elvándorlás továbbra is Szabolcs megyéből lesz a legjelentősebb. Előreláthatóan Zala, Nógrád és Hajdú-Bihar megye népességmozgását is ez utóbbi fogja jellemezni.

A munkaerőhelyzet területi differenciái alapján az országot a következő körzetekre oszthatjuk: budapesti agglomeráció, Alföld, Észak-Magyarország, Észak-Dunántúl és Dél-Dunántúl. A *budapesti agglomerációban* már a II. öt éves terv végére is viszonylag feszült munkaerőhelyzet alakult ki. Ebben a körzetben a beáramlás csökkent, s a régió iparfejlesztési politikájának kidolgozásakor feltétlenül ebből kell kiindulni. Ezen a helyzeten nem lehet változtatni a népességmozgás felgyorsításával és a bevándorlók számának növelésével. Ez ugyanis a lakosság komunkális ellátásában a vártnál is nagyobb zavarokat okozna.

Az *Alföldön* bővílni fognak a mezőgazdaságon kívüli ágazatok munkaerő-szükségletének kielégítésére szolgáló források, s mintegy 120—130 ezren állnak majd a fejlődő ágazatok rendelkezésére. Nagy részük foglalkoztatható e terület gazdaságában, kisebb részük a gyorsabban fejlődő területek vállalataihoz fog vándorolni. Összegezve: a számítások szerint a Tiszántúlon továbbra is az ország átlagánál alacsonyabb lesz a foglalkoztatottság. A Duna—Tisza közti részen és Csongrád megyében biztosítható a megfelelő foglalkoztatottság. *Észak-Magyarországon* is nő a munkaerő-kínálat, ennek forrása a munkába lépő fiatalok és nőkön kívül a szénbányászathoz felszabaduló munkaerő. Ez utóbbiak racionális foglalkoztatása végett mind Nógrád, mind Borsod megyében állami támogatásra is szükség lesz. *Észak-Dunántúlon* a munkaerőforrások is és a munkaerő-kereslet is gyorsabban nő az átlagnál, így a terület egészét tekintve feltételezhető az egyensúly.

Az ipari körzetekben (Győr, Székesfehérvár) viszonylagos munkaerőhiánnyal, az ipari körzetektől távolabb eső területeken kismértékű munkaerő-felesleggel számolhatunk. *Dél-Dunántúlon* a munkaerőforrások az országos átlagnál kisebb ütemben növekednek. Ez főként a korábbi alacsony természetes szaporodás és a jelentős elvándorlás következménye. Az ipar várható munkaerőigénye ebben a körzetben az országos átlagnál gyorsabban növekszik, s ez szükségessé teszi a meglévő munkaerőforrások racionálisabb felhasználását.

A munkaerőhelyzet jellemző vonása, hogy az új munkaerőforrások egy része a mezőgazdaságban jelentkezik, részben a nagyobb természetes szaporulat, részben pedig a mezőgazdasági munkaerő-szükséglet csökkenése miatt. Ez egyben azt is jelenti, hogy az úgynevezett kétlaki foglalkozású társadalmi réteg továbbra is fennmarad, sőt némileg gyarapodik, s ugyanezt mondhatjuk az ingázásra is.

A különböző területek foglalkoztatottsági színvonalában mutatkozó

eltérések csökkenése magával hozza a jövedelmek regionális nivellálódását is. Budapesten jelenleg az egy főre jutó jövedelmek az országos átlagnál 15 százalékkal magasabbak, a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelmű megyében ugyanennyivel alacsonyabbak. Ez az eltérés a tervidőszak végéig nem szűnik meg, de néhány százalékkal csökken. A nivellálódás természetesen távolról sem jelent valamiféle egyenlősít, hiszen például Budapesten az egy főre jutó jövedelem nem azért tér el az országos átlagtól, mert az azonos munka díja itt magasabb, hanem mert Budapesten más a keresők és eltartottak aránya és más a dolgozók szakmai-képzettségi összetétele. Emellett az is előfordul, hogy a munkaerő-kínálat és -kereslet között levő eltérések következtében az azonos munkáért fizetett jövedelem területenként eltér. Ez azonban az egy főre jutó jövedelmekben mutatkozó regionális eltéréseket a keresők strukturális összetétele, valamint a demográfiai adottságok mellett csak harmadsorban befolyásolja.

Mobilitás és fluktuáció

Az utóbbi időszakban az évi 50—150 ezer létszámnövekedéshez mintegy másfél millió felvétel volt szükséges. Igaz ebből sok az olyan munkaerő-felvétel, amely nem jelent létszámnövekedést (például a fiatalok és az idősök cserélődése), mégis a munkahelycseréknek kb. egyharmada felesleges volt. Az elmúlt 3 évben megnövekedett munkaerőmozgás gazdasági alapja a felfokozott munkaerő-kereslet. Ezt a mozgást úgy kell mérsékelni, hogy ne „beszéljünk le” senkit az ésszerű létszámnövelésről, és főként ne akadályozzuk az átlagosnál gyorsabban fejlődő ágazatok munkaerő-ellátását.

A munkaerő mobilitása hasznos, a fluktuáció ellenben káros. A munkaerőmozgás ésszerű mértékének kialakulása mindenekelőtt a gazdasági szabályozók által motivált racionális munkaerő-gazdálkodási törekvésektől függ. A mobilitást a megfelelőbb jövedelmi arányok kialakítása, a továbbképzés és a szakmai átképzés állami megszervezése és támogatása növelheti. A fluktuáció csökkentése főként a vállalati munkaerő-gazdálkodás feladata, s azt elsősorban nem a kilépni szándékozók marasztalásával, hanem mindenekelőtt igényesebb és kritikusabb létszámfelvétellel kell megoldani. A káros fluktuációt csökkentheti a vállalathoz hű dolgozók eddiginél nagyobb anyagi és erkölcsi megbecsülése, valamint a munkahelyüket gyakran és társadalmilag elfogadhatatlan indokból változtatók elleni határozottabb fellépés. E téren a központi, területi és helyi szervek feladatai egyaránt adottak — különös tekintettel a párt X. kongresszusán e témával kapcsolatban elhangzott megállapításokra és javaslatokra.

A racionális munkaerő-gazdálkodást segítő bérezési feladatokról

A reform első két évének tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy a jövedelemszabályozás csak részben váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Összességében kedvező változások kezdődtek, de az élő munka racionálisabb felhasználásában nem volt előrehaladás. Ez elsősorban három tényezőre vezethető vissza.

Az *első*: az adott gazdasági feltételekben rögzített arány az élő- és holtmunka-felhasználás költségei között. Közismert, hogy az élő munka költségei a vállalati költségszerkezetben a valóságosnál alacsonyabbak. Ez nagyjából így volt a reformot megelőző időszakban is, de akkor a vállalatoknak kisebb döntési szabadságuk volt az élő-, illetve a holtmunka-felhasználás arányának megválasztásában. A reform a korábbi évek korlátait feloldotta, és ez önmagában fokozta a munkaerő-keresletet. A *második tényező*: a személyi, anyagi ösztönzési rendszer szabályozásának a módja. Az 1968-tól kialakított érdekeltségi rendszer következtében a vállalatok az alacsony keresetű dolgozók létszamarányát növelték, függetlenül a foglalkoztatás ésszerűségétől, s inkább az extenzív fejlesztési módszereket alkalmazták. Végül a *harmadik tényező*: a vállalati munkaerő-gazdálkodás alacsony színvonala. Azokban a körzetekben, ahol a demográfiai adottságok miatt nem volt mód arra, hogy a foglalkoztatottak számát emeljék, a vállalatok egymástól csábították el a dolgozókat. Ez lazította a termelési és munkafegyelmet. Nem volt megfelelő a munka- és üzemszervezés, a normák karbantartása, hiányzott a szükséges anyagi felelősségre vonás stb.

1971-től módosult a vállalati és a személyi jövedelmek szabályozásának rendszere. Mint ismeretes, növekedett a vállalatok érdekeltsége — a bérfejlesztési mutató és az ehhez fűződő kedvezményezett bérszínvonal-növelés lehetőségének bevezetése révén — az élő munka hatékonyabb felhasználásában, a racionálisabb munkaerő-gazdálkodásban.

Egyidejűleg csökkent a létszámhigitásból származó vállalati előny. Az egy főre jutó, a fajlagos teljesítmény növelésével járó bérszínvonal-növelés, adóterheit tekintve, az eddiginél lényegesen könnyebben megvalósítható. Az egy főre jutó fajlagos teljesítményektől független bérszínvonal-növekedés nyereségkövetelménye viszont a korábbinál magasabb. Mindez közvetve feltehetően a munka termelékenységének növelésére serkenti a vállalatokat. Lépéseket tettünk az éves érdekeltségi rendszerből adódó ellentmondások mérséklésére is. Az a tény, hogy a jövedelem-szabályozás bázisadatait nem hosszabb időre rögzítik, hanem (egy-két átmeneti kivételtől eltekintve) lényegében véve mindig a tárgyévvel megelőző év tényleges adatai szolgálnak kiindulásul, indokoltá teszi a vállalati bérpolitikai elképzelések hosszabb távú, legalább 2—3 éves időszakra kiterjedő alakítását.

A személyi jövedelmek képzésének új előírásai kedveznek a magas hatékonysággal működő vállalatoknak az alacsony hatékonyságúakkal szemben. Ugyanezt mondhatjuk a szerves összetételre is. Előnyben részesülnek a magas szerves összetételű vállalatok, mivel a bérszorzó fel-emelése elsősorban nekik előnyös. Az a tény, hogy a feldolgozó iparban a bérszorzó a nyereség eszkozarányos felosztásánál kettő helyett három lett, önmagában jelentősen növeli a részesedési nyereségrészt a magas eszközigényű vállalatoknál. Ezt mutatja a 7. sz. táblázat.

A személyi jövedelmek alakulását a bérszorzón kívül még sok tényező befolyásolja (a technikai nyereség eltörlése, a részesedési nyereségrész adójának növelése, a bérszínvonal-növekmény adóztatásának konkrét módja stb.). Valamennyi tényező figyelembevételével után is nagyjából hasonló arányokat kapunk. Azonos jövedelmezőségi szint mellett tehát a szabályozás elemeinek változása kedvezőbb helyzetbe hozza a

A bérszorzó felemelésének hatása a részesedési nyereségrész nagyságára

Az eszköz-bér arány egytűthetője	Az R-nyereségrész és a bér arányának változása százalékban			
	R/B = 10	R/B = 15	R/B = 20	R/B = 25
1	1,25	1,88	2,50	3,13
2	2,00	3,00	4,00	5,00
5	3,50	5,25	7,00	8,75
8	3,64	5,46	7,28	9,10
10	3,85	5,78	7,70	9,63
15	4,17	6,26	8,34	10,43
20	4,35	6,53	8,70	10,88
25	4,46	6,69	8,92	11,15
30	4,55	6,83	9,10	11,38

magasabb szerves összetételű vállalatokat. (Az elmúlt évek jövedelem-szabályozásának egyik problémája éppen az volt, hogy hátrányos helyzetbe kerültek az eszközigényes vállalatok.)

A munkaerő racionális felhasználásában tapasztalt hiányosságok egyik fontos oka a nem megfelelő színvonalú *vállalati munkaerő-gazdálkodás* volt. Biztosra vehető, hogy a szabályozók változtatása gazdasági kényszert jelent a vállalati bér- és munkaerő-gazdálkodás javítására. De másra is szükség van. A vállalatoknak ki kell dolgozniuk munkaerő- és bér-gazdálkodási koncepciójukat. A létszámszükségleteket termelési elképzeléseikhez kell igazítaniuk, figyelembe véve az adott környezet munkaerő-utánpótlási lehetőségeit. A vállalati bérpolitikát a többi között a munkaerő-ellátás szolgálatába kell állítani. Gyakorlattá vált a reform bevezetésének első három évében, hogy a személyi bérek emelésekor a munkaerő-megtartása vagy megszerzése volt az elsődleges szempont; a teljesítmények honorálása háttérbe szorult. A jövőben ezen szükséges változtatni. Az egyéni bérek növekedésének alapvetően az egyéni teljesítmények változásához kell igazodniuk. A bérpolitika akkor szolgálja a munkaerő-utánpótlást, ha hatékonyabb munkára ösztönöz és ha az órabéremeléseknél is érvényesül ez a szempont.

Sok hiba adódott abból, hogy a vállalatok a népgazdasági méretben érvényesülő szabályozórendszert sokszor változtatás nélkül alkalmazták a vállalaton belüli gazdálkodásban.

Nyilvánvaló, hogy a gazdálkodás és szabályozás formáival szemben, annak hatókörétől függően más követelményeket kell támasztani. A vállalaton belül például nem látszik célravezető módszernek a bérszínvonal-szabályozás. Az üzemek és műhelyek számára érthető és ösztönző a termelési program megjelölése mellett a felhasználható bérkeret meghatározása. A vállalati vezetés feladata ez esetben a megfelelő tartalékok biztosítása, a vállalaton belül érvényesülő bértömeg-szabályozás, valamint a népgazdasági szinten kötelező és célszerű bérszínvonal-szabályozás esetleges ellentmondásainak elviselése végett.

A vállalati bér- és jövedelempolitikai koncepciónak ki kell terjednie a törzsgárdatagok fokozottabb megbecsülésére, a fiatal és az idősebb munkások és alkalmazottak keresete közötti ösztönző arány kialakítá-

sára stb. Az egyéni bérek megállapításakor a még mindig jellemző egyenlősítést csökkenteni kell, mivel a gyakorlatban tapasztalt egyenlő bérért egyenlő munka jár „elv” terjedését csak így lehet visszajára fordítani. A differenciált bérezéshez nyújt majd segítséget az új besorolási és tarifarendszer, amely megkönnyíti a magasabb teljesítményt nyújtók bérrendszeren belüli nagyobb anyagi elismerését. A tarifa önmagában azonban nem biztosíthatja az azonos munkáért azonos bér elvének érvényesülését, és nem mérsékli a vállalatok közötti kereseti aránytalanságokat sem. Szükséges — ágazatonként és területileg — a megfelelő együttműködés a vállalatok, illetve megyei szervek között is. Ez az együttműködés elsősorban kölcsönös információt jelenthet, de sor kerülhet bizonyos foglalkozási ágakban a keresetek területileg koordinált alakítására is.

*

A munkaerő a gazdasági fejlődés immanens része; szakképzettségének, összetételének stb. változása kölcsönhatásban van a gazdaság egészének átalakulásával. A munkaerőhelyzetben mutatkozó mai feszültségek és ellentmondások jórészt az intenzív fejlődési szakaszra való átérés következményei. A munkaerő-gazdálkodásban jelenleg meglévő lazaságokat nem lehet kampányszerűen felszámolni. Az a feladatunk, hogy olyan — a gazdaság valamennyi szférájával konzisztens — módszereket alkalmazzunk, amelyeknek segítségével az élő munka racionálisabban használható fel és a munkatermelékenység gyors és tartós növelése érhető el.

DR. KOVÁCS GÉZA:

A NAGY TÁVLATOK ÉS A TERVEZÉS

A szerző a jövő kutatás problematikáját megalapozott, tudományos módszerrel és szocialista szemlélettel vizsgálja, egyszerűen elve a feldolgozás-hoz oly nélkülözhetetlen fantáziával is. A jövő képét a valóságból kiindulva, különböző számítások alapján, gazdag irodalmi forrásanyagra támaszkodva és számos tényező figyelembevételével alakítja ki. A távolabbi jövőt a szocialista társadalom, a tervgazdálkodás szempontjából közelíti meg. Nyomatékosan hangsúlyozza a jövőbetekintés fontosságát, leszögezi, hogy ez a tervezés és irányítás tudományos megalapozásához is szükséges. A távolabbi jövő fejlődését és hosszú távú terveink céljait ugyanis összefüggésükben kell vizsgálnunk és értékelnünk.

A szerző — a nyugati munkáktól eltérően — bátor optimizmussal tekint az évezred végéig terjedő időszakra. Nem riad vissza azonban az ún. „kényes kérdések” tárgyalásától sem.

A könyv végig, érdekesen, tudományos igénnyel, s mégis könnyen érthetően tárgyalja a sokszor szokatlan és nehéz kérdéseket is. A kötet nélkülözhetetlen a társadalmi-gazdasági irányító szervek munkatársai, a népgazdasági tervezéssel foglalkozó közgazdászok és oktatók számára, továbbá ajánlható a jövő kérdései iránt érdeklődő más szakembereknek is.

202 l., kötve 27,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A nők helyzete a következő másfél évtizedben*

A nők társadalmi és gazdasági egyenlőségének megvalósítása a szocialista társadalmi rendszer fontos társadalompolitikai célja. A legutóbbi 25 év alatt elért eredmények következtében a nők helyzete alapvetően megváltozott. A nőknek a társadalmi és gazdasági életben, valamint a családban betöltött szerepe azonban még ma is jelentősen különbözik a férfiakétól. Ezt szögezi le az MSZMP KB 1970. februári határozata is.

A nők helyzetének javítása, a férfikkal való egyenlőségének biztosítása komplex feladat, amelyben egyaránt fontos a nők gazdasági pozíciójának javítása, családi terheik csökkentése, valamint a társadalmi előítéletek megszüntetése, a társadalmi közfelfogás átalakítása. A változás hosszú folyamat, jóval hosszabb, mint ezt korábban gondoltuk: egyrészt a nő és a férfi tradicionális társadalmi és családi szerepének átforgalmazását igényli, másrészt viszonylag magas gazdasági fejlettség szükséges a nők foglalkoztatásához, a női munkát könnyítő gyermekintézmények és szolgáltatások fejlesztéséhez, a családi munkák egy részének társadalmaztatásához.

A nők helyzete a családban, a gazdaságban, az egész társadalomban sokoldalú kölcsönhatásban van a lakosság életszínvonalával, életkörülményeivel, valamint a népgazdaság munkaerőhelyzetével. Ezeknek a tényezőknek a jövőbeli alakulása döntően meghatározza a nők helyzetének változását. Társadalmunk még korántsem fogadta el teljesen a nők új szerepét. A nők mai helyzetéről és annak jövőbeli alakulásáról sok a vita és eltérők az álláspontok. A távlati elképzelések kialakításánál éppen ezért nemcsak a nők mai helyzetét kell megvizsgálni, hanem meg kell határozni a jövő céljait és feladatait is, mivel a kívánt fejlődés nem következik be automatikusan.

A legfontosabb cél a nők és a férfiak egyenlő jogainak és kötelességeinek érvényesítése a társadalmi, politikai és gazdasági életben, valamint a családban és a háztartási munkában. Ennek elérése végett a legfontosabb feladatok a következők:

— Tovább kell növelni a nők szakképzettségét és fokozatosan fel kell számolni a nemek közötti, biológiai, fízológiai indokolatlan szakmai munkamegosztást. Biztosítani kell az egyenlő lehetőségeket és

* A tanulmány a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságban folyó tervezőmunka eddigi eredményei alapján próbálja összefoglalni a nők helyzetének változását, a jövőre is érvényes alapelveket és a változás irányát.

A tanulmány támaszkodik Márkus Mária és H. Sas Judit (az MTA Szociológiai Kutatócsoport munkatársai): „A nők foglalkoztatottságának társadalmi összefüggései” című munkára, amelyet a távlati tervezés számára készítettek. Ez a tanulmány azonban számos megállapításában, következtetésében eltér az említett szerzők állásfoglalásától.

feltételeket a nők bérezésében és érvényesülésében a munkahelyeken. Bővíteni kell a nők társadalmi munkavállalását és egyben a mainál nagyobb lehetőséget kell adni arra, hogy szabadon választhassanak a családi gyermeknevelés és a társadalmi munkaszervezetben végzett munka között;

— A nők anyai funkciójának fokozott társadalmi megbecsülése és anyagi elismerése;

— A nők és a férfiak iskolán kívüli és iskolai nevelésében meglevő indokolatlan különbségek felszámolása; a családi-háztartási munkában való egyenlő teherviselés kialakítása;

— A háztartásban végzendő munkák időigényének csökkentése.

A fentieknek megfelelően vizsgáljuk a következőkben a nők helyzetének alakulását és a jövőben szükséges intézkedéseket.

A nők gazdasági aktivitása a múltban és 15 éves távlatban

A nők gazdasági függetlenségét csak a társadalmilag szervezett munkából származó saját jövedelem biztosítja, így a munkavállalás az alapja a társadalmi és családi egyenlőségnek. A munkavállalás megváltoztatja a nő helyzetét a családban és a társadalomban. Az eltartottból keresővé válás társadalmi státusz-változást is jelent. A nő a hagyományos családi munkaszervezetből belép egy olyan társadalmi-gazdasági szervezetbe, amely a modern társadalmak kialakulásának történelmi hagyományaként korábban túlnyomórészt a férfiak világa volt. A gazdasági szervezetben a követelmények a munkaerővel szemben jelentkeznek, nem pedig férfival vagy nővel szemben. E követelményeket azonban a férfi munkaerő történelmileg kialakult teljesítőképesége határozta és határozza meg jórészt ma is. E követelményeknek esetenként és átmenetileg a nők valóban kevésbé felelnek meg, ha tudniillik megfelelő előkészítés nélkül vonják be a szakképzetlen és gyakorlatlan nőket valamely új munkaterületre. A nehéz fizikai munkák jó részét pedig a nők éppen biológiai adottságaik miatt nem tudják ellátni, és ilyen munkára való igénybevételük nem is volna helyes.

A női munkaerő ellen gyakran hallunk kifogásokat, érveket. Nincs azonban semmiféle adat vagy összehasonlítás arra vonatkozóan, hogy azonos feltételek mellett a női munka kevésbé lenne termelékeny, mint a férfi munka. Sőt, ha a munka intenzitását nézzük, szembetűnő, hogy a nők elsősorban olyan iparágakban és munkahelyeken dolgoznak nagy számban, ahol a munkafolyamat kötött (például szalagmunka) és az intenzitás magasabb az átlagosnál (textilipar, konfekcióipar).

A nők munkavállalásának indítékaként gyakran csak az anyagi kényesert jelölik meg. Valóban a családok jövedelmének nagyságát a család keresőinek száma nagymértékben meghatározza; a nő második keresőnek számít. A fejlett nyugati országokban* és a szocialista országokban végzett szociológiai vizsgálatok szerint a munkavállalás indítékai csak részben vezethetők vissza anyagi okokra — bár ez is elég nagy arányban fordul elő —, de mellette egyéb motivációk szerepelnek (a szakmai ér-

* Wild R.—Ridgeway C. C. The structure of the work needs of female workers. British Journal of Industrial Relations 1970. március.

deklódás, a munkahelyi környezet stb.). Feltételezhető, hogy a férfiak munkavállalásában az anyagi kényszer (hogy gondoskodnia kell a családjá eltartásáról) döntő szerepet játszik, mivel a férfiak munkája sem elégítheti ki mindegyikük szakmai aspirációit. A férfiak munkavállalása azonban már természetessé vált, míg a nők munkavállalása a társadalom és az egyének számára még mindig nem eléggé megszokott.

A nők foglalkoztatottságának, szakképzettségének alakulása a felszabadulás után és a jelenlegi helyzet

Magyarországon a felszabadulás után gyorsan emelkedett a nők foglalkoztatottsága és ebben az extenzív fejlődésből fakadó nagy munkaerő-kereslet, a korábbi alacsony bérek gazdasági kényszerítő nyomása, valamint az egyenjogúság gazdasági alapjának megteremtése játszották a fő szerepet.

1949 és 1968 között mintegy 800 ezerrel növekedett a kereső nők száma, és ezzel arányuk az összes foglalkoztatottakhoz viszonyítva 30-ról 40 százalékra emelkedett. 1949-ben a munkaképes korú nőknek csak 34 százaléka vett részt a társadalmi termelésben, 1960-ban már több mint 50, 1968-ban pedig 57 százalékuk. Jelentősen javult a nők iskolai végzettsége és nagyobb lett a szakképzettséget szerzett nők száma és aránya (1. sz. táblázat).

1. sz. táblázat

Az aktív keresők iskolai végzettsége nemek szerint*
(százalékos megoszlás)

Megnevezés	1949		1960		1968	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Általános iskola						
8 osztályánál kevesebbet végzett	80	75	67	60	45	38
8 osztályát végezte	14	20	22	30	38	42
Érettségi bizonyítványt szerzett	4	4	7	8	11	16
Felsőfokú oklevelet szerzett	2	1	4	2	6	4
Összesen:	100	100	100	100	100	100

* Az 1949., 1960. évi népszámlálás, valamint az 1968. évi mikrocenzus alapján.

A gazdaságilag aktív nők számának növekedése az iskolából kilépő fiatal lányok nagyobb arányú munkavállalásából, valamint az addig háztartásban tevékenykedő nők munkavállalásából eredt.

1968 elején a munkaképes korú eltartott nők száma már mindössze 900 ezer volt, 1969-re pedig 740 ezerre csökkent, az 1949. évi 2 millióval szemben. A háztartásban maradt túlnyomórészt vidéken élő nők felének

kiskorú gyermekei vannak, másik részük 40 évesnél idősebb.* E nők aktivizálása már csak kismértékben lehetséges.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az elmúlt 25 évben a foglalkoztatás kialakuló mértéke kisebb-nagyobb ellentmondások között általában kielégítette a nők munkavállalási igényét, biztosította gazdasági függőségük megszüntetését. A női foglalkoztatás munkahelyi és szakmai struktúráját illetően azonban sokkal kevesebb ok van az elégedettségre. (2. sz. táblázat.)

2. sz. táblázat

A szellemi foglalkozású aktív keresők százalékos megoszlása nemek és munkakörök szerint 1968-ban*

Megnevezés	A nők aránya a megjelölt munkakörökben	Szellemi foglalkozásúak megoszlása munkakörök szerint	
		Férfi	Női
Műszaki foglalkozású irányító	13,4	16,0	2,3
szakalkalmazott	21,6	22,6	5,8
Együtt	18,4	38,6	8,1
Államigazgatási, gazdasági foglalkozású irányító	15,8	11,7	2,0
szakalkalmazott	45,0	3,0	2,3
Együtt	24,0	14,7	4,3
Egészségügyi, kulturális foglalkozású irányító	38,8	16,4	9,6
szakalkalmazott	85,0	3,7	19,8
Együtt	61,1	20,1	29,4
Irodai, számviteli foglalkozású szakalkalmazott	76,0	7,5	22,0
irodai dolgozó	67,2	19,1	36,2
Együtt	70,3	26,6	58,2
Szellemi foglalkozású összesen	51,9	100,0	100,0

* Az 1970. évi foglalkozási osztályozás szerint. Az 1968. évi mikrocenzus adatai.

A nők mai szakképzettségi struktúrája erősen magán viseli a társadalmi munkamegosztásban korábban kialakult foglalkozási és munkahelyi struktúráját. A nők ma is az ún. tipikus női foglalkozásokban vannak nagy számban és arányban. Ezeket a foglalkozásokat a következők jellemzik:

— olyan munkakörök, foglalkozások, amelyekben a férfiak nem szívesen helyezkednek el az alacsony bérezés, presztizsok vagy a munkakörülmények miatt;

* Olajos Árpád—Somogyi Miklós: A munkaképes korú eltartott népesség mint munkaerőforrás. (Készült a MEB Népesedési és Foglalkoztatási Munkacsoport számára 1970.)

— hasonlóságot mutatnak a háztartási munkákkal (takarító, gyermekgondozás);

— a technikai fejlődés következtében a munka, a munkafolyamat nagymértékben leegyszerűsödött (betanított munkák);

— lehetővé teszi a háztartás ellátását és a kereső munka összeegyeztetését;

— kisebb a felelősség és nem követelnek nagyobb kezdeményező képességet, ami egyik oka annak, hogy a munkahelyi ranglétrán a nők száma és aránya a magasabb funkciók felé haladva rohamosan csökken.

Az ifjúság pályaeorientációja is újratermeli a tradicionális női szakmákat. A családi környezet s az iskolarendszer még ma is sok tekintetben szétválasztja a fiúk és a lányok számára adandó ismereteket, a konzervatív értékrendszer tovább öröklődik.

A nők nagy arányban találhatók azokban a foglalkozásokban, amelyekre az átlagosnál alacsonyabb bérszint a jellemző, ezért összességében a nők átlagos bére alacsonyabb, mint a férfiaké. De nemcsak ez az oka az alacsonyabb női kereseteknek; társadalmilag károsabb tendencia, hogy a munkahelyeken még ma is érvényesül az a szemlélet, hogy a férfiak számára igyekezzenek a jobban fizető munkát (munkahelyet) biztosítani, arra gondolva, hogy a nő általában csak „második kereső” a családban.

A nők jelentős része nehéz fizikai munkát végez és munkakörülményeik is jó néhány ágazatban rosszak. A nők számára — de elsősorban a kisgyermekes anyák számára — különösen hátrányos a három műszakos munkabeosztás, amely pedig jellemző azokra az ágazatokra, ahol a nők nagy számban találhatók (például a textiliparban).

A nők foglalkoztatottságának és szakképzettségének alakulása a következő másfél évtizedben

A nők foglalkoztatottságának mai mértékével szemben gyakran elhangzik az a vélemény, hogy nálunk a nők foglalkoztatottsága nagyon magas. Ez a színvonal azonban nem tekinthető rendkívülinek. Az adatok szerint a szocialista országok többségében és jó néhány kapitalista országban a nők foglalkoztatottsága hasonló vagy még magasabb, mint Magyarországon. Sőt megfigyelhető az a tendencia — és az előrebecslések a különböző országokban is ezt mutatják —, hogy a női foglalkoztatás aránya a legtöbb országban növekszik, bár a növekedés mértéke különböző. (3. sz. táblázat.)

A fejlődés során emelkedik a nők szakképzettsége és iskolai végzettsége. A nők foglalkoztatottságát nagymértékben növeli, hogy az iskolát végzett fiatal nők foglalkoztatási igénye lényegesen magasabb, mint az idősebb korosztályoké, és a nők az iskola befejezése után a férfiakkal csaknem azonos mértékben lépnek munkába.

A nők foglalkoztatottságának jövőbeli előirányzatánál az eddigi tendenciák további érvényesülésével, tehát a nők szakképzettségének, iskolai végzettségének, illetve foglalkoztatottságának növekedésével számolunk. A foglalkoztatási szint emelkedése úgy következik be, hogy a fiatal korosztályokban a nők a férfiakkal csaknem azonos arányban lépnek

A nők foglalkoztatottsága az európai szocialista és kapitalista országokban*

Országok	Év	A nők százalékos aránya az összes keresők között	Év	A 20—54 éves nők közül gazdaságilag aktívak százalékos aránya
Ausztria	1961	36,5	1961	56,3
Belgium	1961	26,6	1961	33,2
Bulgária	1965	44,0	1965	81,5
Csehszlovákia	1965	40,6	1961	63,1
Dánia	1960	35,9	1960	40,2
Finnország	1960	41,6	1960	58,0
Franciaország	1962	33,5	1962	44,8
Görögország	1961	34,5	1961	40,6
Hollandia	1960	23,9	1960	22,7
Lengyelország	1965	43,2	1960	66,2
Magyarország	1960	35,5	1960	50,2
	1968	39,8	1968	61,2
Nagy-Britannia	1961	33,4	1961	44,0
NDK	1965	34,4	1964	69,1
NSZK	1961	36,7	1961	48,8
Norvégia	1960	27,3	1960	24,7
Olaszország	1961	24,9	1961	32,4
Románia	1965	45,5	1966	76,7
Spanyolország	1960	27,3	1960	18,1
Svédország	1960	33,1	1960	39,6
Svájc	1960	32,8	1960	38,5
Szovjetunió	1965	50,0	1959	76,9

* Yearbook of Labour Statistics 1968. Genf.

munkába, és a munkába lépő nők száma meghaladja a nyugdíjba menő nők létszámát. A prognózisok szerint a 14—54 éves foglalkoztatott nők száma a következő 15 év alatt mintegy 200—260 ezerrel emelkedik. (Demográfiai okok miatt a növekedés 1976-tól fokozatosan lassul.) A foglalkoztatott nők száma a jelenlegi 2,1 milliőről kb. 2,3—2,4 millióra emelkedik és az összes foglalkoztatottak 43,5 százaléka nő lesz. (4.—5. sz. táblázat.)

A női foglalkoztatottságnak ez a növekedése egy-két évtized távlatában valószínűleg a maximumnak tekinthető. 1986-ban a munkaképes korú nők közül már csak azok maradnak a háztartásban (kb. 600 ezer fő), akik több gyermeket nevelnek vagy nagyobb családot látnak el. A jövőre feltételezett foglalkoztatási szint éppen ezért előreláthatóan kielégíti a nők munkavállalási igényeit is. A női foglalkoztatottak száma és aránya elsősorban a tercier ágazatokban emelkedik (kereskedelem, egészségügy, oktatás).

Annak ellenére, hogy a jövőben a nők foglalkoztatásának szintje már csak lassan emelkedik, sokirányú intézkedések szükségesek ahhoz, hogy a nők és férfiak munkája közötti társadalmilag indokolatlan különbségek fokozatosan felszámolódjanak. Törekedni kell a nevelésben és képzésben, a szakma- és pályaválasztásban a nőkkel szembeni diszkrimi-

4. sz. táblázat

A foglalkoztatott nők száma és ágazonkénti megoszlása*
(év eleji adatok)

Ágazatok	Létszám 1000 fő			Arányuk az összes foglalkoztatottból		
	1971	1976	1986	1971	1976	1986
Ipar	766	833	880	43	43	43
Építőipar	49	57	70	14	15	16
Közlekedés	75	77	90	23	23	23
Kereskedelem	252	289	370	63	64	65
Egyéb nem mezőgazdasági ágak	410	467	580	50	52	53
Mezőgazdaság	586	532	410	41	42	43
Aktív keresők összesen	2138	2255	2400	41,8	42,5	43,5

* Az Országos Tervhivatal előzetes számításai.

5. sz. táblázat

Aktív keresők a megfelelő korú népesség százalékában*

Korcsoportok	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
	1960		1968		1986 (becslés)	
14—19 éves	51	43	36	35	34	32
20—29 "	97	52	94	68	94	79
30—39 "	99	50	99	63	99	75
40—49 "	98	51	97	58	97	69
50—59 " férfi }	95	46	90	49	91	65
50—54 " nő }						

* Az 1960. évi népszámlálás, valamint az 1968. évi mikrocenzus alapján.

náció megszüntetésére. Felül kell vizsgálni, hogy a női munkaerő szakmai struktúráját mennyire indokolják a nők fiziológiai adottságai, figyelembe véve a technikai fejlődést, a munkakörülmények javulását, a nehéz fizikai munkák csökkenését.

A nők foglalkoztatottságának növelése harmonikusabb összhangot igényel a lakóhely és a munkahelyek területi struktúrája között. A mezőgazdaság fejlődésével felszabaduló női munkaerő, valamint a kisebb városokban élő nők foglalkoztatása eddig is sok gondot okozott, mivel a nők kevésbé vállalkozhatnak ingázásra, mint a férfiak. Gondoskodni kell tehát olyan munkahelyekről, amelyek a társadalom igényeit hatékonyan elégítik ki és egyben biztosítják ezeknek a nőknek is a kenyérkereső munkát (például a mezőgazdasági feldolgozó tevékenység fejlesztése, kisebb ipari üzemek, szolgáltatások fejlesztése a községekben). Nem kevésbé fontos a gyors és kényelmes közlekedés — egyébként is sürgető — kiépítése.

A gyermeket nevelő, ideiglenesen otthon maradó asszonyok számára elő kell segíteni az újbóli munkavállalást. Amennyiben a technikai fejlődés következtében szakképzettségük közben elavult, gondoskodni kell arról, hogy újabb szakmát tanulhassanak.

Jelentősen javítani kell a munkakörülményeket. A lehetőségekhez képest meg kell szüntetni a nők éjszakai műszakját — elsősorban a gyermekes anyáknál — és jelentősen könnyíteni a nehéz fizikai munkákat. A gyermeket nevelő vagy időseket gondozó nők számára kedvező lehetőség a részmunkaidős foglalkoztatás — annak új formái —, amelynek jelentős kiszélesítése még előttünk álló feladat.

A foglalkoztatási lehetőségek bővítése, a mainál kedvezőbb munkaalkalmak, a férfiakkal azonos kereseti és érvényesülési lehetőségek biztosítása a nők gazdasági egyenlőségének intézményes feltételei. Mindezek azonban önmagukban még nem teremtik meg a nők és a férfiak teljes társadalmi egyenlőségét. Az ehhez szükséges feltételek másik része a háztartási és a családi munkák könnyítésével, csökkentésével, valamint a családi munkamegosztás változtatásával hozható létre.

A nő szerepe a családban és a családi háztartási munkák várható alakulása

A nők társadalmi-gazdasági egyenlősége szoros kapcsolatban áll a család funkciójának, valamint a családi-háztartási munkáknak várható alakulásával. A család szerepe a társadalmi-gazdasági fejlődés során fokozatos változáson ment keresztül. A család árutermelő funkciója lényegében megszűnt, de megmaradtak a következő funkciók: *biológiai* (a társadalom biológiai újratermelése); *kulturális* (gyermeknevelés, szocializáció stb.); *civilizációs* (gyermekgondozás, táplálkozás, egészségügyi és higiéniai feltételek); *szociális* (a családban élők közötti kapcsolat alakítása), végül a *kommunális funkciók* (a család beruházási és elosztási rendszerének megszervezése).

A család funkcióinak ellátása a hagyományosan kialakult társadalmi munkamegosztásban nagyobb részben a nő feladata. A nők munkavállalása korunkban a családon belüli munkamegosztást alapvetően még nem változtatta meg. Ez a helyzet azonban nem tartható fenn. Az egyik irányban társadalmi méretekben kell keresni a megoldás útját; a másik irányban pedig a családon belül kell megindítani ezt a folyamatot. A változást sürgeti, hogy az előttünk álló évtizedekben a népesség demográfiai struktúrájának eltolódása miatt (nő az eltartásra szoruló gyermekek, valamint az idős korúak száma és aránya) társadalmi méretekben növekszik a társadalom munkaerejének újratermelésére fordítandó munkavolumen, és mivel a háztartásbeli nők száma ezzel párhuzamosan csökken, változatlan feltételek mellett számottevően növekedne az a munkamenyység, amelyet ezeknek a munkáknak az elvégzésére a családokban a munkaidőn felül kellene fordítani.

*A társadalom biológiai reprodukciója és a nők helyzetének alakulása**

A család mint mikroközösség a modern társadalmakban közvetlenül nem érdekelt a népesség biológiai újratemelésében. Ez az egyik lényeges oka a születési arány csökkenő tendenciájának, ami az iparosodó országokban sok évtizede tapasztalt általános tendencia.

Magyarországon több tényező együttes hatásaként (a nők foglalkoztatottságának növekedése, az urbanizáció, a mélyreható társadalmi átalakulás stb.) 1954-től gyorsan csökkent az élveszületések aránya; a 60-as évek elején már a népesség egyszerű reprodukcióját sem biztosította. Éppen ezért népesedéspolitikánk célja a születések számának egyenletes növelése, úgy, hogy az legalább a népesség reprodukcióját biztosítsa és hosszabb távlatban a népesség korfája kiegyenlítődjék. Ez a cél azonban sok ellene ható tényező következtében nem valósulhat meg automatikusan; tervszerű befolyásolásra, ösztönzésre is szükség van. A legfontosabb gazdasági jellegű intézkedések: a lakáshelyzet javítása és a családi pótlék emelése, oly mértékben, hogy a családok között a gyermekszám miatt fennálló jövedelemkülönbségek lényegesen csökkenjenek.

Ma is fennáll és hosszabb távlatban talán még jobban éleződik a *nők foglalkoztatottsága és a gyermekek vállalása közötti ellentmondás*, ha a születések száma — és így a családok átlagos gyermekszáma — növekszik, úgy ahogy ezt a népességpolitikai céljaink igénylik. Az ellentmondások feloldása egyrészt a gyermekek társadalmi ellátásának fejlesztésével, másrészt a nők választási lehetőségeinek növelésével mehet végbe.

A gyermeknevelés társadalmisítása azonban csak bizonyos határig képzelhető el: a gyermeknevelés családi feladat is — és erre a család és a gyermek is igényt tart —, emellett a társadalmisítást a gazdasági lehetőségek is korlátozzák. A társadalmi segítség fejlesztése mindenekelőtt a gyermekintézmények — bölcsődék, óvodák, iskolai napközik — széles körű, jól felszerelt hálózatát követelik, mivel ezeknek az intézményeknek nemcsak gondozó, hanem nevelő funkciót is el kell látniuk.

Az elmúlt évtizedek folyamán nagy lépést tettünk e tekintetben előre, de az igényektől mégis elmaradtunk. Éppen ezért az elkövetkezendő években továbbra is indokolt a gyermekintézmények jelentős fejlesztése. Az óvodahálózatot úgy kellene fejleszteni, hogy 1985 körül a gyermekeknek legalább 2/3-a megfelelő színvonalú ellátást kapjon. A bölcsődei férőhelyek eddiginél jóval gyorsabb ütemű fejlesztése mellett a gyermekgondozási segély rendszerét is tovább kell fejleszteni. A segély összegét legalább a munkajövedelmekkel arányosan kellene növelni az ösztönző hatás fenntartására.

A gyermeknevelés családi költségeihez a társadalom elsősorban a családi pótlék növelésével járulhat hozzá hatékonyan. A mai családi pótlék az átlagos gyermeknevelési költségeknek csak kis részét fedezi. A következő másfél évtizedben az akkori családi gyermeknevelési költségek

* A Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság több ízben tárgyalta az elmúlt idő során a népességpolitika kérdéseit és a közelmúltban jóváhagyta a „Népesedéspolitikánk alapkérdései” című népesedéspolitikai koncepciót, amelyet az ország vezető demográfusai dolgoztak ki. E munka alapján a tanulmányban csak azokra a lényegesebb összefüggésekre térünk ki, amelyek a születések alakulása és a nők foglalkoztatottsága között fennállnak.

mintegy 30—50 százalékát kellene a társadalomnak magára vállalnia. (Ez a családi pótlék mai összegének 4—6-szoros növelését igényli.)

A gyermekgondozási segély és a családi pótlék felemelésével lehetővé válik, hogy a családok a mainál jóval kisebb anyagi áldozatok mellett vállaljanak gyermeket.

A nők helyzetét javító intézkedések között fontos szerepük van az anyavédelmi intézkedéseknek; növelni kellene például a gyermekes anyák fizetett szabadságát, a sokgyermekes családok együttes üdülési lehetőségét, hitelekkel kellene segíteni a fiatal házásokat; különösen a sokgyermekes családokat megfelelő lakáshoz kellene juttatni stb.

A családi pótlék és gyermekgondozási segély emelése valószínűleg erősíti azt a tendenciát, hogy a többgyermekes családokban — elsősorban, amíg a gyermekek kicsik — az anyák otthon maradjanak. Ezzel ellentétes hatással jár a nők iskolázottságának, szakképzettségének növekedése, a munkafeltételek javulása, a gyermeknevelésben nyújtott társadalmi segítség növelése. E két irányú tendencia eredőjeként remélhető, hogy a nők foglalkoztatottságának növekedése mellett a családok, a nők objektív választási szabadsága is növekszik. Fontos, hogy az otthon maradó asszonyok ne essenek ki a társadalmi és gazdasági élet vérkeringéséből, és a munkába való visszatérésük minél zökkenőmentesebb legyen.

A társadalmi segítség, illetve társadalmi ellátás nagymértékű bővülése nem csökkenti a család gyermekgondozási és nevelési funkciójának fontosságát. A jövőben a családban az eddiginél jobban előtérbe kerülhetnek a nevelési és szocializálási funkciók a manuális munkákkal szemben. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a családi-háztartási munkák volumene csökkenjen és egyszerűsödjön, valamint hogy a munka terhei ne csak a nők vállaira nehezedjenek.

A háztartási munkák és a család kommunális funkciói

A nemek közötti munkamegosztásnak ez az a területe, ahol a tradicionális munkamegosztás férfi és nő között, a megváltozott körülmények ellenére, a legnagyobb mértékben fentmaradt. Felmérések szerint a nők 3—5-ször annyi időt töltenek el háztartási munkákkal, mint a férfiak. (6. sz. táblázat.)

Ameddig a családokban ez az egyenlőtlenség társadalmi méretekben fennáll, a nemek közötti egyenlőség sem valósulhat meg. Ha ugyanis a nő a férfiakkal azonos munkaidő mellett 3—5-ször annyit dolgozik otthon, úgy reálisan nem várható, hogy a nők esélyei a férfiakkal azonosak legyenek a munkahelyen, a szakma gyakorlásában. Ez a helyzet emellett azt is lehetetlenné teszi, hogy olyan lényeges családi funkciók, mint a nevelés, megfelelő színvonalon legyenek ellátva. A munkaidő várható csökkentése a mai helyzetet enyhítheti, de önmagában nem szüntetheti meg az egyenlőtlen tehervállalásból eredő hátrányokat.

A jövőbeli feladat ezért kettős: egyrészt a családi-háztartási munka volumenét, időigényét kell csökkenteni, másrészt fokozatosan ki kell alakítani a család tagjai közötti munkamegosztásban az egyenlő teherviselést.

A háztartási munkák volumenének és időigényének csökkentésében

6. sz. táblázat

A férfiak és nők számának százalékos megoszlása a házimunkára fordított idő szerint 1963-ban*

A házimunkára fordított idő	Férfiak	Nők
Semmi	45	4
1,5 óránál kevesebb	30	8
1,5—3,4 óra	16	18
3,5—5,4 óra	5	22
5,5—7,4 óra	3	21
7,5 óránál több	1	27
Összesen	100	100

* A nap 24 órája (12 000 ember napi időbeosztása) KSH Időszaki Közlemények 75. k. 1965/8. 29. l.

elsőrendű jelentőségű a társadalmi munkaszervezet és szolgáltatások jelentős fejlesztése. Ma még a lakosságnak kisebb része veszi igénybe a szolgáltatásokat, részben mert ezek kiépítése csak a nagyobb városokban haladt jobban előre, részben mert a meglévő szolgáltatások igénybevételét is akadályozzák a társadalmi és fogyasztói szokások.

A családi jövedelem nagysága is befolyásolja, hogy mennyire veszik igénybe a szolgáltatásokat. A családi jövedelmeket azonban nagymértékben differenciálja a gyermekek száma, és így éppen a többgyermekes családokban jut kevesebb a szolgáltatások vásárlására, tehát a munkák könnyítésére. Végül a mai helyzetre általában jellemző a szolgáltatatóhálózat kapacitáshiánya.

Mindebből következően első feladat a szolgáltatások gyors ütemű fejlesztése és propagálása. Különösen fontos feladat a kereskedelmi hálózat fejlesztése és a megfelelő áruválaszték, hogy a lakosság kis időráfordítással és könnyen megvehesse, amire szüksége van.

A háztartási munkák gépesítése a másik út, amely csökkenti a munkák időigényét és a vele járó fizikai terhet. A háztartások gépesítettsége még korántsem érte el nálunk a technikailag lehetséges szintet. A kereskedelmi forgalomból hiányzik jó néhány munkát könnyítő gép, vagy pedig ezek ára ma még a tömegek számára túl magas (például mosogató gép). A gépesítés mellett fontos irányzat az olyan technológiák elterjedése, amelyek a munkát a gépesítéshez hasonlóan könnyítik (például a műszálas anyagok megjelenése, új mosó- és mosogatószerek stb.).

Egészében véve a szolgáltatások és a gépesítés fejlesztésével el kellene érni, hogy a következő másfél évtized alatt a családok háztartási munkája a mostaninak mintegy a felére csökkenjen. Mindezek mellett még mindig marad a háztartásban elég olyan tevékenység, amelynek elvégzése gépesítés mellett is jelentős időt vesz igénybe, társadalmisításuk pedig 10—15 év távlatában sem valószínű. Ezért hosszabb távlatban nem kevésbé időszerű és fontos feladat az új típusú családi munkamegosztás kialakítása. Ennek előfeltételeit csak a társadalom tudatos nevelésével

lehet megteremteni. Mivel azonban az idők során a háztartási munkák jellege megváltozik, nemcsak a férfiaknak, hanem a nőknek is meg kell tanulniuk az új munkák elvégzését és az otthoni munka korszerű szervezését.

A nemek közötti egyenlőség megteremtésének társadalmi feltételei

Az eddigiekben a nők helyzetének javítását célzó fontosabb intézkedéseket vettük sorba, mivel ezek objektív feltételei a nemek közötti egyenlőségnek. Mindezek mellett előre kell lépnünk a társadalmi közgondolkozás változtatásában is. Nem csupán a hagyományos munkamegosztás alapján kialakult férfi gondolkodásmód akadályozza az előrehaladást, hanem ennek torz tükörképe is a nők gondolkodásmódjában saját szerepükről és munkájukról.

Kedvező tendenciák már eddig is jelentkeztek. Így például a fiatalabb és iskolázottabb családok egy részében, főleg a városokban, létrejött az új családi munkamegosztás, amelyben a férfi és a felnövő gyermekek arányos mértékben kiveszik részüket a családi-háztartási munkából. Évszázados tradíciók megváltoztatásáról van itt szó, amelyek természetesen csak fokozatosan alakulhatnak át. A változtatást a családi és iskolai nevelésben kell elkezdni; hiszen ezek az ismeret- és tapasztalatszerzés fő forrásai. Ezzel együtt fokozni kell a nők társadalmi-politikai érdeklődését és részvételét a közéletben, ami egyébként szocialista társadalmi rendszerünk fejlődésének is fontos feltétele.

A nők társadalmi, gazdasági és családon belüli szerepe változásának a jogszabályok, törvények, rendelkezések szemléletében is meg kell nyilvánulnia. Ma még sok olyan rendelkezés van érvényben, amely a nők szerepét nem erősíti, sőt ellentétes a női egyenjogúság követelményeivel. Más rendelkezések a régi szokásjogon alapulnak és fennmaradtak mai gazdasági, társadalmi körülményeink között is. Szükséges tehát az érvényben levő rendelkezések, jogszabályok alapos felülvizsgálata, figyelembe véve a nők megváltozott társadalmi, gazdasági helyzetét.

A nők gazdasági, társadalmi egyenjogúsága csak a gazdasági lehetőségek gyarapodásával, a társadalmi tudat fejlődésével együtt valósulhat meg. A családi és társadalmi tradíciók — amelyeknek szerepe a nők mai helyzetében változatlanul döntő motívum — csak lassan változnak. Van azonban lehetőség ennek a folyamatnak a gyorsítására, az életszínvonal, a foglalkoztatottság, a szakképzés, az iskolai oktatás tudatos irányításával. Szükséges emellett, hogy a jövőben a korábbinál lényegesen többet foglalkozunk a családok mindenkori helyzetével, jövőbeli változásával, illetve a változtatás irányításával.

Programozási eredmények az élelmiszer-gazdaság tervezésében

A hazai közgazdasági kutatás és gazdasági gyakorlat ma már bővelkedik a különböző matematikai módszerek, köztük a programozási eljárások alkalmazásában szerzett tapasztalatokban. Az elméleti kutatások és módszertani kísérletek eredményei alapján ezeket a módszereket egyaránt felhasználják vállalati és népgazdasági szintű döntések megalapozására. A népgazdasági tervezésben alkalmazható programozási eljárások elméleti és módszertani problémáit a többi között a Közgazdasági Szemle korábbi számaiban megjelent tanulmányok tárgyalják.* Ebben a cikkben a negyedik ötéves terv részletes programozási modelljével végzett számítások mezőgazdaságra vonatkozó eredményeit ismertetjük.** A módszertani kérdéseket csupán annyiban érintjük, amennyiben a számítási eredmények értékelését és a következtetések levonását befolyásolják.

I. A számítások jellemzése

A negyedik ötéves tervre kidolgozott részletes programozási modell 10 ágazati modelltől épül fel, amelyek mindegyike önállóan is kezelhető. A számításokat először ezekkel a részmodellekkel végeztük. Mivel az ágazati modellek kialakításakor előre fel kellett osztanunk a központi erőforrásokat, az ágazati számítások eredményeként kapott és összegezett optimum nem azonos a teljes népgazdasági modell megoldásából eredő optimummal, hiszen ez utóbbi éppen az erőforrások szabad átcsoportosítását feltételezi a különböző ágazatok között. Az ágazati számításoknak azonban mégis rendkívül nagy jelentősége van, különösen két szempontból:

— Egyrészt az ágazati modellekkel végzett számítások lehetőséget adnak az ágazat sajátos problémáinak mélyebb elemzésére, az ágazat önálló gazdasági egységként való vizsgálatára.

— Másrészt ezekkel az ágazati számításokkal ellenőrizhető a teljes modell szerkezete, kipróbálható a modell működése. A népgazdasági modell ugyanis részletezettségénél fogva rendkívül nagy méretű, ezért meg-

* Kornai János: A többszintű népgazdasági programozás modellje; A többszintű népgazdasági programozás gyakorlati alkalmazásáról. Közgazdasági Szemle, 1968. 1., 2. sz.; Báger Gusztáv—Morva Tamás—Szabó László: A középlejáratú népgazdasági terv programozása. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. sz.; Ujlaki Zsuzsa: Az összevont programozási modell felhasználása a IV. ötéves tervkoncepció kidolgozásában. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.

** A népgazdasági modell kidolgozásával és a számításokkal kapcsolatos munkát az Országos Tervhivatal Közgazdasági Főosztálya és Tervgazdasági Intézete szervezte és irányította.

oldása számítástechnikailag is meglehetősen bonyolult és hosszadalmas. Célszerű tehát előzetesen megbizonyosodni róla, hogy a modell a számítógépre kerülve jól fog működni. A kisebb méretű ágazati modellek megoldása egyenként könnyebb, gyorsabb, s így módot ad a többszöri kipróbálásra, a modell bejáratására.

A mezőgazdasági modell felépítésében egyrészt a népgazdasági modell általános leírásában megfogalmazott szerkesztési elveket követtük,* másrészt pedig a mezőgazdaság természeti és sajátos közgazdasági adottságaihoz alkalmazkodva speciális megoldásokat választottunk.

A mezőgazdasági modellben négy szakágazatot különböztetünk meg: a növénytermelést, az állattenyésztést, az erdőgazdálkodást és a vízgazdálkodást. A növénytermelésben kiemelten kezelünk 15 terméket, az állattenyésztésben nyolcat és az erdőgazdálkodásban kettőt.

Egy-egy kiemelt terméknek a növénytermelésben nyolc, az állattenyésztésben két termelési változója van, minthogy az állattenyésztésben átlagos és intenzív termelési technológiát, a növénytermelésben pedig mindkét technológián belül négy-négy területi kategóriát különböztetünk meg. Egy-egy kategória nem szükségszerűen összefüggő földrajzi egységet jelent, hanem a termelési színvonal és a természeti, közgazdasági adottságok tekintetében nagyjából azonos sajátosságú megyéket fog át.

Export- és importváltózt csak azokból a termékekből és csak olyan viszonylatra építettünk be a modellbe, amely termékek a szóban forgó külföldi piacon lebonyolódó kereskedelmünkben valóban szerepelnek.

A nem kiemelt termékek termelését szakágazatonként „egyéb termelés”-nek nevezzük, a modellben változónak tekintjük, és értékét felülről korlátozzuk. A nem kiemelt termékek exportját és importját nem kapcsoltuk össze az „egyéb termelés”-sel, hanem — relációnként megkülönböztetve — az egyéb exportnak felső, az egyéb importnak alsó korlátot adva, lényegében konstans elemekként vittük be a modellbe.

A mezőgazdaság *végző kibocsátásaként* alsó korláttal kötelezően előírtuk a mezőgazdasági termelésnek a hazai fogyasztásra és más ágazatok felhasználására (benne az élelmiszeripari feldolgozásra) kerülő részét értékben együttesen, a kiemelt termékek vonatkozásában pedig naturálisan is. Ezek alsó korlátok, s természetesen a számítás nem zárja ki túlteljesítésüket.

A *mezőgazdasági termelés színvonalát és belső struktúráját* a modell szabadon határozza meg. Ebben a vonatkozásban csupán a vízgazdálkodás, a háztáji termelés, a nem mezőgazdasági jellegű tevékenység, a rét- és legelőgazdálkodás, valamint a nem kiemelt „egyéb termelés” nagyságrendjére tettünk feltételezéseket. A háztáji termelésre és a nem mezőgazdasági tevékenységre, valamint az egyéb termelésre felső korlátot szabtuk, ezek nem nőhetnek minden határon túl. Ugyancsak rögzítettük a háztáji termelés belső összetételét is.

Az *erőforrások* — a beruházási keret és ennek műszaki összetétele, az összes létszám, az összes műtrágya, a rendelkezésre álló földterület, az állami támogatás összege és a hitelek — *felhasználását* felső korláttal szabályoztuk.

A *beruházási igényeket* — az ipari ágazatoktól eltérően — a mező-

* Lásd Báger Gusztáv—Morva Tamás—Szabó László idézett cikkét.

gazdasági modellben a termelési változókhoz tartozó fajlagosokkal fejezzük ki. Mivel azonban az összes beruházásra vonatkozó igényt a legtöbb esetben termékenként és technológiánként nem tudtuk pontosan megállapítani, a fajlagosokat először a beruházások legfontosabb elemeire — az állattenyésztésben az épületberuházásokra, a növénytermelésben a gépi beruházásokra — dolgoztuk ki, a többit pedig ezekhez az igényekhez kapcsoltuk olyan arányban, ahogyan az 1975-re vonatkozó tervelképzelésekből ismeretes volt.

Az állattenyésztés beruházási fajlagosai közvetlenül azt fejezik ki, hogy egységnyi termék új kapacitáson való megtermelése mennyi beruházást kíván. Az összes termelés beruházási igényeinek és a meglévő termelési kapacitások értékének különbözetét a modellben állatfajonként egy-egy beruházási változó reprezentálja.

A növénytermelés beruházási igényeit a gépimunka-felhasználásból vezettük le. Növényenként és technológiánként meghatároztuk a gépimunkaigény műszaknapokban kifejezett fajlagosait. Külön soron összegeztük a termeléshez felhasználandó összes műszaknapok számát, majd levontuk belőle a meglévő traktorállomány teljesítményét. Feltételeztük, hogy egy traktor évente átlagosan 190 műszaknapot teljesít. Az így meghatározott összes traktorigényhez kapcsoljuk hozzá az egyéb mezőgazdasági gépigényt, és pedig azzal a feltételezéssel, hogy a növénytermelés összes gépi beruházásaiban a traktorok és az egyéb gépek aránya 1 : 3. Az ily módon összesített gépi beruházási igényt fejezi ki a modellben a „Növénytermelés gépi beruházásai” elnevezésű változó.

A mezőgazdasági termelés egyéb elemeihez (vízgazdálkodáshoz, erdőgazdálkodáshoz) tartozó beruházási igényeket az 1975. évi tervelképzeléseknek megfelelően a termelési értékre számított fajlagosokkal fejeztük ki.

A *műtrágya- és földfelhasználás* termékenkénti fajlagosait statisztikai adatok feldolgozására építettük, azzal a feltételezéssel, hogy a fejlettebb gazdálkodást folytató állami gazdaságok adatait tekintjük iránymutatónak az intenzív technológiák fajlagosainak megállapításakor. A növénytermelésben ezeknek a fajlagosoknak meghatározó jelentőségük van.

A *létszámfajlagosokat* a növénytermelésben a területegységre számított és munkanapokban kifejezett élőmunka-felhasználás alapján becsültük meg, azzal a feltételezéssel, hogy egy fő évente átlagosan 200 munkanapot teljesít. Az állattenyésztés létszámfajlagosait közvetlenül főben, termékegységre kalkuláltuk. A termelőszövetkezeti és állami gazdasági vezetők létszámát konstans elemként 80 000-ben rögzítettük, és az összes felhasználható létszám felső korlátját 1 300 000-ben adtuk meg.

Sajátos módon kellett kezelnünk a mezőgazdaságra vonatkozó *pénzügyi feltételeket*. A probléma abból adódott, hogy a modell strukturális részében (a termelés és a külkereskedelem vonatkozásában) nem különböztetjük meg, hanem együttesen kezeljük az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek tevékenységét. A pénzgazdálkodásra vonatkozó rendelkezések azonban szektoronként már nem egységesek. A probléma egyszerűsítése végett a modell pénzügyi részében sem szakágazati, sem szektoronkénti bontást nem alkalmazunk.

A *beruházások* vonatkozásában feltételeztük, hogy a mezőgazdasági

beruházások mintegy 20 milliárd forintnyi része állami beruházásnak tekinthető, amelynek finanszírozása teljes egészében a költségvetés terhére történik. A beruházások többi része vállalati beruházásnak minősül, s pénzügyi fedezetét a mezőgazdaság saját alapjai, a hitelek és az e célra adott állami támogatások képezik.

A mezőgazdaság *forgóalapigényére* más-más forrásból nem teljesen megegyező információt kaptunk. Közbenő megoldásként az öt évi forgóalap-növekményt 13 milliárd forintban szabtuk meg, s feltételeztük, hogy ez részben saját alapból, részben hitelből, illetve üzemviteli állami támogatásból finanszírozható.

A *saját alapok képzését* a modellben a következőképpen kezeljük. Az 1971—74. évi fejlesztési alapok nagyságát az Országos Tervhivatal és a Beruházási Bank szakértőinek becslése alapján 35 milliárd forintnyi összegben szabtuk meg, s ezen belül a beruházásra, forgóalap-feltöltésre, illetve tartós betétre kerülő részek arányát a modell határozza meg.

Az 1975. évi alapok a termelésben elért jövedelemből képződnek. Minden termelési változóhoz nyereségegyüttható tartozik, amelyek együttesen meghatározzák a mezőgazdaság *nettó jövedelmét* (az árbevételek és az összes kiadások különbözetét). A nettó jövedelemből a szubvenció, valamint a bérfejlesztés hozzáadásával és a termelési adó levonásával levezetjük a nyereségalapot. Az 1975. évi nyereség mintegy $\frac{2}{3}$ része részesedési alapra, mintegy $\frac{1}{3}$ -a fejlesztési alapra fordítandó. (Az arányok meghatározásában az 1975-re kidolgozott ágazati költségvetésre támaszkodtunk.) A részesedési alapnak legalább el kell érnie az 1975. évre kidolgozott ágazati költségvetésben kimutatott részesedési alap 75 százalékát, a fejlesztési alapnak pedig legalább fedeznie kell az esedékes hiteltörlesztések összegét.

A modell összeállításához felhasznált adatok — amelyek közül néhány fontosabbat az eddigiekben bemutattunk — három csoportra oszthatók:

1. A változók együtthatóinak kiszámítására szolgáló fajlagosok.
2. Az ágazati feltételek korlátait és a modell konstans elemeit meghatározó alapadatok.
3. A modell közgazdasági realitásának ellenőrzésére szolgáló, részben informatív jellegű, részben népgazdasági szintű fajlagosok megállapításához szükséges összevont alapszámok.

Az alapadatokat különböző forrásból szereztük be. Az első csoportba tartozókat részben saját számításból, statisztikai adatok feldolgozásából merítettük, részben pedig külső szervezetek vagy személyeknek megbízást adtunk ilyen adatokat megalapozó tanulmányok kidolgozására. A második és a harmadik csoportba tartozó adatokat szinte kivétel nélkül az Országos Tervhivatal munkatársai állították össze. Mind az Országos Tervhivatalból származó összefoglaló adatokat, mind pedig a más forrásból származó részletes számításokat az Országos Tervhivatal mezőgazdasági és élelmiszerügyi főosztályának illetékes szakemberei véleményezték.

A mezőgazdaság ágazati modelljével nyolc, majd az élelmiszeripar és a mezőgazdasági modell összekapcsolásával további három számítást végeztünk. A mezőgazdasági ágazat első négy számítási változata csupán a célfüggvényben különbözik egymástól. Itt azt a követelményt támasztottuk a modellel szemben, hogy a feltételekben meghatározott kibocsá-

tási kötelezettség teljesítése mellett keresse meg a mezőgazdaság optimális termelési és külkereskedelmi struktúráját. (Megjegyezzük, hogy a fogyasztási adatok nemcsak a mezőgazdaságból közvetlenül fogyasztásra szánt termékek kibocsátandó mennyiségét tartalmazzák, hanem az élelmiszeripari feldolgozás után fogyasztásra kerülő termékek mezőgazdasági nyersanyagigényét is.)

A másik négy változat annyiban különbözik az előzőktől, hogy a modellt kibővítettük az élelmiszeripari exportlehetőségek figyelembevételével. E változatok exportadatai tehát a mezőgazdasági nyerstermék- és élőállatexporton kívül az élelmiszeripari feldolgozás után külföldön értékesítendő termékek mezőgazdasági nyersanyagigényét s ezek együttes devizabevételét tartalmazzák.

Már az első négy számításból nyilvánvaló lett, hogy a mezőgazdaság társadalmi termékének a színvonalát a beépített AKM-összefüggések meglehetősen mereven behatárolják, s mintegy 145 milliárdos szinten rögzítik, miközben a mezőgazdaság természetes tartalékai (elsősorban a munkaerő) ezen a színvonalon még kihasználatlanok maradnak. Ezért az utóbbi számításokban lazítottuk ezeket az összefüggéseket, s a többi ágazatokból származó mezőgazdasági felhasználások felső korlátját mintegy 10 százalékkal megemeltük.

Az utóbbi négy változatban ugyanazokat a célfüggvényeket alkalmaztuk, mint az első számításokban, éspedig: 1. a mezőgazdasági vállalatok nettó jövedelmének; 2. a szocialista devizamérleg pozitív egyenlegének; 3. a tőkés devizamérleg pozitív egyenlegének; és 4. a fogyasztásra kerülő termékek termelésének maximalizálását (a többletfogyasztás meghatározott összetétele mellett). Az élelmiszeriparral összevont számításokban célfüggvényül a tőkés, illetve a szocialista devizamérleg pozitív egyenlegének, valamint a költségvetési befizetésnek a maximalizálását választottuk.

II. A számítási eredmények vizsgálata

A modellszámítások eredményeit egyrészt a különböző változatok egymás közti összehasonlítása, másrészt a negyedik öt éves terv megfelelő adataival való összevetés alapján vizsgáljuk. Először a mezőgazdasági modell nyolc számítási változatát elemezzük, s később térünk ki az élelmiszeriparral összevont számítások eredményeire.

A mezőgazdasági ágazati modell eredményei

A *mezőgazdasági termelés színvonala*, növekedési üteme, de még inkább *belső struktúrája* a különféle változatokban jelentős mértékben különbözik, attól függően, hogy milyen célfüggvényt alkalmaztunk, azaz, hogy milyen optimumkritériumot választottunk. A mezőgazdaság társadalmi termékének növekedését s a nagyüzemi termelésen belül a növénytermelés és az állattartás arányát a nyolc számítási változatban mutatja az 1. sz. táblázat.

A mezőgazdasági termelés növekedésének és belső arányainak változatai
(százalék)

Célfüggvény	Mezőgazdasági termelési érték 1975-ben (1970=100)	Átlagos évi fejlődési ütem	Nagyüzemi termelésből	
			növénytermelés	állattenyésztés
Az élelmiszeripari export nyersanyag-felhasználása nélkül				
1. Vállalati nettó jövedelem	116,5	3,1	75	25
2. Szocialista devizamérleg egyenlege	116,0	3,0	69	31
3. Tőkés devizamérleg egyenlege	111,2	2,1	64	36
4. Fogyasztás	110,3	1,9	59	41
Az élelmiszeripari export nyersanyag-felhasználásával együtt				
5. Vállalati nettó jövedelem	124,8	4,5	76	24
6. Szocialista devizamérleg egyenlege	120,8	3,9	66	34
7. Tőkés devizamérleg egyenlege	113,3	2,5	63	37
8. Fogyasztás	109,6	1,9	59	41

Az első négy változat csak azokat az exportokat veszi számításba, amelyek közvetlenül mezőgazdasági nyerstermékek formájában realizálódnak. Az 5—8. változatokban viszont az élelmiszeripari exportlehetőségeit is figyelembe vettük. A kétféle összeállítás gyakorlati jelentősége abban van, hogy összehasonlításukból a feldolgozó iparnak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt termelésnövelő és struktúraalakító hatására lehet következtetni.

A táblázat szerint a termelési színvonalra és a fejlődési ütemre érezhetően hat a külkereskedelmi értékesítési lehetőségek előtérbe állítása, különösen az, ha a tőkés devizabevételt kívánjuk növelni. Figyelemre méltó, hogy a növénytermelés és az állattenyésztés aránya is lényegesen befolyásolja az összes mezőgazdasági termelés színvonalát. A 4. és a 8. változatban, ahol az állattenyésztés aránya a legmagasabb, a termelés átlagos fejlődési üteme a legkisebb. A növénytermelés magasabb aránya viszont nagyobb termelésnövekedéssel párosul. A táblázatból az a jelentős megállapítás is adódik, hogy a jövedelem maximuma (1. és 5. változat) a növénytermelés fokozásával érhető el. Ha ellenben a hazai fogyasztási igények magasabb színvonalú kielégítését tekintjük fő követelménynek (4. és 8. változat), akkor az állattenyésztés arányának jelentős növelésére van szükség. Hasonló irányú arányváltozás figyelhető meg a tőkés devizabevétel maximalizálása esetén is (3. és 7. változat).

Ezek az összefüggések — más tapasztalatokkal egyezően — még világosabban feltárják, hogy mai mezőgazdasági áraink mellett a növénytermelés nagyobb jövedelmet hoz, mint az állattartás. Ez pedig ellentétes azokkal a távlati törekvésekkel, amelyek szerint magasabb színvonalon kell kielégíteni a lakosság fokozódó élelmiszer-szükségeit és növelni kell a tőkés exportot. Érdeemes volna további modellszámítások segítségével árvizsgálatokat folytatni a célszerű arányok kialakítása végett.

Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy a IV. ötéves terv struktúráját leginkább a szocialista viszonylatú export maximalizálásakor kialakuló termelési arányok közelítik meg (2. és 6. változat). A szocialista export arányai a növényi termékek termelését helyezik előtérbe.

A modellben a termelés belső arányait részletesebben is vizsgáltuk. Ebből néhány megfigyelést érdemes kiemelni. A nem mezőgazdasági jellegű melléktevékenység a gyakorlat szerint igen dinamikusan fejlődik. Általános megítélések szerint ez kedvező jövedelmezőségével függ össze. Ezért feltűnő, hogy egyik változatba sem került be az előre meghatározott felső határ értékeig, bár ráfordítást jóformán csak élönmunkában számoltunk el. Ez minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az ÁKM-összefüggésekkel behatárolt társadalmi termék értéket a számítások szerint nem volt érdemes tovább növelni. A kiemelt termékek mérlegegyensúlya, az exportlehetőségek kihasználása és a fogyasztási igények kielégítése — mint korlátozó tényező — megakadályozza, hogy a modellben a nem mezőgazdasági jellegű melléktevékenység javára — egy bizonyos határon túl — szerkezeti változás menjen végbe. Megfontolandó, hogy nem volna-e célszerű ennek a tevékenységnek az összetételét és ráfordítási jellemzőit mélyebben feltárni, részletezni és a modellbe megfelelő módon beépíteni.

A vágómarha-termelés számításaink szerint minden változatban alacsonyabb, mint a negyedik ötéves tervre készült, 1975-re vonatkozó kalkulációkban. Valószínűleg azért, mert modellünkben az ágazat jövedelmi fajlagosa negatív. Az ágazat veszteségét a valóságos gyakorlatban az üzemeknek adott állami támogatás különböző formáival semlegesítik. A fajlagosok kialakításakor mérlegeltük is a tényleges helyzetet, de mivel a mezőgazdaságot érintő egész támogatás volumenét nem tudtuk a kiemelt termékekre szétbontani, így az a modell pénzügyi feltételei között összevontan szerepelt. Ma már úgy látjuk, hogy helyesebb a szarvasmarhára adott támogatást közvetlenül az ágazat jövedelmi fajlagosában elszámolni. Mindezek ellenére nem volt fölösleges a szarvasmarhatartás támogatás nélküli vizsgálata sem, mert meggyőzőt bennünket arról, hogy az ágazat termelésére még akkor is szükség van, ha termelése veszteséges, s így igazolta a támogatás szükségességét is.

A továbbiakban vizsgáljuk meg egyenként a különböző változatok számítási eredményeit.

A mezőgazdasági termelés jövedelmét maximalizáló változat

A feladatot ebben az esetben úgy fogalmaztuk meg, hogy a mai ár-és jövedelmezőségi viszonyok mellett milyen termelési struktúrával biztosítható az ágazat számára a legnagyobb jövedelem.

A IV. ötéves terv számításaihoz képest — gyakorlatilag azonos korlátozó feltételek mellett — a mezőgazdaság maximális jövedelme így mintegy 40 százalékkal nagyobb. A kialakított termelési struktúra egyoldalúan növénytermelési, az állattartás mértéke csupán a hazai szükségletek kielégítéséig terjed, kivéve némi baromfi, tojás és hal exportját. A sajátos termelési szerkezetnek megfelelően az export döntő részét a kukorica, a zöldség, az alma és a bor adja.

Kiemelésre érdemes e számításokból az a javaslat, hogy nagy-

üzemben burgonyát ne termeljünk, s a hazai szükségletet a háztájiban termelt, valamint szocialista piacról importált burgonyával fedezzük. Hasonló jellegű a modellnek a napraforgóval (illetve napraforgóolajjal) kapcsolatos javaslata, azzal a különbséggel, hogy nagy mennyiségű szocialista importhból még tőkés exportot is érdemesnek tart.

A javasolt termelési struktúra a zöldségtermelés vonatkozásában irreális, a tervhez képest mintegy hatszoros növelést javasol. Ez a zöldségtermelés jó jövedelmezőségét jelzi. A további számításokat illetően eldöntendő, hogy felső korlátot adjunk-e ennek az ágazatnak, s ez mekkora legyen. Meg kell vizsgálni, milyenek a hazai és a külföldi zöldségpiac bővítésének lehetőségei, esetleg a feldolgozott (gyorsfagyasztott) termékek arányának jelentős növelésével is számolva.

Figyelemre méltó a gabonatermelés összetételét illetően, hogy — az elképzelésekkel ellentétben — a modell a búzatermelést mérsékli, s helyette növeli a kukorica vetésterületét.

A szocialista devizabevételt maximalizáló változat

A feladat adott tőkés devizabevétel mellett a legnagyobb szocialista relációjú exportteljesítmény elérése.

A megoldás szerint az export mértéke a tervhez viszonyítva mintegy háromszoros, a jövedelem pedig így is a terv szintjén realizálódik. Ha a javaslat nem tartalmaz irreálisításokat, akkor elgondolkoztató az a lehetőség, hogy a tervben előirányozottnál kisebb élő- és holtmunka-felhasználással ilyen nagy mértékben növelhető a rubelbevétel. Figyelembe kell venni persze, hogy a szocialista relációjú exportnak teljes összegét és összetételét hogyan befolyásolná egy ilyen irányú változás. A részletesebb elemzéshez a tervezett és a programozott termelési struktúra gondos összehasonlítására is szükség van.

A javasolt termelési struktúra fő jellemzője a jövedelemmaximáló programhoz hasonlóan itt is a nagyarányú növénytermelés, de a növénytermelés belső összetételében már nem adódnak irreálisítások.

A gabonastruktúra belső arányai az előző változathoz képest tovább tolódtak el a kukorica javára, miközben az egész szántóföldi hasznosításon belül nőtt a gabonatermelés aránya. A zöldségtermelés színvonala itt reálisnak tekinthető. A gyümölcstermelés színvonala az ültetvények telepíthetőségének időbeli korlátja következtében a tervjavaslattól lényegében nem tér el.

Az állattenyésztésben a devizabevételek növelését a modell főképp a sertésenyésztés jelentős fejlesztésével oldja meg. Hasonló okok miatt nő a tojástermelés is, a baromfihús termelése megközelítően azonos a tervvel.

A követelményként megszabott tőkés devizabevételt ez a változat tojásexporttal és növényi termékek exportjával teljesíti, az állattartásnak a hazai termelésen felüli részét pedig mind szocialista exportra adja.

A modell e változata a növényi termékek — főként a gabona — fokozott exportja mellett az állati termékek kivitelének jelentős növelését feltételezi, ami azt a korábbi felismerést igazolja, hogy a szocialista export további fokozása az állati termékek — különösen a hús — nagyobb mértékű bevonásával lehetséges.

A tőkés devizabevételt maximalizáló változat

A szocialista export adott színvonalának kötelezettségként való előírása mellett a cél itt a tőkés kivitel — pontosabban a dollárbevétel — maximális mértékű növelése.

A változat általános jellemzőjeként megemlíthető, hogy termelési és jövedelmi színvonala a szocialista exportot maximalizáló megoldástól lényegesen nem tér el.

A termelési struktúrák fő vonásaikban a két külkereskedelmi változatban alig térnek el egymástól. Tőkés viszonylat esetében az állattartás aránya — főként a vágómarha-termelés növekedése révén — valamivel nagyobb. A növénytermelés belső összetételében már jelentősebbek a változások. A napraforgó termelése például ebben a változatban erőteljesen nő, tőkés exportja pedig olyan előnyös, hogy jelentős szocialista importot is javasol a számítás. A gabonatermelésen belül a kukorica aránya az előző változat termelési struktúrájával szemben mérséklődik, s némileg nő a kalászosok termelése.

A termelési struktúrák megközelítő azonossága mellett ebben a változatban a szocialista exportot kivétel nélkül a növényi termékek képezik. Ez bizonyos mértékig arra enged következtetni, hogy a külkereskedelmi variációk között nagyfokú konvertálhatóság van, az *értékesítési lehetőségek relációnkénti változása csak kevéssé teszi szükségessé a termelés módosítását*. Ebből a gyakorlat számára az a következtetés fogalmazható meg, hogy — kisebb eltérésektől eltekintve — egyetlen külkereskedelmi variációval számolhatunk. A termelés szervezése szempontjából ez igen nagy jelentőségű.

A fogyasztást maximalizáló változat

A lakossági fogyasztás maximalizálásának feladata a következőképpen értendő: A modellszámításoktól függetlenül, az Országos Tervhivatal pénzügyi főosztályán külön tanulmányokban kidolgozták a negyedik öt éves tervben előírányzott életszínvonalhoz tartozó fogyasztási struktúrát. Az ennek megfelelő fogyasztási igények kielégítését — értékben és a kiemelt termékek vonatkozásában naturálisan is — mint alapkövetelményt írtuk elő a modellben. Ugyancsak kidolgoztak egy másik, a negyedik öt éves tervben előírányzottnál magasabb életszínvonalhoz tartozó fogyasztási struktúrát is. A modell e számítási változatában azt vizsgáltuk, hogyan lehet ilyen fogyasztási struktúra mellett a lakossági igényeket maximális színvonalon kielégíteni.

A társadalmi termék és a jövedelem volumene valamennyi változat közül itt a legkisebb, ami szorosan összefügg az állattenyésztés magas arányával. A devizaegyenleg a jelentős mértékű import miatt ugyancsak itt a legalacsonyabb. A megnövekedett importigény szintén az állattenyésztésre vezethető vissza (sok állati fehérjetakarmányt importálunk).

Mindezek arra utalnak, hogy a IV. öt éves tervben rögzített élelmiszer-fogyasztási színvonal jelentős növelésének a termelés adott színvonalán és a hozzá tartozó közgazdasági környezetben aránytalanul nagy ára van, nagy anyagi áldozatot követel.

Az ismertetett változatok összehasonlítása s megítélése a pillanatnyilag rendelkezésre álló lehetőségek alapján teljeskörűen nem oldható meg. Ezért csak a termelés végső eredményét jelző néhány mutató összehasonlítására szorítkozunk, amelyek azonban így is jól jellemzik a változatok közötti különbségeket. (2. sz. táblázat.)

2. sz. táblázat

Mezőgazdasági termelés és külkereskedelem 1975-ben, a modell különböző változatai szerint

Célfüggvény	Társadalmi termék	A termelés nettó jövedelme	Exportteljesítés	Külkereskedelmi egyenleg
	milliárd Ft		millió dFt	
Az élelmiszeripari export nyersanyag-felhasználása nélkül				
1. Vállalati nettó jövedelem	143,7	47,2	2899,6	1291,1
2. Szocialista devizamérleg egyenlege	143,0	37,9	5946,9	4349,6
3. Tőkés devizamérleg egyenlege	137,0	35,8	3813,3	2244,1
4. Fogyasztás	135,9	35,1	3074,0	1291,1
Az élelmiszeripari export nyersanyag-felhasználásával együtt				
5. Vállalati nettó jövedelem	153,8	50,7	4057,7	1630,2
6. Szocialista devizamérleg egyenlege	149,0	37,9	9226,0	7264,6
7. Tőkés devizamérleg egyenlege	139,6	37,0	5699,7	3501,2
8. Fogyasztás	135,1	35,5	4330,8	1630,2
IV. ötéves tervszámítás*	143,7	38,3	4101,6	2125,8

* Az 1969. szeptemberi számítások adatai.

A tervszámítás adataival való összehasonlítás arra utal, hogy a külkereskedelmi struktúra megváltoztatásával megközelítően azonos társadalmi termeléssel kedvezőbb devizahelyzet érhető el. (Természetesen ennek végső következtetésként való rögzítése előtt különösen az élelmiszeripar területén kell mélyrehatóbb vizsgálatokat folytatni.) A különböző célok ma erősen ütik egymást. Foglalkozni kell olyan elosztás, illetve érdektség kialakításával, amelyben a belső vállalati jövedelmesség és a fogyasztási, illetve exportcélok közelebb kerülnek, ellentmondásaik csökkennek.

Az élelmiszeripari és mezőgazdasági összevont számítás eredményei

A két modell* összekapcsolásával azt kívántuk vizsgálni, hogy az egységesnek tekintett élelmiszer-gazdaság keretei között a feldolgozás (élelmiszeripar) és a nyersanyagtermelés (mezőgazdaság) kapcsolatának milyen hatása van a termelésre. (Az összevont és az ágazati számítások közül csak a devizaegyenlegeket maximalizáló változatokat hasonlítjuk össze, azokat, amelyekben a célfüggvény megegyező volt.)

* Az élelmiszeripari ágazati modellt Perényi András (Tervgazdasági Intézet) állította össze.

A társadalmi termék volumene a devizaegyenleget maximalizáló változatok szerint (milliárd Ft)

Megnevezés	Ágazati számítások		Összevont számítások		Eltérések	
	R	D	R	D	R	D
Élelmiszeripar	88,4	87,2	87,9	88,0	-0,5	+0,8
Mezőgazdaság*	115,7	107,7	110,0	108,0	-5,7	+0,3
Együtt**	204,1	194,9	197,9	196,0	-6,2	+1,1

R = rubelegyenleget maximalizáló változat.

D = dolláregyenleget maximalizáló változat.

* Erdő- és vízgazdálkodás, valamint melléktevékenységek nélkül.

** Az élelmiszer-gazdaság halmazott társadalmi terméke, mivel az élelmiszeripar tartalmazza a felhasznált mezőgazdasági nyersanyagok értékét is.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar együttes (halmazott) társadalmi terméke a kétféle számítás esetében számottevően csak a rubelegyenleg maximalizálásakor különbözik. Az élelmiszeripar társadalmi termékének gyakorlatilag változatlan színvonala arra utal, hogy — az ágazati számítás eredményéhez viszonyítva — a mezőgazdaság termelésének mintegy 8 százalékos csökkentése mellett is elérhető a szocialista külkereskedelem optimuma.

A dolláregyenleg maximalizálására végzett számításokban főként az összetételbeli változások hatásai figyelemre méltóak. A mezőgazdasági termelésben az állattenyésztés részaránya itt nagyobb, s ez kedvezően hat az élelmiszeripar társadalmi termékének volumenére.

Az állattenyésztés növekvő arányának kedvező hatása az összevont számítás két, devizaegyenleget maximalizáló változatának összevetésével is kimutatható. A programozott nagyüzemi termelés főágazati struktúráját e célfüggvények szerint a 4. sz. táblázat mutatja be.

A termelés megoszlása főágazatok szerint (milliárd Ft)

Főágazat	Rubelegyenleget maximalizáló változat	Dolláregyenleget maximalizáló változat	Eltérés
Növénytermelés	46,2	42,6	-3,6
Állattenyésztés	24,4	26,0	+1,6

A második esetben a mezőgazdasági termelés együttesen 2 milliárd forinttal kisebb lehet, az élelmiszeripari exportkibocsátás értéke viszont — változatlan hazai fogyasztás mellett — mégis azonos marad (4,9 milliárd dFt).

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelésnek ez az összefüggése egyrészt arra utal, hogy a maximális tőkés export kisebb volumenű,

de szerkezetében kedvezőbb összetételű, az állattenyésztés nagyobb arányát képviselő mezőgazdasági termeléssel is elérhető. Az összefüggés másfelől alátámasztja azokat a tapasztalatokat, amelyeket az ágazati számítások során az arányokról feltártunk. Ugyanis az állati termékek viszonylag alacsony árai következtében az állattenyésztés arányának növekedése esetén csökkenő mértékben nő a mezőgazdasági termelés összértéke.

A mezőgazdasági arány-problémák, valamint a feldolgozó ipar beruházási feszültségei következtében az élelmiszer-gazdaság végső kibocsátása a két célfüggvény szerint összességében egymástól eltérő, mint az 5. sz. táblázat mutatja.

5. sz. táblázat

A végső kibocsátás megoszlása (milliárd Ft)

Végső kibocsátás	Rubelegyenleget maximalizáló változat	Dolláregyenleget maximalizáló változat
Mezőgazdaságból	59,8	54,0
Élelmiszeriparból	70,4	70,9
Együtt:	130,2	124,9

A rubel- és a dollárelszámolású külkereskedelmi egyenleg maximalizálása közötti mintegy 1,9 milliárd dFt-os, az előbbi javára mutató különbség forrását a mezőgazdaság, tartalmát pedig a gabona — főleg a kukorica — képezi.

A külkereskedelemre vonatkozóan az összevont számítások alapján a következő megállapítások tehetők:

Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelme egészében a rubelegyenleg maximalizálása esetén hoz nagyobb aktívumot. Az összesített külkereskedelmi egyenleg mintegy 40 százalékkal nagyobb, mint a dolláregyenleg maximalizálásakor. (6. sz. táblázat.)

6. sz. táblázat

A külkereskedelmi egyenleg alakulása (milliárd Ft)

Megnevezés	Rubelegyenleget maximalizáló változat	Dolláregyenleget maximalizáló változat
Export	10 689	8959
Import	3 443	4012
Egyenleg	+ 7 246	+4947

Az összes export ágazati összetételét tekintve a két változat — mint a 7. sz. táblázatból látható — jellegében tér el egymástól. A rubelegyenleget maximalizáló programban, a mezőgazdasági nyerstermékek, a dolláregyenleget maximalizáló programban pedig az ipari feldolgozott termékek dominálnak.

7. sz. táblázat

Az export szerkezetének alakulása (százalék)

Megnevezés	Rubelegyenleget maximalizáló változat	Dolláregyenleget maximalizáló változat
Export összesen	100	100
Ebből: feldolgozott termék	46	55
nyerstermék	54	45

Az összevont számítások szerint mindkét változatban a szocialista relációjú export aránya a magasabb, ami egyben arra utal, hogy az élelmiszergazdaság számára a rubelelszámolású kivitel kedvező.

A rubelegyenleget maximalizáló változatban a feldolgozott és a nyerstermékek megközelítően fele-fele arányban oszlanak meg a két reláció szerint. A dolláregyenleget maximalizáló változatban a feldolgozott és a nyerstermékek exportjának relációs arányai eltérőek. A feldolgozott termékeknek mintegy $\frac{2}{3}$ -a szocialista, a nyerstermékeknek pedig megközelítően 60 százaléka tőkés exportra kerül.

A szocialista export nagyobb hányadát — nyersen és feldolgozottan egyaránt — a növényi termékek képezik. A tőkés exportban a feldolgozott termékeket illetően az állattenyésztés dominál, a nyersárúkvitelben pedig a szemes termények a meghatározók.

Az export összetétele és relációk szerinti megoszlása sem a rubel-, sem a dolláregyenleget maximalizáló változatokban lényegében nem tér el az ágazati számítások során megállapítottól. Kivételt képez az állattenyésztés exportjának belső összetétele, mivel az összevont számítások eredményében az élőmarha-kivitel jelentős mértékben növekedett. A tőkés devizaegyenleg szempontjából ez azt jelenti, hogy a vágómarha-kivitel az ipari feldolgozott termékekkel szemben kedvezőbb. (Lényegében erre épül az az előbbi megállapítás, hogy a dolláregyenleg maximalizálása esetén zömmel nyerstermékek szerepelnek a tőkés kivitelben.)

Az összevont számításnak az ágazati számításhoz képest megfigyelhető érdekessége, hogy az előírt külkereskedelmi egyenlegek teljesítésében a két ágazat részaránya jelentősen eltérő. Az összevont számítás harmadik változatában (amikor a költségvetési befizetést maximalizáljuk) az *együttes rubelegyenleg nagyobb hányada az élelmiszeriparból, az együttes dolláregyenleg túlnyomó része viszont a mezőgazdaságból származik.*

Az élelmiszer-gazdaság beruházásai és nyeresége a modellben

Az összevont számítások szerint a két ágazat együttes beruházásai valamelyest alatta maradnak a negyedik ötéves terv korábbi számításai-ban figyelembe vett összegnek. Különösen nagy a beruházási megtakarítás a rubelegyenleget maximalizáló változatban.

A számítások szerint a *beruházás és a létszám felhasználásában nem érvényesül helyettesíthetőség*. Érdekes módon, éppen azokban a változatokban számottevő a létszám-megtakarítás, amelyekben a beruházási keret sem merül ki. Ebből arra lehet következtetni, hogy a létszám-megtakarítást nem csupán az intenzívebb technológiák arányának növekedése eredményezheti, jellemzőbb az, hogy a termelés kisebb mérete kevesebb létszámot kíván. Emellett a számítások szerint a rubelegyenleg vagy a dolláregyenleg maximalizálása esetén a termelés nagyobb arányú növelése nem is látszik érdemesnek, és olyan termelési struktúra mutatkozik célszerűnek, amely mellett a termelési érték egésze nem nő különösen gyorsan.

Az élelmiszeripari és a mezőgazdasági ágazati számításoktól a beruházási keret felhasználása tekintetében az összevont számítások nem térnek el számottevően. *A beruházások két ágazat közti megoszlása is nagyjából megfelel az ágazati programokban — eredetileg pedig a kiinduló tervszámításokban — figyelembe vett megoszlási arányoknak*. Más szóval, az összevont programok nem javasolnak érdemleges átcsoportosítást. A mezőgazdasági nyersanyagtermelést és a feldolgozási tevékenységet lényegében a tervszámítással azonos arányban célszerű fejleszteni.

Mindössze az figyelhető meg, hogy míg a mezőgazdasági ágazati számításokban a rubelegyenleget maximalizáló program nagyobb, a dolláregyenleget maximalizáló program pedig kisebb beruházást kívánt, az összevont számításban éppen fordítva alakul a javaslat. Ez különben értelemszerűen következik a külkereskedelem struktúrájának abból a módosulásából, amelyet a külkereskedelmi eredmények elemzésekor említettünk.

A beruházások finanszírozási forrásai között az összevont számítás mindhárom változata szerint nagy összegű a költségvetési juttatás a mezőgazdaságban. Ebből mintegy 20 milliárd az állami — zömében vízgazdálkodási — beruházások finanszírozására fordítandó, a többi vállalati beruházás finanszírozására szolgál.

A hitelek viszont az élelmiszeriparba csoportosulnak. A dolláregyenleget maximalizáló programban például alig van hitel a mezőgazdasági beruházások forrásai között, a többi program szerint is csak jóval kevesebb, mint az ágazati számításokban.

A saját forrás felhasználása különösen a mezőgazdaságban érdekes módon alakul. Mint említettük, az összeget a modellben konstans elemként vettük számításba. De felhasználásának arányait már a modell határozza meg.

A költségvetési befizetést maximalizáló változat szerint a saját források mintegy 60 százaléka a beruházások fedezetéül, 40 százaléka pedig forgóalap finanszírozására szolgál. A rubelegyenleget maximalizáló változat szerint — mint arról már szó volt — jelentős a mezőgazdaságban a beruházásmegtakarítás. Ezért a saját forrásoknak mindössze 42 százalékát használja fel a program beruházások finanszírozására, 35 százalékát forgóalapra és 27 százalékát tartós betétre fordítja. Itt tehát még volna mozgósítható saját forrás, a program mégis inkább a költségvetési juttatást veszi igénybe. A dolláregyenleget maximalizáló program sze-

rint ismét a beruházásfinanszírozásra szolgáló rész aránya számottevő: 74 százalék, a forgóalapra kerülő rész pedig 26 százalék.

A saját források aránya elsősorban a mezőgazdaságban jelentős. Az összevont számítás három változata szerint az összes mezőgazdasági beruházásoknak 28, 21, illetve 34 százaléka saját forrásból finanszírozható.

A *nyereség alakulását* az összevont számítások szerint a célfüggvényül választott optimumkritériumok a két ágazatban nem azonos módon befolyásolták. Az élelmiszeriparban a legnagyobb összegű nyereséget a dolláregyenleget maximalizáló változatban érték el, a legkisebbet pedig éppen a költségvetési befizetést maximalizáló változatban. Igaz viszont, hogy a szubvenció összege is a dollároptimális változatban a legnagyobb, mintegy három és fél milliárddal több, mint a költségvetési befizetést maximalizáló változatban. A két változat közti nyereségkülönbség valamivel kevesebb. Ez arra utal, hogy az élelmiszeriparban a szakágazati termeléshez kapcsolt nyereség alakulását a célfüggvényen keresztül nem nagyon lehet befolyásolni.

A mezőgazdaságban azonban — ahol a nyereségegyütthatókat mindegyik termelési változóhoz külön-külön állapítottuk meg, s a modellben nagyobb volt a termelési változók kombinálási lehetősége — a választott optimumkritérium hatása már jelentősebb: a költségvetési befizetést maximalizáló változatban sikerült a legnagyobb összegű nyereséget elérni, méghozzá e nyereséget kiegészítő szubvenció nélkül.

Az 1975. évi mezőgazdasági nyereség felhasználását a modell a következőképpen szabályozza: A költségvetési befizetést maximalizáló, a rubelegyenleget maximalizáló és a dolláregyenleget maximalizáló változat szerint a nyereségnek 12, 6, illetve 2 százalékát fejlesztési alapra, mindhárom változat szerint 68 százalékát részesedési alapra és 20, 26, illetve 30 százalékát tartalékalapra fordítja.

Tekintsük át a három változat szerint *a költségvetéshez való hozzájárulást!* A két ágazat együttesen a kiinduló tervszámítás szerint 13,2 milliárd forinttal, a rubelegyenleget, illetve a dolláregyenleget maximalizáló változatokban egyaránt 13,5 milliárddal, a költségvetési befizetést maximalizáló program szerint pedig 21,4 milliárd forinttal járul hozzá az évi költségvetéshez. Ez utóbbi összegnek 39 százaléka az élelmiszeriparhoz, 61 százaléka pedig a mezőgazdasághoz kapcsolódik. A rubel-, illetve dolláregyenleget maximalizáló változatok szerint a hozzájárulásból a mezőgazdaság részaránya 75, illetve 90 százalék.

A költségvetési hozzájárulás több elemből tevődik össze. Pozitív tételei: a termelési adó, a forgalmi adó, a nyereségadó, a bérek közterhei, az élelmiszeripari amortizáció 35 százaléka, az állóeszköz-fejlesztési járulék, a forgóeszköz-járulék és a tőkés import után fizetendő vám. Az évi költségvetést terhelő, a célfüggvény szempontjából negatív tételek: az állami visszatérítés és a fogyasztói árkiegészítés.

Mivel e sok tétel hatása együttesen befolyásolta a célfüggvény globális értékének alakulását, közgazdasági tartalma szempontjából erőltetett lenne a másik két célfüggvény értékével közvetlenül összekapcsolni. Ezért a három számítási változat összesített eredményeit nem a célfüggvények összevetésével, hanem a szubvencióval csökkentett adóalapul szolgáló *nyereség*, a *rubelegyenleg* és a *dolláregyenleg* alakulásának összehasonlításával fogjuk vizsgálni.

A 8. sz. táblázat e három tétel értékadatait, valamint a belőlük képzett néhány jellegzetes mutató alakulását tartalmazza. A devizaegyenleg adatai a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért millió forintra vannak átszámítva.

8. sz. táblázat

Az összevont számítási változatok összesített eredménymutatói
(millió Ft)

Megnevezés	Költségvetési befizetést	Rubelegyenleg	Dolláregyenleg
		maximalizáló változatok szerint	
Nyereség	42 034	37 727	46 768
Rubelegyenleg	8 920	17 493	8 920
Dolláregyenleg	7 080	7 080	9 998
Egy millió forint nyereségtöbbletre jutó			
rubelvesztés	1,99	—	—
dollárvesztés	0,55	—	—
Egy millió forint rubelegyenleg-javulásra jutó			
nyereségromlás	—	0,50	—
dollárvesztés	—	0,34	—
Egy millió forint dolláregyenleg-javulásra jutó			
nyereségromlás	—	—	1,80
rubelvesztés	—	—	2,94

A táblázat adatainak értékeléséhez hangsúlyozni kell, hogy az itt kimutatott arányokat a felvett gazdasági korlátok, különösen a devizamérlegekre vonatkozó megkötések is befolyásolták. A különféle változatokban elért eredménytöbblet abszolút nagysága erősen függött attól, hogy a szóban levő eredmény (nyereség, illetve devizabevétel) kötelezően előírt alsó korlátját mennyiben szabtuk meg. Szigorúbb megkötés — tehát magasabb kötelező szint előírása — természetesen megnöveli a többletért hozandó áldozatot. Az alsó korlát megválasztásának hatását az eredménymutatókra akkor tudnánk pontosabban értékelni, ha a korlátok szintjének emelésével vagy csökkentésével több számításból álló számítássorozatot végeznénk. Ez ideig idő és gépi kapacitás hiányában erre még nem volt lehetőség.

A táblázatból kiszámítható, hogy a nyereség összegét a kötelezően előírt alsó korláthoz képest további 14 százalékkal, a rubelelszámolású fizetési mérleg pozitív egyenlegét 96 százalékkal, a dollárelszámolású fizetési mérleg pozitív egyenlegét pedig 41 százalékkal lehet növelni.

Ahhoz azonban, hogy az alsó korlátot meghaladóan a nyereség összegének egy millió forintnyi javulását elérjük, le kell mondani csaknem két millió forintnyi rubelbevételetről, illetve mintegy fél millió forintnyi dollárbevételetről. Számításunk szerint az alsó korlátok adott szintjén a legnagyobb áldozatot a dolláregyenleg javításáért kell hozni: az előírt korlátot felül minden további egy millió forintnyi dollárbevétele fejében 1,8 millió forinttal csökken a nyereség, illetve 2,94 millió forinttal romlik a rubelegyenleg. Ezek szerint a dolláregyenleg az előírt köte-

lező szinthez képest már csak kevésbé gazdaságos exportok bevonásával javítható.

Az összevont számítás tapasztalatait röviden a következőkben foglaljuk össze:

Az ágazati számítások és a két ágazat összevont számításai szerint kialakult termelési struktúrák lényegében azonosnak tekinthetők. A külkereskedelem termékek szerinti összetétele ugyancsak eléggé stabil, a relációnkénti megoszlás arányai azonban a tervszámításhoz képest még erősebben változnak, mint az ágazati számításból kapott változatokban. Ez a tapasztalat arra utal, hogy az ágazatok belső elemzésére továbbra is hasznos lehet az ágazati modellek felhasználása, de a népgazdasági méretű — főként a külkereskedelemre vonatkozó — kérdések vizsgálatát a népgazdasági számítások könnyíthetik meg.

Az eddigi számításokból még nem lehetett sok olyan kérdésre választ kapni, amit egy teljesebb, nagyobb számításorozat elvégzése lehetővé tenne. Így például a két ágazat kölcsönhatását, az ipari kapacitások fejlesztésének, a fogyasztási előírások, valamint a külkereskedelmi piaci korlátok módosításának következményeit csak további részletesebb vizsgálattal lehetne mélyebben elemezni.

★

Az Országos Tervhivatal mezőgazdasági és élelmiszerügyi főosztálya az ismertetett számítások eredményeit tüzetesen megvitatta. A tervező szakértők kritikai észrevételei értékes hozzájárulást jelentettek a modellek módszertani továbbfejlesztéséhez és a további számítások előkészítéséhez. Úgy véljük, hogy az elkészült ágazati modellek és a mostani számítási tapasztalatok alapján a közeljövőben kidolgozásra kerülő élelmiszer-gazdasági modell a népgazdaság, s közelebbről az élelmiszer-gazdaság tervezésének hasznos segédeszközei lesznek.

DUNAJSZKI—HORVÁTH—NYIKOS:

**INFORMÁCIÓ, TERVEZÉS ÉS DÖNTÉS
A VÁLLALATI GYAKORLATBAN**

(Vállalati gazdálkodás sorozat)

A szerzők gyakorlati szakemberek: saját vállalatuk tapasztalatait írták meg az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése óta eltelt időről. Elemzik azokat az irányítási, gyakorlati követelményeket, amelyeket a vállalati belső mechanizmus támaszt az információs, tervezési és döntési rendszerrel szemben, bemutatják azokat a módszereket, amelyek biztosítják e rendszerek szerves egységét. Megismerhetjük, milyen információk szükségesek egyfelől a döntésekhez, másfelől a dolgozók rendszeres tájékoztatásához.

A tervezés rendszerét a szerzők gyakorlati szempontból vizsgálják, ilyen alapon tárgyalják a napi feladatok kapcsolódását is. Kitérnek a nyereségtervezés és -elosztás problémájára is. Ismertetik a döntési rendszer kialakítását, meghatározva a döntésre jogosultak körét és a döntést előkészítő vállalati szervek feladatát.

199 I., füzve 17,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÉRI TAMÁS:

Vállalati rugalmasság¹

Több körülmény sürgeti, hogy a vállalati irányítószervek, tanszékek, kutatóhelyek stb. többet foglalkozzanak a rugalmasságnak a gazdasági életben betöltött szerepével, problémáival, elsősorban azért, mert a gazdasági fejlődés bizonyos — nem is túl magas — fokán már számolni kell a keresetek, az életszínvonal növekedésének különböző visszahatásával a termelésre.

A termelés rugalmasabb igazítása a szükségletekhez a hazai iparvállalatok számára ma még nehéz feladatot jelent. Egyrészt azért, mert korábban a vállalatok rugalmasságára nem, vagy nem elég tudatosan törekedtünk. Másrészt azért, mert a gazdasági reform alapján és után létrejött kedvezőbb gazdasági környezet, valamint a megnövekedett vállalati önállóság és érdekelttség ma még nem elég ösztönző, kényszerítő erő.

A gazdasági és a vállalati rugalmasság részben egyező, részben különböző fogalmak. Sok az azonos vonás és szoros összefüggés is fennáll közöttük, de nem elhanyagolható eltérések is léteznek. Ezért a gazdasági rugalmasság ismerete nem helyettesítheti a vállalati rugalmasság specifikus ismeretét. Viszont segítheti a megalapozást és a közelítést. Ez indokolja, hogy a vállalati rugalmasság tárgyalását megelőzően a gazdasági rugalmasság problémakörét röviden, legfontosabb vonásaiban áttekintsük.

A gazdasági rugalmasságról

A gazdasági rugalmassággal foglalkozó szerzők e fogalomnak egyre bővebb és korszerűbb tartalmat tulajdonítanak: a kereslet felszíni jelenségeitől közelítenek a termelés egyre bonyolultabb strukturális problémái felé. A cikkben említett szerzők és felelevenített gondolatok nem elmélettörténeti áttekintést kívánnak adni, hanem a főbb szakaszok illesztését célozzák.

A vizsgálat viszonylag régi keletű. Gregory King már a XVII. században vizsgálta, hogy a *termés* változása miként hat a *gabonaárakra* és azt mutatta ki, hogy a *termés csökkenése esetén* a gabonaárak a termés-csökkenés mértékét *jóval meghaladóan* emelkednek. Ezek szerint az árak változását az áruk keresletének általában nem ugyanilyen *mértékű* változása követi, a válságok idején pedig az ok és okozati viszonyok a *viszszájára* is fordulhatnak, mert az áruk árának növekedésével emelkedhet

¹ Ez a cikk az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoport keretében kidolgozott hasonló című tanulmány alapján készült.

keresletük is, és megfordítva. Az áruk ára és kereslete között tehát nem egyszerű és proporcionális oksági kapcsolat létezik.² Ez azt jelenti, hogy az ok (okok) *különböző intenzitású* okozatot (okozatokat) válthat(nak) ki, tehát azonos intenzitású okozatok „mögött” *különböző intenzitású* okok is lehetségesek, és megfordítva.

A. Cournot³ hasonló vizsgálatok és tapasztalatok alapján szükségesnek tartja, hogy a *jelentősebb fogyasztási javakat tapasztalati alapon és aszerint osztályozzák, hogy keresletük változása az árváltozásokhoz képest az egységénél nagyobb vagy kisebb.*

A. Marshall⁴ szerint pedig — aki a szóban forgó jelenséget először nevezi a kereslet elaszticitásának — a vizsgált probléma lényegében a következő három kérdés egyikét veti fel. Miként változik az egyes árucikkek iránti kereslet: a) a *különböző társadalmi csoportok jövedelmi szintjének*, b) az *árucikk árának*, c) az egyes árucikkek árának *más árucikkek árához képest bekövetkező változása* nyomán. A vizsgálatok alapján Marshall arra a következtetésre jutott, hogy: a) a rugalmassági kapcsolat nemcsak két, hanem több jelenség között is fennállhat; b) a viszony lényege az impulzus és a reagálás, mégpedig úgy, hogy bármelyik betöltheti az *impulzus* szerepét és bármelyik mutathat *reagálást az impulzusra*, illetve maradhat merev, rugalmatlan is.

A mai polgári gazdaságtan a termelés és a kereslet nagyarányú növekedése folytán Say, Clark és Schumpeter óta a rugalmasságot a korábbiaknál szélesebben és mélyebben értelmezi, a kereslet és a kínálat összhangjának strukturális problémájaként kezeli, és a fő hangsúlyt a majdan *várható* struktúra, illetve az új struktúrák összhangjára teszi. A termelés azért legyen mozgékony — mondják —, hogy minél gyorsabban, alacsonyabb költséggel és zavartalanabban alkalmazkodhasson a majdani kereslet struktúrájához. Ez viszont feltételezi a *fogyasztói igény* változásának állandó figyelemmel kísérését, annak az igénynek a változását, amely majd új kereslet formájában jelenik meg.

Ez a rugalmassági felfogás bővíti az alkalmazkodás fogalmát és tartalmát a gazdaságban. A rugalmas alkalmazkodásnak a gazdaságban, a termelésben két változata lehetséges: a *követő* (passzív) alkalmazkodás, vagyis az alacsonyabb fok, s az *alakító* (aktív) alkalmazkodás, egyszerűs mind a magasabb fok. Másként: a rugalmas alkalmazkodás alacsonyabb fokán a termelés a keresletváltozás időbeli követésére képes, a magasabb fokon pedig arra is, hogy keresletet teremtsen magának. Ez a felfogás tehát abból indult ki, hogy a termelés kedvező szerkezete, szervezete és megfelelő fogyasztói kapcsolata segítségével „elé tud menni” a keresletnek, alakító impulzust gyakorolhat rá.

Nyilvánvaló, hogy a szóban levő összhanghoz, és az ezt segítő nagyfokú rugalmassághoz a szocializmusnak alapvető érdekei fűződnek. Ráadásul — mint ismeretes — előnyösebb feltételekkel rendelkezünk a kivitelezés szempontjából. Potenciális lehetőségeinknek azonban csupán egy részét használjuk ki, noha a hiánygazdálkodás fokozatos megszűnése, a technikai haladás gyorsulása, a jövedelmek és vele együtt az igények

² Varga István: A fogyasztói javak iránti kereslet elaszticitása. Közgazdasági Szemle, 1956. 12. sz.

³ Cournot, A.: Recherches sur les Principes mathématiques de la Théorie des Richesses, IV. fejezet. Paris, 1838.

⁴ Marshall, A.: Principles of Economics, I. kötet. III. fejezet. London, 1890.

növekedése, illetve az ezzel együtt járó struktúra- és más változások mellett ilyen mulasztás nem engedhető meg.

A helyzet ugyanis az, hogy szocialista viszonyok között a tervgazdálkodás lehetőségeit kihasználva *képesek vagyunk arra*, hogy a fogyasztói javak iránti globális keresletet az arra irányuló vásárlóerő *elégé pontos* és tervszerű meghatározásával befolyásoljuk. Képesek vagyunk arra is, hogy a különböző árucikkek termelését és egymáshoz viszonyított relatív árait tervszerűen alakítsuk ki, a *keresletet* és a fogyasztást *bizonyos mértékben* egymáshoz illesszük. Teljes összhang azonban a legjobb termelés- és ártervezés esetén sem biztosítható, egyrészt mert az igényváltozás a szocializmusban is, legjobb esetben csak előre becsülhető, másrészt azért sem, mert a megtervezett és megtermelt termékek megvásárlását és elfogyasztását adminisztratív előírásokkal (például jegyrendszer) csak rendkívüli körülmények között biztosíthatjuk.

A népgazdasági tervezés szemléletében és gyakorlatában kezdi érvényét veszíteni az a felfogás, mely szerint a lakosság vásárlásai *teljes egészében* „kielégített igényeket” fejeznek ki. Az ipari és kereskedelmi vállalatok gyakorlatában azonban még nem elég tudatos és meghatározható jelentőségű a *vásárlás* és az *igény* (kereslet) *kielégítése* közötti különbség felismerése. Másként mondva: ma már — potenciálisan vagy de facto — adva van a tényleges igényfelmérés lehetősége, van piackutatói szervezet és tevékenység, de még kevés ennek a gyakorlati értéke, különösképpen ami azt az impulzust illeti, ami a termelést, a tervezést rugalmasabbá teheti.

A kapitalista vállalatok jól felfogott érdekeik alapján és a gazdasági környezetben érvényesülő kényszer hatására rendszeresen végeznek rugalmassági vizsgálatokat. Ezenkívül — gyakran a vállalatok megbízásából vagy hozzájárulásával — jelentős kutatás is folyik a vállalat mozgékonyosságát növelő feltételek megismerése céljából. A kapitalista vállalatok szempontjából mindez nyilvánvaló, noha nem ilyen nyilvánvaló a vizsgálatok *társadalmi* méretű felhasználásának a lehetősége. A szocializmusban viszont, ahol a vállalati vizsgálatokból nyert megállapítások *társadalmi méretű alkalmazásának a lehetősége nyilvánvaló*, a vállalatok ilyen vizsgálatokat egyelőre még nem — vagy csak szórva nyosan — végeznek, annak ellenére, hogy a gazdasági reform bevezetése ezt nemcsak lehetővé tette, hanem az erre irányuló társadalmi igényt is növelte.

A vállalati rugalmasság tartalma és jellemzői

A vállalati rugalmasság sokoldalúan elemezhető és jellemezhető. A rugalmassággal összefüggésben álló tényezőknek általában három nagy és viszonylag egynemű csoportja lehetséges: a) a vállalat környezetével kapcsolatos, a vállalatra kívülről ható tényezők; b) a vállalati tevékenység egészével, az irányítással kapcsolatos tényezők, valamint c) a termeléssel, annak műszaki állapotával összefüggő tényezők.

A szocialista vállalat rugalmassága a társadalmi igényekből kiindulva jellemezhető. Egy szocialista vállalat (jogi személy) akkor rugal-

mas, ha *simulékonyan és gazdaságosan alkalmazkodik* a változó kereslet irányához, mértékéhez és változó feltételeihez, a népgazdaság érdekeihez, a gazdálkodás módosulásaihoz, továbbá minden a gyakorlatban érvényesülő tárgyi és emberi feltétel változásához. Más szóval és tömörebben: egy vállalat rugalmassága alatt a termelés szükség szerinti mennyiségi változását (csökkenés, növelés), valamint a változó választéki és egyéb igényekhez igazodó gyors és hatékony alkalmazkodását értjük, természetesen anélkül, hogy a vállalat a szocialista gazdálkodás jogi és erkölcsi normáit megsértene.

A rugalmasság olyan termelőegységre is vonatkoztatható (vállalaton belüli részlegre), amelynek nincs a fogyasztóval gazdasági érdekkényszeren alapuló közvetlen kapcsolata (nem jogi személy). *Egy üzem (gyár-egység) rugalmasságán azt a képességet értjük, amelynek révén a termelés az egységköltség növekedése nélkül szükség szerint és gyorsan bővíthető, korlátozható, illetőleg módosítható.*

Ezt a rugalmasságot mint társadalmi igényt az ár-, bér-, hitel- stb. politika és különböző szabályozók terelik, kényszerítik. A körülírt rugalmassági követelmény megvalósítását meghatározott cél- és eszközrendszer segíti. Ezzel függ össze, hogy a vállalat rugalmas működése, irányítása, a célok, a tervek, döntések stb. révén tovább jellemezhető.⁵

Célrugalmasság esetén a vállalati rugalmasságot a célok különféle változása, átfedése, konvertálhatósága motiválja. Olyan rugalmassági követelmények kidolgozása szükséges, amely a célrendszerben a variánsok révén biztosítja a nagyfokú mozgékonyt anélkül, hogy a végcél tekintve az esetleges engedmény a tűrhető határon kívül maradna. Hasonló a helyzet a *rugalmas stratégiák* tekintetében is azzal a különbséggel, hogy itt már a kivitelezés rugalmassága (taktika, manőverezés) is szerepet játszik.

Újabban egyre nagyobb jelentőséget kapnak a *döntés* rugalmassági szempontjai, amelyeket a bizonytalanság problémájával összefüggésben lehet megközelíteni. Azt a körülményt kell tehát számításba venni, hogy bár minden döntés a jelenben történik, ezek mégis a jövőt érintő elhatározásokhoz és cselekvésekhez fűződnek. A rugalmas alkalmazkodás lehetősége csak akkor állhat fenn, ha a döntéshozóknak módjukban áll korábban hozott döntéseiket revideálni, anélkül, hogy ez a vállalat működésében zavart okozna, eredeti céljaikat pedig jelentékenyen befolyásolná.

Hasonló a helyzet akkor is, ha a hangsúlyt most a döntés helyett a *tervekre* helyezzük. (Feltételezve, hogy a terveket a cselekvés alapjául szolgáló döntések pontos, számszerű és végleges megfogalmazásának tekintjük.) Ugyanis a terveknek — éppen úgy, mint a döntéseknek — fő problémája a bizonytalanság, az ezzel összefüggésben álló mozgékonyt, egyszersmind pedig a tervszerű munkához szükséges stabilitás. A rugalmasság nagysága a tervezés szempontjából azt jelenti, hogy kezelítő pontossággal ugyan, de számszerűen is meghatározható az a *tartomány*, amelyen belül az *eredeti* célok még elérhetők. A tervek viszonylag nagy határok között módosíthatók, de úgy, hogy a tervgazdálkodáshoz

⁵ Meffert, H.: Zum Problem der betriebswirtschaftlichen Flexibilität, Zeitschrift für Betriebswirtschaft, 1969. 12. szám.

szükséges *stabilitás* (a terv belső összhangja, a vállalati és a népgazdasági érdek közötti összhang stb.) *még biztosítva van.*

A vállalat, mint ismeretes, *felfogható rendszerként* is. Ez esetben rugalmassága a kibernetikus rendszerhez lesz hasonló és rugalmassága a rendszer meghatározott elemeivel jellemezhető. *A vállalat mint rendszer* működésének középpontjában az input és output *méretek, viszonyok* állnak. Erre a külvilág sok és különféle zavaró hatást gyakorol. Ezek a hatások megzavarhatják a rendszer egyensúlyi állapotát, stabilitását. A rendszer rugalmassága a zavarok leküzdésére való képességétől függ. Ebből a szempontból kétféle rendszer létezik: „*merev*” és „*tanulékony*”. A merev rendszer nem reagál a zavaró effektusokra, a tanulékony rendszer viszont igen, mert önszabályozással vagy beavatkozással kiküszöböli a keletkezett zavart. A tanulékony rendszerben egy kiegyenlítő alrendszer működik, amely lényegében a visszacsatolás speciális változata.

A vizsgálatok egy másik csoportja a vállalat rugalmasságát a különböző *vállalati tevékenységek* rugalmasságával jellemzi. A tevékenység-rugalmassági vizsgálatok szintén összefüggő láncolatból indulnak ki. Külön-külön és kölcsönhatásukban, az eredmény a teljesítményrugalmasság.⁶ A tevékenységek között kiemelkedő szerepe van az embernek és az ember rugalmasságának.⁷

A vállalat egészét érintő tényezőkhöz tartozik az információ, annak beszerzése, feldolgozása, felhasználása és az információkibocsátás (főként a vállalat kínálatával kapcsolatos) rendszere — minthogy ez teremt kapcsolatot a külvilággal. Megjegyzendő azonban, ha a vállalat információrendszere korszerű, akkor a rugalmassághoz szükséges információk biztosítása nem jelent külön igényt, a jól működő információrendszer megkönnyíti és segíti a rugalmassági követelmények megvalósítását.

A termelés rugalmasságának tényezői vállalaton kívüliek (extern) és belüliek (intern). Az *extern* tényezőket a vállalatok közötti együttműködés teremti meg és az két nagy csoportra osztható: a rendszeres termelési együttműködés és az alkalmilag mobilizálható, gazdaságilag megalapozott, tehát nem ingyenes segítség. Az *intern* tényezők *mennyiségi* és *minőségi*ek.

*Mennyiségi*ek a raktárkapacitás és a készletnagyság, ezen belül az anyag, az alkatrész, a félkész- és késztermék, amelyek a gyors alkalmazkodáshoz szükséges puffer szerepét töltik be, ezáltal csökkentik a termelésre háruló nyomást, az átállás nehézségeit. A *minőségi* tényezők ugyancsak az átállást gyorsítják, de nem a mennyiségi tartalékok bevetésével, hanem konvertálható kapacitásokkal, helyettesíthető (standard) anyagokkal, kombinálható (tipizált) termékelemekkel stb., vagyis a termelés strukturális jellemzői révén. A termelés strukturális — a rugalmasság szempontjából minőségi — jellemzői a műszaki fejlesztési tevékenység eredményeként alakulnak ki. Mivel ugyanazon termelési cél rendszerint többféle műszaki megoldás mellett valósítható meg, a rugalmassági követelmények tudatos érvényesítése és a döntés (a lehetséges

⁶ Riebel, P.: Die Elastizität des Betriebes. (Eine produktions- und marktwirtschaftliche Untersuchung) Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen 1954.

⁷ Mc Gregor, D.: The Human Side of Enterprise, New York—Toronto—London, 1960.

Varga Tamás: A gondolkodás rugalmassága és a variációk. Magyar Tudomány, 1969/10.

megoldások közül a rugalmasabb változat kiválasztása) fontos szerepet játszhat a termelés rugalmasabbá válásában.

Jelentős szerepet tölt be a termelés rugalmasságának alakulásában az üzem- és munkaszervezés is. Jó megoldások lehetségesek még a természetüknél fogva olyan merev termelési eljárások esetén is, mint amilyen a szalagrendszer (különböző rugalmas adagolási, munkaterület-elrendezési formációk stb.).

Növeli a vállalat rugalmasságát a komplementer termékek gyártása és ezek választékának növelése ésszerű határon belül. Ez egyszerűen a *termelés* jobb hatékonyságát is eredményezi, mivel a komplementer termék adott szellemi-fizikai kapacitások, hulladékanyagok stb. felhasználásával készül és nem utolsósorban a régiek előnyösebb eloszlását is lehetővé teszi.

A korszerű igények rugalmas és gyors kielégítése egyre gyakrabban igényli a *termelési tevékenység szélesítését* (szolgáltatás, csomagolás, szállítás, felszerelés, cserealkatrész, szerviz stb.) is. A tevékenységbővítést diverzifikációnak nevezi a nyugati szakirodalom. A nagy világcégek, korporációk diverzifikációja rendkívül széles, ezekben a hajógyártástól a fagyaltkészítésig a legkülönbözőbb tevékenység megtalálható. Kapitalista viszonyok között a nagyarányú diverzifikációnak elsősorban védelmi, extrajövedelem-szerzési indítékai vannak. Szocialista viszonyok között vegyeskereskedésre, vegyes profilú vállalatokra nincs szükség. A változó fogyasztói igény sokkal ésszerűbb szervezeti keretek között is (meghatározott alaprofil) és a körvonalazott korszerűsítéssel kielégíthető.

Mindent együtt véve — és pontos részleteket itt most a terjedelmi korlátok folytán mellőzve — a *lépéstartó alkalmazkodásnál főként a rugalmasság extern és intern mennyiségi tényezői* játszanak szerepet, míg a *keresletteremtő rugalmasságot főként a termelés strukturális tényezői* (konvertálhatóság, új termékre való áttérés gyorsasága, tipizáltság stb.) segítik elő. Ezt a polgári üzemgazdaságtan nagy nyomatékkal hangsúlyozza. Az ilyen sajátosságát nevezi Strigel „a reáltoke szerkezeti sajátosságai”-nak,⁸ ami alatt az értendő, hogy az igénybe vehető termelési kapacitás a kereslet mennyiségi változásához való alkalmazkodáshoz elegendő legyen, a termelési struktúra pedig lehetővé teszi a kereslet választéki változásának követését.

Egy konkrét vállalati rugalmassági vizsgálat eredményei

A konkrét rugalmassági vizsgálat külön problémakör. Fontossága és bonyolultsága egyaránt nagy, a rugalmassági követelmények kidolgozásával és a helyes döntésekkel kapcsolatos. Bonyolultsága azzal függ össze, hogy kevés a kvantifikálható, annál több a fontos szerepet játszó kvalitatív elem. Ennek leírása, körülírása sem egyszerű, az állapot, a színvonal és ennek változása pedig jobbára csak közelítő módon kisebb-nagyobb valószínűséggel és tendenciaként becsülhető meg.

A polgári közgazdaságtan és üzemgazdaságtan nemcsak az elmélet,

⁸ Strigel, G.: Production and Distribution in the Short Run. Journal of Political Economy 1969.

hanem a mérések, a konkrét vizsgálatok tekintetében a szocialista gazdálkodás szempontjából is figyelmet érdemlő gyakorlatot alakított ki. Kivált olyan kérdésekre kaphatunk a már hagyományosnak tekinthető módszerek segítségével megbízható választ, mint a jövedelmek és a velük összefüggő kereslet, az árak elaszticitása stb. Minden jelentős és figyelmet érdemlő előrehaladása ellenére is még sok a megoldatlan probléma a méréselemzésben is, ami a kutatóknak sok eredménnyel kecsegtető feladatot kínál. Különösen a vállalati rugalmasság mérése kérdésében mutatkozik elmaradás. Hitelt érdemlő vélemények szerint a nyugati üzemgazdaságtan máig sem dolgozott ki egységes módszert a vállalati rugalmasság mérésére. Többek között azért sem, mert a rugalmasság sok tényezője csak kvalitatíve írható le, kvantitatíve nem mérhető. Jó és jobb módszerek híján *teszt-rendszerű vizsgálatokat* végeznek, ezt viszont igen rendszeresen. A kikérdezéses tesztek segítségével arról igyekeznek képet alkotni, hogy a rugalmasság legfontosabb feltételeinek színvonala jó, közepes vagy gyenge. Ilyen tesztek, diagnózisok alapján állítják össze a rugalmasság növeléséhez szükséges intézkedéseket, majd összhangba hozzák ezeket a vállalati politika egyéb céljaival. A nyugati gyakorlat a vállalati vizsgálatoknál a kikérdezéses módszert alkalmazza eredményesen. Nagyobb vállalatoknál számszerű vizsgálatokat is végeznek, ezek azonban nem a vállalat egészére, hanem egyes cikkeik keresletének, árának stb.-nek a rugalmasságára vonatkoznak, s legtöbbször a Jan Tinbergen által tökéletesített klasszikus formulát

$$E = \frac{\Delta A}{\Delta B} \text{ (ahol } A \text{ a keresletváltozás indexe, } B \text{ pedig az árváltozás indexe) alkalmazzák.}$$

Amikor a *vállalat egészének* rugalmassági állapotát vizsgálják, vagy két időszak közötti állapotot hasonlítanak össze, akkor a legtöbbször a kikérdezéses módszert alkalmazzák, mert ez lehetővé teszi a kvalitatív tényezők figyelembevételét is.

A feltett kérdések száma a nyugati gyakorlatban feltűnően sok — legtöbbször 100-nál is több. A kikérdezéssel sokirányú kapcsolat feltárására törekszenek. Megfigyelhető azonban, hogy a nagyszámú kérdés *néhány fő és alapvető témacsoport* különböző részletének tisztázását szolgálja és elég sok részlet mellőzhető anélkül, hogy a fő összefüggések elhomályosulnának.

Ezzel a csökkentési lehetőséggel éltünk akkor, amikor a hazai vizsgálat kérdéseit összeállítottuk, hiszen mindenféle tapasztalat híján nem elsősorban a megbízható helyzetkép kialakítására, hanem a *gyakorlat számára hasznosítható vizsgálati módszer első kísérletére* és kidolgozására törekedtünk. Szívesen alkalmaztunk volna kész, *kipróbált sémát*, mert maga a *hazai helyzet* vizsgálata is elegendő feladatnak mutatkozott, hiszen eddig még ilyet nem végeztek. Kész, elemző, felmérő sémát azonban a szocialista gyakorlatban és irodalomban nem találtunk, s a polgári üzemgazdaságtan által ajánlott módszereket a hazai viszonyoknak megfelelően kellett átalakítani. Így például mellőzni kellett több olyan rugalmassági tényezőt, amely csak tőkés viszonyok között primér fontosságú (likviditás, bonitás stb.). Figyelembe kellett venni viszont több olyan tényezőt, amely a szocializmusban adott és fontos (például a ke-

reskedelem és az ipar érdekösszhang alapján megvalósuló együttműködésének lehetőségét stb.).

A kérdések három fő témát érintenek. Az első kérdéscsoportban a piaci információk érzékeléséről és feldolgozásáról kértünk véleményt. A második csoport kérdései a mennyiségi alkalmazkodás és a választék-bővítés keresletkielégítő képességére vonatkoztak. A harmadik csoport-hoz tartozó kérdésekre adott válaszokkal azt próbáltuk érzékeltetni, hogy a rugalmas alkalmazkodás szempontjából fontos termelési háttér-nek milyen a jelenlegi színvonala. Valamennyi kérdés külön szült rövid és külön hosszú távra, ugyanis érdekes lett volna megtudni, hogy milyen a vállalat előrelátása, felkészülése hosszabb távon. Hosszú távra azonban — mint az várható volt — kevés értékelhető választ kaptunk.

Az összes kérdések száma 20 volt. Az okokra és eredőkre vonatkozó külön 25 alkérdés segítségével nemcsak a helyzet magyarázata vált lehetővé, hanem az is, hogy bizonyos inkonzisztens állapotokról is képet kapjunk (jobbak vagy rosszabbak-e az adott feltételek a mai reagálás-hoz viszonyítva stb.)

1969. év utolsó negyedében megkérdeztünk 20 nehézipari és 20 könnyűipari, illetőleg élelmiszeripari vállalatnál egy-egy vezető beosztású szakembert; miként ítéli meg a vállalat reagálását a piaci kereslet változásaira, illetve a változáshoz történő alkalmazkodást.

A 40 vállalatból 20 úgynevezett országos vállalat (egész iparágat átfogó vállalat), 20 pedig olyan vállalat, amely iparágát reprezentálja ugyan, de maga az iparág több vállalatból áll. A megkérdezett 40 vállalat egyébként az egész iparnak a következő részét képviseli: a munkások és alkalmazottak állományi létszámának 16 százalékát, a működő gépek és berendezések (1968. évi állomány bruttó áron számolva) értékének 18, s az 1968. évi termelési árbevételnek a 26 százalékát. A kvalitatív jellegű tényezőkkel kapcsolatos kérdésekre igen-nemmel válaszoltak. Ha minősítő kérdést tettünk fel, akkor a minősítésre jó, közepes, gyenge válaszokat adtak. A válaszadás nem volt kötelező. Ennek ellenére a kérdések többségét megválaszolták, ami nemcsak az érdeklődést mutatta, hanem azt is, hogy a válaszadók a rugalmasság problémakörét fontosnak tekintették. Természetesen nem a kikérdező feladata — erre nem is lehet képes — megállapítani a vállalat értékelésének helyességét, bár az értékelésnél figyelembe veheti.

A kérdőívek kitöltésénél egyébként személyesen jelen voltunk, ezzel igyekeztünk kiküszöbölni a kérdések félreértéséből származó hibalehetőségeket. A vállalatok szigorúan minősítettek, abból indultak ki, hogy senkit sem célszerű szépitett helyzetképpel megtéveszteni, és az alapos öndiagnózis is elsősorban nekik hasznos. Mi tehát — a vizsgálatot végzők — voltaképp nem minősítettünk, hanem csupán a vállalatok minősítése alapján rendszereztünk, értékeltünk. Megemlítendő, hogy a kérdőívek feldolgozásánál nemcsak a helyzetkép, a kiváltó okok és az összefüggések feltárására törekedtünk, hanem annak feltárására is, hogy több választási lehetőség esetén miért éppen egy bizonyos magatartás, cselekvés mellett döntöttek. A mélyebb analízis céljából néhány vállalatnál esettanulmányt is készítettünk.

Az első kérdéscsoportra adott válaszok alapján a vállalatok 10—15 százaléka *informáltságát* nem megfelelőnek, 20—25 százaléka közepesnek

és mintegy kétharmada megfelelőnek találta. Jobbak a rövid távra szóló információk. Az átlagon belül lényegesen jobb a helyzet a könnyűipari vállalatoknál. Ez feltehetően a könnyű- és élelmiszeripari termékek piaci sajátosságaival magyarázható (több a fogyasztó, a sajtó, a reklám jobban hat a lakosság igényeire, mint a továbbfeldolgozó vállalatokéra stb.).

Az informáltság közepes és gyenge színvonalát főként két körülmény idézi elő: a) nem elég közvetlen a kapcsolat a fogyasztókkal és a piaccal; b) még nem megfelelő a vállalaton belüli információfeldolgozás. A válaszokhoz fűzött magyarázatokból az is kitűnik, hogy a megkérdezett vállalatok kétharmadánál nem kielégítő a piackutatás, nem áll rendelkezésre megfelelő prognózis. A beszerzett információk többsége késve érkezik, mert bonyolult és nehézkes még a szervezet, amelyen keresztül az információ áramlik. A legtöbb vállalatnál még nem alakult ki az információfeldolgozás gyors és hatékony módszere.

A második témakörben két kérdést vizsgáltunk: 1. Miként reagál a vállalat a kereslet mennyiségi növekedésére és csökkenésére? 2. Miként reagál a vállalat a kereslet választéki változására? (Utólag követi azt, lépést tart vele, vagy maga teremt keresletet termékeire.)

1. sz. táblázat

**A vállalatok reagálása
a kereslet mennyiségi változására**

Minőstés	Reagálás a kereslet mennyiségi	
	csökkenésére	növekedésére
Jól	76	42
Közepesen	—	44
Gyengén	10	8
Nem válaszolt ...	14	6

Figyelmet érdemel, hogy a vállalatok nagyobb hányada reagál „könnyebben” a kereslet csökkenésére, mint növekedésére. Mi ennek az oka? Kézenfekvőnek látszik az a válasz, mely szerint a termelésnövelés nem korlátlan, hiszen az adott kapacitás határt szab a termelés emelésének. A válaszok szerint azonban nemcsak a három műszakos vállalatok reagálnak rosszabbul a kereslet növekedésére, hanem azok is (20), amelyeknél a kapacitások a műszakszám stb. révén még jobban is kihasználhatók. Figyelmet érdemelnek az okok is.

2. sz. táblázat

A kereslet mennyiségi változására való reagálást befolyásoló tényezők

Megnevezés	Termelő fogyasztásra gyártó vállalatok				Lakossági fogyasztásra gyártó vállalatok			
	rövid távon		hosszú távon		rövid távon		hosszú távon	
	monopol	nem monopol	monopol	nem monopol	monopol	nem monopol	monopol	nem monopol
Érdekeltség hiánya miatt	1	1	1	2	—	1	—	1
Kapacitás hiánya folytán	8	1	3	2	6	7	6	5
Túl nagy a kockázat.	4	1	1	2	—	1	—	1

A táblázatból először is az a feltűnő, hogy kevesen válaszoltak, ami nem jelenti azt, hogy a vállalatok a kereslet mennyiségi változására való reagálást befolyásoló tényezőket valóban nem ismerik. A legnagyobb probléma — az adott válaszok alapján — a konvertálható kapacitások hiánya, elhanyagolható viszont az érdekeltség adott rendje. A leginkább elgondolkoztató viszont a kockázat szerepe, ami nagyobb a termelőfogyasztásra gyártóknál, mint a lakossági fogyasztásra termelőknél. Feltűnő, hogy az utóbbiak között a monopolhelyzetet élvező országos vállalatok — a válaszok szerint — se rövid, se hosszú távon nem vállalnak „túl nagy” kockázatot.

A legtöbb vállalat valamilyen módon megkísérli a termelés csökkenésének elkerülését vagy megelőzését. Azt azonban, hogy az ilyen reagálás mértéke kielégítő-e, nem lehet megállapítani, legalábbis megbízhatóan nem. A 40 megvizsgált vállalat között összesen 4 közömbös rövid távon, amikor az összkereslet csökkenését érzékeli. Megjegyzendő viszont, hogy kettőnél a termékek átfutási ideje hosszú, a reagálás tehát más, mint a többi vállalatoknál.

A választéki alkalmazkodás három fokozatát vizsgáltuk: keresletteremtő, lépéstartó, elmaradó. A válaszok a két vállalati csoport szerint összesítve a 3. sz. táblázat szerinti képet adják. Mindjárt megjegyzendő, hogy a monopol és nem monopol csoportosítás ez esetben nem szignifikáns, ezért ezt most mellőztük.

3. sz. táblázat

Vállalati reagálás a kereslet választéki változására

Rugalmassági fokozat	Termelő fogyasztásra gyártó vállalatok száma	Lakossági fogyasztásra gyártó vállalatok száma
Keresletteremtő	1	1
Lépéstartó	8	11
Elmaradó	6	5
Összes válasz	15	17

Egyrészt figyelmet érdemel, hogy 40-ből 32 (80%) adott minősítést a reagálásra, a többi nem. Másrészt a válaszokhoz magyarázat is tartozik. A minősítés az egész termelésre vonatkozott. A vállalatok egy része azonban lépéstartó és elmaradó terméket is gyárt. Ezek aránya gyakran változik, főként attól függően, hogy milyen a lehetőség, a kényszerítő hatás stb. A minősítés tehát „átlagos” és dinamikus. Ennélfogva az elmaradó vállalat épp úgy *nem teljesen* az, mint ahogy a másik is *csupán túlnyomórészt* lépéstartó. Ugyanakkor a keresletteremtő vállalatok (számszerint 2) mind egy terméket gyártanak, a termelésük korszerű és a kínálat meghaladja a keresletet.

A termelési feltételekkel kapcsolatban a következő kérdéseket tettük fel: a) megfelelő-e a fejlesztési munka; b) milyen a vállalaton belüli szakosítás; c) milyen a vállalatok közötti (iparági stb.) szakosítás; d) milyen a tipizáltság és családosítás foka; e) milyen a termelés integráltsága és a diverzifikáció mértéke; f) milyen az új termék termelésére való

áttérés gyorsasága; g) milyen fokú a kapacitások konvertálhatósága; h) milyen a vállalatok közötti gazdasági kapcsolat, együttműködés.

A termelési feltételek komplexumát minősítő válaszok megoszlása a három fokozat szerint a következő volt (az összes válasz százalékában): jó 27, közepes 55, gyenge 18. Ugyanez tényezőkre bontva a 4. sz. táblázat szerinti képet mutatta.

4. sz. táblázat

Az egyes termelési feltételek minősítése

Minősítés	Termelési feltételek							
	a	b	c	d	e	f	g	h
Jó.....	20	49	28	50	44	15	12	9
Közepes.....	60	50	32	37	50	60	78	62
Gyenge.....	20	1	40	13	6	25	10	29

Az adatokhoz nem sok kommentár kell. Feltűnő azonban, hogy viszonylag sok a jó minősítésű termelési feltétel a túlnyomórészt közepes reagáláshoz képest. Ez veti fel a konzisztenciavizsgálat szükségességét.

A vállalati rugalmassági vizsgálat három témakört foglal magában:

a) Miként reagál a vállalat a kereslet mennyiségi és választéki változására?

b) Hogyan minősíti termelési feltételeit?

c) A reagálás és a feltételek összhangban vannak-e? (Konzisztenciavizsgálat.)

A fentiekben az első két témakört elemeztük a vizsgálat körébe vont 40 vállalatra együttesen. A konzisztenciát azonban nem elemeztük vállalatcsoportonként, hanem csak vállalatonként, és csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a vállalatok milyen hányada adott konzisztens, illetve inkonzisztens választ. A kérdőívekre adott válaszokat konzisztensnek akkor tekintettük, ha például a vállalat a kereslet mennyiségi és választéki változására való reagálás közepes színvonalát az informáltság és a termelési feltételek közepes színvonalával indokolta, tehát a *reagálás, illetve az informáltság és a termelési feltételek színvonalát azonosnak minősítette.*

A körvonalazott konzisztenciavizsgálat azt mutatta, hogy a vállalatok többsége (40-ből 29) a kereslet mennyiségi és választéki változására való reagálását a rendelkezésre álló információknál és a meglévő termelési feltételeknél kedvezőbben minősítette. Lényegében azonos kép mutatkozik a továbbfeldolgozásra termelőknél (20-ből 13) és a lakosság számára termelőknél (20-ből 16). A válaszok alapján tehát ezeknél a vállalatoknál a teljesítmény rugalmassága nagyobb, mint amit a feltételeik indokolnak. Ez annál is inkább figyelemre méltó, mert a 16, illetőleg 13 vállalatból 10—10 monopolvállalat, amelyek közül az érdekeltséget egy sem minősítette gyengének.

A fennmaradó 11 vállalat közül 9-nél fordított kép mutatkozik: a feltételek minősítése kedvezőbb, mint a reagálása. Mindössze két vállalat minősítése tekinthető konzisztensnek — az egyiké jó, a másiké gyenge —, és érdekes, hogy mindkettő lakossági fogyasztásra termelő, nem monopolvállalat, az érdekeltségi rendszert pedig nem tartja elég hatékonynak.

A helyzetet magyarázó okok eredőinek feltárása további elemzést igényel. Ezt is a vállalatnak magának kell elsősorban elvégeznie, ha megoldást akar találni rugalmasságának növelésére. Két vállalatnál közreműködésünkkel megkíséreltük az ilyen vizsgálatot és a tapasztalatokat esettanulmányban rögzítettük. A vállalatok a tapasztalatokat igyekeznek hasznosítani.

A vizsgálatok arra mutatnak, hogy a vállalatok alkalmazkodása, keresletkielégítő képessége — a reform kapcsán létrejött kedvezőbb feltételek és a javulás ellenére is — lassan fejlődik. Úgy tűnik, hogy a vállalatok túlnyomó többsége számára az alkalmazkodóképesség fejlesztése és ennek a jövedelmezőséggel való helyes összekapcsolása még hosszú ideig gondot és összetett feladatot jelent. Ezért a vállalatoknak termelési és üzletpolitikájuk kialakításánál a mainál sokkal nagyobb mértékben kell figyelembe venniük rugalmasságuk mértékét és fejlesztését.

A vizsgálatok azt is megmutatták, hogy a korszerű ipar- és vállalatgazdasági kutatásoknál a nem gyakori, de rendszeres rugalmassági vizsgálatok nem nélkülözhetők. Hazánkban és más szocialista országokban e vizsgálatokat hosszú időn át és indokolatlanul mellőzték. Tekintettel azonban a rugalmassági probléma összetett jellegére, nem csupán az elmaradás behozására van szükség, hanem arra is, hogy a speciális célú rugalmassági vizsgálat ne csak kutatási feladat maradjon, hanem beépüljön a vállalati gyakorlatba.

A vizsgálatoknak főként az információbázisra, a reagálás mikéntjére és a termelési feltételekre kell irányulnia, mert ezek játszzák a legfontosabb szerepet a vállalat alkalmazkodóképességének, rugalmasságának növekedésében. E tényezők diagnózisához felhasználhatók azok a kérdések, amelyeket mi alkalmaztunk. A kérdéseket azonban időnként a változó feltételek szerint módosítani kell.

DR. KÖVÉR KÁROLY:

MIÉRT KERÜLNEK VÁLSÁGBA A TŐKÉS VALUTÁK?

A közvélemény érdeklődését időnként felrzza egy-egy tőkés valuta válságának váratlan kirobbanása. Az átlagolvasó értetlenül áll e jelenségek előtt. A könyv célja, hogy a közgazdászok és áltaiában az olvasóközönség számára bemutassa a tőkés valutarendszer válságának közvetlen és mélyebb okait.

A mű az eseményekhez kapcsolja mondanivalóját. Ennek megfelelően felvázolja a tőkés valutarendszer funkcionálásának organikus hibáit, s megmutatja, miért robbannak ki időnként e rendszer feszültségei a font, a frank, a dollár, vagy éppen az aranyár válságában.

A könyvet a világesemények összefüggései iránt érdeklődő széles olvasóközönség figyelmébe ajánljuk.

238 l., fűzve 14,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A segédmunkás-probléma

A segédmunka lényegében tanulatlan munka. Más szavakkal: az átlagmunkás képességei, szakértelme, műszaki hozzáértése alapján, különleges betanulás nélkül helyettesíthető munka. Ebből az értelmezésből az is következik, hogy a segédmunka tartalma változó. Minél műveltebb az átlagmunkás, annál nagyobb mértékben alkalmas különleges betanulás nélkül a munkafeladatok ellátására, annál nagyobb az egyszerűbb, tanulatlan munka helyettesíthetősége. A segédmunka volumene e dinamikus értelmezésben más tendenciát mutat, mint a statikus értelemben vett segédmunka aránya a népgazdaságban. Amikor arról van szó, hogy a segédmunka aránya fokozatosan csökken, majd hosszabb távlatokat tekintve, az automatizálás tömeges elterjedésének időszakában jelentősen összezsugorodik, akkor ezt csak a statikus értelemben vett segédmunka fogalmára lehet vonatkoztatni. Az átlagmunkás képességei szempontjából, a helyettesíthetőség szempontjából a segédmunka aránya ilyen körülmények között is változatlan maradhat, vagy akár növekedhet is amellet, hogy a statikus fogalom szerinti segédmunka aránya tartósan és jelentősen csökken.

A segédmunkás-probléma a gazdaságilag fejlett országokban világszerte megfigyelhető jelenség. Még a legfejlettebb országokban sem tudták a segédmunkát teljesen kiiktatni az anyagi termelésből, különösen nem a szolgáltatások köréből. A gazdaságilag legfejlettebb tőkésországok tapasztalatai szerint a tartós segédmunkáshiányt elsősorban technológiai fejlesztéssel, korszerűsítéssel törekszenek pótolni. De egyáltalán nem hanyagolják el a munkaerőimportot mint a segédmunkásgondok enyhítésének alapvető eszközét. Az utóbbira szocialista viszonylatban egyebek között az európai szocialista országok viszonylag azonos fejlettségi színvonalra miatt sincs lehetőség.

Segédmunkás-problémáink megoldása szempontjából reálisan látnunk kell, hogy ma még sem a legkorszerűbb automatizált termelés tömeges elterjesztésének nincsenek meg az anyagi feltételei, sem pedig a munkaerőimport nem jöhet számításba. Ezért indokolt áttekintenünk, hogy a mi körülményeink között milyen módon tudjuk a problémákat enyhíteni, vagy legalábbis az ellentmondásokat elviselhetővé tenni.

A segédmunkáslétszám alakulása

Előzetes becslések szerint 1968—1975 között a segédmunkások száma 2,1 millióról mintegy 1,8 millióra, ezen belül a férfi segédmunkások száma kb. 1 millió 260 ezerről kb. 1 millió 120 ezerre csökken. Fontos

azonban kiemelni, hogy a globális alakuláson belül a mezőgazdaság kivételével valamennyi népgazdasági ágban mérsékelten csökken vagy stagnál, egy-egy ágazatban csupán arányában csökken a segédmunkás-felhasználás.

Ágazati prognózisok szerint jelentősebb mértékben csökken a férfi segédmunkás-szükséglet a többi között a szénbányászatban, a fémtömegcikk-, a fafeldolgozó-, a tej- és a cukoriparban. Különös figyelmet érdemel — az új munkahelyek segédmunkáslétszáma, illetve -aránya, valamint a jelenlegi létszámstruktúra és részben a mobilitás irányai miatt — a nehéz testi munkásokkal való ellátottság biztosítása a következő években a többi között a kőolajbányászatban, a cementiparban, a gyógyszer- és a háztartási vegyiparban, valamint az építőipar több területén.

A segédmunkás-ellátottság megítélésem szerint a IV. ötéves terv időszakában valószínűleg csak az esetben nem romlik a mai helyzethez képest, ha a mezőgazdaság — amely az el- és odavándorlás egyenlegében nagyon kevés munkaerőt bocsát más népgazdasági ágak rendelkezésére — a globális előirányzatokon belül továbbra is nagyobb számban fogad be szakmunkást és ugyancsak nagyobb számban bocsát ki segédmunkást. Ez a kétségtelenül nagyon labilis egyensúly a munkás-alkalmazotti és a paraszti jövedelmek arányaitól, valamint a mezőgazdasági munkakörülmények alakulásától függően megbomolhat, tehát a mezőgazdaságon kívüli ágazatok segédmunkás-ellátottsága romolhat is.

Az ifjúság munkába lépésére vonatkozó újabb statisztikai felvételek viszont arra mutatnak, hogy a fiatalok egy része kedvező kereseti lehetőségek esetén, eredeti pályaválasztási szándékától eltérően, hajlandó tanulatlan munkát vállalni. Ez ugyan jelentősen ellensúlyozhatja a mezőgazdaság kibocsátására alapozott segédmunkás-ellátottság labilitását, de elfedi a munkaerőképzés túlzott méretezésével összefüggő pazarlást, és a társadalmi mobilitás irányai miatt is kedvezőtlen.

Mintegy 80 ágazat prognózisára alapozó becsléseim szerint további intézkedések nélkül (amennyiben a jelenlegi munkaerő-áramlási tendenciák folytatódnak) a IV. ötéves terv végére kb. 6—8 százalék körüli segédmunkáshiány várható. Ez a hiány természetesen a jelenlegi foglalkoztatási koncepcióhoz igazodik, és a vállalati munkaerő-tartalékok jobb felhasználása esetén sokkal kedvezőbb helyzet várható.

A kialakult ifjúsági továbbtanulási arányok mellett, jelenlegi iskola-rendszerünkben a különféle ágazatok munkaerő-állományának eltérő szakmai struktúrája is arra ösztönöz, hogy a vállalatok szakmunkás-utánpótlásként a szükségesnél jóval több munkaerőt igényeljenek a középfokú iskolától. A szakmai struktúra sajátosságai folytán például a villamosipari gépek és készülékek gyártása a közlekedési eszközök gyártásával szemben, a hőszigetelő eszközök gyártása a finomkerámiával szemben, a szerves vegyipar a kőolajfeldolgozó iparral szemben, a fűrészes lemezipar az épületasztalos-iparral szemben, a rost kikészítő ipar a pamutiparral szemben, a baromfiipar a tejiparral szemben tartós munkaerő-gazdálkodási hátrányban van. A hátrányos helyzetű iparágak segéd- és betanítottmunkás-gondjaikat nagyobb számú szakképzett fiatal alkalmazásával is csökkenteni akarják. Ezek az érthető, de nagyon is felesleges vállalati igények társadalmilag is sok problémát okoznak. Ezt

az ellentmondást a bérügyi szabályozások nem tudják megszüntetni, a megoldást az iskola munkaerő-gazdálkodási funkcióinak korszerűsítése jelenti.

A segéd munkások 1975. évi mintegy 2 milliós létszáma is reális lehet. Az említett kisebb létszám a szükséglet alsó határa. Az előirányzat pontosabb becslését nehezíti, hogy nem rendelkezünk még a fizikai dolgozók közötti munkamegosztást tisztázó tudományos vizsgálatokkal és tervtanulmányokkal. A segéd munkások létszámának a becslések szerint előirányzott csökkenése és jelentősebb aránycsökkenése csak a különböző műszaki fejlesztési koncepciókban körvonalazott kiszélesítés megvalósítása, illetve a munkafeltételek jelentős javítása esetén lehetne teljesen reális. Az elmúlt években azonban nem fordítottunk elegendő anyagi eszközt ennek a célnak a fokozatos elérésére. Ezért különösen fontos, hogy a vállalatok saját öt éves terveik összeállításakor — részben a gazdasági szabályozó eszközök közvetett hatására, de a népgazdasági koncepció őket érintő kérdéseiről informálódva, közvetlen módon is — a segéd munkás-probléma várható alakulását mérlegezzék.

Mivel a helyzet a IV. öt éves terv néhány éve alatt nem változhat meg gyökeresen, jelentősebb segéd munkáshiánnyal számolhatunk. További intézkedések elmaradása esetén ezt a hiányt előreláthatólag csak a kereslet következtében kialakuló új bérarányok és az ebből eredő elszívó hatás enyhíthetik. Ez azonban esetenként a szakképzett munkaerő pazarlását is okozhatja. Ez esetben viszont — a létszámfelesleggel egyidejűleg — tartós szakmunkáshiánnyal is kell számolnunk a mezőgazdasági, a forgácsoló, az egyéb vasipari és az építőipari szakmákban, valamint általában a kedvezőtlen és az átlagosnál jóval nagyobb intenzitást igénylő munkakörökben.

Ezekkel a munkaerő-gazdálkodási problémákkal okvetlenül törődni kell, mert a vállalatok jelentős része számára továbbra is előnyösebb lesz a nehéz testi munkát, a kedvezőtlen körülmények között végzett munkát jobban megfizetni, mint e munkafolyamatokat gépesíteni és az élő munkát helyettesíteni. A vállalati beruházásokkal kapcsolatban várható létszámigények összetétele is erre utal.

A vállalatok a saját forrású beruházásaikkal viszonylag következetesen, nagyobb mértékben kívánják a munkatermelékenységet növelni, de nem irányozzák elő ezeknek a beruházásoknak az eredményeképpen a segéd munka lényegesebb mértékű csökkentését. A vállalatokat a piac a kritikus termelési frázisok kapacitásának bővítésére ösztönzi. Ebbe a vállalati fejlesztési stratégiába csak a legkritikább esetben fér be — még a fővárosi munkahelyek vonatkozásában is — olyan arányú rekonstrukció vagy racionalizálás, amelynek a középpontjában kifejezetten a segéd munka komplex gépesítése áll. Erre csak az egészen kedvező technológiájú új létesítmények esetében kerül sor, itt is csak mellékesen. Mind ebből kifolyólag — különösen a fővárosban és egyéb ipari centrumokban — fokozódhatnak a segéd munkáshiány következtében a munkaerő-gazdálkodási gondok. A fluktuációval kapcsolatos káros jelenségek leküzdése is növekvő erőfeszítéseket fog igényelni. Ezért további intézkedések nélkül a segéd munkáslétszám egyébként eléggé jelentős (az elvégzett számítások szerint 10 százalékot meghaladó) csökkenése is elégtelen a foglalkoztatási egyensúly szempontjából.

A segédmunka problémái az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés körülményei között

Sajátos módon vizsgálendő a segédmunkás-probléma az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés időszakában. Az intenzív gazdaságfejlesztés korszaka a gazdasági növekedés kielégítő üteme mint alapvető feltétel mellett két nézőpontból jellemezhető. Megnyilvánul a fejlesztés a termelésnövekedés termelékenységgel fedezett hányadán keresztül. Ebből a szempontból intenzív az a szakasz, amelyben a növekedésnek a termelékenységgel fedezett hányada dominál. Ez azonban csak a munkaerő-felhasználás szempontjából tekinthető intenzív szakasznak. Más szempontból, a munkaerőforrás vonatkozásában az intenzív gazdaságfejlesztésre az jellemző, hogy a munkaerő-tartalékok kimerülnek, és újabb eltartott csoportok gazdasági aktivizálásával jelentősebb mértékben már nem emelhető a foglalkoztatás színvonala. Ezért egyre kényeszerítőbb a termelékenység növelése.

Természetesen mindkét nézőpontból egyaránt csak akkor minősül intenzívnek a fejlesztés, ha egyrészt a nemzeti jövedelem növekedési üteme, a fogyasztás növekedése és a felhalmozás arányai (például a beruházások műszaki összetétele), másrészt a munkaintenzitás és a munkaerő-állomány képzettség szerinti összetétele nem extenzív módon alakul.

Ebben a kettős nézőpontú megítélésben ellentmondásos az extenzív szakasról az intenzív fejlesztésre való áttérés. Előfordul ugyanis — amint ezt más országok példája is bizonyítja —, hogy egyik vonatkozásban már intenzív szakasz van, más vonatkozásban még az extenzív szakaszban tart a népgazdaság. Adott időpontban már mind a két nézőpontból rákényszerül a népgazdaság az intenzív fejlesztésre.

Kifejezetten intenzív az elektronika térhódításával kapcsolatos fejlesztés, ehhez képest extenzív a textilipar bizonyos területeinek korszerűsítése. Extenzitása miatt kiszorul a fővárosból például az ébresztőóragyártás, de a gazdaságilag elmaradt területeken a mezőgazdasági termelőszövetkezetek manufaktúra jellegű melléktevékenységének kibővítése is az előző helyzethez képest intenzív irányú fejlődést jelent. Ilyen sokrétű folyamatot tükröz a két fejlődési szakasz közötti átmenet. A bizonyult helyzet leginkább figyelmet igénylő sajátossága, hogy az átmenet hosszú és ellentmondásokkal terhes időszakának az a legkritikusabb szakasza, amikor a munkaerőforrások már kimerültek, és e szempont szerint a további növekedés már csak intenzív módon történhet, de a felhasználás szempontjából még nem értek meg az intenzív fejlesztés feltételei. Megjegyzem, hogy a felhasználás feltételei közt elsősorban az iskolázottságra, a munkásműveltségre, a mérnökök világszínvonalú tudására és korszerű tapasztalatára, továbbá a munka automatizálási és műszerezési lehetőségeire gondolok. Ez a fejlődési periódus elkerülhetetlen, de a gazdasági növekedés üteme szempontjából, valamint a foglalkoztatási egyensúly szempontjából egyaránt hallatlanul kritikus.

Minden bizonnyal hazánk már ebben a kritikus fejlődési fázisban van. Az is nagyon valószínű, hogy — néhány kiemelt terület kivételével — még nem jutottunk túl ezen a szakaszon. Ebben a helyzetben a segédmunkás-foglalkoztatási gondok is különösen élesek.

A munkaerőforrások összeszűkülésével, illetve az igénybe vehető

szabad munkaerő-tartalékok kimerülésével egyszer s mindenkorra megszűnik a segédmunka vállalásának az a gazdasági kényszere, amely a korábbi évtizedekre, sőt évszázadokra jellemző volt. A munkaerőforrások igénybevételében bekövetkező tendenciaváltozás természetes módon magával hozza a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyának a megbomlását. A tervszerű, arányos fejlődés csak e körülmény tudatos figyelembevételével, sokrétű intézkedésekkel biztosítható. A megbomlás a korábbi egyensúlyhiánnyal ellentétben nem munkanélküliségben, hanem — különösen magasabb felhalmozási hányad mellett — ellenkezőleg, a munkaerő-kínálatot meghaladó kereslet tartós tendenciájában fejeződik ki.

Ebben az időszakban az átlagmunkásnak — szabad munkavállalás esetén — válogatási lehetősége van, és természetesen a kínálgó munkaalkalmak közül a számára kedvezőbbet választja. Ilyen helyzetben a munkavállalók egyezkedése természetes jelenség, amihez igazodni kell, és csupán a kirívó ellentmondásokat lehet munkaerő-gazdálkodási intézkedésekkel feloldani.

Természetes tehát, hogy éppen az olyan típusú munkában van munkaerőhiány, amely a legkevésbé kedvező a munkavállaló számára, a leginkább eltér az átlagos munkafeltételektől, a legnagyobb munkaintenzitást követeli, a legkevésbé teszi lehetővé az iskolázottság, a tanultság hasznosítását. Ilyen helyzetben minden értelmes munkás lehetőség szerint háttérbe szorítja a segédmunka egész életpályára szóló vállalását. A segédmunka a törekvő, az igényes feladatokat ellátni kívánó munkás számára nem vonzó. Minél iskolázottabb a munkás, annál inkább kényszer számára a segédmunka vállalása. Ha pedig a munkaerőforrások, illetve a szabad munkaerő-tartalékok összeszűkülésének, vagy az utóbbi megszűnésének időszakában az ifjúsági munkavállalók iskolázottsága is jelentős mértékben nő, minimálisra zsugorodik a segédmunkák vállalása.

Ebben a kritikus fejlődési szakaszban még nem teremődnek meg a műszaki, technikai feltételek a termelékenységi hányad jelentősebb növeléséhez. A beruházási ráfordításokkal, a technológiai folyamatok korszerűsítésével egyidejűleg a segédmunka arányát, a tanulatlan munka arányát és minden kevésbé termelékeny „kézi munka” arányát is csökkenteni kell. A beruházások műszaki paramétereinek a világszínvonalhoz mért lemaradása azonban ebben a kritikus szakaszban korlátozza a ráfordítások középpontjából vett intenzív növekedést. Átmenetileg — természetesen ez az átmenet nem néhány év — nem várható lényeges változás a munkaerő-állomány struktúrájában sem a munkahelyi megoszlás szempontjából, hiszen a legkorszerűbb eszközökre irányuló beruházások volumene nem teszi lehetővé a gépi és kézi munka arányának jelentős és gyors ütemű eltolódását. Ezért ebben az időszakban esetleg csak lassan csökken a segédmunkások száma és csak alig gyorsabban az aránya. Ezt a sajátos körülményt csak az teszi különösképpen ellentmondásossá, hogy a munkaerőigény változása éppen az ellenkező tendenciát mutatja.

A vállalati magatartást ebben a kritikus átmeneti időszakban meghatározza az a tény, hogy a munkakörök objektív körülményeiből adódó létszámszükségleti struktúra alakulása eltér a munkaerő-kínálat alakulásától. A vállalati alkalmazás szempontjából „hiánycikké” lett segéd-

munkás biztosítása a vállalat tervszerű működésének egyre nélkülözhetlenebb feltételévé válik. Ez a vállalatokat arra kényszeríti, hogy a valóságos munkaerő-szükségletnél több segédmunkást alkalmazzanak, s ezzel a vállalat jövőbeli, kiterjeszkedő termelésének egyik fontos feltételéről gondoskodjanak.

Ez a túlbiztosítási törekvés — rövid távon — természetes, bármennyire is ellenkezzék a foglalkoztatás népgazdasági hatékonyságára vonatkozó elgondolásokkal. Gyökeres változás ebben a magatartásban csak akkor várható, ha a munkaerő-kínálat már olyan nagy mértékben leszűkül és annyira tartóssá válik a segédmunkáshiány, hogy kielégítésére a vállalat már nem számíthat. Ekkor változik meg a vállalati stratégia, és a munkaerőhiánnyal küzdő gazdasági egységek éppen a biztonság fokozása végett a lehetőségekhez képest modernizálással próbálnak mentesülni a létszámhiány okozta, növekvő termelési kockázattól. Ennek a magatartásnak az első lépése természetesen a vállalatban belüli munkaerő-tartalékok ésszerűbb felhasználása.

Hosszabb időszak alatt a vállalati magatartásnak ez a nagyon lényeges megváltozása szükségszerűen bekövetkezik. A népgazdaságnak az ésszerű munkaerő-felhasználáshoz fűződő érdekei azonban nem engedhetik meg, hogy kivárjuk ezt a spontán folyamatot. Ezért a közgazdasági szabályozó rendszer, valamint az operatív munkaerő-gazdálkodás segítségével jelentősen meg kell gyorsítanunk a vállalati magatartásnak ezt a szükségszerűen amúgy is végbemenő változását. A ható tényezőkhöz hozzátartozik a műszaki fejlesztéssel elérhető termelékenység-növekedés és a segédmunkások iránti szükséglet csökkenése is.

A műszaki fejlesztés mint a segédmunkáshiány csökkentésének alapvető eszköze

A ma már megfigyelhető és a jövőben egyre élesebbé váló segédmunkáshiány hosszú távon való enyhítésének alapvető eszköze — amely első sorban a legfejlettebb és további fejlődésre is képes iparágakra jellemző — a segédmunkások iránti szükséglet csökkentése a munkafolyamatok korszerűsítésével. A műszaki fejlesztés révén tanulatlan kézi munkás helyett egyre több betanított, tanult gépkezelőre van szükség. Ennek kapcsán a változatlan volumenű termeléshez szükséges létszám csökken. E tendencia erőteljes kibontakoztatására irányuló erőfeszítések azonban olyan műszaki feltételeket is igényelnek, amelyekkel még nem mindig rendelkezünk. Az anyagmozgatás gépesítése, egyéb segédmunkás munkahelyek műszaki fejlesztéssel való megszüntetése a mainál sokkal nagyobb választékot igényel beruházási eszközökből. Rövidebb idő alatt egyebek között a beruházási eszközök választékának szűkössége miatt sem várható gyors fordulat ezen a területen. Viszont mind rövid, mind középtávon ma még szinte áttekinthetetlen lehetőségek vannak a segédmunkáshiány más úton való csökkentésére.

A segédmunkás-munkahelyek beruházások útján való felszabadításakor a vállalati döntések sokkal differenciáltabbak, mint ahogy arra a beruházások gazdaságosságára vonatkozó képletekből következtetni lehetne. A vállalati stratégia érthetően első sorban a saját erőből finanszí-

rozott beruházások megvalósításában mutatkozik meg. Eszerint a vállalatok — viszonylag olcsónak ítélve a munkabér-költségeket — általában nem a munkaerő-takarékosság céljából eszközölnék befektetéseket, hanem elsősorban a piac kiterjesztése, valamint ezzel szoros összefüggésben a szűk termelési keresztmetszetek bővítése végett. Ez önmagában egészséges, a népgazdaság érdekeivel egybevágó cél. Megjegyzem azonban, hogy a vállalati érdek itt nem teljesen esik egybe a munkaerőhiány felszámolását szorgalmazó népgazdasági törekvéssel. Nem kap még kellő hangsúlyt a munkaerő-ellátottság perspektivikus mérlegelése. Sajátos módon a főváros sem teljesen kivétel ebben a vonatkozásban, bár itt a munkaerő-ellátottság alapján nagyobb a perspektivikus látásmód indokoltága. A vállalati beruházások várható munkaerő-kihatai általában nem eredményezik a létszám csökkentését még központilag finanszírozott rekonstrukciók esetén sem.

Mindenesetre igen figyelemre méltó, hogy a kapacitásbővítés általában jelentős mértékben növeli a termelékenységet. Az új termelőkapacitások belépése többnyire számottevően megváltoztatja az alkalmazandó technológiákat is (mintegy másfél száz jelentősebb vállalati fejlesztési koncepció elemzéséből levonható, de a népgazdaság egészére még nem általánosítható tapasztalat szerint). Általában e fejlesztések kapcsán kerül sor — a technológia-fejlesztés részeként — a munkaerő-állomány szakmai struktúrájának jelentősebb változásaira is. E struktúraváltozásokat vizsgálva azt lehetett tapasztalni, hogy csupán a rekonstrukciók esetében csökken nagyobb mértékben a segédmunkások létszáma és aránya. Ez többnyire az új technológiából eredő foglalkoztatási kényszer eredménye, nem pedig a „nyomasztó segédmunkáshiány” enyhítésére irányuló törekvésé. Ez az összefüggés mindenképpen további vizsgáldást érdemelne.

Az általános tendenciáktól eltérően, e vállalati koncepciók szerint az ipar egyik legfontosabb területén, a gépiparban a tervezett beruházások hatására mind a fővárosban, mind a vidéken növekedne a tanulatlan munkások száma és aránya. Eszerint tehát a rekonstrukciók esetében sincs szó következetesen megvalósuló törvényszerűségről. Az azonban valószínű, hogy vidéken gyakoribb az extenzív, a foglalkoztatás bővítésével járó fejlesztés, az alacsonyabb termelékenyséű kapacitások létrehozása.

Figyelmet érdemel az is, hogy a segédmunkások alkalmazásának egyik legjellegzetesebb területén, az anyagmozgatásban, becslések szerint a IV. ötéves terv időszakában nem csökken a létszám, sőt némi növekedés várható. Az iparban a gép mellett dolgozó anyagmozgatók létszámának növekedése — e becslések szerint — némileg meghaladja a kétkézi munkások létszámának csökkenését, és ezért a növekvő anyagmozgatói létszámon belül esetleg csökkenhet a segédmunkások aránya. Ez az utóbbi kedvező változás azonban valószínűleg nem lesz jelentős. A segédmunkások számának csökkenése e területen feltehetően azzal is összefügg, hogy a szak- és betanított munkások munkaidejük egy részében segédmunkát is végeznek.

A vállalatok ilyen törekvéseire az elmúlt évek tapasztalataiból is lehet következtetni. Kétségtelen ugyanis, hogy napjainkig sok területen kifizetődőbb volt a segédmunkáshiányt bérarányok segítségével enyhíteni, mint műszaki fejlesztéssel pótolni. Ha nem számolnának a korábbi

időszak munkaerő-kínálatának a folytatásával, és főként, ha nem erősítenék meg ezt a felfogást a vállalaton belül felhalmozott munkaerő-tartalékok, akkor ez a magatartás a vállalatok szélesebb körében nem alakulna ki.

A segédmunka gépesítéssel, műszaki fejlesztéssel való helyettesítése hosszú távon elodázhatatlan. Nem szabad azonban ezt oly módon előtérbe helyezni, hogy az anyagmozgatás kisgépesítésének programja és más, segédmunkát helyettesítő beruházások továbbra is fenntartsák, sőt növeljék a befektetések szétaprózottságát. Abban az időszakban, amikor a népgazdaság fejlődési üteme — az intenzív szakaszra való áttérés speciális, átmeneti helyzetében — csak különleges erőfeszítésekkel növelhető, jelentős anyagi erőket kell a legdinamikusabban fejlődő ágazatok kapacitásának növelésére fordítani, és ami talán még fontosabb, a koncentrációval, a beruházások kritikus tömegének biztosításával kell bizonyos ágazatokat a dinamikus fejlődésre alkalmassá tenni. Az arányos fejlesztés követelményei, különösen a fogyasztói igények fokozott figyelembevételével, a választékbővítés termelési előfeltételei is bizonyos mértékben ráfordításaink koncentrációja ellen hatnak. Ezért ebben az időszakban a segédmunka kisgépesítéssel való helyettesítésének időszerezése ellenére is a segédmunkáshiányt elsősorban közgazdasági eszközökkel kell lehetőség szerint enyhíteni.

Az operatív munkaerő-gazdálkodás eszközeinek jobb felhasználása a segédmunkáshiány enyhítésére

Az operatív munkaerő-gazdálkodás hagyományos eszközeivel is enyhíthetők a segédmunkáshiányból eredő gondok. Elsősorban a tanácsi operatív gazdálkodás adminisztratív eszközei érdemelnek figyelmet. Például az ún. vándormadarak szabad munkavállalását érintő korlátozások jelentősen hozzájárulhatnak a kieső idők csökkentéséhez és a munkaerő-kínálat normalizálásához.

Tudnunk kell azonban, hogy a munkaerő-fluktuáció szabályozására hozott intézkedéseink részben azért kevésbé hatékonyak, mert ezt a bonyolult kérdést túl egyoldalúan, csak az állandó munkagárdához fűződő vállalati érdekek szemszögéből vizsgáljuk. Elhanyagoljuk azonban az olyan módszerek keresését, amelyek a munkaerő-kínálat összetételének fokozottabb figyelembevételével segítik a megoldást.

Létezik — és még hosszú ideig lesz — egy sajátos munkástípus: az alkalmi munkás. Valószínű, hogy nemcsak adminisztratív eszközökkel kell fellépni az alkalmi munkások gyakori munkahely-változtatásával szemben. Célszerű volna az alkalmi munkások munkahely-változtatását a „vándormadarak” fluktuációjától megkülönböztetni és más módon szabályozni. Valószínűnek tartom, hogy speciális munkakönyv vagy munkakönyvi betétlap alkalmazása, valamint az adott helyzethez igazodó különleges munkajogi szabályok bevezetése, illetve régebbiek korszerű, újbóli alkalmazása indokolt. Az ilyen munkajogi szabályoknak azonban nem hátrányos megkülönböztetéseket kell tartalmazniuk, hanem a speciális helyzetet kell rögzíteniük. Az időnyomunka ellátása, egy-egy vállalat feleslegesen odakötött létszámának a feloldása szempontjából is indokolt az alkalmi munkaerő kategóriájának az elismerése.

Keresni kell továbbá olyan munkaszervezési és szervezeti megoldásokat, amelyek az alkalmi munkaerő intenzívebb felhasználását a foglalkoztatási egyensúly figyelembevételével biztosítják. Esetleg az alkalmi munkát vállalók munkaközösségeit is érdemes létrehozni. Ismeretes, hogy az elmúlt években a termelőszövetkezeti keretben történő ipari kooperáció éppen a munka szolgáltatás jellegű igénybevételén keresztül helyenként lazaságot, egészségtelen béversengést eredményezett. Szó sem lehet e tapasztalatok birtokában olyan megoldásokról, ahol ne a munkaintenzitás indokolt növelése és az ebből következő kereseti arányok legyenek a rendező elvek. Ezek a kis „vállalkozói” csoportok csakis így és megfelelő tanácsi felügyelettel lehetnének hasznos segítői a munkaközvetítő hivataloknak és a vállalati munkaerő-gazdálkodásnak.

Felvetődik a vállalatok közötti béregyezmények alkalmazása is. Ismeretes, hogy azonos területen esetenként a vállalatok egymással versenyezve, a segéd munkás- és egyéb béreket felhajtva igyekeznek létszámhiányukat enyhíteni. A tanácsi munkaközvetítő szervek pedig néha tehetetlenségre kárhoztatva nézik ezt a káros, csupán a „vándormadaraknak” kedvező jelenséget. Nem bizonyos, hogy minden esetben a legdrasztikusabb beavatkozásra, a gyakran munkahelyet változtatók kötelező kiközvetítésének elrendelésére van ilyenkor szükség. Bár olykor az ilyen intézkedés is elkerülhetetlen. Az esetek többségében valószínűleg eredményes lenne a segéd munkások és néhány univerzális elhelyezkedést biztosító szakma béreinek arányosítására vonatkozó, vállalatok közötti keretmegállapodások intézményesítése. Tudom, hogy az ilyen jellegű megállapodásokat az eddigi gyakorlat szerint igyekeznek kijátszani. Az ezzel kapcsolatos problémák azonban valószínűleg azzal is összefüggenek, hogy a tanácsi operatív munkaerő-gazdálkodást még nem tudtuk hatékonyan beilleszteni gazdaságirányításunk rendszerébe.

A segéd munkáshiány enyhítése a túlzott munkamegosztás csökkentésével

Sok területen nagymértékben csökkentené a segéd munkáshiányt az is, hogyha a termelőerők adott színvonalát mérlegelve számolnánk a túlzott munkamegosztásból eredő feszültségekkel és munkaegyesítés útján csökkentenénk a tanulatlan munkások hiányát. A fővárosi intézményekben, szolgáltató vállalatoknál sok helyen olvasható a hirdetés: takarítónőt felvesszünk. Természetes, hogy például egy egészen sajátos kereskedelmi vagy egyéb tevékenységet folytató intézményben nem lehet kívánni, hogy magas képzettségű, speciális szaktudású munkaerő a takarítási feladatokat is ellássa. A kereskedelmi példánál maradván — nincs azonban ilyen speciális helyzet számos kereskedelmi egységben, mégis jellemző a nagy segéd munkás-, ezen belül takarítónőhiány. A kereskedelmi hálózat nagy többségében indokolt volna, ha munkaegyesítés révén számolnánk fel ezt a hiányt. Erre minden lehetőség adva van, csupán többnyire az anyagi érdekeltség hiányzik. Nyilvánvaló, hogy ez esetben az intenzitás indokolt mértékű növelése az egyéni keresetek arányos növekedésével és bértömeg-megtakarítással együtt járna.

A túlzott munkamegosztás egyik része a különböző munkák eltérő

társadalmi presztízsével függ össze. Nyilvánvaló például, hogy a szakmunkás-oklevél birtokosaként tevékenykedő eladó nem kíván tanulatlan munkát végezni. Nem szabad azonban csupán erre visszavezetni ezt a problémát. A relatív béremelésnek ugyanis az is egyik módja lehet, hogy változatlan bér mellett csökkentik a munkakör feladatait. Ennek pedig tipikus esete a járulékos feladatok elkülönítése, amennyiben ezt a vállalati bér- és létszámgazdálkodás lehetővé teszi. Ilyen körülmények között szerintem éppen a kereskedelem bérügyi problémái szempontjából vetődik fel a segédmunka és az eladói tevékenység elkülönítésének szükségessége. Hogy ez mennyire így van, azt az önelszámoló bolttegyeségek példája mutatja. Ezek a helyeken a megváltoztatott érdekeltségi rendszer — a lényegében bruttó jellegű érdekeltség — azt hozza magával, hogy igyekeznek kiszorítani az ott nélkülözhető embereket. A tapasztalatok szerint az ún. gebines üzletekben nincs takarítónőhiány, egyszerűen azért, mert luxusnak tartják külön takarítónő alkalmazását.

Az ipari vállalatokban is meg kellene kísérelni a túlzottan szétaprózó munkaerő-gazdálkodási egységek integrálását a vállalatvezetés eszközeivel, valamint a munkakörök esetenkénti profilbővítését.

A munkaerő-gazdálkodási egységek integrálását illetően szerintem abból kellene kiindulni, hogy rendszerint a vállalatokon belül sincsenek mobilizálható segédmunkás-tartalékok. A foglalkoztatott létszám majdnem teljes mértékben — a vállalatok túlnyomó többségében — szét van osztva az állandó munkahelyeken. Ebből következően a vállalati központok sem rendelkeznek teljesen szabadon a munkacsúcok időszakában központi vagy helyi, de mozgatható segédmunkás-tartalékokkal. Ez különösen a szállítási, rakodási munkatorlódással kapcsolatban okoz problémát. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy esetenként könnyebb a munkakapacitást túlórával, mint szervezéssel növelni. A vállalaton belüli egységek munkaerő-gazdálkodási érdekei hozzák ilyen kényszerhelyzetbe a vállalati központokat.

A legutóbbi időben helyenként úgy segítenek ezen a gondon, hogy külön munkacsoportokat hoznak létre a változó feladatok ellátására. Ezek a segédmunkáscsoportok, vagy ahogyan némely helyen nevezik: „fregoli brigádok” folyamatosan nagy munkaintenzitást igénylő soron kívüli feladatokra helyezhetők át. A tapasztalatok szerint ez a módszer, a vállalaton belüli segédmunkást szolgáltató szervezetek működése jól bevált, ennek nyomán a segédmunka torlódásával kapcsolatos gondok jelentősen enyhültek.

Számos példát lehetne hozni a népgazdaság többi területeiről is. Csupán egy ilyen lehetőségre utalok: a gépkocsivezetőknek a rakodási munkákban való közreműködésére. Néhány évvel ezelőtt az élelmiszeripar némely területén például a nagy segédmunkáshiány erre az útra kényszerítette a vállalatokat. A kezdeményezés azonban, szerintem első sorban vállalati bér-gazdálkodási érdekek miatt, nem bontakozott ki.

A vállalatok közötti kooperáció, segédmunkást szolgáltató központi szervezetek működtetése

Egyáltalán nem biztos, hogy szabad munkaerő-tartalékok hiánya esetén mindenképpen jók az elosztás teljesen decentralizált formái. Nem arra gondolok, hogy mindenképpen nagy volumenű munkakapacitást kel-

lene kivonni a vállalati gazdálkodás köréből, de az célszerűnek látszik, hogy kisebb vállalatközi munkakapacitások létesítésével az üzemeken belüli tartalékokat mozgásba lehessen hozni. Munkanélküliség, szabad munkaerő-tartalékok nélkül is lehetséges a vállalatok számára — csupán a munkaerő-felhasználás szemszögéből és nem a munkaerőforrások oldaláról — hozzáférhető új „szabad kapacitásokat” létrehozni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a vállalatoknak nem lesz kifejezetten előnyös továbbra is a bizonytalanul keletkező munkatorlódás megoldására helyi tartalékokat képezni. Csupán arról van szó, hogy olyan megoldásokat is közbe kell iktatni, amelyek hatására a vállalati munkaerő-gazdálkodás nem kényszerül a foglalkoztatási egyensúly hiányának kedvezőtlen körülményei között kevésbé hatékony intézkedések megtételére.

Ehhez szerintem elsősorban az szükséges, hogy a munkaerő — és ezen belül a segéd munkások — egy viszonylag kis hányadát ne a hagyományos vállalati munkahelyeken kössük le. Központi tartalékot lehet létrehozni e munkaerő-csoportokból és vállalatközi szolgáltató szervezet révén a segéd munkát sajátos feltételek mellett a vállalatok számára hozzáférhetővé lehet tenni. Ez a vállalatok számára egyenértékű lehet azzal a drasztikus és a mi körülményeink között szóba sem jöhető helyzettel, amikor munkanélküliség révén, illetve alacsonyabb foglalkoztatási színvonal mellett képződik ez a hozzáférhető, számukra új munkakapacitás.

Megfontolást érdemel néhány ilyen sajátos szolgáltató intézmény létrehozása. Csupán példaképpen említek néhány lehetőséget. Bizonyos, hogy a vállalatok egyik legnehezebben megoldható segéd munkás-problémája a változó munkaerőigényű szállítással, rakodással kapcsolatos. A vasút és az egyéb szállító vállalatok nem vállalnak arányos részt ezekben a terhekben. A vállalatok majdnem teljesen a saját belső munkaerő-tartalékaikra vannak utalva, ezért kénytelenek az év folyamán igen változó szállítási feladatokra állandó munkahelyen segéd munkásokat lekötöni. Bizonyos azonban, hogy e külső szállítási, rakodási feladatokat a közlekedési vállalatok speciális szolgáltatásokkal is el tudnák látni, hiszen erre nem egy példát tapasztaltunk. Nincs másról szó, mint a „háztól házig” szolgáltatás jelentős kiterjesztéséről. Kétségtelen, hogy ezekkel a lehetőségekkel élnének a vállalatok, ha biztosan számíthatnának arra, hogy szükséges esetben rendeléses alapon a hiányzó segéd munkásokat megkaphatják. Még előnyösebb lenne ez a vállalatok számára, ha csak a költségeiket érintené, de a szolgáltatási jelleg miatt a bérfelhasználásukat nem. Az is bizonyos, hogy ezek a segéd munkás-szolgáltatások szakosítottan és koncentráltabb szervezetben jobban, nagyobb intenzitással folynának, mint a vállalati decentralizált foglalkoztatás mellett, amikor minden vállalat többé-kevésbé kénytelen eltérni az intenzitás lazítását, a segéd munkások megtartása végett. Ehhez a gondolatsorhoz kívánkozik az a megjegyzés is, hogy a segéd munka szolgáltató jellegű szervezésétől függetlenül is előbb-utóbb új módon kellene elhatárolni az intenzitás és a szakértelem szerepét a bérezésben. A tarifarendszerek korszerűsítése szerintem időszerűvé válik.

Természetesen a szakosított és koncentrált szervezetekben folyó segéd munka éppen az intenzitás egészen sajátos körülményei folytán némileg más elbírálást igényel a bérrányok tekintetében is. Az átlagos vállalati intenzitástól jelentős mértékben eltérő, szakosított szállító rész-

legeknél nyújtott személyes anyagi érdekeltség ebben az esetben nem teremt vállalatokon belüli bérfelesültségeket. Ilyen szervezet létrehozása nemcsak az elvégzett munkán keresztül gyakorolna kedvező hatást a vállalati munkaerő-gazdálkodásra, talán még ennél is sokkal nagyobb volna az a hatás, amely a szükségszerűen merevebb, a munkaerő-keresletet növelő és ezzel a bérek esetenkénti indokolatlan felhajtását eredményező vállalati magatartás feloldására ösztönözne a gazdasági környezet megváltoztatásával.

Említést érdemel továbbá az is, hogy ezen szolgáltató szervezet működése más szempontból is hasznos lehet. Ismeretes, hogy jelentős a pazarlás a szállító eszközökkel, az anyagmozgató gépekkel is. Még kooperációs tevékenységnél is előfordul, hogy a közreműködő vállalatok saját eszközállományukkal vonulnak fel. Érdemes lenne ezért ezt az egész kérdést az eszközgazdálkodás oldaláról is vizsgálni.

Egy másik ilyen vállalatközi munkaerő-gazdálkodási feladat az idényágazatokban mutatkozik. Az idényfeladatok ellátásakor a mezőgazdaság az iparral szemben sok tekintetben még ma is hátrányban van az együttműködési feltételek tekintetében. Ez a hátrány — elsősorban a foglalkoztatás szemszögéből — abban áll, hogy majdnem teljes mértékben a mezőgazdasági vállalat felelős a munkacsúcsok speciális munkaerő-gazdálkodási gondjainak a megoldásáért. Ebben az ipar, az áru átvevője nem vállal kellő részt. Sőt esetenként „racionalizálással”, például vasúti átvevőhelyek összevonásával még fokozza is a munkacsúcsok amúgy is nagy munkaerőgondjait. Évek óta egyre több szó hangzik el az ipar és a mezőgazdaság együttműködéséről, a vertikális integrációról, az ipari mezőgazdaságról. Miért ne lehetne a vertikális integrációt éppen a munkacsúcsok legkritikusabb fázisában, a munkaerő-gazdálkodás tekintetében érvényesíteni? Miért szükséges, hogy a mezőgazdasági üzem a munkacsúcsok szükségletéhez igazodva rákényszerüljön nemcsak a munkaerő, hanem a szállítóeszköz-park decentralizált lekötésére is? Bizonyos, hogy ezeket a többnyire szállítási feladatokat szakosodottabb eszközállománnyal és speciális szállító brigádokkal sokkal hatékonyabban végezhetnék el. A pillanatnyi szükséglethez igazodni képes ilyen szolgáltató szervezet azonban a kereskedelem vagy az ipar keretében nem működik. Csak kivételesen alakul ki ilyen együttműködés a mezőgazdaság és a többi ágazat között. Jóllehet ez a példa is utal arra, hogy nem csupán a munkaerő ésszerűbb elosztásáról van szó, hanem egyúttal a szállítóeszköz-állomány szakosított szervezetben való működését is mérlegelni kellene. Természetesen fordítva is felvethető az együttműködés: a mezőgazdaság holt szezonjában a felesleges és mobilizálható munkaerő szervezett átirányítása. Ezen a téren is vannak jelentősebb kezdeményezések, de még az együttműködés hagyományos területein, így például a mezőgazdasági termelősövetkezetek és az erdőgazdaságok között is az időszakos munkaerő átcsoportosítását elsősorban a kiaknázatlan lehetőségek jellemzik.

A megoldások elmaradását szerintem a vállalati érdekeltségi rendszer bizonyos merevebb vonásaiban kell keresni. E problémák keretében is a bizonytalanság lehető csökkentésére irányuló törekvések a jellemzők a vállalatokra. Ugyanúgy, ahogy anyagihiány miatt gyűjtene anyagtaralékot, a munkacsúcsok feladataira gondolva halmoznak fel felesleges,

alacsony hatékonysággal foglalkoztatott munkakapacitásokat is. Az érdekeltségi rendszer továbbfejlesztésének igényét az jelzi, hogy a biztonságra való törekvés túlzottan a vállalaton belüli lehetőségekre alapoz.

A segédmunkás-életpálya lehetőségei a létszámhiány csökkentésére

A segédmunka társadalmi megbecsülésének hiánya szélsőségesen tükrözi azt a problémát, hogy bizonyos kedvezőtlen jelenségek is vannak társadalmunkban a fizikai munka megbecsülését illetően. Fiataljaink gyakorta és sokat hallanak az értelmiségi pályák lehetőségeiről és a legigényesebb szakmunka elsajátításáról, de keveset arról, hogy jelentős részüknek egész élete során egyszerű fizikai munkát, nehéz munkát, tekintélyes részüknek pedig tanulatlan munkát kell végeznie. Pályaválasztási gyakorlatunk többé-kevésbé megmerevítette azt a hamis tudatot, amely kialakult az automatizálás gyors lehetőségeiről, a munka folyamatosan bonyolultabbá válásáról, az értelmiségi élethivatások gyorsan növekvő számáról. Ezt az illúziót a középfokú oktatásban tapasztalt tartós túlképzés, valamint a szakmunkásképzés befejezett jellege és az ebből eredő oklevélinfláció is segíti.

Ezeket a kérdéseket nem szabad a mindenkori bérarányoktól elvonatkoztatva vizsgálni.

A munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyának hiánya természetes módon felhajtja a segédmunkásbéreket. A túlképzés miatt kialakuló helyzetben a szakmunkások jelentős része a kedvezőbb keresetek reményében évről évre vállalja a nehéz, de képzettséget nem igénylő munkát. Ilyen körülmények között tartósan olyan bérarányok alakulnak ki, amelyek eltérnek a szakmunka hagyományosan elképzelt kiemelésétől. Tulajdonképpen nemcsak a segédmunka anyagi ösztönzése, hanem a szakmunkás-képzettségnek a bérből való elismerése folytán is felvetődik a bérarányok újabb tudományos vizsgálatának a kérdése. A majdnem ingyenes oktatás és a majdnem általános középfokú képzés viszonyai között ma már a szakmunkás-képzettség elismerése nem olyan mértékű, mint korábban volt. Egyre inkább az átlagmunka ismérvei közé sorolódik a jövőben az az alapvető szaktudás, amit a középfokú iskolában lehet megszerezni. Valószínű, hogy nem az iskolázottságot kell a szakmunka kifejezőjeként ilyen mértékben hangsúlyozni, hanem a munka bonyolultságát, a különleges hozzáértés igényét, a speciális munkaköri képességek szükségességét, a munkaköri felelősséget és az önállóságot. A bérarányoknak ez az átértékelése — amely természetesen még sokirányú további vizsgálatokat igényel — természetesebbé teszi, hogy a nagyon intenzív munkát ellátó segédmunkáscsoportok a szakmunkásképző iskolát végzetek átlagához képest eltérő kereseti lehetőségekhez jussanak.

A tartósan magas segédmunkásbérek viszont kedvezőbb feltételeket teremtenek a mesterségesen összeszűkült munkaerő-kínálat növekedéséhez. Ez az indokolt feltételezés azonban tömegmérésekben csak akkor valósulhat meg, ha az iskolának az ifjúságot elosztó szerepe nem teszi különösen hátrányossá a segédmunka vállalását.

Azért szűkül ugyanis az adott mértékben össze a segédmunkára vonatkozó kínálat, mert ez a kényszerpálya nagyon kevés kiemelkedési lehetőséget kínál. Ma is vannak olyanok, akik fiatalabb korban, szak-

képzettségük ellenére vállalják a tanulatlan nehéz testi munkát azért, hogy otthonalapítási, lakásvásárlási, házépítési kiadásaik fedezetét megkeressék, biztosítsák az egész életpályára való berendezkedés tartós javait. Hangsúlyozni szeretném, hogy ilyen speciális, egzisztenciális érdekek folytán nem csupán a legkevésbé tanult, a kiemelkedésre nem gondoló csoportok vállalják a segédmunkát, hanem esetleg azok a tanultabb fiatalok is, akik az intenzívebb munkát családi életük anyagi megalapozására kívánják hasznosítani.

Ezért új típusú segédmunkás is megjelenik a hagyományos segédmunkások csoportjai mellett. Ez a munkás semmivel sem kevésbé intelligens, iskolázott, mint az átlagmunkás. Munkakedve, fegyelmzettsége még talán jobb, mint az átlagmunkásé, és további jellemzője, hogy a kiemelkedő kereset reményében a legdurvább, a legnehezebb, legnagyobb munkaintenzitású feladatokat is megbízhatóan ellátja. Ennek az új segédmunkástípusnak jellemzője, hogy csoportjában nem tűri meg az intenzív munkára kevésbé alkalmas, illetve azt nem vállaló társakat, kiközösíteni igyekszik soraiból a lumpen elemeket, hiszen a velük való együttműködés olyan nagymértékben rontja a munka intenzitását, hogy ez lehetetlenné teszi éppen azt a kiemelkedő keresetet, amelynek reményében képzettségén aluli feladatok ideiglenes ellátását vállalja.

Ez ma még talán utópiának tűnik, de bizonyára erőteljesebben kibontakoztatható tendencia lehet. Mindezt természetesen statisztikai adatok alapján nem lehet értékelni, sőt a szociológiai vizsgálatok is hiányoznak. Bizonyos azonban, hogy a családot alapító fiatalok egy része szívesen vállalja a nagyobb keresetért a túlórázást, az ingázást és az említett módon a nehéz munkát. A családalapítás kapcsán megváltozó anyagi igények számos esetben a munkaintenzitás átmeneti jelentős, de az életkori sajátosságoknak megfelelő fokozását is elfogadhatóvá teszik.

A probléma abban van, hogy ez az új munkástípus csak az esetben vállalhatja a segédmunkát fiatalabb éveiben, ha szakképzettsége birtokában garanciát szerez magának a későbbi kiemelkedésre. Ha a munkások nagy részének is lehetősége volna arra, hogy iskoláskorban eljusson a szakmunkás alapképzettségig, és ezen alaptudás birtokában viszonylag nem nagy mértékű továbbtanulással felnőttkorban is megszerezhető lenne számára a szakmunkás-képesítés, akkor feltehetően a jelenleginél lényegesen többen vállalnának átmenetileg néhány évre segédmunkát.

Az említett irányú társadalmi mobilitás végül is kedvező. Ha a segédmunkát belátható időn belül nem tudjuk megszüntetni, akkor legalább az egyén életpályája szempontjából kell biztosítanunk a kiemelkedés lehetőségét. Átmeneti tevékenységként feltehetően sokkal többen vállalják a segédmunkát, mint az egész munkaképes korra vonatkozóan, hiszen ez utóbbi esetben nem élethivatásról, hanem sokkal inkább kényszerpályáról van szó.

Megfontolást igényel szerintem speciális körülmények között a segédmunka esetenkénti kiterjesztése is. Elképzelhető például, hogy a szövetkezeti lakásépítés vagy esetleg az állami lakásjuttatás kereteibe célszerűen beiktatható legyen a lakásvásárlók természetbeni munkával történő személyes vagy közvetett hozzájárulása az építkezéshez. Ez általában csak segédmunka formájában történhet. Úgy gondolom: nem feltétlenül szükséges — amennyiben egyáltalán sor kerülhet ilyen ötlet

realizálására —, hogy mindenki a saját lakása építésénél teljesítse ezt a hozzájárulást, de mindenképpen indokolt lenne, hogy segédmunkával hozzájáruljon az építési kapacitás növeléséhez. Bizonyos, hogy ilyen speciális egyéni érdek esetén sok fiatal vállalná szakmai fejlődésében azt a hátrányt, hogy átmenetileg lakása megszerzése végett, többnyire egyéni munkaideje meghosszabbításával, segédmunkát végez. Ehhez természetesen speciális munkajogi intézkedések is kellene. Valószínűnek tartom, hogy erre viszont nem csupán a segédmunkáshiány enyhítése miatt érdemes gondolkodni, hanem azért is, hogy éppen a leginkább lakásra szoruló és nagyobb összegű pénzzel a legkevésbé rendelkező fiatalok helyzetét az életkori sajátosságok figyelembevételével javítsuk.

A segédmunkás-ellátottság néhány területi sajátossága

A segédmunka keresletének és kínálatának egyensúlyhiánya területenként jelentősen eltér. Nyilvánvaló, hogy a gazdaságilag legfejlettebb körzetekben és ezen belül is elsősorban a fővárosban a legnagyobb a hiány. Ezek a különbözőségek a vállalatok reagálásában is kifejeződnek. A fővárosi vállalatok a termelést a jövőben egyre inkább csak termelékenységgel tudják növelni, ezzel szemben a gazdaságilag fejletlenebb körzetekben még ma is helyenként foglalkoztatási gondok vannak, és ezek esetleg újratermelődnék. Ez utóbbi területeken természetesen a segédmunkás-kereslet és -kínálat összhangja is viszonylag kielégítő.

Az utóbbi évek jelentős munkaerő-gazdálkodási eredménye, hogy a vállalati magatartásban ezek a területi sajátosságok egyre inkább felismerhetők. Egyáltalán nem lehetünk azonban az eddig elért fejlődéssel elégedettek. Elsősorban azért nem, mert nemcsak valamiféle tudatos tervszerű szelektív fejlesztési politika eredményeiről van szó. Nagyon gyakran spontán módon, a gazdasági fejlődésükben levő különbségek mérlegelésével alakul csak ki a vállalati magatartás. Egyáltalán nem vetődött fel még kellő súllyal, hogy a fővárosból való iparkitelepítés felszabadítsa a nagy létszámot igénylő és ezen belül kimagaslóan nagy segédmunkásigényű munkahelyeken lekötött munkaerőt. Megítélésem szerint éppen a szelektív iparpolitikának ez a hiányossága járhat viszont azzal, hogy bizonyos igényesebb iparágak is vidéken, fiókvállalatok, új telephelyek létesítésével vagy bővítésével kívánják növelni a kapacitást olyan körülmények között, amikor munkaerő-tartalék csak a tanulatlan munkaerő köréből várható, és ezért a vidéki ipartelepítésnek ez a módja tartós hatékonyságromlással járhat. Más fővárosi vállalatok ilyen tényezőket mérlegelve még indokolatlanul is igyekeznek vidéki ipartelepítésüket a minimumra korlátozni.

Alapvető változás csak akkor következhet be, ha a későbbi évek folyamán a vállalati érdekelttség rendszere fokozottabban kiegészül a területi érdekekkel. A preferált területek telekhasználati díjkezdvezményekkel, a munkásközlekedés támogatásával és hasonló eszközökkel befolyásolhatják a vállalatok magatartását. Így lehet csak remélni, hogy a fővárosban és a nagy centrumokban működő vállalatok tömegesebben igyekezzenek segédmunkásokat felszabadítani a vidéki ipartelepítés keretében.

Itt mérlegelni kell elsősorban a közvetett befolyásolás finomítását. A számba jöhető közvetlen, adminisztratív intézkedések lehetséges ki-

búvói, ellentmondásai közismertek. A korábbi évek ipartelepítési gyakorlata nem indokolja ez utóbbi módszerek előtérbe helyezését.

A segédmunkás-ellátottság területi sajátosságaival kapcsolatban különös figyelmet érdemel továbbá az a körülmény, hogy az ingázó munkavállalók körében az átlagosnál jóval nagyobb a tanulatlan munkások száma. Ennek ismeretében adódnak olyan közvetett közelítési módok, amelyek lehetővé teszik, hogy területenként eltérő mértékben befolyásoljuk a vállalati magatartást a tanulatlan munkaerővel szemben, nagyjából elhatárolva ezt a más munkaerőcsoportokat érintő hátrányoktól. Ha tehát az ingázás túlzott méreteit ésszerűen — és területileg differenciáltan — korlátozzuk és a vállalatokat ezzel kapcsolatban jobban érdekelte tesszük, akkor a többi munkaerőcsoportoktól többé-kevésbé elhatároltan befolyásolni tudjuk a segédmunkások alkalmaztatására irányuló vállalati keresletet. Itt az első lépéseket már megtettük azszal, hogy az ingázó munkások utazási kedvezményeivel kapcsolatos előirányzatokat beépítettük a vállalati gazdálkodás keretei közé. Ez elsősorban a segédmunkásokat érintheti, hiszen amint erről az előbb volt szó, a tanulatlan munkások aránya az átlagosnál jóval nagyobb a lakóhelyüktől távol maradó körében.

Az első évek még csak nagyon szerény eredményeket hoztak, sőt bizonyos szempontból nem várt, negatív jelenségek is felszínre kerültek. Kétségtelen, hogy a falvakból, az ipari centrumoktól legtávolabb fekvő agrártelepülésekről, részben az utazási költségek növekedése miatt, részben pedig a javuló paraszti életkörülmények következtében lelassult az ingázás. Másik oldalról viszont a decentralizáltabb iparfejlesztésre legalkalmasabb 5—10—20 ezer lakosú nagyközségekben és kisvárosokban indult meg nagyobb mértékű ingázás a koncentráltabb települések irányába. Ez az újabban felismert tendencia felveti néhány korábbi településpolitikai elképzelés felülvizsgálatának időszükségét is.

Az észlelt ellentmondás kétségtelenül intézkedéseket igényel. Mindez pedig abban az irányban hat, hogy tervszerűbben foglalkozunk az ingázás befolyásolásán és vállalati terhein keresztül is a segédmunkásáramlás célszerűbb szabályozásával. Ebben a közgazdasági eszközök adta lehetőségeket korántsem használtuk ki.

Néhány következtetés

Az elmondottak alapján végül a következő összefüggésekre szeretném a figyelmet ráirányítani:

— a segédmunkásprobléma éleződése az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés időszakában törvényszerű jelenség;

— a perspektivikus megoldást a műszaki fejlesztés jelenti;

— elkerülhetetlen a közgazdasági szabályozó rendszer bizonyos elemeinek fejlesztése, a probléma megoldására alkalmazhatóbbá tétele;

— jelentősnek látszanak a feltáratlan tartalékok a munkaerő-kereslet és -kínálat tervszerű befolyásolása esetén, de ezek az eszközök csak rövid és középtávon kerülhetnek előtérbe;

— a megfigyelhető — és a vázolt módon enyhíthető — ellentmondások láttán nem szabad az oktatáspolitikában visszalépni, a segédmunkásproblémával összefüggő túlképzési igény jelentkezése társadalmunkban természetes, és pozitív megoldása is lehetséges.

Polarizáció és depolarizáció a tőkés agrárfejlődésben

A mezőgazdaságban az iparhoz képest több mint egy évszázaddal megkésve bontakozik ki a technikai átalakulás. Ez is olyan időszakban történik, amikor már egy új technikai forradalom vívmányai hatnak forradalmasítóan a termelőerők fejlődésére. A mezőgazdaságban a korábbi, lassúbb előrehaladás alatt egyáltalán nem alakultak ki olyan kedvező feltételek a legmodernebb technika befogadására, mint az iparban. Nagy általánosságban hasonló volt a helyzet a XIX. században végbemenő ipari forradalom idején is a feudális maradványokkal terhelt nagybirtokokon. Akkor nem is történtek alapvető változások a mezőgazdaság termelőerőinek összetételében; jelenleg azonban a kedvezőtlen üzemi keretek ellenére az agrárszektor technikai átalakulása napirendre került és több területen gyorsabban halad előre, mint magában az iparban. Az egész gazdasági struktúra megváltozása, valamint az ipar vezető szerepének teljes kibontakozása volt szükséges ahhoz, hogy a mezőgazdaság elmaradottsága felszámolható legyen.

A mezőgazdaságban az iparénál jóval elmaradottabb technikai bázison a tőkés fejlődés ismert modellje nem alakulhatott ki maradéktalanul. Az iparban a XIX. század harmadik harmadában már monopolista megegyezéseket hoznak létre a legerősebb tőkés vállalkozók, mialatt a mezőgazdaságban számtalan kistermelő versenyez egymással a piacon.

Jelenleg az ipar és a mezőgazdaság azonos fejlődéstörvényeinek megállapítása a különbségek és az eltérő érvényesülési formák elemzése nélkül kevés a valóságos folyamatok felismeréséhez. Emellett nem nyújt megfelelő kiindulópontot a mezőgazdaság további perspektívájának megítéléséhez sem. Így a nemegyszer értetlenül szemlélt „dekapitalizálódási” folyamatok magyarázata is végső soron az agrárfejlődés sajátosságaiban rejlik.

Kétirányú differenciálódási folyamat

A parasztság körében végbemenő polarizálódási folyamat lényegében azt jelenti, hogy a középrétegek soraiból némelyek kiemelkednek és birtokuk, illetve üzemük megnövelésével, valamint bérmunkások állandó foglalkoztatásával olyan tartós jövedelemhez jutnak, amely profitot is tartalmaz. A többségnek azonban a gazdálkodás annyira alacsony jövedelmet hoz, hogy még megfelelő munkabért sem biztosít számára. Ezek földjük elaprózódásával vagy teljes elvesztésével törpebirtokossá, illetve nincstelen agrárproletárrá válnak. A két pólus kialakulása eléggé

nyomon követhető folyamat volt a XIX. században és a XX. század első felében is. Lenin ezt a folyamatot a következőképpen jellemezte: „A harc elkerülhetetlen eredménye az, hogy kialakul a bér munkára támaszkodó *tőkés* gazdaságoknak egy kisebbsége, a többség pedig egyre inkább rákényszerül arra, hogy mellékkereset után nézzen, vagyis ipari és mezőgazdasági bér munkássá váljon.”*

A differenciálódási folyamat két pólusán kialakuló réteg gazdasági-
lag egymásra utalt helyzetben volt. Az elszegényedő parasztok és a föld nélküli agrárproletárok munkát keresnek a tőkésedő nagy gazdaságokban. A gazdagodó parasztoknak pedig a termelés kiterjesztéséhez újabb bér munkások alkalmazására van szükségük. Ez a gazdasági egymásrautaltság annál szorosabb, minél alacsonyabb a gépesítettség és a technikai fejlettség színvonala, amikor a munkatermelékenység főleg a terméseredmények emelkedése, nem pedig a munkaerő számának csökkenése következtében változik meg kedvező irányban.

Ebben az időszakban a rendszeres bővített újratermelés folytatásának nélkülözhetetlen feltétele volt az élőmunka-befektetés növelése. A rendszeres bővített újratermelés folytatásához az akkori technikai feltételek mellett lényegében nem volt elegendő egy családi munkakapacitása. Az idegen munkaerőt foglalkoztató üzemek viszont már a tőkés szektorhoz tartoznak. Így a valóság tényeinek megfelelően kialakult egy olyan terminológia, amely szerint a saját munkaerővel termelő gazdaságokat eleve kisüzemnek, a bér munkásokat foglalkoztató gazdaságokat pedig nagyüzemnek tekintették.

A XIX. század folyamán és a XX. század elején a gyorsan változó gazdasági körülmények, elhúzódó agrárválságok és nagy értékesítési lehetőségeket kínáló konjunkturális időszakok kialakulásának hatására, valamint szinte gazdaságonként eltérő természeti és üzemi feltételek mellett a két pólus kialakulása gyors ütemben és szemmel láthatóan előrehaladt. *A differenciálódási folyamat fő tendenciája a polarizálódás volt*, amely a két póluson elhelyezkedő paraszti réteget erősítette a középrétegek rovására. A polarizáció számszerű eredményeinek alakulásánál jóval lényegesebb az a szerepe, hogy az ilyen irányú differenciálódás lendítette előre lényegében az egész mezőgazdaság termelőerőinek tőkés alapokon nyugvó fejlődését.

A polarizáció mellett azonban érvényesül egy másik tendencia is: a depolarizálódás, amely természetesen a XIX. században is jól megfigyelhető tendencia volt. Ebben az ellentétes irányú folyamatban a két póluson elhelyezkedő réteg különböző gazdasági körülmények hatására lesüllyed, illetve felemelkedik a középosztály színvonalára. Így a gyengébb tőkés gazdaságok alulmaradnak a versenyben és nagyobb részben saját munkán alapuló középparaszti gazdaságokká válnak. Ugyanakkor némely törpebirtokosok és kisparaszti gazdálkodók előnyös feltételek közé kerülhettek a városiasodás, a közlekedés fejlődésével és stabilizálhatták helyzetüket. Ilyen példákat Lenin is említ idézett művében, és széleskörűen elemzi azokat a körülményeket, amelyek hatására a néhány hektárral rendelkező gazdálkodók vállalkozókká válhattak.

A depolarizáció következtében azoknak a gazdálkodóknak a viszony-

* V. I. Lenin: Az agrárkérdés és a „Marx-kritikusok”. Összes Művei, 5. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 170. 1.

lagos súlya, sőt száma gyarapodott, akik jelentős magántulajdonnal rendelkeztek, de azt legtöbbször csak mint termelési eszközt és nem mint tőkét tudták működtetni. Így a munkajövedelmen felül egyáltalán nem, vagy rendszertelenül jutottak hozzá profithoz. Az állandóan bővülő újtermelés anyagi feltételei hiányoztak ezekben a középparaszti gazdaságokban. Bár kedvező körülmények összejátszása esetén, több állandó munkaerő foglalkoztatásával éveken át növelhették a termelési eredményt, de a többletermék forrása főképp mégis a parasztcsalád saját erőfeszítése és nagymértékű megtakarítása vagy valamilyen monopolizálható természeti adottság birtoklása volt. A középparaszti gazdaságokban sok egyedi, kevésbé általánosítható tényező hatására alakult az újtermelés szűkített vagy bővített formája. Így a középparaszti gazdaságok bázisán nem nőhetett volna tartósan a mezőgazdasági termelés az iparosodó országok egyre nagyobb élelmiszer- és agrárnyersanyag-szükségletének fedezésére.

A középparaszti gazdaságok labilis helyzetük miatt a differenciálódási folyamat legmozgékonyabb rétegét alkotják. A középparasztok sorából némelyeknek sikerült tőkés vállalkozóvá válni, míg a szélesebb réteg eladósodott vagy elaprózta vagyonát, így a magántulajdont termelési eszközként sem tudta megtartani. Ezzel egyidőben másoknak sikerült felvergődni a középparaszti sorba, avagy némely tőkés nagyüzemek rendszeres bővített újratermelésének feltételei szűkülnek össze. A kapitalista termelési mód kialakulása óta a parasztság differenciálódása állandóan végbemegy a mezőgazdaságban mind a polarizáció, mind a depolarizáció formájában. Ezeknek az ellentétes irányú, de lényegében azonos tartalmú folyamatoknak a középpontjában a még vagy már jelentős magántulajdonnal rendelkező, de addig vagy később zömében saját munkával termelő gazdálkodók állnak.

A társadalom középrétegéhez tartozók személye állandóan változott, de maguk a mezőgazdasági középrétegek véglegesen nem tűntek le a színről sem a szabadversenyessé kapitalizmusban, sem a monopolkapitalizmusban. Bár a polarizáció gyors ütemben haladt előre és a két poláris helyzetben levő réteg között a tőkés termelési viszony állandóan újratermelődött, mégis a középparaszti gazdaságok viszonylag nagy szerepe a mezőgazdasági termelésben, a lakosság foglalkoztatásában, a termelési eszközök birtoklásában megmaradt. A depolarizációs folyamatban újabb középparaszti gazdaságok alakultak ki, amelyek a számottevő és magántulajdonban levő termelési eszközeiket főképp saját munkájukkal működtették. A középparaszti gazdaságok viszonylagos súlya különösképpen a gyorsabb technikai fejlődés periódusaiban növekedhetett, amikor nagyobb lehetőségek voltak a munkamegtakarító eszközök alkalmazására, és a parasztcsalád munkakapacitása néhány állandó és idénymunkás segítségével — sőt a későbbi időkben idegen munkaerő foglalkoztatása nélkül — elegendővé vált a termelés folytatására. Így a mezőgazdaságban az élő munka megtakarítását előidéző technikai haladás — vagyis a nagyobb arányú gépesítés — nem mindig a tőkés termelési viszonyokat erősíti, hanem bizonyos körülmények között a kettős alapon egzisztáló, ingadozó kispolgári rétegeket.

A XIX. század eleji ipari forradalom technikai vívmányai lényegében nem terjedtek ki a mezőgazdaságra, vagyis az egész termelési folya-

matot átfogó, és így nagyobb arányú élőmunka-megtakarítást előidéző eszközök és eljárások alkalmazására mintegy a második világháborúig nem került sor a nyugat-európai országokban. A termelés technikai bázisának fokozatos átalakulása és a munkatermelékenység lassú emelkedése a polarizációs folyamatok számára jelentett kedvező talajt, és akadályozta a zömében saját munkával termelő gazdálkodók nagyobb arányú előretörését. A tőkés termelési viszonyok kibontakozása viszont elősegítette a mezőgazdasági termelés egyre magasabb fokon való megismétlődését.

A poláris helyzet labilitása

A differenciálódási folyamatnak, az iparhoz hasonlóan, a mezőgazdaságban is a tőkés gazdálkodók helyzetének megszilárdulásához kellene vezetnie. A lassú technikai változások idején ugyanis, amikor az élőmunka-ráfordítás növelése a bővített újratermelés megvalósításának nélkülözhetetlen feltétele volt, a polarizációs folyamatokban alakulnak ki azok a rétegek, amelyeknek a termelés során létrejött kapcsolatai a termelőerők fejlődésének legkedvezőbb keretét alkotják. A két poláris helyzetben levő réteg termelési viszonya állandóan újratermelődik, s ez a tőkés gazdálkodás további erősödését eredményezi.

Az iparban a kisárutermelésből kinövő tőkés árugazdaság két pólusán elhelyezkedő osztály társadalmi viszonya és a termelésben elfoglalt helye olyannyira megszilárdult, hogy a középrétegek soraiba való lesüllyedésre, illetve felemelkedésre rendkívül korlátozottak voltak a lehetőségek. A válság időszakában ugyan a gyengébb tőkés vállalatok tömegesen tönkrementek, viszont más, erősebb vállalkozók éppen ezeknek az ingatag üzemeknek a bekebelezésével is növelhették gazdasági fölényüket. A kis- és középiparnak meghatározott funkciója és korlátozott terjeszkedési lehetősége van a megszilárdult tőkés gyári termelési szomszédságában, ez azonban nem veszélyezteti a tőkés módon való gazdálkodás alapjait. Az iparban végbemenő és a mezőgazdaságéhoz hasonlítható differenciálódási folyamat tulajdonképpen az eredeti tőkefelhalmozás idején és vele szoros összefüggésben játszódott le. A nagy pénzvagyonok felhalmozódása, a parasztnak földjükről való elűzése összekapcsolódott a kisárutermelők polarizálódásával. Az eredeti tőkefelhalmozás és differenciálódás során olyan szilárd pólusok alakultak ki, amelyek létét a további rétegeződés nem veszélyezteti. Ily módon a munkások, a kisárutermelők és a tőkés vállalkozók közötti differenciálódási folyamatok előidézhetnek bizonyos irányú társadalmi és gazdasági mozgásokat, amelyek fontosak lehetnek ugyan, de nem érintik a tőkés termelési viszonyok alapjait.

A mezőgazdaságban az ún. eredeti differenciálódási folyamat egészen hosszú történelmi korszakot ölel fel. A rétegek közötti differenciálódás nemcsak a két technikai forradalom közötti időszakban, de jelenleg is lényeges társadalmi és gazdasági változáshoz vezet a mezőgazdaságban, és jóval nagyobb a jelentősége az egyes rétegeken belül lejátszódó folyamatoknál. A differenciálódás eredményeképpen kialakulnak a bér munkásokat foglalkoztató tőkés nagy gazdaságok, de emellett a zömében saját munkával termelő kis- és középparaszti gazdaságok utánpótlása is megvalósul.

A mezőgazdaságban a depolarizációnak jóval nagyobb szerepe van, mint az iparban, ahol nincsenek meg a reális gazdasági feltételek ahhoz, hogy a tőkés vállalkozás tömegesen kisárutermelővé degradálódjon, és hogy a munkás számottevő termelési eszköz tulajdonosává váljon. Ellenben a mezőgazdaságban sokkal nagyobb méreteket ölt a pólusok kialakulása mellett a középhelyzet irányába történő mozgás, és így a további polarizációs folyamatok számára a depolarizáció során újabb ingatag bázis képződik.

A depolarizáció viszonylag nagy jelentősége a mezőgazdaságban onnan származik, hogy maguk a poláris helyzetben levő rétegek is ingatagok és nem tudják a termelésben elfoglalt helyüket tartósan megőrizni. Ennek a labilitásnak más az oka az agrárproletariátus, illetve a tőkés vállalkozó esetében, de azonos alapra, vagyis a mezőgazdasági termelés sajátosságaira vezethető vissza.

Az alsó póluson elhelyezkedő mezőgazdasági munkások egy része kistulajdonnal rendelkezik, amiből ugyan nem tud megélni, és így kénytelen eladni a munkaerejét, de a kisparcella alapját képezheti a magán-gazdálkodás kialakulásának. Kedvező körülmények hatására egy-két hektáron is virágzó üzemet lehet létrehozni, legtöbbször a parasztcsalád önfeláldozó munkájával és nagyfokú egyéni lemondása árán. A középrétegek szintjére való felemelkedés gazdasági lehetősége a földtulajdonból adódik, amihez a paraszt öröklés vagy vásárlás útján inkább hozzájut, mint a munkás például egy asztalosműhelyhez. A tulajdon megszerzésénél még fontosabb az a körülmény, hogy egy kisipari üzem tulajdonosa szembe találja magát a környező gyáripár versenyével és csak speciális területeken, különösen jó minőséggel vagy a helyi igények kiszolgálásával tartja fenn az üzemét. A kisparcella tulajdonosának viszont ugyanolyan kézi munkára alapozott nagygazdaságokkal kell lépést tartani. A kisüzemi méretekből következő hátrányokat részben ellensúlyozhatja nagyobb megtakarítással, keményebb munkával, a parasztcsalád munkakooperációjában rejlő szervezési formák előnyeinek a kihasználásával. Jóllehet a kisparaszti gazdaság végső soron nem tudja túlszárnyalni a tőkés nagyüzem termelési eredményeit és különösen a hatékonyságát, annyit mégis elérhet, hogy rendszeresen nem kell áruba bocsátania munkaerejét.

A mezőgazdasági munkások egy másik csoportja nincstelen proletár marad és vagy a mezőgazdasági üzemekben, vagy kedvező konjunkturális időszakban a városokban keres munkát. A tartósan föld, illetve munka nélkül maradt falusi munkások várják az alkalmat, hogy véglegesen elhagyják a mezőgazdaságot és ipari centrumok közelében telepedjenek le, ott szakmát tanuljanak és viszonylag állandó munkaalkalomhoz jussanak. A mezőgazdaságból elvándorlók első csapatai a nincstelen földmunkások voltak. Vagyis a polarizáció eredményeképpen már kialakult réteg hagyja el elsősorban a mezőgazdaságot, míg a differenciálódás középponti sávjában elhelyezkedő kistulajdonosok továbbra is gazdálkodni akarnak.

A rétegeződés eredményeként létrejövő felső póluson, vagyis a tőkés nagyüzemekben koncentrálódik a föld és a többi termelési eszköz, ehhez társul a foglalkoztatott idegen munkaerő. A bővített újatermelésben előállított értéktöbblet egészét — bérlet esetén egy részét — a

tőkés vállalkozók sajátítják el, és ez az anyagi alapja a termelés további extenzív és intenzív irányú kiterjesztésének.

A tőkés viszonyok kialakulása idején a múlt században, sőt a XX. század elején is a mezőgazdaság a lakosság nagyobbik hányadát foglalkoztatta, és így fontos szerepe volt a társadalmi többletermék megtermelésében. A mezőgazdaság egészen a második világháború után elkezdődő technikai forradalom időszakáig az alacsony szerves összetételű ágazatok közé tartozott, ahol a lekötött állandó és változó tőkéhez viszonyítva az átlagprofitnál magasabb értéktöbblet keletkezett, amely minden tőkés gazdálkodó számára abszolút földjáraadékot, és még ezenfelül a tőkés művelés alatt álló, legrosszabbnál jobb minőségű és frekvenciátalabb fekvésű földek tulajdonosai számára különbozoti földjáraadékot is tartalmazott. A földnek mint a gazdálkodás tárgyának és a földmagántulajdonnak a monopóliuma jogcímet és egyben lehetőséget adott az átlagprofitnál nagyobb többletjövedelemre, mivel akadályozta a tőkék szabad be- és kiáramlását, ennek hiányában viszont a piaci ármozgás nem az ipari és a mezőgazdasági profitok társadalmi szintű kiegyenlítődesét szolgálta, hanem egyes termelők gyors meggazdagodását, illetve tönkremenetelét.

A megtermelt magas értéktöbblet felhalmozása kedvező alapot jelentett a tőkés termelési viszonyok kialakulásának a mezőgazdaságban. Egy darabig ténylegesen elősegítette a gazdag mezőgazdasági tőkésréteg kialakulását, de a gazdasági fejlődés magasabb fokán nem bizonyult elegendő feltételnek a tőkés fejlődés továbbviteléhez. Az ipar és a mezőgazdaság közötti tőkeáramlás viszonylag csekély mértéke végső soron az egész mezőgazdaság fejlődésének kerékkötőjévé vált, mivel nemcsak a mezőgazdaságban létrejött értéktöbblet szorult ki a társadalmi szintű profitkiegyenlítődesi mechanizmusból, hanem az agrártermelés is a működő tőke befektetési területeiről. A múlt században ugyanúgy nem volt érdemes egy üzletembernek birtokot vásárolni gazdálkodás, illetve profitszerzés céljából, mint jelenleg. Amerikában is jobb üzletnek számított például a vasútépítkezés, mint a viszonylag olcsón megszerezhető földek művelése.

A nyugat-európai országokban, ahol nem voltak kedvező áron művelésbe vehető, szabad földek, jelentős induló tőkére volt szükség a föld megvásárlásához. Ez önmagában még nem tette volna kedvezőtlené a mezőgazdasági befektetéseket, ha a vállalkozó az ösztőke után eléri legalább az átlagprofitot. A földvásárlás azonban nem jelentett valóságos termelőtőke-befektetést — a földtulajdon gyakorlatilag nem volt a termelőtőke része —, mivel a földtulajdon után a vállalkozó nem számíthatott átlagprofitra, mint a működő tőke esetében a gazdasági élet bármely területén, hanem csupán a befektetett tőke kamatát remélte megkapni.

Tulajdonosi gazdálkodás esetén az árak és ezen keresztül a realizálható földjáraadék, sőt az átlagprofit csökkentésére jóval több lehetőség kínálkozik, mivel a termelők az áresésre nem a gazdálkodás felhagyásával, hanem a termelés további növelésével reagálnak. Ilyen módon a földmagántulajdon monopóliumának fennmaradása és a szabad tőkeáramlás hiánya mellett is a mezőgazdaságban megtermelt és az átlagprofitot meghaladó értéktöbblet egy részét a kisebb létfenntartási költ-

ségek, illetve munkabérek következtében a nem mezőgazdasági tőkések sajátították el.

Kedvező körülmények hatására a tőkekoncentrációnak oda kellett volna vezetnie, hogy a tőkés gazdálkodók — hasonlóan az iparban végbe ment fejlődéshez — monopolista megegyezések segítségével megszüntessék izoláltságukat és a piacon biztosítsák a földjáradékot is tartalmazó magasabb árakat. Valamennyi kapitalista ország eddigi fejlődése egyaránt azt tanúsítja, hogy monopolista megegyezésekre a legegyszerűbb formákban sem került sor a mezőgazdaságban. Az iparban viszont a XIX. század harmadik harmadában már egymás után alakulnak meg először a belföldi, majd a nemzetközi kartellek, szindikátusok és más formájú monopolista megállapodások. A mezőgazdaságban azonban a felső póluson elhelyezkedő tőkésréteg nem tudta megszilárdítani és ezáltal hosszú távon megőrizni sem gazdasági pozícióját.

A mezőgazdasági tőkések gyengesége és fejlődésképtelensége végső soron összefügg a termelőerők elmaradottságával. A kézi munka domináló szerepe miatt maga a tőkekoncentráció is viszonylag lassú ütemben haladt előre, a felhalmozódó tőkének fő alkotórészét egy sajtós termelési eszköz, a föld képezte, amely ugyan nélkülözhetetlen feltétele volt az agrártermelésnek, de nem számított a szabad tőkejavak közé. Minél erősebb lett az ipari tőkésosztály, annál inkább formálissá vált a földmagántulajdon monopóliumából következő lehetőség a megtermelt értéktöbblet realizálására. *A tőkés fejlődés folyamán a mezőgazdaság olyan ágazattá vált, ahova nem volt érdemes sem az ott képződő, sem a más területeken felhalmozódó tőkét befektetni. A gazdálkodásból eredő jövedelem egyre inkább csak a kisebb tőkések, sőt a nem tőkés kis- és középparasztok számításainak felelt meg.*

Az ipar és a mezőgazdaság termelőerőinek eltérő fejlettségi foka a XIX. században hátrányos következményekkel járt a mezőgazdaság egész tőkés fejlődésére. A termelőerők lassú változása miatt a differenciálódási folyamatban is hosszabb ideig tartott a pólusok kialakulása, és mielőtt még a mezőgazdasági tőkések megszilárdították volna gazdasági pozícióikat, szembe találták magukat a jóval erősebb monopolizáció ellenében érdekeivel. A gyenge mezőgazdasági tőkék ingatag gazdasági helyzete visszahatott a termelőerők további előrehaladására. Ebben a keretben csupán mennyiségi jellegű változások valósultak meg anélkül, hogy megszűnt volna a mezőgazdaság évszázados elmaradottsága, a kézi munka domináló szerepe.

A polarizáció új vonásai

A második világháború után, vagyis a mezőgazdaság technikai átalakulásának időszakában a differenciálódás folyamata bonyolultabbá válik. A mezőgazdaságban olyan jelenségek figyelhetők meg, amelyek ellentmondani látszanak a rétegződés korábbi tendenciáinak. A mezőgazdasági üzem legjellemzőbb típusát ugyanis jelenleg a családi gazdaság képezi, s ez több vonatkozásban is fiatal képződménynek tekinthető. Természetesen a korábbi évtizedekben is jelentős volt azoknak az üzemeknek a száma, amelyek idegen munkaerő foglalkoztatása nélkül, a család munkaerejével termeltek. Ezek voltak azok a kis- és középzüze-

mek, amelyeknek rovására vagy javára végbement a polarizálódás. Anynyiban a helyzet ma sem változott, hogy a családi gazdaság heterogén csoportján belül gyors ütemben haladt előre a differenciálódás. A gyengébb, kisárutermelő gazdaságok felszámolódnak vagy elvesztik gazdasági jelentőségüket, viszont a technikai haladással lépést tartó, nagyobb üzemek megerősítik gazdasági pozíciójukat. Ez utóbbi azonban gyakrabban nélkül megy végbe, hogy bér munkást foglalkoztató, a tőke kis-mértékű kamatozásán felüli profithoz jutó tőkés vállalkozássá váljanak. Ezért teszik fel gyakran a kérdést, hogy a fejlett tőkésországok mezőgazdaságában jelenleg kapitalizálódás helyett dekapitalizálódás megy-e végbe.

A mezőgazdaság belső folyamatainak elemzése kétségtelenül azt mutatja, hogy a középparaszti családi gazdaságok száma és jelentősége növekszik a kisbirtokhoz és a tőkésvállalathoz viszonyítva. Mindez a tőkés fejlődés sajátos útját jelentené a mezőgazdaságban, hiszen a gazdasági élet más területén a középüzemek terjeszkedése a tőkés nagyüzemek rovására sehol sem figyelhető meg.

A mai családi üzemeket nem lehet a korábbi középparaszti gazdaságokkal teljesen azonos termelési egységeknek tekinteni. A családi üzemek túlnyomó részét ma már a legkorszerűbb termelési eszközökkel szerelik fel. A gépek és vegyi anyagok széles körű alkalmazása következtében technikailag lehetségessé válik a közvetlen élőmunka-ráfordítás olyan nagyarányú és általános csökkentése, hogy a család munkakapacitásával meg lehet valósítani a rendszeres bővített újratermelést. Az adott lehetőséget természetesen nem minden családi gazdaság tudja kihasználni, mivel nem rendelkezik kellő mennyiségű eszközzel, racionális üzemmérettel, megfelelő szakismerettel stb. Hosszabb-rövidebb átmeneti időszak után azonban gyarapodik azoknak a családi gazdaságoknak a száma, ahol rendszeresen bővített újratermelést folytatnak. Ezzel viszont egy olyan helyzet kialakulása figyelhető meg, hogy a rendszeres bővített újratermelés nemcsak a tőkés gazdaságokban, hanem emellett a saját munkán alapuló családi gazdaságokban is megvalósul.

A mostani fejlődési szakaszban a mezőgazdaság három fő termelési tényezőjét: a földet, a többi tőkerészt, a munkaerőt egyetlen tulajdonos birtokolja a családi gazdálkodás keretében. A földbirtokrendszer létezése és a tőkés bérlet megjelenése idején mind a három termelési tényező különböző személyek tulajdonában volt, a közöttük kialakuló érdekelt-ségi rendszer haladást jelentett a földesúr és a jobbágy termelési viszonyával szemben. A termelőerők fejlődésének előrevivői mégsem a tőkés bérlők voltak, hanem a parasztszaládok soraiból kiemelkedő tőkés gazdálkodók. A lassú technikai változások idején a tőkés gazda és az agrármunkás között állandóan megújuló termelési viszony volt a bővített újratermelés alapja a mezőgazdaságban. A mai gyors technikai átalakulás lehetővé teszi a munka nagy részének tőkével való helyettesítését, ilyen módon a föld és a többi termelési eszköz tulajdonosának, valamint családtagjainak munkaereje elegendő a bővített újratermelés megvalósításához, ha optimális arányban tudja társítani a kezében összpontosuló termelési tényezőket. *Ezáltal a tőkés gazdálkodó és az agrármunkás közötti termelési viszony fokozatosan elveszti társadalmi-gazdasági jelentőségét a modern gépi technikai bázison.*

A tőkés nagygazdaságoknak középparaszti szintre való lesüllyedését formailag depolarizációs folyamatnak lehet tekinteni, de mechanikusan a jelenkori és a második technikai forradalom előtti effajta jelenségek mégsem azonosíthatók. A mai körülmények között értelmét veszti az a felfogás, amely szerint lesüllyedésnek, vagy elszegényedésnek minősüljön az a gyakorivá váló jelenség, hogy a gazdálkodók elbocsátják állandó jelleggel foglalkoztatott munkásaikat és a család termelékenyebb munkájával, korszerűbb eszközökkel többet termelnek és rentábilisabban gazdálkodnak, mint azelőtt. Georg Blohm megállapítása szerint az utóbbi néhány évtizedben a munkabér gyorsabban emelkedett, mint a gépek, építkezések és vegyi anyagok ára.* A munkának tőkével való helyettesítése egyre kifizetődőbbé válik, és azok a gazdálkodók képesek ezt a jövedelemnövelő lehetőséget kihasználni, akiknek módjukban áll elbocsátani a munkatermelékenység növekedése következtében rohamosan feleslegessé váló munkaerőt.

A felső pólusról a közép felé történő mozgásnak szinte kizárólagos oka jelenleg a termelőerők gyors előrehaladása. Ezért gyakori jelenségnek számít a bérmunkásokat foglalkoztató tőkésüzemek átalakulása saját munkával termelő családi gazdaságokká. Korábban a tőkés nagygazdák lesüllyedése középparaszti sorba ritkábban fordult elő, és főképpen értékesítési vagy egyedi nehézségekből adódó okai voltak.

A mezőgazdaság gyors technikai átalakulásának nem kellene feltétlenül a felső pólus felbomlásához vezetnie. Elképzelhető, hogy a tőkés nagyüzem többszáz fős munkaerő-állománya például a felére csökken. Sőt, ezekben a tőkésvállalatokban rugalmasabban alkalmazkodnának a termelőerők fejlődésének követelményeihez, mint a családi gazdaságokban, ahol már nem mindenütt lehet további munkaerőt kivonni a termelésből. A pólusok azonban — különösen a felső pólus — tökéletlenül alakultak ki a mezőgazdaság kapitalista fejlődése folyamán. Az elmaradott termelési technikai bázison végbemenő viszonylag lassú differenciálódási folyamat eredményeképpen olyan kisvállalkozók emelkedtek ki, akik nem tudták megszilárdítani és tovább növelni gazdasági pozíciójukat. A tőkés gazdálkodók az ipari és kereskedelmi monopóliumokkal szemben gyengének bizonyulnak ahhoz, hogy az összes értéktöbblet számukra előnyös újraelosztását kikényszerítsék. Ezáltal a tőkés gazdálkodáshoz szükséges feltételek a tényleges mezőgazdasági termelésben szűkülnek.

A mezőgazdaságban a differenciálódás ma is szakadatlanul halad előre, sőt az ötvenes és a hatvanas években gyorsabb ütemű, mint a két technikai forradalom közötti időszakban. A jelenkori fejlődés legfontosabb jellemzői — a technikai forradalom, az átfogó állami monopolkapitalizmus kibontakozása, a mezőgazdaság izoláltságának fokozatos felszámolása — bizonyos mértékig módosítják azokat a differenciálódási tendenciákat, amelyek a mezőgazdaság egész tőkés fejlődése alatt alakulnak ki.

A mai időszakban is végbemegy a polarizálódás a családi gazdaságok heterogén csoportján belül. Így elkülönülnek az erősebb, kedvezőbb adottságokkal rendelkező üzemek, ahol továbbra is fő foglalkozásnak te-

* Georg Blohm: Új irányzatok a nyugatnémet mezőgazdaságban. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1967. 7. 1.

kintik a gazdálkodást, mivel a megfelelő munkajövedelem mellett hozzájutnak a lekötött tőke kamatához. Viszont a családi gazdaságok másik csoportjában nem tudják a termelők fejlődésének megfelelően csökkenteni a munkaerőt, és így a gazdálkodás csupán mellékfoglalkozást, egyben mellékjövedelmet jelent az ottmaradók számára.

A korábbi időszakkal szemben a polarizálódás ma már kevésbé vezet a két ellentétes pólus termelési viszonyának létrejöttéhez a mezőgazdaságon belül. Egyrészt az alsó póluson a bérmunkások nagy része a korábinál jóval gyorsabb ütemben elhagyja a mezőgazdaságot. Az üzemeket teljesen felszámoló tulajdonosok is a városban keresnek elhelyezkedési lehetőséget. Másrészt a felső póluson még meglevő és a tőkét értékesíteni akaró vállalkozók végleg elhagyják a tényleges, a földdel összekapcsolt mezőgazdasági termelést, amelyet más ágazatok tőkései sem tekintenek profitáló befektetési területnek a működő tőkéjük számára.

Ilyen körülmények között *a mezőgazdaságban a differenciálódás tulajdonképpen befejezetlen marad. A családi gazdaságok csoportján belül állandóan végbemegy a polarizáció anélkül, hogy a régi értelemben vett pólusok kialakulásához vezetne.* A gazdálkodással felhagyó birtoktulajdonosok sem tekinthetők nincstelen proletárnak, és a jövedelmező, esetleg bérmunkásokat foglalkoztató üzemek is kisvállalkozásnak számítanak, ahol a lekötött tőke értékesülése kisebb, mint a gazdasági élet más területén.

Helyreigazítás

Lapunk ez évi 2. számában megjelent Szabó Gábor: *Hazai módszertani javaslatok a föld gazdasági értékelésére* című cikkben a szerző által többször tévesen említett Rott Sándor név helyesen: *Rott Nándor*.

KOZMA GÉZA:

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentéséről

A IV. ötéves terv indulásakor a külkereskedelem szabályozóit csak kevéssé módosították. A Gazdasági Bizottság erről szóló határozata megállapította, hogy az 1968-ban bevezetett szabályozó eszközöket az élet igazolta, és azokat az új gazdaságirányítási rendszer első három évének tapasztalatai alapján alig kell változtatni. A mégis szükségesnek ítélt változások között az egyik legjelentősebb, hogy ezentúl minden vállalatnál — és az eddiginél nagyobb mértékben — évről évre csökkentik az állami visszatérítéseket. Módosult a szabályozás abban a tekintetben is, hogy a visszatérítést mostantól lehetőleg szakágazatonként egységesen kell megállapítani. A szakágazati átlaghoz igazodó visszatérítés 1971-ben a vállalatok bizonyos körében — amelyek az átlag alatt voltak — természetesen mérsékli az állami visszatérítés előző évhez képest bekövetkező csökkentésének hatását, de a következő években az állami visszatérítés — immár szakágazatonkénti — jelentős csökkentése már teljesen érvényesül. Ezzel szemben nem érzik a csökkentés hatását azok a vállalatok, amelyek az állami visszatérítés helyett az új egységes adó-visszatérítést választják. Ehhez a körhöz csak olyan vállalatok tartozhatnak, amelyek nem kaptak állami visszatérítést, vagy csak keveset kaptak. Így öt év múlva a külföldi devizák értékelésében vállalatonként mutatkozó különbség kisebb lesz, mint jelenleg, és ez az értékelés mindennél közelebb lesz az árszorító megállapításakor feltételezett devizakitermelési átlaghoz.

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentésével és az így keletkező kiegyenlítődéssel kapcsolatban emlékeztetni szeretnék az árszorító megállapítása előtt folytatott vitákra. Ezekben a vitákban az egyensúlyi árszorító híveivel szemben sokan úgy érveltek*, hogy a magyar gazdaságban nagyok a különbségek az egyes exportcikkek gazdaságossága között, és a határszorító vagy egyensúlyi árszorító — amely minden exportbevételt a teljes importmennyiség ellentételezéséhez szükséges exportmennyiség legkevésbé gazdaságos elemének kitermelési költségén számol el — ilyen körülmények között túlságosan „liberálisan” kezeli a legelmaradottabb üzemeket. Majd, ha az új mechanizmus következtében a vállalatok exporttevékenységének gazdaságossága javul, akkor az eredeti átlagos kitermelési költség szintjét el fogják érni a rosszabbak is, vagy amelyeknek a gazdaságossága nem javul, azoknak a termé-

* Lásd például Erős Gyula: „Az árfolyam szerepe a szocialista gazdaságban”, Pénzügyi Szemle 1965. 4. sz.; „Irányelvek és javaslatok a külkereskedelem és devizagazdálkodás új mechanizmusára” 1966. április; Sulyok Béla: „A devizaszorító kérdéséhez”, Közgazdasági Szemle 1968. 9. sz.

keit ki lehet hagyni az exportválasztékból. A választék bővülni fog új, az átlagnál jobb gazdaságosságú termékekkel, így az export mennyisége mégis nőhet, a mérleg nem kerül veszélybe. Az állami visszatérítés évenkénti csökkentése ennek az átlagszorzó védelmében hangoztatott gondolatmenetnek felel meg, és gyakorlati megvalósítását jelenti. Úgy vélem, nem fölösleges megvizsgálni, hogy a két szemben álló vélemény által hangoztatott elméleti érvek rendszerében hogyan lehet értelmezni az állami visszatérítés csökkentését.*

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentésének indoklása

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentésének célja, hogy korlátozza a kedvezőtlen devizakitermelésű vállalatok exportját és ezzel a népgazdaság szempontjából növelje az egész export hatékonyságát. Vizsgáljuk meg közelebbről, a feltételezés szerint hogyan éri ezt el.

Az állami visszatérítés csökkenése következtében a vállalatok nyeresége csökken, és a nyereségének növelésére törekvő vállalat ezt igyekszik ellensúlyozni. Exporttevékenységének módosításával háromféleképpen teheti ezt: (1) ha exportjának mennyiségét erősebben növeli, mint amennyit összességében az egységnyi devizára jutó nyereségének csökkenése következtében veszít; (2) ha csökkenti exportcikkeinek önköltségét; (3) ha az exportcikkek választékában növeli a jövedelmezőbb áruk részarányát, illetve jövedelmezőbb új cikkeket kezd exportálni. Ily módon a nyereség változatlan maradhat, sőt nőhet is. A népgazdaság számára a közvetlen előny az, hogy ez a vállalati jövedelem kevesebb állami támogatást tartalmaz. Mivel az állami támogatás jövedelemátosortosítást jelent, ezért csökkenése következtében a jövedelmezőségi arányok közelebb kerülnek a hatékonysági arányokhoz.

A nyereségérdekeltség alapján működő vállalatok természetesen maguktól is igyekeznek — elvben — kihasználni minden nyereségnövelési lehetőséget, ezért az állami visszatérítés csökkentésének igazi jelentősége nem a nyereségre való törekvés ösztönzésében, hanem éppen ab-

* A fíréértések és az ezeken alapuló nézeteltérések elkerülése végett röviden utalok néhány feltételezésre, amelyekre az érvelés egyszerűsítése céljából volt szükségem. Feltételezem, ahol az ellenkezőjét kifejezetten nem állítom, hogy a külföldi devizában megszabott árak alakulását a vállalat tevékenysége nem befolyásolja, és azok változatlanok. A vállalatok a számukra jelenleg adott körülmények között azt, ami tőlük függ, már megtették helyzetük javítására. Ez különösképpen vonatkozik a termékösszetétel meghatározására, az állandó költségeknek az export és a belföldi célú termelés közötti felosztására, valamint a belföldi és a külföldi ügyfelekkel folytatott áralakura. Ezt azért fontos hangsúlyozni, hogy a továbbiakban csak a vizsgált kérdésre: az állami visszatérítés fokozatos csökkentésének a vállalati magatartásra gyakorolt hatására összpontosíthatunk a figyelmet. A kereskedelmi mérleg importoldalát elhanyagolom. A mérleg akkor van „egyensúlyban”, ha az export éppen tárgyat változása vagy változási üteme nem követeli meg az import csökkenését vagy növekedési ütemének korlátozását. Eltekintek a termelő- és a külkereskedelmi vállalat különállásától is, mert témánk szempontjából a kettő közötti nyereségelosztás közömbös. Jövedelmezőség alatt az adott rendszerben a vállalatok pénzügyi eredményében mutatkozó nyereséget, azaz nálunk lényegében a részesedési és a fejlesztési alapot értem — elvonatkoztatok az alapok kötelező felosztásából és az adózási szabályokból eredő nehézségektől. Hatékonyság alatt viszont azt a reális-hozadékot értem, amelyet az elméleti közzgazdaságtan szerint a vállalat tevékenysége eredményez. Feltételezem, hogy konvertibilis valutájú ország olyan vállalata, amely nem monopolizált piacon működik, a külkereskedelemben értékesített termékének értékesítéséből a hatékonyságával arányos jövedelmet ér el. (A hatékonysága egyenlő a jövedelmezőségével.) Végül alaphelyzetnek a visszatérítés csökkentése nélküli állapotot tételezem fel, ehhez képest csökken, nő, javul vagy romlik minden a csökkentés hatására, miközben minden más tényező ugyanúgy változik vagy változatlan, mintha a visszatérítéssel semmi sem történne.

ban van, hogy az állami támogatások következtében keletkező jövedelemátcsoportosítást mérsékli. Helyénvaló itt leegyszerűsítve vázolni, mi tette szükségessé ezt a jövedelemátcsoportosítást, milyen következményekkel járt, és miért törekszünk most a korlátozására.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor a vállalatok hatékonysága igen eltérő volt, mert korábban a magyar gazdaságban hosszú ideig nem működött a kiegyenlítésre törekvő automatizmus vagy tudatos igyekezet. Ha a reform bevezetése után a vállalatok jövedelmezősége hatékonyságukkal arányos lett volna, ez nem kívánatos — járadék jellegű — jövedelmekhez juttatott volna sok vállalatot. Ezért az árakat és a jövedelemszabályozást úgy alakították ki, hogy a vállalati jövedelmekben a hatékonyság okozta különbségek kevéssé érvényesüljenek, és a jövedelmek kb. azonosak legyenek — legalábbis az új rendszer indulásakor. Ez a megoldás azonban ütközött azzal az alapelvvel, hogy a külkereskedelemben érvényesülő — tehát a külföldi hatékonysági arányokkal többé-kevésbé megegyező — árárányokat belföldön is érvényesíteni kell. Ennek az utóbbi elvnek a következetes érvényesítése olyan kis országban, mint Magyarország, mennyiségi szabályozás és nagyon eltérő vámtételek nélkül nagyjából a külkereskedelemben érvényes árakhoz igazodó arányokat jelentene. (Nem a „világpiaci” árak központi bevezetésére kell itt gondolnunk.) A jelenlegi tényleges hatékonysági arányokkal együtt ez szintén nagy jövedelmezőségi különbségeket jelentene, és — a külföldi és a belföldi árak átszámítási kulcsától függően — esetleg egyes vállalatok csődjét okozná.

Ennek az — átmeneti időszakban szükségszerű — ellentétnek alapjában véve kétféle feloldása lehet. Az egyik hagyja a külkereskedelem árainak szabad érvényesülését, és a jövedelemszabályozási rendszerben gondoskodik a járadékok elvonásáról. A belföldi és külföldi árak átszámítási kulcsa ebben az esetben egységes lehet és a kereskedelmi mérleg követelményei szerint szabható meg. A másik megoldás az — és nálunk ez valósult meg —, hogy a belföldi árak a költségeket és a megengedhetőnek látszó nyereséget fedezik a hazai termelés és import esetében, az exportbevételek átszámításánál pedig valamilyen módon gondoskodni kell a járadékok elvonásáról vagy a veszteség megtérítéséről. Ez többféle módon történhet, a rövidség kedvéért csak a megvalósultat vázolom: a népgazdaság átlagos devizatermelési költségét fedezi az átszámítási kulccsal számított bevétel — ahol a nyereség sokkal több, ott elvonják, ahol a bevétel így kevesebb a költségeknél és a megengedhető nyereségnél, ott a hazai eladásoknál elért nyereség szintjéig megtérítik a veszteséget.

Úgy gondolom, hogy szükséges volt ezeknek az eléggé ismert sajátosságoknak a felidézése, hogy élesebben szembeűnjön: a külkereskedelmi árak szabad begyűrésén alapuló árrendszerhez hasonlítva az olyan árrendszerben, mint a miénk, egyrészt a belföldi termelői árak, másrészt az állami visszatérítéssel és árszorozóval forintra átszámított külföldi exportárak lényegében azonos feladatot oldanak meg: lehetővé kell tenniük a teljes vagy a szükségesnek tartott kapacitás termékeinek kb. egyformán nyereséges értékesítését belföldön is, külföldön is, függetlenül a külkereskedelmi kereslet és kínálat által kialakított áron mért hatékonyságtól. Az ilyen árrendszer következtében azután a haté-

konyság és a jövedelmezőség kettéválik, az előbbit egyáltalán csak a külkereskedelmi szférában érzékelik. Sőt, számszerűen ki is fejeződik az eltérés, mert az árszorzóval számított árak egymás között a „nemzetközi hatékonyság” szerint, az árszorzóval és állami visszatérítéssel számított árak pedig a hazai költségek szerint arányosak.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a belföldi árak is tartalmazzák a „nemzetközi hatékonysági” arányoktól való eltérést, méghozzá vagy járadék formájában, vagy leplezetten, amennyiben lehetséges olyan belföldi árat szabni értük, amelyet külföldi értékesítés esetén állami visszatérítéssel kell kiegészíteni. (Olyan termékeknél, amelyeket nem exportálnak, hanem termelnek és importálnak, egyéb korlátozás hiányában a vám teszi lehetővé a belföldi termék magasabb árát, vagyis megint nyíltan jelentkezik az arányeltérés mértéke.) Azonos és összehasonlítható termékek esetében — teljesen szabad külkereskedelmet feltételezve — csak a szállítási költségek mértékéig térhetnek el a belföldi és a külföldi árak, tehát az árarányok jelentősebb eltérése csak az olyan cikkek és szolgáltatások körében fordulhat elő, amelyek a szállítási költségek jelentős súlya vagy a szállítás lehetetlensége miatt nem kerülnek a külkereskedelmi forgalomba. A többi termék esetében mindegy, hogy állami visszatérítés, vám vagy árszabályozás következménye az árarány eltérése a „nemzetközi hatékonysági aránytól”. Világos, hogy ezt az érvelést nem befolyásolja, hogy a vállalatok hány terméket termelnek. Eddig azt feltételeztem, hogy egyet.

A belföldi és a külföldi hatékonysági arányok eltéréseinek közömbösítését és a jövedelmezőségi arányok kiegyenlítését szolgáló módszerrel a visszatérítés csökkentésére irányuló törekvés nemcsak annyiban függ össze, hogy a csökkentés az eddiginél kevesebb teret ad a belföldi hatékonysági arányok szóródására, és közelebb viszi a belföldi hatékonysági arányokhoz a belföldi jövedelmezőségi arányokat. Az összefüggést megtaláljuk ott is, hogy a népgazdaságban sok helyen halmozódnak fel olyan nyereségek, amelyek mögött nincs igazi teljesítmény, s amelyeket megpróbálunk megszüntetni. E nyereségforrások lehetőségének egyik megteremtője a jövedelemátcsoportosítás fentebb leírt módja és a többi, többnyire átmenetinek tekintett pénzügyi híd. Az állami visszatérítés is — noha kétharmadrészben az exporttal kapcsolatban ténylegesen felmerülő költségeket fedez — összefügg a „könnyű nyereségek” problémájával, amennyiben egyike azoknak a pénzügyi hidaknak, amelyeket más elemekkel együtt átmenetileg az új irányítási rendszerre való áttérés simasága kedvéért építettek be a mechanizmusba, hogy védelmet nyújtsanak a vállalatok számára a piac zord időjárásával szemben (például az árkiegészítések, egyes vámok és importforgalmi adók, az árrendszert említett vonásai, a bérszabályozás bizonyos elemei stb).

Az átmeneti pénzügyi hidaknak ez a védő hatása hozzájárul azokhoz a körülményekhez, amelyek miatt népgazdaságunkban egy sor káros tendencia érvényesül. A legfontosabb közöttük az, hogy a gazdaságban nem bontakozott még ki olyan verseny, amely a vállalatokat az önköltség lefaragására, az árak csökkentésére szorítaná, hanem ellenkezőleg, a monopolhelyzetet kihasználva gyakorlatilag még az árak emelésére is sok lehetőség van, amit felelősségrevonás esetén a magas költségszínvonnallal legtöbbször indokolni is lehet. Ezek a körülmények egyrészt lehe-

tőséget adnak a vállalatoknak, hogy a hatékonyság növelése nélkül javítsák helyzetüket, másrészt indokolják a központi hatóságok gyanúját a kiugróan nagy nyereséggel szemben. De ez a gyanú általában fékezi a nyereség növelésére irányuló igyekezetet is.

A nyereségnek mint a siker mutatójának kétségbevonása és a könnyű nyereségszerzés együttesen bizonyára nem ösztönzi a vállalatokat arra, hogy jövedelmüket a hatékonyság fokozásával igyekezzenek növelni. Ez a jelenség a népgazdaság irányítóiban érthető módon erősíti azt a törekvést, hogy felülvizsgálják azokat az elemeket a mechanizmusban, amelyek ehhez a helyzethez hozzájárulnak, s amelyeket egyébként is csak átmeneti időszakokra építettek be a mechanizmusba. Ezek a hidak egyrészt az állami költségvetést terhelik, másrészt inkább a pénzügyi hatóságok ellenőrzése alá helyezhető nyereségforrást jelentenek, mint például az áremelések. Annál is inkább, mivel a fentebb leírt helyzet pénzügyi vetülete a népgazdaság túl bő pénzellátása. Ezért az olyan lépések, amelyek a támogatás jellegű juttatások csökkentésén át, és más hasonló intézkedésekkel a pénzkibocsátás korlátozására irányulnak, teljesen logikusnak látszanak még akkor is, ha nem pótolják a fő oknak, a monopolista tendenciáknak a megszüntetésére irányuló erőfeszítéseket.

Hogyan szolgálja ezeket a célokat az állami visszatérítés fokozatos csökkentése? Mint már korábban kifejtettem, a vállalat a visszatérítés csökkenése következtében kieső nyereséget feltehetően pótolni akarja, s ami exporttevékenységét illeti, ezt csak úgy érheti el, ha hatékonyabban exportál. Amennyiben ez a törekvése sikeres, az új nyereség mögött devizabevétel — végül is importáru — áll, és nem más belföldről elvont jövedelem, mint eddig. Ha ezt sok-sok vállalat teszi, az egész népgazdaságban nő az árumennyiség anélkül, hogy a pénzmennyiség arányosan nőne, azaz csökken az áru egységre jutó pénzmennyiség. A hatékonyság javulásának eredménye nem az lesz, hogy a vállalatok az ezáltal lehetővé vált exportnövekedés arányában több visszatérítést kapnak, vagy a teljes önköltségjavulást nyereségként könyvelhetik el, hanem ellenkezőleg, az exportbevételek növekedése viszonylag kisebb lesz, illetve a nyereség viszonylag kisebb, de a devizabevétel egységére jutó költségvetési kiadások is csökkennek, viszonylag kevesebb pénz áramlik a gazdaságba.

A belföldi és a külföldi értékesítés közötti választás kritériuma

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentésének indoklása, amelyet a fentiekben kifejtettünk és elemeztünk, egy fontos hallgatóságos feltételezést tartalmaz. Az egész gondolatmenet bizonyosnak tekinti, hogy a vállalat a visszatérítés csökkenése következtében támadt veszteségét más exportcikk külföldi értékesítésével vagy az exportköltség csökkentésével, esetleg az exportmennyiség növelésével pótolja, és fel sem veti azt a lehetőséget, hogy a belföldi értékesítés növelésével is ellensúlyozhatja az exportban elszenvedett veszteséget. Márpedig ezt a lehetőséget elvben bizonyosan nem szabad kizárni, a gyakorlatban pedig, ha rövid távon nem is mindig lehet az értékesítés irányát megváltoztatni, a vállalat hosszabb távú tervezése ebből a szempontból messzemenően szabadon bánhat a jövőben létesítendő kapacitásokkal.

Vizsgáljuk meg először is, hogy milyen kritériumok szerint választanak a vállalatok a belföldi és a külföldi értékesítési lehetőségek között, és mi ebben az árszorzó és az állami visszatérítés szerepe.

Az új gazdaságirányítási rendszer alapelvei közé tartozik, hogy a vállalatok a jövedelmezőség szempontja alapján szabadon választhatnak a belföldi és a külföldi értékesítés között. Mivel céljuk a nyereség növelése, nyilvánvaló, hogy azt választják, amelyik a nagyobb nyereséget jelent számukra. Tehát a vállalatok az egyes ügyletekhez fűződő költségeket összevetik a tőlük várható bevétellel, és ennek alapján döntenek. A költség összehasonlítása szempontjából három alapelehetőség van: a költségek egyformák; a külföldi eladás költségei azonos terméknel is ténylegesen eltérők a mellékköltségek, illetve megtakarítások miatt; végül: a külföldi eladás esetében, ha az csak alkalmi, az állandó költségeket szükség esetén nem számítják fel. Ezek a lehetőségek függetlenek attól, hogy a külföldi bevétel átszámítási kulcsa mekkora, változott-e vagy nem. Például ha egy jelentősebb kapacitás termékét külföldre akarja a vállalat olyan hosszú időre lekötöni, amely az amortizáció szempontjából már figyelemre méltó, s közben az átszámítási költség úgy változik, hogy az állandó költség nem térül meg, akkor az üzlettől el fog állni. Viszont, ha egy kisebb alkalmi ügyletről van szó, akkor is csak a változó költségekkel fog számolni, ha az átszámítási kulcs nem változik. Ezért figyelmünket kizárólag a várható bevétel összehasonlítására irányíthatjuk.

Magyarországnak nincs konvertibilis valutája, ezért a külkereskedelemben a külföldi árat nem a forint árfolyamán, hanem az árszorzón számítják át, és azt — ahol van — állami visszatérítéssel egészítik ki. Egy-egy vállalat a számára érvényes külföldi ár kiszámításakor a visszatérítéssel magától értetődően korrigálja az árszorzót, számára a kettő összeolvad és ugyanúgy hat, mintha ilyen lenne az árfolyam. A visszatérítés csökkentésének hatása pedig olyan, mintha a saját valuta árfolyamát felértékelnék: a külföldi valutában megadott árak belföldre átszámítva csökkennek. A vállalatok „árfolyama” (legalábbis szakágazatonként) ugyan eltérő, és különböző az állami visszatérítés fokozatos csökkentésének mértéke is. Mivel azonban minden vállalat állami visszatérítése csökken, a visszatérítés csökkentése következtében a vállalatok a külföldi árak és a belföldiek összehasonlításakor általában alacsonyabb külföldi árakat fognak érzékelni, mint a visszatérítés csökkentése nélkül. Az összesített hatás — ha a számszerű pontosságtól eltekinünk — azonos azzal, mintha az összes külföldi ár csökkent volna.

Az elmondottakból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az árszorzó és az állami visszatérítés együttesen — akárcsak az árfolyam a konvertibilis valutájú országok közötti ügyleteknél — a külkereskedelmi döntéseknek az a kritériuma, amely megszabja az azonos termékek belföldi és külföldi árának egymáshoz való viszonyát. Nemzeti valutában kifejezve a belföldi és a külföldi árszint egymáshoz való viszonya az árfolyamtól függ, és a vállalati döntésekre gyakorolt hatás szempontjából ezt az általánosítást az árszorzóról és az állami visszatérítésről is elmondhatjuk. Az állami visszatérítés általános csökkentése tehát a belföldi valutában kifejezett külföldi árak szintjének általános süllyedésével azonos értelmű.

Mivel a belföldi árak színvonalának süllyedéséről nincs szó (sőt a IV. ötéves terv évi 1,5—2 százalékos termelőiár-emelkedéssel számol), ezért az általunk feltételezett döntési helyzetekben egyre többször fog-nak a belföldi eladás mellett dönteni. S itt rá kell mutatnunk az állami visszatérítés egész rendszerének alapvető ellentmondására: ha a vissza-térítés feladata, hogy a külföldi és a belföldi eladások közötti döntéshez kritériumot adjon, akkor fokozatos csökkentése a kereskedelmi mérleg romlására vezet. Ha viszont az a feladata, hogy a hatékonysági különbsé-geket eltűnésük mértékéhez igazodva áthidalja, és a jövedelmezőséget kiegyenlítse, akkor megengedhetetlen, hogy a belföldi és a külföldi el-adások közötti döntés kritériumául szolgáljon.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az állami visszatéri-téssel kiegészített, átlagos kitermelési költségen alapuló árszorzó a vele szervesen összefüggő árrendszerrel együtt nem azért rossz, az egyensúlyi árszorzó és a vele ugyancsak szervesen összefüggő jövedelemelvonási rendszer pedig nem azért jó, mert az utóbbi önmagában megoldja a mérleg egyensúlyát, vagy a túlzott hatékonysági különbségek kiküszöbö-lését egyszerűbbé teszi, hanem, mert az egyensúlyi szorzó helyes és hasz-nálható kritériumot ad a külkereskedelmi tevékenységhez, a másik meg-oldás pedig nem. A mérleg egyensúlya végső soron az egész gazdaság egyensúlyától függ, s hatékonysági különbségek semlegesítése és csök-kentésük kikényszerítése sok problémát, meg nem szolgált és igazságtalan-ul elvont nyereséget okoz akkor is, ha egyensúlyi szorzó van. De csak ez a szorzó tudja közvetlenül, operatív módon az önállóan te-vékenykedő vállalattal érzékeltetni az ország külkereskedelmi egyensú-lyának követelménye szempontjából a deviza értékét. Ezeket a kérdése-ket már sokszor kifejtették. Ezért most az állami visszatérítés csökkenté-sét megpróbálom új aspektusból is megvizsgálni, amely szintén felfedi az említett ellentmondást, a pénz mennyiségi elméletének szempontjából.

Árszínvonal és hatékonyság

A visszatérítés fokozatos csökkentésének indoklását ismertette ki-fejtettem, hogy ennek fő célja az ideiglenes támogatás megvonása abban a mértékben, ahogy az export hatékonysága javul. Ha feltételezzük, hogy a központi szervek megfelelően tájékozódni tudnak a vállalatok haté-konyságának javulásáról, akkor a visszatérítés csökkentésének mértékét pontosan a hatékonyság javulásának üteméhez tudják igazítani — vagy ha a hatékonyság javulásának lehetőségét ismerik, akkor ehhez mérve csökkentik az állami visszatérítést és a vállalat kénytelen élni a lehető-séggel. Akármelyik esetről is van szó, a vállalat jövedelmezősége nem változik, noha a vállalat tényleges önköltsége csökkent vagy a deviza-bevétele nőtt. A költségcsökkenés egyenlő azzal, hogy az eddig igénybe vett forrást másutt használják fel, és a termelés ott nő. Az eredmény mindenképpen több reális termelés.

Mi történik a gazdaság egész külkereskedelmi szférájában, azt egy pillanatra különállónak tekintve? Az árszínvonal a hatékonyság javulá-sával azonos mértékben süllyed, miközben a reális árumennyiség nő. A nominális jövedelem változatlan marad. Mivel az árak és a termék-

mennyiség szorzata is változatlan — ezt jelenti az áraknak a hatékonysággal arányos csökkenése —, az egész pénzmennyiség sem változik, ha a fizetési szokások nem változnak. Eközben a belföldi szférában nem változnak az árak, de a hatékonyság feltételeink szerint ott is javul, tehát a hatékonyság javulása nyomán keletkező többlettermék értékesítéséhez több pénzt kell kibocsátani. A pénzmennyiség nő a hatékonyság javulásának és a reáljövedelemnek az arányában, s ugyancsak nő a vállalatok nominális jövedelme. Ha a két szféra közötti határvonalat gondolatban megszüntetjük, a forgássebességgel nincs gondunk az összehasonlításnál, hiszen egy gazdaságról van szó, s így azonos sebességről. Elképzelhető-e a két árrendszer együtt? Hogy külön-külön elméletben igen, az a közgazdaságtanban régóta ismeretes. Például Fichte már százhetven évvel ezelőtt így írt: „... egy szorgos és jól kormányzott nemzet jóléte évről évre növekszik. A gyarapodást az állam pontosan áttekintheti, ... ha fenn akarja tartani az áruk eddigi pénzbeli értékét, úgy annyival több pénzt hoz forgalomba, amennyivel megnövekedett az árumennyiség értéke; vagy ha a forgalomban levő pénz mennyiségét akarja megőrizni, ... az áruk pénzben kifejezett árát ... szállítja le ...”*

A huszadik században Keynes már nem látja ennyire szabadnak az alternatívát: „Hosszú időszakot tekintve... választhat a gazdaságpolitika két lehetőség közt: vagy az árak esését teszi lehetővé (a technika és a berendezések fejlődésének megfelelően) változatlan bérszint mellett, vagy pedig a bérszínvonal lassú emelkedését teszi lehetővé változatlan árszint mellett. A magam részéről végső soron a második lehetőséget részesíteném előnyben.”** Keynes a konjunktúrapolitika célszerűségén kívül a többi között azzal indokolja álláspontját, hogy ily módon könnyebb a hanyatló iparágakból a fejlődő iparágakba való átáramlás. Hogy miért, az érthető abból, hogy Keynes nominális jövedelem helyett a legnagyobb költségtételt, a bért említi. Egy gazdaságban azonban nem alkalmazható tartósan egyszerre a két megoldás, és ez abból, amit a vállalati döntésekről elmondtunk, a makroökonómiai síkra vonatkozólag is nyilvánvaló. Mivel az árszorító csökkentése előtt a kül- és belföldi értékesítés nyeresége egyforma volt, a csökkentés után — ha más szempontra nem kellene tekintettel lenni — az összes érintett vállalat a belföldi értékesítést választaná. Csak a visszatérítés nélkül is jövedelmező exportügyletek maradnának meg. A mérleg csak akkor nem romlana, ha ezek exportja a kiesett export értékével nőne. Egyéb változás nélkül (rögzített importárszorítóval és vámokkal), feltételezve, hogy a nagyobb belföldi fogyasztás keresztülvihető, a kereskedelmi mérleg — ha kiegyensúlyozott volt — deficitessé lenne. Csak az egyik árrendszer érvényesülne, mert a másik szerint nem is kötnének ügyletet.

Az állami visszatérítés fokozatos csökkentése ügyében a pénz mennyiségi elméletéből levonható tanulságot úgy fogalmazhatjuk meg, hogy ha a kereskedelmi mérleg egyensúlya szempontjából jelentős az exportügyleteknek az a köre, ahol a kül- és belföldi eladás közt az árak alapján a nyereségérdekeltséget követve döntenek, akkor az állami visszatérítés következetes csökkentése csak a belföldi árszínvonalnak a haté-

* Johann Gottlieb Fichte: A tökéletes állam. Phönix Kiadó, 1943., 62. l.

** J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965, 295. l.

konyság javulásával arányos hasonló süllyesztésével együtt valósítható meg anélkül, hogy a külkereskedelmi mérleg ne romlana. (Vagy legalább az export viszonylag ne csökkenne a termelésnek és a vele járó import-szükségletnek a mennyiségéhez képest. Hiszen végül is elvben elképzelhető olyan gyors gazdasági növekedés, hogy az export csökkenése csak viszonylagos.) Ebből a szempontból közömbös, hogy a hatékonyság javulása „rejtett tartalékokból”, indokolatlanul magas belföldi árszint lefaragásából vagy tényleges műszaki, szervezeti fejlődésből stb. származik. De a fordított tétel is igaz: ha a belföldi árszínvonal süllyedését nem irányozzuk elő (a IV. ötéves terv 1,5—2 százalékos áremelkedéssel számol), nem tervezhetjük az export belföldi valutában kifejezett árszínvonalának süllyedését sem a devizabevétel átszámítási kulcsának változtatásával, ha el akarjuk kerülni az export csökkenését vagy viszonylagos elmaradását.

Az elmélet és a valóság

Az előzőekben kifejtett érvekből — véleményem szerint — egyértelműen látszik, hogy az új gazdaságirányítási rendszerrel együtt elfogadott átlagszorzó híveinek az az elgondolása, hogy a határszorzó a hatékonyság javulásával az átlagos devizakitermelési költségek színvonalára csökken, nemcsak hogy helytelen alapgondolatból indul ki, nemcsak valószínűtlen a belföldi árak alakulásának tapasztalatai alapján, hanem még megvalósulása esetén is veszélyezteti a kereskedelmi mérleg egyensúlyát. Az egyensúlyi árszorzó hívei pedig — köztük e sorok szerzője is — azt a hibát követték el, hogy miközben magának az átlagszorzonak a bírálatára összpontosították a figyelmüket, és rámutattak a két szorzó elképzelt közeledésének valószínűségére, nem vették észre, hogy a közeledés megvalósulása vagy annak erőszakolása is veszélyes következménnyel jár.

A visszatérítés csökkentésének a kereskedelmi mérleg alakulására gyakorolt hatását — ismétlem — egyértelműnek látom, a hatás érvényesülését azonban nem tartom már most küszöbönállónak. Ezt számos tényező akadályozza, illetve ellensúlyozza, de sajnos többnyire olyan, amely ettől eltekintve nem örvendetes. (Állami visszatérítésben ugyanis a vállalatok olyan széles köre részesül, hogy nem képzelhető el a többi vállalat exportjának olyan nagy növekedése, amely pótolná a visszatérítéssel csökkentett vállalatok egész exportját.) Először is — és ez nemcsak nálunk van így — a külkereskedelmi és a belföldi ügyleteknél egyaránt a döntések alapját nem mindig ügyletenként konkrétan számszerűsíthető költségek, illetve árak képezik. Tekintettel vannak a szállítási határidőre, a tétel-nagyságra, az üzleti kapcsolat tartósságára, a vevő minőségi igényességére stb. Mindezek a tényezők fokozottan érvényesülnek, ha a vállalatok számára nem a nyereség növelése a legfontosabb. Mint már utaltam rá, nálunk gyakran lehet erre számítani. Ezek a tényezők azonban legfeljebb ha lassítják, de nem teszik lehetetlenné a költségek és az árak alapján várható vállalati magatartás érvényesülését. Adott döntési helyzetben az ilyen tényezőket mintegy becslés alapján pénzértékben fejezik ki és összevetik a költségekkel vagy az árral. A mérleg nyelve így itt is a nyereség, s akkor a külföldi devizában kifejezett ár átszámítási kulcsának szerepe már érvényesül.

Magyarországon sokkal nagyobb súllyal esik latba, hogy a külkereskedelmi forgalom kb. 70 százaléka a szocialista országokkal bonyolódik le, s ezekben a viszonylatokban a piaci mechanizmusok szükségszerűen kevésbé érvényesülnek. Ezt a hatást fokozza, hogy a legtöbb vállalat számára technológiai adottság: tőkés piacon, szocialista országban vagy belföldön tudja-e értékesíteni termékét. Olyan mértékű árváltozás, mint amit az állami visszatérítés csökkentése jelent, nem tudja ellensúlyozni azt a tényt, hogy a termékek sok vállalatnál nem adhatók el más piacon, mint eddig, vagy azt, hogy a belföldi piac felvevőképessége egyes esetekben korlátozott. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a vállalatok tudják, felettes hatóságai elvárják tőlük a belföld zavartalan ellátását, a szocialista államközi kötelezettségek teljesítését és a tőkés export növelését és rossz néven vennék, ha pusztán nyereségnövelő szándékból kivívóan nem tennének eleget az ezekből a szempontokból támasztott követelményeknek.

Paradox módon azok a pénzügyi viszonyok, amelyeknek megszüntetése céljából csökkentjük az állami visszatérítést, egyúttal lehetővé is teszik, hogy a vállalatok a nyereségérdekeltség felől nézve irracionálisan reagáljanak a csökkentésre, mert vagy a kevésbé nyereséges viszonylatban adnak el, vagy tartósan veszteséges tevékenységet folytatnak — s mindez elfér a kalkulációjukban — vagy esetleg monopolhelyzetüket kihasználva a belföldi árat emelik* és így tartják fenn nyereségük színvonalát. A visszatérítés csökkentése tehát azokban az esetekben nem vezet az export csökkentésére, amelyekben a piaci mechanizmus lanyhán működik. Ezért feltehető, hogy a gazdasági reform eredményeinek teljes kibontakozása után növekedni fog a döntéseknek az a köre, amelyekben gazdaságossági szempontok szerint döntenek, s akkor már nem lehet elhanyagolni a mérlegre gyakorolt hatást.

A mérleg romlására vezető hatás érvényesülését gátló tényezőktől meg kell különböztetni azokat, amelyek ellensúlyozhatják ezt. Ezek közül a mi ösztönzési rendszerünkhöz tartozik az új egységes adóvisszatérítés. Ez az exportösztönző eszköz, bár az induláskor a részesedési alap szempontjából a vállalat számára az állami visszatérítéssel azonos helyzetet teremt, de a fokozatos csökkentés elvét nem ismeri és erősen ösztönzi a dollár viszonylatú export növelését, amennyiben függ ennek az exportnak az egész értékesítéshez mért arányától is, és a dollár viszonylatú export növekedését kétszeresen veszi figyelembe. Tehát a teljes önköltség csökkentésével elért bruttó nyereségnövelés és a dollár viszonylatú export növelése jelenti ennek az ösztönzésnek a szempontjából a legnagyobb nettó nyereségnövelést. Különösen nagy az adóvisszatérítés összege között a különbség akkor, ha a csökkenő dollár viszonylatú export következményét a növekvőével hasonlítjuk össze. Ennek az ösztönzési formának az általános bevezetése kétségtelenül megoldaná a cikünkben felvetett problémát, a külföldi és a belföldi értékesítés árszínvonalának erősödő eltérését. De megoldatlanul maradnának a belföldi és a külföldi hatékonysági arányok eltéréséből az egész termelésben s nemcsak az exportban adódó problémák, emellett nem jelentene az újfajta ösztönzés előrelépést a népgazdasági áttekintés és a bázisszemlélet

* E cikk megírása után kaptam kézhez Mérey Ede—Tarfás Imre: „Az 1971—75-re kidolgozott, exportösztönzési rendszer” című tanulmányát, amely statisztikailag mutatja ki ezt a tendenciát 1968 óta.

megszűnése szempontjából sem. Az áttekintést különösen zavarja az új módszer addig, amíg nem általánosan, hanem csak meghatározott körben alkalmazzák.

Ugyancsak ellensúlyozhatja a visszatérítés csökkentését, ha a külföldi valutában kifejezett árak infláció miatt emelkednek a belföldi termelői árakhoz képest. Ennek azonban nincs köze a hatékonyság javulásához, ezért ha a két hatás éppen ellensúlyozná egymást, az nem volna több érdekes véletlennél. Ebben az esetben egyébként módosítani kellene az árszorót, mert a visszatérítés nélküli vállalatok jövedelme nőne meg a hatékonyságuk javulásához képest nem kívánatos mértékben. Ezek a vállalatok ugyanis ebből a szempontból azonos helyzetben vannak a konvertibilis országok exportőreivel.

Végül meg kell említenem a valóságos viszonyok három olyan tényezőjét, amely a visszatérítés csökkentésének hatását hosszú távon a jelenleginél jobban hagyja érvényesülni. Kettőről volt már szó: a reform hatásainak kibontakozásáról és a visszatérítés nélkül exportáló vállalatok számarányáról. Meg kell azonban azt is említeni, hogy minden gazdaság alkalmazkodóképessége nagyobb hosszú távon, mint rövid távon. Így van ez az árrugalmassággal is, így a jelenlegi esetben is, amikor az a kérdés, hogy az export belföldi valutában kifejezett árszínvonalának csökkentésére az export mennyisége hogyan reagál. Jelenleg a vállalat csak meghatározott arányban tudja piacain a termékeit értékesíteni, akárhol is alakulnak az egyes viszonylatok között az árarányok. Amíg a kapacitásait egyáltalán teljesen működtetni tudja — vagy kénytelen —, nem tud a mennyiségi arányokon változtatni. De a vállalatától függő beruházási döntéseknél már figyelembe veszik, melyik piac a jövedelmezőbb és a kapacitásokat eszerint növelik. Ennek következtében a termékek piaci értékesítésének aránya a jövőben változni fog az árarányok ösztönzése szerint. A vállalat jelenleg nem tud a gazdaságosság szerint dönteni, a jövőre vonatkozó döntését azonban már eszerint hozza meg.

A visszatérítés csökkentésének végül a valóságban van még egy hosszú távú problémája. Az átlagszorzó hívei, amikor a visszatérítéses rendszer átmeneti bevezetését javasolták — mint ez a régi vitákból kitűnik —, mindig a magyar és a tőkés ipari országok közötti átlagos hatékonyságkülönbségre és ennek eltűnésére gondoltak (esetleg a protekcionizmusra is, amely ezt a különbséget nagyobbban mutatja a külkereskedelmi árakban a ténylegesnél). A valóságban azonban az állami visszatérítést nem a belföld és a külföld közötti hatékonysági különbség teszi szükségessé, hanem az egyes belföldi kapacitások egymás közötti hatékonysági különbsége. Ebből azonban az következik, hogy a visszatérítés nem akkor válik fölöslegessé, ha az új irányítási rendszer hatására minden magyar üzem óriási ütemben növeli hatékonyságát, de kb. egyenlő mértékben, és az átlag esetleg még felül is múlja a tőkésekét, hanem akkor, ha az átlag akár nem is változik, de a különbségek megszűnnek. Ebből következik, hogy a visszatérítések csökkentésének tényleges lehetősége a rejtett tartalékok felszámolásán túl inkább függ az erőforrások vállalatok közötti átcsoportosításának könnyűségétől, mint a hatékonyság általános javulásától.

Összefoglalóul: Véleményem szerint az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor helytelen módon kapcsolták össze a belföldi és a kül-

földi értékesítés, illetve beszerzés közti választás kritériumát az átmenetileg túlzott hatékonyságbeli különbségek hatásának kiegyenlítésével, abból kiindulva, hogy ezek a különbségek látszólag csak a külkereskedelemben mutatkoznak meg. A valóságban ugyanis a különbség a hatékonyságban a vállalatok egész tevékenységét jellemzi, s amíg a hatékonyságot figyelembe vevő beruházási tevékenység meg nem szünteti a különbségeket, az egész tevékenységükre vonatkozó intézkedéssel kell átmenetileg megoldani az ebből származó jövedelemelosztási problémákat.

A belföldi és a külföldi értékesítés és beszerzés közti választás kritériumát pedig a fizetési mérleg egyensúlyának szempontjából célszerű megszabni. Nem szerencsés, hogy azt a szabályozót, amelynek feladata, hogy a népgazdaság más népgazdaságokkal való kapcsolatában megkövetelt egyensúly feltételét tolmácsolja a vállalatoknak, arra is felhasználjuk, hogy a költségvetés közbeiktatásával csökkentjük a vállalatok jövedelmezőségében az eltérő hatékonyság miatt megmutatkozó különbségeket, majd még arra is, hogy jogtalan jövedelmeket vonjunk el, és a költségvetés, meg a belső gazdasági helyzet egyensúlya és a hatékonyság javításának ösztönzése céljából nyomást gyakoroljunk a vállalatok gazdálkodására. Szükség van átmenetileg a hatékonysági különbségek hatásának enyhítésére, és mindig törekedni kell a belső egyensúlyra, arra, hogy a vállalatokat a nyereségük népgazdasági szempontból is fejlődést jelentő növelésére ösztönözzük, de erre más — az egész gazdaságot, és nemcsak a külkereskedelmet érintő — eszközöket kell alkalmazni.

Az építő- és építőanyag-ipar fejlesztése a IV. ötéves terv időszakában

A IV. ötéves terv az építőipar fő feladatát a következőképpen határozza meg: Az építőipar teljesítőképességét — a termelőerők és a szervezeti formák sokoldalú fejlesztésével — olyan mértékben kell növelni, hogy a fizetőképes kereslet kielégítése fokozatosan lehetővé váljék.

Ismeretes, hogy népgazdaságunkban hosszú idő óta aránytalanság mutatkozik az építési igények és az építőipar teljesítőképessége között. Az építőipari kereslet és kínálat egyensúlyának hiányából különböző zavarok adódnak. Az egyenlőtlenség fékezi az egész népgazdaság fejlődését és korlátozza az új mechanizmus hatékonyságát is.

Mindezek ismeretében nem nehéz felmérni az építési piac egyensúlyának megteremtésére irányuló törekvések jelentőségét. A fenti célok szükségességét azt hiszem senki sem vitatja, azonban — annak realitásával, illetve megvalósításának módzataival kapcsolatban — megoszlanak a vélemények.

Az építési piac feszültségeinek okairól

A feszült építési piac elsősorban annak a következménye, hogy az építőipari beruházások az elmúlt 20 évben jóval alacsonyabbak voltak, mint amit az építőiparnak a népgazdaságon belül betöltött szerepe és az építési igények gyors növekedése indokoltta tettek volna. Az építőiparban termelt nemzeti jövedelem az összes nemzeti jövedelemnek kb. 8—10 százaléka, ellenben az ágazat 1950—67 között a szocialista szektor összes

beruházásainak átlagosan 2,2 százalékát kapta. Az építőipar fejlesztésének meggyorsítására hozott 1960. júniusi és 1964. februári párthatározatok sem eredményeztek lényeges változást, mert az építőipar részese-
dése a szocialista szektor beruházásaiból 1961—65 között 2,3, 1966—67-ben pedig 2,2 százalék¹ volt.

Még alacsonyabb az arány, ha az építőipar beruházásait a népgazdaság összes beruházásaihoz viszonyítjuk. Erre utalnak a következő számok is: 1950—54: 2,4, 1958—60: 1,7, 1961—65: 2,1 és 1966—69 között: 2,1 százalék volt az építőipar részesedése a népgazdaság összes beruházásaiból.²

Más oldalról mutatja ugyanezt a problémát, ha az ipar, illetve az építőipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását, valamint a beruházásokból való részesedésüket vizsgáljuk. *Az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása ötször haladja meg az építőipar által termelt nemzeti jövedelmet, beruházásainak összege viszont húsz—huszonegyszereze az építőipari beruházásoknak.*

Ez csak részben magyarázható azazal, hogy az ipar jóval állóeszköz-igényesebb az építőiparnál. Ha az építőipari beruházások arányát más — főleg szocialista — országok hasonló mutatóihoz hasonlítjuk, akkor kiderül, hogy ezen a téren lemaradtunk.

¹ A magyar építőipar működése 1950—67. KSH 1968. 10. sz. Közlemény (nem tartalmazza a házyári beruházásokat).

² Forrás: Beruházások és állóeszköz-fenntartás 1969. (KSH) Az adatok a házyári beruházásokat is tartalmazzák.

1. számú táblázat

Az építőipari beruházások részesedése az összes népgazdasági beruházásokból néhány szocialista országban* (százalék)

Ország	1967 (Összehasonlítható áron)
Bulgária	4,1
Csehszlovákia	3,3
Lengyelország	4,6
NDK	2,9
Románia	4,1
Szovjetunió	3,3

* Forrás: Építőipari adatok 1966—67. II. kötet. 233. l. KSH. 1969.

Az építőipar alacsony részesedése a beruházásokból abban is kifejeződik, hogy az ágazat — a 60-as évek első felében elért némi javulás ellenére — 1967-ben a népgazdaság termelő állóeszközeinek csupán 1,8 százalékaival (1961-ben 1,3 százalék) rendelkezett. 1968-ban a részesedés 1,7 százalékra³ esett vissza, és ennyi maradt 1969-ben is. *Ebben a vonat-*

kozásban a szocialista országok között az utolsók vagyunk, mert Romániában e mutató 4,2, Szovjetunióban 3,5, Csehszlovákiában 2,7 és Lengyelországban 2,1 százalék.

Az építési piac feszültségét kiváltó másik ok az építőanyag-ipar, illetve az építőipar ipari háttere termelésének⁴ elmaradása az igényektől, ami az építőipar egyébként sem kielégítő kapacitásának teljes kihasználását is akadályozta.

Az építőanyag-ipar aránya az iparon belül az évek folyamán enyhén csökkenő tendenciát mutat. A foglalkoztatottak számában mérve 1950-ben 6,7, 1968-ban 5,6 százalék volt.⁵ A KGST-országokban az építőanyag-ipar aránya valamivel magasabb mint nálunk, 1967-ben például a munkaslétszám alapján számítva Bulgáriában és Csehszlovákiában 7,1 Romániában 6,9 százalék volt.⁶

Hasonló tendenciát tükröz az ÉVM Információs és Ellenőrzési Főosztályának „Nemzetközi adatok 1950—1960—1968 év” című kiadványából vett 2. sz. táblázat is, bár a két forrás néhány adata között kisebb eltérés mutatkozik.

2. számú táblázat

Az állami és szövetkezeti építőanyag-ipar népgazdasági jelentősége néhány szocialista országban

Ország	Termelés		Munkások száma		Az építőanyag-ipari beruházások az összes népgazdasági beruházások százalékában (1960-68. évek átlaga)
	az ipar egészének százalékában				
	1960	1968	1960	1968	
Bulgária	3,7	4,9	6,1	6,6	2,8
Csehszlovákia	4,6	4,7	7,6	7,2	3,3
Lengyelország	3,9	3,9	7,8	7,2	2,9
Magyarország	3,5	3,3	5,7	5,0	2,5
NDK	3,2	3,3	6,3	6,1	2,6*
Románia	4,0	3,9	7,5	7,1	2,3
Szovjetunió	—	—	8,6	8,0	2,1

* 1966—1968. évek átlaga.

³ Forrás: Statisztikai Évkönyv 1969.

⁴ Tágabb értelemben az építőipart kiszolgáló minden iparág, így az építőanyag-ipar is, beletartozik az „építőipar ipari hátterének” fogalmába. Az elkülöníthetőség miatt az építőipar ipari hátterét a továbbiak-

ban szűkebben értelmezem, nem sorolom ide az építőanyag-ipart.

⁵ Forrás: Nagy Dezsőné—Papp Zoltánné: Építőanyag-iparunk fejlődése 1950—1968. Statisztikai Szemle, 1969. 10. sz.

⁶ Forrás: Uo.

Az építőanyag-ipar termelése 1968-ban 3,8-szerese volt az 1950. évi termelésnek. Ez a növekedés azonban elmarad az ipar (különösen a nehézipar ötszörös) termelésemelkedésétől. Az építőanyag-iparon belül az építési célú termékeket előállító szakágazatok termelése kisebb (343⁰/₀), a finomkerámia- és csiszolókorong-iparé, valamint az üvegyiparé az építőanyag-ipar átlagánál nagyobb (568⁰/₀) mértékben emelkedett. Az előbbi szakágazatok termelése tehát csupán 3,4-szerese volt az 1950. évinek. Ezt a fejlődést nem tarthatjuk kielégítőnek, mivel egyrészt elmarad az építőipar fejlődésétől (365⁰/₀), másrészt az építőanyag-ipari termékek piacának szinte állandó jellemzője lett, hogy a kereslet felülmúlja a kínálatot.

Az építőanyag-piacon nem az egyetlen, de az egyik legfontosabb hiánycikk a cement. A kivitelezők a megmondhatóit, hogy mennyi építkezés szenvedett az utóbbi években késedelmet cementellátási zavarok miatt. A felszabaduláskor elmaradt cementipart örököltünk. A cementtermelés 1952-ben már háromszorosra volt az 1938. évinek. Az 1950—60-as évek között a termelés megkétszereződött (1960-ban 1,6 millió tonna volt). Az 1961—65-ös években, a második ötéves terv időszakában a cementtermelés — az évi 1 millió tonna kapacitású Dunai Cementmű üzembe lépésével — tovább növekedett.

A termelésnövekedés ellenére hazánkban az utóbbi két évtizedben még mindig alacsonyabb volt a cementtermelés növekedési üteme, mint a KGST-országokban és sok tőkésországban. A világ cementtermelése 1950—1967 között 3,6-szeresére, hazánké csak 3,3-szeresére nőtt. A Szovjetunióban 1967-ben 8,3-szer, Romániában 6,2-szer, Bulgáriában 5,6-szer, a Német Demokratikus Köztársaságban 5,1-szer, Lengyelországban 4,4-szer annyi cementet termeltek, mint 1950-ben.

A tőkésországok többségében is gyors ütemben növekedett a cementtermelés, még azokban az országok-

ban is, amelyekben már előzőleg jelentős termelési volument értek el. Olaszországban például 1967-ben az 1950. évinek több mint ötszörösét termelték, Ausztriában és a Német Szövetségi Köztársaságban ugyanezen idő alatt megháromszorozódott a cementtermelés.

Mint hogy Magyarországon a cementtermelés növekedési üteme lassúbb volt, mint a többi országban, következésképpen az egy lakosra jutó cementtermelésben is elmaradtunk a szocialista és a tőkésországoktól. Jellemző, hogy 1950-ben a KGST-országok között még a harmadik helyen álltunk az egy lakosra jutó cementtermelésben, 1960 óta viszont már valamennyi KGST-ország megelőzött bennünket, és a többi európai ország közül is csupán Portugália, Törökország és Jugoszlávia van mögöttünk. A KGST-országok mindegyikében magasabb volt az 1967. évi egy lakosra jutó cementtermelés, mint hazánkban. (3. számú táblázat.) A cementtermeléshez hasonlóan, az egy lakosra jutó húzottüveg-termelésben is utolsók vagyunk a KGST-országok között. (4. sz. táblázat.) Elmaradásunk az egy lakosra jutó cement- és húzottüveg-termelésben — az építőiparhoz hasonlóan — végső soron a beruházásokra vezethető vissza, mivel az egy lakosra jutó üzembehelyezett építőanyag-ipari beruházásokat tekintve is utolsók voltunk.

Az eddig leírtak — bár eltérő mértékben — többé-kevésbé jellemzőek az építőanyag-ipar egészére. Hasonló tünetek jelentkeztek az építőipart kiszolgáló egyéb iparágakban, illetve termékeknél is. Ebből következik, hogy az építési piac feszültsége felszámolásának fő módja csak az építő- és építőanyag-ipar, valamint az építőipari háttére teljesítőképességének a népgazdaság, illetve az ipar átlagos fejlődési ütemét meghaladó növelése lehet. Az építőanyag-ipar, valamint az építőipari háttére termelésnövekedésének együtt kell járnia, sőt meg is kell előznie az építőipar kapacitásának bővülését. Felesleges építőipari ka-

3. számú táblázat

Az egy lakosra jutó cementtermelés néhány szocialista és tőkésországban
a magyarországi termelés százalékában

Ország	1950	1960	1965	1967	Abszolút értékben kg (1967)
Ausztria	219	256	237	239	621
Bulgária	97	129	139	155	404
Csehszlovákia	189	236	172	174	452
Dánia	240	199	180	171	444
Egyesült Államok	299	192	139	120	313
Egyesült Királyság	231	164	132	123	319
Franciaország	209	214	205	201	523
Hollandia	69	100	103	102	266
Jugoszlávia	88	83	68	64	166
Lengyelország	119	141	129	134	349
Magyarország	100	100	100	100	260
NDK	91	186	152	162	420
NSZK	273	298	256	212	550
Olaszország	129	206	171	193	502
Portugália	80	87	78	75	195
Románia	74	106	121	127	329
Svájc	272	361	289	265	690
Svédország	325	241	205	188	488
Szovjetunió	67	136	134	139	360
Törökország	22	47	44	49	127

Forrás: Nagy Dezsőné—Papp Zoltánné: Építőanyag-iparunk fejlődése 1950—1968. Statisztikai Szemle, 1969. 19. sz.

4. számú táblázat

Húzottüveg-termelés néhány KGST-országban (m²-re átszámítva)

Ország	Összesen		100 lakosra számítva		
	1960	1968	1960	1968	1968 (KGST-átlag = 100)
KGST-országok összesen	267,2	441,0	86	129	100
Ebből:					
Bulgária	7,6	20,0	97	239	185
Csehszlovákia	15,5	17,7	114	123	95
Lengyelország	22,5	42,8	76	132	102
Magyarország	5,2	8,2	52	80	62
NDK	16,1	18,1	93	106	82
Románia	18,8	33,6	102	170	132
Szovjetunió	181,5	300,6	85	126	98

Forrás: Nemzetközi adatok 1950—1960—1968. ÉVM Információs és Ellenőrzési Főosztálya 1969.

pacitást hoznánk létre, ha annak megfelelő kihasználását az anyagellátás továbbra is akadályozná. A

cikk korlátozott terjedelme nem teszi lehetővé, hogy mindhárom terület fejlesztési problémáit egyforma

**Újjonnan üzembehelyezett cement- és húzottüveg-kapacitás néhány
KGST-országban 1960—68 között**

Ország	Összesen		Egy lakosra számítva	
	1000 t	1000 m ² /év	kg	m ²
KGST-országok összesen	63 265	—	194	—
<i>Ebből:</i>				
Bulgária	2 345	9 000	288	1,11
Csehszlovákia	3 486	—	248	—
Lengyelország	5 810	24 786	187	0,80
Magyarország	1 454	3 547	144	0,35
NDK	3 096	—	181	—
Románia	4 292	14 021	226	0,74
Szovjetunió	42 782	73 750	188	0,32

Forrás: Nemzetközi adatok 1950—1960—1968. év ÉVM Információs és Ellenőrzési Főosztálya, 1969.

részletességgel vizsgáljam. A továbbiakban röviden kitérek ugyan az építőanyag-ipar és az építőipar ipari háttere fejlesztésének néhány kérdésére is, de elsősorban a IV. ötéves terv építőiparra vonatkozó céljaival kívánok részletesebben foglalkozni.

**Az építőanyag-ipar és az építőipar
ipari hátterének fejlesztése
1971—1975 között**

1971—1975 között az építőanyag-ipar kiemelkedően gyors ütemben fog fejlődni. Szemben a III. ötéves tervidőszakban megvalósult 32 százalékkal, a IV. ötéves terv az építőanyag-ipari termelés 55 százalékos növekedését írja elő. A tervidőszak egészére vonatkozó 9,1—9,4 százalékos átlagos évi termelésnövekedés magasabb az építőipar évi 8 százalékos átlagos növekedési üteménél. Az építőanyag-ipar termelésnövekedése azonban nem egyenletesen, a fentiekben jelzett átlagos ütem szerint valósul meg, hanem két szakaszban. A tervidőszak első felében a termelés növekedési üteme nem haladja meg az építőiparét. Ebben a szakaszban az építőanyag-ellátás javítását csak az import további növelésével lehet elérni. A második szakaszban a termelés növekedési üteme az üzembehelyezett beruházások hatá-

sára felgyorsul, és meghaladja a 10 százalékot.

Az ipar átlagát meghaladó termelésnövekedésben fő szerepe lesz a beruházásoknak. A IV. ötéves terv az építőanyag-ipar állóeszközeinek fejlesztésére 18,4 milliárd Ft-ot irányoz elő. Ez mintegy 80 százalékkal magasabb a III. ötéves tervidőszakban megvalósult beruházásoknál, és a beruházások növekedési üteme gyorsabb a termelés növekedésénél. Ugyancsak nő az ágazat részesedése a szocialista szektor összes beruházásaiból, szemben a III. ötéves tervidőszak 2,9 százalékaival, a IV. ötéves terv időszakában várhatóan 3,9 százalék lesz.

Az építőanyag-iparban az ún. szinttartó beruházásoknak különös jelentőségük van, mivel túlzottan magas a fizikailag elhasználódott termelőeszközök aránya. A gépi berendezések használhatósági foka például a kő- és kavicsbányászatban a téglá- és cserépiparban valamint a mész-, cement- és azbesztcement-iparban 48—49, a betonelemgyártóiparban pedig 51 százalék. Ezért a 18,4 milliárd Ft-ból 19 százalék a meglévő termelési kapacitások szinttartó beruházásaira jut.

A terv szerint a beruházások 42 százaléka egyedi nagyberuházás, ebből 31 százalékot képviselnek az

újonnan indítandó beruházások. A vállalati döntésű beruházások — az összes beruházások 58 százalékát teszik ki — 17 százalékát fordítják a folyamatban levő fejlesztések tervidőszakban való befejezésére. A vállalati beruházásoknál 0,5 milliárd Ft fejlesztési kölcsönrel, 5,2 milliárd Ft állami támogatással, 1 milliárd Ft hitellel és 3,9 milliárd Ft saját fejlesztési alappal számoltak.

A tervidőszak el sem kezdődött, a fejlesztési forrásokkal kapcsolatban máris különböző problémák mutatkoznak. Az egyik például, hogy a IV. ötéves terv számítási anyagához képest a beruházási javaslatok néhány nagyberuházásnál (Orosházi Sík-üveggyár, Hejőcsabai Cementgyár stb.) összesen mintegy 1,5—2,0 milliárd Ft-tal magasabb költséget tartalmaznak, ami jelentősen növelné az állami költségvetés terheit. Egyelőre a fent jelzett pluszköltség forráshiányként jelentkezik.

A vállalati beruházások forrásainak mintegy felét — 5,2 milliárd Ft-ot — az állami támogatások teszik ki. Az ágazatban már három éve alkalmazzák az állami támogatás rendszerét, mivel az új mechanizmus bevezetése után az általános szabályozók alapján képződő fejlesztési alapok nem tették, illetve a jövőben sem teszik lehetővé a gyors ütemű fejlesztést. Az építőanyag-ipar — elsősorban a falazóanyag program keretében — 1968-ban 400, 1969-ben és 1970-ben 500—500 millió Ft állami támogatást kapott.

A IV. ötéves terv időszakára előirányzott támogatásból 3 milliárd Ft közvetlen költségvetési juttatás, 2,2 milliárd Ft pedig a 100 százalékban visszamaradó amortizációból képződő fejlesztésialap-többit. (Ez utóbbi lényegében az ágazat egészét érinti, s nem kapcsolódik valamely közvetlen fejlesztési célhoz, így nem terheli kötelezettségvállalás, ezért közvetlen iparpolitikai befolyásolásra nem is alkalmas. Feladata elsődlegesen a vállalatok hitelképességeinek növelése.) A 3 milliárd Ft közvetlen támogatást pályázat útján osztják szét, és a vállalatok kötelesek az így nyert

eszközöket hatékonyan felhasználni. Az építőanyag-ipar 3 milliárdos keretét — a már korábban jóváhagyott pályázatok következtében — 434 millió Ft terheli, így a felhasználható összeg 2566 millió Ft. Az állami támogatás jelentőségét érzékelteti, hogy az 1970. XI. 30-ig odaítélt 1250 millió Ft támogatás 2718 millió Ft értékű beruházást tesz lehetővé, ennek eredményeként az építőanyag-ipar kapacitása — termelési értékben kifejezve — kb. 1,2 milliárd Ft-tal nő. A IV. ötéves tervidőszakban az építőanyag-ipar termelésnövekedésének 20 százalékát az így nyert többletkapacitás teszi lehetővé.

A népgazdasági terv készítésekor 1975-ig az építőanyag-iparban 1 milliárd Ft hitelt irányoztak elő. E nagyságrend kialakításakor inkább az ágazat hitelképességéből és nem a hiteligényekből indultak ki. A III. ötéves tervidőszakban, alacsonyabb fejlesztési ütem mellett, az ágazat évente 500—700 millió Ft hitelt vett igénybe. A hitelek törlesztésének terhei, különös tekintettel az ágazat viszonylag alacsony jövedelmezőségére, s a szűkösen képződő fejlesztési alapokra, befolyásolják a vállalatok hitelképességét. A tervidőszakban a fejlesztési célok megvalósításához szükséges saját alapok hiánya miatt — mintegy 3,6—3,8 milliárd Ft hitel szükséges. 1970 novemberében a Gazdasági Bizottság foglalkozott az építőanyag-ipar problémáival és több határozatot hozott az előbbi problémák megoldására. Ilyen intézkedés a többi között a teljes amortizáció visszahagyása, és e rendszer kiterjesztése az egész ágazatra. A GB hozzájárult ahhoz is, hogy az ágazat számára folyósítsák a szükséges 3,6—3,8 milliárd Ft hitelt.

Az építőanyag-iparban a termelésnövelési feladatok megvalósításához — az állóeszközök bővítése mellett — mintegy 10—11 ezer új munkaerőre van szükség. Az ágazat mai bérszínvonala és rentabilitási viszonyai azonban nemhogy új munkaerők felvételét, de még a meglévő létszám stabilizálását sem biztosítják. 1970-ben is folytatódott az ágazatból a

munkaerő-elvándorlás, s az átlagos állományi létszám alacsonyabb volt, mint egy évvel korábban.

Az 1971. I. 1-től érvénybe lépett bérszabályozási rendszer preferálja az építőanyag-ipart, mivel a kedvezményes bérfejlesztési koefficiens az általános 30 százalékkal (0,3) szemben, az ágazatban 40 százalékkal (0,4). Feltehető azonban, hogy a munkaerőkérdés végleges megoldásához e preferencián kívül egyéb hathatós bér- és munkaügyi intézkedésekre is szükség lesz.

Az építőipar ipari háttere fejlesztésére a IV. ötéves tervben 1 milliárd Ft állami támogatás szerepel. A fenti célra előirányzott állami támogatásban — pályázat útján — azok a vállalatok részesülhetnek, amelyek vállalják, hogy az építőiparban felhasznált korszerű fém-, fa-, műanyagyszerkezetek, szerelvények, nyílászárók stb. gyártására új kapacitásokat hoznak létre, vagy a meglévő kapacitásukat bővítik. Az 1 milliárd Ft-ból 500 millió Ft-ot a könnyűszerkezet-gyártás, 500 millió Ft-ot pedig az egyéb szerkezetek fejlesztésére szándékoznak fordítani.

Összefoglalva az építőanyag-ipar és az építőipar ipari háttere fejlesztésével kapcsolatban elmondottakat, az eddigi intézkedések és a további erőfeszítések eredményeként reálisan várható, hogy a IV. ötéves tervidőszak második felében az építési piac egyensúlyának megteremtését nem akadályozzák a különböző anyagokban, szerkezetekben, szerelvényekben stb.-ben levő ellátászavarok.

Az építési kapacitás fejlesztéséről

Feltételezve a zavartalan építőanyag-ellátást, az építési piac egyensúlya az építőipar teljesítőképességétől függ. A kínálatnak a fizetőképes keresletet oly mértékben kell meghaladnia, hogy ne csak az újonnan jelentkező, hanem az eddigiekben visszautasított igényeket is ki lehessen elégíteni.

A IV. ötéves terv kidolgozásakor először számszerűsíteni kellett a vár-

ható építési szükségleteket, egyrészt az 1971—75. évekre összesen, másrészt a kereslet éves megoszlását. Az építési igények (fizetőképes kereslet) felmérésekor a népgazdasági — beleértve a lakossági — beruházások várható alakulásából indultak ki. Eközben figyelembe kellett venni a nem termelő beruházások súlyának növekedése miatt bekövetkező építési-hányad-emelkedést is, továbbá a fenntartási munkák iránti igényeket, különös tekintettel az itt levő elmaradásokra.

A számítások szerint 1971—75 között az építőiparral szemben (1968. évi áron) mintegy 400 milliárd Ft⁷, folyó áron pedig 445—450 milliárd Ft igény jelentkezik. Ennek kielégítésére az építőipari termelés — a III. ötéves tervidőszakhoz képest — 43—45 százalékos bővítést irányozzuk elő, ami évi 7,5—8,0 százalékos átlagos termelésnövekedési ütemnek felel meg, s 1—2 százalékkal meghaladja a beruházások éves növekedési ütemét.

Az építési kínálat növelésével kapcsolatban felmerül a kérdés, melyik szektorban, illetve szervezetnél — szocialista építőipar, vagy magánépítés (ezen belül is építőipari vállalat, szövetkezet, vagy házilagos építési szervezet) — milyen mértékben növeljük az építési kapacitást, tekintettel a különböző szervezeteknél folyó építési tevékenység eltérő hatékonyságára.

A házilagos építési tevékenység hasznosságát senki sem vonja kétségbe, amíg az megmarad a fő tevékenységű építőipari vállalatok és szövetkezetek termelését kiegészítő szerepében. Ha olyan munkát végeznek, amely adottságaiknak, felkészültségüknek megfelel, akkor azt hatékonyabban, kisebb ráfordítással tudják megoldani, mint a nagy állami építőipari szervezetek.

Úgy látszik, hogy jelenleg már ennél többről van szó. A piaci feszültség hatására némely ágazatokban —

⁷ Az építőipari vállalatok és szövetkezetek (építőipari ágazat), a házilagos szervezetek továbbá a magánkisipar, valamint a lakosság építési tevékenységének (magánépítés) együttes összege.

főleg a mezőgazdaságban — rohamos fejlődésnek indult a saját építési tevékenység.

Az állami gazdaságok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek építőbrigádjaiban dolgozók száma 1965 és 1970 között megduplázódott, jelenleg mintegy 55—60 ezer. Ha ehhez hozzászámoljuk még a termelőszövetkezetek építőipari közös vállalkozásaiban dolgozó 20 ezer főt — bár a közös vállalkozások nem a házilagos szervezetekhez, hanem az építőipari ágazathoz tartoznak —, akkor megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaságban mintegy 75—80 ezren foglalkoznak építési tevékenységgel. Ez a szám az egész népgazdaságban dolgozó kb. 400 ezer építőipari munkásnak kb. az egyötöde. A mezőgazdaságban tevékenykedő különböző építőbrigádok munkatermelékenysége az állami építőipari vállalatokénak mintegy a felére tehető. Alig valamivel jobb a helyzet a közös vállalkozásoknál. Egyébként a termelőszövetkezetek építőipari közös vállalkozásaiban foglalkoztatott létszám az elmúlt 5 évben ötszörösére emelkedett.

Az előzőekben ismertetett tendencia hatása kettős: kedvező annyiban, hogy az építőbrigádok és a közös vállalkozások tevékenysége hozzájárult az építési kínálat növekedéséhez. Ezenkívül nagyon sok dolgozó számára lehetővé tette, hogy lakhelyéhez közel vállaljon munkát. Kedvezőtlen viszont, hogy a házilagos részlegek egyre inkább olyan vállalkozói tevékenységet is folytatnak, amely túlnő tevékenységi körükön és teherbíró-képességükön. A tevékenységük bővítéséhez szükséges létszám nagyrészt a magasabb termelékenységű állami építőiparból vonták el. Az állami építőiparban egy fő megtartásához (az építőiparon belüli munkaerőmozgást is figyelembe véve) 159, a mezőgazdaságban 20 embert kell felvenni. Azokban a mezőgazdasági építési szervezetekben, amelyekben a munkások keresete 700—800 Ft-tal magasabb, mint az állami építőiparban, minden második ember megmarad.

Olyan mértékben kell tehát növelni az egyes szektorok, szakágazatok, építőszervezetek építési tevékenységét, hogy az népgazdaságilag optimális hatékonyságot biztosítson, és az építési igényeket ne csak globálisan, hanem szakágazati, építményfőcsoporti, területi bontásban is ki lehessen elégíteni. A IV. ötéves terv előirányzata szerint az országos építőipar építési-szerelési teljesítőképességét — 1968. évi áron — az 1970. évi 65,2 milliárd Ft-ról, 1975-re 93,0 milliárd Ft-ra, tehát 27,8 milliárd Ft-tal kell növelni. A növekedésből 18,4 milliárd Ft az építőipari ágazatra, 6,7 milliárd Ft a házilagos szervezetekre és 2,7 milliárd Ft a magánépítésre jut.

A továbbiakban csak az építőipari ágazat teljesítőképességének növelésével, illetve ennek feltételeivel foglalkozom.

Ahhoz, hogy az építőipari ágazat a tervben előirányzott kapacitásnöveledést teljesíteni tudja, az alábbi feltételek szükségesek:

a) A vállalatok érdekeltek legyenek a termelés növelésében, az állóeszközök bővítésében, valamint a műszaki fejlesztésben.

b) A fejlesztéshez szükséges álló és forgóeszközök pénzügyi forrásai rendelkezésre álljanak.

c) Ne legyenek munkaerőgondok.

d) És végül javítani kell az építőiparban a termelésszervezési tevékenységet is.

a) Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után több tanulmány foglalkozott a vállalatok érdekeltségével a termelésnövelésben, az állóeszköz-fejlesztésben. Többségük arra a következtetésre jutott — és jelen cikk szerzőjének is ez a véleménye —, hogy a jövedelemszabályozási, az ár-, a beruházási és a forgóeszközfinanszírozási rendszer nem teszi eléggé érdekeltté az építőipari vállalatokat a termelés növelésében, a piaci feszültség feloldásában, valamint az ehhez szükséges beruházások megvalósításában. Az általánosan alkalmazott közgazdasági szabályozók hatásán túl az építőipari vállalatok magatartását az is befolyásolta,

hogy érdekelték voltak az építőipar monopolhelyzetének fennmaradásában. Ez ugyanis lehetővé teszi, hogy kisebb erőfeszítéssel, például árszínvonal-emeléssel érjék el a kívánt nyereséget.

Az 1970. év tapasztalatai elsősorban a beruházások vonatkozásában a vállalatok magatartásának változására utalnak. Jelentős mértékben megnőtt a vállalatok beruházási hajlandósága, amiben több tényező játszott szerepet:

1. *A társadalmi igények*, amelyek főként a különböző felügyeleti, társadalmi stb. szervek révén hatottak a vállalatok beruházási és kapacitásbővítési tevékenységére.

2. Ilyen tényezőnek számít a *mun-kaerőhiány* is, mivel a vállalatokat nagyrészt ez kényszerítette fokozott gépbeszerzésre.

3. Végül — megítélésem szerint — a legnagyobb hatást két szabályozóeszköz alkalmazása váltotta ki. Az egyik a *szocialista gépimporthitelkonstrukció*, ami lehetővé tette az építőipari vállalatok számára, hogy az ágazat éves hitelkontingensén felül hiteleket kapjanak a szocialista relációjú gépbeszerzésre. A *másik pedig az állami támogatás rendszere*. 1970-ben az ágazat 200 millió Ft állami támogatást kapott, s ezt az összeget — hasonlóan az építőanyagiparhoz és az építőipar ipari háttéréhez — pályázat útján osztották szét. A pályázat célja a közműépítő- és egyéb építőipari kapacitás bővítése volt s nemcsak az 1970. évi, hanem a IV. ötéves tervidőszakra előírányzott keretre is kiterjedt. Feltehető, hogy a vállalatok beruházási kedvének megélnkülése nemcsak egy évre szól, hanem tartós tendencia.

b) Az előzőkben már utaltam arra, hogy az előírányzat szerint 1971—75 között az építőipari ágazat építési-szerelési kapacitását — 1968-as áron — 18,4 milliárd Ft-tal kell növelni. E teljesítménynöveléssel lehet elérni, hogy a tervidőszak második felére — vagy legalábbis a végére — helyreálljon a piaci egyensúly. Mivel a piaci feszültség 1970-ben is fokozódott, és a feszültség mértékével kap-

csolatban eltérő vélemények vannak, felmerül a kérdés: az ágazat számára előírányzott kapacitásnövelés elegendő-e.

A feszültség mértékének megállapításánál a KSH figyelemmel kíséri az állami építőipar által elutasított építési igényeket. A KSH kimutatása⁸ szerint 1969-ben az állami vállalatok összesen 11,7 milliárd Ft építési igényt utasítottak el, s ez éves építési-szerelési tevékenységüknek 35,5 százaléka volt.

1970 első tíz hónapjára a KSH már 15,4 milliárd Ft elutasított igényt mutatott ki, ami az éves építési-szerelési előírányzatnak 42,9 százaléka. 1969 hasonló időszakában ez az érték 31,3 százalék volt, tehát fokozódott a feszültség. Ha a halmozódást kiszűrjük, az elutasított igények valószínűen akkor is meghaladták az év végéig a 10 milliárd Ft-ot.

Az építőiparral szemben jelentkező igények kielégítésének fő eszköze a beruházás, az állóeszközök fejlesztése. Az ágazat számára szükséges beruházási összegek megállapításakor az ágazat társadalmi termékének növekedéséből kell kiindulni, mivel ez az építés-szerelésen kívül magában foglalja a tervezési munkák, valamint a segédüzemek ipari szolgáltatásainak értékét is. (Ez utóbbi tevékenységek volumenének növelése szintén állóeszköz-fejlesztést igényel.)

1965 és 1970 között az ágazat társadalmi terméke az előzetes számítások szerint 16,6 milliárd Ft-tal nőtt. Ezt a növekedést mintegy 9,5 milliárd Ft beruházással érték el. 1 millió Ft társadalmi termék-növekedéshez 0,57 milliárd Ft beruházásra volt szükség. A IV. ötéves tervidőszakra

⁸ Meg kell jegyezni, hogy e mutató korrekcióra szorul, mert halmozott értéket tartalmaz. Az ÉVM által végzett felmérések a halmozatlan érték kimutatására irányultak. Ennek volumene 25—30 százalékkal alacsonyabb a KSH által kimutatott halmozott értéknél. (1969-ben mintegy 8 milliárd Ft.) A halmozatlan érték sem mutatja pontosan az éves feszültség mértékét. A Beruházási Bankban 1970-ben végzett reprezentatív felmérések szerint az elutasított építési keresletnek csak kb. 17—18 százaléka vonatkozott az adott évre. A visszautasított munkák 26—27 százalékát 1971-ben, 55—56 százalékát pedig 1972—73-ban szándékoztak elvégeztetni az építetők.

tervezett 19,9 milliárd Ft-os társadalmitermék-növekedéshez 14,8 milliárd Ft beruházást irányoztak elő, vagyis 1 millió Ft társadalmitermék-növeledéshez 0,74 millió Ft beruházás szükséges.⁹

A beruházásoknak mintegy 17—18 százaléka (kb. 2,4—2,6 milliárd Ft) a házgári hálózat továbbfejlesztésére, 42—44 százaléka (6,0—6,5 milliárd Ft) az építőipar gépesítésére — ebből kb. 3 milliárd Ft pótlás — 7—9 százalék (1,1—1,3 milliárd Ft) a könnyűszerkezetes gyártóbázis létrehozására, 6—7 százaléka (0,9—1,0 milliárd Ft) 6 új közműépítő vállalat létesítésére, a fennmaradó 22—24 százalék pedig komplex központi telepek, transzportbetongyár stb. építésére, valamint az építőipar belső ipari hátterének fejlesztésére szolgál.

A 14,8 milliárd Ft-ból 1 milliárd állami, 13,8 milliárd Ft pedig vállalati beruházásként valósul meg. Az állami beruházásokból 700 millió Ft-ot fordítanak a folyamatban levő házgári beruházások¹⁰ befejezésére, valamint a már jóváhagyott Bp. IV. sz. Házépítő Kombinát létesítésére, 300 millió Ft pedig egyéb, állami beruházásként megvalósuló kutatóintézeti fejlesztésre szolgál. A vállalati beruházások pénzügyi forrásaiból 3 milliárd Ft hitel, 3 milliárd Ft állami támogatás, 7,8 milliárd Ft pedig saját fejlesztési alap.

Az egyéb ágazatoktól eltérően, az építőipar *hitelképességével* kapcsolatban egyelőre nem jelentkeztek problémák, s amennyiben a vállalatok gazdálkodása, illetve jövedelmezőségük a tervezettnél megfelelően alakul, úgy a jövőben sem lesznek. A tervidőszak egészére előirányzott 3 milliárd Ft-os hitelkeret egynegyedét a vállalatok részére már engedélyezték.

Az állami támogatásra elsősorban

⁹ Pontosabban a beruházás jelentős hányada pótlás jellegű — ez vonatkozik a III. ötéves tervidőszakra is —, így a pótló és a kapacitásnövelő beruházások együttes összegének a társadalmi terméknövekményre való vetítése adja a 0,57-es, illetve a 0,74-es mutatót. Ez utóbbi mindenképp magasabb, mint a III. ötéves tervidőszak 0,57-es mutatója.

¹⁰ A jövőben építendő házgárak a vállalati beruházások kategóriájába kerülnek.

az allokációs problémák megoldása végett kerül sor. A IV. ötéves tervidőszakra jóváhagyott 3 milliárd Ft állami támogatásból az ÉVM előirányzata szerint 267 millió Ft-ot fordítanak 6 új közműépítő vállalat létesítésére, 900 milliót a házgárak építésére, 500 milliót a könnyűszerkezetes programra és végül 1,333 milliárd Ft-ot a meglévő építőipari szervezetek kapacitásának a bővítésére.

Az új közműépítő vállalatok teljes termelési kapacitása kb. 2,6 milliárd Ft lesz. 5 vállalat 1970-ben, a hatodik 1971. I. 1-vel alakult.

A tervidőszakban az épülő és már jóváhagyott házgárakon kívül 5 új házgár létesítését irányozták elő, ebből 3-nak az építése 1975-ig be is fejeződné. E házgári kapacitások elsődlegesen az V. ötéves terv lakásépítési programját szolgálnák, fejlesztési költségeik viszont zömében 1971—75 között jelentkeznek. Az 5 új házgár létesítésével kapcsolatos konkrét döntés még húzódik, mivel nincs teljesen tisztázva, hogy a fizetőképes kereslet növekedése milyen kapacitású házgárak létesítését (és hol) teszi indokolttá.

A kormány nemrég hagyta jóvá a könnyűszerkezetes fejlesztési programot, melynek keretében 2,6 milliárd Ft-ot fordítanak szerkezetgyártó és szerelő bázis létesítésére. Az összegnek kb. a felét az építőipari ágazatban használják fel, s ehhez az állam 500 millió Ft támogatást nyújt.

A meglévő vállalatoknak közműépítő- és egyéb építési kapacitásuk növelésére az állam 1,3 milliárd Ft támogatást ad. Az összeg elosztása pályázat útján történik.

Az állami támogatás, illetve a pályázati rendszer eddigi tapasztalatai kedvezőek. Az állami támogatás e formája az építőipari beruházásokat oda tereli, ahol a legnagyobb a kereslet és a kínálat közötti feszültség (például közműépítés). A költségvetési juttatás így maga után vonja a vállalati fejlesztési alapok és a hitel nagy részének preferált célokra való lekötését. Másrészt az állami támogatás lehetővé tette az építőipari kapa-

citásoknak az átlagnál gyorsabb fejlődését azokon a földrajzi területeken, ahol a kereslet és kínálat közötti feszültség különösen nagy volt. Az állami támogatás hatékonyságára utal az is, hogy e beruházásoknál 1 millió Ft többletkapacitás eléréséhez csak 0,37 millió Ft beruházás szükséges.

A pályázatok alapján 1970. XI. 30-ig az építőipar részére 3005 millió Ft értékű beruházáshoz 1158 millió Ft állami támogatást engedélyeztek. E beruházások eredményeként évente mintegy 8 milliárd Ft-tal nő az építőipar termelése. A IV. ötéves tervidőszakra előirányzott építőipari termelésnövekedésnek kb. 41 százalékat az így nyert többletkapacitás teszi lehetővé.

Az állami támogatás előzőekben ismertetett kedvező hatásához hozzájárult az is, hogy a közvetlen támogatás potenciálisan visszerhes. Amennyiben az állami juttatás ellenében vállalt kapacitásfelfutást a vállalat a beruházás befejezését követő évben nem teljesíti, az állami támogatást részben vagy teljes egészében vissza kell fizetnie.

A saját forrásból finanszírozandó beruházások megvalósíthatósága a képződő saját alapoktól, illetve az ezt csökkentő egyéb terhektől függ. Az

építőipar saját forrásainak $\frac{2}{3}$ része a nyereségből képződik. Így a nyereség alakulása erősen befolyásolja a fejlesztési alap nagyságát. A terv feltételezi mind az eszközarányos, mind az árbevétellel arányos nyereségmutató értékének az emelkedését. 1969-ben és 1970-ben éppen ellentétes tendencia volt megfigyelhető, tehát az előző évhez viszonyítva romlott a jövedelmezőség. Ahhoz, hogy a IV. ötéves terv időszakában elegendő fejlesztési alap képződjön, ennek a tendenciának meg kell fordulnia.

A fejlesztési alap felhasználása során — mivel a fejlesztés nemcsak az álló-, hanem a forgóeszközök bővítését is feltételezi — a beruházásokon kívül a legnagyobb terhet a forgóeszközök mennyiségének növelése jelenti. A terv előirányzata szerint 1971—75 között a forgóeszközökhöz kapcsolódó kötelezettségek — forgóalap-feltöltés és -hiteltörlesztés — 4,4 milliárd Ft-tal terhelik a fejlesztési alapot.

Az állami építőiparban 1967—69 között a termelés évi 8—9 százalékkal nőtt, az átlagos forgóeszköz-állomány pedig csökkent, de a változás mértéke, illetve aránya elemenként eltérő volt. Ezt mutatják a 6. sz. táblázat számai.

6. számú táblázat

Az átlagos forgóeszköz-állomány alakulása az állami építőiparban 1968—1969 között (Milliárd Ft)

Eszközök éves átlaga	Anyag	Befejezetlen termelés	Kinnlevőség	Együtt
1967 korrigált ár	5,5	9,6	5,9	21,0
1968	6,3	8,5	4,8	19,6
1969	7,2	7,7	4,5	19,4
1967—69	+1,7	-1,9	-1,4	-1,6

A táblázatban foglalt adatok alapján ágazati szinten nem is lett volna szükség forgóalap-feltöltésre, de a vállalatok közötti szóródások miatt évente 200—300 millió Ft-ot kellett erre fordítani.

Úgy látszik, hogy 1970-ben a forgóeszköz-csökkentés tartalékai már kimerültek. Nemcsak a forgóeszközök átlagos állománya, hanem ezen belül a befejezetlen termelés állománya is növekedett. E növekedés

következtében a forgóalap-feltöltési igény kb. 700 millió Ft-ra tehető. A tendenciaváltozás kihatását a IV. ötéves terv időszakára jelenleg még nehéz pontosan meghatározni. Időben hozott intézkedésekkel elkerülhető, hogy a növekedés a fejlesztési forrásokat a tervezettnél nagyobb mértékben terhelje, ellenkező esetben ez a beruházási lehetőségeket korlátozná.

A kivitelezési idő gyorsítása, az építőipari vállalatok gazdálkodása hatékonyságának javítása végett felmerült, hogy az építőipar elszámolási rendszerét¹¹ szigorítani kellene, ezért célszerű volna a szakaszolás alsó 8 millió Ft-os határát 20 millió Ft-ra felemleni. Ez az intézkedés jobban ösztönözné a vállalatokat a szervezettebb munkára, a kivitelezési idő csökkentésére, ami önmagában is növelné az építőipar teljesítőképességét. Ezzel népgazdasági szinten mindenképpen komoly eredményeket érhetnénk el. Ha azonban csak az építőipar szempontjából nézzük a kérdést, az elért eredmény nem valószínű, hogy ellensúlyozná az elszámolás szigorításából adódó befejezetlen termelést, illetve a forgóeszköz növekményt, ami végső soron tovább gyűrűzne a beruházási forrásokig.

Összefoglalva az állóeszköz-fejlesztésről elmondottakat, ha a források képződése és az igények között fel is merülhetnek ellentmondások, de olyan feszültség nem várható, amely komolyan veszélyeztetné a beruházási célok megvalósítását.

c) A IV. ötéves tervben meghatározott termelésnöveléshez az előirányzat szerint a tervidőszak végére mintegy 50 ezerrel kell növelni az építőiparban foglalkoztatottak számát. Már említettem, hogy jelenleg

¹¹ A fennálló rendelet szerint a 8 millió Ft értéket és az egyéves kivitelezési időt meghaladó építmények esetében a kivitelező vállalatok ún. szakaszos, „részszámlázást” alkalmazhatnak. 1968-ban az állami építőipar árbevételének mintegy 20–22 százaléka — 6,4 milliárd Ft — 1969-ben már 27 százaléka — 9,3 milliárd Ft — származott részszámlákból. A szakaszos elszámolás alkalmazása kedvezően befolyásolta a befejezetlen termelés átlagos állományának alakulását.

a meglévő létszám megtartása is komoly problémát jelent. A szükséges létszám biztosítása végett a kormány és az ágazat vezetői hathatós intézkedéseket kívánnak tenni. Az 1971. I. 1-től érvénybe lépő bérszabályozási rendszer a bérfelkészítési koefficiens tekintetében az építőipar számára nyújtja a legnagyobb preferenciát. Az általános 30 százalékos koefficiens (0,3) helyett az építőiparban a bérfelkészítési mutató 0—4 százalékos javulása esetén 40, 4—6 százalék mellett 50, 6 százalék felett pedig 60 százalék.

A közelmúltban a Gazdasági Bizottság néhány, az építésügyi ágazatot érintő munkaügyi intézkedést hozott. Határozat született az idénypótlék alapbéresítéséről, a fagyszüneti díjazás bevezetéséről, valamint arról, hogy a különélési pótlékot a vállalati kollektív szerződés szabályozási körébe kell utalni. A munkáslétszám biztosítása végett szükséges a munkásszállások fejlesztése is. A határozat szerint a munkásszállások számának növeléséhez és minőségi színvonalának emeléséhez az építőipari központi szállásfejlesztési rendszert 1971. január 1 után is alkalmazni kell, ami mintegy 650—750 millió Ft további forrást jelent a nem termelő állóeszközök fejlesztésére. Kívánatos, hogy a központi szállásfejlesztési rendszerbe be nem vont építőipari vállalatok társulás útján állandó jellegű munkásszállókat építsenek.

d) Az eddig ismertett fejlesztési és egyéb intézkedéseket ki kell egészíteni a termelés-szervezés javításával. Ezzel a problémával most nem kívánok részletesen foglalkozni.

A szocialista építőipar történetében egyetlen időszakban sem tettünk olyan koncentrált erőfeszítéseket az építőipar fejlesztésére, problémáinak megoldására, mint a következő öt év során. Ennek eredménye várhatóan meg is lesz, így remélhető, hogy az V. ötéves tervidőszakot már feszültségmentes építési piaccal kezdhetjük el.

V. Novozsilov: Az optimális tervezés elméletének fejlődése korunkban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1970. 10. sz.)

A közelmúltban elhunyt Lenin-díjas tudós utolsó publikált tanulmányának bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a gazdaságtervezés különböző megoldásainak hatékonyságát csak a gazdaságmatematikai módszerek felhasználásán alapuló mennyiségi elemzésekkel értékelhetjük. Már az 1930-as években kialakultak ilyen, az optimum meghatározására irányuló módszerek (az ún. szállítási feladat stb.), de a tervezési gyakorlat és a közgazdaságtudomány a Szovjetunióban végül is nem fogadta el ezeket. Ennélfogva a gazdaságmatematikai modellezés nem kapcsolódott a tervezéshez, és a tervezési gyakorlat a minőségi elemzés mellett csak a hagyományos matematikai módszerekkel élt. Ez sajátos és kedvezőtlen hatású szakadáshoz vezetett a tervezéstudomány és az optimális tervezés elmélete között. Előbbi ugyanis elsősorban csak a minőségi, utóbbi pedig a mennyiségi tényezők szerinti optimalizálásra koncentrált.

A folyó gazdasági reform a dolgozók egyéni és kollektív csoportérdekeinek összeegyeztetésén alapul, s ez azt is feltételezi, hogy a termelésirányító intézmények is érdekeltnek legyenek tevékenységük hatékonyságának emelésében. Az ilyen (V. Sz. Nyemcsinov elnevezése szerint önálló elszámolású) rendszerben megszűnik az irányítók és irányítottak érdekkapcsolatainak egyoldalúsága. Az irányítószervek felelősek a tervezési aránytalanságok és más hibák kiküszöböléséért. A szerző itt ismét Nyemcsinovra hivatkozik, aki szerint jelenleg az érdekkapcsolatok és a kötelezettségek egyoldalúsága okozza elsősorban a tervezés gondjait, a vállalatok ebből kifolyólag törekszenek tartalékaik eltitkolására stb. Az ár- és ösztönzési rendszer még nem tette lehetővé az em-

lített egyoldalú érdekkapcsolatok átalakítását, nem biztosította a rentabilitás és a tervek összekapcsolását, s ez a tény a gazdaságirányítás kényszerű és felesleges centralizálását hozta magával. Nyemcsinov szerint az irányítók és irányítottak kapcsolatát a kétoldalú felelősséggel párosuló kölcsönös előnyökre kell építeni, és ehhez az irányítók és irányítottak közötti szerződések formájában célszerű megfogalmazni a tervfeladatokat.

Ez a szerződéses viszony és a kölcsönös érdekelttség elengedhetetlen a termékek optimalizálása és az alulról felterjesztett tervvariánsok javítása szempontjából is. Az optimális tervezés mind ez ideig túlnyomórészt a matematikai programozásra összpontosult, és így háttérben maradt azoknak a gazdasági viszonyoknak a továbbfejlesztése, amelyek kereteiben az alsóbb szinteken létrehozott kiinduló tervvariánsok kidolgozása folyik.

Nyemcsinov a vállalat és az azt közvetlenül irányító szerv kapcsolatára javasolt új megoldást. Novozsilov szerint ez az elv minden önálló elszámolási egységre kiterjeszhető. A szerző álláspontja az, hogy az ilyen kapcsolatok jobban megfelelnek a szocialista társadalom természetének, mint a reform előtti feltételek maradványaként azok a viszonyok, amelyeket az adminisztratív-utasításos módszerek túlsúlya jellemez.

A továbbiakban Marx gazdaságfejlesztési elméletének és az optimális tervezésnek az összefüggéseit vizsgálja Novozsilov. Így — egyebek mellett — arra is rámutat, hogy a rentabilitás és a terv összeegyeztetése lehetővé teszi a marxi értelemben vett munka szerinti elosztás következetes érvényre juttatását, a gyakorlatban azonban ezt megnehezíti a szocialista tervgazdálkodás mai konkrét rendszerének bonyolultsága. Problematikus például az irányítási tevékenység eredményességének mérése. Ez is közrejátszik abban, hogy csak lassan vezetik be az irányítószervek önálló elszámolásának rendszerét. Nem megoldott az élő munka eredményességének mérése és értékelése sem. Ez egyrészt a termelés erőforrásaira és a különböző termékek-

re optimális árak kialakítását feltételezi, ugyanis éppen az ilyen árakkal számba vett tiszta termék fejezheti ki az azonos feltételekre visszavezetett élőmunka-kifejtés eredményességét. Másrészt a munka szerinti elosztás elveinek ténylegesen megfelelő bérezéshez a dolgozóknak és kollektívájuknak tevékenységük eredményességéhez fűződő érdekelttségét, ennek optimális belső arányait is meg kell találni. Mindez szükségessé teszi a modern számítási apparátusnak, az elektronikus számítógépeknek a széles körű alkalmazását is a gazdaságirányításban.

A termelés és az elosztás optimalizálásának legnehezebb feladata a termelésirányító szervek és a termelővállalatok közötti önálló elszámoláson alapuló vertikális kapcsolatok kialakítása. Ez a tény két fő okra vezethető vissza. Az egyik abban áll, hogy az önálló elszámolások vertikális kapcsolatok előfeltétele az egyes szintek döntési jogkörének, döntési szférájának megalapozott és egyértelmű kijelölése, elhatárolása. A döntési lehetőségek megfelelő elhatárolása egyúttal kihat az irányító és az irányított egységek közötti érdekegyeztetésre is. A másik fő ok: bonyolult magának az irányítási tevékenységnek az értékelése. Különösen akkor problematikus ez, ha például az irányító szerv nem optimálisan dönt, de a végrehajtó megtalálja az adott feltételeknek megfelelő optimális megoldást, vagy fordítva, az irányított egység nem képes végrehajtani az irányító szerv optimális döntését.

Cikkbe befejezéseként Novozsilov megállapítja, hogy a szocialista gazdaságban a minőségi tényezők szerinti optimalizálás mellett ma már elengedhetetlenek az egzakt mennyiségi elemzések. Ez a matematikai felkészültség javítását követeli meg minden szakterületen. A minőségi tényezők szerinti optimalizálás kutatásában és gyakorlati alkalmazásában különféle tudományágak képviselőinek jól koordinált együttműködésére van szükség, annál is inkább, mivel a gazdaság minőség szerinti optimalizálása ma az optimális tervezés szűk keresztmetszete.

(Ism.: *Lévai János*)

Z. Mikołajczyk: Marx elmélete és a szocialista gazdaság koncepciója

(*Ekonomista*, Varsó, 1970. 5. sz.)

Történelmileg a szocialista gazdaság marxi modelljének két különböző értelmezése alakult ki. A dogmatikus irányzatú szerzők állítása szerint Marx a szocialista termelési viszonyok jellegéről kimerítő útmutatásokat adott, és ezek kötelező jellegűek. Emellett viszont elismerik, hogy a szocialista gazdaság számára több, alapvető jelentőségű elméleti kérdés még mindig tisztázatlan. Más beállítottságú szerzők viszont azon a nézeten vannak, hogy sok kérdés megoldását Marx elmélete egyértelműen nem determinálja, mivel Marx a szocializmusnak csak alapelveiről és alapkérdéseiről nyilatkozott.

A marxi kategóriák és a valóság között a gyakorlatban keletkező ellentmondások is mintha ezt a következtetést látszanának alátámasztani. Ez azonban csak látszat, a marxi kategóriák alkalmazása meghatározott módjának következménye. Itt olyan alkalmazási módszerről van szó, amely a marxi megállapításokat teljes és kimerítő definíciónak tekinti, holott éppen a marxi megállapítások a legkevésbé sem alkalmasak erre. Nyomatékosan felhívta a figyelmet erre Engels, amikor az érték és a termelési ár közötti vélt ellentmondást magyarázta *A tőke* III. kötetének előszavában. „Ezeknek alapja — írta Engels — az a téves fel fogás, hogy azt hiszi, Marx definiál, amikor valójában fejteget, és hogy egyáltalában szabad Marxnál merev és kész, egyszer s mindenkorra érvényes definíciókat keresni. Hiszen magától értetődik, hogy ott, ahol a dolgokat és kölcsönös viszonyaikat nem merevnek, hanem változóknak fogják fel, gondolati visszatükröződések, a fogalmak, szintén változóak és átalakulóak; hogy ezért nem skatulyázhatók be merev definíciókba, hanem csak történelmi, illetve logikai kialakulási folyamatukban fejtenek ki.”*

A marxi elméleti levezetés sajátosságának fenti említése a problémának csak egy részét magyarázza, hogy tudniillik Marx megállapításait csak komplex, integrált módon szabad fel fogni. Emellett ez az útmutatás csak a

* Marx Károly: *A tőke*. III. kötet. Bp. Kossuth, 1967. 19. l.

marxi elmélet talaján érvényes, azaz a kapitalizmus bírálata vonatkozik. Ha viszont ezt az útmutatást a szocialista viszonyokra alkalmazzuk, a helyzet változik és a nehézségek hatványozódnak.

A marxi társadalmi és gazdasági kategóriák — átlépve a forradalom küszöbét — minőségileg megváltoznak. A kapitalizmus bírálata során kialakított kategóriáknak új, önmagában véve is bonyolult jelenségekkel való szembeállítását olyan tényezők befolyásolják, amelyek a marxi kategóriák szelektív felfogását sugallják. Előlép ugyanis a gyakorlati megoldások szükségessége. Ha a forradalom első időszakában még elegendő a kapitalista kategóriák tagadása, később szükségessé válik a szocialista kategóriák saját talajon történő meghatározása. Itt azonban szaporodnak a nehézségek, mert a marxi kategóriák módosulásakor az eredeti ismérvek megváltoznak. Vissza kell tehát nyúlni a kategóriák elsődleges tartalmához ahhoz, hogy megértsük, hogyan testesültek meg a munkaviszonyok kategóriái meghatározott körülmények között a történelmi-társadalmi formákban. Következésképp fontosabb az a folyamat, amelynek során Marx e kategóriákhoz eljutott, mint a kategóriák azon végleges formái, amelyek a kapitalizmus bírálata folyamán alakultak ki.

E próbálkozásban fel kell használni a marxi elmélet módszertani és gazdasági elemeit a szocialista gazdaság modelljének meghatározására. A szerző a szükségszerűség és a szabadság kérdését, valamint a munka jellegét vizsgálja. Marx idevonatkozó megállapításait és a különböző szerzők gyakran ellentmondó értelmezéseit kommentálva a szerző a következő megállapításra jut:

— Marx és Engels elméletileg többel járultak hozzá a szocialista társadalom és gazdaság modelljének felépítéséhez és megértéséhez közvetett módon egész életművükkel, mint ahogy azt a szóban forgó tárgyat közvetlenül érintő megnyilatkozások alapján vélni lehet;

— a munka közvetlen társadalmi munkává válik a társadalmi viszonyok olyan rendszerében, amelyben a termelő egyéni elismerésében kvantitatív szempont nem szerepel és a társadalmi együttélés normái belső paranccsá válnak. Ez a modell tehát a kommunista társadalom magasabb fázisára érvényes.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

K. Billerbeck: A Pearson-jelentés bírálata

(Weltwirtschaftliches Archiv, Kiel-Tübingen, 1970. 1. sz.)

Az ún. Pearson-jelentésről eddig még kevés kritikát publikáltak — sokkal inkább dicsérték, főként azért, mert felismerte a fejlett országok politikai felelősségét az elmaradott országok segítésében és mert reális javaslatokat fogalmazott meg ezzel kapcsolatban. A szerző cikkében a jelentés gyengéire hívja fel a figyelmet, és néhány új megoldást javasol a jelentés kiegészítéseként.

A fejlesztési segélyek célja — és a Pearson-jelentés is csak a gazdasági célokkal foglalkozik — eddig mindig a gazdasági fejlődés meggyorsítása volt; holott a fejlesztési célok ma már korántsem lehetnek csak gazdaságiak, a fejlesztés mostani szakaszában a társadalmi, a szociális célok is jelentős szerepet játszanak. Nincs világos koncepció azonban ezekről a nem gazdasági jellegű célokról. Természetesen elméleti és gyakorlati meghatározásuk igen nehéz. Enélkül azonban nem lehet előre tisztázni a fejlesztési célok közötti konfliktusokat, például a foglalkoztatás és a gazdasági fejlődés között. A jelentést készítő bizottságnak legalább a célok vázlatát, a fejlesztés fő pontjait kellett volna kijelölnie és lehetőséget adnia csaknem 70 kormánynak véleménye nyilvánítására.

A Pearson-jelentés javaslata nem különbözik lényegesen a Timbergen-bizottság javaslatától. Mindkettő lényege, hogy a fejlett országok évi bruttó nemzeti termékük 1 százalékát bocsásák a fejletlen országok rendelkezésére, 0,7 százalékát pedig adják hivatalos fejlesztési támogatásként. Ily módon a fejlődő országok — a jelentés szerint — elérik az öfenntartó gazdasági fejlődés állapotát, és a század végére nem lesz fejletlen ország a világon. A cikk szerzője kétségeit fejezi ki eziránt, szorít túl sok olyan tényező van, például a befektetések elégtelen hatékonysága, a megtakarítások alacsony rátája és még egy sor más jelenség (a brain drain, a mérnökök munkanélkülisége Indiában stb.), amelyek kétséggé teszik ezt a fejlődést. A javaslat emellett nem veszi figyelembe az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbségeit a segélyező országok között, valamint a segítség más formáit.

A cikk szerzője ezután elemzi a mai összesen 6 milliárd dollár összegű támogatás hatékonyságát. (Ezt szándékoznak háromszorosára növelni hat év alatt.) Jelenleg az a jellemző, hogy többnyire egy-egy objektum létrehozására adnak segítséget.

A segélyek növekedése felveti azt a gondolatot, hogy nem volna-e hasznosabb ezekkel az összegekkel egy-egy programot támogatni egy-egy létesítmény támogatása helyett. Ehhez a kezdeti lépéseket persze a fejlődő országoknak kellene megtenniük azzal, hogy területi és ágazati fejlesztési terveket készítenek; csak így lenne lehetőség ugyanis az eszközök megfelelő koncentrációjára. A jövő dönti majd el, hogy minden segítséget ilyen formában kapjanak-e a fejlődő országok, vagy emellett szükséges fenntartani az egyes létesítményekre adott segélyeket is.

A Pearson-jelentés részletesen tárgyalja a Világbank jövőbeli szerepét. Foglalkozik az eddigi kölcsönök és kamatok visszafizetésével, amelyet jó részt a Világbank használna fel a továbbiakban is. Van azonban még két lehetséges alternatíva: az egyik, hogy a kölcsön-, illetve kamat-visszafizetéseket a hitelező ország újbóli kölcsönre használja, vagy pedig, hogy a harmadik országokban levő regionális bankszervezetek használják fel. Ezek a Pearson-jelentés szerinti legjobb csatornák képtelenek jobb vezetési és szervezés nélkül a jövőben megfelelő feladatuknak. Ez a forma azonban elősegítené a fejlődő országok integrációját, politikai előnye is lenne, mivel erősítené ezekben az országokban a felelősségérzetet. Tehát ahelyett, hogy Washingtonban lennének a legfontosabb központok, elő kell segíteni a regionális fejlesztési központok kialakulását, nemcsak a bankszervezetekben, hanem az ENSZ más szervezeteinél is. Szükséges tehát, hogy először az ország szintjén, majd regionális szinten is koordinálják a fejlesztést. Sok kérdés azonban — elsősorban a Világbank működésével kapcsolatban — még tisztázásra szorul. A mai állapot nem vehető kiindulási pontnak, az elérendő célokat és forrásokat még gondosan elemezni kell.

A Pearson-bizottság jelentésében a fejlett országok vállalatainak közvetlen befektetéseit elemezve, több javaslatot tesz. A jelentés hangsúlyozza, hogy e beruházásoknak eddig is számos negatív hatása volt, s ezek egy részéért a fejletlen országok a felelősek — a beruházási légkör bizonytalansága, a tör-

vények gyakori változtatása —, másik része viszont a beruházó vállalatok rováására írható, például a fejlődő országok szuverenitásába való beavatkozási törekvések.

A vállalatok közvetlen beruházásoknak a fejlesztéshez való hozzájárulása nem intézhető el úgy, ahogy ezt a jelentés teszi, felrajzolva azokat a módokat és eszközöket, amelyekkel a fejlődő országok többet profitálhatnának belőlük. Mindenekelőtt elemezni kellene ezeknek a beruházásoknak összes pozitív és negatív hatását. Így meg kellene vizsgálni az oktatásra, a tudományos ismeretek és a műszaki tapasztalatok átadására, a fogyasztás szerkezetére, a piaci struktúrára, a foglalkoztatottságra, a fizetési mérlegre, az infrastruktúrára, a költségvetésre és a helyi erőforrásokra való közvetett és közvetlen hatásukat. (Ez az elemzés persze rendkívül nehéz, és tulajdonképpen minden egyes országra és minden ágazatra külön el kellene végezni.)

A jelentés hibája, hogy főképp a hagyományos észak-amerikai, azaz nyugati értelemben tárgyalja a magán-szektor szerepét; pedig a fejlődő országokban a fejlődés más útja is elképzelhető, az ország hagyományos társadalmi formáinak fejlesztésével. (Ez történt Japánban is.) A hagyományos kapitalista modell tehát nem az egyetlen, sok más lehetséges fejlődési modell is létezik.

A Pearson-jelentés részletesen foglalkozik és javaslatokat is tesz a fejlesztési segélyek hatékonyságának növelésére. Így szerinte meg kell keresni azokat a programokat, létesítményeket, amelyek a legnagyobb mértékben járulnak hozzá a fejlődéshez, másrészt meg kell javítani a fejlesztési segélyek szervezését, és ebben a hangsúlyt az adminisztratív akadályok elhárítására helyezi.

A fejlesztési segélyek adminisztrációjának speciális vonása, hogy mindig különböző fejlettségű országról és különböző ágazatról van szó. A fejlesztési segélyrendszer tehát lényegében számos heterogén alrendszert is magába foglal. Ez a rendszer tehát rendkívül komplex, s irányításához nagyon sok tényezőt kell figyelembe venni. Ennek bonyolultságára példaként említi az NSZK fejlesztési segélyrendszerét.

Az egyszerűsítési törekvéseknek a szerző véleménye szerint két kiindulópontja lehet: egyik az, hogy a segélyrendszernek mindenekelőtt a fejlődő országok változó igényeit kell szolgál-

nia, a másik, hogy olyan információs rendszert kell kiépíteni, amely időben helyes információkat tud adni a vezetőknek a döntésekhez. Erre a Pearson-jelentés csak kevés utalást tartalmaz.

A szerző szerint a fejlesztési segélyrendszer döntési problémáihoz három-fajta információ szükséges:

1. Információk az országról, annak gazdasági, társadalmi jelenéről és a trendekről, valamint a fejlesztésben részt vállaló országokról, és ehhez párosítva területenkénti elemzéseket.

2. Tervezési információk a tervezett létesítmény környezetéről.

3. Információk a fejlesztési segélyrendszer irányításáról.

A szerző véleménye szerint a Pearson-jelentés sok alapvető kérdést hagyott figyelmen kívül, pedig úgy látszik, éppen ezek a központi kérdések. Ilyen például a fejlesztési segélyrendszer végrehajtásában dolgozók fásultsága.

A Jackson-jelentés például — amely csak az ENSZ fejlesztési rendszerével foglalkozott — már ezt tartotta központi problémának, mivel az itt dolgozók magatartása már eleve és alapvetően befolyásolja a jövőt.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

A. Volkov: A „magunkra végzett munka”

(Novij Mir, Moszkva,
1970. szeptember)

A szocializmusban, mint arra a marxizmus—leninizmus klasszikusai több ízben rámutattak, a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az ember társadalmi helyzetének egyenlősége következtében a társadalom tagjai előtt megnyílik a — Lenin szavaival élve — „magára végzett munka” lehetősége, realissá válik olyan feltételek létrehozása, amelyek között a dolgozó maximális mértékben érvényesítheti képességeit, és ami a fő, ezt meg is akarja tenni. A termelőerők mai fejlődése kedvez e lehetőség valóra váltásának, amely így a társadalom tudatos cselekvésétől, az elért eredmények újból és újból való meghaladására irányuló törekvésétől függ.

Korunk gazdaságának egyik lényeges

meghatározója az emberi tényező termelésben játszott szerepének növekedése. Mi tehát a teendő?

Az utóbbi években széles körű kutatásokat folytattunk a bérézés tőkeletesebb formáinak kialakítására. Fejlesztettük az állami és szövetkezeti mezőgazdasági üzemek bérézési rendszerét. Ami az eredményeket illeti, van bizonyos előrehaladás, de a kísérletezések-ből sokszor legalább annyi kár származik, mint amennyi haszon. A bérézési rendszerek egyre bonyolultabbak, az alapbért kiegészítő különféle pótlékok halmazává lesznek. A kolhozparasztok néha nem is tudnak eligazodni, hogy tulajdonképpen miért kapják a jövedelemkiegészítést, amelynek így nincs is semmiféle ösztönző hatása. Hasonló jelenségek az iparban is tapasztalhatók.

Úgy tűnik, hogy a társadalmi viszonyok alapját képező gazdasági viszonyok tőkeletesebbé helyezett inkább az egyes dolgozók által végzett konkrét munka ösztönzésének technológiájával foglalkoztunk, és sokan most is ezzel foglalkoznak. A bérézési alapokat hosszú időn át a vállalati kollektíva gazdasági eredményeitől függetlenül, az egyes műveletek normái és értékelése alapján alakítottuk ki. A bér a dolgozó számára nem a társadalmi jövedelem egy részének látszott, amely a „közös tálból” neki jut, hanem az általa végzett munka „árának”, amelyet egy „kivülálló normás” önkényesen állapított meg. Ráadásul ez az „ár” — például a munkateljesítmények növekedése esetén — eléggé önkényesen változott.

A gazdasági reform új elvet honosított meg az ösztönzési alapok képzésében: a vállalati gazdasági teljesítmény elvét. Hivatkozhatunk itt A. N. Kosziginnek az SZKP 1965. szeptemberi plénumán mondott előadói beszédére és a több vállalatnál folytatott kísérletekre. De még ma is a kérdésről alkotott korábbi szemlélet tehetetlenségi nyomatéka alatt állunk.

A kérdés másik oldala az, hogy a bérézést, a különböző műveletek jobb elvégzésének ösztönzését noha sok más olyan tényezőtől függetlenül vizsgáltuk, amelyek kihatnak az emberek munkához való viszonyára. Az erkölcsi tényezőkről van szó. A baj az, hogy az erkölcsi ösztönzés néha csak a társadalmi elismerés jelképeire, zászlók, kitüntetések adományozására szorítkozik. Ez is fontos, de hangsúlyoznunk kell, hogy minden kollektívában, minden dolgozóban nem egyszerűen a részműveletben, sőt nem is a vállalat éves gazdasági ered-

ményeiben való érdekeltséget kell kialakítani, hanem ezen túlmenően a munkához való stabil viszonyt, a kolhozban, a szovhozban végbemenő eseményekkel kapcsolatos „gazda-szemléletet”, amely figyelembe veszi a perspektívákat, a holnap szükségleteit is. És már nem is egyszerűen ösztönzőkről mint valamiféle külső és ideiglenes buzdító eszközökről kell beszélni, hanem érdeklődésről, állandó belső „vonzódásról”. Ez pedig csak a tényezők egész rendszerének hatására, egy bizonyos légkörben alakulhat ki. Az a legfőbb erkölcsi ösztönző, ha az ember a termelés gazdájának érzi magát, és a kollektíva többi tagjával együtt megszabja vállalata fejlődésének, a társadalom minden tagjával együtt pedig országa fejlődésének alakulását.

Hibás az „igazgatásra szakosodó” emberek által képviselt államnak mint a szocializmusban is áruvá váló munkaerő vásárlójának és az — egyebek között egyes cseh tudósok munkáiban is kifejezést nyert — „menedzser-szocializmusnak” vagy „elitárius szocializmusnak” a koncepciója is. Az utóbbi hívei a vállalatok tudományos irányításának és a vállalati demokratizmusnak az összeférhetlenségét hirdetik. Igaz az, hogy a műszaki fejlődéssel növekszik és kell hogy növekedjen a tudomány szerepe a termelésben és az irányításban — csak hogy a munkások képzettségi színvonala is emelkedik. Természetes, hogy a tudományos-műszaki előrehaladás fejlődésével a termelés, következésképp a termelők szakosodása is mind jobban elmélyül. De ha emiatt a kaprongyártás technológiájáról nem lehet szavazást tartani, arról már annál inkább lehet, sőt kell is, hogy érdemes-e kapronblúzokat gyártani, amelyek iránt nincs kereslet. A tudomány és a demokrácia tehát összeegyeztethető. Még ha kényelmetlen is, de szükséges, hogy emlékeztessünk rá: ha tagadjuk a dolgozók többségének a termelés irányításához való jogát, ez annyit jelent, hogy nemcsak az üzemi demokráciát tagadjuk, hanem általában a demokráciát is, mivel a társadalomban az alapvető fontosságú viszonyok a termelési viszonyok. A személyiség állampolgári szabadsága, mutatott rá Marx nagy meggyőző erővel, a munka felszabadításával kezdődik.

Az adminisztratív irányítás hívei által hangoztatott javaslatok sem alkalmasak a gyakorlati megvalósításra. Ők azt állítják, hogy ez biztosítja a termelésnek a kapitalizmushoz viszonyítva

nagyobb hatékonyságát, következésképp a dolgozók magasabb életszínvonalát is. Valóban így lenne ez? Semmi okunk sincs rá, hogy bizakodjunk benne. Először is, a mai dolgozót egyre nehezebb *rakényszeríteni*, hogy jó munkát végezzen, az szükséges, hogy a dolgozó *akarjon* jó munkát végezni. Másodsor, a kapitalista rendszer könyörtelen konkurrenciájával a „kényszerítés” vonatkozásában következetesebb. Bizonyára a „csavarok” mindenféle „megszorításának” hívei sem gondolják, hogy ebben — vagyis hogy ki szorítja meg jobban a csavarokat — kell versenyeznünk a kapitalizmussal.

A különféle irányítási rendszerekkel szerzett fél évszázados tapasztalataink alapján az 1964—1965. évi pártdokumentumok teljes joggal vonták le a következőt: az adminisztratív irányítás felé folytatott útkeresések kilátástalanok. A mezőgazdaságról szólva az SZKP KB 1965. márciusi plénuma hirdette meg azt az elvet, hogy a három partner érdekeinek maximálisan egyezniük kell. Egyebek között ezek összhangja — persze sohasem abszolút összhangja, mert az lehetetlen — megteremtésének feladatához kell kapcsolódnia a gazdasági reform továbbfejlesztésének.

Az érdekek konfliktusának legalább két oka azonban világosan kirajzolódik.

A konfliktus elsősorban a termelési eszközökkel folytatott keretgazdálkodás következtében jött létre; piaci viszonyok esetén a vállalat a számára előnyös szállítót választaná, amely a termeléséhez valóban szükséges anyagokkal, gépekkel stb. látná el őt, és ez a népgazdaság szempontjából is hasznos lenne. Már ebből is kitűnik, milyen fontos az SZKP XXIII. kongresszusán elfogadott azon irányelv teljesítése, hogy a termelési eszközökkel folytatott keretgazdálkodást a nagykereskedelem útján történő tervszerű elosztással kell felváltani. Más bizonyítékokat is idézhetünk arra, hogy az emberek alkotó aktivitásának fokozódása, a munkafegyelem megszilárdulása és egyéb hasonló feladataink olyan tényezőkkel állnak közvetlen összefüggésben, mint az árképzés, a vállalat jogainak kialakítása, a tervezés módszerei. A szerző szerint az adminisztratív irányítás visszaállítására irányuló próbálkozások, még akkor is, ha helyi jellegűek, annak következményei, hogy a gazdasági reform végrehajtása nem eléggé következetes.

A konfliktus másik oka a szerző szerint a problémával függ össze, hogy a vállalatnál kiindulva tovább kell demokratizálni a termelés irányítását. A gazdasági vezetők körében ma szinte divattá vált a tőkésországokban alkalmazott irányítási rendszerek tanulmányozása. Ezekből valóban sok mindent fel lehetne nálunk is használni, de elvi különbség van — vagy kell hogy legyen — a lényegében kényszerhelyzetben levő bérmunkásokat irányító menedzser működése és az egyenjogú, társult termelők szervezőjének tevékenysége között. A külföldi tapasztalatok tanulmányozása egyáltalán nem látszanak túlzottnak, ha emellett az eddiginél alaposabban foglalkoznánk az öngazgatás területén a kolhozokban szerzett igen gazdag tapasztalatainkkal, azokkal, amelyekhez hasonlókkal egyetlen ország sem rendelkezik.

(Ism.: Soós K. Attila)

Richard Fishbein: A konglomeráció motívumai

(Columbia Journal of World Business, New York, 1970. szeptember—október)

A konglomerátum nem új formája az üzleti szervezetnek, de az utóbbi időben a konglomerátumok számának és méretének figyelemre méltó növekedése az Egyesült Államokban, Nyugat-Európában és Japánban egyesülések, fúziók stb. formájában azt sugallja, hogy századunk végére a konglomerátum-vállalat az üzleti szervezetek legfontosabb formájává válhat.

Tágabb értelemben a konglomerátum a vállalatoknak egy olyan csoportja, amely sokféle és különböző piacon működik, s tevékenységét változó mértékben központi vezetőségre koordinálja és ellenőrzi. Jól elkülöníthető az olyan vállalatoktól, mint az IBM, a Volkswagen vagy a British Petroleum, amelyek túlnyomórészt egy iparágban működnek, s az olyan vállalatoktól is, mint a General Electric, a Philips és a Unilever, amelyek tevékenységi köre meglehetősen széles. Ez utóbbiak növekedése ugyanis inkább belső volt, s nem fúziók útján valósult meg, bár ez a megkülönböztetés egyre halványabbá

válík, ahogyan számos ilyen módon megnövekedett vállalat felveszi a konglomerátum jellemzőit.

A konglomerátum tevékenységi köre széles, gyakran a gazdaság különböző szektoraira és egy meghatározott szektoron belül különböző piacokra terjed ki. A konglomerátum sok egymással összefüggésben nem álló gazdasági tevékenységet folytat. Erre pedig azért képes, mert növekedése elsősorban már meglévő vállalatok megvásárlásából származik, s ez — az egyesülések, fúziók útján való növekedés — a konglomerátum fő vonása. A központosított tevékenységek köre a konglomerátumokban elég szűk, a hatáskör jelentős része az operatív szintre van átruházva, például a marketing, az adminisztráció, a könyvelés. Egy nagy konglomerátum, az amerikai Litton Industries üzleti forgalma 2 milliárd dollár felett van, de központi személyzete 200-nál kevesebb.

A konglomeráció folyamata az Egyesült Államokban a legelőrehaladottabb. Az 1950. évi Celler-Kefauver-féle törvény, amely módosította az egyesüléseket, fúziókat megtiltó Clayton-törvényt s trösztellenes akadályokat emelt a horizontális és vertikális egyesülésekkel szemben, arra ösztönözte a vállalatokat, hogy növekedésüket konglomerátumok kialakításával biztosítsák. 1948 óta a feldolgozó ipar és a bányászat nagy vállalati egyesüléseinek 70 százaléka konglomerátum formájában történt.

Hasonló folyamat játszódott le Japánban a zaibatsu csoportok újjraéledésével. A kezdet a monopóliumellenes törvény felülvizsgálata volt 1953-ban. Azóta a legfontosabb háború előtti zaibatsu csoportok: a Mitsubishi, Mitshui és Sumimoto ismét terjeszkedő konglomerátumokká fejlődtek, bár nem nyerték vissza korábbi monolitikus formájukat, s az eredeti tulajdonos családok már nem gyakorolnak irányító, ellenőrző szerepet. Más, újabb csoportok jelentősége megnőtt. Ezek vagy bankcentrikusak, mint a Fuji- és a Sanwa-csoport, vagy iparcentrikusak, mint a Kawasaki- és a Furukawa-csoport. Az amerikai konglomerátumoktól eltérő vonásuk, hogy nem egy vállalatként funkcionálnak, hanem a fontosabb tagvállalatok elnökeiből álló, hetenként ülésező elnökbizottság irányítja működésüket, a döntések jogilag nem kötelezők a tagvállalatokra, a közös érdek következtében azonban a kohézió erős.

Nyugat-Európában az egyesülések

hulláma az utóbbi időben főleg horizontális és vertikális volt: az európai cégek — kormányaik támogatásával — nagyobb, hatékonyabb egységeket alakítottak ki az egyes iparágakon belül, a megnövekedett piac előnyeinek kihasználása s az amerikai vállalatokkal szembeni versenyképesség növelése céljából. Vagyis Európában hiányzott a konglomerációs egyesülések ösztönzője, a trösztellenes, a horizontális és vertikális egyesüléseket gátló törvénybeli akadály. Mégis számottevő konglomerátumok alakultak ki: az AKV és a KZO, illetve a Saint Gobain és a Pontá-Mousson egyesülése stb.; ez arra utal, hogy az európai ipar most folyó strukturális átalakulásának befejeződése után a konglomerációs egyesülések jelentősége megnövekedhet. Az európai konglomerátumoknak egyaránt vannak nemzeti és nemzetközi vonásai: míg például az ENI vagy a Flick tevékenysége az olasz, illetve a nyugatnémet piacra koncentrálódik, a holland AKZO bevételeinek 80 százaléka külső piacon folyó tevékenység eredménye.

Az európaiak mellett amerikai konglomerátumok is működnek Nyugat-Európában, például az ITT és az American Standard, bár még nem játszanak nagy szerepet. A cikk részletes táblázatokban ismerteti a nagyobb amerikai, japán és nyugat-európai konglomerátumok adatait.

A konglomerátumok formái változók, de előnyeik a részvényesek és a vezetés számára általános érvényűek. Lehetőségük van arra, hogy erőforrásaikat a magasabb jövedelmezőségű területekre helyezték át, ebben a vonatkozásban a multinacionális vállalatokhoz hasonlítanak, amelyek nemzeti piacok között helyezik át eszközeiket. Sok konglomerátum kialakulását éppen az ösztönözte, hogy elkerülje az alacsony nyereséget a stagnáló iparágakban, a textiliparban, a vasúti szállításban, a szénbányászatban stb. A konglomerátum pénzügyi előnyöket is élvez, könnyebben jut be a tőkepiacra, mert a nagy cégek hitelpozíciója erősebb, s jobban ismerik a tőkepiacot. A konglomerátum bármely piacon kisebb forgatókével működhet és olyan kockázatokat is vállalhat, amelyre más cégek nem képesek.

Sok előny jelentkezik a vezetés, a vállalati tervezés, a marketing területén is, adminisztratív és pénzügyi vonatkozásban egyaránt. Előnyösebb és olcsóbb a nyersanyagok beszerzése, az adatfeldolgozás megszervezése, a kutatás és fej-

lesztés. A konglomeráció tulajdonképp rövid úton, egyesüléseken keresztül, lehetővé teszi a nagy diverzifikált tevékenységű vállalatok előnyeinek kihasználását.

Az Egyesült Államokban a konglomerációs folyamat a legutóbbi időben lassul, részben a gazdasági helyzet alakulása, részben bizonyos intézkedések miatt. Az 1969. évi adóreform-törvény például megnövelte a konglomerációs vállalati egyesülésekben a vevő és az eladó vállalat adóterhét, meghatározott körülmények esetén. Az új könyvelési szabályok pedig növelik más vállalatok megvásárlásának a költségét. De talán a legjelentősebb fejlemény a Nixon-adminisztráció trösztellenes politikája, ugyanis megvizsgálják, mennyiben alkalmazható a trösztellenes törvény a konglomerációs egyesülésekre, mint-hogy ezek lényegesen korlátozzák a versenyt, s már folyamatban van néhány ilyen bírósági eljárás. Mindez arra ösztönzi az amerikai konglomerátumokat, hogy Nyugat-Európában folytassák növekedésüket, ahol kedvezőbb a gazdasági feltételek és kevésbé korlátozó a trösztellenes politika.

Japánban a zaibatsu csoportok jövője biztosított, mert szerves részei a sajátos japán gazdasági rendszernek, s a kormány koncentrációt ösztönző politikájának. Nyugat-Európában a konglomerátumok jövője különösen ígéretes, mert ott a vállalatok tevékenysége mindig is diverzifikáltabb volt, és sohasem aggodalmaskodtak a koncentráció miatt. Lehetséges, hogy a konglomerációs egyesülések egyre inkább átléplik a nemzeti határokat a Közös Piac gazdaságpolitikájának eredményeképpen. Amerikai vállalatokkal való fúzió esetében pedig szembekerülhetnek — és erre már van példa — az amerikai törvényekkel. A konglomerátumok létjogosultsága nem vonható kétségbe — mondja befejezésül a cikk szerzője —, s úgy tűnik, a konglomerációs folyamat Európában található a legtermékenyebb talajra.

(Ism.: Koltay Jenő)

F. Mysliveček: A szövetkezés helyéről és szerepéről a szocializmusban

(Politická Ekonomie, Prága, 1970. 11. sz.)

A marxizmus mindig nagyra becsülte a szövetkezés gazdasági és társadalmi jelentőségét a kapitalizmusban. A szocializmusra vonatkozó utalásokban a marxisták a szövetkezést a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre korlátozták, amelyekben a tőkés nagyüzemi termelés alternatíváját látták. Ez két oknál fogva érthető. A XIX. és a XX. század fordulóján ugyanis nem képzelhették el a nagyüzemi termelés más formáját, mint a szövetkezeti nagyüzemet, amelyet a termelési eszközök és a munkaerő nagyfokú koncentrációja jellemez. Másfelől nyilvánvaló volt, hogy a szocializmusban a nagyipari termelés mellett a mezőgazdaságban nem konzerválható a kisárutermelés.

A szocializmusról kialakult felfogásnak megfelelően úgy vélték, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek a nem árujellegű viszonyok alapján, a társadalom és a proletárállam nagyarányú anyagi támogatása mellett jönnek létre. E felfogás lényegében az Októberi Forradalom első évéig uralkodott.

Szovjet-Oroszországban a szocialista forradalmat követő években a rendkívül nehéz gazdasági és társadalmi körülmények között a szövetkezeti mozgalom nem fejlődött. Nemcsak azért, mert a körülmények nem kedveztek, hanem főképpen azért, mert az akkori nézetek az árucserét a kapitalizmus elemének tekintették, és a szövetkezeti tagságból származó hasznót összeegyeztethetetlennek tartották a szocializmus-sal. Emiatt a szövetkezeteket közvetlenül az állami szerveknek rendelték alá, később ezeket fogyasztási kommunává változtatták és végül gyakorlatilag megszüntették.

Az új gazdaságpolitikára való átmenettel a szövetkezésről vallott eddigi nézetek is megváltoztak. Kiderült ugyanis, hogy a proletárállam számára a szövetkezeti kereskedelem sokkal előnyösebb, mint a magánkereskedelem. A szövetkezés egyrészt tömegeket kapcsolt be a gazdasági tevékenységbe, másrészt pedig az állam viszonylag könnyen ellenőrizhette és irányíthatta tevékenységüket. A korábbi felfogásoktól eltérően a szövetkezés közvetlenül összekapcsolódott az árucserével, és a

szövetkezeti tagságból származó hasznót már nem akadályként, hanem a szövetkezeti mozgalom fejlesztésének közvetlen ösztönzőjeként értékelték.

Az új körülmények között a szövetkezés feladatát nemcsak abban látták, hogy hozzájárul a népgazdaság — különösen a mezőgazdaság — termelésének általános fejlődéséhez, hanem abban is, hogy fokozatosan átvegye a kisárutermelést a nagyüzemi termelésbe. Emellett másképpen fogták fel a finanszírozás kérdését is. Míg korábban feltételezték, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek anyagi bázisának megteremtéséhez szükséges eszközöket majd az ipar adja, ez az álláspontról éppen az ellenkezőjére változott: a parasztoknak kell a társadalmi felhalmozáshoz hozzájárulni.

A negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején bizonyos mértékig hasonló folyamat ment végbe az európai szocialista országokban is. Ott is a gyors iparosításnak, a védelmi erő fokozásának rendelték alá mindent, a szövetkezést is. Ez történelmileg indokolt és szükséges volt. Viszont látni kell, hogy ez meghatározta a szövetkezés jellegét és helyét is. Ma, amikor a szövetkezetek nagyobb gazdasági önállósággal rendelkeznek és az áruviszonyok felhasználása is bővült, sok kérdés még mindig nyitva maradt.

Ma is időszerű az a kérdés, hogyan lehet helyesen összehangolni a szövetkezet érdekeit a társadalom érdekeivel. Szükséges, hogy az állami és társadalmi szervek tiszteletben tartsák a szövetkezés sajátosságait, de ugyanakkor kellő eszközökkel gátat vessenek a szövetkezetek társadalmi szempontból nem kívánatos tevékenységének.

A csehszlovák mezőgazdasági és nem mezőgazdasági termelőszövetkezetek jelenleg nagy vállalatokat képeznek, amelyekben jelentősen előrehaladt a belső munkamegosztás, magas színvonalú a vezetés stb. Ez a szövetkezeti vállalatnak bizonyos jelleget ad s némiképp módosítja a szövetkezet és a tagok gazdasági céljait. Az ilyen vállalatban a termelési, az értékesítési kérdésekről szükségszerűen a szakemberek szűk köre dönt, a tagok többsége viszont a munkások funkcióját teljesíti: előre meghatározott díjazásért, normák szerint dolgozik. Tehát az a probléma, hogy egyrészt a szövetkezeti tag társ tulajdonos, akinek döntenie kellene, aki a döntésekre hivatott, másrészt a tag a szakvezetésnek alárendelt dolgozó. Társadalmi szempontból a szakemberek a

szövetkezeti tagnak, illetve a tagok által megválasztott vezetőségnek vannak alárendelve, de gazdasági szempontokból fordított a helyzet.

A mai körülmények között is a szövetkezeti tag érdeklődése inkább a konkrét munka utáni konkrét díjazásra irányul, a vállalati eredményben való részesedés kevésbé érdekli. Emiatt a tag alkalmazottként viselkedik: a kifejtett munka volumenét minimalizálni, viszont a munka utáni jövedelmet maximalizálni törekszik. A szakvezetés feladata a „bérben” való érdekeltséget úgy irányítani, hogy az a szövetkezet érdekeivel egybeessen. Ezt úgy lehet megoldani, hogy a tagok bérét (jövedelmét) lehetőleg maximálisan a konkrét végeredménnyel (termékkel), nem pedig a norma teljesítésével kötik össze. Mivel a munka „alkalmazotti” jellegét a szövetkezetben nem lehet teljesen megszüntetni, az ebből eredő kedvezőtlen következményeket megfelelő szövetkezetben belüli viszonyokkal kell semlegesíteni: meg kell találni a szö-

vetkezeti tag termelési, tulajdonosi és vállalkozói funkcióinak hatékony összekapcsolását.

Megoldásra várnak további kérdések is. A szövetkezeti szakvezetőség objektíve nemcsak a nyereség fokozásában, hanem az összes ráfordítások, tehát az élómunka-ráfordítások csökkentésében is érdekelt. A gyakorlatban a tagok munkája a vállalat szempontjából ráfordítást jelent, mivel a szövetkezeti vállalat objektív kategóriája a nyereség és nem a bruttó jövedelem, amely a kisárutermelés, valamint a szövetkezeti tagok kategóriája. Felvetődik tehát a kérdés: hogyan egyeztethető össze a mai szövetkezeti elvek a szakszerűen vezetett szövetkezet vállalati szempontjaival? Nyilvánvaló, hogy itt csak kompromisszumos megoldások lehetségesek. Nem lehet előre semmiféle olyan optimális megoldást találni, amely biztosítaná a nyereségre való törekvés és a tagság érdekei, a tagság érdekei és a vállalati fejlesztés közötti összhangot.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

Kari Levitt: A csendes kapituláció — A multinacionális társaság Kanadában

Silent Surrender — The Multinational Corporation in Canada.
Macmillan of Canada, Toronto, 1970. XXI — 185 l.

A szerző* bevezetőjében műve céljaként annak bemutatását tűzi ki, hogy miként került Kanada gazdasági, politikai és kulturális függőségbe az Egyesült Államokkal szemben, s miként ment végbe az a folyamat, amelynek során politikai egyiségét oly mértékben aláásták, hogy az a kanadai nemzeti állam felbomlásának veszélyét idézi fel.

Ez az írói szándék választ előlegez egy fontos, napjainkban újra meg újra felbukkanó kérdésre, arra ti., hogy a nemzeti állam — vagy legalábbis a kisebb méretű nemzeti állam — szuverenitásának megőrzése nem összeférhetetlen-e a világkorszernek leányvállalatainak működésével.

Noha Kanada helyzete bizonyos értelemben egyedülálló (autóiparának 97, gumiiparának 97, vegyiparának 78, repülőgépiparának 78, villamossági iparának 77 százaléka van külföldi tulajdonban), a világkorszernek megfékezése, illetve a nemzeti állam és a világkorszernek koegzisztenciájának módja túlmutat Kanadán és sok más, köztük nagy s fejlett országot is érint.

Levitt professzornő a világkorszernek mai pozíciójának történelmi hátterét is vázolja, érdekes analógiákat tárva fel.

A XIX. század előtt a nagyobb méretű kereskedelem nemzetközi volt olyan értelemben, hogy az áruk és a termelési tényezők szabadabban áramlottak az országok között, mint azokon belül. Az ipari technika és a piacszerzés sokkal fejlettebb volt a nemzetközi kereskedelemben forgalmazott áruk vonatkozásában, mint a helyi fogyasztásra gyártott javakban. A Hanza-városok nagykereskedői különböző európai városokban és a Közel-Keleten székelték, s mint Adam Smith is megjegyezte: egyetlen országnak sem voltak szükségképpen állampolgárai. Smith heves kirohanásai a kereskedők ellen abban az óhajában gyökereztek, hogy a nemzetgazdaság bázisát a mezőgazdaságban és a gyáripárban befektetett hazai tőke alkossa.

A modern nemzetgazdaságok kialakulásával a javak és termelési tényezők belső mobilitása az egész XIX. századon át növekedett. Ezt az egyes termelési tényezők külön piacának kialakulása követte. Amint a fináncióke a vállalkozói tevékenységtől különvált, nagyfokú nemzetközi mobilitást tanúsított (tárcaberuházások, kölcsönök, amelyek felölelték az egész világpiacot). A kereslet és kínálat erőinek hatására a munkaerő is mozgékonyra vált (átkelt az Atlanti-óceánon). Míg azonban a fináncióke és a munkaerő mobilitása az 1914 előtti világgazdaságban tetőzött, az üzleti vállalkozás jellegzetesen nemzeti maradt, s a vállalkozói döntéseket illetően is (a gyarmati ültetvények és a bányák kivételével) az volt a tipikus, hogy nemzeti keretek figyelembevételével hozták őket.

Ha a verseny élessé vált, a nemzeti cégek, amelyek Nagy-Britannia és Európa ipari hegemoniája idején mind a termelésben, mind a kivitelen vezető szerepet játszottak, a piacokat egyezmények és kartellek útján osztották fel, emellett természetesen működött a koncentráció folyamata is.

* A magyar származású Kari Levitt (Polányi Károly professzor és Duczynska Ilona leánya) a montreali egyetem közgazdaságtudományi fakultásának docense. Az 1967-ben megjelent *Kanada és az Antillák gazdasági kapcsolatai* (Canada — West Indies Economic Relations) című mű társszerzője. Több éve dolgozik egy, az Antillák ültetvényes gazdálkodásával foglalkozó könyvön, továbbá input-output tanulmányokat végzett Kanada atlanti tartományaival kapcsolatban. 1970-ben Trinidad és Tobago kormányának gazdasági tanácsadója volt.

Neomerkantilista vállalatbirodalmak és Kanada „újgyarmatosítása”

A vállalatok — különösen az elsősorban az amerikaiak — méretei a tőkés-világban az Egyesült Államok gazdasági nagyhatalommá, majd szuperhatalommá válásával megnöttek, egyre inkább kirajzoltak a világgazdaságba, vállalatbirodalmakká váltak, amelyek átszelik a nemzetgazdaságok határait. Levitt professzornő e jelenséggel kapcsolatban *neomerkantilizmusról* beszél, mivel ezek a vállalatbirodalmak külföldi beruházásaik védelmében metropolikus katonai erejére támaszkodnak, ezenkívül gazdasági hatalmukat arra használják fel, hogy mind anyaországuk, mind a befogadó országok (hátszörzások, a „periféria”) kormányaitól különleges kedvezményeket, preferenciális és kétoldali megállapodásokat, adó- és egyéb engedményeket csikarjanak ki, amelyek emlékeztetnek a régi merkantilista rendszer kizárólagos kiváltságaira.

A régi merkantilizmus és a neomerkantilizmus között a legfőbb különbség abban áll, hogy az új nemzetközi óriásvállalatok a *nagyméretű helyi ipari gyártást* is hozzáfűzték mezőgazdasági és kitermelő ipari tevékenységükhöz.

Az amerikai vállalatbirodalmak Kanadában különösen erős pozíciókra tettek szert és időnként a nyilvánosság előtt is a kormányokkal egyenrangú tényezőkként szerepelnek. A sok példa közül a legszembeötlőbbek egyike: az autóipar szabad kereskedelmét biztosító megállapodás formális aláírói között az Egyesült Államok és Kanada kormányainak megbízottain kívül a nagyobb autógyárak képviselői is szerepelnek, vagyis a *kereskedelmi tárgyalások csak névleg folytak a két ország között: valójában a kormányküldöttek és a kiterjedt nemzetközi érdekeltségekkel bíró nagy autógyárak közös tanácskozásai voltak.*

Kanada külkereskedelmi forgalmának mintegy 60 százalékát az Egyesült Államokkal bonyolítja le. Ennek alapján a két ország „különleges viszonyáról” szoktak beszélni, ami egyebek közt a fentemlítetthez hasonló kétoldali preferenciális megállapodásokban is megnyilvánul. Utóbbiak azonban óhatatlanul csökkentik Kanada autonómiáját. A „különleges viszonyért” ugyanis megfelelő árat kell fizetni. Így Kanada nem exportálhat nyersolajat Japánba; az amerikai törvényhozás megtiltja, hogy az USA-társaságok kanadai leányvállalatai az Egyesült Államok kormánya által feketelistára helyezett országokból érkező rendelkezéseket teljesítsék. „Az ellenséggel folytatott kereskedelemről” szóló amerikai törvény rendelkezései értelmében egyes kanadai malmok nem szállíthatnak lisztet Kubába, gyógyszer-gyárak gyógyszereket Vietnamba stb. *Kellő mozgási szabadsággal csak azok a gazdasági ágazatok vagy iparágak rendelkeznek, amelyek nem állnak túlnyomórészt amerikai ellenőrzés alatt.*

Amikor Washington 1968 januárjában az amerikai működőtőke-export kötelező korlátozását írta elő és az amerikai társaságok külföldi leányvállalatait felszólította, hogy a fizetési mérleg krónikus deficitjének csökkentésére minél nagyobb dollárösszegeket repatriáljanak az Egyesült Államokba, a Kanadából való dollárkiáramlás olyan méreteket öltött, hogy Ottawában valóságos pánik tört ki. Kanada pénzügyminisztere Washingtonba rohant és a két ország „különleges viszonyára” való hivatkozással segítséget kért.

Kanada ez alkalommal is „kivételes elbánásban” részesült. Az amerikai kormány pénzügyminisztere utasítást adott az USA-társaságok kanadai leányvállalatainak, hogy dollárátutalásaikat fogják kissé vissza. Mint ez a tény is jelzi, a kanadai kormány az ország területén működő amerikai leányvállalatok devizapolitikáját nem tudta közvetlenül hatékonyan befolyásolni, velük csak Washington útján tudott kommunikálni. A „kivételes elbánásért” azonban ellenszolgáltatást is kellett nyújtani: Ottawa kötelezte magát arra, hogy Kanada dollártartalékainak feléért, 1 milliárd dollárért amerikai államkötvényeket vásárol. Vállalta továbbá, hogy saját hatáskörében beruházási korlátozásokat érvényesít a kanadai bankokkal és társaságokkal szemben, közölve az utóbbiakkal: nem látja szívesen külföldi tőkekihelyezéseik olyan mérvű növelését, hogy Washington azt állíthassa: előírásait az amerikai társaságok úgy játsszák ki, hogy külföldi közvetlen beruházásokat kanadai társaságok útján foganatosítsanak.

Mint Levitt professzornő megállapítja: „Ez a gyarmati gazdaság klasszikus esete... Kanada különleges helyzetéért nagy árat fizetett: 1963-tól kezdve mind gyorsabban haladt egy olyan gyarmati monetáris rendszer felé, amelyben *a fizetési mérleg devizatöbbletét automatikusan a metropolinak kölcsönzik ki.*” Avagy más szavakkal: „*A leányvállalati gazdaság nem egyeztethető össze a szuverenitással...*”

Minél nagyobb méretű a külföldi tulajdon, annál kisebb az ország gazdasági-politikai mozgásteré.

A közvetlen beruházások jellege és a „multinacionális” társaságok természetrajza

A szerző harcba száll azokkal a kanadai közgazdászokkal (s ez a többség), akik szerint a külföldi közvetlen beruházás elősegíti a gazdasági növekedést, s nem okoz olyan problémákat, amelyeket törvényhozási úton ne lehetne simán rendezni. A nagy termelő szervezetek gazdasági és a kormányzat törvényhozói hatalmát egymástól függetlennek tekintik; az előbbi a piac, a másik a szavazófülke demokráciájának van alávetve; a népakaratot a törvényhozók mindenkor egyetlen tollvonással érvényesíthetik. Gondolatvilágukban „a cég”, „a fogyasztó”, „a vállalkozó”, „a kormányzat” absztrakciókként, meghatározott intézményi forma nélkül léteznek; egymásra hatások eredményeként veszteségeik és nyereségeik valamiképpen kiegyenlítődnek, és végül valamiféle egyensúly jön létre. S teszik ezt annak nyilvánvalósága ellenére, hogy napjainkban olyan modellekre van szükség, amelyek a mai társadalmi-gazdasági folyamatok lényegét ragadják meg. A sarki fűszeres gazdasági döntéseinek tanulmányozása aligha szolgál kielégítő magyarázattal a Sears—Roebuck nagyáruház üzletpolitikájának megértéséhez, mint ahogy a helyi autójavító-műhely működésének elemzése sem nyújt különösebb segítséget a General Motors beruházási döntéseinek helyes értelmezéséhez vagy előrelátásához. Mégis ragaszkodnak „a cég elméletének” egy olyan változatához, amely a nem tökéletes vagy oligopolista versenyt csak periférikusan veszi ügyelembé, de elmulasztja a jelenleg dominánssá vált cégtípus: a számos terméket előállító („multidivisional”) világkorszernnek („multinacionális társaságnak”) vizsgálódásuk körébe való bevonását.

Még mindig csak aránylag kevés közgazdász jut el annak felismeréséhez — véli a szerző —, hogy valamely multinacionális társaság leányvállalata nem *Alfred Marshall* tankönyvei világának cége (legfeljebb azzal az eltéréssel, hogy részvényesei természetesen nem belföldiek), hanem egy olyan termelő és értékesítő szervezetnek a része, amely főbb döntéseit a konszern egészének életképessége, biztonsága, expanziója és globális jövedelmezősége szempontjából hozza meg. Nem tudják vagy nem akarják felfogni, hogy a tőketranszfer a külföldi beruházásnak csak mellékes eleme, mivel az egyben a piaci szervezet, a technika, a forgalmazási csatornák beiktatását is jelenti. Kölcsönök megválthatók úgy, hogy a külföldi tulajdonnak nyoma sem marad. A közvetlen beruházásoknak nincs „végük”: ha Kanada minden, más országokból felvett kölcsönt egyik napról a másikra visszafizetné, ezek a külföldi beruházásokkal létesített szervezetek tovább léteznének és működőnének. Mi több, sokan közülük tovább terjeszkednének s növekedésüket nyereség-tartalékaikból finanszíroznák. S a vállalati kötelek, amelyek őket más országok szervezeteibe integrálják, szintén fennmaradnának.

A közvetlen beruházások megvalósítója, a multinacionális társaság senkinek sem felelős, csak saját magának. Saját érdekeit követi, s ezeken kívül (tegyük hozzá: tőle lehetőleg — A. Gy.) semmilyen más érdekel nem törődik. „Nemzetközisége” épp oly hamis, mint a laissez-faire-re és a piac „láthatatlan kezére” való hivatkozása. A vállalati tervezés és irányítás világviszonylatban kidolgozott stratégiájával mindent elkövet (s nemegyszer sikerrel), hogy a műszaki haladás vívmányait és terjesztésüket monopolizálja, s belőlük kvázi-járadékot csiholjon ki.

A világkereskedelem eme új feltételei között a magán-tárcaberuházások helyébe jórészt a kormányok és nemzetközi szervezetek kölcsönei és segélyei lépnek, annak túlnyomó hányada pedig, amit manapság „nemzetközi magánberuházásnak” hívnak, ellenőrzést biztosító részvényberuházás. Ilyképpen a befogadó országok (hátszörzások) gazdasági élete újfajta merkantilista függőségbe kerül a világkorszernekkel és metropolisaik (származási országok) kormányaival szemben.

Levitt professzornó itt két lényeges megállapítást tesz:

1. „Egyes világkorszernnek (nemzetközi társaságok) oly hatalmasak, hogy egyetlen metropolissal sem tartanak fenn különleges kapcsolatokat.” Kár, hogy a szerző ezt a fontos tételt nem fejti ki bővebben; megítélésünk szerint az ilyen vállalatbirodalmak a mai kapitalizmus legproblematikusabb képződményei közé tartoznak, s működési feltételeik beható vizsgálata már csak azért is nagyon fontos, mivel a jelentősebb és expanzívabb világkorszernnek is hasonló státust szeretnének kivívni.

2. A világkonszernek többségének bázisa azonban származási országukban, főként az Egyesült Államokban, van. Kisebb érdekűközések ellenére *félreérthetetlenül anyaországuk ipari-politikai struktúrájába integrálódtak*. A Kanada szuverenitását fenyegető veszély tehát az amerikai birodalomba való felszívódás veszélyének formáját ölti.

Vajon szükségszerű-e Kanada függősége az Egyesült Államoktól? A kérdés-feltevés az ismertetett előzmények után logikus. Lássuk először a függőségre vonatkozó adatokat, majd a szerző válaszát.

A hatvanas évek közepén a Kanadában végrehajtott külföldi közvetlen beruházások csaknem 80 százaléka amerikai eredetű társaságokra jutott.

Levitt professzornő nyomatékosan állítja: az amerikai behatolás magyarázataként nem lehet azzal érvelni, hogy Kanada tőkehiányban szenved. Az ország különleges földrajzi helyzete megkövetelte költséges infrastruktúrát már rég létrehozták, s annak költsége megtérült. Az egy főre jutó jövedelem szintje tekintetében csak az Egyesült Államok előzi meg, a személyi megtakarítások aránya pedig az ottaninál is magasabb. A külföldi tőke iránti szükséglet csökkenő tendenciájú: 1926-ban az összes külföldi vagyon könyv szerinti értéke Kanada bruttó nemzeti termékének 116, 1948-ban 50, a hatvanas évek közepén is csak 61 százaléka ráugrott.

A nyers valóság az, hogy a kanadai gazdaság árutermelő szektorának megkaparintását az amerikai társaságok olyan profitból finanszírozták, amely kanadai nyersanyagok kitermeléséből, kanadai munkaerők által történt feldolgozásából, valamint abból származott, hogy a leányvállalatok termékeiket kanadai fogyasztóknak védővámok oltalmazta árakon adták el. Így 1957 és 1964 között a gyáripárban, a bányászásban és olajkitermelésben folyó ráfordításaik 73 százalékát osztalék gyanánt ki nem fizetett nyereségből és amortizációs tartalékokból, további 12 százalékat kanadai bankok kölcsöneiből és egyéb forrásokból fedezték, s csak 15 százalékát az Egyesült Államokból eredő új tőkekiáramlás útján. Ugyanebben az időszakban az osztalékok, kamatok, tantiémek, az anyavállalatok központi szolgáltatásaiért folyósított térítések stb. címén kifizetett összegek *meghaladták* az új tőkebeáramlás nagyságát.

A nemzetközi óriáskonszernek túlsúlyán alapuló új világgazdasági modell és a hátszországok

A szerző művében átfogó képet ad a (túlnyomó többségükben amerikai eredetű) világkonszernek működési modelljéről, a hátszországokban való masszív jelenlétük negatív velejáráiról.

Ennek során mindenekelőtt a modell általános vázlatát ismerteti, a hátszországokban észlelhető következményeket pedig konkrétan Kanada példáján szemlélteti.

Levitt professzornő a galbraithi modelltől indul ki: ez világosan kimutatja, hogy az olyan rendszer, amelyet óriásvállalatok megléte jellemez, folyamataiban minőségileg különbözik az olyantól, amely kisvállalatok végtelen sokaságából áll. Ezeknek az óriásvállalatoknak (vagy ha úgy tetszik: sok „nagy” vállalatnak) a létrejötté abból is következik, hogy a modern technika megnöveli a vívmányain alapuló termelés optimális szintjéhez szükséges tőke nagyságát és lekötöttségének tartamát. Ezenfelül a lekötöttség mindinkább egy-egy specifikus folyamathoz kapcsolódik. Ez keresletet teremt különleges szakképzettségű munkaerőkben, valamint — a szakosodás elkerülhetetlen elemeként — meghatározott szervezeti követelményeket is támaszt. Az ilyen mammutcég azután profitja állandóságának és növekedésének biztosítását végezt, nemkülönben a kockázat csökkentésére tervezésre kényszerül.

Ezek a „tervező” vállalatok elsajátították annak technikáját, hogy fennmaradásuk végett miként manipulálják a személyi és a társadalmi szükségleteket.

Az az előírányzat, amelyben a „tervező” nagyvállalat a fogyasztók izlését és szükségleteit „beütemezi”, működésében központi szerepet tölt be. Az adott termék-választék, a vállalati tőke szerves összetételének és profitigényeinek megfelelő különleges kereslet kialakítása ugyanis nagymértékben determinálja a felhasználandó technológiát, a felszerelést és alkatrészeket, az anyagellátmányt, a berendezést, a közbelső és a kiegészítő termékeket, a munkaerők szakképzettségét, sőt azokat a forgalmazási csatornákat is, amelyeken a ráfordítások és a gyártmányok áramlanak. A metropolisok gyártmánystruktúráját honosítják meg azután a hátszországokban is, amint a lakosság kiváltságosabb rétegei magasabb jövedelmi szintet érnek el és átveszik a metropolisok státusz-szimbólumait, fogyasztási szokásait,

aspirációkban alkalmazkodnak hozzájuk. A jelenséget hol „demonstrációs effektusnak”, „átszivárgási effektusnak”, hol „cocakolonizációnak” nevezik.

A hatékony vállalati tervezés nyilvánvaló követelményei közé tartozik a méret is. A tipikus mai óriáskonzern kellő méretű ahhoz, hogy akár tucatnyi optimális nagyságú üzemet működtessen és termékválasztékát erősen diverzifikálja. A piacok szükségletkeltéssel és termékdifferenciálással való meghódítása, illetve megtartása az újítások szüntelen folyamatán kívül diverzifikációt is igényel, s mindkettőnek a méret is egyik fő feltétele.

Manapság csaknem axiómaszámba megy, hogy a fejlettség egyértelmű a gazdagsággal és magas jövedelemmel, a fejletlenség pedig szegénységgel és alacsony jövedelemmel. Ezért a fejlettség mutatójának általában az egy főre jutó bruttó nemzeti jövedelem nagyságát tekintik. Ezen az alapon viszont Kanada fejlettebb, mint Nagy-Britannia, Franciaország vagy az NSZK, Venezuela pedig, mint Japán. Az elmondottakból (a fogyasztás manipulálásából, a nagyvállalatok kívánalmait tükröző fogyasztási struktúrából, a fogyasztókra kényszerítéséből stb.) következik, hogy a termelés vagy a fogyasztott javak és szolgáltatások összes értéke nem fogadható el a gazdasági jólét mércéjének. *A BNT-centrikusság oiybá veendő, mint a vállalatok állandóan bővülő piacok és növekvő forgalom iránti szükségletének a nemzeti szintről nemzetközire való kivetítése.*

Ebben a világgazdasági modellben a siker azé a vállalaté, amely erőforrásait mindenkor maximális hatékonysággal tudja bevetni. Eme erőforrások között — a termékkijűtés és a diverzifikáció előtérbe kerülésével — a képzett munkaerő: a gyártási know-how, a terméktervezés, a kutatás és fejlesztés, a vállalatigazgatás területén megszerzett különleges jártasság gyakran fontosabb szerepet játszik, mint a fizikai létesítmények (üzemek, áruházak stb.). Ez úgy is kifejezhető, hogy a súlypont a *hardware-ről mindinkább a know-how-ra (a software-re) helyeződik át.* A versenyharcban azok a vállalatok tesznek szert előnyre, amelyek arra rendezkedtek be, hogy nem annyira végtermékek egy különleges fajtáját állítsák elő, hanem technológiák sorozatának alkalmazásában váljanak ki. Így, mint *Chandler* kimutatja,* a vegyiparban, a villamossági, az elektronikai és a gépiparban ugyanazok a munkaerők nagyjában ugyanazokból a nyersanyagokból újfajta műszálat, összetett anyagokat, műanyagokat, villamos és elektronikus készülékeket, új gépeket és háztartási cikkeket tudnak kifejleszteni. Az ilyen vállalatokat az jellemzi, hogy *mind nagyobbak a kutatási-fejlesztési ráfordításaik, s ezek mind kevésbé kötődnek egy meghatározott termékcsoporthoz.*

A kutatás-fejlesztés stb. nagy költségei annál gyorsabban térülnek meg, a méretből adódó megtakarítások annál hamarabb realizálódnak, minél nagyobb termelési volumenre vetíthetők. A világkonzern globális jövedelmezőségét elősegíti tehát minden néven nevezendő olyan ellenállás kiküszöbölése, amely fogyasztási modelljével szembeszáll. A világkonzernnek ilyenképpen elemi érdeke a fogyasztás homogenizálása: „számára nincs tökehiány, csak homogenizált fogyasztókban való hiány”. A tökefelhalmozást intézményesítette szervezeti keretein belül. A folyamat önfenntartó és önfinanszírozó mindaddig, amíg új termékek tervezhetők és új piacok teremthetők.

Az amerikai eredetű világkonzernnek ezt a „hazai” versenytechnikát alkalmazták világviszonylatban, így Kanadában is, ahol az előállított és összeszerelt termékek sokfélesége csak a nagy nemzetközi feldolgozó ipari társaságok termelési elveivel és forgalmazási módszereivel magyarázható. Mivel az amerikai fogyasztó ízlésmódjának átszivárgása folytán mindegyik terméknek van piaca, a multinacionális társaságok számára kifizetődő, hogy kanadai leányvállalataik a termékek igen széles körű választékát gyártsák, még akkor is, ha ez nem kielégítő hatásokkal történik.

A mai világgazdaságban *vannak közbenső helyzetek is, amikor valamely ország némely országához való viszonyában metropolisként, másokhoz való viszonyában pedig hátorzásként fungál.* Kanada is ebbe a közbenső kategóriába tartozik: kitermelő és feldolgozó ipara túlnyomórészt külföldi (főként amerikai) konzernek ellenőrzése alatt áll. Viszont pénzügyi intézményei (amelyek erősen koncentráltak és hatalmas pénzügyi erőforrások felett rendelkeznek) fiókjaik révén az Antillákon és más országokban terjeszkednek; ugyanez áll kitermelő iparának egyes ágaira, mint pl. az alumíniumiparra.

* *Alfred D. Chandler, Jr.: Strategy and Structure. The M. I. T. Press, 1962., Anchor Books, Doubleday & Company, 1966. Idézi Karl Levitt.*

Az a kérdés, hogy a Kanadához hasonló országokban milyen hatása van a külföldi közvetlen beruháásnak, már csak azért is rendkívül izgalmas, mert hiszen Kanada és az Egyesült Államok viszonya sok tekintetben azonos azzal a helyzettel, amely az Egyesült Államok és egyes nyugat-európai országok között alakult ki vagy van kialakulóban. Kanadán tehát bizonyos fokig lemérhető, hogy milyen sors várna a nyugat-európai országokra, ha az amerikai behatolás ugyanolyan fokot érne el, mint amott.

A közvetlen beruháás pozitívumaként szokás számon tartani, hogy új tőke áramlik az országba, korszerű vagy éppenséggel élenjáró és másként nem hozzáférhető know-howt, gyártási eljárásokat és vállalkozói szellemet honosítanak meg; ezek aztán elterjednek az egész nemzetgazdaságban és ösztönzően hatnak a helyi vállalkozókra.

A „leányvállalati gazdaságban” azonban a belföldi tőkések működési területe összeszűkül: a helyi cégeket vagy felvásárolják és tulajdonosaik a multinacionális konszernnek fizetett alkalmazottaivá válnak, vagy a gazdasági élet periferiájára szorulnak: kisméretű, kevésbé hatékony termelőegységeket üzemeltetnek, s ezeket is többnyire pangó vagy hanyatló iparágakban. Ez alól csak az állami szektor és azok a vállalatok kivételek, amelyek műszaki fejlettség tekintetében fel tudják venni a versenyt a metropolissal; az utóbbiak száma rendszerint csekély.

A kitermelő iparban a független belföldi cégek olyan körülmények között tevékenykednek, hogy a nyersanyagok értékesítési feltételeit a nagy külföldi társaságok szabják meg. Ennek következtében nincsenek biztosított piacaik, eladási árak nem vagy alig fedezik a termelési költségeket, s ez okból hitelforrásaik is korlátozottak. Ezért a legkockázatosabb vállalkozásokra kénytelenek fanyalodni (terepkutatás, próbafúrások, marginális bányák üzemeltetése abnormis piaci feltételek között), vagy alvállalkozókká lesznek, amikor is a „nagyok” vannak előnyösebb tárgyalási pozícióban. Ha pedig vállalkozásuk netán sikerrel jár és átlépi azt a küszöböt, amelyen túl az jövedelmezővé válna, rá kell döbenniük, hogy fennmaradásuk feltétele: megegyezésre jutni azokkal, akik már biztosan kiépített pozíciókat mondhatnak magukénak.

A feldolgozó iparban annak jellegénél fogva új és önálló belföldi cégek alapítása könnyebb, de ezeket a külföldieknél sokkal súlyosabban érinti, ha egy ideig veszteséggel kell dolgozniuk. Hasonló esetben a külföldi leányvállalatok az anyavállalatra támaszkodhatnak: a veszteségeket a központ szemében kiegyenlíti vagy legalábbis ellensúlyozza a leányvállalatokhoz irányuló exportban elért haszon, a szabadalmi díjak, egyéb, a központhoz legkülönfélébb címeken befolyó térítések. A világkonszern globális mérlegében a leányvállalat léte akkor is indokolt, ha csekély vagy semmi profitot nem ér el, mert közvetve ezer és egy módon hasznára van a konszern egészének.

A leányvállalati gazdaság tehát a nemzeti tőkések létalapját ássa alá s fenyegeti elsorvadással.

Ezenfelül az importált technikától függő leányvállalati gazdaság állandósítja a műszaki lemaradást a metropolissal szemben. S ez a lemaradás annál nagyobb súllyal esik latba, minél fontosabb a termék- és műszaki újítások szerepe a nemzetközi versenyben. Ehhez járul, hogy a „brain drain” útján a metropolis magához szívja a legtehetségesebb szakembereket, nemcsak a tudósokat, mérnököket, technikusokat, képzett szakmunkásokat, hanem a legjobb vállalatvezetőket is.

A külföldi leányvállalatok felhalmozása igen jelentős. A befogadó ország nemzeti jövedelméhez legfőként bérek és adók fizetésével járulnak hozzá. Nyereségük túlnyomó része — akár osztalékként használják fel, akár tartalékolják — az anyavállalat részvényeseinek jövedelmét, illetőleg vagyonát gyarapítja. Az újberuházott profit a belföldi magánfelhalmozás számottevő hányada, ennek felhasználása felől azonban nem a háterszágban döntenek. A háterszág belföldi felhalmozásából a leányvállalatokra jutó hányad felett valójában a metropolis nemzetgazdasága rendelkezik.

Mindebből a szerző ezt a következtetést vonja le: „Az amerikai tőke, technika, know-how húsz éven át példátlan mértékben való befogadása minden valószínűség szerint a nemzeti jövedelem és a foglalkoztatás növekedését eredményezte. A növekedés folyamatosága azonban nincs biztosítva. Az újabb idevágó kutatások megállapítása szerint is Kanada helyzete sokkal inkább hasonlít a fejletlen, mint a fejlett országokéra. Ezt az alábbi adatok támasztják alá: Kanada részesedése az ipari országok külkereskedelmében az 1953. évi 9,6 százalékról 1965-ben 7,2 százalékra csökkent, a cserearányok („terms of trade”) mutatója 1954 és 1965 között 101-

ról 97-re zuhan. 13 fejlett ipari ország kivételében a végtermék aránya 60 százalék volt, Kanada esetében csak 19 százalék. A feldolgozatlan vagy csak elsődlegesen feldolgozott nyersanyagok részesedése az exportban még mindig túlnyomó. Ezzel szemben a fogyasztási cikkek aránya a behozatalban az ötvenes évek közepén 29 százalék, a hatvanas évek közepén már 39 százalékra emelkedett, a végtermékeké 50 százalékról 54 százalékra. A gyáripari termékek importhányadának növekedése egybeesik a külföldi közvetlen beruházás felszökésével.

Kanada állami létének válsága

Kanada állami létének válsága három vonatkozásban nyilvánul meg: Kanada és az Egyesült Államok, Ottawa (a centrum) és a tartományok, végül Angol-Kanada és Francia-Kanada viszonyában.

Ami az elsőt illeti: a gazdasági vezető rétegnek nem áll többé érdekében, hogy nacionalista legyen. Zömük több pénzt keres, ha az amerikai kapitalizmus képviselőjeként tevékenykedik és fióküzemek felállításában működik közre. Valamikor a gazdasággal hatalom is járt együtt és fordítva. Ha most hatalom nélkül is könnyen meg tudnak gazdagodni, ebbe minden könnyhullatás nélkül beletörődnek. A vállalatbirodalmak világába való beilleszkedésük megfosztja őket annak lehetőségétől, hogy az ország önállóságának fenntartását célzó erőfeszítések megtestesítőivé váljanak.

Ami a második komplexust illeti: a lineáris transzkontinentális tengely, amely az országot valamikor egy aktív és erős központi kormányzat alatt egyesítette, jórészt dezintegrálódott. Az észak—dél irányú kereskedelem és beruházás — amely a nyersanyagforrások feltárását és leányvállalati feldolgozó ipar létesítését tűzte ki céljául — nem igényel erős központi kormányzatot. Az utóbbi évek inkább a megelőző infrastruktúra működtetésére szorítkozik. Mivel a regionális aránytalanságok kiküszöbölésére csak kevés történik, a tartományok beálltak a külföldi beruházásokért versengők soraiba és szembe helyezkednek minden olyan intézkedéssel, amely a külföldi tőke beáramlását valamiképpen szabályozná.

Angol-Kanada és Francia-Kanada komplex viszonyának részletes kifejtésére itt nincs mód, csupán egyes — a szerző által említett — áramlatokra utalhatunk, úm. az angol-kanadai pénzügyi elit uralmától a még hatalmasabb amerikai tőke segítségével való „megszabadulás”; kiválás az államszövetségből, arra való hivatkozással, hogy ugyan miért ragaszkodjanak hozzá, ha az angol-kanadaiak többsége az ország nemzeti önállóságát oly kevésre értékeli, s amikor a perspektíva, hogy együttesen olvadjanak be az amerikai birodalomba; egy növekvő kisebbség el van szánva arra, hogy kivívja a Francia-Kanada gazdasági élete feletti ellenőrzést és szükség esetén ennek az árát is megfizesse, mert a nemzetet nemcsak egyének összességének, hanem közös kulturális és történelmi tapasztalatok kialakította közösségnek tekinti. Az adott körülmények között a nacionalista erők egy része hajlik arra, hogy külön alkut kössön az amerikai tőkével, vele „saját” hátországi kapcsolatokat építsen ki és belemenjen a tartomány gazdasági életének amerikanizálásába.

Fel kell tenni végül a kérdést: lát-e a szerző kiutat, s ha igen, milyent? Szerinte csak az *állami szektor nagyarányú és jól átgondolt közbelépése* alakíthatja át Kanada gazdasági struktúráját úgy, hogy az korunk tényleges emberi szükségleteinek megfelelően. A politikai demokrácia hatékony gyakorlása azonban megköveteli, hogy a kanadai intézményeket a nagyvállalati érdekhálózat megtorlásától való mindennemű félelem nélkül lehessen átszervezni. S ezt a feladatot kétszeresen nehéznek tartja, amikor a külföldi társaságok zömének hatalmi bázisa az Egyesült Államok, a „világ legnagyobb országai”, amellyel Kanadának 4000 mérföldes közös határa van — oly nehéznek, hogy kétféle, sikeres végrehajtása lehetséges-e még. Bizalmát végül a fiatal nemzedékbe helyezi, annak a nagyvállalatok („Big Business”), a nagy kormányok és minden nagyra kikiáltott intézmény hatékonyság-kufárai uralma elleni reakciójába.

★

Kari Levitt kiválóan dokumentált könyvében a tudós alapossága az elkötelezettség szenvedélyével párosul. Írása gondolatokban gazdag, elvont tételeket is plasztikus, jól érzékelhető képekkel tud szemléletessé tenni. Hatalmas tablóban bontakoztatja ki a mai kapitalizmus működési mechanizmusát, teszi áttekinthetővé a világgazdaság létrehozta új világgazdasági modellt. Óriási anyagot dolgozott

fel s azt fölényes biztonsággal kezeli; műve nyomán a függőség modern formájának szövevénye tárul fel előttünk. Szándékát, hogy a konkrétban az általánost villantsa fel, eredményesen tudta megvalósítani.

Teljesen egyértelmű és félreérthetetlen választ ad arra a kérdésre, hogy a világkonszernnek masszív jelenléte összeegyeztethető-e a gazdasági-politikai szuverenitással, s ezzel jól forgatható fegyvert ad azok kezébe, akik a fejlett ipari országokban (így Nyugat-Európában) Kanadáéhoz hasonló problémákkal találják szemben magukat.

Nyilván az objektív körülményeknek és erőviszonyoknak tulajdonítandó, hogy könyvét az alternatívát és ellenstratégiát illetően érzésünk szerint bizonyos mértékű pesszimizmus hatja át. Szeretnénk hinni, hogy ez a pesszimizmus nem teljesen indokolt; amennyire a távolból meg tudjuk ítélni, az amerikai birodalomba való integrálódás veszélye az utóbbi 1—2 évben erősen tudatosult Kanadában, és az ellene küzdő mozgalom szellemi élcsapata a kiutat többé nem a nemzeti burzsoázia érdeköstöneire való apellálásban, hanem a „független szocialista Kanadában” keresi.*

Ádám György

Zbigniew Pawłowski: Ökonometria

(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 395 l.)

A magyar nyelven megjelent közgazdasági publikációk körében Pawłowski könyve aktuális hézagpótló munka. A könyv betekintést ad az ökonometria világába, ami annál inkább nagy jelentőségű, mivel hazánkban ökonometriával foglalkozó áttekintő tanulmány még ez ideig nem jelent meg.

Egy átfogó jellegű tanulmány megírására több didaktikai lehetőség kínálkozik. Pawłowski a kézikönyv formáját választotta. Úgyesen foglalja össze a különféle témakörök problémáit. A könyv hasznos része a témakörönként is csoportosított bőséges irodalomjegyzék.

Nem kizárólag elméleti okfejtésekkel és módszerekkel találkozhatunk a könyvben. Pawłowski gondol a matematikai módszerekben még nem jártas olvasókra, és a könnyebb követhetőség kedvéért minden fejezetben az életből vett numerikus feladatok megoldásait is ismerteti. Nincsenek a könyvben a különféle tételek bizonyításai, de pontos hivatkozást találhatunk ezek leelőhelyére. Az ügyes szerkesztés, a tárgyalásmód megkönnyíti a megértést s alapos tájékozódási lehetőséget ad a témában már jártas igényesebb olvasónak.

A könyv tizenöt fejezetet tartalmaz, amelynek mindegyike önálló egységként is megállja a helyét. Gyakorlatilag azonban két részre oszthatjuk a könyvet. Az első hét fejezet általános módszertani kérdéseket ismertet és rámutat megválaszolásiuk lehetőségére. A következő hét fejezet már sokkal konkrétabb kérdéseket dolgoz fel, amelyek a gazdasági élet meghatározott részterületein felvetődő problémák megoldására használhatók. Külön említhetjük az utolsó fejezetet, amely a problémakörnek mintegy összegezőeképpen a népgazdaság ökonometriai modelljével foglalkozik.

A szerző — rámutatva az ökonometria különböző nagy fontosságú területeire — külön hangsúlyozza az ökonometria szocialista országokban való alkalmazhatóságát.

Definíciója szerint „az ökonometria a gazdasági jelenségeknél fellépő szabályszerűségek kutatásának módszereivel foglalkozó tudomány — e célra specializált matematikai-statisztikai apparátus segítségével”. A következőkben megmutatja az ökonometria helyét a tervgazdaságban, és rámutat arra, hogy nem minden gazdasági jelenségekre irányuló kutatás ökonometriai jellegű.

A könyv lényeges részét alkotja az ökonometriai modellek ismertetése. Külön rész szolgál a modellépítés különböző fázisainak ismertetésére és a modellek osz-

* *Dave Godfrey és Mel Watkins* (szerk.): *Gordon to Watkins to You: A Documentary: the Battle for Control of Our Economy*. New Press, Toronto, 1970. L. különösen az Új Demokratista Párt (New Democratic Party) balszárnyának határozati javaslatát (az ún. Waffle Resolution), no., 103—108. l.

tályozására. Pawłowski különböző szempontok szerint osztályozza az ökonometriai modelleket. Az első szempont szerint megkülönböztet

- okozati-leíró modelleket,
- szimptomatikus modelleket és
- idősorlemzésre szolgáló modelleket.

A másik osztályozási szempont szerint rámutat a statikus és dinamikus modellek lényegére, majd a modellek konstrukciója szerint osztályozza e modelleket: egyszerű, rekurzív és szimultán modelleket különböztet meg.

A modellek gondolatának folytatásaként Pawłowski felírja az általános ökonometriai modellt, utalva a matrixalgebra alkalmazásának előnyös vonásaira.

Az ökonometriai modellek egyik alkalmazási területe a helyes prognóziskészítés. Természetesen egy prognózis csak akkor lehet megbízható, ha a modell biztos alapokon nyugszik. Elengedhetetlen tehát megismerni a modellalkotásnál felhasználható módszereket, amelyek közül a könyv részletesen áttekinti a legkisebb négyzetek módszerét, a különböző becslési eljárásokat, különös gondot fordítva a torzítatlan és konzisztens becslésre. A prognóziskészítésben gyakori — az idősorok elemzésében különösen jelentős — módszer az extrapolálás. A szerző ismerteti az idősor alkotórészeit, és külön figyelmet fordít a trendre, a periodikus és véletlen hatásokra.

Két fejezet foglalkozik a különböző szintek problémáival, elsősorban a mikro- és makromodellek kapcsolatával. Áttekinthetjük a különböző szintű modellek kommunikációs problémáit, részletesen megismerkedve az aggregálás kérdéseivel és módszereivel.

A könyv második részében először a termelési függvényeket ismerteti a szerző. A Cobb—Douglas típusú termelési függvények mellett tárgyalja a technikai haladás hatását és a technológiai együttthatók becslését.

A következőkben konkrét példák kíséretében megismerhetjük a munkatermelékenység mikro- és makroszintű kérdéseit, majd ezzel szoros kapcsolatban a homogén és heterogén termelés költségelemzési lehetőségeit. A szerző külön fejezetet szentel az ágazati kapcsolatok elemzésére szolgáló modelleknek is.

Az utolsó fejezetek merőben más területre vezetik az olvasót. Megismerhetjük a lakosság fogyasztásához kapcsolódó témaköröket, mindenekelelt a létfenntartási költségek és a jövedelemeloszlás problémáit, valamint a fogyasztói kereslet vizsgálatát. Pawłowski figyelmet fordít a fontosabb függvénytípusok bemutatására, és konkrét használatukat az élelmiszeripar vizsgálatával interpretálja.

Végül az ökonometria népgazdasági szintű alkalmazására találhatunk egy példát, amely Nagy-Britannia gazdaságára vonatkozó konkrét vizsgálatokat ismertel.

Áttekintve a témákat, az olvasónak talán az a gondolata támad, hogy túlságosan heterogén a könyv tartalma. De véleményünk szerint mind tartalmában, mind szerkezetében magas fokon kielégíti az adott témához kapcsolódó kézikönyvvel szemben támasztott követelményeket. A könyv tanulmányozása feltétlenül hasznos áttekintést nyújt minden olvasó számára.

Ligeti István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326. Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. február 6.

71.0193 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010, MNB egy számszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—46; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban, csekk számszám egyéni: 61 094, közületi: 61 066. MNB egy számszám: 8.

Előfizetési díj egy évre 132 forint.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йозеф Рожка Занятость и трудовые ресурсы в период IV пятилетнего плана (1971—1975 гг.)

Основная концепция IV пятилетнего плана — повышение эффективности при усиленном соблюдении требований равновесия. Определяющая роль как в улучшении эффективности, так и в устранении напряженного положения в обеспеченности рабочей силой принадлежит более рациональному использованию рабочей силы и фондов заработной платы.

Число занятых в народном хозяйстве в плановом периоде будет расти меньшими темпами, чем до сих пор, снизятся и темпы роста числа рабочих мест. Для промышленных предприятий внешние ресурсы рабочей силы будут достаточными только для возмещения естественного выбывания. Домашние хозяйства больше не представляют собой резервов рабочей силы, ослабел прилив рабочей силы из сельского хозяйства в промышленность, и таким образом, единственным значительным источником рабочей силы являются, по существу, оканчивающая школу молодежь. Молодежь, по существу, будет обеспечена рабочими местами, но не решен вопрос дальнейшего обучения или обеспечения работой приблизительно 100 тысяч учениц, оканчивающих общеобразовательную школу на селе. Они большей частью останутся в приусадебных хозяйствах. Таким образом, хотя в большинстве физических профессий число поступающих в школы трудовых резервов не достигает предусматриваемой численности, в сельскохозяйственных районах страны имеются определенные излишки рабочей силы.

В плановом периоде изменяется структура занятой рабочей силы. Значительные расхождения в индексах роста численности рабочей силы отраслей. В статье автор анализирует взаимосвязь темпа роста численности рабочих с темпом роста продукции и удельного чистого дохода.

Можно предположить, что доходные соотношения влияют на пополнение рабочей силы. Вопреки этому запланированный в некоторых отраслях рост численности занятых, превосходящий средние темпы, сопровождается ростом доходов, не достигающим средних темпов. Это противоречие должно разрешить система государственных предпочтений. В дальнейшем в статье рассматриваются изменения профессионального состава, а также трудности и возможные пути пополнения неквалифицированной рабочей силы.

Действующий с 1 января 1971 года порядок регулирования личных доходов создает более тесную связь между ростом производительности труда и динамикой численности. В статье автор останавливается на принципах регулирования личных доходов и на целесообразном поведении предприятий. Он выявляет, что экономические последствия повышения уровня заработной платы будут более благоприятными для интенсивно развивающихся предприятий, чем для предприятий с неизменной или незначительно повышающейся производительности труда.

Наконец, автор подчеркивает, что на основании IV пятилетнего плана народного хозяйства необходимо разработать по отраслям, районам и предприятиям планы политики занятости и заработной платы, и коротко останавливается на принципах и ходе разработки предприятиями концепций труда и заработной платы.

Жужа Маушец Положение женщин в последующие пятнадцать лет

Автор в своей статье на основании достигнутых до сих пор результатов перспективного планирования, а также оценки настоящего положения женщин пытается охарактеризовать в общих чертах будущее формирование экономической и общественной роли женщин и связанные с этим социально-экономические задачи.

Перспективная цель заключается в полном осуществлении равенства прав и обязанностей между обоими полами, то есть, — в соответствии с новой ролью женщин в экономической жизни, — в изменении их семейной и общественной роли. В статье охарактеризованы степень и специфические черты занятости женщин; подчеркивается, что будущий рост занятости женщин — объективно необходимый процесс. В статье развивается мысль о том, что женщинам следует предоставлять равные возможности и равные условия в получении квалификации, в работе и в оплате труда. Автор указывает на то, что в интересах этого следует постепенно прекратить необоснованные различия между мужчинами и женщинами в школьном и внешкольном воспитании; посредством различных мер — расширения сети детских учреждений, повышения пособия многодетным семьям, — надо облегчить женщинам и семьям содержание детей; необходимо стремиться к существенному сокращению объема домашней работы посредством обобществления и механизации этих работ в последующие полтора десятилетия.

В заключение автор констатирует, что социально-экономическое равноправие женщин может осуществиться лишь постепенно; вековые традиции, общественное сознание можно изменить лишь медленно, однако этот процесс следует ускорить в соответствии с возможностями, предоставляемыми экономическим развитием, при помощи целенаправленной общественной политики.

Анна Йонаш—Йозеф Ваго Результаты программирования в планировании пищевкусового хозяйства

В статье представляются результаты исчисления моделей сельского хозяйства и пищевой промышленности, разработанные в рамках программирования четвертого пятилетнего плана (на 1971—1975 гг.). Модель программирования пищевкусового хозяйства построена согласно принципам построения общей модели народнохозяйственного программирования, учитывая при этом природные и своеобразные экономические условия сельского хозяйства. В модели программировалось производство, внешняя торговля и финансовые взаимосвязи по 30 ведущим продуктам. В расчетах в качестве критериев оптимума были приняты прибыль, положительное saldo внешнеторгового платежного баланса в отношении капиталистических и социалистических стран и рост уровня потребления населения.

Результаты расчетов, с одной стороны, дают методологические выводы для построения моделей, а с другой стороны, позволяют раскрыть заслуживающие внимания экономические взаимосвязи. В отношении производственных и связанных с этим внешнеторговых структур, на основании расчетов, можно сделать определенные предложения, важные для планирования. Интересны и результаты расчетов, указывающие на диспропорция в оптовых ценах сельского хозяйства.

Исчисление моделей доказало возможность использования программирования в планировании пищевкусового хозяйства.

Талаш Кери

Гибкость предприятия

Автор в своей статье, основывающейся на материале проведенных в научно-исследовательском институте исследований, представляет результаты анализа, имевшего характер теста. Исследование 40 различных предприятий, репрезентирующих приблизительно 1/3 часть всей промышленности, показывает, что в отношении количества и ассортимента выпускаемой продукции рассматриваемые предприятия приспосабливаются к изменяющимся потребностям потребителей хуже, чем можно было бы и чем следовало бы. Одна из целей хозяйственной реформы заключается как раз в лучшем удовлетворении изменяющихся потребностей потребителей (спроса). А новая система регулирующих и стимулирующих мер создала такую экономическую обстановку, в которой, с одной стороны, спрос проявляется в виде импульсов, а с другой стороны, продуценты имеют возможность надлежащим образом реагировать на них.

Исследования должны были выяснить, в какой мере (удовлетворительно, средне, неудовлетворительно) ощущают предприятия изменения потребностей, в случае их восприятия, как предприятия реагируют на них (создавая спрос, держа с ним шаг или отставая от него); каков уровень (современный, средний, устарелый) промышленного фона (обратимость мощностей, степень типизация элементов продукции, наличие гаммы изделий и т. п.). Сопоставление этих трех условий позволяет определить степень соответствия деятельности предприятий имеющимся в их распоряжении средствам. Этот анализ показал, что приблизительно половина рассматриваемых предприятий помимо возможностей, предоставляемых новыми регулируемыми и стимулирующими мерами, не использует даже своих собственных производственных возможностей.

Эмпирические исследования обосновываются автором и с точки зрения истории экономической теории. Он исходит из того, что в социалистическом плане хозяйстве соответствие производства и потребления можно обеспечить в глобальных масштабах. Однако в отношении деталей (структуры), места (слоев) и времени (мода и т. д.) оно может быть осуществлено только в том случае, если этому будут способствовать направляющие стимуляторы (цены, доходы), а также приспособляемость, гибкость предприятий. Автор в своей статье характеризует гибкость и критерии гибкости социалистического предприятия (юридического лица) и его производственных подразделений (подчиненных единиц).

Дьердь Фекете

Проблема подсобной рабочей силы

Проблема подсобного труда является общераспространенной в экономически развитых странах. Особенно много противоречий связано с ней в период перехода к интенсивному экономическому развитию. На долгую перспективу фундаментальных изменений можно ожидать только от технического развития. Зато на среднюю перспективу можно было бы в большей мере использовать экономические средства для, хотя бы частичного, разрешения проблемы недостатка подсобной рабочей силы. Этому могут способствовать учет спроса и предложения рабочей силы, целесообразное разделение труда, создание резервов для предприятий, изучение условий подсобного труда и, не в последнюю очередь, оперативное использование рабочей силы.

Каталин Форгач

Поляризация и деполяризация в капиталистическом аграрном развитии

Застой сельского хозяйства на «мануфактурной стадии» развития, в тени машинной индустрии, породил такое капиталистическое развитие, которое наряду с тождественными чертами имеет важные специфические черты, отличные от формирования производственных отношений промышленного производства. Без разработки своеобразной в определенных отношениях модели капиталистического аграрного развития невозможно в полной мере понять ни «декапитализацию», наблюдаемую в капиталистическом сельском хозяйстве, ни диспаритет доходов работников промышленности и сельского хозяйства.

Находящиеся в положении поляризации слои не смогли упрочить своей позиции в сельскохозяйственном производстве до укрепления промышленности и торгового капитала. Вследствие усиливающегося деполяризационного процесса перевес оказывается на стороне средних слоев, недостаточно сильных, однако, для того, чтобы вынудить у капиталистических предпринимателей, устанавливающих с ними все более тесные производственные связи, перераспределение прибавочного продукта, создающегося во всей экономике. Воспроизводство отношений между капиталистами и наемными рабочими оказывается все менее благоприятным для сельскохозяйственного производства, так как ни те, ни другие не получают того дохода, которого они могли бы достигнуть в других сферах экономики. Сельскохозяйственное производство остается или делом мелких предпринимателей, довольствующихся доходом, равным судному проценту, или же мелких производителей, работающих на своих участках за низкую оплату своего труда во имя сохранения видимости самостоятельного хозяйствования.

Геца Козма

О постепенном сокращении государственных дотаций

Государственные дотации мотивируются тем, что отношения эффективности деятельности различных предприятий и выражающие их пропорции цен не совпадают с исчисляемыми при помощи единого валютного курса пропорциями внешнеторговых цен. Автор развивает мысль о том, что и при реализации на внутреннем рынке не следует элиминировать этих расхождений. Однако сегодня из-за того, что система внутренних цен приспособляется к издержкам, при внутренней реализации эти отклонения не проявляются в виде дотаций, как при экспорте. Постепенное сокращение дотаций при неизменности и даже повышении внутренних цен приводит к тому, что исчисляемый в форинтах уровень цен внешних продаж понижается в соответствии с повышением экономической эффективности, а уровень цен внутренних продаж — нет. С точки зрения количественной теории денег это выглядит так, будто в сфере внешних продаж количество денег и номинальный доход остаются неизменными при снижении уровня цен, а реальный доход растет пропорционально экономической эффективности хозяйственной деятельности, в то время как в сфере внутренней реализации количество денег, номинальный и реальный доходы растут пропорционально эффективности при неизменном уровне цен. Одновременно не может существовать двух систем цен. Предприятия не переключают свой экспорт на внутренние рынки только потому, что сегодня еще на близкую перспективу этому препятствуют различные причины. Однако на дальнюю перспективу торговый баланс может ухудшиться, так как с укреплением нового механизма увеличатся и возможности свободного принятия предприятиями решений в области развития. По мнению автора, было неправомерно совмещение критерия выбора между внутренним и внешним рынками с мероприятием, служащим элиминированию трудностей, связанных с отклонениями в пропорциях эффективности, и неправильно сейчас использовать это мероприятие и для одностороннего прекращения некоторых необоснованных доходов предприятий. Расхождения пропорций экономической эффективности следует уравновесить единым для всего народного хозяйства образом, а в интересах прекращения необоснованных прибылей надо, в первую очередь, усилить возможность конкуренции.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Rózsa:

Employment and labour situation in the period of the fourth five-year plan

The basic concept of the fourth five-year plan is to raise efficiency while increasingly meeting the requirements of equilibrium. A more rational management of labour and wages is a determinative factor both in improving efficiency and in easing tensions of the labour situation.

Employment is to grow in the plan period at a slower rate than earlier, but also the number of jobs grows slower. For industrial enterprises the labour resources "outside the gates" replace, as a matter of fact, only natural losses. The labour reserve of households has been exhausted, supply originating in agriculture has slowed down, thus the only major source of labour are school-leavers. Employment of the youth is essentially secured, only the about 100 000 girls leaving the primary schools in the countryside cause some problems. They will mostly remain in the household farms. Thus, while in most manual jobs the number of those willing to enrol in vocational training schools is smaller than needed, in the agricultural areas of the country there is some surplus of labour.

The structure of manpower employed will change in the plan period. Growth of employment substantially varies by branches. The study analyses the relation between the growth rate of employment and that of specific net income.

It may be assumed that income proportions influence the supply of labour. Yet, in certain branches the planned, above-average, increase of staff is coupled with below-average growth in income. The contradiction must be solved by the system of government preferences. In the following the study examines the changes in the structure by trades, the difficulties of and possible ways for the supply of unskilled labour.

The new modified system of regulating personal incomes—in force beginning with January 1st, 1971—creates a closer relationship between productivity growth and labour management. The study reviews the principles of personal income regulation and the expedient enterprise behaviour. It proves that, in comparison to the earlier situation, the economic burden of raising the wage level will be smaller in enterprises developing in an intensive way, and greater in those not or hardly raising productivity.

Finally, the study stresses that, based on the five-year plan, labour and wage-policy plans must be drawn up by branches, areas and enterprises; the principles and stages of working out the enterprise labour concepts are briefly reviewed.

Zsuzsa Mausecz:

The situation of women in the fifteen years to come

Relying on the evaluation of the present situation of women and on the available results of long-term planning, the study attempts to outline the future economic and social roles as well as the future situation of women and to summarize the related socio-economic problems. The long-term objective is to achieve full equality of rights and duties between sexes, thus also a change in the family and social roles of women according to their new roles in the economy. The study reviews the extent of female employment and its particular features, emphasizing that the further growth in the employment of women is a necessary process. It is also explained that equal opportunities and conditions must be secured to women in training, in promotion and in wages. It is pointed out that the unjustified differences in the education of women in and outside schools must be gradually abolished; with various measures, as the development of child welfare institutions, the raising of family allowances, etc., the raising of children must be facilitated for women and the families; efforts should be made to reduce substantially the volume of work done in the households by socializing and mechanizing these activities in the next 15 years.

Finally, the study states that the socio-economic equality of women can be only gradually realized; century-old traditions, social consciousness can be only slowly changed but, with a purposeful social policy, the process may be accelerated in the framework provided by economic development.

Anna Jónás—József Vágó:

Results of programming in the framework of planning the food economy

The article reviews the results obtained in the framework of programming the fourth five-year plan with the models for agriculture and the food industry. The model for food economy follows in its structure the principles applied to the total national economic model, but also adapts itself to the natural endowments and economic properties of agriculture. The model comprises the production, foreign trade and the related financial relations for 30 products. In the calculations profits, the positive balance of international payments—distinguished by country groups—and the raising of personal consumption were considered as optimum criteria.

The results of the calculations yielded in part methodological experience for model building and provided in part an opportunity to make remarkable economic statements. They allowed to make suggestions for planners regarding the pattern of production and trade, which deserve attention. Also the results pointing to disproportions in the producer prices of agriculture are of interest. The model calculations proved that it is possible to apply programming in the planning of economy.

Tamás Kéri:

Elasticity of enterprises

In his article, relying on a research project completed, the author surveys the results of a test-like analysis. The investigation covered 40 different enterprises, involving about one fifth of total industry, and showed that the adaptation of the enterprises examined to changing consumer demand in respect of quality and choice is worse than it should and

could be. One of the objectives of the economic reform is, namely, to better meet changing consumer needs (demand). The new regulating-stimulating system created, on the one hand, an economic environment where demand appears as an impulse, while, on the other hand, the productive enterprise can properly respond to it.

The investigation was aimed at disclosing the following problems: whether the enterprise properly perceives changes in demand (or adequately or inadequately): how it responds to changes (by creating demand, keeping pace, lagging behind); of what level is the productive background, meaning convertibility of capacities, types of product elements, families of products, etc. (modern, mediocre, obsolete). A comparison of these three conditions enables to examine the consistency between enterprise activity and the means available. According to the results obtained about half of the enterprises does not even sufficiently use the production conditions at disposal and much less the possibilities provided by the new regulators and stimulators.

The empirical investigations are supported by the author with a survey of the history of theory. He starts from the fact that socialist planned economy can secure a global harmony between production and consumption. However, this can be realized in respect of detail (pattern), locally (strata) and in time (fashion) only if the channelling regulators (prices, incomes) as well as the adaptation of enterprises, their elasticity, promotes harmony. The article analyses the elasticity and its various criteria in the socialist enterprise (as a legal entity) and in the factory or plant (as subordinated unit).

György Fekete:

The problem of unskilled labour

The problem of unskilled labour is a general occurrence in the economically advanced countries. It presents particularly many contradictions in the period of transition to an intensive development of the economy. In the long-term only technical progress may induce a fundamental change. In the medium-term, however, economic tools may be increasingly used to ease the situation in respect of unskilled labour. These solutions are offered by the demand for and the supply of labour, the expediency of the division of labour, the creation of labour reserves available to enterprises, a greater consideration for the life and living conditions of unskilled workers and, last but not least, by operative labour management.

Katalin Forgács:

Polarization and depolarization in capitalist agricultural development

The fact that agriculture got stuck in the "manufacturing stage" in the shade of mechanized large-scale industry, determined a capitalist development which, in addition to identical features, shows also important deviations as against the production relations in industrial production. Without working out the model of capitalist agricultural development—which shows particular features in certain respects—neither the "decapitalization" to be observed in capitalist agriculture, nor the disparity between the incomes of industrial and agricultural earners can be fully understood.

The strata in polarized situations cannot consolidate their place occupied in agricultural production before the strengthening of industrial and commercial capital. Owing to the spread of the depolarization process the middle strata obtain preponderance which, however, are not strong enough to force a redistribution of the surplus product coming about in the total economy from the capitalist entrepreneurs entering into ever closer relationships with them. The reproduction of the relation between capitalist and wage-labourer becomes more and more an unfavourable framework for agricultural production, since none of them gets an income attainable in other fields of the economy. Agricultural production is carried on either by smaller entrepreneurs who rest satisfied with an interest on their wealth as would be borne by loan-capital; or the small-scale farmers retain their holdings who are willing to maintain the appearance of independent farming even for lower remuneration.

Géza Kozma:

On the gradual reduction of state refunds

The system of state refunds on exports has been made necessary by the fact that the relative efficiencies of Hungarian enterprises and the relative prices expressing them deviate from the foreign price proportions as converted with the aid of the uniform price-coefficient. The author explains that it is only an appearance that these deviating proportions should not be counterbalanced also in domestic sales. Only, due to the adaptation of the domestic price system to costs, these deviations do not appear today in the domestic sales as they do with exports in the form of refunds. The gradual reduction of refunds—while domestic prices remain unchanged or even increase—results in a decreasing price level of foreign sales (in terms of forints) parallel with the improvement in productivity, but that of domestic products will not diminish. From the aspect of the quantitative theory of money this looks as if in the sphere of foreign sales the quantity of money and nominal income were unchanged, while the price level declined and real income increased and, as against that, in the sphere of domestic sales the quantity of money, nominal and real income increased proportionately with efficiency, at an unchanged price level. The two systems of prices cannot exist simultaneously. The enterprises do not channel their exports to the domestic market only because this is still hindered today by various causes. In the longer run, however, the balance of trade can no more deteriorate because, with the consolidation of the new mechanism, also the scope of the development decisions to be freely taken by the enterprises expands.

According to the standpoint of the author it was incorrect to amalgamate the criterion of choice between domestic and foreign markets with the tool serving to bridge the difficulties due to deviations in relative efficiencies, and it is incorrect now to use this regulator also for taxing away certain unjustified enterprise incomes. Deviations in relative efficiency should be counterbalanced in the whole economy in a uniform way and unjustified incomes should be fought mainly through competition.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4

A tartalomból

DIMÉNY IMRE:

A negyedik ötéves terv
főbb agrárgazdasági kérdései

ZALA JÚLIA:

Központi szándék és tervszerűség

ŐRI JÁNOS—RÁCZ LÁSZLÓ:

Az ipar és az élelmiszer-gazdaság
hatékonyságának összehasonlítása

VÁSÁRHELYI PÁL:

A tervezési adatbank szerepéről

Távlati műszaki fejlesztésünk főbb irányai

XVIII. évfolyam

1971. április

TARTALOM

<i>Dimény Imre</i> : A negyedik ötéves terv főbb agrárgazdasági kérdései	385 ✓
<i>Zala Júlia</i> : Központi szándék és tervszerűség	402 ✓
<i>Óri János—Rácz László</i> : Számítások az ipar és az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának összehasonlításához	413 ✓
<i>Vásárhelyi Pál</i> : A tervezési adatbank szerepe a „várhatók” meghatározásának tökéletesítésében	427 ✓
<i>Neményi István—Rott Nándor</i> : Az új pénzülméleti „forradalom” beruházáspolitikai vonatkozásai	439 ✓
 DOKUMENTUM	
Távlati műszaki fejlesztésünk főbb irányai	447 ✓
 SZEMLE	
A fejlett tőkésországok gazdasági helyzete 1970-ben és prognózisok 1971-re (<i>Pócs Ervin</i>)	472 ✓
Gazdasági vezetőképzés a Német Szövetségi Köztársaságban (<i>Boross Béla—Szerbin Pál</i>)	484 ✓
FOLYÓIRATSZEMLE	492
<i>Edward Lipinski</i> : Emlékezés Kaleckira ✓ <i>D. Bahrah—V. Szolomatyin</i> : A közgazdasági és az adminisztratív módszerek összefüggése a népgazdaság irányításában ✓ <i>L. Hodov</i> : A két világrendszer gazdasági kapcsolatainak egyik aspektusáról ✓ <i>Bertrand de Jouvenel</i> : Az infláció elleni harc: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok esete ✓ <i>G. Mazanov</i> : A nemzetközi szocialista hitel integrációs feladatai ✓ <i>I. Beller</i> : A latin-amerikai munkanélküliség problémája ✓	
 SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>László János</i> : A gazdasági irányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltsége (<i>Ferenczi Tibor</i>)	501 ✓
<i>Láng Imre</i> : Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években (<i>Wiesel Iván</i>)	503 ✓
<i>Andorka Rudolf</i> : Mikromodellek (<i>Ligeti István</i>)	505 ✓
<i>Ny. Ny. Szmeljakov</i> : Az üzleti Amerika (<i>Nyilas András</i>)	507 ✓
Az élelmiszer-gazdaság fejlődése (<i>Módos Gyula</i>)	509 ✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	511

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Boross Béla, az Országos Vezetőképző Központ főmunkatársa; **dr. Dimény Imre** kandidátus, mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter; **Ferenczi Tibor**, a Pécsi Állami Gazdaság Üzemgazdásza; **Ligeti István**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **Módos Gyula**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Neményi István**, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **Nyilas András**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének főosztályvezetője; **Óri János**, az Országos Anyag- és Árhivatal főosztályvezetője; **Pócs Ervin**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének szaktanácsadója; **dr. Rácz László**, az Országos Anyag- és Árhivatal főosztályvezetője; **dr. Rott Nándor**, a Magyar Beruházási Bank osztályvezető-helyettese; **dr. Szerbin Pál** kandidátus, az Országos Vezetőképző Központ főmunkatársa; **Vásárhelyi Pál**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője; **dr. Wiesel Iván** kandidátus, a Figyelő munkatársa; **dr. Zala Júlia**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének igazgatója.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háty László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

DIMÉNY IMRE:

A negyedik öt éves terv főbb agrárgazdasági kérdései

Az élelmiszer-gazdaság szerepe a lakosság egyre színvonalasabb — összetételében korszerűbb — ellátásában és a külkereskedelmi forgalomban változatlanul igen jelentős. Az életszínvonal emelkedéséből származó, mennyiségben növekvő, szerkezetében és a minőségben fokozott követelményeket támaztó *belföldi és exportigényeket* csökkenő földterületen és kisebb mezőgazdasági munkaerővel kell kielégíteni.

Ez megköveteli, hogy a belföldi igényekhez, valamint az exportkövetelményekhez jobban igazodó *termelés szerkezetet*, illetve gyártmánystruktúrát alakítsunk ki, a háztáji és az egyéni gazdaságok termelési lehetőségeinek kihasználása mellett meggyorsítsuk a mezőgazdasági *nagyüzemek* fejlődési ütemét, a rendelkezésre álló anyagi-műszaki lehetőségek hatékony felhasználásával emeljük a *termelés színvonalát*, s a termelés-feldolgozás-értékesítés közti ellentmondások fokozatos megszüntetésével fejlesszük az élelmiszer-gazdaság szempontjából is szükséges *kooperációt*.

A növekedés üteme a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban

A *mezőgazdaság* bruttó termelése — öt éves átlagok alapján, 1968. évi változatlan árakkal számolva — évenként 2,9 százalékkal, összesen 15 százalékkal nő. A harmadik öt éves terv növénytermelés-centrikus szemléletével szemben a negyedik öt éves terv az *állattenyésztésben irányoz elő gyorsabb* — évenként 3,2 százalékos — *fejlődési ütemet*. A tervezett változás kissé módosítja a mezőgazdaság szerkezetét, és az állattenyésztés termelésén belüli részaránya az 1970. évi 41 százalékról a tervidőszak végére mintegy 43 százalékra nő.

A szerkezetváltozással egyidejűleg folytatódik a mezőgazdaságon belül a *szektorális átalakulás*. A kisüzemekben a termelés valamelyest csökken, bár a korszerűbb termelési módszerek terjedése itt is javítja a hatékonyságot. A nagyüzemekben a termelés növekedési üteme meggyorsul és az országos átlagot meghaladja. Leggyorsabb fejlődéssel a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban és elsősorban azok állattenyésztésében számolunk. 1975-ben a mezőgazdasági nagyüzemeknek az összes termelésből való részesedése — az 1970. évi 63 százalékkal szemben — megközelíti a 70 százalékot. A növénytermelés bruttó termelésének 74, az állattenyésztésnek pedig mintegy 62 százalékát nagyüzemek állítják elő.

Az élelmiszeripar társadalmi termékének értéke — folyó áron számolva — a negyedik ötéves tervidőszakban 26 százalékkal nő. A mezőgazdasági nagyüzemek élelmiszeripari kiegészítő tevékenységét is figyelembe véve a növekedés mértéke 29 százalékra tehető.

A tervidőszakban — a népgazdasági szükségletekhez és a mezőgazdasági termelés szerkezetéhez igazodva — a tervezett, állattenyésztési vertikumra koncentrált fejlesztések eredményeként módosul az *élelmiszeripar szerkezete* és nő az állati eredetű termékeket feldolgozó iparok termelésből való részesedése.

A mezőgazdasági termelés évi 2,9 százalékos fejlődési üteme azonos az előző ötéves terv évi átlagos fejlődési ütemével. Különbség van azonban a két főágazat fejlődési üteme között. A növénytermelés évi üteme a harmadik ötéves tervidőszakban 3,2 százalék, a negyedikben 2,7 százalék, az állattenyésztésé pedig a korábbi 2,6 százalék helyett most 3,2 százalék lesz.

A harmadik ötéves terv — amely főként a hazai kenyérgabona-bázis megteremtésére és a takarmányhelyzet javítására volt hivatva — olyan gazdasági struktúrát teremtett, amelyre a negyedik ötéves terv bátran alapozhatta az állattenyésztés nagyobb arányú fejlesztését.

A növénytermelés évi 2,7 százalékos növekedése a magasabb bázis-szint miatt csaknem azonos tömegű termelésnövelést biztosít, mint a harmadik ötéves terv 3,2 százalékos üteme.

A növénytermelés ezt a mintegy másfél milliárdos termelésnövelést *2 százalékkal kisebb földterületen*, intenzívebb termeléssel éri el. Az 1 ha mezőgazdasági területre jutó növénytermelés értéke évente átlagosan 3,2 százalékkal nő.

Az állattenyésztés termelésének gyorsabb fejlődését elsősorban a növénytermelés — azon belül a takarmánytermelés — helyzetének javulása, a fehérjedús importtakarmányok biztosítása és nem utolsó sorban a nagyüzemi állattenyésztés korszerűsítése teszi lehetővé. Ezt a célt szolgálja a beruházásoknak az állattenyésztési ágazatok javára történő arányváltozása is. (1. sz. táblázat.)

A mezőgazdasági nagyüzemeknek — elsősorban a tsz-eknek — a *szarvasmarha-tenyésztést* gyors ütemben kell fejleszteniük (ezt ösztönzik

1. számú táblázat

Az élelmiszer-gazdasági beruházások megoszlása

Megnevezés	III.	IV.	Növekedés a IV. ötéves tervben a III. ötéves tervhez viszonyítva
	ötéves tervidőszak		
Növénytermelés és ehhez kapcsolódó feldolgozás ..	38,6	28,4	91,3
Állattenyésztés, illetve ehhez tartozó feldolgozás.....	31,8	38,1	147,8
Gépesítés és egyéb	29,6	33,5	140,0
Összesen	100,0	100,0	124,0

Forrás: A MÉM számításai.

a beruházási és az üzemviteli támogatások is). Az állatlétszám növelésével egyidejűleg növelni kell a fajlagos hozamokat is. A terv a vágómarhatermelés 11 százalékos és a tejtermelés 20 százalékos növekedésével számol.

A sertésstenyésztésben el kell érni, hogy a hússertés aránya a jelenlegi 66 százalékról 79 százalékra nőjön (a fehérhússertés aránya 1975-ben 90 százalék körül alakuljon). A baromfitartásban a terv a törzsállomány 9 százalékos, a vágóbaromfi-termelés 26 százalékos és a tojástermelés 23 százalékos növelését irányozza elő. Szükséges, hogy fokozódjék a korszerű, jó takarmányhasznosító hibridek elterjedése a kisüzemekben is.

Az *élelmiszeripari termelés* tervezett 26 százalékos növekedése évi átlagban 4,7 százaléknak felel meg. Ha a mezőgazdasági üzemek feldolgozó tevékenységét is számításba vesszük, akkor a fejlődés évi üteme 5,2 százalék. Az előző öt éves tervidőszakokban a termelés növekedési üteme gyorsabb volt (a második öt éves tervben 8,5, a harmadikban 5,1 százalék), ennek ellenére a tervezett ütemet *reálisan feszítettnek* tartjuk. A negyedik öt éves terv időszakában már több olyan tényező hatása megszűnt, illetve csökkent, amelyek korábban az élelmiszeripar mennyiségi növekedését előmozdították.

A negyedik öt éves tervidőszakban a termelési érték növelésére a mennyiségi hatások primátusa helyett *a minőségi termelés és a magasabb megmunkálási fok eredménye hat*. A belföldi és külföldi igényekhez való rugalmasabb alkalmazkodás, a korszerű termékgyártás és -forgalmazás az élelmiszeripari technika és technológia korszerűsítését követeli meg.

A fentiek nem mondanak ellent annak, hogy egyes területeken és bizonyos ágazatokban — ezen belül a vertikumok bizonyos fokán — nagyobb lehetőség is volna a termelés fokozására. Egy-egy konkrét terület adott vertikumában potenciálisan volna lehetőség gyorsabb ütemű termelés elérésére is (például a zöldség- és gyümölcskonzerv termelésében), de lehetőségeink kibontakozását más területek korlátai fékezik.

A potenciális lehetőségek maximális kihasználását meghatározza a *fejlesztési erőforrások adott nagysága*, illetve annak felhasználása. Ha a felhasználás célirányos és a feszültségek feloldására összpontosul — az optimális arányok kialakításának eszközéül szolgál —, akkor a tervben meghatározott termelési feladatok teljesíthetők, sőt túlteljesíthetők lesznek!

Az élő munka hatékonysága és a munka termelékenysége a tervelőirányzatokban

A termelékenység, illetve hatékonyság alakulását a mezőgazdaságban számos tényező befolyásolja. A mezőgazdaságban az utóbbi évtizedben a rendelkezésre álló munkaerőforrás egyidejű csökkenése mellett ment végbe az ún. *szektorváltás*, vagyis a kisüzemi termelőkapacitások fokozatos kicserélése korszerű, nagyüzemi termelőberendezésekre. Emiatt a megvalósított nagymértékű befektetések számottevő része *pótlás jellegű* volt, nem növelte arányosan a termelőkapacitásokat. Ezzel függ össze, hogy a hatékonyság — mint jövedelemnövelő tényező — az eddigiekben még csak kevésbé javult.

A következő tervidőszakban a mezőgazdasági termelés gyors ütemű fejlődése nagy feladatot ró a nagyüzemekre, hiszen az említett szektorváltás — elsősorban az állattenyésztésben — továbbra is folytatódik. Így a kieső kisüzemi termelés pótlása, illetve a termelés előírányzott növekedése szinte teljes egészében a nagyüzemekre hárul. Ennek ellenére, a tervelőirányzatok kialakításakor már számoltunk a hatékonyság bizonyos mértékű javulásával.

A tervelőirányzatok szerint a mezőgazdasági nagyüzemekben a *halmozott* termelési érték öt év alatt 36—37 százalékkal emelkedik. Összességében az anyagi ráfordítások termelési értékhez viszonyított aránya nem változik, ami változatlan hatékonyságra utal. A változatlanág azonban csak látszólagos, mert az egészében arányos növekedésen belül az *egyed ágazatok ráfordítási színvonala* eltérő arányban és mértékben módosul.

A növénytermesztés anyagi ráfordítási szintje a gépesítés és a fokozódó ipari anyagfelhasználás következtében mintegy 2,5 ponttal emelkedik, az állattenyésztés jelenleg viszonylag magas ráfordítási szintje pedig 6—7 ponttal csökken.

Összességében a hatékonyság javulása ennek ellenére nem jelentkezik, mert az üzemi ráfordítási színvonal alakulását az egyes ágazatoknál várható változások mellett jelentős mértékben befolyásolja a *termelési szerkezet változása is*. A nagyüzemi tevékenység egészénél várható 36—37 százalékos növekedés a növénytermesztésben 31 százalékos, az állattenyésztésben pedig több mint 45 százalékos növekedést tételez fel. Így a termelési szerkezet a tervidőszakban — a népgazdaság igényeivel összhangban — az *állattenyésztés javára* tolódik el.

A jóval több anyagi ráfordítást igénylő állattenyésztés átlagosnál gyorsabb fejlődése viszont a költség szintet növeli, s így a szerkezetváltozás elfedi a termelés hatékonyságának tényleges javulását.

Az említett tendenciák eredményeként a következő tervidőszakban a mezőgazdasági nagyüzemek nettó termelési értéke a halmozott termeléssel és az anyagi ráfordítással azonos ütemben, 36—37 százalékkal emelkedik. Az azonos arány tartását önmagában is számottevő eredménynek tekinthetjük, hiszen az elmúlt évtizedben a halmozott termelés növekedése mellett az üzemi nettó termelés alig emelkedett.

Nézzük meg ezeket az összefüggéseket az állami gazdaságokban, illetve termelőszövetkezetekben.

Az állami gazdaságokban a harmadik ötéves terv idején a dolgozók létszáma az 1966. évi 171 ezerről 152 ezerre csökkent, a folyó áron számított halmozott termelési érték pedig 13,1 milliárd forintról 1970-ben 18,3 milliárd forintra nőtt. *Az egy főre jutó termelési érték tehát csaknem 50 százalékkal növekedett*, s meghaladja a 120 000 Ft-ot.

Még kedvezőbb a kép, ha figyelembe vesszük, hogy az állami gazdaságok 1968 és 1970 között jelentősen — 56 órától 48 órára — csökkentették a heti munkaidőt. Ezt is számítva, *az egy órára jutó termelésnövekedés értékben meghaladja a 66 százalékat*.

A termelési hatékonyságot nemcsak értékmutatók, hanem az *egységnyi mennyiségű termék előállítására fordított munkaóra-felhasználás* alapján is vizsgálhatjuk. A fontosabb termékek egységnyi termelésére fordított munkaóra-felhasználás a harmadik ötéves terv első négy évében jelentősen csökkent.

Egy munkaóra jutó termelés mennyisége az állami gazdaságokban

Termék	Egység/óra	1966	1969	Index (%)
Búza	q/óra	2,6	2,0	130,0
Kukorica	q/óra	5,5	2,5	220,0
Marhahús	q/óra	41,3	35,2	117,3
Sertéshús	q/óra	9,5	8,0	118,8
Tojás	1000 db/óra	15,0	10,6	142,5
Tej	1000 lit/óra	97,0	84,6	114,7

Forrás: A MEM számításai.

A gazdaságokban a harmadik ötéves terv időszakában a termelési érték több mint 40 százalékkal, a bértömeg pedig mindössze 13,5 százalékkal nőtt, tehát a 100 Ft felhasznált munkabérre jutó termelési érték több mint 23 százalékkal növekedett.

Az aránylag lassú ütemű bértömeg-növekedés ellenére a dolgozók *átlagkeresete* mintegy 30 százalékkal emelkedett és elérte az ipari dolgozók keresetét.

A negyedik ötéves terv 1975-re az állami gazdaságok halmozott termelési értékét 21,7 milliárd forintban vette figyelembe. A termelés anyagi és technikai feltételeinek megteremtéséhez előirányzott összegek, a legfejlettebb termelési eljárások alkalmazása, a kemizálás fokozása, az állati férőhelyek jelentős részének korszerűsítése lehetővé teszi a foglalkoztatott létszám évenként több mint 1 százalékos csökkentését.

A terv tehát az 1970. évihez képest mintegy 18 százalékos termelés-növekedéssel és 6 százalékos létszámcsökkenéssel számol, ami együttesen öt év alatt 23 százalékos *termelékenységnövekedést eredményez*. A várható további munkaidő-csökkentést is figyelembe véve az egy órára vonatkoztatott termelékenységek emelkedése ennél nagyobb mértékű.

A termelősövetkezeteknek — sajátos helyzetükből adódóan — a gazdaságossági szempontok érvényesítése mellett tagjaikkal szemben törvényben meghatározott foglalkoztatási kötelezettségük is van. Ezért döntéseikben, tevékenységi körük kialakításában a munka hatékonyságának növelését és a foglalkoztatási színvonal emelését egyaránt szem előtt kell tartaniuk.

A legutóbbi 4 évben a termelősövetkezetek rendelkezésére álló munkaerőforrás összetétele és teljesítménye is jelentősen változott. Az összes munkadíj-elszámolásban részesültek száma az 1966—1969. években 2,7 százalékkal, 31 000-rel csökkent. A kisebb létszám munkaóra-teljesítése viszont 14 százalékkal emelkedett, ami a *foglalkoztatási színvonal javulását jelzi*. Az egy foglalkoztatottra jutó évi átlagos munkanap-teljesítés 4 év alatt 152 napról 185 napra nőtt. A munka hatékonyságát jelző, 1000 órára jutó *bruttó jövedelem* az 1969. évi 9740 Ft-ról 12 605 Ft-ra, 29,4 százalékkal, a közös munkából származó összes személyi jövedelem tömege pedig 4 év alatt 42,8 százalékkal emelkedett.

A negyedik ötéves terv időszakában a termelési szerkezet intenzív irányba tolódik el, ennek megfelelően — változatlan munkanap-szükségleti normatívákat feltételezve — az évi munkanapszükséglet kb. 10 szá-

zalékkal növekedhetne. A termelőkapacitások kedvezőbb kihasználása, a műszaki fejlesztés és kemizálás hatására azonban a termelés munkanapszükségletének 5,7 százalékos csökkenését irányoztuk elő.

A termelőszövetkezetek halmozott termelési értéke 38,7 százalékkal, felosztható részesedési alapja 5 év alatt várhatóan 34,6 százalékkal emelkedik.

A munka szervezethez való növelését, a szociálpolitikai intézkedések és a munkaerő-állomány stabilizálására irányuló törekvések kedvező hatását is számításba vettük. Ennek megfelelően a termelőszövetkezetekben várhatóan megnő a rendszeresen foglalkoztatottak száma és az összes foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya. Valamennyi tényező együttes hatását figyelembe véve a negyedik ötéves terv végére a termelőszövetkezetekben foglalkoztatottak összes létszáma 80—100 ezerrel csökken.

Maga ez a tény is jelentősen növeli a termelőszövetkezetekben az élő munka hatékonyságát. A várható — a termelési igényekhez igazodó — műszaki fejlesztés megköveteli, hogy az ifjúság munkába lépése fokozódjék és a szakmunkaerő-állomány növekedjék.

A termelőszövetkezetek munkaerőhelyzetére a negyedik ötéves terv időszakában is jellemző lesz a *területi differenciáltság*. Leginkább a falusi nők foglalkoztatása okoz gondot. Ennek megoldására szükséges a kiegészítő tevékenységek és a munkaerő-kooperáció különféle formáinak ésszerűen indokolt fejlesztése.

Az *élelmiszeripari ágazatok* negyedik ötéves tervének összeállításakor a hatékonyság emelésének követelményét megfelelően érvényesítettük. A hatékonyság emelésének lehetőségeit többoldalúan elemeztük és a számításokban az egy főre jutó társadalmi termék, az egy főre jutó vállalati eredmény és az egy főre jutó személyi jövedelem növekedését vizsgáltuk.

Az élő munka termelékenységének emelkedésében döntő szerepe van a termelés növekedésének, a területegységre jutó *átlagtermékek színvonalának*, mégis főképpen azokban az ágazatokban számíthatunk gyors ütemű fejlődésre, amelyekben a tervidőszak folyamán a gépesítettség és a készülékellátottság foka emelkedik, illetőleg a meglévő technológiák korszerűsítése és a kapacitások rekonstrukciója megy végbe.

A munkatermelékenység emelkedésének másik jelentős forrása az automatizálás, a csomagolás, az anyag- és árumozgatás gépesítése, általánosságban a szállítás ütemességének és korszerűbb feltételeinek biztosítása. Ebből a szempontból a kisgépek szélesebb körű alkalmazásának nagy szerepe van.

A gazdasági szabályozórendszer három élelmiszeripari ágazatban lehetővé tette a *bértömeg-ellenőrzési rendszer* bevezetését, amely a bérszínvonal-ellenőrzési rendszerrel jobban ösztönöz a munkaerő körülmények közötti felhasználására. A bérszínvonal-ellenőrzési rendszerbe sorolt ágazatok és vállalatok nagyobb része az elmúlt években kissé lazább létszámgazdálkodást folytatott, s emiatt a negyedik ötéves terv teljesítéséhez szükséges létszám egy része már a tervidőszakot megelőzően rendelkezésre áll. Végül feltételeztük, hogy a tervperiódus gazdasági szabályozó-rendszerének munkaügyi elemei — az ágazatok többségének alacsony bérszínvonala ellenére — a létszámnöveléshez fűződő érdekeltséget lényegesen csökkentik.

A terv teljesítésének további feltételei között a *munka- és üzemszervezés színvonalának lényeges emelkedése*, a munkanormák karbantartásának javulása, a munkaidőn belüli veszteségidők csökkenése, valamint a *munka- és életkörülmények fokozatos javulása* is fontos szerepet tölt be.

A tervidőszak folyamán az *állami támogatások fokozatos csökkenésével* számolunk, ez mérsékeli az egy főre jutó vállalati eredmény növekedési ütemét.

Az *állami támogatások mérséklődése* az ágazatok egy részét meglehetősen nehéz helyzetbe hozza. Néhány ágazatban az egy főre jutó személyi jövedelem összege nem éri el a népgazdasági tervben előirányzott 16—17 százalékos növekedési ütemet. Ennek kiegyenlítésére egyszeri és évenként ismétlődő bérpreferenciát biztosítottunk. Az élelmiszeripar számára a rendelkezésre álló pénzüsszeg természetesen segítséget jelent, de néhány alapvető probléma megoldását nem biztosítja. Közülük csupán kettőt említek meg. Az egyik az, hogy az élelmiszeripar dolgozóinak éves átlagkeresete az ipari dolgozók átlagkereseténél mintegy 10 százalékkal alacsonyabb, a másik pedig az, hogy a túlnyomórészt nőket foglalkoztató ágazatok bérszínvonala meglehetősen alacsony.

A műszaki haladás kérdései és a beruházási politika irányelvei az élelmiszer-gazdaság negyedik öt éves tervében

Az elmúlt évek során a továbbhaladás előfeltételeként kialakultak és jelentős részben megszilárdultak a nagyüzemi technológia, a korszerű műszaki fejlesztés keretei, a mezőgazdasági nagyüzemek. Az elmúlt időszak legfőbb jellemzője, hogy felgyorsult a műszaki fejlődés, korszerű géprendszerek, kémiai anyagok, energiahordozók jöttek létre, a mezőgazdasági termeléshez speciálisan kapcsolódó növény- és állathibridek széles skálája található meg, s mindezek mellett emelkedett a szakmai színvonal.

A mennyiségi és minőségi változások egyfelől jó alapot teremtettek a további fejlődéshez, másfelől azonban bizonyos ellentmondásokat is felszínre hoztak. Ezek részint a mezőgazdaság társadalmi átalakuláshoz kapcsolódó fejlesztési problémáival függnek össze, részint az általános fejlődés következményei.

Az egyik fő ellentmondás abból fakad, hogy a már kialakult nagyüzemi kereteket *nem lehetett egyidejűleg* teljes egészében korszerű termelőerővel feltölteni. A mezőgazdasági üzemek vállalatszerű gazdálkodásából adódik az a természetes követelmény, hogy a munkaerőt — elsőként a legnagyobb fizikai erőkifejtést kívánó területeken — a korszerű technológiák alkalmazásával tervszerűen csökkentsek. Ez esetenként szembe kerülhet azzal a kollektív érdekléssel, hogy az üzemeknek rövidebb távon gondoskodniuk kell tagjaik foglalkoztatásáról is.

Az élő és holt munka számbavételének problémái, reális megítélésének nehézségei miatt nem egyértelmű a műszaki fejlesztés eredménye, illetve hatása az eszközhatékonyságra. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a korszerű technika alkalmazása a munkatermelékenységet ugyan javítja, de átmenetileg, a magasabb bekerülési költség révén, jelentősen

növelheti a termelési költségeket. Ez a költségnövekedés esetenként nincs arányban a megtakarított munkabér nagyságával.

Külön szeretnék kitérni a mezőgazdaság speciális problémájára, a *társadalmi átalakulásból adódó* ellentmondásokra és ezek leküzdésének lehetőségeire a műszaki fejlesztéssel összhangban.

A tervidőszakban is folytatódik az állatállomány háztáji gazdaságokból nagyüzemi körülmények közé való átvitele.

Szükségessé válik továbbá a mezőgazdasági nagyüzemekben még fellelhető szerfavázás, ideiglenes épületek cseréje, sőt azzal számolunk, hogy a tervidőszak végére a *korszerűtlen*, provizórikus épületek gyakorlatilag eltűnnek a mezőgazdaságból. A szerfás épületek teljes elhasználódása következtében csökkenne ugyan a mezőgazdasági állóeszköz-állomány, de egyidejűleg jóval drágább objektumok megépítési szükséglete természetesen *gyorsabban növeli az állóeszköz-állomány mértékét, mint a termelés eredményét*, különösen a tervidőszak első éveiben.

Ugyancsak a most következő tervidőszak feladata lesz, hogy kicseréljük részint a termelőszövetkezetek tömeges szervezése idején újonnan beszerzett, részint a gépállományoktól átvett erő- és munkagépek nagy részét.

A célul kitűzött műszaki fejlesztés nem választható el ezektől az objektív folyamatoktól, és a *következő időszak általános fejlesztése másként ítélendő meg a munkatermelékenység és másként a műszaki haladás hatékonysága oldaláról*.

Az *élelmiszeriparban* meg kell említenünk az elöregedett iparágak (cukoripar, gabonátárolás egy része, söripar egy része, húsipar) állóeszközeinek szükség szerű cseréjével járó fejlesztés problémáit, amelyek szintén a hatékonyság lassúbb növekedését eredményezhetik.

Az élelmiszeripar beruházási lehetősége 45 százalékát teszi ki a jelentős mértékben elhasználandó állóeszköz-állomány szinttartási igénye.

A fejlesztést viszont az élelmiszer-gazdasággal szemben támasztott társadalmi-gazdasági követelmények határozzák meg. Biztosítanunk kell a lakosság mennyiségi és minőségi igényeinek maradéktalan kielégítését, a keresett új termékek bevezetését, a gyártmánystruktúra szükséges átalakítását, a korszerű kereskedelmi módszereknek megfelelő kikészítés, fogyasztói kiserelés műszaki feltételeit, általánosságban a minőségi követelmények eddigieknél magasabb színvonalú kielégítését.

Részben a belföldi igények kielégítésére, de a gazdaságos export árualap bővítése végett is a tervidőszakban jelentősen fejlesztenünk kell a gazdaságosan értékesíthető és a mezőgazdasági termeléssel is megalapozható termékek termelésének bővítéséhez szükséges új kapacitások létrehozását. Ilyenek elsősorban: a *hús és az állatiermék* feldolgozására szolgáló kapacitások fejlesztése, a korszerű *takarmánykeverékek*, húslisztek termelésének fokozásához szükséges kapacitások növelése, *raktárak és hűtőtároló-kapacitások* bővítése.

Egészében megállapítható tehát, hogy a következő tervidőszak műszaki fejlesztésének hatékonysága némileg *eltérő módon* értékelendő az elért, illetve az elérendő munkatermelékenység szempontjából és az élő munka felváltását célzó fejlesztések, a holtmunka-befektetések szempontjából.

A hatékonyság egységes értelmezésében, a mezőgazdaság és az egész élelmiszer-gazdaság műszaki fejlesztésének helyes megítélésében nem kis szerep hárul a szabályozórendszerre, ezen belül a közzgazdasági ösztönzőkre.

A tervidőszakban rendelkezésre álló beruházási lehetőségek figyelembevételével műszaki fejlesztési politikánk *főbb irányait* a következőkben lehet összefoglalni:

a) A termelési technológiák fejlesztésében alapvető az üzemi zárt termelési technológiai rendszerek *komplex* kialakítása és fejlesztése. A gépesítési igényeket a következő területeken szükséges a leggyorsabban kielégíteni: a talajművelésben, az anyagmozgatás (szállítás, rakodás) területén, a kukorica, a cukorrépa, a burgonya és a szálas takarmányok betakarításában, tárolásában és tartósításában, a kenyérgabona komplex betakarításában, az állattartás (ezen belül elsősorban a sertéshizlalás és tehenészet) munkafolyamataiban, valamint a kertészeti kultúrák egyes főbb termelési, feldolgozási és tárolási munkafolyamataiban.

b) Az *építkezések területén* a fejlesztés két irányú. Egyrészt a vasbetonvázakhoz ma még hiányzó hőszigetelt térelhatároló elemek kifejlesztésére és gyártására, másrészt a könnyűszerkezetes építési mód általános bevezetésére és az új, korszerű építési anyagok széles körű alkalmazására kell nagy figyelmet fordítani.

c) A *mezőgazdasági termékek feldolgozásában* a nagy teljesítményű zárt technológiai rendszerek kialakítása, a csomagolás automatizálásának és ezáltal színvonalának javítása, a műszerezettség növelése, továbbá az anyagmozgatás gépesítettségének lényeges javítása a fő feladat.

A műszaki haladás kérdései és a beruházási politika irányelvei

A lakosság összes kiadásainak mintegy felét élelmiszer-vásárlásra fordítja. Az élelmiszerek és élvezeti cikkek forgalma az elmúlt évtizedekben rendkívül gyorsan fejlődött.

A gazdaságirányítás reformja lényeges változásokat hozott a belföldi élelmiszer-forgalom rendszerében is. A mezőgazdasági termelők — az állami monopolicikkek kivételével — termékeiket *közvetlenül is értékesíthetik* a kiskereskedelmi, a vendéglátóipari vállalatok, a különböző nagyfogyasztók stb. részére, továbbá termékeik árusítása céljából saját értékesítő helyeket (piaci árusítóhelyet, nyílt árusítású üzletet, vendéglátóipari üzemet stb.) létesíthetnek.

A *többszatornás* értékesítést a mezőgazdasági árutermelés növekedése tette lehetővé. Előnyei a fogyasztók számára abban nyilvánulnak meg, hogy az áru útja lerövidül, a forgalmazási költségek csökkennek, s ezáltal a fogyasztói árak kedvezőbben alakulhatnak, az árualapok jobb terítésével, a mezőgazdasági nagyüzemek élelmiszer-feldolgozó tevékenységének fejlesztésével frissebb, nagyobb választékú és speciális áruk forgalmazásával a fogyasztói igényeket jobban ki lehet elégíteni, s a helyi áruellátás jelentősen javul.

A *többszatornás* értékesítés előnyei a *mezőgazdasági nagyüzemek számára* abban jelentkeznek, hogy a kereskedelemben realizált árrés egy részét megszerezhetik, a feldolgozási folyamat során keletkező új érték

növekszik, a nyersanyagok jobban hasznosíthatók, a fogyasztók igényeinek közvetlen megismerése alapján a termelési szerkezet rugalmasabban alakítható, enyhíthetők az egyes mezőgazdasági üzemekben meglévő foglalkoztatási gondok, a fogyasztói piacokon tartósan meglévő konjunkturális lehetőségek jobban kihasználhatók.

A többcsatornás értékesítés bevezetése népgazdasági érdeket is kifejez. A negyedik öt éves terv időszakában előirányzott ellátási feladatok megvalósításához a mezőgazdasági nagyüzemek közreműködésére is szükség van. A mezőgazdasági nagyüzemek értékesítő helyek és kisebb körzetek ellátására alkalmas élelmiszerfeldolgozó üzemek létesítésével elsősorban a *helyi ellátásban*, a speciális és táji jellegű készítmények forgalmazásában hézgapótló szerepet tölthetnek be és gazdaságosan elégíthetik ki körzetükben a lakosság szükségleteit.

Népgazdasági szempontból nem közömbös az sem, hogy a kereskedelmi *verseny* a különböző szektorokba tartozó forgalmazókat az áruforgalom ésszerűbb megszervezésére ösztönzi, ez pedig kedvezően hat a kereskedelmi költségek, az áruválaszték és minőség, a piaci árak alakulására, sőt még a termékértékesítési szerződések területén is az egyenlő partneri viszony kifejlődésére.

A termékforgalom új rendjének bevezetése óta eltelt három év tapasztalatai szerint a többcsatornás értékesítés a *vártnál lassúbb ütemben* bontakozik ki. A felvásárlási és a szabadpiaci csatornán keresztül áramló árumennyiségek aránya lényegében változatlan maradt.

A reformnak az a célja tehát, hogy a mezőgazdasági áruértékesítés fő iránya továbbra is a feldolgozó és a felvásárló szervek részére való értékesítés maradjon, *teljesült*; viszont a termelő üzemek közvetlen áruértékesítése és élelmiszer-feldolgozó tevékenysége a kívánatosnál lassúbb ütemben fejlődik, sőt egy-egy területen bizonyos fok elérése után *stagnál vagy visszafejlődik* (például a mezőgazdasági nagyüzemek 1969-ben csupán néhány tejipari, sütőipari, konzerv- és tésztaüzemet és csak 124 élelmiszer-elárúsítóhelyet létesítettek, holott ellátási érdekből ennek többszörösére lenne szükség).

A *közvetlen áruértékesítés csatornáit* közül elsősorban az árusítóhelyek fejlesztését szükséges támogatni. A mezőgazdasági nagyüzemek árusítóhelyeinek száma és forgalma az 1966. évihez viszonyítva jelentősen nőtt. (1966-ban 1071 volt az értékesítőhelyek száma, ebből vendéglátóipari üzem 184, 1969 végén már 2141 árusítóhely s ebből 558 vendéglátóipari üzem működött.)

Kedvezőtlen jelenség viszont, hogy míg az értékesítőhelyeken belül a zöldség- és gyümölcsárúsító helyek száma az 1966. évi 887-ről 1968-ban 1561-re növekedett, az élelmiszer-értékesítő helyek fejlődésének üteme évről évre csökken.

A közvetlen értékesítés problémáit mutatja az is, hogy a termelői piacokon való értékesítés stagnál. 1969-ben az előző évinél 1 százalékkal alacsonyabb a felhozatal, 1970-ben pedig számításaink szerint az 1969-hez viszonyítva is visszaesés mutatkozott.

A termékforgalmazási rendszer továbbfejlesztésénél abból kell kiindulnunk, hogy a negyedik öt éves terv időszakában megteremtődnek a

feltételek a termékgalmazásban még megelhető kötöttségek jelentős részének feloldásához.

Ennek lehetőségét leginkább a mezőgazdaság és élelmiszeripar tervezett termelésnövekedése teremti meg. A negyedik ötéves terv időszakában a kereslet eddigi túlsúlyát a piaci viszonyokban a *fokozódó kínálat* fogja felváltani. A konkrét termékek termelési és piaci helyzete egymástól eltérhet, ezért sokoldalúan árnyalt módszereket kell alkalmaznunk a termékgalmazási rendszer továbbfejlesztésében.

Legfontosabb feladat a *zöldség- és gyümölcsforgalmazás, a kereskedelem korszerűsítése*. Az eddig is többszatsatornás értékesítést oly módon kell továbbfejlesztelnünk, hogy a termelővállalatok közvetlenebbül érdekeltek legyenek a jobb áruellátásban. A kertészeti ágazat termelésének felfutásával egyidőben jelentősen fejlődött e termékek forgalma is. A lakossági forgalom 60 százalékát lebonyolító MÉK-vállalatok azonban sem a termelők, sem a fogyasztók érdekeit nem tudták következetesen képviselni, mert ebben a nyereség maximalizálására ható ösztönzők nem tették őket érdekeltté.

A termelői és piaci igények kielégítése végett olyan megoldást kell keresnünk, amelynek keretében az eddig különálló és kifejezetten nyereségérdekeltségű vállalatok *társulássá, termelői érdekelttségű közös vállalatává* alakuljanak. Az új vállalatok alapítói olyan nyereségérdekeltségi rendszerben dolgoznak, amely a biztonságos értékesítés feltételeivel összhangban van és a lakossági igények alacsonyabb áron való kielégítését is lehetővé teszi. A kertészeti termékek forgalmazásának új szervezetét nem kívánjuk monopolhelyzetbe juttatni: a piaci verseny szélesedése érdekében a közös vállalatok mellett az ÁFÉSZ-ek, az állami vállalatok és a közvetlen termelők is részt vesznek a zöldség- és gyümölcsforgalmazásban.

Új megoldás a negyedik ötéves tervidőszak forgalmazási rendjében az *állami beavatkozások* külön lehetőségének megteremtése. A terv céljainak elérése, a termelői érdekelttség fenntartása és a ciklikusság megszüntetése végett szükség lehet rá, hogy az időszakonként mutatkozó túlkínálat hatására bekövetkező árcsökkenést megakadályozzuk, hogy a termelés stabilitását az értékesítési nehézségek ne veszélyeztessék. Indokolt esetekben a központi szervek intervenciós beavatkozással (felvásárlással és értékesítéssel) teremtenek egyensúlyi helyzetet. Az állami beavatkozás elsősorban a növendék- és tenyészállatpiacon indokolt. A beavatkozások azonban *csak rendkívüliek lehetnek* és nem mentik fel a termékvásárlást és feldolgozást végző vállalatokat a piaci egyensúly kialakítása érdekében végzendő aktív tevékenység alól.

A külkereskedelmi forgalom

Az élelmiszer-gazdaság fontos szerepet tölt be a népgazdaság külkereskedelmi forgalmában is. Részesedése az összes kivitelből a harmadik ötéves tervidőszakban elérte a 23—24 százalékot. Jelentőségét elsősorban az a körülmény emeli ki, hogy a *fejlett tőkésországokba irányuló népgazdasági kivitel mintegy 45 százalékát az élelmiszer-gazdaság termékei adják*.

A negyedik ötéves tervidőszakban az élelmiszer-gazdaság külforgalmának jelentősége nem csökken, annak ellenére, hogy a terv céljaiban a belföldi ellátás hangsúlyozott szerephez jut. Ágazatunk export-import egyenlegében az 1970. évi tervhez képest szocialista relációban 37 százalékos, tőkés viszonylatban pedig mintegy 90 százalékos egyenlegjavulást kell elérnünk. Ezek az adatok arra utalnak, hogy az ágazat előtt álló külkereskedelmi feladatok feszítettek.

A tervkoncepció kialakításakor elsősorban a várható igényeket kellett figyelembe venni, amelyek felmérésében tőkés viszonylatban a FAO prognózisából megállapítható tartós piaci tendenciákra alapoztunk. Szocialista viszonylatban a KGST-országok kiegyenlített külkereskedelmi forgalomra való törekvéssel számoltunk. Mérlegelni kellett belső termelési lehetőségeinket is, amelyeket részben a harmadik ötéves terv beruházásai alakítottak ki.

A FAO előrejelzése szerint az élelmiszer-gazdasági termékek iránti kereslet a tervidőszakban világviszonylatban évente 2—2,5 százalékkal növekszik, és csak a világkereskedelem jelentős fokozásával elégíthető ki.

Az élelmiszerek világforgalmának növekedését számos tényező befolyásolja (regionális gazdasági tömörülések, a fejlődő országok devizaszegénysége, a fejlett országokban az egyes cikkek iránti kereslet növekedési ütemének csökkenő tendenciája stb.). Ennek ellenére joggal feltehető, hogy termékeink értékesítési lehetősége nem fogja fékezni termelési lehetőségeink kihasználását. Elsősorban a vágómarha, a vágójuh, bizonyos húsok és húskészítmények, meghatározott zöldség- és gyümölcsfélék, a takarmánygabona, jó minőségű búza stb. értékesítésére jök a kilátások.

Az ágazat kivitele 1975-ben megközelíti a 8 milliárd dFt-ot, ami az 1970. évi tervszinthez képest 36 százalékos emelkedést jelent. Ezen belül szocialista exportunk 26, tőkés kivitelünk 47 százalékkal növekszik.

Exportunk emelkedése mellett *átalakul exportunk szerkezete is:*

Kivitelünkben a kertészeti termékek aránya az 1970. évi 36 százalékról 42 százalékra nő. Ezzel egyidejűleg az állati termékek részesedése 36 százalékról 33 százalékra, az egyéb növényi termékeké 27 százalékról 25 százalékra csökken. A kertészeti termékek kivitelének teljesítéséhez szükséges, hogy az előállított termékek *minősége és összetétele* a piaci igényeknek megfelelően fejlődjön.

A *feldolgozott* termékek részaránya 64 százalékról 68 százalékra nő, a *nyerstermékeké* pedig — a gabonakivitel fokozódása ellenére — 36 százalékról 32 százalékra csökken.

Kivitelünk átlagos évi növekedési üteme a tervidőszakban 6,5 százalékra tehető. Ugyanez szocialista viszonylatban 4,7, tőkés relációban 8,3 százalék.

Szocialista exportunk a legutóbbi 10 év alatt mintegy háromszorosára nőtt. Kivitelünk ilyen alakulásában jelentős szerepet tölthettek be a baráti országokkal kötött hosszú lejáratú kereskedelmi egyezmények, amelyek megfelelő alapot teremtettek az árutermelés növelésére és biztonságos értékesítésére. A negyedik ötéves terv külkereskedelmi forgalmának tervezésekor szintén támaszkodtunk a baráti országokkal lefolytatott sorozatos tervegyeztető tárgyalásokra.

Szocialista exportunknak mintegy fele a Szovjetunióba irányul. Eb-

ben a relációban jelentősen emeljük a friss gyümölcs, a zöldségkonzerv és a bor kivitelét. A további lehetőségek kiaknázása végett termékeink minőségi színvonalát állandóan emelni kell és az áruszerkezetet tovább javítani.

Terveink megvalósításában fontos szerepet szánunk a Szovjetunióval kötött és 1970 végén lejárt zöldség-gyümölcs egyezmény 1980-ig szélesebb alapokon történő meghosszabbításának.

A *tőkésországokba irányuló kivitelünk* a harmadik ötéves tervidőszakban (1970. év végéig) mintegy 80 százalékkal nő. Az átlagosnál jobban növekszik a marha- és borjúhús, a gabona és vágójuh exportja, az átlagosnál kevésbé fejlődik a zöldség- és gyümölcsfélék, a bor és a gyümölcskonzerv exportja.

Kivitelünk növelése a következő tervidőszakban sok tennivalót követel a termelés korszerűsítésében, a minőség javításában és a kereskedelmi munka kulturáltságának fokozásában.

A jövedelemparitás érvényesülése az élelmiszer-gazdaság negyedik ötéves tervében

A párt agrárpolitikájának és gazdaságirányítási rendszerünknek megfelelően a gazdaságpolitika *közgazdasági eszközeivel teremtjük meg* a feltételeket ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelés színvonalában és szerkezetében a népgazdasági igényekhez igazodjék. A közgazdasági szabályozók — elsősorban az árrendszer, a jövedelemelvonási és támogatási rendszer — meghatározzák a mezőgazdasági üzemek, egyben a mezőgazdasági dolgozók jövedelmi helyzetét is.

A mezőgazdasági üzemek (és a mezőgazdasági lakosság) jövedelem-színvonala elsősorban a termelés volumenétől, a termelési költségek nagyságától, a mezőgazdasági munka termelékenységétől függ. A jövedelem alakulása — adott ár- és jövedelemszabályozás mellett — végső soron a termelőüzemekben dől el, a természeti és gazdasági adottságoktól, a munka szervezésétől, a vezetéstől, a hozzáértéstől függően.

Az adott ár- és jövedelemviszonyok alatt főként a mezőgazdasági termékek árszínvonalát, a mezőgazdaság által felhasznált ipari eredetű eszközök és szolgáltatások árszínvonalát, továbbá a mezőgazdaság beruházási és üzemviteli állami támogatását, a mezőgazdaság által fizetendő adókat és járulékokat, valamint a mezőgazdasági lakosság szociális ellátásának színvonalát értjük.

Ezek a tényezők egyben — adott termelési volumen mellett — meghatározzák a mezőgazdasági üzemek jövedelmének fejlesztésre, a személyes jövedelmekre és tartalékolásra fordítandó részeit, illetve ezek nagyságát.

A *mezőgazdasági árak szintje* ezek közül a legfontosabb elem. Az árszínvonal — és ezen belül az árarányok — a termelés szerkezetét és volumenét is alapvetően befolyásolják. Az állami támogatással kiegészülve az üzemek önfinanszírozó képességét biztosítják, s megteremtik az önálló vállalatyszerű gazdálkodás pénzügyi feltételeit.

A 60-as években a felvásárlási árak többszöri emelése, az állami támogatások és az ipari eszközökkel való ellátás erőteljes fokozása a

mezőgazdasági nagyüzemeket megszilárdította. Ez a jövedelemviszonyokban is kifejeződött, bár a felvásárlási árak fokozatos emelésével egyidejűleg az ipari eszközök ára is nőtt, s ez az áremelések jövedelemnövelő hatását mérsékelte. Ennek ellenére például 1961—64 között az 1 ha termőterületre számított felhalmozás és személyes jövedelem együttes összege 2500—2700 Ft között váltakozott, 1965-ben viszont meghaladta a 3000 Ft-ot, 1966-ban már 3500 Ft körül alakult, s a mezőgazdasági munka hatékonyságának és a gazdaságirányítás reformjának kedvező hatására ez a mutató 1968-ban 4533 Ft és 1969-ben 5426 Ft volt.

A szocialista jövedelempolitika a munka szerinti elosztás elvének érvényesítéséből indul ki. Ennek az elvnek az érvényesítése azt a követelményt támasztja, hogy a társadalom tagjai a végzett munka mennyisége és minősége szerint részesedjenek a társadalom által megtermelt áruk és szolgáltatások tömegéből.

A tulajdonviszonyok különbözősége folytán, de nem utolsósorban szervezeti okokból az állami szektorban főként a bérszabályozás, míg a termelőszövetkezetekben az áron keresztül a vállalati eredmény szabályozása jelenti a jövedelemszabályozás fő módszerét. Ezen nem változtat az a körülmény, hogy az anyagi érdekelttség továbbfejlesztése folytán napirendre került az állami szektorban is a nyereségérdekelttségi rendszer kiépítése. A jövedelempolitika fejlődése és homogenitása viszont napirendre tűzte a szövetkezeti szektorban is az állami bérszabályozáshoz hasonló elemek alkalmazását. Ennek realizálása tükröződik a jövedelemszabályozás fejlődésében.

Mivel a vállalati eredmény szabályozásában az árpolitikának döntő szerepe van, ismétlődően felvetődik a mezőgazdaságban érvényesülő *árszínvonal megítélésének* kérdése. Az agrárárak kérdésének, ezzel kapcsolatban az agrárrollóról napjainkban is folyó vitának már szinte történelmi gyökerei vannak. Az agrárrolló általában valamennyi iparilag fejlődő országban kialakul. Amikor a mezőgazdasági árszínvonal alakulását az iparéval összehasonlítjuk, az *ipar és a mezőgazdaság cserearányainak alakulását*, illetve változását is vizsgáljuk. A mezőgazdasági termelésben nagy tömegű ipari eredetű eszközt használnak fel. A mezőgazdasági termelés fejlesztése az ipari eredetű eszközök felhasználását növeli, míg a mezőgazdaság ártermelésének növekedése — a lakosság ellátása mellett — jórészt az ipar nyersanyagellátását biztosítja. Nem közömbös kérdés, hogy e két ágazat között cserére kerülő termékek árszínvonala évről évre hogyan alakul.

Másik támpont az árpolitika szempontjából az *árszínvonal megítélésének* kérdése.

Az ár és az érték mennyiségi viszonyára irányuló vizsgálatok adnak választ arra, hogy a mezőgazdasági termékek árának színvonala hogyan közelíti meg az érték színvonalát. Esetünkben az érték módosult formáját kifejező, termelési ár típusú árak színvonalát értjük ezen. Az ármodell-számítások keretében kialakultak a viták arról is, hogy az ún. eszmei árszínhez történő viszonyítás milyen árdiszparitást jelez a mezőgazdaság terhére és ez mennyiben elfogadható. Hiba volna az ilyen módifikált árakat mérceként gazdasági döntések meghozatalához alapul venni. Ha a tényleges ráfordításokhoz a népgazdasági átlagnak megfelelő mértékű, eszköz- és bérarányos tisztajövedelem-tényezőt pótlékoló ármodell

szerint számított árszintet mégis szembe állítjuk a tényleges árszinttel, a kapott arány mindenestre utal arra, hogy a társadalmi tiszta jövedelem elvonása — megfelelő egyéb körülmények mellett — fokozható-e vagy sem. Ha a tényleges árszint megközelítően azonos a számított árszinttel, akkor a számításba vett tisztajövedelem-tényezőket el lehet, sőt el is kell vonni (eszközlekötési járulék, bérjárulék stb. formájában). Ha a tényleges árszint meghaladja az eszmei árszintet, akkor extrajövedelemről van szó, amelyet szintén el kell vonni az állami költségvetés számára.

Itt kapcsolódik a kérdéshez a mezőgazdaságban érvényesülő árszint megítélése. *Ha a tényleges árszint alacsonyabb* a számítási modellben szereplő eszmei árszintnél, több tényezőt kell figyelembe venni:

Elsősorban tisztázandó, hogy a tényleges árszint mire ad fedezetet. A mezőgazdasági árszínvonalnak biztosítania kell a mezőgazdasági üzemek önálló *vállalatszerű* gazdálkodásának pénzügyi feltételeit (önfinanszírozását) s ezen keresztül a mezőgazdasági lakosságnak az adott időszak életszínvonal-politikájának megfelelő mértékű személyes jövedelmét, valamint a bővített szocialista újratermeléshez szükséges felhalmozást.

Az árak akkor töltik be funkcióikat, ha a termelés társadalmilag szükséges ráfordításai, a piaci értéktételek és az állami preferenciák együttes hatására alakulnak.

A mezőgazdasági árrendszer és az egész diszparitási kérdés egyik leglényegesebb vonatkozása az *önfinanszírozás* követelményének megítélése. A mezőgazdaság esetében szükségszerű, hogy az árszínvonal magasabb fokon biztosítsa az önfinanszírozást, mint az ipari árszint. Ezt több körülmény indokolja: Az infrastruktúra megteremtése több saját erőt vesz igénybe, mint a népgazdaságban általában. A mezőgazdaság sajátossága a biológiai tényezők objektív, termelési ciklusokat meghatározó jelentősége és a megterületési idők hosszúsága. A fejlődés adott szakaszában egyre fokozódik a mezőgazdasági termelés szerves összetétele. A mezőgazdasági árakban a termelési ártípus szerint kalkulálendő esz-köztényezők, illetve járulékok azonban csak erős korlátokkal érvényesíthetők. Ilyen korlátok: az élelmiszereknek életszínvonal-politikai szempontból viszonylag alacsonyan tartott fogyasztói árai és az erősen szubvencionált világpiacon árral tartandó versenyképesség szükségessége.

Az önfinanszírozást tehát a mezőgazdasági árszínvonalból magasabb szinten kell biztosítani, mint a népgazdaság átlagában, olyan körülmények között, amikor erőforrásait túlzottan leterhelik mind a szektorváltásból eredő, mind a csökkenő munkaerő pótlását szolgáló beruházások is. Ezért kérdéses lehet, hogy az árszínvonalak diszparitásának elemzésekor a számításokban a beruházási állami támogatásokat helyes-e figyelembe venni. Ha igen, akkor az ipari árszínvonalnál is meg kell azt tenni. Nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy az alacsony élelmiszerárakhoz fűződő szociálpolitikai érdekek mellett relatíve alacsonyabb munkabérszint tartható.

A termelési ár típusú árak szintjénél alacsonyabb mezőgazdasági árszínvonal következtében az ágazat hozzájárulásának aránya a társadalmi tiszta jövedelemhez alacsonyabb a népgazdaság átlagánál. Más

szóval: a társadalmi tiszta jövedelem elvonása lényegében az áraikon és az elvonás egyéb csatornáin (adókon) keresztül együttesen történik. A jövedelempolitika szempontjából lényeges követelmény azonban, hogy a termelés felfutásából származó üzemi jövedelmek és azok felhasználása között összhang legyen, s ez a *gazdasági egyensúlyt biztosítsa*.

A mezőgazdaság támogatásának szükségességét ma már világszerte elismerik és alkalmazzák.

A mezőgazdasági termelés területi hatékonyságának javulásával egy-egy termék tömegtermelése az étel-miszer-fogyasztás ennél lassúbb növekedésének korlátjába ütközik. Tudvalevő, hogy az étel-miszerek jövedelemrugalmassága viszonylag alacsony. Néhány termékcsoporthoz, termék-konjunkturális helyzetétől eltekintve ezért az étel-miszerek világpiaci ára nyomott. A legtöbb állam agrárprotekcionista intézkedéseket tesz saját mezőgazdasága versenyképességének fokozására. A belső piac felvevőképesége is korlátozott. Ezért a mezőgazdasági árakban a társadalmi tiszta jövedelemnek csak alacsony szintje érvényesíthető. A viszonylag korlátozott felhalmozási lehetőségek ezért szükségessé teszik az árszínvonalból eredő finanszírozási készség kielégítését állami támogatásokkal.

A támogatás mértéke általában eltérő és számos tényezőtől függ: a többi között a parasztság jövedelmi színvonalának alakulásától, az állam politikai állásfoglalásától a munkás-alkalmazotti rétegek és a parasztság jövedelemparitásával kapcsolatban, az ipari és mezőgazdasági árak közötti diszparitás mértékétől, a mezőgazdaság részére biztosított ipari háttér fejlettségétől és hatékonyságától, a mezőgazdasági üzemek és a mezőgazdasági termelés fejlettségi színvonalától, a mezőgazdasági munka hatékonyságától.

Hazánkban az ár- és jövedelemszabályozási rendszer szerves részeként funkcionál az állami támogatás valamennyi formája. Az állami befolyásolás egyik fontos eszközeként az állami támogatás a különböző termékekre, tevékenységekre vagy területekre, vagy az üzemek bizonyos körére differenciáltan érvényesül, támogatási rendszerünk tehát termeléspolitikai elemeket is tartalmaz.

A támogatási rendszeren belül a beruházási támogatásoknak s benne főként az építési, telepítési beruházások támogatásának mind volumenük, mind a termelést befolyásoló hatásuk miatt kiemelkedő jelentőségük van. A mezőgazdaságban szükségessé váló beruházásoknak nagy hányada építés jellegű. Ezek a termelőeszközök csak nehezen vagy egyáltalán nem konvertálható termelési kapacitásokat hoznak létre. Ebből a szempontból a beruházási támogatási rendszernek fontos eleme a viszonylagos stabilitás.

A gépberuházások leginkább javítják a *mezőgazdasági munka* hatékonyságát. Mint munkaerő-helyettesítő beruházás, a mezőgazdasági termelés iparosításának döntő láncszeme.

A folyamatos termelést teszik biztonságossá az üzemviteli támogatások. Részben az árdiszparitás miatt megromlott ipari-mezőgazdasági cse-rearányt állítják helyre, részben ösztönöznék az ipari eszközök felhasználására. E támogatási formát alkalmazzuk bizonyos termékek vagy ágazatok termelésének fokozott ösztönzésére (ilyen például a szarvasmarhatenyésztés üzemviteli támogatása vagy a sertésértékesítési prémium).

A kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek számára biztosított megkülönböztetett állami támogatás elsősorban azzal függ össze, hogy a mezőgazdasági termékek árszínvonalában a művelésbe vont *átlagos* minőségű földön és hatékonysággal termelő üzemek ráfordításait ismerik el. A társadalmi szükségletek kielégítéséhez azonban ma még a kedvezőtlen természeti adottságú területek termelésére is szükség van.

Legalább ilyen jelentőségű a kedvezőtlen adottságú területeken élő lakosság eltartására irányuló kötelezettség is. Ez elsősorban össztársadalmi feladat.

A megoldás módját tekintve azonban a tervszerű ipartelepítési politikával párhuzamosan folytatandó mezőgazdasági támogatás alkalmazása távlatilag is indokolt.

LADÓ LÁSZLÓ—DELI LÁSZLÓ—KOC SIS JÓZSEF:

A KOMPLEX IPARVÁLLALATI TERVEZÉS MÓDSZERTANA

A vállalati tervezés szükségessége a kötelező tervmutatók rendszerével nem szűnt meg, sőt a gazdálkodási feltételek változásai és a piac által közvetített rendkívül összetett környezeti hatások a korábbinál hatékonyabb és sokrétűbb tervezési módszerek alkalmazását igénylik a vállalatoknál is. Az új követelményeket csak olyan komplex tervezési módszer elégítheti ki, amely alkalmas az információk összegyűjtésére, feldolgozására, a megfelelő orientáció jelzésére és az optimális eredményt biztosító termékstruktúra kialakítására. E könyv a fedezeti számításra és az operációkutatási eredményekre építve ismerteti a tervezésnek e követelményeket kielégítő komplex módszerét. Bemutatja a komplex tervezés koncepcióját, a vállalati célok, erőforrások és korlátozó feltételek optimális összhangját biztosító tervezési munka menetét, információs és számítástechnikai alapjait. Megismerteti az olvasóval a módszer felhasználásának lehetőségeit a középtávú, a rövid lejáratú, valamint az operatív tervezésben. Elemzi az értékesítéspolitikát, a fejlesztés- és termeléspolitikát összhangját megteremtő tervezési modellek sajátosságait, a vállalati stratégia és taktika tervezési és számítási eljárásait.

Nagymértékben növeli a könyv gyakorlati értékét, hogy a különböző fokon gépesített adatfeldolgozással működő vállalatok egyaránt megtalálhatják benne a komplex módszer sajátos, körülményeiknek megfelelő alkalmazását. Ugyancsak a gyakorlati igényeket szolgálja, hogy színvonalas ábrákkal és konkrét megoldások ismertetésével bemutatja a komplex tervezés bevezetésének módszertani és szervezési megalapozását és a vezetési feladatokkal alkotott kapcsolatát. A bemutatott módszer alkalmas arra, hogy alapul szolgáljon az új gazdasági szabályozáshoz igazodó vállalati tervezési és gazdálkodási belső mechanizmus megteremtéséhez, ezért a könyv nélkülözhetetlen segítséget nyújt a vezetőknek, a szervezőknek és a tervezés különböző területein dolgozó közgazdászoknak.

317 l., kötve 49,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ZALA JÜLIA:

Központi szándék és tervszerűség

Az elmúlt három év közgazdasági vitáinak középpontjában a gazdaságirányítás módszere, a „hogyan” kérdése állt. A „miért” kérdésével — ti. miért vált szükségessé a gazdaságirányítás reformja — az utóbbi időben már alig foglalkozunk. Ez teljesen érthető, hiszen a reformot megelőző években ezt lényegében tisztáztuk.

Nem kívánom megismételni a „miért”-re vonatkozó, korábban már elhangzott sokoldalú érveket, csak az egyik, de — véleményem szerint — a legfontosabb érvre kívánok visszatérni. Ez pedig a következőkben foglалható össze: a gazdaságirányítás korábbi módszere nem biztosította kellőképpen a központi akarat (vagy szándék) érvényesülését. Más szóval: a régi módon nem sikerült elérni, hogy némely igen *lényeges kérdésben* az történjen, amit a felső szintű határozatok célul tűztek ki, az új módszerekkel tehát jobban kell biztosítanunk a központi akarat érvényesülését.

A reform bevezetése óta három év telt el. Három *sajátos*, azaz cseppet sem *átlagos* vagy *tipikus* év. Mégis — úgy vélem — feltehetjük a kérdést: mit mutat ennek a három évnek a gazdasági mérlege? Az történt-e, amit akartunk, vagy nem? És mivel a valóság sohasem végletes, a válasz sem lehet egyszerűen *igen* vagy *nem*. A kérdést tehát reálisabban kell megfogalmaznunk. Jobban vagy kevésbé valósult-e meg a központi szándék, mint a reform bevezetése előtt? Erre keressük a választ a tények elemzésével.

A központi akarat és a népgazdasági terv

Mint a közgazdasági irodalomban az esetek többségében, ezúttal is a fogalmak tisztázására van szükség. *Központi akarat*on — a szocialista tervgazdálkodás viszonyai között — a vezető párt- és állami szervek *alapvető*, a fejlődés irányát és jellegét érintő *gazdaságpolitikai elhatározásait* (szándékait) értem. A központi akarat megjelenési formája igen különböző lehet. Általában kongresszusi vagy központi bizottsági határozatokban, országgyűlési és kormánybeszámolóknak ölt testet, s kifejezésre jut a népgazdasági tervről, valamint a költségvetésről szóló javaslatok indokolásaiban, illetve a tervtörvényben is.

A központi akarat formája valamilyen meghatározott időre szóló mennyiségi vagy minőségi követelmény, cél vagy célok rendszere, ami nincs feltétlenül számszerűen meghatározva. A központi akarat kifeje-

zési formája például: a soron következő időszakban növelni kell a gazdasági növekedés ütemét, vagy biztosítani kell a népgazdaság külső és belső egyensúlyát, vagy meg kell gyorsítani a műszaki fejlesztést, javítani kell a beruházási tevékenység hatékonyságát, folyamatosan és egyenletesen emelni kell az életszínvonalat stb.

A népgazdasági terv és a költségvetés a szándékot és a feltételezett lehetőségeket számszerűen veti össze. E számszerű előirányzatok célja ugyan a központi akarat kifejezése, mégsem azonosak. A terv (és a költségvetés) azt fejezi ki, hogy a tervezők által *feltételezett* lehetőségek alapulvételével *mennyit* lehet a központi szándékból megvalósítani. Ha tehát a tervekészítés során a lehetőségeket alábecsüljük és a népgazdaság teljesítményei végül nagyobbak vagy kedvezőbbek lesznek, akkor ez nem jelenti azt, hogy a valóságban nem érvényesült a központi szándék. És megfordítva: ha a népgazdasági terv készítésekor esetleg túlbecsüljük, vagy tévesen mérlegeljük a lehetőségeket, és ezért nem teljesülnek a tervek számszerű előirányzatai, ez sem jelenti feltétlenül, hogy a központi akarat nem érvényesült. Olyan eset is előfordulhat, hogy a terv egyik-másik lényeges számszerű előirányzata teljesül, a központi akarat mégsem valósult meg. (Ti., ha a központi akarat már a terv számszerű előirányzataiban sem jutott kifejezésre.)

A fentiek illusztrálására szolgáljanak a következők: A 60-as évek elején a központi akarat arra irányult, hogy biztosítsuk a népgazdaság külső és belső egyensúlyát. A népgazdaság egyensúlyi helyzetének egyik mércéje a készletnövekedés lehetséges korlátozása. A tervek készítésekor nem látszott számszerűen biztosíthatónak, hogy a készletnövekedés mértéke csökkenjen, ezért a tervekben készletnövekedésre az akkori nemzeti jövedelemnek a közgazdaságilag indokoltnál viszonylag nagyobb részét vettük számításba.

A tervek számszerű előirányzatai tehát ezekben az években — és ebben a tekintetben — nem fejezték ki a központi akaratot. A tervek teljesültek: a készletnövekedés mértéke egyik-másik évben valóban annyi volt, mint amennyivel a terv számolt. Mondhatjuk-e azonban, hogy ebben a vonatkozásban teljesült a központi akarat? Nyilvánvalóan nem. Legfeljebb arról lehet szó: a központi akarat — ti., hogy ebben a vonatkozásban biztosítani kell, illetve lehet a népgazdasági egyensúlyt — nem volt reális. Helyesebben, a tervszámok kidolgozásakor nem láttuk reálisnak, hogy mindazt értékesíthessük, amit megtermelünk. Ez persze lehetséges, de nem változtat azon, hogy a népgazdasági terv számszerű teljesítése ellenére, e tekintetben nem érvényesült a központi szándék.

Az is lehetséges, hogy a terv számszerű előirányzatai pontosan teljesülnek és ez egyben a központi szándék megvalósulását is jelenti. Ha ugyanis a tervek számadatai már eleve tükrözik a központi szándék megvalósíthatóságának — a tények tükrében is — reális mértékét, akkor a terv számszerű teljesítése egyben a központi akarat megvalósulását is jelzi.

Ez nem jelenti azt, hogy szükségképpen az a reális, ami végül is a teljesítés során bekövetkezett. Lehetséges — és ez az általánosabb —, hogy a központi akarat teljesen reális, a terv számszerű előirányzata nagyon jól kifejezi a központi akaratot, de a valóságban mégis más történik.

Ez esetben nem teljesült sem a központi akarat, sem a terv előirányzata. Az okok feltárása képezi a gazdaságelemzés fő feladatát.

A központi akarat és a népgazdasági terv azonban nemcsak azért különül el, mert az előbbi elsősorban *verbális* követelmény, az utóbbi pedig számszerű formát ölt, hanem a népgazdasági terv (és a költségvetés) egy másik sajátossága folytán is. A népgazdasági terv felöleli a gazdaság egészét és a társadalmi élet jelentős részét is. Következésképpen számításai részletesebbek, sokkal szélesebb körre terjednek ki, mint amire a központi akaratnak irányulnia kell és lehet. A terv és a költségvetés egy-egy részletre vonatkozó számszerű előirányzata tehát semmiképpen nem lehet azonos a központi akarral. Az, hogy nem „azonos”, nem jelenti azt, hogy azzal ellentétes, csak éppen — összes konzekvenciáit tekintve — *más*. Még akkor is más kategória, ha a népgazdasági terv és a költségvetés jogi törvénné válik.

Hiba volna azonban, ha a fentiekből olyan következtetésre jutnánk, mintha a központi akarat és a népgazdasági terv (és a költségvetés) ne volnának egymással szoros kapcsolatban, pontosabban ne gyakorolnának egymásra kölcsönhatást. A népgazdasági terv készítői általában igyekeznek a központi akaratból minél többet számszerűsíteni, mindenesetre annyit, amennyinek a teljesíthetőségét reálisnak tartják. A központi szándékot ugyanakkor behatárolják a tervezők által reálisnak vélt számszerű korlátok. E kölcsönhatás persze nem ilyen idillikus. A központi szándék túl is mehet (és volt rá példa, hogy túl is ment) a realitás határain, s ilyenkor előfordul, hogy a tervekben is számszerű formát öltenek ezek a nem reális szándékok. Vagy megfordítva: néha a tervezés számszerű logikája és az ebből adódó szuggesztív erő gyakorol nagyobb befolyást a központi akaratra. Ez azonban nem indokolja, hogy a népgazdasági terv konkrét számadatainak pontosabb vagy kevésbé pontosabb teljesítését fogadjuk el a központi szándék megvalósulása egyedüli vagy akár fő mércéjének.

Mindezek előrebocsátása után a központi akarat érvényesülését a reform bevezetése előtt és után, a fenti értelemben kívánom vizsgálni. Abból indulok ki, hogy minél inkább érvényesül *lényeges, alapvető* kérdésekben a központi szándék, annál nagyobb a tervgazdálkodás határfoka, annál jobb a *tervszerűség*. A tervszerűség érvényesülését tehát *minőségi ismérv* alapján vizsgálom, *függetlenül* az egyes évek (vagy öt-éves tervidőszakok) népgazdasági terveinek konkrét, *számszerű teljesítésétől*. Vizsgálatomat *kizárólag* erre a kérdésre korlátoztam és nem törekedtem, nem is törekedhettem egy rövid cikk keretében arra, hogy akár az elmúlt időszak, akár a jelen eseményeinek átfogó, sokoldalú gazdasági elemzését adjam.

Tervszerűség a reform bevezetése előtti években

A szocialista tervgazdálkodás kezdetét 1949-re tehetjük. Ebben az évben lényegében befejeződött az államosítás, s ekkor vette kezdetét a mezőgazdaságban a kis magántulajdonban levő üzemegységek termelőszövetkezetekké való átalakulása. 1949-ben tehát a tulajdonviszonyok

zömmel társadalmivá váltak, amit a szocialista tervgazdálkodás alapjának tekintünk.

Az első ötéves tervben — az 1949-ben jóváhagyott változatban — a központi akarat a következő követelményben jutott kifejezésre: „Az ország iparosítását meg kell gyorsítani, a mezőgazdaság elmaradottságát fel kell számolni, a lakosság életszínvonalát tovább kell emelni és a honvédelmet ki kell fejleszteni”. E deklarált célokon nem változtatott az sem, hogy 1951-ben számszerűen lényegesen módosították (felemelték) az első ötéves terv előirányzatait. A központi akarat e tekintetben — egyébként amint ismeretes, hibásan — csak a mértékekben módosult: a fejlődést még jobban gyorsítani kellett.

Az eredmények ismeretese: az ipari és az építőipari termelés növekedése ugyan meggyorsult — ennyiben tehát érvényesült a központi akarat —, de a mezőgazdaság elmaradottságát nem számoltuk fel, az életszínvonal pedig alig növekedett. A munkások reálbére még 1954-ben is gyakorlatilag csak az 1949. évi szinten volt. A központi akarat ezekben az években elsősorban — vagy szinte kizárólag — a tervszámokban érvényesült csupán, a valóságban igen lényeges kérdésekben nem. (Most nem térek ki arra az ismert körülményre, hogy a központi akarat a terv-időszak második felében elég lényegesen megváltozott.)

A fentiek illusztrálására szolgáljon az első ötéves terv eredeti, valamint felemelt előirányzatainak és a teljesítésnek számszerű szembeállítása.

1. számú táblázat

Az első ötéves tervidőszak adatai
(1954. év az 1949. év százalékában)

Megnevezése	Az eredeti terv szerint	A felemelt előirányzat	A teljesítés
Nemzeti jövedelem	163	230	150
Gyáripari termelés	186	310	255
Építőipari termelés	231	438	270
Mezőgazdasági termelés	142	154	112
Életszínvonal*	135	150	—
A lakosság fogyasztása			130
A munkások és alkalmazottak reálbére			102

* Az első ötéves tervben ez az elnevezés szerepelt. Az életszínvonalat azonban nem lehet egyetlen mutatóval mérni.

Középtávú terv ezután — az 1957. évi konszolidáció után — már csak az 1958—1960 közötti hároméves időszakra készült. Ebben az időszakban a központi szándék az volt, hogy csak jól megalapozott, kiegyensúlyozott lépéseket tegyünk előre. Ez a központi szándék jutott kifejezésre a terv viszonylag szerény számszerű előirányzataiban, pontosabban abban, hogy a termelés (a nemzeti jövedelem) és a fogyasztás előirányzott növekedése nem volt ugyan nagymértékű, de a kiegyensúlyozottságot, az arányosságot tükrözte. Az eredmények itt is ismeretese. A terv számszerű előirányzatait szinte valamennyi lényeges mutató tekintetében igen nagy mértékben túlteljesítettük.

Az 1958—1960. évi hároméves terv
(1960. év az 1957. év százalékában)

Megnevezés	Főbb előirányzatok	A teljesítés
Nemzeti jövedelem.....	113	123
Ipari termelés	122	139
Építőipari termelés	120	140
Mezőgazdasági termelés*	112	110
Egy keresőre jutó reálbér ...	106	112
A lakosság fogyasztása.....	110	116

* Az 1958—1960. évek átlaga az 1955—1957. évek átlagának százalékában.

Ha a hároméves terv számszerű előirányzatait azonosítanánk a központi akarattal, akkor vagy azt kellene állítanunk, hogy a központi akarat nem teljesült, vagy azt, hogy a terv előirányzatai nem fejezték ki a központi akaratot. Valójában egyik állítás sem volna helytálló. A hároméves terv előirányzatai nagyon jól tükrözték az akkor reálisnak tartott központi szándékot. A teljesítés pedig arra utal, hogy ebben az időszakban jól, arányosan és kiegyensúlyozottan fejlődött a népgazdaság, tehát a központi akarat érvényesült. (Ez a megállapítás főként az időszak első két évére vonatkozik, mert 1960-ban már érzékelhető jelei mutatkoztak bizonyos — később még élesedő — egyensúlyproblémáinknak.)

Az 1961—1965 közötti második ötéves terv előkészítése során a központi akarat célrendszerében a gazdaságosság, az eredményesség fokozása volt a lényeges elem. „Az iparfejlesztés most következő időszakában a fejlődés döntő láncszeme a termelékenység növelése, az ipar műszaki színvonalának nagyarányú emelése, az ipari termékek minőségének javítása legyen.” Továbbá: „Az ipari és mezőgazdasági termelés nemzetközi szakosításának lehetőségeit és előnyeit bátrabban kell alkalmazni, hogy a műszaki fejlődés gyorsabbá váljék és növelhető legyen a termelés gazdaságossága.”*

A második ötéves terv számszerű előirányzatai ezt a központi szándékot azonban már mintha nem kielégítően tükrözték volna. Erősen vitatható, vajon kifejezésre jut-e az „eredményesség” követelménye abban az előirányzatban, amely a nemzeti jövedelem 36 százalékos növelése mellett a lakosság fogyasztásának mindössze 22—23 százalékos növelésével számolt. A második ötéves terv a központi akaratot inkább a termelési előirányzatokra vonatkozóan számszerűsítette, és valószínűleg akkor nem tartotta reálisnak, hogy a termelés jobban tudjon alkalmazkodni az értékesítési lehetőségekhez. Ebből következett, hogy a terv elég nagy *el nem osztott* termelést, lényegében készletképződést feltételezett. Rögtön tegyük hozzá, ez ellentétes volt a központi akarat azon követelményével, hogy fokozni kell a gazdaságosságot. A gazdaságosság növelésén ugyanis azt kell érteni, hogy a munka termelékenységének növekedése az eszközök jobb, vagy legalábbis nem romló kihasználásával járjon együtt. Ha pedig a beruházások és a készletnövekedésre szánt rész együttesen jóval gyorsabban nő, mint a termelés (a nemzeti jövedelem), akkor

* 1961. évi II. törvény, I. fejezet.

ez annyit jelent, hogy az eszközkihasználás romlik. A terv azzal számolt, hogy a nemzeti jövedelem 36, a fogyasztás 22—23 százalékkal nő. Emögött számszerűen az rejlik, hogy a „felhalmozás” több mint 70 százalékkal is nöhetett. Ezen nem változtat az sem, hogy a tervezéskor fel nem osztott rész „tervezési tartalékot” is jelenthetett. A tartalék nagyságrendjét ugyanígy nem deklaráltuk, és főként arra nem tárt ki a terv, hogy a fel nem osztott többletek milyen értékesítési célra legyenek fordítandók. Egyszóval: a többletek készletformát is ölthettek.

3. sz. táblázat

A második (1961—1965. évi) ötéves terv
(1965. év az 1960. év százalékában)

Megnevezés	Főbb előirányzatok	Teljesítés
Nemzeti jövedelem	136	124
Ipari termelés	148—150	147
Építőipari termelés	140	136
Mezőgazdasági termelés*	122—123	108
Egy főre jutó reáljövedelem a munkásoknál és alkalmazottaknál	116—117	118
Egy főre jutó reáljövedelem a parasztságnál	116	117
A lakosság fogyasztása	122—123	121

* A megelőző öt év átlagához képest.

Mit mutat a teljesítés? A második ötéves tervidőszakban a terv számszerű termelési előirányzatainak egyike sem valósult meg (ezen belül az ipari termelés majdnem elérte az előirányzottat). A gazdálkodás eredményesebb volt, amennyiben a nemzeti jövedelem 24 százalékos növekedése mellett a lakosság fogyasztása 21 százalékkal nőtt. Az egyensúlyi problémáink azonban az időszak első négy évében súlyosbodtak, ezért a tervidőszak utolsó évében a növekedés ütemét egyensúlyi helyzetünk javítása végett elég lényegesen korlátozni kellett. Erre az időszekekre vonatkozóan elmondhatjuk, hogy a terv számszerű adatai nem fejezték ki helyesen a központi akaratot. A teljesítés — nem utolsósorban az 1965-ben hozott intézkedések hatására — jobb, a központi akaratnak inkább megfelelő eredményeket hozott, mint amilyenekkel a tervek számoltak. Végül is a „fejlődés döntő láncszemét” — a központi szándékkal ellentétesen — akkor sem ragadtuk meg. Egyébként ezekben az években váltak egyre világosabbá azok a problémák, amelyek azután a gazdaságirányítási reform központi elhatározásához vezettek.

Ezzel el is jutottunk a következő középtávú időszakhoz és az 1966—1970-es harmadik ötéves tervhez.

Az előirányzatokra és a teljesítésre vonatkozó szám adatok egyszerű összehasonlítása az 1958—1960 közötti időszak előbbieken vázolt konfliktusa elé állíthatná az olvasót. Ennyire alábecsültük a tervezéskor a lehetőségeket? Vagy ilyen nagy mértékben nem valósult meg a központi akarat? Itt azonban másról van szó. A harmadik ötéves terv törvénybeiktatásakor — 1966 júniusában — már ismeretes volt az a központi szándék, hogy a tervidőszak során életbeléptetjük a gazdaságirányítás reformját. A tervtörvény bevezető szavaiból következik, hogy — a szerényebb

A harmadik (1966—1970. évi) öt éves terv
(1966—1970. az 1961—1965. évek százalékában)

Megnevezés	Főbb előirányzatok	Teljesítés
Nemzeti jövedelem	119—121	131
Ipari termelés*	132—136	135
Építőipari termelés*	124—128	162
Mezőgazdasági termelés.....	113—115	116
Egy lakosra jutó reáljövedelem*	114—116	134
Fogyasztási alap	118—120	126
Beruházás	132	150

* Az 1970. év az 1965. év százalékában.

számszerű előirányzatok mellett — a központi akarat számolt azzal, hogy a fejlődés gyorsabb is lehet. „A gazdasági mechanizmusnak — a tervidőszakban megvalósuló — átfogó reformjával hatékonyabbá kell tenni az irányító tevékenységet, a vállalati gazdálkodást és ezek eredményeképpen a népgazdasági erőforrások felhasználását. A reform által feltáruló lehetőségeket a népgazdaság fejlődésének gyorsítására kell felhasználni.”*

Mégis a valóságot homályosítanám el, ha — a központi akarat megvalósulásának vizsgálata közben — ezt az időszakot egységesnek kezelve, szembeállítanám a tervben kifejezésre jutó számszerű előirányzatokat az öt évre vonatkozó teljesítési adatokkal. (Egyébként a probléma más középtávú periódus egységes kezelése esetén is fennáll, nemcsak azért, mert egyik év sohasem hasonlít a másikra, hanem azért is, mert szinte valamennyi tervperióduson belül változott a központi akarat célrendszerében az aktuálisan *lényegesnek* tartott elem.)

A harmadik öt éves tervidőszakot szinte a közepén éri az elemzés szempontjából is választóvonalat jelentő gazdaságirányítási reform életbeléptetése. A kérdés éppen az, hogy a reform *után* jobban érvényesült-e a központi szándék, mint azelőtt. Ezért most nem azt vizsgálom, hogy a harmadik öt éves terv előirányzatai mennyire fejezik ki az akkori központi akaratot, hanem azt, hogy az 1968—1970 közötti hároméves időszakban fejlődésünk iránya, jellege megfelel-e, s milyen mértékben a reformot életbeléptető központi szándéknak.

A gazdaságirányítási reform előtti évek egyik gondja — amint ismeretes — az volt, hogy szinte krónikusnak látszott az egyensúlyhiány. (Egyensúlyhiányon itt a következőket értem: *többet* termeltünk, mint *amennyit* — vagy ami ugyanaz, *mást* termeltünk, mint *amit* — értékesíteni tudtunk; valamint többet importáltunk, mint amennyit exportáltunk.) A reálértékben kifejezett egyensúlyhiány tehát egyfelől a készletfelhalmozódásban, másfelől a külkereskedelmi mérleg passzívumában jutott kifejezésre.

A központi akarat a reform bevezetését követő három évben ennek a fő problémának, ha nem is megoldására, de lényeges csökkentésére irányult. Évéggett nagymértékben fokozni kellett a termelés exportképes-

* 1966. II. törvény 6. §.

ségét (szerényebb importnövekedés mellett), továbbá csökkennie, illetve lassúbbodnia kellett a készletképződésnek.

A népgazdaság külső egyensúlya szempontjából nem általában az export, hanem a tőkésországokba irányuló export (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a „tőkés export”) növelése volt a fő gond. Az 1968. évi némi megtorpanás után 1969-ben és 1970-ben együttesen több mint 60 százalékkal növekedett tőkés exportunk értéke. Ilyen mérvű növekedés — főként két egymást követő évben — tervgazdálkodásunk kezdete óta nem volt. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy e növekedésben rajtunk kívül álló körülmények (tőkés konjunktúra) is közrejátszottak, de vállalataink mindenesetre kihasználták ezeket a kedvező lehetőségeket. Ez pedig önmagában is — a reform bevezetésétől alig függetleníthető — eredmény.

A szocialista export növekedési ütemének fokozására — ami exportképességünket illeti — volt lehetőség, de e tekintetben nem volt szükség fordulatra. Szocialista exportunk ugyanis az elmúlt 6—8 évben elég egyenletesen — évi 7—10 százalékkal — növekedett. (Kivételt legfeljebb egy-egy év jelentett.) Exportunk ennél nagyobb mértékű növekedése — a szocialista országokból származó import viszonylag szerényebb növekedése mellett — belső egyensúlyi helyzetünket zavarhatta volna. A központi szándék tehát nem lehetett az, hogy a szocialista exportot a korábbinál nagyobb mértékben növeljük. Végül is az export vonatkozásában az elmúlt időszakban a központi szándék jó hatásfokkal érvényesült.

Az *importnál* a külső egyensúly biztosításához a központi szándéknak az felelt meg, hogy a tőkés import kevésbé, a szocialista országokból származó importunk pedig jobban növekedjék, mint az ezen régiókba irányuló export.

Tőkés importunk 1969-ben valóban jóval kisebb mértékben nőtt, mint tőkés exportunk. (Az 1968. évi változás itt sem érdekes, mert az exporthoz hasonlóan a tőkés importban is volt némi visszaesés.) A kép azonban mégsem ennyire pozitív, mivel 1970-ben a tőkés import szokatlanul nagy mértékben — az 1970. évi tőkés exportnál jóval nagyobb mértékben — növekedett. Ezen nem változtat az sem, hogyha — mint az exportnál — az importnál is figyelembe vesszünk néhány rendkívüli tényezőt (például az 1970. évi rendkívüli húsimportot, az árvíz okozta járulékos anyagimportot). A két évet (1969 és 1970) együtt véve tőkés importunk kb. ugyanolyan — 60 százalékot meghaladó — mértékben nőtt, mint a tőkés export.

A tőkés import 1970. évi nem kívánatos mértékű növekedése ellenére, a reform bevezetése utáni hároméves időszakban együttesen, *tőkés külkereskedelmi egyenlegünk* passzívuma abszolút összegében is kisebb volt, mint 1960 óta bármelyik egymást követő hároméves időszakban. Arányát tekintve pedig az 1968—1970. évi összes tőkés importunknak mindössze 5,7 százalékát nem fedezte a hasonló relációjú export.

A szocialista importban a központi szándéknak megfelelő fordulat 1970-ben következett be, nem kis mértékben az 1969-ben hozott intézkedések hatására. 1970-ben a szocialista országokból származó import növekedése jelentősen meghaladta az exportét. Végül is az 1968—1970 kö-

zötti periódus egészét tekintve a szocialista import jobban nőtt, mint az export.

A központi akarat tehát a reform bevezetése utáni időszakban a külső egyensúly tőkés vonatkozásában *részben* (az exportnál igen, az importnál 1970-ben nem), szocialista vonatkozásban egészében is megvalósult (a fordulat itt 1970-ben következett be). Ha pedig arra gondolunk, hogy korábban a fő gondot a tőkés export fokozása jelentette, akkor megállapíthatjuk: az elmúlt két év (tőkés) exportnövekményei e tekintetben a központi akaratnak a korábbinál jobb érvényesülését tanúsítják.

A reform bevezetésekor az egyensúlyhiány másik megjelenési formája a túlzottan magas *készletképződés volt*.

A túlzottan vagy feleslegesen magas készletképződés olyan értelemben „egyensúlyzavar”, amennyiben a termelésnek a *szükségesnél nagyobb részét* nem használjuk fel fogyasztásra, sem kiviteli célokra, sem beruházásra, tehát a termékek egy része végső soron nem kerül vissza a népgazdaság vérkeringésébe, hanem készletként rakódik le. A felesleges készletképződés azonban több is, mint egyszerű egyensúlyzavar. A szükségtelenül lekötött készletek rontják a termelés hatékonyságát, mert felesleges költségeket okoznak, mégpedig a hozam reménye nélkül. (Nem is szólva a romlás, az erkölcsi avulás stb. okozta károkról.)

Mi határozza meg, hogy a készletképződésnek mekkora része felesleges? E tekintetben csak a múltbeli és főként a nemzetközi összehasonlítások adnak némi támpontot. Voltak olyan éveink — nem is egy —, amikor a nemzeti jövedelemnek viszonylag kisebb részét vette igénybe a készletképződés, anélkül, hogy az ellátásban nagyobb zavarok lettek volna, mint azokban az években, amelyekben a készletképződés mértéke igen nagy volt. A nemzetközi összehasonlítások elég egyértelműen utalnak arra, hogy mi a termelésnek jóval nagyobb hányadát fordítottuk (és fordítjuk) a készletek növelésére, mint a hozzánk hasonló fejlettségi fokon levő országok.

Az elmúlt három év adatai arra utalnak, hogy e téren is vannak a központi szándéknak megfelelő irányú — ha még nem is kielégítő mértékű — változások. Az 1968—1970 közötti időszakban a bruttó nemzeti termék átlagos szintje 20 százalékkal haladta meg az előző három év átlagát. Ugyanezen időszakban a készletek növelésére jutó összeg ennél kisebb mértékben, három év átlagában összesen kb. 10 százalékkal növekedett. E tekintetben a kedvező fordulatot az 1969-es év hozta meg. 1965 óta ebben az évben volt a legkisebb — a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva — a készletnövekedésre fordított összeg (2,9⁰/₀), de még 1969-ben is nagyobb volt, mint a hozzánk hasonló fejlettségű tőkésországok legtöbbszörében.

Népgazdaságunk egyensúlya — a külkereskedelmi egyenleget és a készletképződést tekintve — valóban megszilárdult. Ez azonban nem jelenti azt, hogy további teendőink ne volnának még ezen a téren is. A készletképződés mértéke még távolról sem érte el az optimumot. Az 1970. évi ugrásszerűen megnövekedett tőkés import pedig igen nagy erőfeszítéseket kíván a tőkés export további fokozására.

Vannak azonban más problémák is, melyek megoldására a központi szándék alapján jelenleg hasonló súlyt helyezünk, de az eddigi eredmények még kezdetinek is alig mondhatók.

Egyik legfontosabb előttünk álló feladat: a *beruházásoknál* (építkezéseknél) a szándékok és a lehetőségek közötti feszültség enyhítése. Nem véletlenül használtam a „szándékok” és a „lehetőségek” igazán nem közgazdasági kifejezéseit. Ha ugyanis egyszerűen a közgazdasági értelemben vett kereslet (*fizetőképes szükséglet*) és a termelőkapacítások (racionálisan kihasznált termelőkapacítások) aránytalanságáról (e kettő egyenlőtlenségnek hiányáról) volna szó, akkor aligha érthető, miért ne sikerülne — ha nem is azonnal, de két-három éven belül — a keresletet a meglévő kapacitásokhoz igazítani. Amint ismeretes — a központi szándék ellenére — a feszültség a reform bevezetése után sem enyhült.

A reform bevezetése előtti időszakban a beruházásokhoz, a beruházók által való igénybevételükhöz, nem fűződtek sem pénzügyi, sem más gazdasági konzekvenciák (legfeljebb nagyobb tervszámok). Ebből következett, hogy a beruházások igénylése nem járt semmiféle kockázattal, ennek elmulasztása viszont mindenféleképpen hátrányos volt.

A reform bevezetésekor — ami a termelő jellegű beruházásokat illeti — ezen a helyzeten is változtatni kívántunk. A termelőberuházások fedezetéül szolgáló eszközök nagy részét a vállalatoknak kell biztosítaniuk (nyereségükből és korábban beruházott eszközeik amortizációjából). A beruházásokhoz igénybe vett hiteleket ugyanezen forrásokból kell visszafizetniük. Végül a termelőberuházások viszonylag kisebb részére hagytuk meg — azt is megfelelő változtatásokkal — a központi pénzelátás lehetőségét. Mindezen pénzügyi rendelkezések ellenére mégsem vált *közgazdasági realitássá a beruházási „kereslet”*. A reform bevezetése óta, 1969-ben és főként 1970-ben az összes beruházások — a központi szándékkal ellentétesen — olyan nagy mértékben nőttek, hogy a már meglévő és a múltból öröklött feszültséget még tovább fokozták. (A beruházások 1969-ben 8 százalékkal, 1970-ben kb. 15 százalékkal haladták meg az előző évi szintet.) Az, hogy a növekedés mértéke nem lett ennél is nagyobb, nem a beruházókon, azok megrendelésein, tehát a „kereslet” korlátain múlott, hanem inkább termelői (kivitelezői) korlátokba ütközött. Ezért a következőkben a „kereslet” tényezőit, annak a reform utáni „természetét” kell görcső alá venni.

Az első nehézség, amibe ütközünk, hogy a „kereslet” valódi méreteit nem is tudjuk meghatározni. Emlékezetes, hogy közvetlenül a reform bevezetését megelőző évben, 1967-ben milyen nagy mértékben (22 százalékkal) növekedett a beruházások volumene. 1968-ban tehát a kivitelezőknek (termelőknek) igen nagy rendelésállományuk volt, s az e mögött levő kereslet — folyamatban levő beruházásokról lévén szó — időben nem volt korlátozva. (Egy-egy jóváhagyott vagy megrendelt beruházás teljes, több évre szánt összege jelenti ugyanis a kivitelező és beruházási gépeket termelő vállalat részére a „keresletet”.)

A reform bevezetése után — a központilag finanszírozott nagyberuházásoknál — jelentős és eredményes erőfeszítéseket tettünk az új létesítmények megkezdésének korlátozására. A beruházók azonban tisztában vannak azzal, hogy a kivitelezések ideje rendkívül hosszú. Ezért mindent elkövetnek, hogy az általuk szükségesnek vélt beruházást minél előbb megkezdjék. Ha pedig megkezdték, akkor a beruházásra szánt teljes összeg keresletté válik, még ha az adott évben nincs is rá fedezet. A beruházók tudják, számolnak vele, hogy a teljes fedezetről ráérnek 4—5

év múlva gondoskodni. Az ilyen „parttalan” keresletet pedig nem lehet hatékonyan korlátozni. Ez a körülmény némi fényt derít arra, hogy a központi akarat (és az érvényesítésére tett jelentős erőfeszítések) ellenére, miért nem sikerült eddig a beruházási keresletet eredményesen korlátozni.

Előttünk áll még az a feladat, hogy a beruházásra irányuló szándékokat közgazdasági értelemben vett keresletté alakítsuk át. A probléma megoldását tekintve ezzel lényegében egyenrangú cél, hogy egyrészt tovább bővítsük az építési kapacitásokat (az építést kiszolgáló termelőágazatok kapacitásával együtt), másrészt — és ez nem kevésbé fontos — hogy érdekeltté tegyük az építőipari szervezeteket az építési idő rövidítésében. Egyelőre inkább csak a problémákat látjuk egyre világosabban, a megoldási lehetőségek, azok alternatívái még kidolgozandók és megvitatandók. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a beruházási keresletet úgy aligha lehet hatékonyan korlátozni, ha visszatérünk a beruházási összegek éves ütemezéséhez. Ez volt a múltban, és — amint ismeretes — akkor sem vált be. A helyes megoldást minden bizonnyal a gazdaságirányítási reform szellemében fogjuk megtalálni. Olyan megoldást kell keresnünk, amely a kivitelezési idő hosszúságából adódó tényleges népgazdasági terheket a kivitelezők és a beruházók vállaira rakja (például oly módon, hogy a kivitelezési idő elhúzódása csökkentse jövedelmezőségüket). Ezen túlmenően korlátoznunk kell az olyan beruházási keresleteket, amelyek forrása egyébként nem jövedelmező, illetve csak állami támogatással jövedelmező tevékenység.

A beruházások feszültségének csökkentésére irányuló központi akaratot terveink jelenleg jól tükrözik. Ahhoz azonban, hogy ez az akarat érvényesüljön is, még további elemzőmunkára és célirányos döntésekre van szükség.

FRITZ BEHRENS—GERHARD RICHTER:

A MUNKA TERMELÉKENYSÉGE

A szerzők — az NDK neves közgazdászai — könyvükben értékes összefoglalást adnak a munkatermelékenység elméleti kérdéseiről. Bevezetésként elemzik a munkának, a munka termelékenységének természetét, a munkatermelékenység növekedésének törvényét. Foglalkoznak a társadalmi munka hatékonyságának meghatározásával, vizsgálják az érték kategóriák felhasználásának lehetőségeit a munka termelékenységének növelésében.

A könyv egy sor hasznos ismeretet nyújt, elsősorban a termelékenység kategóriájának politikai gazdaságtani megvilágítása, a népgazdasági és a fázistermelékenység megkülönböztetése, a termelékenység és az önköltség összefüggésének bemutatása révén.

A szerzők sikeresen oldják meg szándékukat, hogy ebben a könyvben a munkatermelékenységnek — mint gazdaságilag döntő tényezőnek — a teljes bonyolultságát és árnyaltságát feltárják, tudományos elemzéséhez hozzájáruljanak, és elősegítsék helyesebb döntések meghozatalát. Fejtegetéseiket matematikai módszerek alkalmazásával támasztják alá.

295 l., fűzve 22,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Számítások az ipar és az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának összehasonlításához

Gazdaságunk ma legizgalmasabb problémája, hogy milyen hatékonysággal termelünk a világ más — fejlettebb — országaihoz viszonyítva; mely ágazatokban vagyunk viszonylag kedvezőbb helyzetben, s hol vagyunk inkább lemaradva. A kérdés elsősorban abból a szempontból érdekes, hogy megállapítsuk: hol, milyen mértékű áldozatokra volna szükség, hogy a nemzetközileg élenjáró színvonalhoz közelebb jussunk, vagy másképpen: a meglévő hatékonysági aránykülönbségeket is figyelembe véve, milyen mértékű fejlesztések nyújthatják a legnagyobb előnyöket országunknak.

A hatékonyság problémáival ma mérnökök, közgazdászok, gazdasági vezetők és a tudomány művelői egyre intenzívebben foglalkoznak. Ez kedvező jövőbeli előrehaladásunk szempontjából. De még nagyon sokat kell tennünk azért, hogy a világgazdaság bonyolult pénzügyi-kereskedelmi viszonyai között biztosabb értékítéletet alkothassunk magáról a hatékonyságról és fokozásának nálunk helyes útjáról. A biztosabb értékítélet megalkotásához szeretnénk hozzájárulni azoknak az elemzéseknek és számításoknak a bemutatásával, amelyeket az ipar és az élelmiszer-gazdaság globális termelési, külkereskedelmi és ráfordítási adatai alapján végeztünk. Anélkül, hogy a hatékonyság fogalmának definiálására vállalkoznánk, szeretnénk bemutatni, hogy e bonyolult problémát a két fő termelőágazat összehasonlításával miként igyekeztünk számításainkban a megoldáshoz közelebb hozni.

Vizsgálatunk tárgyává elsősorban azért teszünk ilyen nagy ágazati aggregátumokat, mert ebben a tagolásban jellegzetesen mutatkoznak meg a hazai és a külkereskedelmi ármanipulációk, amelyek megnehezítik a helyes értékelést. E manipulációk okozta bonyolult helyzetben gyakran lehet találkozni olyan nézetekkel, amelyek a belföldi támogatások miatt az élelmiszer-gazdaság hatékonyságát egyoldalúan negatívnak ítélik. Az élelmiszer-gazdaság egyes szakemberei viszont olykor túlzott szenvedéllyel és nem kevesebb egyoldalúsággal érvelnek az ilyen elmarasztalással szemben.

Néhány gondolat a módszertani vitához

A kérdést sokféleképpen szokták megközelíteni. Mi alapján véve azokkal értünk egyet, akik — a termelési, a kereskedelmi, a munkaügyi és más feltételek komplex mérlegelésével, a belföldi és a külföldi piaci

adottságok számbavételével — az előremutató, ún. optimalizációs modellekben keresik a megoldást. Az ilyen modellek eredményei — amikor megadják, hogy az optimumkövetelményt milyen mértékű ágazati fejlesztések szolgálják — egyúttal bizonyos hatékonysági rangsort is jeleznek. Ami saját számításunkat illeti, úgy véljük, hogy az optimalizációs számítások változóinak, célfüggvényeinek és alternatíváinak felállításánál nem nélkülözhetők az olyan jellegű adatbázisok és következtetések, amilyenre mi jutottunk.

Mindezek előrebocsátásával nyomatékosan fel szeretnénk hívni a figyelmet azokra a módszertani fogyatékoságokra, amelyekkel a hatékonysági számításokban mostanában találkozunk. Az utóbbi időben mind gyakrabban hallani olyan véleményeket, amelyek szerint egyetlen, egységes hatékonysági mutató segítségével kell a különböző ágazatok vagy termelési variánsok közötti sorrendet eldönteni. A mutató vagy belföldi ár vagy belföldi ráfordítás, vagy világpiaci ár vagy világpiaci ár, vagy eszközarányos jövedelmezőség (úgy, hogy a belföldi természetes ráfordításokat — az anyagok mennyiségét, az eszközszükségletek természetes nagyságát — a világpiaci árak alapján „árazzák be”). E számításokban a hatékonyság mércéje *egyedül* a világpiaci ár. A mutató pedig, amelyet így alkotnak, sokszor nagyon statikus.

Furcsa kontraszt, hogy amikor egyik oldalon hazai közgazdászaink élenjárnak a különböző makroökonómiai szintű optimalizációs számításokban — s ott az erőforrások értékelése, allokációja és ezeknek a külpiachoz való viszonya világos elvi koncepcióként létezik és a koncepció egy nagyon sokrétű komplex rendszerben, a fejlődés folyamatában nyer kifejezést —, más vonalon viszont bizonyos mutatókra szimplifikált elgondolások épülnek, amelyek a közgazdasági gondolkodásban még mindig sok zavart okoznak.

Véleményünk szerint nagy hibát követhetünk el akkor, ha egy egységes mutatóba próbáljuk beleygömszölni mindazokat az értékelési sorrendeket, amelyek szerint az egyes népgazdasági ágazatokat a gazdaságpolitika céljai szempontjából sorolnunk kell. A gazdaságpolitikai célok ~~egy~~ megfelelő feltételrendszerben alakulnak ki. A feltételek változása módosítja a termelőágazatok megítélését: más feltételek között más eszközöket kell igénybe venni. Márpedig a mi feltételeink a fejlett tőkésországokétól — amelyek a tőkés világpiaci árakra döntő hatást gyakorolnak — sok tekintetben különböznek. Ezért, ha a magunk optimumát keressük, néhány körülményt mindenesetre figyelembe kell vennünk. Ilyenek, a teljesség igénye nélkül: (1) Magyarországon mások az élómunka és a technika gazdaságos helyettesítési arányai, mint például a fejlett tőkésországokban; (2) a szocialista világpiacon tartósan más értékelési viszonyokkal kell számolnunk, mint a tőkésen; (3) a növekedés feltételeit számunkra alapvetően a KGST keretei biztosítják; (4) a racionális termelési és fogyasztási szerkezet kialakítása csak nagyon sokféleképpen determinált fokozatokban valósulhat meg (például: csak hosszú, szívós munkával érhetünk el megfelelő piaci elismerést egy-egy, egyébként hatékony termelési ágazatunk termékeinek a tőkés piacon; (5) a tőkés piaci árak arányai sokféleképpen eltérnek a világgazdaság termelési ráfordításainak arányaitól, és így ez nem lehet egyedüli eszköze a gazda-

ságossági, hatékonysági számításoknak; (6) saját külkereskedelmi áraink még a tőkéspiaci áráktól is nemegyszer jelentékenyen eltérnek; (7) az ilyenféle számítások tökéletesebb valutáris eszközöket igényelnek, amelyek még nem állnak rendelkezésre stb.

Ha csak ezekre a felsorolt körülményekre vagyunk tekintettel, máris látható, hogy nagyon sokrétűen, differenciáltan kell megközelíteni a hatékonyság problematikáját. Bármiféle olyan egyszerűsítés, amely a gazdasági döntések egyedüli kritériumának a tőkéspiaci árak alapján kijött hatékonyságot tekinti, súlyos károkat okozhat gazdaságunknak.

A tőkés világpiacon ár kétségtelenül nagy jelentőségű tényezője hazai gazdaságossági, hatékonysági számításainknak is. Egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat a pozíciókat, amelyek a világpiacon árak alapján az egyes ágazatokban, vállalatoknál kialakultak. Ezekben az árakban bizonyos fokig kifejeződnek a termelési, a keresleti-kínálati hatások, a korszerű technika és sok minden más olyan törvényszerűség, amelyek miatt számításaink egyik központjává kétségtelenül a világpiacon árát kell tenni. De vigyáznunk kell: semmiféle világpiacon ár számítás nem ad számunkra automatikus korszerűségi, műszaki-fejlettségi sorrendet. Nem eshetünk vissza abba a hibába, amiből az új mechanizmus segítségével éppen hogy kiláboltunk: korábban megbízható belföldi árak hiányában természetes mutatók alapján képeztünk korszerűségi rangsorokat — most pedig a természetes mutatókat világpiacon ár mutatókkal helyettesítsük.

Maga a világpiacon ár a termékek túlnyomó többségénél elég nehezen megfogható konkrét összeg. De még ha kellő pontossággal meg is lehet határozni egy-egy termék világpiacon árát, akkor is látni kell, hogy arra nemcsak az objektív termelési feltételek, a technika állapota, a konkrét keresleti-kínálati viszonyok stb. hatnak, hanem a jelenkor jellemző sajátjaként nagyon nagy mértékben hatnak a vállalati és az állami monopolista törekvések, a tőkés spekuláció stb. is. A világpiacon árakon keresztül folyik például a fejlett tőkésországok kizsákmányoló tevékenysége a fejletlenebb országokkal szemben. Azok a tőkés külkereskedelmi árak pedig, amelyek a mi exportunkban és importunkban is megjelennek, még ezektől az áráktól is különböznek: egy sajátos, nagyon összetett, sok pozitív és ugyanannyi (vagy még több) negatív elemet tartalmazó kapitalista gazdaságpolitika, valamint a magyar külkereskedelem többé-kevésbé hatékony munkája következtében formálódnak. Igaz ugyan, hogy a tőkésországokban a gazdasági döntések jórészt a világpiacon árakon alapulnak, mégis elfogadhatjuk azt a kiindulást, hogy ezek elsősorban az ő gazdasági döntéseikhez szolgálhatnak támpontul és nem a mieinkhez.

Az állami beavatkozás rendkívül sokféle módszerével azonban ma már a legfejlettebb kapitalista országok is egyre inkább megakadályozzák azt, hogy a világkereskedelmi árak alapján *automatikusan* vállalati (sőt nemzetgazdasági) döntések szülessenek. Nemzetközi áru- és valutaegyezmények, regionális piaci társulások és az ezzel kapcsolatos bonyolult vám-, adózási, támogatási konstrukciók, a regionális társulásokon kívül állókkal szembeni kereskedelmi diszkriminációk egyre inkább azt jelzik, hogy a legfejlettebb kapitalista országok sem közvetlenül azt a

„mértékrendszert” tartják maguk számára irányadónak, amelyet a világgpiaci árak jeleznek.*

Ennek megfelelően a világgpiaci árakhoz való viszonyunkat úgy helyes meghatározni, hogy egyfelől szervesen be kell építeni őket pénzügyi és árrendszerünkbe, másfelől nagyon tudatosan el kell határolnunk magunkat minden olyan elemüktől, amely számunkra idegen feltételrendszeren alapul — s különösen a felismert spekulációs és káros elemektől. Számításainkat arra építettük, hogy ezt a következtetést a hatékonysági összehasonlításokban is érvényesíteni kell.

Az ipar és az élelmiszer-gazdaság összehasonlítása a belföldi áraknak a világgpiaci árakhoz való viszonyításával

Az Országos Anyag- és Árhivatalban a vele együttműködő tudományos és kutatószervek (elsősorban a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézete) bevonásával immár több mint 10 éve rendszeresen összehasonlítjuk népgazdaságunk egész árrendszerét a tőkés és a szocialista világgpiaci árakkal. Eddig a KSH által kidolgozott 1961., 1965. évi és 1968. évi ágazati kapcsolati mérlegeket számítottuk át világgpiaci árakra és elemeztük e számítások eredményeit.** A számi-

1. sz. táblázat

Az árszintek összevetése

Megnevezés	1968. évi áruszerkezet 1968. évi árakon		1968. évi áruszerkezet 1969. évi árakon	
	Ipar	Élelmiszer- gazdaság	Ipar	Élelmiszer- gazdaság
Ft/\$ — az export áruszerkezetében.....	67,—	64,—	63,—	60,—
— termelési szerkezetben	58,—	56,—	57,—	52,—

Megjegyzés: 1. A \$-árak mindkét áruszerkezetben egységes nyugat-európai paritásban, a Ft-árak termelőhelyi paritásban értendők. Az export áruszerkezetében számított Ft/\$-mutató határparitásán kb. 5 Ft/\$-ral magasabb, 1968-ban tehát az ismert 70 Ft/\$ körül mozog.

2. Tendenciában azonos eredményt hoztak az 1961. és az 1965. évi ÁKM-mel végzett számítások is.

tások nagymértékben javították jártasságunkat a világgpiaci árak meghatározásában, tökéletesedtek módszereink, bővültek ismereteink a külföldi országok ár- és pénzügyi, valamint kereskedelmi politikájának összefüggéseiről stb. Ezek alapján jutottunk néhány olyan eredményre, amelyek további támpontot jelenthetnek az ipar és az élelmiszer-gazdaság egymáshoz viszonyított hatékonyságának megítéléséhez.

Mindenekelőtt kaptunk úgynevezett ár/ár mutatókat, vagyis a bel-

* Persze felvetődik még a mechanizmus kérdése is: a világgpiaci áráktól eltérő értékelést ezekben az országokban oly módon juttatják kifejezésre, hogy az a termelőszférában eléggé az objektivitás érzetét kelti.

** Az 1961. és 1965. évi mérlegekre vonatkozó számítások teljes dokumentációja és az alkalmazott módszerek leírása az OÁAH közgazdasági főosztályán és a NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetében rendelkezésre áll. E számításokról tájékoztatást ad Cságoty Ferenc—Szabó Aladár: Az első világgpiaci árakkal képzett népgazdasági modell című tanulmánya is. (Megjelent a Közgazdasági Szemle 1969. évi 5. számában.) Az 1968. évi mérlegekkel végzett számítások teljes dokumentációjának összeállítása folyamatban van.

földi áraknak a vilápiaci árakhoz viszonyított arányszámait. Az iparra és az élelmiszer-gazdaságra vonatkoztatva az 1. számú táblázatban szereplő arányszámokat nyertük.

Ezek szerint az élelmiszer-gazdaság mind az export, mind a termelés szerkezetében kedvezőbb Ft/\$ értékelést tud felmutatni, mint az ipar. A különbség még az élelmiszerek szempontjából viszonylag nagyon kedvezőtlen 1968. évi vilápiaci árak szerint is határozottan fennáll, de az 1969-es (és a még nem végleges 1970-es) átlagárak alapján igen számottevő nagyságrendű.

A táblázatból az is látszik, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági export áruszerkezete kedvezőtlenebb, mint a termelésé. A szintkülönbség nem is kevés (kb. 20%). Anélkül, hogy ennek az önmagában is bonyolult kérdésnek a vizsgálatába mélyebben belemennénk, csak utalunk arra, hogy (1) egyrészt ma nem lenne reális tőkés relációban célul kitűzni a termelés Ft/\$ mutatójával azonos exportot; (2) másrészt azonban a termelés és az export áruszerkezete egyaránt rejt magában további jelentős javítási lehetőségeket, amelyek a későbbiekben ismertetett módszereink tanúsága szerint is a hatékonyság javulását eredményezhetik. Ezek kifejtése céljából azonban már mélyebben kellene belemenni a struktúraelemzésbe, amit a cikk keretei nem engednek meg.

Mindemellett az elég egyértelműen látszik, hogy tőkés külkereskedelmünkben nem tudjuk kihasználni gazdaságunk relatív szerkezeti előnyeit. Elsősorban nem azokat a termékeket szállítjuk tőkés exportra, amelyeket viszonylag olcsóbban termelünk és jól értékesíthetnénk. A számítások azt mutatják, hogy e tekintetben 1968. évi árakon kissé jobb az élelmiszer-gazdaság helyzete, mint az iparé. Az 1969. évi árakon azonban éppen fordított a helyzet, de a relatív különbség egyik évben sem túl nagy.

A szocialista szerződéses árakon végzett ugyanilyen számítások szerint az élelmiszer-gazdaság nagy hátrányban van az iparral szemben. Ez azt jelenti, hogy szocialista élelmiszer-gazdasági exportunknak a teljes exportból való részesedése és az élelmiszerexport belső struktúrája nincs összhangban az élelmiszer-gazdaság hazai adottságaival. Az exportstruktúrát vizsgálva arra a megállapításra juthatunk, hogy javításával a szocialista együttműködés hatékonysága javítható volna (még úgy is, hogy a tőkés export kedvező áruszerkezete ne romoljék). Ezt segítené a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek szocialista külkereskedelmi arányainak a tőkés árakhoz való közelítése. Ily módon ugyanis jelentősen javítani lehetne a KGST-partnerek külkereskedelmi előnyeit az élelmiszer-árcsere volumenének növelése és szerkezetének módosítása révén. (Persze bármilyen árváltoztatásnak következménye lehet az ipari árak körében is. Ezt is összefüggéseiben kell tehát szemlélni.)

Az ár/ár alapon végzett összehasonlítás szerint tehát — ha a vilápiaci és belföldi árak összehasonlítását egyszerűen a hatékonyságok összemérésének lehetne minősíteni — az élelmiszer-gazdaság az iparnál tőkés árakon mérve hatékonyabbnak, szocialista árakon mérve pedig sokkal kevésbé hatékonynak látszik. Mint később látni fogjuk, számításaink szerint ennek az ellenkezője se igaz. De előbb nézzük meg, milyen más módszerhez lehet folyamodni!

A költségek összehasonlítása

A közgazdaságtudomány már régen kimutatta, hogy a külkereskedelem azáltal képes az ország nemzeti jövedelmének növekedéséhez hatékonyan hozzájárulni, hogy a nemzetközi együttműködés helyes arányainak kialakításával a gazdaságot úgynevezett komparatív előnyökhöz juttatja. A marxista politikai gazdaságtan bírálja ugyan a komparatív előnyök tanát, de nem azért, mintha le akarna mondani a nemzetközi együttműködés hatékonyságának mérését szolgáló eszközről. Ellenkezőleg: azért, mert világosan látja, hogy a komparatív előny statikus mutató és az előnyöket időben dinamizáltan, a termelőerők fejlesztésének folyamatában kell megítélni. Az ebben a tágabb értelemben vett előnyt — lehet vitatkozni, hogy kedvezőbb terminus technikusszal-e — a KGST-országok kezdik „kölcsonös előny”-nek nevezni. (A „kölcsonös” szó szemantikailag se az előremutató, se a fejlesztési politikára utaló jelentéssel nem bír, de a két szó együtt mégis olyan általános fogalmat jelöl, amelybe feltétlenül többet érthetünk bele, mint a költségek különbözetéből adódó előnybe.) Mindenesetre az a körülmény, hogy a világpiaci árak értékmérő szerepe elég bizonytalan, továbbá, mert ezen árak dinamizálása még inkább problematikus, indokolt, hogy előtérbe kerüljenek azok a számítások, amelyekkel a *termelési költségeket* — nemcsak a ténybeli, hanem lehetőleg a prognosztizált költségeket is — próbáljuk összehasonlítani, s ezzel hozzájárulni a hatékonysági értéktétel pontosabbá tételéhez. Tehetjük ezt akkor is, ha tudjuk, hogy a komparatív költségelőny csak egy adalék annak az értékelésnek az elvégzéséhez, amely értékelést el *kell* végeznünk.

Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a költségek is csak áron keresztül fejeződhetnek ki. A költségek összehasonlításakor tehát szintén az árakra apellálunk. De egy nagyon lényeges különbség mégis van: költségösszehasonlításra törekedve éppen az a feladat, hogy az árak bonyolult szövevényében olyan értékeléshez jussunk, amely mentes az árak arányaiban levő tudatos vagy spontán torzító elemektől. Az ilyen alapon végzett értékelés számos új és igen hasznos információt nyújthat a különböző ágazatok egymás közti relatív hatékonyságáról, a fejlesztés további várható költségeiről, eredményeiről stb. Nem mindegy ugyanis, ha tudjuk: amikor az árak valamely ágazatot gazdaságtalannak mutatnak be, ennek részben vagy egészében éppen az árakban levő manipulációk az okai, nem pedig a vizsgált termelő (ágazat) munkájának más belöldi országok munkájához viszonyított relatív elmaradottsága. Amikor a költségösszehasonlítás előnyösnek, hatékonynak mutat valamely ágazatot, fejlesztése nagyon kedvező lehet a népgazdaság szempontjából, ha más — az említett manipulációktól mentes — realizálási lehetőséget vehetünk számításba.

A költség szót a jelen tanulmányban tágan értelmezzük. Valahogy úgy, mint ahogy a társadalmi ráfordítást szoktuk: tehát az összes jövedelmekkel együtt. Másrészt társadalmi költséghez a meglévő árak olyan korrekciói révén igyekszünk jutni, amely korrekciók révén kapott összegek *arányaikban* megközelítőleg a piac által is ellenőrzött ráfordítási arányokat fejezik ki. Nemzetközi makroökonómiai vizsgálatokban gyakran kell folyamodnunk ehhez az összehasonlítási módszerhez.

Az értékelés egyetlen bázisa természetesen nem lehet a költségösszehasonlítás, a fejlett tőkésországokban kialakult ráfordításokkal való egybevetés sem. Egyrészt azért nem, mert a torzító elemeket az árakból csak elég sok bizonytalansággal lehet kiiktatni. De nem lehet azért sem, mert végső soron tényleg értékesíteni kell a termelt árukat. Gazdasági fejlődésünkhöz külföldi anyagokra, gépekre stb. van szükségünk. Az árucserével kapcsolatos döntésekkel pedig a realizálás feltételeit is tükröző konkrét árakon célszerű számítást végezni. Realizálni azonban — mint már említettük — többféle piacon lehet. Tőkéspiaci árakon célszerű elvégezni minden olyan számítást, amely azt feltételezi, hogy akár a valóságban, akár potenciálisan a tőkéspiacon értékesítünk. Ugyanígy kell eljárni a szocialista relációban is. Az ilyen döntésekhez mást, mint a *valóságosan* elért vagy elérhető külkereskedelmi árakat használni teljesen helytelen volna. Hiábavalóan bizonygatnánk ugyanis valamely ágazat vagy vállalat munkájának hatékonyságát a ráfordítások alapján — ha az elérhető árak kedvezőtlenek és nem is javíthatók. Mint ahogy ugyancsak hibát követnénk el akkor is, ha a tőkés költség- vagy árösszehasonlítás alapján elmarasztalnánk valamely termelőágazatot, amely viszont a szocialista gazdasági együttműködés fokozásán keresztül nagymértékben járul hozzá gazdaságunk fejlődéséhez. A szocialista együttműködés eredményességét a szerződéses árak alapján kalkuláljuk. De ma éppen olyan időszakban élünk, amikor a hatékonyabb együttműködésre való törekvés jegyében tökéletesíteni akarjuk ezeket az árakat. Ebben nem nélkülözhetjük a táboron belüli ráfordítások elemzését sem. A költségek arányainak összehasonlítása számos tartalékot segíthet feltárni a KGST-n belül is.

A fentieket alapul véve mindenképp olyan összehasonlításokat igyekeztünk végezni, amelyek egyrészt figyelembe veszik a *ténylegesen realizált világgpiaci árakat*, másrészt *korrigálják* azokat oly módon, hogy a tőkésországok állami beavatkozásának költségtorzító hatásait kiküszöbölik.

Az ipari és az élelmiszer-gazdasági termékek vonatkozásában számottevően eltérő mértékű költségtorzítások állnak fenn. Egyfelől amiatt, hogy az élelmiszer-gazdasági termékek tőkés exportját az iparcikkékénél mintegy 9—10 százalékkal magasabb vám terheli, továbbá amiatt, hogy a közöspiaci országokba irányuló agrárexportunknál ezen felül még 25—30 százalék „külön lefölezést” is el kell viselnünk. Másfelől korrekciós tényezőként veendő figyelembe az ipar, valamint az élelmiszer-gazdaság belföldi termelői árszintje közötti árdiszparitás, amely az utóbbi terhére mintegy 20—25 százalékot tesz ki.

Nyilvánvaló, hogy a világgpiaci árakra, illetve a termelési költségekre ható tényezők között nemcsak ezek az alábbiakban számszerűen figyelembe vett korrigáló tényezők játszanak szerepet, amelyeket a számításokból ki kellene szűrünk. Valószínűleg vannak egyéb elemek is, amelyek számszerűsíthető nagyságrendben torzítják az egyes ágazatok termelőmunkájának megítélését. Azzal, hogy most a világgpiaci árból csak a vámpolitika és a közös piaci lefölezés hatásait igyekszünk kiszűrni, csupán az első lépést tesszük meg egy olyan számítás felé, amely még pontosabb felvilágosítást adna gazdaságunk e fontos kérdéséről.

Megjegyezzük, hogy a tőkés vámpolitika okozta különbségeknek az

ilyen számításokban való figyelembevétele módjáról itthon — indokoltan — viták folynak. Ebbe a vitába most nem akarunk belemélyedni, csupán érzékeltetni akarjuk annak a különbségnek a hatását a termelőmunka megítélésében, amely az élelmiszer-gazdaság exportjának magasabb vám- és egyéb terhei miatt áll fenn. Mivel tőkés exportunk jelentős részét a közöspiaci országokba visszük ki, ezeket a tényezőket a Közös Piac vámtételeiben és lefölözéseiben mutatkozó különbségek alapján számszerűsítettük. Ily módon a tőkés relációval kapcsolatos következtetések is csak a közöspiaci országok vonatkozásában helytállóak. Általánosításukat további számításokkal kellene megalapozni.

Az általunk eddig elvégzett számítást a 2. sz. táblázatban foglaljuk össze.

2. sz. táblázat

Közelítés a ráfordítási arányokhoz a tőkés export áruszerkezetében

Megnevezés	1968. évi export áruszerkezete 1968. évi árakon		1968. évi export áruszerkezete 1969. évi árakon	
	Ipar	Élelmiszer-gazdaság	Ipar	Élelmiszer-gazdaság
A devizakitermelés költségei (1. sz. táblázat)	67,—Ft 1 \$	64,—Ft 1 \$	63,—Ft 1 \$	60,—Ft 1 \$
A világpiacon árszintek korrekciója 1 \$-ra számítva — az árbevétel csökkentő vámtarifa-tételek különbsége miatt	—	+0,09 \$	—	+0,09 \$
— a mezőgazdasági különlefölözés miatt	—	+0,30 \$	—	+0,20 \$
A belföldi árszintek korrekciója (az azonos árszint-re hozás céljából)	—6 Ft	+9 Ft	—7 Ft	+7 Ft
Számított ráfordítási arányok	61,—Ft 1 \$	73,—Ft 1,39 \$	57,—Ft 1 \$	57,—Ft 1,29 \$
Vagyis:	61 Ft/\$	53 Ft/\$	57 Ft/\$	52 Ft/\$

Az összehasonlítás tehát azt mutatja, hogy ha a Közös Piac ipari és élelmiszer-gazdasági termelési költségeinek arányaihoz próbálunk közelíteni, és ezeket a költségeket a magyar ráfordításokhoz viszonyítjuk, akkor az iparcikkeknel 57—61 Ft/\$-os, az élelmiszereknel pedig 52—53 Ft/\$-os ráfordítási arányokat kapunk. Élelmiszer-gazdaságunk termelési költségei iparunkéhoz viszonyítva a nyugat-európai ráfordításokkal való összehasonlításban kedvezőek.* Így van ez akkor is, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a Közös Piac országaiba irányuló exportunkra terhelt magas vámokban és egyéb lefölözésekben közrejátszik az is, hogy ezekben az országokban az élelmiszer-gazdasági termékek belföldi árszintje valamivel magasabb a világpiacon árszintnél. (Ha például azt feltételezzük, hogy a vámon felüli lefölözésnek csak mintegy fele ezzel kapcsolatos — és ez reális feltételezésnek látszik —, akkor

* Itt nem arról van szó, hogy utolértük vagy le hagytuk a nyugat-európai mezőgazdasági-élelmiszeripari hatékonyságot. A nyugat-európai szint csak mérce, azzal mérjük az ipar és az élelmiszer-gazdaság ráfordítási szintjét egyaránt.

az élelmiszer-gazdaság termékeinél 56—59 Ft/\$-os ráfordítási arányt kapunk. Ez még mindig kedvezőbb az iparénál.)

Az élelmiszer-gazdaság tehát viszonylag kedvezőbb helyzetben van, mint az ipar, akkor, ha a termelőmunka hatékonyságát a fenti módon próbáljuk kifejezni és viszonyítani az európai termelési költségekhez. Az élelmiszer-gazdaság előnyös helyzete ezek szerint mind a folyó áron, mind pedig a számított költségárányok szerint fennáll.

Az élelmiszer-gazdaság fenti előnye azonban vizsgálataink szerint túlságosan az export áruszerkezetéhez kapcsolódik. A tőkés export áruszerkezete viszont az ipar részére kedvezőtlenebb, mint az élelmiszer-gazdaság részére. Számításokat végeztünk arra vonatkozólag is, hogy a különbség miként alakulna \$-árakon és számított költségeken akkor, ha nem tőkés áruszerkezetben, hanem szocialista áruszerkezetben vizsgálnánk.

Kétségtelen, hogy az ilyen összehasonlítás meglehetősen sok bizonytalanságot tartalmaz, hiszen a szocialista piacra exportált termékek \$-árainak megállapítása csak bizonyos hibahatárok között lehetséges. Ennek ellenére figyelmenre méltóak azok az eredmények, amelyeket e számítások hoztak. Bemutatásukat a 3. sz. táblázatban kíséreljük meg.

3. sz. táblázat

Közelítés a ráfordítási arányokhoz a szocialista export áruszerkezetében

Megnevezés	1968. évi áruszerkezet 1968. évi árakon	
	Ipar	Élelmiszer- gazdaság
1. Tényleges devizakitermelési költségek az 1968. évi ténytámadatok alapján	40,—Ft 1 rubel	56,80 Ft 1 rubel
2. A rubel átszámítása \$-ra*	0,84 \$	1,18 \$
3. Az 1. pont szerinti rubelkitermelési költség \$-árakra átszámítva	40,—Ft 0,84 \$	56,80 Ft 1,18 \$
4. A számított ráfordítási arányok (szocialista áruszerkezetben és számított \$-költségekhez viszonyítva)	43,—Ft/\$	55,—Ft/\$

* Vásárlóerő-paritások alapon, részletes áruajtánkénti, illetve árucsoportos bontásban számítva; a szocialista export áruszerkezetében. Az átszámításban a közöspiaci lefoglalást nem kalkuláltuk, az a szocialista export áruszerkezetében nem jelentős tétel. A tőkés vámlevonás különbségeit viszont a korrekciónál figyelembe vettük.

A szocialista export áruszerkezetében végzett vizsgálatok sokkal kedvezőtlenebb eredménnyel jártak az élelmiszer-gazdaságra nézve. Ez mint tendencia helytállóan látszik, de fenti nagyságrendje valószínűleg túlzott. A tőkés — elsősorban a közöspiaci — árak ugyanis e cikkekinknél másképp (más eszközökkel: például exporttámogatásokkal, adókedvezményekkel) manipuláltak. Minden bizonnyal ezek a termékek is manipuláltabbak az iparcikkekénél, de a manipulációk korrekcióját most még nem tudjuk számításainkban megoldani.

Élelmiszer-gazdaságunk és iparunk helyzete a szocialista országok ráfordítási arányai alapján

Ipari termékeink és élelmiszer-gazdasági termékeink költségarányai a szocialista tábor ráfordítási arányai alapján igen kedvezőek az élelmiszer-gazdaságra nézve. Erre több forrásból tudunk következtetni (például az ágazati, iparági árszintek és jövedelmezőségi adatok, ÁKM elemzések stb. alapján). Különösen sok hasznos konkrét ismeretet nyújtottak azok az elemzések és számítások, amelyek a KGST saját árbázis és önköltségi munkacsoportjában folytak. E munkacsoport számítási eredményeiből kitűnik, hogy mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink nagy hányadának termelési költségarányai a többi országokéhoz képest jóval kedvezőbbek, mint az iparcikkek költségarányai. Az állattenyésztési ágazat termékeivel — néhány termék-, illetve terménycsoport kivételével — komparatív előnyök tekintetében egyetlen ipari ágazatunk sem vetekedhet, az élelmiszeripari és a növénytermelési ágazattal is csupán az ipari ágazatok kisebb része mutatkozna versenyképesnek.*

Figyelembe kell persze venni, hogy a termelési ráfordítások a számítások elvégzése óta a többi társországban is változtak (relatíve csökkenhettek: sőt egyes termékeknél jóval nagyobb relatív költségcsökkentési lehetőségekkel rendelkeznek, mint mi). Ilyen nagy statikus különbség mellett is gondosan ellenőrizni kell tehát, hogy az előnyök hosszabb távlatban is fennállnak-e, illetve, hogy milyen mértékűek.

Fázishatékonyság és jövedelmezőség

A költségek színvonalának összehasonlítása már megváltoztatta a két fő ágazat munkájáról alkotott képünket. De ezeket az eredményeket még többirányúan ellenőrizni kellett. Hiszen egy ágazat ráfordításainak kedvező színvonala adódhat a kedvező anyagárbázisból is (mind itthon, mind pedig külföldön). Fontos tudni: vajon az ágazat milyen hatékonysággal élt a rábizott élő munkával és eszközökkel, hogyan dolgozott, ha az összehasonlító számításban az anyagárbázis különbözőségeiből adódó eltéréseket kiszűrjük.**

Az ilyen típusú számításoknál a nemzetközi gazdaságossági számításokból ismert fázishatékonysági számításokból indulhatunk ki. A fázis-számítás lényege, hogy a külföldi devizában meghatározott árbevételből levonják a felhasznált anyagmennyiségnek ugyanazon devizában meghatározott árösszegét, majd pedig az ágazat belföldi ráfordításait e különbségekhez viszonyítják. Amelyik ágazat Ft/deviza mutatója eszerint kedvezőbb, azt tartják hatékonyabbnak.

Mint említettük, ez a mutató alkalmas más mutatók fogyatékoságai-

* Ismét csak relatív értékítéletről van szó. Ez az összehasonlítás semmiképp sem fejezi ki azt, hogy egy-egy területen gazdálkodunk-e olyan jól (jobban vagy rosszabbul), mint partnerországaink termelői. Ezt már nem makroökonomiai vizsgálatokkal kell elemezni, hanem részletes műszaki-gazdasági vizsgálatokkal kell felderíteni. (De a makroökonomiai elemzésekben nyert mutatók — például a valutaátszámítási-kulcsok — itt is nélkülözhetetlenek.)

** Ez a mi viszonyaink között különösen jelentős kérdés. Belföldi árrendszerünkben ugyanis a nyers- és alapanyagok egy része szocialista, más része pedig tőkés arányok — és árszínvonal — alapján értékelődik. Vannak olyan ágazatok, amelyek kedvező ráfordításait éppen az alacsony anyagár eredményezi (és vannak fordított esetek is). Mivel az ipar és az élelmiszer-gazdaság anyagráfordításaiban az anyagárbázis tényleg meglévő különböző színvonala is torzíthat, különösen indokolt volt az ilyen vizsgálat.

nak korrigálására, vagy arra, hogy segítségével az egyéb számításokat ellenőrizzük. De nem lehet a hatékonyság egyetlen kifejezője. A többi között azért nem, mert (1) ebben a mutatóban is benne van a devizaárak torzítása*, sőt ez a torzítás nagyobb, mint ha az árakat hasonlítjuk össze. Az árakban levő minden 1 százalék torzítás a fázismutatóban többszörösen jelentkezik. (2) A számítás hibahatára a belföldi ráfordítások oldaláról is nagyobb. Kérdés ugyanis, hogy miként fogjuk fel a belföldi ráfordításokat; az erőforrások után milyen tisztajövedelem-tényezőket számoljunk fel: a ténylegest avagy valamely módon számított jövedelmeket (a számítás ez utóbbi bizonytalansága miatt mi mindkét módszerrel meghatároztuk a ráfordításokat). (3) Ez a mutató — azáltal, hogy korrigálja a késztermékek és anyagok árkülönbségeinek hatását — az összehasonlításhoz éppen azt az elemét veszítheti el, amely a belföldi gazdaságpolitika egyik fő meghatározója.

Alljunk meg ennél a kérdésnél egy pillanatra: a belföldi árakban a gazdaságra ható tényezők nagyon sokféleképpen fejeződnek ki. Valamely ár lehet azért alacsony egy másikhoz képest, mert az a szocialista együttműködés előnyeit fejezi ki. Ha a fázismutató ilyen esetben „kapcsolja ki” az anyagot az értékelésből, az nem javít, hanem ront az összehasonlítás helyességén. Ha valamely ágazat nyersanyag-ráfordításai viszonylag magasak, de tartósan nincs lehetőség (sem fejlesztéssel, sem külkereskedelemmel) javítani ezen a helyzeten, akkor ugyancsak torzíthat a fázismutató. Általában azzal, hogy az anyagot — annak beszerzési költségeit, szállítási és egyéb feltételeit, a késztermékhez való kapcsolódását stb. — kiiktatja az értékelésből, számos torzítást okozhat. A nemzetközi együttműködésbe való bekapcsolódás növekedésével a mutató jelentősége mégis növekszik. Csak éppen nem azzal, hogy önmagában és statikusan mit fejez ki, hanem azzal, hogy egyik eleme lehet a jövőbe néző döntéseknek.

Az ipar és az élelmiszer-gazdaság fázismutatója

$$\left(\frac{\text{hozzáadott érték forintban}}{\text{anyagköltséggel csökkentett árbevétel devizában}} \right)$$

a 4. sz. táblázatnak megfelelően alakul.

Ez a számítás nagyságrendileg igazolta az eddigi megállapításokat és hozzásegített ahhoz, hogy számszerű összefüggésben lássuk az ipar és az élelmiszer-gazdaság hozzáadott értékének különböző devizamutatóit. A hozzáadott értékek összehasonlítása alapján az ipar bizonyos előnyben van az élelmiszer-gazdasággal szemben, ha az előnyt a költségek komparatív különbözete alapján számítjuk (52,6, illetve 56 Ft/\$). Mindenesetre ezeknek az adatoknak az elemzését és az újabb mérlegek alapján való ellenőrzését mindenképpen el kell végezni akkor, ha a számításokból bizonyos konkrét következtetésekre akarunk jutni.

Számításokat végeztünk arról is, hogy mekkora az ipar és az élelmiszer-gazdaság közötti eszközjövodelmezőség aránya dollár és rubel világgiazi árak alapján. Ezekben a számításokban az ágazat termékeinek anyagköltséggel csökkentett devizaértékét a lekötött eszközök ugyanazon devizában kifejezett értékéhez viszonyítottuk. Készítettünk olyan

* Az a torzítás, amelyről az előzőekben volt szó.

Az ipar és az élelmiszer-gazdaság fázismutatói

Megnevezés	1965. évi termelési szerkezetben, 1968. évi árakon	
	Tőkés Ft/\$	Szocialista Ft/Rubel
1. Tényleges belföldi és devizaárak alapján		
Ipar	62,7	38,8
Élelmiszer-gazdaság	60,4	53,5
2. Belföldi eszmei árakon és a 2. sz. táblázat szerint korrigált devizaárakon		
Ipar	52,6	—
Élelmiszer-gazdaság	56,0	—

Megjegyzés: 1. Tőkés relációban a devizaárakat ugyanúgy határoztuk meg, mint ahogy azt az 1. sz. táblázathoz fűzött megjegyzés tartalmazta. Szocialista relációban a rubelárakat határparitáson vettük figyelembe.

2. Az 1968. évi mérleg alapján való kontroll folyamatban van.

változatot is, amelyben a termékek devizaértékéből nemcsak az anyag-, hanem az élőmunka-költségeket és az amortizációt is levontuk és a tiszta jövedelmeket viszonyítottuk a lekötött eszközök értékéhez. A számításokban figyelembe vettük, hogy a mezőgazdaságban a lekötött eszközök egy része a bekerülési értéknél alacsonyabban van nyilvántartva. Ennek ellenére úgy látszik, hogy a \$-árakon mért eszközjöveldelmezőség az élelmiszer-gazdaságban igen kedvező. Tekintettel arra, hogy a 4. sz. táblázatban a hozzáadott érték devizaértékelése viszonylag kedvezőtlen képet mutat az élelmiszer-gazdaságról, a jöveldelmezőségi arányokat tovább vizsgáltuk. Készítettünk olyan változatot, amelyben a tiszta jövedelmet nemcsak az eszközökhöz, hanem az eszközök és az élőmunkaköltségek bizonyos kombinációjához viszonyítottuk. Az élőmunkaköltségek bevétele a viszonyítási alapba fokozatosan rontja az élelmiszer-gazdaság jöveldelmezőségi mutatóit.

A jöveldelmezőségi mutatókra vonatkozó számításokat az 5. sz. táblázatban foglaltuk össze.

A 4. és az 5. táblázat közötti összefüggések tisztázása (különösen a \$-áras mutatóké) még nagyon mélyreható elemzést igényel. Sajnos a jelen tanulmány megírásának időpotjában az 1968. évi AKM struktúrája alapján végzett számítások teljes egészükben még nem készültek el, így e két táblázatba foglalt mutatókat az újabb adatok alapján ellenőrizni nem lehetett. Az azonban világos, hogy itt az ipari dolgozók és az élelmiszer-gazdaság dolgozói közötti életszínvonal-összefüggéseket, e két ágazat eszközszükségletét, az eszközök értékelését, valamint a ráfordítások számbavételének módszereit egyaránt alaposabban kell elemezni. Figyelembe kell venni továbbá az árakban korábban tárgyalt torzításokat is.

Az 5. sz. táblázat azt is mutatja, hogy szocialista szerződéses árakon számítva viszonylag legnagyobb a különbség az ipar és az élelmiszer-gazdaság jöveldelmezősége között. Mint láttuk azonban, ez a kedvezőtlen

A jövedelmezőségi arányok

Mutatók	Az ipar és az élelmiszer-gazdaság jövedelmezőségének egymás közti aránya az 1968. évi	
	\$-	rubel-
	árakon számítva	
I. <u>Összes tiszta jövedelem</u> Eszköz		
Iparban	100	100
Élelmiszer-gazdaságban	96	40
II. <u>Összes tiszta jövedelem</u> Eszköz + 3 · éves bérköltség		
Iparban	100	100
Élelmiszer-gazdaságban	92	38
III. <u>Összes tiszta jövedelem</u> Eszköz + 5 · éves bérköltség		
Iparban	100	100
Élelmiszer-gazdaságban	91	37

Megjegyzés: A számítások 1965. évi áruszerkezetben készültek. Az 1968. évi forgalmi adatokkal való ellenőrzés folyamatban van.

értékelés nem felel meg a szocialista tábor ráfordítási arányainak. Az élelmiszer-gazdaság kedvezőtlen jövedelmezősége jórészt más ágazatok jövedelmezőségének mértékét növeli (alacsony rubelviszonylatú élelmiszerexport-áraink viszonylag kedvező import- és exportárakhoz kapcsolódnak más ágazatokban).

Az ár- és költségtrendről

Vizsgálatunk kiterjedt arra is, vajon mennyiben tekinthető jellemzőnek az általunk elért exportárak színvonala azokban az években, amely évek \$-áraitra értékelésünket alapoztuk. Kifejezett prognosztizálást nem végezhattünk. De a múltbeli és jelenlegi árak, valamint az árak alapján kikövetkeztethető ráfordítási színvonal alapján meg lehet rajzolni a múltbeli fejlődés trendvonalát, és ez bizonyos előrejelzéshez is segíthet.

A statisztikai adatok szerint az elmúlt 10—15 év világgiazi áralakulásában az 1968. évi árak kb. közepes színvonalúak (az élelmiszer-gazdaság termékeire inkább gyengén közepesek), az 1965. évi és az 1969—70. évi árak pedig valamivel magasabb színvonalon voltak a több éves átlagnál. Az 1968-as év árszintje az élelmiszerekre vonatkozólag ENSZ-adatok szerint 2 százalékkal magasabb, mint az 1957. évi, ugyanakkor, amikor az összes (a világ-) export árindexe 1968-ban az 1957. évhez képest 101 volt. Igaz, hogy a statisztika a feldolgozott ipari késztermékek világgiazi árszintjét kb. 5—7 ponttal magasabbnak mutatja, de ebben az új műszaki cikkek magasabb használati értéke is kifejezést nyer, s így ezek a számok kevésbé összehasonlíthatók.

A ráfordítási szintek arányváltozására következtethetünk a tőkésországok belső piacain mutatkozó árakból. A tőkésországokban a világpiaci árak viszonylagos stabilitása ellenére az elmúlt kb. másfél évtizedben számottevően emelkedtek az élelmiszerek árai. Volt ugyan áremelkedés az iparcikkeknel is, de ha az elmúlt 10—15 év tendenciáit vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek árai (és különösen azoknak a termékeknek az árai, amelyek a mi exportunkban döntő szerepet játszanak) mindig viszonylag „élen jártak” az áremelkedésekben. (Vagy nagyobb mértékben emelkedtek, mint az ipari termékeké, vagy előbb emelkedtek az élelmiszerárak és azután ahhoz zárkóztak fel az ipari árak.) Ez annak ellenére megfigyelhető, hogy eléggé köztudott: a mezőgazdaság jövedelmezőségében nemcsak nálunk, de Nyugaton is nagyobb szerepe van az állami adópolitikának és más gazdaságpolitikai intézkedéseknek. (Az árak mozgásirányának ilyen jellemzésekor figyelembe vettük a mezőgazdasági termelés idényszerűségéből adódó árhullámzásokat is.) Különösen jelentős felzárkózó a világpiaci árak emelkedése irányában is a nyugati országok élelmiszer-ráfordításainak éppen ma tapasztalható növekedése. Úgy látszik ugyanis, hogy a tőkésországokban csökkenőben vannak azok a lehetőségek, amelyek révén a túlnyomórészt kis- és középüzemi mezőgazdaság körülményei között a ráfordításokat mérsékelni lehetett.

Mindezek azt jelzik számunkra, hogy azokkal az ár- és költségáramokkal, amelyek alapján vizsgálatunkban dolgoztunk, még hosszabb időn keresztül számolnunk lehet — vagy ha ezek egyáltalán változnának, az semmiképpen sem lehet kedvezőtlen az élelmiszer-gazdaságra. Vagy másképpen: a technika fejlődéséből adódó relatív költségemelés — amely az élelmiszer-gazdaság rovására a mi viszonyaink között is törvényszerűen bekövetkezik — a fejlett országokban is legalább ilyen mértékben megy végbe.

Különbéle számításaink — úgy véljük — tűrhető hibahatárok mellett néhány olyan értékelést képesek nyújtani, amelyekre a további tervezőmunkában is támaszkodni lehet. Ilyenek: (1) A termelés hatékonyságának növelése mindkét főágazatban számszerűsíthető összefüggésben van az értékesítés relációs irányjaival, valamint az értékesítés belső áruszerkezetével. Ennélfogva e kérdésben nem lehet a priori állást foglalni, hanem csak a realizálás perspektíváival összefüggésben, azzal együtt és egyszerre. (2) Tőkés külkereskedelmünk előnyeit megfelelő gazdaságpolitikával — az ellenünk irányuló diszkriminációk csökkentésével — jelentősen lehetne növelni. E tekintetben az élelmiszer-gazdaság nagyobb potenciális előnyben van, mint az ipar. (3) Az élelmiszerek esetében a tőkés ármanipulációk miatt kockázatunk elég nagy, de hosszabb távon érdemes ezt vállalni. (4) A szocialista országok együttműködésének kölcsönös előnyeit jelentősen fokozná, ha reálisabb árakon, egymás szükségleteihez jobban igazodó áruszerkezetben kereskednének. Az árak rendezetlensége miatt azonban az élelmiszerek szocialista exportjának fejlesztése ma nem elég biztonságos perspektíva. A magyar élelmiszer-export növelésében rejlő igen jelentős potenciális kölcsönös előnyök miatt azonban ezt a kérdést a fejlesztési irányok megszabásakor nagy óvatossággal és körültekintéssel kell kezelni.

VASÁRHELYI PÁL:

A tervezési adatbank szerepe a „várhatók” meghatározásának tökéletesítésében

A népgazdasági tervezésben, különösen a volumentervezésben a döntéseket nagymértékben befolyásolja az a bázis, amelyhez képest a fejlesztés arányait, az elérendő célokat és felhasználható eszközöket megtervezük.* E bázis kialakítása során több probléma vetődik fel, amelyek lényegére jól rávilágíthatunk, ha a népgazdasági tervezést kibernetikai szemléletben információfeldolgozási folyamatként vizsgáljuk.

E szemlélet szerint a tervezés alapja a gazdaság és társadalom további fejlődésének és az új tervidőszakban elérendő állapotának azon képe, amely az objektív gazdasági, társadalmi folyamatokat és jelenségeket többé-kevésbé híven tükröző információk alapján alakul ki a tervezőkben. Ezt az információs természetű „nyersanyagot” feldolgozva a népgazdasági tervezőmunka olyan „terméket” hoz létre, amely nem más, mint a jövő képére, valamint a jövő tudatos alakítását célzó cselekvési programra vonatkozó információk összessége. Ezek az információk határozzák meg a kormány és a gazdaságirányító szervek tevékenységének egységes és összehangolt kötelező irányát, s ezek orientálják a gazdálkodó egységek önálló döntéseit. Mindezek után létrejön a gazdaság és társadalom új objektív állapota, amely kisebb-nagyobb mértékben eltér attól a képtől, amelyet a jövőre vonatkozóan a tervezés kialakított.**

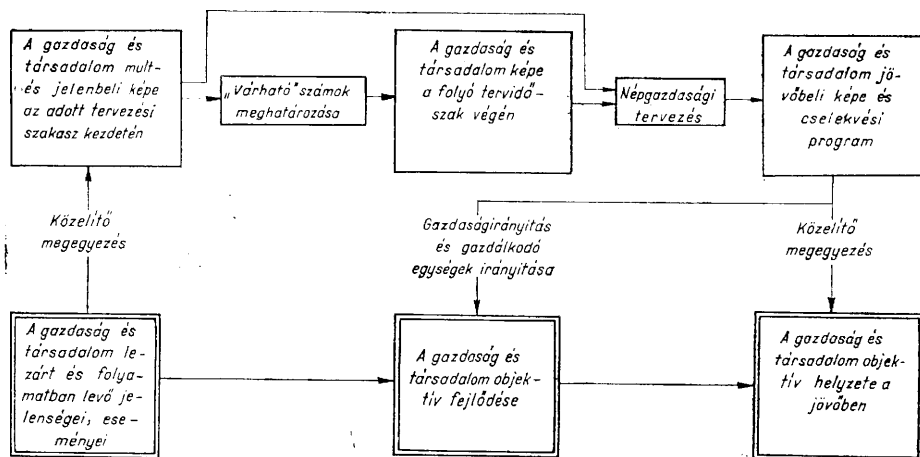
A népgazdasági tervezés információs bázisának tökéletesítésekor rendkívül fontos annak figyelembevétele, hogy a tervezés alapját alkotó kép csak *részben* jön létre *közvetlenül* az objektív világot leképező *tényadatok* alapján. A tervmunka ugyanis jóval az új tervidőszak előtt kezdődik: az ötéves tervezés három-négy évvel, az operatív éves tervezés mintegy háromnegyed évvel a tervperiódus előtt veszi kezdetét. Ekkor pedig még alakulóban, változóban van azoknak a gazdasági folyamatoknak jelentős része, amelyek az új tervidőszak kezdetén a népgazdaság tényleges induló állapotát meghatározzák. Így a tervezés időszakában tényadatok csak a gazdaság és társadalom korábbi — az adott tervezési szakaszt megelőző — fejlődéséről állnak rendelkezésre, a kép közvetlen kialakítása csak ebben a vonatkozásban lehetséges. A folyó tervidőszak végéről a képet csupán közvetve, a teljesítés alatt álló terv még hátralevő időszakának fejlődésére vonatkozó becslések: az ún. „várható”-számítá-

* A bázisvizsgálatok kérdéséről lásd még: Népgazdasági tervezés és irányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

** A tervezés hasonló vizsgálatával kapcsolatban lásd még Hajnal Albert: Formalizált szervezési technikák a népgazdasági tervezésben. OT Tervgazdasági Intézet kiadványa, 1971.

sok alapján lehet kialakítani. (Lásd az ábrát.) A tervezés alapjául szolgáló bázisadatok tehát két nagy csoportba sorolhatók: a tény és a „várható” jellegű bázisadatok csoportjába.

A tervezés mint információfeldolgozási folyamat sémája

A „várható” jellegű bázis kialakítására irányuló becslési műveletek objektíven szükségszerűek és elkerülhetetlenek. Jelentőségüket a tervezők munkájában főként két tényező szabja meg:

— Az egyik az, hogy a tervmunkában gyakran sor kerül „várható” számításokra a bázis megállapítása, ellenőrzése és korrekciója céljából. A IV. ötéves terv kidolgozása kapcsán széles körű „várható” számításra négyyszer, a gazdasági jelenségek szűkebb köre vonatkozásában 8–10-szer is sor került. Ehhez járultak még a speciálisan az operatív tervhez végzett hasonló számítások.

— A másik az, hogy a becslésekkel kialakított „várható” jellegű bázis lényeges változásai szükségessé tehetik a már meghozott tervezési döntések felülvizsgálatát és a tervszámítások kisebb-nagyobb körének ismételt elvégzését. Az építőipari termelés „várhatójának” becslésében a IV. ötéves terv kidolgozásának kezdetekor elkövetett 10 százalékos (4 milliárdos) tévedés például az új tervidőszak végéig már összesen 20 milliárd Ft-os tervezési eltérést eredményezett és így egészen más arányokhoz, tervezési döntésekhez vezetett, mint amelyek végül is a helyesebb bázis alapján kialakultak. Az adott közgazdasági és számítástechnikai feltételek mellett azonban ennél sokkal nagyobb eltérések is mutatkoztak a fejlődés várható alakulására vonatkozó becslések és a népgazdaságnak a folyó tervidőszak végére ténylegesen elért állapota között. A dollár viszonylatú export és import 1968-ban becsült „várható” adatai például kb. 50 százalékkal, az 1969-es számítások szerint pedig 20–25 százalékkal eltértek a valóban kialakult ténytől.

Mindez arra mutat, hogy a tervmunka hatékonysága és a népgazdasági tervezés színvonala nem kevésbé függ attól, hogy mennyire megalapozottak, megbízhatóak azok a bázisadatok, amelyek tényadatként még

nem állnak rendelkezésre, hanem számítások, becslések eredményét képezik. A „várható” számítások jelentőségét még csak fokozza, hogy a tervezési döntéseket gyakran nagyobb mértékben befolyásolják az új tervperiódust közvetlenül megelőző időszak gazdasági és társadalmi folyamatai, illetve ezek feltételezett alakulása, mint a múlt tendenciái. Nyilvánvaló, hogy minél dinamikusabb, minél jobban eltér a lineáristól, illetve minél kevésbé stabil irányzatú és mértékű valamely gazdasági folyamat változása, annál nagyobb hatású a bázis megítélésének megbízhatósága.

A „várható”-számítások problematikája — fontossága ellenére — elméletileg kevésbé vizsgált, és módszertani szempontból a tervmunkának ez a területe sokkal kevésbé kidolgozott és rögzített, mint a célok és eszközök tényleges meghatározására irányuló, legszűkebb értelemben vett tervezés. Most azonban, amikor messzemenően ki akarjuk aknázni az OT új nagy teljesítményű számítógépének közelgő üzembeállításából adódó lehetőségeket, a „várható” jellegű bázis meghatározásának tökéletesítését ugyanolyan fontos feladatnak kell tekinteni, mint a tényjellegű bázis kialakításának és maguknak a tervszámításoknak a továbbfejlesztését. Éppen ezért a népgazdasági tervezés információs kérdéseinek vizsgálatakor, az információigény meghatározásakor és az ennek kielégítésére hivatott tervezési adatbank létrehozatala során külön és mélyrehatóan foglalkozunk a „várható”-számítások problémáival.

Munkánk során abból a kettős célból indulunk ki, hogy az új technikai lehetőségek kihasználásával növelni kell a becslési műveletek közbeiktatásával kialakított bázisadatok megbízhatóságát és meg kell könnyíteni a tervező munkatársak számára a „várható”-számítások elvégzését.

A „várható” jellegű bázis megbízhatóságának növekedését előmozdítjuk, ha

— szélesítjük a *tényadatok* azon körét, amelyekre a becslések épülnek, más szóval, ha megalapozottabbá tesszük a becsléseket;

— segítjük több becslési, számítási *módszer* párhuzamos alkalmazását s a különböző módszerekkel kapott, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő „várható” egymással történő ellenőrzését;

— előmozdítjuk, hogy minél nagyobb *áttekintőképességgel* rendelkezék, minél több tapasztalatra támaszkodjon a tervező akkor, amikor *dönt*, hogy a fentiek szerint megalapozott és egymással ellenőrzött számítások eredményei alapján végül mit fogad el a tervmunka bázisát képező várhatóként.

A nagy teljesítményű elektronikus számítógépre épített tervezési adatbank mindezekhez segítséget nyújthat. E segítség biztosításához az adatbank létrehozatala és tartalommal való megtöltése során a következőket kell szem előtt tartani:

1. Az adatbankban tárolandó adatok típusainak*, a kialakítandó idősoroknak és az adatok forrásainak meghatározásakor néhány fontos körülményt figyelembe kell venni:

a) Azokhoz a rövid távú prognózisokhoz, amelyek a „várható”-szá-

* Az adattípus olyan adatok halmaza, amelyek közös jellemzőkkel (azonosítókkal) bírnak. Így például a „társadalmi termék” adattípus, míg a társadalmi termék értéke, vagyis a kvantitatív mérőszám (például 600 milliárd Ft) maga az adat.

mítások keretében realizálódnak, kisebb-nagyobb mértékben más *adat-típusokra* is szükség lehet, mint amelyek a jelenségek jelen- és múltbeli képének kialakításához, az elemzéshez, a tervezett és a tényleges fejlődés egybevetéséhez szükségesek.* A kiegészítő import várható alakulásának megítélésekor például a tényjellegű bázis megállapításához, a múlt elemzéséhez szükséges adattípusokon: az importforgalom különböző bontású adatain kívül, azok kiegészítéseképpen szükség van a kötésállomány, a belföldi rendelésállomány stb. adataira, tehát olyan adattípusokra is, amelyek kifejezetten magának az importforgalom fejlődésének, tendenciáinak elemzésekor nem játszanak szerepet.

Hangsúlyozni kell, hogy a szükséges adattípusok vonatkozásában nem csupán a tényjellegű bázis és a „várható” értékek meghatározása esetében lehetnek különbségek, hanem egyazon jelenséggel kapcsolatos, de különböző időpontokban végrehajtásra kerülő „várható” számítási feladatok esetében is.

Különösen jól látható ez például a növénytermesztésből származó társadalmi termék „várható” értékének számításakor. Az I. negyedév végén ugyanis a „várható” számítás a növénytermesztés tárgyevi tervéből, az őszi vetésekre vonatkozó adatokból, valamint az őszi vetésű növények áttelelésére, az esetleges fagy-, árvíz- és belvízkárookra vonatkozó adatokból indul ki.

Ezzel szemben a II. negyedév végén a növénytermesztés I. negyedévében számított „várható” értéke, a szántóföldi növények tavaszi vetésállománya, a kalászosok termése stb. képezik a „várható”-számításhoz szükséges adattípusokat.

b) A „várható”-számításokhoz részletesebb idősorokat kell tárolni, mint a múlt tendenciáinak elemzéséhez. Nem elég tehát az éves adatok tárolása: hosszabb-rövidebb időszakra visszamenőleg negyedéves, sőt bizonyos havi adatokat is célszerű megőrizni. A „várható”-számítások bizonyos — később még részletezendő — módszerei annál megbízhatóbb eredményt adnak, minél hosszabb részletes idősorokra támaszkodhatnak.

c) A „várható”-számítások alátámasztásához szükséges adatforrások köre szélesebb, illetve részben eltér attól, ami az elemzésekhez, a tényjellegű bázis kialakításához kell. A speciálisan a „várható”-számításokhoz igényelt adattípusok esetében nyilvánvalóan részletesebb információra van szükség. De ha a „várható”-számítás ugyanazon adattípusokból indul is ki, mint az elemzés, akkor is szélesebb körű adatokat kell feldolgozni. A negyedéves, esetleges havi stb. adatok összegyűjtésében ugyanis gyakran más adatforrásra célszerű támaszkodni, mint az éves adatok tekintetében. Ez annak a következménye, hogy ugyanazon jelenségről (tehát adattípusról) több szerv is szolgáltat adatokat, de eltérő gyakorisággal, részletettséggel, és az ellenőrzés, megbízhatóság is különböző lehet. Az építőipar társadalmi termékének a folyó tervidőszak végéig várható fejlődését például jobban megítélhetjük az építési statisztika beszámoló jelentései alapján, mint a mérlegbeszámolók adataiból, amelyek a tényjellegű bázis meghatározására szolgálnak. Ennek oka az,

* Ez megfelel azon, a népgazdasági tervezés információigényének vizsgálatokor korábban tett megállapításunknak, amely szerint egy feladat információigényére a feladat minden jellemzője, így időhorizontja is hatással van. (Vásárhelyi Pál: A népgazdasági tervezés információszükségletének meghatározása. Közgazdasági Szemle 1970. 6. sz. 723. 1.)

hogy míg a mérlegbeszámolók csak negyedévenként készülnek, az említett statisztikai beszámolók havonta, és így a „várható” érték meghatározása „frissebb” információra támaszkodhat, ha az utóbbi forrásból veszi át az adatokat. Igaz viszont, hogy ezek a „frissebb” adatok előzetes jellegűek és így bizonytalanabbak, mint a mérlegbeszámoló-jelentések adatai. Célszerű lenne külön megvizsgálni és összevetni a „várható”-számítás bizonytalanságának a frissebb alapadatokból származó csökkenését és ezeknek az adatoknak kisebb megbízhatóságából fakadó bizonytalanság-növekedését.

2. A „várhatók” sokoldalú megközelítésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy a különböző módszerekkel meghatározott „várhatók” többnyire nem egyenlő súllyal esnek latba a tervezés bázisaként elfogadott érték megállapításakor. Más szóval, nem lehet egyszerűen a különböző értékek átlagával számolni. Egy-egy jelenség megítélésére vannak általában jobb, megbízhatóbb eredményt szolgáltató módszerek és vannak bizonytalanabbak. Az előbbiekkal kapott „várhatókat” természetesen előnyben kell részesíteni. Ha azonban a különféle megközelítések lényegesen eltérő eredményeket adnak, érdemes az eltérések okát közgazdaságilag elemezni, mert ez rejtett, esetleg meglepetést okozó tényezők felderítéséhez vezethet. Ha viszont a különböző megközelítések útján számított „várhatók” nagyon közel esnek egymáshoz, nagyobb a valószínűsége, hogy a várható jellegű bázis jó alapot nyújt a tervezéshez.

A számításokhoz szükséges adattípusok meghatározásakor és a különböző számítási módszerek számítógépes programjainak kidolgozásakor figyelembe kell venni, hogy a felhasználható eljárások egy része valamennyi gazdasági folyamat és jelenség vonatkozásában többé-kevésbé megfelelő, más részük csupán speciálisan egy-egy ágazat stb. esetében vehető igénybe.

Az általános jellegű eljárások közül a legszélesebb körben a következők használatosak:

— Ha megfelelő tényadatok állnak rendelkezésre, akkor a számítás időpontjáig eltelt rövidebb vagy hosszabb időszaknak a teljesítését viszonyítjuk az elmúlt év azonos időszakainak teljesítéséhez, és az észlelt tendenciát egyszerűen kivetítjük az év hátralevő időszakára. Például, ha az első nyolc hónapjának teljesítése átlagosan 5 százalékkal haladta meg az előző év első nyolc hónapjának teljesítését, várható, hogy ez a fejlődési ütem az év hátralevő részében is megmarad, és így a várható termelés az előző évinek 105 százaléka lesz.

— Lényegében azonos az időarányos számítás is. Évekre visszamenő tényadatokból megállapítható, hogy a számítás időpontjáig az előző években az éves termelésnek, felhalmozásnak, fogyasztásnak stb. évenként vagy több év átlagában hány százalékat teljesítették. Ennek alapján feltételezhető, hogy az adott évben is így történik, tehát az időarányos teljesítés azonos mértékű lesz. Például, ha az elmúlt évek nyolc hónapjának termelése az éves termelés 60 százaléka körül mozgott, akkor feltételezhető, hogy az adott év esetében is így lesz, s ennek alapján az év végi „várható” meghatározható.

Ezek az általános módszerek meglehetősen leegyszerűsített számítások és nem is mindig adnak megnyugtató pontosságú „várhatókat”. Több alkalommal előfordult például, hogy az év elején az export növe-

kedése minimális volt, s ennek ellenére az év teljes exportja az előző évit jelentősen meghaladta.

Éppen ezért szükséges az általános jellegű eljárásokkal kapott „várható” értékek ellenőrzése és korrekciója a speciális eljárásokkal meghatározott „várhatókkal” való egybevetés segítségével. A speciális jellegű számítások leggyakoribb módja az, hogy valamely, nem pontosan a „várható” számítási feladat tárgyát képező jelenségre vonatkozó tény vagy „várható” adatból kiindulva, becsült korrekciós tényezőkkel manipulálva kapják meg a kívánt „várható”. Ezek a korrekciós tényezők különböző gazdasági hatásokat, összefüggéseket fejeznek ki és ezeket a hatásokat a tervezők nem egymástól elkülönítve, hanem csak összességükben szokták figyelembe venni, becsülni. Az eredmény megbízhatóságát azonban fokozza a tényezők különválasztása, változásukra külön-külön feltételezések kialakítása és az adatok oly módon való becslése, hogy a különböző tendenciákat esetleg eltérő súllyal veszik figyelembe.

Ilyen speciális jellegű számításra példaként említjük meg a gépipari import beruházási célú felhasználásával kapcsolatos egyik „várható”-számítási módszert. Ez abból indul ki, hogy az összes beruházásból gépekre költött érték aránya viszonylag lassan változik. A várható építési érték, valamint a hazai gépek iránti igény alakulásának ismeretében erről az oldalról is megközelíthető tehát a beruházási célú importgép „várható” értéke.

A „várható”-számítási feladatok megbízhatóságának fokozása céljából végül — az általános és speciális módszerek párhuzamos alkalmazásán és az eredmények egybevetésén kívül — még egy körülményt figyelembe kell venni. A különböző jelenségekre vonatkozó „várhatók” nem függetlenek egymástól, hanem nagyon is szorosan összefüggnek és így egymás kontrollját képezik. Az egyes jelenségek várható alakulására vonatkozó becsléseket koordinálni lehet és szükséges. Előfordulhat például, hogy a nemzeti jövedelem várható termelésére vonatkozó becslés eredménye nem egyezik a megtermelt nemzeti jövedelem várható felhasználására vonatkozó becslés értékével. Ebben az esetben vagy az egyes felhasználási „várhatókon”, vagy az ágazatok várható nemzeti jövedelmére vonatkozó becsléseken kell változtatni.

3. A tervező munkatársak fokozott *áttekintő képességének* előmozdítása céljából meg kell könnyíteni számukra

- mind az alkalmazható becslési, számítási módszerek áttekintését,
- mind a korábbi „várható”-számítások eredményeinek elemzését, azoknak a tényekkel való utólagos egybevetését,
- továbbá a becslésekben szerepet játszó, egymástól elkülönített tényezők tényleges időbeli alakulásának megfigyelését.

Mindeddig nem áll a tervező munkatársak rendelkezésére olyan segédeszköz, amely mintegy csokorba foglalná az egyes jelenségekre vonatkozó különböző „várható”-számítási módszereket. Teljesen hozzáférhetetlenek továbbá a „várható”-számítások közbenső eredményei, tárolás és rendszerezés hiányában gyakorlatilag lehetetlen a feladatok megoldásának szisztematikus elemzése és így tökéletesítése is. Éppen ezért a munka színvonalát jelentősen emelheti, ha a kialakítandó adatbank keretében rögzítjük mind az alkalmazható módszereket, mind pedig az egyes munkaszakaszok lezárását képező „várhatókat”, illetve az utób-

biakon belül mind az egymással még nem koordinált, mind pedig a végső soron elfogadott értékeket. Ilyen körülmények között nagymértékben javul a tervezők áttekintő képessége és az eddiginél összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőség nyílik a „várható”-számításnak mint döntési, problémamegoldási folyamatnak az elemzésére, a koordináció neuralgikus pontjainak felderítésére és általában a módszerek tökéletesítésére.

Amennyiben az adatbankban a fentieknek megfelelően rögzítjük a „várhatókat” és a későbbiek során hasonlóképpen tároljuk az ugyanezen jelenségekre vonatkozó tényadatokat, akkor a rendszer egyszerű számításokkal automatikusan is elemezni tudja a különféle „várható”-számítási módszerek helyességét, megbízhatóságát.

Az előrejelzés pontossága egyrészt azon fordulópontok száma alapján mérhető, amelyeket helyesen sikerült előre jelezni, másrészt pedig a tapasztalatok szerint e célra igen jól megfelel a Theil-féle egyenlőtlen-ségi koefficiens.* Az előbbi módszer egyszerűen azt méri, hogy amennyiben a „várható”-számítás növekedést jelzett, akkor valóban növekedés következett-e be és fordítva, s a számítás helyességét nullával és eggyel értékeli. Ez a módszer önmagában semmiképpen sem tekinthető kielégítőnek, mert a tévedés mértéke is fontos, s ha például a „várható”-számítás minimális növekedést jelzett, a tényadatok ezzel szemben csökkentést mutatnak, de ez a csökkenés csak kismértékű, akkor végeredményben a „várható”-számítás elfogadható. Kismértékű növekedés előre jelzésével szemben igen nagymértékű növekedés bekövetkezése viszont lényegesen nagyobb hiba a „várható”-számítás szempontjából. Ezt a szempontot is figyelembe veszi az említett Theil-féle koefficiens, amelynek képlete a következő:

$$U = \frac{\sqrt{\frac{1}{n} \sum (P_i - A_i)^2}}{\sqrt{\frac{1}{n} \sum P_i^2} + \sqrt{\frac{1}{n} \sum A_i^2}},$$

ahol P_i a „várható”-számítással előre jelzett érték,

A_i tényleges érték,

n az egybevetett tényadatok és a „várható”-számítási eredmények száma.

Ez a koefficiens — az egyéb szokásos módszerekkel szemben — abban az esetben is jól alkalmazható, ha az előrejelzés során következésképpen felül- vagy alábecsülték az adatokat.

Mindkét módszer beprogramozható a rendszerbe, és így bizonyos időszakonként a rendszer automatikusan elvégezheti a lefolytatott „várható”-számítások elemzését s felhívhatja a figyelmet azokra az esetekre, amelyekben az elkövetett hiba a legnagyobbak bizonyul.

A „várható” jellegű bázis megbízhatóságának növelésén túl említett második alapvető célunk az, hogy megkönnyítsük a tervező munkatársak

* Stehler, H.: *Forecasting and Analysis with an Econometric Model*. = *American Economic Review*. 1966. december, p. 1241. Theil, H.: *Economic Forecast and Policy*. North Holland Publishing Co. Amsterdam, 1961. p. 32—35.

részére a megfelelő számítások elvégzését. Ezért lehetővé kell tenni, hogy részben a gépben tárolt, részben a tervezők által kívülről beadott tényadatok, illetve becslési tényezők felhasználásával, a már említett párbeszéd-programnyelv segítségével az eddig csupán manuális eszközökkel végzett számítások zömét a számítógép végezze el. Ily módon a tervező munkatársak mentesülnek a rutinszerű számítási műveletek elvégzése alól és erejüket a becslési műveleteket előkészítő és azok eredményeit kiértékelő, semmilyen gép által el nem végezhető közgazdasági munkára koncentrálnak.

Kérdés ezek után: milyen lépéseket célszerű tenni a tervezési adatbank kialakítása során ahhoz, hogy a tervezés hatékonyságát a mondotaknak megfelelően növelni lehessen?

a) Mindenekelőtt meg kell határozni, hogy a különféle adattípusok becslése jelenleg milyen módszerekkel történik. Valamennyi formalizálható algoritmusokra épülő eljárást be kell programozni a rendszerbe, vagyis a tervező munkatársakat e becslések vonatkozásában fel kell szabadítani minden olyan számítási és egyszerű logikai művelet elvégzése alól, amely mechanikusan elvégezhető, speciális szakismeretet gyakorlatilag nem igényel és elvon az érdemi munkától.

b) Fel kell tárnai a becslések további lehetséges módszereit, arra törekedve, hogy egy jelenséget a lehető legtöbb irányból közelítsünk meg s egy irányból is többféle számítási módszer alkalmazásával jussunk el hozzá. Ezeket a módszereket is lehetőség szerint be kell programozni a rendszerbe.

c) Minden jelenséggel, adattípussal kapcsolatban a lehető legtöbb számítási blokkot kell kialakítani és ezeket párhuzamosan kell kapcsolni, vagyis a különböző kiinduló adatok alapján különböző módszerekkel kapott eredményeket mind ki kell adni a tervező munkatárs részére, mégpedig a kiinduló adatokkal együtt. A becslési blokkokat a számítás „nyersanyagát” képező adatok bevitele szempontjából kétféleképpen kell kialakítani:

— A blokkok egyik típusa minden adatot a gépi memóriában tárolt adatok közül vesz ki, s automatikusan végrehajtva a számítást, a kiinduló adatokat és a végeredményt együttesen kiadja a tervezőnek.

— A blokkok másik típusa az adatoknak csak egy részét veszi ki az adatbankból, más részét, vagyis a becslési tényezőket maguktól a tervező munkatársaktól igényli és veszi át.

d) Mindazon adattípusok vonatkozásában, amelyek akár a most alkalmazott, akár a jövőben bevezetendő lehetséges módszerek igénybevételéhez szükségesek, biztosítani kell a gépi memóriában történő tárolást, mégpedig egyaránt figyelembe véve az adatforrásokkal, a kiegészítő adattípusokkal és a „várható”-számításokhoz speciálisan szükséges idősorokkal kapcsolatban említett valamennyi igényt.

e) A tárolt adatok alapján a tervezés programja által meghatározott időpontban automatikusan végre kell hajtani az általános jellegű, formalizálható „várható”-számítási eljárásokat és az eredményeképpen kapott „várható” értékeket tárolni kell a közvetlen hozzáférésű memóriában.

f) Ezután lehetővé kell tenni, hogy a teljesen automatikusan végre nem hajtható, emberi közreműködést igénylő „várható”-számításokat

a tervező munkatársak, a számítógéppel legszorosabban együttműködve, párbeszédszerű üzemmódban elvégezhessek.

g) Végül biztosítani kell azoknak a „várható” adatoknak a beszerzését és tárolását, amelyeket külső szervek alakítanak ki. A külkereskedelmi áruforgalom vonatkozásában például a vállalatoktól bekért előrejelzés alapján a KKM, a pénzforgalom és hitelhelyzet alakulásának megfigyelése alapján pedig az MNB készít olyan „várhatókat”, amelyeket a tervezőknek célszerű figyelembe venni.

A „várható”-számítások végrehajtása a fentiek szerint kialakított rendszer felhasználásával a következőképpen képzelhető el:

— A munkatárs közli az adatbankkal, hogy milyen jelenség „várható” értékét kívánja meghatározni.

— Ennek alapján az adatbank kiadja egyrészt a jelenségre vonatkozó tervadatot (mert a „várható”-számításnál ezt a tervezők mindig figyelembe veszik), másrészt a jelenségre vonatkozóan előzetesen az általános módszerekkel számított különböző „várható” értékeket, megjelölve az alkalmazott módszert is, harmadrészt a külső forrásokból készen kapott „várhatókat”.

— Kiadja a gép továbbá mindazokat a speciális összefüggéseket, amelyek alapján az adott jelenség „várható” értéke a korábban betáplált ismeretek szerint még kiszámítható. Ezekben az összefüggésekben, mint említettük, tényadatok és becslési, korrekciós tényezők szerepelnek. Az összefüggések kiadása után megtörténik a bennük szereplő tényadatok kvantitatív mérőszámának, valamint a becslési tényezők korábban alkalmazott értékeinek kiadása is, majd a gép felszólítja a tervező munkatársat, hogy határozza meg a becslési tényezőknek általa az adott helyzetben és időpontban jónak látott értékét.

— Ezekkel az értékekkel kiszámítja a gép a „várható” értéket és kiadja a végeredményt, módot adva a munkatársnak arra, hogy bizonyos tényezőket módosítson. A munkatárs által legvégül beadott, általa így jóváhagyott becslési tényező értékeit a rendszer tárolja.

— Ezután a tervező tetszőleges adatokat kikérve esetleges számítási, becslési eljárásokat alkalmazhat az eddigiektől eltérő típusú becslési, korrekciós tényezőkkel. A gép a megfelelő számításokat végrehajtja, és a munkatárs által szükségesnek ítélt összefüggéseket — a bennük szereplő becslési tényezők értékével együtt — későbbi felhasználás céljából tárolja. A tárolásban hierarchikus rendet célszerű követni: azokat az adatokat, amelyek a legutolsó lezárt, illetve éppen folyamatban levő „várható”-számítási szakasz termékei, feltétlenül közvetlenül hozzáférésű, ún. mágneslemezes memóriában kell tárolni. A korábbi „várható” értékeket viszont a későbbi elemzések céljára mágnesszalagon célszerű megőrizni.

Az egész folyamatot egy példával tesszük világosabbá:

A gépipari import beruházási célú felhasználásával kapcsolatos „várható”-számítás esetében a tervező munkatárs először közli a géppel a számítás tárgyát. Erre válaszképpen megkapja

— a jelenségre vonatkozó tervadatot,

— azt a „várható” értéket, amelyet a számítás időpontjáig eltelt időszak teljesítését az elmúlt évek azonos időszakának teljesítéséhez vi-

szonyítva és az észlelt tendenciákat az év hátralevő részére kivetítve a gép automatikusan számított ki,

— azt a „várható” értéket, amit az időarányos becslés útján ugyan-csak automatikusan határozott meg a gép.

Ezután a gép felszólítja a tervező munkatársat a „várható” értéknek a kötésállomány alapján való becslésére. Mivel ennek során korrekciós tényezőként szem előtt kell tartani, hogy

— a kötött mennyiség nem egészen érkezik be az adott évben,

— a kötött és a beérkező mennyiség nem egészében beruházási pénzből finanszírozott (márpedig csak a beruházási pénzből finanszírozott gépipportot tekintjük beruházási célúnak);

— a kötött és a beérkező, beruházási pénzből finanszírozott mennyiség sem egészében kerül az adott évben pénzügyileg realizálásra, ki-fizetésre;

— a beruházási célú gépipport „várható” értéke a következő kép-lettel számítható:

$$K \cdot a \cdot b \cdot c, \text{ amelyben}$$

K a kötésállomány,

a a kötött mennyiségből ténylegesen beérkező mennyiség várható szá-zalékos arányára vonatkozó becslési tényező,

b a beruházási pénzből finanszírozott rész várható százalékos arányára vonatkozó becslési tényező,

c a pénzügyileg realizált rész százalékos arányára vonatkozó becslési tényező.

A kötésállományra vonatkozó adatot a gép automatikusan kiadja és várja a munkatárstól a , b , c értékeinek beadását. Ennek megtörténte után elvégzi a „várható” érték kiszámítását és kiadja a végeredményt.

Ezután felszólítja a tervezőt a várható építési érték alapján történő becslésre. Ehhez kiadja a képletet:

$$\dot{E} \cdot a \cdot h, \text{ ahol}$$

\dot{E} a várható építési érték,

a az építés és a gép aránya (a beruházások elmúlt éves átlagában)

h a hazai gép iránti igény és importgép iránti igény feltételezett ará-nyára vonatkozó becslési tényező.

\dot{E} és a értékét a gép automatikusan kiadja, h értékét a tervezőtől várja.

Mindezek után a tervező munkatárs rendelkezésére áll a különböző módon számított „várható” értékek egymástól többé-kevésbé eltérő soro-zata. Ha szükségesnek látja, tetszőleges módon további számításokat is végezhet.

Végso lépésben a gép kiadja azokat a „várható” értékeket, amelyeket korábban ugyanarra a jelenségre vonatkozóan mások számítottak ki, koordináció és ellenőrzés céljából. Mindezek alapján a tervező megjelöl-heti az általa elfogadott értéket (amely esetleg egyik számítás konkrét

eredményével sem egyezik meg), s a gép a számítások során beadott becslési tényezőket és a végeredményben elfogadott „várható” értéket a tervező munkatárs nevével és az időponttal együtt elraktározza.

A „várható”-számítás fentiekben ismertetett párbeszédszerű lebonyolítása megfelel céljainknak: nagymértékben megkönnyíti a „várható” kialakítására irányuló munkát, egyidejűleg biztosítva annak magasabb színvonalát, mert:

— leveszi a tervezők válláról a sok egyszerűbb vagy bonyolultabb számítás manuális végrehajtásával járó terheket,

— nagymértékben ösztönöz a különböző irányokból való megközelítésre és egyben meg is könnyíti azt,

— arra ösztönzi a tervezőket, hogy ne globális becslési tényezőkkel dolgozzanak, hanem bontsák fel azokat minél több rész tényezőre. E tényezőkre vonatkozó becsléseiket a tervezők később a helyzet tényleges alakulásának függvényében ellenőrizhetik és becsléseik színvonalát jelentősen emelhetik,

— az újonnan kialakított becslési módszerek egyszeri használat után nem vesznek el, hanem a gépben tárolódnak, s a jövőben minden e kérdéssel foglalkozó munkatárs rendelkezésére állnak: a gép e módszerek létezésére automatikusan felhívja a figyelmet és mintegy összegezi valamennyi tervező ismereteit.

Mindezek mellett a tervezők szabadságát a becslések végrehajtásában semmi sem korlátozza: a döntés teljesen az ő kezükben van, ehhez a gép csupán nyersanyagot: információkat és módszereket szolgáltat, amelyek igénybevétele nem kötelező.

A tervezési adatbank azonban azon túlmenően, hogy módot nyújt a tervezés bázisának tökéletesítésére, érdekes lehetőségeket tár fel a szűkebb értelemben vett tervezést illetően is. Ilyen lehetőség például a *több bázisú tervezés*. Bizonyos jelenségekre és folyamatokra vonatkozó becslések ugyanis objektív okokból kifolyólag még a tényadatokkal való alátámasztás javítása, a többoldalú megközelítés stb. esetében sem eléggé megbízhatóak. Vonatkozik ez például a beruházásokkal, a jövedelmi folyamatokkal, a mezőgazdasági termeléssel, a dollárviszonylatú külkereskedelmi áruforgalommal kapcsolatos „várható”-számításokra. Ezek vonatkozásában színvonalas becslések esetén is könnyen előfordulhat, hogy a tervezés — s ezzel az idő — előrehaladása során a bázist többször is módosítani kell, és ebből kifolyólag az egymáshoz kapcsolódó tervszámítások sorozatát meg kell ismételni, illetve a döntéseket módosítani szükséges.

Ha az ilyen jelenségekre vonatkozóan különböző feltételezések mellett kialakított „várható” könnyen hozzáférhető, a számítások technikailag könnyen és gyorsan végrehajthatók s a továbbgyűrűző hatások viszonylag egyszerűen követhetők, akkor a tervezést több, egyaránt valószínű bázison is végrehajthatjuk. Az egyazon bázisra épülő variánsok mellett megjelenhetnének tehát a különböző bázisról induló, de azonos gazdaságpolitikai koncepciót követő változatok is. Ezek közül a tervezés befejező szakaszában, a bázisnak már megbízható ismeretében lehetne kiválasztani a megfelelőt.

A kérdéssel kapcsolatban befejezésül még egy tényt szükséges ki-

emelni. Miközben mind a becslések megbízhatóságának fokozása, mind pedig a több-bázisú tervezés lehetővé válik, a tervezési információs rendszer egészének tökéletesítése azt is előmozdítja, hogy a tervező munkatársak erejüket a tényleges tervezési feladatokra koncentrálják és e feladatok megoldásában is nagymértékben támaszkodjanak a gépi technikára. Ez végső soron lehetővé teszi a tervmunka átfutási idejének csökkentését. Ezzel együtt javul a tervezés kiindulását képező bázisban a tényadatok és a „várhatók” aránya, következésképpen csökken a becslések szerepe. Így tovább javulhat a legfontosabb munkafeladatoknak: a tervezési döntéseknek a megbízhatósága és emelkedik a tervezés színvonala.

Jakabfi László—Simonyi Imréné—Székács Györgyné:

ANGOL TÁRSALGÁSI ÉS KÜLKERESKEDELMI NYELVKÖNYV

A több kiadást elért nagy sikerű külkereskedelmi nyelvkönyvek helyébe most új könyvek lépnek.

Az angol nyelvkönyv megírásánál a szerzők felhasználták az időközben szerzett oktatási tapasztalatokat és az állandóan fejlődő idegennyelv-tanítás legújabb eredményeit.

Az I. rész általános társalgási anyag, nyelvtani gyakorlatokkal. A II. rész gazdaságföldrajzi olvasmányokat, a III. rész külkereskedelmi szövegeket, a IV. rész a külkereskedelmi levelezés legfontosabb levélmintáit tartalmazza.

A könyv a külkereskedelmi vállalatoknál szervezett és más nyelvtanfolyamok hallgatóinak érdeklődésére tarthat számot. Első része az általános nyelvvizsga, második, harmadik és negyedik része a külkereskedelmi szakvizsga kötelező anyaga.

451 l., kötve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Az új pénzülméleti „forradalom” beruházáspolitikai vonatkozásai

A polgári közgazdaságtan szívesen beszélt „keynesi forradalomról”. Egészen a legutóbbi időig sokan oly mértékben tekintették uralkodónak Keynest, mint a maga idejében Smitht és Ricardót. Némely polgári elmélet-történészek „wickselli forradalomról” is tudnak, és többé-kevésbé joggal, hiszen tulajdonképp előkészítette az utat Keynes számára. Most új „forradalom” tanúi lehetünk: a „friedmani forradalom”.¹ Ezt azonban még a polgári elmélet is fenntartással fogadja. Például a cambridge-i Káldor professzor ellenforradalomnak tekinti a friedmani „új monetarizmust”. Ironikusan az őskeresztények lelkesedése és a Madison Avenue árupropagandája keverékéhez hasonlítja az új elmélet terjesztési módszereit.² Az új „forradalom” pedig gyorsan terjed. A közvetlen munkatársak (David Meiselman, Anna Jacobson Schwartz, Philip Cagan) mellett több Federal Reserve Bank (elsősorban a St. Louis-i) vezető ideológusai (J. L. Jordan, L. C. Andersen, Keran) és a Nemzetközi Valutaalap tanulmányi részlegének tagjai váltak „friedmanitákká”. Angliában H. Johnson és A. Walters professzor támogatja az új monetarizmust, jóllehet sokkal mérsékeltebb formában, mint az óceánon túli hívek.

Gyors és széles körű terjedése, nemzetközi szervezetekbe való behatolása már önmagában is indokolná, hogy foglalkozzunk az új elmélettel. Vizsgálata azonban azért is szükséges, mert a friedmani elméletből messzeható gazdasáspolitikai következmények vonhatók le. Az eszmék mai terjedési sebessége és köre mellett az új elmélet hatásából egy s más ott is érvényesülhet, ahol ideológiai alapjai és gazdasáspolitikai konkluziói merev és határozott elutasítással találkoznak — ha késik a megelőző kritikai reflexió.

Az „új” elmélet lényege

Elméletének alapjait Friedman még 1963-ban rakta le az Egyesült Államok 1867—1960 közötti pénzügyi történetét elemző vaskos munkában.³ Ebben az idősorok regresszió-analízise azt mutatta, hogy szoros a korreláció a pénzmennyiség és a nemzeti jövedelem, illetve a bruttó

¹ Milton Friedman a chicagói egyetem professzora, 1968-ban az Amerikai Közgazdasági Társaság (American Economic Association) elnöke, a kormány gazdasági tanácsadója.

² N. Kaldor: *The New Monetarism*. *Lloyds Bank Review*, 1970. július, 1. l.

³ M. Friedman, A. J. Schwartz: *A Monetary History of the United States, 1867—1960*. National Bureau of Economic Research, Princeton University Press, 1963.

nemzeti termék változása között. Ezek alapján mondták ki az új elmélet alaptételét: „Úgy látszik, rendkívül nyomós érvek szólnak amellett, hogy a pénzmennyiség növekedési ütemének érzékelhető (appreciable) változása szükséges és elégséges feltétele a pénzjövedelmek növekedési üteme érzékelhető változásának; ez egyaránt igaz mind a hosszú szekuláris, mind pedig a nagyjából konjunktúraciklus távú változások esete.”⁴

Ez a megállapítás tulajdonképpen kettős törvényszerűséget tartalmaz: a) a pénzmennyiség növekedési ütemének „érezkelhető” változása nélkül nincs, nem lehetséges a (nemzeti) jövedelem rátájának „érezkelhető” változása — hiszen a pénzmennyiség oldalának változása szükség-szerű feltétel; b) egyedül az „érezkelhető” pénzoldali változásokkal magyarázható az „érezkelhető” jövedelemváltozás — hiszen ez egyben elégséges feltétel is. Mindkét tétel egyik kritikus pontja a változás „érezkelhető” mértékének meghatározása. Mikor tekinthető érzékelhetőnek valamely változás? Erre tulajdonképp nem adtak feleletet. Anna J. Schwartz egyik legutóbbi cikkében lényegében változatlanul, de az „érezkelhető” kifejezés elhagyásával fenntartja a korábbi álláspontot. Megállapítja, hogy „ciklustanulmányok azt mutatják, a monetáris növekedési ütem változásai szükséges és elégséges feltételei a jövedelemnövekedés változásainak a konjunktúraciklus különböző fázisaira kiterjedő időszak folyamán.”⁵

Tulajdonképpen ez az állítás a közvetlen alapja annak a Friedman és követői által levont következtetésnek, hogy a *pénzmennyiség meghatározott ütemű állandó növelésén kívül a pénzügyi politika összes egyéb célkitűzése, s ezek érdekében történő beavatkozása fölösleges és haszontalan — sőt kifejezetten káros a gazdasági növekedés szempontjából.* Kizárólag a pénzmennyiség szabályozása az egyetlen hatásos közgazdasági szabályozó. A központi bankoknak a gazdasági ciklus ingadozásai ellensúlyozására végzett pénzkibocsátás, illetve -visszatartás jellegű tevékenysége csak fokozza az egyensúlyhiányokat ahelyett, hogy a kiegyenlítődési folyamatot biztosítaná. Ezért a leghelyesebb pénzügypolitikai cél a *pénzmennyiség folyamatos és stabil, évi 3—5 százalékos növekedésének fenntartása.* Ilyen politika követésével előbb-utóbb minden kiegyensúlyozatlanság megszűnik, állandósul az infláció nélküli növekedés.⁶

Mindez a laissez-faire program új változata. Az állami be nem avatkozás „új liberalizmusaként” emlegetik Friedman tanítását a polgári közgazdászok is. Az „új” jelző elődökre utal. Káldor szerint Friedmanék eléggé közvetlen szellemi elődje, Ludwig von Mises és Friedrich von Hayek nem kapott illő elismerést a friedmanita irodalomtól. A rokonság megállapításában illetékesnek tekinthetjük Káldort, aki annak idején maga is Hayek követője volt, s egyik könyvét angolra is lefordította. Valóban a Mises—Hayek iskolára emlékeztet Friedman egyik alaptétele: a pénzmennyiség periodikus változtatása nem, vagy legfeljebb időlegesen változtatja meg a reálfolyamatokat és olyképpen, ahogy a „működő mo-

⁴ M. Friedman, A. J. Schwartz: Money and Business Cycles. The Review of Economics and Statistics, 1963. február, melléklet, 53. l.

⁵ Anna Jacobson Schwartz: Why Money Matters, Lloyds Bank Review, 1969, október, 7. l.

⁶ M. Friedman: The Optimum Quantity of Money and Other Essays. MacMillan, 1969. 184. l.

torba dobott csavarkulcs” — tetemes javítási költségeket okozva később. Csak egyetlen reálegyensúlyi pénzmennyiség-növekedés, reálkamatláb, reálbérszint stb. létezik. Ezek ugyan időlegesen eltéríthetők a forgalomban levő pénzmennyiség oldaláról való „erőszakos beavatkozás” módszerével, de utóbb automatikusan helyreállnak, törvényszerűen úgy alakulva, mintha a forgalomban levő pénzmennyiség egy adott stabil ráta szerint emelkedne. A gazdaság reálfolyamatai elsődleges és meghatározó jellegének — egyébként racionális elemeket is tartalmazó — elvéből Friedman éppúgy a liberális, be nem avató gazdaságpolitika hitvallásához jutott el, mint annak idején Mišes és Hayek.

Még közelebbi rokonság mutatható ki Friedman és az ún. chicagói iskola alapítója, Henri C. Simons között. Simons a pénzügyi politikáról szóló ma már alapvetőnek számító tanulmányában a következőket írta: „A szabadvállalkozási rendszerben jól meghatározott és állandó játékszabályok szükségesek, különösen a pénzzel kapcsolatban. A pénzügyi szabályozóknak összeegyeztethetőnek kell lenniük a rendszer elfogadhatóan egyenletes működésével. Ha azonban egyszer már létrehozták a szabályozókat, automatikusan működnek...”⁷ A pénzügyi szabályozók hatására automatikusan működő gazdasági rendszer Simons óta a chicagói iskola egyik alap gondolata. Simonsban azonban még volt annyi realitásérzék, hogy belátta: egyelőre „nagy mértékben a pénzügyi igazgatás diszkrecionális módszereire kell támaszkodni, olyan politikára, amely *állampénzügyi vagy bankműveletekkel ellensúlyozza, vagy kiegyenlíti a monopóliumok és a vámkok hatását az árakra és bérekre*”.⁸ Friedman, úgy látszik, elfelejtette iskolaalapítója tanításának második részét.

Friedmanék elméletének kritikai vizsgálata először is ahhoz a felismeréshez vezet, hogy *módszerük* nem alkalmas az általuk feltételezett eredmények igazolására.

A többféle variációban definiált pénzmennyiség változásai és a nemzeti jövedelem, illetve a GNP (Gross National Product) — a bruttó nemzeti termék — változása közötti regresszió-elemzés eredményeként mutatkozó szoros korreláció önmagában nem sokat bizonyít. Richard Stone már több mint húsz éve bemutatta azt, hogy a két világháború közötti időszakban az Egyesült Államok gazdaságának csaknem valamennyi fontos jelenségcsoportja, így a fogyasztás, a munkabér, a beruházás változása éppoly szorosan korrelál a GNP változásával, mint a pénzmennyiség.⁹ Ez természetes is, hiszen a gazdaság növekedésével ezek a jelenségek tendenciájukban hasonlatosak, s változásuk egymással is szorosan korrelál.

Egyszerű regresszió-analízis nem elégséges ahhoz, hogy segítségével elemezhesük a nemzeti jövedelemnek a pénzmennyiség és az állami pénzügyi beavatkozás igen összetett hatása eredményeként alakuló dinamikáját. Ez csak olyan modell keretében képzelhető el, amely figyelembe veszi valamennyi releváns változó hatását a lag és lead jelenségeivel

⁷ Henry C. Simons: Rules versus Authorities in Monetary Policy. The Journal of Political Economy, 1936. vol. 44. 137. l.

⁸ Henry C. Simons: I. m. 15. l.

⁹ R. Stone: On the Interdependence of Blocks of Transactions. Journal of the Royal Statistical Society, Supplement, vol. 8. 1947.

együtt.¹⁰ Friedmanék módszerének elégtelensége ilyen dinamikus kísérletekre ösztönzött. A túlbuzgó hívek úgynevezett St. Luis-modellje¹¹ túllőtt a célon. A mester igazságának bizonyítására szolgáló modellel kimutatott nagyfokú korreláltság inkább gyanút támaszt, semmint alátámasztja az elméletet.

A 80 egyenletből álló úgynevezett Federal Reserve-MIT modell viszont részben Friedmanékével ellentétes végeredményre vezetett.¹² Igaz ugyanis, hogy végső soron a pénzpolitika igen hatékony, késedelmei (lags) azonban hosszúak. Mégpedig olyan mértékben, hogy a bizonytalan (tentative) eredmények arra mutatnak: önmagában a pénzpolitikát stabilizációs eszközként felhasználni szinte reménytelen kísérlet. A pénzpolitikai változás hatásos következménye évek múlva jelentkezik, a hatások rendkívül változatosak, és ez az összetett jelleg, párosulva a hosszú időtávlattal, nem ad kellő bizonyosságot az egyensúlyra.¹³ Másrészről viszont „a költségvetési politikát kevésbé érintik a késedelemből eredő problémák . . . , s ezek nem a politika megváltoztatása és a gazdaság reagálása közötti késedelmek”.¹⁴ A módszertanilag egyébként problematikus Federal Reserve-MIT modell tehát inkább a költségvetési politika hatékonyságát és a hitelkamat-politika gyengébb hatásait igazolta, nem pedig azt, hogy a pénzmennyiség változásai determinálják a nemzeti jövedelem változását.

Friedmanék módszere azonban saját gondolatmenetében is nagy metodikai nehézségekkel küszködik. Általánosan elfogadott álláspont szerint a változók közötti regresszió-analízissel kimutatott legszorosabb korreláció sem jogosít fel önmagában arra, hogy a változók, illetve változásaik között *okozati* összefüggést állapítsunk meg. Csupán arra enged következtetni, hogy nincs ellentmondás a tapasztalati tények és az a priori elméleti tételek között. Nem kizárt ugyanis a fordított irányú összefüggés, esetünkben például az, hogy a nemzeti jövedelem változik elsődlegesen, a pénzmennyiség pedig csak követi ezt. Az sem lehetetlen, hogy figyelmen kívül hagyott változók eredménye a szoros asszociáció. Épp ezért érthetetlen a Friedman—Schwartz álláspont: „A vitatott kulcskérdés nem az, hogy vajon a befolyás egészében a pénz oldaláról indul-e ki a gazdaságra, vagy egészében a gazdaságból a pénz felé, hanem az, hogy a pénzoldalról a gazdaság felé irányuló befolyás szignifikáns-e abban az értelemben, hogy neki tulajdonítható a gazdasági tevékenységben mutatkozó fluktuáció nagy része. Ha a válasz igenlő, akkor beszélhetünk a konjunktúraciklus monetár elméletéről, pontosabban: akkor szükséges aláhúznunk a pénz fontos szerepét az egész konjunktúraelméletben. A gazdaság visszahatása a pénzre, aminek létezése kétségtelen a valóság tényei fényében . . . , ilyen esetben csak annak az önmagát erő-

¹⁰ A *lag* (késés) és a *lead* (megelőzés) az angol nyelvű szakirodalomban két vagy több egymással oksági vagy sztochasztikus kapcsolatban álló gazdasági esemény között eltelt időszakot jelöli. Ha az okot rövidebb-hosszabb idő múltával követi csak az okozat — tehát „ké-sik” —, *lag*-ról beszélnek.

¹¹ L. C. Anderson, J. L. Jordan: Monetary and Fiscal Actions: A Test of Their Relative Importance in Economic Stabilization, Federal Reserve Bank of St. Luis Review, 1968. november.

¹² Vö. F. de Leeuw, E. M. Gramlich: The Federal Reserve-MIT Econometric Model, Federal Reserve Bulletin, 1968. január.

¹³ Uo. 27. l.

¹⁴ Uo. 28. l.

sító mechanizmusnak a része, amelyen keresztül a monetáris zavarok áttételeződnek.”¹⁵

A korreláció ilyen abszolútizálása, a hatásirány jelentőségének ennyire szofisztikus magyarázata gúnyos ellenvetésekre készítette a polgári kritikát is. Friedmanék szerint — mondja Káldor — nem a karácsonyi bevásárlások növelik a forgalomban levő pénzmennyiséget december hónapban, hanem az emberek a pénzforgalom növekedése miatt vesznek tömegesen ajándékot.¹⁶ Az élére állított probléma szellemesen igazolja Friedman elméletének abszurditását.

Legalább ennyire ellentmondásos az elmélet, amikor azt a gazdasági mechanizmust magyarázza, amelyen keresztül a pénzmennyiség hat a nemzeti jövedelemre.

A pénzmennyiség növelésének a nemzeti jövedelem növekedésére vezető hatását Friedmanék gyakran „pénzínálati multiplikátornak” (money supply multiplier) nevezik. Magának ennek a hatásnak működéséről — saját kifejezésüket idézve — csak bizonytalan (tentative) megközelítő vázlatot tudnak felrajzolni. Friedman és Schwartz szerint¹⁷ ez a hatásfolyamat a következőképpen játszódik le, ha például a kiindulást „a központi bank nyílt piaci vásárlásainak növekvő rátája” adja: Ha a bankok (commercial banks) adnak el hosszú lejáratú értékpapírokat, akkor pénztartalékuk és hitelképességük növekszik. Egyidejűleg csökken a hosszú lejáratú hitelek kamatlába. Ha a bankszektoron kívüli magán-személyek adnak el hosszú lejáratú értékpapírokat, akkor növekszik a bankbetétjük. Így a hosszú lejáratú értékpapír-eladások mindkét módon növelik a banknál levő pénzmennyiséget és a hitelkintlevőségeket egyidejűleg csökkentik, tehát csökken a hosszú lejáratú hitelek kamatlába. (Itt megfelelnek arról, hogy a bankszektoron kívül eladott hosszú lejáratú papírok vevőinek bankbetétje viszont csökken, és így a bankokban levő pénzmennyiségre ez a tény is hat.) A bankok és a bankszektoron kívül állók mindezek eredményeként megváltoztatják tevékenységüket, a bankok új hitelekkel nyújtanak, s hogy ezeket kihelyezhessék, csökkentik a kamatlábat. A vállalkozók viszont a hosszú lejáratú hitelek alacsonyabb kamatlábihoz viszonyítva nagyobb profitot ígérő új beruházási lehetőségeket találnak. Ezek a hitelek növelik a forgalomban levő pénzmennyiséget. A vállalkozók kivételével mindenki vagy jövedelmező részvényeket, vagy árukat (például tartós fogyasztási cikkeket) vásárol nagyobb mennyiségben — attól a motívumtól függően, amely értékpapír-eladásra indította.

A folyamat a pénzjövedelmek növekedésére vezet. Ez megjelenhet a reáljövedelmek növekedése formájában a fogyasztói árak emelkedése nélkül vagy a reáljövedelem és ár együttes növekedésében, vagy pedig kizárólag áremelkedés formájában — attól függően, hogy a gazdaságban nem teljes vagy teljes-e a foglalkoztatottság. Egy későbbi fázisban az áremelkedés következményeképp az értékpapír-eladásokat a kamatláb növekedése követi. A folyamat másképp játszódik le, ha a pénzkészlet például azért nő, mert a költségvetési kiadásokat fokozott mértékben a központi bank finanszírozza. Bármiképp játszódna is le ezek a folyama-

¹⁵ M. Friedman, A. J. Schwartz: Money and Business Cycles, 55. l.

¹⁶ N. Káldor: I. m. 5—6. l.

¹⁷ M. Friedman, A. Schwartz: Money and Business Cycles, 58. és a köv. l.

tok, Friedmanék leírásában előbb-utóbb kamatlábváltozáshoz, ezen keresztül a hatékony kereslet változásához vezetnek.

Meglepő a hasonlatosság Friedmanék „bizonytalan” vázлата és Wicksell, a stockholmi iskola, Keynes folyamatmagyarázatai között. Keynes azonban e folyamatot az anticiklikus állami intervenció eszközeként kívánta felhasználni, viszont Friedmannál ez a be nem avatkozás igazolására szolgál. Lényegében ugyanaz a gazdasági folyamat ellentétes gazdaságpolitika indoklását támasztja alá. Ez szempontunkból azért különösen fontos, mert itt kapcsolódnak az elmülethez beruházáspolitikai konzekvenciák.

A Friedman-féle elmélet beruházáspolitikai konzekvenciái

A keynesi beruházási multiplikátor reális összefüggést fejez ki és reálfolyamatot tükröz. A beruházás folytán nő a kereslet mind a termelési eszközök, mind a fogyasztási cikkek iránt. A friedmani multiplikátor kizárólag monetáris fogalom. A valóságos anyagi és a pénzbeli gazdasági folyamatokból Friedman tulajdonképpen kiszakítja és abszolutizálja a monetáris folyamatokat. Keynes egyik érdeme épp annak a ténynek felismerése volt, hogy a Say-törvény nem funkcionál, s a megtakarítások nem válnak automatikusan beruházássá. Az elméletére építő gazdaságpolitikában éppen ezért az állam feladata a beruházások reálfolyamatának ösztönzése és indítása, hogy a multiplikátor-hatáson keresztül a gazdaság a teljes foglalkoztatás, a fellendülés irányába haladjon. Ezért vált a keynesi beruházási multiplikátor a gazdasági növekedés polgári elméletei egyik alapkövévé is. Friedman szerint viszont az egyenletes gazdasági növekedés — s így a fenntartásához szükséges beruházások — biztosításához *elegendő a monetáris folyamat állami szabályozása.*

Keynes — sőt tulajdonképpen már Wicksell — óta a beruházások kulcsfontu helyet foglaltak el a polgári közgazdaságtanban. A keynesi alapú gazdaságpolitika jelentős részben a beruházások oldaláról történő állami beavatkozással igyekezett stabilizálni a piacot, csökkenteni a konjunktúraciklus kilengéseit, biztosítani a teljes foglalkoztatottságot. A keynesi gazdaságpolitikában főképpen a beruházások feladata a ciklikus hullámzások kiegyenlítése. Erre ugyanis szerinte nem elegendők a pénzügyi eszközök. Az „olcsó pénz” és a „könnyű pénz” politikája az alacsony kamatlábbal egyedül nem képes megindítani a beruházásokat. A polgári közgazdaságtan szemléletes hasonlatával a lovat oda lehet vezetni a vízhez, de nem lehet kényszeríteni, hogy igyék. Keynes tehát a teljes foglalkoztatottsághoz nem tartotta elegendőnek a beruházások kizárólag monetáris eszközökkel történő ösztönzését. „A bankpolitika egyedül — a kis kamatlábon keresztül — Keynes szerint nem fog a teljes foglalkoztatáshoz szükséges mennyiségű beruházást biztosítani. Közületi beruházásokra lesz szükség...”¹⁸ „Azt hiszem tehát — írta —, hogy a beruházás társadalmi kézbevétele meglehetősen széles körben bizonyul majd az egyetlen olyan eszköznek, amelynek révén meg lehet közelíteni

¹⁸ Alvin H. Hansen: Útmutató Keyneshez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 243. l.

a teljes foglalkoztatást . . .”¹⁹ Friedmanék elméletének platformjáról viszont fölösleges, sőt káros az állami költségvetési politika, a beruházások befolyásolása. Eszerint végső soron szükségtelenné válnak nemcsak a közvetlen állami beruházások, hanem a termelési struktúra alakítására irányuló beruházáspolitikai törekvések is.

A Friedman elméletével járó veszélyekre már az a mód figyelmeztet, ahogyan a gazdasági jelenségek alapjául szolgáló társadalmi viszonyokat kezeli vizsgálódásaiban. Friedman elleplezi a gazdasági folyamatok társadalmi viszonyait. Megállapítja például, hogy az „emberek” jövedelmük állandó hányadát kívánják pénzformában kéznél tartani, és ez a hányad nem érzékeny a kamatlábra. Még a polgári kritika is fölveti a kérdést: „De ebben az összefüggésben kik ezek az emberek? A bérből és fizetésből élők, akik a nemzeti jövedelem 70 százalékára tartanak számot, de akik a teljes pénzmennyiség sokkal kisebb hányadát, legfeljebb 10—20 százalékát tartják kézben? Vagy a tőkésék . . . vagy az üzletemberek . . .? Ez utóbbiak ugyanis nagyon is érzékenyen reagálnak pénzkészleteikkel minden kamatváltozásra.”²⁰ A friedmani mértékű elvonatkoztatás (a jelenségek osztálytartalmától) azokat a polgári közgazdászokat is irritálja, akik nem felejtették még el teljesen a klasszikusokat.

A Friedman nevével terjedő elmélet különös veszélyt jelenthet a fejlődő országok számára. Ezekbe az államokba ugyanis a korszerű termelőberendezések és technológiák mellett közgazdaságtudományt is importálnak. Az egyik nagy exportáló országból modern üzleti propagandával terjesztett új „forradalmi” elmélet félrevezető. Megtévesztő a friedmani gazdaságpolitika látszólagos egyszerűsége. Kétségtelen, hogy kevésbé bonyolult, mint a keynesi gazdaságpolitika komplikált összefüggérendszerre. Megtévesztő az is, ahogyan Friedman tetszetős matematikai-statisztikai analízissel disziti, tudományos kontönsbe öltözteti gazdaságpolitikai ajánlásait. Ez utóbbiak egyszerűsége és áltudományos, látszólagos megalapozottsága vonzó lehet a fejlődő országok gazdaságpolitikusa számára. De még gyakorlati alkalmazásánál is veszélyesebb, hogy terjedésével veszít jelentőségéből, háttérbe szorul a fejlődő országokban az állami beruházáspolitikai döntő fontosságú szerepe. Amilyen mértékben hódít tért az új elmélet, olyan arányban nő egyfelől az infláció veszélye, csökken másfelől a költségvetési politikával irányított gazdaságfejlesztés hatékonysága.

Nem lennének tárgyilagosak, ha Friedmanék teljesítményének kizárólag negatív vonásait vennénk észre. Feltétlenül érdemük, hogy rávilágítottak a monopolkapitalista állam pénzügyi politikájának elméleti megalapozatlanságára és gyakorlati sikertelenségeire egyaránt. Apologetikus missziójának betöltése közben a polgári közgazdaságtan felnagyította az állami pénzügyi politika keynesi elmélet alapján elért bizonyos eredményeit: némely országok gazdasági növekedését és a nagy gazdasági válság megismétlődésének elkerülését. Friedmanék — anélkül, hogy saját elméletüket elfogadhatóan bizonyítani tudnák — *ráterelték a figyelmet arra, hogy ez a pénzügyi politika milyen súlyos gazdasági következményekkel is járt, éppen hiányos tudományos megalapozottsága miatt.* Pozí-

¹⁹ John M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 401—402. 1.

²⁰ N. Kaldor: I. m. 5. 1.

tívan kell értékelnünk a polgári közgazdászok között kirobbantott vitát, amely, úgy látszik, egyre élesedik. E vita nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a polgári közgazdaságtan képtelen volt a valóságban jól funkcionáló pénzügyi politika elméleti alapjainak lerakására.

A polgári közgazdaságtanon belül szükségszerűen kialakulnak evolúciós törekvések. Ezek közé az evolúciós törekvések közé sorolhatjuk a jórészt keynesi indítású polgári növekedési elméleteket, s az ezekre épülő fejlesztési, beruházási politikát, amely a polgári elmélet és a kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok korlátai között ugyan, de elősegítette a fejlődő országok gazdasági felemelkedését. Ezért fontos a polgári elmélet mélyebb és differenciáltabb tanulmányozása, „nehogy elzárjuk magunkat a polgári közgazdászok műveiben megtalálható gazdaságmatematikai és szociológiai elemzés valóban tudományos módszereinek felhasználásától”.²¹ Ilyen kritikai vizsgálódások azonban azért is nélkülözhetetlenek, nehogy önmagukban helyes, de a felhasználásukban elégtelen gazdaságmatematikai módszerekkel alátámasztott „áltudományosság” lerombolja az evolúciós törekvések eredményeit.

A szélsőséges friedmaniták azt hirdetik, hogy Keynes halott és halott az elmélete is. Kíváncsi újságíró kérdésére, hogy valóban „halott-e” Keynes, Paul Samuelson, napjaink egyik legjelentősebb polgári közgazdásza szellemesen így válaszolt: „Igen, halott, mint Newton és Einstein”. Friedman teljesítményével egybevetve, a polgári közgazdaságtan szintjén találó a felelet. Keynes kimagaslóan képviselte a polgári közgazdaságtan evolúciós irányát. A friedmaniták — hogy a gyászos hasonlatnál maradjunk — temetni készülnek ezeket az evolúciós eredményeket.

²¹ A. Milejkovszkij, Sz. Nyikityin, R. Entov: A marginalizmus evolúciója: a polgári érték- és árelméletek. Közgazdasági Szemle, 1969. 7–8. sz. 936. l. (Megjelent a Voproszi Ekonomiki 1968. 12. számában.)

Távlati műszaki fejlesztésünk főbb irányai*

Világszerte keresik az iparfejlesztés tervezésének gyakorlati módszereit. A külföldi — esetleg a jövőre következtető — ágazati kapcsolati mérlegeket, a társadalmi igényeknek és a tudományos-technikai forradalom várható eredményeinek prognózisát, a termelési függvények egzakt kimunkálását tartják többek közt alkalmas eszköznek a fő irányvonalak kitűzéséhez, sőt részletesebb megtervezéséhez is.

A műszaki fejlesztés főbb irányainak kijelölése így tehát egyik megalapozója (de nem eldöntője!) a távlati iparfejlesztésnek. Alkalmas arra, hogy feltehessük a kérdést: számunkra mely fejlesztési irányok követése szükségszerű, melyeket lehet vagy kell mellőznünk, végül hol és milyen mértékben indokolt a szelektív fejlesztés.

Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság alábbi tanulmányának célja kettős. Egyrészt, hogy — felvázolva a tudományos-műszaki forradalom néhány jellemző vonását — a hazai műszaki fejlesztés általános és legfontosabb feladatairól, továbbá az egyes ágazatok fejlesztési irányairól rövid prognózis jellegű áttekintést nyújtson, másrészt mint kiinduló alap részletesebb és a műszaki-gazdasági kölcsönhatásokat is mérlegelő koncepció kialakítására ösztönözzön.

A tanulmány nem foglalkozik a műszaki fejlődés kétségtelenül igen jelentős társadalmi, tudománypolitikai, távlati tervezési stb. előfeltételeivel, elemzésével, prognózisával, mert ezek más intézmények feladatai. Teljességre nem törekszik, ébreszthet azonban gondolatokat és széles körű vita megindítója lehet.

A számos rész- és ágazati összefoglaló anyagon alapuló tanulmányt az OMFB 1970. december 23-án tartott plenáris ülése megvitatta és úgy határozott, hogy az a szakközvélemény elé kerüljön.

★

A tanulmány a hosszú távú fejlesztési politika — ezen belül főként az iparfejlesztési politika — és a tervezés számára vázolja hazánkban a műszaki fejlesztés követendő, vagy figyelembe veendő irányzatait.

A műszaki fejlesztés az iparvezetésnek és az ezzel összefüggő társadalmi tevékenységnek (azon belül különösképpen az ipari termelésnek) elválaszthatatlan része, amely a termelés folyamatát alapvetően befolyásolja, tehát végig kell kísérnie a felső szintű döntésektől a megvalósításig az ipari termék létrehozásának, eladásának, sőt felhasználásának minden mozzanatát. Műszaki fejlesztési politikánk kívánatos főbb irányainak felvázolása, felismerése és elfogadása azonban még nem jelenti azt, hogy ezeket az irányokat valóban eredményesen követni is tudjuk.

Az irányzatok alkalmazásának mértékét a tervezési munka során kell eldönteni. A nagy előkészítési és megvalósítási időket követelő irányzatok, cselekvések túlnyomórészt állami feladatok éppen azért, hogy a vállalatok elválásukat az előfeltételeket — mint például a modern élómunka-struktúra** — megteremtésük, s így a vállalatok saját döntési körükben haladó műszaki megoldásokat valósíthassanak meg. Az államigazgatási tevékenység keretében kidolgozandó szabályozóknak egyrészt biztosítaniuk kell az állami feladatok végrehajtásához szükséges környezetet, a makrostruktúrát (például új anyagstruktúra kialakításának, speciá-

* E tanulmányt a hosszú távú népgazdaságfejlesztési terv kialakítására irányuló munkálatok keretében az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság állította össze nagyarányú előkészítő tevékenység és széles körű szakértői vita alapján. Sem a szerzők, sem a szerkesztőség nem zárkóznak el a benne foglalt megállapítások további vitájától.

** Modern élómunka-struktúrán azt értjük, hogy az élő munkában mind nagyobb rész jut a szellemi munkára. Nemcsak a mérnökök és a közgazdászok, hanem a fizikusok, a biológusok stb. szellemi munkája is bővül.

lis gépek vásárlásának lehetőségét), másrészt a vállalatok rövidebb távú műszaki fejlesztésének feltételeit. A központi akaratnak megfelelő közvetlen állami intézkedéseknek és a gazdasági egységek műszaki fejlesztési tevékenységére közvetve ható, a különböző szabályozók által meghatározott gazdasági környezetnek összhangban kell lennie. Amíg ugyanis ez az összhang a különböző politikai, gazdaság- vagy iparpolitikai szempontok folytán nem, vagy nem kellőképpen biztosítható, addig az ezen előterjesztésben vázolt műszaki irányzatok kívánt mértékű realizálásával számolni nem lehet. Többek között ezért volna szükség arra, hogy a gazdasági szabályozók — a jövedelemszabályozási, hitelpolitikai eszközök, az adó- és vámelőírások, továbbá az egyedi preferenciák és a különféle differenciált korrekciók — kialakításában a műszaki fejlesztési szempontok az eddigieknél lényegesen jobban érvényesüljenek.

A tudományos és technikai ismeretek korunkban oly gyorsan változnak, hogy távlati műszaki fejlesztésünk kívánatosnak ítélt tendenciái tekintetében mindinkább feltevésekre, hipotézisekre kell támaszkodnunk, számolva az ismért, de kvalitatíve alig felmérhető tényezőkkel. A világ várható fejlődéséről bárhol készülő előrejelzések és prognózisok ugyanis csupán valószínűségeket tárnak fel. Hazánkban — a szükségszerűen nagy külgazdasági kapcsolatok miatt — sokoldalú és erős kölcsönhatások érvényesülnek, amelyek a követendő műszaki fejlesztési irányzatok tekintélyes részét lényegesen befolyásolják. Viszonylag kis országunkban a helyesen felismert irányzatok között is mérlegelendő, hogy melyekhez kell feltétlenül kapcsolódnunk, melyek hagyhatók vagy halasztandók el, de különösen azt kell gondosan vizsgálni, hogy a számunkra problematikus irányzatok közül erőforrásainkhoz mérten melyeket soroljunk aktív cselekvéseink körébe. E problematikus irányzatok közötti választás és döntés előfeltétele, hogy a számba jövő lehetőségeket megvizsgáljuk, alternatívákat vessünk fel és várható előnyeiket, illetve hátrányait megbecsüljük.

A hipotézisek feltételrendszerének változásai (például a KGST-integráció konkrét megvalósulásának követelményei) természetesen több kérdésben lényeges módosulást eredményezhetnek. E tanulmány tehát csak olyan kiindulási alap, amelyet többszörös visszacsatolással, iterációval lehet a távlati tervek kidolgozásakor felhasználni.

I.

A tudományos-technikai forradalom és a műszaki fejlesztés fő irányai

A tudományos-technikai forradalom időszakában világszerte nagy mennyiségben keletkeznek tudományos eredmények, és tudatos felhasználásuk a konstrukciókban, a termelési eljárásokban, a termelés szervezésében stb. a korábbinál gyorsabb változást okoz, viszonylag rövid idő alatt. A tudományos-technikai forradalom — helyesebben: felgyorsult fejlődés — gerjesztői a fejlett iparú országok. A világszerte végigvonuló áramlat mind a közepesen fejlett, mind a fejlődő országokat érinti és színvonaluk emelkedése attól függ, hogy mennyiben használják ki az áramlat számukra előnyös eredményeit, erejükhöz mérten mennyiben kapcsolódnak be a folyamatba.

Mint hogy a tudományos-technikai forradalom alapjait a társadalmilag szervezett tudományos és fejlesztő tevékenység hozza létre, e tevékenység összes elemei összehangolásának és társadalmi méretű szerveztségének kell biztosítania, hogy az új tudományos eredmények társadalmi hasznosításáig a korábban kialakult időtartam jelentősen csökkenjen. Az új természeti jelenségek felismerésének és e jelenségek valamely társadalmi cél szolgálatában minél előbb történő felhasználásának kell eredményeznie, hogy a társadalmi cél teljes értékű kielégítéséhez kisebb társadalmilag szükséges munkaráfordításra legyen szükség, mint korábban.

A tudományos-technikai forradalom jellemzői közül a teljesség igénye nélkül a következőket emeljük ki:

— A jelenlegi tudományos-technikai forradalom korában — szemben az ún. ipari forradalmak korával — a tudományos eredmények nagyobb arányban járulnak hozzá a hagyományos és új szükségletek, igények gazdaságos kielégítéséhez. Egyrészt új konstrukciókkal érnek el a régebbivel azonos célú, de sokkal gazdaságosabban előállítható gyártmányokat (elektroncső, félvezető, integrált áramkör). Másrészt, bár a termeléshez felhasznált eszközök bonyolultabbakká válnak, telje-

sítőképességük emelkedése folytán elérhető, hogy a termékegységre jutó fajlagos tőketerhek csökkenjenek.

— Az energiabázis struktúrája megváltozik először a szénhidrogének, majd a magenergia hasznosításának irányában.

— A nyersanyagok feldolgozásában lényegesen javítják egyrészt a klasszikus szerkezeti anyagok mechanikai és fizikai tulajdonságait, másrészt új anyagok (például a titán) — közöttük a szintetikus vegyipari anyagok — jutnak döntő szerephez.*

— A technikai fejlődés fő iránya a termelési folyamat integrálása, a munkaeszközök részleges vagy teljes automatizálása, nagy tömegű gyártásnál a szerelés automatizálása. Egyes termelőágazatokban — például a termelő munkagépeket előállító gépiparban — az egységnyi termelés költsége azért csökken, mert a korábbi időszakokhoz képest kevésbé függ az üzem nagyságától és a gyártás tömegszerűségétől. A megmunkálás előkészítő-befejező munkaszakaszának ideje ugyanis lényegesen csökkenthető.

— A kibernetika és a számítástechnika a tudomány és a technika szerves részévé válik. Alkalmazási köre állandóan bővül, kiterjed az államigazgatás, a vállalatvezetés és az irányítás területére is. Ma már nem csupán rutinmunkákat vállal át, hanem másképpen meg sem oldható feladatokat lát el (ilyen például a termelési folyamatokban az állandó minőség fenntartása). A számítógépek mennyisége rohamosan nő, teljesítőképességük mind nagyobb lesz, gyártásuk új iparágat hoz létre. A számítógépek gyártásában való részvétel a mikroelektronika és a finommechanika olyan szintjét követeli, amely szétárad — a többi között — az automatika rendszerek korszerűségére, a híradástechnikára és a műszeriparra, tehát közvetve az egész ipar technikai kultúrájára.

— A munkaerő-struktúra megváltozik. A termelőrendszer tervezésére, szerkesztésére, karbantartására egyre nagyobb, a közvetlen termelőmunkára egyre kisebb munkahányad jut, úgy azonban, hogy az összes munkaráfordítás csökken. A tervező-fejlesztő előkészítő munka termelékenységének növelése kerül előtérbe. A magasan kvalifikált munka a termelés lényeges erőforrása, s viszonylagos jelentősége attól is függ, hogy valamely gazdasági egység más alapvető, szűkös erőforrásokkal, például nyersanyagokkal mennyire van ellátva. Nyersanyagban szegény országban a magasan kvalifikált munka hasznosítása ezért is fontos, mert így érhet el viszonylag nagyobb egy főre jutó nemzeti jövedelmet.**

— Új probléma a technika fejlődésével együtt járó veszélyek elhárítása, az élő szervezetek biológiai biztonságának megvédése.

A műszaki fejlesztésben világszerte érvényesül néhány alapvető tendencia, így:

— Az eredményes kutatómunkának — az alkalmazott kutatómunkának is — előfeltétele, hogy egy-egy feladat sikeres megvalósításához úgynevezett „kritikus tömeget” érjen el mind a rendelkezésre bocsátandó szellemi munka, mind a felhasználható eszközök volumene. Korlátozott források mellett tehát a célok gondos megválasztása és az erők koncentrációja megkerülhetetlen követelmény. Mint-hogy a tudományágak és a termelőágak között a kölcsönhatás minden eddiginél szorosabb, az egyes tudományágak eredményeit komplexen hasznosítják.

— Az egyes országok korlátok közé kényszerült saját kutatómunkájukat figyelembe véve támaszkodnak mások eredményeire, tehát gazdasági alapokon kiépítik az együttműködés minden lehetséges formáját. A licenc- stb. forgalom rohamosan emelkedik. A gyártmányok konstrukciója ugyancsak nem nélkülözheti a nemzetközi együttműködést, különösen a bonyolultabb gépek különféle elemeinek

* A természettudományos kutatás az anyagok mikrostruktúrájának megismerésében kimagasló eredményeket ért el, amelyek közvetlenül és közvetve a műszaki fejlődést is áthatják. A mikrostruktúrák feltárásával a különböző anyagfelhasználási területeken a munkaeszközök és használati tárgyak terjedelmét és súlyát lényegesen lehetett és a jövőben még inkább lehet csökkenteni, továbbá alkalmazásuk biztonságát növelni.

A mikrostruktúra megismerése előmozdította a szabályozástechnika és az automatizálás elterjedését, amennyiben a szabályozástechnika eszközeinek olcsó előállítását tette lehetővé. Hatott tovább olyan eszközök és műszerek előállítására, amelyek a mikrostruktúra alaposabb megismeréséhez vezettek. Az anyagok mikrostruktúrájának felderítése tette lehetővé az anyagátalakítási technológiák korszerűsítését és új technológiák kidolgozását is.

** Minden tudományos és technikai tevékenységben szükségszerűvé vált a nagyobb munkamegosztás, amelynek eredményességéhez — a kutatástól a forgalmazásig — új elméletek és gyakorlati megoldások járultak hozzá különösen az általános rendszerelmélet, a tudomány- és vezetésszervezés körében. A munkamegosztás követelményei érvényesülnek az állam vezető, irányító, szabályozó tevékenységében, amelyhez viszont rendelkezésre állnak a számítástechnika által nyújtott gyors információs eszközök.

beszerzésekor. A szocialista országok eredményes együttműködésének, munkamegosztásának továbbfejlesztése tehát a kutatásban, a tervezésben, a gyártásban stb. változatlanul érvényesülő fő irányzat.

→ A termelők tudatosan tűznek ki feladatokat, célokat a tudományos, kutató stb. intézmények elé, szinte vadásznak az új tudományos eredményekre, hogy azokat minél kisebb idővesztéssel vigyék át a termelés teljes folyamatába.

— Bizonyos szétválás van az ún. dinamikus fejlődő és a hagyományos „ágazatok” között abban az értelemben, hogy a dinamikus fejlődő területekre nagyobb szellemi erőket vetnek be; a termelőeszközökkel pedig a dinamizmussal együtt járó gyorsabb erkölcsi avulásnak megfelelően gazdálkodnak. A szétválás azonban korántsem jelenti, hogy akár a tudományos kutatómunka, akár annak termelési hasznosítása a „nem dinamikus” ágazatokban elmaradna.

— A gyártási eljárások, technológiák műszaki szintje különböző. E műszaki szintek közötti választásban a gazdaságosságot abból a szempontból is megítélik, hogy milyen makrokörnyezetben kell a technológiát használni. Nem szükségszerű ugyanis, hogy valamely országban az adott körülmények között a ma ismert és megvalósított legmodernebb eljárás legyen a leghatékonyabb. A környezethez az is hozzátartozik, hogy a dolgozók technikai kultúrája és gyakorlata összhangban van-e a realizálásra szánt technológia műszaki szintjével.

— Némely termelőágazatokban a termelés és az üzemek gazdaságos méretei állandóan növekednek, olyannyira, hogy létrehozásuk kisebb országok számára gyákorta elérhetetlen. Még az ilyen ágazatokban is versenyképesek lehetnek a kisebb — az ún. relatíve optimális — üzemméretek. Világszerte mindinkább törekvés tapasztalható ugyanis olyan technológiák kidolgozására, amelyek kisebb termelési kapacitással minőségben és gazdaságosságban versenyképesek.

— A gépiparban különösen, de más ágazatokban is — így például a festékgyártásban, a gyógyszeriparban, a műanyagiparban, a műszaki textíliák, papírfélék gyártásában — a gyártmányválaszték rohamosan nő, tehát a tömegszerűség fenntartásának lehetőségei csökkennek. Minthogy a gyártmányválaszték növekedése és a tömegszerűség csökkenése általában ellentétesen hat egymással, e tendenciához való alkalmazkodás két fő irányban tapasztalható.

Az egyik irányzat a kis tömegszerűségű, de mégis gazdaságos megmunkálást új technikai megoldásokban keresi, lényegében úgy, hogy az ún. előkészítő időket (szerszámcsere és mozgatás) a szerszámgépek megfelelő vezérlésével (NC gépek) rendkívül lerövidítí, s így a kissorozatokat és a nagyszériákat gyártásakor egy darabra vonatkozóan nincs időkülönbség. A számjegyes vezérlés ezen kívül a teljes darabmegmunkálást — tehát a fő időben történő műveletelemeket is — előzetes program szerint hajtja végre.

A másik irányzat arra törekszik, hogy a különféle termékeket azonos, tehát nagy tömegszerűséggel előállítható elemekből szerkessze meg. A szerkezeti elemek szabványosítása és tipizálása ugyan már néhány évtizeddel ezelőtt megkezdődött, a nagyobb, már összeszerelt szerkezeti egységek tipizálása (családelv) azonban állandó fejlődésben van. Az említett tendencia a vállalatok szakosításához és széles körű kooperációjához vezet. A szakosított vállalatok „nagysága” igen tág határok között alakul ki és sajátos kis-, közép és nagyvállalati struktúrát hoz létre. A termelési kooperáció, vagyis a készgyártmányok elemeinek gyártásában számos vállalat közreműködése nemcsak azért bővült, mert nőtt a szerkezeti elemek változatossága, hanem emelkedtek a minőségi követelmények is. Az egyszerűbbnek tűnő szerkezeti elemeknek is megvannak a minőségi mércéik (például tömítőgyűrűk, ipari textíliák stb.), amelyek specialista és általában kisebb vállalatokban érhetők el.

— A gépipart — a többi között — a kvalifikált munka nagy hányada teszi alkalmassá, hogy a tudomány és a technika gyors fejlődésével lépést tartson. A fejlett iparú országok magas egy főre jutó jövedelmük nagy hányadát köszönhetik korszerű gépiparuknak, s főképp a különleges kvalitású termelő munkagépek gyártásának, mert ezek értékesítésekor „külön járadékot” élveznek. A gépipar a műszaki fejlődés leghatékonyabb motorja, mert mind az alapanyag- és szerelvénykultúrát, mind a szakmunkások fejlődését előmozdítja.

— Nem a műszaki fejlesztés körébe tartozik, de irányzatként megemlítenének tartjuk az üzemi szociológiai kutatások erősödését. A fejlett ipari országokban felismerték, hogy a termelés középpontjában a dolgozó ember áll, akinek tudatosan ismernie kell közreműködésének célját. A szociológiai kutatások eredmé-

nyeire épülő javaslatok az üzemi légkörnek a termelékenységre is ható megjavításához gyakran jobban hozzájárulhatnak, mint az egyszerűnek látszó átszervezési elképzelések.

II.

A műszaki fejlesztés fontosabb irányzatai Magyarországon

A tudományos-technikai forradalom jellemzői nyomán és az egyes fejlődési prognózisok ismeretében — számolva a mai és a mintegy 15 évre előre reálisan várható erőforrásainkkal — leszűrhetők a számunkra legfontosabb műszaki fejlesztési irányzatok. Ezek között vannak többé-kevésbé valamennyi ágazatra, horizontális célcsoportra általánosítható és egy-egy ágazatra jellemző irányzatok.

A műszaki-politikai irányzatok kialakításakor főként az alábbiakat tartottuk szem előtt:

— A világ tudományos és műszaki fejlődési irányzatai közül nincs valamennyi alkalmazására lehetőség Magyarországon.

— Hazánk közepesen fejlett ipari ország, viszonylag szűkös energiabázissal és kevés ipari nyersanyaggal, de bővülő szakembergárdával.

— Minthogy természeti adottságaink miatt gazdaságunk nyílt, műszaki fejlesztési elgondolásaink a világgiazi értékesítés lehetőségeit gondosan vegyék figyelembe.

— Hazánk gazdaságát tervekkel irányítjuk, amelyeket a szocialista országokkal szoros együttműködésben dolgozunk ki. Ezzel gazdaságpolitikánk külső tényezőinek igen nagy részében biztos alapokon állunk.

Ezek figyelembevételével hazánkban műszaki-politikai irányzatokként a következők érvényesítését javasoljuk:

— Tudományos kutatómunkánkat koncentrálni viszonylag szűk körre. A fő témák kitűzésekor a kiemelt ipari tevékenységeket tekintjük alapnak, ellenőrizve, hogy szellemi és anyagi erőforrásaink — a reálisan számba vehető szocialista együttműködéssel, licenciavásárlással kiegészítve — elegendők-e a kiválasztott feladat kellő időben való megoldására. Nagy figyelmet kell fordítanunk a reprodukáló kutatásokra, különösen akkor, ha külső tényezők (például embargo) korlátozzák a kutatási eredmények megszerzését, vagy ha az időtényező ezt indokolja. Fontosak az ún. követő kutatások, amelyek a többi között a nem önálló kutatások szintentartását célozzák.

— A fontosabb iparpolitikai elhatározások során az új ismeretanyag-források (kutatás, dokumentációk átvétele, licenciavétel, hazai fejlesztés, gyártásbevezetés stb.) összefüggéseikben és gazdasági szempontból vizsgálándók, azonban mindenkor hosszabb időtávot véve figyelembe. A külföldi beszerzés (alkatrész, szerkezeti egység stb.) mérlegelésekor a későbbi hazai előállítás lehetősége kapjon szerepet. Így műszaki fejlesztésünk hatékonyságát „tudatos” iparpolitikai céljainkat alátámasztó licenciapolitikával kell elősegítenünk. Új ismeretanyagok átvételekor iparpolitikai szempontnak tarthatjuk, hogy (1) ha önálló kutató-fejlesztő munkát kívánunk távlatilag folytatni, de ennek eredményességét korszerű dokumentációk átvétele, licenciacik megvétele elősegíti, akkor rájuk is támaszkodjunk; (2) amennyiben valamely termelési feladatot önálló kutató-fejlesztő munkával nem tudnánk, vagy nem kívánunk megoldani, a műszaki fejlődést dokumentációk átvételével, licenciacik megvételeivel kövessük, (3) ha az alapfeladatot önálló kutató-fejlesztéssel megoldjuk, de a kapcsolódó vagy perifériális témák feldolgozása önállóan nem, vagy csak gazdaságtalanul volna lehetséges, ugyancsak támaszkodjunk licenciacikra.

— A dinamikusan fejlődő ágazatok közül az energetika, a petrokémia, az automatizálás és a számítástechnika fejlesztése szükségszerű, mert nélkülük technikai elmaradásunk növekedne. E dinamikusan fejlődő ipari ágazatok és alágazatok kibontakozásához legalább részben az ipari háttér is létrehozandó (speciális alapanyagok, félkésztermékek, alkatrészek stb. gyártása).

— Munkaműveletek, gépsorok, üzemek részleges vagy teljes automatizálása gazdaságosságuktól, főként az élő és holt munka értékarányától függ. Az automatizálás elterjedését tehát úgy kell előmozdítanunk, hogy a holt munka többletköltségeit az élő munka költségmegtakarítása megközelítően kiegyenlítsse. Ennek módja akár a vállalat bérarányos adóterheinek emelése, akár az eszközököltségek-

nek vagy azok terhének csökkentése lehet, ami közgazdasági megfontolások alapján amúgy is indokolható.

— Az új gazdaságirányítási rendszer nagy információszolgáltatást és -feldolgozást tesz szükségessé mind az államigazgatásban, mind a vállalatok vezetésében. E feladatokat hatékonyan csak számítógépekkel lehet ellátni, amelyeknek hatékonysága azonban akkor érvényesül, ha az államigazgatást és a vállalatokat a számítógéptechnika követelményeinek megfelelően szervezik meg. A számítástechnika alkalmazásában elengedhetetlenül bővíteni kell azoknak a körét, akik azt hasznosítani is tudják. Elmaradásunk felszámolása végett — s mert a számítástechnikára támaszkodó vezetés módszere lényeges új elemeket tartalmaz — átképzésre, továbbképzésre és kellő beiskolázásra egyaránt szükség van.

— A struktúra megváltoztatására, a technológiák színvonalának emelésére irányuló politikában — mindenkor gazdaságossági megfontolásokra alapozva — elsősorban a rekonstrukciók lehetőségeit kell figyelembe venni. Valószínű ugyanis, hogy a rekonstrukciók keretében az új technológiák a rendelkezésre álló dolgozókkal gyorsabban és kevesebb zökkenővel vezethetők be. (A gépek szakszerű kezelése mind a termelésfelfutás idejét, mind a meghibásodásokat lényegesen csökkenti.) Új létesítményekben, az alig, vagy nem ismert eljárások alkalmazása esetén viszont a gyakorlatlan dolgozók külföldi előzetes felkészítése elengedhetetlen.

Az üzemnagyság tekintetében — amennyiben az igény többé-kevésbé elmarad a gazdaságilag optimális üzemmérettől — elegendő, ha a gazdaságilag legkedvezőbbtől nem messze állót választjuk. Ahol a tömegszerűség a kedvező üzemnagyságot nem biztosítja, ott új utakat kell keresni a megoldáshoz (ilyenek például a gépi megmunkálásoknál az ún. NC gépek), vagy a nemzetközi együttműködés lehetőségeit kell kiaknázni.

— A gazdaság, s ezen belül az ipar magasabb kultúrájú és intenzívebb munkája csak akkor lehetséges, ha az infrastruktúra, tehát a vasúti, a közúti, az energiaszolgáltató, vízellátó és vízvezető hálózat vele együtt fejlődik. Az infrastruktúra létesítményeit, berendezéseit, gépeit zömében az ipar (és az építőipar) szolgáltatja, tehát azokat a termék- és gyártmánycsoportokat, eljárásokat helyes fejlesztésünkre, amelyek meglévő és bővítenélve infrastruktúránk és annak állagmegővéséhez szükségesek.

Ezt az elvet azzal a megszorítással érvényesítjük, hogy az anyagok nagyobb részét hazai termelésből fedezzük, az infrastruktúra-hálózatok gépei, berendezései közül pedig azokat gyártsa iparunk, amelyek viszonylag nagy mennyiségben szükségesek és részben exportálhatók is. A korszerű infrastruktúra általában költséges, de korszerű műszaki-gazdasági megoldásaira súlyt kell helyezni.

— A termelő fogyasztás (és részben a lakosság tartós fogyasztási cikkei) fejlődésével mind nagyobb kooperációs igény lép fel és specializálódási folyamat alakul ki. Emiatt szükség van a szakvállalatok és a szakszolgálatok korszerű és a termeléshez igazodó kibontakoztatására. Ide értjük: (1) a szakvállalatok egyre bővülő hálózatát, amelyek speciális szakterületeken (például galvanizálás, hőkezelés, meghajtás stb.) nemcsak szállítást, hanem mérnöki szaktanácsadást is vállalnak; (2) alkalmazási vevőszolgálati hálózatot (például acél- illetve alumínium és műanyagfelhasználási, korróziós, tüzeléstechnikai stb. tanácsadó szolgálatok); (3) ipari gép-, hálózatkarbantartó és javítóvállalatokat (gőz, gáz, nyomólevegő, automatika stb.).

— Az építmények, gépek, berendezések stb. egyszeri ráfordítása és élettartamuk alatti teljes karbantartásának együttes költsége ma igen magas. Minthogy a karbantartásra rendelkezésre álló élő munka mindenképpen csökkenni fog, gazdaságossági számításokra építve kell az egyszeri és a folyamatos állagmegővési, karbantartási ráfordítások arányán változtatnunk. A korszerű állagmegővési eljárások a létesítéskor ugyan általában költségesebbek, de a létesítmény teljes élettartamára vitathatatlanul olcsóbbak.

— Az új gazdaságirányítási rendszerben egyrészt nő az információsűrűség, másrészt az információátvitelnek is meg kell gyorsulnia. Telekommunikációnk radikális fejlesztése nélkül gazdaságunk fejlődése lelassul. Hírközlő hálózatunk mennyiségben is csupán a világ átlagán van (beleértve a nagy lélekszámú gyengén fejlett országok igen csekély hálózatát), minősége pedig mélyen alatta van a korszerű megoldásoknak. Ezért elkerülhetetlenül szükséges a nemzetközi telekommunikációs rendszerbe való erőteljesebb beilleszkedés, országon belül a telefonsűrűség emelése, a városok közötti távvalasztás kiépítése. A minőség javítását

— a többi között — a számítógéprendszerek együttműködésének biztosítása is megköveteli. A kulturális telekommunikáció (rádió, tv) minőségét ugyancsak javítani kell.

— Az ipari vállalatok munkatermelékenysége hazánkban a többi között azért alacsony, mert az üzemi belső anyagmozgatás és raktározás nem korszerű. (Az ipari üzemek dolgozó létszámának kb. 25—30 százaléka van anyagmozgatással lekötve.) A modern anyagmozgatáshoz, raktározáshoz viszonylag egyszerű gépek, berendezések szükségesek, de ezek megfelelő üzemszervezés (elrendezés) nélkül kevésbé hasznosíthatók. Minthogy az üzemen belüli anyagmozgatás az egész iparban gond, a gazdasági szabályozókkal kell és lehet elérnünk folyamatosan növekvő eredményeket (például anyagmozgató berendezések mentesítése az eszközleltései járuléka fizetése alól, az anyagmozgató dolgozóknál elért bértömegcsökkentést másutt bérfejlesztésre legyen felhasználható stb.). Az üzemszervezési feladatok megoldása viszont a vállalatok saját hatáskörében maradjon.

— Hazánk mezőgazdaságának a jövőben is változatlanul lényeges szerepe lesz nemcsak a hazai ellátásban, hanem exportunkban is. A korszerű mezőgazdasági kemikáliákat, talajművelő és egyéb gépeket, mezőgazdasági épületkomplexumokat, csomagoló- és szállítóeszközöket, közlekedési hálózatot és élelmiszeripari feldolgozó ipart igényel. A növénytermesztés és az állattenyésztés gépeinek száma és választéka bővül, ez pedig olyan tényező, amely gépiparunknak — egyes géptípusok exportját is számitásba véve — feladatává teszi a mezőgazdasági gépgyártásban és az élelmiszeripar gépeinek előállításában való jelentősebb részvételét.

— Az ipar színvonalának emelkedéséhez, magasabb szintjének eléréséhez a nemzetközi munkamegosztással együtt elsősorban a szakmai tudás és az alapos gyakorlat vezet. Fejlett iparú ország csak az lehet, amely bonyolultabb munkaeszközök, tehát a termelő munkagépek (gépeket, gépalkatrészeket, szerszámokat stb. gyártó gépek, vagyis a tágabban értelmezett szerszámgépek) önálló előállításából kiveszi a részét. A termelő munkagépeknek kell szolgálniuk a korszerű termelési, technológiai struktúra kialakítására irányuló céljainkat. Törekednünk kell tehát olyan termelő munkagépek kifejlesztésére, amelyek a hazai hagyományokon nyugszanak, mai és a jövőbeli reálisan várható gépparkunkon gyárthatók, részben hazai igényeket elégítenek ki és amelyeket használat közben is be tudunk mutatni. A termelő munkagépek fejlődését előmozdítja, ha a feldolgozandó nyers-, vagy más alapanyagokat hazánkban termeljük.

— Az embernek és környezetének összhangja a technika fejlődésével több vonatkozásban megbomlott. A korszerű technika számos ágazatban (például a kémiai iparban) az életre, az egészségre ártalmas vagy éppen veszélyes melléktermékeket bocsát ki. Így elkerülhetetlen a víz- és levegőszennyeződés erőteljes korlátozása, továbbá egyes hulladékok elemzése. A műszaki fejlesztés egyik fontos feladata a jövőben (amihez nem csekély költséggel is számolni kell) a káros szennyeződések, hulladékok megszüntetése. A központi szabályozás és hatékony beavatkozás mind a közegészségügy, mind az állat- és növényállomány megóvása érdekében elkerülhetetlen.

— Minden iparpolitikának része a területfejlesztés, illetve az ország politikai, szociológiai stb. irányvonalának megfelelő ún. térszerkezet kialakításában maga az ipartelepítés. Ha a természeti adottságok kényszerű hatását elfogadjuk (például optikai üzem nem telepíthető széljárta, poros területre) és a már meglévő infrastruktúrával (vasút, úthálózat, települések stb.) számolunk, a műszaki fejlesztés szinte függetlenné tűnik a területfejlesztéstől, mert nincs helyhez kötve. A gyakorlatban azonban, számos kevésbé döntő tényező mellett, a műszaki fejlesztés és fejlődés sebessége igen különböző a területfejlesztés alapkoncepciójától függően. Iparilag fejlett, több iparág szimbiózisában élő nagyobb települések (városok) helyi munkaerő-színvonala magasabb, mint a mezőgazdasági, üdülőhelyi stb. településeké. A vezetőkérdések — mérnökök, technikusok, szakmunkások — áttelepítése új ipari település létrehozásához ugyan elengedhetetlen, de ismereteik, gyakorlatuk átadása a dolgozók széles tömegeinek lassúbb, mint az ipari hagyományú településeken. A különböző ipari termelési ágakban eltérők a felzárkózás időtartamai, az új ipari településeken lassúbb és kezdetben alacsonyabb színvonalú műszaki fejlődéssel kell számolni. A műszaki fejlesztés célok kifizésekor és az eredmények várható időszakának felmérésekor az ipartelepítési elgondolások és elhatározások tehát megfelelő súlytal veendő figyelembe, vagy — inkább kivételes esetekben — a szükséges gyorsabb műszaki fejlesztési igény a szóba jövő telephelyeket szűkebb körre szorítja.

— Fővárosunk a felszabadulásig fő ipari centrumnak volt tekinthető. Az elmúlt negyedszázad Budapest ilyen szerepét csökkentette. Az látszik azonban helyesnek, hogy — bár aránya a termelésben a jövőben is relatíve csökkenjen — Budapest maradjon meg a fejlesztés központjaként és legyen szervezője a kooperációnak.

III.

A tanulmány következő részében egyrészt cselekvési csoportonként (például energiagazdálkodás), másrészt ágazatonként szerepelnek a távlati tervezés számára kitűzhető főbb műszaki fejlesztési irányok.

ENERGIAGAZDÁLKODÁS

Az energiagazdálkodás világszerte megnyilvánuló tendenciája a szénhidrogének egyre fokozódó felhasználása és a szilárd tüzelőanyagok részarányának csökkenése. Ezzel egyidejűleg az energiahordozók struktúrájának változása úgy megy végbe, hogy a nemesebb energiahordozókat elsősorban a kis és közép fogyasztók hasznosítják — akik ezeket viszonylag a legnagyobb hatásokkal tudják felhasználni. A szilárd tüzelőanyagok, továbbá a nyersolaj-finomítás nehéz termékei, a lepárlás maradékai az erőműveknek és a legnagyobb fogyasztóberendezésekkel rendelkező ipari üzemeknek jutnak. Mindkét irányzat mögött elsősorban gazdaságossági megfontolások állnak, amelyek párosulnak a motorhajtóanyagok és a petrokémiai nyersanyagok iránti növekvő kereslettel.

A hazai energiagazdálkodás az utóbbi időkben jelentősen előrehaladt a világtendenciának megfelelő fenti két irányban, de a kommunális földgázfogyasztás — különösen a lakásfűtésben — még mindig jelentősen elmaradott, és így a következő 10—15 évben erőfeszítéseinket továbbra is főleg az eddigi irányban kell kifejtelnünk.

Az energiagazdálkodás optimalizálása céljából évek óta végzett számítások és az így kialakult OMF-konceptiók szerint az energiahordozók forrásoldali struktúráját úgy kell kialakítanunk, hogy 1980 után a szénféléké valamelyest az összenergiafogyasztás 1/3-a alatt maradjon, a gáznemű energiahordozók részaránya pedig az 1/3 arányt meghaladja. A 80-as évek elején nálunk is megkezdődött a területét az atomenergia — mégpedig a technika mai állásának megfelelően — a vilámos energia előállításában.

Ilyen struktúra saját erőnkéből történő kialakítását a hazai szénhidrogén-készletek teljes kiaknázása sem teszi lehetővé, ezért mind nyersolajból, mind földgázból egyre fokozódó importtal kell számolnunk. Erre a motorikus hajtóanyagok és a petrokémiai alapanyagok iránti növekvő szükségleteink kielégítéséhez is szükségünk van. 1980-ban az import részaránya a teljes energiahordozó-fogyasztásnak valamivel 50 százaléka alatt lesz, 1985 táján pedig azt már érezhetően meghaladja.

A nemzeti jövedelem emelkedésével és a termelés fejlődésével együtt jár az energiafogyasztás növekedése is, amely ez idő szerint évi 3,5—4,2 százalékra becsülhető. A távlati energiafogyasztás előretervezésével kapcsolatosan folyamatos, rendszeres felmérő és ellenőrző tevékenységet kellene folytatni, amelyet még eddig nem sikerült kielégítően megszervezni.

A hazai energiahordozók termelési szintje az energiahordozók optimális összetételének meghatározására irányuló számításokból vezethető le. E számítások figyelembe veszik az energiahordozók termelési, illetve importköltségeit, a fogyasztói berendezések beruházási költségeit, a felhasználásra kerülő energiahordozók hasznosításának mértékét, hatásfokát és az egyéb fogyasztási költségeket. Ezek alapján határozható meg az optimális fogyasztási struktúra.

Optimalizálási számítások alapján meghatározhatjuk, hogy hazai szeneinket milyen felhasználási célra és milyen mennyiségben érdemes kitermelni, továbbá — figyelembe véve a külföldi széntermelés összehasonlítható mutatóit — milyen termelékenységet és bekerülési költséget kívánhatunk meg. E termelési szint távlatilag is jelentős szerepet biztosít hazai szénbányászatusunknak, s így az eredetileg elgondoltnál kisebb problémát fog okozni a felszabaduló bányászlelétszám foglalkoztatása.

Az egyes energiahordozókról és energiafajtákról még az alábbi megjegyzéseket tesszük:

— A *szén* kizárólag tüzelőanyagként (esetleg speciális technológiai célú energiahordozóként, mint a kohászati és öntődei koks) vesszük figyelembe. Vegyi célú felhasználásra, gázgyártási nyersanyagként nem jön számításba. Az ún. komplex (meddő tartalmával együttes) hasznosítására csak kísérletek folynak, a nagyüzemi termelés feltételeit és gazdaságosságát még meg kell vizsgálni.

Ma működő és épülő földalatti és külszíni bányáink lehetővé teszik a IV. öt-éves terv végére előirányzott széntermelés szintjének gazdaságos és versenyképes fenntartását még az 1980-as évek után is, sőt az addig feltart szénvagyonunk olyan, hogy hasonló gazdaságossággal — új bányák nyitásával — e termelés további emelését is megengedné. A ténylegesen igénybe veendő termelési szint az elérhető gazdaságosság függvénye.

Ezért az szükséges, hogy 1980—85 között a bányászat legalább 5 t/műszak összüzemi teljesítmény elérését tűzze ki célul, amit a termelésben maradó föld alatti bányák termelési alapfolyamatainak (fejtés) és segédfolyamatainak gépesítése (kiseb hányadukban már automatizálása) útján lehet elérni. A termelés koncentrációjával a föld alatti bányák átlagos kapacitása kb. megkétszerezhető, és így a külszínen foglalkoztatott létszám csökkenése is nagyobb termelékenység elérését segítheti elő. Teljesen gépesített, automatizált, távirányított bányákat viszonylag kis kapacitású bányáinkban egyelőre nem célszerű kialakítanunk.

A különleges bányászati eljárások közül a föld alatti komplex hidromechanizáció, a föld alatti elgázosítás nálunk is napirendre kerülhet, ha a kísérletek alapján a kitermelési költség kellően alacsony szintre állítható be.

A szénelőkészítő művek technológiájának és gépi berendezéseinek fejlesztésével egyidejűleg növelendő a brikettgyártási kapacitás. A jobb termékek előállítása, az aprószenek darabosítása egyrészt elősegíti a fogyasztói igények rugalmasabb kielégítését, másrészt a szénbányászat műszaki fejlesztési céljai (a gépi elvesztés elterjedése és az aprószen képződésének fokozódása) és a fogyasztói igények alakulása közötti ellentmondást csökkentik.

— A *szénhidrogének termelésével* kapcsolatosan a műszaki fejlesztésnek a következő két alapvető feladata van (1) a kutatástechnikának oly mértékű fejlesztése, hogy biztosítsa a ma még reménybeliként számontartott szénhidrogénvagyon kellő ütemű megismerését és feltárását, (2) az olajkihozatali tényezőzt javító eljárások és módszerek intenzív alkalmazása a kitermelési veszteség radikális csökkentése céljából. A kutatás volumene, költsége és a kihozatal ugyanis szoros összefüggésben van: ha az eddigi átlagos 15 t kihozatal/m fúrás csökkenne, akkor már nem volna gazdaságos a hazai szénhidrogén-termelés növelése. Ezért fokozott jelentősége van a kutatási költséggel való gazdálkodásnak, a fúrási technológia korszerűsítésének, másodlagos eljárások tökéletesítésének, a kihozatal növelésének, amit a legmodernebb technika alkalmazásával el is érhetünk;

— *Geotermikus* adottságaink kiaknázása érdekében az utóbbi években viszonylag jelentős erőfeszítések történtek. Ez az energiaforrás helyileg — elsősorban a mezőgazdaságban — igen gazdaságos hasznosításokat tesz lehetővé, de változatlanul helyi jelentőségű marad, az összes energiafogyasztásnak 1—1,5 százalékát nem haladhatja meg.

— A *villamosenergia-rendszer* főbb fejlődési iránya világszerte a teljesítő-képesség erőteljes növekedésével, továbbá az energiarendszerek optimális üzemvitelét biztosító, mind nagyobb mértékű összekapcsolással jellemezhető. A hazai fejlesztés, az általános tendenciához kapcsolódva, a következő 15—20 évben 2000 MW nagyságrendű, 500 MW-os gépegyeségekből felépített erőművek létesítését határozza meg. A további években — részben az atomerőművekben — elvileg ennél nagyobb erőművi teljesítő-képesség és gépegyeség is várható.

1980-ig azzal nem számolunk, hogy hazánkban a közvetlen villamosenergia-termelés még a fejlesztés stádiumában levő megoldásai gyakorlati alkalmazásra kerülnek.

A nagyarányú villamosenergia-import az energiahordozó-importtal összevetve a távlatban is gazdaságtalan, és így annak növelését főleg e szempontból kell megítélnünk.

A további szén- vagy lignitbázisú erőművek létesítése a következő 10—15 év alatt olyan eldöntendő kérdés, amelyhez a távlati tervek további finomítására és az optimalizációs számítások elmélyítésére van szükség. A közeljövőben számolni

kell 20—30 MW-os, majd 80—100 MW-os, fűtőolajjal és puffergázzal üzemelő gáz-turbinás csúcserőművek létesítésével.

— Atomerőművek létesítésére az 1970-es évek végén fel kell készülnünk. Az atomerőművek konvencionális részétől eltekintve azonban hazai atomtechnikai ipar kifejlesztését nem tűzhetjük célul — kivéve egyes részterületeket (műszereket, szabályozó berendezéseket stb.).

Az energiafogyasztásban a jelenleginél jóval nagyobb mértékben kell elősegítenünk a fogyasztói határfok növekedését, a fogyasztói struktúra javulását. Figyelembe kell venni azt is, hogy ma az olaj- és gáztermelés megadóztatásával dotáljuk a szénbányászatot.

KOHÓIPAR

Vaskohóipar

Vaskohóiparunk távlati fejlesztésének koncepciója a célszerűnek ítélt műszaki irányzatokat is megszabja. A koncepció a hazai igényeket (ami nyersacélban kifejezve 1985-ben kb. 4,5—5 millió t) több megközelítési módszerrel, elegendő minőségi és méretcsoportra felmérve, a teljes feldolgozási folyamatra vizsgálta az érvényesítendő technológiai eljárásokat. A mai adottságokra épülő fejlesztésben, az autark törekvéseket elkerülve, a reálisnak látszó nemzetközi munkamegosztást tűzte ki célul, főként tetemes nyersvas- és tömegacél-késztermék behozatalával számolva.

A szocialista integráció keretében elképzelhető olyan tartós munkamegosztás, amelynek eredményeképpen vaskohóiparunk termelését nem, vagy csekély mértékben kellene emelnünk. (Ebben az esetben a nyersvas- és késztermék-behozatalon kívül nagyobb mennyiségű buga importjára is sor kerülne.) Műszaki fejlesztés szempontjából azonban ennek nem lehet befolyása a korszerű műszaki irányzatok érvényesítésével szemben. Javaslat a fő tevékenységi irányokra:

— A nagyolvasztók betétanyagának előkészítésében, a nagyolvasztó üzemvitelében — a meglévő szerkezeti adottságok szabta határok között — vannak olyan eljárások, amelyek új kohómű telepítése nélkül is lehetővé teszik az előirányozható hazai acélermelés acélnyomvas fedezetét.

— Az acélgártásban kövessük azt a tendenciát, amely az új vagy átépítendő acélermelői kapacitások létrehozásakor majdnem kizárólag az oxigénes LD-eljárást alkalmazza. Az új acélgártó kapacitásokhoz igazodva, a jövőben a blokk-hengersorok helyett folyamatos acéllöntőműveket építsünk.

— Mind több különleges rendeltetésű, extrém igénybevételű acélra van az iparnak szüksége. Ilyen minőségek csak különféle finomítási eljárásokkal érhetők el, ezekre tehát be kell rendezkednünk.

— A hengerlő berendezések korszerűsítésével és új igényeinkhez igazodó közepes kapacitású berendezések megépítésével törekedjünk nagyobb hengerlési sebességek, teljesítménynövelések és szűkebb tűréstartományok elérésére.

— A világgazdaság krónikus ötvözőanyag-hiánya miatt az ötvözés részben más eljárásokkal, különleges meleg- és hidegalakítással, hőkezeléssel, felületi kezeléssel stb. helyettesítendő, részben a gépípar technológiájához kapcsolva.

— Gyártmánystruktúránk korszerűsítésében a minőségi és a nemesacélok termelésének kiterjesztését és a finomszelvények, továbbá a lapos acélermékek arányának módosítását helyes folytatnunk, hogy a feldolgozó iparok új szerkezeti megoldásait az igényeknek megfelelően kielégíthessük. Ezt az irányzatot szolgálják a korábbi időszakhoz képest nagyobb mennyiségben és jobb minőségben igényelt kohóipari másodtermékek is — huzalok, hidegen hajlított idomacélok, különféle bevonatú acélok stb., —, valamint a varratnélküli, de főleg a hegesztett acélcsövek.

— Vaskohóiparunk termelékenysége nagyrészt, de nem kizárólag az elavult berendezések miatt — figyelembe véve az átlagosnál szerényebb kapacitásokat is — rendkívül kedvezőtlen. Tartós és állandó törekvésként tartjuk tehát szem előtt a munka termelékenységét javító, egyszerűbb, de összefüggésükben hatékony műszaki és szervezési megoldásokat.

Alumíniumipar

A hazai alumíniumipar jövőjét — saját kapacitásfejlesztési programunk mellett — az 1962-ben megkötött, 1980-ig érvényes és feltehetően 1985-ig meghosszabbítható — magyar—szovjet timföld-alumínium egyezmény szabja meg.

A kitermelési veszteséggel számított kb. 95—100 millió tonna bauxitkészlet a vizsgált időszakban biztosítja ugyan az ellátást, de probléma, hogy az előírányzott termelés átlagminősége meghaladja a készletek átlagminőségét. A készletek értékelése azonban még nincs gazdaságossági alapra helyezve. A hazai timföldgyártási költségekből, s főleg a potenciális importlehetőségekből levezetett költség-határ alapján a készletnek mintegy kétharmadát lenne érdemes kitermelni. Mindezek meghatározzák a részben már az 1985 utáni termelést is szolgáló fejlesztési feladatokat (a felderítő kutatások növelése, a gyenge minőségű bauxitok elődúsítása, a bauxit-előfordulás helyén történő kilúgozás és fúrólukon keresztül való kitermelés stb.).

Alumíniumkohóinkban a következő 15 évben is a Hall—Heroult eljárást fogjuk alkalmazni (ez uralkodik mindenütt a világon). A magyar—szovjet alumíniumegyezmény nyersalumínium-termelésünknek kedvező. Hazai üzeink technikai szintjét fenn kell tartanunk, igazodva az időközben realizálható technológiai korszerűsítésekhez.

Az alumíniumiparban a feldolgozás további fázisait minél jobban építjük ki. Míg a timföldgyártásban és az alumínium kohósításában a fejlett országokkal közel azonos szinten állunk, feldolgozó iparunk technológiája és termékeink minősége ma még elmaradott. A már megszerzett know-how-k és licenciák birtokában azonban korszerűsítjük a technológiákat, s emeljük gyártmányaink minőségét a világpiacon gazdaságosan értékesíthető szintre.

Színes- és ritkafémek kohászata

A nehéz színesfémek (réz, ólom, ón, nikkell) szerepe az iparban változatlan, bár felhasználásuk az egyes gyártmányok fajlagos színesfémigénye szempontjából általában csökken, és az igény mennyiségben világszerte nő.

Hazánkban a réz a legnagyobb jelentőségű, felhasználása súlyban azonos, értékben pedig mintegy kétszerese a többi színes fémének. Ez így lesz előreláthatóan 1985-ben is.

A réz mellett az ólommal és a cinkkel érdemes figyelemmel foglalkoznunk, mert e három fémből felhasználásunk ugyancsak tekintélyes. A nehézfémeket importálnunk kell. A hazai feldolgozás a fémek és hulladékok finomítására, s korszerű képlékeny alakítására korlátozódik.

A ritkafémek a korszerű technika nélkülözhetetlen fémek. Különleges nagy tisztaságban bármely szokványos fémeket is ritkafémnek tekintenek, ha az előállítási technológia nagyon költséges. (Ilyenek például a nagy tisztaságú alumínium, tellur, bizmut, a duktilis vanádium, tantál, molibdén stb.) A ritkafémkohászat világszerte igen gyorsan fejlődik a híradástechnika, az energia- és a vegyipar igénye miatt. (Félvezetők, integrált áramkörök, memória-egységek, színes tv, egyenirányítók, fűtőanyagcellák, plazmadióda, reaktorok stb.)

Hazai előállításra általában azok a fémek jöhetnek szóba, amelyeknek hazai nyersanyagbázisa viszonylag nagy, a dinamikus iparágak fontos anyagai, vagy exportjukra nyílik kilátás. E célból — szervezett tevékenységgel — meg kell határoznunk egyes hazai ásványainkban és a melléktermékekben a koncentrációt, továbbá a kinyerési technológiáját, amely a gazdaságosságot megítélhetővé teszi. A konkrét célok a részben már folyó vizsgálatások nyomán szűrhetők le.

GÉPEK ÉS KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA

Gépiparunk jövőbeli szerepének, fejlesztési irányának megszabására a világon várható technikai fejlődés ismerete csak részben mutat irányt. Adottságaink és céljaink, saját korlátaink, lehetőségeink helyes felismerése itt nagyon erősen esik a latba.

A gépipar széles termelési köre a gyártmány- és gyártásfejlesztésben általában több alternatívát kínál, mint más ipari ágazatoké, termelőeszközeinek konver-

tálhatósága miatt pedig a termelési struktúra is aránylag gyorsabban változtatható. Ezt figyelembe véve, a struktúra kialakításában a következő szempontokat kellene érvényesíteni:

— A gépipar a népgazdaság valamennyi ágazata számára gyárt termelőeszközöket, ezért valamennyi ágazat fejlődése és fejlesztési lehetősége közvetlenül vagy közvetve tőle is függ. Ezért a gépesítés „fogadó készsége” növelésére magas színvonalú gépipari alapokat kell biztosítanunk. A termelő munkagépek magas színvonalú előállítására továbbá megköveteli a felhasználói technológia alapos ismeretét is. Újat, korszerűt alkotni csak az alaptchnológia fejlesztési bázisán lehet. A gépipari fejlesztést az alaptchnológia fejlesztésével együtt kell művelni.

— A gépipari termékek összetettsége, a minőség és nem utolsósorban a termelékenység növelésének követelménye szükségessé teszi a továbbfelhasználásra kerülő gépipari termékek (alkatrészek, részegységek) gépiparon belüli forgalmának erőteljes növekedését.

— A lakossági fogyasztási struktúra változásával nő a gépipari tartós fogyasztási cikkek iránti kereslet is. Termelésük arányának növelése a gépipar dinamikus fejlődésében egyre nagyobb szerepet kap.

A gépiparban mielőbb el kell dönteni, hogy (1) a termelő munkagépek mely csoportjának fejlesztését, termelését részesítsük előnyben; (2) a gépipari tartós fogyasztási cikkek termelésének körét milyen irányban célszerű bővítenünk; (3) a továbbfelhasználásra kerülő gépipari termékek forgalmának növelésében milyen legyen a hazai szakosított üzemekben történő termelés és az import részaránya.

A következőkben a gépipar technológiájáról teszünk néhány megjegyzést.

Az 1950-es évekig a gépipari technológia fejlődésében a fő figyelem a tömeggyártás módszereinek és eszközeinek tökéletesítésére koncentrált. Megmutatkozik ez a gyártási technika mai fejlődésének legátfogóbb vonásában, az automatizálásban is: ebben a korszakban az automaták csak előzetesen beállított meghatározott munkameneteket voltak képesek ismételni és átállítaniuk másfajta munkamenetekre igen költséges volt. A magyar gépipar nem követte a fejlődésnek ezt a vonalát, minthogy hazánkban számottevő tömeggyártás nem volt. A technika fejlődése a 60-as években ebben a vonatkozásban alapvető változást hozott: az automatikus vezérlések olyan eszközei jöttek létre, amelyek révén a gépek változatos gyártási utasításokat képesek végrehajtani. Ezzel az automatizálásnak az egyforma termékek mennyiségével meghatározott gazdasági lehetőségei jelentősen bővültek, különösen olyan fontos ágazatokban, mint a forgácsolás. Ugyanakkor a legutóbbi két évtizedben a hazai gépiparban a tömeggyártás részaránya is számottevően növekedett.

Gépiparunk technológiájának fejlődésében is alapvető változás várható. A termelés bővülése, a tömegszerűség emelkedése lehetővé teszi a tömeggyártás gazdaságos módszereinek és eszközeinek kiterjedtebb alkalmazását. Ezért nincs ok arra, hogy gépiparunk technológiája ne kövesse a nemzetközi fejlődés legfőbb irányait, amelyek röviden: (1) a numerikus vezérlés térhódítása különböző technológiákban, főképpen a forgácsolásban; (2) a nagyenergiájú alakítás különféle fajtáinak megjelenése azokban a technológiai ágazatokban, amelyekben a munkadarab alakját a szerszám alakja hozza létre; (3) a hagyományostól eltérő fizikai-kémiai elveken alapuló eljárások térhódítása meghatározott speciális alkalmazási területeken; (4) a szerelés részleges gépesítése és automatizálása, az emberi és a gépi munka kombinálása; (5) és végül a számítógépek alapuló, az előbbieket egybefoglaló integrált anyag- és adatfeldolgozó rendszerek megjelenése.

A fejlődés fent felsorolt irányai közül igen fontos a numerikus technika. Ez a technika elsősorban a forgácsolásban érvényesül — forgácsológépek alkotják a fémalakító és megmunkáló gépállomány mintegy 75 százalékát — ezenkívül a szerelés részleges automatizálásában. E két területen dolgozik a gépipar munkásszámának csaknem 60 százaléka. A külföldi ütemből következtetve azt kell kiűznünk, hogy mintegy 15 év alatt a numerikus gépek aránya gépállományunkban legalább 10 százalékot érjen el, ami teljesítmény szerinti részesedésükben ennek többszöröse. Becslésünk szerint 15—20 év alatt a gépipari szerelés mintegy 10—15 százaléka lesz gazdaságosan automatizálható.

Ezek a szabályozási rendszerek a termelésben összetetlalkoznak az elektronikus számítógépekkel, valamint a programozási matematikával és integrált adat- és anyagfeldolgozó rendszerekké egyesülnek. Az automatizálásnak ez a formája elsősorban a folyamatos jellegű gyártási ágakban valósul meg, mint amilyen a vegy-

ipar számos ága, de első megoldásai ma már jelentkeznek az olyan szakaszos és heterogén jellegű ágazatokban is, mint a gépipar. Nemzetközi együttműködéssel, és pedig főként rendszertechnikai kutatómunkával, ebben a gépipar technológiai arculatát alapvetően megváltoztató irányzatban jelen kell lennünk.

A gépipar egyes szakágazatairól az alábbiakat kell megjegyezni:

A energetikai gépek és berendezések fejlesztését az energiaszolgáltatás igényei és a primer energiahordozók felhasználásának jelentős strukturális változása határozzák meg. A mennyiségi változás az egységteljesítmények növekedéséhez, a strukturális változás pedig új megoldások, új konstrukciók kialakításához vezet.

A magyar gépipar e területen jó termelési tapasztalatokkal rendelkezik, a hazai feltételek műszaki szempontból nem rosszabbak a szocialista országokéhoz képest, a gyártás hatékonysága kedvező. Megfelelő nemzetközi munkamegosztás indokolt.

A gőzturbinák gyártásának alapja egy licencszerződés, amelynek alapján lehetőségünk van 200 MW-os és annál nagyobb gőzturbinák gyártására. Ez hosszú időre megoldja a hazai gőzturbinagépek kielégítését, gyárthatók atomerőműhöz szükséges gőzturbinák is. Csúcserőművi gázturbinák hazai fejlesztése nem indokolt, annak ellenére, hogy az említett licencszerződés kiterjeszhető lenne ezek gyártására is.

Az erőművi gőzkazánok fejlesztésének a turbinagyártás fejlődésével kellene lépést tartania, gőzteljesítmény és gőzjellemzők tekintetében egyaránt. Hagyományaink ellenére, a műszaki követelmények fejlődését nehezebben tudjuk követni; a korszerű megoldásokkal mind a konstrukcióban, mind a technológiában elmaradtunk. Ma még egyértelműen nem dönthető el: célszerű-e a hazai fejlesztés és gyártás, vagy lemondjunk róla.

Az ipari gőzkazánok fejlődésének iránya az olaj- és földgáztüzelés, mert rugalmasságuk a terhelésváltozásra nagyobb, áttelepíthető változataik vannak, hatásfokuk jó (86—90 százalék), automatikus tüzelésszabályozásuk megoldható. Jól kiválasztott típuskategóriákban hazai fejlesztésük indokolt.

Megfelelő szakosítással élve fejlesztethetők nálunk az erőművi gépészeti segédberendezések és a kommunális szektorban használatos energiahasznosító berendezések is.

A vegyipari és élelmiszeripari gépek és berendezések hazai fejlesztését egyes közös jellemzők alapján helyes előirányoznunk. A gépgyártás ezen ágazatában gazdaságos az ún. komplett berendezések gyártására törekednünk, aminek feltétele a vegyipari és az élelmiszeripari alatechnológiák ismerete és továbbfejlesztésük hazai lehetősége. Fontos tényező a referenciákat biztosító hazai üzemeltetés (például az élelmiszeripari gépeknél).

Gépiparunk kívánatos fejlődése semmi esetre sem mutat a nehézgépgyártás irányába. A vegyipari és élelmiszeripari berendezések hazai gyártása is inkább a könnyű és középnehéz berendezésekre korlátozódik (keverők, szűrők, hőcserélők, bepárlók, reaktorok stb.), amelyek méret-, súly-, üzemi nyomás- és hőmérséklet-határok tekintetében a hazai gépgyártás-technológiával előállíthatók.

Az elmondottak nyomán a vegyipari gépgyártás körében az alumíniumipar, a kőolaj- és földgázipari, a gumi- és műanyag-feldolgozóipari, a gyógyszeripari, a lakk- és festékipari, a háztartás-vegyipari gépek és komplett berendezések; az élelmiszeripari gépgyártás körében a konzerv-, hús-, baromfi-, sütő-, malomipari, keverék-takarmánygyártási és sajtgyári gépek, valamint komplett berendezések fejlesztésével és gyártásával célszerű foglalkoznunk.

Olyan folyamatos működésű gépek és berendezések tervezése kívánatos, amelyek teljesen automatizált, távvezérlésű gyártási vonalak kialakítására alkalmasak. Magasan műszerezettek, optimális energia-felhasználásúak és alacsony önsúlyúak legyenek. Az e kritériumok teljesítéséhez szükséges ún. komplettáló berendezések (kompresszorok, szivattyúk, hajtóművek, szerelvények, műszerek, automatikák stb.) hazai gyártása nem előfeltétele a komplett berendezések fejlesztésének.

A mezőgazdasági gépgyártás fejlesztési problémáival azért is foglalkozunk, mert Európa fejlett iparú országaiban a mezőgazdasági termelést elősegítő iparágaknak különösen nagy súlya van. A mezőgazdasági gépek többsége 6—8 év alatt elavul. Ha nem csupán a gépesítettség emelését tűzzük ki célként, hanem a gépek korszerűségét is, akkor szinte valamennyi ma gyártásban levő mezőgazdasági géptípusunkat tovább kell fejlesztenünk. A mezőgazdaság gépesítésében másfél évti-

zeden belül új technikával csak részben kell számolnunk. Ami a gépigényeket illeti, a termeléshez használt gépekből 10—15 év alatt — főként a gépek erkölcsi kopása miatt — közelítően 2—2,5-szeres berendezés-, eszközváltás lesz.

A mezőgazdasági gépgyártást főleg ott indokolt fejleszteni, ahol a gépesítés alacsony, vagy nagy a munkaerőhiány, a termés hozam növekvő és a terményvesztés csökkenthető. Különösen fontos a kukorica- és a szalastakarmány-termesztés komplex gépesítése.

A mezőgazdaságunkban használt géptípusok száma kb. 650. Ésszerű lenne e típusmennyiségben belül a hazai mezőgépgyárak által gyártott típusok számát csökkenteni és termelésük volumenét másfél évtized alatt kb. 2,5-szeresre emelni.

A járműipar kiemelt ágazata a közúti jármű-gyártás. A feladat elsősorban az autóbuszok konstrukciójának és gyártásának fejlesztése, hogy a hazai gyártás — az európai átlagot meghaladó tömegszerúsége mellett — a korszerű követelményekkel is lépést tudjon tartani. A fejlődés iránya: a gyorsítókészség, a hegymászóképesség fokozása céljából a fajlagos motorteljesítmény növelése (a gázturbinák alkalmazása 10 éven belül előtérbe kerülhet), a zajártalom csökkentése, a légszennyeződés elkerülése, az utazási kényelem és biztonság fokozása.

Az autóbuszok mellett célszerű a speciális — nagy teherbírású — teherszállító-gépjárművek fejlesztése. A nagytávolságú áruszállítás, konténerizálás perspektívát nyújt gyártásukra. A jövőben azonban nem tartjuk indokoltnak a — külföldön nagy tömegszerúséggel gyártott — kis és közepes teherbírású tehergépkocsik gyártását.

A járműipar egyéb területein, például a vasúti járművek fejlesztésében, céljaink szerényebbek lehetnek. A vasúti vontatásban a teljesítmény, a vonóerő, a sebesség növekedni fog (lásd a közlekedés fejezetet). E követelmény jelentős fejlesztéssel jár. A villamos vontatógépek több áramnemművel való táplálásra lesznek alkalmasak, várható a gázturbinás mozdonyok elterjedése stb. A fékhatás növelése, a rugózatlan tömegek csökkentése, az automatizált vezérlés, az ellenőrző berendezések stb. az utazás biztonságát és a kényelmet célozzák.

ERŐSÁRAMÚ VILLAMOSIPAR

Nagy hagyományú erősáramú gépiparunkat — más haladó országokéval egyezően — jelentősen fejleszteniünk kell, hogy meg tudjon felelni a növekvő feladatoknak: az energiatermelő és -elosztó gépek termelésének. A fejlődés az energiatermelő gépek egységteljesítményeinek gyors növekedésében, a felhasználó eszközök és gépek választékának szélesedésében, teljesítményeinek emelkedésében mutatkozik. Megfigyelhetjük a félvezető berendezések gyors térhódítását, a műanyagok hasznosítását, törekvést a mozgógépek okozta zaj csökkentésére. A villamos fűtés mindinkább terjed.

A turbógenerátoroknál új irány a félvezető gerjesztés alkalmazása. A forgórész-hűtő módok versenyében a magyar elgondolás a legnagyobb teljesítményekig használhatónak ígérkezik. Az állórészt a vezetékekben cirkuláló hűtőfolyadékkal hűtik és már csak egy, de jelentős lépés kell ahhoz, hogy folyékony hidrogénnel vagy nitrogénnel hűtve a hipervezetés előnyeit is kihasználják. Iparunknak az 500 MVA-es típust is ki kell fejlesztenie. A nagymotorok kialakításán iparunk eredményesen dolgozik.

Transzformátorgyártásunk 270 MVA körül elérkezett az egy darabban szállítható legnagyobb súlyhoz. A teljesítménynövelés szétszedhető transzformátorkonstrukciókra fog kényszeríteni. A modernebb módszerek kiszorítják a vákuumban való szárítást.

Hogy az új — a nemzetközi szabványajánlásokhoz igazodó — motorsorozat-hoz mielőbb alkalmazkodjunk, a nagy sorozatban gyártott motorok átdolgozandók új technológiára és korszerű anyagokra. Iparunk érdeke lehet a kis sorozatú, speciális motorok gyártása is (beállító fékes, hajtóműves, lineáris, léptető stb.). Ugyancsak kívánatos félvezető szabályozású visszatápláló és egyéb komplett egységek szállítására törekednünk.

A nagyfeszültségű megszakítók és készülékek körében — főleg, hogy ezeket az előre szerelt berendezésekben készen szállíthassuk — helyes lesz a mai liceniahelyzetet előrelátó terv szerint felülvizsgálnunk és szükség szerint kiegészíteni. A kisfeszültségű készülékekhez valószínűleg elkerülhetetlen licenctávásárláshoz

külföldi garanciális szervizigényünket is hozzá kell kapcsolnunk. Számolni kell azzal, hogy különleges megszakítók helyett a félvezetők mind nagyobb területet foglalnak el és a fémtokozásokat a műanyagtokozás váltja fel.

A villamos vontatásban mielőbb két hattengelyű 5000 LE teljesítményű mozdony lesz szükséges.

A személyszállítás korszerűsítéséhez pedig villamos motorkocsik kellenek. A Diesel-villamosmozdony prototípusa készül. Ebben főként a váltóáramú főgenerátor és ennek szabályozása korszerű.

A villamoskemence típusokat komplex módon kell fejleszteni, fejlesztésüket össze kell hangolnunk és szükségünk van egy központi mérőállomásra. Az akkumulátorok és szárazelemek korszerűsítése folyik. Arra kell törekednünk, hogy belkereskedelmünknek a teljes áruválaszték rendelkezésére álljon, úgy, hogy egyes típusokat kooperáció keretében szerezzünk be. Az erősáramú kábelek és vezetékek terén a műanyag-szigetelés és az alumíniumvezetékek hódít. Sürgősen korszerűsíteniünk és bővíteniünk kell zománchuzal-termelésünket.

Háztartási készülékeink gyártásának mennyiségi emelésén túl, az igényeknek megfelelő típusválasztékot is rendelkezésre kell bocsátanunk, ami azonban csak széles körű külföldi kooperációval és licenciatvétellel lesz elérhető.

Pontos feladatunk az installációs szerelvények és anyagok, továbbá a szerelőipar nagy volumenű tételeinek korszerűsítése és a szerelés kiszélesítése. A szerelvényválasztékot erősen kell bővíteni, amihez ugyancsak széles körű kooperációra vagy licencia megvételére lesz szükség.

Fényforrásiparunk fejlődésének új eredménye a halogén költésű izzólámpák megjelenése. A terek és csarnokok világításában a higanygőz és kevert fémgőz lámpák nyitnak új utat, amelyeknek legújabb típusai a fényporokat is nélkülözhetik.

A lámpatestek fejlesztésében a fő törekvések: a kormozódás, porosodás elleni sztatikus védekezés és a tükrök homályosodásának megakadályozása.

HÍRADÁS- ÉS VÁKUUMTECHNIKAI IPAR

A híradástechnikai ipar fejlesztését két fontos tényező befolyásolja; (1) belső, valamint számba jövő exportpiacainkon a gépipar átlagánál gyorsabban nő a kereslet; (2) a tudományos-műszaki fejlődés görbéje még hosszú ideig erősen emelkedő jellegű.

Míthogy a híradástechnikai ipar teljes anyagválasztékát, amely egyébként a műszeripar és az erősáramú villamosipar igényeivel számos helyen találkozik, fejleszteniünk és gyártanunk értelmetlen lenne, a nemzetközi együttműködés további bővítése az egyetlen járható út. A minőségi követelményekből — amelyekből az egész iparág színvonala függ — nem szabad engedményeket tennünk.

Az alkatrészek és szerelvények közül kiemelkednek a félvezetők, ezen belül az integrált áramkörök. Ezek fejlesztése kihat nemcsak a híradástechnikára, hanem a számítástechnikára, az automatika- és műszeriparra, sőt az erősáramú iparra is. Fejlesztésünknek helyes kiterjednie a vékony és vastagréteg-áramkörökre, a kondenzátorokra, az ellenállásokra, az áramköri csatlakozókra, a kis- és közepes teljesítményű kapcsolókra és néhány más elektromechanikai szerelvényre. Fő célok: kisebb méretek, nagyobb megbízhatóság, gazdaságos tömeggyártás és minőségjavítás.

A telefon- és táviróközpontok (kapcsolástechnika) gyártásában még hosszú ideig domináló crossbar-technika továbbfejlesztése mellett intenzíven foglalkozunk az elektronikus vezérlésű, de mechanikus kapcsolású rendszerekkel, valamint a jövőben érvényesülő digitális technikával, amely már át fog vezetni az egységes — mindenfajta jelet átvivő és kapcsoló — hálózatokhoz. Már a crossbar-technika is 6–8-szor kevesebb karbantartó személyzetet igényel a régebbi rendszerekhez képest. Ez az elektronikus és digitális rendszerekben még tovább javítható. A vezetékes átviteltechnikában az 1000 feletti csatornaszámú átviteli rendszerek helyett fő célunk a méretben és a kisebb áramfogyasztásban korszerűbb kis- és közepes csatornaszámú légvezetékes és kábeles rendszerek fejlesztése és gyártása lehet. A megbízhatóság javításával felügyelet nélküli vonalerősítéseket és minimális karbantartást igénylő végállomásokat gyártunk. Ezt városközi, valamint nemzetközi hálózatunk elmaradt állapotának felszámolása is indokolja. Jellemző lesz az integrált áramkörök bevezetése.

A digitális technika fokozatos elterjesztése, amely az átviteltechnika és kapcsolástechnika egybeolvadására vezet, kb. két évtized múlva egységes hálózatban fog kiteljesedni. Az adatátviteli technika a kezdetben kisebb sebességű rendszerek mellett később — a számítógépek együttműködése, továbbá nagy mennyiségű jel átvitele céljából — nagy sebességű rendszereket is meg fog kívánni. Ez a termelés mennyiségében is fontos összetevő lesz.

Rendszertechnikailag a felsoroltakhoz csatlakozik a mikrohullámú technika. A nagyobb frekvenciák alkalmazása, újabb rezgéskeltő és erősítő eszközök, méret- és fogyasztáscsökkenés legyenek fejlesztésünk fő irányai.

Elektroakusztikai iparunkat különösen érdemes fejleszteniünk és a termelést is bővíteniünk. A fejlesztés fő irányai: az igényes stúdiótechnika, az audiovizuális oktatás, a zárt- és szabadtéri hangosítás, korszerűbb elektroakusztikai átalakítók, jórészt integrált áramkörti technikával. Számolhatunk növekvő szocialista, s gyorsabban növekvő tőkés exporttal.

A felsorolt professzionális (szakszemélyzet által beszerzett és üzemeltetett) beruházási jellegű készülékek és berendezések fejlesztéséhez licenccikre kell támaszkodniunk és szocialista, valamint tőkés kooperációkat kell szervezniünk, kutatófejlesztő erőinket koncentrálnunk kell.

A híradástechnikai tartós fogyasztási cikkek közül a televízió-vevőkészülékek-nél a távolabbi jövőben gazdaságossá válhat nálunk is a színes vevők gyártása, de a közelebbi jövőben legfeljebb csak kisebb tapasztalatszerző sorozatokkal érdemes foglalkoznunk. Az egyszínű vevőknél nem tervezhetünk lényeges mennyiségi változást.

AUTOMATIZÁLÁS, SZÁMÍTÁSTECHNIKA, MŰSZEREZÉS

Az automatizálás mint tevékenység nem sorolható valamely termelő ágazatba, hasonlóképpen a számítástechnika sem. Maguk az automatikák és számítógépek is több ágazat termelési együttműködésének eredményei. A témát így külön fejezetként dolgoztuk fel, bár már számos helyen utaltunk az automatizálás és számítástechnika szerepére, a műszaki fejlesztés egészére való hatására.

A műszaki fejlődés fő irányai között kiemelkedő a szélesen értelmezett automatizálás. Ebbe a különböző folyamatok (nemcsak termelési, hanem egyéb gazdasági és ezeken túl orvosi, oktatási stb. folyamatok) automatizálásán kívül a tágabban értelmezett műszerezést és a számítástechnikát, elsősorban az elektronikus számítógépek alkalmazását is beleértjük.

Az elemzések azt mutatják, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődés és a vele kapcsolatos technológiai és szervezési folyamatváltozások az automatizálást, a műszerezést és a számítástechnika széles körű alkalmazását objektíve igénylik. A termelési folyamatok növekvő technikai felszereltsége és az irányító tevékenység viszonylag elmaradott technikai felszereltsége közötti ellentmondás a gazdasági fejlődés ütemét népgazdasági méretekben fékezi, ezért veszteséget okoz.

A tudományos és technikai forradalom eredményei, a hírközlés, a szállítás és a közlekedés meggyorsulása, kapacitásának növekedése és költségeinek csökkenése mind növekvőbb méretű és felszereltségű rendszerek kialakítása felé mutat. Ez a jelenség mind az országhatárokon átnyúló energiarendszereknél (villamosenergia-hálózatok, olaj- és gázvezeték-rendszerek stb.) megfigyelhető, mind pedig az egyre nagyobb méretű gazdasági-termelési együttműködési formák kialakulásában. Mindinkább előtérbe kerül az integrált rendszerek fejlődése. Ez egyebek között a termelés, az elosztás (tárolás, szállítás, kereskedelem) és a fogyasztás (szerviz, karbantartás stb.) technikájának arányos fejlesztésén kívül az információ technikájának (tájékoztató és tájékoztatás) megfelelően arányos fejlődését követeli meg.

A fentiek érdekében az automatizálás és a számítástechnika körében a hazánkban érvényesítendőnek tartott fontosabb irányzatok a következők:

A hazai műszer- és automatikaipar évi 10—15 százalékos fejlődése várható. 1985-re mintegy 45 ezer fő foglalkoztatásával lehet számolni. A terület sok kutató, fejlesztő, rendszertervező munkát igényel, technológiájának jelentős fejlődése is várható. Kialakul a számítógépgyártó ipar.

Gyártásunk megerősítése és jövője szempontjából lényeges, hogy mind a saját felhasználásra gyártott, mind az exportra szánt gépeket — főként a termelő munkagépeket, berendezéseket — megfelelő automatikával együtt ajánljuk a vevőknek.

Ehhez egyrészt jól felkészült rendszertervezők szükségesek, másrészt a megfelelő automatikaelemeket kell biztosítanunk.

Az automatizáláshoz szükséges különféle villamos, pneumatikus, hidraulikus érzékelők, szabályozók, beavatkozók, mérőeszközök, hajtások stb. teljes körű hazai előállítására sem gyártástechnológiai, sem gazdaságossági okok miatt nem rendezkedhetünk be. Célunk az, hogy ezeknek az elemeknek, elemcsoportoknak egy részét magunk gyártsuk, a többit kooperációban vagy kereskedelmi importként szerezzük be.

A számítástechnika műszaki fejlődésének dinamikája világszerte egyike a legnagyobbaknak. 15 évvel ezelőtt iparszerű gyártás még nem volt és ma a világ számítógép-termelése meghaladja az évi 15 milliárd dollárt. A számítástechnikát az átlagot lényegesen meghaladó szellemi háttér igény jellemzi. A számítástechnikai kultúra széles körű elterjesztése nálunk is az a láncszem, amely az intenzív termelési módszereket intenzív irányítási módszerekkel egészíti ki.

A számítástechnika alkalmazásának 15 éves perspektíváját ma még fel sem lehet mérni. A számítástechnikai központi fejlesztési program célja 1975-re 40 számítógép/egymillió lakos.

A számítástechnika-kultúra elterjesztésének megalapozásához koncepciónk korszerű, hazai gyártású, harmadik generációs kis számítógép nagyobb számú hazai alkalmazását irányozza elő.

Magyarország 1968-ban bekapcsolódott a Szovjetunió kezdeményezésére kifejlesztés alatt álló Egységes Számítógép Rendszer kidolgozásába olyan viszonylag szűk gyártmány-spektrummal, amely finommechanikai és elektronikai gyártási lehetőségeinknek megfelel. Az induláshoz szükséges korszerű színvonalat licenciák és know-how-k vásárlása biztosítja. A számítógépipar fejlesztésének alap gondolata az, hogy támaszkodva a hazai elektronikai és finommechanikai ipar hagyományos adottságaira és konvertálható kapacitásaira, viszonylag szűk, de korszerű gyártmányválasztékkal fokozatosan kiépítsük a számítástechnikai eszközök meghatározott körének gazdaságos gyártását úgy, hogy a termelés egy részének exportja mellett más szükséges számítógépeket hosszú távú szerződés keretében szocialista országokból vásárolhassunk.

A számítástechnikai gyártás sajátossága, hogy forgóeszköz-igénye főként a fel-futás szakaszában, de később is nagy, amit a résztvevő gyárak saját felhalmozásukból nem képesek most előteremteni.

Az automatizálás elterjedése két irányban bontakozik ki. Egyrészt a gépiparban, ahol a gépgyártásban egyre nagyobb automatikai hányad fog megjelenni (programvezérlésű szerszámgépek, gépsorok automatikával felszerelve stb.), másrészt a felhasználó iparokban — elsősorban a vegyiparban —, ahol a komplett gyárak beruházási költségeiben nagyobb rész lesz a gépek mellett a műszer és automatika költsége. Ez a tendencia várható az élelmiszer-gazdaságban és a folyamatos technológiákat alkalmazó egyéb ágazatokban is. Az erősén megszerzett és automatizált technológiák alapján létrejön a számítógépes irányítás és optimalizáció lehetősége, amit a jobb gazdaságosság igényel. Különösen ott jelentős ez, ahol a termékek választékának változása, a piaci igények sokfélesége, a nyersanyagok és a megmunkálási módok között a választás lehetősége sokféle termelési kombinációt enged meg.

Nagy jelentőségű lesz az automatizálás a tömeges mérés és azok kiértékelése körében (például talajminták elemzése, vízminőség ellenőrzése, légszennyezés mérés, pontos felületmérés stb.).

E szerteágazó és különböző összefüggéseket mutató terület a tanulmányok széles körű hálózathalozható és közelíthető meg. Különösen gondosan kell foglalkozni az új módszereket alkalmazó vagy gyártó, üzemeltető, karbantartó stb. szakemberek kiképzésének és felkészítésének problémáival.

Összefoglalva az állapítható meg, hogy a tárgyalt három terület belső összefüggései a jövőben fokozottan fognak mutatkozni és mindhárom kör — a számítástechnika, az automatizálás, a műszerezés — a műszaki fejlesztés egy-egy központi témája lesz.

Külön említhetjük meg, hogy a műszerezés, az automatizálás és a számítástechnika nagy vonalakban vázolt távlati műszaki fejlesztési irányainak tekintélyes szerepe lesz az egészségügyben is. Hatása érvényesülni fog — csupán a főbb irányokat tekintve — a biológiai-orvosi kutatás, a vizsgálatok elvégzése és értékelése, az egyedi eseti és tömeges diagnosztizálás, a gyógykezelés (beleértve az

intenzív ápolást), a kórházi gépesítés-automatizálás, távlatilag az országos adat-és leletnyilvántartás, az egészségügyi oktatás és az egészségügyi igazgatás különféle — nemcsak távlati — feladatainak megoldásánál, sőt hozzátehetjük, ma még fel sem vehető kérdéseinek megfogalmazásánál.

Utalunk arra, hogy a műszaki feladatok sok vonatkozásban hasonlóak lesznek a termelési-technológiai folyamatoknál jelentkezőkhöz (például műszerek, érzékelők és beavatkozási elemek digitális rendszerekben való alkalmazhatóvá tétele), valamint a számítógépes távadatfeldolgozás kiépítésénél megoldandókhöz.

Gazdasági szempontból ugyancsak fontosnak ítéltethető, hogy orvostudományi és egészségügyi kultúránkat összekapcsolva a műszerezés, az automatizálás és a számítástechnika fejlesztésével, megszilárdíthatjuk és tovább erősíthetjük orvosi-műszer-iparunk világszertei eredményeit.

VEGYIPAR

Népgazdaságunk fejlődésének egyik alapvető feltétele, hogy korszerű szerkezeti anyagokkal rendelkezünk. Közülük a különféle polimerek gyártását a vegyiparban petrokémiai bázison célszerű megalapoznunk. A petrokémiahoz szükséges nyersanyagforrások szempontjából hazánk hasonló helyzetben van, mint a többi európai ország, azaz a szénhidrogének tekintélyes részét importáljuk és főként energiahordozók termelésére használjuk fel. A petrokémia igénye a fosszilis termékekből mindössze 10 százalék körül van.

A távlati energetikai szénhidrogén-feldolgozás nyomán petrokémiai célokra a rendelkezésre álló benzintől 1975 táján 200—250 ezer tonna etiléntermeléssel jellemzett petrokémiai komplexum lenne kifejlesztendő, 1985-re ennek mintegy háromszorosa. Elsősorban műanyagokat és műszálakat állítanánk elő.

A felmérések szerint az 1970. évi 120 ezer tonnás műanyag-felhasználással szemben 1985-ben 750 ezer tonnával kell számolnunk, tehát a hazai műanyagbázis nélkül elviselhetetlen importra lenne szükségünk.

A petrokémiai ipar sokirányú jelentős műszaki fejlődése eredményeként már lehetővé vált mintegy félmillió t/év kapacitású etilénüzemek építése is, és csökkent az olefinek önköltsége. Ha közelítő átlagként egy tonna polimer gyártásához egy tonna olefin felhasználását vesszük számításba, a műanyag- és az olefinigény nagyjából azonos. A hazai igényeket és a gazdaság nagyságrendet figyelembe véve, egy mai közepes nagyságrendű olefintermelő üzem kapacitása az első időben tehát kb. 40 százalékkal nagyobb, mint a hazai szükséglet.

A gazdaság fejlesztés érdekében kívánatos, hogy már az első lépésben olyan méretű üzemet építsünk, amely kellő időben kezdve meg a termelést, a leírás időszaka alatt feltétlen versenyképességet biztosít. Átmenetileg a szükséglet és a termelés közötti különbség a nemzetközi piacon értékesíthető.

Magyarország és a Szovjetunió a két ország petrokémiai iparának fejlesztése céljából egyezményt kötött, amelynek alapján Magyarországon a mai technológiai ismereteink szerint gazdaságos nagyságrendű alapüzem megépíthető. Az etilének és propilének Szovjetunióba való szállítása kedvező gazdasági együttműködést eredményez. A szerződés ideje alatt a szállítások ellenértékéért műanyagipari alapanyagokat veszünk át.

A mezőgazdaság kemizálása a korszerű termelés egyik feltétele. Az elhatározott új nitrogén-műtrágyagyár kb. 1980-ig ki fogja elégíteni az igényeket. A foszforműtrágyához szükséges foszforalapot lehetőség szerint a Szovjetunióból, a káliműtrágyát más szocialista országokból kell importálnunk.

A növényvédőszeres számunkra is gazdaságos méretű üzemekben gyárthatók: Minthogy a növényvédőszeres fejlődése gyors, a hazai kutatás hatékonyságát nemzetközi kooperációval kell elősegíteni.

Vegyipari exportunk kb. 50 százaléka a gyógyszeriparból származik, tehát a gyógyszeripar fejlesztése változatlanul kívánatos. A devizakitermelés hatásfokának javítása végett tevékenységét ki kell terjesztenünk a takarmányadalék-anyagok és a szintetikus fehérje (takarmányélesztő) előállítására, amivel a fehérjeimport csökkenthető lesz.

A petrokémiai bázison történő vegyipari fejlesztés biztosítja a szerkezeti anyagokkal való bőséges ellátást, valamint a mezőgazdaság és a többi iparág kemizálásához szükséges alapanyagokat és késztermékeket.

FA- ÉS PAPIRIPAR

Fagazdálkodásunkban a műszaki fejlesztés fő irányait a hazai fakészletek és a faimport szabják meg. Erdőfelújításaink és nagy nyárfatelepitéseink termőre fordulásával a lombosfamennyiség lényegesen nőtt. Szemléltetés céljából említjük, hogy a jelenleg évi 5,2 millió m³ bruttó fakitermelésünk 1985-re kb. 8 millió m³-re emelkedik (nettó 7 millió m³), amelynek kb. 30 százaléka nyárfa, a többi pedig bükk, tölgy, cser, akác és egyéb fa.

Hazai fakitermelésünk ipari hasznosításában a papíralapanyag, a szerkezeti fa és a méret alatti vagy hulladékfából készülő faforgács- és farostlemez gyártása jöhet szóba. Tartós fanemesítési irányzatként a jobb minőségű papírfatermelés folytatását kell célul kitűznünk. A mind nagyobb hazai famennyiség szerkezeti anyagként való feldolgozásában lényegében a ma ismert eljárások korszerűsítéséről lehet szó, azaz a műszaki fejlesztés iránya a különféle arányban keletkező fatermékek optimális feldolgozásának bővítése. Ebben a termelésbővítésben számos olyan — már kikísérletezett vagy még kutatóandó — technológia alkalmazandó, amelyben csökken az importfa felhasználása, de növekszik a hasznosítható fakihozatal és a műanyagokkal való kombináció. Az iparifa-feldolgozás a műanyagok és a vegyipar (ragasztó-, festékgyártás stb.) fejlesztésével és — a felhasználás oldaláról — a bútor-, valamint az épületasztalos-ipar igényeivel való szoros kapcsolata és kölcsönhatása miatt válik komplex műszaki fejlesztési feladattá.

A papírgyártást világszerte a rendkívül megnőtt csomagolóanyag-igény hajtja előre. Ez nem maradhat ránk sem hatás nélkül. Papírfogyasztásunk 1985-re mintegy 90—95 kg/főre fog növekedni, a mainak kétszeresére (kb. a mai francia vagy nyugatnémet fogyasztással kerül egy szintre). A hazai papírtermelés sem most, sem a jövőben nem fedezi szükségletünket. Termelésünk a másfél évtized múlva kialakuló szükségletek 75—80 százalékát fogja fedezni.

Az import részbeni fedezésére új üzemeink termeléséből exportálható lesz jelentősebb mennyiségű nyár- és szalmacellulóz és kisebb mennyiségű, időszakosan feleslegként jelentkező papír, csekély speciális papírfajta és feldolgozott papírtermék.

RUHÁZATI IPAROK

Bőr- és cipőiparunk alapanyagaiban változásra kell felkészülnünk a következő másfél évtizedben, mert a bőripar természetes nyersanyagának — a hústermelés melléktermékeinek — mennyisége kevésbé nő, mint a cipőigény.

Törekvésünk a bőrválaszték bővítése legyen: ezért a nyers marha-, de főleg a nyers sertésbőr feldolgozásakor a nemes, lágy kikészítésű cikkek arányát kell növelnünk, késztermékeink minőségét exportképessé javítva. Szélesebb körben is kell vezetni a vulkanizálható, hőálló, vízellenálló, szenny- és karálló bőrfajták gyártását. A poliuretán, poliakrilát, poliamid bázisú barkaimpregnálókkal és bőrműanyag kombinációkkal oldjuk meg a felszínhibák eltüntetését és a bőrstruktúra tömörségét.

A felsőbőr-helyettesítők egyelőre nem teljes értékű, szőtt vagy hurkolt kelme alapú habosított PVC műbőrök. A közeli jövőben vezessük be nálunk a nem szőtt hordozók gyártását. A teljes értékű szintetikus felsőbőrök kidolgozásával világszerte foglalkoznak. 1975 körül be kell kapcsolódnunk gyártásukba, esetleg nemzetközi kooperáció formájában. A textilfelsőrészű cipők szövetének választék bővítése pedig KGST-együttműködéssel látszik megoldhatónak.

A cipőipari technológia javítása, a programvezérlésű cipőszabógépek alkalmazásának kibővítése a jobb anyagkihozatal és a jobb munkatermelékenység érdekében szükséges. A vulkanizáló és fröccsöntéses eljárásoknál a csákőzöhegesztők, a thermoplasztikus ragasztók és közbélelő anyagok, az aljászereelő műveletsor-automaták, a mikroporozus anyagok fajsúlycsökkentő eljárásai vezetendők be. Kutató-kísérleti munkával az ún. egyenszilárd cipőkonstrukciók kialakítására kell törekednünk.

Mint hogy a textilipari természetesszál-felhasználás kevésbé bővíthető, meg kell változtatnunk a textiliák alapanyag-szerkezetét. Ma világszerte éppúgy, mint hazánkban, a természetes szálak felhasználásának aránya az összes szálfelhasználásnak mintegy kétharmada. Másfél évtized múlva a természetes szálak aránya előreláthatólag 40 százalékra csökken, a vegyi szálak viszont nagyobb részben

szintetikus szálak lesznek. A technikai és lakástextíliák alapanyagai közé az üveg-szálak és az extrudált fóliából készített termékek nagyobb arányban fognak tartozni (poliolefin-fajták, multikomponensű vegyi szálak, thermoreaktív szálak).

Textiliparunknak számolnia kell az új fonási elveken — szabadvégű fonás, elektrosztatikus fonás — működő gépekkel, amelyek termelékenysége 2—4-szerese a mai korszerű gépekének.

A fonodákban az egyes műveleteket — tisztítás, kártolás, nyújtás — össze kell kapcsolni. Megoldandó az automatizálás és a műveletközi szállítás. A fonás helyett térthódító terjedelmesített folytonos vegyi szálakat nagyobb mértékben kell alkalmaznunk. A szintetikus anyagok arányának változása eredményeként könnyebb és tartósabb termékeket kell gyártani. A kelmék előállításának módját fokozatosan meg kell változtatni, a szövés technikát mindinkább helyettesítse a tűtechnika. Célul tűzhetjük ki, hogy kelmetermelésünk majdnem fele ne szövással, hanem a 6—10-szer termelékenyebb kötszövő eljárással, fonállal rögzített fátvolkelmeképzési és az egyszer használható textilanyagokat pótió, papíripari kelmeképzési eljárással készüljön.

A kelmék kémiai kezelésében a műszaki fejlesztés fő célja a műveletek programozása és a vízigény csökkentése legyen. A textiláruk minőségében el kell érünk, hogy a használat során kezelésük munkaigénye csökkenjen.

ÉPÍTŐIPAR

A IV. ötéves terv időszakában feltehetőleg megteremtjük az építési piac viszonylagos egyensúlyát. 15 éves időtartam alatt különösen törekednünk kell az elmaradt infrastrukturális létesítmények fejlesztésére.

Az építőiparban változatlanul „iparosítási” folyamatnak kell végbemennie, oly módon, hogy az építőipar szerelő jellege mindinkább érvényesüljön. A munkák nagyobb részének a telepített iparban végzése azt eredményezi, hogy az építőiparban az anyagköltségek növekednek, egyidejűleg azonban a célegységre* jutó fajlagos súlyok, anyagtömegek csökkennek.

Az építési struktúrában várható, hogy a lakóépület-építés és közműépítés, továbbá az útépítés aránya hosszú időn át — szemben a mai arányokkal — növekedni fog.

A különböző magasépítési technológiák egymással való versenye reálisan akkor dönthető el, ha az építési piac egyensúlyba jön. A modern és valószínűleg versenyképes technológiák fejlődését azonban iparpolitikai tevékenységünkkel addig is elő kell segítenünk (paneles, előregyártott vázas és különösen acélvázas szerkezetek). A hagyományos technológiák modernizálását sem hanyagolhatjuk el, mert ezekre mindig szükség lesz.

Az építés iparosítását a ma ismert megoldások közül legjobban a könnyűszerkezetes építésmód szolgálja. Ezzel az építésmóddal az építés szerelő jellege érvényesül, kiterjesztése lehetővé válik, mert az elemek viszonylag kis súlya miatt a szállítási körzet határai lényegesen megnőhetnek. Az építésmód elterjesztésének előfeltétele azonban az alapanyaggyártó és szerkezetgyártó üzemek létrehozása, amelyekben a fa, acél, alumínium, műanyagrostos préselt anyagok, műanyaghabok széles választékából a szerkezetek telepített gyáriparban állíthatók elő.

Az építőipar fejlesztésének feltételei között kiemelkedő a szakipar műszaki megerősítése és megfelelő anyagokkal, szerelvényekkel stb. való ellátása.

Az építőipar termelékenységét mai technikai felszereltsége lényegesen korlátozza. Az egyes szakmák, munkafolyamatok technikai felszereltségének szintje eltérő. Különösen alacsony a szakiparé, az épületgépészeté és a közműépítésé. Ebből következik, hogy a gyenge technikai felszereltségnek és a különféle munkafolyamatok technikai színvonalbeli különbségének a felszámolása a műszaki fejlesztés döntő feladata.

Az építőipar vázolt fejlődéséhez, jelentős struktúraváltozásához a felhasznált anyagok, szerkezetek, szerelvények arányaiban is (a mennyiségen kívül) tekintélyes változásnak kell beállnia. Megállapítható, hogy az építőipar a hagyományos építőanyag-ipari ágazatban előállított termékekből viszonylag egyre kevesebbet vesz

* Célegység alatt különféle jellemzők érthetők, például épület-léghőmérő, kórházi ágy, tanterem, raktári férőhely, állatférőhely stb.

igénybe, a többi ipari ágazatok által előállított termékekből viszont egyre többet. Egységnyi építőipari termelésnövekedéshez átlagosan 0,87 egységnyi hagyományos építőanyag-ipari termelésnövekedés elegendő, viszont több kell a gép- és vegyiparban gyártott termékekből, gyártmányokból. Az építőiparban a jövőben felhasználandó fontosabb anyagok, szerkezeti elemek fejlesztéséről, műszaki követelményeiről az építőanyag-ipari rész nyújt tájékoztatót.

ÉPÍTŐANYAG-IPAR

A ma építőanyag-iparnak nevezett ágazattal szemben támasztott műszaki követelményeket az építőipar szabja meg; más megfogalmazásban úgy is mondhatjuk, hogy az építőipar műszaki színvonala az építőanyag-ipar színvonalának és teljesítőképességének is függvénye. (Természetesen nemcsak ennek, mert az építőipar egyre növekvő mértékben alkalmaz más iparágakból származó termékeket.)

Az építőanyag-iparnak két fő termékcsoportja van: a szilikátbázisú (cement, betontermék, téglá, kőagyagcsó stb.) és a nem szilikátbázisú (épületasztalos-ipari stb.) építési anyagok. Az utóbbi termelésnövekedésének az építőipar struktúraváltozása miatt nagyobbak kell lennie, mint a szilikátbázisú építési anyagokénak.

Hazánkban három alapkövetelményt lehet állítani az építőanyag-ipar elé: a minőségi toleranciák alapos szűkítését, a termékek homogenitásának biztosítását, valamint a választék bővítését.

A főbb termékeket illetően a cementválaszték bővítését a magasabb minőségű cementfajták, például a nagy kezdőszilárdságú cementek, a nagyszilárdságú cementek (elsősorban utéptéti célokra), a légmentes cementek felé kell terelnünk. Ezek gyártására új, korszerű technológiák bevezetése szükséges. A téglagyártásban a nagy (40% feletti) üregtérfogatú termékek arányának növelése és az előregyártott nagyobb egységek (kerámiafödémek) előállítására lehet célunk. A fedél- és szigetelőlemezek közül az üvegfátyol-, alufóliabetétes stb. új típusú, egy rétegben készíthető szigeteléshez szükséges lemezek gyártásának bevezetése szükséges. Az építési üvegek közül a jó minőségű vastag üvegfélék, nagyobb választékú színes, hőszigetelő, hőelnyelő és hővisszaverő építési üvegek, üvegyapot termeléséhez jelentősebb műszaki fejlesztéssel kellene a termelőkapacitásokat megteremtelnünk. Az építési kerámiák közül a falburkolócsempe-termelés bővítése mellett a kétszer égetett, sajtolt, a színes és dekoratív csempek, nagyméretű táblás termékek, speciális alakzatok, elemek felhasználása emelkedne, s ezzel részben az elhelyezés munkai igénye is csökkenne. A kőagyaglapok közül a kisméretű ragasztott elemek iránti igény (mozaikcsempe) számottevő.

A különböző szilárd anyagok, az ásvány- és az üvegyapot között verseny van, amelyet a műanyag-szigetelőanyagok (műanyaghabok) várható előretörése még fokozni fog. Ezért mindhárom szigetelőanyag-fajta fejlesztését helyes lenne előmozdítanunk, törekedve a több funkciójú (szigetelő és térelhatároló) kemény szigetelőelemek nagy tömegű és korszerű technológiájú gyártására.

HÍRKÖZLÉS

Hírközlő hálózatunk fejlesztését egyrészt a lakosság életmódjának emelkedése teszi szükségessé (rádió, televízió, telefon), másrészt a gazdasági fejlődést befolyásoló szerepének növekedése (távíró, telex, kép- és adatátvitel).

Távbeszélő-ellátottságunkat a távlati időszakban kb. 18—25 állomás/100 főre kell emelnünk. A telefonszolgáltatás fejlesztéseként a helyközi forgalom automatizálását (az előfizetői távválasztást) jelentős mértékben be kell vezetnünk. Az országos hálózat nagy részét kitevő megbízhatatlan légvezetékű összeköttetéseket kábelbe vagy rádiórelé vonalakra kell áthelyezni. A korábban létesült különhálózatok helyett egységes telefonhálózat kifejlesztését kell célul kitűzni.

A műsorszórás szolgáltatás javítása céljából a két középhullámú rádióadó műsorának vételi lehetőségét az adás teljes időtartamára és az ország egész területére ki kell terjeszteni. A minőségi igények kielégítésének növelésére a részben sztereo adású ultrarövid hullámhosszú program vételi lehetőségeit kell kiterjeszteni az országban.

A televízió műsoridejének növelését, a második műsor és a színes műsorszórás lehetőségének előfeltételeit a IV. ötéves tervben létrehozzuk.

A hírközlés fejlesztése keretében be kell kapcsolódnunk a szocialista országok létrehozandó úrtávközlési rendszerébe, fejlesztésébe és üzemeltetésébe.

KÖZLEKEDÉS

A magyar közlekedési rendszer műszaki szempontból elmarad a világ színvonalától. Másfél évtizedre elmaradásának csupán csökkentése tűzhető ki, de az élenjáró közlekedési rendszerek elérése nem.

Feladatainkat viszonylag változatlan közlekedési hálózat mellett, de a vasút hálózatának és szerepének csökkentésével (például a kisforgalmú vasútvonalak és állomások működéskének részleges vagy teljes beszüntetésével) kell megoldanunk a közúti közlekedés javára.

Közlekedési hálózatunk műszaki fejlesztése a másutt kialakult megoldások hazai adaptálására szorítkozhat. A fejlesztések a hálózatra, a pályára, a járművek korszerűsítésére, az üzemi javító-, felújító- és kiszolgálóhelyek bővítésére és modernizálására, valamint az információs és adatfeldolgozó automatikai és kibernetikai berendezésekre és módszerekre irányuljanak.

A vasutak korszerűsítésében az elegendő átbocsátó- és szállítóképeség, továbbá az áramlás gyorsítása játssza a fő szerepet. Mindennemű fejlesztést a törzshálózatra koncentráljunk, minél gyorsabban befejezve ezeken a villamosítást, a Diesel-járművesítést. Teher- és személykocsiparkunk 100—140 (160) km/h sebességre való korszerűsítése csaknem elkerülhetetlen. Az automatikus kapcsolóberendezésekre való áttérés időpontját és módját a nemzetközi vasúti megállapodáshoz kell igazítanunk. Fokozatosan megvalósítandó a vasúti ügyvitel és irányítás számítógépes automatizálása.

A közúti közlekedés fejlesztése során a szállítóképeség, a befogadóképeség, a tengelynyomás és a fajlagos motorikus teljesítmény emelendő. Minthogy a személygépkocsik száma erőteljesen növekszik, a pályák, a csomópontok, a parkoló és egyéb helyhez kötött berendezések kapacitását ezekhez kell igazítanunk éppúgy, mint az útburkolatok terhelésbírását, szélességét, portalanágát, érdességét stb. Az országos közúthálózat állagának megóvása a legfontosabb feladat, s évégett a fenntartási munkálatok arányát emelnünk kell. Ezt követheti az út- és hídkorszerűsítés, a bekötő utak, majd a gyorsforgalmi utak építése. E munkák műszaki szempontból akkor tekinthetők korszerűnek, ha az építő technológiák és a munkagépek is azok.

A városi közlekedés helyhez kötött berendezéseinek modernizálása mellett a járműveket nagyobb befogadó-, gyorsító- és fékezési képességűvé kell tennünk. A városi közlekedési csomópontok kialakításában a körülményekhez adaptált külföldi megoldások lehetnek irányadók.

A hajózásban a Vaskapunál létesülő duzzasztómű és az újabb tiszai vízelépcső tervezett megépítése még nem teljes megoldás. További feladatok: a Duna—Tisza csatorna létesítése és a Tisza hajózhatóvá tétele. A folyami úszóművek közül a tolóhajók és az önjáró egységek építését helyes irányzatként kitűznünk.

VÍZGAZDÁLKODÁS

Magyarország vízigénye 20 év alatt a mainak mintegy háromszorosára nő. Természetes vízkészleteink a nyár végi kritikus időszakban az ország egyes régióiban, elsősorban a Tisza völgyében nem fedezik az igényeket. Egyrészt tárolással kell tehát emelnünk a hasznosítható készleteket, másrészt víz átvezetésével a jobban ellátott vidékekről. A takarékos vízhasználati technológiák alkalmazását növelni kell.

A kommunális és az ipari szennyvízkibocsátás 15 év alatt megkétszereződik, tehát gondoskodnunk kell a víztisztítás lényeges bővítéséről, törekedve arra, hogy a szennyezett víz mennyisége relatíve csökkenjen.

Az árvízvédelmi művek védőképességének javítása végett erősítenünk kell az árvédelmi töltéseket még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt tíz évben árvízvédelmünket jelentősen javítottuk.

A tavak közül a Balaton szabályozása kiemelkedő feladatunk. A vízszintszabályozást, a tófelület és mélység összefüggését, a területnyerés és a tárolás vízgazdálkodási feladatait alapvetően az üdülőforgalom szempontjából kell meghatározni.

A síkvidéki vízrendezés és öntözés a mezőgazdaság érdekei alapján határozandó meg. 1985-ig az átlagos évi jellemzők lennének elérendők. Feladat: (1) a nyílt vízborítással 14 napon túl is érintett területek csökkentése; (2) a magas talajvíz okozta károsodás csökkentése; (3) a belvizek tárolásos hasznosítása a réteken és legelőkön; (4) az öntözési területeken az esőztető rendszer alkalmazásának kiterjesztése.

ÉLELMISZER-GAZDASÁG

A tudományos és műszaki haladás követelményeihez igazodva a magyar élelmiszer-termelés biológiai, gépi és vegyi tényezőinek dinamikusabb és koordináltabb fejlődését kell tartósan előmozdítanunk. Tovább kell szélesítenünk és mélyíteniünk az élelmiszer-gazdaság népgazdaságon belüli és nemzetközi műszaki-gazdasági kapcsolatait.

A fejlesztés célja: (1) a társadalom mindenkori élet- és munkakörülményeinek, korösszetételének stb. megfelelő, élettanilag és technikailag egyaránt racionális, de élvezeti értéke szerint is kifogástalan élelmiszer-ellátás; (2) minthogy hazánk élelmiszer-termelési potenciálja nagyobb, mint amekkorát a belső ellátás megkívánja, a további fejlesztést a várható legelőnyösebb exportlehetőségeket szem előtt tartva kell kialakítanunk.

A fejlesztések komplexitásuknak megfelelően egységes társadalmi, műszaki, gazdasági célrendszerrel alkossanak, amelynek főbb meghatározói: (1) az egyre városiasabb élet- és munkakörülményeknek megfelelő élelmiszer-kereslet (ez a tendencia a külkereskedelmi igényekre még fokozottabban érvényes); (2) a nagyipari gépi és vegyi technika, valamint a nagyüzemi biotechnika gyorsuló vertikális egybefonódása (integrálódása).

A mezőgazdasági termelés gyorsan növekvő ipari függősége következtében a fejlesztés mezőgazdasági és ipari tényezői kerüljenek egyre szervesebb kapcsolatba egymással. Műszaki szempontból tehát az élelmiszer-gazdasági komplexumba tartozónak kell tekinteni a fejlesztés teljes ipari és szolgáltatási hátterét, függetlenül attól, hogy belföldi vagy külgazdasági kapcsolatokon alapul-e.

A hazai élelmiszer-fogyasztás és külforgalom várható strukturális, minőségi és mennyiségi fejlődésének biztosítása céljából az élelmiszer-gazdaságban leglényegesebb súlyponti fejlesztési feladatok a következőkben jelölhetők meg:

A takarmány-, vágóállat- és állatiermék-termelés, élelmiszeripari feldolgozás, készletezés és szállítási komplex rendszerének kialakításában:

— A takarmányellátás és a minőségi célokkal összehangolt takarmányértékcsökkentés javítása. Ez egyrészt a mezőgazdasági, továbbá az iparilag feldolgozott és ipari eredetű takarmányforrások, takarmánykiegészítők, biostimulátorok gyártásának a tartási és elhelyezési feltételekkel összehangolt fejlesztését, másrészt az állomány termelőképességét meghatározó genetikai feltételek javítását, továbbá hatékony állategészségügyi prevenciót követel meg.

— Folyamatosan érvényesítenünk kell a tartósan ígérkező piaci követelményeknek megfelelő strukturális és kapacitásváltozásokat egyrészt a szarvasmarha, sertés- és baromfiállomány között, másrészt az egyes állatfajokon belül a különböző hasznosítási irányok szerint.

— A hagyományos funkciójú „gyógyító-megelőző” állatorvos típusa mellett kapjon mind nagyobb szerepet a speciális „tenyésztő, illetve termelő állatorvos”, aki az „állandó, célratörő teljesítményfokozás egészségtanának” szakembere, mert minél iparszerűbbé válik az állati termékek előállítás, annál inkább biológiai, állategészségügyi problémává is válik a termelés sikere.

— Az állati termékek élvezeti, táplálkozásélettani és konyhatechnikai értékét meghatározó tulajdonságok iránti növekvő igények kielégítésére a tudományosan megalapozott genetikai-biológiai és műszaki fejlesztési tevékenységek összefüggő rendszerét kell kialakítanunk.

— Szorosan kapcsolódják a fejlesztés mezőgazdasági folyamatához a vertikum tej-, hús- és baromfiipari, kereskedelmi és konyhatechnikai fejlesztési összefüggé-

seinek rendezése. A húsparban és a baromfiiparban fejlődnek a mennyiségi és minőségi átvétel technikája, a feldolgozás, a készletezés és a csomagolás.

— A gyártmányfejlesztés a részekre bontott, illetve csontozott, szerelt, csomagolt, fagyasztott áruk iránti keresletet kövesse, a tojás és a hűtött baromfi forgalmáhozatalát pedig megfelelő kombinált eljárások biztosítsák. A tejiparban a tankos tejhűtés, tárolás és szállítás kerüljön előtérbe, növekedjen a különböző technológiákkal előállított, megfelelően csomagolt tejtermékek gyártása.

— Az eredményes hús-, tej- és tojástermelés érdekében olyan állatállomány kifejlesztését kell célul kitűzni, amelynek genetikai potenciálja az elhelyezési és takarmányozási viszonyokkal, továbbá az ipari feldolgozás, kiszerezés, forgalmazás és felhasználás műszaki színvonalával egységes és racionálisan integrált rendszert alkot.

A kertészeti termelés, árukikészítés, tartósítóipari feldolgozás, készletezés és szállítás komplex rendszerének kialakítása érdekében:

— A zöldségtermelés fejlődése a konzerv- és hűtőipar számára természetű fajtaiból legyen a legerőteljesebb. A frissen forgalmazott zöldségfélénél várható növekedés a piacszerzés előrehaladásától és a szállítási rendszerek fejlődésétől függően alakítandó ki. A hajtató berendezések fejlesztésével kapcsolatban a műanyag-borítású berendezések és a növényházak építése közötti arányok gazdaságossági szempontból dolgozandók ki. Az öntözésben nagyobb jelentőséget kapjon a megfelelő műtrágya- és szerves-trágya-ellátás, valamint az öntözéses gazdálkodás fejlesztésével összefüggő biológiai alapok (például fajtanemesítés) további párhuzamos bővítése. A keresletnek megfelelően változzék a *gyümölcsfajok* összetétele. Ezenkívül — viszonylag lényegtelen területnövelés mellett — az intenzív faalakok elterjedése és a hozamok lényeges emelkedése irányzandó elő. A *szőlőtermelésben* inkább a terület csökkenése irányzandó elő, amit azonban a belterjes fejlődés következtében a minőség javulása és a hozamok növekedése ellensúlyozzon.

— A kemizálódás káros hatásainak megelőzésére — az integrált növényvédelmi koncepcióknak megfelelően — a toxikus alap helyett mindinkább át kell térni a *szelektív és fiziológiai* hatásos szerek, illetve szerkombinációk használatára.

— A friss és a feldolgozott kertészeti termékekkel való ellátás színvonalának növelése érdekében bővíteni kell a választékot, fejleszteni kell a minőségi és mennyiségi átvétel technikáját. Növelni kell a minőségi értékeket megőrző tartósítási, csomagolási és szállítási technika alkalmazását.

— Az állami és szövetkezeti kereskedelmi hálózat fejlesztésével is biztosítani kell a lakosság rendszeres, folyamatos ellátását.

Mindinkább jelentőssé válik a közétkeztetés fejlesztése. Ezt a funkciót egyre nagyobb társadalmi-gazdasági súllyal, s ennek megfelelő műszaki fejlesztési és tudományos kutatási igénnyel kell kialakítanunk.

A fejlesztéssel megoldásra váró fő problémák közül (1) társadalmi probléma: a közétkeztetés sokféle ágazatának (üzemi, iskolai, gyermek, csecsemő, kórházi stb.) megfelelő arányosítása; (2) népegészségügyi probléma: a higiéniai követelmények és táplálkozásélettani célkitűzések korszerű megfogalmazása; (3) műszaki-gazdasági probléma: a modern konyhatechnika követelményeinek megfelelő műszaki berendezések kialakítása és eredményes működtetése; (4) integrációs probléma: a közétkeztetéshez szervesen kapcsolódó saját központi konyhakapacitások és a tartósítóipari készlet- és ételkomponens-szállítások népgazdaságilag legcélszerűbb arányainak kialakítása.

ANYAGMOZGATÁS

Az anyagmozgatás az újratermelési folyamat minden fázisában jelen van, szerves része a termelőtevékenységnek, s mint ilyen, egyik meghatározója a műszaki-gazdasági színvonalnak. A távlati időszakban az anyagmozgatás és a technológiai folyamatok színvonala közötti különbség megszüntetésére kell törekedni. A technológiai géppark bővítése és korszerűsítése ugyanis nem hozhatja meg a várt eredményeket megfelelő színvonalú anyagmozgatás nélkül.

A termelési folyamatok térbeli tagoltságuknak megfelelően az egyes üzemezek között (üzemi belső szállítás), az egyes kooperáló termelőüzemek, továbbá a termelő és fogyasztó helyek között (termékelosztás) jelentős szállítási tevékeny-

séget tesznek szükségessé. A szállítási részfolyamatok korszerű összehangolt megoldásaival egységes szállítási láncolatok kialakítását kell célul kitűzni.

A nem tömegárúk szállításában az egységes szállítási láncolat megteremtésének leghatékonyabb eszközeként a konténeres szállítási módot kell széleskörűen elterjeszteni. Legfejlettebb formájában a konténer betöltheti az üzemi belső anyagmozgatás egységtrakományképző eszközének szerepét is, és vele esetleg még egyes raktározási feladatok is megoldhatók.

A nemzetközi együttműködési lehetőségek figyelembevételével ki kell fejlesztenünk a konténerizáció anyagmozgató gépeit (konténerdaruk és más rakodóberendezések), a konténer-pályaudvarok komplett berendezéseit, továbbá a közúti konténerszállító járműveket.

CSOMAGOLÁSTECHNIKA

A csomagolás a komplex értelemben vett áruelosztási folyamat egyik alapvető eleme, amely különböző formáiban (szállítási, gyűjtő-, illetve fogyasztói csomagolás) egyaránt hivatott az áruszállítás, tárolás, elosztás, értékesítés gazdaságosságát és a lakosság kulturált fogyasztását elősegíteni.

A csomagolószerek struktúraváltozásához a korszerű, műszaki-gazdasági és esztétikai szempontból egyaránt legmegfelelőbb csomagolószertípusok — elsősorban a papír, fém, műanyag alapú csomagolószerek — gyors ütemű fejlesztését kell szorgalmaznunk.

Az új csomagolószerek lehetőségeit felhasználva változatosabb kombinációkkal kialakított, új tulajdonságokkal rendelkező és ezáltal egyre szélesebb körű feladatok megoldására alkalmas („kombinált”) csomagolóanyagok és -eszközök gyártására kell berendezkednünk.

A csomagológép-igények egy részét — különösen az általános rendeltetésűeket — a jövőben hazai gyártással ajánlatos kielégíteni (a ma alkalmazott gépeknek csak töredéke hazai gyártású). A csomagolási kultúra kialakítása érdekében a csomagolandó terméket, a csomagolószert és a folyamatot mechanizáló csomagológépet a csomagolási technológia keretében összehangolt egységekké kell fejleszteni.

A fejlett tőkésországok gazdasági helyzete 1970-ben és prognózisok 1971-re

A fejlett tőkésországokban az 1967. évi recessziós jelenségek után 1968-ban és 1969-ben megélelénkült a gazdasági fejlődés üteme. 1968-ban a bruttó nemzeti termék — változatlan árakon számítva — csaknem 6, 1969-ben 5 százalékkal haladta meg az előző évi szintet. 1970-re a gazdasági prognózisokban a fejlődési ütem mérséklésére (3,5 százalék) számítottak. A mérséklődést előre jelző prognózisok alapját azok az adózási, hitelezési, költségvetési, bér- és árintézkedé-

sek képezték, amelyekkel az egyensúlyt megbontó, inflációs tendenciákat kívánták visszaszorítani.

A fejlett tőkésországok egészét tekintve, 1970-ben a bruttó nemzeti termék — változatlan áron számított — növekedési üteme 3 százalék alatt maradt, s az egy évvel korábbi fejlődésnek csak mintegy felét érte el. Az ilyen nagy mértékű átlagos ütemcsökkenésen belül a kontinentális Nyugat-Európában a fejlődés mérséklődése nem haladta meg a vá-

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék alakulása
(Százalékos növekedés az előző évihez képest, változatlan áron)

Ország	1958— 1968. évek átlaga	1969	1970	1971. évi előre- jelzés
Fejlett tőkésországok összesen	5,3	4,9	2,5	4,5
Ebből:				
Ausztria	4,4	6,4	6,5	4,0
Belgium	4,3	6,2	5,0	4,0
Dánia	4,9	7,1	4,0	3,5
Nagy-Britannia	3,2	1,9	1,5	3,0
Finnország	5,0	8,0	6,5	5,0
Franciaország	5,4	7,9	5,5	5,5
Hollandia	5,3	5,3	5,5	5,0
NSZK	5,0	8,0	4,5	3,0
Norvégia	4,8	3,9	4,0	5,5
Olaszország	5,7	4,8	6,5	6,5
Svédország	4,5	5,8	5,0	3,0
Svájc	4,8	5,8	4,5	3,5
Dél-Európa (Spanyolország, Portugália, Görögország, Törökország)	5,9	7,1	6,0	6,5
Egyesült Államok	4,7	2,8	-0,5	4,0
Kanada	4,8	5,0	2,5	4,0
Japán	11,1	12,3	11,5	10,5

Forrás: OECD. Main Economic Indicators, 1971. január; OECD. Economic Outlook, 1970. december; National Institute Economic Review, 1970. november.

rakozásokat, sőt néhány országban (Ausztria, Hollandia, Norvégia, Olaszország) tartani lehetett az 1969. évi viszonylag gyors ütemet. A vártnál nagyobb visszaesés forrása az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Nagy-Britannia gazdaságában keresendő. 1970-ben az Egyesült Államokban a bruttó nemzeti termék volumene az előre jelzett 1—1,5 százalékos növekedéssel szemben kismértékben csökkent. Kanadában — az Egyesült Államok gazdasága visszaesésének hatására — mintegy 5 százalékkal csökkentek a beruházások, és ezzel a fejlődés üteme az 1969. éviének — mintegy felére mérséklődött. Nagy-Britanniában a fizetési mérleg, a belső gazdasági egyensúly korábbi javulásával összefüggésben a növekedési ütem fokozódására számítottak. A magánfogyasztás 3 százalékos növekedését azonban nem kísérte a beruházások növekedése. (A beruházások 1970-ben nem érték el az 1968. évit sem.) Ezért Angliában végül is a növekedési ütem nemhogy megélnékült volna, hanem még az 1969. évi kismértékű (1,9 százalékos) érték alatt is maradt.

A fejlett tőkésországok között a gazdasági fejlődés ütemét, az egyensúly jellegét, problémáit tekintve nagyobbak a különbségek, mint egy évvel korábban. Ennek ellenére megfigyelhetünk néhány olyan gazdasági jelenséget, tendenciát, amely csaknem valamennyi országra érvényes.

A legfontosabb közös tendenciák a veszélyesen nagy mértékű áremelkedésekben, a magas munkanélküliségi rátában, az értékösszegében még továbbra is gyors ütemben bővülő külkereskedelmi forgalomban, a gazdasági fejlődést serkentő gazdaságpolitikában foglalhatók össze. Az észak-amerikai gazdaságpolitikai intézkedések (kereslet növelése, élénkítő hitel- és kamatpolitika stb.) hatására az országok egészét tekintve is a gazdasági növekedés élénkülésére lehet számítani 1971-ben. Viszont a Német Szövetségi Köztársaságban és néhány kisebb európai országban a növekedési ütem további mérséklődése elkerülhetetlennek látszik.

A főbb tőkésországok helyzete

A legnagyobb fejlett tőkésországok gazdaságának fontosabb jellemzői a következőkben foglalhatók össze:

Amerikai Egyesült Államok

1970 kezdete óta az Egyesült Államokban jelentős mértékben könnyítettek a korábbi restriktív gazdaságpolitikán. Az adó- és monetáris könnyítések eredményeként 1970 első tíz hónapjában a hitelforrások 4 százalékkal nőttek. A bankhitelek bővülése a rövid lejáratú és a leszámítolási kamatlábak csökkenésével járt együtt. A kormányzati vásárlások csökkenését nem ellensúlyozta a kormányzati kifizetések emelkedése.

A pénzügyi politika ellenére 1970 az amerikai gazdaság egyik legrosszabb évének bizonyult a II. világháború óta. A gazdasági élet visszaesése következtében a munkanélküliség — a munkanélküliek aránya a foglalkoztatottak számához viszonyítva — csúcsmagasságra, 6 százalékra nőtt. A munkanélküliség rekordaránya a kereslet növekedésének általános megtorpanásával függött össze. A belföldi keresleten belül csökkent a beruházások és a kormányzati vásárlások volumene. A beruházási kereslet mérséklődése különösen érzékenyen érintette a feldolgozó ipar tevékenységét. 1970 I—III. negyedévében a fogyasztási cikkek értékesítésének stagnálása mellett a termelési eszközök termelése és értékesítése 5,5 százalékkal csökkent. Az év végén a tartós javak értékesítése 8, a rendelések állománya 7 százalékkal maradt el az egy évvel korábbi színvonalától.

1970-ben az ipari termelés visszaesését a foglalkoztatottság csökkentésével igyekeztek ellensúlyozni. Ennek ellenére a termelékenység színvonala stagnált. A termelékenység növekedésének megtorpanása költségoldalról tovább erősítette a már korábbi években kibontakozott inflációs tendenciákat: 1970-ben a nominálbérek és a fogyasztói árak egyaránt 5,6 szá-

zalékkal emelkedtek. Mivel a termelékenység nem nőtt, a béremeléseket teljes egészében áthárították a fogyasztókra.

A belső kereslet lanyhulása miatt fokozódott az iparvállalatok érdeklődése a külföldi piacok iránt. Az amerikai export növekedése meggyorsult (14 százalékos), és meghaladta az import bővülését (11 százalék). Ezzel az év egészét tekintve, 1970-ben javult az ország kereskedelmi mérlegének egyenlege. Az 1971. évi kedvezőtlen kilátások előjelei azonban már 1970 végén jelentkeztek, amikor az export értéke alig haladta meg (csak 2 százalékkal) az 1969. évi színvonalat, az import bővülése viszont ugrásszerűen meggyorsult (16 százalékkal). Az európai tőkésországok termelésének mérsékeltebb növekedése ugyanis visszafogta a kiviteli lehetőségeket, a gazdaság fellendítését célzó intézkedések és a várható sztrájkok élénkítették az importkeresletet. 1970-ben a kereskedelmi mérleg — korábbi évekenél — kedvezőbb egyenlege ellenére tovább nőtt az ország fizetési mérlegének deficitje. A nagymértékű deficit főleg abból adódott, hogy az európainál alacsonyabb kamatszínvonal folytán felszökött az eurodollár-hitelek visszafizetése.

Ebben az évben az amerikai gazdaságpolitika várhatóan a gazdaság fellendítésére összpontosítja erőfeszítéseit. Ennek ellenére a prognózisok többsége nem túlságosan optimista, a bruttó nemzeti termék 2—4 százalékos növekedését várja. Ezen belül az iparban nem várható több, mint az 1970. évi mintegy 3 százalékos csökkenés kiegyenlítése. Az árfelhajtó és -visszafogó tényezők közül várhatóan az előbbiek lesznek erősebbek, bár az 1970. évi inflációs ütem némi mérséklődésére számítanak. A legutóbbi adóintézkedésektől a beruházások némi megélénkülését várják, ami azt jelenti, hogy a beruházások volumene elérné az 1969. évi színvonalat. A bérek és a foglalkoztatottság 1970. évinél kedvezőbb alakulásával, valamint a megtakarítási hajlandóság mérséklődésével összefüggésben a prognózisok többsége 1971-re a múlt évinél

még nagyobb fogyasztásnövekedést jósol.

A külső gazdasági egyensúly romlása: az exporténál nagyobb importnövekedés, további deficit a külföldi fizetésekben a dollár nemzetközi helyzetét tovább gyengítheti. (Ha nem tudják elérni egy-két fontos tőkésvaluta — a nyugatnémet márka, a japán yen, a svájci frank, a holland forint — felértékelését.)

Német Szövetségi Köztársaság

A Német Szövetségi Köztársaságban 1970 közepe óta a belső és a külső kereslet egyaránt mérséklődik. A belső kereslet mérséklődése nagyrészt a múlt évi adó- és monetáris politika eredménye. A kereslet visszafogása ellenére 1970-ben a fogyasztói árak 4 százalékkal nőttek. Bár ez a növekedés lassúbb, mint a fejlett tőkésországok többségében (5,5 százalék), az eddig a kereslet által mozgatott infláció 1970 második felében átcsapott költséginflációba. Ennek megfelelően erre az évre a kormány által javasolt és előrejelzett 3 százalékos árnövekedéssel szemben számos független intézet 5—5,5 százalékos áremelkedéssel számolt.

A múlt évben mérséklődtek a profitok, s ez a magas kamatlábakkal és hitelmegszorításokkal együtt visszafogta a tőkejavak iránti keresletet. Az utóbbi időben az ipari termelés stagnálása, majd fokozatos visszaesése azt eredményezte, hogy sok cégnél rövidített munkaidőt vezettek be. 1970 végéig a nyugatnémet iparban a tőkejavakat előállító ágazatok termelése nőtt a leggyorsabban.

A konjunktúra fordulatát jelzi a rendelésállományok év végi alakulása. A fogyasztási cikkek rendelésállománya 3 százalékkal magasabb, a beruházási javaké 7 százalékkal kisebb volt, mint 1969 végén, míg az exportjavaké és a nyersanyagoké lényegében stagnált. A nyersanyagok és beruházási javak rendelésállománya nem elégséges a kapacitások 1970. évi magas kihasználásának fenntartásához. Jelenleg fennáll a veszélye annak, hogy a Német Szövet-

ségi Köztársaságban 1971-ben megismétlődik az, ami 1970-ben az Egyesült Államokban történt: a termelés visszaesése az inflációs nyomás további növekedésével jár együtt. A nyugatnémet kormány a beruházások kedvezőtlen alakulását a közületi kiadások gyors növelésével igyekszik némileg ellensúlyozni. (A kormányzati kiadások 1970 első felében 2 százalékkal csökkentek, a második felében viszont csaknem 9 százalékkal nőttek. 1971-re a kormány vásárlásainak és egyéb kiadásainak további 5,5 százalékos növekedését prognosztizálják.)

A nyugatnémet gazdaság külső gazdasági egyensúlya 1970-ben viszonylag kedvezően alakult. Az export 18 százalékos növekedését csak némileg haladta meg az import növekedése (20 százalék). Kedvezően alakult a terms of trade: az importárak színvonala 2 százalékkal alacsonyabb, az exportáraké 2 százalékkal magasabb volt, mint egy évvel korábban. Az ország arany- és devizakészlete — a kereskedelmi mérleg aktívumának mérséklődése ellenére — a tőkebeáramlás következtében gyors ütemben tovább emelkedett.

Ebben az évben a külkereskedelemben a forgalombővülés jelentős mérséklődésére lehet számítani.

Nagy-Britannia

Azok a gazdasági előrejelzések, amelyek 1970-re 3 százalékos gazdasági növekedéssel számoltak, nem valósultak meg. Az 1969. évi csökkenést követően 1970-ben a beruházások stagnáltak. A kormányzati kiadások kismértékű növekedése csak arra volt elegendő, hogy az 1969. évi csökkenést kompenzálja. A személyi fogyasztás mintegy 3 százalékkal nőtt. 1970-ben Anglia gazdasága a külső piacok felé fordult: a feldolgozó ipar termelésének stagnálása mellett a feldolgozó ipari termékek kivitelének volumene csaknem 10 százalékkal nőtt a múlt év őszén, amit elősegített az exportárak gyors emelkedése.

A brit gazdaság egyik legnagyobb problémája 1970-ben a fogyasztói árak növekedése volt. Az árak 7 százalékkal emelkedtek, nagyobb mértékben, mint a koreai háború óta bármikor. Az ár- és béremelkedések spirálisa nagyrészt elkoptatta azokat az előnyöket a nemzetközi piacokon, amelyeket az ország a font leértékelésével nyert.

A béremelkedéseknél lassúbb termelékenységnövekedés valószínűtlené teszi az inflációs tendenciák mérséklésének közeli lehetőségét. A gazdaság nem kielégítő fejlődésével összefüggésben 1969 első féléve óta a munkanélküliség emelkedő tendenciájú, és viszonylag magas színvonalat ért el (2,8—3 százalék).

1970-ben az ország külső gazdasági egyensúlya szilárd volt, a fizetési mérleg aktívuma mintegy 1 milliárd dollárt tett ki. Az aktívum kialakulását az sem akadályozta meg, hogy a behozatal az exporttal azonos mértékben nőtt.

Ebben az évben a kormány az infláció fékezésére a bérek növekedésének visszafogását tervezi. A gazdasági tevékenység felélénkítésének legfontosabb eszközeként csökkentették a profitadókat. Az importletétek megszüntetésével valószínűleg fokozódik a korábban stagnáló készletfeltöltés. A külkereskedelemben — az infláció hatására — Anglia pozíciói várhatóan gyengülnek, a kereskedelmi deficit az 1970. évnek kétszerezésére is emelkedhet.

Franciaország

Franciaországban a frank leértékelését szigorú monetáris és adópolitika kísérte. A gazdaságpolitikai intézkedések hatására a gazdaság növekedése 1970 tavaszán mérséklődött. A kiegyensúlyozottabb fejlődés érdekében 1970 nyarán enyhítettek a monetáris megszorításokon. A kamatlábak csökkentése, a hitelfeltételek könnyítése azonban csak kisebb mértékben mozdította elő a gazdasági fejlődést: a munkanélküliség — ha lassan is — tovább emelkedett, az áremelkedése-

ket — különösen a nagykereskedelemben — a többi országnál jobban sikerült korlátozni; az exportnövekedés lassulása ellenére tovább szilárdult az ország fizetési mérlege. Az utóbbiban nagy szerepe volt az Egyesült Államokból beáramló tőkének.

Ebben az évben a termelésnek az 1970. évihez hasonló (kb. 5,5 százalékos) növekedését várják. A nyersanyagárak csökkenésének és a kapacitásokra nehezedő keresleti nyomás enyhülésének hatására az év elején mérséklődött az árak emelkedése. Továbbra is a legerősebb a beruházási kereslet és gyors ütemű a termelékenység növekedése (5—6 százalékos). Aggasztó a munkanélküliség növekvő tendenciája és a frank leértékelése óta nagy konjunktúrának örvendő iparcikkexport növekedésének mérséklődése.

Japán

A 60 hónapja tartó japán konjunktúrának bizonyos gyengülési jelei mutatkoztak 1970-ben. Az első félévben a személyi fogyasztás, a második félévben a beruházások növekedési üteme mérséklődött. Ennek ellenére a bruttó nemzeti termék növekedési üteme elérte a 11 százalékot (változatlan áron számítva). A lassulást hozó tendenciák megszüntetésére 1970 nyara óta több könnyítő gazdaságpolitikai intézkedést hoztak (kamatlábcsökkenések, hitelkönnyítések, költségvetési kiadások stb.). Az intézkedések ellenére a múlt év végén csökkenő tendenciájú volt a tartós fogyasztási cikkek termelésének, keresletének dinamikája (korábban, mint ismeretes, a termelési eszközgyártása nőtt a legnagyobb mértékben). A többi tőkésországhoz hasonlóan Japánban is fokozódott az infláció: a fogyasztói árak növekedése a korábbi 5 százalékról 1970-ben 8 százalékra emelkedett. Az inflációs tendenciák megerősödésében nagy szerepük volt az emelkedő világpiacon árnak, a kedvezőtlen időjárásnak, valamint a termelékenység és a reálbér növekedése közötti különbség

összeszuszogódásának. Japán külkereskedelmi forgalma továbbra is dinamikus növekedett, javult a terms of trade és kedvezően alakult a fizetési mérleg, amely 1970-ben kb. 2 milliárd dollár aktívummal zárult.

Ipar

A fejlett tőkésországokra az a jellemző, hogy az egyes ágazatok közül az ipar reagál a legélesebben a konjunkturális változásokra. A bruttó nemzeti termék kedvezőtlen alakulásával az ipari termelésnek még nagyobb mértékű visszaesése járt együtt (az Egyesült Államokban a bruttó nemzeti termék 0,5, az ipari termelés csaknem 3 százalékkal esett). A bruttó nemzeti termék nagymértékű növekedésének — a csökkenéshez hasonlóan — az ipari termelés a mozgató rugója. (Japánban a bruttó nemzeti termék 11 százalékos növekedéséhez az ipari termelés 16 százalékos növekedése tartozott.) A szélsőséges eseteken belül is megállapítható az ipar meghatározó szerepe a gazdaság általános konjunktúrájának alakulásában. 1970-ben, amikor az országok többségében mérséklődött a gazdasági fejlődés, az ipar növekedési ütemének csökkenése jóval meghaladta a bruttó nemzeti termékét.

1970-ben az ipari termelés növekedésének mértéke a fejlett tőkésországok többségében — az 1969. évihez viszonyított ütemcsökkenés ellenére — elérte a növekedés 1963—1969. évi átlagát. Franciaországban, az NSZK-ban, Olaszországban, Ausztriában, Belgiumban, Svédországban az ipari termelés 6—8, Japánban 16 százalékkal emelkedett.

1971-ben — az OECD előrejelzése szerint — az ipari termelés Angliában, az Egyesült Államokban és Kanadában várhatóan 3—4, Franciaországban és Olaszországban 7—8, Japánban 14 és a Német Szövetségi Köztársaságban mintegy 2 százalékkal növekszik.

Az ipari termelékenység és a bérek alakulása költségoldalról járult hozzá az inflációs nyomás fokozódá-

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1963— 1969. évek átlaga	1969	1970
Ausztria	5,9	11,3	8,0
Belgium	4,7	9,6	7,5
Nagy-Britannia	3,5	3,4	1,5
Finnország	6,7	12,9	8,0
Franciaország	6,0	12,5	6,0
Hollandia	8,3	11,9	10,0
NSZK	6,3	13,2	6,0
Norvégia	5,5	5,7	3,5
Olaszország	5,8	3,3	6,0
Spanyolország	11,3	13,8	8,0
Svédország	6,4	8,4	9,0
Egyesült Államok	5,6	4,4	-3,0
Kanada	6,3	5,0	2,0
Japán	14,2	16,7	16,0

Forrás: OECD. Main Economic Indicators, 1971. február; Statistical indicators of short term economic changes in ECE countries, 1971. január.

sához. A termelés volumenének korábbinál mérsékeltőbb növekedésével összefüggésben visszaesett az ipari termelékenység növekedési üteme. Az ipari bérek emelkedése azonban meggyorsult: 1970-ben az ipari átlagkeresetek az országok többségében 9—14 százalékkal emelkedtek. Ennek megfelelően a bérköltségszint Franciaországban, az Egyesült Államokban és Japánban 5—6, Angliában, Olaszországban és Kanadában 8—9, az NSZK-ban 13 százalékkal nőtt. A termelékenység növelésével 1970-ben a korábbi éveknél kevesebbet sikerült fedezni a gyorsuló béremelkedésekből.

1970-ben — az első háromnegyedévi adatok alapján — Észak-Amerikában és Nyugat-Európában az ipar szerkezetének változásaiban több új vonás jelentkezett. Mindkét kontinensen a villamos energia termelése, a vegyipar és Nyugat-Európában a fémfeldolgozó ipar továbbra is a legdinamikusabb ágazatok közé tartozott. Észak-Amerikában a vegyipart illetően ez azt jelentette, hogy az ipari termelés általános színvonalának csökkenésével szemben a vegy-

iparban a termelés volumene 1 százalékkal nőtt. A gépipar termelése viszont az átlagot meghaladó mértékben (6 százalékkal) csökkent. A korábbi évekkel ellentétben Észak-Amerikában és Nyugat-Európában egyaránt nőtt a bányászat termelése. A világkereskedelmi konjunktúra és természeti adottságok alapján Észak-Amerikában a bányászat fejlődésének mozgatója az ércbányászat, Nyugat-Európában a kőolaj- és földgázkitermelés fellendülése volt. Észak-Amerikában a legkedvezőtlenebbül a textil-, a ruházati, a fa- és bútorigar termelése alakult (3—6 százalékkal csökkent). Nyugat-Európában is kedvezőtlen a textil- és a ruházati ipar konjunkturális helyzete (a termelés stagnál), a fa- és bútorigar termelésének növekedése azonban nem maradt el az ipari termelés általános fejlődési ütemétől.

3. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
a fontosabb ágazatok szerint
(1970. I—III. negyedév az 1969. I—III.
negyedév százalékában)

Ágazat	Észak- Ame- rika	Nyug- gat- Eu- rópa
Ipar összesen	99	106
Ebből:		
Bányászat	105	102
Kohászat	97	104
Gépipar	94	108
Vegyipar	101	108
Villamosenergia-termelés	108	106
Fa- és bútorigar	94	106
Papíripar	100	106
Textilipar	97	100
Ruházati, bőr- és cipőipar	96	101
Élelmiszeripar	102	104

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics, 1971. február.

A legtöbb országban 1970-ben is a vegyipar maradt az ipar egyik legdinamikusabb ágazata. Több országban (Ausztria, Japán, Belgium, Finnország) a beruházási javak terme-

lése is a leggyorsabban fejlődő ágazatok közé tartozott. Viszont Franciaországban a fémfeldolgozó ipar termelése stagnált. 1969-ben a textil- és a ruházati ipar fejlődése több országban (Ausztria, Belgium, Finnország, NSZK) meggyorsult. 1970-ben a fejlett tőkésországok többségére a könnyűipari ágazatok fejlődésének mérséklődése volt a jellemző, és ezen belül néhány országban (NSZK, Ausztria, Franciaország, Olaszország, Svédország stb.) recessziós jelenségek bontakoztak ki a textiliparban.

Mezőgazdaság

A fejlett tőkésországokban együttesen 1970-ben a mezőgazdasági termelés színvonala 1969-hez képest lényegében nem változott.

1970-ben búzából Nyugat-Európában, Észak-Amerikában és Ausztráliában egyaránt kevesebb termett, mint 1969-ben, noha az 1969. évi ter-

més sem érte el az egy évvel korábbi termelési szintet. Különösen rossz volt a termés Kanadában.

A kenyérgabonához hasonlóan kedvezőtlenül alakult 1970-ben a szemes takarmányok termése is. 1970-ben Nyugat-Európában 2,5 millió, az Egyesült Államokban 12,3 millió tonnával termett kevesebb, mint egy évvel korábban. Az Egyesült Államokban a szemes takarmányok termésének esése a kukoricatermeléssel (106 millió tonna) függött össze.

A kenyérgabona és a szemes takarmányok világkereskedelme az 1966., illetve az 1967. évi visszaesés után évről évre bővül. Az 1970/71. évben a búza világelexportja megközelíti az 1965/66. évi rekordforgalmat, a takarmánygabona forgalma várhatóan magasabb lesz, mint eddig bármikor. Kenyérgabonából az importszükségletek elsősorban Japánban és Európában, a takarmánygabonaké Angliában, Spanyolországban, Japánban és

4. sz. táblázat

A búzatermés alakulása
(Millió tonna)

Terület	1967/68	1968/69	1969/70	1970/71
Nyugat-Európa	52,1	51,7	49,8	47,5
Egyesült Államok...	41,4	42,9	39,7	36,7
Kanada	16,1	17,7	18,6	9,0
Ausztrália	7,5	14,8	10,7	8,5
Összesen	117,1	127,1	118,8	101,7

Forrás: Agrarwirtschaft, 1970. december.

5. sz. táblázat

A szemestakarmány-termelés alakulása
(Millió tonna)

Terület	1967/68	1968/69	1969/70	1970/71
Nyugat-Európa	72,4	73,6	72,5	70
Egyesült Államok...	159,7	153,2	156,3	144
Kanada	13,4	16,3	17,1	19
Összesen	245,5	243,1	245,9	233

Forrás: Agrarwirtschaft, 1970. december.

a Közös Piac országaiban emelkednek. Az Egyesült Államok a búza-exportban visszaszerzi korábban (1968—1969) elvesztett pozícióit, a takarmánygabona világelexportjában azonban súlya évről évre mérséklődik.

— A lakossági fogyasztás növekedéséhez 1970-ben kedvező feltételeket teremtett a nominálbérek alakulása. Mint már említettük, a fejlett tőkésországok többségében rekordbéremelésekre került sor. Az EGK-országok átlagában például a bérszín-

6. sz. táblázat

A gabonaexport alakulása
(Millió tonna)

Év	A búza világelexportja	Ebből Egyesült Államok	A szemes takarmányok világelexportja	Ebből Egyesült Államok
1965/66	61,4	23,7	41,5	25,8
1966/67	55,4	20,3	41,2	21,4
1967/68	51,0	20,7	38,7	20,2
1968/69	44,2	15,0	34,9	16,5
1969/70	50,8	16,8	39,3	19,5
1970/71	55,0	20,4	44,1	18,0

Forrás: Foreign Agriculture, 1971. január 4.

Az EGK-országokban 1970-ben némileg emelkedett a burgonyatermés, cukorrépából viszont kevesebb termett, mint 1968-ban vagy 1969-ben.

1970-ben tovább fejlődött a tőkésországok állattenyésztésében a hústermelés. A Közös Piac országaiban, Dániában, Angliában és Kanadában — az első háromnegyedévi adatok alapján — a sertés- és marhahústermelés átlagosan 4—5 százalékkal volt több, mint 1969-ben. Az Egyesült Államokban a marhahústermelés 3 százalékos növekedését némileg ellensúlyozta a sertés-hústermelés 2,5 százalékos csökkenése. A tejtermelés több országban stagnált, a vajtermelés pedig néhány fontos országban (Dánia, Hollandia, NSZK) a külföldi értékesítési lehetőségek szűkülése folytán csökkent.

Jövedelmek, árak, fogyasztás

A fejlett tőkésországokban a lakosság fogyasztásának alakulását a következő fontosabb tényezők határozzák meg:

vonal növekedését 14 százalékra becsülik.

— A lakossági összes jövedelem alakulását azonban kedvezőtlenül befolyásolta a foglalkoztatottságnak a korábbi éveknél mérsékeltebb növekedése, illetve több országban csökkenése. Némely országokban a munkanélküliség jelentős méreteket öltött: az Egyesült Államokban és Kanadában elérte a foglalkoztatottak számának 5,5—6, Angliában 3 százalékat.

— A munkásonként számított termelékenységnövekedés egyetlen országban sem érte el az átlagbér-emelkedéseket, így a termékegységre számított költségek növekedését a tőkésök a termelői és a fogyasztói árak emelésével közvetetten-közvetlenül áthárították a fogyasztókra. A fogyasztói áraknak a korábbi években nem tapasztalt mértékű emelkedése nagyban korlátozta a lakosság vásárlóerejének növekedését.

— 1970-ben a fejlett tőkésországok nagy részében a megtakarítási hajlandóságnak viszonylag magas aránya alakult ki (6—7 százalékos), 1971-ben azonban várható a csökkenése.

7. sz. táblázat
A fogyasztói árak alakulása
(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	1963— 1969. évek átlaga	1969	1970
Ausztria	3,5	3,0	4,8
Belgium	3,6	3,8	3,4
Dánia	6,0	3,5	6,7
Nagy-Britannia	4,1	5,5	6,7
Franciaország	3,7	6,4	5,5
Hollandia	5,2	7,5	4,2
NSZK	2,5	2,7	4,1
Olaszország	3,3	2,6	5,1
Spanyolország	6,6	2,2	5,6
Svájc	3,4	2,5	4,0
Svédország	3,9	2,7	7,0
Egyesült Államok ...	3,0	5,4	5,6
Kanada	3,4	4,5	3,5
Japán	5,0	5,2	8,0

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1971. február.

A felsorolt tényezők együttes hatására végül is 1970-ben a személyi fogyasztás növekedése — változatlan áron számítva — az országok többségében mérséklődött. A százalékos növekedési ütem visszaesése 1969-hez

képest a legnagyobb (3,5—4 pontos) Franciaországban és Kanadában volt. A csökkenő növekedési ütem dominálása ellenére a személyi fogyasztás országoként eléggé eltérő mértékben nőtt; Kanadában például 1,5, Olaszországban és Japánban 8 százalékkal.

A közületi fogyasztás a legfontosabb tőkésországok közül Franciaországban, az NSZK-ban, az Egyesült Államokban és Angliában a restriktív gazdaságpolitika egyik eszközének szerepét töltötte be. Viszont Kanadában a közületi fogyasztás gyors (9,5 százalékos) növekedése — az alig növekvő személyi fogyasztással ellentétben — a gazdaság jövőbeli felélénkítését szolgálta.

Ebben az évben a lakossági fogyasztás növekedésének némi megélénkülésére számítanak a fejlett tőkésországok többségében. Viszont az NSZK-ban a gazdasági fejlődés visszaesése miatt a személyi fogyasztás növekedése várhatóan az 1970. évihez csak mintegy kétharmadát teszi ki. Ennek ellensúlyozására ebben az országban a kormányzati kiadások növekedése várható.

8. sz. táblázat

A személyi és a közületi fogyasztás alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	1969	1970	1971. évi előrejelzés
Személyi fogyasztás			
Nagy-Britannia	0,4	3	3,5
Franciaország	7,2	4	6
NSZK	8,0	7	4
Olaszország	5,7	8	7,5
Egyesült Államok ...	3,4	2	4—4,5
Kanada	5,6	1,5	4
Japán	9,1	8	10,5
Közületi fogyasztás			
Nagy-Britannia	-1,1	1	1
Franciaország	3,6	2,5	3,5
NSZK	4,3	3	5,5
Olaszország	3,1	4	5
Egyesült Államok ...	-0,3	-4	0
Kanada	4,1	9,5	5
Japán	4,6	5,5	5

Forrás: OECD Economic Outlook, 1970. december; National Institute Economic Review, 1970. november; OECD Main Economic Indicators, 1971. január; Inter Economics, 1970. december.

Beruházások és készletképződés

A gazdasági konjunktúra általános alakulásával összefüggésben 1970-ben a fejlett tőkésországok többségében az 1968—1969. évi viszonylag gyors fejlődéshez képest mérséklődött a beruházások növekedési üteme. A mérséklődés ellenére Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban az állótöke-beruházások növekedése elérte a 7—8,5 százalékot.

Az Egyesült Államokban és Kanadában viszont a beruházások nagymértékben csökkentek. Ebben az évben a tőkésországok többségében a beruházási kereslet mérsékelt maradt. Különösen kedvezőtlenül ítélik meg az NSZK-ban a beruházási kilátásokat. (A növekedés mértéke 8,5 százalékról 3,5 százalékra esik vissza.)

1 ponttal növelte.) A gazdasági prognózisokban erre az évre az országok többségében ismét a készletfelhalmozódások élénkülésére számítanak.

Külkereskedelmi forgalom, fizetési mérleg, arany- és devizatartalékok

1970-ben — az 1968—1969. évekhez hasonlóan — a legdinamikusabb terület a külkereskedelmi forgalom volt. A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalma — folyó áron számítva — 15—16 százalékkal nőtt. A növekedés mintegy harmada (5,5 százalék) az átlagárak növekedéséből, kétharmada (9—10 százalék) a volumennövekedésből adódott. Az 1970. évvel a külkereskedelmi forgalomnak egy dinamikus növekvő szakasza zárult le: 1970-ben a forgalom az

9. sz. táblázat

A bruttó állótöke-képződés alakulása

(Százalékos változás az előző évihez képest)

Ország	1969	1970	1971. évi előrejelzés
Nagy-Britannia	-0,6	0	3,5
Franciaország	10,1	7	7
NSZK	12,1	8,5	3,5
Olaszország	8,4	8	5
Egyesült Államok	5,4	-3,5	3
Kanada	3,1	-5,5	2
Japán	17,6	18	12—13

Forrás: OECD Economic Outlook, 1970. december; National Institute Economic Review, 1970. november; Inter Economics, 1970. december.

1969-ben több fejlett tőkésországban a gazdasági fejlődés gyors üteme nagymértékű készletfelhalmozódással is együtt járt. 1970-ben a főbb országok többségében nem folytatódott ez a tendencia: a készletfelhalmozódás mérséklődése az NSZK-ban, az Egyesült Államokban, Kanadában 0,7—1, Angliában 0,3 ponttal csökkentette a gazdasági fejlődés ütemét. Csupán Olaszországban és Japánban volt a készletfelhalmozódás a növekedés egyik forrása. (A készletfelhalmozódás a gazdasági fejlődés ütemét 0,7—

1967. évinek másfélszeresére emelkedett. Ez a növekedés évi átlagban 14,5 százalékos ütemnek felel meg. Korábban — az 1955—1967. évek között — a külkereskedelmi árucseré évi átlagban 8 százalékkal bővült.

A forgalom növekedésének gyorsulása kisebb mértékben magyarázható a gazdasági fejlődés ütemének — mintegy fél százalékos — megélénkülésével. A külkereskedelmi forgalomnak és a gazdaságnak a növekedését összevetve a fejlett tőkésországokban kimutatható az importigé-

nyesség növekedése. Ez utóbbiban a legnagyobb szerepet az áralakulás játszotta. Míg az 1955—1967. években a külkereskedelmi átlagárak évi átlagban fél százalékkal csökkentek, 1968—1970 között viszont az áremelkedések évi átlagos üteme megközelítette a 3 százalékot. A gyorsan növekvő világgpiaci árak húzóhatása mellett másodlagos tényezőnek tekinthető a gazdasági konjunktúra megélénkülése.

1970-ben a fejlett tőkésországok egymás közötti külkereskedelmi forgalma, valamint a fejlődő és szocialista országokba irányuló exportja hasonló mértékben, 15—16 százalékkal nőtt. Ez utóbbi két relációból együttesen származó behozatal az átlagnál kisebb mértékben, 11,5 százalékkal nőtt. Ez azért kisebb 1970-ben az átlagos forgalombővülésnél, mivel az ilyen jellegű import 1969 második félévében ugrásszerűen megnőtt.

Az egyes országok közül különösen élénken Franciaországban, Japánban és Spanyolországban nőtt az export (20—26 százalékkal). Franciaországban és Spanyolországban az import-növekedés az exporténál jóval kisebb mértékű (10—13 százalékos) volt. Az

országok egy jelentős részében (NSZK, Olaszország, Hollandia, Svájc és Észak-Európa) a kivitelnél gyorsabban növekvő behozatal rontotta a kereskedelmi mérleg egyenlegét.

1971-ben a kereslet és az áremelkedések mérséklődésével összefüggésben a külkereskedelmi forgalom bővülésének mértéke várhatóan kisebb lesz, mint az 1968—1970. években. A forgalom növekedési ütemének lassulása különösen értékesnek mutatkozik a Német Szövetségi Köztársaságban, Hollandiában, Ausztriában, Finnországban, Norvégiában és Svédországban. A konjunktúra lanyhulásával összefüggő importkorlátozó politika az 1971. évre tolodott el.

Az export-importárak növekedése az 1968—1970. évi konjunktúra alatt 1970-ben volt a legnagyobb mértékű (5,5 százalékos). 1971-ben a világgpiaci áraknak mérsékeltebb, 2—2,5 százalékos növekedése várható. Az 1970. évi áremelkedések főleg a feldolgozó ipari termékekre és fémekre hatottak ki. Az élelmiszerek árai az átlagosnál mérsékeltebb ütemben nőttek (2—3 százalékkal), a mezőgazdaság nem élelmiszer jellegű termékeinek árszínvonala pedig csökkent (különösen

10. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása
(Százalékos változás az előző évihez képest)

Megnevezés	1968	1969	1970	1971
Volumen				
Import	13,8	12,6	9	8,5
Export	13,4	11,6	10	8
Átlagárak				
Import	-1,1	3,0	5,5	2
Export	-1,0	3,8	5,5	2,5
Érték				
Import	12,6	16,0	15	10,5
Export	12,3	15,8	16	10,5
Egymás közötti forgalom	13,5	17,6	16	11,5
Országcsoponton kívüli forgalom				
Import	10,0	11,8	11,5	9
Export	9,0	12,1	15	9

Forrás: OECD Economic Outlook, 1970. december; OECD Main Economic Indicators, 1971. január.

A külkereskedelmi forgalom alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Export				Import			
	1968	1969	1970	1971. évi előrejelzés	1968	1969	1970	1971. évi előrejelzés
Ausztria.....	10	21	19	9	8	13	25	8
Belgium—Luxemburg...	16	23	14	10	16	20	14	9
Nagy-Britannia.....	7	14	10	7	7	5	10	9
Franciaország.....	12	18	20	12	13	24	10	13
Hollandia.....	15	20	18	10	12	18	22	9
Norvégia.....	12	14	13	9	-2	9	25	7
NSZK.....	14	17	18	9	16	24	20	8
Olaszország.....	17	15	13	14	4	21	20	15
Spanyolország.....	15	20	26	13	1	20	13	13
Svédország.....	9	15	18	10	9	15	19	7
Egyesült Államok.....	9	10	14	8	24	9	11	10
Japán.....	24	23	22	17	11	16	26	16

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1971. február; Statistical indicators of short term economic changes in ECE countries, 1971. január; National Institute Economic Review, 1970. november; OECD Economic Outlook, 1970. december.

némely textilipari nyersanyagoké). 1971 elején az általános árszínvonal visszafogottabb növekedésére utal némely fekete és színes fémek korábbi gyors ütemű árnövekedésének megtorpanása, illetve az árak nagyobb mértékű csökkenése (például a rézé).

A főbb fejlett tőkésországokban a külkereskedelmi forgalom egyenlegének, a szolgáltatások, valamint a tőke-mozgások együttes hatására jelentős

mértékben (7,6 milliárd dollárral) javult a fizetési mérleg egyenlege. A kisebb fejlett tőkésországokban ezzel ellentétes tendenciák bontakoztak ki. Az 1969. évi általános mérlegegyensúlyt követően 1970-ben a fizetési-mérleg-hiány elérte a 2 milliárd dollárt. (A kis országok többségétől eltérően alakult Belgium fizetési mérlegének egyenlege: az aktívum 1970-ben elérte a 0,5 milliárd dollárt.)

A fizetési mérlegek egyenlegének alakulása
(Milliárd dollár)

Ország	1964—1968. évek átlaga	1969	1970	1971. évi előrejelzés
Belgium—Luxemburg.....	0,18	0,46	0,55	0,60
Nagy-Britannia.....	-0,60	1,00	1,55	0,80
Franciaország*.....	0,04	-1,40	0	-0,20
Hollandia.....	-0,07	-0,02	-0,25	-0,35
NSZK.....	0,68	1,60	1,00	1,35
Olaszország.....	1,83	2,37	0,90	1,25
Egyesült Államok.....	2,97	-0,89	1,70	2,00
Kanada.....	-0,60	-0,74	1,00	0,80
Japán.....	0,51	2,12	1,95	2,40

Forrás: OECD Economic Outlook, 1970. december.
* A frankövezet nélkül.

1970 végén az Egyesült Államokban — a már említett tőkekiáramlás hatásaként — az arany- és devizatartalékok jóval kisebbek voltak, mint egy évvel korábban. A többi főbb tőkésországban emelkedtek az arany- és devizatartalékok. Különösen jelentős Kanada, Japán, az NSZK

és Franciaország nemzetközi pénzügyi helyzetének javulása. Japán és az NSZK esetében ez a javulás fokozta az Egyesült Államok részéről a valuták felértékelését célzó nyomást.

Pócs Ervin

Gazdasági vezetőképzés a Német Szövetségi Köztársaságban*

A nyugatnémet vezetőképzés mai rendszere, intézményei, irányítása, szervezete, oktatási anyagainak tartalmi és módszertani problémái kevésbé ismertek hazánkban, de más országokban is, mint az amerikai, angol menedzserképzése. Nyugat-Németországban mindmáig megtalálható a tekintélyi elven alapuló, autoritárius vezetési elv és gyakorlat. A modern vezetőképzés viszonylag későn, az ötvenes évek elején, részben amerikai szakemberek bábkodása mellett indult fejlődésnek a régi birodalmi intézmények és szervezetek újjáalakításával, valamint új vezetőképző központok és közvetítő szervezetek megalakításával, továbbá az üzemben belüli vezetőképzés intézményes megszervezésével.

A nyugatnémet vezetőképzés szervezeti rendszere

Az NSZK-ban vezetőképzéssel és továbbképzéssel szervezetileg és pénzügyileg a következő intézmények foglalkoznak: 1. a munkaadók és érdekképviselői szövetségeik; 2. államilag támogatott, elsősorban régi „birodalmi” intézmények; 3. különféle közvetítő egyesületek és vállalkozások; 4. egyetemek; 5. ún. ma-

gán vezetőképző iskolák; 6. különféle társadalmi szervezetek.

A mai nyugatnémet vezetőképzés szervezeti rendszere főleg a „rég”, de átalakított intézményeken, szövetségeken alapszik. Ezek közül a legfontosabb szerepet a Német Munkaadók Szövetsége (Bundesvereinigung der Deutschen Arbeitgeberverbände) és annak tartományi szervezetei játsszák. Fő feladatuk — a szakszervezetekkel szembeni egységes bérpolitika kialakítása mellett — az üzemben kívüli és az üzemben belüli vezető-továbbképzés eszmei irányítása és gyakorlati megszervezése. Ugyan- is főképp a munkaadók különböző szövetségei határozzák meg a vezetőképzés céljait, finanszírozásának módozatait, a különféle vezetőképző intézetek és a közvetítő szervezetek kapcsolódásának helyét, mértékét.

A munkaadók tartományi szövetségei saját vezető-továbbképző központokkal rendelkeznek, mint például Baden-Württemberg tartományban a haus-steinheimi, vagy Hamburg és környékének nagy- és külkereskedelmi vállalkozóié Soltau-ban stb.

Emellett a vezetőképzés szervezésével foglalkozó önálló intézményeket, vállalkozásokat — közvetve vagy közvetlenül — szintén a nyugatnémet munkaadók szövetségei finanszírozzák, hogy csak az ismertebbeket említsük, például a kölni Ipari Vezetőkádereket Képző Német Intézetet (Deutsche Institut zur För-

* Az ismertetés háromhónapos NSZK-beli tanulmányúton szerzett tapasztalatok, benyomások alapján készült. A tanulmányutat a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) szervezte 1970 második felében.

derung des Industriellen Führungsnachwuchses), amely az ismert baden-badeni felsőszintű vezető-továbbképző tanfolyamokat szervezi, vagy a freudenstädti vállalkozást, amely közepes nagyságú vállalatok vezetői számára Freudenstädt város valamelyik szállodájában 2 hetes vezetői szemináriumot — évente általában kettőt — rendez. Hasonló funkcionális vezető-továbbképző iskola a Nürnbergi Értékesítési Akadémia (Nürnberger Akademie für Absatzwirtschaft), amely a marketing különböző témáiból rendez rövid tanfolyamokat.

A legismertebb nyugatnémet „önálló”, non-profit — haszon nélkül működő — vezetőképző intézetekben (a bad-harzburgi, a kölni egyetemi szemináriumban; a bad-godesbergi „fiatal vállalkozók szemináriumában” stb.) is, amelyeknek saját előadói kara van, az oktatás irányítása — a beiskolázás és finanszírozás szempontjából — a gyáriparaszok tartományi és szakmai szövetségeitől függ.

Újjászervezett intézmény a Német Gazdaság Racionalizálási Kuratóriuma (Rationalisierungs Kuratorium der Deutschen Wirtschaft — RKW), amelynek egyik feladata a gazdasági vezető-továbbképzés szervezése. Az RKW tartományi szervezetei rövid vezető-továbbképző tanfolyamokat rendeznek, különböző tananyagokat és tanfolyamtematikákat dolgoztatnak ki és publikálnak, elsősorban az üzemeken belüli közép- és alsószintű vezető-továbbképző tanfolyamok számára. A vezető-továbbképzés rendszerében főleg mint tanfolyamszervezők működnek közre.

Az RKW állami jellegű intézmény, költségvetési szervezet, tevékenységének fenntartásához azonban nem elegendő a költségvetés által biztosított összeg. A vezető-továbbképző tanfolyamok szervezéséből, valamint a szaktanácsadói szolgálati tevékenységből származó jövedelmek nélkül nem volna képes feladatának ellátására. Minthogy jövedelmének nagysága a különböző vállalatokkal és intézményekkel fenntartott üzleti kapcsolatok függvénye, ezért önál-

lósága és függetlensége a munkaadók szövetségeitől látszólagos.

A nyugatnémet Ipari és Kereskedelmi Kamara (Deutsche Industrie und Handelskammer) tartományi szervezetei szintén foglalkoznak vezető-továbbképző tanfolyamok szervezésével. Ezt a tevékenységüket a hatáskörükbe tartozó vállalatokon és intézményeken keresztül fejtik ki. Kizárólag közép- és alsószintű tanfolyamokat szerveznek, valamint üzemeken kívüli vezetőközpontokba toboroznak hallgatókat. A továbbképző tanfolyamok költségeit a kamarákhoz tartozó vállalatok és intézmények teljes mértékben finanszírozzák, bár szeretnék, ha az állam a jövőben a továbbképzés költségeit részben magára vállalná. Ezt a teherviselési megosztási óhajt a tőkésék más vezetőképző szervezeteknél is gyakran hangoztatják.

A legnagyobb méretű közép- és főleg alsószintű vezető-továbbképzés a vállalatokon belül folyik. A vállalatok a maguk számára ezt a rendszert előnyösebbnek tartják, mint az üzemeken kívüli továbbképzést. Ez esetben az üzemek oktatási osztályai állítják össze a vállalatvezetés követelményeihez igazodó oktatási programot. Ehhez a külső vezetőképző intézetek és közvetítő szervezetek nyújtanak segítséget oktatási anyagok és előadók formájában. A tanfolyamok témái elsősorban funkcionális és speciális jellegűek, mivel az egyes munkakörök ellátásához kapcsolódnak és szakmai továbbképzés céljait szolgálják. Néhány nagyüzemnek — például a Volkswagen Műveknek — saját vezető-továbbképző iskolája van, ahol nemcsak alsó- és középszintű vezetőképzéssel foglalkoznak, hanem az egyetemről kikerült fiatal szakembereknek kiegészítő oktatást nyújtanak a vállalati légkörhöz és a feladatok ellátásához szükséges ismeretekről, hogy megkönnyítsék a munkahelyhez való asszimilálódást, mivel az általános vélemény szerint a nyugatnémet egyetemek és főiskolák nem képesek a vállalatok igényeinek megfelelő speciális, szakosított oktatásra.

Nemcsak a nagyvállalatok, hanem a kisüzemek és a kisipar szakosított ipartestületei is foglalkoznak elsősorban alsószintű, elvétve középszintű vezető-továbbképzéssel. E célból alakították meg — állami segítséggel — a hannoveri műszaki egyetem mellett a Heinz-Piest Institut-ot. Az intézet feladata az említett kisüzemek és kisipari ipartestületeik gondozásában működő vezető-továbbképző központok számára oktatási tematikák és tantervek kidolgozása, valamint szaktanácsadás új vezetőközpontra létesítéséhez.

Az NSZK egyetemei, például a kasseli, a stuttgarti, a mannheimi, a karlsruhei, a giesseni szintén foglalkoznak — elsősorban középszintű — vezetők oktatásával. Az általuk szervezett tanfolyamok hallgatóságát a munkaadók szervezetei és az üzemek küldik, a jelentkezőket előzetesen nem szelektálják, ami más nyugatnémet intézetek gyakorlatában is általános. A tanfolyamokat hetenként egyszer az esti órákban tartják meg, költségeiket — mint általában mindenütt — a **küldő vállalatok** fizetik. A vállalatok nem csupán a tandíjat térítik meg, hanem fizetik a hallgató utazási és elszállásolási költségeit is.

A tanfolyam-szervezéssel foglalkozó iskolák, vezetőképző intézetek és szervezetek többsége (kb. 90 százalék) az NSZK-ban az 1955-ben alapított ún. Wuppertali Körhöz (Wuppertaler Kreis) tartozik. Ezen a laza szövetségben belül a tagintézmények tevékenységüket teljesen önállóan, a vezető-továbbképzési piac keresletikínálati követelményei szerint végzik. Ez mind az oktatott témákra, mind a tanfolyamok indítására érvényes. A Wuppertali Kör lényegében a nyugatnémet munkaadók szövetségének intézménye, mert anyagi és erkölcsi támogatói vállalatok és munkaadó-szövetségek, s ezek adják a nyugatnémet ipari termelés 90 százalékát. Oktatáskoordináló funkciója abban merül ki, hogy évente egy-egy alkalommal találkoznak a körhöz tartozó intézetek, intézmények és szervezetek vezetői, s kicserélik a ve-

zető-továbbképzés oktatási, szervezési és beiskolázási tapasztalatait. Mivel az állam szintén nem foglalkozik a vezetőképzés intézményesen szabályozott koordinációjával, így ez az NSZK-ban nem létezik. Sok szakember viszont szeretné, ha egységes központi szervezés, irányítás és koordináció valósulna meg a vezetőképzésben.

A Wuppertali Körhöz tartozó vezető-továbbképző iskolákon és szervezeteken kívül az NSZK-ban megtalálható az ún. magán vezetőképző és továbbképző intézetek csoportja is. Ezek az intézetek nagy haszonnal tevékenykednek, amelyre a hallgatóság által fizetett magas tandíjából tesznek szert. A magánintézetek által szervezett tanfolyamok tandíja nem a szokásos napi 150—200 márka, hanem ennek többszöröse, éppen ezért a hallgatóság összetétele is ennek megfelelően alakul. Az intézetek minden vonatkozásban rendkívül kedvező továbbképzési feltételeket biztosítanak a hallgatóknak. (Ezeknek az intézeteknek az oktatási tevékenységével nem volt módunkban megismerkedni.)

A nyugatnémet szakszervezetek három szakszervezeti vezetőképző iskolát tartanak fenn: Hamburgban, Frankfurtban és Düsseldorfban. Tevékenységük különösen érdekes lehet számunkra, tekintettel arra, hogy itt 1—2 éves bentlakásos tanfolyamokat szerveznek, oktatási tematikájukban a munkavállalók érdekvéviselője tükröződik, és az ún. munkásigazgatók felkészítését kívánják megoldani.

A vezetőképzés formái, módszerei

Az NSZK-ban általában mindenütt rövid tanfolyamokat szerveznek (2—3 naposakat vagy 1—2 heteseket). Kiképzési jellegű tanfolyamaik sem hosszabbak 10 hétnél vagy 3 hónapnál.

A vezetők oktatása majdnem kizárólag továbbképzési jellegű, mind a különböző tanfolyamok és vezetőképző intézetek, mind az egyetemek

oktatási tevékenységében. Vezetőképzéssel vagy átképzéssel 1—2 helyen találkoztunk, például a bad-harzburgi vezetőképző központban és a fiatal vállalkozók kölni szemináriumán.

A vezető-továbbképzéssel szemben támasztott mennyiségi igények rendkívül nagyok. Némely becslés szerint az NSZK-ban 4—5 évenként 600—700 000 alsó-, közép- és felsőszintű vezető továbbképzéséről szükséges gondoskodni. Ehhez a meglévő intézetek és tanfolyamok kapacitását a szakemberek nem tartják megfelelőnek, annak ellenére, hogy az üzem belüli alsó- és középszintű vezető-továbbképzés egyre nagyobb méretekben fejlődik. A mai konjunktúrában jó üzlet Nyugat-Németországban vezetőképzéssel foglalkozni. A vezetőképzési intézetek, szervezetek és tanfolyamok mennyiségi és minőségi fejlődése mégis elmarad az ennél nagyobb ütemben növekvő igények mögött.

A vezető-továbbképző intézetekben és tanfolyamokon elsősorban komplex és funkcionális képzés folyik. Ezt igazolják a kiadott tananyagok is, ezek egy-egy meghatározott témakört ölelnek fel. Ez a felső-, a közép- és az alsószintű vezetőképzésre egyaránt jellemző. A vezető-továbbképzés másik, most fejlődő formája az ún. rendszerelméleti alapokon való oktatás, amelyben az ismeretanyag a döntési folyamat elemeire épül. Ezzel az oktatási rendszerrel kísérleti stádiumban a kölni egyetemi szemináriumon találkoztunk.

A különböző vezetőképző tanfolyamok főbb témái a vállalati tervezéshez és szervezéshez, az értékesítési és marketing problémákhoz, a személyzeti politikához és tervezéshez, valamint az elektronikus számítógépek felhasználásához kapcsolódnak. E témák az ún. vállalatvezetői tanfolyamokon egységes rendszert alkotnak, de megjelennek külön-külön is, mint a speciális tanfolyamok tananyagai.

A vezetőképzés rendszere a különböző tudományágzatok és irányza-

tok szerint is tagozódik, szakosodik. Például a humán tudományokkal, a vezető és a beosztott viselkedési modelljével a bad-harzburgi vezetőközpont foglalkozik; belső üzemgazdasági orientáltságú vezetőképző intézet a soltaui vállalatvezetői tanfolyam, a bad-godesbergi, fiatal vállalkozókat képző központ és a nagyüzemek közép- és alsószintű vezetői továbbképző tanfolyamai; általános vezetési jellegű és gazdaságpolitikai orientáltságú vezetőképző tanfolyamok a baden-badeni és a freudenstädti vállalatvezetői szemináriumok.

A vezető-továbbképző tanfolyamok és intézetek egy részében a „szakismeretek” oktatása mellett bizonyos általános műveltséget fejlesztő kulturális és szórakozási programokat is nyújtanak a hallgatóságnak. Nem egy tanfolyamon a beszédtanika, a kifejezőkészség fejlesztése elég nagy helyet foglal el az oktatásban. Az üzem belüli vezető-továbbképző központokban még nyelvtanulással is foglalkoznak.

Nyugat-Németországban nagy figyelmet fordítanak a vezető-továbbképző tanfolyamokon a politikai tájékoztatásra. Mindenütt burkolt vagy nyílt formában, árnyalt politikázás folyik. Politikai ismeretek átadása kifejezetten ilyen címen vagy szaktárgyak keretében történik, sokszor a politikamentesség jelszavának hangoztatása mellett.

A másik fontos tapasztalat, hogy az oktatásban nagy figyelmet fordítanak a világvállalatok gyakorlatának hazai talajról való megvilágítására és fordítva. Ebből is kitűnik, hogy a vezető-továbbképzés sok területen milyen missziót teljesít.

Szakmailag nemcsak a vezetőképző tanfolyamok, hanem az egyes tananyagok, az oktatási módszerek is az új célokra való törekvést tükrözik. Emellett erősen kidomborítják azokat a témákat, amelyek régi hagyományokkal bírnak, vagy szélesebben kidolgozottak (mint például a munkajog, biztosítás, adózás, munkaszervezés stb.). Ezekben a tárgyakban már a hazai kategóriák jelentik a bázist, és általánosan elterjedt saját

fogalmi rendszert használnak. Nem kisebb a tervezési tevékenység, valamint jellegzetesen marketing területeken azoknak a témáknak a súlya és kidolgozottsága, amelyek a kiterjedt ipari terméktömeg termelésével, értékesítésével és ennek pénzügyi lebonyolításával függnek össze.

Talán más síkú tartalmi értékelést jelent, de el nem hanyagolható aspektus az üzemi és az osztársadalmi megközelítés viszonya a vezetőképzésben. Míg a politikai, vagy erősen politikai és gazdaságpolitikai színezetű anyagokban és tanfolyamokon (például a baden-badeni és a freudenstädteni vezető-továbbképző tanfolyamokon) a társadalom bő értékelésben részesül az „üzemi” témák rovására, ezzel szemben a „szak”-ismereti mezőnyben, főleg az üzemen belüli továbbképzésben, a társadalom már kisebb súllyal szerepel. Nemezszer találkoztunk a gyakorlatban az üzem kontra társadalom képlettel.

Az oktatás *módszerei* igen változatosak. Jellemző az aktív módszerek, eszközök alkalmazása, s ezek személyes tapasztalataink szerint is eredményesek. A tanfolyamok gerincét az igen költséges, de jól használható esettanulmányok, tervjátékok képezik, és ez kizárja annak a lehetőségét, hogy a résztvevők passzívok maradjanak a tanfolyam munkájában. A foglalkozásvezetők elsősorban a foglalkozások irányára és rendjére ügyelnek.

A vezetőképző intézetek technikai felszereltsége kevés kívánni valót hagy maga után. Mind az üzemen kívüli, mind az üzemen belüli továbbképzésre a nagy anyagi ráfordítással járó teljes felszereltség a jellemző. A számítógépek gyakori használata mellett az oktatófilm, az írásvetítő, a magnetofon az általánosan alkalmazott eszközök közé sorolható.

Egészen sajátos módszer a rendszeres országon belüli tapasztalatcsere. Ezeknek az oktatói és hallgatói tapasztalatcsereknak az az elvi alapjuk, hogy az egyes témákban a kutatás egyelőre kevés, vagy nem tel-

jes. Ezért például a Deutsche Gesellschaft für Personalführung részben az NSZK területén, részben más közös piaci országokban, meghatározott témákból rendszeres tapasztalatcsereket szervez, és az itt leszűrt anyagokat aztán felveszi saját képzési repertoárjába. A hallgatók külföldi utazásainak rendezése az oktatott ismereteknek gyakorlati tapasztalatokkal való kiegészítésére irányul.

Bizonyos kísérletekkel találkoztunk a vezető-továbbképzés hatékonyságának mérésére. Ez a világviszonylatban megoldatlan probléma az NSZK-ban is jelentkezik. Itt az üzemek véleményének kikérésével próbálják ezt megoldani, de eddig alig járt több eredménnyel, mint a hallgatók útján való tájékozódás.

A tanfolyamok időtartama — ez szintén módszerbeli kérdés — a nyugatnémet vezetőképzésben nagyon változó. Az 1—2 napos tanfolyamoktól a több hetes, maximum 3 hónapos kurzusokig minden megtalálható. A hosszabb tanfolyamok általában megszakításos, „szendvics” jellegűek. Az bizonyos, hogy bármilyen időtartamú és témájú legyen a képzés, sohasem tekintik lezártnak. A folyamatosságot, vagy inkább a fokozatosságot több felsőfokú, igényesebb kurzus szervezésével (alapszeminárium + haladó szeminárium) biztosítják. Ez a gyakorlat szinte minden vezető-továbbképző intézetben, szervezetben és az üzemen belüli képzésben is megtalálható.

A vezető-továbbképző tanfolyamok és intézetek oktatói többnyire gyakorlati szakemberek. Ezek mellett azonban nagy számban lehet találkozni egyetemi előadókkal is, akik a különböző egyetemeken művelik az elsősorban közgazdasági jellegű szaktudományokat, és az egyetem mellett szervezett továbbképző tanfolyamokon is oktatnak. Elvértve (például a düsseldorfi Deutsche Gesellschaft für Personalführung és a bad-harzburgi vezetőképző intézetekben) találkoztunk főhivatású — zömében fiatal — vezető-továbbképzési kutatókkal is.

A „harzburgi modell”

Nyugat-Németország egyik legismertebb vezető-továbbképző központja a bad-harzburgi intézet (Akademie für Führungskräfte der Wirtschaft), amelyet 1956-ban hozott létre a Német Népgazdasági Társaság (Deutsche Volkswirtschaftliche Gesellschaft). Ezt a társaságot 1946-ban Hamburgban a német „progresszív vállalkozók és gazdaságpolitikusok” alakították és finanszírozták, s azóta irányadó fóruma a nyugatnémet gazdasági, társadalmi és politikai életnek. Ez a „semleges” fórum volt szülője a „szociális piacgazdaság”, a „pluralizmus” és más koncepcióknak. A társaság a különböző aktuális gazdasági és politikai problémákat szemléleti tartalommal tölti meg, s a nyugatnémet gazdasági és politikai vezetők széles táborában propagálja. Mindez meghatározza a bad-harzburgi vezetőképző intézet egész oktatási tevékenységét.

Az intézet az ún. harzburgi modell megteremtője, amelynek lényege — a vállalati célok meghatározása és az egyes munkakörök részletes leírása mellett — a „munkatársak önálló tevékenységének és döntésének biztosítása”. A harzburgi modell a főnök és a beosztottak, valamint az utóbbiak egymás közötti viselkedési, magatartási viszonyának sajátos iskolája, a vezetési „etikett” szabályzata.

A tanfolyamokon különös figyelmet fordítanak azoknak a témáknak az oktatására, amelyek összefüggésben állnak a vállalatvezetés általános problémakörével. Ilyenek például a vállalat tevékenységének hosszú és rövid távú céljai; a dolgozók munkaköri feladatoknak megfelelő kiválasztása, kinevezése, minősítése, tevékenységének ellenőrzése; az információáramlás formái és módjai; az utánpótlási és személyzeti politika elvi és gyakorlati kérdései — a vezetés és a beosztottak sajátos feladatai szempontjából.

Az intézet az emberi kapcsolatok, viselkedési normák és az egymás közötti kommunikációs formák oktatá-

sát beágyazza a gazdasági vagy hivatali élet döntési folyamataiba. A modell oktatásának és gyakorlati alkalmazásának szükségességét a termelés méreteinek és színvonalának növekedésével, a foglalkoztatottak és a vezetők számának bővülésével magyarázzák.

A modern gazdasági élet különböző egységeinek irányítása integrált feladatok megoldását követeli meg a különböző szintű vezetőktől. A vállalatvezetés főbb tevékenységi területeinek ismerete: a tervezés (célkitűzés, prognosztika), a szervezés, az irányítás, az ellenőrzés nélkülözhetetlen a vezetők mindennapi tevékenységében. Az egész gazdasági szervezet működésének hatékonysága olyan régi vezetési formák és módszerek mellett, mint a patriarchális, autoritárius elveken alapuló, a modern tőkés társadalomban nem érhető el, s nem is tartják célravezetőnek. Az intézet oktatási tevékenységében megfigyeltünk egy olyan törekvést is, hogy a gazdasági vezetőket igyekeznek megszabadítani a német közelmúlt nyomasztó örökségétől a vezetés elvi és gyakorlati módszereinek vonatkozásában.

A jó vezetés előfeltételeként felhívják a figyelmet arra, hogy alapos szakmai és általános előképzettség és rendszeres továbbképzés mellett szükség van a munkatársak állandó meggyőzésére, önálló tevékenységük biztosítására, javaslataik hasznosítására, alkotókészségük kifejlesztésére, megbecsülésükre, a főnök és a munkatársak közötti jó viszonyra, az érdemek szerinti elismerési rendszer kialakítására. Mégis, a főnök és a munkatársak közötti kapcsolati rendszerben minden szép ismertetett elv és modell ellenére az a tapasztalatunk, hogy a főnök (a chef) minden területen központi és döntő személy, akivel a beosztottak nem ajánlatos ujjat húzni. A munkatársak viselkedése, a szabad vélemény-nyilvánítás, bírálat, megbecsülés, előbbrejutás stb. a mindennapi életben nem a modell szerint történik, s ezt a hallgatók számos megjegyzés formájában kifejezésre is juttatták. Ezt

érzékelte például akkor is, amikor a harzburgi modell előnyeit és hátrányait vitatták meg.

Nyugat-Németország vezető-továbbképző intézetei és szervezetei közül a bad-harzburgi intézet rendezi a legtöbb tanfolyamot, s a különböző tanfolyamokat végzett hallgatók száma itt a legnagyobb. A tanfolyamokat nemcsak Bad-Harzburgban szervezik, hanem szinte valamennyi nagyobb vállalatnál és intézménynél is. Ezek a tanfolyamok a bad-harzburgi modellt vagy annak egyes témáit oktatják, gyakran üzemi vagy más meghívott szakemberek közreműködésével. A vállalatok és intézmények ez utóbbi oktatási formát kedvezőbbnek tartják a maguk számára egyrészt azért, mert dolgozóik nem maradnak ki a termelésből, másrészt nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy az egyes témákat a vállalati problémáknak megfelelően adaptálják és az elvek gyakorlati megvalósíthatóságát igazolják.

Néhány vállalatnál találkoztunk is a harzburgi modell elveinek alkalmazásával az üzemi alkotmányokban és a paritásos képviselői rendszer szabályzataiban (például a Salzgitter Vas- és Acélműveknél). Ezek az üzemi szabályzatok a munkáltatók és munkavállalók közötti kapcsolatok főbb magatartási normáit és feladatait rögzítik. Amennyire megíthettük, az általános magatartási elvek rögzítése a vállalatvezetés szintjén deklaratív jellegű, nem érkekelhetők azok érvényesülése a mindennapos életben, mert a megvalósítás formáit a különböző munkaterületekre kiterjedően eddig még nem dolgozták ki. A nyugatnémet vezetők szemléletének formálásában azonban a harzburgi elvek kétségkívül szerepet játszanak, és sok helyen foglalkoznak a modell alkalmazásának konkrét kérdéseivel.

A bad-harzburgi intézetnek saját oktatói kara van. (Ez nem általános jelenség Nyugat-Németország vezetőképzéssel foglalkozó intézeteinél.) Az intézet emellett nagy számmal foglalkoztat „szabad tanárokat”,

egyetemek és főiskolák oktatóit, valamint neves gyakorlati szakembereket. Ezek az előadók nemcsak Bad-Harzburgban, hanem más vezetőközpontokban is tanítanak, általában több éves szakmai és pedagógiai tapasztalatokkal rendelkeznek.

Az intézetben azt tapasztaltuk, hogy az előadók nem tartanak a mi megszokott értelmezésünkben előadásokat, hanem lényegében beszélgetést folytatnak a tanfolyam résztvevőivel, akik rendszeresen közbeszólnak, kérdeznek, és az oktatók ezekre a kérdésekre válaszolnak. A válaszoknál nem törekednek arra, hogy minden felvetett problémára feleljenek, az előadók elsősorban saját véleményüket ismertetik. A szabad előadási forma mellett szintén általános gyakorlat a hallgatók kiscsoportos foglalkoztatása, amikor a résztvevők meghatározott feladattervek alapján, közösen készítik el a választ, s erről egy kijelölt hallgató beszámol tanfolyam társai előtt. Ezzel azt a célt kívánják elérni, hogy a tanfolyamok résztvevőit önálló munkára serkentésük, aktivizálják.

Bad-Harzburgban évente sokféle tanfolyamot szerveznek, igen változatos tematikával. A fő tanfolyam a chef-szeminárium, amelyből csak nagyon keveset szerveznek, viszont a bad-harzburgi modellbe való bevezető szeminárium, majd az ezt követő funkcionális tanfolyamok (haladó szemináriumok) a legnépesebb kurzusok, amelyeken főleg vállalati középszintű vezetők vesznek részt. Emellett megtalálhatók a hallgatók között a különböző államigazgatási és a fegyveres testületek, valamint a tűzoltóság vezető beosztású munkatársai is.

A piaci szükségletek és a vezetőképzésben folyó nagy konkurrenciaharc arra kényszeríti a bad-harzburgi intézetet is, hogy az alaptanfolyamok mellett sokféle témakörben céltanfolyamokat szervezzenek. Ezeknek témái: a vállalatok tervezése és szervezése, vállalati politika és stratégia, hitel- és pénzügyek, beruházások és azok gazdaságossága, adó- és jövedelempolitika, piaci kapcsolatok,

marketing, elektronikus számítógépek felhasználása, munka- és szociális biztosítás, jog, biztosítási ügyletek és intézetek, de oktatnak olyan témákat is, mint például a szocialista országokkal való kereskedelem.

A tanfolyamok időtartama általában 3 nap, de a kiképző jellegű tanfolyamaik 10 hetesek. A foglalkozások 3—3,5 órás ebédszünettel megszakítva a késő esti órákig tartanak. Fakultatív jelleggel esténként a rendszeres foglalkozások után is szerveznek vitákat a hallgatók számára, ez szintén általános gyakorlat a nyugatnémet vezetőképzésben. Mindenütt azt tapasztaltuk, hogy a hallgatók részvétele teljes; hiányzás az órákról jóformán sehol sem fordult elő — nemcsak a nappali, hanem a késő esti foglalkozásokon sem.

A bad-harzburgi vezetőképző intézet tanfolyamainak elvégzése bizonyos elismerést, rangot jelent. A hallgatókat küldő vállalatok és in-

tézmények kedvezően ítélik meg munkatársaik részvételét a különböző vezetőképző tanfolyamokon, különösen a harzburgin, és ezt az előmenetelnél általában figyelembe veszik. Részben ezzel magyarázható az is, hogy a hallgatóság érdeklődését az intézettel szemben mind ez ideig — 15 év óta — fenn tudják tartani.

★

Az NSZK vezető-továbbképzési rendszerében sok figyelemre méltó részlet és tapasztalat van. Hadd zárjuk tájékoztatásunkat azzal a tanulsággal, hogy a gazdasági tevékenység hatékonysága és a vezetési színvonal között rendkívül szoros az összefüggés; az előbbi fokozásához nem juthatunk el, ha nem kezeljük teljes komolysággal — az anyagi áldozatokat is beleértve — az utóbbi emelésének feladatát.

Boross Béla—Szerbin Pál

Edward Lipinski: Emlékezés Kaleckira

(Economista, Varsó, 1970. 4. sz.)

Lange azt írta egyszer, hogy a tudomány nem a régi elméletek lomtárba vetése és új elméletek kitalálása útján halad előre, hanem a meglévő tudományos eredmények gazdagítását és tökéletesítését célzó fáradságos munka eredményeként. Michal Kalecki azonban kivétel ez alól a szabály alól. Műfelett bizalmatlan volt a régi elméletekkel szemben, teoretikus pályafutását nem ezeknek a tanulmányozásával kezdte. Magát a gazdasági életet tanulmányozta.

A gazdasági élet megismerésének fő forrását a statisztika jelentette számára. Klasszikus konjunktúraelméleti művét rendkívül alapos és munkaiigényes empirikus kutatások előzték meg.

Elősegítette számára a gazdaság és a gazdaságpolitika megismerését a kor-mány vagy a tervezőszervek mellett kifejlesztett gazdasági tanácsadói működése. Tanácsai megfogalmazása előtt mindig saját maga tanulmányozta a szóban for-gó problémákat.

Mindezek következtében Kalecki ismer-te a gazdaságot. Pillanatok alatt ki tudta emelni az összefonódó gazdasági jelenségek közül a legfontosabbakat. El-méletének absztrakciós ereje éppen a gazdasági életnek ebből az alapos ismeretéből fakad. Némelyek, akik csak Ka-lecki fő elméleti munkáit ismerik, azt tartják róla, hogy tételeihez dedukciós úton, matematikai gondolkodásmódot követve jut el (hogy ne is említsük azo-ka, akik Kaleckiban egyenesen az élet-től elszakadt formalistát látnak). Azok-nak azonban, akik figyelmesen tanul-mányozzák Kalecki munkáit, és azok számára, akik vele együtt dolgoztak, nyilvánvalónak kell lennie: nála a de-dukció csaknem ideálisan párosul az indukcióval. Szinte érezhető, hogy még a legáltalánosabb matematikai képletei mögött is ott van a valóságos élet.

Közgazdasági fejtegetéseiben Kalecki mindig alkalmazta a matematikát, de mértékkel. Alapos matematikai tudását

azonban arra is felhasználta, hogy leleplezze a pusztá formalizmust. Mumus volt az álmatematikus álgazdaságtan számára.

Kalecki konjunktúraelméletét annak idején csak néhányan értették meg. A meg nem értés egyik okára Joan Robin-son hívta fel a figyelmet. Emlékeztetett rá, hogy az új közgazdasági elmélet alap gondolata lényegében egyszerű és könnyű. Befogadását azonban akadályozták a neoklasszikus iskola régi, meg-gyökeresedett eszméi. Nehéz volt átha-tolni az „ortodoxia sűrű ködén”.

A gyakorlati közgazdászok (pl. gazda-sági tanácsadók) számára sajátos nehézségbe ütközött az új elmélet elsajátítása, ami magából a Kalecki (és a keynesisták) által vallott nézetek jellegéből fakadt. Mit is állított ez az elmélet? Próbáljuk meg ezt kifejezni néhány, Kalecki által megfogalmazott paradoxonnal, amelyek nem tekinthetők az új elmélet összefog-lalásának, de kitűnően visszaadják szel-lemét.

1. Gyakran hangoztatták, hogy minek új gyárat építeni, amikor még a ré-giek sincsenek kihasználva. Kalecki ez-zel szemben azt állítja, hogy a meglévő termelőapparat foglalkoztatása bizto-sítható magának a termelőapparatnak a bővítésével. Tegyük fel például, hogy két város között két vasútvonal fut, és gyengén vannak kihasználva. Hogy le-het ezen segíteni? Úgy, hogy építünk egy harmadik vasútvonalat és az épít-kezéshez az előbbi kettőn szállítjuk az anyagokat és a munkásokat. És mi le-gyen, ha elkészül a harmadik? El kell kezdeni építeni a negyediket és az ötö-diket. Kalecki megjegyzi, hogy ez a pél-da paradox, mivel jobb volna valami más objektumot építeni a két vasútvonal közelében. Hangsúlyozza azonban, hogy ez a példa „tökéletesen tükrözi a tőkés gazdaság egészének fejlődési tör-vényeit”.

2. A beruházások csak addig javítják a konjunktúrát, amíg el nem készülnek. A termelésbe való belépésük fékezi, sőt meg is szüntetheti a megélénkülést. A tőkés rendszer leginkább figyelemre méltó paradoxonjainak egyikét Kalecki abban látta, hogy a termelőapparat

növekedése, tehát a társadalom gazdagodása, a válság csíráját hordja magában.

3. „A tőkésék fogyasztásának növekedése növeli a nyereségüket, ami ellentmond annak az általános meggyőződésnek, hogy minél nagyobb a fogyasztás, annál kisebb a megtakarítás.”

4. Gyakran felvetik a kérdést: „miből” finanszírozzák a beruházások növekedését, ha a tőkésék fogyasztása nem csökken és így nem szabadul fel vásárlóerő a beruházások számára? Paradoxonként hangzik, de a beruházások „önmagukat finanszírozzák”.

Miért volt nehezen elfogadható az új elmélet, különösen azoknak a közgazdászoknak számára, akik valamilyen tanácsadás formájában „összekapcsolták az elméletet a gyakorlattal”? Azért, mert ezek a közgazdászok logikai összetételükben vizsgálták a gazdasági megnyilvánulásokat. Eszközöket kerestek a beruházások finanszírozására. A beruházási kiadásokat és az eszközöknek befejezetlen beruházások formájában való befolyását úgy tekintették, mint szükséges rosszát a későbbi haszon elérése érdekében. Haszon alatt természetesen jószág- és szolgáltatásmennyiséget értettek. Magasabb törekvésű közgazdász nem akarja tudomásul venni a gazdasági cselekvés tőkés logikáját. Még ha nem is ítéli el a nyereségmaximalizálást mint az egyedek cselekvésének célját, ő maga az egész társadalom, az állam, a nép számára, nem pedig csak a tőkésék számára akar hasznos lenni. A tőkés világot úgy tekinti, mint a rossz időt, amely alatt azonban kell valami hasznosat tenni a társadalom javára. Az első pillanatban úgy látszott, hogy az új elmélet egy bizonyos cinizmust tételez fel a közgazdász-szakemberben. Komolyan lehetne például javasolni piramisok építését vagy bankjegyekkel tele palackok eladását azért, hogy később kiássák.

Az „új elmélet” elnevezés itt egyaránt vonatkozik Kalecki és Keynes elméletére, holott az első szocialista volt, míg a másik polgári reformer. Némelyek számára ez még egy bizonyíték arra, hogy az új elmélet igaz, mint ahogy valamikor Krzywicky számára is az jelentette a történelmi materializmus helyességének a legfőbb bizonyítékát, hogy nemcsak a marxi szocializmus képviselői, hanem a konzervatív írók is kezdték alkalmazni. Mások számára pedig ez a tény szolgál mindmáig alapul ahhoz, hogy Kaleckit és Keynest egy táborba sorolják.

Kalecki stílusára jellemző a rendki-

vüli tömörség. Még akkor is matematikai nyelven írt, amikor egyetlen képletet vagy egyenletet sem használt. Előadásai is tömörek voltak. Nagy zavarban volt például, amikor egyszer egy tizenhat órás előadásorozat megtartására akarták felkérni. Azt válaszolta: „erre több évig kellene készülnöm”. Kalecki ugyanis csak azt adta elő, amire maga jött rá. Mások munkájára csak azért hivatkozott, hogy szemben álljon vele, ritkábban azért, hogy megmutassa, valaki más már hasonlóképpen gondolkodott.

A harmincas évek elejétől kezdve Kalecki kapcsolatban állt a szocializmussal. Ez a kapcsolata nem annyira a szocialista mozgalomhoz, mint inkább a baloldali értelmiséghez fűződött. Cikkeiben a kapitalizmus politikai és gazdasági irracionálisát bírálta. Azért volt a szocializmus híve, mert úgy vélte, hogy ez a rendszer jobb lehet. És ebben a rendszerben megvan a lehetőség a tökéletesedésre. Nem csodákat várt ettől a rendszertől, hanem javulást és csak ennyit. Mint ahogy a gazdasági kérdésben, a társadalmi rendszerekben sem az abszolút megoldásokat kereste, hanem a relatíve jobbakat. Nem tűrte a reális alapokat nélkülöző jelszavakat s lehetősége szerint harcolt a „hősies” tervek ellen. Kalecki nem szerette például a termékeny éveket, mondván, hogy a siker tervezői eufóriát szül, s ha egy hosszú távra szóló döntés éppen egy ilyen évben történik, akkor ebből igazi szerencsétlenség származik.

Az utóbbi tizenöt évben Kalecki gyakran írt a szocialista gazdaságról. Talán az egész szocialista közgazdasági irodalomban ő dolgozta ki a legjobban a növekedési elméletet. Foglalkozott a szocialista gazdaság működésének kérdésével is. Szembeszállt a modellek szerepének túlértékelésével. Szerinte az irányítási rendszer nagymértékben a helytelenül kialakított gazdasági arányokból eredő gazdasági feszültségek származéka. A végletes decentralizmussal szemben a központi tervezés mellett volt, de részt vett egy olyan új irányítási rendszer modelljének a kidolgozásában, amely a bürokratikus centralizmustól való eltávolodást jelentett. Viszont nem szerette volna, ha a vállalatok decentralizálását és autonomizálását az alsóbb szintű vezetők, a „menedzserek” diktálják. Azt tartotta, hogy a decentralizálásnak egyúttal a dolgozók önkormányzatának, a munkástanácsok szerepének a növekedésével kell járnia.

Kalecki elengedhetetlennek tartotta,

hogy a fontosabb beruházások tervezésekor igazi alternatívákat állítsanak fel, s az alternatívák közti választás tárgyilagosságot eredményezzen. Ez szerint csak úgy érhető el, hogyha önálló központot (vagy központokat) hoznak létre, amelyekben az ipartól és az adminisztratív hierarchiától maximálisan független szakemberek foglalkoznának ezekkel a kérdésekkel. Nem hallgattak Kaleckire, bár úgy tűnik, ez volt a legfontosabb következtetés, amelyre sokéves tanácsadói tapasztalata alapján jutott.

Kalecki nemcsak teoretikus, hanem „hivatásos” szakember volt. Beszélt erről, és ezzel kapcsolatban reményeiről és kiábrándultságáról a jubileuma alkalmából. Egy szocialista „Il Principe Nuovo”-ról (a Felvilágosult Hercegről) ábrándozott, aki figyelemmel hallgatná tanácsadóit, értékelné független ítéleteiket, nem a szolgálatkészséget, hanem a társadalom iránti odaadást becslné. Ilyen uralkodót keresett Havannától Delhiig.

(Ism.: Horváth József)

D. Bahrah—V. Szolomatyin: A közgazdasági és az adminisztratív módszerek összefüggése a népgazdaság irányításában

(Ekonomicseszkije Nauki,
Moszkva, 1970. 10. sz.)

Az irányítás — emberek és kollektívák kölcsönös egymásra hatása — elsősorban szervezési tevékenységként fogható fel, s az irányítási tevékenység különféle módszerei mindig valamilyen hatalmi pozícióhoz is kapcsolódnak. Az irányítási módszerek osztályozhatók abból a szempontból, hogy milyen módon történik az irányítottakra a ráhatás (éppen ilyen összefüggésben különböztethető meg az adminisztratív és az ösztönző módszer), továbbá, hogy állami vagy társadalmi szervek folytatnak-e irányító tevékenységet, s hogy az irányítás tárgyától függően konkrét gazdaságirányítási vagy társadalmi-kulturális irányítási módszerekről stb. van-e szó.

A szerzők szerint mind az adminisztratív, mind pedig a közgazdasági módszerek a gazdasági építés sajátos szervezési módszerei, és ennek megfelelően az állam mindkettőt felhasználja a nép-

gazdaság irányítására. Az adminisztratív módszerek ismert jellemzője, hogy felhasználásuk elsődlegesen a hatalmi viszonyokra támaszkodik. Az irányítás kötelező, közvetlen, egyedi előírásokon alapul. A közvetlen és konkrét előírások általában nem lehetnek hosszabb érvényűek, folyamatos korrigálást igényelnek. Fontos jellemzője az adminisztratív-utasításos irányításnak, hogy az irányító szervezetek és a vállalatok közötti kapcsolat nem „gazdasági” abban az értelemben, hogy például a felettes hatóság elvonhat vállalati forgóeszközöket és egymás közt átcsoportosíthatja a vállalatok különféle eszközeit, berendezéseit. Ez meghatározott keretekben elfogadható, de negatív hatással is járhat, mert csökkenti a felettes szerv saját felelősségét döntéseinek következményeit illetően. Az adminisztratív módszerekkel különféle ösztönzési formák járhatnak együtt. Ezekre azonban mindig az jellemző, hogy az irányítási utasítás végrehajtására, nem pedig a tevékenység optimális változatának megvalósítására ösztönöznek.

Az irányítás adminisztratív módszereinek a szerzők szerint vitathatatlan előnyei is vannak, különösen, ha bizonyos feladatok gyorsan kell megoldani, és ha viszonylag egyszerűbb folyamatok irányításáról van szó. E módszerek túlzottan kiterjedt alkalmazása azonban sok negatívumot is magával hoz. Ezek sorában említhető, hogy erősen korlátozódik a vállalatok önállósága, a mind jobban növekvő irányítási apparátus sem tud megbirkózni a hatalmas információtömeggel, ezért nem mindig optimális döntéseket hoznak stb.

A népgazdasági irányítás gazdasági módszerei a munka szerinti elosztás törvényéhez is kapcsolódva a dolgozók, a kollektíva személyes érdekein keresztül befolyásolják a vállalati gazdálkodást. Abban teszik érdekeltté a kollektívát, hogy tárja fel a tartalékokat és öntevékenyen keresse a termelékenység növelésének lehetőségeit. A népgazdasági irányítás közgazdasági módszere tehát nem kényszerít, hanem különféle ösztönzési formákkal (eszközleltetési járulékok, hitelek stb.) teszi érdekeltté a dolgozókat az egyes feladatok végrehajtásában.

A szerzők szerint a közgazdasági módszerek eredményes alkalmazása, az ösztönző hatások érvényre jutása hosszabb időre rögzített, ún. stabil normatívákat feltételez és megköveteli, hogy a vállalatok közötti kölcsönös kapcsolatokat az önálló elszámolás alapján realizáló-

janak. A gazdaságirányítás önszabályozó mechanizmusának fokozottabb térnyerése — ez az irányítás közgazdasági módszereinek alkalmazásával jár együtt — nem gátolja, hanem éppen elősegíti a központi, állami tervezés és irányítás érvényesülését, s ennek szolgálatába állítja a tömegek kezdeményező készségét is. Ez egyúttal a gazdasági demokrácia fejlődését is elősegíti, növeli a dolgozóknak és kollektíváiknak a szerepét a termelés irányításában.

A népgazdaság irányításának hatékonyságát úgy lehet fokozni, ha az adminisztratív és a közgazdasági módszereket komplex módon, mindig a konkrét körülményeknek (technikai fejlődés szintje, szakképzettségi színvonal, nemzetközi helyzet stb.) megfelelő arányban, egymással kombináltan alkalmazzák. Az SZKP Központi Bizottságának 1965. márciusi és szeptemberi plénumain, valamint a XXIII. pártkongresszuson hozott határozatoknak megfelelően fontos lépések történtek a közgazdasági szabályozók szerepének növelésére, a gazdaságirányítás közgazdasági módszereinek kiterjedtebb alkalmazására. Csökkent a kötelező tervmutatók száma, fejlődött az anyagi ösztönzési rendszer, növekedett a hitelek és a különféle adóformák, valamint az eszközleltés járulék szerepe, egyidejűleg csökkent az adminisztratív módszerek súlya és így fokozódott a vállalatok önállósága.

Az adminisztratív és az ösztönzésen alapuló közgazdasági módszerek együttesen érvényesülnek, összekapcsolásuk módja és mértéke, egymáshoz viszonyított arányuk eltérő lehet a kommunista építés egyes szakaszaiban, sőt adott időszakban a különféle népgazdasági ágak között is. Az adminisztratív módszerek alkalmazási területének folyamatban levő szűkítése egyúttal a közvetlen utasításos módszerek továbbfejlesztésére, a bürokratikus elemek felszámolására is irányul. A vállalatok megváltozó helyzete (nagyobb önállóságuk, kiterjedő szerződéses kapcsolataik stb.) a vállalati gazdálkodáshoz kapcsolódó jogi szabályozás szerepének növekedését is jelenti. Következésképpen — a szerzők véleménye szerint — a szocialista államiság kereteiben a népgazdaságirányítás közgazdasági módszere közgazdasági-jogi módszerként fogható fel.

(Ism.: *Lévai János*)

L. Hodov: A két világrendszer gazdasági kapcsolatainak egyik aspektusáról

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1970. 12. sz.)

A szocialista és a fejlett tőkésországok gazdasági kapcsolatainak három alapformája különböztethető meg: piaci kapcsolatok, a termelő és a fogyasztó közvetlen kontaktusa nélkül; közvetlen kapcsolatok (hosszú lejáratú szerződések, licenciák adásvétele stb.); termelési kooperáció.

A szocialista országok külkereskedelmi kapcsolatai Nyugat-Európa országai, Japánnal és az Egyesült Államokkal az említett tiszta piaci viszonyok alapján fejlődtek a második világháború után. Az utóbbi években erősödik a tendencia a termelési szféra gazdasági kapcsolatainak szélesedésére. Növekedett az államközi megállapodások, valamint a vállalati szintű termelési és kereskedelmi kooperációs és specializációs szerződések száma stb. Például 1970 közepéig a magyar vállalatok 127 termelési együttműködési megállapodást kötöttek a fejlett tőkésországok cégeivel (ezekből 42-t az 1969. év folyamán). Az osztrák Simmering cég magyar vállalatokkal együtt létesít energetikai objektumokat Indiában és Libanonban. Az ügyletek lebonyolításában magyar részről a Transelektro Külkereskedelmi Vállalat vett részt. Indiával a magyar—indiai klíringegyezmény alapján történtek az elszámolások. A csehszlovákiai Skoda Művek amerikai partnerrel is együttműködik, a Szovjetunióban pedig az angol ICI műszaki segítségével hatalmas, szintetikus rostot előállító kombinátot létesítenek.

Mivel magyarázható a gazdasági kapcsolatok e formáinak kifejlődése az utóbbi években? A sok tényező közül a legfontosabbak a következők:

— A szocialista iparpolitika sikerei nyomán a szocializmus országai ipari és ipari-agrár államokká váltak, és most már nemcsak érdekeltek a nemzetközi munkamegosztásban, hanem nagyobb lehetőségük is van az aktívabb részvételre.

— A szocialista országok általában megoldották népgazdaságuk fejlesztésének mennyiségi feladatait. Így most már a termelés korszerűsítése, a választék bővítése és a minőség javítása van napirenden. Ilyen körülmények között mind nagyobb szerepet kap a termelésben és

a kutatásban a nemzetközi munkamegosztás.

— Az iparilag fejlett tőkésországok, mindenekelőtt a nyugat-európai államok, az elmúlt évek konjunktúrája és más kedvező körülmények folytán egyre nagyobb érdeklődést mutatnak a szocialista országok piaca iránt. Ennek megfelelően szélesítették a szocialista országokból származó import lehetőségét, némely árucikkekre hatályon kívül helyezték a korábbi embargót, növelték az exporthiteleket.

— A KGST-országokban végbemenő gazdasági reformok elősegítik a termelési-kooperációs kapcsolatok megélénkülését a nyugat-európai cégekkel. A vállalatok és egyesületek jogainak kiszélesedése, sok esetben a közvetlen külkereskedelmi jog megadása egyes szocialista országokban lehetővé teszi a vállalati szintű egyezmények legkülönfélébb formákban való elterjedését.

Jelenleg a termelési, kereskedelmi és tudományos együttműködésre vonatkozó szerződéseknél három főbb formája ismert. Az egyik az államközi szerződés, például a szovjet—francia megállapodás a színes televízió fejlesztésében való együttműködésről. A másik forma a szocialista országok külkereskedelmi vállalatai (egyesületei) és a kapitalista cégek közötti egyezmények. Ilyet kötöttek például a szovjet külkereskedelmi vállalatok a Fiat-konzernnel a Togliatti városban épülő autógyári komplexumról. Végül a harmadik forma a szocialista iparvállalatok és a külföldi magánvagy állami vállalatok közötti együttműködési szerződések. Ebben az irányban még csak kezdeti lépések történtek.

A termelési és kereskedelmi együttműködés eddigi fejlődésének eredményeképpen néhány szocialista országban a kapitalista relációjú nemzetközi munkamegosztásra speciális állami szabályozást, s ennek keretében különféle anyagi ösztönzési konstrukciókat léptettek életbe. A két világrendszer országai közötti kooperáció mind a nyugati cégeknek, mind pedig a szocialista gazdaságnak nagyon előnyös. A termelési kooperáció lehetővé teszi a szocialista vállalatoknak, hogy felhasználják a nyugati technika vívmányait. Ezenkívül — egyéb előnyök mellett — különösen fontos, hogy a kooperáció gazdaságossá teszi a tudományos kutatást (például azzal is, hogy — mint a színes televízió szovjet—francia fejlesztése esetében — megosztják a költségeket a résztvevők között).

Mindezek ellenére, nem helyes azt

gondolni, hogy a sok előnnyel járó együttműködés útjában nincsenek nehézségek és akadályok. Elsősorban az Egyesült Államok és néhány nyugat-európai ország uralkodó köréi kísérletnek meg olyan politikát folytatni, amely akadályozza a gazdasági együttműködés fejlesztését. Még mindig léteznek jelentős mennyiségi és hitelkorlátozások, valamint diszkriminációs vámpolitika a szocialista országok áruival szemben. A nehézségek ellenére — figyelembe véve a fejlődés eddigi tendenciáját — a termelési és kereskedelmi kooperáció az egyik leghatékonyabb és legnagyobb távlatokat nyújtó formája lehet a két világrendszer gazdasági kapcsolatainak.

(Ism.: *Lévai János*)

Bertrand de Jouvenel: Az infláció elleni harc: Nagy-Britannia és az Egyesült Államok esete

(Chroniques d'Actualité,
Párizs, 1970. november)

Szükség lesz-e egy új Keynesre, hogy megtalálják az inflációból kivezető utat? S ha igen, ismét Nagy-Britanniában fog-e felbukkanni? Lehetséges, mert ma az angol infláció provokálja leginkább a szellemi erőfeszítéseket, mégpedig azért, mert viszonylag az tér el a legnagyobb mértékben a múltbeli példaktól és elgondolásoktól. A hagyományos elgondolás szerint a túlkereslet váltja ki és gyorsítja meg az árak emelkedését, s a kereslet visszafogásában rejlik a megoldás kulcsa. A túlkereslet okozta infláció kétségtelenül kivált bizonyos nyomást a költségek oldaláról, s emiatt az áremelkedés folytatódik az eredeti ok kiküszöbölése után is. De ezek a másodlagos és származékos jelenségek aztán végül is megszűnnek. Ez megalapozott és logikus magyarázat, de érvényességi körének korlátai jól megmutatkoznak a legutóbbi eseményekben, amelyeknek sem magyarázatára, sem előrejelzésére, sem megszüntetésére nem alkalmas. Az amerikai események még csak kismértékben, de az angol események annál inkább zavarba ejtik a hagyományos gondolkodásmódot.

Az amerikai inflációs folyamat a hatvanas években pontosan a klasszikus minta szerint indult. Kennedy a repub-

likánus adminisztrációtól lassú növekedési ütemet, magas munkanélküliségi rátát örökölt. A demokratikus adminisztráció, öt éven keresztül, a viszonylag gyors expanziót stabil árszínvonal mellett érte el, a megélhetési költségek évi átlagos növekedése 1,3 százalékos volt. 1965-től évről évre növekvő mértékben terhelte az amerikai gazdaságot a vietnami háború s olyan túlkeresletet teremtett, amely erősen inflációs hatású volt. A háborús célokra használt termelési erőforrások nem termeltek semmit, ami a fogyasztási cikkek piacának túlkeresletét kielégítette volna. Természetes, hogy megindult az árak növekedése, s inkább az a meglepő, hogy az emelkedés üteme csak ilyen lassú volt: az árszint 1966-ban és 1967-ben valamivel kevesebb mint 3, 1968-ban 4,2 százalékkal nőtt.

Nixon választási kampányában elsődleges célul tűzte ki az infláció elleni harcot. A republikánus adminisztráció a monetáris politika eszközeit résziesítette előnyben, szemben a demokratákkal, akik az adópolitikai eszközökre támaszkodtak elsősorban. Ennek az elméleti meggyőződés mellett az volt az oka, hogy a kongresszus nem szavazta volna meg könnyen az adóterhek növelését.

A kamatláb csökkenése ugyan mutatja a gazdasági klíma változását, de az árak emelkedése nem szűnt meg. A kereslet csökkenése a nyersanyagok áralakulásában érezeti hatását, de mind-egyeddig nem jelentkezett a bérek alakulásában. A kollektív szerződések az 1970. év első kilenc hónapjában az előző évi-vel azonos, 7,5 százalékos körüli béremelkedést kötnek ki. Ezt jól magyarázza a megélhetési költségek alakulása: 1969 utolsó és 1970 első negyedének adatai alapján számolva a megélhetési költségek évi 6 százalékkal növekszenek, a nyári hónapokban csökkent az index, de szeptemberben ismét elérte a 6 százalékos mértéket. A munkanélküliségi ráta 1970 októberében 5,5 százalékra nőtt.

Az Egyesült Államokban egyre inkább háttérbe szorult a gazdasági tevékenység visszafogásának eredeti célja, az infláció megfékezése, és egyre inkább előtérbe kerülnek kedvezőtlen hatásai: a munkanélküliség növekedése s a vállalatok növekvő számánál az eladási nehézségek. Természetesen a tartós fogyasztási cikkeket és a gépeket, berendezéseket gyártó iparágak vannak nehéz helyzetben, az autóipar (amelynek profitjai 1970 második és harmadik harmadában az előző év megfelelő időszakában elért profitnak csak egytizedét

tették ki), az elektronikus berendezéseket, a repülőgép- és űrkutatási berendezéseket gyártó ipar, a vas- és acélipar. Különösen nehéz a hosszú átfutási idővel dolgozó iparágak helyzete, amelyeknek hosszú távra kell programot készíteniük, s amelyekben az elbocsátások nagymértékben érintik a tudományos-műszaki személyzetet. Ebből következik, hogy a munkanélküliség a képzettségi skála két szélső fokán, a szakképzetlen és a magas szakképzettségű csoportokban nő a legnagyobb mértékben.

Sokasodnak a gazdasági fellendülést követelő, a gazdasági tevékenység megélénkítését szorgalmazó hangok. A szerző is osztja ezt a véleményt, mert alapvetően tartja az aggodalmat, hogy a gazdaság megélénkülése erősítené az inflációs folyamatokat. Jelenleg a költségek oldaláról jövő nyomás az infláció táptalaja. Valószínűtlennek tűnik, hogy a fellendülés túlkeresletet hozzon létre, hiszen a gazdaság távol van a kapacitás teljes kihasználásától. Ezért a mostani helyzetben a gazdasági fellendülés minden valószínűség szerint kedvező hatással volna az árak alakulására.

Vagyis a mai amerikai inflációt a költségek oldalán fennálló nyomás táplálja, amely valóban egy korábbi túlkeresletből származik, de ettől függetlenül önálló életet él, s ez már nem felel meg a szigorúan vett klasszikus modellnek.

Az angol eset már kiindulásakor sem felel meg a klasszikus modellnek, mert a költségek oldalán keletkező nyomás itt egyáltalán nem egy előző túlkeresleti állapotból keletkezett. Heath, Nixonhoz hasonlóan, választási kampányában azt ígérte, hogy rendet csinál az árak frontján. Indulásakor azonban egészen más helyzetet örökölt a munkaspárti kormánytól, mint Nixon a demokratáktól. A gazdaság már három éve a kapacitások nagyfokú kihasználatlansága és a háború utáni időszakban példátlanul magas munkanélküliségi ráta mellett működik. 1967 ősze óta a munkanélküliség 2,5 százalék körüli, s ez sok szempontból olyan súlyosnak ítéltető meg, mint az amerikai 5,5 százalék.

A konzervatív kormány az árak megfékezésére az angol gazdaságban ugyanolyan helyzetet teremtett, mint a republikánusok az amerikai gazdaságban. Az angol eset cáfolni látszik, hogy az inflációs folyamat egy túlkeresleti állapotból indul ki, itt a költségek oldaláról jelentkező nyomás teljesen autonóm. 1969 harmadik harmadában már magas munkanélküliségi ráta mellett jelentkezett,

s egy év alatt a belföldi piacon eladott angol gyártmányú iparcikkek árszínvonalára 7 százalékkal emelkedett, minden előzetes várakozással ellentétben. Ugyanezen egy év alatt a bérszínvonal 11 százalékkal nőtt, s ez éppen kétszerese a teljes foglalkoztatottság idején bekövetkezett emelkedésnek. A valóság így válaszolt azoknak a politikai vezetőknek, akik az árszínvonal stabilitását az ipari tartalékseregre akarják alapozni.

A konzervatívok úgy látják, hogy a bérnyomásnak ellenállni a munkáltatók feladata, s ezért megszüntették az Ár-és Jövedelembizottságot, amelynek működésének öt éve alatt végig nem sikerült megfelelően betöltenie mérséklő szerepét. A bérkövetelések növekedése, a sztrájkhullám a munkások növekvő türelmetlenségét mutatja, amely az igen kis reálbér-növekedést hozó évek alatt halmozódott fel. Különösen érzékenyek a legalacsonyabb keresetűek. A bérkövetelések ebben a helyzetben egymás után jelentkeznek, s így hatásuk mindig végiggyűrűzik, s ez nem szüntethető meg úgy, mint a franciaországi globális megállapodásoknál. Ami Nagy-Britanniában történik, nagyon fontos az inflációs folyamatok megértése szempontjából.

Az OCDE nemrég készített egy jelentést az inflációról. Ebből a dokumentumból kiderül, hogy legalább három ország — Franciaország, Olaszország, Nagy-Britannia — esetében igen erős bérkövetelések jelentkeznek, méghozzá nem egy erős túlkeresletet követően, hanem keresletcsökkenés után. Ez jól látható a közölt grafikonokból, de nem sok helyét szentelnek elemzésnek a szövegben. Őszintén ki kellene mondani, hogy azért nem eredményes az infláció elleni harc, mert nem ismertük fel az infláció okát. Az angol helyzetben megfelelőnek látszik Anthony Harrisnak, a Guardian gazdasági szerkesztőjének a javaslata: a bérek mozgó indexének a bevezetése. Ez ugyanis elkerülhetővé tenné, hogy a megélhetési költségek növekedésétől való félelem tovább erősítse a bérköveteléseket.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

G. Mazanov: A nemzetközi szocialista hitel integrációs feladatai

(Mezsdunarodnaja Zszizny, Moszkva, 1970. 11. sz.)

Mint ismeretes, a szocialista országokban a nyersanyag-kitermelés rendkívül tökeigényes. A nyersanyag-kitermelés növelésével megnő a befektetendő tőke iránti igény is. Ez utóbbit azonban a KGST-országok viszonylagos tökehiánya akadályozza; ezekben az országokban nincsenek ún. szabad tőkék. Az, hogy egyre növekszik a termelési tökeigényessége, miközben viszonylag nagy a felhalmozási alap, arra utal, hogy a beruházások nem eléggé hatékonyak. Ezért gondoskodni kellene arról, hogy az egyes országok felhalmozási alapjait hatékonyabban használják fel mind nemzeti, mind nemzetközi méretekben.

A szerző szerint az érdekelt országoknak nemzetközi alapokat kellene létrehozniuk, amelyekből hitelformában finanszírozhatnák az egyes országok beruházásait. Éppen a beruházási eszközök áramlásának hitelformája teszi ugyanis lehetővé, hogy a szocialista országok nemzetközi és közös érdekei a legjobban összehangolódjanak. A tőkeáramlás hitelformája biztosítja a kölcsönös előnyök és az egyenértékűség elvének optimális figyelembevételét, és a részvevő országok megőrzik teljes függetlenségüket.

A szocialista nemzetközi hitelnek eddig három formája működött. Ezek közül a hosszú lejáratú célhiteleknek és a közös létesítmények részfinanszírozásának volt nagy jelentősége. Az első formában a tőke csak területet változtatott, mert az új vállalat annak az államnak a tulajdonába került, amelynek területén létesült. Ezek a hitelek lényegében olyan objektumok felszereléseinek, gépeinek szállítását jelentették, amelyek későbbi termelésében érdekelték voltak a hitelező országok: a hitel rendszerint a felépített vállalat termékeivel törlesztették. A részfinanszírozási forma azt jelenti, hogy a több ország területén létesülő közös objektum (például Barát-ság közolajvezeték) ráfordításából minden ország a saját területén levő részt finanszírozta. Mindezek a hitelformák naturális jellegűek.

A jövőben a hitelnyújtás céljára összeadott eszközöket a termelési kooperáció és specializáció elősegítésére kellene kikölcsönözni. A szerző szerint a

termelési kooperáció és a termelési ágaknak egyes országokban való koncentrálódása lehetővé teszi a párhuzamos kapacitások elkerülését, de ez még természetesen több feltételtől függ: a kölcsönös előnyök, a gazdasági hatékonyság biztosítása mind a specializálódó (szállító), mind a felvevő ország részére; a ráfordítások arányos elosztása azon országok között, amelyek az együttműködés e formájában részt vesznek stb. A közös eszközökből nyújtott hiteleknek három fajtája lenne:

1. komplex termelési programok megvalósítása céljából, a nemzeti források *kiegészítésére*;

2. termelési specializáció céljából, a teljes beruházási összeg finanszírozására;

3. a nyers- és fűtőanyag-kitermelés fejlesztésének finanszírozására.

Fontos a hitelek „fedezete”, mert elengedhetetlen, hogy érték meg lehessen kapni a természetes formájú forrásokat. A szerző szerint az egyes országok nemzeti beruházási eszközeinek viszonylagos korlátozottságát közös erőfeszítéssel és mindenképp a tökébefektetések koordinációjával küzdik majd le.

A hitel hatékony felhasználásában nagy szerepe van a kamat nagyságának. A kamatlábat annak alapján kellene megállapítani, hogy az együttműködésben résztvevő országok nemzeti jövedelme együttesen évente átlagosan hány százalékkal növekszik. Ez a kamatláb jóval magasabb lenne a mainál. A most érvényes 1–2 százalékos kamat még abban az időben született, amikor a szocialista országok egymásnak nyújtott hitelei még segélynek számítottak. Ma azonban egyre inkább érvényre jut az az objektív tendencia, amelyben kifejeződik a társadalmilag szükséges ráfordítások kölcsönös elismertetése; a kamat pedig a kölcsönöztek használati díjának funkcióját látja el. A mainál magasabb kamattal szemben az is, hogy a szocialista országok gazdasági reformjaikban széleskörűen felhasználják az érték kategóriákat. Az egyes országokon belül érvényes kamatlábak ezáltal erősen differenciáltak: 1–2 százaléktól egészen 8–10 százalékiig.

(Ism.: Bakos Gábor)

I. Beller: A latin-amerikai munkanélküliség problémája

(Monthly Labor Review, Washington, 1970. november)

Az elégtelen gazdasági fejlődés, a munkaerő létszámának gyors növekedése és a jövedelemelosztás aránytalanságai okozzák a latin-amerikai munkaerő csaknem egyharmadának kihasználatlanságát. A szerző idézi Lloyd G. Reynolds (Yale Egyetem, Gazdaságfejlesztési Központ) 1969-ben megjelent tanulmányának néhány sorát: „... a fejlődés legfontosabb mutatója — amikor egy társadalom kijut a krízisből, a stagnálásból vagy a helyzet romlásából s a hosszan tartó fejlődés felé indul — az a pont, amikor a munkanélküliség csökkenni kezd.”

Latin-Amerikában nehéz felbecsülni a munkanélküliség mértékét, mert nagyrészt rejtetten létezik. Az azonban könnyen belátható, hogy a helyzet egyre rosszabbodik. Míg a fejlett országokban a munkanélküliségi ráták viszonylag alacsonyok, a különböző latin-amerikai országokban csak a nyílt munkanélküliség rátája 5 és 10 százalék között mozog, és még ehhez adandó hozzá a rejtett munkanélküliség magas aránya. A kihasználatlan munkaerő létszáma a teljes népesség egyharmadát is eléri.

A munkanélküliségi ráta kiszámításában Esteban Lederman figyelembe vette a munkaképes korban levő nők számát is. Ez a ráta tendenciájában jól mutatja a munkalehetőségek és a munkakeresők száma közötti rés növekedését, de megközelítően sem mutatja pontosan a munkaerő-tartalék kihasználatlanságát. Lederman nem vette figyelembe a munkaerő nem teljes mértékű kihasználásának különböző formáit, pedig ezek erősen befolyásolják Latin-Amerikában a valódi, teljes munkanélküliség mértékét. A munkaerő részleges kihasználtságának öt különböző formáját mutatja ki.

1. A megszokott munkaidőnél jóval kevesebbet (35 órát, vagy kevesebbet) foglalkoztatottak száma a teljes munkanélküliek számát átlagosan 1–1,5 százalékkal növelné meg. Különösen nagy ez a probléma a mezőgazdaságban, ahol jellegeből adódóan az időszaki foglalkoztatás nagymértékű, és emellett a munkaerőnek csaknem felét a mezőgazdaság foglalkoztatja.

2. A latin-amerikai dolgozók nagy százaléka kis hasznosságú és alacsony termelékenységu munkakörökben, főleg

Népesség, munkaerő és foglalkoztatottság Latin-Amerikában

Megnevezés	1950	1955	1960	1965
Teljes népesség (1000 fő).....	151 116	173 104	199 307	229 691
Munkaerő létszáma (1000 fő)	52 664	60 240	69 160	79 473
Foglalkoztatottak száma (1000 fő) .	49 739	56 077	62 866	70 651
Munkanélküliek száma (1000 fő)...	2 925	4 163	6 294	8 822
Foglalkoztatottsági ráta (a teljes népesség százalékában)	34,85	34,80	34,70	34,60
Munkanélküliségi ráta (a munkaerő százalékában)	5,60	6,90	9,10	11,10

Forrás: Esteban Lederman (Santiago).

különböző szolgáltatókban (például cipőtisztítás) dolgozik.

3. Különösen magas azoknak az aránya (25 és 50 százalék között), akik önállóan dolgoznak vagy nem fizetett családi alkalmazottak.

4. A jól képzett munkaerő kihasználatlansága is meglehetősen nagy. Uruguayban például 1966-ban a technikusok 15 százaléka csak 30 órát dolgozott hetente szándéka ellenére.

5. A latin-amerikai népesség nagy részének jövedelme rendkívül alacsony (Ilpes-Celade számítása szerint a népesség 40 százalékának átlagos évi jövedelme 130 dollár körül van fejenként).

A foglalkoztatottság problémájával kapcsolatban a limai Szociális Kutatási Központ végzett számításokat 1967-ben Lima-Callao körzetére. Eszerint a munkaképes népességnek csak 70,2 százaléka tekinthető megfelelően foglalkoztatottnak, 25,6 százaléka részlegesen, 4,2 százaléka pedig teljesen munkanélküli. Az 1969-ben lefolytatott vizsgálat szerint: a munkanélküliség 4,2-ről 5,2 százalékra, a részleges foglalkoztatottság 25,6-ről 27 százalékra emelkedett.

Latin-Amerika egészét tekintve a foglalkoztatottsági helyzet hasonló, vagy talán még valamivel rosszabb. Az ENSZ Latin-Amerikai Bizottsága által 1969-ben kiadott tanulmány szerint a munkaerőnek kb. 26 százaléka (17—18 millió ember) volt munkanélküli 1960-ban. Ugyancsak e tanulmány szerint 1960 és 1965 között a munkaerő létszáma 2,8 százalékkal nőtt évente, míg a munkaalkalmak száma csak 2,4 százalékkal.

A munkanélküliség fő okai a szerző szerint a következők:

Az 1960-as évek folyamán a munkaerő évi 2,8 százalékkal növekedett, míg a termelékenység növekedése évi 2,2 százalék körül mozgott, így legalább évi 6 százalékos általános gazdasági növekedésre lett volna szükség a munkanélküliség jelentős csökkentéséhez. Az ösz-

szes termelés azonban 1960 és 1966 között csak évi 4,7 százalékkal nőtt. Ennek okai egyebek között: a tőkehiány, a szakképzett munkaerő alacsony létszáma, a fejlett országok kereskedelmi korlátozásai, a kis méretű hazai piac, a nem megfelelő adózási rendszer, a kis forgalom — nagy haszon elvű árpolitika és — mint a szerző írja — a leglényegesebb tényező, a jövedelemelosztás nagyfokú aránytalansága.

A gazdaság speciális szektorait vizsgálva még további munkanélküliség- okozó tényezőket találunk. Ilyen az aránytalan birtokmegoszlás a mezőgazdaságban. Földnélküliek nagy tömege és egy-egy kézen őriasi, nagyrészt megműveletlen nagybirtok. A népesség nagymértékű elvándorlása a városokba csak fokozza a munkanélküliséget. A szerző szerint a másik fontos tényező az alacsony általános műveltségi színvonal, a képzett munkaerő hiánya.

A foglalkoztatással kapcsolatos tervezés elhanyagolása szintén komoly probléma Latin-Amerikában. A helyzet javítására, más tanulmányok (Dudley Seers és Raúl Prebisch) elképzeléseit is felhasználva, a szerző néhány alapvető reformot javasol.

Mindenekelőtt a termelés évi növekedési rátáját kell kb. 8 százalékosra emelni, egyebek között a tőkeigényes technológiák alkalmazását csökkentve.

A legfontosabb teendőnek azonban a jövedelmek arányosabb elosztását tartja. Ebben nagy szerepet szán a kormányok aktív működésének. A fejlesztési tervek alapvető eleme kell hogy legyen a teljes foglalkoztatás megoldása. Fokozni kell a családtervezés szerepét, hogy ezzel csökkenteni lehessen az évi 3 százalékos népességnövekedésnek a latin-amerikai gazdaságokra rótt terhet. A szerző befejezőképpen a fejlett országok támogatását kéri a reformok végrehajtásához, a politikai szempontokat is féltetve.

(Ism.: Tóthfalusi András)

László János: A gazdasági irányítás és a termelőszövetkezetek anyagi érdekeltisége

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 320 l.

A gazdasági irányítás és az anyagi érdekeltiség összefüggéseinek vizsgálata tette időszerűvé László János e tárgyban végzett mintegy másfél évtizedes kutatómunkáját összegező mű kiadását. A könyvben a szerző a gazdasági irányítás és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek anyagi érdekeltiségének viszonyát elemzi, s bemutatja, hogy a direkt típusú gazdaságirányítási rendszer és az anyagi érdekeltiség ellentmondásának fokozatos kiéleződése a fejlődés során miképpen tette szükségessé a gazdasági mechanizmus reformját.

A munka hét fejezetből áll.

Az első fejezetben a szerző a tervszerű irányítás, az anyagi érdekeltiség és az anyagi ösztönzés alapvető összefüggéseit tárgyalja. Történeti áttekintést ad a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdekek kategóriáinak, illetve az anyagi érdekeltiségnek a megítéléséről, s részletesen elemzi a szocialista országok agrárpolitikájának, az általában alkalmazott irányítási rendszernek a fejlődésre gyakorolt hatását.

A második fejezet a szövetkezeti anyagi érdekeltiségnek a termelési döntések megalapozására gyakorolt hatásával foglalkozik. A szerző állást foglal a jövedelem termelőszövetkezeti megítéléséről kibontakozott vitában. „A termelési jövedelem megítélésére a szocialista közgazdasági irodalom a bruttó és a nettó jövedelem kategóriáját különbözteti meg. A bruttó jövedelemen a termelők által egy bizonyos időszak alatt előállított új értéket, a nettó jövedelemen pedig az előállított új értéknek a termelők személyi jövedelmén felüli részét értik. A vita a jövedelem két kategóriájának az anyagi érdekeltiséggel kapcsolatos viszonyáról alakult ki.” (57. l.) László János álláspontja szerint a termelőszövetkezeti gazdaságok anyagi érdekeltisége a bruttó jövedelem maximalizálásához fűződik. Elutasítja a bruttó és a nettó jövedelemnek azonos fontosságot tulajdonító álláspontot. A bruttó jövedelemen alapuló érdekeltiség jogosságának bizonyítására a szerző üzemi szinten vizsgálja meg egy termelési modell három változata alapján a tiszta jövedelem és a termelési struktúra viszonyát. Az egyértelmű állásfoglalást ebben a kérdésben azért tartja fontosnak, mert a szövetkezet anyagi érdekeltisége alapján hozott termelési döntések alakítják ki összességükben a népgazdasági méretű termelési struktúrát.

A harmadik fejezetben a szerző a szövetkezeti anyagi érdekeltiség főbb mutatóit vizsgálja. Minthogy a termelőszövetkezet feladata az, hogy az adott létszámú tagságnak megfelelő munkaalkalmat és elfogadható jövedelmet biztosítson egy adott, korlátozottan rendelkezésre álló földterületen, arra kell törekednie, hogy az egy főre számított bruttó jövedelem a legnagyobb legyen. A szerző arra is rámutat, hogy „a termelőszövetkezeteket anyagi érdekeltiségük mind a területegységre, mind pedig az egységnyi munkára jutó bruttó jövedelem növelésére ösztönzi”. (97. l.)

A következő fejezet a termelőszövetkezetek eltérő tagsűrűségének a termelési szervezetre gyakorolt hatását vizsgálja. A termékenkénti bruttó jövedelmek élőmunka-ráfordítással arányos volta mellett a szövetkezetek abban érdekeltek, hogy a teljesíthető munkanapok alapján alakítsák ki termelési struktúrájukat. Nagyobb tagsűrűség esetén tehát területegységenként nagyobb bruttó jövedelmet kell elérni, vagy a magasabb bruttó jövedelmet adó termékek felkarolásával, vagy a ráfordítások növelésével. Érvelését a szerző egy példán szemlélteti, amelyben a szövetkezetek csupán tagsűrűségben és ezáltal termelési szervezetben térnek el egymástól. A legkisebb tagsűrűségű szövetkezetben a legnagyobb az egységnyi munkára jutó és a legkisebb az egységnyi területre jutó bruttó jövedelem. Az egy főre jutó bruttó jövedelem pedig a tagsűrűség növekedésével csökken.

A népgazdasági célok és a termelőszövetkezeti érdekek összeegyeztetésének kér-

dése az irányítási rendszer elemzéséhez kapcsolódik. A termékenkénti jövedelmesség különbözősége hat a termelési szerkezetre. Ez a hatás korlátozottan fejeződött ki a direkt típusú irányítási rendszer idején. A kötelező beadás rendszere mellett előírták a vetésterületet is, és szigorúan ellenőrizték a tervelőirások teljesítését. A termelők anyagi érdekeltsége azonban, ha kisebb mértékben is, de érvényesülni igyekezett a korlátozó intézkedések ellenére. Bizonyos termékek termelési eredményei stagnáltak — általában az olyan termékeké, amelyekre több kötöttség érvényesült. 1957-től kezdve az anyagi érdekeltség jobban előtérbe került. A termékenkénti jövedelmek eltérése útján valósul meg a társadalmi és szövetkezeti érdekek összehangolása. A közölt adatok szerint mezőgazdasági áraink nem értékarányosak és nem is költségarányosak. A jövedelemarányokra pedig az jellemző, hogy amely terméknél területegységre magasabb jövedelem jut, ott egységnyi munkára kevesebb, és fordítva.

A hatodik fejezetben elemzi a szerző a termelőszövetkezetek állami irányítását és az irányítás hatékonyságát befolyásoló főbb tényezőket. Az irányítás eszközeiként mint legfontosabbakat: az ár- és a hitelpolitikát, a felvásárlási politikát és az adóztatás rendjét jellemzi. A különféle gazdasági ösztönzőket az árpolitikának kell egységbe foglalnia. Fontos kérdésként említi a szerző az áraknak a termék minősége szerinti differenciálását. A mezőgazdasági árak terület szerinti differenciálása hazánkban általában nem indokolt. Kivételként fordulhat elő, hogy egy-egy feldolgozó központ körzetében magasabb árakat állapítsanak meg, ösztönzésül a kisebb szállítási költségből származó előnyök kihasználására. A kedvezőtlen adottságok kiigénylésére nálunk jobb módszer, ha dotációkat vagy adókedvezményeket alkalmaznak.

A gazdasági mechanizmus reformjának főbb vonásait és a továbbfejlesztéssel kapcsolatos feladatokat tárgyalva, a szerző elemzi a reform szükségességének okait. Rámutat, hogy a mezőgazdasági ár- és pénzügyi rendszer ellentmondásai a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezését követő években kiéleződtek. A kialakuló szövetkezeti nagyüzemek viszonylag nagyfokú önállósága a hatvanas évek közepére meggyöngült. A kötelezően előírt termékek fajlagos hozamai csökkentek. Az alacsony mezőgazdasági árszínvonal a szövetkezetek egy részében még az egyszerű újratermelést sem tette lehetővé. Még az erősen differenciált támogatási rendszer sem tudta a gyenge termelőszövetkezeteket a közepes, a közepeseket pedig a jó szövetkezetek színvonalára emelni. A reform szükségessége egyre sürgetőbbé vált. Az irányelveket 1966-ban az MSZMP IX. kongresszusán határozták meg. A szövetkezetek szempontjából két feladatot kellett megoldani: „Az egyik a döntési önállóság a termelés szerkezetének megválasztásában és a gazdálkodás módjában, a másik az önálló gazdálkodás anyagi-pénzügyi feltételeinek megteremtése”. (250. l.) A döntési és gazdálkodási önállóság pénzügyi feltételeinek megteremtése végett a termelőszövetkezetek összes hiteltartozásának több mint 60 százalékát eltörölték, majd 1968-ban összesen 17 százalékkal emelték fel a mezőgazdasági termékek árszínvonalát.

A reform előkészítése idején a mezőgazdasági árszínvonal meghatározásában abból indultak ki, hogy az új árszínvonal nyújtson fedezetet a termelésben felhasznált álló- és forgóeszközök pótlására, a mezőgazdaságban dolgozóknak a bérből és fizetésből élőkével arányos jövedelmére. Az árrendszerrel szoros kapcsolatban levő hitelezési rendszert hatékonyan használják fel a termelés szabályozására. Az állami támogatási rendszer erős differenciáltsága befolyásolja a különböző termékek termelésének jövedelmezőségét, ezáltal hatékonyan segíti elő a termelési struktúra társadalmilag szükséges irányú változását. A reform előrelépést jelentett a mezőgazdasági termékek értékesítési rendszerében. Szabadabb piaci kapcsolatok alakulhattak ki a felvásárló vállalatok és a szövetkezetek között. Tágabb lehetőség nyílt a szövetkezetek feldolgozó és kisegítő tevékenységére. A közös társadalmi célok megvalósításához való hozzájárulásukat az állam az ár- és adózási rendszer segítségével támogatja. A reform során alakultak meg a szövetkezetek területi szövetségei és a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa. A reformintézkedések eredményei hamar megmutatkoztak. A részesedés növekedése mellett az elmúlt években a szövetkezeti törvény által előírt mértéket meghaladóan nőtt a felhalmozás. Számttevően javult a szövetkezeti szektor anyagi, műszaki ellátásának színvonala is.

A könyv a mezőgazdasági termelés távlati fejlesztési kérdéseinek vizsgálatával zárul, amelyben fő szerepet játszanak a mezőgazdasági termelés növekedési üteme, a termelési struktúra és az anyagi érdekeltség, valamint az anyagi ösztönzés távlati kérdései. A mezőgazdaság korszerűsítése megköveteli a termelés, a feldolgozás és

a forgalmazás szorosabb kapcsolatát, amelyre a gazdasági irányítás decentralizált rendje, a közös vállalkozások és a közös érdekeken alapuló különféle kooperációk támogatása a korábinál jobb lehetőségeket teremt.

László János munkája szervesen kapcsolódik a szövetekezeti érdekkeltséggel foglalkozó közgazdasági irodalom másfél évtizedes anyagához. Szükséges azonban megjegyezni, hogy egy-egy kérdésben sajátos álláspontra helyezkedik a bruttó jövedelemen alapuló szövetekezeti érdekkeltség platformján álló más közgazdászokkal szemben; például a bruttó jövedelem fajlagos mutatóinak (szövetekezeti tagra, egységnyi élömmunkára, földterületre jutó összegek) és a tagsűrűségnek az összefüggését sajátos módon értelmezi. Az országos statisztikai adatok szerint a tagsűrűség alapján csoportosított termelőszövetekekben a tagsűrűség emelkedésével nemcsak az egységnyi földterületre, hanem az egy szövetekezeti tagra, sőt az egységnyi munkára jutó bruttó jövedelem is növekszik. Úgy vélem, hogy az országos adatokból megalapozottan lehet általánosítani, a könyv negyedik fejezetében kidolgozott modell (142. l.) pedig inkább csak egyedi példa, amiből általános következtetést levonni nem lenne indokolt.

A termelőszövetekezeti bruttó jövedelem és a gazdálkodás jövedelmezőségének összefüggéseivel keveset foglalkozik a szerző, pedig ennek a kérdésnek a részletes kifejtése jelentősen fokozta volna a gyakorlati szakemberek körében megnyilvánuló érdeklődést és gazdagította volna a könyv tanulmányozásával járó így is igen hasznos ismereteket.

Ferenzi Tibor

Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években

Akadémiai Kiadó, 1970. 359 l.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent könyv érdekes és specifikus — hazánkban és a szocialista szakirodalomban eddig alig művelt — műfajt képvisel: a nemzetközi pénzügyi diplomácia történetét. Ezért a szerző és a kiadó együtt úttörő munkára vállalkozott, amikor publikálta e művet.

A könyv szerzője már a mű bevezetőjében leköti az olvasó figyelmét a vizsgált korszak fő ellentétpárjának — a gazdasági nacionalizmus és a gazdasági internacionalizmus (liberalizmus) — logikus, tiszta és élvezhető stílusú bemutatásával. Első soraival olyan kontaktust teremt az olvasóval — még a szakmailag nem érdekelttel is —, amely e bonyolult, alapjában véve száraz tényeknek is gördülékeny és széles körben érthető és érdekfeszítő feldolgozását adja. Marxista nézőpontból és módszerrel mutatja be a politikai és gazdasági erőviszonyok ellentmondásait és a különböző erővonalak szakadatlan változásait.

Az első fejezetben képet nyerünk a háborús devizagazdálkodás kialakulásáról Angliában, az ezzel kapcsolatos ellentmondásokról és érdekütközésekről. Ugyancsak ismerteti a szerző a „dollárpool” létrejöttének és működésének folyamatát.

E fejezetben nagyon izgalmas olvasmány az az ellentmondás, amely az Egyesült Államok és Anglia között az amerikai „cash and carry” törvénnyel összefüggésben kialakult. (Ez a magyar nyelvű irodalomban „Johnson Act” néven vált ismertté. — W. I.) Anglia számára az a tény, hogy az Egyesült Államok kormánya csak készpénzért volt hajlandó hadianyagot szállítani, a háború kimenetele szempontjából is nagyon súlyos terhet jelentett.

Láng Imre avatott kézzel vezeti be az olvasót abba a diplomáciai tárgyaláso-rozatba, amely a világgpolitikai erőviszonyok változása miatt végül a kölcsön-bérleti (lend and lease) törvénybe torkolt. Ezt olyan hatalmas tényanyaggal alátámasztva és emberismerettel tcszi, hogy nemcsak a tárgyalások bonyolultsága, hanem a tárgyaló személyek érényei és gyengéi is felszínre kerülnek. Ez olyan új vonás szakirodalmunkban, amely feltétlenül követendő, hiszen a gazdasági kapcsolatokban a személyek képességeinek és magatartásának is szerepe van, de erről a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal foglalkozó irodalmunk általában általában mintha egy kissé elfeledkezett volna.

A szerző bemutatja, hogy az Egyesült Államok miként használta fel a kölcsönbérleti törvényt a II. világháború utáni nemzetközi kapcsolatok várható rendszerének kialakítására, valamint az amerikai világhatalmi törekvések gazdasági megalapozására.

A *második fejezetben* a „háború utáni tervezés” kezdeteivel foglalkozik. Az amerikai külügyminisztériumban 1940. január 8-án (!) bizottságot hívtak létre a háború utáni gazdasági rendezés tanulmányozására. Kitűnik, hogy az Egyesült Államok már ekkor igényt tartott a második világháború utáni világgazdaság irányítására. Utal a szerző arra, hogy az amerikai kormányon belül vetélkedés volt abban, melyik szerv illetékes a háború utáni gazdasági kapcsolatok szervezésének munkájában. Feltárja azt is, hogy e bizottság munkája rendkívül eredménytelen volt, mindössze egy pénzügyi tanulmányt készített el. A bizottság nem zárt ki egy olyan variánst sem — egészen a japán támadásig —, hogy a háború a náci Németország győzelmével végződik.

1942-ben vált világossá, hogy a háború utáni gazdasági rendezés egyik legfontosabb területe a valutáris kérdések megoldása lesz. Ezzel összefüggésben párhuzamosan teret dolgozott ki az angol Keynes és az amerikai White. Mindkét tervet 1943 áprilisában publikálták. A könyv elemzi a két terv közös vonásait, valamint a különböző ellentétes érdekeket.

A *harmadik fejezetben* a Hot Springs-i konferencia eseményeit, fő vitapontjait tárgyalja a szerző. Felvázolja az angol stabilizációs terv fő jellemzőit, amelyekkel Anglia át akarta menteni világgazdasági hegemóniáját. Ilyen például a Nemzetközi Kereskedelmi Unió terve, a Nemzetközi Nyersanyag-készletező Hivatal terve stb., amelyek az amerikai érdekekkel való szembenállás miatt nem kerülhettek megvalósításra.

E fejezet tanulságos része, amikor képet ad arról, hogy miként bontakoztak ki Anglia és Egyesült Államok között az Atlanti Charta VII. pontjával kapcsolatban az érdekellentétek. Az Egyesült Államok a diszkriminációmentesség elvének széles körű terjesztésével nyílt támadásba kezdett a brit birodalom preferenciális vámrendszere ellen.

Lépésről lépésre feltárja a könyv azokat az okokat, amelyek a Keynes-terv kudarcát idézték elő. Rámutat arra is, hogy a White-féle terv milyen módosulásokon ment keresztül, s ezek milyen változásokat eredményeztek a kiinduló érdekekhez képest.

E fejezetben foglalkozik a mű az UNRRA megalakításával kapcsolatos vitákkal, ismerteti az 1944-ben 44 ország képviselője által aláírt dokumentumot.

A *negyedik fejezetben* a gazdaságtörténetben híressé vált Bretton Woods-i konferencia lefolyásáról nyerünk képet. A szerző nagyon részletesen tárja fel a konferencia összes mozzanatát, ezeknek egy része nem volt ismeretes a magyar olvasók előtt. Különösen érdekes a szovjet küldöttség álláspontjának bemutatása. Tárgyalja az úgynevezett Bretton Woods-i pénzügyi szervezetek célkitűzéseit, működési szabályait.

Nagyon érdekes e fejezetben az a rész, amelyben a szerző a létrehozandó ENSZ mint általános világszervezet és a már létrejött szakosított intézmények közötti kapcsolattal foglalkozik. Két ellentétes felfogás látott napvilágot, az egyik szerint az ENSZ-nek koordináló tevékenységet kell folytatnia, míg a másik szerint a speciális intézményeknek önálló tevékenységet kell folytatnia. Láng rámutat arra, hogy „a kétfajta törekvés valójában nem egymás ellentéte, hanem egyazon koncepció két oldala, s egyben a »háború utáni tervezés« sajátos mozzanata volt”. (171. l.)

Az *ötödik fejezetben* érdekes adalékot kapunk az Egyesült Államokon belül kialakult ellentétekről, a Bretton Woods-i szervezetek létrejöttével kapcsolatban. Különösen erős volt az amerikai bankárok és a vezető kereskedelmi körök támadása. A bankárszervezet ellenállásának kifejezéséeként azt javasolta, hogy az amerikai Export-Import Bankot fejlesszék nemzetközi valutaalappá. A szerző felvázolja, hogy milyen érvekkel oldotta fel a kormány a belső ellenzék álláspontját.

1945. augusztus 21-én az Egyesült Államok beszüntette a kölcsönbérleti műveleteket. Ez nagyon érzékenyen érintette Angliát, és ezért új hitelegyezményről kezdett tárgyalni az Egyesült Államokkal. Az utóbbi az új hitelt igen szigorú gazdasági és politikai feltételekhez kötötte. Egyebek között előírta, hogy Anglia tegye konvertibilissá a fontot, szüntesse meg a „dollárpoolt”, liberalizálja az amerikai áruk forgalmazását az angol piacon stb. Az Egyesült Államok még e lépések

időbeli ütemezését is szigorúan kikötötte. Anglia számára e megállapodás súlyos gazdasági és politikai következményekkel járt.

A *hatodik fejezet* ismerteti a Bretton Woods-i intézmények vajúdási éveinek (1946—47) problémáit. Külön pontban foglalkozik a mű az 1947. évi font-konvertibilitási kísérlet kudarcával.

A *hetedik fejezet* a londoni és a genfi tárgyalásokat mutatja be. E tárgyalássorozat vezetett a GATT megalakulásához. A könyv részletesen feltárja e szervezet létrejöttének okait, fő céljait és működési szabályait.

A Havannai Charta vitáit bemutatva Láng Imre elemzi azokat az okokat, amelyek miatt az Egyesült Államok kénytelen volt bizonyos engedményeket tenni a nyugat-európai országoknak. „A havannai alapokmány aláírásával tudomásul vette az amerikai kormányküldöttség azt a tényt, hogy az Egyesült Államok gazdasági külpolitikája egyes céljainak elérése hosszas processzus lesz.” (295. l.)

A *nyolcadik fejezetben* elsősorban a különféle ENSZ-szervezetek létrehozását, a Marschall-segély nyomán megindult fordulat összefüggéseit tárgyalja a szerző. Részletesen foglalkozik az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet megalakulásával, funkcióival és azzal a szerepével, amelyet a nemzetközi politikai feszültség kialakításában játszott. Befejezésül elemzi a havannai kísérlet kudarcának okait.

A könyv elolvasása után az a benyomásom alakult ki, hogy egészében nagyon érdekes és színvonalas mű, de elsősorban a nemzetközi gazdasági diplomácia szférájában marad, nem megy el a közgazdasági összefüggések mélyebb elemzéséig.

Wiesel Iván

Andorka Rudolf: Mikromodellek

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 327 l.

A szerzőnek nem ez az első könyve, amellyel megismerkedhetik a hazai olvasók tábora. Az 1967-ben megjelent „Dinamikus népgazdasági modellek” című könyv társszerzőjeként már tájékoztatást adott egy terület fontosabb eredményeiről. Míg az a könyv makromodelleket tárgyalt, jelen műve a mikromodellek világába viszi el az olvasót. Ilyen értelemben a „Mikromodellek” a „Dinamikus népgazdasági modellek”-nek a kiegészítését, folytatását jelenti. Mindkét könyv műfaját tekintve kézikönyv. Tehát elsősorban nem saját kutatásokat, hanem már meglevő eredményeket ismertet egységes jelölésrendszerrel és a szerző sajátos nézőpontjának tükrözésével.

A „Mikromodellek” nem kíván átfogó ismertetést adni a címben jelzett témakörben. A szerző más célt tűz maga elé: „csak olyan modellekkel foglalkozunk” — mondja —, „amilyeneket a vállalatok pillanatnyilag konkrét munkájukban alkalmazni tudnak”. Sőt, a szerző nem megy a számszerűsítés mélységébe, nem tárgyal részletproblémákat, hanem csak arra törekszik, hogy könyve alapján a vállalati vezetők és közgazdászok kérdezni tudjanak, és ismerjék meg, hogy milyen problémákra kaphatnak választ a matematikai közgazdaságtan segítségével.

A könyv nagy irodalomismeretről tesz tanúságot. A szerző a fejezetek közben nem hivatkozik különböző művekre és szerzőkre, mintegy ezzel is jelezve, hogy az összeállítás önálló, a publikált eredményektől viszonylag független munka eredménye. A könyv végén azonban a témakör bőséges irodalomjegyzékét találjuk.

A szerző gondolatmenetében pontosan követi a mikromodellek keletkezési helyeit és a különböző helyeken fölvetődött kérdések kapcsolatát. Ennek megfelelően három nagy csoportra osztja a mikromodelleket. Először a háztartások viselkedési modelljeit tárgyalja. A második részben — és talán legrészletesebben — a vállalatoknak (a gazdaság másik egységének) a viselkedését vizsgálja. A vállalatok és a fogyasztók a piacon találkoznak. A harmadik rész ezért az ún. piaci modellekkel és ezek különböző eseteivel foglalkozik.

Az első részben a háztartások viselkedését elemezve a szerző rámutat arra, hogy a háztartások szerepét a gazdasági életben három fontos mozzanat határozza

meg: elfogyasztják a megtermelt javakat, reprodukálják a munkaerő-kínálatot, lehetőség szerint megtakarítják jövedelmük egy részét.

Az e témakörben tárgyalt modelleket is a fenti részletezésnek megfelelően osztályozhatjuk. A modellek megismeréséhez az olvasó először a megfelelő fogalmi kört ismerheti meg. A szerző részletesen bemutatja a keresleti függvényeket és megvilágítja a különböző elaszticitás-fogalmakat (ár-, jövedelem-, keresletelaszticitás). Megismerhetjük a keresleti függvények különböző típusait (a létszükségleti, a magasabb rendű és a fényűzési cikkekre vonatkozó függvényeket). A szerző — hivatkozva Pawlowski hazánkban is megjelent könyvére — megemlíti, hogy ezekben a függvényekben valójában egy valószínűségi tag is szerepel.

A keresleti problémák után megismerhetjük a haszonelmélet alapjait, elsősorban a haszonfüggvényeket (Gossen-, Cobb-Douglas- és a konstans elaszticitású vagy CES függvényeket). Az egész témakörben fontos helyet foglal el a helyettesítési határárány és az indifferencia görbe, a szerző ezekről is átfogó ismertetést ad.

Az alapfogalmak után tér rá a szerző a fogyasztói egyensúly kérdésére. A problémakör lényege: hogyan tudja maximalizálni a fogyasztó saját haszonfüggvényét, ha ismerjük jövedelemkorlátait, a megvásárolható cikkeket és ezek árát. A könyv részletesen megadja a választ, elemezve a különböző változások lehetőségeit.

A fogyasztó keresletét közvetve befolyásolja a saját munkaerő kínálata. Külön modell veti fel tehát azt a kérdést, hogy a fogyasztó hogyan tudja maximalizálni haszonfüggvényét, ha ismerjük jövedelmét és szabadidejét, amelynek feltétlenül korlátozza a rendelkezésre álló összes idő.

A háztartások megtakarítási törekvését több tényező korlátozza. Ilyenek a jövedelem, a fogyasztás, a kamatláb. A szerző modelljének részletes elemzésével rámutat arra, mikor lehetséges megtakarítás és az egyes tényezők konkrétan hogyan befolyásolják a megtakarítás nagyságát.

A második nagy egység a vállalatokkal foglalkozik és kiterjed a vállalatok legfontosabb tevékenységeire: a termelésre, a beruházásra, a raktározásra és a szállítási modellekre.

A szerző legrészletesebben a termelési problémákat vizsgálja. Két fő részre bonthatjuk vizsgálatait: a termelési függvényekre és a programozási modellekre. A termelési függvények tárgyalása nagyon szemléletes. Logikusan vezeti le a szerző a határtermelékenységet, a helyettesítési elaszticitást, az akcelerátor, az átlagtermelékenységet és a volumenelaszticitás fogalmát. A könyv részletezi a homogén és nem homogén termelési függvényeket, a velük végezhető számításokat. Megismerkedhetünk a technikai és a gazdasági optimum kérdésével, a kettő különbségével, az állandó költség és a változó költség alakulásával rövid és hosszú időszakot átfogó modellekben.

A programozási modellek szintén a termelési problémák vizsgálatára szolgálnak. A könyvnek ez a fejezete nem éri el az előző fejezetek színvonalát. A programozás óriási területét még csak érzékeltetni sem tudja, túlzottan a felszínen mozog. Megemlíti a szerző a nem lineáris, a sztochasztikus programozást, nem közöl azonban módszert, mint az előzőekben. Ez nem is volna baj, de a valóságosság kedvéért legalább néhány megjegyzés kívánkozna a meglevő nehézségek ismertetésére, ez ugyanis hozzátartozik ahhoz, hogy valaki, aki a könyvet elolvassa, kérdezni tudjon.

A fejezet további részében a szerző a beruházás, a raktározás és a szállítás esetében már az előzőekben említett szemléletes módon ismerteti a problémakört és modelljeit.

Az utolsó fejezet a két első fejezet összekapcsolása. A fogyasztó és a vállalat találkozik a piacon. A piaci modelleket a szerző a piacon megjelent felek kapcsolata és az egyes oldalakon megjelent felek száma szerint osztályozza. Eszerint beszélhetünk a fogyasztási javak piacáról (keresleti oldalon a háztartások, kínálati oldalon a vállalatok), a közbenső termékek piacáról (mindkét oldalon vállalatok) és a termelési tényezők piacáról (keresleti oldalon a vállalatok, kínálati oldalon a háztartások vagy vállalatok). Az osztályozás másik szempontja szerint a szerző megkülönbözteti a tökéletes versenyt, a tökéletes monopóliumot, a tökéletes monopóliumot és az átmeneti piaci struktúrákat (duopólium, oligopólium). A vizsgálat középpontjában az egyensúly kialakulása van. Megismerhetjük az egyensúly feltételeit rövid és hosszú időre, termékeket és ágazatokat tekintve. A szerző következetes felosztást és csoportosítást alkalmaz ebben a fejezetben is.

A könyv tárgyalásmódjáról szólva már többször említettük a szemléletességet. Különösen kiemelendő a könyvnek ez a pozitív vonása, amely nagyon megkönnyíti a témában nem jártas olvasó számára a megértést. A szemléletességet két tényezővel segíti elő a szerző, egyrészt a következetesen alkalmazott ábrázolással, a függvények alakjának stb. feltüntetésével, másrészt a témánként ügyesen elosztott numerikus példákkal.

Ligeti István

Ny. Ny. Szmeljakov: Az üzleti Amerika (Egy mérnök jegyzetei)

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 456 l.

Nálunk az utóbbi években útikönyvekből, útleírásokból, úti élményekből csaknem dömping van már. Ez a könyv azonban címe után ítélve, úgy tűnik, „más, mint a többi”, hiszen az üzleti Amerikát mutatja be, és ez a téma napjainkban minden bizonnyal fokozott érdeklődésre tarthat számot gyakorló közgazdaszaink körében.

A könyv valóban sok vonatkozásban „más, mint a többi”. Csakhogy a közgazdászoknak nem elsősorban közgazdasági érdeklődését elégíti ki, hanem sokkal inkább választ kíván adni arra a kérdésükre: hogyan, mennyire, s főleg miért gazdag Amerika? És mi az, ami számunkra is tanulságos és hasznosítható? A szerző maga is így fogalmazza meg előszavában könyvének célját: bemutatni az Egyesült Államok technikai, tudományos és termelőtevékenységéből elsősorban azt, ami a szocialista gazdaságban is felhasználható.

Ebből a szempontból mondható bizonyos fokig újszerűnek Szmeljakov szovjet mérnök könyve, s talán éppen ezért viszonylag rövid idő alatt két kiadást is elért. (A könyv második kiadása Moszkvában 80 000 példányban került piacra.) Nálunk a Kossuth Könyvkiadó a múlt év végén adta ki e könyvet. Néhány hónap alatt a 4000 példány nagyobb része elfogyott.

A könyv tartalomjegyzéke sem igen sejteti az olvasóval a feldolgozott témák jellegét, a fejezetcímek sem árulnak el tulságosan sokat arról, hogy mi van mögöttük. Már csak azért sem lehet a könyvről azt a szokásos tartalmi kivonatot adni, amely felsorolná a fejezeteket és azok fő mondanivalóját ismertetné. (Néhány fejezetcím a könyvből: „Távoli partok felé”, „A kontrasztok országa”, „Gyalogutak nélküli ország”, „Ahol az ipar az emberek egész életét áthatja”, „Egy s más az életformáról”, „Néhány találkozás” stb.)

Miről is szól tehát tulajdonképpen a könyv? Eltekintve az amerikai kapitalizmusra és az ennek megfelelő sajátos, ellentmondásokkal terhes életformára való sok utalástól, azokról a nagyobb és kisebb dolgokról, az ipari fejlettség eredményeiről, az üzemi szervezethez, az áruválasztékról és minőségről, számtalan kisebb-nagyobb ötletekről stb. stb., amit a szerző szívesen látna a szocializmusban is. És néha e célból talán el is túlozza ezeket az eredményeket, olykor egy kicsit idealizálja Amerika gazdasági fejlettségét, az amerikai technikát, a termelés, a közlekedés, a személyi szolgáltatások színvonalát és szervezethez, a számtalan hasznos, kisebb-nagyobb technikai, ha úgy tetszik, „üzleti” ötletet. Ezek között sok olyan is van, amely nemcsak Amerikára vagy akárcsak a fejlettebb nyugati tőkés-országokra jellemző, vagy nemcsak ott található meg, hanem más szocialista országokban, így az NDK-ban és Csehszlovákiában is, de vannak olyan „amerikai” példák is, amelyek nálunk is megtalálhatók.

A szerző hosszasan foglalkozik az „utilitarizmus”, a hasznosság elvével, pontosabban azzal, hogy ez az elv mennyire áthatja az egész amerikai életformát. „Ezt szolgálja a tudomány behatolása a termelésbe, a nyersanyagok és energiák komplex kihasználásának fejlett technikája, s az épületek és felszerelések sokoldalú kihasználása.” És erre számos példát hoz. Így részletesen ismerteti a tartalékalkatrészek gyártásának és ellátásának, a hulladékok hasznosításának, a nyersanyag-takarékosságnak legkülönbözőbb formáit és ötleteit. Külön kiemeli például a hulladékpapír és a gumi újrafeldolgozásának előnyeit, amelyeket Amerikában „jól szer-

vezett, jól gépesített, igen rentábilis vállalatok" hasznosítanak. De még olyan részletkérdésre is felhívja a figyelmet, mint például a baromfifeldolgozó vállalatok millió tonnányi hulladékának hasznosítása. (A tollat például csirkeetápnak dolgozzák fel, mert sok proteint tartalmaz.) Ezzel kapcsolatban írja a szerző, hogy az amerikaiak a csirkefeldolgozás folyamán mindent hasznosítanak, kivéve a csirkeké „csipogását” és a hulladékfeldolgozó üzem „csodálatos illatát”.

Egy másik téma, amellyel a szerző könyve elején foglalkozik, de ami — éppen úgy, mint a hasznosság elvének érvényesülése — végig kíséri az egész könyvet: az ésszerű munkaszervezés. Ezzel kapcsolatban a szerző elsőként az egyszerűséget emeli ki mint az amerikai konstruktőrök vezérelvét: „a konstrukció egyszerűsége a konstruktőr tudásának mércéje!” A szerző sok-sok példán dicséri és illusztrálja a tudományos alapon álló rendkívül ésszerű amerikai munkaszervezést, a költségek csökkentését, az idővel való takarékoskosságot, a pazarlás ellen folyó következetes harcot. Rengeteg kisebb-nagyobb ötlettel színesíti a témát: gomb helyett ragasztó, rajzszög és spárga helyett ragasztószalag, homokforma helyett parafa, kávéfőzés helyett gyorsan oldódó nescafé, készpénz helyett csekk vagy hitelkártya stb. stb.

Es még néhány izélt az alcímekből, amelyek ugyancsak sok-sok példával illusztrálják a mondanivalót: „A tradíciókat nem sokra becsülik”, „Az adott szöveg ereje”, „Az ügyek pontos megszervezése”, „Elemezz, oszd meg a funkciókat és ellenőrizd a végrehajtást!” „Dolgozz ma jobban, mint tegnap!”, „Az ipari alapanyagok minőségének állandósága”, „Nagyobb figyelmet az apróbb részleteknek!”, „A káderek és a termelés specializációja”, „Röviden és világosan”, „A fogyasztónak mindig igaza van”, „A munka és a termelés szüntelen intenzifikálása”, „A problémákat mindig gyökeresen megoldják”. Ez utóbbira a szerző egyebek között a következő példát hozza: Az Egyesült Államokban a kocsik élettartamának növelését nem úgy oldották meg, mint a Szovjetunióban, hogy nagyobb, nehezebb terepet jobban bíró kocsikat konstruáltak, hanem „elsősztyályú autószerződéseket építettek”.

Egyébként az amerikai autókakkal, autókkal, gépkocsi-szolgáltatásokkal külön fejezetben is foglalkozik a szerző, bőséggel használva az olyan elismerő jelzőket, hogy „csodálatos”, „a legsodálatosabb” stb. Hasonló hangvételben, rengeteg példával illusztrálva külön fejezetben foglalkozik a szerző a gépek és berendezések, főleg a közlekedési eszközök (autók) műszaki ellátásával, alkatrészpótlásával. Ugyanitt részletesen ismerteti a legkülönbözőbb háztartási gépek eladási, javítási, alkatrészellátási szolgálatát. Mindezt a szerző a műszaki ellátás fogalmához kapcsolja. Az amerikai „service” igen tág fogalom: „jelent szolgálatot, szolgálatot, kiszolgálást, segítséget, átadást stb. Más szóval a lényeg itt az, hogy kielégítsék a fogyasztók, vásárlók, felhasználók, ügyfelek kívánságait az élet legkülönbözőbb területein.”

Egy külön fejezetben arról is ír a szerző, hogy az amerikai ipar mennyire segíti, áthatja a maga célszerűségével, áruválasztékával, ötleteivel az emberek egész életét — kényelmessé, kellemessé téve azt. És az ipar itt áthatja az egész nemzetgazdaságot, a gazdaság összes többi ágazatát. A gépesítés, az ésszerű, gazdaságos munkaszervezéssel együtt például sokszorosára növelte az emberi munka termelékenységét a mezőgazdaságban, az építőiparban. Így az épületek, lakóházak néhány nap, néhány hét alatt készülnek el. A magas termelékenység egyik további forrása a magas fokon megszervezett raktározási-szállítási technika. Idézi a könyv azt az amerikai mondást, mely szerint: „A raktár az emberi munka eredményeinek megőrzője, a termelés legjobb segítője” — és a nyereség forrása.

A könyv további része sok példával bizonyítja, hogy az ipari termelékenység magas színvonalának egyik fő forrása a specializáció, továbbá az, hogy a tudomány itt a termelés közvetlen segítő eszköze. Szemléletesen írja le a szerző az amerikai műszaki-mérnöki cégek tevékenységét, melyek kezdetben mint beruházási fővállalkozók működtek, de ma már feladat- és hatáskörük messze túlnőtt az építési vállalkozásokon. Önálló gyárakkal, kutatási apparátusokkal rendelkeznek és megbízások alapján vállalják új üzemek, gyárak, termelési technológiák, új termékek bevezetését, megszervezését, a beruházások „kulcsrakész” átadását stb.

A szerző könyvének végén megkísérli összefoglalóan jellemezni az Egyesült Államok gazdasági fejlettségét. Megállapításait e fejezetben is inkább csak a példák tömegével illusztrálja. „Az Egyesült Államokban lenyűgöző a termékek, áruk, gépek bősége, az utak, lakóházak, üzemek tömege. Igen gazdag ez az ország.”

E könyv ismertetését éppen a példák tömege teszi nehezzé, hiszen az egész könyv valójában egy óriási „példatár”, olyan példákkal, amelyek többségét a Szov-

jetunióban is meg kell valósítani, és a szerző szerint rövid idő alatt meg is fogják valósítani. Valahogy az az érzése az olvasónak, hogy a szerző szándékosan túlozza el, idealizálja az amerikai valóságot azzal — sok helyütt le is írva —, hogy a Szovjetunióban ez és az ma még így és így van, de az Egyesült Államokban már ezt ésszerűbben, gazdaságosabban és jobban csinálják, s majd ezt a szintet rövidesen a Szovjetunióban is elérik.

Figyelmet érdemel a könyv. A rengeteg ötlet jó része Magyarországra is átvihető, vagy legalábbis kiolvashatók belőle azok a tendenciák, amelyeket ipari-műszaki fejlődésünk célul tűzhetne ki. Valószínű, hogy a kiadó éppen ezért vállalkozott a könyv közreadására. E célt azonban jobban szolgálta volna az, ha erőteljesebben (nemcsak „némileg”) rövidített változatát nyújtotta volna át a magyar olvasóknak.

Nyilas András

Az élelmiszer-gazdaság fejlődése

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 184 l.

A kormány 1967-ben határozatot hozott az 1970—1985 közötti 15 éves időszakra szóló távlati fejlesztési terv kidolgozásáról. A feladat előkészítésére az Országos Tervhivatal irányításával és koordinációjával több bizottság alakult. Az élelmiszer-gazdaság távlati fejlesztési problémáival a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Távlati Fejlesztési Bizottság foglalkozik. A bizottság munkájában részt vevő közgazdászok, az irányító szervek, tudományos intézetek vezetői és szakértői az elmúlt időszakban makro- és mikroszintű vizsgálatokat folytattak. Elemezték a mezőgazdaság, az erdészet és faipar, az élelmiszeripar, a kereskedelem és a szolgáltató egységek egymáshoz fűződő kapcsolódásait, az élelmiszer-gazdaság kialakulásának folyamatát az új gazdasági mechanizmus körülményei között.

Az elmúlt időszak elemzése, a fejlődési tendenciák feltárása 1968-ban lezárult, és az elemzésekről 48 tanulmány készült.

„Az élelmiszer-gazdaság fejlődése” című, *Madas András* szerkesztésében megjelent könyv ezeknek a rész tanulmányoknak és vitáknak a legfontosabb megállapításait rögzíti, s a belőlük leszűrhető következtetéseket tárja a nyilvánosság elé.

A könyv két fő részre tagolódik. Az első részben a szerzői kollektíva (*Madas András, Csendes Béla, Fazekas Béla, Márton János, Nagy Gyula, Pálovics Béláné, Szilágyi Sándor*) a termelőerők fejlődésének és a termelési viszonyokban bekövetkezett változásoknak és tendenciáknak az elemzésével foglalkozik. A főbb tanulságok levonása után, ezekre támaszkodva, a második részben már a jövő perspektíváját is felvázolják. A könyv elsősorban az élelmiszer-termelést, tehát a mezőgazdaság és az élelmiszeripar összefüggéseit vizsgálja. Az élelmiszer-gazdaság egyéb területeinek (a mezőgazdaságot kiszolgáló iparágak, a forgalmazási szféra stb.) további mélyreható vizsgálata még a jövő kutatások feladata.

Az első fejezet áttekinti az élelmiszer-gazdaság makroökonómiai kapcsolatait, s részletesen vizsgálja azokat a mutatókat, amelyekkel az élelmiszer-termelés népgazdasági jelentősége és szerepe jellemezhető. Elemzi az élelmiszer-gazdaságnak a társadalmi termékből, a nemzeti jövedelemből, a népgazdaság anyagfelhasználásából, a termelő alapokból, a lakosság és a közületek nem termelő fogyasztásából, az összes exportból, a termelési célú importból, a népgazdaság keresőinek számából való százalékos arányát. Az adatok alapján a tanulmány kiemeli az élelmiszer-gazdaság nagy fontosságát a lakosság fogyasztásában, a népesség foglalkoztatásában, a külkereskedelmi forgalomban, elsősorban a tőkésországokkal folytatott kereskedelmünkben.

Az elemzés egyik legfontosabb területe az élelmiszer-gazdaság ipari kapcsolatainak vizsgálata. Az ipari kapcsolatok, a termelés ipari háttere döntően meghatározza az élelmiszer-gazdaság fejlesztési lehetőségeit, ez viszont a kölcsönös kapcsolatok révén befolyásolja népgazdaságunk arányos, kiegyensúlyozott fejlődését. Az élelmiszer-gazdaságnak a vegyiparral és a gépiparral alakult ki a legszorosabb termelési kapcsolata. A részletes statisztikai adatszolgáltatás azonban ezen a terü-

leten még nem jött létre, s részben emiatt ez ideig még feltáratlan az élelmiszer-gazdaság és a vonzási körébe tartozó termelés, az úgynevezett agrárkomplexum teljes, konkrét adatokkal alátámasztott elemzése. Az agrárkomplexum körébe tartozó ágazatok aránytalan fejlődése már eddig is sok nehézséget okozott. A távlati fejlesztési tervek kidolgozásakor ez a kérdés szinte kikerülhetetlen, ezért — a nehézségek ellenére is — széleskörűen kellene ezeket a kapcsolatokat vizsgálni. A lakosság élelmiszer-fogyasztása, az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi forgalma, az élelmiszer-gazdaság árviszonyai, költségvetési kapcsolatai — amelyeknek elemzése a fejlesztési koncepciók kidolgozásához ugyancsak nélkülözhetetlen — más, könnyen hozzáférhető tanulmányok és kiadványok révén a közgazdászok körében már ismertebbek.

A következő fejezet a résztanulmányok alapján összefoglalja az élelmiszer-gazdaság fejlődésének ütemét és szerkezeti változásait. A fejlődési ütemet vizsgálva viszonylag rövid időszakot tekint át. Igaz, hogy a mezőgazdaságban több forradalmi változás történt, s ezért a különböző időszakok csak nehezen és fenntartással hasonlíthatóak össze. Ennek ellenére — a nemzetközi tendenciákat is figyelembe véve — részletesebben elemezhető mezőgazdaságunk történeti fejlődése, s ezzel a távlati tervvariánsok kidolgozásakor is számolnunk kell.

Az élelmiszer-gazdaság szerkezeti változásait, a hozamok alakulását, a főbb ágazatok fejlődését tömören, összefoglalóan vizsgálja a tanulmány. Erdeme, hogy a nyersanyagot termelő és az ezt feldolgozó ágazatokat — ahol erre mód van — együtt elemzi, néhány esetben azonban csak formai (fejezetcím-) összevonás történt. A fő hangsúlyt itt is az ágazatok kapcsolatának tartalmi problémáira kellene helyezni. Például célszerűbb lenne a hústermelést és a húsipart is együttesen vizsgálni.

Napjainkban világszerte szinte minden ágazat fejlődését a termelési viszonyok mellett döntően a termelőerők színvonala, a technikai forradalom kibontakozása és alkalmazása határozza meg. A nagyarányú munkaerő-vándorlás miatt még inkább áll ez az élelmiszer-gazdaságra. A fő termelési tényezők, a föld, a termelési eszközök és a munka közötti arányok változásában határozott tendenciák rajzolódnak ki, amelyeket viszonylag nagy biztonsággal mérhetünk fel a jövőre vonatkozóan is. A könyv részletesen elemzi a termelőerők fontosabb elemeinek, például a beruházásnak, az eszközellátottságnak, a gépesítésnek, az útépitésnek, a kemizálásnak, az öntözésnek, a munkaerőhelyzetnek a kérdéseit, feltárja a fejlődési tendenciákat, de az arányváltozások nem minden esetben rajzolódnak ki világosan.

A tanulmány tömören utal a mezőgazdaság és az élelmiszeripar vertikális kapcsolatainak megnyilvánulási formáira és az itt jelentkező problémákra.

A termelési viszonyokban bekövetkezett forradalmi változásokon kívül, a szerzői kollektiva a nemzetközi tendenciákat, a hazai sajátosságokat figyelembe véve, az elmúlt időszak mélyreható elemzése nyomán nagy horderejű, tényekkel alátámasztott következtetéseket von le. A következtetések fontosságára való tekintettel a más területeken dolgozó szakembereknek is számot kell vetni ezekkel a tényekkel és következtetésekkel.

Az elmúlt időszak elemzése a bizottság munkájának csupán első szakaszát jelent. Ezután következhet a munka nehezebb szakasza, a jövő perspektívájának felvázolása, majd konkrét, mindenre kiterjedő tervvariánsok kidolgozása. A jövő perspektívájára vonatkozó utalások is találhatóak a tanulmányokban.

Felfokozott kíváncsisággal várjuk a mindnyájunkat érdeklő munka további eredményeit.

Módos Gyula

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18. III. emelet. — Telefon: 313—975, 318—326.
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
 Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971 március 8.
 71.0331 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadás előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
 az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010. MNB egy-
 számlaszám: 46., csekkbefizetési számla: 05.915.111—48; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN,
 Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú
 HÍRLAPBOLTTJÁBAN, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban,
 csekk számlaszám egyéni: 61 094, közzéleti: 61 066. MNB egy számlaszám: 8.
 Előfizetési díj egy évre 132 forint.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Имре Димень

Основные вопросы аграрной экономики четвертого пятилетнего плана (1971—1975 гг.)

Автор останавливается на вопросе темпов роста пищевкусового хозяйства и его внутренних структурных изменений. Он рассматривает своеобразные проблемы эффективности и производительности труда, а также технического развития; указывает на специфические противоречия, вытекающие из общественного преобразования, влияющие на эффективность технического развития в сельскохозяйственном производстве, детально останавливается на сложившихся и развиваемых экономических связях в сфере обращения, на преимуществах многоканальной реализации. Наконец, в последнем разделе статьи автор анализирует взаимосвязи и экономический фон паритета доходов, уровня промышленных и сельскохозяйственных цен и государственного субвенционирования.

Юлия Зала

Центральные намерения и планомерность

В статье на основе анализа фактов автор ищет ответа на вопрос, лучше реализовались ли центральные намерения после введения реформы, чем до нее. Центральные намерения автор не отождествляет с количественными наметками народнохозяйственного плана и государственного бюджета, хотя и подчеркивает их тесную взаимосвязь. Она на примерах доказывает, что более или менее точное выполнение цифровых наметок планов не является единственным или главным критерием наличия или отсутствия реализации центральных намерений. Может случиться, что в количественных заданиях плана предусматривается относительно небольшая возможность осуществления центральных намерений. В этом случае их перевыполнение может означать большую реализацию центральных намерений. Но может случиться и то, — как это и произошло в 50-ых годах, — что план содержит слишком высокие количественные задания, причем в соответствии с центральными намерениями. В таком случае невыполнение планов происходит не по вине исполнителей, а указывает на нереальность центральных намерений и строящихся на них планов. Автор приводит и такой пример, когда цифровые наметки недостаточно отражали центральные намерения, выраженные в описательной форме, и в действительности эти намерения реализовались в большей мере, чем это было выражено плановыми цифрами.

Во второй части статьи автор развивает мысль о том, что после введения реформы центральные намерения, направленные на улучшение народнохозяйственного равновесия, осуществлялись в большей мере, чем ранее. Относительно замедлилось образование запасов, и улучшилось равновесие внешнеторгового баланса. Эти проблемы в настоящий момент не представляются «хроническими». Автор из числа еще неразрешенных вопросов указывает на отсутствие равновесия в сфере капиталовложений, вернее, на обстоятельства, препятствующие в настоящее время решению этой проблемы.

Янош Эри—Ласло Рац

Расчеты по сопоставлению экономической эффективности промышленности и пищевкусового хозяйства

Авторы публикуют в статье результаты своих многолетних расчетов. В ходе этих расчетов сложились методы, при помощи которых можно сделать определенные выводы относительно экономической эффективности деятельности промышленности и пищевкусового хозяйства.

В введении авторы указывают, что цены мирового капиталистического рынка не могут быть единственными орудиями для выполнения экономических расчетов такого типа. Затем они представляют, какую роль играют по отношению друг к другу венгерская промышленность и пищевкусовое хозяйство в товарной структуре производства и экспорта. Ими устанавливается численная величина расхождений, получаемых из сопоставления цен и сравнительного анализа затрат. Сопоставление показывает сравнительное преимущество пищевкусового хозяйства в товарной структуре экспорта на капиталистический рынок, но это преимущество чрезмерно связано со специфической структурой этого экспорта. В статье дается информация о пропорциях, складывающихся на основании уровней затрат социалистических стран. Авторы приводят расчеты эффективности отдельных фаз в обеих народнохозяйственных отраслях, а также результаты исчисления рентабельности. По мнению авторов, расчеты могут послужить хорошей основой для более сложных расчетов (например, по оптимизации), применяемых в плановой работе.

Пал Ваиархейи

Роль банка данных планирования в совершенствовании определения «ожидаемых» результатов

При помощи создаваемого банка данных можно будет усовершенствовать базу данных, имеющих характер «ожидаемых». Можно увеличить надежность базисных данных, так как банк данных позволяет расширить круг тех фактических данных, на которых строятся ориентировочные оценки, то есть представляется возможность для лучшего обоснования отдельных прикидок, а с другой стороны — для параллельного применения нескольких методов ориентировочных оценок и расчетов и для взаимной проверки получаемых в результате «ожидаемых» данных. Кроме того, плановый работник, принимая какое-либо решение, будет иметь лучший обзор того, какое из данных можно принять в качестве «ожидаемого» итога, представляющего собой базу для плановой работы. Банк данных повышает уровень плановой работы и в силу того, что плановые работники освобождаются от бремени ручного выполнения расчетов, и представляется возможность для определения «ожидаемых» данных путем диалога с вычислительной машиной. Кроме того, откроется возможность и для многобазисного планирования.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Imre Dimény:

Major problems of agricultural economics in the fourth five-year plan

The author treats the problems related to the growth rate of and the structural changes in the food economy. He deals with the particular problems of efficiency, productivity and technological progress. Also the special contradictions—due to social transformation—are indicated which influence the effect of technological development on the efficiency of agricultural production. The established economic relations in the trade of the food economy are discussed, together with those to be further developed, and the advantages of multi-channel trading are analysed. Finally, the last chapter of the article investigates the interrelations and economic background of income parity, industrial and agricultural price level, and state subsidies.

Júlia Zala:

Central intentions and planned development

Relying on factual analysis, the article seeks an answer to the question whether central intentions have been better asserted after the introduction of the reform than prior to it. Though stressing the close interrelations, the author does not equate central intentions with the numerical estimates of the national economic plan and the state budget. She proves with examples that an exact or less exact fulfilment of the numerical plan targets is not the single and not even the main criterion of whether the central intentions have been asserted or not. It may occur that the plan considers (in its numerical estimates) relatively little to be realizable from the central intentions. In this case, overfulfilment of the numerical plan targets may mean a greater assertion of the central will. It may also occur—as it actually occurred in the 'fifties—that the plan contains too high numerical estimates, though in conformity with the central intentions. In this case non-fulfilment is not a deficiency in execution, but indicates the unrealistic nature of the central intentions and of the plan based on them. The author also quotes examples when the numerical plan target did not sufficiently reflect the verbally explained central intentions but, in reality, the latter materialized to a greater extent than reflected by the plan targets.

In the second part of her article the author explains that, after the introduction of the reform, the central will aimed at the improvement of national economic *equilibrium* has been asserted to a greater extent than was the case earlier. Inventories increased relatively slower and also the balance of foreign trade improved. We no more consider these problems as "chronic". From among the problems which have not yet been solved, the author mentions the lack of equilibrium on the investment market, or rather, she points out the circumstances which now hinder the solution of this problem.

János Ori—László Rácz:

Calculations regarding the relative efficiencies of industry and the food economy

The authors publish in the article the results of their calculations carried out for several years. In their course there emerged methods which help to draw conclusions on the efficiency of work performed in industry and the food economy.

In their introduction, the authors point out that world market prices must not serve as exclusive tools for such economic calculations. Then they present a ranking of Hungarian industry and food economy by the commodity pattern of production and exports. The difference to be derived from the comparison of prices and costs is quantified. The comparison results in a comparative cost advantage for the food economy regarding the commodity pattern of exports to capitalist countries, but this advantage is too closely linked to the pattern of exports to these countries. Information is provided also on the ratios emerging if the input levels of the socialist countries are taken for basis. The calculations performed for the efficiency of the two major branches are presented, together with those relating to profitability. According to the authors' opinion, the calculations may serve as a good basis for more advanced further planning calculations (e.g. optimization).

Pál Vásárhelyi:

The role of the planning-data bank in improving the determination of "expected" data

With the aid of the data bank to be established the planning basis relying on "expected" data can be improved. Namely, the reliability of the basic data can be enhanced, since the data bank provides an opportunity to expand the scope of factual data on which estimates are based, that is, the latter can be rendered better founded. On the other hand, several estimation, or calculation methods can be applied in parallel, and the "expected" data obtained with various methods can be checked against each other. Also, the planners are in a position to survey a greater field when they decide what to accept in the end as "expected" values for the basis of planning work. Planning itself can be raised to a higher level if planners are relieved of the burden of manual calculations and are given the possibility of working out the "expected" values by carrying on a dialogue with the computer. Also the possibility of using several bases for planning will be given.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

5

A tartalomból

KOVÁCS LÁSZLÓ:

A szovjet népgazdaság fejlesztésének
IX. ötéves terve

CSIZMADIA ERNŐ:

Társadalmi változások falun és
gazdasági következményeik

BEREND IVÁN:

Az eszközigényesség alakulásáról

SIMAI MIHÁLY:

Az amerikai gazdaság a 70-es évek elején

ERDŐS TIBOR:

A struktúraváltozások szerepe a fejlett
tőkésországok gazdasági növekedésében

XVIII. évfolyam

1971. május

TARTALOM

<i>Kovács László</i> : A szovjet népgazdaság fejlesztésének IX. ötéves terve	513 ✓
<i>Csizmadia Ernő</i> : Társadalmi változások falun és gazdasági következményeik	522 ✓
<i>Berend Iván</i> : Az eszközigényesség alakulásáról	534 ✓
<i>Simai Mihály</i> : Az amerikai gazdaság a 70-es évek elején	547 ✓
<i>Erdős Tibor</i> : A struktúráváltások szerepe a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésében	571 ✓
V I T A	
<i>Tarafás Imre</i> : Exporttámogatás és belföldi árszínvonal	584 ✓
S Z E M L E	
A KGST-országok gazdasága az új ötéves tervidőszak kezdetén (<i>Pócs Ervin</i>)	593 ✓
A termelőszövetkezetek munkaerőhelyezete a III. ötéves terv időszakában (<i>Benda Kálmán</i>)	604 ✓
FOLYÓIRATSZEMLE	616
M. Uszijevis: A termelési hatékonyság növelésének problémái az európai KGST-országokban — John K. Galbraith: Ki lehet gyógyulni az inflációból — P. Božyk: A KGST-együttműködés és a gazdaság intenzív fejlesztése — D. Šibl: A tőkés nemzetközi gazdasági integrációból származó előnyök egyenletes elosztásának kérdéseiről — Nobutane Kiuchi: Le kell lassítani a növekedést Japánban ✓	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Dr. Háy László: A megváltozott világ gazdaság (Szántó Györgyné)	624 ✓
Cukor György: A fejlődő országok iparosításának néhány kérdése (<i>Mándi Péter</i>)	627 ✓
M. Ezekiel—K. A. Fox: Korreláció- és regresszió-analízis (<i>Sivák József</i>)	631 ✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	633

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Benda Kálmán, a Munkaügyi Minisztérium munkatársa; dr. Berend Iván kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; dr. Cszizmadia Ernő, a közgazdaságtudományok doktora, az MSZMP KB osztályvezető-helyettese; dr. Erdős Tibor kandidátus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); Kovács László, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; Mándi Péter, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának munkatársa; Pócs Ervin, a Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézetének szaktanácsadója; dr. Simai Mihály, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); Sivák József, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; dr. Szántó Györgyné, az MSZMP Politikai Főiskolájának adjunktusa; Tarafás Imre, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

KOVÁCS LASZLÓ:

A szovjet népgazdaság fejlesztésének IX. ötéves terve

Az SZKP XXIV. kongresszusa jóváhagyta a szovjet népgazdaság fejlesztésének az 1971—75. évekre szóló irányelveit. Az új ötéves terv fontos szakasz a kommunista társadalom anyagi-műszaki bázisa létrehozásának hatalmas programjában. A terv teljesítésével a Szovjetunió újabb nagy lépést tesz előre a népgazdaság anyagi erejének növelése és a szovjet nép anyagi és kulturális szükségletei teljesebb kielégítése terén.

A szovjet népgazdaság fejlődése a VIII. ötéves tervidőszakban

1970-ben a Szovjetunióban eredményesen befejezték a VIII. ötéves tervidőszakot. A nemzeti jövedelem 1970-ben 41 százalékkal, az ipari termelés 50 százalékkal, a mezőgazdasági termelés 21 százalékkal volt magasabb, mint 1965-ben. Öt év alatt 50 százalékkal nőtt a szovjet népgazdaság termelő állóalapjainak értéke, az iparban 32 százalékkal nőtt a munka termelékenysége, s 33 százalékkal emelkedett a lakosság egy főre jutó reáljövedelme.*

A Szovjetunió az 1966—1970-es években tovább csökkentette az Amerikai Egyesült Államok termelési potenciáljához viszonyított elmaradását, sőt néhány fontos termék előállításában első helyre került a világon, megerősítve európai elsőségét az anyagi termelés valamennyi fő ágazatában.

A Szovjetunió nemzeti jövedelme 1950-ben az Egyesült Államok nemzeti jövedelmének 31, 1970-ben pedig már mintegy 65 százaléka volt. Az ipari termelés 1950-ben nem érte el az Egyesült Államok ipari termelésének 30 százalékát, 1970-ben viszont a Szovjetunió ipari termelése meghaladta az Egyesült Államok ipari termelésének 70 százalékát. A szovjet mezőgazdaság az 1966—1970-es évek átlagában az Egyesült Államok mezőgazdasági termelésének 85 százalékát termelte.

A fejlődés ütemét tekintve a Szovjetunió a népgazdaság valamennyi fő ágazatában megelőzi az Egyesült Államokat. Az ipari termelés növekedési üteme 20 év átlagában több mint kétszerese az Egyesült Államok ipari termelése növekedésének. 1961—1965 között megfigyelhető volt a Szovjetunió ipari termelése növekedési ütemének mérséklődése, ez a folyamat azonban 1966—1970-ben megállt és az ipari termelés évi növekedési üteme 8,5 százalék körül stabilizálódott. Gyorsult a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme, 1961—1965-ben 5,7 százalék volt, 1966—1970-ben pedig elérte a 7,1 százalékot. A mezőgazdasági ter-

* Az adatok forrásai itt és a továbbiakban: Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1969 godu, *Ekonomicseszkaja Gazeta*, 1971. 7. sz., N. Lebegyinszkij: *Novij pjatyiletnyij plan (1971—1975 godi)*, *Planovoje Hozjajsztvo*, 1971. 3. sz.

Néhány fontosabb termék termelése a Szovjetunióban
az Egyesült Államok termelésének százalékában (1969-ben)

Termék	Százalék	Termék	Százalék
Szén	110	Traktor	165
Kőolaj	72	Bőr cipő	110
Villamos energia	42	Pamutszövet	98
Vasérc	213	Gyapjuszövet	192
Acél	84	Gabona (1966—1969. évek átlaga)	82
Nyersvas	95	Gyapot (1966—1969. évek átlaga)	97
Műtrágya	78		
Cement	128		

melés növekedésének üteme 1,5-szer magasabb volt, mint 1961—1965-ben.

A szovjet népgazdaság „szellemi bázisa” az anyagi termelés gyors ütemű fejlődését jóval meghaladó ütemben bővült. 1970-ben a szovjet népgazdaságban több mint 2,5 millió okleveles mérnök dolgozott (az Egyesült Államokban kb. 900 ezer) és mintegy 2,2 millió hallgató tanult a műszaki egyetemeken és főiskolákon. 1965—1970 között minden évben több mint négyszer annyi mérnök végzett a Szovjetunióban, mint az Egyesült Államokban. 1970-ben a Szovjetunióban mintegy 5000 tudományos intézmény működött, több mint 900 ezer tudományos dolgozóval.

Az 1970-ben befejeződött ötéves tervidőszakban jelentősen javultak a szovjet nép életkörülményei. A munkások és alkalmazottak áttértek az ötnapos (40—42 órás) munkahétre. Az egy lakosra jutó reáljövedelem öt év alatt 33 százalékkal emelkedett (a terv előirányzata 30 százalék volt). A munkások és alkalmazottak átlagbére 1970-ben 25 százalékkal volt magasabb, mint 1965-ben (a terv 20 százalékos átlagbér-növekedéssel számolt) és havi átlagban elérte a 122 rubelt. A kolhozparasztok közös gazdálkodásból származó pénzjövedelme 42 százalékkal emelkedett. A társadalmi fogyasztási alapokból származó kifizetések és kedvezmények értéke öt év alatt több mint 50 százalékkal nőtt és egy lakosra számítva 1970-ben elérte az évi 262 rubelt.

A most befejezett ötéves tervben az 518 millió m² lakóterület (11,4 millió lakás) felépítésével 55 millió szovjet ember (a lakosság egynegyede) lakáskörülményeit lehetett megjavítani. 8,1 millió tanuló részére épültek új iskolák, 2,5 millió férőhellyel bővült az óvodai és a bölcsődei hálózat. Megkezdődött a középiskolai oktatás általánossá tétele.

1966—1970-ben gyors ütemben folytatódott a Szovjetunió keleti, Urálon túli területeinek iparosítása, az ott levő óriási természeti erőforrások bekapcsolása a népgazdaságba. Az Urálon túli területek fejlődését az alábbi néhány adat szemléltetően illusztrálja:

1940-ben az Urálon túli területen 34,2 millió ember élt, a Szovjetunió lakosságának 17,6 százaléka, 1970-ben pedig már 57,2 millió lakos, vagyis az összlakosság 23,5 százaléka.

Az Urálon túli területek részesedése néhány fontosabb nyersanyag termeléséből a Szovjetunió össztermelésének százalékában a 2. sz. táblázat adatai szerint növekedett.

2. sz. táblázat

Az Urálon túli területek népgazdasági szerepének változása
(százalék)

Termék	1960	1965	1969
Villamos energia....	21,6	24,3	25,2
Kőolaj.....	7,2	7,1	15,2
Földgáz.....	2,4	14,5	27,6
Szén.....	35,9	39,3	42,4
Nyersvas.....	7,7	9,7	10,5
Vasérc.....	11,1	14,5	15,6
Ipari fa.....	26,2	30,3	32,3
Cellulóz.....	9,3	10,2	19,8

Az 1970-ben lezárult VIII. ötéves terv teljesítése során hiányosságok is mutatkoztak, ezek elemzésére nagy teret szentelt az SZKP XXIV. kongresszusa.

Nem sikerült maradéktalanul teljesíteni az új termelő kapacitások üzembe helyezésére vonatkozó terveket. Több új üzem építése és üzembe helyezése elhúzódott, aminek következtében néhány ipari termékből a szovjet ipar nem tudta elérni az előirányzott termelési szintet. Az 1970. évi tényleges termelés néhány ipari nyersanyagból és késztermékből kisebb (villamos energia, földgáz, szövetek), illetve nagyobb mértékben (például cellulóz, személy- és tehergépkocsi) elmaradt a VIII. ötéves terv irányelveinek előirányzataitól.

A fogyasztási cikkek termelésének gyors ütemű növekedése ellenére több cikkből nem tudták teljes mértékben kielégíteni a lakosság szükségleteit, problémákat okozott az ellátásban a kereskedelem megfelelő rugalmasságának — a kereslethez való alkalmazkodásának — hiánya is.

A XXIV. kongresszus nagy súllyal foglalkozott a műszaki fejlesztésben, a tudományos munkaszervezés bevezetésében egyes területeken mutatkozó hibákkal. Több nagyvállalat vezetői nem fordítottak elég figyelmet a termelés hatékonyságának növelésére, a munka termelékenységének emelésére, a tudomány és technika eredményeinek a termelésben való alkalmazására, a munkafegyelem erősítésére.

A szovjet népgazdaság fejlesztésének fő feladatai 1971—1975 között

Az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott irányelvek* az 1971—1975. évekre szóló ötéves terv fő feladatát az alábbiakban határozzák meg:

„Biztosítani kell a nép anyagi és kulturális életszínvonala jelentős emelését a szocialista termelés gyors ütemű fejlődése, a termelés hatékonyságának emelése, a műszaki-tudományos haladás és a munkatermelékenység emelkedésének meggyorsítása alapján”.

A Szovjetunió IX. ötéves tervének központjában tehát a lakosság életszínvonalának emelése áll, az SZKP három megelőző kongresszusá-

* Az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei, Pravda, 1971. február 14.

nak határozataiban is meglevő program végrehajtásának gyorsítását tűzték ki célul. Ezt szolgálják a termelés mennyiségi növelésére és a hatékonyság emelésére irányuló célok. L. I. Breznyev az SZKP központi bizottságának beszámolójában a XXIV. kongresszuson ennek kapcsán hangsúlyozta: „A Központi Bizottság, amikor a kilencedik ötéves terv fő feladatának minősíti a dolgozók életszínvonalának emelését, abból indul ki, hogy ez az irányvonal fogja meghatározni tevékenységünket nemcsak a következő öt esztendőben, hanem távolabbi perspektívában is az ország gazdasági fejlődésének általános orientálását szolgálja. Ennek az irányvonalnak a kitűzésekor a párt mindenekelőtt azt tartja szem előtt, hogy az emberek anyagi és kulturális szükségleteinek lehető legteljesebb kielégítése a szocializmusban a társadalmi termelés legfőbb célja.”* A fő feladatok megoldására hozott intézkedéseket az alábbiakban lehet röviden összefoglalni.

1. *A szociális intézkedések széles körű programja valósul meg.*

A lakosság egy főre jutó reáljövedelmének az irányelvek szerint öt év alatt 30 százalékkal kell növekednie. A reáljövedelem növekedésének nagy részét a munkabérek emelkedése biztosítja. A munkások és alkalmazottak átlagbére öt év alatt 20—22 százalékkal, a kolhoztagok közös gazdaságból származó pénzjövedelme pedig 30—35 százalékkal nő. A társadalmi juttatások értéke ennél gyorsabban, 40 százalékkal fog emelkedni. Több mint két millió férőhellyel kell növelni a bölcsődei és óvodai férőhelyek számát, bővíteni kell az üzemi és diákétkeztetést (legalább 50 százalékkal). Három millióra kell növelni a kórházi férőhelyek számát.

Az irányelvekben kiemelt hangsúlyt kapott a kiskereskedelmi áruforgalom 40 százalékkal való növelése mellett az áruválaszték bővítése és a fogyasztási cikkek minőségének javítása.

Folytatódik a nemzetközileg is nagyszabású lakásépítkezés. Öt év alatt 565—575 millió m² lakóterületet szándékoznak felépíteni (ez 10 százalékkal több, mint a most befejezett ötéves tervidőszakban). Új főiskolai és középiskolai diákszállók építését irányozták elő.

Az ötéves tervidőszak végére a gázszolgáltatásba bekapcsolt lakások aránya a városokban 65—75, a falvakban 40—50 százalékra emelkedik.

A lakoságnak nyújtott szolgáltatások volumenét a városokban több mint kétszeresére, a falvakban 2,8-szeresére kell növelni. Az ötéves terv irányelvei korszerűen gépesített, a tudomány és technika élenjáró eredményeit alkalmazó *szolgáltató nagyipar* létrehozását tűzték ki célul.

1971—1975 között 9 millió diák végez az egyetemeken, főiskolákon és szakközépiskolákban, 7,5 millió új szakmunkás kiképzésére kerül sor.

Az életkörülmények javítására és a lakosság jobb ellátására irányuló törekvések az ipari termelés struktúrájában előirányzott változásokban is tükröződnek. A Szovjetunióban az ötéves tervek egyik fő jellemzője korábban az volt, hogy a termelőeszközök gyártásának növekedési üteme („A” szektor) megelőzte a közszükségleti cikkek gyártása („B” szektor) növekedésének ütemét. A „B” szektor termelésének növekedési üteme 1966—1970-ben már megközelítette az „A” szektor növekedését.

Az ipari termelés 1971—1975-re előirányzott 42—46 százalékos nö-

* Az SZKP Központi Bizottságának beszámolója, Népszabadság, 1971. március 31.

vekedésén belül az „A” szektor termelése 41—45 százalékkal, a „B” szektoré ennél gyorsabban, 44—48 százalékkal fog növekedni. A személygépkocsi-gyártás 1975-ben 3,5—3,8-szer, a háztartási gépek gyártása 1,8-szer, a bútorigar termelése 1,6-szer lesz magasabb, mint 1970-ben. 50 százalékkal több kötöttárut, 40 százalékkal több felsőruházati cikket, 100 százalékkal több porcelán- és üvegárut fognak gyártani.

Az élelmiszeripar 33—35 százalékos növekedésén belül a hústermelés 40—43 százalékkal, a halfeldolgozás 47 százalékkal nő.

A személyi jövedelmek és a társadalmi juttatások növelése, a szolgáltatások körének kiterjesztése és az életszínvonal emelésére irányuló fenti intézkedések mellett az ötéves terv irányelvei célul tűzték ki a nehéz fizikai munkák további gépesítését és a falusi lakosság életkörülményeinek közelítését a városi színvonalhoz.

2. *Meggyorsul a műszaki-tudományos haladás, az alap- és alkalmazott tudományok fejlődése és a tudományos eredmények bevezetése a termelésbe.*

A IX. ötéves terv termelési előirányzatainak és mennyiségi céljainak elérése véget teendő intézkedések elemzésekor szembevetünk, hogy a termelés hatékonyságának növelése az 1971—1975 közötti időszak központi kérdésévé válik.

a) A hatékonyabb népgazdasági szerkezet kialakítását elősegítő ágazatok növekedése meghaladja az ipari termelés átlagos növekedési ütemét:

— *Javul az energiaszerkezet.* A széntermelés öt év alatt 10—11 százalékkal, a kőolajtermelés viszont 36—42, a földgáztermelés pedig 50—60 százalékkal nő.

— *A kőolajfeldolgozó-ipar* 50 százalékkal növeli termelését, a vegyipar és a petrokémia 70 százalékkal. A műanyagok és műgyanták termelése mintegy kétszeresére, a műszálgépgyártás 70—80 százalékkal növekszik.

— *A gépipar termelése* az irányelvek szerint 70 százalékkal, ezen belül a számítástechnikai ipar 2,4-szeresére, a műszergyártás kétszeresére növekszik. Az átlagosnál gyorsabb ütemben kell növelni az automatika, a numerikus vezérlésű szerszámgépek, a gázturbinák, az atomerőművi berendezések és a vegyipari gépek gyártását. Megkezdődik az 500 és 800 ezer kW-os komplett energetikai blokkok sorozatgyártása és elkészül az 1200 ezer kW-os egység prototípusa. Befejeződik a neutronos atomerőművek kifejlesztése.

— *A vaskohászat* viszonylag mérsékelt termelési előirányzataival szemben (az acéltermelés növekedése 22—29 százalék) 40 százalékkal nő a *színesfémkohászat* termelése, ezen belül az alumíniumtermelés 50—60 százalékkal.

— *A közlekedési ágazatokban* gyors ütemben fejlődik a csővezetékben való szállítás.

b) Az egyes termelő ágazatok termelésnövelését főként az új technológiai eljárások, korszerű gépek és anyagok alkalmazása, az elavult berendezések lecserélésének gyorsítása és a munka termelékenységének emelkedése teszi lehetővé.

— *A vaskohászatban* a kapacitásnövekedést főleg 5000 m³-es kohók és 350 tonnás oxigénos konverterek üzembe helyezésével érik el. Az acél-

termelésben a konverteracél aránya a tervidőszak végén kb. 30 százalékos lesz.

— A *színesfémkohászatban* bevezetik a plazmatechnikát.

— A *gépiparban és a fémfeldolgozásban* rá kell térni a szakosított alkatrészgyártó- és szerelőüzemek létesítésére. A szerszámgéptermelés 25—30 százalékat az elavult szerszámgépek lecserélésére használják fel. Meg kell szüntetni a pótalkatrészhiányt.

— A *műszálgyártáson* belül 38—40 százalékra nő a szintetikus szálak aránya. A *gumiiparban* új technológiák alkalmazásával 20—25 százalékkal kell növelni a gumiabroncsok tartósságát.

— A *mezőgazdaság* átlagos évi termelésének értéke 1971—1975-ben 20—22 százalékkal lesz magasabb, mint 1966—1970-ben.

A növénytermesztésben a növekedést a termésátlagok javulása biztosítja, amit főleg a műtrágya-felhasználás fokozásával érnek el. A Szovjetunióban 1975-ben 90 millió tonna műtrágyát állítanak elő (1970-ben 55,4 millió tonna volt a termelés), amelyből a mezőgazdaság 72 millió tonnát kap, 26 millió tonnával többet, mint 1970-ben. A terv szerint 3 millió hektárral kell növelni az öntözött szántóföldek területét, ebből 650 ezer hektáron új gyapotültetvényeket kívánnak létesíteni.

— Az *anyagmozgatásban* automatizált és távirányítású emelő- és szállító rendszerek kell alkalmazni.

— A *termelési folyamatok irányításában* egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a számítástechnika.

A *munka termelékenységének* emelésével kell biztosítani a nemzeti jövedelem növekedésének legalább 80 százalékat. A szénbányászatban és a mezőgazdaságban a munka termelékenységének növekedése jelentősen meghaladja a termelésnövekedést. A két mutató lényegében azonos a színesfémkohászatban, a gépiparban, a vegyiparban, az építőanyag-iparban, a könnyű- és az élelmiszeriparban.

c) A tudományos kutatások a IX. ötéves tervben kitűzött közvetlen célok megvalósításának elősegítése mellett a további fejlődés megalapozását szolgálják.

Az irányelvekben felsorolt tudományos-kutatási célok között első helyen szerepel az elméleti és alkalmazott matematikai és kibernetikai problémák kidolgozása (a matematikai módszerek és a számítástechnika széles körű népgazdasági alkalmazása céljából).

Fejlődnek a magfizikai, valamint — hírközlési, meteorológiai és geológiai célokból — a kozmikus térségben végzett kutatások.

A közgazdaságtudomány területén az irányelvek a fő figyelmet az objektív gazdasági törvényeknek a népgazdaság tervszerű irányításában való hatékonyabb felhasználására, a műszaki-tudományos haladás meggyorsítására, a társadalmi termelés hatékonysága minden erővel való növelésére, valamint a Szovjetunió és a többi KGST-ország szocialista gazdasági integrációja főbb kérdéseinek kimunkálására irányítják.

3. *Tökéleteseedik a termelőerők területi megoszlása, fejlődnek a regionális gazdasági kapcsolatok.*

A Szovjetunió 15 szövetségi köztársasága előirányzott fejlesztését elemezve megállapítható, hogy a IX. ötéves tervidőszakban tovább folytatódik az Urálon túli területek átlagosnál gyorsabb ütemű ipari fejlődése.

A Szovjetunió öt közép-ázsiai köztársasága közül 4 köztársaságban az ipar előirányzott fejlődése gyorsabb az országos átlagnál. Ezek közül is kiemelkedik a Kazah Szocialista Szövetségi Köztársaság, ahol az ipari fejlesztés komplex programját valósítják meg. Gyors ütemben fog fejlődni Kazahsztánban a szénbányászat, a villamosenergia-termelés, a gép-
ipar, a színesfémkohászat, a műtrágyagyártás, a könnyűipar és az élelmi-
szeripar. Az irányelvek négy kazahsztáni foszforműtrágyagyár építésé-
nek befejezését irányozzák elő, s ez azt mutatja, hogy megkezdődik az
áttérés a szűzföldek intenzív művelésére. Az energiaigényesebb ipari lé-
tesítmények főleg Szibériában épülnek. A közlekedés és szállítás fejlesztését szolgáló beruházások nagy része is Közép-Ázsia, Kazahsztán és Szi-
beria természeti erőforrásainak gyorsabb ütemű hasznosítását célozza.

Az irányelvek szerint „következtesen kell törekedni a nagyvárosok növekedésének visszatartására, korlátozni kell az új ipari üzemek léte-
sítését e városokban, kivéve a szolgáltató és kommunális létesítménye-
ket”. A lakásépítési előirányzatokban, a szolgáltatások és általában az
infrastruktúra fejlesztésében a keleti és északi területek határozott pre-
ferenciákat kaptak.

Figyelmet érdemel, hogy az irányelvek szerint növekedni fog a
szövetségi köztársaságok és a helyi tanácsok szerepe a termelőerők regio-
nális fejlesztése kérdéseinek eldöntésében.

4. *Folytatódik a gazdaságirányítás és a tervezés tökéletesítése.*

Az SZKP XXIV. kongresszusán elfogadott irányelvek szerint:
„A gazdaságirányítási és a tervezési rendszerek és módszerek tökélete-
sítésének mindenekelőtt a társadalmi termelés sokoldalú intenzifikálá-
sának és hatékonysága növelésének a biztosítására kell irányulni, mivel
ez az ország gazdasági fejlődésének alapvető irányvonala mind a legkö-
zelebbi években, mind a távlati perspektívában, ez a kommunizmus
anyagi-műszaki bázisa megteremtésének legfontosabb előfeltétele.”

E cél érdekében tovább folytatódik a tervezési és gazdasági ösztön-
zési rendszer tökéletesítése. A IX. ötéves terv időszakában valamennyi
önálló termelő- és szolgáltató vállalat áttér a tervezés és az anyagi ösztönzés új módszereinek alkalmazására.

A népgazdaság központi tervezésében javítani kell a tervek tudomá-
nyos megalapozottságát, kiegyensúlyozottságát, s törekedni kell a
szociális-gazdasági, valamint a műszaki-tudományos haladással össze-
függő problémák feltárására.

A tervező szervezeteknek szigorúbban kell ellenőrizniük a népgazda-
sági tervek végrehajtását, az arányos fejlődést biztosító intézkedések be-
tartását, a tervteljesítést.

Meg kell javítani a műszaki-tudományos haladás tervezését és ösztönzését, tökéletesítve a hosszú távú tervezés módszereit. Az ágazati irányítás legfelsőbb szervei, az *ágazati minisztériumok* jelentős szerepet kapnak az ötéves terv céljainak megvalósításában, a tervezés és irányítás tökéletesítésében. Az irányelvek szerint „növelni kell a minisztériumok felelősségét az ágazat termékei iránti társadalmi szükséglet teljes kielégítéséért, e termékek műszaki színvonaláért és minőségéért”.

A *vállalatok és a kolhozok* az 1971—1975. évi állami terv célkitűzé-
seiből kiindulva saját ötéves tervet készítenek, s ennek biztosítania kell

az állami terv feladatainak minimális munkaerő- és anyagi ráfordítással való teljesítését.

A termelővállalatok és egyesülések anyagi érdekeltsége különösen az új, korszerű termékek előállításában, a munka termelékenységének növelésében fokozódik.

A vállalati önállóság és felelősség növelését fogja szolgálni a vállalati közvetlen kapcsolatok tervszerű fejlődése, a vállalati szerződések rendszerének kiterjesztése — a többi között — a kolhozokra is.

Növekedni fog a bank- és hitelrendszer szerepe a műszaki fejlesztésben és a termelés intenzifikálásában. Az ipari termelői árak további tökéletesítését irányozták elő avégett, hogy a termelői árak jobban ösztönözzék a műszaki fejlődést és a termékek minőségének javítását.

A tervezés és a gazdasági irányítás tökéletesítésében kiemelkedő szerep jut a matematikai módszereknek, a számítástechnika és a szervezéstechnika alkalmazásának. Az ötéves tervidőszakban folytatódik az ágazatok, területi egységek, egyesülések és vállalatok automatizált tervezési és irányítási rendszerének a létrehozása, abból kiindulva, hogy a jövőben az egész népgazdaság tervezését és irányítását automatizált információs és adatgyűjtési rendszerre, a számítóközpontok országos hálózatára kell építeni.

5. *Fejlődnek a Szovjetunió külgazdasági kapcsolatai.*

A Szovjetunió külgazdasági kapcsolatai fejlesztésére irányuló törekvések középpontjában a szocialista országokkal meglévő gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés fejlesztése áll. Az irányelvek nagy súlyt helyeznek az együttműködés komplex formáira az anyagi termelés, a tudomány és a technika, a kölcsönös árucserre és a harmadik piacokon folytatott kereskedelem kérdéseire.

A Szovjetunió és a szocialista országok gazdasági együttműködése fejlődésének szempontjából figyelmet érdemel az alábbi célkitűzés: „Írányt kell venni a nemzetközi termelési kooperáció és szakosítás hatékony formáinak további fejlesztésére az iparban és a mezőgazdaságban, az érdekelt szocialista országok erőforrásainak kölcsönösen előnyös egyesítésére a tüzelőanyag- és energia- és a nyersanyagtermelő iparágak fejlesztésében, ezen ágazatok termékeiben jelentkező szükséglet teljesebb kielégítése céljából . . .”

A külgazdasági kapcsolatok alakításában is növekedni fog a minisztériumok és a vállalatok szerepe. A IX. ötéves terv éveiben következetesen kiterjesztik a gazdasági önelszámolás elvét a külgazdasági kapcsolatokra is, melynek keretében fokozódik a külkereskedelem és az ipar anyagi érdekeltsége a nemzetközi kötelezettségek teljesítésében s a gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés hatékonyságának növelésében.

A Szovjetunió népgazdasága fejlesztésének IX. ötéves tervét a kiegyensúlyozott fejlődést biztosító előirányzatok és arányok jellemzik. Ez tükröződik a VIII. ötéves terv előirányzatainak, teljesítésének és a IX. ötéves tervnek az összevetéséből. (L. 3. sz. táblázat.)

A Szovjetunió VIII. és IX. ötéves tervének néhány fő mutatója
(százalék)

Megnevezés	1966—1970		1971—1975
	Az SZKP XXIII. kongresszusának irányelvei szerint	Tényleges teljesítés	
A fogyasztásra és felhalmozásra fordítható nemzeti jövedelem növekedése	138—141	141	137—140
Ipari termelés (értékesítés)	147—150	150	142—146
ebből: „A” szektor	149—152	151	141—145
„B” szektor	143—146	149	144—148
Mezőgazdasági termelés (öt év átlagában)	125	121	120—122
Beruházás	146,4	143	141
Kiskereskedelmi áruforgalom	143	148	140
Reáljövedelem	130	133	130

A főbb előirányzatok lényegében az előző öt év alatt ténylegesen elért növekedési ütem tartását tűzik ki célul. Az előirányzatokból látható, hogy a hatékonyság követelménye fontosabbá válik, mint az előző ötéves tervben. A nemzeti jövedelem és a fogyasztás növekedési üteme kb. egyforma, az ipari termelés, a beruházások és a mezőgazdasági termelés növekedése mérsékeltőbb, mint a VIII. ötéves terv előirányzataiban.

A szovjet népgazdaság fejlődését egyre inkább az intenzív fejlődés tényezői határozzák meg, s a gazdasági növekedés dinamikájánál fontosabbá válik az anyagi termelés hatékonyságának dinamikája. A IX. ötéves terv — a termelés mennyiségi növekedése mellett — a műszaki-tudományos haladás egységes népgazdasági programját tartalmazza.

A IX. ötéves terv részletes, műszaki-gazdasági szempontból való elemzése és tanulmányozása a magyar—szovjet gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés új, perspektivikus területeinek feltárásához is jelentős segítséget nyújthat.

Társadalmi változások falun és gazdasági következményeik

A gazdasági elemzés, a fejlesztési elgondolások kialakítása nem nélkülözheti a társadalmi változások számbavételét, valamint a belőle adódó következtetések levonását. Különösen így van ez a mezőgazdaságban, ahol az egyre jobban kibontakozó társadalmi átalakulás a régi falusi világot sarkaiból fordítja ki és az egész gazdálkodásra kihat.

A falu társadalmi struktúrájának átalakulása és az urbanizáció erősödése

A legutóbbi két évtizedben a 30—40 évesek tömegesen hagyták ott a mezőgazdasági munkát, a fiatalabbak túlnyomó többsége pedig el sem kezdte. 1949-ben az összes aktív kereső népességnek még 54 százalékát tette ki a mezőgazdasági aktív keresők aránya, 1960-ban már csak 41, 1965-ben 31, 1970-ben pedig 26 százalékát. Az 1949-ben még 2,2 milliónyi aktív mezőgazdasági kereső népesség száma 1970-ig a felére csökkent. Húsz év alatt két olyan időszak is volt, amikor rohamosan, több száz-ezerrel csökkent a mezőgazdasági munkaerő: első ízben az ötvenes évek elején, az iparosítási politika megindításakor, másodszor pedig a hatvanas évek elején, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában. 1960 és 1970 között a csökkenés kb. 650 ezerre tehető.

A mezőgazdasági kereső népesség csökkenése a korösszetétel lényeges változásával párosult. Túlsúlyba került az 50 évesnél idősebb munkaerő, ezért a termelőszövetkezetekben az átlagos életkor 50 évnél magasabb. Joggal feltételezhető azonban, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottak létszámának csökkenésével egyidőben a korösszetétel idővel egyensúlyba kerül. A keresetek, a munkakörülmények, a szociális ellátás javulásával a fiatal szakképzett munkaerő a szükséges mértékben visszamarad majd a mezőgazdaságban.

A munkaerőmozgás gazdasági kihatásaival és következményeivel a népgazdasági, valamint a vállalati tervekben egyaránt számolnak. Ez alkalommal a társadalmi következményekre szeretnénk ráirányítani a figyelmet, hogy jobban felmérhessük a várható változásokat.

A leglényegesebb a falusi lakosság összetételének gyökeres átalakulása. *Korábban a falu a hagyományos szóhasználatban egyet jelentett a parasztsággal, a mezőgazdasággal. Napjainkban ez már aligha mondható el, a jövőben pedig még inkább szétválnak ezek a fogalmak.*

A falusi aktív keresőknek ma már mindössze 42 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, többségük az iparban, a kereskedelemben, a vendéglátóiparban, a szolgáltató ágazatokban. A falvakban tehát ma már kisebb-

ségben vannak a mezőgazdasági foglalkozásúak. *Az ipar, a kereskedelem, a szolgáltatás fejlődésével a falu életében, arculatának formálásában is a munkás, az alkalmazotti és az értelmiségi rétegeknek van nagyobb szerepük.*

Az ipari munkásság jelentős hányada a falvakban nemcsak egymás mellett lakik, hanem együtt is él a szövetkezeti parasztsággal. A családok igen jelentős része ugyanis „kétlaki”, azaz kettős foglalkozású. A legutóbbi évek statisztikái szerint az összes aktív és nyugdíjas szövetkezeti és egyénileg gazdálkodó családok több mint 40 százalékában volt ipari kereső vagy alkalmazott. A kettős foglalkozásúakból összetevődő családok felénél a megélhetése nagyobb részben már nem a mezőgazdaságra, hanem az iparra és egyéb gazdasági tevékenységekre alapozódott, ezért már nem is lehet őket parasztcsaládoknak tekinteni.

Ha a termelőszövetkezeti családok összességéből kivesszük azokat, ahol a családfő nyugdíjas, akkor az ún. aktív szövetkezeti családok negyede olyan kettős jövedelmű, ahol a családfő és a kereső családtagok többsége is termelőszövetkezeten kívül dolgozik. A családok ötöde pedig olyan kettős jövedelmű, ahol a családfő a szövetkezetben dolgozik, a többi kettős azonban nem.

Mindehhez vegyük hozzá a nemzedékváltást. A szövetkezeti tagság 41 százaléka 65 évesnél idősebb. Ők képezték azt a nemzedéket, amely már 40 évesen, felnőttként érte meg a földreformot, s akiknek életmódját, gondolkodását még a régi paraszti világ formálta. Az utánuk jövőök, a mai 40—50 évesek még csak házasulandó fiatalok voltak a felszabadulás éveiben. Őket már lényegében ez a rendszer nevelte, sőt egy részük felnőtté érése már a termelőszövetkezetekben következett be.

A nagyüzemi gazdálkodás kialakulásával és korszerűsítésével megjelentek a mezőgazdaságban az egyetemet, a középiskolát végzettek és egyre növekvő számban a szakmunkások is. Ma már csaknem kétszázezer azoknak a mezőgazdasági dolgozóknak a száma, akik gépészek, szakmunkások, lényegében ipari szintű szakmunkát végeznek. Mindez az általános kulturális színvonal emelkedésével együtt következett be, amikor az átlagos dolgozó kulturális és szakmai műveltsége is magasabb, mint negyedszázaddal ezelőtt, vagy a magángazdálkodás körülményei között volt.

Lényeges változás kezdődött a falun az általános és szakmai műveltség emelkedésével együtt a dolgozók szocialista tudatában, *politikai és emberi magatartásában is.* Átléptünk a mezőgazdaság szocialista átszervezésének abba a szakaszába, amikor az érintettek túlnyomó többsége már véglegesen elfogadja és megváltoztathatatlannak tekinti a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemi gazdálkodási rendet. Ezek az emberek megélhetésük fő forrásának tekintik a szövetkezeteket és az állami gazdaságokat. Gyökeresen más magatartás ez, mint például a tíz évvel ezelőtti volt.

A társadalmi és gazdasági fejlődés törvényszerű következménye az iparosodással együtt hazánkban is az *urbanizáció.* Ennek egyik fő iránya a következő évtizedekben is előreláthatóan a városok gyors ütemű fejlődése lesz. Jelenleg 73 városunk van. Becslések szerint viszont még legalább 50 olyan község van hazánkban, amelyekben kedvezőek a feltételek ahhoz, hogy a jövőben várossá fejlődjenek. Tovább tart a falusi lakosság városokba költözése is.

De megállhat-e a városi életforma térhódítása a jelenlegi, illetve újabb városaink határainál? Semmi esetre sem! Az eddigi tapasztalatok is azt mutatják, hogy az *urbanizációs folyamat nem korlátozódik a városok területére*. A városi életforma tért hódít „a nem városi településeken” is, miközben a kisebb települések egy része elnéptelenedik.

Mindez azonban csak a kezdet, a város és a falu közötti különbség egyelőre még igen nagy. Valamennyi falun rajta van még a múlt bélyege. Évszázadok tempóvesztését nem lehet egy-két évtized alatt behozni. De az is igaz, hogy a 20—30 évvel ezelőtti állapotából valamilyen formában már mindegyik kimozdult. Mozgásiránya: a kulturáltabb városias életforma alapelemeinek a kialakítása és erősítése.

Városiasíthatók-e a kisebb települések anélkül, hogy városokká fejlesztenénk őket? Igen. A városok fejlődése és a falusi népesség városokba áramlása mellett ez az urbanizáció törvényszerű velejárója. Az iparosodás és ipari koncentráció nem zárja ki ezt a tendenciát, sőt megalapozza és erősíti. Nem véletlen, hogy bár a legfejlettebb ipari országokban eltűntek a falvak, de nagy számban virágoznak a magas kommunális és kulturális színvonalú, kis lélekszámú települések.

Azokban az országokban, amelyeknek az egy főre jutó nemzeti jövedelemmel mért jelenlegi gazdasági fejlettségét mi csak 15—20 év múlva fogjuk elérni, igen erőteljes a nem városi települések urbanizálódása. Ezekben a városok mellett nagy számban léteznek jóval kisebb koncentrációjú települések, községek, sőt szórvány-települések is, városokra jellemző komforttal berendezett lakóházakkal, fejlett automobilizmussal.

Tartósnek tekinthető-e a falu társadalmában kibontakozó átalakulás? Igen, tartósnak. Fő mozgató rugói a következők: *Mindenekelőtt az iparosodás*, amelynek egyik jellemzője a vidék iparosodása. A falu is iparosodik, fejlődik a szolgáltató ipar és a kereskedelem. Növekszik tehát a helyi ipari termelésben vagy kereskedelemben dolgozók száma.

Még nagyobb hatása van az iparosodásnak a falusi társadalom átalakulására azáltal, hogy a koncentrált nagyipar sokkal nagyobb mértékben szívja fel a munkaerőt, mint ahogyan ezt annak ipari centrumokba, iparvárosokba való áttelepülése követni tudná. Bármennyire gyorsan is növekszik a városi lakosság száma — tízévenként mintegy 15 százalékkal —, minden ipari dolgozó mégsem költözhet városba. Ez nem is szükséges és nem is lehetséges.

Az ipart ésszerűtlen volna decentralizálni és szétaprózni csak azért, hogy a munkaerőnek ne kelljen ingáznia. Ráadásul a mezőgazdaság korszerű nagyüzemi fejlesztésével is egyre több munkaerő szabadul fel, amely rendszerint ingázással talál foglalkoztatást. Mindezek miatt hazánkban a népesség fele 10—15 év múlva is „városok falain kívül” fog élni. Az ipari dolgozók igen jelentős része tehát a közeli vagy távolabbi településekről fog bejárni. Ez pedig kihat valamennyi település társadalmi szerkezetének az alakulására.

A *mezőgazdasági termelés korszerűsítésének hatása* a településformákra és azok átalakulására szintén figyelemre méltó. Végbemegegy egyrészt a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, amely a gépesítés, a kemizálás térhódításával, a nagy tömegű árutermelésre való berendezkedéssel párosul és a munkaerővel szemben ugyanolyan vagy hasonló szakmai, kulturális követelményeket támaszt, mint a nagyipar. Másrészt a község-

gek jelentős részében fejlődik a mezőgazdasági nagyüzemek időszakos és állandó ipari tevékenysége, a feldolgozás, a szolgáltatás, a bedolgozó rendszer, amely szintén az ipari munka térhódítását eredményezi.

A városiasodást segíti az *életszínvonal emelkedése is*. A bővülő jövedelemforrásokat nemcsak az ipari munkások, hanem a szövetkezeti családok is egyre növekvő mértékben a lakás korszerűsítésére, a család kényelmét, kulturális igényeit kielégítő kiadásokra használják fel. Nemcsak az új családiház-építkezésekben szorítja ki a fürdőszoba az istállót, hanem a tatarozások, felújítások alkalmával is egyre több család előnyben részesíti a vízvezeték, a gáztűzhelyt, ami — ha rádióval, televízióval és gépkocsival is párosul —, kényelemben, életformában nem sokkal marad el a nálunk jellemző városi szolgáltatások és életforma mögött.

Ugyanezt a tendenciát erősíti a *nemzedékváltás is*. Az egymást váltó nemzedékek között összes életviszonyaikban, iskolázottságuk idejében és tartalmában, következképpen kultúrájukban, tudatvilágukban igen nagy különbség van. Ez az iparban dolgozó fiataloknál már ma is egyértelműen a városi életformára jellemző igényekkel párosul. Ugyanilyen jelek tapasztalhatók a szövetkezeti fiataloknál is.

A falusi nemzedékváltás tehát — amelynek eredményeként a jelenlegi földtulajdonosok aktív keresőkből nyugdíjasokká válnak — nemcsak azzal kapcsolódik egybe, hogy csökkennek a magánparaszti gazdálkodás és gondolkodásmód maradványai (meggyorsul a szocialista szövetkezeti földtulajdon kialakulása), hanem azzal is, hogy olyan korcsoportok válnak a szövetkezeti mozgalom törzsgárdájává, legaktívabb szószólóivá, akik életvitelben, társadalmi igényekben már a bérből és fizetésből élők-höz hasonlítanak. Az új szakmunkás „gazda”-nemzedék nemcsak abban különbözik az előzőtől, hogy hatékonyan alkalmazza a korszerű technikát, de igényei is mások, mint a termelésből kilépő idősebbeké.

A műszaki fejlődés hatására gyors ütemben emelkedik a munka termelékenysége, de növekszik intenzitása is. Ez elkerülhetetlenné teszi annak a kereseti színvonalnak és azoknak a szociális juttatásoknak általánossá tételét, amelyek most csak az iparra jellemzőek (rövidített munkaidő, kellő szabadság biztosítása, megfelelő orvosi ellátás és társadalombiztosítás stb.). A kemizálás fejlődése és a technikai eszközök alkalmazásának általánossá válása a mezőgazdasági üzemben kialakult munkakörök jelentős részét egészségre ártalmas, illetve veszélyes munkakörre teszi. Ennek olyan kihatásai lesznek, hogy a mezőgazdasági nagyüzemekben egyrészt a kulturális színvonal általános emelkedése következményeként, másrészt alapvető egészségvédelmi okokból elkerülhetetlenné válik a munkakörülmények javítása, a szociális, kommunális fejlesztés, mosdók, öltözők stb. építése.

Mindez felveti a *falusi szolgáltatás és kommunális ellátás erőteljesebb fejlesztését*. Már a közeljövőben gyorsabban előre lehetne jutni azokon a területeken, ahol az eddiginél jobb szervezéssel és anyagi ösztönzéssel a jelenlegi elmaradás megszüntethető (például a szolgáltatásokban, árueellátásban stb.). Gyorsabb előrehaladás remélhető azokon a területeken is, ahol a helyi tanácsok nagyobb önállósága és növekvő anyagi lehetősége érvényesül (járdaépítés, törpevízmű). Központi és helyi eszközök igénybevételével némileg előbbre lehet jutni az iskolák, művelődési házak, orvosi rendelők építésében és az útviszonyok javításában.

A falusi lakáshelyzet javulása csak az egyének építkezési szándékainak és lehetőségeinek növekedésétől várható. Ezért a falusi lakosság jövedelemviszonyainak megítélésénél és a hagyományos építőanyagok előállításának megtervezésénél a mai falusi lakásviszonyokat is figyelembe kell venni.

Az olyan kis területű, de viszonylag nagy népsűrűségű országban, mint hazánk, az erőforrások ésszerű felhasználása is amellettt szól, hogy a városok fejlesztésével a gazdaságpolitika minél jobban összehangolja a nem városi települések urbanizációjának előmozdítását. Az infrastruktúra legtöbb elemének (villanyhálózatnak, útviszonyoknak, vízvezetéknek, egészségügyi ellátásnak stb.) a fejlesztése ugyanis kettős hasznosítású: egyrészt közvetlenül a termelést, másrészt közvetlenül a lakosság életkörülményeinek a javítását szolgálja. A kapcsolat tehát szoros, az összehangolás jól megvalósítható.

A fejlesztés forrásai a lakosság közreműködésével is bővíthetők. A lakosság jelentős csoportjai hajlandók anyagilag hozzájárulni, munkával és más módon elősegíteni minden olyan tevékenységet, amely igényeik gyorsabb kielégítését eredményezi. De ugyanez joggal elvárható a mezőgazdasági nagyüzemektől és ipari vállalatoktól is. Főképp úgy, hogy vállaljanak bizonyos feladatokat dolgozóik lakóhelyének kommunális, szociális, kulturális viszonyai javításában. A termelőszövetkezetektől és állami gazdaságoktól nem idegen ez a gondolat.

A szocialista jelleg erősödése társadalmi és gazdasági viszonyainkban

A szocializmus teljes felépítése a gyakorlatban azt jelenti, hogy a termelőerők fejlődésével együtt egyre jobban erősödnek a társadalmi és gazdasági életünk egészét átszövő szocialista viszonyok. Ennek a folyamatnak a következő igen fontos összetevői vannak: a termelőerők fejlődése, lényegében a termelés, a gazdálkodás korszerűsítése; a szocialista tulajdonviszonyok, továbbá a gazdasági kapcsolatok, a specializációval együtt a kooperáció, sőt az integráció erősödése; a gazdaság működési rendszerében, tehát mechanizmusában mutatkozó fejlődés; a szocialista tervgazdálkodás magasabb szintre emelése; a gazdaságok belső viszonyában, belső mechanizmusában végbemenő változások; a szocialista demokrácia fejlődése, részvétel az irányításban, a közügyek intézésében; a társadalmi tudat szocialista átformálása.

A közgazdák egy része hajlamos arra, hogy a szocialista viszonyok erősödését egy-egy kiragadott tényezőhöz (például tulajdonváltáshoz, a munka szerinti elosztáshoz stb.) kösse, illetve a gazdaságok belső mechanizmusára szűkítse. Pedig a gyakorlat jól mutatja, hogy szoros kölcsönhatás van e feltételek között.

a) Nem szükséges itt elismételni a *korszerű nagyüzemi gazdálkodás anyagi-műszaki bázisa* fejlesztésének a jellemzőit, mert ez alkalommal pusztán a szocialista viszonyok térhódítása szempontjából érintjük szerepét. A gépesítés, a kemizálás, a korszerű nagyüzemi építkezés, a nagy tömegű árutermelésre való berendezkedés ugyanis közvetlenül kihat a szocialista viszonyok erősödésére.

A szocialista nagyüzemi gazdálkodás aránya ma még az állati eredetű termékek előállításában a legalacsonyabb, továbbá a máig sem gépesített növényfélék termelésében. Fordítva: ott a legerőteljesebb (például a búzatermesztésben), ahol a gépesítés, kemizálás is leginkább előrehaladt. A szocialista viszonyok tehát nem azonos ütemben és arányban terjednek a gazdaságban. Nem véletlen, hogy mezőgazdasági nagyüzemeink fejlődésének jelenlegi szakaszában az állattenyésztés társadalmasítása lassúbb folyamat, mint a szántóföldi termesztése. A szocialista nagyüzemi állattenyésztés kialakításának számos olyan anyagi-műszaki feltétele van, amelynek megteremtése hosszabb időt vesz igénybe.

b) *A szocialista tulajdon- és termelési viszonyokban szintén olyan változások vannak kibontakozóban, amelyek az állami és szövetkezeti szektorban egyaránt közös szocialista vonások erősödését szolgálják.* Anélkül, hogy részletesebb fejtegetésekbe bocsátkoznánk, ilyennek tartható a szocialista szövetkezeti földtulajdon fokozatos kialakítása, amely az utóbbi években vette kezdetét. Szocialista vállalatok között a gazdálkodás szocialista jellege erősödik a gazdasági kapcsolatok bővülésével, a gazdasági együttműködés szálainak szorosabbra fonásával is.

A gazdaságirányítás reformja kedvező feltételeket teremtett a vállalati kooperáció és együttműködés fejlődéséhez. Erősödik a vállalaton belüli és egymás közötti kooperáció. A közös vállalkozások, társulások egyre több változatával találkozhatunk. Leggyakoribb, hogy azonos szektorhoz tartozó gazdálkodó egységek fognak össze valamilyen gazdasági cél megvalósítására, de létrejöttek már szövetkezeteket és állami vállalatokat egyaránt tömörítő társulások, sőt közös vállalatok is.

A közös vállalatoknak és társulásoknak sokféle változata létezik. Vannak laza társulások és olyan szorosabb egyesülések is, amelyekben a résztvevők bizonyos gazdasági funkcióikról lemondva a társulás javára kisebb-nagyobb mértékben önállóságukat is feladják.

Mennyiben szolgálja az állami vállalatok és szövetkezetek, illetve az ipari és mezőgazdasági nagyüzemek együttműködése a szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok továbbfejlődését? Annyiban, amennyiben a kooperáció kedvező talaj ahhoz, hogy csökkenjenek a termelés koncentrációjában, szakosodásában, a cserében, az elosztásban a termelőerők alacsonyabb fejlettségi fokán kialakult különbségek.

A gazdasági kapcsolatok, a kooperáció erősödése automatikusan nem törli el a szocialista tulajdon két formája közötti különbségeket. A szövetkezetek és állami vállalatok integrációja ma még egészen a kezdetén tart, ennek is a szerződéses formája terjed, az egybeolvadás pedig egészen ritka. Bár nincs kizárva ez sem, a gazdasági kapcsolatok erősödésének a szocialista viszonyok fejlődésében betöltött szerepe mégsem abban várható, hogy eredményeként a szövetkezetek majd beolvadnak az állami vállalatokba. Sokkal inkább abban, hogy tevékenységük szorosabban egybekapcsolódik, növekszik hatékonysága, ezáltal meggyorsulhat az együttműködésben részt vevők gazdálkodási sajátosságainak az átalakulása, egymáshoz való közeledése.

Csökkenni fog tehát a két szocialista szektor közötti különbség a termelés társadalmasításában. Ez legkézzelfoghatóbban a koncentráció, a szakosodás erősödésében, a gazdasági kapcsolatok bővülésében, a vállalaton belüli és vállalatok közötti kooperáció, integráció erőteljes kibon-

takozásában jelentkezik. Ezzel lehetővé válik azoknak a gazdasági előnyöknek a realizálása, amelyek a társadalmisítás haladásából fakadnak.

c) *Gazdasági mechanizmusunkban* az utóbbi években szintén olyan változások következtek be, amelyek közelebb hozták egymáshoz a szövetkezetek és az állami vállalatok gazdálkodását befolyásoló feltételeket. Ma már azonosak a tervezési és az árfeltételek. Az állami gazdaságok is ugyanolyan felvásárlási áron értékesítenek, mint a termelőszövetkezetek. Azonosak a felvásárlási feltételek, az értékesítési csatornák is. Nincs különbség a beruházási és a hitelfeltételekben sem. 1968 előtt az állami vállalatok ingyen kapták a beruházásokat, a szövetkezetek pedig törlesztésre. A feltételek most mindkét szektor számára azonosak. A beruházások finanszírozása a tulajdonformától függetlenül két fő forrásból történik: költségvetésből és saját pénzügyi forrásokból, illetve az ezt helyettesítő, törlesztésre nyújtott hitelekkel. A forgóeszköz-hitelezési feltételek, valamint az állami támogatás feltételei szintén azonosak.

Az utóbbi években a mechanizmusreform megvalósításával lényegesen közelebb került egymáshoz az állami vállalatokban és a szövetkezetekben dolgozók életszínvonala, szociális, egészségügyi, kulturális ellátottsága. Az egészségügyi ellátás oly fontos területein, mint a betegellátás, az anyasági segély, a fogpótlás stb. gyakorlatilag megszűnt az állami és szövetkezeti szektorban dolgozók közötti különbség. Fokozatosan kiegyenlítődik a családi pótlék is. A nyugdíjrendszer alapelveiben azonos, a korhatárban van még különbség. A IV. ötéves tervben a közeledés tovább tart, a különbségek mérséklődnek, illetve megszűnnek.

Legnagyobb az eltérés a jövedelemszabályozásban és az adózásban. Ebben is van közeledés, de még mindig eltérő szabályok szerint történik a jövedelem felosztása, az ezzel összefüggő alapképzés, a jövedelemelvonás. Mindehhez kapcsolódik a személyi jövedelmek elosztásának, a munkadíjazásnak az eltérő szabályozása.

A részletekre itt most nem térünk ki, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy az eltérésekben indokolatlanul nagy szerepe van a társadalmi sajátosságok túlhangsúlyozásának. Holott a különbségek reális alapja a jövedelmek nagysága, s a jövedelemszerzés eltérő módozatainak a szerepe másodlagos.

A negyedik ötéves tervben (s a jövőben még inkább) erősödnek a jövedelemszabályozás mezőgazdasági és ipari, állami és szövetkezeti szektorban azonos jegyei. A már érvényes határozatok szerint az állami gazdaságokéhoz közeledik a konzerv- és a baromfiipar befolyásolása. A borsforgalmi vállalatok szabályozó rendszere is teljesen azonos az állami gazdaságokéval, csak az amortizáció visszatartásának mértékében van különbség. Az állami gazdaságok eddigi 10 százalékos SZTK-járuléka 17 százalékra emelkedik, és azonos lesz az iparvállalatok által, továbbá a termelőszövetkezeti alkalmazottak után fizetett járulékkal.

A vállalati belső mechanizmus sajátos jegyeiben tapasztalható változások

A szocialista tervgazdálkodás hazánkban tartósan a szocialista vállalat két fő típusának, az állami és a szövetkezeti vállalatnak együttes, összehangolt fejlesztésére alapozódik. A szövetkezet a szocializmusban

nem átmeneti jelenség, amelyre csak addig és azért volt szükség, amíg a magántermelők közös gazdaságokba, nagyüzemekbe tömörültek.

A szövetkezetek gazdaságosan és hatékonyan, kellő mozgékony-sággal tudnak ellátni olyan feladatokat, amelyeket főleg kis- és középvállalatok oldhatnak meg előnyösen. Az egyes ágazatokra jellemző igen erőteljes koncentráció mellett a szövetkezetek tevékenysége hiánypótló, fontos népgazdasági és lakossági igények kielégítése végett is szükséges.

A lakosság viszonylag nagy csoportjai hajlandók anyagilag hozzájárulni, munkával és más módon segíteni minden olyan tevékenységet, amely igényeik gyorsabb kielégítését eredményezi. Ezért különösen olyan esetekben, ha a gazdasági tevékenységben túlnyomó szerepe van az élő munkának, ha egy viszonylag kisebb közösség közvetlen érdekeinek a szolgálata a gazdasági cél, annak megvalósítását az érintett kollektívák szövetkezeti összefogás útján előnyösen meg tudják szervezni. Szövetkezés révén bővíteni lehet a gazdasági fejlesztés forrásait.

Igen fontos, hogy reálisan ítéljük meg a két szocialista vállalati típus sajátosságait, azok változásának az irányát. Sokáig az a sablonos nézet érvényesült, hogy a szövetkezet előbb-utóbb beleolvad az állami vállalatokba, illetve csak a szövetkezet közeledik az állami szektorhoz. A gyakorlat ezt nem igazolta. A történelem arra tanít, hogy a szocialista szektor egyik formájának sajátosságai sem öröktől fogva adottak és változatlanok, hanem éppen ellenkezőleg: a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével mindkét szektor jellemző vonásai változnak. Az állami vállalatok jellemzői sem kezelhetők tehát valamiféle „tisza szocializmus” megváltoztathatatlan jegyeiként. Ezek a fejlődés során az objektív követelményeknek megfelelően átalakulnak. Hasonlóképpen a szocialista szövetkezeti gazdálkodás sajátos vonásai is változnak. Nem egyiknek a másikba való olvadásával kell tehát számolnunk a jövőben sem, hanem mindkét forma fokozatos egymáshoz való közeledésével. Ennek legfontosabb területei:

a) A gazdaságon belüli és a gazdaságok közötti *kooperáció*, a gazdasági kapcsolatok gyors ütemű fejlődése. (Erről már volt szó.)

b) A *munkavállalói és a szocialista tulajdonosi érdekeltség fokozottabb érvényesítésére való törekvés*. A dolgozók — akár ipari munkások, akár szövetkezeti tagok — legfőképpen arra törekednek, hogy rendszeresen hozzájussanak a megélhetésük alapját és biztonságát képező garantált keresethez. Ez a személyes érdekeltség legfontosabb jellemzője. A szövetkezeti munkadíjazás utóbbi évtizedben végbement fejlődése ezt fényesen bizonyítja. Nemcsak nálunk, hanem a többi szocialista országban is hasonló irányú volt a fejlődés.

A munkavállalói és a tulajdonosi érdekeltség érvényesítésének másik lényeges vonása, hogy a dolgozók a rendszeres és garantált kereset mellett a termelés és árutermelés emelkedésében jelentkező teljesítménynövekedés anyagi előnyeit is igyekeznek lehetőleg a kereset egész tömegének érzékelhető növelése révén „alapbéresíteni”, vagy legalább a mozgó bérressz (prémiumok, nyereségrészesedés stb.) formájában realizálni. A dolgozókat tehát — a szövetkezeti tagokat is — egyrészt a fix kereset nagysága és növekedése, másrészt a mozgó bér nagysága és növekedése érdekli. Az állami vállalatokban és szövetkezetekben egyaránt az ennek legjobban megfelelő ösztönzési formák terjednek.

A jövőben a termelőszövetkezetekben olyan kategóriák honosodnak meg, amelyek korábban csak az állami vállalatok gazdálkodásában léteztek (például a munkadíjalap, a nyereség stb.), és megfordítva, az állami gazdaságokban alkalmazásra kerülnek a termelőszövetkezetekben kipróbált megoldások.

c) A termelőszövetkezeti sajátosságok fejlődésében az anyagi ösztönzés mellett a *munkaerő foglalkoztatásával összefüggő változásoknak* szintén kulcsszerepük van. Történelmileg úgy alakult, hogy a szövetkezetek a tagok társulásaként jöttek létre. Azt is mondhatjuk, hogy a szövetkezeti forma alapvető gazdasági rendeltetése a tagok szolgálatára, foglalkoztatására, fogyasztásuk, életkörülményeik javítása. Nem véletlen, hogy a tagsági alapon kialakult munkaviszony különbözik az állami és a magánvállalatokra jellemző szerződéses alkalmazástól. Az állami vállalatokból a munkaerő elbocsátható, átcsoportosítható, ha a korszerűsítés feleslegessé tette foglalkoztatását, s helyben nem tudják azt megoldani. A szövetkezetekből ilyen ok miatt nem lehet elbocsátani a tagokat, hanem gondoskodni kell megélhetésükről. Ez a szövetkezetnek az a vonása, amelyet a közgazdák egy része úgy jellemez, hogy a szövetkezet elsősorban szociális intézmény, és csak másodsorban gazdasági vállalkozás. Milyen változásokkal találkozhatunk? Annak a további erősödésével, amit már az eddigi gyakorlat is mutat, hogy a termelőszövetkezetek a tagsági viszony szabályozásában rugalmasabb megoldásokhoz folyamodnak. Tagjaik foglalkoztatásában egyre kiterjedtebben alkalmazzák a különféle munkaszerződéseket.

Mindez igen figyelemre méltó. Jól kifejezi azt a törekvést, amely a termelés és a jövedelem optimalizálása végett a munkaerő és a többi termelési tényező legkedvezőbb összehangolására irányul.

A teoretikus közgazda megteheti, hogy elméleti okfejtésekbe bocsátkozik a szövetkezet lényegéről és sajátos jegyeiről, de nem hagyhatja figyelmen kívül a gyakorlatot, ha csak nem akarja dogmává merevíteni a korábbi gyakorlat alapján kialakult álláspontját. A termelőszövetkezetek keresik az utakat: hogyan lehetne feloldani a mai tagsági viszony merev szabályait és adottságaikkal összhangban megoldani a foglalkoztatást. Ma még nincsenek olyan termelőszövetkezeti tagok, akik nem életük végéig, hanem csak meghatározott időre írták alá a belépési nyilatkozatot. Ezt a mozgalom kezdeti stádiumában gazdasági és politikai okok egyaránt indokolják. De vajon az új nemzedék is úgy gondolkodik-e, mint nagyapái? Azok a fiatalok, akik föld, állat és felszerelés bevitele nélkül lépnek be, nem szívesen kötelezik el magukat egy egész életre. A szövetkezetek és a népgazdaság szempontjából is előnyösebbek az ésszerűbb foglalkoztatási megoldások, mert a hatékonyabb gazdálkodást segítik.

d) A szocializmus teljes felépítésében előttünk álló gazdasági, politikai és kulturális feladatok megvalósítása a legszorosabban egybekapcsolódik a vállalatokon belüli termelési viszonyok társadalmi létformájának, a *gazdasági demokráciának a fejlesztésével*. A demokrácia erősítése a szocialista tulajdonosi érdekelttség érvényesítésének is fontos összetevője mindkét szektorban, az állami és a szövetkezeti vállalatokban egyaránt.

A szövetkezetekben a működés és gazdálkodás belső formáit a tagság

maga alakítja ki és gondoskodik végrehajtásáról. Vezetőit a tagság választja és ellenőrzi. Itt a vezetés a testületi és személyi vezetés ötvözete. A testületi vezetés mind a közgyűlés, mind a tagok soraiból választott szervek szintjén a közvetlen demokrácia elvén alapul. Fejlesztésre szorul viszont a hatáskörök decentralizálása, ésszerű megosztása a termelési egységek között, továbbá a szövetkezeti demokrácia intézményi formáinak a termelési egységekkel való összehangolása. Kívánatos, hogy a szövetkezeti tagság át tudja tekinteni a szövetkezetnek vagy legalábbis egy részének (egy kisebb kollektívának) a tevékenységét. Ezért helyes, ha a részközgyűléseket, brigádgyűléseket rendszeresen megtartják. Ezek szerepe a szövetkezetek demokratikus öngazgatásában a termelés koncentrációjának növekedésével a jövőben még inkább erősödni fog. De elmondhatjuk ugyanezt az állami vállalatokról is, ahol a vállalati demokrácia szintén hasonló tennivalókkal jár. Nem is szólva a vezetési rendszer és a termelési szervezet fejlesztéséről, amelynek eredményeként mindkét szektorban erősödnek a korszerű vállalati gazdálkodásra jellemző vonások.

e) A városiasodással és a technikai forradalomnak a mezőgazdasági termelésbe való behatolásával a hagyományos háztáji gazdálkodás is visszaszorul és a *háztáji jellege gyökeresen átalakul*.

A várható változás főbb irányai:

— A nagyüzem teljesen vagy nagyobb részben integrálja, tehát termelése és áruértékesítése szerves részévé teszi (bedolgozó üzemágává alakítja) a háztáji gazdaságot. Az ilyen integráció a baromfihús- és a tojástermelésben elkezdődött, és várható, hogy kifejlődik a sertés-, valamint a marhahizlalásban is.

— Várható, hogy a háztáji egy-egy vidéken — az ipari munkások és alkalmazottak ház körüli gazdaságához hasonlóan — teljesen vagy nagyobb részben átalakul. A takarmánypiac bővülésével erre nagyobb lehetőség lesz. Ebben az esetben is a háztájiban főleg baromfihús- és tojástermeléssel, sertéshizlalással, esetenként a mostanit meghaladó mértékű marhatartással és bizonyos kertészeti termékek termelésével lehet számolni. A háztáji gazdaság az ország bizonyos részein házikertté, házikertészetté alakul, s így is fontos szerepe lesz az önellátásban, az áruterelésben és a foglalkoztatásban.

A hagyományos termelőszövetkezeti háztáji gazdálkodás sajátos jegei tehát lényegesen megváltoznak: erősödik a máris fellelhető bedolgozás és ház körüli (nem egy esetben kedvtelésből űzött) gazdálkodás.

A szocialista vonások erősítése és a „közelítés”

A mezőgazdasági kereső népesség túlnyomó többsége szocialista termelőszövetkezetekben dolgozik, és ez tartósan így lesz. Mégsem mondhatjuk, hogy a paraszt fogalma a mi viszonyaink között teljesen egybeesik a szövetkezeti dolgozókéval. Ez már ma sem jellemző, a jövőben pedig ezek a fogalmak még inkább szétválhatnak.

Azt a tényt, hogy a szövetkezetek is szocialista gazdálkodó egységek, az utóbbi években főképp a szövetkezeti és állami vállalatok egyenjogúságának a hangsúlyozása miatt állítottuk előtérbe. Pedig szükség van erre a belső viszonyok változásának a megértéséhez és elemzéséhez is.

A termelőszövetkezeti tagok ugyanis nemcsak tulajdonosai, hanem egyúttal munkavállalói is közös gazdaságuknak, s ebben állnak a legközelebb a szocialista állami vállalatok dolgozóihoz.

Vannak olyan szövetkezetek, amelyekben a tulajdonosok nem kötődnek szorosan munkájukkal szövetkezetükhöz és a tagsági viszony a tag számára nem egzisztenciális jelentőségű. Az ilyen szövetkezet tagja tulajdonképpen a „fogyasztó”, aki lehet ipari munkás, termelőszövetkezeti tag vagy értelmiségi. A termelőszövetkezetekben azonban a tagsági viszony a tag számára a munkában való részvétel fő formája. Ennek megfelelően a tag munkavállalói helyzete meghatározó szerepet tölt be megélhetésében, életviszonyaiban.

Ennek a ténynek a termelőszövetkezetek egész belső viszonyában meghatározó jelentősége van. Ez a kulcsa annak is, hogy megértsük a közös gazdaságok, a szövetkezeti parasztság társadalmi viszonyaiban, jellegében kibontakozó változásokat.

Termelőszövetkezeteinkben a 345 ezer nyugdíjossal és járadékossal együtt ma kerekén egymillió tagot tartanak nyilván. Az állandó munkakörben dolgozó tagok, családtagok és alkalmazottak száma 400 000-re tehető. Ők végzik el a közös gazdaságok munkáinak zömét, a gazdálkodás eredménye jobbra rajtuk múlik. Tevékenységük jellege lényegében azonos a hasonló munkakörben dolgozó állami gazdasági munkavállalókéval, sőt nagyon közel áll vagy azonos az állami nagyiparban dolgozó szakmunkásokéval. Nem állíthatjuk, hogy már eltűntek volna a szövetkezeti gazdálkodás sajátos jegyei. Ezek még tartósan, hosszú időn keresztül fennmaradnak, de jelentőségük csökken. A szocialista vállalatok közötti és az osztályjegyekben tapasztalható korábbi különbségek már mostanáig is számba vehető mértékben mérséklődtek, s a jövőben még inkább halványodnak.

Az állami és szövetkezeti vállalatokban kibontakozó gazdasági és társadalmi változások fokozatosan abban az irányban haladnak, hogy a munkásosztály és a termelőszövetkezeti tagság mind több és több közös vonással rendelkezik.

Ennek a kibontakozó folyamatnak a pontosabb feltárását és elemzését az nehezíti, hogy a szövetkezetek társadalmi és gazdasági viszonyai igen heterogének. A szövetkezetekben még élnek a régi maradványai s az általuk táplált ellentmondások, de már fellelhetők az új, a valamenyny szocialista vállalatra, illetve az állami szektorban dolgozó munkásosztályra jellemző jegyek és a velük egybekapcsolódó ellentmondások is.

Társadalomtudományi kutatóink ezt az igen bonyolult és heterogén helyzetet többnyire a korábbi időszakban kialakult ideológiai és politikai nézetek alapján közelítik meg, és rendszerint statikusan, nem mozgásában tanulmányozzák. Pedig egyre több tapasztalat szól például amellett, *hogy a szövetkezeti parasztságot már ne a múltból itt rekedt parasztsággént kezeljük.*

A változás még csak most kezdődik, a fejlődés lassú, de kétségtelen, hogy már ma is a közeledés a jellemző. A szocialista állami vállalatokban dolgozó munkások mellett megjelentek a történelem színpadán a szövetkezetekben dolgozó munkások, és köztük a különbség jobbra annyi, hogy az egyik munkavállaló az állami vállalat dolgozója, a másik pedig termelőszövetkezeti tagként vállal munkát. Nem annyira mint szocialista

munkások különböznek tehát egymástól, hanem mint szocialista tulajdonosok, aminek a gazdasági és társadalmi jelentősége pedig fokozatosan csökken.

Nem arról van tehát szó, hogy a társadalmi struktúraváltozásokkal foglalkozó vizsgálatokban a lenini osztályismérvek helyett más csoportosítási ismérveket (a jövedelemszerzés módját, a munkaköri beosztást stb.) kell alkalmaznunk. Véleményünk szerint az osztálymeghatározás lenini ismérvei továbbra is érvényesek. A strukturális vizsgálatoknál komplex alkalmazásuk ma is a társadalomtudományi kutatás alapvető eszköze. De éppen arról van szó, hogy a *változó feltételek között is helyesen kell alkalmaznunk a lenini osztályismérveket.*

Nem lehet tehát úgy leegyszerűsíteni a fejlődést — mint még néhány évvel ezelőtt is tettük —, hogy ha a termelőszövetkezetek tulajdonviszonyai átalakulnak össznépi tulajdonná, akkor megszűnik a szocialista tulajdon két formája, így a szocialista társadalom két alapvető osztálya is. A gyakorlati politika és a gazdálkodás számára ez semmit sem mond, mert a társadalmi változások a szocializmusban nem ilyen végletekben mozognak. Nem úgy van, hogy ma még létezik az „egységes szövetkezeti parasztsztyál”, holnap pedig már nem, mert holnap már az egységes, osztály nélküli kommunista társadalomban fogunk élni. Ilyen módon csak az iskolai tananyagokban lehet találkozni a társadalmi változásokkal, a valóságban nem. Az élet ennél sokkal bonyolultabb, a fejlődésnek több változata alakul ki, s a társadalomtudomány akkor tölti be funkcióját, ha marxista módon képes ezeket a változásokat elemezni és a cselekvéshez szükséges következtetéseket levonni.

Napjainkban a szocialista nemzeti egység hangsúlyozása, illetve agrárpolitikánkban a szövetkezetek szocialista jellegének erősítése kerül előtérbe. Tovább kell fejleszteni a falun a szocialista tulajdonviszonyokat — olvashatjuk a X. pártkongresszus irányelveiben —, a gazdálkodási módszereket, amelyek nyomán tovább fejlődik a termelőszövetkezeti parasztság általános képzettsége, öntudata, javulnak életkörülményei, *határozottabbakká válnak a falusi dolgozók eszmei-politikai arculatának, magatartásának szocialista vonásai.*

A szocialista jelleg erősítése az azonosságok erősítését jelenti. Ennek lényege: *a dolgozók két alapvető csoportja gazdasági, társadalmi és életviszonyainak a közelítése.*

Persze a fejlődés e tekintetben sem teljesen egyenes vonalú, illetve nem mentes a nehézségektől. Időnként éleződhetnek a meglevő ellentmondások, sőt újak is keletkezhetnek, ezek azonban már azonos szocialista gazdasági alapon keletkeznek és oldódnak meg. A mai viszonyok között ugyanis a gazdasági és politikai kapcsolatok a szocializmus teljes felépítésében megnyilvánuló érdekközösségre épülhetnek.

A közgazdasági vizsgálatokban jogosan a gazdasági összefüggések állnak előtérben. A tapasztalatok szerint azonban akkor járunk el helyesen, ha azokat szorosan a társadalmi átalakulás folyamatába illesztve vizsgáljuk. A társadalmi változások elemzése és számbavétele a gazdasági munkában ugyanúgy elengedhetetlen, mint a politikai viszonyoké, és semmivel sem kisebb jelentőségű feladata közgazdáinknak, mint a kifejezetten gazdasági változások tanulmányozása.

Az eszkozigenyesség alakulasarol

Az elmúlt két évtizedben megfigyelhető, hogy a beruházások tömege és értéke is gyorsabban növekszik, mint a nemzeti jövedelem. 1969-ben 1949-hez viszonyítva — összehasonlítható árakon számolva — a nemzeti-jövedelem-növekedés indexe 290, a beruházásoké pedig 370 százalék volt. Az állóeszközök növekedése 1949 és 1960 között a nemzeti jövedelem növekedésénél alacsonyabb volt, de 1960 óta már az állóeszköz-bővülés volumenindexe (217) is magasabb, mint a nemzeti jövedelemé (162). Felvetődik a kérdés: ezt a tényt objektív tendenciának tartjuk-e, a jövőt illetően az eszkozigenyesség mérséklődésére vagy fokozódására számíthatunk-e, s a beruházásigény- és az állóeszközigény-változás tendenciája elválik-e egymástól, egyáltalán pozitívnak vagy negatívnak ítélnék-e az elmúlt 1—2 évtizedes tapasztalatokat.

Amikor a beruházási igényeket próbáljuk megállapítani, rövid távon rendszerint a következő dilemma előtt állunk: Vagy engedünk a gazdasági szervezetek „nyomásának” — növelve ezzel a feszültségeket —, vagy visszafogjuk a beruházási keresleteket, amelyek már évek óta krónikusan meghaladják a beruházási lehetőségeket. (További kérdés ezzel kapcsolatban, hogy ha a keresletet determinálnak tekintjük, és a kínálatot kívánjuk növelni, elkerülhetetlen-e a beruházásoknak — a felhalmozásnak — a nemzeti jövedelemnél gyorsabb növekedése?)

A termelő szféra gazdasági szervezetei szinte egyöntetűen keveslik állóeszközeik cserélési, pótlási és különösen fejlesztési lehetőségeit. Állítják, hogy ilyen eszkozellátási színvonalon termelésük dinamikus szinten tartása is nehéz, s nem lehet kellő mértékben és rugalmassággal kihasználni a konjunkturális lehetőségeket. A vállalatok nem tudják kellőképpen növelni a termelékenységet, és ezért az exportversenyben is hátrányos helyzetben vannak. Ugyancsak nem kielégítő az infrastruktúra, különösen a városi és távolsági közlekedés és szállítás, valamint a hírközlés eszkozellátottsága.

A nem termelő szféra intézményei, az egészségügyi, az oktatási, a tudományos kutatási szervezetek sem tartják megfelelőnek épületekkel való ellátottságukat, felszereléseik technikailag korszerűtlenek, kevés műszerrel és kutatóeszközzel rendelkeznek. Az előbbiekhöz hasonlóan az igazgatási, statisztikai-számvetési szervezetek is az ügyvitel gépesítését, a matematikai feldolgozó apparátus bővítését kívánják.

Végül mindenki sokallja a családok lakáshoz juttatásának idejét, s a lakásellátottságot mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt kevesli.

Úgy látszik, hogy mindezek a problémák többé-kevésbé indokoltak,

s az igényeknek a gazdasági vezetés nehezen tud „ellenállni”. A beruházások — növekvő ütemük és színvonaluk ellenére — évről évre meghaladják a tervezettet. Emiatt nem „csak” egyensúlyi zavarok keletkeznek, hanem az állóeszközök növekedési rátája is feltehetően túl magas lesz, s a tervezettnél a felhalmozás mindig gyorsabban nő, mint a fogyasztás. Mindez ellentmond a IV. ötéves terv azon gazdaságpolitikai céljának, hogy a felhalmozás növekedése ne haladja meg a fogyasztását.

Ha a termelő állóeszközök és a nemzeti jövedelem növekedése az eddigiekhez hasonló arányú és ütemű volna — és emellett korántsem lehetne a különböző beruházási igényeket teljes mértékben kielégíteni —, akkor 15 éven belül 1968. évi összehasonlítható áron (az egyéb feltételeket változatlanul tekintve) a felhalmozási ráta a mai 23—25 százalékról 28—30 százalékra, 25—30 éven belül pedig 35—38 százalékra növekedne.

Könnyen belátható, hogy az eszközigenyesség változása fontos eleme a népgazdaság hatékony fejlesztésének, s ezért a tervezőmunka előkészítésében nagy figyelmet érdemel a téma részletesebb vizsgálata.

Az eszközigenyesség és reciproka a társadalmi hatékonyság részmutatója. Ekor nem a teljes (élő és holt) munkaigényt vizsgáljuk, hanem csak a holt munka egy részére, az álló- és forgóeszközökben — sőt gyakorlatilag csak az állóeszközökben — tárgyiasult munkára korlátozzuk vizsgálódásunkat. A teljes munkaráfordítás vagy ennek reciproka a társadalmi munka hatékonysága bemutatására számos szerző vállalkozott, például nemrégiben Falusné Szikra Katalin.* Egyet lehet véle érteni: *az eszközigenyesség változása önmagában még nem ad feleletet arra, hogy a népgazdaság egésze hatékonyan fejlődött-e, vagy sem.* Van szerző, aki nemcsak az élő és a holt munka fajlagos mennyiségét tartja a hatékonyság kritériumának, hanem a társadalmi tevékenységet is a hatékonyság részének tekinti.**

A következőkben az elmúlt 10 esztendőre vonatkozó ex post vizsgálatokat,*** a IV. ötéves terv alapján készített ex ante számításokat és az 1975—1985. évekre vonatkozó előrebecsléseket kívánom bemutatni.

A vizsgálatokat az eszközigenyesség 1960—1970 közötti változásáról csak a termelő szféra befektetéseire, 1968. évi áron és konstrukcióban végeztük el**** (így az érték-, illetve árváltozások hatásával e cikk még nem foglalkozhat). Az elmúlt időszak felmérését kiegészítettük az 1971—1975 közötti tervperiódus számításaival, illetve a változásokat matematikai úton prognosztizáltuk 1985-ig.

* Falusné Szikra Katalin: A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—68. Közgazdasági Szemle, 1970. 9. szám.

** Kulcsár Kálmán: Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság, Gazdaság, 1970. 3. szám.

*** Az eszközigenyesség ex post mérése és ex ante meghatározása, prognosztizálása között lényeges praktikus és elvi különbség van. A különbség egyik oka, hogy egy-egy beruházási akció — vagy egy ágazat beruházási akciósorozata — során mind a fejlesztési cél (új termék, vagy új kapacitás), mind a megvalósításához szükséges beruházások technológiai megoldásai viszonylag jól konkretizálhatók és parametrizálhatók. Ebből a fejlesztés álló- és forgóeszközigénye általában kis hibahatárral megállapítható (leszámítva a beruházások alábecslésének évtizedes tapasztalatait). Az eszközigeny ily módon való ex ante megállapítása inkább műszakilag determinált. Persze ez nem azt jelenti, hogy az adott időszakban műszaki-technikai változások nem következhetnek be, de az ismert és tervezhető műszaki megoldások az eszközigenyességet ex ante inkább determinálják, mint a gazdasági tényezők, amelyek hatása csak később mérhető fel.

Az ex post vizsgálatok elvileg is eltérnek az ex ante vizsgálatoktól, mert ex post már magukba foglalják a gazdasági feltételek tényleges alakulását is, így az árak változásait, a kapacitások kihasználását, a káderek szakmai struktúráját és színvonalát, a technika elsajátításának idejét, a piaci viszonyokat, a technológailag megelőző és rákövetkező ágazati kapcsolatokat, vagyis az ex post vizsgálatok inkább gazdaságilag determináltak.

**** A bázisadatok kidolgozásában Darabont Árpád, a KSH munkatársa, a tervadatok felolgozásában Kaszics Miklós és dr. Konrád Sándorné, az OT munkatársai működtek közre.

Az elmúlt 10 esztendőben az eszközigényesség jelentéktelen mértékben növekedett (a számítás pontosságának hibahatára kisebb, mint az eszközigényességi hányados változása). A IV. ötéves terv időszakában a tervszámítások szerint az eszközigényesség növekedése jelentősen meggyorsul, majd az azt követő 10 évben, 1975 és 1985 között az eszközigényesség növekedésének üteme — matematikai prognózisaink szerint — lelassul. Következtetéseinket három mutatóból vontuk le (ezek közül a legfontosabb a nemzeti jövedelemre vonatkoztatott eszközigényességi mutató volt). A vizsgálatokban felhasznált mutatók a következők:

$$E_P = \frac{K}{P}, \text{ ahol}$$

E_P = az eszközigényesség a társadalmi termék alapján mérve;

K = az eszközök bruttó állománya az 1968. évi árakon és szerkezetben. Az eszközök között csak az állóeszközök szerepelnek, mert előre tekintve egyfelől nincsenek megfelelő adatok (különösen 1971—75-re), másfelől a vizsgált időszak számai azt bizonyítják, hogy az eszközök belső szerkezete lényegesen nem változott meg. A forgóeszközök aránya az állóeszközök-höz viszonyítva 10 év átlagában 31—32 százalék, ezen belül 1960—65 között ennél 1—2 ponttal magasabb, 1967 és 1969 között pedig az átlagnál 1—1,5 ponttal alacsonyabb volt. Ezek szerint az álló- és a forgóeszközök aránya összességében nem változott jelentősen. Ágazati vizsgálatoknál lényeges különbségek és változások lehetnek, amire még visszatérünk.

P = a társadalmi termék 1968. évi árakon és szerkezetben. Az adatokat a KSH szakértői az eszközigényesség változásával kapcsolatos GB előterjesztéshez készítették.

$$E_Y = \frac{K}{Y}, \text{ ahol}$$

E_Y = az eszközigényesség a nemzeti jövedelem alapján mérve,

Y = a nemzeti jövedelem 1968. évi áron és szerkezetben.

$$E_Y + a = \frac{K}{Y + a}, \text{ ahol}$$

$E_Y + a$ = az eszközigényesség a hozzáadott érték alapján számítva,

$Y + a$ = a nemzeti jövedelem és az amortizáció 1968. évi árakon és szerkezetben.

Az eszközigényesség változása 1960—1970 között

Az eszközigényesség az elmúlt tíz esztendőben, az állóeszköz és a társadalmi termék hányadosa alapján számolva $\left(E_P = \frac{K}{P}\right)$ évi 0,07 százalékkal csökkent.

Az eszközök és a nemzeti jövedelem aránya $(E_Y = \frac{K}{Y})$ ugyan-
 ebben az időszakban viszont évi 0,2 százalékkal emelkedett. A két mutató
 eltérése feltehetően a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék arányá-
 nak változásából adódott. Ha ugyanis $\frac{Y_0}{P_0} > \frac{Y_1}{P_1}$, akkor minden más
 tényezőt változatlanak tekintve $\frac{K_0}{P_0} < \frac{K_1}{P_1}$.

Az eszközök és az amortizációval növelt nemzeti jövedelem, tehát
 a hozzáadott érték hányadosa $(E_Y + a = \frac{K}{Y+a})$ a két mutató között
 helyezkedik el. 1960 és 1970 között e hányados értéke évente 0,1 százalé-
 kal nőtt.

Az eszközigenyesség elmúlt 10 évi átlagos alakulása — mindhárom
 mutató alapján mérve — két vonatkozásban igen lényeges változásokra
 utal. A különböző ágazatok eszközigenyessége egymáshoz képest ellen-
 tétes irányban változott (növekedett illetve csökkent), következésképpen
 az átlag körüli szóródásuk is csökkent. A változást jól mutatja az 1. sz.
 táblázat.

1. sz. táblázat

Az állóeszközök és a nemzeti jövedelem hányadosának változása
 és az ágazatok közötti különbségek alakulása a termelő ágazatokban*

Megnevezés	Az ágazatok közötti különbsé- gek alakulása (népgazdasági átlag = 100)		1969. évi eszköz- igenyesség az 1960. évi százalékában	Megnevezés	Az ágazatok közötti különbsé- gek alakulása (népgazdasági átlag = 100)		1969. évi eszköz- igenyesség az 1960. évi százalékában
	1960	1969			1960	1969	
Bányászat.....	122	154	130	Könnyűipar.....	48	57	123
Élelmiszeripar.....	148	104	72	Mező- és erdőgazdaság	40	57	145
Építőanyag-ipar.....	110	128	120	Szállítás és hírközlés..	660	470	74
Építőipar.....	10	18	166	Vegyipar.....	126	118	97
Gépipar.....	70	60	90	Villamosenergia-ipar .	450	350	81
Kereskedelem.....	18	25	140	Vízgazdálkodás.....	3050	1950	75
Kohászat.....	203	164	83				

* Alapadatok 1968. évi áron.

Ezek szerint 1960-ban a legalacsonyabb eszközigenyességű ágazat-
 ban az eszközigenyesség az átlagosnak csak egytizede része volt, ellenben
 a legmagasabb eszközigenyességű ágazatban az átlagnál harmincszor
 nagyobb volt az eszközigeny. 1969-ben ennél lényegesen kisebb eltérések
 voltak, a legalacsonyabb érték az átlag ötödrésze, a legmagasabb a húsz-
 szorososa.

Lényegesen megváltozott az eszközigenyesség szóródása a különböző
 ágazatok között. A magasabb eszközigenyű ágazatokban kevés kivétellel
 csökkent a mutató értéke, az alacsonyabbakban pedig emelkedett.

Ha nagyobb aggregátumokban vizsgáljuk az ágazatokat, akkor azt
 láthatjuk, hogy az iparhoz (az élelmiszeripar nélkül) képest az eszköz-
 igényességi különbségek jelentősen csökkentek.

2. sz. táblázat

Az állóeszköz-igényesség változása nagyobb aggregátumokban az iparhoz viszonyítva*

Megnevezés	1960	1969
Ipar (építőanyag- és élelmiszeripar nélkül)	100	100
Élelmiszer-gazdaság (mező-erdőgazdaság és élelmiszeripar)	50	65
Építő- és építőanyag-ipar	26	37
Tercier ágazatok (vízgazdálkodás, szállítás- és hírközlés, kereskedelem)	230	172

* 1968. évi változatlan áron.

A 2. számú táblázatban bemutatott ágazati eszközigenység-csökkenés — 1960—1969 között — és a differenciálódás mérséklődése ellenére az átlagos (a nemzeti jövedelemben mért) eszközigenység nem csökkent. Ennek főként az az oka, hogy bár a vízgazdálkodás, a szállítás és hírközlés, valamint az élelmiszeripar eszközigenysége jelentősen csökkent, de az állóeszköz-struktúrában e három ágazat súlya 1960 és 1969 között 51 százalékról 42 százalékra esett. A bányászat, az építőanyag-ipar, az építőipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság — s ezekben az ágazatokban az eszközigenység is növekedett — állóeszközeinek együttes aránya viszont 25 százalékról 28 százalékra emelkedett.

Az eszközigenység itt bemutatott három mutatójában az eszközöket és a termelési értékeket az időtényező figyelembevételével nélkülözhetetlenül össze. Az egyidőben használatban levő állóeszköz-állomány különböző ideig működőképes, ezért közgazdaságilag nem mindegy, hogy a termelés fontos feltételét képező állóeszközök az egyik ágazatban 15—20 évig, a másikban 50—70 évig is működnek. Évétgett az eszközigenység mutatóját az állóeszközök élettartamát többé-kevésbé kifejező amortizációs kulcs figyelembevételével korrigáltuk.

A korrekcióval az eszközigenység a szélső eseteket összehasonlítva — az 1968. év keresztmetszetében — a 3. sz. táblázat szerint alakulna.

3. sz. táblázat

Az időtényezővel korrigált állóeszköz-igényesség* (Ft-ban)

Megnevezés	Eszköz-igényesség	Az időtényezővel korrigált eszköz-igényesség	Az időtényezőt figyelembe vevő korrigált eszköz-igényesség
			Eszközigenység
Bányászat	4,20	6,10	145
Építőanyag-ipar	0,45	0,84	187
Gépipar	1,65	2,25	134
Kőnyú-ipar	1,43	1,54	108
Közlekedés	13,30	10,30	33
Vízgazdálkodás	52,40	17,60	77

* A $\frac{K}{Y}$ mutató alapján.

Jól érzékelhető, hogy — ha az állóeszközök értékét az időtényezővel korrigáljuk — az első négy ágazatban 8—87 százalékkal magasabb, az utolsó két ágazatban 23—67 százalékkal alacsonyabb az eszközigényességi mutató. Az időtényezővel korrigált mutatók a feldolgozó ágazatokban viszonylag magasabbak, a tercier ágazatokban — a hosszú élettartamú épületek, építmények miatt — viszont alacsonyabbak.

Mint jeleztem, az álló- és forgóeszközök aránya összességében kevéssé változott, de ágazatonként lényegesen nagyobb különbségek tapasztalhatók.

4. sz. táblázat

Az állóeszköz-igényesség és a teljes eszközigényesség változása

Ágazat	Az álló- eszköz- igényesség	A teljes eszköz- igényesség	Ágazat	Az álló- eszköz- igényesség	A teljes eszköz- igényesség
	változása 1960—1969 között (1960 = 100)			változása 1960—1969 között (1960 = 100)	
Bányászat	130	139	Kohászat	83	93
Élelmiszeripar	72	87	Könnyűipar	123	125
Építőanyag-ipar	120	119	Mező- és erdőgazdaság	145	129
Építőipar	166	175	Szállítás és hírközlés ..	74	77
Gépipar	90	97	Vegyipar	97	113
Kereskedelem	140	135	Villamosenergia-ipar ..	81	87

Az összehasonlítás szerint, ahol az állóeszköz-igényesség csökkent, ott — kivéve a vegyipart — a teljes (álló- és forgóeszközök együttesen) eszközigényesség is csökkent. Általában a teljes eszközigényesség gyorsabban nőtt, mint az állóeszköz-igényesség (ennek fő oka a készletek növekedése volt). Ez alól csak az építőanyag-ipar, a mezőgazdaság és az erdészet, illetve a kereskedelem volt kivétel, ezekben ugyanis az állóeszköz-növekedés okozta a relatív romlást.

Az eszközigényesség változásának okai

Ha az eszközigényesség változásának okait vizsgáljuk, és ebből az árváltozásokat (itt elsősorban az árarányok változásáról van szó) legalábbis kirekesztjük, a következő tényezőket vehetjük figyelembe: a műszaki fejlesztés jellege, a munkaerő növekvő „eszközigénye”, a termelékenység és az eszközigényesség összefüggései, a meglévő kapacitások kihasználása, a selejtezés aránya, az állóeszközök korösszetétele, az állóeszközök struktúrája.

— A vizsgált időszakban a legújabb technikát a népgazdaság majdnem minden ágazatában felhasználták. Nagy technikai változások mentek végbe a szénhidrogénbázis szélesítését célzó fejlesztések során a vegyiparban, a mezőgazdaságban (a gépesítés, a kemizálás különösen a 60-as évek végén), a vasúti vontatásban (a dieselesítés), a kereskedelemben (a modern bolthálózat létrehozása és a nagyarányú szállodafejlesztés) és még számos más területen.

A modern technika alkalmazása talán nem volt elég intenzív és koncentrált, ezért gazdasági hatását az elvártnál kisebb mértékben tapasztaltuk. Legalábbis nem ellensúlyozhatótt vagy semlegesített más hatásokat. Nem szükséges bizonyítani, hogy közepesen fejlett, vagy még ennél is alacsonyabb színvonalú termelőerők mellett a technikai haladás általában dinamikus állóeszközállomány-növekedéssel jár. Az élő és holt munka cseréje valójában akkor hatékony és akkor növeli a társadalmi munka termelékenységét, ha a termékegységre vonatkoztatott eszköztömeg csökken (az eszközökön belül az állóeszközök aránya növekedhet ugyan, de akkor e növekménnyel szemben a forgóeszközöknek kell csökkenniük), vagy ha az élő munka költsége jobban csökken, mint ahogy a fajlagos eszközráfordítás emelkedik.

Az egy főre (az anyagi termelésben foglalkoztatott aktív keresőre) jutó teljes eszköztömeg 10 év alatti 60—62 százalékos emelkedése és az egy főre jutó nemzeti jövedelem 48 százalékos növekedés azt jelzi, hogy az alkalmazott eszközök hatékonysága a nemzeti jövedelemben mérve nem javult, mert a termelékenység növekedése (ha azt a nemzeti jövedelemre vonatkoztatjuk) alacsonyabb volt a technikai felszereltség változásánál. (Ha csak az állóeszköz-állománnyal számolunk, akkor is azonos következtetésre jutunk.)

5. sz. táblázat

A termelékenység és az eszközigényesség összefüggése

Ágazatok	Az állóeszköz-igényesség*	A termelékenység**	Ágazatok	Az állóeszköz-igényesség*	A termelékenység**
	változása 1960—1969 között (1960 = 100)			változása 1960—1969 között (1960 = 100)	
Bányászat.....	130	173	Kohászat.....	83	180
Élelmiszeripar.....	72	177	Könnyűipar.....	123	92
Építőanyag-ipar.....	120	173	Mező- és erdőgazdaság.	145	135
Építőipar.....	166	112	Szállítás és hírközlés...	74	158
Gépipar.....	90	158	Vegyipar.....	97	185
Kereskedelem.....	140	125	Villamosenergia-ipar ..	81	243

* $\frac{K}{Y}$ alapján.** $\frac{Y}{L}$ mutatóval számítva (L = a létszám).

Érdekes módon éppen azokban az ágazatokban, ahol az eszközigényesség növekedett, a termelékenység — az egy aktív keresőre jutó nemzeti jövedelem alapján — kevéssé, a könnyűiparban pedig egyáltalán nem emelkedett. Ebből olyan konzekvenciák vonhatók le, hogy ezekben az ágazatokban (könnyűiparban, építőiparban, mezőgazdaságban, kereskedelemben) az alkalmazott technikai megoldások nem jártak együtt az élő munka hatékony felhasználásával.

Ugyanezt a számítást az iparra vonatkozóan külön is elvégeztük. A helyzet itt kedvezőbb, mert 10 év alatt a termelékenység 43 százalékos

kal, az egy főre jutó eszközállomány 49 százalékkal (ezen belül az egy főre jutó állóeszköz-állomány csak 45 százalékkal) emelkedett. Az eszköztömeg és a termelékenység alakulásának viszonyát az adott időszak jellege is befolyásolta, mert az elhalasztott igények pótlására, a termeléssel közvetett módon összefüggő eszközbefektetésekre (hosszú megelépező periódusra) volt szükség.

— A műszaki fejlődés és az eszközigényesség növekedésének kapcsolatát nem lehet a technológiai, technikai oldalra leszűkíteni. A *munkaerőnek is megváltozott az „eszközigényessége”*. Megnövekedett a munkaerő kiképzési költsége, az ehhez kapcsolódó anyag- és eszközigény, az új és a felújított munkahelyek kényelmesebbek, kulturáltabbak, jobban kondicionáltak, tetszetősebb megoldásban készülnek. Az erre fordított többletkiadások bizonyos értelemben a munka hatékony felhasználásának objektív feltételei lettek. Az üzemi étkezdék, a fürdő- és pihenőhelyiségek, a női munkaerők védettebb munkakörülményei, a munkásszállások — nem számszerűsíthető módon — jelentősen növelték a termelés eszközigényességét.

A munkafeltételek javításával összefüggő állóeszköztöbblet nem sorolható egyértelműen az eszközigényesség növekedésének okaihoz, az állóeszközök egy része fogyasztási célt szolgál, nem termelő jellegű objektum.

Az eszközigényesség növekedésének ilyen „humán” okai felfoghatók úgy is, mint a fogyasztás egy formája. Kézenfekvőnek látszik, hogy egy fűtés nélküli és egy — nem a technológiai okok miatt — fűtött szerelőcsarnok között olyan különbség van, mintha az ott dolgozó munkás egy fogyasztási cikkből — történetesen a fűtésből — többet fogyasztana.

Még inkább elmondható ugyanez az öltözőkről, az éttermekről, a vállalati üdülőkről, az óvodákról, a lakásépítkezésekről és más hasonló létesítményekről. Ha egy termelőüzemben az ilyen célra fordított kiadások aránya a beruházásokban növekszik, a munkások életkörülményei is javulnak. A szocialista termelési viszonyokból is következik, hogy a termelőberuházások egyre nagyobb hányada ilyen célú, ezért nem lehet azokat csupán az eszközigényesség faktoraként felfogni.

Hasonló felfogásban beszélhetünk az infrastrukturális beruházások egy részéről is. A közlekedés, a vízgazdálkodás, a kereskedelem, a szolgáltató iparok beruházásaiból jelentős részt a lakosság fogyaszt el. Ha az ország lakossága kényelmesebben, gyorsabban utazik, könnyebben jut a szolgáltatásokhoz, kulturáltabb a kereskedelem, akkor ezek a beruházások nemcsak az eszközigényességet növelik, hanem végeredményben közvetett módon fogyasztási többlet is juttatják az ország lakosságát.

— Az infrastrukturális beruházások nemcsak közvetett fogyasztási célokat szolgálnak, hanem csökkentik az elsődleges és a másodlagos termelő szféra eszközigényét is. A termelővállalatok eszközigénye azért is növekszik, mert a villany-, a víz-, a szennyvíz-, a gázvezeték stb. hálózat nem épült még ki, ezért nemcsak a bekötés, hanem a főművek létesítésének költségei is részben a vállalatokat terhelik.

— Bizonyos vonatkozásban a *beruházási feszültségek* is időnként nem gazdaságos beruházásokra ösztönözték a vállalatokat. Az egyensúlyi zavarok miatt az esetleges beruházási kínálati többletet igyekeztek gyorsan kihasználni és néha feleslegesen olyan állóeszközöket hoztak létre,

amelyek rendeltetésüknek nem feleltek meg teljesen és kapacitásuk sem volt összhangban a már működő eszközökével.

— Az eszközigényesség növekedésére nagymértékben hat a meglévő termelő állóalapok *kihasználása* és ezzel összefüggésben a technikai-lag nem korszerű eszközök kiselejtezése. Erre vonatkozóan vizsgálataink nem tudták számszerűsíteni az elmúlt időszak problémáit, de általános tapasztalat, hogy minél gyorsabb az állóeszköz-állomány növekedése, annál bonyolultabb technikai megoldásokat alkalmaznak, megnő az új technika elsajátításához, valamint a beruházási javaslatokban előírány-zott műszaki gazdasági paraméterek eléréséhez szükséges („felfutási”) idő.

— A kiselejtezés viszonylag alacsony színvonala is kapacitáskihasználatlansághoz és ezen keresztül az állóeszköz/nemzeti jövedelem hányados növekedéséhez vezethet. A kiselejtezés aránya az évi állóeszközértékhez viszonyítva 1—2,5 százalék. A vizsgálatok azt mutatták, hogy az 1960-as 2,1 százalékos selejtezési arány 1966-ig kissé süllyedt (gyakorlatilag azonos szinten maradt), 1967-ben — valószínűleg az új gazdaságirányításra való áttérés hatására — az arány 2,5 százalékra növekedett.

— A kiselejtezés viszonylag alacsony színvonalát nem indokolja az állóeszközök *korösszetétele*. 1960-ban a termelő állóeszközök átlagos élettartama 30 év, 10 évvel később 24, tehát 20 százalékkal alacsonyabb és a IV. ötéves terv időszakában várhatóan tovább csökken. Az ilyen jelentős élettartam-csökkenésnek nagyobb arányú és növekvő selejtezés felelne meg. Ugyanezt az érvelést támasztja alá az ingatlanok és a gépi berendezések arányának változása. A gépi berendezések minden forintjára 1960-ban még kb. 2,50 Ft ingatlan állóeszköz jutott, 1969-ben ellenben csak 1,90 Ft, vagyis 24 százalékkal kevesebb. Az átlagos élettartam-csökkenés a gépi beruházások magasabb arányának a következménye.

— Az eszközigényesség alakulását befolyásolják a népgazdasági *struktúrában* bekövetkező változások is. Az eszközigényességet relatíve csökkentette az a hatékony szerkezetváltozás, amely 1960 óta ment végbe. Ha 1969-ben az állóeszközök szerkezete ugyanolyan lett volna, mint 1960-ban, akkor az évi 0,2 százalékos eszközigényesség-növekedés helyett több mint 1,7 százalékos emelkedés következett volna be. Az 1969. évi termeléshez 119 milliárd Ft-tal több állóeszköz kellett volna. A struktúraváltozás tehát 15 százalékkal csökkentette az eszközigényességet és relatíve növelte a hatékonyságot.

A szerkezeti változás legfőbb jellemzője, hogy a kitermelő és energiatermelő ágazatokban a beruházások növekedése csökkenő, a feldolgozó ágazatokban ellenben növekvő ütemű volt. Ugyanígyen hatással volt a tercier ágazatok együttes súlyának növekedése az állóeszköz-állományon belül, mivel ezen ágazatokban az eszközigényesség jelentősen csökkent.

A struktúraváltozásnak azonban korlátai is vannak. A beruházási egyensúly például azt követeli meg, hogy az építőanyag-ipart — nagy eszközigényessége ellenére — dinamikusn fejlesszük, mert a beruházási piac egyensúlyának ez az egyik előfeltétele.

Az eszközigenyesség prognóza

A prognózis 1985-ig oly módon készült el, hogy az 1971—1975 közötti időszakra a terv számítási anyagát, az 1975—1985 közötti időszakra vonatkozó becslésekhez csak a korábban jelzett matematikai módszereket (exponenciális extrapoláció)* használtuk fel. Az utóbbi módszer ismert korlátai igen problematikusá teszik a prognózis számszerű értékeinek felhasználhatóságát.

Az eszközigenyesség növekedésének üteme a következő öt évben — az elmúlt 10 évhez képest — emelkedik, s valószínűleg csak a 70-es évek közepétől várható kiegyenlítettébb fejlődés, amikor is az eszközigenyesség növekedési üteme már csökken. Talán a 15 éves időszak végére következhet be — az 1971—75. évi periódushoz képest — nagyobb arányú hatékonyságjavulás.

A $\frac{K}{P}$ -vel számított eszközigenyesség a IV. ötéves tervben évenként 1,9 százalékkal, a $\frac{K}{Y}$ mutatóval számított eszközigenyesség pedig 1,16-dal emelkedik. Ha az 1960—75-ös évek adatait a $\frac{K}{Y}$ mutató alapján extrapoláljuk, akkor 1975—1985 között évi 0,4 százalékos eszközigenyesség-emelkedés várható.

1971—1975 között tehát a $\frac{K}{P} > \frac{K}{Y}$, vagyis éppen az ellenkező változás tapasztalható, mint 1960 és 1969 között. Ennek oka, hogy az elmúlt 10 esztendőben a társadalmi termék növekedése gyorsabb volt, mint a nemzeti jövedelemé. 1971—1975 között — a terv számításai szerint — a nemzeti jövedelem növekedése lesz gyorsabb.

Az eszközigenyesség növekedése a 70-es évek elején a következőkkel magyarázható: az iparban a bányászati ágazat eszközigenyessége jelentősen emelkedik, a természeti feltételek további rosszabbodása és az energiahordozók összetételének megváltoztatását szolgáló és megelőlegező jellegű nagyberuházások miatt. A villamosenergia-termelés, a kohászat, a gépipar eszközigenyessége már csak kismértékben javul, a vegyipari és a könnyűipari beruházások pedig — bizonyára átmenetileg — szintén növelik az ipari eszközigenyességet. A könnyűiparban nagyarányú technikai rekonstrukcióra van szükség és a tervidőszak végéig nem hoz hatékonyságjavulást a viszonylag nagy befektetést igénylő papíripari fejlesztés sem.

A mezőgazdaságban is meggyorsul az eszközigenyesség növekedése, egyrészt a mezőgazdaság szocialista átszervezése után létesített provizórikus megoldások felszámolása, másrészt az ugyanebben az időszakban beszerzett gépállomány 1971—1975 között bekövetkező cseréje miatt. Az élelmiszeriparban az eszközigenyesség nem változik, de a javuló tendencia megáll, mert néhány rendkívül régi eszközökkel rendelkező szakágazatban, mint például a cukoriparban, az édesiparban, a húsiparban, nagyarányú rekonstrukció szükséges.

* Csak a termelő szféra összesített mutatójára vonatkoztatva.

Az építő- és az építőanyag-iparban az eszközigenyesség az új beruházások, az intenzívebb fejlesztés és a technológiai változások miatt szintén emelkedik.

A szállítás és hírközlés, a kereskedelem és a vízgazdálkodás eszközigenyességében lényeges változás a tervidőszakban nem várható.

Az 1975-től a 80-as évek közepéig terjedő időszakra csupán matematikai úton kíséreltük meg kiszámítani az eszközigenyesség változásának lehetséges jellegét. A számításokat többféle módon is elvégeztük, például lineáris, parabolikus, exponenciális trendekkel, végül is az exponenciális extrapolációt láttuk alkalmasnak (csak az összesített népgazdasági értékeket extrapoláltuk a $b = 1,00472$ egyenlet alapján) a kérdés hozzávetőleges megválaszolására. A számítás korlátai jelentősek, mert a trendszámítás matematikai logikájából következik, hogy az elmúlt időszak fejlődését vetíti a jövőbe. Tekintettel arra, hogy az ipar eszközigenyessége a számítások alapjául vett időszakban nem csökken lényegesen, a mezőgazdaság eszközigenyessége pedig jelentősen nő, a számítás az eszközigenyesség további növekedését valószínűleg túl magasra becsüli.

Mindezek figyelembevételével sem várhatunk lényeges hatékonyságjavulást ebben a periódusban, mert fejlesztési céljaink szerint nagyjából az infrastruktúra*, valamint a tercier ágazatok magas eszközigenyességű beruházásai kerülnek előtérbe.

A trendszámítás alapján levonható következtetések bizonytalanságát növeli, hogy a következő 15 esztendőben trendváltozások várhatók. A trendváltozások még nem állapíthatók meg pontosan és főleg nem számszerűsíthetők. Az eszközigenyesség prognosztizálásakor — a trendek vonalához képest — a következő befolyásoló tényezőkre lehet gondolni:

— Megszűnik a közvetlen termelésben dolgozó létszám további lényeges mennyiségi növekedésének a lehetősége, nő az élő és a holt munka cseréjével összefüggő eszközbefektetés, ami alig bővíti a termelést.

— Csökken a dolgozók munkaideje (valószínűleg jobban, mint ahogy számuk növekedhet), nő a szabadságidő, a tanulásra fordítható idő. A nők védelmében hozott intézkedések ugyancsak csökkentik az egy dolgozóra jutó munkaidőalapot. Ezek szintén növelik azon eszközök tömegét és értékét, amelyek az élő munkát helyettesítik.

— Az eszközbefektetések szerkezete szükségképpen a szolgáltató jellegű ágazatok felé tolódik, amit a dinamikusan fejlődő automobilizmus, motorizáció, a háztartások gépesítése indokol. Mivel ezen ágazatok eszközigenye relatíve (az átlaghoz képest) magas, egy gyors struktúraváltás megtöri a trendet és emelheti az eszközigenyességet.

— A termelőberuházások relatív költségei nemcsak a munkaerőhiány és a más tényezők miatt kialakuló intenzív jellegű fejlesztések miatt emelkednek, hanem egy sor egyéb ok folytán is. Ilyenek a „civilizációs ártalmak” (zajártalom, levegő- és vízzennyezettség stb.) elleni küzdelem költségei, a munkahelyek kényelmi berendezéseinek növelése, a nők különleges védelme stb.

* Itt csak a termelő infrastruktúrára, a nem anyagi javakat előállító szolgáltató ágazatokra gondolok.

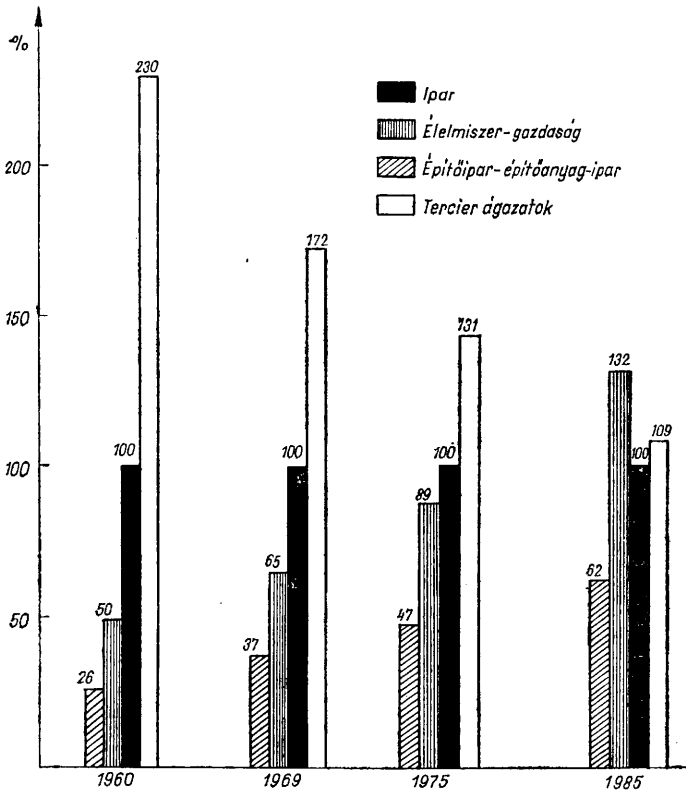
Az 1971—75 közötti tervidőszakban és az azt követő időszakra vonatkozó prognózisban véleményünk szerint egy biztos támpontot találhatunk, ti. azt, hogy az eszközigenyesség nivellálódása tovább folytatódik és akár az előbbieken közölt, akár más jellegű aggregátumokban vizsgálva, az iparhoz viszonyított eszközigenyesség-szóródás csökken. Ezt mutatja a 6. számú táblázat.

6. sz. táblázat

Az eszközigenyesség várható nivellálódása az iparhoz viszonyítva

Megnevezés	Az iparhoz viszonyított eszközigenyesség változása (Ipar = 100)			
	1960	1969	1975	1985
Építőipar.....	10	18	25	42
Kereskedelem.....	14	19	20	31
Mezőgazdaság (vízgyártás nélkül).....	39	60	85	141
Szállítás és hírközlés.....	620	482	459	345

Más csoportosítás alapján is hasonló képet kapunk. (Lásd az ábrát.)

Jeleztük, hogy a matematikai prognózis alapján 1975—85 között — az 1960—1975-ös időszakban bekövetkezett változásokat és struktúrárt extrapolálva — összességében 4 százalékkal növekszik az eszközigényesség.

Az eszközigényesség változására vonatkozó prognózissal kapcsolatban többféle nézet uralkodik, de az argumentáció nagyon problematikus, mivel a szocialista országokban statisztikai adatokkal kevéssé lehet megfelelő bizonyítékokat teremteni, tapasztalataink csupán két—két és fél évtizedre vonatkoznak. Egyedül a szovjet idősor hosszabb. A szovjet Pli-szevszkij számítása — a KGST 1970 októberében Budapesten tartott eszközigényességgel foglalkozó szimpóziumára készített tanulmánya — szerint a Szovjetunióban az eszközigényesség indexe 1940-ben 1929-hez képest 139, 1950-ben — 1946-hoz képest — csökken (93), majd 1951—1955 között lassan emelkedik (126). 1960-ban 1955-höz képest az eszközigényesség növekedési indexe 166, 1965-ig (1961-hez viszonyítva) még dinamikusabban nő (220), és végül 1968-ban — 1966-hoz képest — ismét csökken (188).

Határozottan megfigyelhető, hogy minden fejlett ország — e szempontból — három strukturális változáson ment keresztül. Először általában az alapanyag- és az energiatermelés fejlődik ki. A második szakaszban az ennél lényegesen alacsonyabb eszközigényű feldolgozó ipar, majd a harmadikban — és itt tartanak ma a legfejlettebb országok — a tercier ágazatok fejlődnek dinamikusán. Ebben a szakaszban az eszközigényesség ismét megnő és az első fejlődési szakaszban tapasztalhatónál is magasabb lesz. Persze ebben a periódusban a termelékenység emelkedése következtében csökken az elsődleges és másodlagos ágazatok eszközeinek értéke, és ez némileg mérsékli az eszközigényesség növekedését.

G. E. SZLEZINGER:

AZ IRÁNYÍTÁSI MUNKA SZERVEZÉSE

A termelési folyamat bonyolultabbá válásával, gépesítésével és automatizálásával párhuzamosan az irányítási munka színvonala egyre inkább befolyásolja a termelés hatékonyságát. Növekszik a termelés tudományos-műszaki előkészítésével, irányításával, az információfeldolgozással foglalkozó dolgozók aránya. A könyv az e területen dolgozók munkájának eredményességét fokozó módszerek kidolgozását, az iparigazgatási munka szervezési megalapozását segíti elő. Olyan elemzési alapelvek norma- és mutatószámrendszer kidolgozására tesz kísérletet, amely lehetővé teszi az igazgatási apparátus szükséges létszáma működési hatékonyságának, ésszerű munkafelosztási, kooperálási formáinak meghatározását és tervezését. Vizsgálja az igazgatási munka bonyolultságát, az ellátásához szükséges ismereteket, az optimális információigényt stb. Tárgyalja a kibernetika és az automatizálás hatását az iparigazgatás módszereire. Az igazgatási szervek tervezéséhez és ésszerű felépítéséhez általánosított elveket vázol fel.

A könyv a maga témájában hiányt pótol, s nagy segítséget ad a vállalati szervezők, rendszertervezők, igazgatási, információfeldolgozási és tervezési feladatokat végző dolgozók munkájához.

272 l., kötve 39,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SIMAI MIHÁLY:

Az amerikai gazdaság a 70-es évek elején

A lassú gazdasági növekedés, a stagnálás évei lesznek-e a hetvenes évek az Egyesült Államokban? Az ötvenes vagy inkább a hatvanas évekhez lesz hasonló a hetedik évtized? Az OECD szakértőinek lesz-e igazuk, akik a 70-es évekre a bruttó nemzeti terméknek volumenben 58 százalékos növekedését jelezték előre, ami évi átlagban 4,7 százaléknak felel meg, vagy pedig a növekedési ráták a prognózisokhoz képest jelentősen mérséklődnek majd? Az amerikai közgazdászok körében folyó viták a gazdasági fejlődés távlatairól egyelőre megrekednek a gazdasági élet folyó problémáinál, zavarainál. Ezek az ún. folyó problémák: az 1969—70-es válság, a válságból való kilábalás körülményei jelentős hatással lesznek a következő évek gazdasági növekedésére.

A „szárnyaló hatvanas évek” és a „vietnami konjunktúra”

Az Egyesült Államok gazdaságtörténetébe a hatvanas évek minden bizonnyal a második világháborút követő negyedszázad legprosperálóbb éveiként vonulnak be. A közgazdasági propaganda, amely a 20-as évekhez az „arany” jelzőt ragasztotta, s azóta nem használt különösebben kedvező megjelölést egyetlen további évtizedre sem, a hatvanas évekre a „soaring” („szárnyaló”) jelzőt használja. 1960—1969 között az Egyesült Államok gazdasága valóban viszonylag gyorsan fejlődött. A bruttó nemzeti termék (GNP) évi átlagos növekedése változatlan áron számítva meghaladta a 4 százalékot, csaknem 1 ponttal túlta felül az ötvenes évekre jellemző átlagot, s a GNP összességében több mint 200 milliárd dollárral bővült. Az 1967. évi „mini-recesszió” nem nőtt válsággá, s tulajdonképpen 1969-ig töretlen volt a fellendülés. Ilyen értelemben ez volt az Egyesült Államok gazdasági fejlődésének leghosszabb visszaesésmentes időszaka a második világháború óta.

A hatvanas évtized (bizonyos fokig a hetedik évtizedhez hasonlóan) nagy kérdőjelekkel köszöntött az Egyesült Államokra. A munkanélküliség aránya 7 százalékos volt, s az 1958. évi válság után az Egyesült Államok gazdaságtörténetének legrövidebb fellendülése 1959-ben ismét recesszióba torkollott. A hatalomra került demokrata párti adminisztrációtól, a Kennedy-kormánytól várták az amerikai monopoltőke fő csoportjai csakúgy, mint a választók nagy tömegei, a gazdasági élet fellendítéséhez szükséges intézkedéseket.

Az adminisztráció gazdaságpolitikája különösen két problémának

tulajdonított nagy fontosságot. Mindkettőre érdemes felfigyelni, mert kísérteties hasonlósággal visszatérnek a Nixon-adminisztráció 1971—72-es gazdaságpolitikai programjában. Az első a „GNP-szakadék” betömése volt. A gazdasági szakemberek számítása szerint 1961-ben a munkanélküliség 6,7 százalékot tett ki, a gyáripari kapacitás 78,5 százalékát használták ki. A munkanélküliségnek 4 százalékosra való csökkentésével (ezt tekintették a teljes foglalkoztatottság szintjének), a bruttó nemzeti terméket 40 milliárd dollárral tartották növelhetőnek évenként. A kormánynak tehát arra kellett törekednie, hogy a keynesista receptek alapján megteremtse a 40 milliárd dolláros pótlólagos keresletet (figyelembe véve természetesen a továbbgyűrűző hatásokat). Ily módon feltöltődne a szakadék a bruttó nemzeti termékben is.

A gazdaságpolitika másik alappillére a „teljes foglalkoztatottság költségvetési többlete” volt. Az elképzelések szerint a tervezett névleges költségvetési deficit 1961-re 3,5 milliárd dollárt tett ki. Ha azonban a teljes foglalkoztatottság nyomán a bruttó nemzeti termék valóban megnő a tervezett 40 milliárd dollárral, minimális számítások szerint az adójövedelem 8 milliárd dollárral nő automatikusan. A Kennedy-adminisztráció tanácsadói kifejlesztették ehhez a koncepcióhoz az ún. költségvetési osztalék eszméjét. Ennek az a lényege, hogy ha az Egyesült Államok gazdasága a potenciális 4 százalékos növekedési ráta szerint bővül évi átlagban, viszonylag kis áremelkedésekkel, a szövetségi adórendszer lehetővé teszi az adóbevételek évi átlagos 6 százalékos növelését — részben az adók progresszív volta miatt. Ha a szövetségi kormány ezt az automatikusan növekvő bevételi többletet — a költségvetés osztalékát — nem csökkenti az adókulcsok csökkentésével vagy az állami kiadások tudatos emelésével, az állami költségvetés túlságosan nagy mértékben elszívja a jövedelmeket és a gazdaságot „recesszió” irányába nyomja. Ezt a jelenséget nevezte el az amerikai közgazdasági zsargon „költségvetési húzónak” (fiscal drag).

Ezek a Walter Hellernek, Kennedy elnök gazdasági tanácsadó testülete elnökének nevével fémjelezett, lényegében keynesista gazdaságpolitikai receptek 1965—66-ig hatottak az Egyesült Államok gazdaságában. 1960—66 között folyó áron számítva a bruttó nemzeti termék 47 százalékos növekedése mellett az állami kiadások javakra és szolgáltatásokra 53 százalékkal nőttek. A várt „költségvetési osztalékot” 1961—62-ben túlköltötték, növelve a katonai kiadásokat és a költségvetés szociális tételeit. 1962-től kezdve ezenkívül adóügyi intézkedésekkel támogatták a gép- és berendezésvásárlásokat, tehát közvetlenül a nagytőkét, a nagyvállalatokat. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a bruttó beruházások 1960—66 között 56, s ezen belül az állótőke-beruházások 47, a gépekre és felszerelésekre fordított kiadások pedig 67 százalékkal emelkedtek. (Az emelkedés túlnyomórészt, mintegy 80 százalékban 1962—66 között ment végbe.) 1963-ban elhatározták az adók jelentős csökkentését, amelyet már csak a Johnson-adminisztráció idején realizálhattak. Ez 1965-ben 11 milliárd dollárral növelte a vásárlóerőt, ami az Egyesült Államokban addig végrehajtott legnagyobb vásárlóerő-ösztönzés volt egy adott évben.

Az adóelengedés azonban olyan időben valósult meg, amikor a szövetségi költségvetés már egyébként is deficitese volt, s a kormánykiadások növekedtek. Egyrészt a Johnson-adminisztráció a „hadjárat a sze-

génység ellen” programja keretében tervezte a „kölségvetési osztalékot” felhasználni, másrészt 1965 utolsó hónapjaiban meggyorsult a vietnami háborúval kapcsolatos kiadások növekedése. Ezzel egyidejűleg lényegében feladták azokat a közvetlen ellenőrzési intézkedéseket, amelyekkel a Kennedy-kormány a bérek és árak emelését igyekezett korlátozni. A gazdaságpolitika a kölségvetés növekvő deficitje nyomán megerősödött inflációs nyomásnak elsősorban monetáris eszközökkel igyekezett határt szabni. Az ún. hitelmegszorítás 1966-ban ezt a célt szolgálta.

Az expanzív kölségvetés és a restriktív pénzpoltika együttes alkalmazása az Egyesült Államok gazdaságában a fellendülés csúcspontján, amikor a magángazdaságban a rendelésállomány — különösen a beruházási cikkek gyártó ágazatokban — egyébként is csökkenőben volt, sajtó- és helyzetet teremtett. A végtermékkereslet növekedése lassult. Részben a hitelmegszorítások hatására jelentősen csökkent az építőipari tevékenység. A fogyasztás növekedése is lassult. A kereslet lanygulása nyomán felszöktek a készletek, s 1967 elején új válságjellegű visszaesés bontakozott ki, amely azonban rövid életű volt. A nagyobb hanyatlást elsősorban a vietnami háború kiszélesítésével kapcsolatos kiadásnövekedés akadályozta meg. Az adminisztráció azonban — részben a háborúellenes tiltakozó mozgalmak további szélesedésétől tartva — nemcsak fenntartotta a „nagy társadalom” programjához fűződő szociális kiadásait, hanem már az 1968. évi választásokra kacsintva, bővítette is őket a „több vaj és több ágyú” johnsoni jelszavával. A végtermékkereslet növekedésének $\frac{1}{5}$ részét a katonai kiadások növekedése biztosította.¹

1965—69 között az Egyesült Államok katonai kiadásai 31 milliárd dollárral, vagyis 63 százalékkal emelkedtek. Ebből a hivatalos statisztikai közlemények csak 25 milliárd dollárt tudnak be a vietnami háborúnak, a 4 év alatt pedig mintegy 60—70 milliárdot. A hivatalos statisztikák azonban aláértékelték a vietnami háború tényleges kiadásait. Nem vették figyelembe azt, hogy a katonai kiadások volumenének növekedésével egyidejűleg a kiadások szerkezete is módosult a háború hatására. Bizonyos költségeket ugyanis csökkentettek és némely programokat elhagytak (például lakásépítés katonai bázisoknál). Általában tény, hogy a katonai kiadásokból a „nem vietnami hányad” csökkent, míg a vietnami emelkedett.

A vietnami háború egyszersmind fontos változásokat okozott az amerikai fegyverkezési kiadások szerkezetében. Korea után a stratégák a „totális világháború” szükségleteihez igazították a katonai kiadásokat. 1962-ben az Egyesült Államok katonai kiadásai még 37,5 százalékban a totális világháborúra való készülést célozták s 62,5 százalékban a korlátozott háborúra való készülést. 1968-ban már 83 százalék szolgálta a korlátozott háborúra való felkészülést.

A vietnami háború hatására nagymértékben emelkedett a folyó költségek súlya az amerikai katonai kölségvetésben (élelmezés, fenntartás, alkatrészpótlás stb.).

Az anyagvásárlások, fegyvervásárlások, amelyek gazdasági hatása a legközvetlenebb, jelentős mértékben módosultak. A „bonyolult” fegyverek — repülőgépek, rakéták, elektronika stb. — 1952-ben a fegyver-

¹ First National City Bank. Monthly Economic Letter, 1969. október.

kezési kiadások 52 százalékát tették ki. 1962-ben arányuk 70 százalékra emelkedett, majd 1967-ben 53 százalékra esett vissza. Ennek megfelelően nőtt a hagyományos fegyverek aránya.

Az amerikai Bureau of Labor Statistics becslései szerint a vietnami háború 1,4 millió új munkaalkalmat teremtett az Egyesült Államokban. A repülő-, a jármű- és a lőszeriparban a munkaerő-állomány egynegyede, a távközlési, elektronikus berendezéseket gyártó, a textil- és a gépiparban 10 százaléka a vietnami háborúnak köszönhető foglalkoztatását 1968-ban, a „vietnami konjunktúra” csúcspontján.

Némely esetekben a katonai vásárlások kiugró méretekben nőttek. Például fából készült konténerek esetében 1100 százalékosra, papírdobozok, fémkonténerek, gyógyszerek esetében 500 százalékosra. A vietnami háború elsősorban olyan iparágak termelését ösztönözte, amelyek korábban alig szállítottak a hadseregnek, vagy az ötvenes évek elejéhez képest háttérbe szorultak a hadiszállítások listáján (például az autópár).

Megváltozott ennek nyomán a katonai megrendelések területi megoszlása is. 1965 előtt a katonai kiadások nagymértékben a déli és a nyugati államokban koncentrálódtak. Ezek voltak az új fegyverek kísérleti terepei is. A hidegháború éveiben ezeken a területeken a kutatásigényes repülő-, rakéta- és elektronikai ipar fejlődött ki, s ezeket táplálták a növekvő katonai kiadások. A vietnami háborúból ezek a területek is hasznot húztak, de másoknál kisebb mértékben. Kalifornia részesedése például néhány ponttal visszaesett, de még mindig messze az első az államok között a katonai megrendelésekben.

A vietnami háború legnagyobb haszonélvezője 1969-ig Texas volt. Százalékosan a keleti államok is nyertek. Connecticut és Pennsylvania a helikopterek iránti keresletből húzott hasznot, Ohio és Indiana a repülőmotorokból, Illionis és Minnesota a lőszerkből, Alabama, Mississippi és Tennessee a hadianyagokból és katonai felszerelésekből.²

A vietnami háború hatására tehát sajátos módon torzult el a bővített újratermelés menete. A lökészerűen jelentkező nagy katonai szükségletek olyan iparágak termelését is felduzzasztották, amelyek fogyasztója egyébként nem a hadsereg. Új kapacitások keletkeztek, s mivel a kereslet nem bővült tovább, sőt esetenként csökkent is, a kapacitáskihasználtság törvénytörően bekövetkezett. Az 1967. évi megtorpanás után a konjunktúra 1968-ban megélné, az állami kiadások növekedése mellett az állótőke-beruházások gyors növekedése is nagy szerepet játszott ebben. A beruházási boom nem érte el az 1963—65. évek szintjét, de jelentős volt. Az állótőke-beruházások növekedése 1970-ig folytatódott, amikor is már az új válságjellegű visszaesés elkezdődött. A beruházási fellendülés fő oka nemcsak az általánosan magas konjunktúra volt, hanem a nagy társaságoknak az a törekvése is, hogy a termelési költségek oldaláról jelentkező inflációs nyomást modernizálással, tőkés racionalizálással, az eleven munkával való nagyfokú takarékosággal oldják meg. Ez a törekvés pedig a konjunktúra romlása ellenére 1969-ben is folytatódott, szoros összefüggésben az erősödő inflációs nyomással.

² Források: The National Economy and the Vietnam War. C.E.D. N.Y. 1968.; The Federal Budget, its Impact on the Economy, N.I.C.B. New York, 1969.; First National City Bank. Monthly Economic Letter, 1969. 1970; The Economist, 1969. május 10.

Az infláció problémája és a „harmadik inflációs hullám” sajátosságai

A „szárnyaló” hatvanas évek tartós fellendüléseért, az elmaradt „költésgvetési osztalékokért”, a túlköltekezésért az amerikai monopol-tőkés gazdaságban drága árat kellett fizetni — ez nem kétséges. A kérdés csak az, hogy ki fizette a költségeket.

A hatvanas évek második felében az árak igen gyors emelkedése volt az egyik legfőbb gazdasági jelenség, amelyben az Egyesült Államok gazdasági életének súlyos ellentmondásai és problémái kifejeződtek.

Az áremelkedés az állammonopolista kapitalizmus viszonyai között — mint ismeretes — lényegében állandó folyamat. Évi 2—3 százalékos áremelkedés szinte valamennyi iparilag fejlett tőkésországban állandó kísérője a gazdasági növekedésnek. Samuelson amerikai közgazdász szerint az amerikai gazdaság évi 4 százalékos áremelkedést is viszonylag könnyen el tudna viselni, egyrészt abban az esetben, ha a többi tőkésország valutája is hasonló mértékben inflálódna (e tekintetben nincs is sok probléma), másrészt, ha a lakosság tudná, hogy az infláció nem csúszik ki a kormány ellenőrzése alól. Az Egyesült Államokban a hatvanas évek első felére jellemző igen lassú áremelkedéssel szemben az évtized végére a dollár elértektelenedésének évi üteme azonban meghaladta az 5 százalékot. A mai kapitalizmus körülményei között az árak emelkedésében sok konkrét tényező és körülmény játszhat szerepet. Például: a forgalomban levő pénz mennyiségének számottevő növekedése a gazdaság militarizálásának emisszióval való finanszírozása nyomán; a keresletnek a kínálatnál gyorsabb növekedése némely ágazatokban (például a szerkezeti arányok megsértése következtében); a termelési költségek és az árak más elemeinek gyorsabb növekedése (például a profitoké).

Hosszú idő óta közismert az is, hogy infláció a tőkés gazdaságban lehetséges anélkül, hogy a kereslet összes volumene túlnőné a termelő potenciált. Eleget, hogy a kereslet gyorsan emelkedjék a gazdaság egy vagy néhány fontos szektorában, s így megengedje a nagy társaságok számára ezekben a szektorokban nagy profitok realizálását, valamint az árak gyors emelését. A gazdaság más szektorai, még akkor is, ha túlkapacitások mutatkoznak, semmi ösztönzővel sem rendelkeznek arra, hogy az árakat csökkentsék a magas árak ellensúlyozására a dinamikus szektorokban. Ily módon az árak állandóan emelkednek. Ez azonban még nem minden. A felfokozott gazdasági tevékenység a dinamikus szektorokban keresletnövekedést jelent munkaerő, anyagok és felszerelések iránt. Ezeknek a tényezőknek az árai emelkednek és így más szektorokban is költségemelkedést okoznak. E más szektorok tőkései emelik áraikat, hogy kompenzálják a magasabb költségeket, és így nő az általános árszínvonal. Ahogy az áremelkedések kisugárzódnak a kiindulóponttól más szektorokba a gazdaság állami és magánszektorában, arra kényszerítenek mindenkit, hogy védje meg magát a saját árának emelésével. Ez a folyamat öngerjesztő jellegű, ha már egyszer mozgásba jött. Még a termelés visszaesése sem elegendő arra egyes szektorokban, hogy ezt a folyamatot megállítsa, más szektorokban jelentkező új keresletnövekedés pedig ismét gyorsíthatja azt. Ehhez járul az is, hogy az állami költségvetés, az inflációs áremelkedés egyik legfőbb forrása olyannyira „elkötelezett”, hogy csak nagy politikai és gazdasági megrázkódtatások árán lehetne a

kiadások elért volumenét számottevően csökkenteni — s ez a költségvetés szinte valamennyi tételére érvényes. Az infláció, illetve az ár-emelkedések kiküszöbölése az állammonopolista gazdaságban nem lehetséges hosszabb ideig tartó stagnálás nélkül, amikor is a felesleges kapacitások és a munkanélküliség állandósulnak a rendszerben.

Az elmúlt két évtizedben három nagy ár-emelkedési periódus volt az Egyesült Államokban. Az első a koreai háborúval függött össze, a második az 1956—58-as időszakban bontakozott ki, s a harmadik a 60-as években: az ár-emelkedés 1965-ben gyorsult meg és azóta sem állt meg. Egyetlen ilyen időszakban sem volt az amerikai gazdaság komolyan túlfeszített, mint például a második világháború alatt. Míg 1944-ben a munkanélküliek aránya 1,2 százalékot tett ki, tehát rendkívül alacsony szinten mozgott, az 50-es és a 60-as években 2,9 százalékos volt a legalacsonyabb szint. A kapacitáskihasználásról szóló adatok azt bizonyítják, hogy az amerikai gazdaságban jelentős többletkapacitások voltak ezekben az években. A harmadik inflációs hullám kibontakozásakor a kapacitáskihasználtság foka az amerikai gazdaságban már meglehetősen magas volt, így a feldolgozó iparban 1964-ben 85,7, 1965-ben 88,5, 1966-ban 90,5 százalékos volt, s csak 1967 után kezdett csökkenni.

A fegyverkezési kiadások finanszírozásával összefüggésben ugyanakkor a költségvetési deficit nagymértékben meghaladta a tervezettet, s különösen 1968-ban öltött hatalmas arányokat: 20 milliárd dollár fölé emelkedett. A forgalomban levő pénz (készpénz és látra szóló betétek) volumene a hatvanas évek második felében csaknem kétszer olyan gyorsan nőtt, mint az évtized első felében. Az államkölcsonök hatása a forgalomban levő pénzmennyiség növekedésére különösen nagy hatással volt 1967-ben és 1968-ban. Az 1968. költségvetési évben a kormánynak 17 milliárd dollárt kellett előteremtenie a tőkepiacon. A kiadások nemcsak a programok bővülése miatt emelkedtek a tervezettnél is gyorsabban, hanem jelentős részben a korábban végbemenő ár-emelkedési hullám miatt is. Az állami programokkal összefüggő áruk és szolgáltatások árai 20—25 százalékkal gyorsabban nőttek, mint az általános árszínvonal. Ez a tendencia — amely a tőkés „természetes” reagálása a gyors ár-emelkedés körülményei között — a vietnami háború következtében fellépő rendkívüli kereslet hatására sokkal nagyobb méreteket öltött. A költségvetés és ezen belül különösen a vietnami háború kiadásainak finanszírozása, valamint a beruházási kereslet növekedése által elindított ár-emelkedési hullám hatása a keresletre és az árakra nagy társadalmi problémákat is okozott az Egyesült Államokban és szerepet játszott a jövedelmek újraelosztásában is.

Az infláció hatása a jövedelmek újraelosztására általában igen bonyolult és közvetett. Elvileg az inflációtól közvetlenül szenvednek a lakosság ama rétegei, amelyek jövedelemszintje viszonylag állandó. Az ár-emelkedések azonban ezeket a rétegeket is sztrájkokra ösztönzik, s így azok kivédhetik az inflációs hatások egy részét. Az uralkodó osztályok egy részét is károsodás érheti azonban az infláció következtében. De a monopolista burzsoázia — s különösen az ipari tőke — általában több tekintetben is nyer az infláción, ha az bizonyos határok között marad.

Az Egyesült Államokban rendkívül nehéz kimutatni az infláció konkrét hatását az egyes társadalmi osztályokra és rétegekre.

Az 1965—68. években, mint ez az alábbi adatokból kitűnik, az infláció fő terhet az amerikai munkásosztály viselte. A hivatalos statisztika szerinti heti reálkereset 1957—59. évi változatlan árakon számítva a gyáripárban, egy dolgozóra vonatkoztatva (három eltartandó családtaggal) dollárban a következő volt: 1960-ban 77,70, 1965-ben 88,06, 1966-ban 88,00, 1967-ben 88,00, 1968-ban 88,51.

A reálkeresetek stagnálása és bizonyos csökkenése az infláció következménye volt. Míg a reálkereset csak 45 centtel emelkedett 3 év alatt, a nominálbér az 1965. évi 96,78-ról 1968-ra 109,22 dollárra emelkedett.³ Az amerikai dolgozók sztrájkharcainak fokozódása a hatvanas évek második felében szorosan összefügg ezzel a jelenséggel.

Az amerikai monopolizáció közgazdasági főként a munkásosztályt igyekeznek felelőssé tenni az inflációs nyomásért. A „bér-ár spirális” mozgásának eredményére szűkítik le a problémát. A bérek oldaláról jelentkező áremelkedés azonban csak korlátozott mértékű lehet, hiszen a bérek és fizetések aránya a gyáripari termelési költségekben csak 24 százalékot tesz ki az Egyesült Államokban, csak a béreké pedig csupán mintegy 15 százalékot.

Ahhoz, hogy az árak 1 százalékkal emelkedjenek, ha a költségtényezők többi elemei változatlanok, a béreknek 7, a béreknek és fizetéseknek együttesen 4 százalékkal kellene növekedniük. Amikor a monopóliumok a béremelések mértékében emelik az árakat, tulajdonképpen ennek leple alatt hasznukat igyekeznek növelni s megakadályozni a sztrájkharcok eredményeinek tartósabb gyümölcsozttetését a munkásosztály számára.

A Johnson-adminisztráció belső és nemzetközi nyomásra igyekezett bizonyos lépéseket tenni az infláció fékezésére. Speciális „ideiglenes” többletadót vezettek be, s a kongresszus a költségvetési kiadások csökkentésére is kötelezte a kormányt. Ezt azonban a monetáris fékek kiegészítése (amelyet a Szövetségi Tartalékrendszer azért határozott el, hogy a költségvetési szigorítások „ne öljék meg a konjunktúrát”) tulajdonképpen ellensúlyozta.

A fizetési mérleg s az Egyesült Államok nemzetközi kereskedelmi pozíciói

A hatvanas évek második felében fokozódott az Egyesült Államok nemzetközi pénzügyi helyzetének romlása is. 1965 óta az Egyesült Államokban az árak gyorsabban emelkedtek, mint más vezető tőkésországokban, ami elsősorban azt jelentette, hogy könnyebbé vált a viszonylag stabil árszinten ajánlott külföldi áruk értékesítése az amerikai piacon, s megnehezült az amerikai áruk külföldi értékesítése. 1963-at 100-nak véve 1969 végére a gyáripari exportárak az Egyesült Államokban 20 százalékkal nőttek, az NSZK, Anglia és Japán exportárjai pedig csak 5—8 százalékkal. 1965—1969 között az amerikai export évi átlagban 7, az import azonban évenként 14 százalékkal nőtt. Az 1964. évi 6 milliárdos exporttöbblet 1969-re lemorzsolódott.

³ The Economist, 1969. május 10.

Az árak emelkedése (és a kereslet magas szintje) az import nagyobb növekedésének nem egyedüli oka volt. Az export lassúbb fejlődésében szerepet játszott az Egyesült Államok társaságainak növekvő tőkekivitele is. Nőtt az amerikai tulajdonban levő vállalatok külföldi termelése. (Az amerikai fizetési mérleg közgazdasági értékelésénél ezzel is kell számolni.) Az amerikai társaságok külföldi leányvállalatainak termelési értéke, levonva belőle az Egyesült Államoknak teljesített szállításokat, sokkal nagyobb, mint a világvitel fele. Ilyen körülmények között, inkább annak a ténynek a realizálódásáról van szó, hogy az amerikai nagyvállalatok ahelyett, hogy exportálnának, külföldi vállalataik termeléséből adnak el. Ezek a tételek azonban az Amerikai Egyesült Államok folyó külföldi kiadásainak szemszögéből csak másodlagos jelentőségűek, bár tény, hogy a repatriált profitok, szabadalmi díjak, hazautalt amortizáció stb. növekvő szerepet játszanak az Egyesült Államok fizetési mérlegében. 1969-ben például a magántársaságok külföldi tőkebefektetésekből és egyéb forrásokból származó jövedelmei kb. 9,2 milliárd dollárra rúgtak, nagyobb összeget tettek ki, mint a kormány külföldi kiadásai. Az imperialista politika külföldi költségeit tehát a fizetési mérlegben lényegében előteremtették a monopolizáció nemzetközi vállalkozásai. A probléma csak az, hogy a monopolizáció külső expanziójának finanszírozásához is egyre nagyobb tőkékre van szükség, és az Egyesült Államokban befektetett külföldi tőke volumene is gyorsan emelkedik, ami növekvő profitkiáramlással is jár. 1969-ben ez az összeg elérte az Egyesült Államok külföldi tőkebefektetésekből eredő profitjainak 60 százalékát.

Az a tény, hogy az exporttöbblet csökkent, s így megnehezült a külföldi valuta megszerzése az amerikai társaságok, de különösen a kormány külföldi műveletei számára, súlyos nehézségeket okozott. A kormány külföldi műveletei, például a vietnami háború kiadásai, az amerikai támaszpontok fenntartása, a hatalmas diplomáciai és egyéb apparátus finanszírozása, sőt részben a segély- és kölcsönprogramok is rendkívül devizaigényesek. A hatvanas évek első felében a kormányműveletek nettó deficitje 5,5 milliárd, az évtized második felében 7 milliárd dollár volt évi átlagban.⁴ Ennek eredménye volt elsősorban az Egyesült Államok fizetési mérlegének drasztikus gyengülése.

E tények fényében még nyilvánvalóbbá vált, hogy nemzetközi viszonylatban az Egyesült Államok eszközein túl költekeznek.

A túlköltekezést az elmúlt években több tényező homályosította el. A hosszú ideig tartó részvényboom például a 60-as években erősítette az Egyesült Államok fizetési mérlegét azzal, hogy sok milliárd dollárt vonzott az országba az európai spekulánsoktól és beruházóktól. Az eurodollar-piac kialakulása lehetővé tette az amerikai társaságoknak külföldi műveleteik dollárban való finanszírozását az Egyesült Államok fizetési mérlegén kívül is. Ezzel — legalábbis részben — meg tudták kerülni a Szövetségi Tartalékrendszer által bevezetett hitelpolitikai korlátozásokat.

Miképpen tudott az Egyesült Államok eszközein túl költekezni? A válasz leegyszerűsített formában: azért, hogy a többi tőkésország kész volt egyre több amerikai dollár elfogadására.

Az ötvenes évek közepe óta ugyanis az Egyesült Államokkal szem-

⁴ American Journal of World Business, 1970. 5. sz.

ben fennálló különféle rövid és középlejáratú követelések váltak a nemzetközi valutatartalékok növekedésének fő forrásává. A dollár annak nyomán vált a fő tartalékvalutává, hogy az Egyesült Államokon kívül nagymértékben használták elszámolási egységként és fizetőeszközként a nemzetközi kereskedelemben, s e biztos valutában érdemes volt szabad pénzeszközöket tartalékolni.

Természetes volt, hogy a többi tőkésország valutatartalékainak egy részét dollárban tartja, annál is inkább, mert az Egyesült Államok hatalmas gazdasága s lényegében stabil belső árszintje mellett az amerikai kormány kötelezettséget is vállalt arra, hogy garantált árfolyamon dollárjukat kivánságra aranyra váltja.

Az Egyesült Államok belső gazdaságpolitikája is megfelelt az általános monopolizációs érdekeknek. Az amerikai gazdaságban elkerülték a komoly válságokat, s a kereskedelempolitika általában liberális volt. Az Egyesült Államok elegendő dollárt szivattyúzott a nemzetközi pénzügyi rendszerbe, s annak iparilag fejlett résztvevői komolyabb devizális korlátozások nélkül képesek voltak ennek nyomán az expanzióra. Az Egyesült Államok fizetési mérlegének deficitje megengedte, hogy a többi országok nagy tartalékokat halmozzanak fel. 1940 óta csak 2 évben volt az Egyesült Államoknak aktív fizetési mérlege, és a fizetési mérleg passzívuma alapján külföldre áramlott rövid lejáratú követelések összege 1950—1970 között 35—40 milliárdra rúgott.

Ezen az áron még azt is elfogadták, hogy végső soron az Egyesült Államok államkincstárának és a Szövetségi Tartalékrendszernek hatalmában volt meghatározni vagy közvetlenül befolyásolni az európai bankrendszer hitelbázisának egy részét.

Amikor azonban az Egyesült Államok belső gazdasági problémái kiéleződtek, fokozódott az infláció, egyre veszélyesebbnek látszott az a tény, hogy az európai központi bankokat „megnyergelte” egy nem kívánt partner, akinek döntései ellenőrzésükön kívül estek. 1968 végén az Egyesült Államok külföldi rövid lejáratú tartozásai kétszer akkoraak voltak, mint az Egyesült Államok arany- és valutakészlete és a Nemzetközi Valutaalaptól lehívható tartalékainak összege. Bizonyos ellenállást váltott ki az is, hogy az amerikai magántársaságok lényegében inflálódó dollárért vásároltak fel Nyugat-Európa legperspektivikusabb iparágaiiban egyre újabb és újabb vállalatokat. Az európai ellenállás megmutatkozott abban, hogy némely országok 1968 elején már nem voltak hajlandók az Egyesült Államok fizetési mérlegének hiányát finanszírozni. Némely nyugat-európai országok fokozták aranyvásárlásaikat, aranyra konvertálva dollárjukat nemcsak azért, hogy tartalékaik értékét megóvják, hanem hogy az Egyesült Államokat a deficit csökkentésére kényszerítsék.

Ezek a változások átalakították az arany—dollár viszonyt. Az Egyesült Államok aranykészlete olyan mértékben csökkent, hogy a Bretton Woods-i garanciák nem voltak többé a hagyományos módon tarthatók. Ekkor választották el a hivatalos és a magán aranypiacot. Az Egyesült Államok csak a hivatalos kötelezettségeiben tartotta fenn az átválthatóságot. Megőrizték a rendszer bázisát, a dollár—arany viszonyát, de megfosztották tartalmának egy részétől. Az arany háttérbe szorult valamelyest, de a dollár elfogadhatósága is csökkent mint általános nemzetközi valutáé. Ez ismét előtérbe tolt a nemzetközi likviditás problémáját.

Mi a magyarázata annak, hogy a többi tőkésország továbbra is hajlandó az Egyesült Államoktól dollárt elfogadni?

Két tényező ad erre választ. Az első a dollárral mint tartalékvalutával kapcsolatos a tőkésvilágban, a másik a félelemmel a vezető tőkésországok pénzügyi köreiben, hogy mi történne ellenkező esetben. Attól is tartanak ugyanis, hogy az amerikai inflációt csak súlyos válság árán lehetne megállítani, s ez nemzetközi méretekben is rendkívüli gazdasági és politikai bizonytalanságot okozna. Az Egyesült Államok mint piac is döntő fontosságú, és a többi tőkésország még mindig nagymértékben függ az Egyesült Államoktól mint a legújabb technika fő forrásától. Bizonyos pontig tehát a kapitalista világnak el kellett fogadnia az infláló dollárokat mint olyan árat, amelyet globális struktúrájának fenntartásáért fizet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy örökké.

A hatvanas évek második felétől a tőkésországok tartalékdollárjainak növekedése már lassult, és a központi bankok nemzetközi fizetési szükségleteit meghaladó dollárösszegeket az eurodollar-piac növekvő igényei szívták fel. A hetvenes években még kevesebb tartalékcélokot szolgáló dollárra lesz szükség, és az eurodollar-piac sem bővíthet már a hatvanas évekéhez hasonló ütemben. (Az európai kormányok ugyanis 1969 óta egyre több korlátozó intézkedést vezetnek be: arra kötelezték bankjaikat, hogy korlátozzák eurodollar-ügyleteiket; megkezdik az eurodollar-piac szabályozását, s igyekeznek megakadályozni a követelésláncok szaporodását. Az amerikai kormány a maga részéről adminisztratív eszközökkel is törekszik az eurodollar-kiáramlás lassítására az Egyesült Államokból.) Emellett az Egyesült Államok fizetési mérlegének az ötvenes és a hatvanas években kifejlődött legfőbb tényezői jellegüket tekintve nem reagálnak a klasszikus korrigáló folyamat hagyományos erőire. Nem lehetséges például a jövőben erős fizetésimérleg-pozíciók biztosítása az Egyesült Államok számára csupán oly módon, hogy a kereskedelmi mérleg többletét növelik, bár ez a többlet szükséges az Egyesült Államok külföldi gazdasági és politikai programjának fenntartásához.

Az elkövetkező években a fizetési mérleg deficitjének finanszírozása a kereskedelmi többletből egyre nehezebb lesz, mert egyrészt a tőkekitétel növekedése nyomán tovább csökken az amerikai export, s mert az Egyesült Államok komparatív előnye sok területen — beleértve a mezőgazdaságot is — csökkenően van.

Ez utóbbi tényező ad magyarázatot a protekcionista tendenciák erősödésére is az Egyesült Államok gazdaságában a hatvanas évek végén.

Az elmúlt 25—30 esztendőben az Egyesült Államok a világkereskedelem liberalizálását tartotta egyik fő nemzetközi gazdaságpolitikai céljának. Politikája e tekintetben lényegében nem változott a második világháború óta hatalomra került öt adminisztráció alatt. A mai helyzetben ezt a politikát súlyos belső támadások érik. Fontos üzleti körök és szakszervezetek hangoztatják egyre nagyobb nyomatékkal, hogy az Egyesült Államoknak erősítenie kell a protekcionizmust. Azt állítják, hogy az import növekedése tartósan veszélyezteti a piacot és a foglalkoztatottságot az Egyesült Államokban.

Az Egyesült Államokban, más ipari országokhoz hasonlóan, sőt, bi-

zonyos fokig nagyobb mértékben, mindig is jelen volt bizonyos körökben a törekvés a protekcionizmus erősítésére, mert némely iparágaknak az importverseny súlyos károkat okoz. Az Egyesült Államokban ezek többségükben a régi iparágak, amelyekben a munka termelékenysége nem elég magas ahhoz, hogy a külföldi versenytárral szemben a magas béreket ellensúlyozza. Mindenekelőtt a textil-, a konfekció- és az acélipar kíván több protekcionizmust és behozatali kvótákat. Ezekre az iparágakra nem jellemzők azok a nagy műszaki előnyök, amelyeket az Egyesült Államok repülő- és rakétaiparában, vegyiparában és gépiparában élvez. A protekcionizmust kívánó iparágak köre azonban szélesedik. A protekcionizmus hívei és ellenfelei közötti harc az Egyesült Államokban a hatvanas évek végén egyelőre nem jelent komoly veszélyt a liberális kereskedelempolitikára. Az utóbbi elvetése ugyanis beláthatatlan nemzetközi következményekkel járhat: kereskedelmi háborúk bontakozhatnak ki, ami aláásná a tőkés világkereskedelem mai szervezetét. Mégis fontos, hosszabb távon ható új fejleményeket jelez.

Az 1970. évi válság

A gazdasági és politikai folyamatok szoros összefonódását, kölcsönhatását a mai állammonopolista rendszerben szemléltetően bizonyítja az Egyesült Államok gazdasági fejlődése a hatvanas évek végén. A demokrata párti adminisztráció bukásában és a republikánus választási győzelemben nagy szerepet játszott az a vietnami eszkaláció, amely ugyan hozzájárult a gazdasági fellendüléshez, s így a munkaalkalmak fenntartásához, de a nyomában meggyorsult infláció elsősorban a dolgozó tömegeket sújtotta, akik gazdasági okokból is elégedetlenek voltak a kormány politikájával. Kieleződtek az ellentétek az uralkodó osztály körében is. Bizonyos, elsősorban ipari tőkéscsoportok számottevő hasznot húztak a fellendülésből és az inflációból. A vietnami háború és a költségvetés szociális kiadásainak egyidejű fenntartása azonban „túl sokba került”. Ráadásul ezek a szociális kiadások nem enyhítették a társadalmi és politikai feszültségeket, amelyek egyik alapvető oka éppen a vietnami háború volt.

Az infláció a magas kamatláb ellenére — ez az amerikai polgárháború óta rekordszintre emelkedett (a hivatalos bankkamatláb a koreai háború idején még 2—3 százalék körül volt, 1966—69 között viszont 7—8 százalék körül mozgott) — a banktőke jelentős részét s az elburjánzott fogyasztói és egyéb hitelintézményeket kedvezőtlenül érintette. A magas nominális kamatláb az infláció körülményei között ugyanis kisebb reális kamatlábnak felel meg. Amikor az árak 5—6 százalékkal emelkednek évente, a 8—10 százalékos kamatláb, amely ebben az időszakban a főbb kölcsönfajtáknál uralkodó volt, reálkamatlábba lefordítva tulajdonképpen 4 százalékosnak felelt meg, vagyis a gyorsabb áremelkedési periódus előtti időszak kamatlábnak. Ehhez azonban hozzá kell tenni azt, hogy ha és amikor az infláció rátája lelassul vagy megáll, a hosszú lejáratú kölcsönök fogyasztói, akik a magas kamatláb időszakában vettek fel kölcsönt, rosszul járnak. Ezért a fogyasztói hitelek és a jelzálogkölcsönök esetében a potenciális adósok inkább elhalasztják vásárlási terveiket,

ami a gazdasági lassulás irányába hat, mert a bankok pénzeszközei kihasználatlanok maradnak. A nagy kölcsönvevők pedig érdekeltek az infláció fenntartásában.

Azok az amerikai pénzügyi körök, amelyek a Nixon-adminisztráció gazdasági tanácsadó testületében vezető szerephez jutottak, az infláció lelassítását állították gazdaságpolitikájuk központjába.

Evégett jelentős korlátozó intézkedéseket léptettek életbe. Csökkentették a költségvetési kiadásokat és számos monetáris jellegű korlátozást vezettek be, köztük a szelektív hitelszabályozást. Meghatározták a bankok által a tartós betétek után fizethető kamat plafonját stb. Mindezek alapján, az Egyesült Államok közgazdászainak körében meglehetősen általánossá vált az a nézet, hogy az 1969—70. évi válság a kormány tudatos gazdaságpolitikájának eredményeként robbant ki, ennek volt közvetlen következménye. Általános volt a kormányhoz közel álló közgazdák körében az a vélemény, hogy ez az ár, amelyet az infláció leküzdéséért fizetni kell.

A gazdaságpolitika célja 1968 vége óta már az volt, hogy költségvetési és hitelpolitikai eszközökkel, korlátozásokkal lassítsa az inflációt, anélkül azonban, hogy nagyobb válságot robbantson ki. Az elnök 1970 elején nyilvánosságra hozott üzenete, amely még főképp az 1969-es esztendő tanulságaira épült — elég reálisan — három fő veszélyre hívta fel e politikával kapcsolatban a figyelmet:

1. Az inflációs kereslet fennmaradása, amely az inflációellenes intézkedések értékét ellensúlyozza.

2. A szükséges növekedésmérséklődés és lassulás átnövése súlyos visszaesésbe, amely a munkanélküliség számottevő növekedéséhez vezethet.

3. A gazdasági fejlődés stagnálása nagyobb hanyatlás nélkül és új inflációs nyomás nélkül, jelentős hitelmegszorításokkal, amelyek azonban a lakásépítések jelentős hanyatlásával járhatnak.

A gyakorlatban mindhárom veszély realizálódott ugyan, az elemzés azonban azt bizonyítja, hogy az 1970. évi válságjellegű visszaesés mégsem az adminisztráció gazdaságpolitikájának következménye volt csupán, bár a válság kibontakozásában kétségkívül döntő szerepet játszottak a deflációs korlátozások. A megfelelő objektív gazdasági feltételek nélkül azonban az állami vásárlások csökkenése vagy a monetáris politika önmagában nem képes ciklikus válságot kirobbantani. Némely szovjet közgazdászoknak az a véleményük, hogy az 1970. évi válság ciklikus jellegű volt, sajátos folytatása az 1967. évi megtorpanásnak, amely a katonai kiadások növekedésének hatására nem bontakozott ki nagyobb válsággá.⁵

Más oldalról bizonyos fokig hasonló álláspontot képviselt Lynn Turgeon⁶, az amerikai Hofstra Egyetem tanára, aki a keynesista politika válsága nyomán az amerikai gazdaság 1966 óta tartó gyengeségéről beszél, arra hivatkozva, hogy a feldolgozó iparban a kapacitáskihasználatlanság az 1966. évi 9,5 százalékról 1967-re 14,7, 1968-ra (a nagy fellendülés évében) 15,4, 1969-ben 16,3 százalékra emelkedett (1970-ben már 22,1 százalékos volt), az átlagos munkahét a gyáripárban az 1966-os 41,3 óráról

⁵ A. Kac cikke a *Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija* 1970. 9. számában.

⁶ *Challenge*, 1970. 12. sz.

1969-re 40,6 órára csökkent, s a termelékenység emelkedése az 1966. évi 3,5 százalékkal szemben 1969-ben már csak 0,4 százalékos volt — miközben az inflációs áremelkedés tovább folytatódott.

Az 1970. évi válság — szemben az 1967-es mini-recesszióval, amelyben a készletek mozgásának, s nem annyira az állótüke-beruházások csökkenésének volt döntő szerepe — valóban már a korábbi gazdasági változásokban gyökerezik. A hanyatlás kiterjedtsége, tartóssága és elsősorban az állótüke-beruházások mozgása arra utal, hogy az 1969—1970. évi visszaesésben a ciklikus válság elemei igen jelentősek voltak. Tény például, hogy az állótüke növekvő túltermelése 1967 óta megmutatkozott a kapacitáskihasználatlanság fokozódásában. Az előzőekben már utaltunk rá, hogy ennek ellenére a beruházási fellendülés folytatódott. Ezzel párhuzamosan alakultak ki a hanyatlás gazdasági feltételei. Az amerikai piac szempontjából nagy fontosságú autókereslet 1968 őszén érte el csúcspontját, s azóta hanyatlik. Az autógyárak, tekintettel nagy készleteikre, már 1969 elején elkezdték termelésük csökkentését. 1968 közepén vált nyilvánvalóvá két fontos mutatónak, a katonai fővállalkozások szerződésállománya és a katonai vásárlási kötelezettségek volumene csökkenéséből — ezek 6—9 hónappal jelzik előre a hadiköltségvetés kiadásainak mozgását —, hogy a katonai kiadásokban bizonyos lassulás vagy visszaesés várható. (Nem sokkal később indult meg a Nixon-féle ún. vietnamizálási program.) A hanyatlás az értékpapírok árfolyamának zuhanásában 1968 decemberében jelentkezett, 1969 januárja óta hanyatlott az építőipari tevékenység, februártól kezdve az építőanyag-ipari termelés, júliustól a tartós fogyasztási cikkek, háztartási gépek gyártása, augusztustól pedig az egész gyáripár termelése. A kapacitáskihasználatlanság növekedése nyomán pedig 1968 vége óta fokozatosan csökkent a gépipar rendelésállománya. A bruttó nemzeti termék növekedése ezeknek nyomán az 1968. évi 4,8 százalékról 1969-re, 2,6 százalékosra lassult, 1970-ben pedig mintegy 0,25—0,30 százalékkal csökkent.

Természetesen lehetetlen a hanyatlásban az állami gazdaságpolitika súlyát, önálló szerepét számszerűen kimutatni. Mint a gazdasági folyamatokban és jelenségekben általában, több tényező együttes hatásáról van szó. Az amerikai vezető körökben hagyományos republikánus álláspontnak nevezett, de a tőkésosztály némely rétegeire más országokban is jellemző törekvés, hogy a gazdaság feszültségeit, zavarait a válság segítségével oldják meg — természetesen áthárítva ennek fő terhet a munkanélküliség növelésén keresztül a dolgozó tömegekre —, kétségkívül fontos szerepet játszott a Nixon-kormány gazdaságpolitikájában. S ez számottevően járult hozzá a kereslet lassulásához, csökkenéséhez. Ez a törekvés azonban az 1970. évi választások előestéjén politikailag rendkívül veszélyesnek bizonyult a Republikánus Párt számára. A munkanélküliek aránya — az 1969. évi átlagos 3,5 százalékról — folyamatosan nőtt, s 1970 decemberére elérte az összes foglalkoztatottak 6 százalékát. Az Egyesült Államok munkaügyi minisztériumának adatai szerint a munkanélküliség növekedése 1970 decemberében már minden szakmát érintett. Az értelmiségiek és műszakiak körében 3 százalékra emelkedett (50 000 tudós és mérnök volt állás nélkül, több, mint 1932 óta bármikor). A munkanélküliség az összes alkalmazottak (fehérgallérosok) körében elérte a 3,7 százalékot, a legmagasabb szintet, amelyet a munkaerő-statisztikák 13

év óta, amióta ezt az adatot egyáltalán nyilvántartják, regisztrálhattak. A munkanélküliség a fizikai dolgozók körében 7,7, a négerek körében pedig 9,3 százalékra nőtt.⁷

Az értelmiségi munkanélküliség növekedése az Egyesült Államokban jelentős részben a mérnökök—tudósok és technikusok foglalkoztatottsági struktúrájával függ össze. Az amerikai Bureau of Labor Statistics számításai szerint az Egyesült Államokban foglalkoztatott mérnökök 20 százaléka (köztük a repülő- és rakétatervező és kivitelező mérnökök 59, az elektronikai mérnökök 22, a kohó- és vegyészmérnökök 45 százaléka) a hadiiparban dolgozik. Ezen túlmenően az amerikai fizikusok 40 százaléka a katonai megrendelésekkel összefüggő tudományos területeken működik. Mivel 1969—1971 között a katonai kiadások összvolu-
mene nem emelkedett, sőt bizonyos kategóriákban csökkent is, ez nagy-
mértékben sújtotta az értelmiségiek jelentős hányadát foglalkoztató ipar-
ágakat, s ezek csökkentették dolgozóik számát. Ez a létszámcsökken-
tés közvetlenül tehát nem a visszaesés következménye. A recesszió azon-
ban megnehezítette a munkát kereső mérnökök és tudósok számára az el-
helyezkedést más iparágakban. A fegyverkezési kiadások csökkentése
nyomán 1964-ben is sor került már elbocsátásokra, akkor azonban lehe-
tővé vált, hogy a felesleges műszaki és tudományos dolgozók azonnal
elhelyezkedjenek más területeken. A hanyatlás következtében azon-
ban az értelmiségi munkaalkalmak indexe (az ún. Deutsch, Shea and
Evans Engineer Scientists Demand Index) az 1961. évi 100-ról 1971 ele-
jére 40-re esett vissza.⁸

A profitok alakulását a hanyatlás meglehetősen nagy mértékben érintette. A részvénytársaságok haszna tovább nőtt az 1966—67-es „mini-recesszió” után 1969 második negyedéig, amikor is az Egyesült Államok történetében rekordszintre, éves viszonylatban 93,4 milliárd dollárra emelkedett (az adók levonása után 49,7 milliárdra). Ez a növekedés annak nyomán volt lehetséges, hogy a profit tömege ellensúlyozta a csökkenő termelékenység, a növekvő költségek, a magasabb adók — s mindezek nyomán a süllyedő profitráta hatását. A profitok csökkenése 1970 második negyedéig tartott. Egy év alatt 12,2 százalékkal estek vissza a bruttó és 11,6 százalékkal az adók levonása utáni részvénytársasági profitok. Ez utóbbiak azért estek kisebb mértékben, mert közben a többletadót 10 százalékról 2,5 százalékra csökkentették 1970-ben. Legjobban a tőkejavakat termelő vállalatok haszna esett vissza: 26,5 százalékkal; a fogyasztási cikkek gyártó társaságoké 8,5 százalékkal, a pénzügyintézeteké 2 százaléknál kisebb mértékben esett. A profitok alakulásában a fordulat 1970 harmadik negyedében a fokozódó tőkés racionalizálás és a termelékenység növekedése nyomán ment végbe. A negyedik évnegyedben azonban a javulás üteme lassult.

Az 1969—70. évi válságjellegű visszaesés sok tekintetben hasonlított a második világháború utáni többi válsághoz az Egyesült Államokban. A hanyatlás a magántőke-befektetésekben kezdődött, s ennek keretében a készletekkel összefüggő beruházások csökkentek gyorsabban. A válság elmélyülését az előzőekhez hasonlóan ugyancsak az állami gazdaságpolitika akadályozta meg.

⁷ Business Week, 1971. február 13.

⁸ First National City Bank, Monthly Economic Letter, 1971. január.

Nem jelentéktelen különbségek is vannak azonban a mai helyzet és az előző amerikai válságok, válságjellegű visszaesések között:

1. Az 1969—70. évi hanyatlás alatt az infláció nagyobb mértékű volt, mint az előző válságjellegű visszaeséseknél. Az árak 1970-ben 5,5 százalékkal emelkedtek, ami kevesebb ugyan az 1969. évi 6,1 százaléknál, de igen jelentős. A különbség — hangsúlyozottan — csak a méretekben van. Ez a mennyiségi eltérés azonban, különösen a válság felszámolása szempontjából, jelentős problémák forrása.

2. A második világháború óta először jutott több nagy társaság csődbe vagy került a csőd szélére. A New York Times 1970. július 26-i számában a következőket írta: „Az ország most egy olyan problémával találja magát szembe, amellyel aligha találkozott a nagy depresszió óta: mit tegyen a szövetségi kormány a csődbe kerülő magánvállalatokkal kapcsolatban. A kérdés drámai módon került előtérbe a Penn Central Vasúttársaság csődje, a Lockheed Repülőtársaság fizetésképtelensége s több értékpapír-kereskedő cég felszámolódása vagy beolvadása nyomán.” A lap hozzátette, hogy e három esetben több az eltérés, mint a hasonlóság. Mégis, a fizetésképtelenné válás veszélye a vasúttársaságokhoz, a repülőgyárosokhoz és az értékpapír-kereskedőkhöz hasonlóan más területeken működő társaságoknál is elmélyült a tartós gazdasági lassulás és a likviditási zavarok nyomán. A Chrysler-társaság is ezek közé tartozott. A likviditási zavarok jelentőségét természetesen hiba lenne túlbecsülni, olyan új jelenségről van szó azonban, amelynek tudományos elemzése az Egyesült Államok gazdasága jövőbeli folyamatainak mérlegelese szempontjából igen fontos.

Az Egyesült Államok gazdasága példátlan méretű likviditással emelkedett ki a második világháborúból. A nagyvállalatok aktívái 1941—45 között 30, míg passzívái csak 2,8 százalékkal nőttek. Az egyének és a magántőkések helyzete még nagyobb mértékben javult. Adósságállományuk a fenti években 2 százalékkal csökkent, míg a jövedelmek 62 százalékkal emelkedtek. Ez azonban inkább olyan rendkívüli körülményeket tükrözött, amelyek nem jellemzők a tőkés gazdaságra. Mérsékelt fellendülés vagy nagy gazdasági virágzás idején az üzleti körök és az egyének is növekvő mértékben adósnak el, hogy bővítsék termelésüket, fogyasztásukat. Az eladósodás olyan időszakokban, amikor a válságok rövidék és enyhék, a fellendülési időszakok pedig tartósabbak, szükségképp gyorsan nő. 1946-ban a magánadósság a bruttó nemzeti termék 73,6 százalékát tette ki, 1955-ben azonban már 98,5, 1960-ban 112,4, 1969-ben 133,8 százalékát.⁹ A lakosság és a vállalatok eladósodása egyaránt növekedett. 1950-ben a fogyasztói hitel- és jelzálogkölcsön-állomány a személyi jövedelmek $\frac{1}{3}$ -ának megfelelő összegű volt, 1969-ben már a jövedelmek 62 százalékára emelkedett. Az évi fizetési terhek kiegyenlítésére 1950-ben a folyó jövedelmek 11,8, 1969-ben már 22,8 százalékára volt szükség. Fontos kérdés, hogy a fizetési terhek emelkedésének mi lesz a felső határa. Nyilvánvaló, hogy nem a 100 százalék. Ahogy azonban a fizetési kötelezettség közeledik a határhoz, úgy lassul le a fogyasztás növekedése az olyan cikkekből, amelyeket hitelbe vásárolnak.

A folyamat bizonyos fokig hasonló a részvénytársaságok esetében

⁹ Economic Report of the President, 1970. február.

is. A nem pénzügyi részvénytársaságok likviditási aránya: a készpénz és rövid lejáratú kormánypapírok viszonya a folyó (rövid lejáratú) tartozásokhoz 1951-ben 54,8 százalék volt, 1969-re ez 19,3 százalékosra csökkent (64,3 : 333,8).¹⁰ Ezekből az adatokból az tűnik ki, hogy a részvénytársaságok biztonsága a fizetéseképtelenség esetén jelentős mértékben romlott. Kérdéses természetesen, hogy mi az átlagos likviditás alsó határa, és mi az alsó határ az egyes vállalatok esetében, amikor a hitelezők már megtagadják a további kölcsönök folyósítását. Ez a hipotetikus alsó határ minden bizonnyal alacsonyabb ma, mint 1951-ben volt, részben azért is, mert az inkasszó és az átutalás hatékonyabbá vált, s mert a készpénz és a rövid lejáratú befektetések közötti rugalmas viszony (főleg az állampapírok esetében) lehetővé tette, hogy a társaságok alacsonyabb likviditási aránnyal nagyobb biztonságban legyenek. Nyilvánvaló, hogy a tényleges arányok meglehetősen eltérőek a különböző típusú és nagyságú társaságok esetében. Az is tény, hogy a likvid eszközök felhasználása csak egyike a tartozások gyors kiegyenlítéséhez szükséges eszközöknek. Kölcsönöket is vehetnek fel, csökkenthetik készleteiket stb. Az infláció is nagymértékben csökkentette a tartozások reálértékét (igaz, a likvid eszközökét is).

A likviditási arány romlása az eladósodás általános növekedésének viszonyai között azonban mindenképpen bonyolítja az amerikai gazdaság pénzügyi viszonyait. Ezért kerül előtérbe olyan új mechanizmus kialakításának szükségessége, amely a Penn Central Vasúttársasághoz hasonlóan csődbe jutott nagy társaságok szanálását szolgálná.

Az 1969—70. évi válság a második világháború óta a legtartósabb, de nem a legmélyebb visszaesés az Egyesült Államok gazdaságában. Amennyiben az 1970. novemberi helyzetet a mélypontot jelentette (s az adatok erre utalnak), akkor 14 hónapon át tartott, egy hónappal hosszabb volt tehát, mint az 1953—54. évi a koreai háborút követő válság. A válság még egy szempontból „rekordot javított”. 1968 decembere és 1970 júliusa között a részvényárak 30 százalékkal estek. Ez volt a legtartósabb áresés az 1929—33-as válság óta.

Az új fellendülés és a távolabbi kilátások

A fellendülés kezdeti időszaka közgazdasági szempontból általában mindig eléggé kuszált. Az amerikai gazdaságra 1971 első negyedében ez fokozott mértékben áll. Az 1946 óta leghosszabb autóiipari sztrájk 1970 végén közvetlenül 400 ezer embert, közvetve több mint 1 700 000 munkást és alkalmazottat érintett 18 iparágban. A sztrájk óta nagy erőfeszítéseket tettek, hogy a termelés visszabilenjen a normális kerékvágásba, s hogy részben pótolni tudják a kiesést. Ennek hatása feltétlenül megmutatkozik az ipari termelési index mozgásában. Az acélipar, ahol nagy sztrájk fenyeget, termelését ugyancsak a folyó igényeknél magasabb szinten tartja, hogy készleteket halmozzon fel. Ez is bonyolítja a helyzetet. Sok iparágban a konjunktúra javult (igaz, hogy a hanyatlás is kicsi volt). A tőkejavakat gyártó iparágakban s különösen a szerszámgépiparban azonban a rendelésállomány 1971 januárjában még 55 százalékkal volt

¹⁰ Federal Reserve Bulletin, 1970. június.

az 1970. januári szint alatt, s az eladások is 33 százalékkal kisebb volument képviseltek. Az árak emelkedése lassabban ugyan, de még mindig elég magas ütemben folytatódik.

Az elnök gazdasági tanácsadó testületének prognózisa 1971-re a bruttó nemzeti termékre vonatkozóan 1065 milliárd dollár, a munkanélküliségre 5 százalék és az áremelkedésekre 3 százalék, 1972 közepéig.

A prognózis az évi bruttó nemzeti termék folyó áron számított 12 százalékos, tehát a koreai háború óta leggyorsabb növekedését irányozza elő. (A reálnövekedés 7,5 százalék.) Érvek nem támasztják alá azonban ezeket a rendkívül optimista becsléseket. Hiányzik a korábban szokásos elemzés. 10 év óta először nincsenek szektorok szerinti prognózisok. A prognózis pontos forrása is bizonytalan. Tény, hogy kidolgozásához egyik korábban alkalmazott modellt sem használták. McCracken, a tanácsadó testület elnöke szerint a prognózis új monetarista modellből indul ki, amely a bruttó nemzeti terméket a forgalomban levő pénzmenyiség növekedése alapján vetíti előre. Úgy tűnik az elnök gazdasági tanácsadó testületének jelentéséből, hogy ez a prognózis inkább célt képvisel, amelynek elérését a kormány gazdaságpolitikai intézkedésekkel akarja ösztönözni,¹¹ s amely mellett a Nixon-adminisztráció elkötelezte magát, tekintettel az 1972-ben esedékes elnökválasztásokra. Az Egyesült Államok kormányának aligha van más választása. Az 1970. évi válság történelmi tényné vált. A válságot az amerikai közvélemény nagy része a Nixon-féle gazdaságpolitika következményének tudta be. Ezért még az a sovány vigasza sem volt az adminisztrációnak, hogy a hozott „áldozatokkal” legalább az inflációt sikerült megfékezni. A Nixon-adminisztráció növekvő bizalmi válsággal került szembe a közgazdasági fronton.

A Nixon-adminisztráció optimista prognózisa néhány lényeges keresleti tényezőt, de mindenekelőtt az ún. teljes foglalkoztatottsági költségvetésen alapul. A keresleti tényezők között pszichológiai okokból is első helyen a személyi fogyasztást szerepeltetik. A személyi fogyasztás alakulásán valóban nagyon sok múlik. A gazdasági tevékenység 60 százaléka a személyi fogyasztással kapcsolatos. Az elmúlt évben a lakosság a munkanélküliségre és a növekvő létbizonytalanságra a megtakarítások növelésével és a fogyasztói hitelektől való nagyobb mértékű tartózkodással reagált. A megtakarítások a személyi jövedelmek 7,3 százalékára rúgtak, szemben az elmúlt évtized 6 százalékos átlagával. 1970 vége óta a fogyasztói kiadások valamelyest emelkedtek. Az autóeladások valamit nőttek, az áruházak eladásai is 8 százalékkal magasabbak. A bútor- és háztartásigép-vásárlások azonban nem emelkednek. A lakásépítések növekedése — nagy állami támogatás és a kamatláb-csökkentés hatására — megindult. Emelkedtek az értékpapír-vásárlások is. A lakosság azonban egyelőre ragaszkodik a likviditáshoz. Ebben a létbizonytalanság kiegészítőül továbbra is fontos szerepet játszik.

Az 1971. év elején a foglalkoztatottság valamelyest nőtt. Hosszú időbe telik azonban, míg a munkanélküliség jelentős mértékben csökkenhet. 1971 januárjában a munkanélküliek aránya 6 százalékra csökkent a 6,2 százalékos decemberi csúcsról, és más jelek is arra utalnak, hogy a helyzet valamelyest javult.

¹¹ The Economist, 1971. február 6.

Decemberben az ún. munkaalkalmak indexe emelkedett, miután 14 hónapig 1969 ősze óta folyamatosan hanyatlott. Ez az index rendszerint előre jelzi a változásokat a foglalkoztatottság növekedésében.

A munkanélküliséggel kapcsolatban figyelembe kell venni a munkaképes korban levő lakosság várhatóan gyorsabb növekedését is, amely ellensúlyozhatja a gazdasági feltételek javulását.

Figyelemre méltó probléma a munkanélküliség struktúrája is. A legtöbb munkanélküli a gyáripar termelési eszközöket gyártó ágaiban volt. Ezekben az ágazatokban azonban közben jelentős racionalizálást is végrehajtottak, amihez az is járul, hogy a munkáltatók a válság okozta munkanélküliséget kihasználva igyekeznek véglegesen megszabadulni az idősebb és gyengébb munkásoktól és alkalmazottaktól. A feldolgozó iparban 1,4 millió emberrel kevesebb munkás dolgozik, mint egy évvel ezelőtt, az építőipar 11 százalékos munkanélküliségével 250 ezer embert bocsátott el.

A szolgáltatásokban dolgozók száma ezzel szemben 900 ezerrel nőtt, s csaknem félmillióval növekedett a municipális szervezetekben dolgozók száma. Úgy látszik azonban, hogy ezek a szektorok csak a kedvező helyzetet használták ki, mert korábban nem tudták munkaerő-szükségletüket kielégíteni, s a foglalkoztatottság már itt sem nőhet olyan mértékben 1971-ben, mint 1970 folyamán.

A gyors gazdasági fellendüléshez az szükséges, hogy a termelési eszközöket gyártó iparágakban bontakozzon ki széles és gyors fejlődés. Konjunktúrakutató intézeti becslések szerint azonban ezekben az ágazatokban a kereslet csak mintegy 2 százalékkal nő 1971-ben. Az értékcsökkenési leírással kapcsolatos könnyítések a következő két évben nagyon keveset változtatnak a beruházási programokon. (Az értékcsökkenési leírás megadóztatásának revíziója megengedi a vállalatoknak, hogy termelőberendezéseiket gyorsabban írják le, anélkül, hogy ez adóikat terhelné.)

Nem valószínű, hogy az Egyesült Államok kivételének növekedése segítené a fellendülést. A legfőbb ipari tőkésországokban 1971-ben a gazdasági növekedés lassulására számítanak, ami nemcsak a folyó évi, hanem az 1972. évi exportkilátásokat is kedvezőtlenül befolyásolja, viszont fokozza az importversenyt.

A fellendüléssel kapcsolatos várakozások fő bázisa a Nixon-kormány ún. teljes foglalkoztatottsági költségvetése, amely felújítani igyekszik a Kennedy-adminisztráció egy évtizeddel ezelőtt bevezetett és a republikánusok által oly sokat támadott gazdaságpolitikai gyakorlatát. (Az értékcsökkenési leírással kapcsolatos adók revíziója ugyancsak a Kennedy-időszak ösztönzőire emlékeztető intézkedés.) A Nixon-féle „teljes foglalkoztatottsági költségvetés” lényege az, hogy a kiadási oldalon olyan előirányzattal számol, amelyhez a bevétel csak akkor biztosítható, ha a gazdaság teljes kapacitással működik. Ellenkező esetben nagy költségvetési deficit keletkezik.

Ez a politika nemcsak a hagyományos „republikánus elvekkel” jelent szembefordulást, hanem a Nixon-kormány gazdaságpolitikája csődjének elismerését is jelenti az infláció megállításában, s a gazdasági hanyatlás megfékezésében. Annak megértését is jelenti egyben, hogy az

amerikai választók tömegei a fő veszélynek nem az inflációt, hanem a növekvő munkanélküliséget tartják.

A Nixon-adminisztráció gazdaságpolitikájában bekövetkezett változás tovább gyengítette az Egyesült Államokban az ún. monetáris iskola hadállásait is a közgazdaságtudományban. Még világosabbá tette, hogy egy olyan gazdaságban, ahol a kiadások 70 százaléka (a nem tartós javakra fordított fogyasztói kiadások és az állami költségvetési kiadások nagy hányada) jellegét tekintve nem reagál a monetáris politika eszközeire, a monetáris eszközök felhasználása sem a gazdasági növekedés előmozdítására, sem pedig az infláció fékezésére nem alkalmas.

Az 1971—72. évi költségvetéssel kapcsolatban Nixon elnök — keynesistának vallva magát — a következőket jelentette ki: „A teljes foglalkoztatottság költségvetése jellegét tekintve önmagát valóra váltó jóslat. Ha úgy dolgozunk, mintha teljes foglalkoztatottságról lenne szó, segítünk a teljes foglalkoztatottság helyreállításában. Minden ennél nagyobb deficit fokozná az inflációt.”¹²

A költségvetés tervezett deficitje 11,6 milliárd dollár. Ahhoz azonban, hogy valóban hozzájáruljon a deklarált teljes foglalkoztatottsági szint eléréséhez, Heller és más ismert amerikai közgazdászok szerint minimuman 25 milliárd dolláros deficitre volna szükség. Megemlítendő azonban, hogy az Egyesült Államokban a második világháború óta a teljes foglalkoztatottság fogalmának bizonyos eróziója ment végbe. A háború után közvetlenül hangoztatott 2 százalékos munkanélküliségről a teljes foglalkoztatottság alsó határát 4 százalékra emelték fel. Az elmúlt évben egyre több szakember szállt síkra az alsó határ 5 százalékra történő felemeléséért. (Ugyanígy az elfogadhatónak nyilvánított inflációs szint is 0-ról 3—4 százalékosra emelkedett.)

Az 1970—71. költségvetési év már ma előre látható hiánya és a várható jövő évi nagy deficit szükségessé tette az államadósság plafonjának megemelését is. Ehhez a demokrata párti többségű kongresszus jóváhagyása szükséges. A Demokrata Párt reakciósabb, konzervatívabb szárnyát képviselő Connally csatlakozása a Nixon-kormányhoz pénzügyminiszterként azonban sajátos kompromisszum létrejöttét jelezte lényeges gazdaságpolitikai kérdésekben e csoportok és a republikánus nagytőke bizonyos csoportjai között. A kongresszus jóváhagyta ennek nyomán az államadóssági plafon felemelését, amely ily módon eléri a 400 milliárd dollárt. Engedélyezte a kongresszus 10 milliárd dollár értékű hosszú lejáratú államkölcsönök kibocsátását is olyan kamatlábbal, amely meghaladja a 4,5 százalékot. 1918 óta nem volt lehetősége arra az Egyesült Államok kormányának, hogy hosszú lejáratú állampapírok kibocsátása esetén ilyen magas kamatot fizessen, jóllehet rövid lejáratú államkölcsönök felvételénél időnként 8,5—9 százalékos kamatot is kénytelen volt fizetni.

A nixon-i teljes foglalkoztatottsági költségvetés elfogadása és megvalósulása esetén az infláció újabb hullámának néznek elébe, mert a kitűzött cél irreális, ha csak az adminisztráció nem lesz hajlandó arra, hogy bér- és jövedelempolitikájával drasztikusabban avatkozzék be a magángazdaságba.

¹² Business Week, 1971. február 6.

Nixon, bár elvileg deklarálta, hogy továbbra is szemben áll a kormány közvetlen beavatkozásával a bér- és árszabályozásba, három olyan lépést tett, amelyek nagyobb jelentőségűek, vagy legalábbis akkorák, mint amilyeneket az előző demokrata adminisztrációk végrehajtottak. Az első az volt, hogy az acélipar 12 százalékos áremelési szándékát rábeszéléssel és büntető szankciók kilátásba helyezésével 6,8 százalékosra faragta le. (Kennedy elnök 10 évvel korábban ugyancsak tett hasonló lépést.) A másik intézkedés az ún. Davis—Bacon-féle törvény felfüggesztése volt, amely kimondta, hogy az állami építkezéseknél az építetők kötelesek az építőiparban általában uralkodó béreket fizetni. Az általában uralkodó bérek tulajdonképpen a nagyvárosokban fizetett bérek, lényegében magas bérszintet képviselnek és átviszik azt azokra a területekre, ahol egyébként a bérszínvonal alacsony. E törvény 1931-ben az amerikai munkásszervezetek harcának eredménye volt, és eddig csak egyszer függesztették fel 25 napra 1933-ban. Ez volt az első direkt támadás Nixon részéről a szakszervezetek ellen. Az intézkedés nagy fontosságú, hiszen minden állam által támogatott építkezést érint, s ez kb. egyharmada az Egyesült Államok összes építkezési tevékenységének. Lényegében súlyosabb lépés volt ez, mint amit az acéliparral szemben 1971 januárjában tett.

Harmadszor: Nixon felhatalmazta a demokrata párti Conally pénzügyminisztert annak deklarálására, hogy az adminisztráció támogatja a hatósági jogkörnek két évre való kiterjesztését a bér- és árellenőrzésben. Ezt a demokraták által javasolt és támogatott intézkedést 1970-ben az adminisztráció még élesen ellenezte. A kormány jogkörének fenntartása a bér- és árellenőrzésben ugyancsak a szakszervezetek ellen irányul és jelenleg különösen az építőipart érinti, ahol béremelési követelésekkel kívánnak a szakszervezetek fellépni.

Az adminisztráció vezető közgazdászai szerint fokozni kívánják az expanzív programokat, ha úgy látják, hogy ez a növekedési célok eléréséhez szükséges, és további intézkedéseket terveznek, ha az áremelések a várakozásoktól eltérően nem lassulnak le.¹³

Az expanzió és infláció kérdéseivel kapcsolatban a realitások és a szándékok közötti ellentmondást mélyítik a Nixon-adminisztráción belüli ellentétek is a konzervatívabb és a bankrendszer érdekeit nagyobb mértékben kifejező Szövetségi Tartalékrendszer és a politikai megfontolásokat nagyobb mértékben figyelembe vevő gazdasági tanácsadó testület, valamint a kormányhivatalok között.

Burns, a Szövetségi Tartalékrendszer elnöke az amerikai kongresszus egyesített közgazdasági bizottsága előtt kijelentette, hogy valóban szükség volna ösztönző pénzügyi- és hitelpolitikára, de attól tart, hogy ez az inflációt engedné ismét szabadon, ha a kormány költekezése túlzott méreteket ölt. Kifejtette, hogy a Szövetségi Tartalékrendszer nem híve a gazdasági stagnálásnak, de nem akar új inflációs hullám elindítójává válni. (Ez újabb csapás a kormány prognózisára.)

Burns szerint a forgalomban levő pénz (szűken fogalmazva: a készpénz + a látra szóló magánbetétek) ugyanolyan mértékben bővül, mint 1970-ben, évi 5,5 százalékkal, vagyis máris jóval a történelmi átlag fe-

¹³ Business Week, 1971. febr. 27.

lett. (Az adminisztráció szóvivője 6—9 százalékot tartott szükségesnek.) A bankok valójában el vannak árasztva pénzzel — jelentette ki Burns és arról beszélt, hogy „bizonyos monetaristák” túlságosan leegyszerűsítik a helyzetet, „még intellektuális körökben is zavar mutatkozik azzal kapcsolatban, hogy különbséget tegyenek tényleges pénz- és hitelhiány és a bizalom hiánya között ahhoz, hogy a bőségesen rendelkezésre álló pénzt és hitelt felhasználják.”¹⁴

Burns az egész Federal Reserve Board nevében először szállt sikra a „jövedelempolitika” és olyan intézkedések mellett, amelyek megjavítják a munkaerő- és árupiac helyzetét, s így árcsökkenés következik be. Ez a politika azonban nem áll összhangban a Nixon-adminisztráció választási előkészületeket szem előtt tartó céljaival.

Az Egyesült Államok gazdasági helyzetének, a kormány gazdaságpolitikájának elemzése arra utal, hogy ha lassabban is, mint amit az adminisztráció optimizmusa előrevetít, 1971-ben a hanyatlás már nem folytatódik, s 1972-re az amerikai gazdaság fellendülése meggyorsul. Mivel a fellendülés üteme 1971-ben nem lesz különösebben magas (3,5—4,0 százalék körül), az áremelkedések mértéke is alatta maradhat az 1970. évi szintnek, bár így is magasabb lesz az „elfogadhatónak” minősített-nél. A kormány expanzív gazdaságpolitikai programja azonban új inflációs hullám elindítója is lehet, ha a termelés és a termelékenység nem nő kellő mértékben, s ha a közvetlen jövedelempolitikai korlátozásokat nem következetesen alkalmazzák. Erre utal az is, hogy 1971 első két hónapjában a nagykereskedelmi árak emelkedése éves viszonylatban 6,6 százalékos rátának felelt meg.

1972 választási év, s mint minden elnökválasztási esztendő, valószínűleg sok vonatkozásban erősen manipulált helyzetet teremt az amerikai gazdaságban (ha ez egyáltalán sikerül a kormánynak, figyelembe véve a mostani helyzet fonákságait). Az AFL-CIO amerikai szakszervezeti szövetség máris széles kampányba kezdett azért, hogy Nixont 1972-ben eltávolítsák az elnöki székből. Stratégiája széles koalíció, „nyerő népront” megteremtését hirdette meg, amely a munkásokból, a 21 éven aluli választókból, a nyugdíjasokból és a négerekből tevődne össze.

A távolabbi és tartósabban ható változások szemszögéből a következő főbb, ma is látható problémagócokkal lehet számolni a gazdasági fejlődésben:

1. *A lakásépítés gyorsulása.* Az 1960-as években az Egyesült Államokban a lakásépítés üteme lassult. A magas kamatláb, a hitelfeltételek romlása, a helyi önkormányzati szervek anyagi eszközeinek és a dolgozók reáljövedelmeinek lassúbb emelkedése nyomán viszonylag kevés új lakás épült, s a lakbérek nagymértékben emelkedtek — az általános árszint növekedésénél gyorsabban. A városi „nyomornegyedek” lakóépületeinek állaga gyorsan romlott. Az 1968-ban elfogadott ún. Lakásügyi Törvény a 70-es évekre 26 millió új lakás felépítését vagy teljes modernizálását tartja szükségesnek — illetve irányozza elő. Ha ez nem is valósul meg teljes egészében, nyilvánvaló, hogy a lakásépítési hullám jelentősebb szerepet játszik majd a 70-es években a keresleti tényezők között, mint amelyet a 60-as években játszott. Egyebek között a városfejlesztés lakásügyi problémáinak jobb megoldását célozza az 1971—72.

¹⁴ The Economist, 1971. február 27.

évi költségvetési törvényjavaslat ún. jövedelemrészesedési rendszere. Ennek egyik oldala az általános jövedelemrészesedés, amely szerint a szövetségi kormány visszatérítené az államoknak és a helyi önkormányzati szerveknek a szövetségi jövedelemadó bizonyos részét minden fel-tétel nélkül. A másik pedig a meglévő szövetségi juttatás átalakítása oly módon, hogy nem kapcsolnák össze különféle felhasználási korlátozá-sokkal (ún. speciális jövedelemrészesedés). Nem költenének többé szö-vetségi pénzeket, állami-helyi részletes programok szerint, például la-kásépítésre vagy csatornaépítésre, hanem általános városfejlesztés címén adnának támogatást. (Ez évente 4 milliárd dollárt jelentene az államok-nak.)

2. *A természeti környezet szennyeződése elleni küzdelem* egy másik olyan terület, amely számottevő változást hoz a keresleti tényezők ala-kulásában.

Az amerikai ipar és lakosság évenként 360 millió tonna szemetet, 142 millió tonna levegőszennyező anyagot és kb. 190 milliárd liter szeny-nyezett vizet „termel”. Mind ez ideig ennek töredékét tudják hatástala-nítani. A szennyeződés és a hulladék túlnyomó része rontja a levegőt, szennyezi a vizeket és súlyos következményekkel jár. A levegő szennye-ződését 60 százalékban az autók okozzák. Ha a tendencia tovább folyta-tódik, 1980-ra a gépkocsik évente 60 millió tonna gázt engednek a levegőbe.

A víz- és levegőszennyeződést főképp a városok, illetve a városok közvetlen környéke okozza. A városok környékén hatalmas szemét- és hulladéktelepek alakulnak ki, s ezek állandóan szennyezik a környezetet. A környezet, a levegő szennyeződésének problémája egyébként nagy részben az urbanizáció jellegével, a nagy konglomerációk kialakulásával függ össze. A megoldás ezért is rendkívül nehéz és költséges. A szennye-ződés elleni küzdelem költsége nemcsak az állami költségvetésre hárul az elkövetkező években, bár minden bizonnyal állami eszközökből fede-zik majd orozslánrészét. Erre utal a Nixon elnök által 1969-ben meghir-detett 10 milliárd dolláros program. A szennyeződés elleni harc azonban egyben új üzletággá is válik, s a hagyományos iparágak egy részét (pél-dául az autóiipart) is befolyásolja. Ily módon is hat a gazdasági növeke-désre.

3. *A fegyverkezési kiadások növekedése és szerkezetének átalaku-lása.* A meghirdetett „vietnamizálási” program kilátásba helyezte a viet-nami háborúval összefüggő katonai kiadások csökkentését és más jellegű katonai ráfordítások súlyának emelkedését, ez azonban nem következett be 1970-ben, s 1971-ben sem látszik valószínűnek. Az 1971. évi költség-vetésnek a stratégiai fegyverekkel kapcsolatos előirányzatai volumenük-ben kisebbek, mint 1968-ban. 1968 óta csaknem egymillió embert bo-csátottak el a hadiiparban. A kutatási és fejlesztési kiadások emelked-tek ugyan, de az 1971. évi költségvetésben még mindig az 1968. évi szint alatt maradtak. Az 1972. évi költségvetés növeli a katonai kiadások vo-lumenét. A katonai-ipari komplexum új típusú nagy hatósugarú fegy-verek fejlesztésébe kezdett, előtérbe került a rakétaelhárítási rendszer kiépítése, ami a SALT-tárgyalások ellenére, ha lassabban is, de meg-indult. Folyik egy új bombavető, az ún. B-1 típusú bombázó (új típusú stratégiai bombázó) és egy újfajta, nagy hatósugarú rakétákkal felsze-

rejt tengeralattjáró fejlesztése stb. E fegyverek költségvetési hatását természetesen nem lehet felbecsülni. A B—1 bombavető 5 prototípusának kifejlesztése 2 milliárd dollárba került 1970-ben, s a légierők 280 ilyen géppel szeretnének rendelkezni 1978-ban. Az amerikai haditengerészet modernizálásához mintegy 6 milliárd dollárnyi igényt nyújtottak be a következő évekre stb.¹⁵ A katonai kiadások további növelésének technikai feltételeit a katonai-ipari komplexum minden erővel igyekezni fog a jövőben is gazdasági és politikai realitássá változtatni.

4. Annak ellenére, hogy az ellenállás e tekintetben továbbra is nagy a monopoltőke számottevő csoportjai részéről, az Egyesült Államok belső társadalmi problémáinak súlyosbodása és a technikai fejlődés munkaerő-szükségletei előtérbe tolják *a szociális és nevelésügyi kiadások jelentős emelését is*. A jóléti kiadások a szövetségi költségvetés nem katonai tételei között az 1950. évi 3 százalékról 1970-re 35 százalékra emelkedtek, s az állami iskolák támogatására fordított pénzeszközök az 1959—60. évi 400 millió dollárról 1969—70-re 3 milliárd dollárra nőttek. Az iskolákra fordított összeg (szövetségi, állami és helyi) kiadások 10 év alatt 15 milliárdról 35 milliárd dollárra nőttek. A növekedés egy része az iskolás korúak számának emelkedésével és a növekvő költségekkel függött össze, s különösebb javulást nem hozott. A 70-es években, ha a szociális és nevelésügyi kiadások emelkedése el is marad az igények mögött, szükségképp továbbra is gyors lesz — ami a személyi fogyasztás szintje szempontjából fontos. Az adminisztráció növelni kívánja az átképzéssel összefüggő kiadásokat is, ily módon akar fellépni a strukturális munkanélküliség, illetve hiányos foglalkoztatottság növekedésének veszélyével szemben. Az Egyesült Államok gyors gazdasági fejlődése és a munkanélküliség csökkenése ellenére ugyanis a hatvanas években a szociális segélyből élők száma az 1959. évi 6,2 milliőről 1969-re 10,2 millióra emelkedett, ami részben a strukturális munkanélküliség növekedését tükrözi. A szociális kiadások növekedése és a juttatások javítása nemcsak ilyen értelemben járul hozzá a fogyasztás növekedéséhez (vagy szintjének fenntartásához válság, munkanélküliség esetén), hanem a létbizonytalanság növekedése ellen hat, s így a lakosságot jövedelme nagyobb hányadának elköltésére is ösztönzi.

Az említett problémák elsősorban az állami gazdaságpolitika szemszögéből lényegesek. A gazdaság hosszabb távú növekedési potenciáljában azonban sokkal közvetlenebbül ható tényezők játszanak elsődleges szerepet: a fogyasztói és a beruházási piac bővülése stb.

A hosszabb távú fejlődést meghatározó tényezők közül a 70-es évek első felében a lakosság valamelyest gyorsabb növekedésére számítanak, s gyorsabban nő a munkaképes korba lépők aránya is. Az átlagjövedelmek várhatóan gyorsabb növekedésében fokozottabb szerepet játszik a 70-es években a lakosság képzettségi színvonalának emelkedése, s különösen a magas képzettségű értelmiségiek számának növekedése. A személyi fogyasztáson belül az elkövetkező években is tovább nő a szolgáltatások aránya. A tartós fogyasztási javak hagyományos csoportjaiban a kereslet fő tényezője elsősorban a pótlás és csere lesz. A személygépkocsik piacán például a biztonságosabb és a levegőt kisebb mértékben

¹⁵ SIPRI Yearbook of the World Armaments and Disarmament, 1969/70.

szennyező gépjárművek terjedése várható, ami meggyorsítja az állomány kicserélését.

A beruházások növekedésében a műszaki haladás, az automatizálás és az elektronikus számítógépek további terjedése, a fokozódó importverseny hatására végbemenő és a bérköltségek növekedésének ellensúlyozását célzó tökéletes racionalizálás a 70-es években is lényeges szerepet játszik. E tekintetben azonban fel kell figyelni arra a jelenségre, hogy a tudományos kutatások állami támogatása 1968 óta stagnál (15 milliárd dollár szinten). A hatvanas években a kutatásokra fordított kiadások évi átlagban 10 százalékkal nőttek. A hetvenes években sokkal lassúbb növekedésre számítanak, ami minden bizonnyal kedvezőtlenül hat az Egyesült Államok tudományos potenciáljának alakulására.

Az előzőekben vázoltak alapján nem valószínű, hogy az Egyesült Államok gazdaságára a 70-es években a stagnálás vagy a különösebben lassú fejlődés legyen jellemző. A helyzet és a közelebbi kilátások azonban nem támasztják alá az OECD prognózisának optimizmusát sem a 70-es évekre. Ilyen ütemű növekedésre eddig csak rövidebb ideig és kivételes körülmények között volt képes az Egyesült Államok gazdasága.

SZANYI JENŐ:

GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ÉS KÜLKERESKEDELEM

Szanyi Jenő a gazdasági növekedés, a termelési szerkezet és a külkereskedelelem összefüggéseit elemzi, ennek alapján felvázolja a termelési szerkezet átalakítására irányuló koncepciókat, összhangban a nemzetközi munkamegosztás követelményeivel.

A könyv a magyar külkereskedelmi forgalom fő jellemzőivel, a kereskedelmi és fizetési mérleg alakulásával foglalkozik. Részletesen elemzi a magyar külkereskedelelem áruszerkezetének összetételét, ennek hatását a termelésre. Megismerteti a magyar külkereskedelelem piaci szerkezetével és viszonylati megoszlásával. Az utolsó fejezetben áttekintést kapunk a külkereskedelelem új gazdaságirányítási rendszeréről és ennek eszközeiről.

Az egyes fejezetekben a szerző részletesen elemzi a termelés és a külkereskedelmi áru- és piaci szerkezet — részben eddig nyilvánosságra nem hozott — adatait, és ezekből vonja le a két szektor egymásra gyakorolt kölcsönhatásából adódó következtetéseit. A legérdekesebbek azok a részek, amelyek az ipari termelés és a külkereskedelmi forgalom összehasonlítása alapján az ipari termelés struktúrájának megváltoztatását javasolják, valamint azok, amelyek ugyanebben a vonatkozásban a magyar mezőgazdaság termelési struktúrájának optimális kialakítását tárgyalják. Az export és az import alakulásának dinamizmusáról szóló fejtegetések és a külkereskedelmi mérleg elemzéséből a termelési szerkezetre levont következtetések is nagy figyelmet érdemelnek.

316 l., kötve 48,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ERDŐS TIBOR:

A struktúraváltozások szerepe a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésében

A második világháborút követő időszak egyben a nagy struktúraváltozások periódusa is volt. Ez természetes következménye a gyorsabb gazdasági fejlődésnek, illetőleg a nagyarányú struktúraváltozások feltételül szolgáltak a gyorsabb gazdasági növekedésnek. A gazdasági fejlődés mindig szerkezeti átalakulásokkal jár együtt. Új termékek, új ágazatok lépnek fel, a meglévők részesedése az összes termelésből növekszik vagy csökken. Minél gyorsabb a fejlődés, annál erőteljesebbek a szerkezeti változások mind a termelés, mind a fogyasztás területén. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a termelés szerkezeti változásai milyen összefüggésben voltak az egyes tőkésországok gazdasági fejlődésével.

A vizsgálat módszere

Előbb azonban a továbbiak előkészítéséül néhány megjegyzést kell tenni.

Először: A termelési struktúra változásának a növekedésre gyakorolt hatását nem úgy elemezzük, mint az egyes ágazatok eltérő termelékenységi színvonalából és a magasabb termelékenyséigű ágazatok felé irányuló szerkezeti változásokból származó előnyt. Az ágazatok eltérő termelékenységi színvonalát nem tudom értelmezni. Ebből következően azt sem tudom értelmezni, hogy a szerkezeti változások úgy is gyorsítják a növekedés ütemét, hogy a magasabb *termelékenyséigű* ágazatok részesedésének növekedése nagyobb volumenű nemzeti jövedelmet, illetve végterméket ad. Az ágazatok eltérő termelékenységi színvonalát csak akkor tudnám értelmezni, ha az ott termelt használati értékek összemérhetők volnának, méghozzá naturálisan. Ez azonban ágazatok között általában nem lehetséges. A struktúraváltozások növekedési hatását abban látom, hogy 1. az egyes ágazatokban mindig eltérő a termelékenység növelésének lehetősége; 2. eltérő lehetőség nyílik az élő munka mennyiségének növelésére; 3. eltérő ütemben bővül az egyes ágazatok termékeivel szemben a piaci kereslet; 4. eltérő az egyes ágazatokban a termelés tőkeigényessége. Azzal, hogy ezeknek az eltéréseknek melyek az okai, most nem foglalkozom. Kiindulok abból, hogy ez így van és hogy az az ország fejlődhet gyorsabban — egyéb körülményeket adottnak véve —, amely ezeket az adottságokat jobban ki tudja használni, azokhoz jobban alkalmazkodik.

Másodszor: Igyekszünk a szerkezeti változások méretéről átfogó képet adni, de nem úgy, hogy az adatok véget nem érő felsorolásába bocsátkozunk. Ez tucatnyi ország vizsgálata esetén amúgy is kilátástalan dolog volna. A rengeteg adat egyszerű felsorolása pedig egyáltalán nem adna átfogó képet, a fáktól nem látnánk az erdőt. Arra törekszünk, hogy minden országban egyetlen számmal fejezzük ki azt, hogy egy vizsgált periódusban milyen méretű eltolódások mentek végbe a dinamikus ágazatok javára és a hanyatló ágazatok kárára. A mutatószámok nem tényleges statisztikai adatok, de azokból számítottuk ki őket. Nem egy ágazatra vonatkoznak, hanem az összesre. Minden ágazat súlyváltozásait tükrözik, és mivel minden vizsgált országra vonatkozóan számítottunk egy-egy mutatószámot, így az egyes országokban lezajlott struktúraváltozások mennyiségileg összemérhetők. Ezeket a mutatószámokat állítjuk szembe az egyes országok gazdaságának növekedési ütemével.

Harmadszor: A mutatószámok megállapításához szükséges adatokat az ENSZ statisztikai kiadványaiból nyertük, ahol a nemzeti jövedelmet termelő ágazatok között egyebek mellett a pénzügyi szféra, sőt még a lakáshasználat is szerepel, tehát olyan tételek is, amelyek a nemzeti jövedelmet duzzasztják, amelyek nem tartoznak a termelő ágazatok közé. De csak olyan adatokkal dolgozhatunk, amilyenek rendelkezésre állnak. A nemzeti jövedelem és a végtermék növekedési ütemét is az ilyen duzzasztott adatokból számítottuk ki, természetesen, hogy mindazon ágazatok adatait figyelembe kell venni, amelyekre a nemzeti-jövedelem-, illetve végtermékadatokat az ENSZ-statisztikák felbontják.

Végül, a számítás módszeréről annyit kell megjegyeznünk, hogy kiszámítottuk minden egyes ágazat termelésének részesedését az összes termelésben mind a bázis-, mind a beszámolási évben. Vagyis megnéztük, mennyi a bányászat, a mezőgazdaság, a feldolgozó ipar, a villamosenergia-termelés, az építkezés, a közlekedés stb., összesen 11 ágazat részesedése a végtermék termelésében 1953-ban és 1961-ben. Így minden egyes ország adataiból 22 megoszlási viszonyszámot nyertünk.

Ezután kiszámítottuk, hogy a vizsgált periódusban az egyes ágazatok milyen ütemben fejlődtek az összes vizsgált országban. Kiszámítottuk például a villamosenergia-termelés átlagos évi növekedési ütemét 1953 és 1961 között mindegyik tőkésországban és az így nyert növekedési ütemek átlagát vettük. Ezzel tulajdonképpen képet kaptunk arról, hogy az egyes ágazatok a fejlett tőkésországokban az adott technikai, piaci, arányossági feltételek mellett milyen ütemben fejlődhettek. Így állapítottuk meg, hogy melyek a dinamikus ágazatok, melyek a lassabban fejlődők, s hogy az egyik ágazat mennyivel fejlődésképesebb, mint a másik.

Miután az egyes ágazatoknak az összes vizsgált ország adataiból kiszámított átlagos növekedési ütemét megkaptuk, azt besoroztuk az adott ágazatok megoszlási viszonyszámaival mind a bázis-, mind pedig a beszámolási időszakban. Az így nyert mutatószámokat a bázis- és a beszámolási évben összeadtuk. Természetes dolog, hogy a beszámolási évben a mutatószámok összege nagyobb, mint a bázisévben, mégpedig minden egyes országban. A dinamikusabban fejlődő ágazatok megosz-

lasi viszonyyszáma nő, a kevésbé dinamikusaké csökken. Ezért a nagyobb növekedési ütemet a beszámolási évben általában nagyobb megoszlási viszonyszámmal kell besorozni, mint a bázisévben, a kisebb növekedési ütemet pedig éppen megfordítva, kisebb számmal. Ha a beszámolási év mutatószámainak összegéből levonjuk a bázisév mutatószámainak összegét, akkor már egy olyan pozitív előjelű mutatószámot kapunk, amely kifejezi, hogy egy adott országban milyen erejű volt a strukturális eltolódások mértéke a dinamikus ágazatok javára, és a kevésbé dinamikus ágazatok rovására. Ilyen értelmű strukturális változás minden tőkésországban bekövetkezett, de a változások nagyon is különböző méretűek voltak. Nyilvánvaló, hogy egyéb tényezőket adottnak véve azok az országok fejlődhetek gyorsabban, ahol az eltolódások a dinamikus ágazatok felé erőteljesebbek voltak.

A módszer könnyebb megértése végett képzelt számokból egyszerű számpéldát állítottunk össze. (Lásd az 1. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A, B és C ország termelési struktúrája változásának összemérése

Megnevezés	A ország			B ország			C ország		
	I.	II.	Össze- sen	I.	II.	Össze- sen	I.	II.	Össze- sen
	ágazat			ágazat			ágazat		
Végtermék értéke									
Bázisév	50	50	100	50	50	100	50	50	100
Beszámolási év	85	70	155	80	70	150	75	70	145
Ágazatok növekedési együtthatója a vizsgált periódusban	1,7	1,4		1,6	1,4		1,5	1,4	
Ágazatok átlagos növeke- dési együtthatója a vizs- gált periódusban	1,6	1,4		1,6	1,4		1,6	1,4	
Ágazatok megoszlási viszonyyszáma százalékban									
Bázisév	50	50		50	50		50	50	
Beszámolási év	54,8	45,2		53,3	46,7		51,7	48,3	
A struktúraváltozást jelző mutatószám (megoszlási viszonyszám x átlagos nö- vekedési együttható)									
Bázisév	80	70	150	80	70	150	80	70	150
Beszámolási év	87,7	63,3	151	85,3	65,4	150,7	82,7	67,6	150,3
A beszámolási és a bázisév mutatói számösszegének különbsége (a struktúra változások erősségét kife- jező mutatószám)			+1,0			+0,8			+0,3

A számpéldában szereplő A ország termelési struktúrájának változása a dinamikusabban fejlődő I. ágazat javára valamivel több, mint háromszor akkora volt, mint C országé (1,0 : 0,3). Ezzel a módszerrel

felmérhető és összehasonlítható akárhány ország akárhány ágazatának strukturális változása. Nemcsak a legdinamikusabban fejlődő ágazatok szerepe vizsgálható így, hanem minden ágazaté — feltéve, hogy az adatok rendelkezésre állanak. Nyilván nemcsak az előnyös egy ország számára, ha a világviszonylatban legdinamikusabb ágazat aránya növekszik, hanem az is, ha a fejlődési dinamikát tekintve utolsó előtti ágazat részesedése nő az utolsó rovására. Mindeme változást tükrözik a struktúra változását jelző mutatószámok.

A struktúraváltozások ilyen átfogó vizsgálata elengedhetetlen. Ha csupán a legkorszerűbb ágazatok termelését vizsgálánk, akkor azt lehetnének, hogy a struktúraváltozás ott a legnagyobb, ahol a termelés a legfejlettebb, ahol a legkorszerűbb ágazatok részesedése, termelése a leggyorsabban nő. A fejlettség alacsonyabb szintjén álló országokban azonban fontos szerepük van az egyéb ágazatok aránynövekedésének is. Így a tőkésországokban a villamosgépgyártás, az elektronika, a vegyipar nagyrészt az Egyesült Államokban koncentrálódik, ebből azonban nem következik, hogy a struktúraváltozás — akár nemzetgazdasági, akár ipari méretekben — itt volt a legerősebb. Most pedig lássuk a tényeket.

Nemzetgazdasági struktúraváltozások és a növekedés

Először a struktúraváltozásokat nemzetgazdasági méretekben vizsgáljuk az 1953-tól 1961-ig, illetőleg az 1953-tól 1966-ig terjedő periódusban. Külön 1961-ig azért, mert eddig az NSZK és Ausztria gazdasági növekedése még elég gyors ütemű volt. Figyelembe vettük a mezőgazdaság, erdészet, halászat, a bányászat, a feldolgozó ipar, az építkezés, a villamosenergia-termelés, a gázgyártás, a szállítás, hírközlés, a nagy- és kiskereskedelem, a bankok és biztosítás, a lakáshasználat, az állami adminisztráció és a szolgáltatások kimutatott termelési értékeit, amelyeknek összege kiadja a végtermék értékét. Megállapítottuk az ágazatok termelésének arányeltolódását a vizsgált periódusban, továbbá az egyes ágazatoknak a vizsgált országokból vett évi átlagos növekedési ütemét, természetesen változatlan áras adatokat alapul véve. A fentebb ismertetett módon kiszámítottuk országonként a strukturális eltérések mértékét a dinamikusabb ágazatok javára.

A számításhoz először is az egyes ágazatok arányeltolódásának ismerete szükséges. A 2. számú táblázatban közöljük az egyes ágazatok termelésének részesedését az összes termelésben az 1953., 1961. és 1966. években. Az ENSZ-statisztikák némely országokban az egyes ágazatok termelési részesedését összevontan közlik. Például Ausztria feldolgozó iparának és bányászatának termelése összevonva szerepel. Ezt a nehézséget úgy hidaltuk át, hogy az osztrák feldolgozó ipar termeléséből levontuk a bányászat termelését. Annyit vontunk le, amennyi több ország átlagában a bányászat termelése a bányászat és a feldolgozó ipar együttes termeléséhez képest. Vagyis feltételeztük, hogy Ausztriában a bányászat és a feldolgozó ipar termelési arányának alakulása megfelel a nemzetközi átlagos arányeltolódásnak. Biztosan nem így van, s ebből hiba adódik. De ez a hiba keveset nyom a latba. Alig befolyásolja a struk-

Az ágazatok termelési rézesedésének alakulása az összes termelésben (%)

Ország	Mezőgazdaság, erdészet, vadászat, halászat		Bányászat		Feldolgozó ipar		Építkezés		Elektromosság, gáz, víz		Szállítás és hírközlés							
	1953	1961	1953	1961	1953	1961	1953	1961	1953	1961	1953	1961						
	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966						
Ausztria	17,2	13,3	9,8	2,2	1,8	37,1	40,7	41,2	6,7	7,5	8,3	2,8	2,8	3,3	4,1	6,7	7,1	7,5
Belgium	8,7	2,7	1,9	4,7	2,7	26,2	29,0	31,8	6,8	6,8	6,8	1,7	1,7	1,8	2,2	6,9	7,1	7,2
NSZK	9,1	6,3	5,2	4,5	2,5	38,9	45,2	46,7	6,0	5,4	5,8	1,9	1,9	2,5	2,5	6,5	6,4	5,9
Franciaország	12,2	9,7	8,4	2,1	1,9	35,5	37,7	38,1	6,1	6,9	7,8	1,3	1,7	2,0	5,3	5,7	5,7	5,7
Görögország	31,9	27,7	22,2	0,9	1,1	1,2	13,6	16,8	18,8	4,3	6,5	0,9	0,9	1,4	2,1	6,0	6,9	7,0
Olaszország	20,3	15,7	13,4	0,8	1,0	0,8	21,5	27,3	30,5	7,0	8,0	6,9	2,1	2,6	3,1	6,0	6,9	7,0
Norvégia	14,3	9,9	7,7	1,0	0,8	0,9	24,8	26,1	27,6	9,5	7,7	7,6	2,0	2,7	2,9	13,5	16,8	18,4
Svédország	9,1	6,9	5,7	1,7	1,8	1,7	29,1	31,4	35,1	8,7	8,7	8,2	2,4	3,1	3,3	8,3	7,9	7,3
Anglia	5,4	3,9	3,2	3,8	2,9	2,2	35,2	34,8	34,1	5,7	6,2	7,0	2,3	2,8	3,3	8,4	8,4	8,4
Egyesült Államok	4,3	3,9	3,0	2,5	2,3	2,1	29,1	26,8	29,9	5,1	4,8	4,1	1,8	2,5	2,4	6,3	6,2	6,7
Japán	21,4	14,3	11,6	2,9	1,5	0,9	23,0	29,7	27,6	4,3	6,0	7,1	1,8	1,7	0,9	7,4	8,0	8,2

A táblázat folytatása

Ország	Nagy- és kiskereskedelem		Bank- és biztosításiügy		Lakáshasználat		Állami adminisztráció		Szolgáltatás				
	1953	1961	1953	1961	1953	1961	1953	1961	1953	1961			
	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966	1966			
Ausztria	8,2	9,9	11,1	3,1	3,7	0,8	0,7	9,6	7,7	7,1	5,8	4,8	4,7
Belgium	11,6	11,5	11,1	3,3	4,0	8,7	6,4	6,3	6,5	6,9	15,8	15,8	16,2
NSZK	12,7	13,4	13,4	2,6	2,5	2,7	3,0	7,7	6,4	6,6	6,1	6,6	6,1
Franciaország	11,8	12,4	13,5	2,2	2,2	2,5	2,3	9,8	8,0	6,8	11,2	11,4	11,7
Görögország	10,2	11,3	12,6	1,9	2,0	10,7	9,8	8,9	6,9	5,6	10,1	9,7	10,7
Olaszország	9,4	9,3	9,7	2,8	3,6	4,4	6,6	5,4	12,4	11,7	8,9	7,8	7,5
Norvégia	12,4	13,4	12,8	2,2	2,6	3,8	3,3	4,8	4,8	4,5	11,7	11,9	11,9
Svédország	17,2	18,0	17,2	4,2	4,2	4,3	3,7	4,7	3,8	3,5	10,8	10,4	10,0
Anglia	12,5	11,9	11,2	2,4	2,4	3,2	4,0	7,1	6,5	6,9	14,0	16,2	16,9
Egyesült Államok	15,2	16,2	16,4	5,9	6,5	5,8	7,3	14,3	13,1	12,4	9,2	10,4	9,7
Japán	15,8	16,3	17,1	1,2	3,2	4,9	4,7	5,7	4,3	4,4	11,6	10,3	12,7

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, New York, 1968.

túraváltozásokról adott összképet. Azért csak kismértékben, mert az öszszevont adatok száma kevés. Ezenkívül az NSZK-ban öszszevontan szerepelnek a bányászat és a villamosenergia- és gázgyártás adatai, ezenfelül Japánban az elektromosság-gázgyártás és a szállítás, hírközlés, valamint a bankok, biztosítás és a lakáshasználat adatai. A felbontás az NSZK-ban és Japánban ugyanolyan módszerrel történt, mint amiről Ausztriával kapcsolatban beszámoltunk.

Ismernünk kell továbbá az egyes ágazatok termelésének átlagos évi növekedési ütemét. Ezt úgy nyertük, hogy vettük az ágazatok országonkénti növekedési ütemének számtani átlagát. A növekedési ütemeket az 1953—1961. és az 1953—1966. évi periódusra a 3. számú táblázat mutatja.

3. sz. táblázat

Az ágazatok termelésének több ország adatai alapján számított
(%) átlagos évi növekedési üteme

Ágazat	1953— 1961	1953— 1966	Ágazat	1953— 1961	1953— 1966
Mezőgazdaság, erdészet, vadászat, halászat ...	2,2	2,6	Nagy- és kiskereskedelem ...	5,7	6,0
Bányászat.....	2,5	2,5	Bankok, biztosítás ...	6,6	6,4
Feldolgozó ipar.....	6,3	6,7	Lakáshasználat	3,5	3,8
Építkezés	5,8	6,2	Állami adminisztráció.	2,7	3,2
Elektromosság, gáz, víz	7,4	7,7	Szolgáltatások	4,3	5,1
Szállítás, hírközlés.....	4,9	5,2			

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, New York, 1968.

A közölt mutatószámok egymagukban — azaz egy-egy ország mutatószáma egyedül — nem sokat mondanak. De sokat mondanak, ha az egyes országok mutatószámait egymáshoz viszonyítjuk. (Lásd a 4. sz. táblázatot.) Így például elárulják, hogy Japánban a strukturális vál-

4. sz. táblázat

A strukturális változások mértéke és a végtermékek átlagos évi növekedési üteme 1953-tól 1961-ig

Ország	A dinamikus ágazatok felé irányuló strukturális változásokat kifejező mutató	A végtermékek átlagos évi növekedési üteme (%)
Japán.....	41,0	10,0
NSZK.....	32,2	7,0
Olaszország.....	30,6	5,7
Ausztria.....	26,3	6,3
Görögország.....	24,4	6,0
Norvégia.....	16,6	3,4
Svédország.....	13,8	3,9
Belgium.....	13,3	3,2
Franciaország.....	6,5	4,8
Anglia.....	5,8	3,1
Egyesült Államok	3,9	2,3

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, U. N., 1967. New York, 1968.

tozás mértéke több mint tízszer akkora volt, mint az Egyesült Államokban, ekkor Japán fejlődött a leggyorsabban és az Egyesült Államok a leglassabban. Továbbá a vizsgált országok közül öt ország: Japán, az NSZK, Olaszország, Ausztria és Görögország fejlődött különösen gyorsan. Éppen ezekben az országokban a legnagyobb a mutatószámok értéke. Sőt, ebben az öt országban a mutatószám értékeinek sorrendje csaknem azonos a növekedési ütem sorrendjével. A másik oldalon az Egyesült Államok mellett Nagy-Britannia is nagyon lassan fejlődött. A struktúraváltozás mérete itt is nagyon alacsony, 5,8 volt. A struktúraváltozás mérete és a növekedés üteme között nagyon erős korreláció van. A korrelációs együttható számértéke ebben a periódusban +0,903 volt, ez olyan erős összefüggést tükröz, amilyent egyetlen más termelési oldalról ható tényezőnél sem figyelhetünk meg. Elmondhatjuk tehát, hogy az 1953—1961. évi periódusban több ország gyors gazdasági fejlődésének egyik legfontosabb tényezőjét az erőteljes strukturális változások alkották.

Fontos volna a struktúraváltozások és a növekedés összefüggését az 1960-as években is megvizsgálni, ez azonban adathiány miatt nem oldható meg. Csak 1966-ig voltak eddig megfelelő bontású adatok, ilyen rövid periódusra a korrelációt nem volt érdemes meghatározni. Ezért érdekesebb volt a struktúraváltozásokat az 1953—1966-os periódusban megállapítani, és az így nyert mutatószámokat szembeállítani a hosszabb időszakban megfigyelhető átlagos évi növekedési ütemekkel. Hasonló eredményre jutottunk. Arra, hogy a struktúraváltozások és a növekedés üteme kölcsönösen érzékenyen reagálnak egymásra. Nézzük az adatokat az 5. sz. táblázatban.

5. sz. táblázat

A struktúraváltozások mértéke és a végtermékek átlagos évi növekedési üteme 1953-tól 1966-ig

Ország	A struktúraváltozásokat kifejező mutató	A végtermékek átlagos évi növekedési üteme (%)
Japán	46,9	9,5
NSZK	40,0	6,1
Olaszország	44,0	5,3
Ausztria	41,3	5,4
Görögország	48,2	6,5
Norvégia	23,6	4,6
Svédország	22,2	4,2
Belgium	29,0	3,7
Franciaország ...	26,2	5,0
Anglia	9,7	3,0
Egyesült Államok	11,1	3,6

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, U. N., 1967. New York, 1968.

A táblázatra tekintve először is szembetűnik, hogy a struktúraváltozások számértéke kivétel nélkül magasabb, mint az 1953—1961. évi periódusban. Ez természetes, hiszen hosszabb periódusban a struktúra nagyobb mértékben változhat. A változás tehát részben az idő függvénye. Ezért a nagyobb mutatók nem járnak együtt szükségképpen nagyobb növeke-

dési ütemmel. Az ütemnövekedés csak akkor valószínű, ha időegység alatt nagyobb a struktúraváltozás mértéke. Táblázatunkban tehát újból a mutatószámok országok közötti aránya a fontos, amely kifejezi, hogy az egyes országokban mekkora struktúraváltozások történtek *ugyanabban az időszakban*. Ismét azt tapasztaljuk, hogy Japánban, az NSZK-ban, Olaszországban, Ausztriában és Görögországban mentek végbe a legnagyobb változások, és itt volt a legnagyobb a növekedési ütem. Érdekes, hogy ebben a hosszabb periódusban Görögország mutatószáma a legnagyobb, növekedési üteme közelebb is került Japánhoz. Az Egyesült Államok is előreugrott, Japán struktúraváltozása már csak négyszerese az amerikaiaknak, ez a 60-as évek Amerikájának gyorsabb struktúraváltozásával magyarázható. Az 1960-as években az amerikai gazdaság gyorsan is fejlődött. Az 1953—1966. évi periódusban a struktúraváltozások és a növekedés üteme közötti összefüggést kifejező korrelációs együttható értéke $+0,849$, vagyis a kapcsolat továbbra is rendkívül szoros.

A feldolgozó ipar struktúraváltozásai és a növekedés

A vizsgált ágazatok közül a leggyorsabban fejlődő terület a villamos energia termelése és a gázgyártás, a második helyen a feldolgozó ipar volt. Ez utóbbi a szerkezeti változásokban kulcsszerepet töltött be, hiszen részesedése a vizsgált országok végtermékében átlagosan 32 százalékos volt 1966-ban. Az olyan országokban, ahol a feldolgozó ipar részesedése gyors ütemben növekedett, általában az egész gazdasági fejlődés gyors volt. Ezek közé tartozott Ausztria, az NSZK, Görögország, Olaszország és mindenekelőtt Japán. Angliában és az Egyesült Államokban ellenben a feldolgozó ipar részesedése stagnált, sőt 1953-tól 1961-ig vissza is esett: Angliában 35,2 százalékról 34,8 százalékra, az Egyesült Államokban 29,1 százalékról 26,8 százalékra. Mindkét ország fejlődése 1953-tól 1961-ig lassú ütemű volt. A feldolgozó ipar kulcsszerepe miatt kívánatos a benne végbemenő szerkezeti változásokat is felmérni, illetve azt megvizsgálni, hogy az itt lezajlott szerkezeti változások milyen kapcsolatban voltak magának a feldolgozó iparnak a növekedési ütemével. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy minél erőteljesebbek voltak a feldolgozó ipar struktúraváltozásai, annál gyorsabb lehetett az egész gazdasági növekedés.

Az ENSZ statisztikai kiadványai a feldolgozó ipar termelését 20 ágazatra bontják. Ezek közé tartozik az élelmiszer, az ital, a dohány, a textil, a konfekció, a bútór, a papír előállítás, a nyomda-, a bőr-, a gumi-, a vegy-, a kőolaj-, a fémipar, a gépgyártás, a villamosgépipar, a járműipar és még néhány egyéb ágazat. Sajnos, az adatszolgáltatás eléggé hiányos. Némely országról, például Franciaországról, megfelelő bontású adat egyáltalán nincs. Nem lehetett mindig pontosan ugyanazon időközre a különböző országokról adatokat szerezni; az egyes országok nem mindig közlik ugyanolyan részletes bontásban a termelési adatokat — az NSZK például a fémtermékek, a gépgyártás, a villamosgépgyártás és a járműipar termelési adatait összevonva közli; némelyik országról hiányoznak a változatlan áras adatok. Mindez a számítást nehezíti, illetve bizonyos

fokig pontatlanná teszi. Az eddig vizsgált országok közül adathiány miatt eleve ki kellett hagyni Görögországot, Franciaországot, Belgiumot. Avégett viszont, hogy minél több legyen a megfigyelt ország, bevontuk a vizsgálatba Írországot, Dániát, Új-Zélandot és Finnországot. A felsorolt nehézségek miatt a feldolgozó iparban számított struktúraváltozások nem hasonlíthatók össze a nemzetgazdasági síkon számított struktúraváltozásokkal. Nem ugyanaz az időköz — az adatok általában az 1953—1964—1965-ös időközre vonatkoznak —, nem pontosan ugyanazok a megfigyelt országok, az egyes országokból vett adatok nem egyformán részletesek: ott, ahol az adatokat több ágazatról összevonva közlik, a struktúraváltozások a valóságosnál kisebb mértékűnek látszanak. Ezért a számított korrelációs összefüggés sem lesz olyan erős, mint amilyen az a valóságban. Mégis megkíséreltük a struktúraváltozás méretének kiszámítását, mert azt gondoltuk, hogy a valóságban a korrelációs összefüggés a szerkezeti változások és a növekedés között annyira szoros, hogy az még a felmérés pontatlansága ellenére is jelt ad magáról. A számítások a 6. számú táblázatban közölt eredményt adták. (Eltekintünk az alapadatok közlésétől, mert az a cikket nagyon terjedelmessé tenné.)

6. sz. táblázat

A struktúraváltozások mértéke és a feldolgozó ipar termelésének átlagos évi növekedési üteme

Ország	Időköz	A struktúraváltozásokat kifejező mutató	A feldolgozó ipar termelésének átlagos évi növekedési üteme (százalékban)
Japán	1953—1965	92,6	13,4
Írország	1953—1965	70,3	4,6
NSZK	1953—1965	69,1	7,9
Norvégia	1953—1965	64,3	5,3
Dánia	1953—1964	55,7	6,2
Új-Zéland	1953—1964	47,8	6,8
Finnország	1954—1965	44,2	5,7
Olaszország	1953—1965	38,5	7,8
Anglia	1954—1965	32,4	3,6
Svédország	1953—1965	27,6	6,0
Ausztria	1954—1965	23,0	6,6
Egyesült Államok	1954—1965	14,4	4,2

Forrás: The Growth of World Industry. National Tables. 1953—1965. United Nations, New York, 1967.

A táblázatra tekintve rögtön szembetűnnek a „szabálytalanságok”. Írország a struktúraváltozásokat tekintve a 2. helyen áll, pedig növekedése lassú. Ausztria a szerkezeti változásokban az utolsó előtti helyre került, pedig a növekedés ütemében az ötödik helyen van. Olaszország nincs élen a struktúraváltozásokban, pedig feldolgozó iparának növekedési üteme a harmadik. „Szabályos” ellenben az, hogy Japán szerkezeti változásai a legnagyobbak, nagyon erős a struktúraváltozás az NSZK-ban, az Egyesült Államok szerkezeti változásai a legkisebbek, és növekedési üteme is alacsony volt a vizsgált periódusban. Ennek megfelelően a korrelációs együttható számértéke sokkal kisebb, mint a nemzetgazdasági struktúraváltozások esetében, csupán +0,617, ami komoly korrelá-

ciós összefüggés, mégis meglepő, hogy mennyivel gyengébb, mint a fentebb vizsgálatoknál. Érdeemes közelebbről megvizsgálni, mi ennek az oka.

Ha csupán azon országok struktúraváltozásait számítjuk, amelyeket nemzetgazdasági méretekben is vizsgáltunk, vagyis elhagyjuk Írországot, Dániát, Új-Zélandot és Finnországot, akkor korrelációs együtthatónk nagysága $+0,743$, vagyis az összefüggés sokkal erősebb. A számítást tehát jócskán befolyásolja más országok bevonása, valamint Franciaország és Olaszország kihagyása. Feltűnő továbbá, hogy Ausztria és Olaszország strukturális változása elég alacsony. E két ország adatait azonban a statisztikák eléggé összevontan közlik, részletes bontásban — mind a 20 ágazat adatait külön-külön ismerve — lényegesen nagyobb mutatószámot kaptunk volna, ennek megfelelően a korrelációs együttható tovább emelkedett volna. Az is befolyásolja a számítás eredményét, hogy a struktúraváltozások mutatószáma nem minden országban vonatkozik ugyanarra az időközre. Pedig e mutató nagysága részben az idő függvénye. Az átlagos évi növekedési ütem függ az időtől. Ha e mutatószámokat nem az átlagos évi növekedési ütemmel, hanem a termelés egyszerű százalékos növekedésével hozzuk korrelációs kapcsolatba — az egyszerű, egész időszakra számított százalékos növekedés szintén függ az időtől —, akkor a korrelációs együtthatónk újabb $0,05$ -dal nő, vagyis a négy bevont ország nélkül $0,800$ körüli értéket vesz fel. S ha ezek után arra is gondolunk, hogy éppen az adott periódusban gyorsabban fejlődő országok adatai nem elég részletes bontásúak, emiatt struktúraváltozások kisebbnek látszik, bizonyosra vehetjük, hogy a feldolgozó ipar növekedésében a struktúraváltozások legalább akkora szerepet játszottak, mint a végtermékek növekedésében.

Még a nem mindig elég részletes bontású adatokból is kiszűrhető, hogy a feldolgozó ipar legdinamikusabban fejlődő ágazatai a vegyipar, a kőolajipar, a gépgyártás, a villamosgépipar, a járműgyártás voltak, a leglassabban fejlődők pedig az élelmiszeripar, az italgyártás, a dohány-, a textil-, a konfekció- és a bőripar. A gyorsan fejlődő országokban a dinamikus ágazatok részesedése igen gyors ütemben emelkedett. Japánban például a járműgyártás részesedése 1953-tól 1965-ig $8,5$ százalékról $15,6$ százalékra, a villamosgépiparé $6,5$ százalékról $16,4$ százalékra ugrott, az Egyesült Államokban ez az arány ebben a periódusban alig emelkedett. A nem dinamikus ágazatok részesedése viszont rohamosan csökkent. Japánban például a textiliparé $15,8$ -ról 9 százalékra, az élelmiszeriparé $7,6$ -ról 3 százalékra. Az Egyesült Államokban pedig megfordítva, a nem dinamikus ágazatok részesedésének csökkenése is sokkal lassúbb ütemű volt. Természetesen vannak kivételek. Az amerikai vegyipar részesedésének növekedése nagyobb volt, mint a japáné. Az adatok részletes vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a gyorsan fejlődő országokban a feldolgozó ipar egészében a struktúraváltozások erőteljesebbek voltak, mint a lassabban fejlődőkben.

A struktúraváltozás néhány feltételéről

Ezek után felvetődik a kérdés: mi a feltétele annak, hogy egy országban a struktúraváltozás nagymértékű lehessen. Nem azt kutatjuk, hogy melyek a gyors struktúraváltozás okai, ezek ugyanis na-

gyon sokrétűek, feltárásuk, beható elemzésük külön tanulmányt igényelne. Csupán a struktúraváltozás előfeltételéről beszélünk, pontosabban egyik előfeltételéről. Ezt az egyik, nagyon fontos előfeltételt kétségkívül a beruházások jelentik. Általában — ceteris paribus — minél erőteljesebbek a struktúraváltozások, annál nagyobb arányúaknak kell lenni a beruházásoknak. Ott, ahol a szerkezeti változások gyorsak, a növekedés üteme is nagy. De a gyorsan fejlődő országokban nemcsak egyes ágazatok fejlődnek gyorsan, hanem minden ágazat fejlődése elég gyors ütemű. Jelentős ütemkülönbségek vannak az egyes ágazatok között, de Japánban például a lassabban fejlődő ágazatok növekedési üteme is van akkora, mint amekkora más, közepesen vagy lassan fejlődő országokban a dinamikus ágazatok fejlődése. Ez azt jelenti, hogy mindegyik ágazat ráutalt a beruházási forrásokra. Némely ágazatok kiugró fejlődése, s így a gyors struktúraváltozás feltételezi a beruházások nagy arányát. Példának említjük meg, hogy Japánban az élelmiszeripar, a dohány-, a textil- és a konfekcióipar fejlődése is gyors volt, pedig ezen ágazatok részesedése az egész feldolgozó ipar termelésében jelentősen esett. Ezen ágazatok fejlődése kb. kétszer gyorsabb volt, mint az Egyesült Államok hasonló ágazatainak növekedése, gyorsabb volt, mint az egész amerikai feldolgozó ipar fejlődése. Ezek a „lassan” fejlődő japán ágazatok körülbelül olyan dinamikusak voltak, mint az egész svéd, dán vagy osztrák feldolgozó ipar. Ezeknek az ágazatoknak tehát kapniuk is kell a beruházási alapokból, legalább annyit kapnak, mint más országokban.

Ha szembeállítjuk egymással a bruttó beruházási rátákat, valamint a struktúraváltozásokat kifejező mutatókat, újabb érdekes összefüggésre bukkanhatunk. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

A beruházási ráták nagysága és a struktúraváltozás mérete közti korrelációs összefüggés az 1953—1961. évi periódusban elég jelentős. Ekkor a korrelációs együttható értéke +0,613. Az 1953—1966. évi periód-

7. sz. táblázat

Átlagos bruttó beruházási ráta és a struktúraváltozások mértéke
1953-tól 1961-ig és 1953-tól 1966-ig
(Bruttó állótöke-beruházások)

Ország	Bruttó beruházási ráta (%)	Struktúra változások mértéke	Bruttó beruházási ráta (%)	Struktúra változások mértéke
	1953—1961		1953—1966	
Japán	26,9	41,0	29,9	46,9
NSZK	22,3	32,3	23,6	40,0
Olaszország	21,0	30,6	20,5	44,0
Ausztria	21,4	26,3	23,2	41,3
Görögország	19,3	24,4	20,2	48,2
Norvégia	29,4	16,6	29,3	23,6
Svédország	21,0	13,8	21,4	22,2
Belgium	16,7	13,3	19,4	29,0
Franciaország	18,3	6,5	19,6	26,2
Anglia	15,4	5,8	16,3	9,7
Egyesült Államok	16,2	3,9	16,9	11,1

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, U. N., 1967. New York, 1968.

dusban összefüggés talán van, ekkor az együttható nagysága csupán +0,472. Az ítéletalkotásnál persze több zavaró momentumra kell figyelemmel lennünk. A beruházási ráták nemzetközi összehasonlítása bizonytalan eredményt ad az árstruktúra nemzetközi eltérései miatt. Svédország és különösen Norvégia beruházási rátái nagyon magasak, a struktúráváltozás viszont itt szerényebb mértékű. Az északi országok magas beruházási rátái az infrastruktúra fejlesztésével, illetve az országok északi területeinek fejlesztésével kapcsolatosak, és nem csupán a struktúráváltozással. A beruházási ráták nagymértékben függnék a tőkeigényességtől stb. A zavaró körülményeket figyelembe véve lehetséges, hogy a beruházási ráták és a struktúráváltozás között erősebb az összefüggés, mint amekkorát kiszámítottunk. Mindenesetre 1953 és 1961 között még a kiszámított korreláció is jelentős. A korreláció fennállása pedig azt a következtetést engedi levonni, hogy a beruházási ráták nagysága, illetve növekedése hosszabb időszakban is növekedést gyorsító hatású, nemcsak a termelés, hanem a termelékenység növekedésének területén is. *Annyiban, amennyiben lehetővé teszik a szerkezeti eltérést a dinamikusabb ágazatok, illetve az olyan ágazatok javára, ahol a termelékenység gyorsabb ütemben növelhető.* Azért kell fenntartással élnünk, óvatosan fogalmaznunk, mert igaz ugyan, hogy a struktúráváltozások gyorsulása nagyobb beruházási ráták kialakítását teszi szükségessé, de a nagyobb beruházási ráták nem feltétlenül váltják ki a szerkezeti változások meggyorsulását, az sem biztos, hogy a lezajló szerkezeti változások a növekedés szempontjából kedvező irányúak. Továbbá még az is előfordul, hogy a beruházási ráták növekedését nem is a szerkezeti változások követelik meg, lehet, hogy az a termelés tőkeigényességének általános növekedésére vezethető vissza. Ez az oka annak, hogy a beruházási ráták és a szerkezeti változások közti korreláció nem elég szoros. Az azonban kétségtelen, hogy Japán rendkívül gyors gazdasági növekedésének egyik legfontosabb tényezőjét az országban lezajló kivételesen nagyarányú szerkezeti változások képezték a háború befejeződése óta egészen napjainkig terjedő periódusban.

Megfigyelhető még, hogy a struktúráváltozások rendszerint a relatíve fejletlenebb országokban erőteljesekek. A struktúráváltozások mértéke tehát részben a fejlettségi szint függvénye. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy az alacsonyabb fejlettségi fokon álló országban feltétlenül jelentős struktúráváltozások zajlanak le. Ez csak akkor van így, ha a relatíve fejletlen ország a gyors növekedés útjára lépett. Ha gazdasága dinamikusan növekvő, akkor a gyors struktúráváltozás természetes dolog. Természetes az is, hogy ilyen országban a szerkezeti változások erőteljesebbek, mint a jóval fejlettebb országban. Magasabb fejlettségi színvonalon a struktúra további változtatása nehezebb. A feldolgozó ipar részeseése nem lehet akármilyen nagy mértékű, az a tapasztalat, hogy aránya kb. 2000 \$/fő nemzetjövedelem-szinten túl már nem, vagy csak alig emelkedik. Hasonlóképpen a mezőgazdaság részesedési aránya sem csökken a végtelenségig, illetve ha a mezőgazdaság részesedése már nagyon alacsony, további csökkenése a struktúráváltozásokat tükröző mutatószámokon nem sokat változtat. Igaz ugyan, az sem közömbös, hogy a feldolgozó iparban milyen struktúráváltozások mennek végbe. De ilyen vonatkozásban is igaz, hogy a fejlett országnak kevesebb lehetősége van jelentős

struktúraváltozásokat végrehajtani, mint a kevésbé fejlettnak, amelynek a struktúraváltozásban nagyon sok behoznivalója van.

A fejlettségi színvonal és a struktúraváltozások közti összefüggésről igen világos képet ad a 8. sz. táblázat. Ebben az egy főre jutó nemzeti jövedelem adatait hasonlítjuk össze a nemzetgazdasági struktúraváltozásokat kifejező mutatószámokkal. Az egy főre jutó nemzeti jövedelemről több évből nyert adatok szólnak. Így az 1953—1961. évi periódusra az 1955. és az 1958. év egy főre jutó nemzeti jövedelem adatainak átlagát, az 1953—1966. évi periódusra pedig az 1955., 1958., 1963., 1965. és 1966. évek egy főre jutó nemzeti jövedelmének átlagát vettük. Az így nyert adatok jobban tükrözik az egyes országoknak az egész periódusra jellemző fejlettségi szintjét, mint ha csak egy év nemzeti jövedelmének adatát vettük volna számításba.

A tőkésországok fejlettségi szintje 8. sz. táblázat
és a struktúraváltozásokat kifejező mutatószámok nagysága

Ország	Egy főre jutó nemzeti jövede- lem dollárban	Struktúraválto- zások mutatója	Egy főre jutó nemzeti jövede- lem dollárban	Struktúraválto- zások mutatója
	1953—1961		1953—1966	
Japán.....	243	41,0	462	46,9
Görögország.....	278	24,4	407	48,2
Olaszország.....	419	30,6	641	44,0
Ausztria.....	517	26,3	729	41,3
NSZK.....	736	32,2	1072	40,0
Norvégia.....	824	16,6	1113	23,6
Belgium.....	883	13,3	1127	29,0
Anglia.....	926	5,8	1176	9,7
Franciaország.....	931	6,5	1175	26,2
Svédország.....	1221	13,8	1695	22,2
Egyesült Államok...	2045	3,9	2460	11,1

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics, New York, 1969. és korábbi táblázatok.

A fejlettségi szint és a struktúraváltozások közti összefüggés rendkívül szoros. Az összefüggést kifejező korrelációs együttható az 1953—1961. évi időszakra $-0,769$ és az 1953—1966. évi periódusra $-0,873$. Ez még akkor is figyelemre méltó, ha mind a fejlettségi szint, mind pedig a struktúraváltozások felmérésében nagy a bizonytalansági tényező.

Befejezésül szeretném felhívni a figyelmet a legfontosabbra. Azt mindenki tudja, hogy a gyors fejlődéssel gyors struktúraváltozás jár együtt, illetőleg, hogy a gyors struktúraváltozás egyik előfeltétele a gyors fejlődésnek. Azzal sem mondok újat, hogy a fejletlenebb ország nagyobb struktúraváltozásra képes, mint a fejlettebb. Ezt bizonyítani nem kell, mindkét tétel közhely. A fontosabb az, hogy ezeket az összefüggéseket ki is lehet mutatni. Kimutatni pedig úgy lehet, hogy a szerkezeti változásokat akár nemzetgazdasági, akár feldolgozó ipari méretekben egyetlen számmal ki lehet fejezni. Mivel a struktúraváltozásokat kifejező mutatószámok valóban az elméleti megfontolásoknak és a gyakorlati tapasztalatoknak megfelelően alakulnak, nagyon is valószínű, hogy a mutatószámok összeállítási elve jó. Használható módszer ez a szerkezeti változások vizsgálatában, ilyen természetű nemzetközi összehasonlításoknál.

TARAFÁS IMRE:

Exporttámogatás és belföldi árszínvonal

Kozma Géza „Az állami visszatérítés fokozatos csökkentéséről” írt cikkében* a többi között utal arra, hogy a jelenlegi helyzetben a csökkenő szubvenció és az emelkedő (de legalábbis nem csökkenő) belföldi árszínvonal hatására a vállalatok, ha a kapacitás, a piac felvevőképessége stb. lehetővé teszi, hosszú távon az exportárualapok egyre nagyobb részének belföldre irányítására törekednek. Megállapítja azt is, hogy a rövid távon még továbbra is exportra kényszerülő vállalatok számára kettős árrendszer alakul ki: a külkereskedelmi értékesítés árszínvonala — árképző tényezőnek tekintve az exporttámogatást is — alacsonyabb a belföldinél. Ebben a cikkben az exporttámogatás csökkentésének a belföldi árrendszerrel való kapcsolatára helyezük a hangsúlyt, felhasználva az elmúlt évek néhány ilyen irányú tapasztalatát.

Az exporttámogatás és a belföldi árszínvonal közötti összefüggés vizsgálata a következő leegyszerűsített gondolatmenetből indulhat ki: A vállalat végeredményben azoknak az alapjainak a növelésére törekszik, amelyekhez érdekeltsége fűződik (részesedési alap, fejlesztési alap stb.). Ehhez elsősorban bruttó jövedelmét kell növelnie. A bruttó jövedelem egyik, a vállalat szempontjából teljesen magától értetődő forrása: az árak növelése. Erre azonban nem mindig van lehetőség. A külföldi piacokon az ár bizonyos fokig adottság, a vállalat általában csupán a különböző árajánlatok között választhat, helyzete a piacon csak kivételes esetekben olyan, hogy saját elhatározásából árat emelhesse. A belföldi piac azonban más. Itt az áremelés lehetősége, éppen a vállalatok legnagyobb részének más helyzete miatt — monopolhelyzet, piaci egyensúlyhiány, ésszerű importverseny hiánya stb. — pusztán a piaci körülményeket tekintve igen nagy, mondhatni általános. Éppen emiatt váltak elkerülhetlenné a kötött árak s a hatósági árkötöttségek más formái, emiatt kell különleges súlyt helyezni a központi árellenőrzésre. A nyereség kötelező megosztása és a progresszív adórendszer is korlátozza a bruttó nyereség növelésében való érdekeltséget, s így az áremelési törekvéseket is. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az áremelés lehetősége és igénye megszűnt.

Magától értetődő, hogy a vállalat általában mindenféle áremelési lehetőséget ki akar használni. Ebből a szempontból talán furcsának látszhat az az állítás, amelyet az alábbiakban — egyebek mellett — igazolni szeretnénk, hogy az exporttámogatás csökkentése rövid távon a belföldi áremelési törekvések megélénkülését idézi elő: a vállalatok egy része így keres „kompenzációs” forrást. A közvetlen áremelés a különféle kötöttségek, nem utolsósorban a felsőbb szervek és a közhangulat rosszallása miatt nem ígér túlságosan sima utat. Az ellentmondás az áremelés piaci helyzetből adódó szinte korlátlan lehetősége és központi — jórészt indokolt — meggátálása között érthetővé teszi, hogy a vállalatok nincsenek könnyű helyzetben, ha dönteni kell, vállalják-e bruttó jövedelmük ily módon való növelését. Az azonban érthető, és érvekkel védhető is, hogy valamely olyan hatósági intézkedés bevezetése ese-

* Közgazdasági Szemle, 1971. 3. sz.

tén, amely bruttó jövedelmüket egyértelműen csökkenti, mindenféle eszközzel, áremeléssel is ki akarják köszörülni az anyagi érdekeiken esett csorbát. Nyilvánvaló, hogy ha a vállalat árbevételének (és ezzel nyereségének) valamely alkotórésze csökken, akkor a vállalat igyekszik azt valahogyan kompenzálni. Ha csökken az exportárbevétel, akár a külföldi árak, akár a szubvenció csökkenése miatt, akkor a vállalat — korábbi helyzete fenntartása céljából — különösképpen törekszik belföldi árai emelésére. Eszerint feltételezzük, hogy összefüggést lehet látni a belföldi ármozgások és az exportárbevételt meghatározó tényezők változása között. A gyakorlatban persze a belföldi ármozgások és az exportárbevételt meghatározó tényezők változása között nem számíthatunk nagyon szoros korrelációra. Miért?

1. A vállalatok nemcsak akkor törekszenek belföldi áraik emelésére, ha exportárbevételük csökken, hanem a legkülönbözőbb okok miatt is. Még a „kompenzációs” áremelésnek is több más indítéka lehet. Némely vállalatok számára mentességek szűntek meg, az adóterhek emelkedtek. Másoknál a begyűrűző árak nőttek és ezzel az önköltség emelkedett stb.

2. Szakmánként és egy-egy szakmában is, vállalatonként más-más lehetőség van az áremelésre: akadályai lehetnek az árformák, a piaci helyzet stb. Ezek az akadályok azonban nem merevek. Általában nem a vállalat egésze tartozik a rögzített vagy maximált árformába, mint ahogyan a vállalat termékeinek piaci helyzete is különböző lehet. Előfordulhat, hogy például azoknak a termékeknek az önköltsége emelkedik vagy exportárbevétele csökken, amelyek árát az árforma vagy a piaci helyzet miatt nem lehet emelni. Ilyenkor a vállalat a költségek nagyobb részét terheli a szabadáras és a piacon jó pozícióban levő termékeire, azok árát növeli.

3. A belföldi ármozgások és az exportárbevételt meghatározó tényezők változása közötti korreláció azért nem lehet nagyon szoros, mert az exportáló vállalataink nagy része számára az export az árbevételben csak marginális. 1969-ben az összes export 72 százalékát (a rubelviszonylatú export 88 százalékát, a dollárviszonylatú kivitel 53 százalékát) olyan vállalatok adták, amelyeknél az export részaránya nem érte el a teljes árbevétel 30 százalékát. A 10 százalék alatti exportrészarányú vállalatok adták az összes kivitel 36 százalékát (a rubelviszonylatú export 56 százalékát, a dollárviszonylatú 18 százalékát). Valószínű, hogy ezek a vállalatok sem az exporttámogatás növelésére, sem csökkentésére nem reagálnak különösebben erősen. (Exportstruktúráink e dekoncentráltóságával egyidejűleg azonban az exporttevékenység koncentrált is. 1969-ben 23 olyan vállalat adta az összes export 27 százalékát — és kapta az összes szubvenció egyharmadát —, amelyeknél az export árbevételből való részesedése 30 százalék fölött van. Nyilvánvaló, hogy ezek a vállalatok az exporttámogatás kis változásaira is érzékenyen reagáltak.)

Feltételezésünk adatokkal való igazolása nem könnyű. Ki kell mutatni az összefüggést az exportárbevétel (exportnyereség) változására ható tényezők (az exportárak és a szubvenció mozgása), valamint a belföldi ármozgások között. Ehhez szükségünk lenne az exportárindexekre, a szubvenció változását kifejező mutatókra és a belföldi árindexekre. A gyakorlatban azonban a helyzetet tovább nehezíti, hogy nem áll rendelkezésünkre olyan belföldi árindex, amely „steril” módon csak a belföldi ármozgásokat mutatja ki. Belföldi árindexeink „értékesítési árindexek”: *összevontan* tartalmazzák a különböző értékesítési relációkban (belkereskedelemben, külkereskedelemben, beruházásokban és ágazatonként még más értékesítési irányokban) bekövetkezett ármozgásokat (a külkereskedelmi értékesítés ármozgásait úgy, hogy mindig a 60-as, illetve 40-es árszorzóval, tehát szubvenció nélkül forintostíjták a devizaárakat). Ha tehát a statisztika által közölt „értékesítési árindex” nő, ez *több forrásból is adódhat*. Azt azonban viszonylag könnyen meg tudjuk állapítani, hol növekedtek különösképpen a világgpiaci árak a vizsgált időszakban, és főleg az látható, hol akkora az exportrészesedés, hogy

a külföldi árnövekedés lényegesen befolyásolhatja az árindexet. Ahol nem erről van szó, ott jogos az a feltételezés, hogy a belföldi árak növekedtek.

A kiinduló adatokat az 1. sz. táblázat tartalmazza.

Szemponctunkból elsősorban azok az iparágak érdekesek, ahol a legnagyobb volt az értékesítési árindex növekedése.

Először a textilipari ágazatokat kell említeni. Egyértelműen alátámasztja állításunkat a pamutipar, a len-kender-jutaipar, a rostkikészítő ipar és a kötszövőipar helyzetének változása. Ezekben viszonylag nagy mértékben csökkent a szubvenció, jelentős exporthányad mellett. Az árszintnövekedés 8—14 százalékos volt. A selyemipari dollárviszonylatú visszatérítés is jelentősen csökkent, ennek azonban a kis exporthányad miatt nem lehetett túlságosan nagy szerepe az igen magas, 12 százalékos áremelkedésben.

Kiemelkedően magas az élelmiszertartósító ipar árindexe (111,8 százalék). Itt igen nagy az exporthányad, a szubvenció csökkenése is jelentős. Az élelmiszeripar más ágazataiban az áremelkedés éppen olyankor nem volt számottevő, amikor az összes árbevételben nagyobb súllyal szereplő relációra kifizetett szubvenció nőtt.

Különösen jellemzőnek mondható a gépipar helyzete. Itt általában erőteljesen csökkent a rubelviszonylatú szubvenció, viszonylag magas exporthányad mellett. Bizonyosra vehető ennek árfelhajtó hatása belföldön. Az értékesítési árindexben nyilvánvalóan belföldi árváltozás fejeződik ki, hiszen a tőkés exporthányad általában kicsi, a tőkés világszervi árváltozás hatása nem lehetett jelentős.

A kohászat értékesítési árindexének emelkedésében már sokkal inkább feltételezhető a tőkés világszervi konjunktúra hatása, mivel a kohászatban viszonylag nagy a tőkés exporthányad, és a belföldi ár általában maximált.

A szerves-szerveetlen vegyipari ágazatban magas az árindex, mégpedig valószínűleg a belföldi árak növekedése miatt, mivel az exportárak csak szolidan emelkedtek. Az ágazat szubvenciója mindkét relációban nagyobb volt 1969-ben, mint 1968-ban. Ennek ellenére valószínű, hogy a vállalatok az áremeléssel szubvenciócsökkenést is akartak kompenzálni. A mi számításunk ugyanis az ágazatnak összesen kifizetett szubvenció változását mutatja. A szerves-szerveetlen vegyiparban több vállalatnak degresszív volt a szubvenciója. Az ágazatnak összesen kifizetett támogatás azért nőtt, mert 1968-ról 1969-re nagyon megnövekedett a magasabb szubvencióval exportált vállalatok súlya az ágazati exportban. Így számításunk eltakarja az ágazat vállalatainál valójában meglévő áremelési késztséget.

A nagyobb részben szubvenció nélkül exportáló ágazatok (bőr-, szőrmeipar, egyéb bányászat) árindexe akkor sem nőtt számottevően, ha az ágazat árszorzóval veszteségesen exportáló vállalatainak kifizetett szubvenció csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a szubvenció nélkül exportáló vállalatok esetében az árszorzos exportárbevétel — a belföldön elérhető nyereséghez képest — általában többletnyereséget, „extraprofitot” is tartalmaz, ezért ezek a vállalatok az export bővítésével növelni tudják nyereségüket belföldi árak emelése nélkül is. Ha az ágazat degresszív szubvencióban részesített vállalatai emelték is belföldi árakat, ez akkor is kevésbé növelhette az ágazat összevont árindexét, hiszen az ágazat más, visszatérítés nélkül exportáló vállalatai feltétlenül nem emelték belföldi árakat.

Annnyit összefoglalóan mindenképpen meg lehet állapítani, hogy az adatok általában nem mondanak ellent feltevésünknek, sőt valószínűsítik is azt.

Megkíséreltük azt is ellenőrizni, hogy az árformák befolyásolták-e a szubvenciócsökkenés miatti kompenzációs áremeléseket. Azt találtuk, hogy például a villamosipari gépeket és készülékeket gyártó ágazatban 70, a kőolaj-feldolgozó iparban pedig majdnem 90 százalékos a hatósági árak aránya és éppen itt nem követte nagyobb árindexemelkedés a 100 Ft exportárbevételre jutó szubvenció csökkenését. Általános összefüggést azonban nem láttunk.

Kiinduló adatok az exportágazatokban

Ágazat	Exportárbevétel az árbevétel százalékában (1968. évi mérleg-adatok alapján)			100 Ft export-árbevételre jutó visszatérítés változása (1969. évi az 1968. évi százalékában)		Értékesítési árindex százalékban (1969. dec. 1968. dec.-hez képest)
	Rubel-viszonylat	Dollár-viszonylat	Együtt	Rubel-viszonylat	Dollár-viszonylat	
Érc- és ásványbányászat	11,28	6,73	18,01	—	71,14.	101,2
Vaskohászat	4,52	9,69	14,21	95,05	108,97	103,6
Alumíniumkohászat	12,53	8,33	20,86	101,40	—	101,1
Szénfémkohászat*	2,39	0,79	3,18	—	224,16	99,4
Gépek és gépi berendezések gyártása	11,99	1,86	13,85	59,50	136,26	106,2
Közeledési eszközök gyártása	34,24	4,11	38,35	84,05	97,18	102,4
Villamosipari gépek és készülékek gyártása	5,35	3,56	8,91	62,55	122,99	102,0
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	31,63	7,62	39,25	49,38	54,30	107,3
Műszeripar	23,87	2,66	26,53	66,66	194,84	104,8
Fémöntömegegypár	10,87	6,34	17,21	34,36	106,58	103,0
Hő-, hang- és vízszigetelőanyagok gyártása	1,59	45,34	46,93	—	—	97,4
Finomkerámia- és csiszolókorong-ipar	5,33	7,31	12,64	88,27	90,48	103,1
Üvegipar	6,79	12,38	19,17	107,18	95,41	106,2
Szerves és szervesetlen vegyitermékek gyártása	5,13	5,91	11,04	117,76	102,72	108,3
Kőolaj-feldolgozó ipar	4,52	18,20	22,72	99,98	99,05	100,9
Festékipar	7,08	2,76	9,84	75,75	112,62	104,2
Gumiipar	13,03	6,15	19,18	88,40	99,03	101,0
Pamutipar	12,14	20,11	32,25	82,49	87,65	109,3
Rostkikészítő-ipar	1,77	10,53	12,30	100,96	81,03	113,5
Len-, kender-, jutaipar	9,85	19,26	29,11	96,03	93,01	107,9
Gyapjúipar	5,63	6,93	12,56	77,24	106,06	102,2
Selyemipar	2,27	4,67	7,44	108,20	67,75	112,0
Rövidáruipar	8,47	0,17	8,64	64,77	84,35	103,9
Kötszővőipar	14,36	17,95	32,31	69,75	79,01	109,7
Bőr-, szőrmeipar	4,43	9,03	13,46	79,16	55,33	98,1
Cipőipar	25,92	6,66	32,58	104,58	87,59	102,3
Textilruházati ipar	24,86	9,58	34,44	78,74	92,64	102,7
Kézmű- és háziipar	10,19	1,07	11,26	92,56	89,05	102,3
Baromfi- és tojásfeldolgozó ipar	28,84	37,23	66,07	80,45	121,86	90,9
Tartósító ipar	41,06	16,78	57,84	93,24	82,86	111,8
Édesipar	1,98	3,16	5,14	—	124,16	101,5
Szesz- és keményítőipar	18,72	2,17	20,89	130,92	34,53	90,8
Boripar	36,15	7,09	43,24	88,85	93,70	101,0

* Alumíniumkohászat nélkül.

Ennek — véleményünk szerint — az lehet az oka, hogy a hatósági áraknak csak kisebb része fix, nagyobb részük lazább (maximált vagy limitárrakkal korlátozott), és a szubvenciócsökkenés miatti kompenzációs árfelhajtó törekvések már ezek türethatárain belül érvényre juthatnak.

Mindezek alapján erősen valószínű, hogy a vállalatok egy része él az *árbevétel különböző csatornái közötti átáramlás lehetőségével*, és az exportárbevétel csökkenését belföldön fizetteti meg, s ilyenkor ez utóbbi segíti az export fenntartását. A degresszív (de legalábbis nem növekvő) szubvencióval olyan helyzetet teremtünk a gazdaságban, hogy a vállalatok rendszerint kénytelenek az exportra kisebb, a belföldi eladásra magasabb árat érvényesíteni.

Ez a jelenség úgy is definiálható, hogy *a vállalatok kalkulációjában „kétszintű” árrendszer* alakul ki: az exportra szállított áruk — belföldi valutában mért — árszínvonala alacsonyabb, mint a belföldön realizált termelésé. Ez másként „kétszintű” árrendszer, mint az, amikor az állami tulajdon szféráján belül maradó termékek ára — gyakorlatilag általában a termelőeszközök ára — alacsonyabb, csak minimális tiszta jövedelmet tartalmaz, az állami tulajdon szféráján kívülre kerülő termék ára — gyakorlatilag általában a fogyasztási cikkeké — pedig magasabb („értékszintű”). A korai centralizált mechanizmus árrendszerét azért tettük kétszintűvé, mert az állami tulajdon szféráján belül nem, vagy csak minimális mértékben akartunk tiszta jövedelmet realizálni az árakban. A tiszta jövedelem központosításra szánt részét az állami tulajdon szféráján kívülre kerülő termékek áraiban realizáltuk és onnan vontuk el. A mostani vállalati „kétszintű” árrendszerben — eltekintve az adóvisszatérítéstől — azonos adóterhek sújtják a belföldi és az exportárbevételt. Itt arról van szó, hogy a vállalatok *költséggazdálkodásának* alkalmazkodnia kell a piacokhoz és a szabályozókhoz.

Az ilyen vállalati „kétszintű” árrendszer kialakulásához — amint a továbbiakban megkíséreljük bizonyítani — *nem feltétlenül szükséges az, hogy a vállalatok belföldi áremeléssel reagáljanak a szubvenció csökkenésére*. Nemcsak az áremelés az egyetlen lehetőség. A hatékonyság javulhat, és a szubvenciócsökkenés szoríthatja is a vállalatot a hatékonyság javítására. A vállalat ilyen esetben a hatékonyságjavulás nagyobb részét számolja el az exportra, más szóval viszonylag kevesebb költséget terhel az exportra és többet a belföldi eladásra. A tényleges belföldi áremelés tehát csak egyik esete az export belföldi árbevételből történő finanszírozásának. A vállalat kétszintűvé teheti a maga belföldi és exportárait belföldi áremelés nélkül is, *de az exporttermelés költségeinek egy részét mégis a belföldi értékesítésen realizálva*. Ez utóbbi jelenség azonban általánosan előfordul, normális körülmények, változatlan hatékonysági és jövedelmezőségi viszonyok között is. Miért indokolt a vállalatok számára, hogy részben a belföldi árbevételből tartsák fenn az exportot?

Exportáló vállalataink nagyobb részének fontos az export, perspektivikusan is. A modern technika általában nem termelhet Magyarország méretű piacra. A költség általában — szakmánként különböző mértékben — függvénye a termelési volumennek. Nemcsak a meglévő kapacitás kihasználása, de a fejlesztés is legtöbbször exportorientáltságot teremt, hiszen gazdaságos fejlesztés általában olyan kapacitásokat hoz létre, amelyeket belföldön nem lehet teljesen lekötni. De a kapacitáskihasználáson túl, foglalkoztatási szempontok is ösztönözhetnek az exportra, mert a vállalatok nem szívesen építik le a létszámot. Mindezek (és ki tudja még esetenként hányféle ok) miatt *vállalataink akkor is exportálnak, ha exportjukkal kevesebb nyereséget realizálnak*, mint belföldi eladásaikkal.

Erre a folyamatosan számított exportszorzők (devizakitermelési kulcsok) alakulása alapján következtethetünk.

Az ágazati, illetve a népgazdasági exportszorzókat kétféle módszerrel számoljuk. Az első módszer alapja az exporttermékek 1968. január 1-i induló belföldi forintára. Az export 1968. január 1-i induló árákon mért forintár-összegét osztjuk a folyó devizabevétellel. Az így nyert mutató annak az exportstruktúrának, amellyel számoltunk, átlagos indulóáras exportszorzója.

A második módszer alapja az, hogy a vállalatok — saját kalkulációjuk szerint — az exportálás időpontjában jelentik exporttermékeik aktuális forintárát. Ezeket az árakat az ágazatra, vagy akár az egész népgazdaságra összesítve és a megfelelő devizabevétellel osztva kapjuk a kalkulált belföldiáras exportszorzókat.

Arra lehetne számítani, hogy a vállalatok által jelentett kalkulált belföldi ár magasabb az induló árnál, hiszen a vállalatok nagy része nagyobb exporttámogatást igényelhet, ha magasabb belföldi árakat tud exporttermékeire dokumentálni. E várakozással ellentétben a kalkulált belföldiáras exportszorzó éppen a támogatást igénylő exportőrök körében szinte következetesen alacsonyabb az indulóárasnál.

Kézenfekvő volna ezt úgy magyarázni, hogy az indulás (1968) óta eltelt időben a vállalatok javították exportstruktúrájukat, csökkentették az exportcélú termelés önköltségét és ma már valóban olcsóbban „termelik ki” a devizát, mint ahogyan az az induló árakkal és a korábbi exportstruktúrával számoló mutató szerint látszik. (Ehhez persze hozzátartozik az a jóindulatú feltevés is, hogy a vállalatok ezt őszintén bevallják saját érdekeik ellenére is, amikor jelentik exportszállítmányaik kalkulált belföldi árát.) Az adatok részletes ismeretében azonban ez a magyarázat elégtelen.

Ha külön vizsgáljuk az egységes (40 illetve 60 forintos) árszorzóval nyereséges, valamint a pusztán az egységes árszorzóval veszteséges exportkörben a kétféle mutató alakulását, egymáshoz viszonyított nagyságát, furcsa, ellentétes tendenciákat találunk. A nyereséges, vagyis szubvenció nélkül exportáló vállalatok által jelentett kalkulált belföldi árak alapján számított mutatók általában magasabbak az indulóárasnál, a szubvencióval exportáló vállalatok körében pedig általában alacsonyabbak annál (amint a 2. sz. táblázatból látható). Ezt már semmiképpen sem lehet egyedül azzal magyarázni, hogy a vállalatok javították exportstruktúrájukat. Véleményünk szerint a következő gondolatmenettel közelíthető meg a jelenség magyarázata:

1968 óta a belföldi árszínvonal átlagosan emelkedett, miközben az export-szubvenció nem emelkedik, sőt általában degresszív. A belföldihez képest ilyen formán romló exportjövendelmzőség, amely sokszor párosul exportra való kényszerüléssel, arra szorítja a vállalatokat, hogy az export célú termelésre számolják el a termelési költségeikben elért javulást, sőt, hogy változatlan vagy emelkedő költségek esetén a belföldi árakat növelve, több költséget számoljanak el a belföldi termelésre („rezziviliselőképeség”, „fedezeti elv”). Ha aztán majd újra kell a szubvencióért folyamodni (mint 1970-ben 1971—1975-re), akkor a vállalat több szubvenciót kér, mint amennyit saját kalkulált belföldi áras jelentései indokolnak, de nem kerül zavarba, mert ha valaki a kalkulált belföldi árra emlékezteti, be tudja mutatni kalkulációját: a kalkulált belföldi ár azért kisebb, mert a vállalat kisebb „fedezettséget” számolt az exportra stb.*

A jelenleg visszatérítés nélkül exportáló vállalatok körében ellentétes tendencia állapítható meg. Ezek esetében abból kell kiindulni, hogy az egységes (40, illetve 60 forintos) árszorzóval átszámított exportárbevételekben — az induló árak alapján — a belföldön elért nyereségükhöz képest általában többletnyereséget („extraprofitot”) realizálnak. Ha időközben a belföldi árak

* Az eltérés — amely a vállalatok számára úgyszólván elkérülhetetlennek látszik — a dollárviszonylatú exportban nagyobb. A visszatérítéses kör itt szélesebb, az egységes (60 forintos) árszorzó ebben a viszonylatban kevésbé közelíti meg az — indulóáras — átlagos „devizakitermelési” költségeket, a visszatérítés odaítélésekor szigorúbb volt az eljárás stb.

Belföldi jelentett kalkulált ár az induló ár százalékában, 1969-ben

Ágazat	Rubelviszonylat			Dollárviszonylat		
	a külkereskedelmi árszorító szerint			a külkereskedelmi árszorító szerint		
	nyere- séges szektor- ban	veszte- séges szektor- ban	együtt	nyere- séges szektor- ban	veszte- séges szektor- ban	együtt
Érc- és ásványbányászat ...	106,3	—	106,3	92,2	61,0	69,2
Vaskohászat	110,9	89,4	91,2	82,8	72,1	72,7
Alumíniumkohászat	112,6	105,7	105,9	98,7	90,7	98,7
Szinesfémkohászat*	123,0	—	123,0	94,2	44,5	61,2
Gépek és gépi berendezések gyártása	106,6	88,2	101,9	108,6	83,4	91,7
Közlekedési eszközök gyár- tása	105,3	103,1	104,0	109,6	71,0	74,3
Villamosipari gépek és ké- szülékek gyártása	99,7	98,4	99,0	87,3	82,1	82,2
Híradás- és vákuumtechni- kai ipar	88,3	105,0	94,2	102,1	100,0	101,4
Műszeripar	100,6	93,9	96,0	77,8	74,1	74,3
Fémtermékekgyártás	105,1	84,6	99,8	105,2	84,5	84,7
Hő-, hang- és vízszigetelő anyagok gyártása	114,5	—	114,5	115,3	93,3	115,3
Finomkerámia- és csiszoló- korong-ipar	—	83,5	83,5	—	89,1	89,1
Üvegipar	100,8	95,1	95,5	129,4	94,1	94,4
Szerves és szervetlen vegyi- termékek gyártása	107,2	87,1	96,5	149,1	88,1	89,3
Kőolaj-feldolgozó ipar	—	102,4	102,4	—	82,2	82,2
Gyógyszeripar	67,6	—	67,6	65,5	106,8	106,9
Festékipar	102,6	109,0	107,7	—	94,1	94,1
Gumiipar	77,6	68,2	77,2	—	83,6	83,6
Pamutipar	—	89,5	89,5	—	102,7	102,7
Rostkikészítő-ipar	—	89,4	89,4	—	86,3	86,3
Len-, kender- jutaipar	112,8	97,8	99,9	—	93,7	93,7
Gyapjúipar	277,3	99,0	101,4	—	107,2	107,2
Selyemipar	—	95,9	95,9	—	91,8	91,8
Rövidáruipar	100,3	90,5	90,5	101,0	90,2	90,4
Kötszővőipar	107,7	91,3	92,9	—	89,9	89,9
Bőr-, szőrmeipar	96,5	90,6	93,6	95,7	84,6	90,0
Cipőipar	96,3	87,3	92,5	128,8	91,6	94,4
Textilruházati ipar	95,1	96,7	96,3	167,3	91,9	92,6
Kézmű- és háziipar	97,9	87,2	88,6	181,4	189,7	89,8
Húsipar	128,8	—	128,8	122,2	74,0	75,2
Baromfi- és tojásfeldolgozó- ipar	127,8	103,6	104,2	—	98,4	98,4
Tartósítóiipar	238,3	99,0	99,2	—	94,9	94,9
Édesipar	87,0	87,3	87,5	77,8	81,9	81,9
Szesz- és keményítőipar ...	78,9	55,4	64,6	104,4	83,5	92,2
Boripar	—	92,3	92,3	—	92,6	92,6
Összesen	101,7	93,5	96,7	100,2	84,5	87,1

* Alumíniumkohászat nélkül.

emelkedtek, ez a többletnyereség az exportban akkor is „fedez”, nem kell átcsoportosítani a költségeket, vagy megfordítva, a hatékonyságjavulást, a költségcsökkenést, ezért a vállalatok által jelentett kalkulált belföldi árak *nem kisebbek, mint az induló árak*, így a kalkulált áras exportszorozóik sem kisebbek, mint az indulóárak. Például, ha egy vállalat „devizakitermelési” mutatója az induló árak alapján számolva 55 Ft/\$, akkor ennek a vállalatnak az exportban megszerzett 55 Ft/\$ éppen annyi nyereséget tartalmaz, mint amennyit a belföldi eladás. (Ha belföldön az induló árakon ad el.) A valóságban azonban a vállalat bevétele dolláronként 60 forint, tehát a vállalat az exportban dolláronként 5 Ft többletnyereséghez jut.* Ha ez a vállalat megemeli belföldi árait, például azért, mert nyereség helyzete olyan, hogy még érdemes több nyereségre törekednie, akkor — változatlan költségeket feltételezve — belföldi nyeresége is nő. A belföldihez képest exportján már nem 5, hanem mondjuk csak 2 Ft többletnyereséget realizál. A lényeg az, hogy az árszorozós exportbevétel „kibírta” a belföldi nyereség emelkedését (vagy más esetben például a költségek emelkedését), a vállalatnak nem kellett — az indulóáras kalkulációhoz képest — levennie költséget az exportról és átterhelnie a belföldi eladásra. Ennek alapján valószínű, hogy ha — a szubvencióval exportáló vállalatok esetében — a szubvenció a vállalat számára elegendő, akkor ez elősegíti a vállalat belföldi eladási árának stabilizálását.

Ha a példát tovább folytatjuk és a belföldi árakat tovább emeljük, akkor ez az 55 forintos szorzójú vállalat egyszer csak átcúszik a bűvös 60 forintos határon. Ha aztán idővel most már „fölfelé” eléggé eltávolodik az árszorozótól (mert belföldi árait tovább emeli), akkor el kell kezdenie a költségeket leszedni az exportról, és akkor az exportra jelentett kalkulált belföldi ár annál jobban csökken, minél jobban növekednek a belföldi értékesítés árai. Kalkulációját azonban esetleg nem változtatja meg rögtön, mihelyt átcúszott az árszorozón. Ha például az export a vállalat összes árbevételének csak kis hányadát adja, akkor a vállalat számára nem is fontos, hogy kalkulációját rugalmasan változtassa piacunként változó jövedelmezősége („rezsiviselő képessége”) szerint. Így a példa szerinti vállalat egy ideig még az induló áránál nagyobb kalkulált árat jelent. Így értelmezhető, amit a 2. sz. táblázatból látunk.

Ide kívánczik még egy megjegyzés. Amikor arról beszéltünk, hogy az export egyharmada az árszorozóval, támogatás nélkül lebonyolítható, aztán kifejtettük, hogy ebben a körben a vállalatok hogyan kalkulálják az export belföldi árat, akkor esetleg olyan benyomást keltünk, mintha exportunk számottevő, egyharmad körüli részét véleményünk szerint az ilyen kalkuláció jellemezné. A valóságban az exportnak a jelentésekben szereplő alacsonyabb kalkulált belföldi ára és alacsonyabb kalkulált áras szorzója sokkal általánosabban jellemző, mint ahogyan a kétharmad-egyharmad arányból feltételezni lehet. A szubvenció nélkül, pusztán az árszorozóval lebonyolódó export egyharmados arányát ugyanis — legalábbis dollárviszonylatban — nagyrészt a mezőgazdasági és az élelmiszeripari export adja. Ezekben az ágazatokban viszont általában speciális elszámolási konstrukciók vannak, sőt ezeknek az ágazatoknak általában belföldi elszámolási rendjük is más, mint az iparé. Nem merjük azt hinni, hogy az iparban valószínűsíthető megfontolásokat változatlanul átvihetjük a nem ipari területekre is. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy az *ipari export nagy — kétharmadnál feltétlenül nagyobb — részében a vállalatok szívósan letornázzák az export kalkulált belföldi árat*, forintárszínvonalát.

Végeredményben tehát furcsa kettősség eredménye a vállalatok által jelentett, kalkulált áron számított devizasorzó alakulása: a szubvenció nélküli exportban az export kalkulált belföldi ára követi a belföldi árakat, a szubvencionált exportban pedig az export kalkulált belföldi árának mozgása, mint

* Nem ide tartozó kérdés, hogy ezt sokszor elvonja a termelési adó.

fotonegatív, mutatja a belföldi ármozgást: emelkedő belföldi árhoz az exportnak lejjebb szorított kalkulált forintára tartozik, és megfordítva. Ilyenformán van alkalmunk nálunk is látni azt a piacgazdaságokban általában tapasztalt jelenséget, hogy a vállalati ár kalkulációkban az exporttermékek belföldi ár-színvonala alacsonyabb a belföldi piacra kerülő termékekénél. Biztos, hogy ennek okaiban, következményeiben sok fontos különbség van aszerint, hogy intervenciók kapitalista piaci gazdaságban vagy a népgazdasági tervezés alapján irányított szocialista piaci gazdaságban áll elő ez a jelenség. De végső alapja ugyanaz lehet: a belföldi piacon a vállalat mindig védettebb, kényelmesebb pozícióban van, mint a világpiacon, a nemzetközi konkurrencia viszonyai közt. Ezért hajlamos és általában képes is belföldön megfizettetni az export célú termelését terhelő költségek egy részét.

Kozma Géza is hasonló következtetésre jut említett cikkében. E hozzájárulásban azt kíséreltük meg valószínűsíteni, hogy az elmúlt években — mivel rövid időszokról van szó — a vállalatok általában nem tudták csökkenteni exportjukat, ezért a szubvenció csökkenésének hatására igyekeztek emelni belföldi áraikat és a belföldi árbevételből finanszírozni az exportot. Ez a belföldi áremelés lehetett abszolút, amikor a vállalatok ténylegesen megemelték az árakat, de lehetett relatív is, amikor a hatékonyságnövekedést (önköltség-csökkenést) nagyobb részen az export célú termelésre számolták el. Az eredmény mindenképpen ugyanaz: belföldön a forint „könnyebbnek találtatik”. Nem biztos azonban, hogy ez önmagában negatívan értékelendő jelenség, illetve ha az, akkor kérdés, hogy mennyiben.

A vállalati méretekben „kétszintű” árrendszer kialakulásáról és a vállalatok exportorientáltságáról itt kifejtett gondolatmenet biztosan igen elnagyolt. A precíz kifejtéshez még sok kutatásra van szükség. Például sokkal részletesebben kell ismerni az egyes ágazatok és az egész népgazdaság exportjára ható tényezőket (kapacitás, jövedelemszabályozási rendszer, piaci helyzet stb.). Annyi azonban biztosnak látszik, hogy az exportáló vállalatok jelentős része *kényszerül* az exportra, ezért a szubvenciócsökkenés hatására az export kevésbé csökken, mint az exportban való jövedelmezőségi érdekelttség.

A SZÖVETKEZETI REFORM JOGI KÉRDÉSEI

(Szerkesztette: Szilberek Jenő)

A tanulmánykötet a szövetkezetek általános és ágazatonkénti gazdasági, társadalompolitikai céljait jogi aspektusból vizsgálja. Foglalkozik a szövetkezeti gazdálkodás formáival, a szövetkezetek egymás közti gazdasági kapcsolataival, az állammal fennálló viszonyukkal, a szövetkezeti tulajdonnal, a szövetkezeti egyéni felelősséggel, a vezetés rendszerével, foglalkoztatási formáival, munkaerő-gazdálkodásával, vagyoni kapcsolataival, a tagsági viszonnal s a szövetkezeti szövetségek szerepével.

A könyv ismerete segíti a szövetkezeti jogi reform bevezetését és gyakorlati segítséget nyújt a kisipari, fogyasztási, értékesítési szövetkezetek alapszabály szerinti működéséhez.

532 l., füzve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A KGST-országok gazdasága az új ötéves tervidőszak kezdetén

Az európai KGST-országokban az 1961—1965-ös időszakban a gazdasági növekedés üteme az ötvenes évekhez képest visszaesett. A KGST-országok többségében a gazdasági fejlődés visszafogott ütemével számoltak a hatvanas évek második felére is. A visszafogás periódusát a legtöbb országban arra szánták, hogy bevezessék és kibontakoztassák a tervezés és gazdaságirányítás reformját, javítsák a gazdaság egyensúlyi helyzetét és a korábbinál jóval magasabbra emeljék a gazdálkodás színvonalát, hatékonyságát. Az ütemcsökkenés átmenetinek bizonyult. Az 1966—1970-re kialakított szerény mértékű növekedési tervek ellenére — Románia és Lengyelország kivételével — valamennyi országban jelentősen gyorsult a gazdasági fejlődés, pedig 1968 után az országok többségében a mezőgazdasági termelést kedvezőtlen időjárás sújtotta. (L. 1. sz. táblázat.)

Figyelemre méltó, hogy a hatvanas évek második felében a KGST-országok gazdaságának fejlődése egyenle-

tesebbé, kiegyenlítettebbé vált. Ez a következőkben nyilvánult meg:

— Az egyes országok növekedési ütemei közötti különbségek mérséklődtek.

— Lényegében megszűntek az egyes évek között a fejlődésben korábban mutatkozott jelentős ingadozások. Az 1966—1970. években csak kivételképpen fordult elő, hogy valamelyik szocialista ország nemzeti jövedelme 5 százaléknál kisebb mértékben nőtt.

— Jelentősen meggyorsult a nem ipari ágazatok fejlődése. Az ipari termelés bővülésének mértéke már egyre kevésbé haladja meg az általános gazdasági növekedés ütemét. Az országok többségében a korábbiaknál jóval nagyobb súlyt helyeztek a szolgáltatások fejlesztésére (különösen a Szovjetunióban).

A gazdaságok fejlesztési politikájában előrelépést jelentett a rekonstrukciós beruházások és a gépi beruházások arányának emelkedése. Megerősödött a fejlett gyártási eljárások

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem növekedésének alakulása
(Évenkénti százalékos növekedés)

Ország	1961—1965.	1966—1969.	1970. évi terv	1970. évi tény
	évek átlaga			
Bulgária.....	6,7	8,5	9	7
Csehszlovákia.....	1,9	7,3	5	5
Lengyelország.....	6,2	6,3	6	6
Magyarország.....	4,5	7,0	5—6	5
NDK.....	3,5	5,2	6	5
Románia.....	9,1	7,9	12	7
Szovjetunió.....	6,6	7,6	6	8,5

Forrás: Itt és a továbbiakban: Nemzeti statisztikai évkönyvek, tervek, tervjelentések.

bevezetésére, a gyártmányfejlesztésre és a nemzetközi termelési együttműködésre való törekvés.

A KGST-országok többségében a nemzeti jövedelem növekményének nagyobb része szolgálta a lakosság jövedelmeinek, fogyasztásának emelkedését, mint a korábbi években. Csökkent az ütemkülönbség a termelőeszközöket és fogyasztási cikket gyártó ipari ágazatok között, némely országokban (például a Szovjetunióban) a fogyasztási cikkek gyártása bővült nagyobb mértékben. Gyors ütemben nőtt a lakosság tartós fogyasztási javainak állománya. A fogyasztói árszínvonal szilárd maradt.

Több vonatkozásban a gazdálkodás minősége is jelentősen javult, de a legtöbb probléma így is ezen a területen mutatkozott. A tervjelentésekből megállapítható, hogy a gazdálkodás minőségével kapcsolatos problémák legtöbbször főleg azzal függött össze, hogy a gazdaság fejlesztésében továbbra is a szükségesnél nagyobb mértékben támaszkodtak az extenzív tényezőkre.

— Az országok többségében a nemzeti jövedelmet meghaladó mértékben emelkedett a bruttó társadalmi termék. Az anyagköltségek magas aránya és gyors növekedése a szűkös energia és a nyersanyagok még nem egyszer előforduló pazarlására, a nem megfelelő gyártmányfejlesztésre, valamint — nem utolsósorban — strukturális tényezőkre vezethető vissza.

— A nemzeti jövedelmet meghaladó mértékben nőttek a beruházások. A beruházási kereteket nem megfelelő hatékonysággal és nem eléggé koncentráltan hasznosították. Nem csökkent — sőt a legtöbb országban emelkedett — a befejezetlen beruházások állománya és továbbra is hosszú a beruházások megvalósítási ideje.

— A termelékenység növekedése, különösen az 1970-et megelőző években, elmaradt az előirányzatoktól és a lehetőségektől.

— Az országok többségében a megtermelt nemzeti jövedelemnek még mindig viszonylag magas hányada

növeli a készleteket. A készletfelhalmozás magas színvonala nem segíti kellőképpen a kereslet kielégítését, tehát a készletek egy része az országok erőforrásait feleslegesen köti le.

— A gépi beruházások gyors ütemű növekedését és a nyersanyagellátás zavartalanságát célzó import több országban olyan gyorsan nőtt, hogy az export — részben bizonyos feldolgozó ipari termékek nem megfelelő versenyképessége folytán — nem tudott vele lépést tartani.

Az említett problémák az egyes országokban *eltérő módon* jelentkeztek, mivel — a gazdasági fejlettséggel összefüggésben — a gazdaság extenzív módon való fejlesztésének tartalékai és lehetőségei eléggé eltérőek, és az egyes országok aktuális gazdasági helyzete is jelentősen különbözik. Annak ellenére, hogy eltérő az egyes országok gazdasági helyzete, a gazdasági tevékenység minőségében elért eredmények nagyjából azonosak és hasonló irányú fejlődésről tanúskodnak.

A KGST-országok gazdaságai a hetvenes években az Európai Gazdasági Bizottság előrejelzése szerint is gyors ütemben fejlődnek tovább.* A bruttó nemzeti termék alapján számítva Románia és Bulgária gazdasági növekedése megközelíti a 8 százalékot, a Szovjetunióé a 7 százalékot, Magyarországé és Lengyelországé 5,5–6 százalék között lehet, Csehszlovákiáé és az NDK-é 5 százalék körül valószínűsíthető. Az előrejelzésekből megállapíthatók: a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalához hasonló szinten álló tőkésországokban — az eddigiekhez hasonlóan — átlagosan 1–2,5 százalékkal alacsonyabb fejlődési ütem látszik elérhetőnek.

Ipari termelés

Az elmúlt öt éves tervperiódusban az ipari termelés az országok egészét tekintve évi átlagban több mint 8 százalékkal emelkedett, lényegében

* Economic Survey of Europe in 1969; Part I. (Structural trends and prospects in the European economy.)

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása
(Évenkénti százalékos növekedés)

Ország	1966—1965.	1966—1969.	1970.
	évek átlaga		
Bulgária.....	11,7	11,4	9
Csehszlovákia.....	5,2	6,3	8
Lengyelország.....	8,5	8,4	8
Magyarország.....	7,5	5,8	7
NDK.....	5,8	6,6	6
Románia.....	13,8	11,8	12
Szovjetunió.....	8,6	8,4	8,3

ugyanolyan ütemben, mint az 1961—1965. évek átlagában. Az elmúlt években tovább folytatódott az egyes országokban az ipari növekedési ütemek közeledése.

1966—1969-ben Magyarországon, Lengyelországban és Romániában a termelés növekményének mintegy fele, Bulgáriában és a Szovjetunióban csaknem kétharmada adódott a termelékenység növekedéséből. Az országok többségében ebben az időszakban még jelentős szerepet játszott az ipari termelés növekedésében a létszámnövekedés. Az ipari foglalkoztatottság Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában és Romániában évi 3,5—4,5 százalékkal, a Szovjetunióban 3 százalékkal emelkedett. Az utóbbi években egyre erőteljesebb törekvések bontakoztak ki az egyes országokban — Csehszlovákián és az NDK-n kívül is — az ipari termelésnek intenzív módszerekkel történő fejlesztésére. Az ipari beru-

házások körében emelkedett a rekonstrukciók aránya, meggyorsult a gyártmányfejlesztés, a korábbinál nagyobb súlyt helyeztek licenciák vásárlására, a minőségre, a korszerűsége, a gyártási folyamatok automatizálására stb. 1970-ben az ipari termelékenység alakulásában ezeknek a főrekvéseknak az első jelei megmutakoztak. Az ipari termelékenység csaknem egységesen 7 százalékkal emelkedett az egyes országokban, a létszámnövekedés mértéke pedig 1—2 százalékra korlátozódott és az ipari termelés növekedésében korábban betöltött szerepéből sokat vett. (1970-ben az ipari termelés növekedésének átlagosan mintegy 80 százaléka volt a termelékenység növekedésének tulajdonítható.)

Az elmúlt ötéves időszakban az országok többségében erősödött az a felismerés, hogy a lakosság életszínvonalának arányos növeléséhez, a megfelelő színvonalú áruellátáshoz,

3. sz. táblázat

Az ipari termelés, a létszám és a termelékenység alakulása
(1970. év az 1969. év százalékában)

Ország	Termelés	Létszám	Termelékenység (létszám alapján számítva)
Bulgária.....	109	102	107
Csehszlovákia.....	108	100	108
Lengyelország.....	108	102	107
Magyarország.....	107	101	107
NDK.....	106	102	105
Románia.....	112	104	107
Szovjetunió.....	108	101	107

sőt az exportcélok megvalósításához is gyorsabb ütemben kell növelni a fogyasztási cikkek termelését. Ez a tendencia az ipari termelés szerkezetének változásaiban is kifejezésre jutott. Különösen vonatkozik ez Csehszlovákia, a Szovjetunió, az NDK és Magyarország ipari fejlődésére és Lengyelország jövőbeli fejlesztési szándékaira. Lengyelországban az 1970-ben felszínre került gazdasági problémák egy része éppen a fogyasztási cikkek gyártó ágazatok fejlesztésének elhanyagolásában gyökerezett.

A fontosabb ágazatok közül — a korábbi évekhez hasonlóan — továbbra is a vegyipar és a gépipar az ipari fejlődés motorja. Bulgáriát és Romániát illetően az elmúlt ötéves időszakot vegyipari fejlesztési korszaknak is nevezhetnénk: az ágazat termelése évente több mint 20 százalékkal nőtt. 1970-ben — Bulgária és Románia mellett — Magyarországon bővült a vegyipar a leggyorsabban: termelése 16 százalékkal, a többi országban 10—12 százalékos volt a termelésnövekedés.

4. sz. táblázat

Néhány fontosabb vegyipari termék termelése a KGST-országokban (1970-ben)

Termék	Millió tonna	1970. év az 1969. év százalékában
Kénsav.....	18,1	113
Marónátron.....	3,1	106
Műtrágya összesen	20,5	117
Műanyagok.....	2,7	115
Vegyí szájak.....	1,2	109

A vegyipari nyersanyagok termelése főleg Lengyelországban, Romániában és Magyarországon, a műtrágyáké Romániában és a Szovjetunióban, a gyógyszereké Csehszlovákiában és Magyarországon, a műanyagoké, műszálaké pedig a legtöbb országban a vegyipari átlagét meghaladó mértékben fejlődött.

A gépipar fejlődési üteme a legtöbb országban nem éri el a vegyipar

rét, sőt a fejlődés dinamikáját tekintve más ágazatok (kohászat, üvegipar, ruházati ipar) is megelőzik. Csehszlovákiában, Magyarországon és az NDK-ban 1970-ben a gépipar termelésének növekedési üteme némileg mérséklődött és mintegy 8—9 százalékos növekedést ért el. A gépipar növekedési ütemének lassulását több tényező váltotta ki.

— A korábbi években a KGST-országok bizonyos gépipari ágazatokat a szükségleteket meghaladó mértékben, sokszor párhuzamosan fejlesztettek. A kifejlesztett gépek és berendezések iránt nemegyszer a nemzetközi piacokon is elmaradt a várt érdeklődés.

— Ebben az időszakban kezdetét vette az egyes országokban a gépipar korszerűsítése, a termékválaszték nagy részét lecserélik, modernizálják. A fejlődés jelenlegi szakaszában a mennyiségi növekedés másodlagossá vált a termelés minőségi jellemzőivel szemben.

5. sz. táblázat

Néhány tartós fogyasztási cikk termelése a KGST-országokban 1970-ben

Termék	Millió darab	1970. év az 1969. év százalékában
Személygépkocsi..	0,7	114
Rádió.....	10,8	107
Televízió.....	8,9	103
Porszívó.....	2,7	111
Mosógép.....	6,6	99
Hűtőszekrény....	5,8	111

— A lakosság igénye a gépipari tartós javak iránt egyre differenciáltabb. A személygépkocsi, porszívók, hűtőszekrények kereslete változatlanul élénk, de a telítettség jelei mutatkoznak például a hagyományos mosógépek vásárlásában, ami az automatákkal felszerelt gépek gyártására ösztönzi a termelővállalatokat. A rádió- és tv-készülékek iránt is mérséklődött a kereslet.

A gépiparban az átlagot meghaladó mértékben bővül a szerszámgépek, a

közlekedési eszközök, a híradástechnikai berendezések és a műszerek, valamint némely tartós fogyasztási cikkek termelése. Több szocialista országban gyorsan fejlődik a különféle automatizálási eszközök gyártása és megtörténtek az előkészületek a számítógépgyártás bevezetésére.

Az energiaellátás az utóbbi években több szocialista országban gondot okozott, veszélyeztette az ipari termelés folyamatosságát. Csehszlovákiában és az NDK-ban a téli hónapokban a problémák ideiglenes megoldására jelentősebb mértékű korlátozásokat vezettek be. Az utóbbi években több országban elhanyagolták az energiagazdaság fejlesztését, nem oldották meg kielégítően az energiaszerkezet változásával járó problémákat. 1970-ben a villamosenergia-termelés növekedése az NDK-ban 3 százalékkal, Csehszlovákiában 6 százalékkal volt, elmaradt az ipari átlagtól. 1971-ben és a következő években Csehszlovákiában és az NDK-ban a beruházások elosztásában előnyben részesítik az energiaszektort.

1970-ben az országok többségében gyors ütemben fejlődött a színesfémkohászat (7—13 százalékkal), Bulgáriában és Romániában a vaskohászat is. A kohászat — a gépiparhoz hasonlóan — egyre nagyobb mértékben kapcsolódik be az építőipar iparosításának programjába, a legmodernebb építési módszerek elterjesztésébe (könnyűszerkezetek). Az előregyártott elemeket összeszerelő, telepített építőipartól a beruházások építési idejének jelentős csökkentését várják.

Az építőipar anyagellátását az országok többségében az építőanyagipar gyors ütemű (9—13 százalékos) fejlesztésével megfelelően biztosították. Némely országokban azonban (főleg Magyarországon és Lengyelországban) az építkezések folyamatosságát gátolta az akadozó anyagellátás. (Ezekben az országokban az építőanyag-ipar termelése csupán 4—6 százalékkal nőtt.) Magyarorszá-

gon az egy lakosra jutó cementtermelés a többi szocialista ország átlagának kétharmada és az építőanyagok termelése általában elmaradt az igények gyors növekedése mögött; az építőanyagok hiányát a behozatal fokozásával enyhítették.

A könnyűipari ágazatok közül gyors ütemben fejlődött a bútortipar, a papírtipar a Szovjetunióban és Romániában (9—11 százalékkal), a textilipar Csehszlovákiában és Romániában (9, illetve 15 százalékkal), Bulgáriát és NDK-t kivéve a többi országban a ruházati ipar (8—13 százalékkal), Bulgáriában és Csehszlovákiában a nyomdaipar.

A textiliparban tovább folytatódik a pamutszövetgyártás arányának csökkenése, a gyapjú- és vegyi szálakból készült szövetek, valamint a kötöttáruk termelésének átlagot meghaladó mértékű fejlődése.

Az élelmiszeripari termelés fejlődésében az utóbbi években érezhető volt a mezőgazdasági termelés kedvezőtlen alakulásának hatása. 1970-ben — a nyersanyagellátás csökkenésével összefüggésben — az élelmiszeripari termelés növekedése egyike volt a legalacsonyabbaknak a feldolgozó ipari ágak között: az élelmiszerfeldolgozás Lengyelországban 1 százalékkal, Magyarországon, Bulgáriában, az NDK-ban és Romániában 3—4 százalékkal nőtt. A Szovjetunióban és Csehszlovákiában viszont meggyorsult az élelmiszeripar fejlődése. A KGST-országok egészét tekintve a legnagyobb mértékben a húsfeldolgozás (8 százalékkal) és a konzervgyártás nőtt. Az országok többségében stagnált vagy csökkent a vaj, a növényi olajak és a cukor termelése (az utóbbi Magyarországon 33 százalékkal).

1971-ben a KGST-országokban — Bulgária kivételével — az 1970. évinél visszafogottabb ipari fejlődésre számítanak. A tervezett ütemmérséklődés a legjelentősebb Csehszlovákiában, Romániában (2—3 százalékpont) és a Szovjetunióban (1,4 százalékpont).

Mezőgazdaság

A hatvanas évek második felében a KGST-országok többségében — az utóbbi két év kedvezőtlen időjárása ellenére — a mezőgazdasági termelés fejlődése némileg meggyorsult. 1966—1967-ben valamennyi KGST-

ellensúlyozta: a mezőgazdasági termelésben emelkedett az állattenyésztés aránya. Ez az arányeltolódás több helyen gondot okozott az állatok takarmányozásában. A mezőgazdasági termelés, különösen a gabona- és hústermelés kedvezőtlen alakulása jelentékeny belső ellátási nehézsége-

6. sz. táblázat

A mezőgazdaság teljes termelésének alakulása
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1966	1967	1968	1969	1970
Bulgária	14	3	-7	4	4
Csehszlovákia	11	5,5	5	2	1
Lengyelország	5	2,5	4	-5	2
Magyarország	8	4	1	6	-5
NDK	4	6	1	-6	3
Románia	14	2	-3	3	-5
Szovjetunió	9	2	5	-4	9

országban emelkedett a mezőgazdasági termelés és még a fellendülési szakaszhoz számíthatjuk az 1968. évet is, amikor a bolgár és román termelés visszaeséssel egyidőben a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában 4—5 százalékkal nőttek a mezőgazdaság terméseredményei. A KGST egészét tekintve az 1966—1968. években átlagosan csaknem évi 5 százalékkal nőtt a mezőgazdasági termelés. 1969-ben azonban az NDK-ban, Lengyelországban és a Szovjetunióban, 1970-ben Bulgária és a Szovjetunió kivételével valamennyi KGST-országban kedvezőtlenül alakult a mezőgazdasági termelés, Romániában és Magyarországon árvíz pusztított. A szélsőségesen ingadozó időjárás ellenére a legtöbb országban az 1966—1970. években a korábbi időszakokhoz képest egyenletesebben fejlődött a mezőgazdaság. A terméseredmények alakulásában tehát valamelyest mérséklődött az időjárás szerepe, bár hatása még mindig igen jelentős.

1970-ben több országban a szántóföldi növények kisebb hozamát az állati eredetű termékek termelésének és az állatállománynak a növekedése

ket és exportproblémákat okozott Lengyelországban, ahol az egy lakosra jutó bruttó mezőgazdasági termelés 1965-ben még a KGST-országok között a legmagasabb volt.

Gabonafélékből 1970-ben a Szovjetunióban kiemelkedően jó termést takarítottak be. A Szovjetunió kivül Bulgáriában nőtt a gabonatermelés (11 százalékkal). A többi KGST-országban az 1970-ben termelt gabonamennyiség nem érte el az egy évvel korábbi színvonalat. Lengyelországban a csökkenés jelentős volt (12 százalék) és a gabonairport fokozását igényelte, mivel Lengyelországban az egy lakosra jutó gabonatermelés már 1969-ben egyike volt a legalacsonyabbaknak a KGST-országok közül (580 kg, ezzel szemben Magyarországon 958 kg) és az ország jelentősebb tartalékokkal nem rendelkezett.

Az ipari növények közül jó termést takarítottak be gyapotból a Szovjetunióban, lenből Bulgáriában, kenderből Csehszlovákiában, dohányból Bulgáriában. Magyarország és Románia kivételével jelentős mértékben nőtt a cukorrépa-termelés: az NDK-ban 26 százalékkal, a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiá-

ban 10—16 százalékkal. A burgonya-termelés a legfontosabb termelő országokban (Lengyelország, NDK, Szovjetunió) jelentős mértékben emelkedett (Lengyelországban 12 százalékkal, az NDK-ban másfélszeresére). A Szovjetunió és Csehszlovákia kivételével kedvezőtlenül alakult a zöldségtermelés. A legtöbb országban kevesebb gyümölcs termett 1970-ben, mint 1969-ben (Bulgáriában, Magyarországon 15—16 százalékkal, Romániában 31 százalékkal kevesebb).

A KGST-országok többségében 1970-ben jelentősebb mértékben nem változott, Romániában és a Szovjetunióban 4—4 százalékkal nőtt a szarvasmarha-állomány. Csökkent a tehénállomány aránya. A gyors ütemben növekvő fogyasztói igények kielégítésére a Szovjetunióban, Bulgáriában és Magyarországon 20—28 százalékkal emelkedett a sertések száma. A sertésállomány egyedül Lengyelországban csökkent. Az állatállomány 1970. évi alakulása több országban a húsellátás jelentős javulását ígéri.

A mezőgazdasági üzemek ipari, építőipari, szolgáltató stb. tevékenysége valamennyi országban évről évre bővül. A vertikális integráció elmélyítése érdekében Bulgáriában a múlt évben agroipari komplexumok szervezését kezdték el. A horizontálisan szervezett (specializált) mezőgazdasági üzemekhez konzervgyárak, takarmánygyárak stb. tartoznak.

A mezőgazdaság gyors ütemű fejlesztése végett 1970-ben is folytatódott a termelés anyagi-műszaki színvonalának növekedése. Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában jelentősen fokozták a gépi beruházásokat (részben az elhasználandó gépi felszerelés pótlására). Az utóbbi években több országban előtérbe került a munkaigényes állattenyésztés gépesítése. Az elmúlt ötéves időszakban Lengyelországban, Magyarországon, Romániában és a Szovjetunióban a műtrágya-felhasználás évről évre gyors ütemben nőtt. Továbbra is növekszik az NDK műtrágya-felhasználása, amely egy hektár szántóterületre számítva a KGST-országok kö-

zött a legmagasabb (több mint 310 kg). Bulgáriában és Csehszlovákiában kisebb-nagyobb mértékben ingadozott a műtrágya-felhasználás: Bulgáriában például az 1968. évi 842 000 tonnáról 1970-ben 629 000 tonnára csökkent. A délebbre fekvő szocialista országokban nagy súlyt helyeznek az öntözhető területek kiterjesztésére.

1971-ben — két viszonylag kedvezőtlen év után — a KGST-országok többségében a mezőgazdasági termelés viszonylag gyors ütemű (5—8 százalékos) fejlődését tervezik.

Beruházások

Az elmúlt ötéves időszakban az 1961—1965. évekhez képest a beruházások növekedése meggyorsult és továbbra is meghaladta a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. Ez alól csak a Szovjetunió kivétel, ahol a nemzeti jövedelem és a beruházások az 1966—1970. években azonos mértékben nőttek. 1970-ben a KGST-országok közül Magyarországon nőttek a legnagyobb mértékben a beruházások (folyóáron 17 százalékkal). Az országok többségében továbbra is problémát jelent a beruházások egyenlőtlen növekedése: a tervidőszak végén Bulgáriában és Csehszlovákiában a korábbi 20—24, illetve a 11—13 százalékos növekedést mérsékeltek, Magyarországon ezzel szemben a tervidőszak kezdetén és végén nőttek a legnagyobb mértékben a beruházások (22, illetve 17 százalékkal).

A KGST-országok gazdaságaiban az elmúlt években is igen sok probléma volt a beruházásokkal. Az országok többségében a lehetőségeket jóval meghaladták a beruházási igények. A gazdálkodó egységek saját beruházási pénzügyi forrásaik elköltségére törekedtek. Az ötéves tervperiódus alatt egyébként általában csökkent a beruházások finanszírozásában a költségtérítés és nőtt a hitelek és a saját pénzügyi források szerepe. A hitel súlya több országban nagyobb, mint Magyarországon.

**A beruházások és a nemzeti jövedelem dinamikájának
összehasonlítása**

(Évenkénti százalékos változás)

Ország	Nemzeti jövedelem		Beruházások	
	1966—1969. évek átlaga	1970	1966—1969. évek átlaga	1970
Bulgária	9	7	13	—
Csehszlovákia	7	5	9	6
Lengyelország	6	6	10	5
Magyarország	7	5	10	15
NDK	5	5	10	7
Románia	8	7	11	9
Szovjetunió	8	8,5	7	9

Az egyik legnagyobb problémát a magas befejezetlen beruházási állomány és ezzel összefüggésben az indokolatlanul hosszú kivitelezési idő (átlag 4—5 év) jelenti. A beruházási tevékenység koncentrációjának fokozását — főleg Csehszlovákiában — az új építkezések korlátozásával igyekeztek elérni. A beruházások üzembehelyezésének elhúzódása a népgazdaságoknak nemcsak jövedelemkiesést okozott, hanem több országban (például Csehszlovákiában, NDK-ban, Magyarországon) az építési költségek nem várt emelkedésében is részes volt. A beruházások összetételében általában csökkent az építkezések aránya. Az új gépek munkabaállításának átlagosnál gyorsabb ütemű növekedése a rekonstrukciós beruházások arányának emelkedésével függött össze.

Az országok többségében — Csehszlovákiában, Magyarországon, az NDK-ban, a Szovjetunióban, Lengyelországban — 1971-ben az 1970. évinél visszafogottabb beruházásnövekedést terveznek. (Az NDK-ban a beruházások volumenének csökkentését irányozták elő.) Ebben az évben az egyes országokban a korábbiaknál nagyobb erőforrásokat csoportosítanak át a strukturális aránytalanságok felszámolására (például az energiatermelés fejlesztésére).

A KGST-országokban a beruházásoknál kisebb mértékben (4—8 százalékkal) nőtt az építőipar termelése.

Csehszlovákia és Lengyelország kivételével az építőipari termelés növekedésének nagyobbik része a foglalkoztatottak számának növekedéséből adódott. Csehszlovákiában és Lengyelországban az építőipari foglalkoztatottság 1970-ben az egy évvel korábbi színvonalon maradt. Az országok egy részében (Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország) az építkezések folyamatosságát helyenként gátolta az építőanyagok hiánya. Magyarország az építőanyag-import ugrásszerű növelésére kényszerült.

A KGST-országokban ezekben az években bontakozik ki az építkezések iparosításának folyamata: a házigyárak, az előregyártott elemek, a gépesítés mellett fokozatosan előtérbe kerül a könnyűszerkezetes építési mód. 1970 óta a korábbiaknál nagyobb gondot fordítanak az infrastruktúrális építkezésekre, különösen a lakásépítkezésekre. A lakásépítési politikában a leggyökeresebb változtatásokat Lengyelországban és Csehszlovákiában tervezik. 1970-ben nagy mértékben nőtt az átadott lakások száma Magyarországon, ami részben az árvíz okozta épületek helyreállításával függött össze.

Lakossági jövedelmek, fogyasztás

Az eddigiekben már utaltunk arra a szocialista országok többségében kibontakozó, főleg az ipari termelési

szerkezetek átalakításában és a mezőgazdaság korábbinál nagyobb mértékű támogatásában kifejezésre jutó gazdaságpolitikára, amelynek célja a lakosság életszínvonalát javító különböző intézkedések anyagi megalapozása. Ennek a gazdaságpolitikának a helyessége mindenképpen nyilvánvaló, még akkor is, ha helyenként néha egyes árucsoportokban a fogyasztási cikkek termelésének túlzott szorgalmazása nem kívánatos készletnövekedéshez vezetett (például Csehszlovákiában egyes textíliák esetében).

ben az elmúlt öt évben elért életszínvonal-növekedést igyekeznek tartani. (Az ötéves tervben a lakosság reáljövedelmének 33 százalékos növekedésével számolnak.)

Romániában 1970-ben a munkások és alkalmazottak reálbére 8 százalékkal nőtt. Az 1970. évi 8 százalékos reálbér-növekedéssel együtt az elmúlt ötéves időszakban a reálbérek 20 százalékkal nőttek, a gazdasági fejlődés gyors üteméhez mérten viszonylag szerényebb mértékben. 1970-ben a paraszti jövedelmek alakulását kedvezőtlenül befolyásolta az

8. sz. táblázat

A munkások és alkalmazottak havi átlagkeresete 1970-ben
(Állami és szövetkezeti szektor)

Ország	Valuta	Havi átlagkereset	1970. évi átlagkereset az 1969. évi átlagkereset százalékában
Bulgária	Leva	122	104
Csehszlovákia	Korona	1928	103
Lengyelország	Zloty	2455	103
Magyarország	Forint	2098	107
NDK	Márka	596	103
Románia	Lej	1435	110
Szovjetunió	Rubel	122	104

A Szovjetunióban 1966—1970-ben az életszínvonal — az egy lakosra számított reáljövedelem alapján — a tervezettnél nagyobb mértékben, 33 százalékkal nőtt. A Szovjetunióban az életszínvonal-növekedés — Magyarországhoz hasonlóan — eléggé egyenletesen oszlott meg az egyes évek között. A kolhozparasztok jövedelmi helyzetének alakulását nagy mértékben meghatározta az időjárás-tól is függő mezőgazdasági termelés kedvező vagy kedvezőtlen alakulása. Az 1970. évi jó mezőgazdasági termés hatására 1970-ben és 1971-ben a kolhozparasztok életszínvonala az átlagot meghaladó mértékben emelkedik. (1970-ben a jövedelmek 6,8 százalékkal nőttek, és a tervek alapján 1971-ben mintegy 5,5 százalékos növekedésük várható.) Az 1971—1975. években a Szovjetunióban lényegé-

szintű és a mezőgazdasági termelés csökkenése: a jövedelmi színvonal annak ellenére sem érte el az egy évvel korábbit, hogy módosították a szövetkezetek jövedelemelosztási rendszerét.

Magyarországon az elmúlt öt év alatt az egy lakosra jutó reáljövedelem a tervezett 14—16 százalékkal szemben 36 százalékkal, az egy keresőre jutó reálbérek a tervezettnél csaknem kétszeresével, 17 százalékkal nőttek. 1970-ben a reáljövedelmek 6—7 százalékkal, a reálbérek 4 százalékkal, az ötéves időszak átlagának megfelelően emelkedtek. A reálbéreknél gyorsabb ütemű reáljövedelem-növekedésben a foglalkoztatottság emelkedése mellett nagy szerepe volt a társadalmi juttatások — nyugdíjak, táppénz, gyermekgondozási segély — gyors ütemű (csak

1970-ben 15 százalékos) növekedésének. Lényegesen növekedett és a munkások és alkalmazottakéval egy színvonalra került a parasztság átlagos reáljövedelme is.

Lengyelországban az 1966—1967. évi 3—4 százalékos reálbér-növekedést lassulás követte. 1970 decemberében — az egész évi alig észrevehető (1 százalékos) reálbérnövekedés után — olyan árintézkedéseket foganatosítottak, amelyek a lakosság életszínvonalát csökkentették. Az életszínvonal kedvezőtlen alakulása és az áruellátási problémák súlyos feszültségekhez vezettek. A feszültségekkel terhes helyzetben az új párt- és kormányprogram kapcsán felemelték a minimális kereseteket (850 zlotyról 1000 zlotyra) és a sokgyermekes családok, illetve a nyugdíjasok jövedelmét. Végül az év elején hatálytalanították az 1970 decemberi fogyasztási áremeléseket és sikeres erőfeszítéseket tettek az áruellátás javítására. A lakosság életkörülményeinek rendkívüli javítására a következő fontosabb források állnak az új kormány rendelkezésére:

— Lehetőség kínálkozott a beruházások növelésének felülvizsgálatára, új fejlesztési politika meghirdetésére.

— A magas jövedelműek adójának emelésével a költségvetés többletbevételekhez juthat.

— Hosszú lejáratú hitel formájában szovjet segítséget kaptak.

1971-ben Lengyelországban a legfontosabb feladat a lakosságnak eddig nyújtott életszínvonal-javító intézkedések megszilárdítása, a jövedelemnövekedés belföldi anyagi fedezetének megteremtése a gazdasági egyensúly helyreállításával.

Az NDK-ban 1965 és 1970 között az egy lakosra jutó reáljövedelem 22 százalékkal nőtt. 1971 elején további bér-, táppénz- és nyugdíjemeléseket hajtottak végre, s leszállították számos ruházati cikk és háztartási gép fogyasztói árát. A gazdasági vezetés az életszínvonal-javító intézkedések alátámasztására visszafogja a felhalmozási alap növelésére korábban szánt összegeket és a kamat emelésé-

vel a lakosság megtakarításait kívánja fokozni. Az 1970 előtti években a lakosság pénzbevétele a vásárlóalapot meghaladó mértékben emelkedett Csehszlovákiában. A magas jövedelemnövekedéssel nagy nyomás nehezedett a fogyasztói árakra. 1970-ben a belső piaci egyensúly megszilárdításával, a lakosság pénzbevételeinek a korábbi évekénél mérsékeltebb (mintegy 4 százalékos) növelésével (amely 1 százalékos reálbér-növekedésnek felelt meg) sikerült a fogyasztói árakat stabilizálni. Az 1970. évi szerény életszínvonal-javító intézkedésekkel emelték a nyugdíjakat és a természetes szaporodás alacsony arányszámának megváltoztatása végett Magyarországhoz hasonlóan bevezették a gyermekgondozási segélyt.

1965 és 1970 között Bulgáriában az egy lakosra jutó reáljövedelem — a Szovjetunióval azonos mértékben — 33 százalékkal nőtt. 1971 elején a ruházati cikkek egy részének fogyasztói árát leszállították. Az új ötéves periódusban a reáljövedelmeknek a korábbinál némileg mérsékeltebb (25—30 százalékos) növekedését tervezik.

9. sz. táblázat

A kiskereskedelmi forgalom volumenének alakulása
(Évenkénti százalékos növekedés)

Ország	1966—1969. évek átlaga	1970
Bulgária	8,8	8
Csehszlovákia ...	7,6	2
Lengyelország ...	6,8	4
Magyarország ...	8,0	12
NDK	4,7	4
Románia	8,2	9
Szovjetunió	8,2	7

A lakossági jövedelmek országonként eltérő alakulásával összefüggésben a kiskereskedelmi forgalom 1970-ben Magyarországon 14 százalékkal, a Szovjetunióban, Bulgáriában és Romániában 7,5—8,5 százalékkal, az NDK-ban és Lengyelországban 4 százalékkal, Csehszlovákiában 2 százalékkal emel-

kedett. 1970-ben az áruellátás több országban nem volt zavartalan annak ellenére, hogy a kereskedelem általános készletszintje magasabb volt, mint Magyarországon (egyres országokban a kereskedelem 100—110 napos forgalomnak megfelelő készleteket raktározott). Ez arra utal, hogy a kereskedelmi árukészletek nem mindenben feleltek meg a fogyasztói keresletnek.

1970-ben a KGST-országokban továbbra is gyorsan emelkedtek a lakosság takarékbetétei, s az év végén elérték Csehszlovákiában a 64 milliárd koronát, a kiskereskedelmi forgalom 39 százalékát; a Szovjetunióban a 46 milliárd rubelt, a kiskereskedelmi forgalom 30 százalékát; Magyarországon a 42 milliárd forintot, a kiskereskedelmi forgalom 30 százalékát.

A KGST-országokban az utóbbi években nagy súlyt helyeznek a lakosság szolgáltatási igényeinek kielégítésére. 1970-ben például Bulgáriában és a Szovjetunióban a szolgáltatások a lakosság fogyasztásánál, illetve a nemzeti jövedelemnél gyorsabb ütemben nőttek.

Külkereskedelmi forgalom

A KGST-országok külkereskedelmi forgalma 1966—1969 között átlagosan 8 százalékkal — a nemzeti jövedelemnél gyorsabban, az ipari termelés növekedési ütemével azonos mértékben — bővült. 1970-ben —

részben a világkereskedelmi konjunktúra élénkítő hatására — az országok többségében a külkereskedelmi forgalom 12—14 százalékkal emelkedett. Az országok többsége jelentős mértékben kihasználta a fejlett tőkésországokban mutatkozó kereslet-növekedést. A korábbi évekhez képest a külkereskedelem összegének növekedésében nagyobb szerepet játszott a világgiazi árak emelkedése is. A KGST-országok legtöbbje azonban az exporteredményeknél is dinamikusabban növelte a tőkésországokból származó importot. Az import gyors ütemű növelése több országban feszültségeket okozott a fizetési mérlegben, különösen azokban az országokban, amelyeknek a tőkésországokkal folytatott külkereskedelme korábban is deficitese volt. A tőkés fizetési kötelezettségek a legsúlyosabb problémát Lengyelországban okozták. A korábbi évek mérleghiánya a tőkésországokba irányuló kivitel gyors növelését, illetve az ebből az országcsoportból származó import bizonyos korlátozását igényli Bulgáriában, Romániában és Csehszlovákiában is. Az 1970. évi külkereskedelmi forgalom passzív egyenlege az NDK-ban arra ösztönözte a gazdasági vezetést, hogy 1971-re a tőkés export ugrásszerű növekedését tervezzék. Bulgáriában már az 1970. évi külkereskedelmi forgalom alakulása arra utalt, hogy kezdetét vette az ország nemzetközi fizetési helyzetének javítása érdekében hozott importkorlátozó politika.

10. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom alakulása
(1970. év az 1969. év százalékában)

Ország	Export	Import	Forgalom
Bulgária	112	104	108
Csehszlovákia	114	115	114
Lengyelország	113	112	113
Magyarország	111	130	120
NDK	110	115	113
Románia	113,5	112	113
Szovjetunió	kb. 110	kb. 112	111

1970-ben meggyorsult a KGST-országok egymás közti forgalmának növekedése is, bár általában nem érte el a tőkésországokkal lebonyolított forgalom bővülésének mértékét.

1971-ben — részben belső tényezőkkel, részben a nemzetközi piac tendenciáival összefüggésben — a KGST-országok többségében a külkereskedelmi forgalom növekedésének lassulásával (7—8 százalékos növekedésével) számolnak. A világgiaconkonjunktúra romlásának forgalomvisszafojogó hatása is várható. Főképp a korábbi jó nyersanyag- és félkésztermék-konjunktúra lanyhulására, a világgiacon növekedésének mérséklődésére (sőt, egyes fémeknél jelentős árcsökkenésre) lehet számítani. A hetvenes évek elején — az országok egymás közötti megállapodásai

alapján — a nyersanyagellátás ki-egyensúlyozott lesz. A beruházási javak nemzetközi cseréjében a nemzetközi kooperáció és specializáció továbbfejlődése is várható. A beruházások mérsékeltebb növekedésének visszatartó, a beruházásokon belül a rekonstrukciók aránya növekedésének élénkítő hatása lehet a gépforgalomra. Az életszínvonalat javító gazdaságpolitika előreláthatólag tovább növeli a fogyasztási cikkek arányát az egymás közötti külkereskedelmi forgalomban. A várható tendenciákat összegezve: a KGST-országok gazdaságában — az elmúlt évekhez hasonlóan — 1970 és 1975 között tovább növekszik a külkereskedelmi forgalom szerepe.

Pócs Ervin

A termelőszövetkezetek munkaerőhelyzete a III. ötéves terv időszakában

A harmadik ötéves terv időszakában a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkaerőhelyzete lényegesen megváltozott. A változást mérő statisztikai adatokat azonban a számbavétel nehézségei miatt fenntartással kell kezelni. A tanulmányban közölt adatokat a Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiban megjelenő ténymérlegekből — illetve az 1970. évre vonatkozóan a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1970. szeptember 30-i állapotnak megfelelő felméréséből — merítettük. A KSH ebben az időben szinte évente változtatott a megfigyelés vagy értékelés módszerein, így egy-egy munkaerő-kategória valóságos létszámára nincsenek pontos adatok.

Az 1968. évi mikrocenzus, valamint a népszámlálás előzetes létszámadatai jelentősen eltérnek a KSH ténymérlegeitől. Ezért a közbenes évek vagy a viszonyítási évek során bekövetkezett jelentősebb létszámváltozást utólag kell rekonstruálni.

E statisztikai nehézségek miatt a tanulmányban nem a számszerű vál-

tozásokat kívánom értékelni, hanem a változások okait és hatásait próbálom feltárni.

A II. ötéves tervidőszak értékelése és a III. ötéves tervidőszak céljai

1961 elején a mezőgazdasági keresők létszáma több mint 1700 ezer volt, s 1966-ig mintegy 250 ezerrel csökkent. Ez a csökkenés a természetes fogyás és elvándorlás (500 ezer),

1. sz. táblázat

A mezőgazdaság aktív keresői (ezer fő)

Megnevezés	1961	1965
Állami gazdasági dolgozók	282	270
Termelőszövetkezeti tag, családtag és alkalmazott	1102	1151
Önállók	352	55
Gépállomás	42	36
Együtt:	1778	1512

illetve az ifjúsági és háztartásból való belépés (250 ezer) egyenlegeként alakult ki.

Mivel az állami mezőgazdasági vállalatok kialakulása és megszilárdulása a szocialista átszervezés időszakáig lényegében stabilizálódott, így a munkaerőt érintő alapvető változások elsősorban a termelőszövetkezetben jelentkeztek.

A második ötéves tervidőszak végén a termelőszövetkezetek munkaerő-állományának változásai az alábbiakban foglalhatók össze:

— A dolgozó tagok létszámának csökkenése (9 százalék) meghaladta a tagok számának csökkenését (6,6 százalék), mivel a dolgozó tagok nagy része járadékossá vált.

— Az általában csökkenő tendencia megynként egyenetlenül érvényesült. A kifejezetten ipari megyékben a dolgozó tagok létszámának csökkenése meghaladta az országos átlagot. Az ipari környezet fokozta a termelőszövetkezeti tagok eláramlását, és az ipari megyék mezőgazdaságát a munkaerőhiány problémájával állította szembe.

— A termelőszövetkezeti tagok magas átlagos életkora már 1965-ben is gondot okozott, mivel alig jelentkeztek fiatalok tagként a termelőszövetkezetbe.

— A családtagok közös munkába való nagyobb arányú bevonása, illetőleg a gépesítés megfelelő fejlesztése enyhítette a munkaerő-állomány megynkénti differenciáltságát. A gépesítés fejlődése azonban a különböző megyékben nem mindig volt összhangban a munkaerőhelyzettel.

— A kedvezőtlen korösszetétel és az ebből adódó alacsonyabb szakképzettség miatt viszont esetenként nehézséget okozott a munkaerőt helyettesítő technikai felszerelések munkába állítása és eredményes alkalmazása. Mindez hátráltatta a mezőgazdasági termelés technológiai színvonalának emelését.

— A termelőszövetkezetek munkaerő-gazdálkodását a foglalkoztatási lehetőség idényszerűsége is nehezítette. A téli időszakon kívül is ese-

tenként százezres nagyságrendben munkaerő-felesleg, a csúcsideszakokban pedig munkaerőhiány volt.

Az 1965. évi munkaerőhelyzet a fentiekén túlmenően egyúttal jelezte azokat a feladatokat is, amelyek a munkaerő-politikai és gazdasági intézkedéseken keresztül a harmadik ötéves tervidőszakban megoldásra vártak.

A harmadik ötéves terv munkaigényesebb termelési struktúrát, és ennek folytán — a gépesítés és termelékenység egyéb tényezőinek hatását is figyelembe véve — a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének a korábbinál jóval kisebb mértékű csökkenését irányozta elő a termelőszövetkezetekben. A terv fő céljai ebben a vonatkozásban a következőkben foglalhatók össze: A foglalkoztatás és a jövedelem növelése, valamint egyenletesebbé tétele, ezen keresztül a falusi fiatalok nagyobb létszámú helybentartása, illetve termelőszövetkezeti munkába való bevonása. A társadalombiztosítási juttatásokban, valamint az élet- és munkakörülményekben — a termelőszövetkezeti tagság és a munkaviszonyban állók között — fennálló különbségek csökkentése.

A létszám alakulása és a foglalkoztatottság színvonala a harmadik ötéves terv időszakában

A termelőszövetkezetek közös munkáiban rendszeresen részt vevők létszámának reális megítéléséhez szükséges, hogy az egyes munkaerő-kategóriákban bekövetkezett változásokat külön-külön is értékeljük. Annál is inkább, mivel az időszak során egyre nagyobb lett a jelentősége az alkalmazottként dolgozók kategóriájának.

a) A szövetkezeti tagok létszámának alakulása

A tagsági viszony alapján vizsgálva, a termelőszövetkezeti tagok számának csökkenése az előző tervidőszakhoz képest mérséklődött.

A termelőszövetkezeti tagok és dolgozó tagok száma

Megnevezés	Összes tagok			Dolgozó tagok		
	1965	1969	1969. az 1965. év %-ában	1965	1969	1969. az 1965. év %-ában
	ezer fő			ezer fő		
Nem nyugdíjas és nem járadékos tag	712	661	92,8	683	650	95
Nyugdíjas és járadékos.....	325	362	11,0	116	127	110
Összesen:.....	1037	1023	98,8	809	777	95

Bár a dolgozó tagok számának csökkenése (3 százalék) meghaladta az összes tagok számának csökkenését (1,4 százalék), az előző időszakhoz viszonyítva ez is kedvezőbben alakult.

A nem nyugdíjas és nem járadékos tagok létszámváltozásának megítélésénél utalni kell arra, hogy az 1968-ban életbe lépett új termelőszövetkezeti törvény alapján sok aktív korú — a közös munkákban részt nem vevő (pártoló) — tagot töröltek a tagsági létszámból. A dolgozó tagok számának kisebb mértékű csökkenése ezt a változást jobban tükrözi. A nyugdíjasok és járadékosok számának növekedése viszont azt jelenti, hogy sok dolgozó tag lépett be a szövetkezetbe. Erre utal a korösszetételben bekövetkezett javulás is.

A foglalkoztatás színvonalában is jelentős változás történt. Az 1965. évben a közös munkában részt vevő aktív tagság 38 százaléka, 1969-ben már csupán 12 százaléka dolgozott kevesebbet 120 tízórás munkanapnál. A nyugdíjasként dolgozó tagok, valamint a közös munkában részt vevő

nők foglalkoztatása is rendszeresebb lett. Erre utal, hogy az alacsony időtartamú foglalkoztatásuk aránya az 1965. évi 73 százalékról 63 százalékra csökkent.

A foglalkoztatás színvonalának javulására jellemző, hogy az egy tagra jutó évente ledolgozott tízórás munkanapok száma az 1966. évi 197-ről 1969-ig 228-ra növekedett. A nyugdíjasok és járadékosok pedig egy főre számítva 1966-ban 96, 1969-ben 107 tízórás munkanapot teljesítettek.

A foglalkoztatás színvonalának a megítélését befolyásolja a mezőgazdaságra jellemző idényszerűség bizonyos változása is. Az aratás gépesítése az eddigiekben leginkább munkaigényes nyári időszak munkaerő-szükségletét változtatta meg, és ezzel esetenként élesebbé tette az őszi betakarítási időszak munkacsúcsait. Esetenként az év során egy-egy munkacsúcs egyoldalú gépesítése újabb munkacsúcsok kialakulására vezetett és egyenetlen foglalkoztatást okozott néhány szövetkezetben.

A foglalkoztatás szempontjából nagyon jelentős a zöldségtermesztés te-

3. sz. táblázat

A nem nyugdíjas és járadékos tagság korösszetételének alakulása

Év	1965	1969	1965	1969
	férfi		nő	
	26 alatt	8,1	11,9	9,0
27—39	21,1	22,0	27,2	26,1
40—59	52,3	48,5	63,8	61,0
65—60	18,5	17,6	—	—
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

rületi növekedése. Erre az ágazatra a hagyományos, kézi munkára alapozott termelési mód a jellemző, ezért ezen a területen az idényszerűség továbbra is fennmaradt. Emellett azonban figyelembe kell venni azt is, hogy többnyire azok számára biztosít munkaalkalmat, akik különböző családi és egyéb okok miatt rendszeres munkát nem is tudtak vállalni.

Az aktív tagság foglalkoztatása az egész szövetkezeti szektorban a termelési szerkezet változásával, a melléktevékenységi kör kiszélesedésével, a közös állatállomány növekedésével folyamatosabbá és egyenletesebbé vált.

Az alkalmazotti létszám növekedése évről évre gyorsabb ütemű. 1965-ben 52 ezer, 1969-ben 107 ezer volt a szövetkezeti alkalmazottak száma. Az összetételben igen magas a férfiak aránya (80 százalék). A növekedésen belül is a férfiak száma emelkedett jobban, mint a nőké.

A tapasztalatok szerint a belépők nagyobb hányadának ipari szakmája van. Erre utal, hogy a termelősövetkezetekben dolgozó mezőgazdasági és ipari szakmunkások közötti arány az 1965. évi 70—30 százalékos arányról 57—43 százalékos arányra változott.

A termelősövetkezetek és az ipari vállalatok közötti munkaerő-koope-

4. sz. táblázat

Az aktív korú tagok közös munkában töltött idejének alakulása

Év	1—40	41—120	121—200	201—250	251—300	301-től
	napi munkában töltött idő százalékos aránya					
1965	15,2	23,0	21,9	12,3	11,9	15,7
1969	5,2	6,9	27,6	16,2	20,2	23,9

b) A termelősövetkezeti alkalmazottak létszámalakulása

A termelősövetkezetek a kedvezőtlen korösszetételből és a nemek közötti arány romlásából származó munkaerő-gazdálkodási nehézségeket az 1965. évtől kezdődően az alkalmazottak egyre kiterjedtebb foglalkoztatásával igyekeztek ellensúlyozni. Gyorsította ezt a folyamatot, hogy a gépállomási gépeket átadták a termelősövetkezeteknek, s ezzel együtt járt a traktorvezetők átirányítása is. A termelősövetkezetek különféle tevékenységi köreinek kialakításával az alkalmazottként dolgozók száma évről évre jelentősen növekedett, sőt ez az utóbbi évek során a termelősövetkezetek munkaerőmozgásának egyik legjellegzetesebb tendenciájává vált. A kiegészítő tevékenység jelentőségére utal, hogy a termelősövetkezetek összes árbevételében az 1969. évi zárszámadás alapján a nem mezőgazdasági tevékenység árbevétele 25 százalékot képviselt (az állattenyésztés árbevétele 29 százalék).

rációt 1969-ben szabályozták. Ennek hatására, valamint esetenként a tagsági viszony alapján elérhető kedvezőbb kereset miatt az alkalmazottként dolgozók száma az 1970. év első felében csökkenő tendenciát jelez az elmúlt évhez viszonyítva.

A közös gazdaságok állományába tartozó tagok és állandó alkalmazottak számát együttesen vizsgálva, az év végi adatok alapján a közös munkában rendszeresen részt vevő szövetkezeti dolgozók száma az öt év során lényegesen nem változott (750—760 ezer körül alakult).

Ez a szinte állandónak látszó év végi munkaerő-állomány valójában igen nagy munkaerő-forgalom mellett alakult ki. Az 1969. évi adatok alapján a megfigyelt összes munkaerő mozgására az alábbiak voltak a jellemzők:

— A munkaerő év közben nem a természetes fogyás miatt csökkent a legnagyobb mértékben, hanem amiatt, hogy sokan elhagyták a szövetkezetet. Ez utóbbiak száma több mint kétszerese volt azokénak, akik

nyugdíjba mentek, illetve meghaltak.

— Az év közben belépők nagyobb hányada (több mint fele) a mezőgazdaságon kívüli munkahelyekről jött a szövetkezetbe. Ehhez képest viszonylag kevesen voltak azok az első alkalommal munkát vállalók, akik a háztartásból, illetve az iskola elvégzése után léptek a szövetkezetekbe. Ezek létszáma kb. 33 ezer, és a termelőszövetkezet összes létszámnövekedésének 25,7 százalékát képviselik.

reálisan értékelni, csupán a változás mértékét lehet megbecsülni. A KSH 1965. évi adatai szerint több mint 300 ezer a segítő családtag, az 1969. év végi statisztikák szerint 140 ezer. A népszámlálás előzetes becslései alapján a segítő családtagok száma 100—110 ezerre becsülhető. A számok pontosságától eltekintve is feltételezhető, hogy a családtagok száma nagy arányban csökkent azáltal, hogy a családtagok nagyobb része — a mezőgazdaságban vagy mezőgazdaságon

5. sz. táblázat

A nem nyugdíjas és járadékos tagok, illetve alkalmazottak létszámváltozása 1969-ben

Megnevezés	Év közti összes csökkenés, 1000 fő	Csökkenés %-os megoszlása			Összes növekedés, 1000 fő	Növekedés %-os megoszlása			
		Elvándorlás	Természetes fogyás	Tag, illetve alkalmazott munkaerő-kategóriák közötti forgalom		Mezőgazdaságon kívül	Háztartásbeli, ifj.	Munkaerő-kategóriák közötti forgalom	Korábban alkalmi
Nem nyugdíjas és járadékos tag	89	48,6	50,8	0,6	74	43,2	23,5	17,2	16,1
Állandó alkalmazott és rendszeresen dolgozó családtag.....	67	79,8	1,2	19,0	78	67,4	21,1	0,7	10,8
	156	62,2	29,5	8,3	152	55,3	21,7	9,2	13,8
		100				100			

c) A kisegítő családtagok létszámváltozása

A termelőszövetkezetek munkaerő-változásaiban igen nagy súlyt képviselt a nem mezőgazdasági ágakból jött munkaerő átáramlása. Ennek értékelésekor azoknak a létszámát, illetve létszámváltozását is szükséges figyelembe venni, akik a termelőszövetkezeti családokhoz tartoznak, de nem rendszeresen dolgoznak, illetve a közös munkában egyáltalán nem vesznek részt.

A közös munkában esetenként részt vevő családtagok valószínű számát a KSH adatai alapján nem lehet

kívüli munkahelyen — munkába állt. Foglalkoztatásuk a szövetkezetben belül csökken. Feltehető, hogy ez a családi munkaerő különböző okok miatt nem is igényli foglalkoztatásának növelését.

A másik nagy csoportot a termelőszövetkezeti családokban élő munkaképes korú családtagok képviselik, akik a közös gazdaságok munkáiban egyáltalán nem vettek részt. Létszámuk 1965-ben mintegy 430 ezerre volt becsülhető. A KSH 1969. szeptember havi felmérése alapján ezt a létszámot 275 ezerre becsülte. Ez utóbbi is azt a feltételezést támasztja alá, hogy a — különösen a tervidő-

szak elején még jelentősebb számú és rendszeres munkát vállalni tudó — mezőgazdasági munkaerő-tartalék egy része nem mezőgazdasági ágazatokban (különösen az idényiparágakban) munkába állt.

A nem nyugdíjas és járadékos tagok és állandó alkalmazottak nemek szerinti megoszlását mutatja a 6. sz. táblázat.

6. sz. táblázat

**A nem nyugdíjas és járadékos tagok
és állandó alkalmazottak nemek szerinti megoszlása**

Megnevezés	1965	1969	1965 = 100
Férfi.....	526	488	92,8
Nő.....	238	269	113,0
Összesen.....	764	757	99,1

Az 1969. évben bekövetkezett létszámváltozás a termelészövetkezett munkaerőforrásának csökkenésére és különösen ennek megváltozott összetételére utal. Ugyanis az ifjúságból és háztartásból belépők aránya a férfiak vonatkozásában csupán 28,2 százalékban fedezte a természetes fogyást, a nők vonatkozásában a belépők a természetes fogyás 74 százalékát pótolták.

A munkanap-felhasználás alakulása

A harmadik ötéves tervidőszakban a termelészövetkezetek közös gazdaságainak munkáira évente 5—10 millió munkanappal többet használtak fel, mint 1965-ben. A hagyományos mezőgazdasági jellegű munkára 1969-ben nagyjából ugyanannyi munkanapot fordítottak, mint 1965-ben. Ezen belül, a növénytermelésre fordított közvetlen kézi munkanapok változatlan száma mellett az ezt kiszolgáló segédüzemágak munkanaprafordítása 20 százalékkal növekedett. Az állattenyésztésben felhasznált munkaidő több mint 20 százalékkal csökkent. A melléktevékenységekben felhasznált munkaidő több mint négyszerese volt az 1965. évének.

A munkanap-felhasználást befolyásoló tényezők közül az alábbiakat érdemes kiemelni:

Az elmúlt öt év során a termelés szerkezetében bekövetkezett változások két irányban hatottak a munkaerő-igényességre. A kenyérgabona és a takarmányfélék vetésterületének növekedése s ennek igen kedvező gépítetttsége miatt csökkent a munka-

nap-felhasználás, viszont a termőre forduló gyümölcs- és szőlőtelepítések és nem utolsósorban a zöldségtermelés területének jelentős növekedése fokozta a munkaigényességet. Több élő munka felhasználásának szükségességére utal a nagyobb intenzitású növények megnövekedett hozamainak betakarítási igénye is. (Például kenyérgabonából több mint egy millió tonnával, kukoricából félmillió tonnával, silótakarmányból és répből félmillió tonnával, gyümölcsből 100 ezer tonnával többet takarítottak be 1969-ben, mint 1965-ben.)

A termelészövetkezeti közös állattenyésztésben belül a szarvasmarhatenyésztésben az állatlétszám 21 százalékkal (ezen belül a tehénlétszám 6 százalékkal), a baromfiállomány pedig 44 százalékkal volt magasabb az 1965. évinél. A közös sertésállomány viszont 20 százalékkal csökkent,* a juhállomány csaknem azonos szinten volt 1970-ben az 1965. évi létszámmal. A közös állatállomány növekedése — a korszerű istállók építése és az állattartás esetenként koncentráltabb tartása mellett is —

* 1965—1970. III. 31-i adatok alapján. (KSH: Mezőgazdasági Adatok 1970. 204. 1.)

a gondozói létszám csökkenésével párosult.

A munkanap-felhasználás növekedésén belül igen jelentős — sőt arányában már az állattenyésztésre fordított munkaidővel csaknem azonos nagyságú — a termelőszövetkezetek különböző melléktevékenységeire fordított munkaidő. Az 1965. évben a termelőszövetkezetek különböző ipari és melléktevékenységeiben mintegy 36 ezer ember dolgozott, 1970-ben az itt dolgozók száma meghaladta a 100 ezret.

A gépesítés traktoregységben kifejezett színvonala a két időszak között 9 százalékkal, a traktorok darabszáma 4 százalékkal növekedett (1965-ben a gépállomások gépállományával együtt számolva). A traktorok normálholdban kifejezett teljesítménye 17 százalékkal növekedett. Az aratócséplőgépek száma 25 százalékkal, teljesítményük 46 százalékkal lett nagyobb. A gépesítés ellentételeként a lófogatok száma és teljesítménye 28 százalékra csökkent.

A fentieket összefoglalva tehát a termelőszövetkezetek termelés-szerkezetében jelentős eltolódás következett be azért, hogy a kalászosok területe mintegy 7 százalékkal nagyobbodott. Mindez a segédüzemági munkák volumenét — elsősorban a kombájn- és traktormunkát — jelentősen növelte. A kézi munkanap ezzel járó csökkenését ellensúlyozta a munkaigényes zöldségtermelés és különösen a termőre forduló gyümölcs- és szőlőterület megnövekedett betakarítási igénye.

A munkaerőhelyzetben bekövetkezett változás és a jelenlegi időszak értékelése

A harmadik ötéves tervidőszakban a termelőszövetkezetek munkaerőhelyzetében bekövetkezett változásokat több — egymáshoz szorosan kapcsolódó — központi intézkedés tette lehetővé.*

* A legfontosabb munkaerőt érintő intézkedések: a garantált bérezés biztosítása és bevezetése; a termelőszövetkezetek tevékeny-

A gazdaságpolitikai intézkedések mellett utalni kell arra is, hogy mindezek 1968—69-ben nagyon kedvező időjárással is párosultak, s így igen kedvező termelési és értékesítési lehetőségeket eredményeztek, s a szövetkezetek nagyobb részének — a biztonsági alap képzésén keresztül — a gazdasági stabilitását is megeremeltették. (Az 1970. évi kedvezőtlen időjárás és az árvízkárok miatt ez évben az eddigieknél több szövetkezet zárt kedvezőtlen gazdasági eredménnyel. Mindez a munkaerőhelyzetet is átmenetileg kedvezőtlenül befolyásolta ezekben a szövetkezetekben.) A pénzügyi eredmények természetesen visszahatottak a személyi jövedelemre, így a tagság foglalkoztatási kedvére is, növelve a termelőszövetkezeteknek a foglalkoztatással kapcsolatos gondjait.

Ez a foglalkoztatási igény azonban nem volt azonos az előző tervidőszak foglalkoztatási gondjaival, egyenlenségeivel. Jellemzőként: egy 1965. évi FM-értékelés szerint az ezt megelőző években évente több milliárd kár érte a népgazdaságot (és így a termelőszövetkezeteket) az időben el nem végzett mezőgazdasági munkák, illetve az őszi betakarítás késői végzése vagy elmaradása miatt. Az év nagy részében viszont többszázszáz létszámú munkaerő-felesleg volt a mezőgazdaságban. A munkaegységen keresztül való díjazás, ennek bizonytalansága, alacsony mértéke és nem utolsósorban csupán az év végén való realizálása miatt a termelőszövetkezeti tagság egy része nem is kívánt részt venni a termelőszövetkezet közös munkáiban, csupán a háztáji munkákban és a háztáji termékeinek értékesítésében.

A gépállomási gépek termelőszövetkezeteknek való átadásával, az

ségi körének bővítése; a társadalombiztosítás területén a termelőszövetkezeti tagok és alkalmazottak közötti különbség csökkentése; a tagok nyugdíjalapjának, illetve nyugdíjmértékének rendezése; az új termelőszövetkezeti törvény megalkotásával a tagok jogainak és kötelezettségeinek rendezése; a háztáji állattartás közös munkaként való elszámolása; az alkalmazottak bérezésének rendezése.

ehhez szükséges ipari szerelők és kezelők termelőszövetkezeti alkalmazottként való munkába állásával megindult egy új fejlődési folyamat is. E folyamat keretében megkezdődött egy új munkaerőreteg kialakulása, amely szinte *kizárólag a közös gazdaságokból származó jövedelemben volt érdekelt*. A tervidőszak végén megkezdődött „generációváltás” is — a termelőszövetkezetekbe újonnan belépők esetében — azok számát növelte meg, akiknek a fő kereseti forrása a közös gazdaságban végzett munka volt.

A műszaki-technikai fejlődéssel együtt járó ipari szakmunkásigény kielégítésére a termelőszövetkezeti tagság koránál és képzettségénél fogva kevésbé volt alkalmas. A tagságra vonatkozó bérezési rendszer (munkaegység-rendszer keretében csak az év végén történő elszámolás és kifizetés) a szociális és társadalombiztosítási juttatások tekintetében a tagokra hátrányos megkülönböztetés miatt egyre elterjedtebb formává vált a termelőszövetkezetekben az alkalmazotti munkaviszony. Különösen a gyenge eredménnyel gazdálkodó termelőszövetkezetekbe igyekeztek a szakmunkásokat ilyen formában megszerezni. Ezek az alkalmazottak azonban az állattenyésztésben, tehát döntően közvetlenül a hagyományos mezőgazdaságban vagy pedig az azt kiszolgáló segédüzemágakban (traktorosként, szerelőként) dolgoztak.

A termelőszövetkezetek gazdasági megerősödésével lehetővé vált, hogy rendszeresen előleget fizessenek az elvégzett munka mennyisége alapján, egyszersmind az év végi részesedés is magas volt. Mindez párosulva a tagok háztáji földjárandságával, ismét a tagsági viszony létesítésére kezdett ösztönözni.

A tervidőszak közepétől a termelőszövetkezetek alkalmazotti létszámának alakulását újabb körülmények befolyásolták, és ezek ma is érvényesek.

A termelőszövetkezetek melléktevékenységi köre kialakult és ugrászerűen fejlődik.

A melléktevékenységi kör bővülé-

séből származó jövedelemnövekedés nemcsak a termelőszövetkezet, hanem a népgazdaság számára is jelentős. A melléktevékenységek jövedelmezőségének nem kis része volt abban, hogy 1965 óta az állami támogatásban rendszeresen részesülő szövetkezetek száma csökkent. A nem mezőgazdasági tevékenység jelentőségére és eredményességére utal például az elmúlt két év összehasonlítása: 1969-ben a mezőgazdasági tevékenység árbevétele 12,9 százalékkal, a nem mezőgazdasági tevékenységé 37 százalékkal növekedett az előző évihez képest.

Ezen túlmenően azonban a termelőszövetkezetek melléktevékenységének a termelőszövetkezeti tagság foglalkoztatási színvonalára gyakorolt hatása nem minden esetben ilyen pozitív, holott az idényszerűség csökkentésének egyik fő eszköze lehetne. A melléktevékenységnek ugyanis több mint 70 százaléka kifejezetten ipari jellegű. A munkanap-ráfordítás növekedésével tehát azon munkák súlya nőtt meg, amelyek az évi rendszeres foglalkoztatást ugyan kizárólagossá teszik, de éppen ezért a mezőgazdaság holtidőszakainak *foglalkoztatási gondjait nem enyhítik*. Az ipari jellegű melléktevékenység munkaerőigénye az egész év során egyenletes, tehát a mezőgazdasági csúcsidezők munkaező-problémáit kevésbé könnyíti.

A termelőszövetkezetek *melléktevékenységeire — különösen az ipari jellegűekre — a továbbiakban az a jellemző, hogy többnyire olyan szakmai igényrel párosulnak, amelyre a tagság jelentős része korösszetételénél és képzettségénél fogva kevésbé alkalmas*. Így a foglalkoztatási lehetőség növekedése általában a mezőgazdaságba való munkaerő-átáramlással párosul.

A iparból a termelőszövetkezetbe átlépő munkaerőnek a tervidőszak elején még előnyösebb volt az alkalmazotti munkaviszony fenntartása, a jövedelem nagysága és a tagsági viszonynál előnyösebb társadalombiztosítási juttatások miatt. A

tervidőszak utolsó éveiben a termelőszövetkezetben dolgozó alkalmazottak munkabérének és jövedelmének szabályozásával és főként korlátozásával, a társadalombiztosítási juttatások közelítésével együttesen az egyén számára — új vonásként ismét — *a tagsági viszony létesítése vált előnyösebbé.* A termelőszövetkezeti üzem számára a tagsági viszony létrehozása lehetőséget adott arra, hogy az ipari szintnél magasabb jövedelem biztosításával szerezzék meg a számára szükséges munkaerőt. Mindez tehát a tagsági létszám növekedését segítette elő. Az 1969. évben az előző évhez viszonyítva a termelőszövetkezeti tagok számának növekedése a fővárosi termelőszövetkezetekben volt a legmagasabb.

Ezzel egyidejűleg az is megfigyelhető, hogy némely *termelőszövetkezetek elzárkóznak a tagsági létszám növelésétől.* Ez különösen a jó eredménnyel gazdálkodó termelőszövetkezetekre volt jellemző, ahol a tagság egy főre jutó jövedelme meghaladta az alkalmazottak számára fizetett munkabért. Az alkalmazottak számának növelése tehát minden esetben a tagok személyi jövedelmét növelte, ami érthetően ösztönözte a tagsági létszám csökkentésére.

A termelőszövetkezeti munkaerőhelyzet alakulásában jelentős tényező a *különböző okok miatt helybenmaradásra kényszerült* falusi — és elsősorban női — munkaerő foglalkoztatása iránti igénye is. A gépesítési folyamat egyenletlensége, az állandó alkatrészhány és az elavult gépek miatt a termelőszövetkezeteknek mindenkor a csúcsidezők munkaerőigényéhez kell igazodniuk. Ez a munkaerő rendszeresebb foglalkoztatást igényel, ami viszont a *műszaki-technikai lehetőségek kihasználásának csökkentésére* és így végső soron az eddigi években kialakult létszám rögzítésére vezet.

A nyugdíjasként rendszeresen dolgozók száma az elmúlt években szintén azonos fokon maradt. A magas foglalkoztatási arány egyik oka a *gyenge gazdasági eredményű termelőszövetkezetek munkaerőhiánya.*

A nyugdíjasok munkában való részvételére ösztönöz a tagsági viszony alapján elérhető — de a harmadik ötéves terv idején még viszonylag alacsony mértékű — nyugdíj is.

A nyugdíjas korban dolgozók nagy száma azonban nem kis részben összefügg a mezőgazdaság bizonyos ágazataiban meglévő *kedvezőtlen munkakörülményekkel.* Így különösen az állattenyésztésben a korszerűtlen istállók, a nehéz fizikai munka és kedvezőtlen munkaidő-beosztás (és kevés szabad idő) miatt a fiatalok nem vállalnak munkát ezeken a munkahelyeken. Ezért szükséges, hogy az idős korosztályok ezeken a területeken ne váljanak ki a közös munkából.

A családtagként rendszeresen dolgozók kategóriájában kettős irányú változás történt. Egyrészt az eddig családtagként dolgozók jelentős része állandó jellegű munkássá vált vagy a mezőgazdaságban, vagy a mezőgazdaságon kívüli munkahelyeken. Másrészt a rendszeres munkát vállaló családtagok száma nagyon lecsökkent. Az a körülmény, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkaerő-utánpótlásában 1969-ben több mint 55 százalékot a nem mezőgazdasági ágazatokból jövőek képviseltek, egyúttal a *helyi, mezőgazdasági munkaerőforrás szűkülésére is utal.*

A munkaviszonyban nem álló, munkaképes korú családtagok mezőgazdaságon kívüli rendszeresebb foglalkoztatása szempontjából egy fontos tényezőt mérlegelni kell. A falun élő népesség életkörülményeiben — például bölcsődék, szociális otthonok, háztartási munkát megkönnyítő szolgáltatások tekintetében stb. — *nem következett be olyan fejlődés, hogy ennek alapján ez a réteg nagyobb számban a népgazdaság valamely területén munkaerőforrásként számításba jöhetne.*

A termelőszövetkezeti családokban levő *nem rendszeresen dolgozó családtagokra,* illetve ezek munkájára a tervidőszak során *változatlan mértékben szükség volt.*

A termelőszövetkezeti családi munkaerő foglalkoztatásának megítélésakor — az előbbieken túlmenően — figyelemmel kell lenni a háztáji növénytermelés és állattartás munkaerőigényére is. A háztájiban művelt terület nagysága több mint 800 ezer kh; a háztáji állattartásban a sertés- és a baromfiállomány nagyobb, mint a közösen nevelt állomány, a szarvasmarha-állomány pedig több mint fele a közösnek. A háztáji gazdálkodás egésze, a háztáji állattartás ki-egyenlítő hatása ellenére, az egyoldalú kukoricatermelés miatt viszonylag egyenetlen munkaerőigényt támaszt. A háztáji növénytermelés — a közös gazdaságokkal egyidőben jelentkező munkaigénye miatt — elsősorban a családtagok számára jelent munkaalkalmat.

A szövetkezetek egy része a problémát felismerve törekszik a háztáji és a közös gazdaságok együttes munkaerőigényét kielégíteni és a munkaerő-gazdálkodás belső egyensúlyát megteremteni. A munkakörülmények javulásának a folyamata, elsősorban a gazdaságilag megerősödött termelőszövetkezetekben, a tervidőszak során megkezdődött.

A munkakörülményekben bekövetkezett kedvező változás hatására a termelőszövetkezeti tagság létszámában szinte kizárólag a 26 éven aluli korosztályok aránya növekedett meg. Az alkalmazottként dolgozók korösszetételére nincs adatunk, de nyugodtan feltételezhetjük, hogy a mezőgazdaságon kívüli ágazatokból belépők között (akik az összes belépők 55 százalékát képviselik) a fiatalok aránya magas.

A gazdaságilag gyenge eredményű szövetkezetekben azonban továbbra is probléma, hogy néhány korszerű istálló építésén, a növénytermesztésben egyes munkák és munkafolyamatok fokozottabb gépesítésén túlmenően nem sokat tettek a munkafeltételek és a munkakörülmények javításáért.

A fiatalok termelőszövetkezetben való munkavállalása ellen hat, hogy a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági szakmunkásvégzettséggel rendel-

kező fiatalok képzettségének megfelelő foglalkoztatást számos esetben nem tudják biztosítani. Ugyancsak nehézséget okoz, hogy a rendszeres munka végzése sincsenek meg a feltételek. Sok termelőszövetkezetben a fiatalok számára kialakított tevékenységi körök nem a hagyományos mezőgazdasági munkákat egészítik ki, hanem ettől elkülönülnek és a mezőgazdasági munkaidőszakkal egyidőben igényelnek munkaerőt.

A IV. ötéves tervidőszak munkaerőhelyzetének néhány problémája és feladatai

A mai munkaerőhelyzet értékelése, az elért eredmények és feszültségek megállapítása után rátérek a mezőgazdaság negyedik ötéves tervidőszakában várható munkaerőhelyzetre.

A növénytermelés szerkezetének jelentősebb eltolódásával a terv nem számol. A munkaigényesebb ipari növények és a kevésbé munkaigényes kalászos növények vetésterülete várhatóan csökkenni fog. A munkaigényesség növekedését elsősorban a nagyobb átlagtermések eredményezik mind a növénytermesztésben, mind a gyümölcs- és zöldségtermesztésben.

A gépesítési előirányzatok szerint és a jobb alkatrészellátás alapján a kézimunkanap-felhasználás csökkenése mintegy 15—20 millió munkanapra becsülhető. Ha figyelembe vesszük, hogy 1969-ben még több mint 23 millió munkanapot dolgoztak családi részes művelés keretében a termelőszövetkezetben, akkor — különösen a betakarítási gépek növelése esetén — reális lehet az említett munkanapsökkentési előirányzat.

A növénytermelésben felszabaduló munkaerő egy része fedezi a termelőszövetkezeti közös állatállomány növekedésének munkaerőigényét.

A gépesítési színvonal emelkedése elsősorban a mezőgazdaság csúcsideőszakainak kézi munkaerőigényét csökkenti, és ezen keresztül elsősorban női munkaerőt szabadít fel. A gépesítés által lehetővé váló létszám-

szükséglet csökkenése viszont növeli a munkában állók éves foglalkoztatásának mértékét. A gépesítési színvonal emelkedése tehát további jelentős feladatokat is felvet:

— a felszabaduló női munkaerő megfelelő szakképzését és más területen való foglalkoztatását;

— a nehéz fizikai munkák gépesítésével lehetővé kell tenni, hogy egyes munkahelyek a nők számára is alkalmasak legyenek;

— általában a mezőgazdaság gépesítése, a korszerű állattenyésztési telepek kialakulása minden szinten magasabb képzettségű szakembert igényel és erre különösen az oktatásban kell nagyobb figyelmet fordítani.

A mezőgazdasági termelés műszaki színvonalának szükségzerű emelése a termelőszövetkezetek munkaerőösszetételében a férfiak számának növekedését tenné szükségessé, jelentősen növelve a betanított és szakmunkások arányát. Mindez azt is jelentheti, hogy a tervidőszakban a falun rendelkezésre álló női munkaerőtartalék ellenére sem várható a nőknek a közös gazdaságok munkáiban való nagyobb mértékű foglalkoztatása.

A népgazdasági érdekek és a foglalkoztatáspolitikai szempontjából tulajdonképpen másodlagos jelentőségű annak eldöntése, hogy a falun szervezhető kommunális szolgáltatást, a kisipari jellegű tevékenységet mezőgazdasági termelőszövetkezet vagy ipari szövetkezet végzi-e el. A mezőgazdasági üzem érdekei mellett szólnak, hogy minél nagyobb szerepe legyen e tevékenységben a szövetkezeti közös gazdálkodásnak. Várható, hogy a szétaprózott, sokprofilú melléktevékenység változatlanul a mezőgazdasági szövetkezetek ilyen irányú tevékenységeinek bővülését eredményezi. A mezőgazdasági foglalkoztatás előirányzata és megítélése szempontjából azonban felvetődhet egy másik probléma is. A termelőszövetkezetek bővülő melléktevékenysége egyik oldalról a mezőgazdasági keresőlétszámot csökkenti, a másik oldalról az ipari és egyéb népgazdasági

ágakban a foglalkoztatottak számát növelheti meg.

A munkavolumennek a tervidőszakra számított csökkenése nem azonos értékű és főleg nem azonos nagyságrendű a falun élő és munkát kereső népesség egyidejű csökkenésével. A munkaerő-szükséglet csökkenése elsősorban a növénytermelésben foglalkoztatott nőket érinti, akik különféle személyi (és közgazdasági) okok miatt csak részleges napi foglalkoztatást tudnak vállalni. Ezzel kapcsolatos az a tapasztalat is, hogy a szövetkezeti vezetők munkaerő-gazdálkodásra vonatkozó megfontolásait elsősorban és döntően nem a gazdaságossági szempontok, hanem a családtagok foglalkoztatási gondjainak megoldása befolyásolja. Mindez a következő időszakban a szükséges és lehetséges létszámcsökkenés ellen fog hatni.

A kedvezőtlen munkakörülmények továbbra is távol tartják a fiatalok jó részét ezektől a — főleg állattenyésztési — munkahelyektől, ezért a nyugdíjazás nagyobb lehetősége ellenére az idős korosztályok munkában maradása változatlan színvonalon marad.

A negyedik ötéves tervnek a termelőszövetkezeti munkaerő-gazdálkodást érintő főbb feladatai az alábbiakban határozhatók meg:

— A munkakörülmények javításával, a mezőgazdasági jellegű szakmunkások képzettségüknek megfelelő foglalkoztatása mellett biztosítani kell a szakmunkások számának további növelését és általában a fiatalok termelőszövetkezeti üzembe lépésének, valamint helybenmaradásának feltételeit. A munkafeltételek javításának egyik lehetősége a munkaidő rendezése, a több szabad idő. A fiatalok munkakörülményeinek rendezése mellett az idősebb korosztályok számára is kedvezőbb feltételeket kell teremteni a termelőszövetkezeti tagság nyugdíjkorhatárának fokozatos csökkentésével.

— Komplex intézkedések rendszerével, hatékonyabb mezőgazdasági szakoktatással (munkásképzéssel) elő kell mozdítani a munkaerő-gazdálko-

dási célok megvalósítását, így — a többi között — a férfi munkaerő számának csökkenését. Ezért lehetővé kell tenni a falusi leányok számára a színvonalas szakmai képzést, hogy a fejlettebb technikával, új módszerekkel gazdálkodó mezőgazdasági üzemekben több női munkaerő foglalkoztatása váljék lehetővé.

— Általában több fiatal képzésére volna szükség azokban a szakmákban, amelyekre a termelészövetkezeti üzemek is nagyobb igényt támasztanak. A termelészövetkezetet is jobban érdekeltté kellene tenni abban, hogy a mezőgazdasági alaptervékenységen kívüli tevékenységre is saját maga biztosítson szakembereket.

— A termelészövetkezetek melléktevékenységi körének további bővítésekor jobban kell érvényesíteni azt a szempontot, hogy a tevékenységi kör elsősorban a mezőgazdasági alaptervékenység kiegészítőjeként, az alaptervékenységben dolgozók foglalkoztatási színvonalának emelését mozgáspontként szolgálja.

— A szövetkezetek nagyobb részének gazdasági megerősödése mellett a következő években is *probléma maradt a gyenge eredménnyel gazdálkodó termelészövetkezetek munkaerővel való ellátása. Mindez tehát a munkaerő-gazdálkodást érintő feladatok és intézkedések igen differenciált meghatározását igényli.*

A nagyobb jövedelmű szövetkeze-

tek — esetenként indokolatlan — munkaerő-elszívásának csökkentésével (például alkalmazottakra vonatkozó kötelező tanácsi munkaerő-közvetítés útján) egyidejűleg a gazdaságilag gyenge szövetkezetek gazdálkodását és ezen keresztül munkaerővel való ellátását jobban kell támogatni.

— A megyei, járási munkaügyi osztályok bevonásával a népszámlálás adatai alapján a falusi munkaerőtartalék foglalkoztatásának lehetőségeit széles körben vizsgálni kell, hogy a mezőgazdaságban alacsony határfokkal vagy nem rendszeresen dolgozó és folyamatos munkát vállalni kívánó családi munkaerőt a megfelelő helyre átcsoportosíthassák.

— A szövetkezeti gazdálkodás megszilárdulását nem követte szükségzerűen munkaerő-gazdálkodási tevékenységük fejlődése. Főként azok a feladatok szorultak háttérbe, amelyek a munkaerő-gazdálkodás tervszerűségét, elemzését, a megalapozott döntések előkészítését szolgálják. Mindez arra figyelmeztet, hogy a termelészövetkezet számára is szükséges volna a megfelelő szakemberek beállításával, illetve a termelészövetkezet munkaügyi feladatát végző dolgozók szakmai képzettségének növelésével a szövetkezetek munkaerő-gazdálkodási feladatait magasabb színvonalon ellátni.

Benda Kálmán

M. Uszijevis: A termelési hatékonyság növelésének problémái az európai KGST-országokban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1971. 2. sz.)

Amikor az 1966—1970-re szóló ötéves tervek kidolgozásakor megvizsgálták a gazdasági növekedés ütemében a 60-as évek elején bekövetkezett csökkenés és az ezzel összefüggő aránytalanságok okait, kiderült, hogy csökkentek, illetve kimerültek az extenzív fejlődés tartalékai. Ilyen körülmények között az ugyanolyan (változatlan) technikai szintű beruházások a termelőalapok hatékonyságának csökkenését idézik elő.

Az intenzív fejlődés legjellemzőbb mutatója a munkatermelékenység hozájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez. A munkatermelékenység — a strukturális hatásoktól elvonatkoztatva — annak függvénye, hogy milyen hatékonyak a beruházások. Némelyek a beruházások növekedését az extenzív fejlődés megnyilvánulásának tartják, pedig valójában a műszaki fejlődés meggyorsítása is nagy befektetésekkel jár. Ezért a beruházások mennyiségi növekedésének megítélése attól függ, hogy azok mire irányulnak: ugyanazon műszaki színvonal mellett több munkahely létesítésére (extenzív fejlesztés) vagy magas szintű termelési eszközök meghonosítására (intenzív fejlesztés).

A termelés alapigényességének csökkenése önmagában még nem vall az intenzív fejlődésre. Sőt, ha a kézi munkának változatlan műszaki fokon végbemenő gépesítéséről van szó, akkor a mutató értékének növekedése az intenzív fejlődés kifejezője. Jó példa erre a mezőgazdaság háború utáni fejlődése, amikor ugyan az alapigényesség erősen emelkedett, de a munkatermelékenység olyan mértékben nőtt, hogy nemcsak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenését fedezte, hanem

még bizonyos termelésnövekményt is lehetővé tett. A szerző szerint ez olyan specifikus intenzív fejlesztési módnak tekintendő, amely a fejlődés egy adott szakaszára jellemző. A mezőgazdaság további intenzifikálásával majd nő a termelékenység és fokozatosan csökken az alapigényesség is.

Az iparban is még elég nagy a kézzel végzett munka aránya. A Szovjetunió iparában például a munkások 45 százaléka végez még mindig kézi munkát, a gépiparban és a fémfeldolgozó iparban ez az arány még rosszabb: 55 százalékos. A kézi munka gépesítése, a részleges gépesítettségéről a komplexre való áttérés természetesen szükségszerű. Emiatt azonban a következő időszakban is még emelkedni fog az alapigényesség.

A hatékonyság növelése szükségessé tette a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítését, az anyagi ösztönzés szerepének fokozását. Ennek eredményeképp meggyorsult a KGST-országok nemzeti jövedelmének növekedése: 1961—65-ben az évi átlagos növekedés 6 százalékos volt, 1966—69-ben már 7,1 százalékos. A növekedési ütem fokozódásában azonban nem az iparnak volt szerepe, mivel az a korábbi ötéves terv színvonalán maradt, hanem a mezőgazdaságnak.

A nemzeti jövedelem ütemének növekedése együtt járt az anyagi termelésben foglalkoztatottak számának és a munka termelékenységének emelkedésével. Az előző ötéves terv időszakában a foglalkoztatottak száma ugyanis csökkent, 1966—69-ben viszont nőtt. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a háború után született generáció ekkor lépett munkába, másrészt több nő ment dolgozni. Végeredményben a nemzeti jövedelem növekményében az előző ötéves tervhez viszonyítva nagyobb szerepet játszik a foglalkoztatottság növekedése, mint a termelékenységé.

A munka termelékenységének növekedése az 1966—69. években az NDK-ban és Csehszlovákiában meggyorsult, a többi országban stagnált vagy csökkent. A tényadatok egy sor országban elmaradnak a tervezettektől, különö-

sen Magyarországon, az NDK-ban és Bulgáriában. Ezért egyetlen KGST-országban sem sikerült elérni a munkatermelékenység tervezett arányát az ipari termelés növekményében. Ez kedvezőtlen tendencia, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy 1970 után a demográfiai helyzet megváltozik, és a termelés növelésének fő forrása a munkatermelékenység lesz. Bulgáriában, Magyarországon és Csehszlovákiában már a hatvanas évek végén csökkent a munkaképes lakosság növekedése, a hetvenes évek közepétől ez lesz a helyzet Romániában és Lengyelországban is, ez utóbbiban a demográfiai hullám 1973-ban tetőzik.

Fontos mutató, hogy a termelőfelhasználás 1 százalékára mekkora nemzeti jövedelem-növekmény jut (tőkekoeficiens). Ez a mutató 1961—65 között igencsak romlott valamennyi KGST-országban. A felhalmozás arányának növekedése tehát a korábbi növekedési ütem fenntartását szolgálta. Ez azonban nem járható út, mert egy adott időpontban ellentmondásba kerül a fogyasztás növelésével.

1966—70 között a KGST-országok terveiben a nemzeti jövedelem felhalmozási arányának stabilizálása szerepelt (kivéve Romániát), de a tényadatok szerint Magyarország és a Szovjetunió kivételével valamennyi országban nőtt. Ennek ellenére mégis sikerült valamelyest növelni a felhalmozás hatékonyságát, vagy legalábbis megállítani ennek csökkenő tendenciáját.

A termelőalapok kihasználásának hatékonyságát a termelésnek az állóalpokhoz vagy a munkatermelékenységnek az alapellátottsághoz való viszonya fejezi ki. Ez a mutató 1961 és 1965 között valamennyi KGST-országban romlott, mind az egész népgazdaságra, mind az iparra vonatkozóan. 1966—69 között Magyarországon, az NDK-ban és Csehszlovákiában a tendencia megfordult (a mutató javult), a többi országban pedig stabilizálódott a mutató. Végeredményben a KGST-országok többségében javult a termelőalapok kihasználása.

A termelő beruházások 1961—65 között jóval nagyobb ütemben nőttek, mint a nemzeti jövedelem, fokozódott tehát a nemzeti jövedelem növekedésének tőkeigényessége. Ez a mutató 1966—69 között a Szovjetunió kivételével minden KGST-országban tovább romlott, aminek egyik legfőbb oka, hogy a befejezetlen beruházások nagy mennyiségű eszközt kötöttek le. Ezért

intézkedéseket hoztak a szétforgácsolt-ság csökkentésére, a beruházások koncentrálására.

A legutóbbi ötéves tervidőszakban csökkent a KGST-országok termelésének anyagigényessége. A kép azonban nem megnyugtató, ha az adatokat összehasonlítjuk a fejlett tőkésországok adataival. A szerző szerint a viszonylag magasabb anyagigényesség az alkalmazott technológia és műszaki fejlettség alacsonyabb szintjével magyarázható.

(Ism.: Bakos Gábor)

John K. Galbraith: Ki lehet győgyulni az inflációból

(L'Expansion, Párizs, 1971. február)

„Szükségessé válik az árak és a bérék szabályozása, mert nincs más megoldás” — mondja a cikk alcíme. Lehetséges, hogy 1971 döntő fordulatot hoz a közgazdaságtanban. Számos elv, amelyben a közgazdászok a leginkább bíztak, a gyakorlatban tévesnek bizonyult, s mi, közgazdászok — mondja a szerző — erre nem találtunk semmilyen magyarázatot, elméletet vagy mentéset. Lassan világossá válik: tévedésben élünk, s a valóság egyre kevésbé felel meg a róla kialakított elképzeléseknek.

Az érvényben levő doktrína azt mondta, hogy a gazdaság egyensúlya, a kielégítő foglalkoztatottság és a többé-kevésbé stabil árszínvonal általános intézkedések segítségével fenntartható. Minél inkább kézben tartják az árakat, annál nagyobb a munkanélküliség, minél kisebb a munkanélküliség, annál nagyobb az áremelkedés. Még megszerűen is meghatározták a Phillips-törvényben, hogy mekkora munkanélküliségi rátához mekkora áremelkedés tartozik. S diszkrétan tudomásul vették, hogy a munkanélküliség az Egyesült Államokban elsősorban a szakképzetlenekeket, különösen a fiatalokat és a feketéket sújtja.

Az esetleges vita, ha volt is, nem az általános intézkedéseket, hanem csak az alkalmazott módszereket érintette. Keynes óta a nyugati közgazdászok többsége a költségvetési és adópolitikába helyezi bízalmát, az utóbbi időben Milton Friedmannal újjászületnek a monetáris politika alkalmazásának

hívei, akik az árelenőrzés alapvető eszközének a hitelt tekintik. De a két tábor közötti különbséget nem szabad eltúlozni, hiszen csupán a kétfajta intézkedések helyes arányán vitatkoznak.

A monetáris eszközök elsődlegességét hirdető közgazdászokra támaszkodó Nixon-adminisztráció az árszínvonal stabilitásának helyreállítását ígérte, először hat hónapon belül, s azóta is. A halhatatlan „utcasarok” óta, ahol Herbert Hoover szerint 1930-ban a prosperitás várakozott, még nem volt ahhoz fogható, kivetített vagyakra épülő gazdasági gyógymód, mint a mostani amerikai kormány működése idején.

Sohasem bizonyosodott be, hogy a teljes foglalkoztatottság és a stabil árszínvonal ezek tényleges ellenőrzése nélkül egyidejűleg fenntartható. Ez inkább hit kérdése volt, de a közgazdaságtanban a hit mindig nagy tudományos igénnyel és tiszteltetelmőséggel lép fel, a költségvetési és monetáris intézkedések pedig rendkívül tiszteltetelmőséggel, s megfelelő alkalmazásuk egy kellemes irodában, jól nevelt emberek között eldönthető. A bérek és árak szabályozása nem örvend ilyen tekintélynek, hívei gyakran bárdolatlanul viselkednek; unalmas, néha éles hangú tárgyalásokat tesz szükségessé a szakszervezetekkel és a vállalatokkal, amelyekbe a politikusok is belekeveredhetnek.

A nagyon szigorú általános intézkedések ellenére az Egyesült Államokban az árak rekordütemben emelkednek, s csak annyi elégtételt könyvelhetnek el, hogy az infláció valamivel lassabban gyorsul. A munkanélküliség továbbra is nő, s a helyzet kellemetlen következményei tisztán láthatók. A hitelkorlátozások alig érintik a jól vezetett nagyvállalatokat, de kegyetlen brutalitással sújtják az eladósodó kisvállalatokat. A „drága” pénz nagy nehézségeket okoz az építőiparban és mindenütt, ahol nem áll rendelkezésre megfelelő nagyságú saját tőke. Az ipari árak emelkedése a megélhetési költségek növekedésén keresztül a tanárok, a tűzoltók, az ápolónők követeléseinek formájában az állami szektorra is átgűrűzik. A fizetési mérlegre is kedvezőtlen hatást gyakorol, s végül az infláció a tőzsdét is érinti, ahol a hitelkorlátozások hatására a spekuláció szappanbuborékként kipukkan. A tőzsdéi baissa pedig a beruházásokban, a fogyasztásban és egyes vállalatok fizetőképességében érezeti hatását.

Végül is az általános intézkedések

nek sikerült az inflációt recesszióval kombinálni, s a hagyományos gazdaságpolitika semmilyen módosítása sem nyújthat kielégítő megoldást. Valódi ár- és bérelenőrzésre, szabályozásra van szükség. A hatvanas évek első felében, a demokráta adminisztráció idején alkalmazott jelzőrendszer („guideposts”) már akkor sem bizonyult kielégítőnek, azóta pedig az infláció meggyorsult és elmélyült. A szakszervezetek csak akkor fogadnák el a béremelési követeléseknek a termelékenységnövekedéssel arányos maximalizálását, ha abszolút biztosítékot kapnának az infláció megállítására. Emellett minden önkéntességen alapuló intézkedés erősen diszkriminatív. Azoknak az egyéneknek vagy szervezeteknek kedvez, akik visszautasítják az együttműködést, s azokat sújtja, akik hagyják magukat meggyőzni. Sokkal jobb néhány határozott és szilárd előírást hozni az érdekelt felekkel való gondos tanácskozás után, s az előírások megszövegezésével szemben törvényes úton eljárni.

Az ár- és bérszabályozás lehetővé tenné a kamatláb csökkenését, s a stabilitás nemcsak egy recesszió árán válna elérhetővé. Az inflációs spirál megfékezését — amire nyilvánvalóan nem is alkalmas — nem kellene többé a kamatlábra bízni. A kamatláb csökkenése után az építési tevékenység megélné, a kisvállalatok levegőhöz jutnának, a foglalkoztatás növekedésnek indulna, s mindez új inflációs nyomás nélkül. S ha ez a politika a legkisebb mértékben is összekapcsolódna egy Vietnamból való gyors visszavonulással — amely azzal a kettős előnnyel járna, hogy a kereslet csökkenne, s helyreállítaná az amerikaiak jó hírét — az Egyesült Államok közvetlen gazdasági nehézségei nagyrészt megoldódnának. De — mondják sokan — az árak és bérek alakulásába való beavatkozás nem fér össze a szabad piaccal. Íme egy jellegzetes példája a korlátoltságnak. Semmi okunk sincs arra, hogy a politikai hatalom ne avatkozzon be ott, ahol a szakszervezetek és a nagyvállalatok naponta beavatkoznak. Arról van szó, hogy a közérdek figyelembevételével meghatározzuk az árakat, amelyek így is már valamilyen módon meg vannak határozva.

Egyébként is csak a nagy szervezetektől függő árak alakulásába kellene beavatkozni. A mezőgazdasági árak például éppúgy, mint a szolgáltatások és a kisvállalatok árainak többsége, to-

vábbra is a piac törvényei szerint alakulnának. Ebben az esetben a kereslet korlátozására irányuló általános intézkedések hatékonyak maradnának, legalábbis annyira, amennyire egyáltalán hatékonyak lehetnek. Ez azt jelenti, hogy azoknak az áraknak az alakulásába kellene beavatkozni, amelyek alakulását ma a magánvállalatok határozzák meg, és nem jelenti azt, hogy semmibe vesszük a piac szerepét ott, ahol még érvényesül.

Az utóbbi időben a szerző is tett néhány javaslatot ebben a kérdésben, de a legjobbnak Robert Roosa javaslatának egy variánsát tartja.

A javaslat szerint hat hónapra be kellene fagyasztani az összes béreket és árakat. Ez az időszak elegendő lenne az inflációra alapozott számítások megtörésére és a szakszervezetek meggyőzésére arról, hogy a bértárgyalásokat stabil megélhetési költségek alapján folytathatják.

Ezalatt aktív tárgyalásokat kellene folytatni a vállalatokkal és a szakszervezetekkel egy állandó szabályozás kialakításáról. El kellene kerülni a nagy egyenlőtlenségeket a különböző szakszervezetek között. A legfeljebb száz vagy esetleg ezer alkalmazottat foglalkoztató kisvállalatokat és a nem kollektív szerződés alapján fizetett béreket ki kellene vonni a befagyasztás alól. Ugyancsak kimaradhatnak az elosztásban működő vállalatok, ezek alig befolyásolják az áralakulást. A cél nem valamiféle totális stabilitás, hanem csak az ár-bér spirális erős inflációs nyomásának a megtörése. Egyébként a kongresszus tavaly nyáron felhatalmazta az elnököt az ilyen politika folytatására.

A szabályozás nem lehet csupán ideiglenes kiegészítő eszköz, szükségünk van egy állandó korlátozó eszközre, mert továbbra is erős szakszervezetek és vállalatok lesznek, s a munkanélküliségminimalizálása továbbra is cél marad. Ellenőrzés vagy súlyos visszaesés hiányában ezek a tényezők mindenképpen inflációs hatásúak. Az árellenőrzés nem népszerű feladat, de a gazdaságpolitika nem engedheti meg magának — mint azt ma teszi — felelőseinek intellektuális kényelmét és szellemi restségét. A közérdeket is figyelembe kell vennie. S mert a javasolt szabályozás csak a piac befolyásolásához elegendő hatalommal rendelkező szakszervezetekre és vállalatokra terjedne ki, nem lenne szükség nehézkes adminisztratív apparátusra. A tárgyalások

csak néhány száz szakszervezetet és néhány ezer vállalatot érintenének, s ezek számára elegendő volna az ár-emelkedés átlagos nagyságának felső határát rögzíteni. Persze minden ár- és bérszabályozás rejt magában bizonyos önkényességet az állami szervek részéről, s ez nem tekinthető célnak, hanem arról van szó, hogy egy másik önkényességet, a magánszervezetekét helyettesítsük, mert az sokkal önkényesebb hatásokat gyakorol az infláció minden szenvedő alanyára.

Bizonyos, hogy a közgazdászok, még az elnök tanácsadói is, ha adnak valamit a tekintélyükre, végül is elfogadják a szabályozás gondolatát. Hosszú idő óta reményeinkkel helyettesítik a valóságot, de még egy hivatalos közgazdász sem élhet örökké a reményből. A keynesizmus kora véget ért abban a pillanatban, amikor Nixon kiderítette magáról, hogy keynesista. A költségvetési, az adó- és a monetáris intézkedések régi politikájának alkalmazásával a választási lehetőség a súlyos infláció, a rögzített jövedelmek eróziója, az állami alkalmazottak nehézségei vagy a súlyos munkanélküliség, a hiteltől függő gazdasági tevékenységek igazságtalan diszkriminációja között áll fenn. Pillanatnyilag évi 6 százalékos inflációval és 6 százalékos munkanélküliségi rátával az Egyesült Államok a két hátrányt sikeresen egyesíti. Az ár- és bérszabályozás nem örvend nagy tekintélynek, de mivel nincs más megoldás, mégis meg fog valósulni.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

P. Bożyk: A KGST-együtműködés és a gazdaság intenzív fejlesztése (Nowe Drogi, Varsó, 1971. 2. sz.)

A KGST-országok átmenete a fejlődés intenzív szakaszába valószínűleg még néhány évet igénybe vesz. 1971—1975 között ezt az átmenetet a tervezési és irányítási rendszer változása jellemzi. A KGST-országokban már felismerték, hogy a gazdaság minőségi fejlesztése nem valósulhat meg a gazdasági reform folytatása nélkül. Kiderült ugyanis, hogy a reform gyakran pótlólagos forrásokat tár fel a gazdasági fejlődés számára.

A KGST-országok gazdasági integrációjának fejlesztésében rejlik tényezők

nagyobb mértékű felhasználására csak 1975—1980 között kerülhet sor. A hetvenes évek első felében a KGST-országok inkább a szorosabb együttműködés mód-szereinek és eszközeinek kidolgozására fognak törekedni. Ezzel párhuzamosan az érdekelt országok további erőfeszítéseket tesznek a tervek koordinálására és az államközi szerződések tökéletesítésére. Nem várható, hogy az áru- és pénzvviszonyok tekintetében alapvető változások történjenek, feltételezhető azonban, hogy a gazdasági reformok eredményeként az országok közötti különbségek ezen a téren jóval kisebbek lesznek.

Számolni kell azzal, hogy a gazdasági reformok által feltárt tartalékok a hetvenes évek első felében a KGST-országok többségében már kimerülnek, s az intenzív fejlődéshez pótlólagos források feltárására lesz szükség. Ilyen lesz a gazdasági integráció elmélyítése, a kooperáció és a specializáció gyors fejlesztése. Csak a hetvenes évek második felében várható, hogy a KGST-országok különös figyelmet fordítanak majd a gazdasági integráció fejlesztésére, elsősorban a gazdasági együttműködés mechanizmusának tökéletesítése útján.

A hetvenes évek első felében a KGST-országok a hatvanas években keletkezett problémák megoldásával lesznek elfoglalva: általában a gazdasági fejlődés korlátainak tágításával, a műszaki fejlődés meggyorsításával, a saját nyersanyagbázis fejlesztésével és a fizetési mérlegnek feszültségének felszámolásával. Ezekre való tekintettel megállapítható, hogy a KGST-országok gazdasága az 1971—1980. években nem fog gyorsabban fejlődni, mint az eddigi mennyiségi fejlődés időszakában. Ennek megfelelően a nemzeti jövedelem évi növekedése valószínűleg nem haladja túl az 1958—1968 közötti 7,2 százalékos mértéket.

A nemzeti jövedelem kisebb növekedési ütemét szerkezeti változások fogják kísérni. A nemzeti jövedelem termelésében valószínűleg tovább nő az ipar és a szolgáltatások részesedése, a mezőgazdaság súlya viszont továbbra is csökkenni fog.

A KGST-országok ipari termelésének növekedése némileg lassúbb lesz, mint az elmúlt tíz évben. Míg 1958 és 1968 között az ipari termelés évi átlagban 9 százalékkal bővült, 1971 és 1980 között 8 százalékos növekedés várható. E kisebb növekedési ütem a mennyi-

ségi fejlődésből a minőségi fejlődésbe való átmenettel függ össze. Az összehasonlítás kedvéért megjegyzendő, hogy az Európai Gazdasági Bizottság számítása szerint az EGK-országok ipari termelése ugyanebben az időszakban évi 5,3 százalékkal fog nőni. A nagyobb növekedési ütem folytán a KGST-országok részesedése a világ ipari termelésében az 1968. évi mintegy 30,5 százalékról 1980-ban kb. 36 százalékra emelkedik majd.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a KGST-országok ipari termelésének szerkezete jelentősen megváltozik. Az ipari termelésen belül valószínűleg megnő az elektrotechnikai ipar és a vegyipar aránya. Feltételezhető továbbá, hogy a precíziós gépek aránya emelkedni fog a nehéz (anyagigényes) gépek arányának rovására. Az intenzív fejlődés folytán a külkereskedelem áruszerkezete is változni fog. Nyersanyagok helyett magas fokon feldolgozott, jobb minőségű és kiváló technikai paraméterekkel rendelkező termékek kerülnek az áruforgalom csatornáiba. Nem alaptalan az a nézet, hogy a világpiacon a verseny főképpen a minőségben, nem pedig az árakban bontakozik ki. Ebből következik, hogy radikális szerkezeti változások nélkül, a gyártott termékek minőségének javítása nélkül nem képzelhető el a KGST-országok közötti kereskedelem dinamikus fejlődése.

Licenciák vásárlása, az ipari kooperáció fejlesztése tőkés vállalatokkal — fontosságuk ellenére — csak rész megoldást jelent. Teljes megoldást csak a KGST-országok gazdasági, tudományos és műszaki integrációja nyújthat. Ez az integráció tenné lehetővé az ipari termékek technikai színvonalának, minőségének és korszerűségének emelését.

A termékek korszerűségének fokozásával függ össze az ún. nyersanyagkérés megoldása is. A KGST-országok többségében jelenleg az ipari termelés általában anyagigényes. E termelés további fejlesztése a nyersanyag-behozatal növelését (többnyire a fejlett tőkés-országokból) és a fizetési mérleg mai feszültségének fokozását jelentené. Az adott helyzetben a modern, jórészt nem anyagigényes termelés fejlesztése a legjobb megoldás. Az intenzív és egyenletes fejlődés viszont az integrációs folyamatok előrehaladásától függ.

(Ism.: Makaruk Ludwik)

D. Šibl: A tőkés nemzetközi gazdasági integrációból származó előnyök egyenletes elosztásának kérdéseiről

(Ekonomický Casopis, Pozsony, 1971. 1. sz.)

Az integrációs tömörülésbe belépni szándékozó országokat mindenekelőtt az érdekli, hogyan oszlanak meg az integrációból származó előnyök a résztvevők között, ki mekkora hasznot húz belőle. Nyilvánvaló, hogy azok az országok, amelyek a fejlettségi színvonal, a növekedési ütem, a gazdaság struktúrája tekintetében élen járnak, ennek a kérdésnek kisebb jelentőséget tulajdonítanak, mint a fejletlenebb országok. Viszont a mai integrációs folyamatoknak már a felszíni elemzéséből is kitűnik, hogy olyan országok integrálódnak, amelyek között nagy különbségek vannak a fejlettségi szintben, következésképp az integrációhoz különböző gazdasági és politikai érdekek fűződnek.

A probléma jelentőségére utal az a tény, hogy a kölcsönös liberalizálódási folyamatok minden tagországban egyidejűleg, azonos módon és azonos területeken kezdenek érvényesülni. Ily módon az egyenlőség elve már akkor kezd érvényesülni, mielőtt még az integrációból származó előnyök egyáltalán megmutatkozhattak volna. Tapasztalatból ismert, hogy az integráción belül a vámok leépítésével párhuzamosan fokozódik a tendencia a beruházásoknak fejlettebb vidékeken való koncentrálására, ahol a meglévő fejlett gazdasági és szociális infrastruktúra, a jobb értékesítési lehetőségek, a szakképzett munkaerő és az anyagellátás kedvezőbb feltételei miatt a befektetett tőke nagyobb haszonnal kecsegtet. Viszont a kevésbé fejlett országnak a vámok megszüntetése bizonyos veszteséget jelent, mert az új gazdasági körülményekhez való alkalmazkodási képessége a fejlettebb országénál kisebb. (Nem tud védelmet nyújtani a fejlődő iparágaknak, és csökkennek az állam költségvetési bevételei is.)

A fentiekből következik, hogy az integráció fejlesztése nem függhet a piaci erők szabad játékától, mert az egyenlőség elvének érvényesülése csak fokozná az integrálódó országok közötti különbségeket. Ez azonban statikus szemlélet.

A dinamikus szemlélet ugyanis abból

indul ki, hogy az országok integráció előtti gazdasági struktúrája az integrációs folyamatokban fokozatosan egy új struktúrává alakul át, megváltozik az egyenlőség elve is. Mivel a nemzeti szempontok az integrációs folyamatok első szakaszában nagyon erősen hatnak, az egyenlőség elvét inkább az integráció olyan végeéljának tekintik, amelyet a pillanatnyi, átmeneti érdekek szempontjából módosítani kell. Hiszen a gazdasági integráció a gazdaságiakon kívül egész sor politikai, nemzetiségi kérdést vet fel, s az integráció közös és a tagok elkülönült érdekeinek összehangolása rendkívül bonyolult feladat.

Ha a fejlettebb országok nem hoznának külön intézkedéseket a kevésbé fejlett országok vagy országrészek gazdasági támogatására, az integrált (szabad) piac megteremtésével egyes vidékeken megindulna a termelés erőteljes koncentrációja, s ez az integráción belül olyan polarizációhoz vezetne, amely hasonlítana a fejlett és a fejlődő országok közöttihez. Az olasz és a brazil példa bizonyítja, hogy ez a veszély nem elvont, hanem nagyon is reális.

Az integrációból származó előnyök egyenlőtlen elosztásától való félelem nemcsak a különböző fejlettségi szintű országok integrációja esetén keletkezik, hanem olyan országok esetében is, amelyek azonos vagy közel álló fejlettségi szinten vannak. Elég jó példa erre az NSZK és Franciaország közötti eltellet. Ennél sokkal élesebben vetődik fel az előnyök egyenletes elosztásának kérdése a fejlett és a fejlődő országok integrációjánál. Nem ok nélkül tekintik a fejlődő országok előnyösebbnek az integráción kívüli helyzetet. Ugyanakkor látható az is, hogy több fejlődő ország csatlakozik az integrációhoz, mindenekelőtt a Közös Piachoz.

Annak ellenére, hogy az integrált piacon néha a nemzeti kereteken belül is nagyobb mértékben érvényesülnek a differenciálódási tendenciák, ezeket bizonyos mértékig korlátozni lehet. Mivel minden gazdasági integráció a külkereskedelemből indul ki, ezen a téren születtek az integrációból származó előnyök egyenletes elosztását szolgáló első intézkedések.

Az integráción belül például úgy lehet a gyengébb ország kisebb alkalmazkodási képességét figyelembe venni, hogy lassúbb ütemű vámsökkenést engedélyeznek (például Portugáliának az EFTA keretében). Ezt a célt szolgálhatja az is, hogy a gyengébb or-

szágtól bizonyos ideig nem követelik meg a vámok emelését harmadik országokkal szemben. A fejlett országok azzal is támogathatják a gyengébb országot, hogy a vámok részleges vagy teljes semlegesítésével megkönnyítik kivitelét. Ezek a preferenciák azonban csak végső esetben alkalmazhatók, mert más országok vonakodását váltják ki a vámcsökkentések ügyében.

A gazdasági integrációból származó előnyök egyenletes elosztásával függ össze a munkaerő szabad mozgása is. Az integráción belül azonban nemcsak a megfelelő gazdasági ösztönzés kérdése, hanem a legkülönbözőbb pszichológiai, társadalmi és egyéb korlátok leküzdésének kérdése is. Ezenkívül a munkaerőnek a gyengén fejlett országból való kiáramlása gazdaságilag nem mindig előnyös. A munkaerő migrációjának ösztönzését nem lehet egyetlen, teljes és kielégítő megoldásnak tekinteni, hanem össze kell hangolni a gazdasági fejlődés más — hazai és külföldi — forrásainak igénybevételével. Emellett nem lehet eltekinteni attól, hogy az integrációs intézkedések alkalmazása a kapitalista világban nem mehet másképpen végbe, mint az ellentétes érdekek összeűtközésével, mivel minden integrációs folyamat mögött a legerősebb pénzügyi és ipari körök érdekei húzódnak meg. Ez természetesen fékezi az integráció előrehaladását.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

Nobutane Kiuchi: Le kell lassítani a növekedést Japánban

(Fortune, Chicago, 1971. február)

Míg az egész világon a gyors japán növekedésről beszélnek, Japánban jó néhányan felvetik azt a kérdést, hogy ez a növekedés folytatódhat-e. A cikk szerzője, Japán egyik legismertebb közgazdásza is ezek közé tartozik.

A szerző szerint Japán jövőbeli növekedésére vonatkozó feltételezések a közelmúlt tapasztalataiból indulnak ki; ezt az időszakot a mindenáron való nemzeti növekedés „rögeszmeje” jellemezte. Ezek a feltételezések azonban nem számolnak azzal, hogy Japán nagy fordulatokra képes; nem veszik figyelembe az ország gyors „változóképességét”.

Japán történelmében erre már két-

szer volt példa. Az első 1868-ban, a Meiji-restauráció idején, amikor Japán a nyugatiasodás útjára lépett nemcsak politikai és gazdasági téren, hanem társadalmi kilátásaiban és szokásaiban is. A II. világháború utáni időszak talán még jobb példa erre a gyors alkalmazkodóképességre és váltásra: egyik nap az ország még háborúzott, másnap már baráti kapcsolatokat épített ki a megszálló amerikai csapatokkal, és a „legengedelmesebb megszállt ország” volt a világtörténelemben. Két évtizeden keresztül az Egyesült Államokkal való szoros baráti és politikai kapcsolatai változatlanul fennmaradtak, és ennek oka, hogy 1945-ben az egész japán nép felismerte, a nemzeti újjászülés egyetlen útja az, ha átveszik az „amerikai életstílust”. De sem a Meiji-restauráció, sem pedig a II. világháború utáni amerikanizálás nem tudta teljesen megszüntetni a japán tradíciókat, amelyek a következő évtizedekben meghatározóak lesznek az ország jövőjére.

Több könyv jelent meg eddig, amely Japán háború utáni gyors gazdasági fejlődését elemzi, és például H. Kahn könyvében azt jósolja, hogy még a század vége előtt Japán az egy főre jutó GNP-ben túl fogja szárnyalni az Egyesült Államokat és a világ leggazdagabb országa lesz. A cikk írója szerint ezzel ellentétben Japán a következő évtizedekben a gazdaság lassúbb, de racionálisabb fejlődésének szakaszába lép, és különösen az export növekedési üteme lassul.

Japán a jövőben nem a rohanás országa lesz, hanem olyan ország, ahol az emberek élvezik annak eredményét, amit kapacitásaik legjobb kihasználásával meg tudnak termelni. A japánok a jövőben sokkal inkább a szótrombolt természet helyreállításával fognak foglalkozni és felfedezik elvesztett szépségét. Ez egyébként a japán emberek pszichológiájából is következik.

Tisztán gazdasági szempontból nézve Japánnak három sürgős, eddig nem tapasztalt gondnal kell szembenéznie: az első az infláció, a második a munkaerőhiány és a harmadik a gyors iparosítás okozta természeti, környezeti károsodás.

Az infláció a fogyasztói árak állandó emelkedésében jelentkezik. Bár az utóbbi időben ez együtt járt a bérek gyors növekedésével, de ebből a „bűvös körből” sürgősen ki kell lépni. (Japánban az évi béremelkedést áprilisban határozzák meg, mértéke a múlt

évben 18 százalékos volt. Ha ebben az évben is hasonló lesz, a japán vállalatok ezt nem viselik el.) Olyan helyzetet kell tehát teremteni, hogy a bérek növekedése lassuljon (legalább a felére), és a közvéleményt meg kell győzni arról, hogy az árak emelkedése egy éven belül megáll. Az út ennek eléréséhez a gazdasági növekedés lassításán (11—14 százalékról 10 százalékra) és az export növekedési ütemének évi 7 százalékra való csökkentésén keresztül vezet (1969-ben az export 22, 1968-ban 26 százalékkal nőtt).

A munkaerő-felesleg egészen az elmúlt évekig a japán növekedés fő forrásaként volt elkönnyelve. Ma ellenkezőek a gondok: Japán olcsó munkaerőt importál Dél-Koreából és Tajvanból. A munkaerő-import azonban, a szerző véleménye szerint, nagy gondokat okozhat a jövőben. A munka az emberért van, nem pedig az ember a munkáért, és alapjában az az ideális, ha az emberek a számukra legmegfelelőbb munkahelyet választhatják. A vállalatok panaszkodása szánalomra méltó, a munkaerőhiány csak a parciális érdekeket tükrözi, nem pedig a nemzet érdekeit. A gazdaság mindaddig képes növekedni, amíg az emberek tökéletesíteni tudják képességeiket, javítani szaktudásukat, hatékonyabbá és jobbá tenni a gazdasági rendszert, felhalmozni a tőkét, javítani a termelékenységet, új technológiákat kifejleszteni és leépíteni azt a termelést és fogyasztást, amely értelmetlen. Ez utóbbi talán a legfontosabb, különösen a mai munkaerő-helyzetben.

A harmadik nagy probléma a természeti környezet károsodása. A szennyeződés ma a japánok legnagyobb gondja, mert ha tovább folytatódik, a természet teljes szétrombolásához vezet, lehetetlenné téve az életet. A helyreállítás első lépcsője a benzinnel működő autók és motorok teljes kicserélése, a víz tisztítása. Mindez rengeteg pénzbe és munkába kerül, de a japánok — a szerző szerint — azt a döntést fogják hozni, hogy ezt meg kell oldaniuk a következő 20 évben.

A második világháború óta a japán emberek legfőbb vágya az anyagi bőség növelése volt az amerikai példa alapján. Ma egyre többen jönnek rá arra, hogy az emberi boldogsághoz több kell az anyagi bőségnél. Az emberi vágyaknak van korlátja, ezt azonban a szegénységben élő emberek gyakran elfelejtik. A mai technikai és tudományos fejlődés azonban lehetővé tette, hogy az emberek jelentős része már elérje az anyagi javak kívánt határát. Ezzel tehát számolni kell a gazdasági terveknek is a következő évtizedben, és a termelést csökkenteni kell.

Japán jövőjében nagy szerepet fog játszani a nemzetközi, elsősorban kereskedelmi, de természetesen a világpolitikai kapcsolatok alakulása. A japánok rájöttek már arra, hogy a „nemzetközi verseny megnyerése” nem olyan kívánatos cél, és az amerikai modellel nem feltétlenül követendő. Japán most döntő ponthoz érkezett, választania kell, hogy végre saját útját járja és ne kövessen külföldi példaképeket.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Dr. Háy László: A megváltozott világgazdaság

Kossuth Könyvkiadó, 1970. 126 l.

A világgazdaság képe az elmúlt 25 évben jelentősen megváltozott. A világgazdaság sokirányú változásairól ad tömör áttekintést Háy László könyve. A szerző a fő figyelmet a gazdasági fejlődésre összpontosítja, s megállapításait gazdag statisztikai anyaggal támasztja alá. Elolvassa a könyvet reális képet kapunk a világgazdaságról, áttekinthetjük a világgazdaság változásainak szinte valamennyi fő összetevőjét: az erőviszonyok változásait, az állammonopolista kapitalizmus új jelenségeit, a világkereskedelmet és a tőkekivitelt, a tőkés nemzetközi fizetési rendszer problémáit és az integrációt.

A szerző nemcsak azt a célt tűzi ki, hogy a világgazdaság változásainak a megelőző időszakhoz viszonyított új vonásait összegezze, hanem változásaikban vizsgálja a fejlődés új jellegzetességeit. Eljut például a monopóliumok fejlődésének legújabb formáihoz, a konglomerátumokhoz, a multinacionális vállalatokhoz, vagy a tőkés nemzetközi fizetési rendszert jellemezve, a papírarányhoz is. Helyesen összpontosítja a szerző a monopóliumok és állam gazdaságpolitikai és egész kül- és belpolitikai tevékenységét a monopóliumokra mint a gazdaság és politika meghatározó tényezőire. Rámutat, hogy az állam gazdasági beavatkozásának kiszélesedésével egyidejűleg a monopóliumok, különösen a hadiipari monopóliumok gazdasági ereje gyors ütemben növekszik. Az állammonopolista kapitalizmus fontos jellegzetességére utal, amikor azt írja: „Nyilvánvaló, hogy a hadi célokat szolgáló termelés a fejlett kapitalizmus szerves részévé vált. ... A Pentagon olyan hadiipari komplexum középpontja, amelyben összefonódnak a fegyveres erők, a hadiipari monopóliumok és az állami bürokrácia”. (37. l.) Az állammonopolista kapitalizmusnak ugyancsak fontos tartozékát jelöli meg az állandósuló inflációban. Az inflációs folyamatok az utóbbi években gyorsulnak, amiben nem kis szerepe van az Egyesült Államokban is felgyorsult inflációnak.

A vizsgált időszak nagy terjedelméből, az elemzett kérdések rendkívül széles köréből problémák is adódnak, amelyekhez a könyv viszonylag nem nagy terjedelme is hozzájárul. Az elemzés sokoldalúsága, a kérdések bonyolultságukban, ellentmondásosságukban való bemutatása helyenként csorbát szenved. Hiányérzet keletkezik az olvasóban, éppen a fejlődés új jellegzetességeinek középpontba állítása kapcsán az olyan kijelentéseket olvasva, miszerint „A tőkés gazdaság velejárója, hogy az újratermelési folyamat időről időre hullámszakokon, ingadozásokon, válságokon megy át”. (34. l.) Megelőzően a szerző arról ír, hogy több tőkésországban a termelés növekedési üteme a korábbihoz viszonyítva meggyorsult, a növekedési ütem ingadozásai mérséklődtek. A második világháború utáni termelési visszaesések megítélését illetően a marxista közgazdászok között vita folyik. Jó lett volna, ha a szerző érvekkel támasztva alá saját álláspontját, új szempontokat vitt volna a vitába.

A könyv terjedelméből fakadó korlátokat is figyelembe véve a legjobban kidolgozottak: „A fejlődő országok és a világgazdaság megváltozása”, „A tőkekivitel növekvő szerepe”, valamint „A világkereskedelem új vonásai” című részek. A fejlődő országok és a világgazdaság változásairól szólva kimutatja a szerző, hogy a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti szakadék továbbra sem csökken, sőt növekszik. Érzékelteti e térség társadalmi feszültségét, a népek növekvő elégedetlenségét. „A tőkésországok »segélyezési politikája« nem eredményezte a nemzeti jövedelem várt növekedését — írja Háy László —, amin nem is lehet csodálkozni, mivel elsősorban nem a termelőerők fejlesztését szolgálta és szolgálja.” (20. l.) A fejlődő országok kérdéskomplexumát nem lehet abból az ismert és már szokványossá vált, lényegében polgári tételből kiindulva megérteni, hogy általában beszélünk a fejlett

és a fejletlen országok közötti ellentmondásokról, egyenlőségjelet téve a szocialista és a tőkésországok között. Ez az osztályszempontok teljes elmosásához vezetne. Nem a gazdag és a szegény, a fejlett, és a fejletlen országok népeinek harcáról van szó általában, hanem a tőkésvilág neokolonialista törekvéseinek visszautasításáról.

Abban is igaz van a szerzőnek, hogy megtevesztő a demográfiai tényezőt első helyre kiemelni a fejlődő országok problémáinak fő okaként. A valóságos okok ennél sokkal bonyolultabbak. A szakképzett munkaerő hiánya nagyarányú munkanélküliséggel — beleértve sokszor még a szakembereket is — párosul, tőkehiány és egyidejű kapacitáskihasználatlanság, szűk belső piac és termékeik világpiaci elhelyezésének nehézségei, a kedvezőtlen világpiaci árarányok, fokozódó eladósodás, hogy csak a legfontosabb tényezőket említsük a demográfiai robbanásnál. A felsorolt tényezők is érzékeltetik a gazdasági elmaradottság felszámolásának bonyolult voltát, amihez hozzá kell még tennünk, hogy a műszaki haladás maga is fokozódó követelményeket támaszt mind a tőkenagyság, mind a szakképzettség iránt. Közben pedig a monopoltöke sem tétlen szemlélő, hanem minden lehetséges eszközt megragad gazdasági és politikai befolyásának megtartásáért, kiszélesítéséért. A demográfiai robbanás egy tényező, amely a többi közül kiragadva nemcsak, hogy nem a legdőntőbb, de egyben a volt gyarmatosítók és a jelenkori imperializmus felelősségét is elmossa az ezekben az országokban kialakult helyzetért.

A fejlődő országok útkereséseiről, ingadozásairól és integrációs törekvéseiről is szól Házy László. Pozitívan értékeli a fejlődő országok különböző integrációs szervezeteit. Túlzottnak tartom azonban azt a következtetést, miszerint a fejlődő országok integrációs törekvéseit illetően jelenleg valamiféle fordulatról beszélhetnénk. (27. l.) Ehhez nem elégséges a korábban is létezett vagy újabb eredetű integrációs szervezetek felsorolása, a kérdés lényege, milyen szerepet töltenek be az integrált országok gazdasági fejlődésében, ez pedig tudomásom szerint jelenleg még igen csekély.

Némi ellentmondás van a fejlődő országok bonyolult helyzetének érzékeltetésében célratoró kifejtés és a fejezet végén a társadalmi haladás irányában történő erőfeltoldást illető, túlságosan problémamentesen summázó következtetések között. Igaz — a szerző szavaival élve —, hogy „az időjárás baljós az imperializmus számára a harmadik világban”, azonban a neokolonializmus elleni eredményes harc bonyolultsága a közeljövőben sem csökken.

Házy László e munkájának egyik legjellegzetesebb fejezete „A tőkekivitel növekvő szerepe.” Történelmi jellegű statisztikai táblázattal mutatja be a tőkekivitel alakulását 1913-tól 1967-ig. Szembeszáll azokkal a kétségekkel, téves nézetekkel, amelyek szerint a tőkekivitel ma az imperialista országok politikájában, gazdaságpolitikájában háttérbe szorulna. Figyelemre méltó a végkövetkeztése: a monopoltöke ma is óriási szerepet játszik a nem szocialista világ gazdaságának újrafelosztásában, s e tevékenységének egyik legdőntőbb eszköze ma is a tőkekivitel.

A szerző a tőkeexport növekvő jelentőségét — a gyors ütemű növekedésen túl — koncentráltságának fokozódásával, irányainak és szerkezetének változásaival is alátámasztja. Adatai azt igazolják, hogy a tőkekivitel 1958 és 1967 között meggyorsult. A tőkét exportáló országok magán- és állami beruházásainak összege 1945—1958 között megkétszereződött, 1958—1967 között pedig 2,25-szorosára emelkedett. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a tőkeexport e gyorsulása nem a két fő tőkeexportőr ország, az Egyesült Államok és Anglia, hanem a többi tőkésország tőkeexportjának a meggyorsulásából származik. Az Egyesült Államok tőkeexportja is gyors ütemben emelkedett, több mint megkétszereződött, de 1945—1958 között a növekedés még ennél is gyorsabb ütemű volt.

A Német Szövetségi Köztársaság és Japán tőkeexportjának gyorsuló üteme — amellyel véleményem szerint a jövőben is számolhatunk — azt bizonyítja, hogy a monopoltőkétől, ha ezt számára a körülmények nem zárják ki, elválaszthatatlan a tőkeexport, amely ma is az érdekszférák meghódításának, a profitszerzésnek, az áruexport előmozdításának az eszköze. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tőkés világkereskedelem gyors növekedését közvetlenül és csak a tőkekivitelre lehetne visszavezetni.)

Helyesen mutat rá a szerző az Egyesült Államok tőkeexportjának kiemelkedő szerepére. Különösen gyorsan növekedett az amerikai tőkeexport 1945—1958 között, amikor majdnem megháromszorozódott, s az összes kivitt tőke 53 százalékát tette ki. Ez a volumenében is óriási tőke több mint megkétszereződött 1958—1967 között, s a tőkeexport mintegy 52 százaléka amerikai tőke volt. Számomra teljesen meggyőző ennek a volumenében mintegy hétszeresen több, százalékos arányában kb.

10 százalékkal magasabb amerikai tőkeexportnak megnövekedett jelentősége, például Anglia 1913—1914-es adataihoz viszonyítva. Akkor is, ha a tőkeexport aránya a társadalmi végtermékben mérve nem mindig egyenletesen növekvő, s nem tagadva természetesen, hogy a gazdasági fejlettség más szintjén, más erőviszonyok mellett az akkori angol tőkeexportnak is megvolt a maga nem kis jelentősége.

Áttekintí a szerző a világkereskedelem új vonásait is. Rámutat, hogy a világkereskedelem volumene az elmúlt 25 évben igen gyors ütemben növekedett, s e gyors ütem a legutóbbi éveket is jellemezte. Részletesebben foglalkozik a fejlődő országok részesedési arányának a csökkenésével, a fejlett tőkésországok részesedésének az emelkedésével, kiemelve ennek főbb tőkésországonkénti ellentmondásosságát. A világkereskedelem összetételét jellemezve kiemeli a gépek és berendezések részesedésének a fokozódását, a nyersanyagok részarányának a csökkenését. Tájékoztatót kap az olvasó a műszaki fejlődés hatásáról az áruösszetételre, az újratermelés exportérzékenységének fokozódásával kapcsolatban a liberalizálási és a protekcionista törekvések egyidejű jelentkezéséről, a monopóliumok további előretöréséről a világpiacon, harcaikról a gazdaságilag fejlett és a fejlődő országok piacainak meghódításáért.

„A fejlett tőkésországok nyersanyag-ellátásában egyre növekvő szerepet játszanak maguk a fejlett ipari országok ... többek között műanyagkivitelükkel” — írja Háty László. (66. l.) Egyúttal kiemeli, hogy a fejlődő országok nyersanyagkivitele továbbra is nagy jelentőségű a gazdaságilag fejlett tőkésországok — köztük az Egyesült Államok — nyersanyag-ellátásában. Az Egyesült Államok 49 fontos ásványi eredetű nyersanyagból csak 16-ot biztosít teljes egészében saját termeléséből, a többit zömében fejlődő országokból importálja. Az importált nyersanyagok egy része stratégiai szempontból is fontos. Nem csökkent tehát, s a jövőben sem csökken a fejlődő országok nyersanyagforrásaiért vívott monopolista küzdelem.

Vázlatosabban megírtak az integrációval, a szocialista országok gazdasági fejlődésével és az erőviszonyoknak a szocializmus javára történő eltolódásával foglalkozó részek. Az integrációs folyamatok sokoldalú elemzését a könyv terjedelméből fakadó korlátok miatt nem kérhetjük számon a szerzőtől. E fejezet tényeket, adatokat és alapvető megállapításokat regisztrál a KGST-ről és az EGK-ról. Különösen leszűkítve tárgyalja a KGST keretei közti integráció kibontakoztatásának problémakörét. Részletesebb tájékoztatást kapunk az EGK ellentmondásos eredményeiről. Hiányosnak tűnik azonban a „hogyan tovább” fejtegetése. Ezen belül a szerző kissé el is túlozza Franciaország ellenállásának megszűnését Anglia belépésével kapcsolatban.

Helyesen mutatja be a szerző az első fejezetben a szocialista országok fölényét a fejlődési ütemben, részesedési arányuk fokozódását a világtermelésben. Hiányzik azonban a gazdasági fejlettség különböző szintjeinek érzékeltetése; egyfelől: hogyan csökkent a gazdasági fejlettségbeli különbség a szocialista országok javára, és másfelől: hol is tartunk jelenleg. Összetettebb lenne a kép, ha a szerző a szocialista országok fejlődési ütembeli fölényének bemutatásakor utalna a fejlődési ütem átmeneti mérséklődésére, ingadozásaira is az egyes szocialista országokban, rámutatna a műszaki fejlődés meggyorsításának szükségességére a fejlődési ütembeli fölény szempontjából is.

Háty László könyve, az említett problémákkal együtt, értékes munka. Statisztikai adatai gazdagok, kifejezőek akkor is, ha többségükben az 1968-as évvel zárulnak. Külön kiemelhető logikus okfejtése, áttekinthetősége. Valamennyi kérdés felvetésében, kifejtésében és indoklásában világos osztályzemelet jellemzi.

Szántó Györgyné

Cukor György: A fejlődő országok iparosításának néhány kérdése

Akadémiai Kiadó, 1970. 409 l.

A fejlődő országokról szóló magyar szakirodalom fontos művel gazdagodott. Cukor György munkája a gazdasági fejlődés egyik alapfeladatáról, az iparosításról és annak problémáiról ad átfogó képet. Elénk tárja az elmúlt másfél-két évtized nagy vitáit, állást foglal és lehetőséget ad a továbbgondolkodásra. Aki ezzel a könyvvel kezdi e témakör megismerését, máris az iparosítási viták kellős közepén találja magát; aki már benne él ezek gondolatkörében, egy kimerült nézetrendszerrel és gazdag érvanyaggal találkozik.

A mű elteveszthetetlenül magyar és szocialista — abban az értelemben, hogy a fejlődő országok problémái közül elsősorban azokra rezonál, amelyek az elmúlt negyedszázadban a makroökonomiai szemléletű magyar közgazdászok gondjai voltak: — az ipar és a mezőgazdaság viszonya — az autarkia mértéke — a nagy- és kisüzem munkamegosztása — a beruházások gazdaságossága — a tervezés hatóköre — a gépipar szerepe stb.

A szerző több évet dolgozott az UNIDO akkor még New York-i központjában, s a könyv ennek az időszaknak a terméke. A bőséges dokumentáció, az irodalom széles körű ismerete, az átfogó szemléletű kutatások és a helyszíni tanulmányok lehetősége innen származik. Ez ötvöződött a hazai gazdaság- és iparvezetői gyakorlat és tudományos tevékenység gazdag élményeivel s a magyar közgazdasági vitákban edződött nézeteivel. Így alakult ki Cukor György marxista nézetrendszere a gazdasági növekedésről és az iparosításról, ezt alkalmazta az ENSZ iparfejlesztési intézményében az ott elé táruló problémákra.

Ezek tehát az előzmények. A könyv a tőkésvilág ipari termelésének 10 százalékat adó fejlődő országok iparosítását tárgyalja. E térségben évi 7—8 százalékkal nő az ipari termelés, gyorsabban, mint a tőkésvilág egyéb részeiben. Miképp fejlődjön Afrika, Ázsia, Latin-Amerika fejlődő országainak ipara, ez a könyv tárgya. Bevezetése fontos vallomást tartalmaz. Igyekszik „érvényesíteni azt a felfogást, hogy bármilyen elméleti álláspont vagy módszer próbája a gyakorlat”. (10. l.) Majd később hozzáteszi: „E gyakorlati tapasztalatok és tények azonban önmagukban az elméleti összefüggések rendszerező és a jövőbe világító ereje nélkül csak korlátozott értékűek”. (Uo.) E programot a szerző nemcsak ígéri, be is tartja. Nincs tétele, amit ne bizonyítana statisztikai elemzéssel.

A tudományos kutatás törvényei persze Cukor Györgyöt is tárgyának leszűkítésére kényszerítik. Könyvének címében a „néhány kérdése” kitétel erre mutat: az iparosítás társadalmi-foglalkoztatottsági aspektusait mellőzi. Ehhez joga van: a teljességet a szakirodalom egészétől követelhetjük, nem az egyes szerzőktől. Némely pontokon azonban hiányérzetet okoz e szempont túlságosan következetes kikapcsolása. A szerző az iparosítás közgazdasági kérdéseit tárgyalja és végső soron iparpolitikai tanácsokat fogalmaz meg. Akiknek e tanácsok szólnak, a fejlődő országok kormányai, a társadalom összes problémáit kell hogy mérleljeék iparosítási döntéseikben. És e mellőzött aspektusok némelykor oly döntőek lehetnek, hogy lényegesen módosíthatják a kizárólag közgazdasági szempontú tanácsot. A könyv iparpolitikai állásfoglalásai bizonyára gazdagodtak volna, ha ezekben az esetekben mégis átlépte volna a kutatás magaválasztotta határát.

A „Gazdasági növekedés és iparosítás a fejlődő országokban” című I. fejezet az iparosítás szerepét határozza meg a növekedés tényezői között. Ez a fejezet a leg-rövidebb, mivel ma már nem maradt sok vitatkozni való azon: kell-e iparosítani vagy sem. Am cseppet sem érdektelen visszatekinteni másfél-két évtizednyire, amikor még Murray D. Bryce, e témakör hírneves szakértője a komparatív előnyökre hivatkozva a fejlődő országok többségét eltanácsolta az iparosítástól. John. A. Adler

hasonló érvekkel támadta a fejlődő országok ipari célkitűzéseit, mondván: „... a nemzeti becsvágy kerül kielégítésre, ha egy ország saját »nemzeti« nagyolvasztóját, vagy öntödéjét tudja működtetni, vagy ha saját maga termeli »nemzeti« nitrogénjét és »nemzeti« gyufáját”. (Idézve a 21. lapon.)

Sokkal nehezebb fába vágja a fejszét a következő fejezet, amely „A mezőgazdaság és az ipar szerepe a fejlődő országok gazdasági növekedésében” címet viseli. Első mondata így hangzik: „A gazdasági növekedés komplex folyamat”. Mélán kerül e gondolat erre a hangsúlyos helyre, ez a felfogás vonul végig a könyvön, indító mottónak is beilllett volna. E fejezetben hangsúlyozása különösen helyénvaló; nem azt nehéz ugyanis eldönteni, melyiket kell fejleszteni — nyilvánvaló, hogy mindkettőt —, az a nagy kérdés, miképpen kell elosztani a két ágazat közt a beruházásokat, mi legyen termelésük növekedésének üteme. Cukor György legfontosabb tétele már sejteti a választ: „... a gazdasági fejlődésben az egyes ágazatok elsősorban elősegítik, ösztönzik, létrehozzák egymás fejlődését, és csak másodsorban korlátozzák azt a szűk erőforrásokért történő versengéssel”. (68. l.) Érdekes, ahogyan alkalmazza ezt az elvet. A következő lehetőségek kínálkoztak: bebizonyítani, hogy a mezőgazdaság fejlesztéséhez szükség van iparra, vagy hogy az ipar követeli a mezőgazdasági termelés bővítését. Végül a legfrappánsabbat választotta: igazolta, hogy az egyoldalú, kizárólag a mezőgazdasági fejlesztését követelő koncepció is a gyors iparfejlesztés szükségességéhez vezet.

Abból indul ki, hogy a mezőgazdaság fejlődése két fő szakaszra osztható. A gazdasági fejlődésnek azt az első időszakát, amikor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak abszolút száma még nő, csak hányaduk csökken, extenzív szakasznak, a másodikat, amikor már mindkettő csökken, intenzív szakasznak nevezi. Számításai az extenzív szakasz hosszáról teljes komorságában tárják elénk az elmaradottság következményeit. Ha a mezőgazdasági népesség a lakosság 80 százaléka, a népszaporulat évi 2,5 százalék (ezek elég jellegzetes arányok) és a nem mezőgazdasági népesség növekedése évi 6 százalék, az extenzív szakasz 21 év; ha utóbbi 5 százalékos: 37 év; s ha 4 százalékos, akkor 92 év. Az extenzív szakasz hossza tehát elsősorban az iparfejlesztés ütemétől függ, tehát végső soron az ipari beruházásoktól. Egyoldalú mezőgazdasági fejlesztés esetén a népszaporulat zömét a mezőgazdaságnak kellene felvennie, és a mezőgazdasági termelékenység csak lassan növekedhetne.

Gyors iparfejlesztés esetén a mezőgazdaság termelékenysége gyorsabban növekszik, és ezt a piac is kikényszeríti, mert egy mezőgazdasági dolgozóra egyre több személy élelmiszer-ellátása hárul. Ebben az időszakban a mezőgazdaságot elsősorban az agrotechnika javításával, műtrágyázással, nagyobb hozamú fajták elterjesztésével, alapjában munkaigényes módon kell fejleszteni. Egyébként sincs elegendő tőke, tanulatlan munkaerő vizsgont bőven található. Ez összhangban van az iparfejlesztés követelményével, az ugyanis kezdettől fogva sok tőkét igényel. Egy későbbi szakaszban, amikor a mezőgazdaságnak az abszolút létszám csökkenése miatt már munkamegtakarító eszközök alkalmazására is szüksége van, itt is megindul a tőkeigényes fejlesztés. Ekkor azonban már a gazdaság egésze el bírja viselni mindkét terhet, az ipar és a mezőgazdaság egyidejű tőkeellátását.

A következő fejezet már az iparosítási politikáról szól. Három vitatott kérdés tárgyal: a kispár és gyáripár, a munkaigényes és tőkeigényes technológia, valamint az importhelyettesítés és exportfejlesztés alternatíváit.

Az első téma vitájában az szokott zavart okozni, hogy a fejlett országokban is talánvaló életerős kisüzemeket, s ebből sokan azt a következtetést vonják le, hogy a fejlődő országokban kizárólag a kispárt kell fejleszteni — a tőke amúgy is kevés egyelőre —, és majd később kerülhet sor a nagyüzemekre. Cukor György szemben áll ezzel a nézettel. Először is élesen megkülönbözteti a hagyományos módszerekkel dolgozó kispárt, háziipart és a modern gépi technikát alkalmazó kisüzemeket. Bár az előbbi jelentőségét nem tagadja, e szektor dinamikus fejlődését nem tartja lehetségesnek. Részletesen vizsgálja a különböző üzem típusok tőkeigényét, a kisüzemek híveinek ugyanis legfőbb érvük, hogy a kisüzem egységnyi tőkével többet termel. Cukor György ezt nem látja bizonyítottnak és egyrészt indiai ellenadatokra hivatkozik, másrészt valószínűsíti, hogy ha a vizsgálatok a forgótőkére is kiterjednének, a kisüzemeknek ez a sokak által feltételezett előnye is eltűnne. És ez esetben az döntene, hogy a növekvő üzemmérettel általában együtt nő a termelékenység és a profitráta. Miután mérlegelte a különböző egyéb érveket is (piacméret, beruházási keretek szükségessége, az iparágak technológiájának követelményei), a következő eredményre jut: „Ha tehát van reális lehetőség a választásra a hazai

kiszüem és nagyüzem között, akkor alighanem a legtöbb esetben az utóbbit cél-szerű választani". (90. l.)

Ez az állásfoglalás már sejteti, hogy a munka- és a tőkeigényesség alternatívájában az utóbbit fogja választani. Itt is, akárcsak a mezőgazdaság és iparfejlesztés állellentétének vitájában, felveszi az odadobott kesztyűt és elfogadja kritériumnak a másik fél követelményét: ez esetben a nagyobb foglalkoztatottságra való törekvést. Csatlakozik Galenson és Leibenstein, valamint Bettelheim nézetéhez, hogy hosszú távon a tőkeigényes fejlesztés teremti több munkaalkalmat. (Ti. a tőkeigényes üzemek nagyobb profitot hoznak, ez több beruházást tesz lehetővé, és így egy bizonyos idő múlva a gazdaságban több munkahely jön létre, mint munkaigényes technológiák választása esetén.)

A szerző az importhelyettesítés körüli vitákban is határozottan állást foglal. Alapföggelátatából, hogy a gyors iparfejlesztés a gazdasági fejlődés elkerülhetetlen velejárója, következik, hogy nem fogadhatja el az iparosítást ellenzők, fékezni akarók érveit. Éles különbséget tesz a józan mértékű importhelyettesítésen alapuló iparpolitika, valamint az importhelyettesítés és iparvédelem túlzásai között. Kimutatja, hogy az ún. relatív importhelyettesítés (az ipari import nő, de lassabban, mint a hazai ipari termelés) a fejlődő országok iparosításának egyetlen reális útja. Az utóbbi 10—15 évben az ipari termelés valóban gyorsabban: évi 6—8 százalékkal, az ipari import pedig 3—4 százalékkal emelkedett. Véleményét így summázza: „Az importhelyettesítés — legalábbis iparilag elmaradt országban, és itt ilyenekkel foglalkozunk — erőszakos beavatkozást igényel a megszokott gazdasági folyamatokba, bizonyos áldozatok vállalását rövidebb távra, a hosszabb távú előnyök érdekében; nem felel meg a komparatív előnyök rövid távú értelmezésének vagy a piaci erők szabad játékának (114. l.).

Az importhelyettesítő iparpolitika bírálataából indokoltnak tartja a túlzott védelem, illetve a túl hosszú ideig fenntartott védelem következményeinek ostromozását, de elutasítja a torzulások ürügyén az importhelyettesítés általános elítélését.

Külön kitér a gépiparra, melynek fejlesztését sokan kifejezetten reménytelennek tartják. Cukor György meggyőzően mutat rá, hogy a gépipar tulajdonképpen több iparág gyűjtőfogalma. Vannak közöttük oly egyszerűek is, mint például a szerelés-javítás, a mezőgazdasági szerárúk, szerszámok, csavarok, szegek, fémbútorok stb. gyártása, és ezek már a fejlettség alacsony fokán, gyenge szakember-ellátottság mellett is jó minőségben, termelékenyen működhetnek.

A fejlődő országok iparának eddigi és várható további növekedése témáját tárgyaló fejezet a gyarmati rendszer iparának ismertetésével indul. Állást foglal abban a kérdésben, hogy mi volt a gyarmatosítás szerepe az ipari fejlődésben. A gyarmatosítás kezdetekor kétségtelenül jelentős különbség volt Európa javára az általános fejlettség és az ipari fejlettség tekintetében. A gyarmatosítás időszakában azonban és éppen annak következtében a különbség fokozódott, mivel a meghódított területeket a hazai ipar piacaként kezelték.

A fejezet a továbbiakban összefoglaló tájékoztatást nyújt a fejlődő országok iparának fejlődéséről 1938 óta és ismerteti a struktúraváltozás jellegzetességeit. Részletesen foglalkozik a piacméret és az egyes iparágak fejlesztésének lehetőségeivel, valamint az iparosítás néhány jellegzetes vonásával: az iparosítás és a nemzeti jövedelem növekedésének összefüggéseivel, a nemzetgazdasági struktúra, valamint az iparon belüli struktúra változásaival az ipari fejlődés időszakában, továbbá a technika átvételének kérdéseivel.

A szerző trendextrapolációs módszerrel 1985-ig terjedő prognózist dolgozott ki az ipari növekedésre. Az iparra évi 8, a feldolgozó iparra 7,5 százalékos növekedést prognosztizál, ezen belül a könnyűiparra 6,0, a nehéziparra 10,0 százalékot. A kohászat évi 10, a gépipar 12, a textilipar 6 százalékkal növekedne a 80-as évek közepéig. Ezek az előirányzatok jól megközelítik az ENSZ II. fejlesztési évtizedének előkészítésekor készült számításokat. Ebben az időszakban a fejlődő országok iparának makrostruktúrája fokozatosan korszerűsödne, de az ipar még a 80-as évek közepén is elmaradott lesz. A prognózis szerint a fejlődő országok részesedése a tőkésvilág ipari termeléséből a mai kb. 10 százalékról mindössze 15 százalékra emelkedne.

Külön fejezet foglalkozik Magyarországgal és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatával, különös tekintettel azok iparosítására. A könyv megállapítja, hogy kezd létrejönni a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közt az iparcikk-külkereskedelemben egy jellegzetes munkamegosztás, melyben a fejlettebb országok a technikailag bonyolultabb, a fejlődők az egyszerűbb termékeket szállítják. Azt tanácsolja, hogy a magyar ipar és kereskedelem is készüljön fel erre, különösen a textiliparban és

a kohászatban. Itt fog először jelentkezni az igény, hogy a munkaigényes termékeket az iparilag elmaradottabb partnertől szerezzük be és magunk fejlettebb termékekkel fizessünk. Fontos figyelmeztetés a magyar gépiparnak, hogy a fejlődő országok gépi-piaci a világpiacon mintegy $\frac{1}{4}$ -ét képviseli, míg a magyar gépexportnak mindössze 5 százaléka jut a fejlődő országokba. Bizonyítja, hogy gépipari termékeink minőségén, szállítási határidőinken és külkereskedelmi munkánkon múlik gépexportunk fejlesztése.

Egy külön fejezet tárgyalja a gazdasági tervezés és az állam szerepét. Ennek nagyobb része általánosságban foglalkozik a tervezéssel és az állami beavatkozással, és kisebb része a szűkebben vett ipari vonatkozásokkal. E fejezet bemutatja azt a folyamatot, miképpen vált a tervezés általánosan elfogadottá, és sokoldalúan taglalja az állam szerepét a gazdaság vezetésében. Elemzi a tervek megvalósítását és iparosítási céljait.

Ebből a rövidre fogott ismertetésből is kiviláglik, milyen sok értékes gondolatot halmaz fel e könyv a fejlődő országbeli gazdaságpolitikuss számára. Természetesen e gondolatoktól a tervcélok megfogalmazásáig még hosszú az út, és a gazdaságpolitikuskak feltétlenül be kell kapcsolnia azt az aspektust, amelyet a szerző tudatosan mellőzött: a társadalmi, politikai, foglalkoztatottsági szempontokat. Még általánosabban: a szerző a hosszú távú célokra szegezte szemét, míg a politikuskak *együtt* kell elbírálnia a hosszú és a rövid táv problémáit. Cukor György például bebizonyítja, szaktekintélyekre is hivatkozva, hogy a tőkeigényes iparfejlesztés hosszú távon nagyobb foglalkoztatottságot biztosít, mint a munkaigényes. A politikuskak azonban legalábbis két dolgot kell elbírálnia ezenkívül: indokolt-e, hogy egy vagy több generáció nagy áldozatot hozzon a jövő generációért, és hogy képes-e, hajlandó-e az áldozatvállalásra a jelen generáció. Egy tudományos mű korlátozhatja témáját egyetlen aspektusra, a gazdasági döntést hozók ezt nem tehetik meg. Ők kénytelenek gondolni a holnapra is, nemcsak a holnaputánra. Számukra e könyv annyiban jelent értékes segítséget, hogy hosszú távra koncentrálo szemléletével megvilágítja a jövő útjait és megóvja őket a szűk látókörű praktícizmustól. És bizonyára még több segítséget jelentett volna, ha a szerző a távolabbi célokhoz vezető út néhány problémájának végiggondolására is vállalkozik.

A mű legnagyobb erényét egységes iparosítási koncepciójában és ennek magas színvonalú tudományos alátámasztásában látom. Gondolatrendszerének összefüggő elemei: a hosszú távú szemlélet, amiből következik a gyors iparosítás szükségességének hangsúlyozása, az iparosítási politikában pedig a nagyüzem választása a kisüzemmel szemben, a tőkeigényes, fejlettebb technika választása a munkaigényessel szemben, a kiállítás a nehézipar és gépipar fejlesztésének gondolata mellett, a józan mértékű importhelyettesítés megvédése. Elveti a komparatív előnyök túlbecsülését; ezt is hosszú távon ítéli meg, s így jut arra a következtetésre, hogy a gazdasági fejlődés e téren is átmeneti áldozatokat követel. Könnyen felismerhető, hogy ez a gondolatrendszer a szocialista iparosítás elveinek alkalmazása a fejlődő országok iparosítására.

A gyakorlattal, a statisztikai adatokkal való következetes szembesítés Cukor Györgyöt mindig megóvja az egyoldalúságtól és a túlzott általánosítástól. Az iparfejlesztés fő kérdéseiben való jól bizonyított állásfoglalásai, a más véleményen levők érveinek bő ismertetése, gazdag információs és adatanyag a címben csak „néhány kérdés” tárgyalását ígérő könyvet a fejlődő országok iparosításával foglalkozó szakirodalom alapműveinek sorába emeli.

Mándi Péter

M. Ezekiel—K. A. Fox: Korreláció- és regresszió-analízis

(Lineáris és nem lineáris módszerek)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 594 l.

A korreláció- és regresszióelemzés alapjait tárgyaló első művek megjelenése óta nem sok idő telt el. Az első, az örökléstanban végzett vizsgálatok eredményeit K. Pearson 1903-ban megjelent cikke foglalta össze. Kevésbé ismert, hogy maga a „regresszió” kifejezés is az örökléstan területén végzett elemzésekhez kapcsolódik. E számítások után a témakört bővítő munkák egyre nagyobb számban jelentek meg és ezzel együtt bővült az alkalmazási lehetőségek köre. A regresszió- és korrelációelemzés tudományos megalapozását és elterjedését joggal nevezhetjük az elmélet és gyakorlat egymást fejlődésre serkentő szerencsés találkozásának.

Az első világháborút megelőző időszakban az elemzést a gyakorlati kutatómunkában nem nagyon alkalmazták. A világháborút követő években a mezőgazdaságban, a kereslet és kínálat elemzésében, a fogyasztási cikkek piacának vizsgálatában végeztek alkalmazási kísérleteket. Keynes és Tinbergen munkássága járult hozzá az egész gazdaságra vonatkozó alkalmazások elterjedéséhez az 1930-as években.

M. Ezekiel munkássága alapvető jelentőségű a korreláció- és regresszióelemzés tudományának kialakulásában. Számos cikk és tanulmány kidolgozása után 1930-ban írta meg a „Korreláció- és regresszió-analízis” című könyvét, amely a korreláció- és regressziószámítás egyik klasszikus alkotásának számít. Az első kiadást 1941-ben követte a második, majd 1959-ben a harmadik és 1959—1965 között öt kiadása került a könyvpiacra. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — a magyar nyelvű irodalom régi adósságát törlesztve — az eredeti mű 1959-ben megjelent kiadásának fordítását adta ki. Mi magyarázza a műnek az elmondottak alapján megállapítható osztatlan sikerét? A könyv áttekintése után két lényeges megállapítás szűrhető le, amelyek feleletet adnak a kérdésre. *Egyik* a mű tartalmi gazdagsága. Helyesen fogalmazza meg a kiadó, amikor előszavában leszögezi: „A könyv a témakörnek mindmáig egyedülállóan teljes ismertetését adja”. Fölvethető, hogy egyáltalán létezhet-e ilyen mű, nem túlzott-e kissé ez a megállapítás. Erre a kérdésre néhány gondolattal később visszatérünk. Az olvasó *másik* lényeges megállapítása a mű tárgyalásmódjához kapcsolódik. A könyv első megfogalmazásának alapossága, az első kiadást követő átdolgozások azt eredményezték, hogy a könyv nagyon egyszerű stílusban és világosan tárgyalja a témát.

Egy-egy fejezet témáját a szerzők példák bemutatásával teszik világosabbá. A megadott számpéldák tényleges adatokat tartalmaznak, elsősorban a mezőgazdaság területéről. A példák egyrészt szemléltetik magát a problémát, másrészt az elemzésen keresztül a témakörök belső logikájának törvényeit konkretizálják. A matematikai leírás egyszerű, ennél fogva a tárgyalás alaposabb matematikai ismeretek hiányában is követhető.

A mű első része a statisztikai elemzés legfontosabb alapfogalmait tartalmazza. A szerzők elsősorban a társadalomtudományi alkalmazás kérdéseit vizsgálják. Itt az összefüggések megállapításához a bonyolult és összetett valóság megfigyelése, a megfigyelt események alapos elemzése útján jutunk el. A legegyszerűbb elemzési eljárások a megfigyelt sokaság átlagára, az átlagtól való eltérésre vonatkoznak.

A könyv második nagy része (II—V. fejezetek) tárgyalja a korrelációs és regresszióanalízist. E fejezetek témája leegyszerűsítve úgy fogalmazható meg, mint a változók közötti összefüggések, illetve az összefüggéseket leíró paraméterek meghatározásának módszerei. A könnyebb megértés céljából a szerzők az egyszerűbb módszerekből indulnak ki. Így először az egyváltozós lineáris, majd később nem lineáris egyenletek meghatározásának technikáját mutatják be. A statisztikai jelen-

ségek nagy része azonban olyan összetett, hogy valamely változó értékváltozásait nem egy változóval, hanem több változó módosulásaival tudjuk megmagyarázni. Ennek az összefüggésnek a meghatározására szolgál a többszörös regresszió. A többszörös regressziók kategóriájában külön figyelemre méltó fejezet tárgyalja a többszörös nem lineáris regresszió esetét. A nem lineáris regressziós görbék meghatározására adott módszer jelentőségét az növeli, hogy felhasználásával viszonylag kis időráfordítással képesek vagyunk a görbék megadására. Az egyenletek, illetve a görbék felhasználásával aztán becslést adhatunk a változók különböző értékeire.

Az előzőekben meghatározott regressziós és korrelációs együtthatók alapján mindig valamilyen következtetést akarunk levonni a vizsgált területre vonatkozóan. A gazdasági életből vett „minták” azonban a problémák összetett természet miatt csak meghatározott megbízhatósági szint mellett képesek arra, hogy az okozati összefüggéseket pontosan leírják. Ennélfogva fontos a becslések megbízhatóságának vizsgálata. A megbízhatóság egyrészt a vizsgált minta természetétől, másrészt a minta alapján meghatározott matematikai-statisztikai modell jóságától függ. A szerzők erre az esetre a konfidenciavizsgálatok széles skáláját mutatják be.

Külön nagy fejezetet képezi a könyvnek a VI. rész, amely speciális regressziós módszerekről szól. E fejezet kidolgozásában találhatók a regressziós elemzés újabb kutatási eredményei. A kereszt-osztályozás és variancia-analízis eszközei valójában a regressziós vizsgálatok más nézőpontból való megközelítését jelentik, nevezetesen olyan esetekről van szó, amelyeknél a független „változók” kvalitatívak. A gazdasági elemzésekben különösen fontos az ún. strukturális összefüggések mérése az idősorok elemzésében. Ezzel külön fejezet foglalkozik.

Kiemelésre érdemes az utolsó rész, amely hosszan tárgyalja a korreláció- és regresszióanalízis alkalmazásának elvi kérdéseit. Az alkalmazási lehetőségek területe olyan nagy, hogy csupán a legfontosabbak leírására vállalkozhattak a szerzők. Emeljünk ki rendszerezésükből néhány esetet.

A mezőgazdasági alkalmazások területére esnek a következő elemzések: időjárási feltételek és terméshozamok összefüggése, a műtrágya és a talaj termékenysége közötti összefüggés, a hús minőségének becslése a zsír és az izomrostok mennyiségéből.

További egyéb vizsgálatok: a termékárak és a gazdasági feltételek összefüggése; a központi piaci árakat befolyásoló tényezők; a termelésben fellépő változások összefüggése az árakkal; iparági termelési függvények meghatározása.

A legújabb alkalmazások között találkozunk a regresszióanalízis teljeseen új területeken (például a pedagógiában, a pszichológiában, a szociológiában és a csillagászatban) való felhasználásával. Csupán a vonatkozó irodalom felsorolása is több oldalt tesz ki.

Ehhez a tényhez kapcsolódik az a megállapításunk, hogy a kiadó e könyv megjelentetésével előmozdította az egyre nagyobb felhasználási területeket meghódító ökonometriai módszerek további elterjedését. A könyvben bemutatott módszerek elsősorban a közgazdasági elemzésekhez adnak nagy segítséget, így a munka mind a mikro-, mind a népgazdasági szintű összefüggések elemzésével foglalkozó szakemberek hasznos kézikönyve lehet.

Külön kiemeljük a gondos fordítást és szerkesztést. A szerkesztői megjegyzések segítik a fogalmak egyértelmű használatát.

Sivák József

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эрне Чизмадия

Социальные изменения на селе и их экономические последствия

При выполнении экономических анализов, разработке концепций развития нельзя оставлять вне внимания социальные изменения и следующие из них выводы. Наиболее существенными являются следующие:

а) В венгерских селах сельскохозяйственные работники сегодня уже составляют меньшинство. Повышается роль рабочих и интеллигенции. Одновременно с этим происходит смена поколений. В крупных сельскохозяйственных хозяйствах работает все больше квалифицированных рабочих и специалистов с высшим образованием. Усиливается урбанизация негородских поселений.

б) Укрепляются социалистические отношения, проникающие всю общественную и экономическую жизнь. Постепенно выравниваются внешние условия, оказывающие влияние на хозяйственную деятельность кооперативов и государственных предприятий.

в) Социалистический характер приобретают все в большей мере и внутренние отношения крупных сельскохозяйственных хозяйств. Все более сближается хозяйственная деятельность кооперативов и государственных предприятий. Постепенно усиливаются общие черты социалистического хозяйствования в форме предприятий.

г) В сельском хозяйстве, в производственных кооперативах появился новый, сельский отряд рабочего класса и интеллигенции, запросы которого в отношении дохода и прочих условий уже почти тождественны запросам городских и промышленных работников.

В хозяйственной жизни все это настоятельно требует постепенного устранения различий между городом и селом, рабочим классом и кооперативным крестьянством; сближения заработной платы, доходов, социальных льгот, а также условий быта и труда. В отношении же политических задач эти изменения выдвигают на передний план требование укрепления социалистической демократии, социалистического преобразования общественного сознания.

Иван Беренд

Об изменении фондоемкости

Наблюдение за изменением фондоемкости играет важную роль при планировании мероприятий по развитию, капитальных вложений. Согласно анализу данных за прошедшие 10 лет, в 1960—70 гг. фондоемкость изменилась не намного. Сократились расхождения между фондоемкостью отдельных отраслей и их средней фондоемкостью, а принимая во внимание и средний срок амортизации основных средств, эта тенденция лишь усиливается. Из числа факторов, влияющих на изменение фондоемкости, наиболее существенная роль принадлежит структуре капиталовложений, то есть основным средств. Большое значение имеет, — но в настоящее время не может быть учтено в должной мере (тем более, в количественном выражении) — влияние технического развития. На изменение фондоемкости оказывали воздействие также и изменившаяся «фондоемкость» рабочей силы; вложение средств, потребовавшееся вследствие замены живого труда прошлым; уровень инфраструктурных капиталовложений; степень использования, возрастная структура основных средств и т. д.

Прогноз изменения фондоемкости посредством математических методов (экстраполяция при помощи показательной функции) свидетельствует о том, что темп роста фондоемкости в период между 1971—75 гг. — с учетом плановых расчетов — повысится, а затем в период между 1975—85 гг. — понизится. Продолжится нивелирование фондоемкости отдельных отраслей. Однако прогнозирование на основе исчисления трендов ненадежно, так как — из-за изменения положения, связанного с рабочей силой, — ожидается и модификация трендов.

Михай Шимаи

Экономика США в начале семидесятых годов

Для экономического развития Соединенных Штатов в начале семидесятых годов характерны серьезные проблемы и сложные противоречия. Различные факторы, игравшие роль в быстром экономическом росте шестидесятых годов, уже не оказывают своего прежнего влияния, да и экономическая политика государства реагировала по-разному на проблемы, возникавшие в отдельные периоды. Средства и цели экономической политики администрации Кеннеди, Джонсона и Никсона не только реагировали на различные условия, но и сами отличались друг от друга. С середины шестидесятых годов большую и своеобразную роль в экономическом росте играла война во Вьетнаме. Вьетнамская конъюнктура повлияла на экономическую жизнь не только посредством роста объема военных расходов, но и через преобразование их структуры. Значение структурных изменений было особенно большим. С точки зрения относительно устойчивых последствий большое значение имели усиление инфляции, ослабление международной конкурентоспособности Соединенных Штатов и ухудшение позиций доллара. Инфляция — это не изолированная проблема данного этапа, а устойчивый лефлет американской монопольно-капиталистической экономической системы. Огромный дефицит платежного баланса США — результат взаимодействия своеобразных экономических и политических факторов. Уже в силу этого платежный баланс США не в состоянии реагировать на традиционные механизмы краткосрочного уравновешивания. Причины кризиса 1969—70 гг. коренятся в процессе, развернувшемся в экономике США с 1966 года. Экономическая политика администрации Никсона, лишь углубившая эти

неурядицы, является составной частью этого процесса. По сравнению с предыдущими, кризис 1969—70 гг. имеет ряд специфических черт, важнейшие из которых — усиленная инфляция, рост проблем внутренней ликвидности и новая структура безработицы.

Изучение факторов, играющих роль в экономическом росте семидесятых годов, указывает на то, что в Соединенных Штатах ожидается более медленное развитие, чем в шестидесятых годах. И с точки зрения экономической политики правительства сложились более сложные условия, на что указывают дискуссии и противоречия, развернувшиеся в связи с вопросом средств и непосредственных целей.

Тибор Эрдеш

Роль изменений структуры производства в экономическом росте развитых капиталистических стран

В статье рассматривается взаимосвязь между изменением производственной структуры и экономическим ростом. Автор сопоставляет степень изменения производственных структур капиталистических стран. Структурные изменения всего национального хозяйства, а также обрабатывающей промышленности он выражает посредством одного единственного показателя. Этот показатель отражает степень структурных изменений в отдельных странах в пользу динамических отраслей, за счет менее динамично развивающихся отраслей. В статье дается порядок стран в отношении структурных изменений и, в соответствии с этим, темпов их экономического развития. Между структурными изменениями и темпом роста наблюдается исключительно тесная корреляционная связь: в пределах 0,850 и 0,900.

В заключительной части статьи автор останавливается на взаимосвязи между долей капиталовложений и структурными изменениями. Он указывает на то, что доля капиталовложений зависит от структурных изменений, однако высокая доля капиталовложений не обязательно приводит к значительным структурным изменениям.

Кальман Бенда

Рабочая сила производственных кооперативов и связанные с ней изменения в период III. пятилетнего плана

Автор в своей статье анализирует положение, сложившееся в сельскохозяйственных производственных кооперативах в связи с рабочей силой в период II пятилетнего плана (1961—65 гг.), а также напряженные моменты и проблемы, которые были характерны для организации рабочей силы в производственных кооперативах.

Задачи, намеченные в III пятилетнем плане, были направлены на разрешение этих проблем. Оценивая эти задачи, можно сказать, что они были выполнены. Большая часть производственных кооперативов стабилизировались за этот период. В результате расширения их сферы деятельности, интенсификации производства труд работников кооперативов стал более равномерным, вследствие чего и заработки повысились и стали более регулярными.

В течение этого периода в производственных кооперативах в качестве новой категории рабочей силы появились кооперативные служащие, все более заинтересованные в успешности коллективной хозяйственной деятельности кооперативов. Все более теряют силу мотивы, из-за которых переходившие из промышленности квалифицированные рабочие работали в производственных кооперативах как служащие: помимо того, что доходы становятся более высокими, сокращаются различия между трудовыми и членскими отношениями в связи с социальным страхованием и прочими социальными льготами.

В конце рассматриваемого периода началось и значительное убывание численности кооперативных членов, в связи с приобретением права на пенсию. Поэтому постоянной задачей является повышение квалификации поступающей на их место в меньшем количестве молодежи, в особенности сельских девушек, а также постоянное улучшение трудовых условий в хозяйстве производственных кооперативов.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ernő Csizmadia:

Social changes in the countryside and their economic consequences

Economic analysis, the formulation of development concepts, cannot dispense with an accounting for social changes, as well as with drawing of resulting conclusions. The most important ones are the following:

a) Today the people engaged in agriculture are already in a minority in Hungarian villages. The role of workers and intellectuals is increasing. At the same time a change of generations is taking place. We find a growing number of university graduates and skilled workers in the large-scale farms. Urbanization of the non-urban settlements is becoming stronger.

b) Socialist relations encompassing the entirety of social and economic life are gathering strength. The external conditions influencing the management of cooperatives, on the one hand, and of state enterprises, on the other, are getting gradually levelled out.

c) Also the socialist character of the internal relations within the large-scale farm is strengthening. The management methods of cooperatives and state enterprises are approaching each other. The common features of socialist enterprise management are gradually gathering strength.

d) In agriculture, in the farmers' cooperatives new groups of the working class and the intelligentsia have appeared, whose income and other demands are almost identical with those of the urban and industrial workers.

In economic life all this urges the gradual liquidation of differences between town and countryside, between the working class and the cooperative peasantry, the approximation to each other of earnings, incomes, social benefits, the working and living conditions. As regards the political aspect, these changes put into the foreground the strengthening of socialist democracy and the socialist transformation of social consciousness.

Iván Berend:

On changes in capital intensity

To observe changes in capital intensity is important in the planning of development, of investments. According to analyses covering the last ten years, capital intensity changed little between 1960—1970. The deviation of individual branches from the average diminished and keeps on diminishing, particularly if the average lifetime of fixed assets is also taken into account. From among the factors affecting the changes in capital intensity the most important role is played by changes in the pattern of investments and of fixed assets. The effect of technological progress is of great importance but at present it cannot be sufficiently felt (nor is it easy to quantify). The changes in capital intensity were also affected by the changed "capital intensity" of labour, meaning the assets necessitated by the substitution of embodied labour for live labour, further by infrastructural investments, the utilization of fixed assets, their composition by age, etc.

Prognostication of changes in capital intensity with the aid of exponential extrapolation proves that capital intensity will grow at an accelerated rate between 1971 and 1975 (in view of the plan figures) and it will diminish between 1976—1985. Levelling among the capital intensities of various branches continues. But this prognostication is not satisfactory, among other things because owing to changes in the labour situation a change in trend is expectable.

Mihály Simai:

The US economy at the beginning of the seventies

Economic development in the USA is characterized at the beginning of the seventies by grave problems and complicated contradictions. The effect of factors playing a role in the fast economic growth of the sixties was not unbroken and also government economic policy reacted to the problems emerging in individual periods in different ways. The tools and aims of the Kennedy, the Johnson and the Nixon administration's economic policy not only reacted to different conditions, they also differed from each other as regards their substance. Beginning with the mid-sixties, a great and particular role was played in economic growth by the Viet Nam war. The Viet Nam boom affected the economy not only through the growth in the volume of military expenditure, but also through changing its pattern. The importance of these structural changes was particularly great. From the viewpoint of lasting consequences, the growing inflation, the weakening of international competitiveness of the US, and the deterioration of the position of the dollar are important. Inflation is not only a problem of a given stage but a lasting disturbance of the American monopoly-capitalist system. It is the result of the huge deficit in the US balance of payments, of the interaction of particular economic and political factors. This is why the US balance of payments cannot respond to traditional short-term balancing mechanisms. The causes of the 1969—70 recession

SUMMARY OF THE ARTICLES

are rooted in the development having emerged in the US economy since 1966. The economic policy of the Nixon administration—which deepened the disturbances—organically fits into the process. The recession of 1969–70 shows several particular features against the earlier ones: a greater inflation, increased internal liquidity problems and the new structure of unemployment are the most important among them.

Analysis of the factors playing a role in the economic growth of the seventies indicates that in the USA a slower growth may be expected than in the sixties. Also conditions for government economic policy are more complicated, indicated also by the arguments and contradictions evolving in leading circles, regarding the tools to be applied and the immediate goals to be attained.

Tibor Erdős:

Role of changes in production pattern in the economic growth of developed capitalist countries

In the greater part of the article the relation between changes in production pattern and growth are dealt with. The author compares the extent of changes in structure in the individual capitalist countries. Changes in the structure of the national economy and in manufacturing are expressed with the aid of a single indicator for each country. This reflects the force of structural changes in favour of the dynamic branches at the expense of the less-dynamic ones. The article ranks the individual countries by changes in structure in the above sense and also shows their corresponding rates of economic growth. The correlation between changes in structure and the growth rate is extremely strong, varying between +0,850 and +0,900.

In the concluding part the author considers the relation between the investment rate and changes in structure. It is pointed out that the investment rate depends on the changes in structure and that, conversely, a high rate of investment will not absolutely lead to sharp changes in structure.

Kálmán Benda:

Labour situation and its changes in agricultural cooperatives during the third five-year plan

The author evaluates the labour situation of agricultural cooperatives in the period of the second five-year plan (1961–1965) as well as the tensions and problems characteristic of the labour management in cooperatives.

The third-five year plan aimed at the solution of these problems. We may state that the aims have been attained. A greater part of cooperatives have become economically consolidated during the plan period. By widening their scope of activities, and with production becoming more intensive, work has become more continuous in the cooperatives and thus earnings also became more regular and higher as well.

As a new category, non-member employees have appeared in the cooperatives with a growing interest in the results of common farming. But the causes, owing to which the skilled workers coming from industry worked as employees in the cooperatives, have ceased to exist. Beyond more favourable incomes also the differences between social insurance and other benefits of employees and members have diminished.

At the end of the period treated also the number of members began to diminish to a considerable extent, owing to the fact that they have acquired the conditions necessary for retirement. It is, therefore, an important and permanent task to increase the skills of the young people taking their place and fewer in number; it is particularly important to increase the skills of girls and draw them into the labour force, further, to improve the conditions of work in the cooperatives.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313–975, 318–326
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111–010
Terjedelem: 7¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. április 7.
71.0490 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110–010 — Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185–612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlapboltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Központi Hírlap Iroda 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

CUKOR GYÖRGY:

Regionális fejlődés és iparosítás

KOZMA FERENC:

Adalékok a világgazdasági fejlődési típusok elméletéhez

RÓZSA JÓZSEF:

A munkaerőmozgások értékeléséhez

ALAXAI LÁSZLÓ:

A munkaszervezés helyzetéről

SZ. BESSZONOV:

A „tervezési válság” kérdéséhez
a gazdaságilag elmaradott országokban

XVIII. évfolyam

1971. június

TARTALOM

<i>Cukor György</i> : Regionális fejlődés és iparosítás	637 ✓
<i>Kozma Ferenc</i> : Adalékok a világgazdasági fejlődési típusok elméletéhez	649 ✓
<i>Rózsa József</i> : A munkaerőmozgások értékeléséhez	665 ✓
<i>Alaxai László</i> : A munkaszervezés helyzetéről	674 ✓
<i>Kádár Iván—Kovács Péter</i> : Gazdasági döntések és információs rendszerek	685 ✓
Sz. <i>Besszonov</i> : A „tervezési válság” kérdéséhez a gazdaságilag elmaradott országokban	698 ✓
V I T A	
<i>Pirityi Ottó</i> : Az ágazatok közötti differenciálódásról	718 ✓
S Z E M L E	
A mezőgazdasági földterületek pénzbeli értékelése (<i>Szabó Gábor</i>)	727 ✓
FOLYÓIRATSZEMLE	736
Joan Robinson: A közgazdasági elmélet fontossága ✓ — P. F. Gurevics: Az indiai „zöld forradalom” társadalmi-gazdasági következményei ✓ — Dean S. Ammer: Mit várnak az üzletemberek az 1970-es évektől ✓ — Christian Uhlig: A fejlődő országok gazdasági növekedése és a fejlesztési segély ✓ — A külföldi partner helyzete a közös vállalkozásokban Jugoszláviában ✓	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Dr. Kövér Károly: Miért kerülnek válságba a tőkés valuták? (<i>Gyomai György</i>)	745 ✓
Henri Theil: Közgazdaságtan és információelmélet (<i>Ligeti István</i>)	747 ✓
Tanulmányok az egyensúlyról, ciklusról, stratégiáról (<i>Kemenes Egon</i>)	749 ✓
Hedri Gabriella: A Közös Piac és a magyar export (<i>Forgács Katalin</i>)	752 ✓
Domé Györgyné: A mezőgazdasági termelészövetkezetek társulásai (<i>Csizmadia Ernőné</i>)	753 ✓
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	756

E SZÁM SZERZŐI:

Alaxai László, a Munkaügyi Minisztérium munkatársa; *Besszonov*, Sztanyiszlav Alekszandrovics, kandidátus, a moszkvai Afrika Intézet főmunkatársa; *dr. Cukor György*, a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese; *dr. Csizmadia Ernőné* kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; *dr. Forgács Katalin* kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; *dr. Gyomai György*, a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetője; *dr. Kádár Iván* kandidátus, a DATORG (Külkereskedelmi Adattfeldolgozó és Szervező rt.) igazgatóhelyettese; *dr. Kemenes Egon*, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának munkatársa; *dr. Kozma Ferenc* a közgazdasági tudományok doktora; *dr. Kovács Péter*, a DATORG (Külkereskedelmi Adattfeldolgozó és Szervező rt.) főosztályvezetője; *Ligeti István*, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; *dr. Pirityi Ottó*, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének osztályvezetője; *dr. Rózsa József* kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője; *dr. Szabó Gábor*, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Angustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háty László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

Regionális fejlődés és iparosítás

A cikkben a regionális fejlődés általános, komplex kérdéseit szűkebb, speciális szempontokból közelítjük meg, mégpedig: *a)* gazdasági szempontból, *b)* az ipar vonatkozásában és itt főként a településnagysággal való összefüggésében és *c)* a hosszú távú növekedés szempontjából. Ez az eljárás — legalábbis első megközelítésként — indokolt, mert bár nem öleli fel a teljes problémakomplexumot, mégis annak legjelentősebb aspektusaiból indul ki. A regionális problémák gazdasági vonatkozásai — bár nem kizárólagosak, hiszen vannak nyomós és jogos társadalompolitikai megfontolások is — alapvető jelentőségűek. Az ipar sem az egyetlen ágazat, mégis — helyesen vagy helytelenül — többnyire a regionális fejlesztés kulcskérdésének tekintik. Végül, a regionális problémák túlnyomó része jellegében hosszú távú, mert csak hosszabb időszak alatt oldhatók meg; bár természetesen vannak „sürgős”, rövid idő alatt megoldandó területi problémák is, és nyilvánvaló, hogy a közep-távú terveknek is lehetnek fontos területi aspektusai. Persze a cikk már terjedelménél fogva sem léphet fel a sokoldalúság olyan igényével, amilyennel a regionális problémákat komplexebb kutatások, például a hosszú távú tervezés keretében folyó munkák tárgyalják.

A tárgyalás nemcsak a fentiek miatt korlátozódik szűkebb körre, hanem azért is, mert a cikk csak elsődleges adatokra támaszkodik, mel-lőz érdekes másodlagos — éppen a regionális problémák elemzéséhez készített — adatfeldolgozásokat, becsléseket, és eltekint a hazai szakiroda-lomban, nyilvános publikációkban vagy szűkebb körben hozzáférhető nézetek részletesebb ismertetésétől.

A regionális feszültségek keletkezéséről

A gazdasági fejlődés — mint ismeretes — a népgazdaság fő ágaza-tainak arányváltozásával jár, a primer szektorok, elsősorban a mező-gazdaság viszonylagos csökkenésével és a szekunder (feldolgozó ipar), majd a terciér (szolgáltató) szektorok növekedésével. E fejlődés dina-mikus eleme kezdetben az ipar növekedése. Az ipar egyrészt a már ki-alakult városokba települ, elsősorban a munkaerőforrások és a piac kö-zelsége miatt, másrészt a városokon kívül, a természeti erőforrások kö-zelsége vagy más okok következtében kialakuló ipartelepek közelében új városok alakulnak ki. A már említett körülmények, valamint a váro-sokban meglévő infrastruktúra (közlekedés, energiaellátás stb.) miatt a

városok és az ipar növekedése összefügg, az egyik ösztönzi a másikat. A szolgáltató ágazatok is elsősorban a városokban, különösen a nagyvárosokban alakulnak ki.

Igy differenciálódás jön létre az ipari-városi és a mezőgazdasági-falusi körzetek között. Az ipari körzetekben magasabbak a jövedelmek, fejlettebb a szociális, a kulturális és a kereskedelmi ellátás, általában fejlettebb az infrastruktúra, több a foglalkoztatási lehetőség, gyorsabban fejlődik a gazdaság, koncentrálnak a népesség.

A népesség növekedése miatt a nagyvárosok zsúfolttá válnak, az infrastruktúra fejlődése nem tart lépést a népesség növekedésével (és egyben a népesség igényeinek növekedésével). Megjelennek a környezet (levegő, víz) szennyeződésével összefüggő ipari-nagyvárosi ártalmak, speciális lakásproblémák keletkeznek, némelykor munkaerőhiány lép fel. A technika és a gazdaság fejlődésével nemcsak a fő népgazdasági ágakban (mezőgazdaság-ipar-szolgáltatások) következik be struktúraváltozás, hanem az egyes ágazatokon belül, így az iparban is változik a struktúra. Bizonyos iparágak gyorsan fejlődnek, mások stagnálnak vagy visszafejlődnek. Amennyiben valamilyen stagnáló vagy visszafejlődő iparág egy-egy régió belül nagy jelentőségű volt, ez a stagnálás — esetleg visszafejlődés — foglalkoztatási problémákat okoz; *depressziós körzetek* keletkeznek. Ilyen problémákat okozott a szénbányászat visszafejlődése, illetve lassú fejlődése számos ország bányavidékén, vagy a textilipar viszonylag lassú fejlődése néhány nyugat-európai országban.

Magyarországon az egyes régiók (megyék) közötti különbségek a személyes jövedelmek tekintetében akár a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű régiókat hasonlítjuk össze, akár — megfelelő súlyozás segítségével — az összes régiókat úgy, hogy az egyes területeken a lakosság számát is figyelembe vevő komplex mutatószámokat dolgozunk ki, *nemzetközi összehasonlításban* nem különösebben nagyok. Jóval nagyobb az egyenlőtlenség az életkörülményeket meghatározó, de a személyes jövedelmekben közvetlenül nem tükröződő infrastrukturális, kulturális vagy egészségügyi ellátás tekintetében. Az utóbbi években azonban ilyen vonatkozásban is erős kiegyenlítődési tendencia érvényesült, a szegényebb területek ellátása gyorsabban növekedett, mint a gazdagabbaké.

Elégé általánosan elterjedt vélemény szerint a regionális egyenlőtlenség fő oka az iparosítás színvonalában mutatkozó különbségekben rejlik. Ezt a véleményt a hazai adatok vizsgálata a két szélső esetben, Budapest és Szabolcs-Szatmár megye esetében megerősíti. Az ipar és építőipar együttes aránya a foglalkoztatottak számában mérve az országos átlaghoz (45,2 százalék) képest Budapesten a legmagasabb (1968-ban 57,9 százalék), Szabolcs-Szatmárban a legalacsonyabb (23,9 százalék). A többi régióban azonban az összefüggés nem egyértelmű, az ipari-lag fejlettebb megyék egy részében az egy főre jutó jövedelem valóban magasabb, más részében azonban alacsonyabb, mint az országos átlag.

Pontosabb korrelációs számítás helyett az 1. számú táblázat alapján vizsgáljuk, hogyan viszonylik egymáshoz régióként az egy főre jutó átlagos havi jövedelem, valamint az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma — ez utóbbival jellemezzük az iparosítás mértékét (mindkét értéket az országos átlag százalékában mérve). A ± 3 százalé-

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó jövedelem és az ipari fejlettség összefüggése
(az országos átlag százalékában, 1968-ban)

Megyék	Az egy főre jutó átlagos havi jövedelem	Az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya
<i>Központi iparvidék</i>		
Budapest	117,2	128,1
Pest megye	100,7	99,6
<i>Iparilag fejlettebb megyék</i>		
Baranya	104,8	85,6
Borsod-Abaúj-Zemplén	88,4	113,3
Csongrád	101,7	91,6
Fejér	102,2	98,7
Győr-Sopron	100,7	106,4
Heves	96,4	87,4
Komárom	101,0	131,6
Nógrád	95,5	102,7
Vas	89,5	92,3
Veszprém	93,1	101,1
<i>Iparilag kevésbé fejlett megyék</i>		
Bács-Kiskun	100,3	74,1
Békés	101,8	67,9
Hajdú-Bihar	90,0	73,5
Somogy	97,4	62,2
Szabolcs-Szatmár	86,7	52,9
Szolnok	93,1	78,8
Tolna	103,7	68,8
Zala	90,4	81,6

Forrás: Területi Statisztikai Zsebkönyv, Budapest, 1969.

kos vagy ennél kisebb eltérés esetén az értéket átlagosnak tekintjük, ellenkező esetben az országos átlagnál nagyobbak, illetve kisebbek.

Az egyes régiókat így kategorizálva az eredmény a következő: A 12 iparilag fejlettebb terület közül (ahol az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya az országos átlag 85 százaléka fölött volt) 2 régióban magasabb az egy főre jutó havi jövedelem, mint az országos átlag, 5 régióban átlagos és további 5 régióban átlagon aluli. A 8 iparilag kevésbé fejlett megyéből 1 esetben az átlagnál magasabb, 2 esetben átlagos és 5 esetben átlagon aluli volt a jövedelem. A számítás alapján tehát arra a hipotézisre, hogy az iparosítás átlagon aluli mértéke átlagon aluli jövedelmekkel járna — és viszont — 20 esetből hétben kaptunk pozitív, hét esetben semleges és 6 esetben negatív választ. (Persze más jellegű számítások esetleg más eredményeket adhatnak.)

Vannak extrém eltérések is. Komárom megyében például az egy főre jutó átlagos jövedelem az országos átlag 101 százaléka, az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya viszont az országos átlag 131,6 százaléka. Tolna megyében az egy főre jutó átlagos havi jövedelem 3,7 százalékkal magasabb, mint az országos átlag, az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak aránya viszont az átlagnak mindössze 68,8 száza-

léka. A jövedelmek és az iparosítás, pontosabban az ipari foglalkozás között ezek szerint az összefüggés nem egyértelmű, és nem állítható, hogy a jövedelmek magasabb színvonala egyértelműen és közvetlenül a nagyobb ipari arány következménye.

A magyar ipar területi elhelyezkedése

Magyarországon — mióta komolyabb méretű iparosításról egyáltalán beszélni lehet — Budapest a legfontosabb ipari centrum. Budapest viszonylagos súlya az első világháború után még tovább növekedett. A második világháború után az iparban foglalkoztatottaknak már több mint a fele Budapesten dolgozott. Ez a körülmény az egész közgondolkodásra oly mértékben nyomta rá bélyegét, hogy az ipar területi elhelyezésének problémáját gyakran jóformán kizárólag a Budapest—vidék arány alakulására korlátozták.

A szocialista tervgazdálkodás megindulása óta a folyamat megfordult, Budapest részesedése az egész magyar ipar termelésében folyamatosan és jelentékeny mértékben csökkent; a foglalkoztatás arányában mérve az 1949. évi több mint 50 százalékról 1969-re 35,5 százalékra.¹ A teljes ipari foglalkoztatás 1950 és 1955 között igen gyorsan, évi 7,5, 1955—1960 között 3,1, 1960—1965 között 2,3, 1965—1969 között évi 2,9 százalékkal növekedett. A vidéki foglalkoztatás növekedése az egész időszakban gyorsabb volt, mint a budapesti, az arányok azonban eltérően alakultak. 1960-ig a budapesti foglalkoztatás valamivel több mint 70, a vidéki foglalkoztatás pedig 130 százalékkal nőtt. Ezt követően a foglalkoztatás növekedése Budapesten lelassult; bizonyos években stagnált, sőt csökkent.

Ami az egyes régiókat (megyéket) illeti, a kép vegyes és nem teljesen egyértelmű. A foglalkoztatás az iparilag kevésbé fejlett megyékben kivétel nélkül az átlagosnál gyorsabban növekedett, nyilván nem utolsósorban az igen alacsony kiinduló állapot következtében. Az átlagosnál iparilag fejlettebb tíz megye közül négy az országos átlagnál gyorsabban, a többi lassabban fejlődött.

A szocialista iparosítás első időszakában, sőt talán egészen 1960-ig, Budapest arányának csökkenése inkább más iparpolitikai célok és termézetes fejlődési tendenciák következménye volt. A budapesti iparfejlesztés korlátozása és (helyette) a vidéki telepítések ösztönzése főleg 1960 után volt érezhető. Az 50-es években ugyanis a nehézipar, de különösen a bányászat és kohászat fejlesztése, valamint vidéki üzemek építése — stratégiai megfontolásokból — a vidék viszonylagos súlyának növekedésére vezetett. A későbbi időszakban más iparfejlesztési célok követése, például a nehévegyipar gyors fejlesztése járt hasonló eredménnyel.

¹ Statisztikai Evkönyv, 1969.

A telephely és a gazdaságosság összefüggése

A gazdaságosságot itt az önköltség, illetve a tágan felfogott termelékenység szinonimájaként értelmezzük; pontosabban a létrehozott új anyagi javak és szolgáltatások, valamint a ráfordítások (költségek) viszonyaként. (A „vállalati” önköltségnél azonban tágabban, mert ideértjük a nem kifejezetten termelési költségeket is, tehát a lakosság ellátásával, a kommunális létesítmények létrehozásával és azok üzemeltetésével járó költségeket, sőt bizonyos, pénzformában meg sem jelenő ráfordításokat is.) Nem vesszük azonban figyelembe a teljes „társadalmi gazdaságosságot”, azaz olyan körülményeket, amelyek *értékítéletet* takarnak. Ilyen értékítélet például, amelynek értelmében (véleményünk szerint helytelenül) társadalmi szempontból egészségesebb környezet a kis, mint a nagy település (város), vagy (szerintünk is helyesen) a lakosság számának túl gyors változása — akár növekedése, akár csökkenése — valamilyen régióban káros társadalmi feszültségekkel jár. (Az t nehezebb megállapítani, mi a „túl gyors”; a létszám változása, vagyis a népesség területi struktúrájának módosulása pedig a gazdasági fejlődés elengedhetetlen feltétele.)

A *település üzemeltetésének költségei* részben szorosan összefüggnek a telephellyel. A lakosság ellátását szolgáló kommunális költségek egy része *egyedi* földrajzi adottságoktól függ (a domborzati viszonyoktól, a vízelőfordulásoktól stb.) és ezért nem általánosítható a település fajtájától függően. Valamennyire általánosítható a település *nagysága* függvényében a költségek másik része. Elterjedt és a napi sajtóban is megjelent vélemények szerint ezek a költségek a város növekedésével először csökkennének, azután mintegy 300 ezres lakosságszámtól felfelé növekednek.

A valóságban a kommunális költségeknek ilyen, a városnagyság függvényében változó U-alakú görbéjébe nem mutatható ki. A tényleges összefüggések bonyolultabbak. A településnek meghatározott minimális mérete szükséges ahhoz, hogy a kommunális ellátás valamely eleme gazdaságilag elfogadható módon egyáltalán megvalósítható legyen. Ilyen összetevői a kommunális ellátásnak a jól kiépített utak, a villanyvilágítás, a vízvezeték és a csatornázás, a távolsági közlekedés (autóbusz vagy vasút), az oktatási intézmények és a városon belüli tömegközlekedés, illetve ez utóbbiaknak különböző fokozatai (az oktatásban: általános iskola, középiskola és felsőfokú tanintézmény, a városon belüli tömegközlekedésben: autóbusz, villamos vagy földalatti, esetleg magasvasút).

A kommunális ellátás valamely új elemének *megvalósításához* szükséges költség általában magas és a település méretével fajlagosan (egy lakosra számítva) csökken; az ellátás következő fokozata, illetve eleme újból nagyobb költségeket igényel. Vagyis: ha egy kis település számára iskolát kell építeni, az viszonylag drága; fajlagosan olcsóbb lesz a település növekedésével. Ismét növekszik a költség, ha már egy második iskolára is szükség van, vagy nemcsak általános iskolát, hanem középiskolát is építeni kell.

A kommunális szolgáltatások különböző fajtáihoz tehát tartozik valamiféle — pontosan nehezen meghatározható — minimális méret. E minimális méret felett nehezen mutatható ki egyértelmű kapcsolat a

lakosság száma és a fajlagos kommunális költségek között. A lakosság számától tehát főként az függ, hogy *mit nyújthat* a település közművekben, iskolákban, egészségügyi és kulturális ellátásban és természetesen foglalkoztatási lehetőségekben stb. A település „üzemeltetésének” költségeit azonban messzemenően egyedi körülmények határozzák meg.

A település üzemeltetési költségeinek és a városnagyságnak a függvényeszerű kapcsolatát bizonyító számítások — legalábbis az eddig számomra hozzáférhetőek — nem látszottak eléggé meggyőzőnek. Egyrészt nem vették figyelembe a fentiekben említett körülményt (ti., hogy mit nyújt a település a lakosságnak), másrészt nem tettek különbséget az átlagos és a növekményköltségek között, noha nyilvánvaló, hogy a települések fejlesztésének összehasonlításakor az utóbbiak a mérvadók.

Az *ipari termelésnek a településtől függő költségeit* befolyásolhatják a) *természeti adottságok* és b) *társadalmi körülmények*. Természeti adottság például a bányakincsek vagy a mezőgazdasági nyersanyagok közelsége, részben ezzel összefüggésben, de ettől függetlenül is a szállítási költségek (hegyvidéken például a szállítás drágább), a vízellátás költségei vagy az ipartelepítéshez rendelkezésre álló szabad terület mennyisége. Társadalmi körülmények: a rendelkezésre álló munkaerő mennyisége és szakképzettsége, a piac közelsége (a termékek értékesítése szempontjából), valamint a különböző, vállalaton kívüli kapcsolatok lehetősége (értve ezalatt mind az anyagi jellegű kapcsolatokat — anyagellátás, kooperáció —, mind a szellemieket — például kutatás, fejlesztés). *Általában a természeti adottságok a nagyobb népességkoncentrációtól távol, a társadalmi körülmények pedig a nagyobb népességkoncentrációhoz közel kedvezőbbek. Általános tendencia továbbá, hogy a természeti adottságok jelentősége a fejlődéssel inkább csökken, a társadalmi körülmények hatása viszont növekszik.* A technikai haladás és a fogyasztási struktúra változása miatt ugyanis nő a feldolgozó ipar jelentősége, a feldolgozó iparban foglalkoztatottak száma az alapanyag-termeléshez képest. A tudományos és technikai haladás és ezzel a „szellemi bázis” közelségének jelentősége is növekszik. Az energiastruktúra változásával nő a könnyebben szállítható szénhidrogének aránya, az elektromosenergia-felhasználás viszonylagos növekedése miatt pedig csökken az elsődleges energiaforrásokhoz közel lévő telepek viszonylagos előnye.

Az említett körülményt a hazai statisztikai adatok is tükrözik. Budapest részesedése 1969-ben a bányászati foglalkoztatáson belül elenyésző, az élelmiszeripari foglalkoztatásban 23 százalék, a gépgyártásban 38, a híradástechnikában 65 és a műszeriparban 70 százalék volt.²

Úgy tetszik, hogy a munkaerő-ellátás szempontjából — a lakáshelyzettől egyelőre függetlenül — a nagyobb népességkoncentráció kedvező. Ez ugyanis elősegíti a munkaerő stabilitását, pontosabban azt, hogy a munkások munkahelyükkel azonos helységben dolgozhassanak. A KSH reprezentatív adatfelmérése szerint Budapesten, valamint abban az öt városban, ahol az iparban foglalkoztatott munkások száma a 30 ezret meghaladta (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) a lakóhelyükkel azonos helységben dolgozó munkások aránya meghaladta a 90, sőt Miskolc kivételével a 96 százalékot. Az egyes megyékben azonban ez az arány 50

² Területi Statisztikai Évkönyv. KSH. Budapest, 1970. 63. 1.

százalék körül vagy ez alatt volt.³ Ugyanezzel függ össze, hogy nagyobb népességkoncentráció esetén a mobilitás lehetősége, tehát a munkahely-változtatás ugyanazon a helységen belül lényegesen kedvezőbb. Budapesten, valamint az említett öt nagyobb városban az előző munkahellyel azonos helységben dolgozó munkások aránya az összes munkahelyet változtatók százalékában sokkal magasabb volt, mint országosan; Budapesten 83,8, Miskolcon 66,0 százalék (a többi érték a kettő közé esik). Az egyes megyékben viszont ez az arány igen alacsony; Baranya megyében például 38,3 százalék, Hajdú-Bihar megyében 26,8 százalék, Komárom megyében 38,6 százalék.⁴

Végül úgy látszik, hogy a bérarányok tekintetében Magyarországon a különbségek a nagyobb és a kisebb népességkoncentráció között *számottevők* ugyan, de a bérköltségek arányát — az összes költségekben — figyelembe véve nem *döntőek*. A területenként számított legmagasabb bérek az átlagot 5—6 százalékkal haladják meg, a legalacsonyabbak pedig 10—15 százalékkal maradnak az átlag alatt.

Az ipari foglalkoztatás területi struktúrájának változása

1965 és 1969 között a szocialista iparban foglalkoztatottak száma 16,6 százalékkal, kb. 250 ezerrel növekedett. A nagyobb ipari központokban a foglalkoztatottak számának növekedése az átlagnál lassúbb volt. Budapesten a létszám csaknem stagnált, 4 év alatt mindössze 1,6 százalékkal nőtt. A többi — az iparban 30 ezer személynél többet foglalkoztató — város közül is csak Debrecenben haladta meg az átlagot (33,9 százalék), Miskolcon (8,3 százalék), Pécsen (15,4 százalék), Szegeden (15,2 százalék) és Győrött (11,9 százalék) az átlag alatt maradt.⁵

Az említett ipari centrumokban foglalkoztatottak számának lassú növekedése (Debrecen kivételével) még szembevetőbb, ha azt nem az országos átlaggal, hanem a Budapesten kívül foglalkoztatottak számának alakulásával hasonlítjuk össze. A Budapesten kívül foglalkoztatottak száma a szocialista iparban 1965—1969 között kb. 889 ezerről 1,125 ezerre, azaz kb. 27 százalékkal nőtt.

Az ipari foglalkoztatást tekintve az ipar területi elhelyezésében a fő tendencia az utóbbi években a dekoncentráció volt; gyorsabban növekedett az ipari foglalkoztatás a számottevő iparral nem rendelkező helységeken, mint az ipari centrumokban.

Ha Budapestet leszámítjuk, a magyar ipar jelenleg sem koncentrált. A szocialista iparban foglalkoztatottak száma Budapest nélkül 1969-ben valamivel több mint 1,1 millió volt. Ebből egyenként 30 ezernél több személyt csak öt centrumban foglalkoztattak (az összes foglalkoztatottnak kb. 18 százalékát). Egyébként ezernél több volt az ipari foglalkoztatottak száma 71 városban és 24 községben; ha a csaknem ezres foglalkoztatást felmutató községeket is hozzászámítjuk, összesen kb. 100 településen.

A dekoncentráció fő oka kézenfekvő. A nagyobb telepü-

³ Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszám-összetétele, munkakörülményei és bérarányai. KSH, Budapest, 1961. január, 20. l.

⁴ I. m. 46. l.

⁵ Területi Statisztikai Zsebkönyv. I. m. 66. l.

léseken az ipari munkaerő-tartalékok jórészt kimerültek; 73 város *átlagában* az ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma 1969-ben 297 volt, ami azt jelenti, hogy a városi foglalkoztatottak kb. 60 százaléka az iparban dolgozik. Ehhez képest a városokban, adott munkaerőbázison, az ipari foglalkoztatás jelentékenyen aligha növelhető. Új munkaerő vonzásához lakások kellene, de a lakásépítés országosan sem volt kielégítő, a nagyobb centrumokban pedig különösen elmaradt a szükségletektől (Budapesten például nem érte el az országos átlagot).

A dekoncentrációt (stagnálás Budapesten, viszonylag lassú növekedés a nagyobb ipari centrumokban) az említett statisztikák némileg eltúlozzák, minthogy egyik-másik város és néhány község a nagyobb centrumokhoz tartozónak tekinthető. Ilyen „vonzáskörzete” főként Budapestnek van, ehhez tartozik a városok közül Gödöllő, a községek közül a többi között Budakalász, Budakeszi, Érd, Vecsés. Más vonatkozásban viszont a dekoncentráció *nagyobb*, mint amit az említett és *csak az ipari szervezetekre vonatkozó* adatok tükröznek. Főként a mezőgazdasághoz tartozó szervezetek ipari tevékenysége jelentős. Az adatok erre vonatkozóan is hiányosak. 1968-ban a mező- és erdőgazdasághoz tartozó szervezetekben az ipari tevékenységet végző üzemek dolgozóinak száma több mint 52 ezer volt.⁶

Minthogy az ipari tevékenységből származó árbevétel a mezőgazdasági szektorban 1966-tól 1968-ig 80 százalékkal növekedett és a növekedés üteme valószínűleg azóta sem lassúbb, feltételezhető, hogy jelenleg a mezőgazdasághoz tartozó ipari üzemekben legalább 80—90 ezer fő dolgozhat, túlnyomó többségük a nagyobb ipari centrumokon kívül.

A dekoncentráción kívül fontos — és általában kedvező — jelenség az ipar területi elhelyezésében az utóbbi években mutatkozó erős *kiegyenlítődési tendencia*. Ezt statisztikailag leginkább az ipari foglalkoztatás mértéke szerinti kategóriák alapján lehet bemutatni. Az 1970. évi Területi Statisztikai Zsebkönyv csoportosítása szerinti kategóriák, a 10 ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak megyénkénti (Budapestet is megyének értve) adatai alapján a következők:

2. sz. táblázat

Az ipari foglalkoztatottak aránya szerinti kategóriák

Kategória	A 10 ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma
I.	2001 és több
II.	1501—2000
III.	1101—1500
IV.	1000 és kevesebb

1969-ben, az 1965. évi százalékában a 3. sz. táblázat szerinti volt az ipari létszám, a villamosenergia-felhasználás és az állóeszközök bruttó értékének a növekedése.

⁶ Iparon kívüli ágazatok ipari tevékenysége 1968. Statisztikai Időszaki Közlemények, 161. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, 1970/1.

3. sz. táblázat

A létszám, a felhasznált villamos energia és az állóeszközök növekedése az iparban 1965—1969 között

Kategória	Létszám	Villamos energia	Állóeszközök bruttó értéke
I.	102,5	108,6	119,1
II.	118,5	130,1	124,1
III.	136,1	149,3	143,4
IV.	153,5	150,1	168,3

Forrás: Területi Statisztikai Zsebkönyv, 1970.

Az iparilag gyengébben fejlett régiók (megyék) átlagosnál gyorsabb iparosodása általában egészséges folyamat. Nem ilyen egyértelműen kedvező, hogy — mint az előbbieken láttuk — ez a folyamat az ipar telephelyek szerinti dekoncentrációjával járt együtt. Ezt a dekoncentrációt a 4. sz. táblázat adatai szemléltetik:

4. sz. táblázat

Létszámnövekedés a szocialista iparban
1965—1969 között

Megnevezés	Létszámnövekedés 1965 = 100
Összesen	116,6
Budapest nélkül	127,0
Városok összesen	113,3
Nagyobb centrumok (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) ..	114,0
Városok, Budapest nélkül	121,0
Községek	128,0

Forrás: Területi Statisztikai Zsebkönyv, 1970.

A tendencia tehát: az ipari létszám stagnálása Budapesten (ez meg is felel bizonyos terveknek, illetve elképzeléseknek); az átlagosnál lassúbb létszámnövekedés (és az ütem — hacsak a jelenlegi telepítési körülmények és telepítési politika nem változik — a munkaerő-tartalékok kimerülése miatt tovább csökken) a nagyobb centrumokban; az átlag körüli a növekedés az egyéb városokban és az átlagosnál gyorsabb a növekedés a községekben. Ha ezt a tendenciát hipotetikus módon megpróbáljuk 15 évre kivetíteni, a következő alternatívákhoz juthatunk, feltételezve, hogy a várható teljes ipari létszámnövekedés 1970 és 1985 között kb. 20 százalékos lesz.

Ezek szerint az ipari létszám Budapesten nem növekedne, a nagyobb centrumokban 10—20, az egyéb városokban 20—30 és ebből következően a két hipotetikus alternatívában a községekben 64—37 százalékkal növekedne. Az eddigi tendenciák érvényesülése esetén a nagyobb centrumokban a létszámnövekedés 20—40 ezer, az egyéb városokban 110—160 ezer volna, s a legnagyobb növekedés (270—200) a községekre jutna. Ez

Az ipari foglalkoztatottak számának várható változása 1970—1985 között

Megnevezés	Az 1969. évi tényleges nö- vekedés az 1965. évi szá- zalékában	Feltételezett növekedés = 20%, azaz 400 ezer fő					
		Százalé- kosan (1970 = 100)	A növe- kedésből való részesedés	Ezer fő	Százalé- kosan (1970 = 100)	A növe- kedésből való részesedés	Ezer fő
Szocialista ipar összesen	116,6	120	100	400	120	100	400
Ebből							
Budapest	101,8	100	0,0	—	100	0,0	—
Nagyobb centrumok	114,0	110	5	20	120	10	40
Egyéb városok	121,0	120	27,5	110	130	40	160
Községek	128,0	164	67,5	270	137	50	200

utóbbi feltehetően nem azt jelentené, hogy új, nagyobb ipari centrumok jönnének létre, hanem inkább a dekoncentráció fokozódna.

Az említett tendencia fő oka az ipari munkahelyeknek (itt nem részletezendő okok miatt) a munkaerő-tartalékok — pontosabban a vélt munkaerő-tartalékok — közelébe való telepítése. A munkaerő-tartalékok jelenlétét vagy hiányát pedig a lakáshelyzet befolyásolja. A különböző régiókban a lakásépítés és a népességszám növekedése között nem volt szoros kapcsolat. A népességszám ugyanis az iparosítottabb régiókban gyorsabban növekedett, a lakásépítés mértéke azonban nem volt arányos a népszaporulattal. Ezt mutatják a már említett, a 10 ezer lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma szerint csoportosított területi adatok.

6. sz. táblázat

Lakáshelyzet és népmozgalom

Kategória	A lakásállomány növekedése 1960—70 között %-ban	A népesség	100 lakosra jutó új lakások száma	
			1965	1969
I.	18,4	8,1	5,1	5,6
II.	15,7	5,3	6,0	6,3
III.	12,2	0,7	5,0	5,9
IV.	11,5	0,4	5,2	6,2

Forrás: Területi Statisztikai Zsebkönyv, 1970. 135., 224., 228. l.

Összefoglaló következtetések

Magyarországon a lakosság jövedelmei a szokásos területi (megyei) bontásban vizsgálva viszonylag kiegyenlítettek. A meglévő differenciák az egyes területek iparosítottságának mértékétől közvetlenül kevéssé függnek, már csak azért is, mert a kiegyenlítettség jórészt a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági keresetek gyakorlatilag azonos színvonalának a következménye. A differenciák az életkörülményeknek a jövedelmektől független elemei, főként az egészségügyi és a kulturális ellátás

területén jóval nagyobbak. A kiegyenlítődés — ceteris paribus — főként a városiasodás növekedésétől függ.

Az utóbbi években az ipar területi elhelyezésében dekoncentrációs tendencia nyilvánult meg: a foglalkoztatás stagnált Budapesten, viszonylag lassan növekedett a nagyobb centrumokban és gyorsabban a kisebb népességű helyeken. Ez a tendencia, hacsak a jelenlegi tágan értelmezett mechanizmusnak az ipartelepítést befolyásoló elemei, valamint a lakásépítés üteme és az új lakások területi elhelyezése nem változik meg drasztikusan, a jövőben is folytatódni fog.

A dekoncentrációs folyamat kedvező, illetve kedvezőtlen következményeit meglehetősen nehéz közelebbi vizsgálat nélkül felmérni. Véleményem szerint — amelyet részletesebb vizsgálat természetesen megcáfolhat — a helyzet a következő:

a) Az elterjedt hittel szemben, csak rövid távra csökkentheti a lakásigényeket, ha a munkahelyet viszik a munkaerőhöz, és nem fordítva, hosszabb távra azonban nem. A jelenlegi lakásállomány összetétele (a régi, 20—30 évnél idősebb lakások nagy száma; az 1 szobás és fürdőszoba nélküli lakások magas aránya stb.) következtében az iparosodással együtt járó társadalmi változások új lakásigényeket teremtenek, illetve a lakásigények jelentkezését meggyorsítják, akkor is, ha jelenleg kevésbé iparosított területeken fejlődik az ipar. A pénzügyi terheket illetően persze lehetnek különbségek: koncentrált lakásépítés esetén nagyobbak az állami terhek.

b) A dekoncentrált ipartelepítés növeli a munkahely-változtatással összefüggő lakhelyváltogatást, valamint az ingázást.

c) A kooperációs kapcsolatok területileg jobban kiterjednek. Ez némely ágazatokban — éppen, ahol viszonylag kevés a kooperációs kapcsolat — nem látszik különösebben hátrányosnak (például üveggyártásban vagy bizonyos vegyipari termékek gyártásában), más esetben, amikor is nagyobb a kooperációs kapcsolatok jelentősége (például a gépiparban), a távolságok növekedése valószínűleg hátrányos.

d) A magyar ipar (pontosabban annak egy része, mert a megállapítás például a kohászatra vagy a nehézszerkezetgyártásra nem vonatkozik) túlságosan koncentrált és centralizált; hiányoznak a mozgékony, a változó igényekhez alkalmazkodni tudó középüzemek.

A területi koncentráció csökkenése egyben az ilyen természetű koncentráció túlzásait orvosolhatná, amennyiben a jelenleg hiányzó, önálló és mozgékony üzemek jönnének létre. Úgy látszik azonban, hogy a jelenlegi tendencia nem, vagy nem teljes mértékben ilyen. Az ipari centrumokon kívül újonnan létrejövő üzemeknek legalábbis jelentékeny része az ipari centrumokban — főként Budapesten — működő gyárak fióktelepe. Pontos statisztikai adat erről nem áll rendelkezésre. A helyzetről némi képet ad, hogy a *budapesti székhelyű* iparban foglalkoztatottaknak csaknem egyharmada vidéki telepen dolgozott, és a telepek számát tekintve is hasonlóak az arányok. A szervezeti kapcsolattól eltekintve is az új vidéki telepek jórészt az ipari centrumokban dolgozó gyárak függvényei és azok számára végeznek bedolgozó tevékenységet. Amilyen mértékben ez a jelenség érvényesül, a mozgékonyosság növelésének és a verseny fokozásának jótékony hatása csak korlátozott.

e) Az ipar fejlődése az adott terület kulturális és gazdasági színvo-

nalát növeli, beleértve a mezőgazdaságot is. A többi között megkönnyíti a nélkülözhető munkaerő kivonását a mezőgazdasági üzemekből, a termelékenyebb módszerek alkalmazását, a nem gazdaságos (de foglalkoztatási szempontok miatt szükséges) tevékenységek megszüntetését.

A budapesti ipari foglalkoztatás változatlan szinten tartása, sőt némi csökkenése is megfelel az általános területfejlesztési elképzeléseknek, a dekoncentrációs folyamat egésze azonban nem. (A IV. ötéves tervről szóló törvény VIII. fejezete szerint „... az iparban foglalkoztatott létszám Budapesten és környékén lényegében ne emelkedjék” és „a termelőerők területi fejlesztésénél hatékony koncentráció érvényesüljön”.) Persze a koncentrációt és a dekoncentrációt itt speciális módon, a foglalkoztatott létszámmal és a telephellyel fejeztük ki, elképzelhető a koncentráció másféle meghatározása és ez másféle eredményt adhat. A jelenlegi tendenciák elemzése alapján valószínűnek látszik, hogy 1975-ig a Budapestre vonatkozó cél megvalósul, a koncentrációra vonatkozó azonban nem.

Külön figyelmet érdemel, hogy az elmúlt években megnyilvánult dekoncentrációs tendencia a következő 4—5 évben a jelenlegi körülmények között (a már elhatározott beruházások, a munkaerő- és lakáshelyzet, az ösztönzők rendszere stb.) előreláthatóan folytatódni fog. A Tervhivatal demográfiai számításokra épülő becslése szerint a 15 éves (1971—85) időszak ipari létszámnövekedésének nagyobb része már 1975-ig megvalósul, ezért a IV. ötéves terv alatti ipartelepítés — a foglalkoztatás szempontjából — az egész 15 éves időszakot meghatározza.

KOZMA FERENC:

Adalékok a világgazdasági fejlődési típusok elméletéhez

A közgazdasági elmélet vajmi keveset foglalkozik a közepes fejlettségű országok gazdasági problémáival. Az ENSZ fejlettségi klasszifikációjában nem szerepelnek külön csoportként: az országok egy része az „iparilag fejlettek” között foglal helyet — holott ipari fejlettségükhöz sok tekintetben kétség fér; más részük a „fejlődőkhöz” tartozik, holott problémáik messze elűtnek a szó szoros értelmében vett fejlődő országokétól.

Nézzük a tényeket! Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, amely minden hiányossága ellenére jellemző szintetikus mutatója a fejlettségnek, 1968-ban az Egyesült Államokban és Svédországban 2100—2200 \$, a nyugat-európai — iparosodott — országokban pedig 1000—1300 \$ körül volt*. Ennél valamivel lejjebb foglalt helyet Japán és Olaszország. Itt, a 700—800 \$ közötti sávban van az a határ, ahol iparosított országról *kezdhetünk* beszélni. (Az európai szocialista országok zöme már ebbe a kategóriába tartozik.)

1. sz. táblázat

Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem¹
(Megközelítő számítás)

Ország	\$/fő	Ország	\$/fő	Ország	\$/fő
Egyesült Államok..	2185	Olaszország	757	Uruguay	337
Svédország	2137	Írország	653	Törökország	240
Kanada	1512	Argentína	614	Brazília	169
NSZK	1323	Spanyolország	529	Irak	141
Franciaország	1277	Görögország	491	Pakisztán	100
Anglia	1150	Dél-afrikai Közt. ...	404	Indonézia	83
Ausztria	954	Mexikó, Chile	392 ²	India	70
Japán	804	Portugália	350	Nigéria	61

Forrás: UNO Statistical Yearbook 1968. Yearbook of National Accounting Statistics 1969.

¹ A produktív szférában létrehozott nettó termék.

² 1967.

* A nemzeti jövedelem fogalmán itt a szűkebb értelemben vett, az ún. produktív szférában létrehozott új értéket értem. Az ENSZ Yearbook of National Accounting Statistics 1969. évi kiadásának 1968-ra vonatkozó adatai lehetővé teszik a nem produktív szolgáltatások kiszűrését a nemzeti jövedelmekből.

Ugyanezen módszerrel számítva India nemzetijövedelem-szintje egy főre számítva 70 \$, Pakisztáné 100, Indonéziáé 83, Nigériáé 61, Braziliáé 169 dollár. Az öt országot, amelynek lakossága összesen csaknem 1 milliárd, reprezentálja azt a fokot, ahol a szó szoros értelmében vett fejlődő, azaz túlnyomórészt elmaradott mezőgazdasági struktúrájú, gépesítést és iparosítást még csak kismértékben megvalósuló országok állnak.

E két véglet között foglal helyet az az országcsoport, amelynek a közgazdasági jellemrajzához a megkezdett, de hosszú idő óta húzódó és igen ellentétes tendenciák közepette végbemenő iparosítás, a korszerűtlen ipari struktúra, számos helyen feudális maradványokkal terhelt mezőgazdaság tartozik hozzá. Ezt az országcsoportot a fejlett világ periferiáinak fogjuk a későbbiekben nevezni. Ilyen országok Európában például Görögország, Spanyolország és Portugália, Amerikában Chile, Argentína, Uruguay és Mexikó, Afrikában a Dél-afrikai Köztársaság. Nemzetijövedelem-szintjük a 300—600 \$/fő között szóródik. A fentebb felsorolt közös gazdasági problémáik következtében megérdemlik, hogy *külön világgazdasági* fejlődési tipusként foglalkozzunk velük, amelynek gazdasági problémái a többiektől eltérő sajátosságokat mutatnak.*

Mindjárt hozzáteszem, hogy a felvetett problémát nem holmi világgazdaság-elméleti inyenfalatként kezelem. A periféria sajátos gazdasági problémáinak elemzése — nézetem szerint — három szempontból is rendkívüli jelentőséggel bír.

Egyrészt a világgazdaságnak olyan területéről van szó, amelynek sajátos fejlődési problémái vannak, s ezek hatnak a világgazdaság egészére. Másrészt a fejlődésért és a fejlettségért folytatott világméretű versenyben a közepes fejlettség egy-egy ország számára lehet a felemelkedés közbenső célja, mások számára viszont rövidebb-hosszabb ideig tartó degradáció, az elégtelen vagy a sikertelen erőfeszítések eredménye.

Végül, a periféria gazdasági karakterisztikáját feltárni a legizgalmasabb talán éppen a *kelet-európai szocialista országok fejlődésének mélyebb megértése szempontjából, hiszen legtöbbjük forradalom előtti induló szintje itt keresendő.*

Mindent összevetve, a közepes fejlettség „természetráját” éppúgy ismerni kell, mint a gyengén fejlettségét vagy a magasan fejlettségét.

Történelmi visszapillantás. A XX. század eleji periféria kialakulása

A gazdaságtörténelem kimutatja, hogy a modern ipari termelőerők kifejlesztése nem egyszerre, hanem három, egymást követő hullámban indult meg. A XVIII. század második felében kezdődött Európa néhány nyugati országában — főképpen Angliában — az első iparosítási hullám. A XIX. század első felének végefelé kezdett lendületbe jönni egy máso-

* Végeredményben az, hogy hol húzzuk meg a határt a nemzetijövedelem-szint skáláján, lehetne önkényes is. Itt van például Olaszország esete, 750 \$/fő körüli nemzetijövedelem-szintjével a periferikus övezet és a fejlett ipari országok közötti távolságnak csaknem pontosan felezőpontján: szinte jelképezve az ország északi és déli fele közötti mély, fejlettségbeli szakadékot. Ha az Appenin-félszigeten két állam foglalna helyet, az északit vitathatatlanul az iparosodottak közé, a délit a perifériabeliek közé lehetne sorolni. Mégis, úgy vélem, Olaszország egészét helytelen lenne a periféria kategóriájába „gyömöszölni”, mivel az ország északi felében olyan hatalmas, összefüggő ipari struktúra alakult ki, amely ma már inkább jellemző az olasz gazdaság világgazdasági helyzetére, mint a Mezzogiorno elmaradottsága.

dik országocsoport; ez a hullám a század utolsó harmadában bontakozott ki (Egyesült Államok, Németország, Olaszország, Japán). A XIX. század végefelé s századunk elején bontakozott ki az iparosítás harmadik hulláma Kelet- és Dél-Európában, majd valamivel később Dél-Afrikában és Latin-Amerika egyes országaiban. Ez a történelmi „starthelyzet” még ma is jelentősen befolyásolja a világ gazdasági szféráinak egymáshoz való viszonyát, bár — mint lentebb kifejtjük — két jelentős „kitörés” következett be, az Egyesült Államoké és az európai szocialista országoké.

Az a történelmi szituáció, amelyben a „második hullám” iparosítása belendült, rendkívül kedvező volt a termelőerők fejlődési folyamatának meggyorsítására. Lenin az imperializmussal foglalkozó írásaiban világosan kifejtette, hogy két folyamat szerencsés kimenetelű összefonódásáról van szó. Egyrészt a szóban forgó országok belső fejlődési energiáinak gyors mozgásba lendüléséről (a német, a japán és az olasz nemzeti integráció, az amerikai polgárháború befejezése gyorsította fel a felhalmozást), másrészt az „első hullám” országainak hirtelen kibontakozó tökekiviteli szükségleteiről, amely részben a szóban forgó országokba irányult. A kettő együttesen tette lehetővé azt, hogy az amúgy is gyors felhalmozás mindenekelőtt a dinamikus ágakra koncentrálódjék, s a létesülő ipari struktúra a kor legmodernebb színvonalát tükrözze. (A koncentrációs és technikai különbség a két országocsoport között akkor még nem vált szakadékká olyannyira, hogy a később jövők számára gyors és eleve modern iparosítás bizonyos előnnyel is járt.) E körülmények összetételközása végül is nivellálódási tendenciában csúcsosodott ki, majd világméretű gazdasági, politikai és katonai konfliktusoknak vált melegágyává.

E ponton következett be a nivellálódás átcsapása saját ellentétébe, a polarizálódásba. Az extenzív terjeszkedésről a technikai-tudományos forradalom intenzív jellegű fejlődésére való áttérésnek a legkedvezőbb előfeltételei az Egyesült Államokban voltak meg (a terület nagysága, a nemzeti integráció széles keretei, a nagyfokú gépesítést kikényszerítő munkaerő-hiány stb.). Ahogyan ez kibontakozott, úgy szakad az „első” és „második” hullámban iparosodottaknak a század első évtizedeiben nivellálódott tábora a XX. század derekán ismét két fejlődési típusra, az észak-amerikaiakra és a lemaradóban levő többiekre.

A fentiek világossá teszik, miért vált igen nehézé a „harmadik hullámban” iparosodottak világgazdasági pozíciója:

a) Ezek porondra lépése az iparosodás arénájában olyan korszakra esik, amikor a közöttük és a korábban iparosodottak között a koncentrációs és technikai szakadék nagyságrendekkel mélyebb volt, mint az „idejében” érkezettek korában;

b) belső felhalmozott tőkéjük és a lakosság műveltsége nem érte el azt a fokot sem, amelyet a második csoport a maga belendülése idején produkálni tudott;

c) ennek következtében a külföldről jövő rentábilisan befektethető tőkének sem ahhoz nem voltak elegendők, hogy tömegükkel a nivellálódás irányában hassanak, sem a befektetések ágazati struktúrája nem lehetett olyan dinamikus, hogy az a tőkét exportáló országokét meghaladó ütemű belső fejlődést indukálhatott volna.

d) Az importált tőke tehát zömében a dinamizmusát veszített ágazatokba áramlott, s a hazai tőkével ötvöződött oly módon, hogy ezen

ágak termékei a világpiacon versenyképessé váltak. A nem dinamikus termékek uralták ennél fogva a „későn érkezett” országok iparát, egyensúlyhiányt hozva ezzel létre az export és az import fejlődési lehetőségei között;

e) A korábban iparosodott világ tőkét exportált a „későn érkezett” országok dinamikus ágaiba is. Ezek nagyrészt a tőkeexportáló országok dinamikus ágazatainak „segédműhelyeivé” váltak: egyszerűbb, kevesebb befektetést, kisebb szakértelmet követelő termékek vagy alkatrészek gyártására rendezkedtek be; a kutatási-fejlesztési bázis rendszerint a tőke származási országában maradt.

f) Az elmaradott társadalmi-politikai viszonyok az iparosodást olykor aktívan is akadályozták.

Ugyanazon jelenség tehát — a belső felhalmozás meggyorsulásának és a tőkeimportnak a találkozása — egy kedvezőtlen világgazdasági környezetben (azaz egy minőségileg más koncentrációs és technikai szakadék körülményei között) ahelyett, hogy a nivellálódás felé hatna, a fejlettségi szintkülönbségek konzerválásához, valamint a világgazdasági függés kialakulásához vezet. Mind a félig fejlettségből származó — úgyszólván behozhatatlan — fejlettségi szakadék, mind a sajátos függés a fejlett régióktól a tárgyalt fejlődési típus jellegzetességei közé tartozik.

A „harmadik hullám” a korábban iparosodott országok nyomasztó versenye és a tőkefüggés körülményei között iparosodik, s ez torzulásokat visz be a gazdaság fejlődésébe. Az ipar nem tud vezető szektorrá válni, az iparon belül a technikai fejlődést hordozó ágak (gépipar, vegyipar) csökevényesek maradnak, a termelés gépesítése akadozva és egyenlőtlenül halad előre, a mezőgazdaság feudális maradványokkal nehezített, elmaradott körülményei alig változnak, az életviszonyok nyomorúságosak. A periféria a világgazdasági nyomás alatt ki nem virágzó „take-off” övezete. Mindezek a gazdaságot labilis egyensúlyúvá, konjunktúra-érzékenyvé és a külföld felé eladósodottá teszik. A társadalmi feszültségek a gazdaságiakkal arányosan nőnek.

Ez a feszültségekkel terhes helyzet eredményezte azt, hogy a „harmadik hullám” országai felébredtek ugyan a gazdasági elmaradottság „Csipkerózsika-álmából”, de igazán fejlett gazdaságokká válni vajmi kevés volt a lehetőségük. Modern iparuk fejlődése megindult ugyan, de kibontakozni nem tudott. Szervesen bekapcsolódtak ugyan a világgazdaságba, de aktívan alakítani ennek fejlődését képtelenek voltak. Kelet-Európában a két világháború között a mesterségesen felszított nacionalizmus következtében létrejövő egymástól való elszigetelődés külön tehertétele volt a fejlődésnek, tetézte a kedvezőtlen „starthelyzet” hátrányait és növelte a régió országainak függőségét a nyugat-európai fejlődési központtól. Ezért lehetett ezt az országcsoportot is megalapozottan a *fejlett világ periferiájának* nevezni a szocialista forradalmakat megelőző időkben.

Szükséges még e perifériának nevezett világgazdasági szektor és a gazdaságilag fejletlen országok elhatárolása is. A legkézenfekvőbb szimp-tóma ismét a fajlagos össztársadalmi termelékenység, azaz az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem mutatója, amely 1968-ban a periféria és a szó szoros értelmében vett elmaradott országok között 200—300 dollárnyi eltéréseket mutatott. Ez a különbség ismét azért jelentős, mert minőségi differenciákat takar az iparosodottság fokában, a termelőmunkák gépe-

sítettségében stb. A periféria országaiban az iparosítás, azaz a termelés struktúrájának gyökeres átalakulása — az emberiség történelmének eddigi legnagyobb technikai átalakulása — kezdetét vette. Az *ipar a gazdaságnak, ha nem is túlnyomó, de mégis jelentős hatást kifejthő hányadává nőtt*. Az iparon belüli ágazati struktúra nem dinamikus ugyan, de a meglévő ipar minimálisan elegendő ahhoz, hogy egy dinamikusabb iparstruktúra megfelelő társadalmi-politikai *közegben* kifejleszthető legyen. Mindezek a körülmények az elmaradott országokban vagy nincsenek meg, vagy pedig jóval gyengébb érettségi fokon vannak, kifejlődésük belső indukció útján alig lehetséges, sőt a külső beavatkozás is csak igen lassan tud hatni.

A nemzeti jövedelem nagysága és a lakosság megoszlása közötti összefüggést kifejező 1. sz. ábra is arra mutat; az a gazdaságtípus, amelyet perifériának neveztünk, nem kapcsolható sem a fejlett ipari országok alsó fokához, sem az iparilag fejletlen országok felső szintjéhez.*

Az 1. sz. ábrán megfigyelhető, hogy a fejlett tőkésországok és az európai szocialista országok egy irányvonalat követnek: a mezőgazdaságban dolgozó lakosságnak az összes dolgozókhoz való aránya nagyjából fordítottan arányos a fejlettségi fokkal. Hasonló tendencia mutatható ki a fejlődő országok csoportjában. A periféria tartományában ilyen összefüggést szinte nem találunk. Van olyan 300 dollárt alig meghaladó fejlettségű ország, amelyben a mezőgazdasági népesség aránya a csehszlovák vagy francia szinten mozog (Uruguay), de olyan, csaknem 500 \$/fő szintű országot is találunk, amelyben a mezőgazdasági népesség — a félféudális agrárviszonyok következtében — a közel-keleti országokéhoz hasonló súlyú (Görögország).

A perifériából való kitörés lehetőségei

A periféria tehát *határozatlan jellemvonású* típus, ahol nem annyira a lakosság mezőgazdaságból való kivonásának *mértéke* dönti el, megreked-e egy viszonylag alacsony szinten a fejlődés, hanem inkább az, hogy a mezőgazdaságból kivonuló lakosság *milyen* szektorokba áramlik. A 2. sz. táblázat azt mutatja, hogy az ipar és építőipar, valamint a különböző szolgáltatások munkaerő-felszívása országonként eltérő, nem mutat karakterisztikus vonásokat.

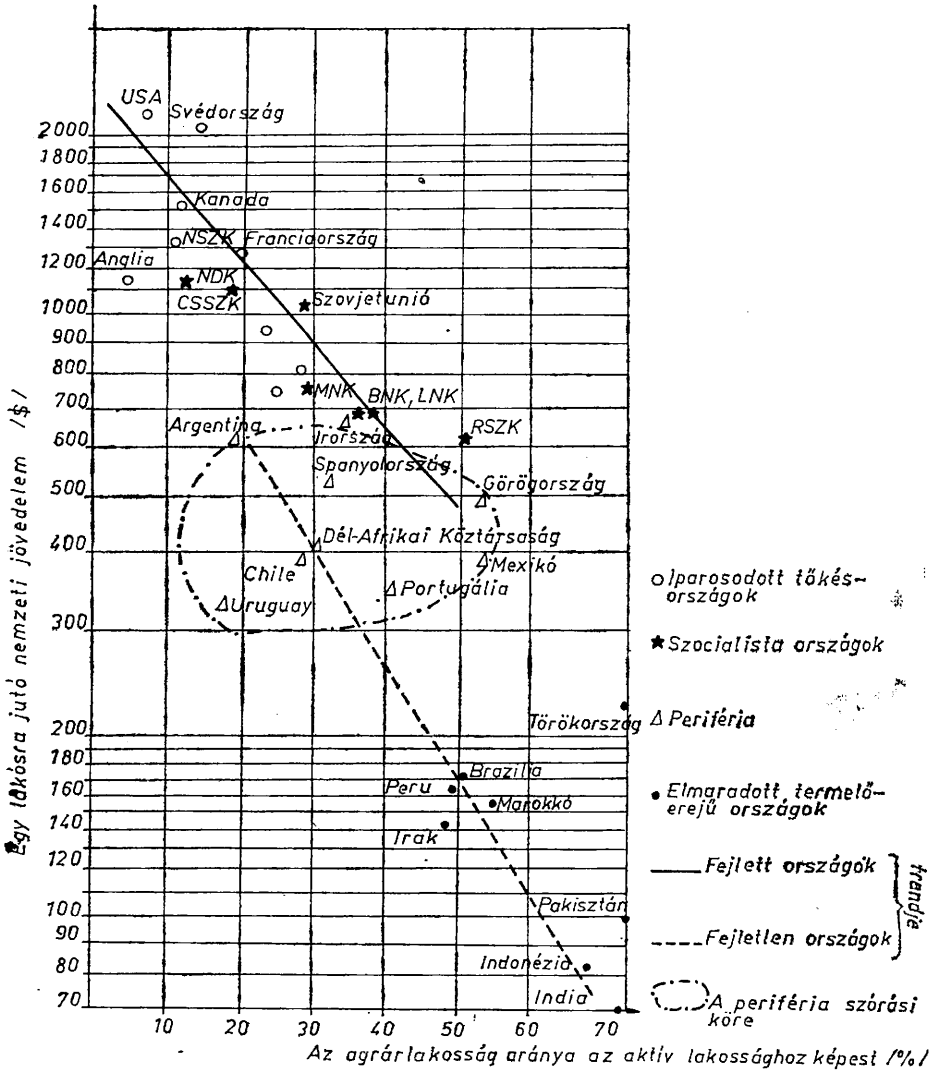
Hasonló képet kapunk akkor is, ha a feldolgozó ipart különítjük el, azon egyszerű oknál fogva, mivel a feldolgozó ipar minden nem kitermelő tevékenységet magában foglal, a bányászati termékek elsődleges feldolgozásától és az élelmiszer-tartósítástól a gyógyszerészeti és elektronikai iparig. Bekker Zsuzsának a gépiparra vonatkozó számításai viszont már szorosabb összefüggést mutatnak a fejlettségi szint és a gépipar nép gazdasági súlya között. (Lásd a 2. sz. ábrát.**)

* A kereső lakosság megoszlására vonatkozó statisztikák persze távolról sem egységesek metodikailag, ezért csak igen általános tendenciák mérésére alkalmasak.

** Az egy főre jutó nemzeti jövedelem számítása eltér a jelen cikkben közölt számításoktól.

Az aktív lakosság és a mezőgazdasági keresők arányának összefüggése a fejlettségi szinttel

(Az 1960-as évek adatai)

2. sz. táblázat

Az aktív lakosság megoszlása (Aktív lakosság = 100)

Ország	Az adatközlés éve	Mező- gazdaság	Ipar és építőipar	Szolgálta- tások
Egyesült Államok	1964	6,6	32,4	61,0
Franciaország	1965	19,8	36,7	43,5
Anglia	1951	5,1	47,4	47,5
NSZK	1964	11,3	48,0	40,7
Ausztria	1961	22,8	40,0	37,2
Olaszország	1964	24,9	39,8	35,3
Japán	1964	27,4	31,0	41,6
NDK	1969	13,2	49,9	36,9
Csehszlovákia	1969	18,8	46,4	34,8
Szovjetunió	1968	28,7	36,4	34,9
Magyarország	1969	29,1	41,2	29,7
Lengyelország	1969	37,4	35,1	27,5
Bulgária	1969	37,6	37,6	24,8
Románia	1969	51,2	29,2	19,6
Spanyolország	1964	34,6	34,1	31,3
Írország	1964	35,2	24,5	40,3
Argentína	1960	19,2	31,4	48,4
Görögország	1961	53,9	18,6	27,5
Chile	1960	27,7	27,5	44,8
Mexikó	1960	54,2	18,5	27,3
Portugália	1960	42,3	27,8	29,9
Dél-afrikai Köztársaság ..	1960	30,0	27,3	42,7
Brazília	1960	51,6	14,9	33,7
Peru	1961	49,7	18,7	31,6
Törökország	1960	75,0	9,6	15,4

Forrás: Yearbook of ILO. 1965.

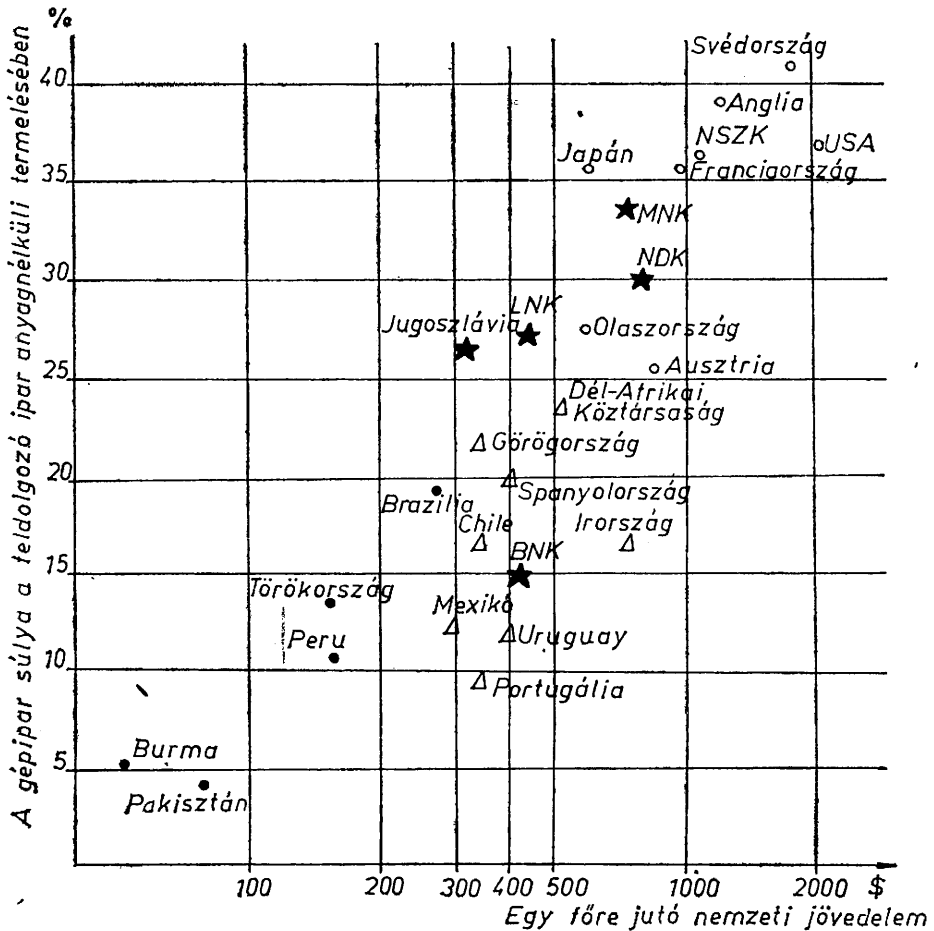
3. sz. táblázat

Az export szerkezete 1968-ban (Összes export = 100)

Országok	Élelmiszer	Nyers- anyag	Kohászati termék	Egyéb félkész- termék	Vegy- anyag	Gép	Egyéb feldolgo- zott termék
Argentína	72	15	2	2	4	3	2
Chile*	2	24	68	—	—	—	6
Mexikó	42	29	11	6	5	3	4
Dél-afrikai Közt.	28	26	15	17	3	4	7
Görögország ..	53	20	9	8	7	1	2
Írország	53	8	1	12	4	6	16
Portugália	24	13	2	37	6	6	12
Spanyolország ..	37	13	5	12	6	14	13
Ausztria	5	14	15	24	6	22	14
Olaszország	11	9	5	17	8	35	15
Japán	3	2	14	21	6	38	16
Magyarország ..	21	7	6	9	8	34	15

Forrás: UNO Yearbook of International Trade Statistics 1968.

A gépipari termelés részarányának összefüggése az általános fejlettségi szinttel (1963)

Forrás: Bekker Zsuzsa: Gépipari növekedés és az általános gazdasági fejlődés összefüggései. OTTI Közleményei 1970/2.

Ezenkívül az exportstatisztikák is világosan elkülöníthetővé teszik azokat az országokat, amelyek kevés szakértelmet, egyszerű munkafolyamatokat igénylő termékeket állítanak elő s exportálnak, azoktól, amelyeknek strukturális palettáján a bonyolult, szakértelem- és technikaigényes cikkek dominálnak. Erre utalnak a 3. sz. táblázat adatai.

Ezek az adatok legalábbis erősen valószínűvé teszik azt a hipotézist, hogy a periféria és az iparilag fejlett országok világgazdasági szférája közötti választóvonalat a technika- és szakértelemigényes ágak kifejlésével lehet átlépni. A szocialista országok voltak azok, amelyek éppen e téren vitathatatlanul döntő lépést tettek előre.

4. sz. táblázat

A gépipari, vegyipari és villamosenergia-termelés
együttes aránya az ipari termelésben (%)

Országok	1950	1969
Bulgária	13,7	28,8
Magyarország	27,2	42,2
NDK	38,3	47,8
Lengyelország	14,4	43,5
Románia	21,2	37,0
Csehszlovákia	18,7	38,2

Nem túlzás az az állítás, hogy a dinamikus munkaeszköz-termelő ágak kifejlesztésének döntő szerepe volt abban, hogy a szocialistává vált kelet-európai országok kiemelkedtek a perifériából. 1968-ban a KGST-országok egy lakosra jutó nemzeti jövedelmének szintjei a 650—1100 \$/fő sávban helyezkedtek el. (A hozzávetőleges számítás a szovjet rubel—eurodollar kulcs alapján készült.) Az 1938-as mérések még nem mutatnak jelentős eltérést a periféria többi országai és a mai szocialista országok fejlettségi szintjei között.

5. sz. táblázat

A világgazdasági övezetekben bekövetkezett
szintbeli változások 1937—1965 között(Anglia, Franciaország és az NSZK
átlagolt egy főre jutó nemzeti jövedelme = 100)

Övezetek	1937	1965
KGST-országok ¹ és		
Jugoszlávia	27	41
Periféria ²	30	36
Egyesült Államok	164	215

¹ NDK és Csehszlovákia nélkül. Csehszlovákia adatai: 1937 = 49, 1965 = 65.² Görögország, Portugália, Spanyolország, Dél-afrikai Köztársaság, Mexikó átlagolt adatai.

Érdeemes ezért röviden kitérni a kelet-európai szocialista országok iparosítási modelljének néhány gazdaságpolitikai vonatkozására.

A mai iparilag fejlett országcsoport azon tagjai, amelyek némi történelmi késéssel léptek az iparosítás útjára, a fejlődés gyorsítására a *protekciónizmust* választották alapvető gazdaságpolitikai stratégiájuknak. A hazai ipar termékeit védővámok segítségével tették versenyképessé *belső* piacukon a fejlettebb országok termékeivel szemben. Más országok — mint például Japán, függetlenségének visszanyerését követően — a „védelmi” jellegű protekciónizmust „támadó” jellegű intézkedésekkel támasztották alá: támogatták az exportot, dömpingárak alkalmazását segítették elő. Ez akkoriban lehetséges és elégséges is volt. A német piac a termelőerők akkori fokán elegendő nagyságú terep volt ahhoz, hogy

a vámokkal védett német ipar bármely ága kellő nagyságú piacot találjon. A japán textilipar hatalmas feltáratlan piaci lehetőségeket talált Kelet- és Dél-Ázsiában, s az exporttámogatási politika elegendő volt ahhoz, hogy versenyképes maradjon a nyugat-európai textilárakkal.

A periféria országai is alkalmazták ezeket az eszközöket. A tapasztalat azt bizonyította, hogy *a belső akkumuláció a vámfalak mögött sem gyorsult fel olyan mértékben, hogy a dinamikus ágakban elég ütőképes tőkét hozzon létre, amely versenyezni képes a fejlett országok áruival (főleg nehézipari termékeivel) és tőkéivel.* Ehhez az általános elmaradottság túl nagy volt. A periféria országainak termelőeszköz-gyártó ipara ezért igen szűk korlátok között fejlődött: vagy az infrastruktúra igényeit elégítette ki (vasutak, hajózás, folyószabályozások, útépités stb), vagy a külföldi vállalatok „segédműhelyi” funkcióit látta el. Ez utóbbi esetben is elsősorban a fogyasztási igényű gépterelés (rádiógyártás, gépkocsi-összeszerelés) fejlődött ki. Az iparosodott ország tőkéje így két legyet üthetett egy csapásra. Egyrészt betört a vámfalak mögé, másrészt olcsó munkaerővel állította elő a hazai fejlesztőirodákban megtervezett áruk egy részét, s láthatta el velük versenyképes áron, esetleg saját (sokszor túltelített) belső piacait is. *Ezek a gépipari ágak azonban nem tudtak olyan erőre kapni, hogy a periferikus országokban a termelőberendezések gyártása nemzeti tradícióinak alapjait megvethessék.* A perifériából való kitörés strukturális előfeltételei így, a hagyományos protekcionizmus közvetítette tőkés világgazdasági kapcsolatrendszer keretein belül nem tudtak megérlelni.

Az sem sokat segített ennek az országcsoportnak, ha *kinyitotta* kapuit a világgazdaság felé. A gazdaság nyitása ez esetben szabad utat engedett a termelőtevékenységek „természletes szelekciója” számára, konkrétan: megnyitotta az utat afelé, hogy a fejlett ipari országok a dinamizmusukat veszített termelőtevékenységeket átáramoltassák a periferikus ország struktúrájába (így „kerekedett felül” a magyar malomipar is az 1900-as évek elején az osztrák malomiparral szemben). Általában elmondható, hogy a periferikus ország egész gazdaságának növekedése és termelőerőinek fejlődése a nyitás által azoknak a termelőtevékenységeknek a világgazdasági dinamizmusához igazodik, amelyeket a periferikus ország a statikus komparatív előnyök elvének érvényesülése alapján képes kifejleszteni.

A periféria alapvető gazdaságfejlődési problémáját a tőkés világgazdaságon belül sem az a protekcionizmus nem képes megoldani, amelynek megvalósítása belefér a tőkés gazdaság működési mechanizmusába, sem a liberális gazdaságpolitika.

A politika és gazdaság történetének talán egyik legérdekesebb összefüggése fedezhető fel ezért a kelet-európai szocialista forradalmakban: *ti. az, hogy az emberiség egésze legégetőbb problémájának megoldása történelmileg épp azokban az országokban vette kezdetét, ahol ez egyben az adott nemzetgazdaságok túrheterogén világgazdasági helyzetének megoldási lehetőségét is jelentette.*

A gazdaság szocialista újjászervezése mindenekelőtt abban jelent megoldást a periféria országai számára, hogy megszünteti a termelőapparátus különböző parciális érdekekre való széttagoltságát jelentő magán-

tulajdont, s ezáltal lehetővé teszi az osztályadalmi érdekek érvényesülését a felhalmozás, a munkaerő-gazdálkodás, az ágazati és technikai struktúra alakulása és a gazdaság külkapcsolatai területén. Ezáltal a *meglevő szerény erőforrások oly mértékű koncentrációját teszi lehetővé, amely messze meghaladja a magántulajdonon alapuló társadalmak erőkoncentrálási képességének maximumát*. Ez az erőkoncentráció jó ideig pótolja, sőt túlkompenzálja a tőkeimport elmaradásából eredő növekedési forráskiesést. Lehetővé teszi az emberi termelési tényező minőségének igen gyors növelését. Lehetővé teszi továbbá a felhalmozás részarányának szabályozását, sőt növekedését a nemzeti jövedelemben, valamint a tervek preferenciáinak megfelelő társadalmi szintű diszpozíciót a felhalmozás (mégpedig a *bruttó* felhalmozás) felett. Végül osztályadalmi preferenciáknak veti alá a külgazdasági kapcsolatokat is. Mód nyílik arra, hogy a gazdaság strukturális fejlesztését s a világgazdaságba való bekapcsolódását ne a *pillanatnyi* komparatív előnyök mércéjének vessék alá, hanem megfontolt stratégiát valósítanak meg a *jövőben elérhető* világgazdasági előnyök érdekében. Ennek eszköze egy olyan fokú protekcionizmus, amelynek hatása minőségileg eltér a magántulajdonon alapuló gazdaságokban megvalósítható protekcionizmustól, s ezáltal egy olyan mély technológiai szakadék áthidalását célozza meg, amely bármely polgári protekcionizmus erejét meghaladná.

Természetesen a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedés sem tudja a fejlődés gyorsítását az adottságok határain felül indukálni. A gazdaság szocialista alapokon való átrendezése nem a perpetuum mobile megtalálása, hanem olyan mozgásforma, amely az adott gazdaság erőforrásaiból, jó gazdaságpolitika esetén képes a maximumot kihozni.

Továbbá, a *maximális* ütem kisajtolása a gazdaságokból egyben könnyen vezethet az *optimumtól* való eltérítéséhez is: ezt a viszonylag alacsonyan tartott fogyasztási szint és a feszített struktúra kialakulása szemléltetően bizonyítja. Ilyen jellegű feszültségek a periférikus múltú szocialista országokban a leggondosabb, a külső zavaró körülményektől (például igen feszült világpolitikai helyzetűtől) nem ösztökélt gazdaságpolitika esetén is jelentkezhetnek.

A gazdasági egyensúly felé ható erők voluntarista lebecsülése is közrejátszott abban, hogy az amúgy is külső (katonai, politikai) nyomás alatt levő gazdaságok teherbíróképességüket meghaladó felhalmozási terheket vettek a vállukra, s ennek megfelelően alakították strukturájukat. Ennek következtében a perifériából való erőszakos kiszakadás olykor jelentős többletköltségekkel és lassan megterülő erőfeszítésekkel járt.

„Új periféria” keletkezésének lehetőségei az iparilag fejlett tőkésországok esetében

Két ország vagy országcsoport közötti fejlettségi szintkülönbség akkor behozható, ha a kevésbé fejlettek erőforrásai — a belső felhalmozás, a belső szakképzettség, valamint az addicionális külső források együttesen — mennyiségükben megközelítően akkorák, hasznosulási irányukban pedig jóval dinamikusabbak, mint a fejlettebbeké. Ennek történelmi példáját — mint láttuk — először a „második hullámban” iparosodó or-

szágok, majd a Szovjetunió és a többi európai szocialista országok szolgáltatók. Az előbbi példánál igen nagy szerepet játszott a viszonylag kis időbeli lemaradás, ami a viszonylag kis technológiai és koncentrációs szakadékból jutott kifejezésre, valamint az addicionális tőke (sőt, az Egyesült Államok esetében az addicionális, magas kvalifikált munkakerő is). Az utóbbi példánál a magas fokú centralizáltság, valamint a felhalmozás érdekében hozott, tudatosan vállalt nagy társadalmi áldozat együttesen határozta meg az előnyök mértékét.

Hozzátehetem, mindkét esetben közrejátszott *egy-egy gazdaság magas fokú integráltsága*, a hatalmas terület, természeti kincsek és munkaerőtömeg, amely meghatározta a társadalom koncentrációs képességét. Az előbbi esetben erre az Egyesült Államok, az utóbbiban a Szovjetunió szolgáltatott példát. Az újratermelési kör szélessége és integráltságának foka annál nagyobb szerephez jut a termelőerők egészen belül, minél fejlettebbek ezek a termelőerők. *A társadalmi munka termelékenységének távlati növekedési lehetőségei, az elért technikai fejlettség és az integrált gazdaság nagysága között egyenes arány áll fenn.**

Azt a jövő dönti el, hogy

a) mekkora erőket tud pótlólagosan megmozgatni az európai integrációs folyamat azáltal, hogy újrarendezzi a nyugat-európai struktúrát, s így kedvezőbb gazdasági-koncentrációs háttérrel teremt a technikai fejlődés számára;

b) milyen szerepet fog játszani ebben a fejlődésben az amerikai tőke mint addicionális külső erőforrás. Az a funkciója fog-e kidomborodni, hogy megnöveli az európai felhalmozás hatékonyságát azáltal, hogy fejlett technikát és vállalat-szervezést hoz be az óvilágba — ez esetben egyenlőtlen nivelláló fejlődés felé sodorja a lemaradt Európát a század első felében feltörekedett Észak-Amerikával szemben; vagy pedig az a funkciója lesz uralkodó, hogy az Egyesült Államokban elavult technika lerakódóhelyévé változtatja Nyugat-Európát, befolyása alá vonva a kulcságakat — s ezáltal megmerevíti a két országcsoport közötti technikai szakadékot.

A két tényező együttes hatása erősen befolyásolja Nyugat-Európa sorsát a következő 4—5 évtizedben. Amennyiben az adott körülmények között (nemzeti érdekkellentétek és a tőkés társadalmi berendezkedésből adódó korlátok miatt) Nyugat-Európa nem tud kellő belső erőket mozgósítani, illetve azokat belső dezintegráltsága miatt képtelen lesz kellő

* Kísérreljünk meg ezzel kapcsolatban egy egyszerű becslést elvégezni. Feltételezzük először, hogy a termelési potenciál egyenes arányban áll a nemzeti jövedelem tömegével. Ez esetben a Közös Piac úgy aránylik az Egyesült Államokhoz, mint 0,465 : 1, a Szovjetunió, mint 0,56 : 1, a KGST, mint 0,75 : 1. Ha azonban feltételezzük például, hogy minden 5 százalék, amellyel az adott ország lakossága kisebb, mint az Egyesült Államoké, a termelőerőket relatíve 1 százalékkal kevésbé hatékonyra teszi — már ami a jövőbeli fejlődés lehetőségeit illeti —, illetve minden 5 százalék többlet —1 százalékkal relatíve hatékonyabbá, akkor a Közös Piac, amely egy 60, két 50, egy 12 és egy 8 milliós országból tevődik össze, összességében már úgy fog aránylni az Egyesült Államokhoz, mint 0,325 : 1, a KGST, mint 0,739 : 1 (így, ezen belül a Szovjetunió, mint 0,585 : 1).

A „dezintegráltsági” (5 százalékonkénti 1 százalékos) korrekciós tényezőt példa- és illusztrációképpen építettem be a becslésbe — mértékét semmilyen közgazdasági megfontolással nem tudnám alátámasztani. Mindössze azt szeretném demonstrálni a segítségével, hogy egy 200 millió fő szervesen összekapcsolódott munkáját és életét képviselő gazdaság teljesítőképessége sem a jelenben, sem a jövőt illetően nem egyenlő egy olyan 200 milliós konglomerátumával, amely több kisebb-nagyobb újratermelési körből áll, még akkor sem, ha ezen, egymástól függetlenül (általában párhuzamosan és összeilleszthetetlenül) kialakult nemzetgazdaságok között élénk kereskedelmi és kooperációs kapcsolatok vannak.

hatásfokkal felhasználni, továbbá, ha az amerikai tőkebehatolás konzerválja a technikai szakadékokat, úgy minden reális alapja megvan egy olyan hipotézisnek, amely szerint „új periféria” van kialakulóban. Erre az „új perifériára” persze nem az elvetélt iparosítás, hanem a megindult, de kivirágzásra képtelen technikai-tudományos forradalom lesz a jellemző. Nyugat-Európa így olyan világgazdasági körzetté válhat, amelynek az egységes világgazdaságban elfoglalt felemás helyzete hatalmas gazdasági és társadalmi feszültségeket indukál, mindenekelőtt magán Nyugat-Európán belül.

Elméletileg elképzelhető a politikai-gazdasági változások olyan szerencsés összejátéka is, amelyben megfordul a helyzet: a nyugat-európai régió oly mértékben képes erőforrásait mozgósítani, részben gazdaságpolitikai erőfeszítésekkel, részben az integráció gyors és hatékony kibontakoztatásával, hogy a felhalmozás meggyorsul, a technikai haladás üteme olyannyira növekszik, hogy az addicionális amerikai tőke nem fojtó, hanem élesztő hatással lesz a fejlődésre. Ez esetben csaphat át az európai fejlődés az Egyesült Államokkal való nivellációba. Az utóbbi negyedszázad gazdasági folyamatai és közgazdasági elemzései azonban inkább a fentebbi tendenciát, az „új periféria” irányában való fejlődést támasztják alá, noha e tendencia kibontakozása sok ellentmondó erőhatás közepette megy végbe.

Az európai szocialista országok világgazdasági pozíciójának fejlődési alternatívái

A közölt adatokból látszik, hogy az európai szocialista országok jelenleg igen dinamikus fejlődés közben, közbülső helyet foglalnak el a periféria és a fejlett ipari országok között. Ezt bizonyítja fejlettségük általános színvonala, lakosságuk megoszlása foglalkozási ágak között, valamint néhány olyan részadat is, amely a munkaeszközöket és fejlett szerkezeti anyagokat előállító ágak strukturális arányára, a mezőgazdaság gépesítetttségére stb. utal. A periferikus múlt jellegzetes maradványa viszont a modern feldolgozó ágak termelési technológiájának és végtermékeinek relatív elmaradottsága, a vegyipar viszonylag kis szerepe a struktúrában, a nagy fajlagos anyagfelhasználás, a struktúra egyenlőtlenségéből és a magas felhalmozási rátából eredő egyensúlyi problémák stb.

Jellemző az is, hogy a szocialista országok egymás közötti külkereskedelmének szerkezete már igen közel jár a fejlett országokra jellemző export-import szerkezethez, míg a fejlett tőkésországokkal való kereskedelmük szerkezetén alig látszódnak meg az elmúlt évtizedek iparosítási és fejlesztési erőfeszítései. Ugyancsak jellemző, hogy a gépiparban foglalkoztatottak aránya a legtöbb kelet-európai szocialista országban csaknem azonos a fejlett tőkésországok hasonló arányszámával, a mezőgazdasági aktív lakosság viszont jóval népesebb — mindenekelőtt a szolgáltatási szektor rovására.

Ezek a jelenségek alátámasztják azt a feltételezést, hogy az európai szocialista országok, noha a döntő lépést — az általános iparosítást és a termelőeszközgyártás széles meghonosítását — a fejlett ipari orszaggá

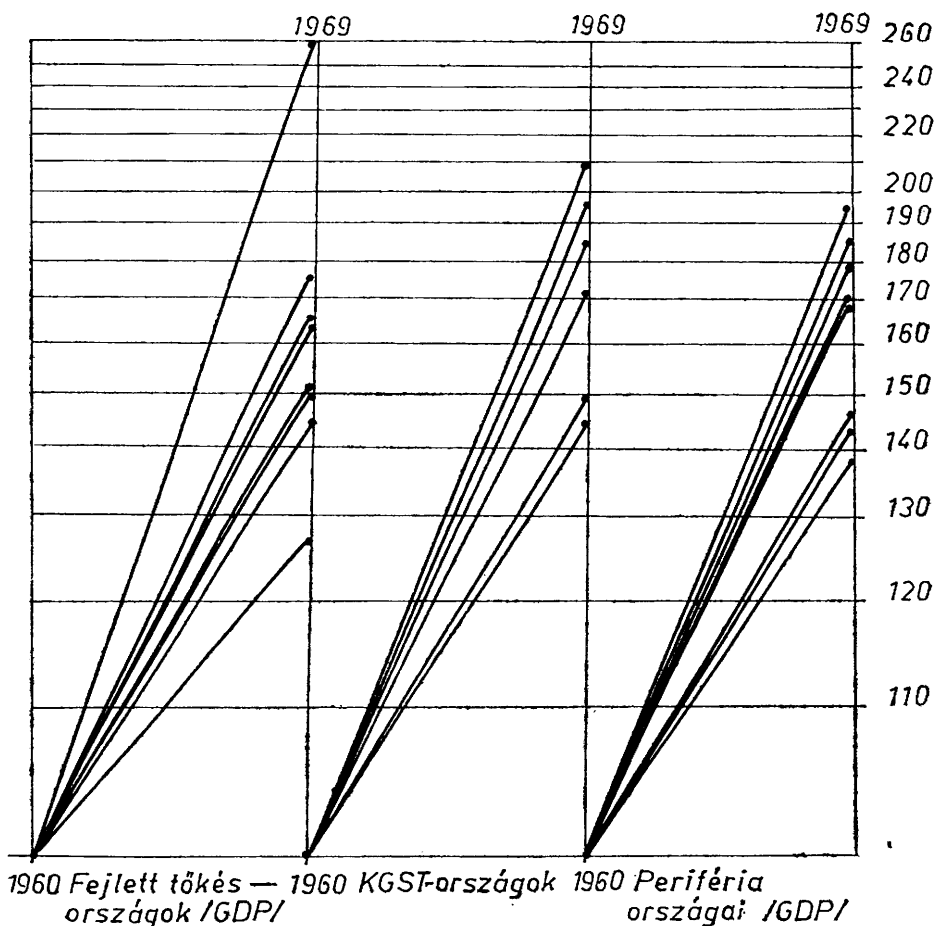
válás útján megtették, nem mindenben szakadtak még el attól a világgazdasági szektortól, amelyből sikerült kiemelkedniük.

Hozzátennem még azt is, hogy a szocialista országok fejlődése, mint minden mozgás, csak relative értékelhető. Ez esetben két összehasonlítási támpontunk van: a fejlett tőkésországok mozgása, amely *felé* törnek, és a perifériáé, amelytől eltávolodtak. Ilyen összehasonlításban pedig azt tapasztalhatjuk, hogy az utóbbi években mintha csökkent volna a közleledés üteme a fejlett tőkésországokéhoz, és egyben a távolodás üteme is a perifériától: a fejlett tőkésországok csoportja is, a periféria is gyorsította ugyanis fejlődési ütemét. Ezt illusztrálja a 3. sz. ábra.

Valószínű, hogy ideiglenes tendenciáról van szó, hiszen a szocialista országok viszonylag igen gyorsan reagáltak a változásokra: a gazdaságpolitikák fordulata az intenzív fejlesztés felé, az ezt követő gazdaságirányítási reformok, továbbá a szocialista nemzetközi együttműködés

3. sz. ábra

A nemzeti jövedelem növekedése 1960—1969 között (%)

elmélyítését szolgáló törekvések mind a fejlődés intenzív irányba való terelését szolgálják. Ez az intenzív fejlődés természetesen nem bontakozhat ki máról holnapra, hanem csak fokozatosan. Hiszen a fejlődés milyenségét a meglévő adottságok, mindenekelőtt a munkaerő képzettsége és termelési tapasztalatai (tradíciók), a termelőeszköz-gyártás színvonala és beállítottsága, a meglévő kapacitások színvonala és továbbfejleszthetősége, a folyamatban levő beruházások stb. legalább annyira befolyásolják rövid és középtávon, mint a gazdaságpolitikai elhatározások. Egy mai makrogazdaság ezért képtelen „kis kanyarban” fordulni bármilyen irányba. A szocialista termelési viszonyok segítségével azonban jelentősen gyorsítható az intenzifikálás. Alapjában véve a szocializmus adta előnyök ugyanazok, mint az iparosítás kezdetén voltak: a társadalom homogénebb volta, az erőkoncentráció nagyobb lehetőségei, az újratermelési folyamat tervezhetősége. A két korszak közötti különbség mégis igen jelentős. A mai feladat bonyolultabb, sokrétűbb, éppen azért, mert a termelés *minőségi* jellemzőinek gyökeres javításáról van szó. Ez a koncentráció és a tervszerűség követelményei mellett (nem helyett!) a rugalmasságát állítja előtérbe mind a belső gazdaságpolitikában, mind pedig a nemzetközi együttműködésben.

A periferizálódási veszélyek és az európai gazdasági együttműködés

A feltett kérdésekre tehát hipotetikus választ sikerült találni: 1. *Lehet*, hogy Nyugat-Európában kialakul egy új periféria; 2. *Elkerülhető* a kelet-európai szocialista országcsoporthoz való lemaradása a fejlett ipari országok mögött. A határozott válaszokat részletes vizsgálatoknak és megalapozott prognózisoknak kell megadniuk. A fenti hipotetikus válaszok azonban még egy kérdést szülnek: Hogyan kapcsolódik egymáshoz Európa két felének mozgása? A szocialista országcsoporthoz közelítése a fejlett tőkésországokhoz csak abban az esetben következhet-e be, ha ez utóbbi periferizálódik az Egyesült Államokkal szemben, vagy fordítva, Nyugat-Európa sikeres küzdelme világgazdasági pozíciójának reményteljesebbé tétele érdekében szükségszerűen Kelet-Európa újra-periferizálódását hozza-e magával?! *Lehetetlen-e ebben a komplex világgazdasági versenyben Európa két felének összefogása, vagy a megoldás esetleg éppen ebben az összefogásban rejlik?*

Több írásomban kifejtettem, hogy a „két Európa” közötti gazdasági együttműködésnek *egy bizonyos irányban* való fejlesztését mindenképpen olyan tényezőnek tartom, amely hatékonyan gyorsítja a technikatudományos forradalom kibontakozását mind Kelet-, mind pedig Nyugat-Európában.* Ehelyütt mindössze néhány olyan jelenségre szeretném a figyelmet irányítani, amely döntő lehet az összeurópai gazdasági együttműködés jelentőségének megítélése szempontjából.

Az egyik jelenség, amely figyelmet érdemel, a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok marginális helye a világgazdaság egészében. (1968-ban

* Vö.: A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok hajtóerői (Valóság, 1967. évi 5. szám); Kiegyenített és polarizált fejlődés a világgazdaságban (Valóság, 1968. évi 4. szám); A technikai fejlődés és hosszú lejáratú hitelrendszer a szocialista közösségben (Pénzügyi Szemle, 1969. évi 4. szám); A „két Európa” gazdasági versenyé és a szocialista nemzetközi együttműködés (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — Kossuth Könyvkiadó, 1970. II. és IV. rész).

az európai országok egymás közötti kereskedelmének — amely a világkereskedelem 35,5 százalékát adta — a kelet—nyugati kereskedelem mindössze 5,7 százaléka, a világkereskedelemnek 2 százaléka volt.) A nyugat-európai országok 1967-ben egymás között cserélték el nemzeti jövedelmük csaknem 13, a KGST-országok pedig mintegy 7,5 százalékát, viszont a kelet—nyugati forgalom a KGST-országok nemzeti jövedelmének nem érte el a 3 százalékát, a nyugat-európai országokénak pedig alig haladta meg az 1 százalékát.*

Egy másik ilyen jelenség, hogy Európa mindkét fele integrációs erőfeszítéseket tesz saját fejlődésének a kor követelményeihez való igazítása céljából. Ez hatalmas erőket szabadít fel Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt, s egy bizonyos pontig előre is viheti a technológiai szakadékok csökkentésének ügyét, egyidejűleg azonban azzal a veszéllyel is jár, hogy konzerválja a „két Európa” közötti gazdasági kapcsolatok rendkívül alacsony fokát. Ilyen körülmények között elképzelhető egy összeurópai nivellálódás, de szinte elképzelhetetlen az Egyesült Államok technikai fejlesztési monopóliumának ellensúlyozása a termelés és gazdaság legszélesebb keresztmetszetében.

Az már történelmi tény, hogy — az iparosításhoz hasonlóan — a technikai-tudományos forradalom is több hullámban bontakozik ki a világgazdaságban. Az, hogy a tudományos-technikai forradalom második (európai) hulláma reményteljes vagy reménytelen erőfeszítésekkel jár-e, a többi között attól is függ, milyen széles az a munkamegosztási kör, amely egymással szerves és *magas nívójú* együttműködésben igyekszik kibontakoztatni a szerkezeti anyagok, energia, elektronika és kémia forradalmát Európában. *Ez olyan összeurópai gazdasági együttműködést követel*, amelynek építőkövei egyrészt a széles, diszkriminációmentes és államilag aktívan elősegített kereskedelmi és kooperációs kapcsolatok, másfelől az integrációs régiók gazdaságpolitikai együttműködése.

* UNO Yearbook of International Trade Statistics 1968.; UNO, Statistical Yearbook 1967.

RÓZSA JÓZSEF:

A munkaerőmozgások értékeléséhez

A munkaerőmozgás témája rendkívül sokrétű, politikai és közgazdasági jelentőségét szinte nem lehet túlbecsülni. A *hazai munkaerőmozgásban* az utóbbi két-három évben tapasztalt jelenségek hatása más fontos gazdasági mutatók mellett a munkafegyelemre, a munkahelyi légkörre is kiterjedt. A megnövekedett munkaerőmozgás ← amely maga is sok tényező okozata — sok különféle gazdasági és társadalmi folyamatot, mozgást, visszhangot váltott ki.

A munkaerőmozgás alapvető funkciója, a népgazdaság fejlesztésének egyik kulcskérdése a munkaerő tervszerű átcsoportosítása a progresszíven fejlődő ágazatokba, vállalatokba. Gazdaságpolitikánk azonban még nem tisztázta eléggé, melyek a munkaerő-utánpótlás terén preferálásra szoruló ágazatok. Emellett a közgazdászok megoldásra váró feladata a munkaerő-átcsoportosítás eszközszerének kimunkálása is.

A munkaerőmozgás másik formájáról, a spontán fluktuációról kidolgozottabb az elemzésünk, de itt is hátra van még a fluktuációt csökkentő intézkedéseknek a gazdaságirányítás adott rendszerével összehangolt megválasztása és realizálása.

A téma sokrétű, irodalma kevésbé az. A munkaerőmozgás alapja legtöbbször gazdasági természetű, de széles körű társadalompolitikai, szociológiai hatásokat is kivált — éppen ez magyarázza a helyzet bonyolultságát. E széles témakörből a hazai munkaerőmozgás gazdasági okai-
val, hatásaival, a gazdaság számára hasznos áramlás növelését szolgáló intézkedésekkel kívánok foglalkozni.

A munkaerőmozgás szerepe a gazdaság strukturális átalakulásában

A szocializmusba vezető átmeneti korban a termelőerők gyors fejlődése minőségi ugrások és átalakulások közepette valósul meg. Változik az állóalapot szerkezete a népgazdasági ágak között és az ágakon belül is. Átalakul tehát a struktúra. Ezeket az átalakulásokat követi (néha megelőzi, többnyire késedelmesen követi) a foglalkoztatott munkaerőnek, a termelőerők döntő elemének szerkezeti változása. A munka tárgya és eszköze „holt munka”: nem változtatja helyét, s vezetői döntések határozzák meg, hová kerüljön. A termelőerők másik eleme, a munkaerő „élő munka” — a szó eredeti értelmében. Átcsoportosítását, helyválttatását az érintett emberek legtöbbször maguk kezdeményezik. A vezetői döntések kialakíthatnak viszont olyan környezeti feltételeket, amelyek „rá-

beszélő”, vagy „lebeszélő” hatással befolyásolják a dolgozók munkahely-változtatási szándékait.

Hazánkban a felszabadulás után a gazdasági szerkezet változásával gyökeresen átalakult a foglalkoztatási struktúra. A legdöntőbb változás a mezőgazdaságban dolgozók számának lényeges csökkenése. A mezőgazdaság szocialista átszervezése tovább segítette, hogy növekvő termelés mellett csökkenjen a mezőgazdaságban dolgozók száma. Ez a folyamat a szocialista átszervezés előtt is jelentős volt, az utóbbi 10 évben azonban meggyorsult. 20 év alatt a mezőgazdaságban egyharmadával csökkent a foglalkoztatottak száma, több mint 700 ezer ember került át a népgazdaság egyéb ágaiba. Az ipari foglalkoztatottság 20 év alatt 1 millióval emelkedett. Az építőiparban a létszám négy- és félszeresére nőtt. Lényegesen megváltozott a foglalkoztatott munkaerő területi elhelyezkedése, szakképzettség szerinti összetétele. A népgazdaság egészében a szakképzett keresők aránya az aktív keresőkhöz viszonyítva megkétszereződött, 16-ról 30 százalékra, a szakmunkásoké 12-ről 20 százalékra növekedett.

A foglalkoztatottság strukturális változásait e számok éppen csak jelzik. A változások nagyjából közismertek, elősegítették gazdasági növekedésünket és feltételei voltak annak; másfelől nagy szerepet játszottak a lakosság életszínvonalának, reáljövedelmének alakulásában.

*Hogyan bonyolódott le ez a szinte milliókat érintő és alapjában pozitív mozgás? Mennyiben motiválták ezt a mozgást központi és egyéni döntések? A lényeges strukturális átalakulások időszakának nagy részében (1948—1968.) a tervgazdálkodás tervlebonthatós rendszerre volt érvényben hazánkban. Ez a forma természetesen két évtized alatt számos átalakuláson ment keresztül. Az átalakulások éles, minőségi határait nehéz megállapítani. A munkaerő-gazdálkodást illetően általában jellemző volt, hogy a kötelező terv meghatározta a főbb gazdálkodó egységek létszámát, sőt a létszám struktúráját is. A terv tehát — mennyiségileg és minőségileg is — kereteket szabott a foglalkoztatásnak, s ezzel közvetlen irányította az átcsoportosítást is. Abban a kérdésben, hogy mely ágazatokhoz kerüljön át a felszabaduló létszám, a progresszív ágazatok létszámterve és főként a munkaerő-utánpótlást döntően befolyásoló relatíve kedvező foglalkoztatási viszonyai voltak a meghatározók. A legnagyobb jelentősége ebből a szempontból a bérszínvonalnak volt és van. Ezekben az években nagymértékben érvényesült a bérpolitikában a népgazdasági fontosság elve. Ez mindenképpen elősegítette a gazdaság fejlődése szempontjából legfontosabbnak ítélt ágazatok (például bányászat és más nehézipari ágak) munkaerő-ellátását.**

Ebben az időben az ágazati struktúra minőségi átalakulása, a legfontosabb ágazatokban a létszám igen gyors növekedése döntően nem a munkaerő átáramlásának következménye volt. Alapvető szerepe volt ebben *korábban még nem dolgozó rétegek (nők, fiatalok) munkábaállásának*. A háztartásból kikerülő nők főképp a kereseti lehetőségek miatt, a fiatalok pedig a népgazdaság fejlődéséhez igazodó oktatási struktúra révén kerültek a létszám növekedésében gyorsan fejlődő ágazatokba, vállalatokhoz. Mindez azt jelenti, hogy a gazdasági reformot megelőző két év-

* Nézetem szerint a népgazdasági fontosság elve, s az ennek megfelelő megkülönböztetés alapján helyes volt, alkalmazása azonban sematikusá vált és túlzásokba is esett. Ez főként abban mutatkozott meg, hogy a valóságos utánpótlási igények által nem indokolt munkakörökben is érvényesült a kiemelt ágazatok preferálása.

tized alatt az átcsoportosulás lényegében a tervek által behatároltan és az egyéni elhatározásoknak keretet adó intézkedésekkel valósult meg.

A gazdaságirányítási rendszer reformja óta folytatódott, sőt kismértékben gyorsult is a népgazdaság strukturális átalakulása. A gazdasági fejlődés e tendenciáihoz igazodva változott a munkaerő-állomány összetétele is. A korábbi évektől eltérően az irányítószervek már nem írták elő tervutasításban a létszámot, így a vállalatok korábbi igényeiket is most igyekeztek kielégíteni. A reformot követő első két évben felerősítette ezt a törekvést a gazdasági szabályozás egésze, különösen a bérszínvonal-szabályozás konkrét rendje. A létszámnövelési törekvés néhol már egészségtelen méreteket öltött. Ami a struktúrát illeti, itt részben folytatódtak a korábbi években kialakult folyamatok, részben új jelenségekkel is találkozhattunk. Kedvezőnek ítélnélhető, hogy a reform bevezetése óta eltelt több mint három és fél év alatt a termelőágazatokban tovább csökkent a mezőgazdasági keresők száma, az átlagosnál lényegesen gyorsabban emelkedett az építőipari dolgozók aránya; meggyorsult a létszám átcsoportosulása a szolgáltató szektorba, kedvező a kereskedelem létszám-alakulása stb. A foglalkoztatottság területi struktúrája is jó irányban változott. A strukturális átalakulás e jellemzőit kell fejleszteni a IV. 5-éves terv időszakában is.*

A struktúra változásában kedvezőtlen jelenségek is mutatkoztak, amelyek a következőkkel függtek össze: Elsősorban azon ágazatok és vállalatok létszáma növekedett gyorsabban az átlagosnál, ahol nagyobb nyereséget értek el és ennek következtében az átlagot meghaladó mértékben tudták emelni a dolgozók jövedelmét. Az átlagosnál nagyobb nyereség elérése és ennek következtében a kedvező béremelési lehetőség azonban — mint ezt már többen feltárták — nem volt egyértelműen összhangban a végzett munka népgazdasági hasznosságával. Egyik jellegzetes eltérésnek tartom, hogy bizonyos fokig hátrányos helyzetbe kerültek a magas eszközhányadú vállalatok a magas bérhányadú vállalatokhoz, vagyis általában a kisüzemekhez és szövetkezetekhez képest. A kisvállalatoknál, tanácsi üzemeknél és szövetkezeteknél az elmúlt években a létszám lényegesen gyorsabban növekedett, mint a nagyvállalatoknál. Ez a gyorsabb növekedés döntően a nagyvállalatok létszámának terhére valósult meg. Az ilyen munkaerő-átcsoportosulásban keverednek a kedvező és kedvezőtlen elemek. Kedvezőnek tekinthető, hogy a munkaerő spontán mozgása nagyjából követi a jövedelmi arányokat, kedvezőtlen viszont az a tény, hogy némelykor a béremelési lehetőség (a nyereség növelésének lehetősége) vállalatokon kívüli tényezőkkel is összefüggött, nem csak a vállalati munka eredményének volt tekinthető. Ennek a felismerése vezetett az elmúlt évben, és különösen 1971. évtől a közigazdasági szabályozás továbbfejlesztéséhez, kiigazításához.

Végeredményben tehát a múltban a foglalkoztatás főbb strukturális átalakulásai lényegében *általános gazdasági természetű alapokon nyugodtak*, a gazdasági folyamatokhoz igazodtak. Indokolatlan lenne ezekben az átalakulásokban lebecsülni a *munkajogi* szabályozás jelentőségét, de a túlbecsüléstől is óvakodni kell. A munkajogi szabályozás segítette a gazdasági természetű irányítást, de alapvetően nem határozta azt meg. Isme-

* Részletesebben lásd Rózsa József „Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet a IV. ötéves terv időszakában”. Közgazdasági Szemle, 1971. 3. sz.

retes, hogy a Munka Törvénykönyve a reformot megelőző években mind a munkáltató, mind a dolgozó számára szigorú feltételekhez kötötte a munkaviszony megszüntetését. Az is igaz, hogy az úgynevezett önkényes kilépés (a munkaviszony jogellenes megszüntetése) gyakorisága nagyobb volt, mint a központi kötöttségek enyhítése idején. A munkajogi szabályozásnak természetesen mindenkor igazodnia kell a gazdaság egészéhez, az általános irányítási formákhoz. Így érthető, hogy korábban a jogi szabályok részletesebbek voltak, a vállalatra és a dolgozóra egyaránt több utasító jellegű előírást tartalmaztak. Látható viszont, hogy lényeges hatást nem tudtak elérni a fluktuáció csökkentésében. A továbbiakban is a *gazdasági befolyásolás* eszközeit kell számba venni, s nem munkajogi oldalról kell vizsgálni a kérdést.

A munkaerőmozgás típusai

A munkahely-változtatás egy része szükségszerű és a gazdaság számára hasznos, más része viszont szükségtelen és a gazdaság számára káros. Teljesen egyértelműnek tekinthetjük például a megszűnő bányák-ból történő létszám-átcsoportosítás hasznosságát. Azt is biztonsággal állíthatjuk, hogy azonos szakmában, azonos területen kizárólag csak magasabb jövedelem elérését szolgáló és ismételt munkahely-változtatás egyértelműen káros. A hasznos és a káros munkaerőmozgás élesen nem különíthető el; a jelenlegi körülmények között nem rendelkezünk olyan statisztikai csoportosítási ismervekkel, amelyek lehetővé tennék a nagyszámú munkaerőmozgás e szerinti szétválasztását. A kérdés azonban feltétlenül megközelíthető.

Kíséréljük meg meghatározni, mi tekinthető a munkaerő *hasznos* áramlásának.

Ide tartozik mindenekelőtt a szakmai struktúra változásából eredő munkahelycseré. A dolgozó magasabb képesítést szerez, ezt eredeti munkahelyén nem tudja hasznosítani. Ezért képzettségének megfelelő munkahelyre távozik. Ugyancsak ide tartozik az azonos vállalaton belüli munkahelycseré, amikor a dolgozó képességei és a munkahelyi követelmények az új munkahelyen a korábbinál jobban összhangban állnak. Hasonlóképpen ebbe a körbe sorolható a foglalkoztatás megszűnéséből származó munkahely-változtatás. Előfordul, hogy adott földrajzi területen vagy vállalatnál megszűnik az a fajta foglalkoztatás, amelyben a dolgozó is részt vett, emiatt ez a dolgozó esetleg más földrajzi területen, vagy más vállalatnál helyezkedik el. A munkaerő hasznos áramlását növeli az olyan munkahelycseré is, amikor a dolgozó alacsony hatékonyságú vállalattól magasabb hatékonyságú vállalathoz távozik. (A hatékonyságot egyelőre a bérek, az eszközök és a nyereség viszonyával mérjük.)

Hogyan lehet központilag segíteni az ilyen típusú áramlást? A kérdés-komplexum még kidolgozatlan. Az *első lépés* adott időszakra kijelölni azokat az ágazatokat és vállalatokat, ahol feltétlenül szükséges a létszám növelése. Ez főként az ipar körében okoz nehézséget. Jelenleg, szinte kivétel nélkül, minden vállalat növelni kívánja a létszámot. A közelmúltban a tanácsok bevezették a kötelező munkaerő-közvetítést, s ennek keretében a tárcákkal együttműködve meghatározták azon vállalatok körét, ahol nem kívánatos a létszám emelése. Ez a döntés sok vitát váltott ki.

Kiderült: a legtöbb ágazati minisztérium nehezen tudja „sorolni” a vállalatokat, de még a hozzá tartozó ágazatokat, iparcsoportokat is. Ahogyan a minisztériumok egyre behatóbban elemzik az ágazatok és nagyobb vállalatok fejlesztési koncepcióit, ezen belül a fejlesztés emberi (munkaerő) feltételeit, megalapozottabb lesz a „sorolás”. Vitatható-e az ilyen előnyben-részesítés? Aligha. A gazdasági szabályozás a gazdasági növekedés gyorsítását szolgálja, nem helyettesíti a vezetést. A vezetési döntések viszont csak a szabályozáshoz illeszkedő természetűek lehetnek.

Az átáramlást (miután eldöntöttük, hogy a munkaerőnek hozzávetőlegesen mely területekről, hová kellene átcsoportosulni) a kétféle eszközzel segíthetjük elő, amelyek kölcsönösen kiegészítik egymást. Az egyik az ágazati és szakmai jövedelmi arányok alakítása, befolyásolása. Az arányok esetleg szükséges átrendezése sehol nem jelentheti a már elért színvonal csökkentését, sőt, tekintettel a fogyasztói árak mozgására, kismértékű növekedés a létszámban visszafejlesztésre „ítél” területeken is indokolt lehet. Arról van tehát szó, hogy hol következzenek be az átlagosat meghaladó mértékű személyijövedelem-emelkedés.

A mobilitás segítésének másik fontos eszköze a képzés, illetve továbbképzés, átképzés. Ezt a feladatot — különösen a munkásoknál és középfokú szakembereknél — zömmel a vállalatoknak, esetleg a tanácsai munkaközvetítő hivataloknak kell megoldaniuk.

A munkaerőmozgás másik típusa a munkaerő káros fluktuációja. Ez alatt az olyan munkahelycserét értem, amely nem szolgál népgazdasági vagy vállalati érdeket, amikor tehát csak a magasabb kereset és (esetleg szakmai szempontok háttérbe szorítása árán is) csak a nagyobb jövedelem elérése a cél.

Tisztában vagyok azzal, hogy előzőekben vázolt elhatárolás nem teljesen kielégítő. Az esetek egy részét nem tudjuk ilyen alapon egyértelműen besorolni. Nehezen minősíthető például népgazdasági vagy vállalati érdek szempontjából az olyan munkahelycsere, amikor a dolgozó lakásához közelebb vállal munkát. A nehézségek ellenére — egyelőre közgazdasági becsléssel, a későbbiekben remélhetőleg tudományos megalapozottsággal — szétválasztható a „hasznos” és a „káros” nagyságrendje. Becslésem szerint jelenleg a mozgások kb. egyharmada sorolható a káros fluktuáció kategóriájába.

A reform bevezetése óta eltelt időszak munkaerőmozgásának értékeléséhez

Részletesebb elemzést indokolnak a reform bevezetése óta tapasztalt nagyarányú munkaerőmozgás mértéke, iránya és okai. 1968—1969. években a munkaerőváltások száma a korábbi években kialakult 20—25 százalékos arányról 40 százalékra emelkedett. Fokozza a problémát, hogy ezt elsősorban a káros fluktuáció növekedése okozta.

A 40 százalékos körüli váltási mutató természetesen nem azt jelenti, hogy a vállalati létszám két és fél év alatt kicserélődik. Az állami iparban a KSH felmérése szerint a dolgozók jóval több mint a fele legalább 5—6 éve azonos vállalatnál dolgozik, és az 1968—1969-ben megélénkült munkaerőmozgásban 75 százalékuk nem vett részt. A dolgozók kb. egynegyede viszont gyakran változtatja munkahelyét, egy éven belül többször

is. A leggyakoribb munkahely-változtatók a munkások körében a segéd-munkások, az alkalmazottak közül a magasabb képzettségű műszakiak és közgazdászok.

Legkisebb a munkaerőmozgás az átlagos képzettségű és fizetésű adminisztratív munkakörökben. Megállapítható, hogy a munkahely-változtatók zöme a fiatalabb korosztályból kerül ki.

Elgondolkoztatók a mozgás intenzitásának területenkénti eltérései is. Ezt mutatja be az 1. sz. táblázat.

Az 1968. I. 1 óta munkahelyet változtató munkások aránya az átlagos állományi létszám százalékában 1. sz. táblázat

Ipari megyék és városok	Munkahely-változtatók aránya	Kevésbé iparosodott megyék és városok	Munkahely-változtatók aránya
Budapest	21,7	Debrecen	31,5
Miskolc	19,6	Bács-Kiskun megye	31,2
Győr	21,9	Csongrád megye	35,8
Veszprém megye	18,3	Somogy megye	34,5
Győr-Sopron (Győr nélkül) m.	19,5	Szabolcs-Szatmár megye	36,9
Komárom megye	20,8	Hajdú-Bihar megye	31,1
Nógrád megye	20,3		

A munkaerőhiány az iparilag fejlett körzetekben nagyobb, mint a kevésbé fejlett területeken. A munkaerő-kereslet viszont ez utóbbi területen mégis nagyobb volt, mivel itt gyors létszámnövekedésre volt szükség. Végso soron az iparilag kevésbé fejlett körzetekben a foglalkoztatott létszám többszörös ütemben nőtt, mint a fejlett területeken; sőt, Budapesten a foglalkoztatott létszám csökkent. Ez magyarázza, hogy a kevésbé iparosodott megyékben a munkaerőmozgás — a munkaerő fluktuációja is — élénkebb volt. A létszámnövekedés önmagában nagy mértékű fluktuációval jár, ami törvényszerű. Nehezen lehet a felvételeknél egy munkaviszony-létesítéssel stabil munkaerőhöz jutni. 1969-ben az átlagos állományi létszám 100 főnyi növekedésére a népgazdaság egészében csaknem 1300 felvétel jutott. (Egyes közgazdasági elemzésekben ennek a valóban fontos mutatónak túlzott jelentőséget tulajdonítanak. Nyilvánvaló, hogy ez a mutató érzékenyen reagál nemcsak a mozgásra, hanem a létszám növekedésére is. Bizonyos mozgás létszámnövekedés nélkül is törvényszerű, sőt elkerülhetetlen. Ezt a tényt azonban a mutató már nem tudja megfelelően figyelembe venni.)

A munkaerőmozgás oka az elmúlt 2—3 évben is alapjában gazdasági természetű volt. A legfőbb ok az induló gazdasági feltételekben rögzített és a szabályozók által felfokozott vállalati munkaerő-kereslet. A felfokozott munkaerő-keresletben szerepet játszott még az is, hogy az elmúlt két évtized extenzív fejlesztési szemlélete a maga „tehetetlenségi nyomatékával” sok vállalatnál akkor is élt, amikor a feltételek felett már eljárt az idő.

A szabályozórendszerben 1969—1970. évben végrehajtott változások enyhítettek ezen a kedvezőtlen helyzeten, de nem szüntették meg azt.

A megnövekedett munkaerőmozgásban szerepe volt a nem megfelelő bérpolitikának is. A dolgozók részéről ugyanis a munkahelycserénél a legfőbb indíték a magasabb kereset elérése. Ez az indíték elég gyakran

realizálódott, a vállalatok helytelen magatartása miatt. Igaz ugyan, hogy az egy helyen dolgozók alapbére magasabb és gyorsabban is nőtt, mint a munkahely-változtatóké, de ez a keresetekben és az éves jövedelmekben már visszajára fordul. Erre utal az egyik legnagyobb budapesti gépgyár valamennyi dolgozójáról készített speciális statisztikai feldolgozás is. (2. sz. táblázat)

Alapbérek — keresetek — jövedelmek alakulása a Villamosberendezés és Készülék Műveknél 2. sz. táblázat

Megnevezés	Munkás			Alkalmazott		
	„A” csoport	„B” csoport	Különbség („A” — „B”)	„A” csoport	„B” csoport	Különbség („A” — „B”)
Havi alapbér						
1968. I. 1.	1699	1493	206	2025	1672	353
1970. IX. 30.	1919	1661	258	2289	1937	352
A változás százaléka	112,9	111,3	—	113,0	115,8	—
Havi kereset						
1968. év	2005	1566	439	2323	1778	545
1970. I—III. n. ...	2282	1866	416	2556	2091	465
A változás százaléka	113,8	119,2	—	110,0	117,6	—
Éves jövedelem havi átlaga						
1968. év	2141	1575	566	2622	1803	819
1969. év	2282	1733	549	2776	2040	736
A változás százaléka	106,6	110,0	—	105,9	113,1	—
Felmért létszám	5466	2940	2526	2460	866	1594

„A” = 1968. I. 1. előtt beléptettek, akik 1970. IX. 30-án a vállalat állományában voltak.
„B” = 1968. I. 1. után beléptettek, akik 1970. IX. 30-án a vállalat állományában voltak.

Keresetben és jövedelemben tehát végső soron kedvezőbb helyzetbe kerültek a „mozgó” dolgozók. Ez mindenképpen helytelen vállalati bérpolitikára utal.

A reform bevezetése előtt számoltunk a munkaerőmozgás kismértékű növekedésével. Feltételeztük, hogy egyfelől a vállalatok korábbinál differenciáltabb fejlődése (egyes vállalatok gyors előrehaladása, más vállalatok stagnálása, esetleg visszafejlődése) miatt a korábbihoz képest megnövekszik a munkaerő hasznos áramlása. Feltételeztük, hogy a munkajogi szabályozás korszerűsítése és a munkahely-változtatás megkönnyítése ugyancsak kismértékben megeléinkíti a korábbi mozgást.

A valóságban azonban, mint ismeretes, a számítottnál jóval nagyobb mértékű volt a munkaerőmozgás. Ebben nem a munkaerő terveinkkel összhangban álló átcsoportosítása, hanem a fluktuáció volt a meghatározó.

1970-ben a helyzet kezdett átalakulni. Az átalakulás összefüggésbe hozható az 1969. II. félévében hozott intézkedésekkel, mindenekelőtt az MSZMP KB 1969. novemberi határozatának végrehajtásával. Napirendre került a politikai és vállalati vezetés színvonala, a felkészülés az intenzív gazdálkodásra való áttérésre. 1970 januárjától megváltoztak a közgazdasági szabályozók is: érzékenyebbé váltak a létszámgazdálkodásra, preferálták a termelésüket elsősorban a munka termelékenységének emelésével növelő vállalatokat. A munkaerő-gazdálkodásban javu-

lást hozott az az objektív tény is, hogy 1968—1969. években lényegében kimerültek a kapun kívüli létszámtartalékok. A vállalatok lassan megértették, hogy csak egymás terhére tudják növelni létszámukat. Ez fokozatosan vállalaton belülré irányította a figyelmet.

Az MSZMP X. kongresszusa is foglalkozott azzal a sokat vitatott kérdéssel: milyen intézkedések szükségesek a káros munkaerőmozgás csökkentésére, milyen szinten kell elsősorban lépéseket tenni.

A vállalatok egy része az elmúlt években úgy ítélte meg, hogy kormányzati lépés kell, hiszen az a vállalat, amely elsőként fog hozzá a rendcsináláshoz és a munkafegyelem megszilárdításához, megnöveli a munkaerő-ellátási gondjait. Valójában azonban a munkaerő-gazdálkodás javításának és a fluktuáció csökkentésének alapja a vállalatok megfontoltabb gazdálkodása. Erre ösztönözték a vállalatokat az 1970. évi szabályozómódosítások és kényszerítőleg hat a lassanként bekövetkező demográfiai apály is. Felismertté vált, hogy szükséges minden vállalat számára közép- és hosszú távú munkaerő- és bér-gazdálkodási koncepció, amelynek keretében reálisan felméri a munkaerő-szükséglet és -kínálat ellentmondásait, a béropolitikát alapvetően a létszámutánpótlási feladatok szolgálatába állítják.

1970-ben szükségessé vált bizonyos adminisztratív lépés is. A munkaerőhelyzet területileg rendkívül differenciált. A területi adottságokból kiindulva a megyei tanácsok életbeléptették a kötelező munkaközvetítés olyan formáját, amely — a tapasztalatok szerint a gyakorlatban is kimutathatóan — alkalmas a káros fluktuáció csökkentésére.

További feladatok

A munkaerőmozgás felgyorsulása gazdasági okokra vezethető vissza, Mérséklésénél elsősorban ugyancsak ebből kell kiindulni. A már életbelépett és módosított szabályozók élőmunka-érzékenysége közismerten sokkal magasabb, mint a korábbiaké. A vállalatok már nem engedhetik meg olyan könnyen a létszám gazdasági indokoltság nélküli emelését, illetve: a vállalatoknak a korábbinál nagyobb érdekük fűződik indokolt esetben a létszám átcsoportosításához. Ma még nehéz volna megbízhatóan prognosztizálni a szabályozók várható hatását. Annyi azonban nyilvánvaló, hogy a bérszorzó emelése, a hatékonyság javítással egybekötött bérszínvonal-emelés megkönnyítése racionálisabb munkaerő-gazdálkodást kíván meg.

Ennek keretében számíthatunk a munka- és üzemszervezési tevékenység fellendülésére, a fluktuáció csökkenésére. Emellett sor kerül központi kezdeményezésre a vállalati kollektív szerződések olyan kiegészítésére, amely szakmánként szabályozza az újonnan belépő dolgozók maximális kezdőfizetését. E lépés célja az egészséges üzemen belüli bérarányok alakítása és a káros mozgás mérséklése. Az intézkedés védi a törzsgárdatagok érdekeit is.

A közelmúltban elfogadott új tanácstörvény tovább bővíti a területi tanácsok hatáskörét és felelősségét is. Tekintettel a munkaerőhelyzet területi eltéréseire, továbbra is szükség van a területi munkaerő-gazdálkodás színvonalának emelésére. A vállalatok termelési és értékesítési elképzeléseikhez igazodva létszámszükségleti tervet dolgoznak ki,

amelyeket a területi tanácsokkal célszerű egyeztetniük. A területi tanácsoknak pedig fel kell készülniük a vállalati igények rangsorolására. Ha a munkaerő-gazdálkodás tervszerűvé válik, ha megfontoltabb az új munkaerő pályaválasztása és kiképzése, ha jobban foglalkoznak a már felvett dolgozók munkájával és fejlődésével, úgy valószínűleg nagymértékben csökken a fluktuáció. A dolgozók széles köre nem divatból vesz részt a fluktuációban, hanem mert attól valamilyen előnyöket remél. A vállalatokon múlik, hogy elsősorban a vállalathoz hű és megfelelő teljesítményt nyújtó dolgozókat részesítsék előnyben — nem akadályozva a szükséges munkaerő-átcsoportosításokat. Erre az utóbbira az állami szerveknek is fel kell készülniük és valószínű, hogy a munkaközvetítés mai rendszerét tovább kell fejleszteni a strukturális létszámalakulással szükségszerűen együtt járó átcsoportosításokat szervező, irányító, a dolgozók továbbképzésével is foglalkozó szervezettel.

A leggyakrabban fluktuáló réteg az ifjúság köréből kerül ki. A törzsgárdatagok fokozott megbecsülése a fiataloknak távoli ösztönzés. Ezért indokolt lenne a fiatalokat egy helyben maradásra ösztönözni. Ennek célszerű formája lehetne például a családalapítási segély bevezetése, ahol az igénybevétel feltétele néhány évi helybenmaradás.

Az ilyen konstrukcióra már van megfelelő határozat, most van napirenden a végrehajtás előkészítése.

A káros fluktuáció mérséklését szolgálják további, az előkészítés szakaszában levő lépések. Ezek olyan jogszabáymódosítások, amelyek egyébként is napirendre kerültek volna, s amelyek önmagukban nem eredményezhetnek látványos változást, de együttvéve kedvező hatással járhatnak. (Ilyen pl. a munkakönyvek pótlásakor fizetendő térítés felemelése, a társadalmi tanulmányi ösztöndíj rendszerének korrekciója stb.)

Az említett intézkedések feltehetően mérséklik a káros fluktuációt, de a munkaerő hasznos áramlását nem segítik. Nyilvánvaló pedig, hogy a káros mozgás ellen úgy kell fellépni, hogy egyidejűleg a hasznos áramlást ne akadályozzuk, sőt segítsük elő.

A hasznos áramlás segítése a IV. ötéves terv időszakában is időszzerű feladat. Célunk a kereslet és a kínálat egyensúlyának elvére épülő teljes foglalkoztatás, de ha dinamikusan fogjuk ezt fel, akkor számolnunk kell a hiány és a felesleg együttes létezésével, a különböző regionális egységek és a vállalatok eltérő fejlődési ütemével. Ez pedig azt fogja jelenteni, hogy a foglalkoztatottak száma egyes területeken nő, másutt mérséklődik. *A létszám-átcsoportosulásban alapvető a központilag szabályozott jövedelmi (kereseti) arányok szerepe, valamint a gazdaság strukturális átalakulásaihoz igazodó képzési (továbbképzési) szerkezet.*

A jövedelemszabályozás rendje eddig csak hézagosan és elég sok hiányossággal felelt meg a tervszerű munkaerő-átcsoportosítást motiváló szerepének. (Utalunk például a kis- és nagyvállalatoknál elérhető jövedelmek indokolatlan különbségeire és az ebből is eredő vitatható munkaerő-átcsoportosulásra.)

A szabályozók 1971. évi változtatása a félév tapasztalatai szerint e problémák megoldását elősegítette. Az oktatás egészének napirenden levő felülvizsgálata pedig remélhetően olyan képzési szerkezethez vezet, amely a jelenleginél jobban alkalmazkodik a foglalkozási struktúra szükségzerű átalakulásához.

ALAXAI LÁSZLÓ:

A munkaszervezés helyzetéről

A tudomány és a technika rohamos fejlődése nyomán a termelés és a forgalom folyamatában állandóan új, nagyobb hatékonyságú gépek, berendezések, technológiák, anyagok, ismeretek segítik az embert munkája eredményének növelésében. A tudomány *a munka szervezése** tekintetében is jelentős előrehaladást ért el.

A munka szervezése lényegében egyidős a munkával, jelen volt és van mindenütt, ahol munka folyt és folyik. A munkaszervezés fogalmát nem ebben az értelemben használom. A tudatos, a tudomány eredményeit széles körűen felhasználó, célratörő, alkotó jellegű, előretekintő munkaszervező tevékenység hazai helyzete és problémái állnak írásom középpontjában.

Korunkban a munka korszerű szervezése iránti kényszerítő erő a tudományos és technikai előrehaladással párhuzamosan egyre jobban nő, s a világ fejlettebb országaiban intenzív tevékenység folyik azért, hogy a tudomány termelőerővé válása a munkavégzés tekintetében is egyre nagyobb mértékben megvalósuljon.

A fejlett országokban már korábban felismerték: az egyre nagyobb értéket képező termelőeszközök felhasználásával egyidőben nem engedhető meg, hogy a munka megszervezésében a tudomány eredményei figyelmen kívül maradjanak. Ez óhatatlanul a lehetőségek optimálisnál alacsonyabb színvonalú kihasználását, tehát viszonylagos visszamaradást vonna maga után. Még kevésbé engedhető ez meg azokban az országokban, amelyek a legfejlettebbek utolérését tűzik ki célul. A szocialista országokban általában jól tudják, hogy korszerű termelőberendezéseket, technológiát lehet vásárolni a fejlett országoktól, de annak legcélszerűbb felhasználását biztosító munkakultúrát, a korszerű ismereteket alkalmazni tudó emberi készségeket, képességeket, tapasztalatokat és gyakorlatot már nem, vagy nagyon kevésbé (know-how).

A technikai fejlődés felgyorsulása és a munkaerő-tartalékok kimerülése a gazdasági fejlődés intenzív tényezőinek szerepét nagy mértékben megnöveli. A munkaszervezést — jelentőségének általános növekedése mellett — ez teszi napjainkban különösen aktuálissá.

A korszerű munkaszervezési módszerek alkalmazásának objektív lehetőségei tekintetében a szocialista országok lényegesen kedvezőbb

* A munkaszervezés része a vállalati szervezés egészének. Ezt az is mutatja, hogy az általánosabb elméleti alapok azonosak. A konkrétabb módszertani eljárások tekintetében azonban lényeges különbségek is vannak. Ezért a munkaszervezést általában sajátos módszertani és gyakorlati közelítést alkalmazva a szervezés egészétől elkülönült részlegek keretében művelik.

helyzetben vannak, mint a tőkésországok: adottak a feltételek a munkaszervezési tevékenység társadalmi szintű irányításához, előrelendítéséhez. Az európai szocialista országok többségében jól érzékelhető törekvések vannak e lehetőség kihasználására.

A munkaszervezés helyzete

A hazai fejlődés meggyorsításának feltételeit vizsgálva 1970. II. félévében a Munkaügyi Minisztérium Munkaszervezési Tudományos Önálló Osztálya a nehézipar, a könnyűipar, a kohó- és gépipar, az építőanyagipar és az élelmiszeripar területén az érintett tárcák munkatársainak és az ágazati kutatóintézetek szakembereinek bevonásával széles körű felmérést végzett a munkaszervezés helyzetéről.

A felmérés részben kérdőíves volt, részben kikérdezéses módszerrel történt. 154 vállalat szerepelt a kérdőíves felmérésben és ebből 86 vállalatnál volt interjú is. A felmérés nem terjedt ki az ágazati szervezési intézetekre, mivel azok vállalati munkaszervezési kérdésekkel közvetlenül alig foglalkoznak.

A bevezető kérdésekből kitűnt: a vállalatok általános helyzetére jellemző, hogy néhány kivételtől eltekintve rendeléssel bőségesen el vannak látva. Inkább a rendelések visszautasítása a gyakori, vagy a kétről későbbi határidőre való vállalás. Ez egyrészt jelzi azt, hogy a szállító többnyire előnyösebb helyzetben van, mint a vevő, másrészt, hogy a kereslet szinte sehol sem akadályozza a termelés növelésére irányuló szándék megvalósulását, ha van ilyen. Rendelésihiány miatt állásidő szinte egyáltalán nem fordul elő (azon a néhány helyen, ahol rendelésihiány van, átcsoportosítanak), viszont anyagihiány miatt (az előző vertikum nem szállít határidőre) gyakori a munkakiesés.

Legfőbb gondként a munkaerőhiányt jelölték meg a vállalatok. Gyakran indokolják a rendelések visszautasítását munkaerőhiánnyal. A munkaerőhiány kérdésével itt külön nem foglalkozom, mivel az nem választható el a munka szervezettségi színvonalától. A munkaszervezéssel szorosan összefüggő tapasztalatokat az alábbiakban foglalom össze:

1. A munkaszervezési tevékenység szervezeti keretei. A munkaszervezéssel foglalkozók összetétele, képzsük, továbbképzésük

A szervezéssel foglalkozó vállalati részlegek szervezeti hovatartozásuk, nagyságuk és végzett tevékenységük szerint rendkívül tarka képet mutatnak. Szervezeti hovatartozás szerint a közvetlenül vezérgazdátóhoz kapcsolt részlegtől kezdve, a vállalati hierarchia harmadik-negyedik szintjén lévő szervezési csoportokig minden eset előfordul. Vannak vállalatok, ahol egyáltalán nem foglalkoztatnak szervezőket. Nem ritka az olyan országos nagyvállalat, ahol mindössze egy-két szervező van.

A kérdőíves felmérésbe bevont 154 vállalat 805 646 összlétszámához mindössze 809 ún. szervező (üzem-, rendszer- és ügyvitelszervező) tartozik. Lényegében ezer dolgozóra jut egy szervező.

A szervezők főképp ügyvitel- és szállításszervezéssel, valamint ál-

talános termelés-szervezéssel foglalkoznak. Igen gyakran végeznek napi operatív összehangolási feladatokat is. *A legáltalánosabb tapasztalat, hogy szinte egyetlen szervezési részleg sem végez gyakorlati munkaszervezést, sőt a munkaszervezési résztevékenységeket végzőkkel is alig van kapcsolatuk.*

A munkaszervezés egyes részfeladatait végzők szervezetileg általában a munkaügyi, normás, technológiai stb. részlegekhez tartoznak. Kevés kivételtől eltekintve a folyamatos termelés feltételeinek biztosításával, zavarelhárítással töltik munkaidejük nagy részét. Általában a munkaszervezés koordinációjához nincs a nagyvállalati központokban felelős részleg. Igaz, ezt a zavarelhárító tevékenység nem is igényli különösebben.

Miközben az interjúk során a vállalati vezetők a munkaszervezési tevékenység iránti igényüket több helyen erőteljesen hangsúlyozták, nem módosítottak azon, hogy a 60-as évek második felében egy sor vállalatnál megszüntették a munkaszervezéssel foglalkozó részlegek egy részét, s másutt ezek erősen csökkentett létszámmal működnek. Több helyen egybeesett az igények hangoztatása és az apparátusok megszüntetése vagy létszámuk csökkentése.

A munkaügyi apparátusok helyzetének az utóbbi években végbennt gyengülése is erőteljesen érintette a munkaszervezést. Szembetűnő például a normás apparátusok létszámcsökkenése.

A felmérést megelőzően is ismert volt, hogy vállalatainknál csak elvétve akad „munkaszervező” munkakör. Ezért a felmérésben munkaszervezőként szerepeltetjük mindazokat, akik idejük nagyobbik részében munkaszervező, vagy szorosan ide kapcsolódó tevékenységet folytatnak. A kérdőíves felmérésbe bevont 154 vállalat összesített adatait mutatja az alábbi táblázat. (A kérdőívek kitöltési utasításában külön behatároltuk az egyes megnevezések tevékenységtartalmát.)

Munkaszervezéssel foglalkozók
a vizsgálatba bevont vállalatoknál

Munkakör	Létszám (fő)	Megoszlás (%)
Időelemző	1016	33,9
Munkaelemző	697	23,3
Munkahelyszervező	1286	42,8
Potenciálisan munkaszervező- ként figyelembe vehető ...	2999	100,0
Pszichológus	43	—
Szociológus	10	—

A munkaszervezést komplexen átfogó, részeredményeket általánosító és a vállalat többi területére adaptáló munkaszervező-specialisták hiányoznak vállalatainknál. Ha a figyelembe vett 2999 fő valóban a munka korszerű szervezésével foglalkozna, még az is kevés lenne a feladatokat megfelelő színvonalú ellátásához. Az pedig — figyelembe véve a munka szervezetszintjének színvonalát hazánkban — *valószínűtlen, hogy egy munkaszervező 268 dolgozó munkájának korszerű szervezéséhez elegendő volna.* S tudjuk, hogy még ez a szám is lényegesen kedvezőbb képet mutat a valóságonál.

A pszichológusoknak és szociológusoknak a táblázatban szereplő száma önmagáért beszél. Egy pszichológusra csaknem 20 ezer, egy szociológusra több mint 80 ezer dolgozó jut. Még ha figyelembe vesszük, hogy hasonló jellegű munkát társadalmi szervezetek, kutatók és egyes gazdasági vezetők is végeznek ez a szám tükrözi a szavakban annyira elismert „emberi tényezőkkel” való foglalkozás tényleges súlyát, komolyságát vállalatainknál.

A vállalatok — kevés kivételtől eltekintve — *nem készítenek szervezetségfejlesztési tervet*. Olyan egyéb feladatok keretében veszik igénybe a szervezés egy-egy komponensét, mint a műszaki fejlesztés, a kapacitásbővítés, az anyagmozgatás gépesítése stb. Ilyenkor érintőlegesen foglalkoznak munkaszervezéssel is. Mint jeleztük, a vállalatok vezetői hangoztatják igényüket, többségük azonban odáig még nem jutott el, hogy felismerje: a vállalati vezetés különböző területein és szintjein az irányított rendszer optimális működéséhez objektíve szükséges a szervezés, ezen belül a korszerű munkaszervezés. Tudatosulnia kell annak, hogy a munkaszervezés a különböző elemek komplex szemléletű összehangolását, szervezését célozza és ma már szükségszerűen csak specialista alkalmazásával gyakorolható megfelelően.

Számítógépen kísérleti számításokat végeztünk a kérdőíveken szereplő adatokból. A számítások célja kapcsolatkeresés volt a vállalati tevékenységet jellemző általánosabb mutatók (árbevétel, költségszínvonal és az egy főre jutó nyereség) változása, valamint a munkaszervezési tevékenységgel összefüggő mutatók (új termékek aránya, létszám, egy munkaszervezőre jutó összlétszám, szervezésre felhasznált műszaki fejlesztési alap) alakulása között. A kapcsolatkeresés többváltozós, regressziós elemzéssel és korrelációs számítással történt. A számítások 1968., 1969. tényszámait és 1970. várható értékeit alapján történtek. A kapcsolatkeresés során a lineáris és a logaritmikus összefüggéseket vizsgáltuk.

A kísérleti számítások értékelhető, közepes erősségű (0,701) kapcsolatot mutatnak ki a költségszínvonal dinamikája és a fajlagos munkaszervezői létszám között. Tekintettel a kísérleti jellegre, a számítások nem voltak ellentmondásmentesek, azonban a fenti összefüggés a logikai elemzésnek nem mondott ellent. A feltárt kapcsolat alapján megállapítható, hogy az egy munkaszervezőre jutó vállalati létszám csökkenése a költségszínvonal csökkenésével jár együtt.

Megvizsgáltuk a munkaszervezőként felmértek iskolai végzettség és gyakorlati idő szerinti megoszlását. Azt tapasztaltuk, hogy a munkaszervezők közül alapfokú végzettséggel 30, középfokú végzettséggel 67, felsőfokú végzettséggel pedig 3 százalék rendelkezik.

Az alapfokú végzettséggel rendelkezők magas aránya nem látszik megnyugtatónak, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ők a régi és tekintélyes (hangadó) szakemberek. Nagy rutinjuk inkább konzerváló, mint újító hatású. Kétségtelen, hogy ebben a szakmában is a középfokú végzettséggel rendelkező szakembereknek kell többségben lenni, azonban megítélésünk szerint mintegy 10—20 százalék főiskolai (felsőfokú technikus) és mintegy 5—10 százalék egyetemi végzettségű szakemberre lenne szükség, hogy a magasabb fokon általánosított elemzéseket végrehajtsák és következtetéseiket döntésre előkészítsék.

A gyakorlati idő szerinti megoszlás a következő képet mutatja:

0—5 év	25 százalék
6—10 év	20 százalék
11—12 év	35 százalék
20 év felett	20 százalék.

Ez a megoszlás önmagában kedvező. Az sem kedvezőtlen, hogy a felmért munkakörökből a legjobb szakemberek más — elsősorban termelésirányítói — munkakörbe áramlanak át, hiszen jó munkaszervezési vénájú művezetőkre, üzemvezetőkre, felsőbb szintű vezetőkre szükség van. Baj viszont, hogy nincs biztosítva a megfelelő színvonalú utánpótlás. Pedig a „szakma” tartalmát tekintve, egyik ideális utánpótlási bázisa lehetne a felsőbb fokú vállalati vezetésnek is.

Elég nagy az eláramlás egyéb, ún. ügyintézői munkakörökbe is. Ez jelzi, hogy a „szakma rangjával” is problémák vannak.

A felmérésből megállapítható volt, hogy a termelésirányítók munkaszervezési ismeretei hiányosak, alacsony színvonalúak. A hazai felső- és középfokú oktatásban a korszerű munkaszervezési ismeretek nem, vagy csak alig szerepelnek. Intézményes munkaszervező-képzés nincs. *A munkaszervezők tanfolyami képzése, továbbképzése úgyszólván teljesen megoldatlan.* Az a néhány normás, normatechnológusi és munkaügyiis tanfolyam, amelyet az utóbbi években rendeztek, csak részlegesen és másodlagosan foglalkozott munkaszervezéssel. *A vállalatok a munkaszervezéssel kapcsolatosan igényüket a munkaszervezők képzése és továbbképzése iránt fejezték ki a legeggyértelműbben.* Szinte minden vállalatnál a legalapvetőbb feltételként ezt jelölték meg.

Sajnos a téma kutatásában fennálló elmaradásunk is súlyosbítja a problémát. Ma nincs olyan bázis, amely alkalmas a korszerű ismereteket és megfelelő alkalmazási gyakorlatot adó tananyag és módszertan kidolgozására és az oktatás átfogására. Néhány szakember által, szinte hobby-szerűen végzett kutatások a gyakorlati igényektől eléggé elszakítottan, „arisztokratikus” távolságból közelítenek meg egy-egy, véletlenszerűen kiragadott részproblémát és a gyakorlatban alig használhatóan, az általánosság szintjén vizsgálják azokat.

2. A jelenleg folyó munkaszervezési tevékenység körének és módszereinek jellemzése és eredményei

Feltehető volt, hogy a szervezeti és személyi feltételek előbbieken vázolt helyzete nagyban meghatározza a munka szervezettségi színvonalát és a munkaszervezési tevékenység eredményességét. Ezért — a teljesség igénye nélkül — megvizsgáltunk néhány konkrét, a munkaszervezés körébe tartozó tevékenységcsoportot.

A munkakörülmények, munkafeltételek elemzésében — amelyet nem közvetlenül a munka hatékonysága, hanem a munkahelyi közérzet javítása céljából végeznek — *előrelépés tapasztalható.* Bár a vállalatok egy részénél ez gyakran nem lépi túl a „balesetvédelmi szemléket”, jelentős részüknél törekednek arra, hogy a munkahelyeket egyre vonzóbbá tegyék. *Az előrelépést e területen a nagy fluktuáció motiválja.* Mindez arra utal, hogy az ilyen jellegű tevékenység fellendítése közvetlenül nem

az anyagi ösztönzés általános rendszeréből következik; szükség van tehát valami egyéb húzóerőre is.

Mozdulatelemzést a megvizsgált összes vállalatok közül mindössze négyenél végeztek, ott sem rendszeresen, hanem esetenként. Már a felmérés kezdete előtt tisztában voltunk azzal, hogy e téren a hazai gyakorlat meglehetősen szegényes, bár más országokban a módszer több évtizedes múltra tekint vissza. *A kép lehangolóbb, mint vártuk.* A szélesebb körű alkalmazás minimális feltétele — egyéb szükséges tényezők mellett — a munkaszervezők képzése, továbbképzése.

A vállalatok egy részénél rendszeresen végeznek *munkanap-megfigyeléseket*. A munkanap-felvételek sokszor formálisak, a felvételek elemzése alapján szükséges intézkedések gyakran elmaradnak. Feltűnő, hogy a magas teljesítményszázalékok mellett még jelentős üzemi veszteségek is mutatkoznak. Mindössze 5 helyen fordult elő, hogy egy-egy alkalmazotti munkakörben munkanapfelvételt végeztek. Ez ugyan jelzi, hogy megvan a lehetőség az alkalmazotti munkaterületeken is a munkanapfelvételi eljárások széles körű bevezetésére, de hiányzik a kellő inspiráció.

Egyik nagyvállalatunk legkorszerűbb üzemében egy szalag munkájáról filmttechnikai eljárással végeztek *pillanat-megfigyeléseket*. Ez a más országokban hosszú évek óta széles körben alkalmazott módszer olyan kivételes nálunk, hogy külön MTESZ-rendezvényen számoltak be a tapasztalatokról. A felvételek alapján a megfigyelt szalagon az egyes munkahelyek között nagy terheléskülönbségeket állapítottak meg. Mint kiderült, a szalag kialakításakor *figyelmen kívül maradt* az egyes munkahelyek időbeli összehangolása.

Létszámnormákat főleg a hagyományos iparágakban, hagyományos munkakörökben alkalmaznak (berendezéskiszolgálási normák). 1968 előtt szinte mindenütt a létszámnormák alkalmazási területének szélesedése volt tapasztalható. Az 1960-as évek elején megkezdett ilyen irányú munkák nyoma ma már alig látszik. Majdnem ugyanarra a színvonalra jutottunk vissza, mint ahonnan elindultunk. A létszámnormák hiánya különösen az alkalmazotti munkaterületeken szembetűnő. Valószínű, hogy ez összefüggésben van az adminisztratív létszám növekedésével.

A *normaalapokból* felépülő, illetve az ún. műszakilag megalapozott normák aránya általános csökkenést mutat. Ez arra utal, hogy növekszik a tapasztalati statisztikai normák szerepe és súlya.

Megvizsgáltuk, *elemzik-e a munkaszervezési szempontból legkézenfekvőbb tényezőket* és az elemzések alapján milyen intézkedéseket hoztak.

— *A selejtokok elemzése* munkaszervezési szempontból úgyszólván egyetlen vállalatnál sem folyik. Műszaki szempontú selejtanalízis széles körben végeznek — erre megvannak a kényszerítő körülmények — azonban a munkavégzési módszerekkel kapcsolatos következtetések levonása ritka kivételes jelenség.

— *Az energiadiagrammot* úgyszólván kizárólag a csúcsidőszak terhelése szempontjából vizsgálják, mert ha túllépi a megengedett határt, büntetést kell fizetni. Az, hogy a munkakezdekések és -befejezések, valamint az étkezési szünetek körül milyen kiesések vannak — két vállalat kivételével — nem érdekelte a vállalatokat.

— *Az anyagmozgatás körülményeivel* sok vállalatnál foglalkoznak. Ennek magyarázata: a segéd munkáshiány. Sok helyen foglalkoznak ugyan az anyagmozgatás gépesítésével, de a kényszerhelyzetben a gazdaságossági megfontolások szoba sem jönnek.

— *A munkahely-kiszolgálási formák* elemzését, amennyiben az összefügg az anyagmozgatás gépesítésével, viszonylag sok helyen végzik, önálló munkaszervezési problémaként azonban csak elvétve foglalkoznak vele.

— *A minőségellenőrzés folyamatának elemzése úgyszólván* teljesen hiányzik.

— *A karbantartás* gyengéiből adódó veszteségeket a vállalatok egy részénél elemzik, de a hozott intézkedések — a legtöbb esetben — csak a pillanatnyi zavarok kiküszöböléséig terjednek.

— *A többgépes rendszer* lehetőségeit csak ott vizsgálják, ahol már hagyományosan ilyen rendszer van. Ezekben a helyeken a munkaerőhiány váltotta ki az ilyen vizsgálatokat és az egy fő által kezelt átlagos gépszám ugyan növekszik, de a gépek hatásfoka csökken.

— Néhány vállalatnál foglalkoznak ugyan a *szalagszerű termelés* bevezetésével, azonban a filmtechnikai eljárás tárgyalásakor említett példa szerint nem mindig kellő alapossággal. Úgy ítéljük meg, hogy a szalagszerű termelésben még messze vagyunk lehetőségeink kihasználásától. A megfelelő indíték hiányzik.

— *A munkaerő-vándorlás okait a vállalatok nagy többségénél vizsgálják.* A munkakörülmények, a munkafeltételek javítására tett erőfeszítések örvedetesen megsaporodtak (a törzsgárda anyagi előnyben részesítése, a lakás gondok enyhítése, utazás, étkezés stb.).

— *A létszámhiány* megszüntetésére tett intézkedések jellege nagyrészt „extenzív” (telepek létesítése olyan területeken, helységeken, ahol még van munkaerő; magas bér az új dolgozóknak; jutalom munkaerő „szerzésért”; hirdetések; bedolgozók, nyugdíjasok foglalkoztatása stb.). Ezek az intézkedések nem hozták meg a várt eredményeket és úgyszólván sehol sem oldották meg az ún. munkaerő gondokat.

A belső munkaerő-tartalékokat is feltáró korszerű munkaszervező-tevékenység a kényszerítő körülmények ellenére sem bontakozik ki eléggé a vállalatoknál. Sok helyen éppen a munkaerőhiánnyal indokolták a belső tartalékok feltárásának elhanyagolását mondván: félnek, hogy akkor még többen lépnek ki. Véleményem szerint ez csak látszólag lehet igaz. A racionálisan szervezett munka a dolgozó számára is megnyugtatóbb, mint ha az egyik időszakban a „lézengés”, a másik időszakban kapkodás, túlórázás a jellemző. A szervezett munka a dolgozó számára természetessé teszi a folyamatos és egyenletes munkatempót. A munka ésszerű megszervezése szinte automatikusan magával hozza az egyenletes, normális és elfogadható munkaintenzitást is. *A fluktuációs vizsgálatok tanulsága szerint a kilépések egy részének oka éppen a munkaszervezés elhanyagolása.*

— *A költségeket munkaszervezési szempontból* csak néhány helyen, főleg a magas elevenmunka-hányaddal dolgozó vállalatoknál elemzik. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy általában elég gyenge a személyi jövedelmek és a költségalakulás között a kapcsolat. A költségcsökkenés hatása a személyi jövedelmekben alig érzékelhető.

A munkaerőhiány — általános vállalati vélemény szerint — nem teszi lehetővé a *munkaerő-kiválasztás* sem hagyományos, sem korszerűbb *módszereinek alkalmazását*. Aki jelentkezik, azt lényegében — néhány vidéki vállalat kivételével — válogatás nélkül felveszik. A munkaerő képzése kisebb részben iparitanuló-képzéssel, döntő részben betanítás útján történik. A betanítás — a munkaerőhelyzet miatt — egyre kevésbé csoportos és mindinkább egy-egy (rég) dolgozó mellé való beosztással történik.

A *munkaszervezéssel elért eredmények* kimutathatóságával kapcsolatban megoszlottak a vállalati vélemények. Valóban nem problémamentes a mérés. A zavarelhárító munkák eredményeit például valóban nehezen lehetne munkaszervezési eredményként elkönyvelni. De abban majdnem egységesek voltak a vállalatok, hogy meg sem próbálták kimutatni az eredményeket.

A *vállalatok a munkaszervezési szakirodalmat* kevésnek és ami van, azt túlságosan elméletinek tartják. Főleg módszertani, alkalmazástechnikai anyagok iránt tapasztalható érdeklődés. A munkaszervezési szakirodalom szűkösségét és elméleti jellegét a kutatási bázis és — egyáltalán — a kutatások hiánya okozza.

A *munkaszervezési műszerek* alkalmazása mindeddig nem tudott meghonosodni. Az említett filmtechnikai eljárásnál alkalmazott műszerek az egyik egyetemi tanszék birtokában vannak és a tanszék munkatársai végezték a hivatkozott vizsgálatot is. Műszerek iránt érdeklődés alig tapasztalható. *Néhány év óta hazánkban is léteznek olyan mobil műszertípusok, amelyek alkalmasak lehetnének a szélesebb körű elterjesztésre. Ezek azonban még mindig csak „kiállítási tárgyak” és néhány MTESZ bemutatóig jutottak el, gyártásuk és elterjesztésük egy jottányit sem haladt előre.*

A kialakult helyzet okai és következtetések

A mai helyzetet több, egymással szorosan összefüggő okra lehet visszavezetni.

A *felszabadulás előtt* a fejletlen magyar iparban szakmai szempontból biztató, kezdeti lépéseket tettek a korszerű munkaszervezési módszerek alkalmazására. Természetesen ezek a lépések végső soron a ki-szákmányolás fokozását szolgálták.

A *felszabadulás után* új társadalmi alapokon szélesebben kezdett kibontakozni a korszerű munkaszervezési tevékenység. *Létrejött központi bázisa a Munkatudományi Intézet is.*

A 40-es évek végén, az 50-es évek elején — a gazdaságpolitikai el-kanyarodással egyidejűleg — a munkaszervezés háttérbe szorult, megszűnt a központi bázis (átalakult normaintézet) és a tudományos munkaszervezés klasszikusainak egyoldalúan elmarasztaló értékelése vált uralkodóvá. A napi propagandának is így vált részévé. Mindez azonban következtelenül történt, mert ugyanakkor — a munkaszervezés egyik eleme — *a norma és a munkaszervezés közé egyenlőségi jel került. Maga a norma is elvesztette eredeti értelmét: bérszorzóvá vált. A normázással*

*egyenlővé tett munkaszervezés iránt olyan súlyos ellenérzület alakult ki, amely még jelenleg is erősen hat.**

A munkaszervezés fellendítésére a 60-as évek elején tett lépések — mivel főleg a felszínen lévő tartalékok megmozgatására irányultak — nem tudták áttörni az 50-es években kialakult szemléletet. Ennek az időszaknak részleges eredményei közé tartozik, hogy a Munkaügyi Minisztériumban létrejött egy kis létszámú központi mag; az ágazati tárcák munkaügyi apparátusai és a szervezési intézetek többet foglalkoztak a munkaszervezéssel; a vállalatokban létrejöttek, illetve megerősödtek a munkaszervezéssel foglalkozó részlegek s munkájuk nyomán — főleg a hagyományos munkaszervezési módszerek (időelemzés, munkanapfelvétel) alkalmazása tekintetében — fellendülés kezdődött. A felsőfokú képzésben is némi teret nyert a munkaszervezés bizonyos elemeinek oktatása.

A gazdaságirányítási rendszer átalakítási munkálatai során az általánosabb célok között ugyan szerepelt a munka szervezetségi színvonalának növelése, mégis ahogy közeledett a reform bevezetésének időpontja, úgy lanyhult a munkaszervezési tevékenység. A munkaidő-csökkentéssel kapcsolatos feladatok a hagyományos módszerek alkalmazása tekintetében ismét hoztak némi fellendülést, azonban a módszertani bázis és a szakemberek úgyszólván teljes hiánya miatt ez csak tiszavirág életű lehetett.

Az új irányítási rendszer bevezetése óta sincs a munkaszervezés serkentésére megfelelően ható erő. Ami van, az csak részleges. Ilyen — a felmérés szerint — a munkaerőhiány és a nagyfokú fluktuáció. Ez váltott ki némi előrehaladást a munkakörülmények javításában. Gátolta azonban a munka hatékonyságát közvetlenül növelő módszerek alkalmazását, mert az indok, hogy ezek megnövelhetik a kilépések számát egy-egy vállalatnál, mintegy igazolást adott a vezetők számára a munkaszervezés elhanyagolására, sőt még visszafejlesztésére is.

A munkaszervezésben alig érezhető közvetlen gazdasági húzóerő, mivel a személyi jövedelmek és a költségalakulás között nem hozható létre olyan szoros kapcsolat, hogy az a vállalaton belül végiggyűrűzve a munkahelyek racionalizálására irányuló törekvéseket közvetlenül is kiváltja.

A vállalatok vezetőinek nagy része az 50-es években lett vezető. Annak az időszaknak a munkaszervezéssel kapcsolatos nézetei még ma is elég erősek bennük. A 60-as évek elején tett lépések is — mint említettem — csak a munkaszervezés egyes elemeit érintették, de mindez nem hozott alapvető szemléletbeli változást a munkaszervezés tekintetében. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése — minthogy a munkaszervezéssel kapcsolatos követelményeket csak alig észrevehetően érinthette — szintén nem eredményezhetett lényeges változást. Mindezek következménye, hogy ma is hiányzik a vállalat olyan rendszerszemléletű felfogása, amelyben a munkahely és az ott végzett tevékenység elemi része a rendszernek, s annak felismerése, hogy a rendszer optimális működésének minimális feltétele az elemi részek ésszerű összerendezése.

* Itt nem arra a világon mindenütt tapasztalható ellenérzületre gondolok, amely minden újtó, változtatni kívánó szándékkal szemben jelentkezik. A hazai helyzet általános színvonalától való elmaradásának okait vizsgálom.

A munkaszervezéssel kapcsolatos hibás szemlélet nemcsak a vezetőknél tapasztalható, áthatja a különféle szakapparátusokat és a dolgozók széles körét is.

A felszabadulás előtt külföldi munkaszervező mérnökök kis számú magyar szakembert is megtanítottak a korszerű munkaszervezési módszerek alkalmazására. A felszabadulás után — főleg tanfolyami képzések formájában — viszonylag széles körben megindult a munkaszervezési ismeretek oktatása. Az 50-es évek elején azonban az „elkanyarodás” a képzetesebb szakemberek szakmából való menekülését okozta. Uralkodóvá vált a normázással kapcsolatos technikai lebonyolító feladatok oktatása és ezzel párhuzamosan a korszerű munkaszervezési ismeretek kiszorultak az oktatásból.

1956 után alig néhány munkaszervezéshez értő és a munkaszervezést vállalni merő szakember volt hazánkban. *Sajnos a munkaszervezőképzés mindmáig megoldatlan*, bár munkaszervezési ismereteket — melléktárgyként — oktatnak egyes tanfolyamokon, illetve a felsőoktatásban. Mindezek következtében ma megfelelő szakemberbázis nem áll rendelkezésre, csak a munkaszervezés egy-egy eleméhez értő (normás, munkanap-tanulmányozó) szakapparátus van. A munkaszervezés jelenlegi helyzetének, illetve alacsony színvonalának ez a legközvetlenebb oka.

A vállalati szervezeti hierarchiából az 50-es években a szervezés egészéhez hasonlóan a munkaszervezés is teljesen kiszorult, miközben a „normázás” uralkodóvá vált. A normázással egyenlővé tett munkaszervezés hatása is csak a normázott dolgozókra terjedt ki.

A szervezeti helyzet még jelenleg is teljesen rendezetlen a vállalatoknál és csak a munkaszervezés egyes elemeivel foglalkozó szervezeti részlegek léteznek.

Az ágazati minisztériumok apparátusaiban sincs a munkaszervezésért felelős részleg, a tárcák szervezési intézeteinek tevékenységéből is egyre jobban kiszorul a munkaszervezés. Így az irányító szervek nem állíthatók — és ma sem állítanak — munkaszervezési követelményeket a vállalatokkal szemben, s munkájuk értékelésekor sem veszik eléggé figyelembe a munka szervezettségét.

A külföldi tudományos eredmények, tapasztalatok feldolgozása elmarad a szükségletek mögött, mivel a létező alacsony létszámú bázisnak csak a formális kapcsolatok fenntartásához van ereje.

Megállapítható, hogy a gazdaságirányítás új rendszere a munkaszervezés terén régen meglévő problémákat is felszínre hozta és kiélezte. Egyben rámutatott arra, hogy az anyagi ösztönzés új rendszere e problémák megoldásához csak lehetőségeket teremtett, de önmagában még nem ad és nem is adhat megoldást.

Azzal, hogy a gazdaságirányítás rendszere ezt a problémát felszínre hozta, megteremtette a lehetőséget, hogy a mélyebben fekvő okok feltárásával — nem pedig ahogy a felszínen megjelenik: a munkafegyelem, a fluktuáció vagy a norma kérdésére leszűkítve — közelítsünk a megoldáshoz.

A felvázolható főbb teendők a következők:

— Mindenekelőtt szemléletalakító tevékenységre van szükség. Az

állami vezetésnek — a párt, a KISZ és a szakszervezetek segítségével — fokozott gondot kell fordítania a korszerű munkaszervezés jelentőségének, céljának megértetésére, a munka magasabb szerveztségét célzó alkotó kezdeményezések kibontakoztatására. Fokozatosan növelni kell a munkaszervezést népszerűsítő propaganda szerepét. A napi sajtóban és a rádióban e tevékenység eredményeire célszerű összpontosítani. A gazdasági eredmények mellett hangsúlyozni kell a munkafeltételeket, a munkahelyi közérzetet, az önkifejtés lehetőségei tekintetében elért, illetve elérhető eredményeket. A televízió és a film az eredmények propagálása mellett egyszerűbb, frappáns példákkal módszertani ismeretek terjesztésére is alkalmas.

— A munkaszervezés elméleti-módszertani kutatása, oktatása és gyakorlata olyan egymással kölcsönösen összefüggő rendszert képez, amelynek csak együttes összehangolt fejlesztése eredményezhet számottevő előrehaladást. A kutatási, elemzési, oktatási, valamint szervezeti és információs bázisok létrehozásához, illetve megerősítéséhez nagy segítséget nyújthat a szocialista országokban e téren kialakult gyakorlat jobb megismerése, a tapasztalatok alkotó felhasználása.

— Számításaink szerint mintegy 25—50 ezer munkaszervező specialista tanfolyami képzéséről, továbbképzéséről kell viszonylag rövid időn belül gondoskodni és meg kell oldani az iskolarendszeren belül is a specialisták tervszerű képzését. Ugyanakkor el kell érni, hogy a vezetőképzés, továbbképzés tanfolyamain minden esetben önálló tárgy legyen a munkaszervezés.

Különösen nagy gondot kell fordítani a termelés közvetlen irányítói (üzemvezetők, művezetők) munkaszervezési ismereteinek fejlesztésére, mert nekik e tekintetben is kulcsfontosságú szerepük van.

— A vállalatoknál fokozatosan — ahogy a rendelkezésre álló szakemberek száma nő és képzettsége javul — létre kell hozni, illetve meg kell erősíteni a munkaszervezési részlegeket. Szervezeti helyzetüket az elvégzendő feladatok jelentőségének és színvonalának arányában a korszerű követelményeknek megfelelően célszerű rendezni.

— Gondoskodni kell speciális munkaszervezési műszerek forgalomba kerüléséről (gyártásáról vagy behozataláról). Amíg ez megvalósul, a munkaszervezők számára nagy segítséget nyújthatnak a jelenleg is kapható — nem munkaszervezési célra készült — egyszerű és viszonylag olcsó regisztráló műszerek.

A vázolt helyzet gyökeres megjavítására — a felsorolt lépéseken belül és azokon túl is — nagyon sok aprónak látszó, látványosnak nem mondható munkát kell végezni. A munkaszervezésben rejlő nagy tartalékaink kihasználásához csak ezeken keresztül vezet az út.

TISZTELT ELŐFIZETŐNK!

A *Közgazdasági Szemle* legközelebbi, összevont 7—8. száma augusztus közepén jelenik meg.

Gazdasági döntések és információs rendszerek

Az új gazdasági mechanizmus működésének csaknem 3 éves tapasztalatai mindinkább felhívják a figyelmet a gazdasági irányítás hatékonyságának fontosságára. Egyre világosabbá válik, hogy az anyagi folyamatok realizálása nem választható el az irányítás szférájától, így a hatékonyságot ezek együttesében kell megvalósítani.

A gazdasági vezetés eredményességét a döntési módszerek színvonala határozza meg. A döntési folyamat alapvetően két részből áll. Magában foglalja a *döntéselőkészítés technikáját*, valamint a *döntési metodikát*.

Cikkünkben azokkal a kérdésekkel foglalkozunk, amelyek a döntések előkészítésének sajátos tartományát, az *információk megszerzését és feldolgozását* képezik.

Mint ismeretes, a döntési folyamatok végső soron *információátalakítási tevékenységként* értelmezhetők. Ez a felfogás abból a feltételezésből indul ki, hogy a döntés végső soron információkban jut kifejezésre. Ahhoz, hogy ezt a problematikát világosan áttekinthessük, mindenekelőtt a döntésnek az ebben az aspektusban vett értelmezésével kell foglalkoznunk.

Ha a döntések gyakorlatát tekintjük át, akkor egyértelmű, hogy valamilyen információátalakítási folyamatról van szó. Nevezetesen: meglevő információkból egy adott eljárás segítségével új információkat képezzünk. Módszertani szempontból ebben a folyamatban az *információ átalakításának* van kiemelt jelentősége. A döntések elméletével foglalkozó szakirodalom az átalakítási folyamat törvényszerűségeinek sajátosságait tárgyalja, valamint azokat a módszereket foglalja össze, amelyek e transzformációban helyet kapnak.

Nem tekintjük feladatunknak a fenti folyamatok tárgyalását, csupán néhány, témánk szempontjából lényeges megállapításra szeretnénk hivatkozni.

A döntésekkel realizálható módszerek jelentőségüket tekintve *determinisztikus*, illetve *sztochasztikus* folyamatokként foghatók fel. A determinisztikus folyamatok a centralizált irányításban kiemelt jelentőséget kaptak. Ez a tény számos körülménnyel függ össze, amelyek közül itt csupán kettőt említünk.

A népgazdasági tervek teljesítésének kötelező jellege, az ehhez kapcsolódó gazdaságirányítási rendszer szükségszerűen olyan módszereket vont a döntési metodikába, amelyek mint determinisztikus eljárások ismertek.

A szigorúan meghatározott és részletezett gazdasági feladatok, az ezeket alátámasztó anyagi-műszaki feltételi rendszerek csak „*egy kimenetet*” meghatározó döntéselőkészítési módszereket fogadtak el.

A fenti igényeket támasztotta alá az a technika is, amely a döntéselőkészítési folyamatban részt vevő információk feldolgozásához rendelkezésre állt. A számítástechnika abszolút és viszonylagos elmaradottsága nem adott alapot olyan módszerek bevezetésére, amelyek nagy számítási igénnyel, bonyolult algoritmusokkal dolgoztak.

Az új gazdasági mechanizmus feltételei között realizálódó gazdasági rendszerek a fenti vonatkozásoktól alapvetően különböző lehetőségeket kívántak és biztosítottak. A gazdaságirányításban egyre több *tendencia jellegű, valószínűsíthető elem* kapott teret. A korábbi determinisztikus eljárások nem elégítették ki az igényeket. Mind több figyelem fordult a *sztochasztikus modellek, eljárások* felé. Ennek az igénynek a teljesítését nagy mértékben támogatta az az ugrásszerű fejlődés, amely a modern számítástechnika alkalmazásában indult meg. A számítástechnikai módszerek, párosulva a számítástechnika technikai eszközeinek fejlődésével és bővülésével, új utakat nyitottak meg mind a népgazdasági méretű, mind a vállalati környezetben működő gazdaságirányítás számára.

A döntés, az irányítás kérdései kezdettől fogva összekapcsolódnak az információs rendszerek problémáival. Az információélelgtelenség, illetve redundancia hangsúlyozása vörös fonalként húzódik végig a szocialista gazdaságirányítás hazai történetén. Megítélésünk szerint számos olyan kérdés vár tisztázásra, amely e problémákat helyes értelmezésben világítja meg, s így alapot ad az információs rendszer továbbfejlesztésére. Anélkül, hogy ezekre részleteiben kitérnénk, csupán egy kérdést kívánunk e tárgykörben megemlíteni. Véleményünk szerint az *információs rendszerek értékelése csak az adott irányítási rendszer keretei között* lehetséges. A tárgytól elszakított elemzések többnyire rossz következtetésre vezetnek. Ezt a körülményt a hazai információs rendszerek, szervezetek hatékonyságának tárgyalásakor különös figyelemmel kell tekinteni. Így a levonható következtetések nem általánosíthatók a hazai információs rendszer minden szakaszában.

A döntési folyamatok az információs tevékenységek vetületében

Mint említettük, a döntési folyamatokat információátalakítási tevékenységként is értelmezhetjük. Ez azt jelenti, hogy a döntések előkészítésével kapcsolatos folyamatok szubsztanciálisan információátalakításban és feldolgozásban jutnak kifejezésre.

Az információátalakításban végső soron két csoportot különböztethetünk meg: hagyományos ügyviteli eljárások és modern matematikai módszerek.

A *hagyományos ügyviteli eljárások* szinte kizárólagosan az adatok gyűjtését, kezelését és rendszerezését engedik meg. Más szóval a hagyományos adatfeldolgozásra épített döntéselőkészítési metodika csupán a nagy tömegű, a gazdasági szervezetben eleminek minősített események számbavételét, összesítését teszik lehetővé. Ily módon válik lehetővé, hogy a sok tízezer vagy százezer adatból álló adattömeg bizonyos általá-

nosításokra adjon módot, tájékoztatást, informáltságot biztosítson. Ez a metodika (a metodikát követő feldolgozási gyakorlat) elsősorban a *múlt eseményeinek regisztrálását, a visszatekintést* szolgálja. Ezt bizonyítja az is, hogy a hagyományos adatfeldolgozásra épített számítástechnikai módszerek elsősorban a *retrospektív (számviteli) adatszolgáltatási rendszereket* elégítik ki.

A gazdasági irányítás, a hatékony döntéselőkészítés nem elégedhet meg a múltat regisztráló, statikus módszerekkel. A döntéselőkészítési folyamatok olyan adatszolgáltatást és adatfeldolgozást követelnek, amelyek *operatív és dinamikus beavatkozást* tesznek lehetővé.

A modern matematikai módszerek térhódítása a vezetésben éppen ezzel az igénnyel függ össze. Az operációkutatás gazdasági alkalmazása azokat a hiányokat pótolja, amelyek a hagyományosnak mondott adatfeldolgozási gyakorlattal szembeni kritikaként jelentkeztek. A matematikai módszerek beépítése az információs folyamatokba módot adott olyan összefüggések feltárására, amelyek a gazdaságirányítást mind az adott környezetre vonatkozóan, mind a távlatokat illetően helyesen orientálta.

A modern matematikai módszerek bevezetésének fontos tapasztalata, hogy azok rendszerint *partikulárisan*, az adott szervezet információs rendszerétől függetlenül alakultak ki. Ez a körülmény képezte és képezi sok esetben ma is a módszerek gazdasági alkalmazhatóságának korlátait. Nevezetesen az egyes módszerek bázisát képező *gazdasági modellek információalapja nem szerves része* a vállalat vagy intézmény (mondhatjuk az egész népgazdaság) információs rendszerének. Ez azt eredményezi, hogy a modellek adatellátása pótlólagos erő kifejtést, párhuzamosságot, felesleges munkát okoz. Emellett súlyos gondot ad a modellek aktualizálása, a gazdasági jelenségek alakulásának követése az információs munkában.

Ma még azt kell megállapítanunk, hogy egy-egy modell (matematikai módszer) bevezetése a rendszeres információs tevékenységtől függetlenül megy végbe.

A fentiekből következik, hogy az információátalakítás lényegét képező transzformációk hatékonyságát csak akkor emelhetjük fel a kívánt színvonalra, ha *megszűnik* az előbbieken említett *két eljárásstartomány független kezelése és hasznosítása*. A gazdaságirányítás komplex jellege ugyanis egyformán szükségessé teszi a hagyományos ügyvitel információátalakításokat és a kvantitatív összefüggéseket kellően átfogó és elemző matematikai módszereket. A jövő feladata az egységes eljárási rendszer kialakítása.

A gazdasági információk értelmezése és osztályozása

Korunkat az információk századának is nevezik. Az információ közeletű elnevezés, azonban *értelmezését* illetően ma még *sok a félreértés*. Nem vállalkozhatunk a szakirodalomban és a mindennapos gyakorlatban használatos legkülönbözőbb értelmezések egységesítésére. Csupán a kifejtéshez lényeges *egyértelmű szóhasználatra és definíciókra* törekszünk. Elfogadjuk Langeforsnak azt a meghatározását, miszerint információ minden olyan ismeretet ért, „*amely felhasználható döntéshozatalra vagy döntéselőkészítésre*”.

Az információnak ez a felfogása *nem tesz különbséget* az informatikában használatos *információ* és *adat* között. Mi viszont szükségesnek tartjuk a különbségtételt a fenti fogalmaknál. Értelmezésünk szerint az *információ bővebb kategóriát jelent, amelyben az adatok egy-egy rész-halmazt képeznek*. Az „adat” értelmezésében fontosnak tartjuk a *szám-szerű megjelenést*, ezért az adatokat az információk részhalmazának tekintjük, olyan információknak, amelyeket *numerikusan kódolunk*.

A gazdasági információk *különböző aspektusait* határozhatjuk meg. Ha az információkat (adatokat is) formai jegyek alapján tekintjük, az információk *szintaktikus értelmezéséről* beszélünk. A szintaktika a jelek egymásközi kapcsolatával foglalkozik, és így semmit sem mond az empirikus világról. Az információ a szintaktikus felfogás szerint tehát jel vagy jelsorozat.

Az információk értelmezésének további lehetősége a *tartalom szerinti osztályozás*. Ennél a megközelítésnél a *szemantikus* felfogás kap jelentőséget.

Az információ szemantikája az információkat leíró *jelek és az anyagi valóság közti kapcsolatra utal*. Az információknak ebből a szempontból vett tárgyalása a gazdaságirányítás *tartalmi* szférába vezet.

Az információk *pragmatikus* vonásait akkor említjük, ha az információt közvetítő jelsorozatnak a *felhasználóra gyakorolt befolyását* értékeljük. A döntéselőkészítéssel, az irányítással való kapcsolatában az információnak elsősorban ebből a szempontból van jelentősége. Véleményünk szerint egy adott szervezet információs rendszere akkor nevezhető *hatékónak*, ha az információs folyamatokban e pragmatikus vonások érvényesítését tűzi ki célul.

Döntési szintek és információs szükségletek

Az információátalakítással közvetített döntéselőkészítési tevékenység *meghatározott környezetben* valósul meg. Cikkünkben a vállalati szervezetben végbemenő döntési folyamatok problematikáját, illetve az ezzel kapcsolatos információs folyamatokat elemezzük.

A vállalati irányítás döntési feladatainak áttekintése, azok sokrétűségéből következően bizonyos *általánosításokat* kíván. Az egyes döntési típusok meghatározását a *vállalati hierarchia függvényében* tesszük meg. Ennek megfelelően a vállalati szervezeten belül a következő döntési szinteket különböztetjük meg: *felsőszintű irányítás* (top management), *középszintű irányítás* (management controll), *alsószintű irányítás* (operating management).

A felsőszintű vezetés döntési feladatai alapvetően két csoportba sorolhatók: 1. a vállalat üzletpolitikájának és célkitűzéseinek meghatározása; 2. azoknak az erőforrásoknak kijelölése, amelyek a vállalati stratégiában rögzített feladatok teljesítéséhez szükségesek.

A vállalat stratégiájának kijelölése alapvetően olyan döntéseket kíván, amelyek egyrészt a vállalati tevékenységnek a népgazdasági összetevékenységbe való *illeszkedését* szabályozzák, másrészt olyan intézkedéseket, amelyek a rendelkezésre álló *erőforrásokat* az adott *vállalati célok*nak megfelelően maximális hatékonysággal hasznosítják. Így pél-

dául a külkereskedelmi tárca területén modellek készülnek döntési feladatokra (devizaállománnyal, fizetési mérleggel kapcsolatos vizsgálatok, szektor szerinti optimalizálás, szabályozórendszerek kialakításának kérdései, devizaszorzókkal kapcsolatos vizsgálatok, különböző tervvariánsok számítása stb.).

A középszintű irányítás döntési tartományát alapvetően három területre lehet tagolni:

- a meghatározott stratégiához kapcsolódó taktika kijelölése,
- a rendelkezésre álló tárgyi és személyi feltételek allokálása,
- a stratégiában meghatározott főbb tendenciák érvényesítése, ellenőrzése.

Megítélésünk szerint a középszintű irányítás feladatai közé tartozik mindazoknak a döntéseknek a képzése, amelyek a vállalati stratégiában meghatározott komplex célok felosztásáról intézkednek.

A gazdasági egységen belül kialakult természetes munkamegosztás a konkrét feladatok elhatárolását és felosztását követeli meg. Ez a megosztás mind *statikus*, mind *dinamikus* vetületében nélkülözhetetlen. Így tekintettel kell lenni nemcsak egyes részlegek technológiailag, gazdaságilag meghatározott körülményeire, hanem azokra az *időben változó vállalati körülményekre*, amelyek e megosztást folyamatosan befolyásolják.

A konkrét részlegekre lebontott *feladatok függvényében* kell gazdálkodni a *rendelkezésre álló erőforrásokkal* is. Ez azt jelenti, hogy a maximális hatékonyságot mind az *egyes egységek*, mind a *vállalat egészének* szintjén úgy kell biztosítani, hogy az *minimális ráfordítással* menjen végbe. Véleményünk szerint ez az állásfoglalás kibővíti például a lineáris és nem lineáris programozási módszerek alkalmazásának jelenlegi körét.

A vállalati célok realizálása megköveteli, hogy folyamatosan kísérjék figyelemmel a *stratégiát elsődlegesen befolyásoló tendenciákat*. Abban az esetben, ha e folyamatokban lényeges eltérések tapasztalhatók a tervezetthez képest, a középszintű irányításnak kell döntenie.

Az alsószintű vezetés döntési problémáira mind a feladatok meghatározását, mind az eszközök biztosítását illetően az *operativitás* jellemző. Nem szorul különösebb indokolásra, hogy a mindennapok gyakorlatában ezen a döntési fokon a *közvetlen beavatkozás* a leglényegesebb döntési feladat. Az átfogó koncepciók realizálása az egyes műszaki és gazdasági tevékenységekben jut kifejezésre. Ezért az irányítási szervezetet úgy kell létrehozni, hogy az részletekbemenően és folyamatosan vizsgálja a *munkát*, a *munkaterületet* és a *munkaeszközöket*. A *kivételekkel való vezetés* elve (management by exception) kizárólagosan ennél a döntési szféránál mondható hatékonynak. A gazdasági események folyamatában az alsószintű vállalatvezetés e módszerrel képes elsősorban befolyásolni a konkrét műszaki és gazdasági folyamatokat.

A fentiekben vázolt döntési hierarchia *egységes rendszerbe* foglalja a vállalat igazgatási, irányítási feladatait. A *vállalati információs rendszer* (management information system) ezért komplexitásra törekszik, a vállalati információs feladatokat egységbe foglalja. Felhasználja mindazokat az előzőekben említett eljárásokat, amelyek egy-egy döntési feladat teljesítésekor helyet kapnak.

A vállalati információs rendszer tehát az információs igényeket az *egyes irányítási szintek sajátosságainak* ismeretében elégítheti ki. A fel-

sőszintű irányítás elemeinek akkor felel meg, ha olyan információkat gyűjt, dolgoz fel és szolgáltat, amelyek a vállalati stratégia kialakításának alapját képezik. Ezek az információs csoportok elsősorban az *elmúlt időszak eseményeinek összefoglalását* adják, olyan *általánosításokhoz* nyújtanak lehetőséget, amelyekkel a *főbb tendenciák* meghatározhatók, az elmúlt időszak gazdasági eseményei konkretizálhatók. Mivel a vállalati tevékenységet egy adott gazdasági környezet feltételi rendszerében kell megvalósítani, ezen a szinten nélkülözhetetlenek a *környezetre vonatkozó információk is*.

Ha a fenti információs köröket *formai jegyek* szerint kívánjuk jellemezni, akkor meg kell állapítanunk, hogy ezek szinte kizárólagosan *összefoglaló és származtatott* információk. Ebből következik, hogy a felső vezetés szintjén csak azok az információk adnak érdemi tájékoztatást, amelyek *átfogó*, nem részletekbemenő ismereteket nyújtanak.

Az említett döntési célokból származik az is, hogy ezen a fokon különös jelentősége van azoknak az *információátalakítási eljárásoknak*, amelyek az egyes jelenségek közti *kapcsolatokat*, azok *időbeli alakulását* vizsgálják, értelmezik.

A középszintű irányítás feladatai közé soroltuk a gazdasági folyamatok *ellenőrzését* (management controllt). Ezért tulajdonítunk ezen a helyen különös jelentőséget azoknak a hagyományos, időszakos számviteli tájékoztatásoknak (például a mérlegbeszámoló-jelentés), amelyek a legfontosabb pénzügyi és természetes mutatószámokon keresztül tájékoztatást nyújtanak a vállalat gazdasági terveiben kijelölt feladatok teljesítésének állásáról.

Említettük, hogy a központi célok lebontásával egyidejűleg gondoskodni kell a teljesítéshez szükséges *tárgyi és személyi erőforrásokról*. Erre az igényre a vállalati információs rendszernek is fel kell készülnie. Más szavakkal a középszintű irányítást támogató információs szervezetnek biztosítania kell azokat az adatokat, amelyek az általános szóhasználatnál vett „*modellezéshez*” szükségesek.

Az operatív döntési szférához kapcsolódó információs rendszer elsődleges sajátossága a *részletesség*. Ezen a szinten teljesen indokolt, hogy a legkülönbözőbb anyagi és műszaki folyamatokhoz kapcsolódó *mérési pontokból* származó információkat az operatív irányításban részt vevők rendszeresen figyelemmel kísérjék.

Természetszerűleg nem képzelhető el olyan információs szolgáltatás, amely az *adatok tömegét* zúditja a folyamatok szabályozóira. Az információs rendszernek ezen a szinten kell felkészülnie a nagy adattömegek fogadására, kezelésére és szelektálására.

A vállalati információs rendszer előbbieken vázolt feladataiból a következő általánosítható sajátosságokat jelölhetjük meg:

A vállalati információs rendszerben érvényesíteni kell a *szelektivitást*. Ez azt jelenti, hogy az egyes információs szinteket a döntési szintek igényei szerint kell kialakítani. Csak ennek az elvnek az érvényesítésével kerülhetjük el a rosszul értelmezett és felesleges munkát okozó *túlinformáltságot*, illetve szüntethetjük meg a *fehér foltokat* a vezetés információs szükségleteiben.

Hasonlóan a döntési szervezetben végbemenő változásokhoz, az információs szervezetben is *hajlékonyságra* kell törekedni. Az információs

szervezet csak akkor elégítheti ki a valóságos szükségletet, ha követi azok változásait.

Véleményünk szerint a magyar információs tevékenységgel kapcsolatban gyakran elhangzó *kritika „felesleges információk felhalmozódása”, „alapvető információs szükséglet kielégítésének hiánya”* elsősorban ennek a szempontnak figyelmen kívül hagyásával magyarázható. Ez az állítás természetesen nem jelent egyoldalú értelmezést a döntési tevékenység és az információs rendszer vonatkozásában. Tisztában vagyunk azzal, hogy az információs rendszer is fejlődésében hat a vezetési módszerekre, a vezetés technikájára.

További lényeges sajátosság, amely értelmezésünkben a *vállalati információs rendszert* megkülönbözteti a hagyományos adatszolgáltatástól és adatfeldolgozástól az, hogy az információátalakítási folyamatokba szervesen beépíti a vezetéstudományt. Az irodalomban elfogadott értelmezés szerint ide tartozónak tekintjük mindazokat az *operációkutatási* és egyéb *matematikai módszereket*, amelyek jelenleg a vezetéstudomány eszköztárát képezik.

A vállalati információs rendszerekkel foglalkozó irodalom az információs szervezet többségében *gúlához* hasonlítja. Abból a feltételezésből indul ki, hogy az alacsonyabb információs szintekről a magasabbak felé haladva csökken a vezetés információigénye.

Ez az állítás csak *fenntartásokkal* nevezhető helyesnek. Abban az esetben, ha a vállalat információs szükségletét a vállalat szervezetében keletkező információtömeggel azonosíthatjuk, jól szemléltet a gúlaszerű ábrázolás. Tekintettel azonban arra, hogy a vállalat információs igényei, különösen felsőszinten, *környezeti adatokat, verbális tájékoztatásokat* is megkívánnak, a gúla „*pagodává*” válik.

A vállalati információs rendszer lényeges sajátossága a *komplexitás*. Keretei között létrejön az egységes döntési hierarchiának megfelelő átfogó információs szervezet. Ezért az információfeldolgozásban eddig általános *részleges, egymástól elhatárolt feldolgozások kora lejárt*. Ezt a szemléletet tükrözi a moduláris elvek szerint kialakított információs rendszer.

Modul alatt a gazdasági rendszer önállóan is kezelhető részfolyamatait (ezek rendszereit) értjük. A modulok az információs szervezeten belül önálló input-output adattal rendelkeznek, működési feltételeik leírhatók és szabályozhatók. A modulok a vállalati döntési rendszerbe *építőköcszerűen* illeszkednek.

A vállalati információs szervezetek kialakításakor olyan rendszerre kell törekedni, amely *valamennyi döntési funkciót szegmentálva* fogalmaz meg és a döntések szempontjából elsődleges *operatív információk* előállítását tűzi ki célul. Ez a szervezési forma figyelembe veszi, hogy a vállalat információs rendszerét nem lehet egyetlen átfogó rendszerbe integrálni, ezzel szemben az egyes modulokon belül *az integráció viszonylag könnyen megvalósítható*. A modulszerű rendszerszervezést az elektronikus eszközök hatékony alkalmazása is szükségessé teszi.

Az irányítási funkciók részekre osztása feltételezi a funkciókat meghatározó összetevők *egységesítését*. Az egységesítési törekvések lehetőséget adnak az általánosításra, amely a modulképzés feltétele. A standardok képzésének tartalmi és technikai okai vannak. A tartalmi követelmé-

nyek között a funkciók működését meghatározó alapjelenségek egyértelmű definiálását, az ezekhez tapadó szintaktikus jelölések egységesítését tartjuk a legfontosabbnak. Ennek következményeként alakítható ki a szabályozott információhálózat, az információkat gépi technika segítségével közvetítő csatornarendszer.

A technikai szükségszerűség a *gépesítéssel*, a *számítástechnikai* eszközök bevezetésével függ össze. Mint ismeretes, a gépi technika az *általános kategóriájára* épül. Mindazok az információfeldolgozási folyamatok, amelyek egyedi jellegű információátalakítási tevékenységet követelnek meg, a gépi realizációban nehézséget okoznak. Ez a körülmény is az információk munkában teljesítendő standardok szükségességét húzza alá.

A DATORG (Külkereskedelmi Adatfeldolgozó és Szervező rt.) például a külkereskedelmi vállalatok gépi információs rendszerének kialakítása céljából standardizált modulokat dolgoz ki és vezet be. Így például a munkaerő- és bérgazdálkodás, bérelszámolás, munkaügyi és személyzeti adatok, valamint ezek nyilvántartásainak és ügyvitelének korszerűsítésére munkaügyi modulokat hozott létre. Ez a modul eleget tesz azoknak a korszerű követelményeknek, amelyek a munkaerő- és bérgazdálkodással kapcsolatban felmerülnek. A munkaerő- és bérgazdálkodás modulja a következő részterületeket öleli fel:

— egy-egy dolgozóra vonatkozó törzsadat-nyilvántartási rendszer kialakítása;

— a törzsadat-rendszer megváltoztatására, módosítására olyan bizonylati rendszer bevezetése, amely mind a vállalati operatív nyilvántartások, mind az elektronikus gépi rendszer kiszolgálására alkalmas;

— azon információk, amelyek a bérelszámolás, bérgazdálkodás, személyzeti és munkaügyi statisztikák vonalán mind a külkereskedelmi vállalatok, mind a különböző népgazdasági irányító szervek részéről információs igényként jelentkeznek;

— a törzs- és bizonylati alapházisra támaszkodva olyan adatbank — szervezési koncepciójú gépi rendszer — kialakítása, amely egységesen alkalmazható a különböző külkereskedelmi vállalatokban.

Vállalati információs rendszer és a modern számítástechnika

A vállalati irányítási funkciók komplex jellege nélkülözhetlenné teszi a vállalati információs rendszer komplexitását. Ez azt jelenti, hogy a *különböző döntési feladatok az információs rendszer legkülönbözőbb adatköreiből* megismerését, feldolgozását teszik szükségessé. A komplex adatházis létesítése tehát módszertanilag indokolt. Ezt igen könnyen beláthatjuk, ha meggondoljuk, hogy például a vállalati tevékenység eredményességét számszerűsítő eredményelszámolás ugyanazokat a bérköltségadatokat kívánja meg, amelyek egy más funkciócsoport működése, a bérelszámolás során keletkeznek.

A hagyományosnak nevezhető partikuláris elvekre épített adatfeldolgozási technika hatékonyságának egyik fő korlátja, hogy ezeket az összefüggéseket figyelmen kívül hagyja. Így adódnak olyan feldolgozások, amelyek *többszörös adatházist* létesítenek. Nevezetesen autonóm információalapot képeznek az említett bérügyi és kalkulációs tevékeny-

séghez. Ez a *redundancia* nemcsak a munkában és az eszközök felhasználásában okoz pazarlást, hanem *információs zavarokat* is előidéz, ugyanazon jelenségre vonatkozó eltérő adatszolgáltatásokat képez. Ezért meg kell állapítanunk, hogy a vezetés komplex jellegéből következően olyan információs alapot és szervezetet kell létesíteni, amely *valamennyi döntési pont számára az egyszer és csakis egyszer rögzített* információk elérését biztosítja.

A modern számítástechnika fejlődése megteremti a feltételeket a fenti igény kielégítésére. A *harmadik generációs számítógépek*, az ezekhez kapcsolódó *tömegtárolók*, a *real time rendszerek** kialakításával teljesíteni lehet a nagy adattömegekben a *gyors visszakeresést*, a *sokoldalú adateltérést*, az *adatok továbbítását a különböző lekérdezési pontokhoz*.

A központosított információalapok létesítése alapvető változásokat hoz a számítástechnikai feldolgozások tömegében, munkaidőigényében, a legjelentősebb adatkezelési módszerekben. Az *adatkarbantartás* ma már nem elhanyagolható része a számítástechnikai feldolgozásnak, mivel a gazdasági alapokra épített vállalati információs rendszerben a folyamatosra törekszünk. Míg a korábbi szétaprózott feldolgozási technikában az információátalakításhoz felhasznált adatok fenntartása a feldolgozást követően megszűnt, addig a jelen viszonyok között az *információbázis aktualizálása* fontos cél. Ez az igény ösztönzi a számítástechnikai módszerek fejlődését és olyan eljárásokat hozott a felszínre, amelyek elsődleges feladatuknak az *adatkarbantartást* tekintik. Az *adatalapú információs rendszerek* (data based management system) önállóan látják el az adatkezelést és előkészítést azzal a céllal, hogy mentesítsék a felhasználót a nagy tömegű információk tárolási, rendszerezési feladataitól.

Ebből adódik, hogy az adatalapú információs rendszerek *kettős értelemben* hoztak fejlődést az informatikában: automatizáltnak elégítik ki a felhasználók primer információs szükségleteit; előkészítik az információalapokat a felhasználó konkrét számítási programjának megfelelően.

Az adatalapú információs rendszerekben érvényesül a *tipizálás*, a *standardizáció*. Tekintettel arra, hogy az adatkezelési feladatok valamennyi információátalakítási tevékenység szempontjából egységesnek mondhatók, lehetséges *általánosított információkezelő programok* készítése. Ezek a programtípusok a következő funkció típusokhoz kapcsolódnak:

- a konkrét felhasználói programhoz szükséges információpoolok képzése;
- az információalap karbantartása;
- az információk csoportosítása a felhasználó igények szerint;
- az információkat tartalmazó közlési táblarendszerek kialakítása;
- az információk visszakeresése, lekérdezése.

Ezek így megoldják az információalapra vonatkozó valamennyi információkezelési feladatot. A numerikus adatokból képzett *információs alrendszerekben* elvégzik a *karbantartást*, a *csoportosítást*, a *táblázatkészítést*. A nem numerikus információk vonatkozásában technikai (software) lehetőséget nyújtanak az *információlekérdező rendszerek* létesítéséhez. (A fenti megkülönböztetés nem jelenti azt, hogy az információ-

* Real time rendszeren a távadatszolgáltatással működő, több felhasználást egyszerre kielégítő elektronikus számológép-rendszert értünk.

visszakeresését csupán a nem numerikus információkra korlátozzuk. Úgy látjuk azonban, hogy az adatlekérdezés „information retrieval” értelmezésben szinte kizárólagosan csak a felhasználói programhoz kapcsolódva indokolt.)

Az adatalapú információs rendszerek tehát elsősorban számítástechnikai értelmezésben fordulnak elő, ami azt jelenti, hogy ezek önálló léte gépi programokban jut kifejezésre. A data based management systemet olyan rendszernek tekintjük, amely *hozzáférést biztosít mind a gépi programozásban jártas, mind a gépi programozásban tájékozatlan felhasználók számára.*

Általános gépi programokat szolgáltat az információkezeléshez, s így mentesíti a felhasználót az információkarbantartás fáradságos munkájától.

A vállalati információs rendszer és az adatbank

Napjaink elfogadott számítástechnikai kategóriája az *adatbank*. Mind több vállalatnál és intézménynél vetődik fel az adatbank létesítésének igénye. Mint minden új fogalomnál, az értelmezés körül számos elmentmondás, konfúzió tapasztalható. Éppen azért, hogy az adatbankkal kapcsolatos objektív várakozásokat teljesíteni lehessen, szükséges az *adatbank lényegének, funkcióinak* reális értékelése.

Hasonlóan az előbbiekhöz, ebben a vonatkozásban is egyéni megfogalmazást adunk. Véleményünk szerint az adatbank fogalma *szorosan kapcsolódik* az előző fejezetben ismertetett *adatalapú információs rendszerhez*. Nevezetesen az említett rendszer *teljesíti mindazokat a funkciókat*, amelyek az *adatbanktól* elvárhatók.

Az adatbank lényegében az *integrált információalapok* kezelését, valamint az egyes információk vagy *információcsoportok* szolgáltatását biztosítja. Az információszolgáltatás célja kettős lehet: információk gyűjtése továbbfeldolgozásra; információszolgáltatás közvetlen tájékoztatásra.

Tekintettel arra, hogy a további feldolgozási igények az előzőkben kifejtett információátalakítási tevékenységgel (transzformációval) azonosíthatók, ezért ez a felhasználási forma az információk numerikus tartományához, az adatokhoz kötődik. Ebből egyértelmű, hogy a *numerikus adatokat felhasználó információs tevékenységben az adatalapú információs rendszer azonosítható az adatbank fogalmával.*

A vállalati információs rendszer azon területein, ahol nem numerikus adatok kezelése és szolgáltatása a feladat, az adatbank fogalma a szakirodalomban információ-visszakereséssel jelölt információs technikával kapcsolható össze. Ismét fel kell hívni a figyelmet, hogy itt egy lényeges egyszerűsítést alkalmazunk, nevezetesen a továbbfeldolgozást nem igénylő információkat a nem adatformában megjelenő információkhoz kapcsoljuk.

A numerikus adatokra épülő rendszerek felépítésének nehézségei elsősorban metodikai problémákkal magyarázhatók. Mint tudjuk, az információs szervezetben megjelenő adatok, a döntési szinteknek megfelelően, hierarchikus kapcsolatot mutatnak. Az adatstruktúrák, hierarchiák képzése elsősorban közgazdasági, szorosabban véve tartalmi, meto-

dikai probléma. Azok a számítástechnikai rendszerek, amelyeknek alkalmazására a gépi programozás, a számítógépi technika oldaláról megnyíltak a lehetőségek, ma azért nem hasznosíthatók, mert a hagyományos adatszolgáltatás, az információs rendszerszervezés még nem készült fel. Megítélésünk szerint a modern számítástechnikából adódó lehetőségek alapvető felfogásbeli különbséget kívánnak az e területen dolgozóktól. Akár a könyvvitel zárt decimális rendszerére gondolunk, akár a statisztikában ma még meglévő terminológiai problémákra, igazolva látjuk állításunkat.

Előnyösebb a helyzet az információ-visszakeresés vonatkozásában. A nem numerikus információk az információpoolban gyakorlatilag egy szinten és nem hierarchikus felépítésben helyezkednek el. Ebből adódik, hogy ez a probléma ezeknél az információtípusoknál kiiktatható. Ez egyet jelent az említett és bevezetésre kész számítástechnikai eljárások alkalmazhatóságával.

A verbális információkra épített adatbankok élő szükségletet elégítenek ki. Tevékenységük a vállalati szervezetben elsősorban a felsőszintű irányítás döntési fokához kapcsolódik. Mint arra a korábbiakban kitértünk, a vállalati stratégia megalapozása elsősorban összetett tájékoztatást kíván, amelynek jelentős forrását a verbális információk képezik. Ezért látjuk indokoltnak egy úgynevezett verbális adatbank közeli felállítását, például a külkereskedelmi tárca területén.

A DATORG a Külkereskedelmi Minisztérium határozatának megfelelően az elmúlt év őszén hozzákezdett a külkereskedelmi adatbank hálózatának kiépítéséhez. Ennek első lépcsőjében a KKM Vámpolitikai és Nemzetközi Szervezetek főosztálya, dokumentációs és tájékoztatási szolgálatának közreműködésével létrehozta a külkereskedelem tájékoztatási adatbankját. A tájékoztatási adatbank csaknem 8000 információ tárolásával lehetőséget ad a felsőszintű tájékoztatási igények kielégítésére. A szolgáltatás lényege, hogy az érdeklődő szövegszerűen fogalmazza meg tájékoztatói igényét és azt az adatbankkal közli. Az adatbank a beérkezett igényeknek megfelelően kivonatos formában ad áttekintést a kérdéshez kapcsolódó információkról. A felhasználónak módja van — amennyiben a kivonatokban közölt információk iránt részletesebben érdeklődik — a forrásdokumentum teljes szövegének megismerésére. A forrásdokumentumok, összhangban az adatbank elektronikus számítógépre épített rendszerével mikrokártyás elhelyezést nyernek. A kivonat azonosítószáma ad lehetőséget a kért dokumentum teljes szövegét tartalmazó mikrokártyának a gyors kiválasztására.

Az adatbank-technika tehát jogosan kapott jelentőséget az információs munka fejlesztésére irányuló tevékenységben. A gazdasági szervezetek és így az egész népgazdaság egységes információalapjának kialakítására, működtetésére elsősorban ezen a módon van lehetőség.

Az integráció azonban nem maradhat meg a vállalati információs szervezetek keretei között, azt ki kell terjeszteni a népgazdaság információs rendszerének egészére is.

Integrációs tendenciák az informatikában

A gazdasági rendszer működésével kapcsolatos problémák megoldása a különböző speciális tudományágak komplex együttműködését igényli. Ez az együttműködés azonban egy *spirális fejlődési* vonallal írható le. Kezdetben a speciális ismeretágak (rendszer-szervezés, programozás, operációkutatás) önállóan foglalkoztak sajátos módszertanuknak megfelelően a gazdasági rendszerek tevékenységének vizsgálatával. Ebből következett, hogy például az operációkutatási problémák nem a vállalati információs rendszerek szerves részét képezték, hanem egyes autonóm döntési problémák megoldását célozták.

A fejlődés jelenlegi szakaszában azonban *előtérbe kerültek az integrációs tendenciák*. Ez vezetett el azokhoz a komplex információs rendszerekhez, amelyekben az információátalakítási folyamatok egyik tartományát képezik az operációkutatási módszerek. Ezt a fejlődést tulajdonképpen *interdiszciplináris fejlődésnek* lehet nevezni. Ennek a folyamatnak a fejlődési trendjéből két következtetés vonható le:

— a számítógéptudományok fejlődésében az egyes ágazatok különállása csökkenőben van és mind jobban érvényesül a kölcsönhatás. Ez kifejezésre jut a többi között a terminológiák egységesítésében, a különböző — eddig speciálisan kezelt — vizsgálati módszerek kiterjesztésében (például az ún. döntési táblák alkalmazása a programozásban és rendszer-szervezésben);

— az integrációs tendenciák egyúttal lehetőséget adnak egy magasabb szintű individualizációra is. A számítástechnikai módszerek közismerten általánosításokat foglalnak magukban és ebből adódik az elektronikán alapuló információs rendszereknek az a hiányossága, hogy az individuális igényeket kevésbé engedik érvényesülni. A különböző individualizált vezetői információs rendszerek (personalized data systems) éppen ezt a problémát kívánják kiküszöbölni.

A számítógép-tudományokban is fellelhető az *izomorfia*. (Izomorf-nak nevezzük két halmaz viszonyát abban az esetben, ha azok elemein bizonyos műveleteket definiálunk és kölcsönösen egyértelmű vonatkozás létesíthető a két halmaz elemei között úgy, hogy az egyik halmaz elemein végzett műveletek eredménye a másik halmaz megfelelő elemein végrehajtott műveletek eredményének felel meg.)

Az izomorf tulajdonságok alapján válik lehetővé az *operációkutatás, rendszer-szervezés, programozás egységes struktúrájának kialakítása*. Mindhárom ismeretágban ui. kimutathatók a *szintaktikus, szemantikus és pragmatikus vonatkozások*.

Miután a fenti aspektusok értelmezése a programozásban közismert, csupán az operációkutatás és rendszer-szervezés ilyen értelmű vonatkozásaira kívánunk kitérni.

Az *operációkutatás* szintaktikája alakítja ki az abszolút modellt, amelynek önmagában nincs valóságtartalma, csupán az elvi alkalmazhatóság követelményének felel meg. Alapul szolgál ahhoz, hogy a valóságból kiindulva, konkrét modelleket hozzunk létre.

A vezetés számára az operációkutatás szemantikai vonatkozásai speciális jelrendszert képviselnek. A vezetőket azonban nem a jelrendszer belső szerkezete, hanem saját szempontjaik szerinti jelentősége érdekli.

Ezt az igényt a pragmatika juttatja kifejezésre. A pragmatika a jelek és a jelek felhasználásának kapcsolatával foglalkozik (hogyan használják az emberek a jeleket, hogyan reagálnak a jelekre, hogyan befolyásolják viselkedésüket a jelek stb.). Az így alkalmazott pragmatikában jelentős súlya van az emberi kapcsolatokkal foglalkozó tudományágaknak (például pszichológiának).

A *rendszer-szervezés* ilyen értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy az egy tágabb diszciplína. Magában foglalja mindazokat a problémákat is, amelyekkel az operációkutatás és programozás a gazdasági rendszerek működése kapcsán foglalkozik.

A rendszer-szervezés említett aspektusainak áttekintésekor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a szintaktikus vonatkozások kifejlődése a szemantikához képest később következett be. Ennek jelét abban látjuk, hogy a rendszer-szervezés területén még ma is az individuális jelzésrendszerek vannak túlsúlyban. A standardizált módszerek előtérbe kerülése a rendszer-szervezésben az említett probléma megoldását is célozza.

A vállalati információs rendszerek létrejötte, ami a rendszer-szervezés jelenleg legfejlettebb formáját jelenti, elsődlegesen a *döntésselőkészítést*, az irányítás operativitását szolgálja, szemben a régebbi rendszer-szervezési megoldások visszatekintő jellegével. Ebben jutnak kifejezésre a rendszer-szervezés pragmatikai vonatkozásai.

Az előzőkben vázolt szemléletmód alapozza meg az integrált információs és döntési rendszereknek *standardizált modulokkal* történő felépítését. A standardizáció általános érvényű. Kiterjed mind a használatos információhordozókra, mind az alkalmazott fogalmi rendszerekre és jelzőszámokra, mind az eljárásokra. Ez a standardizáció vezet el a modulokhoz, amelyek építőközszerűen, fokozatosan alakítják ki az integrált információs rendszereket, olyformán, hogy a modulok önmagukban is működőképeseek.

A gazdasági rendszerekben lejátszódó komplex folyamatok kezelése, a standardizált fogalmi rendszerek szükségszerűen teremtik meg az *integrált adatkezelési rendszert*. Így válik lehetővé, hogy az információátalakításhoz szükséges adatok valamennyi döntési szinten elérhetőek legyenek, és ugyanakkor megszűnjék a redundancia az információszolgáltatásban.

Az adatalapú információs rendszerek kialakulása a fentiekén kívül lehetőséget ad a standardizált adatkezelés ellátására, valamint az operatív információ-visszakérésre. Ez nemcsak a felhasználói információátalakítási tevékenység automatizált és folyamatos információellátását teszi lehetővé, hanem módot nyújt a tartalom szerinti, *asszociatív visszakérésre* is. Ezzel a standardizáció általánossá válik az információs rendszer teljes szervezetében, a speciális információ átalakítástól az adatkezelésig.

Az integrációs törekvések nem korlátozódnak a gazdaságirányítás, illetve az azt kielégítő gazdasági információs rendszerek kereteire. Ezzel párhuzamosan hasonló tendenciák játszódnak le az anyagi-műszaki folyamatok vezérlése, a termelés technológiája területén is. E két szféra egy-egy rendszerbe foglalása a szintaktika, szemantika és pragmatika kérdéseit új vetületben veti fel. Ennek vizsgálata a közeljövő egyik fontos feladata lesz.

A „tervezési válság” kérdéséhez a gazdaságilag elmaradott országokban

(Az afrikai tervek megvalósításának elemzése)

A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi években élénk vita folyik a gazdaságilag gyengén fejlett országok úgynevezett tervezési válságával kapcsolatban.¹ A sussexi (Anglia) egyetemnek a fejlődés problémáival foglalkozó intézete külön konferenciát is tartott erről a témáról 1969 nyarán.² A válságról szó esett abban a vitában is, amelyet ugyanazon év áprilisában a Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenyija című folyóirat szervezett Moszkvában a fejlődő országokban folyó tervezés problémáiról.³

Ennek a válságnak sok szerző véleménye szerint az a közismert tény adja az alapját, hogy a „harmadik világ” országaiban a gazdaságfejlesztési terveket rendszerint nem teljesítik, maga a fejlődés pedig ezekben az országokban lényegesen eltér attól, amit a tervekben előírtak. Ebből egyenesen következik a kiábrándulás magából a tervezésből, vagy legalábbis a szkepticizmus a tervezés hasznos volta iránt. Ez megmutatkozik mind a volt gyármatok és félgyármatok politikusainak körében és lakosságuk széles rétegeiben, mind maguk a tervező közgazdászok körében. „Csaknem két évtized után, amelynek folyamán a tervezés világszerte elismerést szerzett, kérdések hangzanak el, hogy hasznos-e egyáltalán a tervezés a fejlődés ütemének meggyorsítása szempontjából.”⁴ R. Mallon nem alaptalanul vélekedik úgy, hogy a „tervezési válsága” abban is jelentkezik, hogy „sok ország, amely tervezést folytat, maga van válságban, mind gazdaságilag (infláció, a fizetési mérleg egyensúlyának hiánya, krónikus költségvetési deficit), mind pedig az intézmények tekintetében (gyenge közigazgatás, nem hatékony politika, politikai ingatagság)”⁵ Aligha lenne azonban helyes, ha ezeket a gyengén fejlett országok többsége előtt álló bonyolult szociális-gazdasági problémákat csupán csak a tervek nem teljesítése következményének tekintenénk, noha e problé-

¹ Lásd például: *The crisis of Indian planning. Economic policy in the 60-s*, ed. by P. Streeton and M. Lipton, Bombay, 1968; W. F. Stolper: *Limitations of comprehensive planning in the face of uncertainty: crisis of planning or crisis of planners*. Center for Research on Economic Development, University of Michigan, Oct. 1969; R. D. Mallon: *Planning in crisis*. *Journal of Political Economy*, University of Chicago, Suppl. to July/August, 1970.

² The Institute of Development Studies Conference „The crisis in planning”, University of Sussex, 29 June — 10 July, 1969.

³ Lásd *Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenyija*, 1969. 5—8. sz.

⁴ A. Waterston: *An operational approach to development planning*. The Institute of Development Studies Conference „Crisis in planning”, University of Sussex.

⁵ R. D. Mallon: *I. m.* 948. l.

mák némelyikének megoldását sok tervben — különösen a latin-amerikai országokban — fő feladatként jelölték meg.

Úgy tűnik, a polgári közgazdászok nem túl szerencsés kifejezést választottak, amikor a „válság” szóval jellemzik a tervezés helyzetét a fejlődő országokban. Valamely folyamat válsága ugyanis feltételezi, hogy ez a folyamat legalább a múltban eredményesebben, sikeresebben stb. haladt. De még ha a legfelületesebben ismerkedünk is meg a tervezés történetével a volt gyarmatokon és félgyarmatokon, arra a következtetésre jutunk, hogy a tervezés sohasem látott jobb időket az egész háború utáni időszakban.

A legszemléletesebb példát az indiai tervezés nyújtja. Miután az első három ötéves terv (1951—1966) kudarcot vallott abban, hogy jelentősen meggyorsítsa az ország gazdasági fejlődésének ütemét és megoldja a gyarmati múltból örökölt vagy az önálló fejlődés folyamán keletkezett éles szociális-gazdasági problémákat, az indiai kormány éves tervek készítésére tért át (1966/1967—1969/70), nyilván abban a reményben, hogy ezek segítségével sikerül hatékonyabban befolyásolnia a gazdaságot. Ez azonban nem sikerült, és az ország ismét visszatért az ötéves tervek kidolgozásának gyakorlatához (a szám szerint negyedik az 1970/71—1974/75. pénzügyi évekre szól).

Itt tehát szemlátomást nem „válságról”, hanem a nemzeti kormányok *krónikus, permanens kudarcairól* van szó, amelyeket azon kísérleteikben szenvedtek, hogy a tervek segítségével valamennyire *lényegesen befolyásolják* országaik szociális-gazdasági fejlődésének menetét és a *kívánt irányba fordítsák* ezt a fejlődést.

A fejlődő országokban folyó tervezés kutatója számára természetesen nem az a fő feladat, hogy fogalmakon vitatkozzék, hanem hogy kiderítse a nemzeti tervek sikertelenségének okait és megkeresse a módot ezeknek az okoknak a kiküszöbölésére. A terminológiának azonban ebben nem csekély a szerepe, minthogy jellemzi a probléma módszertani megközelítését és sokban befolyásolja a későbbi értékeléseket és következtetéseket.

E kudarcok okainak kiderítésével Nyugaton már nagyszámú írásmű foglalkozik. Jóval kevesebbet végeztek még ezen a téren a szocialista országok közgazdászai.

Az afrikai nemzeti tervezés fő vonásai

Az afrikai nemzeti tervezés története rövidebb múltra tekinthet vissza, mint például az indiai vagy a latin-amerikai, minthogy lényegében csak a hatvanas évekhez kapcsolódik. Ám ez alatt a tíz év alatt is felhalmozódott olyan anyag, amely elegendő az elemzéshez, az általánosításokhoz és komolyabb tudományos következtetésekhez. A földrész államai többségének már két-három, némelyiknek még több rövid távú (2—3 éves) vagy középtávú (4—7 éves) terve volt. Például az Egyesült Arab Köztársaságnak az ötvenes évek eleje óta nyolc terve volt, ez Elefántcsontpartnak a hatvanas években 5, Marokkónak, Tunéziának, Kongónak (Kinshasa), Nigernek 4—4 terve volt. Hogy ilyen rövid időszak alatt ilyen sok terv készült, annak az a magyarázata, hogy különféle okok miatt nem egy állam még az általa eredetileg megszabott határidők le-

járata előtt hatályon kívül helyezte a régi terveket és újakat írt elő. Az EAK-ban öt, az Elefántcsontparton és Kongóban (Kinshasa) három terv jutott ilyen sorsra stb.

Az afrikai nemzeti tervezés gyakorlatában kezdettől fogva láthatóan az a törekvés jutott érvényre, hogy az ország *egész* gazdaságát felölelő, *általános* középtávú fejlesztési terveket készítsenek. Csak néhány országban (Líbiában, Mauritániában, Szomáliában, Sierra-Leonében és néhány másikon) az általános tervekhez szükséges statisztikai információ hiányában dolgoztak ki *részleges*, azaz főképpen az állam beruházási tevékenységével kapcsolatos programokat. A hatvanas évek végén azonban ilyen részleges program csupán két-három államban létezett, így Algériában és Szomáliában.

Az afrikai államok nemzeti tervei fontos politikai dokumentumok. Közülük sok — így némely szocialista irányzatú országokban — a kormányzó pártok programdokumentuma. A fejlődés kapitalista útjáról leterő országokban a fejlesztési tervek fő *politikai* célja a szocialista társadalom felépítése. „Afrikai”, „nemzeti” stb. szocializmus létrehozása sok más afrikai állam, így Tunézia, Kenya, Szenegál stb. terveiben szerepel.

Fő *gazdasági* cél gyanánt a legtöbb terv a gazdasági növekedési ütem jelentékeny meggyorsítását tűzi ki. Emellett a hatvanas években számos terv ilyen célként jelölte meg a lakosság életszínvonalának emelését (az 1963—68. évi líbiai, az 1961—64. évi szenegáli, az 1963—68. évi etiópiai terv), a nemzetgazdaság diverzifikálását (az 1960—64. évi marokkói, az 1963—67. évi tanzániai terv), a gazdasági függőség felszámolását (az 1961—63. évi guineai hároméves terv, mindkét mauritániai terv, Dohomey, Botswana és Marokkó legutóbbi nemzeti programjai). Igaz, az utóbbi esetben mind a hat terv csak azt értette gazdasági függetlenségen, hogy meg kell szüntetni a beruházások külső pénzforrásainak túlsúlyát.

A földrész különböző országaiban még az általános fejlesztési tervek tartalma sem egységes. A bennük szereplő mutatók körét főképpen az határozza meg, hogy rendelkezett-e az ország statisztikai adatokkal és milyen tapasztalatokat halmozott fel a tervezési számítások tekintetében. Az ilyen tervek rendszeren hét fő fejezetből, vagy programból állanak: makroökonómiai program, általános beruházási program, az állami beruházások és a magánberuházások programjai, a fontosabb gazdasági ágazatok növekedési programja, a közoktatás fejlesztése és a szakemberképzés, valamint a külgazdasági kapcsolatok programja.

A makroökonómiai program rendszerint tartalmazza az összes makroökonómiai mutatóknak a tervidőszakra előirányzott dinamikáját: az ország bruttó nemzeti termékének és az ezt alkotó részeknek (fogyasztási és felhalmozási alapok, áruk és szolgáltatások exportja és importja) az alakulását, a bruttó és a nettó beruházások összegét és arányát, valamint a fontosabb gazdasági ágazatok végtermékének alakulását.

Az általános beruházási programban a gazdasági növekedés tervezett ütemének eléréséhez szükséges beruházások a gazdaság fő ágazatai között oszlanak meg. A program tartalmazza a beruházások finanszírozási forrásait: a belső és a külső, az állami és a magánforrásokat, valamint a beruházások megoszlását az állami és a magánszektor között.

Az állami beruházások programja minden afrikai terv alapja. Nem

ok nélkül veszik mindenütt a pénzügyi, nem pedig a naptári évet a tervidőszak alapjául. Szerkezetileg ez a program hasonlít az általános beruházási programhoz. Önálló fejezeteiben tervezik meg a költségvetési beruházásokat és az állami meg a félig állami vállalatok és társaságok beruházásait.

A magánberuházásokra vonatkozó fejezet a legtöbb tervben csak kiegészíti az állami programot, s rendszerint a legkevésbé kidolgozott. Csak azokat a beruházási összegeket tünteti fel, amelyeket a gazdaság magánszektora a tervidőszak folyamán várhatólag megvalósít majd. Tartalmazza továbbá ezen összeg valószínű ágazati megoszlását. Itt rendszerint csak a tőkés módon szervezett vállalatok beruházásait veszik tekintetbe.

A fontosabb nemzeti termékfajták termelésének növelésére vonatkozó program az előbbiektől eltérően nemcsak értékben, hanem természetes mértékegységekben kifejezett adatokat is tartalmaz. E program kidolgozottságának mértéke eddig nagyon eltérő volt az egyes országokban. Az esetek többségében ide tartoznak a főbb mezőgazdasági termékek és ásványi nyersanyagok. Másfelől sok modern tervben, amelyek kidolgozásához ágazati kapcsolati mérleget használtak, előirányzatokat találhatunk sok tucat ipari és mezőgazdasági termék, valamint szolgáltatás mennyiségi növelésére.

Fontos helyet foglal el az afrikai tervekben a közoktatás fejlesztésének és a nemzeti szakemberek kiképzésének a programja. Ezt a káderek „afrikánizálási” programja határozza meg; a legtöbb nemzeti kormány ilyen politikát folytat.

És végül, az általános fejlesztési tervek zárófejezeteként mindenütt megtalálható a külgazdasági kapcsolatok programja, amely a tervidőszakra az ország külső gazdasági kapcsolatai valamennyi fontosabb fajtájának fejlődését előirányozza. A program középpontjában a külkereskedelem, valamint a tervidőszak első és utolsó évére vonatkozólag a fizetési mérleg helyzetével kapcsolatos előirányzat áll.

Napjainkban az afrikai tervek jelentős helyet szentelnek az állami gazdaságpolitikának is. Többségükben azonban csak elméleti megfontolások találhatók arról, hogy mi az állami gazdaságpolitika szerepe a gazdasági folyamatban és hogy olyan politikai eszközöket, módokat kell ki-munkálni, amelyekkel a korábbinál hatékonyabban lehetne gyorsítani a fejlődést. Némely tervek (így a mostani 1968—1972. évi marokkói öt-éves terv) konkrétabb javaslatokat is tartalmaznak ebben a vonatkozásban. Mindezekben a tervekben azonban az állami gazdaságpolitikát a gazdasági növekedési terveket megvalósító *eszközként*, nem pedig a tervezés valóságos tárgyaként kezelik.

A fejlesztési tervek megvalósításának értékelése

A fejlesztési tervek megvalósításával járó eredmények értékelése, annak mérlegelése, hogy mi e tervek helye és szerepe az általános társadalmi-gazdasági folyamatban, önmagában is bonyolult elméleti — és egyben vita tárgyát képező — probléma. A probléma középpontjában az áll, hogy milyen szerepet tulajdonítsunk a tervmutatók és a tényleges fejlődési eredmények *összevetésének*. A polgári közgazdasági irodalom

rendszerint tagadja az ilyen összehasonlítások fontosságát és szükséges voltát. Ennek magyarázatára többnyire azt a fő érvet hozzák fel, hogy a fejlődő országok viszonyai között az összehasonlítások nem reálisak, minthogy meghatározatlan ezen országok gazdasági fejlődése és túl sok olyan tényező van, amely befolyásolja ezt a fejlődést, de nincs az állam hatékony ellenőrzése és irányítása alatt.⁶ Ily módon már a tervteljesítés értékelési kritériumainak megfogalmazásába, akarva-akaratlanul belefoglalják e teljesítés eredményeit.

A nyugati tudósok körében leginkább elterjedt nézet szerint a fejlesztési tervek eredményeinek értékelésekor a fő kritérium a gazdasági növekedés tényleges ütemének összehasonlítása a tervidőszakban és az ezt megelőző években. Ha ez az ütem gyorsabb, mint a múltban, és ha a tényleges beruházások stb. nagyobbak a megelőző évek megfelelő adatainál, akkor az elegendő ahhoz, hogy a tervet egészben véve pozitívan értékeljük.⁷ Másrészt széles körben elterjedt az a nézet, amely ilyen kritériumnak azt tekinti, mennyire *hatékonyan* szabályozza és ösztönzi az állam az ország egész gazdaságának s ezen belül a magánszektornak a növekedését.⁸

Szerintünk bármely terv vagy program természetéből következik a tervmutatók és a ténylegesen elért eredmények összehasonlításának a döntő fontossága, ha azt értékeljük, mi e programok helye és szerepe a tervezett folyamatok megvalósításában. Más kérdés, milyen legyen az ilyen összehasonlítások jellege és mértéke. A polgári közgazdasági irodalomban megfigyelhető az a tendencia, hogy a fejlesztési tervek teljesítésének értékelését felcseréljék a gazdasági fejlődés eredményeinek általános értékelésével. Erre hajlik mindkét előbb említett álláspont. Ez a megközelítés azonban akkor lenne jogosult, ha a terv a fejlődés egyetlen tényezője lenne.

Az afrikai tervezés gyakorlati szakemberei között azonban azok vannak többségben, akik a gazdasági fejlődés tervben előírt és ténylegesen elért eredményeinek összehasonlítását tartják a tervteljesítés *fő mutatójának*. Erről tanúskodik akár az a tény is, hogy a legtöbb hivatalos kiadványban, nemkülönben az afrikai tervezésről a nyugati időszaki kiadványokban közzétett szemlékben gyakorlatilag éppen ebben merül ki az egész elemzés.

A nemzeti tervek teljesítésére és a tervnek az adott ország társadalmi-gazdasági fejlődésében játszott szerepére vonatkozó általános értékelést azonban — nézetünk szerint — nem szabad a tervmutatók és a tényleges eredmények egyszerű számtani egybevetéséből levezetni, mert ezek egybeesése vagy egybe nem esése valójában sok véletlen hatás eredménye lehet. Sokkal lényegesebb, hogy *a gazdaság egészének, fontosabb ágazatainak és az újrateermelés szakaszainak általános fejlődési iránya egybeessék a tervben megfogalmazott irányokkal*. Ilyen minőségi értékelés azonban csak azoknak az egyszerű mennyiségi összevetéseknek az alapján lehetséges, amelyekről fentebb szoltunk. Mi több, csak bizonyos „tervteljesítési százalék”, pontosabban pedig e „százalékok” összessége (mennyiségi meghatározottság) teszi lehetővé annak megítélését, volt-e

⁶ Lásd például World Economic Survey 1966. New York, 1967.

⁷ B. Higgins: Reflections on plan implementation and control. United Nations, ECA/E/CNM/CAP 29.

⁸ World Economic Survey 1966, 3. 1.

valamiféle pozitív szerepe ennek a tervnek az ország gazdasági életében (tehát a terv minőségi meghatározottságát).

Ha csak a legáltalánosabb ismereteink vannak is az afrikai tervek megvalósításáról, rögtön szemünkbe tűnik az a tény, hogy e tervek közül sok nem érte meg a neki kiszabott időszak végét, mert hivatalosan hatályon kívül helyezték és újjal cserélték fel őket. Ilyen sorsra jutott például Dahomey, Gabon, Sierra-Leone, Felső-Volta első terve. A hasonló változások legfontosabb oka a *politikai stabilitás hiánya* volt ezekben az országokban, a gyakori kormányváltás stb. A nagyszámú államcsíny folytán hatalomra jutott új kormányok nemritkán az elődeik által elfogadott tervek visszavonásával kezdték tevékenységüket. Ebben a tekintetben a legszemléletesebb példát Ghana hétéves tervének sorsa szolgáltatja. A tervek elvetését sok esetben az állam *gazdasági ingatagságának* fokozódása eredményezte: a fizetési mérleg vagy az állami költségvetés hiányának hirtelen megnövekedése, rossz mezőgazdasági termés stb. A marokkói kormány például első ötéves tervéről (1960—64) a fizetési mérleg válságának kiéleződése miatt már 1962 közepén lemondott. A hatvanas években egészben véve az összes tervek mintegy 40 százalékát vonták formálisan vissza a megszabott határidő előtt. Némely afrikai terveket nem vontak vissza formálisan, egyszerűen csak „megfeledeztek” róluk az országban fennálló politikai vagy gazdasági helyzet miatt. Szudán tízéves terve (1961—1970) a hatvanas évek közepén megszűnt létezni, miután beköszöntött a katonai államcsínyek időszaka. Hasonló ok plusz polgárháború vezetett a nigériai hatéves terv (1962—68) elejtésére a terv harmadik évében.

A legtöbb afrikai terv azonban legalább formailag érvényben volt az egész tervidőszakban, és ez lehetővé teszi, hogy elemezzük megvalósításuk eredményeit.

Az állami beruházási programok

Mindezeknek a terveknek az alapját a beruházási programok képezik, amelyek közül a legfontosabb és a leginkább kidolgozott az *állami* beruházások programja. A nemzeti tervek megvalósításáról szóló hivatalos áttekintések is ennek szentelik a legnagyobb figyelmet. Ha a legrövidebben és a legáltalánosabban ismerkedünk is meg ezekkel az áttekintésekkel, azt látjuk, hogy a legtöbb országban a tényleges állami beruházások mindig *kisebbek* voltak annál, amit a terv előírányzott. Tunéziában, Marokkóban, az EAK-ban, Szenegálban, Tanzániában, és sok más országban egyetlen tervet sem teljesítettek egészen — még névlegesen sem — az állami beruházások tekintetében. A teljesítés százalékaránya a szómáliai ötéves terv (1963—67) 50 százaléka és az EAK első ötéves tervének (1960—64) 97 százaléka között ingadozik, a legtöbbször azonban nem haladja meg a 80 százalékot.

Némely országokban egyébként az egyes tervek időszakában a tényleges állami beruházások összege meghaladta a tervezettet. Ide tartozik a guineai hároméves (1961—63), a líbiai ötéves (1963—67), a zambiai négyéves terv (1967—70) és egy sor másik. A túlteljesítés mértéke szerfölött különböző: a guineai 15 százaléktól a csaknem 100 százalékos líbiai túlteljesítésig.

A tisztán mennyiségi egybevetés azonban komoly különbségekről tanúskodik a tervek és a valóság között, ha az állami beruházási kiadások tervezett és tényleges összetételét vetjük egybe. Ama elég tarka kép ellenére, amit e tekintetben az afrikai tervek és a hivatalos statisztikai adatok nyújtanak, csaknem mindenütt elég könnyen megállapítható a következő törvényszerűség: a tervteljesítés jóval nagyobb mértékű az adminisztratív és a gazdasági infrastruktúra területén s alacsonyabb a mezőgazdasági és ipari beruházások terén. Ennek következtében az állami beruházásokból az előbbi két szféra részesedése a valóságban mindig magasabb, mint tervezték. Így a guineai hároméves tervben a gazdasági infrastruktúrára jutó részt 36, a mezőgazdaságra és iparra jutót 47 százalékban szabták meg, valójában pedig 57, illetve 29 százalékos arány alakult ki. Az első líbiai terv időszakában a közlekedés, hírközlés és energetika aránya 68 helyett 74 százalékosnak, az ipar és mezőgazdaság részesedése 32 helyett 26 százalékosnak bizonyult.

Így hát a tényleges állami beruházások mind egészükben, mind ágazati összetételükben jelentősen eltérnek a tervelőirányzatoktól. Még nagyobb az eltérés az ipar és a mezőgazdaság egyes ágazataiban. Míg ezek némelyikében a tervelőirányzatokat igen gyakran másfél-kétszeresen teljesítik, más ágazatokban csak 20—30 százalékot érnek el. Ilyen körülmények között a tényleges és a terv szerinti beruházási összegek egyezése egyszerűen véletlennek tűnik.

A tervezett és a tényleges állami beruházások közötti, fentebb áttekintett eltérések alapja az a tény, hogy *tényleges tartalmuk*, azaz a konkrét tervezetek és intézkedések sora tekintetében rendszerint igen kevés a közös bennük. A tények először is azt mutatják, hogy a tervekben foglalt ilyen tervezetek és intézkedések egy része valósul csak meg. Emellett a megvalósulás rendszerint erősen elhúzódik és jóval túlterjed a tervidőszakon. A hatvanas évek második felében sok kormány épp ezért kezdte meghosszabbítani a tervidőszakot 1—2 évvel. (Példaként említhetjük az EAK második ötéves tervét, amelyet később hétévéssé változtattak át, továbbá a líbiai ötéves terv egy évvel való meghosszabbítását.) Mint másik kiút, a kontinensen kezdtek megjelenni olyan speciális, rövid lejáratú átmeneti tervek, amelyek fő feladata az előző középtávú tervek munkálatainak befejezése. Ezzel a céllal dolgozták ki nevezetesen Szomália hároméves programját 1968—70-re, Madagaszkarban pedig az 1968—69. évi „rendkívüli” kétéves tervet.

Másodsor, valamennyi afrikai országban az állami beruházási tevékenység jellemző vonása a *terven kívüli* objektumok nagy aránya. Míg a tervezett intézkedések nem valósulnak meg, kiviteleznek olyan terveket, amelyek nemhogy nem voltak benne a tervben, de gyakran ellene is mondanak fő céljainak. A nem termelő ágazatok aránya ezért magasabb mindenütt a tervezettnél. A terven kívüli objektumok nagy aránya szemlátomást több körülménnyel függ össze. Mindenekelőtt: az állami beruházási programokat sohasem „töltik meg” teljesen konkrét tartalommal, azaz nem látják el a megvalósítandó objektumok felsorolásával. Ezért a minisztériumok és az autonóm állami gazdasági szervezetek már az ilyen tervek érvényességének és megvalósulásának időszakában is igen kevésbé érzik magukat kötve a távlati beruházási tervhez. Mivel csak igen általános formában dolgozták ki, ez a terv a legtöbb országban

nem szolgálhat ténylegesen vezérfonalul e szervek gyakorlati beruházási tevékenységében. Továbbá maguk a tervben szereplő projektek, mielőtt a tervbe bekerülnének, igen ritkán jelentenek többet a legáltalánosabb jellemzésnél és csak tájékoztató jelleggel közlik a beruházások összegét. Ezért további kidolgozásuk során már a tervidőszakban a nehézségek tömege lép fel, sok tervezetnél pedig felvetődik a kérdés, célszerű-e a gyakorlati megvalósításuk. Végül a tervekben előírt sok intézkedést egyszerűen a szükséges pénz- vagy munkaerőforrások híján nem valósítanak meg. Az afrikai tervekbe a legtöbbször nem úgy iktatják be az egyes projektek, hogy a források biztosítva lennének, hanem egyszerűen csak abban bízva, hogy később majd megtalálják az országban vagy külföldi segély formájában ezeket az eszközöket. Ez a lehetőség azonban gyakorlatilag korántsem mindig valósul meg, a tervezetek pedig papíron maradnak. Ugyanakkor sok terven kívüli munkálathoz, különösen az infrastruktúra területén, gyakran találnak erőforrásokat, ez pedig lényegében az imperialista hatalmaknak meghatározott „segélypolitikájával” függ össze.

Az állami beruházási programok és a minisztériumok, autonóm gazdasági szervezetek tényleges beruházásai közti mennyiségi és minőségi eltérést az is elősegíti, hogy a tervezett és terven kívüli projektek rendszerint sokkal drágábban valósulnak meg, mint előirányozták. Ez elsősorban a tervezetek rossz kidolgozásával és azzal az állandó áremelkedéssel függ össze, amely ilyen vagy olyan mértékben valamennyi afrikai országban megfigyelhető, és megdrágítja az építkezéseket. A tervbe vett munkálatok költségeinek állandó alábecsülése egyfelől a tervező szervek hiányosságaival és tévedéseivel, másfelől a szükséges és megbízható statisztikai adatok hiányával és a földrész általános gazdasági elmaradottságával magyarázható, mely utóbbi folytán egyetlen tervszámítás sem lehet pontos. A terven kívüli projektek nagy aránya mellett ez is megmagyarázza, hogy némelykor, amikor az állami beruházási programot névleg túlteljesítik, reális tartalmuk szerint miért maradnak mégis ezek a programok távol a teljesüléstől. A líbiai állami ötéves programot éppen e két ok miatt hosszabbították meg egy pénzügyi évvel a tervben szereplő és megkezdett objektumok befejezése végett, noha a beruházások teljes összege tekintetében a programot 1968-ban már csaknem kétszeresen teljesítették. Hasonló helyzet állt elő Zambiában a négyéves terv lejártával: annak ellenére, hogy az állami beruházások területén formálisan teljesítették, mégis meghosszabbították az 1969/70. pénzügyi évre.

A hatvanas évek afrikai terveinek szembevető vonása volt, hogy a terveket megelőző évekhez képest az állami beruházások jelentékenyen, sok országban több mint kétszeresen megnövekedtek. A tervezett beruházások ilyen nagyarányú növekedését azonban távolról sem mindenütt fedezték — még formálisan sem — a megfelelő finanszírozási források. Például a Közép-afrikai Köztársaság 1967—1970. évi tervében az állami beruházási kiadások teljes összegének csak 43 százalékára találtak fedezetet, a szomáliai ötéves tervben 48,4 százalékra stb. A tervdokumentumok hallgatólagos feltételezése szerint a fennmaradó összeg fedezetét már a terv megvalósítása folyamán kell felkutatni.

A forma szerint biztosított finanszírozási források alapvető részét a

legtöbb tervben külföldi segélyek képezik, lényegében a fejlett tőkés-országok kölcsönei és támogatásai. A trópusi Afrika országaiban például ezek arányát a tervek készítői csak igen kevés kivétellel határozták meg 60—80 százaléknál alacsonyabban, a gazdaságilag legelmaradottabb országokban pedig ez az arány 90 százalékot és még többet is elér. Csak a fejlettebb országok — az ÉAK, Tunézia, Marokkó, Nigéria és néhány más ország — tervei irányozták elő, hogy belső forrásokból biztosítják az állami beruházások túlnyomó részét.

A külföldi segélyből formailag fedezett beruházásokon a legtöbb tervben nemcsak azokat az összegeket értették, amelyeket más országok már folyósítottak vagy határozottan megígértek, hanem azokat is, amelyekről a nemzeti kormányok remélték, hogy a tervidőszak alatt megtalálják őket. A hatvanas évek tapasztalatai azt mutatják, hogy az ilyen remények gyakran alaptalanok voltak. A hivatalos afrikai statisztika tanúsítja, hogy amikor a beruházási programok teljesítésének eredményeit összegezték, a hivatalos külföldi segély mindenütt *jelentősen elmaradt a tervezettől*. Uganda és Tanzánia első öt éves terveiben 36, illetve 75 százalékot tett ki, Szenegál 1961—1964. évi négy éves tervében 60 százalékot, a szudáni tízéves terv öt esztendeje alatt pedig 25 millió font sterlinggel bizonyult kevesebbnek a tervösszeegnél.

A külső finanszírozási források tekintetében a tervidőszakok folyamán megnyilvánuló hasonló helyzet az afrikai kormányokat arra készítette, hogy további erőfeszítéseket tegyenek a belső felhalmozásból eredő eszközök mozgósítására. Sokuknak sikerült is a hatvanas években jelentős sikereket elérnie. Az állami programok belső finanszírozásának tervét abszolút értékben egész sor állam túlteljesítette. Az első szenegáli négy éves tervben a túlteljesítés 22 százalékos, Tanzánia és Uganda első öt éves terveiben 106 százalékos volt. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a sikerek főképp a hatvanas évek első felének terveit jellemezték. Az afrikai tervek második „nemzedékét” — amint a hivatalos statisztikai adatok mutatják — rendszerint itt sem teljesítették.

Ámde a legtöbb országban a belső eszközök mozgósításában elért semmilyen siker sem ellensúlyozta a külső forrásból való pénzeszközök elmaradását. Éppen ez vezetett oda, hogy egészben véve nominálisan sem teljesítették az állami beruházási programokat. Ahol mégis túlteljesítették ezeket — mint már fentebb megjegyeztük, egy sor országban [Líbiában, Zambiában, Kongóban (Kinshasa)] —, ott ez főként az állami devizabevételek váratlan növekedésének tulajdonítható. Zambiában és Kongóban a hatvanas évek második felében a réz világpiaci árának emelkedése következtében, Líbiában a kőolajtermelés gyors növekedése folytán történt meg.

Így tehát a hatvanas évek tapasztalatai azt mutatják, hogy a legtöbb afrikai kormánynak nem volt módjában biztosítani a tervekben előirányzott beruházások pénzforrásait. Kiderült továbbá a külső források, különösen pedig az imperialista „segélyek” bizonytalan volta. Ám az állami programok belső pénzügyi bázisa is gyenge és megbízhatatlan volt. Különösen bizonytalanoknak mutatkoztak a belső kölcsönök, annak ellenére, hogy sok országban kényszerjelleggel öltöttek. A deficites finanszírozás lehetőségei, amelyhez az évtized folyamán a nemzeti kormányok sűrűn folyamodtak, az évtized végére mindenütt erősen csökkentek.

Végül a folyó költségvetési (lényegében adó-) bevételek növekedését nagymértékben, ha nem teljesen, felemésztette a folyó állami kiadások előre nem látott, „terven felüli” növekedése.

Az állami programok névleges, azaz a beruházások összege szerinti teljesítése útján a másik lényeges akadály minden bizonnyal a minisztériumok és az autonóm gazdasági szervezetek szervezeti-gazdasági gyengesége volt. Nagyszámú tény tanúsítja, hogy a már rendelkezésre bocsátott eszközöket épp emiatt nem használták fel idejében és az előirányzott mértékben. A pénzügyi eszközökben viszonylag gazdag országokban az *állam alacsony beruházási képessége* volt az elsődleges jelentőségű oka annak, hogy a tényleges beruházások összességében elmaradtak a tervezett szinttől.

Ha összegezzük annak elemzését, hogy milyen eredménnyel jártak a hatvanas évek afrikai állami beruházási programjai, véleményünk szerint a következő két fontos következtetés adódik. Először, kiderül pénzügyi és szervezeti-műszaki bázisuk megbízhatatlansága és gyengesége, ami rendszerint oda vezet, hogy globális összegében nem teljesítik a beruházásokat. Másodsor — ami talán még fontosabb, ha e programok helyét és szerepét a nemzeti államok gazdasági tevékenységében általánosan értékeljük —, hogy nagy az eltérés a minisztériumok és autonóm szervezetek tényleges beruházási tevékenységének köre és tartalma, valamint az e szervek számára a tervben előírt intézkedések listája között. Az intézkedéseknek ez a felsorolása, pontosabban szólva maga a beruházási program *csak igen kis mértékben vezette* gyakorlati tevékenységükben a minisztériumokat és szervezeteket. Hasonló következtetés adódik — bár ez sokkal kisebb mértékben jogosult — a fejlődés nem kapitalista útjára tért országok vonatkozásában. Következtetésünket azonban teljesen igazolja azoknak az afrikai országoknak a tapasztalata, amelyek mindenben — politikai és gazdasági értelemben — a fejlett tőkésországokat követik.

A fentebb mondottak nem teljesen vonatkoztathatók az állami beruházási programoknak arra a részére, amelyeket *kezdetüktől fogva* külföldi pénzügyi és műszaki segélyegyezményekkel *biztosítottak*. Az utóbbi rendszeren célszerű, azaz teljes egészében meghatározott projektek megvalósítására szolgálnak. Ilyen egyezmények megkötése a tervben szereplő objektumokra vonatkozólag némi garanciát jelent arra, hogy az objektumok többé-kevésbé határidőre és az előzetesen megszabott volumenben elkészülnek. Az ilyen projektek aránya az afrikai tervek állami programjaiban nagyon kicsiny volt a hatvanas években. A nemzeti terveknek megfelelő hosszú lejáratú gazdasági segítyt elsősorban a szocialista országok nyújtottak, és ez csak néhány afrikai országban játszott fontos szerepet: az EAK-ban, Algériában, Maliban, Guineában. Az állami beruházási tevékenység ezekben az országokban főképpen ezért felelt meg nagyobb mértékben a tervelőírásoknak, mint a földrészek más országaiban.

A fejlett tőkésországok a hatvanas években túlnyomó részben éves szerződések alapján nyújtottak gazdasági segítyt Afrikának, és ez már önmagában is lehetőséget nyújtott arra, hogy ezek ne feleljenek meg a nemzeti terveknek. És csakugyan, ezeknek az egyezményeknek nagy része terven kívüli projektekre vonatkozott. Ezenkívül az ilyen el-

járás a gyakorlatban sok huzavonához vezetett azoknak a tervezeteknek a megvalósításában, amelyekhez ez vagy az a kapitalista ország végül is hozzájárult. Sok tény szól arról, hogy ha a tervezet nem fedezte kezedtől fogva ilyen megállapodás, megvalósításához már csak a tervidőszak végén fogtak hozzá, ha egyáltalán hozzáfogtak, vagy pedig a következő tervben. A fejlett tőkésországok csak az utóbbi években kezdtek egyes afrikai országok számára „segélyklubokat” létrehozni, azokhoz hasonlóan, amelyek India és más nagy ázsiai és latin-amerikai országok esetében már léteztek. Ezek a „klubok” már hosszú lejáratral nyújtottak kölcsönöket, támogatást és műszaki segílyt, ami a korábbi éves szerződéseknel nagyobb mértékben teszi lehetővé a segílyek felhasználását az állami beruházási programok megvalósítására. Itt is vannak azonban komoly politikai, gazdasági és szervezeti-technikai nehézségek, amelyek akadályozzák, hogy a nyugati gazdasági segíly a nemzeti kormányok tervszerű gazdasági tevékenységének alapjává váljék.

Magánberuházási programok

Tekintsük most át röviden, hogyan és milyen mértékben valósultak meg a hatvanas években az általános nemzeti tervek magánberuházási programjai. A tényleges és a tervezett beruházások pusztá összevetése bonyolultabb képet ad, mint az állami programok esetében. A tényleges beruházások a tervidőszak végén némely országokban jóval magasabbnak, másutt jóval alacsonyabbnak bizonyultak az előirányozottnál. Mauritániában például 1963—1967-ben a magánberuházások 18,6 milliárd afrikai frankra rúgtak, ami a terv 133 százaléka; Uganda első ötéves terve szerint 18—20 millió font sterlinget kellett volna elérniük, ténylegesen pedig 40 milliót tettek ki. A tervelőirányzatok jelentékeny túlszárnyalását a trópusi Afrika sok országában most is megfigyelhetjük. Másfelől, Madagaszkárban az első ötéves tervben (1964—68) a várt 82 milliárd madagaszkári frank helyett a magánberuházások mindössze 27,5 milliárdot értek el. Hasonló helyzet alakult ki az első ötéves terv végére Marokkóban, valamivel kedvezőbb a két négyéves terv lejártával Szenegálban, a szudáni tízéves terv első felének végén stb.

A magánberuházások tényleges és terv szerinti ágazati összetétele rendszerint még nagyobb eltéréseket mutat, mint az állami programoknál. Túlteljesítésre a bányászatban és azokban a feldolgozó iparágakban került sor, amelyek exportra termelnek, míg a gazdaság más területein a beruházások a valóságban elmaradtak a tervezettektől. Togó öt éves tervének (1966—70) első három évében a bányaiiparba 1,2 milliárd afrikai frankot ruháztak be, noha a terv ilyen beruházással egyáltalán nem is számolt. Az első mauritániai terv Port-Etienne-ben 50 000 tonna kapacitású halfeldolgozó vállalat létesítését irányozta elő. Magánberuházók erőfeszítései nyomán a négyéves terv végére a kapacitás elérte a 300 000 tonnát.

Némely országokban a tervek és a hivatalos statisztika lehetővé teszik, hogy egyes nagy projektumok szintjén hasonlítsuk össze a programot a tényleges magánberuházásokkal. Az ilyen tervezetek a nemzeti tervekbe maguknak a magáncégeknek a beruházási programjaiból kerül-

nek át. És mégis, a példák tömegét hozhatnánk fel arra, hogy cégek már a tervek megvalósításának idején állnak el saját tervezeteik kivitelezésétől, míg más magánvállalatok a tervben nem szereplő üzemeket építenek. Mauritánia négyéves terve például a magánszektorban nemcsak a vasércbányászat fejlesztését irányozta elő, hanem rézlelőhelyek kiaknázását is. Az utóbbi azonban papíron maradt. A Togó utolsó ötéves tervének megvalósításáról szóló beszámolók egyike megjegyezte, hogy „az ipar fejlődése sohasem történik úgy, amint a terv előirányozta; például a Bata cég cipőgyárat épített, felépült egy fémbútorgyár, kibővült néhány élelmiszerüzem, ami mind nem volt a tervben. Másfelől, a műanyaggyár kivételével a tervbe foglalt hat legfontosabb ipari projektum egyike sem valósult meg”.⁹

A magánberuházások tényleges finanszírozása ugyancsak mindenütt határozottan eltér a terv szerintitől. A legtöbb országban ezeket főképp külföldi források terhére valósították meg. Néhány kivételtől eltekintve (ilyen volt például az EAK és Tanzánia első ötéves terve) e források aránya meghaladta a tervezettet.

A magánberuházások területén a tervmutatók és a tényleges tendenciák legáltalánosabb összevetése is azt mutatja tehát, hogy a terv itt nem képez alapvető és irányt szabó vonalat. A magánberuházók, akiket mindenütt az üzleti haszon vezérel a beruházásokkal kapcsolatos döntéseikben, nem vonakodtak elvetni saját terveiket, ha valamilyen ok miatt megvalósításuk nem bizonyult előnyösnek. *Nem a terv, hanem a gazdasági konjunktúra volt a magánberuházások fő mozgatója* Afrikában, ez pedig igen gyakran változékonyan bizonyult a belső és külső helyzet nagyszámú politikai és gazdasági tényezőjének hatására.

Nem állíthatjuk, hogy a nemzeti államok nem kísérelték meg gazdaságpolitikai eszközökkel befolyásolni a beruházási döntéseket a magánszektorban. A hatvanas években azonban ebben a politikában mindenütt a magáncégek beruházásainak *általános, a tervektől független* ösztönzése volt túlnyomó. Egyéb kedvező körülmények mellett valóban lehetővé tette a magánvállalkozás erősödését, nem lehetett azonban befolyással az új beruházások ágazati megoszlására. Kedvezőtlen gazdasági és politikai viszonyok között pedig az állami ösztönzők (adókedvezmények, protekcionizmus, kölcsönök és szubvenciók, gyorsított amortizáció stb.) túlságosan gyengéknek mutatkoztak ahhoz, hogy megszabhatták volna a magánberuházások volumenét és jellegét. Sokkal hatékonyabbnak bizonyult az állami gazdaságpolitika közvetett és negatív befolyása a magánszektorra: valamely vállalat államosításának bejelentése rendszerint az új beruházások tervben előre nem látott visszaesését vonta maga után, sőt, fokozta a már ottlevő külföldi tőke kiáramlását, mert természetesen egyetlen terv sem irányzott elő államosítást és nem vette számításba annak lehetséges következményeit. Éppen ez ok miatt nem „teljesült” a magánberuházások programja az EAK és Tanzánia első ötéves terveinek időszakában. Hasonló folyamat megy végbe most Ugandában és Zambiában.

⁹ African Research Bulletin, New York, 1969. 1344. 1.

A tervek általános „teljesítése”

Az állami és a magánberuházásokról fent elmondottak fényében teljesen formális annak az elemzése, mennyire valósultak meg a nemzeti tervek *általános beruházási programjai*, minthogy itt nincs semmi reális oksági kapcsolat a tényleges tendenciák és a tervbeli számítások között. Az ilyen elemzés azonban a nemzeti gazdasági fejlődés tervezett és tényleges tendenciái közötti eltérés mértékének és jellegének kiderítése szempontjából lehet érdekes, minthogy a beruházások a fejlődés fő paramétereinek egyikét képezik.

Az összes beruházások a legtöbb országban az elmúlt évtizedben ténylegesen csaknem mindig alacsonyabbak voltak a megtervezettnél. A „tervteljesítés” foka (pontosabban: a tényleges és a tervszámok egybeesése) szerfölött különböző, és a madagaszkári öt éves terv 60 százalékától az EAK öt éves tervének 95 és az első szenegáli négy éves terv 98 százalékáig ingadozik. A tényleges beruházásokat csaknem mindenütt folyó árakon számítják, ezért a teljes beruházási program valóságos „teljesítése” (tehát az áremelkedésekkel korigált adat) rendszerint jóval alacsonyabb. Nagyon kevés terv mutat fel „túlteljesítést” ezen a téren. Ide tartozik az ugandai terv, a szudáni tízéves terv első fele az 1961/62—1965/66. években, a zambiai terv és még néhány másik.

A tényleges és a tervezett beruházások ágazati összetételének egybevetése azt mutatja, hogy az esetek többségében a vártnál gyorsabban fejlődött az infrastruktúra (állami eszközökből) és a bányáipar (külföldi monopóliumok beruházásaiból). Az állami beruházások aránya a legtöbb terv eredmény számaiban *alacsonyabbnak* bizonyult a feltételezettnél (csak az EAK, Tanzánia, valamint Marokkó és Madagaszkár mutat ellenkező képet). A külső források (állami és magánforrások) ugyancsak kisebb összeggel járultak a nemzeti tervekhez, mint várták. Ennek a „nemteljesítésnek” az oka azonban az volt, hogy a tervek túlbecsülték a külső hivatalos forrásokat.

Ugyanolyan feltételes módon, mint az általános beruházási program eredményeit, áttekinthetjük az afrikai fejlesztési tervek egyéb programjainak megvalósulását is. Ezért az alábbiakban csak néhány olyan mozzanattal foglalkozunk, amelyek lehetővé teszik, hogy teljesebben hasonlítsuk össze a nemzeti kormányok terv szerinti gazdasági stratégiáját országaik gazdasági fejlődésének tényleges menetével.

Bármennyire különböző arányok legyenek is az egyes ágazatok „tervfeladatai” és tényleges fejlődése között, a törvényszerűség mégis ugyanaz, mint az általános beruházási mutatónál: az esetek abszolút többségében nem teljesítik a feladatokat; még ritkább, hogy a tényleges mutatók meghaladnák a tervszámokat; a mezőgazdaság különösen elmarad a terv előirányzataitól, nevezetesen a belső fogyasztásra szolgáló élelmiszerek termelésében; a feldolgozó ipar fejlesztésére vonatkozó programokat rendszerint szintén nem teljesítik, különösen az építőanyagok és más, termelési rendeltetésű félkésztermékek termelésében.

Az afrikai ipar és mezőgazdaság különböző ágazatainak termelési volumene még inkább függ a belső és külső gazdasági konjunktúra hatásaitól, mint a beruházások. Éppen ez szabja meg az exportágazatok fejlődését, ezeken keresztül pedig a többiekét is. Ezért kedvező konjunktúra esetén az ágazati programokat jóval „túlteljesítik”, a konjunktúra ha-

nyatlása nyomán pedig „teljesítetlenül” maradnak. Tanzániában például a szizál világpiaci árának esése termelését az 1964. évi 230 ezer tonnáról 1968-ban 194 ezer tonnára csökkentette, holott az ötéves terv 270 ezer tonnát elérő növekedését irányzott elő.¹⁰ A másik oldalon a kedvező világpiaci konjunktúra oda vezetett, hogy sok afrikai terv kávétermelési előirányzatait túlteljesítették.

Az afrikai gazdaság fejlődésének menetét meghatározó másik tényező, amelyet — akárcsak a világgazdasági konjunktúra ingadozását — nem vettek számításba az afrikai tervek: a *természeti-időjárás viszonyok változékonyasága*. E viszonyok közvetlenül meghatározzák a közgazdasági és műszaki értelemben rendkívül elmaradott mezőgazdaság fejlődését, ezáltal pedig a földrész egész gazdaságának fejlődését is. Szárazság vagy árvíz okozta rossz termékek ugyanis gyakran vezetnek a mezőgazdasági termelés abszolút hanyatlására, míg a tervek mindenütt szakadatlan növekedést írnak elő.

Az afrikai államok *külgazdasági kapcsolatainak* programjai és tényleges fejlődése között a viszony ugyancsak távol áll attól, hogy bármiféle oksági kapcsolat legyen köztük. A nemzeti kormányoknak e téren még kevésbé van módjuk befolyásolni a fejlődést, mint bárhol másutt. A külkereskedelemben az exportprogramokat a legtöbb esetben nem „teljesítették”, míg az importprogramokat „túlteljesítették”. De az ilyen „túlteljesítés” szintén nem csekély mértékben járult hozzá a fizetési mérlegek válságának kiéleződéséhez, amely annyira jellemző a mai Afrikára. Egyes országok külkereskedelmének a tervezettnél kedvezőbb fejlődése is világosan elárulja, hogy az csak a külső vagy belső körülmények számukra szerencsés alakulásának volt az eredménye.

És végül néhány szót a *makroökonómiai programok* megvalósulásáról. A hatvanas évek első felében a gazdasági növekedés üteme majdnem mindenütt alacsonyabb volt a tervezettnél. A következő öt évben egészében véve sok országban valamelyest meggyorsult, ami e mutató tekintetében számos terv névleges „túlteljesítésére” is vezetett (Kenya, Uganda, Zambia). Az ilyen „túlteljesítés” egyik okának azonban azt a tényt kell tekintenünk, hogy az afrikai tervek második nemzedéke — nyilván az előző tapasztalatok alapján — ebben is, mint sok más tekintetben, szerényebb volt. Ezenkívül az utóbbi években sok országban fokozódott a gazdaság inflációs növekedése, ami a tervmutatók csak névleges túlteljesítésére vezetett.

Ami a gazdaság általános ágazati szerkezetének változásait illeti, ezek a legtöbb országban körülbelül abban az irányban mentek végbe, amit a nemzeti tervek kijelöltek: a mezőgazdaság részesedése csökkent, az iparé pedig nőtt. Ez azonban mindenütt sokkal lassabban következett be, mint feltételezték. A szolgáltatások aránya ugyanis rendszerint gyorsabban nőtt a tervezettnél.

Ennyiben lehet röviden általánosítani az utóbbi évtized afrikai gazdaságfejlesztési terveinek eredményeit. Nézetünk szerint ezek alapján általános következtetést vonhatunk le arra vonatkozólag, mi a szerepük és helyük ezeknek a terveknek a földrész országainak gazdasági fejlődésében általában és kormányaik gazdasági stratégiájában és taktikájában különösen.

¹⁰ Government of Tanzania, Second Five Year Plan for Economic and Social Development, 1 July 1969 — 30 June 1974, 1. kötet.

A tervezés szerepe Afrika eddigi fejlődésében

Egészében véve úgy látszik, a tervek kevésbé befolyásolták a társadalmi-gazdasági fejlődés menetét Afrikában. E fejlődés alapját külső és a nemzeti kormányok hatalma alá nem tartozó tényezők képezték: a kapitalista világgazdaság újratermelési törvényszerűségei, a szóban forgó országok többsége pedig továbbra is e világgazdaság kötelékében marad. Amint fentebb láthattuk, még az állami beruházási programok sem nyújtottak egészben véve alapot az utóbbi évtizedben az állami szektor növekedéséhez, ha eltekintünk ezeknek attól a részétől, amelyet a fejlett országokkal kötött hosszú lejáratú segélyegyezményekből (főleg a szocialista országokkal kötött egyezmények) finanszíroztak és valósítottak meg. Az állami szektor tényleges fejlődésében túlságosan nagy súllyal esnek latba a terven kívüli projektumok és az államosítások. Ha figyelembe vesszük, hogy csaknem minden második tervet idő előtt elejtettek, akkor lehetetlen el nem ismernünk, hogy a hatvanas években az egész afrikai tervezés *formális jellegű* volt.

Amellett, hogy a tervek többségét tisztán mennyiségileg nem teljesítették, voltak *komoly minőségi eltérések* is a tervek és a gazdasági haladás valóságos menete között. Először is, az iparosítás folyamata mindenütt sokkal lassabban ment végbe, mint várták, és ezért nem következtek be a tervezett szerkezeti eltolódások a gazdaságban. A feldolgozó iparban és a mezőgazdaságban az importnak a belső termeléssel való helyettesítése nem hozta meg a várt eredményeket. Sok országban meg nem tervezett gyors növekedés ment végbe a bányászatban. Ahelyett, hogy — mint a legtöbb terv ezt előírta — csökkent volna az ország függése a külső piacoktól (mind az exportban, mind az importban), végeredményben csaknem mindenütt az ellenkező folyamat játszódott le (talán néhány fejlettebb ország kivételével).

Másodszor, azok az országok, amelyek csökkenteni akarták függőségüket a beruházások külföldi finanszírozási forrásaitól, ezt általában nem érték el. Különösen szembetűnő volt a hatvanas évek második felében a külföldi magántőke szerepének nem tervezett, gyors növekedése.

A fő dolog azonban szerintünk az, hogy a nemzeti kormányoknak nem sikerült a tervek segítségével *meggyorsítani* a gazdasági növekedés általános ütemét. A legtöbb afrikai terv fő feladata megvalósulatlan maradt. Sőt, a Világbank becslése szerint az 1960—67. években a földrész gazdasága egészben véve átlagosan ugyanolyan ütemben (évi 4 százalékos) fejlődött, mint az ötvenes években. Egy lakosra számítva ez a növekedés még le is lassult, és a múltbeli 1,7 százalékos helyett 1,6 százalékosra csökkent. Ezek a számok minden viszonylagosságuk mellett egészében világosan tükrözik a földrész gazdasági fejlődésének általános irányzatait.

Bonyolult és nem teljesen tisztázott probléma, hogy mi magának a nemzeti államnak a helye és szerepe a hatvanas évek fejlesztési terveinek megvalósításában. Mivel nem áll módunkban a kérdés részletesebb kifejtése, csak a legfontosabbat említjük meg, és pedig: *a tervek nem szolgálták a kormányok és az autonóm gazdasági állami szervezetek mindennapi gyakorlati tevékenységének alapjául sem.* „A fejlődő országok-

¹¹ World Bank of Reconstruction and Development, Annual Report 1968. New York, 1969. 17. l.

ban folyó általános tervezés hasznos voltát illető, növekvő szkepticizmus egyik fő oka — írja R. Mallon —, hogy nincs összefüggés a fejlesztési célok és programok között egyfelől és a folyó politikai problémák között másfelől.”¹²

Mi több, a gyakorlati állami gazdasági tevékenység Afrikában a hatvanas években gyakran nemcsak az egyes programoknak, hanem az egész tervezett fejlődési stratégiának is ellentmondott. Először is, sok kormány politikai ingatagsága, a gyakori kormányváltások, a polgárháborúk, amelyeket nem vettek számításba a tervekben, oda vezettek, hogy a *fejlesztéssel kapcsolatos gazdaságpolitika a kormányok tevékenységében háttérbe szorult a tisztán politikai problémák mögött*. Ez közvetlenül megmutatkozott például a költségvetési bevételek megoszlásában: a katonai-rendőri és politikai-közigazgatási jellegű intézkedéseket igen gyakran a gazdasági programok terhére valószínűsítették meg.

Másodszor, az elemzés azt mutatja, hogy az afrikai államoknak a hatvanas években követett gazdaságpolitikája *maga sem felelt meg* a fejlesztési tervekben felállított alapvető feladatoknak. Amint az előbbi fejtegetésekből láthattuk, a tervekben a gazdasági növekedés stratégiai feladatait fogalmazták meg, míg a gyakorlatban a nemzeti kormányoknak már az első években különleges problémákkal és nehézségekkel kellett megbirkózniuk, amelyek abból eredtek, hogy a kontinensen szétesett az imperializmus gyarmati rendszere. Nevezetesen, a legtöbb fiatal állam terjedelmesebb gyarmati birtokok helyén vagy korábban különböző gyarmattartó hatalmakhoz tartozó területek egyesítése útján jött létre. Ezért a függetlenség első éveiben a kormányok gazdaságpolitikájának fő célja az lett, hogy 1. intézkedéseket hozzon a gazdasági fejlődés ellenőrzésének és szabályozásának jogi és szervezeti-gazdasági megalapozásra; 2. a gyarmati közigazgatás volt tulajdonából nemzeti-állami szektort szervezzen; 3. intézkedjék a volt gyarmat gazdaságának egységes nemzetgazdasági rendszerbe való integrálására. Ezek a folyamatok a hatvanas években a földrész minden országában végbementek (kivéve természetesen a Dél-afrikai Köztársaságot), de különböző gyorsasággal, különböző mértékben, és a legtöbb országban még nem érték véget. Jellemük szerint ezek az intézkedések *rekonstrukciós*, nem pedig fejlesztési politikát valósítanak meg, ezért a tervekben — különösen az első időkben — szinte egyáltalán nem jelentkeztek. De a lényeg, hogy ezek (megvalósításuk idején) nemcsak hogy nem tették lehetővé a gazdasági növekedés meggyorsítását, hanem bizonyos mértékben fékeztek is, azaz *ellentmondtak* a fejlesztési tervek fő stratégiai feladatának.

A hatvanas évek második felében — nyilván a korábbi tervek tapasztalatainak figyelembevételével — a tervek jelentős figyelmet fordítottak azoknak a gazdaságpolitikai eszközöknek és módszereknek a megfogalmazására, amelyeknek a tervek készítői szerint lehetővé kellett tenniük a tervfeladatok megvalósítását. Ebben az időben azonban a legtöbb országban különösen megerősödtek az inflációs tendenciák. A kormányoknak a gyakorlatban *stabilizációs* gazdasági intézkedésekkel kellett foglalkozniuk, miközben terveik továbbra is a gazdasági növekedés tervei maradtak. Így érthetővé válik, hogy a nemzeti államok gyakorlati gazdaságpolitikája miért nem felelt meg az afrikai tervezés e szakaszá-

¹² R. D. Mallon: I. m. 962. 1.

ban a tervek megvalósításával járó követelményeknek, sőt jelentős mértékben ellene is mondott ezeknek.

Így tehát az elmúlt évtizedben Afrikában határozott ellentmondás állott elő a fejlődésnek a tervekben megfogalmazott alapvető feladatai között és a kezdet kezdetétől felbukkant gyakorlati gazdasági problémák és nehézségek között (mellőzzük most azt a néhány rövid lejáratú „átmeneti” tervet, amelyek rekonstrukciós problémákkal foglalkoztak, valamint Ghana 1968—69. évi kétéves stabilizációs programját). Ezt az ellentmondást természetesen minden esetben a gyakorlat javára oldották meg.

Mégis, a nemzeti fejlesztési tervek nyílt kudarcai és egészükben formális jellege ellenére ezek a tervek sok országban bizonyos *pozitív* szerepet tölthettek be. A tervek megjelenése és elterjedése mindenekelőtt lehetővé tette azoknak az általános gazdasági feladatoknak a világosabb megfogalmazását és megértését, amelyek megoldásában a nemzeti kormányok érdekeltek voltak. Hozzájárultak továbbá annak a szemléletnek az elterjedéséhez, amely a gazdasági fejlődést olyan bonyolult és sok láncszemből álló folyamatnak tekinti, amelynek minden eleme szoros kölcsönös összefüggésben áll egymással. Az első tervek sikertelensége fokozott figyelmet irányított a tervek megvalósításával járó problémákra és különösen az állami közigazgatási szolgálat tökéletesítésére, valamint a gazdasági növekedés állami szabályozásának és ösztönzésének eszközeire és módszereire.

Azon kísérletek kudarca, hogy a tervezés segítségével meggyorsítsák a nemzeti magánszektor fejlődését, oda vezetett, hogy sok kormány a tervekben és a gyakorlatban áttért a hiányos helyi magánkezdeményezésekre és a „kiegészítésének” politikájára, azáltal, hogy kiszélesítette az állam beruházási tevékenységének mértékét és körét. E tevékenység programjának kidolgozása lehetővé tette az egész terület rendezését, minthogy szükségessé lett, hogy akár csak formálisan is, de összevessék a célokat a lehetőségekkel a különböző tervezetek vonatkozásában, megállapítva ezek sorrendjét stb., vagy legalábbis kitűnt, hogy mindezeket a problémákat meg kell oldani.

A tervek kidolgozása végül ösztönözte a nemzeti statisztika és a különféle alkalmazott szociális és közgazdasági kutatások fejlődését.

Így hát a tervezés abban a formájában, amelyben ma Afrikában létezik, bizonyos mértékig lehetővé teszi a folyó állami közigazgatási és gazdasági tevékenység rendbehozását és fejlődését, valamint az állami tulajdon növekedését az ország gazdaságában.

A kudarcok okairól

Mik az okai az afrikai tervezés ilyen komoly kudarcainak? A polgári közgazdasági irodalom az utóbbi években nagy figyelmet fordít erre a kérdésre. Három fő okot lehet kiemelni, amelyek a nyugati tudósok többségének véleménye szerint kiváltják a tervezés „válságát” a „harmadik világban”. Elsőnek rendszeren az államgépezet *gyengeségét* és *hatástalan-ságát* nevezik meg, amely államgépezet *nem képes*, sőt *nem is kívánja* megvalósítani a terveket. Sok szerző utal itt arra, hogy az államapparátusok szervezeti felépítésük miatt általában alkalmatlanok fejlesztési politika megvalósítására, mivel hiányzik belőlük sok olyan speciális szerv,

amely az egyes tervprogramok kidolgozásával és megvalósításával foglalkoznék. Az államgépezet gyengeségének és hatástalanságának fontos megnyilvánulását látják abban is, hogy nincs olyan állami gazdaságpolitikai rendszer, amely a fő tervfeladatokkal *összhangban* a magánszektor fejlődésének ösztönzésére és szabályozására irányulna. Ilyen tünetnek tartják továbbá a magánszektor tevékenysége feletti állami ellenőrzés általános gyengeségét.

Második helyen a gazdasági fejlődés egész menetének *általános bizonytalanságát* említik, azt, hogy a politikai és gazdasági stabilitás hiánya miatt nem lehet előre látni e fejlődés menetét. Némely szerzők különben ezt tartják a tervezés sikertelensége fő okának Afrikában és más fejlődő országokban, ami logikailag el is vezeti őket az ilyen körülmények közt való tervezés lehetőségének tagadásához.¹³

Az okok egész csoportját mutatják ki továbbá maguknak a terveknek a kidolgozási módszereit és módszertanát illetően. Itt legelőször is a legtöbb terv „túlzottan ambiciózus voltát” említik meg, azt a tendenciát, hogy túl sok nagy és teljesíthetetlen feladatot foglalnak bele a tervekbe. A tervek kidolgozásának gyakorlati módszereit amiatt bírálják, hogy túlzottan is a makroökonómiai számításokat helyezik előtérbe, elhanyagolva az egyes programok és tervezetek összeállítását. Az állami szektorban ez abban jelentkezik, hogy nincs meg a beruházási programnak, azaz a megvalósítandó létesítményeknek a teljes körű műszaki-gazdasági számításokkal való *azonosítása*. A tervek módszerbeli hiányosságaihoz sorolják a nemzeti statisztika gyengeségét is, ami a részletes tervek kidolgozásához szükséges adatok hiányában, valamint a meglévő adatok pontatlanságában vagy teljes megbízhatatlanságában jut kifejezésre.

A polgári közgazdasági irodalom a fő figyelmet tehát a nemzeti államok közigazgatási, szervezési-gazdasági és politikai tevékenységének hiányosságaira fordítja. Ezek valóban fontos és igen közvetlen szerepet játszanak a tervek megvalósításának sikertelenségében. Mindezek a tényezők azonban tulajdonképpen csak *a sikeres népgazdasági szintű tervezést akadályozó mélyebb társadalmi-gazdasági okok és folyamatok megnyilvánulásai*.

Történelmileg és logikailag a tervezés mint a társadalmi-gazdasági folyamatok szabályozásának tudományos módszere csak a szocialista országokban jelent meg a szabályozás spontán magánkapitalista módszereinek felváltására. És ez nem véletlen, minthogy a sikeres gazdasági tervezéshez bizonyos előfeltételek, körülmények szükségesek. A marxista közgazdasági elmélet és a szocialista országok gyakorlata megmutatta, hogy ilyen előfeltétel egyrészt *a termelőerők olyan magas fejlettségi színvonalra*, amelyen ezek az egész társadalom termelőerőivé változnak át, és e termelőerők *valóságos társadalmisítása*, azaz társadalmi tulajdonná alakítása, másrészt a tervezés csak olyan fokon és abban a mértékben lehetséges és reális, nem pedig formális, amilyen mértékben és amilyen mértékben ez a két feltétel fennáll a gazdaságban.

Az afrikai országokban népgazdasági mértékben — már pedig első sorban ez az afrikai tervezés tárgya — mindkét feltétel hiányzik. A gazdaság fejlődésének általános színvonalja nagyon alacsony. Csak egyes

¹³ Lásd például A. Killick—R. Szereszevski: *The economy of Ghana*, a „*The economies of Africa*” című kötetben, szerk. Robson és A. Lury, London, 1969.

ágazatai jutottak el abba a szakaszba, amikor állandó társadalmi szabályozásuk szükségessé válik. Ilyenek: az infrastruktúra, amely az állam kezében van, és az exportágazatok többsége, amelyeket egyenesen vagy közvetve az egymással konkurráló különböző külföldi monopóliumok ellenőriznek. Ezért a sikeres tervezés meghatározott előfeltételei Afrikában most csak az *állami szektor keretében* léteznek.

Szigorúan véve a legtöbb afrikai államban még az állami szektor sem kész erre. Először is, a gazdaságban igen kicsi a súlya, ezért fejlődésében teljesen alá van vetve az uralkodó és spontán módon fejlődő magánszektornak. Sőt, az állami szektor tulajdonképpen nem jelent itt egységes gazdasági komplexumot. A „közületi” vállalatok történelmileg mindenütt úgy jelentek meg, mint a magánszektor toldalékai és kiegészítői. Ilyen körülmények között önálló fejlődésük, következőképpen e fejlődés tervezése is lényegében lehetetlen. Másodsor, a gazdasági infrastruktúra és néhány nagy, korszerű iparvállalat mellett, melyeknek összemzeti jellegük van, az állami szektor mindenütt kis, helyi érdekű, félig kisipari üzemek sokaságát is magába foglal, s ezeket jellegük miatt nem lehet központilag irányítani. Harmadsor, szervezeti felépítése, amely tükrözi a fent említett gazdasági sajátosságokat, olyan, hogy nem segíti elő egységes fejlesztési programok megvalósítását. A vállalatok többsége gazdaságilag önálló társaságokban és korporációkban egyesül, ezek a kormánytól függetlenül valósítják meg beruházási és termelő tevékenységüket, és ebben — mint a magánvállalatokat — elsősorban a konjunktúra vezeti őket. Végül negyedszer, sok állami vállalatban széleskörűen részt vesz a nemzeti magántőke és a külföldi állami és magántőke. Ez még inkább korlátozza annak lehetőségét, hogy a kormány terveinek megfelelően hatékonyan ellenőrizzék és szabályozzák ezek tevékenységét.

Csak a fejlődés nem kapitalista útjára tért országokban — az EAK-ban, Algériában, Tanzániában stb. — küszöbölte ki jelentős mértékben az állami szektor fent említett hiányosságait a széles körű nemzeti-demokratikus átalakulás, a kapitalista irányzatú országokban azonban ezek teljességgel megmaradtak.

Nézetünk szerint tehát egyfelől a gazdasági fejlődés alacsony általános színvonala, másfelől az állami szektornak a nemzetgazdasághoz mért csekély súlya az afrikai tervezés sikertelenségének a mélyebb oka. Harmadik oknak azt látjuk, hogy mindmáig megmaradt a földrész gazdasági függése a fejlett tőkésországoktól, ami kifejezésre jut abban, hogy a nemzetközi monopóliumok közvetlenül vagy közvetve uralmuk alatt tartják ezen országok vezető iparágait, valamint abban, hogy a legtöbb ország külkereskedelmileg és pénzügyileg függ volt gyarmattartójától.

Ha tervezésen nemcsak a tervek készítését, hanem megvalósítását is értjük, akkor ilyen körülmények között nem a tervezés „válságáról” beszélhetünk, hanem a *tervezés iránti bizalom válságáról*, a tervezésnek arra a formájára gondolva, amely Afrikában és a „harmadik világ” más részein megvalósult, tehát a *fejlődő országokban folyó tervezés polgári módszertanának és metodikájának válságáról*. Ezért inkább W. Stolpernek van igaza, aki hangoztatja, hogy a „tervezők válságáról” van szó.¹⁴

A volt gyarmatokon és félgymarmatokon elterjedt tervezési módszertan és metodika alapja a gazdasági programozás polgári elmélete, amely

¹⁴ W. F. Stolper: I. m. 2. 1.

a neokeynesianus növekedési elmélet fejlődése és egyenes folytatása gyanánt a háború utáni években keletkezett. A tervezésről alkotott polgári nézetek alapja az az állítás, hogy a tervezés társadalmi-gazdasági szempontból semleges, azaz bármilyen társadalmi-gazdasági viszonyok között lehetséges és indokolt.

Emellett a tervezés elmélete és gyakorlata Afrikában és más fejlődő országokban kezdettől fogva magán érezte a szocialista tervezés erős hatását. A Szovjetunió és a többi szocialista ország tervszerű társadalmi-gazdasági fejlődésének sikerei a fiatal államok nemzeti kormányaira túlságosan erős benyomást tettek ahhoz, semhogy ezek meg ne kísérelték volna ugyanezeket a módszereket felhasználni saját országuk gazdasági elmaradottságának felszámolására.

Így tehát a tervezés elmélete és gyakorlata a fejlődő országokban kezdettől fogva két egymással ellentétes tervezési koncepció sajátosságos szintézise volt: a polgári és a szocialista koncepcióé. A polgári programozástól átvették összes fő módszertani elveit és a tervek kidolgozásának módszereit, a szocialista tervezéstől pedig azt, hogy a hangsúly a gazdaság fejlesztésén van.

Érdekes megemlíteni, hogy az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa fejlődéstervezési bizottságának egyik dokumentumában megjegyzés esett arról, hogy a gazdasági tervezés tárgya- és céljaként maga a gazdasági fejlődés lépett elő az állami gazdaságpolitika helyett, igaz, csak a nemzeti tervek összeállításának gyakorlatában. A dokumentum szerzői ezt azzal magyarázzák, hogy a tervezők beleszerettek a tervek kidolgozásának számukra eleinte ismeretlen technikájába (lényegében a modellekbe). Nézetünk szerint az okok sokkal mélyebbek, maga ez a változás pedig kihatott az elméletre is. Ugyanis azok a modellek, amelyeket a programozás polgári teoretikusai kidolgoztak, az egész gazdaságra vonatkoznak. Csak az utóbbi években folytatnak munkát avégett, hogy „beépített” paraméterek formájában az állami gazdaságpolitika is helyet kapjon ezekben. Az afrikai tervekben azonban a gazdaságpolitikát csak a gazdasági növekedésre irányuló tervek megvalósításának *eszközéül* tekintették, nem pedig mint magának a tervezésnek a tárgyát, pedig ma Afrikában — mint láttuk — még hiányoznak az egész gazdasági fejlődés átfogó és hatékony tervezésének a feltételei.

A „tervezés válsága” oda vezetett, hogy a Nyugat közgazdászai körében megerősödtek azok pozíciói, akik egyenesen ellenzik, hogy az állam aktív szerepet vállaljon a gazdasági fejlődésben a világnak ezen a részén általában, e fejlődés tervezésében pedig különösen.¹⁵ A polgári közgazdászok legtöbbször pedig most azzal foglalkozik, hogy kiutat keres a kátyúból, amelybe tervezési elméletük jutott.

Azt hiszem, a volt gyarmatok és félgymarmatok társadalmi-gazdasági problémáival foglalkozó marxista tudósok legfontosabb feladata jelenleg az, hogy kidolgozzák saját konstruktív és gyakorlati megvalósításra alkalmas eljárásukat ennek a bonyolult, de rendkívül időszerű problémának a megoldására, amelytől sokban függ a fejlődés egész menete a földgolyónak ezen a részén.

¹⁵ United Nations, ECOSOC, Committee for Development Planning, Second session, Santiago, Chile, 10–21 April 1967. Some general conditions for the effective implementation of plans. E/AC 54/Z 8. 28 February 1967.

PIRITYI OTTÓ:

Az ágazatok közötti differenciálódásról

A mai gazdaságirányítási rendszer kidolgozásakor számítottunk arra, hogy a vállalatok és az ágazatok eltérő helyzetből indulnak, s a nyereségérdekeltség rendszerét eltérő módon lesznek képesek a maguk javára kihasználni. Ezért igyekeztünk az egészségtelen differenciálódással szemben ellenható tényezőket beállítani.

Egészségesnek az olyan differenciálódást tartottuk, amely a népgazdaság arányossági követelményeihez igazodik, egészségtelennek pedig az olyant, amely pusztán az eltérő lehetőségek következménye, és kívánatos iránytól jelentősen eltér. A vállalatok, ágazatok közötti nyereségdifferenciálódás lehetőségeit markánsabbá tettük azzal, hogy némely területeken szabadabb lett az árképzés, a termelési volumen és összetétel meghatározása, a beszerzési és értékesítési reláció megválasztása, máshol pedig ezekben erősebb kötöttségeket hagytunk meg, illetve teremtettünk. A differenciálódásnak a — lehetőségek eltéréséből adódó — folyamatát fékezve nemkívánatos differenciálódásra teremtettünk lehetőségeket. Sok példa mutatja, hogy a népgazdaság számára igen fontos alaptevékenységek nem képesek kitermelni a fejlődésükhöz szükséges eszközöket.

Nyereségérdekeltségi rendszerünk néhány vonása

A nyereségérdekeltség elvileg lehet *éles* és *tompított*. Élesnek az olyan érdekeltséget nevezem, ahol a nyereség növelése jelentősen kihat a vállalat fejlődésére, a vállalatnál visszamaradó nyereség nagyságára. Tompított az érdekeltség akkor, ha a nyereségnövekményből kevesebb marad vissza a vállalatnál, mint a már korábban elért nyereség ugyanekkora részéből.

Nálunk tompított nyereségérdekeltség van, elsősorban a nyereség adózás előtti megosztása és az „R” nyereségrész progresszív adóztatása miatt. Fokozza a tompítottságot az a világviszonylatban is egyedülálló gyakorlat, hogy az „R” nyereségrész adózás után visszamaradt részéből még egyszer adót kell fizetni: a béremelési adót.

A nyereségadóztatás rendszere a mi esetünkben nemcsak azt jelenti, hogy a nyereség terhére kell adót fizetni, hanem azt is, hogy a *nyereség alapján*. Minél nagyobb a nyereség, annál nagyobb az adó. Ha a nyereségadóztatás nem volna nyereségalapú, progresszív és halmozott, akkor éles érdekeltségről beszélhetnénk.

A tompított érdekeltség következménye, hogy könnyű kockáztatni, mert nem kerül sokba, ellenben nem mindig érdemes kockáztatni, mert a kockázati haszon csekély összeggel emeli a részesedési alapot. A vállalat és a költségvetés között nyereség- és veszteségmegosztás van.

Jelentős a nyereség- és veszteségmegosztás a vállalat vezetői és a vállalati kollektíva között is. Ez érdekeltségi rendszerünk másik jellemző vonása. Elvileg a nyereségérdekeltség lehet *vállalkozói és kollektív*. Vállalkozói akkor, ha a többleteredmény a vállalati vezetők jövedelmét erőteljesen növeli és a nyereségszökkenés jelentősen csökkenti, de egyik sem érinti érzékenyen a dolgozók jövedelmét.

Magyarországon kollektív nyereségérdekeltség van, mégpedig ennek olyan formája, ahol nemcsak a nyereségrészesedés és a nyereségprémium nagysága függ a nyereség alakulásától, hanem az év közi bérszintemelkedés mértéke is. A kollektíva tehát bére vonatkozásában is nyereségérdekelte.

A kollektív nyereségérdekeltség szükségképpen tompított. A vállalat vezetői (a „vállalkozók”) megosztják a nyereséget önmaguk, a költségvetés és a kollektíva között, a többletnyereségnek csak töredéke lesz sajátjuk. A kockázati nyereség nem azé, aki kockáztat, de a veszteség sem őt terheli, hanem a költségvetést, a kollektívát és a vállalat jövőbeli fejlesztését. Mindez kissé fékezi a piachoz való rugalmas igazodást, a piaci visszahatás elvének érvényesülését, a kínálat árrugalmasságát. Általában kicsi a részesedési alapnak az egységnyi volumenváltozásra, összetétel- és árváltozásra való érzékenysége. Csekély a vezetők jövedelmének és a kollektíva átlagjövedelmének a nyereségérzékenysége. Egyszázalékos nyereségnöveléshez alig észrevehető bérszintemelkedés tartozik.

A tompított és kollektív érdekeltség hatására a vállalatok nagy része a belső érdekeltségi rendszert is tompítottá és kollektívvá igyekszik tenni, olyan bérrendszereket alkalmazva, amelyeknél nem áll fenn a jelentős bérszínvonal-emeléssel járó teljesítménynövelés veszélye. *Az egyéni teljesítmények emelkedéséből nem származik akkora többletnyereség, amely lehetővé tenné a többleteljesítménynek megfelelő többletbér kifizetését.*

A vállalatokban nagyobb lett az időbérben foglalkoztatottak aránya, a bérplafon és a csoportbérézés jelentősége (több helyen csoportbérézést alkalmaznak ott is, ahol a csoport minden tagja ugyanazt a műveletet egymástól függetlenül végzi). Ez az egyéni teljesítményeket szükségképpen visszafogja.

Az ugyanazt vagy majdnem ugyanazt a munkát végzők közötti bérnivellálás a teljesítmények nivellálódásához vezet. Még most is nehezen szánja rá magát a vállalatvezetés, hogy a kilépő brigádtag bérét a többiek között szétossza, ha azok a munkát elvégzik. Az iparban az új bérszabályozási mutató megszüntette a létszámhígításban való érdekeltséget, de nem ösztönöz létszámcsökkentésre, mert az elbocsáthatók általában alacsonyabb bérűek. A kilépésükkel előálló automatikus bérszínvonal-emelkedés eléri vagy meghaladja a képlet által nyújtott kedvezményes keretet.

A tompított és kollektív érdekeltség hatására csekély az ösztönzés az önköltség csökkentésére. Különösen áll ez olyan esetekre, amikor az önköltségcsökkentő intézkedés egyszeri, a fejlesztési alapot terhelő ráfordítással jár. A folyó költséget megtakarító beruházás a vállalati fejlesztési alapon 20—25 év alatt térül meg, akkor is, ha népgazdasági számításokban a megtérülési idő 4—5 év. Ennek oka az, hogy a beruházás révén a termelésbe bevont állóeszköz közreműködésére visszavezethető többletnyereség negyed-ötöd része kerül csak a fejlesztési alapba. Sokszor érdemesebb egy gépet vagy teherautót 300 ezer forintért, részekre bontva a költségek terhére felújítani, mint 100 ezer forintért a fejlesztési alap terhére újat venni.

Nyereségérdekeltségi rendszerünknek a differenciálódás szempontjából fontos vonása, hogy *felfutásra épülő*. Kedvező helyzetbe hozza azt a vállalatot, amely termelését gyorsan bővíti, és megszorítja azt, amely lassan fejlődik vagy stagnál. Ez azt is jelenti, hogy megítélésük kiinduló helyzetüktől is függ. Az iparban elért magas nyereség, a kereskedelemben elért magas forgalom ezért nemcsak kedvező a vállalatoknak, hanem kedvezőtlen is.

Az önfinanszírozás gyakorlata és következményei

Az önfinanszírozás elve — mint ismeretes — azt jelenti, hogy a vállalatnak kell kitermelnie a fejlesztéséhez szükséges eszközöket, egy-egy ágazat olyan ütemben fejlődhet, amilyent érdekeltségi alapjai megengednek.

Az önfinanszírozás elve akkor egyeztethető össze az arányos fejlődés követelményeivel, ha minden ágazatban annyi és csak annyi fejlesztési forrás keletkezik, amennyi népgazdasági szempontból szükséges. A felfutó ágazatokban viszonylag nagy részesedési és fejlesztési alapra van szükség, másutt kevesebbre. A felfutó cikksoportok árában magasabb legyen a nyereség, a többiében kisebb, feltéve, hogy a tevékenységek adóval való terhelése minden területen azonos, tehát nincs állami támogatás, lefőlözés, adópreferencia stb.

A felfutás a vállalatok létalapja lett. A nyereségérdekeltség is elsősorban a termelés, a forgalmazás növelésére ösztönöz. Ritka az olyan vállalat, amely lassan bővülő termelési volumen mellett gyorsan tudná növelni nyereségét. Minden vállalat és ágazat fejlődni akar. Ezért a vállalatok közötti verseny elsősorban a termelési erőforrásokért folyik. Ha egy vállalat ebben a versenyben lemarad (feltéve, hogy nem kap állami támogatást), akkor dolgozói otthagyják, termelőberendezései leromlanak, készletei hézagosakká válnak.

Az elmúlt három év bizonyította, hogy *a vállalatoknak objektív minimális nyereségigényük van*. Objektív azért, mert nem tehetnek róla, hogy náluk a minimum éppen akkora, amekkora. Ennek nagysága a részesedési alapból kiindulva határozható meg a legkönnyebben. Minden vállalat kiszámolta, hogy az évi 2—3 százalékos bérszintemelkedéshez és az előző évihez — illetve a többi vállalatéhoz — hasonló nyereségrészesedéshez mekkora részesedési alapra, s így mekkora „R” nyereségrészre van szüksége. Ebből már könnyen meg lehetett állapítani a minimálisan szükséges nyereségtömeget. Ugyanezt a számítást elvégezték a minimálisan szükséges forgóalap-növekmény és a beruházási igény meghatározásához is. Nagyjából adva volt számukra az a szükséges bérszintemelkedés, amely lehetővé tette a létszám tartását, illetve növelését, a forgóalap-feltöltő középlejártú hitelek állománya, a beruházási hitelek nagysága, a saját eszközökből folyó befejezetlen beruházások, a tovább nem halasztható pótlások stb. A nagyfokú fejlesztési determináltság a minimális nyereség determináltságát hozta. A vállalatok az elmúlt három évben főleg aszerint differenciálódtak, hogy nyereségük az objektív minimális szint alatt volt-e vagy fölötté (és milyen mértékben). A differenciálódás alig egyezett a népgazdasági arányossági követelmények szerint szükséges mértékkel és iránnyal.

1971-től az objektív nyereségigény az iparban új tartalommal bővült. Nem elég ugyanis, ha a vállalatnak magas a fajlagos nyeresége, a nyereségnek folyamatosan és gyorsan nőnie is kell, a bérszabályozási mutató legdinamikusabb eleme ugyanis éppen a nyereségtömeg. A létszám — mint említettem — jelentősen nem csökkenthető, mert az automatikus béremelés felémészti a kedvezményes keretet. Lényegében csak a nyereség növelésével fokozható a

$$\frac{\text{bér} + \text{nyereség}}{\text{létszám}} \text{ mutatója.}$$

Az a vállalat például, amely nyereségét 4 százalékkal növeli, de a minimális béremelési igénye 2,5 százalék, feltételezve, hogy éves bértömege és az éves nyeresége a bázisidőszakban azonos, feltétlenül bajba kerül. A bázisbértömeget és a bázisnyereséget egyaránt 100-zal jelölve és a létszámot változtat-

lannak feltételezve

$$\frac{100+100}{L} = \frac{200}{L} \text{ mutatónak } \frac{102,5+104}{L} \frac{206,5}{L} \text{ re}$$

kell nőnie, tehát a mutató emelkedése 3,3 százalék, s a belőle származó kedvezményes béremelési keret $3,3 \times 0,3 = 1$ százalék.

A 2,5 százalékos béremelkedés adója 140 százalék, és ha az ehhez tartozó bértömegtöbblet éppen egymillió forint, akkor a részesedési alapot 1,4 millió Ft adó terheli, vagyis az adott évben 400 ezer forinttal kevesebb lesz a kifizethető kereset összege. Ahhoz, hogy a 2,5 százalékos bérszintemelés ne csökkentse a részesedési alapot, körülbelül 1,8 százalékos kedvezményes béremelési lehetőség előírnyása szükséges, vagyis a bérszabályozási mutató 6 százalékos emelése.

$$\frac{102,5 + 109,5}{L} = \frac{212}{L}$$

A nyereség minimális növekedési üteme tehát 9,5 százalék. A béremelés átlagadója pedig 82 százalék.

Ahhoz, hogy az adó átlagkulcsa 100 százalék körüli legyen, elmehet a vállalat 3 százalékos emelésig vagy visszaeshet a kedvezményes kerete 1,5 százalékra. Ezt azonban tervezni nem lehet, mert váratlan események jöhetnek közbe, például túlóráztatás, a rendelés sztorniózása, összetétel-változás stb.

A mai szabályozórendszerben a vállalat nemcsak akkor veszteséges, ha bevételeiből nem képes a kiadásait fedezni, hanem akkor is, ha nem képes a minimálisan szükséges nyereséget kitermelni, s az ehhez tartozó nyereségnövekedési ütemet elérni. A nyereségnek a minimálist meg nem haladó része *voltaképpen költség*: előre el van költve. Nem is csoda, hogy az árkalkulációkban éppen úgy „árelem”, mint a bér- vagy az anyagköltség. A fedezetét az árképzés során éppen úgy kell biztosítani, mint bármely költség fedezetét. Ha a minimális nyereséget és nyereségnövelési ütemet nem sikerül elérni, a vállalat „veszteséges”. Adós marad dolgozóinak a béremeléssel és a nyereség-részesedés egy hányadával, valamint a szükséges fejlesztések egy részével.

A „jó” vállalat a feszült létszámhelyzet és a szigorú pénzgazdálkodás ellenére is könnyebben tud szerezni munkaerőt és hitelt. A belépőnek magas bért, a banknak gyors megtérülést, visszafizetést ígérhet. Amelyik vállalat nem képes elérni a minimális nyereséget és növekedési ütemet, azt otthagyják dolgozói, rendelői, sőt a bank is.

A béremelés vonatkozásában az iparban a nyereségvolumen és a nyereségnövelési ütem egymással részleges helyettesítési viszonyban áll. Magas nyereség esetén viszonylag kisebb lehet a növekedési ütem. Gyors növekedésnél a volumenminimum alacsonyabb az egyébkéntinél.

Nehéz helyzetbe kerülhet az a vállalat, amelynek magas ugyan a nyeresége, de alacsonyabb, mint az előző évben. Tegyük fel, hogy két vállalat azonos létszámmal, eszközállománnyal és profillal rendelkezik. Az egyik vállalat nyeresége 30 százalékkal magasabb, mint a másiké. De a következő évben a jobbik vállalat visszaesik 5 százalékkal, a rosszabb pedig javul 5 százalékkal. Még mindig kb. 20 százalékos különbség van közöttük, de a jobb vállalat helyzete máris rosszabb a gyengébb vállalaténál! A jobbik vállalat bérszabályozási mutatója visszaesik 3–3,5 százalékkal, s ennek megfelelően korrigálnia kell bázis-bérszínvonalát, kb. 1 százalékkal. Ha a tárgyidőszakban bérszínvonala csak 1,5 százalékkal nő, béremelési adót 2,5 százalék után kell fizetnie, úgy, hogy már az első félszázalék adója 150 (az átlagos adókulcs pedig 250 százalék). Az 1 százalékos kedvezményes keret esetén az átlagos adókulcs csak 140 százalék lenne. Ha a 2,5 százalékos béremelés költségkihatása éppen

egymillió forint, akkor másfél millió forint veszteség éri a vállalat kollektíváját.

A gyengébb rentabilitású, de javuló vállalat ezzel egyidőben 1 százalékos kedvezményes keretet nyer, s 140 százalékos adó mellett a vesztesége csak 400 ezer forint, tehát 1,1 millióval kevesebb, mint a másiké. Ez ugyanannyi, mintha a nyeresége lett volna 10—15 millióval több, hiszen ekkora többlet-nyereséggel lehet egymillió forintnyi részesedésszerű-többletet elérni.

A kereskedelemben hasonló helyzet alakul ki. Amelyik kereskedelmi vállalat a forgalmat évről évre 10 százalékkal növeli, annak a kedvezményes kerete is és a részesedési alapja is nagy. Ahol a forgalom növekedése lassú, ott minden vonatkozásban baj van (kivéve talán a forgóalap-feltöltéssel). Nagyon sok tényezőtől kell elvonatkoztatnunk, hogy azt mondhassuk: a forgalomfelfutás lényegében a vállalati munka függvénye. A forgalom növekedése egyéb — a vállalat tevékenységétől független — körülményektől is függ. Ismerek olyan vendéglátóipari vállalatot, ahol három nagyobb egységet meg kellett szüntetni az adott városrész átrendezése miatt, s így ebben az évben a forgalom nagyjából azonos lesz a tavalyival. Nem lesz kedvezményes bér-emelési keretük. Igaz: kaptak bérpreferenciát.

A fejlesztési alap vonatkozásában is fennáll a nyereségnövelés szükségessége. Legnehezebb a helyzet a bolti kiskereskedelemben. Ha a forgalom évről évre átlagosan 10 százalékkal nő, akkor a készleteket is évente legalább 6—7 százalékkal kell növelni. De ez növeli a lekötött eszközállományt és a forgóalapigényt. Általában az évente keletkező fejlesztési alap a forgóalap-feltöltésre sem elég, beruházásra pedig semmi sem jut.

Eltérő kötöttségek — eltérő lehetőségek

A vállalatok, ágazatok aszerint differenciálódnak, hogy melyik mennyire képes növelni a nyereségét. A vállalatok, ágazatok között éppen úgy létrejön a jövedelemdinamikai rétegződés, mint a keresők között. A differenciálódás egyik oka a gazdálkodási kötöttségek eltérése.

A tervezőgazdálkodás és a piac nemcsak úgy egészítik ki egymást, hogy minden egyes tevékenységcsoportra egyidejűleg hatnak, nagyjából azonos módon, hanem úgy is, hogy alapvető vonatkozásokban a tervutasítás, másokban a piac a döntő faktor. Az előbbibe elsősorban azon termékeket előállító és szolgáltató vállalatok tartoznak, amelyek tevékenységét a gyártmányfejlesztés alig érinti (villamosenergia-ipar, szénbányászat, tömegközlekedés, kiskereskedelmi tevékenység, kommunális ellátás, sütőipar, tejipar, húsipar, papíripar, építőanyag-ipar stb.). Az ilyen jellegű tevékenységek (alaptevékenységek) adják a társadalmi terméknek legalább 25—30 százalékát. A másik tevékenységcsoportba azok a tevékenységek tartoznak — és itt lehet a piac a döntő faktor —, ahol gyors a gyártmányfejlesztés és az igények változása.

Ahol az utasításnak van még nagyobb szerepe, ott igen jelentősek az árakban, árrésekben, volumenben, összetételben, beszerzési és értékesítési relációk megválasztásában levő kötöttségek. Így a nyereségnövelés számos eszköze kiesik. Ezekben az ágazatokban például nincs lehetőség az árváltozások továbbhárítására. Furcsa árólló kezd kialakulni a felhasznált termelési eszközök és a kibocsátott késztermékek termelői árszintje között.

A többi ágazathoz képest ezek a vállalatok a relatív bérszintet nem tudják tartani, s a munkaerő-állomány mozgékonyabb része elvándorol. Nem a „vándormadarakról” van itt szó, hanem régi, begyakorolt szakmunkásokról, technikusokról, mérnökökről. A villamosenergia-iparból a kazánfűtők a mezőgazdasági termelőszövetkezetekbe, a szénbányászatból a villanyszerelők, építésmérnökök, lakatosok a szövetkezeti építőiparba mennek át.

Az árólló sok vállalatot rászorít arra, hogy szűkítse a generáljavítások,

átépítések és a szinttartási munkák ütemét, egyrészt a költségszint tartása, másrészt a fejlesztési alap tehermentesítése végett. A készleteket ésszerűtlenül alacsony fokon tartják, a létszámot hígítják, az előkészítő munkákat elhanyagolják.

A kisebb kötöttségű vállalatok ellenben tudnak „játszani” az árakkal, a volumennel, az összetétellel, a relációkkal, alig észrevehetően, de azért évről évre halmozódóan növelik a kötetlenebb áras termékek árszintjét. Az állam pedig nem tehet mást, mint ott, ahol az árolló szorít, preferenciákat ad bérben, támogatást a beruházásokhoz stb. Vagyis: újabb igények mutatkoznak a passzív támogatásokra.

A problémák már ebben az évben is jelentkeznek. A kötöttebb ágazatok jelentős állami támogatásban részesülnek, bár ezek egy része nem jelenik meg költségvetési kiadásként, hanem a költségvetés elmaradt bevételei, adópreferenciák. A támogatások és a kedvezmények azonban nem képesek arra, hogy a kötöttebb tevékenységet folytató vállalatokat ugyanolyan helyzetbe hozzák, mint a kötetlenebbeket. Pedig a kötöttebb tevékenységek képezik a kötetlenebbek alapját, tárgyi feltételét. Ezek a vállalatok látják el a feldolgozó ipart, az építőipart alapanyagokkal, a lakosságot alapvető fogyasztási (elsősorban élelmezési) cikkekkel és szolgáltatásokkal. Ma az állami gondoskodás főként arra terjed ki, hogy a kötöttségekből származó hátrányok egy részét ellensúlyozzák. Ez — véleményem szerint — nem elég.

Ha azt akarjuk, hogy a vállalatok rugalmasan alkalmazkodjanak a piac változó igényeihez, akkor ennek legfőbb feltételét: az anyagokkal, energia-hordozókkal stb.-vel való ellátásukat biztosítani kell. A szabadabb piaci mechanizmus egyik feltétele éppen néhány alapvető ágazat tevékenységének a jelenleginél differenciáltabb szabályozása.

Fel kell figyelniünk arra is, hogy a nyereség és a bértömeg aránya a korábbinál sokkal erősebben differenciáló tényezővé vált. Sok olyan vállalatunk van, ahol az éves nyereségtömeg még az éves bértömeg nagyságát sem éri el. Nem egy nagyvállalatunkban a bér/nyereség aránya 100/70, 100/80 körüli. Más vállalatokban ez az arány 100/100, 100/150, sőt 100/300 és ennél is alacsonyabb. Nézzük meg, hogy a bérszabályozási mutató 6 százalékos emelkedéséhez, tehát 1,8 százalékos kedvezményes keret eléréséhez a nyereségnek hány százalékkal kell nőnie az említett arányok esetén (ha a létszám változatlan és a bértömeg 3 százalékkal nő).

A szükséges nyereségnövekedési ütem

Bérszabályozási mutató		A nyereségnövekedés százaléka
bázisadat	tárgyévi adat	
$\frac{100 + 70}{L} = \frac{170}{L}$	$\frac{103 + 77,2}{L} = \frac{180,2}{L}$	10,3
$\frac{100 + 80}{L} = \frac{180}{L}$	$\frac{103 + 87,8}{L} = \frac{190,8}{L}$	9,7
$\frac{100 + 100}{L} = \frac{200}{L}$	$\frac{103 + 109}{L} = \frac{212}{L}$	9,0
$\frac{100 + 150}{L} = \frac{250}{L}$	$\frac{103 + 162}{L} = \frac{265}{L}$	8,0
$\frac{100 + 300}{L} = \frac{400}{L}$	$\frac{103 + 321}{L} = \frac{424}{L}$	7,0

A bérszabályozási mutató figyelmen kívül hagyja a bér/nyereség hányadost és kedvezőbb helyzetbe hozza bérezés szempontjából azokat a vállalatokat, ahol a bértömeghez viszonyított nyereség nagy. Ha például a 100/70 bér/nyereség arányú vállalat csak 7 százalékos nyereségemelkedést ér el — ami a 100/300-as vállalatnak már elég —, akkor bérszabályozási mutatójának emelkedése csak 4,6 százalékos (6 százalék helyett), kedvezményes bérkerete pedig csak 1,5 százalék (1,8 helyett), végül átlagos béradója is 20—30 százalékkal magasabb, mintha 10,3 százalékos nyereségemelkedést ért volna el.

A szükségesnél erősebben differenciálja a vállalatok és az ágazatok bérszínvonalát a *termelésfelfutás* üteme. A lassan bővülő vagy stagnáló ágazatokban alig keletkezik kedvezményes béremelési keret, s így a dolgozók rendszerint gyors ütemben válnak meg az ágazattól.

Összefoglalva: a vállalatok és az ágazatok a nyereségnövelés és bérszintemelés tekintetében főleg a következő tényezők hatására differenciálódnak:

- a termékek és szolgáltatások árformája;
- a termelési volumen és összetétel kötöttségének foka;
- a beszerzési és értékesítési relációk megválasztásának eltérő kötöttsége;
- a bértömeg és a nyereségtömeg arányának eltérése és
- a felfutási lehetőségek eltérése.

Természetesen számos más — a népgazdasági szempontból szükséges differenciálódással egybevágó — differenciáló tényező is hat, mint például a termékek, szolgáltatások korszerűsége, divatossága, keresettsége, szükségessége stb.

A vállalati jövedelem- és bérszabályozási rendszer továbbfejlesztésének irányai

Három és fél év elégséges tapasztalatot nyújt ahhoz, hogy nagy vonalakban meghatározható legyen a vállalati jövedelem- és bérszabályozás továbbfejlesztésének iránya. Olyan szabályozásra van szükség, amely

- lehetővé teszi a létszámgazdálkodás megszigorítását;
- lehetővé teszi a bérszínvonal gyors emelését, anélkül, hogy a fajlagos bérköltség növekedne;
- kifizetődővé teszi a vállalatoknak a műszaki-technikai szempontból kedvezőbb erőforrás-kombinációk alkalmazását (például a fizikai munkák gépesítését);
- legalább olyan erővel ösztönöz a folyó költségek csökkentésére, mint az áremelésre;
- segíti a kezdeményezést, a kockázttatást;
- lehetővé teszi az egyéni teljesítménynövelés bérben való honorálását;
- megszünteti a kötöttebb ágazatok hátrányos helyzetét;
- igazodik a kötöttség fokához;
- jelentősen csökkenti a jelenlegi munkaerőhelyzet feszültségét;
- biztosítja a közvetlen irányítású tevékenységek relatíve előnyös helyzetét.

A létszámgazdálkodás szigorításának feltétele, hogy *megszűnjék a bérszínvonal-szabályozás*. A bértömeget kell megfogni és nem a bérszínvonalat. A bértömegeből lesz vásárlóerő és nem a bérszínvonalból. Lehetővé kell tenni, hogy a felszabaduló létszám bérét, ha a vállalat így látja helyesnek, teljes egészében a bérszínvonal emelésére lehessen fordítani.

A bérszínvonalat el kell szakítani a nyereségtől, illetve annak változásától. Nem feltétlenül eleme a kollektív nyereségérdekeltségnek az, hogy a

bérszínvonal emelése mutatószámoktól függjön. Az iparban alkalmazott bérszabályozási mutatót meg kell szüntetni, mert:

- rendkívüli erővel hajtja felfelé a termelői árakat;
- a nyereségdinamikai rétegződés miatt igazságtalanul és károsan differenciál;
- figyelmen kívül hagyja a bér/nyereség arányát, s így indokolatlan differenciáló tényezőt visz be a bérszabályozásba, s végül
- adózás után visszamaradt összeget adóztat.

A bértömeg szabályozásának nem alkalmazható az a módja, hogy meghatározzuk a vállalat bértömegét, s ezen belül szabadon, szintmegkötés nélkül gazdálkodik. A bértömeg-szabályozás egyetlen — mechanizmuskonform — módja az, hogy egy csökkentett bázisbértömege felüli bértömeget egységesen, minden progresszió nélkül adóztatunk. (Például a valamilyen módon megállapított bázisbértömeg 90 százalékát csak a 25 százalékos bérjárulékkal terheljük, s e felett minden bérforint egy forint adóterhet visel. A bázisbértömeg 10 százalékát tehát olyannak tekinthetjük, amely mögött felesleges, vagy gépesítéssel könnyen felszabadítható létszám áll.)

A bérszínvonal szabályozása helyett helyesebb volna a bérszínvonal emelkedésének adózással való fékezése. (Erre alkalmasnak látszik az a — Balázs Sándor* által javasolt — módszer, hogy az egyéni bérek havi 1000 Ft alatti részét nem terheli bérjárulék, de az 1000 Ft feletti rész bérjáruléka 45—50 százalékos. Így minden 100 Ft-os béremelés a vállalatnak további 45—50 Ft-jába kerülne.)

A beruházásoknál és a forgóalap-feltöltésnél is — a bértömegadóhoz hasonlóan — a többleterőforrás igénybevételét kellene adóztatni. (Például a gépi beruházások adója 80, az építési beruházásoké 120, a forgóalap-feltöltésé 50 százalék lehetne.) Az adókulcsokat aszerint kellene differenciálni, hogy milyen jellegű fejlesztéseket, erőforrás-kombinációkat kíván az állam preferálni, illetve fékezni.

Ezen adók mellett természetesen fenn kell tartani a község- és városfejlesztési hozzájárulást, az eszközlekötési járulékot, a területhasználati díjat. Sőt: újabb területek igénybevételét is adóval kell terhelni.

A *lekötések* és a pótlólagos erőforrás-igénybevétel adóztatása számos előnnyel járna, azon túl, hogy megteremtené a létszámsűritésben való érdekeltiséget. Ilyen előnyök:

- Megvolna az egyéni többletjeljesítményekhez tartozó többletbér forrása.
- Kedvezőbb lehetőség nyílha ösztönző bérrendszerek alkalmazására.
- A népgazdasági méretű számítások szerint gazdaságos, létszám-megtakarító beruházások vállalati szinten is gyorsan megtérülnének.
- Rendkívül erős érdekelttség keletkezne az anyagköltségek csökkentésére, hiszen minden 1000 Ft értékű anyagmegtakarításból 500 Ft bérré válhatna (500 Ft volna az adó).
- Csökkenne a termelői árak emelésére irányuló érdekelttség.
- A lassabban fejlődő vállalat nem kerülne hátrányos helyzetbe a gyorsabban fejlődővel szemben.
- Megszűnne a nyereségápoláson való nyereségadóztatás, amelyben minden vállalat önmagát „srófolja”.
- A vállalatok nem a nyereségdinamika, hanem a nyereségszint alapján differenciálódnának.
- A vállalatnál levő minden forint egyforma volna — felhasználás előtt —, tehát nem lennének eleve adóztatott alapok.

* Balázs Sándor: Fejlesztés és jövedelemszabályozás. Figyelő, 1970. IV. 22.

— Az erőforrások adókulcsai terelnék a vállalatokat a szabad pénzeszközök elköltésében, s megszűnne a bérfejlesztés és a vállalatfejlesztés forrásainak kényszerű együttmozgása.

— Élesebb lenne a nyereségérdekeltség, hiszen a többletnyereséget nem terheli adó, pusztán annak felhasználását.

— Végül azonos terhelése lenne 1000 Ft többletbérnek — függetlenül attól, hogy ez létszámemelés vagy bérszintemelés miatt következett be.

Az ilyen irányú módosításoknak természetesen számos veszélyük is van, így a bérszínvonal esetleg túl gyors egyszeri emelkedése, néhány tízezer ember rövid ideig tartó munkanélkülisége, a létszámot eddig hígító vállalatok igazságtalan előnybekerülése stb. De ezeket a veszélyeket teljesen elhomályosítja annak a reménye, hogy az erőforrástöbblet adóztatásával jelentősen csökken a mai országos méretű munkaerőhiány. Nincs ma égetőbb feladatunk, mint ennek minél gyorsabb felszámolása. Ez a kulcsa a termelékenység gyors emelkedésének, a technológiai és a munkafegyelem megszilárdulásának, a bérlicitálásos munkaerőszerzés lassításának, a béraránytorzulások visszafordításának, egyes ágazatok elnéptelenedése megállításának.

CSALÁD ÉS HÁZASSÁG A MAI MAGYAR TÁRSADALOMBAN

(Válogatta: Lőcsei Pál)

A 20. század első harmadában a magyar család legáltalánosabb típusa a férji-apai vezetés alatt álló, tekintélyi elvekkel kormányzott, feudális és polgári értékelemeket vegyesen hordozó család volt. Századunk középső harmada a család helyzetében és életműködésében új korszakot nyitott. Gyökeresen megváltoztak a tulajdon- és osztályviszonyok, kicserélődtek a hatalom birtokosai, az ipar uralkodó ága lett a nemzetgazdaságnak, és e folyamatok összességükben a családok jelentékeny részének vertikális és horizontális mozgását: emelkedését vagy süllyedését, falvakból városokba irányuló áttelepülését és a nők korábbinál nagyobb arányú munkavállalását idézték elő.

A könyv egyebek között a következő kérdéseket tárgyalja: Hogyan hatottak és hatnak az olyan gazdasági-társadalmi folyamatok, mint az iparosítás, kollektivizálás, urbanizáció vagy nőemancipáció — a családok és házasságok funkcióira, szilárdságára, teherbíró- és alkalmazkodóképességére? Mennyire sajátosak e hatások nemektől, generációktól, társadalmi osztályoktól, rétegektől és csoportoktól függően? Miként hat a családra ugyanaz a folyamat Budapesten, s miként a vidék városaiban és falvaiban? Van-e okozati összefüggés e folyamatok előrehaladása és a különböző, családi körülményekkel is kapcsolatos deviáns magatartások gyakorisága között, s ha igen, mi a lényege ennek? Mennyiben változtak meg e folyamatok hatására a lakosság különböző csoportjainak, rétegeinek, nemzedékeinek az ideális családról és házasságról vallott nézetei?

Az első magyar családszociológiai és családdemográfiai tanulmánykötet alkotói nemcsak a társtudományok kutatóinak, nem is csupán a család problémáival érintkező szakmák és hivatások képviselőinek, hanem minden művelt magyar olvasónak segítenek tájékozódni és eligazodni a felsorolt kérdésekben.

310 l., kötve 41,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A mezőgazdasági földterületek pénzbeli értékelése

Évek óta vita folyik a szocialista országok közgazdászai között a földterületek és ezen belül a mezőgazdasági földterületek gazdasági (pénzbeli) értékeléséről. A témával foglalkozó szakemberek túlnyomó többsége egyetért abban, hogy *szükség* van erre az értékelésre, a célokat és a módszereket illetően azonban korántsem ilyen egyértelműek az állásfoglalások.

Nagyjában-egészében három *közvetlen* célt jelölhetünk meg a föld gazdasági értékelésével kapcsolatban: *a)* az adózás (földadó) alapjának megállapítása; *b)* a mezőgazdaságból kikerülő területek kompenzálására szolgáló földár meghatározása; *c)* a potenciálisan rendelkezésre álló összes mezőgazdasági eszközértékben (föld + egyéb termelőeszközök) a föld részarányának megállapítása.

Az összes többi hangoztatott vagy csak hallgatólagosan feltett célok az előzőekben felsorolt problémák megoldását feltételezik.

Rögtön meg kívánom jegyezni, hogy az adózás céljára történő földértékeléssel e dolgozat keretein belül nem kívánok foglalkozni, s figyelmem elsősorban a mezőgazdaságból kikerülő földek problematikájára irányul.

Ami a célok eléréséhez használatos *módszereket* illeti, mind hazánkban, mind a többi szocialista országban rendkívül megoszlanak a vélemények.¹

¹ A külföldi, valamint a hazai vitákat összefoglaló legfontosabb tanulmányok a következők: Szabó Gábor „A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban”, MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közlemé-

A kérdés bonyolultságát csak fokozza, hogy az elméletileg azonos kiindulású módszereknek is sokféle változatát dolgozták ki a szakemberek. (Kevés azonban az olyan javaslat, amelynek gyakorlati felhasználása viszonylag kevés munkát igényel.)

E tanulmány szerzőjének figyelmét elsősorban a külföldi és a hazai szerzők helyettesítési költség koncepciója ragadta meg. (E szerint a föld árát a földet helyettesíteni, pótolni képes eszközráfordítások alapján célszerű meghatározni.) A későbbiekben részletesen megindokolom, hogy miért ezt a módszert tartom a legmegfelelőbbnek.

A következőkben leírt képlet előnyeit abban látom, hogy egyszerűen és könnyen megérthető, ezért a gyakorlatban könnyen és közvetlenül alkalmazható.

A számítási formula és a mellette szóló érvek

A mezőgazdaságtól elvont szántóföldi területek árának meghatározására az alábbi képletet ajánlom:

$$F_A = M_a \cdot K + F_{in}$$

F_A = a föld ára;

M_a = a kieső búzáhozamot kompenzáló műtrágyamennyiség ára;

nyel, Új Sorozat, 2. sz. 1968. Dr. Burgerné dr. Gimes Anna „A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében”, Kossuth Könyvkiadó, 1969. Szabó Gábor „Hazai módszertani javaslatok a föld gazdasági értékelésére”, Közgazdasági Szemle, 1971. 2. sz.

$K = 20$, mert a tartós bankbetétek kamata 5%;

$F_{in} =$ a földtőke jellegű mezőgazdasági állóeszközök nettó értéke.²

Érveim a következők:

— A mai mezőgazdasági ár- és jövedelmezőségi viszonyok mellett a bruttó vagy a tiszta jövedelemnek, illetve az utóbbi járadékszerű részének a tőkésítéséből levezetett földárak vagy túlzottan alacsonyak volnának, vagy pedig egyszerűen nem lehetne meghatározni őket.

— A társadalom által igényelt termékmennyiség biztosítása a föld társadalmi hasznosságának jóval megbízhatóbb kritériuma, mint bármelyik jövedelemmutató.

— A szocialista országok közgazdaszai közül sokan — hazánkban túlnyomórészt — a föld árának a kompenzációs (helyettesítési) költségekkel való meghatározása mellett törnek lándzsát.³ A földnek műtrágyával való helyettesítését elsőként J. Lewandowski lengyel közgazdász vetette fel.⁴ Ő azonban a föld árát egyszerűen az évi kieső hozam kompenzálását lehetővé tevő műtrágyamennyiség árával vette egyenlőnek. Megítélésem szerint ez az összeg azonban nem lehet egyenlő a föld árával.

A föld ára ennek az összegnek a tőkésítése révén számítható ki.

Feltételezzük, hogy az ilyen módon számított összeget (a föld árát) a földjét elvesztő gazdaság tartósan (évekre) lekötve bankba helyezi, s így év-

ről évre a kamatok révén hozzájut a kieső föld területét kompenzáló műtrágyamennyiséghez.

— Kérdés: melyik földre és termékre vonatkozóan számítsuk a kompenzációs műtrágyamennyiséget, illetve annak árát?

Megítélésem szerint az ugyanazon vagy hasonló természeti tulajdonságokkal rendelkező földdarabot kell figyelembe venni. A termékek közül — szántóföld esetében — általában elegendőnek és jó megközelítésnek tartom, ha a gazdaság által természet legfontosabb búzafajta szolgál mércéül. A búza mellett szőlő, hogy a legtöbb gazdaságban meglehetősen nagy területen termesztik, a népgazdaság számára a legfontosabb szántóföldi növény, valamint az a tény, hogy a búza számára kedvező talajok általában a többi szántóföldi növény számára is előnyösek. Ezenkívül a műtrágyaráfordítás és a hozam összefüggései legjobban a búza esetében tisztázottak.

A pótlólagos műtrágyaigény fedezetét biztosító kamattörlesztés tőkésítése jól mutatja a föld használati értékét a gazdaság számára. A megmaradottnál rosszabb föld elvesztése esetében ugyanis viszonylag alacsony, ellenkező esetben viszonylag magas földárakat kapunk.

Tőkésítési rátának az 5 százalékos tartós bankkamatlábát javaslom. (Meggjegyzem, hogy a hazai és a külföldi szakirodalomban sokan használnak 5 százalékos, vagy ahhoz igen közel eső, olykor közgazdasági érvekkel alátámasztott, máskor csupán egyezményesnek tekintett tőkésítési koefficiensst.)

A földtőke jellegű mezőgazdasági állóeszköz nettó értékének megtérítése mindenképpen indokolt. Ezen felül, amennyiben a népgazdaság számára a jövőben is célszerű üzemeltetni a felszámolt állóeszközt, akkor úgy vélem, kamatmentes hitelt indokolt nyújtani a beruházási költségek és a kifizetett nettó érték különbszetére.

Az előzőekben megpróbáltam röviden összefoglalni azokat az érveket, amelyek az általam javasolt

² A földtőke jellegű mezőgazdasági állóeszközök közé azokat az állóeszközöket sorolom, amelyek a kisajátítandó mezőgazdasági földdel szorosan összeforrottak (gazdasági épületek, alagsóvezetés, öntözőcsatornák stb.)

³ A hazai szakirodalomban lásd elsősorban Csendes Béla, illetve Berend Iván és dr. Burgerné dr. Gimes Anna tanulmányait. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a helyettesítési, illetve kompenzációs költséget a továbbiakban szinonim fogalmakként használom. (A szakirodalomban ugyanis a helyettesítési költség módszerét általában a legrosszabbnál jobb földek árának megállapítására használják, míg a kompenzációs költség módszere mezőgazdaságból kikerülő bármely föld értékelésére szolgál.)

⁴ J. Lewandowski „Funkcje renty gruntowej i jej ilosciowy wyraz w rolnictwie socialisticznym”, *Ekonomista*, 1965. 5. sz.

földár-számítási képlet mellett szólnak.

Tisztában vagyok azonban azzal, hogy az általam javasolt módszer csak az egyik lehetséges számítási mód, ennél fogva támadható is.

A lehetséges ellenérvek és az adandó válaszok

Az első problémát maga a választott módszer jelenti. A föld árának kiszámításakor ugyanis sok közgazdász ragaszkodik a klasszikus járadéktőkésítési eljáráshoz, azaz a földjára, esetleg a teljes tiszta jövedelem, sőt némely esetben a növénytermelésből származó bruttó jövedelem tőkésítése alapján javasolják megállapítani a föld árát. (Ismeretes, hogy néhányan az újonnan művelésbe vett földek költségeit tartják számon a föld értékeként, illetve áráként.)

Már H. Cholaj lengyel közgazdász felhívta a figyelmet arra, hogy a helyettesítési módszernek és a járadéktőkésítési módszernek *azonos az elméleti alapja*, következésképpen optimális esetben a két módszerrel azonos eredményre is kell jutnunk. Az általam alkalmazott módszer szerintem joggal nevezhető — H. Cholaj szavaival élve — „*járadék helyettesítési*” módszernek.

Úgy vélem tehát, hogy módszerem a földjára tőkésítésének híveit is kielégítheti, hiszen az elméleti alap közös, csupán a fennálló körülmények (nyomott mezőgazdasági árak, a földjára tőkésítés meghatározását célzó általánosan elfogadott módszerek hiánya stb.) arra készítették, hogy a „*járadék helyettesítési*” módszer helyettesítési relációját dolgozzam ki.

— Kétségtelenül vitára adhat okot, hogy más a búza pótlólagos műtrágyaigénye, mint az egyéb növényeké. Abban az esetben, ha egy gazdaságban a *búza termesztés* egészen csekély jelentőségű volna, de például a *kukoricatermesztés* nagy súllyal szerepelne, akkor természetesen az utóbbit kellene mércéül választani. Elvileg elképzelhető valamely harmadik nö-

vény figyelembevétele is, amennyiben a legfontosabb kenyér-, illetve takarmánygabonánk objektív körülmények folytán nem szolgálhat mérőeszközzel. Gyakorlati megfontolások (számítások egyszerűsége, gyorsasága stb.) amellet szólnak, hogy egy növényt vegyünk figyelembe a képlet alkalmazásánál. Amennyiben a gazdaságok területvesztesége viszonylag kicsi, s a mérceként alkalmazott növény jelentős részt foglal el a szántóterületből, valamint az elvesztett területhez hasonló vagy ugyanolyan minőségű földek rendelkezésre állnak, akkor a képlettel számított földárak valóban kompenzálhatják az elvesztett területeket. A kis területveszteség ugyanis nem akadályozza jelentősen a tagok foglalkoztatottságát a termelősövetkezetekben, s ha hasonló minőségű földek rendelkezésre állnak, a kieső föld hozama műtrágyával biztosítható.

Felvethető az az ellenérv is, hogy a földek árának alakulását a műtrágyaárak mozgására alapozom, márpedig a műtrágya a közönséges áruk közé tartozik — elsősorban újratermelhetősége miatt —, míg a föld talán legjellegzetesebb tulajdonsága, hogy nem emberi munka terméke, s újratermelése lehetetlen. (Itt eltekintünk az olyan kivételes jelenségektől, mint például a polder megművelése, mocsarak lecsapolása.) A statisztikákból megállapítható, hogy a fejlett gazdasággal rendelkező országokban a mezőgazdaságilag művelt terület csökken. Ezt a területcsökkenést javarészt a hozamfokozó eszközök (elsősorban a növekvő műtrágyázás) teszik lehetővé. Akár jó minőségű, akár rosszabb minőségű területről mond le egy adott ország mezőgazdasága, a pótlólagos eszközbefektetések egy része — elsősorban a közvetlenül hozamfokozó eszközök — a kieső földet, illetve annak termékenységét pótolja. A társadalomnak a talajtermékenység reprodukálása (elsősorban bővített újratermelése) természetesen munkájába kerül. Az általam javasolt képletben arra teszek kísérletet, hogy Lewandowski

ötletéből kiindulva olyan módszert találjak, amely egy adott gazdaság (természetesen ezzel együtt az egész mezőgazdaság) számára lehetővé teszi, hogy kieső földterületének leglényegibb sajátosságát, a termékenységet évről évre megőrizze, illetve pótolja. Amennyiben a műtrágya ára a mezőgazdasági árakhoz (elsősorban a mércéként használt termék árához) képest kedvezően alakul, akkor a formulám által biztosított árak eleget tesznek az előzőekben leírt követelménynek. A fejlett tőkésországok adataiból egyértelműen a műtrágya árparitásának kedvező alakulására következtethetünk, s mind hazánkban, mind a többi szocialista országban szükségszerűen hasonló tendenciának kell kibontakoznia. Joggal vehető fel az a kívánság, hogy a föld gazdasági (pénzbeli) értékelését összekapcsoljuk az egyes időszakok konkrét feltételeivel, nevezetesen a földterületek viszonylagos szűkösségének mértékével. Ez a jogos igény, ha áttételesen is, de képletemben bennefoglaltatik.

Amennyiben ugyanis a műtrágya eredményezte hozamnövekedés kedvezőtlen vagy elégtelennek bizonyul, ha nagyobb a földszűke, mint amennyit a műtrágya hatékonyságának javulása pótolni képes, tehát a föld iránti kereslet a műtrágyahatékonyság romlása idején nő, úgy a földárak növekedése lesz a jellemző. Abban az esetben viszont, amikor a műtrágyahatékonyság növekvő tendenciájú, a földek a mezőgazdaság számára olcsóbbá válnak. Ez nem jelenti okvetlenül azt, hogy a mezőgazdaságon kívülállók számára is olcsóbbá vált a mezőgazdaságtól átvett földterület. Ez utóbbi eset taglalása már telekértékelési probléma, s mint ilyen, meghaladja e tanulmány kereteit.

Felvetődhet az a kérdés is, hogy vajon a képlet alapján számított földárak egyazon minőségű földek esetében gazdaságoként eltérőek lehetnek-e. A földárak különbözhetnek, mégpedig a következő elméleti indoklás alapján.

Ugyanakkora területű és minőségű

földdarab értékessége más és más lehet a különböző gazdaságok számára — a föld, a munkaerő és a termelési eszközök optimális arányára való törekvés miatt. Erre a jugoszláviai, a lengyel, illetve a fejlett tőkésországokbeli adatok számos példát adnak.⁵

E probléma részletes vizsgálata nélkül mindössze arra utalok, hogy feltehetően (normális körülmények között) minél értékesebb a föld az adott gazdaság számára, annál inkább törekszik a területi termelékenység fokozására. Ez elsősorban a hozamok növekedésén mérhető le. Jogos tehát az a feltevés, hogy ha azonos minőségű földön „A” gazdaság nagyobb hozamot ér el, mint „B” gazdaság (természetesen több év átlagában), akkor az adott terület elvesztése „A” gazdaság számára nagyobb veszteséget jelent, mint „B” gazdaság számára, így magasabb ár is fizetendő neki.

Népgazdasági szempontból vizsgálva az imént leírtakat, nyilvánvaló, hogy a társadalom és a mezőgazdaság számára is általában nagyobb veszteség azoknak a földeknek a termelésből való kiesése, amelyek magasabbak a terméshozamok. A magasabb területi termelékenység többnyire nagyobb munkaerő-sűrűséggel, tehát relatív földhiánnyal függ össze. A fokozott földhiány viszont a mezőgazdasági földterületek „felértékeléséhez” vezet.

Jogosan kérdezhetné bárki, hogy a közvetlenül hozamfokozó tényezők közül miért csak a műtrágyáról beszélünk. Valójában a földár kiszámításánál egyéb tényezőknek, például az öntözés pótlólagos költségeinek a figyelembevételére is sor kerülhet, s esetenként a képletben ezeknek a tételeknek is szerepelniük kell. A legfontosabbnak azonban a talajtermelékenység növelése, illetve megtartása szempontjából a műtrágyát tar-

⁵ A föld, a munkaerő és a termelési eszközök optimális arányának vizsgálata napjainkban igen fontos, de kevésbé kutatott téma. A hazai szakirodalomban úttörő jelentőségűnek számít az Ihrig Károly és szerzőtársai által publikált „A termelőszövetkezetek tagsűrűségének gazdasági következményei” című vitaanyag. Akadémiai Kiadó, 1968.

tom, anélkül, hogy az egyéb esetleg szükséges pótlólagos befektetések (öntözés, szervestrágyázás, gépek) költségkihatásait lebecsülném.

Végezetül megjegyzem, hogy bár képletemet és az ahhoz fűződő gondolataimat a szántóföld vonatkozásában fejtettem ki, a módszer a leelőre és rétre is minden további nélkül alkalmazható. Ezekben az esetekben természetesen a műtrágya és a fűhozam összefüggését kell vizsgálnunk. Gyümölcs és szőlő vonatkozásában pedig bizonyos korrekciókkal (például az ültetvényért járó kártérítés elszámolása) ad használható eredményeket a javasolt módszer.

Az ültetvények újratelepítése a foglalkoztatási viszonyok miatt többnyire indokolt, s így a kisajátítási ár három részből tevődik össze:

a) az ültetvény nettó értékének megfelelő újratelepítési költségekből;

b) az újratelepítési időszak alatt kieső bruttó jövedelemből;

c) s a harmadik árrész meghatározása úgy történik, hogy a kisajátítandó földterülettel azonos minőségű szántóföld árát tekintjük a kisajátítási ár bázisaként.

A pótlólagos műtrágya-ráfordítások alapján számított földárak alkalmazásának területei

1. A képlet által leírt módszer elsősorban a *mezőgazdaságból kikerülő földeknek* a mezőgazdaság szempontjából való értékelésére alkalmas. E földek gazdasági értékelésekor feltétlenül a mezőgazdaság érdekeiből kell kiindulni. A képlet alapján számított árak valószínűleg csak a kompenzációs funkciónak tudnak eleget tenni. A földek gazdasági (pénzbeli) értékelésének azonban további fő célja az, hogy a mezőgazdaságon kívüli földfelhasználó ágazatok csak annyi földet vonjanak el a mezőgazdaságból, illetve a népgazdaság földalapjából, amennyi okvetlenül szükséges. (A telekigénybevételi és telekhaszná-

lati díj fizetéséről szóló törvény is ezért született meg.)⁶

Igen valószínű azonban, hogy ezt a *második funkciót* a javasolt képlet alapján számított földárak önmagukban véve nem tudják betölteni. Úgy gondolom, hogy ez az ár csupán az út, vasút, hírközlési szervek, kórházak, iskolák, egyéb közművelődési intézmények földigényei esetében szerepelhet tényleges árként.⁷

2. A *népgazdaság egyéb termelő-ágazatai számára* általában egy telekár jellegű, tehát magasabb ár számlázandó. A fejlett tőkésországok adatai egyértelműen mutatják, hogy a földpiacon a már potenciális telek-jelleggel bíró (például külvároshoz közeli mezőgazdasági használatban levő) földek ára jóval, néha többszörösen meghaladja az egyéb mezőgazdasági földek árát. Logikailag is könnyen belátható, hogy amennyiben a földárak a szükségesnél alacsonyabbak, akkor a földvásárló vállalatok, illetve intézmények könnyen kifizetik azokat, s bár a mezőgazdaság megkapta földjéért az ellenszolgáltatást, a népgazdasági földalap pazarlása mehet végbe.

Igen nehéz természetesen megmondani, hogy mekkora árat fizessenek a mezőgazdasági földekért a különböző földigénylők. A telekértékelés kutatása kívül esik jelen tanulmányom keretein. Annyit azonban mégis meg kívánok jegyezni, hogy a különböző iparágak stb. beruházásaival kapcsolatosan célszerű volna megvizsgálni, hogy milyen összegű földárak azok, amelyek már meggondolásra, illetve takarékos területhasználatra készítetik a földfelhasználókat.⁸

⁶ Lásd a 4/1968. (III. 6.) ÉVM-PM-AH. számú együttes rendeletet.

⁷ Ezzel kapcsolatosan figyelemre méltó az NDK-ban a földárak alkalmazása. (Lásd Szabó Gábor „A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban”, MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei. Új Sorozat, 2. sz. 94—98. 1.)

⁸ A hazai szakirodalomban elsőként tudomásom szerint Kovács Csaba és Kőszegi László végeztek ilyen irányú vizsgálatokat. (Néhány gondolat a telek értékelésének kérdéséhez, Közgazdasági Szemle, 1967. 2. sz.)

Külön vizsgálatok alapján ki lehetne dolgozni egy mutatórendszert, amelyet felhasználhatnának a képlet alapján számított „alapár” beruházási relációk szerinti pótlékolásához.⁹

A korrekciós mutatórendszer kialakítása több tényező egyidejű figyelembevételét követeli meg, célja pedig elsősorban az, hogy használatával a pótlólagos földterületek igénybevétele valamennyi termelő-beruházás esetében a szükséges minimumra csökkenjen.

A korrekciós rendszer egyik elemét jelentheti az az „árrés”, amelyet úgy kapunk meg, hogy a képlet alapján a műtrágyát egyszer kereskedelmi áron, másszor viszont a műtrágyagyártás állami dotációjával növelt áron vesszük számításba. Ennek az „árrésnek” az elszámolása mezőgazdaságon kívüli vásárlók felé azzal indokolható, hogy a kisajátítandó földterület pótlása (a műtrágyagyártás állami dotációjának összegével) többé kerül a népgazdaság számára, mint a földjüket elvesztő gazdaságoknak.

Nyilvánvalóan felvetődik a kérdés az „alapárnál” magasabb földárak megállapítása esetén, hogy hova kerül, ki kapja az alapáron felüli többletet. Megítélésem szerint a „többlet”-befizetéseket egy központi alapba kellene összegyűjteni, s meliorációs célokra felhasználni az arra rászoruló gazdaságokban.

3. Minden bizonnyal érdeklődésre tarthat számot annak megállapítása, hogy a *termelőeszközök + föld termelési kapacitás komplexumon belül* adott gazdaságban, vagy a mezőgazdaság egészében milyen részarányt foglal el a föld.¹⁰

⁹ Az alapárnak valamely szorzószámmal történő felszorozását dr. Burger Kálmánné is ajánlja „A mezőgazdasági földterületek közgazdasági értékelésének módszertani elvei” című tanulmányában. Gazdálkodás, 1970. 5. sz.

¹⁰ Erdemes szemügyre venni, hogy a föld (az ingatlanotóke épületektől megtisztított része) milyen súllyal szerepel a különböző tőkésországok mezőgazdasági eszközeiben: Görögország 81, Japán 73, USA 62, Luxemburg 61, Ausztria 33, Svájc 32, Dánia 30, Finnország 28, Norvégia 24 százalék.

Meg kell jegyezni, hogy a „földértéket” több országban a piaci árnál jóval alacsonyabb „becsült érték” alapján vették figyelembe. A piaci földár ezekben az országokban általában meghaladja — mégpedig ese-

Megfelelően kiválasztott kellő számú minta esetén a javasolt képletet felhasználva olyan földárakhoz jutnánk, amelyek kifejeznék a föld „eszközértékét” mind egy gazdaságra, mind az egész mezőgazdasági szektorra nézve.

4. A mezőgazdaságon belüli földforgalom megteremtésének szükségességét már többen felvetették a hazai szakirodalomban.¹¹

A termelőerők megfelelő allokációja véleményem szerint is egyre jobban sürgeti a mezőgazdasági földpiac létrejöttét. Ehhez azonban pillanatnyilag még az alapvető jogszabályok is hiányoznak. Amikor állami telkeket állami vállalatok számára áruként értékesítenek (megítélésem szerint helyesen), semmi sem szólhat az ellen, hogy a különböző mezőgazdasági termelőszövetkezetek és állami gazdaságok ne rendelkezhessenek — megfelelő állami ellenőrzés mellett — áruként földjükkel.

A mezőgazdaságon belüli földforgalom vonatkozásában is használhatónak tartom a képletet, legalábbis mint az egyik lehetséges megközelítési módot.

Ebben az esetben abból indulok ki, hogy a földet eladó gazdaság bizonnyára a rendelkezésre álló munkaerejéhez és eszközellátottságához képest bővében van a földnek, a kapott pénzüsszeggel viszont kisebb területen a korábbinál nagyobb volumenű terméket tud előállítani. A rendelkezésre álló munkaerőt és termelési eszközöket kisebb területre tudja koncentrálni, aminek előnyei a gazdaság szempontjából nyilvánvalóak.

Az a gazdaság viszont, amely a földet megveszi, nyilván földszűkében van, s egyrészt gépeit és más

tenként többszörösen — a „becsült földértékeket”. Forrás: Capital and Finance in Agriculture. Agricultural Policy Reports, Volume I. General Report. OECD, Paris, 1970. 32–33. I.

¹¹ Dr. Burgerné dr. Gimes Anna „A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében”, Kossuth Könyvkiadó, 1969. Dr. Nagy Lajos „A földértékelés és a munkaérték-elmélet”, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Oeconomica — Politica, Tomus IV., 1969.

eszközeit tudja ezáltal hatékonyabban kihasználni, másrészt a foglalkoztatandó munkaerőnek a korábbinál kedvezőbb feltételek mellett tud munkát biztosítani. A hatékonyság növelésének ésszerűbb útja lenne ez, mint a termelőszövetkezetek sok esetben megalapozatlan összevonása.

Igen lényeges szempont, hogy a szocialista kollektív gazdálkodás feltételei mellett a földár *nem elveszett tőkét jelentene* a mezőgazdaság számára, hanem csupán a források népgazdaságilag hasznos átcsoportosítását.

Amennyiben persze — egy szükségszerűen korlátozott mérvű — mezőgazdasági földpiac létrejönne, az általam javasolt formula csupán bizonyos mércéül szolgálhatna a szerződő feleknek.

Ezen a piacon a kereslet-kínálat viszonya befolyásolná a földárat, s ez azzal az eredménnyel járna, hogy a tényleges szerződés szerinti földárak a konkrét viszonyoktól függően rendszeresen lefelé és felfelé eltérnének a képlet alapján kalkulált földártól.

A továbbiakban kísérletet teszek az általam ajánlott módszernek tényleges, nem fiktív számadatok alapján történő bemutatására.

Egy kh szántóterület átlagos ára a műtrágya-hatékonyság alapján számítva¹²

Bérci Gyula számításai szerint az 1956/60—1967 közötti időszakban a búza termésátlaga 8,6 q-ról 14,8 q-ra nőtt katasztrális holdanként. A szerző úgy véli, hogy a *hozamnövekedés 50 százalékban az évről évre növekvő műtrágyahasználtnak köszönhető.*¹³ A hozamnövekedés másik 50

¹² Számításaim alapanyagául: Bérci Gyula „A gazdaságos műtrágyázás feltételei Magyarországon” c. tanulmánya szolgá. NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet. Budapest, 1968.

¹³ Bizonyára sokat vitatják ennek az 50 százalékos aránynak a helyességét. Mivel elsődleges célom e számításokkal javasolt módszer illusztrálása volt, s csak másodsorban konkrét földárbeecslés, minden különösebb kritika nélkül alkalmaztam Bérci Gyula fenti beecslését.

százalékát a nagyhozamú fajták széles körű elterjedésének, a vegyszeres növényvédelemnek, az optimális vetésidőnek, tőszámoknak és más agrotechnikai tényezőnek, valamint a betakarítás magas gépesítési színvonalának, s nem kevésbé a kedvező betakarítási időnek tulajdonítja.

Mindezek, valamint az országos tényadatok figyelembevételével kísérletet teszek a földár kiszámítására a műtrágyával való helyettesítési költségek alapján.

A kiindulási adatokat az 1. sz. táblázat foglalja magában.

A hozamemelkedésnek a fele, tehát $(14,8 - 8,6) : 2 = 3,1$ q nem tulajdonítható a műtrágyának, így a vizsgált időszakában a kh-ankénti termésátlag 11,7 q lett volna, ha a műtrágya hozamnövelő hatása nem érvényesül.

Az 1967. évi 1833 ezer kh búzatermő területen 11,7 q/kh átlagos hozammal számolva 21 446 100 q búza-termés elérése lett volna lehetséges. A területegységre jutó bruttó műtrágyaköltség azonban jelentősen (96 Ft/kh-ról 251 Ft/kh-ra) megnőtt a vizsgált időszakban, és így kh-anként 11,7 q helyett 14,8 q búza termett. A tényleges terméshozam 5 706 900 q-val meghaladta a fent említett termésmennyiséget. Ha mármost ezt az összeget elosztjuk a műtrágyahatás nélküli feltételezett termésátlaggal, akkor megkapjuk, hogy a területarányos pótlólagos műtrágyaköltség mekkora szántóterületet takarított meg. $(5\,706\,900\text{ q} : 11,7\text{ q/kh} = 487\,769\text{ kh.})$

1833 ezer kh-on 1956—60. átlagában 176 millió Ft értékű műtrágyát használtunk fel, míg 1967-ben 460 millióra rúgott a bruttó műtrágyaköltség. A különbözet, tehát 284 millió Ft értékű műtrágya 487 769 kh-nyi földet helyettesített, tehát évente 1 kh földet 582 Ft értékű műtrágyával pótolunk.

A javasolt képlet szerint tehát 1 kh föld helyettesítési ára $582 \cdot 20 = 11\,640$ Ft-tal, azaz 1 ha földé 20 227 Ft-tal volt egyenlő.

Számításaimat igyekszem néhány lengyelországi és jugoszláviai föld-

A műtrágya-hatékonyság kiszámítása a búzatermelésben*

Megnevezés	1956—60. évek átlaga	1967
Vetésterület, kh	2 082 000	1 833 000
Termésátlag, q/kh	8,6	14,8
Évi összes termés, q	17 905 200	27 153 000
Vegyes műtrágyázás, kg/kh	100	250
Bruttó műtrágyaköltség, millió Ft..	200	460
Hozamnövekedés, q	—	9 248 000
Növekmény értéke, millió Ft.	—	2774
Műtrágyának köszönhető növekmény, millió Ft	—	1387

* Bérci Gyula I. m. 121. l.

áraddal kiegészíteni.¹⁴ Lengyelországban, ahol az utóbbi években a mezőgazdasági földárak meglehetősen stabilak, 1968-ban 1 ha szántóterület országos átlagos ára 25 500 zlotyt tett ki, amely 72 q rozs és 11,3 q élősértés felvásárlási árával volt egyenlő.

Ez az átlagos ár azonban az egyes földminőségi kategóriákat illetően már nagyon eltérő volt.

Vegyük szemügyre a 2. sz. táblázatot.

legmagasabb (Krakowskie) 42,9 ezer zlotys és a legalacsonyabb (Bydgoskie) 17,2 ezer zlotys értékek között szóródnak a többi vajdaságra jellemző átlagos földárakatok. (Meggjegyzem, hogy a közölt földárakban épületekre vonatkozó árreszek nincsenek.)

Jugoszláv vonatkozásban az utóbbi években egyértelműen a földárak rohamos növekedése figyelhető meg. Szerbiában például 1965-ben még 1 ha földet 1500 dinárért lehetett vá-

1 ha szántóterület ára a különböző minőségű földeken*

Föld	Ezer zloty	q-ban	
		rozs	élősértés
Jó minőségű (búza, répa)	34,7	98,0	15,3
Közepes minőségű (rozs)	25,4	71,7	11,2
Gyenge minőségű (homokos)	16,3	46,0	7,2

* Idézett lengyel statisztikai évkönyv. 241. l.

Még egyértelműbbé válik a több neves közgazdász által elfogadott tétel, miszerint az országos átlagos földárakatok nem sokat mondanak, hogyha a földárak vajdaságonkénti szóródását vesszük szemügyre. A

¹⁴ A lengyelországi földárakatok forrása: Glówny Urząd Rocznik Statystyczny, 1969. ROK. XXIX. Varsó, 1969. 241. l. Jugoszlávia vonatkozásában Gyenis János „A jugoszláv mezőgazdaság társadalmi viszonyainak néhány kérdése” című tanulmányára támaszkodtam. MTA Közgazdaságtudományi Intézete. Budapest. 1970. (Kézirat) 30—32. l.

sárolni, 1968-ban már 4000 dinárért. Egy-egy területen még számottevőbb a földárak növekedése. A *Krivoja Mezőgazdasági Birtok* 1963—1964-ben még hektáronként 1350 dinárért vásárolt földet, majd a föld ára ezen a vidéken 1965-ben hektáronként 3000, 1968-ban 5000 és 1969-ben 6000 dinárt tett ki. Gyenis János idézett tanulmányában sokoldalúan tárgyalja a föld árának országrészenként megnyilvánuló különbségeit és

a különböző tényezők ez irányú hatásait.

Megállapítja, hogy országosan jelenleg 2000—20 000 dinár között alakulnak az 1 ha-ra jutó földárak. Előfordul, hogy rossz földminőségű, de magas mezőgazdasági népsűrűségű területeken (például Boszniában) magasabbak a földárak, mint a jó minőségű területekkel rendelkező országrészekben (például Horvátországban), ahol viszont a mezőgazdasági népsűrűség kisebb, s az egy főre jutó nemzeti jövedelem is sokkal kedvezőbb alakul.

A lengyelországi és jugoszláviai földárak adatainak közlése kettős

célt szolgált. Az egyik célom az volt, hogy az általam kalkulált földár abszolút összegét illetően lehetővé tegyem az összehasonlítást két olyan szocialista ország földárainak adataival, ahol ténylegesen funkcionáló mezőgazdasági földpiac létezik. Másik célom pedig az volt, hogy némileg megvilágítsam azt a hazánkban — jórészt objektív okokból — nem kellően hangsúlyozott tételt, miszerint a föld ára egyáltalán nem tekinthető egységesnek, területenként, sőt gazdaságonként is szükségszerűen rendkívül változó nagyságú lehet.

Szabó Gábor

HUSZTI ERNŐ:

VÁLLALATI ÉS NÉPGAZDASÁGI PÉNZFOLYAMATOK

A szerző könyvében a szocialista pénzügyek eddig meglehetősen elhanyagolt területét, a pénzáramlások és pénzállományok alakulását, szerkezetét s a gazdasági élettel való kapcsolatát mutatja be sokoldalúan. A szocialista pénzügyi irodalomban eddig nemigen akadt e témával foglalkozó mű, amely mondanivalóját a valóság hű leírásán, a gyakorlat mélyreható elemzésén keresztül tárja az olvasó elé. Nem kerül el az elméleti problémákat sem, de megállapításait mindig a gyakorlati tapasztalatok általánosításával igazolja. Ezzel függ össze, hogy a régebbi elméleti megállapítások közül számosat gyakorlati tartalommal tölt meg, másokról meggyőzően bizonyítja tarthatatlanságukat.

A könyv két részből áll. Az első rész a vállalati pénzfolyamatok áttekintését adja. Az elemzés lépésről lépésre tárja fel a vállalati pénzáramlások sajátosságait és kapcsolatát az anyagi folyamatokkal. Az elemzés menete minden vállalat számára újat ad, s önvizsgálati módszerként is kitűnően felhasználható.

A második részben a szerző a népgazdasági pénzfolyamatok részletes elemzésében számos új és meglepő megállapítást tesz, amelyek elengedhetetlenek a pénzáramlások és -állományok természetrajzának megismeréséhez.

A könyv használhatóságához — az elemzés és a bizonyítás korrektsége mellett — a gondolatok világos, közérthető kifejtése és a szemléletes táblázatok és ábrák sokasága is hozzájárul. Így komoly segítséget ad a pénzügyek területén dolgozó szakembereknek, további adat- és információbázist teremt a pénzügytudomány kutatói számára.

Újszerűsége, a mindenki számára érthető fogalmazása miatt a könyv a pénzügyekben kevésbé jártas olvasóknak is hasznos tudnivalókat nyújt.

377 l., kötve 55,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Joan Robinson: A közgazdasági elmélet fontossága

(Monthly Review, New York, 1971. január)

Az elméleti közgazdászok között évek óta vita folyik a tőke fogalmáról és mértékéről. A kívülállók számára (s közéjük lehet számítani a szakmabeliek zömét is) ez a vita pusztá skolasztikának tűnik, holott fontos következményei vannak mind az ideológia, mind a bennünket körülvevő világ megértése tekintetében.

Az akadémikus tanítás az elmúlt évszázadban főként az első feladattal törődött. A laissez faire ideológiáját hirdette, a piaci erők szabad játéknak üdvös hatásait propagálta. Inkább elvonta a figyelmet a tőkés gazdaság tényleges működéséről, mintsem megmagyarázta volna azt. Ennek ellenére ez az elmélet nem csupa frázisból állt. Olyan intellektuális rendszert jelentett, amely hallgatók nemzedékeire gyakorolt lenyűgöző hatást, a professzorok generációinak pedig tekintélyt és pozíciót biztosított az az éleselméjűség s elegancia, amellyel elméletüket előadták és továbbfejlesztették.

A marxisták általában az egész elméletet, mint hamisat, elutasították, anélkül, hogy megértésével nyüglődtek volna. Saját kategóriáik (értéktöbblet, változó tőke, szerves összetétel stb.) nem úgy voltak definiálva, hogy kapcsolatba kerülhessenek az akadémikus elmélet vitakérdéseivel. A két eszmerendszer ezért nem logikai érvekkel ütközött meg, a kettejük közötti választás gyakran csak ideológiai előítéletekre támaszkodott. Az előítéletek — éppúgy, mint a pénzügyi támogatás — az ortodoxia oldalán álltak, amely így zavartalanul növekedhetett és virágozhatott.

Az új kritika, amelyet P. Sraffa inspirált, nem elégszik meg az ortodoxia kigúnyolásával. Behatol az elméletbe és belülről mutatja meg gyengeségét. A támadás a logikai elemzés síkján megy végbe, s ha a logikai érvelést sikerül megcáfolni, az ortodox ideológia alól kicsúszik a ta-

laj, elvesztve azt az apparátust, amelyet eddig tudományos bázisaként használt.

Ahhoz, hogy a kritikát megértsük, először a megtámadott rendszert kell szemügyre venni. A modern doktrínák a neoklasszikus elméletből származnak, amely a múlt század végén épült ki ortodoxiává s divatos maradt egészen a harmincas évek nagy depressziójáig. Egyik fő eleme a szűkös erőforrások optimális elosztásának elve volt. Feltételezzük, hogy adottak a termelés erőforrásai természetes mértékegységben számba véve, a technikai ismeretek szintje s a termelendő áruk listája. Az erőforrások különböző kombinációkban használhatók fel valamely áru termelésére. (Ezt legkönnyebb a mezőgazdaságban belátni, a gondolat eredetileg innen is származik.) A koncepció lényeges eleme a hatékonyság és az alternatív költség (opportunity cost) fogalma. A termelés ebben az értelemben akkor hatékony, ha egyetlen jószág termelése sem növelhető más jószág termelésének csökkenése nélkül. Minden hatékony kombinációban az egyik jószág termelésének egységnyi növeléséhez más jószág meghatározott mennyiségéről kellene lemondani. Ez az arány határozza meg a marginális alternatív költséget, és erre épül a relatív árak rendszere.

Sajátos működési területén ennek az elméletnek nagy jelentősége van. Ez a terület: a korlátozott, specifikus erőforrások felhasználása specifikus célokra a teljes foglalkoztatottság és a teljes kapacitáskihasználás feltételei között. Ez magyarázza azt is, hogy a szovjet matematikai iskola vonzódik a neoklasszikus elmélethez, mert ez azt nyújtja számára, amit Marxnál nem talál meg. A nyugati ortodoxiában ez a terület akkorára nőtt, hogy elfoglalta az egész közgazdaságtant. A laissez faire ortodox védelmének sarokkövévé az a doktrína vált, hogy a tökéletes verseny feltételei között a szabad piac mindig hatékonyan fogja elosztani az erőforrásokat (a hatékonyságot a fenti értelemben véve).

Az érvelésnek ez a része sohasem volt meggyőző. A tankönyvek hosszasan elidőztek az egyensúlyi helyzet leírásánál, miközben teljes bizonytalanságban ma-

radt az a kérdés, hogyan is éri ezt el valójában a versenypiac. De még ha az érvelés helyes volna, akkor is hiányzik belőle a probléma egyik legfontosabb oldala. A piaci jószágkeresletet csak a fogyasztói ízlés kategóriáiban vizsgálja, figyelmen kívül hagyva a vásárlóerő elosztását a fogyasztók között. A termelési tényezők árát a jószágok árából vezetik le. Minden tényező egyenlő helyzetben van, aszerint „jutalmazták”, ahogy az illető tényezővel kapcsolatban a kereslet és kínálat alakul. Az ebből eredő jövedelemelosztási rendszert már egy másik fejezet tárgyalta. Gyakran még az ortodox tankönyvek is korrigálandónak tartották a jövedelmi egyenlőtlenségeket, de a fő hangsúly továbbra is azon a kikötésen volt, hogy nem szabad beavatkozással tönkretenni a piac kényes mechanizmusát.

A hatékonyság elvének másik alkalmazása a versenyző vállalatot írta le, amely adott termékmennyiséget minimális költséggel hoz létre. Itt fizikai erőforrások helyett már költségekkel van dolgunk. A verseny a cégeket olyan termelési eljárások alkalmazására kényszeríti, melyeknél a termékegység költsége minimális. Ennek az elméletnek is van reális alkalmazási területe, de nehéz lenne a kései kapitalizmus adekvát vállalatelméleteként elfogadni.

Az ortodox elmélet másik rétege Ricardo elméletének elrontott változata volt. Ricardo azokat a törvényeket kereste, amelyek a föld termékeinek elosztását szabályozzák a társadalom osztályai (földbirtokosok, tőkések, munkások) között. Ez az ortodox elmélet kezében a termelési tényezők közötti elosztás elméletévé változott. A tényezők értelmezése is megváltozott. A tőke, amely szolgáltatáért „jutalomban” részesül, már nem pusztán egy kohót vagy hasonlót jelent, hanem termelési eszközökbe beruházható pénzüsszeget. Ha a beruházás sikeres, a beruházó fokozatosan visszakapja a bruttó profitból és tetszése szerint újra befektetheti az eredeti pénzüsszeget. A szolgálat, amelyért a tőkés „jutalmat” kap, többé-kevésbé arányos az általa ellenőrzött pénzüsszeg nagyságával. Ezt a szolgálatot az elmélet „vátrakozásként” jellemzi, s ezt jutalmazza a profit. Az egész konstrukció célja, hogy válaszoljon a munkaérték-elméletre, bizonyítsa a tőke értékalkotó voltát.

Mindez a Say-dogma uralma alatt megy végbe, a kínálat megteremtí a keresletet. A teljes foglalkoztatás melletti egyensúly mindig biztosítva van, kivéve

azt az esetet, ha a szakszervezetek (a munkások monopolisztikus egyesülései) olyan esztelenek, hogy a munka határtermékénél magasabb bért kívánnak.

Az egész elméleti rendszer a világgpiaccal együtt összeomlott a nagy válságban. Keynes a Say-dogma helyébe a hatékony kereslet elméletét állította, de nem hatolt be az alapelmélet zavaraiiba. 1945 után már természetesnek tekintették, hogy a majdnem teljes foglalkoztatást ezentúl a kormánypolitika tartja fenn. A *laissez faire* elve helyébe a „növekedés” ideológiája lépett mint a magánvállalkozás legfőbb védelme. A közgazdászok ezért a tőkefelhalmozást állították középpontba, ugyanakkor tovább propagálták a neoklasszikus tőke- és profitelméletet, figyelmen kívül hagyva kétértelműségét. A kritikát pedig a hallgatás összeesküvése fojtotta el.

A zavart bárki könnyen észreveheti. Az elmélet összekeveri a tőke két jelentését: a tőkés által ellenőrzött, profitot hozó pénzt azonosítja a fizikai felszereléssel, amely részt vesz a termék előállításában. A profitráta így belép az ár-meghatározásba, a berendezések értékét sem pénzben, sem munkaidőben, sem egy reprezentatív jószág-halmazban nem lehet a profitrátától függetlenül meghatározni. A tőke határtermelésiségének koncepciója a szűkös jószágok elvének jogtalan kiterjesztése a felhalmozás szférájára.

Sraffa érvelése nagyjából a következő. Tegyük fel, hogy egy perióduson keresztül végigkísérjük a termelés tényleges áramlását, fizikai mértékegységekben felsorolva a termékeket. A periódus végén létező javakból levonjuk a periódus elején már meglévő javak fizikai egyenértékét. Így megkapjuk a természetes mértékegységekben mért nettó outputot, vagyis marxista terminusokkal az egyik oldalon a $c-t$, a másikon a $v + m-t$ fizikai tételekben tartalmazó listát. Ez a megkülönböztetés azonban semmit nem mond a javak egymás közti áráról, vagy cserearányáról (n egyenletünk van n jószágra és $n-1$ arra) és arról sem, hogyan oszlik meg a nettó kibocsátás a bérek és a profitok között.

Tegyük fel, hogy gazdaságunkban „termelési árak” uralkodnak. Ekkor a profitráta nulla és a maximum között ingadozhat, legalábbis elméletben (az előbbinél a profitok, az utóbbinál a bérek összege nulla). Hogyan reagálnak az árak s a lekötött tőkék értékei a profitráta változására? Speciális esetben az árak függetlenek a profitrátától. Ez azonban csak akkor igaz, ha az árak a

munkaértéknek megfelelően alakulnak, azaz a tőke/munka arány minden termékre azonos. Az általános esetben az árak a profitrátával együtt változnak. Egy olyan terméknél, ahol a tőke/munka arány az átlagnál magasabb, a profitráta növekedésével az ár az átlagnál jobban fog nőni, és megfordítva.

A határtermelékenységi elmélet másik fontos eleme a munka és tőke közötti helyettesítés feltevése. Eszerint, ha a rendelkezésre álló tőke mennyisége nő a munkaerő és a technikai ismeretek változása nélkül, akkor az egy főre jutó termelés nőhet, míg a profitráta, azaz a tőke határtermelékenysége esik. Sraffa azonban kimutatta, hogy a különböző technikákat összehasonlítva, az alacsonyabb profitráta éppúgy járhat alacsonyabb egy főre jutó termeléssel, mint magasabbal.

Ez a vázlata ama formális bizonyításnak, hogy a tőke „mennyisége” nem értelmezhető a profitráta nélkül. A neoklasszikus elmélet számára ez elég megdöbbentő volt. Megpróbálták agyonhallgatni, majd megcáfolni. Végül is a hallgatás összeesküvése megtört, s az 1966-ban megindult ún. visszaváltási (reswitching) vitában kényszerültek a kritika jogosságát elismerni.

A formális kritika nagy jelentőségű kérdéseket érint. Megsemmisíti azt a feltevést, hogy a profitráta méri a beruházások hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. Kifejezésre juttatja azt, hogy az ortodox iskola hamisan válaszol Ricardo kérdésére, nem rendelkezik általános elosztási elmélettel. Általában szükségessé teszi az összes ortodox jelző radikális felülvizsgálatát.

A transzformációs probléma mögött meghúzódó kérdések fontossága világosan kitűnik, ha a bérharcot is figyelembe vesszük. Vajon a kizsákmányolási ráta, az osztályok erőviszonya határozza-e meg a bérek és a tiszta haszon arányát, vagy inkább a profit követelményei szabják meg, mi marad a bérekre az adott nagyságú termelésből? A bérharc pénzben folyik. Marx egy ízben feltette, hogy erős szakszervezetek bármilyen mértékben növelhetik a reálbéreket és csökkenthetik a profitot. Ma már tudjuk, hogy ez bizonyos mértékig megtörténhet, de a bruttó profit százalékos nagysága kevésbé változik, mint a pénzbérek színvonala. Rövid távon a magánvállalkozás rendszerében a profit többnyire fölülkerekedik a növekvő árak révén. A Keynesnek tulajdonított, valójában Kaleckitől származó profit-elmélet megmagyarázza, hogy a tőkések

kiadásaik növelése útján a bérek rovására emelhetik profitjukat, anélkül hogy ezzel hozzájárulnának a termeléshez.

Az amerikai egyetemeken létrejövő radikális közgazdasági irányzat azt a véleményt képviseli, hogy az ortodox elmélet olyan irreleváns ostobaság, amelyre nem érdemes válaszolni. Ezzel a politikával csak önmaguk elszigetelésére adnak alkalmat. A perifériára szorulnak, miközben a hallgatók nagy része továbbra is arra kényszerül, hogy elismételjen egy olyan elméletet, amelyről bizonytalanul érzi, hogy nem kielégítő, de nem tudja, miért az. A radikálisoknak ebben kell segíteniük. A neoklasszikus professzorok azonban nagyon agilis vitapartnernek, s ezért a radikálisoknak igen jártasoknak kell lenniük Sraffa és Kalecki érvelésében, ha felül akarnak kerekedni.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

P. F. Gurevics: Az indiai „zöld forradalom” társadalmi-gazdasági következményei

(Narodi Azii i Afriki, Moszkva, 1971. 1. sz.)

A Kelet országaival foglalkozó külföldi irodalom nagy figyelmet fordít az ún. zöld forradalomra. A zöld forradalmat általában úgy tekintik, mint az agrárkérdések és következmények gazdasági fejlesztési problémák megoldásának fő eszközét. Néha olyan benyomás támad, hogy azok, akik a kétségkívül fontos agrotechnikai tényezők jelentőségét értékelik, akarva, nem akarva túlbecsülik őket és eltussolják azokat az égető problémákat, amelyek nemcsak a volt gyarmati falut, hanem a várost is gyötörik.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a zöld forradalom fejlődéséről pontos adatok nincsenek. A rendelkezésre álló statisztikai mutatók hiányosak, a részvizsgálatokból levont következtetések — ugyanúgy, mint gyakran az egyes kutatók megfigyelései — szubjektív vagy tendenciózus jellegűek. Jóllehet a vizsgálatok csak a részleteket érintik, mégis jól megfigyelhető a mezőgazdaságban végbemenő evolúció általános tendenciája.

Indiában a zöld forradalom akkor kezdett kibontakozni, amikor az élelmi-szerhiány éhínséggel fenyegetett, foko-

zódott a mezőgazdasági nyersanyagok hiánya, az amúgy is alacsonyabb nemzeti jövedelem csökkent, s a gazdasági fejlődés megtorpant.

A mezőgazdasági termelés lemaradásának felszámolása radikális intézkedéseket sürgetett. Az állam a mezőgazdaság belterjeségének fokozására a már korábban alkalmazott eszközök (öntözés, műtrágya-felhasználás, gépesítés) mellett a fő súlyt a genetika kimagasló vívmányaira: a nagy hozamú növények termesztésére helyezte. Némely országok és némely indiai államok gyakorlata azt mutatja, hogy a magas terméshozamú növények alkalmazásában nagy lehetőségek rejlenek.

A mezőgazdaság agrotechnikai színvonalának emelésében megkezdett új szakaszt azonban nem kísérte a birtokstruktúra korábban meghirdetett átalakítása. Ez azt jelenti, hogy a zöld forradalmat már eleve szűk társadalmi-gazdasági keretek közé szorították, s így sok tízmilliónyi mezőgazdasági népesség kívül maradt az átalakulás szféráján. Így a zöld forradalom nem más, mint az agrotechnikai forradalommal való kísérlet a társadalmi viszonyok átalakítása nélkül.

Indiában az egyes államok fejlettségi különbségei korlátozzák a zöld forradalom területi elterjedését. A mezőgazdaság belterjesítésének korábbi programjához hasonlóan a zöld forradalom is ott érvényesül, ahol a gazdasági és éghajlati körülmények a legkedvezőbbek. A zöld forradalom csak az öntözött területeken terjedt el, ezek pedig csupán 20 százalékát teszik ki India vetésterületének. Eddig a zöld forradalom az élelmiszerek termesztésére korlátozódott, az ipari növények és takarmányfélék a genetikai fejlesztés szféráján kívül maradtak. Ennek következtében az ipari növények termesztésének növekedése lelassult, ami a 40 százalékában mezőgazdasági nyersanyagokra épülő indiai ipar fejlődését fékezi.

A zöld forradalom legnagyobb eredménye a búza terméshozamának növekedése volt. Az új búzafajták termése egy hektár öntözött területen 50—60 mázsa a szokásos 20 mázsával szemben. Kiváló eredményeket hozott az új rizsfajta is. Jelentősek a zöld forradalom közvetett hatásai is: megvalósításával emelkedett a mezőgazdaság technikai színvonal. 1968/69-ben az indiai mezőgazdaságban már 100 ezer traktor dolgozott, jóllehet néhány évvel azelőtt még 50 ezer se volt. Ezenkívül jelentősen megnőtt a vasekék, vető-, arató- és más

modern munkagépek száma. Bebizonyosodott, hogy a zöld forradalom körzeteiben a munkaerőbőség ellenére is kifizetődő a traktorok alkalmazása. Emellett a gépi technika lehetővé teszi az évenkénti kétszeri aratást.

A zöld forradalom következtében megugrott a műtrágya-felhasználás is. 1960/61-ben Indiában csak 300 ezer tonna műtrágyát használtak fel; 1968/69-ben viszont már mintegy 2 millió tonnát. Nem mellékes az sem, hogy a traktorok, gépek és a műtrágya növekvő felhasználása nemcsak behozatalukat növelte, hanem ösztönözte a hazai gyártást is. Jelentősen hozzájárult a zöld forradalom az öntözött terület bővítéséhez is.

Ezek az eredmények azonban túl csekélyek India szükségleteihez képest, nem is beszélve a fejlett országokban végbement technikai haladásról. Jóllehet a nagy hozamú fajták alkalmazásával sikerült az élelmiszer-ellátás állandó rosszabbodását megállítani, ezzel még az élelmiszer-probléma nem oldódott meg. Másfelől — minthogy a modern agrotechnikát csak a nagy- és középbirtokok képesek alkalmazni — érthetővé válik, hogy a zöld forradalom meggyorsítja a kapitalizmus fejlődését a mezőgazdaságban. E folyamat kísérőjelenségei már elég világosan megfigyelhetők. A tönkrement parasztgazdaságok földjének felvásárlása, a bérleti díj emelése, a részes bérlők elűzése útján végbe megy a földterület koncentrációja. Meggyorsult a kisgazdaságok kisajátítása, romlik a bérlők gazdasági helyzete. Jelenleg például Punjab államban a részes bérlők kénytelenek a földtulajdonosnak a termés szokásos 50 százaléka helyett 70 százalékát átadni, egy acre szántóföld bérleti díja 500 rupiáról 750-re emelkedett.

A parasztlakosság elválasztása a földtől tovább növeli az agrár túlnépesedést, akadályozza a teljes és részleges munkanélküliség csökkentését. Az elavult, archaikus társadalmi viszonyok között érvényesülő zöld forradalom nem enyhítette India és más fejlődő országok egyik égető problémáját, a szegénységet, viszont a kapitalista fejlődés régi ellentmondásait kiélezte és újakat is szült. A társadalmi ellentmondások kiéleződésére utal a parasztlakosság erősbödő harca a földért, a begért földreform következtetés megvalósításának erőteljes követelése. Néhány államban a parasztlakosság erőszakkal foglalták el a megműveletlen állami és magánföldeket. A parasztlakosság harca — a korábbi paraszti megmoz-

dulásoktól eltérően — a társadalom minden haladó rétege támogatja, s ez a megtorlások ellenére országszerte folyik. Nem ok nélkül mondotta 1969-ben a szövetségi belügyminiszter a miniszterelnökök konferenciáján, hogy a „zöld” forradalom színe megváltozhat.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

Dean S. Ammer: Mit várnak az üzletemberek a 1970-es évektől

(Harvard Business Review, Boston, 1971. január—február)

Az Amerikai Egyesült Államok üzleti életét reprezentáló vezető beosztású üzletemberek csoportja sokkal kevésbé optimista a 70-es évek gazdasági kilátásait illetően, mint a hivatalos kormányzat. Amikor azonban saját vállalatuk üzleti lehetőségeiről esik szó, meglepő önbizalmat tanúsítanak, melyet cégük fejlődőképességére alapítanak.

A felmérés keretében 226 vezető beosztású üzletembernek tettek fel a 70-es évek gazdasági életére vonatkozó kérdéseket. Életkoruk és az általuk vezetett vállalatok nagyságát tekintve, megoszlásuk meglehetősen differenciált. Közülük 98-an egy későbbi időpontban, ellenőrzési céllal, ismételten hasonló jellegű kérdésekre válaszoltak.

A csoport által adott előrebecslések röviden összegezve a következők:

1. A nemzeti jövedelem növekedése hasonló mértékű lesz, mint a 60-as években volt.

2. Az ipari termelés növekedése lassul, az elmúlt évtizedben elért 60 százalékról 55 százalékra.

3. A kormány költségvetése mind abszolúte, mind relatíve növekedni fog, a fegyverkezési kiadások viszonylag lassúbb növekedése ellenére. A kormány részesedése a nemzeti termelésből a mai 25 százalékról 30 százalékra nő.

4. Az infláció nem lesz sokkal nagyobb mérvű, de továbbra is nagy gond marad. Átlagos évi rátája 4,5 százalék körüli lesz, szemben a 60-as évek 3 százalékos átlagával.

5. A munkanélküliségi ráta a 60-as évek 5 százalékaról csaknem 5,5 százalékra emelkedik.

6. A profit növekedése nem tud lépést tartani a nemzeti jövedelem változásával. (Pesszimizmusuk a nemzeti jövede-

lemre és az inflációra vonatkozó becslésekkel kapcsolatos.)

7. A recessziók közepes erősségűek lesznek. Viszont a gazdaság a kormánykiadások következtében jobban „recesszió-ellenállóvá” válik.

8. A kamatlábak továbbra is magasak maradnak, a 60-as évek 6 százalékalatti átlagával szemben megközelítik a 7 százalékot.

Míg a csoport véleménye nagyjából egyező a nemzeti jövedelmet és a termelés színvonalát illetően, annál több a véleménykülönbség a foglalkoztatottsággal, az inflációval és a kamatlábakkal kapcsolatban. A nézeteltérések azonban inkább politikai, mint gazdasági jellegűek.

A kormány szerepével kapcsolatban egy részük úgy véli, hogy a költségvetés nem fog gyorsabban növekedni, mint a bruttó nemzeti termék (GNP), mert az állami és a helyi kiadások növekedését ellensúlyozni fogja a katonai kiadások lassuló növekedése. Mások ezzel ellentétben úgy vélik, hogy a kormánykiadások elérhetik a GNP 35-40 százalékát is, a többiek által jelzett 25-30 százalékot alaposan meghaladva. Szerintük az Egyesült Államok az évtized folyamán egy svéd típusú „jóléti” társadalommá alakul át.

Abban az esetben, ha a gazdaság „túl-fűtött” lesz és infláció fenyeget, az üzletemberek nemcsak a kormánykiadások csökkentését helyeselnék, de elfogadnák az olyan „fájdalmasabb” inflációellenes intézkedéseket is, mint az adóváltoztatások.

A bér- és árelőnézés kérdése (mint infláció elleni eszköz) érdekes véleménykülönbségeket eredményez a megkérdezett vezetőknel. 26 százalékuk helyesli a bérkontrollt és 27 százalékuk az árelőnézést.

A recesszió elleni kormányintézkedések természetesen népszerűbbek, mint az infláció elleniek. A pénztakarékossági intézkedéseket és az adócsökkentéseket általában helyeslik, bár az utóbbival kapcsolatban — különösen a nagyobb cégek vezetői — kifejezték kétségeiket, attól tartva, hogy ez szűkítheti a kormányprogram anyagi alapját.

Érdekes, hogy a megkérdezett vezetők többsége feleslegesnek tartja a kormánykiadások növelését az olyan iparágakkal kapcsolatban, mint a katonai, úrkutatási és más intenzív kutatást igénylő ágazatok.

Rátérve saját vállalati lehetőségeik vizsgálatára, szintén eltérő véleményeket adnak a megkérdezettek.

A nagyvállalatok vezetői, különösen a tartós fogyasztási cikkek gyártói, komolyan bíznak abban, hogy vállalatuk képes lesz megbirkózni a recesszióval. A kisebb vállalatok vezetői szemmel láthatóan kevésbé bíznak vállalataik képességeiben, úgy vélik, hogy problémáik hasonlóak lesznek a 60-as években tapasztaltakéhoz.

Különös módon a megkérdezettek életkora szerint is észlelhető véleményeltérés. A fiatalabb üzletemberek kevésbé optimisták cégük lehetőségeit illetően, mint idősebb társaik.

A profit alakulásával kapcsolatban a felmérés azt mutatja, hogy a vezetők véleménye nagyjából egyezik, 10-20 százalékos körüli csökkenést várnak. Ennek ellenére a csoport 47 százaléka a befektetett tőkéje magasabb megtérülését várja, és csak 18 százalék becsül alacsonyabbat.

Az eladási árakkal kapcsolatban még feltűnőbb a saját vállalatokkal szembeni elfogultság. A gazdaság egészét tekintve a termelési költségeknek az eladási árakénál nagyobb arányú növekedését várják, ezzel szemben a saját cégre vonatkozóan éppen ellentétes elképzeléseket hangoztatnak.

A termelési költségek növekedését a megkérdezettek nagy többsége az élőmunkaköltségek csökkentésével (automatizálás, konstrukciós és formatervezési változtatások) szándékozik enyhíteni. Ebből logikusan következik, hogy egyre nagyobb összegeket kell befektetni állótőke formájában. Természetesen így felvetődik a hitelezési feltételek kérdése. A szerző felmérési eredményei szerint meglehetősen pesszimizmus tapasztalható ebben a tekintetben. A következő évtizedre szinte egyöntetűen gyenge kölcsönkínálatot várnak. Egyik fő oknak a vállalatok nagymértékű eladósodása következtében kialakult hitelképtelenségük látszik. Jelentős tényező még a magas kamatláb. A megkérdezett vezetők 28 százaléka a magas kamatköltségek miatt kénytelen lemondani kölcsönök felvételéről. 41 százalékuk úgy látja, hogy a különböző beruházási tervek kb. egyharmadát vissza kell majd utasítani a tőkehiány, illetve a befektetés alacsonyra becsült megtérülése miatt.

A termelésnövekedés alacsonyra becsült mértékét tekintve véve, az üzletemberek 61 százaléka a külföldi expanziót tartja a legfontosabb profitnövelési lehetőségnek a 70-es években. Szerintük ez elsősorban a kisebb vállalatok számára fontos módszer. A megkérdezettek kisebb hányada a vállalatgyesü-

léseket is jó módszernek tartja az eladások növelésére.

Érdekes a fejlődést gátló tényezők felsorolása a válaszadók véleménye alapján:

1. megfelelő vezetők hiánya (a csoport 43 százaléka szerint);
2. tőkehiány (21 százalék szerint);
3. technológiai problémák (11 százalék szerint);

4. a cég termékei iránti kereslet csökkenése (15 százalék szerint, de ezt kevésbé fontos problémának ítélik);

5. időzavar (15 százalék, főleg nagy vállalatok vezetői szerint).

A befejező részben a szerző a felmérés eredményeiből levont néhány következtetést ismerteti. Szerinte az inflációra való helyes reagálás, a jóléti állam biztosítása az állandó expanzió lenne. Így az évi inflációs ráta fokozatosan lecsökkenne 1-2 százalékra. Ezen az úton haladva elképzelhetőnek véli még a túlzottan optimistának tartott elnöki előrejelzések megvalósítását is.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

Christian Uhlig: A fejlődő országok gazdasági növekedése és a fejlesztési segély

(Schmollers Jahrbuch für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften, Nyugat-Berlin, 1970. 6. sz.)

Az ENSZ erre az évtizedre minimális célként tűzte ki, hogy a fejlődő országokban a bruttó nemzeti termék legalább évi 5 százalékos növekedését elérjék. Ezt lényegében sikerült teljesíteni, habár a fejlődés üteme rendkívül differenciált volt.

Kevésbé lehetünk azonban elégedettek a helyzettel, ha megnézzük a lakosság növekedési ütemét.

Némely országokban ugyan pozitív fejlődés figyelhető meg, de az országcsoportok egészében a fejlődést sokféle szociális, társadalompolitikai, belső politikai, világpolitikai tényező akadályozza. A legfontosabb azonban az, hogy a termelési igényesség szükséges növekedése gyors tőkeáfordítást igényel, de a fejlődő országokban általános a deviza- és a tőkehiány, amely végül gyors eladósodást eredményez.

1951-ben az ENSZ a fejlődő országok évi tőkeigényét átlagosan 19,1 mrd dol-

Átlagos évi növekedési ütemek 1960—1968 között (százalék)

Földrész	Bruttó hazai termék	Lakosság	Egy főre jutó bruttó hazai termék
Európa	6,8	1,5	5,3
Afrika	3,4	2,5	0,9
Szaharától északra	2,6	2,6	—0,06
Szaharától délre	3,7	2,2	1,5
Latin-Amerika	4,7	2,9	1,7
Észak- és Közép-Amerika ...	6,2	3,2	3,0
Dél-Amerika	4,1	2,9	1,3
Ázsia	5,3	2,7	2,6
Közép-Kelet	7,7	2,7	5,0
Dél-Ázsia	4,3	2,6	1,7
Távol-Kelet	5,6	2,8	2,8
Összesen	5,1	2,6	2,5

A gazdasági növekedés és a külföldi tőke iránti szükséglet távlati becslése

Megnevezés	1970	1975	1980
Bruttó társadalmi termék (növekedési ráta 1970-ig évi 5%, 1980-ig 6%), mrd dollár	330	442	591
Lakosság (évi 2,5%-os növekedés), millió fő	1816	2054	2324
Egy főre jutó társadalmi termék, dollár	183	216	256
Beruházási igény, mrd dollár			
A) tőkeoefficiens 3,5:1	58,2	92,7	124,1
B) tőkeoefficiens 3:1	49,9	79,5	106,4
Hazai megtakarítás, mrd dollár			
1. 12%	42,2	61,9	91,8
2. 15%	—	77,4	114,8
A külföldi tőke iránti igény, mrd dollár			
A 1	16,0	30,8	32,3
A 2	—	15,3	9,3
B 1	7,7	17,6	14,6
B 2	—	2,1	—

lárra becsülte, és ez a lakosság 1,25 százalékos növekedése mellett az egy főre jutó nemzeti jövedelem 2 százalékos növekedéséhez vezetett volna. (Ebből 5,2 mrd dollárt a belső megtakarítások fedeznek.) A GATT becslésének kiindulópontja 1959-ben az egy főre jutó jövedelem 3,2 százalékos és a lakosság 2 százalékos növekedése mellett a hazai megtakarítási aránynak 10,2 százalékosra való emelkedése. Ezen az alapon a

külföldi hitelek iránti igényt 1960-ra 12,9, 1969-re 12,7 mrd dollárra becsülték. Tinbergen 1964-ben minimum 15 mrd dollárról írt, amelynek 20 mrd dollárra kell növekednie.

A becslésekben a legnagyobb bizonytalanságot a tőkeoefficiens és a hazai megtakarítási ráta becslése jelenti.

A szerző a Harrod—Domar-féle növekedési modellel végzett számításokat a társadalmi termék várható nagyságára

1980-ig, több variációban. (A cikk tartalmazza a modell részletes leírását.)

A számítások eredményét a 2. sz. táblázat foglalja össze.

A számításokból kiderül, hogy ha a megtakarítások rátáját sikerülne emelni, akkor 1980-ra nem lenne szükség külföldi tőkére. (Az UNCTAD számításai szerint a fejlődő országok együttese tud 20 százalékos körüli megtakarítást elérni, ezek az olajtermelő országok. A többi országban 10 százalékos alatt van a belföldi megtakarítás.)

Összehasonlítva a tényleges helyzetet a modell számításaival, a szerző a következőket állapítja meg: 1968-ban a tőkeigény 16 Mrd dollár volt, így a 13 Mrd-nyi tényleges tőke nem fedezte az igényeket. (Ez az összeg azonban magában foglalja az exporthiteleket és más szolgáltatásokat is.) A Pearson-jelentés szerint a fejlett országoknak bruttó társadalmi termékük 1 százaléka kellene a fejlődő országoknak adni, az 1968. évi átlag viszont, ha az OECD-országokat nézzük, 0,7 százaléknak felel meg. Figyelembe véve a fejlődést 1975-ig, ha 1 százalékkal számolunk, akkor ez 21 Mrd dollárt jelent, tehát a külföldi tőke volumenét 64 százalékkal kellene növelni. A modell igényeivel összehasonlítva az A) variánshoz képest jelentős hiány mutatkozik, és csak magasabb belső megtakarítási ráta esetén lehet a fejlődést megvalósítani.

Emellett azonban a kívánt fejlődésnek sok előfeltétele van.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

A külföldi partner helyzete a közös vállalkozásokban Jugoszláviában

(Yugoszlavia Export, Belgrád, 1971. március)

Jugoszláviában a külföldi partnerekkel létrehozott közös vállalkozásokat csak az iparban és a mezőgazdaságban, az idegenforgalom és a tudományos kutatás területén engedélyezik. A bank- és biztosításügyben, a belföldi közlekedésben, a kereskedelemben és az egyéb szolgáltatásokat nyújtó vállalatokban a külföldi beruházó részvétele nem megengedett. A közös vállalkozásnak olyan termékeket kell előállítania, amelyek exportálhatók; külföldi devizabevételek kitermelése nélkül a profitok nem

transzferálhatók és a tőke nem repatriálható. A közös vállalkozás nem jöhet létre, ha nem segíti elő a termelés, a termelékenység, az export növekedését, a korszerű technika és technológia bevezetését, a korszerű termelési és üzleti tevékenységszervezés alkalmazását, vagy ha nem járul hozzá a tudományos kutatás fejlődéséhez. Egyéb kizáró okok: ha a kooperáció nagymértékben egyenlőtlen feltételeket teremt a külföldi és a jugoszláv partner között; ha a megállapodás ellentétes a nemzetbiztonsági érdekekkel stb.

Nem alapítható semmiféle különálló (vegyes) vagy bármilyen klasszikus formájú vállalat, hanem kizárólag egy jugoszláv vállalatban belüli specifikus egység létesíthető, amelyet a két partner közös eszközeiből hoznak létre. Ez az egység a jugoszláv vállalatban belül a jogi személy státusát élvezheti, autonómiájának kiterjedését a megállapodásban kell meghatározni.

A külföldi partner eszközeit ebbe az egységbe ruházhatja be. A közös vállalkozásban részt vevő felek üzleti bizottságot vagy valamilyen más testületet neveznek ki a közös egység ügyeinek intézésére.

A külföldi fél részesedés nem lehet egyenlő, illetve nem haladhatja meg a jugoszláv fél részesedését. De a döntéshozatal — megállapodás szerint — paritásos alapon alakítható ki.

A külföldi partner nem követelhet magának olyan jogokat, amilyeneket a törvény a jugoszláv vállalatnak sem biztosít. Nem jogosult a munkaviszonyokról való döntések meghozatalában részt venni, de közvetett módon befolyásolhatja őket az alkalmazottak képességeivel kapcsolatos követelményeken és normákon keresztül.

Az üzleti bizottság minden olyan joggal felruházható, amelyet a törvény nem tart fenn a vállalat munkástanácsának. Ez utóbbi számára a következő jogok vannak fenntartva: a vállalati rendszabályok előírása, a vállalati mérleg felülvizsgálata és jóváhagyása, a vállalati jövedelem elosztása, a vezérigazgató megválasztása és a vállalat egészét érintő hasonlóan fontos ügyekben való döntés.

A megállapodás ezenkívül még számos kérdést szabályoz: például a könyvelési módszereket, a megállapodás megszüntetésének feltételeit, a vitás ügyek elintézésének módját. Tartalmazhat beruházási, termelési és pénzügyi politikára vonatkozó kikötéseket, minőségi és mennyiségi normákat, anyag- és

fitmeghatározással kapcsolatos kritériumokat, az alkalmazottak szakképzettségével és összetételével kapcsolatos követelményeket, speciális bankgaranciákat stb.

A megállapodás — és következesképben a közös vállalkozás — a kikötött határidő lejártakor megszűnik. Ha úgy állapodnak meg, a közös eszközök, vagy azok közül egyes gépek, berendezések visszavonhatók, ennek csupán az üzleti eredmények, illetve a már említett külföldi devizabevétel-diszponibilitás képezheti akadályát. Ha a külföldi partner részvényei a jugoszláv vállalatra szállnak át, vagy valamilyen más jugoszláv vállalat tart rájuk igényt, akkor a szükséges devizát neki kell előteremtenie a részvények megvásárlásához, ha viszont a részvényeket egy másik külföldi partner vásárolja meg, devizális problémák nem merülnek fel. A külföldi partner részesedésének átengedése esetén a jugoszláv partner elővásárlási joggal rendelkezik a részvények felett, 60 napos opcióval.

Ha fizetési kötelezettségeinek teljesítése miatt külföldi devizát utal át a jugoszláv partner, akkor az úgynevezett külföldi devizaamortizáció eszközeit is igénybe veheti. Ez a kalkulált és az előírt kulcsok alapján elszámolt folyó évi amortizáció 10 százaléka. Ennek összege külföldi devizában a vállalat dináreszközeiért megvásárolható a bankokban. A külföldi partnerrel szemben fennálló fizetési kötelezettségek kiegyenlítésére a jugoszláv vállalat devizát vásárolhat vagy devizahitelt vehet fel, az egyetlen feltétel, hogy a közös vállalkozásból származó jövőbeli devizabevételek kielégítő garanciát nyújtsanak a hitel visszafizetésére.

A közös üzleti vállalkozásból származó bruttó bevételek a jugoszláv és külföldi piacokon realizált termékek és szolgáltatások értékéből adódnak. Ebből levonva az üzleti költségeket és az amortizációt, kapják a közös vállalkozás profitját. Minden költség előzetesen felbecsülhető és a megállapodásban rögzíthető; amennyiben a tényleges költségek meghaladják az előirányzottakat, a különbség a jugoszláv partner profitját terheli.

A külföldi partner profitja csak 35 százalékos szövetségi adó alá esik, semmilyen köztársasági vagy helyi adó nem terheli.

A törvény a külföldi partnert profitrésze 20 százalékanak újbóli beruházására kötelezi, levonva ebből a ráeső 35 százalékos adóterhet. Ez a reinvesztálás történhet más jugoszláv vállalattal alapított közös vállalatba vagy a jugoszláv bankban elhelyezett bankbetét formájában (a kamatlábat a Jugoszláv Nemzeti Bank határozza meg). Ezek az eszközök nem repatriálhatók a megállapodás lejárta előtt, kivéve a betétek utáni kamatot, amely adómentes és az érvényben levő devizarendeletek szerint repatriálható. Ha a reinvesztáció eléri vagy meghaladja az évi profit 25 százalékát, az erre a részre kivetett adó 15 százalékos kulccsal kezdődően progresszív mértékben csökken. A közös vállalkozásba a külföldi partner által beruházott eszközök (tőke) adómentesek.

Az adókötelezettségek és a kötelező újraberuházás után maradó profitok szabadon hazautalhatók, egészen a külföldi devizabevételek egyharmadáig. Az úgynevezett retenció kvótától függ, hogy ténylegesen lesz-e elegendő deviza ehhez a hazautaláshoz. Ez a devizabevételeknek az a része, amely — az idevonatkozó rendelkezések szerint — a hazai vállalat szabad rendelkezésére áll (a hazai vállalat összes devizabevételeiről van szó, s nem csupán a közös vállalkozás céljára létrehozott egység devizabevételeiről). A retenció kvóta nagysága egyrészt az export jellegétől, másrészt a vállalat által realizált devizabevételek és a ráfordított eszközök arányától függ. Jelenleg az ipari termékek exportjában az összes devizabevételek minimum 7 — maximum 24 százaléka a retenció kvóta. A minimum azokra a vállalatokra vonatkozik, amelyeknek devizabevételei nem haladják meg az összes bevételek 20 százalékát, a maximum pedig azokra, amelyeknél ez az arány több, mint 61 százalékos. Ezeken a határokon belül az arányszámtól és az iparágtól függően alakulnak ki retenció kvóták.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

Dr. Kövér Károly: Miért kerülnek válságba a tőkés valuták?

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 240 l.

Jogosan kelti fel az érdeklődést szakemberben és a laikus olvasóban egyaránt a könyv címében feltett kérdés. A szerző ezt úgy válaszolja meg, hogy közben megismerhetjük a nemzetközi valutáris rendszer lényegét, a tőkés hatalmak között kialakult valutáris együttműködést és főként ellentéteiket. A feszültségek mögött megláthatjuk a mélyebb okokat. A könyv tárgyalásmódja lehetővé teszi, hogy azok is megérthessék, akik nem különösen jártasak a nemzetközi pénzügyekben.

A szerző felhasználja korábbi, „A tőkés világ valutarendszere” című műve elemzéseit, amelyek az újabb jelentős fejlemények után is időszerűnek bizonyultak. Képet nyerhetünk a könyvből izgalmas eseményekről: az angol font sterling és a francia frank legutóbbi leértékeléséről, a nyugatnémet márka 1969. októberi felértékeléséről és olyan fontos intézményekről, mint az eurodollar, a különleges lehvási jogok rendszere, az arany kettős forgalmi köre.

A könyv hat fejezete közül az első különösen értékes: a tőkés valutáris rendszer jellegzetes vonásait tárgyalja. Az aranyérme-rendszerből kiindulva kíséri végig a valutáris fejlődést. Megállapítja: az 1929—1936. évek között lezajló valutaválság hatására létrejött aranydeviza-rendszer a mai tőkés valutáris rendszer olyan kerete, amely lényegileg nem változott meg azzal, hogy a második világháború után a Nemzetközi Valutaalap megalapításával intézményesen biztosították magasabb fokú szervezettségét.

Az aranydeviza-rendszert az aranyérme-rendszerrel szemben hármaskör jellemzi. Ezek közül kettő: a pénz aranytartalma és az árszínvonal az aranyérme-rendszerben is megtalálható. Az aranyérme-rendszerben a pénz aranytartalma határozza meg az árszínvonalat, viszont az aranydeviza-rendszerben függési viszonyuk megfordul és sajátos harmadik körként megjelenik a hivatalosan megállapított valutaparítások rendszere.

Az aranydeviza-standardra pénzrendszerként elsősorban az jellemző, hogy az arany a belső pénzforgalomból teljesen kiszorul. Értékmérőként a nemzetközi áru- és pénzforgalomban is az árszínvonal jelenik meg, amely állandóan mozog, még pedig országoként eltérő ütemben és fázisban.

A hivatalosan megállapított parítások aranytartalmi nem követik automatikusan az árszintek változásait. A valuták aranytartalma az aranydeviza-rendszerben fiktiivé és kényszerjellegűvé vált. A valuták abszolút aranytartalma így nem felel meg az arany értékének és az egyes valuták közötti reális viszonyoknak. Nem reális az egyes valuták aranytartalmának egymáshoz viszonyított aránya sem.

Ilyen körülmények között a valutaparítások rendszere az aranydeviza-standard belső ellentmondásainak egyik lényeges kiindulópontja. A hivatalos árfolyam álmami elhatározás tárgya, eltér az objektív árvizonyoktól. Ezen eltérések következményei jelentősek, viszont kívül esnek a parításokat megállapító és fenntartó állam hatókörén.

A szerző e fejezetben tisztázza a különbséget kulcsvaluta és konvertibilis valuta között, foglalkozik a likviditás fogalmával és a nemzetközi likviditás értelmezésével. Színvonalasan világítja meg a kulcsvalutákkal kapcsolatos ellentmondásokat és a kulcsvaluta-funkció feltételeit.

A második fejezet („A tőkés világ valutáris fejlődésének főbb állomásai a második világháború után”) ismerteti az amerikai dollár szerepét és pozíciójának alakulását, elemzi a font sterling világszintű helyét, továbbá bemutatja, hogyan alakult a kontinentális Nyugat-Európa valutáris helyzete. Különösen ez utóbbi rész tanulságos számunkra, mert itt megismerhetjük azokat az eszközöket és módszereket, amelyekkel elérték a nyugat-európai valuták konvertibilitását. A szocialista gazda-

sági integráció mai szakaszában különösen hasznos tanulmányozni az Európai Fizetési Uniót (EPU) mint a sokoldalú klíring és a tagállamok közötti hitelezés szervét. Célszerű lett volna e könyvben kifejezetten is rámutatni azokra az elemekre, amelyeket a szocialista országok például a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank munkájának továbbfejlesztésében hasznosíthatnának.

E gazdaságtörténeti jellegű fejezet az Egyesült Államok, Anglia, továbbá a kontinentális Nyugat-Európa valutáris helyzetének fejlődésében ugyanazt a három időszakot különbözteti meg:

— az 1945—1950 közötti időszakot, amelyet az amerikai fizetési mérleg aktívuma, a világszerte jelentkező „dolláréhség” jellemez;

— az 1951—1957. évekre tehető második szakaszt, amikor a nyugat-európai tőkésállamok befejezték gazdaságuk háború utáni helyreállítását és elérték, hogy korábban passzív fizetési mérlegük aktívvá vált;

— az 1958-tól kezdődő és ma is tartó harmadik szakaszt, amelynek fő jellemzői az Egyesült Államok krónikusan passzív fizetési mérlege és a világszerte észlelhető dollárébőség.

A fejlődő országokkal a könyv csak utalásszerűen foglalkozik, mivel a nemzetközi monetáris rendszerben jelenleg csak periferikus szerepük van.

A harmadik fejezetnek („A valutaárfolyam mint a valutáris rendszer egyensúlyszerve”) különösen hasznos része az, amelyben a szerző kiemeli, hogy milyen valutaárfolyam célserű a komparatív előnyök szempontjából. Megvilágítja a vásárlóerő-paritási és egyensúlyárfolyam-elméleteket. Az irányított árfolyammal kapcsolatban foglalkozik a Keynes által feltett, de a mai tőkés inflációs folyamat következtében rendkívül idősejűvé vált kérdéssel: az árszínvonal vagy a valuta árfolyamának stabilitását érdemes-e feláldozni, ha a külső árszínvonal nem stabil.

A nemzetközi monetáris rendszer reformjával kapcsolatban sokat olvashattunk a rögzített, a szabadon ingadozó és a kúszó valutaárfolyamról. Ezek lényegéről, az egyes megoldások előnyeiről és hátrányairól a könyv alapos tájékoztatást nyújt. A szerző a rögzített és stabil árfolyam mellett foglal állást. Hangsúlyozza: a rögzítettség hatósági ténykedés eredménye; lehet a rögzített árfolyam labilis is, ha nincs biztosítva a valutát meghatározó tényezők összhangja.

A negyedik fejezet („A Nemzetközi Valutaalap”) ismerteti a nemzetközi valutáris kooperáció e központi intézményének megalapítása idején lezajlott vitákat. A szerző ismerteti Keynes nemzetközi klíringunió tervét, amely akkor ugyan nem valósulhatott meg, mert a nemzetközi stabilizációs alap White-féle terve jobban megfelelt az erőviszonyoknak, de ötletessége és közgazdasági mélysége folytán jelenleg is nagy figyelmet érdemel. A Nemzetközi Valutaalap szervezhetet, működését és tevékenységének fő vonásait is megérthetjük világos és közérthető fejtegetéseiből. Ez nem kis teljesítmény, figyelemmel a sajátos megoldásokra.

A könyvre általában — de a Nemzetközi Valutaalpra vonatkozó részre különösen — jellemző, hogy erőteljesebben hangsúlyozza a negatívumokat, mint a pozitívumokat. A Nemzetközi Valutaalap legfőbb negatívumának azt tartja, hogy a fejlődött tőkésállamok fóruma, ezért a fejlődő országok érdekei periferikus jelentőségűek. Erdeméül tudja be, hogy megakadályozta a gyakori és ellenőrzött árfolyamváltoztatásokat, de rámutat: a Nemzetközi Valutaalaprak nem sikerült elérnie a fizetésimérleg-egyensúly követelményének megközelítően megfelelő árfolyamstruktúra kialakulását, a valutaválságok lehetősége változatlanul fennáll. A Nemzetközi Valutaalap által nyújtott hitelek leple alatt további nőttek a feszültségek. A Nemzetközi Valutaalap ütközőrendszerként semlegesíti vagy csökkenti azokat a lökéseket, amelyek az egyes országok valutáit vagy a nemzetközi valutáris rendszert érik, elhárítja a valutaválságok közvetlen kirobbanását, de nem szüntetheti meg alapvető okaikat.

A különleges lehívási jogokat (SDR) a könyvben többféle elnevezéssel találhatjuk meg. A hitelpénznek ezt a fajtáját realisan értékeli. Csak átmeneti egyensúlyhiányokat oldhat meg. Bár növeli a nemzetközi monetáris rendszer alkalmazási képességét, bővíti abszorpciós kapacitását, a valutáris probléma organikus bajait nem tünteti el. Az államok az SDR-rel vissza is élhetnek, háttérbe szoríthatják a fizetésimérleg-egyensúly helyreállításához fűződő érdekeket, késleltethetik a szükséges rendszabályok megtételét. Azzal pedig, hogy az aktív fizetési mérleggel rendelkező országok nemzeti jövedelmük egy részét átengedik a fizetésimérleg-hiányban szenvedő országoknak, saját országukban inflációt idézhetnek elő.

Az ötödik fejezet („Az aranyprobléma kieleázódése és megoldása”) végigkíséri az arany helyének változását a valutáris rendszerben. Az arany — a szerző nem

egészen szerencsés kifejezése szerint — e rendszer „felüggesztési pontja”. Olyan reális értékhordozó, amely megmarad a fizetésimérleg-hiányok végső kiegyenlítését szolgáló eszköznek, még akkor is, ha egyre több áttételt iktatnak be a valutákhoz való viszonyában.

Az 1968 márciusában bevezetett kettős aranyárrendszert részletesen tárgyalja és megfelelően értékeli. E rendszer politikai kompromisszum eredménye és nem közgazdasági szükségszerűség. Jelentőségét mutatja, hogy segítette a tőkés hatalmaknak a válságok keretek közé szorításában, szemben az 1929—1936. években lezajlott láncreakciószerű valutaválsággal. Világos képet nyerhetünk a könyvből az aranytermelésének és forgalmának főbb tendenciáiról. Érdekesen tájékoztat a hivatalos aranyár fenntartását, felemelését, illetve leszállítását javasoló nézetekről.

Kövér Károly színvonalas műve — néhány ismétlődés és terminológiai, fogalmazási pontatlanság ellenére — olyan értékes összefoglaló mű, amely a szakemberek és az érdeklődő olvasók számára egyaránt kézikönyvvül szolgálhat.

Gyomai György

Henri Theil: Közgazdaságtan és információelmélet

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 500 l.

Henri Theil neve a közgazdasági irodalomban jártas olvasó számára nem ismeretlen. Számos publikációja jelent meg különböző témákban és egyformán nagy sikerrel. Jelen műve is méltán tart számot a közgazdászok érdeklődésére.

A könyv egyik nagy érdemére már a cím is utal. A szerző a közgazdasági problémákat meglehetősen szokatlan, új szemszögből: az információelmélet szemszögéből vizsgálja, s az információelmélet közgazdasági alkalmazását igyekszik megismertetni az olvasóval.

A témakörök kiválasztása nem kizárólag a szerző elméleti eredményeit és kutatásait tükrözi. Az egyes fejezetek megismertetik az olvasót a Holland Ökonometriai Intézetben folyó kutatással is, ugyanis a problémák elméleti megfogalmazása mellett mindig megtalálhatjuk az Intézetben megoldott konkrét problémák eredményeit is.

Műfaját tekintve, a könyv a szerző véleménye szerint „tankönyvként is használható”. Ez a megállapítás kis pontosítást kíván. A sok konkrét probléma felvetése eltér az általunk ismert tankönyvfelépítési módszer általános elméleti megalapozást nyújtó jellegétől. Ebben a könyvben a hangsúly a megoldott konkrét problémákon van. Másik megjegyzés is kívánkozik a tankönyv-jelleghez. A könyv bizonyos matematikai ismeretekre épít. Ismertnek tételezi fel a mátrixalgebrát, a korrelációs számítást (autokorreláció, multikollinearitás stb.), valamint a variációs számítás alapjait. Ily módon a könyv alaposabb áttanulmányozása a témában bizonyos jártasságot követel meg.

Még a szerző szemléleti módját is meg kell említenünk. A szerző a közgazdaságot csak leszűkítve veszi figyelembe, szerinte a közgazdaságtan „az a tudomány, amely szűkös anyagi források alternatív célokra való allokációjával foglalkozik”. E mellett a leszűkített értelmezés mellett a szerző elég tipikusan a kapitalista országokra jellemző következtetéseket von le, amelyek a szocialista országokban csak megfelelő óvatossággal alkalmazhatók. A könyv elsősorban felhasználható és értékes részét az alkalmazott módszerek, eljárások és problémamegoldások képezik.

Szerkezetileg a könyvet négy részre oszthatjuk fel. Az első rész — az első három fejezet — az elméleti megalapozással foglalkozik. A szerző bevezeti az információ fogalmát és mérési lehetőségét. Megismerhetjük az információelmélet axiómáit, majd az alapvető összefüggéseket. A második fejezet ismerteti a várható információ fogalmát, vagy a más néven már ismert entrópiát. Az entrópiafüggvény maximumának meghatározásával az ettől való eltérést információnyerésnek definiálhatjuk. Ilyen módon bevezethetjük az egyik eseménynek a másikra vonatkoztatott információját vagy határozatlanságcsökkenését. A szerző időbeli példákon illusztrálja egy hír előtti és a hír utáni állapotot. Mivel a közgazdaságtanban biztos — vagy kevésbé biztos — adatok szolgáltatják az információt, a könyv kiter az információk hibájára, külön kiemelve az aggregálás elméletében felvetődő problémákat.

A harmadik fejezet a feltételes valószínűségek mintájára tárgyalja a feltételes valószínűségi eseményekhez tartozó információs problémákat. A teljesség kedvéért nem csupán a kétváltozós esetet, hanem az általános többváltozós esetet is ismerteti a szerző. Az információelméletben jelentős a logaritmusfüggvény használata, ezért az eshetőségek logaritmusát is bevezeti a szerző, ezt nevezük logitnak. Ennek az egységnek az alapján tárgyalja a logitregressziót, a logitregresszióknak szimulációját (mátrix-algebrai eszközök bevezetésével).

Ez a három fejezet nyújt annyi elméleti segítséget, hogy a következő részeket már könnyebben olvashatjuk.

A könyv második része válogatott problémákkal foglalkozik. Először a jövedelemegyenlőtlenség mérésére irányítja az olvasó figyelmét. A kérdést úgy veti fel, hogy az információelmélet segítségével hogyan lehet megragadni a jövedelemegyenlőtlenség problémáját? Módszere nagyon általános és a továbbiakban is minden területen a kiindulása ugyanaz. Az összes jövedelemből való részesedést tekintve valószínűségi változónak, és a várható értéktől való eltérés lehetőségét nyújt a jövedelmek differenciálódásának mérésére. A szerző konkrét példáiból megismerkedhetünk az Egyesült Államokban a fehér és a színes családok jövedelemelosztásának problémáival. Külön érdekesség az említett problémáknak az államok csoportosításával végzett vizsgálata. Egy nagyon fontos tényezőt is figyelembe vesz a szerző: az államok közötti vándorlást. Itt találhatjuk a fizikában már régen ismeretes Maxwell démon közgazdasági interpretálását is.

A következő probléma: az ár- és mennyiségi összehasonlítások. Nálunk is ismert nehézség az érték és a naturális összefüggések egzakt vizsgálata. A szerző rámutat arra, hogy ezt a problémát két oldalról lehet megközelíteni: a gazdasági elmélet oldaláról és a konkrétabb statisztikai oldalról. A könyv csak az utóbbi módszert választja. A statisztikában gyakran alkalmazott indexmódszereket ülteti át a szerző az információelméletbe. A vizsgált konkrét probléma ebben az esetben is nagyon érdekes. A szénbányászcsaládok jövedelmeinek elemzésével mutatja meg az Európai Gazdasági Közösségben végzett kutatások konkrét eredményeit. Másik érdekes vizsgálata az időbeli változásokra irányul, és konkrét példának a hollandiai fogyasztást ragadja ki.

A harmadik problémakör elsősorban a fogyasztási kérdésekkel foglalkozók figyelmét keltheti fel. A szerző két fejezetet szentel a kereslet-kínalati problémák elemzésére. A hatodik fejezet inkább megalapozó jellegű, míg a hetedik már jobban tükrözi H. Theil nézőpontját, itt találkozhatunk ugyanis az információelméleti tárgyalás főbb pontjaival. A könyv először a keresletelmélet fundamentális mátrix-egyenletét ismerteti, majd ennek alapján a jövedelem- és árváltozások helyettesíthetőségét, a hasznofüggvények különböző kérdéseit és transzformációit. A hetedik fejezet csaknem ugyanezeket a problémákat vizsgálja egy valószínűségi változó bevezetésével. A konkrét példa ebben az esetben is a bányászcsaládok jövedelmével és fogyasztásával foglalkozik.

A könyv harmadik nagy része, ellentétben az előzőekkel, nem a fogyasztó, hanem a vállalatok szintjén elemzi a felvetődő kérdéseket. A kapitalista országok nagyon élő problémáját, a koncentrációt vizsgálja. A koncentráció mérését és alakulását a személykocsik termelésén és piacán keresztül ismerhetjük meg. Lineáris homogén termelési függvényeket használ az egyes vállalatok tevékenységének jellemzésére és ezzel mutatja meg a helyettesíthetőség, az új termékek belépésének lehetőségét.

A következő kérdéscsoport az ágazati szerkezet input-output elemzése és az aggregálási problémák. Ebben a fejezetben a vállalatok már kissé háttérbe szorulnak, egy magasabb szinten, az iparág szintjén aggregálódnak.

E fejezet újdonsága az input-output táblák információtartalmának vizsgálata. Konkrét vizsgálatot a holland input-output táblázatokra találhatunk.

A könyv utolsó kiragadott területe a nemzetközi kereskedelem. Ez a fejezet kétlépcsős vizsgálatokat tartalmaz. Először a világkereskedelmet nyolc régióra bontja a szerző és tíz árucikk jellemzőit vizsgálja eredetük, rendeltetésük és összetételük szerint. Második lépcsőben a Közös Piac és a többiek viszonylatában felvetődött kérdésekkel foglalkozik a szerző.

A könyv befejező része ismét inkább elméleti jellegű, a folytonos információelmélet alapjait és felhasználási lehetőségeit tárgyalja. Az alapok definiálása után rámutat a szerző arra, hogy a folytonos információelmélet segítségével elsősorban időbeli elemzéseket végezhetünk (a múlt becslése és a jövő megjósolása). Tárgyalása arra koncentrálódik, hogy az idő múlásával egy prognózishoz újabb és újabb

információkat kapunk. Ezek csökkentik a bizonytalanságot és ezáltal a lehetséges hibahatárokat is. Az utolsó fejezet e gondolatok számszerűsítésére ad módszert.

Az egyes fejezetek végén a szerző függelékben foglalja össze az esetleges bizonyításokat, a megjegyzéseket és az adott témakörben felhasznált irodalmat. A könyv végén bőséges irodalomjegyzéket találhatunk és néhány olyan táblázatot, amely a logaritmusfüggvénnyel való számolást megkönnyíti.

Az előzőekben tett fenntartások (műfaj, szemléletmód) mellett is a könyvet nagyon értékes és új területre vezető alkotásnak tekinthetjük. Valószínű, hogy az ismertetett módszerek sikeresen alkalmazhatók a hazai elemzésekben és kutatásokban is. Ezért mind a matematikai módszereket alkalmazó vállalati, mind a népgazdasági szinten dolgozó közgazdászoknak feltétlenül javasolni tudjuk a könyv alapos tanulmányozását.

Ligeti István

Tanulmányok az egyensúlyról, ciklusról, stratégiáról

Gazdasági fejlődés és tervezés, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
370 lap.

A Közgazdaságtudományi Intézet a magyar közgazdasági kutatás fontos műhelye. Tevékenységének sokoldalúságát tükrözi az a közelmúltban megjelent tanulmánykötet is, amely 14 szerző 13 tanulmányát tartalmazza.

A témák sokfélesége miatt egyetlen ismertetés nem vállalkozhat a tanulmánykötet egészének áttekintésére. A válogatás szempontjaként az a tematikus rokonság kínálkozik, amelyet a kötet előszava is szem előtt tart, amikor egy bekezdésen belül mutatja be az olvasónak *Schmidt Ádám*, *Molnár Ferenc* és *Cukor György* tanulmányát. A három írás — a tematikai rokonság ellenére — földrajzi értelemben is dokumentálja az Intézet munkásságának széles körét: az egyik tanulmány a szocialista gazdasággal, a másik az Egyesült Államok gazdaságával, a harmadik a fejlődő világgal foglalkozik.

Schmidt Ádám: A költségvetési egyensúly és a népgazdasági egyensúly összefüggésének egyes kérdései című tanulmánya örvendetes jele annak, hogy hazai közgazdaságtudományunk milyen gyorsan reagál a valóság változása által felvetett kérdésekre. A változás, amely a szerző tanulmányát időszerűvé teszi, ez alkalommal a társadalomtudományokban ritka, szinte kísérleti tisztasággal mutatkozik meg. Az ötvenes évek elején költségvetésünk példás egyensúlyban volt, de népgazdaságunkban súlyos egyensúlyhiányok gyűltek fel és robbantak ki.

Gazdasági reformunk bevezetése óta viszont előfordult, hogy a költségvetésünk deficitese volt; népgazdaságunk mégis jó ütemben, kiegyensúlyozottabban fejlődik. Fontos-e hát vagy nem fontos a költségvetési egyensúly? S ha a költségvetési és a népgazdasági egyensúly egymást kizáró alternatívaként merülnének fel: melyiknek kell prioritást adni a kettő közül?

A tanulmányban felvetett e probléma is azt bizonyítja, hogy minél hosszabb időt fog át tervgazdálkodásunk története, annál izgalmasabb elméleti kérdéseket vet fel s annál több alkalmat nyújt azok tudományos érvényű megválaszolására.

„Itt az ideje, hogy a költségvetési egyensúlyra vonatkozó nézeteket a szocialista pénzügytudomány is felülvizsgálja” — mutat rá a szerző, s tanulmányában mindjárt fel is vázolja azt az elméleti és tapasztalati alapot, amelyről e felülvizsgálat elindulhat. Írásának egyik legfontosabb gondolata, hogy az egyensúly fogalma nem választható el az egyensúly *szintjétől*. Nyilvánvaló, hogy egy olyan gazdaságban, ahol a magánháztartások, a vállalatok és az államháztartás egyaránt nagyobb tartalékokkal rendelkeznek, mint egy korábbi gazdaságtörténeti korszakban, ott az egyensúly időbeli határai kitágulnak: a napról napra vagy az évről évre megvalósítandó egyensúly helyébe az egyensúly szélesebb időbeli értelmezése léphet, s ezzel a fejlesztési gazdaságpolitika manőverezőképessége tágabb lesz. Ez is arra mutat, hogy a *korai* szocializmus és a *modern* szocializmus közötti megkülönböztetés nemcsak elméleti vagy történelmi jellegű, hanem gyakorlati gazdaságpolitikai jelentősége is van.

A tanulmány olvasása számos olyan termékeny gondolatot vet fel, amely további kutatások témája lehet. Amikor arról ír a szerző, hogy a szocialista pénzügyi elmélet kiemelt jelentőséget tulajdonított a költségvetési egyensúlynak, akkor pél-

dául az olvasó önkéntelenül is arra gondol, hogy a költségvetés, amely egykor autonóm jelensége és ezért irányító eszköze volt a gazdasági életnek a tőkésországokban, ma már Nyugaton is betagozódtott a társadalmi és politikai interdependenciák rendjébe. Azok az elemzések például, amelyeket legutóbb az OECD tett közzé tagországai költségvetésének alakulásáról, a kiadások jellegéről és mértékéről, azt a gondolatot sugallják, hogy a költségvetés ott ma már a korábbinál kevésbé autonóm vezérlő eszköze a gazdasági és politikai erőviszonyok alakulásának.

A költségvetési egyensúlynak tulajdonított kiemelt jelentőség, amire a szerző utal, felvet egy másik gondolatot is. Nevezetesen azt, hogy vajon jogosult-e az a kizárólagos figyelem, amelyet a költségvetési egyensúly például az országgyűlés munkájában élvez a szocialista Magyarországon. Igaz, a többi legalább annyira, vagy még fontosabb egyensúlyok is áttekintésre kerülnek az országgyűlés munkájában, nevezetesen ötéves terveink (sőt részben az évi költségvetés) tárgyalásakor. Ezek azonban nem kapnak akkora figyelmet s nem is kerülnek megvitatásra egyenként olyan részletességgel, ahogyan azt egy-egy gazdaságpolitikai szakaszban betöltött fontosságuk megkívánna.

Külön ki kell emelni a tanulmány „Néhány következtetés” alcímet viselő befejező részét, amely rendkívül tömören és világosan foglalja össze a szerző téziseit s egyes pontjaiban szinte konkrét munkatervet kínál a további kutatásokhoz.

Molnár Ferenc: *Szakaszosság és ciklikusság az Egyesült Államok gazdasági fejlődésében (1947—1966)* című tanulmánya értékes hozzájárulás ahhoz, hogy a szocialista közgazdaságtudomány új megközelítést alkalmazzon a ciklusok elemzésében. Azok a számítások, amelyek korábban ugyanerről a témáról megjelent könyvének továbbfejlesztését jelentik, fontos szerepet töltenek be: *mérik*, mégpedig hosszabb időtávon, a ciklikus jelenségek számszerű változásait és összefüggéseit.

Az Egyesült Államok gazdasági életének mozgása jelentős mértékben meghatározza a többi fejlett tőkésország gazdasági életének mozgását is — köztük olyanokat, amelyeknek fontos szerepük van a magyar külkereskedelem alakulásában. A ciklikus jelenségek megállapítása és mérése lehetővé teszi a gazdasági folyamatok alakulásának előrelátását és a célszerű külkereskedelem-politikai döntések időben való meghozatalát. A szerző tanulmányában megállapított három ciklus időtartama nagyjából egybeesik azokkal az időtávokkal, amelyekre — hazánkban is — a középtávú prognózisok készülni szoktak.

Molnár Ferenc tanulmányában megmarad az elméleti vizsgálódásnál s azon belül is a jelenségek megállapításánál és mérésénél. A téma és a tanulmány egymáshoz viszonyított terjedelmének arányából következik, hogy nincs alkalma túllépni az eredmények regisztrálásán. Ezek az eredmények gazdag és jól csoportosított számszerű anyag sokoldalú feldolgozásán alapulnak, értelmezésük pontos és részletes. Úgy tetszik azonban, hogy néhány elemzési szempont bekapcsolása már a jelen szakaszban is gazdagíthatta volna a vizsgálódás eredményeit. Ezek közül az egyik az árák alakulása, a másik a külgazdasági tényezők szerepe.

Cukor György: *Az iparfejlesztési stratégia néhány problémája a fejlődő országokban* című tanulmánya olyan koncepciót fejt ki a fejlődő országok iparosításáról, amely már néhány éve termékeny vitatéma az e területen működő magyar kutatók körében. Már ebből is világos, hogy jelentős és jól kidolgozott koncepcióval van dolgunk, amely a terjedelmes külföldi szakirodalom anyagára éppúgy támaszkodik, mint a szerző saját vizsgálódásaira és számításaira.

A fejlődő országok sok problémája közül vita folyik egyebek között arról is, hogy az iparfejlesztés során a kisüzemek vagy a nagyüzemek fejlesztése részesítendő-e előnyben. A kérdés mélyen gyakorlati jelentőségű, megválaszolásától konkrét döntések függenek. E döntéseket a fejlődő országok konkrét társadalmi és politikai körülményei között hozzák meg, s a döntések következményei is ilyen körülmények között merülnek fel. E társadalmi-politikai körülmények pedig nincsenek mindig összhangban a tisztán közgazdasági követelményekkel.

A szerző a vitában egyértelműen a nagyüzemek mellett foglal állást, meggyőző számítási eredményekkel dokumentálva azok gazdaságosabb voltát, a növekedést gyorsító szerepüket. A vita persze nem is ekörül folyik, hanem inkább arról, hogy a fejlődő országok valóságában a szerző által választott ismérvek mennyire tekinthetők egyedül mérvadónak a döntéseknél.

Ebből a szemszögből a Cukor György által kifejtett koncepció helyenként egyoldalúnak, általában pedig túlságosan lehatároltnak tűnik. Lehatároltnak, mert számításai az ipar területén maradnak s nem terjednek ki olyan szélesebb összefüggésre, mint például, hogy az iparosításnak mennyire kell elősegítenie a mezőgaz-

dasági termelés növelését (műtrágyával, szerszámokkal, szállítóeszközökkel, öntözőberendezésekkel — valamint ezek javításával stb.). Az üzemnagyság kérdése aligha vonatkoztatható el az ipari tevékenység struktúrájától; az előbbi kérdésében csak az utóbbi tisztázásával foglalhatunk hasznos módon állást.

Bizonyos egyoldalúság érződik akkor, amikor a szerző gondolatai megkerülik a foglalkoztatás kérdését, amely pedig a fejlődő országokban a napi politikát is érintő s így a kormányzat minden döntését befolyásoló tényező. A foglalkoztatásnak ez a megkerülése elég messziről történik, a szerző már tanulmányának elején kihagyja a kisipar előnyei közül annak munkaigényesebb jellegét. Igaz, utal rá, de a visszajáról: „A kisüzem viszonylag kevésbé tőkeigényes”. Háttérbe szorul a foglalkoztatás kérdése azzal is, hogy a tőkeigényességet a termelés egységére vonatkoztatja; senki sem vitatja, hogy így nézve a kérdést, a tőkeigényesség az üzemméret növekedésével csökken. Csakhogy a fejlődő országok gazdasági növekedésének jelenlegi szakaszában a kérdés nem ebben a megfogalmazásban vetődik fel, hanem abban, hogy mekkora egy-egy új munkahely létesítésének tőkeigényessége, illetve egységnyi tőkeberuházással milyen mértékű foglalkoztatásnövelés érhető el, annak minden továbbgyűrűző hatásával együtt (vásárlóerő növelése s ezzel a hazai piac szélesítése, a pénzgazdálkodó szektor kiterjesztése s ezzel a naturálgazdálkodó szektor bekapcsolása a gazdasági vérkeringésbe stb.). A szerző egyik utalásából pedig kitűnik, maga is számol azzal a ténnyel, hogy a kisipar felszámolása és a korszerű géripár megteremtése munkaerőt szabadít fel, amelyet azután foglalkoztatni kell. A fejlődő országok mai alacsony foglalkoztatottsági színvonalra (s az abból eredő összes veszélyek) mellett azonban elég riasztó gondolat, hogy tudatos intézkedésekkel a szabad munkaerő száma még szaporodjon.

Valójában a foglalkoztatás körének kiterjesztése a fejlődő országokban annyira sürgető, hogy még sem ésszerűségi, sem morális szempontból nem igazolható kormányzati döntéseket is kikényszerít. 1970 őszén például a kenyai kormányzat olyan intézkedést hozott, hogy a foglalkoztatás fokozása végett minden üzem, vállalat, hivatal, intézmény stb. dolgozóinak a létszámát rövid határidőn belül 10 százalékkal fel kell emelni, — tekintet nélkül arra, hogy az újonnan beállított munkaerők hasznosan foglalkoztathatók-e vagy sem. Ugyancsak az elmúlt évben történt, hogy Ghanából minden nem ghanai afrikai keresőt drasztikus módon kiutasítottak, hogy a ghanaiak foglalkoztatását fokozhassák.

A foglalkoztatás fokozásának prioritása a termelékenységgel és az abból fakadó összes kétségtelen előnyökkel (magasabb reinvesztíció stb.) szemben kitűnik például Kenya és Tanzánia hivatalosan közzétett gazdaságfejlesztési terveiből is. Egyébként éppen a kenyai tervekötetből kitűnik, hogy nemcsak a szerző által tárgyalt és elvetett közbenső technológia fogalmával lehet operálni, hanem olyan közbenső *szervezeti forma* is elképzelhető, amely a magas termelékenység előnyeit összekapcsolja a foglalkoztatás körének kiszélesítésével. Jelenleg Kenyában megvalósítás alatt áll egy olyan korszerű fafeldolgozó és papíripari komplexum, amely magas termelékenységgel működik, de nagyszámú munkaerőt foglalkoztat a fa kitermelésében, szállításában, feldolgozásra való előkészítésében. Érdekes egyébként, hogy Destanne de Bernis, a fejlődő országok problémáinak neves francia kutatója, hasonló példát említett a harmincas években a Szovjetunióban folyt iparfejlesztésről, mégpedig a fémipar területéről.

A szerző koncepciójának helyenkénti egyoldalúsága ellentmondásokra is vezet, amikor szembesítésre kerül az általa lelkiismeretesen és nagy apparátussal feldolgozott tényekkel. Tanulmányának egy későbbi helyén maga is megállapítja, hogy a történelmi tapasztalat szerint az igen hosszú időre is jelentősen alacsonyabb termelékenységi színvonal sem akadály a gazdasági fejlődésnek, sőt az export fejlesztésének sem. Erre helyesen Japán példáját idézi. Japánról azonban tudjuk, hogy a japán ipari munkások *nagyobb* része közép- és kisüzemekben, nemegyszer családi műhelyekben dolgozik, igen elavult felszereléssel és szervezési formák között. Viszont ez az egyik magyarázata annak, hogy Japán nagy népessége jelenleg gyakorlatilag teljes mértékben munkalehetőséget talál.

Úgy gondoljuk, hogy a kisipar és a nagyipar a fejlődő országokban nem tekinthetők egymást kizáró, időben egymást gyorsan felváltó alternatíváknak. A politikai és társadalmi körülményektől függő (nemegyszer azok által *diktált*) helyzetek alapján alakítandó ki az a taktika, amely párhuzamosan juttatja érvényre mindkét ipari forma előnyeit. Cukor György tanulmánya hol meggyőző érvelésével, hol pedig vitára készítő megállapításaival nemzetközileg is figyelemre méltó hozzájárulás e taktika kidolgozásához.

Kemenes Egon

Hedri Gabriella: A Közös Piac és a magyar export

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 178 l.

Az Európai Gazdasági Közösség működésének aktuális kérdéseit Hedri Gabriella a közösség országaiba irányuló magyar export eddigi fejlődésével és várható alakulásával kapcsolatban elemzi.

Először tömören összefoglalja a Közös Piac eredeti céljait, tevékenységének főképpen a vámunió és a közös mezőgazdasági piac létrehozásában megmutatkozó eredményeit, valamint az egységes kereskedelmi, gazdaság- és szociálpolitika bevezetésére irányuló törekvéseket. Az általános bevezetés után részletesebben foglalkozik Magyarországgal és az EGK-tagállamok külkereskedelmi kapcsolataival, ezen belül is elsősorban a legnagyobb hányadot kitevő mezőgazdasági termékek-exportunkkal. Kevesebb helyet kap a könyvben ipari készárukivitelünk ismertetése, de ennek aránya a Közös Piacra irányuló magyar exportban jóval alacsonyabb is. A szerző külön fejezetben foglalkozik a közös kereskedelempolitika kialakítását célzó intézkedések, tervezetek és elgondolások eddigi megvalósulásával, valamint a szocialista országokkal szemben alkalmazott megkülönböztető rendelkezésekkel. Külkereskedelmi kapcsolataink továbbfejlesztésekor az is fontos kérdésnek számít, hogy mi lesz a jövője a nyugat-európai integrációs folyamatoknak. A Közös Piac bomlasztólag hat a másik európai csoportosulás, az EFTA létezésére, de ugyanekkor fokozza a kívül maradt országok integrációs törekvéseit. A külkereskedelem gyakorlati problémáinak bemutatása, majd az inkább elméleti jellegű kérdésfelvetések megválaszolása után a Függelékben megtalálhatók a Közös Piacnak a kívül álló országokból származó behozatalt érintő rendeletek, az EGK szervezetei, valamint a fontosabb elnevezések francia és német nyelven.*

Magyarország kivitelének mintegy 13 százaléka irányul az EGK-tagállamokba, ami kb. a felét teszi ki a fejlett tőkésországokba való áruszállításainknak. A meglehetősen magas exporthányad fenntartása elősegíti a népgazdaság számára fontos alapanyagok, alkatrészek, gépek és berendezések importját a Közös Piacról. A kivitel szerkezete viszont rendkívül kedvezőtlen, mivel a gépek aránya a többi tőkésorsszággal folytatott kereskedelemhez képest is alacsony, és az exportnak majdnem 60 százalékát mezőgazdasági termékek alkotják. „Feltétlenül számításba kell vennünk, hogy a mezőgazdasági és anyagjellegű kivitel hosszú távon nem biztosítja a kereskedelem folyamatos és gyors ütemű növekedését” — állapítja meg a szerző (31. l.). Ez ellenkező a nemzetközi árukapcsolatokban érvényesülő fejlődési tendenciákkal, emellett a Közös Piacon éppen az agrártermékek behozatalt korlátozzák a legerősebben a hazai termelés szélsőséges protekcionizmusa miatt. Ennek ellenére „mezőgazdasági kivitelünk még évekig meghatározója lesz a Közös Piac tagországaival folyó kereskedelmünknek, bár az ipari és ezen belül a gépexport gyors növelésére törekszünk”. (28. l.).

Exportált mezőgazdasági termékeink többségükben a kialakított piacsabályozás körébe vont árucsoportokba tartoznak. A Közös Piac egységes rendelkezései, valamint megkülönböztető kereskedelempolitikája miatt bekövetkező exportbevételkiesést évi 20 millió dollárra becsülik (29. l.). A számszerűsíthető károsodás mellett talán még súlyosabb az a következmény, hogy a Közös Piacra irányuló magyar export jövőbeli alakulását nem lehet teljes biztonsággal felmérni és megtervezni. Az egyes exporttermékeinkre vonatkozó piacsabályozás részletes elemzése után mégis levonható néhány orientáló következtetés: Így például azoknak az agrártermékeknek az exportját érdemes számításba venni a külkereskedelmi szerveknek és a termelővállalatoknak, amelyekben a Közös Piac hamarosan nem válik önellátóvá. Ilyenek a vágómarha, marhahús, élő juh, juhhús, lóhús, különféle vadak, esetleg egyes takarmánygabonák, hüvelyesek és a méz. Ezek mellett a választék bővítése végett még szóba jöhetnek olyan termékek is, amelyekből a Közösség termelése fedezi a teljes szükségletet, például a nyers sonka, nemes sertéshúsrészek, vöröshúsú gyümölcsök stb. Akkor kedvezőbbek az exportlehetőségeink, ha jobban alkalmazkodunk a vevő igényeihez korábban érő termékekkel vagy az importáló országhoz képest eltérő tenyésztési ciklussal. Előnyösebb a jobb minőségű és ezáltal ma-

* A Mehrwertsteuer helyesen használt magyar fordítása nem „többletérték-forgalmi adó” (172. l.), hanem értéknövekedési adó. Egyébként a könyv. 21. l. a szerző is ezt a megfelelő magyar elnevezést használja.

gasabb áron értékesíthető termékek kivitelét szorgalmazni és emellett a versenyképes ipari kivitel arányát növelni.

A hazai exportfeltételek javítására annál is inkább szükség van, mivel a Közös Piacon éppen a mezőgazdasági termékek behozatalát sújtják a leginkább, a legrosszabb termelési feltételek alapján megállapított belföldi árak és a jóval magasabb világpiaci árak közötti különbség leföldözésével. Ezenkívül különösen a szocialista országokkal szemben, csökkenő mértékben ugyan, de mennyiségi korlátozásokat is érvényesítenek. A megújuló tárgyalások során a szocialista országok olyan mértékű liberalizáció igényével lépnek fel, mint amilyent a többi tőkés partnernek nyújtanak. Ez érdeke az EGK-tagállamoknak is, mivel a nagyobb import befogadása ellentételezi termékeik elhelyezését az egyre bővülő szocialista piacokon. A közös piaci országok nem tudtak megegyezni az egységes kereskedelempolitika főbb alapelveiben, ezért továbbra is bilaterális megállapodásokat kötnek a szocialista államokkal. Így Magyarország új egyezményei az EGK-tagállamokkal öt évre érvényesek és felmondási záradékot nem tartalmaznak. Mindez a szocialista országok következetes kereskedelempolitikájának is köszönhető, amelynek lényeges vonása az, hogy a társadalmi-gazdasági rendszerben mutatkozó különbségek nem indokolják a nemzetközi árucserében alkalmazott diszkriminációt.

A Közös Piac működéséből adódó káros hatásokat úgy lehet elhárítani és az ide irányuló kivitelt fokozni, ha ismerjük a magyar exportot érintő rendelkezéseket és a kereslet várható alakulását. Hedri Gabriella alapos munkával összeállított könyvében rendszerezetten és közérthetően tárgyalja a fenti kérdéseket. Tanulmánya gyakorlati hasznát fokozta volna, ha a gyakori történelmi áttekintések helyett inkább a perspektívák felmérésére helyezi a hangsúlyt. Például hiányzik az 1975-re, illetve 1980-ra készült távlati előrejelzések ismertetése az Európai Gazdasági Közösség önellátási fokának alakulásáról. Mind az EGK.-Bizottságban, mind az érintett országok kutatóintézeteiben folynak ilyen vizsgálatok. Konstruktívabb lett volna a szerző állásfoglalása, ha a Közös Piac működéséből adódó káros hatások részletes és többszöri tárgyalása helyett a tőkés piacokon elérhető előnyösebb helyzet lehetőségeinek feltárására fordítja a nagyobb figyelmet. A Közös Piacból származó károsodásunk ismételt emlegetése miatt a külkereskedelemmel aktívan nem foglalkozó olvasóban önkéntelenül kételyek támadnak, hogy ilyen nagyarányú veszteségek árán érdemes-e az EGK.-tagállamokkal folytatott kereskedelmet növelni? Nem volna-e kedvezőbb új tőkés piacok felé orientálódni?

Hedri Gabriella célja az volt, hogy a Közös Piac tagországai irányuló kivitelünkkel kapcsolatos döntésekhez segítséget nyújtson. Ez a törekvése ugyan megvalósult, de érdemes volna a felhalmozott ismeretanyag birtokában további munkája során az előnyösebb külgazdasági kapcsolatainkkal összefüggő döntésekhez konkrétabb javaslatokkal hozzájárulnia.

Forgács Katalin

Domé Györgyné: A mezőgazdasági termelészövetkezetek társulásai

Akadémiai Kiadó, 1970. 256 l.

A gazdasági együttműködés, a kooperációs kapcsolatok bővülése, változatos formáinak elterjedése az utóbbi években Magyarországon is egyre jobban kirajzolódó vonása az élelmiszer-gazdaság fejlődésének. A mechanizmusreform kedvező feltételeket teremt ehhez. Nemcsak lehetővé, de szükségessé is teszi, hogy a termelő és felhasználó vállalatok szabadon építsék ki kooperációs kapcsolataikat a termelés, a feldolgozás és a szolgáltatások területén egyaránt.

A társulások, a gazdasági kapcsolatok létesítése nemcsak a résztvevők számára előnyös. Nemcsak ezek jövedelmét növeli, hanem a lakosság jobb ellátását is szolgálja, a költségvetési bevételek növekedéséhez is hozzájárul, tehát az egész népgazdaság számára hasznos.

A termelési társulások keletkezése és fejlődése mint új gazdasági, szervezeti forma és egyúttal mint új jogintézmény létezése számos elméleti és gyakorlati problémát vet fel. Megoldásuk és tanulmányozásuk a különböző területeken dolgozó elméleti és gyakorlati szakemberek közös feladata.

Domé Györgyné termelészövetkezeti társulásokról írott könyve a szocialista

szervezetek társulási problémáinak vizsgálatával foglalkozó munkák között úttörő vállalkozásnak számít hazai szakirodalmunkban. Eddig alig néhány olyan cikk látott napvilágot, amely e fontos témával foglalkozik, s képet ad a társulásokról, működésük lényegéről, jellemzőiről.

A szerző tudományos igényvel dolgozta fel könyvében a mezőgazdasági termelőszövetkezeti társulások három fő típusa: az egyszerűbb gazdasági együttműködés, a közös vállalkozás és a közös vállalat működésével kapcsolatos *jogi problémákat*. A fejlődés irányát figyelembe véve érinti a termelőszövetkezetek és állami vállalatok egymás közötti társulásait is, s felhívja a figyelmet az egységes szocialista társasági jog kialakításának szükségességére.

A könyv rövid bevezetőből és hat fejezetből áll. Ezenkívül orosz és német nyelvű tartalomjegyzék egészíti ki.

Az *első fejezet* „A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és más szocialista szervezetek termelési társulásainak általános jellemzői” címet kapta. Ebben a szerző röviden, történelmileg bemutatja a mezőgazdaság és a hozzá kapcsolódó tevékenységi körök területén a kapitalizmus kialakulásával meginduló szövetkezeti kooperáció fejlődését. Megállapítja, hogy az egyre jobban előrehaladó koncentrációs folyamat szükségszerű velejárójaként ez ma már világméretű mozgalom. A szövetkezeti kooperáció a tőkésországokban is előrehalad, de csak a szocialista országokban bontakozhat ki mind teljesebben, ott, ahol a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átalakítása befejeződött. Összefoglaló képet ad itt a szerző a szocialista nagyüzemek közti termelési kooperációs kapcsolatok fejlődéséről, jelenlegi hazai helyzetéről.

A fejezet további részében olyan jogi problémákat vet fel a szerző, mint: a termelési társulások jogi alapjai, jogi formái; a társulás mint jogintézmény. Sorra veszi a társulások létesítésének és működésének legfontosabb feltételeit. A társulási típusokat két fő csoportra osztja: 1. a jogilag szabályozott és önálló típusként elismert formákra; 2. az egymás támogatására, segítésére irányuló, nem termelő jellegű kapcsolati formákra (például termelőszövetkezetek értékesítési irodája, szövetkezeti szövetségek). A kooperációs forma megválasztása a társuló szervezetek joga. A társulással mint jogintézménnyel foglalkozva megállapítja, hogy a jelenleg létező társulási formák alapelvei közösek, attól függetlenül, hogy melyik jogág, a polgári jog vagy a termelőszövetkezeti törvény keretei közt kerültek megfogalmazásra, s hogy a szövetkezeti vagy állami vállalatok társulásaira vonatkoznak. Ezen az alapon *egyenrangúnak kell* tehát elismerni azokat a társulásokat is, amelyekben csak termelőszövetkezetek vesznek részt. A jogi szabályozásban ez ma még nem érvényesül következetesen. Viszont az egyenjogúság megteremtése előmozdítaná a szövetkezeti társulások, illetve a szövetkezetek és más szocialista szervezetek közti társulások elterjedését.

A *második fejezetben* — terjedelemben ez a könyv leghosszabb fejezete — nagyon részletesen elemzi a szerző a különböző termelési társulások tulajdonjogi és vagyoni jogi sajátosságait. Fejtegeti a *vagyoni hozzájárulás* kérdéseit, ami előfeltétele a társulásban való részvételnek. Mértékét, módját, a teljesítés határidejét a társulók közösen állapítják meg. Mindaddig a közös üzem rendelkezése alatt áll, amíg a bevívó tagként szerepel, s a nyereségrészesedés, valamint a veszteségviselés alapját képezi. A vagyoni hozzájárulás olyan szerződéses kötelezettség, amelynek megszegéséért a nem teljesítő a polgári jog általános szabályai szerint felel. Sorra veszi a szerző, hogy mik sorolhatók a társulás vagyontárgyainak körébe. Ez a kör korlátozott, mondja, mert termelési célhoz kötött, továbbá az állami tulajdon kizárólagosága is behatárolja.

A közös vállalkozások és vállalatok, valamint az egyszerűbb gazdasági együttműködési formák *tulajdonjogi sajátosságaival* kapcsolatban elemzi a szerző azok közös és eltérő vonásait. Érdeklődésre tarthatnak számot a termelőszövetkezeti tulajdonjog tartalmi elemeinek érvényesülésével kapcsolatos fejtegetések. Nem kevésbé figyelemre méltóak a fejezetben a *társulások jövedelmének felosztására*, az alapok képzésére, a tagszervezetek veszteségviselésére és kezességvállalására vonatkozó fejtegetések.

A *harmadik fejezet* a termelési kooperációk belső igazgatásával és szervezeti felépítésével foglalkozik. Tárgyalja a belső igazgatás alapelveit, módszereit, amelyek a szocialista szövetkezeti demokrácia sajátos érvényesülését jelentik. Sorra veszi és bemutatja a három fő társulási forma testületi és üzemi vezető szerveit, azok funkcióit, illetve az e tekintetben e formák közt meglévő különbségeket. A közös vállalkozás és a közös vállalat között ebben a vonatkozásban nagy a hasonlóság.

Lényeges különbség az egyszerűbb társulási formánál van, amely mint a kooperáció lazább típusa szervezetenként nem képez olyan zárt egységet, mint az előbbieket. Igazgatása ezért csak részben különül el a résztvevő tagszervezetektől. Általában az együttműködés irányítását és képviselését az egyik kijelölt tagszervezet látja el.

Körültekintően vizsgálja a szerző könyve *negyedik fejezetében* a termelési kooperációk vállalataiban dolgozó termelőségvetkezeti tagok és alkalmazottak jogi helyzetét. Megmutatja, hogyan módosul a tagsági viszonyból fakadó jogok és kötelezettségek gyakorlása azoknál a tagoknál, akiket a tagszervezetet a közös vállalkozáshoz átengedett. Ezek munkajogi viszonyát a közös vállalatnál az ideiglenes munkavállalási szerződés határozza meg. E tekintetben azonos helyzetben vannak, mint a társulás nem termelőségvetkezeti tag alkalmazottai. Sok olyan javaslatot tesz a szerző, amelyeket a jogalkotók és gyakorlati szakemberek jól hasznosíthatnak.

A gyakorlatban felvetődő jogviták eldöntéséhez és a jogszabályok továbbfejlesztéséhez nyújt minden bizonnyal segítséget a könyv *ötödik fejezete*, amelyben a szerző a termelési társulások anyagi felelősségének kérdéseit veszi sorra. Egyrészt az ott dolgozó termelőségvetkezeti tagok vonatkozásában, másrészt a társulásban részt vevő tagszervezetekkel és harmadik személyekkel szemben vizsgálja a társulás anyagi felelősségét.

Végül „A termelési kooperációk létrehozásának jelentősége és hatása a két szocialista tulajdoni forma közeledésének tendenciáira” című *hatodik fejezetben* néhány elméletileg is nagyon fontos, eddig le nem zárt kérdést vet fel a szerző. Ezek: az állam és a szövetkezeti tulajdon viszonya; a két tulajdonforma közeledése és perspektívái; a termelőségvetkezeti tulajdon mint tulajdoni kategória. Megállapítja, hogy a két tulajdonforma közeledésének, össznépi szintre emelkedésének folyamatában nemcsak a szövetkezeti tulajdon jellege és formája változik és alakul át, hanem az állami tulajdoné is. Magyarországon az új gazdasági mechanizmus körülményei közt a szövetkezetek, szövetkezeti szervezettek és állami vállalatok közti különbségek csökkennek, s a közös vonások erősödnek. Nagy szerepük van ebből a szempontból az olyan társulásoknak, amelyekben nemcsak termelőségvetkezetek, hanem más szocialista szervezetek is részt vesznek. Ezek a társulások felépítésüket, szervezeti működésüket tekintve inkább szövetkezeti jellegűek, mint gazdasági tevékenységükre nézve vállalatok. A termelőségvetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon speciális fajtája — állapítja meg a szerző. Nemcsak egy szövetkezeti kollektíva érdekeit fejezi ki, hanem a kollektívák egész sorát, túlnó az egyes szövetkezetek keretein. Sőt, az állami vállalatok és szövetkezetek kooperációja esetén vegyes tulajdon, állami-szövetkezeti közös tulajdon jön létre.

Megállapíthatjuk, hogy nagyon aktuális kérdések főleg jogi szempontból történő vizsgálatára vállalkozott Domé Györgyné. De könyve nemcsak jogászoknak szól. Jól használható kézikönyvül szolgál minden más olyan elméleti és gyakorlati szakember — közgazdász, üzemszervező — számára is, aki hazánkban vagy külföldön, főleg a szocialista országokban, hasonló problémákkal foglalkozik.

Csizmadia Ernóné

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Цукор

Региональное развитие и индустриализация

Автор в своей статье останавливается на комплексных вопросах регионального развития лишь в определенных аспектах долгосрочного перспективного роста, а именно, промышленности. Различия в уровне развития различных районов отдельных стран и связанные с этим напряженные моменты являются общими явлениями, проявляющимися — хотя и с различной в отдельных странах интенсивностью — в процессе экономического развития. В международном сопоставлении в Венгрии между отдельными районами страны наблюдаются не слишком большие расхождения в личных доходах. Гораздо большая дифференциация наблюдается в отношении прочих показателей, отражающих жизненные условия, то есть в области инфраструктуры, здравоохранения и культурного обеспечения.

Неравномерную обеспеченность районов часто связывают с различиями в уровне индустриализации. В этом отношении в Венгрии основные различия проявляются между Будапештом и прочими районами. Эти различия значительно сократились с тех пор, как началось планоное хозяйство, и, в особенности, за последние 5—10 лет.

Экономическая эффективность размещения промышленных объектов и промышленного производства находится в тесной взаимосвязи. В этом отношении значительными являются не только издержки промышленного производства, но и затраты по созданию и эксплуатации объектов, обслуживающих население в данных поселениях. На затраты, связанные с промышленными поселениями, могут влиять природные и социальные условия. Конечно, в этом отношении нет общих правил, однако природные условия обычно являются более благоприятными в отдалении от большей концентрации населения, а социальные условия — вблизи нее. Общая тенденция наблюдается и в том, что с развитием значение природных условий, скорее, уменьшается, а социальных условий — скорее, увеличивается.

Структура венгерской промышленности изменялась за последние 5—6 лет несколько отличающимся от прежних тенденций образом. С одной стороны, смягчились территориальные неравномерности: в промышленно менее развитых районах промышленность развивалась быстрее, чем в более развитых. Это — благоприятное обстоятельство, оно отвечает центральным соображениям о выравнивании. Кроме того, рассматривая территориальную структуру с точки зрения занятости, можно констатировать, что сократилась не только концентрация занятых в Будапеште, но и их абсолютное число остается неизменным. В других крупных промышленных центрах занятость растет медленнее среднего по стране темпа, в прочих городах наблюдается приблизительно средний темп роста, а в селах — темп роста выше среднего. Таким образом, проявляется тенденция к децентрации промышленности: промышленность росла в населенных пунктах, не располагавших значительной промышленностью, быстрее, чем в промышленных центрах. Децентрация не содержится в центральных соображениях, наоборот: и в развитии промышленности должна бы реализоваться концентрация.

Заслуживает внимания то обстоятельство, что тенденция к децентрации, наоборот, продолжится и в последующие 4—5 лет, и, по содержащимся в 15-летнем плане расчетах, в этот 5-летний период большей частью произойдет возможный до 1985 года рост промышленного населения. Последующие 4—5 лет, таким образом, в подавляющей мере определяют весь 15-летний период.

Ференц Козма

К теории типов мирохозяйственного развития

Между развитыми, индустриализованными и неразвитыми в отношении своих производительных сил регионами мирового хозяйства располагается группа стран, которую в силу ее промежуточного положения и своеобразной связи с развитыми группировками мирового хозяйства можно назвать «периферией». Эта периферия может рассматриваться как особый сектор мирового хозяйства, имеющий характерный своеобразный облик и специфические законы динамики.

В статье рассматриваются исторические условия становления этой периферии. Автор констатирует, что группа стран (Восточная Европа, большинство государств средиземноморского пространства, а также некоторые страны Латинской Америки) исторически третьей приступившая к индустриализации в условиях значительного технического отставания, не располагала достаточными внутренними накоплениями капитала, а ее внешние источники капитала ни по своему количеству, ни по отраслевой структуре вложений не обуславливали нивелирования. В особенности характерны для периферии неразвитость и отсталость порождающих технику отраслей и зависимость ее стран от развитых индустриальных группировок.

Восточноевропейским социалистическим странам удалось вырваться из этой сферы мирового хозяйства как раз в результате того, что за исторически короткий срок, при помощи исключительно сильной концентрации сил и сознательной экономической политики, ими были развиты наиболее динамические элементы экономической структуры, прежде всего, машиностроение и химическая промышленность. В интересах этого в качестве модели экономической политики ими был избран новый тип протекционизма. В результате этого развития сложилось положение, обнадеживающее с точки зрения постепенной ликвидации ими исторического отставания от наиболее развитых индустриальных стран.

В дальнейшем автор указывает на то, что экономическая интеграция социалистических стран и, с ее помощью, ускоренное разветвление научно-технической революции представляют собой такие средства, при помощи которых социалистические страны способны окончательно и безвозвратно оторваться от своего исторического прошлого, привязывающего их к периферической сфере, и подняться до уровня наиболее развитых стран. Особенно следует указать и на то историческое обстоятельство, что одна из стран ЭСВ, СССР уже и сама по себе представляет собой интегрированную экономику таких масштабов, которые обеспечива-

ют исключительно благоприятную почву для массового развития наиболее современных производительных сил.

В статье автор ставит вопрос и о том, что западноевропейским развитым индустриальным странам, вследствие их значительной дезинтеграции, — устранению которой даже западноевропейские интеграционные процессы могут способствовать лишь по истечению относительно длительного исторического срока, — угрожает тенденция «периферизации» по отношению к Соединенным Штатам, так как они не в силах ликвидировать своего относительного отставания и движутся в отношении самых передовых отраслей по пути к экономической зависимости.

Наконец, автор поднимает вопрос о возможности повышения эффективности направленных на развитие усилий стран Восточной и Западной Европы — включая и их усилия в региональной интеграции, — в случае их координирования в рамках общеевропейского экономического сотрудничества.

Йозеф Рожжа

К оценке миграции рабочей силы

В Венгрии с введением реформы хозяйственного управления значительно увеличилось передвижение рабочей силы, находясь и сегодня еще на непропорционально высоком уровне. В интересах ослабления вредной для народного хозяйства текучести были предприняты различные меры. Под их влиянием прекратилось повышение передвижения, а в этом году даже наблюдалось его определенное сокращение. Каким образом можно уменьшить вредную для народного хозяйства текучесть рабочей силы при помощи методов, не выходящих за рамки новой системы хозяйственного управления, и каким образом можно способствовать полезному для народного хозяйства передвижению рабочей силы — на этих вопросах останавливается автор в своей статье.

Способствование полезному для народного хозяйства передвижению рабочей силы — объективное требование интенсивного хозяйствования. Осуществление полной занятости означает динамическое равновесие, при котором одновременно имеют место недостаток и излишки, и при котором структурное передвижение рабочей силы происходит в силу необходимости. Имеется два основных средства способствования полезному передвижению рабочей силы: одно из них заключается в направляемых государством центральной политике доходов и регулировании доходов, а другое — в государственном управлении подготовкой и переподготовкой кадров. Кроме этого, возникают и прочие варианты и предложения относительно способствования полезному передвижению рабочей силы.

Уменьшение вредной текучести рабочей силы может осуществляться, главным образом, при помощи экономических методов. В рамках этого наиболее важной задачей предприятий является оптимальное варьирование использования живого и прошлого труда. Ввиду того, что в этой области невозможно в скором будущем достигнуть существенных изменений, правомерными могут быть и частные меры меньшего значения. Такими являются, в частности, территориально дифференцированное распределение рабочей силы посредством контор труда; выдача пособий на основание семьи; способствующих привязке молодежи к данному месту; установление пропорциональной заработной платы работникам, заново поступающим на работу к данному предприятию или органу и т. д.

В статье предлагается также принятие определенных решений в отношении экономической политики. Способствование полезному передвижению рабочей силы требует решения вопроса, от каких областей и предприятий целесообразно в соответствии с соображениями экономической политики передвигать рабочую силу.

Ласло Алакши

О положении организации труда

В вводной части статьи автор останавливается на повышении роли и значения современных методов организации труда, связанным с технико-экономическим развитием. Он констатирует, что в результате выдвигания на передний план интенсивных факторов развития особую актуальность приобрела организация труда.

В дальнейшем в статье рассматривается опыт исследований, проведенных на 154 предприятиях во втором полугодии 1970 года. Автор детально останавливается на том, в каких организационных рамках осуществляется деятельность по организации труда, а также на составе работников, занимающихся организацией труда, по их образованию, стажу и должности. Полученная таким образом картина конкретизируется посредством анализа нескольких сфер деятельности (относящихся к кругу организации труда).

В отношении некоторых сфер деятельности — в которых действуют такие принудительные силы, как например, текучесть или «недостаток» рабочей силы — наблюдается прогресс в организации труда. Однако в большинстве изученных сфер деятельности наблюдается застой или спад. Основная причина сложившейся, не слишком положительной картины связана, по существу, с распространением в начале 1950-ых годов ошибочного подхода. Новая система хозяйственного управления резко выявила отсталость организации труда, открыв, таким образом, возможность для решения этого вопроса посредством более глубокого вскрытия причин, не ограничиваясь поверхностным анализом проблем дисциплины труда, текучести рабочей силы и нормирования труда.

В заключительной части статьи автор останавливается на основных задачах в этой области.

Иван Кадар—Петер Ковач

Экономические информации и информационные системы

Авторы пытаются дать принципиальный обзор проблем экономических информационных и информационных систем. Они дают трактовку основным понятиям, употребляемым в системах экономических информационных, систематизируя их в зависимости от процессов принятия решений. Посредством синтаксической, семантической и прагматической трактовки информации они предоставляют возможность для обобщения процессов преобразования информации.

В статье авторы останавливаются на информационных потребностях отдельных уровней принятия решений, указывая на их взаимосвязь с применяемыми методами преобразования информации. В результате этого ими в информационную организацию предприятий вводятся комплексные (типа банка данных) системы по обработке информации. Наконец, посредством вскрытия семантики, синтаксиса и прагматики, ими представляются общие элементы в области организации информационных систем, программирования и исследования операций.

С. Бессонов

К вопросу о «кризисе планирования» в экономически отсталых странах

В мировой экономической литературе идёт оживлённая дискуссия о так называемом кризисе планирования в экономически слабых странах, который проявляется в том, что планы экономического развития здесь, как правило, не выполняются. Автор анализирует проблемы и трудности осуществления планов в африканских развивающихся странах. Он раскрывает основные черты этих планов. Важнейшей из них является то, что объектом планирования является здесь *вся экономика страны и ее главные пропорции*.

Анализируя основные итоги осуществления африканских национальных планов, автор показывает, что все их главные цели постоянно и permanently оказываются недостижимыми. Экономика африканских стран в целом продолжает развиваться стихийно и в направлении, которое, как правило, не совпадает с намечавшимся в планах.

В статье критически анализируются причины неудач в осуществлении планов, которые сформулированы в западной экономической литературе. Делается вывод о том, что все они представляют собой лишь внешние и поверхностные факторы, которые хотя и повинны в неудачах планирования, но являются проявлениями более глубоких, внутренне присущих экономике африканских и других развивающихся стран черт, которые играют главную роль в этих неудачах. Важнейшими из таких черт являются, во-первых, экономическая отсталость этих стран, во-вторых, низкий удельный вес в их экономике государственного сектора и, в-третьих, сохраняющаяся экономическая зависимость от развитых капиталистических государств.

В статье делается вывод, о том, что сам термин «кризис» неточно отражает то состояние, в котором находится практика экономического планирования в Африке и других отсталых районах мира. На самом деле здесь имеет место *кризис доверия к планированию* в том его виде, в котором оно существует сейчас в большинстве развивающихся стран, а точнее — *кризис буржуазной методологии и методики планирования*.

В этих условиях, по мнению автора, сложились благоприятные условия для разработки марксистской методологии и методики разработки и осуществления планов в условиях «третьего мира», основанных на всестороннем, научном анализе всех экономических, социальных и политических процессов, которые там происходят.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Sukor:

Regional development and industrialization

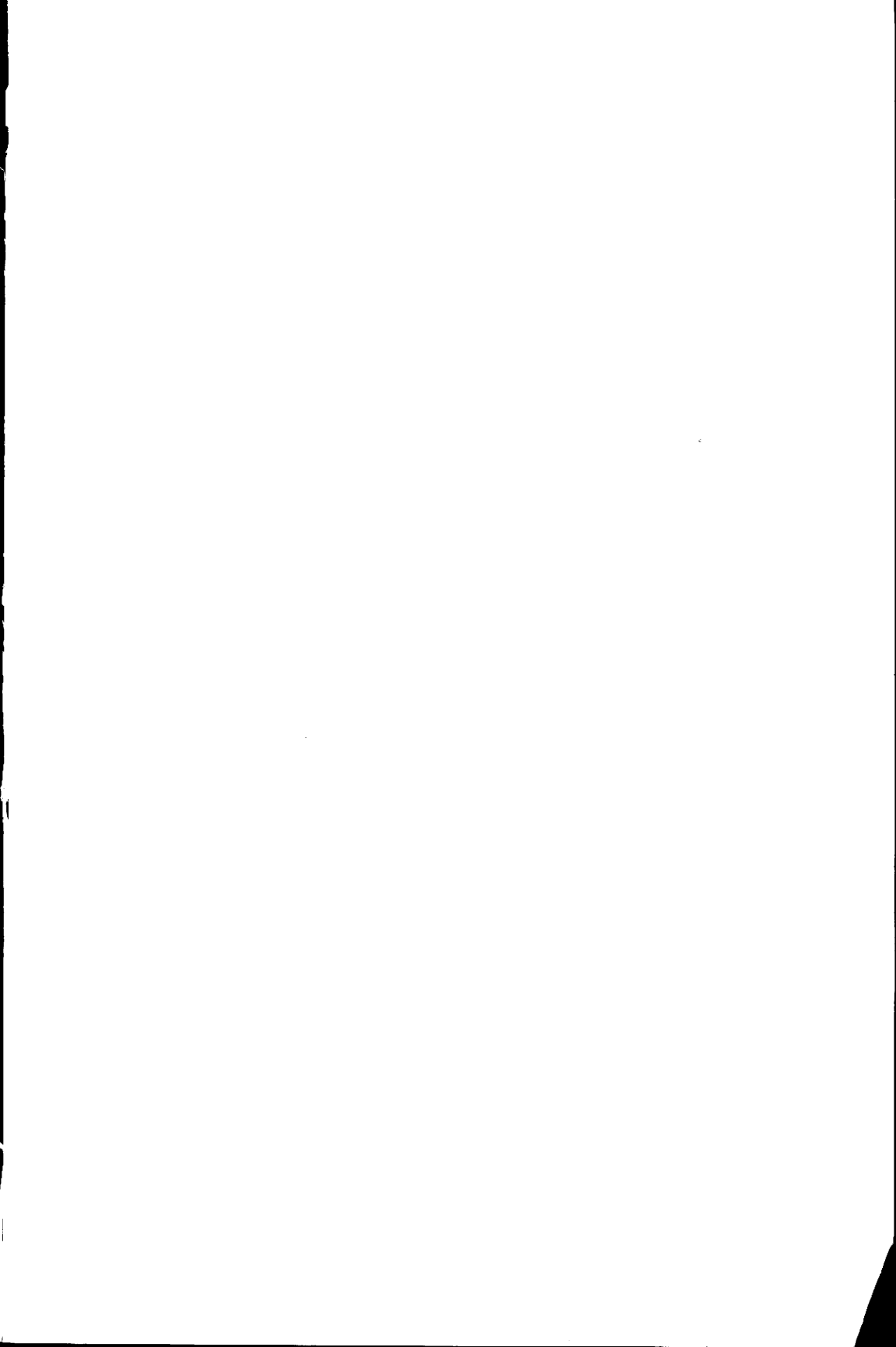
The article deals with the complex problems of regional development from a narrower aspect, from that of economic interrelations, mainly concerning industry and long-term growth. Differences in development level between the various regions of a country and the resulting tensions are general phenomena appearing in the course of economic growth—though with varying intensity in different countries. The differences among regions in respect of personal incomes are not particularly great in Hungary in international comparison. The differences are essentially greater as regards other indicators reflecting living circumstances, e.g., infrastructural, health or cultural standards.

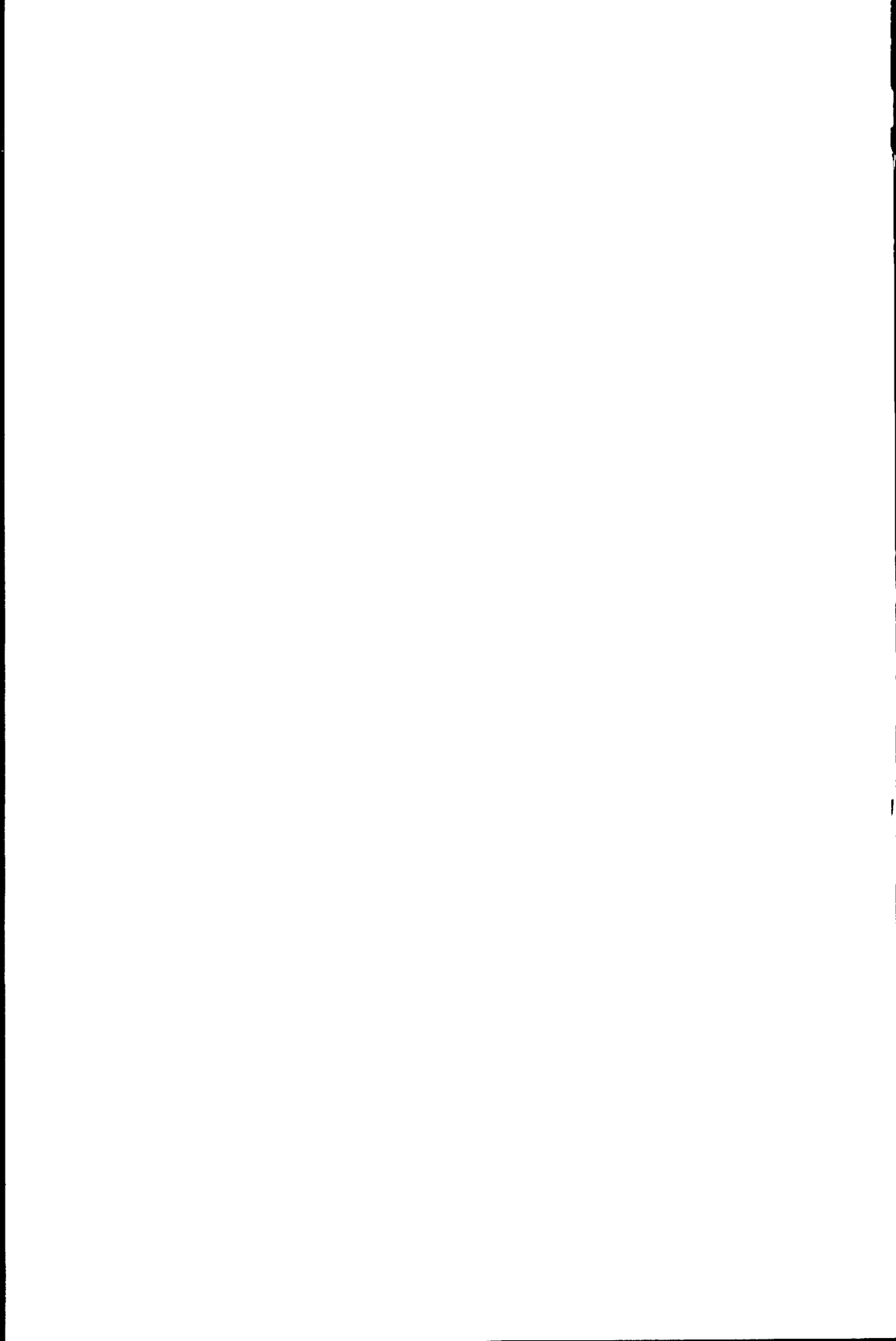
Regional inequalities are frequently related to differences in industrial development level. In this respect, the main difference appears in Hungary between Budapest and the other regions. Since the starting of socialist planned economic, and particularly in the past 5–10 years this difference has substantially diminished.

Industrial location and the efficiency of industrial production are closely interrelated. In this context it is not only the costs of industrial production proper that are to be considered but also the cost of creating and operating the investment projects related to the supply of the population in the settlements. The costs depending on location may be influenced by natural endowments and social conditions. There are, of course, no general rules, but natural endowments are favourable mostly far from greater population concentration and the social circumstances are more favourable near to it. It is a general tendency that the importance of natural endowments rather diminishes with development and the effect of social circumstances grows.

The pattern of Hungarian industry has changed in the last 5–6 years somewhat differently from earlier tendencies. Regional inequalities have partly diminished, industry developed faster in the industrially relatively less developed areas. This circumstance is favourable, the levelling corresponds to central intentions. In addition—measuring regional structure by employment—not only does the share of Budapest diminish, but employment in the capital stagnates in absolute terms. In the major industrial centres other than Budapest employment grows slower than on national average, in the other towns the growth is average, in the villages faster than average. The tendency is thus a decentralization of industry, it increased faster in the localities not having any major industry than in the industrial centres. Deconcentration does not figure in the central conceptions, on the contrary, in industrial development concentration should prevail.

It is worth attention that the deconcentration tendency will presumably continue in the next 4–5 years and, according to the calculations contained in the 15-year plan, the growth in industrial employment that is possible up to 1985 will mostly take place during this five-year period. Therefore, the next four or five years are decisive for the whole fifteen-year period ahead of us.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

7-8

A tartalomból

VÉGVÁRI JENŐ:

Bérrányok az iparban

MAKARUK LUDWIK:

Importgazdálkodás és importszabályozás

FÖLDES KÁROLY:

Tervezés, szabályozás, piac

JÁNOSSY FERENC:

Még egyszer a trendvonalról

BÁCSKAI TAMÁS:

A tőkésvilág pénzügyi rendszerének
aktuális problémái

XVIII. évfolyam

1971. július–augusztus

TARTALOM

Végyvári Jenő: Bérrarányok az iparban	761
Makaruk Ludwik: Importgazdálkodás és importszabályozás	774
Földes Károly: Tervezés, szabályozás, piac	792
Az MTA Közgazdaságtudományi Intézet KISZ-szervezetének munkaközössége: A munkaező-vándorlás indítékai és hatásai az új mechanizmusban	805
Kőszegi László: A hosszú távú népgazdasági területi tervezés	822
Jánossy Ferenc: Még egyszer a trendvonalról	841
Bácskai Tamás: A tőkésvilág pénzügyi rendszerének aktuális problémái	868
Henryk Cholaj: A mezőgazdaság szocialista átalakításának néhány sajátossága Lengyelországban	880
Németh Magda: Az infrastruktúra népgazdasági tervezése	894
V I T A	
Fekete György: Az alkotómunka hatékonyságának néhány problémája	905
S Z E M L E	
Az NDK fejlődése 1971—1975 között (Szabó Katalin)	910
Jugoszlávia gazdasági helyzete 1970-ben (Sándor György)	917
Állami fejlesztési pénzügyi intézetek a fejlett tőkésországokban (Riesz Miklós)	923
Az önálló ipari kutatóintézeti gazdálkodás sajátosságai az új mechanizmusban (Korán Imre)	940
Memorandum a mezőgazdaság reformjáról az EGK-ban (Forgács Katalin)	947
Árhatásvizsgálat matematikai programozással egy mezőgazdasági vállalatban (Csáki Csaba—Varga Gyula—Vendég Ferenc)	955
FOLYÓIRATSZEMLE	965
E. Göhler—O. Weitkus: A szocialista gazdasági integráció elméleti problémái — Gottfried Bombach: Az árszínvonal trendje, ciklusa és fejlődése — V. Korcsagin: A munkaezőforrások felhasználása az új szovjet ötéves tervben — J. T. MacRae: India és Kína — az 1970-es évek kilátásainak összehasonlítása — Laurence A. Mayer: Új kérdések az Egyesült Államok lakosságának nagyságát illetően — David Bayliss: Anglia a 2000. évben: néhány támpont a tervezőknek — J. Bondynova—V. Čap: Csehszlovákia gazdasága 1970-ben — H. D. Hanfland: A különleges lehvási jogok rendszerének egy éve — Henri Sentilhes: Agrárreform Peruban — Z. Szkopina—J. Feldman: A műszaki haladás ösztönzésének pénzügyi módszere — Harold B. Scott: Az Egyesült Államok várható részesedése a kelet—nyugati kereskedelemben	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Szanyi Jenő: Gazdasági növekedés és külkereskedelem (Bartha Ferenc)	980
Hermann Lehmann: Határhaszon-elmélet (R. É.)	982
Jedrzej Lewandowski: A mezőgazdasági politika közgazdasági problémái (Roman Kizuk)	986
Zbigniew Czerwinski: Matematika a gazdaság szolgálatában (Zdzislaw Nellwig)	988
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	989

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bácskai Tamás, a Magyar Nemzeti Bank főosztályvezetője; Bartha Ferenc, a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezető-helyettese; dr. Cholaj, Henryk, a lengyel Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatója; dr. Csáki Csaba, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Fekete György, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; dr. Forgács Katalin, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; dr. Földes Károly, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; Jánossy Ferenc, az Országos Terhvivatal Tervezési Intézetének munkatársa; dr. Korán Imre, a Vasipari Kutató Intézet tudományos tanácsadója; dr. Kőszegi László, az Országos Terhvivatal osztályvezetője; dr. Makaruk Ludwik, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; Németh Magda, az Országos Terhvivatal munkatársa; dr. Riesz Miklós, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; dr. Sándor György, a Pénzügyminisztérium munkatársa; dr. Szabó Katalin, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Varga Gyula, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője; Végyvári Jenő, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; dr. Vendég Ferenc, a Komáromi Állami Gazdaság igazgató-helyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

VÉGVÁRI JENŐ:

Bérrarányok az iparban

Egy-egy időszak bérrpolitikájának kialakításakor, vagy az érvényes bérrarányok elemzését végezve, jellegét tekintve ugyanazzal a problémával kerülünk szembe, mint általában a népgazdasági arányok vizsgálata alkalmával: ismerjük — általánosan megfogalmazva — a gazdasági törvények követelményeit, de nem tudjuk, hogy ezeket a követelményeket milyen konkrét arányok elégítik ki. A vizsgált kérdésre vonatkoztatva: nem, vagy csak megközelítőleg tudjuk, hogy milyen bérrarányok esetén beszélhetünk „arányos” bérekről.

Az nyilvánvaló, hogy nincsenek bármilyen helyzetben egyformán helyes bérrarányok. Ezeknek az arányoknak változniuk, a bérrpolitikának pedig alkalmazkodnia kell a gazdaságpolitika stratégiai és taktikai célkitűzéseire, s a munkaerőpiac változásaihoz. Az alkalmazkodás, a bérek egy-egy időszakban érvényesülő arányainak kérdése gyakran kerül (legutóbb a gazdaságirányítás reformját követően) éles viták középpontjába.

A népgazdasági arányok egy része a társadalmi berendezkedés szempontjából „semleges”. A bérrarányok esetében azonban, mivel ezekben termelési viszonyok is kifejeződnek, ilyen semlegesség nincs. A tőkésországokban a bérből és fizetésből élők bérrarányai nem függetlenek az osztályviszonyoktól (és az osztály-erőviszonyoktól, a bérrharcoktól sem). Ezek a viszonyok a miénktől eltérő munkás-alkalmazotti bérrarányokban, s bizonyos rétegek — elsősorban a profitérdekeket közvetlenül szolgáló vezetők — magas kereseti-jövedelmi színvonalában, általában pedig nagy bérrgyenlőtlenségekben nyilvánulnak meg.

A bérrarányok alakulásának a társadalmi különbségek ellenére is van egy hosszú távon érvényesülő „semleges” tendenciája. Ez a *kiegyenlítődség, a bérrgyenlőtlenségek csökkenésének irányzata*. Részletes statisztikai tényanyag helyett talán elegendő, ha egy francia szerzőre* hivatkozom, aki szerint Franciaországban egy államtanácsos keresete 1840-ben 50, ma pedig 6 bányász keresetével egyenlő. Egy minisztériumi főosztályvezető fizetése 1870-ben hétszer, jelenleg négyszer annyi, mint egy kezdő előadóé. Közeledett egymáshoz a szak- és segédmunkások, a férfi- és a nőmunkások átlagkeresete is.

A kiegyenlítődségi tendencia gazdasági alapja a termelőerők fejlődése. A munkaeszközök és munkatárgyak műszaki színvonalának emelkedésével változik a munkaerő összetétele, növekszik átlagos műveltségi-képzettségi színvonala. Ez a folyamat szüli a munkaerő árában bekövetkező

* Jean Fourastié: Les 40 000 heures. Paris, Gonthier 1966. Idézi dr. Kovács Géza „A nagy távlatok és a tervezés” című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1970. 147. l.)

fokozatos kiegyenlítődés tendenciáját, és ez utóbbi tükröződik a bérenivellálódás irányzatában. A béregyenlőtlenségek — hosszú távon — annál kisebbek, minél fejlettebbek a termelőerők, és valószínű, hogy a tudományos-technikai forradalom kibontakozása és szélesedése ezt a folyamatot gyorsítja.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a körülményektől függetlenül a bérarányok mindig és mindenütt a nivellálódás követelményei szerint változnak. Még kevésbé vonható le olyan következtetés, hogy a folyamat gyorsítására kellene törekedni (mint ahogy tartósan megakadályozni sem lehet). A kiegyenlítődési tendenciában egyaránt szerepet játszik a munkaerő összetételének változása (olyan értelemben, hogy a kvalifikáltabb rétegek aránya emelkedik, más rétegeké, például a segédmunkásoké pedig csökken és várhatóan eltűnik) és a különböző rétegek átlagos képzettségi szintjének folyamatos emelkedése (állami iparunkban például némely szakmákban ma már a munkások 30—50 százaléka érettségizett). Ez az átalakulás akkor is létrehozza a kiegyenlítődés irányzatát, ha egyébként a bérek differenciáltsága valamilyen szempontból, például a teljesítmények szerint növekszik.

BéRARÁNYOK, ARÁNYOS BÉREK

Fenntartva, hogy nincsenek mindenkor eleve helyes béRARÁNYOK a szocialista gazdaságban, a béRARÁNYOK tehát csak valamilyen időszakban érvényes célok szempontjából lehetnek kielégítőek, mégis bizonyosnak látszik olyan keretek létezése, amelyek határt szabnak a béRARÁNYOK mozgásának, s túllépésük aránytalanságokat szül.

E probléma megközelítésére abból célszerű kiindulni, hogy a béRARÁNYOK egyrészt széles körű társadalmi összefüggésekre tekintettel, másrészt szűkebben értelmezett gazdasági nézőpontból vizsgálhatók. A társadalmi és a szűkebb értelemben vett gazdasági szempontok különbözősége két problémát vet fel:

1. Világosnak látszik, hogy a gazdasági szempontból mégoly racionális arányok is megvalósíthatatlanok, ha azok a társadalom, a közvélemény részéről nem elfogadhatóak, ha nem jutnak át a társadalmi kontroll szűrőjén. Ez a társadalmi kontroll határolja be azokat a sávokat, amelyekben belül a béRARÁNYOK a gazdasági célok, a szűkebben értelmezett gazdasági ösztönzés kívánalmi szerint változhatnak. (Ez a társadalmi elfogadhatóság természetesen nemcsak a differenciálás maximuma, hanem minimuma oldaláról is határt jelent.)

2. A társadalmi kontrolltól függetlenül a béRARÁNYOK további ellenőrzésre szorulnak az *alapvető társadalmi célok* szempontjából. A szocializmusban e célok olyan társadalmi viszonyokat követelnek meg, amelyek mindenkinek egyenlő feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy képességeinek maximumát nyújtsa. Ez a cél — mivel megvalósítása jövedelmi viszonyoktól is függ — nem kielégítően magas szinten korlátozott bértömeg esetén kevésbé differenciált béRARÁNYOKAT követel. Nagy béRKÜLÖNBÉSEK UGYANIS — ANNÁL INKÁBB, MINÉL ALACSONYABB AZ ÁTLAGOS JÖVEDELMI SZÍNVONAL — A TÁRSADALOM JELENTŐS RÉTEGEINÉL MEGGÁTOLHATJÁK E CÉLOK MEGVALÓSÍTÁSÁT.

Ha eltekintünk ezektől a társadalmi céloktól, vagy megvalósításukat nem a jelen feladatának tekintjük, és a béرارányoknak elsősorban gazdasági ösztönző szerepet szánunk, akkor elvileg a gazdasági teljesítmények szerint jelentős mértékben differenciált béرارányok látszanak célravezetőnek.

A kétféle követelménynek, bár ellentmondóak, vannak közös nevezőre hozható elemei is. Nemcsak arról van szó, hogy a mai fejlődést gyorsító, ösztönző béرارányok teremthetik meg a feltételeket, hogy a társadalmi célokat holnap tökéletesebben valósítsuk meg. Megvalósulhatnak ugyanis a gazdasági ösztönzésre orientált, jelentős mértékű differenciálást tükröző béرارányok a társadalmi célok sérelme nélkül akkor is, ha ezeknek a céloknak, vagy egyre nagyobb hányaduknak a megvalósulását *béren kívüli eszközökkel* érjük el. Tehát annál inkább differenciálhatjuk a béreket, minél erősebb a béreket kiegészítő szociális háttér, minél inkább biztosítani lehet az oktatási, egészségügyi, gyermeknevelési stb. költségek béren kívüli eszközökből való, a munkateljesítményektől független fedezését.

A társadalmi elfogadhatóság határai között tehát a béرارányok attól függően helyesek, a differenciáltság mértéke attól függően felel meg az arányosság követelményeinek, hogy milyen magas az átlagos jövedelmi színvonal és hogy a jövedelemtömegeből milyen hányadot osztanak el a munkateljesítményektől függetlenül szociális szempontok szerint. Másként fogalmazva, a béregyenlőtlenségeket fokozni csak az elosztható jövedelemtömeg növekedésével egyidejűleg lehet, de elvileg csak úgy, hogy közben nő a teljesítményektől független jövedelem hányada.

A jövedelmi színvonal és a szociális szempontok szerint elosztott jövedelemhányad csak a differenciáltság *általános mértékére* nézve meghatározó. Ettől függetlenül kérdés az, hogy a differenciálendő bérek *milyen ismérvek szerint* differenciálódjanak és hogy ezek közül az ismérvek közül melyiknek mekkora szerepet kell szánni a béregyenlőtlenségek létrehozásában, alakításában.

Erre a kérdésre sem lehet általánosságban felelni. Általánosságban csak annyit lehet mondani, hogy a bérek a teljesítményekkel legyenek arányban, de már a konkrét helyzet dönti el, hogy a teljesítmény értékelésében milyen súllyal kell tekintetbe venni a munka végzéséhez szükséges szakképzettséget, a munka (fizikai) nehézségi fokát, a munkával járó felelősség nagyságát stb.

Maga a munka eredményességével való arányosság is felvet egy újabb fontosabb kérdést: *a gazdaság mely szintjén mérjük az eredményességet?*

Voltaképpen az a kérdés, hogyan értelmezzük az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elvet. A legegyszerűbb, legérthetőbb értelmezés, hogy az azonos minőségű és mennyiségű munkát végzők, bárhol dolgozzanak is, azonos keresethez jussanak. Ha a végzett munkát így, az *egyén szintjén* értékeljük (vagyis például az azonos munkát végző esztergályos az eredményesen gazdálkodó vállalatnál ugyanannyit keres, mint a rosszul gazdálkodónál), akkor ez megfelel az emberek igazságérzetének, de a bérköltségeket tekintve előnyben részesítjük a jól dolgozó és sújtjuk a „rossz” vállalatokat. Ezzel serkentjük a vállalatok differenciálódását, mégpedig olyan körülmények között, amikor az egyenlő bér nem ösztö-

nöz mobilitásra, s így a munkaerő nem fog a hatékonyabb vállalatokhoz törekedni.

Ha a végzett munkát nem az egyén, hanem a népgazdaság szintjén értékeljük, vagyis lehetővé tesszük a béreknek a *vállalati nyereségtől* is függő differenciálódását, akkor a kevésbé hatékony vállalatoknak mintegy szubvenciót nyújtunk (a vállalati differenciálódást némileg fékezzük), de ösztönözzük a munkaerőt, hogy keresse azokat a gazdálkodó egységeket, ahol munkaereje jobban hasznosítható. Ez nyilvánvalóan csak akkor jelent népgazdasági előnyöket, ha a munkaerőmozgás adminisztratív kötöttségektől mentes, ha az érintett vállalatoknak nincs módjuk a munkaerőt adminisztratív eszközökkel lekötöni. Ilyen helyzetben természetesen jelentős munkaerőmozgással is számolni kell. (A gazdaságirányítási rendszer reformja ez utóbbi mechanizmust illesztette szabályozó rendszerébe. További vizsgálatot igényelne e rendszer működése: a vállalatok mi szerint, milyen mértékben differenciálódnak, van-e kapcsolat a vállalati nyereség- és bérarányok között stb.)

Általános az a követelmény, hogy a teljesítmény értékelésében nagy súllyal kell figyelembe venni a különféle munkakörök szakképzettségi igényét. A magasabb képzettség fokozott anyagi elismerésének a követelménye bizonyos problémát jelent. A béreknek — a differenciáltság mértékét meghatározó keretek között — elvileg a teljesítményekkel kell arányban lenniük, de a teljesítmény csak közvetve van kapcsolatban a képzettséggel. A magasabb képzettség feltételezi ugyan a nagyobb teljesítményt, de megfizetni ezt a teljesítményt kell, nem önmagában a képzettséget. Ipari bérrendszerünk — helyesen — elsősorban a betöltött munkakör, a munkakörökkel járó felelősség nagysága szerint differenciálja az alkalmazotti béreket. A magasabb képzettség nagyobb anyagi elismerése a többi között úgy valósulhat meg, ha a munkakör betöltését tesszük a képzettségtől függővé. A különböző hatáskörű vállalati vezetők képzettség szerinti összetételét vizsgálva valószínűnek látszik, hogy az ipari bérezés mai gyakorlatában a magasabb képzettség anyagi elismerése elsősorban a vezető munkakörökbe történő kiválasztás kérdése.

A képzettség szerinti bérarányoknak van egy másik ellentmondásos vonása is. A bérarányok hatást gyakorolnak a munkaerő elosztására és ma az értelmiségi munkakörök vonzóereje nagyobb, mint iskolapolitikánk szerint lennie kellene. Figyelembe véve az egyetemeken és főiskolákon évről évre bekövetkező túljelentkezéseket, nem annyira az egyébként is ostromolt értelmiségi pályákat, mint inkább a fizikai munkát kellene a bérarányoknak vonzóbbá tenniük.

Általában is figyelmet kell fordítani a bér- és jövedelmi arányok, illetve a munkaerő elosztásának kapcsolatára. Ebben a vonatkozásban nemcsak arról van szó, hogy magas bérszínvonallal lehetővé tehetjük egyes ágazatok munkaerőigényeinek kielégítését. Előfordulhat, hogy bizonyos pályákon spontán módon olyan magas jövedelmi színvonal alakul ki, amely jövedelmi aránytalanságot hoz magával, de e torz arányok azért maradhatnak fenn, vagy azért növekedhetnek is, mert ezek a pályák zártak, a képzés üteme nem teszi lehetővé a kereslet és kínálat kiegyenlítését. Valószínű, hogy olyan területeken, ahol az effektív társadalmi igények is magasak, a „zsilipek kinyitása” a jövedelmi aránytalanságokat automatikusan mérsékelné.

A munkások és az alkalmazottak bére közti arányok

Az ipari bérarányok egyik legfontosabb területe a munkások és az alkalmazottak bérének egymáshoz való aránya. Az ipari bérarányokat érintő, a felszabadulás után bekövetkezett társadalmi változások itt jelentkeztek a legradikálisabban: megszűntek a kirívó egyenlőtlenségek. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A munkások és az alkalmazottak béreinek aránya¹

Év	A műszaki	Az adminisztratív
	alkalmazottak havi keresete a munkások havi keresetének százalékában	
1935	316,1	255,9
1950	177,8	117,0
1960	156,2	94,5
1969	166,0	102,0
1970	159,9	99,8

¹ 1935-ben a gyárpar, ezt követően az állami ipar adatai, 1969-ben és 1970-ben a részese-dési alapról folyósított összegek arányos részével együtt. A munkások keresetében a bedolgozók nincsenek figyelembe véve.

Az európai szocialista országokban hasonló arányváltozások következtek be, mint nálunk. A munkások relatív bérhelyzete az 1964. évi állapotok szerint Csehszlovákiában és a Szovjetunióban kedvezőbb volt, mint nálunk: ezekben az országokban a műszakiak 30—44 százalékkal többet, az adminisztratív alkalmazottak 16 százalékkal kevesebbet keres-tek, mint a munkások. Bulgáriában és Lengyelországban az arányok a magyarországihoz voltak hasonlóak.

A társadalmi megítélésben jelentős szerepet játszik még a bérarányok olyan egyszerű módon való értékelése is, amikor az adott körben a legmagasabb és a legalacsonyabb jövedelmeket vetjük össze. 1935-ben a gyárparban a vállalati igazgatók — a legmagasabb jövedelműek — havi keresete átlagosan 8—9-szer haladta meg a munkásokét. Az utóbbi néhány évben az állami iparban a 2. sz. táblázatban bemutatott arányok alakultak ki.

2. sz. táblázat

Az igazgatók és a munkások havi jövedelme az állami iparban

Év	Az igazgatók és helyetteseik szeptember havi jövedelme (Ft)	A munkások III. negyedévi átlagos havi jövedelme (Ft)	Az igazgatók és helyetteseik jövedelme a munkások jövedelmének százalékában
1967	6243	1906	327
1969	7227	2051	352
1970	7794	2168	359

Valójában a maximális kereseti különbségek ennél nagyobbak. 1969-ben az állami iparban a munkások legrosszabbul kereső 10 százaléka átlagosan csak mintegy 1170 Ft havi jövedelemhez jutott.* A vállalati igazgatók jövedelmi átlaga ezt több mint hatszorosan múlja felül; ekkora a különbség a kereseti hierarchia legfelső és legalsó rétege között.

Érdekes megjegyezni, hogy néhány gépipari vállalatnál végzett vizsgálat szerint** a munkások által „igazságosnak” tartott igazgatói keresetek közel állnak a tényleges átlagjövedelemhez. A vizsgálatba bevont munkások átlagosan 6100—7900 Ft-ban jelölték meg az igazságosnak vélt igazgatói fizetéseket. Ehhez képest a „jó” szakmunkás havi keresetként 3440 Ft-ot tartottak kívánatosnak, ez valamivel alacsonyabb, mint a munkások legjobban kereső 10 százalékanak 1969. évi tényleges havi jövedelme (3566 Ft). Ha ezt elfogadjuk valamilyen társadalmi kontroll reprezentációjának (bár a minta nagyon kicsinek látszik, és az értelmiségi munkakörökben dolgozók a vizsgálat szerint ettől némileg eltérő arányokat tartottak kívánatosnak), az ipari bérarányok ebben a vonatkozásban kielégítőnek látszanak.

Ha a bérek ösztönző hatását fokozni kívánjuk, nagy gonddal kell vizsgálni, hogy mi legyen a további differenciálás alapja. Valószínű, hogy a „vállalati hierarchiában” elfoglalt hely szerinti bérkülönbségek növelése bizonyos határon túl már elveszti húzóerejét, különösen akkor, ha a bérek az egyes szinteken egyéenként nem eléggé differenciáltak. A vállalati szervezet különböző fokozatain dolgozók teljesítményét elsősorban nem az befolyásolja, hogy a magasabb fokozat magasabb anyagi elismeréssel jár, hiszen gyakorlatilag az előléptetési lehetőségek korlátozottak. Az egyéni teljesítmények növelésére elsősorban az azonos szinteken is differenciált bérarányok ösztönöznek, a differenciálás ilyen vonatkozásban látszik kívánatosnak.

A munkásbérek arányai

A munkásbérarányok alakulását számos tényező befolyásolja. Ezek közül két körülménynek van kiemelkedő szerepe: a munka végzéséhez szükséges szakképzettségnek és a munkakörülményeknek. Az időben és térben változó értékelési rendszerek elsősorban abban különböznek egymástól, hogy e két alapvető tényezőnek eltérő jelentőséget tulajdonítanak. A munkaerő jelenlegi és kívánatos jövőbeli összetételétől, az ösztönözni kívánt céloktól, a konkrét munkaerőhelyzettől függ, hogy vagy az egyik, vagy a másik tényezőt vesszük-e nagyobb mértékben figyelembe.

A képzettségbeli különbségek kiegyenlítődének a tendenciája feltehetően perspektivikusan csökkenti a szakképzettség szerepét a munkásbérarányokban, hosszabb távon a nehéz fizikai munka gépesítése is kiegyenlítő hatású.

Mivel azonban az ipari ágazatok technikai haladása nem egyenlő ütemű és magas műszaki kultúrát képviselő ágazatok, termelési ágak mellett számos ágazat technológiája nem igényel magasan képzett munkaerőt (sőt, a gépesített tömeggyártás jellemző munkástípusa éppen a betaní-

* Nem számítva a bedolgozókat, akiknek havi keresete ennél alacsonyabb.

** Lásd Hegedüs András—Márkus Mária: Hierarchia és teljesítményelv. Közgazdasági Szemle, 1970. 11. szám. 1287. lap.

tott munkás), a képzettség szerinti mostani differenciálás elengedhetetlen. Az ipari struktúra eltolódása a magas szakképzettségi igényt támasztó progresszív ágazatok javára a differenciálás szükségességét erősíti.

Az ipari munkafeltételek általános javulása is azzal jár, hogy az általánostól eltérő, kedvezőtlen körülményekkel járó munkakörök betöltése egyre nehezebb, illetve csak ezeket a kedvezőtlen feltételeket figyelembe vevő béرارányokkal lehetséges.

Iparunk most fejlődésének olyan szakaszában van, hogy egyszerre jelentkezik a progresszív ágazatok igénye a magas kvalifikációjú szakmunkások iránt és — a gépesítés előrehaladásával — a betanított munkások iránti igény. (Elég például csak arra utalni, hogy szövetkezeti iparunkban a kézműves jelleg, az egyedi termékkészítés fokozatos felszámolásával egyidejűleg gyors ütemben csökken a foglalkoztatott szakmunkások aránya: a futószalagrendszerű munkához betanított munkásokat alkalmaznak.) Figyelembe véve a nehéz fizikai munkát igénylő, egészségi ártalmakkal is járó munkakörök még mindig nagy számát is, olyan munkásbéرارányok látszanak indokoltnak, amelyek ösztönöznek ugyan a magasabb szakképzettség megszerzésére, de ezzel nem nehezítik a különösebb kvalifikáltságot nem igénylő, vagy kedvezőtlen munkakörülményekkel járó munkakörök betöltését.

Ezeknek a követelményeknek olyan béرارányok felelnek meg, amelyekben *degresszió* érvényesül. Ipari munkásbérrendszerünknek valóban van ilyen degresszív jellege: a munkakörülmények kedvezőtlené válásával viszonylagosan egyre kisebb a végzett munka szakképzettségi igényének béreket befolyásoló szerepe, magasabb képzettségi igények esetén pedig a munkakörülmények kedvezőtlenebbé válásának anyagi elismerése csökken (3. számú táblázat).

A különleges szakmunkát végzők alapbére átlagos munkakörülmények között kb. 80 százalékkal, nagy erőkifejtéssel és kedvezőtlen munkakörülmények között végzett munka esetén csak 50 százalékkal haladja meg a segédmunkát végzők alapbérét.

A 3. számú táblázat egyben azt is kifejezi, hogy a központilag megszabott alapbér-szintek (illetve határok), de a gyakorlatban a tényleges besorolások is, a béreket a munka szakképzettségi igénye szerint jobban differenciálják: elsősorban magasabb szakképzettségre ösztönöznek.

Ez az ösztönző hatás jól érvényesül a szakmunkásképzésben is: az utánpótlás biztosítása nem gond a kedvező munkakörülményeket biztosító, magas kvalifikációt feltételező szakmákban (műszerészek, szerelők stb.). Problémát jelent viszont a beiskolázás, az utánpótlás néhány olyan szakmában, ahol magasak ugyan a képzettségi igények, de a munkakörülmények kedvezőtlenek (például némely kohászati és öntödei szakmákban, nem említve azokat a — jórészt könnyűipari — szakmákat, amelyekből részben hasonló okok miatt jelentős az eláramlás).

Annak ellenére van ez így, hogy az alapbéرارányoknak ezt az egyoldalúságát jelentős mértékben ellensúlyozzák a teljesítmények hatását is tükröző tényleges órakeresetek. A tényleges órakeresetek átlagos munkakörülmények között 5—9 százalékkal, nagy erőkifejtéssel és kedvezőtlen munkakörülmények között végzett munka esetén 13—25 százalékkal haladják meg az alapbéreket.

A munkások 1969. évi alapbérátlagának szóródása a képzettségi igény és a munkakörülmények szerint

Megnevezés	A szóródás terjedelme (Ft)	A legmagasabb kategória átlaga a legalacsonyabb átlagának százalékában
<i>A munka képzettségi igénye szerint</i>		
Munkakörülmények		
Átlagos erő kifejtés, átlagos munkakörülmények	5,42	177,8
Átlagos erő kifejtés, kedvezőtlen munkakörülmények . .	4,56	161,5
Nagy erő kifejtés vagy különösen kedvezőtlen munkakörülmények	3,37	141,1
Nagy erő kifejtés és kedvezőtlen munkakörülmények . .	4,15	149,8

A munkakörülmények szerint

A munka képzettségi igénye:		
Segédmunka	1,37	119,7
Egyszerű betanított munka	1,87	126,0
Bonyolult betanított munka	1,47	117,5
Egyszerű szakmunka	1,38	115,1
Átlagos szakmunka	1,81	108,9
Különleges szakmunka	0,93	100,8

Az 1964 és 1969 között eltelt öt év alatt a munkásbérekben mindkét szempontból jelentős differenciálódás következett be, növekedtek a különbségek az egyes munkakategóriákra jellemző órabérátlagok között. (Lásd a 4. számú táblázatot.)

Ez az öt év a munkásbérek szempontjából az adatok szerint a bérek jelentős differenciálódásának időszakaként értékelhető. A tényleges kereseteket tekintve a munkakörülmények szerinti bérdifferenciák is jelentősek (kivéve a különleges szakmunkát végzők körét, ebben a kategóriában a nehéz és a kedvező munkakörülmények bérezésében 1969-ben is csupán 10 százalékos volt a különbség).

A munkakörülmények szerinti differenciálódás következtében a nagy erő kifejtéssel és kedvezőtlen munkakörülmények között dolgozó segédmunkások órabére 1969-ben több ágazatban meghaladta a jellemző szakmákban dolgozó szakmunkások bérét vagy azért, mert a munka nehézségi foka különösen magas (például a papíriparban), vagy azért, mert az ágazatra jellemző szakmunka képzettségi igénye alacsony (például textilipar, cipőipar).

A munkások alapbérének megállapítására vonatkozó új, 1971-ben kiadott rendelkezések megtartották az alapbérek arányainak degresszív jellegét, bár az 1969. évi tényleges arányokhoz képest a degresszivitás mérsékeltebb. A kategóriák számának növelése, a „kiemelt szakmunkás” fogalmának bevezetése, az egyes kategóriákban a bérhatárok szélesedése növeli a differenciálódás lehetőségét.

A végzett munka bonyolultság szerinti skálájának szélesedése (ezt

A munkások tényleges órakeresetének szóródása a képzettségi igény és a munkakörülmények szerint

Megnevezés	A szóródás terjedelme az átlag százalékában		A legmagasabb kategória átlaga a legalacsonyabb átlagának százalékában	
	1964	1969	1964	1969

A munka képzettségi igénye szerint

Munkakörülmények:				
Átlagos erő kifejtés, átlagos munkakörülmények	41,3	60,0	147,0	171,6
Átlagos erő kifejtés, kedvezőtlen munkakörülmények	31,3	53,3	136,0	163,4
Nagy erő kifejtés vagy különösen kedvezőtlen munkakörülmények	37,1	41,0	142,7	146,5
Nagy erő kifejtés és kedvezőtlen munkakörülmények	33,7	40,9	140,0	149,5

A munkakörülmények szerint

A munka szakképzettségi igénye:				
Segédmunka	22,2	28,1	124,5	129,8
Egyszerű betanított munka	16,0	43,6	117,0	146,0
Bonyolult betanított munka	17,4	24,9	118,8	126,3
Egyszerű szakmunka	13,5	30,3	114,6	131,0
Átlagos szakmunka	9,7	31,5	109,8	132,7
Különleges szakmunka	9,2	9,6	106,1	109,6

tükrözi az új alapbér-rendelkezésekben a kategóriák számának növekedése is) indokoltá teszi azt a kérdést, hogy a jelenlegi szak-, betanított és segédmunkás-kategóriák, munkakörök megfelelően fejezik-e ki a végzett munkában mutatkozó tényleges különbségeket. A probléma kétös. Egyrészt elmosódott a határ a betanított és a szakmunka között. A bonyolult betanított munkát és az egyszerű szakmunkát végzők tevékenysége között lényeges különbség nincs (az alapbér-rendelkezések is együtt kezelik a kettőt), nem egy területen ugyanazt a tevékenységet szak- és betanított munkások együtt végzik, a betanított munkák egy részét pedig „szakmásként” kezelik. Másrészt a szakmunkaként kezelt különböző tevékenységek bonyolultság szempontjából jobban különböznek egymástól, mint a szakmunka és a betanított munka általában. A szakmunkás-tevékenységek e differenciálódását tükrözi az a tény is, hogy a szakmunkás-képesítést, a tanult szakmától függően egy, két vagy három év alatt lehet megszerezni.

Valójában ma is legalább négy munkás-munkakör létezik vagy van kialakulóban:

- kvalifikálatlan munkások,
- betanított munkások (beleértve az „egyszerű szakmunkát” végzőket is),
- „átlagos” szakmunkások,
- összetett, bonyolult szakmunkát végzők.

Ez utóbbiak közé elsősorban az irányító tevékenységet végzők (segédművezetők, csoportvezetők, előmunkások) tartoznak, rajtuk kívül a bonyolult géprendszereket kezelő, valamint a nagy gyakorlatot igénylő kézi munkát végző (általában a javító-karbantartó) szakmunkások. Arról a ma még szűk, de a jövőben egyre szélesedő rétegről van tehát szó, amelynek tevékenysége talán már most is, a jövőben pedig még inkább, átmenetet képez a fizikai és szellemi munka között.

A bérarányokat befolyásoló szakképzettségnek csak az egyik oldala, hogy a munkásnak van-e tanult szakmája; a bérarányok szempontjából a *szakmai gyakorlat* szerepe is jelentős. A nagyobb szakmai gyakorlat elismerését a munkásbérarányok megfelelően tükrözik is. A kezdő szakmunkások mintegy 30 százalékkal, a kezdő betanított munkások több mint 20 százalékkal, a kezdő segédmunkások 15 százalékkal keresnek kevesebbet, mint a kategóriájuknak megfelelő átlagkereset. 1959 és 1969 között a bérek a szakmai gyakorlat hossza szerint némileg differenciálódtak.

Ugyancsak növekedtek a különbségek 1964 és 1969 között a folyamatos, egy munkahelyen eltöltött szolgálati idő szerint, annak ellenére, hogy az 1968 óta meggyorsult munkaerőmozgásban jelentkeztek ez ellen ható tendenciák is. Az azóta eltelt években a vállalatok bérpolitikájában a folyamatos munkaviszony honorálása még inkább hangsúlyt kapott. Úgy lehet felfogni, hogy a kiélezett munkaerőhelyzetben ez a vállalatok önvédelmi eszköze, amellyel gazdasági erejüktől függően kisebb vagy nagyobb mértékben élnek, így kísérelve meg a munkaerő lekötését.

Az 1969. évi helyzet szerint az azonos gyakorlati idővel rendelkező munkások közül átlagosan néhány százalékkal magasabb órabérhez jutottak azok, akiknek hosszabb a folyamatos munkaviszonya. A differenciáltság az 1964 óta történt növekedés ellenére mérsékelte.

A bérarányoknak ilyen irányú módosulása — figyelembe véve a béren kívüli eszközök igénybevételét is (lakásépítés stb.) — kétségtelenül helyes, különösen azokban az ágazatokban, amelyek népgazdasági jelentősége nagy és a munkakörülmények egyébként nem vonzóak (például a bányászat). De hangsúlyozni kell, hogy az egy munkahelyhez való ragaszkodás bérarányokban való elismerése bizonyos határon túl hátrányokkal is járhat. Vállalati szempontból akkor, ha emiatt háttérbe szorul a munkateljesítmények honorálása, a nagyobb teljesítményekre való ösztönzés (a fő cél ugyanis ez), népgazdasági szempontból akkor, ha gátolja a munkaerő szükséges ésszerű átcsoportosítását azokhoz az egységekhez, amelyek a munkaerőt hatékonyabban képesek foglalkoztatni.

A munkások és az alkalmazottak jövedelmének egyenlőtlensége

A jövedelmek differenciáltságának összefoglaló jellemzésére szolgáló egyik elterjedt módszer a jövedelmek decilis eloszlása. Ez a módszer alkalmas a differenciáltság térben és időben történő összehasonlítására, így például a tőkés- és a szocialista országok jövedelemegyenlőtlenségének összehasonlítására is.

A munkás- és alkalmazotti népességre vonatkozó vizsgálat szerint, mint ez várható is volt, a tőkésországokban a differenciáltság nagyobb. (Lásd az 5. számú táblázatot.)

A munkások és alkalmazottak jövedelmének decilis eloszlása¹

Decilisek	Német Szövetségi Köztársaság		Hollandia		Franciaország		Magyarország	
	1955	1964	1952	1962	1952	1962	1962	1964
1.	2,0	2,7	1,1	0,9	3,0	2,6	5,0	5,1
2.	4,9	5,4	3,1	2,9	5,5	4,9	6,4	6,5
3.	6,3	6,7	4,3	4,2	5,8	6,0	7,3	7,4
4.	7,7	7,9	6,6	6,4	7,0	6,6	8,1	8,2
5.	8,6	8,8	8,4	8,5	7,7	7,4	8,9	9,0
6.	10,0	9,6	9,4	9,6	8,8	8,5	9,8	9,8
7.	10,9	10,8	10,8	11,4	10,1	9,5	10,8	10,8
8.	12,1	11,9	12,5	13,1	11,4	11,4	12,0	11,9
9.	14,5	14,2	14,8	14,8	13,6	14,1	13,7	13,6
10.	23,0	22,0	29,0	28,2	27,1	29,0	18,0	17,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
A decilis egyenlőtlenség mutatója ²	20,5	18,9	27,1	27,5	22,2	24,5	14,5	14,0

¹ A tőkésországokban az adózás előtti jövedelmek, Franciaországban és Magyarországon a munkaviszonyból származó, a többi országban az összes jövedelmek.

² Azoknak a százaléértékeknek kumulált összege, amelyekkel — a 10 százalék alatti értékeket kiegészítve, vagy a 10 százalék feletti értékekből levonva — a jövedelemelosztás egyenletessé tehető.

Az adatok szemléletesen fejezik ki a magyarországi jövedelemeloszlás jellegzetességét, az eloszlás egyenletesebb voltát. Nyilvánvalóan nem magyar sajátosságról van szó, ez a szocialista jövedelemeloszlás jellegzetessége, amelyben a termelési viszonyok eltérő volta tükröződik. A különbségek közvetlen oka az, hogy a tőkésországokban mások a munkások és az alkalmazottak közti bérarányok.

A gazdasági fejlettség csaknem azonos szintjén álló három vizsgált tőkésország eléggé határozottan különbözik egymástól a differenciáltság foka és alakulása szempontjából. A decilis eloszlás mellett más adatokból is arra lehet következtetni, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a nyugat-európai országok átlagához képest a bérek kevésbé differenciáltak, és a differenciálódás nem fokozódik. Az egyébként nem magyarázható eltérések arra mutatnak, hogy a bérarányokban nem elhanyagolható szerepük van a tradícióknak.

A munkások és alkalmazottak jövedelmének differenciáltsága Magyarországon az elmúlt húsz év során némileg mérséklődött. (6. sz. táblázat.)

A munkásjövedelmek érthetően kevésbé differenciáltak. Szembetűnő, hogy a jövedelemegyenlőtlenségi mutató értéke a férfiakra és a nőkre nézve kisebb, mint férfiakra és nőkre együtt. Ez arra mutat, hogy a differenciálódás egyik nem elhanyagolható oka a férfi-női bérarányok alakulása.

A férfi- és a nőmunkások bérében jelentős különbségeket okoz, hogy a férfiak között több a szakmunkás, más a szakmastruktúrájuk, szakmai gyakorlatuk. Indokolt eltéréseket vált ki a férfiak teljesítménytöbblete is. Mindezek azonban a meglévő differenciák jelentős hányadát nem ma-

A munkások és alkalmazottak jövedelemegyenlőtlenségi mutatója¹

Megnevezés	1952	1960	1966	1969
Munkások és alkalmazottak	2,00	1,78	1,79	—
Munkások	—	—	—	1,67
Ebből: férfiak.....	—	—	—	1,56
nők.....	—	—	—	1,43

¹ Az átlag feletti és az átlag alatti jövedelemmel rendelkezők átlagos jövedelmének az aránya.

A munkásjövedelmek egyenlőtlenségének mutatói

Ágazat	Nemek szerinti bontás	Az átlagos havi jövedelem (Ft)	Az átlag feletti jövedelemmel rendelkezők átlagos havi jövedelme (Ft)	Az átlag alatti jövedelemmel rendelkezők átlagos havi jövedelme (Ft)	Jövedelem-egyenlőtlenségi mutató
Állami ipar	férfi	2386	2989	1911	1,56
	nő	1662	1985	1386	1,43
	együtt	2093	2721	1632	1,67
Ebből: Nyomdaipar	férfi	2562	3330	1926	1,73
	nő	1641	2054	1286	1,60
	együtt	2088	2905	1541	1,89
Műszeripar	férfi	2377	2997	1817	1,65
	nő	1638	1963	1366	1,44
	együtt	2082	2754	1574	1,75
Bányászat	férfi	3085	3930	2369	1,66
	nő	1767	2039	1502	1,36
	együtt	3002	3880	2268	1,71
Híradás- és vákuumtechnikai ipar	férfi	2397	3039	1845	1,65
	nő	1639	1946	1388	1,40
	együtt	1976	2650	1546	1,71
Textilipar	férfi	2226	2677	1838	1,46
	nő	1720	2018	1423	1,42
	együtt	1868	2286	1533	1,49
Villamosenergia-ipar	férfi	2223	2677	1840	1,45
	nő	1563	1853	1348	1,37
	együtt	2138	2613	1732	1,51
Kohászat	férfi	2431	2907	2014	1,44
	nő	1716	1998	1454	1,37
	együtt	2309	2811	1856	1,51

gyarazzák meg, hanem ez bizonyos konzervatív beidegződöttségnek, rossz „hagyományok” továbbélésének tulajdonítható. Ennek következtében azonos feltételek és teljesítmények esetén is 10—15 százalékra becsülhető az a többlet, amennyivel a férfimunkások keresete meghaladja a nőkét.

A munkások és alkalmazottak jövedelmei tehát ilyen szempontból differenciáltabbak az indokoltnál. Bár közvetlenül nem bizonyítható, de valószínű, hogy az egyenlőtlenségi mutató mérséklődésében a férfi-női bérearányok javulása is szerepet játszott.

A differenciáltság, a béregyenlőtlenségek tekintetében az egyes ipari ágazatok között jelentékenyek a különbségek (7. sz. táblázat).

A munkások havi jövedelme — a férfiaké és a nőké egyaránt — a nyomdaiparban a legdifferenciáltabb. Ugyancsak magasabb a jövedelem-egyenlőtlenség az ipari átlagnál a műszeriparban, a bányászatban és a híradás- és vákuumtechnikai iparban. A differenciáltság jóval elmarad az átlagostól a textil-, a villamosenergia-iparban és a kohászatban.

A 7. sz. táblázatban felsorolt adatok is elég meggyőzően bizonyítják, hogy a béregyenlőtlenségek egyik legjelentősebb tényezője a férfi és a női bérek közötti különbségek. Különösen erős ez a hatás a papír-, a fafeldolgozó- és az építőanyag-iparban. Bár ez egyértelműen nem kifogásolható, hiszen a férfi és a női munka összetételében a különbségek jelentősek, mégis feltételezhető, hogy a még meglévő bérearánytalanságok kiküszöbölése a differenciálódás mérséklődését fogja eredményezni.

Nem mutatható ki közvetlen kapcsolat az átlagos havi jövedelem és a béregyenlőtlenségi mutató nagysága között. A kohászatban például a differenciáltság a legalacsonyabbak egyike. Leginkább az ágazati tevékenység szakképzettségi igény szerinti sávjának szélessége az, amely az egyenlőtlenségi mutatóval kapcsolatba hozható (egyfelől példa a nyomda- és műszeripar, ahol széles ez a sáv, másfelől példa lehet a textilipar, ahol viszonylag szűk a sáv). A szakképzettséget nem igénylő segédmunka mellett az egyre kvalifikáltabb szakértelmet kívánó tevékenységek további megjelenése az ipari munkások bérskáláját feltehetőleg tovább fogja szélesíteni.

Importgazdálkodás és importszabályozás

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a külkereskedelem aktív tényezővé váljon a népgazdaságban, amely meggyorsítja a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódást, a termelés specializálódását, a műszaki színvonal emelését, a hatékonyság növekedését.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése az importgazdálkodásban mindenekelőtt a döntések decentralizációját eredményezte. Az új körülmények között a felhasználók lényegében véve szabadon, az árak és a jövedelmezőség alapján dönthetik el, hogy a szükséges termelési eszközöket hazai vagy külföldi piacon szerzik-e be. Tehát gazdasági számítások (kalkulációk) képezik a vállalati döntések alapját.

A gazdasági számítások vállalati döntésekben való felhasználása eleve feltételezi, hogy a vállalat a termelési és a beruházási jellegű döntések több variánsát készíti el és elemzi. Mivel a ráfordítások és a gazdasági tevékenység eredményeinek egybevetése az árak útján történik, nyilvánvaló, hogy a *gazdasági számítások és az ezek alapján hozott döntések helyessége közvetlenül az áráktól függ*. Hangsúlyozni kell: mindenekelőtt arról van szó, hogy milyen *ármechanizmus és árrendszer* van érvényben. Nyilvánvaló, hogy más döntések hozhatók, ha a gazdasági számítások olyan árakra támaszkodnak, amelyek a tényleges *hazai* ráfordításokon alapulnak, és megint mások, ha e számítások alapjául olyan árak szolgálnak, amelyek kialakulásában a belföldi ráfordítások mellett figyelembe jön a *világpiaci* árak szintje és mozgása is. A világpiaci árakat figyelembe vevő árrendszer — megfelelő gazdasági mechanizmust feltételezve — serkenti a termelés szerkezetének, a gyártmányválasztéknak az alkalmazkodását a világgazdaság körülményeihez. Ez a rugalmasság emeli a népgazdasági hatékonyságot, lehetővé teszi a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök intenzív kihasználását.

Jelenleg érvényes árrendszerünk végső soron a belföldi tényleges ráfordításokat veszi figyelembe. A hazai munkatermelékenység színvonalára alacsonyabb és az anyagi ráfordítások általában magasabbak, mint amennyit a világpiaci árakban elismernek. Ezt a különbséget az exporttermékek átlagos belföldi ráfordításain alapuló devizasorzó hivatott kiegyenlíteni. A hazai termékek belföldi ráfordításokon alapuló árai ilyen viszonyok között ahhoz, hogy e termékek gyártása és értékesítése az importtermékek által támasztott verseny ellenére lehetséges legyen, az importárat különféle pénzügyi hidakkal legalább a belföldi árszintre

kell emelni. Tekintettel azonban a gazdaságpolitikai célokra, a fizetési mérleg által támasztott egyensúly-követelményekre, a hazai gyártmányok technikai, minőségi színvonalára, a tényleges, árucsoportonként differenciált importárakat számos esetben a belföldinél magasabb szintre emelték. Így már eleve csak viszonylag szűk keretek között lehet választani a hazai és az importált áruk között. A felhasználó számára igazán csak akkor előnyös az import, ha a használati értékben, szállítási határidőben stb. mutatkozó különbség ellensúlyozza az árak közötti különbséget.

E tanulmányban azt vizsgáljuk bővebben, milyen elvek, megfontolások érvényesültek a *termelési eszközök* importárainak alakulásában a gazdaságirányítási rendszer reformja után és milyen volt hatásuk az import volumenére, áruösszetételére és viszonylati megoszlására. A tanulmány tárgyából következik, hogy érintjük az importpolitika néhány lényeges kérdését is. Az eltérő problémák kézenfekvővé teszik, hogy a cikket a fő árucsoportokról szóló részekre tagoljuk.

Anyagok és félkésztermékek behozatala

Az import mennyiségének és összetételének alakulása

Az ipar jelenlegi termelési szerkezete és technikai színvonala mellett népgazdaságunk fejlődése nagymértékben függ az anyagok és félkésztermékek behozatalától. Ez az árucsoport 1968-ban 46,5, 1969-ben 45,7 százalékát tette ki a teljes behozatal árszorzos értékének. Ha pedig az anyagok és félkésztermékek importjához az energiahordozókat és a villamos energiát is hozzászámítjuk — ami több szempontból célszerű és indokolt —, az összes többi árucsoport együtt véve is az importnak alig 45 százalékát teszi ki. Már ebből is kiviláglik, milyen nagymértékben determinált a magyar import áruösszetétele a fő árucsoportok tekintetében.

Az anyagok és félkésztermékek több évi behozatalának elemzéséből látható, hogy ennek az árucsoportnak részesedése 1967-ig *következetesen csökkent*. 1968-ban, a keretgazdálkodási rendszer megszüntetésével az anyagok és félkésztermékek aránya a behozatalban átmenetileg emelkedett, 1969-ben a csökkenő tendencia újra érvényesült. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy *e csoport részaránya változatlanul magasabb, mint a kis tőkésországoké*.^{*} A magas nyers- és fűtőanyag-igényesség fő oka: az elavult technológia és a termelés szerkezetének korszerűtlensége. Az elavult termelési technológia főképpen a nyersanyag-feldolgozás első fázisaira jellemző. Ebből a szempontból tehát kedvező az a szerkezeti változás, amely hosszabb idő óta az anyagok és félkésztermékek együttes importjában megy végbe: *az anyagok részesedése fokozatosan csökken, a félkésztermékeké pedig nő. Ez az igen fontos folyamat azonban nagyon lassú, az arány pedig még mindig igen kedvezőtlen.*

* Vö. Péter Pál: Iparunk importfelhasználása nemzetközi összehasonlításban. Közgazdasági Szemle, 1969. évi 4. szám.

Az anyagok és félkésztermékek importjának szerkezete
(Devizaforintos érték szerint)

Árucsoport	1960	1965	1967	1968	1969	1970
<i>Nyers- és alapanyagok</i>	62,6	55,5	52,4	50,7	48,0	47,7
Növényi eredetű anyag	24,4	20,7	20,0	19,4	17,1	16,6
Állati eredetű anyag	6,0	4,0	4,3	3,4	2,8	2,9
Bányászati termék	8,7	7,8	7,5	6,7	6,6	5,5
Kohászati alapanyag	11,9	12,9	10,3	11,7	12,0	12,9
Vegyipari alapanyag	11,6	10,1	10,3	9,5	9,5	9,8
<i>Félkésztermékek</i>	37,4	44,5	47,6	49,3	52,0	52,3
Vas- és fémipari félkésztermék	11,4	11,2	11,7	14,2	14,9	12,7
Vegyipari félkésztermék	16,3	21,0	21,9	21,8	21,8	22,1
Egyéb ipari félkésztermék	8,0	10,1	1,2	11,3	12,4	15,4
Szerszám, szerelvény, fémtömegcikk	1,7	2,2	21,8	2,0	2,9	2,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Csak 1968-ban haladta túl csekély mértékben — árszorzos érték szerint — a félkésztermékek importja a nyersanyagok behozatalát. Ezzel szemben a kis tőkésországokban a félkésztermékek importjának értéke már régóta két-háromszorosa a nyersanyagokénak.

A jelentős eltérés különféle történelmi és gazdasági okokra vezethető vissza. Magyarországon a második világháborút követően a munkaerőbőség sürgetővé tette a teljes foglalkoztatottságra való törekvést. A nagyarányú és feszített ütemű iparosítási folyamat nemcsak néhány új iparág fejlesztését, hanem számos esetben egész ágazati vertikumok teljes kiépítését is eredményezte. A hidegháború, a diszkriminációs külkereskedelmi politika miatt is szükséges volt a hiányzó termelési fázisok pótlása. Az autark irányzat koordinációs nehézségei fejeződtek ki az ún. szűk keresztmetszetek kialakulásában. A teljes vertikumok kiépítése, az önellátás növekedésének tendenciája a félkésztermékek importjának igen alacsony szintjében tükröződött. Ezt az irányzatot még tovább erősítették az iparosítás folyamán felhalmozódó külkereskedelmi feszültségek: az importigények az önellátási törekvések ellenére is gyorsabban nőttek, mint az exportképesség. Ezek a feszültségek is importhelyettesítő gazdaságpolitika folytatására kényszerítettek.

A félkésztermékek magyar importban való alacsony részarányának másik oka, hogy a KGST-országok eddigi gazdálkodási rendszere — a mienkhez hasonló okok miatt — csak a nyersanyagok és késztermékek nemzetközi cseréjét ösztönözte, a félkésztermékek cseréjét fékezte. Ennek megfelelően alakult az országok közötti kapcsolatok mechanizmusa is.

A KGST-országok fejlődésük első szakaszában nem voltak egyformán érdekelve abban, hogy nagymértékben kibontakoztassák a nemzetközi munkamegosztásból elérhető pillanatnyi előnyöket. Ha a termelési ráfordítások tekintetében az egyes országok között akkoriban fennálló különbségekre épült volna a specializáció, ez a régi nemzetközi munka-

megosztás folytatását jelentette volna. A szocialista országok többsége pedig nem akart továbbra is agrárország maradni. Ez fontos szerepet játszott abban, hogy az együttműködés mechanizmusát alárendelték a belső gazdaságpolitikai céloknak. Így alakult ki a KGST-országok közötti árucserének a technikai fejlődéssel és a tőkés világpiacon gyakorlattal ellentétes struktúrája. E struktúrát a magas nyersanyag-, tüzelőanyag- és késztermékarány és az alacsony félkésztermék-arány jellemzi.

Az eddigi fejlődés során lényegében minden KGST-ország megoldotta a népgazdaság iparosítását, s fejlettségi színvonaluk már alapot jelent a tudományos-technikai forradalom által létrehozott új lehetőségek fokozatos hasznosítására. E lehetőségek hasznosítása azonban a termelés és a külkereskedelem szerkezetének átalakítását, a munkaerő új szakmai képezését kívánja meg és új beruházásokat tesz szükségessé. A beruházási feszültségek, a munkaerőhelyzet problémái, a tervezési és szervezési munka nem kielégítő színvonala következtében azonban a szocialista országok többségében viszonylag lassan megy végbe a változó körülményekhez való alkalmazkodás. Ez a többi között abban is megnyilvánul, hogy a nyersanyagok és a félkésztermékek közötti arány alig változik az utóbbiak javára.

Magyarországon az anyagok és a félkésztermékek arányának lassú, de határozott javulása — éppen a szocialista országok félkésztermékpiacának korlátozottsága következtében — más jellegű problémákat vet fel: a félkésztermék-import tőkés relációba való átterelődését. Igaz: a tendencia a szocialista relációból származó importban is kedvező. 1960-ban az anyagok és félkésztermékek szocialista viszonylatú behozatalának 72,6 százalékát a nyers- és alapanyagok, 27,4 százalékát a félkésztermékek tették ki. 1969-ben a nyers- és alapanyagokra már csak 54,9 százalék, a félkésztermékekre 45,1 százalék jutott. Ezzel szemben azonban a *tőkés viszonylatú behozatalban a félkésztermékek aránya az 1960. évi 41,2 százalékról 1969-ben 70 százalékra emelkedett*. Ezen adatok alapján világossá válik, hogy a nyersanyagok és félkésztermékek teljes behozatalában a félkésztermékek arányának növekedése főképpen a viszonylatok közötti átterelődéssel függ össze. Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével, amikor a nyersanyagok és félkésztermékek behozatalának kb. 80 százaléka mentesült a devizális kötöttségektől, a szocialista viszonylatról a tőkés viszonylatra való átterelődés meggyorsult. Az árucsoport importjának szerkezetéről a 2. sz. és a 3. sz. táblázat ad képet.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy 1969-ben az ipari termelés 3 százalékos növekedését a tőkés anyagimport 12 százalékos emelkedése kísérte. Mivel 1970 első felében az anyagok és félkésztermékek tőkés behozatala továbbra is jóval gyorsabban nőtt, mint az ipari termelés, teljesen világossá válik, hogy nem a készletek kiegészítéséről van szó, hanem az anyagok és félkésztermékek gazdaságtalan felhasználásáról. A feldolgozó ipar (különösen a könnyűipar és a gépipar) elavult korszerűtlen gépi felszerelése miatt a nyersanyagok fajlagos ráfordítása magas. A növekvő tőkés anyag- és félkésztermék-behozatal nem vezet számottevően az anyagrafordítás csökkenéséhez, a termelés és az export — különösen a tőkés viszonylatú export — növekedésének meggyorsításához.

A növekvő tőkés anyagbehozatal indokoltságát kérdésessé teszi a tőkésországokba irányuló exportunk áruszerkezetének alakulása is. Mint

Az anyagok és félkésztermékek szocialista és tőkés viszonylatú importjának szerkezete

(Árszorozós érték szerint)

Árucsoport	Szocialista viszonylat			Tőkés viszonylat		
	1968	1969	1970	1968	1969	1970
<i>Nyers- és alapanyagok</i>	59,4	56,3	59,1	36,8	35,9	33,2
Növényi eredetű anyag	24,1	21,6	22,7	11,7	10,4	8,6
Állati eredetű anyag	0,5	0,2	0,4	8,0	6,6	5,9
Bányászati termék.....	9,4	9,5	8,7	2,4	2,3	1,5
Kohászati alapanyag.....	15,0	15,0	18,4	6,5	7,5	6,0
Vegyipari alapanyag.....	10,4	10,0	8,9	8,2	9,1	11,2
<i>Félkésztermékek</i>	40,6	43,7	40,9	63,2	64,1	66,8
Vas- és fémipari félkésztermék ...	13,3	13,6	11,3	15,7	17,0	14,5
Vegyipari félkésztermék.....	15,2	16,0	16,0	32,3	30,5	29,9
Egyéb ipari félkésztermék	10,0	11,4	11,6	13,4	13,8	20,0
Szerszám, szerelvény, fémtömegcikk	2,1	2,7	2,0	1,8	2,8	2,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az anyagok és félkésztermékek behozatalának viszonylati megoszlása

(Árszorozós érték szerint)

Árucsoport	Szocialista viszonylat			Tőkés viszonylat		
	1968	1969	1970	1968	1969	1970
<i>Nyers- és alapanyagok</i>	60,2	57,7	57,6	39,8	42,3	42,4
Növényi eredetű anyag	65,8	64,5	66,7	34,2	35,5	33,3
Állati eredetű anyag	5,9	2,3	5,3	94,1	97,7	94,7
Bányászati termék.....	78,6	78,3	82,1	21,4	21,7	17,9
Kohászati alapanyag.....	68,1	63,6	69,9	31,9	36,4	30,1
Vegyipari alapanyag.....	54,1	48,9	37,8	45,9	51,1	62,2
<i>Félkésztermékek</i>	37,5	37,3	31,8	62,5	62,7	68,2
Vas- és fémipari félkésztermék ...	44,2	41,0	37,4	55,8	59,0	62,6
Vegyipari félkésztermék.....	30,5	31,4	30,0	69,5	68,6	70,0
Egyéb ipari félkésztermék	41,2	42,0	30,6	58,3	58,0	69,4
Szerszám, szerelvény, fémtömegcikk	50,3	45,4	37,2	49,7	54,6	62,8
Összesen	48,3	46,5	43,2	51,7	53,5	56,8

ismeretes, a fejlett tőkésországokba irányuló kivitelünk 1969-ben több mint 36 százalékkal nőtt. E növekmény 80 százalékát azonban nyers- és alapanyagok, félkésztermékek és mezőgazdasági cikkek tették ki, ezzel szemben a fogyasztási iparcikkek és a gépek nem egészen 5 százalékot. Ez pedig azt jelenti, hogy a tőkés viszonylatban nemcsak az anyagok és félkésztermékek importját nem fedezi a késztermékek kivitele, ami egyébként előnyössé tenné az ilyen cserét és gazdasági fejlődésünket

ösztönözné, hanem a késztermékek behozatalát is anyagok és nyers-
mékek kivitelével kell kiegyenlítenünk.

Nem célszerű tehát az exporttermékek korszerűsítésére és a versenyképesség fokozására hivatkozva az anyagok és félkésztermékek együttes behozatalában a fejlett tőkés viszonylat részarányának további növelése. A részarány fenntartása, illetve lehetséges csökkentése mellett az *összetételét* kellene módosítani. Gazdaságilag indokolt esetekben a hagyományos nyers- és alapanyagok behozatalának csökkennie, a korszerű műanyagok és főképp a félkésztermékek behozatalának növekednie kellene. Az eddigi tapasztalatok azonban egyértelműen bizonyítják, hogy a javasolt módosítás csak akkor lehet eredményes, ha vele egyidőben végbemegy a termelőkapacitások modernizálása, a technológiai és a munkafegyelem fokozása.

A fejlett tőkésországokban a nyers- és alapanyagok felhasználása csak kb. 20 százalékát teszi ki az ipari termelés bruttó értékének (emelt a felhasznált anyagok egynegyede-egyharmada műanyag). Ezzel szemben Magyarországon 1965-ben az ágazati kapcsolatok mérlege szerint az összes anyagfelhasználás az ipar bruttó termelési értékének 59,6 százaléka volt. Ebből az arányszámból is érzékelhető, hogy a magyar ipar fejlettségi szintje távol áll a fejlett tőkésországokétól. Megállapítható azonban az is, hogy a lemaradás felszámolását az importszabályozók nem szolgálják elég hatékonyan.

A szabályozás néhány kérdése

Jelenleg a vámtarifa felépítése kifejezetten előnyösebbé teszi az anyagok és félkésztermékek behozatalát, mint például az új gyártási technológia bevezetéséhez szükséges gépimportot. A tőkés viszonylatú anyag- és félkésztermékimportot 1968-ban 6,2 százalékos és 1969-ben 8,7 százalékos vám terhelte, ezzel szemben a gépek vámja 1968-ban 32,5, 1969-ben pedig 34,8 százalék volt.

A vám és az import átadási ára nem ösztönöz a műszaki fejlődés egyes fázisainak átugrására, hanem kifejezetten lassú, lépésenkénti előrehaladás folytatását szolgálja. *Az érvényes vámtételek a feldolgozottság fázisaival progresszíven emelkednek. Ennek megfelelően nagyobb mértékben terheli vám a félkésztermékeket, mint a nyers- és alapanyagokat.*

Nyilvánvaló, hogy továbbra is kell a devizával takarékoskodni, de nem úgy, hogy inkább alapanyagokat, mint félkésztermékeket importáljunk, mert *a nyersanyag-behozatal preferálása rontja a termelés gazdaságosságát, lassítja az ágazatokon belül a termelési struktúra átalakítását és nehezíti a korszerű termékek bevezetését.* Arról van szó, hogy 1. az anyagok és félkésztermékek importárát (külkereskedelmi árszoróját) emelni kell, s e mellett 2. fokozni kell a két árszint (árszorzó) közötti különbséget a félkésztermékek javára. Ma az importált anyagok belföldi átadási ára indokolatlanul alacsony. Az alacsony külkereskedelmi ár pedig nemcsak hogy nem ösztönöz a takarékosagra, hanem egyidejűleg konzerválja is a kialakult ipari termelési szerkezetet, s az elavult termelési technológiát.

A nyers- és alapanyagok tőkés behozatalát lényegében véve, még a fenti vámok sem terhelik, vagyis nem növelik meg ennek az árucsoport-

Az anyagok és félkésztermékek vámtételei
(Az árszorzos érték százalékában)

Árucsoport	1968	1969	1970
<i>Nyers- és alapanyagok</i>	2,0	2,0	3,9
Növényi eredetű anyag	1,7	2,0	3,2
Állati eredetű anyag	0,9	6,1	6,2
Bányászati termék	1,4	1,5	2,1
Kohászati alapanyag	0,8	1,0	1,0
Vegyipari alapanyag	4,7	0,0	5,0
<i>Félkésztermékek</i>	8,7	12,4	11,4
Vas- és fémipari félkésztermék	5,4	4,8	5,4
Vegyipari félkésztermék	9,8	16,2	16,7
Egyéb ipari félkésztermék	8,5	11,3	6,8
Szerszám, szerelvény, fémtömegcikk	18,6	22,8	18,0
Átlagosan	6,2	8,7	8,9

nak tényleges árszorzóját az egységes külkereskedelmi árszorzóhoz képest. A nyers- és alapanyagok árait ugyanis a kormányhatározatok alapján dolgozták ki és csak utána került sor a vámok megállapítására, éppen az utólag felvetett kereskedelempolitikai szempontok miatt. A vám árképző funkcióját korlátozza, hogy a nyers- és alapanyagok többségének belföldi ára hatóságilag rögzített vagy maximált, és csak viszonylag kis részük tartozik a szabad árformához.

Az így kialakult helyzetben a vámok érvényesülése a hatósági árak színvonalának emelését, az árarányok megváltozását jelentette volna. Az árak tartása érdekében szükséges volt a *vámok felfüggesztése*, illetve *semlegesítése*. A rögzített és a maximált árú anyagok behozatala végső soron éppen a fix ár miatt eleve független az importgazdaságosságtól. Nyilvánvaló, hogy ebben a körben a vámok kereskedelempolitikai funkciója sem érvényesíthető. (Ettől az eléggé általános helyzettől eltérő kivétel a szabadáras anyagok behozatala, ezeknél a vám betölti funkcióit. Ilyenkor viszont — ha nincs belföldi maximált ár — az import átadási ára lényegesen magasabb, mint ha egységes külkereskedelmi árszorzóval számították volna.)

Nem vitás, hogy a változatlan átadási ár biztonságot teremt a felhasználók körében, mert segíti a fejlesztési koncepciók megvalósítását. Emellett nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az új gazdaságirányítási rendszer zökkenőmentes bevezetése közvetlenül összefüggött a változatlan átadási árakkal.

Az importátadási ár változatlan fenntartása azonban *bizonyos ponton túl konzerválja az elavult termelési szerkezetet és az elavult technológiát*. Különösen figyelmet érdemel, hogy az importbeszerzési árak csökkenése — változatlan belföldi átadási ár mellett — a forgalmat lebonyolító vállalat nyereségét növeli. Az állami költségvetés csak a nyereségadó révén részesedik az árcsökkenésből keletkező nyereségből. Mivel az árnyereség jelentős hányada a vállalatok részesedési és fejlesztési alapját növeli, magától értetődik, hogy azok az anyagot importáló ter-

melővállalatok, amelyek nem küzdenek értékesítési problémával, nem érdekeltek a termelési szerkezet korszerűsítésében. Változatlan áradási árak mellett az importbeszerzési árak emelkedésének következményeit viszont teljes egészében az állami költségvetés kénytelen vállalni.

Abból a célból, hogy az importárak emelkedésének terheit ne az állami költségvetés viselje, s hogy a belföldi árak ne változzanak automatikusan a külkereskedelmi árak változásaikor, Vincze Imre javasolta az *importár-tartalékalapok* létesítését.* Az importár-tartalékalap fő forrása az import árnyeresége. Olyan importtermékek esetében pedig, amelyeknek jelenlegi belföldi és külkereskedelmi ára mellett nyereség nem keletkezik, de gazdaságpolitikai szempontokból indokoltnak látszik viszonylag stabil áradási ár bevezetése és fenntartása, az importár-tartalékalap fedezetét az illetékes állami szerveknek kell megteremteni. Ami a felhalmozódott árnyereségnek a rögzített, illetve maximált árak csökkentésére való felhasználását illeti, nincs szó a *késztermékek* árának egyidejű csökkentéséről! Pedig enélkül az importanyagok árának csökkenése csupán a felhasználó vállalatok nyereségét növeli és tovább serkent anyagimportra. Nincs semmiféle biztosíték arra, hogy az importáradási ár csökkenése az importanyagból előállított késztermékek belföldi árainak csökkenését eredményezné.**

Ilyen helyzetben nézetünk szerint az importár-tartalékalapokban felhalmozandó pénzüsszeget nem az áradási ár csökkentésére, hanem az importanyagokat feldolgozó vállalatok technikai korszerűsítésére, valamint a termelés struktúrájának átalakítására célszerűbb felhasználni.

De függetlenül az importár-tartalékalapoktól is, mindenképpen olyan gazdasági körülmények kialakítását kell segíteni, amelyek a vállalatokat arra kényszerítik, hogy a korszerűtlen, anyagigényes termelést a világpiaci tendenciáknak megfelelő termeléssel cseréljék fel. Ha a hagyományos anyagok ára csökken, akkor az importáradási ár változatlan fenntartása mellett is feltétlenül csökkenteniük kell a késztermékek árainak.

Minden vállalat, amely a tőkés piacon értékesít, tapasztalhatja, hogy csökkenő árú alapanyagokból készült késztermékek ára szintén csökken, és megfordítva. A belföldi piacon viszont az anyag- és késztermékárak csak egyirányban, *felfelé* mozognak együtt, amikor az importált anyagok árának emelését a szabad árformába tartozó késztermék áremelése követi. Az a tény, hogy a késztermék ára nem csökken, ha az alapanyagok ára esik, lényegében véve *sajátos jutalmat jelent azoknak a vállalatoknak, amelyek fenntartják a világpiaci tendenciákkal ellentétes termelési struktúrájukat*. Ráadásul ez a jutalom sok esetben indokoltnak látszik, mivel szocialista viszonylatban ugyanazokat az anyagokat, amelyek világpiaci ára csökken, változatlan áron szerezzük be, s a késztermékeket szintén változatlan áron értékesítjük. Emellett azonban feltétlenül figyelembe kell venni a következő tényeket:

— Az évenkénti külkereskedelmi tárgyalásokon a KGST-országok képviselői felvethetik az árkérdést. (Ezzel a joggal rendszerint akkor élnek, amikor a tőkés világpiacon egyes anyagok ára emelkedik.)

* Vincze Imre: A külkereskedelmi árak és a belföldi árak kapcsolatának néhány rendezendő problémája. Pénzügyi Szemle, 1970. 7. sz.

** Lásd Rácz László: Az árreform tapasztalatairól. Pénzügyi Szemle, 1969. 2. sz. és Koczka Lászlóné: Hazai és nemzetközi árak összefüggései. Figyelő, 1970. 11. sz.

— Az anyagok változatlan szerződéses ára mellett a szállító országok — egyebek közt a tőkés világpiaci ár emelkedésére hivatkozva — a beruházási hozzájárulás igényével léphetnek fel.

— Minden szocialista ország többé-kevésbé figyelemmel kíséri a tőkés világpiaci ártendenciákat, s ennek megfelelően igyekeznek az export áruszerkezetét és a behozatal áruösszetételét alakítani.

A gyakorlat egyébként egyre világosabban bizonyítja, hogy a szerződéses áraknak viszonylag hosszú időre való változatlan fenntartása egyik ország érdekét sem szolgálja. Amikor a szerződéses ár alacsonyabb a világpiaci árnál, akkor az exportőr ország nem érdekelt a szállítások növelésében, az importőr ország pedig átmenetileg többelhasznál, de vállalatai körében azok a maradi tendenciák erősödnek, amelyek akadályozzák a termelés szerkezetének korszerűsítését és fékezik a műszaki fejlesztést.

Az anyagok világpiacinál magasabb szerződéses ára esetén az importőr ország igyekszik lehetőleg olcsóbb beszerzési forrást keresni. Ez kedvezőtlenül érinti az exportőr országot, mivel felborítja számításait. Ily körülmények között világpiaci árcsökkenés esetén kompromisszumos megoldás szükséges, és az évi árucserre-forgalmi egyezmény megkötésekor a szerződéses ár felülvizsgálatra kerülhet. Így a változatlan ár — bár bizonyos késsedelemmel — mégis a világpiaci tendenciákkal párhuzamosan mozog. Világosan kimutatható ez a textilipari alapanyagok esetében.

5. sz. táblázat

A textilipari alapanyagok árindexei¹ (1960=100)

Év	Nyersgyapot		Mosott gyapjú		Műszál (fésült szál)
	szocialista viszonylatok	fejlett tőkés viszonylatok	szocialista viszonylatok	fejlett tőkés viszonylatok	fejlett tőkés viszonylatok
1965	100,0	103,2	85,0	102,4	91,9
1966	98,5	99,6	87,4	105,2	86,7
1967	97,7	103,0	79,7	92,3	84,5
1968	96,6	117,8	75,2	82,6	86,2
1969	96,6	112,5	89,4	81,0	91,1
1970. I. negyed	93,9	99,1	69,3	76,9	95,9

¹ Az árak magyar határparitáson számítva.

A szocialista szerződéses árak — ahogyan az 5. sz. táblázatból látható — ugyanolyan irányban változnak, mint a tőkés viszonylatú árak. Így az anyagok belföldi átadási árának világpiaci árbázison történő igazítása olyan körülményeket teremt, amelyekben a világpiaci tendenciák erőteljesen hathatnak a hazai termelőre, függetlenül attól, honnan szerzi be az anyagot. Ez különösen fontos a fejlődésnek abban a szakaszában, amikor a népgazdasági hatékonyság emelése és az export fokozása van napirenden.

Az árrendszer azonban a világpiaci tendenciák érvényesülését csak az alapanyagokra (gyapot, gyapjú, műszál, nyersbőr) korlátozza, mivel a félkésztermékek (fonal, kikészített bőr) ára belföldön hatóságilag maximumra van korlátozva. Ennek következtében a világpiaci ármozgás csak a fonodák ter-

melési költségeire hat, de a fonalak felhasználóinak termelési költségét, nyereségét nem befolyásolja.

A fonal maximált árát azzal indokolják, hogy a kereslet nemcsak most, hanem a közeljövőben is valószínűleg nagyobb lesz a kínálatnál. A maximált ár a fonodákat érdekeltté teszi abban, hogy a gyapotot és a gyapjút minél alacsonyabb áron szerezzék be, mert ezáltal nyereségük emelkedik. Ez az érdekelttség előnyös az állam számára is, mivel devizamegtakarítást és költségvetési bevételemelkedést jelent.

Nyitva marad azonban az a kérdés, hogyan lehet gazdasági eszközökkel a feldolgozó üzemekre nyomást gyakorolni, hogy a kielégítetlen kereslet ellenére lépést tartsanak a világpiaci tendenciákkal a termékek minősége, választéka és termelési költségei tekintetében.

A textilipari termékek belföldi értékesítési árai aránytalanul magasak. Ez pedig azzal függ össze, hogy az érvényben levő pénzügyi hidak — kiszolgálva az autark jellegű árrendszert — túlzott védelmet biztosítanak a belföldi termelésnek. Más feldolgozó ipari ágazatokhoz hasonlóan a textilipar is csak ilyen körülmények között tarthatja fenn elmaradottságát — gazdasági hátrányoktól mentesen. E körülmények teszik lehetővé azt is, hogy a késztermékek behozatalának, az „importversenynek” végül is nem árcsökkenő, hanem inkább áremelő hatása van.

Mivel számos késztermék belföldi kínálata jelentősen kisebb a keresletnél, amit a behozatal alacsonyabb volumene nem pótol, a termelés mikrostruktúrájának korszerűsítését, a termelési ráfordítások csökkentését célzó ösztönzéshez jelenleg nem, vagy csak szűk kereteken belül alkalmazható a világpiaci tendenciákra orientáló ármódosítás. Tehát más gazdasági eszközöket szükséges igénybe venni, amelyek az árrendszer lényeges változása nélkül is közvetítik a világpiac követelményeit és tendenciáit a hazai termelőkhez.

Az igénybe vehető, meglehetősen széles skálájú eszközöknek (gyorsított értékcsökkenési leírás, műszaki és gazdasági paramétereiktől függő adórendszer, differenciált nyereségrészesedési rendszer, hitelkedvezmények, exportszubszenciák stb.) az lenne a feladatuk, hogy a vállalatokat elmaradásukért egyaránt büntessék belföldön és a világpiacon, viszont differenciáltan jutalmazza a külkereskedelmi impulzusokra való élénk és hatékony reagálásért. Egyidejűleg lehetőséget kell adni a vállalatoknak elmaradottságuk leküzdésére is, a tőkés gépimport és a licencvásárlások megkönnyítésével.

A technikai rekonstrukció, valamint a korszerű gyártási technológiák átvétele folytán általában csökken az anyagráfordítás és mérséklődik az anyagbehozatal. Másfelől a kínálat és a kereslet egymáshoz való közelítése esetén a változatlan volumenű import is hatványozottan versenyt támaszt a hazai termelésnek a ráfordítások, a minőség és a korszerűség tekintetében. A termelés fejlesztésével szükségszerűen nő a termelés exporthányada, ami szintén serkenti a termelőket a piaci követelményekhez való rugalmas alkalmazkodásra.

A modern technika és az új gyártási eljárások bevezetése nagy költségekkel jár, tehát megtérülésük csak megfelelő mennyiségű termelés esetén lehetséges. Ez pedig nagy felvevőképességű piacot tételez fel. Ilyen lehetőséget a szocialista piac biztosíthat.

A technikai fejlesztéssel és világpiaci tendenciákkal összhangban történő termelésfejlesztés fokozná a Szovjetunió és a többi szocialista ország érdekeltségét az alapanyagok szállításában Magyarország számára. Emellett azonban számolni kell azzal, hogy a többi szocialista ország szintén egyre nagyobb mennyiségben szerez be anyagokat tőkés viszonylatból. Nem mellékes az a szempont sem, hogy a szocialista országok jobban érdekeltek a késztermékek szállításában, mint az anyagokéban. Nem várható tehát, hogy a jövőben az anyagbehozatalban a szocialista viszonylat részesedése emelkedik. A szocialista országok és Magyarország számára is sokkal előnyösebb megoldást jelentene a félkésztermékek szállítása és feldolgozása.

A félkésztermékek szocialista országokból való behozatala biztosítaná azt is, hogy más félkésztermékek gyártásának gazdaságilag optimális mértékig történő bővítésével a magyar exportban ez az árucsoport az eddiginél nagyobb súllyal szerepeljen, tehát előnyös legyen a többi szocialista országnak is félkésztermékeket magyar késztermékekért, illetve félkésztermékekért cserélni.

A jelenlegi árrendszer egyik hiányossága, hogy a félkésztermékek importátadási árának feltétlenül be kell illeszkednie a belföldi árrendszerbe. Tehát az importált félkésztermék ára nem lehet alacsonyabb a hazai, viszonylag magasabb ráfordításokat fedező és nyereséget biztosító árnál. Ennek az elvnek rendelik alá a vámot, az import-forgalmiadót, valamint az árkiegészítést. Nyilvánvaló, hogy más döntések hozhatók, ha a gazdasági számítások olyan árakra támaszkodnak, amelyek a tényleges hazai ráfordításokon alapulnak, és megint mások, ha e számítások alapjául olyan árak szolgálnak, amelyek megállapításánál a társadalmi ráfordítások mellett figyelembe vették a világpiaci árak alakulását is. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a világpiaci árak szolgáljanak a belföldi árrendszer közvetlen alapjául, hanem csak azt, hogy a társadalmilag szükséges ráfordítások meghatározásánál a hazai ráfordítások mellett a világpiaci feltételeket is figyelembe kellene venni. Az így felépített árrendszer jobban ösztönözné a gazdasági egységeket a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra, ott, ahol a népgazdaság számára az előnyös.

Az alkatrészek behozatala

Nálunk az új gazdaságirányítási rendszerrel bevezetett importszabályozók azt a célt szolgálják, hogy — tekintettel a fejlett tőkésországokkal való külkereskedelmi mérlegünkben fennálló feszültségre — korlátozzák az alkatrészek behozatalát a tőkésországokból, de ösztönözzék ezek szocialista országokból való importját. Ennek megfelelően az alkatrészek tőkés importszorzója 1968-ban átlagban 81,5 Ft, 1969-ben pedig 80,6 Ft volt, vagyis 35, illetve 34 százalékkal volt magasabb az egységes devizaszorzónál. A szocialista viszonylatú alkatrészek importszorzója 40 Ft volt, tehát azonos szinten állt az egységes devizaszorzóval.

Az importárak közötti jelentős különbség nem befolyásolta a várt irányban a vállalatok döntéseit arra vonatkozóan, honnan szerzik be a szükséges alkatrészeket. 1968-ban az alkatrészek behozatala a szocialista

országokból nem egészen 0,2 százalékkal, 1969-ben pedig 1,7 százalékkal nőtt. Ezzel szemben a fejlett tőkésországokból az alkatrészek importja 1968-ban 15,7 százalékkal, 1969-ben 19,1 százalékkal emelkedett.

Az, hogy szocialista országokból származó alkatrészipportunk viszonylag alacsony, nem csupán gépipari vállalataink keresletétől, hanem a szocialista országok exportképességétől is függ. A szocialista országokban a termelővállalatok tevékenységét még mindig főképpen a végtermékek gyártásában és nem az alkatrészek, részegységek gyártásában elért eredményeik szerint értékelik, anyagi érdekeltségük is inkább ehhez fűződik. Bár az utóbbi években érezhetően javult a helyzet, mégis szocialista viszonylatban az alkatrészek jelentősen kisebb hányadát teszi ki a gépipport értékének, mint tőkés viszonylatban.

6. sz. táblázat

Az alkatrészek részesedése a gépipportban
(A devizaforintban számított gépipport százalékában)

Import	1960	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Tőkés	31,3	28,8	24,2	21,9	36,3	35,2	41,5
Szocialista	17,5	26,1	28,5	26,4	29,6	28,5	22,4

Az alkatrészek importjának növekedése a gépipari készgyártmányok kibocsátásának állandó nagyarányú növekedésével párosult. Valójában nem az „alkatrészcsere” bővüléséről volt szó, hanem arról, hogy egyre nagyobb számú, egyre nagyobb sorozatban kibocsátott késztermékbe egyre több külföldi, főképp tőkés importalkatrészt szereltünk be. Jellemző például, hogy alkatrészipportunk sokkal kisebb hányadú maradt, mint az alkatrészek importja. 1968-ban az alkatrészek csak 13,1 százalékát tették ki a gépipportnak tőkés viszonylatban és 19,5 százalékát szocialista relációban.

Ez a fejlődési irány azonban igen problematikus. Az elmúlt évek gyakorlata arra mutat, hogy a szocialista országok érdeklődése és kereslete gépeink és berendezéseink iránt csökkent. Ez a csökkenés azért figyelemre méltó, mert akkor történik, amikor valamennyi szocialista ország, s különösen Románia és a Szovjetunió, jelentősen fokozzák a tőkés gépipportot, annak ellenére, hogy ezt viszonylag alacsony hatékonysággal termelt mezőgazdasági termékekkel, nyersanyagokkal kell fedezniük.

A gépeink iránti kereslet csökkenése főképp azzal függ össze, hogy a szocialista országokban az utóbbi két évtizedben jórészt párhuzamosan létesített nagy gépipari kapacitások termelni kezdtek. Importkeresletük emiatt csökkent, viszont megnőtt érdekeltségük a gépipport fokozásában, méghozzá olyan nómenklatúrában, amely sok tételben azonos a magyar (híradástechnika, műszer, szerszámgépek stb.). Gépipportunk emiatt szocialista viszonylatban 1961 óta csökkenő tendenciát mutat.

Gépipportunk eddigi fejlesztési iránya ellen szól a fejlett tőkésországokba irányuló alacsony gépipportunk is. A gépek tőkés exportunkban jelentősebb szerepet nem játszanak, bár hosszú időn keresztül igyekeztünk változtatni ezen. A gépek és berendezések részaránya a fejlett tőkés-

országokba irányuló exportunkban az 1960. évi 4,2 százalékról 1968-ban 3,4 százalékra és 1969-ben 2,6 százalékra csökkent. Tehát az alkatrészek és a részegységek növekvő tőkés importja ebben a viszonylatban sem jártul hozzá gépexportunk fokozásához.

Mindez azt a meggyőződést erősíti, hogy gépiparunknak a nemzetközi munkamegosztásba való eddigi bekapcsolódási formái a jelenlegi körülmények között már nem megfelelőek, s hogy az idejét múlt, túlhaladott formákhoz való ragaszkodás számunkra gazdasági hátrányt jelent. Gépiparunknak a nemzetközi munkamegosztásba való előnyös bekapcsolódási formája a *nemzetközi kooperáció*. Ebben is különösen előnyös annak nem „összeszerelő”, „fővállalkozói” formája, hanem a „részvétel”, a „bedolgozás”. Eddig gépiparunk termelési profiljában túlzottan a készgyártmányokat helyeztük előtérbe. A jövőben növelni kell az alkatrészek, részegységek előállításának szerepét is.

Ennek megfelelően kell módosítani az exporttámogatási rendszert és az importszabályozó eszközöket. Az import, nézetem szerint, olyan szabályozást kíván meg, amelyben az alkatrészek tőkés importja — természetesen figyelmen kívül hagyva az egy ügyleten belüli kölcsönös kooperációs szállításokat — csak kivételes lehet. Csak olyan alkatrészek tőkés importja lenne engedélyezhető, amelyek a következőkhöz szükségesek:

- az eddig exportált gépek és berendezések üzemeltetéséhez szükséges pótalkatrészek szállításához,
- az érvényes hosszú lejáratú szerződésekben rögzített gépek exportjának lebonyolításához,
- a hazai termelőkapacitások fenntartásához.

Ha megmaradunk a készgépek gyártását rohamosan bővítő, változatlan fejlesztési irány mellett, akkor mindkét problémánk súlyosbodni fog: a külkereskedelmi mérleg egyre nagyobb megterhelése mellett is a gépipar nagyrészt önmaga lesz kénytelen próbálkozni alkatrészproblémáinak megoldásával. Ez pedig elkerülhetetlenül tovább erősíti gépiparunk autark jellegét, és növeli az ezzel együtt járó hátrányokat: rontja a hatékonyságot.

A gépek és berendezések behozatala

Ellentétben azzal, hogy gépiparunk fejlesztésében az export — főképpen a Szovjetunióba és más szocialista országokba irányuló export — kiemelkedő szerepet játszott, az import nem képezte a gépipari fejlesztés szerves részét. Ellenkezőleg, a gépipart minél több import helyettesítésére ösztönözték. Mindez kétségkívül lendületet adott a mennyiségi fejlődésnek, a gyártmányok diverzifikálásának, de a fejlesztő kapacitás ezzel együtt járó szétforgácsolása fékezte a műszaki fejlődést, a gazdasági szempontok és a hazai adottságok kellő figyelembevételét.

Mindenekelőtt probléma, hogy az árak, az importadók és forgalmi adók, valamint a többi szabályozó mennyiben teszik a felhasználókat érdekeltté a szocialista gépimport növelésében. Ez a probléma két szempontból rendkívül fontos. Egyrészt szocialista relációban a gépimport kellő emelkedése nélkül általában nem, vagy csak nehezen valósítható meg a tervezett gépexport fokozása, másrészt pedig kellő érdekelttség

hiányában gépipportunk nagymértékben átterelődne szocialista viszonylatról tőkés viszonylatra.

Hogy a vállalatok a szocialista piacról származó gépipport mellett döntsenek, elsősorban az szükséges, hogy a bekerülési ár alacsonyabb legyen, mint a hazai vagy a tőkés relációjú importból beszerzett gép ára.

A jelenleg érvényes szabályok eleget tesznek ennek a követelménynek. Először is, a beszerzési (külföldi) és az átadási (belföldi) árakat összekapcsoló árszorító általában előnyben részesíti a szocialista relációjú importot a tőkés relációjú importtal szemben. Másrészt a szocialista viszonylatú gépipport a tőkés viszonylatú gépipporttól eltérően gyakorlatilag semmiféle külön terheléssel nem jár. Tehát az ár szempontjából nincs akadálya a szocialista viszonylatú gépipport fokozásának. Ennek ellenére azonban a gépipport nem emelkedik kellően.

Ennek a helyzetnek az okait keresve nem lehet figyelmen kívül hagyni a következő szempontokat:

— A vállalat csak akkor dönt import mellett, ha a hazaival azonosnak tekinthető adottságú importált gép *számottevően* kevesebbe kerül, mint az itthoni, mert a gépvásárlások kevéssé árérzékenyek. Ha az árak közötti különbség nem eléggé jelentős, akkor sok ok miatt a hazai gép beszerzése előnyös.

— A vállalat magasabb ár ellenére is hajlandó előnyben részesíteni a szocialista országból behozott gépet a hazaival szemben, ha az importált gép magasabb technikai színvonalat, fajlagos anyagráfordítás-csökkenést biztosít (vagyis viszonylagosan kevesebbe kerül, mint a hazai).

— A vállalatok csak akkor válogathatnak a hazai és a szocialista relációjú importból származó gépek között, ha pontos információik vannak, hogy a szükséges gépet mely országokból szerezhetik be, milyenek a gépek gazdasági-technikai paraméterei, milyenek a fizetési feltételek és az ügylet egyéb részletei. A szocialista országokból származó gépipport fokozását nagymértékben fékezi a belső felhasználók tájékozatlansága.

A részletes gazdasági-műszaki tájékoztatást tartalmazó prospektusok alapján lehet megállapítani, hogy a vállalat valóban korszerű gépet, berendezéseket kíván-e beszerezni, vagy csupán a gépek alacsonyabb ára miatt döntött az import mellett.

Kétségtelen, hogy a vállalat szempontjából előnyös lehet nem korszerű, de olcsóbb gépet importálni, különösen a jelenlegi körülmények között, amikor a nyersanyagimport alig korlátozott és csak jelentéktelen mértékben terheli vám, importforgalmi adó, amikor a termékeik kereslete nagy és a behozatal kicsi. Az elavult gyártási technológiát megtestesítő gépek behozatala népgazdasági szempontból káros, fokozza a nyersanyagimportot, de nem növeli a hatékonyságot és az exportképességet. Tehát ebben az esetben a vállalat érdekei a népgazdaság érdekeibe ütköznek. Hogy ilyen jellegű ellentmondások ne adódjanak, megfelelő feltételeket kell teremteni ahhoz, hogy a vállalat valóban csak korszerű gépeket és berendezéseket importáljon.

El kell érni, hogy olyan gépek, berendezések importja általában ne legyen lehetséges, amelyek gazdasági-műszaki paraméterei rosszak. Magától értetődik, hogy itt nem a legmagasabb színvonalhoz kell hasonlítani, hanem a reális forrásokból beszerezhető gépek paramétereihez.

Széles körű és folyamatos összehasonlítás alapján felül lehetne vizsgálni gépiparunk gyártási struktúráját és megfelelő döntést hozni arról, milyen gépek termelését célszerű bővíteni és korszerűsíteni, milyen gépek gyártásában célszerű a nemzetközi kooperációt fejleszteni, végül: milyen gépek termeléséről lenne indokolt lemondani és a szükségletet importból kielégíteni. Ehhez a gépipari gyártmányok műszaki színvonal szerint történő osztályozását természetesen további elemzésekkel kell kiegészíteni. Figyelembe kell még venni az anyagráfördítést, a feldolgozási ráfordítások nagyságát, a gyártmány importtartalmát, a várható belső szükségleteket, valamint az exportlehetőségeket is. Attól függően, hogy az egyes gépek, illetve gépcsoportok mennyiben felelnek meg a felsorolt — esetleg bővített — kritériumoknak, a gépipari termékeket az alábbi csoportokba lehetne sorolni:

- amelyeknek termelését célszerű erőteljesen fejleszteni, belső szükségletre és exportra egyaránt;
- amelyeknek termelését nem célszerű erőteljesen fejleszteni exportra;
- amelyeknek termelését kizárólag a belső piacra kell szánni;
- amelyeknek termelését meg kell szüntetni.

(Természetesen ilyen hasonló jellegű csoportosítást nem csupán a gépiparra, hanem — megfelelő változtatásokkal — bármely ipari ágazat termékeire is célszerű volna elvégezni.)

A fenti osztályozás folyamatos végzése világosabbá tenné, hogy valamely termék hazai gyártásának védelmét semmi esetre sem szabad állandónak tekinteni. Ha például egyes termékek minősége és többi mutatói hosszabb időn át sem javulnak, akkor nyilvánvaló, hogy a termelővállalat nem képes a feladattal megbirkózni, s központi döntést kell hozni a termelés és a vállalat további sorsáról.

A fenti gépipari osztályozás szükségességét egyéb megfontolások is indokolják. Nem lehet az ellen kifogást emelni, hogy a vállalatok főképpen a tőkésországokból igyekeznek modern gépeket importálni. A devizaszűkösség miatt azonban a tőkés viszonylatú gépimportot átmenetileg meghatározott keretek között kell tartani, hogy az ezen a címen történő devizakiáramlás ne haladjon meg bizonyos szintet. A rangsorolás emiatt is elkerülhetetlen, s ez a rangsorolás tehető a fenti javaslat megvalósításával megalapozottabbá.

Magától értetődik, hogy a javasolt osztályozás igen nagy mértékben segítheti a szocialista viszonylatú gépimport fokozását. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy sok vállalatnak nincs kialakult elképzelése a jövőbeli gyártási profiljáról, így természetesen még vázlatosan sem képesek a beszerzendő gépek és berendezések jegyzékét összeállítani. Pedig a szocialista országok általában hosszabb határidőre vállalják a gépek szállítását, mint a tőkés cégek. Ebből következik, hogy a vállalatnak például már 1970-ben tudnia kellene, hogy 1972-ben milyen gépeket akar szocialista országokból beszerezni és üzembe helyezni. Magától értetődik, hogy ezzel a vállalati kockázat növekszik. Ezt a kockázatot csökkentené, ha a vállalat kidolgozná a termelés osztályozására korábban kifejtett elvnek megfelelően a fejlesztési tervét, amely tartalmazná a szocialista relációjú gépimportigényt is.

Az állam viszonylag könnyen tudja biztosítani a szocialista orszá-

gokkal megkötött szerződésekben rögzített exportkontingenseket. Az import területén viszont kisebb lehetőség van arra, hogy az állami és a vállalati érdek egybeessen. Az állam szempontjából igen lényeges, hogy az importkontingensek ki legyenek használva, a vállalatokat pedig az érdekli, hogy a szocialista importból beszerezhető gépek olcsóbbak-e a hazai vagy a tőkés gépeknél, korszerűbbek-e és magasabb technikai paramétereket képviselnek-e, milyen a szállítási határidő stb.

A tőkés viszonylatú gépipport általános korlátozása és a szocialista gépipport fokozása csak bizonyos kereteken belül képzelhető el.

7. sz. táblázat

A gépipport szerkezete és a tőkés viszonylatú gépipport részaránya az egyes gépcsoportok behozatalában (Árszorvos érték alapján, százalékban)

Árucsoportok	A gépipport szerkezete						A tőkés viszonylatú gépipport részaránya az összes gépipportban		
	Tőkés viszonylat			Szocialista viszonylat			1968	1969	1970
	1968	1969	1970	1968	1969	1970			
Komplett gyár- és gépberendezés.....	25,7	19,9	11,2	6,6	5,7	5,1	63,4	62,9	47,6
Traktor és mezőgazdasági gép.....	3,8	2,6	2,0	11,8	12,0	10,3	12,4	9,6	7,7
Közlekedési eszköz....	7,9	1,7	4,5	20,3	18,3	23,9	14,7	4,3	6,6
Fémmegmunkáló szerszám gép.....	6,4	3,5	4,0	7,5	4,6	4,5	27,0	27,7	27,1
Műszer.....	10,6	13,0	17,5	5,3	5,3	4,7	46,9	54,6	60,6
Híradástechnikai termék	4,8	6,8	8,1	1,4	1,6	1,3	60,7	67,4	72,1
Vakuumtechnikai termék	3,9	4,1	4,9	1,7	1,5	1,1	50,3	57,0	65,0
Egyéb gép és gépi berendezés.....	36,6	46,3	45,6	45,1	50,6	47,7	25,4	30,8	28,5
Egyéb beruházási javak	0,3	2,1	2,2	0,3	0,4	1,4	29,5	68,3	37,8
Gépipport összesen....	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	30,7	37,7	29,4

A tőkés gépipportban a komplett gyár- és gépberendezések, valamint a gépipar legmodernebb gyártmányaihoz tartozó műszeripari, híradástechnikai és vákuumtechnikai termékek nagyobb arányban szerepelnek, mint a szocialista viszonylatú gépipportban. Ennek megfelelően az említett gépcsoportok behozatalának több mint a fele a fejlett tőkésországokból származik. Viszont a traktorok és mezőgazdasági gépek, a közlekedési eszközök behozatalának több mint 80 százaléka, a fémmegmunkáló gépeknek pedig kb. 70 százaléka szocialista viszonylatú gépipportból származik. Feltételezhető, hogy nemcsak ezekben, hanem a többi gépcsoportban is vissza lehetne szorítani a tőkés importot, és helyette azoknak a gépipari gyártmányoknak a behozatalát fokozni, amelyek csak tőkésországokból szerezhetők be és amelyek megfelelnek fejlesztési koncepcióknak, vagyis amelyek jelentősen előre viszik az ipari termelés korszerűsítését.

Közismert, hogy a termelőkapacitás korszerűsítésének leghatékonyabb módja az egész berendezés egyszerre történő kicserélése.

Ezért nem lehet kedvezőnek tekinteni egyik viszonylatban sem a komplett gyár- és gépberendezés arányának csökkenését, és a lehete-

rogénebb jellegű csoport — az ún. egyéb gép és berendezés — arányának növekedését, mert ez azt jelenti, hogy a vállalatok csak egy-egy berendezést cseréltek ki, tehát lényegében a korábbi rossz gyakorlatot folytatták. Ez persze csak nagyon kevésbé függött a vállalati vezetők kezdeményezésétől és előrelátásától, sokkal inkább attól, hogy a vállalatok nem rendelkeznek elegendő eszközzel ahhoz, hogy — ha nem is az egész gyárberendezést — legalább egy-egy műhely berendezését egyszerre cserélhessék ki.

Az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor feltétlenül számolni kellett a deviza szűkösségével. Általában az igények nagyobbak a kielégítés lehetőségeinél, a tőkés viszonylatú importigények meghaladják a rendelkezésre álló devizamennyiséget. Az importigényeket tehát a lehetőséghez kell visszaszorítani. Itt azonban felvetődik a kérdés: milyen módon, milyen eszközök igénybevételével lehetne a devizasűkösségen segíteni. Nyilvánvaló, hogy a felvetett kérdésre adott válasz a gazdaságfejlesztési koncepciótól függ.

Nálunk a tőkés viszonylatú import megszorítása a gépekre, a fogyasztási iparcikkekre és részben az alkatrészekre vonatkozik, s az anyagimportot nem érinti. Ez a megkülönböztetés azonban nem tartható indokoltnak.

A tőkés viszonylatú gépimport magas vámmal való drágítása azon az elgondoláson alapszik, hogy a tőkés gépek magasabb technikából adódó előnyeit részben le kell fölözni. Ily módon a tőkés gépimporttal szemben eleve magasabb hatékonysági követelményeket támasztunk. Ebben a tekintetben azonban bizonyos egyoldalúság, egyszerűsítés nyilvánult meg.

Vajon feltételezhető-e, hogy a gép magas importára egyben automatikusan hatékony felhasználását is jelenti, vagy másképpen megfogalmazva, hogy az a vállalat, amely az importált gép magas árát képes megfizetni, hatékonyan dolgozik? Ez a feltételezés csak akkor lenne igaz, ha a vállalati fejlesztési alap, amelyből a gépimport fedezhető, csak a vállalati nyereségből képződne, a vállalati nyereség pedig közvetlenül függne a működési eredménytől, amelyet a hatékony gazdálkodásra ösztönző árrendszer keretén belül lehet elérni. A jelenleg érvényes gazdasági szabályozók, valamint az árrendszer nem felelnek meg a fenti követelményeknek.

Mint ismeretes, a jelenlegi szabályozás szerint a vállalatfejlesztési alap két forrásból képződik: az amortizációból és a nyereségből. Az ipar átlagában a két forrás aránya 60—40 százalék, tehát a fejlesztési alap nagyobb része nem a vállalat tevékenységétől függ, hanem attól, hogy milyen volumenű eszközállományt örökölt. Továbbá a vállalati nyereség megoszlása a fejlesztési és a részesedési alap között szintén előnyben részesíti az eszközigenyes ágazatokat. Ennek következtében a különböző ágazatok és vállalatok között elég erős differenciálódás keletkezik, amely csak részben függ a vállalat saját tevékenységétől. „Több tény tanúskodik arról, hogy az iparágak, a vállalatok eszközarányos nyereségének bekövetkezett differenciáltsága nem esik egybe az ágazatok népgazdasági fontosságával, gazdasági hatékonyságával.”*

* Vincze Imre: Pénzügyi támogatások a termelő, a kereskedelmi és a szolgáltató ágazatokban. Pénzügyi Szemle, 1970. 6. sz. 461. l.

Ez a helyzet — a többi között — a jelenlegi árrendszer fogyatékos-ságaival, valamint a hazai termelés túlzott védelmével kapcsolatban alakult ki. Termelői árrendszerünk autark jellegű, amelynek alapelve a hazai ráfordítások teljes mértékű elismerése az árban. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megállapítható: a ráfordítások teljes elismerése nem ösztönözhet a költségek csökkentésére, jobb szervezés és a technika korszerűsítése útján. Sőt, némely esetekben a monopolhelyzet nyílt áremelkedéshez, technikai pangáshoz vezetett. Éppen ezért nem lehet egyetérteni azzal a felfogással, hogy a gépek magas importára biztosítja, illetve megköveteli a nagyobb felhasználási hatékonyságot. Vég-eredményben a gépek magas importára nem is töltheti be maradéktalanul ezt a feladatot.

Amikor a hazai gyártásból vagy a szocialista viszonylatú importból nem lehet minden szükséges gépet és berendezést beszerezni, akkor a tőkés gépipport megdrágítása nem fejtheti ki importcsökkentő és terelő hatását. E helyzet felismerésének egyik jele a gépvámok nem következetes érvényesítése, a vámsemlegesítés széles körű alkalmazása. A névleges 40—45 százalékos gépvámteherrel szemben a tényleges vámtéher a tőkés gépipport árszorzos értékének 1968-ban csak 32,5 százalékát és 1969-ben 34,8 százalékát tette ki. Emellett azonban a magyar gépvámok szintje továbbra is indokolatlanul magasnak látszik. Ez a szint nem felel meg országunk ipari fejlettségének, de a fejlett tőkésországokban érvényesülő tendenciáknak sem. A vámok a fejlett tőkésországokban is egyre kisebb szerepet töltenek be mind a protekcionista külkereskedelmi politika megvalósításában, mind az állami költségvetés bevételeinek biztosításában. Jellemző, hogy 19 iparilag fejlett tőkésországban a nem vám jellegű korlátozások száma 1968-ban elérte a 2600-at.* A világpiacon állandóan élesedő verseny ellenére éppen ezért ment viszonylag könnyen végbe a GATT keretén belül a vámok jelentős csökkentése, a Közös Piacon és az EFTA tagállamai között pedig teljes megszüntetése.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a gépvámok szintjét csökkenteni kell. Viszont tekintettel arra, hogy a vámok szintjének csökkenése automatikusan növeli majd a vállalati fejlesztési alapból megvásárolható gépek mennyiségét és ennek megfelelően a devizaszükségletet, valamint arra, hogy a fejlett tőkésországokkal való áruforgalomból származó előnyöket csak akkor realizálhatjuk, ha a hazai termelésnek és a fizetési mérleg egyensúlyának védelmet biztosítunk, a vámok mellett szükség lesz más importszabályozóknak az eddiginél szélesebb körű alkalmazására.

* Ivanov, I.—Gyakova, I.: A jelenkori protekcionizmus. Mirovaja Ekonomika i Mezsdu-narodnije Otnosenyija, 1971. 2. sz. 38. 1.

FÖLDES KÁROLY:

Tervezés, szabályozás, piac*

A tervszerűség és az árutermelés társítása a gyakorlatban

A célokról és az eszközökről hozott tervdöntések

A népgazdaság fő kérdéseire vonatkozó tervcélok kitűzése a szocialista országokban a központi gazdaságirányító intézmények feladata. Ez a gazdasági döntések egy részének törvényszerű centralizáltságát jelenti. A magyar tervezési rendszer koncepciója szerint ide tartoznak mindenekelőtt azok a döntések, amelyek a népgazdaság fejlődésének fő irányára, a társadalmi-gazdasági célokra, a fejlődés ütemére és a fő arányaira, a fontos szerkezeti változásokra, a népgazdasági egyensúly követelményeire vonatkoznak. Ezek a döntések a gazdasági fejlődés egészét felölelik. Ide tartoznak közelebbről a következők:

— A fejlesztés fő céljai, sajátosságai, a termelési viszonyok alakulása.

— A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési üteme, a fogyasztás és felhalmozás aránya.

— A népgazdasági ágak fejlődésének sajátosságai, az ágakon belül a fontosabb szerkezeti változások, a műszaki fejlesztés fő irányai.

— A beruházások volumene és népgazdasági ágankénti összetétele, a fontosabb népgazdasági célok megjelölésével.

— A nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése, a külkereskedelem fejlődésének irányai, szerkezeti változása, a fizetési mérleg alakulása.

— A foglalkoztatottság és az életszínvonal alakulása, a fogyasztás, a reáljövedelem növekedése, a lakosság szociális, kulturális, egészségügyi, lakás- és kommunális ellátásának fejlődése.

— A termelőerők területi fejlesztése.

A szocialista országok közgazdászainak többsége szerint a központi döntések felsorolt fajtáin kívül szükség van az olyan eszközök hatásos rendszerére is, amelyek érvényt szereznek e döntéseknek a termelővállalatok gazdasági tevékenységében. Enélkül a népgazdasági tervezés üres formalitás.

A felsorolt „céldöntések” mellett tehát nélkülözhetetlenek a célok

* A cikknek a gazdasági szabályozókkal foglalkozó részei „A gazdasági szabályozók hatása a vállalatok döntéseire” című tanulmány fontosabb elvi következtetéseit tartalmazzák. A tanulmány az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének megbízásából, több szerző közreműködésével készült. Külön említést érdemel Dobó Gézánné, Ungvárszki Miklósné és Váradi Attila munkája.

megvalósítására szolgáló eszközökre vonatkozó állami döntések. A magyar gyakorlat ezen a ponton is közös törvényszerűségeket valósít meg, nagy figyelmet szentelve ennek a döntéstípusnak. Az ide tartozó döntések vagy egyedi esetekre írják elő bizonyos gazdasági folyamatok megvalósulását, vagy pedig a gazdasági tevékenység egészét befolyásolják általános érvennyel. Itt található az egyik lényeges különbség néhány szocialista ország és a magyar népgazdaság tervezési rendszere között. Egy sor szocialista országban a konkrét folyamatok közvetlen előírásának, Magyarországon pedig az általános hatású irányítási eszközökre vonatkozó tervdöntéseknek van nagyobb szerepük.

Nem az adott népgazdasági tervbe tartozik egyfelől a gazdálkodás jogi szabályozása, amelynek keretében a szocialista törvénykezésben kifejeződő központi akarat az állami kényszer erejével is érvényesíthető, másfelől pedig az állam tulajdonosi jogainak gyakorlása, a vállalatok alapítása és megszüntetése, összevonása és részekre bontása, a vállalatok vezetőinek kinevezése és leváltása, a tevékenységi kör meghatározása útján.

Az eszközökre vonatkozó döntések rendszere két részre osztható: 1. Konkrét, naturálisan vagy *összevont rendeltetések* szerint kötelező feladatok előírása a gazdálkodás bizonyos területei számára. Ilyenek az ún. központi fejlesztési programok (például közútijármű-gyártás), az egyedi nagyberuházások, a célcsoportos beruházások fő keretszámai. 2. Az általános szabályozásra vonatkozó döntések (hatósági árak, vállalati nyereség- és személyijövedelem-szabályozás, a fejlesztés szabályozása, külkereskedelmi érdekeltségi rendszer, forgóeszköz-hitelezés stb.). A népgazdasági terv ezekkel kapcsolatban összefoglalja a fő konstrukciókat és mértékeket és a tőlük várt hatásokat. Meghatározott termelési, felhasználási és fejlesztési célok preferálása, vagy korlátozása bizonyos szempontból a két szóban forgó döntéscsoport között foglal helyet. Kötelező irányvonalat jelent a döntést hozók számára, viszont a szabályozókon keresztül érvényesül.

Az anyagi ösztönzés (és visszatartás) tényezőinek, vagyis a gazdasági szabályozás eszközeinek tervezése fontos új mozzanat, s azt jelenti, hogy a terv megalapozásának és koordinálásának folyamatába szervesen beépül az érdekeltségi viszonyok felmérése és tudatos befolyásolása. A tervszámok megalapozásának régebbi szokványos gyakorlata főleg arra törekedett, hogy a számok realitását az anyagokkal, munkaerővel, beruházási javakkal és pénzeszközökkel való ellátással biztosítsa. A mai gyakorlat először is a szükségletekhez igazodik, mert a végső felhasználók igényeihez és nem csupán a kapacitáshoz szabja a feladatokat, másodsor pedig a tervszámoknak az anyagi érdekeltség oldaláról való realitását is megköveteli.

Az ágazati és a funkcionális tervfejezetek koordinációja kibővült a gazdasági szabályozók egymással és a terv tartalmi előirányzataival történő összehangolásával. A szabályozók részletes meghatározása azonban nem a tervezés feladata. Sőt, a tervezésnek figyelembe kell vennie azokat az állandóbb (több tervidőszakra érvényes) szabályozókat, amelyek tartós gazdaságpolitikai követelményeket fejeznek ki. Egy szabályozó változatlanul hagyása azonban ugyanúgy gazdasági döntést jelent, mint a megváltoztatása. A népgazdaságban ténylegesen létező szabályozórend-

szer tehát fő vonalaiban mindenképpen a működésben levő állami döntések rendszere.

A termelés volumenére, összetételére, az eszközök felhasználására vonatkozó címzett tervutasítások a magyar népgazdaságban megszűntek. Az ilyen természetbeni direktívák azonban nem az állami utasítások egyedül lehetséges formái.

Más értelemben a szabályozók egy része utasítás jellegű, csak nem címzett, naturáliában megadott határidős feladat vagy keret, hanem általános érvényű, értékbeli előírás. A vállalatok számára általában kötelező, vagyis utasítás jellegű szabályozók: a hatósági előírások, a normatív jövedelemelvonás, a nyereségfelosztás és -felhasználás szabályai stb.

A piac és a gazdasági szabályozók működése

A magyar tervgazdaság 1957 előtti és részben 1968. január 1-e előtti mechanizmusát sajátos kettősség jellemezte. Egyfelől az a többé-kevésbé deklarált ideál, hogy a piaci és monetáris emelők a tervezés eszközeinek szerepét töltsék be és alárendelt szerepet játszanak. (Ezeket a formákat igyekeztek vagy merevvé tenni, vagy pedig a gyakorta szubjektív hatásokat tükröző tervfeladatok mechanikus kiszolgálóivá változtatni.) Másfelől az a tény, hogy az említett, piaci vagy a piaccal összefüggő jelenségek sohasem hagyták magukat teljesen az említett szerepkörbe szorítani. Mindig kiváltottak nem várt, gyakran a tudatos tervezés céljaival egyenesen ellentétes hatásokat is. Ez arról tanúskodott, hogy az árutermelő érdekeltség objektíve létezik és a tervtől bizonyos fokig független.

A piaci hatásmechanizmus, amelyet a tervutasításos rendszer kidobott az ajtón, visszajött az ablakon. Erre sok példát lehet felhozni. Amikor a teljes termelési érték volt a prémium feltétele, a vállalatok a nagy anyaghányadú áruk termelését részesítették előnyben. Ez egy eltorzított, nem racionális értékszemplélet oka és következménye volt. A szóban forgó mutatóról való lemondás sem szüntette meg a visszás jelenségeket, amelyek csak szimptomái voltak a mesterségesen és mereven korlátozott piac működésének. Nem oldotta meg a problémákat az anyagmentes termelési érték alkalmazása vagy a nyereségterv központi helyre állítása sem.

A tapasztalatok fényében nyilvánvaló lett, hogy a folytonos összehangolatlanságot maga a tervutasításos gyakorlat okozza. Az áru-pénz formák nem maradnak pusztán formák, mindig aktív hatást is gyakorolnak, ami nem fér bele a tervutasításos rendszerbe.

Amikor például az árat a tervmutatók és teljesítésük mérőszáma-ként használták s a vállalatok kedvezőbb árfekvésű termékek (anyagok) termelésével teljesítették a tervet, akkor ez az összeegyeztetlenség jutott kifejezésre. Az az „eszköz”, amely csupán a tervutasítás mérésére szolgált, vezetett (egyéb eszközökkel együtt), a tervek nem arányos teljesítéséhez, sőt mi több, aránytalanságokat előidéző tervek készítéséhez. A tervteljesítéshez kapcsolódó anyagi érdekeltség a tervben nem specifikált termékek vonatkozásában és a specifikált termékek jelentős részét illetően is, olyan árutermelői érdekeltséggé változott, amellyel a tervezés és az irányítás nem számolt.

A jelenlegi gazdasági mechanizmusban sem a piac dominál, hanem a népgazdasági terv, amely tartalmazza a szabályozókra vonatkozó fő

döntéseket is. A piaci mozgás utólagos információt nyújt a gazdasági tevékenységről és hozzájárul annak fokozatos korrekciójához. Ezzel önszabályozó hatást is kifejt. A piaci önszabályozás csak úgy használható fel, ha pontosan megtervezik és az ösztönzőkben érvényre juttatják ennek az önszabályozásnak a programját. Az önszabályozás kereteit és mozgásirányát a fő tervcélok és az ezeket kifejező hatósági szabályozóeszközök határozzák meg.

A gazdasági mechanizmus központi döntésigényessége számszerűségében jelentősen csökkent, de döntésérzékenységeről ugyanez nem állítható. Jelenleg a gazdasági növekedés irányaira és mennyiségi mutatóira vonatkozó, vagy másképpen a gazdaságpolitika tartalmának körébe tartozó döntések egy része is a gazdasági szabályozóeszközökről hozott döntések képében jelentkezik. Itt is megvan a tévedések lehetősége, amelyek ellen semmiféle mechanizmus nem ad garanciát. A realitások felismerése, a szükségszerű folyamatok tudatos kibontakoztatása, a vállalati önállóság fejlődése azonban csökkenti a tévedések számát, gyorsítja kijavításuk folyamatát.

A hatósági szabályozórendszer fogyatékoságai hatnak a piac működésére, visszas helyzeteket hoznak létre, amiért azonban nem a piac működését kell elmarasztalni. Nem szabad elfeledkezni továbbá azokról a tervezésen és szabályozáson kívüli hazai és nemzetközi tényezőkről (fejlettségi színvonal, világpiaci helyzet stb.) sem, amelyek meghatározzák a belső piac fejlődését is.

A gazdasági növekedés tényezői nem határozzák meg vastörvényként a fejlődés ütemét, de körülhatárolják az előrehaladás útját megszabó döntéskombinációk számát. A piac működése elősegíti a kedvezőtlen döntések hátrányainak s a kedvező döntések előnyeinek felismerését.

Az áruviszonyok aktivizálására irányuló törekvés feltétlen indokoltságát a három és féléves tapasztalatok bebizonyították. Viszont az is nyilvánvaló lett, hogy a tervgazdaság mechanizmusa, amelynek a tervezés és a piac kölcsönhatása az egyik alapvető összetevője, nem egyszerűsíthető le pusztán erre a kölcsönhatásra. (Különösen nem akkor, ha a piacot a kereslet—kínálat—ár klasszikus mechanizmusaként ábrázolják.)

A piac korlátainak elismerése megfelel a reform irányelveinek. A piac élénkítésének helyes célja — mint minden helyes cél — azzal is lejárátható, ha abszurdumig viszik, ha olyasmit is a segítségével tartanak megoldhatónak, amire a szocializmus viszonyai között, de sok esetben már a mai kapitalizmusban sem képes.

A tervgazdaság mechanizmusa többtényezős rendszer; tényezői (elemei) összefüggnek, de viszonylag önállóak is. Ezek: a népgazdasági tervek céljaira és eszközeire vonatkozó döntések rendszere; a terv megvalósítását elősegíteni hivatott irányítási eszközrendszer (röviden: tervutasítások vagy gazdasági szabályozók); általános, nem az adott terv céljaihoz kapcsolódó gazdasági és jogi szabályozás; a gazdasági tevékenység szervezeti formái és monopolizáltsága; a nemzetközi gazdasági kapcsolatok mechanizmusa, ez utóbbi csak részben függ elhatározásainktól; a tényleges piaci mozgás, amely ha valóban aktív szerepet visz, nem tekinthető az állam gazdaságirányítási eszközének, mivel a maga körén belül önkorrekciós (önszabályozó) funkciót gyakorol.

A terv és a piac viszonyának fő meghatározói a gazdasági fejlettség

színvonala, a népgazdaság egyensúlya és belső szerkezete, növekedési tényezőinek jellege, a külkapcsolatok objektív adottságai, a termelés koncentrációjának, a termelési kooperációnak színvonala stb. Ezekből az objektív tényezőkből és az elérendő célokból, a racionális gazdálkodás szükségleteiből, a termelési viszonyok sajátosságaiból kiindulva lehet csak kidolgozni a gazdaságpolitikának a mechanizmusra vonatkozó koncepcióit.

A mechanizmus elemeinek viszonylagos önállósága van. Így például a szabályozóeszközök nem azonosíthatók sem a terv, sem a piac fogalmával. A szabályozóeszközök nem férnek bele sem az egyikbe, sem a másikba, bár a terv a szabályozók jelentős részére nézve is tartalmaz döntéseket, a piac pedig a szabályozóeszközök hatását is tükrözi. A szabályozóeszközök létező rendszere a tervtől különböző önálló realitás, amely a tervtől eltérő irányú hatásokat is kivált. A szabályozóeszközök rendszere mint a hatósági döntések tárgya, mint állami irányítóeszköz, különbözik a piaci mozgástól is. A piac vállalati és fogyasztói döntések tárgya, azok összhatásának eredője. Ha az állami szabályozóeszközök nem különböznének a piactól, nem szabályozhatnák azt. Másrészt nemcsak az államnak, hanem a bizonyos fokig önállósult piaci mozgásnak is megvannak a maga szabályozóeszközei, amelyek hatnak a vállalat döntésére (például szabad árak). Közvetve a piac állapota az összes szabályozó működésére hat.

Az árrendszer mint a nyereségképződés szabályozója

Az árformák nyereségdifferenciáló szerepe

A gazdasági mechanizmus reformjának irányelvei megállapították, a szabályozórendszer működésének eddigi tapasztalatai pedig igazolták, hogy az áraknak a termelési költségek, a piaci viszonyok és bizonyos állami preferenciák szerint kell alakulniuk. Az általánosan ismert és az irányító szervek által részletesen elemzett árrendszerproblémák ezen a területen abból származnak, hogy az árak még mindig autark jellegűek, az árrendszer nem egységes, az árak átlagos nyereségtartalma túlságosan magas, továbbá, hogy a fő külkereskedelmi relációk tekintetében a devizasorzó nem mindig helyesen orientálja a vállalatokat.

A tapasztalatok szerint az árrendszer említett hiányosságai maguktól nem szűnnek meg. A gazdaságirányítási rendszer nem tartalmaz olyan automatizmust, amely ezeket állami intézkedések nélkül kiküszöbölné. A hatóságilag rögzített áras termékek egy részénél, különösen az alapanyagoknál, a hazai árarányok autark jellege (a nemzetközi áarktól való elszakíttottsága) fokozódik. Mivel a rögzített belföldi átadási árak nem lehetnek a nyereségszabályozás rugalmas és hatásos eszközei, a vállalatok nyeresége nagymértékben függ a nemzetközi ármozgásoktól, ez utóbbiak a jövedelemszabályozás némely elemére is erősen hatnak.

Az alapanyag-termelés és a feldolgozó ipar, a magas és az alacsony eszközigenyességű vállalatok közötti nyereségdifferenciálódás* függet-

* Az eszközarányos nyereség 1970. I—III. negyedévi adatok szerint a bányászatban 2,49, a kohászatban 5,18, az építőanyag-iparban 4,84, míg a villamos gépek gyártásában 10,25, a feldolgozó iparban 13,12, a nyomdaiparban 19,33 százalék volt. Központi Statisztikai Hivatal, Ipari adatok, 1970. 4. sz.

len a vállalati gazdálkodás tényleges eredményeitől. Nem hozható fel ugyanis semmiféle ésszerű érv amellett, hogy a rögzített áras, magas eszközigenyű alapanyag-termelő vállalatok tevékenységének határfoka a népgazdaság többi területéhez viszonyítva rosszabb lenne.

A szóban forgó nyereségdifferenciálódás bizonyos területeken az eszközök drágaságával azonos hatásokat fejt ki. Az alapanyag-termelő ágazatokban az eszközök egységére kevesebb nyereség jut, mint más területeken és ez a differencia az idő függvényében növekvő tendenciájú. Ennek enyhítésére ár-, adórendszerbeli és a beruházások allokációjával kapcsolatos módszereket kell igénybe venni.

Az árakban levő nyereség nagyfokú differenciáltsága mellett igaz az a megállapítás is, hogy az átlagos nyereségtartalom és az egész tisztajövedelem-tartalom magas. A jelenlegi gazdasági mechanizmus három és fél éves tapasztalatai alapján nemcsak a nyereség nagy aránya érzékelhető, hanem az a hatás is, amelyet az egységárak bizonyos időszakokban növekvő tisztajövedelem- és ezen belül a még jobban növekvő nyereségtartalma a gazdálkodásra gyakorol.

Az egységárak növekvő nyereségtartalmának hatásai

Az árak nyereségtartalmának növekedése két esetben fejt ki hasznos ösztönző hatást. Először: az azonos terméket előállítók átlagánál termelékenyebb vállalat esetében. Az átlagos termelési költségeket megtérítő ár nyereségtartalma a költségeit csökkentő vállalatnál fokozatosan nő. Másodszor: a termékek minőségjavulása, a gyártmánystruktúra korszerűsödése esetében. Az új, keresett, korszerű áruk árai több nyereséget tartalmazhatnak, mint a régi áruké (feltéve, hogy ez még nem veszélyezteteti felhasználásuk terjedését). Ha a termelés felfutásának többletköltségeit még a magasabb ár sem fedezi, a különbséget állami dotációval lehet megtéríteni.

A növekvő nyereségtartalom mindkét esete kivételes motívumokon alapszik: az átlagoshoz képest növekvő termelékenységen, illetve jobb minőségen. Amint az átlagos színvonal a szóban forgó szintre emelkedik, a nyereségtartalom növekedésének ez a racionális alapja megszűnik. Normális versenyfeltételek között még a monopóliumok sem képesek az egységárakban foglalt reálnyeresség állandó növelésére. Az árutermelés tipikus feltételei között a növekvő termelékenység és a javuló eszközhatalmas felhasználás a nagyobb terméktömegben realizálódó nagyobb nyereség-(tisztajövedelem-) volumenben fejeződik ki.

A dotációktól eltekintve az eszközarányos nyereség növekedésének két forrása van: a termelési volumen, illetve az árak nyereségtartalmának emelkedése.

Ha az eszközökre vetített nyereség növekedése a termelési volumen növekedéséből ered, általában az eszközök jobb kihasználását, az egyszeri ráfordítások hatékonyságának növekedését mutatja. Más a helyzet akkor, ha az eszközarányos nyereség az árbevétel nyereségtartalmának — az előbbi két tényezővel nem indokolt — emelkedése miatt növekszik. Az árakban foglalt, a költségekre ráakódó nyereség arányának rendszeres növekedése továbbgyűrűző hatásain keresztül torzítja az arányokat. Ha a költség-színvonal nem csökken, esetleg növekszik, az

árak nyereségtartalmának dinamikája pedig igen erőteljes, akkor ez az általános gazdasági egyensúlyi helyzet változására utal.

A nyereségtartalom növekedésének negatív hatásait a termelői árszínvonal emelkedésével összefüggésben vizsgáljuk, elfogadottnak tekintve, hogy a termelői árak változása előbb-utóbb a fogyasztói árak mozgásában is érvényre jut.

A nyereségtartalom növekedése a következő negatív hatásokkal jár: Először, a vállalatokat elkényelmesíti, mert nem ösztönzi a költségek csökkentésére. Másodszor a jövedelemtulajdonosok között újraelosztási folyamatokhoz vezet. A vállalati szférán belül nem a hatékonyság szertint oszlik fel újra a jövedelem. Harmadszor, átrendezi egy más nyereségszintre beállított szabályozók hatását, csökkenti némely folyamatok ösztönzését és aránytalanul megnöveli másokét (Például csökkenti a devizaszorzó reálértékét, növeli a visszatérítési igényt.) Mindezzel a szabályozók stabilizálását is megnehezíti. Negyedszer, mivel a nagyobb nyereségnek csak egy részét lehet központosítani, több vállalati fejlesztési alap képződik, ami hozzájárul a piaci feszültségek fokozódásához.

Az áremelkedéssel együtt járó nyereséghányad-növekedésnek általánosabb következményei is vannak.

A termelői árak emelkedése a felhasználók termelési költségeit is növeli, ami az állami költségvetéssel szembeni dotációs igények növekedését vonja maga után. Így a nominális tiszta jövedelem dinamikája elszakad a társadalmi többlettermék dinamikájától, amelyet a felhalmozás, a társadalom által fenntartott nem termelő tevékenységek és a béren kívüli juttatások határoznak meg.

A nyereséghányad növekedésével függ össze az élő munka alacsony értékelése is. Az élő munkával kapcsolatos tényleges költség az egy keresőre jutó reálbér (reálkereset). A fajlagos bérköltség változatlan lehet akkor is, ha a nyereségtartalom általános növekedése miatt a fajlagos anyagi ráfordítások költségei nőnek.

Magyarországon az élő munka viszonylagos leértékelésének fő oka az elmúlt 2—3 évben az volt, hogy egyenlőtlenül oszlottak meg a létszámemelkedés és az eszköznövelés pénzügyi terhei. De az említett jelenség kialakulásában szerepe volt az ipari termelői árak magas és a fogyasztói árak alacsony tisztajövedelem-tartalmának is. Ez az árrendszer diszparitásának egyik fő tényezője. A tiszta jövedelem elsődleges realizálását szabályozó árrendszernek ezt a jellegzetességét a jelenleg elfogadott álláspont szerint nem lehet tartósan ellensúlyozni adórendszerbeli újraelosztással, mivel az átrendezett adóterheket a vállalatok előbb-utóbb áthárítanák a felhasználókra. Több közgazdász véleménye szerint legalább az illetményadó felemelését a negyedik ötéves tervben végre kellett volna hajtani. A végleges megoldás az árrendszer szóban forgó diszparitásának a mérséklése lenne. A jelenleg ismert álláspontok szerint ennek egyik útja a fogyasztói árszínvonal emelése.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a diszparitás fokozatos megszüntetésének a termelői árak oldalán is megvannak a lehetőségei. Ez feltételezi a költségvetési bevételek és kiadások átrendeződését a normatív elvonások és a vállalati támogatások csökkentése és a forgalmi adó esetleges növelése útján. A termelői árszínvonalra részben az állami elhatározások, részben a vállalati döntések hatnak. Az

egyensúlyi helyzet javítására a tervezésnek, a költségvetési és hitelpolitikának még sok eszköze van. Ezek kihasználása a tervszerű irányítás makroökonómiai feladataihoz tartozik. Emellett a szabályozórendszerben is az eddiginél jobban kell érvényesíteni az egyensúlyi követelményeket.

A nyereségtartalom adóztatása

Jelenlegi szabályozórendszerünk, mint minden nyereségérdekeltségi rendszer, az árak emelésére is ösztönöz. A reform feltételezte az egyensúlyi helyzet viszonylag rövid idő alatt történő javulását, amikor is az említett hatás nem lett volna számottevő.

Ezért is foglaltak állást az ide vonatkozó határozatok a nyereség egységes kezelése mellett. Eszerint az áremelkedésből származó többlet-nyereséget semmilyen módon nem kell megkülönböztetni az eredmény többi részétől. A mai helyzet és a gazdasági életben mutatkozó tendenciák alapján bizonyos fokig differenciált megközelítésben kell foglalkozni a nyereség alkotóelemeivel. A nyereség áremelkedésből származó részének megkülönböztetése az egyensúly szempontjából nem kevésbé fontos, mint a nyereségnek R és F részekre való osztása és adóztatása, ami központi rendelkezések alapján történik. Ha a nyereséget más szempontból, ti. az áremelkedés figyelembevételével is differenciáltan kezelnék, akkor nemcsak a felhasználás, hanem az elsődleges realizálás szerint is megkülönböztetnék annak részeit. Továbbra sincs szükség az áremelkedésből származó nyereség elvonására. Gyakorlatilag az árak hosszabb távon alakuló nyereségtartalmát is állami szabályozás alá kellene vonni, az árbevétel bizonyos százalékát meghaladó nyereség progresszív adóztatása útján, vagy más módon.

Az árbevétel nyereségtartalma és az áremelkedésből származó nyereség nem azonos, de összefüggő dolgok. Mivel az áremelkedésből származó nyereség nehezen elkülöníthető, az ár nyereséghányada viszont egyszerűen mérhető, a javasolt megoldás megvalósítása gyakorlatilag lehetséges.

Az árbevétel nyereségtartalmának adóztatása nem érinti az eszközök kihasználását, a folyó ráfordítások megtakarítását akadályozó esetleges hatásai pedig könnyen kivédhetők, oly módon, hogy a nyereségtartalom növekedésének bizonyos része nem esne adó alá. Az önköltségcsökkentésre való ösztönzés a jelenlegi adórendszer mellett nem számottevő, viszont az áremelésben való érdekelttség erőteljes. A javasolt szabályozással ez utóbbi negatívumot enyhíteni lehetne. Mindennek az egyensúlyi helyzet tényezőinek általános javulása a fő feltétele. Nem lehet ugyanis azt várni, hogy a szabályozók önmagukban képesek lesznek a dinamikus fejlődés és a stabilitás megfelelő összhangjának a megteremtésére.

A jövedelemszabályozási rendszer

A rendszer gyermekbetegségei

A reform után rövid idő alatt felszínre kerültek az 1970. december 31-ig érvényben volt jövedelemszabályozási rendszernek azok a fő hibái, amelyeket azután a negyedik ötéves terv előkészítő munkálatai so-

rán összegezték. Ezek szerint a jövedelmezőségi különbségek főleg a népgazdasági ágak és ágazatok körülményeinek nagyfokú eltéréseiből, az induló árak eltérő nyereségtartalmából adódtak, és a hatékonysági különbségek nem jutottak eléggé érvényre. A nagy induló különbségek mérséklésére hivatott támogatások és adóprogresszió színvonala magas volt és tompította a hatékonyság növelésének ösztönzését. Nem volt szoros a kapcsolat az ösztönözni kívánt folyamatok — elsősorban a hatékonyságjavulás — és a nyereségből képzett alapok között. A szabályozórendszerben nem kaptak kellő szerepet a távlati érdekek, mindenekelőtt a műszaki fejlesztés követelményei. A nyereség merev kettéosztása konzerválta a meglévő eszköz—bér arányt és árfelhajtó hatású volt. A jövedelemszabályozási rendszer volt az egyik oka a létszám, a bérszínvonal-fejlesztés és a beruházási terhek jelentős eltéréseinek, ami a vállalatokat az extenzív fejlesztésben tette érdekeltté.

Mindez — más tényezőkkel együtt — negatívan hatott a munka termelékenységének alakulására. Az iparban az egy foglalkoztatottra jutó társadalmi termék és nemzeti jövedelem növekedése 1968-ban és 1969-ben elmaradt a reform előtti növekedéstől. 1970-ben részben mechanizmuson kívüli okokból, részben a szabályozók korrekciója miatt ez a helyzet megváltozott, a termelékenységgel fedezett termelésnövekedési hányad normális mértékre emelkedett. Az átlagnál alacsonyabb bérű dolgozók megtartására és arányuk növelésére, az olcsó munkaerő pazarlására, a gépesítés lassítására irányuló ösztönzés azonban továbbra is fennmaradt. A létszámemelés viszonylagos olcsósága, a bérszínvonal-emelés adóztatása, a fejlesztési alap adóterhei ilyen irányba hatottak.

A jövedelemszabályozásnak a felsoroltakon kívül van még néhány negatívuma, amelyek nem a konstrukciókból, hanem a gazdasági környezet adottságaiból következtek. Ide tartozik mindenekelőtt az, hogy a nyereség alakulása erősen függ a csak rövid távra tervezhető piaci konjunktúráról (elsősorban tőkés viszonylatú export esetén, aminek hatását a részesedés alakulásában az állami adó-visszatérítési rendszer fokozottan juttatja kifejezésre).

A jelenlegi körülmények között nem biztosítható *a vállalat belső kapacitástartalékainak a kihasználása*, ha az létszám bővítést kívánna meg. A nagy vállalatok hatalmas tömegű állóeszközt kénytelenek működtetni és általában akkor sem tudják növelni a műszakszámot, ha az egyébként gazdaságos volna.

A tapasztalatok és az elméleti megfontolások azt mutatják, hogy a jövedelemszabályozási rendszernek van néhány olyan negatívuma, amelyek nem sorolhatók a „gyermekbetegségekhez” és leküzdésük a jövedelemszabályozási koncepció két alapkérdésének új megközelítését igényli. Ezek:

- A nettó nyereség hatékonyságmutató szerepe;
- A szabályozás egységességének elve.

A nyereség szerepe és az egységes szabályozás

A nyereség alakulása megközelítő képet nyújthat azonos vagy egymást helyettesítő termékek előállításának hatékonyságáról, a vállalati gazdálkodás eredményességéről. A hatékonyság fogalmáról folyó vita

miatt ezen a helyen szükségesnek látszik e fogalom meghatározása. A továbbiakban hatékonyságon az eszközállomány volumenének, illetve a termelők létszámának egységére hosszabb távon jutó nemzetijövedelem-volument fogom érteni. A helyettesítő — kompetitív — területen a nyereség erről tájékoztatást nyújt. Különösen fontos orientáló szerepe van a nemzetközi árviszonyok közvetlen hatása alatt álló exportágazatokban és az importcikkek felhasználásában. Nagyon elvontan szemlélve a kérdést, a külkereskedelem szempontjából minden ágazat kompetitív. Ilyen elvont síkon maradva a nyereség: általános hatékonysági mutató. De a konkrét valóságban csak a termelőágazatok egy része versenyképes. Ezért tényleges helyettesítési viszonyok nem minden ágazat között állnak fenn. Az említett ágazatok parciális hatékonysági és jövedelmezőségi mutatóinak alakulását az árrendszerrel eltekintve az illető ágazatok technológiai és egyéb sajátosságai határozzák meg. E mutatók javulása a legjobb esetben a tényleges parciális hatékonyság növekedését tükrözi. A parciális hatékonyságok összehasonlítása alapján azonban az ágazatok sorolása nem végezhető el. Az ágazati kapcsolatok és a műszaki fejlődés törvényei esetenként olyan arányok megvalósítását igénylik, amelyek éppen ellentétesek a teljesen eltérő jellegű ágazatok átlagolásából számított hatékonysági mutatók által indokolt arányokkal. Ilyen esetben a tényleges hatékonyság követelményei a hatékonysági mutatókban nem tükröződnek.

Az egymással nem helyettesíthető termelési ágazatok, területek között továbbá hiába differenciálódik a nettó nyereség, ez nem a hatékonysági különbségeket tükrözi. Szabályozórendszerünk hibája, hogy a nem kompetitív ágazatok között mégis erősen differenciálja a nettó nyereséget, mivel a bruttó eszközarányos nyereség mértéke eltérő, a jövedelemelvonás pedig elvileg egységes. Könnyen megcáfolható az a hiedelem, hogy mindezt az árrendszer okozza. Az árrendszer egységesítése valóban javítana a helyzeten. Ha azonban a nyereség teljesen egységes elv, például az átlagprofitráta szerint realizálnódna az árakban, szintén nyitva állna a kérdés, hogy melyik nem kompetitív szükségletet, ágazatot kell a fejlesztésben előnyben részesíteni. A nyereség erre semmiféle választ nem ad, mert ez a belső gazdasági viszonyok vonatkozásában nem egységes népgazdasági hatékonysági mutató.

De nemcsak a nyereség, hanem a nyereséget magukban foglaló érték- vagy volumenmutatók sem alkalmasak fenti kérdés eldöntésére.

Ha a népgazdasági hatékonyság megközelítő méréséhez az egy millió Ft kibocsátásra jutó teljes ráfordítások adatait használnánk, nagyon furcsa következtetésekre jutnánk. 1965-ös adatok szerint például a teljes fajlagos állóeszköz-ráfordítás a bányászatban 3,4, a műszeriparban 5,7, a közlekedésben pedig 6 millió Ft volt. Ugyanilyen sorrendet mutatott a teljes forgóeszköz-ráfordítás (0,44, 0,53, 0,58 millió Ft) és a létszámigény is (19,1, 20,7, 24,8 fő).* A közvetlen ráfordítások eltérése még nagyobb. A teljes ráfordításigények szóródása a népgazdasági ágazatok kapcsolatai miatt kisebb. A nem helyettesíthető ágazatok közvetlen ráfordításai az összes többi ágazat teljes ráfordításaira meghatározó hatást gyakorolnak.

* Az adatok forrása: „A magyar népgazdaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1965” KSH, 49. 1.

A vizsgált kérdés szempontjából az a lényeges, hogy a példaként felhozott három ágazat úgynevezett hatékonysági mutatói nem a tényleges népgazdasági hatékonyságot mutatják. Belőlük kiindulva nem lehet helyesen dönteni a beruházások allokációjáról. Még kevésbé lehet egy szűkebb alapról — a nyereségből ítélve — e tárgyban helyes döntéseket hozni.

A nyereség jobb értékelési kritérium, mint a tervutasítás, amely egyáltalán nem hatékonysági mutató. De a nyereség fetiszizálása ugyanolyan káros, mint az előbbié. Az eszközarányos-nyereség alapján nem lehet összehasonlítani teljesen különböző szükségleteket kielégítő ágazatok hatékonyságát. (A $\frac{B + Ny}{L}$ tört, amely bizonyos fokig maga is kifejezi az eredményalakulást, az említett feladatra szintén alkalmatlan.)

A nyereség többféle funkciót tölt be, és ezért differenciálódása jelentős mértékben a hatékonyságtól független jövedelmezőség alakulástól függ. Sok esetben még változásának irányát tekintve sem ad reális képet a gazdálkodás tényleges alakulásáról. A nyereség tömegének növekedése nagyrészt a termelési volumen, az árak és az állami támogatások növekedéséből származik. Ezek közül általában csak az adott ráfordításokkal elért volumennövekedés áll közvetlen és szükségszerű kapcsolatban a hatékonyság emelkedésével. Egy sor vállalatnál az eszközök hozamának dinamikája és a fejenkénti részesedési alap dinamikája ellentétes irányban mozog. A nyereség alakulás az esetek jelentős részében nem is befolyásolja számottevően a termelési szerkezetet, az év végi részesedés mértéke pedig az egész évben végzett munkát. A helyzet elmentmondásosságát mutatja, hogy a fent említett jelenségeket nem is lehet egyértelműen negatívnak tekinteni, mivel a nyereség hatékonyságra orientáló szerepe korlátozott. Jelenleg a nyereség sok olyan pénzügyi manővernek is a függvénye, amelyeknek semmi közük az eszközök tényleges hozamához.

A nyereség szerepéről mondottakból következik, hogy az egységes szabályozástól való eltéréseket is különbözőképpen szükséges megítélni. A nagyon eltérő ágazatokra alkalmazott egységes szabályozók által létrehozott egyenlőtlenségek miatt az állami támogatások és mentességek bizonyos körét hosszabb ideig fenn kell tartani. Ezzel szemben azonos ágazaton, de még inkább szakágazaton belül a különbségeket nem helyes kiegyenlíteni; *itt a nyereség általában tényleges hatékonyságot mutat*, a szabályozók differenciálását és a támogatást csak a műszaki színvonal személyi jövedelmeket érintő induló különbségeinek kivédésére helyes alkalmazni. Eddigi támogatási rendszerünkben a támogatások nem egyenlítik ki egyes termelési ágak helyzeti hátrányát, viszont nivellálják a rokonvállalatok jövedelmezőségi feltételeit. Hasonlók az adórendszer következményei is. Az eltérő adottságokkal, eltérő nyereség-rátával rendelkező ágazatokra alkalmazott egységes adó differenciál. Azáltal viszont, hogy ez az adó a részesedést illetően progresszív, kisebb-nagyobb mértékben nivellálja az ágazaton belüli érdekeltségi feltételeket. (A progresszió 1971-es enyhítése ezen a helyzeten javított.)

Mindebből következik, hogy támogatási és szabályozási rendszerünk a differenciáló és a nivelláló hatásokat nem mindig a szükséges helyen

fejt ki. Ugyanakkor az eszköz-bér arány tekintetében „egységesen” teljesen egyedi (vállalati) körülményeket vesz figyelembe.

A megoldás lehetséges útja

A nyereségérdekeltséggel összefüggő problémák megoldásának egyik lehetséges útja a külkereskedelem szabályozásában 1971-től alkalmazott *szakágazati elv kiterjesztése*. Ezt a külkereskedelmi szféra intenzív népgazdasági kapcsolatai mellett az is indokolja, hogy a szakágazaton belül egységes, de azon kívül differenciálható szabályozás jobban megfelel gazdaságunk igényeinek, mint a mai csak látszatra egységes rendszer. A szakágazatok közötti differenciálódásban szerepe lehet a szubjektív tényezőknek, amelyeket azonban a mai rendszer sem képes kiküszöbölni. A javasolt rendszerben a nyereség megosztására és felhasználására vonatkozó szabályokat, a szakágazatok átlagjövedelmezősége alapján eltérő mértékkel állapítják meg. Az eltérés nem érvényesül mindenütt: a hasonló adottságú, továbbá kompetitív szakágazatok szabályozói azonosak lehetnek.

A jelenlegi adóztatási képlethez képest ott is változás történik, hogy nem a vállalati, hanem a szakágazati (átlagos) eszköz-bér arányt kellene alkalmazni a nyereség megosztásában, lehetőséget adva a szakágazatok közötti differenciálásra.

A szakágazaton belüli egységes szabályozás alól csak az induló különbségekkel összefüggésben, és akkor is csak a személyi jövedelmeknél lenne szükség kivételekre.

Az eszköz-bér arány számítási és alkalmazási módjának változtatását más tényezők is indokolttá teszik. Ez az arány jelentős mértékben függ a termelés anyagigényességétől és ennyiben nem tekinthető a műszaki fejlettség színvonalát kifejező mutatónak. Nagyságára az állóalap-újraértékelés szubjektív mozzanatai is erősen hatottak. Az eszköz-bér arány alakulása a vállalati készletekkel való manőverezéstől is függ.

A vállalati eszközök finanszírozása

Ismeretes, hogy a fejlesztési alap gyakorta nem a fejlesztési szükségletek arányában képződik. Az ezzel kapcsolatos feszültségek leküzdésének ma alkalmazott legjelentősebb eszköze a fejlesztési alapok relatív csökkentése, ami az állami beruházáspolitikai manőverező képességét növeli. A probléma végső soron abban gyökeredzik, hogy a nyereség nem tükrözi megfelelően a hatékonyságot s ezért nem alkalmas a népgazdasági fejlesztési szükségletek megítélésére. Természetes, hogy a nyereségtől függő fejlesztési alap sem a szükségletek szerint alakul. Ez nemcsak az árrendszer és a vállalati nyereségszabályozás következménye. Okai mélyebben: a nyereség egyoldalú felfogásában keresendők.

A vállalati fejlesztési alapoknak az állami beruházási támogatások kiszélesítése végett való korlátozása bizonyos fokig rontja a vállalati beruházások hatékonyságát, mert még jobban elaprózza fejlesztési forrásait. Ezt a népgazdasági szinten elérhető javulás kompenzálhatja, de

tudatában kell lenni annak, hogy ez a struktúraátalakításra irányuló vállalati tevékenység lanyhulásával jár. Szűkösen rendelkezésre álló beruházási javakat termelő vállalatok esetében hitelpreferenciák érvényesítésével lehet ezeket a kedvezőtlen hatásokat enyhíteni vagy megszüntetni.

A fejlesztési alap képzésében jelenleg nagy szerepet játszik az amortizáció. Tartalékolási rendszerének differenciáltságát szintén össze kellene hangolni a szakágazati elvvel. Az esetek egy részében nem a tartalékolás okoz problémát, hanem az elavult géppark csekély mértékű amortizációja, amely nem nyújt kellő fejlesztési forrást. Némely esetekben ennek ellenszere lehet a gyorsított leírás alkalmazása.

Az előbbivel éppen ellentétes jellegű probléma, hogy a munkaerőhiány által kikényszerített beruházások nagy értékcsökkenési költsége (leírása) több területen árfelhajtó hatású. Az élő munka „olcsósága” az áruk drágulásához vezet, ha nem gazdaságos beruházásokra készíti a vállalatot. Ezen a gazdaságsszabályozási rendszer komplex működését érintő — például a nyereségtartalom növekedését korlátozó — javaslatok megvalósításával és nem az amortizációs kulcsok mértékének változtatásával lehet segíteni.

Abban az esetben, ha az árakban a magasabb leírási összeg *nem hátrítható át*, az új beruházás a vállalati tevékenység gazdaságosságát rontja. Mivel a beruházások jelentős része a hiányzó munkaerő pótlását szolgálja, az a veszély áll fenn, hogy a vállalati érdekeltség súlypontja a munka- és eszközigenyes termékekről az anyagigenyes termékek gyártására helyeződik át.

Jelenlegi szabályozóink nem ösztönzik eléggé a forgalmazó vállalatok készletezési tevékenységét. Ebben a vonatkozásban nem bizonyultak helyesnek a termelő és a forgalmi szférában megkülönböztetés nélkül alkalmazott eszközterhek, illetve az eszköz-bér arány egységes alkalmazása a jövedelemszabályozásban. Ide tartozik, hogy a közvetlen termelői értékesítéssel kapcsolatos várakozások sem váltak be. A gyártót a felárak sem teszik érdekeltté kis mennyiségek forgalmazásában. A termékforgalmazási szféra ma nem tölti be azt a feladatát, hogy a felhasználó által kis mennyiségekben keresett cikkek nagy szériában való gyártását a maga készletező tevékenységével elősegítse. A készletterheknek a termelő és forgalmazó szférát megkülönböztető szabályozásával ezen változtatni lehetne.

A munkaerő-vándorlás indítékai és hatásai az új mechanizmusban (A fiatalok munkaerő-vándorlásának sajátosságai)

Munkaerőmozgáson a munkahelyváltozások összességét értjük. Ennek egy része az, amit fluktuációnak szoktak nevezni. Fluktuáción ugyanis azt értjük, amikor valaki az egyik munkahelyről másik munkahelyre lép, vagy kerül át. Nem tartozik tehát a fluktuáció fogalmába számos olyan változás, amely viszont munkaerőmozgás. Ilyenek: a tanulók első munkába lépése, a háztartásban levő munkaerő-tartalék termelésbe való bevonása, a gyermekgondozási segély igénybevétele és a gyermekgondozásból való visszatérés, a katonai szolgálatra való bevonulás és az onnan való visszatérés, a nyugdíjazás stb. Statisztikai módszerekkel azonban nehezen lehet különválasztani az ilyen „demográfiai jellegű” munkaerőmozgásokat a valóságos fluktuációtól. (Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a „demográfiai jellegű” mozgások olyan munkahelyváltozásokat váltanak ki — a nyugdíjba, a gyermekgondozási szabadságra, a katonasághoz távozottakat pótolni kell stb. —, amelyekre egyébként nem kerülne sor.) Bonyolítja a helyzetet, hogy e tényezők még néhány év távlatában sem tekinthetők változatlanoknak (a gyermekgondozási segély bevezetése, a népszaporulat és a korösszetétel egyenlenségei stb.).

1968. január 1 és 1969. szeptember 30 között az állami iparban dolgozó munkásoknak átlagosan 24 százaléka változtatott munkahelyet, időarányosan (havi átlagban) mintegy kétszer annyi, mint az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző négy évben. Összes munkahelycseréik száma — ugyancsak havi átlagban — ennél kisebb arányban, 37 százalékkal emelkedett. 1968 óta tehát többen ugyan, de átlagosan kevesebb alkalommal változtattak munkahelyet. Az 1968. január 1 és 1969. szeptember 30 között munkahelyet változtatók 69 százaléka egyszer, 20 százaléka kétszer, 7 százaléuk háromszor, 4 százaléuk pedig ennél többször változtatott munkahelyet.* A felmondáson kívüli okok (nyug-

* Ez a cikk a KISZ KB Ifjómunkás, valamint Mezőgazdasági és Falusi Osztályainak megbízásából kilenc vállalatnál, illetve mezőgazdasági termelőszövetkezetnél folytatott felmérés eredményeinek és egyéb, rendelkezésünkre álló vállalati információknak felhasználásával készített tanulmány alapján íródott. Megállapításai a szerzői kollektíva véleményét tükrözik, amelynek tagjai: Bakos Gábor, Bauer Tamás, Brüll Mária, Gábor Győző, Gács Péter (MTA Matematikai Kutatóintézet), Horváth József, Koltay Jenő, Kovács Lászlóné, Körner János (MTA Matematikai Kutatóintézet), Laczó Ferenc, László András, Lévai János, Madarász Aladár, Mérey Andrásné, Mózes Lászlóné, Simonovits András, Soós K. Attila, Tarafás Imre, Tényi György, Virág Ildikó.

** Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és bérarányai. KSH Statisztikai Időszaki Közlemények. 196. kötet, 1971. január.

díjazás, halálozás, egyéb) 1969-ben az összes munkahely-változtatások 15 százalékát idézték elő. Ha az említett 24 százalékot csökkentjük annak 15 százalékával, a kapott 21 százalék jobban megközelíti a „fluktuáló” munkások arányát.

A munkaerőmozgás az idézett kiadvány szerint összefügg a *képzettségi szinttel*: ha az említett 24 százalékos átlagot ezen ismérv szerint felbontjuk, a szakmunkásokra 16, a betanított munkásokra 26, a segédmunkásokra 39 százalékot kapunk.

Fontos tényező az *életkor*: a 25 évesek és fiatalabbak 30—40, a 26—35 évesek 24, az ennél idősebbek 10—20 százaléka változtatott munkahelyet.

A fluktuáció mértékére vonatkozóan kevés külföldi adatot ismerünk. Az Egyesült Államokban 100 ipari foglalkoztatottra 1959-ben 48,8, 1969-ben 58,5 kilépés jutott.*

A magyarországinál jóval nagyobb mértékű amerikai munkaerőmozgással való összehasonlítás az eltérő népesedési, gazdasági, társadalmi, politikai körülmények miatt aligha ad alapot messzemenő következtetések levonására, *mindenképpen megkérdőjelezi azonban azt az eléggé elterjedt hiedelmet, hogy a fluktuáció nálunk az új gazdasági mechanizmus bevezetése után abnormális, gazdaságunk számára már-már elviselhetetlen méreteket öltött.*

A munkahely-változtatás indítékai és hatásai

Felmérésünk egyik legfontosabb tanulsága — ami egybevág a munkaerő-vándorlással foglalkozó irodalom egy részének következtetéseivel is —, hogy a munkahely-változtatás, a fluktuáció nem egyszerűen gazdasági, hanem komplex gazdasági-társadalmi-pszichológiai jelenség, amelynek kiváltó okai és hatásai között egyaránt találunk a gazdaságiak mellett szociális, lélektani, politikai tényezőket is. Tény, hogy a munkaerő-vándorlásnak az új mechanizmus bevezetését követő megélénkülése elsősorban gazdasági szabályozási és munkajogi kérdésekkel függ össze. Az utóbbi időben ezért nagyon előtérbe kerültek a gazdasági okok és hatások. Mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy itt nem csupán, sőt nem is elsősorban gazdasági kérdéssről van szó. A következőkben ezért először a munkahely-változtatás általános összefüggéseivel, okaival és hatásaival foglalkozunk, ezt követően térünk rá a fluktuáció konkrétabb gazdasági vonatkozásaira, és azoknak az új mechanizmus bevezetésével bekövetkezett változásaira.

A fluktuáció „természetes” okai közé sorolható, *hogy a dolgozók keresik a képességeiknek legjobban megfelelő munkát, az egyéniségüknek legjobban megfelelő munkahelyi légkört (emberi kapcsolatokat). Keresésen természetesen az a gyakorta előforduló eset is értendő, amikor valaki azt ugyan nem tudja pontosan, hogy milyen munkahelyet akar magának, inkább csak azt tudja, hogy az, ahol most dolgozik, nem megfelelő. Annak, hogy valaki munkahelyet változtasson, az is feltétele, hogy az általa kiszemelt munkahelyen hajlandók legyenek őt alkalmazni.*

* Vö. Monthly Labor Review 1970-ben megjelent kiadványainak adataival.

Egy-egy munkahely-változtatás rendszerint a dolgozó munkához, vagy munkahelyhez való adaptációjában, a kis csoport, vagy nagyobb munkahelyi közösség belső viszonyaiban jelentkező személyiségbeli, csoportlélektani, vagy szociális konfliktus sajátos megoldását, pontosabban: a *megoldás* elodázását, megghiúsulását jelenti. Kritikus esetekben sokszor a munkahely-változtatás az egyetlen kiút. A konfliktusok egyaránt kritikussá válhatnak pszichológiai és szociológiai okokból, tehát a dolgozó alkalmazkodásképtelensége miatt, vagy pedig azért, mert „hőbörgő”, „izgága” magatartása miatt elviselhetetlenné teszik számára a közvetlen vezetők az életet. A „fluktuáció” ilyenkor a dolgozó — vagy a munkahely — számára a „*tiszta lappal*” való újrakezdés lehetőségét biztosítja.

A munkahely-változtatás azonban *nemcsak felold, hanem teremt is konfliktusokat*. Az új munkához, munkakörhöz való adaptáció, az új kis csoportba, tágabb környezetbe való beilleszkedés is a konfliktusok lehetőségeinek egész sorát rejti magában. Ha a dolgozó elsődlegesen anyagi, gazdasági megfontolásból változtat munkahelyet, akkor előfordulhat, hogy a régi munkahely viszonylag kedvezőbb szociális klímájából kerül át egy kedvezőtlenebb, konfliktusokkal terheltebb környezetbe.

Valószínű, hogy az új mechanizmus bevezetésével a fluktuáción belül *megnövekedett a gazdasági indíttatású munkahely-változtatások részaránya*. Ez a felmérésünkbe bevont vállalatoknál is tapasztalható. Erre utal a többi között az is, hogy az úgynevezett „vándormadarakkal” szemben, akiknek hagyományos típusa nem „haszonlesésből” változtat sűrűn munkahelyet, hanem mert pszichikusan képtelen tartósan beilleszkedni egy-egy munkahelyi környezetbe* (és nem is mindig jár jól a fluktuálással), előtérbe kerültek azok, akik egy munkahelyen töltött hosszú idő után szánják rá magukat a változtatásra. Ez nyilván számos lappangó munkahelyi konfliktus feloldását is jelenti, jó részük azonban főképp gazdasági indítékokból történik. Növekszik ezzel az olyan munkahely-változtatások száma is, amikor a változtatás inkább teremt, mint felold konfliktusokat. (Erre utal az is, hogy viszonylag sokan szeretnének visszatérni az elhagyott munkahelyre, a felmérésünkbe bevont vállalatokhoz is.) Mégis azt hisszük: a nagyobb munkahely-változtatási lehetőség egészséges abból a szempontból, hogy tágabb teret nyit a helyi konfliktusok ilyen megoldására (s amikor új konfliktusok kialakulásához vezet, ezek a dolgozó saját döntésével kapcsolatosak, ami ismét pozitívum!), és így globálisan a gazdaság egészének szintjén valószínűleg a felhalmozódott feszültségek csökkenésével jár.

Tapasztalataink szerint a fluktuációban igen nagy szerepet játszik a munkatársakhoz, a vezetőkhez való viszony, a *munkahelyi légkör*. Kezdjük egy ellenpéldával: egyik nagyüzemünk szerszámkészítő gyáregységének vezetője szerint a gyáregységben a fluktuáció nem okoz problémát. Ezt ő elsősorban a jó — és általa különösen nagy figyelemmel kísért — munkahelyi légkörrel magyarázza. A gyáregység munkásai többségükben a keresett — másutt jelentősen fluktuáló — szakmába tartoznak; nem kapnak több fizetést, munkakörülményeik sem jobbak, mint másutt. A Villamosszigetelő- és Műanyaggyárban végzett szociológiai felmérés

* Vö.: A „Gazdaság és Jogtudomány” 1970/3—4. számában „A munkaerő-vándorlás kérdései (Szimpózium a Magyar Tudományos Akadémián, 1969. április 9)” közös címmel megjelent több, a fluktuáció pszichológiai okait vizsgáló cikk megállapításaival.

eredményei is azt tanúsítják, hogy a dolgozók igen nagy fontosságot tulajdonítanak a munkahelyi légkörnek.* Saját, üzemi munkásokkal folytatott beszélgetéseink szintén alátámasztják ezt a következtetést. Gyakori, hogy vállalati vezetők — olyan vállalatok vezetői, amelyeknél a fluktuáció komoly gondokat okoz — nem tulajdonítanak elsőrendű jelentőséget a munkahelyi légkörnek. Úgy gondolják, hogy az ezzel összefüggő fluktuáció csupán néhány „mimózalélek” problémája. Az egyik nagyvállalat gyáregységvezetője „elterelő hadműveletnek” — ti. a fluktuáció általa döntőnek tartott okairól elterelőnek — nevezte a vándorlásnak a munkahelyi légkör hibáival való összefüggésbe hozását. A fluktuáció lehetőséget nyújt a dolgozóknak arra is, hogy ebből a szempontból válogassanak a munkahelyek között: ott dolgozzanak, ahol jobb a bánásmód, a munkahelyi légkör. Mind felmérésünk, mind más információk azt mutatják, hogy a gazdasági lehetőségekben, eredményekben meglevő eltéréseknél sokkal nagyobb különbségek vannak a munkahelyek, vállalatok, üzemszempontok között a fluktuáció mértékében attól függően, hogy milyen módszerekkel vezetnek a vezetők, mennyire összeforrott a munkahelyi közösség.

A különféle munkakörök, munkahelyek közötti szelektálásnak persze nem egyedüli, még csak nem is domináns szempontja a munkahelyi légkör, a bánásmód, a vezetés. A távozásokban ez a tényező nagyobb, az elhelyezkedésekben viszont szükségképpen kisebb szerepet játszik, hiszen az új munkahellyel kapcsolatban éppen erről tudnak a legkevesebbet az emberek. Amit tudnak, az a munkakör, a munkafajta, a munkarend, a munkahely földrajzi helye és a bér (legalábbis a fix bér). A továbbiakban ezekkel a tényezőkkel foglalkozunk.

A különböző munkakörök, munkahelyek között nagyok a különbségek a *tárgyi munkakörülmények* tekintetében. A fizikai munkák körén belül is eltérő fizikai és idegi megterhelést okoznak különböző munkafajták. Egyes munkakörökben nagy a zaj-, por-, gőz-, hő- stb. ártalom, a munka egészségre ártalmas, monoton. Más munkát egész évben szabad ég alatt kell végezni. Van, ahol sokat kell a telephelytől távol dolgozni. Ide sorolhatjuk a munkarendben meglevő eltéréseket is: nem általános még a negyvennégy órás munkahét, a kereskedelemben és a közlekedésben osztott munkarend van, némely — egyébként is nehéz — munkakörökben pedig a két és három műszak jelent fokozott megterhelést.

Itt kell figyelembe vennünk, hogy az igények és a lehetőségek közötti — egyébként hasznos, az egész társadalmi fejlődés egyik motorját képező — feszültség az élet- és munkakörülményekkel kapcsolatban is érvényesül. Az igények igen fontos formálói a gyorsan fejlődő tömegkommunikációs eszközök, a sajtó, a rádió, a televízió. Az ezek útján megismert (kül- vagy belföldi) munkakörülmények, technikai színvonal, élet-színvonal reális igényekké válnak. A munkaerő-vándorlás adminisztratív kötöttségeinek 1968-ban történt feloldása és a munkaerőhiány hatására sok dolgozó az eddiginél könnyebb munkát, jobb munkakörülményeket keresett magának. Nehezebb, egészségre ártalmas segéd-, betanított, sőt szakmunkákat is otthagytak könnyebb segéd- és főleg betanított munkákért, sokszor keresetük csökkenése árán is.

* Kovács Zoltán: A fluktuáció okainak elemzése. Gazdaság- és Jogtudomány, 1970/3—4. szám.

A vándorlás oka lehet az eredeti lakóhelyre való visszaköltözés, a más helységbeliekkel kötött házasság, valamint, ha az új munkahely lakáshoz juttatja a dolgozót. Az utóbbit ugyanúgy, a vidék gyors — részben nagyüzemek telephelyeinek, részben kisüzemeknek a létrehozásával történő — iparosítása teszi lehetővé, mint a mindennapos ingázás munkahely-változtatással való megszüntetését. (Jelenleg az összes munkások 36 százaléka jár más helységbe dolgozni, mint ahol lakik.)

A fluktuáció lehetővé teszi a munkaerő egy részének *fokozatos visszatérését vidékre, vagy legalábbis a feláramlás mérséklődését*. A vidéki beruházások, a vidéki kis- és középüzemi ipar, a kereskedelem és más szolgáltató ágazatok fejlődése egyre több munkakalmat teremt, és ezzel a korábban Budapestre (és más nagyvárosokba, különösen Miskolcra, Győrbe, Ózdra stb.) ingázó, vagy ott munkásszállásokon és albérletben lakó, de gyökeret nem verő dolgozók egy része visszatér falujába. Ezzel a folyamattal valamennyi, a felmérésbe bevont vállalatnál találkoztunk, legerősebben azonban a Pamutnyomóipari Vállalatra és a Belvárosi Közértre hat közülük. Közgazdasági megítélésére a későbbiekben még visszatérünk. Annyiban mindenestre hasznos ez a folyamat, hogy az utazás csökkenése következtében a rendelkezésre álló szabadidő nagymértékben megnő, és rengeteg család különélése szűnhet meg. Ilyen szociális hatásai miatt tehát üdvözlünk kell.

A vidékre, falura, kisüzemekbe való visszaáramlásnak találkoztunk egy sajátos esetével is. Gyakori jelenséggé vált, hogy a nagyüzemek, vagy általában a budapesti vállalatok által kiképzett szakmunkások szövetkezetekbe, „maszekokhoz”, vagy tsz-melléküzemekbe mennek dolgozni. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Országos Szakipari Vállalatnál, valamint a Belvárosi Közért Vállalatnál például az a sajátos helyzet alakult ki, hogy szakmunkás-utánpótlásukat (a Szakipari Vállalatnál csak a szakmák egy részében) vidékről toborozzák, kiképzik a fiatalokat, s azok azután végül is más vállalatoknál, házilagos építőszervezeteknél, melléküzemekben, illetve a vidéken megnyíló új boltokban helyezkednek el. A Lenin Kohászati Műveknél is hasonló a helyzet: a Borsod megyében nagy számban létesülő új üzemek szakmunkásszükségletét egyes szakmákban ők (nyilván néhány más nagyüzemmel együtt) elégítik ki. A gazdasági vezetők egy része többé-kevésbé természetes dolognak tartja ezt a folyamatot, amely egyébként világjelenség. A nagyipar — mint mondják — világszerte szakmunkásokat képez a kis- és középüzemek számára, a szakosított vállalatok természetesen szakmunkásokat „termelnek” az egy-egy szakmát csak mellékesen igénylő területek számára stb. Ami talán — legalábbis mértékében — sajátos hazai jelenség, az Budapest és a nagyvárosok szakképző szerepe lehet. Ez fokozott terheket ró ugyan a budapesti és más nagyvárosi vállalatokra, de hozzájárul az általános és a szakmai kultúra országos terjedéséhez.

Az utóbb felsorolt néhány tényező (munkakörülmények, vidékre való visszaáramlás) hatása már nem választható el a *jövedelmi motívumtól*. Köztudott, és a rendelkezésre álló források is alátámasztják például azt, hogy kedvezőtlenebb munkakörülmények között többet lehet keresni. Másrészt gyakori, hogy a lakóhelytől távolabb, ingázással (a budapesti munkás vagy szakember a tsz-melléküzemben, a vidéki fiatal a budapesti vagy nagyvárosi gyárban) többet kereshet, mint lakóhelyének

közelében. Ilyenkor választani kell: az ember elsősorban munkájával és szabadidejével, vagy elsősorban jövedelmével kapcsolatos igényeinek kielégítésére törekedjék-e.

A munkahely-változtatás különböző motívumainak valóságos súlyát igen nehéz meghatározni. A KSH idézett kiadványa szerint, „*a munkahelyet változtatók többnyire magasabb kereset elérésére törekszenek*”. Ezt látszanak alátámasztani az egyik budapesti gépgyártól kapott adatok. A gyárból 1969-ben kilépett dolgozók 80 százaléka jövedelmi okból távozott. Ezeknek mintegy fele másutt több bért kapott; a többiek egy része a normákat tartotta igazságtalannak, mások a bért a rossz munkakörülmények miatt kevesellték. A további, egyenként 4—5 százalékot kitevő okok: a vezetőkhöz való viszony, a kollektívához való viszony, a lakóhelyhez közelebbi munkahelyre való távozás.

Egy vidéki nagyvállalattól kapott adatok a fentitől eltérő tendenciát mutatnak, a bérmotívum szerepe sokkal kisebb: 35 százalék. Ennek oka, legalábbis részben, abban keresendő, hogy e vállalatnál a kedvezőtlen munkakörülményekkel összefüggésben a bérek viszonylag magasak, és így egyéb körülmények szükségképpen nagyobb súlyt kapnak. Sorrendben egymás után következnek: 29 százalékkal a szociális okok (lakóhelyhez közelebb költözés, az új munkahelyen lakást kap, rossz bánásmód, munkatársi ellentét, egyéb szociális okok), majd 22 százalékkal a munkakörülmények, végül az eltávozás 12 százaléka szakmai okokkal függött össze.

Természetesen minden ilyen felmérést kritikával kell szemlélnünk. Az eltávozó emberek néhány szavas válaszaiból kialakított statisztikák torzíthatnak. Úgy gondoljuk azonban, hogy a tendenciákat helyesen tükrözik.

A fiatalok munkahely-változtatásainak sajátos motívumai

A munkahely megválasztására vonatkozó egyéni döntésekben a nagyobb jövedelemre és a munkakörülmények stb. javítására, kedvezőbb környezet keresésére vonatkozó törekvések szerepe különböző lehet életkortól, családi állapottól, élethelyzettől függően. Miről is van itt szó?

Vizsgáljuk meg külön is a 30 éven aluli dolgozó népességet, amely alapvetően két — egymástól lényegesen eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű — „demográfiai” csoportra osztható. Az egyik réteget a még *nem önállósult és önállósulni egyelőre nem is kívánó* fiatalok alkotják, a másikat pedig az *önállósult, vagy rövid időn belül önállósulni kívánó* fiatalok. Az első csoporthoz tartozó fiatalok szüleikkel egy családban élnek. Korábbi tanulóéveik alatt a család megszokta, hogy el kell tartania őket. Ez a helyzet rendszerint nem változik meg gyökeresen annak következtében, hogy munkába állnak és önálló keresethez jutnak. Jövedelemszükségletük három részből tevődik össze. Első helyen említjük a — mondhatnánk — személyes jellegű kiadásokat. Ide tartoznak a ruházkodási, kulturális, szórakozási kiadások és a családon kívüli étkezés költségei. A jövedelem e része iránti igény rendszerint intenzív, feszítő jellegű: a fiatalok ilyen irányú szükségleteit erősen befolyásolja a környezet, a divat stb. A jövedelemszükséglet másik két összetevője a közös

háztartás fenntartásához való hozzájárulás és a későbbi önállósulás költségeinek fedezésére hivatott előzetes takarékoskodás. Ezek a szükségletek rendszerint nem annyira feszítő jellegűek: nagyságukat többnyire nem az határozza meg elsősorban, hogy mennyi *kell*, hanem az, hogy mennyi *jut* ilyen célokra. Végeredményben tehát ennek a rétegnek az összes jövedelemszükséglete nem nagyon feszítő jellegű.

A fiatalok *önállósulása* viszont megnöveli jövedelemszükségletüket. A néhány száz forintért teljes ellátást biztosító család gyámkodása megszűnik felettük; ráadásul lakásukat is be kell rendezniük. Azokban a családokban, ahol egy vagy több kicsi gyermek van, további nehézséget okoz, hogy a jövedelem nagyobb részét a férjnek kell előteremtenie, mert a feleség ilyenkor részben vagy egészben keresőképtelen.

Mindez azonban eltörpül a *lakáshelyzet* által a fiataloknak okozott gondok mellett. Lakáshiány miatt sok házasság hiúsul meg; házaspárok albérletet nagyon nehezen, gyermekes családok gyakorlatilag egyáltalán nem tudnak szerezni. Akinek mégis sikerül „borsos áron” albérlethez jutnia, annak gondolnia kell arra, hogy egész életében nem lakhat albérletben, és ezért lakásra kell takarékoskodnia. Mármost ki tud vállalkozni arra, hogy meghatározza egy fiatal jövedelemszükségletét (létminimumát) akkor, amikor egy szövetkezeti lakásért is 30 000 Ft körüli készpénzt kell fizetni, és az ország legtöbb helységében még ez a lehetőség is különös szerencsének számít. (Más kérdés, hogy helyes-e, hogy az új lakást mindenkinek meg kell vennie, és ezáltal a kezdő, fiatal dolgozók „létminimuma” többszörösen meghaladja a befutott idősebbek társadalmilag elfogadott, és egyénileg is kielégítő jövedelmét. Ez azonban témánkon túlmutató általános szociálpolitikai probléma.) *Az önálló és önállósuló fiatalok jövedelemigénye tehát rendkívül feszítő jellegű.*

A családalapítással, az otthonteremtéssel kapcsolatos problémák megoldása után viszont a jövedelmi igény az emberek túlnyomó többségénél ismét csökken. (Egy kisebbségnél egész aktív életére megmarad az ebben a szakaszban kialakult szerzési vágy.) Több más tényező mellett — amelyekről a későbbiekben még szólnunk — ez lehet az oka annak, hogy a fluktuációban — és annak az utóbbi években tapasztalható megnövekedésében — kiemelkedő szerepet játszik a fiatal korosztály. A KSH már idézett adatai szerint, az iparban a 25 évesek és fiatalabbak 30—40 százaléka, a 26—35 évesek 24 százaléka, illetve az ennél idősebbek 10—20 százaléka változtatott munkahelyet 1968—69-ben. A következőkben ezért a *fiatalok* munkahely-változtatásainak indítékaival bővebben foglalkozunk.

Mind a nem termelő munkakörökben, mind pedig a termelő munkakörökben alkalmazott bérrendszerek többsége ma úgy épül fel, hogy az idősebb dolgozók — a nagyobb begyakorlottság miatt is, de nemcsak ezért — többet keresnek, mint fiatalabb munkatársaik. Ilyen körülmények között *a fiatalok nagymértékű fluktuációjának egyik alapvető oka eltérő jövedelmi helyzetük,** egyik alapvető eredménye pedig e különbség csökkenése. Ez a csökkenés az általunk vizsgált vállalatoknál is, országosan is kimutatható.

* A fiatalok jövedelmi helyzetének és jövedelemszükségletének problémáival kapcsolatban lásd Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkateljesítmény, érdek, hatalom, környezet (Az egyengető lakatosok esete). Új Írás, 1971. február.

Ez a felismerés — noha többnyire felemás módon — utat tör magának. Egyre több olyan vállalati vezető, aki a fiatalok jövedelmi helyzetének javítását ugyan nem tartja méltányosnak, belátja annak elkerülhetetlenségét a jelenlegi — szerinte is abnormális — helyzetben. A fluktuációnak azt a részét, amely *pusztán amiatt* következik be, hogy a fiatalokat megítélésünk szerint csak 1—2—3 munkahely-változtatás után hajlandók nem gyermekeként kezelni, mindenki feleslegesnek tartja — az is, aki általában jónak, az is, aki általában rossznak ítéli a fluktuációt; az is, aki gyermekeknek, az is, aki felnőtt munkaerőnek tekinti a fiatalokat. Egyre több vállalatnál látják be, hogy ha nem adnak nagyobb fizetést a náluk dolgozó fiatal szakembereknek, fiatal segéd- és betanított munkásaiknak, a náluk felszabadult ipari tanulóknak, akkor azok elmennek tőlük, és helyettük másoknak kell megadniuk azt. Ennek feltehetően döntő szerepe van abban, hogy egyre több vállalatnál tervezik és hajtják végre a fiatal dolgozók fizetésének intézményes javítását.

A fiataloknak ez a sajátos „bérharca” általában olyan formában megy végbe, hogy addig vándorolnak — ez jelenthet egy, de jelenthet akár négy munkahely-változtatást is —, amíg olyan jövedelemszintet nem érnek el, amelynél magasabbat, úgy gondolják, egyelőre nem érhetnek el. Akkor aztán megállapodnak, és tovább nem mozognak. Ennek a vándorlásnak negatív oldala nyilvánvaló, hiszen gyakran olyan munkahelyet kényszerülnek otthagyni, amely egyébként teljesen kielégítő lenne számukra; sokszor nem azért, mert ott nem tudnák, hanem mert nem akarják megfizetni őket. Más kérdés, ha valaki azért kap magasabb fizetést, mert jobban gazdálkodó, jövedelmezőbb vállalathoz kerül.

A fiatalok munkahely-változtatásainak *jövedelmi eredményességét* kétféle értelemben is vizsgálhatjuk: egyrészt, hogyan alakul jövedelmük előző munkahelyükhöz képest. A munkahely-változtatások ilyen értelemben általában eredményeseknek tekinthetők: az általunk vizsgált vállalatok közül azoknál, amelyeknél rendelkezésre álltak erre vonatkozó adatok, a belépők új átlagbére magasabb volt, mint előző munkahelyükön. A másik kérdés: hogyan alakul jövedelmük, valamint jövedelememelkedésük a munkahelyet nem változtató fiatalokhoz képest? A vizsgált vállalatoknál az új, belépő fiatalok átlagbére alatta marad a korábban is ott dolgozókének. Ez arra mutat, hogy a 30 éven aluli korcsoporton belül is érvényes az említett KSH kiadvány megállapítása, amely szerint elsősorban a fiatalabbak — akiknek jövedelme alacsonyabb — és kortól függetlenül is főleg az alacsonyabb jövedelműek fluktuálnak. A „stabil” és fluktuáló fiatalok jövedelemnövekedésének összehasonlításához nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. A teljes körű (idősebbeket is magukban foglaló) adatok alapján az idézett KSH-kiadvány megállapítja, hogy 1968. I. 1 és 1969. IX. 30 között a munkahelyet változtató és „stabil” munkások keresete közel azonos ütemben emelkedett, sőt alaphárban inkább az utóbbiak viszonylagos helyzete javult. A jelenlegi munkahelyükre 1968-ban belépőknek mindössze 16 százalékánál mutatható ki, hogy átlagosan magasabb bérhez jutottak, mint a 2—3 éve vállalatuknál dolgozó, azonos gyakorlati idejű munkások. Tegyük hozzá: ez a fiatalok esetében alighanem azt jelenti, hogy a fluktuálók által kivívott béremelés — amint arról már szó volt — a stabil, egy helyben dolgozó fiataloknál is jelentkezik.

A fiatal dolgozók sajátos külön problémája a *pályaválasztás*, amely *nem zárul le az első elhelyezkedéssel*. Az általános iskola elvégzése után, 14 éves korban még túl fiatalok ahhoz, hogy képesek legyenek megítélni saját képességeiket, lehetőségeiket, érdeklődésüket. Igen nagy azoknak a száma, akik szakmunkás bizonyítványukat megkapva, rövid időn belül szakmát változtatnak. Érettségi után pedig gyakran előfordul, hogy olyan követelményeket támasztanak a szakmát nem adó érettségi bizonyítvány birtokában, amelyek kielégítésére a munkahely nem képes. Végeredményben: a fiatalok helykeresése szükségképpen fluktuációval jár, és egy munkába lépő fiatal még mindig inkább kezdetben változtasson munkahelyet, akár többször is egy éven belül, mint hogy éveken keresztül ne találja a helyét egy olyan munkakörben, ahová adminisztratív kötöttségek kényszerítik.

Külön ki kell itt emelni két mozzanatot. Az egyik: *a fiatalok általában az olyan munkaköröket, munkahelyeket keresik, ahol perspektívát, előrejutási lehetőséget látnak*. Ha munkakörön, munkahelyen belül erre nincs lehetőségük, akkor az előrejutásuk csak munkahely-változtatással, illetve — ennek előjátékként — továbbtanulással történhet. (Az általunk vizsgált mintában például általában nem nyújtanak perspektívát a fonószövő szakmák, viszont jobbak az előrejutási lehetőségek az élelmiszerkereskedelmi szakmákban: reális lehetősége van a fiatalnak arra, hogy önállóan dolgozzon, főnök lehessen.)

A másik említésre méltó mozzanat a fiatalok *szakmatanulásával*, illetve *magasabb fokú továbbtanulásával* (technikum, egyetem) kapcsolatos. A munkahely két szempontból is gátolhatja a továbbtanulást: a munkarend (délutáni és éjszakai műszak) által és a továbbtanulással kapcsolatos kedvezmények megtagadásával. Ilyenkor a dolgozó olyan munkahelyet keres, ahol a munkarend lehetővé teszi a tanulást, s a munkahely esetleg még támogatja is tanulási törekvését. A fluktuáció a továbbtanulás eredményes befejezésekor kerül ismét előtérbe (és ez a szakma tanulására is vonatkozik). Gyakran képeztetnek ki olyan szakmunkásokat, szakembereket, akiket nem tudnak megfelelően foglalkoztatni. Ilyenkor azután a dolgozók — már presztízs-okokból is — elhagyják munkahelyüket. Minthogy napjainkban már-már egyedül a munka melletti továbbtanulás, szakképzés nyújt lehetőséget arra, hogy valaki pályát változtasson, magasabb jövedelemmel, hatalommal, presztízzsel járó munkát végezzen (generáción belüli vertikális mobilitás), az ezzel kapcsolatos fluktuációt társadalmi szempontból akkor is pozitívnak kell tekinteni, ha — különösen az adott vállalat számára — ez gazdaságilag indokolatlan.

Élesen jelentkezik a szakképzés problémája egyes mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, köztük a felmérésbe bevontakban is. Előfordul például, hogy a kertészeti és baromfityenyésztő szakmunkásokat kapálással foglalkoztatják. A mezőgazdasági üzemekben folytatott beszélgetésekből is kiderült, hogy bár az üzemi vezetők tudják, hogy a rohamos technikai fejlődés sok fiatal szakembert, szakmunkást kíván, mégis idegenkednek alkalmazásuktól, a meglévőket pedig olyan munkahelyeken foglalkoztatják, amelyek semmiféle képesítést sem kívánnak. Ez elkésredést szül a fiatalok között, lökést ad az elvándorláshoz és azt a látszatot kelti, hogy felesleg van mezőgazdasági szakmunkásokból. Ennek a káros jelenségnek közismert oka a szövetkezetek foglalkoztatási kötele-

zetsége idősebb tagjaival szemben, másik oka pedig a mezőgazdasági szakmunkásképzés hiányosságai keresendő. A jelenlegi képzési rendszer erőbben szakosít, mint azt a valóságban a termelés specializációja megkívánná, rugalmatlan, és nem teszi lehetővé a szakmunkások néha nagyon is szükséges, gyors átcsoportosítását, akár üzemen belül is. Némely szakmák valóban túlsúfoltak a szükséglethez képest, de ezt leplezi, hogy a más szakmájúak sem a képzettségüknek megfelelően helyezkednek el.

Fiatalkorú szakmunkások, mérnökök, technikusok nagy jelentőséget tulajdonítanak a szakmai fejlődés lehetőségének, az általuk elsajátított ismeretek hasznosíthatóságának, a munka érdekességének, változatosságának és a szakmai elismerésnek, megbecsülésnek, a szakma és a munkahely presztízsének. Ezzel kapcsolatos igényeik kielégítése pedig sokszor ütközik komoly akadályokba. Közismert például, hogy az új mechanizmus bevezetése után divat lett közgazdászokat alkalmazni. A valóságos közgazdasági munka feltételeit viszont sok vállalatnál nem teremtették meg. Mérnököknél, technikusoknál nem újak az ilyen problémák. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a munkahely-változtatási lehetőséget sokan használják fel arra, hogy képzettségüknek jobban megfelelő, magasabb presztízst biztosító munkahelyet keressenek maguknak. Az idézett KSH-kiadvány szerint: „A munkahely-változtatások egy része munkaköri-szakmai előrelépéssel járt. Az 1968. I. 1 óta munkahelyet változtató műszaki alkalmazottak 24, az adminisztratív alkalmazottak 15 százaléka volt az előző munkahelyén munkás. A munkahelyet változtató szakmunkások 16 százaléka előző munkahelyén betanított és segédmunkás, a betanított munkások 46 százaléka segédmunkás volt.” Úgy gondoljuk, hogy ha a fluktuáció csak mérsékli is a szakképzett munkaerőnek (szakmunkásoktól a diplomásokig) szakképzettséget nem igénylő munkakörökben való foglalkoztatását, akkor ez igen hasznos.

A fluktuáció és a gazdasági környezet összefüggése, kölcsönhatása

Mindezek a folyamatok viszont csak azért bontakozhattak ki, mert a *munkaerőpiac* jelenlegi helyzetét a krónikus *túlkereslet* jellemzi. Erről azonban valamivel bővebben is szólnunk kell.

A többi szocialista országhoz hasonlóan, a gazdasági fejlesztés fő irányát Magyarországon is a forradalmi átalakulás kezdete óta a rendelkezésre álló munkaerőforrásoknak a termelésbe való gyors bevonása jellemezte, a termelés mennyiségi növelése céljából. A munkaerő újratermelési ráfordításainak jelentős részét (főképp oktatási, egészségügyi, kulturális kiadásokat) közös, társadalmi eszközökből fedezték, ezek költségeit a dolgozók nem, vagy csak kis részben fizették meg. Ily módon a munkabérek nem fedezték a munkaerő újratermelési költségeit — a vállalatok számára viszont költségként csak a bér, valamint egy kismértékű bérjárulék jelentkezett, amely azonban nem volt arányos a társadalmi juttatásokkal. Így az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a gazdasági kalkulációban a munkaerő „olcsóbb” lett a vállalatok számára, mint amennyibe népgazdasági szinten ténylegesen kerül. Ez a helyzet a régi mechanizmusban alakult ki, de az új mechanizmus sem hozott változást

ezen a téren. Ennek és más tényezőknek következtében — ha nem is mindenütt, de általában — mesterségesen magas munkaerő-kereslet alakult ki. A népgazdaságban általánossá vált a *munkaerővel való pazarlás*. A munkaerő-kínálat ezzel hosszú ideig lépést tudott tartani (átcsoportosítás a mezőgazdaságból az iparba, a háztartásban elfoglalt női munkaerő munkába állítása stb.). A hatvanas évek közepén azonban már munkaerőhiány kezdett kialakulni, különösen Budapesten és a nagyobb ipari centrumokban, iparilag fejlett körzetekben. (Budapesten hozzájárult ehhez a népesség elöregedése, a munkaképes korúak arányának csökkenése is.)

Az új mechanizmus bevezetése előtt sokan attól féltek, hogy elhelyezkedési problémák alakulnak majd ki, vagy hogy a keresetekben indokolatlanul nagy különbségek keletkezhetnek. Ez a félelem belejátszott a szabályozórendszer kialakításába is. Így egyfelől fennmaradt az „eleven munka olcsósága”, másfelől a bérszabályozás rendszere arra ösztönözte — és ösztönzi — a vállalatokat, hogy minél több alacsony bérű munkaerőt vegyenek fel, viszont nem ösztönöz a meglévők bérének emelésére, a kiemelkedő teljesítmények kiemelkedő honorálására. Túl ezen, ellene hatott a takarékosabb munkaerő-gazdálkodásnak az általános piaci helyzet is. Lényegében fennmaradt népgazdaságunknak az a jellegzetessége, hogy termelését a piacon minden vállalat realizálhatja, sőt bővítheti, nem kell különösebben tartania sem a belföldi, sem a külföldi konkurenciától. Egyetlen vállalat sem kényszerült a létszám leépítésére, s a nyereségnövelés legkönnyebb módja a létszám és a termelési volumen növelése.

Emellett az új mechanizmus bevezetésekor feloldottak egy sor kötöttséget, amelyek korábban korlátozták azt, hogy a munkaerő-gazdálkodásban meglévő problémák a munkaerőpiacon jelenjenek meg. Megszűntek a vállalatok számára megadott kötelező létszámkontingensek, és az új Munka Törvénykönyve megszüntette a munkahely-változtatás adminisztratív korlátozásait.

Említést kell tennünk még arról, hogy az érvényben levő bértarifarendszer elég tág határok között teszi lehetővé hasonló munkakörű, képzettségű dolgozók bérének megállapítását. (Ezt egyes szocialista országokban a szigorúbb központi előírások, a fejlett tőkésországokban pedig a szakszervezetek bérpolitikája korlátozza.) Hozzájárul ehhez az is, hogy az új mechanizmus a vállalatok bérfejlesztési lehetőségeit nyereségük alakulásával kapcsolja össze. (Közgazdászaink egy része ezt helyteleníti, az ésszerű munkaerő-gazdálkodás akadályának tartja, mások viszont még szorosabbá kívánják tenni ezt a kapcsolatot, mert ettől várják az anyagi érdekeltség erősödését.)

Mindez azt eredményezi, hogy a dolgozók egy kevésbé megbecsült, alacsonyabb jövedelmű része számára (és ide sok fiatal tartozik) könnyebb többletjövedelmet szerezni munkahelyváltoztatással, mint az adott munkahelyen belül több és jobb munkával. Viszont a munkaerőhelyzet arra készítette a vállalatok vezetőit, hogy a munkások legfontosabb, képzett, jól fizetett rétegének bérét vállalaton belül is hasonló ütemben emelje, mint ahogyan a fluktuálók bére emelkedik. Említettük, hogy a helyben maradók béremelkedése nem marad el azokétól, akik gyakran változtatják munkahelyüket. E tények ellentmondanak azoknak a hiedel-

meknek, amelyek a „vándormadarakat” „harácsolóknak”, a „társadalom vámszedőinek” titulálják.

A béraránytalanságok állítólagos fokozódása mellett azonban más aggályok is felmerültek a munkaerő-vándorlással kapcsolatban. A vándorlás legközvetlenebb gazdasági hatása az „átállási veszteség”, amely több összetevőből: a kilépés és belépés munkaidő-szükségletéből (legalább 1—1 nap) és a kettő között esetleg eltelő időből (ez azonban a jelenlegi munkaerőhelyzetben általában nem nagy), a betanítási költségekből és végül abból a teljesítmény-csökkenésből áll, amely a kilépést megelőző hetekben (különösen a felmondás és a kilépés között), illetve a belépés után jelentkezik. Sokszor megkísérelték már ennek a veszteségnek a számszerűsítését; a hazai kohó- és gépipar egyes nagyvállalataiban például 6—9000 forintba teszik. Hasonló célzattal szokták megemlíteni a munkaerőhiány miatti termeléskiesés, kapacitáskihasználatlanság okozta veszteséget.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt az említett — és nem említett további — számok megbízhatatlanságára szeretnénk felhívni a figyelmet. Az átállási veszteség első tétele minden esetben fennáll. A másik két tétel azonban munkánként, munkanemenként, munkakörönként különböző mértékben. A munkaerőmozgás „élén” haladó segédmunkások, valamint bizonyos vasipari és építőipari szakmák esetében például a betanulási veszteség nem, vagy alig mutatkozik, hiszen sokszor az új helyen ugyanolyan még a gép is, amellyel dolgozni kell.

A termeléskieséssel, gépállással kapcsolatos számítások pedig azért problematikusak, mert a megszokott mennyiségi szemléletre épülnek, az egyoldalú többtermelést tekintik „népgazdasági haszon”-nak. Valójában a termeléskiesés például egy veszteségtérítő exportszubvenciók termékénél még hasznos is lehet a költségvetésnek stb. A munkaerőhiány a felmérésbe bevont vállalatoknál — de egyéb információink szerint is — előmozdítja az állóeszközök selejtezését, ami nagyon is kívánatos, és lassabban történik a szükségesnél.

Mindamellet az átállási veszteség kétségtelenül létezik és számolni kell vele. A kérdés csak az — mint minden átállásnál —, hogy vajon az egyéb hatások érnek-e annyit, hogy ezt a veszteséget kompenzálják.

Az átállási veszteségeket akkor érdemes vállalni, ha kedvező, a nagyobb hatékonyság irányába mutató strukturális változások velejárói. Az új mechanizmusnak kifejezett célja, hogy segítse a hatékonyabb szakmákhoz, ágazatokhoz, vállalatokhoz történő munkaerő-átcsoportosítást. Mint említettük, a dolgozók személyi jövedelmét a rendszer a vállalati jövedelmekkel kapcsolja össze; a vállalati jövedelmeknek viszont a vállalat gazdasági tevékenységének a piac által elismert társadalmi hasznosságával arányosan kellene alakulniuk. A rendszer így érdekeltté kívánja tenni a dolgozókat is abban, hogy oda menjenek dolgozni, ahol társadalmilag hasznosabb, hatékonyabb tevékenységet fejthetnek ki.

Új gazdasági mechanizmusunk első éveiben azonban ez a tendencia csak korlátozottan érvényesült. Az árakban, a jövedelmezőség ágazatok és vállalatok közötti különbségeiben sok még az esetlegesség, a korábbi áreltérések maradványa stb. Az ágazatok, vállalatok között a fluktuáció eredményeképpen kialakuló munkaerő-átcsoportosulás nem mindig felel meg a hatékonysági szempontoknak.

Az eltelt időszakban nem is alakultak még ki a *fluktuáció határozott mozgásirányai*. Néhány tendencia azonban megfigyelhető. Ha lassúbb ütemben is, de folytatódik a mezőgazdaságból való eláramlás. Csökken, vagy stagnál a létszám a szénbányászatban, a kohászatban, a textil- és ruházati iparban. (Az utóbbi két iparág egy-egy reprezentáns vállalatának munkaerőhelyzetét felmérésünk során is tanulmányozhattuk.) Az eláramlás oka alapjában véve az, hogy a jelenlegi bérszínvonal a nehéz munkakörülményekkel egybevetve nem teszi vonzóvá ezeket az iparágakat a munkát keresők — különösen a fiatalok — számára.

Ha volumenében nem is olyan jelentős, de kétségtelenül szembetűnő folyamat a minisztériumi iparból a kis- és középiparba (tanácsi vállalatokhoz, szövetkezetekhez) való átáramlás. Különösen nagy port ver fel a termelőségfejlesztési melléküzemágak intenzív munkaerővonzása, elsősorban Budapest környékén.

Az itt kifizetett magas jövedelmek több tényezőre (eltérő adózás, magasabb munkaintenzitás, kisebb rezsi) vezethetők vissza. Igen fontos szerepet játszik azonban az is, hogy a tsz-melléküzemek többnyire hiánypótló tevékenységet folytatnak: hiánycikkek gyártanak, ipari kooperációs tevékenységet végeznek stb. Mindezt az igényekhez rugalmasan alkalmazkodva teszik, betöltve azt a funkciót, amelyet más országokban a kis- és középüzemek széles hálózata lát el.

Az eddig kedvezőbb jövedelemszabályozás miatt valószínűleg kevésbé hatékony melléküzemágakat is érdemes volt létrehozni. Ezeket sem lehet azonban egyértelműen elítélni, hiszen gazdaságunkban nincs más tendencia korszerű kis- és középüzemek létrejöttére, és hazánk ipara sokkal koncentráltabb, mint a nálunk fejlettebb termelőerőkkel rendelkező országok ipara.

Számos melléküzem vagy tanácsi vállalat felfutását éppen a nagyvállalatoknál uralkodó szervezatlenség és munkaerőhiány tette lehetővé. A nagyvállalatok korábban minden alkatrészt és részegységet kerítésen belül állítottak elő, most viszont rákényszerültek arra, hogy egyes tevékenységeket kisvállalatoknak adjanak ki kooperációba. Ennek megvan a hátulütője is: így — valamint a saját vidéki gyáregységek létrehozásával, a vidéki telepítésekkel — megkerülik, elodázzák a munkaerő-gazdálkodás, munkaszervezés terén megvalósítandó intézkedéseket.

Ezzel el is jutottunk a munkaerőhiány és a fluktuáció általunk legfontosabbnak ítélt gazdasági hatásához. (Bár nyilvánvalóan nem tehetünk egyenlőségjelet a munkaerőhiány és a fluktuáció hatásai közé, konkrét gazdasági gyakorlatunkban nehéz lenne őket különválasztani.) A munkaerőhiány az egyetlen olyan tényező jelenlegi gazdasági mechanizmusunkban — de a régi mechanizmusban is, amint erről az NDK és Csehszlovákia tapasztalatai tanúskodnak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején, amikor ott a hasonló problémák megjelentek —, amely *gátat szab az extenzív, munkaerő-pazarló iparfejlesztésnek és a vállalatokat intenzív, munkaerő-megtakarító fejlesztésekre, gépesítésre, az üzem- és munkaszervezés javítására, a belső tartalékok feltárására készíteti*. A munkaerőhiány ilyen hatásáról valamennyi, a felmérésünkbe bevont termelővállalatnál meggyőződhattunk.

A munkaerőhiány mozdítja elő a kigépesítést a vizsgált iparvállalatoknál és az építőiparban, a jobban vezetett tsz-eknél pedig azt, hogy

nem az elment munkaerő visszaszerzésére, hanem a gépesítésre összpontosítják erőfeszítéseiket.

Ezért, úgy látszik, hogy a munkaerőpiacon kialakult helyzet — eltérően a termékértékesítésben kialakult helyzettől, ahol a megfelelő verseny hiányában az eladók kényelmes pozíciója többé-kevésbé fennmaradt — jelentős követelményeket támaszt a gazdasági vezetőkkel szemben, gondokat, fejtörést okoz nekik, a megszokott módszerek, hagyományos megoldások feladására, új utak keresésére kényszeríti őket. Ezért tiltakoznak annyira, ezért keresnek felső védelmet ellene.

A feltárára váró belső tartalékok, munkaszervezési lehetőségek, csökkenthető veszteségek pedig igen nagyok. Más vizsgálatokkal egyhangúán mutatják ezt a mi tapasztalataink is. A munkaerőhiányra panaszkodó vezetők szinte kivétel nélkül elismerik a kapun belüli munkanélküliség létezését. Figyelemre méltó, hogy ösztönző bérrendszerek bevezetése esetén egyszerre eltűntek a felfelé jelentett létszámhiányok. Annak következtében, hogy a hiányzó létszám bérét részben feloszthatták a dolgozók között, két, vizsgálatunkba bevont vállalatnál gyáregységek, üzemszervezetek visszautasították a pótlólagos munkaerőt anélkül, hogy emiatt ne teljesítették volna termelési feladataikat. Különösen nagyok a lehetőségek az anyagmozgatás gépesítésére, sőt beruházás nélküli ésszerűsítésére. A vizsgált ipari és építőipari vállalatoknál sok a baj a termelés ütemességével is: a hajrát követően nem tudnak munkát adni a dolgozók egy részének.

A munkaerőhiány és a fluktuáció egyik legfontosabb — gazdasági és társadalmi — hatása a munkások helyzetének módosulása a vállalaton, munkahelyen belül. A magas munkaerő-kereslet miatt a munkaerőpiacon az eladók piacának bizonyos vonásai kezdtek érvényesülni, és a szabad munkahely-változtatás intézményesített lehetősége is viszonylag kedvező pozícióba hozta a munkavállalókat.

Itt egyrészt a munkaerőhelyzet és a béralakulás összefüggéseiről kell szólnunk. A gazdasági vezetők egy része a munkaerőhiánynak és a munkaerő-vándorlásnak tulajdonítja a gazdaságban érvényesülő inflációs tendenciákat. A fluktuáció miatt produkció nélkül kifizetett bérek inflációs hatásának mi nem tulajdonítunk nagy jelentőséget, a rossz munkaszervezés miatti állásidő, a fokozott túlórázás legalább ilyen súlyú tényező. Az viszont igaz, hogy a fluktuáció sajátos „bérharc” is: a keresetükkel elégedetlen munkások munkahely-változtatással, sőt: kilépéssel való fenyegetéssel tudnak magasabb béreket kiharcolni. Mint már említettük, hamis az az elterjedt beállítást, hogy a vándormadarak járnak jobban és kapnak több bért, a törzsgárda rovására.

A folyamat másik oldala az „üzemen belüli erőviszonyok” alakulása. Sokan úgy gondolják, hogy a fluktuáció miatt romlott a munkakerölcs, a munkafegyelem, a „nyerészkedők”, „harácsolók” kerültek előtérbe a „becsületes dolgozókkal, törzsgárdatagokkal” szemben, a munkahelyi vezetők nem tudnak, nem mernek fegyelmezni stb.

A fluktuációnak és különösen a munkaerőhiánynak — főként bizonyos ágazatokban, szakmákban — természetesen van ilyen következménye. A gazdasági és társadalmi vezetők, a sajtó azonban sokszor eltúlozza és egyoldalúan állítja be ezt a hatást. A tapasztalat ugyanis az, hogy az ilyen jelenségek nem általánosak; sok az olyan munkahely, ahol vagy

a jobb bérezés, vagy a jobb bánásmód, a dolgozók megbecsülése miatt a fluktuáció is kisebb, és a munkafegyelem, a munkaerőkölcs sem romlott azóta, amióta lehetőség van a szabad munkahely-változtatásra. Az adminisztratív kötöttségek állítólag „túl korai” feloldása ott okozott nagy gondokat, a munkafegyelem kirívó romlását, ahol korábban a munkaszervezés, a fegyelem ezekre az adminisztratív kötöttségekre és a dolgozók vezetőkkel szembeni kiszolgáltatottságára épült. Az kétségtelen ugyanis, hogy a munkaerőhiány és a szabad munkahely-változtatás lehetősége csökkentette a dolgozók e kiszolgáltatottságát, a vállalatokat, a munkahelyi vezetőket a munkások jobb megbecsülésére, a munkafeltételek javítására, szociális beruházásokra készítette. Ez is közrejátszott abban, hogy sokasodtak a vállalati lakásakciók, vállalati részvétellel épülnek az újabb óvodák.

Vitatható az a nézet is, amely általában erkölcsi erénynek tekinti a vállalathoz való hűséget és elítélendőnek tartja a munkahely-változtatást, sommásan kedvezőtlennek minősítve a fluktuáció hatásait. Erkölcsi szempontból semmi preferálandót nem látunk az egy-egy kis csoport-hoz való ragaszkodásban. Gazdasági és társadalmi szempontból a kérdést differenciáltan kell megítélni, hiszen mind az egy helyben maradásnak, mind a mozgásnak megvannak a maga előnyei és hátrányai. (Nem az évi többszöri mozgásról beszélünk, bár korábban már említett sajátos esetekben ez is lehet előnyös, de az olyan két-három-ötévenkénti munkahely-változtatásról viszont igen, amely már kizárja, hogy valaki „becsületes törzsgárdatag” lehessen.) Az adott munka jobb megismerését, begyakorlását, az adott munkahelyen megszerezhető helyismeretet, a munkahelyi környezetbe való tartós beilleszkedést tekinthetjük az egy helyben maradás előnyeinek; a mozgás viszont szélesebb látókört, sokoldalú általános és szakmai ismereteket eredményez, azt, hogy a munkaerő szélesebb körben használható. A saját elhatározásból mozgékonyabb munkaerő sokszor a külső követelményre történő mozgásra is hajlamosabb. A személyiség fejlődése szempontjából is legalább annyi előnye van a munkák és a munkahelyek (nem túl sűrű) változtatásának, mint az évtizedes egy helyben maradásnak, különösen akkor, ha például a bejárás és a házimunka, a gyermeknevelés leköti a szabadidő jelentős részét, és így korlátozódnak a munkahelyen kívüli ismeret- és élményszerzési lehetőségek. A fluktuáció tehát egyrészt meglazít, széttör bizonyos „meghitt, családias” munkahelyi kapcsolatokat, nehezíti a munkahelyi integrációt — másrészt viszont kiszabadítja az embereket bizonyos korlátozottságokból, sokoldalúbb életvitelt, személyiségfejlesztést tesz lehetővé. E hatását nehéz lenne egyértelműen pozitívnak vagy negatívnak minősíteni, másként kell megítélni gazdasági és társadalmi szempontból, másképpen szakmunkások, segédmunkások, szakemberek és vezetők, idősebbek és fiatalok, férfiak és nők esetében (nőknél például a munkahelyi kötődés rendszerint erősebb, de erősebb az ezzel járó alárendeltség is).

Néhány következtetés

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk: a fluktuáció méretének az utóbbi években tapasztalt növekedése társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi sajátosságaival függ össze. A fluktuáció létezését

azonban közgazdasági, szociológiai, pszichológiai stb. tényezők együttesen váltják ki. Következményei is sokfélék, s egyszerre vannak hasznos és káros hatásai.

A vállalati gazdasági és politikai vezetők jelentős része mégis egyértelműen negatív, sőt gyakran katasztrofális jelenségként értékeli a munkaerőhiányt, illetve a fluktuáció jelenlegi mértékét. Különösen egyes nagyvállalati vezetőkre vonatkozik ez, akik elvárnák, hogy patinás üzemeik magasabb bérekkel és juttatásokkal vonzhassák a legkiválóbb dolgozókat, de az elmúlt időszakban megszokták, hogy ehhez a kedvezőbb jövedelmi helyzethez nem kell korszerűbb technikát, s főként valóban nagyüzemi munka- és üzemszervezést teremteniük. E vezetők egy része adminisztratív intézkedéseket, a meglévő korlátozások kiterjesztését követeli, mások viszont inkább közvetett, jövedelemszabályozási eszközökkel lépnének fel a vándorlás ellen — vagy mert nem tartják hatékonynak az adminisztratív beavatkozást, vagy mert etikai aggályaik vannak. Kisebbségben vannak azok a vezetők, akik differenciáltabban ítélik meg a munkaerőhiányt, a fluktuációt, és nem követelnek saját vállalatuk, ágazatuk számára kivételes elbírálást.

Azt, hogy a vállalati gazdasági vezetők ilyen módon közelítik meg a kérdést, és többnyire központi beavatkozást követelnek a fluktuáció ellen, természetesnek tartjuk. Szükségképpen termelési, gazdasági szempontból szemlélik a dolgokat, és saját vállalatuk, ágazatuk érdekeiből indulnak ki. E törekvések kétségtelenül közrejátszottak abban, hogy az elmúlt évben megindult bizonyos korlátozások bevezetése. Előbb — többnyire a területi pártszervek kezdeményezésére — egy-egy vidéki város vagy budapesti kerület, gyárnegyed vállalatai egyezségeket kötöttek a kölcsönös csábítás megszüntetésére. Ezeket azonban a legritkább esetekben tartották be. Később a Munkaügyi Minisztérium és a SZOT adott ki közös irányelveket a vállalati munkaerő-gazdálkodással kapcsolatban, s javasolta a területi tanácsszerveknek, hogy éljenek a kötelező munkaközvetítés elrendelésére vonatkozó jogukkal. A megyei tanácsok általában be is vezették a munkaerőmozgás részleges korlátozását: a munkaerő-csábításban kitűnt vállalatokhoz bizonyos dolgozók — az évente egynél vagy kettőnél többször munkahelyet változtatók, vagy fegyelmi úton elbocsátottak, Budapesten a vidéki lakosok — csak a munkaerő-közvetítő hivatal útján helyezkedhetnek el; e szervek pedig a kötelező közvetítés alá tartozó dolgozókat elsősorban a maguk, valamint az ágazati minisztériumok által kijelölt preferált vállalatokhoz közvetítik. (A „leginkább preferált” területeket pedig mentesítették a kötelező közvetítés alól.) Fontos központi intézkedés, hogy azok, akik a felmondási idő letöltése nélkül hagyják ott munkahelyüket, elveszítik az állami lakbér-hozzájárulást. Felmerültek még olyan elképzelések is, hogy korlátozni kellene az azonos munkaterületen más vállalatnál (pl. szövetkezetknél) fizethető magasabb bér mértékét.

Az intézkedések láthatóan elsősorban a gyakori munkahely-változtatók ellen irányulnak. A korábban kifejtettek alapján azonban számunkra úgy látszik, hogy némelykor, bizonyos szempontból az egy éven belüli többszöri munkahely-változtatás is lehet indokolt, szükséges.

De itt többről is szó van. Amennyire természetes, hogy a vállalati gazdasági vezetők termelési szempontból, a vállalati érdek alapján nega-

tívan ítélik meg a munkaerőhiány és különösen a fluktuáció következményeit, annyira nem egyértelmű, hogy miért kell sokszor a vállalati politikai vezetőknek és a központi gazdaságirányító szervek képviselőinek is átvenniük ezt a szemléletet.

A hozott és a tervezett korlátozó intézkedések a fluktuációnak nemcsak a kedvezőtlen, hanem az azoktól elválaszthatatlan kedvező hatásait is csökkentik majd. Az utóbbiak pedig — amint arra igyekeztünk rámutatni — távolról sem lebecsülendők. Emellett arra is rá kell mutatnunk, hogy a hozott intézkedések részleges jellegűek, a munkahely-változtatási szándékoknak csupán egy részét hiúsíthatják meg. Közvetlen hatásuknál ezért fontosabb — és egyértelműen káros — az a közvetlen hatásuk, hogy elterelik a figyelmet a munkaerő-gazdálkodás fogyatékoságairól, amelyek a jelenlegi fluktuáció általunk is említett káros következményeinek mélyebben fekvő okai közé tartoznak.

R. D. Archibald—R. L. Villoria:

HÁLÓS IRÁNYÍTÁSI RENDSZEREK (PERT/CPM)

A számítógépek elterjedése további lendületet adott az irányítási módszerek fejlődésének, s a könyvben ismertetett esettanulmányok rámutatnak azokra a problémákra, amelyek szinte minden vállalatnál nap mint nap adódnak. A szerzők a rendszer összefüggéseit emelik ki, s kevés matematikai apparátust alkalmaznak, ami szerencsésnek mondható, mert nem riasztják el az olvasót felesleges képletek megértésével. A módszer mechanizmusa a lényeges, ez viszont az I. részből könnyen elsajátítható: szinte minden esetben egy-egy vállalati munkafolyamat a háttér, így az elmélet és a gyakorlat kapcsolata biztosított. Ismert probléma például az idő és költség ellentmondásának feloldása, az optimális struktúra kialakítása. Az előtervezés során becslések segítségével mutatják be a programozott költség- és munkaerő-ráfordítások következtében fellépő megtakarítás (túllépés) mértékét, melyet a vezető a háló alapján érzékelhet, s megteheti a szükséges intézkedéseket. A II. részben a környezeti feltételek megteremtésével járó szervezési követelmények ismerhetők meg, ami annál is lényegesebb, mivel a módszer önmagában semmi eredményt nem nyújthat, szükség van például képzett személyzetre, számítógépre, jól kiválasztott eljárásra, s ismerni kell az esetleges hátrányokat is.

A III. rész a már említett esettanulmányokat tartalmazza. Ez a könyv legjobban adaptálható része, hiszen gyakorlati alkalmazások ismerhetők meg belőle. A gyakorlati ismertetés után elméleti vonatkozásokra is kitérnek a szerzők, s például a szakirodalomban eddig nem található „döntési fa” modellt is bemutatják.

A könyvet azok a nehézségek és buktatók zárják, amelyek nemcsak a rendszer bevezetése, de működése során is adódhatnak. A Függelék példákat tartalmaz, amelyek kézzelfoghatóvá teszik az addig elmondottakat.

Sok ábra és táblázat egészíti ki a könyvet, ezek szervesen hozzá tartoznak a szöveghez, s jól szemléltetik a vállalkozás, az operatív munkák, az összefüggések ismerete szükségességének problémáját.

A könyv szerencsésen egyesíti magában az elvi és gyakorlati szempontokat, hozzásegít a hálós rendszerek egységes megítéléséhez, a fogalmak tisztázásához. Mindazoknak, akik valamilyen területen döntéssel foglalkoznak és irányítanak, vagy segítők a vállalati munka javításának, sok újat mond.

556 l., kötve 88,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÓSZEGI LÁSZLÓ:

A hosszú távú népgazdasági területi tervezés

A hosszú távú népgazdasági tervezés keretében 1967 óta folyik a területfejlesztés várható fő tendenciáinak, ésszerű irányainak és céljainak feltárását és megalapozását szolgáló tervezőmunka. A tervezés általános menetével összhangban az első egy-másfél évben a tervezők a tervgazdálkodás két évtizede alatt végbement térbeli változást, ennek alapvető tendenciáit és kiváltó okait, valamint a kialakult helyzet sajátos problémáit elemezték, és megpróbálták mindebből a jövőbeli fejlesztés számára adódó fő következtetéseket leszűrni.¹

Nagyjából az 1969-es évben fogalmazta meg a Területi Bizottság² az 1971—85. évekre vonatkozó területfejlesztési koncepció munkahipotéziseit, amelyeket — a tervezőmunka keretéként — a Konzultatív Bizottság is jóváhagyott. E hipotézisek támaszkodtak az elemzésekből levont fő következtetésekre, valamint az egyéb hosszú távú bizottságokban és az Országos Tervhivatalban az egyes átfogó szakterületekre, népgazdasági ágakra, illetve a népgazdaság egészére kialakított hasonló jellegű hipotézisekre és prognózisokra.

A területi hipotézisek vázolták a területfejlesztésben hosszú távon várható, illetve tudatosan érvényesítendő tendenciákat, irányelveket és célokat. Így a gazdasági fejlettség és az életszínvonal-életkörülmények fejlettsége térbeli közelítésének, a népesség és gazdaság (ezen belül különösen az ipar és az infrastruktúra) térbeli és települési koncentrációjának, az egyes népgazdasági ágak térbeli elosztásának, illetve az egyes sajátos térbeli kategóriák (budapesti agglomeráció, fejlett és gyengén fejlett térségek), valamint a településhálózat fejlesztésének várható és kívánatos fő irányait. (Figyelembe véve azt is, hogy a hosszú távú területfejlesztésnek kettős célt, a gazdasági növekedést, a társadalmi munka szélesen értelmezett hatékonyságának növelését és az országos társadalompolitikai célok együttes érvényesítését kell szolgálnia és térbeli aspektusból megalapoznia.)

A legutóbbi mintegy másfél év e hipotézisek ellenőrzését, megalapozását szolgálta. Bár a hosszú távú területfejlesztési koncepció (alternatívák) kellően megalapozott és koordinált meghatározásához még további széles körű tervezőmunka szükséges, mégis, már az elvégzett vizs-

¹ Lásd Lázár György: A népgazdaság területi szerkezetének fejlődése és néhány időszaki problémája. *Gazdaság*, 1969. 1. szám.

² A hosszú távú népgazdasági tervezés kilenc bizottságának egyike, elnöke Lázár György munkaügyi miniszter.

gálatok és számítások alapján is számos olyan lényeges következtetés és probléma merült fel, amelyek szélesebb szakmai érdeklődésre tarthatnak számot.

Szemlélet, megközelítés

A hosszú távú területi tervezőmunkában — nem éppen probléma-és vitamentesen — a *korábbihoz* és az általában megszokotthoz *képest* több vonatkozásban *eltérő megközelítés és szemlélet* érvényesült. A szemléletváltozás abból következett, hogy célratörően és hatékonyan igyekeztünk érvényesíteni azt a — máskor is sokszor hangoztatott, de valójában következetesen sohasem érvényesített — követelményt, hogy *a területi tervezés a népgazdasági tervezés szervezete* legyen, annak térbeli megalapozását s egyben konkretizálását szolgálja. Ez megkívánta, hogy a területi tervezés szemléletében, módszereiben is alkalmazkodjék a hosszú távú népgazdasági tervezés általános kereteihez, a gazdaságirányítás és tervezés jellegéhez, az ország térbeli jellegzetességeihez.

Az egyik ilyen sajátosságot talán úgy lehetne kifejezni, hogy a területi tervezés „*népgazdaságcentrikus*”, a vizsgáldások középpontjában a népgazdaság egésze, annak térbeli aspektusai állanak. Nyilvánvaló, hogy a területi terv — hosszú távra is — végeredményben azt a célt szolgálja, hogy reális alapot képezzen az operatív, tudatos társadalmi cselekvés, illetve az ezt közvetlenebbül orientáló rövidebb távú tervek és szabályozás számára. Ebből következik: olyan formában (területi kategóriákban) kell összefoglalnia a hosszú távra kialakult konzisztens fejlesztési elgondolásokat és meghatározni a célokat, hogy az térbelileg viszonylag könnyen értelmezhető legyen az egyes megyei tanácsok, vállalatok, központi irányító szervek stb. számára. Ez azt jelenti, hogy a tervnek területi kategóriák (körzet, megye) szerint (is) ki kell fejeznie a kívánatosnak tartott fejlesztési irányokat. Egyebek mellett ez az indítéka annak is, hogy a vonatkozó kormányhatározat³ a hosszú és a középtávú területi terv — egész megyékből képzett — tervezési-gazdasági körzetekre való kidolgozását írja elő.

Az előbbi követelmény indokoltságának elismerése és fenntartása mellett az eltelt időszakban a hosszú távú területi tervezésben mégsem azt tekintettük elsőrendűnek, hogy a területi egységek távlati fejlesztési irányait, céljait határozzuk meg részletesebben. *A munka középpontjában a népgazdaság fejlesztésének térbeli aspektusából való megalapozása állt, az a kérdés, hogy milyen térbeli struktúra, a népesség és a gazdaság milyen térbeli és települési megoszlása, milyen térbeli változási tendenciák érvényesítése szolgálja legjobban az ország társadalmi-gazdasági fejlődését.* (Abból a törekvésből adódóan, hogy a területi tervezés „még időben” tárja fel azokat a hatásokat, társadalmi, gazdasági konzekvenciákat, amelyek az országos — átfogó és ágazati — elgondolások bizonyos térbeli-települési struktúrában való megvalósítása esetén felmerülnek, s amelyek esetleg negatívan befolyásolják általános fejlődésünket.) A területi tervezés ebben a felfogásban az általános és ága-

³ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1006/1971. (III. 16.) számú határozata a területfejlesztés irányelveiről.

zati népgazdasági tervezés speciális (térbeli) megalapozásának eszköze, s az egyes területi egységekre (kategóriákra) vonatkozó konzekvenciák mintegy „melléktermékként” adódnak. Ez utóbbi melléktermék persze — a tervezés előrehaladott és érett szakaszában — elegendő támpontot szolgáltat ahhoz, hogy egy-egy területi egység hosszú távú fejlesztési koncepcióját a népgazdaság általános fejlesztéséből adódó követelményekkel összhangban lehessen kialakítani.

Egy másik sajátossága a folyamatban levő hosszú távú területi tervezésnek az, ahogyan a „körzet”-kérdést kezeli. A klasszikus szocialista területi tervezésben a gazdasági körzet, a gazdasági rayonírozás nem egyszerűen a tervezés térbeli kereteinek, területi egységeinek elhatárolását célozza. Egyben kifejezett területfejlesztési stratégiát is képvisel: a körzetek népgazdasági profiljának, specializációjának és az e köré csoportosuló gazdasági komplexumnak a meghatározását és a specializáción alapuló körzetközi kapcsolatoknak a racionális kialakítását. Ez a megközelítés jelentős eredményeket hozott a Szovjetunióban, s mindmáig a területi tervezés metodikai, szemléleti alapját képezi. Időközben a körzetkomplexum értelmezése a korábbi autarkias felfogással szemben — összefüggésben a gazdasági növekedéssel — lényegesen rugalmasabb irányban változott. A többi szocialista országokhoz hasonlóan az elmúlt húsz évben hazánkban is fontos törekvés volt a gazdasági rayonírozáson felépülő területi tervezési rendszer kialakítása. Elméletileg ennek jogsága — az ország konkrét adottságaitól függetlenül — eléggé védhetőnek látszott. A gyakorlatban viszont kevésbé sikerült bizonyosságot szerezni arról, hogy ez a megközelítés a mi konkrét feltételeink között eredményesen alkalmazható-e, illetve az egyetlen reális megoldást jelenti-e.

A tapasztalat azt mutatta, hogy már a körzetek elhatárolásakor is problémák adódtak, a kutatás során ugyanazon kritériumok alapján is a legkülönbözőbb következtetésekre jutottak. Hasonlóképpen nehézségbe ütközött az objektíve reális népgazdasági specializáció, profil és az erre épülő gazdasági komplexum tartalmának meghatározása. Mindebben természetesen igen nagy szerepe volt annak, hogy sem a kutatásban, sem a területi tervezésben nem sikerült a múltban biztosítani azt a szükséges tudományos bázist, kapacitást és szervezetséget, ami egy ilyen valóban nagyon szerteágazó kérdéskomplexum akár csak közelítő megoldásához is nélkülözhetetlen. Ezért is nagyon nehéz reális véleményt nyilvánítani arról, hogy maga a módszer vagy csak a kedvezőtlen feltételek eredményezték-e a negatív tapasztalatokat. Van azonban néhány tényező, amely valószínűsíti, hogy a területi tervezésben a hazai feltételek között objektíve is korlátozott e módszer eredményes alkalmazása (most nem mint keretet, hanem mint fejlesztési stratégiát tekintve a gazdasági rayonírozást). Ilyen tényezők — anélkül, hogy bővebben részleteznénk őket — a gazdasági struktúra fejlődése eredményeként a természeti feltételekhez való kötöttség csökkenése mind az iparban, mind a mezőgazdaságban, a területi specializáció fokozódó elmosódása (utóbbiban az üzemi specializáció egyidejű fokozódása mellett), a „tér” áthidalásának (közlekedés, hírközlés) idő- és költségigény-csökkenése, a gazdaság erőteljes és fokozódó világgazdasági nyíltsága, a munkaerő és a népesség térbeli mobilitásának és általános képzettségi fokának növekedése, végül — de elsők között figyelembe veendő tényezőként — a gazdaságirányítás rend-

szerének (decentralizált döntési mechanizmus), továbbá a terv tartalmára vonatkozó felfogásnak a változása (nincs mód például 15 évre konkrétan meghatározni és telepíteni — körzetek között diszlokálni — a lényegesebb egyedi ipari beruházásokat).

Mindezek a tényezők — megítélésem szerint — kevésbé kedveznek egy gazdasági rayonírozási koncepciónak, szemben például egy „fejlesztési centrum” vagy egyéb — sajátos fejlesztési problémát felvető, központi beavatkozást igénylő térségekre alapozó — stratégiai közelítéssel. De ez az állítás is több irányú bizonyítást igényel még.

Mindenesetre a hosszú távú területi tervezőmunka indításakor — mind az elemző, mind a tervező szakaszban — *a korábbi negatív tapasztalatok is sugallták azt az álláspontot, hogy egyrészt fejlesztési stratégia-ként ne a gazdasági rayonírozással (specializáció-komplexitás) kísérletezzünk, másrészt hogy ne valamiféle egyetlen területi beosztást (megyék, körzetek) vegyünk figyelembe.* Így adódott, hogy az eddig folytatott tervezőmunkában a tervezés keretétül a három jellegzetes területi kategória (budapesti agglomeráció, fejlett, illetve gyengén fejlett megyék csoportja) mellett az egyes vizsgált összefüggések jellegétől függően a megyék, a jellegzetes településkategóriák, illetve a speciális területi egységek (például szánbányászati körzetek, mostoha természeti adottságú agrárkörzetek) szolgáltak.

Az eddigi tapasztalatok nem utalnak arra, hogy ez a szemlélet nehezen a tervezés — eddigiekben követett — alapvető céljainak elérését.

Felmerülhet a kérdés, nem mond-e mindez ellent az említett kormányhatározot ama követelményének, hogy a hosszú távú területi tervet az egyes gazdasági körzetekre kell kidolgozni. Véleményem szerint nem. A tervezés elsődleges feladata a jelen szakaszban még az, hogy az országos társadalmi-gazdasági fejlesztési elgondolások térbeli megalapozását lehetővé tegye, illetve az előbbiekkal összhangban levő alapvető térbeli fejlesztési tendenciákat, követelményeket, célokat „kitapogassa” és összefoglalja. Ehhez az alkalmazott megközelítés és szemlélet alkalmas — a mai tapasztalatok szerint a gazdasági rayonírozásnál megfelelőbb — irányt és keretet ad.

Az V. ötéves megyei tanácsi és területfejlesztési tervezésben viszont célszerű, ha a hosszú távú tervezés végső eredményeit, a hosszú távú népgazdasági terv területfejlesztési céljait a helyi szervek számára egyes nagyobb országrészekre (körzet) vonatkozóan konkrétan is meghatározzák. Ez az említett határozat egyik célja, s nem jelent valamiféle körzeti „lebontást”. A hosszú távú tervezés elkövetkező szakaszaiban, az eddigi munkával párhuzamosan, az alapul vett körzetekben⁴ is megindul az elemző, majd a koncepciót kialakító munka. Olyan fázisban, amikor nem merevedtek meg a hosszú távú fejlesztési célok és elgondolások. Ezért lényeges segítséget jelenthet az átfogó és az ágazati népgazdasági tervezés számára. A területi (körzeti szintű) koordinációs elem az, amivel a körzeti tervezés segítheti az országos (átfogó, ágazati és területi) tervezés megalapozását, s ami a vonatkozó határozat másik célja.

További sajátossága a jelenlegi területi tervezésnek, hogy nem az „egyetlen lehetséges reális koncepció” meghatározását tekinti kiinduló

⁴ Az Országos Tervhivatal és az Építési és Városfejlesztési Minisztérium közös döntésével hat körzetet alakítottak ki

feladatának, hanem *a területfejlesztés lehetséges alternatív irányait* és útjait igyekszik feltárni. Ez vagy a tényleg egyedül lehetséges és észszerű koncepcióhoz vezet, vagy — ami az eddigi munka alapján valószínűbbnek látszik — több alternatív (az adott konkrét feltételek között egyaránt lehetséges) koncepciót és az ezekhez tartozó feltételrendszer eredményez. Ha történetesen igazolódik, hogy valójában csak egyetlen reális területfejlesztési koncepció képzelhető el, akkor is a variánsokban való vizsgálódás növeli a tervezőmunka megalapozottságát. A jövőre vonatkozó eddigi prognózisok és tervelgondolások tükrében úgy látszik, hogy a térbeli fejlesztés determináltsága a múlthoz képest lényegesen kisebb, a fejlesztés irányainak kitűzésében sokkal nagyobb a mozgási lehetőség.

Ez felvetette azt a kérdést, milyen kritériumok alapján határozzuk meg — a reális döntési sávon belül — a vizsgálandó területfejlesztési stratégiát. Az e vonatkozásban alkalmazott megoldást a folyamatban levő területi tervezés igen fontos további újszerű vonásának tekinthetjük. A nemzetközi szakmai közvélemény eléggé egybehangozóan vallja, hogy *a térbeli fejlesztés lényegesen kihat mind az országos növekedésre, mind a társadalompolitikai folyamatokra*, tehát a területfejlesztési politikának, a területi tervezésnek mindkét célt figyelembe kell vennie. Hasonló szellemben fogalmazza meg a terv feladatát a közelmúltban elfogadott hazai kormányhatározat is.

A két követelmény nagyon sok esetben kölcsönösen erősíti egymást — különösen hosszú távon, sokszor azonban még rövidebb távon is —, de e követelmények egymás ellenében is hathatnak. Ezt az elvi lehetőséget mérlegelve, *a tervezés feladata* úgy fogalmazható meg, hogy tárja fel: *adott konkrét feltételek mellett mennyiben és milyen vonatkozásban hozhatók közös nevezőre, illetve mennyiben és milyen vonatkozásban mondanak egymásnak ellent e követelmények, s jelölje meg a célszerű kompromisszum lehetséges módjait, a különböző reális alternatívákat, azok előnyeit és hátrányait.*

Sem a hazai, sem a nemzetközi gyakorlati és kutatási tapasztalatok nem voltak elégségesek ahhoz, hogy a tervezőmunka számára e két követelményrendszer különböző helyzetekben és feltételek között való kölcsönös összefüggésére megfelelő eligazítást adjanak. Ez olyan megközelítést sugallt,⁵ hogy kíséreljük meg a tervezés során meghatározni a gazdasági növekedés (hatékonyság) követelményeit a fő gazdasági ágak (ipar, mezőgazdaság, infrastruktúra) térbeli szerkezetének alakításában, illetve definiálni a társadalompolitikai követelmények térbeli konzekvenciáit.⁶ Ezek ismeretében meg lehet határozni azokat a reális variánsokat, amelyek — különböző jellegű és mértékű kompromisszumok mellett — mindkét követelményt szolgálják, illetve fel lehet mérni, hogy

⁵ Lásd: Vita a gazdasági fejlődésről, a tervezésről és az életszínvonal-politikáról. A Magyar Közgazdasági Társaság 1968. évi Közgyűlésének és Tudományos Ülésszakának anyaga című kiadványban Kőszegi László hozzászólása (86–91. l.); részletesebben pedig Boros Ferenc—Kovács Csaba—Kőszegi László: Területvariáns-számítások metodikája. OT Távlati Tervezési Főosztály, 1970. július. Sokszorosított anyag.

⁶ A hatékonysági koncepciókat az iparban Bartke István, a mezőgazdaságban Kulcsár Viktor, az infrastruktúrában Kádas Kálmán vezetésével létrehozott munkacsoportok, a regionális közelítés kérdéseit a Pongrácz Pál—Kovács Csaba vezetésével működő munkacsoport vizsgálta, illetve dolgozta ki. A területi variációs számításokat az ipari, mezőgazdasági és infrastruktúra munkacsoportok és néhány további szakértő a területi bizottság titkársága (Boros Ferenc—Kovács Csaba—Kőszegi László) irányításával és közreműködésével végezte.

milyen „ára” van annak, ha az egyik követelményt a másik ellenében akarnánk következetesen érvényesíteni.

Tisztában kell lenni természetesen azzal, hogy a területfejlesztésnek általában igen nagy a „társadalmi töltése”, a területfejlesztési politika világszerte gyakran inkább politikai, mintsem szűkebb gazdasági okokból került és kerül előtérbe. A társadalmi-gazdasági fejlesztésnek országosan és térbelileg is nagyon sok olyan összefüggése és kihatása van, amely nehezen vagy egyáltalán nem kvantifikálható. Ily módon tehát naivitás volna azt gondolni, hogy egy olyan fejlesztési alternatíva, amely csökkenti az emberek munkahelyre való ingázását, összehasonlítható mondjuk egy ezzel ellentétes eredménnyel járó, de az adott feltételek mellett kevesebb infrastruktúrafejlesztési beruházást igénylő vagy gazdaságosabb ipartelepítést lehetővé tevő megoldással. Teljes körű és minden szempontból megalapozott összehasonlítás tehát nem képzelhető el. De már az is jelentős előrelépést hozhat, ha reális képünk van arról, hogy a különböző lehetséges fejlesztési variánsok esetében a kvantifikálható vonatkozásokban mit mutat az összehasonlítás és milyen számszerűen ki nem fejezhető jellegzetességeik vannak. Ez már eléggé reális alapot adhat a mérlegeléshez és a döntéshez.

A területi variációs számítások néhány módszertani kérdése

Hét átfogó területfejlesztési variánst alakítottunk ki. A variációs számításoknál — a variánsok egy-egy csoportja esetében, részben eltérően — adottnak tekintettük a népesség, a kereső népesség, az ipar, az építőipar, a mezőgazdaság, a terciér szektorok keresőinek együttes számát, változó — variációs — elemnek az előbbieket megoszlását az alapul vett térbeli és települési kategóriák szerint. Fontos variációs elem volt a lakosság infrastrukturális (közút, lakás, belterületi út és közlekedés, kereskedelem) ellátottságának országos átlagos mértéke és ennek fejlesztésiköltség-igénye. Az egyes variánsok országos ellátási értékei és az ehhez tartozó fejlesztésiköltség-igények egyrészt a településkategóriánként differenciáltan meghatározott ellátási normatívákból, másrészt a népesség e településkategóriák szerinti megoszlási arányaiból alakultak ki. A településkategóriánkénti fajlagos műszaki fejlesztésiköltség-normatívákat (vizsgált ellátási ágazonként) minden variánsra vonatkozóan lényegében egységesen határoztuk meg.

Az ellátási normatívák településkategóriánkénti differenciálása azt a célt szolgálta, hogy a számítás ne szakadjon el a realitásoktól (például a községi lakások teljes csatornázása vagy a községi utak kiépítése nem 15 év, hanem több évtized fejlesztési erőforrásait igényelné). Másrészt tükrözi a beépítési móddal, a laksűrűséggel és az átlagos településnagysággal kapcsolatos műszaki követelmények eltérését (magas beépítésű, nagyvárosi kategóriában a csatornázás, az úthálózat kiépítése higiéniai és műszaki okokból elkerülhetetlen, míg kisebb, lazább beépítésű településekben ez szerényebb fokon is megoldható). Másként fogalmazva, minden településkategória esetében az átlagos előrehaladást és a településkategóriák eltérő sajátosságait mérlegelő, társadalmilag indokoltnak feltételezett ellátottsági fokot vettük alapul. (Néhány példa: a csatornázottság-

ban Budapesten 95, a közepes nagyságú városokban 80, a községekben 30 százalékos átlagos ellátottságot; a belterületi úthálózat szilárd burkolatú kiépítésénél Budapesten 73, a községekben 21 százalékos ellátottságot tekintettek elérendőnek a számítások 1986-ra.)

A területfejlesztési variánsok egyik csoportjánál (stratégiai tartalmukat tekintve) az volt a feltételezésünk, hogy a gazdaság területi fejlesztésének — a három nagy területi kategória viszonylatában — megközelítőleg *igazodnia kell a munkaerő újratermelődéséhez*. Ennek megfelelően Budapest számára éppen csak annyi bevándorlót és ingázót „biztosítottunk”, hogy a népesség és a foglalkoztatottak száma a jelenlegi szinten maradjon, illetve csak mérsékelten csökkenjen. (Az ipar számára 1985-ben így is csak a mainál kisebb létszám állhat rendelkezésre.)

A variánsok másik csoportjánál nem igazodtunk a munkaerő újratermelődésének főbb regionális arányaihoz; *a népesség és a munkaerő területi eloszlását és átcsoportosulását főként az ipar és a mezőgazdaság („hatékony”) térbeli fejlesztésének követelményei határozták meg*. Az előző csoportba tartozó variánsokkal szemben ezekben a változatokban országosan kevesebb mezőgazdasági és több tercier keresővel számoltunk.

A variánsok a települési koncentrálttság tekintetében is eltérő stratégiát fejeznek ki. Az elsőként említett csoportban két változatot dolgoztunk ki („O” és „E” variáns), közülük településileg az „E” erőteljesebben, az „O” mérsékeltbben koncentrált a vidéki területeken.

A második variáncsoporton belül három településileg koncentrált („A”, „C” és „D”) változatot vizsgáltuk meg, két változatban („B” és „F”) pedig koncentrált fejlesztést feltételeztünk.

A *koncentrált* változatokban a tercier ágazatok létszámának növelésében minden esetben a fővárosnak biztosítottuk az országos létszám-növekmény mintegy egyharmadát (ez megfelel a jelenlegi részesedési aránynak). Ezért ezek a változatok Budapest vonatkozásában lényegében csak az ipar létszámkorlátaiban különböznek egymástól (a „C” variáns kb. 50 ezres budapesti iparilétszám-növekedéssel számol, a „D” variáns lényegében tartja a jelenlegi budapesti ipari létszámot, az „A” variáns pedig kissé — mintegy 20 ezerrel — csökkenti azt).

Országos viszonylatban *a koncentrált és a dekoncentrált változatok* részben attól függően térnek el egymástól, hogy milyen mértékben fejlesztjük Budapestet. Csak a *vidéket véve figyelembe* viszont az a fő különbség közöttük, hogy több, illetve kevesebb fejlesztési centrummal számolnak. *A koncentrált változatokban például 33 fejlesztési centrum kapta meg az elosztható ipari létszám mintegy 90 százalékát. A dekoncentrált változatokban az alapul vett 112 településen belül az elosztható létszám lényegesen nagyobb része jutott más — kisebb — centrumoknak.*

A mezőgazdaságfejlesztési variánsok két — az említett munkacsoport által kidolgozott — alternatívából indultak ki. Ezek lényegében a mostoha természeti adottságú agrárkörzetek fejlesztési perspektívájának eltérő megítélésében (és ennek egyéb térségekre való kihatásában), valamint a mezőgazdaság korszerűsítési folyamatának — az ezt tükröző mezőgazdasági keresőlétszámnak — országos alakulásában kü-

lönböznek. A munkaerő természetes újraképződéséhez igazodó területfejlesztési variánsokban a magasabb (1985-ben országosan 900 ezer) létszámot képviselő változatot, főként a hatékonyságot figyelembe vevő variánsokban ellenben a gyorsabb korszerűsödést és az említett agrártérségek erőteljesebb struktúraátalakítását célzó koncepciót vettük alapul (ehhez országosan 750 ezer a megfelelő kereső létszám).

Az iparra — támaszkodva a múlt év elején kialakított ipari területfejlesztési koncepciótervezetre — lineáris programozási eljárással 6 területi variáns készült és épült be az átfogó területfejlesztési variánsokba. Az elosztható ipari kapacitás (létszám) figyelembevételével a modellen kívül határozta meg az ipari fejlesztés szempontjából szóba jövő 112 település iparilétszám-korlátait, mérlegelve az egyes centrumok munkaerő-tartalékait.

A programozás keretében arra kerestek választ — a természeti erőforrásokhoz kötött bányászat, villamos energia és kohászat kivételével —, milyen struktúrában kell a fejlesztéseket az egyes településekben megvalósítani ahhoz, hogy országosan ez a „leghatékonyabb” legyen. Egy variánst úgy fogalmaztak meg, hogy a struktúra mellett a településenkénti megoszlás hatékonyságára is támpontot nyújtson. A hatékonyság tartalma és eltérése a modellekben abban jutott kifejezésre, hogy a vizsgált 112 település — ipartelepítés szempontjából legfontosabb — adottságait⁷ és az egyes iparágak e tényezőkkel szembeni igényességét melyik megoszlás (variáns) hozza legteljesebben és a legkisebb országos fejlesztési igények mellett összhangba. Technikailag ezt a modell⁸ az adottságok és igények 1—5 közötti pontszámmal való minősítése — a települések iparágankénti pontszámkülönbségeiből képzett matrix — útján oldotta meg. A negatív pontszámok településenkénti (adott ágazatra vonatkozó) összege azt fejezi ki, hogy a település mely adottságai (és relative milyen mértékben) azok, amelyek nem felelnek meg az adott iparág igényeinek (vagyis egyfajta relatív telepítési többletköltségmértékét kapunk). A programozás optimumkritériuma e többletköltség (pontösszeg) minimalizálása volt. Az egyes programváltozatokhoz (variánsokhoz) tartozó pontértékekkel lehetséges a változatok gazdaságosság szempontjából való sorolása (anélkül persze, hogy a pontszámok mögött álló költségtöbbletigény-különbségek reális mértékére közvetlenül megbízható információt kapnánk).⁹

A vázolt módon kialakított variánsok az ipari keresők és a népesség eloszlásában „markáns” különbségeket mutattak. Így például az ipari létszám szélső értékei Budapestre — az 1968. évi 627 ezerrel szemben — 509 ezer („E” variáns) és 673 ezer („C” variáns), a vidéki nagyvárosokra 242, illetve 353 (1968-ban 193 ezer), a városiasodó településekre 70, illetve 175 ezer (1968-ban 65 ezer). A teljes népesség változásának szélső értékei a következők: az 1970. évihez mérten Budapest népessége 60 ezerrel csökken, illetve 360 ezerrel nő, a budapesti agglomerációban 110, illetve 430 ezerrel gyarapodik, a fejlett megyék népessége 150,

⁷ A modellt eredetileg Illés Iván és Zala György dolgozták ki és alkalmazták a 60-as évek közepén. Jelenlegi formájában Illés Iván és Bartke István fejlesztették ki.

⁸ A vizsgált adottságok: a munkaerő szakképzettség, a szállítási lehetőségek, a villamosenergia- és fűtőanyag-ellátottság, a kooperációs adottságok, a piaci feltételek, a vízbeszerzési adottságok, az infrastrukturális feltételek, a kutatási-szellemi háttér, a termelési hagyományok (meglévő üzemek).

⁹ Részletesebben lásd Bartke István—Bora Gyula—Illés Iván: Változatok az ipar távlati területi fejlesztéséhez. Tanulmány, Budapest, 1971. január. Sokszorosított anyag.

illetve 350 ezerrel nő, a fejletlen megyék népessége gyakorlatilag változatlan marad, illetve 270 ezerrel nő.

A különböző területfejlesztési stratégiát képviselő variánsokban eltérően alakul a népesség településkategóriák szerinti eloszlása, az urbanizációs folyamat intenzitása és belső struktúrája is. A városi népességszám-növekedés szélső értékei 800 ezer, illetve 1,4 millió, ezen belül az egyes városkategóriák népességnövekedése között is számottevő eltérések vannak.

A lakosságnak a — termelőágak, illetve munkahelyek eloszlásával összhangban kialakuló — településkategóriánkénti megoszlása szolgált alapul a különböző variánsokhoz tartozó infrastruktúrafejlesztési igények eltéréseinek országos felméréséhez és értékeléséhez.

A területi variációs számításokkal szemben támasztott fő követelmény az volt, hogy a „hatékonyságra” gyakorolt hatásuk szempontjából tegyék összehasonlíthatóvá a lehetséges térbeli fejlesztési stratégiákat.¹⁰ (Társadalompolitikai szempontból lényegesen egyszerűbb egy ilyen összehasonlítás, ha egyszer definiáljuk, hogy milyen követelményeket értünk alatta: például foglalkoztatás, infrastrukturális ellátottság stb.)

Ezt a követelményt az eddigi számítások és elemzések csak részlegesen tudták kielégíteni. Az átfogó területfejlesztési variánsok hozzávetőleges megbízhatóságú összehasonlító elemzése főleg két szempontból volt lehetséges:

1. Relatíve hogyan segítik az ipar hatékonyságának országos növelését?

2. A különböző térbeli fejlesztési stratégiák esetében (meghatározott feltételek mellett) adott országos ellátottsághoz (közmű, településen belüli közlekedés, út, kereskedelmi hálózat) milyen nagyságrendű fejlesztési erőforrás szükséges, illetve elegendő-e az országos fejlesztési erőforrás? Más oldalról nézve: adott országos fejlesztési célok és erőforrások mellett milyen eltérő térbeli fejlesztési stratégiák jöhetnek számba.

Az előbbi összehasonlítások és a belőlük kapott eredmények óvatos kezelését több tényező indokolja. Az ipari modellszámításokhoz, a települések adottságainak relatív minősítéséhez kiindulásul lényegében a 60-as évek első felének megfelelő állapot szolgált. Azóta lényeges változás következett be például egyes településkategóriák és települések infrastrukturális ellátottságában, a gazdaság térben való elhelyezkedésében stb. Emellett a települések adottságainak és az ipari ágazatok telepítési igényeinek meghatározására alkalmazott módszer is számos vonatkozásban finomításra szorul, szükséges a tényezők körének változtatása (például a munkaerővel való ellátottságot csak mint korlátot, s nem pedig mint telepítési adottságot vette figyelembe a modell; túl nagy súlyt adott a nem eléggé megalapozottan meghatározott „tradíciók”-nak stb.). Egészében úgy tetszik, hogy a modellszámítások a főváros és a nagyobb városok javára és a közepes és kis városok, valamint a városiasodó települések kárára torzítják az eredményeket.

¹⁰ Valójában a hatékonysági feltételekre épülő variációkban is vannak bizonyos társadalompolitikai korlátok (népesség, az alapul vett — a regionális közelítés bizonyos követelményeit tükröző — településkategóriánkénti ellátottsági fajlagosok stb.). Tehát ezek is eleve bizonyos mértékű kompromisszumot képviselnek az előljáróban említett kettős követelményhez képest.

Az infrastruktúra-számításoknál sem tudtunk minden tényezőt figyelembe venni: a csatornahálózat-fejlesztés költségszámításai például nem foglalják magukban a meglévő hálózat szintentartásához szükséges rekonstrukciót, valamint a vízbeszerzéssel és -tisztítással kapcsolatos társadalmilag indokolt költségeket. (Ez utóbbi két tényező miatt a főváros és a nagyobb városok helyzetét a valóságosnál kedvezőbbnek mutatják).

Az elvégzett hatékonysági (összehasonlító) számítások csak néhány fő vonatkozásra kiterjedő, tendenciaszerű összefüggés feltárását célozzák és első — kísérleti jellegű — megközelítésként foghatók fel. E korlátok szem előtt tartásával azonban a kapott eredmények máris számos hasznos és érdekes összefüggésre hívják fel a figyelmet. Erről a továbbiakban bővebben lesz szó.

A vizsgálatok részlegessége főképpen abban nyilvánult meg, hogy az ágazatok hatékonyságára csak külön-külön voltak értelmezhetők (tehát az ipar vagy az infrastruktúra egészére), de nem tudtuk még megoldani a mezőgazdaság eltérő területi fejlesztési variánsainak valamiféle hatékonysági összehasonlítását.

Nem kerülhetett sor az ipar, a mezőgazdaság és az infrastruktúra együttes „hatékonysági” mérésére és átfogó területfejlesztési variánsok szerinti összehasonlítására sem.

Ehhez — a már jelzett egyéb szükséges kiegészítések és pontosítások mellett — szükséges, hogy az összehasonlító számításokat egységes mértékegységben (forintban) végezzük el, ami számos metodikai probléma és információs nehézség leküzdését kívánja. Emellett számolni kell azzal is, hogy ez a hatékonyság mint összehasonlítási mérce sajátos tartalmú, a hatékonyság közhasználatú fogalmától némileg eltér.

Az ipari modellszámításokban a pontszámok közötti tényezőkénti értékek tényleges társadalmi ráfordítás-igénye az, ami forintban kifejezendő ahhoz, hogy a minősítéskor a különböző tényezők eltérő súlya és az egyes települések tényleges súlyozott színvonala (előnyössége) meghatározható legyen. Az így — költséggé — átalakított számítási anyag alkalmas lehet arra, hogy a jelenlegi pontösszeg és pontkülönbség helyett forintban fejezze ki azt a differenciát, amely a különböző területi iparfejlesztési variánsok esetében országos szinten egymáshoz képest abból adódik, hogy az adott ipari fejlesztési volumen és struktúra mellett — az adottságokhoz jobban vagy kevésbé jól igazodó térbeli elosztás miatt — nagyobb vagy kisebb társadalmi ráfordítással lehet az ipar által támasztott telepítési követelményeket kielégíteni. A szó valódi értelmében ezt az összefüggést még nem lehet a hatékonyság átfogó kifejezőjének tekinteni, mert például az üzemeltetést befolyásoló számos összefüggést és természetesen a konkrét beruházás több más tényezőjét sem fejezi ki.

A mezőgazdaságban az eltérő térbeli — művelési ág és alapvető termelési — struktúrájának megfelelő, egyrészt a hozamokban, másrészt a felhasznált erőforrások hatékonyságában megnyilvánuló nagyságrendi különbségek felmérésével kellene kimutatni azt a ráfordítás- (vagy eredmény-) különbséget, amelyet a meghatározott mezőgazdaságfejlesztési célok eltérő térbeli struktúrában való megvalósítása egymáshoz képest mutat.

Kicsit megint más jellegű lehet a hatékonyság összehasonlítása az

infrastruktúrában. Teljes körű és valóban hatékonysági összefüggést az mutatna, ha a különböző településkategóriákra vonatkozóan meghatároznánk az azonos normatív ellátottsági szintek (teljes ellátottság) eléréséhez szükséges egyszeri (és folyamatos) ráfordítási igényeket. Egy sor ellátási tevékenység viszont — például oktatás, egészségügy, kereskedelem — nem vonatkoztatható egyértelműen telepítési egységekre (egy-egy körzetek igényeit elégíti ki). Másrészt a különböző településkategóriák esetében teljesen irreális minden ágazatban — 15 éves perspektívában — azonos ellátottsággal vagy azonos színvonalú műszaki megoldásokkal számolni. Ezért hasznosabb — ha elméletileg jobban vitatható is — az alkalmazott megközelítés.

Bár a három szóban forgó területen a javasolt módszer alapján kapott forintértékek és relatív különbségek részben eltérő közgazdasági tartalmat fejeznének ki, mégis alkalmasak arra, hogy együttes összehasonlításra használjuk fel őket, és az egyes vizsgált variánsok hatékonyság szerinti értékelését, sorolását így oldjuk meg.

A hosszú távú területi tervezőmunka további programja tartalmazza a fenti irányokban való továbbhaladást biztosító feladatok elvégzését, s ez lehetőséget ad már ez évben is a területi variációs számítások sok szempontból továbbfejlesztett elvégzésére. A vázolt igényű átfogó számítások metodikai és információs megalapozása viszont hosszabb időt kíván, ezért ez feltehetően csak a következő években végezhető el. Még további — elsősorban kutató jellegű — feladat olyan módszer kidolgozása, illetve adaptálása, amely lehetővé teszi a térbeli fejlesztés különböző stratégiáinak — az országos tervezés keretébe is közvetlenül beilleszthető — gazdasági (hatékonysági) összehasonlítását.

Ismételten alá kívánom húzni: a reálisan vizsgálhatónak tekintett átfogó területfejlesztési koncepcióvariánsok gazdasági (hatékonysági) számítások útján való összehasonlító elemzése nem azt a célt — vagy felfogást — tükrözi, mintha egyedül ezen az alapon kellene és lehetne dönteni a célszerű fejlesztési politikáról. Jellemzően fogva a területfejlesztés tipikusan olyan téma, ahol a több évtizedes perspektívában való kihatás, a hosszabb távú érdekek — 15 év távlatában esetleg csak a társadalmi hatékonyság fogalmával jelezhető hosszabb távú hatékonysági, adott rövidebb időszakon belül inkább csak társadalompolitikainak látszó követelmények — mérlegelése döntő fontosságú. De amennyire hangsúlyozandó ez, ugyanígy nélkülözhetetlen, hogy a döntés a gazdaságilag is kimutatható és mérlegelhető összefüggésekben is világos és megalapozott információk alapján történjen.

A területfejlesztési koncepció néhány fő eleme és iránya

Az elmúlt mintegy két év megalapozó munkái, ezen belül a részletesebben is érintett területi variációs számítások eredményeként — a hosszú távú népgazdasági tervezés általános előrehaladása és a vonatkozó kutatások és említett metodikai problémák szabta korlátokon belül — kirajzolódtak a területfejlesztésben érvényesülő és érvényesítendő fő irányelvek, illetve világosabban megfogalmazhatókká váltak a még megválaszolásra váró kérdések. A hosszú távú tervezés feladata, hogy a

konkrét népgazdaságfejlesztési koncepciók és a külső feltételek szabta kereteken belül, részletesebb stratégiát alakítson ki a térbeli fejlesztésre. A következőkben röviden összefoglaljuk az ezzel kapcsolatos eddigi főbb tervezési eredményeket és következtetéseket.¹¹

a) Regionális (térbeli) közeledés

Már a hosszú távú területfejlesztési munkahipotézis is arra a következtetésre jutott — elemezve és értékelve különösen az utóbbi 6—8 évben érvényesülő térbeli tendenciákat, a népgazdasági struktúra átalakulási irányait —, hogy az elkövetkező időszakban tovább folytatódik és erősödik a regionális (térbeli) gazdasági közeledés folyamata.

Az időközben elvégzett újabb vizsgálatok megerősítették ezt a hipotézist és pontosabban megfogalmazhatóvá tették a folyamat várható fő jellemzőit és a reális célokat. Ami az előbbit illeti, erre vonatkozóan a fejlett országok több évtizedes fejlődése olyan határozott tendenciát mutat, hogy a nagyjából a mi jelenlegi fejlettségi színvonalunkon, illetve az afeletti fejlettségi szakaszban (az egy főre jutó nemzeti jövedelemmel mérve) szembetűnő regionális közeledés megy végbe mind a gazdasági fejlettségben, mind az életszínvonalban és az életkörülményekben. Az e tendenciát kiváltó tényezők — különösen a következő fejlődési periódusban — a mi feltételeink között is jelen lesznek. Ilyenek: a népesség életszínvonalának, iskolázottságának, szakképzettségének, társadalmi, ágazati és térbeli mobilitásának általános növekedése; a földrajzilag erősebben kötött primer szektor (bányászat, mezőgazdaság) relatív, esetleg abszolút súlyvesztése a gazdaság egészén belül; az energiasztruktúra változása a gazdaságosabb szállítható energiahordozók és a villamos energia javára; a szállítás és hírközlés általános fejlődése és korszerűsödése révén a „tér leküzdésének” relatíve csökkenő költségei stb.

Mindezek alapján az elkövetkező időszakban *már nemcsak társadalompolitikai okok hatnak a térbeli közelítés irányába; jelentősen megerősödnek a térbeli közeledési folyamat gazdasági tényezői is.* Ez azt is jelenti, hogy a regionális (térbeli) közeledés nem szűkül és nem szűkíthető le csak az életkörülményekre, az életszínvonalra, hanem magában foglalja és feltételezi a gazdaságfejlettségi és hatékonyságbeli különbségek mérséklődését is. Az utóbbi sokszor „irreális” követelménynek tekintik. De elég ha arra gondolunk, hogy a gazdasági átrétegződés az ország minden zugába behatol s még inkább jellemző a nagyobb területegységekre; a mezőgazdaság korszerűsödése mérsékli elmaradását az egyéb ágakhoz; az iparban az általános korszerűsödési folyamaton belül egy sor ágazatban a legkorszerűbb üzemek vidéken, részben korábban fejletlen területeken létesültek, és létesülnek (az ipari területi hatékonysági vizsgálatok¹² máris jeleznek bizonyos térbeli közeledést).

¹¹ Ehhez felhasználtam Boros Ferenc—Kovács Csaba—Kószegi László: Beszámoló a hosszú távú területfejlesztési koncepció megalapozását célzó munkáról című anyagát. OT Távlati Tervezési Főosztály. Dokumentum. 1971. március.

¹² Lásd Bartke István—Tóth Pálné: A magyar ipar térszerkezetének hatékonysági modellje. Budapest, 1971. március. OT Tervgazdasági Intézet.

Ezzel összefüggésben azonban hangsúlyozni kell néhány dolgot. Egyrészt azt, hogy különösen a gazdasági közeledés nem kezelhető mechanikusan, minden településre, vagy kisebb térségre vonatkoztatva. Főként nagyobb térségekre, országrésznyi területekre érvényesíthető egyértelmű és határozott tendenciaként, egyes kisebb térségek viszonylatában a relatív fejlettségi különbségek nőhetnek is. (Ez eléggé általános tendenciaként érvényesülhet némely településkategóriák és települések esetében, egy általános javuló színvonal mellett is.)

A másik dolog — s ez az utóbbi időszak vizsgálatai alapján eléggé egyértelművé vált —, hogy a regionális közeledés követelményei nem értelmezhetők a népesség és a munkaerő természetes — vándorlás nélküli, eszmei — térbeli arányaira. Nem állítható fel olyan követelmény, hogy a gazdaságfejlesztés mereven igazodjék a munkaerő-képződés térbeli arányaihoz. Az elmúlt két évtizedhez képest ugyan lényegesen kisebb mértékben, de a hatékony gazdaságfejlesztés a jövőben is szükségessé teszi egyes nagyobb térségek (ezen belül a vidék és a budapesti agglomeráció) és még inkább e térségeken belül egyes fejlődő centrumok, térbeli koncentrációk irányába való munkaerő- és népességmozgást.

Az életszínvonal-életkörülmények térbeli közelítését mutatja, hogy az egy lakosra jutó jövedelmek szóródása a legutóbbi időben már jelentősen — nemzetközi összehasonlításban a fejlett országokra jellemző mértékre — csökkent. Az elkövetkező időszakban csak mérsékelt további közeledés várható, mintegy közvetlen eredményeként az öregekről és a gyerekekről való társadalmi gondoskodás tervezett lényeges fokozásának.

Még egyértelműbbé vált az újabb vizsgálatok és számítások alapján, hogy az életkörülmények közelítésében a fő feladat az infrastrukturális (lakás, közmű, köznevelés, egészségügyi és szociális-kulturális, kereskedelmi és közlekedési) ellátottságban levő jelentős *színvonalkülönbségek mérséklése*. Ez egyúttal a fejlettségbeli különbségek csökkentésének is alapvető feltétele. Másrészt az infrastruktúra hatékony fejlesztése és az ellátási színvonal közelítése a legszorosabban kapcsolódik a településhálózat korszerű átalakításához, az urbanizációs folyamat tudatos befolyásolásához.

Ezt a kölcsönhatást — és az ebből, mint erősen eszközigenyes folyamatokból adódó „tehetetlenségi nyomatókat” és korlátokat is — figyelembe véve az életkörülmények (infrastruktúra) közelítése végett több követelmény egyidejű érvényesítése szükséges. Így: lényegesen javítani kell a budapesti lakás- és közlekedési helyzeten, de az egyéb szolgáltatásokkal való ellátottságon is (például egészségügy, közmű stb.). Mérsékelni kell az ellátottsági színvonalkülönbségeket a vidéki városok között, főleg az azonos kategórián belül, de a különböző városkategóriák között is. A vidéki nagyvárosok fővároshoz viszonyított elmaradottságát — ahol ezt nem indokolja a fővárosi szerepkör — fokozatosan csökkenteni kell.

Elő kell segíteni a falusi települések ellátottságának javulását s — a városokhoz viszonyítva — a színvonalkülönbségek fokozatos mérséklését is.

Sokszor félreértés adódik abból, hogy az előbbi célokat — tendenciákat és követelményeket — valami képzelt mértékhez (teljességhez)

kapcsolják, és így eleve irreálisnak tekintik ezek együttes érvényesítését. Véleményem szerint elkerülhetetlen, hogy e folyamatok együttesen, egyidejűleg menjenek végbe; a jobb életkörülményekre való törekvés a lakosság minden — földrajzilag bárhol élő — rétegére jellemző lesz és növekvő jövedelemszint mellett saját erőből is erőfeszítéseket tesznek evégett. A hangsúlyt arra kell — és lehet — helyezni, hogy milyen arányban osszuk el az erőforrásokat — központiakat és (közvetetten) a lakosságiakat — e célok között, és nem utolsósorban, hogy e nagy aggregációkon belül (például a községi kategória több mint 3000, nagyságrend, jelleg stb. szerint eltérő települést tartalmaz, de a városi kategória is 80 egységet fog át) az egyes szűkebb kategóriákra, illetve városokra, településekre hogyan értelmezzük és érvényesítsük ésszerűen — nem kizárva a differenciálás követelményét — a közelítés elvét. Ez átvezet a másik kérdéshez, a fejlesztés térbeli-települési koncentrációjához.

b) Térbeli-települési koncentráció

Ma már általánosan elfogadottnak tekinthető — és a hosszú távú területi tervezőmunka is egyértelműen alátámasztotta ezt a következtetést —, hogy a *gazdaság egészének hatékony térbeli fejlesztése* alapvetően a gazdaság (ipar, infrastruktúra) és a népesség *települések és településeggyüttesek* (agglomerációk) *szerinti meghatározott koncentrálását igényli*. Ez összhangban van a regionális (térbeli) közeledés, valamint az ágazati hatékonyság követelményeivel is (például az iparban a gazdaságos nagyságrend, a fokozott vertikálitás és kombináció, a közlekedésben a körzeti pályaudvari rendszer, az infrastruktúrában a koncentráltabb települési és beépítési formák gazdaságosabb fejlesztése stb.).

Nem ilyen egyértelmű azonban, hogy *milyen mértékű* települési koncentráció az, amely valóban hatékony és társadalmilag kívánatos. Elegendő talán csak utalni az ezzel kapcsolatos hazai cikkekre, vitákra, illetve a gyakorlatban tapasztalható szélsőségekre (az „egy falu-egy üzem” jellegű decentralizált iparfejlesztési tendenciákra és némely törekvésekre és nézetekre, amelyek szerint gazdaságos ipari tevékenység és fejlesztés csak a fővárosban, legfeljebb néhány nagy városban képzelhető el).

A bizonytalanság egyrészt abból ered, hogy e kérdés sem dönthető el kizárólag gazdasági, gazdaságossági összefüggések alapján. A túlzott koncentrálódásnak — de valószínű, hogy a túlságos szétszórtságnak is — számos olyan, adott időpontban nem számszerűsíthető kedvezőtlen következménye van, amely erőteljesen befolyásolja az egész fejlődést, a társadalmi közérzetet és a hatékonyságot (például a nagyvárosi stresszhatások, a zaj-, rezgésártalmak, számos szociológiai probléma). Másrészt az a probléma, hogy nem lehet tértől-időtől elvonatkoztatott „optimális mértéket” találni a koncentráció fokára. Ez utóbbi függ a mindenkori konkrét feltételektől (földrajzi helyzet, nagyság, a gazdaság fejlettsége és fejlődési struktúrája, az infrastruktúra általános kiépítettsége, hogy csak néhány legfontosabb tényezőt említsünk). *A tervezésben nem egyes településeket, hanem a térbeli-települési struktúra egészét, a konkrét történelmi, földrajzi, társadalmi, gazdasági feltételeket kell alapul venni*

a reális fejlesztési stratégiának, a koncentráció célszerű mértékének meghatározásához.

A feladat önmagában egyszerű és világos: a „számszerűsíthető” tényezők vonatkozásában össze kell vetni a „belső” gazdasági előnyöket (hátrányokat), vagyis az iparon belüli eredmény-ráfordítás adatokat — a különböző mértékű koncentrálódás mellett — a külső gazdaságban (az infrastruktúrában) mutatkozó urbanizációs költségekkel. Valójában ez nem ilyen egyszerű információs és metodikai, de egyéb okokból sem, ezért nemzetközileg is igen széles skálán mozognak az optimális mértékre vonatkozó ajánlások.¹³

Az elvégzett vizsgálatok és területi variációs számítások tapasztalatai alapján — az előző fejezetben jelzett metodikai torzításokat is lehetőleg kiszűrve — meg lehet állapítani, hogy *a budapesti agglomeráció gazdasági súlyának lényeges fokozása, népességének jelentős növelése nem célszerű.*

A területi variációs számítások szerint az iparfejlesztés országos hatékonyságát tekintve kívánatos a budapesti *ipar* létszámának növelése, elsősorban a gépiparban és a vegyipar némely ágaiban a vidékkel szembeni komparatív előnyök miatt. Valószínű, hogy a számítások pontosított elvégzése némileg csökkenti a vidéki fejlesztési centrumok fővárossal szembeni, az eddigi számításokban mutatkozó hátrányát, de a budapesti ipari létszám erőteljes csökkenésével — az ipar országos hatékonyságának sérelme nélkül — reálisan nem számolhatunk. Akár némileg növekvő, akár csökkenő ipari létszámból indulunk ki, *mindenképpen szükséges a főváros és az agglomeráció egészének ipari korszerűsítése, versenyképességének, hatékonyságának növelése, a termelőkapacitás (termelés) bővítése, erőteljes ágazati és mikrostrukturális szelekcióval párosulva.* Mindez az itteni ipar teljesítőképességének igen számottevő fejlődését eredményezi, de — az eddigi számítások szerint — egyidejűleg az iparban lehetővé teszi a vidék arányának további növekedését.

Ha most egy pillanatra eltekintünk az előbbiektől és azokat a nézeteket fogadjuk el, amelyek a budapesti iparfejlesztés nagyobb hatékonyságát hangsúlyozzák, akkor is látni kell, hogy az ipari létszám növelésének lényeges korlátai vannak.

Stagnáló vagy akár csökkenő ipari létszám esetén is elkerülhetetlen az építőiparban és a terciér ágazatokban foglalkoztatottak létszámának jelentős növelése, a többi között az infrastruktúra fejlesztése, fenntartása, valamint az ipari korszerűsítés-rekonstrukció végett. Ezek növekvő ipari létszámmal párosulva Budapest és az agglomeráció népességének erőteljes növelését kívánják meg. (Például egy 50—100 ezres ipari és a feltétlenül szükséges mintegy 200—150 ezres építőipari és terciér létszámnövekedés, a már ma is magas ingázó létszám 100 ezerrel való további növelése esetében is mintegy 2,3 milliós fővárosi népességszámot tételez fel.)

Ez egyrészt gazdasági szempontból ütközik korlátokba. A számítások

¹³ Ez derült ki az 1970. szeptemberében Madridban rendezett tudományos ülészen is. A nemzetközi konferencia „A növekedésipólus-hipotézis és -politika” kérdésével foglalkozott és a koncentráció kérdésében — a kívánatos népességszámot tekintve — igen eltérő vélemények hangzottak el. N. M. Hansen például „Növekedésipólus-politika az Egyesült Államokban” című előadásában a 200 ezer és egymillió lélekszámú közötti városokat tartja a legelőnyösebbeknek; R. P. Misra szerint („A felülvizsgált növekedésipólus-hipotézis” című anyaga) viszont 500 ezren felül már gazdaságtalan egy-egy város üzemeltetése.

szerint a főváros infrastruktúrafejlesztésének egy lakosra vetített költségei lényegesen nagyobbak, mint a vidéki nagyvárosokban, (s még inkább) a közepes nagyságú és a kis városokban. Egy ipari foglalkoztatottra vetítve ez kerekén 60 ezer Ft ipari beruházási költség-különbségnek felel meg (kb. ennyi például a gépiparban az egy dolgozóra jutó lekötött üzemi eszközök volumene is). Ez a különbség véleményem szerint a szükséges számítási korrekciók után sem fog lényegében változni.

További probléma, hogy egy dinamikus budapesti népességnövekedéssel lépést tartó infrastruktúrafejlesztés — a számítások tanúsága szerint — túlzottan lekötne az e célra rendelkezésre álló fejlesztési erőforrásokat, s a vidéki térségekben erősen korlátozná az infrastruktúra korszerű kiépítését. Mindez további évtizedekre is visszavethetné e körzetekben a hatékony gazdaságfejlesztés feltételeinek megteremtését. Emellett minden eddigi gyakorlati tapasztalat arra utal, hogy egy további extenzív fejlődés fékezne Budapest gazdaságának racionalizálását, a meglévő lakás-, közmű-, közlekedési feszültségek érdemi mérséklését és felszámolását, a megbomlott környezeti egyensúly helyreállítását, illetve a zűfoltosság, a levegő-, vízszennyezettség, zaj, szemét kiküszöbölését. Az elmondottak tehát társadalmi szempontból is ellene szólnak egy ilyen fejlesztésnek.

De a fővárosi népesség erőteljes növekedésének demográfiai korlátai is vannak. Egy 2,3 milliós népességszám elérése — a kedvezőtlen belső demográfiai struktúra miatt — 400—450 ezres bevándorlást tételez fel. Ez az ország teljes számított népességszaporulatának mintegy 60 százaléka és egyenlő a vidék teljes munkaképes korú népességszaporulatával. Az utóbbi évek tapasztalatai alapján egy ilyen mértékű bevándorlás lehetősége kétséges, illetve csak nagy anyagi erők koncentrációjával — például Budapesten „lakásfelesleg” kialakításával — lehet elérni.

Mindezt mérlegelve a tervezőmunka során olyan következtetés adódott, hogy *nem lehet reálisnak tekinteni sem egy olyan fejlesztési stratégiát, amely a főváros kereső és nem kereső népességének jelentős csökkenésével számol (például a vizsgált „E” variáns), sem egy olyan stratégiát, amely 2,3 milliónál is nagyobb népességszámot tételezne fel.* A tervezés mai szakaszában nem látszott reálisnak ennél jobban beszűkíteni a további vizsgálódások kereteit. Érzésem szerint azonban — a felsorolt összefüggések alapján — a további tervezőmunka és a tényleges fejlődés inkább az alsó, mintsem a felső sáv felé fog igazodni.

Meggyőződésem, hogy — függetlenül attól, ki hogyan ítéli meg a további évtizedekben várható és célszerű perspektívát, a XXI. század igényeinek, a nemzetközi kapcsolatok elmélyülésének hatását a budapesti agglomeráció fejlődésére — a következő 15 évet feltétlenül a főváros (agglomeráció) „rendbetételére”, belső fejlődési aránytalanságainak és strukturális problémáinak, feszültségeinek a feloldására kell szentelni. Ezt az átfogó racionalizálási-rekonstrukciós folyamatot a népesség és a gazdaság további jelentősebb koncentrációja, extenzív fejlődése csak késleltetheti és zavarhatja.

Ami a vidék fejlesztését illeti, a számítások aláhúzták a fejlesztési-centrum- és az ellenpólus-stratégiák jelentőségét és célszerűségét. Az ipar hatékony fejlesztése — az alkalmazott számítási módszer mellett — általában a nagyobb települési koncentrátságot, az iparnak legfeljebb

50—60 településben (s ezen belül is elsősorban az 50 ezer lakos feletti városokban) való fejlesztését követelné meg. A módszerrel kapcsolatban említett fenntartások azt sugallják, hogy a jelzett pontosítások után ismételten elvégzett számítások ennél szélesebb települési körre kiterjedő koncentrálttságot is megengedhetnek. Az eddigi számítások szerint például a kisebb városokban és a városiasodó településekben a gépipar hatékony telepítésére nincs lehetőség. Figyelembe véve a gépipar számos ágának jellegét, a nemzetközi tapasztalatokat és bizonyos kedvező hazai jelenségeket, a viszonylag kis szállítási távolságokat, a korszerűsödő közlekedést és hírközlést, a rendelkezésre álló fiatal, szakképzett munkaerőt és az infrastruktúra gyors általános fejlődését, azt hiszem a gépiparban is (és egyéb ágakban is) a számítottnál szélesebb telepítési körben is lehetséges hatékony iparfejlesztés.

A nagyvárosok és a kisebb centrumok hatékonysági összefüggései is némileg változó megítélést kívánnak. Nem rendelkezünk még elég ismerettel arra vonatkozóan, hogy a nemzetközi szakcikkekben, véleményekben szükségesnek tartott nagyobb ipari (települési) koncentrálttságot a mi esetünkben mennyiben befolyásolják az egyes fejlesztési centrumok között meglévő kisebb távolságok (Svájc ipara decentralizált eloszlása ellenére magas hatékonyságú). Mégis, valószínűnek látszik, hogy némely iparágak, profilok számára a nagyobb koncentráció, népesség, urbanizációs háttér nélkülözhetetlen hatékonysági feltétel lesz. Elsősorban a dinamikus, a magas fokú innovációs készséget igénylő ágak és profilok feltételezik a nagyvárosok sokrétű és magas szakképzettségű munkaerőbázisát, a több irányú kooperációs, illetve kutatási-fejlesztési háttért, a fejlett nagyvárosi szellemi légkört.

Ezek az ágazatok elsősorban a fővárosban és a vidéki nagyvárosokban fejleszthetők hatékonyan. Az ipar jelentős részében viszont feltehetően egy szélesebb települési kör, s az 50 ezer lakosúnál kisebb városok és a városiasodó települések is hatékony keretet képezhetnek az iparfejlesztés számára.

Az *infrastruktúra* fejlesztésére az eddigi vizsgálatok legelőnyösebbnek a 20—50 ezres sávba tartozó településeket mutatják. Ezek iparosításának meggyorsítása (megfelelő struktúrában), népességük gyors növekedése (urbanizálódás), úgy tetszik, előnyösen hatna az ipar és infrastruktúra együttes, valamint a gazdaságfejlesztés általános hatékonyságának növekedésére.

Ez egyúttal nagyobb lehetőséget teremt arra is, hogy a vidéki nagyvárosokban — a fővároshoz hasonlóan — kialakult belső fejlődési aránytalanságokat, feszültségeket gyorsabban feloldjuk.

A számítások két további nagyon fontos vonatkozásban is a *dekoncentráltabb fejlesztés, a szélesebb fejlesztésicentrum-hálózatra épülő urbanizálódás előnyét húzzák alá*. Az egyik a *környezeti feltételek* (a bioszféra, települési környezet) javításának növekvő fontossága. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az ún. zavaró ártalmak (víz-, levegőszennyezés, zaj-, stressz-hatás stb.) a nagyobb koncentrációkban általában erősebbek, a kritikus értéket még viszonylag körültekintő egyedi védekezés mellett is könnyebben lépik túl. A környezeti feltételek védelme (és javítása) — a bizonyos szükséges koncentrációt elérő, de kisebb népességű gazdasági centrumokhoz képest — műszakilag bonyolultabb megoldásokkal és faj-

lagosan nagyobb költségekkel jár. A másik tényező *a népesedés, a demográfiai folyamatok* és a települési koncentráció összefüggése. Hasonlóan az előbbihez, itt is még igen hiányosak az ismereteink, számos jel mégis arra utal, hogy egy kevésbé gyors és viszonylag szélesebb alapon végbemenő — nemcsak néhány nagyvárosra koncentrálódó — népességátrendeződés kedvezőbb hatással van a népesség társadalmilag szükséges újratermelődésére.

Ezek nagyon valószínű feltételezések, de számos ellenérv is felhozható a nagyobb települési koncentrálttság védelmében. A minőségi-hatékonysági követelményekhez, a tudományos-technikai és társadalmi fejlődés igényeihez igazodó térbeli keret megteremtése feltehetően a rendelkezésre álló erőforrások még nagyobb koncentráltását¹⁴ kívánná meg. Ez a legutóbbi években kialakult tendenciák lényeges változtatását igényelné, ami a szabályozórendszerrel összefüggő feladatokat is felvet. (A vállalatokat például jobban orientálja a „szabad munkaerő”, mint a korszerűbb, koncentráltabb fejlesztésből remélhető előnyök. Emellett a nagyobb centrumok infrastrukturális előnyei az ezekben meglévő feszültségek — a többi között a lakáshiány — miatt gyakorlatilag nem érvényesülnek.)

A további tervezőmunkában a fentiek miatt a vidéki fejlesztésben *erősen koncentrált és dekoncentráltabb változatok irányában halad a vizsgálódás* (az iparban ez például 25—35, illetve 100 körüli centrumba koncentrálódó fejlesztést jelent, de hasonló lényeges eltérést mutatnak a stratégiai változatok az infrastruktúra fejlesztésében, a városi népesség számának növekedésében, az urbanizálódásban, a településhálózat fejlesztésében képzendő súlypontokban is). Csak a további tervezőmunka adhat megalapozott választ arra, hogy adott időszakon belül és feltételek között végső soron milyen reális fejlesztési stratégiák, a különböző szintű és funkciójú fejlesztési centrumok milyen hierarchikus rendszere képezhet reális alternatívát és melyik irány preferálása lenne előnyösebb.

Ugyancsak alternatív stratégiák mutatkoznak a vidéken belüli térbeli koncentráció, a fejlesztés térbeli súlypontjainak kérdésében (a már fejlett vidéki térségek, vagy pedig a fejletlen vidéki területek képeznek-e a gazdaságfejlesztés súlypontját). Lényeges következtetése az eddigi tervezőmunkának, hogy bármelyik stratégia is érvényesüljön, a gazdaság mainál arányosabb térbeli eloszlása mindenképpen biztosítható és szükséges.

Lényeges problémája a hosszú távú területfejlesztésnek a *településhálózat korszerűsítése* és ezen belül a hatékony infrastruktúrafejlesztést gátló kis- és aprófalvak, valamint tanyák jövőjének a megítélése. Ez egyrészt csak a gazdaságfejlesztés (főként a mezőgazdaság) általános érdekeivel és irányával kölcsönhatásban, másrészt annak figyelembevételével oldható meg, hogy e települési kategóriákban él ma a népesség kb. egyötöde. Az eddigi tervezőmunka alapján olyan következtetésre jutottunk, hogy már a tervidőszakban is ösztönözni kell — kellő differenciáltsággal — a *népesség elvándorlását a kis- és aprófalvakból, illetve a tanyákról*. A népesség települési koncentrálttságát célzó törekvéseink

¹⁴ Egyébként a vázolt dekoncentrált fejlesztési variáns is határozott koncentrációt jelent a jelenlegi gyakorlatban érvényesülő ipartelepítéshez és általános gazdaságfejlesztéshez képest.

ugyanis annál nagyobb ellenállásba ütköznek, minél később fogunk hozzá az életképtelen kisebb települések gyorsabb visszafejlesztéséhez. A jövedelmek növekedésével ugyanis várhatóan jelentős lakossági beruházásokra kerül ezekben sor, ami később az elavult települési formák konzerválását vagy jelentős nemzeti vagyon kiesését hozhatja magával.

Számolni kell azonban azzal, hogy ezeknek a nem hatékony településkategóriáknak a fokozatos visszafejlesztése és felszámolása sok társadalmi, politikai és egyéb problémát vet fel, ezért a folyamatot nem szabad adminisztratív úton és erőszakosan siettetni. Olyan megoldást kell találni, amely vonzza a népeiséget a hatékonyabb településekbe, nem fékezi a lakosság kívánatos beruházási hajlamát s a gazdasági erőket is lehetőség szerint *a fejlesztendő települések felé* orientálja.

A hosszú távú területi tervezőmunka még erősen a koncepcióvariánsok meghatározása és megalapozása szakaszában tart. Az eddigi munka során kirajzolódó elgondolások és problémák sok vitára adhatnak még okot, de mindenekelőtt — hacsak nem akarunk akadémikus jellegű „hitvitákba” bonyolódni — további vizsgálatok, számítások és elemzések végzését és értékelését kívánják meg. Az előttünk álló szakaszban — az eddigi munka tapasztalatai alapján kialakított — három átfogó területfejlesztési stratégiai variáns keretei között kerül sor a további megalapozó munkákra, az említett számítási módszerek pontosítására, kiegészítő számítások és vizsgálatok elvégzésére. Különösen fontos a IV. ötéves terv kihatásainak (általában a determináltságnak és a tervezés mozgási-döntési szabadságfokának) a megbízhatóbb felmérése, az ágazati fejlesztési elgondolásokkal, koncepcióvariánsokkal való fokozott koordináció.

A hosszabb távú területfejlesztés és az általános fejlődés szempontjából „kulcskérdésnek” minősül a budapesti agglomeráció említett rendbetevése, a fejlesztési erőforrások koncentrált felhasználása és ennek ellenpólusaként a túlhaladott települési formák konzerválódásának lehetséges fékezése, vagy például az infrastruktúra racionális térbeli-települési rendszerének kiépítése.

A továbbiakban is fontos a térbeli fejlesztés és a népgazdaság átfogó és ágazati fejlesztési koncepcióinak összehangolása. A *térbeli fejlesztés* különböző lehetséges *stratégiái főként az országos társadalompolitikai* célokat, az *életszínvonal-fejlesztési elgondolásokat* és ezen belül az *infrastruktúrafejlesztést befolyásolják*. Adott nagyságú erőforrást véve más-más térségben és településkategóriában élő népesség (leegyszerűsítve a kérdést: más-más társadalmi réteg) életkörülményeinek javítására helyezhetjük a hangsúlyt, illetve más-más országos átlagos ellátottsági szint elérését tűzhetjük célul.

Tehát nemcsak azt kell eldönteni, milyen térbeli-települési népességeloszlást eredményező területfejlesztési stratégia preferálása kívánatos, hanem *azt is, hogy az egyes településkategóriák társadalmilag indokoltan tekinthető ellátási szintjeit (normatíváit) hogyan határozzuk meg*.

Kevésbé sikerült még tisztázni a termelőágak (különösen a mezőgazdaság) és a különböző térbeli fejlesztési stratégiák közötti összefüggést, ezért ez is fokozott figyelmet kíván az előttünk álló munkaszakaszban.

JÁNOSSY FERENC:

Még egyszer a trendvonalról

Amit a valóság igazolt és amire rácăfolt

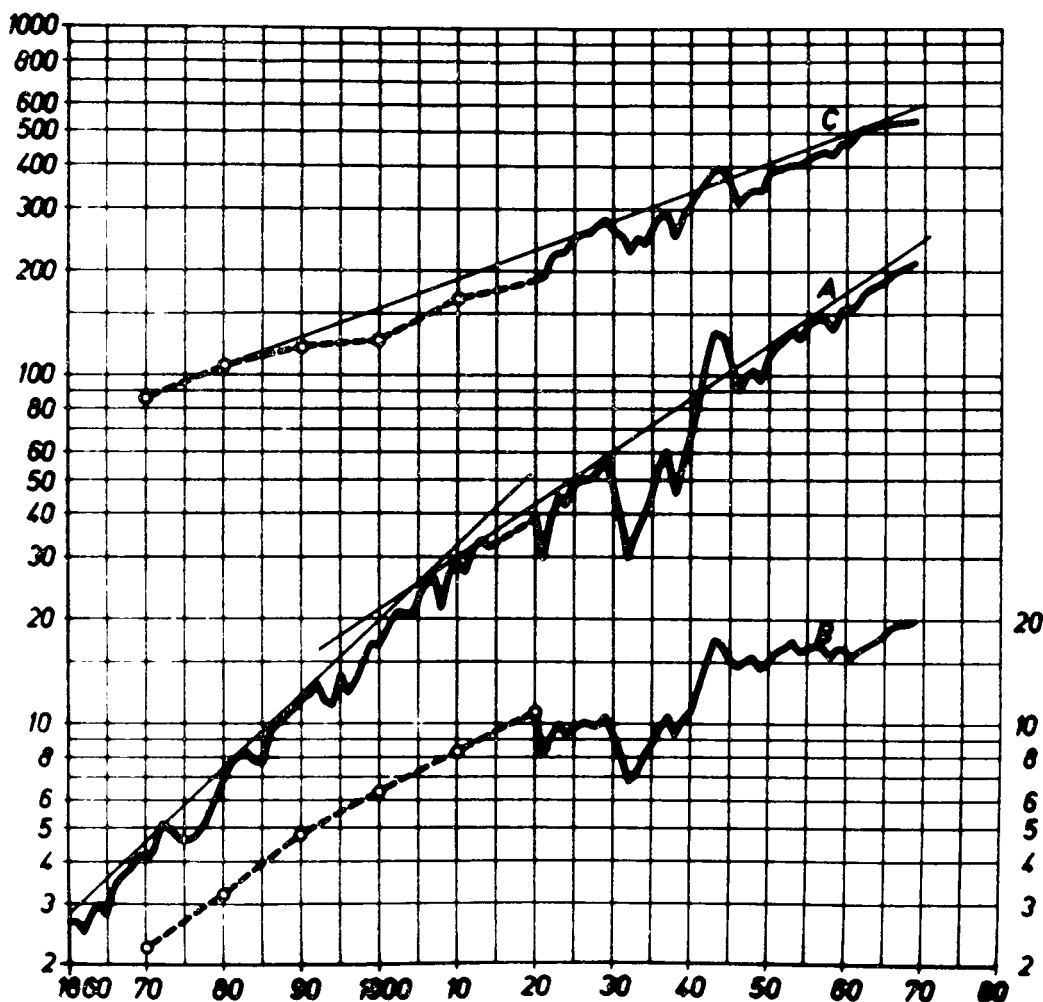
Az a röpke öt év, amely könyvem¹ megjelenése óta eltelt, a gazdasági fejlődés menetére vonatkozó megállapításaim egy részét igazolta ugyan, jó néhány — nem kevésbé lényeges — feltételezésemre viszont kétségtelenül és alaposan rácăfolt. Aligha érdemes itt túl sok szót vesztegetnünk a gazdasági fejlődés olyan tényadataira, amelyek téziseimet alátámasztották, vagyis az általam feltételezett trendvonalakat utólag igazolták. Ebből a szempontból elegendő talán annyit megemlítenem, hogy az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Magyarország termelési görbéi mind a mai napig követik a (könyvemben is közölt) diagramokba annak idején — az 1964-gyel befejeződő idősorok alapján — berajzolt trendvonalakat (lásd az 1., 2. és 3. ábrán).

A melléfogások, a tévesnek bizonyult, könnyelmű prognózisok mindig sokkal tanulságosabbak, mint a beigazolódott jóslatok. Ezért is különösen érdekes Japán és az NSZK fejlődése.

Japán fejlődését elemezve, 1965-ben valóban nehéz volt ellenállni annak a kísértésnek, hogy a növekedési ütemnek a 60-as években megfigyelhető csökkenésében a „gazdasági csoda” befejeződését lássuk. (Legszembeszökőbb ez a megtévesztő jelenség az acélfogyasztás görbéjén — cikkünkben a 14. ábrán.) Japán gazdasági fejlődésének azóta bekövetkezett újbóli, rohamos fellendülése azonban ma már félreérthetetlenül bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődés ütemének ez a — nemcsak engem, de másokat is megtévesztő — hirtelen csökkenése nem a „gazdasági csoda” végének előjele volt, hanem csupán *átmeneti* megtorpanás. A japán „csoda” azóta sem ért véget: a termelési görbék töretlenül emelkednek tovább, holott többségükben már túllépték az általunk feltételezett trendvonalakat.

Az NSZK fejlődésének megítélésében hasonló tévedésnek estem áldozatul. Itt azonban ugyanez a hamis feltételezés — vagyis a mindvégig töretlenül emelkedő, nyílegyenes trendvonal feltételezése — más jellegű, bizonyos vonatkozásban ellenkező előjelű tévedést okozott: Az NSZK-ra vonatkozóan ugyanis a helyreállítási periódus végpontját a valóságosnál későbbi időpontra helyeztem, nem pedig túlzottan koraira, mint Japán esetében. Az NSZK termelési görbéinek egészen 1962-ig tartó töretlenül emelkedését 1965-ben — tévesen — mindvégig helyreállítási

¹ Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Egyesült Államok: a feldolgozó ipar jellegzetes mutatószámainak időbeli alakulása és trendvonalja

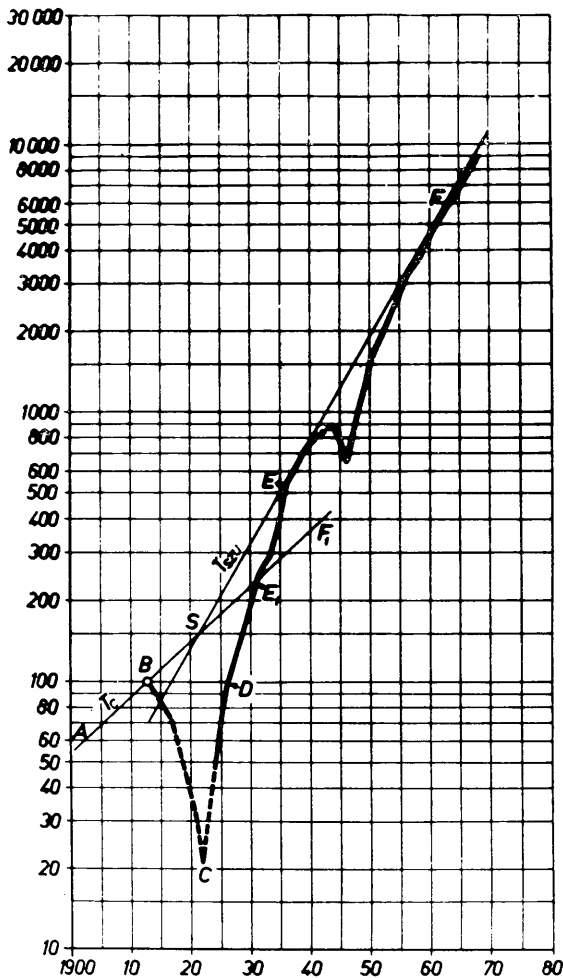
- A — termelési volumenindex (1945 = 100)
- B — a foglalkoztatott munkaerő száma (millió fő)
- C — az egy munkásra jutó termelési volumen = A/B
(a termelékenység-növekedés görbéje)

periódusnak tulajdonítottam, holott ez a periódus — mint ez utólag nyilvánvaló — már korábban, valamikor az 50-es évek második felében véget ért. E téves felfogásom állta útját annak, hogy magának a *trendvonalnak* jelenlegi — ma már félreérthetetlenül megmutatkozó, de már 1965 előtt is fennálló és jogosan feltételezhető — meredekebb emelkedését felismerjem.

Könyvem e két tévedésében eszerint közös a háború előtti fejlődési periódushoz képest meredekebbé vált trendvonal fel nem ismerése.

A könyvem megjelenését követő vitában² tehát mindazoknak, akik a gazdasági fejlődésnek a II. világháború utáni (és a helyreállítási periódus befejeződése után is folytatódó) felgyorsulását felismerték és hang-

² Erdős Tibor: A „gazdasági csoda” és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági Szemle, 1967. 1. sz. 97—107. l.; Román Zoltán: A trendvonalak csodája. K. Sz., 1967. 3. sz. 349—360. l.; Kemény István: A gazdasági növekedés és a munkaerő szerepe. K. Sz., 1967. 5. sz. 606—610. l.; Stuber Ervin: Két koncepció a gazdasági növekedés magyarázatára. K. Sz., 1967. 5. sz. 611—615. l.; Molnár Ferenc: Munkaerő versus beruházás? K. Sz., 1967. 7—8. sz. 927—937. l.

Szovjetunió: az ipari termelés időbeli alakulása és trendvonala (1913 = 100)

T_c — a cári Oroszország trendvonala
 T_{szu} — a Szovjetunió trendvonala
 S — a trendvonal megtörésének becsült időpontja

súlyozták, igazuk volt, mégpedig függetlenül attól, hogy e felismerésüket helytálló érvekkel támasztották-e alá vagy sem. De nem az a célunk, hogy a régi vitát felújítsuk. Hiszen mind az olvasó, mind a magam számára sokkal érdekesebb — illetve jogosan elvárható, hogy érdekesebb és fontosabb legyen — a valóságban végbement fejlődés menetének feltárása, mint az, hogy az egykori vitapartnerek közül — utólag — kinek az álláspontja igazolódott. Éppen ezért e cikkben arra szorítkozom, hogy ismertessem az új tényeket, valamint saját mai álláspontomat, mely

54*

843

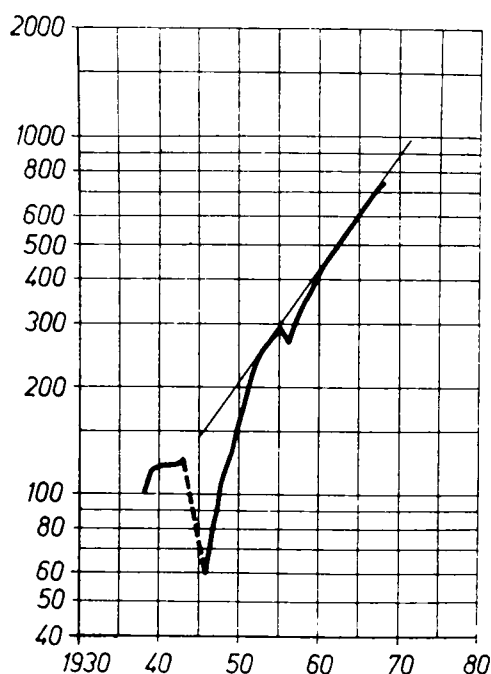
(1913 = 100)

T_{szu} — a Szovjetunió trendvonala
 S — a trendvonal megtörésének becsült időpontja

súlyozták, igazuk volt, mégpedig függetlenül attól, hogy e felismerésüket helytálló érvekkel támasztották-e alá vagy sem. De nem az a célunk, hogy a régi vitát felújítsuk. Hiszen mind az olvasó, mind a magam számára sokkal érdekesebb — illetve jogosan elvárható, hogy érdekesebb és fontosabb legyen — a valóságban végbement fejlődés menetének feltárása, mint az, hogy az egykori vitapartnerek közül — utólag — kinek az álláspontja igazolódott. Éppen ezért e cikkben arra szorítkozom, hogy ismertessem az új tényeket, valamint saját mai álláspontomat, mely

54*

843

Magyarország: az ipari termelés időbeli alakulása és trendvonala (1938 = 100)

— és e tekintetben mit sem kívánok elhallgatni vagy akár szépíteni — néhány kérdésben eltér könyvemben kifejtett, régebbi felfogásomtól, sőt, némely pontokon azzal ellentétes.

Csak miután mai álláspontomat — az utóbbi évek adatsorainak segítségével — felvázoltam, térhetek rá arra az elvi jelentőségű kérdésre, hogy Nyugat-Németország (és részben Nyugat-Európa), valamint Japán gazdasági fejlődésének itt kifejtett új értelmezése mennyiben érinti azokat az általános érvényű téziseket, amelyeket könyvem második részében a trendvonallal kapcsolatosan kifejtettem, majd pedig — a vitára adott válaszomban³ — további érvekkel alátámasztva, megerősítettem.

Az a több mint fél évtized, mely könyvem kéziratának lezárása (1965) óta eltelt — prognózisról lévén szó (annak helytálló vagy téves voltától függetlenül is) —, indokoltta teszi, hogy az új kiadások, most konkrétan a (még ez évben megjelenő) francia kiadás számára az összes diagramokat kiegészítsem és a második világháború utáni fejlődést — valamint ennek ismeretében a két világháború közötti időszak statisztikai adatokkal alig alátámasztható *trendvonalát* — már az új diagramok alapján értékeljem. Könyvem átdolgozott fejezeteiből azonban csupán azokat a részleteket tartom szükségesnek kiragadni és néhány jellegzetes diagrammal együtt itt magyarul közzétenni, amelyek korábbi tévedéseim és könnyelmű — időközben a tények által megcáfolt — jóslataim helyreigazításához nélkülözhetetlenek, valamint mostani (a magyar kiadásban kifejtett nézeteimről némely kérdésben elvileg is eltérő) álláspontom felvázolásához szükségesek.

Az országok gazdasági fejlődésének ismertetését könyvemben azért kezdtem Japánnal, mert akkor még a japán gazdasági csodát tekintettem a helyreállítási periódus „klasszikus esetének”. Itt viszont eltértem ettől a sorrendtől. A helyreállítási periódus ma már Nyugat-Európában min-

³ Jánossy Ferenc: A trendvonal nem agyrem, de nem is fátum. Közgazdasági Szemle. 1968. 1. sz. 69–82. l.

denütt véget ért. Ezért a Német Szövetségi Köztársaság (és általában Nyugat-Európa) a mai helyzetben alkalmasabb kiindulási pont annak felvázolására, hogy mennyiben gyorsult fel a fejlődés a második világháború után, mint Japán, ahol a „gazdasági csodának” nevezett fellendülés még mindig tart és ezért annak értelmezése sem zárható le végérvényesen.

A nyugatnémet „gazdasági csoda”

A trendvonal felismerését megnehezítő sajátos körülmények

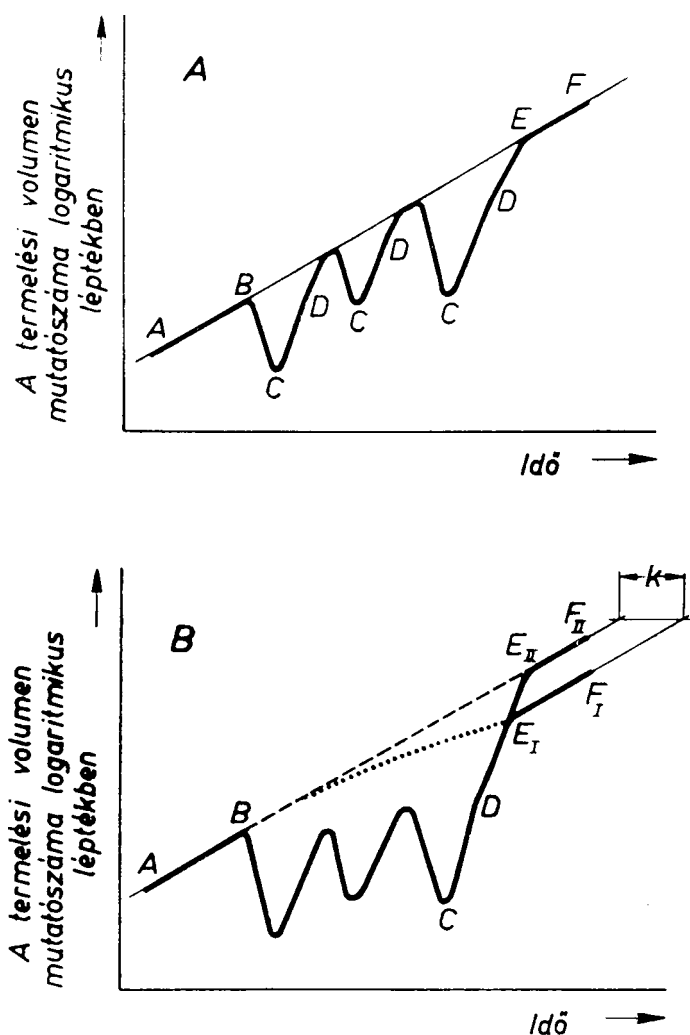
A nyugatnémet gazdasági csoda helyes értékeléséhez, főként pedig annak megállapításához, hogy ez a „csodaként” elkönyvelt fellendülés mely időpontig tekinthető jogosan háborút követő *helyreállítási periódusnak*, ismernünk kellene a hosszú távú gazdasági fejlődést jellemző *trendvonal* fekvését és meredekségét. A trendvonal meghatározásán fáradozva azonban a legkülönbözőbb — részint kézenfekvő, részint váratlan — nehézségekbe ütközünk. Mint kézenfekvő, de viszonylag kevésbé súlyos problémát említjük meg azt a tényt, hogy a Német Szövetségi Köztársaság újonnan körülhatárolt gazdasági egységet képez. Bár a második világháború előtti (Németországra vonatkozó) legfontosabb idősorokat már mind átszámították az NSZK mai területére, e számított adatok felhasználásakor tudatában kell lennünk annak, hogy az átszámításban a területváltozás közvetett, másodlagos hatásait nem vették, de nem is vehették figyelembe. A trendvonal extrapolálásakor ebből a körülményből adódik az egyik — viszonylag kevésbé súlyos — hibaforrás.

Sokkalta súlyosabb, csaknem leküzdhetetlennek tűnő nehézségek fakadnak viszont abból, hogy a gazdasági fejlődés a második világháborút *megelőző* évtizedekben bukdácsolva, meg-megzavarva, nagy zökkenőkkel ment végbe: az első világháború, a világválság és a második világháború oly rövid időközökkel követték egymást, hogy hatásaik kereszteződtek. Az ország gazdasági élete e három megzavarás közötti rövid időközökben egyszer sem tudott teljesen „felépülni”. A gazdaság még jóformán fel sem tápázkodott az első világháború okozta „kiütésből”, máris földre terítette a következő csapás, a világgazdasági válság. Az az erőszakos háborús készülődés pedig, amellyel Hitler — a 30-as évek mélypontja után — a gazdasági életet ismét lábra kényszerítette, aligha tekinthető tényleges gyógyulásnak; inkább valamilyen kábítószerrel vegyített koffeininjekció élénkítő hatásához hasonlított. A második világháború tehát *két*, hatásában egymást többé-kevésbé keresztező megzavarás *után* következett. Ezáltal az első világháború kitörésétől a második világháborút követő helyreállítási periódus végéig tartó négy évtized végeredményben a *megzavarások* szakadatlan *láncolata* volt. A termelés színvonala e négy évtized alatt egyszer sem érte el a trendvonalat.

A megzavarások *kereszteződésének* (átlapolódásának) ilyen láncolatát elvileg is meg kell különböztetnünk az egymást követő, de *elkülönült* megzavarások sorozatától, mégpedig nem csupán a trendvonal meghatározhatóságának szemszögéből. A gazdasági fejlődést befolyásoló hatások kereszteződése esetén valóban nincs támpontunk a trendvonal fekvésének meghatározására. Efölötti — indokolt, de szubjektív — bosszan-

kodásunkban azonban nem szabad megfeledkeznünk az *A* és *B* eset (vázlatosan lásd a 4. ábrán) között fennálló — objektív — különbségről. Az *A* esetre vonatkozóan jogosan feltételezzük, hogy a termelés az egymásra következő — elkülönült — megzavarások között újból és újból eléri a potenciálisan adott szintet, vagyis *a termelési görbe minden egyes bemetszés után újból eléri a trendvonalat*. A *B* esetben viszont a helyreállítási periódusokra jellemző fellendülést a rákövetkező megzavarás minden esetben félbeszakítja, mielőtt még a folyamat saját jellegzetes végpontját elérte volna, vagyis mielőtt a termelési görbe, a trendvonalba ütközve, megtörne.

4. ábra

A termelési görbe és a trendvonal vázlatos rajza három egymást követő:
(A) elkülönült és (B) átlapolódó helyreállítási periódus esetében

Az elvi megkülönböztetés számunkra itt azért lényeges, mert *B* esetben, amikor a termelőerők viszonylag igen hosszú időn keresztül nincsenek teljesen — a trendvonalban kifejezett potenciális szintjüknek megfelelően — kihasználva, ez a kihasználatlanság visszahathat magukra a termelőerőkre is. Indokolt tehát számolnunk azzal a lehetőséggel, hogy a megzavarások átlapolódó láncolata *visszahathat* a gazdasági potenciál

kibontakozására, vagyis a trendvonal meredekségére is. Egy ilyen visszahatás lehetőségére már könyvem bevezetésében rámutattam: „A népeség adott fejlettségi szintjét el nem érő, elavult termelési eszközök átmenetileg visszafoghatják ugyan a termelés színvonalát, de a fejlődés menetét hosszú távra csak az esetben befolyásolhatják, ha ez az inadekvát állapot oly soká tart, hogy lefékezi magának a munkaerőnek a fejlődését is.”⁴

E visszahatás mértéke természetesen a legkülönbözőbb egyedi körülményektől függ. Ennek megfelelően lehet elhanyagolhatóan csekély is. Ezért (a 4. ábrán) a *B* esetnek két eltérő változatát rajzoltuk fel:

— Az I. változatot, amelynél a megzavarások láncolata jelentős mértékben csökkenti a trendvonal meredekségét (lásd az *A—B—C—D—E_I—F_I* termelési görbét és az annak megfelelő, pontozottan berajzolt trendvonalat). A megzavarások láncolatának visszahatásaként keletkezett maradandó „késés” az „elveszített” évek számával jellemezhető (lásd a 4. ábrán a *k* távolságot).

— A II. változatot, amelynél az egymást követő három megzavarásból adódó láncolat a trendvonal meredekségét *nem* csökkenti. A termelési görbe (*A—B—C—D—E_{II}—F_{II}*) ebben az esetben a megzavarások után éppúgy betorkollik az eredeti — az *A—B* időszak alapján extrapolált —, szaggatott vonallal jelzett, töretlen trendvonalba, mint ha a fejlődést csak *egyetlen* megzavarás szakította volna meg.

A megzavarások által eltérített trendvonal irányára vonatkozóan természetesen mindaddig nem juthatunk kvantitatív támponthez, amíg a megzavarások láncolata véget nem ért. Csak ezt követően, amikor a termelési görbe újfent elérte a trendvonalat — tehát csak utólag — állapítható meg a közben kialakult, maradandó „késés” nagysága. A trendvonal meghatározásához is csak ekkor és ezáltal nyerünk újabb támpontot.

Az eddigiekben — az egyszerűség kedvéért — hallgatólagosan feltételeztük, hogy zavartalan fejlődés esetén a trendvonal nem szenved törést. Bár ez a feltételezés a zavaroknak a gazdasági potenciál kibontakozására gyakorolt objektív visszahatása szempontjából teljesen közömbös, mégis e megszorításból kellett kiindulnunk, minthogy valamely már eleve megtört, vagy görbült trendvonalról való eltérés aligha lenne meghatározható. Ezt az előfeltevést most azonban fel kell adnunk, minthogy *ellentétben áll* a — Németország hosszú távú fejlődését tükröző — trendvonal tényleges menetével. Az ellentét oka kettős:

Egyrésztől ugyanis — mint könyvemben („Hol és miért tört meg némelyik mutatószám trendvonala” című pontban) már kifejtettem — az *iparosodás extenzív szakaszából az intenzívbe* való átváltás időpontjában (a nemzeti jövedelem és egynéhány parciális mutatószám kivételével) csaknem mindegyik mutatószám trendvonala *megtörik*. Ez az átváltás Németországban és hasonló módon a legtöbb nyugat-európai országban az első világháború kitörése után következett be, vagyis egy olyan időpontban, amelyben a trendvonal törése közvetlenül nem mutatható ki.

Másrészt pedig számolnunk kell a trendvonal *egy újbóli törésének a lehetőségével* is, tudniillik meredekségének hirtelen fokozódásával a má-

⁴ I. m. 12. 1. — Egy ilyen visszahatás elvi lehetőségével tehát már 1965-ben is számoltam, annak valószínűsége azonban, hogy ez a lehetőség éppen Nyugat-Európa fejlődésében válik valóságos tényezővé, akkor még elkerülte figyelmemet.

sodik világháború után, mégpedig egy sor olyan tényező következményeként, amelyeket „tudományos-technikai forradalom” kifejezéssel szokás összefoglalni. Ebből a szempontból különösen jelentős az egyre fokozódó gazdasági integráció (mind Európán belül, mind világméretben is) és a korszerű technikai vívmányoknak ezzel összefüggésben felgyorsult átvétele és elterjedése.

Ahhoz tehát, hogy a trendvonal menetét megállapítsuk, összesen három — jelenleg még ismeretlen — mennyiséget kellene meghatároznunk, és pedig:

— *először* azt, hogy mennyivel csökken a trendvonal meredeksége az intenzív periódusba történő átváltás időpontjában,

— *másodszor* azt, hogy mekkora a megzavarások láncolata által okozott *k* késés, majd

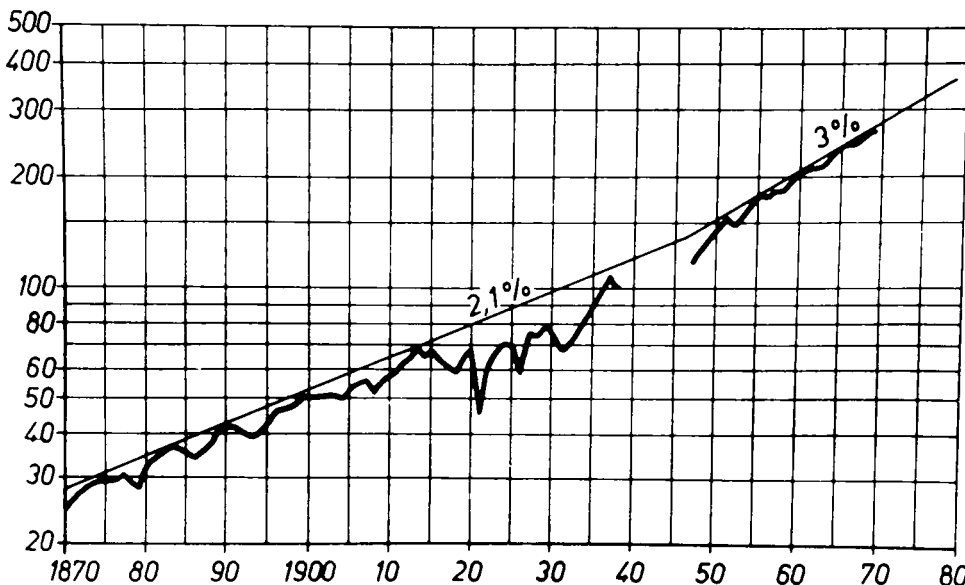
— *harmadszor* azt, hogy mennyivel fokozódik a trendvonal meredeksége a második világháború után.

Hogy szemléltessük e három ismeretlenből adódó problémát, egy analógiára utalunk. Ha egy természettudós valamely kísérlet eredményeképpen egyetlen egyenlethez jut, de ez több ismeretlent tartalmaz, további kísérleteket kell végeznie mindaddig, amíg a kísérletek során nyert egyenletek számossága az ismeretlenek számát el nem éri. Távolról sem szándékozunk problémánkat matematikai úton megoldani, elvileg mégis hasonló módon kell eljárunk. Bár Németország gazdasági fejlődésével nem kísérletezhetünk — hiszen ez a fejlődés egyetlen tényleges úton ment végbe, vagyis csupán egyetlen „egyenletet” nyújt —, más nyugat-európai országok fejlődésének menetét figyelembe véve mégis hozzájuthatunk a keresett további kvantitatív támpontokhoz.

Néhány nyugat-európai ország fejlődésének trendvonala

Nagy-Britannia: Kezdjük nyugat-európai körsétánkat Nagy-Britanniával, minthogy ez az egyetlen olyan ország, amelyben az iparosodás extenzív szakasza már a XIX. század közepén véget ért. Ez a körülmény

5. ábra

Nagy-Britannia: az ipari termelés időbeli alakulása és trendvonala (1938 = 100)

számunkra azért fontos, mert lehetővé teszi, hogy a trendvonal meghatározásakor az első világháborút megelőző ipari fejlődés termelési görbéinek menetét is figyelembe vegyük.

Az Egyesült Királyság ipari termelésének trendvonala (lásd 5. ábra) egyértelműen meghatározható egyrészt az első világháború *előtti* (1870 és 1913 közötti), másrészt a második világháború *utáni* (mégpedig 1951 és 1969 közötti) időszakra vonatkozólag. Ha a korábbi időszak trendvonalát az első világháborún, a világválságon és a második világháborún átívelő teljes időtartamra extrapoláljuk, a jelenlegi trendvonalat pedig visszamenőlegesen hosszabbítjuk meg, akkor ez a két egyenes 1946-ban metszi egymást. Ily módon erre a 100 éves időtartamra egyetlen összefüggő trendvonalat kapunk, viszonylag minimális töréssel; meredeksége évi 2,1 százalékról mindössze évi 3 százalékra fokozódik. Bár e feltételezett trendvonal fekvése 1913 és 1951 között a termelési görbe egyetlen pontjával sem bizonyítható, jól meg kell hogy feleljen a valóságos trendvonalnak, hiszen igen szűk az a mozgástér, amelyen belül elhelyezkedhet. A trendvonal ugyanis nem húzódhat alacsonyabban, mint a termelési görbe 1937-ben elért maximuma, de magasabban sem, mint az a (képzelt) egyenes, amely az 1913-ban és az 1955-ben elért maximumokat kötné össze. (E két pont összekapcsolása annak a feltételezésnek felelne meg, mintha a második világháborút követő helyreállítási periódus csak 1955-ben ért volna véget.)

Az a tény, hogy a mai, meredekebb trendvonal első, empirikus kiindulási pontja (1951-ben) *nem* a „régí”, extrapolált trendvonal *alatt* helyezkedik el, kiegészítő bizonyítéka ama korábbi állításunknak, hogy az utóbbi évtizedek gyorsabb fejlődése már semmiképp sem magyarázható az „*elmulasztott*” növekedés — helyreállítási periódusokra jellemző — *bepótlásával*.

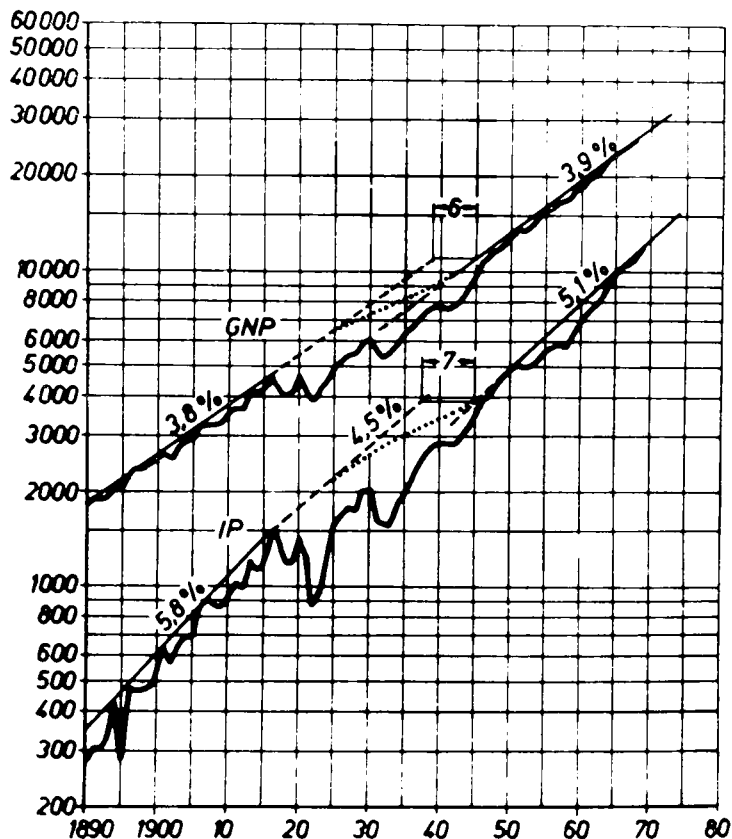
Ahhoz a viszonylag csekély fokozódáshoz (évi 2,1 százalékról évi 3 százalékra), amely a trendvonal meredekségében bekövetkezett, a munkatermelékenység növekedési ütemének nagyobb mértékű megváltozására volt szükség. Az iparban foglalkoztatott munkaerő száma ugyanis a második világháborút megelőző időszakban a népesség szaporodásával arányosan növekedett (1913-ig évi 0,9, majd pedig 0,5 százalékkal); ennek alapján erre az időszakra a munkatermelékenység növekedésére (az egy munkaerőre jutó termelés fokozódására) vonatkozólag a következők adódnak: A munkatermelékenység növekedése eleinte (vagyis 1913 előtt) évi 1,2 százalékos (mert $2,1 - 0,9 = 1,2$), később pedig (az 1913 és 1955 közötti periódus átlagában) évi 1,6 százalék (mert $2,1 - 0,5 = 1,6$). Az utóbbi másfél évtizedben viszont az iparban foglalkoztatott munkaerő látszáma változatlan maradt, tehát a munkatermelékenység nyilvánvalóan a trendvonal meredekségének megfelelő ütemben, vagyis évi 3 százalékkal fokozódott. Ez az évi 3 százalékos termelékenység-növekedés — jóllehet kisebb, mint amekkorát ugyanebben az időszakban Európa más országai értek — arra utal, hogy a fejlődés ütemében a második világháborút követően *általános* gyorsulás következett be.

Nagy-Britannia iparában a megzavarások négy évtizeden át tartó szakadatlan láncolata ellenére *sem* alakult ki maradandó „*késés*”. Ennek valószínű oka, hogy az iparnak ez az amúgy is igen lassú fejlődése a gazdasági potenciál tartós kihasználatlansága mellett is fenntartható volt.

Svédország: Svédország gazdasági fejlődése Nagy-Britannia fejlődésének több szempontból is pregnáns ellenpéldája. Míg ugyanis a gazdasági növekedés üteme szempontjából Nagy-Britannia a nyugat-európai országok sorában az utolsó helyen áll, Svédország az első helyet foglalja el. Fontos megjegyeznünk, hogy ez az ütemkülönbség a két ország fejlődése között már az első világháború előtt is megvolt, és mind a mai napig fennmaradt; nem vezethető tehát vissza Svédországnak mindkét világháborúban tanúsított semlegességére.

További fontos különbség, hogy az extenzív iparosodás időszaka Svédországban — Nagy-Britanniától eltérően — igen soká tartott, mégpedig egészen az első világháborúig. Az ipari fejlődés trendvonalának megtörése így éppen az egyik megzavarással esett egybe, s ezért időpontja sem határozható meg pontosan. A trendvonal emiatt nem is extrapolálható közvetlenül, vagyis minden korrekció nélkül e törési időponton túl. Minthogy Svédország esetében az ipari termelés adatain kívül a bruttó társadalmi termék (pontosabban: Gross National Product = GNP) adatsorai is rendelkezésünkre állnak — és ez utóbbinak a trendvonala *nem* szenved törést az iparosodás extenzív és intenzív periódusa közötti átmenet időpontjában —, figyelmünket először ennek a mutatószámnak az időbeli alakulására fordítjuk. (Lásd a 6. ábrán a GNP-görbét.)

6. ábra

Svédország: a bruttó társadalmi termék (GNP-görbe) és az ipari termelés (IP-görbe) görbéi és trendvonalai (1913-as árakon, millió svéd koronában)

A GNP-görbe menete világosan felismerhetővé teszi, hogy az első világháború, a világválság és a második világháború okozta három megzavarás — annak ellenére, hogy Svédország a két világháború egyikében

sem vett részt — e mutatószám esetében is oly mértékig átlapolódik, hogy keresztezésükből a *megzavarások összefüggő láncolata* jön létre. Minthogy a GNP-görbe két megzavarás közötti maximumai, vagyis az 1930-ban és az 1940-ben elért maximumok még azt az egyenest sem érik el, amelyet — mint a megzavarási lánc legalacsonyabban fekvő áthidalását — az 1916-os és 1946-os pontokon át fektethetnénk, igen nagy biztonsággal feltételezhetjük, hogy Svédország bruttó társadalmi terméke e három évtized alatt egyetlen egyszer sem érte el a trendvonalat, azaz egy zavartalan fejlődési szakaszra utaló, „egészséges” szintet. Igaz ugyan, hogy a trendvonal csupán az 1916 *előtti* és az 1946 *utáni* időszakra határozható meg egyértelműen. A trendvonal e két szakaszának meredeksége csaknem azonos, mégpedig évi 3,8, illetve 3,9 százalék. Ha a megzavarások időszakának áthidalásaként a trendvonalnak ezt a két, különálló szakaszát extrapoláljuk (az előbbit az időtengely irányában, utóbbit pedig visszamenőlegesen), akkor ez a két extrapolált vonal 6 évnek megfelelő távolságban fut el egymás fölött. Ez a 6 évnek megfelelő szintkülönbség felfogható mint a megzavarások láncolata által okozott, behozhatatlan fejlődési „késés” (k) (vö. 4. ábra). A pontozottan berajzolt vonal, amely — a megzavarások időszakát áthidalva — a trendvonal e két jól meghatározható szakaszát egymással összeköti, csupán a trendvonal eme időszak közbeni *valószínű* irányát érzékelteti.

Vegyük szemügyre ezek után az ipari termelés növekedésének alakulását (lásd a 6. ábrán az IP vonalat). Az ipari termelés trendvonala 1916 előtt töretlenül évi 5,8 százalékkal emelkedett, de ez a növekedési ütem mégsem extrapolálható ezen az időponton túl. Figyelembe kell ugyanis venni, hogy az iparban foglalkoztatott munkaerő létszáma az 1916-ot megelőző három évtized átlagában lényegesen gyorsabban nőtt, mint a rákövetkező évtizedekben, mégpedig az extenzív periódusban évi 2,8, a rákövetkező intenzív periódusban pedig mindössze évi 1,5 százalékkal. Az egy munkaerőre jutó ipari termelés növekedése (ami nagyjából megfelel a munkatermelékenység növekedésének) 1916 előtt tehát átlagosan évi 3 százalék volt (minthogy $5,8 - 2,8 = 3$). Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a munkatermelékenység fokozódása az iparosodás intenzív periódusában is változatlanul évi 3 százalék marad, akkor az ipari termelés trendvonalának emelkedése: évi $3 + 1,5 = 4,5$ százalék. A trendvonalnak ebből a korrigált extrapolálásából megközelítően ugyanaz a „késés” — mégpedig $k = 7$ év — adódik, mint az az években kifejezett ($k = 6$ év) szintkülönbség, amelyet a GNP-görbe alapján nyerünk. A második világháborút követően a trendvonal meredeksége évi 5,1 százalékra fokozódik. Az *ipari termelés* növekedési ütemének ez az önmagában jelentéktelen mértékű felgyorsulása itt is — akárcsak Nagy-Britannia esetében — csupán a *munkatermelékenység* növekedési ütemének ennél lényegesen rohamosabb fokozódásán alapulhat, hiszen az iparban foglalkoztatott munkaerő létszáma az utóbbi évtizedben többé már nem nő.

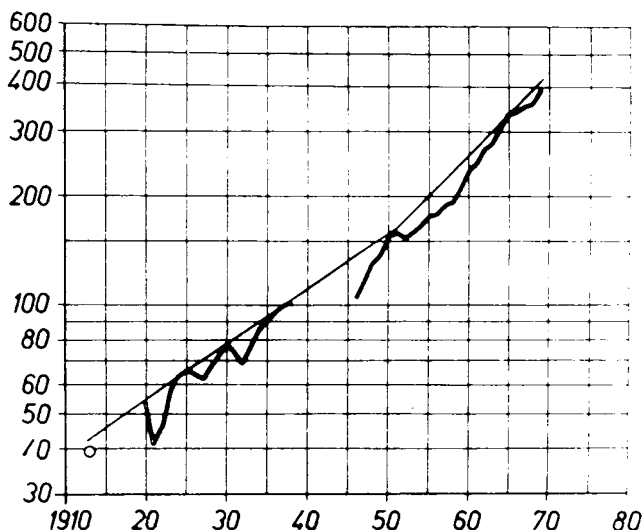
Az a paradoxnak tűnő tény, hogy a megzavarások láncolata a háborút viselő Nagy-Britanniában semmilyen visszahatást sem váltott ki, a semleges Svédországban viszont maradandó „késést” okozott, minden valószínűség szerint Svédország gyorsabb gazdasági növekedési ütemének tulajdonítható. Minél nagyobb ugyanis a növekedési ütem, szükség-

képpen annál érzékenyebben reagál minden túlzottan hosszú megszakításra.

Dánia: A nyugat-európai országok közül Dánia az egyetlen, amelynél a három megzavarás hatása nem kereszteződik, hanem elkülönülten jelenik meg. A fejlődés tehát a 4. ábrán vázolt A esetnek megfelelően megy végbe.

Dánia iparának termelési diagramján (lásd 7. ábra) a két világháború közötti időszak trendvonala világosan felismerhető, jóllehet a termelési görbén (az eddigiekben említett három megzavaráson kívül) még

7. ábra

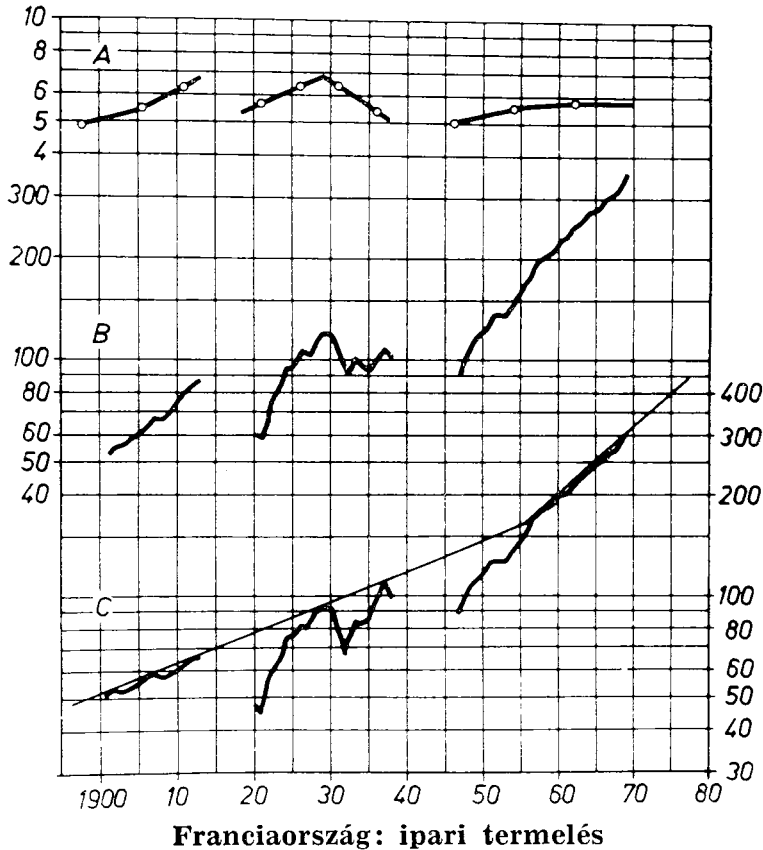
Dánia: az ipari termelés időbeli alakulása és trendvonala (1938 = 100)

további két bemetszés látható: az egyik 1925 és 1930 között, a másik pedig az 1951 és kb. 1960 közötti években. Az ipari termelés e különös alakulása bizonyára Dánia sajátos gazdasági struktúrájának következménye, vagyis az élelmiszeripar szokatlanul nagy súlyából fakad. Az átmeneti élelmiszerhiány, amely Európában mindkét világháborút követően kialakult, rövid időre két ízben is fellendítette Dánia élelmiszeriparát. Mihelyt azonban a legsúlyosabb hiány évei elmúltak, a kereslet csökkenése a termelést is újból visszavetette. Dánia esetében tehát összesen öt visszaesést figyelhetünk meg, amelyek azonban alig találkoznak; a termelés e megzavarások között újból és újból eléri a trendvonalat. Éppen ez a körülmény teszi lehetővé, hogy a trendvonalat mindvégig — tehát a két háború közötti időszakra vonatkozólag is — közvetlenül meghatározzuk. A trendvonal meredekségének második világháború utáni — Nyugat-Európára jellemző — általános fokozódása éppen ezért Dánia esetében (ahol az ütem évi 3,5 százalékról 5 százalékra nő) sokkal megbízhatóbban érzékelhető, mint a trendvonal hasonló típusú törései Nagy-Britannia és Svédország diagramjain.

Franciaország: Azzal, hogy mindeme bizonytalanságok után még Franciaország gazdasági fejlődésének megközelítő értelmezésére is vállalkozunk, nincs más célunk, mint teljesebbé tenni az összképet. Megtévesztés látszatát kelthetné, ha éppen egy olyan esetet hallgatnánk el, amelynél a trendvonal meghatározása különlegesen problematikus. Az ipari termelés (lásd a 8. ábrán) növekedésének megítélésükor mindenképpel azt a különös tényt kell figyelembe vennünk, hogy az iparban fog-

lalkoztatott munkaerő száma Franciaországban ma kisebb, mint a világválság előtt volt; abszolút számban megközelítőleg az 1906-beli szintre esett vissza. Az összes népességre vonatkoztatva pedig az iparban foglalkoztatott munkaerő aránya (1906 és 1969 között) kerekén 20 százalékkal csökkent. E különös adottságok miatt célszerű, ha a trendvonalat mindegyiknél az *egy munkaerőre jutó* ipari termelésre vonatkozólag határozzuk meg (lásd a 8. ábrán a C görbét).

8. ábra

- A — az iparban foglalkoztatott munkaerő (millió fő)
 B — az ipari termelés volumenindexe (1938 = 100)
 C — az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés görbéje és trendvonala (1938 = 100)

Ha a C görbe 1913-ban, 1929-ben és 1937-ben elért maximumain keresztül egy egyenest fektetünk, akkor ennek emelkedése évi 2,1 százalékosnak adódik. Ez a meredekség a XX. század első felére vonatkozólag jól egyezik a munkatermelékenységnek a legtöbb iparilag fejlett országban megfigyelhető átlagos évi növekedési ütemével. Így tehát nem is olyan túlzottan merész feltételezés, ha ezt az egyenest fogadjuk el trendvonalnak. Ha ezt a feltételezett trendvonalat extrapoláljuk, akkor meghosszabbítása 1955-ben metszi a trendvonalnak egy olyan másik, lényegesen meredekebben emelkedő szakaszát, amely viszont az 1957 és 1969 közötti időszakra határozható meg minden kétséget kizáróan.

E diagram alapján feltételezhető, hogy Franciaországban a helyreállítási periódus az ötvenes évek közepén ért véget, továbbá, hogy a munkatermelékenység növekedési üteme a második világháború után — akárcsak Nagy-Britanniában, Svédországban és Dániában — jelentős mértékben fokozódott.

Nyugat-Európa: Minthogy Belgium és Norvégia gazdasági fejlődésének elemzése eddigi megfontolásainkhoz képest semmi elvileg újat nem hozna (Hollandiára vonatkozólag pedig hiányoznak a vizsgálatához szükséges, 1926 előtti adatok), további részletezés helyett elegendő, ha e két országot csupán az alábbi összesítő áttekintés keretében vesszük figyelembe.

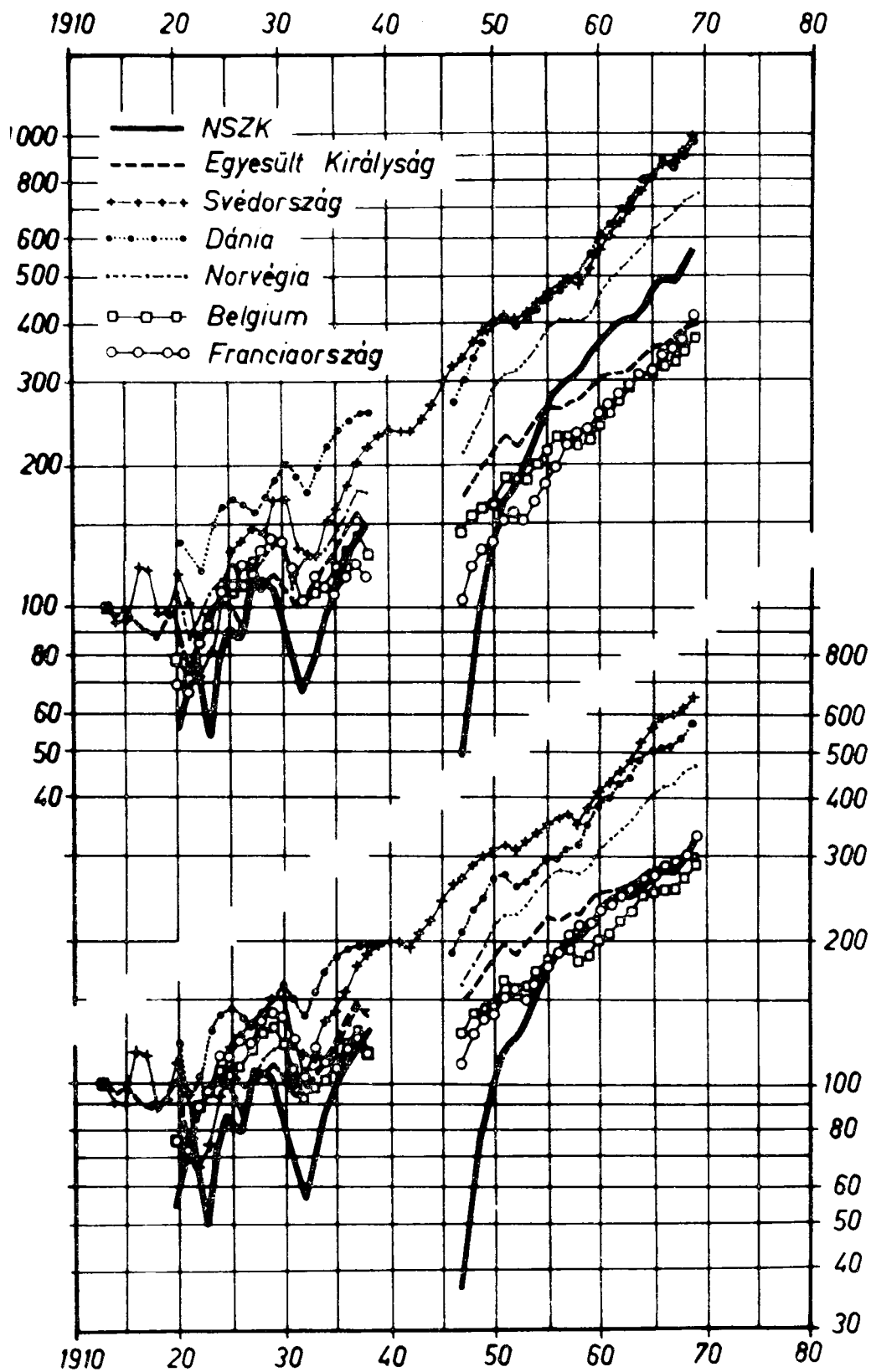
Ahhoz, hogy az egyes nyugat-európai országok gazdasági fejlődését egymással összehasonlíthassuk, célszerű termelési görbéiket egy közös diagramba összefoglalni, mégpedig az 1913. évet választva bázisnak, pontosabban úgy, hogy minden egyes ország ábrázolásánál az adott ország *saját* ipari fejlődésének 1913-ban elért volumenét vesszük 100-nak (lásd a 9. ábrán felül). Ebben a diagramban Németország, illetve az NSZK termelési görbáját — avégett, hogy vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyát az összehasonlítás általános háttéréből kiemeljük — feltűnően vastag vonallal rajzoltuk be.

A közös diagramból leolvasható összefüggések közül első helyen kell megemlítenünk, hogy bár a *Német Szövetségi Köztársaság* termelési görbéje a második világháborút követően jóval mélyebbre zuhan, mint a többi vizsgált országé, ma már — a „gazdasági csoda” eredményeként — felülmúlta Belgium, Nagy-Britannia és Franciaország termelési görbéit, továbbá, hogy az NSZK termelési görbéje alatta marad ugyan a skandináv országokénak, de velük párhuzamosan, vagyis azonos ütemben emelkedik.

A 9. ábra keltette összbenyomás, jóllehet egybevág a „gazdasági csodával” kapcsolatos általános elképzelésekkel, mégsem teljesen helytálló, sőt, ez az összkép bizonyos vonatkozásban megtévesztő is lehet. Ha ugyanis ennyire hosszú időszak gazdasági fejlődését hasonlítjuk össze, akkor az egyes országok népszaporodása közötti eltéréseket sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Éppen ezért — e különbségek torzító hatását kiküszöbölendő — az összehasonlításához az ipari termelés indexe helyett az *egy főre jutó* ipari termelést kell alapul vennünk (lásd a 9. ábrán lent).

Ebben az összesített ábrában a nyugatnémet gazdasági csoda mintha eltűnt volna?! Holott csak annak látszik végre, ami ténylegesen volt, vagyis megdőböntően gyors fellendülésnek a második világháborút követő igen súlyos visszaesés mélypontjából. A *gazdasági csoda* tehát valóban nem volt egyéb, mint egy igen hosszú, egészen az ötvenes évek végéig elhúzódó *helyreállítási periódus*. A hatvanas évek lendületes növekedési üteme pedig már semmiben sem különbözik a többi nyugat-európai ország hasonlóan felgyorsult fejlődésétől.

Ábránkról, az előbbieken túlmenően, még az is leolvasható, hogy a helyreállítási periódus *folyamán* végbement gyors fellendülés nem első és egyedülálló példa Németország gazdaságtörténetében. A termelési görbe fel- és lemenő szakaszainak amplitúdója Németországban már a két világháború között is sokkal nagyobb volt, mint bármely más nyugat-európai országban. Feltűnő, hogy azt a sávot, amelyen belül az összes termelési görbék felfelé emelkednek, *felülről* Svédország és Dánia, *alulról* pedig Németország görbéje határolja be. Mindkét mélypont — a második világháború utáni éppúgy, mint a világválság alatti — a legalacsonyabb éppen Németország görbéjében. És Németország termelési

Hét nyugat-európai ország: az ipar termelési görbéi

Fent — termelési volumenindex (1913 = 100)

Lent — az egy főre jutó ipari termelés volumenindexe (1913 = 100)

görbéje mindezek ellenére — mind 1929-ben, mind 1937-ben — újból eléri Nagy-Britanniáét, 1937-ben pedig még Franciaország és Belgium termelési görbéit is felülmúlja. Az NSZK gazdaságára jellemző különlegesen gyors „felgyógyulási képesség” tehát — mely oly bámulatos erővel mutatkozott meg a „gazdasági csodában” — mint különleges hajlam már a háború előtti Németországban is adva volt.

De ne vágjunk elébe a dolgoknak! A nyugatnémet „gazdasági csoda” behatóbb elemzésére még visszatérünk. Először azonban foglaljuk össze az előbbi gondolatmenetből levonható következtetéseket, mégpedig pontok szerint rendezve:

1. Az iparosodás extenzív periódusa — Nagy-Britannia kivételével — mindegyik nyugat-európai országban legalább az első világháború kitöréséig tartott. A zavartalan fejlődés megszakadása útját állja annak, hogy az intenzív periódusba való átmenet megtörténjen időpontját pontosan megállapítsuk. Annyit azonban biztosra vehetünk, hogy az átváltás még a gazdasági világválság kitörése előtt bekövetkezett. Ez a jellegzetes átmenet csökkenti az ipari termelés trendvonalának meredekségét, de csupán abban a mértékben, ahogyan az iparban foglalkoztatott létszám növekedése is visszaesik. Ez az átváltás tehát nem akadályozza sem az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés, sem pedig a nemzeti jövedelem trendvonalának extrapolálását. Ahol és amennyiben az első világháborút követően ezeknek a trendvonalaknak a meredeksége is csökkent, ott és annyiban ez a csökkenés a megzavarások láncolata által kiváltott visszahatásnak tulajdonítható.

2. A munkatermelékenység növekedési üteme csak a második világháborút követően kezd számottevően fokozódni. Az iparban évi 2, legfeljebb 3 százalékról évi 4, sőt 5 százalékra gyorsul. Minthogy a munkatermelékenységnek ezt a gyorsabb növekedési ütemét az iparban foglalkoztatott munkaerő évi létszámnövekedésének határozott csökkenése kíséri, az ipari termelés volumenét kifejező trendvonal meredeksége kisebb mértékben fokozódik, mint ama trendvonalnak a meredeksége, amely ugyanennek a volumennek egy foglalkoztatottra vetített növekedését tükrözi.

3. Az ipari termelés az 50-es évek közepe óta — Nagy-Britannia kivételével — Nyugat-Európa mindegyik országában csaknem azonos ütemben nőtt. Ez a növekedési ütem tehát egyrészt független attól, hogy a világháborút követően *mennyire* mélyen zuhant le a termelés színvonala, másrészt attól is, hogy a termelés volumene 1913-tól máig *hányszorosára* nőtt.

Ha az 1950 utáni periódusra az egy főre jutó ipari termelés növekedését vesszük figyelembe (lásd a 9. ábrán alul), mégpedig úgy, hogy — a rövid távú ingadozásokat kiküszöbölendő — mindig két-két maximum közötti emelkedéssel számolunk, akkor a vizsgált 5 országra csaknem azonos növekedési ütemet kapunk, éspedig:

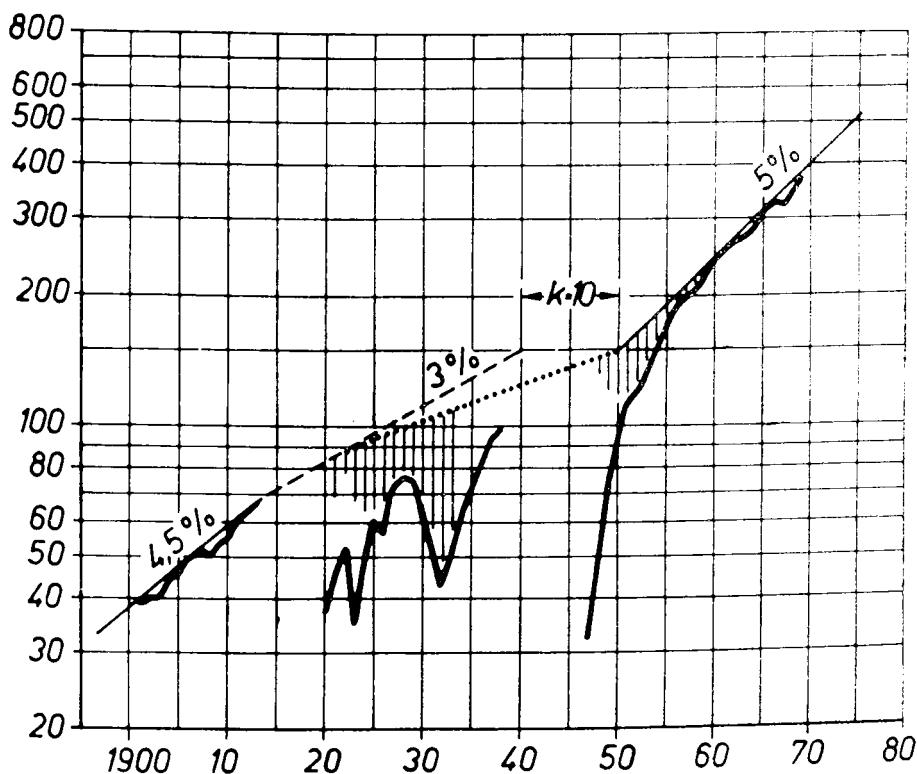
— Svédországra (1950—1969) és	
Dániára (1950—1965)	4,2 ⁰ / ₀
— Franciaországra (1958—1969)	4,1 ⁰ / ₀
— Norvégiára (1955—1966) és	
az NSZK-ra (1960—1969)	4,0 ⁰ / ₀

4. A megzavarások láncolatának az a visszahatása, amelyre már az 1. pontban utaltunk, a k késés nagyságával mérhető (lásd a 4. és 6. ábrán). Bár ez a késés, ez a saját extrapolált trendvonalától való lemaradás nem határozható meg minden egyes ország esetében kifogástalanul, a k — években mért — nagyságára vonatkozólag a 9. ábra segítségével mégis bizonyos támpontot nyerhetünk a következők alapján: Ha feltételezzük, hogy abban az 5 országban, amelyben az egy főre jutó ipari termelés az utóbbi évtizedben azonos ütemben növekedett, zavartalan fejlődés esetén a növekedési ütem az egész vizsgált időszak folyamán (vagyis 1913-tól napjainkig) azonos lett volna, akkor az egyes termelési görbék közötti távolságból következtethetünk arra, milyen késésben vannak az egyes országok saját extrapolált trendvonalukhoz képest. Mint-hogy ez a módszer csupán durva megközelítést nyújt, kénytelenek vagyunk itt arra a megállapításra szorítkozni, hogy az NSZK (és hasonló módon Franciaország) fejlődésében nagyságrendileg legalább egy évtizednyi ilyen eredetű késés halmozódott fel.

A „gazdasági csoda” előtörténete és vége

Mindezek ismeretében most már hozzáláthatunk e fejezet utolsó feladatához, vagyis ahhoz, hogy a nyugat-európai gazdasági fejlődés elemzéséből levont négy következtetésünk segítségével Németország, illetve az NSZK ipari termelésének (vö. 10. ábra) trendvonalát megállapítsuk.

10. ábra

NSZK: az ipari termelés időbeli alakulása és trendvonala (1938 = 100)
A munkanélküliség mindenkori mértéke a kihatásával arányos hosszúságú függőleges vonalakkal jelölve

Induljunk ki az első világháborút megelőző periódusból. Az 1901 és 1913 közötti adatok alapján olyan trendvonalat kapunk, amelynek emelkedése évi 4,5 százalék. Ebben az időszakban a munkaerő száma átlagosan évi 2,5 százalékkal növekedett, az egy munkásra jutó termelés tehát (minthogy $4,5 - 2,5 = 2$) évi 2 százalékkal. Ha feltételezzük, hogy eközben a termelékenységnövekedés — vagy pontosabban mondva a termelőerők fejlődése által potenciális lehetőségként adott termelékenységnövekedés — nem változott, vagyis az első világháború alatt és után is évi 2 százalék volt, továbbá azt is figyelembe vesszük, hogy (az extenzívől az intenzív periódusba történő átmenet óta) az iparban foglalkoztatott munkaerő évenkénti létszámnövekedése 2,5 százalékról kerekén 1 százalékra csökkent, akkor a múltból *extrapolált* (a diagramban szaggatott vonallal berajzolt) *trendvonal* emelkedése ($2 + 1 = 3$ alapján) évi 3 százaléknak adódik.

Most pedig ahelyett, hogy az előbbiekből nyert *extrapolált* trendvonal segítségével kísérletet tennénk arra, hogy a *tényleges* trendvonal menetét a két világháború közötti időszakra meghatározzuk, előzetesen még — hogy ezáltal feladatunkhoz további támpontot nyerjünk — megállapítjuk a trendvonal második világháború utáni menetét.

Minthogy az NSZK ipari fejlődését kifejező termelési görbe emelkedése a hatvanas években igen jól egyezik a skandináv országokéval — amelyek ekkor minden bizonnyal zavarmentes fejlődési periódusban voltak —, jogosan feltételezhető, hogy ez a fellendülés már nem az „elmulasztott fejlődés pótlása” és hogy az NSZK-ban a helyreállítási periódus legkésőbb 1960-ban véget ért. A trendvonal tehát a termelési görbe 1960 és 1969 közötti maximumai segítségével meghatározható. Ha ezt az évi 5 százalék emelkedésű trendvonalat *visszamenőlegesen* extrapoláljuk, akkor előbb-utóbb elérkezünk ahhoz a ponthoz, amikor ez átvált abba a megelőző trendvonalba, amely a megzavarások láncolatának időszakában *ténylegesen* adva volt. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a trendvonal — még ha menetét nem is tudjuk meghatározni — minden időpontban *objektíve létezik*, sőt lényegéből adódóan mindig folytonos, monoton emelkedő vonal. Bár még ezzel együtt sincs elegendő támpontunk ahhoz, hogy a trendvonal *tényleges* menetét a megzavarások láncolatának időszakára vonatkozólag is megállapítsuk, mégis biztosak lehetünk abban, hogy ez a *tényleges* trendvonal nem térhet el jelentősen a diagramban pontozottan berajzolt vonaltól, minthogy utóbbit egyrészt egy érintő (a szaggatottan berajzolt, extrapolált trendvonal), másrészt a nagyságrendileg valószínűsített, $k = 10$ éves késés, harmadrészt pedig a termelési görbe 1928-ban és 1938-ban elért maximumai fölötti távolság határolja be.

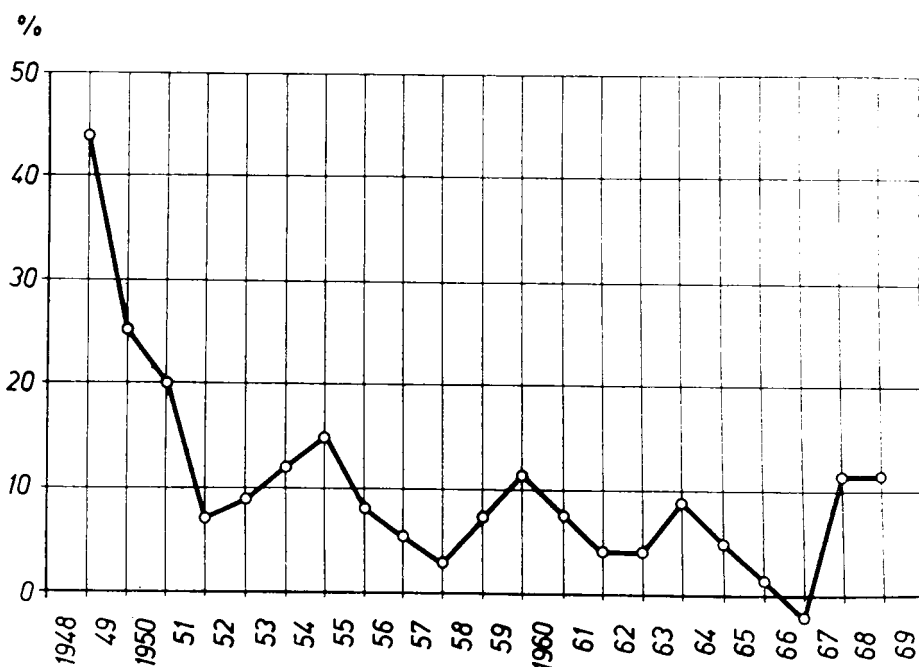
Az 1928-ban elért viszonylag alacsony maximum se nem meglepő, se nem példátlan, hiszen a termelési görbe ebben az időpontban Svédországban és Nagy-Britanniában is majdnem ugyanennyivel maradt a trendvonal alatt. Ennek oka — mint már említettük —, hogy az Egyesült Államokból kiinduló világválság elérte Európát, mielőtt az még az első világháború következményeit kiheverte volna.

Ezt a körülményt igazolja az 1928-ban, vagyis a válság kitörése előtt, még mindig fennálló nagyarányú munkanélküliség is. E bizonyíték szemléltetésére tüntettük fel a diagramon a munkanélküliséget, még-

pedig a trendvonalból kiinduló függőleges vonalakkal, amelyek a trendvonalra, mint kötélre, felfüggesztett pálcikákként lógnak lefelé, a mindenkor munkanélküliség kihatásának megfelelő hosszúságban. Ebből az ábrából kitűnik, hogy 1960-ban, tehát abban az időpontban, amikor a termelés elérte a trendvonalat, a munkanélküliség csaknem teljesen megszűnt. A munkanélküliség mindkét világháborút követően, közvetlenül a háború utáni első években — vagyis a legsürgősebb helyreállítási munkák idején — még csekély volt. A rákövetkező években azonban rohamosan növekedett egy maximumig, és csak lassan, fokozatosan csökkent, abban az ütemben, ahogyan a gazdaság egésze újból közeledni kezdett a teljes kibontakozáshoz. Ezt a folyamatot azonban az első világháború után a világválság csakhamar félbeszakította: a munkanélküliség 1928-ban még mindig 13 százalékot tett ki. Ilyen ellenőrzés az 1933-at követő évekre nem végezhető el, minthogy Hitler — koncentrációs táborok, kényszermunka és háborús mozgósítás segítségével — eltüntette a munkanélküliséget.

Kiegészítésképpen még rá kell mutatnunk az ipari termelés növekedésében a második világháborút követően megfigyelhető ciklikus ingadozásokra. Ezek a gazdasági *ciklusok* abban különböznek a hajdani gazdasági *válságciklusoktól*, hogy e ciklikusság általában a *mindvégig pozitív előjelű* növekedési ütem ingadozására korlátozódik. Ezért e ciklusok csak akkor válnak felismerhetőkké, ha a termelési görbék helyett első differenciálhányadosaikat ábrázoljuk (lásd 11. ábra). Ezen a diagramon

11. ábra

NSZK: az ipari termelési évi növekedésének fokozatos csökkenése a helyreállítási periódus folyamán

négy, egymást követő, egyenként 5 évig tartó ciklus rajzolódik ki. Az első kettő, vagyis az 1950-től 1955-ig és az 1955-től 1960-ig tartó, még beleesik a helyreállítási periódusba. A harmadik már csupán 4 évig tartott. Az utolsó ciklus 1970-ben még nem ért véget ugyan, de az újbóli

ütemcsökkenés közeledésének előjeleire a közvélemény már felfigyelt. E ciklusok következménye egyebek között az is, hogy a helyreállítási periódus már 1957-ben véget ért volna, ha ez az időpont nem esett volna éppen egybe az egyik ciklus mélypontjával. E két folyamat találkozásának tulajdonítható, hogy bár a termelési görbe már 1956-ban erősen megközelítette a trendvonalat, azt ténylegesen csak 4 évvel később, 1960-ban érte el.

Az NSZK gazdasági fejlődését e cikk keretében kizárólag az ipari termelés növekedésének alakulásával jellemeztük. Feleslegesnek tűnik, hogy a könyvben elemzett további gazdasági mutatószámok alakulására itt kitérjünk, minthogy elvi mondanivalónk szempontjából ez aligha jelentene többletet. A vizsgált további mutatószámok diagramjai korábbi (a könyvben közölt) alakjukban az itt leírtakhoz hasonló módon tükrözik akkori tévedésem következményeit, az újabb adatokkal kiegészítve és velük összhangban kiigazítva pedig az NSZK fejlődéséről kifejtett mai álláspontomhoz nyújtanak további alátámasztást.

Japán gazdasági fejlődése — ahogyan ma látom

Egy gazdasági csoda, amely nem akar véget érni

Könyvem eredeti (német nyelvű) címe: „A gazdasági csodák vége”. Céloknak megfelelően, a gazdasági csodának elkönyvelt, meredeken ívelő fejlődési szakaszok egész soráról sikerült bebizonyítanom, hogy ez a hosszan tartó, töretlen fellendülés nem más, mint a háború utáni helyreállítási periódus, amely a trendvonalat elérve, törvényszerűen véget ér. De éppen Japán — melyet pedig, a helyreállítási periódus „klasszikus eseteként”, a sor élére állítottam — cáfolt rá elhamarkodott jóslataimra.

Könyvemben nyitányként, cikkemben pedig fináléként mégis a japán gazdasági csodát kell bemutatnom — a gazdasági csodák leglátványosabb példáját —, amely látszólag egyáltalán nem akar véget érni. A japán gazdasági csoda — bámulatos lendületével — valóban minden más hasonló „csodát” elhomályosított: minden átmeneti megtorpanást új fellendülés követett, többször is megcáfolva azoknak a szkeptikusoknak jóslatait, akik már a csoda befejeződését vélték közeledni. Ebből a körülményből rendkívül paradox helyzet adódott: minél hosszabb ideje tart a csoda, minél tekintélyesebb múlt van már mögötte, vagyis minél inkább közeledik — szükségképpen és objektíve — befejeződéséhez, annál elterjedtebbé válik az a meggyőződés, hogy ez a folyamat végtelen. A csoda tehát „halhatatlannak” tűnik, de nem ifjúsága, hanem éppen magas kora következtében. A megcáfolt prognózisok hosszú sora pedig még a jóslásra egyébként hajlamos közgazdászoknak is kedvét szegte. Hiszen bizonyos joggal tarthatnak attól, hogy hitelüket veszítik, akár csak az egykori pásztorfiú, aki addig-addig ijesztgette a parasztokat, vaklármaként „jön a farkas”-t kiáltva, hogy mire a veszély komolyra fordult, már senki sem adott hitelt szavának.

Először azok tévedtek, akik egyáltalán nem vették figyelembe Japán hosszú távú fejlődésének trendvonalát, vagyis a helyreállítási periódust

már 1953-ban, a háború előtti gazdasági szint elérésekor, befejezettnek tekintették és ezért a növekedési ütem hirtelen csökkenését elkerülhetetlennek tartották. E nézetekkel polemizálva írta Saburo Okita, a legkitűnőbb japán közgazdászok egyike, a következőket:

„Tételezzük fel, hogy be sem léptünk a háborúba és hogy a gazdasági növekedés 1926 és 1939 közötti átlagosan évi 4,6 százalékos üteme fennmaradt, anélkül hogy a háború a fejlődést megszakította volna; ez esetben a nemzeti jövedelem 1959-ben elérte volna az 1939. évi szint 2,5-szeresét, vagyis 60 százalékkal magasabb lett volna az 1959-ben tényleg elértnél... Természetesen semmiféle elméleti biztosítékunk sincs arra, hogy visszatérünk ehhez a régi trendvonalhoz. Mégis lehetségesnek tűnik, hogy az időszakos megszakítást követő helyreállítási folyamat valamilyen összefüggésben van ezzel a trenddel, mert a gazdaság »potenciális« termelési szintjét feltehetően nagymértékben befolyásolják olyan tényezők, mint az oktatás színvonala, a felhalmozott «know-how» mennyisége és az üzletemberek képességei. Mindezek különösebb megszakítás nélkül továbbfejlődhettek a háború alatt is. Ezért a helyreállítás folyamata tovább folytatódhat azon az időponton túl is, amikor a termelés már elérte a háború előtti abszolút szintet; ily módon fokozatosan csökkentve a potenciális és a tényleges gazdasági fejlettségi szint közötti eltérést.”⁵

A hatvanas évek első felében Saburo Okita akkori álláspontja — amellyel magam is teljesen egyetértettem — igazolódni látszott. 1966-ban, amikor könyvem magyarul megjelent, én is szilárdan meg voltam győződve arról, hogy a japán gazdasági csoda már befejeződött, és ezért tekintettem éppen a japán fejlődést a helyreállítási periódus „klasszikus esetének”. Az azóta bekövetkezett újabb rohamos fellendülés azonban félreérthetetlenül bebizonyította, hogy a gazdasági csoda még mindig tart. Sőt, azok után, hogy a termelési görbék már az extrapolált trendvonalat is túlszárnyalták, a vitapartnereknek — vagyis egyfelől azoknak, akik a gazdasági csoda töretlen folytatódását, másfelől azoknak, akik közeli befejeződését jóslták — szerepet kellene cserélniük, ha következetesen ki akarnak tartani eredeti érvelésük mellett. Amíg ugyanis a termelés színvonala még nem érte el az extrapolált trendvonalat, addig mindazok számára, akik eredetileg is a hosszú távú fejlődés növekedési törvényszerűségeiből indultak ki, a legmeredekebb fellendülés sem tűnt csodának, csupán a potenciálisan adott fejlődési tartalékok realizálódásának. Ekkor azok véltek érthetelen „csodát” látni a japán fejlődésben, akik a hosszú távú fejlődés törvényszerűségeit figyelmen kívül hagyták. Most viszont — az extrapolált trendvonal túlszárnyalása után — merőben új helyzet állt elő: míg ugyanis a gazdasági növekedés hosszú távú törvényszerűségei az idő múltával mind világosabban utalnak a csoda végének közeledésére, a másik oldalon évről évre csábítóbb az az álláspont, amely a szokatlanul meredek fellendülést egészen újszerű fejlődési tényezőknek tulajdonítja és ezért a termelési görbék mai meredekségét minden határon túl extrapolálhatónak tartja.

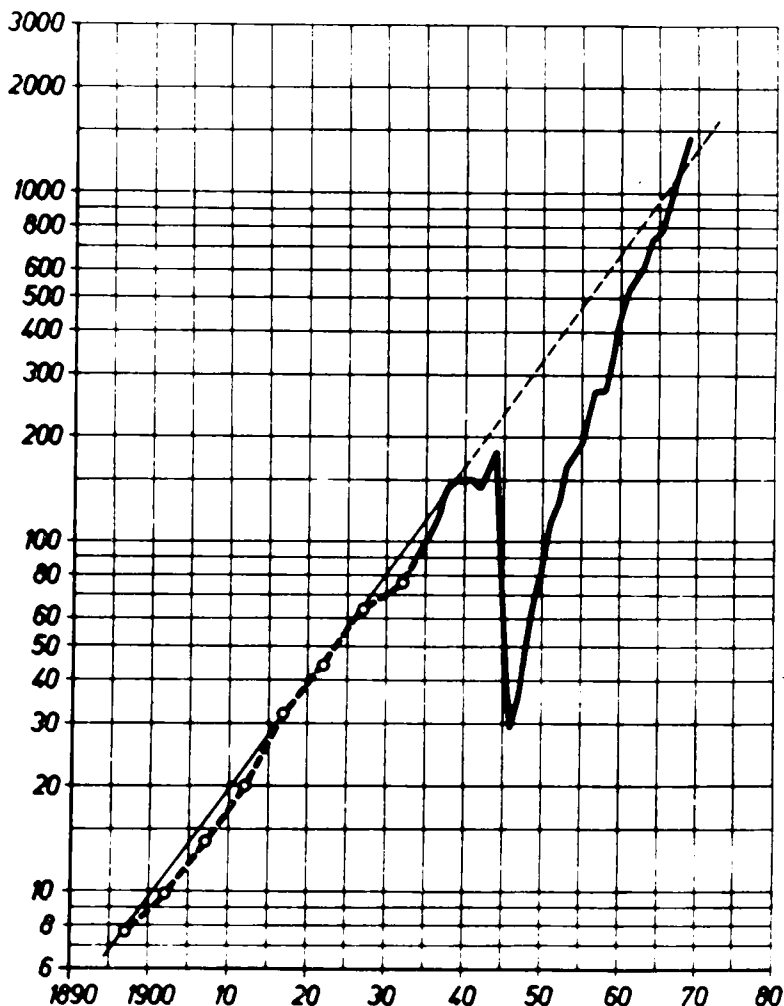
⁵ Saburo Okita: Causes and Problems of Rapid Growth in Postwar Japan and their Implications for Newly Developing Economies. Japan Economic Research Center. Paper No. 6. March, 1967. Ebben a tanulmányban S. Okita 1966-ban kifejtett véleményét egy korábbi, 1960-ban leírt álláspontjával konfrontálja. Itt idézett jóslata először japánul jelent meg: Nihon Keizai No Shorai (A japán gazdaság jövője) 1960. 112—113. 1.

A fák mégsem nőnek az égig

Anélkül, hogy ismét elhamarkodott, túlságosan is konkrét jóslásokba bonyolódnánk, bizonyos óvatos prognózis — nézetünk szerint — megkockáztatható:

Japán gazdasági fejlődésének trendvonalára — mint ezt az összes diagramok (lásd a 12., 13. és 14. ábrákon) bizonyítják — egyrészt vitathatat-

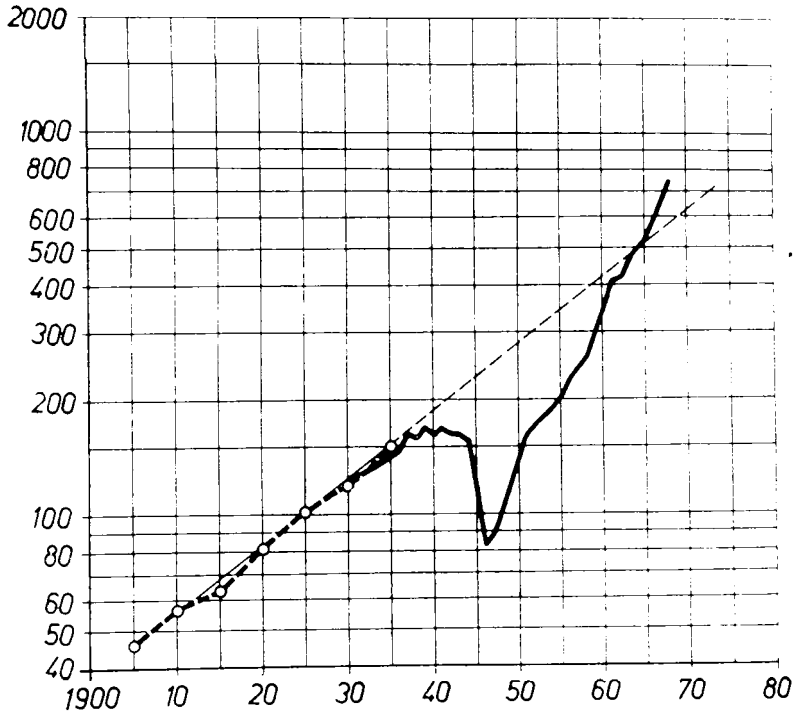
12. ábra

Japán: a feldolgozó ipar (manufacture) termelésének időbeli alakulása és trendvonalára (1935 = 100)

lanul meredekebb, mint az extrapolált trendvonal, másrészt viszont semmiképp sem lehet még megközelítően sem olyan meredek, mint az utóbbi évtizedek termelési görbéi. Egy rövid megfontolás elegendő ahhoz, hogy utóbbi állításunkkal kapcsolatosan minden kétséget eloszlassunk. Vegyük például az ipari termelés növekedését (lásd a 12. ábrán). Ez a mutatószám — azóta, hogy 1953-ban elérte a háború előtti szintet — megtízszereződött és mennyiségében már ma is a világ ipari termelésének kb. 10 százalékát teszi ki. Ha ez a megtízszereződés a következő 16 év folyamán — vagyis egy olyan rövid időtartam alatt, amely alatt a világ ipari termelése előreláthatóan legfeljebb megduplázódik — meg-

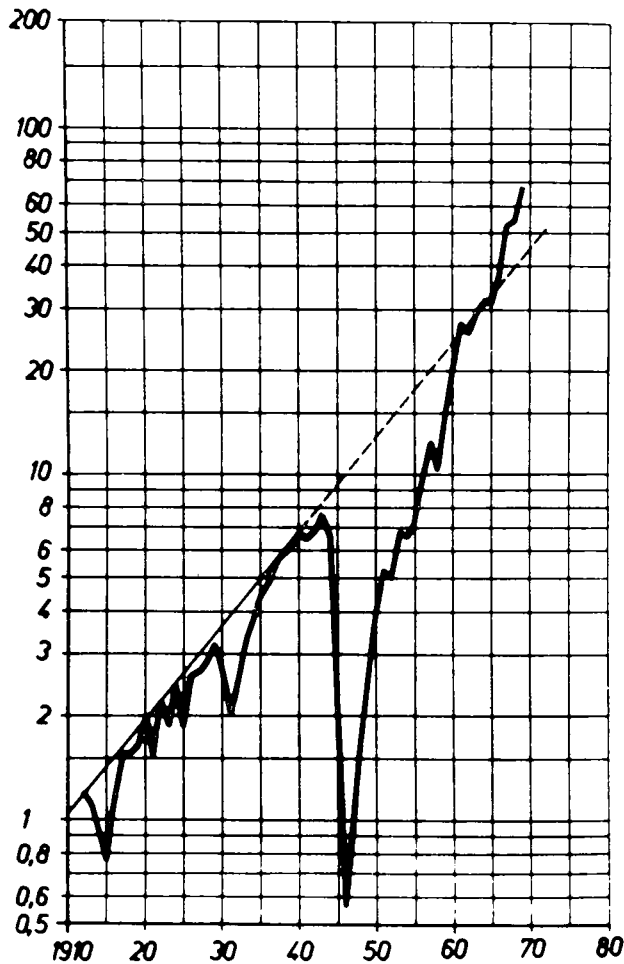
13. ábra

Japán: a nemzeti jövedelem időbeli alakulása és trendvonala (1925 = 100)

14. ábra

Millió t/év

Japán: az acélfogyasztás időbeli alakulása és trendvonala (millió tonna)

ismétlődne, olyan elképzelhetetlen helyzet jönne létre, amelyben Japán egymaga állítaná elő a világ ipari termelésének *felét*.

A ténylegesen adott, bár ma még nem meghatározható trendvonal — nézetünk szerint — nem lehet sokkal meredekebb, mint az általunk extrapolált. Különbféle okok miatt, amelyekkel részletesen a könyv második részében foglalkoztam, rendkívül valószínűtlennek tartom, hogy az ipari termelés trendvonala bármikor is meredekebb lehet az évi 8, vagy maximálisan 8,5 százalékos növekedésnél. Egy ilyen 8—8,5 százalékos emelkedésű trendvonal esetén a termelési görbe — mai meredekségét megtartva — a hetvenes évek közepén érné el a trendvonalat.

De ezzel a prognózissal is óvatosan kell bánnunk, mert nincs kizárva, hogy az ipari termelés jövőbeli növekedési ütemének bizonyos mértékű túlbecsülésén alapul. Japán iparosodása ugyanis szintén fordulóponthoz közeledik, mégpedig az iparosodás extenzív periódusából az intenzívbe való átváltás időpontjához.

A gazdasági fejlődés felgyorsulása és a szakmastruktúra-változás szerepe

A második világháborút követő gyorsabb fejlődés

A Japán és Nyugat-Európa fejlődésének elemzéséből levonható következtetések közül talán az a felismerés a legfontosabb, hogy ezekben az országokban a gazdasági fejlődés a második világháborút követően felgyorsult és hogy ez a felgyorsulás nem korlátozódik a termelési színvonalnak a helyreállítási periódusok *folyamán* megfigyelhető rohamos növekedésére, hanem magának a *trendvonalnak meredekebb emelkedésében* is kifejezésre jut. Előbbiek kiegészítéseként érdemes még arra rámutatni, hogy hasonló felgyorsulás következett be Dél-Európa országában is, vagyis általában mindazokban az országokban, amelyekben különösen kedvezőek voltak a feltételek a fejlettebb országokból származó modern technika átvételéhez. A gazdasági fejlődés e gyors üteme ugyanis valójában a korszerű termelési eljárások meggyorsult *átvételének* tulajdonítható, nem pedig közvetlenül magának a gyorsabb tudományos-technikai fejlődésnek. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az Egyesült Államokban, vagyis a legfejlettebb országban — amely a modern technikai vívmányok szülőhazája — a fejlődés üteme a második világháborút követően nem fokozódott (lásd az 1. ábrát).

Azt a kérdést, hogy ezt a meggyorsulást mely társadalmi előfeltételek és ezeknek az előfeltételeknek milyen változásai tették lehetővé, itt megválaszolatlanul kell hagynunk, mert a gazdasági fejlődés társadalmi előfeltételeinek elemzése nemcsak e cikk szerkezetét feszítené szét, hanem kívül esik annak a könyvnek tematikai keretein is, amelynek kiegészítéséül ez a cikk íródott.⁶ Így tehát arra a megjegyzésre kell korlátozódunk, hogy ebben a gyorsulásban minden bizonnyal jelentős szerepe van az állami monopolkapitalizmus megerősödésének és az ezzel összefüggő gazdasági integrációnak, amint azt a könyvemmel kapcso-

⁶ Ezt az elemzést részben egy — az extenzív és az intenzív fejlődés kérdéseivel foglalkozó — készülő tanulmányom tartalmazza.

latos vitában Erdős Tibor és Molnár Ferenc is hangsúlyozták. (*Ebben a kérdésben Erdős Tibor és Molnár Ferenc képviselték velem szemben a helyes álláspontot.*)

Figyelmünket azonban nem erre, hanem egy másik — a trendvonal szempontjából fontosabb — kérdésre kívánjuk koncentrálni. Növekedési elméletünk középpontjában az a hipotézis áll, hogy a trendvonal meredekségének állandósága, vagyis a gazdasági fejlődés *hosszú távra* állandó üteme végső soron a szakmastruktúrától és annak — csak igen lassan és fokozatosan végbemenő — változásától függ. Az a gondolati vörös fonal, mely könyvemem végig követhető, lényegében nem más, mint e hipotézis részletes kifejtése és kísérlet ennek bizonyítására. Ezért az itt elemzett új jelenségek értelemezésekor számomra döntő jelentőségű az a kérdés, hogy a növekedési ütemnek a második világháborút követő felgyorsulása megdönti-e ezt a hipotézist vagy pedig összhangba hozható vele. E kérdésre nem válaszolhatok egyértelmű igennel, de egy minden megszorítás nélküli „nem” sem volna helyénvaló. Mindig óvakodnunk kellene attól, hogy valamilyen álláspont védelmében — legyen az bármily nemes, vagy legyen akár legsajátabb, küzdelmekben kialakított nézetünk — látókörünket szemellenzővel korlátozzuk. Ez ugyanis azzal a veszéllyel járhat, hogy makacsul védelmezett, merev álláspontunk valóban *ponttá* zsugorodik, vagyis látókörünk nulla sugárúvá szűkül.

A szakmastruktúra és a fejlettség közti összefüggés dinamizálása

A trendvonallal és annak hosszú távú stabilitásával kapcsolatos megállapításaim igazát az új tények sem ingatták meg. Változatlanul fenntartom tehát azt az állításomat, hogy valamely ország mindenkori fejlettségi szintjéhez hozzátartozik egy azzal adekvát szakmastruktúra, vagy fordítva: valamely adott szakmastruktúra csak egy bizonyos gazdasági fejlettségi szint elérését teszi lehetővé. Ezek szerint tehát a gazdasági fejlődés nem mehet végbe a szakmastruktúra megfelelő változása nélkül, és ezért a szakmastruktúra-változás — mint a gazdasági fejlődés leglassúbb és csak igen mérsékelten gyorsítható részfolyamata — a folyamat egészét, magát a gazdasági fejlődést viszonylag szűk, alig tágítható határok közé szorítja. Ennyiben tehát, ami a szakmastruktúra elsődleges és ütemmeghatározó jelentőségét illeti, álláspontom változatlan maradt. A könyvemben kifejtett növekedési elmélet bizonyos mértékű *finomítását* ennek ellenére nélkülözhetetlennek tartom, minthogy téziseimet — arra törekedve, hogy egy új elmélet igaza mellett lándzsát törjek — akkoriban kissé leegyszerűsítve fejtettem ki.

Először is hangsúlyoznom kellett volna, hogy az adott szakmastruktúra a lehetséges (potenciális) gazdasági fejlettségi szintnek mindig csak a *mozgási terét* határolja be, de nem szabja meg azt a *tényleges* fejlettségi szintet, amelynek elérése, illetve megvalósítása még egy egész sor további módosító körülménytől is függ.

Másodszor pedig a szakmastruktúra jelentősége a gazdasági fejlődés szempontjából a történelem folyamán minden bizonnyal változott, bár mindvégig *elsődleges* jelentőségű volt. Hatása azonban — ellentétben a

könyvemből kiolvasható leegyszerűsítéssel — *nem* marad változatlan.⁷ A szakmastruktúra szerepe bizonyára kisebb és mindig is kisebb volt azokban az országokban, amelyekben — főleg az iparosodás kezdetén — a foglalkoztatott munkaerő többsége még „szakmátlanokból” állt, vagyis olyanokból, akiket minden képzettségüktől megfosztottak. Az sincs kizárva, hogy a szakmastruktúra jelentősége a fejlődés másik pólusán, vagyis egy igen magas fejlettségi szinten újból csökken. Amint ugyanis az ismeretek összessége, az a bonyolult komplexum, amely egyrészt saját, a munkában összegyűjtött tapasztalatokból, másrészt könyvekből szerzett elméleti, tudományos ismeretekből áll, az utóbbiak javára tolódik el, a szakmastruktúra rugalmassága oly mértékig megnő, hogy ezáltal ütemmeghatározó szerepe lecsökken. Az a mérnök, akinek tudása főként elméleti ismeretekből áll, nyilvánvalóan könnyebben tudja magát bármely újabb munkaterületre bedolgozni, mint a középkori kézműves, akinek ismeretei a gyakorlati munkában szerzett szakmai tapasztalatokból gyűltek össze. (Ez a körülmény önmagában is döntő szerepet játszhat a modern technika ma megfigyelhető felgyorsult átvételében.)

Végül is könyvemben figyelmen kívül hagytam — vagy legalábbis hallgatólagosan és nyilvánvalóan jogosulatlanul konstansnak tételeztem fel — azt a *faktort*, amely a szakmastruktúra-változást és a gazdasági fejlettségi szint megváltozását egymással összeköti, vagyis azt a szorzót (arányossági tényezőt), amelytől a szakmastruktúra-változás sebességével arányos ütemben végbemenő növekedési folyamat felgyorsulása függhet.

A szakmastruktúra-változás hatékonysága

Az említett arányossági tényező — a könyvemben figyelmen kívül hagyott faktor — megvilágítására válasszunk most egy olyan leegyszerűsített modellt, amelyben az F_1 gazdasági fejlettségi szinthez S_1 szakmastruktúra tartozik, az F_2 fejlettségi szinthez S_2 , az F_3 szinthez pedig S_3 szakmastruktúra. Tételezzük fel továbbá, hogy — azonos intenzitású, azonosan erőltetett ütemű szakmastruktúra-változás körülményei között — az átmenet az S_1 -ből az S_2 szakmastruktúrájú állapotba ugyanannyi ideig — például egy generációváltás időtartamáig (kb. 25 évig) — tart, mint a következő átmenet az S_2 -ből az S_3 szakmastruktúrába. Ilyen feltételek között a *trendvonal meredeksége* a gazdasági fejlődésnek e két egymást követő szakaszában (vagyis egyrészt az S_1 és S_2 közötti, másrészt az S_2 és S_3 közötti átmenet időszakában) csak abban az esetben marad *állandó*, ha a munkatermelékenységek közötti arány is változatlan marad; vagyis ha a szakmastruktúrától függő — modellünk értelmében a gazdasági élet egészére jellemző — átlagos munkatermelékenység az S_1 -ből az S_2 struktúrába és az S_2 -ből az S_3 struktúrába vezető két változási szakaszban azonos arányban nő.⁸ Az eddig hallgatólagosan kons-

⁷ A szakmastruktúra, a munkahelystruktúra és a foglalkozási struktúra közötti összefüggés történelmileg változó voltára — könyvem ezzel kapcsolatos állításainak bírálataként — először Romhányi Agnes mutatott rá „A gazdasági növekedés és a munkaerő-struktúra változása közötti kapcsolat néhány problémája” című egyetemi szakdolgozatában (1970).

⁸ A technika mai fejlettsége mellett nem nehéz példát találni arra az esetre, amikor ez a feltételezés nem jogosult, vagyis amikor ez az arány nem konstans, és ennek megfelelően a faktor sem tekinthető állandónak. Hiszen nem kevés az olyan technikai vívmány, amely

tansnak feltételezett faktor tehát nem más, mint a *szakmastruktúra-változás hatékonysága*, amely a gazdasági fejlődés során nem szükségképpen marad állandó.

A szakmastruktúra-változás gazdasági hatékonyságának ilyen történelmi állandóságára természetesen csak utólag következtethetünk, mégpedig a trendvonal meredekségének állandóságából. Semmi okunk sincs azonban feltételezni, hogy a XIX. században és a XX. század első felében megfigyelhető állandóság a múlt és a jövő bármely fejlődési periódusára érvényes. Sőt, kézenfekvő az a feltételezés, hogy az utóbbi évtizedek meggyorsult növekedési ütemének egyik forrása — az előző pontban említett körülményeken kívül — éppen a szakmastruktúra-változás hatékonyságának megnövekedése.⁹

Egy ilyen rövid közlemény természetesen nem tartalmazhatja a témával kapcsolatos összes mondanivalómat. Nem is ringatom magam abban az illúzióban, mintha a trendvonal problémáját ezzel végérvényesen tisztáztam volna. Sőt, remélem, hogy a trendvonallal kapcsolatosan bizonyára folytatódó kutatások további új problémákat fognak felvetni. Hiszen egy lezárt elmélet halálra van ítélve, csakúgy mint az a tudós, aki képtelennek bizonyul arra, hogy saját, egyszer kifejtett gondolatain továbbmunkálkodjék. Meg kellene tanulnunk, hogy saját tegnapi nézeteinkkel ugyanolyan szkeptikusan nézzünk szembe, mint a másokéval; hogy mindegyiket felülvizsgáljuk, és ha szükséges, el is vessük. Egyetlen megengedhető különbség, hogy a mások tévedéseit figyelmen kívül hagyhatjuk, míg sajátjainkat nem szabad elhallgatnunk, hanem mihelyt felismertük tévedésünket, kötelességünk, hogy azt magunk igazítsuk helyre.

a munkaerő-állomány egy részének viszonylag rövid ideig tartó átképzése után már üzemeshető és az összfolyamatra számított munkatermelékenységet rendkívülien megnöveli. (A vegyiparban sok példát találhatnánk erre.) Nem szorul külön bizonyításra, hogy e folyamatok másik oldalán — ellensúlyként — az ilyen változásokat lehetővé tevő kutatás és fejlesztés szerepel, a maga egyre növekvő ráfordításaival és a kutatók tevékenységének — munkatermelékenységben nem mérhető — hatékonyságával.

⁹ Ezt a feltételezésünket látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy a gazdasági fejlődés meggyorsulása csak azokban az országokban tapasztalható, amelyeknek van kitől átvenniük a technikát; ahol tehát a termelés korszerűsítésének ütemét az *átvevők szakmastruktúrájának* változási üteme határozza be. Ha a szakmastruktúra-változás (munkatermelékenységre vonatkoztatott) *hatékonysága* nő, akkor eme átvétel üteme is *gyorsítható*. De csak ott, ahol van kitől átvenni. Ezért sem tud ugyanez a felgyorsulás bekövetkezni az Egyesült Államokban, ahol az elérhető ütemet nem az átvétel lehetséges sebessége, hanem az új megszületése határozza be.

BÁCSKAI TAMÁS:

A tőkésvilág pénzügyi rendszerének aktuális problémái

Az idén március óta ismét súlyos zavaroknak vagyunk tanúi a nemzetközi pénzpiacra. Újabb valutáris válság fenyegetése bontakozott ki a látóhatáron. Bebizonyosodott: a nemzetközi monetáris rendszer 10 éve tartó toldozása-foldozása nem volt elegendő ahhoz, hogy olyan nemzetközi pénzügyi mechanizmus, olyan játékszabály-rendszer alakuljon ki, amely módot nyújt arra, hogy a részvevő országok annak keretein belül, vele összhangban valósítsák meg saját gazdaságpolitikájukat.

Az 1971. évi valutaválság okai

A legelterjedtebb magyarázat az újabb válság kitörésére bel- és külföldön az, hogy a nyugtalanságot a dollár erősen romló pozíciója váltotta ki. Ugyanis az Egyesült Államok kormányának az a döntése, hogy a gazdasági vállalkozókedv és a foglalkoztatás növelésének rendeli alá az infláció elleni küzdelmet, eloszlatta azokat az illúziókat, amelyek a dollár fokozatos javulásához fűződtek külföldön.

Az Egyesült Államok kormányának ezt a döntését magam is a fontos okok egyikének tekintem. De ennek az elhatározásnak a nyilvánosságra kerülése, sőt hatásainak érvényesülése egymagában nem magyarázza a helyzet romlását. S nem is kutatnám a többi okot, ha nem vélném úgy, hogy a jövőben kialakuló helyzet megítélését a többi tényező lényegesen befolyásolja. Ha ugyanis az amerikai kormánynak ez a döntése ilyen zavarokra vezetett, feltételezhető lenne, hogy egy erőteljes anti-inflációs döntés kiküszöbölné a zavarokat. Ez azonban nem áll fenn. S ez az alapprobléma, amelynek tárgyalására visszatérünk. Az amerikai fizetésimérleg-deficit újabb, jelentős növekedése nyomán megindult spekulációs tőkemozgás csak minden eddiginél élesebben vetette fel azt a kérdést, hogy vajon elviselhető-e továbbra is a többi tőkésország számára egy olyan mechanizmus, amely lehetetlenné teszi önálló gazdaságpolitikájuk végrehajtását. Mivel a spekuláció elsősorban az NSZK valutáját vette célba, a Német Szövetségi Köztársaság vált az események csomópontjává.

A márka árfolyamával kapcsolatos belföldi elgondolásokat erősen átszőtték a Szociáldemokrata Párt belpolitikai, választási meggondolásai. A CDU—CSU sikerét és az FDP lemorzsolódását néhány tartományi választáson a pártvezetés elsősorban a nagymértékű és gyors fogyasztói áremelkedésre, a mintegy évi 6 százalékos inflációs rátára vezette vissza.

A gazdasági élet túlfűtöttségét a kormány 1969 óta igyekezett mérsékelni. Meglepetéssel tapasztalta azonban, hogy azok a monetáris intézkedések, amelyek a hatvanas években még igen hatékonyak voltak és

1967-ben recesszióra vezettek, ezúttal felmondták a szolgálatot. Lehet, hogy a kormány eredményesebben járt volna el, ha az adópolitika eszközeihez nyúl. Ezt azonban egy jelentéktelen többségű, törékeny koalícióra épült kormány, amely az adócsökkentés jelszavával került hatalomra, nem tehetette meg. A belföldi hitelkorlátozások nem csökkentették a vállalatok hitelfelvételi lehetőségeit. A kereskedelmi bankok ugyanis nem szorultak a Bundesbank, a jegybank hiteleire. Betétállományukat nagyra duzzasztotta az NSZK-ba áramló amerikai spekulációs tőke. Az utóbbi mozgását az a kamatkülönbözet váltotta ki, amely az NSZK stabilizációs, hitelkeresletet fékező magas visszleszámítolási kamatlába és az Egyesült Államokban a munkanélküliség csökkentése végett alkalmazott alacsony kamatláb között alakult ki. A spekulációs tőkevándorlást az a remény is táplálta, hogy a márkát felértékelik, és így a kamatkülönbözeten felül egyszeri, jelentős tőkenyereségre is szert lehet tenni.

Nixon „olcsó pénz” politikáját ugyanúgy választási megfontolások indokolták, mint a nyugatnémet kormánykoalícióét. Amerikában ugyanis ezúttal sokkal korábban indult meg az elnökválasztási küzdelem, mint azelőtt bármikor. Az első előzetes választásokig még több mint kilenc hónap van hátra és a két párt elnökjelölt-választó kongresszusára csak 1972 nyarán kerül majd sor. Mégis, a Demokrata Párt már most mintegy féltucat potenciális elnökjelölt esélyes fellépéséhez készíti elő a talajt. Nixon pártján belül pedig Paul N. McCloskey képviselő vezetésével egy kis, de elszánt, a vietnami háborút ellenző, liberális csoport készül arra, hogy a jelenlegi elnököt elüsse a pártjelöléstől.

Ez volt az elsődleges oka annak, hogy az elnök oly hamar feladta sokat hangoztatott inflációellenes és nemzetközi fizetési egyensúlyra törekvő gazdaságpolitikáját s a hitelkiterjesztő monetáris politika, valamint a fokozott költségvetési költségek útjára lépett. Ennek hatására mintegy 4 milliárd dollár „forró pénz”, rövid lejáratú spekulációs tőke áramlott az NSZK-ba, felborítva a kormány gazdaságpolitikáját.

Míg ugyanis a nyugatnémet gazdaságpolitikai elhatározások nem voltak hatással sem az Egyesült Államok vezetőinek döntéseire, sem az események menetére az Egyesült Államokban, Nixon döntései kihatottak a konjunktúra tényleges menetére, majd pedig a kormányzati döntésekre az NSZK-ban. Előbb bő külső forrással pótolták az apadó belföldi hitelkínálatot, utóbb arra kényszerítették a nyugatnémet kormányt, hogy tavaly július óta négy ízben csökkentse a kamatlábat, s így kedvét szegje az odaáramló tőkének. Ezzel azonban olcsóbbá tette a belföldi hitelt s szintén aláásta konjunktúrafékező gazdaságpolitikáját.

Közös EGK-akció vagy magányos lépés?

A helyzet tarthatatlanná vált. Az NSZK kormánya tisztában volt azzal, hogy tartós, megalapozott megoldásra csak három kielégítő módot találhat. Az egyik a dollár leértékelése, a másik az Egyesült Államok gazdaságpolitikai irányváltozása: a belföldön az infláció fékezésére, nemzetközi viszonylatban pedig a fizetésimérleg-deficit jelentős csökkentésére törekvő gazdaságpolitika. Ez a kettő — legalábbis az 1972. év végéig — kizártnak tekinthető.

A harmadik eljárás az EGK-országok közös fellépése a dollárözön

megállítására. A nyugatnémet kormány eredeti elgondolásai között ugyanis nem szerepelt sem egy elszigetelten végrehajtott márkafelértékelés, sem a márka árfolyamának „lebegtetése”, tekintettel arra, hogy a helyzet különbözött az 1969. évitől. Akkor a márka hivatalos árfolyama valóban alacsonyabb volt, mint a vásárlóerő-paritása, tehát a felértékelés csökkentette a különbséget a márka belföldi vásárlóereje és alacsonyabb külső árfolyama között. Időközben azonban az árak náluk gyorsabban emelkedtek, mint partnereiknél az EGK-ban, s így áruik versenyképessége — legalábbis az árak tekintetében — megszűnt, vagy erősen csökkent. A márka felértékelése után ugyanis az NSZK-ban nagy béremelkedési hullám indult meg. A dollárban kifejezett exportárak szintje — részben a béremelkedés hatására — 12 százalékkal volt magasabb 1970 végén, mint egy évvel korábban. Jóllehet az export más országokban is drágult, ilyen mértékű áremelkedés más fejlett tőkésországokban nem volt. A nyugatnémet exportárak 1969 közepén még 12 százalékkal voltak alacsonyabbak az amerikaiakénál, 3 százalékkal maradtak a többi európai kontinentális tőkésország és 2 százalékkal az angol és a japán exportárak alatt. A múlt év végén az Egyesült Államok és az NSZK exportárai közötti különbség már mintegy 5 százalékosra csökkent. A kontinens országaihoz képest árelőny már nem mutatkozott, az angol és a japán exportárak pedig alacsonyabbak voltak, mint a Szövetségi Köztársaság árai. Jelenleg alig van különbség az éves szintre átszámított drágulás tekintetében az NSZK (4,5 százalék) és szomszédai (Belgium: 3,7 százalék, Franciaország: 5,3 százalék) között. Tehát már csak a dollárhoz viszonyítva volt lehetőség némi felértékelésre a külkereskedelmi érdekek nagyobb sérelme nélkül. Világos volt, ha azt egyedül hajtánák végre, akkor csökkentenék versenyképességüket a környező országokkal szemben.

Veszélyesnek látszott az 1969. októberihez hasonló „lebegtetés” is, mert az idén a spekulációs tőke már nem várhatott olyan árfolyam-nyereséget, mint akkor, s félő volt, hogy az első árfolyam-emelkedés után tömegesen kiáramlik. Ezért igyekeztek rávenni az erősebb valutájú országokat arra, hogy árfolyamukat a dollárhoz képest közösen módosítsák. Erre azért is számíthattak, mert a Werner-jelentésben körvonalazott és elfogadott közös EGK monetáris politika kialakítási folyamatába illő lépésről volt szó. Bátorította őket az is, hogy már a dollár beáramlásának csúcspontja előtt felmerült az a gondolat, hogy a Közös Piac tagállamai, valamint Anglia, Svájc és Japán közösen felértékelik valutájukat a dollárhoz képest. Végül, de nem utolsósorban, ez az eljárás az amerikai kormány helyeslésével is találkozott. Az utóbbi ugyanis presztizsokból, és hogy megakadályozza a szovjet aranykészletek vásárlóerejének megnövekedését, a dollár leértékelését, azaz az aranyár emelkedését mindenképpen el akarta kerülni.

Kiderült azonban, hogy az EGK-országok közös árfolyampolitikája — legalábbis egyelőre — nem valósítható meg. Egyébként ez volt az NSZK jegybankjának a véleménye. A Bundesbank 1970. évi jelentésében arra figyelmeztetett, hogy a közös valutapolitika csak akkor lenne érvényesíthető, „ha a tagállamok a kívül álló országokkal kapcsolatos valutáris kérdésekben teljesen azonos nézetet vallának”. Mint majd kimutatjuk, a közös valutapolitikához ezen túlmenően még a belföldi

gazdaságpolitika, sőt az irányítási módszerek szorosabb összehangoltsága is szükséges.

Az EGK gazdaságügyi és pénzügyminisztereinek április végén tartott hamburgi konferenciáján kiderült, hogy a felértékelés nem illik bele Franciaország és Olaszország gazdaságpolitikai stratégiájába, illetve rövid távú célkitűzéseibe. A franciák a következő évekre legfontosabb stratégiai célként a gazdasági és az exportexpanziót, a devizatartalékok növelését tűzték ki. Ezért a VI. ötéves tervükben az EGK-ban korábban bejelentettnél nagyobb mértékű évi áremelkedési rátát vállalnak, tehát belföldi gazdaságpolitikájuk nem törekszik árstabilitásra, mint az NSZK-é. Nem céljuk iparuk nemzetközi versenyképességének felértékeléssel való csökkentése. Dirigista irányítási módszereiknek megfelelően pedig a dollárbeáramlással kapcsolatos gondjaikat elsősorban adminisztratív eljárásokkal, a devizaellenőrzés különböző formáival kívánják megoldani. Távolatilag pedig elkerülhetetlenné kívánják tenni a dollár leértékelését, s nem akarják a kérdést az Egyesült Államok javára és Európa rovására még átmenetileg sem enyhíteni. Az olasz gazdaságot viszont recesszió fenyegeti, s ezért számára sem a felértékelés, sem a dollár leértékelése nem kívánatos.

A franciák kivezető útként a maguk devizaellenőrzési módszereit ajánlották a nyugatnémeteknek. Ez azonban nem illik bele az NSZK-ban uralkodó neoliberais felfogásba és rendszerbe. Schiller gazdaságügyi miniszter joggal élhetett azzal a fenntartással, hogy Franciaországban nem a hatékony devizaellenőrzés akadályozta meg a spekulációs dollárbeáramlást — hiszen a rendszabályok elsősorban a tőkekiáramlást akadályozzák —, hanem mert a spekulánsok biztosan számíthattak arra, hogy a frankot nem értékelik fel, és a kamatszínvonal sem volt vonzó.

A svájciak által 1945 és 1949 között alkalmazott, s bizonyos formában jelenleg Belgiumban is érvényesített kettős dollárárfolyam bevezetése sem lehetett vonzó a nyugatnémetek számára. Ez a megoldás — rögzített dollárárfolyam a folyó műveletekben és szabad árfolyam a tőke-dollár számára — nem bizonyult hatékonynak.

Így azután nem állapodtak meg semmiféle közös lépésben. Azt a megállapodást ugyanis, hogy szeptemberig eldöntik, melyik modellt választják a Nemzetközi Valutaalap tavaly ősszel javasolt három alternatívája közül (lásd erről a továbbiakban), nem tekinthetjük másnak, mint a döntés elodázásának.

A konferencia sikertelenségéből a spekuláció arra következtetett (valószínűleg tudatos nyugatnémet indiszkréció hatása alatt), hogy az NSZK egyoldalú felértékelésre is kész. Ennek az volt a következménye, hogy mintegy 4 milliárd dollár özönlött néhány hét alatt az NSZK-ba, kikényszerítve a védekező lépéseket. A Német Szövetségi Bank felfüggesztette a dollárvásárlásokat. Példáját több tőkésország követte.

A kompromisszum és következményei

Ezek után került sor a Közös Piac minisztertanácsa 21 órás drámai ülésére. Itt a nyugatnémetek és a franciák ütköztek össze élesen. Az ülésről május 9-én közleményt bocsátottak ki. Eszerint nem tartották ugyan indokoltnak a tagországok paritásainak módosítását, de tudomásul veszik, ha egyes országok — korlátozott időre — valutaárfolyamaik inga-

dozási sávját bővíteni kívánják. Hangsúlyozták azonban, hogy a flexibilis árfolyamok összeegyeztethetetlenek a Közös Piac jó működésével.

A kompromisszumos nyilatkozat után az NSZK és Hollandia szabadáértékelésű valutája árfolyamát. Ez idő szerint (1971. június) a márka árfolyama 4—5, a holland forinté mintegy 3 százalékkal haladja meg a régi paritást. Svájc és Ausztria pedig elhatározta a svájci frank 7, illetve az osztrák schilling 5,05 százalékos felértékelését. Franciaország, Belgium különféle adminisztratív intézkedésekkel kísérel meg a védekezést a dollárbeáramlás ellen, Olaszország viszont ingatag bel- és gazdaságpolitikai helyzetére hivatkozva kitért mindennemű valutáris változtatás elől. Hasonlóképpen a japán hatóságok is elutasították a yen felértékelését, bár a japán valuta felértékelése közgazdaságilag indokolt lett volna.

Anglia ezúttal kívülmaradt a valutaválság hullámverésén. Ezt kedvező fizetési mérlege tette lehetővé. Az a körülmény, hogy több versenytársának kivitele az árfolyam-intézkedések következtében drágult, javította Anglia nemzetközi versenyképességét.

Több megfigyelő úgy vélte, hogy a márka árfolyamát — néhány hetes lebegtetés után — ismét rögzítik, mégpedig mintegy 5—6 százalékkal a korábbi árfolyam fölött. Ennek tulajdonítható, hogy még két héttel a szabad árfolyam bevezetése után is az NSZK-ban maradt az a mintegy 35 milliárd márkát kitevő spekulációs tőke, amely az utóbbi hónapokban oda beáramlott, még további 1—2 százalék nyereségre várva.

E várakozásokat cáfolta meg Emminger, a Szövetségi Bank alelnöke 1971. május 29-én kijelentve a müncheni nemzetközi bankárkonferencián, hogy a márka csak három feltétel megvalósulása esetén térhet vissza rögzített árfolyamra. Az első az euro-devizapiac szigorúbb ellenőrzésének bevezetése; a második a fejlett tőkésországok monetáris politikájának szorosabb összehangolása; a harmadik a világ nagyobb monetáris fegyelme — vagyis a külső egyensúly fokozottabb szem előtt tartása, elsősorban az Egyesült Államokban.

Az *első feltétel* érvényesítésére már tettek bizonyos lépéseket. Münchenben a jegybankvezetők bizalmas megbeszélések keretében körvonalazták az eurodollárpiac korlátozását célzó intézkedéseket.

Ennek eredményeként a tíz leggazdagabb tőkésország jegybankvezetőit magába foglaló ún. Tízek Klubja olyan határozatot hozott, mely szerint nem táplálják tovább az eurodollárpiacot, vagyis devizatartalékaikat a mai mennyiségen felül nem helyezik el a piacon. Magyarán: legalább a jegybankok nem spekulálnak többé ezen a piacon.

A müncheni megbeszéléseken valószínűleg olyan további intézkedések is szóba kerültek, hogy az eurodollárpiac mai terjedelmének csökkentése céljából az euroügyletekre minimális kötelező tartalékot írnak elő, vagyis az ott felvett hiteleket a kereskedelmi bankoknak úgy kell kezelni, mint belföldi betétjeiket. Azaz egy részüket a jegybankban kell tartaniuk, kamatmentesen. Ezzel csökken az e forrásból kihelyezhető hitel volumene s egyben meg is drágul, mert a jegybanki letétre jutó kamatot is e kisebb volumenen kell megkeresniük. A jegybankvezetők azonban tisztában vannak azzal, hogy ilyen tartalékelőírás technikai lebonyolítása jelentős nehézségekbe ütközne. Arra is számítanak, hogy

az amerikai kincstár — a korábbi módszerekhez hasonlóan — további 3 milliárd dollárt szív el az eurodollárpiacról.

Az intézkedések végrehajtásához és még inkább azok érvényesüléséhez azonban idő kell.

A *második feltétel*, a monetáris politika nemzetközi összehangolása, még nehezebben és sokkal hosszabb idő alatt valósítható meg, ha egyáltalán megvalósítható. Hiszen a legutóbbi válság is annak talaján tört ki, hogy még a monetáris politikák közötti különbségek enyhítését is mind az Egyesült Államok, mind az EGK-országok visszautasították. E feltételt nem is lehet szó szerint értelmezni a márka rögzített árfolyamra való visszatérése szempontjából. Inkább arról van szó, hogy ezen a címen az NSZK bizonyos engedményeket akar kicsikarni partnereitől az EGK-ban, például közös, de különböző mértékű felértékelést a dollárral szemben. De még e tekintetben sincs előrehaladás.

Ami végül a *harmadik feltételt*, a nagyobb nemzetközi monetáris fegyelmet illeti, annak sem derűsek a kilátásai. Az Egyesült Államoknak ez év áprilisában még a kereskedelmi mérlege is passzív volt; 1969 februárja óta első ízben történt ez, és a deficit 214,8 millió dollárt tett ki. A fizetési mérleg deficitje pedig az év első 5 hónapjában meghaladta a tavalyi egész évi hiányt.

Ezek szerint a márka árfolyama huzamos ideig, legalábbis ez év végéig nemigen kerül rögzítésre. Ennél hosszabb idejű lebegtetés azért nem valószínű, mert Emminger szavait inkább taktikai követeléseknek kell felfognunk egy későbbi kompromisszum előkészítésére, semmint abszolút követelményeknek.

Ezt a taktikai jelleget támasztja alá az is, amit a jövőbeli rögzített árfolyam szintjéről mondott. Kifejtette, hogy az jobban közelíti majd meg a korábbi szintet, mint azt a spekulánsok szeretnék. Ez a kijelentés arra irányult, hogy távozásra bírja az NSZK-ban veszteglő spekulációs tőkét s enyhítse a dollárra nehezedő nyomást is. Szavainak volt is némi foganatja, mert már másnap — de csak néhány napig — gyengült a márka a londoni piacon mind a fonthoz, mind a dollárhoz képest.

Az előbbiekből kitűnik, hogy az intézkedések legfeljebb átmeneti át-hidalást jelentenek, de semmit sem oldottak meg. Kielezték viszont az EGK-ban a francia—nyugatnémet ellentétet. Ennek hatására fordulat következett be a francia álláspontban Anglia belépését illetően. Az EGK bővülése viszont a Közös Piac egész szabályzatrendszerének lazításával mehet majd csak végbe, s Anglia közvetítésével fokozni fogja az amerikai befolyást az EGK-ban.

Az agrárpiaci szabályozás ismét válságba jutott, s ezen a területen visszaesés következett be, mivel vámokhoz hasonló korlátozásokat kellett életbe léptetni.

Mindez visszavetette az EGK monetáris uniójára irányuló tervek végrehajtását, s Anglia bekerülése az EGK-ba e tervek későbbi megvalósulását is kétségessé teszi.

A Bretton-Woods-i egyezmény elavult

A valutaválság újabb szakasza élesen felvetette azt a kérdést, vajon lehetséges-e egyáltalán, hogy egy országban egyidejűleg teljes foglalkoztatottság, árstabilitás és kiegyensúlyozott nemzetközi fizetési mérleg

legyen. E három gazdaságpolitikai cél elméletileg ugyan nem zárja ki egymást, a gyakorlatban azonban még sehol sem sikerült tartósan megvalósítani. Más ugyanis egy elméleti modell és más a gazdasági valóság, ahol a munkaadók és a munkavállalók elhatározásait s azok eredőit igen sok, a modellben figyelembe nem vett — és nem is vehető — bel- és külföldi, gazdasági és nem gazdasági tényező befolyásolja. Ismeretes, hogy még a szocialista tervgazdaságban is, amelynek pedig e követelmények együttes érvényesítésére jóval nagyobb lehetőségei és hatékonyabb eszközei vannak, harmonizálásuk nagy nehézségekbe ütközik.

Mivel pedig a teljes foglalkoztatás mint követelmény ma a fejlett tőkésországokban társadalmilag a legrugalmatlanabb, a gazdaságpolitikában belőle lehet a legkevésbé engedni. Az árstabilitás követelménye már általában is nagyobb tűrésű határú, s bár a tolerancia mértéke országonként eltérő, e követelmény megvalósítása nagyobb engedmények mellett lehetséges. A fizetési mérleg aktív vagy passzív egyensúlyhiánya az, amelyet egy-egy ország társadalmá — éppen azért, mivel ez az egyensúlyhiány a többiek rovására érvényesül — a legtovább visel el; pontosabban szólva: fennállását a partnerek türelme és együttműködési készsége határozza be. Ez az együttműködési készség pedig addig tart, amíg az együttműködés nem jár lényeges, tartós anyagi veszteséggel, illetve nem keresztezi az adott ország elsőrendű gazdaságpolitikai céljait, főleg a foglalkoztatottságot és a viszonylagos árstabilitást.

Ezért a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállítása elképzelhető volna nagyobb időközökben (két-három évenként) végrehajtott árfolyam-változtatásokkal (fel- és leértékelésekkel). Egy ilyen helyzet azonban, párosulva a különböző nemzeti gazdaságpolitikáknak megfelelően eltérő kamatszintekkel, a spekuláció melegágya.

Marad tehát az a lehetőség, hogy valamely nagyobb integráció, elsősorban az EGK keretében fokozzák a valutáris együttműködést. Mint azt a gazdaságtörténeti tapasztalatok és az elmélet kimutatta, ennek feltétele a pénzpolitika (hitel- és kamatpolitika), valamint az államháztartási politika összehangolása. Ez pedig — minthogy a költségvetési és a monetáris politika az általános gazdaságpolitika lecsapódása és eszköze a pénzforgalom területén — a gazdaságpolitikák összehangolását követeli meg. Ez vagy úgy megy végbe, hogy az ilyen integráció valamelyik tagja rákényszeríti akarátát a többire, vagy kölcsönös engedmények útján. Az első módszert kizárják az EGK erőviszonyai, a másodikhoz hiányzik a politikai akarat. Az utóbbi ugyanis az egyes országok szuverenitásának jelentős korlátozásával valósulhat meg csupán. De ennél sokkal kisebb kölcsönös engedményre sem voltak hajlandók az EGK-országok a valutaválság legutóbbi szakaszában.

Eredményre számot tartó, egységes valutapolitikához egy EGK-jegybankra volna szükség, valamiféle EGK Tartalékbankrendszerre. Ennek függetlennek kellene lennie a kormányoktól. Az utóbbiak pedig csak bizonyos, előre meghatározott mértékig vehetnének fel hitelt a költségvetési deficit finanszírozására. Ebben az esetben kialakulna egy olyan keményvaluta-tömb, amelyben a tagországok valutaárfolyamai egységesen és közösen változékonyak lennének a dollárhoz képest. A követelmény az volna, hogy az EGK, sőt esetleg egész Nyugat-Európa függetlenítse magát a dollárrendszertől, amely a kettős aranypiac bevezetése óta

gyakorlatilag felváltotta az aranydeviza-rendszert. Csakhogy ehhez az érintett kormányok egyetértésének minimuma is hiányzik. Hiszen a legújabb kori gazdaságtörténetnek éppen az az egyik jellegzetes vonása, hogy a tőkésországokban fokozatosan felszámolták a nemzeti jegybankok viszonylagos függetlenségét is a kormányoktól. Hogyan gondolhatnánk akkor egy kormányoktól független regionális jegybankra?

Mindaddig azonban, amíg gyökeresen meg nem változtatják a nemzetközi pénz- és hitelrendszer működési szabályait, addig a tőkésvilág egyetlen kormánytól függő, s az összes többitől független jegybankja az Egyesült Államok Szövetségi Tartalékbankja marad.

Hangsúlyoznunk kell a gyökeres változás szükségét, mert a Nemzetközi Valutaalap javasolta alternatívák, amelyekre már utaltunk, csak apróbb toldozást jelentenének. A három változat a következő:

- szélesítsék ki az árfolyam-ingadozási sávot a hivatalos dollár-árfolyam körül;
- vezessék be a „kúszó árfolyamrendszert” — szaknyelven: crawling peg-et —, amely a gyakori, kismértékű árfolyamkiigazítások (fel- és leértékelések) rendjét jelenti;
- spekulációs hullámok idején szüntessék meg a jegybankok intervenciós devizaeladásait és -vásárlásait, vagyis átmenetileg lebegtessék az árfolyamot.

Az árfolyam-ingadozási sáv legfeljebb ± 2 százalékos kiterjesztése enyhít ugyan azon a feszültségen, amelyet a hivatalos paritás és a valószínű exportáron mért vásárlóerő-paritás eltérése okoz, de nem jelent megoldást, hiszen csak elodázza a fel- és leértékelések időpontját. Emellett a külgazdasági kapcsolatok amúgy is kockázatterhes körében többszörösére növeli az árfolyamváltozások okozta kockázatot. A rendszeres időközökben végrehajtott kisebb kiigazítások szinte megkönnyítik a spekulációs tevékenységet. Az intervenció időnkénti felfüggesztése pedig inkább eső után köpönyeg, mint valószínű védelem. A három alternatíva esetleges egyidejű alkalmazása sem javítaná meg gyökeresen a nemzetközi valutarendszert.

Új tartalékvaluta-rendszert!

A valószínű alternatíva — eltekintve a devizakorlátozásokhoz való visszalépéstől, amit a fejlett tőkésországok többsége egyelőre egyébként is el akar kerülni — a dollár tartalékvaluta-szerepének megszüntetése vagy csökkentése. Ez a szerep teszi ugyanis lehetővé, hogy az Egyesült Államok elhatározó befolyást gyakoroljon a tőkésvilág gazdasági fejlődésére.

A mai nemzetközi pénzügyi mechanizmus — párosulva az ellenőrizetlen eurodollárpiaccal — nem egyéb, mint olyan transzmissziós rendszer, amely az Egyesült Államokban lejátszódó gazdasági folyamatokat — sokszor felerősítve — közvetíti a külvilág, elsősorban az európai fejlett tőkésországok felé. Az amerikai konjunktúrának egy más mechanizmus mellett is volna hatása az európai tőkésországokra. Ez azonban az Egyesült Államoknak mint áru- és tőkebeszerzési, illetve elhelyezési piacnak a szerepéből következne, tehát a mainál közvetettebb formában.

Ezen túlmenően, egy ilyen helyzetben reális alternatívák is volnának a többi országok számára e piac pótlására. A mostani mechanizmus előbb említett közvetlen, gyors hatásai csak akkor szűnnének meg, ha az Egyesült Államok belföldi monetáris politikáját a dollár tartalékvaluta-szerrepéből eredő követelményeknek rendelné alá.

Egy ilyen feltételezés azonban akkor is csupán jámbor óhaj marad, még ha az NSZK jegybankjának jelentésében szerepel. A Bundesbank 1970. évi jelentése ugyanis felszólította az Egyesült Államokat, hogy monetáris politikájában fordítson nagyobb figyelmet Európára. Az Egyesült Államokban azonban ahhoz, hogy egyensúlyi monetáris politikát folytasson — nem Európára, hanem saját gazdaságára való tekintettel — olyan társadalmi és politikai változásra lenne szükség, amilyennel a közeljövőben nem számolhatunk. A fizetési mérleg egyensúlya tekintetében ezt egy egységesen fellépő tőkés Nyugat-Európa kényszeríthetné rá az Egyesült Államokra egy új nemzetközi pénzügyi mechanizmus formájában. De ez az egység, mint rámutattunk, ma még nincs meg.

A mai mechanizmus egyre kevésbé elviselhető, mert megakadályozza az autonóm nemzeti vagy regionális gazdaságpolitika megvalósítását. Ez önmagában is súlyos érv, hiszen az aranyérmerendszer személytelen erőket megtestesítő mechanizmusának azért kellett eltűnnie, mert akadályozta a mulhatatlanul szükségessé vált nemzeti gazdaságpolitikát. S most egy másik ország gazdaságpolitikájához való alkalmazkodás mechanizmusa még nagyobb irracionalitást szül. De ennél többről van szó! Ha a gazdasági reálfolyamatok oldaláról közelítjük meg a kérdést, akkor azt kell eldöntenünk: eltűrhető-e tartósan, hogy a nemzetközi cserearányok alakulásának mind fontosabb tényezőjévé pusztán az idő múlása váljék?

Vessünk egy pillantást az Egyesült Államok szerepére a nemzetközi hiteléletben és fizetési forgalomban. Akik az amerikai fizetési mérleget alaposan szemügyre veszik és más országokéval összehasonlítják, felfedezik, hogy az inkább hasonlít bankmérlegre, mint országos fizetési mérlegre. Erre vall a rövid lejáratú tartozások jelentős arányú transzformációja hosszú lejáratú kihelyezésekké. A transzformációnak az a nagy aránya, amely ennek a „banknak” a mérlegében kifejezésre jut, aggasztó méretű volna likviditási szempontból, ha ennek a „banknak” normális kereskedelmi bankként kellene gondoskodnia likviditásáról.

Erről azonban nincsen szó! Annál a körülménynél fogva, hogy a dollár tartalékvaluta, ebben a fizetési mérlegben a források között nagymértékben szerepel a pénzkibocsátás. Tehát nem akármilyen bank mérlegéről, hanem jegybanki mérlegről van szó, amelyben a nemzetközi pénzkibocsátás — a tartalékvaluta kibocsátása — játssza a bankjegyforgalom mint forrás szerepét. Mindazok az országok, amelyek dollárt tartanak, hitelt nyújtanak az Egyesült Államoknak. Ha az Egyesült Államok a külföldi jegybankoknak hivatalos áron aranyat adna, vagy az Egyesült Államokban nem volna inflációs áremelkedés, akkor a „bank” előnye az e forrás terhe és befektetésének hozama közötti különbség volna. Ebben az esetben a nemzeti jövedelem ideiglenes nemzetközi újraelosztásáról volna szó. Mivel azonban az említett két feltétel nem áll fenn, az Egyesült Államok tartós fizetésimérleg-hiánya, párosulva az amerikai

inflációval, szabályos inflációs újraelosztást jelent a tőkésországok nemzeti jövedelméből az Egyesült Államok javára. Ez a folyamat egyben az amerikai inflációt fékező tényezőként lép fel, amennyiben a külföldön tartott dollár ellenében nem kell árut vagy szolgáltatást adni, s így az a belföldi kínálatot növeli.

Ez az állapot — egy olyan szabályok szerinti játék továbbjátszása, ahol biztos az egyik fél nyeresége és az összes többi vesztesége — nem tűrhető el vég nélkül. S itt kell keresnünk azokat a speciális okokat, amelyek miatt ugyanazok a jelenségek 1971-ben más reakciókat váltottak ki, mint 1970-ben.

Az 1970. évi nyugalom egyik oka az a feltételezés volt, hogy — bár az Egyesült Államok kormánya ismét elengedte az infláció gyeplőjét — monetáris intézkedésekkel semlegesíteni lehet ennek európai hatását. Kiderült azonban, hogy hiába alkalmazkodtak kamatlábcsökkentéssel (s saját konjunktúrapolitikájuk ellenére) Európában az „olcsó pénz” amerikai politikájához, a felértékelés elkerülhetetlenségébe vetett hit újabb milliárdokat vonzott az NSZK-ba és nagy összegeket Svájcba. Az aranypiac is megélénkült, s ami fontos, nemcsak a spekulációs tőke, hanem jegybankok is vásároltak. (Egyébként a kamatlábcsökkenés és valutafelértékelések kilátása mindig kedvez a spekulációs aranyvásárlásnak.)

A jegybankok e lépéseivel csaknem egyidőben az amerikai Federal Reserve egyik vezetője felhívta a figyelmet, hogy az Egyesült Államok fizetésimérleg-deficitjének fennmaradása az amerikai aranytartalékokkal szembeni beváltási igény növekedéséhez vezethet. Ez esetleg előidézheti, hogy az Egyesült Államok egyoldalúan megszünteti a külföldi jegybankok dollárköveteléseinek aranyra való beváltását.

A szabad aranypiacon is élénk volt a forgalom, ami szintén a bizonytalanság és a bizalmatlanság jele volt. S a bizonytalanság és bizalmatlanság további fokozódására további indokok vannak.

Az Egyesült Államok hivatalos tranzakciók alapján számított fizetési mérlegének deficitje az idei első negyedévben 5,5 milliárd dolláros rekordmagasságot ért el. A deficit április elejétől május közepéig további 7 milliárddal nőtt, s 12,5 milliárdos kolosszális magasságot ért el. Ez több, mint a tavalyi egész évi deficit. Pedig a tavalyi 10,7 milliárdos deficit már fontos kiváltó oka volt a piac nyugtalanságának és fokozta a bizalmatlanságot a dollár iránt.

Az Egyesült Államokat is nyugtalanítja a deficit ekkora növekedése, amelyet Connally pénzügyminiszter elviselhetetlennek minősített. Különösen nyugtalanító, hogy e jelenségben szerepet játszott a kereskedelmi mérleg további romlása. Az amerikai pénzügyminiszter abban látja a mérlegdeficit enyhítésének egyik fő eszközét, hogy a nyugat-európai tőkésországok vállaljanak nagyobb terhet a katonai kiadásokból és a fejlődő országoknak nyújtott segélyekből. Tehát a teher egyik formáját annak egy másik formájával akarja felváltani.

Ezzel kapcsolatosak azok az amerikai manőverek is, amelyek arra hivatottak, hogy a nyugat-európai közvéleményben és kormánykörökben közvetlen összefüggést teremtsenek a dollár támogatása és az amerikai csapatok európai jelenléte között.

A manőverek nem újak. Ezt a zsarolást az Egyesült Államok már korábban is felhasználta. Az újabb nyilatkozatok világosan bizonyítják,

hogy az Egyesült Államok a bizonytalan és nem nagy hozamú tőkeexportot át kívánja hárítani szövetségeseire, míg a jövedelmező és biztos tőkebefektetéseket, elsősorban Nyugat-Európában, az európaiak költségén továbbra is a maga számára tartja fenn. Világcsendőri szerepének költségeiből is mind többet hárít át másokra.

Mert milyen ellenértékért nyújtanak a nyugat-európai tőkésországok ekkora anyagi támogatást az Egyesült Államoknak? Idézzük Raymond Barre-t, Franciaország képviselőjét az EGK-Bizottságban, aki a következőket mondotta erről: „Hogyan lehet komolyan tárgyalni a dollárról, ha az Egyesült Államok azonnal felveti az Európában állomásozó csapatok, sőt a Hatodik Flotta kivonásának kérdését?” (Le Monde, 1971. május 19.) Ha ennél explicitebb választ várunk erre a kérdésre, akkor a legjobb forrás Blessingnek, az NSZK jegybankja nemrég elhunyt nyugalmazott kormányzójának interjúja a Spiegel 1971. május 3-i számában:

„*Blessing*: ... S ekkor következett a história a csapatokkal.

Kérdés: Ön az amerikaiak fenyegetésére gondol: ha ti nem támogatjátok a dollárt, visszavonjuk csapatainkat az NSZK-ból?

Blessing: A fenyegetés sohasem nyílt, de a háttérben mindig ott volt.”

Ha ezért a helyzetért a fő felelősség az Egyesült Államokat terheli is, a nyugat-európai tőkésországok, különösen pedig az EGK országai, egyáltalában nem azok az ártatlan bárányok, amiknek feltűnni szeretnének.

Az amerikai kincstárjegyek megvásárlása, nagy dollártartalékok felhalmozása és a tartózkodás a dollár aranyra való beváltásától tette lehetővé az amerikaiaknak, hogy túltegyék magukat a külgazdasági egyensúly követelményein. Idézzünk ismét egy hiteles tanút, Blessinget: „A hozzánk kerülő dollárokat szigorúan be kellett volna váltanunk aranyra. Enélkül ugyanis ők (az amerikaiak) sohasem kényszerültek arra, hogy megjavítsák valutapolitikájukat.” A szabályok megsértését azért is tűrték, mert maguk sem tartották be azokat a világgazdasági szabályokat, amelyeket a Bretton-Woods-i egyezmény implicite feltételezett.

Ez az egyezmény az áruk, a munkaerő és a tőke szabad nemzetközi áramlásának pénzügyi formáit alkotta meg. Viszont a regionális integrációk, különösen az EGK harmadik országokkal szembeni diszkriminációja akadályokat gördített ennek útjába. Az Egyesült Államok is harmadik ország az EGK-val szemben, s különösen agrárexportja elé állít akadályokat a francia agrárprotekciónizmus érdekeit szolgáló közös mezőgazdasági piacsabályozás.

Az amerikai tőke Nyugat-Európa költségére való európai behatolását előmozdította az Egyesült Államok előnye a technológia és vállalatvezetés területén, amely vonzóvá tette az amerikai tőkét a velejáró műszaki és szervezési szakértelem miatt.

S végül, de nem utolsósorban a tömbpolitikához való ragaszkodás, egy európai biztonsági rendszer és az azzal kapcsolatos fegyverkezés-csökkenés elől való elzárkózás, a NATO fennmaradásával együtt járó amerikai katonai jelenlét teszi lehetővé az Egyesült Államoknak, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer területén a számlát benyújtsa.

A nemzetközi pénzügyi rendszer problémáit tehát az eddig tett vagy mostanáig tervezett lépésekkel nem lehet megoldani.

Olyan alternatívára van szükség, amelyben egy nemzeti valuta a belföldi gazdaságpolitika következményeit nem viszi át a tőkésvilág többi részére. Ezért kétséges, hogy valamely nemzeti valuta eljátszhatja-e a nemzetközi tartalékvaluta szerepét. Bár jelenleg úgy tűnik, hogy a dollár mellett néhány más valuta, így a márka és a svájci frank tartalékszerepet kezd betölteni, ez inkább a dollárrendszer bomlásának jele, mint a kibontakozás mérföldköve.

Az aranyrendszer visszatérésére aligha számíthatunk. Ez egyrészt azért nem valószínű, mert a fizetési mérlegek kiegyensúlyozatlansága, tehát az évenként kiegyenlítendő különbözetek nagysága az aranytermelés akkora növelését s ezzel a tiszta forgalmi költségek olyan arányú emelkedését vonná maga után, hogy ez súlyos teherként nehezedne a világgazdaságra. Másrészt a műszaki fejlődés az űrhajózásban, az elektronikában, a gyógyszeriparban, a hűtő- és szigetelőiparban rendkívül megnövelte az arany mint közönséges áru iránti keresletet. Ez pedig az aranyra mint pénzárra a közeljövőben erős csapást mérhet.

Bármilyen új rendszerben azonban kell hogy érvényesüljön az aranyrendszer immanens tartalma. Ennek pedig az a lényege, hogy a „nemzetközi likviditást” áruszállítással, szolgáltatással kelljen megkeresni, s ne lehessen a nemzetközi gazdasági forgalom szükségleteitől függetlenül „teremteni”. Ezért ki kell dolgozni a különböző tartalékeszközök (arany, devizák, IMF-követelések és az SDR) egymás közti arányának, forgalomba hozásuk módjának szabályait.

Ez a felismerés egyre erősebben utat tör magának a tőkésvilágban. Bár az amerikai kormány és bankvilág képviselői továbbra is csupán a spekulációs rövid lejáratú tőkemozgásra akarják visszavezetni a zavarokat s a — számukra oly kedvező — nemzetközi pénzügyi rendszer reformja helyett a tőke mozgását kívánják csupán szabályozni, az uralgó áramlat reformpárti.

A reform lényegét a dollárrendszer megszüntetésében látják, s jelenleg előtérben áll az az elgondolás, hogy a dollárt az SDR-rel helyettesítsék a tartalékvaluta szerepében.

Tulajdonképpen ez a megfontolás tartja életben az SDR-t, a különleges lehívási jogokat. Hiszen aminek ellensúlyozására létrehozták — a nemzetközi pénzszűke —, nem alakult ki. Sőt, az 1970 óta kibocsátott 3,5 milliárd dollár értékű SDR csak növelte az amúgy is túl bő nemzetközi likviditást. Mégis, egy esetleges új megoldás eszközeként, továbbra is ki kívánják bocsátani, 1971-ben 3 milliárd dollár értékben.

Az SDR kibocsátására az Egyesült Államoknak sokkal kisebb befolyása van, nemcsak saját valutájának kibocsátásával összehasonlítva a helyzetet, ami természetes, hanem a Nemzetközi Valutaalap többi műveletéhez képest is. Minősített, 85 százalékos többség szükséges a volumen meghatározásához, tehát ebben mind a Közös Piac, mind a fejlődő országok összessége vétőjoggal rendelkezik. E rendszer azonban csak akkor működhet eredményesen, ha kikényszeríti annak betartását, hogy nemzetközi likviditásra egyoldalúan nem lehet szert tenni.

Egy szilárd nemzetközi pénzrendszer csak valamennyi érdekelt ország, tehát a szocialista országok és a fejlődő államok érdekeinek figyelembevételével és részvételével képzelhető el ma, hiszen a nemzetközi munkamegosztás mind egyetemesebbé válik a világon.

HENRYK CHOLAJ:

A mezőgazdaság szocialista átalakításának néhány sajátossága Lengyelországban

Lengyelországban a mezőgazdaság átépítésének több variánsos formáját fogadtuk el és alkalmazzuk. Elismerve a mezőgazdasági termelés szövetkezeti formáinak széles körű alkalmasságát, ezeket nem abszolutilizáljuk, hanem velük párhuzamosan *a szocializálás más formáit is felhasználjuk*. A Lengyel Egyesült Munkáspárt agrárpolitikájának rendkívül fontos alapelve a szövetkezeti koncepció mellett a parasztek társadalmi-termelési aktivizálása olyan elemeinek a kiaknázása is, mint például a paraszti önkormányzat, a mezőgazdasági társulások stb. Ki kell emelni a *mezőgazdasági fejlesztési alap* szerepét, amely a mezőgazdasági társulások gépesítésének fő forrását képezi. Ennek az alapnak a létrehozása és funkcionálása tulajdonképpen az egyéni paraszti mezőgazdaság feltételei között *a kollektív szocialista tulajdon kialakításának egyik módszere*. Emellett kísérlet a paraszti gazdaságokban a gépesítés fejlődési korlátainak bizonyos mértékű áttörésére. A mezőgazdasági fejlesztési alap létrehozásának az volt az indoka, hogy a szétforgácsolt eszközöket beruházási célokra koncentráljuk, a parasztgazdaságokra „kényszerített” takarékoság útján. Ezzel a mezőgazdaságban *a beruházási szférában kiterjesztjük a társadalmi irányítást*.

A lengyel mezőgazdaság szocialista átszervezésének ütemét meghatározó tényezők

A népi Lengyelország mezőgazdasága szocialista átalakításának egyik fő sajátossága — összehasonlítva a többi szocialista ország mezőgazdaságának átszervezésével — *az átszervezés lassúbb üteme*. A mi falvainkban a szocialista átalakítás még nem öltött tömeges méreteket; a mezőgazdaságban még ma is az egyéni paraszti gazdálkodás az uralkodó forma. A lengyel falvakban a szocialista átalakítás lassúbb tempója nem valamilyen „uszálpolitika” megnyilvánulása, nem is fejlődési késedelem következménye, hanem azon objektív tényezők hatásának az eredménye, amelyek *egyrészt* a parasztgazdaságok termelési eszközeinek gyors ütemű társadalmisítása ellen; *másrészt pedig* e társadalmisítás fokozatossága mellett szólnak.

Minden szocializmust építő országban a mezőgazdaság szocialista átalakításának üteme *az adott ország konkrét körülményeinek és szükségleteinek megfelelően alakult*. Általános meggyőződés szerint a lengyel falu átalakításának túlságosan gyors üteme káros politikai és gazda-

sági következményekkel járna, főként a munkás-paraszt szövetség gyengülése, valamint a termelés visszaesése miatt. A mezőgazdaság szocializálásának ütemével kapcsolatos fatalizmus és sematizmus végső soron negatívan befolyásolná a szocialista átalakítás ütemét és eredményeit.

Az 1944—1970 között eltelt negyedszázad tapasztalatai alapján megállapíthatjuk: a pártnak a szocializmus építésében elért sikere vagy sikertelensége mindig attól függött, *hogyan alkalmazta a gyakorlatban a marxizmus—leninizmus elméletének általános elveit, amelyek nem tartalmazhatják minden ország számára helytől, időtől és egyéb körülményektől függetlenül minden konkrét helyzet kész megoldását.* Ez az alapvető igazság különleges jelentőséget nyer a jelenlegi történelmi helyzetben, amikor a szocializmus, egységes társadalmi tartalmát (osztálytartalmát) megőrizve, a világ sokféle országát és területét öleli fel, minden esetben konkrét nemzeti formát öltve, szerves kapcsolatban az adott ország történelmileg kialakult körülményeivel. Érthető tehát, hogy az eltérő feltételekből és tapasztalatokból adódóan a mezőgazdaság szocialista építésének ütemével és útjával kapcsolatban különböző szempontok és állásfoglalások keletkeznek. Ez igen lényeges a lengyel mezőgazdaság szocializálása útjának más országokéval való összehasonlításakor. Vonatkoznak ezek az összefüggések a Szovjetunióban végrehajtott kollektivizálás ütemére, módjára és formájára is. *Ezek ugyancsak függtek a specifikus történelmi, társadalmi és gazdasági feltételektől.* A szocialista országokban szerzett tapasztalatokra támaszkodva általánosságban is elmondhatjuk, hogy a szocialista építés meghatározott területein megoldásra váró feladatok *időtartama* nem lehet azonos a különböző országokban.

Érdemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni Lenin véleményére, aki az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt X. kongresszusán 1921-ben a következőket mondta: „Ha a kommunisták közül bárki is arról álmodozott, hogy három év alatt át lehet alakítani a kisüzemi mezőgazdaság gazdasági alapját, gazdasági gyökereit, az természetesen fantasztá volt . . . a kiserőművelő átalakítása, egész lelki alkatának és szokásainak átformálása olyan feladat, amelynek megoldásához nemzedékek kellenek. A kiserőművelőt illetően csak az anyagi bázis, a technika, a traktorok és gépek tömeges alkalmazása a mezőgazdaságban, a nagy méretekben történő villamosítás oldhatja meg ezt a feladatot, csak az teheti, hogy úgy mondjuk — egészségesse a kiserőművelő lelki alkatát. Ez az, ami gyökeresen és rendkívül gyors ütemben átalakítaná a kiserőművelőt. Amikor azt mondom, hogy ehhez nemzedékekre van szükség, ez nem azt jelenti, hogy ehhez évszázadok kellenek. Önök nagyon jól megértik, hogy traktorok, gépek beszerzése, s egy hatalmas ország villamosítása olyan feladat, amelynek megoldásához mindenesetre legalábbis néhány évtizedre van szükség. Ez a való helyzet.”*

A falu szocialista átalakításának az üteme, az átalakítás fokozatosága és az átalakítás speciális eszközeinek sokrétűsége tehát az adott országban meglévő objektív és szubjektív feltételek függvénye. A társadalmi-politikai feltételek mellett *a mezőgazdaság szocialista átépítésének előfeltételei között elsőrendű helyet foglal el az anyagi-műszaki bázis megteremtése.* Lengyelországban különösen fontos feltétel az is,

* Lenin Művei, 32. kötet. Szikra, 1953. 225. 1.

hogy a mezőgazdasági termelés növekedésében még átmenetileg se következzen be visszaesés, s ne kelljen vállalni az átszervezéssel együtt járó mezőgazdasági munkaerő-felesleg elhelyezésének a gondját. Ez különösen némely túlnépesedett területeken idézne elő szinte megoldhatatlan problémákat, s országos viszonylatban is jelentősen növelné a foglalkoztatási gondokat. Itt azonban nemcsak profilaktikus indokokról van szó. A lengyel mezőgazdaság szocialista átszervezésének lassúbb ütemét lehetővé teszik olyan körülmények is, mint például a mezőgazdasági termelés növekedésének kielégítő üteme; a paraszti gazdaságoknak (különösen az utóbbi időben) nem túlságosan veszélyes differenciálódási tendenciája; a proletárdiktatúra ereje. A falu társadalmi fejlődésének irányát — az országon belüli feltételek mellett — meghatározza a szocialista országok ereje, internacionalista összefogása is, ami megghiúsítja a külső ellenség szocialista vívmányaink elleni próbálkozásait. E tényezőknek köszönhetően — véleményem szerint — jelenleg még nem szükséges a falu szocialista átszervezése ütemének a meggyorsítása. Országunk közvéleményében is az dominál, hogy a falu szocialista átformálásának viszonylag lassúbb üteme és sajátos módszere semmiféle eltávolodást nem jelent a lenini alapelvektől.

Lengyelország mezőgazdasága szocialista átalakításának viszonylag lassúbb üteme azzal is kapcsolatban van, hogy a *lengyel feltételek nem alkalmasak az úgynevezett manufakturális mezőgazdasági termelőszövetkezeti rendszerre*, amelyet azokban az országokban alkalmaztak, ahol a mezőgazdaság kollektivizálása megelőzte a gépesítést. A mezőgazdaságban a szocialista átalakítás feladata kettős: 1. a modern, magas termelékenységgű nagyüzemi termelés technikai feltételeinek és 2. a termelés társadalmisítása megfelelő formáinak a létrehozása. A szocialista országok egy része e problémát oly módon oldotta meg, hogy az általános (tömeges) kollektivizálás eredményeként *először a gazdálkodás szervezeti formáit alakította át*, majd ezt követően, a már társadalmisított gazdasági forma kereteiben fokozatosan hozta, illetve hozza létre a modern nagyüzemi mezőgazdaság új technikai bázisát.

A nagyon elmaradott paraszti mezőgazdasággal rendelkező országokban — mint például a Szovjetunióban a kollektivizálás előtt, vagy a Kínai Népköztársaságban — *a paraszti kisüzemi termelési eszközök összeadásán alapuló egyszerű kooperáció is fölényben volt az elaprózott, egyéni parasztgazdaságokkal szemben*. Lengyelországban a falusi társadalmi-gazdasági viszonyok átalakítását közvetlenül összekötjük a falu és a város közötti, szocialista, a társadalmisított nagyüzemi ipar és az egyéni kisüzemi mezőgazdaság közötti *ellentmondásokat csökkentő kapcsolatok fejlesztésével*, ezzel egyidőben a mezőgazdaság modern technikai bázisának a megteremtésével és a mezőgazdasági termelés állandó növelésével. *Nálunk a mezőgazdasági termelés növekedése és a mezőgazdaság modern technikai bázisának a kiépítése teremti meg a gazdálkodás társadalmi formája létrehozásának a feltételeit*. A modern technika ugyanis természetéből adódóan nagyüzemi gazdálkodást kíván. Ez tehát, a mi társadalmi feltételeink mellett — más tényezőkkel együtt, az általános szocialista társadalmi-gazdasági fejlődéssel összhangban — a gazdálkodás társadalmi formáinak a fejlesztésére és bővítésére ösztönöz a mezőgazdaságban is.

A föld, a tőke és a munka egyesítésének a foka időben különböző lehet és különböző is. Az egyesített földek aránya az egyéni parasztgazdaságok összes területéhez viszonyítva ez ideig Lengyelországban nem túl nagy. *Viszont sokkal jobban előrehaladt a mezőgazdasági beruházások társadalmivá tétele, tehát a mezőgazdasági termelési eszközök szocialista tulajdonának a kiterjesztése (gépállomások, géphasználati társulások, termelési szolgáltatási központok stb.).* Mindezek lényegében az emberek kollektív együttműködése különféle formáinak a kialakulására és fejlődésére adnak lehetőséget.

Mezőgazdaságunkban *a tulajdon társadalmisításának első szakasza a tőke társadalmisítását jelenti, és ennek alapján megy majd végbe a munka társadalmisítása.* A földtulajdon társadalmisítása a tőke és a munka társadalmisodása révén, mintegy a társadalmisított tőke és munka integrációja eredményeként, ezt követően fog megvalósulni.

Az egyéni földtulajdon társadalmisításának jelenlegi hiánya ellenére *a parasztgazdaságok sok termelési és gazdálkodási funkcióját az állami gazdaságok és más állami mezőgazdasági vállalatok, a mezőgazdasági körök, az ellátó és értékesítő szövetkezetek s más szövetkezetek vették át.* Ennek megfelelően lényegében társadalmisítva van parasztgazdaságaink beszerző és értékesítő tevékenysége, valamint egy sor termelési szolgáltatás (gépi munka, növényvédelem stb.). Ezzel a ténnyel függ össze, hogy a lengyel falu társadalmisításának egyik igen fontos emberi tényezőjét jelenleg a szakképzett specialisták (mérnökök, agronómusok, gépészek stb.) tevékenysége jelenti.

A lengyel parasztok tehát egyre szélesebb körben szocialista — állami vagy szövetkezeti — tulajdont képező eszközök, valamint a mezőgazdasággal kapcsolatban levő szocialista vállalatok által nyújtott szolgáltatások igénybevételével gazdálkodnak. Hazánkban a szocializmus tényleges ereje a falun nem annyira a kollektivizált földterület százalékos arányában rejlik, *hanem inkább abban, hogyan, milyen arányban vesz részt a szocialista szektor a mezőgazdasági termelés egészében, s ennek eredményeként hogyan emelkedik a termelés, illetve a munka termelékenységére.* A föld csak egyike a termelési tényezőknek, méghozzá olyan tényező, amelynek a szerepe a korszerű mezőgazdasági termelés folyamatában relatíve csökken, mivel a tőke — bizonyos határok között — a föld helyettesítője is lehet. A munkatermelékenység növekedésével és a mezőgazdasági termelés intenzívebbé tételével a termelés más tényezői egyre nagyobb mértékben pótolják a földet.

Hazánkban a termelési együttműködés eredményeképpen — ami a parasztgazdaságok és az állami, valamint a szövetkezeti szektor között valósul meg a társadalmisított és az egyéni termelési eszközök összekapcsolása alapján — a paraszti földeket az együttműködés kereteiben megszabott technológiai folyamat szükségleteinek rendelik alá. *Az egyéni tulajdonban lévő föld tehát a társadalmisított technológiai folyamatoknak az ellenőrzése alá kerül, s ezáltal elveszti hagyományos értelemben vett „vezető szerepét” és önállóságát.*

Véleményem szerint a földtulajdon társadalmisítása önmagában még nem dönti el a mezőgazdasági termelés szocialista jellegét. Ezt bizonyítják egyébként a szovjet mezőgazdaságnak az általános kollektivizálás előtti tapasztalatai is. A földek államosítása ellenére a föld mint a

munka tárgya, a termelés feltétele *önmagában nem, csak a tárgyi munkaeszközök és a munka társadalmasításával* (a termelési eszközök közös használatával és hasznosításával) *együtt* határozta meg a termelési folyamat szocialista jellegét.

A kisárutermelő parasztgazdaságok és a népgazdaság szocialista szektora közötti ellentmondások értelmezése

A lengyel tapasztalatok arra a következtetésre vezetnek, hogy országunkban *sajátosan érvényesül* néhány olyan, nemrégén még abszolutizált és fetiszizált tézis, amely elvi háttérét jelentette a mezőgazdaság mindenáron való gyorsított ütemű szocialista átszervezésének. Ilyen tézisek: 1. a kisárutermelő parasztgazdaságoknak a szocialista ipartól való elkerülhetetlen és az általános gazdasági fejlődésre károsan ható elmaradása; 2. a kisárutermelő parasztgazdaságnak a bővített újratermelésre való teljes képtelensége; 3. a kisparaszti gazdaságok minden feltételek között végbemenő, tömeges méretű polarizációja; 4. a kisparaszti gazdaságok teljes alkalmatlansága a szocialista tervgazdálkodásba való beilleszkedésre.

A következőkben megvizsgáljuk azokat a sajátosságokat, amelyek az itt felsorolt tételeket bizonyos mértékben módosítják, illetve e tételek érvényesülését sajátossá teszik a Lengyel Népköztársaságban.

A mezőgazdaság és az ipar között szoros kapcsolat és kölcsönhatás van, amely az ipar A és B szektorát egyaránt érinti olyan formán, hogy az ipar fejlődésére a mezőgazdaságnak, a mezőgazdaság fejlődésére pedig az iparnak van igen jelentős hatása. A műszaki haladás és a társadalmi munkamegosztás elmélyülésének eredményeként *a mezőgazdaság és az ipar között egyre szorosabb integráció jön létre*. Ez egyrészt abban mutatkozik meg, *hogy az ipar újabb és újabb olyan feladatokat, tevékenységeket vesz át és végez el, amelyeket eddig a mezőgazdaság végzett*. Másrészt: *a mezőgazdasági termékeknek egyre nagyobb hányada ipari feldolgozás után kerül a fogyasztóhoz, felhasználóhoz*. És végül: *a mezőgazdaság mind több ipari eredetű termelési eszközt használ fel tevékenységéhez*, termelésének növekedését elsősorban a felhasznált ipari anyagok és eszközök mennyisége, összetétele és minősége határozza meg.

Az ipar és a mezőgazdaság fejlődési ütemének a közeledése, még inkább kiegyenlítődése — az integráció növekedésével — egyre kevésbé, egy országon belül pedig egyáltalán nem jelentheti a gazdasági fejlődés harmonikus és arányos voltát. Az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlődése a két nagy népgazdasági ág olyan viszonyát jelenti, *amely a kölcsönös igények kielégítését eredményezi, tehát egyik nagy ágazat fejlődése sem lassul le a másik hibájából*. Az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlődése továbbá azt jelenti, *hogy a népgazdaság és a társadalom szükségleteit optimális mértékben lehet kielégíteni*.

Az ipari és a mezőgazdasági fejlődés aránytalansága — amely a mezőgazdaságnak az ipartól való lemaradásán és nem kielégítő mértékű ipari eszközökkel való ellátottságán alapul — nem feltétlenül a mezőgazdasági termelési eszközök tulajdonformájával kapcsolatos, hanem a szocialista állam által alkalmazott gazdaságpolitikától — ezen belül az ál-

lam agrárpolitikájától — is függ. Az aránytalanság az egyéni parasztgazdaságok szocialista átépítése után is felléphet, mivel az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlődését végső soron a nemzeti jövedelem elosztásának az arányai döntenek el, hiszen ezek határozzák meg a felhalmozás lehetőségét mind az iparban, mind pedig a mezőgazdaságban. Továbbá: az arányosságot befolyásolja a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátott ipari eredetű eszközök és anyagok (álló- és forgóeszközök) mennyisége, minősége, összetétele; az ár-, hitel- és adópolitika, az állami támogatások rendszere, a külkereskedelem stb.

Lengyelországban jelenleg az ipar és a mezőgazdaság arányos fejlesztésének az egyik fő problémája, *hogy a viszonylag fejletlen élelmiszeriparnak nehézségei vannak a mezőgazdasági termékek átvételével, tárolásával és feldolgozásával kapcsolatban.* Az élelmiszeripar jelenleg még nem képes jól felhasználni a mezőgazdaság által termelt nyersanyagokat, mert az élelmiszeripar termelési bázisa gyenge, fejlesztése pedig elmaradt a követelményektől. A párt és a kormány agrárpolitikájának eredményeként *a mezőgazdasági árutermelés üteme az utóbbi években nőtt és megelőzte az élelmiszeripar fejlődését,* de a fentiek miatt ez a helyzet a mezőgazdaság további fejlődésének a fékezőjévé vált. Az elmúlt években ezek a problémák gyakran napirenden voltak, s tervek születtek az élelmiszeripar fejlesztésének a meggyorsítására, hogy felszámolhassuk a mezőgazdaság és a feldolgozó ipar termelési lehetőségei között levő ellentmondásokat.

Gazdaságpolitikánk az utóbbi időben a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart egységesen mint élelmiszer-termelést kezeli, s ennek megfelelően alakítja e két, egymással szorosan összefüggő ágazat fejlesztési koncepcióit.

Hazánkban nemcsak a mezőgazdasági termékek előállítása és feldolgozása között van jelenleg aránytalanság, *hanem probléma a mezőgazdaság termelési-eszköz-igényeinek a kielégítése is.* Ha a mezőgazdaság és a mezőgazdaságot kiszolgáló ipari ágazatok közötti arányokat vizsgáljuk, akkor különösen súlyos deficit mutatkozik — a termelés rendszeres növekedése ellenére is — a mezőgazdaság építőanyaggal, sokfajta mezőgazdasági géppel (köztük traktorokkal, pótkocsikkal stb.) való ellátásában. (Nemrégén még a műtrágyával való ellátás is súlyos gondokat okozott.)

A mennyiség mellett különös jelentőségű — a mezőgazdasági termelés intenzívvé tételének követelménye miatt — a parasztnak eladott ipari termelési eszközök minősége. A mezőgazdaság növekvő mennyiségi és minőségi követelményei és az ipari szállítások közötti aránytalanság egyik oka az, hogy nagymértékben növekedtek a mezőgazdaság igényei. Néhány esztendővel ezelőtt a mezőgazdaság (ipari) igényeinek a kielégítésére még jelentéktelen ipari termelési és szolgáltatási kapacitásra volt csak szükség. Ekkor még az ipari termelési eszközök hiányát a parasztság elevenmunka-ráfordítással pótolta, ami jelenleg már nehezebb, sőt az ország egyes (ipari) vidékein egyenesen lehetetlen.

A problémák őszinte felvetésével egyidőben — a teljesség kedvéért — hangsúlyozni kell, *hogy a lengyel mezőgazdaság hatalmas, korábban elképzelhetetlen mértékű állami támogatást élvez.* Ez a támogatás elsősorban a vegyipar termelésének gyors fejlődésében mutatkozik meg,

lehetővé téve a mezőgazdaság ma már kielégítőnek nevezhető műtrágya- és növényvédőszer-ellátását.

A Lengyel Népköztársaság tapasztalatai nem igazolják azt a tézist, mely szerint a szocialista ipar és a kisárutermelő mezőgazdaság között kétségtelenül meglévő ellentétnek tovább kell mélyülnie, s ezáltal lehetlenné válik a népgazdaság egészséges fejlődése.

A kisárutermelő gazdaságoknak a proletárdiktatúra viszonyai között nem kell feltétlenül mélységesen elmaradottnak és a stagnálás állapotában lévőnek lennie, képtelennek bármilyen felhalmozásra és bővített újratermelésre. A népi Lengyelország állama a lakosság jobb élelmiszer-ellátása végett létrehozta az egyéni parasztgazdaságoknak nyújtott támogatások olyan rendszerét, amely a falu társadalmi és termelési kezdeményezéseivel találkozik. A lengyel mezőgazdaság intenzívebbé tétele és a benne rejlő termelési tartalékok felszabadítása következőképpen két fő tényező hatásának, nevezetesen az *állami támogatásnak és a parasztság társadalmi-termelési kezdeményezésének az eredménye.*

Mindennek következtében: a népgazdaság állami (szocialista) szektorával való termelési együttműködés; az állami szektorral való közös felhalmozás; a megfelelő agrárpolitika (állami támogatás) s egyéb kedvező tényezők eredményeként a lengyel parasztgazdaságok képesek bizonyos felhalmozásra és bővített újratermelésre. Erről tanúskodik a többi között az egy hektárról betakarított termékmennyiség (hozamok) jelentős növekedése, s az, hogy egy mezőgazdasági foglalkoztatottra mind több termelési eszköz jut. Így hát hazánkban az a tapasztalat, hogy *a paraszti gazdaságok és az állami (szocialista) szektor integrációja, a szocialista állam támogató jellegű agrárpolitikája lehetővé teszi, hogy a kisárutermelő parasztgazdaságok túlhaladjanak saját gazdasági lehetőségeiken.* Hangsúlyozni kívánom: ez a tapasztalat hazánk speciális társadalmi-gazdasági-politikai viszonyai között, egy bizonyos időszakban, a gazdasági fejlődés adott rendszerében érvényes, tehát éppen úgy nem általánosítható, mint az a tézis, mely szerint a paraszti kisgazdaságok egyáltalán nem képesek — a proletárdiktatúra támogató jellegű agrárpolitikája mellett sem — felhalmozásra, illetve bizonyos keretek között bővített újratermelésre.

Hazai viszonyaink között a kisárutermelő mezőgazdaság részére olyan feltételeket teremtettünk, hogy nem alakult ki káros ellentét a népgazdaság szocialista szektora és a kisparaszti gazdaságok működése között. *A szocialista állam a gazdaságirányítás eszközeivel képes befolyást gyakorolni a paraszti gazdálkodás fejlődésére és biztosítani tudja a népgazdaság szükségleteinek megfelelő mezőgazdasági termelési struktúrát.* Jelenleg a népi Lengyelországban — bizonyos korlátok között — megvalósul a mezőgazdasági termelés és csere központi tervezése. A *terv elsősorban a jövedelmezőség szabályozása keretében*, de bizonyos fokig közvetlenül is (termelési és értékesítési szerződések rendszere, úgynevezett mezőgazdasági fejlesztési terv stb.) irányítja a parasztgazdaságok működését. A tervezés lehetőségét mindenekelőtt a paraszti gazdaságoknak a társadalmiasított mezőgazdasági piaccal való összefonódása és általában a központilag kialakított és szabályozott — a falu és város közötti — árucseréi rendszere biztosítja.

A szocialista államban az egyéni paraszti gazdaság működésének és fejlődésének a tervezését elemezve meg kell állapítani, hogy a következő fő tényezők határozzák meg a termelés növekedésének ütemét és struktúráját:

a) a mezőgazdasági beruházások irányítása, volumene és struktúrája;

b) a piaci viszonyok, azaz a piac felvevőképessége mezőgazdasági termékekből; a mezőgazdaság iparcikkkel való ellátottsága, valamint a mezőgazdasági és az ipari termékek kölcsönös árarányai;

c) a „beruházástól független” műszaki fejlődés a mezőgazdaságban;

d) a mezőgazdasági foglalkoztatottság;

e) a tervezés formái.

A paraszti gazdaságok egyéni döntéseit a beruházások, az egyéb fejlesztések, valamint a termelés és az értékesítés során *lényegében az állami terv, a központi gazdaságirányítás determinálja*. A döntések ilyen körülmények között a valóságban csak látszólag egyéni döntések, hiszen minden döntést a szocialista állam által szabályozott piaci viszonyok, a termelési eszközöknek a szocialista szektor által történő szállításai, ezen eszközök árstruktúrája, valamint a mezőgazdasági termékek értékesítési feltételei határoznak meg. A termeléssel kapcsolatos *paraszti önállóság* gyakorlatilag nem más, mint a szocialista szektornak, illetve az államnak a mezőgazdaság részére adott termelési eszközök felhasználásával, továbbá az állam által létrehozott és működtetett gazdasági ösztönzők maximális kihasználásával kapcsolatos *önálló kezdeményezés*. Természetesen ennek az önállóságnak a mezőgazdasági termelés fejlődése szempontjából lényeges szerepe van.

A parasztgazdaságok természetéből adódó spontaneitás csak olyan körülmények között szorulhat háttérbe, amikor a szocialista állam jól tölti be gazdaságirányító funkcióját, és a döntő termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján a népgazdaság egészét a tervszerű fejlődés jellemzi.

A kisárutermelő parasztgazdaságok kapitalizálódási tendenciáját az mutatja, hogy egyrésztől egy maréknyi kapitalista, másrésztől a proletárok és a félproletárok tömege választódik ki a falu társadalmában. A lengyel falu fejlődésére napjainkban ennek a tendenciának az érvényesülése nem jellemző. Az ország iparosítása, a pártnak és az államnak e tendenciát megakadályozó agrárpolitikája azt eredményezte, *hogy a paraszti gazdaságok polarizálódása jelentéktelenné vált*. A kevés földdel rendelkező gazdaságok nagy többsége „kétlakivá” vagy közepes jellegű parasztgazdasággá lett, és ezáltal elvesztette „szegénynek” nevezett jellegét. Az életszínvonal és a személyi jövedelem tekintetében a kisparaszt helyzete megváltozott. Az úgynevezett falusi szegénység számát korlátozó alapvető tényező, *hogy ez a csoport kapcsolatba került az iparral, a várossal, a szocialista szektorral. Vagy otthagytta törpegazdaságát, vagy pedig „kétlakivá” vált olyan értelemben, hogy a mezőgazdasági munkából származó jövedelemnek a család megélhetése szempontjából másodlagos a jelentősége*.

Az ország iparosításának és az urbanizációnak a falu társadalmi életére gyakorolt befolyását nem lehet csak a faluból a városba való elvándorlásra korlátozni. A szocialista ipar, általában a szocialista szek-

tor és a szocialista környezet fejlődése *erős hatást fejt ki a falun maradó lakosságra is*. A szocializmus nemcsak a mezőgazdasági termelési viszonyok szocialista fejlődésével változtatja meg a falu társadalmi struktúráját, *hanem a falun élő lakosság foglalkozási struktúrájában bekövetkezett változások eredményeként is*.

Ugyancsak lényeges változás következett be a falu társadalmi struktúrájának másik pólusán: a nagyparaszti gazdaságokban. *Ezeknek a gazdaságoknak a többsége elvesztette kapitalista jellegét*. Egyik oldalról a mezőgazdasági munkák gépesítése kiküszöböli a bér munka alkalmazását és kizsákmányolását. Továbbá a munkaerő-tartalékok általános csökkenése a mezőgazdaságban, az iparosítás munkaerő-elszívó hatásával együtt befolyást gyakorol az idénymunkások bérének növekedésére, és radikálisan csökkentette a munkaerő privát bérbevételének a mértékét. Más oldalról a szocialista állam osztálypolitikája, s az ezen alapuló gazdaságpolitika (például adópolitika stb.) korlátokat állított a nagyparaszti gazdaságok gazdasági és társadalmi törekvései elé. Mindezek eredményeként olyan helyzet alakult ki országunk mezőgazdaságában, *hogy a parasztgazdaságok kevésbé különböznek egymástól a realizált jövedelem tekintetében, mint a földterület nagyságában*.

A mezőgazdaság fejlődésének kapitalista útja visszavonhatatlanul megszűnt, bár speciális területeken (gyümölcs-, zöldség-, vetőmagtermelés) az egyébként helyes gazdasági ösztönzők, amelyek indokoltan a termelés minél erőteljesebb növelése irányába hatnak, *kis számú termelő esetében — a progresszív adóterhek ellenére — mértéken felüli jövedelem realizálását is lehetővé teszik*. (Ezek a kivételes jelenségek téves véleményt szülhetnek a paraszti jövedelmek mértékét illetően.) Emellett arra is érdemes felfigyelni, hogy a mezőgazdaság ellátása különböző, hatékony, ipari eredetű termelési eszközökkel; a mezőgazdasági termelési technológiák tökéletesedése; a tudomány behatolása a termelésbe; mindezzel a mezőgazdasági termelés intenzívebbé válása *új differenciáló tényezőket aktivizál* az egyes gazdaságok jövedelmi színvonalát illetően. Ilyen új tényezők *a parasztok képzettsége, szaktudása és szervezőkészsége*. Ezek az új tényezők igen hatékonyak, s egyre gyakrabban az egyes gazdaságok, sőt néhol egész területek egyenlőtlen fejlődésének a főráisai. E tény mondanivalója igen érdekes a számunkra: a paraszt anyagi, társadalmi helyzete egyre kisebb mértékben függ földjének méreteitől, s egyre nagyobb mértékben a parasztgazda személyes, szakmai értékeitől. Ebben is megmutatkozik a szocializmus behatolása a falu társadalmi életébe.

Minden tényezőt mérlegelve megállapíthatjuk: a paraszti gazdaságok jelenleg képtelenek nálunk olyan méretekben polarizálódni, hogy az veszélyt jelentsen általános szocialista fejlődésünkre. A kapitalista fejlődésnek a lengyel falun ma már nincs perspektívája, ellentétben a két háború közötti Lengyelországgal, ahol a parasztság polarizálódási folyamata állandó jellegű volt és elválaszthatatlanul együtt járt a kisárutermelő parasztgazdaságok létezésével.

A lengyel mezőgazdaságban tehát a termelés kapitalista formái radikálisan összehúzódtak. 1950-ben az állandó bér munkásokat alkalmazó parasztgazdaságok aránya 4 százalék volt, s ezek összesen 120 ezer bér munkást alkalmaztak. 1967-re a bér munkást alkalmazó gazdaságok ará-

nya 0,6 százalékra, az általuk alkalmazott bérmunkások száma pedig 25 ezerre csökkent.

A polarizálódás megszűnése ellenére *sem szűnt meg az egyéni parasztgazdaságok felaprózódásának a folyamata*. Az egyéni parasztgazdaságok száma 1963-ig állandóan növekedett. E folyamat lefékezése céljából a szejm 1963-ban törvényt hozott a parasztgazdaságok felaprózódásának a korlátozására. Az ország nagy részén — a krakkói és a kato-wicei körzet kivételével — az agrárstruktúra ilyen irányú romlását sikerült megfékezni. Több év után mérséklődött a gazdaságok számának a növekedése, *ellenben tovább tart, sőt erősödik a gazdaságok megszűnésének a folyamata*. Ez utóbbi tendenciát bizonyos mértékig fékezi a földtörvény, de megszüntetni nem tudja. Ennek kapcsán a kétlaki gazdaságok egy része „munkástelekké” alakul át, ahol a mezőgazdasági termelés már csak kiegészítő tevékenység.

A kapitalista rendszerben a paraszti társadalom két pólus felé orientálódott: a falusi kapitalistákra és a proletarizálódó parasztságra. *A fejlődés jelenlegi szakaszában nálunk a falusi társadalomban a kétlakiak és a tisztán paraszti munkát végzők rétege alakult ki*. A kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó parasztcsaládok bérmunkás nélkül, maguk végzik el az összes munkát gazdaságukban.

A falusi társadalom jelenlegi átalakulásában a tipikusan (tisztán) paraszti munkát végzők és a kétlakiak rétegének a kialakulása az alapvető folyamat, míg a korábbi rétegek (kulákok, illetve agrárproletárok) elenyészőek. Ezzel a változással együtt *minimálisra zsugorodtak össze a falu társadalmának régi ellentmondásai és különbségei, helyükbe új ellentmondások és különbségek léptek*.

Ilyen új különbségek mutatkoznak az egyes parasztgazdaságok között a termelés színvonala és belterjessége, a jövedelmek, az életszínvonal, az életmód, a szakképzettség, a felhalmozási készség stb. tekintetében. Ez a differenciálódás alapjában véve mennyiségi jellegű, nem mehet át minőségi különbségekbe, tehát a különbségek ugyanazon (kisárutermelő) termelési viszonyon belüliek. A Lengyel Népköztársaságban a kisárutermelő parasztgazdaságok termelési eszközei nem válhatnak tőkévé, ezekkel a paraszt maga dolgozik, s nem sajátít el idegen munkából (bérmunkából) származó jövedelmet.

Általánosságban ma is érvényben van Leninnek az a tanítása, hogy a kisárutermelő parasztgazdaságok léte és működése kapitalista tendenciákat vált ki. A népi Lengyelországban — a már ismertetett körülmények között — a parasztgazdaságok nem képesek tömegméretekben „kapitalizmust szülni”. Ezt tények és adatok bizonyítják. Éppen ezért kell figyelembe venni a lengyel viszonyok értékelésekor azt a lenini tanítást, hogy a tények és nem a dogmák a politikai gazdaságtan alapjai.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének döntő feltétele a Lengyel Népköztársaságban

A lengyel mezőgazdaság szocialista átszervezésének fő problémája, s egyben alapvető előfeltétele a megfelelő *anyagitechnikai* bázis létrehozása. A termelés műszaki rekonstrukciója nyit utat a mezőgazdaságban is korunk tudományos-technikai forradalmának. A műszaki rekonstruk-

ció jellemzői közé tartozik: a műtrágyák és a növényvédőszeres előállításának gyors növekedése; a mezőgazdasági gépek gyártásának fejlődése; új, nagy termőképességű növény- és állatfajták elterjedése; ipari típusú, nagy állattenyésztő telepek létrehozása; új termesztési és termelési technológiák bevezetése és széles körű alkalmazása; a tudományok hatékony részvétele a termelési hatékonyság emelésében stb. Mindezek eredményeképpen teljesebben ki az ipari termelés jellemzői a mezőgazdaságban.

A paraszti gazdaságok általános társadalmasításához szükséges új anyagi-műszaki bázis létrehozási sorrendjének és fejlettségi fokának a kérdése mindig az adott ország társadalmi-gazdasági viszonyaitól és termelőerőinek általános fejlettségétől függően kerül elbírálásra. A Német Demokratikus Köztársaságban és a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban például viszonylag fejlett ipari bázison és a termelőerők viszonylag magas általános fejlettsége mellett került sor a mezőgazdaság szocialista átalakítására. *Itt tehát a szocialista mezőgazdaság létrehozása korszerű színvonalú és mennyiségileg is kielégítő anyagi-műszaki bázison ment végbe.* A közepes fejlettségű országok mezőgazdaságában (Szovjetunió, Bulgária, Magyarország, s egyéb országok) a technikai és a társadalmi rekonstrukció majdnem egyidőben kezdődött meg, a technikai rekonstrukció kezdete valamivel talán megelőzte a társadalmi átalakulást. Ugyanakkor ezekben az országokban *a társadalmi átalakítás befejezése jelentősen megelőzte a technikai rekonstrukció kiteljesedését, az új anyagi-műszaki bázist a lehetőségek által megszabott ütemben és mértékben, de már a társadalmasított gazdálkodási keretek között hozták létre.* Végül is ezekben az országokban először a gazdálkodás szocialista formáit, szervezeti kereteit alakították ki, majd e keretekben zajlott, illetve zajlik le a korszerű, nagyüzemi anyagi-technikai bázis megteremtése. Az alacsony ipari fejlettségű országokban (Vietnami Demokratikus Köztársaság) *a mezőgazdaság szocialista átalakításában a társadalmi tényezők dominálnak,* az átalakítást a föld és a hagyományos paraszti termelési eszközök egyesítése jelenti, majd ezt követően indult meg és fokozatosan halad előre a már társadalmasított gazdasági keretek között az anyagi-technikai bázis létrehozása, illetve rekonstrukciója.

Vannak olyan vélemények is, hogy a szocialista mezőgazdaság kialakulása során törvényszerűen átmegy egy úgynevezett manufaktúrális szakaszon, mint ahogy ez az iparban a kapitalizmus körülményei között történt. A kínai teoretikusok véleménye például a következő: „Megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus is átment fejlődése során a manufaktúrális szakaszon, ezért technikai oldalát tekintve a szocialista mezőgazdaságnak is lehet hasonló jellegű fejlődési periódusa. Ha történelmileg nézzük a problémát, akkor azt látjuk, hogy az angol polgári forradalom is az ipari forradalom előtt volt. A többi országban is hasonlóképpen nézett ki a helyzet. Miért ne mehetne végbe a társadalmi forradalom a technikai forradalom előtt a mi mezőgazdaságunkban? Miért ne lehetne a mezőgazdaság szocialista átalakítása után végrehajtani a mezőgazdasági termelés technikai forradalmát?”*

Ezt a vélekedést nem lehet általános törvényként kezelni a szocia-

* Cseng Po-ta: Szocialiszticheszkije preobrazovanyije v szelszkom hozjajsztve Kitaja. Matyeriali vtoroj szesszil Vszjekitajszkovo Komityeta Narodnovo Polityicseszkovo Konszultativnovo Szovjeta, Moszkva, 96. 1.

lista átalakulással kapcsolatban. *A Lengyel Népköztársaságban például nem volna helyes a társadalmi átalakítással kezdeni a szocialista mezőgazdaság kialakításának bonyolult folyamatát.* Jóllehet a társadalmiasított mezőgazdaság a legfejlettebb a tulajdonviszonyok és a termelési feltételek szempontjából, azonban a szocialista tulajdonviszonyok *önmagukban* — az anyagi-műszaki feltételek, a korszerű technika, az agro- és zootechnikai vívmányok megléte nélkül — nem képesek biztosítani a növényi és állati termékek termelésének kívánatos növekedését. *A termelési eszközök társadalmi tulajdona csupán alapot, előfeltételt jelenthet a mezőgazdasági termelés állandó emelése, a munkatermelékenység növekedése számára.* Az általános társadalmi-gazdasági feltételek jelenlegi állapotában — legalábbis az európai viszonyok között — nem lehet túlértékelni az egyszerű kooperációt a mezőgazdasági termelésben. Megfelelő anyagi feltételek, beruházások nélkül — és nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a mezőgazdaságot ellátó ágazatokban, a feldolgozás, forgalmazás területén is — *csak a tulajdonviszonyok, a föld és a paraszti eszközök egyszerű társadalmiasítása önmagában* nem képes a termelés növekedését biztosítani.

A mi országunkban — minthogy nincsenek specifikus politikai vagy gazdasági kényszerítő körülmények — nem volna célszerű „manufakturális termelőszövetkezetek” tömegét máról holnapra létrehozni, és vállalni az új technika hiányának negatív következményeit. Bizonyos körülmények között — az anyagi-technikai bázis, a politikai meggyőződés és az általános társadalmi feltételek hiányában — *a szocialista termelés manufakturális módja a mezőgazdaságban gyengébb termelési eredmények elérésére vezethet, mint a paraszti magángazdálkodás.* Hazánkban ez a veszély különösen fennáll, nálunk a mezőgazdaságban nincsenek olyan tartalékok, amelyeket „be lehetne vetni”. Az egyszerű kooperáció keretei között viszont jelentékeny tartalékok vannak még az egyéni paraszti gazdálkodásban.

Avégett, hogy a lengyel falu tömeges méretekben való szocialista átalakítása összhangban legyen a technikai előrehaladással, *a mezőgazdaságon belül és a mezőgazdasághoz kapcsolódó összes ágazatban technikai forradalmat kell végrehajtani.* Ezzel kapcsolatban a lengyel mezőgazdaság szocialista átépítése két folyamat összehangolása révén megy végbe: *az átépítés nemcsak azt jelenti, hogy a magánparaszti gazdálkodásról áttérünk a társadalmiasított nagyüzemi termelésre, hanem azt is, hogy a manufakturális mezőgazdaságról az ipari jellegű mezőgazdaságra térünk át.*

A szövetkezeti és az állami tulajdon problémái a Lengyel Népköztársaságban

A termelési eszközök megfelelő tulajdonformái kiválasztásának a kérdése azzal kapcsolatosan vetődik fel, hogy — a szövetkezeti és az állami vállalatok egyre lényegesebb hasonlósága ellenére — *nálunk ez ideig nem alakult ki teljességében a szocialista vállalat egyértelműen végleges formája.* Jelenleg léteznek mezőgazdaságunkban mind szövetkezeti, mind pedig állami szocialista vállalatok, s mindkét vállalati típusnak megvannak az előnyei és a hátrányai is.

Az állami tulajdon formája egyrészt megkönnyíti a vállalat állami (központi) irányítását, lehetővé teszi a népgazdasági irányítás formáinak egységesítését, biztosítja a nemzeti jövedelem egységes elvek szerinti elosztását. Másrészt azonban a közvetlen termelőknél bizonyos mértékben gyengíti annak az érzékelését, hogy ők a termelési eszközök tulajdonosai. A vállalatok részéről pedig némileg gyengíti a munka eredményei iránti érdekeltséget és az eszközök optimális felhasználásával való törődést.

A szövetkezeti tulajdon szorosabban köti össze a termelőket a vállalattal és a munka eredményeivel, következésképpen mozgásba hozhat olyan közgazdasági ösztönzőket is, amelyeket az állami tulajdonon alapuló gazdálkodás nem tud ilyen mértékben mozgósítani. Nevezetesen: erősíti a termelőkollektíva tulajdonosi érzetét. Hátránya lehet azonban a szövetkezeti tulajdonon alapuló vállalatnak, hogy tulajdonosi elkülönültsége következtében — különösen a gazdaságirányítás hiányosságai esetén — gyengítheti a központi gazdaságirányítással meglévő köteleket. A tulajdon szövetkezeti formáját éppen az teszi indokolttá bizonyos területeken — így a kisárutermelésből kialakult szocialista mezőgazdaságban is —, hogy megkönnyíti a dolgozók érdekeinek az általános társadalmi érdekekkel való összekapcsolódását.

Ma még hiányoznak az objektív előzmények és a hazai tapasztalatok annak megítéléséhez, hogy milyen lesz Lengyelországban a szocialista mezőgazdasági vállalat végleges formája. Még nem lehet pontosan előre látni azt sem, hogy milyen szakaszokon megy át a mezőgazdaság szocialista átépítése, s milyen lesz az üteme. Úgy gondolom, hogy meghatározott formák sematikus átvétele, merev alkalmazása és abszolutizálása nem segítené mezőgazdaságunk fejlődése bonyolult problémáinak a megoldását.

Az a kérdés, hogy milyen lesz a szocialista mezőgazdaság, nyitott maradt a Szovjetunió fejlődésének első tízesztendőszakaszában is. Ebben az időben a szovhozok, a kommunák, a kolhozok és egyéb szövetkezeti egyesülések tarka mozaikja képezte a szovjet mezőgazdaság szocialista szektorát. Végso eredményképpen két forma kristályosodott ki: 1. az állami gazdaságok (szovhozok) formája és 2. a klasszikus nyugat-európai szövetkezeti mozgalom, valamint az orosz hagyományok felhasználásával a szövetkezeti típusú kollektív vállalatok, a kolhozok. Eleinte a kolhozok jelentették a fő formát és nagy hányadát képezték a mezőgazdaság szocialista szektorának, *majd az ötvenes és hatvanas években az állami vállalatok szerepe növekedett meg*. A szovjet mezőgazdaságban ez utóbbiak jelenleg az összes szántóterület 47 százalékán gazdálkodnak, de a mezőgazdasági munkaerőnek csak 30—33 százalékát foglalkoztatják.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt 1956—1970-es évek közötti agrárpolitikáját hazai szerzők és külföldi szakemberek is sokoldalúan és sokféleképpen értékelik. Szórványosan olyan állítások is elhangzanak, hogy 1956 után a lengyel mezőgazdaság fejlődésében a kapitalista tendenciák erősödnek, mások — teljesen ellentétes oldalról — azt állítják, a szocialista átalakulás mindenféle ösztönzése gátolja mezőgazdaságunk termelési feladatainak a megoldását. Reális tájékozottsággal rendelkező ember azonban rögtön átlátja ezen bírálatok irrealitását.

Elvetvén a felesleges és káros apológiát, hangsúlyoznunk kell, *hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt elmúlt 15 évi agrárpolitikáját csak a szükséges történelmi perspektívából lehet megítélni.* Ennek ellenére már ma is ki lehet jelenteni, hogy ez az agrárpolitika *reális* volt, nem állott szemben azzal az ismert alapelvvel, mely szerint a politika a lehetőségek figyelembevételének és realizálásának a művészete. A Lengyel Egyesült Munkáspárt agrárpolitikáját *egyrészt* a mezőgazdaság által megkívánt *folyamatosság* és az alapvető elvek stabilitása jellemzi, *másrészt* pedig a megváltozott feltételekből eredő *rugalmasság*. Természet-szerűen a mezőgazdasági politikának újra és újra meg kell valósítania a megfelelő összhangot a két pólus között, nevezetesen: realizálnia kell az ország objektív feltételeiből és a szocialista építés szükségességéből, valamint az egész népgazdaság általános fejlődése által teremtett lehetőségek helyes értékeléséből eredő mezőgazdaságfejlesztési programot.

A mezőgazdaság szocialista átépítése, az átszervezés útjának megválasztása bonyolult történelmi feladat. A kollektivizálás egyetlen formáját sem lehet abszolutizálni, a legfejlettebbnek vagy véglegesnek tekinteni. A testvéri szocialista országokban a kommunista pártok kutatják, keresik a termelési eszközök társadalmasításának legjobb formáit. Ez hosszan tartó folyamat. Az e területen végzett kutatások azon tapasztalatok gazdagságát tárják fel, amelyeket valamennyi szocialista ország magáénak mondhat, és hatékonyan hasznosíthat saját körülményei között. A Lengyel Népköztársaság is hasznosít minden olyan tapasztalatot, amely előbbre viszi népünket a szocializmus megvalósítása felé.

Gelei Anna:

NÖVEKEDÉSI TRENDEK A GAZDASÁGBAN

A gazdasági növekedés tervezése és elemzése az utóbbi években az elméletet művelő közgazdászok érdeklődésének középpontjába került. A növekedési téma egyik lényeges vetületét fejti ki nagyon alaposan a szerző, öt kapitalista ország (Belgium, Franciaország, Japán, Németország, Svédország) hosszú évtizedekre vonatkozó adatsorainak elemzése alapján. Az elemzés eredményeképpen a szerző bemutatja az említett országok növekedésének közös jellemzőit és az átalakulás eltérő tendenciáit. Részletesen tárgyalja a szóban forgó országok gazdasági szerkezetét, és pedig az úgynevezett aggregált mutatók (nemzeti jövedelem stb.) elemzésének útján. Az elemzéshez sok olyan statisztikai anyagot használ fel, amely a szakirodalomban eddig ismeretlen vagy alig ismert.

A szerző kimutatja, hogy a mezőgazdaság átalakulása, illetőleg az ipar egyes ágainak a fejlődése szervesen összefügg a piaci gazdaság kialakulásával. Miután a témába vágó szakirodalomban eddig a modern ipari gazdaságok kifejlődését kizárólag a termelési viszonyok oldaláról megközelítve tárgyalták, különösen érdekesek a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyekben a növekedési folyamatot a termelőerők oldaláról vizsgálja. Ez a körülmény azért is jelentős, mert a szerző az elemzések eredményeképpen olyan közgazdasági következtetésekhez jut, amelyek a szocialista országok fejlesztési koncepcióinak kidolgozásában is figyelembe vehetők.

272 l., kötve 43,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NÉMETH MAGDA:

Az infrastruktúra népgazdasági tervezése

Az infrastruktúra fejlesztése kiemelt gazdaságpolitikai célként szerepel a népgazdaság hosszú távú tervezése során kialakított elgondolásokban. A tervidőszak első részében az infrastruktúra fejlesztésének olyan formája látszik célszerűnek, amely — „az erőforrások koncentrációja érdekében — egyelőre csak a lakás (részben közmű) vonalon irányoz elő tendenciaváltozást¹”. Az időszak második részében azonban „a gyorsabban növekvő nemzeti jövedelem lehetővé tenné az infrastruktúra fejlesztését szolgáló beruházások általános előtérbe helyezését”². A népgazdaság erőforrásainak az infrastruktúra kiemelt fejlesztését támogató felhasználása tükröződik a hosszú távú terv életszínvonal-politikájában, közlekedési, területfejlesztési elgondolásaiban és a tervkoncepció minden más, kapcsolódó részterületén.

Szocialista fejlődésünk korábbi időszakának elemzése, a fejlődéssel nem szükségszerűen együtt járó nehézségek okának feltárása, a múltból leszűrt tapasztalatok és következtetések vetették fel ilyen hangsúllyal az infrastruktúra fejlesztését. A viszonylag gyors iparfejlesztés éveiben új gyárak és új iparvárosok jöttek létre, a városokat összekötő utak és behálózó csatornák, hidak, hírközlés és egyéb létesítmények kiépítése és korszerűsítése azonban nem tartott lépést a termelés bővítése által felvett igényekkel. Fokozatosan nőtt az áruválaszték és a lakosság fogyasztását szolgáló cikkek termelése, ezt azonban nem követte a kulturált kiszolgálást biztosító kereskedelmi hálózat bővítése. A társadalom életkörülményeinek állandó javítása mellett nem volt elegendő erőforrás a lakásépítésre és -karbantartásra, a közművek fejlesztésére, s így a nagy lakáshiány és az alacsony lakáskultúra az életszínvonal-politika egyéb eredményeit is rontotta. A további termelésfejlesztés hatékonyságát, a termelés eredményeinek kulturált felhasználását egyaránt nehezíti infrastruktúra-hálózatunknak az általános fejlettségünkhöz viszonyított elmaradottsága.

A távlati tervezés irányelveiben, a megalapozó elemzések során és a gyakorlati tervezőmunka folyamatában egyaránt kiemelkedő gazdaságpolitikai cél az infrastruktúra fejlesztése. Megvalósítása azonban egész sor gazdaságpolitikai és tervezési problémát vet föl. Sajátságos, és a magabiztos szóhasználat ellenére is igaz, hogy a tervezési problémák nagy része a fogalom-meghatározás aspektusából ered. A megalapozó elemzé-

¹ Összefoglaló áttekintés a népgazdaság hosszú távú (1971—1985) tervezésének előkészítése során kialakított elgondolásokról, 1970. április, OT.

² Ugyanott.

sek feltárták, hogy baj van az infrastruktúrával, a távlati terv irányelvei megfogalmazták kiemelt fejlesztését; az előbbi mozaikszerűen, egységes egészre való törekvés nélkül, a másikat általános megfogalmazásban a speciális vonatkozások nélkül, s az adott célnak megfelelően mindkettőt színvonalasan el lehetett végezni. A gyakorlati tervezőmunka azonban mit kezdhet a mozaikokkal és hogyan érheti be általános megfogalmazásokkal, amikor arra kell választ adnia: mi az, amit kiemelten fejleszteni kell, tehát milyen konkrét területek tartoznak a fejlesztési cél körébe? Például a beruházási előirányzatok felosztása csak igen pontos, szigorú besorolásos rendszerben képzelhető el, s így a tervmetodika ebben az esetben szükségszerűen a fogalmi meghatározást követeli meg.

Az infrastruktúra és a gazdaságfejlesztés számos határterülete mellett meglehetősen nehéz az egyértelmű és határozott állásfoglalás a határok megvonásában. Ez a nehézség elsősorban abból következik, hogy ez ideig nem fogalmazódott meg az infrastruktúra olyan definíciója, amely arra is választ ad, hogy gyakorlatilag mi tartozik ebbe a kategóriába. A biztonságosan orientáló definíció hiánya tükröződik az infrastruktúra többféle értelmezésében és különböző alkalmazásában a közgazdasági elméletben és főként a tervezési gyakorlatban. A hosszú távú tervezés jelenlegi stádiumában gyakorlati szükségszerűség az infrastruktúra azonos értelmezése és azonos kategóriaként való alkalmazása. Ennek két módja lehetséges: 1. megállapodás — és ebben az esetben a gyakorlati, praktikus szempontokat kell szem előtt tartani —; 2. elvi alapokon történő, definícióra támaszkodó meghatározás. Az első mód egyszerűbbnek látszik, de valójában sokkal nehezebben alkalmazható, mert egyrészt nem könnyű a különböző felfogások összeegyeztetése, másrészt — és éppen a különböző felfogásokból következően — a meghatározás viszonylagos tartósságára sincs biztosíték. A meggyőző érveket újabb, még meggyőzőbb érvek, s ennek nyomán változtatások követhetik, ami a tervezésben labilitást és nehézségeket okoz. A megállapodásos besorolásnál maradandóbb tehát az infrastruktúrának definíció alapján való, elvileg megalapozott, a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjait is mérlegelő meghatározása. A feladat tehát felvetődött, a megoldás az elméleti közgazdászokra és a gyakorlati tervezőkre vár.

A megoldás felé vezető úton történt már előrehaladás, lépések előre és néha hátra is. A meglevő definíciók nagy része az infrastruktúrának főleg azt az oldalát hangsúlyozza, hogy bizonyos elemei „nem vesznek részt közvetlenül a termelési folyamatban, de közvetve befolyásolják a termelés fejlesztésének lehetőségeit”.³ Más meghatározások is általában negatív nézőpontból közelítenek. Azt hangsúlyozzák, hogy mi *nem* tartozik az infrastruktúrához és meglehetősen általános jellegűek. A megfogalmazott definíciók éppen az általános jelleg és a negatív aspektus miatt adtak tág lehetőséget az infrastruktúra többféle értelmezésére és nem egységes alkalmazására. Ebből következik — de korántsem egyszerűen megvalósítható —, hogy pozitív oldalról közelítő, a konkrétságot nem elhomályosító, hanem megvilágosító, általános megfogalmazásra van szükség.

³ Közgazdasági Kislexikon, 1968.

Az infrastruktúra a külföldi szakirodalomban

Az infrastruktúra — mint egy ország gazdasági fejlődésének felismert, tudatosult tényezője — meglehetősen későn, csak a században jelent meg a közgazdasági irodalomban. Nyugaton kifejlettebb formájában csak a negyvenes évek végén, a szocialista országokban csak az utóbbi években. A több mint negyedszázados eltérés okainak feltárása gazdaságtörténelmi feladat, de nem megoldhatatlan talány a közgazdász számára sem. Erre a későbbiek során visszatérek.

A századforduló után az infrastruktúra elméleti és gyakorlati problémái iránt egyre nagyobb figyelmet tanúsító polgári közgazdászok kezdtek felfedezni az infrastruktúra nemzetgazdasági jelentőségét. A felismerés a gazdaságok fejlettségi szintjének és a továbbfejlődésüket nehezítő egyéb feltételeknek a konfliktusa alapján szükségszerűen jött létre, s a tőkésállam gazdaságirányító, szervező, finanszírozó szerepének előtérbe kerülésére is utalt. A második világháború után bekövetkezett gazdasági fellendülés nyomán, az 1950-es évektől kezdődően az infrastruktúra közgazdasági irodalma újra fellendült a nyugati országokban. Sok országban ebben az időszakban még jellegzetesebben állami funkciónak ítélik meg az infrastruktúra fejlesztését. Az erre szolgáló beruházások rendkívül tőkeigényesek, s a nagy tömegű, hosszú időn keresztül lekötött és befektetett tőke nem mindig — vagy nem teljes egészében — térül meg, s így érthetően nem vonzza az egyéni vállalkozókat. Az egyéni tőkések érdekei mellett a tőkésállam gazdasági és sok esetben katonai érdekeltisége determinálja a nagy és a társadalom számára nélkülözhetetlen fejlesztések (például utak, hidak, vasútak) állami finanszírozását.

A polgári közgazdászok rendkívül változatosan, egymásnak ellentmondóan határozzák meg az infrastruktúra fogalmát és elemeinek besorolását. A legtágabb meghatározás R. Jochimsen⁴ nevéhez fűződik, aki az anyagi infrastruktúra mellett a személyi infrastruktúra elnevezés mögé sorolja az emberi tőkének nevezett szellemi, fizikai stb. képességeket és adottságokat is. Infrastruktúra nála a társadalom egész felépítménye, maga az állam is, a különböző szervezeteivel.

P. Rosenstein-Rodan⁵ nagyon általános meghatározást ad: infrastruktúrán az úgynevezett pótlólagos társadalmi ráfordításokat, szolgáltatásokat érti, amelyek közvetve produktívak és realizálásuk hosszabb tőkeérési időszakot igényel. E ráfordítások fő termékei; kedvezőbb beruházási lehetőségek biztosítása más ágazatokban. Ezek képezik nála az egész gazdasági keret vázát, illetve infrastruktúráját. Idesorolja a közlekedést (vasutakat, utakat, vízi utakat, tengeri és légi kikötőket), az energiagazdaságot, a hidrotechnikai létesítményeket és a kommunális vállalatokat. Hosszú felsorolás helyett egy-két szélsőséges álláspont: D. Power az infrastruktúrába beleérti az energiaforrásokat, V. Rao pedig a nehézipart is.

N. Z. Volcsek⁶ szerint a szovjet közgazdászok többsége az infrastruktúra szakkifejezést közgazdasági jelentésének feltárása nélkül használja. Az infrastruktúrát általában a gazdaságfejlesztés szükséges alapjának tekintik, ennek ágazati összetétele azonban széles határok között

⁴ Theorie der Infrastruktur, Verlag Mohr, Tübingen, 1966.

⁵ Economic Development for Latin America N. Y. 1961.

⁶ Az infrastruktúra közgazdasági meghatározása és ágazati összetétele. Vesznyik Leningradoszkoivo Unyiverszityeta, Leningrád, 1966.

változik. Szerinte a termelő infrastruktúrához az építőipar, a közlekedés és az energiagazdaság tartozik. Frey⁷ megkísérli az infrastruktúra fejlesztéséből származó közvetett hatásokat gazdasági növekedési modellbe foglalni. Bírálja azt a hasonló célú gyakorlatot, hogy a közületi beruházások tőke-output arányát használják e hatás kimutatására a növekedési modellekben. Szerinte ez nem kielégítő. Az infrastruktúra vagy közvetve befolyásolja a gazdasági növekedést a magántermelés olcsóbb inputjain keresztül, vagy pedig közvetlenül érinti az egyéni jólétet, de ez az output nem jelenik meg a bruttó nemzeti termékben. Célszerűnek tartja a Harrod—Domar-típusú növekedési modell alkalmazását, mely az infrastrukturális beruházások kétféle hatását veszi figyelembe: a magántőke hatékonyságát és az egyéni jólét növekedését.

Ha a külföldi, tőkés és szocialista szakirodalom a néhány felsoroltnál jóval szélesebb is — hisz korántsem törekedtem teljes felsorolásra —, alaposabb tanulmányozásuk azt a meggyőződést mélyíti el, hogy a hazai közgazdászok nem mentesülnek az infrastruktúra elméleti és gyakorlati kérdéseinek hazai használatra történő kidolgozásától, ehhez a nemzetközi szakirodalom tapasztalatai csak adalékokat szolgáltathatnak.

Kísérlet az infrastruktúra fogalmi meghatározására

Az infrastruktúra iránti érdeklődés szakmai körökben rohamosan terjed, és útját a közgazdasági és általános szóhasználatban az értelmezés sokfélesége kíséri. A nagyobb problémát voltaképpen a közgazdasági értelmezés egyöntetőségének hiánya és a tervezési gyakorlatban való különböző felfogása okozza, ami elkerülhetetlenül különböző alkalmazáshoz vezet. Talán csak egy közös vonás van a definíciók és a besorolások tekintetében egymásnak ellentmondó álláspontot képviselők között; szeretnék ugyanazt érteni infrastruktúra alatt és ugyanazokat az elemeket belésorolni. Az eddigi tapasztalatok szerint három fő kérdést kellene megválaszolnunk:

1. Mi az infrastruktúra hordozója?
2. Mi a funkciója?
3. Mi tartozik bele?

Az első két kérdésre egyértelműen adandó válasz eldönti ugyan a harmadikat is, nem ritka azonban a „mi tartozik bele” körüli olyan vita, amely az első két kérdést nem veti fel és ezért végig nyitott marad. A felsorolt kérdésekben történő állásfoglalás legcélszerűbb formája az azzal kapcsolatban felmerült más nézetek ismertetése és bírálata lehet. Nehézséget okoz, hogy a kialakult álláspontok többsége nem publikált, így le kell mondani a címre szóló, pontosan dokumentált hivatkozásról.

Az infrastruktúra hordozója

Az első kérdés az infrastruktúra megjelenési formájára vonatkozik, arra, hogy amit infrastruktúrának nevezünk, valójában miben testesül meg. Négyféle nézet él jelenleg is:

⁷ Frey, René L.: *Infrastruktur und Wirtschaftswachstum. Konjunkturpolitik*, Berlin, 1969. 2. sz.

a) Az infrastruktúra tevékenység, ami egyes *népgazdasági ágak* csoportjához kötődik. A népgazdaság különböző ágazatai három csoportba sorolhatók: I. kitermelő és feldolgozó ágazatok, II. termelő infrastruktúra, III. nem termelő infrastruktúra. Az egyes ágazatokba beleérti ez a nézet az odatartozó állóalapokat és fejlesztéseket is. Indok: a II. csoport kiszolgálja mind a termelő, mind a nem termelő ágazatokat és a lakosságot, a III. csoport pedig tevékenységére nézve „nem termelés”.

A „tevékenységi nézet” fő jellemzője a negatív meghatározottság: infrastruktúra az, ami nem termelés, ami a termelésnek csak feltétele. A másik jellemzője a tevékenységek osztályozására való törekvés; öszszevonja a primér és a szekunder ágazatokat, kettébontja a terciér ágazatokat és megnöveli az egyik szekunder ágazattal (építőiparral).

A tevékenységek „hagyományos” osztályozása nemzetközileg elfogadott és általánosan használatos, indokolatlan lenne a megváltoztatása. Az infrastruktúra definiálása feltehetően nem követeli ezt az árat. A „tevékenységi nézet” könnyen sebezhető pontja az, hogy bizonyos tevékenységeket — akár az építőiparét is — meg lehet növelni anélkül, hogy az infrastruktúra bővülne. Különösen érvényes ez az érv a szolgáltatások és az államigazgatási tevékenység egy-egy fajtájára. Csak egy-két példával alátámasztva: Ha jobb műsorpolitika nyomán nő a mozik bevétele, vagy az államigazgatáson belül nő a felesleges bürokrácia, azzal még semmit sem lendítünk az infrastruktúránkon. További érvelés talán nem is szükséges.

b) Egy másik nézet a funkcionális felfogás. Ennek megfelelően az „infrastruktúra azoknak a funkcióknak az összessége, amelyek egy társadalom szervezettségéhez, létezésének és fejlődésének zavartalanához az adott fejlettségi szinten szükséges előfeltételeket biztosítják”. A „funkcionális” felfogásból egyszerűen és logikusan levezethető az a következtetés, hogy a szocialista társadalomban — mivel magasabb fokú a társadalmi szervezettség, a fejlődés zavartalanágának biztosítása (népgazdasági tervezés) — fejlettebb az infrastruktúra, mint a nyugati fejlett tőkésországokban. Az ellentmondás a kérdés konkretizálásánál nyilvánvalóvá válik, akár a közlekedés, akár a kereskedelem esetében. Sajnos azzal, hogy a szocialista állam társadalmi és termelészervezői funkciói erősebbek, mint a fejlett tőkésországoké, még nem mondhatunk magunkénak például korszerűbb közlekedési és kereskedelmi hálózatot.

c) Az infrastruktúra hordozójával kapcsolatban van egy nagyon széles körű nézet. Ennek megfelelően az infrastruktúra felöleli az állóeszközöket, a tevékenység-, a funkció- a létszám- és a ráfordítás-kategóriákat. A tevékenységi és funkcionális állásponttal már vitatkoztam, a létszámmal és a ráfordításokkal való kibővítés ellen sem nehezebb érveket találni. Nyilvánvaló, hogy a magas létszámmal együtt járó extenzív jelleg és a gazdaságtalan ráfordítások növelése nem jelentkezhethet infrastruktúra formájában. Ezt az ellenérvet támogató álláspontot képviseli Háty László is. Szerinte „a berendezések működtetésére fordított kiadások már nem tartoznak az infrastruktúra költségei körébe”.⁸

d) A negyedik nézet „*állóeszköz-felfogású*” — és megítélésem szerint

⁸ Háty László: A népgazdaság infrastruktúrájának kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1971. 1. szám. 43. l.

ez a helyes. Az infrastruktúra hordozója alatt egy adott területnek, általában egy országnak bizonyos hálózatát, különféle objektumainak, a nemzeti vagyon bizonyos elemeinek és az erre irányuló fejlesztéseknek valamilyen kritérium alapján meghatározott összességét értem. Háy László a már hivatkozott cikkében felveti, hogy milyen létesítmények tartoznak az infrastruktúrába, s ennek során úgy foglal állást, hogy „Az újratermelés folyamatát megalapozó, nagyon szerteágazó berendezésekről van szó...”, ami egyértelműen „állóeszköz-felfogást” bizonyít.

Ezt a felfogást erősíti Timár Mátyás definíciója is: „Közgazdasági értelemben az infrastruktúra olyan álló- és forgóeszközöket jelöl, amelyek a gazdaság működésének üzemén kívüli előfeltételeit biztosítják, vagyis bár közvetlenül nem vesznek részt a termelési folyamatban, mégis meghatározó szerepük van a társadalmi gazdasági fejlődésben.”⁹

Az infrastruktúra funkciója

Az infrastruktúra hordozójával kapcsolatos nézetekkel nem volt nehéz vitatkozni, felvetésüket is csak az tette szükségessé, hogy vannak ilyen nézetek. Sokkal nehezebb azonban a válaszadás arra a kérdésre, hogy mi a funkciója az infrastruktúrának. A nehézséget az okozza, hogy erre a kérdésre csak olyan választ lehet adni, amely — jól vagy rosszul — meghatározza a másik két kérdésre (mi a hordozója, mi tartozik bele) adandó válaszokat is, tehát az infrastruktúra lényegét adja. Az infrastruktúra funkciójának meghatározása után a definíció már csak fogalmazási kérdés.

Nem beszélhetünk a funkcióra vonatkozó nézetek széles köréről, s a többes szám sem indokolt. Egy és eléggé általánosan elterjedt nézet uralkodik, s ennek nem nagyon eltérő válfajai látnak napvilágot. Lényegében a már hivatkozott Közgazdasági Kislexikon-beli definícióról van szó, amely nagyon szűk korlátok közé szorította az infrastruktúrának minden más forrásból származó megközelítését. Az előbbieken szó esett arról, hogy a Közgazdasági Kislexikon negatív aspektusa és meglehetősen általános jellegű definíciója az infrastruktúra többféle értelmezésére és nem egységes alkalmazására vezetett.

A termelés zavartalanságát biztosító előfeltétel — mint funkció — a megkívánható orientációra alkalmatlan általánosság. A termelés zavartalanságát biztosító tényezőknek nagyon széles skálája lehetséges. Ide tartoznak természetesen az utak, vasutak is, kettő azok közül, amelyekre kivételesen mindenki gondol, ha infrastruktúráról van szó. De nem zárható ki több olyan tényező, amelynek semmi köze sincs az infrastruktúrához, például az emberek magatartása, s Jochimsen például nem is habozott az embert tapasztalataival, fizikai és szellemi adottságaival együtt az infrastruktúrába belekényszeríteni.

Nem lehet konkrét meghatározó ismérv az a negatív oldalról való közelítés sem, hogy valami „nem vesz részt közvetlenül a termelésben”. Az építőipari, energiagazdálkodási, vízgazdálkodási állóeszközök besorolási problémái nagyrészt ebből a megközelítésből következnek. A gazda-

⁹ Timár Mátyás: A magyar népgazdaság struktúrája és fejlődési irányai. Előadás az MSZMP Politikai Akadémiáján. 1971. március 24.

ságfejlesztésre fordított eszközök egy része épületekben, más része gépekben, berendezésekben ölt testet. Ha elfogadnánk azt a funkcionális meghatározást, hogy „közvetlenül nem vesz részt a termelésben”, akkor az ipari épületeket, szerelőcsarnokokat éppúgy az infrastruktúrához sorolhatnánk — holott ez gazdaságfejlesztés —, mint a termelőegységeket összekötő utakat, az üzembe energiát szállító vezetékeket. Ez a példa nemcsak elméleti határeset; a gyakorlatban is van olyan felfogás, amely például az ipari és mezőgazdasági építményeket az infrastruktúrához sorolja, mivel csak a gépek vesznek részt közvetlenül a termelésben. Az infrastruktúra funkciójának meghatározásakor tehát nem elégedhetünk meg félrevezető általánosságokkal és azzal sem, hogy „mi nem” az infrastruktúra.

S mit lehetne szembeállítani ezzel a vitatható, sokszínű, de azonos forrásból táplálkozó funkcionális meghatározással, amely lényegében az infrastruktúra különböző értelmezésének is eredője?

Jó kiinduló alap lehet a társadalom anyagi életének struktúrája. Igen összevont, az alapvető tevékenységek és funkciók szerinti osztályozás alapján alkothatjuk a következő szférákat:

1. Anyagi javak és szolgáltatások termelése, nem anyagi szolgáltatások létrehozása.

2. Az előbbieket rendeltetésszerű felhasználásának megszervezése, az ehhez szükséges objektumok megteremtése.

3. A létrehozott anyagi javak és szolgáltatások felhasználása.

Nyilvánvaló, hogy a társadalom anyagi életének felvázolt struktúráján belül a második szférában kell keresni az infrastruktúra funkcióját és ezen keresztül meghatározni a fogalmát. A társadalom anyagi életének milyen konkrétan körülhatárolható jellemzői helyezkednek el ebben a szférában?

Az anyagi javak általában helyhez kötöttek, koncentráltan és nem mindig felhasználásra közvetlenül alkalmas formában jönnek létre. Le kell győzni a távolságokat, meg kell szervezni a javakhoz való hozzájutás lehetőségét, meg kell találni a felhasználásnak legjobban megfelelő formákat, módozatokat, létre kell hozni az ezeket legjobban képviselő szervezetek és objektumok hálózatát. A termeléstől a felhasználásig való közvetítés két irányú. Egyrészt a termelésen belüli kapcsolatok formájában belső mozgást képvisel; a termelő felhasználást közvetíti, másrészt a termelésből kifelé irányul, a végső felhasználás útját követi.

A társadalom számára létrehozott szolgáltatások felhasználásához is a felhasználás egyszerű lehetőségét és a legelőnyösebb formáit biztosító szervezetekre és objektumokra van szükség, anélkül nem valósulhat meg sem az anyagi jellegű, sem a szellemi szolgáltatások célszerű elfogyasztása és hasznosítása. Az oktatáshoz, a gyógyításhoz, a kultúra terjesztéséhez rendeltetésüknek megfelelő szervezett hálózatra van szükség, biztosítani kell a létrehozás és a felhasználás szerves kapcsolatát, a kettő közötti közvetítést.

Az infrastruktúra funkcióján a társadalom által létrehozott anyagi és nem anyagi produktumok célszerű és hatékony felhasználásának biztosítását, közvetítését értem, amely a közvetítő lánc, a transzmisszió szerepét tölti be a tágabb értelemben vett termelés és az ugyancsak tágabb értelemben vett felhasználás (fogyasztás és termelő felhasználás) között.

Az infrastruktúra hordozójának és funkciójának ilyen felfogása alapján a fogalmat úgy lehetne nagyon tömören meghatározni, hogy az infrastruktúra egy gazdasági egység — általában egy ország — termelési produktumainak, termékeinek és szolgáltatásainak rendeltetésszerű és hatékony felhasználását biztosító objektumok hálózata.

Az infrastruktúrának ez a meghatározása egyrészt a termelésen belüli, másrészt a termelés és fogyasztás közötti transzmissziót, közvetítő feltételeket képviseli. Mert az infrastruktúra feltétel is, de *nemcsak az és nem is csak a termelés feltétele*. Az infrastruktúra több, mint feltétel — objektumok hálózata —, és a feltétel oldala is konkrétabb, pozitívabb töltésű — aktív közvetítő szerep. De több, mint a termelés feltétele, mert legalább annyira feltétele a fogyasztásnak is, valójában a bővített újratermelés (beleértve a felhasználást is) zavartalanságát biztosító szervezetek, intézmények anyagi formában megjelenő oldala és ebben az értelemben *kevesebb, mint feltétel*.

Van-e termelői és fogyasztói infrastruktúra?

Az infrastruktúrának a bővített újratermelésen belül elfoglalt helye és betöltött szerepe kizárja termelői és fogyasztói infrastruktúrára való feloszthatóságát. Nincs külön a termelésnek és külön a fogyasztásnak infrastruktúrája, az infrastruktúra a termelés és felhasználás (nemcsak fogyasztás) között van, egyszerre, együttesen szolgálja mindkettőt, közvetlenül vagy közvetve, de elválaszthatatlanul. Felesleges és meddő az a gyakori vita, hogy mi tartozik a termelői és mi a fogyasztói infrastruktúrába. Talán bizonyítani sem kell például a közlekedés — utak, vasutak, távközlési berendezések — ilyen feloszthatatlanságát. „Az infrastruktúra — tevékenység” nézet képviselői a közlekedés esetében az áruszállítás, illetve személyszállítás alapján való felosztásra vállalkoztak, az ilyen kategorizálás azonban önmagában is erősen bírálható. Mindkettő, az áru- és a személyszállítás is lehet közvetlenül termelési és fogyasztási célú, közvetve pedig ez is, az is. Ugyanez vonatkozik az infrastruktúra egyéb elemeire, az energiahálózaton keresztül az oktatási hálózatiig. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a termelői és fogyasztói infrastruktúra megkülönböztetésének elemzésében nem ez a praktikus ok dominál, ez csak következmény. A feloszthatatlanság meghatározó jellegű oka az infrastruktúra funkciójában gyökerezik. Ezt támasztja alá Háy László hivatkozott cikkében tett megállapítása is: „Az infrastrukturális berendezések túlnyomó része nem egy termelési ágat vagy üzemet érint, hanem befolyásuk megoszlik a népgazdaság területén. Hatásuk nem ismerhető fel a termékekben, és meg sem állapítható, hogy mennyiben járulnak hozzá a termékek értékéhez (mondjuk például az úthálózat).”¹⁰

Az infrastruktúra-fogalom meghatározásában szereplő „hatékony felhasználás” arra utal, hogy az infrastruktúra fejlettségi színvonala nagymértékben meghatározza a felhasználás színvonalát, a termelő felhasználását és a fogyasztását egyaránt, és ezen keresztül visszahat a termelés színvonalára, segíti vagy gátolja azt.

A bővített újratermelés nem lehet zavartalan az infrastrukturális

¹⁰ I. m. 44. 1.

hálózat állandó fejlesztése és korszerűsítése nélkül. Nem véletlen, hogy a fejlett tőkésországokban lényegesen korábban vetődtek fel az infrastruktúra problematikájának elméleti és gyakorlati vonatkozásai, mint a szocialista országokban. Ennek egyrészt fejlettségi fokbeli, másrészt a társadalmi viszonyok különbözőségéből eredő okai vannak. A fejlett tőkésországokban a termelés során és a piacon biztosítható nagyobb előny realizálási nehézségekbe is ütközött, tehát a termelés és a felhasználás közötti összhangot, a hatékony felhasználást szolgáló objektumok fejlesztése korábban előtérbe került és nagyobb hangsúlyt is kapott a tőkés államhatalomra gyakorolt nyomás következtében. A szocialista országokban az alacsonyabb fejlettségi szintből és a társadalom jellegéből következően általában nincsenek realizálási problémák, tehát később és nem ilyen aspektusból vetődött fel az infrastruktúra fejlesztésének szükségessége. Az erőforrásoknak a gazdaságfejlesztésre való koncentrációja mellett sokszor elhanyagoltuk az infrastrukturális fejlesztéseket, s a termelés eredményeinek nem kielégítő határfokú felhasználása utólagosan figyelmeztet bennünket a bővített újratemelést legjobban szolgáló fejlesztési arányok betartására. Az infrastruktúra kiemelt fejlesztése a tudatos cselekvést irányító népgazdasági tervezés egyik fontos feladatává vált. Tehát gyakorlatilag és döntésközelben vetődött fel a kérdés, hogy mi tartozik az infrastruktúrába.

Az infrastruktúra tartalma

A hosszú távú makrótervezésben — az ez év elején kialakított metodika alapján — az infrastruktúra a nemzeti jövedelem egyik önálló felhasználási szektoraként szerepel.¹¹ Az infrastruktúrának mint felhasználó szektornak a kialakításában egyik fontos szempont az „ágazati elv” tiszteletben tartása volt. Ennek megfelelően a *közlekedés, a kereskedelem, az egészségügy, a kulturális-kommunális ágazatok, a közigazgatási szervek és a lakásállóalapok növekedését* soroltuk az infrastrukturális szektorba. A további munka során, saját nézeteink tisztázása alapján egy esetben átléptük az ágazati elvet, és az egész vízgazdálkodást (a mezőgazdasági öntözővizet és a kommunális vizet) áttettük az infrastruktúrához. Ezzel kialakult a „mi tartozik bele” kérdésre adott, ma már tervmetodikai jellegű válasz. Ehhez a látszatra egyszerű eredményhez azonban két dolgot kell hozzáfűzni. Az egyik hozzáfűznivaló az, hogy az infrastruktúrának ez a tervmetodikai meghatározottsága még nem általános jellegű, tehát a védelmében kifejtett igyekezet nem hiábavaló. A másik hozzáfűznivaló a kifejtés nagyobb pontosságát szolgáló adalék.

Az infrastruktúrának mint tervmetodikai kategóriának a kialakítása két oldalról való közelítést igényel, az elméleti indokoltság és a gyakorlati alkalmazhatóság szempontjainak egyidejű figyelembevételét. A gyakorlati alkalmazhatóságot nagyjából az ágazati elv tükrözi. Bár a népgazdasági számításokban általában ennél részletesebb bontást alkalmaznak, a nagyobb részletezettség csak indokolt esetben célszerű. A vízgazdálkodás átsorolása elméletileg indokolt, gyakorlatilag nem okozott nehézséget, ezért a tervmetodikában érvényesíteni lehetett.

¹¹ Németh Magda: A nemzeti jövedelem felhasználási arányai, Közgazdasági Szemle, 1971. 2. sz.

Problematisabb az energiaágazat. Az ismertetett fogalommeghatározás alapján az energiatermelés állóeszköz-növelése a gazdaságfejlesztéshez, az energia közvetítő hálózata (villamosenergia-, gáz-, olajvezetékek) az infrastruktúrához tartozik. Elméletileg indokolt lenne a kettő különválasztása, megítélésünk szerint azonban az energiaágazat olyan határterülete az infrastruktúrának és a gazdaságfejlesztésnek, ahol a gyakorlati szempontokat kell elsősorban figyelembe venni. Az energia közvetítő hálózata, ennek a fejlesztésére fordított beruházás nehezen választható el az energiatermelés fejlesztésétől. Problematis a kettő közötti határ megvonása, s úgy látszik, erre a felhasználási szektorok tervezési metodikájánál nincs is feltétlenül szükség. Mivel az energiaágazatnál a gazdaságfejlesztési jellemzők túlsúlyban vannak, indokolt az egész ágazatot a gazdaságfejlesztéshez sorolni.

Az ágazati elv tiszteletben tartása még két nehézséget okoz. Az egyik az, hogy a gazdaságfejlesztés ágazataiban (ipar, építőipar, mezőgazdaság) megvalósuló jóléti és üzemen kívüli állóeszköz-növekedés infrastrukturális jellegű. Az egyikbe a termelővállalatok saját alapjaiból létesített szociális, egészségügyi és kulturális létesítmények tartoznak, a másikba pedig lakás állóalapot. Ez azonban volumenénél fogva nem túl jelentős, és az ágazati tervezésben már figyelembe vehető.

Fennáll az a probléma is, amely az ágazati és tevékenységi átfedés formájában a termelés vonatkozásában is felvetődik. Az infrastrukturális ágazatokba irányuló fejlesztés termelő jellegű állóalap-növekedésben is megjelenhet. A nem nagy volumenű és a nagyobb részletezettségű tervezés felmentő érvei mellé sorolhatjuk azt is, hogy a két tényező ellentétes előjellel érvényesül és szerencsés esetben kiegyenlíthetik egymást, de feltétlenül csökkentik a valóságos infrastrukturális fejlesztéstől való eltérés nagyságát.

Az infrastruktúra elméleti és tervmetodikai problémáinak felvetését és mielőbbi megoldását az infrastruktúra fejlesztésének népgazdasági fontossága indokolja. Az infrastruktúra szerepe gazdasági fejlődésünkkel egyenes arányban, az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttéréssel azonban ugrásszerűen nő. A társadalmi jólét fokozása szükségessé teszi a hatékony termelés mellett a hatékony felhasználást is, s e két feltétel együttes, elválaszthatatlan kielégítése nem valósítható meg az infrastruktúra kiemelt, a múlt adósságait is törlesztő fejlesztése nélkül.

További feladatok

A hosszú távú tervezés fejlesztési politikáját — s ezen belül a gazdaságpolitikai célok érvényesülését — támogatja az infrastruktúra általános elméleti kérdéseinek tisztázására irányuló törekvés és az egyes sajátosságainak feltárását szolgáló kutatás. Mindkét vonatkozásban vannak tennivalók. A cikkben felvetett, gondolatébresztésnek szánt legfontosabb kérdések mellett felvetődnek az infrastruktúrának olyan speciális vonatkozásai is, amelyek szervesen kapcsolódnak a népgazdasági tervezés és a szabályozási rendszer egyes, ma még nyitott, de megoldásra váró kérdéseire s a jó megoldással a fejlesztéspolitika gyakorlati megvalósítását segíthetik elő.

A gazdaságirányítás új feltételei között sajátosságosan jelentkezik az infrastrukturális fejlesztések „finanszírozásának” problémája. A külön-

böző jövedelemtulajdonosok — állam, vállalatok, lakosság — milyen mértékben és formában, a jövedelmek újraelosztásának milyen eszközei és módszerei segítségével vállalnak részt az erőforrások biztosításában, mi a költségvetés, a hitel és az érdekeltség szerepe? Izgalmas probléma az infrastrukturális fejlesztések „rentabilitásának” kérdése. Ezen a ponton a kutatás a gazdasági rentabilitás fogalmától elszakadva szükségszerűen eljut a „társadalmi rentabilitás” fogalmáig, hogy ettől visszakanyarodva ismét gazdasági mércével mérhesse a társadalmi hatékonyságot (például az oktatás, az egészségügy, a kommunális fejlesztések hasznosságát a termelésre).

Sajátságosan merül fel az infrastruktúra amortizálódásának, költségviselésének kérdése is: lehetséges-e és hol a közvetlenül a termékekre történő terhelés, mikor van meg a közvetett terhelés lehetősége és milyen esetben térül meg a társadalom „általános költségei”, magasabb életszínvonala, kulturáltabb életkörülményei formájában?

Érdekes kutatási téma lehet az infrastruktúra „hatásmechanizmusának” vizsgálata. A különböző hatások mélységének, sebességének, rugalmasságának mérése, ezek gazdasági és társadalmi kapcsolódásai sok tanulságot szolgáltathatnak. Mennyire más például a hírközlés fejlesztésének hatása, mint az oktatásé vagy az egészségügyé.

Ezeket a látszatra talán nem szorosan összefüggő fejlesztéseket együttesen, szervesen összetartozóként vizsgálni az infrastruktúrakutatás napirenden levő feladata.

Kállai Pál:

NEMZETKÖZI IPARI KOOPERÁCIÓ

A magyar gazdaság néhány év óta új módon is bekapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásba. Ez az új, de egyben sok bizonytalan elemet is hordozó forma: a nemzetközi ipari kooperáció. Hazai és külföldi vállalatok között korábban is volt példa a kooperációs együttműködésre, de a jelenlegi konstrukciók szocialista és tőkés viszonylatban egyaránt jelentősen különböznek az eddigiektől. A most létrejövő kooperációk egészen új lehetőségeket tárnak fel a fejlettebb technika megszerzésére, a hazai adottságok kihasználására, az új piacokra való behatolásra stb.

A jó perspektíva ellenére is még nagyon sok a megoldatlan probléma, és az előrehaladás viszonylag lassú. Körülményesen, nehezen jönnek létre a kooperációs megállapodások, elsősorban éppen azért, mert új konstrukciókról van szó, amelyeket nem ismernek kellően, a vállalatok a saját lehetőségeiket sem látják eléggé. Nincs elég útmutatás, kevés a tapasztalat, a téma irodalmi feldolgozása sem történt meg eddig. Ezt kívánja pótolni e könyv, amely nagy érdeklődésre tarthat számot az ipari és külkereskedelmi vállalatok, ktsz-ek, tervező-kutató-fejlesztő intézetek, irányító szervek, bankok dolgozóinak részéről.

A szerző a témát — újszerűsége miatt is — átfogóan tárgyalja. Az elvi-elméleti kifejtések a nemzetközi kooperáció helyes megítélését segítik: szerepét, problémáit, továbbfejlesztésének lehetőségeit ismertetik. A gyakorlati útmutatások, ismeretanyagok hozzásegítik a vállalatokat, a közvetítő és egyéb szerveket ahhoz, hogy megtalálják az őket érdeklő nemzetközi kooperációs kapcsolatok létesítésének, illetve elősegítésének legmegfelelőbb módjait, feltételeit.

314 l., fűzve 29,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FEKETE GYÖRGY:

Az alkotómunka hatékonyságának néhány problémája

A Kohó- és Gépipari Minisztérium Műszaki Tudományos Intézetének tanulmányorozatában (Időszerű gazdaságirányítási kérdések 1971. 1. sz.) jelent meg Hegedüs András és Márkus Mária tollából „Az alkotómunka körülményeinek és hatékonyságának szociológiai vizsgálata” című tanulmány.* A szerzők azokat a társadalmi feltételeket igyekeztek elemezni, amelyek az alkotómunka folyamatára hatást gyakorolnak.

Az alkotói felelősség fokozása

A tanulmány központi gondolata az alkotók felelősségének fokozása és ezen keresztül az alkotómunka hatékonyságának növelése. A szerzők felvetik azt a kérdést, hogy *a kutatók törekvései miatt összpontosulnak az alkotófolyamat helyett a hivatali előmenetelre*. Vizsgálataik szerint az alkotói tevékenységben a hierarchia elve a domináló. A megkérdezett kutatók körében csak szórványos az a vélemény, amely jónak tartja az előmeneteli lehetőségeket. Kilenc gépipari vállalatnál és két ipari kutatóintézetben végzett vizsgálataik szerint a magasabb fizetések elsősorban a hierarchiában elfoglalt helyhez és nem a tényleges munkaeredményekhez kötődnek. (36 l.) Így érthető, hogy a kutatók szakmai előmenetelüket a hierarchia fokozataiban keresik. A kutatóintézeti munkába „úgyiszlóván teljesen egyértelműen alá és fölé rendeltségi kapcsolatokon keresztül sodródnak be az egyes kutatók”.

Lényeges megállapítása a tanulmánynak, hogy a beosztásnak, a hierarchiában elfoglalt helynek a vállalatokon kívüli társadalmi ítélet is nagy jelentőséget tulajdonít, amely úgyiszlóván kizárólag ezt a hivatali presztízs-hierarchiát fogadja el. (51. l.)

A tanulmány érdeme, hogy a szerzők ennek a kutatói munka szempontjából igen lényeges kérdésnek a *megoldására is vállalkoztak*. A kibontakozást olyan *alkotói csoportok létrehozásában* látják, amelyek beleszólnak a vállalat vezetésébe.

A szerzők elképzelése szerint ezek az alkotói csoportok a vállalat minden fontosabb fejlesztési döntéséhez véleményt adhatnak be, amelyet el kell juttatni mindazokhoz, akik részt vesznek a döntésekben. Az alkotók véleményét a vállalatfejlesztési tervekről meg kell ismertetni a szélesebb vállalati közvéleménnyel is, nagyobb lehetőséget teremtve ezzel a közvélemény formálására. Ez utóbbi céljából az alkotókat fel kell kérni

* A tanulmány néhány főbb megállapítását tartalmazó cikket lásd a Közgazdasági Szemle 1970. 11. számában.

arra, hogy a vállalatoknál rendezett fontosabb műszaki-gazdasági megbeszéléseken előadásokat vagy hozzászólásokat tartsanak. Gondoskodni kell arról, hogy az alkotók álláspontjukat vállalatokon kívüli szakértőkkel is megismertethessék, még akkor is, ha az nem egyezik a különböző hivatalokban kialakult álláspontokkal. Ezt a jogot bizonyos mértékig intézményesíteni kell. (53. l.)

A hierarchia bizonyos elemei természetesen ezekben az alkotócsoportokban is megvannak, legfeljebb a fokozatok elérésének más az útja, mint az eddigi vállalati szervezeti tagolódásban. Lényeges a szerzők erre vonatkozó javaslata: „Elképzelésünk szerint az alkotói csoport hierarchiájában viszonylag kevés (maximum három) fokozatot szabadna megkülönböztetni, s ezeket megfelelő címmel is jelezni lehetne. Az első, a legmagasabb csoportba azokat az embereket kellene sorolni, akik a vállalat szempontjából valamilyen fontos szakterületen nemzetközi színvonalat tudtak kialakítani és ezt a gyakorlati tevékenységben is érvényesíteni képesek. A másodikba azok kerülhetnének, akik elismert hazai szaktekintélyek és mint ilyenek nagyon jelentős segítséget adnak a vállalat dinamizmusának kialakításához. Végül a harmadik csoportba különösen tehetségesnek tűnő fiatalokat lehetne sorolni, akiknek ez lehetőséget adna arra — megfelelő munkafeladatok és körülmények biztosítása mellett —, hogy képességeiket kifejlesszék és tehetségüket realizálni tudják.” (65. l.)

A továbbiakban a szerzők — konkrét szociológiai vizsgálatok alapján — sok olyan összefüggésre hívják fel a figyelmet, amelyeket az ipari kutatások jövőbeli szervezéséhez érdemes megszívlelni. Elsősorban *a munka szervezettségének hiányosságait kell szélesebb társadalmi kritika kifejlesztésével és az alkotók kezdeményezőkézségének fokozásával kiküszöbölni.* (19. l.) A megkérdezettek véleménye alapján elsősorban a személyes anyagi ösztönzéssel, a célprémiumok kiterjedtebb alkalmazásával és az alapfizetések differenciálásával lehetne az alkotómunkát jobban ösztönözni. (43. l.)

A szerzők nem mondják ugyan ki, de tanulmányukban mégis több helyen érzékeltetik, hogy maguk az ipari alkotómunkával foglalkozók másképpen értékelik a munka szervezettségének a kérdését. *A tudati viszonyokra az jellemző, hogy a munkával való elégedettség legfontosabb tényezője a kollegákkal való jó viszony kiépítése és a legkevésbé fontosnak ítélt tényező a munka szervezettsége.* (17. l.)

Az is elgondolkoztató, hogy még a vezető beosztásúak körében is a megkérdezetteknek kevesebb mint a fele érzi, hogy nagy befolyást tud gyakorolni saját részlegének tervére, programjára. Ez egyik oldalról a kevésbé intenzív munkát, a kutatók közötti békés egymás mellett élés, a megelégedettség körülményeit mutatja, de másik oldalról azt is, hogy a kutatókkal szemben nincsenek magas követelmények. Ez némiképpen azzal is magyarázható, hogy még a megkérdezett ipari kutatóintézetekben is a gazdasági tevékenységet legalább annyira szolgálják a színvonalas adaptációs tevékenység eredményei, mint a nagyobb szabású kutatások. Kétségtelen, hogy ilyen körülmények között szerényebb igényeket támasztanak a kutatások iránt.

Nagyon reálisan veti fel a tanulmány az alkotók tudományos, technikai, közgazdasági informáltságának a hiányát. A szerzők nem részlete-

zik, hogy konkrétan milyen információkra gondolnak, csupán arra utalnak, hogy némely hivatalos szerv az alkotók elől elzárja a tevékenységükhöz szükséges anyagokat. „Bizonyos információk — írják a tanulmányban —, amelyeket állami pénzen gyűjtenek össze, egyes szervek privilégiumává válnak.” (53. l.) Mindenesetre, ezek a súlyos — bár minden bizonnyal reális — megállapítások további részletezést érdemeltek volna.

Az alkotók munkakörülményeit vizsgálva, a szerzők hangsúlyozzák, hogy a megkérdezettek szerint a legtöbb nehézséget a végrehajtók nem megfelelő felkészültsége okozta. (20. l.) Ez a súlyos, különösképpen a termelésirányítókra és fizikai dolgozókra terhelő megállapítás azonban a tanulmányban nincs bizonyítva. Más kérdésekre adott válaszokból közvetve ennek éppen az ellenkezője olvasható ki. A megkérdezett szakemberek véleménye szerint ugyanis számukra az alkotómunkában a legkevesebb problémát a saját gyakorlatuk hiánya jelenti. (21. l.) Ezzel viszont ellentétes az a válasz, amely szerint az alkotótevékenységgel foglalkoztatott szakemberek rendkívül kevés időt fordítanak saját önképzésükre. (32. l.)

Mindez együtt véve a munkával, a feladatokkal való azonosulás elmentmondásaira hívja fel a figyelmet. Erre a problémára utal az is, hogy a megkérdezetteknek csupán 60 százaléka választaná újból a jelenlegi szakmáját. Ezt természetesen nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a tudományos tevékenységgel foglalkoztatottak elsősorban munkájukkal elégedetlenek; ebben a válaszban a munkakörülmények, a munkahelyi légkör befolyása is érvényesül.

Az elmondottak alapján *az alkotómunka körülményeinek vizsgálata korántsem tekinthető lezártnak*, ellenkezőleg, e kérdéseket az első vizsgálati tapasztalatok alapján célszerű lenne sokkal szélesebb mederben tovább kutatni.

Az ipari kutató alkotótere a vállalat

Az elmondott nagyon hasznos javaslatok és vizsgálati részeredmények mellett azonban érinteni kell a szerzők néhány olyan kevésbé megalapozott állásfoglalását is, amely bizonyára akadályát képezi a kérdések további részletesebb vizsgálatának és tisztázásának. Véleményem szerint a *kutatói függetlenség értelmezése tekintetében a tanulmány jelentős túlzásokat tartalmaz*. Az alkotómunka igénylését azzal indokolják, hogy szükségesek olyan emberek, akik az „új” adaptációjával foglalkoznak és mentesek a hivatalos hierarchia megkötöttségétől és az üzemszerű termelés irányításában gyakran kialakuló konzervativizmustól. (5. l.) Nem vitatom, mindenféle hierarchiának lehetnek merevségei, és nem vitatom az üzemszerű termelés bizonyos konzervativizmusát sem (amely persze magában foglalja a technikai fegyelemhez való ragaszkodás fogalmát is). A szerzőknek ez az állásfoglalása azonban nem alkalmas arra, hogy az ipari kutatások alapkonceptiójává váljon. Mint már szó volt róla, még a kutatóintézetekben is nagy szerepe van az adaptációnak. Még nagyobb a szerepe az ilyen típusú tevékenységnek a vállalatokban. Ezért érthetetlen az a szembeállítás, amellyel *a szerzők a kutató-alkotó egyéni érdeklődését és ezen keresztül kutatási ambícióit attól féltik, hogy ezek az emberek kénytelenek mások által kijelölt problémák megoldásával*

foglalkozni. (28. l.) Ha az így értelmezett függetlenség a feltétele az identifikációnak, akkor ez társadalmi körülményektől függetlenül is, minden modern társadalomban megoldhatatlan probléma.

Mire vezethető vissza a szerzőknek ez a túlzása? Minden bizonnyal hozzájárul ehhez a maguk által megválasztott vizsgálati cél korlátozottsága. Ez pedig azzal függ össze, hogy *a vezetői tevékenységet nem számítják alkotómunkának.* (8. l.) Ezt a teljesen önkényes megállapítást arra alapozzák, hogy a vezetők „hatalmi eszközökkel” döntenek.

A megkérdézett szakemberek válaszaiból azonban az látszik, hogy a kutatással foglalkozók elismerik a vezetői tevékenység alkotói jellegét. Például az igazgatók számára az alkotó mérnöknek szánt keresetknél jóval magasabb igazgatói jövedelmeket tartanak helyesnek. (37. l.) Maguk a szerzők is elismerik, hogy a vállalatokon belül a legszélesebb áttekintéssel nem a kutatók, hanem a szakirányítók rendelkeznek. (6. l.)

Az alkotói fogalom leszűkítéséből természetesen adódnak a hibás következtetések. Ha a határvonalat a valóságnak megfelelően húznánk meg, akkor fel sem vetődhetne olyan koncepció, amely a vállalati hierarchiából, az egyes szervezeti egységek funkcióiból kizárja az alkotói tevékenységet. A szerzők által javasolt kutatói csoportok feladatát sem szabad tehát ebből a szemszögből értelmezni.

Nem az a fő probléma, hogy az alkotó, kutató tevékenység nem elég szervesen épül be a vállalati, üzemi szervezetbe. Ellenkezőleg, túl kis egységekre bontva formálisan kapcsolódnak a kutatók az egyéb részlegekhez. Hiányzik a kutatásoknak az a kritikus tömege, amely már hatékony lehetne. A kritikus tömeg biztosítása azonban nem a kutatói függetlenség fokozását, hanem éppen ellenkezőleg, a kutató részmunkájának a vállalatvezetésben való integrálását váltja ki. A szétaprózottan működő kutatógárda munkája során — a munkára való koncentráció helyett — a munkatársak közötti kapcsolat jelentősége válhat uralkodóvá. A nagyobb egységekben, intenzívebben működő kutatók munkája csak alá- és fölérendeltségi viszonyok keretében szervezhető. Más kérdés, hogy kutatócsoportok létrehozásával, az anyagi ösztönzés fejlesztésével, és egyéb módon a szervezeti hierarchia merevségét lazítani kell. Ez azonban nem igazolja a szerzőknek azt a túlzó álláspontját, amely a következő véleményben összegeződik: „Az alkotói munka hatékonyságának növelése végett ezt a tevékenységet ki kell szabadítani a hivatali hierarchia egyeduralma alól és olyan mérvű önállósághoz és előnyhöz juttatni, amely hatékony ellenpontja lehet az egy dimenzióban elhelyezett szakigazgatási hatalomnak”. (51. l.) Erre a megoldásra már csak azért sem kerülhet sor, mert ez a koncepció eleve feltételezi a vezetői beosztásoktól mentes, független kutatói munkát. Ilyen körülmények között *a szerzők álláspontja — szándékuk ellenére — az alkotóerővel való pazarló bánásmód felszámolását sem segítené.*

Gazdaságpolitikánk hatása az alkotómunkára

A tanulmányban vázolt koncepció hiányosságai valószínűleg összefüggnek a szerzőknek a gazdaságirányítási rendszerről alkotott véleményével, illetve (mondhatjuk nyugodtan) bizonyos előítéleteivel vagy feltételezéseivel.

A tanulmány abból indul ki, hogy az ipari vállalatok dinamikus fejlődésükhöz a szükséges szellemi tevékenység nagy részét kívülről kapják (5. l.), és valami speciális, új, vállalaton belüli erő működésbe lépését várják a független alkotó személyétől. Úgy vélik, hogy a vállalatok csak így képesek szellemi függetlenségüket megőrizve gyorsan és sikeresen igazodni a változó körülményekhez. Mivel ez nem következett be, arra következtetnek, hogy az új gazdasági mechanizmus ösztönzői még nem hatnak. (15. l.)

A szerzők szerint a következő alternatíva vethető fel: *„Gazdaságpolitikánk a műszaki fejlesztés és az alkotómunka feltételeinek megjavítására koncentrál-e elsősorban, vagy az egy főre jutó bruttó termelési érték növelését tűzi ki legfontosabb célul?”* (15. l.) *Ez az alternatíva a valóságban nem létezik*, hiszen éppen a gazdasági környezet, a vállalatra háruló feladat, vagyis a terv kényszerítő ereje — illetve a nyereségérdekeltség mint ennek fő eszköze — kell hogy kiváltsa azokat a hatásokat, amelyek a jól működő vállalat tevékenységének alapkritériumává teszik a szakadatlan műszaki fejlesztést is.

A gazdaságpolitikai eszmefuttatások, a gazdaságirányítási rendszer bizonyos elemeinek vizsgálata kapcsán a szerzők egyébként nagyon értékes és okvetlenül további elemzést igénylő megállapításokat is tesznek. A többi között azt írják: *„megdöbbentő, hogy a műszaki fejlesztés tekintetében az alkotók a KGM 9 gépipari vállalatánál nem látnak javulást. Ez nem bontakozik ki olyan mértékben, mint ahogy azt a reformtervezet előírányozta”*. (15. l.) *A műszaki fejlesztés stagnálása* minden bizonnyal további mélyreható elemzést igényel.

Valószínű, hogy a feltárt kedvezőtlen jelenségek ellenére sok olyan pozitív összefüggés van a vizsgált területen is a gazdaságpolitika és az alkotómunka, a közgazdasági környezet és a műszaki fejlesztési tevékenység között, amelyeket mint az alkotómunka konkrét követelményeit és fontos hatékonysági problémáit a szociológia eszközével is sokkal árnyaltabban kellene a jövőben vizsgálni.

Az NDK fejlődése 1971—75 között

Az NDK új ötéves tervével kapcsolatos dokumentumban* a tervszámok, termékek, feladatok, létesítmények tömegében tájékozódva három kifejezéssel találkozhatunk a leggyakrabban: intenzifikálás, koncentráció, racionalizálás. Egyszerre céljai és eszközei a fejlesztésnek, az építőiparral kapcsolatban éppúgy előfordulnak, mint a lakosság ellátásánál, kimondva vagy kimondatlanul áthatják a tervet, amely az NDK fejlődését az 1971—75 közötti periódusban meghatározza.

Néhány sokatmondó szám

A mindenütt jelenlevő racionalizálási, intenzifikálási törekvések és a koncentráció az alapvető feladatokra, eszközei és biztosítékai a tervcélok megvalósulásának. Az elkövetkező ötéves periódusban 1970-hez képest 126—128 százalékra kívánják emelni a nemzeti jövedelmet, 134—136 százalékra az ipari árutermelést, 135—137 százalékra az ipari munkások és alkalmazottak munkájának termelékenységét. Mindezek az erőfeszítések az NDK tervezői szerint a fogyasztás 121—123 százalékára való emelkedését eredményezik majd. Az 1966—70-es időszak 135,6 milliárd márkájáról 173—176 milliárd márkára nőnek a beruházások. A tervidőszak végéig 500 ezer lakással több áll az NDK polgárainak rendelkezésére építés, átépítés, korszerűsítés révén. A társadalmi alapból a lakosság számára nyújtandó szolgáltatások és juttatá-

sok összegét az 1966—70. évi 110 milliárd márkáról 1971—75-ben 140—150 milliárd márkára kell emelni. (Ez 130—135 százaléknak felel meg.)

Differenciált iparfejlesztés — változó struktúra

Ha az egyes iparágak, termékek termelési terveit vizsgáljuk, szembe-tűnik az a szavakban is megfogalmazott törekvés, hogy megtalálják és kiemeljék a leglényegesebb feladatokat, s levonva a feladatokból eredő konzekvenciákat egyes iparágak, termékek termelésének lendületesebb növekedését tervezik.

A tervek szerint kiugróan gyors fejlődést kell elérni a gyógyszeriparban (70 százalékkal emelkedik a termelés), az elektrotechnikai-elektronikai (68—76 százalék) és a hidraulikai termékek termelésében (75—100 százalék). Különös figyelmet szentelnek a mérésirányító és szabályozástechnikai berendezések termelésének. A növekedés itt 93—100 százalék. Az elektronikus adatfeldolgozó berendezések és perifériák termelését 250—300 százalékra növelik a Robotron és Zetronik kombinátokban. Az üveg- és kerámiai ipar meglehetősen gyors (45—48 százalékos) növekedését is túlszárnyalja az iparágon belül az optikai üvegek termelése (120 százalékkal nő a termelés).

A nagy számok többnyire a legdinamikusabb iparágak megnevezése mögött sorakoznak, vagy olyan iparágak, termékek termelésnövekedését jellemzik, amelyekben az NDK-nak nagy termelési hagyományai vannak (például optikai üvegek).

* Direktive des Zentralkomitees der SED zum Fünfjahrplan für die Entwicklung der Volkswirtschaft der DDR 1971 bis 1975. Neues Deutschland, 1971. május 5.

Az ipari termelés növekedésének átlagánál valamivel gyorsabban nő a vegyipar (147—149 százalékra) és a gépipar. A nehézgépiparban az ipari árutermelés 140—142 százalékra, a gép- és járműiparban 139—141 százalékra nő. A szerszámgyártás (146—154 százalékra), a hajógyártás (140—146 százalékra), a textilgépek termelése (146—150 százalékra) és az öntödei termelés (134—146 százalékra) emelkedik, noha ezek az ágazatok már nem mutatnak olyan lendületes felfutást, mint az előbb említett haladó ágazatok.

Ebbe a második csoportba sorolhatjuk a számok alapján (az előbbieket mellett) a szivattyú- és kompresszorgyártást (60 százalékos emelkedés), a tengelykapcsolómű-gyártást (54—60 százalékos növekedés), a gyógyászati és labortechnikai termelést (46—54 százalékos emelkedés).

A könnyűipar megközelítőleg azonos ütemben fejlődik az ipar egészével. Az ipari árutermelést a könnyűiparban legalább 132 százalékra kell emelni a terv szerint. Hasonló a helyzet az alapanyagiparban (130—132 százalék) és a kohászatban. Ezek az adatok és maga az a tény, hogy az ipari termelés a nemzeti jövedelemnél gyorsabban növekszik, arra utalnak, hogy tovább erősödik az NDK ipariállam-jellege.

A differenciált fejlesztés átformálja az NDK ágazati és termékstruktúráját, de a terv szerint más fontos strukturális eltolódások is végbemennek. Megváltozik például az energiaellátási szerkezet. A szilárd tüzelőanyagokat mindinkább kiszorítják a folyékony tüzelőanyagok és gázok. Az energiagazdálkodás fő feladatát éppen a hatékony energiastruktúrára való átmenet képezi. Általánosan jellemző a korszerű termelési eljárások alkalmazásának növekvő aránya a hagyományos eljárásokkal szemben (tuskóöntés, nyomás és precíziós öntés az öntőiparban, nagy termelékenységű fonalgyártó-, kötő- és hurkolóeljárások a textilfelületek kialakításánál, program- vagy folyamatvezérlésű gyártás a gépiparban, az előregyártás arányának és a könnyű-

szerkezetes építés súlyának a növelése az építőiparban. Ugyancsak fokozódik a korszerű vontatás súlya a szállításban. A Szovjetunióból importált nagy teljesítményű Dieselmotordonyokkal 83—85 százalékra kívánják emelni ennek arányát. Törekedni fognak a konténeres szállítás szerepének növelésére.

A beruházások, a fejlesztési tevékenység és a kutatás is a differenciált feladatoknak megfelelően a legfontosabb területekre koncentrálódnak. „Az új termelési kapacitások létesítését az 1975-ig terjedő időszakban a struktúraváltoztatás olyan objektumaira kell koncentrálni, amelyek rövid idő alatt nagy népgazdasági hasznot hoznak, vagy hozzájárulnak a népgazdaság arányosságának biztosításához” — olvashatjuk a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága dokumentumában.

A termelés növekedése már az előző öt éves tervidőszakban is 95 százalékban a munkatermelékenység emelkedéséből származott. Az új öt éves terv előirányzatai szerint a termelésnövekedést az iparban szinte teljes mértékben a munkatermelékenység fokozásával kell elérni.

A termeléssel együtt változik a fogyasztási szerkezet, hiszen míg az élelmiszeripar a késztermékek termelését 118 százalékra emeli, addig a fogyasztási cikkek előállítására a gép- és járműiparban legalább 140 százalékra növekszik. A kiváló minőségű elektrotechnikai és elektronikus fogyasztási cikkek termelése 1975-ig 143—145 százalékra nő. Az NDK új öt éves terve irányelveiben világosan megfogalmazott cél, hogy minden iparágban növeljék a fogyasztási cikkek termelését. A fogyasztási cikkekben belül növekszik a jó minőségű, korszerű termékek aránya.

Élelmiszer-gazdaság

Az NDK mezőgazdasági fejlődésének középpontjában az intenzifikálás áll, amelyhez megfelelő keretet ad az uralkodó szövetkezeti nagyüzem (a mezőgazdaságilag művelhető terület 86 százaléka).

A mezőgazdaság területén az intenzifikálás a kemizálásban és a gépesített technológiák kialakításában ölt testet. A korszerű növénytermesztés anyagi alapját az elkövetkezendő időszakban a vegyipar és az import jelentik. A gépesítést 35—45 ezer különböző típusú traktor, 10—14 ezer tehergépkocsi és 4200—4400 aratócséplőgép szolgálja majd. Az új takarmánytechnológiát 1971—72-től kezdve, a répatéchnológiát 1972—73-tól kívánják bevezetni a termelésbe.

Figyelemre méltó az a szándék, hogy az ésszerű, hatékony talajerőgazdálkodást egyre inkább beilleszték a mezőgazdasági nagyüzem újratermelési folyamatába.

Az elkövetkező években erősödik a koncentrációs folyamat, a növénytermesztés és az állattenyésztés egyes ágaiban nagyobb termelési egységek keletkeznek. Előrehalad a szakosítás és a munkamegosztás a mezőgazdasági üzemek között, és az együttműködés kiterjed a közös beruházásokra is.

A mezőgazdasági beruházások nagyobb részét továbbra is a növénytermesztés fejlesztésére, a mezőgazdasági termékek konzerválására és raktározására, a talajtermelékenység növelésére és talajjavítási munkálatok végrehajtására kell összpontosítani. A tudományos-műszaki kutatások feladata nagy hozamú növényfajták nemesítése és a nagy teljesítményű tej- és hústermelést szolgáló állatfajták kitenyésztése.

Az agrárgazdasági kutatások középpontjában az üzemgazdaságtan, a mezőgazdasági kooperáció és a gazdaságosság problémái állnak. Az élelmiszer-gazdaság növekvő feladatainak megvalósítása végett a mezőgazdaság minden ágazatában törekedni kell a szakmai színvonal emelésére.

Közlekedés, szállítás és hírközlés

Az általános gazdasági fejlődéssel együtt gyorsan nő a szállításra váró áruk tömege. Az áruszállítási teljesítményeket 118—120 százalékra kell emelni. A személyforgalomban a tel-

jesítmény 110—115 százalékra való növelése mellett szorgalmazni kell a nagyvárosok helyi közlekedésének a javítását. A szállítás többi ága is egyenletesen fejlődik.

A postai teljesítmények 25—30 százalékkal nőnek. A második televíziós műsor vételi lehetőségeit lépcsőzetesen kiterjesztik.

Beruházások

A népgazdaság intenzifikálása az állóalap-gazdálkodásban és a beruházásoknál a meglévő berendezések jobb kihasználásában, a korszerűsítési és rekonstrukciós lehetőségek célratörő kiaknázásában ölt testet.

Az állóalapok bővítését abban az esetben tűzik ki célul, ha az újratermelés fokozásának minden egyéb lehetősége kimerült. A beruházási fegyelem megköveteli, hogy a jövőben csak akkor iktassanak új létesítményeket a népgazdasági tervbe és csak akkor kezdjenek az építéshez, ha biztosították a végrehajtás valamennyi feltételét. Idetartozik a kivitelező kötelező ajánlata is. A megkezdett beruházásokat rövid átfutási idő alatt, a legalacsonyabb költségekkel kell üzembehelyezni.

Az Építésügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó építési-szerelési tevékenységet 127—129 százalékra, az építőanyag-termelést 134—136 százalékra, a komplex lakásépítés kapacitásait 160—167 százalékra kell növelni, 1970-hez viszonyítva. A terv határozott célja, hogy az új lakásokkal egyidejűleg történjen a kommunális létesítmények építése is. Az építkezéseket össze kell hangolni a közlekedéssel, a posta-, táviró- és távbeszélő-szolgálat fejlesztésével.

Az NDK gazdaságának fejlődésére jellemző általános törekvések, mint a fajlagos anyag- és energiafelhasználás csökkentése, az erőforrások hatékony felhasználása, a korszerű technológiák elterjesztése, a beruházási tevékenységben is érvényesek.

Intenzifikálás, racionalizálás

A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának direktívái szerint a társadalmi termelés mennyiségi és minőségi növelésének legfontosabb eszköze a termelés intenzívebbé tétele és a gazdaságosság fokozása.

A racionalizálás — amelyet az NDK-ban elsőrendű politikai feladatnak tartanak — komplex folyamat, a termelés intenzívebbé tételének objektív követelménye. A racionalizálás több termelést jelent nagy beruházások nélkül, anyagtakarékossággal, értelmes újításokkal, a munkakultúra általános emelésével, a berendezések lehető legjobb kihasználásával. Tágabb értelemben a társadalmi munkatevékenység célszerű megszervezését, a termelési folyamatok és kooperációs kapcsolatok ésszerű megvalósítását, s így a szocialista gazdaság meglévő anyagi és szellemi erőforrásainak mindegyikére kiterjedő hatékony gazdálkodást jelenti.

Különösen nagy figyelmet fordít az NDK öt éves terve a racionális anyag- és energiagazdálkodásra. A szerkesztéstől és a tervezéstől kezdve, a szállításon keresztül a termelésig az anyagfelhasználás jelentős csökkentését tervezik. Az ipari árutermelés egységére számított, népgazdaságilag fontos nyers- és alapanyagok fajlagos felhasználása évente átlagosan 1,8—2,0 százalékkal csökkentendő.

Ugyancsak szigorú takarékoságra ösztönöz a terv az energiefelhasználásban. A fajlagos energiefelhasználás az iparban az árutermelésre vonatkoztatva évi 3,3—3,6 százalékkal, a villamos energia fajlagos felhasználása pedig 1,2—1,5 százalékkal lesz kisebb a terv szerint. Az energiahelyzet javításában fontos szerepet szán annak a törekvésnek, hogy az energaintenzív gyártási technológiákról energetikai szempontból kedvezőbb gyártási eljárásokra térjenek át.

A nyersanyagbázis növelésének fontos forrása a másodlagos nyersanyagok és hulladékok ipari méretű újrafelhasználása. Különösen vonat-

kozik ez a fém-, a papír-, a textilanyag- és a kaucsukhulladékokra, a csomagoló üvegekre, az elektromosenergia-termelés égéstermékeire.

Az állóalap-gazdálkodásban is előtérbe kerül a már meglévő állóalapok kihasználása, a technikai tökéletesítés. A beruházások teljes értékén belül a legtöbb területen növelik a rekonstrukciós és ésszerűsítést szolgáló beruházásokat. 1975-ig például a vegyipar beruházásainak legalább egyharmadát kell rekonstrukciós és ésszerűsítő beruházásokra fordítani. A kohászatban is a meglévő állóalapok rekonstrukciója, az ésszerűsítés, az állóalapok kihasználása áll a középpontban. De sorolhatnánk tovább, mert az elektrotechnikától a gépkecsiggyártásig a dokumentum mindenütt aláhúzza a racionalizálást célzó, gyorsan megtérülő beruházások és a beruházás nélküli ésszerű állóalapkihasználás jelentőségét.

A szabványosítás és tipizálás, az anyagok és szerelvények terén uralkodó rend és az ebből fakadó gazdaságos helyettesítés olyan racionalizálási lehetőségek, amelyeket mindenképp meg kell tanulnunk becsülni. Az ipari kultúra egyik fokmérőjének tekinthetjük azt a figyelmet, amelyet egy ország az ilyen természetű problémák megoldására fordít. Az NDK új öt éves tervében ez nagy gonddal kezelt kérdés: „A racionalizálási eszközöknek, különösen a mechanikai, elektromos, elektronikus, pneumatikus és hidraulikus szerkezeti elemeknek, szerelési csoportegységeknek, aggregátoknak és műszereknek, a komplett gépeknek és berendezéseknek a szabványosításával kell biztosítani az illeszthetőséget és kicserélhetőséget, valamint a sokrétű kombinációs lehetőségeket a felhasználók követelményei szerint” — tűzik ki célul a Német Szocialista Egységpárt direktívái.

Az egységesítés elvét kiterjesztik a modern csomagolástechnikára éppúgy, mint a gördülőcsapágy-gyártásra, a műszaki rugók előállítására vagy az acél épületszerkezetekre.

Fel kell figyelni az egységesítési törekvésekre olyan hagyományosan

egyedi, az uniformizálás alól kibúvó területeken, mint az építés. A terv szerint messzemenően egységesítik a tervperiódusban az energiagazdálkodás és a vegyipar számára készülő acél épületszerkezeteket.

A holt munka ésszerű felhasználásához szervesen kapcsolódik az élő munkával való gondos gazdálkodás. Az ipar egészét tekintve az élők munkaforrások nagyobb hányadát akarják a közvetlen termelésben hasznosítani. A tudományos munkaszervezésen, az ösztönző normamegállapításon, a munkafeltételek javításán, fegyelmezett kollektívák kialakításán keresztül vezet az út a korlátozott munkaerőforrások optimális és hatékony kihasználásáig. Az NDK ebben jó hagyományokkal rendelkezik, a tervezők azonban még ezeken a hagyományokon is túl szeretnének lépni.

A tudomány ötéves terve

A racionális alapokon nyugvó gazdálkodás a tudományos-technikai forradalom korában tudományra épülő gazdálkodást jelent. Az NDK fejlett iparában a rációt az újítókon, a szakmunkásokon, ezermestereken és precíz szervezőkön kívül, vagy inkább velük együtt, egyre nagyobb mértékben tudósok kollektívái képviselik. A tudomány és a technika terveit a népgazdaság valamennyi területén a terv lényeges alkotórészévé kell tenni — fogalmazzák meg a követelményt a direktívák.

Az ötéves terv minden nagyobb szabású célja az adott területen dolgozó munkásokon és műszakiakon kívül a tudomány embereinek is munkát ad. A tervezők világosan megfogalmazzák, milyen feladatok megoldását várják az NDK alkotó elméitől. A kutatásokban talán még nagyobb a koncentráció igénye, sok programot a szocialista országok közösségével együttműködve akarnak megvalósítani. Célratörő, koncentrált kutatások folynak majd a terv szerint, amelyekkel a kiválasztott területeken tudományos-technikai csúcsteljesítményeket kívánnak elérni.

Az új ötéves terv időszakában az eddig létrehozott tudományos potenciál jobb kihasználása kerül napirendre. Annak a módját is kutatni kell, hogyan lehetne ésszerűsíteni magát a kutatómunkát, hogyan lehetne biztosítani a megfelelő arányokat a kutatás, a fejlesztés, a szerkesztés és a technológia között. Előtérbe kerültek azok a módszerek, amelyekkel a tudomány adaptációját, a kutatási eredményeknek a termelésbe való gyors „felszívódását” kívánják biztosítani. Az ismert tudományos eredmények átültetése a technológia nyelvére 1971—75 között az egyik legfontosabb feladat. Különösen hasznosnak minősíti a terv az alapanyag- és energiamegtakarító technológiák kidolgozását, a hulladékértékesítő eljárások megtervezését.

Fontos feladat az automatizált információfeldolgozó technikát szolgáló műszerek és berendezések kifejlesztése is.

A mezőgazdasági kutatásokban a kemizálással, a gépesítéssel és a talajjavítással összefüggő problémák, új növényfajták nemesítése és jó hozamú állatfajták kitenyésztése áll középpontban.

A Német Szocialista Egységpárt direktívái szellemében az alapkutatásokban a következő területeket emelik ki:

— az energiatermelés, energiaátalakítás és -átvitel;

— a természeti erőforrások feltárása és hasznosítása;

— újszerű nyersanyagok létrehozása, nyersanyagvizsgálat, korrózióvédelem;

— az anyagátalakítás és -feldolgozás új hatékonysági elveinek kidolgozása, az anyag plazmaátalakításával kapcsolatos alapelvek kidolgozása;

— a matematikai-kibernetikai eljárások fejlesztése.

A kutatás alapvető feladatainak kijelölésén kívül az NDK tervezői az egyes iparágak számára is megfogalmazzák a legfontosabb kutatási feladatokat.

A közvetlenül gazdasági eredményre átváltható tudományos vívmányok ma már nemcsak mérnökök fejében

születnek. Mind több tudományág integrálódik a termelésbe. Ezek között is kitüntetett szerepe van a közgazdaságtudománynak, amely a gazdaságirányítás színvonalának emelkedéséért felelős.

A gazdasági tervezéssel és irányítással kapcsolatos változások

Az NDK-ban is erőteljes a törekvés, hogy áttérjenek a hosszabb távú tervezésre. Tökéletesíteni kell a mérlegrendszert, hogy alkalmassá váljon a társadalmi munkamegosztás elmélyülése következtében mind átfogóbbá és differenciáltabbá váló kooperációs kapcsolatok visszatükrözésére.

Kiemelten kezelik az NDK tervezői a tudományos-technikai terveket és az intenzifikálással és racionalizálással összefüggő tervekészítést.

Az irányelvek aláhúzzák a kooperációs kapcsolatok hatékony megszervezésének szükségességét, a kooperációs lehetőségek pontos felmérését és tervezését.

A központi állami tervezést — amelyben a szocialista társadalmi berendezkedés előnyei öltenek testet — tovább kívánják erősíteni. A direktívákban megfogalmazódik az a követelmény, hogy növeljék a minisztériumok felelősségét az állami tervfeladatok és központi útmutatások teljes átültetéséért a vállalatok és kombinátok tevékenységébe.

A minisztériumok feladataként jelöli meg a dokumentum az olyan, az egész népgazdaság arányossága szempontjából fontos tevékenységek közvetlen előkészítését és irányítását, mint a beruházások, a tudomány és a technika területén fennálló központi feladatok és a nemzetközi szocialista kooperáció.

A gazdaságirányítás hatáskörét javítja az a progresszív törekvés, hogy fokozott mértékben támaszkodnak az emberek alkotó kezdeményezésére a demokratikus centralizmus elve alapján. A direktívák hangsúlyozzák a gazdaság irányítóinak felelősségét minden szinten.

A vállalatok vezetői felelősek a rentábilis termelésért, a súrlódásmentes kooperációért más vállalatokkal, s a termelésben részt vevő dolgozók munka- és életkörülményeinek javításáért. Ez utóbbi feladat, amelyet a kerületek, körzetek, városok, községek vezetőivel közösen kell vállalniuk, nemcsak szociálpolitikai követelmény, hanem mint az irányelvek kifejezésre is juttatják, a hatékony újratermelés fontos feltétele.

A vállalatok számvitelének normatíváit és mutatóit úgy kell kialakítani, hogy jobban biztosítható legyen a természetes és pénzügyi tervezés egysége. A vállalatok érdekeltségét fokozni akarják a népgazdasági terv teljesítésében, a nyereség növelésében a népgazdaságnak nyújtott magas színvonalú teljesítmény és a munkatermelékenység emelése alapján. A teljesítmény és a bér kölcsönös kapcsolatát a vállalatokban és a kombinátokban a vállalati bérezési gyakorlat tökéletesítésével és a teljesítménytől függő beralaptervezés javításával kell megerősíteni.

Az ipari árakat az elkövetkező ötéves terv időszakában a csökkenő költségeknek megfelelően központilag rögzítik. Az ipari árak tervszerű változtatásáról a Minisztertanács dönt.

Az irányítás színvonalának emelésével kapcsolatban nagy reményekre jogosítja fel az NDK tervezőit az elektronikus adatfeldolgozás elterjedése a következő öt év folyamán. Ez megkönnyíti az információáramlást. A fontos gazdasági információknak nem szabad megállni a vállalatvezetés szintjén, hanem a vezetők beszámoltatása és a dolgozók tájékoztatása révén el kell jutnia a munkaadókig. A Német Szocialista Egyesülpárt irányelvei szerint növelni kell a termelés közvetlen szervezőinek a szerepét, akik sokat tehetnek a tervcélok megvalósításáért.

A gyakorlati gazdaságvezetők elé azt a feladatot állítják, hogy szerezzenek elméleti tudást a munkaszervezésben, a közgazdasági-matematikai módszerek, a korszerű adatfeldolgozási technika alkalmazásában, és

hogy ezt a tudást munkaterületükön hasznosítsák.

A külgazdasági kapcsolatok

A külgazdaságban a fő feladatnak a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal való tudományos-technikai együttműködést tartják, de hangsúlyozzák a fejlődő országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok fejlesztésének jelentőségét is.

Az 1976-ig terjedő időszakban az NDK külkereskedelmi forgalmának kb. 75 százaléka bonyolódik le a szocialista országokkal. A szocialista relációjú kereskedelem jelentőségét fokozza, hogy igen dinamikusan fejlődő területről van szó. A következő öt évben a szocialista országokba irányuló export 160—170 százalékra való növekedésével számolnak.

A külkereskedelmi forgalomnál is nagyobb figyelmet szentelnek a szocialista integráció fejlesztésének, ettől különösen a nyersanyagellátás hosszú távú biztosítása, valamint a kutatási és termelési együttműködés területén várnak sokat. A Szovjetunióval kötött egyezmények alapján kívánják megoldani az automatizált információfeldolgozó-technika felhasználására szolgáló berendezések fejlesztését. Együttműködnek ezenkívül a barnaszénbázisú erőművek építésében, a félvezető-technikában és mikroelektronikában (alap- és alkalmazott kutatások szakosítása) és egyéb területeken is. Az együttműködés természetesen a többi szocialista országokkal is széles körűen fejlődik (hosszú lejáratú egyezmények alapján).

A tőkésországokkal folytatott kereskedelemben piacképes exporttermékek kivitelét tűzik ki célul. A konkrét piaci feltételek figyelembevételével szilárd piaci helyzetet szeretnének kivívni, hogy a terv céljainak megfelelően fejleszthessék az importot. A külkereskedelemmel foglalkozó valamennyi szervnek és az exporttermékek termelőinek elsősorban az exporttervek feltétlen betartására kell koncentrálniuk. Nem kisebb jelentőségű feladat az import takarékosabb igénybevétele sem.

Életszínvonal

Az 1971—75-ös időszak erőfeszítései az iparban, a mezőgazdaságban és a tudományban értelmüket, céljukat abban találják meg, hogy kézzelfogható változásokat eredményeznek az NDK polgárainak mindennapi életében. A termelési teljesítményekkel összhangban tovább emelkedik a munkások és alkalmazottak bére. Az új nyugdíj jogot az ötéves terv folyamán ki fogják terjeszteni a régi öreg-ségi nyugdíjakra is.

A növekvő bérekkel és nyugdíjakkal szemben növekvő fogyasztási-cikk-mennyiség áll majd. Az árualap évi 4—4,2 százalékkal, a lakosság rendelkezésére bocsátandó ipari fogyasztási cikkek termelése 130, az élelmiszeripari (mezőgazdasági) cikkeké 118 százalékra növekszik. A gép- és járműgyártás 137 százalékra, az elektronika legalább 140 százalékra emeli a tartós fogyasztási cikkek kínálatát 1970-hez képest. 1975-ig a háztartásoknak hűtőgéppel és tv-készülékekkel, mintegy 75—80 százaléka, mosógéppel 65—70 százaléka fog rendelkezni.

Mindezek a fogyasztási javak a terv szerint kulturáltabb kereskedelem közvetítésével jutnak el a dolgozókhöz. Nagy gondot kell fordítani a választékra az áruházakban, a kereskedelmi vállalatoknál, a vásárcsarnokokban, a fióközetekben és a minta utáni megrendelésre szállító kereskedelemben. A nagykereskedelem az áruszállítási út legkedvezőbb kialakításával, a forgalom meggyorsításával, a tiszta forgalmi költségek csökkentésével járul hozzá a magasabb színvonalú kereskedelmi tevékenységhez.

A modern gazdaság jellegzetes tendenciája, a szolgáltatások súlyának növekedése az NDK gazdaságában is érvényre jut. A direktívák jelentőségüknek megfelelően foglalkoznak a szolgáltatásokkal, nem egyszerűen gazdasági, hanem társadalmi kérdésként kezelve őket. A kommunális szolgáltatások, a lakóépületek javítási szolgáltatásainak fejlesztése, a civilizációs ártalmak elhárítása az

emberi környezet javítását célozza, a kulturált életmód feltételeit teremti meg, csakúgy, mint a tervbe vett 500 ezer lakás. Az NDK-ban is törekednek arra, hogy a lakosság saját pénzeszközeit is mozgósítsa a lakáskörülmények megjavítására.

A mosás és vegytisztítás, a háztartásban szükséges javító munkák, valamint a közétkeztetés teljesítményeinek növelésében a dolgozó nő iránti figyelem nyilvánul meg. A nők helyzetének javítása, bevonásuk az irányító tevékenységbe, a képzésükkel kapcsolatos problémák többször is előfordulnak a Német Szocialista Egységpárt dokumentumaiban. A bölcsődei, óvodai férőhelyek növelése és a napközi otthon által nyújtott lehetőségek ugyancsak nagy segítséget jelentenek a nőknek és a családoknak.

Az egészségügyi ellátás fejlesztésében a következő periódusban mindinkább a megelőzés felé kell fordulni, a szűrővizsgálatok kiterjesztésével és az egészséges életmód propagálásával és segítésével.

A terv foglalkozik a növekvő szabadidő gazdasági kihatásaival, kifejezve azt a törekvést, hogy intézményesen is biztosítsák az NDK polgárai számára a szabadidő kulturált felhasználását.

Végül külön ki kell emelni azokat a progresszív tendenciákat, amelyek az oktatás és képzés fejlődését jellemzik.

1975-ben a 8-osztályos tanulók 90

százaléka folytatja majd tanulmányait a politechnikai középiskolákban.

A képzést és a továbbképzést, amely hosszú időre meghatározza a termelés személyi feltételeit, az újratermelési folyamat elválaszthatatlan részeként kívánják tervezni az NDK-ban. Az oktatási folyamat műszaki feltételeinek biztosítása és hatékonyságának javítása minden szinten elérendő cél. A felsőfokú képzésben általánossá kell tenni a kutatásokra épülő tanítást. Az egyetemek és főiskolák kutatási kapacitását és szellemi erőforrásait be kell vonni a tudomány és a technika komplex tervezésébe.

Figyelemre méltó az a direktívákban megfogalmazott követelmény, hogy az üzemek szerződések alapján rögzítsék, hogyan támogatják a fő- és szakiskolák kutatási és oktatási feladatainak megvalósítását, anyagi és pénzügyi eszközökkel és kutatási berendezések gyártásával.

★

Az itt felsorakoztatott számok és tények az intenzív gazdasági fejlődés körvonalait rajzolják ki. Ennek megvalósítására mozgósítják az NDK anyagi és szellemi erőit. A tervezők elképzeléseinek kézzelfogható valósággá válása nemcsak a gazdaság növekedését jelenti majd, hanem a fejlett szocialista társadalom arculatának formálását is.

Szabó Katalin

Jugoszlávia gazdasági helyzete 1970-ben

Jugoszlávia gazdasági helyzete a múlt évben bonyolult problémákkal volt terhes. A problémák legélesebben a gazdasági egyensúly zavaraiiban, inflációs tünetekben és a külkereskedelmi mérleghelyzet súlyosbodásában jutottak kifejezésre. A kormányzat intézkedései, a restriktív rendszabályok, az ez év februárjában bekövetkezett devalváció ellenére még a jelenlegi helyzetet is az inflá-

ció gyorsuló üteme jellemzi, s most is jelentős a külkereskedelmi deficit.

Az említett gazdasági nehézségek éleződése következtében a múlt év végén napirendre került a gazdaságirányítási rendszer kérdése. Az irányadó jugoszláv felfogás az ország gazdasági problémáinak okát abban látja, hogy az 1965-ben bevezetett *gazdasági reform végrehajtásában nem voltak következetesek*. A gazdaság-

irányítási rendszer változtatásának irányát tehát nem a reform alaptételeinek módosításában, hanem következetes végrehajtásában látják, a politikai életben az öngazgatási viszonyok erősítését, gazdasági téren pedig a további liberalizálást tekintik célnak.

Már 1969-ben is fokozódó egyensúlyzavarok jellemezték a jugoszláv gazdaságot. Az 1965. évi gazdasági reformot követő kedvezőbb fejlődési periódust csökkenő növekedési ütem követte. 1968 elejére már a stagnálás jelei mutatkoztak. Ennek megszüntetésére a kormány a beruházási és a fogyasztói hitelek növelésével, az állami beruházások fokozásával a gazdasági tevékenységet *serkentő intézkedéseket vezetett be*. A gazdaság élénkítésére tett intézkedések túlzottan bizonyultak, annak „túlfűtöttségéhez” vezettek. 1969 második felében az ipari termelői árak 4—5, a fogyasztói árak csaknem 9 százalékkal növekedtek, az év végére a külkereskedelem deficitje 660 millió dollárt ért el.

A jugoszláv kormány időben tett lépéseket a gazdaság „túlfűtöttségéből” származó veszélyek elhárítására. Az 1970-re kidolgozott gazdaságpolitikai irányelvek a fejlődési ütem bizonyos mérséklése mellett az árak stabilizálását, illetve az áremelkedés normális keretek között való tartását, a külkereskedelmi egyensúly megteremtését jelölték meg fő feladatként. Már ekkor, az 1970. évi gazdaságpolitikai irányelvek tárgyalásakor tettek egyes köztársaságok javaslatot a dinár leértékelésére. A kormány azonban úgy ítélte meg, hogy az arányok helyreállítására és a gazdaság problémáinak megoldására elegendőek a gazdaságpolitikai irányelvek keretében elhatározott intézkedések.

1970 első negyedévének gazdasági eredményei több vonatkozásban a kormányt igazolták. A külkereskedelmi deficit az előző év első negyedévéhez viszonyítva 30 százalékkal csökkent; a fogyasztói árszínvonal is csak minimálisan emelkedett. A termelői árszínvonal azonban — az előző évvel ellentétben — rendkívül gyors

mértékben, havi 1—1,5 százalékkal kezdett emelkedni, ami azt mutatta, hogy az inflációs tendenciát előidéző alapvető okokat továbbra sem sikerült megszüntetni. Rövid idő után kitűnt, hogy a javulás csak átmeneti jellegű volt: már 1970 áprilisától mind erőteljesebben jelentkeztek a negatív tendenciák. Ekkor indult meg — a termelői árak növekedésének következményeként — a fogyasztói árak emelkedésének sorozata is.

Hónapról hónapra kedvezőtlenebbül alakult a külkereskedelmi áruforgalom és a félév végén már lényegesen magasabb volt a deficit, mint 1969 azonos időszakában. A külkereskedelmi mérleg további romlásának fékezésére a kormány június közepén 5 százalékos rendkívüli behozatali illetéket vezetett be, amelyet a képviselőház csak ideiglenes jelleggel hagyott jóvá. A képviselők jelentős része a rendelkezést ugyanis elkésett és nem kielégítő hatékonyságú intézkedésnek tartotta. Arra szólították fel a kormányt, hogy az év októberéig az ország gazdasági helyzetének megszüldítésére a parlamentnek átfogó javaslatokat terjesszen elő.

A behozatali illeték bevezetése, vagyis minden importáru 5 százalékos drágítása nem mérsékelte a behozatali igényeket, sőt az import növekedése még tovább gyorsult. Az import 1969 megfelelő hónapjaihoz viszonyítva júliusban 51, augusztusban 54, szeptemberben 48, októberben 57 százalékkal volt magasabb, miközben a kivitel stagnált.

Októberben a parlament felhatalmazása alapján a kormány újabb intézkedéseket tett: rögzítette az árakat és 90 napra 50 százalékos importletétet vezetett be. Ez elsősorban a nagy volumenű behozatalt lebonyolító horvát és szlovén vállalatokat érintette érzékenyen, amelyek vasércet, szenet, villamos energiát is importáltak. Nem fékeztek azonban a rövidlejáratú hitelek nyújtását, ami oda vezetett, hogy a bankok pénzügyi tartalékai kimerültek és amúgy is gyenge likviditásuk tovább romlott, bár kötelező letétjeik mérvét csökkentették. Mivel a vállalatok továbbra is hozzájutottak

rövid lejáratú hitelekhez, gyakorlatilag módjuk nyílt arra, hogy az importletéteket ebből a forrásból fizessék meg. Ez természetesen gyengítette a letétrendszer várt importfékező hatását. Egyebek között ilyen okok miatt nem hozták meg az októberi intézkedések sem a várt eredményt. Az áremelkedés üteme az október havi különösen magas, 2—3 százalékos inflációs rátához képest mérséklődött, a behozatal azonban tovább növekedett, és a kormány végül ez év január 23-án elrendelte a dinár 20 százalékos leértékelését. Még a múlt év őszén a kormánynak az volt az álláspontja, hogy először ki kell dolgozni a gazdaság stabilizálásának programját és ennek keretében kerülhet csak sor a dinár leértékelésére. A kérdés körül folyó viták élességét jellemzi, hogy a kormány gazdasági elnökhelyettese lemondott.

A termelés és a külkereskedelem növekedése

Jugoszlávia gazdasága a restriktív intézkedések és az egyensúlyi problémák kiéleződése mellett 1970-ben dinamikus, gyors ütemben növekedett. Annak ellenére, hogy a mezőgazdasági termelés az előző évinél alacsonyabb volt, a *társadalmi termék és a nemzeti jövedelem* (egyelőre még előzetes) statisztikai adatközlések szerint folyó áron 16 százalékkal növekedett, ami becsléseink szerint változatlan áron mintegy 5—5,5 százalékos növekedési ütemnek felel meg.

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésében a múlt évben a fő szerepet az ipar játszotta. Az *ipari termelés* egésze 9,1 százalékkal haladta meg az 1969. évi színvonalat és a gazdaságpolitikai irányelvek szerint alakult, amely az ipari termelés 9—10 százalékos fejlődési ütemét irányozta elő. A növekedési ütem tekintetében első helyen az olaj- és vegyipar áll, mindkét ágazat termelése 16 százalékkal bővült. A vaskohászat 14, a villamosenergia-ipar 13, az élelmiszeripar, fémfeldolgozó ipar és a nem fém anyagokat gyártó ipar 11 százalékkal növelte termelését. A

bőr- és cipőipari termelés, valamint a hajógyártás az 1969. évi színvonal alatt maradt.

A jugoszláv gazdaság szerkezetének alapvető aránytalansága abban áll, hogy miközben az ország feldolgozó ipara rohamosan fejlődik, az alapanyagipar fokozatosan elmarad. Jugoszlávia nyersanyagokban és ásványi kincsekben való gazdagsága közismert, mégis a gazdaság fejlesztéséhez igénybe vett külföldi és hazai tőke egyaránt a gyors megtérülést biztosító feldolgozó ipari ágakba áramlik. Az aránytalanságok kialakulását az árrendszer is elősegítette, mert a feldolgozó ipar termékeinek 78 százaléka szabadon alakulhat, ezzel szemben az energia-, vas- és színesfémipar teljes árutermelése, a dohány-, ital- és élelmiszeripar által termelt áruk nagyobb része az ellenőrzött árkategóriába tartozik. Az alapanyagipar vámvédelme úgyszólván szimbolikus, viszont a feldolgozó ipar termékeinek 78 százaléka védelem alatt van.

A nyersanyagok feltárására, a meglévő kapacitások modernizálására fordított eszközök elégtelennek bizonyultak, s így az alapanyagipar versenyképtelenné vált a külföldi szállítókkal szemben. Ez idézte elő az 1970. évi nagyméretű nyersanyagimportot: színes fémeket, szenet, fát, tehát az országban is rendelkezésre álló termékeket importáltak. Az alapanyaggyártás helyzetének ilyen alakulása tovább növelte az egyes tagköztársaságok gazdasági helyzetében már amúgy is meglévő különbségeket. Jugoszláviában a felhalmozás átlagos aránya 7,7 százalékot tesz ki a termelési értékhez képest, ezzel szemben Bosznia-Hercegovinában, Crna Gorában és Macedóniában — tehát a nyersanyagtermelő köztársaságokban — 4,3—5,8 százalék. Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában, amelyek feldolgozó ipara fejlett, az átlagos akkumuláció aránya 7,76—9,45 százalék. A gyengébben fejlett köztársaságokban — amelyek ipari struktúrájára az alapanyaggyártás nagy súlya jellemző — az ipari fejlődés üteme (Macedónia kivételével) alatta maradt a fejlett köztársaságok-

nak. A növekedés 1970-ben Szerbiában, Horvátországban és Szlovéniában 9 százalék felett volt, ezzel szemben Bosznia-Hercegovinában 6,8, Crna Gorában 2,8 százalékot tett ki. A villamosenergia-ipar, szén- és kokszttermelés, feketefém-kohászat, fa-, papír- és cellulózipar együttes aránya Bosznia-Hercegovinában 50,5, Crna Gorában 51,5, viszont a fejlettebb köztársaságokban 14—27 százalék.

Az ipari termelés 1970. évi 9 százalékos bővülése nem tudott lépést tartani a lakosság összes bevételének 29 százalékos és a beruházási fogyasztás 31 százalékos növekedése által kiváltott igényekkel: a megnövekedett keresletet sem egészében, sem összetételében nem elégítette ki. 1970-ben rendkívül élessé vált tehát az a már régebben is meglevő ellentmondás, hogy az ország többet fogyaszt, mint amennyit termel.

Az építőipar által elvégzett munkák értéke 1970-ben folyó áron számítva 28 százalékkal haladta meg az 1969-ben végzett munkák értékét. Az áremelkedést figyelembe véve a reális növekedés 10—12 százalék körül lehet. Az építőipari tevékenység nagy növekedési üteme a beruházásokkal függ össze, amelyek élénk keresletet támasztottak az építkezések iránt.

A külföldön végzett építőipari tevékenység egyre erősebbé váló exportágazat Jugoszláviában. Sajtóhírek szerint a jugoszláv építőipari vállalatok külföldön végzett építőipari tevékenysége 2,5 milliárd dinárt tett ki a különböző európai, ázsiai és afrikai országokban, valamint az Egyesült Államokban és Kanadában. A munkák $\frac{2}{3}$ -át Nyugat-Európában, főleg az NSZK-ban végezték.

A jugoszláv *mezőgazdaság* termelési eredménye 1970-ben 7—8 százalékkal volt alacsonyabb, mint az előző évben. Elsősorban a búza- és rozstermelés csökkent, a felvásárlás 30 százalékkal volt kevesebb, mint az előző évben, így 1971-ben Jugoszlávia jelentős mennyiségű gabonaimportra szorult. A kukoricatermelés az előző évinél 12 százalékkal volt alacsonyabb. Mivel az árpa- és zabtermelés

sem volt kielégítő, takarmányhiány keletkezett. A gyenge kínálat hatására a takarmányárak az idén már 30 százalékkal meghaladták az előző évit. A múlt évihez képest jelentősen elmaradt a napraforgó- és cukorrépa-termelés is. A napraforgó-termelés csökkenése két szempontból is érzékenyen érinti a jugoszláv mezőgazdaságot. Jelentős mennyiségű étolajat kellett importálni, és a csökkent feldolgozás miatt kisebb az olajpogácsa-termelés, ami a takarmányellátási gondokat fokozza.

Az állattenyésztési ágazatban növekedett a sertés- és a baromfi-hús-termelés. Ez utóbbi főleg a broiler-termelés elterjesztésével függ össze. Ennek eredménye a tojástermelés növekedése is. A marha- és juhhústermelés viszont lényegesen csökkent, ami annak a következménye, hogy az utóbbi időben csökkent az állatállomány. A szarvasmarha-tenyésztés lemaradása zavarokat okozott a tejellátásban, ami miatt Jugoszlávia tejimportra szorult. Ennek jelentős részét Magyarország szállította.

A marhahús Jugoszlávia egyik legjelentősebb nyugati exportterméke, a szarvasmarha-állomány csökkenése így nemcsak a belföldi ellátás, hanem a kivitel szempontjából is problémát okoz. A Közös Piacal kötött különmegállapodás által biztosított kiviteli lehetőségeket Jugoszlávia árualap-hiány miatt nem tudta teljes mértékben kihasználni.

A mezőgazdasági termelésben az árutermelésnek az egyéni gazdálkodás körülményei között csökken a részaránya. Ebben — különösen az állati termékek esetében — a paraszti „önfogyasztás” növekedésének van nagy szerepe. A kérdés jelentős, mert az egyéni termelők művelik a mezőgazdasági földterület csaknem 75 százalékát.

Jugoszlávia *külkereskedelmének* 1970. évi alakulását a behozatal úgyszólván gát nélküli növekedése jellemezte: az export megközelítően sem tudta követni az import dinamikáját. A behozatal az előző évihez képest 35, a kivitel pedig 14 százalékkal nőtt. Az export összesen 1680 millió dollárt, az

import 2850 millió dollárt tett ki, az áruforgalom deficitje tehát megközelítette az 1,2 milliárd dollárt. Ebből a konvertibilis valutájú viszonylatokra 91, a szocialista országokra 4, más klíringviszonylatokra pedig 5 százalékkal jutott. A konvertibilis valutájú országokkal folytatott forgalomban az előző évhez képest az import 45, az export pedig csak 13 százalékkal bővült. A mérleghiány 50 százaléka a Közös Piac országaival folytatott áruforgalomban keletkezett.

Az 1969. évihez képest megkétszereződött külkereskedelmi deficit kialakulásában — mint említettük — alapvető szerepet játszott az anyagok, félkésztermékek és alkatrészek, s különösen a fekete- és színesfémkohászati termékek behozatala. A gép- és berendezés-import egyharmada is olyan szállítóeszközökből állt (teher- és személygépkocsik), amelyeket Jugoszlávia ipara is előállít.

Az export 14 százalékos növekedésén belül az ipari termékek kivitele 16 százalékkal emelkedett, ezzel az ipar termékeinek aránya (beleértve a nyersanyagokat, a félkésztermékeket, alkatrészeket, a késztermékeket és az élelmiszeripari termékeket is) az exportban 86 százalékot ért el, szemben az előző évi 84 százalékkal. A legnagyobb növekedés a hajóipari termékek exportjában mutatkozott (41 százalék). A színesfémipari termékek kivitele 37, az élelmiszeripari termékeké 26 és a fémipar termékeié 23 százalékkal nőtt. A mezőgazdasági termékek exportjának emelkedése a gyenge termés következtében jelentéktelen volt.

A szocialista országokkal összességében és egyenként is fejlődött a jugoszláv forgalom, de kisebb mértékben, mint azt előirányozták. A KGST-országokkal lebonyolított forgalom alatta maradt a teljes forgalomnövekedés ütemének, a KGST-országok aránya Jugoszlávia teljes külkereskedelmi forgalmából az 1969. évi 26,6 százalékról 1970-re 24,7 százalékra csökkent.

Az ország fizetési mérlege az áruforgalmon kívüli bevételek növekedése következtében kedvezőbben ala-

kult ugyan, mint a külkereskedelmi mérleg, de így is 370 millió dollár passzívummal zárult. Az áruforgalmon kívüli bevételek közül a turizmusból eredő devizabevétel az előző évi 260 millió dolláros szinten maradt. Jelentősen nőtt viszont az időlegesen külföldön dolgozó jugoszláv munkások hazautalt jövedelméből származó devizabevétel, amely a múlt évben megközelítette a 400 millió dollárt és 50 millió dollárt tett ki a tartósan külföldön élők hazautalása.

Beruházás, foglalkoztatottság, jövedelmek, árak

Már említettük, hogy a *beruházási tevékenység* fokozott üteme gondokat okozott a jugoszláv gazdasági vezetésnek a belső gazdasági stabilitás, helyesebben a stabilitás megteremtésére irányuló törekvések szempontjából. Előzetes adatok szerint a beruházások értéke a múlt évben folyó áron 37,9 milliárd dinár volt, ami 1969-hez képest 30 százalékos növekedést jelent. A bekövetkezett áremelkedés miatt a tényleges növekedés mintegy 20 százalék az előző évi beruházási volumenhez képest. A beruházások forrásait tekintve valamelyest csökkent a vállalati eszközökből és növekedett a bankhitelekből finanszírozott beruházások aránya.

A gazdasági vezetés elsősorban pénzügyi és hitelpolitikai eszközökkel igyekezett fékezni a beruházási tevékenységet. Korlátozó hatása a rövid lejáratú hitelek megszorításának volt. Erre először 1970 júniusában, majd az októberi intézkedések kapcsán került sor; nyomukban lényegesen mérséklődött a beruházási ütem, amely az év első felében 41 százalékos növekedést mutatott 1969 első félévéhez képest.

Az ipari és bányászati beruházások részaránya 1968-hoz viszonyítva 7,8, 1969-hez viszonyítva 2,6 százalékponttal csökkent. Elsősorban a villamosenergia-termelés és az álló-alap-igényes vegyipari ágazat beruházásaiban következett be a csökkenés. Csökkent a mezőgazdaság fej-

lesztésére fordított beruházások részaránya is. Növekedtek viszont az idegenforgalmi és kommunális célokat szolgáló beruházások.

A fokozódó fogyasztás és a megnövekedett nyersanyagimport hatását mutatja az ipari vállalatok múlt évi *készletgazdálkodása*. A fogyasztási cikkek készlete 9 százalékkal volt kevesebb, mint 1969 végén, viszont az importált anyagok készlete 30 százalékkal volt nagyobb, mint egy évvel előbb. A belső áremelkedés következtében a termelők számára előnyösebbé vált az importanyagok felhasználása, a dinár várható leértékelése pedig készletgyűjtésre ösztönözte a vállalatokat.

Jugoszláviának változatlanul az egyik legfontosabb politikai és gazdasági problémája a *foglalkoztatottság*. Bizonyos hullámváz után — 1964—1968 között stagnálás, sőt csökkenés mutatkozott — a foglalkoztatottak száma 1969-ben 4, 1970-ben 4,2 százalékkal növekedett. Ennek ellenére 1970 végére — 1965-höz viszonyítva — a foglalkoztatottak száma mindössze 5,2 százalékkal nőtt, az elmúlt ötéves periódusban alig 200 ezer emberrel. Figyelembe véve, hogy a munkanélküliek számát 400 ezerre, a külföldön foglalkoztatottakét 800—850 ezerre becsülik, az új belföldi munkalehetőségek növelése az egyik legfontosabb feladat.

A foglalkoztatottság másik problémája a szakképzett munkaerő hiánya. Ez valamennyi iparágban jelentkezik, a szakképzettség különböző fokain. A szakemberhiány nem területi jellegű, egyformán vonatkozik a fejlett és kevésbé fejlett országrészekre is. Ebben nagy szerepe van a szakképzett munkaerő Nyugat-Európába való kiáramlásának. A legtöbb munkaerő Szlovéniából, Horvátországból és a Vajdaságból távozott külföldre. A kevésbé fejlett területekről a kiáramlás sokkal mérsékeltebb. Legtöbben Horvátországból dolgoznak külföldön, s a szakemberhiány ebben a köztársaságban a legnagyobb. A horvátországi hajóipar éppen a szakmunkás-hiány miatt 1970-ben kevesebbet

termelt, mint az előző évben, holott kapacitása évekre előre le van kötve megrendelésekkel.

A külföldi munkavállalás másfelől egyre növekvő devizabevételt jelent Jugoszláviának. 1968-ban a külföldön dolgozó munkások hazautalásai 120 millió, 1970-ben pedig már több mint 400 millió dollárt tettek ki. A hazautalt összeg csaknem 67 százaléka nyugatnémet márka volt.

Jugoszláviában 1970-ben a *lakosság pénzbevételei* gyorsabban növekedtek, mint kiadásai. A lakosság teljes bevétele 118,3 milliárd dinárt tett ki. Ez az összeg 27,8 százalékkal volt magasabb az előző évinél. (1969-ben az előző évhez képest 21,5 százalék volt.) A bérek 1970-ben 20,6, az összes személyi jövedelmek 22,8 százalékkal emelkedtek. (1969-ben ez utóbbi növekedése 18,4 százalék volt.) A személyi jövedelem összege bővülésének egyik összetevője a foglalkoztatottak magasabb száma volt. Ezt figyelembe véve az átlagos nominálkereset 1970-ben 15,6 százalékkal volt magasabb, mint az előző évben. Tekintettel arra, hogy a létfenntartási költségek 1970 folyamán 10,6 százalékkal haladták meg az előző évit, a reálbér-emelkedés kb. 3,5 százalék lehet 1969-hez viszonyítva. A kedvezőtlen termelési eredmények miatt a mezőgazdasági termékek értékesítéséből adódó lakossági bevételnövekedés az előző évi 30,3 százalékkal szemben kb. 19,7 százalékot ért el.

A fogyasztási hitelek bővülése következtében (összegük 1969-ben 4988 millió, 1970-ben 6858 millió dinár) a lakosság vásárlóerejének növekedése jelentősen magasabb volt, mint pénzjövedelme. Növelték a lakosság pénzbevételeit a külföldön dolgozók hazautalásai is, amelyek 1970 folyamán az előző évinek több mint kétszeresét érték el.

A *lakosság kiadása* 1970-ben 113,1 milliárd dinár volt, ami az előző évhez képest 26,3 százalékos növekedést jelent. (1969-ben: 21,5 százalék.) Az áruvásárlásra fordított összegek 24,2, a szolgáltatásokra fordított kiadások 21,5 százalékkal haladták

meg az előző évit. A lakosság kiadásainak struktúrája változott: 1969-ben az áruvásárlásra fordított összeg 17,6, a szolgáltatási kiadás 23,6 százalékkal haladta meg az 1968. évi színvonalat. 1970 folyamán a kormányzat nem engedélyezte a lakbérek növekedését, valamint a közlekedési és postai, továbbá más szolgáltatások árainak emelését.

Az év folyamán mind a termelői, mind a fogyasztói árak növekedése jelentősen meggyorsult az előző évihez képest. Ezt a tendenciát az év végén bevezetett rendkívüli intézkedésekkel, köztük az általános árbe-fagyasztással sem voltak képesek megállítani, csak bizonyos mértékig mérsékelni. Különösen gyorsan emelkedtek a termelői árak valamennyi ágazatban. Ez részben az importárak emelkedése miatt következett be, ami az 5 százalékos rendkívüli importilleték, majd később a

letéti kötelezettség bevezetésével függött össze, de főként a belső inflatorikus hatások kiéleződésének, a belső piac kiegyensúlyozatlanságának a következménye volt. 1970 végén a termelői árak 5,1, a kiskereskedelmi árak 6,3 százalékkal, a megélhetési költségek 8 százalékkal voltak magasabbak, mint az évi átlagos színvonal.

Az 1971-ben elhatározott intézkedések — a többi között a dinár 20 százalékos leértékelése, a közlekedési tarifák és az energiaárak, a mezőgazdasági felvásárlási és más árak megtörtént vagy folyamatban levő emelése — mutatják, hogy az inflációs tendencia ebben az évben is folytatódik. A jugoszláv gazdasági vezetés jelenleg arra törekszik, hogy a negatív tendenciák korlátozásával a gazdaságot stabilizálja.

Sándor György

Állami fejlesztési pénzüzetek a fejlett tőkésországokban

Jelenleg a magyar gazdaságban az egyik központi kérdés a vállalatfejlesztés pénzellátása, annak *intézményi* vonatkozásaival együtt. Ebből a szempontból tanulságos lehet a fejlett tőkésországokban *a második világháború után* alapított, vagy kibontakozott fejlesztési (beruházási) pénzüzetek legfontosabb vonásaival megismerkednünk. A továbbiakban csak olyan pénzüzetekről lesz szó, amelyek fő profilja vagy *minden* ágazat, vagy az *ipar* fejlesztésének pénzellátása; tehát például speciális mezőgazdasági vagy kommunális fejlesztési pénzüzeteket nem ismertetünk. Jellegzetesként nyugat-német, japán, francia, olasz, osztrák, belga, angol és svéd fejlesztési pénzüzetet mutatunk be; természetesen a második világháború után ezen kívül más tőkésországokban is létesültek hasonló szervezetek.

Német Szövetségi Köztársaság: Újjáépítési Hitelintézet (Kreditanstalt für Wiederaufbau)

„A német újjáépítésnek mint az agresszív magánvállalkozás spontán feltámadásának a hősi legendáját olyan buzgón terjesztették, hogy hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról a döntő szerepről, amelyet az állami hatóságok játszottak ebben a folyamatban” — írja egy angol szerző*. Az állami hatóságok az NSZK-ban nemcsak a gazdaság pénzellátásában vettek részt, hanem ezen keresztül a létrehozandó beruházási objektumok megválasztásában is. Ez elsősorban az 1948. évi valutareformtól 1952-ig volt így. Az újjáépítés állami pénzellátását mindenekelőtt az

* A. Shonfield: Modern Capitalism. New York—London. 1965.

amerikai segély tette lehetővé. A természetben nyújtott segély pénzbeli ellenértékét ugyanis valutában, külön alapba („Counterpart Fund”) kellett befizetni; ez csak az amerikai hatóságok engedélyével volt felhasználható. Az elgondolás az volt, hogy a helyi vállalatok ebből az alapból kapjanak kölcsönt a segélyként juttatott javak megvásárlására. Ezeknek a kölcsönöknek az elosztására alapították meg egy 1948. évi törvénnyel az *Újjáépítési Hitelintézetet*. Jogállását egy 1961-ben kibocsátott törvénnyel újra szabályozták.

Fő feladatai: kölcsönnyújtás olyan létesítmények megvalósításához, amelyek a nyugatnémet gazdaság újjáépítését vagy fejlesztését szolgálják; kölcsönnyújtás kiviteli ügyletekkel kapcsolatban; kezességvállalás a két említett cél érdekében; kölcsönnyújtás támogatásra érdemes külföldi létesítmények finanszírozására, különösen a fejlődő országoknak. Az intézet egyéb ügyleteket csak az említett feladatokkal kapcsolatban vagy pedig a szövetségi kormány megbízásából bonyolíthat le; ilyen egyéb ügyletek lehetnek: értékpapírok és követelések vásárlása és eladása, valamint váltókötelezettségek vállalása. *Nem jogosult* betétgyűjtésre, folyószámlahitel-nyújtásra és általában értékpapír-kereskedelemre.

Alaptőkéjét az alapításkor 1 millió márkában határozták meg, ez később 1 milliárd márkára emelkedett, ebből 800 millió jut a központi államigazgatásra (Bund) és 200 millió a tartományokra (Länder). Az összegnek csak 15 százalékát kellett befizetni, ami olyan módon történt meg, hogy az intézettel szemben fennálló közületi követeléseket (például az amerikai segélyprogram belföldi ellentételéből az intézetnek adott kölcsönöket) utóbb alaptőke-juttatássá minősítették át. (Ezt a módszert később az osztrák kormány is alkalmazta.)

Az intézet az érvényes törvényi statutum szerint: közjogi társaság. Jogilag a szövetségi kormány felügyelete alá tartozik; közvetlen felügyeleti hatósága a gazdasági minisz-

térium. Közvetlen vezető szervei: a vezérigazgató és az igazgató tanács; ez utóbbi a minisztériumok, pénzügyintézetek, községek, gazdasági ágak és a szakszervezetek képviselőiből áll.

Az intézet kölcsöneivel támogatható létesítmények fontossági sorrendjének meghatározására a gazdasági minisztérium jogosult. Magának az intézetnek azonban széles körű döntési szabadsága volt és van; sőt a gyakorlatban sokszor a *kereskedelmi bankok* választották meg a finanszírozandó célt. Ez azzal függ össze, hogy az intézet a „bankok bankjaként” működik: a kereskedelmi bankok közvetítésével és azok garanciája ellenében nyújtja a hiteleket a vállalatoknak.

Az Újjáépítési Hitelintézet kezdetől fogva arra törekedett, hogy a szűk keresztmetszetek feloldását célzó beruházásokat finanszírozza. Így szerepe sokkal jelentősebb volt, mint arra kölcsöneinek a beruházások teljes volumenéhez viszonyított arányából következtetni lehetne; ez az arány az 1949—53. évek átlagában 3,5 százalékot tett ki. De ez volt a beruházások állami irányításának manőverezési alapja. A szűk keresztmetszetek felismeréséhez először a kereskedelmi bankok nyújtottak nagy segítséget, később az intézet átvette a kezdeményezést és például fokozottabb szerepet vállalt a regionális fejlesztésben. Az intézet, vezető közgazdászának megfogalmazása szerint, arra törekedett, hogy *a nemzet tőkéjének mint egésznek a hatékonyságát növelje*. Eszerint egy fejlesztendő területen megvalósuló beruházás jövedelmezősége elijesztően alacsony lehet, ha csak a beruházó pénzjövendelmét veszik figyelembe, de hatékony tőkefelhasználásnak bizonyulhat, ha számításba veszik azokat a járulékos jövedelmeket, amelyeket ennek a befektetésnek a nyomán más beruházások hoznak. (Ez a szempont később a svéd Beruházási Bank létrehozásánál tér vissza.)

A teljesség kedvéért megemlítjük még, hogy az intézet nem fizeti ki tiszta nyereségét, hanem tartalékként halmozza fel.

Az intézet kezdetben teljesen az állami pénzzuttatásokra volt ráutalva, és tulajdonképpen átmeneti, egyszeri jellegű beruházásfinanszírozási tevékenységet látott el. Később távlati problémák megoldásába kapcsolódott bele, ilyen volt mindenekelőtt a regionális fejlesztés és a kis és középvállalatok finanszírozása. Az ötvenes évek végén saját értékpapírok kibocsátásával szerez pótlólagos forrásokat, de ezek befektetésében is az állami intenciókat követi és a legszorosabban együttműködik a jegybankkal. Célja, hogy az ország „második központi bankja” legyen, amely a közérdek érvényesítésére törekszik a hosszú lejáratú beruházási politika megvalósításában. A hatvanas években tevékenységében lényeges fordulat következik be: egyre nagyobb szerepet vállal a tőkeexportban. Már 1960-ban a belföldi hitelek csak fele részét tették ki hitelállományának, holott ez az arány 1951-ben még 2 : 1, sőt 1958-ban 4 : 1 volt.

Japán: Japán Fejlesztési Bank

Egy japán közgazdasági folyóirat szerkesztőségi cikke* szerint: „A háború után a japán gazdaság növekedése, különösen a nagyipar fejlődése, nem következhetett volna be a kormány bőkezű segítsége, valamint az erős védelmet és támogatást biztosító adminisztratív intézkedések széles köre nélkül.” Ennek megfelelően a kormánynak nagyon sok „ügynöksége” (agency) van és az illetékes minisztériumok évenként nagyszámú új ügynökség létrehozását kezdeményezik.

A már működő „különleges ügynökségek” közé tartoznak az állami bankok, a kölcsönnyújtó és finanszírozó társaságok, a közületi alapok stb. Az 1951-ben alapított *Japán Fejlesztési Bank* az egyik legelső volt a háború után létesült „speciális ügynökségek” között. Ebben az időben a magánvállalatok gazdálkodásában

rendkívül nagy mértékű tőkehiány mutatkozott, míg a kiegyensúlyozott államháztartás politikája hatalmas költségvetési felesleget eredményezett. Időszerűvé vált, hogy a költségvetési felesleget felszabadítsák a magánszektor javára, ezzel előmozdítsák az újjáépítést és a termelő alapok bővítését. Ebben kapott szerepet az újonnan alapított intézet, amelynek a költségvetési feleslegből az állam juttatott alaptőkét.

A Bank feladata mindenekelőtt az volt, hogy hitelt nyújtson a négy *kiemelt* iparágak: a villamosenergia-iparnak, a hajógyártásnak, a szénbányászatnak, valamint a vas- és acéliparnak. Az említett iparágakban működő vállalatok alacsony termelékenysége ugyanis nagymértékben akadályozta a gazdasági újjáépülést és növekedést.

Működésének első éveiben a Bank volt az iparfejlesztés hosszú lejáratú állami finanszírozásának egyetlen szerve. Ezekben az években beruházási kölcsöneinek volumene kb. annyit tett ki, mint a kereskedelmi bankok új kölcsönfolyósításainak teljes összege. Az 1952. és 1953. évben a Bank új kölcsöneinek 90 százaléka a már említett kiemelt iparágakba áramlott. Később azonban, 1957 körül, határozott fordulat következett be a Fejlesztési Bank hitelpolitikájában. A négy kulcsiparág részesedése a kölcsönnyújtásokban fokozatosan csökkent, és nőtt az olyan célokra nyújtott kölcsönök aránya, mint regionális fejlesztés, speciális géptípusok gyártása, elektronikai ipar, petrokémia, szállodahálózat fejlesztése. A nem kiemelt iparágaknak nyújtott fejlesztési kölcsönök aránya 1964-ben már az újonnan folyósított kölcsönöknek csaknem felére rúgott.

Kobayashi, a Bank első kormányzója, a Bank fennállásának tizedik évfordulóján, 1961-ben a következőket mondta: „Tulajdonképpen a Japán Fejlesztési Bank feladata befejezettek tekinthető. Már csak az van hátra, hogy fokozatosan szűkítse tevékenységét.” A kormányzó mint a gazdasági liberalizmus híve a Bankot szemmel láthatóan csak ideiglenes

* Government-Affiliated Agencies 1—2. The Oriental Economist, 1966. november és december.

intézménynek tekintette, amelyre a háború utáni újjáépítés finanszírozásának képtelen feladatát bízta; ennek megfelelően úgy látta, hogy le kell tennie a színről, amint a gazdaság talpra állt.

A Bank azonban nemcsak folytatja tevékenységét, hanem támogatói még azt is állítják, hogy tevékenységének új irányával előmozdítja új iparágak meghonosítását, a japán ipar struktúrájának átalakítását, a fizetési mérleg javítását és az elmaradt vidékek fejlesztését.

Sem ipari körökben, sem a kereskedelmi bankok körében nincs számottevő ellenzéke a Fejlesztési Bank fennmaradásának. Sőt, széles körben uralkodik az a vélemény, hogy a Banknak alacsony kamatozású, hosszú lejáratú hitelt kell nyújtania az új technológia fejlesztéséhez és bevezetéséhez, valamint az ipar struktúrájának megreformálásához.

A Bank *valóságos* hitelpolitikája azonban sok bírálatot vált ki. A főbb kifogások a következők: olyan hitelműveletekre tér át, amelyeket a kereskedelmi bankok is el tudnának látni, a regionális fejlesztési kölcsönök után ugyanolyan kamatot számít, mint a kereskedelmi bankok, túlságosan nagy profitokat realizál, hitelpolitikája nem szelektív és így nem alkalmas a kormány gazdaságpolitikájának alátámasztására.

Az újjáépítés idején a beruházási célok egyértelműek voltak; a Bank ezek megvalósításához nyújtott kölcsönöket — az egyéb pénzügyintézetek erre nem voltak képesek. Tevékenységi körének megváltozása után a Bank még mindig nyújtott hiteleket az ipari struktúra megjavítására; ilyenek voltak a szénbányászatnak nyújtott racionalizálási kölcsönök és a kereskedelmi hajózáshoz újraszervezés és koncentráció megvalósítására nyújtott kölcsönök. A válságba került szénbányászat közvetett támogatását szolgálta az az irányelv, hogy csak széntüzelésű hőerőművek építéséhez adott beruházási hiteleket. Nem követett azonban átgondolt fejlesztési célokat, amikor hiteleket nyújtott a

szállodaipar fejlesztésére, regionális fejlesztés címén hiteleket irányított az iparilag már fejlett vidékekre stb. Önállósága nagyobb, mint az egyéb állami finanszírozó „ügynökségeké”, és ezt szemmel láthatóan „gyors profitok” szerzésére, „kézzel fogható eredmények” elérésére használta fel. A tevékenységével kapcsolatos bírálatok nemcsak a Bank felelősségét hangsúlyozták: rámutattak, hogy a kormánytól több irányítást kell kapnia hitelpolitikája kialakításához.

Franciaország: két speciális szervezettípus

Azok a francia szervezeti megoldások, amelyekről a továbbiakban szó lesz, szigorúan véve nem is tartoznak a címben megjelölt témakörhöz. Az egyik az államkincstár Fejlesztési Alapja: tehát speciális célalap és nem „pénzügyintézet”. A másik típus a regionális fejlesztési társaság — ez az intézettípus viszont nincs közvetlenül állami tulajdonban. Mégis ide kívánczik mindkét típus: a Fejlesztési Alap azért, mert feladatainak egy részét hitelintézet módjára látja el, a regionális fejlesztési társaságok pedig azért, mert állami kezdeményezésre jöttek létre, feladatukat állami irányítás alatt látják el, és végeredményben az állami gazdaságpolitika (területfejlesztési politika) megvalósításának eszközei.

Az államkincstár Gazdasági és Szociális Fejlesztési Alapja (Fonds de Développement Economique et Social, F. D. E. S.)

A második világháború után a francia gazdaság újjáépítéséhez sok közép- és hosszú lejáratú tőkére volt szükség. Viszont a gazdaságban a megtakarítások csak likvid alakban, tehát rövid lejáratú pénzkínálat alakjában álltak rendelkezésre. Ezt az ellentmondást különböző pénzügypolitikai intézkedésekkel igyekeztek feloldani; ezek egyike az volt, hogy

az állam egyre nagyobb szerepet vállalt a gazdaság finanszírozásában. Ezt egyébként a széles körű államosítás és a hosszú lejáratú tervezés megindulása is megkívánta. A kincstár feladata lett az amerikai segélyek pénzbeli ellenértékének elosztása is. Finanszírozási feladatait a kincstár különböző alapok útján látta el. Ezek később megszűntek, és helyükbe lépett az 1955-ben létrehozott *Gazdasági és Szociális Fejlesztési Alap*. Ez szűkebb értelemben csak a kincstár egy speciális számlája, amelyen a fejlesztés költségvetési „hitelkeretét” (előirányzatát) jegyzik elő. Egyúttal azonban különböző testületekből álló szerv is, amely előkészíti a minisztériumok, mindenekelőtt a pénzügyminisztérium döntéseit és ilyen módon részt vesz a számla „igazgatásában”, vagyis a fejlesztésre szánt összegek elosztásában.

Az Alap a *források megszerzésében* különbözik leginkább a tulajdonképeni állami fejlesztési intézetektől. Az új hitelek nyújtásához szükséges összegeket ugyanis egyszerűen költségvetési kiutalásként kapja meg.

A gazdaságfinanszírozás sok tekintetben bonyolult francia szervezetének ismertetése meghaladja cikkünk kereteit. Itt csak azt említjük meg, hogy a francia államkincstár a Fejlesztési Alap közbeiktatása nélkül is ellát gazdaságfinanszírozási feladatokat, és az állam közvetlen irányítása alatt működik a megtakarításokat összpontosító hatalmas állampénzügyi intézet, a Caisse des Dépôts et Consignations („Letétek és bírói letétek pénztára”) is. A tervben szereplő beruházások állami finanszírozásának ez a három fő forrása. Ezek között évenként felosztják a terv nagy beruházási tételeinek finanszírozásával kapcsolatos feladatokat. A felosztáskor olyan kényes politikai szempontokat is mérlegelnek, hogy valamely adott beruházást célszerű-e költségvetési pénzből finanszírozni, amelynek felhasználását a parlament ellenőrizheti, vagy pedig helyesebb a „letéti pénztárra” bízni, amelyre mint pénzügyintézetre a parlamenti vizsgálatok nem terjednek ki.

Az Alapnak igazgató tanácsa és tizenöt szakbizottsága van.

Az igazgató tanács tárcaközi szerv, amelyben részt vesznek vagy képviselve vannak a gazdasági miniszterek, tanácskozási joggal részt vehetnek munkájában az egyéb miniszterek, tagjai ezenkívül a Tervbizottság vezető funkcionáriusai és a nagy állami bankok vezetői. Elnöke a gazdasági és pénzügyminiszter. Az igazgató tanács évenként két ülést tart, amikor is a beruházások állami finanszírozásának adatait vizsgálja, illetve a következő évi beruházásfinanszírozási szükségletet elemzi; napirendjének másik fő pontja az állami vállalatok beruházási programjainak vizsgálata és a következő évi állami dotációk elosztása.

A szakbizottságok összetétele feladatkörihöz alkalmazkodik; elvben az igazgató tanács összetételéhez hasonló. A bizottsági tevékenységnek az egyik célja az, hogy *összehangolják a távlati tervben előirányzott több éves programot és az egy évre szóló pénzügyi intézkedéseket*. Ezzel függ össze, hogy az Alap igazgató tanácsa hagyja jóvá elvben mindazokat a beruházási programokat, amelyeket egészben vagy részben az állam finanszíroz; mindenekelőtt az igazgatási szervek és az állami vállalatok beruházási terveit. Ennek a jóváhagyásnak nem ugyanaz a jelentősége egyfelől az állami, illetve közületi, másfelől a magánvállalati beruházások esetében.

Ami az állami, illetve közületi szektort illeti: az igazgató tanács állásfoglalása tartalmazza a kötelezettségvállalási program jóváhagyását, rögzíti a kiadási programot és garantálja a finanszírozást, tehát a beruházások finanszírozása tulajdonképpen kezdettől fogva biztosítva van. Amikor magánvállalatról van szó, akkor az igazgató tanács vagy a szakbizottság állásfoglalása pusztán azt jelenti, hogy elbírálták a beruházási programot és jóváhagyták tartalmát és finanszírozását; ez a határozat azonban nem garantálja a finanszírozást.

Az igazgató tanács egyúttal a pénzügyminiszter tanácsadó testülete is olyan kérdésekben, mint az iparfejlesztési „prémiumok”, a vállalatok vidékre telepítése miatti kártalanítás, iparfejlesztési adókedvezmények juttatása, átképző tanfolyamok költségvetési finanszírozása, tudományos és műszaki kutatás költségvetési támogatása stb.

Már utaltunk rá, hogy a Fejlesztési Alap a finanszírozási tevékenységéhez szükséges összegeket évenként költségvetési előirányzat alapján kapja meg. A korábban nyújtott kölcsönök befolyó törlesztései nem növelik az Alap hitelezési kapacitását, mert ezek az összegek, a rendes költségvetési bevételekhez hasonlóan, közvetlenül az állami költségvetés javára folynak be. Az Alap kölcsöneit vagy közvetlenül az államkincstár bocsátja az igénybe vevők rendelkezésére, vagy szakosított hitelintézetek közvetítésével történik a folyósítás. A közvetlen kölcsönök a Fejlesztési Alap kölcsöneinek mintegy kétharmadát teszik ki; ilyenben részesülnek az állami vállalatok, a közintézmények és az idegen államok. Ami az állami vállalatoknak juttatott kölcsönöket illeti: ezek a Fejlesztési Alap létrehozása óta olyan nagy összeggé halmozódtak fel, hogy a törvényhozás *a vállalati kölcsöntartozások túlnyomó részét tőkejuttatássá alakította át*, miáltal az adós állami vállalatok megszabadultak a visszafizetés terhétől.

A Fejlesztési Alap részvétele az állami vállalatok beruházásainak finanszírozásában akkor is nagy jelentőségű, ha volumenében csökkenő tendenciát mutat. Az Alap feladata ugyanis a vállalatok beruházási szükséglete és a rendelkezésükre álló forrás közötti különbség fedezése, tehát ez a marginális finanszírozás tulajdonképpen az egész beruházás sorsát eldönti. Ezért elemzik a megfelelő szakbizottságok rendkívül alaposan az állami vállalatok beruházási programjait. Ebben a vonatkozásban a fő szempont az, hogy a javasolt program *összhangban van-e a tervvel*.

Más a helyzet a magánvállalatok beruházási programjainak vizsgálatá-

nál. Ezeket *nem hozzák közvetlen kapcsolatba a tervvel*, hiszen a terv csak indikatív jellegű és csak az ágazatra vonatkozik: az egyes vállalatokra nem. A bizottságok olyan magánvállalati beruházásokat hagynak jóvá, amelyekről megállapították, hogy „megfelelnek a terv irányának”.

Az állami hatóságok a hatvanas években arra törekedtek, hogy csökkentsék a Fejlesztési Alapnak juttatott költségvetési összegeket, de ez a törekvésük nem hozott nagyobb eredményt. Így az 1966. évi költségvetésben drasztikusan csökkentették az Alap előirányzatát; minthogy azonban így a források nem bizonyultak elegendőnek az állami vállalatok finanszírozásához, utóbb az állam által kibocsátott beruházási kölcsön teljes bevételét is az Alap rendelkezésére kellett bocsátani.

Az Alap 1959-ben még a vállalati bruttó tőkeképzés 9,2 százalékát finanszírozta; a hatvanas évek végén ez az arány már csak mintegy 3 százalékot tett ki. Csökkent a kölcsönök részesedése az állami vállalatok finanszírozásában is, ennek azonban az volt az oka, hogy a kincstár a kölcsönök helyett részben áttért a vissza nem fizetendő tőkejuttatásra.

A Regionális Fejlesztési Társaságok (Sociétés de Développement Régional)

Ennek a szervezeti formának a létrehozása egyike azoknak az intézkedéseknek, amelyekkel a francia kormány csökkenteni akarta az iparnak Párizs területére való központosulását. Az intézkedések közé tartoztak a regionális fejlesztési programok, a vidékre települő vállalatoknak nyújtott adókedvezmények és szubvenciók, valamint a folyamatot előmozdító olyan szervezetek, mint a fentebb tárgyalt Fejlesztési Alap. A Regionális Fejlesztési Társaságok létrehozását ugyanaz az 1955. évi dekrétum mondta ki, amely elrendelte a Fejlesztési Alap létrehozását (és bevezette a decentralizáció egyéb ösztönzőit). Az egyes Fejlesztési Társaságok

vidékenként külön-külön alakultak meg, és most már tevékenységük kiterjed egész Franciaországra, a párizsi körzet kivételével. Egy-egy fejlesztési társaság működése meghatározott területhez kapcsolódik.

Deklarált fő feladatuk az, hogy „ösztönözzék az elégtelen foglalkoztatottságtól és az elégtelen gazdasági fejlődéstől szenvedő vidékek gazdasági hasznosítását”. Feladatuk közelebbről az, hogy a maguk területén kitöltsék a hitelesztés hálózatának olyan hézagait, amelyek akadályozzák a vállalatok, különösen a kis és középvállalatok tőkeszerzését.

A Társaságok magánintézmények, tőkéjük létrehozásában az állam és a helyi államhatalmi szervek nem vettek részt. Induló tőkéjük nagyjából egyenlő arányban származik a központi bankoktól és a helyi „aláíróktól”. Az alapító bank a legtöbb esetben speciális tőkeérdekeltségvállaló bank (banque d'affaires) volt; ezenkívül az alapításban részt vettek a nagy hitelintézetek, a regionális és helyi bankok is. Minimális alaptőkéjük 2,5 millió frank volt.

A Regionális Fejlesztési Társaságok a „különleges statutummal felruházott” pénzügyi intézmények közé tartoznak. Annak ellenére, hogy tőkéjük nincs közvetlenül állami tulajdonban, működésüket az állam irányítja, bizonyos állampénzügyi kedvezmények fejében. Ezek egyike az, hogy kibocsátott kölcsönkötvényeiket az állam garantálja. A Társaságok ügyvezető tanácsában képviselve vannak az alapítók és a területi szervek; az államot az ügyvezetőségben kormánybiztos képviseli.

A Társaság a vállalatokat két formában finanszírozhatja: részesedést (érdekeltséget) vállalhat bennük és kölcsönt nyújthat a számukra.

A részesedés vállalása a Fejlesztési Társaságok legtipikusabb és legrégibb művelete. A Társaság a finanszírozandó vállalat tőkéjének 35, saját tőkéjének 25 százaléka erejéig vállalhat részesedést. A részesedési megállapodások általában két időszakot szabályoznak: az első időszakban

a vállalat többi tulajdonosai visszavásárolhatják a Fejlesztési Társaságnak eladott részesedést; a második időszakban a többi tulajdonosok kötelesek visszavásárolni a Társaságnak korábban eladott tulajdoni hányadot. Kezdetben a Fejlesztési Társaság közvetlen kölcsönt is csak azoknak a vállalatoknak nyújthatott, amelyek tőkéjében részesedése volt, de 1960 óta már elegendő, ha a Társaság „hajlandó lenne” ilyen részesedést vállalni. Így a finanszírozás gyakorlatában a részesedés és a közvetlen kölcsönnyújtás elválhat.

A Társaság kölcsöneinek két fő típusa: az ún. közvetlen kölcsönök és az ún. kollektív kölcsönök. Legfontosabb műveletük a kollektív regionális kölcsönök elhelyezése a piacon. Az ilyen kölcsönkötvény-kibocsátás egy-egy ipari vagy kereskedelmi vállalatcsoport beruházási programjának megvalósítását célozza. A kötvénykibocsátáshoz az érdekelt állami szervek (iparügyi minisztérium, Fejlesztési Alap igazgató tanácsa stb.) jóváhagyása szükséges. A kölcsönöket az állam garantálja, lejáratuk 12—15 év lehet. A kis vállalatoknak nyújtott „közvetlen kölcsönök” lejáratára 7—10 év.

A Társaságok fő döntési szempontja az, hogy növeljék a területen a foglalkoztatottságot; ezért elsősorban új iparágak meghonosítását vagy túlzásfolt területről való áttelepítését finanszírozzák, de már működő vállalatok modernizálását, átszervezését is. A kereskedelmet abban az esetben finanszírozzák, ha új eladási formák előmozdításáról, a forgalmi utak megrövidítéséről, általában a lakosság olcsóbb ellátásáról van szó. A problémáknak tehát nemcsak pénzügyi, hanem társadalmi vonatkozásait is figyelembe veszik.

A Társaságok a speciális jogi forma létrehozása óta eltelt másfél évtizedben még nem értek el nagy eredményeket. A fő akadály az, hogy nincs elegendő tőkéjük. A források elégtelenségét fokozza a befektetések gyenge jövedelmezősége; a kis és középvállalatok néha csak nehezen vásárolják vissza az eladott részesedést.

Forrásaik elégtelenségének ellensúlyozására a Társaságok megkísérelték, hogy üzleti tanácsadási megállapodásokat kössenek és ezzel javítsák a finanszírozott vállalatok jövedelmezőségét, de ez a lehetőségük megkezdésénél korlátozott, mert kevés szakember áll rendelkezésükre.

Olaszország:
Ipari Rekonstrukció Intézete
(Istituto per la Ricostruzione
Industriale, I. R. I.)

Az Intézet a harmincas évek nagy gazdasági válsága idején jött létre. Az olasz gazdaságban még jóval a fasizmus uralomra jutása előtt megindult és a fasizmus idején folytatódott a nagyvállalatok (Fiat, Snia, Viscosa, Montecatini, Pirelli, Olivetti, Edison) kialakulása. Ezek a legfejlettebb technika alkalmazására törekedtek, és fejlesztésük hosszú távú megfontolásokon alapult. Az ilyen üzleti politikához szükséges „kockázati tőkét” (tehát részvénykibocsátással szerzett tőkét) azonban a tőkepiacon nehéz vagy lehetetlen volt megszerezni. Az óriásvállalatok tehát a finanszírozásban rá voltak utalva a bankokra, a tőkehiánnyal küzdő bankok pedig az állami támogatásra. A válság idején ez az ingatag piramis összeomlott. A vállalatok fizetésképtelenné váltak, a bankok a vállalatok résztulajdonosává lettek. Tulajdoni részesedésüket az is növelte, hogy intervencióként a tőzsdén is kénytelenek voltak felvásárolni a vállalatok részvényeit. Amikor aztán a bankrészvények árfolyama is veszélybe került, akkor a bankok — a kormány kívánságára — intervencióként saját részvényeiket is felvásárolták a tőzsdén — a náluk elhelyezett betétekből. Most már közvetlenül a bankokat fenyegette a fizetésképtelenség veszélye, és ez csak állami beavatkozással volt elhárítható.

A három nagy bank — Banca Commerciale Italiana, a Credito Italiano és a Banco di Roma — közül a legnagyobb, a Banca Commerciale kérésére a kormány és a jegybank elhatározta a közbelépést. A három bank

átadta minden érdekeltségét a csoportukhoz tartozó finanszírozó társaságoknak, ezek pedig ezeket az érdekeltségeket átadták az I. R. I.-nek, amely évi dotációt kapott a kincstártól arra a célra, hogy a bankok szükséges mértékű likviditását biztosítsa. A műveletet úgy is össze lehet foglalni, hogy az állam birtokba vette a bankrendszer és az ipar jelentős hányadát, viszont fokozatosan letörlesztette az iparnak a bankrendszerrel szemben fennálló adósságát. Szervezetileg pedig tulajdonképpen az történt, hogy három „vegyes” bankból három hitelbank és egy állami holding lett (ez utóbbi az I. R. I.). Az Intézet 1933-ban jött létre.

Az Intézet (és persze végső sorban az állam) tehát csaknem teljes mértékben tulajdonosa a három nagy banknak, ezek azonban egymással üzleti versenyben vannak és nem adnak semmiféle finanszírozási kedvezményt az I. R. I. érdekeltségi köréhez tartozó egyéb vállalatoknak.

Bankérdekeltségén túlmenően az I. R. I. a legnagyobb (de nem az egyetlen) olasz állami holding- (vagyonkezelő) társaság. Iparvállalati tulajdoni részesedéseit öt, ágazatok szerinti szakosított finanszírozó társaság (alholding) közbejöttével tartja kézben, ezeket tünteti fel a táblázat.

Finanszírozó társaság	Alapítási év	I. R. I. tőkerészesedése (%)
STET (távközlés)	1933	57,4
FINMARE (tengeri szállítás)	1936	75,2
FINSIDER (kohászat)	1937	51,5
FINMECCANICA (gépipar)	1948	99,9
FINCANTIERI (hajógyártás)	1959	100,0

Hozzájuk mintegy 130 iparvállalat tartozik érdekeltségi vállalataival és azok érdekeltségi vállalataival; így az egész szervezet végül is piramist alkot, amelynek csúcsán az I. R. I. áll. Megjegyzendő, hogy némely nagyvállalatok közvetlenül, alholding közbeiktatódása nélkül kapcsolódnak az Intézethez; ilyenek az ALITALIA, a RAI, az AUTOSTRADE stb.

Az iparvállalatoknak ez a csoportja összesen mintegy 300 000 dolgozót

foglalkoztat, és forgalma a hatvanas évek végén az olasz nemzeti termék 7 százaléka rúgott.

Az Intézet elnökét és alelnökét az államfő nevezi ki. Igazgató tanácsának tagjai a minisztériumok képviselői, de egyéb vezetői — beleértve a vezérigazgatót — a magánszektor reprezentánsai. Az I. R. I. állami felügyeletét az állami érdekeltségek (tőkerészesedések) minisztériuma látja el, amely egyrészt a Tárcaközi Gazdaságpolitikai Bizottságnak (C. I. P. E.), másrészt — természetesen — az országgyűlésnek van alárendelve.

Az I. R. I. vezetősége kezdettől fogva nagyfokú önállóságra törekedett, amit — tekintettel a csoport vállalatának súlyos pénzügyi helyzetére — ki is vívott magának. Az Intézet vezető közgazdásza, Pasquale Saraceno professzor, akinek ezenkívül szerepe volt a dél-olaszországi fejlesztési politika kialakításában is és aki a Tervbizottság elnöke is volt, külön teóriát alakított ki az állami forrásokból finanszírozott nagyvállalatok vezetőinek motivációjáról. Nézete szerint, az állami vállalat vezetőjének előnyös a helyzete, mivel intézkedéseit nem kizárólag a profitszerzési törekvés határozza meg, de az nagyon veszélyes állapot, ha egyáltalában nem köteles *némi* profitot kimutatni. Ezért a „fél-állami” vállalat jobb megoldás, mint a teljesen állami tulajdonban levő vállalat: előnye az, hogy állandó feszültségben tartja egyfelől az állami gazdaságpolitika megvalósításának követelménye, másfelől az a követelmény, hogy a (magán-)részvényesek megfelelő jövedelmet kapjanak befektetett tőkéjük után. Az állami érdekeltségű nagyvállalat hivatását Saraceno abban látja, hogy dinamikus üzletpolitikájával befolyásolja olyan iparágak fejlődési ütemét és irányát, amelyekben magánvállalatok is működnek. Ezzel az érveléssel támasztja alá azt a követelést, hogy az állami érdekeltségű nagyvállalat vezetője maximális szabadsággal választhassa meg az üzleti célokat.

Bevallja, hogy mit céloz a magántőkének mint „ellenpontnak” az állami érdekeltségű vállalatba való be-

vonása: azt, hogy a vállalat vezetőségének *nagyobb szabadságot lehessen adni, mint egy magánvállalat vezetőségének*. Napjainkban a befektetés, ha jó helyre kerül, a technológia rohamos fejlődése miatt rendkívül nagy jövedelmet hozhat, viszont a befektetés irányának megválasztásában nagyon nagy a kockázat. Olyan rendszerre van tehát szükség, amelynél az ipari befektetéshez a fokozott biztonság elemei kapcsolódnak. Ilyen rendszer lehet a bő tartalékokkal rendelkező magánvállalat, a vállalatok iparvállalat-csoportokba való tömörülése vagy az olyan konszern, amely állami forrásokkal rendelkezik.

Az I. R. I. három fő feladatot lát el: a) állami holding- (vagyonkezelő) társaság; b) kutatóközpont és az állami gazdaságpolitika eszköze (a nagy ipari átszervezések irányítója); c) a csoporthoz tartozó iparvállalatok beruházási bankja.

Elsősorban az utóbb említett tevékenysége tartozik témánk körébe. A csoporthoz tartozó *vállalatok* beruházásainak fő *forrásai*: önfinanszírozás, kölcsönkibocsátás, közvetlen állami juttatás.

Ami az Intézet *döntési kritériumait* illeti: tevékenységét kezdettől fogva két irányadó szempont ütközése jellemezte. A csoport az ipar legnagyobb munkáltatója: az átlagos politikus és az átlagos szavazópolgár szemében az volt a feladata, hogy minél több dolgozónak nyújtson munkalehetőséget. Viszont vezetősége a csoporthoz tartozó vállalatok hatékonyságának növelésére törekedett, figyelembe véve, hogy ezek a vállalatok kulcsszerepükönél fogva az egész olasz ipar teljesítményét befolyásolják. Ezt az ellentmondást lényegileg az utóbbi törekvés — tehát a hatékonyság — javára oldották meg, de persze ez a döntés nem volt népszerű. Az érthető ellenállás leszerelése végzett időről időre vállalták felesleges dolgozólétszám foglalkoztatását is és jelentős munkásátképző programokat bonyolítottak le (ilyen intézkedésekre mindenekelőtt a hajógyártás átszervezések sor).

Az Intézet mint állami holding megszervezte az állami tőkeérdekeltségek kézben tartásának hierarchiáját. Mint kutatási központ és iparát-szervező az I. R. I. néhány kudarc mellett olyan látványos eredményeket ért el, mint a hajógyártás átszervezése, új kohászati bázis kialakítása, az autósztrádák, a légi közlekedés, valamint a gépipar továbbfejlesztése.

Az Intézet mint a csoporthoz tartozó vállalatok beruházási bankja mintegy évi 600 milliárd líra összegű finanszírozási szükséglet fedezésében működött közre.

Az önfinanszírozás aránya a vállalatok gazdálkodásában viszonylag alacsony (az 1961—67. évek átlagában: 28 százalék), és a forrásstruktúrát jól jellemzi egy bizottság értékelése: „az I. R. I. kastélyai adósságainak homokjára épültek”. A kötvényes kölcsönök részesedése nagyon nagy, ha csak magának a holdingnak a mérlegét nézzük, arányuk 60 százalék. Olaszországban a kötvénypiacnak csak a neve piac, a kötvénykibocsátás ugyanis teljes mértékben a Tárcaközi Hitel- és Takarékosági Bizottság irányítása alatt áll, és a kötvényjegyzők szinte kizárólag állami intézetek lehetnek. Ez az utóbbi körülmény azzal függ össze, hogy ezek adókedvezményeket kapnak, míg a magántársaságok, adókedvezményben nem részesülve, nem tudják vállalni a magas kamatot.

A csoporton belül a gyengébb vállalatok veszteségét az eredményes vállalatok nyeresége ellensúlyozza. Az állam nemcsak közvetlen pénzzutatásokkal segíti a vállalat finanszírozását, hanem azzal is, hogy nem igényel osztalékot az állami tulajdonban levő részvények után, így az Intézet a magánrészvényeseknek és a kötvényhitelezőknek értékpapírjaik után valamivel nagyobb jövedelmet tud biztosítani, mint a tőkepiaci értékpapírok átlagos jövedelmezősége. A hatvanas évek végén a profit ilyen módon való felosztása után csak jelentéktelen nettó nyereség maradt az Intézetnél, ami annyit is jelent, hogy ha nem részesülne adókedvez-

ményben, akkor tulajdonképpen veszteséges lenne.

A vállalati nyereségek és veszteségek csoporton belüli kompenzációja miatt a külső szemlélő nemigen tudja megítélni az ágazatok jövedelmezőségét. Becslések szerint 1966 végén öt ágazat vállalatai voltak (a csoportban) veszteségesek: a gépipar, a hajógyártás, a cementipar, a kohászat és a textilipar; míg négy másik ágazat nyereséget realizált (telefon, tengeri szállítás, légi fuvarozás, rádió-televízió).

Az Intézetnek juttatott állami szubvenció formailag időleges, tehát később visszatérítendő. Ez csak akkor válik esedékessé, ha a holding megfelelő jövedelmet realizál. Erre azonban egyelőre nincs sok kilátás, annál is inkább, mert a csoport szabadsága viszonylag nagy az eredményelszámolás, mindenekelőtt a leírások tekintetében. Így az állami finanszírozás végül is nem más, mint leplezett támogatás sok iparvállalat számára mindaddig, amíg képesek megfelelő feltétellel közvetlenül a tőkepiacon tőkét szerezni.

Ausztria: Osztrák Beruházási Hitel Rt. (Österreichische Investitionskredit AG)

Az intézetet 1957-ben alapították. Korábban Ausztriában nem működött ipari beruházások hosszú lejáratú hitelezésével foglalkozó szakosított pénzügyintézet. A tőkepiac háború utáni gyengesége és az osztrák ipar sajátságos struktúrája miatt (kevés a nagyvállalat) csak kevés vállalat tudott hosszú lejáratú tőkeforrást szerezni. A beruházásokat tehát elsősorban vállalati önfinanszírozással és különleges forrásokból, nevezetesen az amerikai segélyből finanszírozták. A vállalati nyereségeket azonban lezsorította az élesedő nemzetközi verseny, és az újra folyósítható segélyösszegek is csökkentek.

Az Osztrák Beruházási Hitel Rt.-t a Világbank aktív közreműködésével hozták létre. Alaptőkéjét egy állami irányítású szakosított pénzügyintézet fizette be, eredetileg 1 millió schilling

összegben; ezt más részvényesek bevonásával 1958-ban 42, 1963-ban 55, majd 1967-ben 100 millióra emelték. Ennek az összegnek a kiegészítésül a kormány saját forrás jelleggel az intézet rendelkezésére bocsátotta az amerikai segélyek belföldi valutában letétbe helyezett ellentételeit 313 millió összegben.

Az intézmény rendes részvénytársaság, így vezető szervei is a részvénytársasági formának felelnek meg. Üzleti politikájába, hiteldöntéseibe az állam nem szól bele, bár alaptőkéjének egy részét az államtól kapta, ezenkívül jelenleg alaptőkéjének 30 százaléka az államosított nagybankok tulajdona. Az állam nem is gyakorol speciális ellenőrzést tevékenysége felett; az intézet működését felülről csak a minden pénzügyre érvényes hiteltörvények szabályozzák. Vannak olyan tendenciák, hogy a pénzügyminisztérium bele kíván avatkozni üzletvitelükbe, de „ez ellen sikeresen védekeznek”.

Az intézet a beruházásokat tipikus beruházási bankhitellel finanszírozza. Általában a beruházási összegnek legfeljebb 50 százaléka erejéig nyújt hitelt és szigorúan megköveteli a hitel megfelelő biztosítékát: más bank garanciáját, más vállalat garanciáját, tartományi garanciát vagy jelzálogbekebelezést. Ha a hitelviszony tartama alatt a visszafizetést veszélyeztetve látja, azonnal felmondja a hitelt és a jelzálogból vagy a garancia alapján a kezes terhére kielégíti magát. Folyósított hiteleinek lejáratá 15 évig terjed. A hitelígény alapos elbírálásán túlmenően a hitelben részesült vállalatokat intenzíven, folyamatosan ellenőrzi. A hiteladósoknak szigorú információszolgáltatási és egyéb kötelezettségeket kell vállalnia, például az intézet jóváhagyása nélkül nem vehet igénybe további hiteleket stb.

Hitelműveleteihez, saját tőkéjén kívül, elsősorban bel- és külföldi kölcsönkibocsátással szerez forrást. Több kölcsönt kapott a Világbanktól. Feltételként a Világbank előírta az intézet számára a saját és az idegen eszközök arányát; ez kezdetben 1 : 3,5

volt; később a sikeres üzleti tevékenység figyelembevételével 1 : 4-re emelték. A kölcsönöket a Világbank kezdetben szigorú megkötésekkel nyújtotta; később a feltételek már sokkal lazábbak voltak (a Világbank nem kötötte ki a kölcsön felhasználásának előzetes elbírálását stb.). Az intézet 1961-ben egy svájci bankkonzorciumtól közép lejáratú hitelt kapott; 1963-ban pedig első ízben helyezett el külföldön (az amerikai tőkepiacon) kölcsönkötvényeket *állami garancia nélkül*. Később ugyancsak garancia nélkül eurodollar-kötvényeket helyezett el a nemzetközi tőkepiacon. Ennek a fejlődésnek az eredményeképpen az intézet a nemzetközi tőkepiacon is emisszióképes; kibocsátott kötvényeit jegyzik a piacokon. A belföldi tőkepiacon kibocsátott kötvényeit főként biztosítók és pénzügyintézetek vették át. A kölcsönök költségének csökkentése végett bel- és külföldön *rövid* és közép lejáratú hiteleket is felvett.

Az intézet a hiteligényeket általában a hagyományos *üzleti* elvek szerint bírálja el. Minden igényt általános gazdasági, üzemgazdasági és műszaki szempontból vizsgál. „Az intézet törekszik az előrelátó üzletpolitika és kockázatmegosztás elveit, amelyek szerint kerülendő egy meghatározott iparágban a súlypont képzése, összhangba hozni a strukturális politika követelményeivel. Ha azonban az osztrák strukturális viszonyok adottságai koncentrációt tesznek szükségessé, akkor az egész gazdaság összefüggéseinek vizsgálata kerül előtérbe”*. Az intézet jubiláris évi jelentésének ez a kissé ködös megfogalmazása arra utal, hogy elvben hajlandók az országos gazdaságpolitika szerint kulcsfontosságúnak minősített vállalatokat a többihez képest aránytalanul nagy mértékben finanszírozni, de a gyakorlatban igyekeznek elkerülni a kockázatnak ilyen növekedését. Egyébként, ha valamely ágazat — a központi gazdaságpolitikai intenció szerint — fejlesztésre szorul, ezt

* Österreichische Investitionskredit Aktiengesellschaft. Jahresbericht 1967. Wien, 1968.

csak üzleti alapon, az ügyfél megfelelő bonitása esetén finanszírozzák. Az üzleti szemlélet annyit is jelent, hogy az intézet nem nyújt kedvezményes kamatozású vagy egyébként kedvezményes feltételű hitelt. Ha az állam olyan (regionális stb.) fejlesztést tart szükségesnek, amelyet az intézet az üzleti szempontok érvényesítésével nem hajlandó finanszírozni, akkor a fejlesztéshez az államnak kell segítséget nyújtania (pl. rövidített leírások engedélyezésével stb.).

Ami mármost az intézet finanszírozási tevékenységének irányát illeti: működésének első évtizedében a folyósított hitelek volumenéből az egyes ágazatok 1—9 százalékos arányban részesedtek, kivéve a vegyipart (18⁰/₀) és a papíripart (15⁰/₀). Ezt a két arányszámot az intézet túlzott kockázatvállalásnak tekinti. Hiteleinek regionális szóródása „megfelel az osztrák ipari üzemek földrajzi megoszlásának”, vagyis lényegileg nem finanszíroz regionális ipartelepítést.

**Belgium: Nemzeti Beruházási Társaság
(Société Nationale d'Investissement,
S. N. I.)**

Az ötvenes években minden fejlett iparú tőkésországban jelentősen megnőtt a vállalatok tőkeszükséglete. Minthogy ez együtt járt kockázatuk megnövekedésével (ami például a kutatások eredményeinek gyakorlati bevezetésével függött össze), a szükséglet fedezésének üzemgazdaságilag helyes módja az alaptőke-emelés lett volna. Erre azonban Európa-szerte csak a legnagyobb vállalatok voltak képesek. Különösen súlyos problémát jelentett ez Belgiumban, ahol nagy számban működnek családi vállalatok, s ezek közül még a legszolidabbak sem olyan nagyságrendűek, hogy a (szűkebb értelemben vett) tőkepiac-hoz fordulhatnának tőkeszükségletükkel. 1962-ben nyugtalanság mutatkozott a kis és középvállalatok körében a nagy külföldi vállalatok konkurrenciája miatt. A közgazdászok az optimális vállalati nagyság keresésé-

ben és a vállalatok rekonstrukciójában látták a megoldást. A kormány pénzügyi és ipari szakemberei úgy vélekedtek, hogy ennek a folyamatnak az előmozdítására alkalmasabb a részvénytőke-növelés, mint a hitel (kölcsön).

Ilyen megfontolásokkal hozták létre — előzetes kormánybizottsági vizsgálat után — egy 1962. évi törvénnyel a belga iparfejlesztési intézetet: a *Nemzeti Beruházási Társaságot*. Belgiumban egyébként már hagyományai vannak az állami és a magántőke együttműködésével létrehozott szakosított intézeteknek.

A Társaság induló alaptőkéje 2 milliárd belga frank volt, amelyet más közjogi társaságok, az állam és a magánszektor jegyzett le. Összehasonlításként megjegyezzük, hogy ugyanekkor a legnagyobb belga bank alaptőkéje 1,75 milliárd volt. A Társaság alaptőkéjét 1968-ban 3 milliárdra emelték úgy, hogy az állam részesedése 37,6, a „közérdekű pénzügyintézeteké” 46,4, az egyéb pénzügyintézeteké és iparvállalatoké 16 százalék lett.

Az intézet „közérdekű részvénytársaság”. Igazgató tanácsában nemcsak a részvényesek képviselői vesznek részt, hanem megválasztott (üzemgazdasági, munkaügyi stb.) szakemberek is. Igazgatásában és ügyvitelében autonóm. Igazgató tanácsának kormánybiztosok is tagjai, ezek (hatalmazó hatállyal) vétőjogot gyakorolhatnak, de nem vesznek részt a döntésekben.

Az intézet deklarált feladatköre az idők során érdekesen módosult. Kezdetben csak szűkebb értelemben vett belga részvénytársaságokat finanszírozhatott, 1967-ben már általában olyan tőketársaságokat, amelyek *székhelye* Belgiumban volt. Egy 1969. évi törvény tovább bővítette hatáskörét; eszerint: „A Nemzeti Beruházási Társaság célja, hogy a belga gazdaság érdekében előmozdítsa tőketársaságok vagy a Nemzeti Szövetkezeti Tanács által engedélyezett szövetkezetek alakjában működő kereskedelmi és ipari vállalatok alapítását, át-

szervezését vagy bővítését.” Az utalás a belga gazdaság érdekére azt a lényeges változást rejti magában, hogy az intézet most már *külföldi* székhelyű vállalatokat is finanszírozhat; ezeknek csak jogi formája van megkötve (tőketársaság). A változás célja: „megkönnyíteni az S. N. I. intervencióját az olyan, európai vagy multinacionális jellegű műveletekbe, amelyek a belga gazdaság érdekében állnak...”

Az intézet részesedést vállalhat új vagy már működő társaság tőkéjében; részt vehet olyan társulásokban, munka- és kutatócsoportokban, amelyekben vállalatok alapítását vagy át-szervezését tanulmányozzák stb.

Az intézet egyfelől a vállalat helyzetének és kilátásának, másfelől a tervezett beruházás társadalmi és nemzetgazdasági hasznosságának figyelembevételével vállal részesedéseket és bírál el beruházásokat. Emellett tekintettel van a finanszírozásban részt vevő partnerekre, részvételük formájára és mértékére.

A Társaságnak egyik feladata, hogy segítse a *regionális* fejlesztési akciókat. Itt azonban szembekerül az az ellentmondással, hogy a regionális fejlesztés támogatása esetén nem képes eléggé elosztani a kockázatot a területek és ágazatok között; nehezen tudja összeegyeztetni a jövedelmezőség kritériumát a közérdekkel. Minthogy némely átszervezésekben és regionális akciókban való részvétele veszteséggel járt, újabban ilyen közérdekű intervenciót csak az azal a feltétellel végez, hogy befektetett tőkéjét az állam garantálja.

Az intézet az 1968—69. üzletév lezárásáig összesen 2,5 milliárd belga frank erejéig vállalt részesedést a következő ágazatok vállalataiban:

— közművek (villany, gáz, víz; a folyósított tőke 18,44 százaléka);

— különböző szolgáltatások (fuvarozás, televízió stb.; 14,28 százalék);

— gépipar, fémfeldolgozó-ipar (19,43 százalék);

— textilipar (13,12 százalék), papír- és nyomdaipar (10,64 százalék) stb.

Minthogy ez az érdekeltségvállalás megközelíti már alaptőkéjének összegét, az intézet néhány éve *megkezdte érdekeltségeinek rendszeres eladását*. Ez azonban a befektetett tőkének csak lassú visszatérülését biztosítja, egyrészt azért, mert a modernizálásra befektetett tőkék jövedelmezősége nem nő gyorsan és sok tekintetben bizonytalan, másrészt azért, mert a részvények tőzsdei eladásának lehetőségei — főképp a befektetések még alacsony jövedelmezősége miatt — korlátozottak.

A Társaság befektetési politikája egyre inkább az „erős pontokra” orientálódik. Ilyenek mindenekelőtt:

— azok az egyébként erős vállalatok, amelyek nem képesek tőkét szerezni a tőzsdén;

— azok a vállalatok, amelyek gyors ütemű növekedése várható;

— azok a vállalatok, amelyek nemzetközi méretűvé nőhetnek.

Már érintettük, hogy az intézet külföldi vállalatokban is vállal részesedést. Ennek egyik érdekes formája az, hogy ha egy külföldi tőkés Belgiumban akar tőkét befektetni, de ez saját országának devizális rendelkezései miatt csak késedelmesen valósítható meg, akkor a belga fejlesztési intézet átmenetileg *a külföldi fél helyett* vállalhat részesedést.

Nagy-Britannia: Ipari Újjászervezési Társaság (Industrial Reorganisation Corporation, I. R. C.)

Nagy-Britannia gazdasági helyzetét az 1960—65. években a fizetési mérleg egyensúlyának hiánya és az ipar struktúrájának bizonyos fokú elavultsága jellemezte. Amikor Wilson lett a miniszterelnök, úgy látta, hogy az üzletemberek nem hajlandók spontánul elhatározni energikus intézkedéseket, ezért „a brit nagyiparosokat tarkójuknál fogva és erőszakkal a XX. század közepébe kell beledobni.” Az *Ipari Újjászervezési Társaságot* 1966-ban hozták létre. Az alapítása óta eltelt időben feladatköre konkre-

tizálódott, és a Társaság tulajdonképeni fő célja ma: előmozdítani olyan vállalatok létrejöttét, amelyek nagyságuknál és szervezetüknél fogva alkalmassak arra, hogy közreműködjenek a brit ipar bővítésében és közelibbről a fizetési mérleg egyensúlyának helyreállításában.

Az intézet forrásainak induló összege 150 millió font volt. Ennek kétharmada az államkincstár által folyósított kölcsön, amelynek kamatozása magas ugyan, de mégis alatta marad a piaci kamatlábnak. Az intézet további 50 millió fontot alaptőkejuttatásként kapott a kincstártól; ezt csak akkor kell visszafizetnie, ha jövedelmei lehetővé teszik. Az alaptőke után a kincstárt csekély osztalék illeti meg. Az I. R. C. kölcsönkibocsátással is szerezhethet tőkét; ilyenre 1970-ig nem került sor. Ellenkezőleg: forrásainak — alaposabb előzetes számítások nélkül meghatározott — 150 milliós volumenét a második üzletével lezárásáig alig fele részben használta ki.

Az alapítási törvény szerint a Társaság közületi vállalat. Funkciója ellátásakor azonban magánvállalat módjára működik. Felügyeleti hatósága eredetileg a gazdasági államtitkár volt, ennek a funkciónak a megszűnése óta a technológiai miniszter. A miniszter általános irányelveket szabhat meg a Társaság számára, ki nevezi elnökét és — az elnök javaslatára — egyéb vezető funkcionáriusait. A Társaság vezetőségében kormánybiztos nem foglal helyet. Az igazgató tanács magánvállalati jellegű: tíz tagjából kilenc a magánszektor képviselője, egy pedig közigazgatási egyetemi tanár.

Fő pénzügyi műveletei:

— részvénytársaságok részvényeseihez intézett nyilvános részvényvásárlási ajánlatok (takeover bids);

— kölcsönnyújtás;

— vállalatoknál tőkerészesedések vállalása.

A részvényvásárlási ajánlat a részesedésvállalás kezdeményezésének speciális formája. Ebben a Társaság óvatos fokozatosságot mutatott: kez-

detben erkölcsi, majd pénzügyi támogatást nyújtott vállalatoknak ahhoz, hogy más vállalatok részvényeit átvegyék, ha az egyes részvénytulajdonos-csoportok nem emeltek ez ellen kifogást, később erkölcsi, majd pénzügyi támogatást nyújtott olyan átvételekhez is, amelyek ellen egyes részvényes-csoportok felléptek; végül maga is tett részvényátvételi ajánlatokat.

A kölcsönöket a Társaság általában az ipar átcsoportosításának előmozdítására nyújtja és csak kivételesen valamely beruházási program finanszírozására; eddigi maximális lejáratuk 8 év. A kölcsönökhöz nem követel meg garanciát; kölcsöneinek kamatozása a piaci kamatlábnak felel meg.

A Társaság a tőkerészesedések vállalásában óvatosan jár el, mert alapszabályai tiltják a részvények hosszú ideig való megtartását, így tehát csak olyanokat igyekszik szerezni, amelyeken könnyű túladni. Képviselőit tagként delegálja azoknak a vállalatoknak az igazgató tanácsába, amelyeknél érdekeltséget szerez.

A Társaság döntési kritériumait jelenleg a „vállalkozói szemlélet” jellemzi. Ez úgy értendő, hogy az intervenciók és az eszközök megválasztásakor csak az eredmény kilátásait tartja szem előtt.

Tevékenységének mutatói közül fontosabbnak tartják a támogatott vállalati átcsoportosítások számát, mint a nyújtott finanszírozást.

Így tevékenységének első évében tizenkét műveletben működött közre, amelyek közül csak hathoz nyújtott pénzügyi segítséget; a második évben huszonegy műveletben vett részt és ebből csak tizennégyhez nyújtott pénzügyi segítséget. A „műveleten” általában vállalatok egyesítése (fúziója) értendő.

A finanszírozási módszerek közül a Társaság gyakrabban választja a kölcsönt, mint a tőkerészesedés vállalását, ez részben forrásainak korlátozott voltával, részben pedig a tőkeérdekeltség újból való eladásának már érintett problémájával függ össze.

A Társaság működése lassan indult meg; ezért a kormány az átszervezések pénzügyi támogatásának meggyorsítására még 1967-ben elfogadtatta az „ipari expanzió törvényét”, amely felhatalmazta az államot, hogy pénzügyi segítséget nyújtson az iparnak részesedésvállalások alakjában. A Társaságnak tehát már megindulásakor konkurrenciája támadt; részben emiatt elnöke is lemondott, mire a kormány ünnepélyes ígéretet tett, hogy nem fog közvetlenül konkurrálni a Társasággal. A Társaság viszont nem konkurrál a bankokkal.

A Társaság által teljesített finanszírozás összege csökkenő tendenciát mutat. Finanszírozási kötelezettségvállalásai az 1967—68. évben 48,61 millió fontot, az 1968—1969. évben 14,17 millió fontot tettek ki. A második üzletév végéig kötelezettségvállalásaiból 51,89 milliót hívtak le, ebből 31 millió a tőkerészesedés és 20,89 millió a kölcsön.

A döntéseiben érvényesített „vállalkozói szemlélet” főbb konzekvenciái a következők:

— az intézet nem eszköze a leplezett államosításnak, amitől az üzleti körök annak idején félték;

— az intézetnek a külföldi beruházásokkal kapcsolatos állásfoglalásait szintén a „vállalkozói szemlélet” irányítja, tehát támogatja a külföldi behatolást, ha azt tartja jobbnak, viszont támogatja a belföldi ágazatot és védi a külföldi behatolástól, ha perspektívában a belföldi vállalatot tartja hatékonyabbnak;

— csaknem teljesen elzárkózik a regionális fejlesztés támogatásától.

Az intézet működésének első két évében mintegy háromszázötven jelentős fúzió ment végbe Nagy-Britanniában, az I. R. C. ezek közül mintegy negyvenben vett részt. Sem vezetősége, sem felügyeleti hatósága nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a Társaság 5—10 éven belül — legalábbis mai formájában — megszűnik. Ez persze egyebek között a londoni tőkepiac alakulásától és a majdani kormányok pártállásától is függ.

Svédország: Svéd Beruházási Bank (Sveriges Investeringsbanken)

A Bank 1967. évi alapításának indítékai 1960-ig nyúlnak vissza, amikor Svédországban létrehozták a kötelező kiegészítő nyugdíjak rendszerét. A Nyugdíjalap — szociális funkcióján kívül — a megtakarítások központosításának fontos eszköze és döntő szerepet játszik Svédország gazdasági és pénzügyi életében. A bérjárulékokból képződő tartalékai rendkívül gyorsan nőnek és 1974-re előreláthatólag eléri a 65 milliárd svéd koronát. Az Alap pénzeszközeit a Beruházási Bank megalapítása előtt állami és kommunális kötvények, valamint jelzálog-hitelintézeti záloglevelek vásárlására fordították. Amint azonban az állam és az egyéb közületek, valamint a lakásépítés finanszírozási szükséglete csökkent — de ugyanakkor az ipari és kereskedelmi vállalatok önfinanszírozásának aránya is visszaesett — napirendre került a Nyugdíjalap tartalékainak a vállalatokhoz való átterelése. A Bank alapításának helyességéről éles viták folytak; a nagytőke képviselői a Bankot a dirigizmus új eszközének tekintették.

Az intézet deklarált fő feladata, hogy hozzájáruljon olyan ipari beruházások finanszírozásához, amelyek a racionalizációt, a struktúra-átalakítást és a fejlesztést szolgálják. A racionalizálás ebben az összefüggésben a vállalati fúziókat, érdekeltésvállalásokat jelenti. Közelebbről a Bank feladata az alapítási törvény szerint: „Kielégíteni a hitelpiaci mechanizmus új, jelentkező keresletét, fedezni a nagyvállalatok ki nem elégített hosszú lejáratú tőkeigényét és figyelembe venni a *nemzetgazdasági jövedelmezőséget* az egyes vállalatok jövedelmezősége helyett; javítani a svéd fizetési mérleget olyan módon, hogy hozzájárul az alapvető exportiparok — vas-, acél- és faipar — fejlesztéséhez.” A nemzetgazdasági jövedelmezőség figyelembevételével, melyet már a nyugatnémet fejlesztési pénzügyi intézet üzleti politikája is tartalmazott, külön is kihívta a tőkés körök éles bírálatát.

Az intézet kezdő alaptőkéje 500 millió korona volt, ezt 700 millióra, majd (1969-ben) 1 milliárdra emelték. Az alaptőkét az állami költségvetés juttatta a Banknak; ehhez a költségvetés a forgalmi adónak 10-ről 11 százalékra történt emelésével szerzett forrást.

A Bank magánjogi részvénytársaság, de vezetőit az állam nevezi ki. Igazgató tanácsának tagjai közé tartoznak a legfontosabb állami bányák, a magánszektor, a szakszervezetek, a szövetkezetek és a szociáldemokrata párt képviselői.

A Bank fő finanszírozási művelete a hitelnyújtás; saját tőkéjének ötszörösét helyezheti ki hitelként. Hitelezéseikhez a tőkepiacon és mindenekelőtt a Nyugdíjalaptól szerezhet forrást. Hitelezésében rugalmasabban járhat el, mint a svéd bankok, mert fedezetlen hitelek nyújthat saját részvénytőkéje fele részéig, míg az üzleti bankoknál ez az arány csak $\frac{1}{10}$. Hiteleihez állami garanciát is kaphat fedezetként.

Kivételes esetben a Bank nem hitel (kölcson), hanem részvények átvétele alakjában is nyújthat finanszírozást.

A Beruházási Bank értékpapír-kibocsátási tevékenysége a jegybank erre vonatkozó általános ellenőrzése alatt áll, de maga az intézet nincs az általános bankfelügyeletnek alávetve.

Fő döntési kritériumát már feladatainak ismertetésekor érintettük: a finanszírozandó céloknál nem a vállalat, hanem a teljes gazdaság jólétét kötelesek vizsgálni. Mindenesetre pénzügyi támogatást kell adnia a kormány gazdaságpolitikájához, amely a gyors struktúraváltozás és hosszú látra a teljes foglalkoztatottság követelményét foglalja magában. Az alapításkor a kormánykörök rámutattak, hogy a jövőbeli nagy beruházások kockázatának fokát nehezebb mérni és a kockázatok ilyen felhalmozódásáért csak az állam felelhet. A Banknak gondoskodnia kell saját tőkéje „kielégítő kamatozásáról”, de az állammal szemben nincs osztalékfizetési kötelezettsége.

Ami tevékenységének irányát illeti: az alapítása utáni években feltűnően

kevés kölcsönt nyújtott, úgyhogy ugyanazok a körök, amelyek korábban monopolhelyzetét támadták, az első évek után „félénkségét” bírálták. Folyósításai az első két év után nem egészen 60 millió koronát tesznek ki; természetesen jóváhagyott, de még le nem hívott kölcsöneinek összege ennél jóval nagyobb. Engedélyezett kölcsöneinek lejáratára 10—20 év; kamatlábuk valamivel az iparvállalati kötvény-kibocsátások piaci kamatlába alatt van. Egyébként hosszú lejáratú hiteleinek kamatlába rugalmas, vagyis 10 év elteltével módosítható.

A Bank a svéd bankrendszerben hézagot tölt be, mert a kereskedelmi bankok nem nyújthatnak hosszú lejáratú hitelt és nem lehetnek vállalati érdekeltségeik. Az intézet működésének első éveitől kezdve világos, hogy a kormány a Bankot a tőkepiaci játékszabályok szerint fogja működtetni vagy közvetlenebb beavatkozásra használja fel.

Összefoglaló következtetések

A tőkésországok legfontosabb új fejlesztési banktípusainak áttekintése közös vonásokat és eltéréseket egyaránt mutat. A tárgyalás eddigi sorrendjét megtartva, emlékeztetőül még egyszer utalunk a közös és az eltérő vonásokra.

Ami alapításuk előzményeit, körülményeit illeti: általában elmondható, hogy — az esetleges politikai-taktikai megfontolásokon kívül — mindenekelőtt a hagyományos (szűkebb értelemben vett) tőkepiac ki nem elégítő működése, illetve igénybevételek akadályozta létrehozásukat. A tőkepiacok ki nem elégítő funkcionálása vagy a harmincas évek válságának, vagy a háborút közvetlenül követő időszakban magának a háborúnak a következménye volt, napjainkban azonban krónikusá vált az a helyzet, hogy a piacokon nincs elegendő kínálat „kockázati tőkében”, más szóval: nincs elegendő érdeklődés a részvényekbe való tőke-

befektetés iránt. Így a vállalatok nem tudják részvénykibocsátással a szükséges mértékű saját tőkét megszerezni. Viszont a vállalatok tőkeszükséglete növekszik; ennek okai: mindezekelőtt a gyors technológiai fejlődés, a lakosság növekvő kereslete, valamint azok a lényeges profilváltozások és átalakulások, amelyeket a nyugat-európai integráció előrehaladása tesz szükségessé. Ezeket a változásokat a kormányok is támogatják.

A fejlesztési intézetek *deklarált fő feladatai* között túlsúlyban vannak az átmeneti jellegű feladatok: háború utáni újjáépítés, regionális fejlesztés, struktúraátalakítás (koncentráció és centralizáció) stb. A közép- és kisvállalatok beruházásainak finanszírozása mint fő feladat, legalábbis megfogalmazását tekintve, állandóbb jellegű; persze valójában csak akkor állandó, ha nem rejtőzik mögötte a koncentráció és centralizáció előmozdításának szándéka.

A fejlesztési pénzügyintézetek *alaptőkéjének* létrehozása többféle módon végbemehet. Lehet pusztán átkönyvelési művelet (ilyen a fejlesztési intézetnek nyújtott kincstári, költségvetési kölcsönök alaptőke-juttatásá váló átminősítése); előfordul, hogy az állam az alaptőkét a realizált költségvetési feleslegből hozza létre vagy az alaptőke létrehozásához új bevételi forrást szerez; végül az állam az állami érdekeltségű pénzügyintézetekkel és egyéb vállalatokkal közösen hozhat létre alaptőkét. Az alaptőke előteremtése kisebb gondot jelent olyan fejlesztési intézetek számára, amelyek kötvénykibocsátással is szerezhetnek forrást. Ilyen esetekben ugyanis csak a deklarált alaptőke egy részét kell ténylegesen befizetni, a be nem fizetett (nagyobb) részt pedig pusztán a felvett kölcsön visszafizetésének garanciájaként szolgál.

Ami az állami fejlesztési intézetek *irányítását* illeti: az intézetek között a szoros, közvetlen állami irányítás alatt álló szervezetek és a nagymértékben autonóm intézmények egyaránt megtalálhatók. A különbség ál-

talában a kormány gazdaságpolitikáján, és — ahol van — gazdasági tervezési rendszerén alapul.

Az állami fejlesztési intézetek finanszírozási *műveleteinek* két fő formája van: a többé-kevésbé hagyományos rendszerű (közép- és hosszú lejáratú) hitelnyújtás és a részvényvásárlás alakjában történő érdekelt-ségvállalás. Ez az utóbbi az újabb keletű, de tulajdonképpen ez is csak ideiglenes támogatásul szolgál, mert a finanszírozó pénzügyintézetnek a részesedést később el kell adnia. Ennek a koncepciónak a megvalósításában mindenütt nehézségek mutatkoznak. Érdekes, hogy egyes intézetek a tőkecentralizáció eléggé agresszív formáját, a nyilvános részvényvásárlási ajánlatot is felvették fegyvertárukba.

A pénzellátásról való *döntésnek*, a finanszírozandó beruházások (vállalatösszevonások stb.) megválasztásának a *kritériumai* eléggé széles skálát mutatnak a tisztán üzleti megfontolásoktól nemzetgazdasági jövedelmezőségen mint kritériumon keresztül egészen a szigorú „tervjellegig”, vagy mondhatni „kormányprogram-jellegig”. Azok az intézetek, amelyek döntési kritériumai közé tartozik mind a közérdek, mind a jövedelmezőség, ezek ellentmondását néha nehezen tudják feloldani.

Ami a vizsgált fejlesztési intézetek *tevékenységének irányát* illeti: először is látnivaló, hogy a hangsúlyozottan átmeneti célra (újjáépítés finanszírozására) korábban alakult pénzügyintézetek a cél megvalósítása után nem szűntek meg, hanem új tevékenységi területet találtak. Új funkcióik vagy továbbra is szoros összhangban vannak a kormány gazdaságpolitikájával (például a tőkeexporttal), vagy pedig pusztán a profitszerzést célozzák, amit az is megkönnyít, hogy állami jellegüknél fogva az egyéb pénzügyintézetekkel való konkurenciában kedvező a helyzetük. Az újabban alapított pénzügyintézetek (szervezetek) finanszírozási volumene is sok helyütt csökkenő tendenciájú; ez azonban nem jelenti befolyásuk csökkenését, mert pénzügyi

támogatásuk — marginális jellege miatt — lényegileg az egész finanszírozott akció sorsát eldöntheti. Az intézetek egyik hangsúlyozott célja a regionális fejlesztés, finanszírozásának azonban jelentős eredményei

nem mutatkoznak, részben eszközeik elégtelensége, részben a kockázatosabbnak tekintett fejlesztési befektésektől való tartózkodás miatt.

Riesz Miklós

Az önálló ipari kutatóintézeti gazdálkodás sajátosságai az új mechanizmusban

A vállalatszerű gazdálkodásra való áttérés

Az új gazdaságirányítási rendszer egyik tézise az ipari kutatóintézetekre kimondta, hogy az intézetfinanszírozásról át kell térni a feladatfinanszírozásra és az önálló ipari kutatóintézetek a kutatási szerződések, a rendelések árbevételeiből fedezzék kiadásait, beleértve a saját fejlesztést, valamint az anyagi ösztönzést is. Azonkívül elérendő célként tűzték ki, hogy a kutatások rendelői minél nagyobb arányban — ha lehetséges teljes mértékben — a piacot jelentő termelővállalatok legyenek (mondván: az iparvállalatok csak olyan kutatást rendelnek meg, amire szükségük van, és annak eredményét nyilván mielőbb alkalmazni kívánják).

Az új mechanizmusra való áttérés és az első három év tapasztalatait, tanulságait a Vasipari Kutatóintézet példáján vezetjük végig, de élünk az általánosítás lehetőségével, felhasználva egyéb információkat is.

A felkészülés 1968. január 1-ét megelőzően kb. két évig tartott. Egyrészt külső szakértők bevonásával munkabizottságokban kidolgozták az új követelményeknek megfelelőbb intézeti szervezeti és működési szabályzatokat, kalkulációs rendszert, másrészt a meglévő és feltételezett piacokon a kutatások iránti keresletet próbálták felderíteni, vagy éppen ilyet ébreszteni.

Az intézeti foglalkoztatást biztosító iparági szerződésekről, a — közvetlenül a termelővállalatok számára végzett — kutatásokra való áttérés

lehetőségét kedvezőnek ítéltük, mivel már a régi mechanizmusban is 28:72 volt (1961—1967. évek átlaga) a vállalati és központi rendelések aránya. Azonkívül az új mechanizmusban a műszaki fejlesztési alapnak az előző 60 helyett, most 75 százaléka maradhatott a vállalatoknál.

Nyitott kérdés volt viszont a várható munkaerőmozgás mértéke és az önfejlesztés jövője. Különösen azért, mert a fiatal kutatók (kb. 30 éves korig) bére havi 200—600 Ft-tal volt kevesebb, mint az iparban dolgozó társaiké, de a 300 fős intézetben a 2300 Ft-os (1967. évi) átlagbér sem tekinthető magasnak. Az állóeszköz-vagyoni állapota és a fejlesztési igények miatt kevésnek látszott az évi 30—40 millió forintnyi intézeti kutatásból származó árbevétel is.

Növelte a bizonytalanságot az a rendelkezés, amely 1967-ben a termelővállalatokra előírt állóeszköz-újrafelértékelési kényszert az ipari kutatóintézetekre is kiterjesztette. Ez két irányban fejtett ki nemkívánatos hatást.

— Egyrészt lassította a felszerelés korszerűsíthetőségének ütemét. A már nagyobbbrészt amortizálódott, s műszakilag elavult berendezéseket bruttó értékükön újra állományba vették. Kiselejtezésüket lehetetlenné tette az akkor érvényes szabály, amely a leírt berendezésnek a felértékelését vagy fizikai megsemmisítését írta elő.

— Másrészt megghiúsította azt a törekvésünket, hogy a kutatási ajánlatok előkalkulációit (de az utókalkulá-

ciókat is) differenciáltabban végezzük. Ugyanis azon műszaki kutatóosztályaink, amelyeknek birtokában nagy — részben elavult — állóeszköz-vagyon volt, a nem csökkenő, hanem növekvő rezsiterhelés miatt nehezen tudtak versenyképes ajánlatot adni. Ezért az amortizációból származó rezsitúlterheléseket intézeti szinten fel kellett osztani.

Végső soron a korábbi (önköltséges) kutatási ráfordításokat a szükségyszerűen felszámítandó nyereségen kívül, az újra felértékelt állóeszközök megismételt amortizációja is terhelte. Igaz, a berendezések amortizációja a kutatóintézetekben az új mechanizmusban a saját fejlesztési pénzalapot gyarapítja, azonban esetünkben, de nyilván másutt is, az újrafelértékelés a korszerűtlenséget konzerválja, s a kutatást drágította. A nagy névleges értékű állóeszköz-vagyon mögött nem volt korszerű berendezés.

A piac szerveződése és magatartása

Az első — negatív — tapasztalatot már az új mechanizmus beindulása előtt — 1967 végén — az 1968. évi kutatási rendelésállomány begyűjtésekor megszereztük. Az az elképzelés, hogy a foglalkoztatáshoz szükséges éves rendelésállománynak 50 százalékat termelővállalati szerződésekkel fedezzük, megvalósíthatatlannak bizonyult. Kiderült, hogy éppen az intézet számára a fő piacot jelentő Magyar Vas- és Acélipari Egyesülés tagvállalatainak* kutatásrendeléseire — a szükséges mértékben — nem lehet számítani. Az egyesülés tagvállalatai 1968-ban a náluk hagyott kereken 55 millió Ft műszaki fejlesztési alapból még 5 milliót sem szántak kutatások

* Itt kell megemlíteni mint az intézet jövőjét alakító egyik tényezőt, hogy a KGM utasítására az intézetnek be kellett lépnie a vaskohászati vállalatokat társasági szerződéssel összefogó Magyar Vas- és Acélipari Egyesülésbe (MVAE-be) 11-ik tagvállalatként avégett, hogy az egyesülés termelővállalatainak a szabályozott piaci kapcsolatok rendszerében bázis kutatóintézete legyen.

megrendelésére. Ezért az intézet vezetőségének felsőbb szervektől kellett kérnie, hogy központi pénzforrásokból adjanak fel rendeléseket a kapacitásnak mintegy kétharmadáig, elsősorban alap- és tudományos alkalmazott kutatásokra. Ez 1968 közepéig, többségében ágazati „célprogram”-szerződések formájában meg is történt.

A vaskohászati „főpiac” vállalatainak tartózkodása az akkori tapasztalat szerint főleg két okra vezethető vissza.

— A szabályozó rendelkezések egy részének késői megjelenése 1968 elején tetézte a bizonytalanságot az újjal szemben.

— A vállalatok nyereségmaximalizálásra törekedvén, a műszaki fejlesztési alapot elsősorban rekonstrukciós és üzemviteli feladatok megoldására igyekeztek fordítani.

A termelővállalatok egy része nem lelkesedett azért, hogy a korábban ingyen kapott, sőt felülről erőszakolt kutatási eredményekért most fizessen, illetve azt ráadásul maga igényelje. Az idegenkedő magatartás többféleképpen nyilvánult meg még akkor is, ha a felsőbb szervek rábeszélésére, valamint az iparági diszciplínák szorítására mégis kutatási szerződések kötésére került sor. Ilyenkor a „gyártó szemlélet” jelentette a leggyakoribb problémát, s ez egyben az intézet év közti finanszírozási nehézségeinek is egyik forrása lett. A „gyártó szemlélet” jellemzőit a következőkben összegezhetjük.

— A partner a kutatást is termelőtevékenységként kívánta kezelni, nem volt hajlandó tekintettel lenni arra, hogy a kutatás eredménye csak feltételezett, s az intézet csak a kutatások, illetve kísérletek feltáró munkáinak gondos elvégzését, s a kapott eredmények ipari alkalmazhatóságának tisztítását tudja szavatolni.

— Némely ügyfelek a kutatással járó kockázatot teljesen az intézetre kívánták hárítani, viszont a lehetséges megoldás esetleges hasznában nem voltak hajlandók osztozni. A kutatási költségeket csak a sikeres ku-

tatásokért óhajtották megfizetni ellentételezés nélkül.

— Mások a hosszú átfutási idejű kutatások ráfordítását csak záraskor lettek volna hajlandók kiegyenlíteni. Akadtak olyanok is, akik a részfizetések teljesítését negyedévenkénti fázisjelentésekhez akarták kötni, ami a kutatás elbürokratizálásához vezetett volna.

A nemkívánatos főpiaci magatartás ellensúlyozására felsőbb szerveink nagy erőfeszítéseket tettek részben a kutatási szerződések feltételeinek hatósági szabályozásával, részben a vállalatok vezetésére gyakorolt „eszmei” befolyásolással. Egyet azonban nem tudtak az új mechanizmus első három évében felszámolni: a kutatási kapacitást szétforgácsoló — gyakran rutin jellegű feladatokat tartalmazó — megrendeléseket a kutatóhelyek „a jó kapcsolatok” végett továbbra sem mertek elutasítani. (Ez egyben a kutatásrendelés bizonyos elaprózódásához is vezetett.)

A Vasipari Kutatóintézet fő piacának szánt vaskohászati vállalatokkal ellentétben az öntödei vállalatok, a vasipari, a hegesztési és elektrotechnikai mágneses anyagokat gyártók, illetve felhasználók kereslete kedvezőbben alakult, lehetővé téve az 50 százalékos körüli vállalati rendelésarány elérését. Az új mechanizmus első három évében a kutatási piac szerveződésének tapasztalatait a következőképpen foglalhatjuk össze.

a) A vaskohászati piacon elsősorban acélgyártási és képlékenyalakítási eljárások iránt jelentkezik kereslet. Az intézet rendelésállományának, illetve kapacitásának mintegy felét teszik ki az ilyen célú kutatások (ebből kb. 30 százalékos a központi és 20 százalékos a vállalati szerződés). Az arány valószínűleg a jövőben sem fog lényegesen változni, mivel a vaskohászati vállalatok egy része a távlati tudományos kutatási feladatok iránt alig mutat érdeklődést. Ez több tényezővel függ össze, így például:

— A vaskohászati termékek és a gyártási eljárások avulása viszonylag lassú;

— A szokványos gyártmányok bel- és külföldi piacokon való értékesítése általában nem okoz gondot;

— A gazdasági feltételek közül viszonylag erős a beruházásigényesség konzerváló hatása. A korszerűtlen üzemek vezetői nem a technológia- és a termékfejlesztésre, hanem új termelőeszközök beszerzésére törekednek. Ez utóbbi sok esetben az egyetlen fejlődési lehetőség;

— Végül a „gyártó szemlélet”, a nyereség volumetrikus eszközökkel való növelésének, a kockázat kerülésének stb. újat korlátozó hatása is jelentkezik.

b) A vasipari kutatások az intézeti forgalomnak ugyancsak kb. 50 százalékát teszik ki (ebből mintegy 30 százalékos a vállalati és 20 százalékos a központi rendelés). A vasipari piac szektorai a következőkkel jellemezhetők:

— Az öntészeti piac vállalatai a gépipar minőségi igényeinek fokozódásával rendkívül nagy kutatási kereslettel jelentkeztek.

— A különleges anyagok piacán az elektrotechnikai mágneses acélok, a lágy és kemény ferromágnesek, az elektronikus rendeltetésű mágneses ferrittároló gyűrűk kutatásának kereslete volt a legélénkebb.

— Számottevő igény mutatkozott hegesztéstechnikai kutatásokra, főleg az újabb acélfajtákkal kapcsolatban. (A répcelaki közismert szerencsétlenség is megmozgatta ezt a piaci szektort.)

c) Reménybeli piacként megindult a nemzetközi együttműködés szervezése. A vizsgált időszakban azonban a forgalomhoz ez mindössze 1—2 százalékkal járult hozzá. (A közeljövőben részesedését 10 százalékra szeretnék növelni.)

Az elmondottakon kívül a maradi és csak a napi gondokkal törődő szemlélet, az újtól való tartózkodás, a kockázattól való félelem, mint megannyi tényező befolyásolták az egyes piaci szektorok nem éppen haladó magatartását a kutatás-fejlesztés kérdésében.

A piaci konkurrencia jelentkezése

A piacra utalt ipari kutatás szükségszerűen versenytársakkal találta magát szemben. Kiderült azonban, hogy a konkurrencia műszaki-gazdasági feltételei eltérőek. Vegyük sorra a jellemzőbb változatokat.

Az önálló ipari kutatóintézetek a tapasztalat szerint jól együttműködnek egymással. Előfordulnak azonban negatív jelenségek is. Az egyik ipari kutatóintézet például megfelelő felkészültség és felszerelés nélkül vállalt el nagy terjedelmű és költségkeretű témát, majd végül intézetünkkel és más kutatóhelyekkel próbálta a kutatást elvégeztetni. Amikor nincs szükség kutatáskoordinációra, az ilyesminek inkább üzleti vállalkozás jellege van.

Némelykor konkurrensként „költségvetési” kutatóintézetek is vállalnak ipari feladatokat, ami kívánatos is lenne, amikor a tudományos alap-kutatás előnyösen kapcsolódik az ipari kutatások témaköréhez. Azonban olyan tapasztalatok is vannak, hogy a vállalati kutatóhelyek főleg „olcsóságuk” miatt részesítik előnyben a költségvetési intézetek ajánlatait. A költségvetési kutatóhely eszközleltetését, rezsijét lényegében költségvetésből fedezi, ezért az árbevételből gazdálkodó, kamatterheket viselő, nyereségre dolgozó és adózó intézetekhez képest nyilván olcsóbban tudja elvégezni a kutatásokat.

Az egyetemi kutatóhelyek általában szerencsésen egészítik ki az önálló ipari kutatóintézetek tevékenységét. Az egyetemi kutatóhelyek feltehetően az oktatók túlterheltségének és a felszerelés hiányosságának következtében elsősorban elméleti munkát igénylő feladatokat vállalnak a legszívesebben.

A termelővállalatok kutatóhelyei között igen nagy különbségek vannak színvonalban, kapacitásban stb. Esetünkben az eredeti iparági kutatásszervezési koncepciók szerint a Vasipari Kutatóintézet laboratóriumi jellegű technológiai felszerelésével elsősorban alap- és tudományos alkalmazott kutatásokra hivatott, a

fejlesztő kutatások nagyrészt félüzemi és üzemi berendezéseket igényelnek, s ezért a termelővállalati kutatóhelyekre tartoznának. Félüzemi kísérleti berendezés azonban csak egy-két esetben létesült, az is központi pénzből az intézeti kutatók kezelésében. Így ez az elképzelt munkamegosztás ritkán valósult meg, holott a felhasználás közelsége elősegíthetné a kutatási eredmények közvetlen hasznosítását. Inkább az üzemi kísérletek során alakult ki esetenként együttműködés.

Viszont gyakorta az a sajátos törekvés volt tapasztalható, hogy egy-egy feladatot apró témákra tagoltak, s így rendelték meg az intézetnél, majd a részeredményeket összerakva, esetleg valamelyes kiegészítéssel saját kutatásként szerepeltették, megelégedve az alkotó munka lényegét végzőkről.

A gazdasági jellegű változások sajátosságai

Az új mechanizmus által kiváltott sokféle változás közül főképpen néhány nemkívánatos jelenséggel kívánunk foglalkozni, így a túlzott mértékű munkaerő-vándorlással, az állóeszköz-gazdálkodás problémáival és az újszerű anyagi ösztönzési formák alkalmazásának hiányosságaival. Elemezzük ezeket külön-külön.

a) Az intézetben a kutatási árbevétel már 1961-től dinamikusan emelkedett, az 1961—1967 közötti időszakban növekedésének évi üteme 10,4 százalékot tett ki. Ebben nagy szerepe volt a gépiparon belül a gépjárműipar s a híradástechnikai-eszköz-gyártás gyorsított fejlesztése által támasztott fokozott minőségi követelményeknek (elsősorban szerkezeti anyagok iránt).

Az új mechanizmus első három évében (az 1967. évi forgalomhoz viszonyítva) a kutatási árbevétel évi növekedési üteme átlagosan 19,6 százalékra emelkedett. Az emelkedés nem volt egyenletes: 1968-ban 1967-hez képest 42, 1969-ben 1968-hoz vi-

szonyítva 25 százalékos forgalomnövekedés következett be, amely 1970-ben ugyancsak az előző évihez viszonyítva — gyakorlatilag megállt. (Az intézet teljes árbevétele a kutatásokból eredt mintegy 15 százalékkal haladja meg. Ez utóbbi főleg szolgáltató jellegű tevékenységből származik.)

Főképpen a vasipari (öntödei, hegesztői, mágneses-anyaggyártó stb.) vállalatok kutatási-fejlesztési tevékenysége növekedett dinamikusán, ami a rendelések ugrásszerű növekedésével is lemérhető. A vaskohászati vállalatok lanyhább érdeklődését pedig az iparági célprogramrendelésekkel a KGM műszaki főosztálya pótolta. Az árbevétel emelkedésében szerepet játszott az önköltségtípusú elszámolási rendszerről a nyereségérdekeltségi rendszerre való áttérés, valamint a kamat- és adóterhek növekedése (a kamatterhek többsége abból származik, hogy az intézeti bevételek és kiadások időbeli eltolódását saját forgóeszközzel nem tudják kiegyenlíteni). A mechanizmusváltás ezen hatása láthatólag két évig tartott és 1970-re a kutatások iránti kereslet az 1969. évi szinten stabilizálódott.

b) Amint várható volt, szokatlan méreteket öltött a *munkaerő-vándorlás*, főleg a viszonylag alacsony kutatóintézeti bérek miatt.

1968-ban és 1969-ben az 1967-es 80 főnyi kutatólétszám 75—76-ra esett vissza. 1970-ben újra 80 lett. Az elvándorlás mennyiségileg nem okozna gondot, néhány tehetséges kutató kiválása azonban érzékenyen érintette az intézeti kutatási potenciált. A gyengébb kutatók minőségi cseréjére viszont eddig alig került sor.

Megdöböntő arányokat mutat ellenben az összlétszám ingadozása. A 300 főnyi állományból a három év alatt 191-en távoztak el és 206 új dolgozó lépett be. Ezen az intézet vezetősége elsősorban a bérek növelésével igyekezett segíteni. Az éves átlagbérek a következőképpen alakultak: 1967-ben 2300 Ft; 1968-ban 2430 Ft; 1969-ben 2510 Ft és végül 1970-ben 2680 Ft.

Ez önmagában valószínűleg nem állítja meg a vándorlást, szükség lesz határozottabb munkaerő-politikára és az anyagi érdekeltség differenciáltabb alkalmazására avégett, hogy érdemes legyen valamennyi beosztásban, illetve szakmában az intézethez kötődni. Ha a termelőüzemekben szükséges a törzsgárda kialakítása, úgy ez a kutatóintézetekben még fokozottabb követelmény.

c) A vállalatszerű gazdálkodást kedvezőtlenül befolyásolta az *intézeti állóeszközvagyon* előzőekben már említett nem éppen szerencsés alakulása. Az 1967-ben újrafelértékelt állóeszközök értéke 94 millió Ft volt és ez 1970-ben 103 millió forintra emelkedett. Ebből 43, illetve 44 millió Ft az ingatlan vagyon. Vagyis az intézeti berendezések, felszerelések értéke a szóban forgó időszakban 51 millió Ft-ról 59 millió Ft-ra növekedett.

A névlegesen „nagyértékű” berendezéseknek azonban csaknem fele már nem korszerű, nagyrészt egyszer már amortizálódott kutatási felszerelés.

Az erkölcsileg elavult felszerelések a jelenleg kereken 60 millió Ft értékű eszközállományból majdnem 20 millió forintot tesznek ki. Ennek veszteségként való leírása az 50 millió Ft évi árbevételből néhány év alatt nem igen járható út. Amortizációjuk pedig kb. 1983-ban fejeződne be. Remélhetőleg pénzügyi vezető szerveink is fontolóra veszik az 1967. évi újrafelértékelés kutatóintézetben való alkalmazásának elmaradást konzerváló hatását, s egy-két éven belül lehetőséget nyújtanak az elavult felszerelések „egyszeri” leírására.*

d) A közgazdasági ösztönzők bevezetésével mind az anyagi ösztönzés (részesedési alap, prémiumok), mind az önfejlesztés (fejlesztési alap) lehetőségei megnyíltak. Ezek pozitív hatása vitathatatlan, mégis szükség van néhány velük összefüggő probléma elemzésére.

A nyereség mértékét első előkalkulációink — az általános irányelveknek megfelelően — az önköltség 12—15

* Az 1971 elején megjelent pénzügyminisztériumi rendelet már lehetőséget teremt erre.

százalékában határozták meg. A tényleges nyereség az intézeti teljes árbevételnek 1968-ban 14,8, 1969-ben 15,8 és 1970-ben 15,3 százaléka volt. Ez a nyereségarány megítélésünk szerint szolid és elegendő is lehetne, azonban a részesedéialap-képzés során alkalmazott bérszorzó és a nagy eszközállomány következtében a részesedési alap túl alacsony, az egyéni anyagi ösztönzés lehetőségei intézetünkben leszűkültek. A részesedési alap számításának ismert formuláját alkalmazva, évi 50 millió Ft árbevételt, 9 millió Ft bértömeget, 7,5 millió Ft nyereséget feltételezve és a 2,3-as előírt bérszorzóval számolva a részesedési alap 1,93 millió forint, ami a létszámstruktúrát és a személyi állományt nézve igen alacsony.

Ha törölnénk az erkölcsileg elavult kb. 20 millió értékű eszközállományt a részesedési alap 2,57 millió Ft volna. Ez sem magas részesedési alap, de közelíti a máshol elért szintet. A probléma abból adódik, hogy a termelővállalatokban nagy eszközigényesség esetén magasabb bérszorzót alkalmaznak (például a vaskohászati vállalatokban ez 4, az átlagos 3-mal szemben), a kutatóintézetben ellenben ezt az elvet és gyakorlatot nem engedik érvényesíteni. Ahhoz, hogy a felvett példa szerint az intézet az évi 2,6—2,8 millió Ft-os kb. az átlagnak megfelelő részesedési alapot elérje, szintén legalább 4-es bérszorzóra volna szükség.

Nehezíti a helyzetet, hogy az intézet részesedési alapjának jelentős hányadát a munkaerő-vándorlás fékezése végett kénytelen bérfejlesztésre fordítani. Ezáltal a kiváló kutatók ösztönzésére 1968—1970 között évről évre mind kisebb részesedési alap maradt, ami végső soron a szellemi potenciál és a kutatási kapacitás színvonalának süllyedéséhez vezethet.

Az intézet számára jóformán csak a nyereség növelésének útja járható (az önköltség csökkentésével), azonban nem termelőtevékenységről lévén szó, ennek keretei eléggé korlátozottak. Ezért szükséges volna egyrészt megteremteni az 1967 előtti évekből származó erkölcsileg elavult kutató-

berendezések „egyszeri” leírásának pénzügyi konstrukcióját, másrészt az intézet kutatási profilját, a nagy eszközállományt figyelembe véve az átlagosnál nagyobb (legalább 4-es) bérszorzót megállapítani.

Az önfejlesztéshez a saját fejlesztési alap és a meghagyott amortizáció jelen időszakban szintén nem elegendő, mivel az alapvető berendezések, műszerek nagy része, mint láttuk, 10—20 éves. (Az intézet korszerűsítésre a IV. ötéves terv időszakára központi pénzalapból kért és kapott támogatást.)

Néhány következtetés

a) Az extenzív fejlesztés az ipari kutatómunkában sem járható út. Elsősorban az intenzív, hatékonyabb kutatásra, a tudományos színvonal növelésére, s az új eljárások gyorsabb ipari alkalmazására kell törekedni. Ezért az intézeti árbevételt az elkövetkező tíz évben (1971—1980 között) az évi 50 millió Ft-ról 60 millió Ft-ra tervezik emelni (az évi növekedési ütem 1,85 százalék). Közben az intézet és a tudományos kutatómunka korszerűsítését is meg kívánják oldani. Mindez megfelel a piac közeljövőben várható keresletének, valamint az ágazati és országos tudomány-, illetve gazdaságpolitikai céloknak.

b) Az új mechanizmus kiváltotta piaci mozgások, a verseny és a mind kiterjedtebb intézeten kívüli együttműködés fontosabbá tette a kutatásszervezést. Ma az önálló ipari kutatóintézetekben nélkülözhetetlen a „menedzser”-igazgató (és igazgatás), aki a tervezést, a szervezést, a gazdálkodást a tudományos kutatómunka sajátosságaival összehangolja, a kutatóbázis fejlesztésére fordított iparági s országos pénzügyi támogatást, valamint a saját fejlesztési alapot gyorsan és hatékonyan hasznosítja. A tudós vezetőket és képzett kutatókat mentesíteni kell a tervezés, a programozás, a gazdálkodás, valamint a fejlesztési beruházások szervezésének s

irányításának gondjaitól. A menedzserigazgatás a vállalati gazdálkodási rend szerinti jó működés egyik előfeltétele. Intézetünk is törekszik a vertikálisabb szervezeti formák (főosztályok, szaklaboratóriumok) és a csoportos (team) kutatás feltételeinek mielőbbi megteremtésére.

c) A kutatási eredmények hasznosítását, az új technológiák és termékek, valamint vizsgálati eljárások gyorsabb alkalmazását a tapasztalat szerint elősegítené, ha a kutatási-fejlesztési munkába, már az igény felmerülését követő tervező-szervező szakaszban, a kutató-fejlesztő intézményeken kívül értelemszerűen bevonnák a műszaki tervező és a fontosabb termelő-felhasználó vállalatokat.

A termelővállalatoknak a jelenlegi ágazati célprogramokban való részvétele inkább pénzbeli hozzájárulást jelent. Előbb-utóbb iparági, nagy termelővállalati kutatási-fejlesztési feladatvertikumok szervezésére lesz szükség. Ily módon a kutatás-fejlesztés gyorsítására vásárlandó licenciák, know-how-ok kiválasztása is könnyebb. Végso soron a konkrét fejlesztési célokat szükséges volna kutatási témákra, vásárlandó licenciákra és eredményfelhasználási tennivalókra bontani és a megvalósulásig közös rendszerben szervezni.

d) A szellemi potenciált és a kutatási kapacitást károsan befolyásolja a munkaerő-vándorlás. Ezen a megfelelő bérezés csak részben segíthet. Legalább annyira fontos — vagy még fontosabb — a jó munkakörülmények, az eredményes munka feltételeinek biztosítása. Tapasztalat szerint a kutató számára az alkotási lehetőség a legvonzóbb és ezért a legerősebb munkahelyi köteték is. Ebben szintén nagy szerepe van a vezetés stílusának, határozottságának és a minél zökkenőmentesebb szervezésnek.

Nem hagyhatók figyelmen kívül az emberi tényezők sem. A kutatómunkához a felkészültségen kívül intuíciós készségre, találékonyságra, precizitásra és sokféle egyéb jó tulajdonságra van szükség, a magasabb szintű

intézeti és társadalmi etikáról nem is beszélve. Ismét a vezetés feladata a szükséges válogatás vagy szelekció folyamatos végrehajtása. Természetesen ez nemcsak a kutatókra, hanem a teljes személyi állományra vonatkozik. Ezúton lehet egészséges magatartású és teljesítőképes törzsgárdát kialakítani.

e) A technikai felszereltség korszerűsége az intézet eredményes műszaki-gazdasági tevékenységének létfeltétele. Az újabb rendelkezések (1971-től) lehetővé teszik az állóeszközök — igazgatói hatáskörben való — gyorsított amortizációját az erkölcsi avulás sebességével összefüggésben; sőt ha a kutatást rendelő belegegyezik, a kutatáshoz vásárolt eszköz egyszerre elszámolható.

Az új pénzügyi intézkedés az állóeszközérték forgásának gyorsításával az intézet önfejlesztési alapjának 5—10 év alatti megerősödését is szolgálja (ez az amortizáció befolyik az intézet fejlesztési alapjába).

A perspektivikus és korszerű állóeszköz-gazdálkodás végett egyszer s mindenkorra el kell távolítani a névleges, műszaki érték nélküli (újrafelértékelt) eszközállományt, mivel nemcsak feleslegesen drágítja a kutatást, hanem közvetve gátolja a megfelelő anyagi (részesedési) alapok képzését.

f) A nyereséget az árbevételen belül az önköltségcsökkentés útján lehet és kell növelni, azonban esetünkben az árbevétel és állóeszközérték arányai folytán a negyedik ötéves terv időszakára kénytelenek vagyunk 15—20 százalékos nyereséggel kalkulálni, hogy a két évtized alatt kialakult nagy értékű kutatási potenciált, főleg a munkaerő-vándorlás által fenyegetett széteséstől megóvjuk.

Hasonló okokból szükséges a bér-szorzonak az átlagos kutatóintézeti 2,3-ről, legalább 4,0-re való emelése, a műszaki tartalom nélküli erkölcsi leg elavult állóalapok egyszeri dotált leírása és az intézetben belül az egyéni teljesítményeken alapuló differenciált anyagi ösztönzés következetes megvalósítása.

Összegezve a tapasztalatokat, egy-

értelműen megállapítható, hogy az új gazdasági mechanizmus által keltett mozgások egész sor korábbi merevséget feloldottak. Igazolódott, hogy előnyös a végső felhasználók aktív bekapcsolása a kutatásba, a fejlesztésbe, valamint a műszaki tervezésbe. Az így kialakított fejlesztési vertikumok jelentősen meggyorsíthatják a kutatási eredmény hasznosítását. Mindezek a kutatás-szervezés korszerűsítésének szükségszerűségét emelik ki. A zavartalan tudományos-műszaki kutatás feltételeit a piacra utalt ipari kutatás esetében elsősorban a magasszintű kutatás igényeit, sajátosságait szem előtt tartó korszerű szervezés és gazdálkodás biztosíthatja.

Gyakorta felmerül, hogy mit ad a kutatóintézet a vevő által rendelt feladatok gondos, színvonalas teljesítésén kívül az iparágaknak, a népgazda-

ságnak, illetve az egész társadalomnak.

Az utolsó tíz év tapasztalata szerint egy Ft intézeti kutatási ráfordítás mintegy 3—6 Ft szellemi többletértéket (licenciaértéket), termelővállalati alkalmazásban kb. 2—15 Ft-ot, míg népgazdasági hasznosításban 5—50 Ft hasznot eredményez. Az utóbbiak értéke igen szorosan kapcsolódik a technikai felszerelés korszerűségéhez, mert elavult berendezések birtokában a legképzettebb kutatók is inkább csak az alacsonyabb tudományos szintű „empirikus” feladatokkal foglalkoznak, s ezeknek kisebb az eredményessége is.

A társadalomban pedig az intézet mint szellemi bázis sokoldalúan egyengeti a tudományos-technikai forradalom útját.

Korán Imre

Memorandum a mezőgazdaság reformjáról az EGK-ban

Valamennyi fejlett tőkésország mezőgazdaságának mai helyzetét az EGK-Bizottság által készített Memorandum mutatja be a legátfogóbban. Ez a fontos dokumentum 1968 decemberében vált ismertté és azóta is tartó, széleskörű vitát váltott ki mind a vezető politikusok, mind a gazdasági szakemberek körében. A felsorakozott konkrét tények és javaslatok a Közös Piacba tömörült tagállamok agrárfejlődésére vonatkoznak, de a Memorandumnak, valamint a hozzá csatlakozó szakirodalomnak mégis általánosabb jelentősége van a Közösség érdekeinél. A Memorandum tartalmazza a modern ipari országok mezőgazdaságának egész problematikáját. Ezen túlmenően a szerzők kísérletet tesznek az agrárszektor komplex, rövid és hosszú lejáratú reformprogramjának kidolgozására. Az azonnali intézkedésekre tett javaslatokkal az agrártermékek eddig kialakított piacrendjének súlyos következményeit igyekeznek el-

hárítani — ezek szorosabban kapcsolódnak az EGK működéséhez —, viszont a mezőgazdaság reformja minden fejlett tőkésországban megoldásra váró feladat. A Memorandumban nagyobb hangsúlyt kapott a mezőgazdasági reform következetes programja a tényleges piacsabályozásnál, mivel az elmúlt évtized tapasztalatai szerint a piac oldaláról tett intézkedések nem tudták a mezőgazdasági termelőket válságos helyzetükből kilendíteni.

Az ipari fejlődéstől elmaradt mezőgazdaság alkalmazkodási nehézségei időszakonként és országonként eltérően nyilvánulnak meg. Bizonyos agrártermékekből eddig is volt túltermelés a második világháború után, de az egész mezőgazdasági struktúra megreformálását nem vetették fel. A Közös Piacon felhalmozódó feleslegeket azonban már súlyosabbnak ítélték, jöllehet a dán vajból vagy az amerikai búzából annak idején jóval nagyobb készletek halmozódtak fel.

A Közös Piacon tulajdonképpen az okozza a nagyobb gondot, hogy ha változatlanul érvényben hagyják a viszonylag magas árakat és szubvenciókat, akkor tejtermékekből és cukorból a már most is meglévő készletek tovább nőnek, más termékekből is fölösleg keletkezik, a raktározási és támogatási költségek fokozódnak, miközben a parasztok többségének jövedelme az iparban foglalkoztatottak kereseténél alacsonyabb szinten mozog. A tizenkétéves ún. átmeneti időszak lezárulása előtt egy-két évvel már láthatóvá váltak az eddig folytatott közös piacsabályozás kedvezőtlen következményei. Maga a piacpolitika is reformra szorul, és ilyen helyzetben a mezőgazdaság rugalmatlan alkalmazkodási képessége a piac követelményeihez szükségképpen előtérbe kerül. Célszerűbb az amúgy is problémákkal terhes mezőgazdaság válságát hangsúlyozni, mint az eddigi közös agrárpolitika csődjéről beszélni. Nem is teljesen indokolatlan az elmaradott mezőgazdasági struktúrára hárítani a piacon jelentkező problémákat — a bajok gyökerei valójában itt vannak. Mégis, rugalmasabb és körültekintőbb agrárpolitikai intézkedésekkel mérsékelni lehet az agrárszektor hátrányait, egy kevésbé megfelelő ár- és piaci mechanizmus bevezetésével viszont még jobban elmélyülnek az elmaradott szerkezetből adódó nehézségek.

A Memorandum megjelenése óta többet vitatkoztak a javasolt reformprogramról, mint amennyit megvalósítottak belőle. Könnyebb ugyanis gyors intézkedésekkel csökkenteni a túltermelés veszélyeit, mint meggyorsítani a mezőgazdaság szerkezeti átalakulását. Ezt a feladatot is elsősorban abból a szempontból közelítették meg, hogy a piachoz alkalmazkodni képes üzemek kialakításával csökkentsék a túltermelés lehetőségét. A gyakorlati agrárpolitikában azonban sokszor járhatóbb útnak bizonyul — a piachoz idomuló mezőgazdaság kialakításának gyorsítása helyett — a piac felvevőképességét formálni az agrártermelés méretéhez.

Az Európai Gazdasági Közösség agrárpolitikájában még jobban érvényesül a más országokban is tapasztalható kettős irányvonal: egyrészt magas árakkal, szubvenciókkal, állami felvásárlásokkal segítik az agrártermékek szabályozott értékesítését, másrészt ugyancsak költséges intézkedésekkel arra ösztönzik a termelőket, hogy hagyják el a mezőgazdaságot. „A piaci intervenció jelenlegi rendszere, amely egy mennyiségileg korlátlan, magas árszínvonalon történő piactámogatással jellemezhető, a határüzemek fenntartásának támogatását jelenti, és ezzel akadályt gördít a Közösségen belül a mezőgazdaság modernizálása és ezen a gazdasági területen a munkamegosztás megvalósítása elé. Késlelteti az üzemek számának csökkenését, ami egyik lényeges eszközt alkotja a mezőgazdasági jövedelmek megjavításának.”*

A Memorandum megalkotói egy következetesebb struktúrapolitika megvalósítását tűzik ki célul, miközben radikálisan csökkentenék az árakat és a jövedelemtámogatási összegeket. Nem kevesebről van szó, mint rentábilis, más ágazatokkal azonos jövedelmet nyújtó, a piac változó igényeihez alkalmazkodó mezőgazdasági üzemek létrehozásának programjáról. Erre hatalmas összegeket kellene fordítani az elkövetkező években, de a Bizottság véleménye szerint egy világos akcióprogram keretében helyes irányú és hasznos ráfordításokat eszközölnének a jelenlegi növekvő, de mégsem célravezető kiadásokkal szemben.

A mezőgazdaság helyzetének ismeretében a Bizottság úgy véli, hogy a javaslatokat valamennyi érintett szinten alaposan meg kell vitatni, ezért Memorandum formájában terjeszti elő a reformprogramot. Viszont a piaci egyensúly hiányának megszüntetésére tett indítványok nem tűnnek halasztást és késedelem nélküli intézkedéseket követelnek meg a Közös Piac Tanácsától.

* Memorandum zur Reform der Landwirtschaft in der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft. Sonderbeilage zum Bulletin 1 1969. der Europäischen Gemeinschaften. 27. 1.

A piaci egyensúly helyreállítása

A Közös Piac önellátási foka élelmiszerekből ma meghaladja a 90 százalékos és a hetvenes években további, néhány százalékos növekedés várható. Ezen belül a termelés és a belső fogyasztás közötti arány termékenként eltérő. Sertéshúsból, baromfi-húsból, tojásból például a termelés teljesen fedezi a szükségletet. Más termékekből (például takarmányból, marhahúsból, zsírból) további behozatalra van szükség. Feleslegek vannak európai minőségű lágybúzából, tejből, s várható, hogy a jövőben bizonyos gyümölcs- és zöldségfélék túltermelése is bekövetkezik.

A Közös Piacon kialakított árakat világszerte összehasonlítva szembevetendő, hogy éppen a feleslegben levő termékek áraiban a legnagyobbak a különbségek (1. sz. táblázat).

1967-ben már megháromszorozódott ez az összeg (2. sz. táblázat). A növekedés gyors ütemére utal, hogy 1968/69-re már 2 milliárd RE-t irányoztak elő piactámogatási célokra.

A túltermelés megszüntetésére a Bizottság többoldalú intézkedéseket tart szükségesnek. A piac oldaláról való beavatkozás a belső fogyasztás gyorsabb növelésének előmozdítása. Ennek során különféle akciókat szerveznek a feleslegek rendeltetésszerű vagy más irányú felhasználására. A termelés emelkedésének korlátozása céljából valamelyest csökkentik a cukorárakat, módosítják a tejtermékek árarányait. A struktúrajavító intézkedések mellett további 250 000 tehén azonnali levágását premizálják. Nagyobb ártámogatást adnak a marhahízalás után, ha a gazdálkodó teljesen felszámolja a tejtermelést stb.**

1. sz. táblázat

A mezőgazdasági termékek árszínvonala 1967/68-ban

Megnevezés	Világszertei ár ² RE/100 kg	EGK-ár	
		RE/100 kg	Világszertei ár = 100
Lágybúza.....	5,79	10,73	185
Keménybúza ¹	8,07	16,14	200
Rizs	15,34	17,96	117
Árpa	5,67	9,07	160
Kukorica.....	5,63	9,01	160
Cukor	5,10	22,35	438
Sertéshús.....	38,56	56,71	147
Marhahús	38,82	68,00	175
Baromfi.....	55,00	72,33	131
Tojás.....	38,75	51,14	132
Vaj	47,25	187,44	397
Olivaolaj ¹	69,84	115,62	166
Olajos magvak ¹	10,11	20,19	200

¹ Beleértve a termelők közvetlen támogatását.

² A nagykereskedelemben jutó termékek bekerülési ára.

Forrás: Memorandum. 68. 1.

lázat). A mesterségesen magasán tartott árak finanszírozása egyre növekvő pénzügyi terhet jelent a Közösség számára. 1960-ban még mintegy 500 millió RE-t* fordítottak erre a célra,

A javasolt intézkedések a piaci egyensúly rövid távú helyreállítására alkalmasak, de önmagukban nem oldják meg a mezőgazdaság alapvető problémáit. Ezeken túlmenően elen-

* RE = a költségszámításoknál használt közös pénzegység, amelyet úgy kapnak meg, hogy az egyes nemzeti valutákat hivatalos árfolyamon átszámítják dollárra.

** Újabbban mind a Vedel-jelentésben, mind a nyugatnémet szakvéleményekben átmenetileg a termelés mennyiségi korlátozásának bevezetését is javasolják.

2. sz. táblázat

A mezőgazdaságra fordított kiadások
az EGK-ban

Megnevezés	1960 millió RE	1967	
		millió RE	1960= 100
<i>A kiadások jellege szerint</i>			
Piacámogatás ..	495,9	1519,0	306
Struktúrajavítás	858,3	1897,0	221
Egyéb kiadások	370,2	423,5	114
Összesen	1724,4	3839,5	223
Szociális kiadások ¹	378,1	1109,6	294
Összesen	2102,5	4949,1	235
<i>Országok szerint</i>			
NSZK	730,7	1520,5	208
Belgium	53,9	112,8	208
Franciaország ..	693,4	2057,5	297
Olaszország ...	481,5	923,2	192
Luxemburg	9,4	12,2	130
Hollandia	133,6	322,9	242
Összesen	2102,5	4949,1	235

¹ Meghatározott termelési eszközök árának csökkentése (üzemanyag, műtrágya), állategészségügyi és növényvédelmi intézkedések, minőség és fajta ellenőrzése stb.

Forrás: Memorandum, 88. 1.

gedhetetlen, hogy a „Mezőgazdaság 1980” elnevezésű reformprogram keretében olyan mélyreható átalakítást hajtsanak végre a termelési struktúrában, amely az agrárpiac tartós egyensúlyának kialakulásához vezet.

A mezőgazdaság mint a társadalom problémája

A fejlett ipari országok mezőgazdaságában a gazdasági, szociális és pénzügyi vonatkozású kérdések egész komplexuma vár megoldásra, annak ellenére, hogy a termelők jelentős eredményeket értek el az elmúlt évtizedekben. Az agrártermelés évi 3,3 százalékos emelkedése és a foglalkoztatottak számának évi 3,4 százalékos csökkenése következtében 1956-tól

1966-ig valamennyi tagállamban gyorsabban nőtt a mezőgazdasági munka termelékenysége az iparénál. Ez a növekedés azonban egy elmaradott termelési és birtokstruktúra talaján következett be. Valószínűleg egyetlen más gazdasági ágban nem maradtak fenn ilyen hosszú ideig a tradicionális viszonyok, jóllehet sehol sem fordítottak évről évre ilyen hatalmas összegeket a gazdasági és szociális helyzet megjavítására, mint éppen a mezőgazdaságban. 1967-re már mintegy 5 milliárd RE-re emelkedtek az EGK mezőgazdasági kiadásai az 1960. évi 2,1 milliárddal szemben.

A nagymérvű támogatások ellenére az agrárstruktúra alig változott. Az átlagos birtoknagyság hét év alatt az NSZK-ban 0,5 hektárral, Franciaországban és Hollandiában 1,1 hektárral, Belgiumban 2 hektárral emelkedett. Az Európai Gazdasági Közösség egészében mintegy 11 hektár körül alakul a birtokok átlagos nagysága. Emiatt mindössze 170 000 üzem rendelkezik 50 hektárnál nagyobb mezőgazdaságilag hasznosított területtel, számuk csupán 3 százaléka az 1 ha feletti gazdaságoknak.

A modern termelési eszközök segítségével ma már egy munkaerő 30–40 ha szántóföldet meg tud művelni. Az adatok szerint viszont az üzemek 80 százaléka túl kicsi ahhoz, hogy egy embernek teljes elfoglaltságot adjon. Előreláthatólag a potenciális munkatermelékenység még hosszú ideig gyorsabban növekszik, mint az üzemek nagysága.

A munkaintenzív állattenyésztési ágak koncentráltási foka is rendkívül alacsony. Például az EGK bruttó végtermékének 20 százalékát kitevő tejtermelést a legkisebb üzemekben folytatják. A gazdálkodók mintegy kétharmadának ötnél kevesebb tehene van és a 4 millió állattartó közül mindössze 75 000 gazdának van húsnál nagyobb tehénállománya. Hasonlóan szétaprózott a sertés- és baromfihús-termelés is, azzal a különbséggel, hogy itt valamivel gyorsabban halad előre a koncentráció. A potenciális termelékenység

Az 1 ha-nál nagyobb mezőgazdasági üzemek száma és az átlagos birtoknagyság alakulása az EKG-tagállamokban (ezerben)

Hektár	NSZK		Franciaország		Olaszország	Hollandia		Belgium		Luxemburg	
	1960	1967	1960	1963	1961	1959	1966	1959	1966	1960	1966
1—5	617,4	488,2	527,0	453,9	1787,8	87,8	70,5	96,3	59,2	3,3	2,0
5—10	343,0	271,8	406,0	364,0	541,6	62,2	49,2	52,8	41,6	1,9	1,3
10—20	286,5	288,6	550,0	485,0	277,2	53,9	55,4	35,2	35,4	2,7	2,1
20—50	122,0	141,0	388,0	393,9	109,8	24,5	25,9	12,3	15,0	2,3	2,5
50—100	13,7	14,6	81,2	84,9	25,0	1,9	2,0	1,9	2,0	0,2	0,2
100 ha felett	2,6	2,8	22,3	23,5	14,8	0,2	0,2	0,3	0,3		
Összesen	1385	1206	1928	1805	2756	230	203	199	154	100	80
Átlagos birtoknagyság hektárban	10,1	10,6	16,7	17,8	6,8	9,9	11,0	8,2	10,2	13,4	16,6

Forrás: Memorandum, 75. 1.

értékei a technika adott fokán jóval magasabbak a jelenlegi teljesítményeknél, így például egy munkás teljes foglalkoztatásához legalább 40 tehénre, 450 sertésre és 10 000 tojótyúkra volna szükség.

A munkamegtakarító eszközök alkalmazásával egyidőben az üzemtulajdonos először az állandóan foglalkoztatott bér munkásokat bocsátja el, majd a családtagok keresnek más irányú elfoglaltságot. Ennek következtében nő az ún. egyszemélyes üzemek száma, ahol a tulajdonos maga látja el a gazdálkodás valamennyi teendőjét. A néhány hektáros üzemmel, valamint a kevés számú állattal kapcsolatos elfoglaltság azonban ma már egyre kevésbé elegendő egy ember munkaidejének kitöltésére, jölehet a kisbirtokok tulajdonosai intenzív gazdálkodással próbálják ellensúlyozni a viszonylagos földhiányt. Sok esetben az ésszerű határokon túlmenően fokozzák a pótlólagos hozamnövelő eszközök befektetését, és előnyben részesítik a több munkát igénylő termékek termelését. A törekvések ellenére bizonyos idő után a kisüzemek többségében egy ember számára sincs elegendő munka. „Az európai agrárstruktúra problemati-

kája nem annyira abban kereshető, hogy a kisüzemek száma olyan nagy, hanem hogy az általános fejlődés következtében az üzemek mindinkább a határüzemek kategóriájába kerülnek.”*

A nem teljes elfoglaltságot nyújtó üzemekben a gazdálkodó nem érhet el más ágazatokkal azonos jövedelmet. Kevés kilátás van arra, hogy a termelékenység jelenlegi színvonalán a termelői árak emelésével csökkentés a mezőgazdaságban és más területeken elért jövedelmek közötti különbségeket. A meglévő fix költségek, valamint a további tőkebefektetések csökkentésére rendkívül korlátozottak a lehetőségek a gazdaságokban, ezért az adott termelési kapacitás minél teljesebb kihasználására törekednek. A gazdálkodók többsége nem tud alkalmazkodni a felvevőpiac igényeihez és túltermelés vagy kisebb árcsökkentés esetén is a termelés fokozásában érdekelt. A telítődött piac, valamint a további túltermelés finanszírozása egyre nagyobb terhet ró a Gazdasági Közösségre, anélkül, hogy ezáltal megfelelő jövedelmet és életkörülményeket biztosítanának a

* Memorandum, 21. 1.

mezőgazdaságban maradók számára. A mezőgazdasági termelők között is fokozódnak a jövedelem-differenciák. Csak a jól szervezett, nagyobb gazdaságokban tudják kihasználni a Közös Piacból származó előnyöket. „A gazdák nagy többsége azonban még ma is meg van győződve arról, hogy a tradicionális értelemben vett árpolitika és struktúrapolitika a felnövekvő nemzedéknek lehetőséget tud teremteni arra, hogy olyan gazdasági és szociális helyzetbe kerüljön, amely összehasonlítható a más gazdasági ágakban dolgozó munkaerő viszonyaival.”* A meglévő feszültségek komoly politikai megmozdulásokat válthatnak ki, ha a gazdálkodók nem kapnak világos választ a mezőgazdasági üzemek többségének jövőjére, és ha nem részesülnek hatékony támogatásban életfeltételeik megjavítására. Meg kell mutatni a reális lehetőségeket, hogy ezek közül maguk az üzemtulajdonosok válasszák ki a számukra megfelelő kiutat a jelenlegi helyzetből.

Reformprogram 1980-ig

Az ipari országok agrárproblémája mindenekelőtt a mezőgazdasági birtokstruktúra mélyreható reformjával oldható meg. Ez elengedhetetlenül szükséges mind a jövedelemparitás, mind a piaci egyensúly egyidejű eléréséhez, emellett a program finanszírozása után a társadalom ilyen irányú kiadásainak csökkenéséhez vezet.

A „Mezőgazdaság 1980” elnevezésű program egyik célja, hogy a munkatermelékenység a munkaerő számára csökkenése következtében a technikailag lehetséges optimális szintre emelkedjék. Az ezzel együttjáró jövedelemnövekedés következtében a termelők a piac igényeit, valamint termelési és beruházási döntéseiket ésszerűbben ítélik meg. Az ármechanizmus segítségével a fogyasztás fogja irányítani és a megfelelő határok közé szorítani a mezőgazdasági termelést. Ily módon az árak

visszanyerik gazdasági jelentőségüket és a piac normálisan funkcionál, sőt elképzelhető a beavatkozás egész mechanizmusának bizonyos fokú leépítése is.

A termelői árak csökkenése mérsékelné a fogyasztói árakat is, ami kedvezően hatna a kereslet alakulására. Ilyen hatás kiváltása céljából nagymértékben kellene csökkenteni a termelői árakat, mivel a kisebb árváltozásokat a gazdálkodók a volumen megnövelésével kompenzálják. A kereslet és a kínálat alakulásától függően termékenként differenciálva ár-emelkedésekre is sor kerülne. Az átalakított árpolitika következményeképpen 1980-tól kezdve a Közösség piactámogatásra fordított kiadásai nem lépnék túl a 750 millió RE-t.

A program központi célja az agrárstruktúra átalakítása. Ezzel kapcsolatban az intézkedések egész sorát dolgozták ki először is a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkentésére, de főképpen az üzemeknek a termelésből való kikapcsolására. Például mindazok az üzemtulajdonosok, akik földjüket eladják vagy bérlet formájában átengedik a program keresztülvitelének céljaira, a bérleti díj nyolcszorosát kitevő egyszeri prémiumban részesülnek. A rendelkezésre álló földeken a Bizottság vagy termelési egységeket, illetve modern mezőgazdasági vállalatokat alakít ki, vagy erdősít, parkokat, üdülőtelepeket létesít rajtuk.

Külön intézkedéseket terveznek az 55 évesnél idősebb üzemvezetők termelésből való kikapcsolására, mivel az arányuk 50% felett van, és a mobilitásuk valamennyi csoport közül a legcsekélyebb. Ezek a gazdálkodók évente jövedelemkiegészítésben részesülnek, ha felhagynak a mezőgazdasági tevékenységgel és földjüket a reformcélok szolgálatába állítják. A juttatások az életkortól és a szociális helyzettől függően differenciáltak lesznek. A fiatalabb gazdálkodók átkepzését tanácsadással és anyagi hozzájárulással segítik. Ösztöndíjakkal támogatják a mezőgazdaságban dolgozók gyermekeinek továbbtanulását és másirányú kiképzését. A sokoldalú

* Memorandum, 29. 1.

intézkedések hatására a hetvenes években összesen 5 millió mezőgazdasági dolgozónak kellene felhagynia eredeti tevékenységével, és ezzel mintegy a felére csökkenne az agrárnyersanyagok termelésével foglalkozók száma.

A mezőgazdaságból való elvándorlás meggyorsítása egyben több millió új munkaerő elhelyezésének gondját is jelenti. Így a reformprogram sikerének elengedhetetlen feltétele, hogy további beruházásokkal új munkaal-kalmakat teremtsenek mind a szekunder, mind a terciér ágazatokban. A Memorandum szerzői rendkívül differenciált agrár- és gazdaságpolitikai döntéseket tartanak szükségesnek a különböző adottságú vidékeken, s ennek illusztrálására három tipikus gazdasági körzetben mutatják be a megoldási lehetőségeket.

Az iparosított területek, ahol az 1 km²-re jutó lakos meghaladja a 200-at és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 10 százaléknál kisebb, az EGK területének 16 százalékát foglalják el. A dinamikus ipari fejlődés következtében a felszabaduló mezőgazdasági munkaerő itt viszonylag könnyen el tud helyezkedni. A problémát az okozza, hogy néhány iparág (mint például a szénbányászat, a vas-, a textil-, a hajóipar) ezeken a területeken is modernizálásra szorul.

A félig mezőgazdasági és félig ipari körzetekben már 10—20 százalék közötti az agrárnépesség aránya. Ezek a körzetek a Közösség területének átlagosan 30 százalékát foglalják el. Itt magán- és állami beruházások segítségével tovább kellene bővíteni az ipari tevékenységet, valamint a szolgáltató hálózatot, hogy az agrárnépesség produktívabb foglalkoztatása megoldható legyen.

A mezőgazdasági körzetekben a kereső népesség több mint 20 százaléka agrártermeléssel foglalkozik és ezeken a területeken alig van számottevő ipari tevékenység. Néhány kivételtől eltekintve az 1 km²-re jutó népesség 100 alatt van. A mezőgazdasági körzetek az EGK-nak mintegy a felére kiterjednek, és az egyes tagállamokban 10—70 százalék között vál-

takozik az arányuk. Ezen a kategórián belül még további két típust lehet megkülönböztetni: A viszonylag kedvező agrárstruktúrával rendelkező, termelékenyebb vidékeken még vannak lehetőségek a munkaerő jobb kihasználására, s ehhez további segítséget kell nyújtani az itteni gazdálkodóknak. Viszont a kedvezőtlen adottságú vidékeken a munkaerőt egyáltalán nem tudják gazdaságosan kihasználni, és más területekre való irányításuk a legsúlyosabb problémákat okozza. Átmeneti megoldásként elképzelhető, hogy a mezőgazdasági körzetekben nem ösztönzik a munkaerő gyorsabb elvándorlását, hanem a teljes foglalkoztatást nyújtó üzemek mellett a melléktevékenységnek számító gazdálkodást tekintik az adott körülmények között elfogadható megoldásnak. Időközben erőfeszítéseket tesznek az agrárkörzetek iparosításának előmozdítására, jóllehet itt még az infrastruktúra kiépítésére előzetesen is hatalmas összegeket kell fordítani.

Új munkahelyek kialakítására a félig ipari és a teljesen mezőgazdasági körzetekben van szükség. Egy ipari munkahely beruházási költsége a számítások szerint átlagosan 15 000 RE. A reform megvalósításához évente 80 ezer új munkahelyet kell teremteni az iparban, ami a szolgáltatások kapacitásának legalább ilyen mértékű megnövelését feltételezi. A beruházási tevékenység élénkítése, az elmaradott területek iparosítása, valamint a mezőgazdasági munkaerő termelékenyebb foglalkoztatása új impulzusokat jelentene a gazdasági növekedéséhez, és a nemzetgazdaság haszna egészében véve csakhamar meghaladná az átalakítási költségeket.

Az elvándorlás meggyorsítása egyik feltétele annak, hogy a mezőgazdaságban maradó kevés számú munkaerő teljesen foglalkoztatva legyen és más, összehasonlítható ágazatokban dolgozókkal azonos jövedelemhez jusson. A mezőgazdasági tevékenységet ún. termelési egységekben és modern mezőgazdasági vállalatokban folytatnák. Az új üzemi ke-

reték kialakításának programjával a Memorandum szerzői tulajdonképpen feladják az eddigi agrárpolitikai koncepciót, amely szerint a családi gazdaságok az agrártermelés racionális alapegységei. A mai körülmények között „egy üzem, amely a parasztnak és családjának nem tud elegendő munkát és megfelelő jövedelmet nyújtani, továbbá nem teszi lehetővé nekik, hogy kielégítő szociális helyzetet és kielégítő életfeltételeket vívjanak ki, többé nem olyan családi gazdaság, mint amilyennek lennie kellene”.* Az új elképzelés szerint az ún. termelési egységeknek lehetővé kell tenniük a termelési tényezők optimális kihasználását, vagyis mindenképpen nagyobbak kell lenniük a mai üzemek többségénél. Az optimális üzem nagyság termékenként változó: gabona, kapásnövények termelésében 80—120 ha; tejtermelésben 40—60 db tehén; marhahústermelésben 150—200 db szarvasmarha; sertés-hústermelésben 450—600 db sertés; tojástermelésben 10 000 db tojótűk.**

Termelési egység alakulhat ki egyetlen üzem kapacitásának megnöveléséből, vagy több üzem részleges fúziójából. Az utóbbi esetben a gazdák egyetlen termék közös termelését határozzák el, miközben megtarthatják önálló üzemüket. Ez a társulási forma főleg a kisüzemek számára jelent megoldást.

Modern mezőgazdasági vállalatok vagy az egyes üzemek megnövelése, vagy több üzem összefogása útján keletkeznek. Az utóbbi forma abban különbözik a kisüzemek parciális fúziójától, hogy a közös gazdálkodás céljából egyesítik a földterületeket, az állatállományt, a gépeket. A modern mezőgazdasági vállalatok nagy termelési kapacitással rendelkeznek, bár alapításukhoz a föld és az állatállomány optimális nagyságát illetően ugyanazok az elvek irányadók, mint amelyeket a termelési egységeknek is ajánlanak. Mivel bizonyos termékek (például a sertés- és baromfi-)

tojás) ára és kereslete erősen ingadozik, ez esetben a modern mezőgazdasági vállalatok legalább két termék előállítására specializálódnak. Figyelemre méltó, hogy a megalakulásuk utáni első öt évben a munkaerőállomány a szükségesnél nagyobb lehet, mégpedig az első évben 75, az ötödik évben 25 százalékkal. Ennek az az oka, hogy ekkorra még nem érnek meg a feltételek a jövedelemprobléma, valamint az új munkahelyek létesítésének kielégítő megoldásához.

Mind a termelési egységek, mind a modern mezőgazdasági vállalatok létesítése a gazdálkodók szabad kezdeményezésén alapul, és sok jogi, pénzügyi, adózási és pszichológiai akadályba ütközik, amelyeket többoldalú támogatással és felvilágosítással lehet csak elhárítani. Például magas beruházási hozzájárulást terveznek (amelyből ugyan a földhöz kötött termelési ágakat eleve kizárják), továbbá hitelekkel és az induláshoz szükséges összegekkel segítik az új üzemformák kialakulását. Megfelelő jogi szabályokkal akarják előmozdítani, hogy a modern mezőgazdasági vállalatok és termelési egységek nagyobb anyagi terhek nélkül megnövelhessék a földterületet mind a kezdeti, mind a későbbi időszakban. A földjüket bérbeadó vagy a belépő gazdák hosszú lejáratú szerződését rendeletekkel szabályoznák, hogy elejét vegyék a nagyobb termelési egység és a beruházott vagyon újabb szétaprózódásának. A mezőgazdaságban maradó munkaerő — szakmunkások, technikusok, üzemvezetők — szakmai képzését a Bizottság ugyancsak fontos feladatnak tartja.

A nagyobb termelési egységek kialakításával jelentősen megnő a mezőgazdaság teljesítőképessége. Az eddig bemutatott intézkedések önmagukban nem akadályoznák meg a további termékfeleslegek kialakulását. Jóllehet a kedvezőbb jövedelemhelyzet következtében a termelők rugalmasabban tudnának alkalmazkodni a piac változó igényeihez, mégis, a technikai haladással, valamint újabb földek esetleges művelésbevonásával a mai mértéket is meghaladó túlter-

* Memorandum, 21. 1.

** Memorandum, 40. 1.

melés veszélye fenyeget. Ezért a tervezett intézkedéseket ki kell egészíteni a mezőgazdaságilag hasznosítható földterület nagyarányú csökkentésének programjával. 1970-től 1980-ig 5 millió hektár föld mezőgazdasági művelésből való kivonását javasolják. Ennek a területnek négyötödét erdősítik, egyötödét pedig pihenési és egészségügyi célokra használják fel. Emellett megszüntetik azokat az állami támogatásokat, valamint módosítják azokat a terveket, amelyek eddigi megműveletlen területek hasznosítását célozzák — kivéve például a tengerparti védelmet vagy a modern vállalatok esetleges földigényét.

A „Mezőgazdaság 1980” elnevezésű egységes koncepció megvalósítása, ezen belül a munkatermelékenység emelése, a nagyobb termelési egységek kialakítása, a megművelt földterületek csökkentése és ezeken felül az ártámogatás, valamint a feleslegek finanszírozása hatalmas összegeket igényel, mind a Közösség, mind a tagállamok költségvetéséből. Az 1969. évi 4,5 milliárd RE összes kiadások

tovább emelkednek és előreláthatólag 1973—75-ben érik el a maximumot. 1980-ig viszont az összkiadásoknak a jelenlegi színvonal alá kell csökkenniük. Az agrárstruktúra átalakítását célzó tízéves program évi költségkihatása a becslések szerint 2,5 milliárd RE lesz. Ebben az összegben az új munkahelyek létesítésével kapcsolatos beruházások nem szerepelnek, s nem vették számításba a szakmai átképzések költségét sem. A tényleges pénzügyi terhek kiszámítása, évi ütemezése és elosztása a költségviselők között a Memorandum megvitatása, valamint az egyes tagállamok végleges reformprogramjának kidolgozása után válik lehetségessé.*

Forgács Katalin

* A Memorandumot közzététele óta élesen támadják és vitatják. A parasztszövetségek több nyugat-európai fővárosban tüntetéseket szerveznek a program megvalósítása ellen. A tagországok által készített konkrét javaslatok — valamint magának a Bizottságnak is némely állásfoglalása —, egyelőre visszalépést jelentenek az eredeti programmal szemben, de egyszersmind késleltetik a mezőgazdaság szerkezetének és piaci helyzetének megjavítását.

Árhatásvizsgálat matematikai programozással egy mezőgazdasági vállalatban

Az árváltozások várható hatásának a felmérése eléggé elhanyagolt területe az agrárökonómiának, s a gazdaságpolitikai döntések is általában nélkülözni kénytelenek ezt a segédeszközt. Mivel a többnyire kötött árrendszerben a különböző rugalmassági számítások révén is csak igen szerény és hézagos eredményeket kaphatunk, ezért az érintkezésekre történő reagálás felmérésében ma még a logikai belátásra épülő becslésnek van a legnagyobb szerepe.

A legutóbbi időben azonban egyre többen hívják fel arra a figyelmet, hogy a matematikai programozás segítségével is értékes információk szerezhetők a mezőgazdasági vállalatok várható reagálásáról. Kazareczki

Kálmán és Sebestyén József¹ területi — tehát egy-egy körzet, egy vagy két megye mezőgazdaságára vonatkozó — árhatásvizsgálatok elvégzését javasolják a lineáris programozás és a parametrikus programozás módszerével. Felvetődött továbbá az a gondolat, hogy a IV. ötéves terv megalapozására készült mezőgazdasági modellt árhatásvizsgálatokra is felhasználják. Tapasztalataink szerint a különböző érintkezések (de ezzel együtt bármely más, a jövedelmek alakulását szabályozó intézkedés, például dotáció, adózás, elvonás stb.) várható ha-

¹ Kazareczki Kálmán—Sebestyén József: Célkitűzés, problémafelvetés és agrárpolitikai követelmények a mezőgazdaság országos tervezésében. Kézirat, Keszthely, 1968.

tásainak a kimutatására sikerrel alkalmazhatók a matematikai programozás módszerei, a vállalati szintű termelési struktúra optimalizálására végzett számítások.

Az üzemi árhatásvizsgálatok módszeréről

A matematikai programozás lehetőséget nyújt arra, hogy egy mezőgazdasági vállalat meghatározott feltételek mellett optimális termelési szerkezetét kiszámítsuk. Ehhez olyan modellt² kell konstruálnunk, amelyben:

— a változók azokat a termelési ágakat (illetve ezek különböző variánsait), valamint a gazdálkodás egyéb olyan tevékenységeit szimbolizálják, amelyek az adott vállalatban számításba jöhetnek;

— a korlátozó feltételekben a termelési szerkezet alakulását befolyásoló, a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségéből és minőségéből, az agronómiai szabályokból, a helyi adottságokból és egyéb speciális körülményekből eredő korlátozások és összefüggések fejeződnek ki;

— a célfüggvény pedig az alapvető gazdasági cél, a bruttó vagy a nettó jövedelem (vállalati nyereség) maximalizálását rögzíti.

A matematikai programozás segítségével kiszámított optimális termelési szerkezet megmutatja, mi lenne a vállalati cselekvés optimális változata a modell összeállításakor figyelembe vett árszituáció esetén. A kiinduló feltételezések mellett adódó számítási eredmény — a modell alapváltozata — további elemzések elvégzését teszi

² Természetesen az ilyen modelleknek többféle módszertani változata van és összeállításuk során számos speciális probléma jelentkezik, amelyekre e helyen nem térünk ki. Lásd ezzel kapcsolatban Csáki Csaba: Mezőgazdasági vállalati távlati tervezés matematikai programozással. A nagyüzemi gazdálkodás kérdései, Akadémiai Kiadó, 1969. Csáki Csaba: A vállalati termelési szerkezet tervezése matematikai programozással a mezőgazdaságban. Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1970.

lehetővé. A hozzá kapcsolódó érzékenységi vizsgálatok³ és a parametrikus programozás segítségével kimutathatjuk, hogy a különböző árváltozások (jövedelemváltozások) miként hatnak a gazdaság optimális termelési szerkezetére.

A matematikai programozással elvégezhető üzemi árhatásvizsgálatoknak három típusát különböztethetjük meg.

Számításokat végezhetünk: egy-egy termék árváltozásával kapcsolatosan; az egymással versenyző ágazatok, illetve termékcsoportok árvizszonyainak módosításával; valamennyi termék várható árváltozásának együttes feltételezésével.

Ezekkel a vizsgálatokkal kimutathatjuk a már struktúraváltozást előidéző ármozgás mértékét, választ adhatunk arra, hogy az árak változásának függvényében hogyan alakul a különböző termelési ágak versenye, megállapíthatjuk, hogy valamely ágazat milyen árak mellett lehet versenyképes, illetve kerül be az optimális programba stb. Ilyen módon tehát az is kiszámítható, milyen árak mellett alakul a vállalati termelési program a népgazdasági elvárásoknak megfelelően.

Csupán egyetlen vállalat adatai alapján végzett számításokból messzemenő következtetéseket persze nem lehet levonni, hiszen mezőgazdasági vállalataink körülményei, adottságai, lehetőségei rendkívül differenciáltak. Egy gazdaság modellje első sorban csak az azonos fejlettségű, típusú vállalatok várható reagálásának felméréséhez nyújthat támpontot. Mégis (reméljük, ezt a későbbiekben bizonyítani is tudjuk) az egy-egy gazdaságra vonatkozó számításokból is fontos, általános érvényű következtetéseket lehet levonni. Úgy véljük

³ A lineáris programozás közvetlenül nem alkalmas az árváltozások hatásának a kimutatására. Egy-egy modell megoldása mindig az adott árszituációnak felel meg. Annyi változtatást kell tehát kiszámítani a gazdaság termelési szerkezetének — előzetesen módosítva a megfelelő koefficienseket —, ahány árváltozás hatására kíváncsiak vagyunk. Ezeket a számításokat nevezik érzékenységi vizsgálatnak.

azonban, ha a mezőgazdasági vállalatok egészére vonatkozóan akarunk tájékozódni, akkor ennél jóval többre van szükség. Megítélésünk szerint azonban ennek lehetősége elég közvetlenül adott. A gazdaságok legfontosabb típusait képviselő *modellüzemek rendszerét lenne célszerű kialakítani*. E típusgazdaságok adataival külön-külön elvégezve az árhatásvizsgálatokat, olyan információkhoz lehetne jutni, amelyek megbízhatóan jeleznék az egész mezőgazdaságra vonatkozóan a különböző tervezett ár- és jövedelemszabályozó intézkedésekre való várható termelői reakciót. A matematikai programozás módszerével végzett vizsgálatok — úgy véljük — jóval megalapozottabbá tehetnék a mezőgazdasági vállalatokat érintő döntéseket.

Természetesen a vállalati termelési struktúrát optimalizáló modellekkel végzett árhatásvizsgálatok sem tekinthetők abszolút mércének a termelők reagálására illetően. A modellek megoldásával kapott eredmények nem a vállalatok valóságos magatartását mutatják, hanem azt jelzik: „mi lenne számukra a legcélszerűbb viselkedés, ha feltételezzük, hogy ők is a modell feltételrendszerét tekintenek cselekvésük határainak és a jövedelmekre való törekvést az elektronikus számítógép logikája szerint érvényesítenék.”⁴ Nyilvánvalóan a vállalatokat a termelési szerkezet alakításában sok más tényező is befolyásolja, amelyeket a legkorszerűbb matematikai módszerrel sem lehet figyelembe venni. Emellett különösen a mezőgazdaságban számolni kell azzal is, hogy a gazdaságok jó része nem az adottságainak, lehetőségeinek leginkább megfelelő termelési szerkezet szerint gazdálkodik és pontosan nem is képes felmérni az árváltozások vállalatukra gyakorolt hatását. Ennek ellenére úgy véljük, a vállalati árhatásvizsgálatok jelentősége vitathatatlan, mivel a termelők magatartását

végző soron mégis a legésszerűbb cselekvésre való törekvés jellemzi, s ez akkor is igaz, ha e tendenciajellegű törvény csak viszonylag lassú ütemben érvényesül.

Egy vállalati árhatásvizsgálat példája

A Komáromi Állami Gazdaságban a gazdaság távlati fejlesztési tervének kidolgozása során részletes vizsgálatokat végeztünk az árak — végső soron a jövedelmek — esetleges változásának várható következményeiről. A lineáris programozás módszerével végzett számításaink példáján kíséreljük meg bemutatni az előbbieken vázolt vizsgálatok elvégzésének lehetőségét és a kapott eredmények értékelhetőségét. E munka során a gazdaság optimális termelési szerkezetét hosszabb távra is és rövidebb időszakokra is meghatároztuk. Rövidebb időszak alatt korlátozottabbak a lehetőségek az erőforrások bővítésére és a fajlagos hozamok növelésére. Az eltérő hozamszinten, de azonos árszituációkat feltételező vizsgálat főként abból a szempontból érdemel külön is figyelmet, hogy támpontul szolgál az árhatások termelési szinttel való szoros kapcsolatának feltárásában. Természetesen e munka során az árhatásvizsgálatok mellett más elemzéseket is végeztünk.

a) A matematikai modell

A hosszabb távon optimálisnak tekinthető termelési szerkezet meghatározására konstruált lineáris programozási modellben összesen 106 változó szerepel.

A szántóföldi növénytermelési változók száma 41. A gazdaság szántóterülete a földminőség szempontjából három részre osztható. Ennek megfelelően a szántóföldi növénytermelési ágagnál általában három hozamszintet vettünk figyelembe, amelyek a jó,

⁴ Kazareczki Kálmán—Sebestyén József: Célkitűzés, problémafelvetés és agrárpolitikai követelmények a mezőgazdaság országos tervezésében. Kézirat, Keszthely, 1968.

a közepes és a gyenge talajon történő termelést szimbolizálják. A kertészeti ágazatokat 22 változó képviseli, az állattenyésztést ugyancsak 22, s benne a szarvasmarhatartást 16 változó reprezentálja.

Szerepel a modellben 14 kereskedelmi változó, amelyek elsősorban a takarmányértékesítés és -vásárlás különböző lehetőségeinek felelnek meg. Ezenkívül 5 változó a répafej-, a silókukorica- és a lucernasilózást, valamint ezek helyettesítésének két lehetőségét képviseli.

A matematikai modellben a termelési szerkezet alakulását befolyásoló feltételeket, összefüggéseket 94 korlátozó feltételben fogalmaztuk meg. Legfontosabbak a földterületre vonatkozó kötöttségek, földminőség és öntözhetőség szerint részletezve.

A kézi munkaerő és az eszközfelhasználás vonatkozásában kötöttségeket nem támasztottunk. Egyedül a lucernaszárító üzem és a kukorica szárító-berendezés kapacitásait tekintettük a struktúraátalakulást korlátozó tényezőnek.

A gazdaság meglévő épületeit, valamint az új beruházással létesíthető férőhelyek maximális számát is figyelembe vettük.

Az állatállomány takarmányigényének kielégítésével kapcsolatosan előírtuk, hogy a megtermelt, felhasznált, értékesített és vásárolt takarmányoknak összhangban kell lenni egymással. Eladás, illetve vásárlás csak a kereskedelmi forgalomban levő takarmányfélék (abraktakarmányok, szénafélék) esetében lehetséges.

Különböző agronómiai és gazdasági megfontolások alapján rögzítettük a modellben a növénytermelési ágak lehetséges méretét, valamint a magasabb hozamszinteket képviselő változók maximálisan lehetséges értékét.

A kertészeti ágazatokban az ültetvények lehetséges, maximális méretét, tehát a meglévő ültetvények nagyságát, illetve a telepítési lehetőségeket, valamint a különböző hozamszintek lehetséges méretét írtuk elő a modellben.

Az állattenyésztési ágakkal kapcsos-

latos megkötöttségek jelentős része az állattenyésztési ágak közötti biológiai természetű összefüggéseket tartalmazza. Matematikai formában meg kellett fogalmazni az állatállomány forgásának, a kiselejtezett tenyészállatok pótlásának a tervezett menetét, rögzítve a várható szaporulat, a kiselejtezés és az elhullás mértékét.

Az egyéb korlátozó feltételek között főként a kereskedelmi változók felső korlátai, s néhány egyéb speciális összefüggés szerepel.

Az állami gazdaságok anyagi érdekeltisége a jelenlegi rendszerben a nyereség tömegéhez kapcsolódik. Ez a helyzet meghatározta a modell célfüggvényének gazdasági tartalmát. A számításokban a cél tehát a nyereség tömegének a maximalizálása volt. A modell összeállításakor az 1970. év elején érvényben levő rögzített árakat, illetve az 1969-ben a gazdaság által elért értékesítési átlagárakat vettük figyelembe.

Tapasztalataink — amelyeket éppen a munka jobb megalapozása végett készített számításokkal szereztünk — arról győztek meg bennünket, hogy a gazdasági általános költségek különféle alapon történő, de mindenképpen szubjektív felosztása torzítja az eredményt. Mivel a vállalati általános költségek zöme lényegében független a termelés szerkezetétől, ezért nem is osztottuk fel a termelési ágak között, hanem a végeredményként kapott összeget vállalati szinten csökkentettük a vállalati általános költséggel. Így a különböző változók célfüggvényértékei is minden esetben tartalmazzák a gazdasági általános költségek — ágazonként meghatározatlan — összegét. Tehát a célfüggvény értéke egyenlő a bevétel (termelési érték) és a felosztható közvetlen + főágazati általános költségek különbözetével.

A termelési szerkezet hosszabb távra vonatkozó optimalizálása mellett, mint említettük, számításokat végeztünk rövidebb távra is. A rövid távú számítások matematikai modellje konstrukcióját tekintve lényegileg megegyezik a hosszú távú változattal.

b) Az árhatásvizsgálatok szempontjai

A termelési szerkezet kiinduló feltételezéseink melletti optimális változata, az ún. alapváltozat kiszámítását követően mind hosszabb, mind rövidebb távon több árhatásvizsgálatot végeztünk.

Feltételezésünk az volt, hogy az elkövetkező időszakban általában a növénytermelési ágaknál árcsökkenésre lehet számítani, a sertéstartás árai nem változnak, a szarvasmarhatartás árfeltételei pedig tovább javulnak. Ennek megfelelően a hosszabb távú (magasabb termelési színvonalú) és a rövidebb időszakra vonatkozó (alacsonyabb termelési szintű) feltételrendszerben végzett modellszámításnál mindenekelőtt az alábbi változások hatásaira voltunk kíváncsiak:

— (A) az őszi búza és az őszi árpa árai az 1969-es szinthez képest 20 százalékkal csökkennek;

— (B) az őszi búza és az őszi árpa árai mellett a kukorica ára is 20 százalékkal csökken;

— (C) a szemes termények 20 százalékos árcsökkenése mellett további árcsökkenések következnek be, mégpedig: a lucernaliszt ára 10 százalékkal, a cukorrépáé és a borszólóé 5 százalékkal, a csemegeszőlő, a körte és az őszibarack ára 10 százalékkal csökken, a paradicsom ára viszont 15 százalékkal emelkedik;

— (D) a növényi termékek előzőekben jelzett árváltozásain kívül emelkednek a szarvasmarha-ágazat árai: a 300 kg-os hízó marha ára kg-onként 30, az 500 kg-os hízó marháé 27 Ft lesz, s a tej árának emelkedése következtében a tehenenkénti jövedelem 400 Ft-tal nő;

— (E) az őszi búza és az őszi árpa ára tovább csökken, az 1969-es szinthez képest összesen 30 százalékkal;

— (F) az őszi búza és az őszi árpa 30 százalékos árcsökkenése és a szarvasmarhaárak jelzett emelkedése mellett az 1969-es szinthez képest a következő árcsökkenések jönnek létre: a kukorica 30 százalékkal, a lucernaliszt 20, a cukorrépa és a borszóló 10, a csemegeszőlő és az őszi-

barack ára pedig 20 százalékkal csökken, viszont a paradicsom ára további 15 százalékkal (1969. évhez képest tehát 30 százalékkal) emelkedik.

Az elmúlt évek tapasztalatai szerint a gazdaságnak számolnia kell — a gép- és az anyagárak emelkedése miatt — a fajlagos segédüzemi költségek növekedésével. Az életszínvonal javulása, a dolgozók személyes jövedelmének a növelése az egységni élő munka díjának a folyamatos emelését tételezi fel. Felvetődik a kérdés, van-e hatása a segédüzemi szolgáltatások és az élőlöm munkaköltségek várható növekedésének az optimális termelési szerkezetre? A kérdés megválaszolására kiszámításra került a hosszú távú optimális termelési szerkezet a fajlagos segédüzemi költségek, valamint az élőlöm munkaköltségek különböző mértékű növelése mellett.

Végül speciális árhatásvizsgálatnak is tekinthető számítását végeztünk el a rövid távú változathoz kiindulva a tehenészettel kapcsolatban. A parametrikus programozás módszerének felhasználásával arra kerestünk választ, milyen ágazati jövedelemnövekedés lenne szükséges ahhoz, hogy a tehenészet versenyképes ágazattá váljon, tehát a meglévő tehénférőhelyek teljes kihasználása minden különleges előírás nélkül bekerüljön az optimális programba.

Az árhatásvizsgálatok eredményei

Az előzőekben felvetett kérdések megválaszolása végett a gazdaság termelési szerkezetének több mint 50 változata került kiszámításra. A hosszabb távú árhatásvizsgálatok során elsősorban a növénytermelési termékek árváltozásainak hatásait igyekeztünk kimutatni. (A számítások eredményeit az 1. táblázat tartalmazza.)

Az őszi búza és az őszi árpa 20 százalékos árcsökkenése (A), amennyiben a többi termék árait változatlanul tekintjük, jelentősen módosítja az optimális struktúrát. Az őszi búza vetésterülete az árváltozás mértékénél jóval nagyobb arányban, több

**A növénytermelés optimális szerkezete különböző árak mellett
a Komáromi Állami Gazdaságban (kh)**

Ágazat	Hosszú távú alapváltozat	Búza, árpa 20%-os árcsökkenése (A)	Búza, árpa, kukorica 20%-os árcsökkenése (B)	A vizsgált növényi termékek első árcsökkenése (C)	Szarvasmarhaárak növelése (D)	Búza, árpa 30%-os árcsökkenése (E)	A vizsgált növényi termékek második árcsökkenése (F)
Őszi búza	3 000	1 975	2 436	2 494	2 494	2 113	2 270
Őszi árpa	1 859	2 225	2 225	2 225	2 225	2 225	2 225
Kukorica	3 334	3 632	3 132	3 113	3 113	3 132	3 079
Lucerna	2 129	2 374	2 374	2 374	2 374	2 374	2 238
Cukorrépa	480	596	596	596	596	596	596
Takarmányborsó	—	—	39	—	—	361	394
Silókukorica	—	—	—	—	—	—	—
Takarmányrépa	34	34	34	34	34	34	34
Őszi keverék	—	—	—	—	—	—	—
Egyéb takarmány	—	—	—	—	—	—	—
Sárgarépa	150	150	150	150	150	150	150
Paradicsom	—	—	—	—	—	—	—
Fővetés összesen	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986
Másodvetés	930	1113	1113	1113	1113	1113	1113
Borszőlő	800	800	800	800	800	800	800
Csemegeszőlő	300	300	300	190	190	190	190
Kajszi	80	80	80	80	80	80	80
Körte	155	155	155	155	155	155	155
Őszibarack	141	141	141	141	141	141	141
Cseresznye—meggy	100	100	100	100	100	100	100
Ültetvény összesen	1 576	1 576	1 576	1 466	1 466	1 466	1 325

mint egyharmadával csökken. Nagyon érdekes, hogy az optimális termelési szerkezeten belül az árcsökkenés ellenére az őszi árpa jelentősége növekedett. Ez azzal magyarázható, hogy az őszi árpához kapcsolódó másodvetések miatt az ágazat pozíciója az őszi búzáéval szemben javult. Az őszi árpa mellett az őszi búza helyét nagyjából a kukorica, illetve kisebb mértékben a cukorrépa foglalta el.

Amennyiben az őszi búza és az őszi árpa mellett a kukorica árát is 20 százalékkal csökkentjük (B), az optimális szerkezetben további változások mennek végbe, bár ezek korántsem olyan jelentősek, mint az előző esetben: 13,8 százalékkal csökken a

kukorica területe, helyébe visszakerül az őszi búza és kis területtel megjelenik a takarmányborsó.

A növénytermelési termékek széles körének árváltoztatása (C) a szántóföldi növénytermelés struktúráját lényegesen nem módosítja. Az alacsonyabb árszinten az alapváltozathoz képest kisebb az őszi búza és a kukorica területe, míg nagyobb az őszi árpa, a lucerna és a cukorrépa jelentősége. A jövedelemarányok tehát e három ágazat számára kedvezően módosulnak. Az ültetvények közül az alacsony művelésű csemegeszőlő 10 százalékos árcsökkenés esetén már nem került be az optimális programba.

A szarvasmarhaárak figyelembe

vett növelése (D) nem gyakorol semmiféle befolyást az optimális termelési szerkezetre. A szarvasmarha-ágazatban és így a vállalati szinten realizált jövedelem ugyan nő, a szarvasmarha pozíciója azonban kimutathatóan nem javul. A számítások időpontját megelőző árrendezés — amit a tehenenkénti jövedelem növelésénél figyelembe vettünk — a Komáromi Állami Gazdaságban nem érte el tehát azt a küszöbértéket, amely mellett már indokolt lenne a szarvasmarhatartás javára struktúramódosítást elhatározni, azaz a tehenek számát növelni.

Az őszi búza és az őszi árpa, valamint a kukorica 30 százalékos árcsökkentése (E) az árhatásvizsgálatok előző változatához viszonyítva nem változtatja meg az őszi árpa és a kukorica helyzetét. Az őszi búza területe mintegy 350 kh-val csökken. E területet a takarmányborsó foglalja el. Amennyiben a búza, az árpa és a kukorica mellett a fontosabb növények árait is tovább csökkentjük (F), kisebb mértékben újra átrendeződik a növénytermelés szerkezete. Valamivel javul az őszi búza és a takarmányrépa helyzete a kukoricával és a lucernával szemben.

A hosszabb távra vonatkozó árhatásvizsgálatok egészét tekintve az alábbiakat állapíthatjuk meg:

— Az őszi búza gyorsan reagál az árcsökkenésre és az ágazat versenyképessége az 1969. évinél alacsonyabb növénytermelési árak mellett lényegesen kisebb lesz.

— Az őszi árpa és a lucerna pozícióját az árcsökkenés nem rontja, sőt alacsonyabb árszinten bizonyos mértékig az őszi búza helyett is ezeket a növényeket érdemes termelni (figyelemmel az őszi árpa és a tarlóvetések közötti kapcsolódásra). Indokolt lehet tehát területük további bővítését fontolóra venni.

— A kukorica a kalászos gabonák, elsősorban is az őszi búza versenytársa. Amennyiben a kukorica viszonylagos árhelyzete javul — csak a búza és az árpa árát csökkentjük —, területe a búza rovására növekszik. A kukorica árának csökkentésével

csökken az ágazat optimális mérete, bár ez a csökkenés nem túl nagy, hiszen a kukorica legkisebb területe is majdnem 3100 kh. Végül is tehát a kukorica igen szilárd eleme a termelési szerkezetnek.

— A növénytermelési termékek árainak csökkentésével párhuzamosan végig 1969-es árakkal szereplő takarmányborsó bekerül az optimális termelési szerkezetbe.

— A cukorrépa viszonylagos jövedelmezősége, a növénytermelésen belüli pozíciója, alacsonyabb búza- és kukoricaárak mellett még kisebb árcsökkenést feltételezve is elég kedvező. Ez részben a korszerű technológiával elérhető jövedelemre, részben pedig a takarmányként hasznosítható melléktermék „területfelszabadító” hatására vezethető vissza.

— A paradicsom az árak 30 százalékos emelése után sem versenytársa a sárgarépanak.

— A csemegeszőlő-termeléssel alacsony művelésben az 1969. évinél 10 százalékkal kisebb árak esetében már nem érdemes foglalkozni.

— A csemegeszőlőn kívüli ültetvényeket, valamint az állattenyésztési ágak méretét az általunk feltételezett árváltozások csak az őszibarack esetében befolyásolják. 20 százalékos árcsökkentésnél az őszibarack kimarad az optimális struktúrából.

A hosszú távú változatból kiindulva vizsgáltuk a segédüzemi költségek és a munkabérek emelkedésének a termelési szerkezetre gyakorolt hatását is. Az előzetes várakozással ellentétben a termelés optimális programja e két fontos költségtényező növelésére nem változott, noha a vállalati nyereség összege természetesen csökkent.

A különböző termelési ágak költségszerkezetében eltérő a kézi munka és a segédüzemi költségek aránya. A gépesítéssel, a technológia korszerűsítésével párhuzamosan általában a segédüzemi szolgáltatások szerepe növekszik, míg a kézi munkáé csökken. Érdekes tehát, hogy a Komáromi Állami Gazdaság termelési és technikai-technológiai színvonalán a fajlagos segédüzemi és kézi munka költségei-

nek 10, illetve 20 százalékos emelkedése nem módosítja érzékelhetően az egyes ágazatok versenyképességét. Az átlagosnál több segédüzemi szolgáltatást vagy kézi munkát igénylő ágazatok viszonylagos pozíciója romlik ugyan, de a feltételezett változások nem eredményezték egyetlen ágazat optimális programból való kikerülését, sőt még termelési méretének a módosulását sem.

A rövidebb távra vonatkozó árhatásvizsgálatok eredményei (lásd 2. számú táblázatot) sok szempontból eltérnek a hosszabb távra tett megállapításoktól. Ez mindenképp arra hívja fel a figyelmet, hogy a különböző termelési ágak versenye a nö-

vénytermelés eltérő hozamszintjein nem egyformán alakul.

Rövidebb távon a legstabilabb növény a kukorica, amelyik elsősorban az őszi árpa rovására bővül az árak említett csökkentése esetén. Hasonlóképpen rendkívül szilárdak az őszi búza pozíciói is. Az első 20 százalékos árcsökkenés ugyan az optimális programban szereplő búzaterület mintegy 25 százalékos visszaszorulását eredményezi, a többi növényi termék árának csökkenésével azonban az őszi búza újra a legjelentősebb növényé válik, területe minden esetben az alapváltozat szintjén mozog.

Szemben a magasabb hozamszinten mutató tendenciával, ez esetben

2. számú táblázat

A növénytermelés optimális szerkezete különböző árak mellett
a Komáromi Állami Gazdaságban (kh)

Ágazat	Rövid távú alapváltozat	Búza, árpa 20%-os árcsökkenése (A)	Búza, árpa, kukorica 20%-os árcsökkenése (B)	Kiemelt növényi termékek első árcsökkenése (C)	Szarvasmarhaárak növelése (D)	Búza, árpa 30%-os árcsökkenése (E)	Kiemelt növényi termékek második árcsökkenése (F)
Őszi búza	3 000	2 265	3 000	3 000	3 000	3 000	3 000
Őszi árpa	1 566	1 000	1 566	1 316	1 316	1 127	1 127
Kukorica	2 588	3 819	2 587	2 984	2 984	2 984	2 984
Lucerna	2 522	2 522	2 522	2 412	2 412	2 412	2 412
Cukorrépa	514	584	514	514	514	512	505
Takarmányborsó	—	—	—	—	—	189	189
Silókukorica	—	—	—	—	—	—	—
Takarmányrépa	52	52	52	52	52	52	52
Őszi keverék	594	594	594	594	594	594	594
Egyéb takarmány	—	—	—	—	—	—	—
Sárgarépa	150	150	150	150	150	150	150
Paradicsom	—	—	—	—	—	—	—
Fővetés összesen	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986	10 986
Másodvetés	500	500	500	500	500	500	500
Borszőlő	800	800	800	800	800	800	800
Csemegeszőlő	190	190	190	190	190	190	—
Kajszi	80	80	80	80	80	80	80
Körte	155	155	155	155	155	155	155
Őszibarack	—	—	—	—	—	—	—
Cseresznye—meggy	100	100	100	100	100	100	100
Ültetvény összesen	1 325	1 325	1 325	1 325	1 325	1 325	1 135

az alacsonyabb árak az őszi árpa versenyképességét jelentősen rontják. A lucerna és a cukorrépa alig reagál az árak változására. Az alacsonyabb árszinten rövidebb távon is bekerül a legkedvezőbb termelési szerkezetbe a takarmányborsó (a borsó árát nem csökkentettük).

A kertészeti termékeknél az alacsonyabb hozamszinten még inkább kritikussá válik az őszibarack és a csemegeszőlő termelésének pozíciója. Az őszibarack már az alapváltozatban sem kapott helyet, hasonlóan az alacsony művelésű csemegeszőlő termeléséhez. A csemegeszőlő árának 20 százalékos csökkenése esetén pedig alacsonyabb hozamok esetén (a tervezett termésátlag 27 és 42 q/kh) az egész csemegeszőlő-ágazat felszámolása látszik indokoltnak. A növekvő árak ellenére sem került be az optimális programba a paradicsom.

Hasonlóképpen a hosszabb időszakra végzett árhatásvizsgálatokhoz, az állattenyésztési ágak méreteit az árváltozások nem befolyásolják.

Az árhatásvizsgálatok közül a legérdekesebbek a tehenészettel kapcsolatos számítások eredményei. A gazdaságban a tehenészet abszolút értelemben véve nem veszteséges. A számítások szerint a tehenészet mégsem tud versenyezni az árunövénytermeléssel. Az 1300 tehénférőhely teljes kihasználása az erre vonatkozó előírás miatt szerepel az optimális termelési szerkezetben. Felvetődik a kérdés, milyen jövedelem mellett kerülne a tehenészet a többi ágazattal versenyképes pozícióba. E kérdésre a parametrikus programozás segítségével kerestünk választ.⁵

A rövid távú alapváltozat (tehát az 1969. évi árak, valamint az ehhez kapcsolódó árhatásvizsgálatok) 7 változatában figyelembe vett árszituáció körülményeire kiszámítottuk a versenyképes tehenészet feltételeit. Ezek a számok nagyságrendjüket tekintve rendkívül elgondolkodtatóak:

— Az 1969. évi árviszonyok között a tehenészet versenyképessé tételéhez az 1 tehénre jutó nyereség 6928 Ft-tal való növelésére, vagyis a tervezett jövedelem 13,5-szeresére lenne szükség.

— Az őszi búza, az őszi árpa és a kukorica árának csökkenése és az 1 tehénre jutó nyereség 400 Ft-os növelése sokat javít a tehenészet pozícióján, de még így is 3573 Ft az egyenlő versenyképesség megteremtéséhez hiányzó nyereség.

— A búza, az árpa és a kukorica további 10 százalékos árcsökkenése teremti a tehenészet számára a legkedvezőbb árszituációt, de még ez esetben is csak a nyereség több mint háromszorosára való növelése tenné az ágazatot az adott szituációban versenyképessé.

A fenti számok — úgy véljük — jól szemléltetik a tehenészet kedvezőtlen árviszonyait. A szarvasmarhatartás egészének árhelyzete a marhahízlalás miatt viszont lényegesen kedvezőbb.

A Komáromi Állami Gazdaság tehenészetének termelési és nyereségszínvonala jóval magasabb az országos átlagnál (az 1 tehénre jutó tejhozam 1969-ben 3447 liter volt). Ennek ellenére a tehenészet, mint látjuk, nem versenyképes ágazat a gazdaságban. Ez a hátrányos helyzet nem magyarázható magának a tehenészetnek a különleges ráfordításigényességével, illetve magas önköltségével, vagy csak a tej alacsony árával. Legalább akkora szerepet játszik az ágazat hátrányos pozíciójának kialakulásában a tömegtakarmány-termelés alacsonyabb szintje, illetőleg a tehenek eltartásához szükséges nagy termőterület. Ugyancsak jelentős tényező a konkurrens szántóföldi árunövények viszonylagosan kedvező ára, illetve az árunövény-termelés révén elérhető nagy jövedelem is (az őszi búza és az őszi árpa árának 20 százalékos csökkenése esetén 2000 Ft-tal, tehát egyharmadával csökken a versenyképességhez szükséges többletjövedelem összege). Külön is hangsúlyozni szeretnénk, hogy az arányok egy olyan állami gazdaság adatai alapján alakultak ki, ahol a gabonát, a kukoricát és a lucernát viszonyaink

⁵ Az egyparaméteres lineáris modellt az elektronikus számítógép lineáris programozási feladatra visszavezetve oldotta meg.

között a legkorszerűbb technológiával termelik, és ezért viszonylag alacsony költséggel magas hozamokat érnek el. A tehenészet termelési színvonala is meghaladja az országos, sőt az állami gazdasági átlagot, de a tartási körülmények legfeljebb átlagosnak tekinthetők. E két tényező együttes hatására kialakult arányok tehát az országos viszonyokra semmiképpen nem általánosíthatók és más gazdaságokban (ettől eltérő gazdaságtípusban) minden bizonnyal a mostanitól különböző végeredményt kapnánk. Azt viszont elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a tehenészet egész technológiai rendszerének stagnálásával a gyorsan korszerűsödő vállalatokban a tehéntartás kritikus helyzetbe került. Az ágazat jövője szempontjából pedig nyugtalanító, hogy fejlődésére éppen a legkevésbé korszerű vállalatoknál van a legnagyobb esély.

Az 1969. év őszén végrehajtott ár-

emelés javított ugyan a helyzeten az állami gazdaságokban, de az 1 állatra jutó 400 Ft-nyi nyereségnövekedés nem változtatta meg gyökeresen a tehenészet helyzetét. Úgy látszik, szükség van az árak további emelésére is. E számítások eredményei azonban éppen azt bizonyítják, hogy a problémát csupán a szarvasmarhaárak emelésével nem lehet megoldani.

Fokozott figyelmet kell tehát fordítani a fajlagos hozamok növelésére, a költségek csökkentésére és mindezekelőtt az 1 tehén eltartásához szükséges terület csökkentésére, vagyis a takarmánytermelés színvonalának javítására. Ez még változatlan önköltség, sőt némileg növekvő önköltséggel párosuló területmegtakarítás mellett is előnyösen hatna a tehenészet tényleges rentabilitására.

**Csáki Csaba—Varga Gyula—
Vendég Ferenc**

E. Göhler—O. Weitkus: A szocialista gazdasági integráció elméleti problémái

(Einheit, Berlin, 1971. 2. sz.)

Az integráció nem valami teljesen új, ez a KGST-országok eddigi együttműködésének minőségileg magasabb szinten való továbbfolytatása. A szocialista gazdasági integráció a szuverén szocialista államoknak a szocialista világszisztemben rejlő előnyök és hajtóerők teljes kiaknázására irányuló közössége. A gazdasági integráció célja, hogy megvalósítsa a tudományos-műszaki forradalmat és ezáltal állandóan növelje a munka hatékonyságát mind a közösség, mind az egyes országok javára, s a szocialista államok közösségét fokozatosan egy harmonikusan működő gazdasági rendszerre fejlessze. A gazdasági integráció azért rendkívüli jelentőségű, mert nagyobb lehetőségeket teremt a szocializmus gazdasági, politikai és katonai erejének fokozásához és így hozzájárul az imperiaлизмussal folytatott osztályharc sikeréhez.

A szocialista gazdasági integráció lehetőséget nyit a szocializmus gazdasági törvényeinek teljesebb és jobb érvényesüléséhez. Az integráció oka, alapja az, hogy a részvevő országokban szocialista termelési viszonyok uralkodnak. Ezek lehetővé teszik a termelőerők fejlődésének újabb formáit, a szocialista termelési mód nemzetközivé válását. Az azonos termelési viszonyok miatt az integrációban részt vevő nemzetek között nincsenek antagonisztikus ellentmondások, bár maga az integráció nem spontán és súrlódás nélküli folyamat. A szerzők szerint a szocialista gazdasági integráció bonyolult, nehéz és hosszú távú feladat, amelynek megvalósítása csak most kezdődött meg és egész történelmi időszakot vesz igénybe. Ennek az az oka, hogy egyrészt a szocialista országok a kapitalizmus öröksége miatt egyenlőtlen fejlettségi fokon állnak, másrészt az, hogy az integrációnak a kapitalizmusmal folytatott harccal és a szocialista építés-

sel egyidőben kell végbemennie. Az integráció történelmi missziója, hogy gazdaságilag közelítse egymáshoz a szocialista országokat és fokozatosan megszüntesse a közöttük fennálló szintkülönbségeket. Ez azonban csakis valamennyi ország gyors gazdasági növekedése útján érhető el.

A gazdasági növekedés nagyobb ütemét és a hatékonyság fokozását elősegíti, ha az integráció keretében a szocialista országok koordinálják a fejlődés szempontjából döntő, vezető ágazatokat. Kívánatos lenne tehát a nemzetközi méretű, szocialista struktúrapolitika. A vele együtt járó kooperáció és specializáció akkor valósul meg jól, ha abban minden ország megtalálja számítását. A nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó megoldásokat azonban nemcsak a nemzeti, hanem a nemzetközi szempontok figyelembevételével kell kidolgozni. Ez azt jelenti, hogy ha csak néhány ország érdekelt az adott megoldásban, annak mégis olyannak kell lennie, hogy később majd a többi ország is alkalmazhassa, illetve abba bekapcsolódhasson.

Az integrációban megnő a részvevő országok kölcsönös függősége. Mivel a tervszerű fejlődés minden zavara negatívan hat a partnerországok gazdaságára, megnő a felelősség is. Sok múlik majd a szerződések, megállapodások megvalósításán, a határidők betartásán.

Az integráció alapja a termelési eszközök össznépi tulajdona, ezért a tagországoknak az együttműködésre vonatkozó alapvető érdekei egybeesnek. A szocialista állam a társadalmi tulajdonosok politikai szervezete, amely a szocialista építés körülményeit alakítja. Az országok közötti kölcsönös cserében, amelyet a szocialista tervszerű áru- és pénzviszonyok jellemeznek, az egyes államok önálló tulajdonosokként lépnek fel. Ebből következik, hogy minden egyes állam saját maga is felelős az integrációért. Ennek az államokként értelmezett felelősségnek azonban semmi köze sincs a nacionalizmushoz és autarkiahoz.

Az integráció előrehaladásával minden bizonnyal gyarapszik a közös vállalkozások, létesítmények száma és foko-

zatosan kialakul a nemzetközi szocialista tulajdon. A szocialista országok közös tulajdonához vezető útnak azonban szintén az össznépi tulajdon az alapja. Ezért helytelen lenne abból kiindulni, hogy az integráció törvényszerűségeit meghatározó tulajdonformának a nemzetközi szocialista tulajdonnak kell lennie. A szerzők szerint az integrációnak nem előfeltétele a nemzetközi szocialista tulajdon, és minden olyan elv, amely ezt előfeltételnek tartja, valójában hátráltatja az integráció megvalósulását. A szocialista országok közös tulajdona mindemellett igen fontos eleme az integrációnak, de ebből a tulajdonformából még nem lehet levezetni az integrációval szemben támasztott követelményeket, sem a tervezés és irányítás formáit, módszereit.

(Ism.: *Bakos Gábor*)

Gottfried Bombach: Az árszínvonal trendje, ciklusa és fejlődése

(*Weltwirtschaftliches Archiv*, Kiel, 1970. 2. sz.)

A szerző azt a kérdést vizsgálja, hogy milyen összefüggés van az infláció és a gazdasági növekedés között. Először a növekedési elméletekkel foglalkozik, választ keresve arra, milyen kapcsolat van a gazdasági növekedés és a fejlődés ciklikussága között.

A neoklasszikus modell a ciklusosságot szükséges rossznak tekinti: a ciklusnak az a feladata, hogy a felhalmozódott jövedelemigények nyomán előállt áremelkedéseket időről időre letompítsa.

Az eddigi fejlődés ellentmondásos képet ad a trend és a ciklusosság összefüggéséről. Az első világháború előtt közöttük korreláció állt fenn, mert ama országok gazdasági növekedése volt a legnagyobb, amelyek fejlődése a leginkább eltért a trendtől (ahol tehát a leginkább ciklikus volt a fejlődés). A két világháború közötti időszakra nincs egyértelmű megállapítás, de a második világháború utáni időben nincs korreláció. Kivétel Nagy-Britannia, ahol az alacsony növekedési rátákat enyhe konjunktúraingadozások kísérik. Az egyik közgazdász, K. Wieners ebből arra a következtetésre jut, hogy a háború utáni aktív gazdaságpolitika hozzájárult a

konjunktúraingadozások csillapításához és a hosszú távú növekedéshez. (*Geldpolitik und Wirtschaftswachstum. Freiburg im Breisgau, 1969.*) Mivel azonban ezek csupán korrelációs számítások, amelyek semmit sem mondanak az okokról és következményekről, ezért az ilyen fejtegetések továbbra is hipotézisek maradnak.

Hasonlatos a gazdasági fejlődés trendje és az árszínvonal alakulása közötti összefüggés is. Itt is mindenféle kombináció lehetséges: lassú növekedés kicsi vagy nagymértékű inflációval párosulva stb. Ezt az általánosan elfogadott nézetet — hogy ti. nincs egyértelmű összefüggés az árszínvonal és a gazdasági növekedési ráta között — 1969-ben az amerikai H. C. Wallich tanulmányának megjelenése (*Journal of Money, Credit and Banking*, Columbus, Ohio, 1969.) megosztotta. Wallich következtetései ugyanis azok véleményét támasztják alá, akik szerint a visszafogott pénzpolitika nemcsak hogy nem fékezi, de még elő is segíti a gazdasági növekedést, vagyis a gazdasági növekedés összeegyeztethető az árstabilitással. Wallich persze súlyos hibát követ el, amikor általánosít: csupán az 1961—65-ös időszakot vizsgálja, valamint egy kalap alá veszi a fejlett országokat a fejlődőkkel, ahol — például a latin-amerikai államokban — az infláció csillagászati méreteket ölt.

A szerző szerint a restriktív pénzpolitika kedvezőtlenül hat a fejlődésre, mert visszaszorítja a növekedés szempontjából fontos nagyberuházásokat. Ezzel szemben Wieners vizsgálatai részben azt mutatják: a nagyberuházások még az emelkedő kamatláb ellenére is gyarapodtak. A szerző (Bombach) szerint mindez nem az emelkedő kamat következménye. Arról van szó, hogy egyrészt világszerte emelkedik a kamatláb, másrészt belépnek a korábban elhalasztott nagyberuházások, de ez a kettő párhuzamos folyamat. A szerző — Wieners adatai alapján — megvizsgálja, vajon valóban a restriktív pénzpolitikát folytató országokban volt-e a legkisebb az infláció (a kamatláb nagyságán és az árszínvonal-változáson mérve). A vizsgálat meglepő eredményt hoz: éppen a legmagasabb kamatlábat felmutató országokban emelkedtek leginkább az árak. Ezért veszélyes — írja a szerző — a korrelációs számításokból oksági összefüggésekre következtetni.

Sok félreértés származik abból is, hogy a gazdasági növekedés rövid távú kilengéseit, például az egy negyedévre

vonatkoztatott magas növekedési rátát valóságos növekedésnek tekintik. Itt valójában a már meglévő, de eddig nem vagy csak részben kihasznált kapacitások újrabelépéséről van szó, aminek semmi köze sincs a gazdasági növekedéshez. Ezért a tényleges fejlődés idősorainak elemzése nem segít az összefüggések feltárásában. Már csak azért sem, mert kockázatos a jelen fejlődés trendjének becslése: egyrészt a mai valóságos trendet csak 5—10 évvel később lehet jól látni; másrészt ugyan az elmúlt évekre meglehetősen biztonságosan lehet trendet számítani, de fennáll annak veszélye, hogy ez a trend — a fejlődés akkori jellegét tekintve — csupán történeti jelentőségű. Ezért a jelenbeli helyzeten alapuló minden következtetés merő spekuláció.

Ugyanezt az összefüggést a szerző a gazdasági növekedés és a foglalkoztatottság szemszögéből is vizsgálja. Ha a konjunktúra lanyhulása idején csökken a statisztikailag kimutatható munkatermelékenység, akkor ennek nincs köze a műszaki fejlődéshez: ez a jelenség annak kifejezője, hogy a csökkenő termeléshez nem sikerült pillanatnyilag hozzáigazítani a foglalkoztatottságot. Ez a hozzáigazítás ma nehezebb, mint egykor volt, különösen azokban az országokban, ahol az összes foglalkoztatottak között nagy az alkalmazottak aránya. Gyakran a vállalkozó nem is érdekelt a foglalkoztatottság csökkenésében, mert esetleges fellendülésre számítva nem akarja elveszíteni a kiképzett munkaerőt. Így azután a lanyhulás idején vállalaton belüli munkanélküliség van. Amikor a mély depressziót a rendkívül magas gazdasági növekmény időszak követi, akkor valójában a vállalaton belüli munkanélküliek munkába állításáról és az ennek nyomán előálló nagy munkatermelékenységről, végeredményben a korábbi kapacitások újrabelépéséről van szó. Az ilyen növekedés tehát tulajdonképp nem tekinthető gazdasági növekedésnek.

A ciklusosság és a trend összefüggésében említett kérdés a foglalkoztatottság szempontjából úgy hangzik, hogy vajon a fejlődés ciklikus ingadozása átlagosan nagyobb vagy alacsonyabb termelékenységnövekedéshez vezet-e. Wieners előbb említett vizsgálatait azt mutatják, hogy a második világháború utáni állandó (tartós) fejlődés összeegyeztethető a munkatermelékenység jelentős emelkedésével. De felvetődik egy másik kérdés is: vajon létezik-e olyan optimális

foglalkoztatottság, amely tartós fejlődés esetén a lehető legnagyobb munkatermelékenységet biztosítja? A válaszhoz meg kell vizsgálni a foglalkoztatottság kapcsolatát a beruházásokkal, a gazdaság szerkezetével és a konjunktúrával.

Ami a beruházásokat illeti: ha a nem teljes foglalkoztatottság a kapacitások részleges kihasználásával jár együtt, akkor ez kedvezőtlenül hat a beruházási kedvre, vagyis a magas beruházási kvótának előfeltétele a teljes foglalkoztatottság és a teljes kapacitáskihasználtság. Egy közgazdász, K. Paish azonban azt állítja, hogy a gazdaság jobban növekszik, ha a kapacitások egy része kihasználatlan. Az elvégzett gyakorlati számítások sem tisztázták, hogy valójában melyik feltevés a helyes.

A gazdasági szerkezet a munkaerő fluktuációjával függ össze. Bár a gyorsan növekvő gazdaságban nagymértékű fluktuációra van szükség, mégis bizonyára van a fluktuációnak is optimuma, amelynek túllépése esetén csökken a munka termelékenysége: a dolgozók anélkül változtatják munkahelyüket, hogy teljesen „bedolgozták” volna magukat. Általános az a vélemény, hogy a nagymértékű foglalkoztatottság elősegíti a fluktuációt, mivel senki sem fél munkahelyének elvesztésétől. Wieners empirikus vizsgálatai szerint azonban a teljes foglalkoztatottság esetén a fluktuáció éppenséggel csökken.

A konjunkturális helyzet is hat a foglalkoztatottságra, mégpedig a vállalkozókon keresztül. Túlzott mértékű foglalkoztatottság esetén a vállalkozók arra panaszkodnak, hogy romlik a munkafegyelem, a munkások különböző ürüggyel távol maradnak, és romlik a minőség. A recesszió idején szerintük a helyzet megfordul: javul a munkamorál, csökken a selejtszázalék. Ez azt a következtetést sugallja, hogy adott időszakot tekintve a bizonyos mértékű munkanélküliség kedvezően hat a munkatermelékenységre. Nehezen képzelhető el, vajon megmarad-e ez az „ösztönző” hatás, ha a munkanélküliség egy bizonyos szinten stabilizálódik, továbbá kérdéses, hogy egyáltalán kívánatos-e a fenyegetéssel való ösztönzés.

A szerző nem hagyja figyelmen kívül a nominálbérek és az infláció összefüggését sem. Véggkövetkeztetése az, hogy a modern gazdaság nem működhet bizonyos (minimális) nominálbér-emelkedés nélkül. Ha a kúszó inflációt a bérnövekedés korlátozásával akarják megszünt-

tetni, akkor ennek eredménye még nagyobb mértékű infláció lesz.

Végeredményben nincs törvényszerű összefüggés a gazdasági növekedés és az infláció között. A kúszó infláció volta-kepp lépcsőzetes infláció (a statisztikai kozmetikázás teszi kúszóvá), amely abból származik, hogy a recesszió idején az árak nem mennek teljesen vissza a kiindulóponttra, a boom idején pedig mindig tovább emelkednek. A második világháború utáni infláció nem a gazdasági növekedés következménye, hanem a stabilizációs politika csődjének a jele. A növekedés csak divatos érv volt, de a recesszió leküzdésének valóságos oka mindig a munkanélküliség és a vállal-kozi nyereség csökkenése.

A fokozódó világméretű infláció semmiféle feltételt sem nyújt a további „kielégítő” mértékű növekedéshez. Az infláció nyomán megnöttek a kamatlábak, s bár nem fékeznek a konjunktúrá-t, de a gazdasági növekedés szempontjából a beruházási struktúrát kedvezőtlenül befolyásolják. A magas kamat ezen-kívül indokolatlan jövedelemkülönbségeket idéz elő. A szerző kételkedik abban, hogy lehetséges a ciklusok és infláció nélküli növekedés. Az eddigi fejlődés empirikus elemzése semmiféle támpontot sem nyújt ehhez.

(Ism.: Bakos Gábor)

V. Korcsagin: A munkaerőforrások felhasználása az új szovjet öt éves tervben

(Planovoje Hozjajsztvo, Moszkva, 1971. 4. sz.)

A demográfiai helyzetben az elmúlt másfél-két évtizedben nagy változások mentek végbe a Szovjetunióban. Ezt az időszakot a munkaképes korú lakosság ágazati struktúrájának és tevékenység szerinti megoszlásának gyökeres átala-kulása jellemezte.

A demográfiai folyamatokra a gazdasági befolyásoló tényezők közül első-sorban a megélhetési költségek alakulása, az urbanizáció, a nők képzettségi és foglalkoztatási fokának emelése és a születésszabályozás hatnak. A gazdaság tervszerű vezetése és irányítása a szocialista társadalomban olyan demográfiai politika megvalósítását teszi lehe-

tővé, amely megfelel a társadalmi és gazdasági követelményeknek.

Jelenleg nagyon fontos feladat az ország gazdasági fejlődése és a demográfiai folyamatok közötti némely ellentmondások leküzdése. Ez több részprobléma megoldását követeli meg.

A számítások azt mutatják, hogy a gazdasági növekedés mai magas üteme mellett a népgazdaság munkaerő-ellátása akadályokba ütközik. Ez mindenképp azzal magyarázható, hogy még mindig nagy szerepet játszik a termelés növelésének extenzív módja. Erre mutat az a tény is, hogy a szovjet népgazdaságban foglalkoztatottak száma gyorsabban növekszik, mint az ország lakossága. Ez vagy úgy mehet végbe, hogy a munkaképes korú lakosság gyorsabban nő, mint a lakosság egésze, vagy pedig úgy, hogy fokozottan munkába vonják a háztartásbelieket és a nyugdíjasokat. Az 1956—60-as időszakban a munkaerő növekedésének több mint egyharmada, 1961—65-ben pedig több mint kétötöde származott a háztartásbeliek munkába állításából.

Az SZKP XXIV. kongresszusa a mezőgazdasági termelés nagymértékű fejlesztését irányozta elő. E cél valóra váltásának egyik legfontosabb feltétele, hogy a kolhozokat és szovhozokat magas képzettségű szakemberekkel lássák el. Mind ez ideig azonban a mezőgazdasági lakosság — elsősorban a 16—19 éves fiatalság — továbbra is jelentékeny számban a városokba vándorol. Ez ráirányítja a figyelmet arra, hogy a mezőgazdasági termelés intenzifikálása nagyon szorosan összefügg a kolhozok és szovhozok munkaerőforrásainak fokozott és ésszerű kihasználásával.

Külön figyelmet kell fordítani arra, hogy 1971 és 75 között befejeződik az áttérés az általánosan kötelező középfokú oktatásra. Ez azt jelenti, hogy a 16—17 éves korosztály egésze és a 18 évesek jelentékeny hányada nem vesz részt a termelésben, tanulmányaival lesz elfoglalva. A munkaképes lakoságnak a szakképzés terén növekvő lekötöttsége egyáltalán nem öncél, hanem a társadalmi érdekeknek megfelelően sokoldalúan képzett személyiségeket alakít ki.

Teret kell engedni az oktatásban az útkeresésnek, a kísérletezésnek. Hasznos eredménnyel járhat például az olyan speciális szakközépiskolai oktatás, amelynek végeztével a szakágazati főiskola második-harmadik évfolyamára kerülhetnek a tanulók. Meg kell jegyezni, hogy Magyarországon, Romá-

niában és Bulgáriában az utóbbi években felsőoktatási reform volt, s ezek két-, sőt háromlépcsős felsőfokú képzési rendszer kialakítására irányultak.

A gazdasági reform lehetővé teszi a hatékonyabb vállalati munkaerő-gazdálkodást. A vállalati igazgatók sok helyen jogot kaptak arra, hogy a béralap meghatározott részével szabadon gazdálkodva a munkaerő-kihasználást fokozzák, a szükségtelen létszámot megtakarítsák. Ennek előnyeit a csokini vegyikombinát és más vállalatok eredményei igazolják.

Jelenleg gondot okoz annak a rendszernek a kidolgozása, amely az új technika fokozott elterjesztése folytán felszabaduló munkaerő anyagi biztonságát szavatolja. Bulgáriában például 1967-ben külön alapot hoztak létre azoknak a dolgozóknak a számára, akik a technikai fejlődés következtében munkahelyet vagy esetleg szakmát kényszerültek változtatni.

Az életszínvonal javításának nagy jelentőségű programjával közvetlenül összefüggő kérdés a születések számának emelése, az ez irányú aktív demográfiai politika. A helyzetet ugyanis a születések számának fokozatos csökkenése jellemzi, különösen az ötvenes évek vége óta. 1000 főre számítva 1960-ban 25, 1969-ben már csak 17 gyermek született.

Objektív tendencia van arra, hogy társadalmunk bizonyos szociális kötelezettségeket magára vállaljon (például a sokgyermekes családok vagy az egyedülálló anyák támogatása, ingyenes bölcsőde- és óvodaszolgáltatás). Az új feltételek elengedhetlenné teszik a további előrelépést. Ez jobb feltételeket teremt, és megszünteti azt a különbséget, amely a születések számát tekintve a dolgozó és a nem dolgozó anyáknál jelenleg tapasztalható. Ma a városi asszonyoknak több mint 85, a falusiaknak mintegy 70 százaléka egy-két gyermekre korlátozza szülei számát.

(Ism.: *Lévai János*)

J. T. MacRae: India és Kína — az 1970-es évek kilátásainak összehasonlítása

(Coexistence, Glasgow, 1971. 1. sz.)

1968-ban India és Kína lakossága a világ lakosságának 37 százalékát tette ki. Senki előtt sem lehet kétséges, hogy a világgazdaság számára milyen jelentőséggel bír ez az embertömeg, kérdéses csak az lehet, hogyan, milyen alapon, milyen mutatók alkalmazásával hasonlíthatjuk össze a két ország gazdasági teljesítményét az utóbbi években, s hogyan ítélné meg a 70-es évek kilátásait.

A probléma a két ország változó gazdasági stratégiájából adódik. Az 1965 óta mutatott fejlődést helytelen lenne a termelés növekedési ütemének egybevetésével összehasonlítani. Ha mindkét ország a termelés maximalizálásának politikáját követte volna, akkor helyénvaló lenne a növekedési ráták vagy az egy főre jutó termelés indexeinek összehasonlítása. A hatvanas évek közepe óta mindkét országban az általános növekedés maximalizálása helyett a komparatív előnyök alapján valamiféle hazai specializálásra törekedtek. Így a mezőgazdaságban mindkét ország bizonyos nagy terméshozamú, nagy növekedési potenciállal rendelkező területeket, fajtakat helyezett előtérbe, s abbahagyta a szűkös erőforrások szétforgácsolásának korábbi stratégiáját. Az iparban ugyancsak megfigyelhető a specializációra és racionalizálásra való törekvés, az acéipar mindkét országban meghatározott termékre koncentrált, s olyan céloknak igyekezett megfelelni, mint az árstabilitás, magas reinvesztíciós hányadok, s bár ez a stratégiaváltoztatás a hosszú távú növekedési ráta maximalizálását eredményezheti, valószínűtlen, hogy rövid távon a növekedési rátát maximalizálná.

Továbbá Kínában az erőforrások növekvő részét katonai célokra fordítják. 1966—67-ben Kína — a londoni Stratégiai Tanulmányok Intézetének számításai szerint — bruttó társadalmi termékének 10 százalékát fordította katonai kiadásokra, míg India 3,3 százalékát.

A mai Kína és India összehasonlításának a hasonló célok megvalósítását, az átfogó fejlesztési stratégiát kell egybevetnie. Az utóbbi idők trendjei alapján a következő közös elemek megvizsgálása lehet hasznos: a) a népesség növekedésének korlátozása, a mai népességszer-

kezet kihatásai; b) a tudomány és technika fejlődése, akár a nukleáris fegyverek, atomerőművek előállításával, akár a nagy terméshozamú vetőmagvak előállításával kapcsolatos; c) a mezőgazdasági terméshozamok növelése.

A születésszabályozásra irányuló erőfeszítések hatása mindkét országban lassan bontakozik ki. Az 1965. évi országos születésszabályozási program indulása óta India lakossága 482,5 millióról 1969 közepéig 537 millióra növekedett, ez 2,4 százalékos évi növekedési ráta, ugyanakkora, mint a 60-as évek elején, s nagyobb, mint az 50-es évek 1,96 százalékos évi rátája. Kína lakossága a becslések szerint az 1965. évi 728 millióról 1969 közepéig 803 millióra nőtt, ez is 2,4 százalékos évi növekedési ráta, magasabb, mint az 1952—58-as időszak 2,3 és az 1952—65-ös időszakra becsült évi rátája. A legutóbbi kínai nem hivatalos becslés szerint viszont az 1967-es év közepi lakosság szám 732 millió, eszerint a lakosság évi növekedési rátája 1957—67 között 1,4 százalék, 1965—67 között 0,2 százalék. Ez utóbbi becslés túl alacsonynak látszik, bár a tényleges növekedési ráta valószínűleg 2,4 százalék alatt van. Ennek fő oka, hogy Kínában a születésszabályozási intézkedések gyorsabban hatottak. A kínaiakat jobban befolyásolta a tömegpropaganda, a kollektív kezdeményezések. Indiában a születésszabályozásnak meg kell küzdenie a különféle vallási és egyéb hiedelmeken alapuló individualizmussal. Kína születési arányszáma, a folyó becslések szerint, alacsonyabb: ezer lakosra 34, míg Indiáé ezer lakosra 38,4, de mivel Kína halálozási arányszáma alacsonyabb, mint Indiáé (11, illetve 12,9 ezrelék), a természetes szaporodási ráta mindkét országban hasonló.

A 70-es években a halálozási arányszám mindkét országban gyorsabban fog csökkenni, mint a születési arányszám. Az indiai célkitűzés, hogy 20-ra csökkentsék az ezer lakosra jutó születési arányszámot. Kínában is hasonlóan nagyarányú csökkentést terveznek. A propaganda mellett gazdasági eszközökkel is kísérleteznek, például sterilizáció ellenszolgáltatás fejében, az anyasági juttatások megvonása a második gyerek után. Lehetséges, hogy a 60-as évek végének erőfeszítései a 70-es évek végén hoznak jelentős változást.

A lakosság korcsoportok közötti megoszlása is befolyásolja a gazdasági kilátásokat, mivel a fiatalok nagyobb aránya a lakosságban több élelmiszert, oktatást követel, és a foglalkoztatással

szemben támasztott igények is nagyobbak lesznek. Indiában a lakosság 42 százaléka — több mint 200 millió — tartozott a 15 éven aluliakhoz, Kínában a hasonló arányszám 1966-ban 41 százalék volt.

A mostani és a következő évtizedben hatalmas tömegek fognak jelentkezni a munkaerőpiacon: az 1980-as években Indiában évente mintegy 12 millióan, Kínában pedig — az alkalmazott becslésektől függően — 1986-ig évente 10—13 millióan. A foglalkoztatási gondok sokkal nagyobbak lesznek, mint a korábbi időszakban. Az 1951—61-es időszakban a foglalkoztatás csak évi 1,7 millióval, 1961—66 között csak évi 2,9 millióval nőtt Indiában. Kínában a nem mezőgazdasági foglalkoztatás 1950—60 között évi 2,8 millióval nőtt, a munkaerő-kínálat viszont átlagban évi 4 millióval. A problémák megoldásához a mezőgazdasági termelékenységet és a munkaerő-szükségletet egyidejűleg kell fokozni, emellett a helyi ipar és szolgáltatások gyors fejlesztése is elengedhetetlen. Kínában a kommunák munkaigényes termelési eljárásokon alapuló fejlesztése, valamint a hadsereg állományának növelése a lehetséges megoldás, és ennek mértékét csak a politikai események határozhatják meg. Indiában a kilátások rosszabbak, a munkanélküliség problémáját sokkal kevésbé képesek megoldani, s a zsúfolt városi területekről is nehezebben tudják a vidékre visszaterelni a városba áramlókat. Emellett a mezőgazdasági fejlődést olyan intézményes keretek hátráltatják, amelyeket Kínában már régen elsöpörtek.

A tudomány és technika területén szembevető eltérések vannak a két ország között. Kína sokkal közelebb áll ahhoz, hogy saját technológiai bázist alakítson ki. Indiában a külföldi segítség valószínűleg csak hátráltatta ezt. India erőltette a külföldi segítségre való támaszkodást, míg Kína 1960 után saját ipari technológiát épített ki. India a munkaerő szükségességéhez alkalmazkodó termelőberendezések beállításával még nehezebbé tette a foglalkoztatási gondok megoldását.

A tudománynak mindkét országban nagy hagyományai vannak, de fejlődése eltérő jellegű. Indiának van néhány tudósa, akiket saját területükön a világ legjobbjai között tartanak számon, de van számos tudósa, akik munkájának azonnali hasznossága kérdéses. Kínában viszont a tudósok nagy része a gyakorlati összefüggő kutatásokon dolgozik, talán nem annyira specializáltan, mint a

legmagasabb színvonalú indiai kutatók, de az ipari és mezőgazdasági alkalmazáshoz sokkal közelebb állva. A mezőgazdaságban minden kommunának van kísérleti parcellája, soknak közülük saját kutatóintézete, míg Indiában az egyes államok egyetemei folytatnak mezőgazdasági és egyéb kutatásokat. Indiában az új vetőmagvakkal, műtrágyákkal való kísérletezés az ehhez elegendő földdel és tőkével rendelkező szerencsés kevesek lehetősége.

Kínában a politikai rendszer arra fektette a súlyt, hogy lelkesedést keltsen a munkásokban, de arra is ügyelt, hogy magasabb szinten is ösztönözzön, egy kutatóintézeti igazgató Kínában a legmagasabb keresettel rendelkezők egyike. Bár a politika hatékony mozgósító eszköz lehet ezen a területen, szerepét nem szabad túlbecsülni. 1968 közepéig Kína két oktatási évet elvesztett a „kulturális forradalom” miatt, aminek a hatása ebben az évtizedben fog jelentkezni. Indiában, amíg az intézményes kereteket nem változtatják meg és a gyakorlati kutatást és kísérletezést nem helyezik szélesebb alapokra, a tudomány kilátásai rosszabbak, mint Kínában.

A mezőgazdasági szektor elsődleges fontosságú marad a 70-es években mindkét országban. Az 1960-as évek második fele az intenzív művelés növekedésének időszaka volt. Indiában ez az Intenzív Mezőgazdasági Területi Program (Intensive Agricultural Area Programme) vagy az utóbbi időkben a Magas Terméshozamú Fajták Program (High Yielding Variety Programme) néven vált ismeretessé (Kínában ennek megfelelője a „területek korszerűsítése” volt). Mindkét program eredetileg az összes vetésterület 10—15 százalékára terjedt ki, s ezeket a területeket részeltették előnyben a műtrágyázás, a vetőmagvak, az öntözés, a növényvédőszer stb. koncentrálásával. Kínával kapcsolatban igen keveset tudni a termelési koncentráció előrehaladásáról, mindössze annyi látszik biztosnak, hogy sokkal inkább a rizsre helyezték a hangsúlyt, mint a búzára, Indiában éppen fordítva történt a legutóbbi időkgig. Az eredmény mindkét országban az élelmiszer-gabona termelési trendjének megváltozása — a növekedés irányában —, de a termelés koncentrálása meghatározott területekre a termelési eredmények nagyobb fluktuációjával jár, most már az új trend körül.

A programok területi kiterjesztése lassan halad előre, az öntözési lehetőségek szűkössége akadályozza. A kínai öntö-

zött területek nagysága, a különböző becslések szerint, az összes vetésterület egyharmadát-felét, Indiában 1965—66-ban az egyhatodát tette ki, az 1970-es előirányzat az összes megművelt terület egyharmada volt. Kínában sokkal nagyobb erőfeszítéseket tettek a mechanikus szivattyúk elterjesztésére, amelyek a helyi műhelyekből és az ipari központokból egyaránt olcsón beszerezhetők.

Végül is, a születésszabályozás mindkét országban kulcsfontosságú és még megoldatlan problémájának keretén belül a kínai gazdaság alapjában erősebbnek és felkészültebbnek látszik az 1970-es évek kezdetén. Előnye a saját technológia birtokában és a külföldi segély visszafizetési kötelezettségeinek hiányában rejlik, hátránya a „kulturális forradalom” következményekkel nem számoló politikai és ideológiai tendenciáinak valószínű visszatérése. India kilátásai főképp attól függnek, hogyan változtathatók meg a fennálló intézményes keretek, a földbirtoklás, a hitellehetőségek, az adminisztráció és kormányzás a mezőgazdaság és az ipar fejlődési követelményeinek megfelelően.

(Ism.: *Koltay Jenő*)

Laurence A. Mayer: Új kérdések az Egyesült Államok lakosságának nagyságát illetően

(*Fortune*, Chicago, 1971. február)

A lap új sorozatot indított, amelynek címe: „Az Egyesült Államok gazdasága a bizonytalanság korában.” Ennek a sorozatnak a vitaindító utáni első része a demográfiai előrebecslésekkel foglalkozik.

1960-ban a demográfusok az Egyesült Államok lakosságának növekedését az elkövetkezendő évtizedben 30 millióra becsülték, ehelyett 25 millió volt a tényleges növekedés 1960—70 között; a lakosság csak 13,7 százalékkal nőtt, míg az előző évtizedben 18,7 százalékkal. A trend folytatódása azt eredményezné, hogy 1980-ra csak 11 százalék lenne a növekedés (22 millió). A családok nagysága csökken, sőt némely demográfusok szerint a fiataloknál a várható gyermekszám is csökken; a legutóbbi felmérés szerint a családok átlagosan 2,5 gyermeket

akarnak (korábbi vizsgálatoknál 3 vagy annál több volt a kívánt gyermekek száma). A kettő közötti különbség 1980-ban 1,35 millióval kevesebb születést jelent.

A csökkenő családnagyság okai a szerző szerint a következők: a fogamzásgátló tabletták, a gyermekek neveltetési, oktatási költségeinek emelkedése és a túlnépesedéstől való félelem, amely az ún. ZPG-mozgalomban öltött testet. (Zero Population Growth = stagnáló népesség.) A stagnáló népességet hirdető szervezet 1969-ben jött létre Paul Ehrlich biológus kezdeményezésére, és a kormány is elismerte. A nagy családok helyeslése kezd kimenni a divatból.

A népesség növekedésének másik fő forrása az Egyesült Államokban a bevándorlás, amely évente kb. 400 ezer főt tesz ki. Ennek egyre inkább Ázsia és Amerika a fő forrása. A nettó bevándorlási nyereség azonban az utóbbi években bizonytalanná kezd válni: egyre többen hagyják el az Egyesült Államokat, jelenleg a kivándorlók számát évi 30 000-re becsülik.

A lakosság csökkenő növekedésének oka a születésszabályozás támogatása, elterjedése, ennek nagymértékű állami segítése, némely államban már legálisan is engedélyezték az abortuszt.

Az 1970. évi census új jelenségekre hívta fel a figyelmet: a közepes nagyságú városok gyorsabban növekedtek, mint a legnagyobb metropolisok. A legnagyobb metropolisokban pedig az előváros lakossága nőtt a legjobban. A 25 legnagyobb város közül 16-ban csökken a lakosság száma. A legjobban a 25—50 000 lakossal rendelkező városias települések növekedtek. Ezeknek az új jelenségeknek megítélése nem egyértelmű: vita folyik arról, vajon ezek új nagy metropolisok kiinduló pontjai lesznek-e.

A bizonytalanságnak újabb oka a férfiak és a nők viszonyában rejlik. A statisztikák szerint a nők kevésbé igyekeznek férjhez menni, mint korábban. Az első házasságkötés éve kitolódott, 1969-ben az átlag a férfiaknál 23,2 év, a nőknél 20,8 év volt. A házasságok száma nem csökkent az elmúlt tíz évben, ennek oka azonban a válások és az újra-házasulók nagy számában keresendő.

Az amerikai életstílus változása figyelhető meg a késői házasságokban, a kétgyermekes családok általánossá válásában. A nő tehát az első gyermek megszületéséig hosszabb ideig dolgozik és visszatér a munkába, mivel ez a családok anyagi helyzetét jelentősen javít-

ja. Új fogyasztási szokások is vannak kialakulóban, a fiatalok például nem akarnak saját házat.

Ezer körül van a kommunák száma az Egyesült Államokban, ezekben 5—15 ember él együtt. Szociológusok véleménye szerint a kommunák, különösen az egyetemeken, a család új fajtái, és nemcsak a háztartást végzik együtt, hanem együtt is akarnak dolgozni, erre már ma is van példa.

Az 50-es években a születések száma gyorsan emelkedett, s ez a 60-as években komoly gondot okozott az Egyesült Államokban. A 70-es években ezek a generációk a huszonévesekhez tartoznak és egy sor bizonytalanságot okoznak. Új értékrendszerük van, életstílusuk és a munkához való viszonyuk is más, mint a korábbi generációké, egyre többen az amerikai élet árnyoldalainak megváltoztatását tűzik ki célul, például a négergettők felszámolását.

A foglalkoztatási struktúrában folytatódik a „fehér gallérosok” növekedése, és 1980-ra többen lesznek, mint a „kék gallérosok”.

A demográfiai tényezők eddig is állandóan változóban voltak, de most ezek a változások ellentétesek az eddigi trendekkel. A vita ma a valódi értékekről folyik, akár az anyagi javakról, akár a családi életről van szó.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

David Bayliss: Anglia a 2000. évben: néhány támpont a tervezőknek

(Long Range Planning, London,
1971. április)

Milyen változások lesznek Angliában az elkövetkezendő 30 évben? Erre a kérdésre próbál a szerző választ adni, néhány számszerű becslést is bemutatva.

A lakosság száma mintegy 25 százalékkal fog nőni, míg a foglalkoztatottaké csak 8,5 százalékkal. Ennek oka a szerző szerint az, hogy a nyugdíjasok és a nem kereső fiatalok száma erősen növekedni fog, valamint az, hogy a férjzett nők kisebb része vállal majd munkát.

Előreláthatóan munkaerő-átcsoporto-

sulás lesz a különböző gazdasági tevékenységek között is. A szerző szerinti négy fő tevékenységi csoportban — 1. a bányászatban, a mezőgazdaságban, a halászatban stb., 2. a gyáripárban és a feldolgozó iparokban, 3. az elosztási és általános szolgáltatási ágazatokban, 4. a szellemi foglalkozásokban — a jelenleg domináló második csoport helyét létszámbeli arányában a harmadik csoport veszi át, de a relatíve legnagyobb növekedést a negyedik csoport éri el.

Ha a most tapasztalható trend folytatódik, akkor a 2000. évben az átlagos dolgozó a mai munkaidőnek csak mint-

elegendő lenne évente új autótúthálózat kiépítésére Anglia minden nagyobb városa között.

A népesség 14 milliós növekedése nagyméretű építőipari fejlődést követel. A városiasodás területigénye az összes terület 4,5 százalékára rúg ugyan, de legnagyobbbrészt fontos mezőgazdasági területekre terjed ki. A mezőgazdasági területcsökkenést ellensúlyozza az, hogy a mezőgazdasági termelékenysége 1,3 százalékkal gyorsabban növekszik, mint a földfoglalások üteme.

A következő 30 év fontosabb változásait a táblázat foglalja össze.

Megnevezés	1969	2000	Változás %-ban
Foglalkoztatottak (millió fő)	24	26	+ 8,5
Népesség (millió fő)	56	70	+ 25
Városi terület (millió acre)	4,4	6	+ 36
GNP (font sterling/fő)	680	1360	+ 100
Telefonok (millió db)	12	30	+ 150
Gépkocsik (millió db)	13	35	+ 170
Háztartási áramfogyasztás (kWó/fő) ...	1400	4700	+ 238

egy háromnegyed részét tölti el munkával. A rövidebb munkaidő a következő körülmények miatt fog kialakulni:

- Átlagos munkakezdő életkor 18 év,
- Átlagos nyugdíjkorhatár 58 év,
- Általánosan elterjedt munkahét 5 napos,
- A munkanap általánosan 6 órás,
- Évi fizetett szabadság 6 hét.

A megnövekedett szabadidő következtében fokozódnak az üdülési, szórakozási lehetőségek iránti igények. Ha a családok évi szabadságuknak csak felét akarják szállodában tölteni, máris szükségessé válik 5 millió szállodai szoba Angliában.

A leginkább figyelemre méltó változás a következő 30 évben a jövedelmek alakulásában lesz. A reáljövedelmek az elmúlt 20 évben átlagosan kb. 3 százalékkal növekedtek évente, és a mostani gazdasági krízis ellenére ez az arány várhatóan még növekedni is fog. Jól reprezentálja ezt az egy főre jutó GNP (bruttó nemzeti termék) mértékének alakulása. A mai 680 font sterling/fő előreláthatólag a fejenkénti 1360 font sterlingre nő. Nagyságát jól érzékelteti az, hogy a növekedés egyharmad része

Az adatokból a többi között az is kiderül, hogy a gépkocsik száma majdnem a háromszorosára nő. Ez a környezet szennyezésének, illetve a védelmének már napjainkban is nagyon aktuális problémájához vezet. A társadalomnak — és azon belül is főleg a politikai és adminisztratív vezetésnek — sokkal erélyesebben kell fellépnie e műszakilag megoldható probléma megszüntetése végett.

A szerző külön felhívja a figyelmet a környezettervezők és városrendezők munkájának komplex voltára. Ezt bizonyítandó a külvárosokat a centrummal összekötő vasutak helyzetét mutatja be. A mai díjszabás mellett ugyanis ezek nem működnek rentábilisan. Viszont, ha az utasokkal megfizettetének a reális költségeket, nagy többségük gépkocsival közelítené meg munkahelyét, és ezáltal gyakorlatilag teljes közlekedési csőd keletkezne.

Az eddigieken kívül még egy nagy jelentőségű átalakulás várható, mégpedig a tervezésben és a gazdaságirányításban. Rendkívül kiterjedtté válik az egymással szoros kapcsolatban álló, elektronikus számítógépeket alkalmazó információs rendszerek hálózata. Emiatt nagyon megnő a politikai vezetés felelőssége — írja a szerző. Az oktatás ma-

gasabb szintre emelésével kell a hozzáértő, az új lehetőségeket felelősséggel felhasználó tervezők és más szakemberek tömegét felnevelni.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

J. Bondynova—V. Čap: Csehszlovákia gazdasága 1970-ben

(Planované Hospodařství, Prága,
1971. 4. sz.)

Az 1970. évi eredmények arról tanúskodnak, hogy a csehszlovák népgazdaság kilábal a spontán fejlődésből, és sikerült a fő arányokat helyreállítani. A belső piacon feloldódott a kereslet és a kínálat közötti nyomasztó aránytalanság, s kedvezően változott az áruk összetétele is.

A belső piacon kialakult helyzet sok tényező eredője: az árukínálat (termelésből és behozatalból) gyorsabban nőtt, mint a kiskereskedelmi forgalom; a lakosság pénzjövödelmeinek növekedése lelassult; a fogyasztói árakat befagyasztották az 1969. évi szinten; a korona iránti bizalom megnőtt. A kínálat és a kereslet közötti globális egyensúly helyreállítása ellenére némely áruk termelése (cement, építőanyagok, kocsz, szén) elmaradt a kereslettől, mert a termelés túl későn reagált a kereslet szerkezetének változására. A belkereskedelem bizonyos áruk átvételét meg is tagadta.

Eredményeket mutathat fel a külkereskedelem is. A külkereskedelmi forgalom gyorsabban nőtt a tervezettnél: a kivitel 11,2 százalékkal (terv: 7,2 százalék), a behozatal pedig 10 százalékkal (terv: 7,1 százalék) emelkedett. A kivitel gyorsabb növekedésének következtében a külkereskedelmi és a fizetési mérleg aktív egyenleggel zárult, és a rövid lejáratú eladósodás csökkent. Ennek ellenére sem történt meg a szükséges fordulat a külkereskedelemben. Nagy különbségek vannak a külkereskedelem viszonylati megoszlásában és áruösszetételében. Bár a gépek és berendezések exporttöbblete emelkedett, ennek volumene még mindig nem elégséges. Az importigények tovább fokozódtak.

A beruházási tervet nem sikerült teljesíteni. A beruházások volumene nem

csökkent a tervezett 1,5 százalékkal, hanem 8,1 százalékkal túlhaladta az 1969. évi szintet. Nem sikerült alapvetően változtatni a beruházások megoszlását sem a népgazdasági ágazatok között, Készt a további fejlődés szempontjából fontos beruházások megkezdése és sok új létesítmény üzembe helyezése elhúzódott.

Az ipari tartalékok mozgósítása nagymértékben hozzájárult a népgazdaság konszolidációjához. Ez nemcsak a tervfeladatok teljesítését, hanem túlteljesítését is lehetővé tette. Az ipari bruttó termelés 7,8 százalékkal (terv: 6,5 százalék), az ipari termékek kivitele 8,3 százalékkal (terv: 7,2 százalék) a belső piacra való áruszállítás 6,3 százalékkal (terv: 5,3 százalék) és a munkatermelékenység 8,1 százalékkal (terv: 5,3 százalék) emelkedett. Az általában kedvező mutatók ellenére a népgazdaság igényeit villamos energiában, tüzelőben és építőanyagokban nem sikerült kielégíteni. Kedvező jelenségnek tekinthető, hogy a fogyasztási cikkek termelése gyorsabban nőtt, mint a termelőeszközöké. Emellett azonban kiderült, hogy a fogyasztási cikkek gyártó némely ágazatok termelésének növelése részben felesleges volt, mert az áruk választéka és minősége nem felelt meg a fokozott követelményeknek, s ezért nehézségek keletkeztek a rádiók, a tv-készülékek, a hűtőszekrények és a ruházati cikkek értékesítésében.

A mezőgazdasági üzemek anyagi érdekeltségének fokozására hozott intézkedések és a fehérjedús takarmányfélék megnövekedett behozatalának eredményeként az állattenyésztés a tervezettnél gyorsabban fejlődött. A kedvezőtlen időjárás miatt a növénytermelési tervet nem teljesítették. A mezőgazdasági termelés bruttó termelési értéke 1970-ben 1,0 százalékkal volt nagyobb az előző évinél. Az állami felvásárlási tervet jelentősen túlteljesítették, méghozzá úgy, hogy az állatállomány csökkenő tendenciája — a tehénállomány kivételével — megállt.

Pénzügyi téren az állami terv feladata volt a költségvetés bevételi többletének növelése, valamint az új adórendszer útján a vállalati jövedelem nagyobb mérvű elvonása a központi célok megvalósítása végett. E feladatot sikerült teljesíteni. Az állami költségvetés bevételei a tervezett 3,1 milliárd koronán felül még további 5 milliárdal meghaladták a kiadásokat, a vállalatok rendelkezésére álló pénzforrá-

sok pedig az 1969. évi szinten alakultak.

Az 1970. évi terv számolva az adott munkaerőhelyeztetel azt feltételezte, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatottak létszáma 1,6 százalékkal nő, a tényleges növekedés azonban csak 1 százalékos volt. A tervcélok ellenére tovább tartott a munkaerő kisüzemekbe való átáramlása. Ennek következtében az állami iparban dolgozók létszáma 6,2 százalékkal csökkent, holott 0,9 százalékos növekedést terveztek. A helyiiparban, a kisipari szövetkezetekben és a kommunális szolgáltatásokban foglalkoztatottak létszáma 2,5 százalékkal nőtt. Tovább folytatódott a munkaerő lassú átáramlása a termelő szférából a nem termelő szférába és a kereskedelembé. 1970 végén a nők a keresők 46,4 százalékát tették ki. A munkaerőhiány miatt a csehszlovák népgazdaság további fejlődése egyre nagyobb mértékben függ a munkatermelékenység emelkedésétől.

Mivel a korábbi években a jövedelmek inflációs mértékben emelkedtek, s ezt nem tudták megfelelő árukínálattal ellensúlyozni, 1970-re a belső piacra való termelés fokozását és a jövedelmek lassúbb növekedését tervezték. A terv reálisnak bizonyult, alig van eltérés a tervezett és a tényleges mutatók között.

A közfogyasztás 1970-ben több mint 5 százalékkal emelkedett. A személyi fogyasztás tervezett 2,4 százaléknál kisebb, 1 százalékos emelkedése a lakosság takarékosági kedvének fokozásával függ össze. Az életszínvonal emelkedésére kedvezően hatott a lakásépítési terv túlteljesítése is. Az előzetes adatok szerint 1970-ben 107,6 ezer új lakást adtak át.

Az 1970. évi eredmények arról tanúskodnak, hogy a csehszlovák népgazdaság nagy lépést tett a konszolidáció útján, s hogy a központi intézkedések általában hatékonyak voltak. A dolgozók aktivitása megnőtt, ami kedvező feltételeket teremt a további fejlődés számára.

(Ism. *Makaruk Ludvik*)

H. D. Hanfland: A különleges lehívási jogok rendszerének egy éve

(Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1971. 3. sz.)

1970. január 1-én vezették be 3,4 milliárd dollár értékben a különleges lehívási jogok rendszerét (angolul: special drawing rights, rövidítve SDR).*

Fontos eredményként megállapítható, hogy a 104 ország által használt SDR-rendszer szilárd helyet vívott ki magának a valutatartalékok sorában. A dollár és a font mellett a hivatalos nemzetközi forgalomban az SDR-t teljes értékű tartalékként ismerték el.

Az SDR felhasználásának egyik formája a Nemzetközi Valutaalap közbejöttével lebonyolított tranzakciók a tagországok között. A másik ilyen elterjedt felhasználási forma a Nemzetközi Valutaalagnál viszonylag erősebben eladósodott országok számára saját valutájuk visszavásárlási lehetősége. Végül a harmadik fontos alkalmazási terület: a tagországok közötti bilaterális ügyletek, elsősorban az Egyesült Államok SDR ellenében történő dollár-visszavásárlásai.

A rendszer bevezetése óta az európai nagybankok által lebonyolított nagyobb ügyletek azt tanúsítják, hogy az SDR ma az arannyal egyenértékűnek tekinthető. Az viszont főképp az Egyesült Államok fizetési mérlegének alakulásától függ, hogy ez a rendszer végül is mennyire járulhat hozzá ténylegesen a világ valutarendszerének megjavításához. Nyilvánvaló az az összefüggés, hogy minél inkább javul az Egyesült Államok fizetési mérlege a következő években, annál gyorsabban lehet a világszerte növekvő tartalékszükségleteket újonnan létrehozott SDR-ekkel fedezni. Ha azonban az Egyesült Államok fizetési mérlege tartósan deficitese marad, s ezt az Egyesült Államok nem, vagy csak kis mértékben finanszírozza saját tartalékaival, a különleges lehívási jogok rendszere hatékony működtetésének esélyeit csak elővigyázatosan lehet megítélni.

Új SDR-ek odaítélésekor, az összegek és arányok meghatározásakor a nemzetközi valutapolitika mindig dilemmába kerül. Ha a világ növekvő hivatalos dollárállományát figyelembe véve olyan döntés születik, hogy csak minimális

* Működésének részletesebb ismertetését lásd a Közgazdasági Szemle 1970. évi 1. számában. 90—99. l. — A szerk.

SDR-t utalnak ki, igen hosszú ideig tartana, amíg az SDR az összes valutatartalék között nagyobb arányt érne el. Ha viszont a növekvő dollárállomány ellenére nagyobb SDR-összegeket teremtenek, az a veszély fenyegethet, hogy az eddig tökéletesen működő új valuta-gépezet hasonlóan tökéletesen működő inflációs gépezetté válhat.

Már egy év gyakorlati tapasztalatai is megmutatták, milyen nehéz a megfelelőnek tekinthető pótlólagos tartalék-szükségletet helyesen megtervezni. Előzetes széles körű vizsgálatok ellenére is — mindenekelőtt az Egyesült Államok fizetési mérlegének további erős romlása folytán — az 1970. évi világ-valuta-tartalékok jelentékenyen megnövekedtek, nagyobb mértékben, mint ahogy az első SDR-odaítélések idején becsülték. Ez a tévesnek bizonyult előrebecslés is szerepet játszik abban, hogy a különleges lehívási jogok rendszere pozitívumainak egyértelmű elismerése mellett elővigyázatosabb jövőbeli SDR-politikára hívták fel a figyelmet a Nemzetközi Valutaalap koppenhágai ülésén.

Az Egyesült Államok fizetési mérlege nem javult, s ezért nőtt az európai pénzügyi körök ellenállása újabb SDR-kibocsátásokkal szemben. Az 1970. évi tapasztalatok után megállapítható, hogy a jövőbeli SDR-részesedések meghatározásához az amerikai fizetési mérleg alakulásának az eddiginél reálisabb előrebecslése szükséges. A hivatalos dollártartalékok abszolút nagysága mellett figyelembe kell venni a dollártartalékok előrelátható megoszlását is az egyes országok között.

(Ism.: *Lévai János*)

Henri Sentilhes: Agrárreform Peruban

(Revue Tiers-Monde, Párizs,
1970. október—december)

Peru — két ország viseli ezt a nevet... egy hat millió lakosú keskeny tengerpart és a Kordillerák magas fennsíkjai, ahol az indiánok élnek. Két elentétes világ, két ország, amely nem ismeri egymást...

A radikális reformok eddig sorra alakadtak: 1956-ban Belaunde Terry létrehozta az Accion Populer-t, majd 1963-

ban, győzve a választásokon, reformokat hirdetett meg. Céljait azonban, mivel nem mert az ellenzékkel szembeszállni, nem tudta megvalósítani.

Belaunde gyengességét kihasználva Velasco tábornok 1968. október 3-án átvette a hatalmat. Az új kormány antiimperialista, nemzeti politikát folytat és az ország gazdasági, szociális és kulturális struktúrájának átalakítására törekszik. Velasco Alvarado hangsúlyozta, hogy egy, a kapitalizmus és a szocializmus közötti, perui utat keres.

1969. június 24-én hirdették ki az új agrárreform-törvényt. A törvény célja — az ország gazdasági arculatának megfelelően — kettős: harcol a latifundiumok és a minifundiumok ellen.

Az első lépés tehát a nagybirtokok kisajátítása. A tulajdonosok kártérítést kapnak részben készpénzben, részben pedig 20, 25 és 30 évre szóló kamatozó mezőgazdasági kötvények formájában. A földhöz juttatott parasztnak akár egyénileg, akár kollektíven gazdálkodnak, a föld értékét 20 év alatt vissza kell fizetniük.

Az északi tengerpart hatalmas, teljesen öntözött, nagyobb részben gépesített gyapot-, cukornád-, rizsültetvényei, közelükben több ezer munkást foglalkoztató feldolgozó iparral a nagy oligarchák és az észak-amerikai társaságok érdekeltiségehez tartozó részvénytársaságok tulajdonában voltak. Az agrárreform megszüntette a részvénytársaságokat ezeken a területeken és a magántulajdon maximális nagyságát 150 ha öntözött területben állapította meg. Az ültetvényeket azonban nem osztották szét a parasztnak között, hanem önkormányzati jellegű termelőszövetkezeteket szerveznek. Átmenetileg az érdekelt minisztériumok képviselőiből és a dolgozókból álló bizottságok irányítják ezeket a gazdaságokat.

A Sierrában a kormány a kisajátított földterületeket szétosztotta a földnélküliek vagy a meghatározott minimális földterület alatti birtokkal rendelkezők között. A földhözjuttatottak pénzügyi és technikai segítséget is kapnak, mégpedig a tulajdon formájától függő sorrendben: szövetkezetek, indián közösségek, társadalmi érdekeltiségű mezőgazdasági társaságok, kis- és középbirtokosok.

Emellett nagy gondot jelent a földterületek rendkívüli szétaprózottsága, az ún. minifundiumok léte. Ezekben a birtokokon korszerű gazdálkodást nem lehet folytatni, tehát ezek fékezői a további fejlődésnek. Ezért a törvény meghatározott egy minimális gazdálkodási

egységet, s az ennél kisebb földterületek eladását, cseréjét, felosztását megtiltotta, örökösödés esetén pedig előírja az örökösöket és a többi családtag kárpótlásának módját.

Az 1969-ben életbe léptetett mezőgazdasági reformtörvény egy komplex, az egész perui gazdaságot átfogó reformprogram része. Így egy hónappal kihirdetése után megjelent a víz használatát szabályozó törvény, tervbe vették a közgazgatási területi felosztás átalakítását és szabályozni fogják a bányák működését.

Értékelni a földreformot még túl korai lenne. Mindenesetre megvalósításának sikere a tervek gyors végrehajtásában rejlik, nehogy az ellenzéknek ideje legyen ellenállást kifejteni. A kormány helyzete azonban még korántsem szilárd. Bár nagy propagandahadjáratot folytat, s igyekszik a néptömegeket maga mellé állítani, s az új, főleg középosztályból származó tisztviselők, vezetők támogatják, a volt nagybirtokosok némely területeket, így az ipart, a kereskedelmet továbbra is ellenőrzésük alatt tartják, a tengerparti munkások és az indián lakosság egy része pedig még bizalmatlansággal figyeli az eseményeket.

(Ism.: *Csató Katalin*)

Z. Szkopina—J. Feldman: A műszaki haladás ösztönzésének pénzügyi módszerei

(Finanszi SZSZSZR, Moszkva,
1971. 4. sz.)

Az új műszaki megoldások alkalmazása a termelésben az új technika rentabilitásával is összefügg. Ismeretes, hogy új eljárások alkalmazásakor, új termékek gyártásakor eleinte meglehetősen magas az önköltség, s így a rentabilitás alacsony. Az új és a régi, hagyományos termékek egymás közti arányának változása némely vállalatoknál ronthatja, másoknál éppenséggel javíthatja a vállalati teljesítmény mutatóit.

A tapasztalatok szerint az új termékek gyártása, az új technika alkalmazása általában kevésbé rentábilis, mint a régi fenntartása. Ez a tény olyan vállalati törekvésekhez vezet, hogy a kevésbé korszerű, sőt elavult, de nyeresége-
sebb termékek gyártását helyezték elő-

térbe. Ilyen körülmények között a vállalati gazdálkodás értékelésére szolgáló rentabilitási mutató lényegében a műszaki haladás ellenőztönzőjeként hat. A rentabilitási mutató rosszabbodása ugyanis a mai rendszerben az ösztönzési alapokba vihető nyereségösszegek csökkenését vonja maga után.

A gazdasági reform felszínre hozta a műszaki fejlesztési alap képzésére vonatkozó szabályozás gyengeségeit. Az alapot ugyanis az önköltség terhére képezik, ez azonban nem felel meg a gazdasági fejlődés és ösztönzés követelményeinek. A műszaki haladás költségeit célszerű a nyereségből fedezni. Ez növeli a vállalat felelősségét a műszaki fejlesztésben, szorosabbá teszi a közte és a vállalati munka eredményessége közötti kapcsolatot. A nyereségből való alapképzés lehetővé tenné a minisztériumok és főigazgatóságok önálló elszámolásának kiszélesítését is.

A műszaki haladás jobb, hatékonyabb finanszírozásának egyik útja a központosított alapokkal és a vállalati érdekeltségi alapokkal (termelésfejlesztési alap, anyagi ösztönzési alap) való gazdálkodás szorosabb összehangolása. Fő szerepet itt a műszaki haladás legfontosabb vállalati forrása, a nyereségből képződő termelésfejlesztési alap játssza. A vállalatok egy részénél ez az alap elég nagy és túlnyomó hányadát a műszaki fejlesztéssel összefüggő beruházások finanszírozására fordítják. Sok vállalatnál azonban ez az alap nem játszik megfelelő szerepet.

A szerzők az érdekeltségre vonatkozó szabályozás lényegbevágó fogyatékoságaként értékelik, hogy hiányzik a közvetlen kapcsolat a műszaki fejlesztés és a vállalati anyagi ösztönzés között. Ti. a nyereségből a termelésfejlesztési alapba kerülő összegek nagysága nem függ közvetlenül a gyártás- és gyártmányfejlesztésben elért eredményektől. Pedig a társadalomnak nem mindegy, hogy az értékesítési volumen pótlólagos élő munka felhasználásával vagy a termelékenység emelkedésével növekszik — a műszaki fejlesztés eredményeként.

A szerzők szerint a műszaki fejlesztési terv teljesítése esetén az eddigiekhez képest növelni kellene a nyereségből a termelésfejlesztési alapba kerülő összegeket. Egyidejűleg célszerű lenne olyan szabályozást érvényesíteni, amely a műszaki fejlesztési terv nemteljesítésekor az alapképzésre fordítható nyereségrész csökkenését írná elő. Az alapok képződését nemcsak a nyereség és a rentabilitás alakulásától, hanem ezenfe-

lül külön a szóban forgó terv teljesítésétől is függővé kellene tenni.

A tervszerű árképzést, az árpolitikát is az eddigieknél jobban a műszaki fejlesztés szolgálatába kell állítani. A vállalatoknak ma előnyös elavult, de mégis nyereséges termékeket gyártani. Az elavult termékek, régi gépek árszálkájának szűkítése ráirányítaná a vállalatok figyelmét a műszaki fejlesztésre. Nemcsak árpolitikai, hanem különféle pénzügyi eszközök felhasználása is szükséges. Az elavult termékek utáni kötelező költségvetési befizetés feltehetően kedvezőtlené tenné a vállalatoknak a korszerűtlen termékek gyártását.

A gyártás- és gyártmányfejlesztést a bérköltség részeként képzett és kizárólag a műszaki fejlesztés ösztönzését szolgáló külön prémiumkerettel is jutalmazták. Szembetűnő azonban az ösztönzés e formájának nem kielégítő mértéke. (A cikk erre vonatkozóan táblázatot is közöl.) A vállalatok többségénél a kifejezetten műszaki fejlesztés ösztönzésére szolgáló pénzeszközök alig érik el a beralap 1 százalékát. A fogyasztási cikkek termelői iparágakban még rosszabb a helyzet. Ilyen nyilvánvalóan kevés pénzzel lehetetlen komolyan ösztönözni a műszaki haladást. Ezért ezeket a prémiumokat növelni és a hatékonyság javulásával való összefüggésüket erősíteni kell. Ezt szolgálná az is, ha a műszaki fejlesztést ösztönző prémiumokat nem a beralapból, hanem a nyereségből fizetnék. A nyereség ugyanis átfogóan képes tükrözni a vállalati kollektíva tevékenységének eredményességét a műszaki fejlesztés területén is. A szocialista országok tapasztalatai is erről tanúskodnak.

(Ism.: Lévai János)

**Harold B. Scott:
Az Egyesült Államok várható
részesevé a kelet—nyugati
kereskedelemben**

(The American Review
of East-West Trade, New York,
1971. január)

Az Egyesült Államok és Kelet-Európa közötti kereskedelem volumene nagyon kis hányadát képviseli az összes kereskedelmi forgalomnak Kelet és

Nyugat között. 1969-ben a kelet-európai országok (nem számítva a Szovjetuniót) 3,9 milliárd dollár értékben vásároltak a nyugati országoktól, de ennek csak 4 százaléka (144 millió dollár) származott az Egyesült Államokból. A KGST-országok eladásai 3,2 milliárd dollárt tettek ki, de az Egyesült Államoknak eladott áruk értéke ennek csak 4,5 százaléka (144 millió dollár) volt.

1970-ben részben az amerikai exportkorlátozási intézkedések enyhítése következtében az Egyesült Államok—Kelet-Európa közötti kereskedelem összege kétszeresére (579 millió dollárra) emelkedett. A Kereskedelmi Minisztérium 1970-ben megszüntette 1300 árucikk, köztük 350 fajta elektronikus berendezés, 300 fémfajta és fémtermék, valamint 470 fajta vegyipari termék exportkorlátozását.

A kereskedelmi kapcsolatok fejlesztési lehetőségeinek felkutatása céljából 1970-ben a szerző (az Egyesült Államok Kereskedelmi Minisztériumának magas rangú tisztviselője) egy küldöttség tagjaként a legtöbb európai szocialista országban járt.

Tapasztalatai alapján hat fontosabb kereskedelem bővítést akadályozó tényezőt mutat be.

1. *Pszichológiai korlátok.* Az amerikai üzletemberek bizalmatlanok az ismeretlen, más társadalmi rendszerbeli partnerekkel szemben. Ezt még fokozta a földrajzi távolság és a fejlett kereskedelmi infrastruktúra hiánya. A szocialista országok részéről — a szerző szerint — különféle politikai, ideológiai megfontolások jelentkeztek korlátozó tényezőkként.

2. *A legnagyobb kedvezmény elvét alkalmazó kereskedelmi szerződések hiánya.* E tényező kereskedelmet csökkentő hatása nagyrészt pszichológiai jellegű. Természetesen nagy akadály a magasabb vámfizetési kötelezettség, de majdnem ilyen rossz hatású az a tény, hogy az egyezmény meg nem kötését mindkét részről a „nem szívesen látottság” szimbólumának tekintik. Biztosra vehető, hogy amíg ezt a problémát meg nem oldják, a kereskedelmi kapcsolatok nem fognak jelentősen fejlődni.

3. *A kelet-európai országok lehetőségei az Egyesült Államokba irányuló exportban.* Ezek meglehetősen korlátozottak a szerző szerint, mivel a szocialista országok nagymértékben elkötelezettek a hazai piacokon és a KGST keretein belül; exportpotenciáljuk nagy részét a nem kemény valutájú piacok (Kuba, Egyiptom, Irak stb.) kötik le.

A kemény valutájú piacot pedig számukra elsősorban a nyugat-európai országok jelentik, ahol már jól kiépített a kereskedelmi infrastruktúra. Emiatt sok esetben nem is nagyon törekszenek az Egyesült Államok piacára bejutni.

4. *Hitelproblémák.* Ebben a kérdésben is komoly előnnyel rendelkezik Nyugat-Európa. Hitelkapcsolataikat már néhány éve kiépítették és egyre fejlesztik. 5—10 év közötti hiteleket nyújtanak a szocialista országoknak átlagosan 6 százalékos kamatlábbal.

Ugyanez amerikai forrásokból mindmáig gyakorlatilag nem létezik, pedig a kelet-európai országok jól gazdálkodnak az adósságaikkal.

5. *Exportellenőrzési rendszabályok.* Érdekes módon a legkevesebb nehézséget az ellenőrzés okozza. A szocialista országok általában elfogadják az adminisztratív ellenőrzés szükségességét.

6. *Az érdeklődés, érdekeltség hiánya.* Ez tulajdonképpen az előző kérdések összegezése. A felsorolt akadályok miatt meglehetősen kicsi az érdeklődés mindkét fél részéről. A szerző szerint az előrelépéshez az Egyesült Államoknak kellene engedményeket tennie és kezdeményeznie.

Az árucserre-kapcsolatok mellett — és sok esetben helyettük is — a szerző a

közös vállalatok létesítését tartja követendő módszernek. A szocialista országok rugalmasan összehangolták az állami vállalatok koncepcióját és a részvényes tulajdon követelményeit. Közös vállalkozásokat elsősorban nyugat-európai és néhány esetben japán cégekkel hoztak létre. A kelet-európai országok tervezett gazdasági növekedési rátái általában olyanok, hogy a közös vállalkozások iránti igények várhatóan fokozódni fognak. A szerző szerint a közös vállalati partnerség elnyeréséért folyó versenyben az Egyesült Államok cégei nagyobb esélyekkel vehetnének részt, mint a nyugat-európai és japán konkurrensaik, mert rendelkeznek szerte a világon működő közös vállalataik tapasztalataival és általában technikai színvonaluk is magasabb.

Összegezve a problémákat, két fő korlátozó tényezőt emelhetünk ki: az exporthitelek és a legnagyobb kedvezmény elve alkalmazásának hiányát. Ezek mellett még néhány „zavaró” körülmény okozhat nem megoldhatatlan nehézséget. Ilyenek: hiányos devizataralékok Kelet-Európában, nyugat-európai és növekvő mértékben japán konkurrencia, az Egyesült Államok tapasztalatlansága ezen a területen.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Szanyi Jenő: Gazdasági növekedés és külkereskedelem

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 316 l.

Szanyi Jenő könyve nem elméleti szempontból közelíti meg a témát, mint ahogy címe alapján várnánk, hanem összefoglaló képet kíván adni felszabadulás óta megtett gazdasági fejlődésünkről és főképp: külkereskedelmünk alakulásáról.

A könyv hat fejezetre tagolódik. Címeik: „Külkereskedelem és népgazdaság”; „Gazdaságpolitikai koncepció, külkereskedelem”; „A gazdasági növekedés és a külkereskedelem kölcsönhatása”; „Áruszerkezeti változások a magyar külkereskedelemben”; „A magyar külkereskedelem piaci szerkezete”; „Külkereskedelmünk irányítási rendszere”. A pusztta felsorolás már érzékelteti, hogy a könyv szerkezeti felépítése, tagoltsága ismétlésekre ad lehetőséget. Néhány gondolat, illetve megállapítás valóban többször is megfogalmazódik különböző címszavak alatt.

Az *első fejezetben* a szerző leírja, hogy Magyarország mint „kis kapacitású” népgazdaság a nemzetközi munkamegosztásra erősen ráutalt, tehát nyílt jellegű. A termelés és a fogyasztás szerkezetének összhangját a külkereskedelmi csere biztosítja. Gazdaságunk importérzékenysége és exportfüggősége nagy, habár ezek mértéke különböző aszerint, hogy termelési eszközök vagy pedig fogyasztási cikkek importjáról van-e szó, a termelő ágazatokban pedig az exportértékesítés részarányától függően. Több fejlődési alternatíva felsorolása mellett (autarkia, importhelyettesítés, műszaki fejlesztés) helyesen állapítja meg, hogy az importérzékenység kedvezőtlen hatásait az exportáló gazdasági ágazatok erőteljes kifejlesztésével lehet ellensúlyozni.

Az *első részben* kap helyet a külkereskedelemből származó komparatív előny egy fiktív számpéldán alapuló elméleti bizonyítása is, majd pedig a szerző a külkereskedelem és a termelés közötti érdekközösség kialakításának szükségessége mellett érvel. Ezután kifejti, hogy a műszaki fejlesztés egyrészt eredménye, másrészt fellendítője a külkereskedelmi forgalomnak, s mind az export, mind az import szoros összefüggésben áll vele.

A *második fejezetben* a gazdaságpolitikai koncepció és a külkereskedelem összefüggéseit tárgyalja. Külön részben foglalkozik a gazdaságpolitika fő problémáival. Megállapítja: a gazdaságpolitika a cél- és eszközrendszer összessége; a gazdaságpolitikai koncepció tehát magában foglalja a gazdasági célok rendszerezését és a célok megközelítésének a módszereit, valamint a működtethető gazdaságpolitikai eszközök rendszerét. A gazdaságpolitikai koncepciónak a hazai erőforrások felmérése mellett szükségképpen ki kell terjednie a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás mikéntjére is. A gazdaságpolitikának szerves része a külkereskedelmi politika, amely arra a kérdésre válaszol, milyen mértékben s milyen struktúrával kapcsolódjunk be a nemzetközi munkamegosztásba. Ez tulajdonképpen az exportárualapok termelésére és az importigények felmérésére, befolyásolására vonatkozó irányelvek kialakítását igényli.

Meg kell jegyeznünk: a termelés, illetve az újratermelési folyamat és a külkereskedelem kapcsolatát magába foglaló külkereskedelmi politika mellett a külső kapcsolatokról szólva szűkebb értelemben is beszélünk *kereskedelempolitikáról*. A kereskedelempolitika ilyen értelmezésben a külső piaci realizálás és beszerzés *viszonylati irányítását*, az államközi, illetve a piaci *kapcsolatok olyan formálását* jelenti, hogy a forgalmi szféra oldaláról az ország külkereskedelmi politikája optimálisan megvalósítható legyen. A szerző e fogalmi elkülönítést nem teszi meg. A külkereskedelmi politika alatt az állami gazdaságpolitikának azt a részét érti, amelynek célja a külső gazdasági kapcsolatok rendezése, irányítása és a gazdasági növekedés szolgálatába állítása. A külkereskedelmi politikának két fő célját

különbözteti meg, az egyik: a hazai gazdaság védelme (tőkés viszonyok között protekcionizmus), a másik: az exportértékesítés biztosítása.

Szanyi Jenő a külkereskedelmi politika eszkörendszerét csoportokba foglalja. Az általános eszközök közé sorolja a kereskedelmi szerződéseket, az áruforgalmi, a fizetési megállapodásokat, a népgazdasági tervet és a valutapolitikai intézkedéseket. A külkereskedelmi politika speciális eszközei: a vámrendszer, a vámpolitika, a szubvenció, a hazai árképzés szabályozása. Hatósági eszközök: makroökonómiai döntések, kötelező kontingens, hatósági engedélyezés. Ez a csoportosítás azonban — nézetem szerint — nem érzékelteti kellően az egyes eszközök gazdasági összetartozását, illetve elkülönült funkcióit. A hatósági eszközök sorában helytelenül értelmezi a szerző a kontingenseket, mert nem kötelező termékforgalmazási előírást ért alatta, amelyek között export- és importkontingensek is vannak, hanem általában a szocialista államközi megállapodásokat. A vállalatok az új gazdaságirányítási rendszer viszonyai között azonban a szocialista államközi megállapodásokat sem az exportban, sem az importban nem hatósági előírás, hanem gazdasági érdekeltységük alapján teljesítik.

E fejezet részletesen bemutatja a három fő országcsoport (szocialista, fejlett tőkés-, fejlődő országok) viszonylatában érvényesülő külkereskedelmi politikánkat is. Érzékelteti *szocialista* viszonylatú kereskedelmünk kiemelkedő jelentőségét nemzeti függetlenségünk, gazdasági egyensúlyunk és gazdasági növekedésünk szempontjából. Érinti a bilaterális és a multilaterális kapcsolatok kérdését is. Megállapítja: „A multilaterális külgazdasági egyensúlyra való törekvések egyik meg-alapozó jelensége olyan árualap létrehozása, amely multilaterálisan értékesíthető”. (137. l.) Fontos számunkra a fejlett *tőkésországokkal* folytatott külkereskedelmi forgalom is, mert alapvető nyersanyagokat, mezőgazdasági termékeket importálunk. Fő kereskedelempolitikai célunk — az esetleges hátrányos megkülönböztetések leküzdése. Törekedni kell arra — hangsúlyozza a szerző —, hogy a forgalmi kapcsolatokat tartós termelési kooperációvá alakítsuk át tőkés viszonylatban is. Némileg különálló megközelítést igényel a *fejlődő országok* viszonylatában folytatott külkereskedelmi politikánk. A kapcsolatok súlyát inkább politikai tényezők, s a perspektívák, mintsem a forgalom jelenlegi méretei adják. A forgalom növekedésének kulcskérdése importunk gyors ütemű fejlesztése, mert a fejlődő országok exportfelvevő-képessége jelenleg sokkal nagyobb, mint amennyit a hazai termelésükből ki tudnak egyenlíteni. A szerző szerint az import mind alapanyagokból, mind félkész- és késztermékekből növelhető. A fejlődő országokkal kialakított tartós munkamegosztáshoz szorosan hozzátartozik exporthitel-nyújtási politikánk. A hitelezésnél különös figyelemmel kell lenni arra — írja —, hogy a hitelből olyan termelőkapacitások valósuljanak meg, amelyek a későbbiek folyamán biztosítják a visszafizetés lehetőségét.

A könyv *harmadik fejezetében* foglalkozik Szanyi Jenő szorosabban a címben megjelölt témával, a gazdasági növekedés és a külkereskedelem kölcsönhatásával. Sajnos az összefüggések itt sem derülnek ki eléggé, mivel a gazdasági növekedés egyes elemeit egymástól függetlenül tárgyalja.

Először külön bemutatja a nemzeti jövedelem alakulását és szerkezetét, valamint a felhalmozással való kapcsolatát. A beruházási és a külkereskedelmi politika összehangolásának szükségességére felhívja ugyan a figyelmet, de távolról sem fejti ki eléggé ezt a témát, amely a gazdasági növekedés szempontjából kulcsfontosságú. Helyet kap a fejlesztésben az ipari és mezőgazdasági termelés növekedésének és struktúrája alakulásának felvázolása is. A termelési háttér tárgyalása után a külkereskedelmi forgalmunk növekedésének bemutatása következik, majd a külkereskedelmi mérleg alakulásának szentel viszonylag nagy teret a szerző. A leíró részek mellett a külkereskedelmi mérleg egyenlegének hullámzására is magyarázatot kapunk külön a tőkés és külön a szocialista relációban.

A könyv legjobban sikerült része a *negyedik fejezet*, amelyben a szerző a külkereskedelem áruszerkezetének változását vizsgálja. Megállapítja, hogy az export és az import áruszerkezetét főképp a termelési szerkezet alakulása determinálja. Kedvezőtlennek ítéli, hogy alapanyag-termelésünk növekedésének megfelelően nőtt az alapanyagok exportja is. Ezt sem természeti adottságunk, sem pedig a hatékonyság követelménye nem támasztja alá. Összehasonlítja a külkereskedelmi árustruktúránk alakulását a nemzetközi kereskedelem tendenciáival, s arra a következtetésre jut, hogy azokban a termelési ágakban van módunk hatékonyan bekapcsolódnunk a nemzetközi munkamegosztásba, ahol a világkereskedelmi forgalom dinamikusan bővül.

Az *ötödik fejezet* a magyar külkereskedelem piaci szerkezetével foglalkozik. A forgalmat fő viszonylatonként elemzi, de az egyes relációkon (szocialista, tőkés, fejlődő) belül már nem külkereskedelmünk országonkénti megoszlásával, hanem ismét az áruszerkezet elemzésével foglalkozik. Végző soron tehát ez a fejezet a három fő viszonylat strukturális eltéréseit foglalja össze.

Végül a *hatodik fejezetben* a szerző — feltehetően a teljesség kedvéért — röviden (24 lapon) összefoglalja külkereskedelmi irányítási rendszerünket. A kifejtés mind elvi, mind ténybeli mondanivalójában szükségképpen csak részleges áttekintést nyújthat.

Összefoglalva elmondható, hogy Szanyi Jenő könyve áttekintést ad külkereskedelmünk alakulásának főbb kérdéseiről, s megértésükhöz általánosságban helytálló magyarázatokat is fűz. A szerző nem tár fel új összefüggéseket, inkább az ismeretek rendszerezésére törekszik. Sajnos nem derül ki a könyvből egyértelműen válasza a címből adódó alapkérdésre, hogy a külkereskedelem mennyiben járult hozzá elért gazdasági fejlődésünkhöz, illetve mely pontokon váltak a külkereskedelmi korlátok a gyorsabb gazdasági növekedés gátjává. Mégis hasznos olvasmányt jelent mindazok számára, akik részletesebben kívánnak megismerkedni külgazdasági kapcsolatainkkal.

Bartha Ferenc

Hermann Lehmann: Határhaszon-elmélet

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 390 l.

Bevezetőben a szerző arra a kérdésre válaszol, ami nyilván a könyvet kezébe vevő magyar olvasóban is felmerül, hogy mi teszi aktuálissá egy a határhaszon-elmélettel átfogó és kritikai módon foglalkozó marxista elméletlörténeti mű megjelentetését.

Először az, hogy a polgári közgazdaságtan a határhaszon-rendszerrel kezdi meg a monopolkapitalizmus modern problémáira való áttérést, s ezért a mai polgári irodalomban is minduntalan olyan fogalmakkal és kijelentésekkel találkozunk, amelyek vagy a határhaszon-elmélettel keletkeztek, vagy továbbfejlesztésük vezetett határhaszon-elméleti elképzelésekhez. Ezért ennek az elméletnek marxista kritikája még mindig időszzerű.

Másodszor időszzerűvé teszi a határhaszon-elmélet elemzését a szocialista gazdaság feladatainak fejlődése. Ezt a szerző az NDK gazdasági építési feladataira utalva mondja el, de igaz ez *általában* is, mert a szocialista gazdaságvezetés és irányítás számára nélkülözhetetlen a gazdasági racionalitás tudománya, a formalizálás, a matematika s ezen belül a határérték-számítások alkalmazása. Az is igaz és általános érvényű, hogy a használati érték elemzésének a tervezés elméletében más szerepe van, mint az értékelméletben, a közgazdaságtudomány területe egyébként is kiszélesedett, s ma már nem azonos az értékelmélettel, hanem annál nagyobb terjedelmű. Ezért a határhaszon-elmélet bírálatakor fel kell kutatni és érdeme szerint méltányolni azokat a hasznos kérdésfelvetéseket, kezdeményezéseket és ösztönzéseket, amelyeket az elmélet adott a gazdaságtudomány problémakörének kiszélesítéséhez. Gondosan szét kell választani a hasznos, igaz, tudományos elemeket a tévesektől, a hamisaktól és az apologetikusaktól. A szerző legnagyobb érdeme, hogy helyesen tűzi ki maga elé a bírálat feladatát, s igényesen, magas színvonalon valósítja meg.

Általánosan jellemezve a határhaszon-elméletet kimutatja, hogy az a monopolkapitalizmus kialakulásának küszöbén még egy spontán konkurrenciemechanizmust vizsgál, amelyben a monopóliumok sem mint zavaró tényezők, sem mint lényeges feltételek nem játszanak szerepet. Noha elméletlörténeti feladata az átmenet megteremtése a monopolkapitalizmus problémáinak vizsgálatához, tiszta konkurrenciá modelltől mégis akadályozza a monopolista piaci és árelmélet kidolgozását.

Lehmann marxista kritikát ad a határhaszon-elmületről, de nem úgy, hogy Marx

közgazdasági tanaival állítja szembe. A szabadverseny kapitalizmusának ábrázolásában Marxhoz, de még a polgári klasszikusokhoz képest is a határhaszon-elmélet silányabb, semhogy velük összehasonlítni lehetne. A határhaszon-elmélet azonban észrevevő néhány olyan kérdést, amelyek a monopolkapitalizmus kialakulásával válnak lényegessé. Lehmann aszerint méltatja az egyes szerzőket, hogy mennyire veszik észre ezeket a kérdéseket, s mennyire segítik elő megoldásukat. Nem Marxhoz, hanem a monopolkapitalizmus valóságához viszonyítva bírálja elméletüket. S antimarxizmusukat is főleg azért marasztalja el, mert apologetikájuk tudománytalansága megakadályozta őket abban, hogy a monopolkapitalizmus által támasztott elméleti szükségleteket kielégítsék.

A polgári klasszikusok és a marxizmus elleni polémiája kényszeríti rá a határhaszon-elméletet, hogy értékelméletet alkosson, de tudománytalan értékfelfogása akadályozza a modern piac- és árelmélet megalkotását. Ugyanis ábrázolásában a racionális gazdálkodást *minden* gazdálkodással azonosítja, tehát a tradicionális gazdálkodással is, amelyben az árutermelés jelenségei elő sem fordulnak. „Ebből adódik az az abszurdum, hogy a kapitalista gazdálkodás magas színvonalú racionalitását olyan gazdálkodási formából magyarázzák, amely racionalitás nélkül való. Ez a logikailag értelmetlen eljárás fáradságos és körülményes akrobatamutatványokkal terheli és jelentékeny mértékben el is takarja a tényleges kérdésfeltevéseket.” (49. l.)

Lehmann nem sajnálja a fáradságot — s ebben is marxistához illően jár el —, hogy ha kell, a tévedések tömegéből is kihámozza akár a legszerényebb előremutató kezdeményezést is. A határhaszon-elmélet szubjektívizmusát tárgyalva figyelmeztet, hogy a gazdálkodó tevékenység „a monopolkapitalizmusban, sőt igazán csak a szocializmusban, a termelési eszközök társadalmisításának feltételei közt jut el a bonyolultság és a sokoldalú összefonódottság olyan fokára, amikor az objektív törvények ismerete és azok szubjektív megvalósulása közti területet a politikai gazdaságtan tárgyává kell tenni”. (30. l.) Szerinte téves dolog a bonyolult gazdasági törvények levezetése az individuális egyéni gazdaság szabályaiból, de az, hogy a határhaszon-elmélet az egyéni cselekvést a gazdasági elméletbe bevonja, „alapjában véve nem hibás”.

A határhaszon-elmélet haszonfelfogását is Lehmann a monopolkapitalizmus gazdasági szükségleteiből kiindulva bírálja. Rámutat arra, hogy mivel a haszon-elmélet csak az egyéni haszon számítására korlátozódik, nem magyarázhatja meg helyesen egy olyan haszonhatás-számítás lényegét, amely a *nemzetgazdasági* haszonból indul ki és vizsgálja a termelés egyes tényezőinek hozzájárulását a technikai haladáshoz, a nemzetgazdaság növekedéséhez. Ugyanez érvényes a mai keresletelméletre is: „A modern gazdaságban az egyes emberek is haszonértékeléseket végeznek, a prognosztikus népgazdasági tervezés szempontjából pedig nagy jelentőségű azoknak a törvényszerűségeknek a kutatása, amelyek szerint a javak használati értéke fejlődik. E probléma megoldásában azonban a határhaszon-elmélet némi ösztönzésnél többet nem tud adni. Vizsgálata a kereslet egyoldalú megfigyelésén nyugszik, amelyet — tévesen — az emberi gazdálkodás racionalitásából magyaráz.” (55—56. l.)

A szerző a határhaszon-elmélet keletkezésének három elméleti előfeltételére mutat rá: a haszonelmélet, az önálló árelmélet és a marginális elemzés fejlődésére. Az önálló árelmélet kialakításában különösen Cournot szerepét értékeli igen pozitívan és színvonalas ismertetést ad kutatásairól. A határhaszon-elmélet előtti haszonelméletről kimutatja, hogy az Menger előtt már eljutott a fejlődésben odáig, hogy csak az optimalizálási gondolatot kellett még hozzátenni ahhoz, hogy készen álljon Menger határhaszon-elmélete.

Az elméleti előfeltételek tárgyalásában a legérdekesebb a marginális elemzés fejlődésének ismertetése. A marginális szemlélet a közgazdaságtanban a gazdasági racionalitás fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki, kezdeteit a szerző James Andersonig és Ricardóig vezeti vissza. Lehmann Thünen és Depuit szerepét értékeli nagyra a marginális gondolat kifejlesztésében. Vitába száll Erich Schneiderrel, aki szerint Depuit és Gossen a határhaszon tanának igazi megalkotói, ők anticipálták az osztrákok központi fogalmait és érveit. Bebizonyítja, hogy nem a határhaszon gondolatát, hanem csak antropológiai megalapozását lehet Gossenre visszavezetni. Szerinte Gossen rendszere a gazdasági elméletek történetének csak mellékes jelentőségű eredménye. Gossen csak azért ünneplik a mérnök Depuit mellett a határhaszon-elmélet „igazi megalapítójaként”, mert „a polgári elmélet-történet-írás a marginális gondolat legitimitását *antropologikus formájában* akarja bizonyítani.

Maga a marginális elemzés szükségképpen következik a kapitalista gazdasági mechanizmus racionalitásának magas fokából és nagyfokú bonyolultságából. De ebből egyáltalán nem következik az antropologikus forma, amely az apologetikus »gondolatszegénységből« fakad. Ezért Gossen rendszere nem tartozik a gazdasági marginális elemzés előzményei közé, de jellemző példája a marginális elemzéssel való irracionális visszaélésnek.” (101. l.)

A további négy fejezetben Lehmann a határhaszon-elmélet megalapításával, kiépítésével, zárószakaszával és hanyatlásával foglalkozik. Színvonalasan, gazdag ismeretanyagot nyújtva mutatja be a három alapító: Menger, Jevons és Walras munkásságát. A szerző helyesen mutat rá arra, hogy a három alapító közül Jevons és még inkább Walras kapcsolódnak erősebben a jelenhez. Hozzájuk képest Menger az elavultabb, bár a maga korában ő volt az, aki jobban hatott. Az ő elméletét dolgozták ki Wieser és Böhm-Bawerk „iskolává”, rendszerré. Úgy látszik azonban, mintha a könyv felépítése kevésbé tükrözné ezt az igen helytálló megállapítást, mert míg a jelenhez jobban kapcsolódó Jevonssal és Walrassal 30, illetve 28 lap, a jóval elavultabb, unalmas, de „rendszerré” épült osztrák iskolával 72 lap foglalkozik.

Éppen a jelenhez való közel állása miatt kiváltképp érdekes az utolsó két fejezet. „A határhaszon-elmélet zárószakasza” című Clarkkal, Marshallal és Parettóval foglalkozik. A korszak általános jellemzéseket Lehmann elmondja, hogy a 90-es évekre a monopóliumok annyira kifejlődtek, hogy a szabadversenyes kapitalizmus elméleti tanrendszere többé már nem illik rá a valóságra. A határhaszon-elméletet most elsősorban marginális szemlélete miatt fogadják el. A határhaszon-elméletben kidolgozott marginalizmus ugyanis előtérbe helyezi a racionalitás elvét, amelyre a monopolisztikus gazdasági folyamat is ráirányítja a figyelmet. Mivel a közgazdászok számára most nem az antimarxista funkció, hanem a racionalitás ábrázolása a fontos, ezért terhesnek érzik az antimarxista funkcióhoz tartozó pszichologizmust s szabadulni igyekeznek tőle.

A „zárószakasz” közgazdái közül az amerikai John Bates Clarkot Lehmann azért értékeli, mert a marginalizmust más gazdasági területekre is kiterjesztette, míg az osztrák teoretikusok és Walras megmaradtak a piac marginális magyarázatánál. Clark azt állítja, hogy a javakat a termelésben a munka, a tőke és a vállalkozói tevékenység együttműködése hozza létre. E résztvevők mindegyike megkapja azt a sajátos terméket, amelynek fizikai nagysága mindenkor az illető tényező termelékenységéből adódik. Ily módon a termelést és elosztást értékelmélet nélkül megmagyarázhatná, ha a kereslet és a kínálat a piacon nem fejeznék ki a termékek értékét pénzben. A kereslet és a kínálat hatása szerinte a határhaszon törvényének van alárendelve. Így Clark ábrázolásában az értéktörvény elveszti központi jelentőségét a kapitalista gazdaság jelenségeinek magyarázatában, csak az elosztásnak lesz alárendelt — bár elengedhetetlen — meghatározó okává. De még alárendelt szerepében sem marad a régi. Határhaszonból „határkár” lesz, s ezzel a határhaszon tana „a régi, megbízható termelési költség-tanra tér vissza. Persze apologetikus okokból eufemisztikus, homályos fogalmi apparátust használ. Clark sem képes a közgazdaságtan pszichologizálását leküzdni, fogalmazásában azonban a pszichológiai fogalmak eufemisztikus jellege nyilvánvalóbbá válik, mivel itt erőteljesebben átviláglik a kapitalista realitás.” (260. l.)

Clarkkal ellentétben Marshall megmarad a piac elemzésének területén, vizsgálódásait teljes egészében a kereslet és a kínálat működési mechanizmusára összpontosítja. Marshall is szabadversenyes kapitalizmust ábrázol, akárcsak az osztrákok, de rendszere már a szabadversenyes kapitalizmus hanyatlását tükrözi. Az osztrák teoretikusokkal összehasonlítva, Marshall már nem tartozik a határhaszon-elmélet „nagy” tudósai közé, de a modern polgári közgazdászokhoz képest ő még a határhaszon-elmélet utolsó képviselőinek egyike. Marshall közgazdasági tevékenységét kétféleképpen is a *közvetítő szerep* jellemzi. Egyfelől közvetít a már poszt-klasszikusnak számító Mill és Jevons között, elismerve a termelési költség meghatározó szerepét a kínálat alakulásában, másfelől közvetít a határhaszon elméleti rendszere és a valóság között, s e tekintetben különösen jelentősek erőfeszítései a statisztikai elemzés alkalmazására. „Nem akadémikus, a lehető legzártabb szubjektív értékelmélet alapját alkotó szükségleti tanról van szó, hanem az egyensúlyi feltételek használható, statisztikailag igazolható elemzéséről, annak érdekében, hogy az osztályellentéteknek és a jövedelemelosztásnak mérhető tényekkel adjon alátámasztást.” (298. l.)

Azok között a teoretikusok között, akik a határhaszon-elmélet fejlődését lezárják, Lehmann Paretót tekinti a legjelentősebbnek, Pareto mindenekelőtt a funkcionális árelméletet és a gazdasági egyensúly elméletét fejlesztette tovább oly módon, hogy az már túlmutat a határhaszon-elméleten és a monopolkapitalizmus polgári közgazdaságtanának kialakulása szempontjából fontos. Pareto nem tudja a határhaszon-elméletnek tudományos bírálatát adni s ezért nem is győzi le, de a polgári közgazdaságtant mégis új vágányokra irányítja. „A határhaszon-elméletnek azt a hamis igényét, hogy az egyéni magatartásból magyarázza meg az egész gazdaságot, más módon fogalmazza meg, s ezzel lerakja a praxeológiai közgazdaságtan és a modern polgári közgazdaságtan praxeológiai-antropológiai koncepciójának alapkövét. A játékelmélet, amikor átveszi Pareto preferencia-felfogását és az indifferencia-görbék módszerét túlhaladja, precizírozni tudja a racionalitás fogalmát, megszünteti annak eddigi elmosódottságát és lemond az általános-érvényűség egyoldalú igényéről.” (311. l.)

A monopóliumok fejlődésével egyre áthidalhatatlanabbá válik a szakadék a határhaszon-elmélet és a valóság között. Végül Keynes művének megjelenése után 1936-ban csaknem eltűnik a határhaszon-elmélet nyílt elismerése, s kezdetét veszi a határhaszon-elmélet hanyatlásának utolsó fázisa. Ezzel foglalkozik a könyv utolsó fejezete.

A szerző tárgyalja azokat a kísérleteket, amelyek a határhaszon-elmélet talajáról elindulva a polgári közgazdaságtan megreformálására törekedtek. Ezek két irányt követtek. Az egyik irányzat az elmélet és a valóság közti szakadékot látva elveti a valóságot s a „tisztá elmélet” felé fordul. Ennek az iránynak Schumpeter a legjelentősebb képviselője. A másik irány a határhaszon-elméletnek a gyakorlathoz közelebb álló elemeit választja ki és fejleszti tovább. Ezek közül Lehmann Misesről nyilatkozik a leginkább elismerően, az ő kísérletét tartja a legjelentősebbnek. Szerinte Mises sok fontos gondolatot fejtett ki a praxeológia közgazdasági problémáiról. Fő hibája viszont az, hogy a közgazdaságtan és a praxeológia közé majdnem egyenlőségi jelet tesz és — liberális koncepcióból kiindulva — csak a fejlett tőkés gazdaság fennállásának lehetőségét feltételezi.

Mises látja, hogy a gazdasági cselekvés elemzésében nem lehet tovább haladni, ha nem veti el a pszichológiai kifejtést s nem helyettesíti azt logikai kifejtéssel. Így Mises elhárítja az elmélettörténeti akadályt a praxeológiai elemzés útjából. Rámutat, hogy „a nemzetgazdaságtan legdurvább hibája, amit csak elképzelhetett, az volt, hogy félreismerte ezt az elvi különbséget az elképzelt elszigetelten gazdálkodó egyén és a piaci gazdaság között”. (Ludwig von Mises: *Nationalökonomie*. 1940. Genf, 194. l.)

A közgazdaságtan praxeológiai területén azonban nem lehet társadalmi érdekeket megmagyarázni, de Mises nem képes lemondani az apologetika feladatáról. Azzal az elképzelésével, hogy csak a szabadversenyes kapitalizmus biztosítja a cselekvés és a gazdálkodás racionalitását, Mises antikommunista támadásba lendül. Helyesen mutat rá a szerző, hogy Mises egy olyan utópista szocialista gazdasággal polemizál, amelyben nem létezik pénz, vagy egyszer s mindenkorra adott, meg nem változtatható árak vannak.

A határhaszon-elmélet átmentésének kísérletei után Lehmann a határhaszon-elmélet ellenfeleinek ismertetésére tér át. A polgári ellenfeleket tárgyalva a koraiak közül Stolzmann, a későbbiek közül Mayer bírálatát tartja mélyrehatónak.

A határhaszon-elmélet marxista kritikájában három szakaszt különböztet meg. Az első szakaszban nagyobb kísérleteket tesznek a határhaszon-elmélet társadalmi gyökereinek a gazdasági viszonyokból való magyarázatára. Ez a szakasz Hilferding kiváló kritikai elemzésével kezdődik, majd Buharin és Bljumin tanulmányaival folytatódik, akik azonban elkövetik azt a hibát, hogy a határhaszon-elméletet a monopolkapitalizmus tipikus elméleteként értékelik. A második szakasz közgazdászai kijavítják ezt a hibát, s a határhaszon-elméletet a szabadversenyes kapitalizmus elméletének tekintik. Maga Bljumin is a második szakaszban visszavonja korábbi hibás megállapítását, de sajnos vele együtt azt a helyes állítást is, hogy a határhaszon-elméletnek nem elégséges ismerve a marxizmusellenesség. A második szakaszban a bírálat főleg az antimarxista jelleg kimutatására korlátozódik. Lehmann ehhez a második szakaszhoz számítja Behrens és Kuczynski e tárgykörre vonatkozó irodalmi munkásságát is.

„Amilyen mértékben a marxista közgazdászok közti vitában előtérbe nyomult a matematika jelentősége, úgy erősödött az a benyomás, hogy a határhaszon-elmélet eddigi értékelése feltétlenül elégtelen. Most már szükségessé vált, hogy meg-

alkossák az optimális tervezés elméletét és módszerét marxista alapokon és ebben az összefüggésben vizsgálják a határhaszon-elmélet hibáit. Ezzel megkezdődött a határhaszon-elmélet bírálatának harmadik szakasza.” (381. l.) Ebben a szakaszban a kezdő ösztönzést Oskar Lange munkássága adta meg arra, hogy a közgazdasági marginalizmust a gazdasági problematikából magyarázzák. A harmadik szakaszban írott művek közül Lehmann Alter 1965-ben írt tanulmányát említi meg, én pedig Lehmann könyvét szeretném az olvasó figyelmébe ajánlani mint e harmadik szakasz kiváló alkotását.

R. É.

Jedrzej Lewandowski: A mezőgazdasági politika közgazdasági problémái

Ekonomiczne problemy polityki rolnej
Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó, 1969. 178 l.

A lengyel mezőgazdaság egyik sajátossága, hogy dominál benne a föld és a termelőeszközök magántulajdona. Ilyen társadalmi-gazdasági viszonyok között bizonyos határokon belül az egyéni döntési szabadság érvényesül. Ezért a szocialista állam gazdaságpolitikájának meghatározott szerepe és céljai megkövetelik, hogy megfelelően differenciálják az egyéni mezőgazdasági termelők állami befolyásolásának eszközeit és módszereit. Mindez a mezőgazdasági politikában egész sor különböző problémát és sajátos feladatokat vált ki. Ezek a problémák tükröződnek J. Lewandowski professzor könyvében.

A könyv első fejezete a mezőgazdasági és a mezőgazdaságon kívüli termelési szféra közötti összefüggéseket tárgyalja. A szerző véleménye szerint az egyik alapvető probléma a termelési források olyan elosztása a mezőgazdaság és az ipar között, amely lehetővé teszi a társadalmi szükségletek mind teljesebb kielégítését. E szükségletek kielégítésének foka nemcsak a létrehozott fogyasztási alap nagyságától, hanem struktúrájától is függ. A termelési források dinamikus elemzésének és elosztásának elő kell mozdítania a gazdaságpolitika általános céljainak megvalósítását.

A mezőgazdaságban és a fogyasztási cikkek gyártó iparban különbözik a termelési források kihasználásának a hatékonysága. A szerző úgy véli, hogy a termelési források csak akkor oszthatók el optimálisan az ipar és a mezőgazdaság között, ha a források kihasználásában mutatkozó színvonalkülönbség felszámolására irányuló törekvés nem áll ellenétben meghatározott társadalmi preferenciák megvalósításával. A könyv jellemzi azokat a tényezőket, amelyek meghatározzák a mezőgazdasági termelés kívánatos növekedési ütemét a népgazdasági termelési források optimális kihasználása szempontjából.

A termelési tényezők alkalmazásának helyes arányai befolyásolják a gazdálkodás hatékonyságát, és szerepük van a termelés intenzitásának alakulásában is. A természeti források (a föld) relatív állandósága kiemeli a beruházási ráfordítások jelentőségét. A különböző ágak által igényelt beruházási ráfordítások szükségessé teszik elosztásuk általános elveinek kidolgozását. Bár a gazdasági ágakat oly mértékben kell ellátni beruházási eszközökkel, hogy ennek eredményeként a társadalmi termelési költségek összege minél kisebb legyen, a mezőgazdaság — a termelőerők viszonylag alacsony fejlettségi foka következtében — mégis a tőkeigényes fejlődés útján halad, s így a mezőgazdaság szükséges műszaki rekonstrukciója megnövekedett beruházási ráfordításokat igényel. A mezőgazdaság kiegyensúlyozott fejlődésének időszakában az intenzitás növelése a szerző szerint nemcsak a föld termelőképességének fokozásán alapul, hanem elsősorban a munkatermelékenység növelésén, amely feltételeket teremthet a föld termelőképességének fokozásához is.

A könyv második fejezete a mezőgazdasági kisáruterelés fejlesztési problémáival foglalkozik. A szerző tárgyalja a kisáruterelés jellegét és hangsúlyozza az uralkodó szocialista rendszernek való alárendeltségét. A parasztgazdaságokat kiterjedt kapcsolatok fűzik a szocialista gazdaság egészéhez s a társadalmi prefe-

renciákat az állami befolyásolás eszközei: a hitel, az adók, az árak stb. továbbítják. A terv és a gazdaság kapcsolatát a parasztgazdaság jövedelmének befolyásolása biztosítja, ami aláhúzza a mezőgazdasági termékárak és a földadó jelentőségét. Mivel az árpolitika nem mindig befolyásolhatja elegendő mértékben a mezőgazdasági termelés struktúráját és a falusi lakosság jövedelmének alakulását, ezért az állam gazdasági politikájában a szocialista mezőgazdasági termékpiac megszilárdítása végett adminisztratív befolyásolási eszközöket is alkalmazhat. Ilyen eszköz például a kötelező mezőgazdaságitermék-beszolgáltatás, az adminisztratív úton megállapított árakon. Ennek a rendszernek azonban számos hibája van, amelyek a gazdasági növekedés egy-egy szakaszában különböző intenzitással nyilvánulnak meg. A jelentős beszolgáltatási teher megfékezheti (sőt csökkentheti) a mezőgazdasági termelést és gyorsíthatja a parasztgazdaságok rétegződését. Kiegyensúlyozott gazdasági növekedés feltételei között nagyobb jelentőségűek azok a felvásárlási formák, amelyek a termelők anyagi ösztönzésén alapulnak. Példaként a szerző ismerteti a szerződéses mezőgazdasági termelést, amely az ösztönzési rendszer segítségével közvetíti a termelőnek a központi tervező preferenciáit.

A szerző vizsgálja a földjáraadék problémáját a szocializmusban, s felhívja a figyelmet arra, hogy a termelőket a föld árának megállapítása révén takarékos és ésszerű (intenzívebb) földkihasználásra kell serkenteni. A földhasználat árának közgazdasági tartalma a földjáraadék. A földjáraadék formája lehet például a földadó, amely ösztönző és szabályozó funkciót tölt be. A szerző véleménye szerint a földjáraadék nagyságát a föld más termelési tényezőkkel való helyettesítési lehetőségének meghatározása útján lehet számszerűsíteni. A szerző tárgyalja a földadó jellegét és funkcióit a parasztgazdaságban, s hangsúlyozza, hogy meg kell szilárdítani az adónak a konkrét helyzettől és a gazdaságpolitika céljaitól függően meghatározott funkcióját. Úgy véli, hogy az adórendszer fejlesztése során erősíteni kell az adó normatív elemeit és ezáltal ösztönző szerepét.

A harmadik fejezet tárgya: a szocialista viszonyok fejlődése a mezőgazdaságban. A szerző vizsgálja a mezőgazdaság szocializálásának folyamatát, felhívja a figyelmet ennek a társadalmi-gazdasági jelentőségére és következményeire, majd a szocializálásnak a gazdaságpolitika általános céljaitól függő módjaival foglalkozik. A különböző szocializálási módok közül kiemeli a falu fokozatos szocializálásának a lengyel mezőgazdaságra jellemző folyamatát. A kisárutermelő gazdaságok társadalmi jellegének megváltoztatását szükségessé teszik a mezőgazdaság műszaki rekonstrukciójának követelményei, s a munka- és életkörülmények tekintetében a mezőgazdaság és az ipar között eddig fennálló különbségek.

A könyv záró fejezetei a mezőgazdaság szocialista szektorának működésével, főleg az állami gazdaságokkal foglalkoznak. Az állami gazdaságok által értékesített termékek árainak színvonalát és belső arányait a szerző különösen a gazdaságossági számításban való felhasználásuk és az ésszerűbb gazdálkodásra való anyagi ösztönzés fokozásában betöltött szerepük szemszögéből vizsgálja.

Roman Kizuk

Zbigniew Czerwinski: Matematika a gazdaság szolgálatában

Matematyka na usługach ekonomii

Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsó, 1969. 441 l.

Az elmúlt tíz év alatt könyvkiadóink gondozásában belföldi és külföldi írók tollából sok érdekes kiadvány jelent meg az ökonometria, a statisztika és valószínűségszámítás, a matematikai programozás, az automatika és kibernetika, az elektronikus számítógépek és népgazdasági felhasználásuk, a matematikai gazdasági modellezés területéről. A könyvekből tekintélyes könyvtárat lehetne összeállítani. Eddig azonban nem volt olyan könyvünk, amely szintetizálná a tudománynak ezeket a rokon, de mégis különálló területeit. Ilyen könyv Zbigniew Czerwinski „Matematika a gazdaság szolgálatában” című munkája. Czerwinskinek ez a kitűnő műve reális bizonyítéka annak, hogy a látszat ellenére különálló tudományágakról lehetséges egy zárt, logikailag nem ellentmondó, esztétikailag harmonikus, érdemben helyes, frappánsan magyarázó egészlet alkotni. A munka típusában hasonlít Allen „Gazdaságmatematika” című könyvéhez.

Czerwinski könyve a közgazdaságtudományi kutatásban felhasználható matematikai módszerek áttekintését tartalmazza. A könyv négy fejezetre oszlik.

Az első rész mikroökonómiai helyzeteket tárgyal. A szerző foglalkozik a lineáris programozás modelljével és speciális változatával, a szállítási programozással. Hozzáértő és érthető módon bevezeti az olvasót a matematikai programozás rejtelmeibe. Példákon illusztrálja, hogyan kell megtalálni a célfüggvény szélső értékét olyan esetekben, amikor a szélső érték keresése során meghatározott, a feladat gazdasági természetéből következő korlátozó feltételeket kell figyelembe venni.

A lineáris programozáson alapuló döntési modellek bemutatása után a szerző más döntési modelleket, sztochasztikus modelleket ismertet. Foglalkozik a készletgazdálkodással, a kiszolgálási csatornák számának megállapításával, az optimális beruházási variáns kiválasztásával, a determinisztikus és a sztochasztikus modellek összekapcsolásával, az ún. „kritikus út” megállapításával.

A második fejezet a döntési feladatok optimális megoldásának numerikus kérdéseit tárgyalja. A szerző ebben a fejezetben a lineáris programozás és a szállítási feladatok mellett röviden, közérthetően, de pontosan leírja a nem lineáris programozás és a dinamikus program lényegét. Felhívja a figyelmet a Kuhn-Tucker megállapításaival kapcsolatos vitára és a Bellman-féle optimalitási elvekre.

A harmadik fejezet a népgazdaság működésének és növekedésének matematikai modelljeivel foglalkozik. A fejezet két kérdést tárgyal: az ágazati kapcsolati mérlegek és a növekedési modellek kérdéseit.

A negyedik fejezet ökonometriai leíró modelleket mutat be, amelyek mind makroökonómiai, mind mikroökonómiai kérdések vizsgálatára alkalmasak.

A könyv kiemelkedő vonásai közé sorolható eredeti, didaktikai szempontból is kiváló felépítése, a problémák hozzáértő kiválasztása, az elméleti tárgyalásról a gyakorlati kérdésekre való áttérés könnyedsége, a szemléletes példák, a nehéz kérdések közérthető tárgyalása, a formális matematikai eszközök hozzáértően adagolt alkalmazása.

Előkészületek folynak Czerwinski könyvének második kiadására, s ez alkalomból a szerző új szempontokat visz könyvébe, amelyek felrövidítik és aktualizálják a könyv tartalmát, megfiatalítják az amúgy is fiatal művet.

Zdzislaw Nellwig

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Йенз Вегвари

Пропорции оплаты труда в промышленности

Пропорции оплаты труда могут рассматриваться в общественном или же в более узком, экономическом, аспекте. В экономическом аспекте более целесообразными представляются пропорции заработной платы, сильно дифференцируемые в зависимости от количества и качества исполненного труда, поощряющие повышение выработки. Степень дифференциации, однако, ограничивается общественными аспектами.

Степень дифференциации отвечает общественным запросам и основным общественным целям социализма в зависимости от среднего уровня доходов и размера доли доходов, распределяемой независимо от количества и качества труда, с учетом социальных аспектов.

Дальнейший вопрос формирования пропорций заработной платы состоит в толковании принципа «равной оплаты за равный труд». Оценивая исполненный труд на уровне индивидуума, то есть предоставляя выполняющим тождественную работу, примерно, равную заработную плату во всех хозяйственных единицах, то этот принцип представляется справедливым, хотя при этом предприятия, ведущие успешную хозяйственную деятельность, попадают в более выгодное положение, чем предприятия, хозяйствующие в неблагоприятных условиях. Если же допускается дифференциация оплаты труда и в зависимости от прибылей предприятий, то это благоприятствует менее эффективным предприятиям, но поощряется переход рабочей силы к более эффективно хозяйствующим единицам. Реформа системы хозяйственного управления в 1968 году включила в систему экономического регулирования именно этот механизм.

Одной из важнейших областей пропорций оплаты труда в промышленности являются соотношения зарплат рабочих и служащих. После освобождения страны были ликвидированы прежние разительные диспропорции в пользу служащих. В настоящий момент — в соответствии с практикой в большинстве социалистических стран — инженерно-технические работники зарабатывают на 50—60% больше, чем рабочие, а средний заработок административных служащих аналогичен заработку рабочих.

В промышленности имеется приблизительно шестикратная разница между высшими и низшими ступенями иерархии зарплат. Вероятно, однако, что усиление дифференциации оплаты по «уровням руководства», выходящее за определенные пределы, уже теряет свою стимулирующую силу, и лучшие результаты можно получить скорее посредством дифференциации зарплат на отдельных уровнях. Кроме того, можно отметить и то, что степени развития венгерской промышленности в настоящий момент отвечают такие пропорции в оплате труда, которые, поощряя достижение более высокой квалификации, не затрудняют обеспечения рабочей силой выполнения работ, не требующих квалификации или осуществляемых в неблагоприятных условиях. Ставки и действительные почасовые заработки рабочих в последние годы дифференцировались, в первую очередь, в зависимости от степени квалификации, требующейся для выполнения работ. Вследствие этого наблюдаются определенные затруднения в обеспечении трудового пополнения в профессиях, связанных с неблагоприятными условиями труда (например, в некоторых металлургических и литейных профессиях).

В сопоставлении с распределением доходов рабочих и служащих четырех стран (Федеративной Республики Германии, Голландии, Франции и Венгрии) распределение доходов в Венгрии, как этого можно было ожидать, было более равномерным, чем в остальных трех странах. Дифференциация зарплат рабочих и служащих в Венгрии на основании обобщенных показателей показывает сокращение за последние 20 лет. Это, главным образом, объясняется двумя обстоятельствами: с одной стороны, изменением пропорций в оплате труда рабочих и служащих, а с другой стороны, улучшением пропорций в оплате мужчин и женщин.

Людвик Макарук

Использование и регулирование импорта

В статье автор рассматривает, какие изменения принесла новая система хозяйственного управления в сфере импорта средств производства, какие соображения и тенденции действовали при формировании импортных цен за 1968 и 1969 гг., и какое воздействие имели последние на объем, товарную структуру и направление импорта.

Автор выявляет, что из числа задач, подлежащих решению посредством рациональной организации импорта, многие совсем не реализовались или же осуществились лишь в незначительной мере. Такое положение сложилось отчасти в результате сохранения пережитков авторитарного подхода, отчасти же вследствие неблагоприятного влияния импортных цен и прочих инструментов экономического регулирования. Взаимосвязь импортных и внутренних цен, помимо финансовых аспектов, должна, в первую очередь, играть существенную роль и как фактор структурной политики.

Большинство цен на импортные товары приспособлялось к внутренней системе цен и, таким образом, не отражало импульсов и тенденций внешних рынков. Автор отдельно рассматривает импорт сырья и материалов, деталей и оборудования и констатирует, что цены на импорт особенно чрезмерно защищают отечественные полуфабрикаты. При этом низкие цены на сырье и материалы всегда выдвигают на передний план полное использование производственных мощностей, независимо от экономической эффективности и от возможности сбыта, препятствуя этим более гибкому преобразованию структуры.

Настоящие средства регулирования импорта, как правило, поощряют принятие полимер, замедляющих в конечном счете преобразование структуры производства и модернизацию технологии. Однако, учитывая значение внешних экономических связей, особенно важным является наиболее быстрое преобразование нынешней структуры производства таким образом, чтобы она соответствовала господствующим в мировом хозяйстве тенденциям и отвечала требованиям интенсивного развития.

Карой Фэльдес

Планирование, регулирование, рынок

В первой части статьи автор останавливается на факторах, имеющихся в различных типах систем хозяйственного управления. На темп и направление экономического роста всегда воздействуют определенные объективные условия, хотя и не являющиеся железным законом, предопределяющим линию развития, но и не оставляющие слишком много альтернатив для принимаемых решений. Общим для обоих экономических механизмов является действие закона стоимости и определяющая роль государства в формировании макроструктуры воспроизводства. Такая позиция государства выражается в решающей роли центральных решений и распоряжений. Одной из наиболее важных взаимосвязей настоящего экономического механизма является взаимодействие между планом и рынком, однако, суть механизма не сводится к этому взаимодействию. Самостоятельная роль принадлежит экономическим регуляторам, организационной системе и прочим факторам.

Во второй части статьи анализируются следствия увеличивающегося содержания прибыли в ценах. Если увеличение содержания прибыли в ценах становится общераспространенным, то в результате этого предприятия менее заинтересованы в повышении эффективности, и поощряется экстенсивное развитие. Это приводит к необоснованным процессам перераспределения и к видоизменению воздействий средств регулирования, а также к увеличению образуемых за счет прибыли фондов, влекущему за собой обострение напряжений на инвестиционном и потребительском рынках. Распространение явления роста прибыли может вызвать особенно в производстве продукции, реализуемой по твердым ценам, повышение издержек и сокращение прибылей. Увеличение содержащегося в ценах чистого дохода приводит к тому, что динамика государственных поступлений не совпадает с динамикой реальных доходов государства как конечного потребителя. Посредством повышения уровня оптовых цен эти процессы изменяют структуру производственных издержек. Если при этом уровень розничных цен подлежит государственной защите, из-за чего и расходы на заработную плату не растут в значительной мере, то в числе издержек сокращается относительная оценка живого труда. Эта проблема может быть смягчена, наряду с улучшением общего равновесия, посредством системы прогрессивного налогообложения.

В третьей части статьи автор рассматривает, когда отражает прибыль народнохозяйственную эффективность, и когда она не играет такой роли. При измерении результатов предприятий и при сопоставлении взаимозаменяемых (например, связанных с внешней торговлей) областей она приблизительно отражает эффективность. В других отношениях же она не может служить основой ни для установления порядка эффективности производственных отраслей на базе единого критерия, ни для регулирования роста уровня заработной платы, ни для распределения фондов развития в соответствии с действительными общественными интересами. Автор предлагает распространить сферу действия применяемого в настоящее время во внешней торговле принципа отраслевой специфики на общее регулирование доходов. Единое в каждой отрасли, но дифференцированное между ними регулирование отвечает роли, действительно присущей прибыли в измерении народнохозяйственной эффективности.

Авторский коллектив организации Коммунистического союза молодежи Института экономики

**Мотивы и последствия текучести рабочей силы при новом механизме
(Специфические черты текучести молодой рабочей силы)**

Коллектив организации Коммунистического союза молодежи Института экономики проделал обследование текучести рабочей силы, в особенности, молодой. В своих выводах авторы полемизируют с общераспространенным взглядом, согласно которому рост текучести после введения экономической реформы принял ненормальные масштабы.

В увеличении текучести важная роль принадлежала изменениям в трудовом законодательстве, а также изменению экономической среды. В то же время среди мотивов и последствий — помимо экономических — одновременно имеются и социальные, и психологические, и политические факторы, и все они должны учитываться при оценке этого вопроса.

Вполне объяснимо, что руководителями предприятий текучесть расценивается в зависимости от того, какие трудности причиняет она им в выполнении непосредственных производственных задач. Однако не может считаться правомерным тот факт, что политические органы (партийные, профсоюзные, молодежные организации) предприятий, а также центральные хозяйственные органы оценивают текучесть также на основе непосредственных экономических последствий. В социально-политическом отношении благоприятно, что большой спрос на рабочую силу и свобода ее передвижения предоставляет лучшие возможности для выбора работы, наиболее удовлетворяющей способностям, интересам, запросам, для мобильности внутри поколений. По мнению авторов, с общественной точки зрения неправильно считать стабильность добродетелью и огульно осуждать перемену рабочего места. Дисциплина труда ухудшилась там, где она ранее базировалась на административных ограничениях. В результате же соревнования за получение рабочей силы повысились капиталовложения предприятий, обращаемые на социальные нужды и на жилищное строительство.

Текучесть является своеобразным средством рабочих и, главным образом, молодежи, используемым в интересах повышения их заработка, мотивированным возросшими нуждами молодых работников, заходящих семью. По статистическим данным, однако, заработной платы стабильных работников растут быстрее.

Экономические убытки, причиняемые текучестью, могут с макроэкономической точки зрения компенсироваться ее положительными эффектами. Перелив рабочей силы в мелкие предприятия, побочные производства сельскохозяйственных производственных кооперативов, в т. н. третичную сферу в настоящий момент представляет собой в основном благоприятный процесс. Наряду с этим усиливаемой текучестью недостаток в рабочей силе является в настоящее время единственным эффективным фактором, препятствующим экстенсивному, перерасходывающему рабочую силу промышленному развитию и понуждающим предприятия к механизации труда, к улучшению организации производственных процессов и труда, к вскрытию внутренних резервов.

Ласло Кэсеги

Вопросы перспективного территориального планирования народного хозяйства

Уже приблизительно четыре года ведется работа по долгосрочному (на 1971—85 гг.) территориальному планированию. Для этой работы характерно, что более последовательно, по сравнению с предшествующим периодом, применяется подход и методика народнохозяйственного планирования. В силу этого территориальное планирование приобретает ряд новых черт с точки зрения подхода к его осуществлению.

В центре планирования теперь стоят не вопросы перспективного развития отдельных районов. Фундаментальный аспект заключается в том, что в рамках общих и отраслевых соображений и целей развития народного хозяйства следует разработать реально возможные стратегии пространственного развития, определяя их взаимное влияние на социально-экономическое развитие страны и на прекращение диспропорций и напряженных моментов между отдельными районами.

Такой метод планирования позволяет формулировать альтернативные стратегии пространственного развития, контролировать их и оценивать их с точки зрения роста и социально-политических аспектов развития отдельных районов и всей страны. В статье автор останавливается на сложившихся в ходе проведенной до сих пор работы вариантах территориального развития, а также на основных методологических проблемах, возникших при их разработке и сопоставлении. При этом плановики пытались — посредством должного формирования вариантов — получить ответ и на вопрос, в какой мере и каким образом можно обеспечить в плановом периоде согласованность между экономическим ростом (эффективностью) и социально-политическими целями (районным подходом).

Хотя работа еще не закончена, она уже привела к ряду интересных и важных выводов и к их обоснованию. Так, например, была подтверждена гипотеза о реальности и необходимости разработки стратегии районного экономического подхода (экономическое развитие, жизненный уровень, социальные условия). В связи с этим подчеркнута вывильность необходимости усиления селитебной концентрации хозяйства (промышленности, инфраструктуры) и населения, с тем, однако, что непозволительно продолжать экстенсивное развитие будапештского агломерата. В то же время было выявлено и то, что в рамках общей концепции возможна разработка совершенно обособленных и равным образом реальных стратегий пространственного развития — в отношении селитебной концентрации, степени учета пространственного размещения ресурсов рабочей силы, а также круга и степени районного подхода к экономическому развитию. Таким образом можно подойти к обоснованному начертанию стратегии или альтернативных стратегий. Это одновременно может послужить и должной основой, общегосударственными пространственными рамками для разработки концепций перспективного развития отдельных районов.

Ференц Яноши

Еще раз о тренде развития

Автор рассматривает, в какой мере подтверждаются или опровергаются экономическим развитием прошедшего периода теория роста и прогнозы относительно нескольких, особенно быстро развивающихся капиталистических стран, изложенные им в его книге пять лет тому назад («Тренд экономического развития и восстановительные периоды», Будапешт, 1966 г. «Das Ende der Wirtschaftswunder», Neue Kritik Verlag, Frankfurt am Main 1969 г.)

Прежде всего, автор констатирует, что кривые производства США, СССР и Венгрии до сегодняшнего дня соответствуют трендам, построенным в книге. Однако в Японии экономическое «чудо» не закончилось: кривые производства продолжают расти без изломов и в большинстве случаев уже превысили предположенные автором тренды. В ФРГ же восстановительный период, как это уже видно, закончился не в шестидесятых годах, а ранее, в конце пятидесятых, и экономическое развитие следует тренду, поднимающемуся более круто, чем это предполагалось.

Чтобы правильно установить тренд экономического развития ФРГ, автор изучает экономическое развитие нескольких западноевропейских стран (Великобритании, Швеции, Дании, Франции, Бельгии, Норвегии). Он констатирует, что темп роста производительности труда значительно повысился после второй мировой войны во всех рассматриваемых странах, промышленная продукция же с середины 50-х годов — за исключением Великобритании — везде росла почти одинаковыми темпами. Этот темп роста явно не зависит от того, насколько низким был уровень продукции после мировой войны, но не зависит и от того, во сколько раз возрос объем продукции с 1913 года по сегодняшний день. Из этого автор заключает, что после второй мировой войны произошел излом, усилилась крутизна экономических трендов, ведь ускорение роста было характерным не только для восстановительных периодов. По мнению автора, ускоренное экономическое развитие объясняется, главным образом, ускоренным перенятием современных производственных технологий, а также изменением обуславливающих это общественных предпосылок, как например, усилением государственно-монополистического капитализма.

Автор по-прежнему придерживается основного положения его теории роста, согласно которому наиболее медленным и весьма умеренно ускоримым частным процессом экономического развития является изменение профессиональной структуры рабочей силы, в силу чего экономическое развитие ограничивается относительно узкими, еле расширяемыми рамками. Это положение, однако, в данной статье во многих аспектах развивается и уточняется автором. Он вводит понятие эффективности изменения профессиональной структуры, то есть степени его влияния на экономический рост. По мнению автора, это — фактор, который может изменяться в ходе экономического развития.

Тамаш Бачкаи

Актуальные проблемы международной финансовой системы капиталистического мира

Валютный кризис 1971 года был лишь новым, своеобразным проявлением противоречия между нынешней организационной формой международной финансовой системы и внутренними и международными финансовыми последствиями региональных и национальных экономических политик. Меры, принятые в связи с валютным кризисом, не решают основной проблемы, а дают лишь передышку для всеохватывающего решения.

Суть последнего заключается в ограничении или прекращении привилегированной позиции доллара. Этого, однако, могут вынудить лишь страны, объединившиеся в ЕЭС. Последний кризис показал, что пока еще отсутствует требуемое для этого единство интересов и взглядов; поэтому срок коренной реформы неопределен, а международная финансовая система по-прежнему чревата угрозой периодических кризисов.

До сих пор выдвигались различные варианты решения: возвращение к системе усиленного валютного контроля, которое, однако, отклоняется большинством развитых капиталистических стран; восстановление системы золотого стандарта, что является маловероятным; а также такое решение, чтобы наряду с золотом и долларом роль резервной валюты играли какие-либо другие валюты, или же вместо доллара — специальные права заимствования. Прочная международная финансовая система может быть осуществлена лишь с учетом интересов и участием всех заинтересованных, то есть и социалистических и развивающихся стран: этого требует становящееся все более универсальным международное разделение труда.

Магда Немет

Народнохозяйственное планирование инфраструктуры

Директивы перспективного народнохозяйственного плана указывают на развитие инфраструктуры среди важнейших целей экономической политики. В соответствии с этим в практической плановой деятельности все более насущным вопросом становится единый подход к понятию инфраструктуры, его единое толкование и применение, но этому противоречит разнообразие имеющихся взглядов. Что следует относить к инфраструктуре? Об этом можно условиться, хотя и не без трудностей и не надолго, но гораздо целесообразнее решать этот вопрос на основе определения понятия инфраструктуры.

Автор, полемизируя с противоположными взглядами, пытается дать определение носителям и функциям инфраструктуры и, на основе этого, самому понятию инфраструктуры, а также ответить на вопрос «что к ней относится?». Она порывает со слишком общим определением понятия, которое, отражая отрицательный аспект посредством выражений «непроизводственная сфера» и «условия производства», дает, с одной стороны, слишком широкие, а с другой стороны, не ориентирующие на суть вопроса рамки, способствуя этим многообразному толкованию инфраструктуры. Инфраструктура — это больше, чем условия, причем не только условия производства. Она играет активную, посредническую роль между производством и потреблением и, по существу, представляет собой сеть объектов, обеспечивающих эффективное использование продуктов производства и сферы обслуживания.

Данное автором определение понятия не позволяет разделять инфраструктуру на производственную и потребительскую, так как инфраструктура располагается между производством и потреблением, обслуживая одновременно и то, и другое, являясь средством беспрепятственного осуществления расширенного производства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Jenő Végvári:

Wage proportions in industry

The wage proportions may be examined partly from the social and partly from the economic point of view in the stricter sense. From the economic viewpoint it is the wage proportions stimulating higher performance, differentiated to a considerable extent depending on the quantity and quality of work performed that seem to be expedient. But the extent of differentiation has social limitations. The extent of differentiation corresponds to the requirements of society and to the fundamental social objectives of socialism depending on the general level of incomes and on the portion of the sum of incomes that is distributed according to social points of view, independently of performance.

A further problem of wage proportions is the interpretation of the principle "equal wages for equal work". If the work performed is evaluated on the level of the individual, that is, those performing identical work obtain approximately identical wages in every economic unit, this seems to be just, though thus we favour the successful enterprises and inflict those working under unfavourable circumstances. If we enable wages to become differentiated depending also on enterprise profits, we thereby favour the less efficient enterprises, but stimulate labour to search the more efficient economic units. This is the mechanism fitted into the regulatory system by the 1968 reform of economic control.

One of the most important problems is the relative earnings of workers and employees. After the Liberation, the earlier excessive inequalities in favour of white-collar workers ceased. At present—according to the practice emerging in the majority of socialist countries—the technical employees earn by 50–60 per cent more than workers while the average earnings of administrative employees agree with those of manual workers.

In industry, the difference between the highest and the lowest stratum of the hierarchy of earnings is about sixfold. It is likely, however, that beyond a certain limit the increase of differences in wages according to "hierarchical level" loses its attractive power and it is rather the differentiated earnings within a level that stimulate higher performance. It may be also established that such wage proportions agree with the present development level of Hungarian industry as stimulate the acquisition of higher qualification but do not hinder the filling of jobs not requiring qualification or involving unfavourable conditions of work. The basic wages of workers and the actual hourly earnings were differentiated in the last years mainly by the qualification required by the work to be performed. As a consequence, certain difficulties appeared in the replacement of such jobs as involve unfavourable conditions of work (e.g. certain metallurgical and foundry trades).

Relying on an analysis of four countries (Fed. Rep. of Germany, Netherlands, France and Hungary), the author establishes that, according to the decile distribution of incomes of the worker—employee population, income distribution is more even in Hungary than in the other three countries—as was expectable. On the basis of comprehensive indicators the differentiation of earnings of workers and employees diminished in Hungary in the last twenty years. This may be attributed mainly to two causes: partly to the changes in the relative earnings of workers and employees and partly to the improvement in the relative earnings of men and women.

Ludwik Makaruk:

Some problems of import management and regulation

The article deals with the changes since the implementation of the new system of economic control and management in the management of imported means of production, with the tendencies of the import prices in 1968 and 1969 and with their effect on the volume, commodity pattern and distribution by countries of imports.

The author shows that from among the tasks to be solved through import management many have not been solved at all or only to a negligible extent. This situation was brought about partly by the surviving autarkic views and partly by the unfavourable effect in many respects of import prices and other regulators. The relation between import prices and domestic prices should have an important role, in addition to financial viewpoints, as a factor influencing structural policies.

The majority of import prices for domestic users was adapted to the domestic price system and the former could not transmit the external market impulses and tendencies. The author examines separately the imports of materials, spare parts and machinery and establishes that import prices protect particularly the domestic semi-finished products to an exaggerated extent. The low import prices for raw and basic materials, however, push into the fore the full exploitation of existing productive capacities, irrespective of efficiency and sales possibilities and thus tend to make the structure rigid.

The present import regulators stimulate in general half-hearted solutions which slow down, in the final analysis, the transformation of the structure of production and the

SUMMARY OF THE ARTICLES

modernization of technology. In view of the weight of external economic relations, however, the earliest transformation of the structure of production is particularly important, in order that it should be in harmony with the dominating tendencies of world economy and with the requirements of intensive development.

Károly Földes:

Planning, regulation, market

The first part of the study deals with the factors equally to be found in different types of economic control systems. The rate and direction of economic growth are always influenced by certain objective conditions which, although not determining the line of development with the force of a law, do not leave too much alternative for decisions either. In the two economic mechanisms known in Hungarian practice, it is a common feature that the law of value is operative and state has determinative influence on the development of the macrostructure of reproduction. This position of the state becomes manifest in the decisive role of central decisions and instructions. One of the most important interrelations of the present economic mechanism is the interrelation between plan and the market, but the substance of the mechanism must not be reduced to this mutual effect. The economic regulators, the organizational framework and other factors play independent roles.

The second part analysed the increasing profit contents of prices. If the increasing profit contents becomes general, it induces complacency in enterprises and stimulates extensive development. It also leads to unjustified reallocation processes and re-settles the effect of the regulators, increasing the funds to be built from profits, which causes growing tensions in the markets of consumer and investment goods. The growing general increase in profits may also cause an increase in costs and decreasing profits mainly in the production of articles that have officially fixed prices. The growing net income contents of prices may lead to a situation where the dynamics of state revenues gets separated from the dynamics of the real incomes of the state as final user. Through the rising price level of producer goods these processes may change the pattern of production costs. If, at the same time, the consumer price level is protected by the state and wage costs do not rise on this account to any considerable extent, the relative valuation of live labour among costs will diminish. The problem can be eased, in addition to improving the general equilibrium situation, by progressive taxation of the profit contents of sales receipts.

The third part examines where profits show economic efficiency and where they have no such role. In measuring enterprise results and in comparing substitutable fields (thus in those related to foreign trade) profits approximatively reflect efficiency. In other respects profit cannot serve either for ranking productive branches by efficiency according to a uniform criterion, or for regulating the rise in the wage level, or for allocating development funds according to real social interests. The article proposes to extend the principle of uniform branch regulation applied at present in foreign trade to the general regulation of income. The role actually played by profits in measuring national economic efficiency requires a regulation which is uniform within a branch and differentiated by branches.

Working panel of the Communist Youth League organization of the Institute of Economics:

Motivation and effects of labour migration under the new mechanism (Particular features of the migration of young people).

The young collective of the Institute of Economics made a survey on the labour migration, particularly the migration of young workers. In their conclusions the authors enter into argument with the widespread view that the rise in fluctuation following the introduction of the reform was of abnormal dimension.

In the growth of fluctuation the changes in the labour code and the transformation of economic environment had a role. Among the causes and the effects we may find, beside the economic ones, also social, psychological and political factors, which must be all taken into account in the evaluation.

It is understandable if enterprise executives judge labour migration by the difficulties it causes them in their everyday production tasks. It is, however, not justified that the political organs in the enterprise (party, trade union, youth league) or the central economic bodies should also value fluctuation on the basis of immediate economic effects. From the social and political points of view it is favourable if the great demand for labour and free labour movement provide greater opportunities for talent, interest, for the choice of a job best corresponding to claims, for mobility within a generation. According to the authors it is not correct to call stability a moral virtue and condemn in general the changing of jobs. Labour discipline deteriorated in those places where it was based on administrative restrictions. The competition for labour contributed to an increase in enterprise social investments and to residential construction.

Fluctuation is a particular tool of workers, and mainly young workers, to increase their earnings, which is understandable in view of the claims of young workers related to founding their own families. But, according to statistical data, the earnings of stable workers are growing faster.

The economic losses due to fluctuation may be compensated by positive effects from the macroeconomic point of view. The flow of labour into small-scale plants, to auxiliary plants of cooperatives, into the tertiary sectors is fundamentally a favourable process at present. In addition, the labour shortage boosted by fluctuation is now the only effective factor to build a dam in the way of extensive industrial development causing waste of the labour and to compel enterprises to mechanize work, improve plant and work organization and search for internal reserves.

László Kőszegi:

Some problems of long-term national economic spatial planning

The spatial planning for the years 1971—1985 has been going on for almost four years. It is characterized by efforts at conforming more consequently to the approach and methodology of national economic planning. This lends several novel features to spatial planning in viewing and approaching its subject.

The planning activity is not centred on the long-term development problems of individual areas. It is a fundamental viewpoint to consider the given comprehensive and branch national economic development ideas and objectives — formulated in the course of general planning — and examine the realistic spatial development strategies conceivable in this framework, how these react on the national social and economic development and to what extent they enable the solution of regional disproportions and tensions.

This method offers a possibility to formulate alternative spatial development strategies, to check them and evaluate them from the viewpoints of spatial as well as national growth and socio-political bearings. The article outlines the spatial development variants worked out in the course of the planning activities up to now, and the major methodological problems emerging in their elaboration and comparative evaluation. In the course of work — by properly formulated variants — the planners also tried to obtain an answer to the question to what extent can economic growth (efficiency) and the socio-political objectives (regional levelling) be harmonized in the period covered by planning.

Though the work has not yet been concluded, it has already yielded several interesting and important statements or consolidated the foundations of earlier ones. Thus, it has been confirmed that it is necessary and realistic as well to work out strategies for regional levelling economic development level and standard of living, living circumstances working out the growing concentration of economy (industry and infrastructure) and of population to proper centres. But simultaneously it has also turned out that it is impossible to develop the Budapest agglomeration in an extensive manner.

It also appeared that, within the comprehensive conceptual framework it is possible to work out markedly distinguished and equally realistic spatial development strategies, differing in the degree of settlement concentration, in the degree to which it adapts to the spatial situation of labour resources, as well as in the scope and extent of regional economic levelling. In this manner well founded spatial development strategy or alternative strategies can be outlined. This will provide at the same time proper vases a national spatial framework of and for the long-term development concepts of regions.

Ferenc Jánossy:

Once more on the trend line

The author examines to what extent has the economic development of the five years since the Hungarian publication of his book in 1966 (in German: "Das Ende der Wirtschaftswunder" Neue Kritik Verlag, Frankfurt am Main, 1969) proved or refuted the growth theory expounded and the prognoses given for some, particularly fast developing capitalist countries.

In his introduction the author states that the production curves of the USA, the USSR and Hungary are still following the trend lines presented in the book quoted. In Japan, the economic "wonder" has not ended: the production curves are further rising without any break and, in their majority, they have gone beyond the trend line assumed by the author. In the FRG, however, the reconstruction period has ended, as can be seen now, not in the sixties but earlier, at the end of the fifties, but since then economic growth follows a steeper trend line than the assumed one.

In order to correctly determine the trend line of economic growth in the FRG, the author examines economic development in some West-European countries (UK, Sweden, Denmark, France, Belgium, Norway). He states that the growth rate of labour productivity has considerably grown since World War II in every country examined, and industrial production increased since the mid-fifties everywhere at an almost identical rate — with the exception of the UK. Obviously, this growth rate is independent of the fact to what level production fell after the war but also of the fact to what multiple of the 1913 production volume the output increased by now. From this the author deduces that the rise of economic trend lines has broken and become steeper since World War II, since the acceleration of growth has not been restricted to the reconstruction periods. The author attributes this acceleration of economic growth mainly to the increased adoption of modern production processes and to changes in social preconditions enabling such adoption, thus, to the strengthening of state monopoly capitalism.

The author maintains the basic theorem of his growth theory, according to which the slowest partial process of economic development which can be hardly accelerated is the change in the structure of the labour force by trades, which thus presses economic growth into relatively narrow, hardly expandable limits. This theorem is being refined and made more exact in his article. The notion of *efficiency of the change in the structure by trades* is introduced, that is, the extent of the effect on economic growth. The author considers this to be a changeable factor in the course of development.

Tamás Bácskai:

Topical problems of the international financial system

The currency crisis of 1971 was only a new, particular manifestation of the contradiction existing between the present form of organization of the international monetary system, and the internal and international effects of regional and national economic policies. The measures taken in the wake of the currency crisis do not mean the solution of the basic

problem, they only leave a short breath pause to work out a comprehensive solution. The substance of the latter would be to reduce or abolish the privileged position of the dollar. This can be forced, however, only by a joint move of the countries participating in the European Economic Community. The last crisis has highlighted that the necessary identity of interests and views is still missing. Therefore, the date of the radical reform is as yet uncertain and the international monetary system continues to menace us with periodical crises.

Various ways of solution have been raised: to reintroduce a stricter control of foreign exchange transactions, which the majority of developed capitalist countries cannot accept; the rehabilitation of the gold standard, which is not likely; as well as that beside gold and the dollar also other currencies or that instead of the dollar the SDR should play the role of reserve currency.

A firm international monetary system is conceivable only with the participation of every party interested, thus also with that of the socialist and the developing countries, with a view to their particular interests; this is required by the growing universality of the international division of labour.

Magda Németh:

National economic planning of infrastructure

The directives of the long-term national economic plan put special emphasis on the development of infrastructure. Accordingly, in practical planning the pressing need emerges to interpret and use the term infrastructure in an uniform way since there are a host of diversified views on the subject. An agreement can be made on the contents of the term infrastructure, which is not easy, nor can it be lasting; it will be expedient to rely on a taxative enumeration.

Arguing with opposed views, the author makes an attempt to formulate the carrier and the function of infrastructure, to define the concept in this way and to answer the question what it covers. She breaks with the too general definition applied up to now which starts from a negative approach and which, by distinguishing according to the criteria "non-productive" and "condition of production" is partly too loose a framework and partly a fertile soil for the diversified interpretation of infrastructure because the framework does not orientate towards the essence of the matter. Infrastructure is more than a condition and, at the same time, it is a condition not only of production. It has an active mediating role between production and use, essentially it is a network of establishments securing the efficient use of products of production and services.

The definition of the author does not concede a division into productive and consumer infrastructure, the infrastructure is "between" production and consumption, it serves both in a combined way and is thus a tool in realizing smoothly the expanded reproduction.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313—975, 318—326

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 14³/₄ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. június 15.

71.0719 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
 az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 110—010 — Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlapboltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Központi Hírlap Iroda 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

SIMÁN MIKLÓS:

Gazdasági hatékonyság és iparszerkezet

TALLÓS GYÖRGY:

A bankhitelezés néhány időszerű kérdéséről

BOGNÁR JÓZSEF:

Gazdasági reform, fejlődés és stabilitás
a magyar gazdaságban

KORNAI JÁNOS:

Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről

ÁDÁM GYÖRGY:

Szökevény iparágak és elvándorló vállalatok

XVIII. évfolyam

1971. szeptember

TARTALOM

<i>Simán Miklós</i> : Gazdasági hatékonyság és iparszerkezet	997
<i>Tallós György</i> : A bankhitelezés néhány időszerű kérdéséről ...	1019
<i>Bognár József</i> : Gazdasági reform, fejlődés és stabilitás a magyar gazdaságban	1036
<i>Kornai János</i> : Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről	1047
<i>Ádám György</i> : Szökevény iparágak és elvándorló vállalatok a tőkés világgazdaságban (I. rész)	1066
TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Buza Márton</i> : Gazdasági kérdések a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusán	1082
S Z E M L E	
A belvízi árufuvarozás jövője: egységes víziúthálózat Európában és Magyarországon (<i>Brandenburg Sándor</i>)	1094
A nyugat-európai gazdasági és valutaunió terve (<i>Borbély László</i>)	1103
FOLYÓIRATSZEMLE	1119
R. Chelinski: Fordulat a lengyel népgazdaságban — Michal Kalecki: Az osztályharc és a nemzeti jövedelem elosztása — Kurt Wessely: Idegenforgalom Délkelet-Európában — Ifj. Ernest W. Williams: A vasutak világszerte veszélyben vannak — Zygmunt Szeliga: Hogyan csinálják a magyarok? — J. Pesehonov—V. Rutgajzer: A nem termelő szféra és a fejlődését szolgáló beruházások — Dragisa Doković: Jugoszlávia együttműködése a KGST-országokkal	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Hoós János</i> : A gazdasági növekedés alapvető tényezői (<i>Báger Gusztáv</i>)	1129
<i>Kállai Pál</i> : Nemzetközi ipari kooperáció (<i>Pécsi Kálmán</i>)	1131
<i>Jerzy Wesołowski</i> : A devizamérleg egyensúlya és kiegyensúlyozása (<i>Włodzimierz Siwinski</i>)	1134
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1136

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Báger Gusztáv** kandidátus, az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője; **dr. Bognár József**, az MTA levelező tagja, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának igazgatója, a Világgazdasági Tudományos Tanács elnöke; **Borbély László**, a Pénzügyminisztérium munkatársa; **Brandenburg Sándor**, a MASPED osztályvezetője; **Buza Márton**, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének igazgatója; **dr. Kornai János**, a közgazdaságtudományok doktora, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója; **dr. Pécsi Kálmán** kandidátus, az OT Tervgazdasági Intézetének osztályvezetője; **Simán Miklós**, a KSH Gazdaságkutató Intézetének osztályvezetője; **dr. Tallós György** kandidátus, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettese.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

SIMÁN MIKLÓS:

Gazdasági hatékonyság és iparszerkezet

A gazdasági hatékonyság fogalma, mérhetősége, mérési módszerei körül az utóbbi időben hazánkban ismét vita van kibontakozóban.

Az egyik álláspont szerint — ezt képviselem én is — a hatékonyság a termelési tényezők felhasználásának eredményességét tükrözi. Kifejezhető egy vagy néhány mutatószámmal, illetve termelési függvényekkel. (Meg kell jegyezni, hogy a szerzőknél a mérési módszer nem egyéses.)*

A másik vélemény szerint a hatékonyságot optimalizációs modellek segítségével lehet közelíteni, s ennek célfüggvénye például olyan egyensúlyi állapot, amelyben a társadalmi normákat is érvényesítve hatékony a termelési szerkezet. Az ily módon meghatározott hatékonyság tehát lényegében a gazdaságpolitikai koncepcióhoz alkalmazkodik.**

Elemzéseink, következtetéseink, amelyeket a Gazdaságkutató Intézetben végzett vizsgálatok nyomán kívánok ismertetni, az előbbi módszeren alapulnak. Ezért előljáróban indokolnom kell, miért nem fogadom el az utóbbi módszert a hatékonyság elemzéséhez.

A gazdasági hatékonyságot objektív kategóriának tartom. Egyéb körülményektől függetlenül egyik gazdaság objektíve hatékonyabb, mint a másik, egyik iparág, vállalat, tevékenység hatékonysága kedvezőbb, mint a másiké. Ez független attól, hogy tudjuk-e a hatékonyság minden tényezőjét mérni, és hogy milyen módszerrel mérjük.

Kétségtelen, a hatékonyság színvonala és növekedésének üteme függ a gazdasági helyzettől és a gazdaságpolitikától. A hatékonysági követelményeket néha alá kell rendelni a rövid távú egyensúlynak, a foglalkoztatási helyzetnek vagy más gazdaságpolitikai céloknak. Hosszabb távon ellenben tartós egyensúlyi helyzetet csak — nemzetközi összehasonlítás-

* Ilyen típusú számításokat, elemzéseket ismertettek az utóbbi időben Simon György: A termelési tényezők szerepe a termelékenység alakulásában. Közgazdasági Szemle, 1969. 1. sz.; Falusné Szikra Katalin: A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950—1968. Közgazdasági Szemle, 1970. 9. sz.; Bartke István: Számítási módszerek az ipar ágazati hatékonyságának méréséhez. Közgazdasági Szemle, 1970. 9. sz.; Zala Júlia: A gazdasági hatékonyságról. Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz.; Falusné néhány ilyen irányú külföldi számítási módszert is bemutat tanulmányában.

** Hasonló elgondolások találhatók Csikós-Nagy Bélának a X. közgazdász vándorgyűlés központi előadásához írott téziseiben „Szocialista gazdaságunk akkor van optimális állapotban, ha a társadalmi normák érvényesítésével hatékony termelési szerkezetben egyensúlyban van”. (Figyelő, 1971. jún. 9.) és Óri János—Rácz László: Az ipar és az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának összehasonlítása című tanulmányában: „Az ilyen modellek eredményei — amikor megadják, hogy az optimumkövetelményt milyen mértékű ágazati fejlesztések szolgálják — egyúttal bizonyos hatékonysági rangsort is jeleznek... A gazdaságpolitikai célok ugyanis megfelelő feltételrendszerben alakulnak ki. A feltételek változása módosítja a termelőágazatok megítélését: más feltételek között más eszközöket kell igénybe venni.” Közgazdasági Szemle, 1971. 4. sz. 414. l.

ban is kielégítő — a mainál magasabbra állított hatékonysági mérce, a hatékonyság gyorsabb növekedése esetén lehet elérni. A hatékonyság mérésének egyik feladata éppen az lehet, hogy értékelje az alkalmazott gazdaságpolitika hatását a hatékonyság alakulására. Ha viszont a hatékonyságot az adott gazdaságpolitika optimalizálásának alárendelt céljaként értelmezzük, akkor nem a hatékonyság objektív alakulását tudjuk értékelni, hanem inkább az adott — esetleg bármely szélsőséges — gazdaságpolitikát igazolni.

Feltehető a kérdés: van-e értelme ilyen, látszólag elvont, a konkrét gazdaságpolitikától viszonylag független hatékonysági elemzéseknek? Legalább három célt lehet megjelölni, melyek a vizsgálatok számára kitűzhetők: a) a múltbeli fejlődés lemérése és az adott gazdasági szerkezet vizsgálata, értékelése; b) a tervezett gazdaságpolitika hatása a hatékonyság változására, tehát a népgazdasági terv végrehajtása nyomán bekövetkező hatékonyságváltozás vizsgálata; c) a gazdasági szabályozók várható hatásának lemérése abból a szempontból, hogy azok kellően elősegítik-e a hatékonyság növekedését, a szelektív iparpolitika érvényesítését. Egy ilyen típusú vizsgálat nyilván nem alkalmas a fejlesztési célok kitűzésére, mert az másfajta elemzést igényel. (Például az egész gazdaságra kiterjedő optimumszámításokat és más olyan típusú számításokat, amelyeket a nagyberuházások gazdaságosságának vizsgálatánál megkövetelnek.)

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy egy számítási mód szerint — melynek elfogadhatóságát röviden megkísérlem igazolni — bemutassam az ipar (az élelmiszeripar és néhány nem kompetitív építőanyag-iparág nélkül) hatékonysági szerkezetét, annak változását az elmúlt 10 évben, illetve várható változását a IV. ötéves tervidőszakban, a komparatív előnyök kihasználását, valamint ár- és jövedelemszabályozási rendszerünk és a hatékonyság néhány összefüggését.

A hatékonyság mutatója

Az ipar szerkezetének hatékonyság szempontjából történő vizsgálatkor értékelhető következtetésre igyekeztünk jutni. Ezért az elemzést nem torzító egyszerűsítésekre törekedtünk, eltekintettünk a nehezen számszerűsíthető tényezőktől. A következtetéseket több változatban végzett számítással is igyekeztünk megalapozni.

Hasonló elemzéseknél hosszú ideig csak részmutatószámokkal értékeltük az egyes ágazatok hatékonyságát. E részmutatószámok azonban csak egy-egy fajta erőforrás felhasználásának eredményességét mutatják: a termelékenységi mutató az élő munka hatékonyságát, az eszközkivétel és a jövedelmezőség az eszközök igénybevételenek módját stb. Márpedig e két erőforrás egymással bizonyos határok között helyettesíthető, és így a részmutatók — bizonyos mértékig — egymás javára vagy terhére javíthatók. A két mutató más-más iparágakat mutat kedvezőnek vagy kedvezőtlennek (lásd az 1. sz. táblázat 1. és 2. oszlopát). Nehéz is lenne abban állást foglalni, hogy külön-külön az élő munkát vagy az eszközöket jobban hasznosító iparág a hatékonyabb. Éppen ezért

számítottunk egy *komplex hatékonysági mutatót*, amelyben a mutató nevezőjében a két fő erőforrást összegeznünk kellett.*

$$H = \frac{T}{aE + bB}, \text{ ahol}$$

H = a komplex hatékonysági mutató**

T = az adott ágazat hozzájárulása a társadalmi tiszta jövedelemhez,

E = eszközérték: dinamikai vizsgálatnál bruttó állóeszközérték, keresztmetszeti vizsgálatnál nettó állóeszközérték és a készletek értéke,

B = munkabérek; dinamikai vizsgálatnál a tárgyév létszáma szorozva az 1969. évi átlagbérrel,

a, b = a normatív követelmény állandói.

A hatékonysági vizsgálatok során gyakran számolnak a számlálóban tiszta jövedelem helyett a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás mértékével (bér + tiszta jövedelem) vagy a hozzáadott értékkel (amortizáció + bér + tiszta jövedelem) és néha — különösen részmutatószámoknál — a bruttó termeléssel. A bruttó termelés mutatójától azért tekintettünk el, mert az nemcsak az adott ágazat teljesítményét tükrözi, hanem — az anyagtartalom keresztül — az előző fázisokét is. A tisztajövedelem-mutató alkalmazása azért látszik jobbnak a hozzáadott értéknél (és a nemzeti jövedelemnél), mert nem tartalmazza a béreket. A személyi jövedelmek növelése ugyanis csak az egész gazdaság szempontjából jelent követelményt, egy-egy ágazat számára népgazdasági nézőpontból vizsgálva ez nem cél, hanem inkább „eszköz”. Ezért ágazati vizsgálatoknál a társadalmi tisztajövedelem-növekedés nyomon követése az elsődleges cél, ezt tekintettük hozamkövetelménynek.

Ezen elvi állásfoglalástól függetlenül azonban a gyakorlatban — hazai árakon számítva — csaknem közömbös, hogy a hozzáadott értékkel vagy a társadalmi tiszta jövedelemmel számítjuk-e ki a mutató értékét. Az iparágak hatékonysági sorrendje ennek következtében alig változik. (Lásd az 1. sz. táblázat 5—6. oszlopát.) Részben hazai árrendszerünkkel is összefügg, hogy a mutató nem érzékeny a bér (és az amortizáció) figyelembevételére, mert külföldi árakon számítva már nagyobb az eltérés, a tiszta jövedelem nagyobb mértékben szóródik az iparágak között.

Indoklást igényel az, hogy csak *kétféle termelési erőforrást* vettünk számításba. Ezzel elég tudatosan elhanyagoltunk néhány nehezen, vagy vitathatóan értékelhető tényezőt. Nem szerepel például a nevezőben a föld értéke, de egyes részszámítások szerint ennek szerepe az iparban elenyésző. (A kitermelő ágakban való figyelembevételének indokoltsága és módja még további vizsgálatokat igényel.) Ugyancsak számításon kívül hagytuk az erőforrások között a kutatási-fejlesztési ráfordításokat. Ezek — különösen a tudományos-technikai forradalom időszakában —

* A nevezőt tekintve hasonló termelékenységi számításokat végzett Magyarországon például Román Zoltán: A népgazdasági ráfordítások és költségek mérése ágazati kapcsolati mérlegek segítségével. Közgazdasági Szemle, 1966. 2. sz.

** A mutatószám tulajdonképpen jövedelmezőségi típusú, mivel a számlálóban a tiszta jövedelem, a nevezőben pedig a ráfordításelemek szerepelnek. Azért nevezzük mégis hatékonysági mutatónak, mert a nevezőben a munkaráfordítás is szerepel, és mivel a jövedelmezőség fogalmát inkább a nyereség és az eszközök arányával azonosítjuk.

jelentős szerepet játszanak, de számításba vételük módja, a változás mértékének meghatározása sok esetben megoldhatatlan nehézségeket jelentett volna. (Külön nehézséget okozott volna annak meghatározása, hogy milyen súllyal vegyük figyelembe a ráfordítások között.) Így a kutatási-fejlesztési erőforrások külön számbavételétől — kivéve azokat, amelyek az eszköz- és berráfordítások között eleve szerepelnek — gyakorlati okok miatt eltekintettünk.

A keresztmetszeti vizsgálatok során az *eszközök* között mind az álló-, mind a forgóeszközöket — pontosabban a készleteket — számításba vettük. Az állóeszközök tényleges felhasználhatóságát nettó értékük jobban tükrözi, mint a bruttó, ezért ezzel számoltunk. Az időbeli összehasonlításokhoz hosszabb időszakra sem a készletekre, sem pedig a nettó állóeszközértékre megbízható adat nem állt rendelkezésre, ezért gyakorlati okok miatt csak a bruttó állóeszközök változásával tudtunk számolni (1968. évi összehasonlító áron).

A *munkaráfordításokat* a statikus, keresztmetszeti vizsgálatoknál a bérekkel fejeztük ki. Ezt azzal a feltételezéssel tettük, hogy a bérek kifejezik a különféle munkaráfordítások közötti eltéréseket, a munkák eltérő jellegét, a magasabb és alacsonyabb kvalifikációs követelményeket. Tulajdonképpen létszámmal és képzési költséggel kellene számolni, de iparáganként ilyen adatok nem állnak rendelkezésre, ezért alkalmaztuk az említett közelítő módszert. A dinamikai elemzésnél kikapcsoltuk a bérek változását és az egyes évek változó létszámát mindig azonos bérral számítottuk. (Bizonyos — a munkaerő képzettségének változásával összefüggő — elhanyagolható nagyságrendű hibát ezzel elkövettünk.)

Az ilyen típusú hatékonysági vizsgálatok egyik legvitatottabb kérdése — a már idézett irodalmi források alapján is — a *két erőforrás összegezési lehetősége* (az eltérő dimenziók miatt) és az *összegezés arányainak helyes megválasztása*. Anélkül, hogy az e témában folyó elvi vitában egyértelműen állást lehetne vagy kellene foglalni, különböző irányú közelítéseket alkalmaztunk: a) az összes foglalkoztatott munkaerő kiképzése során felmerült költségeket egybevetettük az összes eszközök értékével*; b) kiszámítottuk — az ÁKM adatok alapján —, hogy az eszközök értéke mekkora bérösszegnek felel meg és ezt egybevetettük a tényleges berráfordításokkal; mindkét számítás nagyságrendileg hasonló eredményt adott: a munkaráfordítások és az eszközráfordítások aránya népgazdasági szinten kétharmad-egyharmad volt; c) hasonló nagyságrendű a nettó nemzeti termelés megoszlása is végső fogyasztásra és felhalmozásra; d) a hozzáadott értéket kétharmad-egyharmad arányban két részre osztva még egy logikai indok adódik: ha a megfelelő részt a bérekhez, illetve az eszközökhöz viszonyítjuk, megkapjuk a tőlük elvárható normatív hozamot; ez a béreknél a bérköltséget 40 százalékkal haladja meg, s nagyságrendileg megfelel a béren kívüli juttatásoknak, az eszközöknek pedig 8,5 százaléka kb. azonos az amortizáció és a kamat összegével.

Ily módon több irányból közelítve hasonló eredményre jutottunk, ezért számításainkban a fenti értékekből indultunk ki. Ha a mutató számlálójában nem a nemzeti termékhez való hozzájárulással, hanem a

* Hasonló módszert alkalmazott Falusné Szikra Katalin is idézett tanulmányában.

tiszta jövedelemmel számolunk, akkor viszont a nevezőből is le kell vonni a bér és az amortizáció összegét. Így jutunk el a nettó hatékonysági mutatóban a bérek 40, az eszközöknek pedig 5 százalékos normatív követelményéhez (a mutató nevezője).

A hatékonysági mutatószám alapján az egyes iparágakat sorba rendeztük. Ez lehetőséget adott annak ellenőrzésére, hogy más arányok esetén milyen mértékben változik az iparágak hatékonysági sorrendje. Hazai árakon — ahol a számláló kiegyenlítettebb — némi eltérés mutatkozik az iparágak sorrendjében aszerint, hogy a nevezőben az eszközök súlyát növeljük-e vagy a bérekét. Ez az eltérés elenyésző, ha például a bérek súlyát — a kétharmados aránnyal szemben — felére csökkentjük vagy háromnegyedére növeljük. Jelentősebb változtatás esetén a sorrend nagyobb mértékben változik. (Az 1. sz. táblázat 1. és 2. oszlopa olyan szélső esetet mutat, ahol a hatékonysági mutató mellett — 6. oszlop — egyszer az eszközök szerepelnek 100 százalékos súllyal és a bérek 0-val — eszközkihasználás —, illetve az eszközök súlya 0, és a nevezőben csak a létszám szerepel — termelékenység.) Ha külföldi árakon számolunk (erről a későbbiekben még lesz szó), akkor a nevező *arányainak* változása már alig befolyásolja a sorrendet, mivel a számláló nagyobb differenciálódása a tört értékére meghatározó erővel bír.

Távrolról sem kívánom azt állítani, hogy az ismertetett mutató az egyetlen, amelyet a hatékonysági összehasonlításoknál alkalmazni célszerű. De a sokféle variációban elvégzett elemzés arra enged következtetni, hogy lényegesen eltérő általánosítható következtetésekre más mutatók alapján sem jutnánk. Nagyságrendi orientálásra így alkalmasnak látszik, de természetesen nem célja, hogy egy-egy iparág rangsorolására kizárólagos megoldást adjon. (Több oldalról való közelítés végett az ÁKM számítások felhasználásával sorba rendeztük az iparágakat aszerint is, hogy mennyi azok teljes tisztajövedelem-tartalma. (L. 1. sz. táblázat 4. oszlop.)

A kiválasztott mutató értékét természetesen elsősorban *hazai árainkon* tudjuk meghatározni. Vizsgálataink során arra a következtetésre jutottunk, hogy dinamikai elemzésekhez ezek az árak alkalmasak. Öt-tíz év alatt nem következik be nálunk akkora szerkezeti változás, hogy az árarányok a hatékonysági mutató változásának mértékét számottevően befolyásolják. Keresztmetszeti vizsgálatok esetén azonban, amikor az egyes iparágak hatékonyságát egymáshoz viszonyítjuk, más kiegészítő értékelésre is szükség van. Az 1968. évi termelői árreform végrehajtása óta áraink a tényleges ráfordításoknak jobban megfelelnek, mint korábban. Több elemzés, világpiaci ármodellezés rámutatott azonban arra, hogy árrendszerünk ma még elsősorban a hazai feltételeket veszi figyelembe: elfogadja a magas termelési költségeket ott is, ahol — nemzetközi összehasonlításban — jóval drágábban termelünk, mint amit az átlagos szintkülönbség indokolna, máshol, ahol helyzetünk esetleg kedvezőbb, ezt az előnyt központilag elvonjuk. Némelykor az eltérések szükségszerűek és megfelelnek a gazdaságpolitikai céloknak, más esetben az árarányok vitathatóak. Mindenesetre a vizsgálat céljaira helyesnek látszott többféle elemzési lehetőség felhasználása. Ezért a hatékonysági mutatót *dollárban és rubelben kifejezett külkereskedelmi árainkon* is meghatároztuk — felhasználva ehhez az Országos Ár- és Anyaghivatal

1. Termelékenység Az egy foglalkoztatottra jutó (forintban számított) hozzáadott érték mutatója alapján	2. Eszközigenyesség A nettó állóeszköz- és készletértékre jutó (forintban számított) hozzáadott érték mutatója alapján
<ol style="list-style-type: none"> 1. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ-KITERMELÉS 2. Kőolaj-feldolgozó ipar 3. FESTÉKIPAR 4. VILLAMOSENERGIA-IPAR 5. GYÓGYSZERIPAR 6. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 7. GUMIIPAR 8. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 9. Alumíniumkohászat 10. BAUXITBÁNYÁSZAT 11. SZÉNBÁNYÁSZAT 12. Papíripar 13. SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK 14. SZÉNFELDOLGOZÓ IPAR 15. VASKOHÁSZAT 16. HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ-ANYAGOK GYÁRTÁSA 17. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 18. RÖVIDÁRUIPAR 19. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 20. NYOMDAIPAR 21. EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 22. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 23. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 24. Üvegipar 25. MŰANYAGIPAR 26. Műszeripar 27. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 28. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 29. Gyapjúipar 30. SÉLYEMIPAR 31. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 32. Épületasztalos-ipar 33. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 34. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ-KORONG-IPAR 35. Egyéb ipar 36. Bútoripar 37. Fémtömegcikk-ipar 38. Egyéb fafeldolgozó ipar 39. Cipőipar 40. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 41. KÖTSZÖVŐIPAR 42. PAMUTIPAR 43. Textilruházati ipar 44. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 45. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR 	<ol style="list-style-type: none"> 1. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR 2. Textilruházati ipar 3. Cipőipar 4. HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ-ANYAGOK GYÁRTÁSA 5. Bútoripar 6. NYOMDAIPAR 7. MŰANYAGIPAR 8. FESTÉKIPAR 9. RÖVIDÁRUIPAR 10. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 11. Épületasztalos-ipar 12. Műszeripar 13. Egyéb fafeldolgozó ipar 14. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 15. GYÓGYSZERIPAR 16. Fémtömegcikk-ipar 17. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 18. KÖTSZÖVŐIPAR 19. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 20. Egyéb ipar 21. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 22. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 23. Gyapjúipar 24. GUMIIPAR 25. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 26. Üvegipar 27. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ-KITERMELÉS 28. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 29. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 30. SÉLYEMIPAR 31. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ-KORONG-IPAR 32. BAUXITBÁNYÁSZAT 33. PAMUTIPAR 34. Papíripar 35. SZÉNBÁNYÁSZAT 36. VASKOHÁSZAT 37. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 38. EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 39. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 40. Alumíniumkohászat 41. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 42. Kőolaj-feldolgozó ipar 43. SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK 44. SZÉNFELDOLGOZÓ IPAR 45. VILLAMOSENERGIA-IPAR

A jobb áttekinthetőség végett eltérő a betűtípusa a 15 legjobbnak, illetve legrosszabbnak és a 15 átlaghoz közeli hatékonyságú iparágban. (A minősítést a 6. oszlophoz tartozó mutató alapján végeztük.)

3. Vállalati jövedelmezőség A bruttó állóeszköz- és készletértékre, valamint háromszoros bérre jutó (forintban számított) nyereség mutatója alapján	4. Teljes tisztajövedelem-tartalom 100 Ft értékű nettó kibocsátás teljes tisztajövedelem-tartalma az ÁKM változata alapján
<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>FESTÉKIPAR</i> 2. <i>RÖVIDÁRUIPAR</i> 3. <i>MŰANYAGIPAR</i> 4. <i>HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA</i> 5. <i>KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR</i> 6. <i>NYOMDAIPAR</i> 7. Cipőipar 8. <i>VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA</i> 9. <i>GYÓGYSZERIPAR</i> 10. <i>GUMIIPAR</i> 11. <i>HŐ- HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ- ANYAGOK GYÁRTÁSA</i> 12. <i>BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR</i> 13. Épületasztalos-ipar 14. Textilruházati ipar 15. <i>FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR</i> 16. Gyapjúipar 17. Bútoripar 18. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 19. Műszeripar 20. Egyéb ipar 21. Fémtömegcikk-ipar 22. <i>KÖTSZÖVŐIPAR</i> 23. Kőolaj-feldolgozó ipar 24. Papíripar 25. <i>GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA</i> 26. Üvegipar 27. Egyéb fafeldolgozó ipar 28. <i>EGYÉB SZINESFÉM KOHÁSZAT</i> 29. <i>SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA</i> 30. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 31. <i>MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR</i> 32. Alumíniumkohászat 33. <i>VASKOHÁSZAT</i> 34. <i>FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ- KORONG-IPAR</i> 35. <i>KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA</i> 36. <i>LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR</i> 37. <i>PAMŰTIPAR</i> 38. <i>SELYEMIPAR</i> 39. <i>VILLAMOSENERGIA-IPAR</i> 40. <i>EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA</i> 41. <i>KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ- KITERMELÉS</i> 42. <i>BAUXITBÁNYÁSZAT</i> 43. <i>ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR</i> 44. <i>SZÉN BÁNYÁSZAT</i> 45. <i>SZÉN FELDOLGOZÓ IPAR</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ- KITERMELÉS</i> 2. <i>GYÓGYSZERIPAR</i> 3. Kőolaj-feldolgozó ipar 4. <i>HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ- ANYAGOK GYÁRTÁSA</i> 5. <i>VILLAMOSENERGIA-IPAR</i> 6. <i>GUMIIPAR</i> 7. <i>VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA</i> 8. <i>MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR</i> 9. <i>FESTÉKIPAR</i> 10. Papíripar 11. <i>NYOMDAIPAR</i> 12. Alumíniumkohászat 13. <i>MŰANYAGIPAR</i> 14. <i>EGYÉB SZINESFÉM KOHÁSZAT</i> 15. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 16. <i>VASKOHÁSZAT</i> 17. <i>SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK</i> 18. Épületasztalos-ipar 19. <i>RÖVIDÁRUIPAR</i> 20. Cipőipar 21. Üvegipar 22. <i>HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA</i> 23. Fémtömegcikk-ipar 24. <i>BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR</i> 25. Műszeripar 26. Egyéb ipar 27. <i>KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR</i> 28. <i>GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA</i> 29. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 30. <i>BAUXITBÁNYÁSZAT</i> 31. <i>KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA</i> 32. Bútoripar 33. <i>FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ- KORONG-IPAR</i> 34. Egyéb fafeldolgozó ipar 35. <i>FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR</i> 36. <i>SELYEMIPAR</i> 37. <i>ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR</i> 38. Textilruházati ipar 39. <i>KÖTSZÖVŐIPAR</i> 40. Gyapjúipar 41. <i>LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR</i> 42. <i>PAMŰTIPAR</i> 43. <i>EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA</i> 44. <i>SZÉN FELDOLGOZÓ IPAR</i> 45. <i>SZÉN BÁNYÁSZAT</i>

5. Bruttó hatékonysági mutató A nettó állóeszköz- és készletértékre, valamint bérre és jövedelemre jutó (forintban számított) érték mutatója alapján	6. Nettó hatékonysági mutató Ft-ban A nettó állóeszköz- és készletértékre, valamint bérre és jövedelemre jutó (forintban számított) tisztá jövedelem mutatója alapján
<ol style="list-style-type: none"> 1. FESTÉKIPAR 2. GYÓGYSZERIPAR 3. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ- KITERMELÉS 4. GUMIIPAR 5. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 6. RÖVIDÁRUIPAR 7. Kőolaj-feldolgozó ipar 8. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 9. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 10. HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ- ANYAGOK GYÁRTÁSA 11. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 12. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 13. MŰANYAGIPAR 14. Papíripar 15. NYOMDAIPAR 16. VILLAMOSENERGIA-IPAR 17. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR 18. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 19. Épületasztalos-ipar 20. Alumíniumkohászat 21. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 22. Gyapjuipar 23. Egyéb ipar 24. Üvegipar 25. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 26. VASKOHÁSZAT 27. Fémtömegcikk-ipar 28. Műszeripar 29. SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 30. BAUXITBÁNYÁSZAT 31. Cipőipar 32. SZÉNfeldolgozó ipar 33. Textilruházati ipar 34. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 35. Butoripar 36. Egyéb fafeldolgozó ipar 37. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 38. SELYEMIPAR 39. KÖTSZÖVŐIPAR 40. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 41. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ KORONG-IPAR 42. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 43. PAMUTIPAR 44. EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 45. SZÉNBAŊYÁSZAT 	<ol style="list-style-type: none"> 1. FESTÉKIPAR 2. GYÓGYSZERIPAR 3. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ- KITERMELÉS 4. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 5. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 6. RÖVIDÁRUIPAR 7. GUMIIPAR 8. HŐ-, HANG ÉS VÍZSZIGETELŐ- ANYAGOK GYÁRTÁSA 9. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR 10. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 11. MŰANYAGIPAR 12. NYOMDAIPAR 13. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 14. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 15. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 16. Papíripar 17. Épületasztalos-ipar 18. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 19. Kőolaj-feldolgozó ipar 20. Gyapjuipar 21. Cipőipar 22. Műszeripar 23. Fémtömegcikk-ipar 24. Üvegipar 25. Textilruházati ipar 26. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 27. Butoripar 28. Egyéb fafeldolgozó ipar 29. Alumíniumkohászat 30. Egyéb ipar 31. VILLAMOSENERGIA-IPAR 32. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 33. VASKOHÁSZAT 34. KÖTSZÖVŐIPAR 35. SELYEMIPAR 36. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ- KORONG-IPAR 37. BAUXITBÁNYÁSZAT 38. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 39. SZERVES ÉS SZERVETLEN VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 40. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 41. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 42. SZÉNfeldolgozó ipar 43. PAMUTIPAR 44. EGYÉB ÉRCEK ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 45. SZÉNBAŊYÁSZAT

7. Nettó hatékonysági mutató \$-ban A nettó állóeszköz- és készletértékre, valamint bérre és jövedelemre jutó (dollárban számított) tiszta jövedelem mutatója alapján	8. Nettó hatékonysági mutató Rb-ben A nettó állóeszköz- és készletértékre, valamint bérre és jövedelemre jutó (rubelben számított) tiszta jövedelem mutatója alapján
<ol style="list-style-type: none"> 1. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ-KITERMELÉS 2. NYOMDAIPAR 3. GUMIIPAR 4. MŰANYAGIPAR 5. SELYEMIPAR 6. GYÓGYSZERIPAR 7. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 8. BAUXITBÁNYÁSZAT 9. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 10. Alumíniumkohászat 11. VASKOHÁSZAT 12. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 13. Cipőipar 14. FÉSTÉKIPAR 15. Egyéb fafeldolgozó ipar 16. Műszeripar 17. Üvegipar 18. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 19. Épületasztalos-ipar 20. PAMUTIPAR 21. VILLAMOSENERGIA-IPAR 22. SZERVES ÉS SZERVETLEN ANYAGOK GYÁRTÁSA 23. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 24. SZÉNfeldolgozó ipar 25. RÖVIDÁRUIPAR 26. HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ-ANYAGOK GYÁRTÁSA 27. SZÉNBA NYÁSZAT 28. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 29. Egyéb ipar 30. Textilruházati ipar 31. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 32. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 33. Téglá-, cserép- és tűzállóanyag-gyártás 34. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ-KORONG-IPAR 35. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 36. Fémtömegcikk-ipar 37. KÖTSZÖVŐIPAR 38. Gyapjuipar 39. Papír ipar 40. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 41. EGYÉB ÉRC- ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 42. Butoripar 43. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 44. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR 45. Kőolaj-feldolgozó ipar 	<ol style="list-style-type: none"> 1. HÁZTART. ÉS KOZMETIKAI VEGYI ANYAGOK GYÁRTÁSA 2. KŐOLAJ- ÉS FÖLDGÁZ-KITERMELÉS 3. GYÓGYSZERIPAR 4. NYOMDAIPAR 5. GUMIIPAR 6. Cipőipar 7. HŐ-, HANG- ÉS VÍZSZIGETELŐ-ANYAGOK GYÁRTÁSA 8. GÉPEK ÉS GÉPI BERENDEZÉSEK GYÁRTÁSA 9. MŰANYAGIPAR 10. Híradás- és vákuumtechnikai ipar 11. Egyéb ipar 12. VILLAMOSIPARI GÉPEK ÉS KÉSZÜLÉKEK GYÁRTÁSA 13. PAMUTIPAR 14. Fémtömegcikk-ipar 15. FÉSTÉKIPAR 16. Műszeripar 17. SELYEMIPAR 18. KÖTSZÖVŐIPAR 19. EGYÉB SZINESFÉMCOHÁSZAT 20. Butoripar 21. FŰRÉSZ- ÉS LEMEZIPAR 22. Épületasztalos-ipar 23. Üvegipar 24. Gyapjuipar 25. KÖZLEKEDÉSI ESZKÖZÖK GYÁRTÁSA 26. SZERVES ÉS SZERVETLEN ANYAGOK GYÁRTÁSA 27. BAUXITBÁNYÁSZAT 28. BŐR- ÉS SZŐRMEIPAR 29. Egyéb fafeldolgozó ipar 30. Papír ipar 31. VASKOHÁSZAT 32. Alumíniumkohászat 33. FINOMKERÁMIA- ÉS CSISZOLÓ-KORONG-IPAR 34. Kőolaj-feldolgozó ipar 35. LEN-, KENDER- ÉS JUTAIPAR 36. VILLAMOSENERGIA-IPAR 37. Textilruházati ipar 38. SZÉNBA NYÁSZAT 39. EGYÉB ÉRC- ÉS ÁSVÁNYOK BÁNYÁSZATA 40. SZÉNfeldolgozó ipar 41. ROSTKIKÉSZÍTŐ IPAR 42. MÉSZ- ÉS CEMENTIPAR 43. Téglá-, cserép és tűzállóanyag-gyártás 44. RÖVIDÁRUIPAR 45. KÉZMŰ- ÉS HÁZIIPAR

megbízása alapján a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzem-szervezési Intézete által többféle áron kidolgozott ágazati kapcsolati mérlegeket. Sajnos, elemzésünk időpontjában csak az 1965. évi mérleg-adatok álltak rendelkezésünkre (1. sz. táblázat 7. és 8. oszlopa).

A hatékonyság változása

A gazdasági hatékonyság az iparban (az élelmiszeripar nélkül) — az előbbi értelmezés szerint — 1960 és 1969 között mintegy 22 százalékkal javult.*

A hatékonyság növekedésének tényezői közül ebben az időszakban legnagyobb szerepe a termelékenység növekedésének volt. Amíg ugyanis a tiszta jövedelem 87 százalékkal növekedett, addig az eszközráfordítás 94, a munkaráfordítás pedig csak 29 százalékkal emelkedett. Az ismert részhatékonysági mutatók közül a termelékenység (egy főre jutó termelési érték) 35 százalékkal javult, az állóeszközök igénybevétele (egységnyi termelésre jutó állóeszközérték) pedig 12 százalékkal romlott. A termelékenység emelkedését a technikai felszereltség (egy főre jutó állóeszközérték) több mint 50 százalékos növekedése segítette elő. A tiszta jövedelem hányada csak kevéssel, 8 százalékkal növekedett. Ezt elsősorban a bérhányad 7 százalékos csökkenése tette lehetővé, mivel a termelőfelhasználás — az anyagfelhasználás és az amortizáció összege — lényegében változatlan maradt. (Ezen belül az amortizáció hányada gyorsabban nőtt, mint az állóeszközök igénybevétele.) A 2. sz. táblázatban

2. sz. táblázat

A gazdasági hatékonyság és tényezőinek változása 1960—1969 között
(1960 = 100)

Iparcsoport	Nettó hatékonysági mutató	Bruttó termelés	Bruttó termelésre jutó				létszám
			termelőfelhasználás	bérek és jövedelmek	tiszta jövedelmek	állóeszközérték	
Bányászat	106	133	100	95	107	143	78
Villamosenergia-ipar	133	194	102	61	115	99	50
Kohászat	120	156	99	97	112	105	79
Gépipar	146	201	99	91	114	92	72
Építőanyag-ipar	93	154	107	94	89	130	74
Vegyipar	161	271	96	76	134	102	63
Fafeldolgozó ipar	170	168	96	102	117	128	81
Papíripár	128	226	99	93	107	99	66
Nyomdaipar	214	201	92	82	141	92	56
Textilipar	112	139	97	108	103	124	77
Bőr- és cipőipar	109	142	96	113	105	120	92
Ruházati ipar	120	134	91	112	127	147	103
Összesen:	122	174	100	93	108	112	74

* A számításokat általában „A Magyar Népköztársaság ágazati kapcsolatainak mérlege 1968” és a „Népgazdasági mérlegek 1960—1970” című kiadványok alapján végeztük. Statisztikai Kiadó, 1970., illetve 1971.

a hatékonysági mutató változását befolyásoló tényezőket mutatjuk be, az áttekinthetőség végett egységesen a bruttó termeléshez viszonyítva. (A fenti adatok a táblázatban szerepelnek, vagy abból kiszámíthatók.)

A hatékonyság növekedése két folyamat eredőjeként következik be: javul az egyes ágazatok hatékonysága és kedvező irányban változik a termelés ágazati szerkezete. Ebben az időszakban a hatékonyságjavulás a két tényező között hozzávetőleg kétharmad-egyharmad arányban oszlott meg. *A növekedés mintegy kétharmadát eredményezte az egyes ágazatok hatékonyságának javulása. A hatékonyságjavulás egyharmada abból adódott, hogy a magasabb hatékonysági mutatójú iparcsoportok (például nyomda-, papír-, vegy-, gépipar) növekedési üteme meghaladta az alacsonyabb hatékonysági mutatójú ágakét (például bányászat, textilipar, építőanyag-ipar).*

Az ipar átlagosan 22 százalékos hatékonyságnövekedését számottevően meghaladja a nyomdaipar (114^{0/0}), a fafeldolgozó ipar (70^{0/0}), a vegyipar (61^{0/0}) és a gépipar (46^{0/0}) hatékonyságának emelkedése. (A dinamikai elemzést iparcsoportonként végeztük, mivel az adatok így álltak rendelkezésre.) *Csökken*t a hatékonyság ebben az időszakban az építőanyag-iparban (7 százalékkal), csak kevéssé nőtt a bányászatban (6^{0/0}), a bőr- és cipőiparban (9^{0/0}).

A hatékonyság növekedése elsősorban a termelésnövekedés ütemével van összefüggésben: azon iparcsoportokban, ahol gyorsan nőtt a termelés és ennek eredményeként a tiszta jövedelem, általában gyorsan javult a hatékonyság; a termelés lassabb növekedésével viszont legtöbb esetben a hatékonyság kisebb ütemű növekedése járt együtt. Akad persze ellenkező példa is: a papíripari termelés igen gyors növekedése ellenére a hatékonyság változása alig haladta meg az átlagot, a textilruházati iparban viszont az átlagnál jóval alacsonyabb termelésnövekedés mellett a hatékonyság növekedése csaknem eléri az átlagos növekedési ütemet.

A hatékonyság javulását a nyomda- és vegyiparban egyaránt elősegítette a tiszta jövedelem gyors növekedése — nem utolsósorban a termelőfelhasználás relatív csökkenése révén —, a munkaigényesség csökkenése és az eszközigényességnek az ipari átlagnál kedvezőbb alakulása (a vegyiparban az állóeszközök igénybevételének mértéke lényegében nem változott). A gépiparban a hatékonyság viszonylag gyors növekedését elsősorban az eszközigényességnek szinte az egész iparban legnagyobb mértékű csökkenése tette lehetővé. A termelésnövekedése a gépiparban csak az ipari átlagnak felelt meg.

A hatékonyság nem kielégítő alakulása az építőanyag-, a bőr- és cipőiparban, valamint a bányászatban annak a következménye, hogy a tiszta jövedelem relatíve — a termelés növekedéséhez képest — csökkent vagy csak kevéssel nőtt, az eszközkivétel pedig erősen romlott.

A termelés egységére jutó *tiszta jövedelem* a már említett nyomda- és vegyiparon kívül az átlagosnál gyorsabban nőtt a ruházati, a fafeldolgozó-, a gép-, a villamosenergia- és a kohóiparban. Ehhez a ruházati, a nyomda-, a fafeldolgozó- és a vegyiparban nagymértékben hozzájárult a termelőfelhasználás relatív csökkenése. (Az amortizáció minden ágazatban növekedett, így a csökkenésnek az anyagkihozatal javulásából kellett származnia.) A villamosenergia-iparban a fajlagos ter-

melőfelhasználás növekedését ellensúlyozta a bérhányad csökkenése. Ez utóbbi a nyomda- és a gépiparban is jelentősen növelte a tiszta jövedelmet.

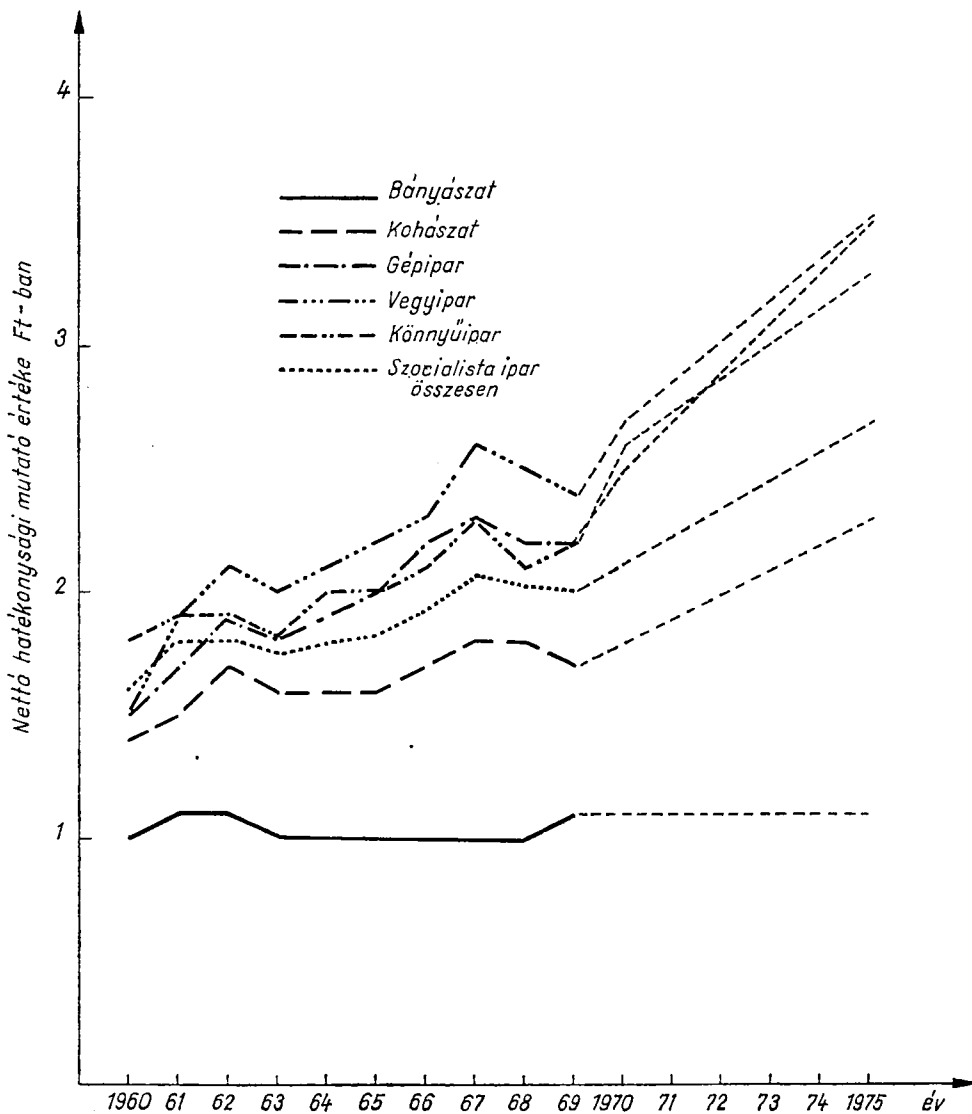
A tiszta jövedelem hányada ezen időszakban csak az építőanyagiparban csökkent, elsősorban az anyaghányad kiemelkedően magas növekedése következtében. Az átlagnál kevésbé nőtt a tisztajövedelem-hányad a textil-, a bőr- és cipő- s a papíriparban, valamint a bányászatban. Ezek közül az első kettőben a bérhányad romlása idézte elő a tiszta jövedelem alacsonyabb ütemű növekedését.

A *termelékenység* az iparcsoportok közül leggyorsabban (kétszerezése) a villamosenergia-termelésben emelkedett. Gyors volt a termelékenység növekedése a nyomda- (79⁰/₀), a vegy- (59⁰/₀) és a papíriparban (52⁰/₀) is. Ezzel szemben romlott a termelékenység a textilruházati iparban és csak kevéssel javult a bőr- és cipőiparban (9⁰/₀).

Az *eszközige nyesség* ezen időszakban az iparban átlagosan 12 százalékkal növekedett. Különösen gyorsan nőttek az eszközök — a terme-

1. sz. grafikon

A hatékonyság változása néhány iparcsoportban az 1960—1975. években

léshez képest — a ruházati iparban, a bányászatban, az építőanyag-, a fafeldolgozó-, a textil-, a bőr- és cipőiparban. Csökkent viszont a termelés eszközigenyessége a nyomda- és gépiparban, valamint némileg a villamosenergia- és a papíriparban.

A hatékonyság növekedése az ipar egészében az időszak folyamán nem volt egyenletes. Gyorsabb volt a hatékonyság növekedése az 1961., 1966. és 1967. években. Némileg csökkent a hatékonyság 1963-ban és 1969-ben. Hasonló ütemeltérések minden iparcsoportban találhatóak, csak a nyomdaiparban kerülték el a hatékonyság csökkenését.

Számításokat végeztünk — a publikált fejlődési előirányzatok alapján, becsült adatok figyelembevételével — a negyedik ötéves tervidőszak alatt várható hatékonyságváltozásokra vonatkozóan is. Öt év alatt az ipari átlagos hatékonyság akkor nőhet 25—30 százalékkal, ha a gép-ipari hatékonyság legalább 40—45, a vegyipari és a könnyűipari 20—30 százalékkal emelkedik, miközben a bányászatban a hatékonyság stagnál. A számítás feltételezi az iparszerkezet további javulását. A hatékonyságnak ez a gyorsuló (az 1966—1967. években elért növekedési ütemhez hasonló mértékű) javulása csak akkor valósítható meg, ha a központi irányítás egyrészt a fejlesztési célok kitűzése és jóváhagyása, másrészt a szabályozórendszer továbbfejlesztése során előtérbe helyezi a hatékonysági követelményeket. Ezen túlmenően az eddiginél hatványozottan nagyobb erőfeszítésekre van szükség a vállalatoknál is, alkalmazva az extenzív helyett az intenzív fejlesztést elősegítő eszközöket, módszereket.

Hatékonysági szerkezet

A hatékonysági szerkezet vizsgálatából adódó első következtetés az iparágaknak az átlag körüli szóródására vonatkozik. *Belföldi árainkon számítva az iparágak közötti hatékonyságbeli szóródás kisebb, szocialista árakon nagyobb és legnagyobb a tőkés árak alapján.*

3. sz. táblázat

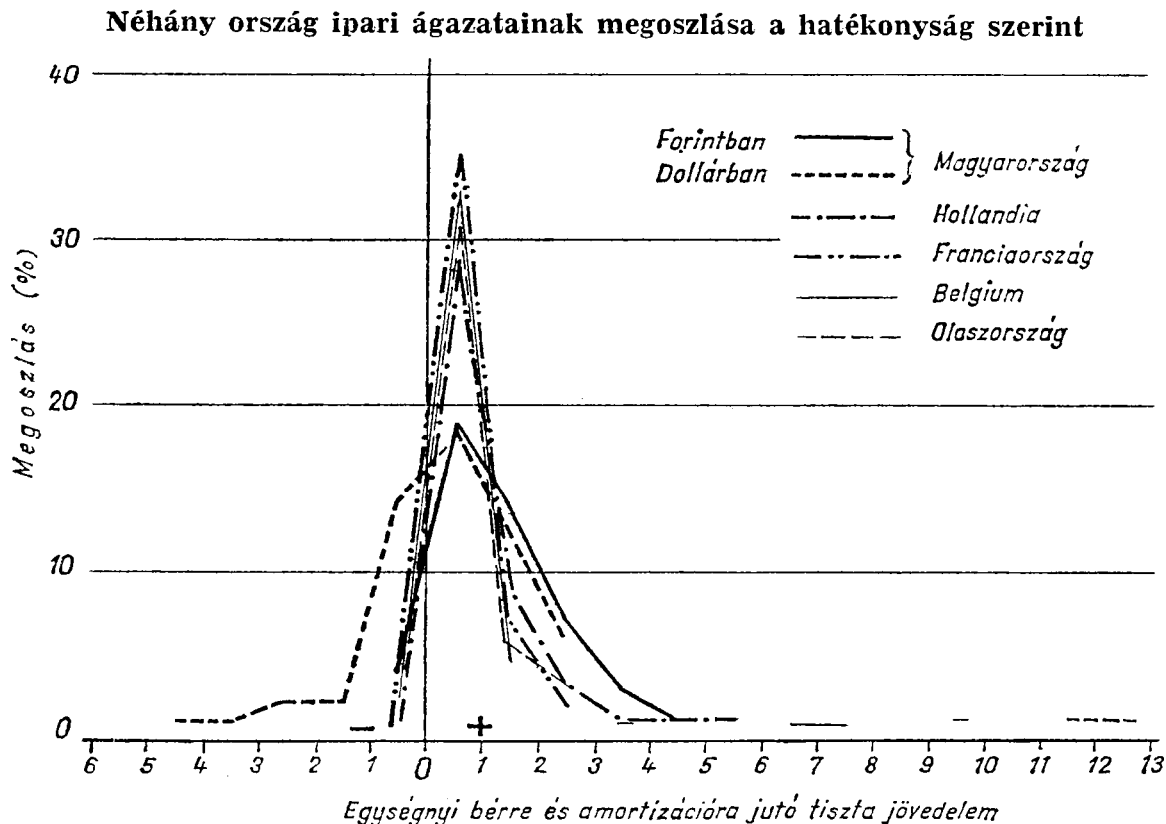
Az iparágak hatékonyság szerinti csoportosítása különféle árakon

Megnevezés	Belföldi	Szocialista	Tőkés
		külkereskedelmi	
árakon számítva			
Az ipari átlag kétszeresét meghaladó mutatójú iparágak	3	6	9
Az ipari átlagot meghaladó mutatójú (de kétszerest el nem érő) iparágak	27	17	9
Az ipari átlag alatti, de pozitív mutatójú iparágak	15	18	15
Negatív mutatójú (veszteséges, nincs tiszta jövedelem) iparágak	—	4	12

Ez a hatékonysági szóródás nagyobb, mint a tőkésországokban tapasztalható eltérések. Megkíséreltük vizsgálni ugyanis a hatékonysági szóródás mértékét néhány tőkésországgal összehasonlítva is. (Mivel tőkeadatok ezen országokból nem álltak rendelkezésre, közelítésként a nemzeti ágazati kapcsolatok mérlegéből az egységnyi bérre és amortizációra jutó tiszta jövedelmet számítottuk ki és hasonlítottuk a hazai adatok-

hoz.) A tőkésországok iparágainak hatékonyságbeli eltérése sokkal kisebb, mint a hazaiaké. Míg nálunk több iparág van, amely az átlaghoz képest sokkal hatékonyabb vagy jóval kevésbé hatékony, addig a tőkésországok legtöbb iparágának hatékonysági mutatója az átlaghoz közelebb helyezkedik el.

2. sz. grafikon

A tőkésországok iparágai közötti kiegyenlített hatékonysági színvonal feltehetően annak következménye, hogy az ottani piaci feltételek nagyobb mértékben „kikényszerítették” a hatékonyság javítását. Mivel a tőkés szabályozórendszer elég egységes, nem tesz különbséget a vállalatok között hatékonysági szempontból (nem támogat egyes vállalatokat), a kedvezőtlen eredményű vállalatok előbb-utóbb tönkremennek. Természetesen a tőkésállam is alkalmaz protekcionista rendszabályokat (vámvédelem stb.), de ezek általában nem egyes vállalatokra vonatkoznak és feltehetően nem egyenlítik ki teljesen, legfeljebb enyhítik a hatékonyságbeli eltéréseket.

A hatékonysági elemzést a továbbiakban úgy folytattuk, hogy az iparágakat csoportokra bontottuk: egyharmadukat tekintettük kedvező hatékonyságúnak, további harmadukat átlagosnak, a harmadik harmadot pedig kedvezőtlen hatékonyságúnak. A jobb egyharmadnyi iparág hatékonysága hazai árakon számítva mintegy másfélszerese az átlagnak, és hasonló mértékben tér el a rosszabb iparágak átlagos hatékonysága is. Devizaárakon a hatékonyságkülönbség nagyobb, mégpedig rubelárakon mintegy kétszeres, dollárárakon két és fél-, háromszoros. A termelés és az erőforrások megoszlása az egyes csoportok között, a különböző árakon aránylag kevésbé tér el az egyharmados aránytól (legfeljebb 27, illetve

41% jut egy-egy csoportra). Két jellegzetes tendencia azonban megfigyelhető. *A jó és az átlagos hatékonyságú iparágak technikai felszereltsége (egy főre jutó eszközértéke) magasabb, mint az alacsonyabb hatékonyságúaké.* A másik figyelemre méltó jelenség: a választott áraktól függően nagy az eltérés a tiszta jövedelem megoszlásában. Belföldi árakon is jóval több a magasabb hatékonyságú iparágakban létrejövő hozam, mint az átlagos vagy kevésbé hatékony iparágakban. *A dolláralapon számított jobb iparágak viszont az egész dollárhozam több mint 90 százalékát termelik,* a rosszabbak ellenben csak fogyasztják. A hazai árakon számított hatékonyság tehát így is kiegyenlítettebbnek mutatkozik, mint a külföldi árak szerint számított.

Az előbbiekből következik, hogy nálunk *nagy a hatékonyságbeli eltérés az iparágak között, de hazai árrendszerünk ennek érvényesülését erősen tompítja:* akár rubel-, akár dollárárakon nagyobb hatékonyságkülönbség mutatkozik, mint a belföldi árak alapján. A kizárólag hazai árakkal végzett elemzések tehát a népgazdasági hatékonyság alakulásáról nem eléggé tájékoztatnak. (Hogy jogos-e ilyen követelmény támasztása az árrendszerrel szemben, arra még visszatérek.)

Feltehető tehát a kérdés: ha különféle árakon eltérő iparági sorrend adódik, akkor milyen alapon mondhatjuk valamelyik iparágra, hogy hatékony vagy kevésbé hatékony? Áttekintve az 1. sz. táblázatot, meg lehet állapítani, hogy *néhány iparág a legtöbb csoportosítás szerint a kedvezőbb hatékonyságúak közé tartozik, néhány pedig a legtöbb mutató szerint a kedvezőtlen hatékonyságúakhoz.* Azt hiszem az összes mérési bizonytalanságok ellenére ezeket joggal minősíthetjük hatékonyaknak vagy nem kielégítő hatékonyságúaknak. Kedvező hatékonyságú iparágak: festék-, gyógyszer-, gumi-, műanyag-, nyomdaipar, kőolaj- és földgázkitermelés. Kedvezőtlen hatékonyságú iparágak a következők: szénbányászat, egyéb ércek és ásványok bányászata, len-, kender-, jutaipar, rostkikészítő ipar, finomkerámia- és csiszolókorong-gyártás.

A csoportosításból két jellegzetes tendencia tűnik ki: a hatékonyabb iparágak csoportjában sok a könnyűvegyiparhoz tartozó iparág, míg a kitermelő iparágak inkább a kevésbé hatékony ágazatokhoz tartoznak. Az általában progresszívnek tartott gép- és nehézevegyipari ágak nem minősíthetők egyértelműen.

Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy ez a minősítés a mai helyzetre, az adott állapotra és az iparág egészére vonatkozik. Az iparágon belül vannak az ipari átlagnál hatékonyabb és kevésbé hatékony vállalatok, az egyes vállalatokon belül pedig tevékenységek. Ezen túlmenően lehet hatékony fejlesztést megvalósítani kevésbé hatékony tevékenységet folytató vállalatnál is. És fordítva: a hatékonyan dolgozó vállalat tervezhet olyan fejlesztést, amelynél — az egész népgazdaság szintjén vizsgálva — hatékonyabbat is meg lehetne valósítani.

Ennek az állításnak az alátámasztására összevetettük néhány egyedi nagyberuházás gazdaságossági számítását — amelyek az erre vonatkozó szabályozás szerint külföldi árakon és az időtényező figyelembevételével készültek — az általunk számított hatékonyság mértékével. Az összehasonlítás igazolta, hogy vannak viszonylag gazdaságos beruházások a kevésbé hatékony ágazatokban is, és megfordítva, a hatékonysági rangsor elején álló iparágakban is előfordulnak kevésbé gazdaságos beruházások.

Néhány már megvalósított, illetve folyamatban levő egyedi nagyberuházás gazdaságossági számításának összehasonlítása azt mutatta, hogy az újabban elhatározott fejlesztések kedvezőbbek, mint a régebbiek.

A hatékonyság és a komparatív előnyök kihasználása

A komparatív előnyök kihasználásáról akkor beszélhetünk, ha termékeinket külföldön úgy cseréljük, hogy a hatékonyabb iparágak *termékeiből* exportálunk többet, a kevésbé hatékony iparágak *termékeiből* pedig lehetőleg a hazai szükségletet (annak egy részét) is importból fedezzük.*

Számításaink szerint *exportunk* (főleg a szocialista relációjú export) *összetétele* hatékonysági szempontból — az export irányának megfelelő árakon értékelve — *kedvező*, bár ennek mértéke nem jelentős. A termelés 40 százalékát adó hatékonyabb iparágak szolgáltatják az export 48 százalékát, illetve a fejlett tőkésországokba irányuló export 34 százalékát. Viszont a termelés 32 százalékát adó kevésbé hatékony iparágak az export 26, ezen belül a fejlett tőkésországokba menő export 31 százalékát szolgáltatják.

Némi kedvező irányú változást jeleznek — különösen a fejlett tőkésországok viszonylatában — az export 1965—1970 közötti fejlődésére vonatkozó adatok: a hatékonyabb ágazatok termelésnövekedéséből szállítottunk többet a tőkésországokba, az export aránya a hatékonyabb ágazatok irányában toldott el.

4. sz. táblázat

Az iparágak termelése, exportja és az export fejlesztése a hatékonyság szempontjából (%)

Iparágak csoportjai hatékonyságuk szerint	A termelés megoszlása	Az összes	A fejlett tőkésországokba irányuló	Egy százalékos termelésnövekedésre jutó		Az összes	A fejlett tőkés- országba irányuló
				összes	fejlett tőkés- országba irányuló		
		export megoszlása	exportnövekedés		exportnövekmény megoszlása		
Kedvező hatékonyságú	40	48	34	1,2	4,1	43,1	43,8
Átlagos hatékonyságú	28	26	35	2,0	1,8	27,7	25,9
Kedvezőtlen hatékonyságú .	32	26	31	1,5	2,3	29,2	30,3
Összesen:	100	100	100	1,4	2,5	100,0	100,0

Importunk összetétele a komparatív előnyök szempontjából akkor kedvező, ha a kevésbé hatékony ágazatok *termékeinek* aránya nagyobb, és ha a behozatalban nő, a termelésben pedig egyidejűleg csökken a kedvezőtlen hatékonyságú ágazatok *termékeinek* az aránya. Az importban azonban sokkal korlátozottabb a komparatív előnyök érvényesítésének lehetősége, legalábbis a kitermelő ágazatok tekintetében. (Az olyan alap-

* Elvileg a komparatív előnyöket termékenként kellene számolni, de mivel az ismertett számítások iparági szinten készültek közelítésként az iparágak cserearányait hasonlítjuk össze.

és nyersanyagoknál, amelyekből nem rendelkezünk hazai bázissal, a termelésben viszont szükségeseek, elesik a komparatív előnyök realizálásának lehetősége.)

A kép teljessége végett mégis célszerű bemutatni az import alakulását is. Nálunk az import szerkezete és változása nem kedvező: a hatékonyabb iparágak *termékei* szerepelnek az importban nagyobb súllyal (nagyobbal, mint az exportban) és a növekedés is ezeknél a gyorsabb.

5. sz. táblázat

Az import megoszlása az iparágak hatékonyságával összefüggésben (%)

Iparágak csoportjai hatékonyságuk szerint	Az összes	A fejlett tőkés-országokból származó	Az importnövekmény megoszlása	
			összes	fejlett tőkés
	import megoszlása			
Kedvező hatékonyságú	52	49	52,5	56,3
Átlagos hatékonyságú	28	30	23,4	24,4
Kedvezőtlen hatékonyságú	20	21	24,1	19,3
Összes:	100	100	100,0	100,0

Szabályozórendszerünk és a hatékonyság néhány összefüggése

A negyedik ötéves terv egyik legfontosabb gazdaságpolitikai célja a hatékonyság növelése, mivel ez feltétele a hosszabb távon gyorsuló gazdasági növekedésnek és — a versenyképesség javításának eredményeként — az egyensúly, ezen belül különösen a tőkés piacokon elérhető külkereskedelmi egyensúly javításának.

A népgazdasági hatékonyság — mint már említettük — kétféleképpen javulhat: nőhet az egyes tevékenységek hatékonysága és javulhat a termelési szerkezet. A szabályozórendszernek mindkét folyamatot ösztönöznie és segítenie kell. Ennek feltételei, hogy *a)* a gazdálkodó egységek felismerjék és megkülönböztessék a hatékonyabb tevékenységet a kevésbé hatékonytól, *b)* érdekük legyen a hatékonyság javítása és *c)* rendelkezzenek a hatékonyság javításához szükséges erőforrásokkal. Gazdálkodási rendszerünkben mindhárom feltételt elsősorban a nyereség, illetve felhasználásának szabályozása közvetíti a vállalatok felé.

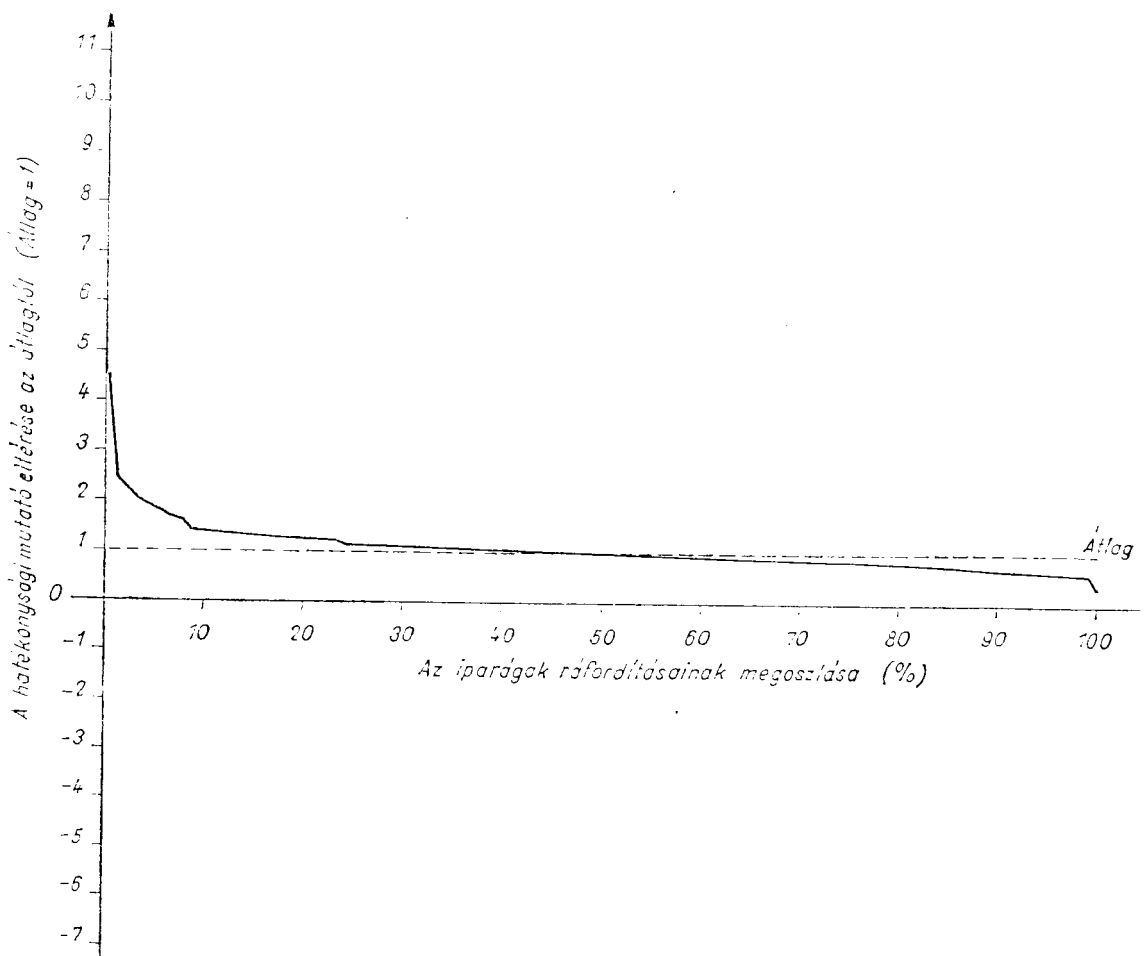
A vállalatokban a hatékonyság felismerése a nyereségesség vizsgálatán keresztül érvényesül. Joggal feltételezik ugyanis, hogy amelyik termékük ára kedvező és ezért nagyobb a nyeresége, annak nagyobb arányban való termelése, illetve a kevésbé nyereségesek termelésének korlátozása szolgálja a népgazdaság céljait. Természetesen lehetnek esetenként kivételek, de egy a nyereségérdekeltséggel összekapcsolt rendszerben ezzel ellentétes tevékenységre csak átmenetileg és adminisztratív eszközökkel lehet készíteni a gazdálkodó egységeket. Az érdekeltség azért kapcsolódik a nyereséghez, mert a vállalati nyereség növelése teszi lehetővé a dolgozók és a vezetők személyi jövedelmének emelkedését. És végül a nyereséghez kapcsolódik a fejlesztés lehetősége is: a nagyobb nyereséggel rendelkező vállalatnak lehet nagyobb és gyorsabban növekvő saját fejlesztési alapja, és ez a vállalat vehet igénybe könnyebben hitelt.

Az elmondottakból következik: *minél inkább egybeesik a népgazdasági hatékonyság és a vállalati nyereségesség, annál valószínűbb, hogy a vállalati tevékenység növeli a népgazdasági hatékonyságot.* És fordítva, minél több kevésbé hatékony ágazatban, terméken, tevékenységen nagy a nyereség, annál inkább fennáll a veszélye, hogy a vállalati tevékenység a népgazdasági célokkal ellentétes lehet. (Olyan termékek, tevékenységek fejlesztésére is jut például pénz, amelyeknél sokkal jobb befektetések adódnának a gyorsan fejlődő, korszerű termékeket gyártó ágazatokban.) Ezért, amikor nagyobb a vállalati önállóság, a döntési rendszer decentralizáltabb és ennek következtében a nyereségérdekeltség a gazdálkodásban nagy szerepet kap, *törekedni kell arra, hogy a vállalati nyereségesség és a népgazdasági hatékonyság minél inkább közeledjék egymáshoz.* (Teljes egybeesésről csak ideális gazdaságban lehetne beszélni.)

Összehasonlítva az iparágak hatékonysági szempontból történt sorolását belföldi áron a vállalati szinten számított jövedelmezőségi sorrenddel — néhány iparágtól eltekintve — elég szoros összefüggést találunk, a sorrend igen hasonló. (Lásd az 1. sz. táblázat 3.* és 6. oszlopát.) Néhány

3. sz. grafikon

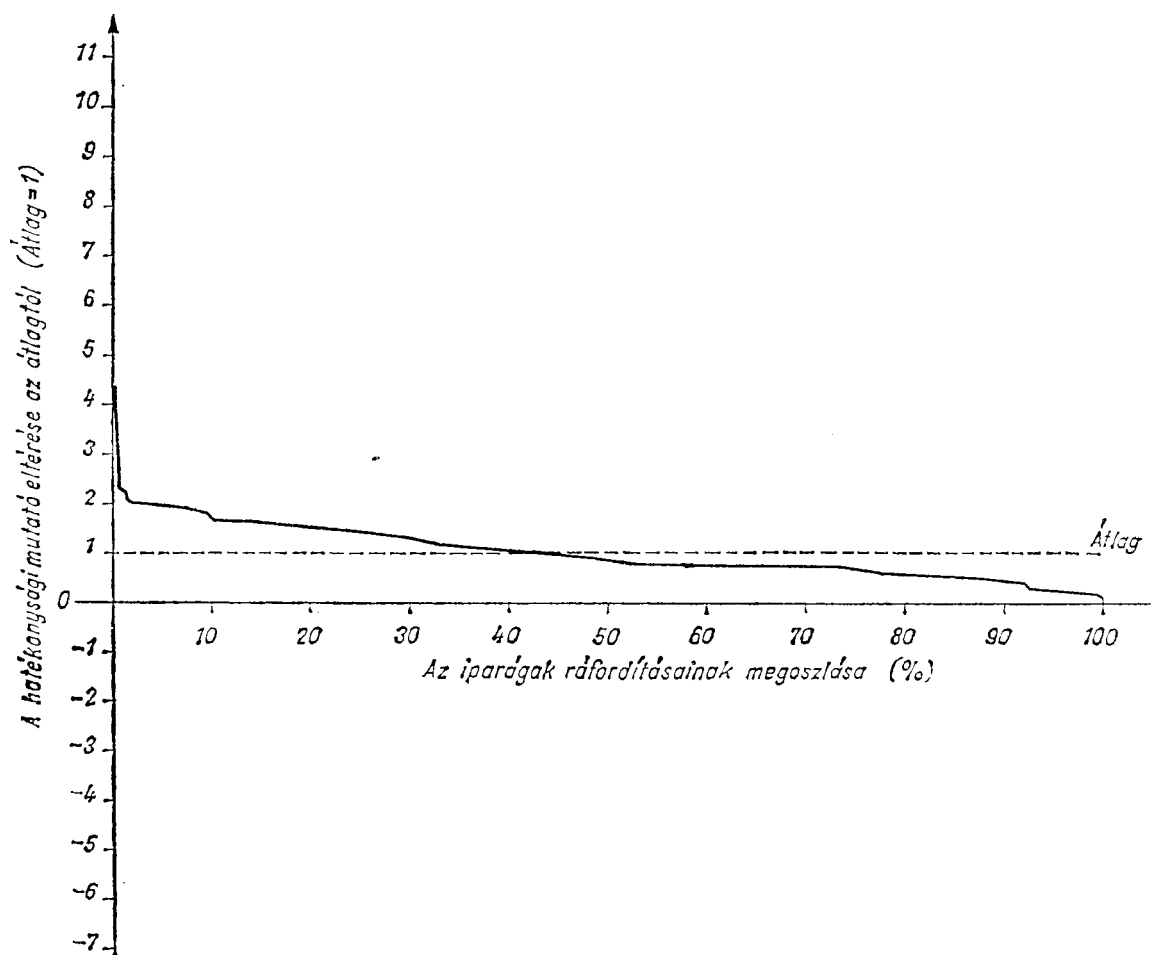
Az iparágak ráfordításainak szóródása a fejlesztési alap mutatója alapján

* A vállalati jövedelmezőség mutatójának kiszámításakor — a jövedelemszabályozás által teremtett érdekelttségnek megfelelően — a nyereséget az összes bruttó eszközértékhez és a bérek háromszorosához viszonyítottuk.

4. sz. grafikon

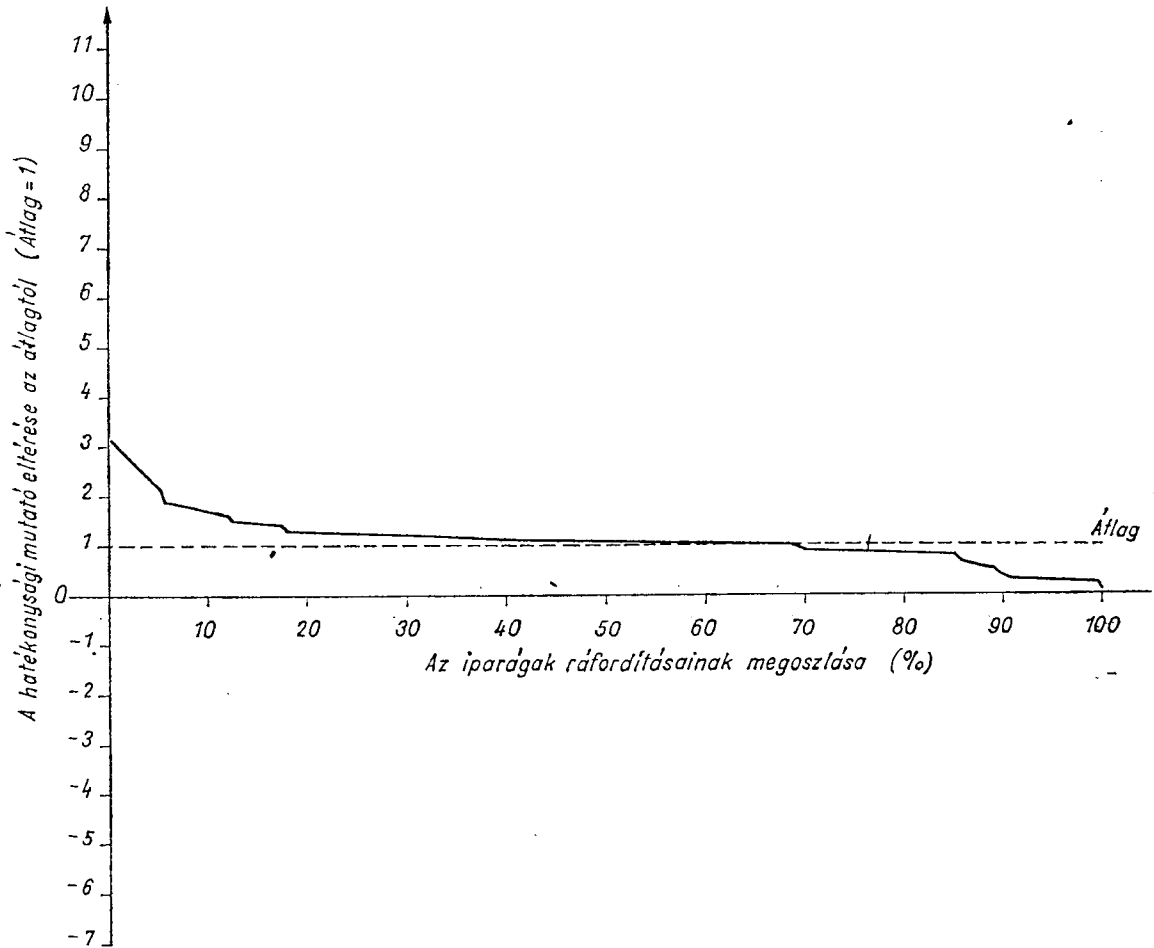
Az iparágak ráfordításainak szóródása a vállalati jövedelmezőség mutatója alapján

eltérés azért adódik: alacsony a jövedelmezősége a hatékonysági rangsorban elől elhelyezkedő kőolaj- és földgázkitermelő-, mész- és cementiparnak, valamint a színesfémkohászatnak. Ellenkező példát is láthatunk: az alacsony hatékonyságú iparágak közül jövedelmezőnek mutatkozik a kötszövőipar, a gépgyártás, a szerves és szervetlen vegyipar, de sokkal kedvezőbb a jövedelmezőségi helyzete a cipő-, az épületasztalos- és a textilruházati iparnak is. Ezek az eltérések abból adódnak, hogy a tiszta jövedelem és nyereség arányait számos preferencia téríti el.

Más a helyzet azonban, ha a hatékonyságot nemcsak belföldi, hanem külföldi árakon is összehasonlítjuk a belföldi árakon számított jövedelmezőséggel. (Lásd az 1. sz. táblázat 3., 7. és 8. oszlopát.) Ez esetben már az látható, hogy jóval több iparágban tér el a hatékonysági sorrend a jövedelmezőségitől. Kiemelkedik például a kőolaj- és földgázkitermelés, amely devizaárakon is igen hatékony, de a jövedelmezősége alacsony, mivel a tiszta jövedelem nagy részét központilag elvonjuk (de fejlesztését külön támogatjuk). A dollárárakon igen hatékonynak látszó selyemipar, bauxitbányászat, gépgyártás, alumíniumkohászat, vaskohászat, közlekedési eszközök gyártásának jövedelmezősége viszonylag alacsony. (Ezek közül néhány iparágban rubelárakon számítva is hasonló eredményre jutunk.) Figyelemre méltó körülmény, hogy az említett ágazatok termékeiket szinte kivétel nélkül nagy arányban exportálják. Fordított

5. sz. grafikon

Az iparágak ráfordításainak szóródása a nettó hatékonysági mutató alapján
(belföldi árakon)

példák is vannak. Talán legkirívóbb a kézmű- és háziipar magas jövedelmezőségével, de külföldi áron számított alacsony hatékonyságával. Hasonló a helyzet például a bőr- és cipőiparban, a textilruházati iparban stb.

Azt hiszem nem jelent új megállapítást, hogy a jövedelmezőség kiegyenlítettebb, mint az iparágak közötti hatékonyságbeli eltérés. Még kisebb azonban a szóródás, ha az iparágak fejlesztési lehetőségét vizsgáljuk (az eszközértékre jutó fejlesztési alap mutatójával), holott a saját erőből történő önfinanszírozás jelentősége, súlya iparunkban az utóbbi években egyre nő.

Úgy látszik tehát, hogy érdekeltségi viszonyaink nem eléggé szolgálják a hatékonyság növelését. Már az arányok erősen eltértenek a hatékonysági sorrendtől. A jövedelemszabályozási rendszer — elsősorban a bérarányok tartása érdekében — további kiegyenlítő hatást gyakorol részben már az egységes szabályozással, de különösen a széles körű preferenciarendszeren keresztül. Ennek is következménye, hogy a hatékony ágak gyorsabb fejlődése nehézségekbe ütközik, e vállalatok gyorsan eladósodnak.

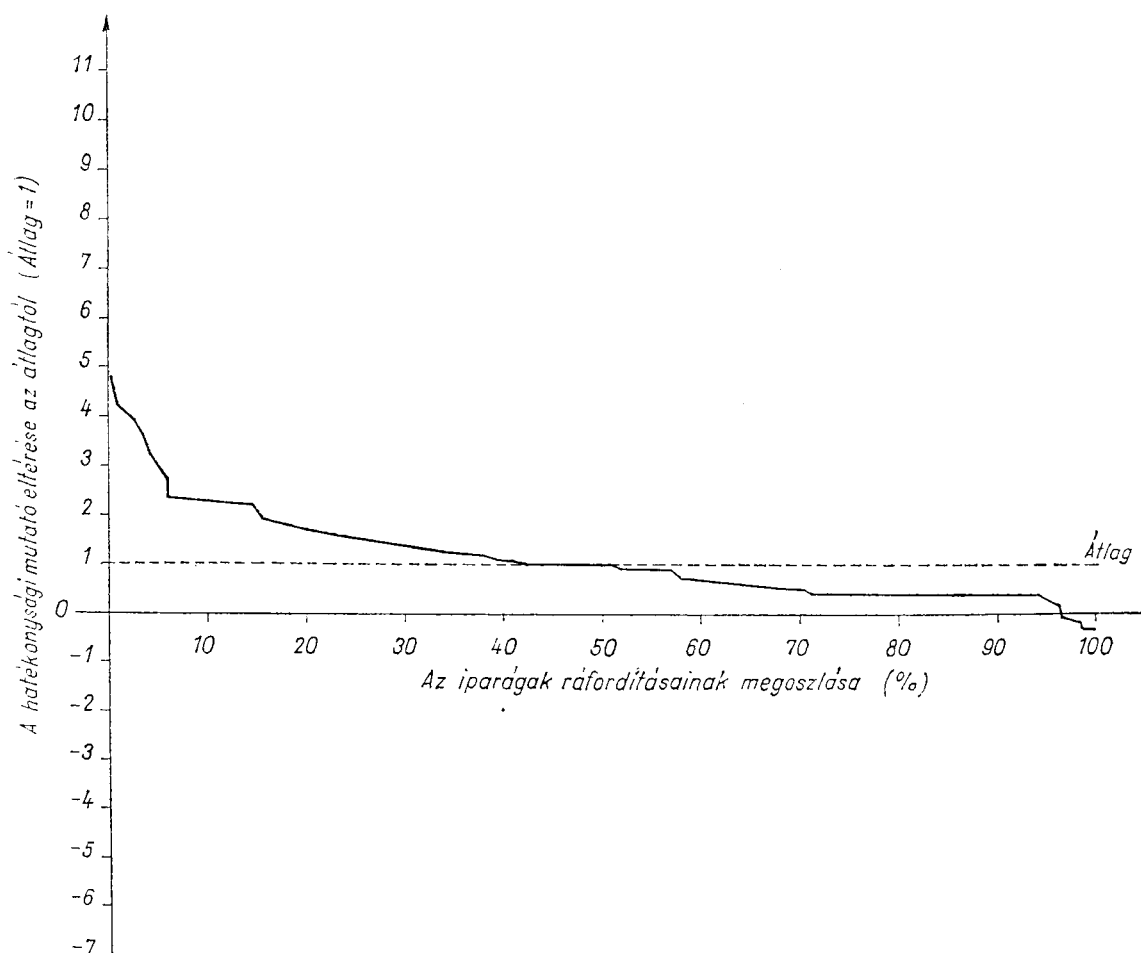
Az első kérdés, amelyet az ismertetett érdekeltségi arányok alapján fel kell tenni: vajon szükségszerű-e ilyen mértékű eltérés a népgazdasági hatékonyság és a vállalati orientáció között? Ha fejlődésében és az összes

összefüggésekkel együtt vizsgáljuk a kérdést, akkor nem szakadhatunk el a kiindulólhelyzettől: korábbi termelési feltételeink, gazdasági egyensúlyi helyzetünk, termelői és fogyasztási arányaink és szerkezetünk gátolta, hogy már a reform kezdetén a célszerű arányokat következetesen érvényesítsük. Talán bizonyos esetekben a felismerés is hiányzott, és ezért a szabályozás némely elemei részben nem szükségszerűen, hanem olyan okok miatt térnek el a célszerű megoldásoktól, amelyeken változtatni lehet, sőt kell. Felismerve tehát azt, hogy a szabályozórendszer egyes elemei ma már nem eléggé szolgálják a hatékonyság növelését szorgalmazó gazdaságpolitikát, célszerű keresni a továbbfejlődés útját.

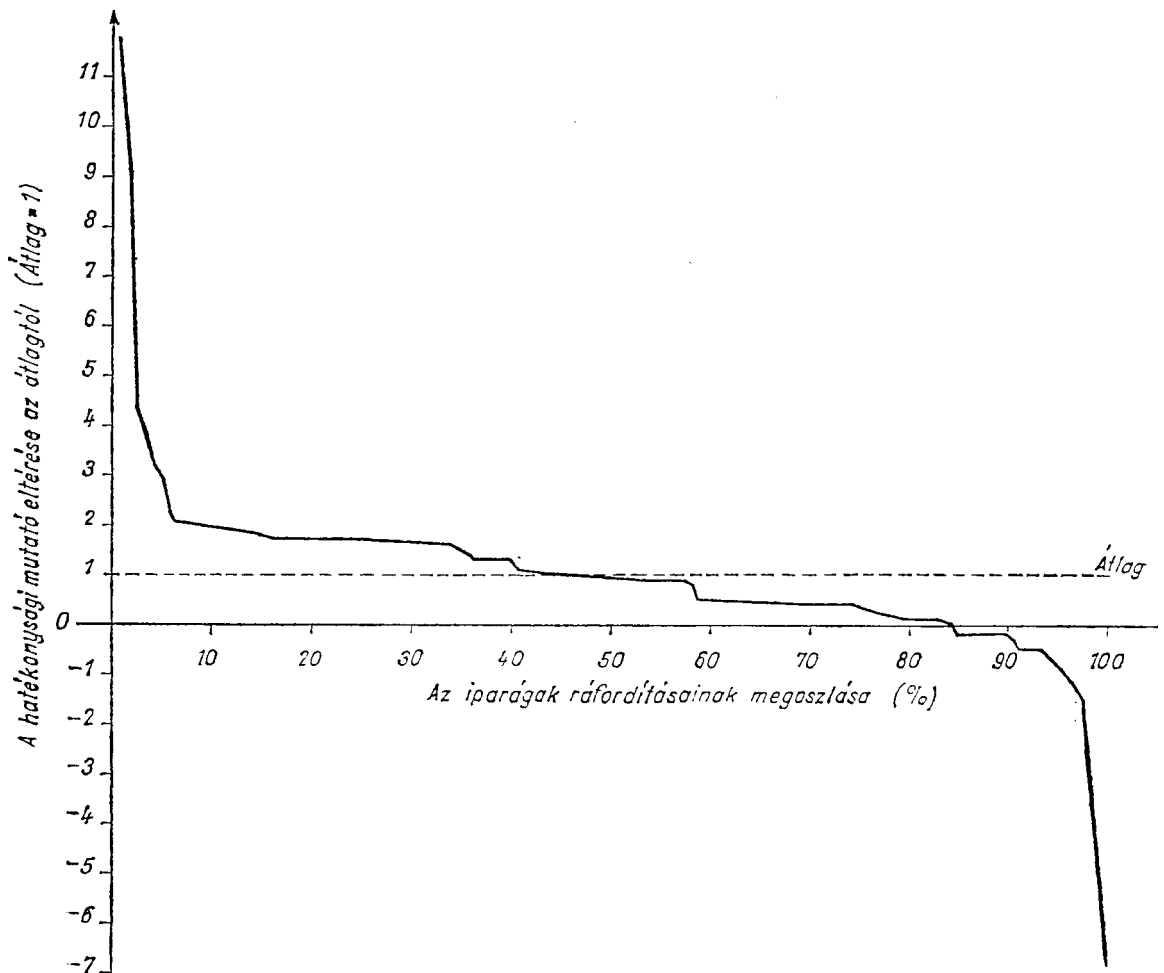
Mivel tanulmányomnak nem elsődleges célja a szabályozórendszer továbbfejlesztésére vonatkozó javaslattétel, talán megengedhető, hogy csak tézisszerűen ismertessek néhány gondolatot. Ezek talán ismétléseknek is hatnak, mivel az utóbbi időben több szerzőnél találkozhattunk hasonló elgondolásokkal és korábban már magam is felvettem hasonlóakat.*

6. sz. grafikon

Az iparágak ráfordításainak szóródása a nettó hatékonysági mutató alapján (szocialista árakon)

* Például a Közgazdasági szabályozó rendszerünk továbbfejlesztése című tanulmánykötetben (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970), Balázs Sándor több cikkében; Pirityi Ottó: Az ágazatok közötti differenciálódásról írott vitacikkében (Közgazdasági Szemle, 1971. 6. sz.), valamint Simán Miklós: Termelésünk műszaki színvonala és a gazdaságirányítás reformja című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1970. 3. sz.

7. sz. grafikon

Az iparágak ráfordításainak szóródása a nettó hatékonysági mutató alapján (tőkés árakon)

— Árarányainkat oly módon kellene javítani, hogy — nyílt gazdaság lévén és a gazdasági tisztánlátás érdekében — az árak nagyobb mértékben közeledjenek a külföldi, ténylegesen érvényesíthető árarányokhoz. Így komparatív előnyeinket jobban tudnánk érvényesíteni. Az áraknak a nemzetközi értelemben vett társadalmi ráfordításoktól való eltéréstével — kivételképpen és átmenetileg — elsősorban a fejlesztés céljait kellene szolgálni.

— Jövedelemszabályozási rendszerünk továbbfejlesztése során főként azt kellene megoldani, hogy a múltban elért eredményeket és a jövőben — a fejlesztés vagy a vállalatok eltérő fejlődési lehetősége eredményeként — elérendő nyereséget másként értékeljük, adóztatásukat és a képződő alapokat eltérő módon szabályozzuk. Ez — a hitelszféra bővítésével együtt — lehetővé tenné, hogy a fejlesztési lehetőségek a hatékonyabb, gyorsabban, dinamikusabban fejlődő ágakban legyenek nagyobbak.

— A hatékonyabb tevékenységek gyorsabb fejlesztését a szabályozórendszer továbbfejlesztése is elősegítheti (és a mainál jobban szolgálhatja a kedvezőtlen hatékonyságú tevékenységek felismerését), de a nagyon gazdaságtalan tevékenységek gyakorlati megszüntetéséhez valószínűleg a jövőben is központi intézkedésekre lesz szükség.

TALLÓS GYÖRGY:

A bankhitelezés néhány időszerű kérdéséről

Jövőre lesz negyedszázada a nagybankok államosításának. Ezt követően indult meg és rövid idő alatt be is fejeződött a szocialista tervgazdálkodás követelményeinek megfelelő bankszervezet kialakítása. A Magyar Nemzeti Bankban központosult a jegybanki tevékenység és a devizahatósági-devizagazdálkodási feladatok mellett az állami vállalatok forgóeszköz-hitelezése és számlavezetése. Később a szövetkezetek teljes pénz- és hitelgazdálkodása is a Nemzeti Bankhoz került. Az önálló Beruházási Bank alapításakor csaknem kizárólag központi (költségvetési) pénzforrásokból táplálkozó beruházások és az építőipar pénzügyi gesztora lett. A régi bankrendszerből örökségül maradt bankhálózat — többszáz (jogilag) önálló budapesti és vidéki pénzintézet — szervezetéből alakult ki a lakosság bankja: az Országos Takarékpénztár. Több mint húsz éven át a bankok alapvető funkcióikat lényegében e feladatkörök keretében látták el. A kormány 1971. június 3-i határozata nyomán olyan változások következtek be a bankszervezetben, amelyek összhangban vannak az idők folyamán módosult követelményekkel, elsősorban az 1968. január 1-vel bevezetett gazdaságirányítási rendszerrel. E határozatokat — részben a közgazdasági szakirodalomban is folytatott — sokoldalú viták előzték meg.¹

E cikk a bankhitelezésben észlelt néhány jelenséggel, köztük elsősorban a — véleményem szerint — megoldásra váró (és érett) problémákkal foglalkozik. Ezek tükrében térek ki arra, hogy az elhatározott és e hónapokban a megvalósítás szakaszában levő bankszervezeti (és munkamódszerbeli) változásoktól rövidebb vagy hosszabb idő alatt milyen hatások várhatók.

A bankhitelezés hatóköréről

A gazdasági szabályozókról folyó viták közt az árrendszer, az árszínvonal- és a jövedelemszabályozás (ezen belül a bér- és részesedési rendszer) mellett a bankhitelezés és pénzforgalom elveinek és gyakorlatának problémái kezdettől fogva az élvonalban szerepeltek. (Az utóbbi hónapokban a beruházáspolitikai és a beruházási gyakorlat problémái is „elő-

¹ A bankszervezet módosításával az utóbbi években foglalkozó cikkek közül itt az alábbiakat említem: Csikós-Nagy Béla: A szocialista gazdaság monetáris rendszere. Pénzügyi Szemle, 1968. 10. sz.; Hágelmayer István: A bankrendszer és feladatai. Pénzügyi Szemle, 1969. 2. sz.; Riesz Miklós: A tőkés jegybank hitelszabályozó tevékenységének kevésbé ismert vonásai. Pénzügyi Szemle, 1969. 3. sz.; dr. Barta Imre—dr. Kádár László: A magyar bankrendszer továbbfejlesztésének egyes kérdéseiről. Pénzügyi Szemle, 1969. 10. sz.

retörtek". Kapcsolataik a hitel- és pénzforgalmi rendszerrel eléggé szorosak.) A viták jellege és köre persze a témák különbözősége miatt is eltér. Az árrendszer és a jövedelemszabályozás ugyanis — gyakorlati kihatásaiban — közvetlenül találkozik a lakosság úgyszólván folyamatos értékítéletével. A bankhitel ezzel szemben „csak” a gazdálkodó szervek (olykor az ágazatokért felelős minisztériumok) és a bankok közti vitákban kavarja fel a kedélyeket. Távlabbi, az érintett vállalatok körén túlnyúló hatása, így például a vásárlóerő—árualap egyensúlyát közvetlenül befolyásoló szerepe a szélesebb közvéleményben azonban még nem tudatosodott eléggé. Ezért a bankok egy-egy konkrét ügyben tanúsított magatartását helyeslő vagy bíráló újságcikkek kívül a hitelezés körüli viták általában a közgazdasági szaksajtó keretei közt maradtak.

A bankhitelnek — mint gazdasági szabályozónak — a gazdaságpolitika népgazdasági tervekben rögzített fő céljait kell szolgálnia. A hitelpolitika irányelvei mind tartalmukban, mind megjelenési formájukban a népgazdasági tervek szerves kiegészítői. A bankhitelezéssel szemben az elmúlt években támasztott és jelenleg is érvényesülő legfontosabb követelmények:

— A népgazdaság pénzügyi egyensúlyának erősítése, ezen belül a hitelezés fedezetéül szolgáló pénzforrások és a hitelkihelyezések *mennyiségi és minőségi* összhangjának megvalósítása;

— Egyrészt a vállalati felhalmozás céljára szolgáló központi és decentralizált (vállalati) pénzforrások, másrészt a gazdálkodó szervek felhalmozási törekvései (döntései) közti egyensúly megfigyelése és előmozdítása;

— A jövedelmezőbb gazdálkodást szolgáló vállalati döntések segítése, a fizetőképes felhalmozási és fogyasztási kereslet — választékában is javuló — kielégítésének gyorsítása (az egyensúlyi hitelpolitika lehetőségei közt) a szelektivitás módszereinek alkalmazásával.

A bankhitelezés gyakorlatában az említett célokat a vállalati hitelképesség kritériumaiból kiindulva, elsősorban hitelezési szabályozók segítségével és csak kisebb részben számszerű korlátozások (keretek) előírásával kell és lehet a mikroszférában megvalósítani.

A bankhitelek hatókörét számokban kifejezni vagy behatárolni mindenképpen félreérthető, sőt félrevezető volna. Elegendő ennek bizonyításához arra utalni, hogy a hitelek a vállalati forgóeszközök forrásai közt általában kevesebb, mint 1/3-os részesedéssel szerepelnek. Senki sem állítja, hogy a bankhitelezés gazdasági folyamatokat befolyásoló szerepe ennek az arálynak felel meg, vagy kell hogy megfeleljen. Hiszen köztudott, hogy a hitelek egy részénél a feleknek (bank és vállalat) nincsen esetenkénti szabad mérlegelési lehetőségük (az ilyen hitel gyakorlatilag hosszabb időn át nélkülözhetetlen a vállalat normális tevékenységéhez).²

Másrészt az sem állná meg a helyét, ha a bankhitelezésért felelősök arra hivatkoznának, hogy például a rövid lejáratú eseti hitelek egy-egy évi változása³ (1970-ben például alig másfél százalék) igen csekély, s ez úton a gazdasági folyamatokra hatni alig lehet. Nem elfogadható az

² Ilyen az 1968. január 1-vel a vállalatoknak juttatott forgóalapot kiegészítő ún. forgóalappótló hitel II. körébe tartozó hitelek egy része. Ezek visszafizetésével a tervekben is csak hosszabb perspektívában, további öt-tíz év vállalati forrásainak növekedéséből számolunk, holott egyébként ilyen hosszú időre általában forgóeszközhitel nem nyújtható.

³ Az év folyamán nyújtott és a visszafizetett eseti kölcsönök egyenlege a folyósított összegekhez viszonyítva.

ilyen érv, hiszen ez a változás évenként *százmilliárd forintot meghaladó* összegű, sokezer tételből álló *hitelfolyósítások* és *-törlesztések* egyenlegként alakul ki. Azt pedig, hogy a rövid lejáratú hitel segítségével milyen jellegű gazdasági folyamatok (végső realizálás, raktárra termelés stb.) zajlanak le, a bankhitelek menetközben jelentősen befolyásolhatja, de legalábbis késedelem nélkül érzékelheti és jelezheti. Hasonló megfontolások merülhetnek fel a beruházási hiteleknel is. Itt a bankok tevékenysége nemcsak a beruházási források közt viszonylag szerényebb helyet elfoglaló hitelnyújtásra terjed ki, hanem a vállalati fejlesztési alapoknak a felhalmozási folyamat egészében való felhasználása megfigyelésére és befolyásolására is. Így tehát nagyon is körültekintően és mértéktartóan kell eljárni a bankhitelezéssel szembeni igényeknél, de a hitelezési gyakorlat eredményeinek és hiányosságainak „sommás” értékelésekor is.

Mindezt előrebocsátva is, az 1968—70. évek adatai alapján a bankhitelezésre vonatkozólag *néhány általánosítás* kockáztatható meg. Így:

— A vállalati készletnövekedés mértéke és aránya — különösen 1969—70-ben — a termeléshez és a nemzeti jövedelemhez viszonyítva a korábbinál kedvezőbben alakult. A termeléshez és realizáláshoz viszonylag kevesebb készlet volt szükséges, a forgóeszközök forgási sebessége gyorsult. Kétségtelen, hogy e folyamatban a vállalati érdekeltség mellett a fenti célokat több-kevesebb következetességgel megvalósítani igyekvő bankhitelezésnek is szerepe volt. (Ez persze azzal is egyértelmű, hogy a kedvezőtlenebb tendenciájú években is meg kell keresnünk és találnunk a készletalakulás és a hitelezés összefüggéseit.)

— A beruházások forrásai közt a vállalati saját forrásokon (a fejlesztési alapok igénybevételén) kívül az évenként folyósított bankhiteleknek is a korábbinál számottevőbb szerepük volt (az összes beruházások 12—13 százalékát fedezték bankhitelekkel). Ha a fejlesztés jellegénél, illetve a döntés körénél (állami — költségvetési) fogva a bankhitelezés alanyaként nem jelentkező beruházásokat figyelmen kívül hagyjuk, úgy a hitelszféra részesedési aránya az említetttnél nagyobb. 1970-ben a *vállalati* döntési körbe tartozó beruházások forrásainak 25,2 százaléka volt bankhitelek.⁴

A forgóeszköz-hitelezés *mechanizmusa* a vállalatok mindennapi életének szerves, nélkülözhetetlen, az anyagi folyamatok megvalósítását előmozdító része. Ennek illusztrálására megemlítem, hogy bár a rövid lejáratú eseti hitelek a vállalatok pénzforrásainak átlag csak 5—9 százalékát teszik ki, de az egy-egy évben nyújtott (és a vállalatokban olykor többszörösen „megforgatott”) *eseti* bankhitelek összege az állami vállalatok összes (átlagos) pénzforrásai kb. 40 százalékának felel meg. Sok hasznos és eredményes vállalati döntés nem valósulhatna meg, sok „pillanatnyi” (átmeneti) fizetési nehézség nem volna áthidalható az időben rendelkezésre álló bankhitelek nélkül. A továbbiakban — mindezt megállapítva — a figyelmet néhány *problémára* összpontosítom.

⁴ A fejlesztési alapokból *közvetlenül* megvalósítható vállalati beruházások nagysága, időpontja és feltételei is sok szállal kapcsolódnak az évenként képződött alapok realizálására és a későbbi évek alapjainak megelőlegezésére nyújtott rövid, illetve középlejáratú bankhitelekhez.

Vállalati felhalmozás — jövedelmezőség — hitelképesség

Gazdaságirányítási rendszerünk arra épült, hogy az eredményesség fő mércéje vállalati szinten a jövedelmezőség, melynek legátfogóbb megjelenési formája az állami támogatással vagy anélkül realizált nyereség. Ennek megfelelően a „rosszul gazdálkodó” vállalatok fő ismérvének szabályaink és gyakorlatunk a jövedelmezőség hiányát — a veszteséget — tekinti. Ezt a választóvonalat húzták meg többek közt — az érdekelt-ségi rendszerre, a hitelképességre, a vállalati gazdálkodás értékelésére, a szanálási eljárásra és más kérdésekre vonatkozó, zömmel 1967—68-ban hozott és azóta is érvényes — jogszabályaink is. Az élet azonban bizonyította, hogy ez a határ olyan igencsak keskeny patakhhoz hasonlít, amelyet még a kényelmes betonutakon is csak bukdácsolásra képes vállalatok könnyen átléphetnek. (A vállalati veszteségek például 1970-ben népgazdasági méretben nem érték el a realizált nyereség 0,5 százalékát sem.) A gyakorlatban egyre inkább más „hegygerincekre” tevődik a vízváltató. Nem véletlen, hogy a mérlegszerűen nyereséges nagyvállalatok közül az elmúlt két-három évben jó néhányat kellett burkoltan vagy nyíltan szanálni. Jogszabályaink szerint ugyanis a pillanatnyilag még nyereségesen gazdálkodó vállalatot szanálni csak kivételesen lehet. Az említett esetekben valójában a hosszabb vagy rövidebb időn át elhatározott, több évre szóló vállalati felhalmozási döntések, az azok alapjául számba vett jövedelmezőség és a ténylegesen jelentkező terhek (esedékes tartozások) közti ütközésről volt és van szó. Másképpen kifejezve: jelentős nyereséggel dolgozó vállalatoknak is „módjuk van” néhány év alatt, különböző megfontolások alapján hozott, tartalmukban differenciált, de *következményeikben* igen „sematikusnak” bizonyult döntéseikkel eladósodniuk, forrásaikat meghaladó kötelezettségeket vállalniuk.

A perspektíváért való vállalati felelősség gyengesége, sőt olykor teljes hiánya így a hitelszférában is érzékelhető. Meg kellene gondolni, hogy a vállalati hitelképesség ismert és alapján gyakorlatilag helyesnek bizonyult négy fő ismérvét: jövedelmezőség, értékesítés, fizetési kötelezettségek teljesítése és a hitel fedezettsége — nem kellene-e a jövőben az eddiginél következetesebben e tényezők *perspektivikus* szempontból való megítélésére is alkalmazni,⁵ mégpedig mind az álló-, mind a forgóeszköz-hitelezés során (esetleg a kétségtelenül csak rövid időre igénybe vett hitelek kivételével). Ez esetben nem szabad a vállalati fejlesztésialap-mérlegek olykor „nagyvonalú” optimizmusát egyedüli dokumentumnak elfogadni, hanem a *perspektivikus hitelképességet* komplex — a termelési és értékesítési folyamat több résztvevőjére is kiterjedő — elemzés alapján kellene esetleg évenként több ízben is vizsgálni.

1970-ben például, az előző évhez képest, több mint kétszeresére nőttek a fejlesztési alapjukat felhalmozási döntésekkel túlterhelő ipar-

⁵ A felsorolt ismérveket a vállalatok hitelképessége szempontjából eredetileg csak a hitel folyósításakor fennálló helyzet alapján kellett megítélni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy jövedelmezőség alatt a hitel törlesztése időpontjában megfelelő nagyságú, a visszafizetést biztosító jövedelmet kell érteni. Értékesítésnek csak a fő termékek igazolt és nyomon követhető végső realizálása tekinthető (tehát a túlzott készletlerakódás a gyártó vállalat hitelképességét is csökkentheti). A fizetési kötelezettségek teljesítését tekintve mind a szállítókkal, mind a más hitelezőkkel (például a bankokkal) szemben keletkező tartozások időben való kiegyenlítését (a jövőben várható likviditást) is mérlegelni kell. Végül a hitel fedezettségét nem elegendő azzal letudni, hogy a vállalat vagyona az igénybe vett kölcsönnek akár többszöröse is. Vizsgálni kell, hogy a szóban forgó hitel fedezetére szolgáló vállalati források (például szabad, más célra le nem kötött fejlesztési alap stb.) elégségesek-e.

vállalatok rendezést igénylő, lejárt tartozásai. Majdnem kétmilliárd forint, felhalmozási szférát terhelő tartozást kell központi forrásokból vagy vállalati tartalékokból — jó esetben későbbi évek beruházásai terhére — rendezni. Az egész népgazdaságban több mint száz gazdálkodó egység került hasonló helyzetbe. A következő évekre végzett reprezentatív vállalati felmérés az iparban az ilyen helyzetek számának várható növekedését jelzi.

Egy-egy vállalat természetesen sokféle okra hivatkozik a kialakult helyzetet előidéző tényezők számbavételekor: a vásárolt áruk áremelkedései, a beruházási többletköltségek, a forgóeszköz-szükséglet növekedése vállalaton kívüli okokból, az értékesítés tervezettnél kedvezőtlenebb alakulása stb. — egyenként sokszor még dokumentálhatók is. Tény azonban, hogy az 1970-ben jelentkező hasonló természetű feszültségek feloldása végül is 90 százalékban központi pénzalapokból (költségvetési juttatásból vagy új, felhalmozási jellegű hitelek folyósításával) történt. Így az érdekelt vállalatokat az eladósodás ténye még újabb beruházási elhatározásaikban is csak kevéssé korlátozta. 1971-ben — bár a rendezés még folyamatban van és a kormányiszervek a fedezetlen adósságcsinálás következményeire vonatkozóan a korábbinál jóval szigorúbb döntéseket hoztak —, ha a *tavalyinál kisebb* arányban is, de előreláthatólag *elkerülhetetlen* lesz a *kész helyzetek* egy részének hasonló módon való rendezése. A felhalmozási *döntések* nagy része — a forgóeszközre vonatkozóknak gyakorlatilag teljes, a fejlesztési elhatározásoknak pedig jelentős hányada — vállalati körben van. Az elmondottak szerint növekvő számú esetben e döntések végül is nem a vállalatra, hanem az állami költségvetésre és a bankokra nézve jelentenek kötelezettséget, korlátozzák cselekvési lehetőségeiket. Az érintett vállalatok és olykor felügyeleti hatóságok is úgy vélik, hogy a *döntéskor* még volt reális fedezet és az eredetileg számba vett felhalmozási forrás csak a végrehajtás során tűnt el, különböző előre nem látható tényezők hatására. Szerintük tehát nem a természetes folyamatok megindítása és megvalósulásuk borította fel a vállalati egyensúlyt, hanem a „pénz” lett kevesebb a számítottnál. A problémával makroszinten találkozó közgazdászok viszont ellenkező nézetet vallanak.⁶

Akár a pénzbőség (és az erre épülő túlkereslet), akár a beruházás tervezett költségeinek változása, akár a kivitelezők szűkös kapacitása a fő ok (ténylegesen mindegyiküknek szerepe van) — a hitelszférában a következmények jelentkeznek ugyan, de fel nem oldhatók. A bankhitel hatóköre *egymagában* nem elegendő a feszültség megszüntetéséhez. Valójában — és ez nemcsak a beruházási, de a forgóeszköz-gazdálkodási döntésekre is áll — mindeddig (néhány kirívó esettől eltekintve) gyakorlatilag a döntés lehetősége és az eredmény kockázatának vállalása nem egyenlő súllyal jelentkezett az érdekelt vállalatokban. „Érdemes” volt adósságot csinálni — a tapasztalatok legalábbis ezt bizonyították.

Mikor és milyen mértékig hárulnak jelenleg egy-egy fizetésektelembenbe torkolló vállalati döntéssorozat következményei *kizárólag* a

⁶ „A vállalati szférában ma részt vevő (visszaáramló) különböző pénzek nagyságrendje komolyan veszélyezteti a saját eszközök gazdaságos felhasználásában való érdekeltiséget. A pénzadományok, vagy az erősen kedvezményezett pénz jelenléte újra aggasztóan nagy szerepet játszik a gazdasági gondolkodásban, és ez a túlfűtöttséget, a gazdasági irrealitásokra való hajlamot is táplálja.” (Drecin József: Beruházási egyensúly, irányítási és döntési mechanizmus. Társadalmi Szemle, 1971. 6. sz. 9. l.)

döntést hozó vállalatra, illetve a döntésért közvetlenül felelős vezetőre? Gondoljunk csak az olyan sűrűn előforduló esetekre, hogy egy-egy — főleg beruházási, de olykor készletezési — döntés következtében valamilyen okból a rendelkezésre álló vállalati pénzforrásnál többre van szükség. Vezethet-e ez a gyakorlatban a szóban forgó beruházások félbehagyására, a termeléshez szükséges vagy lökésszerűen beérkező készletek kényszerű leépítésére stb.? Többnyire az eladósodás tényénél, a kialakult helyzet erejénél fogva — nem. A határidő elmúlik, a hitel lejár, a számla kiegyenlítetlen marad. És ekkor — *csakis ekkor* — megindul a „kollektív fejtörés”, amelyben a vállalat csak az *egyik* részvevő: hogyan, miből, mikor rendezzék az ügyeket? Elhatározható persze: a megalapozatlan döntések következményeit *automatikusan* annak a vállalatnak kell viselnie, amelynek hatásuk jelentkezik, feltételezve, hogy ez a „közgazdasági pedagógia” fokozatosan az említett visszasságok megszüntetéséhez vezet majd. Úgy gondolom: egyik véglet sem járható. Ma még inkább az első utat követjük: az állam, így vagy úgy, hosszabb vagy rövidebb huzavona után, a költségvetésből vagy hitelek átütetkezésével, de végső soron majd minden esetben fizet. Azt hiszem, hogy a hitelezés e kérdésben is aktívabb szerepet játszhatna a mainál. Nemcsak azzal, hogy gondosabb elemzéssel, megalapozottabb hitelbírálattal, szakszerűbb bankári magatartással csökkenti a „rózsaszínű” ígéretekre épülő hitelnyújtást, mérsékli a *rövid lejáratú* hitelként megjelenő, de valójában a vállalat tartós pénzszükségletét fedező hitelfolyósításokat, hanem azzal is, hogy a túlköltekezésekre, a reálisan várható forrásokat meghaladó döntésekre, a születőben levő többletköltségekre és túllépésekre a jelenleginél sokkal jobban, szervezettebben és korábban figyel oda. Ezzel a hitelezés még jobban segítheti a népgazdasági tervekben kitűzött célok és arányok megvalósítását.

Úgy vélem azonban: a felhalmozási szférán belül még nagyon sok a mi körülményeink közt is kihasználható, *vállalati szinten* az álló- és forgóeszközök mainál kedvezőbb arányához hozzásegítő kiaknázatlan tartalék. Legnagyobb a *készletek* — mikroszférában végrehajtható — abszolút és viszonylagos csökkentésének a lehetősége.⁷ A készletek névértéke népgazdasági szinten meghaladja a 200 milliárd forintot, az iparban pedig 100 milliárd forint körül van. Ha ezt egy-egy év — lassacskán ugyancsak a 100 milliárd forintot megközelítő összegű — népgazdasági beruházásaival vetjük egybe, úgy arra a következtetésre juthatunk, hogy a készletállomány *elvben* több mint két évi — beruházás formájában is realizálható — felhalmozás forrásait köti le. Ez is elgondolkodtató. Szemléltetőbb és a vállalati kategóriához, a hitelszféra cselekvési köréhez közelebb esik az, hogy 1968—70-ben a népgazdaságban 42 milliárd (ezen belül az iparban — élelmiszeripar nélkül — 27 milliárd) forint volt a készletek — vállalati mérlegekben kimutatott — növekedése. A *három* év alatt összesen 27 milliárd (ebből az iparban 12,5 milliárd) forint ösz-

⁷ A készletcsökkentés természetesen csak addig kívánatos, ameddig a folyamatos termelés biztonságát — ideértve a szükséges tartalékokat is — nem veszélyezteti. A rendelkezésre álló nemzetközi adatok szerint nálunk a készleteknek a bruttó nemzeti termékhez viszonyított nagysága 2—4-szerese a fejlett tőkésországokban levőkének. Az évenkénti készletnövekedés (1966—1969 között) a nemzeti jövedelemnek általában nagyobb hányadát kötötte le, mint a KGST-országok többségében. A vállalatoknál szerzett tapasztalatok igen sok konkrét adatot szolgáltatnak a túlzott készletnövekedés tényéhez és okaihoz. A készletcsökkentés lehetősége és hasznossága — mindezt figyelembe véve — aligha vitatható.

szegű beruházási bankhitelt folyósítottak a vállalatoknak és szövetkezeteknek. Eszerint az évente folyósított és (különösen a visszautasított beruházásigénylők által) joggal túl gyérnek tartott hitellehetőségeket — ha a készletnövekedés mértékét tartósan mérsékelnék a vállalatok — jelentősen bővíthetnénk. *A már meglevő készletek 5 százalékos állandó jellegű csökkentése csupán az iparban, egy teljes év beruházásihitelfolyósításának megkészszerzésére adna módot.*⁸ Annak ellenére, hogy jogszabályaink már bizonyos mértékig lehetővé teszik meghatározott feltételek teljesítése esetén a forgóalapok és a fejlesztési alapok közötti átcsoportosítást — ha ti. a vállalat bankhitelt egyáltalán nem vesz igénybe — a gyakorlatban csak egyirányú mozgás: a fejlesztési alapok forgóalap-feltöltés miatti *terhelése* figyelhető meg. Megoldásra váró feladat e folyamat reverzibilissé tétele, amelyre számos gazdasági ágban és vállalatnál, az érdekelt vállalatok, bankok és más pénzügyi szervek célratörő együttműködése esetén — véleményem szerint — gyakorlati lehetőségek vannak.⁹

A bankátszervezés egyik célja a hitelek aktív szerepének erősítése. Ez jut kifejezésre a beruházás- és a forgóeszköz-hitelezés szervezetének módosításában is. Eddig a beruházásokat — forrásuktól függetlenül — az állami vállalatok esetében a Beruházási Bank, a szövetkezeteknél a Magyar Nemzeti Bank finanszírozta. A forgóeszköz-hitelezés az építőipari és az építkezésekhez közvetlenül kapcsolódó más vállalatok kivételével a Magyar Nemzeti Bank feladata volt. Az Országos Takarékpénztár elsősorban a személyi lakásépítéseket és a fogyasztói (áruvásárlási) kölcsönöket hitelezte.

Az átszervezés után a felhalmozási célra fordítható összes vállalati forrásokat, így elsősorban a fejlesztési és más alapokat egyazon bankszerv: a Magyar Nemzeti Bank kezeli. A Nemzeti Bank látja el ágazati — vállalati tagolású egységes szervezeti keretben *valamennyi* gazdálkodó szerv *teljes* álló- és forgóeszköz-hitelezését is. Az *állami döntésű* beruházásokat — akár ingyenes, akár visszterhes (például fejlesztési kölcsön) juttatás fedezi őket — az újonnan alakuló Állami Fejlesztési Bank, a kommunális beruházásokat (ideértve a tanácsok és intézményeik beruházásait is) az Országos Takarékpénztár hálózata hitelezi és kezeli.

Így a felhalmozási folyamat pénzforgalmi-hitelezési összefüggéseit a Magyar Nemzeti Bank vállalati és ágazati szinten is teljes körűen figyelheti meg, és a korábbinál jobban befolyásolhatja is. A változás jellegét szemlélteti az 1. sz. táblázat.

Mindez azonban csak az eddiginél kedvezőbb szervezeti és munkafeltételeket teremt a jobb, eredményesebb beruházásokhoz és készlet-hitelezéshez. Több pénz ettől közvetlenül még nem lesz. A bankok és a vállalatok magatartásukban irányadóul kell hogy tekintsék a kormány elnökének az Országgyűlés 1971. júniusi ülésén tett megállapítását:

⁸ Természetesen a természetes formában már meglevő készletek egyszerű leépítése — bár rövid idő alatt látványos eredményeket is hozhat (mint például az 1965. évi selejtezési és készletleértékelési kampány) — még nem nyújthat alapot a beruházások növeléséhez. Az utánpótlási idők rövidítése, a forgóeszközök megtérülésének gyorsítása, a termelés és a forgalom jobb szervezése szabadíthatná fel a *beruházásokra ténylegesen konvertálható* felhalmozási forrásokat.

⁹ A témáról l. bővebben Tallós György: A vállalati forgóeszközök hatékonyabb felhasználásáról. Közgazdasági Szemle, 1970. 10. sz.

1. sz. táblázat

A beruházások finanszírozásának bankok közti megoszlása
1970. évi tényleges folyósítás alapján számított arányok (százalékban)

Megnevezés	Jelenlegi	Új* (1972. január 1 utáni)
	bankszervezetben	
Magyar Beruházási Bank	75	—
Állami Fejlesztési Bank	—	32
Magyar Nemzeti Bank	16	54
Országos Takarékpénztár.....	9	14
Összesen	100	100

* A részletes rendezés során az Állami Fejlesztési Bank és a Magyar Nemzeti Bank közti arányok — *nem jelentős* mértékben — még változhatnak. Egyes beruházások, illetve alapok (például út- és hídfenntartás és -felújítás, vízügyi alapok kezelése stb.) jövőbeli elhelyezkedéséről ugyanis a kézirat leadásakor végleges döntés még nem történt.

„Mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy bármennyire szeretnénk is a fejlesztést gyorsítani, a beruházásoknak korlátokat szab erőforrásaink mértéke és a kivitelező szervek teljesítőképessége. A beruházásoknál is alapvető, hogy a vállalatoknak, tanácsoknak, költségvetési szervezeteknek mennyi pénz áll rendelkezésükre”.¹⁰

Ágazati hitel-főigazgatóságok, vertikális hitelezés, vállalati pénzgazdálkodás

A vállalati álló- és forgóeszköz-hitelezés szervezeti összevonása csupán egyik láncszem a bankhitelezés hatékonyságának növeléséhez. A bevezetőben idézett — és más — közgazdasági viták anyagát is mérlegelve olyan döntés történt, hogy hazánkban az adott körülmények közt az álló- és forgóeszköz-hitelezést a jegybanki funkciókat ellátó központi pénzügyintézetben, a Magyar Nemzeti Bankban célszerű összpontosítani. Elvetették tehát az ágazati vagy más alapon szervezett külön hitelbankok létesítésére irányuló javaslatokat is. Az egy szervezetbe tömörülő monetáris politikára és a hitelfinanszírozás működési elveire vonatkozólag a határozatok megállapítják, hogy szükséges a jegybank pénz- és hitelpolitikai szabályozó szerepének erősítése. Azt is rögzítik ugyanakkor, hogy a hitelfinanszírozást végző bankszerveknek a Magyar Nemzeti Bankon belül nagyobb önállóságot kell biztosítani. Ennek célja a vállalati és ágazati bankhitelkapcsolatok erősítése, az egységes hitelrendszeren és szabályozókon belül az indokolt ágazati sajátosságok jobb és szervezettebb figyelembevétele — az egységes hitelpolitika fenntartása mellett — egyre inkább differenciált, valóban szelektív ágazati és vállalati hitelezési gyakorlat kialakítása. A cél *szervezeti* megközelítésére a Magyar Nemzeti Bankban két hitel-főigazgatóság alakul. Az *Ipari Hitel-főigazgatóság* az ipari és építőipari vállalatok hitelezését látja el. Egyúttal — azonos szervezeti egységeken belül — az egyes termelővállalatok (alágazatok, vállalati csoportok) tevékenységéhez szorosan kapcsolódó nagykereskedelmi, termelőeszköz-kereskedelmi és külkereskedelmi szervek hitelezését is végzi. Az *Élelmiszer-gazdasági Főigazgató-*

¹⁰ Népszabadság, 1971. június 24.

ság hasonló funkciókat tölt be a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. (Külön, a főigazgatóságok keretén kívüli főosztály foglalkozik a közlekedés és a szolgáltató vállalatok hitelezésével.) A főigazgatóságok létrejöttével *szervezetten valósulhat meg egyfelől a jegybanki monetáris politika, a hitelpolitika népgazdasági szintű tervezése és elemzése, másfelől a vállalatokkal (mikroszinttel) eddig is fenntartott hitelkapcsolatok közt az eddig hiányzó ún. középszintű (ágazati-népgazdasági ági) hitel- és pénzforgalmi tervezés és hitelezési gyakorlat kialakítása.* Nemcsak a hitelezés tervezése, szabályozása, elemzése szintetizálható ezután a gyakorlati munkához közelebb eső aggregátumok keretében; létrejönnek az ágazatokkal (minisztériumokkal), a funkcionális tervező-, pénzügyi és statisztikai szervek ágazati részlegeivel kialakítandó rendszeres bankkapcsolatok szervezeti előfeltételei is. A népgazdasági tervezésben a bankhitelezés tapasztalatai ágazati mélységben is az eddiginél közvetlenebbül lesznek hasznosíthatók. Sem a forgóeszköz-hitelezésnek a vállalati (ágazati) felhalmozással (készletek stb.) egyre szorosabban összefüggő kapcsolatai, sem a beruházáspolitikáé és annak finanszírozása nem nélkülözheti az ágazati szintű információáramlást és az adatok operatív hasznosítását. A hitel-főigazgatóságok összefoglaló szerveinek (ipargazdasági, illetve élelmiszer-gazdasági főosztályok) e téren sok feladatuk lesz. Az új szervezetben lehetőség nyílik *a vertikális hitelezés¹¹ előnyeinek fokozottabb kihasználására*, az eddigi tapasztalatokat felhasználva új vertikumok kiépítésére is. Mi várható ettől?

Irányítási rendszerünkben a jogok és kötelezettségek, a költségvetési befizetések és támogatások, a hitel- és kölcsönszerződések alanya általában egy-egy vállalati, szövetkezeti vagy más formában (pl. tröszt) szervezett gazdasági-jogi egység. A gazdasági folyamatok azonban az esetek túlnyomó többségében vállalatok, trösztök egész sorát kötik egybe, sőt — a még nagy számban meglevő monopolhelyzeteket figyelembe véve — láncolják egymáshoz. A szabályozórendszer némely elemei (például adókulcsok, nyereségrészesedési rendszer, a költségvetési kapcsolatok túlnyomó része stb.) a — különösen az azonos ágazatba tartozó — vállalatok közt viszonylag kevésbé differenciálnak. E szabályozóknál bizonyos általánosítás (átlagolás) szükséges is. Nem így azonban a széles értelemben vett hitelszférában, tehát a hitelforrások képződésénél, a hitel igények nagyságrendjének és összetételének megállapításakor — ide értve a vállalatközi fizetési kapcsolatokat is. Az esetek nagy részében könnyen megállapítható, hogy a vállalati döntést közvetlen vagy közvetett formában más vállalatok, például a szállítók és vevők korábbi, illetve (a döntés realizálódása szempontjából) későbbi — formailag ugyancsak „szuverén” — döntései befolyásolják, olykor egyértelműen meg is határozzák. Az érdekeltségi és szabályozórendszer „vállalat- (ágazat-) centrikus” jellege és a *tényleges* anyagi és pénzfolyamatok vertikális összefüggései, valamint az ebből eredő ellentmondások a bankhitelezés gyakorlatában napról napra észlelhetők. Eddig nem volt lehetséges szervezetten foglalkozni velük a bankokban. Bizonyos korlátok közt pedig

¹¹ Vertikális hitelezés alatt azt a hitelezési magatartást értem, amikor a bank a hitelnyújtáskor és a vállalatok tevékenységének ezzel kapcsolatos elemzésekor *nemcsak a hitelt kérő vállalat*, hanem a hozzá közvetlenül kapcsolódó szállítók és vevők (a termelés és az értékesítés egymással összefüggő és gyakorlatilag is nyomon követhető láncszemei) gazdasági helyzetét is komplex módon értékeli.

nem egy-egy vállalat, hanem egy-egy megtérülési folyamat (termelési és értékesítési ciklus) eszközigényét lehet meghatározni, megfigyelni és mérlegelni. Ezen belül az eszközök megoszlása az egyes vállalatok között a lényegyet tekintve másodlagos jelentőségű is lehet.

Feltételezhető, hogy az egymással legalábbis kimutathatóan anyagi-gazdasági kapcsolatban levő vállalati tevékenységek (például iparvállalatok közti tartós és jelentős kooperációk, ipari és kereskedelmi vállalatok rendszeres kapcsolatai stb.) folyamatos megfigyelése a hitelforrások és hiteligenyek összehangolásakor — más szóval a vállalati (felhalmozási- és forgóeszköz-) hiteligenyek nagyobb aggregátumban való vizsgálata, egy-egy gazdasági folyamat eszközsükségletének átfogóbb, nagyvonalúbb (persze nem lazább) kezelése a hitelezésben — az eszközöknek egy-egy vertikumon belüli racionálisabb elhelyezkedését és így az anyagi folyamatok jelenleginél — legalábbis viszonylag — alacsonyabb eszközsükségletét eredményezheti. Ez a vertikumhoz tartozó vállalatok összehangolt cselekvése és közös érdekeltsege révén elősegítheti a túlzottan nagy készletek fentiekben már érintett csökkentését is. A beruházási hitelezés, a vállalatok fejlesztési döntéseinek megfigyelése és kihatásainak elemzése további lehetőségeket rejt magában e módszer alkalmazására. A könnyűiparban például célszerűnek látszik a korábban már kialakított ún. bőrvetikumon¹² kívül textil-, textilkonfekció-, bútort- és papíripari hitelezési vertikum szervezése. Ezek összesen kb. 120—125, mintegy 89 milliárd Ft árbevételű a minisztériumi ipar, a nagy- és külkereskedelem, továbbá a termelőeszköz-kereskedelem kategóriába tartozó vállalatot foglalnak magukban.

A vertikális hitelezés megszervezése lehetővé teszi annak megfigyelését, hogy:

— a piaci igények és idényszerű változásaik hogyan befolyásolják a kereskedelem és az ipar kapcsolatait;

— a piaci hatások milyen közmozgásokat igényelnek: hogyan változik az eszközök elhelyezkedése a termelési és értékesítési folyamatokban. Ezzel feltehetően az ediginél inkább megelőzhető a felesleges készletek lerakódása, illetve kényszerű hitelezésük;

— miként alakul a fizetőképesség, a fizetési fegyelem és milyen intézkedésekkel (hitelezési döntésekkel) lehet itt pozitív irányú változást elérni;

— a termelés és forgalom felhalmozási és forgóeszközigenyei egymással összefüggésben hogyan változnak. Az egyes vállalatokban végrehajtott fejlesztések mennyiben felelnek meg a más — például kereskedelmi — vállalatok útján közvetített piaci igényeknek stb.

Hasonló elképzelések vannak olyan áttekinthető folyamatok vertikális finanszírozására mint például a szerszámgépek, a mezőgazdasági gépek, a vegyipari gépek, a közúti járművek, a híradástechnikai tartós fogyasztási cikkek, a gyógyszerek stb. gyártása, készletezése, nagy- és külkereskedelme. Nyilvánvaló, hogy a hitelezési vertikumok kialakításától csak ott várható eredmény, ahol az eszközök útja valóban nyomon követhető, és a hitelezéssel több vállalat eszközeinek ésszerűbb egymás

¹² A Magyar Nemzeti Bankban a bőrgyárak, a cipőgyárak, a cipőnagykereskedelem és külkereskedelem forgóeszköz-hitelezését 1968 óta egyazon bankszerv látja el. A kísérlet elszigeteltsége ellenére a módszer alkalmazása már hozott kezdeti eredményeket.

közti megosztása (jobb kihasználásuk) is elősegíthető. Ezért például a kiskereskedelmi vállalatokat, amelyek áruikat sokfelől vásárolják, *általában* elemzés-megfigyelés útján (tehát az információsrendszer keretében) célszerű a vertikumhoz kapcsolni a termékek *végső* realizálásának megfigyelése végett. Hitelezésük azonban továbbra is decentralizáltan (területi — megyei — bankszervek útján) történhet.

Más — de lényegében a vertikumhoz hasonló — lehetőség nyílik az iparvállalatok mint beruházók és az építőipar és gépipar, illetve a külkereskedelem mint a beruházások kivitelezői egymás közti pénz- és hitelkapcsolatainak egységes keretbe foglalásával. A kivitelezőknél jelentkező fizetőképes kereslet és a kivitelezési kapacitás (az utóbbi fenntartását és bővítését szolgáló álló- és forgóeszköz-hitelek) rendszeres mikroszintű ütköztetése és megfigyelése eddig az operatív bankmunkában nem volt lehetséges (másutt kezelték a fejlesztési alapokat, a forgóeszköz-hiteleket, a vállalati elszámolási számlákat, a fejlesztési hiteleket stb.). Anélkül, hogy olyan illúziókat táplálnánk, hogy a népgazdaság beruházási feszültségeit a bankok hitelezési gyakorlata képes lenne levezetni, bizonyos megfigyelésekre és ezt követően javaslatokra, illetve intézkedésekre sor kerülhet. Feltehető például: a fizetőképesként jelentkező beruházási kereslet egy részéről már a megrendelés időszakában megállapítható lesz, hogy a fejlesztési szándék és a reálisan számba vehető pénzforrások nincsenek teljesen összhangban egymással. Eddig a beruházásra fordítható pénzforrások és a kivitelezői kapacitások összhangját vállalati szinten — elsősorban a szervezeti megosztottság miatt — a hitelezés mindennapi gyakorlatában nem lehetett rendszeresen és következetesen vizsgálni. Az építőipari kapacitás túlterheléséhez vezető igényeket pedig, amelyek a többi közt az árfelhajtásokhoz vivő, monopolhelyzetet erősítik, esetleg ez úton a mostaninál korábban észlelhetnénk. Hiszen a beruházók igénye és a kivitelezők lehetőségei közt a népgazdasági szinten is mutatkozó aránytalanságok (nemcsak az építőiparban) végül is *mikroszinten jelentkező* valóságos (bár olykor csak később felismert) feszültségek ezreiben testesülnek meg.

A gyakorlati bankmunkában eddig még kevésbé alkalmazták a vállalatok bel- és külföldi gazdasági kapcsolatait egységes egészként szemlélő és értékelő hitelezési módszereket. Az a feltevés, hogy a vállalati szintű nemzetközi kooperációkat, a szocialista országok vállalataival kötött szakosítási és más együttműködési megállapodások végrehajtását esetenként — differenciált módszerekkel — a bankhittel is befolyásolni lehet. A KGST 25. ülészakán elfogadott komplex integrációs program végrehajtását a vállalatok álló- és forgóeszköz-hitelezését végző bankszervek céltudatos munkája is segítheti.

A hitelezési gyakorlatban jelenleg az a helyzet, hogy a hitel igénybe vevője — a bankok partnere — az az önálló jogi egység, amely a hitelezés alapjául szolgáló és a megtérülést biztosító eszközök felett rendelkezik. Hitelt a vállalatok elvben csak a banktól kaphatnak. Kivétel ez alól 1971 óta a kereskedelmi hitel, amelyet a vállalatok — meghatározott feltételek közt — (például legfeljebb háromnegyedévre, a fejlesztési alap terhére stb.) egymásnak nyújthatnak, továbbá a vállalati alapok tartós vagy ideiglenes átengedése. Ezek az újabb lehetőségek feltehetően hasznosan egészítik majd ki a bankhitelezést. Iparszervezetünk az egyik

oka annak, hogy — bár véleményem szerint egyáltalán nem következik belőle — az elmondottak szerint értelmezett bankhitelezés-monopólium a gyakorlatban nem érvényesül hiánytalanul. Vállalati, sőt ágazati „bankok” is kialakulnak. Mi másnak nevezhetjük például azt, hogy az évi majdnem 30 milliárd forintos árbevételű és 24 önálló vállalati egységet magában foglaló Országos Kőolaj- és Gázipari Tröszt, vagy a több mint 10 milliárd forintos értékesítési forgalmat lebonyolító, 13 — önálló mérleget készítő — nagyvállalatot egyesítő Magyar Alumíniumipari Tröszt, de a gépipar, élelmiszeripar és egyéb feldolgozó ipar számos nagyvállalata is korlátlanul rendelkezhet a keretébe tartozó vállalatok összes pénzeszközeivel. Tetszése szerint csoportosíthat át (és ezt meg is teszi) forgóalapokat és hiteleket egymással *közvetlenül* csak igen laza *gazdasági* kapcsolatban álló egységek — például a kőolaj- és gázfeltároló vállalatok s a *benzinkutakat üzemeltető* ÁFOR — között is. Erre — a szóban forgó vállalatok és gyáregységek minimális gazdálkodási önállóságát, döntéseikért viselt felelősségüket figyelembe véve — gyakran tulajdonképpen gazdasági alap, sőt ok sincs. A pénzügyi (likviditási) hiányok eltüntetése, a „lyukak betömése”, olykor pedig az egyébként kiugró veszteségek (támogatási igények) elfedése végett a trösztök és nagyvállalatok mellőzik az egyébként igénylendő, de bizonyos megkötöttségekkel járó bankhiteleket, s napról napra produkálnak ilyen példákat. *Jó-e*, ha a *fejlesztési lehetőségek* (alapok) egy-egy vállalatban, sőt ágazaton belül *indokolt összpontosítása* és a források, a *forgóeszközök* — legalábbis az érdekeltek szemében önkényesnek tetsző — *átcsoportosítása* közé egyenlőségjelet tesznek? Nem volna-e valójában helyesebb, ha — éppen a gazdasági és pénzügyi önállóság jegyében — a folyó gazdálkodás pénzforrásai és -eszközei felett — rendkívüli esetektől eltekintve — az egyébként önálló mérlegkészítésre is kötelezett vállalat rendelkezne? Ebből ugyanis az következne, hogy a bankhitelezés alanyai (a tröszt, illetve a nagyvállalat megfelelő garanciája mellett) a termelő és értékesítő tevékenységet ténylegesen végző, tehát a döntésekért és következményekért valóban és közvetlenül felelős vállalatok lehetnének. A feszültségek és hiányok ott jelentkeznének, ahol azok valóban keletkeznek. (Így például a trösztön és nagyvállalatban belüli kooperációs átadási és elszámoló árak olykor érthetetlennek látszó torzító elemei is napvilágra kerülnének.) Valószínű, hogy a bank központi és területi (megyei) hitelező szervei az új körülmények közt az eddiginél járhatóbb utakat tudnak az érdekeltektől és nagyvállalatoktól javasolni a kétségtelenül valós — és nemcsak a hitelezés hatékonyságát korlátozó — probléma megoldásához.

Preferenciák a hitelezési gyakorlatban

A szabályozórendszer az általánostól eltérő kedvezményeket széles körű és időről időre változó tartalmú preferenciák formájában biztosítja azon gazdasági célokra, amelyek az általános szabályozók alkalmazása esetén a feltételezés szerint nem, vagy csak kevéssé realizálódnának. A preferencia akkor válik a kedvezményezett számára anyagi erővé, ha mögötte anyagi tartalom, pénz is van. Ha tehát a kedvezmények révén, más elbírálás alapján többet kap vagy kevesebbet fizet, mint nem

preferált partnerei, illetve a kedvezményekben nem részesített célok megvalósítói. Az elmúlt években a hitelpolitikai irányelvek és a hitelezési gyakorlat is nagymértékben alkalmazta a preferencia és bizonyos esetekben annak ellentételeként a diszpreferencia, restriktív módszereit. Hitelezési *tilalmat* vagy korlátozást csak néhány, többnyire általánoságban megfogalmazott esetben rendeltek el. Így például: tartósan készletre (raktárra) való termelés (a kereslet hiányában), túlzott készletgyűjtés, irodaház-építés, a vidékre telepítendő üzemek fővárosi fejlesztése.

Négy év alatt összesen 52-féle preferált cél jelent meg egy vagy több éven át a hitelpolitikai irányelvek előírásai között. Célok szerinti megosztásukat szemlélteti a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

A hitelpolitikai irányelvekben preferált célok száma*

(Alkalmazási terület szerint)

Preferált célok	1968	1969	1970	1971
1. Az ipari termelés bővítése (ideértve a kiemelt programokat is).....	5	3	8	15
2. Az ipari struktúra javítása (infrastruktúra is).....	2	1	1	1
3. A kereskedelem és a szolgáltatások fejlesztése.....	4	4	4	5
4. Kommunális és szociális (munkavédelmi) célok.....	4	6	6	9
5. A mezőgazdaság fejlesztése.....	1	2	2	2
6. Külkereskedelmi célokra nyújtott kedvezmények.....	1	1	2	1
7. Egyéb preferált hitelcélok.....	—	2	3	1
Összesen.....	17	19	26	34

* Az egy vagy több éven át érvényes preferálható hitelcélok a következők voltak (zárójelben: 1968—71 között hány évben szerepel a hitelpolitikai irányelvekben).

ad 1. Az ipar arányos területi fejlesztése (4), a sütőipar fejlesztése (3), a falazóanyag-, beton- és vasbetongyártás (2), a kő- és kavicsstermelés (1), a közúti jármű-gyártás fejlesztése (2), a vas és műszaki iparcikkekben mutatkozó hiányok megszüntetését célzó ipari kapacitások bővítése (2), a korrózióvédelmet szolgáló üzemek létesítése, a korrózióvédelmi eljárásokat elősegítő licenciák és know-how-k vásárlása (1), az építőipari kapacitás növelése (technológiai fejlesztés, gépesítés) (2), az építőipar ipari háttérének, elsősorban korszerű termékekkel való bővítése (2), az alumíniumipar fejlesztése (1), a számítógépek alkalmazása (1), a számítástechnikai gépek és alkatrészek gyártása (1), a technológiai szerelés fejlesztése (1), a ruházati ipar — gépbeszerzés útján megvalósuló — rekonstrukciója (1), a bútorigar — gépbeszerzés útján megvalósuló — rekonstrukciója (1), a nyomdaipar fejlesztése (1), a szénbányászat komplex gépesítése (1), az élelmiszer-feldolgozási és -értékesítési tevékenység bővítése (2), a tej- és hús-feldolgozás fejlesztése (1), a kötszövőipar és a textilruházati ipar kapacitásbővítése (1).

ad 2. Energiamegtakarítás (1), a vállalaton belüli anyagmozgatás gépesítése (3), a földgázfelhasználási program megvalósítása (1).

ad 3. Az ellátatlan területeken kereskedelmi létesítmények építése (4), a csomagolás gépesítése (3), szállodák építése és rekonstrukciója (1), a lakossági javítás-szolgáltatás fejlesztése (4), a kis- és középüzemekről a belkereskedelem által — szerződésekkel alátámasztva — igényelt hiánycikkek termelése (1), a nagy alapterületű ABC- és iparcikk-áruházak fejlesztése (1), kereskedelmi vállalatok raktárépítése (3).

ad 4. A vízfelhasználás csökkentése (1), a gáz- és olajfelhasználás növelése (2), az életbiztonsági szempontból halaszthatatlan beruházások (2), a kommunális szolgáltatás fejlesztése (1), munkásjóléti intézmények létesítése (1), az üzemek környéke levegőjének tisztítása, vagy szennyvíztisztítás (1), vízellátás (4), csatornázás (4), előközművesítés (4), a közműépítő kapacitás fejlesztése (1), az egyéb kommunális fejlesztések (közisztaság, temetőrendezés) (1), szociális otthonok és öregek napközi otthonainak létesítése (1).

ad 5. A mezőgazdasági termékek téli tárolására alkalmas raktárak létesítése (4), szarvasmarha- és sertésférőhelyek létesítése és a meglévők korszerűsítése (3).

ad 6. A konvertibilis valutában többletbevételezt eredményező export támogatása (4), a szocialista importból származó korszerű és keresett gépek beszerzése (1).

ad 7. Vállalati formában működő kutatóintézetek beszerzéseire (2), a nem lakás jellegű létesítményeknek a lakásépítéssel, város- és községrendezéssel kapcsolatos szanálása miatt felmerülő beruházások (1), a szociális ellátás szempontjából kedvezőtlen körülmények felszámolása (1), a vikendtelkek céljaira történő parcellázás (2).

A preferenciák köre valójában még a fentieknél is szélesebb. 1969-től például hosszú lejáratú beruházási hitel csak preferált célra nyújtható. Így már a hitelnyújtás *lehetősége* is előnyt jelent. A forgóalap-feltöltés kötelezettsége alól, különböző okokból több területen (konvertibilis devizájú export, belkereskedelmi készletfeltöltés, szocialista gépimport stb.) adott kedvezmények összege 1969—70-ben két év alatt, több mint 5,7 milliárd forintot tett ki.

E széles körű preferenciarendszer hatékonyságát azonban erősen csökkenti, hogy az újabb és újabb igényekkel a rendelkezésre álló elosztható hitelforrások nem tudnak lépést tartani. Így az évről évre szaporodó preferenciák kedvezményezettjei azonos vagy lassan növekvő (amellett a korábbi évek döntéseivel már nagyrészt leterhelt) hitelkerektekből egymás közt osztozkodhatnak csak. Ez viszont érinti a különböző preferenciák kedvezményezettjeinek harcát, a nekik járó, a tervben öszszegszerűen is elkülönített („pántlikás”) célkontingensekért. Nem nehéz megjósolni, hogy e módszer további követése a felhalmozási lehetőségek bankhitellel való befolyásolását (jövedelmezőségi kritériumok érvényesítése, megtérülés gyorsasága, versenyeztetés stb.) minimálisra zsugorítaná.

3. sz. táblázat

Beruházásihitel-preferenciák és a folyósított beruházási hitelek

Megnevezés	1968	1969	1970	1971
Hitelpreferenciák száma ebből:.....	19	22	30	36
Beruházásihitel-preferenciák száma (a hitelpolitikai irányelvekben)	17	19	26	34
Beruházásihitel-folyósítások összege (milliárd Ft) .	7,2	8,1	11,8	11*

* Várható adat.

A preferencianyújtás anyagi alapjait akkor lehetne bővíteni, ha a népgazdaság számára kedvezőtlen gazdasági tevékenységek, például az államilag támogatott termelés, az elavult, rossz termelékenységgel gyártható áruk előállítás stb. gyorsabb ütemben fejlődnének vissza. A gazdaságtalan termelés visszafejlesztése azonban — különösen, ha az egész vállalatokra vagy ágazatokra vonatkoznék — csak igen lassan valósul meg. A preferenciák iránti igények növekedése és megjelenésük konkrétsága mindenesetre messze megelőzi a kedvezménynyújtás — e címen létrehozható — valóban reális alapjainak létrejöttét.

Mind nagyobb számú fejlesztési hitel-*kontingens* évenkénti előírása — egyrészt a preferenciák körének meghatározásával, másrészt a preferált célokra belüli megkülönböztetéssel (hitelkontingenssel alátámasztott és alá nem támasztott preferált célok) — gyakorlatilag oda vezet, hogy még a preferált, de kontingensekkel alá nem támasztott beruházási célokra is mind kevesebb hitel jut, a nem preferált célokra pedig úgyszólván semmi. Ebből következik, hogy a fejlesztési hitelek mindinkább a népgazdasági tervben is már kiemelt célok elérését szolgálhatják csak, és a bankhitel a — terv céljaival egyébként egybevágó — különösen hatékony vállalati döntések megvalósításához vajmi kevés segítséget nyújthat. Véleményem szerint *a mainál kevesebb számú*, de valóságos dön-

tési lehetőséget jelentő — vagyis pénzforrásokkal alátámasztott és nemcsak a tervelőírások alapján *elosztható*, hanem valódi szelekciós lehetőséget nyújtó — hitelpreferencia alkalmazása esetén lehetne csak az egyébként indokolt kívánságnak eleget tenni, hogy ti. a preferenciarendszerben a hitel a más formákban nyújtott preferenciákhoz képest a mai-nál nagyobb szerephez jusson.¹³

Az úgynevezett „saját források” szerepe — a bankhitel hatókörének korlátai

Az előzőek során olyan „rendhagyó”, bár nem elszigetelt esetekről volt szó, amikor vállalatok — általában felhalmozási jellegű döntéseikkel — végső soron központi pénzforrások felett egyoldalúan rendelkeznek. Tekintsünk most el ezektől, és vessünk egy pillantást a vállalatok forgóeszközeit rendszeresen fedező pénzforrások szerkezetére. Az a véleményem, hogy a vállalatok ún. saját pénzforrásainak¹⁴ számottevő része legalábbis vitathatóan „saját”. Valójában más vállalatok, az állam és a bankok pénzeszközeinek — a vállalatok által igénybe vett — bizonyos részei is vállalati saját forrásként jelentkeznek. A bankhitel *közvetlen* hatósugara lényegesen kisebb, mint amennyi (nagyraoszt tulajdonképpen hitelből származó) forrással a vállalatok — *közvetett* módon — sajátjukként rendelkezhetnek. Ennek szemléltetésére szolgál a vállalati forgóeszközök összetételét bemutató 4. sz. táblázat.

Már ez a táblázat is mutatja, hogy a vállalatok állandó jelleggel figyelembe vehető „egyéb tartós pénzforrásainak” aránya — mind a forgóalap-ellátottság mértékét, mind pedig a különböző csoportokba tartozó hiteleket tekintve — igen jelentős. E források összetételét egy év öt jellemző időpontjában vizsgálva, az állami *iparvállalatokban* a kép az 5. sz. táblázat szerinti.

A vállalatok folyamatosan képződő nyereségüket mint eszközeik forrását a hitelszükséglet megállapításakor megfelelően számba veszik. Itt és a források közt szereplő különböző alapoknál az a probléma, hogy a vállalat az éves nyereség elszámolása után a nyereségből képezhető alapokat akkor is nagyrészt beruházási célokra „realizálja” (a folyó termelőtevékenység hitelfinanszírozásának forrásai közül kivonja), ha emiatt növekvő tartós forgóeszköz-szükségletét (pl. készletnövekedés) részben csak hitelek útján képes forgóalapjából fedezni. A szállítóknak járó kiegyenlítetlen tartozások az adós vállalatoknál pénzforrásként jelennek meg — a hitelező ellenben, hacsak maga is nem marad adósa szállítóinak, bankhitelt vesz igénybe. (Más kérdés, hogy a vállalatok esedékes, de adott időpontban kiegyenlítetlen *követelései* a lekötött forgóeszközöket szaporítják és a pénzforrások iránti igényt növelik.)

Az egyéb pénzforrások összetevőire, a köztük nagy számban fellelhető nyílt és burkolt hitelkapcsolatokra a jövőben a bankhitelezés gyakorlatában nagyobb figyelmet kell szentelni. Valószínű, hogy a fejlesztés

¹³ „A jelenlegi és a jövőbeli hatékonyság összekapcsolásánál — a versenyképesség növelésére törekedve — a preferenciarendszer adta lehetőségekre is támaszkodni kell, de figyelemmel arra, hogy a feladat ellátásában növekvő szerepet kapjon a hitelrendszer.” Faluvégi Lajos: A szabályozási rendszer és a preferenciák. Gazdaság, 1971. 1. sz. 20. l.

¹⁴ Vállalati saját források = forgóalap + egyéb tartós pénzforrások (a 4. sz. táblázat első és második oszlopa).

A forgóeszközök forrásainak megoszlása*
(Összes források = 100)

Január 1-i adatok	Forgóalap	Egyéb tartós pénzforrások	Tartós ** jellegű hitelek	Rövid lejáratú hitelek
	1	2	3	4
1968 a	29,2	37,1	29,0	4,7
1968 b	43,1	33,6	17,7	5,6
1969 a	28,1	41,5	21,3	9,1
1969 b	39,4	38,3	15,8	6,5
1970 a	28,9	42,8	19,2	9,1
1970 b	40,7	38,2	14,4	6,7
1971 a	28,5	44,5	18,0	9,0
1971 b	41,2	38,8	13,8	6,2

a = Állami vállalatok összesen (mezőgazdaság nélkül).

b = Ipar (élelmiszeripar nélkül).

* Átlagos adatok ágazatonként viszonylag jelentős „kilengésekkel”. Így például 1970. I. 1-én az iparon belül a legmagasabb forgóalaphányad 44,9% (gépipar), a legalacsonyabb 18,7% (villamosenergia-ipar). Az egyéb tartós pénzforrások részesedése a legnagyobb a villamosenergia-ipar forrásai közt (81,2%), legkisebb a könnyűiparban (31,7%) stb.

** Forgóalappótló I. és II., továbbá középlejratú forgóalap-megelőlegezési hitelek.

Az „Egyéb tartós pénzforrások” megoszlása

Források	1970. I. 1.	1970. III. 31.	1970. VI. 30.	1970. IX. 30.	1970. XII. 31.
A fejlesztési alap forgóeszközök finanszirozó része	2,1	38,3	31,2	7,6	0,8
Egyéb alapok	5,2	9,3	9,8	11,7	5,9
Tartós passzívák*	7,2	7,4	7,7	8,9	6,4
Visszatartott nyereség	38,9	7,9	19,5	31,9	41,5
Szállítók	28,5	22,1	17,2	20,7	25,5
Egyéb passzívák**	14,5	9,9	9,6	14,3	15,6
Átmenő passzívák***	3,6	5,1	5,0	4,9	4,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Munkabér-elszámolás, adótartozás, társadalombiztosítási kötelezettség stb.

** Műszaki fejlesztési kötelezettség, letiltott bérek, fel nem vett bérek, KST-tartozások stb.

*** Bankkamat, bankköltség, bizományi költség, közszolgáltatás miatti költségek, egyéb szolgáltatások stb.

tési alapok koncentrációja a vállalatok elszámolási számláit vezető Nemzeti Bankba, e téren is differenciáltabb hitelezési magatartáshoz nyújt majd lehetőséget.

Ez és sok egyéb gyakorlati tapasztalat mutatja, hogy a hitel szerepe közvetett formában a vállalatok gazdálkodásában jóval nagyobb, mint amennyire a bankkölcsönök közvetlen nagyságából erre következtethetnénk. Mindez azt jelenti, hogy valakik (partnervállalat, költségvetés, vagy éppen a bankok) jócskán hiteleznek, csak éppen nem mindig ott, azt és akkor, mint ami a bankok és vállalatok közti közvetlen hitelkapcsolatokban ténylegesen megjelenik. Mindez, de sok más, a bankhitelezés gyakorlatában szerzett tapasztalat is időszerevé teszi az állami

költségvetés és a hitelszféra közötti, a vállalatok pénzügyi kapcsolatai tekintetében jelenleg érvényes határok helyességének a felülvizsgálatát.

Felmerül a kérdés: a költségvetés — gyakran túlzottnak minősített — gazdasági jellegű kiadásai (elsősorban a különböző termelő ártámogatások, gazdaságfejlesztési célú ingyenes és visszterhes juttatások, szubvenciók stb.) az egyik oldalon, a vállalatoknak közvetlenül nyújtható fejlesztési és forgóeszközhitel szűkössége a másikon, a pénz- és hitelkategoriók befolyásoló szerepének optimumát jelentik-e? Úgy gondolom, hogy itt a költségvetési szféra (és szabályozórendszer) bizonyos határok közt *szükségképpen* uniformizáltsága (az egyes vállalatok gyorsan változó helyzetéhez csak eseti kivételekkel képes idomulni a központi szabályozórendszer) és a hitelszféra természeténél fogva rugalmasabb, egyedi megoldási módszerei közötti választás, pontosabban az eddigi arányok változtatásának célszerűsége és igenlő esetben annak *mértéke* a probléma. Feltételezésem szerint a megfelelő forrásokkal megalapozott hitelszféra növelése (tehát a jelenleg az állami költségvetésben jelentkező, a vállalatokkal kapcsolatos gazdasági jellegű bevételek és kiadások egy részének a bankok és a vállalatok közti hitelkapcsolatok közé utalása) módot nyújtana a vállalati döntések mainál rugalmasabb, sokoldalúbb, a pénz- és hitelpolitika segítségével (és eszközeivel) való befolyásolására. Ez természetesen bővebb vizsgálatot és elemzést, szélesebb körű bizonyítást igényel, és így tovább fejtegetése messze meghaladná e cikk kereteit.

A bankhitel az elmúlt három és fél év során egyre inkább a népgazdasági és a vállalati tervek megvalósításának, a vállalatok közti szerződéses gazdasági kapcsolatok fejlesztésének serkentőjévé vált.

A figyelmet azonban nem a „mundér becsületének” védelmére, hanem a már felismert vagy a gyakorlati tapasztalatok alapján felismerhető hiányosságok megvilágítására, kiküszöbölésük lehetséges módozataira célszerű összpontosítani.

A problémák további elemzése a gazdaságpolitika, a tervezés, a bel- és külkereskedelmi egyensúly, az ágazati és vállalati monopolhelyzetek s számos más alapvető közgazdasági kérdéskomplexum vizsgálatához vezetne el. E cikk keretében azonban csak arra kísérelhettem meg választ adni, hogy a hitelezést lehet-e, és ha igen hogyan, a mi adott és közeli évekre várható gazdasági feltételeink közt a népgazdasági tervek megvalósítását segítő, alátámasztó és evégett az *anyagi döntéseket a pénz oldaláról befolyásoló, a döntést hozókat jobb megfontolásra, alaposabb mérlegelésre készítő tevékenységgé tenni.*

Véleményem szerint a felvetett és még jó néhány hasonló, a szocialista tervgazdálkodás rendszerébe harmonikusan illeszkedő lépéssel és módszerrel valószínűleg igen. Ehhez nyújthatnak majd segítséget a bankrendszer átszervezésétől várt eredmények is.

BOGNÁR JÓZSEF:

Gazdasági reform, fejlődés és stabilitás a magyar gazdaságban*

A szocialista forradalom kibontakozása előtt a kelet-európai országok gazdaságai — Nyugat-Európával összevetve — periferiális helyzetben voltak. Az iparosítás „harmadik hulláma”, amely a 19. század utolsó évtizedeiben indult el, majd a 20. század elején folytatódott, az első két hullámhoz (Nagy-Britannia, illetve Németország előretöréséhez) viszonyítva, csak nagyon korlátozott sikert ért el. Számottevő eredmények bontakoztak ki az infrastruktúra megteremtésében — az oktatástól a folyók szabályozásán át a vasútvonalak kiépítéséig —, de a félféudális társadalmi és az ennek megfelelő politikai-hatalmi szerkezet megnehezítette ezen impulzusok áttérjedését a korszerű iparágakba, valamint a mezőgazdaságba. Még az importált tőke zöme is a nem dinamikus ágazatokba áramlott.

A szocialista forradalomnak tehát nemcsak a történelmi igazságszolgáltatás és a társadalmi átalakulás nagy művét kellett elvégeznie — bár ez önmagában is igénybe veszi egy nemzet legjobb erőit. Ellenkezőleg, az új társadalomnak a háborús gazdálkodás öröklött problémáival és formáival a háta mögött iparosítania is kellett, olyan súlyos nemzetközi körülmények között, amelyek nemcsak a tőke és a technológia importját tették lehetetlenné, hanem a kölcsönös előnyök elvén felépülő normális külkereskedelem kibontakozását is. Az Egyesült Államok által iniciált és a nyugat-európai országok által átvett embargó a nemzetközi kereskedelemben szokásos árufélek 50 százaléka terjedt ki.

Az említett körülmények között kialakult gazdasági fejlődés és iparosítás csak egy erőteljesen centralizált, a jövedelemelosztást teljesen ellenőrző, a rövid lejáratú gazdaságossági szempontokat mellőző, az eszközöket szabadon átcsoportosító modell (irányítási rendszer) jegyében mehetett végbe. A társadalmi átalakulás azonban eleve lehetetlenné teszi a forradalom érdekeitől független „gazdasági központ” kialakulását. Másrészt a *gazdaság célracionális rendszer*, amelynek működésében az anyagi érdekek igen nagy szerepet játszottak, a *forradalom* viszont, amelynek eredetileg túlnyomóan gazdasági motívumai vannak, kialakulása után *értékrationális kategóriákban gondolkodik*, és többnyire kiveti soraiból azokat, akik a célracionális rendszerből fakadó érdekekre hivatkozva tempóját mérsékelni igyekeznek. Figyelembe kell venni azt is, hogy a szocializmusnak igen erős és határozott értékrendszere van, amelynek

* A szerzőnek Rómában, a Külpolitikai Intézetben 1971. június 4-én tartott előadása.

széles körű megvalósítása sok időt és anyagi eszközt igényel, de a *munkához való jogot*, azaz a teljes foglalkoztatottságot az első évektől fogva biztosítani igyekezett. Olyan országban, amelyben a munkaerő 50—80 százaléka a mezőgazdaságban van (Magyarországon 1938-ban 60 százalék volt ez az arány), az iparosítás a teljes foglalkoztatottságra való törekvés esetén csak *extenzív*, azaz munkaerő-felhasználó és tőkemegtakarító jellegű lehet.

A fejlődés e periódusában a gazdasági irányítás direktív, azaz mindenkire kötelező tervutasítások módszerével valósult meg.

A népgazdasági tervekről szólva — e problémára később még visszatérünk — különbséget kell tennünk a *gazdaságpolitikai koncepció* (célok és eszközök összefüggő elrendezése egy meghatározott időszakra vonatkozólag) és a koncepció végrehajtásának módszerei között. Ha a terv a *végrehajtás eszköze* is, előírásait az ágazatokra és vállalatokra „lebontják” és azok megvalósítását a részletekig pontosan előírják, akkor direktív tervutasításos rendszerről beszélünk.

A direktív tervutasításos rendszer a forradalmi átalakulás idején alkalmasnak bizonyult az eszközök koncentrálására, a munkaerő-eloszlás arányainak megváltoztatására (ipar és mezőgazdaság között), a teljes foglalkoztatottság biztosítására és egy új ipari struktúra meggyorsított ütemben történő kialakítására. E feladatokat külföldi tőke és technológia átvétele nélkül, olyan nemzetközi körülmények között valósította meg, amelyeket kiváló svéd közgazdászok „nyugati gazdasági hadviselésnek” (háborúnak) neveznek.

Természetesen e meggyorsított gazdasági növekedésnek — amely egy éles társadalmi forradalom és ezzel járó harcok közepette ment végbe — hátrányai és veszélyei is vannak. A történelemben azonban nem mindig nyílik (pontosabban szólva többnyire nem nyílik) mód arra, hogy egy nemzedék szabadon és széles alternatívák között válogathasson utak és lehetőségek között, ha elődei — bármilyen okból — elmaradtak a világfejlődéstől. (Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy én itt nem morális, vagy éppen elmarasztaló ítéletet szeretnék hozni „elődeink” felett, hiszen közöttük nagy számban voltak olyanok, akik az elmaradás veszélyeinek tudatában voltak, sőt igyekeztek azt megakadályozni. Magyarországon két elbukott forradalom 1848—49 és 1918—19 tanúsítja ezt. Vitathatatlan azonban, hogy ún. „vezetőosztályunk” — az arisztokrácia és a dzsentri-réteg — intellektuális görbéje hihetetlen sebességgel süllyedt a 19. század elejétől fogva.)

A társadalmi forradalommal egyidejűleg megvalósuló, meggyorsított gazdasági növekedésnek az alábbi hátrányai és veszélyei vannak:

a) Az erőszak és az adminisztratív módszerek a társadalmi élet egész területére, így a gazdaságra is kiterjednek. A gazdasági életet ebben az időszakban nem lehet az *érdekekre* felépíteni, tehát adminisztratív módszerekkel kell irányítani. A felfokozott osztályharc idején azonban a voluntarisztikus, vagy éppen irracionális központi döntések és utasítások ellen sem lehet fellépni, hiszen ilyenkor a társadalmi átalakulást ellenző csoportok és a racionális gazdálkodás érveinek megfelelően viselkedő szakemberek (közgazdászok, mérnökök, agrárszakemberek) között nem mindig tudnak különbséget tenni.

b) A direktív tervutasításos rendszer idején egy erőteljes, a gazda-

sági élet mozgását és szabályszerűségeit az államapparátus belső normáival gyakran azonosító bürokrácia épül ki, amely az átalakulás hordozójának (legkövetkezetesebb képviselőjének) érzi magát. Ez a réteg — szándékaitól függetlenül is — igyekszik megörökíteni és megerősíteni önmagát. Minden irányítási rendszernek megvan a maga belső logikája; a direktív tervutasításos rendszeré az, hogy a hiányosságok, nehézségek és zavarok okai abban rejlenek, hogy a vállalatok nincsenek mindenre utasítva. (Bizonyos minimális cselekvési szabadság ugyanis a legcentralizáltabb rendszerben is van.) Nyilvánvaló tehát, hogy a direktív rendszert totálissá kell tenni. Ha nem vált azzá, az csak annak köszönhető, hogy egyre komplexebbé és egyre interdependensebbé váló gazdaságot egyre kevésbé lehet — súlyos gazdasági és politikai zavarok megkockáztatása nélkül — direktív és totális alapon vezetni.

c) Tisztán *közgazdasági szempontból* a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a kialakult klímában gyakorlatilag semmi sem ösztönzött a hatékonyságra. Az új ipari struktúra koncepciója túlnyomóan elméleti-műszaki elgondolásokból született, hiszen kezdő iparban a gazdaságosság nemzetközi mércéjét úgysem lehet elérni, kalkulálni viszont a mesterséges árrendszer és az embargó által kialakított állapotok között nem lehetett. Ennek következtében a beruházások drágábbak voltak a tervezettnél, nagy késéssel valósultak meg (ami nemcsak költségnövekedést, hanem műszaki elavulást is okozott), és a befejezetlen beruházások állománya évről évre emelkedett. Ily módon egyensúlyhiányok keletkeztek a nemzetközi fizetési mérlegben és a fogyasztói javak piacán (hiszen a vásárlóerő a magas beruházási színvonal következtében gyorsan emelkedett); azaz egyik oldalon az áruk és eszközök befagytak, míg a másik oldalon a fizetőképes kereslet fedezetlen maradt. Utalni kell — végül — arra, hogy a mezőgazdaság az ösztönzés hiánya miatt lassan fejlődött, és ennek következtében „kiviteli dinamizmusa” radikálisan csökkent.

Ez a gazdaságpolitikai szituáció többször kényszerített ki irányváltást, de az eleinte *kizárólag* a fejlesztési célok mérséklésére (beruházások csökkentése), az egyensúly javítására (az import mérséklése útján) vagy a fogyasztói piac ellátásának bizonyos megjavítására szorított. A tapasztalatok hatása alatt lassan mérséklődött — bár egyes országokban poraiból is megelevenedett — a nehézipar túlfavorizálása, és a könnyűipar, a mezőgazdaság valamivel nagyobb támogatást kapott.

Ilyen módszerekkel bizonyos bajokat lehet mérsékelni, a feszültségeket átmenetileg lehet csökkenteni, de a gyökeres változás nem a gazdaságpolitikai, hanem az irányítási szférában termelődhet ki.

Így került sor Magyarországon is az irányítási rendszer *gyökeres reformjára*, amely 1968. január 1-én került bevezetésre.

A reform gazdasági hatása

Miben áll a magyar gazdasági reform, milyen tapasztalatokat, eredményeket és nehézségeket váltott ki? E kérdések megválaszolása során különböző megközelítési pontokat választhatunk. Mi a reform hatását széles vektorban szeretnénk megvizsgálni; így először a gazdaság és a vállalatok, azután az állami és politikai szervek szempontjából, majd végül a társadalom politikai arculatára kifejtett hatás szempontjából.

Befejezésül pedig szó esik majd azon eredményekről, problémákról és konfliktusokról is, amelyeket a reform bevezetése kiváltott.

Előjáróban szeretnék nagyon röviden említést tenni arról, hogy a magyar reform bevezetése bizonyos félreértéseket és egyoldalú interpretációkat is okozott; elsősorban egyes tőkésállamok sajtójában és elméleti szakemberek megítélésében, másrészt egyes baloldali túlzók (dogmatikusok) körében. Ezek az interpretációk a magyar reform azon komponensét emelik ki, hogy nagyobb teret enged a „piaci impulzusok” érvényesülésének és inkább igyekszik a piac követelményeihez alkalmazkodni, mint a korábbi irányítási rendszer.

Szeretnék utalni azonban arra, hogy Lenin a NEP bevezetése idején hangsúlyozta, hogy a szocializmusban nem lehet áttérni a „közvetlen termékcserére”, azaz a piacra feltétlenül szükség van. A piac szükségességét Sztálin sem tagadta, noha egyrészt a beruházási javakat nem áruként minősítette, másrészt a piac meglétének gazdasági okaival kapcsolatos magyarázata nem volt helytálló. E tévedéseit később a szovjet közgazdasági irodalom helyreigazította. A magyar reform ebben a vonatkozásban csak azt tette, amit elméletileg senki nem vont kétségbe, de a gyakorlat ezzel ellentétesen alakult: inkább alkalmazkodik a kereslethez és nem állapít meg bürokratikusán és felülről egy olyan „szükségleti hierarchiát”, amely elméleti érveket ad az iparnak arra, hogy termelését elvonatkoztassa a fogyasztói kereslettől.

A tőkésországokban működő közgazdászok egy része viszont azt feltételezi (reméli), hogy a piaci impulzusoknak tett „engedmények” végül — belső logikájuk szerint — oda vezetnek, hogy a piac diktál előbb a gazdaságvezetésnek, majd a gazdaság (a célracionális rendszer) maga alá gyúri az egész értékracionális rendszert (például egyenlőség, munkához való jog, ingyenes oktatás és egészségügy, olcsó kulturális javak és szolgáltatások stb.), és akkor visszaesünk az államkapitalizmusba. A továbbiakban azonban szólni fogok arról, hogy a nagyobb vállalati szabadság mellett az állam szerepe is erősödött — legfeljebb más gazdasági területeken és nem a tervlembontásokban —, másrészt aktívabbá vált az értékracionális rendszer tevékenysége és „nyomása” is, végül: lényegesen kibővült a munkások lehetősége a termelési és közgazdasági kérdésekhez történő hozzászólásokra (a szakszervezetek útján) és fejlődött a politikai demokrácia is, amely — a gazdaságban — a dolgozók és a közvélemény növekvő nyomását jelenti a kormányzatra az életszínvonal és a fogyasztás növelése érdekében.

Tisztán gazdasági szempontból nézve a reform annyit jelent, hogy a tőketulajdonos (pontosabban szólva a tőketulajdonosi jogokat gyakorló államhatalom) a társadalmi-népgazdasági tervet többé nem a vállalatoknak adott és mindenkire kötelező direktív utasítások útján valósítja meg. A terv tehát többé nem a végrehajtás eszköze, hanem olyan gazdaságpolitikai koncepció, amely közepes időszakra (öt évre) érvényes módon meghatározza a növekedés ütemét, megkonstruálja azon dinamikus egyensúlyviszonyokat, amelyek között a célrendszer megvalósítása és az eszközrendszer mozgósítása történik, előírja a fejlődési prioritásokat és biztosítja a technikai fejlődés meggyorsításához szükséges szellemi és anyagi feltételeket, tartalmazza az életszínvonal, a reáljövedelmek és a fogyasztás növekedéséhez nélkülözhetetlen kondíciókat, fenntartja a tel-

jes foglalkoztatottság viszonyait, végül: a belső feladatokkal összhangban álló export-import politikát prognosztizál. A terv megvalósítása azonban közgazdasági módszerekkel, azaz a súlyponteltolódásoknak megfelelő gazdasági környezet kialakításával történik.

A vállalatok és szövetkezetek (a gazdasági tevékenység institutionális keretei és alapegységei) a kereslet alakulása, az árak (a termelői, nyersanyagárakat és a beruházási javak árait is beleértve) alakulása, a munkaerő-kínálat, a belső és külső piacokra, valamint a műszaki fejlődésre adott prognózisok alapján megállapítják a termelés növekedésének ütemét és struktúrájának szükséges átalakítását abból kiindulva, hogy megfelelő nyereséget érjenek el. „Megfelelő nyereség” ebben a vonatkozásban annyit jelent, hogy a használatban levő termelőeszközök, a munkaerő és a nyereség alapján befizetett adók után a vállalatnak elegendő anyagi lehetősége maradjon a fejlődésre (beruházásokra), szociális létesítményei javítására és bővítésére, valamint dolgozói anyagi érdekeltségének biztosítására. Az anyagi érdekeltség ebben az értelemben a szokásos fizetésen és béren kívüli juttatásokat jelenti, mint például a nyereségrészesedés, kiemelt fizetések, jutalmak, az üzemi törzsgárda számára biztosított különleges juttatások stb. Ha a vállalat nagyobb beruházásokat kíván megvalósítani, úgy bankhitelt is igénybe vehet erre a célra. 1967-ben, tehát a reform bevezetése előtt, a nyereség 14 százaléka maradt a vállalatoknál, 1969-ben és 1970-ben körülbelül 50 százalék. A negyedik ötéves terv során (1971—1975) a bankhiteleket is figyelembe véve a beruházások 65 százaléka valósul meg *vállalati döntések alapján*. Jelentősen növekszik egyébként a bankrendszerben lekötött vállalati megtakarítások állománya, és ezek is elsősorban fejlesztési célokra kerülnek folyósításra. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy Marxnak abból a hatalmas jelentőségű társadalomfilozófiai megállapításából, hogy végső soron minden érték az emberi munkából fakad, kezdetben azt a helytelen gazdaságpolitikai következtetést vonták le, hogy a tőkét — az állótőkét is beleértve — és a földet ingyen — azaz használati díj nélkül — kell a vállalatoknak biztosítani. Nyilvánvaló, hogy e döntés a tőkével és a földdel, azaz a szűkében levő anyagi eszközökkel való pazarlásra vezetett.)

A vállalatok és a szövetkezetek nemcsak a termelés alakításában és a nyereség felhasználásában hoznak önálló döntéseket, hanem a beszerzés és az értékesítés kérdéseiben is. A beszerzési forrást — nyersanyagok és beruházási javak esetében — a vállalat maga állapítja meg és az értékesítésben is szabadon választhatja partnereit. A beszerzéssel és értékesítéssel kapcsolatos döntések átadása egyrészt új valutakurzus bevezetését, másrészt a külkereskedelmi jogkörök átrendezését követelte meg. Ezért a belső gazdaság költségviszonyainak jobb áttekintése végett *kizárólag* belföldi célokra olyan átszámítási kulcs került megállapításra, amelynek mércéjét az határozta meg, hogy mennyibe kerül a magyar népgazdaságnak átlagban 1 \$ (amerikai dollár) illetve 1 szovjet rubel kitermelése. Ha a vállalat termékeit szocialista vagy tőkés piacon értékesíti, akkor a kulcs alapján kiszámított forintösszeget kapja. Ha belföldi valutája megvan, úgy megbízást adhat valamely külkereskedelmi vállalatnak a szükséges nyersanyagok, félkészárúk, beruházási javak és fogyasztási cikkek importjára. Sok ipari vállalat és szövetkezet kapott

(a külső piacok jobb megdolgozása végett) önálló exportjogot, míg a megmaradó külkereskedelmi vállalatok a termelő vállalatok *bizományosai* gyanát tevékenykednek, de egyes speciális feladatok megvalósítására együtt pool-t is alakíthatnak, a kockázatok közös vállalásával és a nyereség megosztásával. A gazdasági egyensúly szempontjából itt két probléma merül fel; egyrészt az importrugalmasság egyes cikkekben nagyobb, mint az exportképeség; ilyen esetben vámok és különösen nehéz helyzetben letétek kerülnek megállapításra. (Ilyen letétrendszer vezetett be Nagy-Britannia is többször; utoljára 1967—68-ban.) Vannak — másrészt — olyan vállalkozásaink, illetve exportcikkeink, amelyek magasabb áron termelik a dollárt vagy a rubelt, mint a népgazdasági átlag (a dollár esetében 60 forint, a rubel esetében 40 forint), de a kivitel nem állítható le, nem tilalmazható, hiszen gazdaságosabban előállított exportképes árukkal *pillanatnyilag* nem rendelkezünk. Ilyen esetekben a Pénzügyminisztérium az illetékes vállalatokkal és szövetkezetekkel történő tárgyalás és megegyezés alapján *degresszív* (évről évre csökkenő) szubvenciót állapít meg és a vállalatnak csökkentenie kell a költségeket, vagy gazdaságos termékekkel kell felváltania a gazdaságtalant.

A technikai fejlődés meggyorsítása és más tényezők is szabadabb ármozgást kívánnak. Ezért az áraknak körülbelül 30 százaléka az eladók és a vevők közötti szabad alku tárgyát képezi. Az életszínvonalat lényegesen befolyásoló, illetve a közgazdasági szempontból széles hatást kifejítő cikkek esetében az árakat továbbra is a kormány állapítja meg az erre a célra létesített államtitkárság (állami főhatóság) útján. Az árpolitikát két szempontból érték közgazdaságilag indokolt bírálatok: egyrészt amiatt, mert az új technika viszonylag drága és a munkaerő olcsó, másrészt amiatt, hogy a mezőgazdasági árak az ipari árakhoz viszonyítva alacsonyok. Az utóbbi problémát már kiküszöbölték, a mezőgazdasági lakosság jövedelme utolérte az ipari munkásságét. *Általános ipari árreform* bevezetése túlságosan sok kockázatot rejtett volna magában, ezért az árrendszer egyes negatív hatásait eddig inkább konkrét formában mérsékeltek (átlagbér-ellenőrzési rendszer megszüntetése, termelőeszközökre kivetett vámok, illetve letétek csökkentése stb.).

Eddig a szabad árak szférája *megközelítőleg* biztosította a szükséges rugalmasságot, míg a hatóságilag rögzített árak megakadályozták, hogy túlzott áremelkedésekre vagy inflációra kerüljön sor. Az iparvállalatok által megállapított árak 1968 és 1970 között mindössze 2,5 százalékkal emelkedtek, a fogyasztási cikkek árai viszont csak 2 százalékkal. 1970 második felétől két jelentős és eddig megoldatlan probléma merült fel: az első az építőipari árak emelkedése mind a beruházási javak piacán, mind a lakásépítkezésben („túlkereslet” jelentkezése miatt), a másik a világkereskedelmi (importárak) lényeges emelkedése a tőkés piacokon. Az utóbbi körülményt enyhíti, hogy a KGST-piacon a szerződéses árak szilárdak, de ennek ellenére igazán kielégítő megoldást nem lehet találni; mert mind a költségvetési deficit növekedése, mind az áremelkedések áthárítása (az utóbbi inkább politikai szempontból) veszélyes. Amennyiben az áremelkedések hatásait rendszeresen elhárítják vagy lefékezik, úgy évi 4—5 százalékos importár-emelkedés esetén a vállalatok megint mesterséges környezetbe (üvegházba) kerülnének és a nyersanyagokkal való pazarlás újra megindulna.

Végül a vállalati szférában végbement változásokhoz tartozik az is, hogy a kormányzat többé nem kedvezményezi az állami szektort a szervezetekkel szemben. Más megközelítéssel élve: a szervezetek az állami vállalatokkal egyenlő jogállást kaptak.

A reform az állami és politikai szervek szempontjából

A gazdasági reform során azon hatalom egy része, amely az állami szervek kezében volt, *a vállalatokra helyeződött át*. Statikus gondolkodásmód esetén azt kell feltételeznünk, hogy az állam (más megközelítéssel élve: az emberek azon csoportja, akik az állami szervekben dolgoznak) hatalmat veszített, a vállalatok viszont hatalmat nyertek.

Ilyen kérdéseket azonban sohasem szabad statikus alapon megközelíteni, hiszen a társadalom és a gazdaság egyaránt *dinamikus*. A valóságban inkább a hatalomról való gondolkozás, a kormányzat feladatairól és szerepéről vallott nézetek változtak meg. A korábbi felfogásban az állam nemcsak iniciált, hanem utasított, ellenőrizte a végrehajtást és ezáltal a vállalatnak — bizonyos értelemben — hatósági tekintélyt és jogkört biztosított. Ma az állam iniciáló szerepe mellett előtérbe került a *döntőbírói jogkör*, hiszen a célracionális és értékracionális rendszerek sok tekintetben konfliktáló követeléseik között *kompromisszumot* (egyensúlyt) kell létrehozni. Növekedett a közvélemény, a szakszervezet, a hírközlő szervek (televízió, rádió, sajtó) nyomása és befolyása. A célracionális rendszer (a gazdaság) ezzel szemben arra törekszik, hogy nagyobb tekintélyt és befolyást vívjon ki a maga számára, és olyan társadalmi klímát alakítson ki, amelyben saját mozgástörvényeit követheti. E két követelményrendszer között — amelyeket különböző társadalmi és politikai intézmények testesítenek meg — a kormánynak tervidőszakról tervidőszakra, költségvetésről költségvetésre, problémáról problémára egyensúlyt kell teremtenie. Az egyensúly fogalmát itt a legszélesebben értelmezem; azaz a politikai, társadalmi és gazdasági egyensúlyt egyaránt beleérttem. Melyik államnak van a *dolog lényegét* (azaz a szándékok és a megvalósulás közötti viszonyt) tekintve nagyobb hatalma: az iniciáló és közvetlenül utasító, ezáltal az ellentétes erők mozgását közvetlenül, vagy közvetve fékező államnak-e, vagy az iniciáló-döntőbírói hatalomnak? A mi tapasztalataink azt igazolják, hogy az utóbbinak; bár az államvezetés ebben az esetben mást jelent és a vezetésben közreműködő személyekkel szemben másféle követelményeket támaszt.

A döntőbírói szerepkörön túlmenően is szeretnék néhány olyan tényezőt és tevékenységet megemlíteni, amelyben az államhatalom (a kormányzat) szerepe és befolyása lényegesen nagyobb, mint korábban volt:

a) A reform óta a jövedelmek újraelosztása egyre fontosabbá válik. Az államnak a helyes és igazságos jövedelemelosztás végett el is kell vonnia a jövedelmek egy részét (adózás), és át is kell csoportosítani azokat — a költségvetésen keresztül — más célokra. Ezt a korábbiakhoz képest méreteiben nagyon megnövekedett — azaz minőségileg is új — feladatot azért kell megvalósítania, mert a jövedelmek átáramlása a lakosság egyes rétegeitől más rétegeihez nem kívánatos elosztási arányokat hoz vagy hozhatna létre.

b) A különböző gazdasági (ipari-mezőgazdasági) minisztériumok valóságos modern információs központokká váltak. Közismert, történelmileg igazolható, korunkban pedig felerősödő tény, hogy az információs központok mindenkor hatalmi központok is. Jó információk birtokában könnyebb helyes döntéseket hozni, mint azok nélkül.

c) A végrehajtó hatalom maradt és marad az infrastruktúra gazdája. Az a körülmény, hogy az államhatalomnak kevesebbet kell gazdasági kérdésekkel foglalkoznia, új erőket szabadított fel és új lendületet adott ennek a tevékenységnek, amely különben a termelékenység és a hatékonyság szempontjából is annyira fontos.

d) Az a körülmény, hogy a monetáris eszközök nem követik többé *mechanikusan* a központi direktívák rendszerét, megérlelte egy új pénzügyi politika szükségességét. Más megközelítéssel élve azt mondhatjuk, hogy a gazdasági tevékenységek irányításában, befolyásolásában és a klíma kialakításában a *monetáris eszközök* igen lényeges szerepet játszanak. Tudjuk, hogy a monetáris eszközök sikeres alkalmazásának bizonyos korlátai is vannak (ezt egyébként a nyugati gazdaságok mai helyzete és problémái is igazolják); ennek ellenére kellő körültekintéssel és differenciáltsággal (szeléktíve) történő felhasználásuk esetén jelentőségük ma is óriási. Természetesen alkalmazásukat sem a természetes folyamatoktól, sem a politikától (pontosabban szólva: a monetáris eszközök által kifejtett politikai-társadalmi hatásoktól) nem lehet elválasztani. Vannak-e azonban a gazdaságban olyan lényeges eszközök, módszerek vagy folyamatok, amelyek a politikától szeparálhatók?

Végül utalni kell arra, hogy a legnagyobb és technológiailag legfontosabb beruházások — az öntözőművek létesítésétől a számítógép-programig — változatlanul az állam kezében vannak.

A társadalom politikai arculatának átalakulása és a szocialista demokrácia erősítése

A politikai demokrácia erősödését az alábbi tényezők tették lehetővé:

a) Az a körülmény, hogy a társadalmi tevékenység egyik legfontosabb területét (alrendszerét, mint a kibernetikusok mondanák) a *gazdaságot* a vállalati és egyéni érdekekre építették fel, széles területen küszöbölte ki az adminisztratív intézkedések és az erőszak szükségességét. Korábban ugyanis a politikailag elkötelezett réteg fegyelmezett módon igyekezett követni a tervutasításokat, de a politikailag el nem kötelezett vagy neutrális rétegeket — az anyagi érdekeltség hiánya, illetve kezdetleges volta miatt — csak politikai módszerekkel vagy erőszakkal lehetett rávenni a megfelelő gazdasági magatartás kialakítására. Forradalmi időszakban ez még elviselhető (különösen rövidebb időn át és súlyos veszélyek idején), illetve elkerülhetetlen, hosszabb időszakot alapul véve azonban a gazdaságot közgazdasági eszközökkel kell irányítani. E posztulátum megvalósulása a gazdasági reformban, a társadalmi tevékenység széles területén kapcsolta ki az adminisztratív módszerek és az erőszak szükségességét. Ilyen értelemben a reform önmagában is kedvező alapot teremtett a politikai demokrácia fejlődéséhez.

b) Ezzel párhuzamosan a kormányzati tevékenység döntőbíráskodás-ként történő felfogása lehetővé tette, sőt előmozdította és támogatta a szocializmuson belüli alternatív megoldások politikai, társadalmi és gazdasági fórumokon történő kifejtését. Korábban ugyanis az volt a felfogás, hogy a szocializmuson belül ugyanazon kérdésnek csak egy optimális megoldása lehetséges. A gazdasági reform és a gazdaságpolitikai prioritások helyes kialakítása különböző alternatívákat hozott mozgásba, és egy bizonyos idő múltán a vezetőszervek (állam, tanácsi szervek) természetesen érezték, majd követelményként állították az apparátus vagy más javaslattevők elé, hogy különböző variánsokat dolgozzanak ki és terjesszenek elő. Ez a körülmény azt eredményezte, hogy a legkülönbözőbb kérdésekről — a szocializmus által emelt korlátok között — viták alakultak ki, ellentétes nézőpontok kaptak hangot, ami az emberek gondolkodásmódját árnyaltabbá tette.

c) A vállalatvezetők hatalmának és jogkörének megnövelése *demokratikus ellensúlyok* létesítését követelte meg a dolgozók védelmében. Magyarországon nem került sor munkástanácsok létesítésére, mivel a közgazdászoknak és a vezetésnek egyaránt az volt a véleménye, hogy előbb a vezetés szakszerűségét kell megerősíteni és biztosítani. Figyelembe kellett venni ugyanis, hogy a vállalatvezetőnek (managernek) sok olyan kérdésben kell helyes döntést hoznia, amely korábban nem tartozott a hatáskörébe, illetve közgazdasági értelemben kevés szakszerűséggel intéződött. Ezért a *demokratikus ellensúly* szerepét a szakszervezetek játsszák, amelyek a „klasszikus érdekképviselői funkciókat” látják el. A gazdasági reform bevezetése óta a szakszervezetek tekintélye a társadalomban és az üzemekben egyaránt megszilárdult, és állásfoglalásukkal minden lényeges gazdasági, szociális és jövedelempolitikai kérdés eldöntésénél számolni kell.

d) Megerősödött a törvényhozó hatalom szerepe és befolyása a végrehajtó hatalomra. Az országgyűlés szakbizottságai nemcsak az egyes törvények előkészítésében működnek közre, hanem az ország közvéleményét foglalkoztató legfontosabb kérdésekben rendszeresen beszámolattadják a tárcákat. A plénum ülésein is megélnékültek a viták, gyakoriak az ellenvélemények és nagyobb szerephez jutott az interpellációs jog.

Hasonló fejlődés megy végbe a tanácsoknál is, amelyek alaposabban és bátrabban ellenőrzik — választóik képviselőjében — a végrehajtó bizottság munkáját.

A jakobinusokról azt állítják a történészek és szociológusok, hogy a nagyobb gazdasági szabadság érdekében többször „megszorították” a politikai jogokat. Bizonyos történelmi helyzetekben elképzelhető természetesen a politikai és a gazdasági irányvonal ellentétes alakulása (nemzetközi okokból vagy a belső viszonyok hatása alatt), a konszolidált szocialista társadalomban azonban — a mi tapasztalatunk szerint — a nagyobb gazdasági és politikai szabadság trendjei feltételezik és erősítik egymást. (A *trend* kifejezést azért használjuk, mert a ciklikus ingadozások lehetőségét 3—4 évi tapasztalat alapján nem lehet kizárni.)

Problémák, tapasztalatok és eredmények

E kérdésekről szólva különbséget teszünk problémák és problémák, tapasztalatok és tapasztalatok között. Egyes problémák ugyanis a szocialista társadalom azon fejlődési fázisára jellemzők, amelyek a gazdaságnak a társadalmi tevékenységek körébe történt, a hatékonyság és intenzitás növelését célzó „új beillesztéséből” adódnak. Más problémák ezzel szemben minden gazdaságban lehetségesek és felléphetnek, amely a fejlődés meggyorsítása (intenzifikálása) érdekében erőteljesen növeli az anyagi érdekeltséget, azaz felduzzasztja a belső keresletet. Az ilyen jellegű gazdaságpolitikai problémák alakulásának és lefolyásának is vannak bizonyos *sajátosságai* a szocialista gazdaságban, de mégsem mondhatjuk, hogy kizárólag vagy elsősorban a szocializmusra jellemző folyamatokkal állunk szemben.

Kezdjük a sort a problémák első csoportjával. Erőteljesen növekedett — bár kölcsönös kompromisszumokkal eddig levezethetőnek bizonyult — az érték- és célracionális rendszerek ütközése. A célracionális rendszer társadalmilag megerősödött; egyrészt azért, mert a vezetés és a tömegek jelentős része belátta, hogy az intenzív fejlődés periódusában a gazdaságban új hajtóerőkre van szükség, másrészt, mert egy felgyorsult világfejlődésben a döntési szabadság is csak *látszólagos*: vagy képesek vagyunk versenyben maradni, vagy ismét elmaradunk, és ennek következményeit „nemzeti emlékezetünk” már jól ismeri. Erősödött a reform révén a közgazdászok helyzete és pozíciója is, akik a racionális gazdálkodás normáit igyekeznek megszilárdítani a gazdaságban és elfogadtatni a közvéleménnyel.

Az értékracionális rendszer azonban egyrészt a szocialista társadalom sajátos értékrendszerénél, másrészt a magyar történelmi hagyományok erejénél fogva egyaránt szívós. Természetesen az érdekek, a gondolkodásmód és a motiváció szempontjából jelentős különbségek vannak egy író (művész) és egy régi szakszervezeti tag (mozgalmi ember) között. Az írók és művészek azonban minden (szinte minden) társadalomban a célracionális rendszer ellen vannak és az értékek hierarchiáját saját művészetükből deriválják. A régi szakszervezeti tag viszont az egyenlőség elvét védelmezi, a jövedelmi differenciálódással szemben. Erősödőben van a munkásság fellépése is, hiszen az utóbbi időben a mezőgazdaság, illetve a parasztság jövedelmei gyorsabban nőttek. Ilyen módon ugyan kiegyenlítődés történt és korábbi aránytalanságok szűntek meg, de közismert, hogy a változó (mozgó) tényezőkre az emberek érzékenyebbek, mint a változatlanokra. Ez a helyzet — hiszen az élet mindig ellentmondásos — segítette a bérgazdálkodás bizonyos merevségeinek feloldásában és a stabil munkaerő (törzsgárda) anyagi és erkölcsi megbecsülésének növelésében.

Az áremelkedések miatt — amelyek azelőtt is voltak, legfeljebb ritkábban és nagyobbak, de kevesebbet beszéltek nyíltan róluk — különösen a nyugdíjasok aggódtak (a 60 éven felüliek kb. 15 százalékát jelentik a társadalomnak), és ezért ők *automatikusan* évi 2 százalékos nyugdíj-emelésben részesülnek.

Az értékracionális rendszer hívei egyet nehezen akarnak belátni, azt ugyanis, hogy az értékrendszer működéséhez szükséges anyagi javakat a célracionális rendszer körforgása hozza létre; de a célracionális

rendszer hatékony működésének is megvannak a feltételei. Bármilyen módon is gondolkozunk e feltételekről: szeretjük, természetesnek vesszük vagy éppen ellenszenvvel viseltetünk irántuk — figyelmen kívül nem lehet hagyni őket. Vitathatatlan természetesen — és talán ez a körülmény izgatja leginkább az értékracionális rendszer képviselőit —, hogy a több anyagi jószág *önmagában* még nem teszi boldoggá az embereket. Igaz, hogy hiányuk viszont mindenkit felháborít . . . !

A gazdaságpolitikai problémák lényegét az alábbiakban foglalhatom össze:

Meggyorsítható és intenzifikálható-e a gazdasági növekedés a teljes foglalkoztatottság fenntartása, az egyensúlyviszonyok megőrzése és a belföldi viszonylagos valutastabilitás fenntartása mellett? A keresletnek ugyanis a növekedés meggyorsítása és intenzifikálása esetén feltétlenül növekednie kell mind a beruházási javak, mind a fogyasztási áruk piacán. Technikailag közepesen fejlett és nyersanyagokban szegény országban a beruházási kereslet növekedése esetén az importelaszticitás ugrás-szerűen növekszik. A beruházási tevékenység részben építkezés — és az építőipar ma minden fejlett tőkésországban az egyensúlyhiány egyik oka és az infláció (inflatórikus folyamatok) egyik mozgatója.

A belső piac (elsősorban a beruházási piac) hiányai és a növekvő importelaszticitás nagy nyomást fejtenek ki a költségvetésre. A költségvetés terhei — viszont — egyéb okokból (infrastruktúra, fizetésemelések, építkezési költségek stb.) ugyancsak emelkednek.

Szeretném hangsúlyozni, hogy e jelenségek inkább veszélyek és tendenciák, mint élő folyamatok, mert az első három esztendőben exportdinamikánk felülmúlta az importdinamikát, a költségvetés hiánya olyan minimális volt, ami — termelőeszközökkel rendelkező (gazdálkodó) állam esetében — tolerálható, az árak pedig kevesebbet emelkedtek, mint vártuk. Ennek ellenére egyik alapvető gazdaságpolitikai problémánk nagyon hasonlít a fejlett tőkésországokéhoz: fékezni (restringálni) nagyon nehezen tudunk, ha erre szükség lesz, vagy lenne.

Kétségtelen, hogy a gazdasági reform sok olyan új erőt és invenciót hozott mozgásba, amely korábban elveszett a bürokratikus irányítási rendszer labirintusaiban. Ezért okunk van az optimizmusra. De tudnunk kell, hogy még nem volt a történelemben olyan gazdaság, amely évről évre teljesen egyenletesen fejlődött volna. Lehet, hogy csak a növekedési ütem mérséklődik és stagnálásról szó sem lesz (az ütem erőteljes visszaesése még Japánban is előfordult), de az is lehet, hogy a mai nagyon komplex és interdependens gazdaságokban a növekedési ütem nagyobb mérséklődése (a fékezés) legalább akkora nehézségeket okoz, mint 30—40 évvel ezelőtt a krízis. Ha valamely gazdaság mégis választásra kényszerül; és a gyors és intenzív fejlődés, az egyensúly és a viszonylagos valutastabilitás nem védhető meg együttesen és egyszerre, úgy — véleményem szerint — a *dinamika* a legfontosabb, *mert a mai világban a biztonság a dinamikában van.*

Hozzá kell ehhez tenni: a közgazdaságtudomány az *arányok tudománya* és a gazdasági vezetés az *arányok művészete*; ezért ezen megállapításom és értékitéletem is persze csak addig igaz, amíg a másik két komponens romlása olyan mértéket el nem ér, amikor már egy merőben új helyzet gyökeresen megváltozott jelenségeivel kell szembenéznünk.

Gondolatok a többszintű tervezési rendszerekről

Az utóbbi évtizedben mind több szó esik a matematikai tervezéssel foglalkozó közgazdászok körében a tervezés centralizációjáról és decentralizációjáról, a modellek egységes modellrendszerre való összekapcsolásáról, többszintű tervezésről. Cikkem ehhez a kérdéscsoporthoz kíván hozzászólni.

Az 1. szakasz a dekompozíciós módszereket és felhasználási lehetőségeket tekinti át. A 2. szakasz a gyakorlatban működő többszintű tervezési rendszerekhez fűz észrevételeket. A 3. szakasz a tervezési módszerekkel szemben támasztható követelményekkel foglalkozik. A 4. szakaszban a többszintű modellrendszerek kialakításának nehézségeit tárgyaljuk. Végül az 5. szakasz néhány általános következtetést foglal össze.

A problémakör legfontosabb, immár klasszikusnak számító munkája Malinvaud 1963. évi tanulmánya: „Decentralized Procedures for Planning”.¹ Az 1963 óta felhalmozódott tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a valóságos tervezési rendszerek, a gyakorlatban használt tervmodellek nem írhatók le teljesen a Malinvaud-tanulmány fogalmi rendszerével. Ezért időszerűvé vált néhány további általánosabb érvényű fogalom és osztályozás kialakítása.

1. A dekompozíciós módszerek

Tizenegy évvel ezelőtt publikálta új utakat megnyitó tanulmányát Dantzig és Wolfe.² A módszert, amely lehetővé teszi egy nagyméretű lineáris programozási feladat felbontását és a részfeladatok ismételt elvégzése révén az eredeti, felbontatlan feladat megoldását, dekompozíciós algoritmusnak nevezték el. Azóta egész sor más eljárást dolgoztak ki, hasonló feladatok elvégzésére. Áttekintésüket az 1. táblázatban közöljük. Noha a táblázat talán hiányos, így is tízféle eljárást sorolunk fel. A legteljesebb áttekintés és igen részletes bibliográfia található Geoffrion tanulmányában, amely kb. *hatvanféle* eljárásról számol be.³

Az algoritmusoknak ezt az együttesét *dekompozíciós módszereknek* nevezzük. Eszerint a Dantzig—Wolfe eljárás, amelytől az elnevezést átvettük, csupán egyik tagja a dekompozíciós eljárások családjának.

¹ A tanulmány a következő kötetben jelent meg: Malinvaud, E. — Bacharach, M. O. L. (szerk.): *Activity Analysis in the Theory of Growth and Planning*. London—Melbourne—Toronto—New York: Macmillan—St. Martin's Press, 1967.

² Dantzig, G. B.—Wolfe, P.: „The decomposition algorithm for linear programs”, *Econometrica*, 29. évf. (1961) 767—778. 1.

³ Geoffrion, A.: „Elements of Large-Scale Mathematical Programming”, *Management Science, Theory*, 16. évf. (1970) 652—707. 1.

Néhány dekompozíciós módszer áttekintése*

Sorszám	Szerzők	Az eljárás megnevezése**	A publikáció időpontja	Szakirodalmi hivatkozás	Információáramlás a központból a szektorba	Információáramlás a szektorból a központba	Speciális jellemzők
1.	Dantzig, G. B. — Wolfe, P.	Dekompozíciós módszer	1960	„Decomposition Principle for Linear Programs”, <i>Operations Research</i> , 8. évf. (1960) 101—111. l. „The Decomposition Algorithm for Linear Programs”, <i>Econometrica</i> , 29. évf. (1961) 767—768. l.			
2.	Benders, J. F.	Particionálási módszer	1962	„Partitioning Procedures for Solving Mixed-Variable Programming Problems”, <i>Numerische Mathematik</i> , 4. évf. (1962) 238—252. l.			
3.	Abadie, J. — Williams, A. C.	Duális dekompozíciós módszer	1963	„Dual and Parametric Methods in Decomposition”, in Graves, R. L. — Wolfe, P. (ed.): <i>Recent Advances in Mathematical Programming</i> , New York: McGraw-Hill, 1963.			
4.	Rosen, J. B.	Primális particionáló programozás	1964	„Primal Partition Programming for Block Diagonal Matrices”, <i>Numerische Mathematik</i> , 6. évf. (1964) 250—260. l.	A központi termékek és erőforrások aggregált kereslete és kínálata		Kiegészítő információ a nem bázis tevékenységekről
5.	Balás, E.	Nem-megengedetségi-árazási dekompozíciós módszer	1966	„An Infeasibility-Pricing Decomposition Method for Linear Programs”, <i>Operativ Research</i> , 14. évf. (1966) 847—873. l.			
6.	Heinemann, H.	Általános dekompozíciós módszer	1970	„Ein allgemeines Dekompositionsverfahren für lineare Optimierungsprobleme”, <i>Schmalenbachs Zeitschrift für Betriebswirtschaftliche Forschung</i> , 1970. 302—317. l.			
7.	Kornai, J. — Lipták, T.	Kétszintű tervezés	1962	<i>Kétszintű tervezés</i> , sokszorosítva, MTA Számítástechnikai Központ, 1962. Megjelent nyomtatásban az <i>Econometrica</i> című folyóiratban 1965.			
8.	Zschau, E. V. W.	Primális dekompozíciós algoritmus	1967	<i>A Primal Decomposition Algorithm for Linear Programming</i> (sokszorosítva), Stanford: Graduate School of Business, Stanford University, 1967.			
9.	Kate, A. T.	Direkt disztribúciós módszer	1970	<i>Decomposition of Linear Programs by Direct Distribution</i> (sokszorosítva), Rotterdam: Netherland School of Economics, 1970.	A központi termékek és erőforrások input-kereteinek, output-feladatainak allokációja		
10.	Weitzman, M.	Többszintű tervezés termelési feladatokkal	1970	„Iterative Multi-level Planning with Production Targets”, <i>Econometrica</i> , 38. évf. (1970) 50—55. l.			Kiegészítő szektorális információ a termelési feladatok módosítása

* A táblázat és a bibliográfia összeállításában nyújtott segítséget *Sivák József*.

** A dekompozíciós módszereket két csoportban tekintjük át, mégpedig az információcsere közgazdasági tartalmának megfelelően. Mind-egyik csoporton belül a módszereket a publikáció időpontja szerint soroltuk fel.

1.1. Közös és specifikus ismérvek

Tekintsük át mindenekelőtt a dekompozíciós módszerek közös ismérveit.

Adva van egy matematikai programozási feladat. Kiinduló adataink halmazát D -vel, az optimális megoldás vektorát pedig \mathbf{p} -vel jelöljük.

Amennyiben nem dekompozíciós, hanem *direkt módszert* alkalmazunk, úgy kerülő út nélkül — egyetlen számítással — elvégezzük az alábbi transzformációt:

$$(1) \quad D \rightarrow \mathbf{p}.$$

Ez történik például akkor, ha egy lineáris programozási feladatot szimplex módszerrel oldunk meg.

Ezzel szemben dekompozíciós módszer alkalmazása esetén kerülő úton jutunk el D -től \mathbf{p} -hez. Mindenekelőtt meghatározott *dekompozíciós szabály* szerint particionáljuk a D adathalmazt. Egyik részhalmaza alkotja a D_0 központi adatokat, többi részhalmazai pedig a D_1, D_2, \dots, D_n szektoradatokat. Ezekből az adatokból kiindulva végrehajtjuk az első iterációt. Először a központi adatok alapján elvégezzük az első *központi számítást*:

$$(2) \quad D_0 \rightarrow [M_0^{(1)}, B_1^{(1)}, B_2^{(1)}, \dots, B_n^{(1)}],$$

ahol $M_0^{(1)}$ a központi memóriatartalom az 1. iteráció végén,

$B_i^{(1)}$ a központi számításból nyert és az i -edik szektorszámításhoz ($i = 1, \dots, n$) az 1. iteráció végén átadott központi információs output.

A szektoradatokat alapján elvégezzük az első szektorszámítást:

$$(3) \quad D_i \rightarrow [M_i^{(1)}, F_i^{(1)}] \quad i = 1, \dots, n,$$

ahol $M_i^{(1)}$ az i -edik szektor memóriatartalma az 1. iteráció végén,

$F_i^{(1)}$ az i -edik szektorszámításból nyert és a központi számításhoz az 1. iteráció végén átadott szektor információs output.

Az 1. iterációt követi a 2., ..., s -edik iteráció. Az s -edik iterációban végrehajtott transzformációk a következők:

$$(4) \quad [M_0^{(s-1)}, F_1^{(s-1)}, F_2^{(s-1)}, \dots, F_n^{(s-1)}] \rightarrow [M_0^{(s)}, B_1^{(s)}, B_2^{(s)}, \dots, B_n^{(s)}].$$

E transzformációt nevezük a *központ válaszfüggvényének*.

$$(5) \quad [M_i^{(s-1)}, B_i^{(s-1)}] \rightarrow [M_i^{(s)}, F_i^{(s)}] \quad i = 1, \dots, n.$$

E transzformációt nevezük az i -edik szektor válaszfüggvényének.

Mindkét válaszfüggvény determinisztikus jellegű (degenerált esektől eltekintve); a bemenő információs input egyértelmű információs outputot eredményez.

Mindkét válaszfüggvény magában foglal egy *memorizálási szabályt*: az induló adatokból, az s -edik iteráció előtt beérkezett információs inputokból és az s -edik iteráció előtt elkészült számítási eredményekből mit kell tárolni a központi, illetve a szektorális memóriában. Ezenkívül magában foglal egy *információkibocsátási szabályt*: milyen üzenetet küldjön a szektor a központnak és *vice versa*.

Az iterációk folytatódnak, egészen az utolsó S -edik iterációig. Ezzel kapcsolatban egy *lezárási szabály* szükséges, amely előírja, milyen feltételek mellett bocsássa ki a központ a záróműveletek elvégzésére utasító speciális $B_i^{(s)} = B_i^*$ záró *központi információs outputot*. Ezenkívül meg kell határozni egy *megoldás-számító szabályt*:

$$(6) \quad [M_i^{(s)}, B_i^*] \rightarrow \mathbf{p}_i^*.$$

A (6) transzformáció eredményeképpen kapott $\mathbf{p}^* = [\mathbf{p}_1^*, \mathbf{p}_2^*, \dots, \mathbf{p}_n^*]$ vektor vagy azonos az eredeti, felbontás nélküli feladat optimális p megoldásával, vagy annak — meghatározott kritérium szerint elfogadható — megközelítése.

Az elmondottak szerint valamely dekompozíciós eljárás specifikálásához a következő karakterisztikumokat kell megadni:

1. A kiinduló adathalmaz dekompozíciós szabálya.
2. A szintek között áramló információs input-output specifikálása.
3. A központi és a szektorális válaszfüggvény.
4. A lezárási szabály.
5. A megoldás-számító szabály.

A táblázatban összehasonlítjuk egymással a dekompozíciós eljárásokat, mégpedig a 2. karakterisztikum (információs input-output) szerint.

1.2. Felhasználási és értelmezési lehetőségek

A dekompozíciós módszerek háromféle felhasználási és értelmezési lehetősége merült fel az irodalomban és a gyakorlati alkalmazásban.

A) *Matematikai-számítástechnikai eljárás*. A dekompozíciós módszerek eredeti rendeltetése kifejezetten matematikai-számítástechnikai jellegű: nagyméretű matematikai programozási (többnyire lineáris programozási) problémák megoldásának kiszámítására szolgálnak.

Amikor ebből a szempontból vizsgáljuk a dekompozíciós módszereket, a „központ” vagy „szektor” fogalmaknak nem szabad semmiféle institutionális jelentést tulajdonítani. Mind a „központi”, mind a „szektorális” számítások ugyanazon a számológépen folynak; ezek csupán egy összetett algoritmus, s az ezt leíró gépi rutin különböző részeinek, blokkjainak elnevezéséül szolgálnak.

Elképzelhető, hogy adott memóriákkal és műveleti sebességekkel rendelkező gépen, meghatározott struktúrájú feladat megoldása előnyösebb dekompozíciós, mint direkt módszerrel. Sajnos, nem áll rendelkezésre elegendő tapasztalat annak egyértelmű eldöntésére, hogy ez mikor van így. Noha évek óta vitatják e kérdést, mind ez ideig — a szerző tudomása szerint — sehol sem publikáltak olyan kutatás eredményeit, amely kellően reprezentatív kísérleti számítások sorozatával tisztázta volna, milyen feltételek mellett melyik módszer hatékonyabb. Az eddigi szórványos, nem eléggé átfogó tapasztalatok a következőket sugallják:

Amennyiben az eredeti, felbontás nélküli nagy feladat aránylag kényelmesen „belefér” a számológépbe, rendszerint gyorsabb és egyszerűbb a direkt módszerek valamelyike, mint bármelyik dekompozíciós

módszer. Nagy teljesítményű számológépeken ez feltehetően így van 1000—2000 egyenletes lineáris programozási feladatoknál is.

Rendkívüli nagyméretű, soktízezer egyenletes feladatnál elkerülhetetlennek látszik valamely dekompozíciós módszer alkalmazása. Az ilyen óriás feladat megoldása azonban igen lassú és költséges.

A két mérethatár közötti középső mezőben vitathatónak látszik, vajon a direkt vagy a dekompozíciós módszer hatékonyabb-e.

A kérdés alapos vizsgálatot érdemel. Ez azonban nem közgazdasági, hanem tisztán számítástechnikai probléma; tanulmányunkban a továbbiakban nem tárgyaljuk.

B) *A tervezés deskriptív elméleti modellje.* Ebben az esetben a dekompozíciós módszerrel nem végzünk valóságos számítást, csupán a módszer elméletileg tisztázott kvalitatív jellemzőit használjuk fel valóságos tervezési folyamatok egyes tulajdonságainak leírására, absztrakt modellezésre.

Egyik dekompozíciós módszer sem alkalmas arra, hogy mindennemű tervezési folyamat általános modellje legyen, bemutassa a tervezés valamennyi fő jellegzetességét. Szerepük ennél korlátozottabb. *Egy-egy dekompozíciós módszer kiemelheti a tervezési folyamatok valamely szűkebb osztályának egyik vagy másik vonását.*

Így például a *Dantzig—Wolfe* módszer (és vele együtt a táblázatban jelzett 2.—6. eljárás is) olyan tervezési folyamat absztrakt modelljeként fogható fel, amelyben a tervhivatal fő funkciója a központilag megfigyelt termékek és erőforrások mérlegegyensúlyának biztosítása, továbbá e termékek és erőforrások árának megállapítása. A *Kornai—Lipták* módszer (és vele együtt a táblázatban jelzett 8.—10. eljárás is) olyan tervezési folyamatot modellez, amelyben a központ kibocsátási kötelezettségeket és felhasználási kereteket szab meg a szektorok számára. A 10. sorszámú *Weitzman* módszer a tervezés egy másik fontos vonását emeli ki: a központ túl ambiciózus irányszámok megszabásából indul ki, majd miután a szektorok jelzik e terv megvalósíthatatlanságát, fokozatos korrekciókkal közelednek egy megvalósítható programhoz.

A B) típusú felhasználásra a tanulmány későbbi részében még részletesen visszatérünk. Itt most csak két veszélyre szeretnénk felhívni a figyelmet.

Az egyik veszély: túl messzemenő *közgazdasági* következtetések levonása a programozási algoritmusok *számítástechnikai* tulajdonságaiból. Két példát hozunk fel erre. Egy lineáris programozási probléma megoldása direkt módszerrel felfogható úgy, mint egy teljes információval rendelkező, abszolút centralizált gazdaság központi tervhivatalának működése. Ezzel szemben valamennyi dekompozíciós módszer olyan tervezési folyamat modelljének tekinthető, amelyben az információk egyik részét a központi tervhivatal, másik részét a szektorális tervezőszervek tárolják, s a tervszámítások feladatait is megosztják a központ és a szektorok között. Mármost súlyos hiba lenne az A) típusú felhasználás ismeretésekor leírt tapasztalatokból (amelyek szerint a direkt módszer számítástechnikailag sok esetben előnyös) bármiféle következtetést is levonni a tervezés centralizációjának vagy részleges decentralizációjának előnyeire és hátrányaira vonatkozóan. Abból, hogy hány iterációval és hány művelettel jut el a direkt szimplex eljárás vagy a *Dantzig—Wolfe*

módszer az optimumhoz, semmi sem következik a tervezés közgazdasági elmélete számára.

Hasonlóképpen: ha numerikus kísérleteket végzünk különböző dekompozíciós módszerek hatékonyságának összehasonlítására, ez tanulságos lehet az A) típusú felhasználás szempontjából, de semmit sem mond a B) típusú elemzésben. Ha mondjuk a *Dantzig—Wolfe* módszer konvergenciája gyorsabb, mint a *Kornai—Lipták* módszeré vagy a *Kate* módszeré, abból kizárólag azt a tanulságot szűrhetjük le: az előbbi számítástechnikailag ügyesebb. De nem adódik semmiféle közgazdasági következtetés arra vonatkozóan, hogy „jobb” egy ármegállapító Lange típusú, mint egy „keretfelosztó” szocialista tervezés. Ne feledkezzünk el egy pillanatra sem arról, mennyire életidegen feltevéseken alapulnak e modellek — a valóságos tervezési folyamatok viszont élő környezetben, reális feltételek között kénytelenek működni.

Térjünk át a második veszélyre. Világosan tisztáznunk kell magunkban, hogy B) típusú felhasználás esetén tulajdonképpen mit is modellezünk egy-egy algoritmussal? Két lehetőség van; nevezzük ezeket B1) típusú és B2) típusú értelmezésnek.

B1) típusú értelmezés: az iterációk sorozata a döntés, a végleges terv előkészítését reprezentálja. Csupán „papíron” egyezkednek a központ és a szektorok; $B_i^{(s)}$ és $F_i^{(s)}$ csupán információk cseréjét fejezi ki, s nem hat közvetlenül a gazdaság reális működésére. Kizárólag p , a véglegesen elfogadott terv jelenti a döntést; ez szabályozza a gazdasági rendszer reál-folyamatait, a termelést, a forgalmat, a fogyasztást.

B2) típusú értelmezés: minden egyes iteráció információs outputja, $B_i^{(s)}$ és $F_i^{(s)}$ azonnal közvetlenül hat a gazdaság reális működésére, szabályozza annak reál-folyamatait: a termelést, a forgalmat és a fogyasztást. Igaz, az ilyen döntés nem optimális, sőt esetleg nem is hajtható végre teljes egészében, hanem a gyakorlat kénytelen korrigálni — de azért mégiscsak döntés. Az algoritmus azt mutatja meg, hogyan konvergálnak ezek a nem optimális, esetleg végre nem hajtható döntések p -hez, a végrehajtható és optimális döntéshez.

B1) értelmezés esetén az algoritmus a *döntéseiőlkészítés, a tervezés deskriptív modellje*. Ezzel szemben B2) értelmezés esetén az algoritmus a gazdasági rendszer *mindennapos működésének, a működés mindennapos szabályozásának* modellje.

A legtöbb szerző a B1) értelmezést alkalmazza. Sajnos azonban sok szerző nem tesz világos megkülönböztetést. Különösen az okoz zavart, hogy az elmélettörténeti előzményekre vonatkozó irodalmi utalások a B2) értelmezés lehetőségét sejtetik. Így például *Malinvaud* már említett tanulmánya, valamint *Arrow* és *Hurwicz* munkája⁴ a *Walras*-féle tátonnemenet folyamatokra, valamint *Taylor—Lange* szocializmus-modelljére hivatkoznak. Márpedig *Walras* a tátonnemenet folyamatok leírásakor nem a kereslet, a kínálat és az árak papíron vagy tárgyalóasztal mellett folyó egyeztetését tartotta szem előtt, hanem a valóságos piac mindennapos működését, amelyben disequilibriumok sorozatán át igazodnak egymáshoz a kínálat, a kereslet és az ár.⁵ Hasonlóképpen, *Walrast* követve,

⁴ Arrow, K. J.—Hurwicz, L.: „Decentralization and computation in resource allocation”, megjelent a következő kötetben: *Essays in Economics and Econometrics*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1960.

⁵ Lásd *Walras, L.: Elements of Pure Economics, or the Theory of Social Wealth*, London: George Allen, 1954.

Lange is arra gondolt, hogy valóságos túlkínálat és valóságos túlkereslet sorozatos észlelései útján, lépésről lépésre ténylegesen változtatgatva az árakat, jut majd el a szocialista tervhivatal a piac kívánatos állapotának kialakításához.⁶ Amikor tehát — a dekompozíciós módszereket tárgyalva — Walrasra, Langera hivatkozunk, utat nyitunk a B2) típusú értelmezésnek.

A B1) típusú értelmezés — kellő óvatossággal — nemcsak megengedhető, hanem tudományosan gyümölcsöző is. Ezzel szemben a szerző meggyőződése szerint a B2) típusú értelmezés félrevezető. Sok érv szól ellene; ezek közül itt csak egyet emelünk ki. A valóságos gazdaság valóságos piacán a t -edik periódus túlkínálata hozzácsapódik a $(t+1)$ -edik periódus induló készletéhez. A t -edik periódus túlkereslete esetleg nem adódik hozzá teljes egészében a $(t+1)$ -edik periódus keresletéhez, de azért megnövelheti azt, vagy bonyolult helyettesítési folyamatokat indít el. Ezzel szemben a legtöbb dekompozíciós algoritmusban tökéletesen eltűnik a probléma: az eljárás kikényszeríti minden iterációban az egyensúlyt. Vagy ha megengedi a túlkereslet és túlkínálat jelentkezését, az előző iterációk disequilibriumai nem halmozódnak fel; minden iteráció „tisztá lappal” indul. Például Arrow és Hurwicz említett tanulmányában a t -edik iterációban keletkezett túlkínálat „eltűnik”, nem adódik hozzá a $(t+1)$ -edik iteráció kínálatához.

Tanulmányunk további részében kizárólag a B1) típusú értelmezés vizsgálatára szorítkozunk.

C) *A gyakorlati tervezéshez ajánlott módszer; a tervezés normatív elméleti modellje.* A C) típusú felhasználás esetén azt javasoljuk a gyakorlati tervezés felelős irányítóinak: a tervezés folyamatait egyik vagy másik dekompozíciós módszer szabályai szerint szervezzék meg. Tehát legyen egy központi tervhivatal és szektorális tervező szervek. Ezek között legyen információáramlás; a központ küldje meg a $B_i^{(s)}$ információkat a szektoroknak, azok pedig az $F_i^{(s)}$ információkat a központnak. A tervezés legyen iteratív; minden iterációban a (4), illetve (5) válaszfüggvény szerinti számításokat végezzék el a központ, illetve a szektorok komputerlein. Végül a javasolt dekompozíciós módszer lezárási szabálya és megoldás-számító szabálya szerint fejeződjék be a tervezés.

Noha ritkán, de azért előfordul a fentiekben körvonalazott felfogás. Vannak közgazdászok, akik vallják: a tervezési folyamat teljesen vagy majdnem teljesen komputerizálható, s annak minden mozzanata valamely dekompozíciós eljárás szigorú szabályai szerint szervezhető meg.⁷ A szerzők többsége nem megy ilyen messzire, s félig-meddig nyitva hagyja a kérdést, milyen mértékben kellene a dekompozíciós módszert a gyakorlati tervezés receptjeként, normatív elméleteként felfogni.

Tény, hogy eddig még egyetlen ország tervezését sem komputerizálták teljes egészében; a tervezés folyamatát még sehol sem szervezték meg szigorúan valamelyik dekompozíciós algoritmus mintájára. Meg kell vizsgálnunk, milyen mértékben magyarázható ez a gyakorlat a tervezők

⁶ Lásd Lange, O.: „On the economic theory of socialism”, megjelent a következő kötetben: Lipincott, B. (szerk.): *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis: University of Minneapolis Press, 1938.

⁷ Lásd például a magyar közgazdasági irodalomban Simon György tanulmányát: „Optimális tervezés reflektorprogramozással”, megjelent a *Gazdasági Fejlődés és Tervezés* című kötetben, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

elméleti tájékozatlanságával, konzervatizmusával és milyen mértékben a normatív elmélet ajánlásainak hiányosságaival.

A B1) típusú és a C) típusú felhasználás eredményessége szorosan összefügg. Elméleti megalapozottság igényével fellépő normatív ajánlások kiindulópontjául csupán empirikusan jól igazolható deskriptív elmélet szolgálhat. Ezért a C) típusú felhasználás jogosultságának megvitatására csak azután térünk vissza, miután a tanulmány következő szakzaiban megvizsgáltuk a tényleges gyakorlati tervezési folyamatok néhány sajátosságát.

2. A gyakorlati tervezési folyamatok néhány jellegzetessége

Hagyjuk most el a dekompozíciós módszerekről szóló tanulmányok és a komputeren végzett kísérleti számítások mesterséges világát, s vessünk egy pillantást a valóságos tervezési gyakorlatra. Természetesen igen nehéz általánosságban „tervezésről” beszélni, hiszen korszakonként és országonként eltérő jelenségről van szó. Nemcsak az országok nagy csoportjainak — a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő afrikai, ázsiai és dél-amerikai országok csoportjának — tervezési rendszere között vannak mélyreható eltérések, hanem egy-egy nagy csoporton belül az egyes államoké között is. Lényegesen különbözik egymástól a magyar, a lengyel és a jugoszláv, vagy a francia és a holland, vagy az indiai és az egyiptomi tervezési gyakorlat. Anélkül, hogy e különbségekről el akarók terelni a figyelmet, szeretnénk rámutatni néhány közös jellegzetességre.

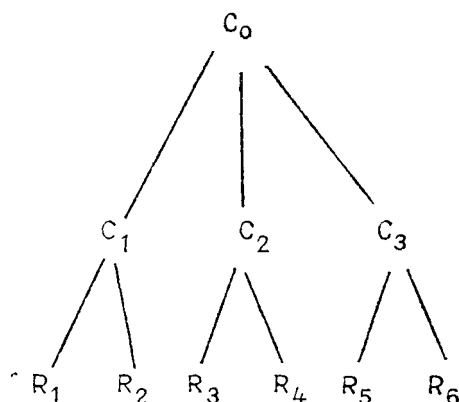
2.1. A gazdasági rendszer szintjei

A gazdasági rendszer, s ezen belül a tervezés *alsó szintje*: a termelő és forgalmi vállalatok, valamint a háztartások, tehát azok a szervezetek, amelyekben a reálfolyamatok — termelés, forgalom, fogyasztás — zöme végbemegy. Nevezzük ezeket összefoglalóan *reálszervezeteknek*. A gazdasági rendszer *felső szintjeiben* helyezkednek el azok a szervezetek, amelyek a gazdaság szabályozására, s az ezzel összefüggő információgyűjtési, feldolgozási, döntéshozókészítési, tervezési tevékenységekre specializálódtak. Ide tartoznak az állam gazdasági szervei: tervhivatal, gazdasági minisztériumok, adóhivatal, vámhivatal, ezenkívül ide sorolható a bankrendszer, a statisztikai hivatal, a piackutató intézetek, a gazdasági szabályozás és tervezés szempontjából a szakszervezetek, a vállalatok egyesülései stb. Nevezzük ezeket összefoglalóan *szabályozási szervezeteknek*. A szabályozási szervezetek egy része egymástól függetlenül, egymás mellett működik, más részük között alá-fölérendeltségi viszonyok állnak fenn. Például a központi tervhivatal „fölötte áll” a gazdasági szakminisztériumok tervezőapparátusának; a központi bank a többi banknak, a pénzügyminisztérium a területi pénzügyi szerveknek.

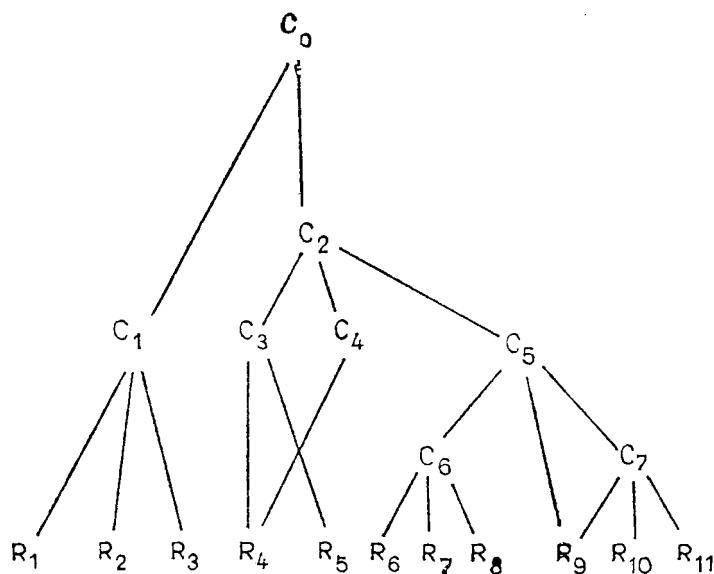
Több mű foglalkozik a modern gazdasági rendszerekben érvényesülő alá-fölérendeltségi viszonyokkal, hierarchiákkal és kvázi-hierarchiák-

kal.⁸ Itt nincs terünk a kérdés szigorúbb tárgyalására. Ehelyett vessünk egy pillantást az 1. és 2. ábrára. Az 1. ábrán egy *tökéletes hierarchia* sémáját látjuk. A rendszernek 3 szintje van: a legfelső szint a C_0 központ, a középszint a C_1, C_2 és C_3 alközpontok, míg az alsó szinteket az R_1, R_2, \dots, R_6 reálszervezetek alkotják. Minden szervezet egy és csak egy másik szervezetnek van alárendelve; kivéve a központot, amely már semmilyen egyéb szervezetnek nincs alárendelve.

1. sz. ábra.
Tökéletes hierarchia

2. sz. ábra.
Nem tiszta alá-fölérendeltségi viszonyok

A 2. ábra zavarosabb. Világos, hogy C_0 , a központ van a csúcson és az R_1, R_2, \dots, R_{11} reálszervezetek alkotják a legalsó szintet. A központ és egyes reálszervezetek közé egyetlen középszint ékelődik (például $C_0 \rightarrow C_1 \rightarrow R_1$), másutt két közbeeső szint ($C_0 \rightarrow C_2 \rightarrow C_3 \rightarrow R_4$), ismét másutt három közbeeső szint ($C_0 \rightarrow C_2 \rightarrow C_5 \rightarrow C_7 \rightarrow R_9$). A rendszer tehát egyes szférákban három, másokban négy, ismét másokban ötszintű.

⁸ Lásd Koopmans, T. C.—Montias, J. M.: „On the description and comparison of economic systems”, megjelenik a következő kötetben: Eckstein, A. (szerk.): *Comparison of Economic Systems* (sajtó alatt). Lásd továbbá a szerző új könyvét: *Anti-Equilibrium*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971., 6. fejezet.

A szervezetek nagyobbik része egyértelműen van alárendelve egy másik szervezetnek. Vannak azonban kettős alárendeltségek is: például C_7 irányítja R_9 -et, de bizonyos fokig irányítja C_7 felettes szerve, C_5 is, átnyúlva C_7 „feje felett”. (Például a minisztérium a tröszt megkerülésével beleszól az üzem dolgába.)

Nem térhetünk ki a gazdasági rendszerek többszintű jellegének elméleti vizsgálatára; ehelyett meg kell elégednünk néhány gyakorlati megállapítással:

1. *Nincsenek „egyszintű” gazdasági rendszerek; minden valóságos gazdaság többszintű.*

2. *Nincsenek tökéletes hierarchiák; minden valóságos rendszerre nem tiszta alá-fölérendeltségi viszonyok, kettős vagy többszörös alárendeltségek, egymás mellett létező s egymástól eltérő hosszúságú alá-fölérendeltségi láncok jellemzőek.*

3. *Majdnem minden országban, ahol népgazdasági tervezést vezettek be, többszintű tervezési folyamatok mennek végbe.* Ez így volt a szocialista országokban, amelyek gazdaságirányítási rendszerében (nemcsak a tervezésben, hanem egyéb vonatkozásokban is) kezdettől fogva részt vettek a központi tervhivatalon kívül a középírányító szervek (minisztériumok, területi szervek, iparági igazgatóság), s bizonyos szerephez jutottak a vállalatok is.

Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban néhány friss magyar tapasztalat. Most folyik, országunkban először, hosszú lejáratú tizenötéves terv kidolgozása. Ennek keretében, noha nem került sor formalizált többszintű modell alkalmazására, mégis megjelentek a többszintű tervezés elemei. A munka központi irányelvek kidolgozásával indult, majd ágazati bizottságok dolgozták ki részletesen elképzeléseiket, egymástól függetlenül. Utána központilag összesítették az ágazati javaslatokat, s elemezték a köztük levő ellentmondásokat. A tervezés ezzel nem fejeződött be; most majd ismét sor kerül újabb — egy vagy több — „központ-szektor” iterációra.

A fejlett tőkésországok közül Franciaországban alakult ki leghamarabb, s nagyon hangsúlyozott formában kétszintű tervezés. Itt a *Commissariat du Plan*, a központi tervbizottság jelenti a felső szintet és a *Commission de Modernisation*-ok, az ágazati bizottságok az alsó szintet. Később más nyugati országokban, főképpen a francia tervezés mintájára, ugyancsak két- vagy háromszintű elrendezésben szerveződött meg a tervezés.

A fejlődő országok tervezése is mutat hasonló vonásokat. Így például az indiai ötéves tervek kialakításában és megvitatásában számos felső és középszintű állami, társadalmi és gazdasági intézmény vesz részt.

A tervezés többszintűsége minden népgazdasági tervezés közös, szükségszerű vonása. Kifejlődése nem a tervezés irányítóinak „belátásán” múlik; nem azon, vajon egyetértenek-e a kérdéssel foglalkozó elméleti irodalommal. A többszintűség a modern gazdasági rendszerek összetettségének, bonyolultságának természetes következménye. Ettől el kell választanunk azt a kérdést, hogy a többszintű tervezés különböző formalizált vagy nem formalizált, félig formalizált konkrét eljárásai közül melyik milyen mértékben bizonyul majd hatékonynak, gyakorlatilag alkalmazhatónak.

4. Aránylag kevés területen mehet végbe kétszintű tervezés; kizárólag ott, ahol monopólium vagy néhány oligopólium ural egy egész ágazatot, s közvetlen kapcsolatot tart fenn a központi tervező szervvel (például vasút, légi forgalom, távbeszélőüzem). Tipikus esetben közbeékelődik egy vagy több középső szint. A középső szint (vagy szintek) tagolódása többféle elv szerint mehet végbe: iparág, funkciók (pénzügy, munkaügy) vagy terület szerint. Esetleg mindegyik tagolódási elv érvényesül, s akkor összetett többszörös alá-fölérendeltségi viszonyok keletkeznek.

Ennek megfelelően nem alakíthatunk ki egy többszintű tervezési rendszert „szabályos piramisként”, s tökéletes hierarchia elrendezésében. Tudomásul kell vennünk, hogy egy valóságos tervezési rendszer többszintűsége nem „esztétikus”, nem tiszta, hanem tele van „szabálytalansággal”; egyes szférákban elkerülhetetlenül kétszintű, más szférákban viszont három-, négy- vagy ötszintű.

Elméletileg a dekompozíciós módszerek alkalmazhatók kettőnél több szint esetén is. Háromszintű rendszerben például egy-egy „nagy” iterációban a középső blokkok szerepelnének „szektorként”, s végrehajtják a szokásos információcserét a központtal. De egy-egy „nagy” iteráció önmagában is egy iteratív folyamat lenne, amelyen belül a legalsó szint játszaná el a „szektor” szerepét, s mindegyik középső blokk egy-egy „központként” szerepelne. Amennyiben olyan algoritmust alkalmazunk, amely kétszintű modellben véges számú iterációban eljut az optimumhoz, akkor háromszintű rendszerben is véges számú „nagy” és „kis” iterációval oldhatjuk meg a feladatot. Sajnos, a „véges” szó csak a matematikus számára megnyugtató, a gyakorlati tervező számára nem. A „nagy” és „kis” iterációk együttes száma csillagászati nagyságú is lehet. Ha egyéb érv nem is lenne, ez egymagában is elegendő ahhoz, hogy naivitásnak minősítsük az előző szakaszban tárgyalt C) típusú felhasználást, annak betű szerinti értelmezésében. Gyakorlatilag lehetetlen arra számítani, hogy valamely dekompozíciós algoritmus szabályait pontosan betartva, a különböző szintek közötti információáramlást ezerszer vagy tízezerszer megismételve jussunk el a tervezési feladat optimális megoldásához.

2.2. Az információáramlás iránya

A tervezés során információk áramlanak a gazdasági rendszer szervezetei között. Az információáramlás iránya *horizontális*, ha azonos szinten levő szervezetek között megy végbe. Az irány *vertikális*, ha egymással alá-fölérendeltségi viszonyban álló szervezetek között áramlik. S végül az információáramlás iránya *meghatározatlan*, ha az információ feladója és címzettje nincs azonos szinten, de nincs is egymással alá-fölérendeltségi viszonyban.

A valóságos tervezésben megtalálható mindhárom irány: mind a *horizontális*, mind a *vertikális*, mind a *meghatározatlan irányú információáramlás*. Természetesen igazi népgazdasági tervezés nem képzelhető el vertikális áramlás nélkül. De azért létezik horizontális is. Például közvetlenül is együttműködik a tervezésben az ipari és a külkeres-

kedelmi minisztérium, előre egyeztetve a termelés, az export és az import összhangját. Vagy kicserélik információikat a kooperáló nagyvállalatok. A meghatározatlan irányú információáramlásra példa: egy ágazati és egy területi szerv előzetes tervegyeztetése, például egy új nagygyár vagy út építése ügyében.

A dekompozíciós módszerek nagyon leszűkítik az információáramlást, amikor kizárólag a vertikális irányt engedik meg.⁹ Az igazi tervezés — és ennek keretében a matematikai tervmodellek gyakorlatias alkalmazása — kevésbé merev. A tervmodellek többszintű rendszerét általában célszerű úgy kialakítani, hogy ne csak a különböző szintek között alakuljon ki párbeszéd, hanem egy-egy szinthez tartozó, egymás mellé rendelt, egymással kooperáló szervezetek között is.

2.3. Az információ típusai

A teljesség igénye nélkül felsorolunk ötféle *információtípust*, amely fontos szerepet játszik a tervezésben.

1. *Árnyékárak*. Itt most nemcsak a matematikai programozási feladat duális megoldásaképpen kapott árnyékárakra gondolunk. Így nevezünk minden olyan árat (vagy árjellegű információt), amely eltér a folyó pénzügyi elszámolásban alkalmazott érvényes ártól.

Így például a tervhivatal számos országban kalkulatív diszkontlábakat ír elő a beruházások gazdaságossági számításaihoz, illetve kalkulatív devizaárfolyamokat külkereskedelmi rentabilitási számításokhoz. Ide sorolható a jövőbeni árak vagy bérek előrebecslése, az érvényes árak alkalmazása helyett. Sok esetben világpiaci kereskedelmi árakat, esetleg egy külföldi ország árait használják fel, az érvényes hazai árak helyett.

Az árnyékárak rendszerint (bár nem mindig) „felülről lefelé” áramlanak.

2. *Hatékonysági mutatószámok*. Egyaránt találkozhatunk velük akár a kapitalista, akár a szocialista gazdaságban. Ide tartoznak a beruházási döntéseket megelőző hatékonysági, rentabilitási elemzések mutatószámai, amelyek a befektetett tőke átlagos vagy marginális hatékonyságát, intern kamatlábát, megtérülési idejét, vagy más jellemzőit adják meg. Ide sorolhatók a „cost-benefit” elemzés különböző indikátorai is.

Az információáramlás jellegzetes iránya e mutatóknál „alulról felfelé”: a beruházás, a gazdasági akció ajánlótól vagy felelős végrehajtótól a kormány, a tervhivatal, a hitelt nyújtó bank felé.

3. *Reálinput-reáloutput előirányzatok*. Többféle altípussal találkozhatunk:

3a. Inputkeretek, az erőforrások és termékek központi allokációja (rationing, „keretgazdálkodás”) esetén. Az információ iránya: „felülről lefelé”.

3b. Outputfeladat, kötelező termelési utasítás vagy ajánlás, javaslat formájában. Előbbi „imperatív”, utóbbi „indikatív” tervezés esetén jelenik meg. E két forma azonban csupán az információt kísérő jogi és anyagi

⁹ Jelenleg egy kivétel ismeretes: a *Simon György* által kidolgozott, korábban már említett ún. „reflektorprogramozás”, amelyben kombinálódik a vertikális és horizontális információáramlás.

konzekvenciákban, azaz a kötelezettség előírásának „hangnemében” különbözik („kell” versus „ajánlatos”), de az információ tartalma mindkét esetben: output-feladat. Az információ iránya: „felülről lefelé”.

3c. Inputigénylés, illetve outputfelajánlás, előbbi a vevő, utóbbi az eladó részéről. Az információ iránya vagy függőleges, mégpedig „alulról felfelé”, vagy horizontális: a vevőtől az eladóhoz megy az igény, illetve az eladótól a vevőhöz a felajánlás.

4. *Specifikált akcióprogramok.* Ide tartoznak az új gyártmányok termelésének megszervezéséről, új technológiák alkalmazásáról, új létesítmények megalkotásáról szóló információk. Noha az ilyesfajta információk sok esetben összekapcsolódnak a 3a—b—c. típusú információkkal, azoktól mégis elkülöníthetjük őket. Itt nemcsak egyszerűen termék- és erőforrás-felhasználási adatokat vagy kibocsátási előirányzatokat adnak meg, hanem az új gyártmány, az új technológia, az új létesítmény műszaki leírását, kvalitatív jellemzését is.

Itt nincs tipikus irány: lehet vertikális (akár felülről lefelé, akár alulról felfelé irányuló), lehet horizontális (például vállalatok közti technikai tapasztalatcsere), sőt az irány lehet — a korábban tisztázott terminológia szerint — „meghatározatlan” is. Majdnem minden országban vannak speciális bizottságok, állami és társadalmi szervezetek a műszaki fejlődés elősegítésére. Ezek nem közvetlen fölrendeltjei a termelő vállalatoknak, mégis szerephez jutnak a műszaki fejlődés tervezésében, s ennek kapcsán a 4. típusú információ begyűjtésében és továbbításában.

5. *Pénzügyi mutatók.* Ide tartoznak a hiteligények és hitelkeretek; a nyereségekkel, az adókkal, a vámokkal, az állami dotációkkal kapcsolatos információk. Ez az információ típus főként vertikálisan áramlik.

A valóságos tervezési rendszereket az jellemzi, hogy valamennyi felsorolt típusú információ (sőt esetleg még másféle is) szimultán áramlik, minden irányban.

A dekompozíciós módszerek által ajánlott információáramlás ehhez képest sokkal szűkösebb. Itt rendszerint kizárólag egyetlen típusú információ áramlik „felülről lefelé”, s egyetlen (de az előbbitől eltérő) típusú információ „alulról felfelé”. (Lásd a táblázatot.) Vajon jogosult-e ezt úgy tekinteni, hogy a matematikailag formalizált tervezési algoritmus takarékosabb az információval, mint a tervezés heurisztikus gyakorlata? Bizonyos mértékig igen. A valóságos tervezési folyamatok sokszor pazarolnak az információval: egy részét továbbítják, noha senki sem tekint beléjük; feldolgozzák, noha nem mérlegelik a döntésnél és így tovább. Mégsem tekinthetjük az információ típusok „megtöbbszörözött” szimultán áramlását kizárólag pazarlásnak. A dekompozíciós algoritmus absztrakt világában minden információ megbízható: a D kiinduló adatok pontos leírást adnak a modellezett tevékenységekről, a terv várható következményeiről; a (4) és (5) válaszfüggvények kiszámítása tévedhetetlenül pontos, a $B_i^{(s)}$ és $F_i^{(s)}$ információs input-output továbbítása teljes és torzítatlan, az $M_0^{(s)}$, $M_i^{(s)}$ memóriatartalmak hibátlanul tárolják az adatokat. A tervezési gyakorlat valósága azonban kevésbé megnyugtató. A megfigyelések hiányosak és pontatlanok. Nincsenek pontosan definiált, determinisztikus válaszfüggvények; valójában a tervszámítások gyakran hevenyészettek, esetleg szándékosan hibásak. A „memória” feledékeny. Az információkat hiányosan vagy tudatosan eltorzítva továbbítják.

A „felső szintek” nem teljesen bíznak meg az „alsó szintekben” és viszont. Ha pedig a horizontális információáramlást tekintjük, ezt az üzleti titok és a konkurrencia torzíthatja.

Mindez azzal jár, hogy a tervezésben részt vevő minden szervezet az információ megtöbbszörözésével igyekszik pontosabbá tenni tájékozottságát. Egyrészt: különböző típusú információkat gyűjt be ugyanarról a jelenségről. Sőt, ha teheti: ugyanarról a jelenségről ugyanazt a típusú információt is párhuzamosan több forrásból szerzi be. Például a nagyvállalat a tervezés keretében igyekszik képet kapni a jövőbeli eladási lehetőségekről és nyereségekről. Ezt elősegíthetik 1. típusú információk (árnyékárak), 2. típusú információk (saját hatékonysági számításai), 3. típusú információk (a jövőbeni input-output helyzet felmérése, mégpedig mind a „felülről”, mind a horizontálisan, kereskedelmi partnereitől és versenytársaitól beszerzett hírek), 4. típusú információk (minőségi, műszaki jellemzők) és 5. típusú információk (pénzügyi mutatók).

Nemcsak az információk áramlásánál tapasztalhatjuk ezt a problémát, hanem a memóriában való tárolásuknál is. Emlékeztetünk arra, hogy — noha a konkrét dekompozíciós szabályok eltérnek egymástól — valamennyi dekompozíciós algoritmus egyértelműen vagy a központi memóriába, vagy az egyik, vagy egy másik szektor memóriájába utalta a D kiinduló adathalmaz minden egyes elemét. Ugyanaz az adat nem szerepelhet két helyen: $D_j \cap D_k = 0$ ($j, k = 0, 1, \dots, n; j \neq k$). Ezzel szemben a tervezési gyakorlat nem olyan szigorú. „Biztonság végett” a felső szintű szervek szeretnek tudni olyan adatokról is, amelyekkel tulajdonképpen nem kell maguknak számításokat végezniük, hogy azután szűrőpróbaszerűen utána számolhassanak egy-egy alulról jövő információnak is.

Összefoglalva: a redundancia, az információk megtöbbszörözése, párhuzamos áramlása, több helyen való tárolása a bizonytalanság csökkentését szolgálja. Az egyik (önmagában megbízhatatlan) információval ellenőriznek és korrigálnak egy másik (önmagában ugyancsak megbízhatatlan) információt.

Miután e jelenséget megvizsgáltuk a deskriptív tervezési elmélet szemszögéből, le kell vonnunk a tanulságot a normatív elmélet számára is.

Célszerű lesz kidolgozni olyan dekompozíciós algoritmusokat, amelyek szervezeten biztosítják a különböző típusú információk párhuzamos áramlását és kölcsönös korrekcióját.¹⁰ Ez azonban elméletileg igen nehéz feladatnak ígérkezik. Addig is heurisztikus módon kell érvényesíteni az információk megtöbbszörözésének elvét. Nem szabad sohasem túlságosan magabiztosan előterjeszteni egyetlen modellszámítás eredményét sem. Egyrészt: ugyanazon modellel sokféle érzékenységi vizsgálatot kell végezni. Másrészt: a modell eredményeit önkritikusan össze kell hasonlítani más modellek számításaival, illetve a nem formalizált gyakorlati tervezőmunka előirányzataival.

Amennyiben egy ország tervezési rendszerében megjelennek egy

¹⁰ A dekompozíciós módszerekkel foglalkozó közgazdászok és matematikusok egy része az ilyen megtöbbszörözött információáramlástól a konvergencia meggyorsítását reméli. A szerző szerint erre nem lehet számítani — s nem is ez az információáramlás megtöbbszörözésének célja. Szigorúan determinisztikus modellben és algoritmusból ennek nincs is helye. Az információ megtöbbszörözését csak olyan modellbe érdemes bevezetni, amelyben az adatok és a számítások megbízhatatlanságát is explicité formalizáltuk.

többszintű modellrendszer elemei, nem szabad merev sémákat alkalmazni az információáramlás irányára és tartalmára vonatkozóan. Például nem szabad — valamelyik dekompozíciós algoritmus sugallatára — eleve úgy határozni: a központi számítás árnyékárait átadjuk a beruházásgazdaságosság céljaira s *kizárólag ebből* áll majd a „felülről lefelé” áramló információs output. Vagy: a szektor-tervjavaslatokat, alternatív oszlopok gyanánt, beépítjük a központi tervmodellbe, s *kizárólag ebből* áll majd az „alulról felfelé” áramló információs output. Mindkét elgondolás megvalósítható — de jól összefér sokféle egyéb információáramlással is.

Igyekeznünk kell valamennyi dekompozíciós módszertől tanulni; mindegyik információtovábbítási „trükkjének” van valamilyen racionális, jól használható magva. S ahogy a jövőben egyfelől a tényleges tervezés deskriptív elmélete, másfelől a dekompozíciós algoritmusok fegyvertára bővül, tovább is szélesíthetjük majd a többszintű modellrendszerek modelljei közötti (részben formalizált, részben nem formalizált, heurisztikus) információáramlást.

2.4. Motiváció

A dekompozíciós módszerek B) típusú, deskriptív elméleti értelmezése nagyon erős feltevésekből indul ki.

Először: felteszi, hogy minden szektornak jól definiált hasznossági függvénye van, amelyet maximalizál.

Másodszor: felteszi, hogy a központnak is jól definiált hasznossági függvénye van, amelyet maximalizál, s ez nem más, mint a szektorális hasznossági függvények összege.

A két feltevés együttesen azt a gondolatot implikálja, hogy a valóságos tervezésben a szigorú racionalitás, továbbá a globális és parciális érdekek zavartalan összhangja uralkodik.

A szerző kételkedik e feltevések jogosultságában. Akár a központi, akár a szektorális döntéshozókat vizsgáljuk: tapasztalatunk szerint nem gondolják alaposan végig a tervezési folyamat kezdetén céljaikat, preferenciáikat. Többnyire sokféle — mégpedig egymásnak ellentmondó — törekvésük van, s nem fontolják meg előzetesen, hogyan kellene ezeket összeegyeztetni. Az országos tervekről határozó politikus szeretne nagyon sokat elérni mind a nemzeti jövedelem növelésében, mind a pillanatnyi fogyasztás emelésében, mind a termelés ösztönzésében, mind a szociálpolitikában, mind a katonai potenciál növelésében és így tovább. Ha számszerűen is kifejezésre juttatja aspirációs szintjeit, úgy ezek sokszor túl ambiciózusak. Később, a tervezés folyamán lépésről lépésre tisztázódik, miből kell „engednie”; melyik aspirációját mennyivel kell lejjebb szállítania egy másik cél kedvéért.

Hasonló jelenséggel találkozunk alsóbb szinten is. Vegyük például egy állami nagyvállalat vezetőit. Bennük is „több lélek” viaskodik: az állami érdek és a vállalati érdek szolgálata. S utóbbi sem egyértelmű: ellentmondás lehet a profit, az expanzió, a jóhírnév, a biztonság, a vállalati belső kollektíva elégedettsége, s más törekvések között.¹¹

¹¹ A hasznossági függvények, a preferenciarendezés és a jóléti függvények elméletének bírálatával részletesebben foglalkozik a szerző már említett *Anti-Equilibrium* című könyve, főképpen a 10. és 11. fejezetekben.

A tervezés: megismerési folyamat, amelynek során tudatosodnak a döntéshozóban saját érdekei és értékítéletei. Végleges véleménye éppen a döntéskor formálódik ki.

Naivitás a következőképpen elképzelni egy többszintű modellrendszer működését: elkezdjük az iteratív információcseréket központ és szektorok között, mindvégig azonos célfüggvényeket alkalmazva s egy-két év alatt szép türelmesen konvergálunk az optimumhoz. Ha pedig elértük, mindenki elégedetten hozzálát a terv végrehajtásához.

Egy többszintű modellrendszer igazi rendeltetése egészen más. Segítségével felderítést, explorációt végzünk. A modellrendszer minden szintjén — a központban, a középszinteken és „alul”, a vállalatoknál — a számológépen kísérletezve próbálgatják lehetőségeiket, tisztázzák önmaguk előtt saját érdekeiket, s más érdekeltségekkel való összeütközéseiket. Keresik a kompromisszumok útját; a felsőbb szinteken pedig megpróbálják tisztázni: miként lehetne alárendelni a parciális érdekeket az általánosabbaknak.

Nyugodtan nevezhetjük a jövőbeni fejlődés *szimulációjának*, *tervezési szimulációnak* azokat a számítássorozatokot, érzékenységi vizsgálatokat, amelyeket a modellrendszer elemeivel külön-külön, majd az elemeket lazábban-szorosabban összekapcsolva, együttesen végzünk. Igaz, matematikai értelemben, optimalizálási technikát alkalmazhatunk. Ezt azonban csak azért tesszük, hogy a problémák végiggondolásakor eleve kirekesszük a nem efficiens programokat, s kizárólag efficiens terveket hasonlítsunk össze. A tervezési szimuláció során felváltva különböző célfüggvényeket alkalmazunk, módosítjuk a korlátok és koefficiensek számszerű értékét, s a modell különböző kiinduló feltevéseit.

Már korábban is több érvet hoztunk fel a dekompozíciós módszerek „naiv” normatív értelmezése ellen — s most egy újabb érvehhez jutottunk el. Tegyük fel ugyanis, hogy képesek lennénk *egyszer* leküzdeni minden nehézséget, s a sok számítást, valamint a központ és a szektorok közötti ismételt információcseréket elvégezve valahogy eljutnánk a (6) zárólépésig, a **p** optimális tervig. Ezzel azonban még mindig csupán *egyetlenegy* terv van a kezünkben, a korlátok és célfüggvények egyetlen konstellációja mellett. Márpedig a végleges döntések kialakításához ez túlon túl szegényes információ; hiszen ahhoz variánsok, érzékenységi vizsgálatok kellenek.

3. Tervezési módszerekkel szemben felállítható követelmények

A dekompozíciós módszerek tervezési alkalmazásáról szóló irodalom hajlamos arra, hogy ugyanazon kritériumok szerint értékeljen egy valószínűségi *tervezési* eljárást, mint amelyek alapján egy *számítástechnikai* eljárást szoktunk minősíteni. Eszerint:

— Előnyösebb egy minden lépésében jól definiált algoritmus, mint egy többé-kevésbé heurisztikus módszer.

— Előnyösebb egy a célfüggvényt monoton javító algoritmus, mint egy olyan eljárás, amelynek alkalmazása során a célfüggvény egy-egy iterációban romolhat is.

— Előnyösebb egy a megoldást véges számú lépésben elérő algo-

ritmus, mint az olyan eljárás, amely véges számú lépésben csupán megközelíti a megoldást.

— Előnyösebb az az eljárás, amely gyorsabban, kevesebb iterációval éri el a megoldást, mint az, amely lassabban konvergál.

A fenti kritériumok vitathatatlanul fontosak, ha A) típusú, számítástechnikai felhasználás szempontjából bírálunk el egy dekompozíciós algoritmust. Viszont C) típusú felhasználás esetén teljesen irrelevánsok. Egy valóságos tervezési eljárással szemben nem érdemes a felsorolt követelményeket támasztani — és nem is lehetséges.

A dekompozíciós módszerek absztrakt elmélete abból indul ki, hogy adva van egy egyértelmű kiindulópont, a D adathalmaz, egy egyértelmű végpont, a p optimális terv és egy egyértelmű út, amellyel D -től p -ig eljutunk. A kérdés tehát csak az, hogy mennyire gyors és sima ez az út.

Viszont a valóságban nincs egyértelmű D adathalmaz; a tervezési rendszerbe kívülről állandóan friss információk érkeznek; más és más az exogén információk $D(t_1)$, $D(t_2)$, ... adathalmazai a t_1 , t_2 , ... időpontokban. Nincsenek véglegesen kiforrott gyakorlati tervezési algoritmusok; egyes műveletek formalizált modellekkel, szigorú algoritmusokkal való elvégzését szükségképpen kombinálnunk kell rögtönzött elemzésekkel, improvizált modellszerkesztési ötletekkel, heurisztikus következtetésekkel. S ami a végpontot illeti: amint azt az előző szakaszban kifejtettük, nem egyetlen p „optimális” tervre vagyunk kíváncsiak, hanem egész sor efficiens, önmagában értelmes, de tartalmilag számottevően különböző programra, amelyeket össze akarunk hasonlítani a végleges döntés előtt.

Tévedés D -t és p -t adottnak, s a D -től p -hez vezető út időtartamát ismeretlennek tekinteni. Valójában éppen ez az időtartam adva van. Nem kezdődhet el túl korán, mert akkor még nincs a terv akcióperiódusához közel eső statisztikai tényadat. S nem fejezhető be túl későn sem, hiszen akkor belefutunk az akcióperiódusba, a végrehajtás idejébe. Öt éves terv esetén 2—3 év áll rendelkezésre. A kérdés nem az, hogyan lehetne a tervezés időtartamát lerövidíteni, hanem: hogyan lehet leghatékonyabban kihasználni.

Ha komolyan vesszük a többszintű tervezésnek azt az alap gondolatát, hogy információkat kell küldeni a felső szinttől az alsóhoz és viszont, akkor józanul számolnunk kell a tervezésben közreműködő emberek munkakészségének és türelmének határaival. Hajlandók részt venni két, esetleg három-négy igazi „iterációban”, szintek közti információcserében. De bizonyára lehetetlen lenne megnyerni őket tíz vagy száz iterációhoz. Ezért nem érdemes azzal törődni, hogy az I. számú dekompozíciós eljárás 500, a II. számú eljárás pedig 1500 iterációt igényel — gyakorlati, C) típusú felhasználáshoz mindkettő reménytelenül sok.

Amikor egy gyakorlatilag alkalmazott tervezési eljárás hatékonyságát el akarjuk bírálni, főként az alábbi követelmények teljesülését kell szem előtt tartanunk:

1. Hogyan lehet a tervezési folyamatokat úgy megszervezni, hogy minél kevesebb zökkenővel adoptálni lehessen a menetközben beérkező friss információt? A matematikai tervezőnek nem szabad azt éreznie, hogy az új információk kifejezetten az ő bosszantását szolgálják; annak a kellemetlen érzésnek a kialakulását, hogy „Íme, mindent kezdetünk

előlről...". Az adatok feldolgozását, a számítási részeredmények újra-számolását annak tudatában kell kialakítani, hogy a mind újabb és pontosabb információk folyamatos érkezése az élet természetes rendjéhez tartozik.

2. Hogyan lehet egy-egy szintek közti információcserét annyira tartalmassá tenni, hogy néhány ilyen információcsere is lényegesen előrevigye a tervezést?

3. Hogyan lehet az adott tervezési idő alatt minél gazdagabban feltárni a fejlesztés alternatíváit, s minél megbízhatóbban bemutatni különböző alternatív döntések konzekvenciáit?

4. Zárómegjegyzések

Tanulmányunk sok ponton vitatkozott a többszintű modellrendszerek bevezetésével kapcsolatos naiv felfogásokkal. Nem szeretnénk eltitkolni, hogy itt a szerző egy kissé önmagával, pontosabban, saját korábbi énjével is polemizált (és persze olyan kollégákkal is, akik ma is ezt a felfogást vallják).

A szerző, munkatársaival együtt, azok közé tartozott, akik egy évtizeddel ezelőtt igyekeztek hozzájárulni a dekompozíciós módszerek absztrakt elméletéhez. Utána azonban, sok éven át, olyan kutatásokban vett részt, amelyekben szembesíthette elméleti elgondolásait a tervezés gyakorlatával. Elsősorban Magyarországon szerzett ilyen tapasztalatokat,¹² de foglalkozott a kérdéssel külföldi tanulmányútjain is.¹³ Találkozott sok lehangoló nehézséggel: értetlenséggel, konzervativizmussal, ellenállással, számítástechnikai gyakorlatlansággal. De nem lehet csupán e tényezőkkel magyarázni a haladás lassúságát. Az elgondolások sem voltak egészen érettek. Nem is lehet elvárni — amint ennek a jelen tanulmány is hangot adott —, hogy a tényleges tervezőmunkát teljes mértékben átállítsák a jelenleg ismert dekompozíciós módszerek receptjei szerint.

Cikkem a többszintű tervezés naiv értelmezésével vitatkozott. Ugyanakkor szükséges lesz majd vitába szállni azzal a felfogással is, amely indokolatlanul lebecsüli, a gyakorlati tervezésben háttérbe szorítja a többszintű tervezés gondolatát, mindazt, ami e gondolatból bevált, tapasztalatilag is igazolódott. A polémiára majd egy másik cikkben kerülhetne sor.

¹² Magyarországon a szerző irányításával folyt az 1966–70. évi ötéves terv kidolgozásához kapcsolódva az első többszintű kísérleti népgazdasági programozás. A kutatást nagylétszámú kutatócsoport végezte. A tapasztalatokról több sokszorosított tájékoztató számolt be. Továbbá a következő cikkek: „A többszintű népgazdasági programozás modellje”, *Közgazdasági Szemle*, 15. évf. (1968) 54–68. l. és „A többszintű népgazdasági programozás gyakorlati alkalmazásáról”, *Közgazdasági Szemle*, 15. évf. (1968) 173–190. l. Az 1971–75. évi ötéves terv kidolgozásához kapcsolódva ismét végeztek nagyméretű matematikai programozást. (Lásd erről Báger G.—Morva T.—Szabó L. cikkét: „A középlejárati terv programozása”, *Közgazdasági Szemle*, 16. évf. (1969) 895–906. l.) Az újabb kutatás irányítói nem minősítették saját számításukat többszintű tervezésnek.

Jelen tanulmányunkban a többszintű tervezés általános problémáit tárgyaltuk, s nem tekintettük feladatunknak annak elemzését, hogyan alakult a többszintű tervezés gyakorlati alkalmazása Magyarországon a legutóbbi években.

¹³ A szerző konzultánsként közreműködött a Mexikó ötéves tervéhez kapcsolódó többszintű modellrendszer megszerkesztésében és a számítások értékelésében. A kutatásról később jelenik meg nyomtatott publikáció. Néhány eredményét Alan Manne professzor ismertette az Ökonometriai Társaság 1970. évi cambridgei világkongresszusán, s az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága és a Harvard egyetem által 1971-ben Genfben rendezett input-output konferencián.

A szerző ma is híve a többszintű matematikai tervezés elveinek, s ma is ajánlja ezeket gyakorlati alkalmazásra. Csakhogy ma már ezt a fogalmat — „többszintű tervezés” — tágabban és rugalmasabban értelmezi. Nem szabad lefoglalnunk az 1. szakaszban leírt, szigorúan algoritmizált dekompozíciós jellegű tervezési folyamatokra. Joggal használhatjuk ugyanezt az elnevezést lazább modellegyüttesekre is. A következő definíciót javasoljuk:

Többszintű tervezéssel van dolgunk minden olyan esetben, amikor felső szintű (népgazdasági), középszintű (ágazati vagy területi) és esetleg alsó szintű (vállalati) modellek léteznek ugyanabban az országban, ugyanarra az időszakra, s e modellek között szervezett informatív kapcsolat áll fenn.

Persze, nem elegendő, ha egyszerűen megadjuk az ilyen modell-együtteseknek a „többszintű tervezés” elnevezést, s azt gondoljuk, ezzel az ügy el is van intézve. Arra kell törekednünk, hogy minél inkább kompatibilisek legyenek egymással a különböző modellek, minél zavar-
talanabb legyen az információáramlás. Igyekeznünk kell mind a magyarországi, mind a külföldi tapasztalatok felhasználásával, hogy a jövőben sokkal szorosabban illeszkedjék össze, még inkább igazi *rendszer* alkossanak a matematikai tervmodellek.

Johannes Thamm:

VÁLLALATI ÚJRATERMELESI MODELLEK

Ez a nagyon tömören megfogalmazott könyv hazai iparvállalatainknak ad segítséget a legkorszerűbb gazdálkodási módszerek felhasználásához. Thamm munkája egy elképzelt iparvállalat termelési és gazdálkodási jellemzőiből indul ki, és ismerteti a gazdálkodásban érvényesítendő rendszerszervezési szempontokat. Bemutatja a vállalat termelési programját, körvonalazza fejlesztési koncepcióját, amelyet azután az ismertett modellben következetesen érvényesít. Tájékoztat az egyes vállalati rendszerek modelljei közötti összefüggésről (a modell-piramisról). Tárgyalja a modellképzés metodikáját, a modellben felhasználandó információkat és az információk felhasználási alkalmazásának megítélését.

Thamm a legkorszerűbb rendszerszervezési követelményeket az NDK tapasztalatai alapján ismerteti, amelynek a munkatermelékenység növelésében elért eredményei jó ösztönzést adnak nekünk is a bemutatott módszerek tanulmányozására.

155 l., fűzve 10,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ÁDÁM GYÖRGY:

Szökevény iparágak és elvándorló vállalatok a tőkés világgazdaságban

I. rész

A világgazdasági szakemberek körében még nemrég is általános volt az a meggyőződés, hogy a nagy nemzetközi érdekeltségekkel rendelkező óriásvállalatok fejlődésének végső szakasza az lesz, amikor olyan „nemzetközi társaságokká” alakulnak át, amelyek többé nem tanúsítanak lojalitást származási országuk iránt; ama országok közül, amelyekben üzleti tevékenységet folytatnak, egyiknek az érdekeit sem helyezik a többi fölé; erőforrásaik felhasználásában pedig globális optimalizálásra törekednek anélkül, hogy „különösebb tekintettel lennének ama országra, amelyben az anyavállalat, valamilyen történeti véletlen folytán, eredendően bejegyeztette magát”.¹ Idézzük C. P. Kindleberger professzort (Massachusetts Institute of Technology): „A nagy nemzetközi érdekeltségekkel rendelkező céget a maga idejében sok mindenféle elnevezéssel illették, s ezek nem mindegyike volt hízelgő. A szóhasználat most mindinkább három kifejezésben állapodik meg, s ezek mindegyikét szabatos meghatározás különíti el a többitől. Így léteznek külföldön is tevékenykedő cégek, multinacionális és nemzetközi társaságok... A külföldön is tevékenykedő *nemzeti cég* tudja, hogy hova tartozik. Mindenekelőtt és leginkább valamely adott ország polgára... A *multinacionális cég* arra törekszik, hogy minden ország iránt, amelyben működik, lojális legyen... A *nemzetközi társaság* egyetlen ország iránt sem tanúsít nagyobb lojalitást, mint bármelyik másik iránt; egyetlen ország sincs, amelyben teljesen otthon érezné magát...”²

Anélkül, hogy a nemzeti és különösen a multinacionális cég meghatározásával vitába bocsátkoznék, rendkívül fontosnak tartom Kindleberger professzor könyvének befejező mondatát: „Ügy hiszem a multinacionális társaság ez idő szerint gyorsabban alakul át nemzetközi társasággá, mint ahogy a nemzeti kormányok felkészültek ahhoz, hogy szabályozására kellően hatékony irányelveket dolgozzanak ki. Megítélésem szerint minden okuk megvan a sietségre.”³ Ezt a megállapítást úgy értelmezem, mint annak félreérthetetlen leszögezését, hogy az uralkodó

¹ Idézve: 1985 (Corporate Planning for Tomorrow's World Market). A Business International kutatóinak jelentése.

² C. P. Kindleberger: American Business Abroad. Six Lectures on Direct Investment. Yale University Press, 1969. 179–182. l.

³ Uo., 210. l.

trend a világgazdaságban az óriásvállalatok önközpontú vállalatbirodalmakká való átnövése.

A „nagy nemzetközi érdekeltségekkel rendelkező óriásvállalatok” már a hatvanas évek vége óta mind gyakrabban létesítenek külföldön leányvállalatokat azzal a kifejezett céllal, hogy ne csupán a befogadó országok helyi piacait vagy harmadik országok piacait lássák el termékeikkel, hanem azokat az anyaországokba exportálják.

Mi több, a fejlődő országokban valósággal a közvetlen beruházások harmadik hullámáról beszélhetünk: az első a természeti erőforrások kiaknázására, a második importhelyettesítésre, a harmadik széles körű feldolgozó ipari tevékenységre irányult — „a fejlődő országokban termelni a hazai piac számára”.⁴

Az erőforrások világviszonylatban való bevetése és igénybevétele logikus fejleménye a „globalizmusnak”, vagyis ama szemlélet terjedésének, hogy ma már nemcsak nemzetgazdaságok léteznek, hanem egy nemzeti határokat átszelő gazdaság is: némely termékek gyártása, amelyeket termelési költségeik alapján azelőtt érdemes volt egy-egy adott nemzetgazdaságon belül elvégezni, létjogosultságát veszti, s a jövő a termelés olyan nemzetközi átcsoportosítását hozza, amelyben az üzemek kitelepítése a versenyharc közhelyszerű tartozékává válik.⁵

E tanulmány célja: kellő bizonyítékokkal, dokumentációval és adattal alátámasztani azt, hogy az erőforrások világviszonylatban való bevetése és igénybevétele („worldwide sourcing”) már nem a többékevésbé távoli jövőbe vetített szándék, amelynek megvalósítására a nemzetközi társaságok többsége egy vagy két évtized múlva fog törekedni, hanem máris napirenden levő feladat, amelyet haladék nélkül kívánnak végrehajtani.

A kezdeményezők: az amerikai társaságok

A kezdeményezés az amerikai társaságoktól indult ki, amelyek az egyebek közt óriásvállalatok kialakítását célzó nyugat-európai erőfeszítések és koncentráció ellenére mindmáig az „igazi szupermonopóliumok” zömét teszik ki.

A probléma a „globális világgazdaság” vonatkozásában már a hatvanas évek közepén felvetődött. Amint az Egyesült Államokon kívüli piacok befogadóképessége megnőtt, amint a külföldi üzemek méret és hatékonyság tekintetében kezdtek felzárkózni az amerikaiak mellé, a nemzetközi piacokra való termelés gazdaságilag egyre vonzóbbá kezdett válni. Kénytelenek voltak tehát feltenni a kérdést: vajon telepítsék-e ki az amerikai cégek termelőkapacitásuk egyre nagyobb hányadát országuk határain túlra, növeljék-e termékkibocsátásukon belül a leányvállalatok súlyát? Több vállalati vezető már akkor arra az álláspontra helyezkedett, hogy *ha ez jövedelmezőbb, ezt kell tenni: az amerikai piac számára külföldön termelni*.⁶

⁴ Nathaniel N. Leff: Investment in the LDC's: The Next Wave. Columbia Journal of World Business, 1969. november—december, 44. 1.

⁵ Judd Polk: The American Role in the New World Economy. US Council of the International Chamber of Commerce, 1970. február, soksz.

⁶ David M. Kiefer: The National and Worldwide Impact of Global Companies. Chemical & Engineering News, 1966. július 4, 71. 1.

Iparágak „tömeges kivonulása”

A hatvanas évek közepe óta ez az irányzat — az erőforrások bevétele a világgazdaságnak költségek szempontjából legkedvezőbb pontján — egyre inkább tért hódított, mint az *Paul Jennings*, az amerikai villamosipari szakszervezet titkárának egy kongresszusi vizsgálat alkalmából tett kijelentéseiből is kitűnik: „A multinacionális cégek minden jel szerint gyorsított ütemben telepítenek ki termékeket, egész termelőágazatokat, üzemeket az Egyesült Államokból, visznek ki technológiai eljárásokat, exportálnak munkaalalmakat. Ez alól a növekedő iparágak sem kivételek, pedig rájuk az Egyesült Államokon belül is nagy szükség volna, a sok ezernyi munkahelyről nem is szólva. A szakszervezeti mozgalomban sokan közülünk úgy látják, hogy valósággal iparágak tömeges kivonulása veti előre az árnyékát.”⁷

Állítása bőséges bizonyítékokkal támasztható alá.

A kivonulás egyik — ha nem is fő — iránya Nyugat-Európa, ahol a szupermonopóliumok a vállalatbirodalmukon belüli nemzetközi munkamegosztás keretében már régóta gyártanak autó- és traktor-, számítógéptb. részegységeket és alkatrészeket. Ez nem újdonság. Jó néhány példa akad azonban, amikor más iparágakban tevékenykedő amerikai társaságok nyugat-európai leányvállalatai főként vagy kizárólag az amerikai piac számára dolgoznak. Az egyik gyakran idézett példa: a Milwaukee állambeli Weyenberg Shoe Manufacturing Co. észak-írországi üzeme teljes évi termelését, 50 000 pár cipőt az Egyesült Államokba szándékszik exportálni. Az Indiana állambeli Columbus Engine Co. angliai darlingtoni gyárában készült motorjaival a középtávú teherautók amerikai Diesel-motor-piacának 25 százalékát mondhatja a magáénak. A General Instrument Corp. tv-hangolókészülékek és más alkatrészek gyártását portugáliai üzemébe helyezte át. A Gleason Works, egy tengelyhajtó kúpkerékeket előállító közép vállalat (1970. évi forgalma: 70 millió dollár) nemrég úgy döntött, hogy 10 millió dolláros költséggel Rochester (New York állam) helyett a belgiumi Monsban építi fel új üzemét.⁸

Már jóval nagyobb méretű a kitelepülés Latin-Amerikába, különösen Mexikóba: az országnak az Egyesült Államokkal való szomszédsága „határmenti ipari komplexum” kialakulásához vezetett. Az ún. *ikerüzemi komplexum* keretében a határ mexikói részén az Egyesült Államokból odaszállított alkatrészeket munkálják meg és (vagy) szerelési részegységeket állítanak össze belőlük stb., majd visszaszállítják az Egyesült Államokba, ahol az ikerüzem amerikai részlege állítja elő, szereli össze a végterméket. Az amerikai vámtarifa 8. cikkelye értelmében ugyanis amerikai áruk külföldre szállíthatók összeszerelés vagy továbbfeldolgozás végett, és nagyon kedvező vámtételek mellett küldhetők vissza az Egyesült Államokba. Vámokat csak a külföldi munkaerő által hozzáadott értékre vetnek ki, nem pedig a visszaküldött áru teljes értékére. Ez az intézkedés igen kedvező elhelyezési lehetőségeket nyújt az amerikai piacon. Ezért, ahol a szállítási költségek lehetővé teszik, az

⁷ A Foreign Economic Policy for the 1970's. Hearings before the Subcommittee on Foreign Economic Policy of the Joint Economic Committee. Congress of the United States, 91st Congress, Second Session. Part 4 — The Multinational Corporation and International Investment, 1970. július 27, 28, 29 és 30, 814. l.

⁸ L. The Wall Street Journal, 1969. július 10.; *Paul Jennings* nyilatkozata, Hearings... 815. és 816. l.; *Business International*, 1971. június 11, 190. l.

amerikai társaságok a fejlett technikát megkövetelő vagy tőkeigényes munkálatokat otthon, a munkaigényes műveleteket ellenben külföldön végeztetik el, s a szóban forgó termékeket aztán készgyártmánná való feldolgozás és értékesítés céljából újra hazaszállíttatják. Így Mexikó számára a szállítási költségek lehetővé teszik, hogy nagy mennyiségű árut dobjanak át a határon mindkét irányban.⁹

Paul Jennings a kongresszusi vizsgálóbizottság előtt tett nyilatkozatában erre is több sokatmondó példát sorol fel. Amikor a Warwick Electronic, Illinois, Arkansas állambeli üzemait kitelepítette, kb. 2000 amerikai munkahely ment veszendőbe. Advance Ross Electronics, El Paso, 250 munkahelyet vitt át a mexikói Juarezbe, azután egy mindössze 15 dolgozót foglalkoztató amerikai létesítményt állított fel. A Transittónak 1500 munkása dolgozik a mexikói Laredóban épített üzemében, miközben a texasi Laredóban csak a vállalatigazgatási adminisztratív személyzet van. Ugyanő a *The Wall Street Journal* 1970. január 26-i számából idéz: „Vajon mi megy végbe az arizonai Tucsonban, ami a Motorola-t, a Control Data-t, a Kimberley-Clarkot, a Lear Jet Stero-t és a Philco-Fordot arra készítette, hogy ott üzemeket létesítsen? Az egyenes, tárgyilagos válasz: ikerüzem a mexikói Nogalesben, alig egy órányira... a 30 centes órabér... többet hoz, mintha Japánban, Hongkongban vagy Tajvan szigetén működne.” Az *Arizona Daily Star* 1969. február 18-i száma szerint mintegy 700 ruházati ipari cég keres magának új telephelyet az Egyesült Államokon kívül.¹⁰

1971 elején bejelentették, hogy az amerikai-mexikói határon rövidesen két textilgyárat helyeznek üzembe, az egyiket Tijuában, a másikat Juarezben. Tijuában a Hilanderos Unidos a határ két oldalán nyújtott vám- és egyéb kedvezmények alapulvételével pamut- és műszálból készült ruhákat, valamint fonalat kíván exportálni. Juarezben a teljesen amerikai tulajdonban levő Originales de Piel S. A. bőrárukat készíti a konfekcióipar számára, továbbá bőrruhákat.¹¹

A Continental Ore (a Minerals & Chemical leányvállalata) a mexikói határon Matamoros mellett két év alatt 20 millió dolláros beruházással egy évi 77 000 tonna kapacitású fluorhidrogénsav-komplexumot létesít. Mivel a terméket a nemzetközi piacokra eljuttató tengerjáró hajók nem állnak rendelkezésre, a termelés nagyobb részét tartálykocsikban exportálják az Egyesült Államokba és Kanadába.¹²

A legújabb becslések szerint 1965 óta 270 ilyen, vámtarifa-kedvezmények alapján működő („in bond”) cég jött létre (főként a textil- és az elektronikai iparban), amelyek az amerikai határ közelében létesítettek üzemeket, és 1971 végéig további 75 kezdi meg működését.¹³ Ezenfelül a mexikói kormány újabb országrészekre is ki óhajtja terjeszteni azokat az adó- és egyéb kedvezményeket, amelyekkel a határmenti ipari övezetek megteremtéséhez eddig is hozzájárult.

Ikerüzemeket más latin-amerikai országokba is telepítenek, így Haitibe, Barbadosba és a többi karib-tengeri országba; a Brazíliából származó amerikai behozatalban irodagép-alkatrészek is szerepelnek.

⁹ L. Sanford Rose: *The Poor Countries Turn from Buy-Less to Sell-More*. *The Fortune*, 1970. április, 93. l.

¹⁰ L. Hearings... 816. és 817. l.

¹¹ *The Journal of Commerce, International Edition*, 1971. március 8, 6. l.

¹² *Business International*, 1971. június 11.

¹³ *The Financial Times*, 1971. május 18, 5. l.

A Burroughs braziliai létesítményei például a nemzetközi piacok ellátására rendezkednek be egyes irodagépek vonatkozásában, így a cég tíz billentyűs összeadó gépét a francia üzemekkel együtt ők gyártják. Egy amerikai cipőipari vállalat Kolumbiából látja el ügyfeleit, némely amerikai gyógyszeripari társaságok Puerto Ricót használják exportbázisként, és külföldi leányvállalataiknak innen szállítanak nyersanyagokat, valamint közbelső termékeket.¹⁴

Itt nem annyira egész iparágak és vállalatok, mint inkább a termelőfolyamat egy része (a munkaigényes műveletek) áthelyezéséről van szó.

Az ikerüzemek megjelenésén kívül egy másik folyamat is külön figyelmet érdemel. Sok amerikai cég pénzügyi teherbírását erősen próbára teszi berendezésének a felújítása, s az anyag- és munkabéreköltségek emelkedése folytán azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy külföldi leányvállalataikból látják el az amerikai piacot. Több ilyen társaság abból a szempontból tekinti át a terepet, hogy *Mexikóban és más országokban működő leányvállalataikat fő üzemeiké alakítsák át, mivel piaci részesedésük az Egyesült Államokban meredeken zuhan, és marginális termelőkké válnak.*¹⁵

Az erőforrások világviszonylatban való bevetésének és igénybevételenek legfőbb színhelye azonban Ázsia. A nemzetközi társaságok adják a tőkét, a műszaki know-how-t, a világkereskedelem áttekintését magában foglaló ismereteket, intézik az értékesítést-forgalmazást, a fejlődő országok pedig az olcsó és könnyen betanítható munkaerőt nyújtják. Olyan termékek esetében, amelyeknél a munkabér a termelési költségek tetemes hányada és a méretből származó megtakarítások nem különösen jelentősek, a fejlett technikának és marketingnek olcsó munkaerővel való kombinációja számottevő profitlőbbséget, extraprofitot eredményezhet. Ilyen termékek: gyümölcs- és főzelékkonzervek, textilíák, bőrárúk, bútorok és faipari cikkek, autóipari, villamosipari és elektronikus alkatrészek és háztartási gépek, kismotorok, egyszerűbb szerszámgépek stb.¹⁶

Az ipar kivándorlása az Egyesült Államokban a textiliparon kívül leginkább a villamosági ipart érinti: „Saját iparomban és a vele összefüggő ágazatokban az utóbbi években az egyik üzemet a másik után zárják be, a termelést leállítják, s a gyártást ugyanazoknak a multinacionális cégeknek a külföldi termelőegységeibe telepítik át” — állapítja meg az Egyesült Államok villamosipari munkásai szakszervezetének az elnöke. S állítását bő anyaggal dokumentálja, csakúgy, mint amerikai gyárok Japánba való költöztetését.¹⁷

Néhány általa említett példa: „1969-ben a Westinghouse bezárta edisoni (New Jersey) tv-üzemét és a készülékeket ezentúl kanadai gyárai egyikében, valamint japán cégekkel gyártatja. Jelenleg gyakorlatilag minden, az Egyesült Államokban árusított rádiót, lemezjátszót és kazettát az országon kívül gyártanak, s rövidesen ez lesz a helyzet a színes és nem színes televíziókészülékekkel is. Már ma a forgalomban levő színes

¹⁴ Using Latin America for Worldwide Markets. Business International, 1970. március 27, 99. 1.

¹⁵ The Journal of Commerce, International Edition, 1970. augusztus 10, 6. 1.

¹⁶ Sanford Rose: I. m. 91. 1.

¹⁷ Paul Jennings: Hearings . . . 815. 1.

készülékek egynegyedét, a többinek mintegy felét az Egyesült Államokon kívül gyártják. Némely most felfutó terméket, mint képmagnókat, nem is gyártják majd az országban, mert az Ampex Corp., a szabadalom tulajdonosa japán cégekkel kötött licencia-megállapodásokat . . . Mind a Friden, a Singer Corp. egy részlege, mind a Burroughs beszüntette asztali számológépek gyártását, s ezeket a Hitachi és más japán cégek készítik a számukra . . . A Sperry Rand Remington írógépeit Japánban gyártja Remington-címkével a Brothers cég. Újabban a Litton Industries zárta be a Royal írógépet gyártó üzemeit, és előállítását egy japán cégre bízta . . . Ikerüzemek létesítése immár egyetemessé válik . . . Így egy kis alabamai üzem egy japán gyárat mondhat ikerüzemének . . .”

Némely kisebb ázsiai államok az iparvándorlásban ennél is messzebben érdekeltek: *gazdasági életüket valósággal a nemzetközi társaságok beruházásaira építik!*

Ilyen Dél-Korea. A külföldi tőkeberuházások (36 millió dollár összegben) az elektronikai és villamos készülékeket előállító iparban a legjelentősebb. A Motorola, a Fairchild, a Semikor, a Control Data és más amerikai társaságok működő leányvállalatainak részvényei 100 százalékban az anyavállalat tulajdonában vannak. A főként japánokkal létrehozott közös vállalkozások száma 1970 közepén 16-ra rúgott. A termékeket túlnyomórészt a nemzetközi piacokra termelik, és bevezették a vámmentes raktározást, ami csökkenti a feldolgozás és reexport céljaira importált nyersanyagok költségét. 1969-ben az elektronikus alkatrészek és késztermékek kivitele 42 millió dollárt tett ki. *A forgalom oroszlánrészét amerikai tulajdonban levő vállalatok bonyolították le; a fő piacok: az Egyesült Államok, Hongkong és Japán.*¹⁸

Az amerikai társaságok üzleti módszereire jellemző a következő példa: A Signetics Corp., a Corning Glass Works leányvállalata repülőgépen küld alkatrészeket Szöulba, ahol azokat integrált áramköröké szerelik össze, majd ismét repülőgépen szállítják vissza az Egyesült Államokba, hogy ott számítógépekben használják fel őket. Ugyanilyen munkát végeztet el a Fairchild Camera and Instruments Singaporeban.¹⁹

Hongkongban csupán 1969-ben és 1970-ben több mint 50 gyáripari konzern kezdte meg működését. 1970 májusában a kormányzat 161 olyan gyárat tartott nyilván, amelyben külföldi tőkének részesedése volt. (A tényleges számukat 240—250-re becsülik.) A 161 közül 91 teljesen külföldiek tulajdona, 70 pedig közös vállalkozás. Az összes beruházás (állóeszközök + forgótőke) mintegy 135 millió dollárra rúg. A helyi tőke közös vállalkozásokban való részesedésének beszámításával a külföldi beruházás mintegy 110 millió dollárra tehető, amiből 49 százalék jut az Egyesült Államokra, 24 Nagy-Britanniára és 19 Japánra. A külföldi tőke érdekeltsége főként az elektronikai iparra koncentrálódik (30%), ezt a textilipar (19%) és a hajóipar meg acélhengerművek (14%) követik.

A külföldi érdekeltségű üzemek kivitele 1969-ben meghaladta a 200 millió dollárt.²⁰

Újabban a „kínai üzletre” orientálódó nemzetközi társaságok is mind

¹⁸ The Financial Times, 1970. augusztus 24, 19. l.

¹⁹ Time, 1970. szeptember 21, 63. l.

²⁰ Foreign Investors in Hong Kong: Government Partly Lifts Veil. Business Asia, 1971. március 19, 92. és 93. l.

jobban fontolóra veszik hongkongi bázis kiépítését, tekintettel a Kínával folytatott kereskedelemben elfoglalt kivételes pozíciójára.²¹

Az alacsony bérszintjéről hirhedt *Tajvan* szintén egyike a „szökevény” iparágak által favorizált telephelyeknek. A kormányzat által létesített szabadkereskedelmi övezetben mintegy 120 társaság épített üzemeket.²²

Az amerikai ipar erős képvisellel rendelkezik. A Zenith, az Admiral, a Ford-Philco, a Radio Corporation of America (RCA) és más vállalatok ide helyezték át televíziós készülékeik gyártását (a színeseket is). A General Instrument Corporation 12 000 dolgozójával a sziget legnagyobb munkáltatója: tajvani üzemeiben több munkást foglalkoztat, mint valamennyi amerikai vállalatában együttvéve.²³ Tajvan egyébként olcsó textilipari cikkeiről is közismert.

Singapore-ban szintén az elektronikai ipar lendült fel; vagy 35 ilyen gyár működik. Minthogy Singapore lett Délkelet-Ázsia olajiparának finomító és értékesítő központja, a petrokémiai iparnak is tág tere nyílik a fejlődésre.

Feldolgozó ipari exportövezetek

A nemzetközi piacok Ázsiából való ellátását a világtársaságok számára feldolgozó ipari exportövezetekkel igyekeznek mind vonzóbbá tenni. Ezekben korszerű létesítményeket építenek és számos kiváltsággal ruhazzák fel őket. Az exportövezetek felállítása viszonylag új fejlemény (a régóta ismert vámmentes szabadkereskedelmi és a feldolgozó ipari exportövezetek közötti különbség: az előbbi főként áruraktározásra épül, az utóbbi olyan vállalatokra, amelyek importált nyersanyagokból és alkatrészekből készült exporttermékeket állítanak elő, szerelnek össze stb.), de máris éles verseny alakult ki a fejlődő országok között, hogy minél több nemzetközi óriásvállalatot csábítsanak magukhoz.

Dél-Korea első ilyen övezetét Masanban, Pusantól 25 mérföldre nyugatra létesítették olyan vállalatok számára, amelyek vagy kizárólag külföldi tulajdonban vannak, vagy a külföldi tőkerészesedés legalább 50 százalékos bennük. Valamennyiüknek olyan termékeket kell gyártaniuk, illetőleg feldolgozniuk vagy összeszerelniük, amelyek exportképesek, külföldi valutáért könnyen értékesíthetők — és munkaigényesek.

A kormányzat tervei között szerepel számos standard méretű üzem építése; a külföldi cégek ezeket megvásárolhatják vagy tíz évre kibérelhetik. 1971 áprilisában tíz ilyen gyáregység építését kezdték meg; átadásukat az év végére irányozták elő. Egyelőre összesen 30 olyan létesítményre gondolnak, amelyek mindegyike 6 gyáregységet foglal majd magában, tekintettel a kormányzat ama döntésére, hogy az év végéig további 30 külföldi céget fogadnak még be az övezetbe. Gondoskodnak áruházaokról, korszerű lakásokról, orvosi ellátásról, szórakozóhelyekről és további ipari települések kialakításáról Masan közelében, így Pohangban és Ulsanban.

²¹ Why Companies Should Reassess Hong Kong Operations. Business Asia, 1971. május 28, 172. és 173. l.

²² Time, 1970. szeptember 21, 63. l.

²³ Hearings . . . 815. l.

A tervek szerint a pohangi ipari komplexumot 1971 végéig fejlesztik ki egy 6400 acre-nyi (1 acre = 0,7 hold) területen. Ennek 1971, az ulsani fejlesztési övezetnek 1972 végéig kell kiépülnie. Szöultól 10 mérföldnyire, Kwangjuban is egy új várost és ipari központot hoznak létre. Ezenkívül Szöul vagy Inchon közelében egy, 50 üzem befogadására alkalmas, játékok gyártására és exportjára berendezkedő ipari komplexumot.

Az osztralékok külföldre utalását már egy-egy vállalat működésének első évében garantálják. Teljesen külföldi tulajdonban levő üzemeknek öt évig sem jövedelmi, sem társulati, sem vagyoadót nem kell fizetniük stb.²⁴

A *Fülöp-szigeti* kormányzat az első ilyen övezetet eredetileg Mariveles-ben, a Bataan-félszigeten óhajtotta felépíteni. Megfontolás tárgya azonban, hogy ne telepítsék-e azt Cavite City-be, éspedig azért, mert az utóbbi melletti légi támaszpont — amelyet az amerikai kormányzat 1971-ben ad vissza — lehetővé tenné egy hajógyártási központ kifejlesztését és ezzel elősegítené egyéb munkaigényes iparágak üzemének odaköltözését is.²⁵

Tajvan szigetén az első feldolgozó ipari exportövezetet Kaohsiungban 1965-ben szervezték meg; itt 1970 közepén 150 gyár működött. Az évi export értéke 142 millió dollár, ebből 46 százalék jut elektronikus termékekre és 22 százalék ruházati cikkekre, a többi fémipari, műanyagtermékek, bőrárúk stb. között oszlik meg. A kormányzat Nantzban 200 gyár számára egy második, Taichungban 50 gyár számára egy harmadik övezet létesítését tervezi.²⁶ Az újabb példák egyike: a Radio Corporation of America 49 százalékos tőkerészesedést vállal a tajvani Chungwha Picture Tubes (képcsövek) cégben; a többségi részvényes a Chungwha Electronics Development Co. A társaság tv-képcsöveket gyárt majd mind a helyi piac, mind más ázsiai piacok, illetve *fokozódó mértékben az Egyesült Államok és Európa számára.*²⁷

E példákon felbuzdulva Thaiföld kormányzata is két feldolgozó ipari exportövezet létesítését tervezi: az egyiket Ton Buri tartományban a Sziámi-öböl keleti partján, a másikat Csieng Majban az ország északi részében.²⁸

Malaysia szintén ki akarja venni részét a feldolgozó ipari exportövezetek konjunktúrájából. Parlamentje 1971 márciusában törvényt szavazott meg, melynek értelmében a pénzügyminiszter felhatalmazást kapott arra, hogy bármely területet szabadkereskedelmi övezetnek nyilvánítson és igazgatásukra hatósági szerveket állítson fel. Az első övezetet Penangban létesítik, s ezt előreláthatólag hónapokon belül Nyugat- és Kelet-Malaysiában újabbak követik.

Jóllehet a törvény „szabadkereskedelmi övezetekről” szól, ténylegesen feldolgozó ipari exportövezetek megteremtését teszi lehetővé.

Mauritius szigetén az 1970-ben megszavazott törvény alapján hoznak létre exportövezeteket. Az ezekben települő gyárak mentesülnek minden behozatali vám, 10—20 évig minden társulati adó fizetése alól, kölcsönöket kedvező kamat, villamos áramot különleges díjtétel mellett

²⁴ Business Asia, 1970. október 30, 5. l. és 1971. május 7, 151. és 152. l.

²⁵ Business Asia, 1970. november 6, 16. l. és 1971. január 20, 39. l.

²⁶ Business Asia, 1970. november 13, 23. l.

²⁷ L. Business International, 1971. június 11, 190. l.

²⁸ Business Asia, 1970. december 11, 55. l.

kapnak, igényeikre szabott gyárépületeket bocsátanak a rendelkezésükre és sok egyéb kedvezménnyel is elhalmozzák őket.

Máris üzemel egy parókagyár, amely az NSZK-ba és az Egyesült Államokba exportál, épülőfélben van egy második parókagyár is; a mindenütt jelenlevő amerikaiakat egy elektronikus alkatrészeket gyártó üzem képviseli. Nyugat-európai cégek is állítanak fel üzemeket.²⁹

A feldolgozó ipari exportövezetek az erőforrások világviszonylatban való bevetésének és igénybevételének tipikus jelenségei, amelyek a nemzetközi piacok, valamint a világkonszernek anyaországi piacainak ellátását szolgálják.

Az amerikai példát Nyugat-Európában és másutt is követik

Nyugat-Európában már a hatvanas évek elején előfordult, hogy ottani, magas bérszintű országokban működő nemzetközi társaságok némi termékek gyártását vagy üzemeket más, olcsó munkaerővel rendelkező országokba telepítettek ki.

A precíziós műszereket gyártó svájci Landis & Gir 1963-ban egész termelőegységeket helyezett ki az olaszországi Salernóba. A nyugatnémet Siemens Sulmonában (ugyancsak Olaszországban) létesített egy leányvállalatot kondenzátorok gyártására; a kísérlet olyannyira bevált, hogy egyéb munkaigényes alkatrészeket is lehetőleg ott állíttatnak elő. A nyugatnémet AEG—Telefunken és az olasz Zanussi cég 1967-ben közös vállalkozást hívott életre Pordenone-ban villamos készülékek, alkatrészek, késztermékek gyártására. Az alacsonyabb termelési költségekre való tekintettel a nyugatnémet partner áruválasztékának mindazokat a tételeit, amelyeket a Zanussi elő tud állítani, az olasz társsal készítetteti.³⁰

A legnagyobb nyugatnémet cipőgyár, a kornwestheimi Salamander AG egyik vezetője 1970-ben kijelentette: „a társaság nem gondol NSZK-beli termelőkapacitásának kibővítésére; az olcsóbb cipőket vagy külföldön kell előállítani a »megfelelő« országokban működő leányvállalatok útján, vagy külföldön megvásárolni.” 1971 elején két nyugat-németországi üzeme (a wormsi és a hatzenbühli) bezárását és a munkaigényes termékek gyártásának általános racionalizálását irányozták elő, amin a jelek szerint a munkaigényes üzemek külföldre telepítése értendő.³¹

A nyugatnémet ruházati ipar is „költözik”. Külföldi leányvállalatai munkaerő-állományukat 1966 és 1970 között 15 000-ról 24 800-ra (+65%) növelték, ugyanakkor a belföldi üzemek munkaerő-létszáma 6 százalékkal csökkent. A külföldi leányvállalatok forgalma ugyanebben az időszakban 670 millió márkára (+123%) emelkedett, ezzel szemben a belföldieké mindössze 3 százalékkal.³²

E tekintetben talán a legjellemzőbb az Agfa—Gevaert, a nagy fotokémiai cég egyik vezetőjének kategorikus kijelentése: „*Erősen munkaigényes termékek nem állíthatók elő többé gazdaságosan Nyugat-Európában és Észak-Amerikában.* Minthogy fényképezőgépeknél és más ter-

²⁹ Michael Young: Mauritian Development Strategy — Hong Kong is the Model. The Financial Times, 1971. május 5, 9. l.

³⁰ Handelsblatt, 1968. november 15/16, 6. l., idézi Adám György: Amerika Európában — Vállalatbirodalmak a világgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970., 328—329. l.

³¹ Der Volkswirt, 1970. szeptember 18, 36—37. l. és Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1971. február 15, 15. l.

³² Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. október 17, 19. l.

mékeknél a bérköltségek a termelési költség jelentős (50 százalékig terjedő) hányadát teszik ki, a vállalatoknak távlati tervezésükben mindinkább figyelembe kell venniük az alacsony bérszintű országokat.” Áttelepítés szempontjából leginkább a fényképezőgépeket, objektíveket, egyéb fényképezési cikket gyártó üzemek jönnek számításba. Az Agfa—Gevaert azonban egyelőre inkább olcsó munkaerővel rendelkező európai országokra (például Portugáliára), mint Ázsiára gondol.³³

Igaz, az Agfa—Gevaert licencia-megállapodást kötött a japán Minolta Camera Company-val, és ez látszólag ellentmond a fenti üzleti stratégiának. E megállapodás értelmében a nyugatnémetek új, 8 mm-es népszerű filmvetítógépüket szerződéses alapon Japánban gyártatják. A kezdeti rendelés 50 000 darabra szól. A japánok azonban a gépeket nem hozzátják forgalomba, hanem az Agfa forgalmazó apparátusának kell átadniuk. A gépek zömét Nyugat-Németországba szállítják. Az ilyen licencia-egyezményeket azonban átmeneti megoldásnak tartják.³⁴

Egyéb nyugat-európai példák: A svéd Saab autógyár Uusikaupunktban — Finnország egyik fejlesztési övezetében — egy üzemot épített, amelynek évi termelési kapacitása 15 000 kocsi. Ennek egy részét a svéd piac veszi fel, a finn munkások bére ugyanis a svédekének egyharmada. Az olasz Olivetti táskairógépeit Spanyolországban gyártja. A svéd Bilerud Portugáliában létesített gyárat faköszörület előállítására az anyavállalat számára (a norvég Borregaard hasonló üzemot Brazíliában). Ezek az üzemek eukaliptuszfat használnak, amely a faköszörület legjobb nyersanyaga és sokkal olcsóbb, mint a nagy gyantatartalmú skandináv fa. Jóllehet az utóbbit egyéb célokra is alkalmazzák, a gyártás áthelyezése itt is nyilvánvaló.³⁵

Európában Spanyolország, Portugália és Görögország azok az országok, ahová előszeretettel helyezik át azokat a gyártási folyamatokat, amelyek lebonyolítása sok tanulatlan és betanított munkás közreműködését igényli.

A nyugat-európai nagy nemzetközi társaságok nem maradnak ki az olcsó munkaerőért Latin-Amerikában és Ázsiában folyó tülekedésből sem.

A Volkswagen például Pueblában (Mexikó) felállított üzeméből exportál alkatrészeket az NSZK-ba vagy küldi őket közvetlenül az Egyesült Államokba, amely a VW-k egyik legnagyobb exportpiaca.³⁶

A Siemens latin-amerikai termelőüzemeiből látja el az egész kontinenst és más nemzetközi piacokat is. Egyik brazil gyára paneleket állít elő, és azokat nemcsak a latin-amerikai szabadkereskedelmi övezetbe, hanem az Egyesült Államokba, Ausztráliába és az NSZK-ba is exportálja.³⁷

Taichungban (Tajvan) a Bauer & Son Optical Company — amelyet a nyugatnémet Bosch konzern alapított egy japán partnerrel — filmvetítők optikai alkatrészeinek gyártását kezdte meg, s ezeket az NSZK-ba és Japánba exportálja.³⁸

³³ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1971. április 10, 20. l.

³⁴ Business International, 1970. november 20, 375. l.

³⁵ Time, 1970. szeptember 21, 63. l.; Louis Turner: Invisible Empires. Hamish Hamilton, 1970., 93—94. l.

³⁶ The Economist, 1970. szeptember 5, 86. l.

³⁷ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. április 16, 14. l.

³⁸ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970. október 26, 15. l.

Újabban nagy feltűnést keltett, amikor a világszerte ismert nyugat-német Rollei Werke Francke & Heidecke, Braunschweig, Singapore-ban telepedett meg, ahol nem kevesebb, mint három leányvállalatot létesített. A cél: betörni a fényképezőgépek piacának egy olyan szektorába, ahol eddig a japánok domináltak.

A Rollei Werke-n kívül nagy nyugatnémet konszernek egész sora: Daimler—Benz, Klockner—Humboldt—Deutz, Grundig, Bayer, Hoechst, Siemens is megveti a lábát Singapore-ban a brit Plessey és a holland Philips társaságában. Ez utóbbi 70 millió dolláros beruházással egy 4 üzemből álló létesítményt épít fel, amely háztartási készülékek széles választékát gyártja majd, továbbá az előállításukhoz szükséges gépeket is. Az üzemek egyben exportbázisként szolgálnak kezdetben az ázsiai, európai, dél-amerikai, később az észak-amerikai piac ellátására. Ez a komplexum lesz a Philips egyik legjelentősebb termelőbázisa is. Az olasz SGS (Societa Generale Semiconduttori), az ország legnagyobb, elektronikus alkatrészeket gyártó vállalata ugyancsak Singapore-ban épít egy tranzisztorgyárat.³⁹

Egy nyugatnémet-hongkongi társvállalkozás Mauritius szigetén játékgyárat létesít, ugyanitt egy svájci társaság ipari gyémántcsiszoló üzemet.⁴⁰

A brit cégek szintén nagy beruházásokat foganatosítottak alacsony bérszintű országokban (mint imént láttuk: Hongkongban pl. a második helyet foglalják el az amerikaiak mögött). E ténynek azonban a brit szakszervezeti központ szerint eddigelé nem volt súlyosabb kihatása a hazai piacra, éspedig a következő okokból: először, mert a brit vállalatok külföldi leányvállalataikban előállított áruikat általában vagy a befogadó országokban, vagy harmadik piacokon értékesítik és nemigen reexportálják az anyaországba; másodsor, az olcsó bérszintű övezetek túlságosan nagy távolságra vannak Nagy-Britanniától, és ez nem ösztönöz ilyen ügyletekre; harmadszor pedig, mert a brit tulajdonban levő nemzetközi társaságok az amerikaiaknál nagyobb mértékben igazodnak anyaországukhoz.⁴¹

A francia ipar is kacérkodik a gondolattal, hogy éljen az alacsony bérszintű országok nyújtotta lehetőségekkel. Így például felvetődött a gondolat, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a Mauritius szigetén elérhető rendkívüli kedvezményekre.⁴² Legalábbis egy francia ruházati cég már létesít is helyi termelőüzemet.⁴³

Japán Délkelet-Ázsiát szemelte ki

Ha amerikai és nyugat-európai konkurrenseiknél némileg később is, a japán nagyvállalatok szintén rátérnek olyan külföldi termelőüzemek létesítésére, amelyek termékeit az anyaországba reexportálják.

³⁹ Time, 1970. szeptember 21, 63. 1. és Business International. 1971. június 11, 190. 1.

⁴⁰ The Financial Times. 1971. május 5. 9. 1.

⁴¹ Trades Union Congress: Report of a Conference on International Companies. 1970. október 21, 13—14. 1.

⁴² Usine Nouvelle. 1970. szeptember 24. idézi: C. Palloix: Firmes Multinationales et Analyse du Capitalisme Contemporain. IREP (Institut de Recherche Economique et Planification), 1971. február, Grenoble. 46. 1.

⁴³ The Financial Times, 1971. május 5, 9. 1.

1953 és 1968 között a japánok Tajvanban 264 vállalkozást alapítottak; közvetlen beruházásaik összege 53,6 millió dollár.⁴⁴ Csak az utóbbi négy évben legalább 40 japán cég épített üzemeket, amelyek alsófehérneműtől számítógép-alkatrészekig, konyhaedényekig és tv-készülékekig mindent gyártanak.⁴⁵ A Toshiba Electric Co. két gyára adattárolók alkatrészeit és rádiócsöveket gyárt a japán piac számára.

Az exportra dolgozó üzemek száma különösen a textiliparban (műszálak, szövődék, fonodák) erősen nő. Dél-Korea masani feldolgozó ipari exportövezetében a japánok dominálnak. Thaiföldön Sattahip körzet ipari övezetét jórészt a japán beruházók odacsábítása végett építik ki.⁴⁶

A japán külkereskedelmi és iparügyi minisztérium egyik tanácsadó szerve (Industrial Structure Council = az ipari struktúra ügyeivel foglalkozó bizottság) nemrég egy átfogó előirányzatot dolgozott ki a japán külföldi közvetlen beruházások jövőbeli alakulásáról. Ebben azt a véleményét nyilvánítja, hogy a következő évtizedben Japánnak nem lesz más választása, mint az, hogy nagyarányú beruházásokat végezzen a munkaigényes iparágakban és a feldolgozó iparban, hogy „ekként mozdítsa elő a fejlődő országok iparosodását”.⁴⁷

Ezenkívül 1967 novembere óta Japán preferenciális alapon fokozatosan csökkentette a fejlődő országokból származó behozatalra kirótt vámokat. Ez is kétségtelenül arra ösztönzi majd a japán cégeket, hogy bővítsék termelőbázisukat mindazokban a közeli ázsiai országokban, ahonnan a termékek könnyűszerrel szállíthatók Japánba.

Vállalatok székhelyeinek áthelyezése

Új irányzat kialakulásának vagyunk a szemtanúi abban a vonatkozásban is, hogy — mint több példa jelzi — a nagy külföldi érdekeltségekkel rendelkező vállalatok székhelyüket, igazgatási központjaikat kezdik származási országukból más államokba áthelyezni.

1970 októberében Hunter Douglas, egy Quebecben bejegyzett, építőanyagokat gyártó, 1969-ben több mint száz millió dollár forgalmat lebonyolító cég *vállalatigazgatási központját Kanadából Hollandiába helyezte át, hogy közelebb legyen legnagyobb termelőüzemeihez és piacaihoz.* A vállalatigazgatási központ ily módon különvlik a székhelytől (a származási ország ama városától, ahol a vállalat eredetileg bejegyeztette magát). Az európai leányvállalatok gyors növekedése és terjeszkedése, különösen a holland termelőbázis és forgalmazási övezet, amely egyben az európai, közel-keleti és afrikai üzlet regionális bázisa volt, azt eredményezte, hogy a konszern súlypontja Nyugat-Európába tevődött át. Ma már a konszern forgalmának és profitjának nagyobbik hányada az európai ügyletekből származik. A lépést a vállalat igazgatási struktúrájának teljes átszervezése („hollandosítása”) követte. Az új elrendezés adózás szempontjából is előnyös.⁴⁸

A több mint egy évszázada Rotterdamban székelő Holland America

⁴⁴ Terutomo Ozawa: Japan Exports Technology to Asian LDCs. Columbia Journal of World Business, 1971. január—február, 69. l.

⁴⁵ Time, 1970. szeptember 21, 63. l.

⁴⁶ Business Asia, 1970. december 11, 55. l.

⁴⁷ Japan Urged to Invest in Developing Countries. The Financial Times, 1971. május 5, 9. l.

⁴⁸ Business Europe, 1970. október 2, 319. l.; Business International, 1970. október 9, 323. l.

Line — a világ egyik legnagyobb személyszállító hajózási vállalata — 1971 áprilisában bejelentette, hogy *igazgatási központját New Yorkba teszi át* és egyben nevét is Holland America Cruises-ra változtatja. Élére új elnököt állítottak, aki egy nyilatkozatában a történetek következő magyarázatát adja: „... Piacunk lényegileg Észak-Amerika, e kontinensen működő utazási irodáink bonyolítják le összes forgalmunk igen jelentős részét. *Nem lehetséges többé, hogy döntéseinket 3000 mérföldes távolságból hozzuk. Azokat itt kell megejtenünk.*”⁴⁹

A Hudson's Bay Co (HBC) — tőkevagyonra kb. 100 millió dollár, évi forgalma kb. 500 millió dollár — *vállalati székhelyét Nagy-Britanniából Kanadába helyezi át*, mivel ott van tőkevagyonának 95 százaléka, és mert ott foglalkoztatja 15 000 főnyi munkaerő-állományának 98 százalékát. Ez egy, a vállalat igazgatósága és a brit hatóságok között 5 éve folyó harc fejleménye, amelyben a kanadai kormány nem hivatalos nyomására is szükség volt, hogy a vállalati székhely adómentes átköltöztetése megtörténhessen.⁵⁰

A svéd golyóscsapágy-világkonzernről, az SKF-ről hosszú ideig az a hír járta, hogy központja áthelyezését tervezi, továbbá, hogy a nyugatnémet Badische Anilin & Sodafabrik (BASF), az NSZK vegyipari óriásvállalatainak egyike hasonló lépésre készül, ami az utóbbi vezetőknek egyikét a következő nyilatkozatra készítette: „A nagy gazdasági térségekben való gondolkodás új leányvállalatok létesítéséhez, felvásárlásokhoz és közös vállalkozásokhoz vezet, *a vállalat működésének súlypontja külföldre tolódik el*, jóllehet Ludwigshafen továbbra is a fő termelőbázis marad.”⁵¹

Hasonló szándékokat tulajdonít egy francia forrás a brit iparnak. A szóban forgó elemzés szerint⁵² a brit ipar nehéz helyzetben van; jövedelmezősége az emelkedő bérek és a gazdasági pangás együttes hatására csökken (az adólevonás utáni profit 1950—54. évi 8,1 százalékos átlagáról 1969-ben 3,2 százalékosra zuhant⁵³); a pangás lassanként nemcsak a hagyományos, hanem a modern és mindenütt növekvőnek számító ágazatokat is érinti. Ezért a nagyvállalatok azt tervezik, hogy elköltöznek Nagy-Britanniából: tevékenységük színhelyét mindinkább külföldre teszik át. Erre vall az a tény is, hogy a nagy olajtársaságok, mint a Shell és a British Petroleum, továbbá az ALCOA (Alumínium Company of America) brit leányvállalata, amelyek mind nagyszabású új beruházásokra készültek, azokat sorra levették a napirendről, a brit vegyipari lista rangelsője, az ICI (Imperial Chemical Industries) pedig 1971-re brit beruházásai csökkentését (az 1970. évi 108 millió fontról 100-ra) s ugyanakkor külföldi beruházásai jelentős növelését (az 1970. évi 54-ről 90 millió fontra) irányozta elő. Mindez azon a koncepción alapul, hogy amennyiben Nagy-Britannia csatlakozik az Európai Gazdasági Közösséghez, a vámtarifák leszállításának ellensúlyozására sürgősen nagy beruházásokat kell végrehajtania a kontinensen. Ha pedig a belépés nem valósulna meg, az anyaország gazdasági növekedésének lassú üteme folytán

⁴⁹ The Financial Times, 1971. április 13, 8. l.

⁵⁰ Business International, 1970. július 3, 213. l.

⁵¹ Handelsblatt, 1968. április 17, 9. l. és október 25/26, 14. l., idézi Adám György: Amerika Európában... 314. l.

⁵² Francois Renard: L'industrie britannique va-t-elle quitter l'Angleterre? Le Monde, 1971. március 23, 21. l.

⁵³ Andrew Glyn—Bob Sutcliffe: The Critical Condition of British Capital. New Left Review, 1971. március—április, 5. l.

az ICI számára világszerte részesevé megőrzésére ismét csak az az egyetlen mód kínálkozik, hogy külföldi termelőbázisát építse ki.

A Brit Gyáriparosok Országos Szövetségének a Közös Piacba való belépésért folytatott kampánya még *C. Gordon Tether*-t, a *The Financial Times* rovatvezetőjét is arra készíti, hogy feltegye a kérdést: „Vajon továbbra is hazafias megfontolások motiválják-e a brit üzletemberek magatartását valamennyire számottevő mértékben?” S ezen azt érti, hogy „... amikor különböző alternatívák között kell választaniuk, tulajdonítanak-e kellő jelentőséget annak, hogy döntésüknek mik a következményei az országra mint egészre nézve?”⁵⁴

Itt említendő meg, hogy *Jack N. Behrman* monográfiájában⁵⁵ közli: „néhány európai vállalat úgy látja, hogy központjukat alkalmasint át kell helyezniük az Egyesült Államokba”. Indokaik: így versenyképesebbé válhatnának azáltal, hogy a leányvállalatok hálózatának teljesebb integrálásával az eddiginél jóval nagyobb méretből adódó megtakarításokat érhetnek el, és ugyanúgy tudnak rendelkezni az anyavállalat és a külföldi érdekeltségek minden erőforrása felett, mint az amerikaiak; ha tőkéjükkel az Egyesült Államokban operálhatnak, azt arra használhatják fel, hogy az amerikai piacon építsenek ki megfelelő műszaki fejlesztési bázist, vezessenek be új termékeket stb. Ezek a tervek azonban egyelőre mind a részvényesek, mind az érintett kormányok ellenállásába ütköznek.

Nem kevésbé figyelemre méltó egy amerikai forrásnak 1971 áprilisában tett ama kijelentése is, mely szerint több, nagy külföldi érdekeltséggel bíró amerikai konszern komolyan foglalkozik azzal a gondolattal, hogy „dezamerikanizálódjék” és székhelyét külföldre helyezze át; ezt a lépést — véleményük szerint — nagy kiterjedésű, Egyesült Államokon kívüli érdekeltségeik indokolják.⁵⁶

Mindenesetre elgondolkoztató, miként festene a gyakorlatban, ha a nemzetközi társaságok egyetemesen megvalósítanák azt az elvet, hogy legnagyobb piacaikhoz és termelőlétesítményeikhez kell minél közelebb kerülniük.

A legújabb, 1969-re vonatkozó részleges adatok szerint 54 nagy amerikai társaság realizálta profitjának több mint 25, közülük 12 több mint 50 százalékát az Egyesült Államokon kívül; 40 forgalmának több mint egynegyedét külföldön bonyolította le és 68 esetében a tiszta tőkevagyon több mint egynegyede külföldi érdekeltségekre jutott.⁵⁷

Ami Nagy-Britanniát illeti, *Robin Murray* (Sussexi Egyetem) a *The Times* ezres listájából 40 olyan nagyobb vállalatot emelt ki, amelyek

⁵⁴ *C. Gordon Tether: Patriotic Motives in Modern Business. The Financial Times, 1971. június 18., 40. l.*

⁵⁵ *Jack N. Behrman: Some Patterns in the Rise of the Multinational Enterprise. Research Paper 18, Graduate School of Business, University of North Carolina at Chapel Hill, 1969. március.*

⁵⁶ A megállapítás 1971 áprilisában a S.A.I.N.T. (Salzburg Assembly: Impact of New Technology — Az új technika hatásával foglalkozó Salzburgi Értekezlet) „multinacionális társaságok és környezetük” tárgykörben megtartott szemináriumának egyik amerikai résztvevőjétől származik, és magánértesüléseken alapul. A forrás a szóban forgó vállalatokat nem jelölte meg név szerint.

⁵⁷ *Business International, 1970. június 12., 185—187. l.* A vonatkozó felmérés kapcsán 800 jelentős külföldi érdekeltségekkel rendelkező nagyobb amerikai társaság évi beszámolóját vizsgálták át, de közülük csak 135 tartalmazott konkrét megállapítások levonására alkalmas adatokat. A 12 társaság között található: az American Smelting, Anaconda (kitermelő ipar), Anderson Clayton (gépipar), Fairchild és National Cash (villamosipar és elektronika), Pfizer, Schering, Squibb (vegyipar), Woolworth (nagyáruházak) stb.

nemzetközi érdekeltségei túlnyomóak, jelentősek vagy számottevők voltak.⁵⁸

Mindenképpen megállapítható, hogy a Hunter—Douglas, a Holland America Line és a Hudson Bay Company elköltözése, több nemzetközi óriásvállalat tevékenysége súlypontjának eltolódása, az előirányzott elvándorlások a világgazdaság mai globális szakaszára jellemző jelenségek.

Az újabb jelenségek áttekintése után azt az állítást is meg merném kockáztatni, hogy amiként az ötvenes években külföldi termelőbázis létesítése az oligopolista verseny elkerülhetetlen velejárójává, a világpiaci részesedés módosítására irányuló kihívás elhárításának (vagy sikeres véghezvitelének) feltételévé vált, azonképpen az erőforrások világviszonylatban való bevetése a nemzetközi társaságok (világkonszernek) tevékenységének újabb kényszerű szakasza: nem szórványosan előforduló jelenség, hanem a világgazdaság tőkés szektorának mai struktúrájában a fennmaradás kategorikus parancsa, a multinacionális vállalatok stratégiájának szerves eleme.

S itt nem csupán bérszintkülönbségekről, hanem jó néhány egyéb tényezőről (a profitráta csökkenése, a szakszervezetekkel való viszony, a dolgozók sztrájkokban is megnyilvánuló harckészsége, politikai és gazdasági stabilitás vagy annak hiánya, infláció, leértékelés, szállítási és vámköltségek, különleges ösztönzők, a leányvállalatok 100 százalékos tulajdonának eltérése vagy ragaszkodás közös vállalkozásokhoz, avagy a beruházások — régiók és újak — felszámolásának megkövetelése stb.) is van szó, s ezek a világkonszerneket az adott struktúra logikáján belül kérlelhetetlenül erőforrásaik világviszonylatban való bevetésére szorítják: „*Minden nemzetközi társaság, amely profitja maximalizálásának útját keresi, azzal a problémával birkózik, hogy az erőforrások optimális felhasználási alternatíváját megjelölje hazai és nemzetközi piaci ellátása céljából*” — állapítja meg a Business International, amely a világkonszernek körében uralkodó trendek kétségkívül jó ismerője.⁵⁹

Mi több, minden valószínűség szerint a tőkés világgazdaságnak egy olyan korszaka kezdődik, amelyben nemhogy a hosszú távú, de még a középlejratú vállalati tervezés is elavulttá válik az erőforrások világviszonylatban való bevetésének számbavétele nélkül. A megvalósítását célzó új szervek, mint az ún. erőforrások felhasználását tervező kollégiumok („Sourcing Committees”) máris megjelentek a színen.⁶⁰

A folyamat olyannyira előrehaladt, hogy amikor az EGK hirtelen elhatározással a fejlődő országok gyártotta iparcikkek számára kedvezményes vámtarifát léptetett életbe s az UNCTAD ugyanennek még általánosabb síkon, valamennyi fejlett és fejlődő ország vonatkozásában való realizálásáról tárgyal, eléggé messzemenő egyetértés van a tekintetben, hogy az intézkedés fő haszonélvezői azok a fejlődő országokban megtelepedett külföldi cégek lesznek, amelyek anyaországbeli üzemei külföldi leányvállalataiknál kevésbé versenyképesek. Egyrészt termelési költség szempontjából a fejlődő országok alacsonyabb bérszintjét hasz-

⁵⁸ Robin Murray: *The Internationalization of Capital and the British Economy. The Spokesman*, 1970. április, 36. l. Köztük szerepel a British Petroleum, Rio Tinto, Unilever, Coats Paton, Dunlop, Bowater, ICI, British Leyland, Courtaulds, Guest, Keen & Neubefolds, General Electric Company stb., azaz a brit ipar élosztaga.

⁵⁹ Business International, 1971. március 19, 93. l.

⁶⁰ L. Planning Worldwide Sourcing: *The Hyster Case. Business International*, 1971. március 19, 93. l.

nálják ki, másrészt a fejlett országok magasabb bérszintjéből adódó nagyobb vásárlóerőből profitálnak. A fejlődő országoknak nyújtott vámkedvezmények egyben az ipar világviszonylatban való átcsoportosításának is eszközei. A fejlett országok mindinkább a kutatás- és tőkeigényes, legélenjáróbb technikát alkalmazó iparágakra kívánnak szakosodni. Ezt az irányzatot határozottan erősíti, ha a többi ágazatot a fejlődő országoknak engedik át.⁶¹

Mint az előbbieken láttuk, az erőforrások világviszonylatban való felhasználása sokféle formát ölt: egyes termékek gyártásának, sőt egész iparágaknak átköltöztetése alacsony bérszintű országokba, általában a hagyományos iparágak és munkaigényes áruk (textíliák, cipők, üvegáruk, villamos—elektronikus alkatrészek és készáruk, optikai alkatrészek és termékek stb.) előállításának áttelepítése, részben vámkedvezményeken alapuló ikerüzemek. A folyamat legújabban nemcsak a fejlett országok pangó, hanem növekedő iparágaira is kiterjed, nemcsak a technikailag visszamaradt, hanem a műszakilag vezető ágazatokra is, és a vállalatok székhelyének, igazgatási központjainak áthelyezését is magában foglalja.

A következmények, vetületek sokrétűek és külön elemzést igényelnek.

⁶¹ *Philippe Simonnot*: Pourquoi les Six sont si pressés d'appliquer les 'préférences généralisées' au tiers-monde? *Le Monde*, 1971. április 6. Ez a kitűnően informált cikk — mint hivatkozásából kiderül — brüsszeli EGK-forrásokra támaszkodik. L. még *Manuel Perez Guerrero*, az UNCTAD főtitkárának kijelentését is, aki „rámutatott arra, hogy a vámkedvezmények rendszere milyen potenciális előnyöket jelent a multinacionális társaságok számára”. L. *The Journal of Commerce, International Edition*, 1971. június 14, 1. l.

BUZA MÁRTON:

Gazdasági kérdések a magyar szakszervezetek XXII. kongresszusán

A magyar szakszervezetek XXII. kongresszusának hangulatát, szellemét, hangvételt a következő néhány fontos tényező határozta meg:

- a múlt évben sikeres negyedszázadot zártunk le;
- nemrég zajlott le a párt X. kongresszusa, amely megjelölte a szocializmus magasabb fokon való építésének elveit;
- a IV. ötéves terv induló évében vagyunk, az előttünk álló feladatok lelkesítőek, de gondokkal is telítettek;
- rendelkezésünkre állnak új gazdaságirányítási rendszerünk hároméves tapasztalatai;
- a most lezárt időszakban a szakszervezetek munkája javult, tekintélye növekedett.

A szakszervezeti mozgalom egyik fő erőssége, hogy óriási — majdnem félmillió — aktívahálózatával a közvetlen tapasztalatok tömegét képes összegyűjteni, feldolgozni, általánosítani. A küldöttek összetétele is biztosíték volt arra, hogy a felső, közép- és alsó szintű problémák, nézetek, értékelések nagyjából azonos erővel és súllyal legyenek képviselve. Néhány nap alatt az is képet kapott gazdasági problémáinkról — a legelterőbb nézőpontú megítélések tükrében —, aki egyébként gazdasági kérdésekkel keveset foglalkozik, de a kongresszus referátumait és felszólalásait figyelemmel kísérte. A gondok, a feladatok felvázolása nem mindig a közgazdaságtudomány szabatos nyelvezetén történt, de olyan nyelven, amelyen a dolgozó ember ért és magát megérteti.

Jellemző volt a kongresszusra az igen erős kritikai hangvétel, a problémák éles megfogalmazása, a szenvedélyes igazságkeresés. Lényegében minden felvetett kérdés érdekvédelmi vonatkozású volt, de — néhány felszólalás kivételével — mind országos szintű és az egész gazdaságpolitikát érintő.

Nem célja ennek az írásnak, hogy a határozat fő tételeit ismertesse. Ehhez minden érdeklődő hozzá tud jutni.* Ami a közgazdaságtudomány művelői, gyakorlati alkalmazói számára érdekes, elsősorban az: milyen problémák vetődtek fel és milyen kívánságok fogalmazódtak meg a négynapos vita során. Nem foglalkozom tehát a következőkben az elért eredmények méltatásával tartalmazó, az általánosabb követelményeket hangoztató felszólalásrészekkel.

Magától értetődik, hogy mind a vita, mind a határozat nagy figyel-

* A magyar szakszervezetek XXII. kongresszusának kivonatos jegyzőkönyve, Tánacsics Könyvkiadó. 1971.

met szentelt az olyan általános követelményeknek, mint a termelékenység emelése, a műszaki fejlesztés, a munkaszervezés, az oktatás, a szakképzés, a szocialista munkaverseny korszerűsítése, a munkafegyelem javítása, a további munkaidő-csökkentés, a gyermekekről, az ifjúságról, az öregekről való teljesebb gondoskodás, a juttatások színvonalának emelése stb.

A következőkben néhány olyan kérdést emelek ki, amelyek a kongresszuson nagy súllyal szerepeltek, s amelyek az országos gazdaságpolitika alakítói, a szocializmus politikai gazdaságtanának alkotó továbbfejlesztői számára munkájukhoz újabb impulzust adhatnak.

Életszínvonal-politika

A kongresszus az életszínvonal növelésének két fő eszközeként a személyi jövedelmek emelését és a szociálpolitika, a juttatások fejlesztését jelölte meg. De mindjárt rámutatott arra, hogy itt a gondok tömegével állunk szemben.

A bérből és fizetésből élők számára olyan jövedelemelosztási és árrendszert kell kialakítani, amely politikai céljaink megvalósítását maximálisan segíti, hozzájárul a célszerű fogyasztási szerkezet kialakításához és előmozdítja gazdasági előrehaladásunkat. A két cél nem teljesen azonos eszközökkel valósítható meg, s így közöttük bizonyos ellentmondás feszül, amelyet a fejlődés folyamatában kell feloldanunk.

A társadalmi juttatások növelésével csökkenteni akarjuk a jövedelmeknek a családok demográfiai összetételétől függő különbségeit, de úgy, hogy ezzel ne vonjunk el a szükségesnél nagyobb összegeket a munkához kapcsolt jövedelmek, tehát az anyagi ösztönzés elől. Ennek megvalósítása sem ellentmondásmentes.

Ehhez járul még, hogy életszínvonal-politikánk megvalósításában sok kényszerítő körülménnyel kellett és kell számolnunk. Az alacsony jövedelműek életszínvonalának emelése, a népgazdaságilag különösen fontos ágak munkaerővel való ellátása, a szolgáltatás fejlődése sokszor kényszerítette a jövedelmek emelésére egy-egy területen akkor is, ha ez újabb feszültségeket okozott. Lényegében most jutottunk el fejlődésünknek arra a fokára, hogy hosszabb távú, átgondolt életszínvonal-politikai és szociálpolitikai koncepciót alakíthatunk ki.

Szociálpolitika

Ki kell dolgozni a szociális ellátás alapelveit mindazokra az összetevőkre, amelyeket az állami költségvetés, a tanács és a vállalat fedez. Erősíteni kell rendszerünknek azt a vonását, hogy a jobb megélhetést állami gondoskodás formájában biztosítsuk azoknak is, akik ezt önerejükben nem tudják elérni. Különös figyelmet érdemelnek a kisgyermekes anyák, a csökkent munkaképességűek, az alacsony jövedelműek, a többgyermekes családok, a munkából kiiregedettek és az ellátatlanok. Ezeket az elveinket a kongresszus mindenben megerősítette.

Felvetődött azonban, hogy a szociálpolitikának hazánkban nincs ál-

lamapparátusi „gazdája”. Több szerv foglalkozik szociálpolitikával, több helyen látnak el majdnem azonos feladatokat, ami párhuzamosságot, többletmunkát okoz, késleltetve az ügyek intézését. Elhangzott az a kívánság, hogy jöjjön létre kormány szintű koordináló testület a szociálpolitikai tervek, tevékenységek összehangolására. A szakszervezetek ebben tevékeny részt vállalnának.

A családi jövedelmek módosítása

Az az álláspont alakult ki, hogy a családi jövedelmek színvonalának egymáshoz való közelítését elsősorban nem bérezéssel, hanem a foglalkoztatottság növelésével (a nők munkába állításával) és szociálpolitikai intézkedésekkel kell elérni. A szakszervezetek álláspontja szerint a társadalom támogatásának a családi jövedelemkülönbségek enyhítésében, a családi pótlék összegének emelésében kell kifejezésre jutnia. Különösen sürgető a többgyermekes családok segítése. A kongresszus kedvően fogadta a IV. ötéves tervnek azt az előirányzatát, amely a családi pótlék emelésére vonatkozik.

Egyúttal hangoztatták, hogy az öregekről való gondoskodás elemi, erkölcsi kötelességünk. A IV. ötéves terv időszakában tovább kell emelni az alacsony nyugdíjakat, hiszen jelentős azoknak a nyugdíjasoknak a száma, akik derekasan végigdolgoztak több évtizedet, és ma megélhetési gondjaik vannak.

A kongresszus szükségesnek nyilvánította egy olyan rendszer bevezetését, amely anyagilag érdekeltté teszi a munkára képes embereket abban, hogy a nyugdíjkorhatár betöltését követően tovább dolgozzanak. Célszerűnek minősítettek egy olyan megoldást, hogy a nyugdíjas — a nyugdíj érintetlenül hagyása mellett — részmunkaidőben foglalkoztatható legyen, s munkája arányában bért kapjon.

A családi jövedelmek, az életszínvonal alakulásával kapcsolatban újra szóba került a lakbérrendezés. Megnyugvással állapították meg, hogy az intézkedések egyetlen lakással rendelkező család életszínvonalát sem csökkentik. Helyesléssel találkozott az is, hogy a lakáshoz jutók differenciáltan járulnak hozzá az állam terheinek csökkentéséhez. Megállapították azonban, hogy a szakszervezeteknek figyelemmel kell kísérniük, milyen irányúak és mértékűek lesznek a lakáscserék, a nagyobb lakásokhoz a nagyobb családok jutnak-e, hogyan alakul a fizikai munkások lakáshelyzete.

Egyértelmű volt az álláspont: a 400 ezer lakás felépítésével kapcsolatban semmiféle alkunak, vitának nincs helye.

Bérrarányok

A kongresszus egyetértett azzal, hogy erősíteni kell a munka szerinti elosztás elvének érvényesülését, növelni kell az azonos vagy hasonló munkát végzők közötti — a teljesítményekhez igazodó — bérkülönbségeket. Alig esett szó a beosztás és a diploma szerinti további bér differenciálás szükségességéről. Ennek valószínűleg az az oka, hogy az ilyen jellegű differenciálódás az utóbbi években lényegében megtörtént.

Sokan szóvá tették — felső szintű politikai vezetők és vállalati szakszervezeti tisztségviselők egyaránt —, hogy a szocialista rendszer számára legfontosabb területen, az állami nagyiparban nő a leglassabban a fizikai munkások jövedelme. Hangot adtak annak a politikai érdekeknek, hogy a nagyüzemekben dolgozók bérére, jövedelmére nagyobb figyelmet fordítsunk.

A kongresszuson megfogalmazták azt a követelményt, hogy az államnak, a helyesebb bérarányok kialakítása végett, hosszabb időszakra meg kell szabnia az ágazatok közötti bérarányok alakulását.

Sok szó esett a túlóráztatásról is. Amikor a szakszervezetek fellépnek a nagymértékű túlóráztatás ellen, nemcsak azoknak az érdekeit védik, akik gyakran túlóráznak, hanem a többi dolgozóét is. Nehéz helyzet állt elő azzal, hogy országos méretekben a bérfejlesztésre szánt összegnek mind nagyobb részét a túlórák emésztik fel. A túlóráztatás — különösen a nőknél — a család rovására is megy.

Fogyasztói árak

A kongresszuson világosan látszott, hogy a magyar szakszervezetek a dolgozóknak nemcsak mint munkavállalóknak, hanem mint fogyasztóknak is az érdekképviselői, érdekvédelmi szervei. Nemcsak az érdeklit őket, mennyit keres a munkás, milyenek a munkakörülményei, hanem az is, hogyan tud keresetéből megélni; milyenek az életkörülményei, mekkora jövedelmének vásárlóereje. A szakszervezetek élesen reagálnak minden olyan áremelkedésre, amely a lakosság egészének vagy valamely rétegének már elért életszínvonalát veszélyezteti, vagy tervezett növekedési ütemét lassítja.

A felszólalások és a kongresszus határozata erősen hangsúlyozta, hogy az árszínvonal emelkedése egyes rétegeket jobban érint, tehát nem jellemző az árszínvonal átlagos emelkedését kimutató százalék. Ez a statisztikai szám például eléggé érzéketlen arra, hogy gyakran az alacsonyabb árfekvésű áruk tűnnek el az üzletekből, s csak a drágábbak kaphatók.

A bérből és fizetésből élők a stabil árszínvonalat tartják a legelőnyösebbnek. Legyenek bár a szakszervezetek teljesen meggyőződve a kötetlenebb árformák szükségességéről, mégis kötelességük a közgazdasági szempontok mellett olyan „adottságokat” is figyelembe venni, mint a szervezett dolgozók meglehetősen egységes és egyértelmű megítélése.

A szakszervezetek saját tapasztalataik alapján nagyobb körültekintést követelnek a ráfordításarányosság elvének a fogyasztói áraknál való érvényesítésekor. A megnyilatkozások szerint a központilag elhatározott fogyasztói áremeléseket az ediginél jobban meg kell fontolni és elő kell készíteni, hogy az ilyen intézkedéseknek ne legyen negatív hatásuk az életszínvonalra. Ahhoz, hogy egyetlen jelentősebb társadalmi réteg se károsodjon, szükséges, hogy a kompenzálás (és túlkompenzálás) ne csak árcsökkenéssel, hanem béremeléssel, családpótlék- és nyugdíjemeléssel is történjék.

A kompenzálást szolgáló árcsökkenés csak akkor helyes, ha az alacsonyabb áron jelentkező nagyobb keresletet ki is tudjuk elégíteni. Na-

gyon kell ügyelni a szabadabb árformákban levő termékekre is; az ilyen termékek, illetve árformák körének bővítése előtt az intézkedések közgazdasági és társadalmi hatását ugyanolyan gondnal kell elemezni, mint a hatósági árváltozásokét.

A ráfordításarányokhoz közelítő hatósági áremelések kérdésében az az álláspont alakult ki, hogy az elv továbbra is helyes, de érvényesítése igen lassú folyamat. Ki kell várni a megfelelő időt, amikor komolyabb lépést tehetünk a ráfordításarányosság irányában. Az eszközöket illetően pedig hangsúlyozták, hogy a ráfordításarányos árak megvalósításának *nem az egyetlen útja az árak emelése*. Egyrészt csökkenteni kell azoknak az áruknak az árát, amelyek ma lényegesen többbe kerülnek, mint amennyi a ráfordítás, másrészt többet kell foglalkozni a ráfordítások csökkentésének feladataival.

A gazdasági reform értékelése

A kongresszuson egyöntetű volt a vélemény: a gazdasági reform alapelvei beváltak, gazdaságirányítási rendszerünk a korábbinál hatékonyabban működik. Nőtt a vállalatok önállósága és felelőssége. Kiegyensúlyozottabb lett a népgazdaság fejlődése, nagyobb az összhang a termelés és a fogyasztás között. Mindez azt jelenti, hogy a reform jól szolgálja társadalmi és gazdaságpolitikai céljaink megvalósítását.

Éles kritika is érte azonban a szabályozórendszer némely elemeit, hiszen a gazdasági hatékonyság, a munka társadalmi termelékenysége nem emelkedett az elmúlt három évben kielégítően. A legtöbb üzemben szervezési problémák vannak anyagihiány, létszámhiány, kooperációs nehézségek stb. miatt. A vállalatok egy részének a jelenlegi jövedelem-szabályozási rendszerben nem kifizetődő a fizikai munka gépesítése, a munkamegtakarító beruházások drágák és a vállalati fejlesztési alapban rendkívül lassan térülnek meg. Évről évre csökken a teljesítménybérben dolgozók száma, kevés a pontos, tudományosan megalapozott műszaki norma. Sok helyen az egyéni teljesítmények emelését fékezi, hogy nem keletkezik elég forrás a többletbér fedezéséhez. A műszaki fejlesztés üteme is lassú. Az iparvállalatok csak rövid távú, közvetlen eredményre törő munkákkal bízzák meg a kutató- és fejlesztő intézeteket; többéves távlati kutatómunkára kevés a pénz, és így sok területen nincs mód a folyamatos fejlesztésre. Elsősorban a termékfejlesztést szorgalmazzák, a technológiafejlesztés üteme nem kielégítő.

Igen élesen bírálták a kongresszuson számos vállalat azon gyakorlatát, hogy elhanyagolják a gyártmányok önköltségének csökkentését célzó szervezési, fejlesztési intézkedéseket. Nem annyira a ráfordítások csökkentésére, hanem inkább a piaci körülmények kihasználására törek-szenek.

A vállalati önállóságot és a vállalati felelősséget helyenként rosszul értelmezik és az önállóságot felelőtlenül nem egészen tisztességes jövedelmek megszerzésére is felhasználják. A negatív jelenségek zöme jog-szabályi rendelkezésbe nem ütközik, de sérti a szocialista gazdálkodás erkölcsi normáit.

Sok vállalat a kötött áras termékeik előállításához felhasznált anya-

gok áremelkedését a szabad árformába tartozó cikkek áremelésével há-
rítja tovább, némelykor az anyagár emelkedését jelentősen meghaladó
mértékben. Ahol lehetséges, növelik a vállalatok a kötetlenebb árfor-
mákba tartozó gyártmányok arányát, hiányt teremtve a kötöttebb ár-
formába sorolt termékekben. Némely nagykereskedelmi vállalatok túl
széles körben élnek a III. kategóriájú termékeknel az áreltérítés lehetősé-
gével — felfelé.

Az áremelések nem csupán a lakosságot károsítják meg azáltal, hogy
a fogyasztói árak emelkednek, hanem a továbbfelhasználó vállalatokat és
a költségvetést is. A továbbfelhasználóknál az önköltség nő, és a költ-
ségvetés is kénytelen gyakran támogatást nyújtani olyan területeken,
ahol a rögzített ár megköti a vállalatokat. A termelői árak indokolatlan
emelésével és a hasonló módon történő nyereségnöveléssel a szakszerve-
zetek, a dolgozók nem értenek egyet. De ellentétesek ezek a párt és az
állam gazdaságpolitikájával is.

Indokoltnak tartotta a kongresszus, hogy az ágazati és a központi
gazdaságirányító szervek közvetlenül is beavatkozzanak a gazdasági fo-
lyamatokba minden olyan esetben, amikor beavatkozás nélkül a népgaz-
daságot számottevő károsodás érheti.

Árolló és nyereség

A kongresszuson nemcsak a népgazdaság, a lakosság érdekei szem-
pontjából támadták az áremelkedésekkel manipuláló vállalatokat, hanem
— mint említettük — a továbbfelhasználók oldaláról is. Hiszen, ha az
utóbbiak nem képesek az anyagok, alkatrészek, a gépek stb. áremelke-
dését saját termékeik árában továbbhárítani, akkor a nyereségnövelés
lehetőségei náluk folyamatosan szűkülnek. Egy furcsa árolló kezd kiala-
kulni azoknak a vállalatoknak a rovására, amelyeknek a termékei zöm-
mel a kötöttebb árformákba tartoznak.

A holtmunkaelemek és a késztermékek árformáinak eltérésén kívül
más nehézségek is mutatkoznak. A hús-, baromfi- és tejipariban például
— az árformák különbözőségén túl — gondot okoz a termelés rohamos
felfutása, a kapacitások túlfeszítettsége. A sütőipar vállalatai is valószí-
nűleg veszteséggel zárják az évet. A bányaipar dolgozóit is „sűjtja” a
fix ár, illetve az, hogy a bányaiparnak szállító vállalatok nagy része ár-
emeléssel nyereségátcsoportosítást hajt végre a maga javára. A vegy- és
alumíniumiparban tetézi a gondokat, hogy az új nagyberuházások csök-
kentik a nyereséget. Folyamatosan nő az étkezési hozzájárulás, a tanul-
mányi segély stb., s alig marad pénz az ösztönzésre. A nagyértékű be-
rendezések óriási terhe nyomja a villamosenergia-ipar üzemeit is. Ez az
iparág sem képes a begyűrűző áremelkedéseket továbbhárítani. A IV. öt-
éves terv időszakában a várható bérfejlesztés el fog maradni a népgazda-
sági átlagtól, mert az eszközérték gyorsabban nő, mint az árbevétel és a
nyereségtömeg.

Szinte minden olyan iparág panasza hangot kapott a kongresszuson,
amelyben az átlagosnál nagyobbak a kötöttségek árban, összetételben,
ellátási felelősségben, értékesítési relációban.

Ágazatok közötti differenciálódás

Már a főtitkári beszámolóban is szerepelt, s ezt követően a felszólalásokban is hangot kapott az ágazatok közötti differenciálódás.

A vállalatok adottságai nem egyformák; nyereségnövelési lehetőségeik eltérőek. Alapjában persze nem az a baj, hogy a vállalatok, ágazatok nyereség- és bérnövelési lehetőségei különböznek. A baj az, hogy az eltérések nem igazodnak a tevékenységi területek politikai és gazdasági fontossági sorrendjéhez. Az helyes és szükséges, hogy a korszerű termékek árában nagyobb nyereség legyen, mint az elavult termékek árában. Az is kívánatos, hogy a korszerűbb, dinamikusabb iparágak vállalatai az átlagost meghaladó nyereséget érjenek el, s önerejükben képesek legyenek gyorsan növelni kapacitásaikat és bérszintjüket. Csakhogy jelenleg az ágazatok közötti differenciálódás nem e szerint történik, hanem az ágazatok eltérő kötöttségei szerint.

Az ország gyarapodásának forrását képező nemzeti jövedelem döntő hányadát az állami ipari, építőipari és mezőgazdasági nagyüzemek állítják elő. A népgazdaság alapvető érdekei azt kívánják, hogy ezeknél a vállalatoknál képződjön nagyobb vállalati nyereség. Csakhogy éppen itt van a legtöbb kötöttség árban, összetételben, értékesítési relációban stb. Ahol sok a kötöttség, ott általában kisebb a nyereségnövelés lehetősége.

Sokan említették felszólalásukban, hogy a társadalmilag fontos munka nem mindig kap megfelelő anyagi elismerést. A gazdasági szabályozók a nagyüzemeket hátrányosabban bírálják el, mint a kisebbeket. Egyes fontos ágazatok állami vállalatai nem tudják olyan ütemben növelni nyereségüket, mint a többi, következésképpen nem tudják megfelelően fejleszteni a műszaki színvonalat, javítani a munkakörülményeket, emelni a dolgozók bérszínvonalát. Ez fékezi népgazdaságunk tervszerű fejlesztését. Ha kellő időben nem segítünk, fennáll a veszélye annak, hogy a dolgozók fokozatosan otthagyják ezeket a munkahelyeket és olyan ágazatokban helyezkednek el, ahol jobbak az anyagi lehetőségek, magasabbak és gyorsabban emelkednek a bérek.

Vannak még nem gazdaságos gyártmányaink is, amelyek azonban más vállalatok korszerű termékeinek anyagául szolgálnak, vagy a lakosság szükségleteit elégítik ki. Törekedni kell a gazdaságosság javítására ezeken a területeken is, viszont biztosítanunk kell ezeknek az ágazatoknak a népgazdasági arányosság követelményei szerinti fejlődését, az itt dolgozóknak az átlagos jövedelememelkedési lehetőségeket, a szociális és kulturális ellátás átlagos színvonalát.

A kongresszus az ágazatok közötti differenciálódás kérdését főként a dolgozók érdekvédelme szempontjából tárgyalta és nem tisztán gazdaságpolitikai nézőpontból. A felszólalók azt emelték ki elsősorban, hogy a béremelés forrásai decentralizáltak; a vállalatoknál keletkeznek és nem az állami költségvetésben. Mivel a bérek dinamikája a vállalati nyereség nagyságának és évenkénti növekedési ütemének a függvénye, a munkásosztályon belül jelentős differenciálódás következik be, nemcsak az egyéni teljesítmények, a munkák társadalmi hasznossága szerint, hanem a vállalatok eltérő nyereségnövekedési lehetőségeinek következtében is. Arra kell törekedni, hogy az ilyen eltérések miatt sehol se stagnáljanak a reálbérek s ne rosszabbodjon a szociális és kulturális ellátás.

Gátat kellene vetni — hangzott a javaslat — a további béraránytorzulásoknak. Újra felül kellene vizsgálni annak helyességét, hogy a bérszínvonal ennyire függvénye a vállalati nyereség alakulásának. A kormányzatnak a mostaninál több lehetőséggel kellene rendelkeznie arra, hogy az üzemek, a szakmák, az iparágak között helyesebb bérarányok alakuljanak ki. Nem tartható tovább, hogy a részesedési alap növekedésének üteme a népgazdasági szempontból legjelentősebb ágazatokban alacsonyabb az átlagosnál.

Az illetékes állami szerveknek ki kellene dolgozniuk azokat az elveket és módszereket, amelyek biztosítják a népgazdaságnak nélkülözhetetlen, de nem eléggé gazdaságos gyártmányokat előállító vállalatok kollektívája számára a kívánatos jövedelmi színvonalat. A társadalmi érdekek ellentétes, az arányossági követelményekkel nem egyező differenciálódást a szabályozórendszer révén is korlátozni kell.

Elhangzott a kormányhoz az a kívánság, hogy dolgozzanak ki távlati bérfejlesztési koncepciót, amelyben a nagy fontosságú iparágakat, vállalatokat kiemelten kezelik. Ha a kormány fontosnak tartja egyes iparágak, vállalatok kiemelt fejlesztését, s erre a költségvetésből milliárdokat fordít, akkor legyen figyelemmel arra is, hogy ezek a területek vonzzák a legjobb szakmunkásokat mind a bérek relatíve magas szintjével, mind pedig a jó szociális ellátottsággal. Nem nézhetjük tétlenül azt, hogy nagyértékű, korszerű gépek létszámhiány miatt nincsenek kellően kihasználva. Nem maradhat fenn az a helyzet, amelyben a modern szocialista nagyüzemekből a kvalifikált szakmunkások népgazdaságilag kevésbé fontos területekre kívánkoznak, illetve ott vállalnak munkát.

Országos munkaerőhelyzet

A közvetlen termelőterületek létszámszükséglete nem csökken, hanem nő. Ez egyrészt a munkatermelékenység alacsony voltával, másrészt a fiktív munkaerő-kereslettel magyarázható. A kongresszuson az a nézet alakult ki, hogy a mind feszültebbé váló munkaerőhelyzetet és az ebből adódó tennivalók szükségességét sok vállalat nem veszi következetesen tudomásul. Vonatkozik ez a gazdasági minisztériumok jelentős részére is. A szükségesnél és a lehetségesnél lassabban halad a meglévő munkahelyek korszerűsítése, a technológiák fejlesztése, a munkaszervezés javítása, a fizikai munkák gépesítése. Rámutattak azonban arra is, hogy a létszámkérdéssel a kormányzati szerveknek is foglalkozniuk kell, mert az elmúlt három évben alkalmazott bérszabályozási és jövedelemszabályozási rendszer nem serkentette a vállalatokat a munkaerővel való takarékosagra. Az 1971-től bevezetett módosítások már nehezítik a további létszámhígítást, de még mindig nem adnak kellő ösztönzést és gazdasági kényszert a felesleges létszám leépítésére.

Előrelátó és tervszerű intézkedésekkel kell elérni a felesleges létszám átcsoportosítását a vállalatokon belül és a vállalatok között azokra a termelő- és szolgáltató tevékenységet végző munkahelyekre, ahol a tevékenység felfuttatását a népgazdaság és a lakosság érdeke megköveteli. Vagyis nem lehet a munkaerőmozgást általánosan elítélni — mondotta Nemeslaki Tivadar, a SZOT titkára.

Általános volt az a megítélés, hogy a gyakori munkahely-változtatások csökkentéséhez nem szükséges a Munka Törvénykönyvének módosítása. Csak a notórius munkahely-változtatók és fegyelemsértők ellen van helyük azoknak az intézkedéseknek, amelyeket a tanácsok a legutóbbi időben fogánatosítottak. Fontosabb az, hogy mindenütt legyen vonzóereje az egy munkahelyen kifejtett állandó tevékenységnek, nagyobb anyagi és erkölcsi elismerésben részesüljenek a törzsgárda tagjai. Ebben nagy szerep hárul a vállalati szakszervezetekre.

Utaltak a felszólalók arra, hogy a feszült létszámhelyzet nemcsak egészségtelen munkaerő-vándorlásra vezet, hanem a munka- és technológiai fegyelem, sőt a vezetési fegyelem lazulására is. A szakszervezetek fontos feladata felhívni a figyelmet a munkahely-változtatásokat kiváltó kedvezőtlen körülményekre, okokra, hogy azokat a vállalatok tervszerűen és fokozatosan megszüntethessék.

A népgazdaság legkülönbözőbb területei szenvednek a munkaerőhiánytól. A létszámhiány miatt romlanak a munkakörülmények, lazul a fegyelem, s ez újabb létszámigényeket szül. A vasútnál például — mondta az egyik felszólaló — nincs kellő utánpótlás kocsirendező, mozdonyvezető és más forgalmi szakmákban. Ez jelentős többletmunkát ró azokra, akik becsületesen igyekeznek helytállni és a MÁV-nál akarnak maradni. Ezeknek gyakran nincs pihenőnapjuk, nem tudják kivenni szabadságukat. Nem csoda, ha némelyikük alacsonyabb bérért is olyan vállalathoz megy, ahol a munkarend megfelelő, a munkakörülmények jók.

Hasonló volt a panasza a Budapesti Közlekedési Vállalat szakszervezeti titkárának. Elmondta, hogy míg máshol az elmúlt években tetemesen nőtt a szabadidő, addig náluk csökkent. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy a forgalmi dolgozók korán kezdenek és későn végeznek, nem csoda, hogy a vállalat krónikus munkaerőhiánnyal küzd.

A kereskedelemben és a vendéglátóiparban sem jobb a helyzet. Panaszolták, hogy a létszámhiány — különösen a szakképzett eladók hiánya — hátrányosan befolyásolja a kiszolgálás színvonalát. A kilépők jelentős része szakképzett, a belépőknek pedig csak kis hányada az. A tényleges munkaidő a 48 órát is meghaladja; a többletfeladatokat kisebb létszámmal kell teljesíteni.

A vendéglátóiparban azelőtt a „miből”, most a „kivel” a legnagyobb kérdés. A munkaerőhiány nyomasztó gond. Nagyobb figyelmet kell fordítani a munkafeltételek javítására, elsősorban a szellőzésre, a konyhai — különösen a mosogatói — munka gépesítésére, mert lassan oda jutunk, hogy nem lesz, aki ezt a munkát elvégezze.

De az iparban is hasonló a helyzet. A Budapesti Vegyiművek egyik vezetője panaszolta, hogy az utóbbi időben a ktsz-ek és a tsz-ek a vegyiparból elszívják a jó szakembereket. Ennek az a következménye, hogy az elvándoroltak gyakorlatilag egyharmad termelékenységgel dolgoznak, de 30—40 százalékkal többet keresnek. A vasas szakszervezet főtitkára szinte ugyanezt tette szavá, hozzátéve, hogy a hiba valahol a nyereségképződés eltérő feltételeiben keresendő.

Gazdaság és politika

A magyar szakszervezetek XXII. kongresszusa minden gazdasági kérdést politikai megvilágításban, a politikával való szoros kapcsolatában tárgyalta, s ez magától értetődő. Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára beszámolójában kiemelte, hogy tovább kell erősíteni a politika elsődlegességének lenni elvét. A gazdasági elhatározásokat, a közgazdasági döntéseket a politika mérlegére kell tennünk. Bármennyire okos, célszerű és hasznos egy gazdasági javaslat, előfordulhat, hogy mégsem szabad megvalósítani, mert politikai érdekeinkkel ütközik. Fő feladatunk továbbra is az, hogy egyre jobb összhangot teremtsünk általános politikai céljaink és gazdasági törekvéseink között.

A kongresszuson kifejezésre jutott az a kívánság, hogy a megoldásra érett kérdéseket oldjuk is meg végre. Egyik-másik helyen túlzott az elégedettség, s ez erősíti a ráérő hangulatot ott is, ahol azt semmi sem indokolja. Ha a tömegek nyugodtak, az jó dolog — mondta egyik legnagyobb szakmai szakszervezetünk főtitkára. De régi tapasztalat, ha a vezetők lesznek túlzottan elégedettek, akkor előbb-utóbb a tömegek válnak idegessé. A dolgozók nyugalmanak, bizakodásának feltétele, hogy a vezetők — akár az államapparátusban, akár a szakszervezetben — legyenek türelmetlenebbek, következetesebbek önmagukkal és a hibákkal szemben.

A türelmetlen hangnemre reagálva Fock Jenő kifejtette: ha helyesen, okosan, jól akarunk továbbra is dolgozni, akkor mindannyiunknak — a pártnak, a kormánynak, a szakszervezeteknek, az ifjúsági mozgalomnak és minden egyes embernek — állandóan meg kell újhódni. Munkánknak mindig korszerűnek kell lennie, mert lehetnek kérdések, amelyekre a két év előtti helyes válaszok ma dogmatikusnak, túlhaladottnak, ásatagoknak bizonyulnak. De figyelmeztetett arra, hogy semmi olyat ne tegyünk, amit később vissza kell vonnunk. Ne hozzunk olyan ár- és bérintézkedéseket, munkaidő-csökkentési vagy egyéb tetszetős és „tapsvihart” kiváltó rendelkezést, amelyet nincs erőnk végrehajtani. Tízennégy év óta ebben a szellemben dolgozunk. Akkor teszünk népszerű intézkedést, amikor a feltételei megértek, de olyasmibe nem vágunk bele, amit nem tudunk végigvinni.

A kormány elnöke megígérte, hogy a kongresszuson elhangzott valamennyi felszólalást a jegyzőkönyvek alapján átvizsgálják. Mindazt, ami a kongresszusi vitában a kormányzatra teendőket ró, a kormány munkaterveiben figyelembe veszik és a SZOT vezetőivel való tanácskozásokon vissza fognak rájuk térni. A kongresszusi tanácskozás joggal fogható fel a munkásosztály parlamentje ülészakának. Ahogyan a kormány a parlamentben odafigyel minden felszólalásra, ugyanúgy figyelembe veszi az itt elhangzottakat. A kongresszus óta ez már el is kezdődött. A kormány határozata kötelezte a minisztereket, hogy vizsgálják meg a hozzájuk tartozó problémákat. A kormány ez év szeptember 30-ig beszámol a SZOT főtitkárának a végrehajtásról, a kitűzött feladatokról.

A kongresszus nagy jelentőségűnek tartotta azt az utóbbi években meghonosodott gyakorlatot, hogy a kormány és a SZOT vezetői félévenként rendszeresen tanácskoznak. A Szakszervezetek Országos Tanácsának főtitkára rendszeresen részt vesz a kormány ülésein. A Minisztertanácsban napirendre kerülő témák már az előkészítés időszakában is-

mertek a szakszervezetek előtt. A kormány gazdasági bizottságában is képviselve van a SZOT, s hallathatja szavát az egyes közgazdasági kérdések eldöntésekor. A kongresszus kívánságára a jövőben a kormányzati munkába az eddiginél jobban bevonják az iparági szakszervezetek vezetőit.

Munkahelyi környezet és politikai munka

A gazdasági döntésekben a politika szempontjait nemcsak azért kell figyelembe venni, hogy az alapvető politikai érdekek ne legyenek veszélyeztetve, hanem azért is, mert nagymértékben éppen a gazdasági döntések révén előálló helyzet befolyásolja a dolgozók értékelését, magatartását, aktivitását, szocialista tudatának formálódását.

Az üzem a társadalom életének fontos csomópontja. Az üzemi életet át- meg átszövik az egyéni érdekek, a csoportérdekek, a különböző törekvések. A munkahelyen érti meg a dolgozó igazán, hogy az egyénnek a társadalomról, a társadalomnak az egyénről való gondoskodása kölcsönös és szoros összefüggésben van egymással. A munkahely talán a legalkalmasabb arra, hogy kialakulhassanak a munkások legjobb, legnemesebb jellemvonásai; a munka tisztelete, a kollektivitás, a lelkesedés, a fegyelem, a szakma szeretete, a közösségért való tenniakarás. De talán itt lehet a legnagyobb károkat is okozni, ha rossz a szervezethez, a munkakörülmények, a légkör, a bérezés stb. Ha a dolgozók látják a lógást, a közömbösséget, a bérezési igazságtalanságokat, akkor csökken bennük a munka tisztelete, a lelkesedés, a fegyelmezettség, a kollektivitás. Olyan körülményeket kell teremteni a munkahelyeken — hangzott a kívánság —, hogy a dolgozók ezeken keresztül is megértsék társadalmi rendszerünk céljait, törekvéseit.

A legjobb vállalatvezetési koncepció sem nélkülözheti a dolgozók aktivitását, közreműködését, kezdeményezését, vagyis az élő, gazdag tartalmú üzemi demokráciát. A vállalati gazdasági vezetésnek és a szakszervezeti szerveknek úgy kell dolgozniuk, hogy a problémák megoldásába mind több embert vonjunk be, minél többen ismerjék meg a tényleges helyzetet. Így tudjuk megnyerni őket feladataink teljesítéséhez, a központi akarat érvényesítéséhez, terveink megvalósításához.

A szakszervezeti tisztségviselők — országosan több mint négyszáz-ezer ember — éppen az üzemi demokrácia keretei között tanulják meg a közösségért való munka módszereit, eszközeit. Az utóbbi években a szakszervezeti vezetők többet tanultak a gyakorlatban, mintha két évet iskolapadban ültek volna — mondta Somoskői Gábor, a SZOT titkára. Érezték a felelősséget, megtanulták a kollektív munkát, a szakszervezeti és az üzemi demokrácia gyakorlását. Érzékelhették a tagság közvetlen jelenlétét és hatását az egyes döntéseknél.

Sok felszólaló utalt arra, hogy a munkahelyi körülmények, a szervezethez foka nem túlzottan segítik a dolgozók szocialista nevelését, a munkafegyelem szilárdítását, a munkához való viszony javítását. Az egyik szocialista brigádvezető panasolta például, hogy elsősorban az ismétlődő anyagihiány, az anyagok rossz minősége akadályozza, nehezíti a szocialista brigádok munkáját. Elkezdnek egy munkát, s mire lendületbe jönnek, elfogy az anyag és „anyagbeszerzéssel” kell foglalkozniuk.

Panaszolták, hogy a gazdasági vezetők nem osztják meg problémáikat a brigádokkal. Pedig a brigádok őszinte hangot várnak tőlük. Ha a gondokat időben közlik, a munkások találnak megoldást. Nem jó dolog, ha akkor fordulnak segítségért a szocialista brigádokhoz, amikor már nagy baj van, mert ilyenkor óhatatlan a kapkodás, a nagyméretű túlórázás.

Sok helyen teljesen fellazultak a munkanormák. Nem mernek a normákhoz nyúlni, mert félnek a tömeges kilépésektől. Pedig a normákat szükséges folyamatosan a módosított technikához és technológiákhoz, a magasabb szintű szervezethez igazítani. Persze úgy nem szabad normarendezést végrehajtani, ahogy azt mostanában egy sor üzemben tették. Néhány ember összedugta a fejét, nem tárgyalt a pártszervezettel, sem a szakszervezettel, egyszerűen átírták a normákat. Aztán csodálkoztak, hogy a normák rendezése kedvezőtlen hangulatot keltett.

Több felszólaló követelte, hogy a bérezésben is csináljanak rendet, szüntessék meg a vállalaton belüli kirívó bérránytalanságokat és ne tűrjék meg a fizetett lógást. A munkások igazságtalannak tartják, hogy a legtöbb új dolgozót igen magas bérrel veszik fel, s nem jut pénz a munka szerinti bérdifferenciálásra, a törzsgárda megbecsülésére. Alapvető politikai feladat: rendet teremteni a vállalaton belül a foglalkoztatásban, bérezésben, szervezetségben, munkakörülményekben. Téved, aki mindezt pusztán gazdasági kérdésnek tekinti.

A kongresszus óta ezen a területen is sokat haladtunk előre. Állami rendeletek, a törzsgárda fokozott megbecsülése és más intézkedések eredményeként változott, javult a helyzet. Ma már a gazdasági, állami vezetés elsősorban politikai kérdésként kezeli e problémák megoldását. A vállalatok állami és társadalmi vezetői egyre erőteljesebben lépnek fel a felsorolt lazaságokkal szemben.

★

A magyar szakszervezetek XXII. kongresszusán — a dolog természeténél fogva — nem vitatták meg gazdasági életünk minden lényeges kérdését, hanem csupán azokat, amelyek a dolgozók, a lakosság érdekeit közvetlenül érintik. Így nyilvánvalóan ez a beszámoló sem ad teljes képet a magyar szakszervezeteknek a népgazdasági kérdésekről alkotott véleményéről. Céлом az volt, hogy a kongresszus alapján rámutassak néhány olyan gazdasági, gazdaságpolitikai és a gazdasággal összefüggő politikai kérdésre, amely a szervezett dolgozókat napjainkban foglalkoztatja.

A belvízi árufuvarozás jövője: egységes víziúthálózat Európában és Magyarországon

Európa vízrajzi térképét és a belvízi hajózás jövőjét kontinensünkön egy olyan csendes és tartós folyamat alakítja át, amelynek a magyar víziútrendszer és hajózás jövődő helyzetéhez kapcsolódó intenzív kölcsönhatását várhatóan csak ezután fogjuk felismerni. A folyamatnak és hatásának értékelésére, az abból folyó döntések keresztülvitelére szánható idő viszont egyre rövidebb: még ebben az évtizedben, a Duna—Majna—Rajna csatorna üzembe helyezésével, megvalósul az egységes európai víziúthálózat.

Most az építés Nürnberg—Kehlheim közötti szakasza van még hátra, s ezzel párhuzamosan folynak már az előkészületek a hálózat további kiépítésére: a „Dnyeper-program” a Dnyeper—Bug—Visztula—Odera folyók közötti összeköttetést fogja szolgálni, csatornát terveznek a többi között a Duna—Elba—Odera folyók összekapcsolására is. A víziútrendszer egységében kifejeződő minőségi változás a folyami hajóforgalom látványos arányú bővítésének alapját teremti meg, s a bővítésből való részesedésért a dunai országokban megkezdődött a felkészülési verseny. Időszerű ezért röviden számot vetni a dunai áruforgalom jelenlegi helyzetével, az érdekelt államok dunai fuvar kapacitásával és fuvar teljesítményeivel, megmérni benne saját szerepünket és levonni néhány következtetést.

A vizsgálat alapját a Dunabizottság 1970 végén nyilvánosságra hozott jelentése tartalmazza az 1969. évi statisztikai adatokról. A jelentés annyira gondolatébresztő és olyan összehason-

lításokra nyújt alkalmat, hogy a témával rokonszenvező olvasót óhatatlanul számolásra, boncolgatásra készíti. Mivel a számok és arányok egy év alatt nagyságrendileg alig változnak, mondanivalójuk ma is friss és figyelmeztető. Nézzünk tehát a számok mögé, csak a fontosabb összefüggésekben.

Az 1. sz. táblázat 8—9—10. oszlopai szerint mind a járművek száma, mind a lóerő- és tonnkapacitás tekintetében a negyedik helyet foglaljuk el a nyolc állam között. Ez azonban csak látszólag megnyugtató, mert elég néhány számtani alpműveletet végezni, hogy a pozíciót illetően alapos kétségeink támadjanak. Hasonlítsuk össze például a járművenkénti átlagos kapacitást és teljesítményt, figyelmen kívül hagyva a román és a jugoszláv adatokat, amelyek e téren igencsak háttérbe szorulnak.

a) *Géphajók* (vontatók és tolóhajók). Az 1. sz. táblázat 2. és 1. sz. rovatának hányadosaként kapjuk meg a géphajók átlagos LE-teljesítményét, amely a szovjet hajóknál 1739, a csehszlovákoknál 1145, az osztrákoknál 909, a bolgároknál 659, a németeknél 584, a magyaroknál pedig csak 559 lóerő. Ebben az összehasonlításban tehát csak a hatodik — azaz Romániát és Jugoszláviát leszámítva az utolsó — helyen állunk, holott a belvízi hajópark korszerűségének megítélésénél a géphajók átlagos teljesítménye érdemi tényezőként esik latba.

b) *Önjáró hajók* (áruszállító motorosok). Az 1. sz. táblázat 4. és 3. rovatának, továbbá az 5. és 3. rovatának hányadosai mutatják meg, hogy az egyes országok önjáró hajói átlagosan milyen LE-teljesítményűek, illetve

1. sz. táblázat

A dunai államok folyami fuvarkapacitása 1969-ben

Megnevezés	Géphajók		Önjárók			Uszályok		Együttesen		
	száma	LE (ezer)	száma	LE (ezrekben)		száma	LE (ezer)	LE (ezrekben)		
				4	5			8	9	10
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Szovjetunió	80	139,1	40	63,7	100,1	506	627	626	202,8	727
Románia.....	283	76,7	23	6,8	3,3	798	394	1104	83,5	397
Bulgária	39	25,7	—	—	—	202	195	241	25,7	195
Jugoszlávia	253	86,0	21	10,3	6,5	911	612	1185	96,4	619
Magyarország	81	45,3	19	20,6	15,0	361	252	461	65,9	262
Csehszlovákia	22	25,2	12	14,8	16,3	185	181	219	40,0	197
Ausztria	43	39,1	16	12,3	15,2	228	208	287	51,3	223
NSZK	19	11,1	21	12,6	15,4	75	58	115	23,7	74
1969 összesen	820	448,2	152	141,1	171,8	3266	2527	4238	589,3	2699
1968 összesen	808	434,4	153	133,8	159,9	3174	2385	4135	568,2	2544
Fejlődés (%)	+1,5	+3,2	-0,7	+5,4	+7,4	+2,9	+6,0	+2,5	+3,7	+6,1

hány tonna rakomány felvételére képesek. A két eredmény újabb összevetése pedig arra a nem kevésbé fontos kérdésre ad választ, hogy e modern folyami hajótípus bevezetése során országonként milyen viszonyszám alakult ki az egységnyi rakomány mozgatásához kapcsolódó LE-teljesítmény tekintetében. Az eredményt mutatja a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

Az önjáró hajók átlagos

LE teljesítménye: raksúlytonna-kapacitása = viszonyszám

Szovjetunió 1592 :	2501	0,637
Magyarország 1085 :	791	1,372
Csehszlovákia 1231 :	1354	0,909
Ausztria 766 :	950	0,806
NSZK 601 :	732	0,821

E hajótípus összehasonlításánál az a feltűnő, hogy a viszonylag nagy teljesítményű motorokkal kis teherbírású hajókat mozgatunk, 1 tonna mozgatásához egyedül mi használunk fel 1 lóerőnél (jóval) nagyobb kapacitást. Így sorrendben ismét az utolsó helyet foglaljuk el, bár ebből még nem lehet negatív következtetéseket levonni. Hiszen egyrészt a nagyobb géperejű hajóval gyorsabban is lehet közlekedni, másrészt a műszaki fejlesztést országonként több sajátos motívum is befolyásolja. Kézenfekvő

például, hogy a szovjet egységek kiugróan magas LE-teljesítményét és tonnkapacitását a fekete-tengeri parthajózás technikai követelményei is indokolják. Ám a csehszlovák, az osztrák és a nyugatnémet egységek vitán felül a miénkhez hasonló fuvarfeladatokat látnak el, s aligha lehet náluk korszerűtlenségről beszélni.

Az említett országok önjáró dunai motorosainak építési ideje a 3. sz. táblázat szerint oszlik meg.

Érdeemes tehát arra figyelni, hogy e három ország önjáró hajótípusainál gazdaságos módon a LE-teljesítmény számjegye egyöntetűen kisebb, mint a hajók átlagos teherbírásáé, a viszonyszám kizárólag nálunk fordított.

c) *Uszályok.* Az 1. sz. táblázat 7. és 6. rovatának hányadosai mutatják az egyes országok uszályparkjának átlagos tonnkapacitását, más szóval azt, hogy az illető ország átlagosan mekkora uszályokkal vesz részt a dunai hajóforgalomban. Eszerint az átlagos teherbírás: Szovjetunió 1240, Bulgária 965, Magyarország 700, Csehszlovákia 900, Ausztria 910, NSZK 773 tonna.

A nekünk jutó hely itt is csak az utolsó. Az Al-Duna és a Felső-Duna vízmélysége és gázlóviszonyai között nagy a különbség, a torkolat felé nő-

Ország	Az egységek száma	Az üzembe helyezés időpontja	
		1950—59 között	1960—69 között
Csehszlovákia ...	12	2	10
Ausztria	16	6	8
NSZK	21	9	7

vekvő uszálynagyság tehát részint természetes lehetne. Az elgondolkoztató ismét csak az, hogy a műszaki fejlesztés a Dunán a tőlünk felfelé eső országokban is egyöntetűen nagyobb uszályok kialakítását eredményezte, mint nálunk.

★

Az eddigiekben kialakult felemás kép tükröződik azoknak az adatoknak a vizsgálatánál is, amelyek az egyidejűleg nyilvánosságra került 4. sz. táblázatban szerepelnek.

A nettó árutonnakilométer-teljesítmények alapján változatlanul a negyedik helyet foglaljuk el, tehát azt, amelyre az 1. sz. táblázat abszolút értékei alapján számíthatunk. Hogy ez azért mégsem automatikus következmény, azt bizonyítja Románia példája, amely az előbbi harmadik helyéről

itt már a hetedikre csúszott vissza, helyet cserélve az ott még utolsó előtti Bulgáriával. A második helyét megőrző Jugoszlávia előnye is sokkal kisebb az utána következőkhöz viszonyítva, mint amit fuvarkapacitásának aránya indokolna. Mindkét ország esetében az egyik visszahúzó tényező az itt tárgyalt fajlagos mutatók alóbbrendűsége, korszerűtlensége.

Roszbabb számunkra a kép, ha most az 1. és 4. sz. táblázat sorait egybevetve azt vizsgáljuk, hogy az adott eredményt országonként mekkora LE- és tonnakapacitással érték el, vagyis mekkora teljesítmény jut az egységnyi kapacitásra. Ez a viszonyszám utal ugyanis a járműpark hasznosítási fokára, tehát bizonyos mértékben képet ad az üzemvitel gazdaságosságáról is. Nézzük tehát a számokat, lóerőnél a 14. és 9. rovatok

A dunai hajózás fuvarteljesítményei 1969-ben

Megnevezés	Nemzetközi áruforgalom	Kabotázsforgalom*	Összesen	Nettó árutonnakilométer (milliárdokban)	Sorrend	Átlagos fuvarozási távolság (km)
	ezer tonnában					
	11	12	13	14	15	16
Szovjetunió	4 776,5	4 008,1	8 784,6	5,48	1.	624,1
Románia	502,0	4 238,0	4 740,0	1,16	7.	245,8
Bulgária	2 970,0	4 122,7	7 092,7	1,61	3.	226,6
Jugoszlávia	1 943,0	6 979,0	8 922,0	2,35	2.	263,3
Magyarország	1 490,1	7 170,8	8 660,9	1,50	4.	172,9
Csehszlovákia	1 299,0	2 180,0	3 479,0	1,24	6.	357,3
Ausztria	2 261,0	684,0	2 945,0	1,42	5.	480,1
NSZK	858,2	769,0	1 627,2	0,38	8.	232,0
1969 összesen	16 099,8	30 151,6	46 251,4	15,14		327,2
1968 összesen	17 190,0	29 473,3	46 663,3	17,51		375,2
Változás (%)	-6,34	+2,0	-1,0	-13,5		-12,8

* A Dunabizottság statisztikájában kabotázsforgalom alatt a belföldi kereskedelmi áruk és a folyamkotrás termékek (homok, kavics) együttes fuvarteljesítménye értendő.

hányadosát, tonnánál pedig a 14. és a 10. rovatok hányadosát, ismét mellőzve Románia és Jugoszlávia adatait, amelyek lényegesen rosszabbak a többiekénél. (Zárójelben a helyezések.)

mények mögött mekkora bevételek és ráfordítások állnak. Hasonlóképpen nem tükröződnek benne az országonként különböző fuvarozási követelmények, vagy a rakománykínálat kö-

5. sz. táblázat

Teljesített nettó árutonna-kilométer

Ország	1 LE kapacitással		1 t kapacitással	
Szovjetunió	27 012	(4.)	7538	(2.)
Bulgária	62 646	(1.)	8256	(1.)
Magyarország	22 762	(5.)	5618	(5.)
Csehszlovákia	31 000	(2.)	6294	(4.)
Ausztria	27 681	(3.)	6368	(3.)
NSZK	16 034	(6.)	5135	(6.)

Az 5. sz. táblázat szerinti értékelés azt mutatja, hogy a lóerőnkénti és a tonnánkénti hasznosításban egyaránt elmaradtunk, s az öt másik állam közül csak az NSZK-t sikerült megelőznünk. Itt a magyarázat egyben arra is, hogy Bulgária egy a miénknél jóval kisebb kapacitású flottával nálunk magasabb árutonna-kilométerteljesítményt ért el, Ausztria pedig alig felényi — de jobb összetételű — járműparkkal képes volt eredményeink szoros megközelítésére.

Hátrányunk mindkét vonatkozásban jelentős. A többiek az egyik oldalon gyengébb mutatót a másik oldalon magas viszonyszámmal képesek ellensúlyozni és jó átlagot könyvelnek el, nem beszélve Bulgáriáról, amelynek adatai mindkét sorban elsőrangúak. (A két helyezési szám összege Bulgáriánál 2, a Szovjetuniónál, Ausztriánál és Csehszlovákiánál egyformán 6, nálunk 10, az NSZK-nál 12.) Elmaradásunk fokát érzékelteti még, hogy eredményünk — mindkét tekintetben — a második helyezettéhez képest is 26—27 százalékkal rosszabb.

Ez a statisztika természetesen csak az összefüggések bizonyos részleteire mutat rá, nem lehet belőle dunai hajózásunk komplex problémáinak megoldására következtetni. Nem szerepelnek benne gazdasági mérlegadatok, tehát nem látjuk, hogy a teljesít-

zotti eltérések. Ronthatja például a mi eredményünket e statisztikában, ha belföldön, rövid távon és nagy volumenben követ fuvarozunk, mégis, a népgazdaság számára e fuvarozás vízi úton kétségkívül sokkal előnyösebb, mintha ezt más ország — mondjuk lelőhely hiányában — vasúton vagy közúton kénytelen végezni.

Az itt szereplő adatok és viszonyszámok tehát csak jelzések. Jelzik például, hogy az átlagos fuvarozási távolság nálunk a legkisebb, a belföldi fuvarokból és a folyamkotrási termékek (homok, kavics) fuvarozásából álló kabotázsforgalom nálunk a legnagyobb. Viszont nemzetközi távolsági fuvarteljesítményünk — a népgazdaság kifejezetten nyitott (külkereskedelem-centrikus) jellege ellenére is — csak feleakkora, mint a jóval csekélyebb hajókapacitást mozgató Bulgáriáé, kevesebb, mint a felényi flottával fuvarozó Ausztriáé. Ezek a jelzések tehát mégis figyelmes tanulmányozást igényelnek, mert éppen úgy motiválják a hajózás gazdaságosságát és a diagnózis megalapozásával segítik elő az egészséges fejlesztést, mint az egyéb itt nem szereplő ismervek. Esetünkben azt mutatják, hogy a fejlődés, a javítás útjai sokrétűek és valamennyit meg kell keresnünk.

Az útkereséshez az itt ismertetett elemzések csak két adalékkal szolgálnak, melyek egyrészt a hajópark kor-

szerűsítésének, másrészt a nemzetközi távolsági fuvarteljesítmények növelésének szükségére orientálnak. A probléma viszont sokkal összetettebb.

Mindenesetre gondjaink korántsem egyedülállóak, szükségképpen hasonló erőfeszítések foglalkoztatják a többi Duna menti országot is.

Az 1. és 4. sz. táblázatnak az 1968/69. évekre vonatkozó összehasonlító számsoraiból láthatjuk, hogy míg a kapacitások általában nőttek, addig a fuvarteljesítmények egyértelműen csökkentek. A dunai járművek száma 2,5 százalékkal nőtt, a lóerőkapacitás 3,7, a tonnkapacitás pedig 6,1 százalékkal. Viszont az összes fuvarteljesítmény 1 százalékos csökkenést mutat, amely a nemzetközi (távolsági) forgalomban már 6,3 százalékos. Még ennél is nagyobb mértékben, 13,5 százalékkal csökkent a teljesített nettó árutonna-km, az átlagos fuvarozási távolság csökkenése 12,8 százalék. A visszaesés végső fokon éppen a kapacitás növekedésével válik riasztóvá, hiszen a hajóstársaságok az 1968. évi 17,51 md árutonna-kilométert 2 544 000 t hajótérrel, míg az 1969. évi 15,14 md árutonna-kilométert 2 699 000 t hajótérrel teljesítették. Ez pedig a kihasználás fokát tekintve csaknem 22 százalékos romlást jelent, mert a hányadosok szerint 1 tonna fuvar kapacitással 1968-ban még 6883, 1969-ben viszont már csak 5646 árutonna-kilométert tudtak teljesíteni.

A „nagy felkészülés” évtizedében tehát a dunai országok kereskedelmi flottáinak hasznosítása terén általában rengeteg a tennivaló, s az érdekelt országok mindegyike radikális intézkedésekkel törekszik a krízisből kijutni. A technikai korszerűsítés e téren „csak” általános gyógymód abban az értelemben, hogy a fejlődés iránya ismert, a tudományos eredmények általában hozzáférhetőek. Sokkal több múlik ennél fogva az országonként különböző helyi adottságokon és sajátosságokon, a hajózás jelentőségének országonként különböző megítélésén.

Bízást állíthatjuk például, hogy a technikai korszerűsítés fő eszközei a

hazai szakmai körökben is jól ismeretek, akár a tolóhajózás fejlesztésére vagy az önjáró hajók számának növelésére, a gépberendezés automatikus ellenőrzésére vagy elektronikus programozásra és adatfeldolgozásra gondolunk. Ismerik a tudományos vívmányokat, amelyek a hajók napi útidéjének meghosszabbítását és a kikötői átrakások ütemének fokozását teszik lehetővé, sőt mindezzel számolnak is az új ötéves terv programjában. (Lásd például Lékai Elek erre vonatkozó cikkét a Közlekedési Közöny f. évi 14. számában.) Felvetődhet tehát a kérdés, ha ezek a követelmények ismertek, akkor végül is mi okozza elmaradásunkat olyan technikai mutatóknál is, amelyekről az 1. sz. táblázat összehasonlításai szólnak. A választ nagyrészt az a sajátos körülmény határozza meg, hogy a belvízi hajózást a dunai országok közül egyedül nálunk nem — vagy alig — támogatja ipari háttér, azaz hajóépítő- és darugyártóipar. Az ugyanis elsősorban exportra gyárt, belvízi flottánk és átrakási kapacitásunk műszaki fejlesztésére pedig annyi telik, amennyit a hajózás saját javító-műhelyeiből ki tud szakítani. Kézenfekvő, hogy ez a szükségesnek csak töredéke, jóval kevesebb, mint amennyit ugyanerre bármelyik versenytársunk fordít.

Ez a helyzet adhatja az első impulzust annak megítélésére, hogy a hajózás a fejlesztés általános feladatain túl országonként milyen sajátos problémákkal küzd, s annak felismerésére, hogy nálunk még a szemléletnek is fejlődnie kell ahhoz, hogy belvízi hajózásunk esélyeihez mértén készülhessen a bővülő feladatokra.

Szemlélet kérdése az is — más oldalról —, hogy milyen áruk fuvarozásában érdekelt a hajózás, hiszen a rakomány a létfenntartó eleme. Egyrészt, mint legolcsóbb fuvarozási ágazat, eminens igénye lehetne a tömegárúkra, de nálunk jó részüktől elesik, mert a vasút nagy távolságra is jobb feltételeket tud nyújtani a fuvaroztatónak. Ugyanakkor az energiamérleg átalakulása kapcsán a szénhidrogének és a villamos energia

veszik át a klasszikus energiahordozók szerepét, sőt új vetélytársként már az atomenergiából közvetlenül nyert villamos energia jelentkezik. A hajózás hagyományos tömegáruai közé számító szén és kokszt forgalma csökken, a fűtőolajat pedig csővezetékben gazdaságos szállítani, csakúgy, mint az egyéb ásványolaj-termékeket és a gázt. Így kategorikusan számot kell vetni azzal, hogy a belvízi hajózás fuvarstruktúrája a tömegáruktól az értékesebb rakományok felé tolódik el, amelyekkel ugyan több a gond, de jobban is fizetnek. Ezért alkalmazkodni kell a megváltozott keresleti viszonyokhoz: új üzletpolitikával, jobb akvizícióval, friss és gyors szolgáltatásokkal kell a hajózás számára újabb ügyfeleket és árucikkeket meghódítani, hogy a megváltozott helyzetben is a piacon lehessen maradni. Nos, e téren a hajózás részéről még nem tapasztalható olyan fokú piacérzékenység, amely egyértelműen a szemlélet rugalmas reagálását tükrözné. Bizonyára ennek is szerepe van abban, hogy járműparkunk hasznosításában elmaradtunk a dunai államok között. Az is igaz viszont, hogy a hajózás üzletpolitikájának alakítása értelemszerűen az egész közlekedési tárca üzletpolitikájának függvénye.

Mint közlekedési ágazat pedig, a hajózás sajnos nem élvez olyan pozíciót és értékelést, amelyre alapvető adottságain kívül eddigi népgazdasági eredményei és érdemei képesítik. Ezt igazolják azok a számsorok, amelyek az egyes közlekedési ágazatok

fuvarteljesítményeit és a rájuk eső beruházások arányait érzékeltetik 1965 és 1969 között, valamint a munkaerő- és állóeszköz-ellátottságot tükrözik.

A hajózás a közlekedési teljesítményekből áruszállításban évente átlagosan 10 százalék körüli mértékben veszi ki részét.

Eszerint a hajózásnak az egész közlekedés beruházási keretéből 5 év alatt átlagosan 2,4, az utolsó évben pedig csupán 0,5 százalék jutott. Ez akkor lenne indokolt, ha a hajózás drágán fuvarozna, vagy a fenntartása kerülne sokba. A KSH adatai szerint azonban 1969-ben a közlekedés áruszállítási bevételeiből a vasút 60,5, az autóközlekedés 34,1, a hajózás viszont csak 4,2 százalék erejéig részesedett, noha ennek fejében az egész fuvarteljesítmény 10,6 százalékát lebonyolította. Ugyanakkor a közlekedési vállalatok összes ráfordításaiból 55,3 százalékot a vasút, 29,0 százalékot az autóközlekedés, 10,3 százalékot a városi közlekedés, 2,0 százalékot a légi közlekedés vett igénybe, a hajózás pedig az összes ráfordítások 3,4 százalékából tartotta fenn magát. Ezek az arányok kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a hajózás egyrészt nálunk is, a tárgyidőszakban is a legolcsóbb fuvarlehetőséget kínáló közlekedési ágazat volt, másrészt mint közlekedési üzem, ráfordítási igénye is kisebb a többinél.

Térjünk ki még néhány szóval a munkaerőigényre és állóeszköz-állományra mint olyan fontos tényezőkre

6. sz. táblázat

Közhasználatú közlekedés árutonna-kilométer teljesítménye
(milliókban)

Év	Összesen 100%	Vasút	%	Közút	%	Hajózás	%	Légi közlekedés	%
1965	20 698	17 293	83,6	1716	8,3	1682	8,1	7	0,0
1966	22 047	17 900	81,2	1854	8,4	2284	10,4	9	0,0
1967	22 857	18 508	81,0	2113	9,2	2222	9,7	14	0,1
1968	23 134	18 336	79,3	2234	9,7	2555	11,0	9	0,0
1969	23 391	18 417	78,8	2476	10,6	2488	10,6	10	0,0

Forrás: KSH közlekedési és hírközlési adattár 1969.

re, amelyek egy permanens munkaerőhiánnyal birkózó, de különben dinamikus fejlődő gazdasági rendszerben szintén meghatározzák a beruházáspolitikai irányát. Az 1969. évi adatok szerint a közlekedési ágazatok állományi létszáma az év végén (a MÁV ipari üzemegységek adatai nélkül) összesen 246 533 volt. Ebből a vasútnál dolgozott 55,2, az autóközlekedésnél 28,9, a városi közlekedésnél 12,4, a légi közlekedésnél 0,9 százalék, végül a hajózásnál 2,6 százalék, azaz 6327 fő. A közlekedési ágazatok bruttó állóeszköz-állománya 1969 végén valamivel több mint 126 milliárd Ft volt, s ebből a vasút 79,2, az autóközlekedés 8,3, a városi közlekedés 8,6, a légi közlekedés 1,1, a hajózás pedig 2,8 százalékkal gazdálkodott. Mind-

re igényt tarthat egy olcsó, kis munkaerő- és állóeszköz-igénnyel nagy teljesítményekre képes fuvarozási ágazat.

A méltányosabb egyensúlyra való igény — például a közlekedési ágak fejlesztésére ötéves tervünkben előirányzott 53 milliárdos keret tekintetében — a belvízi hajózás oldaláról azért különösen időszerű, mert az egységes európai víziúthálózat kialakításához mi is hozzájárulhatnánk egy rövid, de annál fontosabb új vízi úttal. Ennek létrehozását mindmáig — 40 éve — sok egyéb okon kívül közlekedéspolitikai egyensúlyzavaraink is késleltették.

Nem kevesebbről van szó, mint a Duna—Tisza-csatorna megépítéséről, a tervezési szakasz befejezéséről és a

7. sz. táblázat

Teljesített közlekedési beruházások ágazatonként
(Millió Ft)

Év	Összesen 100%	Vasút	%	Közút*	%	Hajózás	%	Légi közlekedés	%
1965	5666	4021	71,0	1302	23,0	240	4,2	103	1,8
1966	6022	4200	69,7	1665	27,7	121	2,0	36	0,6
1967	7140	4462	62,5	2321	32,5	249	3,5	108	1,5
1968	7316	4569	62,5	2522	34,5	200	2,7	24	0,3
1969	8110	4197	51,7	3568	44,0	41	0,5	303	3,8

* 1969-ben városi közlekedéssel együtt.

két oldalon olyan mutatókat találunk tehát, amelyek a tényleges tendenciával ellentétben egyértelműen a hajózás erőteljes fejlesztésére buzdítanak.

A motorizáció korszakában közlekedéspolitikáinknak általánosan ismert — és elismert — irányzata a közúti fuvarozás fejlesztése, közutaink korszerűsítése. (A folyó 5-éves tervben a KPM 90 md Ft-os beruházási előirányzatából 30 md-ot szánunk közutaink korszerűsítésére, 7 md-t hírközlés fejlesztésére és 53 md jut az összes közlekedési ágazatoknak.) Ezt az elismert irányzatot tekintetbe véve is úgy tűnik azonban, hogy a hajózás, illetve a belvízi árufuvarozás fejlesztésére keveset fordítottunk az elmúlt 5 évben. Jóval kevesebbet, mint ami-

földmunkák mielőbbi megkezdéséről, a további halogatások felszámolásáról. Ha van annak alapvető tárgyi oka, hogy belvízi hajózásunk az ország keleti, nyugati és déli határai között, 500—600 km-es fuvarszakaszon sem képes — még tömegárunknál sem — a vasút versenytársaként fellépni, s évtizedek óta nem hoz nagyobb bizalomra gerjesztő gazdasági eredményeket, úgy ez az ok kétségkívül az, hogy a határainkon belül sincs egységes víziúthálózatunk. A Dunáról a Tiszára, vagy fordítva, csak hatalmas kerülővel, Jugoszlávián át lehet eljutni, de a Tisza jugoszláv szakaszán nincs szabad nemzetközi hajózás. (Ennek egyezményrel való szabályozása különben már

a vaskapui duzzasztómű belépésével járó vízszintemelkedés kapcsán fölöt-
több időszertűvé válik.) A Tisza hazai
vízszintjének szabályozását viszont a
megépült tiszalöki és a készülő kiskö-
rei vízlépcsők az év túlnyomó részé-
ben biztosítják. Ha most ezt az ered-
ményt nem tudjuk egy összefüggő
magyar víziúthálózat javára — tehát
a Dunáéra is — hasznosítani, akkor a
népgazdaság a közlekedés oldaláról a
tiszai kőszállítások fokozásán kívül
alig fog belőle profitálni. Holott ennél
sokszorta több van benne, belföldi és
nemzetközi viszonylatban egyaránt.

Hogy mást ne említsünk, a Tisza
partján fekvő Záhony mint vasúti
csomópont a színhelye az évente tíz-
millió tonnás szovjet eredetű import
és tranzit átrakásának. E volumenhez
a MÁV évente csaknem félmillió
vasúti kocsit, sokmillió forintos ön-
költséggel üresen kénytelen Záhony-
ba irányítani, hiszen a kifelé menő
forgalom az áruösszetétel miatt alig
egytizede a bejövőnek. Nem helyén-
való itt e csomópont további vasúti
beruházásainak rentabilitása és a
körzetben létesítendő folyami átrakó-
hely gazdaságossága közötti párhuzam-
ot vonni és alapos számítások nél-
kül jóslásokba bocsátkozni. Egy azon-
ban biztos: a fejlesztési koncepciók
(amelyek e gócpont kapacitásának
növelését annyira csak vasúton ter-
vezték, hogy még a legegyszerűbb ti-
szai rakodó sem épülhetett meg) 8—
10 éve készültek, az akkori szemlélet-
tel és az akkori érvek súlyával.

E dokumentációknak az eltelt év-
tized változott körülményeihez igazo-
dó felülvizsgálata tehát indokolt és
időszertű volna, mert csak ennek
eredményeként kerülhet sor a korábbi
döntések korszerűsítésére. Hiszen
azóta a Tiszán is számos olyan nagy
kapacitású ipartelep épült fel, ame-
lyeknek nyersanyagellátásában a
Szovjetunió az eredetileg tervezettnél
jóval nagyobb mértékben vesz részt,
és késztermékeiből a vártnál többet
importál. Gondoljunk csak Leninvá-
rosra, a Miskolc, Szolnok és Szeged
környéki ipartelepekre, amelyeknek
szállítmányai máris gerincét képez-
hetnék egy záhonyi tiszai átrakóbázis

forgalmának. A Duna—Tisza-csator-
na megépülésével pedig Záhonyt és
az előbb említett ipartelepeket is
közvetlen vízi út kötné össze olyan
gócpontokkal, mint maga a főváros,
Győr, Almásfüzitő, Nyergesújfalu,
Vác, Százhalombatta, Dunaújváros és
Mohács, s ezek egyben jelentős ex-
portrakományokat is adhatnának
visszafuvarra.

Mindezen túlmenően, a záhonyi ti-
szai átrakóhely és a Duna—Tisza-csa-
torna mielőbbi megépítésének szüksé-
gét elsősorban a nemzetközi, illetve
tranzit áruforgalom lebonyolításában
való részesedésünk növelésének lehe-
tősége indokolja, szoros összefüggés-
ben az európai víziúthálózat egységé-
nek létrehozásával. Statisztikai ada-
tok bizonyítják ugyanis, hogy a Ke-
let—Nyugat közötti kereskedelemben
a Szovjetunió és nyugat-európai part-
nerei között a Záhonyon át vezető
vasútvonal jelentősége viszonylag
nem számottevő, a lengyel és cseh-
szlovák versenyútvonalak az utóbbi
évek során már érezhetően elszívták
a vasúti tranzitforgalmat.

Nincs azonban a Szovjetunió nyu-
gati oldala és Nyugat-Európa között
még egy olyan tranzitlehetőség, mely
a vitán felül legolcsóbb belvízi hajó-
fuvarral nyújtana lehetőséget a tö-
megáruk fuvarozására. Márpedig zá-
honyi tiszai átrakással és a Duna—
Tisza-csatorna megépítésével éppen
ez az út nyílnék meg, most a Duna
teljes hosszában Regensburgig, ké-
sőbb az itt kezdődő csatornán át a
teljes nyugat-európai vízrendszerre,
beleértve a Rajnát és Rhone-t, a be-
nelux és francia csatornahálózatot,
Rotterdamot, Brüsszelt, Bázelt és Pá-
rizst.

Lehet-e kérdéses, hogy e forgalom-
nak az érdekelt országok körében és
különösen a fuvardíjhányadra érzé-
keny olcsóbb cikkeknel komoly von-
zóereje volna? — Aligha, mivel e vi-
szonylatnak egyelőre nincs olyan ver-
senyútvonala, amely a kelet—nyugati
forgalomban olcsóbb ajánlattal jelen-
hetne meg a fuvarpiacon. Rajtunk kí-
vül tehát a szomszédos szocialista or-
szágok is profitálnának belőle külke-
reskedelmi forgalmuk lebonyolítása

során, elsősorban Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia, térítve számunkra a szokásos csatornailletéket.

A Duna—Majna—Rajna összekapcsolásával az Atlanti-óceántól a Fekete-tengerig megnyíló egységes belvízhálózat jövője elé kelet- és nyugat-európai szakkörökben egyaránt bizakodással tekintenek. (Az EGB szakbizottságának becslése szerint a Nürnberg-Regensburg közötti csatornaszakasz évi forgalma már a megnyitástól számított tíz éven belül eléri a tízmillió tonnát.) Békés európai viszonyokat feltételezve a derűlátásnak támadhatatlan alapja van: E vízi út ugyanis nemcsak összeköti a kontinens iparilag ma legfejlettebb nyugati területeit az eredetileg agrárgazdaságú, de ma már iparilag is náluk magasabb indexszámokkal fejlődő Duna menti szocialista országokkal, hanem a Kelet-Nyugat között újra fellendült ipari és külkereskedelmi együttműködés kimeríthetetlen programjának lebonyolításához kínálja majd a természetes és gazdaságos útvonalat.

A dunai hajózás fejlődése mindig is a Duna menti országok gazdasági fejlődésének függvénye volt. Ahogy ezeknek az országoknak iparosodási foka a második világháború előtti évektől mostanáig kb. hétszeresére nőtt, úgy nőtt a dunai hajózás teljesítménye az akkori évi 7 millió tonnáról csaknem 50 millióra. (De még így is jóval alatta marad például a rajnai hajózás teljesítményeinek.) S ahogy néhány év óta kölcsönösen reális felismerések segítik elő Kelet és Nyugat között az árucserre kontingenslistáinak komplettírozását és az ipari kapacitás kihasználatlan tartalékainak hasznosítását, úgy kerül felszínre mind újabb és jelentősebb rakománykínálat a kontinens két oldala között. A megnyíló egységes európai víziúthálózat e tendencia jegyében tehát valóban számolhat a forgalom kedvező alakulásával, hiszen a szocialista országok hatalmas beruházási igényei és mind versenyképesebb termékei, az ipari és külkereskedelmi együttműködés új formái még sok

évtizedre szolgáltatnak biztató prognózist.

Aligha nyújthatunk hazánk részéről a fejlődéshez még egy olyan, nemzetközileg is magas szintű hozzájárulást, mint ha az egységes európai víziúthálózat létrehozásának évtizedében végre megteremtjük saját országunk víziúthálózatának egységét is. Még pedig annál nagyobb igyekezettel, mert az eredmény révén egyszerűsmind vasúti közlekedésünk kapacitásának sokkal jobb határfokú hasznosítására is mód kínálkozik. S ekkor kapja meg végre belvízi hajózásunk azt a méltó szerepet, melynek ellátására belföldi és nemzetközi fuvarozási munkamegosztásunkban egyaránt hivatott és alkalmas, mindazt az előnyt és nyereséget kitermelve a népgazdaság számára, melytől eddig — egységes magyar víziúthálózat híján — elestünk.

Mindenki számára világos, hogy a Duna-Tisza csatorna megépítése nem máról holnapra megvalósítható feladat, hanem gigantikus vállalkozás, számos kapcsolódó beruházással. Mégis, az elmúlt évtized nagyarányú technikai fejlődésének jegyében óhatatlanul szükséges lenne a megvalósítás előbbrehozása érdekében népgazdaságunk teherbíró képességét újra megvizsgálni. A mai, korszerű szemlélet szerint kellene számot vetni az egyes közlekedési ágazatoknak a megoldásból származó előnyeivel, és a népgazdaság többi szektorának a megvalósuláshoz fűződő érdekelttségével (öntözési terméshozamtöbblet, fuvardíj-megtakarítás, vízszintszabályozás stb.). Egyidejűleg tanulmányozni kellene a csatornaépítési technika fejlődésének — most elsőkézből átvehető — legújabb vívmányait, aminek segítségével például az egész létesítmény földmunkaköltségei a tíz évvel ezelőtt kalkuláltakhoz képest feltehetően nagyságrendileg is csökkenthetők. Végül nem szabad figyelmen kívül hagynunk az objektumban érdekelt nemzetközi intézmények és szervezetek részéről reálisan várható támogatást sem.

Nagy dolgról van tehát szó. De egyszerűsmind olyanról, melynek va-

lóra váltásában a téma jelentőségét és vonzóerejét ismerő és felismerő sokezer szakember fog szívvel-lélekkel segíteni, s amelynek időszerűsége nem tűr halasztást: csak a most kö-

vetkező évek munkáinak ütemével érhetjük el, hogy a befektetés mihamarabb kamatostól megtérüljön.

Brandenburg Sándor

A nyugat-európai gazdasági és valutaunió terve

A II. világháborút követően meggyorsultak a tőkésországok integrációs törekvései. Az integrációs folyamatok céljaikat, jellegüket, kiterjedésüket és mélységüket tekintve nagyon változatos képet mutatnak. Mégis szinte valamennyi gazdasági tömörülésre jellemző, hogy az együttműködés kezdetben a forgalmi szférára, a kereskedelmi kapcsolatok dinamikus fejlesztésére irányul. Csak akkor kerülhet sor a termelési szféra alapvető strukturális átrendezésére, ha a tagországok egyesítik a vámokkal és mennyiségi korlátozásokkal védett nemzeti piacukat, a szabad munkaerő- és tőkeáramlással, a kívülálló országokkal szembeni közös fellépéssel az integráción belül egységes versenyfeltételeket teremtenek. Ezt tükrözi a Közös Piac tagországi gazdasági és politikai együttműködésének eddigi története is.

Az EGK az átmeneti szakasz végén

Az Európai Gazdasági Közösség megalakítását célzó Római Szerződés a tagországok integrációjának „átmeneti szakaszát” 12 évben határozta meg. A Hatoknak az alapokmány szerint 1969 végéig kellett kialakítaniuk az együttműködés további előfeltételeként megjelölt közös belső piacot, amely kiindulópontja lehet az integrálódás későbbi, magasabb fokát jelentő gazdasági uniónak.

A *vámunió* másfél évvel a határidő előtt, 1968. július 1-én életbe lépett. A tagországok az egymás közötti kereskedelemben felszámolták a mennyiségi korlátozásokat, a feldolgozó ipari termékek teljes vámmentességet élveznek. Közös külső

vámtarifát alakítottak ki, az ipari áruk átlagos vámjá 10 százalék.

Az utolsó pillanatban, 1969. december 31-én megegyeztek az agrártermékek közös forgalmazásában, a korábbi egyedi behozatali korlátokkal szemben az árlefölözést alkalmazzák. *Egységes mezőgazdasági árszínvonalat* alakítottak ki a Közösségen belül, a rögzített árak átmenetileg garantált piacot jelentenek a termelőknek, az intervenciós ármechanizmus pedig súlyos diszkriminációt a kívülállóknak. A magas agrárárak egyre növekvő teherrel sújtják az adófizetőket, az állami támogatás 1971-ben megközelíti a 4 milliárd dollárt, de az összeg töredéknyi része szolgálja csak a mezőgazdaság strukturális átalakítását. A forgalmi szférában az egységes belső piac kialakulását jelzi, hogy 1958 és 1970 között a Közösségen belüli kereskedelem megötszöröződött, míg a harmadik országokkal való árucseré csak két és félszeresére növekedett. A tagországok közötti forgalom részesedése az összes importból 1958-ban még 30 százalékos volt, 1970-ben pedig már az 50 százalékhoz közelített.

Nem mondható el azonban, hogy a Hatok az átmeneti időszak végére maradéktalanul eleget tettek volna a *közös kereskedelempolitika* kialakítására vállalt — a Római Szerződés 110. pontjában körvonalazott — kötelezettségeknek. Keserűen jegyzi meg a témát részletesen tárgyaló ún. Kriedemann-jelentés: „a tagállamok kormányai a kereskedelempolitikában hallgatólagosan olyan nagy mértékű szabad mozgást engedélyeztek egymásnak, hogy a kereskedelempolitika továbbra is a klasszikus külpolitika eszköze”. Így a tagországok-

nak továbbra is lehetőségük volt bilaterális megállapodásokat kötni kívülállókkal; a különféle európai és afrikai országokkal kötött társulási szerződések nagyon eltérőek, s ez nemegyszer konfliktusokhoz vezetett a Közösségen belül. Kevés eredménnyel járt a harmonizálás és az egyeztetett fellépésre törekvés a harmadik országoknak nyújtott hitelbiztosításokban, exportszubvenciókban, ár- és árfolyamgaranciákban, de erősen különböző az ipari kooperációk és a kívülállóktól történő licenc-vásárlások szabályozása is. E tendenciákat a világkereskedelem alakulása szempontjából tulajdonképpen kedvezőeknek ítélnék meg, mivel mérsékelni igyekeztek a Közösség erősen protekcionista, diszkriminatív kereskedelempolitikáját.

Az egységes belső piac kialakításának fontos feltétele volt az *üzleti forgalom adóztatásának harmonizálása*. A tagországok 1967-ben megállapodtak a TVA (a hozzáadott érték adójának) bevezetésében, ez azonban az átmeneti időszak végéig nem mindenütt történt meg. Többszöri halogatás után Belgium csak 1971. január 1 óta alkalmazza, Olaszország 1972 elejére tervezi. Ez az adórendszer kettős célt szolgál: egyrészt mentesíti a termékeket a származási országokban a forgalmi adó terhétől és ezzel semlegesíteni kívánja a versenyfeltételekbe való állami beavatkozást, másrészt erőteljesen ösztönzi a Közösségen kívülre irányuló exportot. Igen különbözőek viszont a Hatok nemzeti adókulcsai, ennek következtében tovább növekedtek az eltérések a közvetlen, valamint a közvetett adóbevételek arányában és az adótehernek a nemzeti jövedelemből való részesedésében.

A vámunió, a közös agrárfinanszírozás és az egységes forgalmiadórendszer — hiányosságaik ellenére is — az integráció átmeneti szakaszának legfőbb eredményeihez sorolhatók. Nem sikerült viszont még a kitűzött minimális programot sem megvalósítani a munkaerő-vándorlás korlátainak felszámolásában. A szabad munkavállalás csak a bérből

és fizetésből élőkre vonatkozik — a szabad foglalkozásukat továbbra is a nemzeti szabályozások kötik a szolgáltatások forgalmában, a vállalat-alapítás feltételeiben. Szerény mértékű a tőkeforgalom liberalizálása, akadályok állnak a bankok, pénzüzetek és biztosítótársaságok integrálódásának útjában. A versenyfeltételekben fellelhető gazdaságpolitikai és jogi kötöttségek nem tették lehetővé a termelési tényezők leghatékonyabb mozgását — vélik az integráció hívei és ennek tulajdonítják, hogy a közlekedési hálózat, az energiastruktúra, a regionális szociális és gazdasági feltételek még igen távol vannak az optimálistól.

A Közös Piac helyzetét, az integrálódás előrehaladottságát az utóbbi időkben két nézőpontból szokták megítélni. A gyorsabb összefonódást sürgetők véleményét tükrözi a Bizottság (az EGK „végrehajtó” szerve) 1970 elején közzétett harmadik összefoglaló jelentése: „A Közösség a fő pontokon nem maradt le a szerződésekben rögzített határidőkhöz képest, de minden bizonnyal hátrányban van a ma fölmerülő várakozásokhoz képest.” Azok viszont — elsősorban a gaulleista franciák —, akik a szorosabb kötelékekben nemzeti önállóságukat látják veszélyeztetni, úgy vélik, hogy az eddigi ütem kielégítő volt az együttműködés előnyeinek kihasználásához.

Mindenképpen úgy látszik, az első szakasz, a forgalmi szféra integrálása befejezéséhez közeledik, és ezzel a tagországoknak feltétlenül választ kell adniuk a „hogyan tovább” kérdésre. A keresett válaszok egyike lehet a gazdasági és valutaunió felé haladás, s ez a középtávú gazdaságpolitika, a konjunktúraszabályozás, a költségvetési és valutapolitika némely elemeinek „közösségi szintű” autonómiáját kívánja, hogy megvalósíthassák a kitűzött célokat: az egységes és hatékony nyugat-európai tőkepiacot, kizárják a belső valutaparitások árfolyamkiigazításait és megteremtsék a közös nyugat-európai pénzegységet. Így lenne csak biztosítható — vélik — az

árak, a szolgáltatások, a munkaerő és a tőkék országhatárokat nem ismerő, kötöttségek nélküli áramlása.

A gazdaság- és pénzügyi politika harmonizálásának első lépései az EGK-ban

A tagországok gazdaság- és pénzügyi politikájának összehangolására irányuló erőfeszítések nem sokkal a Római Szerződés hatálybalépése után megkezdődtek. 1958-ban létrehozták a *Valutáris Bizottságot*. 1960-ban a *Konjunktúrapolitikai Bizottságot*, majd 1964-ben megalakult a *Középtávú Gazdaságpolitikai Bizottság*, a *Központi Bankok Kormányzóinak Bizottsága* és a *Költségvetéspolitikai Bizottság*.*

1959 óta rendszeresen, általában negyedévente értekezletre jönnek össze a pénzügyminiszterek, ez azonban nem azonos a Miniszteri Tanács hivatalos üléseivel. Ezek az értekezletek lehetőséget adtak a nagyobb információcserére, amely kiterjedt a monetáris, a költségvetési és az adópolitikára is. A nem hivatalosnak tekintett összejöveteleken mód adódott a problémák széles körű megvi-

* A *Valutáris Bizottság* feladata az volt, hogy elősegítse a tagországok együttműködését monetáris kérdésekben és foglalkozzék a Közös Piac valutaügyeivel. Rendszeresen jelentéseket készít a Hatok országainak pénzügyi politikájáról, a fizetési mérlegek általános helyzetéről saját kezdeményezése vagy a közös szervek megbízása alapján. Kedvezőnek ígérkezett, hogy független szervként önálló javaslatokat tehetett — első ilyen szerv a Közösség történetében —, de hátrányos volt, hogy már a kezdet kezdetén a monetáris politika elvált a gazdaságpolitika összehangolásától, és így sokszor elsikkadt az a tény, hogy a valutáris akciók önállósága csak viszonylagos. A *Konjunktúrapolitikai Bizottság* a rövid távú gazdaságpolitikai lépéseket kívánta közelíteni egymáshoz. Az információnyújtási kötelezettség azonban nem terjedt ki a kormányok egész tevékenységére, az adatszolgáltatásnak nem kellett teljes körűnek lennie. Ha egy ország úgy vélte, hogy akcióinak sikerét még e viszonylag szűk körű nyilvánosságra hozatal is veszélyeztetheti, szándékairól nem kellett tájékoztatást adnia. Az 1964-ben életre hívott többi bizottság célja a különböző részterületek törekvéseinek koordinálása volt. Ez már érzékenyen érintette a nemzeti hatásköröket, így megbízásuk igen rugalmas volt, nem hozhattak kötelező határozatokat. E koordinációs erőfeszítések tekinthetők a mélyebb integráció első vonásainak, de rögtön megmutatkoztak az effajta törekvések nehézségei, sikertelenségei is.

tatására, a részvevőket nem kötötték annyira kormányaik hivatalos nézetei, és tágabb volt a lehetőség a kompromisszumos megoldások feltárásához.

A hatvanas évek második harmadában az integrációban elért előrehaladás sürgetőbben vetette fel a pénzügyi politika harmonizálásának szükségességét, és már ekkor felmerült az egységes európai valuta későbbi megteremtésének gondolata. A nemzetközi valutáris rendszer jövőjéről akkoriban kibontakozó vita is megkívánta volna, hogy a Hatok közös érdekeiknek megfelelően egységes álláspontot képviseljenek, s reális esélyük legyen az angol—amerikai nézetek befolyásolására. Több évi halogatás után a pénzügyminiszterek 1966 végén Hágában tartott értekezlete csillantotta fel a reményt, hogy a tagok az eddigieknél nagyobb egyetértésre kívánnak törekedni, különösen a nemzetközi pénzügyi kérdésekben. 1967 elején *Robert Marjolin*, a Végrehajtó Bizottság alelnöke úgy nyilatkozott, hogy az EGK 1970-re létrehozza a valutauniót. Egy valuta leértékelése — mondta — a Közösségen belül sokkal több hátránnyal járna valamennyi ország számára, és így arra valószínűleg nem kerül sor: „ha egy ország gazdaságpolitikájában nagy hibát követne el, az komoly válsághoz vezethetne a vámunióban és a közös agrárpolitikában”.*

A jóslat túl optimistának bizonyult, mert alig néhány hónappal később Franciaországban a belpolitikai fejlemények olyan súlyos valutaválsághoz vezettek, amely méreteiben egyedülálló volt a Közös Piac történetében. Az ország valutatartalékai néhány hét alatt csaknem 3 milliárd dollárral csökkentek, aranykészletének mintegy egyharmadát elvesztette. Emellett visszautasította partnerei javaslatát a frank leértékelésére, ehelyett a Római Szerződés cikkelyeinek védelmi záradékai mögött keresett menedéket, visszaállította az importkorlátozásokat, behozatali

* *Financial Times*, 1967. május 2. 24. 1.

kvótákat alkalmazott, növelte az exporttámogatásokat és megszigorította a devizagazdálkodás kötöttségeit. Mindez akkor történt, amikor az integráció foka már lehetővé tette 1968. július 1-től a vámunió életbe léptetését, tehát valamennyi behozatali korlátozás felszámolását. *Barré*, a Bizottság valutáris és pénzügyekkel foglalkozó francia elnökhelyettese az események kapcsán az Európa Parlament 1968. június 23-i ülésén hangsúlyozta: valamennyi tagország számára világossá vált, hogy a fizetési mérleg stabilitását nem a nagy aranytartalékok, hanem csupán a felelősségteljes pénzügyi és gazdaságpolitika biztosíthatja, majd hozzátette: „A következő hónapok folyamán az Európai Gazdasági Közösségen belül felmerülő problémákat csak akkor lehet a siker reményében megoldani, ha elérjük a konjunktúrapolitika, a tagállamok pénzügyi és valutapolitikája kedvezőbb koordinálását és ha tovább kiépítjük a tőkepiacokat.”

Barré megbízást kapott a tagországoaktól, hogy készítsen összefoglaló jelentést a sürgető valutaproblémákról és a közös gazdaságpolitika kialakítására vonatkozó intézkedésekről. Emlékiratát 1969 februárjában terjesztette a Közösség szervei elé. Ebben figyelmeztette a tagországokat, milyen veszélyekkel jár gazdaságpolitikáik konvergenciájának hiánya, és javaslatokat tett a koordináció és a monetáris kooperáció fokozására. Fő feladatként a középtávú gazdaságpolitikai célok egymáshoz való közelítését, a konjunktúrapolitikai konzultációs kötelezettség kiterjesztését és egy valutáris támogatási rendszer kiépítését jelölte meg.

Javaslati négy kérdés köré csoportosíthatók: 1. A tagországoknak egyeztetniük kellene több éves programjaikat, a középtávú gazdasági célok kijelölését össze kell hangolni, különösen a nemzetgazdaságok növekedési arányainak fő elemeit illetően. 2. Kötelezővé kell tenni a fontosabb konjunktúrapolitikai döntéseket megelőző konzultációkat, a rövid távú gazdaságpolitika valamennyi fő kérdésében (valutaügyek, költségve-

tés, konjunktúraszabályozás) rendszeresíteni kell az információcserét, mert csak így kerülhetők el az ellentétes irányú döntésekből fakadó valutaválságok. A konzultációkat egy-egy tagország vagy a Bizottság is igényelheti, ha úgy véli, hogy valamelyik partner olyan gazdasági intézkedést hozott, amely feltehetően nagyon eltéríti a közösen rögzített középtávú céloktól. 3. Az egész közösség célja, hogy az átmeneti okokból bekövetkező valutáris feszültségeket a tagországok paritásváltoztatás nélkül oldhassák fel, ezért a fizetési mérlegek kiegyensúlyozásához rövid lejáratú segélyeket kell nyújtani. Ennek gyakorlati feltételeit egy 1 milliárd dolláros közös alap biztosítaná, amelyből a Hatok központi bankjainak vezetői saját hatáskörükben hitelt folyósíthatnak 3 hónapos lejáratra. 4. Az átmeneti hitelezéssel nem feloldható fizetésimérleg-nehézségek enyhítésére középtávú támogatási rendszert kellene kialakítani, amelyben azonban a hitelnyújtás csak akkor volna lehetséges, ha a tagországok — minősített többséggel — megállapodnak a válság leküzdésének politikájában, és annak betartására az igénybe vevő kötelezi magát.

A Miniszteri Tanács 1969 közepén tárgyalta meg a memorandumban foglalt javaslatokat és határozatot fogadott el. Eszerint a rövid távú konjunkturális gazdaságpolitikai együttműködést a Közösségen belül meg kell erősíteni és a fontosabb döntéseket kötelező konzultációknak kell megelőzniük, e döntések közé sorolták a valutaárfolyamok egyoldalú megváltoztatásának szándékát is. A középtávú célok koordinációjára vonatkozó ajánlásokat az 1971—75-ös, harmadik program kidolgozásakor figyelembe kell venni. A fizetési mérlegek kiegyensúlyozását szolgáló hitellehetőségeket 2 milliárd dolláros plafonban állapították meg, ebből 1 milliárd dollár a korábban részletezetteknek megfelelően használható fel, az összeg és a határidő azonban megkétszerezhető, ha a hitelnyújtó és az igénybe vevő országok meg-egyeznek az EGK közös érdekeit

szem előtt tartó konjunktúrapolitikában a mérleghiány leküzdésére.

A Barré-tervet értékelve ma joggal mondhatjuk, hogy az első összefoglaló és a gyakorlati problémákkal is összhangban álló program volt az integráció megváltozott körülményeinek megfelelő igények kielégítésére, hiszen javaslatait — a közép lejáratú stabilizációs alap kivételével — rövid időn belül alkalmazták. Fel-tétlen érdeme, hogy nem tűzött ki maximális célokat, inkább a legsürgetőbb kérdésekre kereste a választ, amely azután valamennyi tagország számára elfogadható volt. Emellett azonban kiindulópontként is szolgált az integráció vertikális elmélyítését célzó, a gazdasági és valutaunió megteremtését szándékoló feladatok kijelöléséhez.

A Tanács 1969 végén a „gazdaságpolitika központi irányításának” erősítését ajánlotta az állam- és kormányfők hágai csúcsértekezletének. Az ott hozott határozat 8. pontja kimondja, hogy „az integráció folyamatának a stabilitás és a gazdasági növekedés közösségéhez kell vezetnie”, és evégett ki kell dolgozni egy, a „gazdasági és valutaunió elérését célzó lépcsőzetes tervet”.

A Hágai Konferencia határozatának megfelelően a tagországok pénzügyminiszterei 1970. február végén Párizsban ülészttek, ekkor fejtették ki először részletesebben elképzeléseiket a Barré-terv továbbfejlesztéséről és a gazdasági unió megteremtésének lehetséges módozatairól. Valamennyien egyetértettek abban, hogy a valutauniót 1978-ig vagy 1980-ig meg kell valósítani, és ahogy Giscard d'Estaing francia pénzügyminiszter megfogalmazta, a szakaszos terv végcélja „sajátos európai valutáris személyiség” létrehozása. Általában elismerték, hogy egy közös valutaszervezet kialakítása nem képzelhető el a gazdaságpolitikai célok harmonizálása nélkül, véleménykülönbségek merültek fel azonban a valutaunió megvalósításának módszereit illetően.

A nyugatnémetek azt hangsúlyozták, hogy az „idő előtt” létrehozott

valutaunió szükségszerűen összeroppanna a gazdaságpolitikai különbségek súlya alatt, ezért a tagországok gazdaságpolitikáját már az első szakaszokban egyre fokozódó mértékben össze kell hangolni, már most meg kell határozni a harmonizálás kötelező érvényű menetrendjét, önálló közösségi szintű valutáris döntéseket pedig elsősorban a harmadik szakaszban lehet majd hozni. A belgák ezzel szemben legmegfelelőbbnek a párhuzamosságot vélték, szerintük ugyanis a közös valutáris intézkedések elősegíthetik a Hatok gazdaságpolitikai céljainak közelítését. Ez a gazdaságpolitika „közösségivé” tételének sokkal lassabb ütemét: az első szakaszban ajánlások, a másodikban irányelvek és csak a végső szakaszban jelenti együttes eszközök alkalmazását. A nyugatnémeteknél tehát a valutapolitika kezdetben csak kisebb részben, a gazdaságpolitika pedig nagyobb részben, a belgák szerint viszont a gazdaságpolitika csak az utolsó szakaszban kapna döntő hangsúlyt.

Az „ökonomisták” — az NSZK, Hollandia és Olaszország — tehát úgy vélték, hogy a valutaunió létrehozása csak a gazdasági fejlődés hatékony harmonizálásával együtt lehetséges. Ez nemcsak a konzultációkat és az együttműködést kívánja meg, hanem — a regionális méretű jövedelemelosztásban tükröződő — struktúrapolitikai döntéseket is. Elsőként a nemzeti gazdaságpolitikai eszköztár harmonizálása szükséges, de ezzel együtt elengedhetetlen a gazdaságpolitikai kompetencia progresszív átruházása a Közösség szintjére. A „monetaristák” — Franciaország, Belgium és Luxemburg — viszont a valutaunió elsődlegessége mellett törtek lándzsát, azt remélve, hogy az unió gyors megvalósítása — valutapolitikai eszközökkel — a későbbiekben jobb feltételeket teremt a közös gazdaságpolitikához, anélkül, hogy azonnal jelentős kötelezettségeket kellene vállalniuk.

Végül is kompromisszumos megoldás született: megállapodtak abban, hogy a gazdasági és valutauniót 1980-

ig kell létrehozni, a teljes unióhoz vezető átmeneti időszakban egyenlő elbírálásban kell részesíteni a valutáris és a gazdasági aspektusokat. Sem a valutapolitikai, sem a gazdasági integráció nem élvez elsőbbséget, és párhuzamosan kell előrehaladni gazdasági és monetáris téren egyaránt. Emellett ki kell jelölni az első hároméves szakasz — 1971—1974 — konkrét teendőinek irányelveit. A részletek kidolgozására bizottságot hoztak létre.

A Werner-jelentés

A Hágai Konferencia határozatának 8. pontja alapján a Miniszteri Tanács 1970. március 6-án adott megbízást a Hatok közötti gazdasági és valutaunió szakaszos megvalósításának megtervezésére. A munkacsoportot *Pierre Werner* luxemburgi miniszterelnök és pénzügyminiszter vezette, a beszámolót ezért nevezik röviden „Werner-jelentésnek”. A Bizottság novemberben tárgyalta meg, majd határozattervezetet terjesztett a Miniszteri Tanács elé. Ebben lényegében elfogadta a gazdasági és valutaunió céljainak kijelölésére tett javaslatot, és állást foglalt az első szakasz megvalósításához szükséges intézkedésekről. Túlzottnak találta azonban a jelentésnek azt a megállapítását, hogy a tervet legalább minimális programként kell felfogni.*

Az elgondolás, anélkül, hogy ezt részleteiben megfogalmazták volna, már az első szakaszban feltételez bizonyos szervezeti változtatásokat. A nemzeti hatóságok hatáskörének egy részét át kellene ruházni az új közösségi szervekre. Elengedhetetlennek látszik egy gazdaságpolitikai döntéseket hozó központ és a jegybankok közös rendszerének létrehozása — mondják. Az első „függetlenül, a közösségi érdekből fakadóan meghatározó befolyást gyakorol a Közösség általános politikájára”. Hatásköre kiterjedne a nemzeti költség-

vetésekre, azok nagyságára és egyenlegére, felelős lenne a közös valuta vagy a nemzeti valuták együttesének paritásváltoztatásáért, valamint más fontos gazdasági és szociális kérdésben. A központi bankok közös rendszere meghatározná a gazdasági helyzetből az EGK-n belüli monetáris politikára háruló feladatokat, például a likviditásra, a kamatlábakra, a magán és a közületi szektor hitelellátására vonatkozóan. A külső pénzügyi kapcsolatokban a Hatok nevében illetékes volna a pénzpiacokon interveniálni és irányítani az egyéb közös devizaműveleteket.

A Bizottság ezzel szemben úgy vélte, hogy az új feladatokkal a mai intézményeket kell megbízni, és nem szükséges már most a kezdeti szakaszban előírni a hatáskörük újrafelosztását a mai közös szervek és a tagországok hatóságai között. Növelni kellene viszont a szervek működésének tényleges hatékonyságát.

A javasolt „Európai Valutaegyüttműködési Alap” létrehozásával szemben — különösen az első szakaszban — fenntartásait fejezte ki és nem terjesztette a Miniszteri Tanács elé. A kérdést szakértőbizottság tanulmányozza tovább és 1972 közepéig készít jelentést az Alap felállításáról és feladatairól.

A Közösség végrehajtó szerve lényegében a tervezetben megjelölt irányban maradt, de egyetértése elsősorban a célokra korlátozódott. A konkrét intézkedésekre, különösen az első szakaszban szükséges lépésekre vonatkozóan viszont sokkal ridegebbnek bizonyult. Együttal kifejezte azt a szándékát is, hogy 1973. április végéig terjeszti a Tanács elé a második és a harmadik szakasz intézkedéseit és a Római Szerződés szükséges módosításának tervezetét. Mindez a „monetaristák” győzelmének tűnt, ezt az irányzatot elsősorban a francia kormány képviseli. Ekkor még kevesen gondolták, hogy a franciák számára e letompított program is elfogadhatatlan.

A következőkben tekintsük át a Werner-jelentést, amely a gazdasági és valutaunió megvalósításának

* Le rapport du Comité Werner et les Propositions de la Commission. Revue du Marché Commun, 138. sz. 1970. november. 489. 1.

komplex programját foglalja magában. Bár a tervezetet ebben a formában nem fogadták el, mégis hasznos részleteiben is megismerni.

A koncepció öt fő részből áll. Elemzi az integráció elmélyítésének kiindulópontját, emlékeztetve a Római Szerződés aláírása óta eltelt 12 év legfontosabb fejleményeire, megfogalmazza a továbbfejlesztés végcélját, amelyet a gazdasági és valutaunió megteremtése jelentene. Vázolja a terv lépcsőzetes megvalósításának gyakorlati feladatait meghatározó alapelveket, ezen belül részletesen szól az első szakasz teendőiről. Végül összefoglalja a Miniszteri Tanács számára azokat a következtetéseket, amelyek „megalapozzák a lépcsőzetes terv megvalósítását lehetővé tevő rendelkezéseket, hogy még az év vége előtt megszülessenek az intézkedések, és 1971. január 1-én hozzá lehessen fogni az első szakasz realizálásához.”*

Az eddigi fejlődés értékelése

Az EGK legjelentősebb eredményének a vámunió létrehozását és a közös agrárpolitika kialakítását tartja. Hangsúlyozza azonban, hogy az integrálódás útján elért sikereket csak kezdeti lépésnek lehet tekinteni, mert a fejlődés nem vezetett a tagországok gazdaságpolitikájának koordinálásához és harmonizálásához, még olyan mértékben sem, ahogy arra elvben a Római Szerződés rendelkezései már a múltban is lehetőséget adtak volna. A tagországok gazdasági fejlettségi különbségeiből fakadó egyensúlyzavarok időről időre felszínre kerültek. A leküzdésükre tett közös akciók, konzultációk legtöbbször kevés eredménnyel jártak. A hosszú huzavona után hozott döntések, ajánlások igen általános keretek között maradtak és nemritkán túl későn születtek ahhoz, hogy a feszültségek enyhítéséhez ténylegesen hozzájáruljanak. Különösen élesen

mutatkoztak meg e tendenciák a tőkemozgások szabadságának kiterjesztésében, a pénzügyi és bankszolgáltatások koordinációjában, a szabad munkaerő-vándorlásban, a szociálpolitika harmonizálásában és a területfejlesztési politikában.

A kritikai megjegyzéseket azonban csak óvatos kommentár kíséri, nem tárja fel az integrálódás e „hiányosságainak” okait. Mindössze annyit emel ki, hogy „a gazdaságok növekvő mértékű összeolvadása maga után vonta a nemzeti konjunktúrapolitikák autonómiájának meggyengülését, ami nem járt azonban együtt ennek megfelelő ellensúly létrehozásával a Közösség szerveinek szintjén”. Élesebben csak a nemzetközi monetáris kérdésekben képviselt állásfoglalások erélytelenségét bírálja: „a Közösségnek nem sikerült önálló személyiségként megerősíteni magát a közös álláspontok elfogadása végett, mégpedig a politikai vagy koncepcionális különbségek miatt”. E tartózkodásban a gazdasági unió jövőjének alapvető ellentmondása rejlik: a közös szervek nagyobb hatásköre a nemzetek feletti tendenciákat erősítené, ez azonban a franciák részéről mindig a leghatározottabb ellenzést váltja ki.

A gazdasági és valutaunió mint végcél

A beszámoló ezután a munkacsoport véleménye szerint a gazdasági és valutaunió teljes megvalósításához *elengedhetetlen* elemeket sorolja fel. Felhívja a figyelmet, hogy „a gazdasági és valutaunió biztosítására *feltétlenül* (Kiemelés tőlem — B. L.) szükséges a felelősség átvitele nemzeti szintről közösségi szintre”. Eszerint a legfontosabb mennyiségi jellegű gazdasági mutatókat: a növekedés ütemét, a foglalkoztatottság arányát, az árak és a különböző egyensúlyok kívánatos helyzetét — összhangban az EGK „végső céljával” — középtávon a Hatok szintjén rögzítenék.

A középtávú célok megvalósítása

* A Werner-jelentés szövegét az *Europe Documents* 1970. október 26-i száma közli. Az idézetek a továbbiakban e szövegből valók.

megkivánja a gazdaságpolitika legfőbb elemeinek harmonizálását. A *konjunktúrapolitikát* fő vonalaiban a Közösség határozná meg, a globális kereslet és kínálat kívánatos alakításának megfelelően. Így tisztázódna, milyen feladatok hárulnak a költségvetési és a monetáris politikára. A tagországok *költségvetési politikájában* ily módon a közös döntések lennének irányadók — meghatározott kereteken belül — a költségvetés volumenét, egyensúlyi helyzetét, a deficit finanszírozását, vagy a többlet felhasználását illetően mind az éves költségvetésekben, mind a középtávú pénzügyi tervekben.

Szükségesnek ítélik a *monetáris politika* elhatározásainak központosítását is. A dokumentum szerint a Közösséget fel kell hatalmazni, hogy valamennyi eszköz — likviditás, kamatláb, pénzügyi intervenció, tartalékpolitika stb. — felett rendelkezék, de azok gyakorlati alkalmazását — bizonyos határok között — az egyes tagországokban differenciáltan engedélyezhetné. A konjunktúra gyors és hatékony befolyásolásához ajánlatos lenne, hogy a tagok saját országaikban az említett közös irányelvekből fakadó, velük leginkább konzisztens költségvetési és pénzügyi eszközöket alkalmazzanak. Ezek közül kiemelkedik az *adópolitika* harmonizálása, különösen az üzleti forgalom (TVA) és a tőkemozgások adóztatásában, az utóbbi a közös („valódi és torzulásmentes”) tőkepiac létrejöttének feltétele.

A közösségi méretű gazdasági egyensúlyra való törekvést megíúsíthatják azonban a tagországok közötti és az egyes tagországokon belüli strukturális különbségek. A közös *strukturális, regionális politika* kompenzációs jellegű pénzügyi szabályozással kíván majd hozzájárulni a krónikus feszültségek enyhítéséhez, az elmaradott területek gyorsabb fejlesztéséhez.

A nézetek szerint a felsorolt alapelvek lehetővé tennék a gazdasági és valutaunió létrejöttét, olyan integrált közösség kialakulását, amelyen belül a javak és a szolgáltatások, a

munkaerő és a tőke szabadon áramlanak anélkül, hogy strukturális vagy regionális egyensúlyzavarokat idéznének elő. A valutauniót pedig a nemzeti valuták teljes és visszavonhatatlan konvertibilitása, az árfolyamingadozások megszüntetése, a paritások megváltozhatatlan rögzítése jellemeznék, avégett, hogy egyetlen pénznemet lehessen alkalmazni, és az uniót a központi bankok közös rendszere irányítsa.

A kitűzött célokat és a tagországok állam- és kormányfőinek 1969-ben Hágában elfogadott elvi határozatát figyelembe véve a Werner-tervezet hangsúlyozza, hogy a Közösség továbbfejlesztése gazdasági és pénzügyi unióvá ebben az évtizedben, 1980-ig érhető el. Az unió azonban nem hozható létre minden átmenet nélkül, részben párhuzamosan, részben egymás után teendő intézkedésekre van szükség, ezek szakaszokba foglalhatók.

A megvalósítás programja

Az *első szakasz* hároméves munkaprogramot jelentene, 1971. január 1-től kezdődően. Ennek folyamán tovább kell fejleszteni a gazdaságpolitika koordinációjához szükséges kölcsönös információk rendszerét. Ezt szolgálná az évenként legalább három, előre rögzített időpontban megtartandó, a Közösség teljes gazdasági helyzetét felmérő és elemző vizsgálat. (Szükség esetén, bármikor ad hoc vizsgálatot rendelhetnének el.) Az első vizsgálat feladata az elmúlt év gazdasági eredményeinek felmérése, a követett gazdaságpolitika céljainak és eredményeinek összevetése. A nyert információk hozzásegítenek a folyó évi gazdasági fejlődés követelményeinek megfelelő gazdaságpolitika elfogadásához. A második vizsgálat az év közepén a középtávú mennyiségi arányok és a gazdaságpolitikai programok ismeretében, figyelemmel az első féléves tapasztalatokra, elsősorban a következő évi költségvetés összeállításához adna segítséget. Az őszi vizsgálat a nyár fo-

lyamán meghatározott irányelveknek megfelelően lehetőséget nyújt az immár kölcsönösen egyeztetett költségvetések kidolgozására. A fontosabb költségvetési előirányzatok ismerete pedig alapul szolgál a követendő monetáris politikához is. Ezzel egyidőben elkészítik a Közösség gazdasági helyzetének éves áttekintését, meghatározzák azokat az irányelveket, amelyeket a tagországoknak a következő évben figyelembe kell venniük. E program megvalósítása nagy erőfeszítéseket igényel a tagországoktól, a személyi és szervezeti feltételek mellett nem utolsósorban jelentős politikai egyetértést is.

A költségvetési politikákat csak akkor lehet eredményesen összehangolni, ha ezt széles körű vizsgálódások előzik meg valamennyi tagállam nemzeti költségvetéséről. Erre annál is inkább szükség van, mert ma a tagországok költségvetési rendszere, költségvetési tervezése és gazdálkodása nagyon eltér egymástól. Más és más a nemzeti jövedelem újraelosztásában betöltött szerepe, az állami pénzalap különböző formákban és arányban vesz részt a konjunktúra befolyásolásában. Korántsem egyforma a középtávú pénzügyi tervezés szerepe sem. Az elemzéseknek magukba kell foglalniuk mind a mennyiségi, mind a minőségi tényezők vizsgálatát. A kvantitatív elemzés kiterjedne a központi költségvetés, a helyi önkormányzatok és a társadalombiztosítás előirányzataira, a kvalitatív vizsgálódás az adóprésnek és az állami kiadásoknak a keresletre és a globális pénzügyi egyensúlyra gyakorolt hatásait elemezné. Még az első szakaszban hasonlónak tennék a költségvetések szabályozó eszközeit. Ilyenek lehetnek például bevételi oldalról a „fiskális jellegű szabályozók”, amelyek lehetővé tennék az adók egy-egy meghatározott időre szóló és gyors módosítását; a kiadási oldalon a „konjunktúrális jellegű szabályozók” alkalmasak a kiadások volumenének gyors növelésére, vagy időleges csökkentésére.

Az adópolitikában elérendő cél az adózási határok teljes megszüntetése

a Közösségen belül. A közvetlen adók sorában valamennyi tagország áttér a hozzáadott érték adóztatására (TVA), és tervezik az adókulcsok kiegyenlítését. A közvetett adók közül az első szakasz végére harmonizálni kell a társasági adózás struktúráját.

A projektum felvázolja az első szakaszban szándékolt monetáris intézkedéseket is. Már a bevezető kritikai elemzésből is kitűnt, hogy e téren legfontosabb feladatnak a tőke mozgások akadályainak mielőbbi felszámolását tekintik. Az érvényes belső jogszabályozás és sok esetben a pénzügyi gyakorlat sem biztosít egyenlő feltételeket a tőkeáramlás számára, és ez ellenkezik a Római Szerződés szellemével. Gyakorlati teendőként azt ajánlja, hogy először az EGK szintjén rögzítsék a liberalizálás felső határát, majd az első szakasz végéig folyamatosan szüntessék meg e korlátozásokat. A pénzügyi kapcsolatok koordinálása rövid távon a piaci egyensúlyhoz kapcsolódna (beleértve a tőke mozgások okozta változásokat is), strukturális szempontból pedig a hitelintézetek és a beruházók tevékenységének közös szabályozására vonatkozna. Közösén állapítják meg a pénz- és hitelpolitika legfőbb előirányzatait. A koordinációt a Központi Bankok Kormányzóinak Tanácsában a kötelező és rendszeres konzultációk tennék lehetővé. A Tanács évente kétszer felülvizsgálja a tagországok pénzügyi helyzetét és meghatározza a pénz- és hitelpolitika irányelveit, a kamatok, a bankok likviditása és a hitelnyújtás tekintetében. E közös akciók valószínűleg átalakítják a pénz- és hitelintézetek mai struktúráját.

A gazdasági és valutaunió felé haladás egyre inkább megköveteli a külső monetáris kapcsolatok szoros összehangolását is, a közös irányelveknek, szabályozóknak megfelelő akciókat. Az első időszakban a tagországok központi bankjai szűkebb határok közé szorítják valutáik árfolyam ingadozását és együttes akciókkal megkísérik ezt a dollárral szemben is megtenni. Ha a rövid kísérleti periódus sikerrel jár, akkor az

árfolyamingadozások szélső határainak limitálását (a mai $\pm 0,75$ százalékhöz képest) hivatalosan is bejelentik. A jelentés nem zárja ki az első szakaszban valamely tagország valutaparitásának megváltoztatását. Ez azonban nem történhet előzetes konzultáció nélkül, meglepetésszerűen (mint 1969-ben a frank leértékelése volt), és elsősorban a ma meglévő feszültségek perspektivikus feloldását kell szolgálnia (amint arról később szó esik, az 1971—75 közötti középtávú gazdaságpolitikai koncepció nem tervez ilyen lépéseket). A második szakaszban, a gazdasági és valutaunió előrehaladásával a körülmények már valószínűleg nem lesznek olyanok, hogy valamely tagállamnak autonóm módon meg kelljen változtatnia valutája paritását, a végső szakaszban pedig ennek lehetősége a tagországok számára megszűnik, az egységes valutáról a Közösség dönt.

Az átmenetet nagyban megkönnyítené, ha minél előbb, már az első szakasz kezdetén létrehoznák az Európai Valutaegyütműködési Alapot. Az Alap kezdetben rövid és középlejárátú stabilizációs feladatokat látna el, fokozatosan a valutatartalékok közösségi szintű irányítójává válna, az utolsó szakaszban magába integrálná a közösségi bankrendszert, a Közös Piac „központi bankja” lenne.

A második (1974—75) és a harmadik (1975—1980) szakasz részletes programját a tervezet nem vázolja fel, e „végcélhoz vezető átmenet” idejére csak az első szakasz kiteljesedéséből következő főbb tendenciákat rögzíti. Feltételezi, hogy már a kezdeti periódusban „sikeresen végrehajtották a Szerződés kiegészítését és az új viszonyokra való alkalmazását”. Ezek az eljárások megteremténék „a szükséges jogi alapot a gazdasági és valutaunió teljes realizálásához... és a bevezetendő szervezeti reformoknak”. A középső időszakban „széles fronton kell folytatni a megkezdett akciókat, mindenekelőtt a nemzeti gazdaságpolitikák eddiginél szorosabb harmonizálását, a közösen elfogadott irányelvek alapján”, ami magában foglalja a nemzeti hatóságok

bizonyos jogköreinek a közösségi szervekre történő átruházását. A gazdaság- és valutapolitika koordinálása — építve az első szakasz eredményeire — a „közösségi érdekek intenzívebb figyelembevételét” szolgálná. A konjunktúrapolitika sikerességéhez — hangsúlyozza a jelentés — fel kell tárni a nemzeti gazdaságpolitikában rejlő széthúzó és összetartó erőket, elkerülhetetlen olyan közösségi stratégia meghatározása, amely „EGK szintű optimum kialakítását célozná”.

1975 után a középtávú programoknak mindinkább a közösségi célokra kell irányulniuk. Ezek megvalósítása egyrészt a nemzeti gazdaságpolitikák szintjén, másrészt közösségi szinten történne, de — a koncepció szerint — „a hangsúly fokozatosan áthelyeződik az utóbbira”. Az unió globális gazdasági egyensúlya mellett ebben a szakaszban egyre nagyobb figyelmet kell fordítani a *strukturális problémákra*, e tekintetben „mélyreható változások történnek” majd — különösen a foglalkoztatottság és a regionális politika területén —, amit a közösségi szinten növekvő számban végrehajtott pénzügyi intervenciók támasztanak alá. A központi bankrendszer intervenciók mechanizmusa lehetővé tenné, hogy a valutatartalékok egyre nagyobb hányadát Közös Piac-i fizetőeszközökben tartsák, és egyre kevésbé lenne szükség árfolyam-támogató intézkedésekre. A végső szakaszban egy központi szerv irányítaná valamennyi tagállam belső és külső pénzügyi politikáját, dönthetne a költségvetésekről, a deficitek finanszírozásáról, a jövedelmek közösségi szintű újraelosztásáról. Így 1980-ban közös európai valuta funkcionálna, amely a dollár társa lehetne a nemzetközi monetáris rendszerben.

Valutaunió — halogatás után

A brüsszeli hajótörés

A Bizottság a Werner-jelentés módosított változatát december közepén terjesztette a Miniszteri Tanács elé.

A döntést nagy várakozás előzte meg, különösen azért, mert a Bizottság vitájában Franciaország nem képviselt ellenzéki álláspontot. A francia kormány kijelentette, hogy „híven a hágai elvekhez, pozitív szellemben fogja megvizsgálni a Hatoknak elfogadásra ajánlott lépéseket”. A brüsszeli értekezlet előestjén azonban a párizsi *Monde* kommentárja* már előrevetette a sikertelenség árnyékát és kitűnt, hogy e „pozitív szellem” jelentős nézeteltéréseket takar, „a konferencia jó harmóniájának szerencsétlenségére az Ötök visszautasítják az első szakaszra vonatkozó munkaprogram kidolgozását egészen addig, amíg nem fogalmazzák meg legalább minimális pontossággal a gazdasági és valutaunióhoz vezető teljes folyamatot, és amíg nincs biztosítékuk arra, hogy a franciák a szükségesnek vélt kellő pillanatban hajlandók lesznek átengedni a Közösség szerveinek saját felelősségük egy részét”. Az elmentétek tehát négy kérdésben mutatkoztak legélesebben: a valutauniót a gazdasági unióval *párhuzamosan* kell-e megvalósítani, ki kell-e jelölni már most az összefonódás pontos célját, *ismérveit* és *menetrendjét*; hogyan jelentkezik ez az intézmények „nemzetek felettiségének” fokozódásában és mindezekhez meg kell-e teremteni a jogi kereteket a Római Szerződés *módosításával*.

A kétnapos vita eredménytelen maradt. A franciák elhamarkodottnak vélték, hogy a végső szakasz jellemzőit már most pontosan határozzák meg és körvonalazzák az unió működését és irányítását, mielőtt az ténylegesen létrejött volna. Visszautasították a Werner-terv minden „szervezeti merészségét” és különösen rosszalatták a „közös döntési centrum” létrehozására irányuló erőfeszítéseket. Fő feladatnak a dollárral szembeni közös, erős európai valuta kialakítását jelölték meg.

A nyugatnémetek elérkezettnek látták az időt, hogy az elmúlt évek sok-sok kompromisszuma után keményebb magatartást tanúsítsanak.

* *Le Monde*, 1970. december 13—14.

Álláspontjukat Schiller gazdaságügyi miniszter fogalmazta meg: „a gazdasági és valutaunió megvalósításához nem elégséges a Római Szerződés mai formában, némely pontjait tehát módosítani kell. A franciák viszont az egész folyamatot a Római Szerződés mai keretein belül kívánják tartani.” Kollégája, Möller, akkori pénzügyminiszter hozzátette: „a végső szakaszt nem szabad a messzi politikai horizontba olvadó pusztá célként kezelni, hanem reális perspektívát kell benne látni. Már az elején tudni kell, hova halad az integráció, és szükséges lenne már most a végső szakasz szervezeti és politikai következményeit világosan felvázolni.”

A nyugatnémet—francia hatalmi vetélkedésben a Werner-terv, a gazdasági unió komplex programja hajótörést szenvedett. Egyoldalúan ítélnék meg azonban az eseményeket, ha „sikertelenséget” kizárólag a franciák merevségének tulajdonítanánk. Ellenkezőleg, a Hatok politikailag legerősebb tagja — Franciaország — és a „legsúlyosabb gazdasági egyéniség” — az NSZK — az elmúlt évek külső és belső fejleményeinek hatására elérkezettnek látták az időt, hogy a soron következő legfontosabb kérdésben, az integráció továbbfejlesztésének programjában megütközzenek. A gazdaságpolitikai szuverenitás átruházásával járó unió — ahol a közös szervek többségi döntéshozatalában a gazdasági erőviszonyok jutnak inkább kifejezésre — a nyugatnémetek politikai súlyát növelné, egyoldalúan megváltoztatná a mai arányokat, de a franciák saját nemzeti érdekeiktől vezérelve kellően erősnek bizonyultak ennek megghiúsítására. Nyilvánvalóvá vált, hogy a továbbhaladás kizárólag a szembenálló nézetek közelítésével lehetséges, anélkül, hogy a tagországok visszavonhatatlan kötelezettségeket vállalnának.

A sikertelen brüsszeli Tanács-ülés azonban nem zárta be teljesen a kaput, a tagországok elhatározták, hogy „gondolkodási szünet” után újból napirendre tűzik a továbbfejlesztés programját. 1971 januárjában kétoldalú tárgyalásokkal kísérelték meg

az ellentétek áthidalását, Brandt kancellárt Colombo olasz miniszterelnök követte Párizsban. Pompidou elnök a franciák tárgyalási készségét hangsúlyozta sajtóértekezletén, azt állítva, hogy „pragmatikusnak és progresszívnek” kell lenni, de rögtön hozzátette: „a gazdasági uniót szakaszonként kell felépíteni, anélkül, hogy szükséges lenne előre aláírni az általános menetrendet”.* Partnere, Colombo azonban figyelmeztette: „az unióhoz vezető úton realizmussal kell dönteni, de politikai determinációval is. Úgy tűnik, most van itt a megfelelő idő, hogy gyorsan megegyezzenek az első szakaszcélról, de a feladat reális megközelítése mellett nem lehet szem előtt téveszteni a hosszú távú és ideálisnak tetsző célokat sem, az unió beteljesedését el kell érni az első évtized végére.”

Valutaunió — módosított programmal

A február elején Brüsszelben tartott második konferencián gyors siker született, megegyeztek a valutaunió első hároméves szakaszának visszamenőleges — 1971. január 1-től érvényes — megkezdésében. A valutaunió elsősorban a rövid távú gazdaságpolitika jobb összehangolását és a szükségesnek vélt közös valutáris intézkedések kialakítását jelenti, és így ez sokkal szűkebb program a Werner-tervben felvázolt első szakasznál. Nincs szó párhuzamosságról, a gazdaságpolitikai szuverenitás átruházásáról vagy többségi, kötelező érvényű struktúrabefolyásoló döntésekről. A gazdasági unió feltételeinek létrehozásából mindössze annyi maradt, hogy a tagországok szükségesnek látják a költségvetési és a konjunktúrapolitika rövid távú koordinációját, évégett a Tanács évente háromszor informatív ülést fog tartani. A konjunktúrapolitikában a Közösség szintjén kidolgozott mennyiségi mutatók — ezek közül legfontosabbnak a gazdasági növekedés ütemét és

a munkanélküliség arányát tekintik — csak tájékoztató jellegűek, nem kötelezőek a tagországok számára. Közelíteni kell egymáshoz az üzleti forgalom adóztatásának mértékét (TVA) a következő három évben. harmonizálni kell a tőkemozgásokat befolyásoló adókat és fel kellene számolni a tőkeforgalom teljes liberalizálásának útjában álló szabályokat — ezek gyakorlati megvalósítása valószínűleg nagy nehézségekbe fog ütközni.

Semmiféle kötelezettséget nem vállaltak azonban a további szakaszok jellegére, konkrét teendőire vonatkozólag, bár egyetértettek abban, hogy az uniót 1980-ig kell teljesen kiépíteni. A további feladatokról szólva a Bizottság megbízást kapott, hogy 1973. május 1-ig készítsen jelentést, foglalja össze az első szakasz eredményeit és tegyen javaslatokat az átmenetre. E javaslatok tartalmazhatják a már meghozott intézkedések kiterjesztését, a Római Szerződés kiegészítését, megváltoztatását, az intézmények új hatáskörének körvonalazását. Olaszország kívánságára a jelentésnek külön kell foglalkoznia a regionális fejlesztésre nyújtandó nagyobb segítség mértékével és formáival is. A beszámolót majd 1973 második felében vitatják meg a tagországok, és csak akkor fognak határozni a „hogyan tovább”-ról. (Ez egyben lehetőséget ad arra is, hogy a csatlakozni szándékozók — elsősorban Anglia — részt vegyenek majd a döntéshozatalban.)

Az NSZK-t a brüsszeli döntés nem elégítette ki, ezért a megegyezéshez kiegészítő nyilatkozatot fűzött. Kijelentette, hogy a maga számára csak akkor érzi kötelezőnek a mostani megállapodást, ha 1974—75-ben világosan kirajzolódnak a gazdasági unió feltételei és 1975-től a párhuzamosságot tartják szem előtt. Nyomatékként hozzáfűzte, hogy „a meghozott valutáris intézkedések csak akkor maradnak érvényben, ha megegyeznek az első szakaszból a második szakaszba való átmenet kérdésében”. E körülménynek gyakorlati jelentőségét ma még nem lehet felmérni. Ha az integ-

* Le Monde Hebdomadaire, 1971. február 3.

ráció előrehalad, a klauzula feleslegessé válik, ha nem, akkor is igen kétséges a visszalépés az elért eredményektől.

Londonban megkönnyebbüléssel fogadták a brüsszeli döntést. Úgy vélik, hogy a nagyobb fokú elkötelezettséget jelentő gazdasági unió programja legalább ötéves halasztást szenvedett, és az integráció továbbfejlesztéséről való érdemi megállapodásokban — a remények szerint — Anglia már vitapartnerként fog részt venni. A Werner-tervnel jóval szűkebb valutaunió lehetőséget ad számára, hogy az átmeneti időszakban nagyobb feszültségek nélkül alkalmazkodjon a Közös Piac gazdasági struktúrájához és pénzügyi rendszeréhez, ami egyebek között a font tartalékvaluta-jellegének kilátásba helyezett megszüntetése miatt is fontos.

A valutaunió kialakítása végett elfogadott intézkedések három kérdésköré csoportosíthatók. Az első a jegybankok együttműködésére, a második a valutaárfolyamok szabályozására, a harmadik a közösség „önálló személyiségének” kialakítására vonatkozik a nemzetközi monetáris rendszerben.

A *valuta- és hitelpolitika koordinálására* a központi bankok vezetőinek tanácskozásai szolgálnak. Itt dolgozzák ki a bankok likviditási politikájára, a hitelezésre és a kamatszínvonalra vonatkozó általános irányelveket. A megállapodások gyakorlati megvalósításához meghatározzák a szükségesnek tartott közös akciókat, harmonizálják a pénzmozgások, a hitelezés szabályozását. Még inkább előtérbe kerülnek a fontos valutapolitikai kérdésekben kötelező előzetes konzultációk, amelyekre ugyan eddig is mód volt, de ezeknek jó néhány-szor nem tettek eleget.

A következő öt évben a valutaunió egyik próbaköve lesz, sikerül-e „harmonizálni” az inflációs rátákat. Az utóbbi években mind a nyugatnémet, mind a francia pénzügyi körökben túlsúlyba kerültek azok a nézetek, amelyek szerint az infláció inkább kedvezőtlen hatású a gazdaság hosszú távú és kiegyensúlyozott fejlődé-

sére. Úgy vélik, hogy a pénzügyértékcsökkenés nem járul hozzá a növekedéshez, hanem inkább a jövedelmek és a megtakarítások nemkívánatos újraelosztásához vezet. Az EGK-nak a „stabilitás közösségének” kell lennie, hangsúlyozzák. Ma a nemzetközi gazdasági környezet, különösen az Egyesült Államokból importált infláció, nem teremt ehhez kedvező feltételeket. Az infláció a „stabilabb” országok javára befolyásolja a fizetési mérleget, ami viszont a belföldi pénzmennyiséget növelheti nemkívánatos arányban. Ezért a harmonizált konjunktúrapolitikára hárulna a feladat, hogy a keresletet és a kínálatot a tagországokban és az egész közösség keretében korlátok között tartsa.

Az EGK középtávú gazdasági prognózisa Belgiumban és Hollandiában „szerény” pénzügyértékcsökkenéssel (2,5—3%) számol az elkövetkező években, de ennél is nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük a franciáknak, ha az elmúlt évtized átlagban 4 százalékon felüli áremelkedését a következő öt évben 2,5—3 százalékos középértékűre szorítani. Ezt csak akkor érhetik el, ha viszonylag gyorsan jelentős strukturális változások történnek a francia gazdaságban. A tényleges fejlődés nagyon eltérő lehet akkor, ha a nemzetközi méretű inflációs tendenciák folytatódnak, és mint a *Neue Zürcher Zeitung** hozzáfűzi: „néhány országok autonóm stabilitási céloktól vezérelve szükség esetén paritásváltoztatással védekeznek, míg mások inkább az alkalmazkodás politikáját folytatják.”

A *közös árfolyampolitika* keretében a központi bankok fokozatosan szűkítik az öt EGK-valuta dollárhoz viszonyított ingadozási sávját, amely ma $\pm 0,75$ százalékos. Két Közös Piac-i valuta esetében viszont az ún. keresztárfolyamok eltérése 3 százalékos nagyságú lehet. Ez túlságosan nagy ahhoz, hogy egységesen lépjenek fel a dollárral szemben. Az öt jegybank összehangolja napi átváltási politikáját, és maguk között határozzák meg, mi legyen a középár-

* *Neue Zürcher Zeitung* 1970. november 1. 19. l.

folyam, vagyis a Közös Piac-i „paritás” a dollárhoz képest. Az árfolyamhullámzás csökkentése csak szakaszosan képzelhető el, ezért kezdetben kísérleti, tapasztalati időszakra volna szó, ezt követné a szerződésileg rögzített árfolyam, majd későbbi időszakban a teljes kötöttség, a megváltoztathatatlan paritás. Áprilisban, a miniszterek Hamburgban tartott tanácskozásán megállapodás született, hogy június 15-én megkezdik a kísérleti szakaszt és az ingadozási sávot $\pm 0,6$ százalékra csökkentik. (Az időközben kirobbant valutaválság, a nyugatnémet márka és a holland forint hullámzó árfolyama ennek bizonytalan időre való elhalasztását követelte.)

Tapasztalatok hiányában a kísérlet sikeréről nehéz lenne beszélni, a kommentárok inkább a várható nehézségekre hívják fel a figyelmet. Nincs baj ugyanis, ha a pénzpiaci viszonyoknak megfelelően az árfolyamingadozás az 1,2 százalékon belül van, de más a helyzet, ha például a márka áttöri a felső határt, a frank pedig az alsó határ alá esik. Dönteni kell, hogy márkát adjanak-e el dollárért vagy frankot vegyenek, esetleg mindkettőt. Emellett abban is meg kell állapodni, hogy a francia jegybank vesze frankot, vagy partnerei végeznek árfolyam-támogató vásárlásokat. Ez pedig már érinti a szuverén nemzeti valutapolitikát és politikai elhatározásokat, együttműködést is igényel.

Az árfolyam-ingadozások csökkentését célzó pénzpiaci intervenciók túlzottan igénybe vehetik egy-egy ország valutatartalékait, ezért a valutaunió kialakításához feltétlen szükséges megfelelő nagyságú és hatékony stabilizációs alap létrehozása. A rövid lejáratú hitelnyújtás — a fizetési mérlegek átmeneti nehézségeink kiegyensúlyozására — már a Barré-terv keretein belül megoldást nyert, most újabb 2 milliárd dollár nagyságú *középlejratú* (2—5 év) hitellehetőség megteremtését határozták el. E hitelalapot a tagországoknak 1972 közepéig kell a közös devizaműveletek megalapozására rendelkezésre bocsátani. Ez a „Valutaegyüttműködési

Alap” később egy közös bankszervezet csíráját hordaná magában.

Az önálló „*valutáris személyiség*” kialakításának másik fontos tényezője a jelenleg dollárra épülő nemzetközi monetáris rendszer továbbfejlesztésében összehangolt, közös és független álláspont elfoglalása. A Közös Piac ma gazdasági és valutáris súlyánál kisebb szerepet tölt be a tőkésvilág pénzügyi rendszerében. 1971. március végén a világ monetáris tartalékai már meghaladták a 90 milliárd dollárt, és ennek több mint egyharmada, 33 milliárd az EKG-országok készlete volt. (Az időpont reálisabb, mint ha a májusi adatokat vizsgálnánk, mert ekkor még nem szerepelnek a valutaválsághoz kapcsolódó spekulációs tőkék.) Ezzel szemben a Hatok a Nemzetközi Valutaalapban mindössze a szavazatok 17 százalékával rendelkeznek (bár néhány évvel ezelőtti erőfeszítéseik eredményeként ez vétőjogot jelent). A viszonylagos sikertelenség oka a múltban sokszor az volt, hogy a tagországok — eltérő gazdasági, pénzügyi helyzetükből és különböző politikai megfontolásokból — a fő kérdésekben nem tudtak megegyezni, és ez gyengítette együttes fellépésüket.

Az egymást követő valutaválságok és a nemzetközi monetáris rendszer továbbfejlesztésének igénye egyre sürgetőbben vetették fel egybehangzó álláspont kialakítását, és ezt követelte a Közösségen belüli integrálódás előrehaladása is. A valutaunió kapcsán így három irányelvet fogadtak el: a Közös Piac harmadik országot vagy a nemzetközi szervezeteket érintő monetáris kapcsolataiban a tagországok nem lépnek fel külön-külön, hanem egységes álláspontot képviselnek; a tagországok egymás közötti pénzügyi kapcsolataikban nem alkalmazhatnak olyan intézkedéseket, amelyek a nemzetközi monetáris rendszer jelenleg rögzített árfolyamainak fellazításához vezet (ez az irányelv azonban a májusi válság során — éppen a közös megegyezés híján — átmenetileg csorbát szenvedett), és végül közös elvek szerint irányítják a tagországok SDR-készle-

teinek alakulását, hogy egyikük se kerülhessen erőteljes hitelezői vagy tartós adósi pozícióba más tagországgal szemben. A Közös Piac célja valutáris területen — ahogy ezt Schiller április végén, a Hannoveri Vásár megnyitásakor mondott beszédében hangsúlyozta — csak a „belső stabilitás és a külső rugalmasság” lehet, de ehhez az egész nemzetközi monetáris rendszer sokkal rugalmasabb szabályozására van szükség. Olyan mechanizmust kell kialakítani, amely valamennyi ország számára lehetővé teszi valutaárfolyamának hozzáigazítását gazdasági céljaihoz.*

A nyugatnémet gazdaságügyi miniszter szavai szinte előrejelezték az újabb valutavihart, amely a márka és a holland forint lebegő árfolyamával, a közös megegyezés hiányával látszólag kétségessé teszi a valutaunió kialakításának programját, még mielőtt az gyakorlatilag megkezdődött volna. Mégis úgy tűnik, hogy az utóbbi hónapok pénzügyi eseményei a nemzetközi monetáris rendszerben és a Közösségen belül hosszabb távon inkább az unió kiépítésének hasznára válhatnak. Élesebben mutatkozik meg, milyen problémákat okoz a partnerek egyetértésének hiánya, ami viszont sürgetheti a nézetek egymáshoz közelítését és a vállalt kötelezettségek maradéktalan teljesítését. A dollár válsága és a kiút keresése megerősítheti az EGK országait abban a hitükben, hogy gazdasági és politikai téren, ha nem is ellenlábassá, de partnerré akkor válhatnak az Egyesült Államokkal szemben, ha függetleníteni tudják belső és külső valutáris kapcsolataikat az amerikai konjunktúrapolitikától és a nagyhatalmi tervek finanszírozásától függő dollártól. Megítélésem szerint e valutaválság nem befolyásolja a valutaunió kiépítésének első szakaszát, és ha a tagországok tartják magukat a brüsszeli döntéshez, 1973 végére újra felvethetik a továbbhaladás kérdését.

Reális cél-e a gazdasági unió?

Az Európai Gazdasági Közösségen belül *ma még* nem beszélhetünk gazdasági unióról, abban az értelemben sem, hogy annak „építő” szakasza folya. Ehhez nincsenek még a feltételek: még igen nagyok az eltérések a tagországok gazdaságirányítási eszközeinek színvonalában, csak csírájában van közös költségvetés, a Közösség közvetlenül csak az agrárforgalomból eredő lefölözési bevételek felett rendelkezik.

A valutaunió létrehozása nem jelenti önmagában a gazdasági unióhoz vezető döntő lépés megtételét, belőle nem következik szükségszerűen a tagországok közötti új típusú együttműködés feltételeinek kialakulása. A valutaunióból származó előnyöket valamennyien felismerték: a tagországok harmonizált pénzügyi döntései a Közösség egészének javára válhatnak. Alapvető különbség van közöttük a jövő megítélésében: egy részük — a monetaristák — a valutaunióban a nemzeti szuverenitást nem veszélyeztető végcélt látnak, mások — a gazdasági unió hívei — azonban csak eszközt, amely megnövelheti a távolabbi célokhoz vezető reális lehetőségeket.

A valutaunió programja tehát megvalósulása esetén megkönnyítheti az átmenetet, de nem ad *ma* egyértelmű választ a kérdésre, eljut-e az EGK a gazdasági unióhoz. *1973 végén a tagországoknak ismét határozniuk kell, az idén hozott brüsszeli döntés tehát csak a fő problémák megoldásának elnapolását jelenti.* A szembenálló nézetek képviselői azt remélik, hogy az idő, a körülmények változása és a tapasztalatok saját álláspontjuk elfogadtatásához adnak majd segítséget.

A Werner-tervben megfogalmazott — többször módosított, de teljesen soha el nem vetett — 10 éves program 1980-ra egyfajta gazdasági unió körvonalait vázolja fel. Hiszen a költségvetési politikák, ezen belül a főbb előirányzatoknak, az egyensúlyi helyzetnek, a deficit finanszírozásának vagy a bevételi többlet felhasználásának koordinálása azt is jelentené;

* Handelsblatt, 1971. április 23.

hogy 10 év múlva a Közösség rendelkezne az együttes feladatok, célok megvalósításához szükséges pénzeszközökkel. A közös valutával folytatott belső pénzpolitika, a nemzetközi pénzpiacokon a mai öt különböző árfolyam helyett egyetlen valuta érdekében történő intervenció, a közös hitel- és tartalékpolitika az együttműködésnek a maihoz viszonyítva sokkal fejlettebb formáját jelentenék. *Mindez elvezethet ahhoz, hogy a nemzeti jövedelmek — a Közösségen belül — nemzetközi méretekben kerüljenek újrafelosztásra a közösen meghatározott fejlesztési célok végett.*

A Római Szerződés kidolgozásakor úgy tűnt, hogy a tágra szabott keret maximális mértékben lehetővé teszi az együttműködést, ahogy a gazdasági intézkedések, szervezeti és szerkezeti változások ténylegesen megvalósuló üteme azt megengedi. Nem szabad arra törekedni, hogy a gazdasági unió 1970-ben kidolgozott programját a megállapodás 1958-as betűiből próbáljuk mindenáron levezetni. Ez nemcsak elméleti melléfogás, hanem ebbe a „hibába” esnek sokan az újonnan belépni szándékozók közül is. Sok olyan angol, norvég véleményt olvashatunk, amelyek azt hangoztatják, hogy nem a Közös Piachoz, hanem a Római Szerződéshez kívánnak csatlakozni. Az pedig nem köte-

lez a gazdasági és valutaunióban való részvételre, a gazdaság- és pénzügyi politika „nemzetek feletti” harmonizálására. Ma, 1971-ben nem az írott betűből, hanem az alapokmány „szelleméből” és az integráció tényleges helyzetéből kell mindenkinek kiindulni a gazdasági unió problémájának megítélésekor.

Ellenvetésként sokszor hivatkoznak a gazdasági és a politikai unió egymáshoz való viszonyára. Az EGK története inkább azt bizonyítja, hogy a gazdasági fejlődést és a politikai integrációt a Közösségen belül nem lehet egymástól külön választani, bár ez nem jelent mindig szinkronitást sem. Nem jutunk közelebb a valósághoz, ha mindenáron sorrendiséget, egymásutániságot kívánunk felállítani, vagy ragaszkodunk a gazdasági vagy a politikai unió fogalmainak szélsőséges meghatározásához. *Kedvező körülmények között a tőkésvilág országainak egy csoportja, amelynek politikai s gazdasági érdekei egy adott időszakban egybeesnek, szorosabb köteléket alkothat, hogy az egyenlőtlen fejlődés törvényének megfelelően képes legyen erőteljesebb expanzióra más tőkésországok rovására és megváltoztassa az erőviszonyokat az imperialista hatalmak között.*

Borbély László

R. Chelinski: Fordulat a lengyel népgazdaságban

(Nowe Drogi, Varsó, 1971. 6. sz.)

A lengyel népgazdaság mai helyzetét lényegében két folyamat, két tényező alakította ki. Az egyik alapvető tényező az iparosítás első időszakában kialakult tervezési és irányítási rendszer. Ezt a rendszert a modern ipari szerkezet létrehozására irányuló erőfeszítések könyörtelen koncentrációja, maximálisan feszített tervek, a társadalom és különösen a munkásosztály részéről óriási áldozatok jellemezték. Az ilyen rendszert egyidejűleg az is jellemzi, hogy a gazdálkodás tartalékok nélkül folyik, a népgazdaság és az egyes ágazatok rugalmatlanok, s mindennel, ami nem szolgálja közvetlenül a termelés növekedését, maximálisan takarékoskodnak.

Míg az iparosítás első szakaszában az elmaradás gyors leküzdéséből származó hátrányokat és kellemetlenségeket a társadalom többé-kevésbé elfogadta, húsz évvel a háború után, a szocialista ipar hatalmas fejlődése mellett az áldozatok és lemondások követelése a társadalom számára érthetlenné vált. A társadalom nem helyeselte már a gazdasági növekedés gyorsítását célzó eszközöket, a piaci feszültségeket, a mindennapi nehézségeket; az ellátás hiányait nem a nyomorúságból való kilábalás árának tekintette, hanem a téletlenség és a rossz gazdálkodás következményeként tartotta számon.

A másik tényező a műszaki-tudományos forradalom. A gyors haladás következtében a termelőkapacitások a korábbinál sokkal gyorsabban avulnak el. Emellett a haladásban való aktív részvétel nagy ráfordításokat igényel. Lengyelország, amely nemrég még elmaradott ország volt, nehezen tud akár csak egyes területeken is költséges kutatásokat finanszírozni, hiányoznak a tudományos káderek és az anyagi eszközök is.

Az új körülmények, valamint az iparosítás elért eredményei már korábban

napirendre tűzték a gazdaságirányítási és tervezési rendszer megváltoztatásának kérdését. Gyakorlati megoldást azonban nem találtak.

Az 1970/1971. évi lengyel politikai válság gazdasági forrásai nem a gazdaság kritikus helyzetében, hanem abban rejlettek, hogy a nagy erőfeszítések árán 1958—1963 között végzett beruházások a következő években nem jártak együtt a lakosság életszínvonalának és különösen a reálbéreknek észlelhető emelkedésével.

Az V. pártkongresszus határozatai szerint 1969-ben és 1970-ben kellett előkészíteni a következő ötéves tervet (1971—1975-re). Ez az idő azonban gyakorlatilag a termelés szerkezeti átalakítása és a gazdaságirányítási rendszer nélkülözhetetlen módosítása szempontjából elveszítettnek tekinthető. Az időt rész megoldások, önműködő rendszerek keresésére fecsérelték. Hamarosan kiderült, hogy az új intézkedések sikertelenek, irreálisak és kihívják a munkások ellenállását, illetve tartózkodását. Ezek a források az 1970. évi gazdasági eredményeket tükröző statisztikai adatok és az általános társadalmi közérzet közötti ellentmondásnak.

Az új párt- és állami vezetők a kialakult politikai helyzetre és a munkásosztály legégetőbb követeléseire való tekintettel felemelték a legalacsonyabb munkabérek és a sokgyermekes családok jövedelmét. Ennek következtében a lakosság vásárlóereje éves viszonylatban 24—25 milliárd zlotyval emelkedett. A társadalmi szükségletek jobb kielégítését is felvették a kormány programjába.

A gazdasági fejlődés szempontjából egyik legfontosabb lépés az állattenyésztés fejlesztéséről szóló határozat, valamint az autark gabona- és takarmánygazdálkodás programjának elvetése. E döntéssel megszűnt a fogyasztás növekedésének korlátja, amelyet a régi vezetőség főképpen a fogyasztás szerkezetének megváltoztatásával igyekezett leküzdöni.

Az új vezetőség kellő rangra emelte a lakáskérdés megoldását. Ezzel nemcsak a lakosság egyik legelemibb szükség-

ségletét fogják jobban kielégíteni — s emellett az építőipar más ágazatoknál nagyobb mértékben támaszkodik hazai nyersanyagokra —, hanem a lakáskérdés megoldása lényegesen befolyásolja a fogyasztás szerkezetét is. Hasonló célt szolgál a személygépkocsi-gyártás fejlesztésére hozott döntés is. A tartós használati cikkek fogyasztásának modelljéről azonban sokoldalú elemzést kell végezni. Egyrészt e cikkek fogyasztását nem lehet közvetlenül irányítani, másrészt nem lehet kritika nélkül lemásolni a fejlett tőkésországokban kialakult fogyasztási modellt.

Az új pártvezetőség által véghezvitt gazdaságpolitikai fordulat tehát abban áll, hogy célul tűzték ki a népgazdaság elért színvonalát, valamint a lakossági ellátás és a társadalmi szükségletek (lakás, szociális juttatások és szolgáltatások) közötti ellentmondás megszüntetését. Ez következésképpen átmenetet jelent egy olyan gazdaságpolitikához, amely számol a lengyel gazdaság feltételeivel. A fordulatot az is jellemzi, hogy a kitűzött célok, bár nem vezetnek közvetlenül a termelés növekedéséhez és gyakran az életszínvonalat jellemző statisztikai mutatókban sem tükröződnek, befolyásolják az ország gazdasági helyzetéről alkotott közvéleményt, befolyásolják a dolgozók viszonyát a gazdasági vezetőkhez és az általuk kitűzött feladatokhoz.

E program megvalósításában az ország főképpen saját erejére támaszkodhat. A Szovjetunió hosszú lejáratú devizahitelét ugyanis a lakosság életszínvonalának azonnali emelésére használták fel. Pótlólagos erőforrásként az új vezetés mindenekelőtt arra számít, hogy megnő a dolgozók érdekeltsége a termelés és a munkatermelékenység emelésében, s széles körben kibontakozik a társadalmi kezdeményezés. Szükséges tehát, hogy a termelés növelésére tett erőfeszítések és az életszínvonal alakulása között közvetlen és érezhető összefüggés legyen, mert ez igazolja az erőfeszítések célszerűségét.

Az eddigi döntések (különösen az életszínvonalra vonatkozóak) a gazdaságpolitika fő feladatát a legközelebbi két évre már megszabták. Ebben az időszakban anyagi eszközökkel kell biztosítani a piaci egyensúlyt. Rendezni kell a korrábbi években eltorzult bérarányokat, méghozzá az alapvető árucikkek árának stabilitása mellett, ami jelentősen növeli e művelet költségeit.

A szükséges eszközök előteremtése az ipar termelési profiljában egész sor mó-

dosítást, új tartalékok feltárását teszi szükségessé. Nyilvánvaló, hogy ezek a körülmények nem nagyon kedveznek a középtávú terv kidolgozásának, az ipar nagyobb méretű korszerűsítésének, az új technikai bázis kiépítésének. A népgazdaságban keletkezett feszültségeket le kell küzdeni, növelni kell az egyes ágazatok rugalmasságát, ki kell dolgozni a népgazdasági struktúra alapvető változtatásának feltételeit. Ez utóbbi feladatok megoldása a folyó ötéves tervidőszak utolsó éveiben kerül előtérbe.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

Michal Kalecki: Az osztályharc és a nemzeti jövedelem elosztása

(Kyklos, Bazel, 1971. 1. sz.)

* A szerkesztőség tudomása szerint ez Kalecki professzor utolsó cikke. Kéziratát egy hónappal halála előtt küldte el a lapnak.

A legutóbbi időig általában feltették, hogy a bérek növekedése esetén a profit ennek arányában esik. Más esetekben nem ragaszkodtak szigorúan a Say-törvényhez, de itt fenntartották a vásárlóerő változatlanóságának tételét. Az elemzések a berráta-változás fizikai következményeit hangsúlyozták. Eszerint a berráta növekedésével nőnek a bérjavakra fordított kiadások, csökkennek a beruházások és a tőkés fogyasztás. Ellenben növekszik a munkanélküliség, mert olcsóbbá vált a munkának tőkével való helyettesítése.

Bár még ma is vannak, akik hívei ennek az elképzelésnek, de sokkal többen ismerik el kudarcát. A szerző érvelése is ezt akarja kimutatni. Alapfeltevései: zárt gazdaság, a bérek minden iparágban arányosan nőnek. Az évi bér-alap növekedése teljes egészében a berráta növekedésének eredménye. A munkások közvetlenül elköltik teljes jövedelmüket. Mivel a beruházás és a tőkés fogyasztás nagyságáról előzőleg döntöttek, ezek rövid távon nem reagálnak a berráta emelkedésére.

A gazdaság három szektorra oszlik. Az elsőben a beruházási javakat, a másodikban a tőkés fogyasztási cikkek, a harmadikban a bérjavakat termelik. Az első kettőnél a bérnövekedés nem érinti a foglalkoztatottságot. Ha az árak nem emelkednek, a profit itt a bér-

növekedés arányában csökken. A harmadik szektorban más a helyzet. Mivel a másik két szektor munkásai pótlólagos jövedelmüket azonnal elköltik, ebben a szektorban az összes kereslet a béremelésnek megfelelően nő. Az első és a második szektor béremelésének megfelelően nő a harmadik szektor tőkéseinek profitja, akár termelésnöveléssel, akár áremeléssel reagálnak a megnövekedett keresletre. Az összes profit tehát változatlan, az első kettő csökkenését a harmadik növekedése kiegyenlíti: bér és profit között nincs abszolút eltolódás. A Say-törvényen alapuló érvelés így megbukik, legalábbis rövid távon.

Ez a megszorítás fontos. Elképzelhető a következő érvelés: a tőkések, ha nem is közvetlenül a béremelés után, de már a következő rövid periódusban csökkentik beruházási és fogyasztási kiadásait. Ha azonban a tőkések döntéseiket a folyamatos tapasztalatoknak megfelelően hozzák, a csökkentés valószínűtlen, mivel a bruttó profit nem csökken egyik következő periódusban sem. A Say-törvényen alapuló elemzés tehát ebben az esetben is kudarcot vall. Ugyanez érvényes a fordított esetre is: a bércsökkentés sem a következő rövid periódusban, sem később nem eredményez profitnövekedést.

Feloldva az első és a második szektor árainak változatlanágát, a kérdés megválaszolásához azt is tisztázni kell, milyen piaci formák keretében zajlik le mindez. Lássuk először a tökéletes versenyt. Ez a legvalószínűtlenebb feltevés, nemcsak a kapitalizmus mai szakaszára, hanem a múlt század ún. tőkés versenygazdaságára is, mert ez mindig nagyon tökéletes verseny volt. A tökéletes verseny — ha megfelelünk arról a valódi természetéről, hogy nem több könnyen kezelhető modellnél —, veszélyes mitosszá válik. Tökéletes verseny esetén a kibocsátás változatlan szintje mellett a béremelés arányos ár-emelést okoz, s így az első két szektor profitja a béremelésnek megfelelően nő. A bérjavak termelése és fogyasztása változatlan marad, a profit a béremeléssel arányosan nő. Végeredményben mindhárom szektor termelése változatlan, míg értéke megnőtt, ugyanabban az arányban, ahogy az összes bér és az összes profit nőtt. A nemzeti jövedelem elosztása változatlan maradt.

Megmutatva a Say-törvényre épülő elmélet tévedését, amely szerint a bérmozgások közvetlenül hatnak a nemzeti jövedelem elosztására, az ellenkező

eredményre jutottunk: a bérmozgásnak egyáltalán nincs hatása. De ez az eredmény a tökéletes verseny tarthatatlan absztrakcióján alapul. Ahhoz, hogy észszerű következtetésekre jussunk, azt a világot kell figyelembe vennünk, amelyre a tökéletes verseny és az oligopoliumok uralma jellemző.

Ekkor a gazdaságot az jellemzi, hogy minden vállalat a profit biztosítása végett közvetlen költségeit „pótlékolni” igyekszik. A pótlék nagysága a „versenytől” függ, azaz a termék egyedi árának és súlyozott átlagárának viszonyától. Ez az arány a monopolista pozíciók hatására különbözhet, ekkor az árak a különböző cégeknél eltérőek, amiben a közvetlen ráfordítások különbsége is szerepet játszik. Az alapvető nyersanyagok kivételével az azonos termékek árai eltérőek. Ha az iparág valamennyi vállalatában a közvetlen költségek azonos arányban nőnek, akkor minden ár is ennek megfelelően nő. Az egyedi árak és az átlagár aránya nem változik. Ezt a megfontolást a bérekre alkalmazva, az előzővel azonos eredményre jutunk: a pénzbérek rátájának általános emelkedése zárt gazdaságban nem fogja megváltoztatni a nemzeti jövedelem elosztását. De a pótlék alakulását meghatározó függvényt befolyásolja a szakszervezetek tevékenysége.

A magas nyereség a szakszervezeteket bérharcra ösztönzi. Ha kívánságukat teljesítik és más tényező nem hat (a pótlék nagyságát szabályozó függvény nem változik), akkor az árak emelkednek. Ez újra béremelési követelésekhez vezet, és körforgás indul meg állandóan növekvő árszínvonallal. Ezt valószínűtlenné teszi azonban az, hogy az iparág termékei egyre költségesebbek, egyre versenyképtelenebbek lesznek más iparágakkal szemben. A szakszervezetek ereje tehát korlátozza a pótlék nagyságát.

Ha a szakszervezetek ereje nő, és ez nagyarányú, látványos bérharcokban fejeződik ki, akkor a pótlék csökken, a függvény lefelé tolódik el. A nemzeti jövedelem újraelosztása megy végbe, a profit egy része bérré alakul, de ez az újraelosztás sokkal kisebb méretű, mint stabil árak esetén lenne. A „normális” béremelkedés általában érintetlenül hagyja a függvényt, egyébként pedig a pótlék növekvő tendenciájú a munkatermelékenység emelkedése következtében. Az előbbi eset következményeit vizsgálva: a harmadik szektorban a profit a bérrátával azonos

arányban nő. A nemzeti jövedelem újraelosztása következtében a pótlék a harmadik szektorban csökken, a bér-alap a berrátát meghaladó ütemben nő, azaz nő a foglalkoztatás és a termelés. Más szavakkal: változatlan beruházás és tőkés fogyasztás mellett nő a munkások fogyasztása. Az összes termelés és a foglalkoztatás növekedése természetesen előfeltételezi kihasználatlan kapacitások létezését.

Az első két szektor profitja a pótlék csökkenése miatt elmarad a berráta növekedésétől, ezért az összes profit is lassabban nő. A fordított esetben, amikor a szakszervezetek ereje és befolyása csökken, a folyamat is fordított. Az első és a második szektorban a termelés és a foglalkoztatottság változatlan, a harmadikban csökken, azaz csökken a munkások fogyasztása. A klasszikus elmélet feltevéseivel szemben a szakszervezetek erősödését tükröző bérnövekedés a foglalkoztatás emeléséhez vezet. Megfordítva: gyengülésük a munkanélküliség növekedését eredményezi.

A szakszervezeti bérharcban kifejeződő osztályharc tehát hatást gyakorolhat a nemzeti jövedelem elosztására. De ez jóval bonyolultabb a klasszikus doktrina elképzelésénél, amely szerint ha a bérek nőnek, a profit azonos arányban esik. Ez teljesen hibásnak bizonyult. A profit átalakulása berré előfordul, ez széles körű tökéletlen versenyhez és oligopolista piachoz van kötve, de akkor is viszonylag szűk határok között megy végbe. Ennek ellenére a napi bérharc fontos rész meghatározója a nemzeti jövedelem elosztásának.

Természetesen lehetséges, hogy az osztályharc más formában, közvetlenebbül hat a nemzeti jövedelem elosztására. Ide tartozik például a létfenntartási költségek alacsonyan tartása. Ez elképzelhető árellenőrzés vagy profitadókból történő szubvencionálás útján.

A jövedelemnek a bérek javára való újraelosztása csak fölös kapacitások esetén lehetséges. Máskülönben nem lehet a béreket a bérjavarok árához képest emelni, mert az árakat a kereslet meghatározza. A mai kapitalizmus azonban távol van a kapacitások teljes kihasználásától. Ezt legjobban az a tény mutatja, hogy a termékek árát elsősorban költségalapon határozzák meg, s a kereslet jóval kevésbé determinálja.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

Kurt Wessely: Idegenforgalom Délkelet-Európában

(Österreichische Osthefte, Bécs, 1971. 1. sz.)

A cikk első részében a szerző az idegenforgalomnak a szocialista országokban betöltött szerepét elemzi. Azt kutatja, mi az oka annak, hogy bár az idegenforgalom jelentősége ezekben az országokban számottevően megnőtt, hatalmas potenciális lehetőségei ellenére helyzete a gazdasági struktúrában nem sokat változott. A cikkíró szerint az idegenforgalom elhanyagolásának alapvető oka az volt, hogy a legtöbb szocialista ország tulajdonképpen fejlődő gazdaság, s nagyszabású építési céljaikat túlnyomórészt saját szűkös erőforrásaikkal akarják megvalósítani. Ezek az országok a külföldi segítséget szerinte elvől visszautasítják, a szocialista táboron belül pedig a kölcsönös támogatások mértéke szerény, és idegenforgalmi célokra ez ideig egyáltalán nem vették igénybe.

A másik, ugyancsak jelentős oknak azt tartja, hogy a nemzeti jövedelem számításának marxista definíciója szerint az idegenforgalom anyagi javakat nem hoz létre, vagyis nem produktív. Ezért nem szerepelt eddig a gazdasági tervezésben a kiemelt ágak között, sőt minden további nélkül elhanyagolták. Az idegenforgalom szerepének tulajdonított korábbi csekély népgazdasági jelentőség a további fejlődést is erősen hátráltatja, ugyanis az idegenforgalom fejlesztéséhez ezekben az országokban legtöbbször nemcsak szállodák és más szálláslehetőségek létesítésére volna szükség, hanem egy sor, hosszabb időt és nagyobb energiát igénybe vevő pótlólagos beruházásra is, mint például korszerűbb úthálózatok létesítése, a motorizálás szervizigényeinek kielégítése stb.

A szerző szerint a szocialista országokban az idegenforgalom rentabilitását sajátosan értelmezik. Általában egyoldalúan, kizárólag csak a devizahozamot figyelik, vagyis azt, hogy az adott beruházás üzembe lépése után hogyan nőtt a devizabevétel. Az idegenforgalmi beruházások és szolgáltatások belföldi költségeit ezzel szemben egyáltalán nem, vagy csak mellékesen veszik figyelembe.

Jelenleg a tervgazdálkodás a legtöbb szocialista országban — azokban is, amelyek nem tartoznak az úgynevezett

reformállamok közé — új fázisban van. Arra törekszenek, hogy a gazdaság minden egyes területe hatékony és minél inkább jövedelmező legyen. Az idegenforgalom jelentőségét felismerve ezen a területen is számos új, mélyreható intézkedést hoztak.

Az idegenforgalom fejlesztése szempontjából a szocialista országok az úgynevezett piacgazdaságú országokénál kedvezőbb helyzetben vannak. Ha ugyanis ezekben az országokban egyszer döntés születik az idegenforgalom elősegítésére, akkor minden eszközt előteremtene anélkül, hogy az egyes részlettervek és beruházások rentabilitását hasonló mértékben biztosítani kellene, mint ahogy azt a piacgazdaság feltételei megkövetelik.

A cikk elemzi Magyarország idegenforgalmát is. Magyarország idegenforgalmi bevételeinek és kiadásainak mérlege általában — Jugoszláviát kivéve — kedvezőbb a többi szocialista országénál, főleg az utazási engedélyek viszonylagos liberalizáltsága miatt. 1969-ben 3 millió beutazó (ebből csak mintegy félmillió nyugati turista) és kb. egymillió kiutazó volt. A kiutazók száma viszonylag kevés. Ez összefügg azazal is, hogy mind a szocialista, mind pedig a tőkésországokba történő utazásoknál a kivihető deviza mennyisége központilag korlátozva van. Nyilvánvaló, ilyen módon az aktív idegenforgalmi mérleg könnyen elérhető, bár ennek ellenére nyugati viszonylatban az aktívum alig haladja meg az 50 millió dollárt.

A Magyarországra érkező külföldiek és a külföldre utazó magyarok tartózkodási idejéről a közölt statisztikai adatokból a következőket tudhatjuk meg. A Magyarországra látogató külföldieknél tartózkodás szempontjából lényeges eltolódás van a távolabbi országokból érkezők javára. Míg a szomszédos országokból idelátogató turisták átlagos tartózkodási ideje 6—8 nap, az Egyesült Államokból és Afrikából érkezőké átlag 10. Az Európából érkezők itt-tartózkodási ideje is nagy szóródást mutat. Az osztrák, csehszlovák és jugoszláv turisták átlagos tartózkodási ideje 4—5 nap, francia, angol és nyugatnémet látogatók kb. 10 napot töltenek el, az NDK-ból érkezők pedig átlag két hetet.

A szocialista országok idegenforgalmi politikáját még elég sok hiányosság tartkítja, de a mai helyzetet nem szabad statikusan szemlélni: nagy erőfeszítések történnek az idegenforgalomnak a gaz-

daságba való harmonikus beillesztésére. A szerző itt a turisztaszolgáltatások árproblémáit veti fel. E szolgáltatások árait ugyanis a dolgozó tömegek objektíve adott helyzetéhez, életszínvonalához kell igazítani. Az idegenforgalom fejlesztése szempontjából fontos az a tény is, hogy nemrég megkezdődtek az előkészületek a Duna menti országokba irányuló turizmus közös propagálására, ebben a szocialista országokon (Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária, Románia, Magyarország és Jugoszlávia) kívül NSZK és Ausztria vesz részt. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a Balaton regionális fejlesztési terve Párizsban nemzetközi elismerést aratott.

A cikk végén a szerző azt a véleményét fejti ki, hogy egy reális valutaárfolyam — amely a néhány szocialista országban kívánt konvertibilitásra való áttérés mellett adódna — az idegenforgalom szempontjából is kedvező lenne. A külön adminisztratív kötöttségek mellett megszüntetné a szocialista országok valutáinak, sok esetben igen nagy mértékű aláértékelttségét a turisztaforgalomban.

(Ism.: Mérey Ildikó)

Ifj. Ernest W. Williams: A vasutak világszerte veszélyben vannak

(Columbia Journal of World Business, New York, 1971. március—április)

A Penn Central vasúti társaság múlt évi csődje felhívta a figyelmet a vasutak általánosan rossz helyzetére. Ez azonban nemcsak az Egyesült Államok vasúttársaságaira jellemző, hanem szinte a világ összes vasútvonalára is. Kivételt jóformán csak India (a konkurens szállítási módok fejletlensége miatt) és a Dél-afrikai Köztársaság (ahol fékeznek a konkurens szállítási módokat), valamint Hollandia és Svájc vasútjai képeznek. Az angol vasutak csak nagymérvű szubvencióval tudnak működni. Franciaország és az NSZK vasúti rendszereinek nyújtott évi szubvenciók összege például felülmúlta az Egyesült Államok vasútjainak elmúlt évi tiszta jövedelmét. Ausztráliában a személyszállítás deficitese, ezt azonban a nyereséges teherszállítás ellensúlyozza.

A bajok sehol sem olyan nagyok,

mint Dél-Amerikában. A 40-es évek elején a vasutak még szerény profitot is hoztak, míg a 60-as években a kiadások már jóval felülmúlták a bevételeket: 1962-ben Brazíliában 260, Uruguayban 253, Argentínában 207 és Chilében 203 százalékkal. Mivel a helyzet továbbra is rosszabbodott, Chilében és Kolumbiában felújítási és modernizálási programot kezdtek el, mintegy 25 százalékkal növelve a beruházásokat. A program befejezése előtt azonban a bevételek már 25 százalékkal csökkentek, és a veszteségek több mint kétszeresére emelkedtek.

Az amerikai vasutak tehát nem állnak egyedül nehézségeikkel. A legnagyobb volumenű jövedelemcsökkenés azonban itt mutatkozik. Az Egyesült Államok vasútjainak nettó jövedelme konstans dollárban kifejezve 953 millió volt 1944-ben, 854 millió 1955-ben, 427 millió 1966-ban és 230 millióra csökkent 1969-ben. A legnagyobb nehézségek az Egyesült Államokban elsősorban északkeleten és középnyugaton jelentkeztek, ahol a veszteséges személyszállítás a legnagyobb arányt mutatja.

Furcsa paradoxon van az amerikai vasúti szállításban. A teherforgalom 1966-ban túlhaladta a háborús évek csúcspontját, de az összes teherszállításban való részesedése 65 százalékról 41-re csökkent. A vasút termelékenységéje ugyanolyan gyorsan növekedett, mint az összes szállítási ágazaté, és gyorsabban, mint az ipar nagy részéé. A vasúti teherszállítás költsége, konstans dollárban kifejezve, 1,35 dollár/tonnamérföld volt 1954-ben, és ez 0,77 dollár/tonnamérföldre csökkent 1967-re.

A tulajdonviszonyokat illetően a világ vasútjainál szinte teljes mérvű az azonosság. Ez alól jóformán csak az Egyesült Államok és Kanada a kivétel, ahol a magántulajdon egyeduralgódó. Másutt a vasutak állami tulajdonban vannak. Az állami tulajdon azonban nem vezet szükségszerűen a gazdaságtalan személyszállítás megszüntetésére, sem az improduktív, kis forgalmú vonalak felszámolására. Nem teszi könnyebbé az árpolitika racionalizálását és a technikai fejlesztés gyorsítását sem. Pedig a technikai fejlesztésre nagy szükség volna, mivel sok vasútvonal elavult, felszerelése nem felel meg a mai követelményeknek. Ez különösen a kis forgalmú szárnyvonalakra igaz. Ezekre viszont közösségi igények miatt egyelőre szükség van.

Jelentős nehézségeket okoz a vasutaknak az „örökölt” árpolitika. Az állam

általában minden országban megköveteli a vasutaktól a forgalom minden fajtájának kiszolgálását, különösen a nagyobb volumenű szállításokét. Ellenben a díjszabás egységesen van megállapítva, tekintet nélkül a forgalom sűrűségéből, a vasútvonal konstrukciójából, a helyrajzi viszonyokból stb. adódó eltérő mértékű költségekre. Ennek következtében a vasúti szállítás relative az egyik legolcsóbb szállítási mód a szállítatók számára. E tény ellenére a konkurens közúti közlekedés — nagyobb mozgékonyasága, „háztól házig” való szállítási lehetősége következtében — képes elhódítani olyan üzleti lehetőségeket is, amelyeknél pedig a kétségtelenül alacsonyabb költségű vasúti szállítás eredményes lenne. Így a vasutaknak a legtöbb esetben csak a szerényebb bevételeket nyújtó üzletkötések maradnak. Az előnytelen költség—jövedelem arányok miatt a vasúti beruházások növelése csak állami szubvenció igénybevételével történhet.

A múlt század végéig tartó monopolisztikus helyzetük következtében a vasutak meglehetősen bürokratikus, konzervatív szervezetek. Piackutatással, költségelemzéssel általában nem foglalkoztak. Így nem meglepő, hogy csak igen lassan ismerték fel a közúti közlekedés konkurens szerepét, különösen a 30-as évek általános depressziója idején, amikor a gyengébb vasúti társaságok csődjét az általános gazdasági helyzettel lehetett magyarázni. A II. világháború alatti gazdasági aktivitás ismét csak halogatta a helyzet megoldását. A háború utáni időszakban azonban már végérvényesen megmutatkozott a vasúti szolgáltatások és árpolitika reformjának szükségessége. Ehhez kapcsolódik a kis forgalmú vonalak felszámolásának kérdése. A vasúti deficit jó részét ezek a szárnyvonalak okozzák. Ennek ellenére a legtöbb országban állami támogatás segítségével fenntartják ezeket a vasútvonalakat is. Az Egyesült Államokban 1971-re már 80 000 mérföldnyi vasútvonalat szüntetnek meg a szerző becslése szerint. De még így is az Egyesült Államok vasúti teherszállításának mintegy egynegyede a költség szint alatti szubvencionált árral dolgozik. A forgalmi veszteségek viszonylagos aránya még nagyobb más országok vasútjainál.

A legtöbb ország kormánya azonban még mindig egyszerűbbnek tartja a vasutak szubvencionálását, mint hogy alapvető reformba kezdjen. A brit vasutaknál az 1948. évi államosítás

óta több reformot is végrehajtottak. Jelenleg szabadon határozhatják meg, hogy milyen szállítási feladatot és milyen áron vállalnak (bár pénzügyi követelmények azért vannak: az áraknak hosszú távon arányosnak kell lenniük a marginális költségekkel). Angliában jelentősen csökkentették is a vasúti hálózatot (1948—1968 között kb. 40 százalékkal). Ezzel egyidejűleg a villamosított vonalak hosszát megkétszerezték. De továbbra is gondot okoz az átlagos teherszállítási távolság (60 mérföld, szemben az Egyesült Államok kb. 480 mérföldes átlagával).

A szerző végkövetkeztetése az, hogy a vasúti technológia felette áll bármely más szállítási technológiának. A vasutak általában állami irányítás felé tendálnak, bár az angol és kanadai liberalizált működési próbálkozások ellenkező tendenciát mutatnak. Mindenesetre a tulajdonviszonyokban vagy a vezetésben történő változás nem feltétlenül garantálja a problémák megoldását.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

Zygmunt Szeliga:

Hogyan csinálják a magyarok?

(Polityka, Varsó, 1971. június 5.)

A magyarországi konjunktúra két év óta a lengyel érdeklődés középpontjában áll. A lengyel turistát megragadja a teli kirakatok látványa, a hatalmas áruválaszték. Tucatnyi kávéfajtát, mindenféle rádiót, lemezjátszót stb. lehet kapni, egyedül a személygépkocsi drága és sokat kell rá várni. Az IBUSZ már 1500 forinttól kínál külföldi társasutazásokat, és nemcsak a szomszédos országokba, hanem Törökországba, Kanadába is lehet utazni.

Arra a kérdésre, hogy mi ennek a prosperitásnak az oka, általában gondolkodás nélkül azt felelik, hogy az új mechanizmus. A szerző azonban nincs meggyőződve arról, hogy a mechanizmusreform óta elért fejlődés valóban csak az új irányítási rendszer következménye. Közrejátszott ugyanis egy sor más tényező: a külkereskedelem, az ország adott fejlettségi foka stb., ami miatt nem lehetne Lengyelország számára a magyar gazdaságirányítási rendszer átvételét javasolni azzal, hogy az néhány év alatt lényeges javulást idéz majd elő a lengyeleknél.

Érdekes, hogy a lengyel közvélemény sokkal inkább érdeklődik a gazdasági mechanizmus kérdései iránt, mint a magyar. A szerző szerint ebben lehetséges, hogy része van a nemzeti temperamentumnak, de a döntő mozzanat az, hogy az új mechanizmus nagyobb teret enged az egyéni törekvéseknek. Mivel tehát jó az ellátás, magasak a keresetek, rövidebb a munkaidő, reális az autó és a vikendház elérésének perspektívája, vagyis jól működik a mechanizmus, ezért az átlagmagyart nem érdekli, hogy az miért és hogyan működik, ezt a kérdést a szakembereknek hagyja. A lengyelnél kisebb érdeklődés persze nem jelenti azt, mintha a magyarok teljesen közönyösek lennének a mechanizmus kérdései iránt, hiszen a reform bevezetése óta elhangzott kritikák alapján nemrég módosították az érdekeltségi rendszert. A kisebb mértékű érdeklődést az is magyarázza, hogy a magyar reformot egyszeri aktussal vezették be (a lengyel reformtörekvéseket részletekben akarták megvalósítani, ezért ott immár 10—15 éve folyik a mechanizmus-vita), viszont a bevezetés előtt széles körű vita volt.

A magyar prosperitás mechanizmuson kívüli okai közül négyet említ a szerző. A legfontosabb okként ide sorolja a külkereskedelmet, azt, hogy sikeresen megvalósult a belföldi piac összekapcsolása a külföldivel. Az importárunk nagy választéka persze megvalósulhatott volna új mechanizmus nélkül is, az árubőség nem szükségképp az új mechanizmus egyenes következménye. A külkereskedelemben van ráadásul néhány probléma is: a forgalom általában nem nőtt rendkívüli mértékben, nem változott lényegesen az áruszerkezet, viszont erősen nőtt az import. Az importon belül megnőtt a fogyasztási cikkek aránya: míg a reform előtt az importált fogyasztási (ipari) cikkek értéke 120 millió dollár volt, 1970-ben ez már több mint 220 millió dollárt tett ki. Lengyelország ebben a tekintetben igencsak elmaradott: 1970-ben 1 magyarra 22 dollár értékű importált fogyasztási iparcikk jutott, 1 lengyelre viszont alig 7 dollárnyi. Ugyanez a helyzet a nem ipari cikkekkel is: 1 magyarra 6 kg déligyümölcs és citrusféle, 2,5 kg kávé jut, 1 lengyelre 2,5 kg, illetve 0,5 kg. Ha Lengyelország ugyanilyen normákat szeretne elérni, akkor kb. egymilliárd dollárt kellene fogyasztási cikkek importjára fordítania, ami nemcsak jelenleg lehetetlen, de még 1975-re sem valósulhat meg. Jól oldot-

ták meg a magyarok a fogyasztási cikkek importján belül, hogy a 220 millió dolláros értékéből 170 millió a szocialista országokból származik. Az üzletekben sok szovjet, lengyel, csehszlovák, bolgár árut látni. Lengyelország ebből is tanulhatna, mert egy lengyelre csak 5,5 dollárnyi szocialista fogyasztásicikk-import jut, 1 magyarra viszont 17 dollár. Gondot okoz a magyar kereskedelmi mérleg deficitje is: 1970-ben 170 millió dollár volt a hiány. Bár a fizetési mérleg adatait nem teszik közzé, bizonyos, hogy ez áthidalható. A legnyilvánvalóbb magyarázat: a turistaforgalom rohamos növekedése és a bér-munka.

A másik mechanizmuson kívüli ok a turizmus fejlődése, amely nemcsak az államnak hajt hasznot, de jól jár vele a lakosság is. Igen fejlett a turistaellátó hálózat, a szállás mellett igénybe vehető szolgáltatások rendszere.

Következő tényező a magyar emigráció, amely 1956-ban került külföldre. Bár a lengyelek szám szerint többen vannak, a magyar emigránsok mégis túlnyomórészt értelmiségiekből, jól képzett szakemberekből tevődnek össze, akik külföldön hamar tudnak jól jövedelmező egzisztenciát teremteni. A befutott emigráció szoros kapcsolatot tart az otthoni rokonsággal, és az ezzel járó anyagi kapcsolatok nem elhanyagolhatók az ellátás szempontjából.

A mezőgazdaság is fontos szerepet játszik. Egyrészt jóval stabilabb a magyar mezőgazdasági termelés, másrészt nagyobb súlya van a tőkésországokba irányuló exportban. Az elmúlt öt évben a mezőgazdaság export-import egyenlege egymilliárd dollár volt az export javára, és ebből is 400 millió jutott a nem szocialista relációra. A lengyel exportban nem jelentős a mezőgazdasági termékek aránya, és az is nagyon ingadozó.

Nem közömbös, hogy a nemzeti jövedelem szerkezetében előnyös változások következtek be. Az elmúlt 5 év alatt a felhalmozás összesen 23,5 százalékát tette ki a nemzeti jövedelemnek (Lengyelország: 28 százalék), de a felhalmozás aránya a reform óta csökkent és megnőtt a fogyasztásé.

A felsorolt tényezők és a reform között kettős kapcsolat van, egyfelől az objektív tényezők lehetővé tették a gazdasági reform végrehajtását, másfelől pedig az új mechanizmus hozzájárult az objektív tényezők hatékonyabb kihasználásához.

(Ism.: Bakos Gábor)

J. Pesehonov—V. Rutgajzer: A nem termelő szféra és a fejlődését szolgáló beruházások

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva,
1971. 4. sz.)

A háború utáni gazdasági növekedés egyik sajátos vonása a Szovjetunióban a nem termelő szféra fejlődésének meggyorsulása. Jelenleg mindinkább terjed az a vélemény, hogy a gazdasági fejlődés színvonalának emelése a szolgáltatási szférának más népgazdasági ágakhoz viszonyítva gyorsabb növekedését feltételezi.

A fejlődő országokban (az évi 50—100 dollár 1 főre jutó nemzeti jövedelmű országok értendők ide) a nemzeti jövedelemnek 5,1, a legfejlettebb országok csoportjában viszont (2000 dolláros és azt meghaladó 1 főre jutó nemzeti jövedelemmel) 10,5 százaléka esik a szolgáltatásokra. A szolgáltatási szférához egyrészt anyagi termeléssel kapcsolatos ágazatok tartoznak (kereskedelem, közétkeztetés stb.), másrészt viszont olyan tevékenységi területek, mint a tudomány fejlesztése, a közrend fenntartása, társadalmi szervezetek működése és az államigazgatás rendszere.

A nem termelő szféra ma a szovjet népgazdaságnak igen nagy szektora. Alőeszközeinek értéke 1970. január 1-én 262 milliárd rubel volt, 1969-ben 21,4 millió embert foglalkoztatott. A foglalkoztatási struktúra változásának adatai még szemléltetőbben mutatják a nem termelő szféra jelentőségének állandó növekedését. Az összes foglalkoztatottnak 1940-ben 11,7, 1960-ban 17, 1965-ben 20, 1968-ban pedig 21,8 százaléka dolgozott a szovjet népgazdaságnak ebben a szektorában. Az anyagi ráfordítások változásai is hasonló képet mutatnak. 1950-ben a nemzeti jövedelem 6,9 százalékát képviselő 5,1 milliárd rubelt, 1960-ban 10,6 milliárd rubelt (a nemzeti jövedelem 7,3 százaléka), 1969-ben pedig már 21,3 milliárd rubelt (8,1 százalékot) tett ki az anyagi ráfordítások értéke.

E változások több tényezőre vezethetők vissza. Mindenekelőtt az játszik szerepet, hogy a gazdasági fejlődés és a személyi jövedelmek velejáró növekedése érezhetően megváltoztatta a lakossági fogyasztás szerkezetét. Az oktatás, az egészségvédelem és a különféle kommunális szolgáltatások iránti igény

növekedése felülmúlta a fogyasztási cikkek keresletének növekedését.

A tudományos-technikai forradalom a tudományos területre irányuló ráfordítások gyors növelését követelte meg. Az elmúlt 29 év alatt ezek a ráfordítások hozzávetőlegesen 33-szorosukra emelkedtek. A nem termelő szféra fejlesztésére irányuló beruházások évi átlagos növekedési üteme 1961 és 1965 között 2 százalékos volt. Az 1966—1970 közötti időszakban ez 6,3 százalékot ért el, azaz több mint háromszorosát.

Az utóbbi években rendkívül nagy súlyt helyeznek a Szovjetunióban a lakásépítésre. 1967-ben például 9,6 milliárd rubelt, 1969-ben pedig 10,4 milliárd rubelt fordítottak e célra. Összehasonlításként: ezek az összegek az 1959. év ilyen beruházásait 11,5, illetve 12,5 százalékkal múlják felül. A lakásépítési beruházások a nemzeti jövedelemnek 1950-ben még 3,6, 1960-ban viszont már 5,6 százalékát tették ki. Ezután azonban némi csökkenés következett (1963: 4,5, 1965: 4,2, 1967: 4,3 százalék).

A nem termelő szféra másik kiemelkedően fontos területe az egészségvédelem, a kultúra és a tudomány. Állóeszközök bővítésére 1968-ban a nemzeti jövedelemnek mintegy 2 százalékát fordították. Az egészségügyi és a sportberuházások éves növekedési üteme a nyolcadik ötéves tervben több mint két és félszeresen felülmúlta az előző tervidőszak megfelelő adatát. Ennek ellenére az 1 lakosra jutó hasznos terület a kórházakban még mindig nem elegendő.

A kilencedik ötéves terv — amint azt az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei is hangsúlyozzák — új fontos időszak a népgazdaság nem termelő szférájának fokozott fejlesztésében. Erőteljesen növekszik a lakásépítés üteme, fejlődik az egészségügyi intézmények technikai felszereltsége (mintegy 3 millió kórházi ágygal nő a kapacitásuk), megvalósul a általánosan kötelező közép fokú iskolai oktatás. E jelentős célok valóráváltásához és különösen a további tervszerű fejlődéshez fontos lesz az elkövetkező 15—20 évre a nem termelő szféra fejlődésének megalapozott perspektivikus programját kialakítani.

E hosszú távú prognózisok kialakításában egyrészt a társadalom rendelkezésére álló forrásokra és ezek bővülésére, másrészt a különféle fogyasztási előrebecslésekre támaszkodnak. S az itt szerepet játszó legfontosabb tényezők, korlátozó feltételek bekapcsolásával iterációs számításokkal dolgozzák ki a perspektivikus tervezetet.

Az eddigi számítások arról tanúskodnak, hogy a nem termelő szféra távlati fejlesztési céljainak megvalósítása gyökeres átalakulást kíván a fogyasztási struktúrában, valamint a nemzeti jövedelem és a társadalmi végtermék felhasználásában. E változások mellett az elkövetkező két évtizedben a nem termelő felhalmozás részesedését a társadalmi végtermékben valószínűleg meg kell kétszerezni. Mindez természetesen a társadalmi termelésben is lényegbe vágó módosításokat feltételez. A nem termelő szféra fejlesztési programjának és a kapcsolódó változások terveinek kidolgozása az egyik legfontosabb feladata ma a szovjet közgazdaságtudománynak.

(Ism.: *Lévai János*)

Dragisa Doković: Jugoszlávia együttműködése a KGST-országokkal

(Review of International Affairs,
Belgrád, 1971. április 20.)

A kelet-európai szocialista országok a világ népességének valamivel több, mint 10 százalékát teszik ki, a GNP (bruttó nemzeti termék) 18 és a világ ipari termelésének mintegy 33 százalékát adják. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem a terület egészére átlagolva 1080 dollár.

Jugoszlávia számára fontos ez a terület, mert teljes exportjának 30 százaléka irányul ide, és összes importjának 24 százaléka származik innen. Újabban a fejlett nyugat-európai országok között is megnövekedett az érdeklődés e terület iránt (NSZK, Olaszország, Franciaország, sőt Japán részéről is). Ennek elsődleges hatása a gazdasági szférában mutatkozott: rövidült az embargó-lista, a kereskedelem területe megnövekedett, a beruházási és hitelezési egyezségek száma emelkedett.

A gazdasági kapcsolatok fejlesztése nemcsak Jugoszlávia, hanem a KGST-országok számára is vonzó lehetőség, mivel a jugoszláv gazdaság sok ágazatban magas technikai és technológiai szintet ért el, különösen gépek és felszerelések, általános fogyasztási cikkek, gyógyszerek stb. termelésében. Érdeklődésük főként a bauxit, a réz, az ólom, a hajók, a gépek és felszerelések, valamint a higany, a textil- és bőrárak importja felé fordul. Kereskedelmi szempontból

előnyös tényező a jugoszláv piac közelsége.

A szerző külön kiemeli Jugoszlávia széles nemzetközi kapcsolatait: teljes jogú tagja a GATT-nak, a Nemzetközi Valutaalapnak, a Világbanknak és megfigyelőként részt vesz az OECD munkájában is. Jók a kapcsolatai az EGK-val és az EFTA-val, valamint a fontosabb nyugat-európai és amerikai bankokkal is. A szerző szerint ez különösen előnyös teszi a KGST-országok számára a Jugoszláviával való együttműködést.

A KGST-országokkal való forgalom teljes értéke az elmúlt öt évben meghaladta az 5,5 milliárd dollárt, és ez az elkövetkező ötéves periódusban várhatóan 7,2 milliárd dollárra emelkedik, ami kb. 40 százalékos növekedést jelent.

A kereskedelem mostani volumene azonban egyáltalán nem tekinthető kielégítőnek. A kooperáció nagyobb mérvű növelésére különösen a gépgyártó iparban, a fém- és fémmegmunkáló iparban, gázvezetékek, különösen egy adriai olajvezeték létesítésében, valamint nagy kapacitású elektromos erőművek közös építésében mutatkozik lehetőség. Jelentősnek mondható a már létrejött kooperációs kapcsolatok közül például: Magyarországgal az újvidéki Pobeda, a zimonyi Zmaj, a szabadkai Sever művek együttműködése; a Szovjetunióval a kragujeváci Crvena Zastava, a travniki Travnik cégek kapcsolata. Természetesen a többi KGST-országgal is kialakultak kooperációs kapcsolatok.

Mindezek az eredmények azonban

csak első lépéseknek tekinthetők. Az együttműködés bővítésében viszont még jelentős akadályok vannak. Bár a Jugoszlávia és a kelet-európai szocialista országok közötti fizetési mérleg kiegyensúlyozott, más jellegű nehézségek még fékezik a kereskedelem fejlődését, különösen a jugoszláv importét. Ilyenek: bizonyos árucikkek ára magas, a minőség és a választék nem mindig kielégítő, hiányos az alkatrészellátás és a technikai dokumentáció, nem megfelelők a szállítási feltételek.

A szerző szerint a legnagyobb akadályt a klíringrendszer rugalmatlansága okozza, amely csak bilaterális kapcsolatokat tesz lehetővé, így fékezi az áruk és szolgáltatások széles körű nemzetközi forgalmát. A bilaterális szerződések viszont hosszú távra szólnak, előre rögzítik a kontingenseket és gyakran az árakat is, valamint a szigorúan kiegyensúlyozott szállítási feltételeket. Természetesen hozzá kell tenni azt, hogy a jugoszláv gazdaság is viszonylag keveset tett azért, hogy alkalmazkodjon a KGST-országokkal való kooperáció feltételeihez és lehetőségeihez.

Ezt figyelembe véve, a jugoszláv gazdaságnak továbbra is erőfeszítéseket kell tennie a szerves és hosszú távú kapcsolatok fejlesztésére, hiszen az a törekvése, hogy lényegesen növelje a KGST-országok részesedését külkereskedelmében (1971—1975 között 27—30 százalékosra), egyaránt alapul gazdasági és politikai érdekeken.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Hoós János: A gazdasági növekedés alapvető tényezői

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 334 l.

A szerző könyvében a szokásostól eltérő módon foglalkozik a gazdasági növekedés fő tényezőivel. Módszere egy olyan általános logikai képlettel jellemezhető, amelynek elemei — a kifejtés fokozatainak sorrendjében — az egyes növekedési tényezők alakulásának és tendenciájának jellemzése, a növekedési irányzatok sajátosságainak feltárása és végül a tendenciák kibontakoztatásához szükséges feltételek és követelmények megállapítása. Mivel ez a módszer különösen alkalmas arra, hogy a gazdasági növekedés gyakran elvont vizsgálatát, e vizsgálat eredményeit a gyakorlati gazdaságpolitika szférájába hozza, Hoós János könyvét már önmagában ez is értékessé teszi.

A könyv másik érdeme, hogy a gazdasági növekedés problematikájának tárgyalását nem szűkíti le a gazdasági, műszaki tényezők körére, hanem a gazdasági növekedés bonyolult folyamatait — a növekvő komplexitás követelményeinek megfelelően — átfogóan, komplexen, interdiszciplináris szemlélettel közelíti meg. A könyv sok tanulsággal szolgál arra, hogyan lehet és kell a társadalmi és politikai követelményeknek megfelelni a gazdasági növekedés irányítása és tervezése terén.

Hoós János bevezetésképpen a gazdasági növekedés fogalmát és mérését ismerteti és bemutatja azokat az alapvető tényezőket, amelyek hatásával a gazdasági növekedés irányításakor számolni kell. A gazdasági növekedést meghatározó tényezők közül külön fejezetekben foglalkozik a műszaki fejlődés, a beruházások, a népesség, a földrajzi környezet és a társadalmi környezet kérdéseivel. A fejezeteket gazdag függelék egészíti ki a gazdasági növekedés tervezéséhez felhasználható főbb matematikai modellekről.

A könyv elsőként említett értékének illusztrálására mindjárt a második fejezetet említhetjük meg, melyben a szerző a műszaki fejlődés és a gazdasági növekedés kölcsönhatásait vizsgálja. A műszaki fejlődésnek mint a gazdasági növekedés tényezőjének elemzése során a szerző bemutatja a kutatásigényes ágazatokat, jelezve azokat a konkrét területeket, amelyekre a gazdasági növekedés előmozdítása végett nagy figyelmet kell fordítani a modern technika alkalmazásának feltételei között, majd a tömeggyártásra, annak anyagi, személyi, felvevőpiaci feltételeire irányítja a figyelmet. Megállapításai közül kiemeljük azt, hogy csak a termelési struktúra kialakításának és a szóban forgó anyagi, személyi stb. feltételek megteremtésének összhangja esetén tudjuk realizálni a műszaki haladás előnyeit a gazdasági növekedés folyamatában.

A gazdasági növekedés másik részletesen vizsgált tényezőjével, a beruházásokkal, a szerző oly módon foglalkozik, hogy a beruházási koefficiens, a tőke- és a termelésnövekedés hányadosát állítja a vizsgálat középpontjába. E határ-tőke-koefficiens nagyságát befolyásoló tényezők között a beruházások pótlásra és bővítésre való megoszlását, a beruházások anyagi műszaki összetételét, a termelő és a nem termelő rendeltetésű beruházások arányát, a beruházások ágazati összetételét, a meglévő állóeszközök kapacitásának kihasználtsági fokát, a beruházások koncentráltóságát, és a természeti környezet szerepét vizsgálja. A határ-tőke-koefficiens változásának — R. Bičanić nyomán — három főbb szakasza figyelhető meg. Az első szakaszban — a kisárutermelés viszonyai között — a koefficiens viszonylag kicsi, a második szakaszban, a gépi nagyipar és a nagyüzemi termelés kialakulásával a tőke-koefficiens gyorsan növekszik, s tetőpontját akkor éri el, amikor kiépül a nemzetgazdaság alapvető infrastruktúrája és uralkodóvá válik a gépi nagyipar. Végül a harmadik szakaszban — a már kiépített infrastruktúra viszonylag nagymérvű kapacitásfeleslegei és a műszaki haladás tőkemegtakarító jellege miatt — a

tőkecoefficiens csökkenésének tendenciája érvényesül. Kár, hogy Hoós János a határ-tőkecoefficiens alakulásának tendenciáját csak nemzetközi adatokkal illusztrálja. Az e területen folyó vizsgálatok azt mutatják, hogy hasonló kép bontakozik ki a hazai adatok alapján is.

A szerző könyvében a népelességgel mint a gazdasági növekedést a fogyasztás és a munkaerő oldaláról elősegítő tényezővel foglalkozik. E két oldal — a könyv másik jellemző vonásának megfelelően — az interdiszciplináris szemlélet alapján bontakozik ki a negyedik fejezetben. Itt különösen figyelemre méltóak azok az elemzések, amelyek a növekedés munkaerő oldalról meglévő korlátaira vonatkoznak. Példaként a női munkaerő munkábaállításának hatékonysága említhető meg. A szerző véleménye — helyesen — az, hogy a gazdasági növekedés céljainak a nők munkavállalása akkor felel meg, ha a munkavállalás eredménye fedezi, illetve meghaladja azokat a társadalmi ráfordításokat, amelyek a háztartási munka egy részének társadalmi úton való ellátása miatt merülnek fel. Napjainkban azonban — mivel a nők foglalkoztatásához fontos társadalmi-politikai célok fűződnek — a ráfordítás és az eredmény egyenlősége esetén is elfogadható a hatékonysági kritérium kielégítése.

Ebben a fejezetben a szerző nagy figyelmet fordít a munkatermelékenység alakulására. Az élő munka termelékenységének változását a munka természeti és műszaki feltételeivel, valamint a munka személyi feltételeivel kapcsolatos tényezőkkel összefüggésben vizsgálja. A termelékenységnek — állapítja meg — akkor alakul ki a maximális szintje, amikor a munka műszaki és személyi feltételei az adott növekedési szinteknek megfelelően alkotnak egységet.

Elgondolkodtató, de egyben vitatható is a szerzőnek az az álláspontja, hogy a gazdasági növekedés optimális feltételeit a termelékenység és a foglalkoztatott létszám együttes növekedése biztosítja. A gazdasági fejlettség meghatározott fokban helytállóan bizonyulhat ez a vélemény, ám a fejlettség magasabb szintjén — mint sok ország példája bizonyítja — kétséges lehet. Ez a példa is utal arra, hogy az elemzés bizonyító erejét fokozta volna, ha a szerző a gazdasági növekedés vizsgálatakor a fejlettségi színvonalak különbözőségeire nagyobb figyelmet fordít.

A foglalkoztatottságot érintő megállapításai közül viszont egyetértünk azzal, hogy a cselekvési lehetőségek között — részben a külföldi munkavállalás miatt — ki kell emelni a nemzetközi együttműködés fontosságát. A nemzetközi együttműködés keretei között ugyanis könnyebben lehet kialakítani a munkaerőt felszabadító és a munkahelyet teremtő beruházások megfelelő arányát.

A gazdasági növekedés kérdéseinek interdiszciplináris szemlélete abban a fejezetben válik teljessé, amely a társadalmi környezetnek a gazdasági növekedésben játszott aktív szerepét tárgyalja. A környezet felépítményi részén belül a szerző különösen nagy jelentőséget tulajdonít a gazdaságpolitikának. A gazdaságpolitika alatt — tágabb értelmezésben — a gazdasági célokat és elérésük gazdasági feltételeit, valamint a célok elérését biztosító mechanizmust érti. Egyet lehet érteni Hoós Jánossal abban, hogy a gazdaságpolitika e kettős tartalmát együttesen kell kimunkálni, de elsőbbséget kell biztosítani a gazdasági céloknak és az e célokat szolgáló gazdasági feltételeknek, vagyis a szűkebben vett gazdaságpolitikának.

A gazdaságpolitika kidolgozásában és gyakorlati megvalósításában — a szerző véleménye szerint — a népgazdasági tervezés alapvető szerepet játszik. A népgazdasági tervezésnek mint a gazdaságpolitika kidolgozása és megvalósítása eszközének bemutatása kellő módon megvilágítja a tervezésnek a gazdasági növekedés irányításában betöltött funkcióját.

A gazdasági növekedés tervezésében felhasználható modellek leírása a függelékben az egyszektoros egytényezős növekedési modellek bemutatásával és a tervmunka korai fázisában történő alkalmazási lehetőségeinek vázolásával kezdődik, majd a szerző az egyszektoros többtényezős modellekkel foglalkozik. E modellek — a többszektoros növekedési modellekkel együtt — a gazdasági növekedés elemzésének olyan korszerű eszköztárát képezik, amely segítségével különböző gazdaságpolitikai koncepciókat tükröző gazdasági növekedési pályák határozhatók meg.

Mivel a hazai elemzési és tervezési gyakorlatunkban főként a sokszektoros, dezaggregált modellek alkalmazása terén állnak rendelkezésre tapasztalatok, a könyv a szóban forgó modellek szokásostól eltérő — a szerző kutatási eredményeit is tartalmazó — formalizálásával indokoltan és helyesen hívja fel a figyelmet a növekedési modellek szerepére. A könyv szemlélete, gazdag ismeretanyaga ugyan-

akkor megóv bennünket attól, hogy a modellek egyszerűsítő feltevéseit figyelmen kívül hagyva, túlzott jelentőséget tulajdonítsunk a hosszú távú gazdasági növekedést leíró elméleti modellek és vizsgálati módszerek szerepének.

Báger Gusztáv

Kállai Pál: Nemzetközi ipari kooperáció

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 313 l.

Magyarország nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásában különösen fontos szerepet játszik a termelési kooperáció. A magyar vállalatok szocialista és más országok vállalataival az utóbbi időben több kooperációs megállapodást kötöttek. E folyamat gazdaságirányítási rendszerünk azon felismeréséből következik, hogy megfelelő piaci orientációt saját profiljuk tekintetében leginkább maguk a vállalatok képesek meghatározni. Ennek feltétele viszont, hogy a vállalatok a piacokkal közvetlen kapcsolatba kerülhessenek és gazdaságilag rá legyenek kényszerítve a piaci igények változásához való gyors és rugalmas alkalmazkodásra. Az ipari kooperáció előmozdítását célzó távlati tervezés és befolyásolás középontjában Magyarországon jelenleg döntően az anyagi érdekeltség, illetve a jövedelemszabályozási rendszer és az ezzel összefüggésben levő ár- és támogatási rendszer áll.

Hazánkban tehát főleg 1968 óta erősödött az a törekvés, hogy a nemzetközi ipari kooperáció hatékonyságnövelő hatását kihasználjuk. Nyilvánvaló, hogy a kooperációs tevékenység kibontakozása egy sor új elméleti és gyakorlati kérdést vet fel. E kérdések tisztázása megkezdődött, s ebben az OMFVB végzett eddig jelentős úttörő munkát. 1970-ben és 1971-ben mind a szocialista, mind a tőkésországokkal folytatott ipari kooperáció elméleti és gyakorlati kérdéseit összefoglaló OMFVB-tanulmányok jelentek meg. E tanulmányok a figyelmet inkább a még tisztázatlan elméleti kérdésekre, és velük szoros összefüggésben az államigazgatási és vállalati magatartás problémáira helyezték. Kállai Pál könyve megfelelő időben csatlakozik e munka továbbfolytatásához.

A könyv — egymástól elég jól elválaszthatóan — két részre oszlik. Az első részben (I. és II. fejezet) a szerző az ipari kooperáció elméletének kulcspontját képező néhány kérdés megvilágítását és összefoglalását kísérli meg. Megvizsgálja a kooperáció hatását és beilleszkedését a nemzeti iparba és külkereskedelemben, a műszaki-technológiai színvonallal való összefüggését, az országok közötti külkereskedelmi és fizetési megállapodások hatását e tevékenységre. Különösen részletesen mutatja be a kooperációkkal kapcsolatos fizetésimérleg-elmélet különböző aspektusait, s nagy súlyt helyez a kooperáció fogalmi meghatározásának problematikájára.

A második részben (III. és IV. fejezet) az ipari kooperáció előkészítésének és lebonyolításának gyakorlati kérdéseit tárgyalja. Megvizsgálja a gazdasági adottságokat mint kiinduló feltételeket, és kitér a gazdasági szabályozók és ösztönzők által teremtett környezet ismertetésére. A nemzetközi ipari kooperációk kiépítésének módszerei közül különös figyelmet érdemel az ügyletet megelőző információk feldolgozása, a témakutatás, a feltárás, a tanácsadás gyakorlati tennivalóinak részletes felsorolása és összegezése. A könyvet táblázatok, kooperációs példák és szerződésminták teszik gazdagabbá.

A mű hasznossága és aktualitása elsősorban abban áll, hogy a szerző nagy figyelmet szentel az ipari kooperációk gyakorlati lebonyolítása elemzésének, s ezzel értékes segítséget nyújt a kooperációval foglalkozó gyakorlati szakemberek számára.

A kooperációs munka elvi irányítására kidolgozott PERT-diagram, amelyet a 8. ábrán foglal össze, 12 lépcsőben mutatja, hogy a kooperáció előkészítésével járó feladatok megfelelő irányítása és koordinációja révén a megvalósítás feltételeit hogyan lehet a legrövidebb idő alatt és a legalacsonyabb költségekkel tisztázni. A kérdéssel foglalkozó gyakorlati szakemberek számára nagyon megszívlelendő a kooperációs munka irányítási hálótervének kidolgozása. Felhívja a figyelmet arra a gyakorlatban több esetben tapasztalható tényre, hogy az irányítási hálóterv kidolgozásának hiánya a legkülönbözőbb elgondolások érvényesülése miatt végül is zavart okozhat, mert nem található olyan munkatárs, aki az adott téma egész

folyamatát tervszerűen össze tudná fogni, részletesen ismerné és a pillanatnyi állapotról objektív képet tudna adni.

A gyakorlat jelenségeinek elemző általánosítására vall a kooperáció gazdaságpolitikai oldalának vizsgálatához szükséges összefüggések táblázatban történő elemzése. (221. l.) Itt is a kooperációs ügyletek megítélését segíti elő azzal, hogy felsorakoztatja mindazokat a szempontokat, amelyek befolyásolják az ítéletalkotást. A szerző a gazdaságpolitikai következményeket az ipar, a belkereskedelem, a külkereskedelem és a pénzügyi szervek szempontjából különíti el. Így például az ipar szempontjából az iparfejlesztésbe történő beilleszkedés, a műszaki és termelési színvonalra való hatás, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal való összhang és a népgazdasági szintű gazdaságossági vizsgálatok alapján lehet levonni gyakorlati következtetéseket a kooperáció célszerűségét illetően. Igen fontosak a külkereskedelem oldaláról szükségesnek ítélt vizsgálatok is, amelyekben a késztermékekre vonatkozó konkurrenciá- és piacképesség elemzése, a kooperációból eredő export és import volumen- és árszintvizsgálata, a kooperáció gazdaságosságának a késztermékexport szempontjából történő értékelése, a szállítási és fizetési feltételek felmérése, valamint a nemzetközi kereskedelemre való hatás tanulmányozása alapján lehet és kell következtetéseket levonni.

A könyv érdemeihez tartozik a közölt kooperációs esettanulmány is. (273—278. l.) A gyakorlati szakemberek számára igen jó szolgálatot tesz, elsősorban azzal, hogy a vállalatok helyzetével, a termékek piacával, a kooperációra alkalmas géptípus kiválasztásával, a kooperáció előkészítésével, a realizálást célzó tárgyalásokkal, s az előkészítés időarányaival kapcsolatban a legapróbb részletekig átfogja a szükséges munkák irányát és jelzi volumenüket is. Ugyancsak hasznos az ipari kooperációs kapcsolatokra vonatkozó szerződésminták közzlése, a fejlesztési közöség, a gyártásközöség, valamint egy termék kooperációs gyártása közgazdasági, pénzügyi és jogi problémáinak összefoglalása, szakszerű jogi formában.

A nemzetközi ipari kooperáció gyakorlati kérdéseinek szempontjából igen fontos a szerző fejtegetése az államérdekeltség és a vállalati érdekek feltételeiről és azok összefüggéseiről. Nagyon helyesen jegyzi meg, hogy az állami és vállalati érdek közötti összhang kérdésében Magyarországon jelenleg a vállalati érdek megéléte egyben feltétel is olyan értelemben, hogyha nem elégíthetők ki a kooperációról tárgyaló (termelő, felhasználó és kereskedelmi) vállalatok specifikus érdekei, akkor a kooperáció nem hozható létre még akkor sem, ha az egyébként az állami céloknak megfelelne.

A könyv gyakorlati kérdésekkel foglalkozó részeinek egyértelműen pozitív értékelése mellett bizonyos kifogásaink vannak az ipari kooperáció elméleti kérdéseinek tárgyalásával kapcsolatban.

1. Az ipari kooperáció és a fizetési mérleg összefüggésének interpretálását — ahol csak erről a könyvben szó van — végig a nullszaldós elv, de legalábbis a fizetési mérleg rontása elkerülésének elve határozza meg. E nézetek az 1960-as évek elején és közepén jellemezték a magyar hivatalos szervek állásfoglalásait. Azóta a fizetési mérleg szerepének értelmezésében bizonyos változás következett be, s ma már általánosan elfogadott felfogás, hogy a fizetésimérleg-egyensúly követelménye ne hátráltassa a nemzetközi ipari kooperáció kibontakozását és fejlődését. A szerző ezzel kapcsolatos elméleti gondolatmenetéből csak két feltétlenül korrigálandó nézetet emelek ki.

A kooperációk létrehozásának gazdasági feltételei között a 170. lapon követelményként sorolja fel, hogy a partnerrel a fizetési mérleg — legalábbis megközelítően — egyensúlyban legyen, beleértve a kooperációból származó szállítások értékeit is. A gondolatmenet összegezésésként olyan tanácsot ad a gyakorlat számára, hogy „... nem konvertibilis elszámolás esetén inkább kerülni kell a kooperálóknak a kiegyensúlyozatlan fizetési mérlegű relációkat, ha a kooperáció kihatása az aktívum növekedését eredményezné”. Úgy véljük, helyesebb, ha a szerző e tanácsát sem az elmélet, sem a gyakorlat emberei nem fogadják el.

A valóságban ugyanis az ipari kooperációk és az azokkal kapcsolatos megállapodások hosszú távúak és a megállapodások minél hosszabb távra történő megkötése a kívánatos. Nemcsak a pénzügyi szakemberek, hanem általában a közgazdászok előtt is világos, hogy a nem konvertibilis viszonylatokban (ezek alatt nyilvánvalóan a szocialista viszonylatokat és a fejlődő országokat kell érteni) a fizetési mérleg egyensúlyhiánya tartósan általában nem jellemző, mert a felek kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekednek. Rosszul tenné tehát a gyakorlati szakember, ha valamely szocialista viszonylat fizetési mérlegének rövid, átmeneti jel-

legű ingadozásaihoz igazítaná kooperációs politikáját, s abból következő gyakorlatát. Amennyiben gazdaságos és hatékony, mindkét fél érdekeinek megfelelő ipari kooperációs kapcsolat hozható létre, s ez az államközi egyenlegezés szempontjából komoly volument képviselhet, az esetleges fizetési nehézség a forgalomnövekedés általános problémái között kerül megoldásra.

A másik észrevétel azzal kapcsolatos, hogy a 177. lapon a szerző az ipari kooperáció szocialista integráció keretében megoldandó fontosabb problémái között megemlíti: „A kooperációs gyártáson alapuló közös export esetén a munkamegosztás arányában részesülhessenek a termelők (országok vagy vállalatok is) a kitermelt devizából.” E javaslattal szemben azonban nagyfokú a tartózkodás, s azt tapasztaljuk, hogy olyan kooperáció megvalósítása, ahol közös exporttevékenység alakulhatna ki, a gyakorlatban alig fordul elő.

A szerző ugyan feltehetően konvertibilis viszonylatba történő, igen ritkán előforduló közös export esetére vonatkoztatja a devizamegosztásra vonatkozó igényt, logikailag azonban teljesen ésszerű ugyanez az elgondolás a nem konvertibilis viszonylatokba irányuló szállításoknál is. Úgy gondoljuk, nyilvánvaló azonban, hogy magyar szempontból is az olyan, harmadik országba irányuló, kooperációs alapon megvalósuló közös exporttevékenységet preferáljuk, ahol a valutáris kockázatot és előnyt, a fizetési feltételek súlyosságát, s az esetleges hitelnyújtás terheit a fővállalkozó viseli.

2. A szerző az elméleti kérdések között, jogosan, jelentős figyelmet szentel a fogalmi meghatározásoknak. „A fogalmi meghatározásnak” — írja — „több olyan célja van, amely hosszú távon is hatással lehet az ipari kooperációs kapcsolatokra. Emiatt elengedhetetlen, hogy maga a fogalom stabil legyen, megfelelően tükrözze mindazt a nemzetközi gazdasági tevékenységet, amely ipari kooperációnak számíthat, és egyben kiinduló (módszerbeli) alapul szolgálhat a gazdasági kapcsolatok kialakításához, folyamatos megvalósításához és továbbfejlesztéséhez.” (112. l.)

A fogalmi meghatározásoknál a szerző a szaksajtóban kb. már harmadik éve folyó vita megállapításaira támaszkodik és alkotó módon próbál állást foglalni, saját véleményét kialakítani. Kifogásolnunk kell azonban a KGST-országok közötti *szakosítás* és kooperáció fogalommeghatározásának s egymás közötti kapcsolatuk értékelésének hiányát. A szerző ugyanis a nemzetközi ipari kooperációt általában a nemzetközi gazdasági együttműködésből vezeti le. A szocialista országokat illetően szinte csakis a vállalatok együttműködésén alapuló nemzetközi ipari kooperációról beszél. Közismert azonban, hogy ezeket a KGST-integráció jelenlegi mechanizmusában számos probléma terheli. Azt, hogy a KGST-országok között jelenleg elfogadott terminológia szerint az állami szinten megvalósuló termelési integrációt a szakosítás képezi, a szerző nem is említi. Így elméleti szempontból a szakosítás fogalommeghatározását és az ipari kooperációval való kapcsolatát — úgy látszik — mellőzhetőnek tartja. Jeilemző például, hogy a könyv fejezetcímei között a szakosítás nem is fordul elő. Mivel azonban a termelési integráció államközi szakosításban megtestesülő tényeit a szerzőnek is tudomásul kell vennie, a könyvben legalább 20 helyen említés történik a szakosításról. Az értelmezés, az összefüggések megvilágításának hiánya azonban az olvasóban az elméleti tisztázatlanság érzetét kelti.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk: bár az elméleti feldolgozás színvonala elmarad a gyakorlat részére adott újszerű megközelítésektől és elemzésektől, a téma gyakorlati vonatkozását illetően a könyv úttörő jellegű, jelentős és igen hasznos.

Pécsi Kálmán

Jerzy Wesołowski: A devizamérleg egyensúlya és kiegyensúlyozása

(Równowaga i wyrównanie bilansu dewizowego)

Varsó, 1970. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, 348 l.

Jerzy Wesołowski e könyve a külkereskedelemmel foglalkozó szocialista közgazdasági irodalomban ritkán tárgyalt problematikát ölel fel. A szerző érdeklődésének középpontjában a *fizetési mérleget kialakító mechanizmus áll*. A fizetési mérleget devizamérlegnek nevezi annak hangsúlyozására, hogy csak a külföldi valutákban lebonyolított forgalomról van szó, ami a belföldi pénzrendszer külföldtől való izolálásának körülményei között lényeges.

A szerző megállapításait mindig a Lengyelországban alkalmazott megoldásokra vonatkoztatja, kritikailag elemzi ezeket, s javaslatokat is tesz meghatározott módosításokra. Már sok éve foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, így érthető, hogy a helyzet ismeretéről tesz tanúbizonyságot. A munka tehát bizonyos vonatkozásban igen konkrét jellegű.

A szerző az első fejezetben általánosságban jellemzi a külfölddel való elszámolások jelenlegi lengyelországi rendszerének, valamint a valutaárfolyamoknak és a belföldi árrendszernek a befolyását a fizetési mérlegre, majd a második fejezetben a külső (nemzetközi) tényezők hatását vizsgálja.

A szocialista országok közötti kapcsolatokról szólva a szerző annak a véleményének ad kifejezést, hogy ezeket rugalmasabbakká kell tenni, és ismerteti az e célból szükséges konkrét intézkedésekre vonatkozó elgondolásait. A csere fejlődésének féke — állapítja meg — a többi között a forgalom jelenlegi elszámolási és mérlegrendszere.

Bár a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank keretei között formálisan multilaterális elszámolásokat alkalmaznak (legalábbis technikai vonatkozásban), a forgalom mérlegei mégis bilaterálisak. A mérlegek ugyanis bilaterális kereskedelmi szerződéseken alapulnak, amelyek mennyiségben vagy értékben kifejezve tartalmazzák az áruk teljes részletezését. A szerző véleménye szerint fel kell hagyni a szocialista országok közötti árucere szabályozásának ezzel a formájával, és fokozatosan át kell térni a forgalom értékben való meghatározására multilaterális rendszerben, az áruk tárgyi részletezése nélkül. Ez a megoldás persze azt a veszélyt magában rejti, hogy átmenetileg bizonyos nehézségeket fog okozni mind a belső, mind a külső egyensúly fenntartása. A szerző véleménye szerint azonban ez a veszély sokkal kisebb, mint amekkora a forgalom további növekedését jelenleg fenyegeti.

Bár a fizetési mérleg nagymértékben külső tényezőktől függ, elvben mégis az adott ország gazdaságpolitikája határozza meg. A szocialista gazdaság feltételei között ez a politika a tervezésben jut kifejezésre. A szerző a harmadik fejezetben elemzi a fizetési mérleggel kapcsolatos tervezési eszközöket és módszereket. Ezzel összefüggésben bemutatja a külkereskedelmi forgalom tervezési módszereinek fejlődését Lengyelországban, rámutat hibáikra és hiányosságaikra, s javaslatokat tesz a változtatásokra.

A könyvnek majdnem a fele — amely tartalmazza a három utolsó (a negyedik, az ötödik és a hatodik) fejezetet — a mérlegegyensúly fogalmának pontos meghatározásával foglalkozik. E kérdések tárgyalása nemcsak terjedelmében uralkodó, hanem érdemben is a könyv egyik legérdekesebb része. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy e bonyolult kérdéseket — különösen a közgazdasági publicisztikában — gyakran leegyszerűsítik, a fogalmak nemegyszer pontos meghatározásuk nélkül válnak közhasználatúvá.

Példa erre a fizetésimérleg-egyensúly értelmezése. E tekintetben ugyanis meg kell különböztetni a mérleg kiegyensúlyozását a mérleg egyensúlyától. A mérlegnek mindig kiegyenlítettnak kell lennie, ez már a tartozások és a követelések szembeállításának technikájából következik. Az ilyen kiegyenlítés azonban nem azonos a forgalom gazdasági egyensúlyával, amelyet a forgalom arányainak megfelelő alakulása határoz meg.

A valódi egyensúly definíciója elég bonyolult. A szerző itt átlépi annak a gyakori értelmezésnek a kereteit is, amely a mérleghelyzetet azonosítja a rendelkezésre álló aranytartalékok és konvertibilis valuta- és devizatartalékok állományának változásával. A mérleghelyzet a szerző véleménye szerint csakis a kiegyenlítési tételek valamennyi egyenlegének és kölcsönös kapcsolatuknak az *elemzése* révén

állapítható meg. Ezek ugyanis nem kezelhetők egyformán, hanem a körülményektől függően vagy normális cserefolyamatok kifejezőjeként, vagy pedig az egyensúly megingásának kifejezőjeként kell értelmezni őket.

A hosszú és középlejártú hitelek igénybevétele elvben nem az egyensúly megingásának a jele. Előfordulhat azonban az is, hogy például kedvezőtlen törlesztési feltételekkel új hitelekkel kell igénybe venni a régiek törlesztésére. Ez természetesen az egyensúly megbomlását jelzi.

Ami a rövid lejártú hitelekkel illeti, ha egyenlegük jelentkezik, az leggyakrabban egyensúlyhiányra vall, hiszen törlesztésüknek elvileg éves ciklusban kell zárulnia. Ez a hitelek funkciójából következik: feladatuk kizárólag az áruszállítási idő finanszírozása, valamint a kivitel és a behozatal közötti idényjellegű ingadozások mérséklése. A saját eszközöket rövid lejártú hitelekkel nem szabad helyettesíteni, e hitel csakis átmeneti kiegészítésükre használható fel. A rövid lejártú hitelek más hitelek törlesztésére való felhasználása egyensúlyhiányra vall. Ebben az esetben is más a jelentőségük, ha rövid időszakú egyensúlymegingás esetén a forgalom kiegyenlítésére használják fel azokat, és más, ha hosszan tartó megingások mérséklésére szolgálnak.

Ahhoz, hogy a külfölddel való gazdasági kapcsolatban rugalmas politikát folytathassunk, tartalékokra van szükség. A szerző megkülönböztet nem diszponált összegek formájában számon tartott tervtartalékokat, valamint tartalékolt fizetési eszközöket. Erre az utóbbi formára főleg a tőkésországokkal való forgalomhoz van szükség.

A szocialista gazdaságban a tartalékok fogalmi körébe vonhatók még a tipikus biztonsági készletek, valamint a forgóeszköz-készletek. A biztonsági készletek feladata előre nem látható külső események (például külföldi árváltozások, keresletváltozások, harmadik országok előre nem látott gazdasági intézkedései) ellensúlyozása. Ezzel szemben a forgóeszköz-készletek feladata, hogy áthidalhatók legyenek a behozatalban és a kivitelben az időbeli, idényjellegű különbségek, valamint az áruszállítások időigénye úgy, hogy a szállítási és behozatali szükségletek fennakadás nélkül kielégíthetők legyenek.

Ezzel kapcsolatban felmerül a tartalékok gazdaságilag indokolt nagyságának kérdése. A szerző ezt a problémát oly módon oldja meg, hogy meghatározza azokat a következményeket, amelyeket a tartalékok hiánya a forgalom egészére nézve a fő termékek és a fő országok viszonylatában maga után vonhat, a kivitel értékének csökkenése és a behozatal értékének növekedése következtében. Más szóval: számításba veszi a külfölddel való forgalom hátrányos változásai által előidézhető hatásokat.

Włodzimierz Siwinski

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Миклош Шиман

Экономическая эффективность и структура промышленности

Динамика экономической эффективности отражает результативность использования факторов производства. В статье на основе измеримых факторов анализируется динамика эффективности в венгерской промышленности, а в том числе, в отдельных ее секторах. Основным инструментом измерения — комплексный показатель эффективности, выражающий отношение чистого дохода к сумме затраченных средств и затрат на заработную плату в отдельных отраслях промышленности.

Измеряемая таким образом экономическая эффективность в венгерской промышленности в 1960—1969 гг. улучшилась на 22 процента. Две трети этого повышения связаны с улучшением эффективности отдельных отраслей, а одна треть — со структурными сдвигами. Улучшению эффективности способствовало, в первую очередь, повышение производительности труда на 35%. Наиболее быстрыми темпами росла эффективность в полиграфической, деревообрабатывающей, химической и машиностроительной промышленности, то есть в тех отраслях промышленности, в которых наиболее быстро рос и объем продукции. В период четвертого пятилетнего плана (1971—1975 гг.) эффективность должна возрасти настолько же, насколько она повысилась за прошедшие девять лет.

В отношении экономической эффективности между отдельными отраслями промышленности наблюдаются довольно существенные различия — большие, чем в некоторых развитых индустриальных странах. В более эффективных отраслях, как правило, выше техническая вооруженность. Дифференциация экономической эффективности не отражается должным образом отечественной системой цен: производимые на основе прибылей расчеты показывают гораздо более уравновешенные пропорции. Наиболее эффективными представляются промышленные отрасли, относящиеся к легкой химии, менее эффективными — добывающие отрасли. Анализ структуры экспорта указывает на то, что имеются определенные начальные результаты в использовании сравнительных преимуществ.

Одна из задач системы экономического регулирования заключается в стимулировании повышения экономической эффективности. Это возможно путем сближения интересов предприятия и народного хозяйства. Для ускорения роста экономической эффективности, а также получения более ясной картины об экономических отношениях, необходимо совершенствовать систему цен и систему регулирования доходов. Кроме того, более решительных централизованных мер требует и необходимость вытеснения экономически неэффективных отраслей.

Дьердь Таллош

Некоторые актуальные вопросы банковского кредита

Банковский кредит как экономический инструмент играл значительную роль в последние годы в осуществлении целей экономической политики, в укреплении самостоятельной хозяйственной деятельности предприятий.

Имеющиеся проблемы связаны, в первую очередь, с отсутствием сбалансированности капиталовложений и запасов предприятий со служащими им покрытием финансовыми источниками (фондами развития). Банки еще в состоянии многое сделать, чтобы последствия перерасходов ложились на органы, ответственные за принятые решения, и чтобы уменьшилась роль государства в автоматическом регулировании задолженности, осуществляя более последовательную, дифференцированную и более строгую практику кредитования.

Особенно большие возможности имеются для сокращения запасов. Используя их, предприятия смогут приобрести дополнительные финансовые источники для капиталовложений. Более благоприятные условия для этого сложатся и в силу того, что после производимой в настоящее время реорганизации банковской организации, кредитование основных и оборотных средств всех предприятий и кооперативов сосредоточится в Венгерском Национальном Банке. Так как обращаемые на накопление фонды предприятий вместе с их расчетными и кредитными счетами будут находиться в Национальном Банке, представится лучшая возможность для оценки их финансового положения.

Внутри Национального Банка будут созданы главные управления промышленности и пищевкусового хозяйства, которые будут осуществлять планирующую и анализирующую деятельность, а также заниматься сводными вопросами на уровне соответствующих народнохозяйственных отраслей. Главными управлениями будет построена т. н. система вертикального кредитования. Таким образом кредитование тесно взаимосвязанных между собой производственных и торговых предприятий (организаций оптовой торговли, внешней торговли, торговли средствами производства), контроль над рациональным использованием их средств и воздействие на него можно будет производить в соответствии с действительными хозяйственными процессами — комплексно — по всей вертикали.

По мнению автора, повышению эффективности банковского кредитования сильно препятствует, что тресты и фирмы, охватывающие крупные области производства, а иногда даже целые отрасли, не предоставляя никакой финансовой самостоятельности входящим в них предприятиям, существенно отличающимся друг от друга. Они часто производят перегруппировку средств на основе мимолетных «центральных» интересов. Таким образом у банка, вообще, нет прямых контактов с их отдельными предприятиями.

Из года в год растет число предпочтений и льгот, — в том числе в области кредитования, — оказываемых осуществлению различных целей экономической политики. Их чрезмерное распространение, а также медленный темп свертывания экономически неэффективных деятельностей угрожают тем, что новые льготы, не имея материального и финансового содержания, могут превратиться в привилегии и не будут служить осуществлению намеченных целей. Автор считает повышение роли кредитов в этой области возможным при условии сужения системы предпочтений и льгот в области кредитования.

В статье указывается на то, что т. н. «прочие устойчивые финансовые источники», фигурирующие среди финансовых ресурсов предприятий, по своему характеру являются большей частью кредитами. Однако они проявляются не в сфере банковского кредитования. Автор предлагает более сознательно заняться этим видом финансовых ресурсов. Актуальной задачей считает автор и перевод в сферу кредитования некоторых, имеющих экономический характер статей доходов и расходов госбюджета, в целях практического разграничения последнего от кредитной сферы.

Йозеф Богнар

Хозяйственная реформа, развитие и стабильность в венгерской экономике

В Венгрии экономическое развитие и индустриализация, развернувшиеся с социалистической революцией, могли произойти только под знаком сильно централизованной системы управления. В этот период развития хозяйственное управление осуществлялось посредством обязательных для всех плановых директив. Со временем, однако, экономика стала настолько комплексной и взаимозависимой, что управление ею оказывалось все менее возможным на директивной и тотальной основе. Поэтому 1-го января 1968 года была произведена коренная реформа системы управления.

С чисто экономической точки зрения реформа означает, что государственная власть, располагающая правом собственника капиталов, осуществляет общественный, народнохозяйственный план в дальнейшем не на основе обязательных для предприятий директив, а при помощи экономических методов, посредством создания соответствующей экономической среды.

Теперь в сфере предприятий принимаются решения о более высокой доле капиталовложений. В 1967 году, то есть до введения реформы, у предприятий оставалось 14% прибылей, а в 1969 и 1970 гг. — около 50%. В период четвертого пятилетнего плана (1971—1975 гг.), учитывая и банковские кредиты, 65% капитальных вложений будет осуществляться на основе решений, принимаемых предприятиями. Предприятиями и кооперативами принимаются самостоятельные решения не только относительно формирования производства и использования прибылей, но и в вопросах закупки и сбыта. Приблизительно 30% цен является предметом свободной договоренности между поставщиками и покупателями. На товары, важные с точки зрения жизненного уровня или же в хозяйственном отношении, цены и в дальнейшем устанавливаются правительством.

В рамках экономической реформы, таким образом, часть власти, находившаяся в руках государственных органов, перешла к предприятиям. Министерства превратились в современные информационные центры.

Одним из важных общественных и политических последствий реформы является укрепление социалистической демократии. В консолидированном социалистическом обществе тренды экономической и политической свободы взаимно обуславливают и усиливают друг друга.

Янош Корнаи

Некоторые соображения о многоступенчатых системах планирования

В статье сначала дается обзор о возможностях использования и трактовки декомпозиционных методов. Прежде всего, они могут применяться в качестве математических методов с использованием вычислительной техники для решения обширных задач математического программирования. Но могут они трактоваться и как описательные теоретические модели планирования, или даже в качестве описательной модели функционирования, «механизма» экономической системы в целом. И, наконец, они могут рассматриваться и как нормативные модели планирования, то есть как «рецепты», служащие практической рационализации планирования. Автор в статье развивает свою точку зрения относительно того, в какой степени приемлема, по его мнению, каждая из вышеуказанных возможностей применения и трактовки декомпозиционных методов.

В дальнейшем в статье рассматриваются некоторые характерные черты процессов практического планирования: членение экономических систем на ступени, направления и типы потоков информации, а также мотивации плановиков — и в свете этих вопросов автор анализирует многоступенчатое планирование.

Наконец, автор останавливается на вопросе о том, на основе каких требований целесообразно оценивать преимущества и недостатки различных методов планирования (в том числе многоступенчатого).

Дьердь Адам

Миграция промышленных отраслей и предприятий в капиталистическом мировом хозяйстве. Часть I.

В капиталистическом мировом хозяйстве происходят большие сдвиги: гигантские предприятия, располагающие крупными зарубежными филиалами, во все большей мере превращаются в «международные компании», то есть становятся фирмами, все меньше руководящимися в своей деятельности интересами национальной экономики.

В наши дни это проявляется, в частности, в создании за рубежом таких производственных предприятий, которые реализуют свою продукцию не только по месту нахождения и на рынках третьих стран, но занимают также и ее резкспортом в метрополию. Этот процесс получил название мобилизации ресурсов в мировых масштабах, под чем принято понимать, что сверхмонополии, — независимо от того, в какой стране возникли они и были первоначально зарегистрированы, — выпускают продукцию там, где это им наиболее выгодно, не брезгуя при этом производить за рубежом товары и для «отечественного» рынка. В мировой мобилизации ресурсов лидируют американские «корпорации», которые, несмотря на европейскую волну в образовании гигантских предприятий, по-прежнему составляют преобладающее большинство международных компаний.

США и развитые западноевропейские страны, например, ФРГ, перемещают часть (сравнительно небольшую) производственных предприятий в европейские страны с низким уровнем заработной платы (Греция, Испания, Португалия, отчасти Италия). Больших масштабов приняло переселение предприятий из США в страны Латинской Америки, в особенности, в Мексику, где вдоль американо-мексиканской границы возник настоящий комплекс смежных предприятий, состоящий из нескольких сот заводов и фабрик.

Но наибольших размеров этот процесс принял в Азии. Международные компании предоставляют капитал, технические знания и организацию сбыта, а развивающиеся страны дают дешевую и легко поддающуюся обучению рабочую силу, выпуская такие трудоемкие изделия, в производстве которых нельзя достичь за счет увеличения масштабов производства значительной экономии, получая таким путем солидную сверхприбыль. Такие изделия — например, фруктовые и овощные консервы, текстиль, кожаные изделия, мебель и другие изделия деревообрабатывающей промышленности, автомобильные, электротехнические и электрон-

ные детали, малые моторы, простые станки и т. д. Эти страны стремятся привлечь капитал международных компаний и наладить снабжение международных рынков из Азии путем создания т. н. зон промышленного производства на экспорт, пользующихся различными льготами в отношении пошлин и налогов, при условии, чтобы преобладающая часть или вся продукция поступала на экспорт. Южная Корея, Филиппины, Тайвань, Малайзия, остров Маврикия создают такие зоны одна за другой, превращая их в своеобразную модель для приманки зарубежных инвесторов.

Примеру американских корпораций следуют западноевропейские (в первую очередь, западногерманские, но также и голландские, английские, швейцарские, шведские), а в Юго-восточной Азии — также и японские фирмы. Параллельно с этим берет начало процесс «денационализации» (интернационализации) крупных предприятий: перемещение места пребывания их административных центров в районы их крупнейших рынков.

Имеются признаки, что подобно тому, как создание в пятидесятые годы зарубежной производственной базы превратилось в органическую часть монополистической конкуренции, так и мобилизация ресурсов в мировых масштабах тоже станет неотъемлемым элементом стратегии международных компаний при современной структуре капиталистического сектора мирового хозяйства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Miklós Simán:

Economic efficiency and industrial structure

Development of economic efficiency shows the result of using the factors of production. The article examines the changes in efficiency on the basis of measurable factors in the Hungarian industry and, within it, in some groups of industry. From the point of view of efficiency the industries can be ordered on the basis of several indicators and price relations. The main tool of ordering is the complex indicator of efficiency, where the net income of individual industries is compared to the combined sum of capital and wage inputs.

Economic efficiency measured in this way improved in the Hungarian industry by 22 per cent between 1960 and 1969. Two thirds of this figure are due to improvements in the efficiency of the individual branches and one third to changes in structure. Improvement of efficiency was aided primarily by a 35 per cent rise in productivity. Efficiency increased fastest in printing, wood processing, the chemical and the engineering branches, thus, where also production increased fastest. In the period of the fourth five-year plan efficiency should grow by as much as in the preceding nine years.

As regards relative efficiencies, differences among industries are rather great, greater than in some advanced industrial countries. In more efficient industries the technological equipment of labour is usually greater. Efficiency differences are not sufficiently shown by our domestic price system, the calculations relying on profits show more even proportions. Most efficient are the branches belonging to light chemicals, while the extracting branches seem to be less efficient. An investigation of the export pattern indicates that some initial results can be registered in utilizing comparative advantages.

One of the tasks of the economic regulation system is to promote improvement in efficiency. This can be secured if enterprise and national interests are brought nearer to each other. In order to increase efficiency faster and to enhance economic clear sight the systems of both prices and income regulation must be improved. In addition, the suppression of uneconomic activities also requires more resolute central measures.

György Tallós:

On some topical problems of bank credits

Bank credit as an economic regulator has played a considerable role in recent years in implementing the objectives of economic policy and in enhancing enterprise autonomy.

The problems are to be found mainly in the unsatisfactory harmony between enterprise investments and stockpiling as well as the monetary resources (development funds) to serve as their cover. In order that the consequences of overspending should inflict to a greater extent those responsible for the decision, and to reduce the role of the state in "automatically" settling the debts, the banks must pursue a more consequent, differentiated and stricter crediting policy.

Particularly the possibilities for reducing stocks are important. In case these are used, the enterprises may even obtain a possibility for creating additional means for fixed investment. A much more favourable environment than earlier will be created for such policy by the fact that—after the reorganization of the banking organization now in process—the crediting of fixed and circulating assets of all enterprises and cooperatives will be centralized in the National Bank of Hungary. The enterprise investment funds will be handled, together with the regular and credit accounts by the National Bank and this will allow a better judgement of the financial position of the enterprise than was the case earlier.

Within the National Bank, Industrial and Food Economy Credit Departments will be created, to perform planning, analysing and comprehensive activity on the level of the respective branches of economy. These Departments will establish a system of so-called vertical

crediting. The crediting, observation and influencing of asset management of closely related producing and selling enterprises (wholesale, foreign trading companies and those trading in means of production) can be carried on in a complex manner, conforming to the actual economic processes and comprising all vertical stages.

According to the author it is an obstacle to more efficient bank crediting operations that trusts and large enterprises covering great fields of industry, sometimes whole industrial branches, do not allow any financial autonomy to their affiliates even if the latter carry on quite different activities. The parent enterprises (trusts) regroup assets among affiliates frequently, under the impulse of momentary "central" interests. Thus, there are no immediate banking relations with these subordinate enterprises.

Preferences, among them the credit preferences, secure year by year advantages for various objectives of economic policy. An exaggerated chase after preferences,—as well as a slow reduction of non-economic activities—invokes the danger that new preferences grow. In lack of material-financial contents, into prerogatives and do no longer promote the implementation even of preferred objectives. According to the author, a narrowing of the scope of credit preferences would increase the efficiency of crediting in this field.

The article points out that the so-called "other lasting money resources" figuring in considerable proportions among enterprise resources are, by their character, mostly credit items. More attention should be paid to these sources since they are left out of the scope of bank crediting at the places where they appear. Among the topical tasks the author also mentions that some economic revenues and expenditures, now appearing in the budget, should be relegated to the sphere of credit — in order to draw a practical limit between the state budget and the sphere of credits.

József Bognár:

Economic reform, development and stability in Hungarian economy

The economic development and industrialization following the socialist revolution in Hungary could take place only with a highly centralized system of control and management. In this period of development economic control was implemented with the method of plan instructions obligatory for everyone. Later, however, the economy growing more and more complex and interdependent could be less and less guided with summary directive methods. This is why a radical reform of the system of control and management was introduced with January 1st, 1968.

From the purely economic point of view the reform means that the state power exercising the rights of capital ownership implements the socio-economic plan no longer with the aid of obligatory instructions issued to the enterprises but with economic methods, by developing a suitable economic environment.

A greater part of investments than earlier is now decided by the enterprises. In 1967—prior to the introduction of the reform — 4 per cent of profits were left with the enterprises, in 1969 and 1970 about 50 per cent. In the course of the fourth five-year plan (1971—1975) inclusive of bank credits about 65 per cent of investments will be implemented on the basis of enterprise decisions. Enterprises and cooperatives take autonomous decision not only on production and on the use of profits but also on questions of purchase and sale. About 30 per cent of prices are subject to free bargaining between sellers and buyers. Prices which influence living standards or which have wide secondary economic effects continue to be determined by government.

Thus, in the course of the economic reform, a part of the power which had been in the hands of state organs passed to the enterprises. The various ministries turned into modern information centres.

An important social and political consequence of the reform is the strengthening of socialist democracy. In a consolidated socialist society the trends of economic and political freedom assume each other's existence and strengthen each other.

János Kornai:

Some ideas about multi-level planning systems

The study first surveys the application and interpretation possibilities of the decomposition methods. First of all, they can be applied as a procedure of *mathematical computation techniques*, for the solution of large mathematical programming problems. They can also be interpreted as a theoretical descriptive model of planning, or, beyond that, as a descriptive model of *the whole operation*, the "mechanism", of an economic system. Finally, they can be conceived as a *normative* model of planning, as a "recipe" serving the rationalization of practical planning. The article also takes a stand which, and to what extent, of the above possible applications and interpretations can be accepted in the author's opinion.

Next the study treats some characteristic features of practical planning procedures: the splitting up into levels of economic systems, the directions of information flows and their types, as well as the motivations of the planners, and examines the multi-level planning from this aspect.

Finally, the article discusses the problem: relying on what criteria is expedient to evaluate the advantages and disadvantages of the various planning methods—with multi-level planning among them.

György Ádám:

**Runaway industries and dedomiciling corporations
in the capitalist sector of the world economy. Part I.**

In the capitalist sector of the world economy significant transformations are taking place: more and more giant firms with big foreign holdings are becoming "international corporations" which transact their operations with as little regard to the interests of the national economy of their home country as they can afford.

This is evidenced, among other things, by the fact that they are with growing frequency establishing plants abroad supplying with their products not only the market of their host country or that of third countries, but exporting them from their foreign base to their country of origin. This process is called "worldwide sourcing". It means that the supermonopolies—whichever the country they call home or where they were registered—manufacture their products where it is most profitable for them, not being deterred by any considerations whatsoever to manufacture for their domestic market abroad. The trend has been started by US-based companies which—despite the mergers going on an unprecedented scale in Western Europe and aimed at the creation of giant corporations—still constitute the bulk of the "internationals".

A relatively small part of manufacturing plants are being transferred by US- and Europe-based (particularly West German) corporations to low-wage European countries (such as Greece, Spain, Portugal, to some extent Italy). The shifting of plants from the USA to Latin America, and within it mainly to Mexico, assumes, however, bigger dimensions: on the Mexican—American border a veritable "border industry complex" comprising several hundred so-called "twin plants" came into being. It happens on an even bigger scale in the Far East. The international corporations supply the capital, the know-how and marketing, the developing countries cheap and teachable labor. In this way large extraprofits may be obtained by putting out products in whose manufacture the economies of scale are not significant and which are labor-intensive, such as canned fruits and vegetables, textiles, leather goods, wood products and furniture, parts and components for the automotive, electrical and electronics industries, small motors, less sophisticated machine tools etc.

International corporations are to be attracted also by the establishment of so-called export processing zones (EPZs), with incentives like duty-free import of machinery and equipment, tax-holidays etc., the main requirement being to export most or all of their products. Taiwan, South Korea, the Philippines, Malaysia, Thailand, Mauritius are the main sites of the EPZs, converted into one of the main tools to lure foreign investors.

In shifting abroad their plants US-based corporations are being imitated by Western European firms, the West Germans leading the way, but not excepting British, Dutch, Swiss, Swedish companies either. Simultaneously big enterprises start the process of "de-nationalization": they are dedomiciling or transfer their management centers in order to be closer to their biggest markets.

It appears that just as the creation of a foreign producing base became an integral part of monopolistic competition in the 'fifties, "worldwide sourcing" too is about to evolve into an indispensable corollary of the business strategy of international corporations.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313—975, 318—326

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 9 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. augusztus 9.

71.0939 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010 — Pénz-
forgalmi jelzőszámunk: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V.,
Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlap-
boltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Köz-
ponti Hírlap Iroda 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

10

A tartalomból

VINCZE IMRE:

A nemzetközi és a belföldi árak közötti kapcsolat
közgazdasági-szabályozási problémái

MÁRKUS MÁRIA—HEGEDÜS ANDRÁS:

Szabad idő és munkamegosztás

A. VIKENTYEV:

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek
termelésének aránya a szovjet iparban

ÁDÁM GYÖRGY:

Szőkevény iparágak és elvándorló vállalatok

TÓTH A. ERNŐ:

Az élőmunka-felhasználás arányváltozásai
a mezőgazdaságban

XVIII. évfolyam

1971. október

TARTALOM

<i>Vincze Imre</i> : A nemzetközi és a belföldi árak közötti kapcsolat közgazdasági-szabályozási problémái	1141
<i>Márkus Mária—Hegedüs András</i> : Szabad idő és munkamegosztás	1157
<i>A. Vikentyev</i> : A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének aránya a szovjet iparban	1171
<i>Ádám György</i> : Szőkevény iparágak és elvándorló vállalatok a tőkés világgazdaságban (II. rész)	1185
<i>Tóth A. Ernő</i> : Az élőkommunka-felhasználás arányváltozásai a mezőgazdaságban	1204
<i>Gergely István</i> : A marketing fogalma és szocialista alkalmazása	1220
 S Z E M L E	
Bulgária VI. ötéves tervének (1971—75) irányelvei (<i>Papp József</i>)	1236
A csehszlovák népgazdaság 1971—75. évi fejlesztési terve (<i>Szabó András</i>)	1239
A román gazdaság 1971—1975-ben (<i>Lilian Cretu</i>)	1244
FOLYÓIRATSZEMLE	1252
<i>W. Leontief</i> : Elméleti feltevések és meg nem figyelt tények ✓ <i>Alexej Bálek</i> és munkatársai: Inflációs feszültségek a csehszlovák gazdaságban a gazdasági reform bevezetésének időszakában ✓ <i>Yoshiaki Shimabukuro</i> : Singapore gazdasága ✓ <i>B. Minc</i> : A csökkenő hozadék törvénye 200 év után ✓ <i>E. P. Imhof</i> : Nyugatnémet vállalatok az Egyesült Államokban ✓	
 SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Dr. Pogány György</i> : Öregedés és foglalkoztatás (<i>Mausecz Zsuzsa</i>)	1261
<i>Vera Pilics</i> : A női munkaerő jellemző vonásai és problémái Jugoszláviában (<i>Szamarasz Oresztész</i>)	1263
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1265

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Cretu, Lilian**, a Probleme Economice munkatársa (Bukarest); **dr. Gergely István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Hegedüs András** kandidátus, az MTA Ipargazdasági Kutató Csoportjának főmunkatársa; **Márkus Mária**, az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának munkatársa; **Mausecz Zsuzsa**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Papp József**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **Szabó András**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **dr. Szamarasz Oresztész** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Tóth A. Ernő** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **Vikentyev, A.**, a közgazdaságtudományok doktora (Moszkva); **dr. Vincze Imre**, a közgazdaságtudományok doktora, pénzügyminiszter-helyettes.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

VINCZE IMRE:

A nemzetközi és a belföldi árak közötti kapcsolat közgazdasági-szabályozási problémái

A gazdaságirányítás reformjának előkészítése során és a reform indulásakor a nemzetközi (külkereskedelmi) árak és a belföldi árak kapcsolatára az alábbi elveket, célokat határozták meg:

— A belföldi árakat (árarányokat) egyre inkább közelíteni kell a nemzetközi árakhoz (árarányokhoz), és fokozatosan meg kell szüntetni a belföldi árrendszer autark jellegét.

— A nemzetközi árak változásait érvényre kell juttatni a belföldi árakban (árarányokban) is.

— A nemzetközi árak változásának a belföldi költségviszonyokhoz, árrendszerhez, érdekelttségi viszonyokhoz való közvetítését a külkereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos pénzügyi eszközök (devizasorzók, vámtételek, import-forgalmiadó, import-árkiegészítés, állami visszatérítés) viszonylag stabil jellegű előírása segítségével kell megoldani.

— Meg kell teremteni a belföldi vásárlóknak (vállalatoknak, szövetkezeteknek stb.) a hazai termékek, illetőleg az importtermékek közötti viszonylag szabad választási lehetőségét. A hazai termelés és az import kibontakozó versenyének egyre inkább hatással kell lennie a belföldi költségek és az árviszonyok alakulására.

Nemzetközi árak a tőkés nemzetközi piacok árait tekintették azzal a megokolással, hogy a szocialista országok egymás közötti kereskedelmében érvényesülő árak — bizonyos késsedelemmel, bizonyos módosításokkal — lényegében követik a tőkés nemzetközi piacok árainak alakulását.

A gazdasági vezetőszervek a reform előkészítésekor és indításakor tudatában voltak annak, hogy a különböző termékek termelési költségét és árát nem lehet egyszerre, egy ütemben a nemzetközi árakhoz igazítani. Ebben a folyamatban ugyanis számolni kell objektív adottságainkkal: a termelési kapacitások adott korszerűségi fokával, koncentrálttságával, a munkaerő összetételével, képzettségével, szociálpolitikai, jövedelempolitikai követelményekkel, tudományos kutatási bázissal stb. Mindezeket csak tudatos cselekvéssel és fokozatosan lehet megváltoztatni. Ezért az árrendszer autark vonásainak megszüntetésében eleve számolni kellett a fokozatossággal. Továbbá emiatt kellett differenciálni a külkereskedelmi árakat a belföldi árakkal összekötő pénzügyi eszközöket. A pénzügyi eszközök e differenciáltsága a belföldi termelést a népgazdaság adottságainak és a gazdaságpolitikai céloknak megfelelően az importot illetően védelemben, az exportot illetően pedig pótlólagos támogatásban részesíti.

A reform indulása óta eltelt három és fél év gyakorlati tapasztalatai módot adnak következtetések levonására, az e területen kitűzendő célok, szabályozási elvek, módszerek pontosabb meghatározására.

A nemzetközi áralakulás tendenciái, a nemzetközi árak és a belföldi árak kapcsolata az 1968—1970. években

Az utóbbi három évben a tőkésvilág nemzetközi áraiban jelentős mozgás volt tapasztalható. Nagymértékben emelkedett az élelmiszeripari alapanyagok (gabona, élő állatok, hús) és kész élelmiszerek ára. Jelentős áremelkedés volt az anyagok széles körében is, így a fekete fémekben, a színes fémekben (réz, nikkell, horgany, ón) ötvöző anyagokban, műanyagokban, energiahordozókban (szén, fűtőolaj), építőanyagokban. E termékcsoportok áremelkedése a nemzetközi árszínvonal egészének emelkedéséhez vezetett. (A gépek és szállítóeszközök, továbbá az ipari eredetű fogyasztási cikkek árufőcsoportjában az árszínvonal nem, illetőleg csak kismértékben növekedett. Ez utóbbi árufőcsoportokban a statisztikailag kimutatott viszonylag kicsiny áremelkedésben feltételezhetően szerepet játszik az a körülmény, hogy e termékek műszaki-használhatósági jellemzői és ennek következtében árai is eléggé összehasonlíthatatlanok, következőképp maga az árstatisztika is eléggé pontatlan.)

A világpiacon árszínvonala 1970-ben az 1967. évinél a Reuter-index szerint 28 százalékkal, a Moody-index szerint 11,6 százalékkal, a HWWA-index szerint 13,9 százalékkal volt magasabb.*

A tőkepiacok árának alakulására vonatkozóan az előttünk álló időszakokra — akár csak néhány évre is — megfelelő prognózis nem áll rendelkezésünkre. Arról, hogy a soronkövetkező években a tőkepiacokon a további áremelkedés lesz-e a jellemző, vagy megváltozik a tendencia és az árak stabilizálódnak, vagy csökkennek, a tőkésországok gazdasági pénzügyi szakértői is egymástól lényegesen eltérő prognózist adnak. Hasonlóan eltérők a vélemények a tőkepiacok várható áralakulásáról a mi közgazdászaink között is. Van olyan vélemény, amely — abból kiindulva, hogy 1970 utolsó néhány hónapjában és 1971 elején néhány termékben árcsökkenés mutatkozott — arra az általános következtetésre jut, hogy az áralakulási tendencia a tőkés világpiacon megváltozott, a konjunktúra felfelé ívelő szakasza és az ezzel kapcsolatos áremelkedés lényegében befejeződött, és az előttünk álló években a tőkepiaci árak stabilizálódása következik be. Emellett igen reális alapja van annak a prognózisnak is, mely szerint a tőkésországok belső inflációs folyamata nem áll meg, a belső áremelkedés kihat a nemzetközi árakra is és ott tendenciájában állandósuló áremelkedést idéz elő.

A tőkepiacok árjelenségeinek tárgyalása kapcsán szükséges rámu-

* A világpiacon árszínvonala alakulásának jellemzésére Angliában a Reuter-indexet, az Egyesült Államokban a Moody-indexeket, a Német Szövetségi Köztársaságban a Hamburgi Gazdaságkutató Intézet indexszámait az ún. HWWA-indexet számítják meghatározott módszer szerint, és rendszeresen publikálják. A Reuter-index és a Moody-index a mezőgazdasági termékek, a mezőgazdasági származású könnyűipari alapanyagok, továbbá a fémek meghatározott körét foglalja magában. A HWWA-index a mezőgazdasági termékeken és a fémeken kívül magában foglalja a bányászati termékek, az energiahordozók, a vegyipari termékek, az élelmiszerek, a könnyűipari termékek szélesebb körét is.

tatni arra, hogy *a nemzetközi áralakulásban egyidejűleg volt jelen az áremelkedés, az árcsökkenés, és az évek közötti (konjunkturális) ár hullámzás.* Mindegyik csoportba fontos cikkek is tartoznak. Az 1968—1970. években folyamatosan emelkedett például a szén, a koks, az ásványolaj, a fűtőolaj, a fekete fémek, a fehérjetakarmányok ára. Állandó áremelkedés figyelhető meg a fogyasztási iparcikkekénél is. Rendszeresen csökkent a gyapjú, a természetes kaucsuk, a nyersbőr ára. A gyorsütemű áremelkedést az árak csökkenése váltotta fel például a réz, az ólom, az ón, a műanyag-alapanyagok, a kávé esetében, noha többségükénél az ár nem állt vissza a régi, alacsony fokra. *Az árszínvonal emelkedése csak mint átlag mutatkozott.*

Ha az előttünk álló időszakra a tőkés világpiaci árak általános emelkedő tendenciáját fogadjuk el, akkor is figyelemmel kell lenni arra, hogy a termékek számottevő körében továbbra is a nemzetközi árak stagnálása, csökkenése vagy az ár hullámzás lesz a jellemző.

A szocialista világpiaci nemzetközi árait az 1968—1970. években a stabilitás jellemezte. Kölcsönös megállapodások alapján a termékeknek csak viszonylag szűk körében került sor kisebb-nagyobb mértékű árkorrekcióra.

Mivel a két világpiaci áralakulása az utóbbi években alapvetően különbözött egymástól — az egyikre az árak gyors ütemű emelkedése, a másikra a stabilitás volt jellemző —, ennek következtében *kiszélesedett és mértékében növekedett a szocialista nemzetközi piac árainak a tőkés nemzetközi piacok áraitól való eltérése.*

A nemzetközi piaci áralakulás változott tendenciái a magyar export- és importárakban is tükröződtek.

Tőkés viszonylatú külkereskedelmünkben a behozatali árak az 1968—1970 között — tehát három év alatt — 6,4 százalékkal emelkedtek, ezen belül az anyagok, félkésztermékek, alkatrészek csoportjában 5,5, az élelmiszer-alapanyagok és élelmiszerek árucsoportjában 15,6 százalékos volt az emelkedés.

A tőkés viszonylatú kivitel árszintje az 1968—1970 időszakban 13,8 százalékkal emelkedett. Az energiahordozóknál 12,5 százalékos, az anyagok, félkésztermékek, alkatrészek árucsoportjában 22,4, az élelmiszer-ipari alapanyagok, élő állatok, élelmiszerek körében 15 százalék volt az áremelkedés.

1968—1970-ben a gazdaságirányító szervek számos intézkedést tettek, amelyek a nemzetközi piaci árváltozásokat a belföldi költség- és árviszonyokban közömbösítették. A nemzetközi piacok árváltozásai a belföldön hatósági áras termelési eszközöknél — anyagok, félkésztermékek, energiahordozók —, továbbá a hatósági áras fogyasztási cikkekénél csak szűk körben jutottak kifejezésre. A termékek e körében csak néhány módosításra került sor. Több intézkedés történt a nem hatósági áras termékek körében az importárváltozások — áremelkedések — közömbösítésére. Az importárváltozások továbbhárítása a gépek, műszerek és alkatrészeik, valamint a készruházi termékek tekintetében érvényesült.

A megdrágult importtermékek belföldi hatósági árának változatlanul tartása úgy vált lehetővé, hogy a termékeket, illetőleg az azokat forgalmazó vállalatokat pótlólagos pénzügyi támogatásban, pótlólagos pénz-

ügyi kedvezményben részesítették: felfüggesztették a vámokat, import-árkiegészítést állapítottak meg (vagy növelték a korábbi import-árkiegészítést), pótlólagos dotációt ítéltek meg, a vállalatok közvetlen pénzügyi támogatást kaptak részesedési és fejlesztési alapjukba, import-árkülönbözeti tartalékalapjukba. Olyan fogyasztási cikkek esetében, amelyekhez dráguló importanyagot használtak fel, az importár-emelkedés közömbösítésének módjaként esetenként csökkentették a belföldi forgalmi adót, fogyasztói árkiegészítést ítéltek meg, vagy növelték azt.

Az importárak emelkedését több esetben olyan importtermékeknel is közömbösítették, amelyeknek az árformája a továbbhárításra lehetőséget adott volna. Az importár-emelkedések közömbösítésével összefüggő intézkedések száma évről évre növekedett.

1969-ben viszonylag kicsiny volt az érintett termékek köre és a költségvetési hatása is. A színes fémek, műanyagok, farostlemez, sör és kakaóbab importjával kapcsolatban kellett intézkedést tenni.

1970-ben növelni kellett a támogatást a nehéz színes fémekre, és ki kellett terjeszteni a támogatást a cementre, a betonra, az acélra, a fenyőfűrészárura, a bőrre, a nyerskávéra, a műselyemfonalra, a pamutra, az újságnomópapírra.

1971-ben ismét bővült a támogatandó termékek köre az ásványolajjal, a szénnel, a káliműtrágyával, a szesszel, a fehérjetakarmányokkal, növelni kellett a támogatást mind összegében, mind fajlagosan a cement, a kávé, a betonacél, a műanyagok esetében.

Az 1968—1970. években az állami költségvetés az import növekvő összegű támogatására pénzügyi fedezethez jutott az export külföldi árnyereségéből. Arra nincsen biztosíték, hogy ez 1971-ben és a soron következő években is így lesz. Vagyis a költségvetés pozíciója romolhat. A hangsúlyt mégis az árösszefüggésre kell tenni: a nemzetközi árváltozások nem jutottak érvényre belföldön.

Figyelembe kell venni azt is, hogy különösen 1968-ban, de 1969-ben és 1970-ben is jellemző volt a gépek és műszerek vámjának széles körű egyedi elengedése, vagyis nem érvényesült kellően ez a pénzügyi szabályozás.

Az elemzett években az importált termékek körében *árkülönbözeti tartalékalapok* létesültek. Az árkülönbözeti alapok létesítésének fő gondolata a külkereskedelemben fellépő konjunkturális áringadozások áthidalása, a belföldi költség- és árviszonyok szempontjából való csillapítása volt. Azon termékek körében, amelyekre árkülönbözeti alapot létesítettek, a külföldi árak és a belföldi árak különbözeteként akár az importban, akár az exportban mutatkozó árnyereség tekintélyes hányadát (60—80 százalékát) árkülönbözeti tartalékalapba kell helyezni, és csak a fennmaradó rész (20—40%) szolgálhatott a vállalatok nyereségének növelésére. Az árkülönbözeti alapokban felgyülemelő összegeknek az a rendelkezése, hogy a külső árak megváltozása következtében fellépő árvesztés áthidalásának legyen az eszköze, fedezete.

Az árkülönbözeti alapok 1968—1970. évi működését több sajátos körülmény jellemezte.

Az eddigiekből kitűnt, hogy ezekben az években a külkereskedelmi árak és közöttük az importárak színvonala jelentősen emelkedett. Követ-

kezésképpen importárnyereség nem keletkezett, amely árkülönbözeti alapoknak lehetett volna a forrása. Ezért az importárak emelkedése és ugyanezen termékek belföldi árának változatlan fenntartása az árkülönbözeti tartalékalapok közbejöttével is csak úgy valósulhatott meg, hogy az állami költségvetés ezekben az alapokba pénzt juttatott.

Az exportban a lényegében stabil belföldi árak és az emelkedő külföldi realizálási árak különbözeteként mind 1969-ben, mind 1970-ben jelentős exportárnyereség realizálódott. A tőkés viszonylatú kiviteli árak emelkedése kapcsán keletkező árnyereség felhasználását a pénzügyi szabályozás azonban nem rendezte megfelelően. Az exportban elért árnyereség adóztatása a nyereség általános szabályai szerint történt, tartalékolási előírások pedig erre vonatkozóan nem voltak. Mindennek alapján a nagy exportárnyereséget realizáló vállalatok jelentős többletjövedelemhez jutottak.

1969-re, majd 1970-re több vállalat számára módosították a visszatérítési kulcsokat. (1971-re ismét a visszatérítési kulcsok bizonyos módosítására került sor, több területen pedig áttértek az ágazati visszatérítési kulcsokra.) A visszatérítési kulcsok módosítása azonban jelentős késéssel történt. Figyelembe véve az észlelés időszakát, meg a 6 hónapos felmondási időt, az intézkedésre az áremelkedés bekövetkezése után 9—10 hónapos késéssel került sor. Másrészt a visszatérítési kulcsok csökkentésével az árnyereségnek csak kisebb-nagyobb részét vonták el.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy az 1968—1970. években (és 1971 első félévében) a nemzetközi árak és a belföldi árak kapcsolatára előzetesen kialakított irányelvek és a gyakorlat „ütközése” főképp a következőkben nyilvánult meg:

— A hatósági áras termelési eszközöknél és fogyasztási cikkeknel a nemzetközi (a külkereskedelmi) árváltozások nem gyűrűződtek be a belföldi árakba, több intézkedésre került sor a nem hatósági áras termékek körében is, hogy a külső árváltozás ne, vagy csak kisebb mértékben érintse a belföldi költség- és árviszonyokat.

— Belföldi árarányaink több területen távolodtak a nemzetközi árarányoktól.

— A nemzetközi árakat a belföldi árakkal összekötő pénzügyi eszközökre — a devizasorzótól eltekintve — nem a viszonylagos stabilitás volt a jellemző. Ezeket a pénzügyi eszközöket elég széles körben rendszeresen módosították az érvényesülő belföldi árak változatlanul tartása céljából.

— Az a feltételezés, hogy a szocialista nemzetközi árak követik a tőkés piacok áralakulását, túlságosan leegyszerűsítettnek bizonyult, a gyakorlati szabályozásnak nem adott és nem adhatott kellő eligazítást. Ezekben az években a tőkés piac nemzetközi árainak és a szocialista piac nemzetközi árainak különbsége növekedett.

Véleményem szerint fontos közgazdasági feladat a nemzetközi árak és a belső árak kapcsolódása 1968—1970. évi szabályozásának értékelése és a szabályozás e terén követendő irányelveinek meghatározása a következő évekre. A következő javaslataim erre irányulnak.

Közgazdasági-szabályozási problémák. Javaslatok

A nemzetközi árák és a belföldi árák kapcsolódása

Az elmúlt három évben a nemzetközi áralakulás tendenciái következetesen akkor jutottak volna érvényre belföldi költség- és árviszonyainkban, ha a külső és a belső árák kapcsolatát biztosító pénzügyi eszközök (devizaszorzó, importforgalmi adó stb.) 1968 elején életbe lépett előírásait és tételeit lényegében változtatás nélkül érvényesítettük volna, illetőleg e pénzügyi eszközök (hidak) módosítására csak azzal a cézzal került volna sor, hogy a belföldi árák és a nemzetközi árák eltérését egyre inkább szűkítsük.

Az 1968—70. években azonban — mint arról már szó esett — a valóságban elég nagyszámú beavatkozásra került sor, a pénzügyi eszközök előírásait, mértékeit módosították, különféle támogatásokat engedélyeztek avégett, hogy a külkereskedelmi beszerzési árák változása ne gyűrűzödjék tovább a belföldi költség- és árviszonyokba.

Hogyan lehet értékelni ezt a beavatkozást?

A kulcsfontosságú anyagok, energiahordozók és az alapvető fogyasztási cikkek körében indokolt gazdaságpolitikai feladat a belföldi viszonylagos árstabilitás megőrzése, az árák mentesítése a ciklikus-konjunktúris mozgástól.

Szabályozási oldalról nézve bebizonyosodott, hogy e gazdaságpolitikai követelményeknek a szabályozó rendszer kapcsolódó elemeinek változatlan előírásaival nem lehet eleget tenni, sőt, az is bebizonyosodott, hogy nem lehet a külső és a belső árák gazdaságpolitikailag indokoltnak tartott kapcsolódását egyetlen szabályozó eszköz módosításával elérni (például a devizaszorzó változtatásával, amire később még visszatérünk), hanem csak több szabályozó eszköz megfelelő alkalmazásával, mozgatásával.

Ha helytállónak fogadjuk el a fentieket, akkor helytelennek minősül az az álláspont, amely a nemzetközi árák valamennyi változását át kívánja vinni a belföldi költség- és árviszonyokra, s a szabályozó eszközöknek minden ezt korlátozó változtatását indokolatlannak tartja.

Mindemellett megítélésem szerint a nemzetközi árák és a belső árák kapcsolata szabályozásának lényeges fogyatékoságai is voltak az 1968—1970. években. Ezek között kell említeni a következőket:

— Belföldi árrendszerünkben csak vontatottan, késedelmesen jutottak érvényre a nemzetközi árák tartósnak minősülő változásai is (példa erre a színes fémek és műanyagok nemzetközi árváltozása).

— A külső árváltozások pénzügyi közömbösítését olyan cikkekre is kiterjesztették, ahol az a cikk jellegéből, a fogyasztásban betöltött szerepéből kiindulva indokolatlan volt (például: személygépkocsi, kávé, fűszer).

— A tőkés nemzetközi áralakulás alapján keletkező jelentős exportnyereséget a szabályozás huzamos ideig passzívan szemlélte: egyszerűen vállalati nyereségnek tekintette, amiből az állam csak a nyereségadózás útján részesedett. Később az exportárnyereséget kisebb-nagyobb következetességgel felhasználták az állami visszatérítés tételeinek mérsételésére. Azoknál az ágazatoknál, vállalatoknál, termékeknel, amelyek-

nél az export nem részesült állami visszatérítésben, maradt a korábbi helyzet: a konjunkturális exportárnyereség teljes egészében a vállalati nyereséget növelte.

A nemzetközi árák és a belföldi árák kapcsolódásának közgazdaságilag megalapozottabb szabályozását szerintem a következő intézkedésekkel lehet előmozdítani:

— *Ismét ki kell jelölni azoknak a termékeknek (termékfajtáknak) a körét, amelyekre import esetén is hatóságilag rögzített vagy maximált árat kell érvényesíteni, s amelyek tekintetében az árák felülvizsgálatára és módosítására csak szakaszosan kerülhet sor, s az ármódosítás közötti időszakban a külső ármozgás áthidalását pénzügyi eszközökkel kell megoldani. A többi importterméknél pedig hagyni kell, hogy a nemzetközi árák és a belföldi árák között közvetlen kapcsolat legyen a devizaszorzó és a vámok közbejöttével.* Ezeknél a termékeknel tehát mellőzni kell a pénzügyi beavatkozást, az állam garanciáját az importtermékek belföldön érvényesülő áráért. Vagyis az ez utóbbi csoportba tartozó termékek árának követnie kell a külkereskedelmi beszerzési árák változását. (Az importbeszerzési költség módosulását a szabályozók oldaláról legfeljebb a devizaszorzó általános módosítása érintheti.)

Határozott véleményem egyébként, hogy a belföldi árszint ebből adódó növekedése semmiképp sem veszélyezteti azt a gazdaságpolitikai célt, hogy a fogyasztási cikkek árszínvonal-emelkedése évi 2 százalékos határon belül maradjon.

— A kizárólag vagy túlnyomórészt importból származó, belföldön hatósági áras termékek tekintetében *előre meg kell határozni azokat a feltételeket*, amelyek fennforgása esetén a belföldi átadási árák módosítása indokolt, és módszertani elveket kell rögzíteni az árák számításához.

E szabályozás elemei a következők lehetnek:

— Azoknál a nyersanyagoknál, félkésztermékeknel, amelyekből a belföldi szükségletek kielégítése kizárólagosan vagy túlnyomórészt szocialista importból valósul meg, a szocialista szerződéses árák módosítását olyan tényezőnek kell tekinteni, amely indokoltá teszi a belföldi árák módosítását.

— Azon nyersanyagok és anyagok esetében, amelyekből a belföldi szükségletek kielégítése kizárólag vagy túlnyomórészt tőkés importból valósul meg, a beszerzési költségeket és az érvényesülő belföldi árat meghatározott időközönként — például két évenként — rendszeresen felül kell vizsgálni, és a tényleges helyzetnek megfelelően módosítani kell. Az ármódosítás alapjául a tényleges importbeszerzési költség súlyozott átlagát indokolt venni. A tényleges beszerzési ár helyett olyan világszociális ár alapulvétele, amelyet külkereskedelmünk sem az importban, sem az exportban nem ér el, továbbá prognosztizált világszociális árak alapulvétele szubjektív elemet vinne be az ármegállapításba.

Szól érv emellett is, hogy az árfeülvizsgálat időközzeit még hosszabb időben — például 3—5 évben — jelöljék meg, figyelemmel arra, hogy a ciklikus ármozgás a tőkés piacokon ilyen időszakonként érvényesül. Az időköz kiszélesítése azonban bonyolítja a pénzügyi áthidalást. Járhatónak mutatkozik viszont az, hogy a belföldi átadási árák szabályozásánál

visszatekintő jelleggel az utóbbi 6—8 év ártendenciájával számoljanak, s a konjunkturális ingadozásokat így kapcsolják ki.

— Olyan termékek esetében, amelyekből a belföldi szükségleteket két piac (szocialista és tőkés) vagy három piac (szocialista, tőkés és belföldi) elégíti ki, ugyancsak fontos a felülvizsgálati időszak kijelölése és a különböző beszerzési források (piacok) eltérő költségalakulása figyelembevételi módjának a meghatározása. Véleményem szerint az ármegállapításkor a két külső piacról származó termékek esetében a súlyozott átlagköltséget kell alapul venni. Ha a beszerzési források aránya belátható időben és módon megváltozik, például megnövekszik a szocialista import aránya a hosszú lejáratú megállapodások alapján, akkor ezt figyelembe lehet venni az árak szabályozásában.

A három forrásból származó termékfélék árfelülvizsgálata és ármódosítása esetében vizsgálni kell, hogy a belföldi termelés fenntartása a külföldi beszerzési lehetőségeket figyelembe véve célszerű-e (a mennyiség és a importárak szempontjából), s a belföldi termelési költség milyen mértékben vehető figyelembe az árakban. Amennyiben a belföldi termelés aránya viszonylag kicsiny, s költségei magasak az importbeszerzési költségekhez viszonyítva, helyesnek mutatkozik az ármegállapításban a belföldi termelést és költségeit figyelmen kívül hagyni.

Az ilyen szabályozási elvek előzetes kialakítása és rendszerbe foglalása a szakaszos rendezéskor nagymértékben kiküszöböli a szubjektív elemeket és a rögtönzést.

Az a körülmény, hogy a hatósági áras termékeknel a külkereskedelmi árak változását szakaszosan, bizonyos időközönként veszik figyelembe, egyáltalán nem jelenti annak a célkitűzésnek a feladását, hogy egész árrendszerünkben növekedjék a nemzetközi orientáció. Csupán azt jelenti, hogy a megvalósítás módja jobban igazodik gazdaságpolitikai elveinkhez, szabályozó rendszerünk jellegéhez.

A szocialista nemzetközi piac, a tőkés nemzetközi piac és a belföldi szabályozás

Népgazdaságunknak két nemzetközi piaccal van kereskedelmi-gazdasági kapcsolata. Alapvető jelentősége számunkra a szocialista nemzetközi piacnak van. De nem lebecsülendő a tőkés piac részaránya sem. A két nemzetközi piac árai, árarányai, áralakulási tendenciái számottevően különböznek egymástól.

A szocialista közösségbe tartozó országok egymás közötti kereskedelmében alkalmazott árak eddig sem jelentették és a jövőben sem jelentik a tőkés világgazdaság áralakulásának, árjelenségeinek mechanikus visszatükröződését, követését.

Ezzel kapcsolatban a következő tényezőkre indokolt a figyelmet felhívni:

— A szocialista világgazdaság nemzetközi árainak tudatos formálása során figyelembe veszik a világgazdaság tartós áralakulási tendenciáit, de a konjunkturális áringadozásokat, a monopolisztikus torzulásokat kiszűrik.

— Az árakat a stabilitás jellemzi. A nemzetközi árák felülvizsgálására és célszerűnek mutató módosítására meghatározott időközökben — általában öt évenként — kerül sor.

— A szocialista országok érvényben levő nemzetközi árrendszere közös megállapodásokon alapuló kölcsönösen nyújtott konvenciók, preferenciák jegyeit viseli magán; az országok kapcsolataikban figyelemmel vannak a kölcsönös előnyök nyújtására.

A szocialista országok közösségében történelmileg napirendre került a nemzeti gazdaságok integrációja. Ez magában foglalja azt a távlati célt is, hogy az együttműködő szocialista országok egymás közötti kereskedelmükben, gazdasági kapcsolataikban sajátos, *preferenciális árrendszer* érvényesítenek. Az ilyen alapokon formálódó nemzetközi árrendszerben az árák értelemszerűen több tekintetben különböznek majd a világgazdaságban érvényesülő áráktól.

Országunk gazdasági életében és fejlődésében a szocialista országokkal megvalósuló gazdasági együttműködés és külkereskedelem alapvető jelentőségű. *A szocialista országok közösségében érvényesülő nemzetközi árák valóságos árakat jelentenek*, amelyek alapján társadalmi termékeink jelentős hányadát kicseréljük: hozzájutunk a számunkra szükséges nyersanyagokhoz, energiahordozókhoz, gépekhez, fogyasztási cikkekhez és értékesítjük az általunk termelt iparcikkeket, mezőgazdasági termékeket.

A szocialista országokkal megvalósuló együttműködés jelentőségéből, a szocialista világgazdasági árák reális voltából következik, hogy nemzeti árrendszerünk formálásában, az árrendszer nemzetközi orientációjában mindenképpen indokolt figyelembe venni a szocialista közösség nemzetközi árait. Csak ily módon lehet ugyanis elérni, hogy a belföldi árrendszerben kifejezésre jussanak azok a közös megállapodások, konvenciók, preferenciák, amelyeket már jelenleg is tükröz ez az árrendszer, s csak ily módon juttathatók érvényre azok az erőfeszítések, amelyeket a szocialista országok közössége sajátos nemzetközi árrendszerének tökéletesítésében az előttünk álló években tesz.

Az elmondottakból következik, hogy azon alapanyagok, energiahordozók, termékek esetében, amelyeket kizárólagosan vagy túlnyomórészt a szocialista nemzetközi piacról szerzünk be, a belföldi ár meghatározásában, formálásában alapvető szerephez kell juttatni a szocialista nemzetközi árakat.

Amilyen mértékben a szocialista országok közösségének sajátos nemzetközi árrendszere eltér a tőkés piacokon érvényesülő áráktól, s amilyen mértékben a belföldi árviszonyok formálásában a szocialista nemzetközi árák érvényre jutnak (a kizárólagosan vagy túlnyomórészt a szocialista közösség országaiból behozott alapanyagok, energiahordozók és más termékek importárain és a főbb kiviteli termékek exportárain keresztül), annál inkább van szükség arra, hogy a szabályozó rendszer a tőkés viszonylatú import és export szabályozásában ezt figyelembe vegye. Ellenkező esetben ugyanis a népgazdaság érdekeivel ellentétben álló torzulás léphet fel mind a tőkés viszonylatú export és import alakulása, mind a vállalatok jövedelmének alakulása, anyagi érdekeltségük tekintetében. (Például: a népgazdaság érdekeivel ellentétben is tőkés exportra vihetnek olyan anyagokat, félkésztermékeket, amelyek szo-

cialista beszerzési ára vagy belföldi ára alacsony, és tőkés viszonylatban áruk tartósan vagy átmenetileg magas.)

A belföldi árrendszer és a szabályozók formálásában súlyuknak megfelelően kell számításba venni a két nemzetközi piacot és eltérő áraikat. Véleményem szerint a belföldi árrendszer nemzetközi orientációját helytelen volna úgy értelmezni, mint a tőkés nemzetközi árakhoz történő igazodást. Az a leegyszerűsített felfogás pedig, hogy a szocialista nemzetközi árak követik a tőkés nemzetközi árak változásait, összeütközésben van és lesz a valóság tényeivel, zavarja a szabályozási feladatok helyes kitűzését.

A szabályozó eszközök és alkalmazásuk

a) *A devizaszorzók*

A külkereskedelmi árak forintra való átszámításának elsődleges és alapvető eszközét — mind az importban, mind az exportban — az 1968-ban életbelépett devizaszorzószámok jelentik. A dollár és a rubel érvényben levő szorzószámait e valuták előzetesen számított átlagos „kitermelési költsége” alapján határozták meg.

A devizaszorzó mindkét fő viszonylatban a nemzetközi árak és a belföldi termelői árak átlagos viszonyát tükrözi. A devizaszorzó elavulttá válhat akár a belföldi termelői árszínvonal, akár a nemzetközi (külkereskedelmi) árszínvonal változása következtében. A szorzó megfelelő változásával el lehet érni, hogy a külkereskedelmi árszínvonal általános változását — emelkedését vagy csökkenését — közömbösítsük a belföldi költség- és árviszonyok számára. A devizaszorzó módosítása viszont alkalmatlan eszköz a belföldi költség- és árviszonyok viszonylag stabil jellegének fenntartására abban az esetben, ha a külkereskedelmi árak jelentős változása, konjunkturális, ciklikus mozgása csak egyes termékcsoporthoz, termékekhez figyelhető meg.

Az 1969—70. években — mint ismeretes — a tőkés külkereskedelmi árak több árucsoportban lényegesen emelkedtek, ami az egész árszínvonal átlagos emelkedéséhez vezetett. Figyelemmel a tőkés külkereskedelmi árak színvonal-emelkedésére, továbbá arra, hogy a belföldi árrendszer óvni akarjuk az áremelkedés begyűrűződésétől (a belföldi árrendszer stabilitására törekszünk), a tőkés külkereskedelmi árak, a belföldi költség- és árviszonyok kapcsolódásának módozataként felvetődött a dollár devizaszorzószámának megfelelő módosítása. Az elhangzott érvelés: a dollár szorzószámának csökkentésével import oldalon emelkedő dollár-árak ellenére is biztosítani lehet, hogy a vállalatok számára a forintköltségek színvonala ne emelkedjék. Az export oldalon a dollárszorzószám csökkentése pedig alkalmas eszköz lenne arra, hogy az exportárnyereség jelentős részét elvonja.

Az adott helyzetben a szorzószám csökkentése véleményem szerint a következő problémákat vetné fel:

— A devizaszorzó csökkentése általános jelleggel csökkentené az importköltségeket: valamennyi importáló vállalat számára, valamennyi termék tekintetében. A vállalatok számára csökkenne az olyan import-

termékek beszerzési költsége is (forintban), amelyek külföldi valutában kifejezett külkereskedelmi árai egyáltalán nem emelkedtek, vagy amelyeknél csak kismértékű nemzetközi áremelkedés mutatkozott. Mindezekelőtt ilyen hatás mutatkoznék a gépeknél, a műszereknél és némely fogyasztási cikknél. A devizaszorzó-csökkentés következtében fellépő belföldi költség-, illetőleg árcsökkenés ezeknél a cikkeknel feltételezhetően növelné a keresletet, de mindenképpen megváltoztatná a felhasználók jövedelemviszonyait. A megnövekedő kereslet feltételezhetően több importot tenne szükségessé, amelynek fedezetére több devizára volna szükség. A módosuló belföldi árak miatt változna a kereslet összetétele a tőkés viszonylatból, a szocialista viszonylatból és a hazai termelésből származó termékek között. Ezek a hatások — megítélésem szerint — a népgazdaság számára kedvezőtlenek lennének.

— Amennyiben a belföldi árak változatlanságát, stabilitását valamennyi belföldön hatósági áras terméknel biztosítani kell, úgy a dollárszorzószám módosítása nem oldja meg a problémát. A szorzószám-módosítás ugyanis általános és átlagos hatású, míg a nemzetközi árak változása a különböző termékeknel különböző időpontban és különböző mértékben következik be. Így a termékenkénti különböző mértékű árváltozások közömbösítése a devizaszorzó változtatásával nem oldható meg, hanem csak más szabályozó eszközzel.

— A dollárszorzószám felvetődött csökkentése még sajátosabb problémákat vetne fel az exportban. A tőkés viszonylatú külkereskedelmi árak emelkedése az exportban az 1968—70. években lényegében meghatározott termékcsoportokra koncentrálódott. Ezek: színes fémek, fekete fémek, ásványolaj-lepárlási termékek, hús. A dollárszorzószám csökkentése viszont valamennyi, tőkés viszonylatban exportált terméknel csökkentené a forintbevételt, méghozzá átlagos mértékben. A szorzószámcsökkenés a külkereskedelmi és a belföldi árszínvonal arányváltozásának átlagos mértéke szerint a nagy konjunkturális árnyereséget realizáló termékeknel továbbra is lazának bizonyulna. Azoknál a termékeknel viszont, ahol nem vagy csak kismértékben emelkedett a külkereskedelmi ár, az exportból származó forintbevétel jelentősen csökkenne anélkül, hogy akár a külső árakban, akár a belső termelési feltételekben valóságos változás következett volna be. A dollárszorzószám csökkentése esetén az ágazatok, vállalatok széles körében merülne fel az állami visszatérítés növelésének szükségessége. Ezzel kapcsolatban indokolt arra is utalni, hogy ez idő szerint a tőkés viszonylatú kivitel jelentékeny hányada a külkereskedelmi árak emelkedése ellenére is állami támogatásban részesül állami visszatérítés formájában vagy egyéb pénzügyi preferencia útján.

A vázolt körülmények és tényezők alapján arra a következtetésre lehet jutni, hogy a jelenlegi feltételek között célszerűtlen lenne a dollárszorzószám módosítása, csökkentése.

A rubel viszonylatban — az 1968—1970. évi adatok szerint — nincs közgazdasági ok a szorzószám módosítására. A rubel devizaszorzószámot a jövőben csak abban az esetben kellene felülvizsgálni, ha a szocialista nemzetközi árak széles körben jelentősen módosulnának.

b) *A külkereskedelmi forgalomba kerülő termékek közvetlen adóztatásának és támogatásának eszközei*

A *behozatal* tekintetében ilyen eszköznek minősül a vám, a vámforgalmi adó, az importforgalmi adó, az import-árkiegészítés. Ezek az adó jellegű terhek, illetőleg támogatások egyértelműen termékekhez, azok határparitású beszerzési költségéhez kapcsolódnak.

A *kivitel* tekintetében ezek: az állami visszatérítés, az exportösztönzés nettó módozatai, az esetleg alkalmazott exportadó. Az állami visszatérítés, az exportösztönzés nettó módozatai egy-egy ágazat vagy vállalat exportra bocsátott valamennyi termékére azonos mértékben vonatkoznak, mégpedig a külföldön realizált árbevétel arányában. Az exportadó már sokkal inkább termékhez, termékfajtaához kapcsolható.

A vámrendszer a különböző termékek belföldi előállításának gazdaságpolitikai szempontból indokolt védelmét, a behozatal befolyásolását hivatott biztosítani, s emellett a vámok az állami költségvetés egyik bevételi forrását jelentik. A vámtételek százalékos formában vannak meghatározva és a határparitású beszerzési költségekre vonatkoznak. A vámtételeken kívül egyes esetekben vámforgalmi adó is előírásra kerül.

Szocialista viszonylatú importunkban a vámokhoz hasonló szerepet töltenek be az importforgalmi adó előírásai.

A meghirdetett vámtételek korlátozás nélküli alkalmazása esetén az importtermékek tényleges külföldi beszerzési költsége a megfelelő vámmal növelve belföldi költséggé válik. Vagyis a kedvező vétel éppúgy, mint a külkereskedelmi árak valóságos változása — emelkedése vagy csökkenése — begyűrűződik a belföldi költség- és árviszonyokba. Az importárak és a vámok ilyen korlátozás nélküli begyűrűződése nem érvényesül a belföldön hatóságilag rögzített árak esetében, maximált áras termékek esetében pedig az importárak és a vámok közvetlenül nem eredményezhetik az ármaximum túllépését. Következésképpen a hatósági árszabályozás körébe vont importtermékeknel, ha az érvényben levő belföldi árak nem fedezik a beszerzési és forgalmazási költséget, valamint a vámot, akkor egyéb pénzügyi forrásból kell megtéríteni azt. Ilyen esetben sor kerülhet a vám részleges vagy teljes felfüggesztésére is.

A hatósági árszabályozás körébe vont termékeknel elsődleges szerepe a hatóságilag rögzített, maximált árak van. A vámtételek e termékeknel nem jelentenek automatikus árképző tényezőt, s ha felszámítják a teljes vámot, azt egyéb pénzügyi eszközzel — rendszerint importárkiegészítéssel — közömbösíteni kell.

A belföldi hatósági áras alapanyagok, energiahordozók, egyéb termelési eszközök, fogyasztási cikkek esetében a megállapított hatósági ár érvényességének időszakában meghatározó szerepe a hatósági árak van. Viszont e termékek körében az importár tartósan emelkedhet, csökkenhet, konjunkturális jelleggel változhat, s módosulhat a beszerzés fő viszonylati aránya. *Amennyiben az importárak változásait a hatósági áras termékek esetében a külső árak és a belső árak kapcsolatát biztosító pénzügyi eszközökkel kívánják közvetlenül szabályozni, akkor szükség-szerűvé válik azok előírásainak, tételeinek gyakori módosítása, vagy*

ebből a célból meghatározott támogatási formát — az import-árkiegészítést — kell rugalmasan alkalmazni.

A kivitelben a szakágazatonként, esetleg vállalatonként differenciált mértékű állami visszatérítést lényegében meghatározott időpontban (időszakban) érvényes belföldi termelői árak, az indokoltnak elismert vállalati nettó jövedelemmel növelt termelési költségek és a külkereskedelmi árak egybevetése alapján határozzák meg. A belföldi költség- és árviszonyokat a viszonylagos stabilitás jellemzi. Éppen ezért, ha meghatározott termékcsoportoknál, termékféléknél a külföldön realizált értékesítési árak rövidebb vagy huzamosabb időre lényegesen emelkednek vagy csökkennek, az állami visszatérítés megállapított tételei elavulttá válnak: kiugró árnyereséghez juttatják az exportáló vállalatokat, vagy éppen jelentős árveszteséget okoznak.

Amennyiben a kiugró árnyereséget vagy árveszteséget közvetlenül a külső és a belső árakat összekötő pénzügyi eszközök útján akarják áthidalni, akkor viszonylag gyakran, megfelelő mértékben módosítani kell az érintett termékcsoportban az állami visszatérítés tételeit.

Kínálkozik az a lehetőség is, hogy az állami visszatérítés tételeit viszonylag stabilnak tekintsék, csak nagyobb időközönként változtassák meg. *Ez esetben viszont célszerűnek mutatkozik az exportadó alkalmazása.*

Az exportadót az exporttermékek meghatározott csoportjára, fajtájára lehetne előírni, amelyeknél a külső piacokon kiugró áremelkedés tapasztalható, s az ennek alapján realizálódó árnyereséget indokolatlan az exportáló vállalatoknál csupán a nyereségadózáson keresztül adóztatni. Lehetővé kellene tenni, hogy az exportadót viszonylag rövid időközönként — ha kell évenként is — változtatni lehessen.

Az állami visszatérítés tételei ez esetben stabilabb jelleggel fenntarthatók, illetőleg mérséklésük elsősorban annak függvénye lenne, ahogyan belföldön az exportra termelő ágazatokban, vállalatoknál fokozni lehet a gazdaságossági, önköltségcsökkentési követelményeket.

Ez idő szerint is nagy számban vannak olyan ágazataink, vállalataink, amelyeknél a kivitel nem részesül állami visszatérítésben, vagy bármilyen pénzügyi támogatásban. Kiugró konjunkturális árnyereség viszont az ő termékeiknél is felléphet. Ezen ágazatok, vállalatok esetében a kiugró exportárnyereség pénzügypolitikailag, jövedelempolitikailag indokolt mértékű elvonása ésszerű módon csak exportadó útján történhet meg.

Gazdaságpolitikai céljainkból, törekvéseinkből következik, hogy az emelkedő nemzetközi árszínvonal körülményei között a belső árstabilitás védelmében, de akár csak a konjunkturális árhatások kivédése végett az importoldalón viszonylag gyakori pénzügyi beavatkozásra van szükség. Ennek két velejárója van: ha ezt a beavatkozást *közvetlenül* a külkereskedelmi árakat, valamint a belső költség- és árviszonyokat összekötő pénzügyi eszközök (hidak) előírásainak módosításával biztosítjuk, akkor szükségszerűen gyakorta kell módosítani az előírásokat, tételeket; továbbá amennyiben az adott időszakra a külkereskedelmi árak emelkedése a jellemző, akkor a központi beavatkozás növeli az állami költségvetés kiadásait, csökkenti bevételeit.

Az állami költségvetés — egyensúlyi helyzetének romlása nélkül —

az import pótlólagos támogatását csak úgy valósíthatja meg, ha az exportárnyereség pótlólagos elvonása útján hozzájut a szükséges pénzeszközökhöz. Erre az összefüggésre a gyakorlati szabályozás során mindig figyelemmel kell lenni.

c) Import- és export-árkülönbözeti tartalékalapok

Az 1968—1970. évek tapasztalatai alapján az import- és az export-árkülönbözeti alapok alkalmazási körét, működési elveit pontosabban lehetett 1971 elején meghatározni.

A külkereskedelmi árak viszonyalti különbségeinek és konjunkturális mozgása áthidalásának viszonyaink között megfelelő eszköze lehet az import-, illetőleg export-árkülönbözeti alapok létesítése és működtetése. Segítségükkel a gazdaságpolitikai és árpolitikai célkitűzések sérleme nélkül lényegesen csökkenthető a közvetlen hatósági beavatkozás, az importhoz és a kivitelhez kapcsolódó adó jellegű és támogatási előírások módosításának száma.

Import-árkülönbözeti tartalékalapok létesítésének és működtetésének alapvető célja, hogy csak a tartós külső piaci ártendenciák továbbgyűrűződésének lehetővé tételével segítse elő a belföldi árak viszonylagos stabilitását, mentesítse a költségvetést a tömeges, esetenkénti beavatkozások szükségességétől, a vállalatokat pedig felelős és perspektivikus árpolitika folytatására ösztönözze.

Import-árkülönbözeti tartalékalapok működtetése elsősorban a belföldön rögzített és maximált áras alapanyagok, félgyártmányok meghatározott körében indokolt, továbbá olyan anyagoknál, amelyekből hatóságilag szabályozott áras termékeket állítanak elő. E termékek tekintetében árkülönbözeti alap létesítését célszerű kötelező jelleggel elrendelni.

Lehetővé kell tenni, hogy a vállalatok a szabad áras kategóriába tartozó termékek körében is létesíthessenek árkülönbözeti tartalékalapot, ha ehhez gazdaságpolitikai és árpolitikai érdekek fűződnek.

Az import-árkülönbözeti tartalékalapok forrásául általában az árnyereségnek kell szolgálnia. Árnyereségnek tekintendő a vállalatoknál az importtal kapcsolatos olyan jövedelem, amely meghatározott bázisárhoz képest mutatkozik. Némely termékek, termékfajták tekintetében a bázisárként meghatározott időszak vám, importforgalmi adó, esetleg import-árkiegészítés figyelembevételével adódó, határparitású átlagárát indokolt megjelölni.

Így árnyereség forrása lehet mind a határparitású beszerzési ár, mind a beszerzési viszonylat arányainak változása a mindenkor érvényes importszabályozók mellett.

Még a kötelezően létesülő import-tartalékalapok esetében is csak az árnyereségnek meghatározott részét — például $\frac{2}{3}$ -át — helyes a tartalékalapba tételni amiatt, hogy a vállalatok érdekeltsége a kedvező importlehetőségek kiválasztásában, a kedvező importárak elérésében fennmaradjon.

Az import-árkülönbözeti tartalékalap fedezete megteremthető oly

módon is, hogy a vállalatok ezen a címen az importált termékek meghatározott csoportjai árvetésében külön fedezeti tételt szerepeltetnek.

Olyan importtermékek esetében, amelyeknél az érvényesülő külkereskedelmi és belső árak mellett árnyereség nem keletkezik, de gazdaságpolitikai szempontból tartalékalap működtetése indokolt, szükségessé válhat, hogy a pénzügyi szervek a tartalékalapba — megfelelő elszámolási kötelezettség előírásával és ellenőrzésével — pénzeszközöket juttassanak.

A vállalatoknál a szabad áras importtermékek körében létesülő import-árkülönbözeti tartalékalapok forrása értelemszerűen csak az árnyereség, vagy a megfelelő fedezetet biztosító árvetési tétel lehet.

Az import-árkülönbözeti tartalékalapba befolyt pénzüsszeget a külkereskedelmi beszerzési árak viszonylati különbségeire és konjunkturális mozgásának áthidalására, vagyis az árveszteség fedezeteként lehet felhasználni. A viszonyítás ez esetben is a bázisárhoz történik. Célszerűnek az látszik, ha az árveszteségnek is csak mintegy $\frac{2}{3}$ -át fedezik az alapok.

Pénzügyi szempontból indokoltnak mutatkozik, hogy mind a kötelező jelleggel létesítendő, mind a vállalati kezdeményezésre engedélyezett árkülönbözeti tartalékalapoknál meghatározzák az alap maximumát, vagyis az alapon összegyűjthető pénzüsszeg felső határát. A maximum elérése esetén célszerű árcsökkenést kezdeményezni vagy végrehajtani, illetőleg a maximumon felüli részt átvezetni a vállalat eredményébe.

Export-árkülönbözeti tartalékalap létesítése azoknál a vállalatoknál indokolt, amelyek világpiaci áringadozásoknak különösen kitett, nagy tömegben forgalmazott termékeket termelnek export céljára. Ezeknél a vállalatoknál indokolt a konjunkturális exportárnyereséget előre meghatározott szabályok szerint elkülöníteni és export-árkülönbözeti tartalékalapba helyezni.

Az export-árkülönbözeti tartalékalap rendeltetése az, hogy az ellenkező irányú konjunkturális árváltozás — vagyis árcsökkenés — esetén a vállalatoknál mutatkozó árveszteségre pénzügyi fedezetül szolgáljon.

Export-árkülönbözeti tartalékalapot a termékek meghatározott körében ugyancsak célszerű kötelező jelleggel létesíteni és működtetni.

Az export-árkülönbözeti tartalékalap szabályozásának ugyanolyan elemei vannak, mint az import-árkülönbözeti tartalékalapok esetében: bázisár, az árnyereség megosztási aránya az alap és a vállalat között, az alap igénybevételének előírásai, az alap maximuma, eljárási szabályok az alap maximumának túllépése esetén.

Olyan egymást helyettesítő, rokon-, illetve feldolgozási kapcsolatban levő termékek esetében, amelyekből rendszeresen mind behozatal, mind kivitel van, s a kivitel és a behozatal azonos vállalat (szervezet) keretében valósul meg, és árkülönbözeti tartalékalapok létesítésének feltételei fennforognak, célszerűnek mutatkozhat az *importra és az exportra közös árkülönbözeti tartalékalap létrehozása*.

Import- vagy export-árkülönbözeti alap létesítése céljából a vállalatok társulhatnak is.

Most arra van szükség, hogy az import-, illetőleg export-árkülönbözeti tartalékalapok módosított működési elvét a gyakorlatban kipróbáljuk.

Az import- és az exportárak konjunkturális ingadozásainak áthidalása körülményeink között szabályozási feladatként fogalmazódik meg. A feladatot — amint ez az eddigi tárgyalásból kitűnik — vagy a külkereskedelmi forgalomhoz kapcsolódó adó jellegű és támogatási előírások gyakori megfelelő módosításával, vagy az import- és export-árkülönbözeti tartalékalapok működtetésével lehet célravezetően teljesíteni.

Felvetődött, de megítélésem szerint helytelen az az elgondolás, amely a külkereskedelmi árak konjunkturális ármozgásának áthidalását, csillapítását a vállalati általános tartalékalapok bevonása, igénybevétele útján kívánja rendezni. Ez az elgondolás ugyanis indokolatlanul mellőzi az árszabályozási kötöttségeket, amelyek a vállalatokat kötelezik. Továbbá: a vállalati tartalékalapban már adózott pénz van, amelynek az a rendeltetése, hogy szükség esetén a személyi jövedelmek, illetőleg vállalati eszközök kiegészítésére szolgáljon.

Kornai János:

ANTI-EQUILIBRIUM

(A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól)

A könyv a gazdasági mechanizmusnak, a gazdasági rendszerek szabályozási szférájának matematikai elméleteivel foglalkozik. Ezek az elméletek — amelyeket a szakirodalom equilibrium-elméletnek, általános egyensúlyelméletnek nevez — Walras nyomán matematikai egyenletrendszerben írják le a fogyasztók, a vállalatok, a piacok működését, a rendszer egésze egyensúlyának és optimális állapotának feltételeit. A világszerte ismert szerző polemizál ezekkel az elméletekkel, bírálja alapfeltevéseiket, vitatja kérdésfeltevéseik jogosultságát és eredményeiket. A kritikához kapcsolódva azonban számos további fontos kérdést is érint, olyanokat, mint a matematikai modellezés helye a közgazdaságtudományban; a modellalkotás ismeretelméleti és metodológiai problémái; az absztrakció és a valóság viszonya; az egyensúlyelmélettel rokon elméletek (pl. a Kantorovics-féle árnyékárelmélet, a neoliberais mechanizmuselméletek stb.) és bírálatuk.

A könyvnek kb. a harmada polemikus jellegű, más elméleteket értékelő vagy bíráló, mintegy kétharmadában a szerző saját gondolatait fejti ki a mechanizmussal kapcsolatban. Kísérletet tesz egy új, az eddiginél valóságosabb gazdasági rendszerelmélet alapjainak lerakására, fogalmi rendszerének megalkotására. Témái közé tartozik a kereslet és kínálat viszonya a piacon. A szerző ezzel kapcsolatban új fogalmakat vezet be: nyomás és szívás, piaci erőviszonyok stb. Vitába száll a nézettel, mintha kívánatos lenne a piaci egyensúly állapota; szerinte előnyösebb meghatározott nem egyensúlyi állapotok kialakítása és fenntartása. Vizsgálja a gazdaságban működő jelzőrendszereket is. Felveti a kérdést: vajon kizárólag az árak működjenek-e jelzőrendszerként vagy alkalmazandók más jelzőrendszerek is? A vállalatok viselkedését tárgyalva bírálja az egységes „vállalati érdek” elgondolását, s különösen a profitmaximálási elvet.

A könyv ugyan főképpen a matematikai közgazdasági elméletek elemzésével és kritikájával, valamint a bírált elméletek helyett javasolt új gazdasági rendszerelmélet felvázolásával foglalkozik, de mindezt főként verbálisan, nagyrészt matematikai apparátus alkalmazása nélkül végzi. Ez, valamint a világos tárgyalási mód, olvasmányos stílus a mondanivalót mindenki számára könnyen érthetővé teszi. A könyv valóban mindenkire szól, aki csak érdeklődik a közgazdaságtudomány iránt, különösképpen pedig az elméleti közgazdászokhoz, a matematikai módszerek alkalmazóihoz, az elmélettörténészekhez, a politikai gazdaságtan oktatóihoz, s a mechanizmus elmélete iránt érdeklődő szakemberekhez. Ajánlhatjuk a rokontudományok művelőinek, a szociológusoknak, a filozófusoknak, a gazdaságtörténészeknek stb. is.

437 l., kötve 84,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Szabad idő és munkamegosztás

Az emberi autonómia kiszélesítésének lehetőségére vonatkozólag Marx műveiben két koncepció körvonalai különböztethetők meg. Mindkettő külön-külön megtalálta a maga híveit a mai társadalomtudományi gondolkodásban is.

Az egyik koncepció szerint a szabadság birodalma — figyelembe véve a fennálló munkamegosztás diktálta korlátokat — a társadalmilag szükséges *munkaidőn kívül* valósítható meg. Ezért a társadalom fejlődésének legfőbb célja a szabad idő növelése és arra való felhasználása, hogy az individuum minél nagyobb mértékben magáévá tehesse a társadalom gazdagságát, s minél inkább csökkenjen az a különbség, amely az egyes individuum és a társadalom fejlettsége, illetve az utóbbi által nyújtott fejlődési lehetőségek között fennáll.

A másik koncepció szerint az alapvető feladat a munka humanizációja. Tehát *magában a társadalmilag szükséges munka szférájában* kell alapvető változtatásokat végrehajtani, mindenekelőtt a munkamegosztás által teremtett korlátok megszüntetésével és a reális társadalmi ellenőrzés megfelelő formáinak kialakításával. Ily módon lehetőséget kell teremteni minden ember számára, hogy önmagát a munka világában realizálhassa.

Tanulmányunkban nem utolsósorban azt szeretnénk bizonyítani, hogy *a szabad idő és a munka világa szorosan együvé tartozik, és ezért lehetetlen mélyreható változásokat végrehajtani az egyik szférában a másik érintetlenül hagyása mellett.*

A szabadság birodalma megvalósításának kizárólag a munkán kívüli időhöz való kötése az eddigi tapasztalatok szerint nem hoz megoldást. A „hivatalos” munka alól felszabaduló időt nem olyan tevékenységfajták foglalják el, amelyek az ember individuális fejlődését szolgálhatnák, hanem különböző okokból ezt is pénzszerzésre fordítják. Így a szabad időben végzett tevékenység különféle módon bevonódik a termelőszervezetbe, következésképpen mind a munkamegosztás, mind a fennálló munkaszervezet negatív hatásai is érintik. Az illúzióktól mentes tapasztalatok és a szociológiai kutatások egyaránt azt bizonyítják, hogy a munkán kívüli időnek egymagában vett növekedése még *nem alakítja át az emberek életmódját*, legfeljebb lehetőséget ad olyan tevékenységfajták meghosszabbítására vagy beiktatására, amelyek *az adott életmódon belül a legerősebben ható szükségletek kielégítését szolgálják.*

Az emberi autonómia megvalósításának vázolt második koncepciója

előtt sem kisebbek az akadályok. A munkamegosztás által létrehozott korlátok — közelebbről: az emberek egy életre szóló hozzákötése valamely konkrét munkakörhöz, illetve szakmához; ráadásul a választást legtöbbször a dolgozón kívül álló tényezők determinálják — továbbra is igen szűk lehetőséget szabnak az individuális fejlődés, az önmegvalósítás számára.

Ahhoz, hogy ebből a helyzetből kiutat keressünk, elemeznünk kell az említett két út buktatóit.

Ha a szabad időhöz fűződő reményekből indulunk ki, akkor az egyik legszembetűnőbb és önmagában feltétlenül pozitív tény, hogy a „hivatalos” munkán kívüli idő minden iparilag fejlett országban számottevően növekszik. Ebből könnyen arra lehetne következtetni, hogy a szabad idő hasonló arányban nő. A gyakorlatban azonban ezen országok szinte mindegyikében jelentősen *emelkedik a hivatalos munkaidőn kívül pénzszerzésre fordított idő is*.¹ Ez jelenleg elsősorban a férfiakra vonatkozólag érvényesül, mivel a nőknek a háztartási munka viszonylag nagy súlya miatt ténylegesen alig marad szabad idejük. E helyzet lényeges változását még akkor sem várhatjuk, ha a hivatalos munkaidő tovább csökken, hiszen közismert, hogy a gépesítés inkább a háztartási munkák könnyebbé válását, mintsem a rájuk fordított idő megrövidülését eredményezi (emellett a civilizációs igények növekedése újra csak időigényes)². Egyébként ez megint csak a gazdasági kényszer nyomása alatt végzett tevékenységek sorozata (ugyan nem pénzszerzés, de mindenképpen megtakarítás céljából), s rájuk is érvényes mindaz — függtelenül attól, ki végzi —, amit a kényszer jellegű munkamegosztásra vonatkozóan mondhatunk. (Ez természetesen nem áll azokra, akik az ilyen típusú tevékenységet szabadon választották.)

Igen nehéz pontosan meghatározni a munkán kívüli idő „pénzszerzésre” fordított részének nagyságát. Különböző tevékenységfajták tartoznak ide a mellékfoglalkozásoktól, túlórázástól kezdve, a háztáji és a már említett háztartási munkán keresztül olyan foglalatosságokig, amelyeknek elvégzésére az embereket megint csak elsősorban pótlólagos jövedelem szerzése, de legalábbis az anyagi megtakarítás szempontja motiválja. Az említett tényen nem változtat az sem, hogy az emberek egy része a hivatalos munkaidőn kívüli pénzkereső tevékenységével *sokszor* jobban azonosul, mint az alapfoglalkozásával, már csak azért is, mert e munkája végzésében általában nagyobb önállósággal rendelkezik.

Ha itt összefoglaló adatot nem is tudunk közölni, különböző kutatások eredményei és számos részinformáció valószínűsíti azt a feltevést, hogy a hivatalos munkaidő csökkenésével egyidejűleg nálunk is növekszik.

¹ J. Danecki lengyel szociológus nemrég megjelent könyvében (J. Danecki: Jednosc podzielnego czasu. Varsó, 1970.) jól dokumentálja ezt a tényt mind a szocialista, mind a tőkésországokra vonatkozó adatokkal. Angol munkásokra vonatkozólag részletesen igazolják e tételt F. Zweig kutatásai. (Lásd F. Zweig: The Worker in Affluent Society. London. 253. l.)

² Fourastié azt jósolja, hogy 20 év múlva Nyugaton a heti kötelező munkaórák száma 30-ra csökken, azonban a háztartási munka elvégzése a gyerekek számától függően 40–80 órát vesz majd igénybe. (J. Danecki: I. m. 272. l.)

szik a munkán kívüli időnek — a fenti széles értelemben vett — pénzszerzésre fordított része.³

Mindezek következtében nagyon leszűkül (különösen, ha az osztársadalom gazdagságának növekedését és ezáltal az individuum számára adódó lehetőségek kiszélesedését figyelembe vesszük) az az idő, amelyet Marx szavaival élve: „nem szív fel közvetlen termelő munka, hanem élvezetre, pihenőre (marad), hogy teret adjon a szabad tevékenységnek és fejlődésnek.” „... amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső cél kényszere, melyet be kell tölteni, melynek betöltése, természeti szükségyszerűség vagy társadalmi kötelesség, ahogy akarjuk.”⁴

De vajon ki vagy mi készíti az embereket arra, hogy szabad idejüket pénzszerzésre fordítsák?

Mindenekelőtt ilyen kényszerítő erőnek kell tekintenünk a „tisztas emberi élet”-hez szükséges anyagi javak biztosítását. Ez azon a fejlettségi fokon, amelyen konkrétan Magyarország ma áll, még viszonylag igen széles rétegek számára jelent problémát. Természetesen a kérdés megítélésakor figyelembe kell venni azt is, hogy a „tisztas élet” kritériumai jelentős átalakuláson mennek át.⁵ Bizonyos elemi életfeltételekhez tartozó dolgokat (például lakást, de egy sor más tartós fogyasztási cikket sem) ma az átlagos alapkeresetből nem lehet megszerezni.

Ezt csak fokozza az a tény, hogy a szabad idő iránti szükségletnél gyorsabban nő az olyan javak iránti igény, amelyeket az ipar ugyan egyre nagyobb mennyiségben termel, de az irántuk kialakult szükségletek — a nemzeti jövedelem adott szintje mellett — tömegméretekben még nem elégíthetők ki.⁶

A „szerzési vágy” növekedését olyan egyre általánosabban érvényesülő jelenségek is befolyásolják, mint a presztízsfogyasztás vagy akár a szükségletek egyszerű manipulálása (például az egyre szélesebb körű, csupán a nyereségorientáció által hajtott reklám révén).

³ Az egyik legutóbbi — a városi ipari keresők szabad idejének eltöltési módját vizsgáló — szociológiai felmérés szerint a budapesti nehézipari üzemek dolgozóinak 17, a megyei jogú városokban dolgozók 15, a járási városokban pedig a dolgozók 24 százaléka jelez túlóra-növekedést. A férfi szakmunkások 18 százalékának, a vezető állású értelmiségiek 26 százalékának van rendszeres mellékfoglalkozása, és mindkét kategóriában a dolgozók kétharmad részének van nem rendszeres mellékfoglalkozása. A képhez hozzátartozik a fizetési szabadság felhasználási módja is. A munkások számottevő része a fizetési szabadságot szintén munkával tölti el, vagy — ami megint csak nem ritka — egyszerűen nem veszi ki. (Szántó Miklós: Szabad szombat és életmódváltozások. 1971. Kézírási anyag.)

⁴ Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. Budapest, 1963. III. rész 230., 231., 232. l.

⁵ Erről a folyamatról lásd részletesebben Hegedüs András—Márkus Mária: Alternatíva-és értékviszáltság az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz.

⁶ Szántó Miklós említett vizsgálata érdekes adalékokat szolgáltat arra, hogy a különböző rétegek milyen mértékben részesítik előnyben az anyagi javak megszerzését a szabad idővel szemben.

Értékviszáltsági alternatívák foglalkozási csoportok és nemek szerint

Választott alternatívák	Segédmunkás		Szakmunkás		Értelmiség	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	válaszok száma					
Az anyagi javakért érdemes feladni a szabad időt.....	24	37	28	30	21	18
Fontosak az anyagiak, de maradjon a szabad idő is.....	66	49	63	56	70	71
A szabad idő többet ér az anyagi javaknál.....	3	11	7	13	7	11

Mind a „tisztos élet” biztosítása, mind a differenciált szükségletek vagy éppen a presztízsfogyasztás különösen erős impulzusként lépnek fel a családalapító vagy egyszerűen önállósuló fiataloknál. Náluk egyszerre merül fel *az anyagi alapok megteremtése az önálló élethez* (a lakástól kezdve a mindennapi élet használati tárgyainak megszerzésén keresztül a plusz személy — feleség vagy gyermek — eltartásáig) és a *legdinamikusabban változnak a differenciált szükségletek is.*⁷

Az ilyen igények kielégítésére való törekvés általában megszakítja, sőt visszafejleszti az ember művelődésének és kultúrálódásának azt a folyamatát is, amely mint minimum a jó értelemben felfogott iskolázatással alakul ki.

Éppen ezekben a fiatal korosztályokban tapasztalható leginkább a túlórázás, a különmunka-vállalás, emellett itt a leggyakoribb a több műszakos beosztás vagy az állandó éjszakázás elfogadása — nemritkán igénylése — is.

Bár az emberek leginkább az önállósulás, illetve a családalapítás korában kényszerülnek arra, hogy a pénzszerzésnek rendeljék alá életüket, beleértve szabad idejüket, ez más korosztályokban is kényszerítő erővel lép fel.

A különböző növekvő anyagi igények és a kielégítettségük közti különbség nemcsak az elégedetlenség forrása, hanem kétségtelenül növeli a munkabér ösztönző erejét is. Ez elvben lehetőséget adhatna egy dinamikusabb fejlődés beindítására. E lehetőség realizálását a termelés szférájában mindenekelőtt az nehezíti meg, hogy a vállalat a több vagy jobb minőségű egyéni teljesítményért csak szűk korlátok között tud nagyobb bért adni. Komolyabb anyagi előnyök ma szinte kizárólag a hierarchiában való előrelépés útján érhetők el. Ez az út pedig nemcsak szűkre méretezett (ti. csak kevés munkásból lehet például művezető), hanem torz szociális konzekvenciákhoz is vezet, mivel nem ösztönöz a munkahelyen maximális teljesítményekre, *hanem standardizált sikermodelleket* alakít ki, melyek nem adnak lehetőséget az egyéni képességek és készségek figyelembevételére. Az, aki nem tud, vagy esetleg nem akar erre az életútra lépni, szükségletei viszont (akár alap-, akár differenciáltak) több kereset megszerzésére készítetik, csak a szabad idő pénzkereső foglalkozásra való fordításával tudja őket kielégíteni.

A fentiekkel azt a kérdést igyekeztünk megválaszolni, hogy mi készíti az embereket szabad idejük pénzszerzésre fordítására. Most arra is választ kellene adnunk, hogy *milyen mechanizmusok működése révén képes a piac felvenni az így kínálkozó munkaerőt*, mégpedig — s erre később még kitérünk — előnyösebb feltételek mellett, mint amelyek a „hivatalos” munkaidőn belül érvényesek.

A szabad idő rovására jelentkező munkavállalásra mindjobban szélesedő lehetőséget ad az, hogy a társadalmi fejlettség jelenlegi fokán egyre nagyobb szakadék tátong a lakosság szolgáltatások iránti igénye és az állami vállalatok, illetve szövetkezetek ilyen célokra rendelkezésre álló kapacitása között. Emiatt állandóan növekszik a kereslet az olyan szakemberek iránt, akik hivatalos munkaidejükön kívül hajlandók a

⁷ A differenciált szükségletek fogalmáról lásd bővebben a már említett tanulmányunkat.

különböző természetű munkákat elvégezni, jóllehet a hivatalosnál magasabb áron. Így nemcsak a magánszektor bővül, hanem rohamosan növekszik a munkaidőn kívüli — legalizált (iparendélyes) és nem legalizált — munkavállalók száma is.⁸

Ahhoz azonban, hogy a lakosság ezt meg tudja fizetni, általában nem elég a hivatalos időben végzett munkáért kapott munkabér, tehát valamilyen formában többletkeresetre van szükség. Ehhez viszont — az esetek többségében — csak a szabad idő feláldozása árán lehet hozzájutni. Így sajátos *circulus vitiosus* alakul ki, *olyan folyamat kezdődik, amely a saját irracionalitását bővített méreteiben reprodukálja.*

A szolgáltatások iránti — s az állami és szövetkezeti vállalatok által ki nem elégített — kereslet felveri a munkaerő szabadpiaci árát. Az utóbbi évek során a munkaerő szabadpiaci ára gyorsabban növekedett, mint ahogy általában a bérek emelkedtek, s ma már sok szakmában több mint kétszerese a hivatalos bérszínvonalnak (a kőműves szakmában például a hivatalos bérek az elmúlt 5 év alatt mintegy 25 százalékkal növekedtek, az ilyen szakképzettséggel rendelkező munkaerő szabadpiaci ára viszont több mint kétszeresére nőtt).

Ennek a jelenségnek az okai — a szabadpiacon megvásárolható szolgáltatások már említett magasabb árszínvonala, a gyakorlatilag kisebb rezszi és adóterhek, továbbá a sokkal intenzívebb és jobban szervezett munka — viszonylag könnyen áttekinthetők, nehezebb azonban a következmények érzékelése. Közülük az egyik legfontosabb a munkaintenzitásra gyakorolt hatás. Adatszerűen nehezen bizonyítható ugyan, de logikusan feltételezhető és a mindennapi tapasztalatokkal alátámasztható, hogy *a munkaerő hivatalos és szabadpiaci ára közötti különbség komoly szerepet játszik a munkaerő hivatalos munkaidőn belüli közismerten alacsony fokú intenzitásában.* A munkafegyelem sokat emlegetett lazasága legtöbbször nem más, mint tudatos teljesítmény-visszatartás, hiszen az a munkás, aki a munkahelyén egy órára a felét kapja annak, amit ugyanennyi idő alatt szabad idejének felhasználásával elérhet, természetesen úgy reagál erre, hogy takarékoskodik munkaerejével. Már Max Weber megfogalmazta azt az igazságot, hogy „az alacsony bér nem azonos az olcsó munkával”⁹. Éppen azért nem minden béremelés vezet a munkaerő „drágulásához” és ennek olyan negatív következményeihez, mint az árszínvonal nem szabályozott növekedése.

A kép azonban még tovább bonyolódik: a munkaintenzitás alacsony foka arra kényszeríti a vállalatokat, hogy a vállalaton belül munkaerő-tartalékokat alakítsanak ki, illetve ezt növeljék, ami megint csak fokozza az egyre krónikusabbá váló munkaerőhiányt. Következésképpen az állami és a szövetkezeti vállalatok nemcsak az indokoltnál sokkal nagyobb létszámot igyekeznek állományukban tartani, hanem *maguk is fellépnek a dolgozók szabad idejének vásárlóiként.* Csak ebben az összefüggésben lehet megérteni, hogy minden korlátozó törekvés és intézkedés ellenére

⁸ Így szinte visszajára fordul az a Max Weber által megfogalmazott tendencia, amely szerint „... A gyár a szakképzett munkaerőt igen nagy mértékben a kisipar utánpótlásából toborozza, vagyis átengedi az utóbbinak a munkaerő előképzését, majd a képzés befejeztével azt elvonja onnan...” (Max Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 304. l.)

⁹ Max Weber: I. m. 322. l.

sem csökken a túlóráztatás mértéke, valamint a másod-, illetve mellékfoglalkozások aránya.

Különösen furcsa helyzet alakult ki a túlóráztatások esetében. A szakszervezetek, a munkások érdekében hivatkozva, minden erővel csökkenteni, sőt megszüntetni igyekeznek a túlóráztatást. A munkások ellenben, különösen olyan szakmákban, ahol a munkaerő szabadpiaci értékesítésére korlátozottak a lehetőségek, *csak a túlórabérrel kiegészített keresetet tekintik elfogadható jövedelemnek*.¹⁰ A vállalatok egy részében a munkások szervezeten keresztül teremtenek olyan körülményeket, amelyek mellett a túlóráztatás elkerülhetetlenné válik. Bizonyos feladatokat például csak akkor vállalnak, ha erre megfelelő túlórámennyiséget kapnak.

Különösen világosan jelentkezett a probléma az utóbbi években, amikor is a termelőszövetkezetek nem csupán azért lettek munkaerővonzási centrumokká, mert magasabb órabért tudtak fizetni, hanem mert kevésbé érintették őket a túlóra-korlátozások. Ez — a már említett okokból — különösen a fiatal munkásokra hat, és így ma már lassan több joggal beszélhetünk némely nagy gépipari vállalat, mint a jól működő termelőszövetkezetek munkásállományának előregedéséről.

A korábban leírt bűvös körbe tartozik a munkahely-változtatás szinte már állandósult magas rátája is, s ezen — ahogy a tapasztalatok is bizonyítják — aligha lehet segíteni a különböző adminisztratív rendszabályokkal.

Összegezve: a tapasztalatok azt mutatják, hogy a hivatalos munkaidő csökkentése, ha ezt egyrészt nem követi *a reálbérek jelentősebb emelkedése*, másrészt ha emellett a társadalom egyes rétegeiben nem alakul ki *tényleges szükséglet a szabad időre, csak a szabadság növekedésének illúzióját adja*. A dolgozók így vagy úgy, de voltaképpen *kényszerülnek arra, hogy a munkaerejüket szabad idejükben is áruba bocsássák*.

Nemcsak a szabad idő áruvá változtatása teszi azonban illuzórikussá azokat a reményeket, amelyek kizárólag a munkán kívüli világhoz kötik az ember önrealizációjának megvalósítását. Sok szociológiai kutatás bizonyította, hogy a konkrét munka jellege, vagyis a munkamegosztásban elfoglalt hely igen nagy mértékben meghatározza az ember egész életét s benne a szabad idő eltöltésének mikéntjét is. A munkamegosztás mai formái viszont komoly mértékben gátolják az ember autonómiájának megvalósulását magában a munka szférájában. Egyrészt a dolgozók többsége olyan részmunkát végez, amelyből *mind szakmai, mind társadalmi vonatkozásban hiányzik a teleologikus funkció*. Másrészt az emberek életre szólóan — szinte a gyerekkortól a nyugdíjazásig — *hózzáköttenek egy konkrét szakmához, nemritkán munkakörhöz*. Ez a mai termelőszervezet egyik legkonzervatívabb vonása.

Ily módon a termelőszervezet szocialista értékeknek megfelelő át-

¹⁰ Analóg jelenségre utal az angol iparról írva a már említett F. Zweig. Szerinte a megfelelő mértékű és lehetőleg reguláris túlóra egyike az állandó munkásköveteléseknek. I. m. 70–76. 1.

alakítása két fő kérdést vet fel: milyen változtatások szükségesek a munkamegosztás rendszerében; hogyan szüntethetők meg, vagy legalábbis lazíthatók az említett kötöttségek.

Anélkül, hogy lebecsülnénk az első probléma jelentőségét — némely aspektusaival egyébként egy régebbi tanulmányunkban foglalkoztunk¹¹ —, jelenlegi írásunkban a második kérdésre koncentrálnak, nem utolsósorban azért, mert ennek az előzőekben kifejtett gondolatmenet szempontjából, véleményünk szerint, kulcsjelentősége van.¹²

Az emberek szétosztását a társadalmi munkamegosztás főbb ágai között ma elsődlegesen az oktatási rendszer végzi el. Ezzel elindítja azt a folyamatot, amelynek eredményeként az emberek életre szólóan hozzáköttenek egy meghatározott munkához vagy esetleg munkahelyhez is. Az iskola nem arra készíti fel a tanulókat, hogy az életüket tudatosan formálni tudják, hanem elsősorban arra, hogy egy szűken meghatározott munkakört képesek legyenek betölteni.

Mai iskolarendszerünk lényegében már 14-éves korban három egy mástól nemcsak eltérő, hanem erősen lezárt életutat jelöl ki, konzerválva és a következő generációra is átörökítve ezzel a mai társadalmi struktúrát.

A gimnázium végzi a vezető- és értelmiségi, s bizonyos mértékig — mellékproduktumként — az alsó- és középhivatalnoki réteg utánpótlását. A szakközép- és szakmunkásképző iskolák az igen széles értelemben felfogott szakmunkásréteg újratermelését hivatottak szolgálni. Különösen sikeres tanulóikból kerülnek ki a technikai alsó- és középszintű vezetők. Végül az általános iskola elvégzése után tovább nem tanulók adják a társadalmunkban legalacsonyabb presztízzsel rendelkező segéd- és betanított munkások zömét.

Az utóbbi években a társadalmi tervezésben is érvényesülő elgondolások szerint az első (a gimnáziumot végzetek) és különösen az utolsó (a 8 általános után tovább nem tanulók) réteg szűkül, és így mind szélesebb teret kap az egyre inkább szakközépiskolában folyó szakmunkásképzés. Gyakran olvashatunk olyan véleményeket, hogy az általános műveltséget nyújtó középiskolákba — folyamatos pályairányítással — a mai-nál kevesebb, de rátermettebb tanulót kellene felvenni. Ez egyúttal biztosítaná, hogy nagyobb hányaduk tanulhatna tovább a felsőoktatási intézményekben, és így csökkenne a továbbtanulási lehetőségek korlátozott volta miatti ma igen gyakori elégedetlenség. Természetesen mindez még egyértelműbbé tenné ezen iskolatípus életút-meghatározó szerepét. Egyébként már a gyakorlatban is tapasztalható egy hasonló irányú változás. 1965-ig a gimnáziumokban érettségizettek aránya a megfelelő születési év szerinti korosztályokban rendkívül gyorsan növekedett (egy évtized alatt megkétszereződött), ellenben 1966-tól kezdve lassú csökkenés mutatkozik.

A gimnáziumi létszám tudatos csökkentése mellett továbbra is törekednek a 14. év betöltése után tovább nem tanulók számának visszaszorítására. Ennek jogi alapja a 16-éves korig terjedő általános iskolázta-

¹¹ Lásd Márkus Mária—Hegedüs András: *Közösség és individuum*. Kortárs, 1970. 12. sz.

¹² Nem foglalkozunk a jelen tanulmányban a probléma azon vetületével sem, amelyet a társadalmi viszonyok demokratizálási folyamatának szokás nevezni, s amely számunkra inkább úgy vetődik fel, mint a termelők társadalmi uralmának megteremtése.

tási kötelezettség, célja pedig az, hogy kitöltse a — normális esetben 14-éves korban végzett — 8 általános utáni két évet. Ez a törekvés megnöveli a szakmunkásképzés terjedelmét, és egyben leszűkíti a segédmunkásréteg utánpótlását. Így egyrészt nagymértékben megnőnek a segédmunkásbérek, másrészt viszont csökken, sőt nemritkán el is tűnik a szakmunkások privilegizált helyzete mind a presztizs-, mind pedig a jövedelemstruktúrában. A fizikai munkások között az utóbbi időben tapasztalható *egyre nagyobb mérvű „unifikálódást”* többek között ez is magyarázza. A szak-, betanított- és segédmunkás-hierarchiának az alkalmazási minőség alapkategóriáiként való fenntartása viszont nem számol ezzel a tendenciával.¹³

A leírtak azt mutatják, hogy témánk szempontjából különösen a *szakmunkásképzés rendszere* bír jelentőséggel. Ma talán éppen ez a réteg érzi leginkább a munkamegosztás kötöttségeit akár a magasabban képzettekkel, akár a tanulatlan munkásokkal hasonlítjuk össze helyzetüket.

Hogy ezt a problémát közelebbről tudjuk elemezni, röviden vázolni kell a technikai haladás hatására e téren kialakuló fő tendenciákat. Ez annál is inkább szükséges, mert az egész folyamat megértését gyakran nehezíti az elhamarkodott általánosítás. Gyakran ennek a több irányú fejlődési folyamatnak csak egyik vagy másik vetületét emelik ki, és technicista illúziók alapján túlértékelik a műszaki haladás várható pozitív következményeit.

Ha a mai helyzetet elemezzük, akkor a következő konkrét tendenciákat figyelhetjük meg:

a) A legjelentősebb változás — abban az értelemben, hogy a legtöbb munkást érinti — továbbra is a kézi munka géppel való felváltása. E folyamat kezdetei visszanyúlnak a gépipar kialakulásának időszakába, de a gépesítés számos területen még ma is igen aktuális feladat (például a mezőgazdaságban, a rakodómunkáknál, a mély- és magasépítőiparban stb.). A fejlődés során a kézi munkát legtöbbször nem szak-, hanem lényegében betanított munkával váltják fel, s ez nem követel tradicionális értelemben szakmunkásképzést sem.

b) Az előbbi folyamattal egyidőben tovább tart a régi tradicionális szakmák szakmai mivoltának elvesztése és a betanított jellegű munkához való közeledése. A technológiai fejlődés eredményeként ugyanis az egyes munkakörök leszűkülnek, és az ezekben végzett tevékenység nagymértékben előírhatóvá válik. Ma alig tudunk olyan hagyományos szakmát találni, amelyre ne volna érvényes az említett folyamat, és ahol éppen ezért ne merülne fel a szakmunkásképzés radikális reformjának szükségessége.

c) A műszaki fejlődés viszonylag nagy számban teremt új munkaköröket (nagyobb részük — függetlenül az alkalmazási minőség kategóriába való besorolástól — újra csak betanított munka jellegű, például automata- vagy félautomatasorok operatőrei, lyukkártya-lyukasztók stb.), de csak kisebb mértékben hív életre új szakmákat (például televíziószerelők vagy az automatizált sorok karbantartói). Az utóbbi szak-

¹³ Ennek társadalmi következményeiről lásd Fekete György: A segédmunkás-probléma című tanulmányát, *Közgazdasági Szemle*, 1971. 3. sz.

mák ugyanakkor bizonyos mértékig különböznek a tradicionálisoktól mindenekelőtt abban, hogy általában kevesebb manuális készséget, de nagyobb általános és specializált technikai ismereteket követelnek.

Szinte valamennyi szakma, illetve munkakör technikai bázisa állandóan változik, mégpedig egyes esetekben annyira, hogy gyakran rövid idő alatt a korábbiakban szükséges ismeretek elavulttá és feleslegessé válnak. Már maga ez a tény is — az előzőekben említett egalizációs folyamat mellett — indokolttá teszi azokat a véleményeket, amelyek egyrészt kétségbe vonják a szak-, betanított- és segédmunkás-kategóriák fenntartásának jogosságát, másrészt pedig ugyanezen az alapon *új szakmai képzési rendszer kialakítását javasolják.*

Magyarországon 1953-hoz képest 1965-re majdnem négyszeresére nőtt a szakmunkástanulók száma, és ez aligha indokolható a technikai fejlődés következményeivel, hiszen ez ideig Svédországban például (1958-hoz képest) a növekedés mindössze 27,6, Ausztriában 44, Olaszországban pedig 46,5 százalék volt.¹⁴ Sokkal inkább magyarázható azzal, hogy e képzési típus egyrészt látszólag lehetővé tette az általános iskola után tovább nem tanulók számának csökkentését, valamint a fiatalok munkára való nevelését. Másrészt szolgálta azt a törekvést, amely a munkamegosztás jelenlegi szintjén ki nem elégíthető aspirációk visszaszorításával meg akarja kímélni a gyerekeket — megfelelő iskolába való irányításukkal — a csalódásoktól. Mondani sem kell, hogy ez újra csak a hátrányos helyzetű fiatalokat sújtja elsősorban.

A szakmunkásképzés mai rendszerét tehát joggal lehet bírálni mind a hatékonyság szempontjából (nem felel meg a technikai fejlődés következtében megváltozott követelményeknek), mind a humanizációs értékek alapján (az embert egész életére egy szakma, illetve munkakör rabjává teszi).

Szakoktatásunk egyik legnyilvánvalóbb ellentmondása, hogy bár a konkrét munkakörök jelentős része a technikai fejlődés következtében olyan ismereteket követel, amelyeket a viszonylag magas általános műveltséggel rendelkező ember rövid idő alatt el tud sajátítani, bérpolitikai és más okokból sok betanított jellegű munkakört is szakmáskéntünk (különösen a könnyűiparban, a kereskedelemben és az élelmiszer-gazdaságban), holott velük szemben a követelmények nem változtak. (Vagy ha igen, akkor inkább az ismeretek és igényelt készségek szűkülésének irányába.) Ez a folyamat látszólag igen pozitív célokat szolgál — többek között az érintett munkakörök, illetve most már szakmák presztízsének emelését —, valójában azonban ezen hatást nemcsak hogy igen ritkán éri el (gondoljunk például a textilipar női munkaköreinek szakmáskéntítésére), hanem általában leértékeli a tényleges szakmai tudást követelő szakmunkákat is. Mindemellett a mi szempontunkból az sem elhanyagolható, hogy a több-kevesebb erőfeszítéssel megszerzett szakmunkás-bizonyítvány az embereket még inkább hozzáköti az egyes rész-munkákhoz.

Tapasztalható olyan tendencia, hogy ha valamilyen betanított munkakörben utánpótlási nehézségek vannak, ott szakmáskéntnek. Ahol pedig

¹⁴ Adatok forrása Józsa Ödön: Oktatás, szakképzés, gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 62. 1.

a szakmunkásiskolákba nincs elég jelentkező, ott emelt szintű oktatást vezetnek be. Emelt szinten folyik például a tanítás az élelmiszer-eladó szakmában, ahol pedig megfelelő általános műveltséget feltételezve a munkakör jó ellátásához szükséges ismeretek viszonylag rövid idő alatt elsajátíthatók és a hangsúlyt inkább az eladók folyamatos informálására kellene helyezni (az új árucikkek tulajdonságairól és felhasználási módjukról, az új kereskedelmi módszerekről stb.).

E folyamat mellékproduktuma: ellentét a „szakmailag képzetlenek”, de a végzett munkakörükben jártasak és azok között, akik a szakmunkás-oklevelet megszerezték ugyan, ellenben kisebb a tapasztalatuk. Az említett szakmák, illetve munkakörök jelentős részében ugyanis a kellő begyakorlottság — bizonyos adottságokkal párosulva — sokszor többet ér, mint a szakmai képzésben szerzett ismeretek.

A technikai fejlődés előzőekben jelzett tendenciái azt eredményezik, hogy bár a szakmunkásképző iskolákban viszonylag sok idő áll rendelkezésre a szakmai ismeretek és készségek elsajátítására, az oktatás nem lehet elég hatékony, mert nem tudja követni a gyakorlatot. Ezen nem segít, ha a szűk specializációval szemben a szélesebb profilú szakmák oktatását részesítjük előnyben, bár ez önmagában feltétlenül pozitív törekvés. (A tanított szakmák számát az utolsó évtizedben úgyszólván minden ország — köztük hazánk is — jelentősen csökkentette.) A szakmunkásképzésben a hangsúly így valóban áttolódik a készségek elsajátításáról az általánosabb technikai ismeretekre, többnyire azonban ez az oktatási rendszer egyik vonatkozásban sem biztosítja a megfelelő színvonalat (az elméleti tárgyakkal szemben gyakran jelentkezik ellenállás a tanulók részéről is, akiknek ilyen típusú iskolákkal szemben mások az elvárásaik). Így a célként kitűzött konvertibilitás is csak rendkívül szűk keretek között érvényesül.

A szakmunkásképző iskolák — különösen az érettségi bizonyítványt is nyújtók — nagy tehertétele, hogy igen jelentős feladatot ruháztak rájuk tanulóik általános műveltségének növelésében is. Ez éppen az életút lezárásának megakadályozását szolgálhatná, a gyakorlatban azonban olyan mély szakadék alakult ki a gimnáziumok és a szakközépiskolák által nyújtott általános műveltség színvonala között, amely teljesen formálissá teszi az utóbbiakat végzetek jogát tanulmányaik egyetemeken és főiskolákon való folytatására (ez a lehetőség csak a kivételes tehetségű egyének számára marad nyitva). Emellett érdemes megjegyezni, hogy a Munkaügyi Minisztérium 1970-ben végzett egyik vizsgálata szerint a szakközépiskolai tanulóknak csak 12,3 százaléka szeretett volna eredetileg szakmunkástanuló lenni.¹⁵

Mindehhez figyelembe kell venni azt is, hogy társadalmunk nemcsak olyan korban követeli a fiataltól a pálya megválasztását, amikor ennek autonómiája az esetek többségében teljesen illuzórikus, hanem ráadásul idealizálja is az egész életre szóló hűséget az így „választott” szakmához, illetve munkakörhöz, és ösztönzi, sőt nemritkán kényszeríti az embereket erre, az ettől eltérő magatartást pedig deviánsnak minősíti.

¹⁵ Havas Ottóné: Szakképzési kutatások I. Munkaügyi Minisztérium. 1970.

Ezzel szoros összefüggésben kifejlődött egy olyan tervezési gyakorlat, amely pontosan meghatározhatónak tekinti az egyes szakmák, sőt munkakörök várható létszámszükségletét, és ennek megfelelően alakítja ki a beiskolázási terveket. Ebből a nézőpontból a „lemorzsolódás” — éppen úgy, mint a szakmából való kilépés — negatív jelenség, s ellene adminisztratív, pszicho- és szociotechnikai módszerekkel egyaránt küzdeni kell. A lemorzsolódás azonban némely szakmákban olyan széles körű, hogy önmagában is kérdéses az említett jelenség deviáns jellege. A mezőgazdasági szakmákban a tanulók lemorzsolódása például a már említett MÜM-kutatás szerint 42,4 százalék.¹⁶ A kiképzettek kb. egyharmada — ahogy ezt a szakirodalom unos-untig hangsúlyozza — nem a szakmájában helyezkedik el. S mindemellett a fiatal szakmunkások munkahelyváltoztatási rátája is igen magas, ami sokszor nem jár ugyan szakmaváltozással, de az előbb kifejtettek alapján szintén elítélendő és adminisztratív megfékezendő jelenségnek tekintik.

Az említett tények szinte mindenki előtt ismertek, és így *a szakmai képzés válsága ma nyilvánvaló*. Ebből a felismerésből azonban nagyon sokféle megoldási javaslat születhet, és születik is.

Az idáig felmerült javaslatokban, sokféleségük ellenére is, a dolog lényegét tekintve, két fő irány különböztethető meg elsősorban aszerint, hogy *milyen kapcsolatot vélnék helyesnek az iskolai képzés és a konkrét munkamegosztás között*.

Az egyik irányzathoz tartozók úgy vélik, hogy az iskolának meghatározó szerepet kell betöltenie a tanulók társadalmi munkamegosztásban való elhelyezkedése előkészítésében. Az iskola egyik fő funkcióját abban látják, hogy készítse fel az embereket egy bizonyos munkakör vagy szakma ellátására. Lényegében tehát *a ma fennálló kereteken belül mozognak*. Az ilyen alapon megfogalmazott elképzelések lényegét a következőkben foglalhatnánk össze:

A szakmunkásképzés idejét általánosan meg kell hosszabbítani, lehetőleg úgy, hogy a szakmunkásiskolák a szakmai ismeretek nyújtása mellett lényegében középiskolai jelleget öltsenek, és lehetőleg érettségit adjanak, vagyis továbbra is szoros egységben történjen a szakmai ismeretek és az általános műveltség megszerzése.

A túlspecializált szakoktatást a szakmák további összevonásával korigálni kell, és a szakismereteket egy-egy szakmacsoporton belül konvertibilissé kell tenni.

A szakmunkásképzés különböző fokozatainak egységes rendszert kell alkotniuk, ami egy-egy szakmai csoporton belül bizonyos perspektívát ad a vertikális mobilitásra.

Az előbbi reformjavaslatok azonban továbbra is hangsúlyozzák, hogy *a szakmai képzésnek szorosan igazodnia kell a szakmai struktúra tervezett, illetve várható alakulásához, és a javaslattevők a strukturális munkanélküliség veszélyétől félve mindenképpen el akarják kerülni a túlképzést*. Összefoglalva: ezen irányzat képviselői, bár alapjában helyesen érzékelik szakképzési rendszerünk leggyengébb pontjait, s javaslatuk egy sor meggondolandó pontot tartalmaznak, mégsem tudnak

¹⁶ Havas Ottóné: I. m. 41. l.

változtatni a mai helyzeten, mivel érintetlenül hagyják ennek alapját — az ember hozzákötöttségét egy bizonyos munkakörhöz.

Ezzel szemben úgy véljük: ki lehet alakítani mind a termelőszervezetnek, mind az iskolai képzésnek egy olyan rendszerét, amely nem rögzíti az ember helyét a munkamegosztásban egy életre szólóan, hanem állandóan önmaga keresésére orientál, lehetőséget, sőt ösztönzést teremtvé arra, hogy a dolgozó *élete bármelyik stádiumában szakmát, munkakört változtasson.*

Mindehhez azonban szét kellene szakítani azt a mechanikus kapcsolatot, amely ma az iskolai képzés általános rendszere — beleértve a középiskolai jellegűvé váló szakmunkásképzést is — és a munka világa között fennáll.

Az általános műveltséget adó iskolarendszer elsődleges feladata *az embernek mint embernek* és nem mint a munkamegosztásba beépülő munkásnak a képzése, másképpen: *az ember felkészítése a társadalmi viszonyai fölötti uralomra, saját sorsa tudatos formálására.*

Ezen modell szerint tehát az *általános ismereteket* — az adott korszak gazdasági lehetőségei és meghatározott értékválasztás alapján mindenkinek nyújtható mennyiségben — olyan *egységes iskolatípusban kellene adni*, amely nemcsak deklarációkban, de *ténylegesen sem szegregál.* Ettől élesen el kell különíteni a — különböző fokú és típusú — *szakmai képzés rendszerét.* Az előbbivel ellentétben ennek valóban a *munkamegosztás valamely konkrét ágában szükséges ismereteket és készségeket kellene nyújtania.*

Az általános képzés „felfelé” való kiterjesztése nem új gondolat, bár ma általában úgy vetődik fel, mint az általános iskola 9—10 vagy több osztályosra történő meghosszabbítása. De emellett is fenn kellene tartani a gimnáziumi jellegű, vagyis alapjában egyetemre előkészítő középiskolákat, tehát változatlanul megmaradna az életutak éles elkülönítése a meghosszabbított általános iskolát és a gimnáziumot végzők között.

Véleményünk szerint célravezetőbb a gimnáziumi forma kiterjesztése s fokozatosan általánossá tétele, számolva közben azzal, hogy érdemes esetleg a kisérettségi beiktatásával a jelenlegi négy évet két fokozatra bontani. Természetesen egy ilyen jellegű reform csak akkor válik értelmessé, ha egyidejűleg biztosítani tudjuk a különböző iskolák színvonalának kiegyenlítését, pontosabban a gyenge iskolák színvonalának emelését.

Ezen elképzelés szerint az általános, mindenki számára hozzáférhető iskolatípushoz speciális iskolák kapcsolódnának. Ezek egyrészt különböző szinteken bizonyos *alapvető* szakmai ismereteket és készségeket adnának (ami a szükséges mértékben párosulhat az általános tudás emelésével), másrészt pedig *egyes szakmák, illetve munkakörök* elvégzésére képesítenének. Az előbbi iskolatípusokat mindazok számára elérhetővé kellene tenni, akik az elvégzésükhöz szükséges általános, illetve alapvető szakmai képzettséggel rendelkeznek. A nyitottság természetesen nem csupán jogi lehetőségeket jelent, hanem strukturált társadalomban a hátrányos helyzetben levők előtt álló társadalmi akadályok gyakorlati leküzdését is.

Bármennyire fontosnak is tartjuk az egyenlő start lehetőségét, általában a társadalom nyitottságát, mélyreható strukturális változások nélkül mindez a liberális illúziók szintjén marad. A strukturális változások híján fő vonalaiban újratermelődik és végső soron konzerválódik a társadalom fennálló struktúrája. Az ilyen típusú változások legfontosabb része a társadalmi uralom megteremtése a szakigazgatási hatalom felett.

E cél megvalósítása azonban az általános műveltség igen jelentős növelését követeli meg. Ezzel szemben már ma is sokan hivatkoznak arra, hogy az iskoláztatás jelenlegi szintje is túlzott igényességre nevel.

Nehéz volna tagadni, hogy az érettségizett dolgozóknak általában magasabbak a munkával szembeni elvárásaik, és ezeket a fizikai munkakörök többsége nem képes kielégíteni. Ennek azonban társadalmilag több lehet a haszna, mint a kára, elsősorban azért, mert különböző dinamikus változásokat kényszeríthet ki a munkaszervezetben belül.

A javasolt rendszer természetesen — tudatosan kívánt és vállalt — velejárója a túlképzés, mégpedig kettős értelemben is. Egyrészt a dolgozók többsége ilyen képzési rendszer mellett *nagyobb általános műveltséggel rendelkezik*, mint amilyent az általuk betöltött részmunka elvégzése közvetlenül követel. Másrészt pedig egy-egy konkrét munkakör betöltéséhez a szükségesnél vagy a társadalmi munkaszervezetben elhelyezhetőnél *több dolgozó rendelkezik megfelelő szakmai tudással*. Az így értelmezett túlképzéstől való félelem blokkolja a társadalmi gondolkodást, és egyik fő akadály a szocialista értékeket megközelítő termelőszerkezet kidolgozásának is.

Olyan korszerű munkaszervezet kialakítására gondolunk, amely adott technológiai színvonalat feltételezve az egyes munkásnak nagyobb önállóságot, felelősséget, döntési lehetőséget ad: a munkás nem utasítás formájában kapja a feladatokat, hanem meghatározott funkciót ruháznak rá. A magasabb műveltséggel és igényekkel rendelkező dolgozók sürgethetik a technológiai változások bevezetését, esetleg olyanokét is, amelyek mellett nem csupán — vagy nem elsősorban — gazdasági szempontok szólnak.

De ennél is fontosabb az, hogy a magasabb kultúrájú munkásréteg arányának növekedésével és az általános munkakultúra emelésével *volta* képpen új munkásréteg fejlődik ki, amely képes lesz reális társadalmi ellenőrzés követelésére és megvalósítására a szakigazgatási apparátusok felett, s ezzel egyidőben tagjai mint egyének is nagyobb mozgási lehetőséget kapnak.

A magas általános műveltségben kifejeződő túlképzéssel szemben ma már nemigen vetődnek fel elvi kifogások, a fenntartások elsősorban tisztán gyakorlati érvekből táplálkoznak. Elsősorban az attól való félelemből, hogy a magasabb műveltség által felébresztett és ki nem elégített aspirációk elégedetlenségi forrásként működnek. Másodsorban pedig gazdasági megfontolásokból, amelyek szerint célszerűtlennek kell tekinteni minden a társadalmi termelésben közvetlenül fel nem használható oktatási ráfordítást.

Más a helyzet, ha a túlképzés másik formájáról beszélünk, arról, hogy egy-egy szakmát többen sajátítanak el, mint ahány emberre éppen szükség van. Az előbbi aggodalmak — elégedetlenség, pazarlás — itt kiegészülnek két igen fontosnak tetsző politikai, illetve ideológiai érv-

vel: a strukturális munkanélküliségtől és a tervszerűtlenségtől való félelemmel. Hiszen ez valóban tagadása az olyan rendszernek, amely összhangot kíván teremteni a termelőszervezet és az iskoláztatási rendszer között, pontosan meghatározva a különböző szakmák és munkakörök arányát.

Feltételezve azonban egy valóban nyitott társadalmat, az egyes szakmákban és munkakörökben való túlképzés nemcsak elengedhetetlen feltétele annak, hogy az emberek autonómiája a munkamegosztásban kiszélesedjék, hanem egyben szükséges a *dinamikus struktúraváltoztathoz* és ahhoz, hogy a különböző munkakörökbe az arra legmegfelelőbb emberek kerüljenek. Más szóval csak így alakíthatunk ki olyan helyzetet, amikor az egyes emberek is választhatnak a sokféle szakma, munkakör és munkahely között; de ugyanakkor a szervezetnek is módja lesz a jelentkezők közötti választásra. Ez utóbbi már önmagában is fokozza a munkaintenzitást a hivatalos munkaidőn belül. Mindez végső soron elősegítené, hogy a munkán kívüli idő számottevő része valóban szabad idővé válhasson, és megszűnjék a tanulmányunk első részében vázolt helyzet: a dolgozó a hivatalos munkaidőben alacsony bérért, alacsony intenzitással végzi munkáját, s a munkán kívüli időben szerzett bérrel növeli meg jövedelmét. A túlképzés előbbi formája ösztönözné az embert az önállóbb szakma-, illetve munkakörválasztásra, a szabad idő értelmesebb kihasználására, önkifejlesztésre, önmegvalósításra.

Véleményünk szerint éppen ezen az alapon kapcsolódnak össze a termelőszervezetben végrehajtásra váró változások a szabad idő problémájával, továbbá a szakmai és általános képzési rendszerrel mint az ember felkészítésével arra, hogy életének mindkét szférájában szabadabban mozogjon, megnövelve saját autonómiáját és realizálva emberi mivoltát.

N. I. Scsedrin:

A GAZDASÁGI KIBERNETIKA ALAPJAI
(Vállalati gazdálkodás sorozat)

A kibernetika a modern kor tudománya. A könyvben a gazdasági objektumok irányításának új szemléleti alapjaival, az irányítás, a visszacsatolás, az információ sajátosságaival ismerkedhetünk meg.

Scsedrin népszerűen, nem elvont elméletként tárgyalja a kibernetikát. A gyakorlat hatását sokrétű kísérletek bemutatásával elemzi. Érdeme — egyebek között —, hogy azokat az alapfogalmakat tisztázza, amelyeknek a különböző értelmezése gátolja a számítógépek elterjedését és hatékony felhasználását. Az irányítási tevékenység meghatározza a gazdasági információ gyűjtését és feldolgozását, felhasználását, ami viszont visszahat az irányítási eljárások és a korszerű számítástechnika alkalmazására. Így a szerző zart rendszerként ismerteti a gazdasági kibernetika alapjait.

117 l., fűzve 13,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A. VIKENTYEV:

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének aránya a szovjet iparban

A Szovjetunió kilencedik ötéves népgazdaság-fejlesztési tervének egyik jellemző sajátossága, hogy a fogyasztási cikkek termelését az iparban („B” szektor) gyorsabban kívánja fejleszteni, mint ahogyan a termelési eszközök termelése növekszik („A” szektor). Az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei szerint a „B” szektor termelését 1971—1975 között 44—48 százalékkal, az „A” szektorét pedig 41—45 százalékkal kell fokozni.

Az „A” és a „B” szektor termelésének növekedési üteme között hasonló arány másodízben fordul elő a szovjet távlati tervezés történetében (a folyó, rövid távú tervezésben ez gyakoribb eset volt). A XVII. pártkongresszuson (1934-ben) elfogadott második ötéves (1933—1937) terv a „B” szektorban az „A” szektorénál gyorsabb növekedési ütemet ír elő. Eszerint a „B” szektorban 18,5 százalékos, az „A” szektorban 14,5 százalékos átlagos évi növekedési ütemet kellett elérni.¹

Igaz, az „A” és a „B” szektor fejlődési ütemének tényleges aránya más volt, mint amit a tervben előirányoztak. Az „A” szektor valóságos növekedési üteme a második ötéves terv idején gyorsabb volt, mint a „B”-é. Ez azonban nem azért történt így, mintha a második ötéves tervet ebben a tekintetben hibásan tervezték volna meg. Az ok másutt volt található. Fokozódott annak a veszélye, hogy fegyveres agresszió éri a Szovjetuniót, és emiatt pótlólagos erőfeszítéseket kellett tenni a hadiipar fejlesztésének gyorsítására. Ez pedig szükségessé tette az erőforrások átcsoportosítását az „A” szektor javára.

A háború utáni időszakban egészen a kilencedik ötéves terv irányelveinek elfogadásáig a szovjet távlati tervezés abból a tételből indult ki, hogy az „A” szektornak gyorsabban kell fejlődnie, mint a „B”-nek. Némely években azonban a „B” szektor termelésének tényleges növekedési üteme egyenlő volt az „A” szektoréval, sőt meg is haladta azt. Így például 1937-ben a „B” szektor termelése 15, az „A” szektoré 9, 1953-ban mindkét szektor termelése 12 százalékkal emelkedett.²

A kilencedik ötéves terv elfogadását megelőzően az utóbbi időben a folyó, rövid távú szovjet tervezés az éves tervekben bizonyos előnyt adott a „B” szektornak. Ez történt például az 1970. évi tervben, és a terv-

¹ Vtoroj pjatyiletnyij plan razvityija narodnovo hozjajsztva SZSZSZR (A Szovjetunió második ötéves népgazdaságfejlesztési terve). Moszkva, 1934. Goszpolitizdat, I. kötet, 43. l.

² Promislenoszty SZSZSZR. Sztatyisztyicseszki szbornyik (A Szovjetunió ipara. Statisztikai adatgyűjtemény) 1964, 36. l.

előirányzatok meg is valósultak. 1970-ben a „B” szektor termelése 8,5 százalékkal, az „A” szektoré pedig 8,2 százalékkal nőtt.³

Mindezen tények alapján a marxista-leninista politikai gazdaságtan fényében meg kellett vizsgálni az „A” és „B” szektor fejlődése közötti arányt, különösen pedig azt a tanítást, amely szerint törvényszerű, hogy a termelési eszközök termelése gyorsabban növekszik. Egy folyóiratcikk keretében természetesen csak az ezzel kapcsolatos leglényegesebb problémákkal foglalkozhatunk.

Elsősorban hangsúlyoznunk kell: amikor a kilencedik ötéves terv gyorsabb fejlődést ír elő a „B” szektorban, ez semmi esetre sem jelenti, hogy az SZKP kisebb figyelmet fordít a nehézipar fejlődésére, valamint azt sem, hogy „hatályát veszítette” a termelőeszközök termelésének elsődlegességéről szóló törvény. Az SZKP Központi Bizottságának a XXIV. kongresszuson L. I. Brezsnyev által beterjesztett beszámolója hangoztatta: a „B” szektor növekedésének bizonyos gyorsulása a kilencedik ötéves terv szerint nem változtat azon az általános törekvésünkön, amely a termelési eszközök termelésének gyorsított fejlesztésére irányul; az ország gazdasági hatalmának, a népjólét további növekedésének alapja a nehézipar; a nehézipar gyors fejlődési üteme a jelenlegi viszonyok között is megtartja jelentőségét.

A termelési eszközök termelésének gyorsabb növekedését kimondó törvénnyel kapcsolatban alá kell húzni, hogy a gépi termelés viszonyai között ez a bővített újratermelés általános törvénye. Mint objektív gazdasági törvény nem „naptári módon” érvényesül, nem úgy, hogy az egyik időszakban hatályban van, a másikban pedig hatályát veszti. Ez a törvény mindig érvényes, azonban mennyiségi kifejezése, más szóval a társadalmi termelés I. és II. osztályának fejlődési üteme közötti arány persze változhat.

E bizonyára meglehetősen bonyolult kérdés jobb megértéséhez mindig figyelembe kell venni, hogy általában a társadalmi termelés I. és II. osztályai, „A” és a „B” szektor termelésének fejlődési üteme valamely rövid időszakban csak feltételesen mérhető, s ez a mérés nem fejezi ki az újratermelés összes törvényszerűségeit.

Vegyük például az 1953. évet, amikor az „A” és a „B” szektorban egyaránt 12 százalékos volt a növekedés. Mit jelent tulajdonképp ez a 12 százalék? Ez a mutató, mint magától értetődik, a Szovjetunió iparának 1953. évi fejlődését csak a megelőző 1952. évvel köti össze. De hiszen akár csak bármely más évben, 1953-ban sem csupán az előző évvel volt összefüggésben az ipari termelés fejlődése, hanem szükségképpen kapcsolatban állt egy olyan hosszabb időszakkal, amelyben egy év vagy akár öt év sem jelent többet egy alkotóelemnél. Ezért tehát, ha van is értelme annak, hogy a társadalmi termelés osztályainak fejlődési ütemét mérjük, ez a mérés nem ad és nem adhat teljes képet a népgazdaság növekedéséről. A rövid időszakban végbement fejlődés ütemének mérését okvetlenül ki kell egészíteni a hosszabb időszakon át mutatkozó ütem számbavételével. Ez lényegesen megváltoztatja a képet.

Vegyük megint 1953-at. Ha az „A” és a „B” szektor termelésének növekedési ütemét 1950-hez viszonyítva számítjuk, a termelés növeke-

³ Pravda, 1971. február 4. A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának közleménye az 1970. évi terv teljesítéséről.

dése az „A” szektorban 46, a „B” szektorban 44 százalék. Ha 1940-et vesszük bázisévnek, akkor a termelésnövekedés indexe az „A” szektorban 1953-ban 299, a „B”-ben 177 százalék. Ha pedig a bázisév 1928, akkor a következő növekedési indexeket kapjuk: az „A” szektorban 2992, a „B” szektorban 736 százalék.⁴

Kitűnik tehát, hogy azokban az időszakokban, amikor a „B” szektor — vagy az egész II. osztály — növekedési üteme megelőzi az „A” szektor — illetve az egész I. osztály — növekedési ütemét, a termelési eszközök termelésének elsődlegességére vonatkozó törvény nem „mosódik el”, hanem teljes egészében megtartja jelentőségét. A II. osztály termelésének gyorsabb növekedését mutató időszakok egy hosszabb ideig tartó általános újratermelési ciklusba tartoznak, ebben pedig az I. osztály gyorsabb növekedési üteme a törvényszerű.

A következő fontos probléma ebben az összefüggésben az, hogy az „A” és a „B” szektor nem fedti az I. és a II. osztály fogalmát (termelési eszközök, illetve fogyasztási cikkek termelése). Az I. és II. osztály nem ágazati, hanem népgazdasági jelentőségű fogalmak. Az I. osztályba az „A” szektor termelésén túl a mezőgazdaságban és az építőiparban előállított termelési eszközök is beletartoznak (ipari nyersanyagok, vetőmagvak, takarmány stb., illetve termelési állóalpok). Az I. osztályba tartozik a teherszállítás teljesítményének egy része, a termelési eszközök szállítása is. A II. osztályba tartozik a „B” szektor termelése, a közvetlenül személyes fogyasztásra kerülő mezőgazdasági termelés (hús, tej, zöldség stb.), valamint a nem termelési rendeltetésű építkezések (lakóházak, iskolák, színházak, sporttelepek stb.). A II. osztályba tartozik a teherszállításnak az a része, amely a közszükségleti cikkek forgalmával kapcsolatos.

A termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvény tehát nem csupán az „A” és „B” szektor fejlődésének arányára, hanem az I. és II. egész termelésére vonatkozik. Az is lehetséges tehát, hogy az „A” és „B” szektor termelésének növekedési üteme közötti arány nem esik egybe a társadalmi termelés I. és II. osztályainak fejlődési üteme közötti aránnyal. Ez a helyzet a kilencedik ötéves terv esetében is. Amíg a „B” szektor 1971—1975-re előirányzott fejlődése gyorsabb, mint az „A” szektoré, addig az I. osztály egészében véve gyorsabban növekszik majd a II. osztálynál. A Szovjetunió népgazdasági tervezése tehát a jelen ötéves tervben is — mint mindig — a szocializmus gazdasági törvényeinek egész rendszeréből indul ki, beleértve ezekben persze a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvényt is.

Felvetődik azonban a kérdés: elképzelhető-e, hogy mondjuk az öt-éves terv időszakára az egész II. osztály gyorsabb fejlődését tervezzük, és a növekedés ténylegesen is gyorsabb legyen, mint az I. osztályé. A kérdésre egészében véve igennel válaszolhatunk, de feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a társadalmi termelés még ebben az esetben is csak a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességét kimondó törvény szerint mehet végbe, e törvényt hosszabb időszakra vonatkoztatva.

Amint már megjegyeztük, a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvény a gépi technika körülményei között a bővített újratermelés általános törvénye, s nem szolgálhat álta-

⁴ Promislennoszty SZSZSZR. Sztatyisztyicseszkiy szbornyik, 34—35. 1.

lános kulcsként az I. és a II. osztály, az „A” és „B” szektor konkrét növekedési arányainak tervezéséhez az egyes ötéves tervekben, még kevésbé az egyes években.

Annak megtervezése tehát, hogy milyen ütemben fejlődjenek a társadalmi termelés al csoportjai, rendkívül bonyolult feladat. A tervidőszakra vonatkozólag ezt az ütemet nem valakinek a szubjektív kívánságára állapítják meg, hanem a szakemberek roppant mennyiségű, fáradtságos mérlegszámításainak, valamennyi népgazdasági ágazat és alágazat termelési lehetőségei elemzésének eredményeként; vizsgálva a lakosság jövedelmeinek dinamikáját és egybevetve ezt a jövedelmek anyagi fedezetével, azaz az áruforgalom és a lakosságnak pénzért nyújtott szolgáltatások volumenének növekedésével stb. Az utóbbi években pedig mind nagyobb szerepet játszik e probléma külső aspektusa is, a KGST-országok népgazdasági terveinek összehangolása, a szocialista gazdasági integráció fejlődése.

Mindemellett az ipar „A” és „B” szektora optimális fejlődési arányainak meghatározása, bár ez a társadalmi termelés osztályai fejlődési arányaira vonatkozó tervezésnek képezi részét, a népgazdasági tervezés legfontosabb, sőt bizonyos mértékig önálló problémája. Ezt legalábbis két körülmény magyarázza.

Először: a társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem túlnyomó részét az ipar állítja elő. 1969-ben a Szovjetunió társadalmi összterméke 587 milliárd rubelt tett ki (folyó évi árakon), ebből az iparra 381 milliárd rubel jutott.⁵

Másodszor: az anyagi termelés egyéb ágazatai egyre szorosabban kapcsolódnak az iparhoz akár azáltal, hogy termelőeszközöket kapnak tőle, akár azáltal, hogy nyersanyagot szállítanak neki. Így a mezőgazdaság termeléséből a „B” szektor ágazataiban 1959-ben 39,6 százalék, 1966-ban pedig 43,9 százalék került ipari feldolgozásra.

Az „A” és „B” szektor fejlődési arányának ebből a meghatározó jelentőségű problémájából kiindulva, a Szovjetunió népgazdasági terveiben csak a társadalmi össztermék e része tekintetében szabnak meg feladatokat. Az I. és a II. osztály növekedési ütemének arányát a népgazdasági tervek egyelőre nem határozzák meg, bár meglehet, hogy a jövőben erre is sor kerül.

A szovjet iparon belüli „A” és „B” szektor fejlődési arányának tervezésére természetesen hatással voltak a szovjet népgazdaság fejlődésének történelmi sajátosságai, mindazok a nagy nehézségek, amelyek a világ első szocialista államának osztályrészéül jutottak, a háborúk és különösen a hitlerista megszállók okozta pusztítások stb. Ennek következtében hosszabb időszakon át objektíve szükséges volt, hogy az „A” szektor növekedési üteme jelentősen megelőzze a „B” szektorét. A Szovjetunió Kommunista Pártja — a szocializmus építéséről szóló lenini tanítást követve — szigorúan és következetesen megvalósította a nehézipar elsődleges fejlesztését. Ez egyértelműen helyes volt. Lehetővé tette, hogy történelmileg igen rövid idő alatt felszámoljuk a forradalom előtti Oroszországtól örökölt technikai-gazdasági elmaradottságot és a Szovjetuniót a világ legfejlettebb ipari államai közé juttassuk. Az ipari termelés volu-

⁵ Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1969 godu. Sztatyisztyicseszki jzsegodnyik. (A Szovjetunió népgazdasága 1969-ben. Statisztikai évkönyv) 44. l.

mene tekintetében a Szovjetunió már a második ötéves terv eredményeképpen (1933—1937) az első helyre került Európában és a másodikra (az Egyesült Államok után) világviszonylatban. A nehézipar elsődleges fejlesztése lehetővé tette, hogy megvédjük a szocialista forradalom vívmányait, az ország felkészüljön az agresszor visszaverésére és szétverje a hitlerista hódítókat. A háború utáni időszakban a nehézipar elsődleges fejlesztése alapvető feltétele volt a népgazdaság helyreállításának, annak, hogy a Szovjetunió elérje és jelentősen túl is szárnyalja a szocialista gazdaság háború előtti fejlettségét.

Az SZKP és a szovjet kormány sohasem tekintette a nehézipar fejlesztését öncélnak. A párt és a kormány gazdaságpolitikája — és ennek megfelelően a népgazdasági tervezés — mindig a szocialista termelés legfőbb céljából indult ki: maximálisan ki kell elégíteni a dolgozók állandóan növekvő szükségleteit. A szocializmus e nagy és humánus célja alapján a szovjet népgazdasági tervezés a fejlődés minden szakaszában az adott körülmények között maximálisan lehetséges mennyiségben irányzott elő eszközöket az életszínvonal emelésére. Az objektív feltételek — elsősorban az átélt nehézségek — időnként persze korlátozták a lehetőségeket ebben a tekintetben. Azonban a tervezés fő célja a Szovjetunióban mindig a nép életszínvonalának emelése volt, a terv minden létesítményét mindig ennek a feladatnak rendelték alá. Így az ipar „A” és „B” szektorának fejlesztésére szolgáló terveket is. Amikor az erőket és eszközöket az „A” szektor gyorsított fejlesztésére összpontosítottuk, az SZKP és a szovjet kormány akkor is minden objektíve lehetséges intézkedést megtett, hogy a „B” szektorban meggyorsítsa a termelés fejlődését. Ennek egyik példája a második ötéves terv, amelyről már szóltunk.

Tudományosan és gyakorlati szempontból igen érdekes elemezni, hogyan alakult az „A” és a „B” szektor közötti arány a szovjet népgazdaság fejlődésének hosszabb időszaka során. Mi azonban itt persze csak igen röviden foglalkozhatunk ezzel a problémával.⁶

Az 1. sz. táblázat adatai az „A” és a „B” szektor termelésének növekedési arányait mutatják a háború előtti időszakban.⁷

1. sz. táblázat

Az „A” és „B” szektor termelésnövekedési üteme 1928—1940 között

Szektorok	Első ötéves terv (1932 az 1928. évi százalékában)	Második ötéves terv (1937 az 1932. évi százalékában)	A harmadik ötéves terv három, háború előtti éve (1940 az 1937. évi százalékában)
„A”	273	239	153
„B”	156	199	133

Amint az adatokból látható, az „A” és a „B” szektor növekedési üteme között az első ötéves terv éveiben volt a legnagyobb az eltérés. A második ötéves tervben az „A” és a „B” szektor növekedési üteme lényegesen közelebb került egymáshoz, ha nem is sikerült tartani az eredetileg tervezett ütemet. A második ötéves tervvel új folyamat kezdő-

⁶ Ezt a problémát részletesen tárgyalja A. Vikentyev és B. Mirosnyicsenko könyve: *Proizvodstvo i potreblenije v sztranaš SZEV. (Termelés és fogyasztás a KGST-országokban.)* Moszkva, 1969.

⁷ *Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR. Sztatyisztjicseskij szbornyik. 1956. Moszkva, 48. 1.*

dött a Szovjetunió népgazdaságában: az iparon belül közeledni kezdett egymáshoz a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésnövekedésének üteme.

E folyamat lényege az volt, hogy a „B” szektor fejlődési üteme közeledett az „A” szektoréhoz. A „B” szektornak a fejlődése viszont azon az alapon gyorsult meg, hogy a fogyasztási cikkek előállító üzemeket fokozott mértékben látták el új technikával. Más szóval, az „A” szektor többé nem főképpen önmaga számára termelt, mint az első ötéves terv idején szükségképpen történt, és megerősítette a „B” szektorral fennálló termelési kapcsolatait. Ez a folyamat épp csak megkezdődött a második ötéves tervben. Ennélfogva az objektív körülmények — különösen a honvédő háború után — ideiglenesen visszatartották kibontakozását. A szocializmus magasán fejlett szakaszában, a kommunista építés kibontakozásának időszakában a Szovjetunióban minden korábbinál kedvezőbb feltételek álltak elő az „A” és a „B” szektor közti arány optimálissá tételéhez.

Az SZKP XXIII. kongresszusa azt a feladatot tűzte ki, hogy közelebb kell hozni egymáshoz a termelési eszközök és fogyasztási cikkek termelésének növekedési ütemét. Ebből kiindulva szabták meg a nyolcadik ötéves terv (1966—1970) ipari termelésének fejlesztési előirányzatait. E feladat megvalósítása képezte a következő, kilencedik ötéves terv azon céljának alapját, hogy a „B” szektor fejlődése előzze meg az „A” szektorét.

A 2. sz. táblázatban adatokat mutatunk be arról, hogyan alakult az „A” és a „B” szektor fejlődési ütemének aránya az utóbbi évtizedben, a kilencedik ötéves terv előtt, tehát a hetedik és a nyolcadik ötéves terv esztendeiben.

2. sz. táblázat

A termelés növekedésének átlagos évi üteme 1961—1970 között

Tervidőszak	Szektorok	
	„A”	„B”
Hetedik ötéves terv (1961—1965)	9,6	6,3
Nyolcadik ötéves terv (1966—1970)	8,6	8,3

A hetedik ötéves tervben a „B” szektor termelésének évi átlagos növekedési üteme mintegy harmadával maradt el az „A” szektorétól. A nyolcadik ötéves terv folyamán e mutatók gyakorlatilag kiegyenlődtek. Az „A” szektor fejlődésének az üteme a nyolcadik ötéves terv idején a XXIII. kongresszus irányelveiben megszabott szinten volt (évi átlagban 8,3—8,7 százalék), a „B” szektor növekedési üteme pedig meghaladta ezt az előirányzatot (évente átlag 7,4—7,9 százalék).

Az elmondottak azt mutatják, hogy azok az arányok, amelyeket az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei szabtak meg az „A” és a „B” szektor 1971—1975. évi fejlesztésére, nem az égből hulltak le. A szovjet ipar és a szovjet népgazdaság egész megelőző fejlődése készítette elő őket.

A fő szerepet ebben a Szovjetunió magas ipari színvonala, meredeken emelkedő technikai potenciálja és olyan termelési eszközökből álló

hatalmas erőforrások felhalmozódása játszotta, amelyek műszaki-gazdasági mutatói már összehasonlíthatatlanul magasabbak voltak, mint bármikor azelőtt. Íme néhány adat a 3. sz. táblázatban a fontosabb termelési eszközök termelésének az utóbbi 10 évben bekövetkezett növekedéséről.

3. sz. táblázat

Néhány fontosabb termelési eszköz termelésének alakulása

Termék	Mértékegység	1960	1970
Villamos energia	milliárd kilowattóra	292,3	740
Kőolaj	millió tonna	147,9	353
Földgáz	milliárd m ³	47,2	200
Acél	millió tonna	65,3	116
Hengerelt áruk összesen.....	millió tonna	51,0	92,4
Műanyagok és műgyanták.....	ezer tonna	311,6	1672
Műszálak	ezer tonna	211,2	623
Turbinák	millió kilowatt	9,2	16,2
Kőolajipari berendezések.....	millió kilowatt	93,0	126
Tehergépkocsik	ezer darab	362,0	525
Traktorok	ezer darab	238,5	459

A Szovjetunió népgazdaságának minden ágában gyors ütemben növekedtek a termelőkapacitások. Néhány összehasonlítás különösen jól szemlélteti ezt. A hetedik ötéves tervben (1961—1965) évente átlag 9,6 millió kilowatt új kapacitást helyeztek üzembe az erőművekben. 1970-ben ez a mutató elérte a 12,2 millió kilowattot. A szénbányászat kapacitása a hetedik ötéves terv éveiben átlag 16 millió tonnával emelkedett, 1970-ben 28,8 millió tonnával. A hengerelt árukban a megfelelő mutatók 1,8 és 4,9 millió tonna, a vasércbányászatban 26 és 39 millió tonna, a műszáltermelésben 44 és 53 ezer tonna stb.

Nagy eredményeket értek el a Szovjetunióban az új technika bevezetésében és ennek alapján a termelés gépesítésében és automatizálásában. Jól szemléltetik ezt a nyolcadik ötéves terv utolsó évében és az 1970-ben elért eredmények. Csupán 1970-ben mintegy 3000 új gépet, berendezést és készüléket, valamint körülbelül ezer új műszert szerkesztettek. Ugyanezen idő alatt mintegy 1500 fajta új, kiváló műszaki-gazdasági mutatókkal rendelkező termék sorozatgyártását kezdték meg. Egyidejűleg megszüntették néhány száz fajta elavult konstrukció és modell gyártását. Nagy arányokat öltöttek 1970-ben a korszerű, elektronikus számítótechnika felhasználásával működő automatikus irányítórendszerek kidolgozásával kapcsolatos munkák.

A fejlődés üteme tekintetében az egész nehézipar és fontosabb ágazatai éveken át megelőzték a „B” szektor ágazatait. Ez a következő adatokból látható:⁸ 1969-ben — 1940-hez képest — az üzemanyagipar termelése 598, a vas- és acélkohászaté 881, a vegy- és kőolaj-feldolgozó iparé 2392, a gép- és fémfeldolgozó iparé 2546, a könnyűiparé 446, az élelmiszeriparé pedig 402 százalék volt.

⁸ Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1969 godu. 146. 1. Szem előtt kell tartani, hogy a termelés egy része valamennyi említett iparágban az „A” szektorhoz, más része pedig a „B” szektorhoz tartozik. A probléma globális vizsgálata esetén azonban ettől eltekinthetünk és az iparágakat termelésük felhasználásának túlnyomó jellege szerint minősíthetjük.

Az „A” szektor termelésének a „B”-ét határozottan megelőző növekedési üteme nagy szerkezeti eltolódásokat eredményezett az ipari termelésben a termelési eszközök termelésének javára. Az erre vonatkozó adatokat mutatja a 4. sz. táblázat.

4. sz. táblázat

Az „A” és „B” szektor aránya az ipari
összes termelésben (százalék)

Év	„A”	„B”
1940	61,2	38,8
1960	72,5	27,5
1965	74,1	25,9
1969	73,8	26,2

Az „A” szektor arányának némi csökkenését 1969-ben, az ipari termelés egész volumenében az 1965. évihez képest az magyarázza, hogy — mint már mondtuk — a kilencedik ötéves terv megkezdése előtti legutolsó években a „B” szektor növekedési üteme valamivel gyorsabb volt, mint az „A” szektoré. Így volt ez 1968-ban, 1969-ben és 1970-ben. Egészében véve azonban az „A” szektor — amint az adatok világosan tanúsítják — határozott túlsúlyban van a Szovjetunió teljes ipari termelésében.

Hangsúlyozni kell, hogy az igen magas gépi színvonalon alapuló modern termelésben elvileg törvényszerű az „A” és a „B” szektor között olyan arány, amelyben az első csoport lényeges túlsúlyt élvez volumene tekintetében. Ellenkező esetben, minden egyébtől eltekintve, lehetetlen volna magának a „B” szektornak a gyors fejlődése is, mert ez utóbbi műszaki felszerelését — mint az egész népgazdaságét is — csak az „A” szektor biztosíthatja. A mennyiségi arányok azonban mind a növekedési ütemnél, mind az össztermelés megoszlása tekintetében a „B” szektor gyorsabb növekedési üteme javára változhatnak.

Gazdasági fejlődése során a Szovjetunió most épp ilyen mezsgyéhez ért. A XXIV. kongresszus elé terjesztett beszámolójában az SZKP Központi Bizottsága hangoztatta: a felhalmozott termelőpotenciál a Központi Bizottság véleménye szerint lehetővé teszi, hogy az új ötéves tervben bizonyos előnyt biztosítsunk a „B” szektor növekedésének, s így megvalósítsuk a dolgozók jólétének tervezett fokozását.

Ahhoz, hogy a „B” szektorban az „A”-énál gyorsabb növekedési ütemet irányozzanak elő a kilencedik ötéves tervben, a legfontosabb anyagi alap — a Szovjetunió termelési potenciálja gigantikus növekedése mellett — az volt, hogy megtakarításokat érjünk el a termelési eszközök felhasználásában mind a gépek és berendezések, mind az anyagok és nyersanyagok vonatkozásában. Ebben jut kifejezésre a műszaki-tudományos forradalom egyik legfontosabb eredménye.

Röviden szólva, ez a folyamat korszerűbb anyag- és nyersanyagfajták termelésében, termelékenyebb gépek, berendezések, műszerek előállításában stb. fejeződik ki. Ennek köszönhetően a termelési eszközök minden fajtája nagyobb intenzitással működik, mint korábban, és így kisebb eszközráfordítással nagyobb eredményeket érhetünk el; gyors-

san emelkedik a társadalmi termelés hatékonysága, növekszik a társadalmi munka termelékenységé. Az anyagi termelés fejlődésének ezek a progresszív folyamatai különösen az alapok gyorsabb megtérülésében és a termelés anyagigényességének csökkenésében jutnak koncentráltan kifejezésre.

Az említett folyamatok természetesen mind az „A”, mind a „B” szektor ágazataiban végbemennek. Mindamellettt azért nyújtanak módot a „B” szektor gyorsabb növekedésére, mert az erőforrások bizonyos átcsoportosítását teszik lehetővé a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok javára. Ez az átcsoportosítási folyamat azért lehetséges, mert csökken az „A” szektor önmaga által felhasznált termelőeszközök iránti szükséglete. Az „A” szektorban és az egész népgazdaságban felhasznált termelési eszközök minden egysége, az energikusan kibontakozó műszaki-tudományos forradalom körülményei között jóval nagyobb intenzitással hat, mint azelőtt. Ez lecsökkenti azt, amit termelési eszköz-fellevőképességnek nevezhetnénk, lehetővé teszi, hogy a társadalom a nyersanyagok, anyagok, gépek, berendezések, műszerek kisebb fajlagos felhasználásával fokozza az anyagi javak termelését. Az így felszabaduló erőforrásokat a társadalom a fogyasztási cikkek termelésének bővítésére fordíthatja.

Világítsuk meg ezt néhány adattal.

A társadalmi termelés anyagigényességének a kilencedik ötéves tervben előirányzott csökkentése azt jelenti, hogy az 1971—1975. években több mint húsz milliárd rubel értékű anyagi ráfordítást takarítanak meg. A nyersanyag- és anyagfelhasználás csökkentésével az ötéves terv végére mintegy 10 millió tonna vas és acél hengerelt áru megtakarítására nyílik lehetőség az iparban, az építőiparban és a szállításban. Ez a magnitogorszki kohászati kombinát évi termelésével egyenlő. A szakemberek számításai szerint a kilencedik ötéves tervben a széntermelés volumenét 70 millió tonnával, a villamosenergia-termelést 50 milliárd kilowattórával, a fakitermelést 40 millió köbméterrel magasabb értékben kellene előirányozni, mint ahogyan az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei megszabták, ha a nyersanyag-, üzemanyag-, villamosenergia- és anyagfelhasználási normákat még 1975-ben is az 1970. évi szinten tartanák. Könnyű elképzelni, milyen jelentős eszközöket kellene a kilencedik ötéves tervben még kiegészítőleg az „A” szektor fejlesztésére fordítani, ha a tudományos és műszaki haladás nem nyújtana módot ilyen megtakarításra a termelőeszközökkel való gazdálkodásban.

A termelési eszközökkel való gazdálkodás fontos tartalékát képezi minőségük, megbízhatóságuk, élettartamuk fokozása. A hengerelt vas és acél minőségének javítása és gazdaságos fajtái termelésének bővítése például évente körülbelül 8 millió tonna hengereltáru-többletnek felel meg.

A termelési eszközökkel való takarékoskodás irányában hatnak a feldolgozó ipar gyorsabb fejlődése javára előirányzott szerkezeti eltolódások is. A Szovjetunió ipari termelésének évi átlagos növekedése a kilencedik ötéves tervben 8 százalék, ezen belül a bányászaté 4,4, a feldolgozó iparoké 8,3 százalék. A feldolgozó iparon belül a leggyorsabban a vegyipar (évi átlagban 11,4 százalékkal) és a gépgyártás (11,1 százalékkal) fejlődik majd. Így tehát az ipari termelés teljes volumenén belül csökken a tőkeigényesebb nyersanyagtermelő ágazatok aránya. Ugyan-

ebben az irányban hatnak az ágazatokon belüli eltolódások is. Így például az üzemanyagipar a kilencedik ötéves tervidőszakban folytatja a kőolaj- és földgázipar gyorsabb fejlesztését. A kőolaj és földgáz, e két leggazdaságosabb üzemanyagfajta aránya a bányászat termelésében az 1965. évi 60-ról 67 százalékra emelkedik. A vegyiparban a műanyagok és műszálak termelése gyorsabban növekszik, mint az iparág termelése egészében véve. A gépgyártásban a kilencedik ötéves terv gyorsabb ütemben fejleszti a műszerek, az automatikák és a számítógépek, a korszerű szerzőgépek, a kovácsoló-sajtoló berendezések stb. gyártását.

A szovjet népgazdaság fejlődése szempontjából az új ötéves tervben igen nagy jelentőségű az a tény, hogy bár a „B” szektor általában véve gyorsabban fejlődik, mint az „A”, a műszaki haladás sorsát meghatározó ágazatok még gyorsabban fejlődnek. Íme, a megfelelő összehasonlító adatok: Az ipar teljes termelése 1975-re — 1970-hez viszonyítva — 142—146, ebből az „A” szektor termelése 141—145, a „B” szektoré 144—148 százalék lesz. A vegyipar és kőolaj-feldolgozó ipar, valamint a gép- és fémfeldolgozó ipar ellenben termelését 170 százalékra növeli a tervidőszakban.

A termelési eszközök termelése köztudomásúlag a termékek rendkívül széles skáláját foglalja magában. Legnagyobb jelentősége azonban a munkaeszközök termelésének van. Ezek minden mást megelőző ütemű, fejlődése a lényege annak a törvénynek, amely a termelési eszközök termelésnövekedésének elsődlegességét mondja ki. A modern korban az anyagi javakat nagy hatékonyságú gépekkel, szerszámgépekkel, berendezésekkel állítják elő. E munkaeszközök elsődleges fejlesztése a feltétele annak, hogy a bővített szocialista újratermelés egyáltalán megvalósuljon.

Így hát, bármennyire paradoxonként hat is ez az első pillanatban, a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvény nem veszti hatályát, nem „mosódik el” annak kapcsán, hogy a kilencedik ötéves tervben a „B” szektor fejlődése az elsődleges, ellenkezőleg, hatása még megerősödik. Ez az erősödése elsősorban a termelési eszközök terén elért megtakarítás említett folyamatában jut kifejezésre. Abban, hogy minden egyes termelési eszköz összehasonlíthatatlanul nagyobb hatást fejt ki a társadalom javára, mint bármikor is azelőtt. Következésképpen, a szocialista termelési rend magas érettségi fokán a termelési eszközök termelése növekedésének elsődleges voltáról szóló törvény mélyen fekvő sajátosságai egyre inkább feltárulnak, lehetővé téve a szocialista gazdaság fokozottan gyors fejlődését a leghaladóbb tudomány és technika alapján. Ezek a sajátosságok persze mindig megvoltak az említett törvényben mint olyanban, de az ismert történelmi körülmények folytán, amelyekről már szoltunk, bizonyos mértékig latens állapotban maradtak. Az objektív viszonyok következtében a törvénynek az a vonása került előtérbe, amely a II. osztály fejlődésének bizonyos mértékű korlátozásával függ össze. Ez azonban a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvény hatásának csupán történelmi korlátozottsága volt, nem pedig a szocializmus viszonyai közt kifejtett hatásának a lényege. Lényege az, hogy a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek egész rendszerében olyan törvényként lép fel, amely lehetővé teszi a társadalmi termelés hatékonyságának

fokozását, a munkatermelékenység emelését, s ezen az alapon a nép élet-színvonalának gyorsabb javítását. Durva hiba lenne tehát, ha a termelési eszközök termelése növekedésének elsődleges voltáról szóló törvényt úgy fognánk fel, mint ami ellentétes a szocialista országok dolgozói anyagi és kulturális jólétének emelésével.

Az előbbieken nyomatékosan hangsúlyoztuk azt a gondolatot, hogy a termelési eszközök termelése növekedésének elsődleges voltáról szóló törvényt tudományosan csak hosszú távra lehet értelmezni. Magától értetődik, hogy ez a módszertani megközelítés teljes mértékben érvényes a kilencedik ötéves terv keretében az „A” és „B” szektort illetően készített tervekre. Végezzük el az elemi számításokat az „A” és „B” szektor termelésének a kilencedik ötéves tervben elérendő ütemére 1960-hoz viszonyítva. A számításhoz a következő adatokat használhatjuk fel:

Az „A” szektor termelése 1969-ben — 1960-hoz képest — 221, a „B” szektoré 186 százalék volt.⁹ 1970-ben az „A” szektor termelése 1969-hez viszonyítva 8,2, a „B” szektoré 8,5 százalékkal nőtt.¹⁰ 1975-ben az „A” szektorban a termelés, a kilencedik ötéves terv előirányzatának felső határát véve figyelembe 45, a „B” szektorban 48 százalékkal emelkedik. Határozzuk most meg árindex-módszerrel az „A” és „B” szektor 1975. évi termelését 1960-hoz viszonyítva (kerek számban):

„A” szektor

$$221 \times 108,2 \times 145 = 346,$$

„B” szektor

$$186 \times 108,5 \times 148 = 298.$$

Ha a számítást még távolabbi bázisidőszakra vonatkoztatva végezzük el, az „A” szektor túlsúlya még nagyobb lesz. Hosszú távon ezek a számítások azt mutatják tehát, hogy a kilencedik ötéves terv semmiféle rendellenességet nem jelent a termelési eszközök termelése növekedésének elsődlegességéről szóló törvény érvényesülése tekintetében. Ez a törvény a jelen viszonyok között továbbra is meghatározza a Szovjetunió népgazdaságának fő fejlődési irányait.

Az „A” és „B” szektor növekedési ütemének arányaira vonatkozó hosszú távú számítások igen fontosak a népgazdasági tervezés számára. Ezek mutatják meg, hogy globálisan milyen mértékben előzheti meg egy adott ötéves tervidőszak vagy év folyamán a „B” szektor fejlődése az „A” szektorét. Ezeket az általános számításokat azonban — mint ez magától értetődik — a népgazdaság valamennyi ágának fejlődését figyelembe vevő mérlegszámítások egészítik ki.

Amint már mondtuk, az SZKP XXIV. kongresszusán hangsúlyozták: a „B” szektor fejlődésének a kilencedik ötéves tervben elfogadott üteme elsősorban azon az alapon előzheti meg az „A” szektorét, hogy az már hosszabb időszakon át megelőzte a „B”-ét. Továbbá aláhúzták, hogy a nehézipar teljesen megőrzi döntő szerepét a népgazdaság fejlődésében. A nehézipar gyors ütemű fejlődésére objektíve azért van szükség, mert a bővített szocialista újratermelés és a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtése jelentős mértékben függ az „A” szektor sikeres fejlődésétől,

⁹ Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1969 godu. 144. l.

¹⁰ Pravda, 1971. február 4. A Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának közleménye az 1970. évi eredményekről.

a nehézipar fejlődése nélkül nem lehet kellően biztosítani az ország védelmi képességét,

a nehézipar gyorsított fejlődése az alapja az életszínvonal-emelésnek.

Az SZKP XXIV. kongresszusának irányelvei ebből kiindulva a termelési eszközök minden fajtájának — mind a munka eszközeinek, mind a munka tárgyainak — határozottan bővülő mértékű és gyors ütemben növekvő termelését írják elő. Így a műszergyártást az ötéves terv során kétszerezésre, a fémforgácsoló szerszámgépek gyártását 15—24 százalékkal, a kovácsoló-sajtológépek gyártását 46—58 százalékkal, a tehergépkocsik termelését másfélszerezésre, a traktorokét 25 százalékkal kívánják növelni. Az acéltermelés az előirányzat szerint 22—29 százalékkal, a kőolajtermelés 38—43 százalékkal, a műanyag- és műgyantagyártás kétszerezésre, a műszálggyártás 69—77 százalékkal növekszik.

A termelési eszközök fő fajtáiban a termelés növekedésének ütemét (azaz a százalékban kifejezett viszonylagos növekményt) a kilencedik ötéves tervben a nyolcadikkal körülbelül azonos mértékben szabták meg. Emellett azonban a kilencedik ötéves tervben erősen fokozódik a növekedés mérete, azaz az abszolút számokban kifejezett növekedés.

5. sz. táblázat

A termelésnövekedés abszolút értéke 1966—1975 között

Termék	Mértékegység	A nyolcadik A kilencedik ötéves tervben	
		Villamos energia	milliárd kilowattóra
Kőolaj (gázkondenzát nélkül)	millió tonna	107	131—151
Acél	millió tonna	25	26—34
Műanyag és műgyanta	ezer tonna	869	1785
Műszálak	ezer tonna	216	427—477
Műszerek és automatikai berendezések (tartálékal- katrészekkel)	millió rubel	1684	3053
Traktorok	ezer darab	104	116,5

Mint mindig, a kilencedik ötéves tervben is a nehézipar a „B” szektorhoz tartozó ágazatok termelése növelésének anyagi alapja. A nehézipar gyorsan fokozza szállításait ezeknek az ágazatoknak. Míg a nyolcadik ötéves tervidőszakban a könnyű- és az élelmiszeriparnak szánt gépek és berendezések termelése 263 millió rubel értékkel növekedett, a kilencedik ötéves tervben ezt a mutatót 793 millió rubelben irányozták elő. Jelentősen bővül a lakásépítkezésre, a kereskedelem fejlesztésére, a lakosságnak nyújtott szolgáltatások bővítésére szánt termelési eszközök termelése. Végeredményben ebben is áll a nehézipar funkciója. Ahogyan Lenin rámutatott, „végső soron azonban a termelési eszközök termelése okvetlenül kapcsolatban van a fogyasztási cikkek termelésével, hiszen a termelési eszközöket nem maguknak a termelési eszközöknek a kedvéért termelik, hanem csak azért, mert a fogyasztási cikket termelő iparágakban egyre több termelési eszközre van szükség”.¹¹

¹¹ V. I. Lenin Összes Művei, Kossuth, 1964. 4. kötet. 147. l.

A nehéziparnak az életszínvonal emelésére gyakorolt fokozott befolyása abban is kifejezésre jut, hogy az „A” szektorhoz tartozó üzemekben gyorsan növekszik a közszükségleti cikkek termelése. Jellemző, hogy a nehézipar számos ágában még gyorsabban nő ezeknek az áruknak a termelése. A vegyiparban és a kőolaj-feldolgozó iparban például a termelést az ötéves terv folyamán 1,7-szeresére kívánják fokozni, de emellett a háztartási vegyiacikkek gyártását 1,9-szeresére növelik. A gépgyártásban és a fémfeldolgozó iparban a termelési volumen 1,7-szeresére nő, ezen belül a gépipari üzemekben a közszükségleti cikkek termelése 2,2-szeresére.

A kilencedik ötéves tervben a nehézipar nagymértékben fokozza a közfogyasztást szolgáló bonyolult műszaki áruk és tartós fogyasztási cikkek termelését. Ide tartoznak a televíziós vevőkészülékek, a személygépkocsik, a motorkerékpárok, a háztartási hűtőgépek, a mosógépek, a porszívók, a vetítő- és fényképezőgépek stb. Vegyünk csupán két, de igen jellemző példát. 1975-ben a gépkocsiipar 1,2—1,3 millió személygépkocsit állít elő, míg 1970-ben csak 344 ezer darabot gyártott. A háztartási hűtőszekrények termelése 1975-ben eléri a 6686 ezer darabot, az 1970. évi 4140 ezerrel szemben.

Az élelmiszerek és egyéb árucikkek fő tömegét azonban a „B” szektor két hagyományos ága, a könnyűipar és az élelmiszeripar állítja elő. A kilencedik ötéves tervidőszakban mindkettő nagymértékben bővíti valamennyi termékfajta termelését. A „B” szektor termelésének 1 százalékos növekedése a kilencedik ötéves tervidőszakban több mint kétszer annyit „nyom”, mint a hetedik ötéves tervben, és csaknem 1,6-szor annyit, mint a nyolcadik tervidőszakban. A „B” szektor termelésnövekedésének abszolút értéke a hetedik ötéves terv időszakában 64, a nyolcadik ötéves tervidőszakban 89 és végül a kilencedikben 121 milliárd rubel.

A „B” szektorhoz tartozó iparágak fejlődésére a kilencedik ötéves tervben jellemző, hogy jelentékenyen megerősítik termelési kapcsolataikat az őket termelési eszközökkel ellátó valamennyi népgazdasági ágazattal. Mint már megjegyeztük, a nehéziparra jellemző, hogy fokozza a termelési eszközök, szintetikus nyersanyagok és anyagok szállítását a „B” szektornak. A mezőgazdaság növényi és állati eredetű nyersanyagokból egyaránt jelentősen növeli a „B” szektorba irányuló szállításait. Mindez a közszükségleti cikkek termelésének gyors növelését teszi lehetővé. Az ide vonatkozó adatokat a 6. sz. táblázatban közöljük.

6. sz. táblázat

Néhány közszükségleti cikk termelésnövekedésnek abszolút értéke

Termék	Mértékegység	A nyolcadik A kilencedik ötéves tervben	
Könnyűipari termékek, háztartási és kulturcikkek	milliárd rubel	27,4	35,9
Élelmiszeripari termékek ...	milliárd rubel	19,3	27,8
Bútorok	milliárd rubel	1,0	1,75
Hűtőszekrények	ezer db	2465	2546
Szövetek	milliárd m ²	1,4	1,6—2,1
Bőr cipők	millió pár	190	124—154

A „B” szektorhoz tartozó ágazatok termelésének a kilencedik ötéves tervben előírt fejlődési üteme és mértéke a legfontosabb alapja annak, hogy megvalósuljon a széles körű program a szovjet nép életszínvonalának emelésére. A párt XXIV. kongresszusának irányelvei megszabták, hogy a munkások és alkalmazottak átlagos havi keresete öt év alatt 20—22 százalékkal, a kolhoztagok munka utáni jövedelme a közös gazdaságban 30—35 százalékkal növekedjék.

A lakosság pénzbeli jövedelmeinek gyors ütemű növekedését a kiskereskedelmi áruforgalom és a szolgáltatások még gyorsabb növekedése fedezi. A XXIV. kongresszusnak a kilencedik ötéves tervre vonatkozó irányelvei előírják, hogy a lakosság pénzbeli jövedelmei 40 százalékkal, ellenben az áruladás 42, a fizetett szolgáltatások volumene pedig 47 százalékkal emelkedjék. A most folyó ötéves tervben a hús, hal, növényi zsiradék, tojás, zöldség piacra hozott készletei 40—60 százalékkal növekszenek. A ruházati cikkek eladása 35, a kötöttáruké 56, a kultúrcikké 80 százalékkal lesz nagyobb. Száz családra számítva, a lakosság ellátottsága hűtőszekrényekkel az 1970. évi 32 darabról 1975-ben 64-re, tv-készülékekkel 51-ről 72-re, mosógépekkel 52-ről 72-re emelkedik. A lakosság részére történő személygépkocsi-eladás az ötéves terv végére, 1970-hez képest több mint hatszorosára nő.

A kilencedik ötéves terv szerint a lakosság közszükségleti cikkekkel való fokozott ellátása szilárd állami kiskereskedelmi árakon valósul meg. Némely árufajták esetében a készletek felhalmozásának és az önköltség csökkentésének mértékében a kiskereskedelmi árak leszállítására is sor kerül.

A termelési eszközök és fogyasztási cikkek fokozott termelésének széles körű programját elsősorban a munka termelékenységének növelésével biztosítják. A munkatermelékenység minden módon való növelése olyan feladat, amelynek megoldása ma rendkívüli jelentőségű a Szovjetunió számára. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy az ország sok körzetében gyakorlatilag kimerültek a lehetőségek újabb munkaerőnek a háztartásokból és a háztáji gazdaságokból a társadalmi termelésbe való bevonására.

Az új szovjet ötéves terv a nemzeti jövedelem emelkedését nem kevesebb, mint 80 százalékkal a munkatermelékenység fokozásával kívánja elérni. Az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban a munkatermelékenység növekedési ütemét a kilencedik ötéves terv jóval magasabban irányozza elő, mint amilyen az az elmúlt tíz évben volt. Az anyagi termelés valamennyi ágazatában a munkatermelékenység növekedése mintegy 30 millió új munkaerő bevonásával lesz egyenértékű.

A Szovjetunió új ötéves népgazdaságfejlesztési terve a további kommunista építés grandiózus terve. Megvalósításához a legnagyobb fokú szervezettségre, céltudatosságra, mindenütt és mindenben a hatékonyság fokozására van szükség. A szovjet nép kipróbált vezetője, a kommunista párt ezeknek a feladatoknak a megoldására sorakoztatja fel a munkások, a kolhoztagok és az értelmiségiek millióit.

ADÁM GYÖRGY:

Szőkevény iparágak és elvándorló vállalatok a tőkés világgazdaságban

II. rész¹

Amidőn megkíséreljük, hogy áttekintsük az erőforrások világméretű felhasználásának vetületeit, elsősorban azt kívánjuk megvizsgálni, milyen kihatással van ez a folyamat a nemzetközi társaságok (világkon-szernek) származási országainak ipari struktúrájára és gazdasági növekedésére, továbbá, hogy a következmények miként befolyásolják a dolgozók helyzetét, másodsorban pedig, hogy milyen új fejlesztési stratégia kialakítását tűzik napirendre a fejlődő országokban.

Fejlett országok

Ipari struktúra és gazdasági növekedés

Annak a teljes jelentősége, ha a nemzetközi társaságok következetesen keresztülviszik a munkaigényes iparágak külföldre való kitelepítését és általában ott gyártanak, ahol a termelési költségek a legolcsóbbak, s hogy ez az ipari struktúra milyen átalakulásával jár a fejlett országokban, még nem tudatosult kellőképpen. Még ha irreális is a feltevés, hogy a folyamat egészen gyors és átfogó lesz, időleges megtorpanásoktól mentesen, a hanyatló iparágak, a belföldi piacra orientálódó tőkéscsoportok, illetve a szakszervezetek mindennemű ellenállása nélkül bonyolódik le, sok empirikus adat szól a mellett, hogy immár a megvalósulás stádiumába lépett. (L. tanulmányunk I. részét.)

A már ismertetett tényanyagot néhány jellemző mutatóval szeretnénk kiegészíteni az Egyesült Államok vonatkozásában:

Az amerikai társaságok külföldi leányvállalatainak forgalma 1957 és 1968 között 18,3-ról 59,7 milliárd dollárra szökött fel, azaz több mint megháromszorozódott; ellenben az amerikai feldolgozó ipar belföldi forgalma ugyanebben az időszakban 344,8-ról 603,7 milliárd dollárra nőtt, vagyis jóval lassabban: kb. 75 százalékkal emelkedett. Az előbbinek az utóbbihoz viszonyított aránya 1957-ben 5,3 százalék, 1968-ban 10,1 százalék volt, vagyis csaknem megkétszereződött.²

¹ A tanulmány első része az 1971. szeptemberi számban jelent meg.

² Survey of Current Business, 1966. november, 8. l.; Economic Report of the President, 1970. február, 227. l.; R. David Belli: Sales of Foreign Affiliates of US Firms 1961–65, 1967 and 1968. Survey of Current Business, 1970. október, 18–20. l.

A külföldi leányvállalatok termékeik túlnyomó részét továbbra is abban az országban vagy térségben értékesítették, ahol előállították. Mindazonáltal 1965 és 1968 között már bizonyos eltolódás volt észlelhető: az Egyesült Államokba irányuló szállításaik aránya 4-ről 8 százalékra (1,8-ról 4,7 milliárd dollárra) növekedett. Igaz, e szállítások zömét a Kanadában gyártott és az Egyesült Államokba exportált autóiipari alkatrészek tették ki. Tekintettel azonban a leányvállalatok nagyarányú terjeszkedésére, indokolt a feltételezés, hogy 1969—1971 között a származási országba irányuló kivitelük tovább nő,³ már csak azért is, mivel az erőforrások világméretű bevetése a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején vett nagy lendületet.

Ehhez hozzá kell még fűzni, hogy a hivatkozott adatok csak azoknak a leányvállalatoknak a forgalmi adatait tüntetik fel, amelyekben a közvetlen tőkeérdekeltség 25 százalékos vagy a fölött jár. *Judd Polk*, a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara amerikai tagozatának szakértője szerint „az összes amerikai külföldi beruházáshoz fűződő termelés” értéke 1968-ban 200 milliárd dollár volt,⁴ ezzel szemben az amerikai kivitel ugyanabban az évben mindössze 34 milliárd dollár. Más szóval: az amerikai társaságok külföldi leányvállalatai az *Egyesült Államok exportjának hatszorosát* termelték külföldön. Mi több, némely előrejelzések szerint 1975-ben ez az arány már 9 : 1-re alakul, vagyis ebben az évben az amerikai ipar összes külföldi forgalmából csupán 12 százalék jut majd a kivitelre és 88 százalék az Egyesült Államokon kívül létesített leányvállalatok termelésére.⁵

Az amerikai Kereskedelemügyi Minisztérium nemrég tette közzé egy újabb felmérés eredményét, amely szerint az anyavállalatok és leányvállalataik túlnyomó többsége az exportban igen kevésbé működött közre; ebből az a következtetés adódik, hogy *külföldi közvetlen beruházásaik nem mozdítják elő szükségképpen a kivitelt.*⁶

1971 közepén ugyancsak a Kereskedelemügyi Minisztérium első ízben tett közzé olyan jelentést, amelyből az derül ki, hogy több egymást követő hónapban a behozatal értéke meghaladta a kivitelét. 1971 első félévének kereskedelmi mérlege a teljes évre vetítve 2,2 milliárd dolláros deficitnek felel meg⁷, és így nem zárható ki annak lehetősége, hogy az Egyesült Államok 1971 évi kereskedelmi mérlege passzív lesz, ami utoljára 1893-ban fordult elő.

Az amerikai eredetű nemzetközi társaságok tevékenységének származási országuk gazdasági életére gyakorolt hatását a gazdasági élet olyan köreiben is kritikusan ítélik meg, amelyeket semmiképpen sem lehet ellenük irányuló elfogultsággal vádolni:

„... Jóllehet a multinacionális társaságok repatriált profit formájában az utolsó évtizedben 38 milliárd dolláros injekciót adtak az Egyesült Államok gazdaságának, *felvirágzásuknak valószínűleg káros hatása volt*

³ Recent Trends in US Subs Sales Performance. *Business International*, 1970. november 27, 383. 1.

⁴ A Foreign Economic Policy for the 1970s. Hearings before the Subcommittee on Foreign Economic Policy of the Joint Economic Committee. Congress of the United States, 91st Congress, Second Session. Part 4. The Multinational Corporation and International Investment, USGPO, 1970. 776. 1.

⁵ *Charles Levinson* becslése a Multinational Companies and Conglomerates c. kiadványban, Irish Transport and General Workers' Union, 1969, 27. 1.

⁶ *Marie T. Bradshaw*: US Exports to Foreign Affiliates of US Firms. *Survey of Current Business*, 1969. május, 36. 1.

⁷ *Business Week*, 1971. augusztus 28, 13. 1.

az amerikai termelésre és foglalkoztatottságra. Mivel külföldi üzemek létesítését jövedelmezőbbnek tekintették, az export helyébe a külföldi termelés lépett. Ez nemcsak kevesebb munkaalkalmat és *lassúbb gazdasági növekedést* jelentett az Egyesült Államok számára, hanem olyan fizetésimérleg-problémákat is, amelyek még távolról sem megoldottak.”⁸

Kíséreljük most meg az amerikai ipari és gazdasági struktúra ama új modelljének a körvonalazását, amelynek kialakítása felé az itt vázolt folyamat tendál. „Ha a munkaalkalmak exportja folytatódik, az Egyesült Államok a szolgáltatásokban tevékenykedők országává válik” — állapították meg az AFL-CIO 1971. júliusi, a munkahelyek problémájával foglalkozó értekezletén.⁹

Ez a következőképpen értelmezhető:

— A legfejlettebb országok, a „centrum” (és ezen — ha nem is kizárólagosan — leginkább az Egyesült Államok értendő) a bonyolultabb termékek gyártására, az élenjáró technikára és az ezekkel kapcsolatos szolgáltatásokra (mint például kutatás, rendszertervezés, finanszírozás, marketing stb.) szakosodnak. A hátsó ország, a „periféria” viszont munkaigényes termékekre specializálódik. A multinacionális társaság, amelyben idevágó erőfeszítései eredményesek lesznek, világviszonylatban reprodukálja az irányításnak azt a központosítását, amelyet belső igazgatási struktúrájában valósított meg.¹⁰

— Ezzel párhuzamosan a legjelentősebb nemzetközi társaságok mindinkább software-re, tehát szervezési, forgalmazási stb. jártasságukra szakosodnak és a hardware-t, a termelőberendezések működtetését, az ezzel kapcsolatos munkaerő-problémák intézését a perifériának engedik át. Meg kell tehát különböztetni egyrészt bizonyos kulcsműveleteket, amelyeket a multinacionális társaság a maga számára kíván fenntartani, másrészt az ipari infrastruktúrát, amelynek megteremtését, működtetését az ehhez szükséges ráfordításokkal együtt a befogadó országok vállalkozóira lehet bízni. A multinacionális társaságnak vannak kézzel nem fogható aktívái, és ezek nem kerülnek a piacra, ha ez a tőketulajdon felhígításával járna együtt.¹¹

Mi a helyzet vajon a hagyományosan nagy tőkét exportáló *Nagy-Britanniával*, amelyet e téren ma is csak az Egyesült Államok előz meg? Az a kérdés, hogy a külföldi közvetlen beruházások pozitív vagy negatív vonatkozásai vannak-e túlsúlyban, már évtizedekkel ezelőtt felmerült. 1913-ban a megtakarításoknak csaknem felét külföldön fektették be, és a Macmillan Bizottság rosszalólag állapította meg, hogy a pénzpiac a külföldi ügyfeleket sokkal készségesebben szolgálja ki, mint a belföldieket.¹²

R. N. Cooper szerint „a külföldi közvetlen beruházások átlagos hozama nem magasabb a feldolgozó ipari belföldi beruházások adózás utáni hozamánál, sőt valószínűleg alacsonyabb nála. Ezenfelül a brit vállalatok külföldi profitjuk után idegen kormányoknak adóznak, holott a belföldön realizált és megadóztatott profit az anyaország kormányához

⁸ Business Week, 1970. december 19, 62. 1. (Saját kiemeléseink.)

⁹ Idézi: Business Week, 1971. július 17, 63. 1.

¹⁰ Stephen Hymer és Stephen A. Resnick: International Trade and Uneven Development, Sokszorosítás.

¹¹ Stephen Hymer: Some Empirical Features of US Investments Abroad. Sokszorosítás.

¹² Richard N. Cooper: The Balance of Payments. L.: R. E. Caves et al. (szerk.): Britain's Economic Prospects. The Brookings Institution és Allen & Unwin, 1968, 3. kiadás, 171—2. 1.

folyik be. Ilyképpen *a belföldi beruházás hozama az ország szempontjából jóval magasabb, mint a külföldi beruházásoké.* A cégek azonban beruházási terveik kidolgozásakor ezt nem veszik figyelembe, hiszen ők az adózás utáni hozamban érdekeltek, s a külföldön kifizetett adók nagy részét vagy egészét belföldi adóalapjukból levonhatják.”¹³

Ami pedig a külföldi beruházásoknak a kivitel előmozdításában játszott szerepét illeti, *Reddaway* professzor vizsgálatai során úgy találta, hogy a külföldi leányvállalatok vásárlásai brit gépekből, berendezésekből nem nagyon jelentősek, akármilyen legyen is a „jelentős” megjelölés kritériuma. 1955 és 1964 között Nagy-Britannia 15 országba irányuló gépipari exportjának átlagosan mintegy 2,5 százaléka ráúgott és az exportkeresletnek nem voltak számottevő tényezői. Maguk a leányvállalatok is a fenti időszakban összes állóeszköz-ráfordításuknak kevesebb mint 10 százalékat adták ki brit gépek vásárlására.¹⁴

Azt az elvet, amelyhez a brit tőke beruházásai igazodnak, a vegyipar gazdaságfejlesztési tanácsa szabatosan fogalmazta meg. Egyik jelentésében ugyanis arra hívta fel a figyelmet, hogy a magánberuházások volumene nemcsak a brit, hanem a többi piac viszonyaitól is függ. Az iparág számos vállalatának kiterjedt nemzetközi érdekeltségeiből következik, hogy *Nagy-Britannia állandó versenyben áll más országokkal, melyikük legyen az új beruházások színhelye.* A beruházások tényleges szintje azon múlik, hogy a számba jövő országok mindegyikében milyen a „beruházási klíma”. Ugyanez áll több más iparágra is, így az olaj-, a gépkocsi- és a számítógépiparra, az alumíniumgyártásra, a mezőgazdasági gépiparra is.¹⁵

A jelek szerint a beruházási légkört más országokban kedvezőnek ítélték meg: Nagy-Britannia messze Nyugat-Európa legnagyobb tőke-exportőrje. *A hatvanas években 8 milliárd dollárt investált, annyit, mint a Közös Piac hat országa együttvéve.* Az állandó fizetésimérleg-problémák és a gazdasági növekedés konokul alacsony üteme ellenére összes tőkeképződésének igen komoly hányadát (1967-ben 3,7 százalékat az Egyesült Államok 2,3 százalékaival és az NSZK 0,9 százalékaival szemben) külföldi közvetlen beruházásai rendszeres, évi 8—9 százalékos emelésére fordítja.¹⁶

Hasonló tendenciát észlelhetünk a hetvenes évek elején is. A brit vegyipar belföldi beruházásait lefelé revideálja. Szakmai egyesülése (a Chemical Industries Association) szerint 1971-ben új létesítményekre 300 millió fontot költenek (folyó árakon), szemben az 1969. évi 400 millió fonttal és az 1970. évi 330 millióval.¹⁷

Ez azonban csak egyetlen — noha igen fontos — iparágra vonatkozik. Az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium 1971 júniusában közzétett adataiból kiderül, hogy az állóeszköz-beruházás trendje az egész brit feldolgozó iparban hanyatló jellegű: az eredeti terveket 220 millió fonttal csökkentették.¹⁸ Viszont a külföldi közvetlen beruhá-

¹³ Uo. 176. l. (Saját kiemelésünk.)

¹⁴ W. B. Reddaway: *Effects of UK Direct Investments Overseas.* Cambridge University Press, 1967, 61. l.

¹⁵ Christopher Tugendhat: *Assessing a Foreign Investment Climate.* The Financial Times, 1970. március 6., 16. l.

¹⁶ Lindsay Armstrong: *Europe's Cross-Border Investments.* Vision, 1971. március 15, 47—48. l.

¹⁷ The Financial Times, 1971. május 13, 38. l.

¹⁸ The Times, 1971. június 15, 19. l.

zások összege az 1968. évi 410-ről 547 millió fontra nőtt 1969-ben és 467 millió font (tehát az 1968. évi szintnél jóval magasabb) volt 1970-ben.¹⁹

A nemzetközi társaságok gyakorlatára így utal a Május Elsejei Kiáltvány Bizottsága: „Minél lassabban növekszik a gazdaság, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a profitot belföldön ruházzák be. *A növekedési folyamatnak az ütőerét vágják át.*”²⁰

A nyugatnémet nagytőke ugyanúgy gondolkodik a külföldi beruházásokról, mint az amerikai vagy a brit: a piacgazdálkodás alapvető új szabadságjogaként hirdeti meg, hogy megtakarításai és vagyona fölött mindenki szabadon rendelkezék és ott fektesse be, ahol az a legnagyobb jövedelemmel kecsegtet, akkor is, ha ez a belföldi beruházási szükségletek kielégítetlenségével jár együtt...²¹

Mik vajon az erőforrások világméretű igénybevételének lehetséges következményei a fejlett országokban?

A gazdasági struktúra ily módon végbemenő átalakulása feltehetően egyebek között új ágazati arányokat teremtene, a nyomorvidékek megsokszorozódását jelentené (ezekből már eddig is vagy 900-at tartanak számon az Egyesült Államokban 55 millió lakossal), súlyos átképzési problémákat, továbbá a visszaesésektől nem mentes, műszakilag élenjáró iparágak válságérzékenységéből adódó kockázatokat, a centrum fokozódó ráutaltságát a külföldön gyártott munkaigényes termékekkel való ellátásra, ebből következően annak szükségességét, hogy a „bedolgozó országok” gazdasági életét bizonyos mértékben ellenőrzés alá vonják, valamint a gazdasági növekedés lassulását, mivel a szolgáltatásokban eddig jóval vontatottabban emelkedett a termelékenység, mint az iparban.

Ha a nemzetközi társaságok elgondolásaikat keresztül tudják vinni és elérik, hogy a világkereskedelemben a cégek komparatív előnye domináljon az országok komparatív előnyével szemben, ha módjukban áll úgy eljárni, mintha nem is a nemzeti államok világában élnénk, s a munkaigényes iparágakat pusztán profitkritériumok figyelembevételével kitelepíteni, ez nemcsak az ipari struktúrát alakítaná át, nem csupán a gazdasági növekedés ütemét befolyásolná negatívan, hanem mély ellentéteket szülne a Nyugat uralkodó osztályainak körén belül is, és nem utolsósorban óriási társadalmi feszültséget teremtene, komoly megpróbáltatásoknak vetné alá azokat a dolgozókat, akiket a róluk, de nélkülük hozott döntések súlyosan érintenek. Ez máris megnyilvánul a bérek és a foglalkoztatottság területén.

Munkabérek és foglalkoztatottság

Nyílt titok, hogy a termelőüzemek fejlődő országokba való kitelepítésében *az olcsó bérköltségek játsszák a legnagyobb szerepet*, s hogy a „kivonulásban” az amerikai vállalatok azért jártak az élen, mivel ők

¹⁹ Economic Trends, 1971. június, E táblázat, X. 1.

²⁰ Raymond Williams (szerk.): May Day Manifesto 1968, Penguin 1968, 64. 1. (Saját kiemelésünk.)

²¹ Herman J. Abs kijelentése. Zeitschrift für das gesamte Kreditwesen, 1969. december 15, 1160–1162. 1.

fizetik a tőkésvilágban a legmagasabb béreket, és így ők tudják elérni a legnagyobb megtakarításokat is.

Néhány konkrét összehasonlító adat a textil- és az elektronikai iparból,²² amelyekben a kitelepítés a legnagyobb mérvű:

Az amerikai fonodákban és szövődékekben dolgozó munkások órábéré 2,43 dollár, ezzel szemben Dél-Koreában, Pakisztánban és Tajvanban 11 cent, Indiában 15 cent, Hongkongban 31 cent, Japánban pedig 45 cent az órabér. Az egyszerűbb pamutszöveteket előállító amerikai gyárak munkásainak órábéré a hatvanas évek közepén több mint négyszerese volt a japán, több mint hatszorosa a hongkongi, s mintegy tizenháromszorosa a tajvani és indiai munkásokéinak.

Az elektronikai iparban az amerikai munkások havi keresete mintegy hat-nyolcszorosa például a dél-koreai „szökevény üzemekben” fizetettnek. A villamossági és elektronikai iparban az órabérek a Távol-Keleten 10 és 30 cent között mozognak.

Mexikóban a bérek az amerikai bérszintnek egyhatodát-egynegyedét érik el.

Az eddigiekben főként az Egyesült Államokról esett szó, de az amerikai példát Nyugat-Európában és Japánban is követik.

Az iparágak elvándorlását az NSZK-ban is előszeretettel állítják úgy be, mint amit a munkások provokáltak ki bérköveteléseikkel; a Singapore-ban letelepülő Rollei Werke úgy szerepel, mint amelyet a szó szoros értelmében „elűztek hazulról”, úgyhogy „menekülni” volt kénytelen a magas hazai bérköltségek elől.²³

A vállalati közgyűléseken, az ipari egyesülések összejövetelén egymást érik a fenyegetések, hogy az emelkedő bérek, adók, szociális terhek, környezetvédelmi rendszabályok költségei stb. miatt egész ágazatokat telepítenek ki. A nyugatnémet nagytőke befolyásos köreinek hangulatát híven tükrözi a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* szinte programadónak tekinthető vezércikke:

„... Minél nagyobbak a bérkülönbségek, a vállalatok annál inkább törekednek arra, hogy a külföldön számukra kínálkozó előnyöket kihasználják... A bérrobbanással az NSZK magas bérszintű orszaggá vált, és ez azzal a következménnyel járt, hogy felnyitotta a vállalatok szemét; immár tisztán látják: mit kell nekik tenniük, és mi az egész nyugatnémet ipar teendője.”²⁴

Az észak-olaszországi üzemek egy részében a bérek elérték a Közös Piac más országainak szintjét, és a szakszervezetek most azt követelik, hogy az északi bérskála érvényességét terjesszék ki a Délre is. Az SGS (Società Generale Semiconduttori) Singapore-ban épülő tranzisztorgyárát úgy tüntetik fel, mint ami a szakszervezetek „túlzott” bérköveteléseinek következménye.²⁵

A japán nagyipar azt a tényt használja ki, hogy az ázsiai országok többségének bérszintje az övének 20—40 százaléka.

²² Források a felsorolás sorrendjében: *John M. Mecklin*: Asia's Great Leap in Textiles. *Fortune*, 1970. október, 77. l.; *James B. Thornblade*: Textile Imports from Less-Developed Countries: A Challenge to the American Market. *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 19, No. 2., 1971. január, 280 l.; *Time*, 1970. szeptember 21, 63. l.; *Hearings*... 819. l.; *Tariff Commission Publication 339*, 1970. szeptember.

²³ *Die Zeit*, 1970. szeptember 11, 28. l.

²⁴ *Max Kruk*: Auf dem Wege zum Hochlohn-land. Die Unternehmen ziehen Konsequenzen. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1971. június 11, 17. l. (Saját kiemelésünk.)

²⁵ *Time*, 1970. szeptember 21, 63. l.

Az erőforrások világméretű bevetésének a bérekre gyakorolt hatása tehát a következőképpen összegezhető:

— Alig leplezett, új eszközöket igénybe vevő támadást jelent a fejlett országok bérszintje ellen. A munkáltatók világszerte azzal az érveléssel operálnak, hogy ha a munkások bérköveteléseikből nem engednek, üzemeket bezárják és kitelepítik.

— Leszűkíti a kollektív szerződések hatókörét, kihúzza a talajt az országos viszonylatban folytatott bértárgyalások alól.

— A fejlődő országok egész munkaerő-állományát egyetlen munkás-tartalékseregge változtatja.

Ami a foglalkoztatottságot illeti, *N. Goldfinger*, az AFL-CIO kutatási osztályának vezetője szerint a multinacionális társaságok expanzív külföldi vállalkozásai csak az utolsó két évben 400 ezer amerikai munkahelyet számoltak fel.²⁶ Ezt a becslést ma már túl konzervatívnak tartják.

Az ipari üzemek Távol-Keletre való kitelepítésének hatása Nagy-Britanniában is mind érezhetőbb. 1971 júniusában a hajógyártó és gépipari szakszervezetek szövetségének évi konferenciáján szóvá tették, hogy a brit elektronikai ipar az olcsó munkaerővel dolgozó ázsiai üzemek miatt munkáselbocsátásokra kényszerült; a félvezetőket kénytelenek importálni, mert áruk oly alacsony, hogy a brit gyártók pusztán nyersanyagjaikért többet kénytelenek fizetni, mint amennyiért az egész alkatrészt forgalomba tudják hozni. A becslések szerint a brit piac ebbeli szükségletének mintegy 65 százalékát importálják. A fő beszerzési források: amerikai tulajdonban levő hongkongi, tajvani és portugáliai üzemek. Figyelmeztetések hangzottak el, hogy a munkahelyek megszűnése ugyanolyan tömeges jellegű lehet, mint az Egyesült Államokban.²⁷

Mindez arról tanúskodik, hogy az erőforrások világméretű felhasználása, mivel átfogó tervezés nélkül, a világkonszernek globális stratégiájához igazodva megy végbe, azok származási országában *munkanélküliséget okoz, illetve növeli azt*. Az Egyesült Államokban ehhez még az is járul, hogy a következményeket leginkább az amúgy is legkedvezőtlenebb helyzetben levő munkások sínylik meg. A legtöbb néger munkást a textil- és a konfekcióipar foglalkoztatja, amely jórészt azokban a városokban koncentrálódik, ahol sok néger lakik. Ugyanez az iparág szolgáltatja a munkahelyek egynegyedét Appalachiában (az ismert nyomorvidéken).

Így valósul meg az az elv, hogy a vállalatoknak ott kell termelniük, ahol a költségek a legalacsonyabbak, és gyártmányaikat ott kell értékesíteniük, ahol a legmagasabb árakat érhetik el.

E fejlemények nyomán a nemzetközi szakszervezeti mozgalomban mindinkább tért hódít annak felismerése, hogy a világkonszernek megfékezésének nincs egy-egy ország határain belül lehetséges „nemzeti megoldása”, ezért méltányos és reális nemzetközi munkanormákat kell életbe léptetni. Az amerikai autóipari munkások szakszervezetének megfogalmazásában az Egyesült Államok autóipari munkásai munkahelyüket leghatékonyabban úgy védelmezhetik meg, ha kivívják, hogy a külföldi autógyárak munkásainak bérét és életszínvonalát *mindenütt* emeljék.

²⁶ Idézi a *Business Week*, 1970. december 19. 95. 1. Más becslések az elvesztett munkahelyek számát 5–700 ezerre teszik.

²⁷ *The Financial Times*, 1971. június 23. 19. 1.

Egyre szükségesebbé válik a szakszervezeti stratégia koordinálása és a bérkövetelések szinkronizálása olyan, különböző országokban működő szakszervezetek között, amelyek egy és ugyanazon világkonszern dolgozóit képviselik. A Szakszervezeti Világszövetségnek szintén az a nézete, hogy koordinált akciókra kell törekedni egy-egy multinacionális konszernen belül, az új helyzetnek megfelelő követeléseket és programot kell kidolgozni és a nemzetközi szolidaritást kell erősíteni. Ezért különös nyomatékkal javasolja a különböző nemzetközi központokhoz tartozó szakszervezetek szolidaritásának gyakorlati akciókban való megvalósítását.²⁸ E téren a hetvenes évek elején értek is el eredményeket.²⁹

Fejlődő országok

A fejlődő országok, mint köztudomású, általában rendkívül eladósodottak, súlyos devizahiánnyal és nagyarányú munkanélküliséggel küzdenek. A munkanélküliek aránya — teljes munkanapra átszámítva — a legtöbb ázsiai országban mintegy 10 százalék vagy ennél is nagyobb; Latin-Amerikában az aktív népesség 27,5 százaléka munkanélküli, ami kb. 70 millió főnek felel meg.³⁰

Az ipari exportot e problémák megoldása vagy legalábbis enyhítése egyik legcélravezetőbb eszközének tekintik.

Mármost Hongkong, Tajvan, Mexikó és Dél-Korea, vagyis az ipari országok „szökevény üzemének” legkedveltebb telephelyei a legnagyobb ipari exportőrök közé tartoznak (a fejlődő országok listáján a fenti sorrendben az 1., 3., 5. és 6. helyet foglalják el). Míg az összes fejlődő ország fejlett tőkésországokba irányuló ipari exportja 1964 és 1968 között évi 13,5 százalékkal emelkedett, Hongkongé 16,8, Tajvané 37,2, Mexikóé 18,7, Dél-Koreáé 65,1 (!) százalékkal. Az összes volumenből egyedül Hongkongra több mint egyötöd, e négy országra együttesen csaknem 40 százalék jut.³¹

Az ipari export fellendülése a munkanélküliség csökkentéséhez is hozzájárult. 1963 és 1968 között a munkanélküliek száma 200 ezerről 72 ezerre apadt le például Tajvanban, 705 ezerről 496 ezerre Dél-Koreában. Azokban a fejlődő országokban, amelyek „befelé forduló” gazdaságpolitikát folytatnak, ennek az ellenkezője szokott történni; a nyilvánosságra hozott adatok arra mutatnak, hogy ezekben a munkanélküliek aránya a hatvanas években növekedett.³²

²⁸ The Trade Unions Against Multinational Companies. A Special Supplement of World Trade Union Movement (WFTU), 1971. május–június.

²⁹ Különböző ausztráliai szakszervezetek és a Szakszervezeti Világszövetség küldötteinek értekezlete 1970-ben Ausztráliában; a papír- és kartonipari munkások közös konferenciája az angliai Hastingsban; öt, különböző nemzetközi központokhoz tartozó olasz és francia fémipari szakszervezet küldötteinek találkozója 1971 elején; a Solvay belga vegyipari konszern dolgozóinak közös nemzetközi konferenciája 1971 júniusában Párizsban; az olasz vegyipari munkások három szakszervezeti központja vezetőségeinek közös ülése ugyancsak 1971-ben stb.

³⁰ Ázsiát illetően l. *Harry T. Oshima: Labor Force „Explosion” and the Labour-Intensive Sector in Asian Growth. Economic Development and Cultural Change*, 1971. január, 162. l.; Latin-Amerika: az ILPES (Instituto Latinoamericano de Planificación Económica y Social) adatai alapján, l. *Irv Beller: Latin America's Unemployment Problem. Monthly Labor Review*, 1970. november, 3–10. l.

³¹ Trade in Manufactures of Developing Countries, 1969 Review. ENSZ, New York, 1970, 12. táblázat, 19. l.

³² *Bela Balassa: Industrial Policies in Taiwan and Korea. Weltwirtschaftliches Archiv*, 1971, I. füzet, 64–65. l.

Az ipari kivitel összetétele

A fejlődő országok fejlett tőkésországokba irányuló ipari kivitele főbb árucsoportok szerint 1967-ben a következőképpen alakult:

A fejlődő országok ipari kivitele a fejlett tőkésországokba 1967-ben (millió dollár)

Élelmiszeripari termékek	679,0
Italok, dohányipari termékek	144,8
Faipari termékek és bútorok	433,8
Bőripari termékek és cipők	194,1
Textilipari termékek	827,8
Ruházati ipar termékei	596,5
Vegyipari termékek	426,9
Vas- és acélipari termékek	153,1
Gép- és fémipari termékek	347,3
Egyéb termékek	637,6
Összesen:	4440,9

Forrás: Trade in Manufactures . . . 13. táblázat, 20—21. 1.

Az élelmiszer- és dohányipari termékeken kívül, amelyek nemzetközi versenyképessége jórészt különleges éghajlati és földrajzi körülményeknek tulajdonítható, a főbb exportcikkek (textiliák, ruházat, fa- és bőripari termékek stb.) mind munkaigényesek. Figyelemre méltó azonban a gép- és fémipari termékek megjelenése az exportlistában, nem kevésbé az a körülmény, hogy a fejlődő országok gépkivitelének összes volumenéből 1967-ben egymagában Hongkongra kb. 44 százalék, Tajvanra további 10 százalék, Mexikóra több mint 6 százalék jut, s csupán Dél-Korea részesedése volt még jelentéktelen. Mindenesetre négyen együtt a „harmadik világ” gép- és fémipari exportjának csaknem kétharmadát (63 százalékát) szolgáltatták.

Itt már nyilvánvalóan a kitelepítési effektussal van dolgunk. *Hongkong* elektronikai ipara 1959-ben két, tranzisztoros rádiókat összeszerelő gyárral indult; ma már az elektronikus alkatrészek gyártása is gyorsan fejlődik. Az iparág *Hongkong* összes exportjának mintegy 7 százalékát adja.³³

Hongkong ipari kivitelének összetétele fontos irányzatot tükröz: a fejlődő országok ama törekvését, hogy exportválasztékukban bonyolultabb termékek is szerepeljenek.

A „kifelé fordulás” tekintetében Ázsiában élenjáró *Hongkong* gazdaságpolitikáját az jellemzi, hogy exportja időnkénti visszaesésének vagy növekedése lassulásának minden szakaszában a termelés diverzifikálására, tökeigényesebb termékekre való átállásra tett erőfeszítéseket. Egyébként legújabbán a külföldi tőke is arra koncentrált, hogy fejlett technikát alkalmazó, tőke- és exportigényes *középpüzemeket* létesítsen, különösen az elektronikai iparban.³⁴

Singapore a hatvanas években adó- és egyéb kedvezményekkel első-sorban munkaigényes iparágakat kívánt odacsalogatni, a hetvenes években viszont szintén arra összpontosít, hogy a helyi ipar műszaki színvonalát emelje és a bonyolultabb termékek gyártásához szükséges szak-

³³ The Financial Times, 1970. január 12, 17. 1.

³⁴ Handelsblatt, 1971. július 20, 4. 1.

képzett munkaerőket neveljen ki. E kampány kezdeti sikerét az amerikai General Electric, a brit Plessey, a nyugatnémet Rollei Werke, a holland Philips beruházási tervei jelzik. A tervezett létesítmények viszonylag nagy méretűek, exportra orientálódnak, a műszaki szint aránylag magas — s ezek termelőüzemek, tehát nemcsak összeszerelésre szorítkoznak. Singapore-ban a kutatás fejlesztését sem hanyagolják el. A műszaki fejlesztéssel kapcsolatos költségek gyorsabban írhatók le, az iparnak különböző új intézmények sietnek a segítségére, magasabb fokra emelik a minőségi ellenőrzést stb.³⁵

A beruházási tervek szelektívebb megszűrésén alapuló politikát követ *Tajvan* is. Csakúgy mint *Mexikó*, a belföldi nyersanyagok és az ott gyártott közbenső termékek fokozott felhasználását igyekeznek elérni az exportban.

Mindez egy olyan modell kialakítására utal, amelynek elemei: kezdetben munkaigényes exportiparágak kifejlesztése *a külföldi tőke erőteljes segítségével*, részben a munkanélküliség csökkentése, részben devizakészlet gyűjtése végett, ezt követően átállás műszakilag fejlettebb munkaigényes termékekre (elektronika, precíziós műszerek, optika), végül pedig kutatás- és tőkeigényes gyártmányokra.

Most eljutottunk arra a pontra, ahol fel kell tenni a kérdést: vajon ez az út meredeken felfelé vezet és egyetlen megszakítatlan iparosítási diadalmenet? Végre megoldást találtak a „szegény” és a „gazdag” országokat egymástól elválasztó szakadék áthidalására? Vajon *Tajvan* az utánczó példa, mint ahogy azt a *Business Asia* állítja: „Egészében véve a tajvani feldolgozó ipari exportövezet (mint fejlesztési koncepció) kirobbanóan sikeresnek bizonyult és megvalósította kezdeti célját: munkaalkalmak gyors teremtését. Kétséges, hogy ezt az eredményt bármely más eszközzel el lehetett volna érni. *Tajvan tapasztalata úgyszólván modell más fejlődő országok számára*, mivel megmutatja, mit lehet elérni, ha valamely kormány eltökéli, hogy gyorsan növelje az ipari foglalkoztatottságot és fellendítse a kivitelt.”³⁶

De ugyanilyen joggal kérdezhetjük azt is: vajon Hongkong vagy Dél-Korea, avagy *Mexikó* a modell?

Exportkarrierék közelről

Tajvan és Dél-Korea³⁷, miután kimerítették a nem tartós fogyasztási cikkek és közbenső termékek importjának helyettesítéséből kínálkozó lehetőségeket, különböző okokból „kifelé forduló” külkereskedelmi politikára váltottak át. (Indítékaik: földrajzi és politikai okokból nem volt alkalmuk sem vámunió, sem közös piacok útján valamely regionális integrációba bekapcsolódni; viszonylag képzett munkaerő-állományuk és az alacsony bérszint a munkaigényes termékek exportjában előnyt jelentett; az importhelyettesítésben érdekelt belföldi tőkés csoportok kevésbé voltak befolyásosak, mint más fejlődő országokban, ahol tevékenységük közbenső termékek, gépek és tartós fogyasztási javak gyártására is kiterjedt stb.)

Ennek az irányvonalnak tulajdonítják, hogy 1960 és 1969 között a

³⁵ *Business Asia*, 1970. november 13, 17. l.

³⁶ *Business Asia*, 1971. április 23, 133. l. (Saját kiemelésünk.)

³⁷ Itt *Balassa Béla* idézett tanulmányára támaszkodunk.

feldolgozó ipari termékek kivitelének évi növekedési üteme (Tajvanban 34,2, Dél-Koreában 69 százalék folyó áron) jóval meghaladta mind az összes exportét (23,1, illetve 38,9 százalék szintén folyó áron), mind a feldolgozó ipari termelését (16,1, illetve 16 százalék) és a gazdasági növekedését is (9,9, illetve 9,2 százalék).

Most lássuk az „érem másik oldalát”.

A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank dél-koreai szakértőinek egyike szerint aggodalomra ad okot, hogy az export ösztönzését túlzásba vitték, amikor a kiviteli szektorba olyan erőforrásokat is irányítottak, amelyeket más területeken jobb hatásokkal lehetett volna felhasználni. Ilyképpen gátolták a mezőgazdaság és a hazai piac szükségleteit kielégítő iparágak fejlődését, aminek következtében sok kenyérgabonát és fogyasztási cikket kellett importálni. Ezenkívül az export erőltetése jelentősen növelte a nyersanyag-behozatalt is, minek folytán az ország kereskedelmi és fizetési mérlegében semmilyen lényeges javulás nem következett be.³⁸

Ugyane forrás szerint a bérek és az importált nyersanyagok árának emelkedése, a kamatláb felszökése és az infrastruktúra kiépítésének költségessége valószínűleg az exportárak emelését teszi szükségessé. A maroknyi exportcikkre való koncentrálás nem előnyös, és azzal is számolni kell, hogy miután Dél-Korea némely piacokon erősen előretört, a további terjeszkedéssel szemben más exportőrök fokozott ellenállást tanúsítanak majd. Ebből következik, hogy ha a gazdasági növekedés eddigi ütemét fenn akarják tartani, *új áruk gyártására kell áttérni és új piacokra behatolni.*

Az elektronikai ipar e követelményeknek meg is felel; Dél-Korea leggyorsabban növekvő iparágainak egyike (a kivitel az 1967. évi 7 milliárdról 55 millió dollárra nőtt 1970-ben). *Az ebből eredő tiszta devizabevételt azonban nem volt számottevő, mivel az iparág jórészt importált nyersanyagokkal dolgozik.*³⁹

A túlzott ráutaltság az amerikai piacra, amely 3,6 millió dollár értékben 1960-ban az export 11 százalékát, 235,4 millió dollár értékben 1968-ban már 51,7 százalékát, 312,2 millió dollár értékben 1969-ben 50,2 százalékát vette fel,⁴⁰ az ország gazdasági helyzetét messzemenően az amerikai külkereskedelmi politika mindenkori fordulataitól teszi függővé.

Végül Dél-Korea eladósodása nagyméretű. 1959 óta összesen 1,7 milliárd dollár kölcsönt kapott, ami a hetvenes évek elején mind súlyosabb teherként nehezedik a gazdasági életre: 1971-ben 200, 1972-ben 230 millió dollárt kell törlesztésre fordítani. A kormány ezt a külföldi beruházások további fokozásával szeretné megoldani, ami a külső pénzügyi forrásoktól való függőséget még inkább növeli: elapadásuk bármikor súlyos válságot idézhet elő.

*Tajvanban a hatvanas években a külföldi tőke több mint fél milliárd dollárt ruházott be, amiből az amerikai vállalatokra kb. 200 millió dollár jut; az 1970-ben elért 1,5 milliárd dolláros exportvolumen 37 százalékát az Egyesült Államok vette fel.*⁴¹

³⁸ Hyong Chun Kim: Korea's Export Success 1960—69. Finance and Development, 1971. március, 21. l.

³⁹ Business Asia, 1971. február 19, 59. l.

⁴⁰ Hyong Chun Kim: I. m., 1. táblázat, 15. l.

⁴¹ Business Week, 1971. július 24, 32. l.

A kormányzat a mezőgazdaság korszerűsítése és a könnyűipar — egyebek közt nagyszámú „szökevény üzem” befogadásával történő — fejlesztése után acélművek, hajógyárak, petrolkémiai és szerszámgyártó üzemek létesítését, az alumíniumgyártás megteremtését és a belső energiához szükséges tüzelőanyagok felhasználását irányozta elő. Az iparosítás e szakaszának megvalósítása azonban már nem bizonyult egyszerűnek: a tervek végrehajtásához szükséges tőke megszerzése nehézségekbe ütközik, mert a külföldi beruházók nem mutatnak nagy hajlandóságot a közreműködésre. Az amerikai tőke álláspontját híven tükrözi egy vállalatvezető kijelentése: „Rövid lejáratú befektetéseknél abból indulunk ki, hogy azok amúgy is gyorsan megtérülnek, s a várható nyereség nagysága kellőképpen ellensúlyozza a kockázatot. Már más a helyzet, ha például 100 millió dolláros tőkekihelyezésről van szó.”⁴²

Ráadásul Nixon elnök tervezett pekingi útja nem túlságosan biztató perspektívákat tár fel Tajvan gazdasági jövője szempontjából. Politikai státusa egy csapásra problematikussá vált; a japán társaságok egy része például a kínai piacra való bejutás végett Peking kívánságának megfelelően tajvani érdekeltségei felszámolására készül. Tajvan minden „égbeszökkenő” exportsiker ellenére sem tudja gazdaságfejlesztését annak kritikus szakaszában saját erőforrásaiból finanszírozni; a nagyhatalmi játszma objektumaként kényre-kegyre ki van szolgáltatva az amerikai kül- és belpolitika kanyarainak.

A mexikói határmenti ipari komplexum viszonylag kezdetleges üzemekből áll. Igaz, az Egyesült Államokba irányuló kivitel 1966 és 1969 között 7-ről 150 millió dollárra nőtt. Az 1969. évi export bontásakor azonban kitűnik, hogy az értékvolumenből 65,3 százalék (98 millió dollár) jutott az Amerikából importált alkatrészekre, s a Mexikóban hozzáadott érték csupán 34,7 százalék (52 millió dollár) volt. A mexikói gazdaságra gyakorolt pozitív hatást még az a körülmény is csökkenti, hogy a munkások keresetük jó részét a határmenti amerikai városokban költik el vagy az Egyesült Államokban előállított fogyasztási cikkek megvásárlására fordítják.⁴³

A szökevény üzemek és a bérszint

A munkaigényes iparágak fejlett országokból való kitelepítésének az olcsó munkaerő lényeges tényezője.

Az amerikai eredetű nemzetközi társaságok dolgát megkönnyíti, hogy még ha az Egyesült Államokban szokásos bérek töredékét fizetik, esetenként az is jóval magasabb a helyi bérszintnél. A dél-koreai Teguban például az egyik textilüzemet valósággal megostromolták a munkahelyekért versengők, mivel havi keresetük ottani viszonylatban példátlanul magas: 40 dollár.⁴⁴

Emellett a külföldi konszernnek a bérek alacsony szinten tartásában a hatóságok segítségére is számíthatnak. A Singapore-ban 1968-ban bevezetett új munkaügyi törvény azt a célt szolgálta, hogy a külföldi tőkét beruházásokra ösztönözze. Hatálybalépésének első évében az ipari mun-

⁴² Uo., 33. l.

⁴³ Comercio Exterior, Mexikó, 1971. április, 274. l.

⁴⁴ John M. Mecklin: I. m. 77. l.

kások átlagkeresete egyenesen csökkent és a sztrájkok ritkaságszámba mentek.⁴⁵ Dél-Korea masani feldolgozó ipari exportövezetében *különleges törvények* érvényesek „a bérharcok kiéleződésének megakadályozására” és szigorú intézkedéseket hoztak a bérkonfliktusok szabályozására minden olyan esetben, amikor a munkáltató vállalatban külföldieknek is van érdekeltségük.⁴⁶

Hongkongban a munkások szervezkedési jogát mindmáig nem biztosítja törvény.

Mexikóban a szakszervezeteknek azzal a nehézséggel kell megküzdeniük, hogy a határmenti exportövezetek üzemei főként nőmunkásokat alkalmaznak, akik tudvalevőleg nem könnyen szervezhetők. Az amerikai cégek könnyedén játszanak ki minden állami vagy szakszervezeti ellenőrzést, s csaknem teljes mozgásszabadsággal rendelkeznek. Sokan közülük tevékenységüket a számukra kijelölt övezeteken túl is kiterjesztik és oda telepítik üzemeiket, ahol a bérek a határmentieknél is alacsonyabbak.⁴⁷

A feldolgozó ipari exportenklávék kritikája

Némely fejlődő országok tehát oly módon koncentrálják erőfeszítéseiket munkaigényes feldolgozó ipari termékek kivitelére, hogy az nem a sikeresen megvalósított importhelyettesítésből nő ki, nem a kiváló belső teljesítmény külpiaconra való kivetítéséből, hanem valóságos feldolgozó ipari exportenklávékat létesítenek, amelyek jórészt a világkonsernek globális üzleti stratégiája változó követelményeitől függnnek. Az enklávékat feltöltő külföldi vállalatokat pedig mindenféle adó- és vámkedvezményekkel halmozzák el, különleges ösztönzőket alkalmaznak. Mindez teljesen új fejlemény, s talán újdonságnak tudható be, hogy a közgazdasági szakirodalom ez ideig csak kevés figyelemre méltatta.

Ha a pozitív és a negatív hatásokat összevetjük, a mérleg egyik serpenyőjébe munkaalkalmak teremtése kerül. Az adatok e téren eléggé hiányosak. A hongkongi hatóságok egy nemrég végzett felmérése szerint 155, részben vagy egészben külföldi tulajdonban levő üzem összesen kereken 55 ezer főt foglalkoztatott, ami (1970 májusában) a gyarmat munkaerő-állományának 9,5 százalékát tette ki.⁴⁸ 1971 derekán ezt az arányt 11 százalékra becsülték.⁴⁹

A mexikói exportövezet 1971 májusában 21 000 dolgozót alkalmazott.⁵⁰

Dél-Koreában 1970 végén 230 külföldi vállalkozást tartottak számon, de munkaerő-állományuk nem ismeretes.

Az az erőforrás, amelynek a fejlődő országok leginkább bővében

⁴⁵ A Survey on Malaysia and Singapore. The Economist, 1971. január 30, X. 1.

⁴⁶ Business Asia, 1970. október 30, 5. l. és 1970. december 11, 56. l.

⁴⁷ P. Camarena: The Runaways — Multinational Companies on the Mexican Border. Free Labour World, 1970. november, 18. l.

⁴⁸ Business Asia, 1971. március 19, 93. l. Ez csak hozzávetőleges becslésnek tekinthető, mert egyrészt a külföldi érdekeltségű üzemek tényleges száma más források szerint 240—250 (tehát 85—95-tel több, mint amennyi a felmérésben szerepel), másrészt nem minden gyár, amelyben külföldieknek van tőkerészesedésük, újabb keletű „szökevény üzem”. A hongkongi adat azonban megközelítő jellege ellenére is fontos, mert a gyarmat valamennyi fejlődő ország közül a legtöbb feldolgozó ipari terméket exportálja.

⁴⁹ Handelsblatt, 1971. július 20, 4. l.

⁵⁰ The Financial Times, 1971. május 18, 5. l.

vannak, az olcsó munkaerő. Elképzelhető olyan álláspont, hogy amennyiben a külföldi cégek munkaigényes iparágakban létesítenek az olcsó munkaerő kizsákmányolásán alapuló új üzemeket, az még mindig előnyösebb, mint a foglalkoztatottság teljes hiánya, feltéve, hogy a „szökevény üzemek” dolgozói valamennyien vagy nagyrészt munkaalkalom nélkül maradtak volna, ha a fejlett országok konzernjei nem telepítik oda leányvállalataikat. Az erőforrások világméretű bevetése tehát növeli a foglalkoztatottságot azokban a fejlődő országokban, ahol a „szökevény üzemek” működnek.

Emellett azonban egy percig sem szabad megfeledkezni arról, hogy az egész konstrukció a rendkívül alacsony bérszinten, sőt szükség esetén ennek erőszakos eszközökkel való visszafogásán nyugszik.

Annak ellenére azonban, hogy a „szökevény üzemek” eddigi fő telephelyein a foglalkoztatottság bővítésében és a gazdasági növekedés meggyorsításában sikerült bizonyos látszólagos és egyes tényleges eredményeket elérni, az elgondolás nem kínál kielégítő megoldást a fejletlenség felszámolására, mert a külföldi beruházások folyamatosságától való teljes függőségen alapul. Ehhez járul még az a tény, hogy *az igazi választóvonal napjainkban nem a nyersanyagok és a feldolgozó, ipari termékek között húzódik, hanem egyrészt nyersanyagok + feldolgozó ipari termékek, másrészt a közbenső termékek (vagy inkább ráfordítások) között, pótlólagos felszerelést, berendezéseket, valamint vállalatigazgatási jártasságot, technikai know-howt is ideértve.* E téren pedig a függőség változatlanul teljes, sőt nagyobb mérvű, mint a külföldi tőkebeáramlásra való ráutaltság.

Úgy hisszük tehát, joggal állapíthatjuk meg: *sem Tajvan, sem Hongkong, sem Dél-Korea nem modell, nem követendő példa a fejlődő országok számára,* mind a felsorolt okoknál, mind annál fogva, hogy az áttérés bonyolultabb termékek gyártására — ami elengedhetetlen követelmény a fejlődés bizonyos szakaszában, amikor az egyszerűbb munkaigényes termékek exportpiacának bővítése egyre nehezebb — rendkívül kétséges, holott ez volna a könnyűipari export erőltetésének legfőbb célja és értelme. Akármilyen imponálóknak tűnjenek is fel a vonatkozó átállási tervek, legnagyobbbrészt zátonyra futnak, ha nem illenek a külföldi beruházók (többségükben világkonzernek) programjába.

Ami Mexikót illeti: a határmenti exportövezet létrejöttét és méretét egy véletlen körülménynek, az Egyesült Államokkal való közös határnak köszönheti. Azt a tényt, hogy a mexikói bérek a távol-keletiekénél magasabbak, ellensúlyozta a földrajzi fekvés, ami a Távol-Kelethez és Európához képest is nagy megtakarításokat jelentett szállítási költségekben, lehetővé téve olyan ikerüzemek létesítését, amelyek továbbra is egyetlen (amerikai) vállalati központból irányíthatók. Itt tehát egy földrajzi esetlegességgel állunk szemben.

Mindehhez még csak azt fűznénk hozzá, hogy a „kifelé forduló” gazdaságfejlesztésnek az a típusa (túlnyomórészt külföldi tőkére hagyatkozó feldolgozó ipari exportenklávék), amelyet az itt említett kis ázsiai országok és városállamok valósítottak meg, létrejöttét jórészt annak köszönheti, hogy a belföldi tőkésréteg politikai okokból vagy hazai bázisa szűk voltánál fogva nem elég erős ahhoz, hogy az exportlehetőségeket maga aknázza ki, vagy felhasználásukat hosszú távon magának biz-

tosítsa. Szinte kizártnak tartjuk, hogy fejlődő országok integrációs tömörülései vagy olyan országok, mint például India, beletörődnének abba, hogy az ipari exportjukat külföldi tőke sajátítja ki.

Új gazdaságfejlesztési stratégia?

Tajvan, Hongkong, Dél-Korea „modell”-voltának tagadása azonban nem jelentheti annak fel nem ismerését, hogy gyakorlatuk: az export-szektor fejlesztése — minden antiszociális velejárója, a külföldi tőkétől és különösen az Egyesült Államoktól való túlzott függés stb. ellenére — fontos trendeket tükröz a „harmadik világban” és a világgazdaságban.

A feldolgozó ipari termékek számottevő exportja ugyanis nem csupán az itt tárgyalt néhány kis távol-keleti ország, gyarmat vagy városállam kiváltsága, sem nem tulajdonítható kizárólag földrajzi esetlegeségeknél, mint amelyek Mexikóban a határmenti ipari komplexumot létrehozták. Elvégre 1967-ben és 1968-ban a fejlődő országokból a fejlettekbe irányuló, összesen 4,4, illetve 5,4 milliárd dollár értékű ipari exportnak több mint 60 százalékát egyéb országok szolgáltatták,⁵¹ s a fejlődő országok egészére áll, hogy 1960 és 1969 között ipari exportjuk gyorsabban nőtt (11,4 százalékkal), mint akár a bruttó belföldi termék (4,8 százalék), akár a feldolgozó ipari termelés (6,3 százalék), illetve az összes export (5,9 százalék).⁵²

Hal B. Lary 1965-ig terjedő empirikus kutatásai például azt a tételt igyekeznek dokumentálni, amely szerint a fejlődő országoknak, ha gazdaságfejlesztésük szükségleteinek megfelelő mértékben óhajtanak devizákra szert tenni, feldolgozó ipari termékeiknek a fejlett országokba irányuló exportját kell minél gyorsabban növelniük. Ez szerinte leginkább olyan munkaigényes termékekkel valósítható meg, amelyek gyártása nem igényel nagyarányú tőkeberuházásokat. Mindenesetre az elsők közé tartozott, aki erőteljesen hívta fel a figyelmet arra, hogy az ilyen jellegű export megindult és komoly jövője van, mert potenciális piacának még csak kis részét tárta fel.⁵³

A magyar szakirodalomban *Kádár Béla* képviselt hasonló álláspontot. Főbb megállapításai: az elmaradottabb országok növekedésének kulcsa a struktúraátalakítással együtt járó dinamikus export megteremtése, azaz az iparcikkexport fejlesztése. Távolatilag nagy jelentőségű lehet az olyan iparágak támogatása a fejlődő országokban, amelyek szinte kizárólag a külső piacokra orientálódnak, s érdemi belső piacuk nincsen. Az importkorlátok leépítése mellett a fejlődő országokkal való ipari munkamegosztást egy átfogó koncepció keretében kell kialakítani. Ennek egyik oldala bizonyos ipari tevékenységek, például a könnyűipar további fejlesztésének részleges korlátozása a fejlett országokban, s adott ipari tevékenységek áttelepítése a fejlődő országokba, bizonyos könnyűipari termékek iránti kereslet növekményének vagy a növekmény nagy részének a fejlődő országokból való fedezése.⁵⁴

⁵¹ Trade in Manufactures... 13. táblázat, 20–21. l. alapján.

⁵² *Béla Balassa*: I. m. 2. táblázat, 66–67. l. alapján.

⁵³ *Hal B. Lary*: Imports of Manufactures from Less Developed Countries. National Bureau of Economic Research, New York, 1968.

⁵⁴ *Kádár Béla*: Gazdaságfejlesztés és nemzetközi munkamegosztás a fejlődő országokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967, 216., 219., 220–221. l.

Lary és Kádár helyesen látták előre a fejlődés irányát, noha elemzésük — s ez műveik megírásának időpontját tekintve talán szükség-szerű is volt — nem tér ki olyan mozzanatokra, mint a nemzetközi társaságok erőteljes bekapcsolódása a fejlődő országok ipari kivitelébe, ami a „kifelé forduló” gazdaságpolitika hatékonyságát nem mindig, s főként távlatilag sok esetben nem pozitívan befolyásolja.

A hatvanas évek végén a helyzet ugyanis a következőképpen volt jellemezhető: Egyrészt tért hódított az a vélemény, hogy mindenütt, ahol az importhelyettesítés „kifulladt”, rá kell térni a kivitel összetételének diverzifikálására; ezt az irányzatot alátámasztotta az erőforrások világméretű felhasználásának elterjedése, vagyis a világkonszernek hazai piacának fokozódó ellátása a fejlődő országokban gyártott munkaigényes termékekkel. Másrészt tudatosodott az abban rejlő veszély is, hogy amint nő a kivitel részesedése a bruttó nemzeti termékben, nő a világkonszernektől való függőség is, „némely kisebb ázsiai állam gazdasági életét valósággal a nemzetközi társaságok beruházásaira építi”, s hogy a világ-gazdaságban a nemzetközi munkamegosztásnak olyan modellje alakul ki, amely a „perifériát” állandó jelleggel a munkaigényes termékek gyártására korlátozza, „leányvállalati gazdaságokat” hoz létre.

Ezt követően került sor arra, hogy az Európai Gazdasági Közösség, Japán, a skandináv országok, Nagy-Britannia, Svájc stb. a „harmadik világ” ipari exportját vámkedvezményekkel előmozdító intézkedéseket léptettek életbe vagy erre készülnek.

Ez a meglepő segítőkészség a fejlett országok felvilágosult önérdékével magyarázható. Egyre nyilvánvalóbbá vált: az importhelyettesítéssel nem lehet megoldani az abból adódó problémát, hogy a fejlődő országok tiszta exportbevételeik csökkenése vagy lassú növekedése folytán képtelenek teljesíteni nemzetközi fizetési kötelezettségeiket. A jelek szerint a legkisebb ellenállás vonala — legalábbis Nyugat-Európában és Japánban — piacaik megnyitása volt a periféria kevésbé dinamikus technikával gyártott termékei előtt. Ily módon a „centrum” és a „periféria” termelékenységéi közötti különbség fennmarad, az utóbbi pedig, mivel exporttermékei beléphetnek a fejlett országok piacaira, bizonyos „fejlődési” lehetőségekhez jut; ugyanakkor a nagy nemzetközi társaságok is megtartanák irányító szerepüket a világ-gazdaságban. A koncepció a világkonszernek túlsúlyán alapuló rendszer egésze szempontjából kétségtelenül „racionális”, hiszen fenntartja a meglévő erőviszonyokat, a „perifériának” a centrumtól való függőségét⁵⁵, noha ezt újszerű keretek közt teszi.

Celso Furtado professzornak ezt az értelmezését alátámasztja a nagy nemzetközi társaságok reagálása a vámkedvezményekre. Teendőiket a mértékadó *Business International* a következőkben látja: Minden nemzetközi társaság azonnal vizsgálja felül beruházási és forgalmazási terveit és az új fejleményeknek megfelelően módosítsa őket. Tervezésüknek ugyanis mihamarabb választ kell adnia arra a kérdésre, hogy a fejlett országok mely iparágai sínylik meg leginkább a fejlődő országok erősebbé váló versenyét, hogy eldönthessék: mely „marginális” (kevésbé rentábilis) üzemeket kell bezárni, illetve mely hagyományos szállítókat (bedolgozó cégeket) és ügyfeleket kell leírni a fejlett országokban!

⁵⁵ Celso Furtado: *External Dependence and Economic Theory*. Sokszorosítás.

A vámkedvezmények az eddiginél nagyobb mértékben ösztönzik a nemzetközi társaságokat arra, hogy beruházásokat végezzenek a fejlődő országokban, különösen azokban, amelyek barátságos magatartást tanúsítanak a külföldi tőkével szemben.⁵⁶

Az irányvonal világos: a nagy nemzetközi társaságok arra törekednek, hogy a fejlődő országok előtt megnyíló új exportlehetőségeket minél teljesebb mértékben maguk aknázzák ki.

Mindezek a fejlemények újfajta megközelítést tesznek szükségessé, amelynek problematikája a következőkben vázolható:

A kitermelő ipari exportenklávék az okok egész soránál fogva (egy vagy néhány nyersanyag exportjától való függés, a kereslet gyakori hullámzása, sőt visszaesése, helyettesítő műanyagok és ezzel összefüggésben az ipari országok fokozódó önellátása, kedvezőtlen cserearányok, s nem utolsósorban a nemzetközi monopóliumok kizsákmányolása stb.) nem biztosították a kellő fejlődési ütemet, sem az életszínvonal emelkedését.

Az importhelyettesítés a fejlődő országokban szintén olyan körülmények között ment végbe, hogy a külföldi beruházásokra és segélyekre való ráutaltság jelentős mértékben fennmaradt. Ez a függőség rendszerint olyan helyzetet idézett elő, amikor a nettó exportbevétel, vagy az importhelyettesítésből eredő megtakarítás még sikeres iparosítás esetén is csekély és nem kielégítő volt, figyelemmel a nyereség, az osztalékok stb. repatriálására, nemkülönben a külföldi beruházók belső konszernárakon lebonyolított ügyleteire. Különösen ez utóbbi alakított ki kedvezőtlen cserearányokat a fejlődő országok számára, mert még feldolgozó ipari termékeik kivitele és a berendezések, alkatrészek, szerkezeti anyagok stb. behozatala is olyan árakon ment végbe, amelyek sokkal inkább tükrözték a világkonszernek érdekeit, mint a tényleges piaci erőviszonyokat. A konszernen belüli, „transzferárakon” lebonyolított árumozgás tendenciáját tekintve inkább apasztotta, mintsem növelte a devizakészletet. Ehhez járult még az is, hogy az importhelyettesítés a nemzeti ipar nagyarányú elidegenítésével, vagyis azzal járt együtt, hogy a „transznacionális konglomerátumok” számos belföldi vállalatot vásároltak fel.⁵⁷

A mostani, legújabb szakaszban esélyek nyílnak az ipari export eddiginél nagyobb arányú kiépítésére. Ez eredendően a fejlődő országok „kifelé forduló” gazdaságpolitikájának eredménye, amelybe a nemzetközi társaságok nagy átütőerővel kapcsolódtak be, különösen amióta az erőforrások világméretű igénybevételére tértek át. *Vajon milyen új fejlesztési stratégiát alkalmazzanak a fejlődő országok, hogy — a világkonszernekkel szerzett negatív tapasztalatokból okulva — ne járjanak ez alkalommal is pórul, és maximális előnyöket csikarhassanak ki a világgazdaság most érvényesülő trendjéből?*

A dilemma nem egyszerű:

— A multinacionális társaságok kellő tőkével és a legkorszerűbb technikával rendelkeznek, és az a képességük is megvan, hogy mindkettőt világviszonylatban a legracionálisabban használják fel, aminek következtében — ha nem is szándékosan, hanem a profithajszja melléktermékeként — az ipari termelést alkalmasint egyenletesebben oszthatják meg

⁵⁶ How UNCTAD Scheme Will Affect Corporate Plans. Business International, 1971. április 9, 118. l.

⁵⁷ Lásd például *Eduardo Galeno: The De-Nationalization of Brazilian Industry. Monthly Review, 1969. december, 11–29. l.*

a világ különböző részei közt, a fejlődő országok iparosításának előmozdítóivá válhatnak és azokban új termelési központokat hozhatnak létre.⁵⁸

Hymer professzornak ez a megállapítása tényekkel is kiegészíthető és dokumentálható, például azzal, hogy a fejlődő országokból kitelepített iparágak között foglal helyet az elektronika is, amelyben a munkaigényesség fejlett technikával párosul — és amely gyors növekedési ütemet mutat fel —, hogy a szökevény üzemek legalábbis egy része emeli az ott dolgozó munkások szakképzettségét, úgyhogy némely amerikai vállalatvezetők szerint korszerű termelőberendezések és megfelelő sorozatok esetén a munkások termelékenységére meredeken emelkedik, mi több, az új technikát alkalmazó üzemekben sok ázsiai munkás termelékenysége eléri az amerikai szintet.⁵⁹

Ezenfelül a nemzetközi társaságok biztosítani tudják az új piacokhoz, nem utolsósorban származási országuk piacaihoz való hozzáférést.

Igen ám, de miként lehet elkerülni, hogy a fejlődő országok megrekedjenek a többségükben fejlett technikát nem igénylő munkaigényes termékek gyártásában, miként érhetik el, hogy kellő devizatartalékokat gyűjthessenek távlati fejlesztési terveik végrehajtásához és olyan „átfogó kétágú stratégiához”, amellyel nemcsak a munka-, hanem a tőkeigényes ágazatok fejlődése is megvalósítható?⁶⁰ Miként oldható meg, hogy ne legyenek kényre-kegyre kiszolgáltatva a külföldi tőkének és a fejlesztési alapok fölött rendelkező, de a világkorszernek érdekeit óvó nemzetközi szervezeteknek? Miként ellenőrizhetik a konzernügyleteket és a „transzferárakat”? Hogyan koordinálják erőfeszítéseiket egyebek közt integrációk útján, anélkül, hogy a talajt ne tegyék még kedvezőbbé a világkorszernek számára, amelyek nemzeti ellentétéktől nem zavartatva kontinentális méretekben tevékenykednek és nagy gyakorlatuk van abban, hogy az integrációkat számukra előnyös működési tereppé változtatva azok fő haszonélvezőivé váljanak?

Ebben a vonatkozásban — a közös vállalkozásokon (joint ventures) kívül — két új elem érdemel különös figyelmet. Az egyik az ún. andesi csoport határozata közös irányvonal kialakítására a külföldi beruházások befogadását illetően, a másik az a Távolság-Keletről Latin-Amerikáig mindenütt megnyilvánuló törekvés, hogy a szocialista országokkal beható külkereskedelmi és termelési (koprodukción) együttműködést építsenek ki és ily módon is lazítsák a fejlett tőkésországokra való ráutaltságot.

Mindenképpen egyet kell érteni azonban *Celso Furtadoval* abban (l. idézett tanulmányát), hogy elengedhetetlenül szükséges a mai tőkés világgazdasági modell egész struktúrájának mélyen járó elemzése, nem utolsósorban a mai függőség korszerű elmélete, mert csak így található megoldás a függőség lazítására, majd megszüntetésére, csak így adható

⁵⁸ *Stephen Hymer: The Multinational Corporation and the Law of Unequal Development.* I. J. N. *Bhagwati* (szerk.): *Economics and World Order*, North Holland, Amsterdam, 1971.

⁵⁹ *John M. Mecklin: I. m. 77. l.*

⁶⁰ *I. Sachs: Selection of Techniques: Problems and Policies of Latin America.* *Economic Bulletin for Latin America*, 1969. I. félév, 7. l. Lásd még: „... Ha figyelembe vesszük némely latin-amerikai országokat, amelyekben a múltban magas bérköltségekkel járó és ugyanakkor politikailag visszacsinálhatatlan társadalombiztosítási rendszert vezettek be, ezekben alkalmazni a helyes stratégia, ha inkább tőkeigényes ipari termékek kivitelét iparkodnak előmozdítani.” *L. J. B. Van Donges és W. F. Kasper: Industry and Trade in Some Developing Countries — A Review Article.* *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1971, I. füzet, recenziós rovat, 6. l.

hatékony és lényegbevágó válasz a fejlesztés mai struktúrájában felvetődő kérdésekre.

★

Utóirat: Nixon elnök 1971 augusztusában bejelentett új gazdaságpolitikai intézkedései közül különösen a 10 százalékos importadó és az Egyesült Államokon belüli ipari termelőberuházásokra vonatkozó kedvezmények érintik közvetlenül az erőforrások világméretű felhasználását.

Az importadót illetően két kérdés vetődik fel. Az első: vajon vált-e ki megtorló rendszabályokat, amelyek a tőke és az áruk szabad mozgását gátolják? Ez ugyanis a világkonszernek nemzetközi vállalatbirodalmainak működését, erőforrásaik globális stratégiájuknak megfelelő elosztását súlyosan akadályozná. Noha a többi ipari ország végleges álláspontot még nem alakított ki, az importadó kétségtelenül rendkívül kedvezőtlen visszhangja ellenére eddig valamennyien tartózkodtak a megtorlásokkal való fenyegetőzésektől.

A második kérdés: vajon az importadó alkalmas-e az erőforrások világméretű bevetésének leállítására, a munkaigényes iparágak üzemeinek alacsony bérszintű országokba való kitelepítésének megszüntetésére? Jóllehet esetenként sor kerülhet egyes külföldi vállalkozások visszatelepítésére, illetve a kitelepítésre vonatkozó döntések elhalasztására, a világkonszernek képviselőinek nyilatkozataiból az tűnik ki, hogy az importadó távolról sem számolja fel a belföldi gyárak és a külföldön létesített „szökevény üzemek” termelési költségei között fennálló hatalmas különbséget.

Miként állunk vajon az Egyesült Államokon belüli ipari beruházásokra nyújtott ösztönzőkkel? Ezek konkrétan egyrészt 10 százalékos adókedvezményben nyilvánulnak meg, valamint abban, hogy egy újonnan felállítandó szerv, a DISC (Domestic International Sales Corporation) 18 hónapos adófizetési haladékot engedélyezhet a vállalati nyereség ama hányadára, amelyet az export növelésére irányuló célberuházásokra fordítanak. Az elgondolás: vonzóbbá tenni az amerikai eredetű világkonszernek számára az Egyesült Államokon belüli ipari beruházásokat a külföldön fogantatosítandókhöz képest.

Az importadó és a belföldi beruházások premizálása talán elérheti, hogy *időlegesen* némileg lassítsa az amerikai eredetű világkonszernek külföldi termelőbázisa bővítésének, a szökevény üzemek létesítésének ütemét. A termelés internacionalizálódását azonban olyan körülmények hozták létre, amelyek szervesen nőttek ki részint a tudományos-technikai forradalomból, részint -- Nyugaton -- a monopolista verseny jellegeből és a tőkés világgazdaság mai struktúrájából. A trend visszafordításához valamivel többre van szükség, mint importadóra és belföldi beruházási ösztönzőkre.

TÓTH A. ERNŐ:

Az élőmunka-felhasználás arányváltozásai a mezőgazdaságban

A mezőgazdasági termelésben érvényesülő általános fejlődési tendenciák fő vonásait a hazai és külföldi szakirodalom sokoldalúan tárgyalja. Cikkemben nemzetközi statisztikai adatok feldolgozásával igyekszem szemléltetni néhány általános tendencia érvényesülésének országonként jelentősen különböző ütemét és formáit, s megkísérlem kimutatni azokat — az adott ország társadalmi rendszerétől, valamint gazdasági és természeti adottságaitól függő főbb tényezőket, amelyek a változások eltérő ütemét magyarázzák. Vizsgálatom elsősorban az élő munka felhasználásában megfigyelhető változásokra terjed ki.

A mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenése

Közismert az az általános összefüggés, hogy az ipari fejlettség színvonalának emelkedésével s az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedésével a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenése jár együtt. Emellett azonban az azonos ipari, illetve gazdasági fejlettségi fokú országokban a mezőgazdasági foglalkoztatottság aránya különbözhet.

A mezőgazdasági keresők csökkenésére vonatkozó adatok hosszabb időszakból rendelkezésünkre állnak.

Az 1965-ig tartó 25—35 éves időszakban a mezőgazdasági keresőknek az összes keresőkhöz, a népességhez és a földellátottsághoz viszonyított arányát, valamint átlagos csökkenési ütemét az 1. sz. táblázat adatai szemléltetik.

Az országok sorrendjét az I. bázisévbeli mezőgazdasági keresőarány szerint állapítottuk meg. Az első időszak a világháborús éveket is magában foglalja. A második bázisévtől számított időszakra a mezőgazdasági termelés technikai átalakulásának meggyorsulása jellemző.

Az átlagos csökkenési ütem lassúbb volt a kezdeti időpontban közismerten túlnépesedett agrárországokban, továbbá a Szovjetunióban, valamint Angliában.

A túlnépesedett agrárországokban — Lengyelországot kivéve — az első időszakban még nőtt a *mezőgazdasági keresők száma*. Hasonlóképpen nőtt ebben az időben a mezőgazdasági foglalkoztatottság a rendkívül intenzíven gazdálkodó Hollandiában és az NDK-ban is, ez azonban a II. világháborúnak és következményeinek tulajdonítható. Az 50-es években a csökkenési tendencia általános — kivéve a Szovjetuniót, ahol

A mezőgazdasági keresők csökkenésének mutatói

Sorszám	Ország	Bázisév		Mezőgazdasági keresők aránya az összes keresők %-ában		Egy mezőgazdasági keresőre jutó		A mezőgazdasági keresők számának 1 évre jutó változása (%)	
		I.	II.	az I. bázis-évben	1965-ben	népesség számának változása	mezőgazdasági terület változása (ha)	I.— 1965-ig	II.— 1965-ig
1	Bulgária	1934	1952	80	59	1,11	0,20	—0,14	—0,8
2	Jugoszlávia	1931	1953	78	68	1,31	0,35	—0,23	—0,8
3	Románia	1941	1956	70	59	0,62	0,00	—0,05	—1,2
4	Lengyelország . .	1931	1950	64	42	1,23	0,66	—1,02	—0,5
5	Magyarország . .	1930	1950	53	31	1,22	0,75	—0,69	—1,77
6	Spanyolország . .	1940	1950	52	34	1,53	0,80	—0,54	—1,47
7	Szovjetunió	1939	1959	50	53	0,80	—0,07	—0,06	+0,09
8	Olaszország	1936	1951	48	25	2,67	2,09	—1,50	—2,71
9	Csehszlovákia . .	1930	1947	37	16	2,61	2,41	—1,68	—3,06
10	Ausztria	1934	1951	36	20	2,11	1,25	—1,41	—2,61
11	Franciaország . .	1936	1954	36	18	2,97	2,01	—1,72	—2,77
12	Dánia	1940	1950	29	15	3,11	2,17	—1,65	—2,43
13	NSZK	1939	1950	27	11	3,85	2,17	—2,17	—2,80
14	NDK	1939	1946	22	19	0,62	0,35	—0,51	—2,0
15	Hollandia	1930	1947	21	9	2,67	2,01	—1,09	—2,53
16	Egyesült Államok	1940	1950	19	6	3,91	3,21	—1,69	—2,27
17	Belgium	1930	1947	17	6	3,46	2,52	—1,87	—2,61
18	Anglia	1951	1951	6	4	1,64	1,84	—0,69	—1,50

A KSH adatai alapján számítva.

a mezőgazdasági keresők száma az előző periódusban csökkent, a második időszakban viszont valamelyest nőtt.

A második időszakban a leggyorsabban (2—3 százalékkal) a mezőgazdasági keresők aránya az iparilag fejlett nyugati tőkésországokban, valamint Csehszlovákiában és az NDK-ban csökkent. Ezt követik azok az iparosodó országok, amelyekben az első időszakban még nőtt a mezőgazdasági keresők száma, valamint Anglia.

A gyorsabb csökkenési ütemet tehát általában azokban az országokban figyelhetjük meg, amelyekben már a vizsgált időszak elején is fejlettebb ipar volt.

Megállapítható, hogy a mezőgazdasági keresők száma és aránya az iparosítás kezdeti szakaszában csak lassan csökkent. A háború, a mezőgazdasági társadalmi struktúra változása (földreform) rövid időre a mezőgazdasági keresők számának némi növekedését is kiváltotta. A szocialista országok adataiban a nagyüzemesítés hatása is megfigyelhető, de csak fejlettebb iparosítottsági fokon gyorsította a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenési ütemét. Feltehetően a mezőgazdaságon kívüli munkahelyek viszonylagos hiánya miatt az alacsonyabb ipari fejlettség mellett több munkaerő maradt a mezőgazdaságban, mint amennyit a gépesítettség és az üzemi szerkezet indokolna. A következő 10—15 éves időszakban az iparosodás fejlődésével előreláthatóan gyorsulni fog a

mezőgazdasági keresők száma csökkenésének üteme azokban az országokban is, melyekben az elmúlt időszakban a csökkenés még viszonylag lassúbb volt.

A mezőgazdasági keresők *arányának* csökkenése az egész periódusban a leggyorsabb az Egyesült Államokban, a leglassúbb az NDK-ban és Bulgáriában. Anglia ebben az értelemben is túl van a viharos változások időszakán, míg a szocialista országok nagyobb része (hazánk is) még előtte van; itt tehát az ütem gyorsulása várható.

Az egy mezőgazdasági keresőre jutó népesség számának és a földterület nagyságának változása lényegében szintén az előbbieken vázolt tendenciára utal, vagyis ezek vonatkozásában magasabb ipari fejlettségi szinten a növekedési ütem gyorsulása várható.

E folyamat gyorsulására következtethetünk Ausztria, Dánia és Franciaország adataiból is. Ezekben az országokban az I. bázisévbeli 29—36 százalékos mezőgazdasági keresőarány alapján évi 2—3 százalékos átlagos csökkenési ütem mutatható ki a teljes időszakban, amely pedig az ütemet mérséklő háborús éveket is magában foglalta. Hazánkban — a fejlődéshez kedvezőbb nagyüzemi mezőgazdaság, s a mai fejlettebb technika és tudomány eredményeként — az ütem gyorsabb is lehetne, mint amennyit adataink mutatnak. Ez azonban az ipar és a tercier ágazatok munkaerőfelvevő-képességének bővülésétől, fejlesztésük ütemétől és módjától is függ. A foglalkoztatási struktúra változásának üteme egész gazdasági növekedésünk függvénye.

A gépesítés és a műtrágyahasználat növekedése

A mezőgazdasági foglalkoztatottak számának és arányának törvényszerű csökkenése a mezőgazdasági termelési érték általános növekedésének kísérő jelensége. A 2. sz. táblázatból kiolvasható ennek a növekedésnek egy területegységre és egy foglalkoztatottra jutó értéke.

A munkatermelékenység javulását kifejező mutató, az egy főre jutó termelési érték, valamint a területi termelékenységet kifejező, egységnyi területre jutó termelési érték egyaránt növekvő tendenciájú. Nagyon tanulságos azonban e két típusú mutató egymáshoz viszonyított arányának s változási ütemének országokénti különböző alakulása.

Kicsi e két mutató hányadosa azokban a sűrűn lakott országokban, ahol még magas a mezőgazdasági keresők aránya, ellenben nagy e hányados értéke a ritkán lakott és kevés mezőgazdasági keresőt foglalkoztató országokban, valamint a sűrűn lakott ipari országokban. E hányados alacsony értéke azt jelzi, hogy ezekben az országokban a területi termelékenység, a *hozamok* növelése van előtérben, míg a hányados magas értéke a *munkatermelékenység* előtérbe helyezésének fokozására utal.

Nem vizsgáljuk most azokat a természeti és gazdasági körülményeket, amelyek — országonként különböző mértékben és arányban — e két irányú fejlesztési törekvéseket meghatározzák és befolyásolják. Csupán a mezőgazdaság fejlődésében tapasztalható általános tendenciának azt a vonását kívántam kiemelni, hogy az élő és a holt munka arányát az egyes országokban egyáltalán nem azonos sablon szerint változtatják.

A mezőgazdaságban felhasznált eszközök közül — mint ebből a

A mezőgazdasági termelési érték növekedésének mutatói

Ország	Egy évre jutó termelésiérték-növekmény 1952—56-tól 1965-ig (dollár)		
	1 ha-ra (i)	1 főre (T)	T/i
Bulgária.....	7,45	20,00	2,68
Jugoszlávia.....	4,18	15,36	3,67
Románia.....	3,45	10,81	3,13
Lengyelország.....	6,45	22,36	3,46
Magyarország.....	5,46	37,81	6,93
Spanyolország.....	0,36	20,81	57,80
Szovjetunió.....	0,60	16,72	26,10
Olaszország.....	4,81	36,72	7,63
Csehszlovákia.....	3,45	83,18	24,11
Ausztria.....	3,91	51,63	13,22
Franciaország.....	5,27	93,40	17,72
Dánia.....	15,00	242,10	16,14
NSZK.....	6,64	82,63	12,44
NDK.....	3,82	55,45	14,51
Hollandia.....	17,18	189,62	11,03
Egyesült Államok.....	1,09	271,43	249,0
Belgium.....	8,54	190,12	22,0
Anglia.....	5,73	180,00	31,4

Forrás: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH 15. 1. alapján számítva.

szempontból legjellegzetesebb tényezőket — a gépesítést és a műtrágyahasználatot vizsgáljuk részletesebben.

A munkatermelékenység növelését megalapozó gépesítés színvonalát jól jellemzi a traktorsűrűség mutatója. A mutató sok szempontból nem teljes értékű, de mégis alkalmas néhány következtetésre. Alakulását a 3. sz. táblázat szemlélteti.

Az üzemi méretek és traktortípusok természetesen befolyásolják a mutató értékelését, hiszen — különösen a szocialista országok nagyüzemeiben — kisebb traktorsűrűség is viszonylag nagyobb fokú gépesítettséget jelenthet. Ha azonban ettől eltekintünk, az 1948—52-es időszakban e mutató szerint az országok sorrendje fő tendenciájában megközelítően azonos eredeti besorolásunkkal.

A traktorsűrűség növekedési üteme különösen gyors a közismerten sűrűn lakott és intenzív mezőgazdaságú fejlett nyugati országokban. Az Egyesült Államok (s részben Anglia) csökkenő ütemei viszont a határsűrűség megközelítését jelzik. 1965 után a traktorsűrűség növekedési üteme — Belgiumot kivéve — csökkenni kezdett a fejlettebb országokban. Ez a tendencia például a szocialista országokban a nagyobb teljesítményű traktorok alkalmazásával is magyarázható.

Az adatokból az is következtethető, hogy bizonyos ipari fejlettségi fokon a gépesítésnek szükségszerűen gyorsulnia kell.

A munka technikai felszereltsége a mezőgazdaságban annál gyorsabban nő, minél fejlettebb gazdaságilag (iparilag) egy ország.

Ezt a tendenciát a gépesítésre kevésbé alkalmas üzemi szerkezet (kisüzemek) rendszerint nem gátolja, hanem sajátos túlgépesítettséget okoz. A dán, az amerikai és angol adatok egyben a gépesítés felső határához való közeledést is mutatják (például az Egyesült Államokban 1 ke-

100 ha szántóra, kertre, szőlőre, gyümölcsösre jutó traktorállomány és növekménye (db)

Ország	Állomány az 1948—52. évek átlagában	Növekmény az előző időponttól			Az egy évre jutó növekmény 1948—52-től 1966-ig
		1963-ig	1965-ig	1966-ig	
VILÁG	0,5	0,4	0,0	0,1	0,031
Bulgária	0,2	1,0	0,3	0,3	0,087
Jugoszlávia	0,1	0,4	0,0	0,1	0,031
Románia	0,1	0,5	0,2	0,1	0,050
Lengyelország	0,2	0,4	0,2	0,1	0,044
Magyarország	0,2	0,8	0,1	0,1	0,063
Spanyolország	0,1	0,5	0,1	0,1	0,044
Szovjetunió	0,3	0,3	0,1	0,0	0,025
Olaszország	0,4	1,8	0,5	0,3	0,163
Csehszlovákia	0,5	2,5	0,3	0,2	0,187
Ausztria	1,0	8,5	1,6	1,1	0,700
Franciaország	0,7	3,4	0,8	—	—
Dánia	0,7	4,7	0,6	0,2	0,344
NSZK	1,9	10,6	1,6	0,7	0,806
NDK	0,3	1,9	0,3	0,2	0,150
Hollandia	2,1	8,4	0,9	—	—
Egyesült Államok	2,0	0,6	0,1	0,0	0,044
Belgium	1,2	5,0	0,8	0,9	0,419
Anglia	4,1	1,2	0,4	—	—

Forrás: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH 97. 1. alapján.

resőre gyakorlatilag 1 traktor jutott). Az üzemi viszonyoktól függően a gépesítési szint mutatói országonként eltérőek lesznek. A szocialista országok mezőgazdasági nagyüzemi szervezetében a tőkés mezőgazdasághoz hasonló mérvű traktorellátottság szükségtelen, a „telítettség” valószínűleg jóval előbb bekövetkezne.

A területegységre és a mezőgazdasági keresőkre jutó traktorok számának növekedése mellett meghatározott fejlettségen a növekedési ütem (évi növekmény) csökkenése is kimutatható. Ez persze nem jelenti a munkatermelékenység háttérbe szorulását, hanem egyrészt a mutató korlátait, másrészt egyéb energiaforrások és célgépek (elektromos energia, kombájnok stb.) előtérbe kerülését jelzi.

A műtrágya-felhasználás mutatói ettől valamelyest eltérő tendenciát is kifejeznek.

Egy mezőgazdasági keresőre számítva a műtrágya-felhasználás sokkal nagyobb az iparosodott országokban, s különösen gyorsan nőtt az Egyesült Államokban, ami feltehetően annak a jele, hogy a gépesítés telítettsége következtében a fejlesztésnek ez az útja került előtérbe. A területegységre számított műtrágya-felhasználás mutatói alapján más kép bontakozik ki. A sorrend — úgy látszik — nem függ össze közvetlenül az egyes országok gazdasági fejlettségével, illetve a hasonló fejlettségi színvonalúak között szembeszökően eltérnek a sűrűn és a ritkán lakott országok adatai.

Az 1 ha-ra jutó műtrágya-hatóanyag az intenzív állattartó országokban még nagy mennyiségű szervestrágyával is kiegészül. Mennyisége a legnagyobb, növekedése a leggyorsabb a sűrűn lakott és fejlett országok-

Egy hektár szántóra, kertre, szőlőre és gyümölcsösre jutó összes műtrágya-felhasználás (kg)

Ország	1948—52. átlaga	Növekmény az előző időponttól			Az 1 évre jutó növekmény 1948—52-től 1966/67-ig
		1962—63.	1964/65.	1966/67.	
gazdasági évig					
VILÁG	12,1	11,2	4,0	6,3	1,19
Bulgária.....	4,2	29,0	28,9	35,4	5,18
Jugoszlávia	2,2	36,7	17,2	4,6	3,25
Románia	0,6	9,1	8,2	14,2	1,75
Lengyelország.....	22,4	34,8	12,2	23,0	3,89
Magyarország	5,7	42,0	13,1	9,7	3,60
Spanyolország.....	14,3	22,0	0,5	0,1	1,25
Szovjetunió	5,1	6,9	7,0	7,6	1,19
Olaszország.....	29,3	27,7	4,2	11,6	2,42
Csehszlovákia	34,7	71,5	56,9	9,6	7,66
Ausztria.....	45,2	115,4	32,8	23,3	9,52
Franciaország	49,2	73,2	25,2	19,5	6,55
Dánia	96,4	58,3	18,8	18,4	5,31
NSZK	165,4	139,9	22,7	7,7	9,46
NDK	130,7	71,9	51,4	28,1	8,41
Hollandia.....	381,0	138,0	37,8	53,3	12,72
Egyesült Államok.....	23,8	23,3	8,2	15,3	2,60
Belgium.....	280,7	207,0	-49,2	81,7	13,30
Anglia	104,4	87,2	9,2	20,5	6,49

Forrás: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH 93. 1.

ban. A növekmény ingadozása mellett az ütem 1966/67-ben is csak az NSZK-ban esett az évi átlagos növekmény alá. Úgy látszik, e tekintetben kevésbé hatnak a gépesítésnél említett korlátozó tényezők.

A termelési szerkezet alakulásának iránya

A mezőgazdasági termelés történelmi fejlődésében a két fő ágazat: a növénytermesztés és az állattenyésztés aránya időszakonként, üzemtípusonként és fejlődési fokonként eltérően alakult.

A túlnépesedett agrárországok az iparosodás kezdetén a növénytermesztés révén nyerik a legtöbb kalóriát. A fejlett ipari országokban viszont egyre inkább az állati fehérjék termelése és fogyasztása, s ezzel együtt a takarmánytermesztés kerül előtérbe. A gyümölcs- és zöldségtermesztés fejlődése is megfigyelhető, de nem általános.

Az intenzív fejlesztés fő iránya a fejlett országokban az állattartás. A növénytermesztésen belül a szőlő területaránya kedvező adottságok mellett nő, a kenyérgabona aránya a fejlődéssel csökken.

Az ún. munkaintenzív kultúráknak a fejlődés magasabb fokán megfigyelhető ellentmondásos helyzetét tükrözi a szőlő. Gépesítésük nagyrészt technikailag is megoldatlan, növekszik munkaköltségük, ami részben is csak úgy ellensúlyozható, ha növelik a termésátlagokat.

A mezőgazdasági ágazatok műszaki fejlődése nem egyenletes, így fajlagos élőmunkaigényük is változik.* A különböző ágazati struktúra

* Az ágazatok e sajátos konkurenciájában némelyek teljesen eltűnnek a nagyüzemi termelésből s csak a kisüzemi termelésben maradnak fenn.

Az állattartás, a kenyérgabona és a szőlő területarányainak alakulása (%)

Ország	1948—52 átlaga			1967			100 ha mezőgazdasági területre jutó számosság	
	Á	G	Sz	Á*	G	Sz	háború előtt	1966
VILÁG	41,9	17,1	0,7	44,3	17,3	—	23	26
Bulgária	30,5	38,7	3,4	33,7	24,0	4,3	51	50
Jugoszlávia	34,2	26,4	3,3	32,3	24,5	—	52	52
Románia	38,8	29,8	2,3	32,6	28,4	2,5	39	47
Lengyelország	40,3	38,8	—	44,5	38,6	—	56	71
Magyarország	35,9	33,6	3,9	42,1	22,3	4,3	49	48
Spanyolország	35,4	24,9	8,3	43,9	22,7	8,4	25	17
Szovjetunió	37,8	29,5	0,2	41,5	34,0	0,5	12	17
Olaszország	38,1	31,1	11,0	38,5	26,6	10,7	41	48
Csehszlovákia	45,5	25,8	0,3	56,0	23,3	—	67	68
Ausztria	52,3	23,6	2,0	58,6	26,9	2,7	67	66
Franciaország	52,6	22,6	7,4	57,2	20,1	6,8	60	73
Dánia	31,6	8,7	—	66,8	4,7	—	125	145
NSZK	52,0	27,8	0,8	64,7	29,1	1,0	99	112
NDK	86,3	34,9	0,0	55,1	26,8	0,0	76	94
Hollandia	61,3	24,3	0,1	76,1	24,0	0,0	125	183
Egyesült Államok	53,3	15,5	0,1	58,4	13,5	0,1	27	23
Belgium	62,8	24,8	0,1	76,4	25,2	0,1	102	164
Anglia	61,6	12,2	—	66,8	12,6	—	60	73

* 1966.

Á = az állattartás aránya az állattartás + növénytermelésből.

G = a kenyérgabona területének aránya a mezőgazdaságilag hasznosított területből (rét—legelő nélkül).

Sz = a szőlőterületek aránya.

Forrás: Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. KSH.

így egyszerre mind különböző átlagos mezőgazdasági munkatermelékenységgel is jár. Az élőmunka-igényesség tartós fennmaradását (amelynek a termelési struktúrára gyakorolt hatását a munkabérek emelkedése is fokozza) a piac oldaláról részben ellensúlyozzák az árarány-módosulások, a termelés oldaláról pedig a fajlagos hozamok. Az élőmunka-igényes ágazatokban (az állattenyésztésben, kertészetben) a növekvő árak és a növekvő hozamok egyaránt szükségszerűek. A termelési struktúra ilyen irányú változásának ebben az értelmében költségszintnövelő hatása van.

A fejlettebb és az elmaradottabb országok nemzetközi piaci konkurenciájában így a kézimunka-igényes ágazatok vonatkozásában a fejlettek versenyképessége általában kisebb, mint a gépesített ágazatokban.

Az elsődlegesen munkaerőt megtakarító és az elsősorban hozamokat fokozó eszközök alkalmazásának vázolt tendenciáiból az alábbi következtetést vonhatjuk le: *Exportképességünk szempontjából elsősorban a munkatermelékenység fokozására, népsűrűségünk, gazdasági fejlettségünk szempontjából pedig szükségszerűen a hozamok növelésére kell törekednünk.* A dán, a francia, az olasz és némely vonatkozásban a holland út inkább követhető tehát számunkra, mint például a munkatermelékenységet hosszú időszakban majdnem egyoldalúan előtérbe helyező amerikai megoldás.

Nagyüzemi szerkezetünk ugyan elsődlegesen az élőmunka-helyette-

sítésnek, a gépesítésnek és a munkatermelékenység növelésének kedvez, de 10—15 éves perspektívában nem mondhatunk még le a hozamfokozás elsődlegességéről s a kézimunka-igényesebb ágazatokban a viszonylag kedvező versenyképességünk hasznosításáról.

A mezőgazdaság műszaki haladásának országonként eltérő vonásai

A mezőgazdaság műszaki haladása együtt jár azzal, hogy a termelésben felhasznált termőföld, tárgyiasult munka és az élő munka arányai megváltoznak. Ennek az arányváltozásnak az előbbiekben vázolt folyamata — mint említettük — különböző ütemben valósul meg, aszerint, hogy a több tárgyiasult munka kifejezetten *munkaerő-helyettesítő gépet jelent-e, vagy pedig hozamfokozó műtrágyát, növényvédőszer, intenzívebb fajtát stb.*

Szélsőséges esetben még az is előfordulhat, hogy a hozamfokozó műszaki fejlesztés — éppen a hozamfokozás révén — növeli a terület egység műveléséhez szükséges munkaerőt olyan termékeknél, amelyeknél például a betakarítás gépesítése műszakilag még nem megoldott vagy drága, viszont a munkaerő-szükséglet nagy részét éppen a betakarítás műveletei adják.

A munkaerő-felszabadítás vagy a hozamfokozás előtérbe állítása és mértéke az előzőkben tárgyaltak szerint közvetlenül a mezőgazdaság rendelkezésére álló munkaerő mennyiségétől s ennek feltételeitől, tehát elsősorban a népsűrűségtől, a népszaporulattól és az ipari fejlettségtől függ.

Az iparosítással együtt járó foglalkoztatási struktúraváltozás hatására változik a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. Ebben az iparosodás ütemét és a mezőgazdaság műszaki fejlődésének ütemét meghatározó feltételek játsszák a fő szerepet.

A mezőgazdaságon belül a termelőerők struktúrája, konkrétan a föld, a tőke és az élő munka arányai adott ipari fejlettségi szinten is viszonylag tág határok között, de eltérő mértékben változhatnak. Közülük a termőföld mennyisége majdnem változatlan, vagy legalábbis csak igen korlátozottan változtatható. Viszonylag tartósan adott — lassabban változik — a munkaerő létszáma és a földhöz viszonyított aránya is. A tőke változásának üteme a leggyorsabb. A különböző termelési tényezők bizonyos mértékig helyettesíthetik is egymást (a föld természetes tápanyaga trágyával, az élő munka géppel stb.). Azonos volumenű mezőgazdasági termelés a termelési tényezők különböző kombinációjával érhető el.

Az eltérő tényezőkombináció szükségszerű is. Egy társadalom termelőerőinek adott — egy másik társadalométól eltérő — összetételétől és fejlesztési lehetőségeitől függően a mezőgazdaságban a termelési tényezők országonként eltérő arányai lesznek közgazdaságilag indokoltak, s leginkább kedvező hatékonyságúak.

A fejlesztés fő arányait és ütemét meghatározó tényezők alapján az országok egy-egy jellegzetes csoportja alakítható ki. A csoportosítás kritériumát többféleképpen lehet megválasztani. Témánk szempontjából megítélésem szerint adott esetben a *népsűrűséget* célszerű ilyen csoportosítási kritériumnak tekinteni.

Az iparilag fejlett országokban csökkennek a két út különbségei, majd azután a két modell közeledésének jelei is kimutathatókká válnak.

a) *A műszaki haladás sajátos vonásai kis népsűrűség esetén*

Ritkán lakott agrárországban föld bőven van, ezért olcsó. Nem drága a munkaerő sem, de rendkívül drága minden ipari eredetű termelési eszköz. Következésképpen a piacra termelő gazdálkodásban a területi és munkatermelékenységgel szemben a tőkehatékonyság kerül előtérbe. A gazdálkodásra a földigényes és munkaigényes struktúra jellemző.

Az iparosítási folyamat hatására az ilyen agrárországban először a mezőgazdaság munkaerő-ellátottságában következik be változás. Az iparosodás hatásaként csökkenni kezd a mezőgazdaság munkaerő-ellátottsága, emelkednek a munkabérek, javuló tendenciájú lesz viszont a tőkeellátottság. A fejlődő ipar egyre több és olcsóbb eszközt kínál a mezőgazdaságnak, s a munkaerő helyettesítése előnyössé válik. Fokozatosan egyre inkább a *munkatermelékenység* növelése válik elsődleges feladattá, de a gazdálkodás maga továbbra is extenzív marad abban az értelemben, hogy a földterületre jutó hozamok lényegesen nem változnak.

Iparosított agrárországban már jelentkeznek a földterület növelésének korlátai, de a föld még viszonylag olcsó. Lényegesen megdrágul viszont a munkaerő, valamint a befektetésre kerülő eszközök, így a munkatermelékenység még fontosabbá válik.

A fejlődés során tehát elsősorban az *élő munka termelékenysége* kerül egyre fokozottabban előtérbe, amit munkahelyettesítő és könnyítő gépesítéssel érnek el a termelésben és szállításban. Ez már a mezőgazdaság *gépesítési szakasza*. A gépesítés lehetővé teszi új földek művelésbe vételét, előmozdítja a kedvezőbb üzemenagyság és az egyoldalúbb termelés kialakulását. A mezőgazdasági termelés haladásának fő tényezője az ipar oldaláról a mezőgazdasági gépgyártás. A területi termelékenység továbbra is elmarad.

Fejlett ipari országban még korlátozottabb a földterület és a munkaerő igénybevétele, míg a tőkejavak olcsóbbak. A munkatermelékenység mellett a területi termelékenység is előtérbe kerül, ami rendszerint csökkenő tőkehatékonysággal érhető el.

Tőkeintenzív gazdálkodásban a *hozamnövelő eszközök* fokozódó alkalmazását is megfigyelhetjük. A gépek és felszerelések esetében a munkaerő-helyettesítés mellett a munka minőségének javítására irányuló tendenciák is érvényesülnek, s a vegyipar jelentősége is megnő a mezőgazdasági termelésben. A földárak emelkedése következtében az élő munkát megtakarító gépesítés mellett a földhelyettesítő eszközök is növekvő szerephez jutnak.

E séma legtipikusabb példája az Egyesült Államok mezőgazdasága, de hasonló úton járnak Kanada, Argentína, Ausztrália, Afrika ritkábban lakott országai, sőt — legalábbis részben — a Szovjetunió egyes területei is. Közülük az ipari fejlettség alacsonyabb szintjén állók a mezőgazdaság távlati fejlődési tendenciái tekintetében elsősorban az Egyesült Államok útjának tapasztalataival számolhatnak.

b) *A műszaki haladás sajátosságai nagy népsűrűség esetén*

Nagy népsűrűségű agrárországban már az iparosítást megelőző időszakban az előzőtől lényegesen eltérő adottságok uralkodnak a mezőgazdaságban.

A túlnépesedett agrárország fő jellemzője a földhiány (kevés és drága), a munkaerőhiány és a tőkehiány. Ennek következtében alacsony a munkatermelékenység. Szükségszerű viszont a területi termelékenység és a tőkehatékonyság viszonylag magasabb szintje. A gazdálkodás munkaintenzív. Ilyen adottságok mellett a nagybirtok-rendszer különösen hátrányos.

Ezek a körülmények nagyon kedvezőtlenek a fejlődéshez, mert az iparosításhoz szükséges tőkekepződés igen lassú, a lassú iparosítás nem szívja fel a növekvő mezőgazdasági népességet. Mégis az iparosítás a megoldás útja, amelynek feltételeit radikális társadalmi átalakulások (például földreform, szocialista iparosítás stb.) útján lehet megteremteni.

Az iparosítás révén megindul az agráripari ország kialakulása. A föld továbbra is kevés és drága, az iparosítással a bérek emelkednek ugyan, a tőkejavak pedig olcsóbbodnak, hatásuk azonban a mezőgazdasági termelési tényezők arányaiban eleinte csak lassan érvényesül, s előtérben marad a területi termelékenység a munkatermelékenységhez képest. A magas területi termelékenység tovább nő, majd növekvő munkatermelékenység is társul hozzá, bár a tőkehatékonyság még csökkenő tendenciájú lehet. A gazdálkodást a tőkeintenzitás növekvő és a munka-intenzitás csökkenő tendenciája jellemzi. Egy bizonyos fejlettségi szintig a kisüzemi mezőgazdasági rendszer a nagyüzemihez viszonyítva jobban összhangban van ezekkel a körülményekkel.

A szükségszerűen nagy élőlőmunka-felhasználáson és a hozamnövelő eszközök növekvő mérvű alkalmazásán nyugvó intenzitás viszonylag nagy átlagtermésekben (például Nyugat-Európában), de alacsonyabb munkatermelékenységben jut kifejezésre.

Az ipari országgá válás szakaszában a mezőgazdaságon kívüli foglalkoztatás gyorsan bővül, a mezőgazdasági munkaerőlétszám tovább csökken és bére drágul, ami végül ezekben az országokban is szükségszerűen felveti az erőteljesebb gépesítést és a munkatermelékenység javítását. A kisüzemi rendszer ehhez már kedvezőtlené válik, a gépesítés támogatja az optimális üzemméretet, a kisüzem gátolja a gépesítés hatékonyságát, túlgépesítést okoz, egyszóval fenntartása egyre előnytelenebb a társadalomnak.

A nagymérvű iparosítottság — gazdasági fejlettség — magas munkabérekkel s a mezőgazdaságban viszonylagos munkaerőhiánnyal is jár. Következésképpen a munkatermelékenység növelése különösen szükségszerűvé válik. Emellett a mezőgazdasági hasznosítású területekhez viszonyított nagy népsűrűség a nagy területi termelékenységet is szükségszerűvé teszi. Noha az utóbbi esetleg a tőkehatékonyság romlásával, költség- és áremelkedéssel jár, a növekvő vásárlóerő ezt is elviselhetővé teszi. A tőkeintenzitás fokozásának költségei az emberi munkaerőéhez képest viszonylag alacsonyabbakká válnak. Az emberi munkaerőt gépesítéssel, a földterületet hozamfokozó eszközökkel helyettesítik. Így a mezőgazdaságban hasznosított földterület is csökkenhet.

1213

A nagymérvű iparosítottság — gazdasági fejlettség — magas munkabérekkel s a mezőgazdaságban viszonylagos munkaerőhiánnyal is jár. Következésképpen a munkatermelékenység növelése különösen szükségszerűvé válik. Emellett a mezőgazdasági hasznosítású területekhez viszonyított nagy népsűrűség a nagy területi termelékenységet is szükségszerűvé teszi. Noha az utóbbi esetleg a tőkehatékonyság romlásával, költség- és áremelkedéssel jár, a növekvő vásárlóerő ezt is elviselhetővé teszi. A tőkeintenzitás fokozásának költségei az emberi munkaerőéhez képest viszonylag alacsonyabbakká válnak. Az emberi munkaerőt gépesítéssel, a földterületet hozamfokozó eszközökkel helyettesítik. Így a mezőgazdaságban hasznosított földterület is csökkenhet.

Az ilyen ország mezőgazdaságát a bőséges tőkealkalmazás, valamint a magas területi és munkatermelékenység együttesen jellemzi.

Ezen az úton is eljutottunk a mezőgazdaság gépesítési szakaszába, de azt megelőzte a hozamfokozás szakasza.

E modell jellemző vonásait mutatják a nagy népsűrűségű európai tőkés ipari országok, mint például az NSZK, Belgium, Dánia, a sűrűn lakott európai szocialista országok — köztük hazánk is — s valószínűleg a sűrűn lakott ázsiai, afrikai stb. szocialista, illetve fejlődő országok is.

Az előző fejezetekben leírtak — úgy vélem — összhangban vannak e két modellben jelzett tendenciák ismertetésével. Mindegyik ország besorolható az említett modellek valamelyikébe, és bizonyos „szabálytalanságot” jelző mutatóikat a vizsgált időszak nagy jelentőségű történelmi tényei (háború, forradalmi átalakulás, tőkementés a gyarmatokról stb.), a modellhez tartozás fokozati eltérései, illetve egyes ismert gazdaságpolitikai koncepciók alapján kielégítően lehet indokolni. Más szóval, a megfigyelt tendenciák e modellek alapján kontrollálhatók, illetve a várható tendenciákra segítségükkel következtetni lehet.

A mezőgazdasági termelési tényezők mennyiségi és árárányainak eltérései

Ha az előző fejezetben tárgyalt két fejlődési modell helyes, egy adott időpontban a fejlődés különböző szakaszaiban levő, de ugyanazon modellhez tartozó országok adatainak szintén jellemző tendenciákat kell mutatniuk. A 6. sz. táblázatban a mezőgazdasági lakosság 1965. évi aránya szerint csoportosítjuk az országokat. A két modellt a területi és a munkatermelékenység mutatói jellemzik.

Az iparilag legfejlettebb országok csoportjában a két modell vilá-

6. sz. táblázat

A területi és munkatermelékenységi mutatók alakulása ipari fejlettség szerint

Ország	Mezőgazdasági lakosság aránya	1 ha mezőgazdasági területre jutó		1 fő 1000 fő		Az 1 lakosra jutó mezőgazdasági terület (ha)
		GE	műtrágya (hatóanyag kg)	mezőgazdasági keresőre jutó		
				GE	traktor (db)	
Anglia	} 15%-nál kevesebb	17,99	183,3	364,05	434	0,375
Egyesült Államok		6,84	38,5	556,15	862	2,461
Belgium		49,74	360,3	367,08	232	0,184
Hollandia		54,18	456,1	279,36	199	0,200
NSZK		31,99	226,3	143,31	295	0,263
Dánia		47,34	131,4	405,81	373	0,685
Csehszlovákia	17,44	96,9	88,35	96	0,529	
NDK	} 16—40%	22,22	191,6	113,93	58	0,379
Ausztria		18,70	126,1	98,29	192	0,571
Magyarország		16,05	28,6	68,88	30	0,703
Szovjetunió		4,15	10,3	64,79	34,6	2,871
Lengyelország	} 40%-nál több	17,58	49,0	53,67	12	0,681
Bulgária		12,16	33,9	25,93	10,4	1,180
Jugoszlávia		10,04	27,8	31,44	8	0,801

* A KSH adatai alapján történt besorolás mellett az adatok forrása: A világ mezőgazdasága. 1969. 25. sz. 5. l. és 26. sz. 2. l.

gosan megkülönböztethető. Az Egyesült Államok földbősége, traktor-állománya és munkatermelékenysége élenjáró volt, de területi termelékenysége és műtrágyahasználata lényegesen elmaradt. Szembeszökő, hogy a munkatermelékenységi mutatók a rendkívül intenzív mezőgazdasági országokban is kedvezőek, sőt például Dániában a kiváló területi termelékenység az Egyesült Államokat legjobban megközelítő nagy munkatermelékenységgel jár együtt. Úgy tűnik tehát, hogy ebben az országcsoportban a munkatermelékenységi szintek közelednek egymáshoz.

A második csoportban az Egyesült Államok modelljének felelnek meg a Szovjetunió adatai, míg a többi ország mutatói inkább a nyugat-európai nagy népsűrűségű országok modelljével egyeztethetők össze. Megjegyezzük, hogy a szocialista országok nagyüzemei önmagukban egyértelműen az amerikai modellt sugallnák, de a földellátottsági és népesedési feltételek következtében szükségszerűen a másik modell szerint fejlődnek. Hasonló megállapítások tehetők a harmadik országcsoportra is.

Az adatok tehát a két modell reális létezése mellett szólnak, s igazolják *a népsűrűség meghatározó szerepét*.

A vázolt mezőgazdasági fejlődési (növekedési) modellek további konkretizálásával újabb kérdésekre remélhetünk választ az iparosított-sági fok, a mezőgazdasági keresőarány alakulásának összefüggései körében.

Érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet a mezőgazdasági termelési tényezők mennyiségi és árárányaiban mutatkozó eltérések vizsgálata.*

A táblázat adatai nagy fejlettségi szintkülönbségeket tükröznek. Számunkra az Egyesült Államok és az NSZK adatainak egymással és a mienkkel való összehasonlítása látszik fontosnak.

Az Egyesült Államok és az NSZK iparosított-sági foka gyakorlatilag azonos, de az NSZK népsűrűsége mintegy tízszerese az Egyesült Államokénak. Egyik ország sem érte még el Anglia iparosított-sági fokát. Az Egyesült Államok mezőgazdaságában a gépesítés előzte meg az intenzifikálást az NSZK-ban fordítva történt. Ennek megfelelően alakultak a költségarányok. A föld és a munka költsége ellentétes: a földbérlet (Geben mérve) az NSZK-ban magasabb 35 százalékkal, mint az Egyesült Államokban, míg a munkabérek az Egyesült Államokban mintegy háromszor akkorák, mint az NSZK-ban. A tőkejavak árszínvonala mindkét államban viszonylag alacsony, legalábbis az iparilag fejletlenebb országokhoz képest.

Az árkülönbségek alapján a termelési tényezők arányai is szükségszerűen eltérőek, mivel eltérő költségkombináció eredményezi a legnagyobb jövedelemtömeget.

Mínthogy az NSZK-ban a föld kb. $\frac{1}{3}$ -ával drágább, mint az Egyesült

* Ezeket az eltéréseket — elfogadható módszer és azonos tartalmú adatok hiányában — nehéz pontosan kimutatni. Ezért nem annyira a mennyiségi összehasonlításokra, hanem inkább a tendenciák felismerésére és elemzésére törekszem.

A 7. sz. táblázat mutatóinak tartalmát a következőképpen határoztuk meg: az iparosított-sági fok az ipari és a mezőgazdasági termelés értékének hányadosa; a teljes trágyaegység 1 kg nitrogén- + 1 kg foszfor- + 1,5 kg káliműtrágya hatóanyagának összege; a munkaerőegység általában a 18–65 éves férfi munkaerőre redukált egység. A hazai adatok kiszámításának módja a következő: a termelési tényezők árárányai 300 Ft/q búzaértékre vannak számítva; a bérleti díj a tsz-tagoknak fizetett földjáraadék és a földadó; havi bér az állami gazdasági átlagkereset; a 100 teljes trágyaegység 350 kg vegyes műtrágya-hatóanyaggal van helyettesítve; munkaerőként a mezőgazdasági aktív keresők, a traktor darabszámnál pedig 2 db 15 LE-s traktoregység van számításba véve.

**A mezőgazdasági termelési tényezők mennyiségi és arányai
növekvő iparosodottsági fok mellett**

Iparosítottsági fok	0,5	0,9	1,5	9,2	9,5	4,2
Az adott fokot reprezentáló ország	Kongói Közt.	Brazília	Argentina	USA	NSZK	Magyarország
<i>Általános gazdasági mutatók:</i>						
100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó lakos	29,2	56,0	15,2	42,9	422,1	148,3
A mezőgazdasági keresők aránya, %	85,0	54,0	19,0	7,0	12,0	30,5
A mezőgazdaság részesedése a bruttó belföldi termelésből %-ban	28,0	28,0	17,0	4,0	6,0	14,4
1 főre jutó jövedelem	71	103	486	2500	1353	kb. 600
<i>A termelési tényezők arányai gabonaegységben</i>						
1 ha mezőgazdaságilag hasznosított terület bérleti díja	1,49	1,78	1,92	3,20	4,30	1,82
Havi bérek	2,6	3,8	11,0	29,7	9,3	6,0
100 teljes trágyaegység	24,0	12,1	26,6	9,2	4,9	5,61
Traktor (25—34 LE)	1500	947	893	355	228	255
<i>A termelési tényezők mennyiségi arányai:</i>						
100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó						
— teljes értékű munkaerő	10,0	9,7	1,1	1,2	14,6	21,5
— műtrágya-hatóanyag	0,05	1,95	0,12	22,90	193,70	91,1
100 munkaerőre jutó	0	0,05	0,08	0,10	8,00	0,46
— műtrágya-hatóanyag, q	0,5	20,1	11,1	1997,0	910,0	422
— traktor, db	0,01	0,54	7,57	91,50	36,00	2,15
<i>A termelési tényezők nettó termelékenysége</i>						
(3 éves átlag)						
föld, GE/1 ha mezőgazdaságilag hasznosított terület	1,70	2,73	4,27	7,32	27,00	15,5
munka, GE/munkaerő	15,6	28,2	402,7	594,4	120,6	96,7

Államokban, az NSZK-ban a munkaerőhöz és a felszereléshez viszonyítva takarékosabban kell bánni a földdel, vagyis intenzívebben kell hasznosítani. 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre így az NSZK-ban tizenkétszer annyi munka, 8,5-ször annyi műtrágya és 80-szor annyi traktor jut, mint az Egyesült Államokban. Ennek következtében a területi termelékenység is sokkal nagyobb (mintegy 3,5-szeres) az NSZK-ban.

Úgy látszik, a földár funkciója ebben az esetben kifejezetten az intenzív földhasznosításra való ösztönzés. Általánosabb érvennyel azt is mondhatnók, hogy a földár azoknak a közgazdasági viszonyoknak a kifejezője, amelyek meghatározzák, hogy adott gazdasági fejlettségi szín-

ten mennyire intenzív jellegű földhasznosítás szükségszerű a mezőgazdasági termelésben. A földárnak ez a funkciója a ráfordítási struktúrán keresztül érvényesül, amely azonban nemcsak a földköltséget, hanem a tőkejavakat és az élő munkát is magában foglalja. Vagyis a földár mellett a tőkejavak és az élő munka viszonylagos költségei is meghatározó szerepűek a ráfordítási struktúra kialakításában.

A gazdaságilag legkedvezőbb ráfordítási struktúra az élő munka és a tőkejavak viszonylagos költségeinek összehasonlítása alapján határozható meg.

A legtöbb termelési eszköz GB-ben kifejezett ára drágább az Egyesült Államokban, mint az NSZK-ban. A műtrágya majdnem kétszer annyiba kerül, s lényegesen drágább a traktor is, csak a föld olcsóbb. Az alacsonyabb mezőgazdasági árszint is közrejátszik ezekben az arányokban, de a tendenciát nem teszi vitássá.

A munkaerőhöz viszonyítva a mezőgazdasági termékek viszonylagos értéke az Egyesült Államokban még alacsonyabb, mint az NSZK-ban (1968-ban például az NSZK-ban 4,9 kg búzába került 1 munkaóra, míg Svédországban 10, az Egyesült Államokban 11,7 kg-ba). Ezért például a havi bérösszege az Egyesült Államokban sokkal több eszközt lehet venni, mint az NSZK-ban. Ezért az Egyesült Államokban az élő munka technikai felszereltsége és géppel való helyettesítése jobban előtérben van. Az eredmény az, hogy az anyagfelhasználás nagyobb, az élőmunka-felhasználás kisebb az Egyesült Államokban, ami mintegy ötszörös munkatermelékenységet eredményez az NSZK-hoz képest.

Az eltéréseket jól megmagyarázhatjuk tehát a minimális költségmérték és a termelési tényezők tényleges árviszonyai alapján. A drágább termelési tényező kisebb mennyiségűnél, az olcsóbb pedig nagyobb mennyiségűnél eredményezi a legkedvezőbb költségarányt. Az árszintek és arányok közeledése egyben alapja a mennyiségi eltérések mérséklődésének is. Az Egyesült Államok és az NSZK árszintjei — az adatok szerint — még elég jelentős eltéréseket mutatnak.

A hazai adatok elemzése az alábbi közgazdasági összefüggésekre hívja fel a figyelmet.

Az iparosítottsági fok tekintetében az NSZK és az Egyesült Államok mögött, de a táblázatban szereplő fejlődő országok előtt állunk. A mezőgazdasági terület egységére jutó népességünk viszonylag magas, több mint háromszorosa az Egyesült Államokénak, de csak mintegy harmada az NSZK-énak. A mezőgazdasági keresők aránya nálunk nagyobb, mint az iparilag fejletlenebb, de kis népsűrűségű Argentínában. A mezőgazdaságunk nemzeti jövedelemből való részesedési aránya viszont a legfejlettebbekhez áll közelebb (30,5 : 14,4, 7 : 4, 12 : 6).

Ami a termelési tényezők ár- és költségarányait illeti, először is a földről kell szólni. Amennyiben a földbérlet földjáraadékot jelent, s azt termelési költségként veszik számításba tőkés viszonyok között, a szocialista viszonyok között elismerten létező földjáraadékot (ami társadalmi célra fordítandó) is felfoghatjuk sajátos üzemi költségelemként. Jobb híján a tsz-földjáraadékot és földadót — mint ténylegesen a föld alapján jelentkező üzemi szintű „költséget” — véve alapul, hazánkban nagyon alacsony „földköltséget” sikerült csak kimutatni. A jelzett módon kialakított összeg — a témával foglalkozóknak a földjáraadék mennyiségi meg-

1217

Az gazdaságunk nemzeti jövedelemből való részesedési aránya viszont a legfejlettebbekhez áll közelebb (30,5 : 14,4, 7 : 4, 12 : 6).

Ami a termelési tényezők ár- és költségarányait illeti, először is a földről kell szólni. Amennyiben a földbérlet földjáraadékot jelent, s azt termelési költségként veszik számításba tőkés viszonyok között, a szocialista viszonyok között elismerten létező földjáraadékot (ami társadalmi célra fordítandó) is felfoghatjuk sajátos üzemi költségelemként. Jobb híján a tsz-földjáraadékot és földadót — mint ténylegesen a föld alapján jelentkező üzemi szintű „költséget” — véve alapul, hazánkban nagyon alacsony „földköltséget” sikerült csak kimutatni. A jelzett módon kialakított összeg — a témával foglalkozóknak a földjáraadék mennyiségi meg-

a mez gazdasági struktúrán get, hanem a a földár mel meghatározó

él munka és pján határoz-

ább az Egye- lnem kétszer föld olcsóbb. ben az árará-

viszonylagos iz NSZK-ban unkaóra, míg ért például a eszközt lehet az él munka on el térben az él munka- ötszörös mun-

lis költségel- n. A drágább gyobb meny- árszintek és mérsékl désé- z adatok sze-

szefüggésekre

gyesült Álla- el tt állunk. onylag magas, mintegy har- unk nagyobb, rában. A me-

határozására irányuló kísérletei szerint — a feltételezett földjára csak kisebb része.

Kétségtelen, hogy a földmagántulajdon korlátozása és fokozatos megszüntetése, továbbá szocialista gazdasági rendszerünk lényegéből eredően az egész elosztási szférában a munka szerinti elosztás elvének érvényesítése gazdasági fejlődésünk nagy előrelendítője. Kérdéses azonban, hogy az eszközhatékonyság fokozásának ösztönzéséhez hasonlóan (eszközleketési járulékok stb.), nem volna-e célszerű a föld intenzívebb hasznosításának fokozottabb ösztönzése nemcsak a mezőgazdasági árak, hanem a föld mint termelési tényező oldaláról is.

A földjára-elmélet szerint a föld magántulajdonának megszüntetése olcsóbbá teszi a mezőgazdasági árukat. Nem feladatunk e tétel helyességének vizsgálata. Csupán a költségoldalt nézve, abból, hogy a földhasználat nem költségtényező, a költség-hozam-reláció kedvezőbbnek látszik. De így van-e ez valóban? A termelési tényezőkkel való ésszerű gazdálkodásban a földköltség hiánya egyben félreterjesz a föld hatékony hasznosításának előzetes kontrollját. De ez csak üzemi szinten történik így, mert mielőtt a társadalmi termelési költségek oldaláról vizsgáljuk a problémát, rögtön kiderül, hogy a mezőgazdasági árak arányai szükség-szerűen tükrözik különféle termények földlektetését. A gabonaféléknél keletkező üzemi méretű jövedelem a területlektetésükkel van kapcsolatban. A területlektetés így az ágazati jövedelmet növeli, de költséghatása nincsen, s így nem is ösztönöz az intenzív hasznosításra.

A gabonának a nagy földterület, a viszonylag kisebb tőke s egészen kicsi élő munka arány a megfelelője, a zöldségnél fordított a helyzet. Mivel az élő és a tárgyiasult munka költségtényező, a föld nem, következésképpen a kis területigényű ágazatok költségviszonyai relatíve kedvezőtlenebbek. Reálisabb földköltség (vagy legalább a közterheknek a földhasználattal arányosabb elosztása) közelítené az ágazatok népgazdasági és üzemi megítélését.

A munkaerő GE-ben kifejezett költségviszonyai hazánkban — szükség-szerűen — inkább az NSZK-é felé tendálnak.

Abból a szempontból viszont, hogy mennyi munkabérért lehet traktort (munkaerő-megtakarítót) vagy műtrágyát (hozam- és foglalkoztatás-fokozót) venni, a következő a helyzet:

Míg nálunk egy traktor 42—43 havi bérbe kerül, az NSZK-ban 24—25, az Egyesült Államokban kb. 12 havi munkabérbe, noha az utóbbiban több búzát kell adni érte, mint nálunk. Eszerint tehát *az élő munka géppel való felváltása nálunk e fejlett országokhoz képest nagyon drága*, de olcsóbb, mint például Argentínában, ahol sok és olcsó a föld s viszonylag drágább a traktornál a műtrágya.

A műtrágyaár két szempontból vizsgálható. Egyrészt abból a szempontból, hogy *termőföldet helyettesít* (hozamfokozás), másrészt milyen a *géparakhoz* viszonyított aránya.

Az NSZK-ban *100 teljes trágyaegység* ára mindössze 50 kg búza értékével, az Egyesült Államokban viszont 6 q búza értékével nagyobb 1 ha föld hasznosításánál. *Hazánkban a rendkívül alacsony földhasználati díj* miatt megközelítően az Egyesült Államokbeli árárány érvényesül.

A hazai földhasználat ára a kis népsűrűségű, földdel bőven ellátott

mezőgazdaságú országokéhoz, a műtrágyaár az erősen földhiányos országokéhoz áll közelebb. Ezek az arányok abban az irányban hatnak, hogy újabb — rosszabb — földeket is művelésbe vegyenek vagy tartsanak, ahelyett, hogy esetleg a jobb földek intenzívebb művelését ösztönöznék. Ezzel pedig a hatékonyságnak csökkennie kell. Az ellentmondás feloldásának az útja nem lehet a műtrágyaár emelése, mert ez tovább rontaná a hatékonyságot, hanem a földnek mint költségtényezőnek reálisabb számbavétele látszik célszerűnek.

A műtrágyaár és a traktorár viszonyát illetően, a műtrágya a traktorhoz képest az Egyesült Államokban drágább, míg az NSZK-ban és hazánkban olcsóbb. Ezeken az arányokon nem látszik célszerűnek változtatni.

Persze az elismerten is viszonylag kissé magas hazai búzárral történt számítás adatainkat kissé szépíti, mert olcsóbbítja az ipari eredetű termelési eszközöket, de a tendenciát jól mutatja.

A termelési tényezők mennyiségi arányai hazánkban egyrészt a viszonylagos föld- és tőkehiányt, a munkaerőbőséget, másrészt ezzel összhangban az intenzív gazdálkodásnak az Egyesült Államokhoz mérten magasabb színvonalát jelzik. A traktorral való ellátottság területegységre számítva lényegesen rosszabb, mint az NSZK-ban, de jobb, mint az Egyesült Államokban; egy munkaerőre számítva pedig rendkívül nagy az elmaradásunk az Egyesült Államoktól és az NSZK-tól, sőt Argentínától is.

A termelési tényezők hazai arányai — a földet és a munkabéretet kivéve — nem mutatnak olyan nagy eltéréseket az iparilag legfejlettebb országokétól, mint a mennyiségi arányok. A mennyiségi arányok közelítése végett elsősorban aránymódosítások lennének célszerűek a mezőgazdaság javára, elsősorban az ipari eredetű termelési eszközök árának csökkentése útján.

A nettó termelékenységi mutatók a fentiekkel összhangban alakulnak. Különösen nagy a munka termelékenysége az Egyesült Államokban, a területi termelékenység pedig az NSZK-ban. A munkatermelékenységben jelentkező lemaradás az NSZK mezőgazdaságának legsúlyosabb problémája. A mi adataink szerint az NSZK-hoz képest munkatermelékenységi lemaradásunk kisebb (120,6 : 96,7), mint például az 1 főre jutó jövedelemé. A területi termelékenység mutatója nálunk kedvezőbb, mint az Egyesült Államokban. A munkatermelékenység azonban csak kb. $\frac{1}{6}$ -a az Egyesült Államokénak, de mintegy 80 százaléka az NSZK-énak.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy hazánk adatai is az általános összefüggéseknek megfelelően alakulnak, s jelzik mezőgazdaságunk színvonalában az intenzív irányzat szükségszerű dominálását, de emellett a gépesítés érvényesülését is.

A vázolt és adatokkal illusztrált módszer alkalmasnak látszik további dinamikus vizsgálatokra, eltérő adottságú területek országon belüli összehasonlítására és végül a szektorális (üzemméretű) hatások felmérésére is. Úgy vélem, hogy ezekből a vizsgálatokból figyelemre méltó megállapítások tehetők szocialista mezőgazdaságunk fejlődési tendenciájára, termelési tényezőinek aránymódosulásaira, köztük élőmunka-szükségletének változására vonatkozóan is.

GERGELY ISTVÁN:

A marketing fogalma és szocialista alkalmazása

Nem az első eset és bizonyosan nem is az utolsó, hogy gyorsan változó világunkban új fogalmakkal kerülünk szembe. Megkíséreljük tisztázni, hogy ad-e újat és hasznosat számunkra, vagy csak — az amúgy is túlméretezett — szakszótárunkat bővíti feleslegesen: egyszóval igyekszünk „lemérni”, „helyére tenni”, amivel szembekerültünk. A marketing esetében kettős értelemben is igaz, hogy szembekerültünk vele: nemcsak új fogalom, hanem olyan is, amely fenntartásokat is kelt.

A sokféle nézet és hozzáállás közül említsünk itt néhányat. Az elutasító álláspont abból indul ki, hogy a marketing a monopolkapitalista piac talaján bontakozott ki és a tőkés piaci manipulációs eszközök egyik gyűjtőfogalma. Ezért nincsen helye a mi gazdaságunkban és általában a szocialista gazdaságban. Az elvető álláspont szerint a marketing csak újszerű — ha úgy tetszik: bombasztikus — elnevezés egy sor közismert és nálunk is jól ismert tevékenység megjelölésére. Már csak azért is felesleges egy idegen elnevezést „honosítani”, mert számunkra nem új az, ami hozzá kapcsolódik.¹ A gazdasági gyakorlat használja az új kifejezést, részben mert érzi a marketingből fakadó újszerű és nagyobb lehetőségeket, részben mert tapasztalja a szokatlan, modern kifejezések reklámhatását. Az oktatásban és továbbképzésben megkezdődött a marketing számunkra hasznos módszereinek és elemeinek megismerttetése és feldolgozása. A szakirodalomban a fordításokon kívül egyre gyakrabban jelennek meg hazai szerzőktől marketing-tematikájú és irányú cikkek, ismeretések, módszertani eljárások, továbbá a napi gyakorlatban alkalmazott megoldások leírásai. Ide kapcsolódik egy további probléma. Keresik az idegen szó fordítását, a marketing találó magyar megfelelőjét. A sikerültebbek közé tartozik a piacszervezés, piactermelés, piacelemzés, piaci politika; a félreértésen alapuló — mert leszűkítő — a piackutatás, a komikus áttételek közé tartozik a „piacolás”. Nem véletlen, hogy nehéz megtalálni nyelvünkben a marketing kifejező és árnyalt megfelelőjét, hiszen a fogalom értelméről és tartalmáról még a külföldi szakemberek körében is élénk vita folyik. Ez persze a magyar megfelelő kutatását cseppet sem könnyíti meg. A lényeg azonban nem is az elnevezés, hanem a tartalom.

Gondolom, azok számára is, akik tagadják a marketing létjogosultságát a szocializmusban, nyilvánvaló, hogy a külkereskedelemben nehezen mondhatunk le a marketingről, aktív vagy passzív szerepéről.

¹ Nyilvánvalóan ez lehet az álláspontja például Horst Modelnak az NDK-ban, aki „Grundfragen einer komplexen Absatzpolitik im Führungsprozess” (magyarul: Termelővállalatok és áruértékesítés. Kossuth Könyvkiadó, 1969.) címen írt könyvet, amely a marketing szocialista alkalmazásáról szól.

Nyitott gazdaságunkban, ahol a külgazdasági kapcsolatok nemzeti jövedelmünknek hozzávetőleg kétötödét realizálják, szükség van arra, hogy a vállalatok felismerjék, sőt adott esetben alkalmazni is tudják a marketing-módszereket. Eltérő helyzetekben kerülhetnek szembe a vállalatok a marketing fogalomkörébe tartozó tevékenységekkel, szemléletmóddal és piaci-üzletpolitikai megoldásokkal. Tőkés import esetén a szállító és lebonyolító partnerek viselkedését és a termék piaci megjelenítését marketing-eszközök jellemzik. Fel kell tudni ismerni a valódi értéket a gyakran eltúlzott marketing-tálalás mögött. Nem könnyű a fejlődő országok piacain sem, ahol a magyar vállalatoknak állni kell a sarat olyan versenytársakkal szemben, akik a korszerű marketing-eszközöket jól ismerik és sikeresen alkalmazzák. Ha tőkés piacokra exportálunk, ott a tőkés partnerekéhez és versenytársakéhoz hasonló fegyverzetben szükséges helytállni, hiszen minden üzleti gyengeség és felkészületlenség veszteséggel jár az árakban, a forgalomban és a kapcsolatokban. A szocialista piacokon is nőnek a követelmények. A szocialista országokban kezdenek meghonosodni az aktív értékesítési módszerek, a keresletkutatás, az árpolitika, a szervíz, a reklám és a többi piacteremtő eszközök átgondolt és komplex alkalmazása. Az erősödő kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok feltételei között vállalatainknak ma már a szocialista piacokon is egyre inkább számolniuk kell a tőkésvállalatok által támasztott versenyre.

A nemzetközi verseny, a gazdasági-piaci kényszer tehát rászorítja a vállalatokat a marketing szerepének megismerésére és felhasználására. Mindez azonban nem válasz arra a kérdésre, hogy mi lehet a marketing tartalma, helye, szerepe, sajátossága a szocialista gazdaságban és közelebbről a hazánkban kialakított gazdaságirányítási rendszerben.

A továbbiakban először igyekszem némi áttekintést adni a marketing tőkés értelmezéséről (ami azért is indokolt, mert szakirodalmunk ezzel eddig jórészt adós maradt), majd kísérletet teszek néhány bennünket érintő összefüggés felvázolására.

A marketing tőkés értelmezése

A fogalom kialakulása

A marketing értelmezésének tisztázásában érdemes visszanyúlni a szóhasználat eredetéhez. Az elnevezéssel először századunk első évtizedeiben találkozunk az amerikai szakirodalomban. Ebben az időben még nincsen a kifejezésnek önállósult értelme. Jellegzetes szóösszetételben szerepel a *piaci funkciók* (marketing functions) megjelölésére. Az új kifejezés megjelenése a gazdasági fejlődés meghatározott fázisát jelzi. Segítségével tettek különbséget az egész és az elemek rendszere között, a szorosan vett elosztási, forgalmi, kereskedelmi folyamat (distribution, trade, mercantile, commerce) és az ennél többé-kevésbé szélesebb kört felölelő marketing-funkciók együttese között.

Nagyon különböző, hogy az egyes szerzők mit soroltak a marketing-funkciók közé. *Shaw* szerint: kockázatvállalás, áruszállítás, finanszírozás, eladás, vevőtájékoztató, beszerzés, beszállítás és készletezés.² *Weld* nagy-

² A. W. Shaw: Some Problems in Market Distribution. The Quarterly Journal of Economics. 1912. 8. sz. 703—765. 1.

jából hasonlóan részletezi a funkciókat: beszerzés, készletezés, kockázatviselés, finanszírozás, áruk osztályozása, eladás, szállítás.³ Érdekes *Blue* álláspontja: beszerzés (begyűjtés), vásárlás, finanszírozás, szabványosítás, szállítás, raktározás, választék, kockázat, eladás és áruterítés.⁴ Néhány új elemet vet fel *Converse* felsorolása: beszerzés és vásárlás, készletezés, kockázatvállalás, finanszírozás, szabványosítás, eladás, szállítás, csomagolás, áruterítés.⁵ Úgy látszik, mintha az 1920-as évek közepére a piaci (marketing) funkciók rendszere kialakult volna.

Ezt a helyzetfelmérő — „leltározó” — időszakot követően a vita kettős irányt vett. Némelyek a marketing-funkciók körét tovább *részletezve* igyekeztek megfelelően teljes, szabatos és korszerű fogalmi körülhatároláshoz eljutni. Jellegzetes képviselője ennek az irányzatnak például *Ryan*, aki 124 elemi funkciót sorolt fel.⁶ Egy másik irányzat a marketing-funkciók pontosabbá tetele és bővítése helyett azok *rendszerbe foglalására* törekedett. Keresték azokat az átfogó marketing-tevékenységeket, amelyekbe az egyes elemi funkciók besorolhatók, és amelyek jól jellemzik a marketingmunka lényegét. Több szerző csoportosításában elválnak egymástól az ügyletkötés, az áruforgalom lebonyolítását segítő technikai eszközök és a forgalomnövelés különböző funkciói. Ilyen irányú kísérletet tesz például *Cherington*⁷, aki művében a kereskedelemtechnikai tevékenység (beszerzés és elosztás, osztályozás, készletezés, szállítás), az eladási-értékesítési tevékenység (felszerelés, személyzet, public relations) és a kiegészítő-segítő tevékenység (finanszírozás, kockázat) hármas rendszerét alakította ki. *McGarry* szerint a szerződéskötés, a kereskedelmi tevékenység, az árpolitika, a propaganda, az áruforgalom technikai lebonyolítása és a fogyasztás, illetve felhasználás átfogó kategóriái képezik a marketing-tevékenység rendszerét.⁸

A hangsúly mindezekben a csoportosításokban bizonyos marketing-tevékenységek *ellátásán* van. A szerzőknél közös az a törekvés, hogy megtalálják mindazokat az elemi funkciókat, vagy átfogóbb tevékenységeket, amelyek az áruforgalomban szükségesek lehetnek. Találónan fejeződik ki ez az Amerikai Marketing Egyesület 1948-ból származó és ma már klasszikusnak számító meghatározásában: „Marketing a vállalati tevékenység olyan irányú és jellegű kialakítása, hogy a termékek és szolgáltatások eljussanak a termelőtől a fogyasztóhoz, vagy felhasználóhoz.”⁹ Ezt a ma már túlhaladott, *piaci passzivitást* tükröző felfogást a piaci áruforgalmat lebonyolító szemléletnek nevezhetjük — hangsúlyozva a későbbiekben kialakuló *aktív piacpolitikával* való ellentétet.

Az Amerikai Marketing Egyesület nézete, de sok más korabeli álláspont is olyan felfogást tükröz, amely szekuláris fejlődésre vezethető vissza. A felfogás eredete a merkantilizmusig nyúlik vissza, amikor a nemzeti jólét egyetlen forrásának a kereskedelmet tekintették. A mer-

³ L. D. H. Weld: Marketing Functions and Mercantile Organization. The American Economic Review. 1917. 7. sz. 306—318. l.

⁴ H. B. van der Blue: The Functional Approach to the Study of Marketing. The Journal of Political Economy. 1921. 10. sz. 676—683. l.

⁵ P. D. Converse: Some Notes on Marketing Functions. Journal of Political Economy. 1926. 6. sz. 377—382. l.

⁶ F. W. Ryan: Functional Elements of Market Distribution. Harvard Business Review. 1935. július. 205—224. l.

⁷ P. T. Cherington: Elements of Marketing. New York, 1920.

⁸ E. D. McGarry: Some Functions of Marketing Reconsidered. R. Cox, W. Alderson (szerk.): Theory in Marketing. Homewood, 1950. 16. fejezet.

⁹ American Marketing Association: Report of the Definition Committee. Journal of Marketing. 1948. október. 202. l.

kantilizmus korát a középkori vándorkereskedelem előzte meg. A vándorkereskedő maga látta el egyszemélyben az összes marketing-funkciókat, beleértve az áru felkutatásától a vevőkapcsolatig terjedő összes közvetítő, forgalmi lebonyolító feladatokat. A XIX. században kibontakozó kapitalizmus társadalmi munkamegosztása a forgalmazási tevékenységben is létrehozta a funkciók önállósulását és a munkaterületek különválását. Csak egyetlen példa: a középkor, a reneszánsz kereskedője maga szállította áruját. A gőzmozdony feltalálásával megváltozott az anyagi alap, a vasút tömegközlekedési eszköz lett. A szállítást a kereskedő rábízhatta a vasútra — a vasúti szállítás önálló merkantil funkcióvá vált. A termelés, a közlekedés és a kereskedelem specializációja olyan ütemet vett, hogy a folyamat dialektikája a XX. század elejére elvezetett az összetartozó marketing-feladatok magasabb fokon való szintetizálásához. Ennek az igénynek a nyomán születtek meg az eddig idézett szerzők kísérletei is a merkantilizmus idején eredetileg együvé tartozott, de azóta egymástól szétvált funkciók újbóli „összehozására”. Milyen új elemeket vetett fel ez a szintézis?

Felismerték, hogy a szorosan vett *kereskedelmi tevékenységen* túl szélesebb feladatról van szó, és pedig a termelő és a fogyasztó közötti *közvetítő szerep* ellátásáról. A közvetítő szerep a termék realizálásán kívül sok más feladatot foglal magában. *Tovább differenciálódott* a szorosan vett kereskedelmi tevékenység. Korábban például a csomagolás mint technikai művelet az eladás szerves része volt. A műszaki fejlődés létrehozta a csomagolástechnikai ipart és a csomagolástechnika önálló marketing-funkció lett. Megnőtt a picai tevékenységhez kapcsolódó, de *nem szorosan kereskedelmi* jellegű funkciók szerepe. A szabványosítás például alapjában a termelés segédeszköze, de a tömegfogyasztás kialakulásával szükségszerűen marketing-eszközzé is vált. A fokozódó differenciálódás, a hagyományos tevékenységi arányok megváltozása *a szervezethez magasabb fokát* követeli a *marketing-funkciók koordinálásában és kombinációjában* a tér és az idő áthidalása végett, hogy az adott körülmények között minden termék kellő mennyiségben, minőségben, választékban jelenjen meg az áruforgalomban. Azaz: kezd kialakulni a piaci tevékenységeknek tekintett feladatok, funkciók egymással összefüggő és a piaci cél elérésére irányuló *integrált* rendszere.

A marketing-funkciók szintézise a *monopolkapitalizmus* talaján jött létre. Egyik jele, hogy a monopóliumok és a kis vállalatok *növekvő differenciálódása* nemcsak a termelésben megy végbe, hanem az áruforgalomban is. Egészen más lehetőségekkel, feltételekkel, áron vehet részt egy kis vállalat az áruforgalomban, mint a monopóliumok. További megnyilvánulása, hogy a monopóliumok nemcsak a termelésben használják ki a tömegszerűség gyártási és költségelőnyeit, hanem az értékesítésben, *a marketing-tevékenységek koncentrációjában* is. Sok monopólium keretében az alapanyagtól a végtermékig, a termeléstől a forgalomba hozatalig gondosan szervezett formában integrálódik a gyártás, a közlekedés, a kereskedelem sokféle ága és területe. Az olajmonopóliumokban együtt van a koncesszió, az olajkút, a csővezeték, a vasút, a hajóflotta, a finomító, az elosztóhálózat. A vasiparban egy-egy monopóliumban megtaláljuk a kitermelést, a vasolvasztást és -hengertelést, a gépgyártást; a vegyiparban nemcsak a bányászatot, az alapanyag-feldolgozást, hanem több ezer

vegyipari cikk gyártását; a cellulóziparban a fakitermelést és a papír-, valamint a nyomdaipart. De a kereskedelemben is érvényesül ez a tendencia, például a gyarmatárúk, az élelmiszerek, az iparcikkek termeltesítésének egyesítésében az áruházi, bolthálózati és ügynöki értékesítéssel, vagy a közlekedésben a különböző szállítási formák és kiegészítő raktározási, szolgáltatási tevékenységek kombinációjában.

Külön kell említést tenni a *kockázatról* mint olyan marketing-funkcióról, amelyről majd mindegyik szerző említést tesz. Ez nem véletlen, bár az idők folyamán szerepe sokat változott. Az első világháború utáni évek az Egyesült Államokban a gyors gazdasági fellendülés, a könnyű piaci sikerek éveit voltak. A felvevőképes és egyre bővülő piacon sok vállalat a keresletet korlátlanak érezte és túlbecsülte lehetőségeit. A nagyobb vállalatok monopolhelyzetre törekedve éles versenyre vagy meg egyezésre kényszerítették versenytársaikat. A kockázat ebben az időben a kíméletlen piaci verseny megnyilvánulása volt. Más tartalmat kapott a kockázat az 1929-es általános gazdasági válság idején. A válság megmutatta, hogy a könnyelmű vállalkozás, a gazdasági feltételekkel, a konkrét piaci igényekkel nem kellően számoló piaci magatartás végül is elvezet a gazdálkodás lehetetlenüléséig: a kockázat külső megjelenésében ekkor a csőd és fúzió formáját öltötte.

A marketing kibontakozása

A marketing a II. világháború után bontakozott ki az Egyesült Államokban. Ha nem is feltétlenül periodizálhatóan, de tendenciájában három fázisról beszélhetünk. Az elsőben még túlnyomórészt a háború előtti vonások érvényesülnek, a második fázisban — az ötvenes évektől — egyre jobban felismerhetők a marketing sajátosságai, és ezzel együtt erősödnek a marketing erőszakolt túlhajtásából eredő tendenciák, a harmadikat az állami monopolkapitalizmus napjainkban kialakult helyzete jellemzi.

A második világháborút közvetlenül követő években a marketing nem tartalmazott lényegesen több vagy más elemeket, mint a háborút megelőző időben. Továbbra is az áruforgalom zavartalan lebonyolítását várták tőle. Találón fogalmazzák meg ezt úgy, hogy „a marketing híd a termelés és a fogyasztás között”¹⁰. Az áthidaló szerep — passzív szerep. A háború alatt különféle gazdasági-politikai eszközökkel visszafogott kereslet a háborút követő években felélénkült, részben éppen az állam gazdaság- és pénzügypolitikai intézkedései (például adóvisszatérítés) következtében. Ebben az időben a vállalati piacpolitika hármasszektárából a vevőkör biztosítotttnak látszott, ezért a figyelem a versenytárs és a termék felé fordult. A bővülő piac lehetőségeit felismerve a vállalatok elsősorban a nagyobb mennyiség, a termelés-szervezés, a specializált termelés *költségcsökkentési tartalékait* igyekeztek kihasználni. A piaci verseny pedig egyrészt a *meglevő piacokon* a versenytársak között a piac újrafelosztásáért folyt, másrészt az *extenzív* irányú piacbővítésért, további új piacok meghódításáért.

¹⁰ L. C. Lockley meghatározása az R. Cox, W. Alderson, S. J. Shapiro (szerk.): *Theory of Marketing* című kötetben, Homewood, 1964. 37. l.

A marketing történetében a legjelentősebb eseményt az anyagi alap megváltozása, az Egyesült Államok piacán az ötvenes években kialakult új helyzet indította el. Ebben az időben kezdett gond lenni az eladás, a termelők addig domináns helyzete megszűnt. Többletkapacitások jöttek létre, s a vásárlóerőhöz képest jóval nagyobb lett az áru kínálat. A vásárló igényesebb lett, az eladók piaca fokozatosan és egyre több területen *a vevők piacává változott*. Korábban a termék állt a középpontban, és a marketing fő feladata a *termék* eljuttatása volt a vevőkhöz, az új helyzetben a *vevők* tényleges vagy feltételezett szükségletei kerültek előtérbe. Az új irányzat és az új hangvétel jellemző megnyilvánulása a következő megfogalmazás: A profit növelésére törekvő marketing a „fogyasztói igényeket felismeri és meghatározott termékek és szolgáltatások formájába önti, így elősegítve, hogy minél több fogyasztó, minél jobban örüljön ezeknek a termékeknek és szolgáltatásoknak”.¹¹ A termékekre irányult marketing új, személyi, fogyasztói orientációja csak az egyik jele volt a változásnak.

Az eladási nehézségek, a megváltozott piaci feltételek olyan *marketing-funkciók* megerősödéséhez, illetve kibontakozásához vezettek, amelyek segítségével inkább megismerhető és alakítható a piac, jobban befolyásolhatók a fogyasztók és felhasználók. A piac megismerését segíti a piackutatás, az igény- és szükségletkutatás, a piacprognózis. A vevőkapcsolatokat a véleményformálással egészítik ki a piacbefolyásolás olyan eszközei, mint a termékek népszerűsítését szolgáló reklám és propaganda, valamint a vállalat hírnevét, társadalmi elismertségét segítő public relations.

A növekvő értékesítési nehézségek, a keményebb piaci feltételek és a gyors ütemben differenciálódó marketing-funkciók együttes hatására a vállalatok szükségesnek érezték *aktív üzletpolitika kialakítását*. Az aktív tőkésvállalati üzletpolitika fontos eleme a *piaci célok* tisztázása. Az élesedő versenyben és a telítődő piacon a nagyobb profit végett megindul a *célok differenciálódása* — rövidebb és hosszabb távra, figyelembe véve a fogyasztókör, terület és sok egyéb tényező sajátosságait. Tudatosan összehangolják a célok és eszközök, a kitűzött piaci feladatok és a marketing-tevékenységek, -funkciók rendszerét. Az adott célhoz *illeszkedik* a legalkalmasabbnak látszó eszközrendszer, kialakítják a tevékenységek szélesedő tárházából a feltételeknek jól megfelelő módszereket. Időközben a legtöbb marketing-tevékenység összetett gazdasági művelet lett, amelyben sokféle szakember vesz részt. Mivel minden szakember igyekszik saját szakmája sajátos nézőpontját érvényesíteni, ezért szükség lett arra, hogy *összehangolják a specialisták szemléletét* és a marketing kiemelt céljaira irányítsák. Ez a törekvés azért is erősödött, mivel a tapasztalat megmutatta, hogy a marketing-funkciók tudatos koordinálásával növelhető a piaci akciók hatékonysága.

Egy korszerű termék sikeres forgalomba hozatalához nélkülözhetetlen az igényekkel számoló választék, a megfelelő értékesítési hálózat, a hatékony reklám és propaganda, a célszerű és mutatós csomagolás, a reális szavatossági kötelezettség, a vele összehangolt javítószolgálat és mindehhez a feltételekkel gondosan számoló, az átmeneti vagy tartós piaci előnyöket kiaknázó vállalati árpolitika. A sokféle marketing-eszköz

¹¹ H. L. Hansen: Marketing Text, Cases and Readings. Homewood, 1959. 7. 1.

megfelelő elegyítése (mixelése), a különböző funkciók közötti arányok betartása és felhasználásuk gondos időbeli ütemezése alapozza meg a piaci sikert. „A marketing-stratégia feltételezi a marketing-mix sohasem változó elemeinek — például az ár, a reklám, a termék, a terület — hozzáillesztését az örökké változó vállalati környezethez . . . Elvárható, hogy a (vállalati) marketing-vezető a lehető legtöbbet, az optimumot hozza ki, vagyis döntéseivel a vállalat árait, termékeit, reklám- és területi tevékenységét azokhoz a környezeti feltételekhez illessze, amelyek között a vállalatoknak működni kell, mint például a jogi előírások, költségek, struktúra, verseny és kereslet.”¹²

Úgy tűnik, hogy ebben a meghatározásban — az eddigi idézetek között elsőként — helyet kapott a szabadpiaci versenyt szabályozó-korlátozó tőkésállam („jogi előírások”!), ami arra mutat, hogy a marketing-elmélet már tudomást vesz az állammonopolista kapitalizmusról és számol ezzel a tényezővel a marketing-gyakorlat is.

A marketing-módszerek alkalmazásában nyilvánvalóvá vált, hogy a marketing-funkciók hatékony kombinációja, a *marketing-mix* alkalmazása megfelelő előmunkákat igényel. A vállalati szervezetet alkalmassá kell tenni arra, hogy képet formáljon a piac várható alakulásáról, előre vetítse a bevezetésre kerülő marketing-eszközök hatását és az elhatározott marketing-stratégiát gondosan elő tudja készíteni. Ehhez nem elégséges, ha az előkészítés a marketing *tevékenységi* keretein belül marad, hanem a piaci — marketing — *szemléletnek* át kell hatnia a vállalat összes érintett munkaterületét. A már megtermelt, de nem piacképes termék, ha ugyan egyáltalában, akkor is csak veszteséggel értékesíthető. Azaz: a tőkés vállalat egész tevékenységét alá kell rendelni a termék-realizálás szempontjainak, a piaci sikerek kiharcolási lehetőségeinek. „A »marketing-koncepciót« az elmúlt években nemcsak mint új marketing-irányzatot mutatták be, hanem mint a vállalatvezetés valamiféle új szemléletét . . . A marketing-koncepció egyaránt érvényes a (vállalati) pénzügyekre, a termelésre, a kutatásra és a fejlesztésre. A marketing-koncepció még inkább, mint a marketing, aláhúzza a piac fontosságát. Kimondja, hogy a vállalkozás egészének és így mindegyik vállalati funkciónak »menetparancsát« a piactól kell kapnia. Ha a vállalat termékeit nem vásárolják meg a piacon, akkor nincs pénz a laboratóriumban a kutatás számára és még a legmodernebb gyárban sem lehet a főmérnököt vagy akár a legjobb pénzügyi szakembert fizetni.”¹³ Ezért, mondják más szerzők: „nem zárjuk ki a marketing meghatározásából az olyan tevékenységek széles körét, amelyek az elkészült termék forgalomba hozatala előtt vagy eladása után merülnek fel a termékkel kapcsolatban. Marketing-tevékenységek például a termékek műszaki tervezése és a piackutatás, amelyek jóval megelőzik a gyártást és hasonlóképpen a javítószolgálatot.”¹⁴

Gyakran és szívesen érvelnek úgy az amerikai szerzők, hogy a marketing mint szemlélet és a marketing mint funkciók sora voltaképpen egyetlen célt szolgál: a fogyasztó megelégedését. Csak ritkán mond-

¹² R. J. Markin: *The Psychology of Consumer Behavior*. Englewood Cliffs, 1969. 6. 1.

¹³ W. Alderson, P. E. Green: *Planning and Problem Solving in Marketing*. Homewood, 1964. 5. 1.

¹⁴ Ch. F. Phillips. D. C. Duncan: *Marketing. Principles and Methods*. Homewood, 1968. 5. 1.

ják ki, hogy a vállalat célja végül is a profitérdeke. Egy német szerző közvetlen őszinteséggel így fogalmaz: „Akár anyagi (áru), akár nem anyagi (szolgáltatás) jószágról van szó, a termelő arra törekszik, hogy a piacon minél nagyobb sikere legyen. Ezt úgy éri el, ha a termék a piacon viszonylag a legnagyobb forgalmat és jövedelmet hozza. Ha a vállalat a piacon ezeknek a céloknak az eléréseért minden lehetséges lépést megtett, akkor elmondhatjuk, hogy a marketing lényegéhez nagyon közel áll.”¹⁵

A profitérdek, a piaci siker túlhajtása a marketing sok értelmes és számunkra is megfontolást érdemlő megoldását könnyen visszájára fordítja. Valahogy hasonló jelenségnek vagyunk tanúi, mint Liszt Ferenc zseniális Fauszt-szimfóniájában, ahol Mefisztót, a gonoszt, Liszt ugyanazokkal a motívumokkal jellemzi, mint amelyekkel Fausztot a legnemesebb emberi tulajdonságaival kifejezi. Csakhogy Mefisztó motívuma a nemesen szárnyaló fausztai motívumok gúnyos karikatúrája, torzított, csúfolódó megszólaltatása. Így válik a termék tartósságából a megtervezett elavulás következtében tudatosan megkurtított élettartam, a mértéktartó vásárlásból eladósodás, a divatból a közönségre rákényszerített fogyasztás, a tényleges igények kielégítése helyett presztízs-vásárlás.¹⁶

Így vált a reklám és a propaganda figyelemfelkeltő és tájékoztató eszközökből olyan pszichikai befolyásoló eszközzé, amelynek hatása alól a fogyasztó nem képes magát kivonni. A lélektani vizsgálatokat felhasználva olyan reklámérvekhez jutottak, amelyek az emberek ösztöneire, érzelmeire építenek. Ernest Dichter nem a Procter & Gamble cég szappánát reklámozta, hanem a hétvégi fürdők asszociációját, amelytől az emberek azt várják, hogy nemcsak fizikai értelemben tisztít, hanem lelki értelemben is megszabadítja őket a hét összes gondjától. Kiderítette, hogy bár az emberek a divat hatására új autót vásárolnak, de visszakívánják a régi megszokott üzembiztonságát, sőt, hogy nem is a férfi választja ki az új autót, hanem a feleség dönt — ezért ajánlotta Chryslernek, hogy a biztonságot reklámozza és a női divatlapokban a feleségeket bombázza.¹⁷

Némelyek e túlhajtott és kétes tisztaságú módszerekkel azonosítják a marketinget és még azt is elutasítandónak tüntetik fel, amiben gondos mérlegelés után megfontolásra alkalmas magot találnánk.

Marketing a szocializmusban

A tőkés marketing mindent a feje tetejére állít: ami minden gazdálkodás igazi célja — a *szükségletkielégítés* —, az itt csak alárendelt eszköz, viszont ami a célt eszközként hivatott segíteni — a *vállalkozói nyereség* —, az cél lett a kapitalista gazdaságban és a tőkés marketingben. Ez a fordított helyzet, megfordult szerep a tőkés gazdaságban nem véletlen. A marketing tőkés elmélete a tőkés piacelméletéhez kapcsolódik. A tőkés piac, árutermelés és termelési mód Marx és Engels által részletesen kidolgozott bírálata egyben a marketing tőkés felfogásának bírálatát is jelenti.

¹⁵ R. Bossle: Marketing macht Märkte. Wiesbaden, 1968. 9—10. l.

¹⁶ Lásd ehhez például V. Packard: Tétóziók. Kossuth Könyvkiadó, 1966.

¹⁷ R. Priouret: Face à face avec Ernest Dichter. L'Expansion. 1970. 12. sz. 173. l.

A tőkés termelés célja a profit, kiindulópontja a pénztőke. A tőkés vállalkozó csak akkor indíthatja meg a termelést, ha elég saját vagy kölcsöntőkéje van, hogy megvásárolja a termeléshez szükséges termelési eszközöket és az értéktöbbletet teremtő munkaerőt. A termelési eredmény áruformában realizálódik. Ez a pénzjövedelem teremti meg a termelés megújításának, a keletkezett profit felhasználásának és újrabefektetésének lehetőségét. A tőkés bővített újratermelési folyamatban a termelőtőke és az árutőke körforgásában a marketing eszköz ahhoz, hogy a pénztőke körforgási folyamatában a tőkés vállalkozó a profitot realizálni tudja.

A tőkés marketing-tevékenység a vállalkozó céljának van alávetve: a pénztőke minél gyorsabb és kedvezőbb körforgásának. „A vállalat marketing-programja mint olyan piaci stratégia határozható meg, amely a fogyasztó megnyerésére törekszik a vállalat hosszú távú profitja érdekében... A marketing-program végterméke és mércéje is a vállalaton belüli összes tevékenységeknek.”¹⁸ Termelés, áru, piacpolitika, fogyasztó irányítása mind-mind a vállalkozói profittörekvések elérését szolgálják.

A szocializmus talpára állítja a marketinget, amelynek alapelgondolása itt nagyon is magától értetődő. A szocializmusban ugyanis a szükségletek jobb kielégítésére, a jólét növelésére törekszünk, s ebben a marketing szemléletével és módszereivel sokat segíthet.

A szocializmusban szakadatlan törekvés van a minél nagyobb termékbőségre, az egyre termelékenyebb munkára, olyan jövedelemelosztásra, amelyben érvényre jutnak az egyéni munkateljesítmények és a mikroközösségek — így első helyen a családok — pillanatnyi és a jövőt megalapozó szükségletei. A marketing elősegíti a társadalmi termelés és a piac, az áruforgalom megtervezését és megszervezését, hogy az igények és a lehetőségek, a vásárlóerő és az árualap népgazdasági szinten és a fogyasztók, a közösség egyes tagjainál is összhangba kerüljenek. Szocialista viszonyok között a termelési folyamat, a termelési alapok körforgása a döntő. A társadalmi munkamegosztás, a vállalati önállóság és a fogyasztói szuverenitás létezése mellett az állami ráhatás azonban nem közvetlenül a termelésre irányul, hanem az áruforgalomra és a pénz-alapok tervezett körforgására, és ide kapcsolódik a marketing is.

A marketing keretében bőséges eszköztár áll rendelkezésünkre, amely elősegíti az igények tudatos és tervezett felismerését, a szükségletek jobb kielégítését előmozdító újratermelési folyamat megvalósítását. Mivel pedig a szocializmusban az újratermelési folyamat jó részét a társadalmi tulajdonban levő vállalatok keretében valósul meg, így a marketing a vállalatok cselekvő közreműködését igényli. Mindezek alapján a továbbiakban marketingen, szocialista értelemben, a vállalatok olyan piacalakító vezetési-gazdálkodási tevékenységét és szemléletét értjük, amely a különböző marketing-funkciók komplex alkalmazásával a népgazdasági terv keretei között és a tervcélok megvalósítása végett segíti elő a hatékonyabb gazdálkodást és szükségletkielégítést.

¹⁸ J. M. Rathmell: *Managing the Marketing Function. Concept, Analysis and Applications.* New York, 1969. 309. l.

Marketing a tervezett és szabályozott piacon

A vállalatok szempontjából a szocialista piac három elemet foglal magában: 1. Az állami *előírások* és *szabályozók* alakjában kialakított gazdasági-társadalmi-jogi feltételek. 2. A *piaci keret*, a beszerzés és értékesítés, a verseny és a fogyasztókör sokféle tényező által kialakuló *környezeti feltételei*. 3. Azok a piaci tényezők, amelyekkel a vállalat közvetlenül kapcsolatban áll, s ebben megfelelő *cselekvési szabadsággal* rendelkezik, hogy erőforrásait kihasználva és a feltételekhez nemcsak alkalmazkodva, hanem azokat alakítva működjön. Ez utóbbiban módjában van aktívan felhasználni a különböző marketing-funkciókat és eszközöket.

Természetesen minden vállalati elhatározás kialakításakor a kedvező hatás eléréséhez össze kell egyeztetni a vállalaton belüli adottságokat a vállalaton kívüli körülményekkel.

Az *állami előírások* és *szabályozók* ennek során mint a vállalatokra „vertikális irányból” ható tényezők érvényesülnek. Megszabják, alakítják, vagy az érdekeltségtől motiválva módosítják a társadalom felismert érdekszerének megfelelően a vállalatok működését.

A *piaci-környezeti feltételek* megismeréséhez tanulmányozni kell az ország társadalmi és politikai rendjét, történelmileg kialakult, földrajzilag adott, szociális és szociológiai körülményeiből következő fejlettségi és fogyasztási színvonalát. Marketing-szempontból ezek a tényezők elsősorban a piac terjedelmében, a kialakult igényekben, a keresleti-fogyasztási szokásokban, a műszaki fejlettség és a versenyhelyzet körülményeiben nyilvánulnak meg.

A múltban hajlamosak voltunk ezeknek a tényezőknek alárendelt szerepet tulajdonítani. Napjainkban tanúi vagyunk a sajátos piaci környezet, az objektív gazdasági feltételek „rehabilitálásának” — és ezzel együtt a megismerésüket szolgáló olyan eszközök, mint a piackutatás, a fogyasztáselemzés, a konjunktúra- és a gazdaságtudományok fellendülésének.

A gazdasági-társadalmi környezet — talán indokoltan — átmenetileg háttérbe szorulhatott a múltban, amikor a szocializmus építésének kezdeti időszakában és a háború után a legszükségesebb ellátási feltételek megteremtésére volt csak mód. Később pedig az állami előírások, szabályozók — a kialakítás és a betartás mindennapos gondjaival — elhomályosíthatták tudatunkban, hogy ezek háttérében is objektíven ható, a múlt és a jelen ezernyi szálával bennünket körülölelő környezeti feltételek hatnak. Ma már a hivatalos keretek között és mögött tudatosan keressük az egyént, igyekszünk felismerni vágyait, számolni a társadalmi feltételekkel — nemcsak passzív módon „elviselve” a szokásokat és beidegződéseket, hanem aktívan is, az alakítás szándékával. Ebben is hasznos szerep vár a marketingre.

A vállalati marketing szempontjából lényegesek azok a *piaci tényezőkre* vonatkozó akciók, amelyekben a vállalatoknak érdemi cselekvési szabadságuk van.

A vállalatok marketing-tevékenysége három síkon közelíthető meg.

A *termék*, az *áruforgalom* jellege szerint különböző javakról (árak, szolgáltatások stb.) beszélhetünk, ezek a társadalmi szükségletek kielégítését szolgálják. Meghatározott szükségletek rendszerint *különböző*

módon elégíthetők ki (például a ruhatisztítási igény állami, szövetkezeti, magán tisztító vállalat szolgáltatásaival, kézi vagy gépi mosással, bérelhető mosodai teljesítménnyel, „eldobható” fehérnemű használatával stb.). A szükségletkielégítés az áruforgalom keretében valósulhat meg, származhat saját termelésből vagy lehet ingyenes társadalmi juttatás.

Az érintett szervezetek, *a termelő, a felhasználó és a forgalmat lebonyolító egységek* funkciói: *a forgalmi utak és csatornák* szerepe több, mint szervezeti kérdés. Kialakításukat korábban kizárólag az áruforgalom központilag előírt kényszerpályái szabták meg. Mai gyakorlatunkban a hatékonyság és a célszerűség együttesen érvényesül. Általában több szempont együttes érvényesítésére törekszenek. Az állami preferenciák, a népgazdasági egyensúly követelményei megkívánják például a külkereskedelmi tevékenység központi szabályozását. A népgazdaság struktúraalakító nagyberuházásainak megvalósítása, az államközi kötelezettségek teljesítése a szervezetek kijelölésével, az utak és módok bizonyos mértékig központi előírásával jár. Viszont a fogyasztás sok területén a termelők, az áruforgalom egymással versenyző szervezetei, formái, kapcsolódásai alakulnak ki. Minden piaci partner sajátos érdekeinek érvényesítésére törekszik: a termelők a fogyasztókkal való közvetlen kapcsolat lehetőségeit keresik, a nagykereskedelem közvetítő szerepének megerősítésére törekszik, a kiskereskedelem kedvező beszerzési forrásokat keres.

A technológiai és a piaci feltételek a domináns és alárendelt, a közvetítő és a kiiktatott szerepek, a vertikális és a horizontális integrációs kapcsolatok sokféle kombinációját segítik érvényesülni.

A marketing-funkciók a gazdasági igényekre és az ismertetett feltételekre épülve alakulnak ki. *A marketing-tervezés* a komplex piacpolitika eszköze. Elemei: a hosszú távú marketing-koncepció, a vállalat fejlesztési elképzeléseivel összehangolt középtávú marketing-stratégia, a rövid távú piaci taktikai elhatározások és piaci kampányok. Eszközei a konjunktúra- és piackutatás. *A kereslet és a vevő* megismerését segítik a jövedelem, a vásárlóerő alakulását, a kereslet rugalmasságát, a vételi motívumokat, a fogyasztói típusokat vizsgáló kutatások. *A termék-marketing* a piaci partnerek mindegyike szempontjából mást jelent: a termelőnek termelési profilt, fejlesztést, tipizálást, a kereskedelemnek választékot, termékcserelődést, forgalmat, a fogyasztónak a szükségletkielégítés alternatív lehetőségeit. *Az árpolitika* jelenti az árak, a teljesítmények és szolgáltatások, a piaci értékelés és a ráfordítások, a versenytermék és a helyettesítő termék árányait, az újszerűség és a korszerűtlenség értékítéletét. *Az értékesítési utak* nemcsak szervezeteket és forgalmi alternatívákat jeleznek, hanem együttműködést és versenyt is. *Az értékesítési módszerek* a lebonyolítás technikájára utalnak, amely ma már több, mint pusztán az eladási hálózat, a szerződéskötések, a rendelés és az áruszállítás módja, hiszen célja egyre inkább a vevőkapcsolatok fejlesztése és állandósítása. Az áruszállítás, a készletgazdálkodás, a raktározás, a csomagolás, a reklám- és propagandaeszközök a marketing nélkülözhetetlen eszközei. Mindezt a szervezés, a szervezet és a képzés segítik. A konkrét feltételek különbözősége alapján differenciáltan fejlődnek ki az egyes funkciók.

A marketing mint a makro- és mikrogazdaság szerves összekapcsolásának eszköze

Tőkés gazdaságban a piaci kapcsolatok — így a marketing is — az áruforgalomban részt vevő piaci partnerek között alakulnak ki. Követik a piac szerkezetét, az áruforgalom útját. A termelők és a felhasználók közötti kapcsolat közvetlen lehet, de közbeiktatódhat a kereskedelem, sőt más ágazatok is. Az ilyen kapcsolatok előnye, hogy a piaci információk és hatások elég gyorsan és rugalmasan terjednek. Mivel kevés az áttétel, viszonylag kedvező a közlések minősége, csökkenthetők a kommunikációs torzítások. A visszacsatolási lehetőségek előnyösek, részben mert a partnerek „személy szerint” ismerik egymást, érdekeiket, mentalitásukat, a szokványos reagálásokat, részben mivel közvetlen dialógus bontakozhat ki közöttük.

A tőkés piacon kialakuló marketing sok előnye mellett lényeges hátrányokkal jár. A piac egyik kiragadott szegmentjére — ágazatra, szakmára, termékcsoportra vagy termékre — vonatkozik, s ezért szükségszerűen csak *parciális* jellegű lehet. Valamely területen kialakuló marketing-tevékenység a népgazdasági összefüggésekből kiragadva ítéli meg a piacon kialakuló helyzetet. Jó példa erre az 1929-es tőkés világgazdasági válság, amelynek kezdetekor az Egyesült Államokban a részpiacok látszólagos egyensúlya mellett az egész nemzetgazdaság helyzete instabil volt. Nem véletlen, hogy manapság a fejlett tőkésországokban terjednek a prognosztizálási és tervezési kísérletek, amelyek a nagy nemzetgazdasági arányok, összefüggések felmérésére és alakítására törek-szenek.

A tervgazdálkodás túlcentralizált modelljére az 1950-es évek első felében kialakult gazdaságirányítási rendszerünk volt a jellemző. Alapelve, hogy a döntéseket központi helyen célszerű hozni, a népgazdaság felső irányítási szintjén. Elméleti magyarázata volt a háború utáni újjáépítés, majd a gyors ütemű iparosítás koncepciója. A hiánygazdálkodás és a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás feltételei között szükségesnek látszott a termelés és a felhasználás központi összehangolása. A szervezeti megoldás módszere a népgazdasági mérlegrendszer volt. Az alapvető erőforrásokról, árucsoportokról az országos tervezési központban készített több száz mérleg integrált rendszere volt hívatott a piaci egyensúlyt megteremteni és ellenőrizni.

Ebben a tervirányítási rendszerben csak azok a marketing-tevékenységek bontakoztak ki, amelyek a *központi elosztás technikai lebonyolítását* voltak hivatva megoldani. És ezek a marketing-funkciók is csak olyan mértékben, amilyen megfelelt a központi tervutasítás végrehajtásából fakadó kötelezettségeknek. Nem fejlődött ki például a piackutatás, mivel a központi tervekben ilyen mélységű piacismeret nem érvényesült. Szükségszerűen kialakult a készletgazdálkodás — bár csak olyan mértékig, amely megfelelt a központi kiutalási-raktározási feladatoknak, de már nem terjedt ki a készletekkel való hatékony gazdálkodás vállalati funkcióira.

A gazdaságirányítás reformja a marketing-funkciók kialakulását népgazdasági és vállalati szinten, mikro- és makrogazdasági körben egyaránt sürgeti. Ebben a *szocialista tervgazdálkodás egysége* jut kifejezésre.

A népgazdasági tervek összeállítása makrogazdasági feladat, s közvetlenül az állami irányítás felső szintjét, az országos és bizonyos fokig a területi szerveket érinti. Sok vonatkozása azonban jobban áttekinthető, inkább konkretizálható bizonyos — informatív jellegű — marketing-funkciók segítségével a gazdálkodásban közvetlenül érdekelt kutató-termelő-ellátó szervezetek, valamint a felhasználók és fogyasztók körében. A szükségletek és a kereslet, a társadalmi szokások és szociológiai tendenciák, a tudományos-műszaki haladás irányai és az eredmények felhasználása, a gazdasági szervezés és a várható munkaszervezési formák tekintetében a társadalmi tervek szilárdabb háttérrel kapnak az érdekeltek által készített, illetve az érintettekre vonatkozó részvizsgálatok alapján. Az egységes — társadalmi — tulajdon megkönnyíti a felső szintű tervezésben az érdekeltek közreműködését, hiszen nincs alapvetően elmentéses vagy ütköző érdek a szocializmusban a társadalom és a szervezetek között. A részvevő szervek, vállalatok és személyek szempontjai, közvetlen véleménycseréje, elemzései nemcsak a makrogazdasági megítélést segíti, de előnyös saját számukra is. A népgazdasági tervezés a nagy összefüggésekre világít rá, széles áttekintést ad, bizonyos mértékig csökkenti a jövő bizonytalanságát a gazdálkodó egységek, a vállalatok számára. Így több időt hagy számukra a kialakuló gazdaságpolitikára való felkészüléshez, a várható intézkedések vállalati kihatásának tisztázására.

Mindez egyaránt érvényes a társadalmi előrelátásra és a népgazdasági tervekre. A társadalmi előrelátás keretében a futurologia keresi a fejlődés várható irányzatait nagyobb távlatokban — a századfordulóra, sőt azon túl is —, a prognosztika kísérletet tesz a közelebbi jövő, a következő öt-tizenöt év fejlődési tendenciái és az oda vezető utak felvázolására. A népgazdasági tervekben, tervalternatívákban kísérlet történik a reális átfogó feladatok körvonalazására hosszabb és rövidebb távon, a világméretű fejlődés és saját helyzetünk feltételei alapján.

Ha a *vállalati tervek* és *marketing-feladatok* kialakítására kerül sor, akkor a fogyasztó- és piacszemléletű vállalati koncepció, a konkrét stratégia és taktika kidolgozásakor az információk mozgásiránya megfordul. A népgazdasági tervkoncepció, amelynek kidolgozásában a vállalatok *információk szolgáltatásával* részt vettek, ebben a munkafázisban számukra *információs forrás*, amelyet felhasználnak saját gazdasági áttekintésük érdekében, amikor a globális makrogazdasági elképzeléseket a konkrét piaci feladatokig viszik végig, és kidolgozzák a vállalat komplex marketing intézkedési tervét a fogyasztókör, a versenyhelyzet és a piac sok más konkrét feltétele ismeretében.

A gazdaságirányítás reformja megteremtette a népgazdasági és a vállalati szintű, az átfogó és a konkrét piaci kapcsolatokon alapuló tervmegalapozás szerves egységét. Mindez a piaci egyensúlyi feltételek kialakításán túl megkönnyíti a népgazdasági arányok és egyensúlyok megteremtését, az állami szándékok és preferenciák érvényre juttatását.

A marketing mint jelzőrendszer

A társadalmi-gazdasági fejlődés korábbi szakaszában a társadalmi munkamegosztás nem volt annyira nagyfokú, a tudományos-műszaki fejlődés üteme nem volt olyan gyors, mint korunkban. Ennek következménye volt a termelés nagyobb egyneműsége, kisebb specializáltsága és a termékek, a termelőberendezések erkölcsi kopásának viszonylag hosszabb ideje. Mindez egyszerűbbé tette a marketing-munkát is. Viszonylag ritkábban változtak a termékek, egy-egy új termék piaci bevezetésének és népszerűsítésének feladatai ritkábbak, a termékek piaci sikerei hosszabbak voltak.

Korunkban a termékválaszték gyorsabban változik, gyakori az új termékek megjelenése, ami állandó készenlétet és sűrűn megújuló erőfeszítést igényel mindazoktól a vállalati tevékenységektől, amelyek a termék piaci sikereit szolgálják.

Új termékek forgalomba hozatala mindenkor kockázatos vállalkozás volt. A termék fogadtatása, sikere vagy sikertelensége végül is a vevők körében, a piacon dől el. Az igényesebb kereslet, a vevők piaca csak növeli a kockázatot.

Nem egyszerű, de viszonylag még megoldható annak elbírálása, hogy melyek a lehetőségek, s megtett-e a marketing minden tőle telhetőt egy-egy új termék forgalomba hozatala, illetve forgalomban tartása kapcsán. A forgalom elemzése, összehasonlítása, az árak, a vevők véleményeinek megismerése, a potenciális vásárlók megkérdezéséből következtetni lehet a lehetőségek és az eredmények viszonyára.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb a tisztánlátás egy már keresett termékénél, mint a jövőben forgalomba kerülő termékekkel kapcsolatban. A pénz sokféle irányban fektethető be, de rendszerint eltérő hatékonysággal. A marketingre hárul jórészt a beruházások, műszaki fejlesztések, új technikai megoldások várható *piaci hatásának előrejelzése*. Az ilyen jellegű vállalati elhatározások a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodást követelnek: általában a vállalatoknál több az ötlet, mint a sikeres megoldás, több a befektetési lehetőség, mint a rendelkezésre álló szakember és pénz, nincs is annyi idő, hogy minden alkalmasnak látszó megoldást végiggondoljanak. A marketing véleményező szerepe tehát nagy felelősséggel jár.

A változó ízlés, divat, kereslet, versenyhelyzet, felhasználási, műszaki-tudományos feltételek stb. a piacon jelentkeznek, de következményeik nemcsak az értékesítő szervezetre, hanem a vállalat összes többi területére is visszahatnak. Ennek a piaci jelzésrendszernek olyan élénknek és érzékenynek kell lennie, hogy a kellő időben figyelmeztesse a vállalatot a változó körülményekre. Viszont olyan megfontoltnak is kell lennie, hogy ne kényszerítse bele a vállalatot elsietett változásokba ott, ahol kisebb változtatások is elégségesek. A piaci visszajelzések a vállalat többi szervének éppen olyan előrebecslések, mint amilyenekre korábban utaltunk.

A marketing ebben a funkciójában érzékeny szeizmográfhoz hasonlítható, ahol a kellő időben jött és jól felmért rezdülések további elemzések és gondos vállalati vizsgálódások kiindulópontjai lehetnek.

Ez a marketing-funkció csak látszólag független a társadalmi be-

rendezkedéstől. A tőkésállamokban a vállalatok magántulajdona vállalati belügy. A szocialista társadalomban a *kockázatot* a kollektíva és végső soron a társadalom egésze viseli. A marketing működése így társadalmi ügy. Mégis kockázatot viselnek a vállalatok dolgozói, mert kevesebb lehet a jövedelmük, végső esetben az illető vállalatnál a munkaalkalmuk is megszűnhet. Kockázatot viselnek a fogyasztók is, ha nem azt, úgy és annyit kapnak, amire és amennyire szükségük van. Egészen pedig a társadalmi haladást gátolhatja a kedvezőtlen előrelátás.

Mindez természetesen megfordított értelemben is igaz, hiszen a sikeres meglátások a vállalat, a kollektívája, a fogyasztó és a népgazdaság számára egyaránt előnyösek.

Marketing és érdekelttség

A szocialista társadalmi struktúrát az jellemzi, hogy az alapvető társadalmi törekvések, célok előmozdítására úgy építi fel a kollektívák érdekelttségi rendszerét, hogy saját érdekeiket követve a közös célok elérését segítsék elő, az egyén személyi érdeke pedig annak a kollektívának segítője is legyen, ahová tartozik. Az érdekeknek ez a hierarchiája piaci partnereket állít egymással szembe, s itt fontos szerep vár a marketingre.

A marketing lehetőségeit behatárolja a piaci helyzet. Az elmélet és a gyakorlat hajlamos két piaci alaphelyzetet, a piaci szerkezetet és a piaci egyensúlyt azonosítani egymással, pedig lényeges különbség van közöttük.

A *piaci szerkezet* a *verseny* lehetőségeire utal. Széles a skála az egyetlen (monopolista), a szűk körű (például oligopolista), egymással nyílt vagy burkolt megegyezésre lépett „versenytársaktól” az olyan piaci szerkezetig, amely érdemi alternatívákat nyit a piaci verseny számára, és ahol a választásnak reális lehetősége van. Ilyen helyzetekkel, tartós vagy átmeneti versenyfeltételekkel akár mint vevő, akár mint eladó bárki szembekerülhet a piacon.

Az ellátottság, a szükségletkielégítés színvonalát fejezi ki a másik piaci helyzet, a *piaci egyensúlyhiány*. Azaz olyan piaci keresleti-kínálati feltétel, ahol — a piaci szerkezettől függetlenül — a keresletet meghaladó (túl)kínálat, vagy a kínálatot meghaladó (túl)kereslet következtében az egyik piaci oldal hosszabb-rövidebb időre kiszolgáltatott helyzetbe kerülhet.

A kétféle piaci alaphelyzet együttes jelenléte erősítheti vagy gyengítheti egymást. A marketing lehetőségei ilyen feltételek között mindenekelőtt elemző jellegűek: a versenyt és az egyensúlyt jelzi, illetve a zavaró okok feltárására és a feszültség feloldására keres lehetőséget attól függően, hogy melyik piaci partner érdekét szolgálja.

Viszonyaink között, ahol a szükségletek kielégítésére irányuló termelés a gazdasági alap, amelyre a piaci szerkezet ráépül, állandó törekvés érvényesül az egyoldalú piaci helyzetek megelőzésére, vagy — amennyiben termelési érdekek (például kis országunkban a hatékonyság érdekében viszonylag nagy méretű üzemek) miatt indokolt — lehető el-lensúlyozására. Szocialista gazdaságban a partikuláris érdekekkel szemben az állami irányító és szabályozóeszközök széles skálája épült ki az

egyoldalúságok egyensúlyozására. Alkalmazásukat megnehezíti, hogy az eszközök többsége utasítás jellegű, tehát olyan módszer, amelyet a gazdaságirányítás reformja után nem vagy csak a legszükségesebb mértékben kíván alkalmazni a gazdaságpolitika.

A marketing, bár természetesen elsősorban és főképpen vállalati és piaci kategória, de ezen túl népgazdasági kategória is. Megtestesülhet benne a népgazdasági, a vállalati és a fogyasztói érdek egysége. Ez a legközvetlenebb formában úgy érzékelhető, ha a vállalati marketing nemcsak a termelő és a forgalmazó *nyereségérdekeltségét* juttatja érvényre, hanem számol *a társadalmi preferenciákkal, igényekkel és segíti, védi a fogyasztót* és felhasználót is.

Különösen fontos védelmi szerepe lehet a marketingnek a lakossági fogyasztás esetében. Itt ugyanis a fogyasztó mint piaci partner lényegesen hátrányos helyzetbe kerülhet — a már ismertett két piaci alaphelyzettől függetlenül, vagy ezek árnyékában — az eladókhoz képest, nyilvánvaló tájékozatlansága és szakmai képzetlensége következtében.

A marketing társadalmi eszközei közül a legfontosabb formák: a kialakulóban levő állami márkajegy, a kötelezően előírt szavatossági idő, az olcsóbb választékok árusításának kötelezettsége, a tisztességtelen nyereség ellenőrzése, a minőségellenőrzés állami rendszere, az áruösszehasonlításon, az áru technológiai-kereskedelmi megítélésén alapuló sajtó-, rádió- és televízió-tájékoztatás, a szakszervezetek és a Hazafias Népfront ellenőrző vásárlásai, a népi ellenőrzési bizottságok témavizsgálatai.

A vállalati érdekeltség és a társadalmi igények összeegyeztetésére az említett módok inkább utólagosan ható eszközök. A marketing-tevékenységekben az egyeztető-mérlegelő szempontnak az egyes funkciók és módszerek megválasztásában kell megnyilvánulnia. Így olyan reklámformák és érvek kialakításában, amelyek a propagandahatáson túl tájékoztatnak, valós és társadalmilag elfogadott értékeket képviselnek. Ez és sok más marketing-módszer visszacsatolható a piaci helyzethez. Az Egyesült Államok reklámérvei nemcsak azért rikítóak, mert ez áll közel az amerikai életformához, hanem azért is, mivel az élesedő verseny során egymást túllicitálva a piaci versenytársak tornázták ki egymásból ezt a stílust, hangosságot és reklámtömeget.

Bulgária VI. ötéves tervének (1971-75) irányelvei

Az új ötéves terv irányelvei meghatározzák a Bolgár Népköztársaság társadalmi és gazdasági fejlődésének fő irányait. Ebben *nagymértékben támaszkodnak az ötödik ötéves terv-időszakban (1966—70) elért eredményekre*. Az ötödik ötéves terv időszakában *gazdasági reformot* vezettek be, amely a gazdasági és társadalmi élet különböző területein sikerekhez vezetett. Az új tervben előirányozták a reform továbbfejlesztéséhez szükséges feltételek megteremtését és a reform bevezetése során tapasztalt hiányosságok kiküszöbölését.

1966—1970 között Bulgáriában termelői árreformot hajtottak végre, új jövedelemelvonási rendszert dolgoztak ki, megvalósították a bank- és hitelrendszer reformjának első szakaszát, változtatásokat vezettek be a beralapképzésben, valamint a beruházások szabályozásában. Az ötödik ötéves terv éveiben is erősödött a vállalati koncentráció folyamata, az optimális vagy azt megközelítő üzemnagyságok kialakítására való törekvés a munkatermelékenység növelése, a termelési költségek csökkentése, valamint a termékek jövedelmezőségének és versenyképességének fokozása céljából.

Az 1966—70-es időszakban az ország gazdasági fejlődésére magas növekedési ütem volt jellemző. A nemzeti jövedelem 1970-ben 52 százalékkal volt nagyobb az 1965. évinél, és elérte a 10 milliárd levát. Ez egy főre számítva 1200 leva; 1948-ban 221 leva volt az egy főre jutó nemzeti jövedelem. A nemzeti jövedelem növekedésének mintegy 95 százaléka a munkatermelékenység emelkedéséből származott. Az ország erős iparosodását jelzi, hogy 1965-ben az ipar részese-

dése a nemzeti jövedelem létrehozásában 44 százalék volt, s ez az arány 1970-ben már 50 százalékot tett ki. Az ipari termelés 5 év alatt 70 százalékkal nőtt. Az ipari termelés évi átlagos növekedése 11,2 százalék volt. Ennél is gyorsabban bővült a villamosenergia-ipar (13,2⁰/₀), a vaskohászat (18,4⁰/₀), a gépgyártás és fémfeldolgozó ipar (15,7⁰/₀), a vegyipar (21,7⁰/₀) termelése. Az iparban 40 százalékkal nőtt a munkatermelékenység, a termelésnövekedés 65 százalékban ennek köszönhető.

Az ötödik ötéves terv éveiben az anyagi-műszaki bázis további szélesítésére és korszerűsítésére mintegy 15 milliárd levát ruháztak be; 13,5 milliárdot állóalap-bővítésre fordítottak. Ennek az összegnek csaknem fele az ipar fejlesztésére jutott. Nőtt a termelés, bővült a választék, javult a minőség a fogyasztási cikkek gyártásában is. Növekedett a vegyi nyersanyagok felhasználása a textiliparban és a cipőiparban. Az építőiparban terjedt az ipari módszerek alkalmazása, nőtt a különböző építési szerelési munkák gépesítetttségi foka.

Az ötödik ötéves terv időszakában nagy figyelmet fordítottak a mezőgazdaság fejlesztésére, amelynek termelése az előző ötéves tervhez képest csaknem 26 százalékkal emelkedett. Jelentős mértékben nőtt a géppark. A mezőgazdaság 27 300 új traktort, 5100 kombájnt, 112 repülőgépet kapott. A műtrágya-felhasználás csaknem megkétszereződött. Mindezek eredményeképpen emelkedtek a terméshozamok, jóllehet néhány év rossz időjárása visszavetette az eredményeket.

A külkereskedelmi forgalom 1966—70-ben 70 százalékkal emelkedett. Az

export évi átlagban 11,3 százalékkal növekedett. A kivitelben nőtt a gépek, késztermékek aránya. Az intenzív iparfejlesztéssel, a nagyarányú beruházásokkal kapcsolatban emellett megnőtt a gépek és berendezések aránya a behozatalban is. A teljes import növekedése az öt év alatt átlagosan évi 8,4 százalék volt.

A lakosság reáljövedelmei csaknem 33,5 százalékkal nőttek. Emelték a fizetéseket, a nyugdíjakat, valamint a családi pótlékot. A munkások és alkalmazottak évi átlagos munkabére az 1965. évi 1109 leváról 1970-ben 1454 levára emelkedett. A dolgozók jövedelmének emelésére a reform keretén belül speciális programot dolgoztak ki és valósították meg. A tervidőszak alatt a kiskereskedelmi áruforgalom 51 százalékkal növekedett. Javították a szolgáltatások minőségét és a szolgáltatóipar termelése 73 százalékkal nőtt. A társadalmi fogyasztási alapok kb. 90 százalékkal bővültek. Az újonnan épített állami és szövetkezeti lakások száma 132 000 volt, magánérből kb. 90 000 lakást építettek.

A tervdokumentumok a bolgár gazdasági növekedés bizonyos hiányosságaira is rámutattak. A tervidőszak első éveiben túlságosan megnőtt az építkezések köre, ami az eszközök szétforgácsolódásához vezetett, lassította a népgazdaság számára fontos kapacitások üzembehelyezését. E negatív jelenségeket szerencsére idejében észlelték, és megtették a megfelelő intézkedéseket kiküszöbölésükre.

★

Az 1971—75-ös időszakra szóló hatodik ötéves terv irányelveiben hangsúlyozzák, hogy a tervidőszakban a fő társadalmi-gazdasági feladat a tudományos-technikai forradalom eredményeinek sokoldalú felhasználása, a társadalmi termelékenység fokozása és — a gyors gazdasági növekedés alapján — a szükségletek teljesebb kielégítése. E fő célok sikeres megvalósításának feltétele a gazdasági hatékonyság növelése, a termelés szerkezetében történő progresszív változtatások, a koncentráció

fokozása, a meglévő kapacitások rekonstrukciója és korszerűsítése, a komplex gépesítés és automatizálás, a munkaerő és anyagi eszközök észszerű felhasználása, a nemzetközi szocialista integráció elmélyítése útján.

A *nemzeti jövedelem* a hatodik ötéves terv időszakában az 1970. évihez képest 47—50 százalékkal emelkedik, az egy főre jutó reáljövedelmek 25—30 százalékkal nőnek.

A hatodik ötéves tervben az *ipari termelés* növekedése 55—60 százalék. A termelésnövekedésnek legalább 70—80 százalékát a munkatermelékenység fokozásával kívánják elérni. Gyors ütemben fejlesztik az energetikai ipart. A villamosenergia-termelés 1975-ben eléri a 30—31 milliárd kWó-t, vagyis 54 százalékkal múlja felül az 1970. évi színvonalat. Az ötéves terv végéig felépítik és üzembehelyezik az első atomerőművet, amelynek kapacitása 880 ezer kW lesz. A tervidőszak elején megteremtik az összeköttetést a Szovjetunió villamosenergia-hálózatával. 1974-re tervezik a Szovjetuniót és Bulgáriát összekötő gázvezeték üzembehelyezését is. A földgázt főképpen a vegyipar fejlesztésére, valamint a kohászati és az építőanyag-ipari technológiai folyamatok intenzifikálására kívánják felhasználni.

A terv előírja a népgazdaság további kemizálását, a kőolajvegyészet és a vegyipar gyors ütemű fejlesztését, a műanyagok felhasználási körének bővítését. A tervidőszak végére 250—300 ezer tonnás műanyag- és szintetikusgyanta-termelő kapacitást hoznak létre. Új kőolajfeldolgozó és műtrágyagyártó egységeket létesítenek. A műtrágyatermelés 1975-re az előirányzatok szerint 1150 ezer tonna, a vegyszáltermelés 70—75 ezer tonna, a műgumitermelés 20—22 ezer tonna lesz. A gépgyártás termelési volumenét kétszeresére növelik. A legnagyobb ütemben az új, nagy hatékonyságú technológiával dolgozó ágazatok fejlődnek, különösen az elektronikus vezérlésű gépeket, automatizálási berendezéseket gyártó vállalatok termelése nő rohamosan.

A terv a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatok magas növekedési ütemét irányozza elő. Termelésük 50 százalékkal növekszik, ami jelentős mértékben megkönnyíti a kereslet és kínálat között néhány fontos árucsoportban kialakult aránytalanságok kiküszöbölését.

A *mezőgazdaság* fő feladata a termelés növelése és a termelési költségek csökkentése. A hatodik ötéves tervidőszakban a mezőgazdaság termelése az előző öt évhez képest 17—20 százalékkal növekszik. A mezőgazdaság további fejlesztésének döntő feltétele a termelés koncentrációja és specializációja, ipari jellegű termelési technológiák és módszerek bevezetése és agráripari komplexumok létrehozása. A mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisának kiépítésében és korszerű színvonalra való emelésében jelentős tényező a komplex gépesítés és a termelés automatizálása. Nagy figyelmet fordítanak a takarmánybázis megfelelő kialakítására, az öntözési rendszer fejlesztésére.

A munka termelékenysége az előirányzatok szerint az iparban 40, a mezőgazdaságban 40—45 százalékkal emelkedik. A szállítás és közlekedés további fejlesztésének alapvető feladata a népgazdaság és a lakosság szükségleteinek teljes és korszerű kielégítése. A vasúti szállításban a fő figyelmet a biztonságot növelő műszaki konstrukciókra, valamint az irányítás és a mozgatás korszerű, automatizált eszközeinek felhasználására fordítják. Nagymértékben fejlesztik az autóközlekedést, a közúti szállítás arányának növelésére törekednek. Gyors ütemben fejlődik a csőhálózaton való szállítás is, több gáz- és kőolajvezeték megépítése útján. A szolgáltatások szféráját 70—80 százalékkal bővítik.

1971—1975-ben 20—21 milliárd leva beruházást terveznek, amelyből 15—16 milliárd jut az anyagi termelés fejlesztésére és 4—5 milliárd a nem termelő ágazatokra. A terv előirányozza a szakemberképzés javítását. Tudományos kutatásokra a nemzeti jövedelem 2,5—3 százalékát fordítják.

A szocializmus anyagi-műszaki bázisának építése és a gazdaság hatékonyságának további fokozása a *külkereskedelmi kapcsolatok* bővítését és a gazdasági, valamint tudományos-műszaki együttműködés elmélyítését teszi szükségessé. Ezen a területen a fő irányvonal a Bolgár Népköztársaság aktív részvétele a szocialista gazdasági integrációban, és a mind szorosabb kapcsolat a bolgár és a szovjet gazdaság között. A külkereskedelmi forgalom a kapitalista országokkal is tovább bővül. Fokozatosan változik a külkereskedelmi forgalom áruösszetétele. Az importban és az exportban továbbra is egyre nagyobb súllyal szerepelnek a gépek és a tartós fogyasztási cikkek. A tervidőszak végére 1970-hez képest a külkereskedelmi forgalom 60—65 százalékkal nő. A szocialista országok aránya kb. 82 százalék lesz, Szovjetunióé 58 százalék.

Az *életszínvonal* emelését a munkások és alkalmazottak, valamint a mezőgazdasági dolgozók nominálbéreinek emelése, a társadalmi fogyasztási alapok további bővítése útján kell végrehajtani. Az egy lakosra jutó reálbér több mint 1/4-ével növekszik, fokozódik a fő élelmiszerek és egyéb áruk fogyasztása, az áruforgalom 38—40 százalékkal emelkedik. Előirányozzák, hogy 1975-re az ország lakosságát teljes egészében ellátják lakással. Egy főre 12,5 m² lakóterület jut majd; a városokban 11,3 m², az 1970. évi 9,9 m²-rel szemben. 250—260 ezer lakást építenek fel a tervidőszak alatt a városokban (a falvakban ma sincs lakásprobléma). Fokozatosan megteremtik a rövidített munkahétre való áttérés feltételeit, még gyorsabb ütemben folytatják a társadalombiztosítási, egészségügyi és üdülési szolgáltatások javítását és tökéletesítését.

A felsorolt gazdasági célok mellett a tervben feladatképpen jelölték meg a gazdaságirányítási rendszer reformjának folytatását, az irányító szervek átszervezését, az irányítás mechanizmusának tökéletesítését.

Papp József

A csehszlovák népgazdaság 1971-75. évi fejlesztési terve

Csehszlovákia 1971—75. évi, ötödik ötéves tervét az elmúlt években kialakult rendkívül bonyolult politikai és gazdasági helyzet s az 1970. évi sikeresnek mondható gazdasági konszolidáció után állították össze. Ennek folyamán messzemenően figyelembe kellett venni az elmúlt öt éves időszak gazdasági tendenciáit.

1966—70 között az ország gazdasági fejlődése nagyon egyenlőtlen képet mutatott. 1966-ban és 1967-ben mind a nemzeti jövedelem, mind az ipari termelés dinamikus, egyaránt 7,2 százalékkal, a mezőgazdasági termelés 8,4 százalékkal nőtt. Az új ötéves terv kidolgozásával egyidőben készült értékelések szerint a fejlődés dinamikájának gyorsulásához az 1966—67-es időszakban jelentősen hozzájárultak a gazdaságirányítás tökéletesítésével kapcsolatban bevezetett intézkedések is, amelyeket még 1965-ben, a CSKP Központi Bizottsága januári ülésén fogadtak el. A kétségkívül pozitív irányzatok mellett azonban fokozatosan újabb és egyre komolyabb problémák jelentkeztek. E problémák összefüggnek azzal, hogy a direktív tervezési rendszer megszüntetésével egyidőben még nem volt részletesen kidolgozva egy új központi tervezési és irányítási rendszer. A beruházási tevékenység korlátozása jelentős zavarokat okozott a fűtőanyag- és energiaellátásban. Helytelennek ítélik a nagykereskedelmi árak 1967. január 1-vel történt módosítását is, mert az — mint megállapítják — a többi között lehetővé tette, hogy a vállalatok jelentős része jogtalan pénzforrásokhoz jusson. Ennek következtében gyengült a vállalatok gazdaságosságra irányuló törekvése, lazult a bérfejelem, és túlméreteződött a beruházás. A tervek szerint az árreform bevezetése az árszint (nagykereskedelmi árak) 19 százalékos emelkedésével járt volna együtt, a valóságos áremelkedés ezzel szemben csaknem 30 százalékos volt. Ez adta meg a kezdő lökést az inflációs tendenciák érvényesülésének.

Lazult a munkaerőkölcs, és az emelkedő árak hatására fokozódott a további bérrendezést célzó nyomás. 1967-ben ezenkívül szabadabb árformákat vezettek be, ami szintén ár-emelésekre adott alkalmat.

E tényezők hatására bizonytalanná vált az állam és a vállalatok kapcsolata, felbomlott a nemzeti jövedelem képződése és felhasználása, valamint a munkatermelékenység és az átlagbér közötti viszony. A lakossági jövedelmek 1968—69-ben több mint 11 százalékkal növekedtek, a létfenntartási költségek pedig évente kb. 2,5 százalékkal. Ezzel szemben az ipari termelés évi átlagos növekedési üteme 1966—67-hez képest csak 5,3 százalék volt. A személyi fogyasztásnak a nemzeti jövedelemnél gyorsabb ütemű növekedése következtében megingott a belkereskedelmi egyensúly, és zavarok léptek fel a lakosság ellátásában. Emellett a beruházások inflációs és ösztönös fejlődése miatt a beruházási kiadások 1968-ban 10, 1969-ben pedig 14 százalékkal nőttek. Nőtt a befejezetlen építkezések aránya, az új kapacitások üzembehelyezése egyre késett, az építkezések megoszlása pedig eltért az eredeti céloktól. A belső arányok megbomlása hatással volt az ország külső gazdasági kapcsolataira is: a megnövekedett importszükségletet az export nem tudta fedezni.

A CSKP új vezetőségének 1969 áprilisa után a gazdaságban az egyensúly helyreállítására, a termelés növelésére és a tartalékok mozgósítására kellett fordítania fő figyelmét. Alapelvnek azt tekintették, hogy a kialakult helyzet nem az életszínvonal rovására, hanem csakis az anyagi erőforrások fejlesztésével oldható meg.

A konszolidációs politika során már 1969-ben lényegében visszatértek a központi tervezés direktív módszereihez. A beruházási piacon fellépett inflációs nyomás leküzdésére restriktív pénzpolitikát alkalmaztak. Ennek hatását az is bizonyítja, hogy

a beruházások növekedési üteme jelentősen csökkent. A beruházások összege 1969-ben 13,2 százalékkal haladta meg az előző évit, 1970-ben pedig már csak 5 százalékkal, s 1971-re is csak 4,3 százalékos növekedést terveztek. Az új hitelpolitika másik sajátossága a szelektivitás: a beruházási hitelkérelmek elbírálásánál elsőbbséget kaptak a népgazdaság szerkezetét meghatározó beruházások, a fogyasztási cikket termelő iparok, az exportalapok növelése és a lakásépítés. Az áremelkedések megállítására 1970-től ármoratóriumot vezettek be, amely jelenleg is érvényben van. Ezt azonban csak átmeneti megoldásnak tekintik egy új árrendszer bevezetéséig. A külkereskedelmi egyensúly helyreállításának kulcsa — Strougal miniszterelnök megállapítása szerint — a külkereskedelmi szervek tevékenységében mutatkozó fogyatékoságok felszámolása és az exportfegyelem megszilárdítása mellett a termelésben, a termelés hatékonyságának, gazdaságosságának növelésében van.

A konszolidációs politika eredményeként 1970-ben sikerült túlteljesíteni az ipari tervfeladatokat, s a termelés növekedését teljes mértékben a termelékenység fedezte. Helyreállt az egyensúly az áruk kínálata és kereslete között. Csökkent a beruházási építkezések aránya. Első ízben építettek fel egy év alatt több mint száz ezer lakást. A mezőgazdaság termelési tervét teljesítették. Javultak a külkereskedelmi eredmények is, bár a fizetési mérleg passzívumát (ezt a szocialista relációjú adósságok képezik) valószínűleg csak 1972—73-ban tudják megszüntetni.

Az elmúlt másfél év sikerei egyúttal kedvezően befolyásolták az 1966/70-es esztendőket együttes gazdasági eredményeit is. Az elmúlt ötéves időszak alatt a nemzeti jövedelem mintegy 39 százalékkal nőtt. Az elért dinamika ellenére sem sikerült megoldani a népgazdaság hatékonyságának lényeges növelését, valamint a szerkezeti problémákat. A munkaidőalap és az állóalapok kihasználtsági foka egyaránt rosszabbodott. Az ipari

termelés az öt év alatt — a munka-termelékenység 29 százalékos növekedése mellett — 39 százalékkal nőtt. Az átlagbérek 33 százalékkal emelkedtek. A közszükségleti cikket gyártó ipar termelése az előző időszakhoz képest jobban igazodott a kereslethez.

A *mezőgazdaság* termelése az előző ötéves tervhez viszonyítva 19 százalékkal nőtt. Ebben a belterjes gazdálkodás feltételeinek javítása (a műtrágya-ellátás növelése, új nagyhozamú növények meghonosítása, a talajjavítás stb.) is közrejátszott. Továbbra is probléma maradt a falu „előregedése”.

Folytatódott a Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaság fejlettségi foka közötti különbség kiegyenlítése. Szlovákia aránya Csehszlovákia ipari termelésében 21 százalékról 24-re, a mezőgazdasági termelésben pedig 30-ról 32 százalékra nőtt. 1966—70 között lényegesen emelkedett az *életszínvonal*. A lakosság személyi fogyasztása 30 százalékkal, a lakossági szolgáltatások volumene pedig 50 százalékkal bővült. Csökkent a heti munkaidő, s csaknem mindenhol bevezették az ötnapos munkahetet. A lakáshelyzet javítását mintegy 435 ezer új lakás felépítése segítette.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a CSKP új vezetőségének sikeres gazdaságpolitikája következtében 1970-re kedvező kiindulási bázis jött létre az ötödik ötéves terv megkezdéséhez.

★

Az 1971—75. évek gazdaságpolitikai programjának fő célja, hogy a társadalom anyagi erőforrásainak bővítése, a szocialista termelési viszonyok megszilárdítása, a termelőerők mennyiségi és minőségi növekedése alapján tovább emelkedjen a dolgozók életszínvonala. E célok megvalósítása mindenekelőtt a népgazdaság hatékonyságának általános fokozása útján érhető el. Csehszlovákia ugyanis túlnyomórészt kimerítette már a gazdaságfejlesztés extenzív forrásait. Viszont az anyagok, az állóalapok és

a munkaerő kihasználásában még jelentős tartalékok vannak.

A párt gazdaságpolitikai határozatai hangsúlyozzák, hogy a népgazdaság minőségi fejlesztése egyik alapvető tényezőjének a tudomány és a technika továbbfejlesztését kell tekinteni, nagy figyelmet fordítva a kutatási tevékenységre. Folytatni kell a termelés koncentrálását és szakosítását, módosítani kell a termelési struktúrát. Ezenkívül fokozott mértékben ki kell használni a nemzetközi szocialista munkamegosztásban rejlő lehetőségeket.

Az ötéves irányelvek a *nemzeti jóvedelem* 28 százalékos növelését tűzték ki célul, és ennek kb. 95 százalékát a munkatermelékenység fokozásával kell elérni. Az ipari termelés (beleértve az élelmiszeripart is) az előirányzat szerint 34—36, a termelékenység 30—32 százalékkal fog növekedni. Lényeges feladat lesz a csehszlovák ipar — elsősorban a gép- és a vegyipar — aktívabb bekapcsolása a nemzetközi munkamegosztásba: az ipari termékek kivitelét 44 százalékkal kell fokozni.

Az ipari ágazati feladatok között az utóbbi években elhanyagolt *tüzelőanyag- és energiabázis* fejlesztése áll az első helyen. Az ellátást az elsődleges energiaforrások termelésének és behozatalának mintegy 19 százalékos, s a villamosenergia-források legalább 37 százalékos növelésével kell biztosítani. Az előirányzott szerkezeti változtatások szerint a folyékony tüzelőanyagok és a földgáz arányát az összes elsődleges energiaforrások kb. 30 százalékára fogják emelni, csökkentve a szén felhasználásának hányadát.

Az ötéves tervidőszak végére 116—117 millió tonna szén (86—90 millió tonna barnaszén és lignit) kibányászását, 62—63 milliárd kWó villamosenergia termelését, s ehhez 3700 megawatt összteljesítményű új kapacitás üzembeállítását irányozták elő. Az ötéves terv egyik legjelentősebb építkezése lesz a Szovjetunióból a nyugat-európai országokba, az NDK-ba és Csehszlovákiába földgázt szállító nemzetközi gázvezeték létesítése.

Ugyancsak a Szovjetunióval együttműködve kezdik meg két, 1600—1800 megawatt összkapacitású atomerőmű építését. Az energia- és tüzelőanyagtermelés növelésével egyidejűleg a fogyasztás racionalizálását is célul tűzték ki.

A gazdaságpolitikai határozatok második helyen a *kohóipart* említik. 1975-re 8,8 millió tonna nyersvas, 14 millió tonna acél és 9,7 millió tonna hengerelt áru termelését irányozták elő.

A *gépgyártás* termelési volumenének legalább 45 százalékkal kell növekednie, a gépek műszaki-gazdasági paramétereinek egyidejű javítása mellett. A szerszámgépgyártás még ennél is gyorsabb ütemben, 50 százalékkal fog bővülni, a mezőgazdasági gépgyártás pedig 35 százalékkal nő. 1971—75 között mintegy 160 ezer traktort fognak gyártani. Ugyancsak fejlesztik a teher- és a személygépkocsik gyártását. A textil-, bőr- és cipőipari gépek előállítását 70—73 százalékkal kívánják bővíteni. Kiemelt helyen szerepel a numerikus vezérlésű gépek fejlesztése is.

A *vegyiparra* vonatkozóan az irányelvek a termelés 55—60 százalékos növelését tervezik. A legfontosabb beruházásokra a kőolajfeldolgozásban és a petrokémiában kerül sor. 1975-re mintegy 17—18 millió tonna kőolaj feldolgozását tervezik, s egyúttal megteszik az előkészületeket a feldolgozókapacitások 1975 utáni fejlesztésére is. A műszálgépgyártást több mint kétszeresére (60 ezer tonnára), a műtrágya gyártását 2,5-szeresére kívánják növelni. 1975-ben több mint fél millió tonna műanyagot (termoplasztikai anyag, PVC stb.) fognak termelni a tervek szerint.

A *közszükségleti cikkek* gyártó iparágak közül a textil- és cipőipar termelését kb. 25 százalékkal kell növelni. A fafeldolgozó iparban a fő cél a faanyag jobb felhasználása, a helyettesítő anyagok gyártásának gyors fejlesztése.

Az *építőanyag-ipar* 47—49 százalékos fejlesztésének eléréséhez korszerűsítik a már meglévő kapacitásokat, s emellett új, fejlett műszaki színvo-

nalú gyárakat helyeznek üzembe. A cementgyártást 33—35 százalékkal kívánják növelni, a minőség lényeges javítása mellett. Az építőiparban az építési munkálatok előkészítésének és szervezésének javításával lényegesen fokozni akarják a munkaidő kihasználását, s előirányozták a termelékenység 30 százalékos emelkedését. Ezáltal az építőipari termelés növekedésének mintegy 90 százalékát a termelékenység fokozásával biztosítják.

A *mezőgazdasági* politika célja a termelés mintegy 14 százalékos, s az állami felvásárlások 18—19 százalékos növelése 1970-hez viszonyítva. A műtrágya és a vegyszerek jobb felhasználása céljából az agrokémiai szolgáltatások egész rendszerének kiépítését tervezik. Az állattenyésztésben 1975-ig 1270 ezer tonnára (1970-hez képest 18 százalékkal) kell növelni a vágóállatok, 4,5 milliárd literre (21 százalékkal) a tej felvásárlását. A tehének évi átlagos tejhozamainak 10 százalékos növekedését tervezik. A magas előirányzatok csak a termelés intenzitásának növelése és racionalizálása révén valósíthatók meg. Ennek érdekében öt év alatt a mezőgazdaság 20 milliárd korona értékű gépet kap, a többi közt 56 ezer traktort, 8000 gabona-, illetve 3000 burgonyaszedő kombájnt. Bevezetik az állattenyésztés komplex gépesítését is.

Az *élelmiszeriparban* 1975-ig 18 százalékkal kell növelni a termelést.

Az irányelvek a *közlekedés, a szállítás és a hírközlés* nagyarányú fejlesztését írják elő. Az áruszállításnak 20, a személyszállításnak 6 százalékkal kell növekednie. 1975-ig 127 km új villamosított szakaszt helyeznek üzembe. A közúti és városi tömegközlekedést több mint 60 ezer teherautó és 10 ezer autóbusz beállításával javítják. Az úthálózat bővítésére 1975-ig 17,7 milliárd korona értékű beruházást végeznek el. A tervidőszak alatt mintegy 430 ezer távbeszélőállomást adnak át. Folytatják a második televíziós hálózat kiépítését és a színes program bevezetését.

A *beruházási* feladatok megvalósí-

tása a csehszlovák gazdaság hatékonyságának fokozására irányuló törekvések nagyfontosságú láncszeme. A népgazdaságfejlesztési koncepcióval összhangban a negyedik ötéves tervhez viszonyítva 35—37 százalékkal kell növelni a beruházásokat, ebből az építési jellegű beruházások mintegy 33, a gépi beruházások pedig kb. 37 százalékkal bővülnek. A beruházások az iparban mintegy 37, a mezőgazdaságban 21, a közlekedésben és távközlésben 50, a lakásépítkezéseknél pedig 63 százalékkal növekednek.

A beruházások jelentős részét a következő döntő fontosságú feladatokra kell csoportosítani: (1) a tüzelőanyag- és energetikai bázis fejlesztésére (beleértve a gázvezetékek építését is); (2) az építőanyag-ipar fejlesztésére; (3) a kiemelt beruházási programok végrehajtására a többi iparágban; (4) a mezőgazdaság műszaki bázisának bővítésére; (5) a lakásépítkezésekre; (6) a közlekedés és a távközlés problémáinak megoldására.

Külön figyelmet kell fordítani a beruházási tervekben foglalt műszaki-gazdasági paraméterek, határidők és ráfordítások betartására. Ott lehet csak beruházni, ahol megvannak a szükséges munkaerőforrások, és ahol munkaidő-megtakarítást kell elérni. A beruházó, tervező és szállító között jobb összhang megteremtése is szükséges.

A kitűzött tervfeladatok teljesítése lehetőséget biztosít az *életszínvonal* kiegyensúlyozott emelésére. A munkadíjazásban meg kell szilárdítani a bérfigyelmet, fel kell újítani a teljesítménynormák szerepét és a jelenlegi bérrendszert olyan irányba kell tökéletesíteni, hogy az jobban biztosítsa a társadalmi és egyéni érdekek összhangját. A munkatermelékenység növekedésétől függően évi 2,5—3 százalékos átlagbéremelést terveznek a munkások és alkalmazottak körében.

A jövedelmek növekedésével és a közszükségleti cikkek termelésének bővítésével összhangban a kiskereskedelmi forgalom mintegy 28—30 százalékos emelkedését irányozták elő. A választék növelése ugyancsak

elsőrendű feladat lesz. Tervbe vették a kereskedelmi hálózat szélesítését is.

A szociális politika tökéletesítése a többgyermekes családok fokozott támogatásában és a nyugdíjak emelésében jut mindenekelőtt kifejezésre. A lakáshelyzet javítása céljából csaknem félmillió új lakás felépítését tervezik, ezeknek 65 százaléka Csehországban, 35 százaléka Szlovákiában épül. Javítani fogják az önszegélyes lakásépítés feltételeit is. A gazdaságpolitikai határozatok nagy figyelmet fordítanak a lakosság részére nyújtott szolgáltatások bővítésére, az egészségügy, az oktatás fejlesztésére.

Ami a *külgazdasági kapcsolatokat* illeti, erősíteni kívánják Csehszlovákia részvételét a nemzetközi munkamegosztásban, mindenekelőtt a KGST-országokkal, mivel ez lényegesen hozzájárul a népgazdaság hatékonyságának emeléséhez. A *külkereskedelmi forgalomnak* egészében mintegy 35—38, a szocialista országokkal pedig 43—45 százalékkal kell növekednie. A forgalomemelkedés tehát gyorsabb lesz, mint a nemzeti jövedelem növekedése.

Az új ötéves tervben fokozott figyelmet fordítanak a cseh és a szlovák országrész gazdasági szintje közötti különbségek kiegyenlítésére. Ezt a következő adatok is mutatják.

A cél a tervezés hatékonyságának fokozása és a tervfegyelem megszilárdítása a gazdasági vezetés valamennyi fokán. Tervbe vették a modern számítástechnika és matematikai módszerek alkalmazását. A *beruházások irányítását* illetően megállapítják, hogy javítani kell a beruházások műszaki és szervezési előkészítésének színvonalát. Fokozzák a beruházásokban részt vevő szervezetek felelősségét a határidős, mennyiségi és minőségi feladatok betartásáért.

Növelik az állami befolyást a *tudomány és a technika fejlesztésére*. Olyan feltételeket kívánnak teremteni, amelyek a vállalatokat az új technika bevezetésére és a termelékenység növelésére ösztönzik. Ehhez a nagykereskedelmi árszint stabilizálása és az árleszállítások lehetőségeinek keresése mellett olyan típusú árrendszer kialakítását tűzik ki célul, amely jobban kifejezi a társadalmilag szükséges munka mennyiségét.

Módosítják a *bérezési rendszert*, a béreket a munka mennyisége, minősége és társadalmi jelentőségétől függő díjazási elvek szerint alakítják ki. A bérszabályozási rendszer változtatásában arra törekednek, hogy szorosabb legyen a kifizethető beralap és a termelékenység közötti viszony.

A Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdaságfejlesztési előirányzatai az 1971—75-ös évekre

(Növekedés, %-ban)

Mutatószám	Cseh Szocialista Köztársaság	Szlovák Szocialista Köztársaság
Társadalmi össztermék..	25	40
Ipari termék volumene..	27—29	55—77
Gépipar	40	60
Vegyipar	45—50	75—80
Közszükségleti cikkek termelése	25	50
Mezőgazdasági termelés	13	15
Élelmiszeripar	15	26
Beruházások	34	40

A gazdaságfejlesztési irányelvekben külön fejezet foglalkozik a tervszerű irányítási rendszer tökéletesítésének fő céljaival.

Átszervezik a külkereskedelem irányítását is, és kidolgozzák az állami tervfeladatok teljesítésének ellenőrzési, értékelési rendszerét, tökéletesí-

tik az információs rendszert. Megszilárdítják az ágazati irányítást, az ágazati szakminisztériumok, szakigazgatóságok és vállalatok jogköreinek pontosabb meghatározásával. A vállalaton belüli irányításban fokozzák az önálló elszámolás szerinti

érdekeltséget abban, hogy a kitűzött termelési feladatokat a vállalat dolgozói a munkaerő, az anyagforrások és a beruházások lehető legkisebb ráfordításával valósítsák meg.

Szabó András

A román gazdaság 1971—1975-ben

A román gazdaság képe 1970-ben

Az 1966—1970. évi ötéves tervidőszak végén Románia dinamikus és egészséges, korszerűsödő gazdasággal rendelkező ország képét mutatta. A gazdasági élet szerkezeti változása, korszerűsödése napjainkban valamennyi ország számára parancsoló szükségessé válik, de főleg azon országok számára, amelyeknek be kell hozniuk az őket az iparilag fejlett országoktól elválasztó különbséget. A Román Kommunista Párt időben jelezte a haladás útján való előbbrejutásnak ezt az objektív követelményét és minden erőfeszítést olyan irányba terelt, hogy következetesen valósuljon meg a szocialista iparosítási folyamat és ennek alapján az egész népgazdaság fejlődése.

A most zárult ötéves terv e politika eredményeit mutatja. Ma az iparosítás előrehaladásában már nem a mennyiségen van a hangsúly; mind fontosabbakká válnak az iparosítás minőségi vonatkozásai. Az ipar termelésének évi átlagos 11,8 százalékos növekedésével — tehát az ötéves tervben az évi növekedésre előírt maximum túlteljesítésével — megerősítette gazdasági vezető szerepét. A gazdasági és műszaki fejlesztés, a természeti és munkaerőforrások jobb kihasználása szempontjából döntő ágazatok még nagyobb fejlődési ütemet értek el: a vegyipar évi átlagos növekedése 21,4, a villamos- és hőenergia-iparé 17,1, a gép- és fémfeldolgozó iparé 15,9, a kohászaté több mint 12 százalék. Ezeknek az ágazatoknak az egész ipari terme-

lésből való részesedése az 1966—1970 között eltelt időszakban 43,2 százalékra növekedett. Az ország ipari szerkezetében bekövetkezett változásokra az is jellemző, hogy az 1938. évi termeléssel egyenlő termelési volumen az egész iparban 1970-ben 22 nap alatt jött létre, de a vegyiparban már 5 nap, a villamos- és hőenergiaiparban 6 nap, a gépiparban 8 nap, a vaskohászatban pedig 16 nap alatt.

A gépipar fejlesztésének gyorsítása — külön kidolgozott programok alapján — elsősorban a mai műszaki-tudományos fejlődéssel szoros kapcsolatban álló, korszerű szektorokban megy végbe. Ennek eredményeképpen az elektronikai ipar termelése 2,8-szeresére, az elektrotechnikai iparé pedig 2,4-szeresére növekedett. A vegyipar keretében a petrokémia — amely hozzájárul a kőolaj- és a földgáztartalékok jobb és komplex hasznosításához — az 1965. évi 25,2 százalékról 1970-ben 39,8 százalékra növelte részarányát.

A termelőeszközök gyártó iparágak elsődleges fejlesztésével egyidejűleg a könnyűipar és az élelmiszeripar is gyors ütemben — évi 9,9 százalékkal — növekedett. Gyorsan fejlődtek azok a gyártási ágak is, amelyek a lakosság részére állítanak elő árucikkeket a gépiparban, a vegyiparban, a faiparban stb.

Az ipar nagyarányú fejlesztése széles körű beruházási programon alapult. Mintegy 1500 fontos ipari objektumot adtak át rendeltetésének, s ez megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy hatékonyabban hasznosíthassuk a természeti és munka-

erőforrásokat, s előmozdította az ország megyéinek gazdasági és társadalmi felemelkedését.

Az ebben az időszakban épült új létesítmények — főként a kohászatban, a villamosenergia-iparban, a vegyiparban, a gépiparban — olyan berendezésekkel, gépekkel és felszerelésekkel rendelkeznek, amelyek a műszaki és gazdasági teljesítmények szempontjából kiválóak, és hozzájárulnak valamennyi iparág műszaki színvonalának emelkedéséhez, az automatizálás és gépesítés elterjesztéséhez, az új technológiai folyamatok meghonosításához. Értékes eredmények mutatkoznak a műszaki színvonal emelésében, az ipari termelés szervezetségének javításában, a tudományos kutatások, a vezetéstudomány, a kibernetika alkalmazásában és a gazdasági információban. Kutatóink számos új technológiai folyamatot dolgoztak ki, amelyeket ezekben az években honosítottunk meg az ipari termelésben.

A központi alapokból a mezőgazdasági beruházások összege csaknem 32 milliárd lej volt (1,2 milliárddal több, mint amennyit az ötéves terv előirányzott). A termelőszövetkezetek saját alapjuk terhére eszközölt beruházása 11 milliárd volt. A beruházások főképpen a gépesítésre, a csatornázási munkálatokra, valamint ipari típusú modern komplexumok kialakítására, az állattenyésztés és állathizlalás fejlesztésére, takarmányelőállító gyárak, üvegházak létesítésére, szőlők és gyümölcsösök telepítésére irányultak, tehát a mezőgazdasági termelés belterjességének és hatékonyságának fokozását célozták.

A mezőgazdaság termelése 1966—1970 között 24 százalékkal emelkedett a megelőző öt esztendőhöz viszonyítva. Az utóbbi három esztendő kedvezőtlen időjárási viszonyai miatt, valamint a mezőgazdasági munkák elvégzésében, a minőségi vetőmagvakkal való ellátásban, a vetési munkálatok megszervezésében számos gazdaságban jelentkezett hiányosságok következtében nem tud-

tuk teljes mértékben elérni a mezőgazdasági termelésnek az ötéves tervben előirányzott mutatóit.

A korszerűsítés kiterjedt a szállításra és a távközlésre. A vasúti szállításban a diesel- és villamos vontatás aránya az 1965. évi 40 százalékról 1970-re 79,3 százalékra emelkedett. Kb. 29 ezer új tehergépkocsival és több mint 4 ezer új személygépkocsival nőtt a forgalom, a tengeri kereskedelmi flotta 360 ezer regisztertonnával növelte kapacitását, a légi szállításba 10 új repülőgép kapcsolódott be, 2614 km nagyforgalmú közút, továbbá több repülőtér korszerűsítésére került sor.

A román gazdaság dinamizmusa összefoglalóan jut kifejezésre a nemzeti jövedelem évi 7,7 százalékos növekedésében, a gazdasági és szociális-kulturális állóeszközök 1966—1970 közötti 72 százalékos növekedésében; az ország nemzetközi munkamegosztásban való fokozott részvételében (a külkereskedelmi volumen 1970-ben 75 százalékkal volt nagyobb, mint 1965-ben), s végezetül az életszínvonal emelkedésében. Az egy főre jutó fogyasztási alap 27 százalékkal növekedett, a minimális bér 40 százalékkal lett nagyobb és elérte a 800 lejt. Az 1100 lejnél többet kereső dolgozók részaránya 1970-ben meghaladta a 70 százalékot, szemben az 1965. évi 34 százalékkal. Az egy főre jutó reáljövedelem 22 százalékkal növekedett. A kiskereskedelmi áruforgalom volumene 1970-ben az 1965-ös évhez viszonyítva, összehasonlítható árakon számítva 49 százalékkal bővült, az állami költségvetésből fedezett szociális, kulturális kiadások összege pedig 60 százalékkal.

A gazdasági életben végbemenő szerkezeti változásoknak, korszerűsítési folyamatoknak együtt kell járniuk a népgazdaság irányítása, szervezése és tervezése tökéletesítésével. A párt és a kormány ezekben az években sok intézkedést fogantatosított, hogy megszüntesse a túlzott központosítást, bővítse a helyi szervek és vállalatok hatáskörét és autonómiáját.

Az 1971—1975-ös évek Romániája

A Román Kommunista Párt X. kongresszusa az ország egy történelmileg új fejlődési szakaszra való átérésének útján jelölte meg, amely valószínűleg több ötéves tervidőszakot is felölel majd. A dolgozók határozottan hozzákezdtek e program megvalósításához. Bizonyítják ezt mind az 1966—1970. évre szóló ötéves terv teljesítésének eredményei, mind pedig azoknak az új utaknak a feltárása, amelyek a gazdasági potenciál intenzív kihasználását, a népgazdaság tartalékainak jobb hasznosítását szolgálják. Ezen az alapon lehetővé vált, hogy az 1971—1975. évekre szóló ötéves terv 1971. májusában a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága plenáris ülésen jóváhagyott javaslata nagyobb feladatokat tartalmazzon, mint amilyeneket a Román Kommunista Párt X. kongresszusának irányelvei előírtak. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A szocialista iparosítás gyors ütemű folytatása az új ötéves terv legfőbb jellemzője. A hangsúly a korszerű iparágak gyors fejlődésén, a jó minőségi paraméterekkel rendelkező termékek előállításán van. Folytatódik tehát az utóbbi éveknek az az irányvonala, hogy az erőfeszítéseket az iparosítási folyamat minőségi oldalaira koncentráljuk. Így továbbra is a leggyorsabb ütemben fejlődő iparágak között lesz a gépipar és a vegyipar. }

Az ötéves terv időszakában megkétszereződik a gépipar termelése oly módon, hogy különösen gyorsan fejlődik az elektrotechnikai és az elektronikai ipar, a hajógyártás, a szerszámgépipar és a technológiai berendezések gyártása. Az elektronikai ipar és a finommechanika például 3,4-szeresére növeli termelését. Az elektronikus számítógépek, automatizálási elemek, mérési és ellenőrzési készülékek gyártásával kapcsolatos kiemelt feladatok azt a célt szolgál-

1. sz. táblázat

Az 1971—75. évekre szóló ötéves terv főbb mutatói (%)

Mutatószám	Az irányelvek szerint	Az ötéves terv előíránnya
Ipari teljes termelés	150—157	168—178
Mezőgazdasági teljes termelés (az 1971—1975 közötti időszakban a megelőző 5 évhez viszonyítva)	128—131	136—149
Az egy ipari dolgozóra számított munkatermelékenység	137—140	142
Költségcsökkentés az állami iparban (1975-ben, 1970-hez viszonyítva)	6,0—7,0	11—12
Külkereskedelmi volumen (az 1971—1975 közötti időszakban a megelőző 5 évhez viszonyítva)	140—145	161—172
Központi beruházások állami eszközökből (ötéves időszakra, milliárd lej)	420—435	470
Nemzeti jövedelem	145—150	168—182
A dolgozók számának növekedése a népgazdaságban (1000 fő)	400—500	1010
Béralap	130—135	153
Kiskereskedelmi áruforgalom volumene ..	130—135	140—146
Lakossági szolgáltatások volumene	140—145	155—161
Reálbér	116—120	120
A parasztság egy keresőre jutó reáljövedelme	115—120	122—130

ják, hogy megteremtsék a feltételeket a termelési folyamatok jobb irányításához, az országos információs és irányítási rendszer megteremtéséhez. Nagyarányú hajóépítési program van folyamatban, amelynek keretében még ebben az ötéves tervidőszakban 150 ezer tonnáig terjedő úrtartalmú hajók épülnek. Ez a program figyelembe veszi az ország kereskedelmi flottája bővítésének szükségességét, hogy csökkenjenek a valutában fizetett szállítási költségek, főképpen a nyers- és alapanyagok évről évre növekvő importjában.

A gépipar fejlődése szükségessé teszi a kohóipar gyors bővítését. 1975-ben 9,7 millió tonna acélt gyártunk, amelyből több mint 1 millió tonna lesz az ötvözött acél. Növekszik a hengereltárak és a színesfémek termelése.

A vegyiparban elősorban a nagy gazdasági hatékonyságú petrolkémia, a szintetikus rostok és szálak termelése, a műanyagok termelése növekszik. Az ipari termelés fejlődését foglalja össze a 2. számú táblázat.*

sának növekedési ütemét (B szektor). A leggyorsabb ütemben fejlődő vegyipar részesedése az ipari termelésből az 1970. évi 10,4 százalékról 1975-ig 13,2 százalékra növekszik, a gépipar részesedése pedig az 1970. évi 24,8 százalékról 1975-ig 28,9 százalékra emelkedik. Az ötéves terv utolsó esztendejében ez a két ágazat, amely egy modern gazdaságban a műszaki fejlődés legfőbb hordozója, az egész ipari termelés több mint 40 százalékát és az egész nehézipari termelésnek majdnem 60 százalékát adja. Magas ütemet ér el az építőanyagipar is. A cementtermelés 1975-ben eléri a 16,5 millió tonnát, és új építőanyagok gyártását honosítják meg. Ezt a belső piac növekedése teszi szükségessé, mivel ezekben az években széles körű beruházási programot kell megvalósítani.

A 2. számú táblázatból látható, hogy több mint 10 százalékos lesz a fogyasztási javakat termelő ipar évi növekedési üteme is. A figyelmet a termelés diverzifikálására, a minőség javítására és főképpen a könnyű-

2. sz. táblázat

A román ipar fejlődése 1971—1975-ben (%)

Ágazatok	1971	1972	1973	1974	1975	1975-ben 1970-hez képest	Évi átlagos növekedési ütem
	előző év = 100						
Ipar	109,0	112,3	112,6	113,8	114,0	178	12,2
A szektor	109,3	111,5	113,5	115,6	115,1	184	13,0
B szektor	108,3	113,1	110,4	109,5	111,2	165	10,5
Energetikai ipar	110,6	111,7	111,3	112,6	112,0	175	11,8
Vaskohászat	105,3	113,3	107,8	108,3	116,4	162	10,1
Színesfémkohászat	101,5	102,2	115,3	121,5	111,4	162	10,1
Gépipar és fémfeldolgozás ..	112,4	115,5	116,6	115,6	118,3	207	15,7
Vegyipar	113,4	110,9	119,0	129,3	116,9	226	17,7
Építőanyag-ipar	113,5	114,1	115,5	114,0	114,4	195	14,3
Könnyűipar	108,5	109,9	110,9	110,2	110,8	161	10,0
Élelmiszeripar	109,2	114,8	108,6	109,2	110,6	164	10,4

A 2. számú táblázatból megállapítható, hogy a termelőeszközök termelésének növekedési üteme (A szektor) ebben az ötéves tervben is meghaladja a fogyasztási cikkek gyártá-

ipari termékek jó kivitelezésére összpontosítjuk majd, úgy, hogy lépést tarthassunk a divattal is. A párt- és állami vezetés az utóbbi időben gyakran szorgalmazta, hogy a fogyasztási cikkek gyártó ágazatok egész tevékenységüket fokozottabban állít-

* Lásd: „Probleme Economice”, 1971. 5. szám, 5. 1.

sák a lakosság mind igényesebb ízlésének, magasabb követelményeinek szolgálatába.

Az idén induló ötéves tervben számottevően fejlődik a mezőgazdaság. A mintegy 80 milliárd lej összegű széles körű beruházási program hatására — ami kétszerese a megelőző ötéves terv beruházásainak — gyorsodik és korszerűsödik a traktor- és géppark, lényegesen növekszik a mezőgazdaság kemizáltságának foka (a mezőgazdaság 2,8-szer több aktív hatóanyagú vegyiműtrágyát kap, mint az 1966—70-es időszakban), megvalósul az országos talajjavítási program lényeges szakasza (1975-ben az ország szántóterületének több mint 21 százalékát fogjuk öntözni), és előrehalad az állattenyésztés fejlesztése. Mindezek a mezőgazdasági irányítás javítására, a mezőgazdasági egységek szervezésének és munkaelosztásának tökéletesítésére hozott intézkedésekkel együtt, az 1971—75-ös időszakban lehetővé teszik, hogy a termelés 49 százalékkal növekedjék az 1966—70-es évek átlagához képest.

Az állami központi eszközökből megvalósítandó beruházások összege (470 milliárd lej) 65 százalékkal több, mint a megelőző ötéves tervben. Az összegnek mintegy háromnegyed részét az iparban, a mezőgazdaságban és az építőiparban használják majd fel. Az ötéves terv végére kb. 1100 fontosabb ipari kapacitást és objektumot helyezünk majd üzembe és építünk fel, ebből több mint 500-at a villamos- és hőenergia-iparban, a kohászatban, a gépiparban és vegyiparban, tehát az ország gazdasági haladása szempontjából döntő ágazatokban.

Az ipari és mezőgazdasági termelés növelése és diverzifikálása megteremti a feltételeket ahhoz, hogy *Románia mind jobban bekapcsolódjék az anyagi javak világméretű körforgásába*. A külkereskedelem az 1971—75-ös években több mint 70 százalékkal növekszik az elmúlt ötéves tervidőszakhoz képest. A külkereskedelmi tevékenység fontos orientációját képezi a következő

években az export gazdasági hatékonyságának növelése, struktúrájának javítása, az exportált cikkek termelési költségeinek csökkentése és kedvező értékesítésük a külföldi piacokon érvényes, előnyös áron, valamint az import csökkentése oly módon, hogy fokozottabban használjuk ki a nyersanyaggal, gépekkel és berendezésekkel való ellátás hazai lehetőségeit. 1975-ben a gépipar, a vegyipar, a könnyűipar, az élelmiszeripar és az építőanyag-ipar a teljes export volumenének több mint kétharmadát fogja adni. Az export struktúrájában bekövetkező minőségi változások valóságos dimenzióit érzékelteti, hogy 1938-ban országunk exportjának több mint 80 százaléka nyersanyag volt, a gépipari termékek pedig 1 százalék alatt maradtak, 1970-ben ezzel szemben a gépipar részesedése 22,8 százalék volt.

Románia bővíti gazdasági kapcsolatait a külfölddel, s ebben mind fontosabb helyet kapnak a más országokkal való ipari kooperációk. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának tagállamaival a jövőben is széles körűen fejleszti gazdasági kapcsolatait, tevékenyen vesz részt a velük való együttműködés formáinak tökéletesítésében. Külpolitikai elveinek megfelelően nemcsak a KGST-országokkal bővíti gazdasági együttműködését, hanem valamennyi szocialista országgal, a fejlődő országokkal és a fejlett tőkésországokkal is.

Mindez igazolja, hogy szoros kapcsolat van pártunk aktív külpolitikája és belpolitikája között, amelynek célja az anyagi bázis megteremtése és fejlesztése, hogy Románia minél intenzívebben kapcsolódhassék a világ gazdasági vérkeringésébe. Ma már világszerte elismert, hogy a világ gazdasági vérkeringésében való hatékony részvétel az ország gazdasági, és főleg ipari fejlettségétől függ. A II. világháború után az ipari országok világkereskedelemből való részesedése számottevően növekedett. Következésképpen országunk szocialista iparosítási politikájának megvalósítása, a világ műszaki-tudományos fejlődésének követelményei-

vel lépést tartó modern gazdaság fejlesztése elengedhetetlen feltétele annak, hogy Románia egyre fokozottabban és hatékonyabban vegyen részt a nemzetközi munkamegosztásban.

A jelenlegi ötéves terv fontos jellemzője a gazdasági tevékenység minőségi vonatkozásainak hangsúlyozása, a fokozottabb hatékonyság biztosítása. Így például 1971—75-ben az ipari teljes termelés elerendő növekedéséből 68,7 százalék a munkatermelékenység növelésével valósul meg. A X. kongresszus irányelvei által megjelölt feladatokhoz képest előirányzott túltermelés több mint 50 százalékát olyan tényezők révén érjük el, amelyek a tevékenységünk minőségét jellemzik. A teljes termelés túlteljesítésének 6,4 százalékát úgy realizáljuk, hogy rövidítjük az új ipari objektumok tervezett paramétereinek elérésének határidőit, 36,7 százalékot a csereegyüttható javítása, 42,5 százalékot a további kapacitások építése, 14,4 százalékot az állóeszközök jobb kihasználása, a nyersanyagok magasabb színvonalú hasznosítása, a termelés diverzifikálása útján.

A jelenlegi ötéves tervnek fordulatot kell jelentenie olyan tekintetben is, hogy valamennyi dolgozót vonjunk be a termékek minőségének javításáért vívott harcba. 1975-ben az ipari termelésnek mintegy 40 százaléka lesz új vagy javított termék. Egyes kulcságazatokban — mint például a gépiparban — ez az arány jóval nagyobb lesz. E program fokozott feladatokat állít a tudományos kutatás elé is.

A román termékek versenyképességét akadályozó, az önköltséget terhelő tényező az anyagköltségek magas színvonala. A fajlagos felhasználás csökkentése, a belső nyersanyagbázis helyes kihasználása, egy sor költséges importról való lemondás a helyettesítő anyagok termelésének fejlesztése révén, segíthetnek az iparban, hogy 10,6 százalékkal csökkentjük az 1000 lej árutermelésre jutó anyagköltséget. Meg kell jegyezni, hogy az anyagköltségek csökkentése kb. 70 százalékos arányban járul

hozzá ahhoz, hogy az 1971—75-ös években 104,5 lejjel csökkentjük az 1000 lej árutermelésre jutó költségeket.

Ezek az eredmények tükröződnek majd a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem közötti összefüggésben is. Népgazdaságunkban először tervezzük egy egész ötéves tervre és minden egyes évre, hogy a nemzeti jövedelem megelőzze a társadalmi termék növekedését: a nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési üteme 12,8 százalék lesz, a társadalmi terméké pedig 10,3 százalék. Az anyagköltségek aránya a társadalmi termékben az 1970. évi 59,2 százalékról 1975-ben 54,9 százalékra csökken (szemben a Román Kommunista Párt X. kongresszusának irányelveiben előirányzott 57,3 százalékkal).

A gazdasági hatékonyság növelése a feltétele annak, hogy a magas felhalmozási ráta mellett — a felhalmozási alap a nemzeti jövedelem 31—32 százaléka lesz — *teljesüljön az 1971—1975. évekre előirányzott életszínvonal-emelési program*. Népünk minden erőfeszítésének az a célja, hogy Románia megközelítse mind a termelésben, a termelékenységben és az egy főre jutó nemzeti jövedelemben, mind pedig a lakosság életszínvonalában a gazdaságilag fejlett országok színvonalát.

Az 1971—1975. években az egy főre jutó fogyasztási alap 36 százalékkal növekszik. A reálbér 20 százalékkal emelkedik, főképpen a névleges bérek növekedése útján. A minimális bér az 1970. évi 800 lejről 1975-ig 1100 lejre emelkedik, az átlagbér pedig eléri majd az 1800 lejt, tehát majdnem 26 százalékkal lesz magasabb, mint 1970-ben volt. Figyelembe véve, hogy ezekben az esztendőekben a dolgozók átlagos állományi létszáma több mint 1 millióval gyarapszik, s az egy családra jutó bérből származó jövedelmek nagy mértékben bővülnek. A népgazdasági szintű beralap az 1970. évi 95 milliárdról 1975-ben kb. 145 milliárdra emelkedik.

Növekednek a gyermekek után járó állami juttatások is. Ez év negye-

dik negyedévétől kezdve nagyobb összegeket állapítanak meg és növelik a differenciálást mind a család jövedelmi színvonalának, mind pedig a családban levő gyermekek számára függvényében. Felemelik a családi pótlékra jogosultság bérplafonját és folyósítását kiterjesztik a gyermek 16. évének betöltéséig. Ennek következtében a családi pótlékok összege az 1970. évi 4,3 milliárd lejjel szemben, 1975-ben 6,7 milliárd lej lesz, tehát több mint 55 százalékkal nő.

A parasztságnak a mezőgazdasági termelészövetkezetben és a háztáji gazdaságban végzett munkájából származó jövedelme — egy keresőre számítva — az ötéves terv időszakában majdnem 30 százalékkal növekszik. A munkában rendszeresen részt vevő szövetkezeti tagok garantált minimális jövedelme az ötéves terv végéig havi 300 lejről 400 lejre emelkedik a növénytermelésben és havi 400 lejről 500 lejre az állattenyésztésben. A családi pótlékkal, a szülési segéllyel, a kórházi ingyenes egészségügyi ellátással, az alacsony térítésű gyógyüdülői kezeléssel és a betegség esetén folyósított segélyezéssel kapcsolatos nemrég jóváhagyott intézkedések különleges jelentőségűek lesznek a parasztság jólétének növekedése szempontjából.

A társadalombiztosítási rendszerbe tartozó nyugdíjasok száma majdnem 38 százalékkal növekszik, az átlagnyugdíj pedig több mint 18 százalékkal lesz nagyobb.

A lakosság pénzbeli jövedelmének növekedése változásokat idéz elő a lakossági kiadások volumenében és struktúrájában. Az ötéves terv a lakosságot érintő kiskereskedelmi áruforgalom 46 százalékos emelkedését irányozza elő. Mind az élelmiszerek, mind pedig a ruházati és tartós fogyasztási cikkek egy főre jutó fogyasztása jelentősen emelkedik. Figyelembe véve a fogyasztási struktúra tendenciáit, a terv átlagon felüli kereslettel számol olyan cikksoporkokban, amelyek a lakosság táplálkozását hivatottak javítani: a húsel-

látás 68,3 százalékkal bővül, a hal és haltermékek értékesítése 86,1, a tej és tejtermékeké 87,6, a vajé 61,5 százalékkal növekszik. Ezzel egyidejűleg a szolgáltatások kb. 61 százalékos bővítését irányozzák elő.

Az állami központi beruházásokból több mint 52 milliárd lejt — az összes beruházások több mint 11 százalékát — lakásépítkezésre, kórházak, iskolák, kereskedelmi rendeltetésű helyiségek, étkezdék, utak, országutak és egyéb szociális kulturális objektumok építésére fordítják. Állami eszközökből vagy állami támogatással 520 ezer lakás épül. Becslések szerint ezen felül a lakosság saját költségéből kb. 270 ezer lakást épít, főként faluhelyen. A dolgozó nők életét a több mint 72 ezer új bölcsődei férőhely, továbbá az óvodai és a gyermekotthonok férőhelyeinek 60 ezerrel való bővítése könnyíti majd meg. Ehhez még hozzá kell adni azokat a bölcsődéket és óvodákat, amelyeket vidéken a mezőgazdasági termelészövetkezetek és a fogyasztási szövetkezetek, a városokban pedig a kisipari termelészövetkezetek építenek.

Az állam által fedezett egy főre jutó szociális és kulturális kiadások az 1970. évi 1680 lejjel szemben 1975-ben 2260 lejre növekednek. A társadalmi fogyasztási alapok mind nagyobb jelentőséget kapnak a lakosság életszükségleteinek kielégítésében.

Pártunk és államunk politikájának fontos célja az ország valamennyi megyéjének gazdasági és társadalmi fejlődéséről való gondoskodás, hogy minden állampolgárnak mind jobb és civilizáltabb életben legyen része. *A termelőerők kiegyensúlyozottabb területi elosztását*, a különböző megyék fejlettségi színvonalában a polgári-földesúri rendszertől örökölt különbségek felszámolását célzó erőfeszítések a jelenlegi ötéves tervben nagy hangsúlyt kapnak. Ebben a folyamatban különleges jelentőségű a kevésbé fejlett megyék vagy városok területén új iparágak létesítése vagy fejlesztése, gazdasági struktúrájuk diverzifikálása céljából. 1965-ben

még 14 olyan megye volt, amelynek ipari termelése 2 milliárd lej alatt volt, 1970-ig számuk 5-re csökkent, s 1975. év végére már csak egyetlen ilyen lesz. Néhány megye, amely a múltban ipari szempontból gyengén fejlettnak számított (például Argeş,

Bacău, Dolj, Iaşi és Neamţ) 1975-ben egyenként több mint 10 milliárd lej ipari teljes termelést produkál, vagyis annyit, mint amennyit 1970-ben a fejlett megyék (Sibiu, Hunedoara, Timiş) értek el.

Lilian Cretu

V. V. Novozsilov:

A RÁFORDÍTÁSOK ÉS EREDMÉNYEK MÉRÉSE

A ráfordítások és az eredmények mérése a szocializmus politikai gazdaságtanának és a gyakorlati gazdaságpolitikai döntések meghozatalának legégetőbb, legtöbb vitát kiváltó és mindmáig meg nem oldott problémája. Milyen költségtényezőket indokolt a ráfordítások meghatározásakor figyelembe venni, hogyan lehet a különböző korlátozott mennyiségben rendelkezésünkre álló erőforrásokat reálisan értékelni, hogyan értelmezzük a fejlett termelőerőkkel rendelkező szocialista gazdaságban a munkaérték-elméletet mindmégannyi olyan kérdés, amelyeket Novozsilov mélyrehatóan tárgyal. E kérdések megválaszolása a szocialista közgazdasági elmélet és a gazdasági vezetés gyakorlata szempontjából egyaránt meghatározó jelentőségű.

Vizsgálódása középpontjába a ráfordítások és eredmények mérését állította a szerző, de emellett részletesen tárgyalja azokat a számítási eljárásokat, amelyek lehetővé teszik a népgazdasági és vállalati beruházások hatékonyságának vizsgálatát, a munkatermelékenység adott feltételek között elérhető maximális növekedési ütemének meghatározását. Választ keres és ad a szerző arra a kérdésre is, meddig érdemes működtetni a többé-kevésbé már elavult termelési eszközöket, milyen hatást gyakorol az erkölcsi kopás a műszaki fejlődésre. A szerző átfogó közgazdasági koncepciójába beágyazva új megvilágításba kerülnek a szocialista árképzés elméleti és gyakorlati kérdéseiről kifejtett nézetek és az árképzés tökéletesítésére tett javaslatok is.

A könyv érdemét és jelentőségét nagymértékben emeli a témakörben kialakult vitákat összegező külön fejezet. Ebben a szerző válaszol azokra a támadásokra, amelyek koncepcióját a tőkés-, illetve szocialista országok közgazdászaitól érték. Az ellenvetéseket a marxi munkaérték-elmélet talajáról tudományos bizonyításokkal utasítja vissza.

Napjainkban, amikor a nagy horderejű döntések egész sorát a gazdálkodó egységeknél, a vállalatoknál, szövetkezeteknél hozzák, rendkívül megnőtt a jelentősége annak, hogy a ráfordítások és eredmények mérési problémáit, megoldási módzatait a gazdaságirányítás valamennyi szintjén megismerjék, és ezen ismeretek birtokában alkotó módon tudják az újszerűen felmerülő problémákat megoldani. Így tekintve tehát, Novozsilov könyve nemcsak az irányító szervek dolgozóinak, a népgazdasági szintű kutatómunkát végző szakembereknek, hanem a vállalatok vezető közgazdászainak érdeklődésére is számot tart.

427 l., kötve 58,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

W. Leontief: Elméleti feltevések és meg nem figyelt tények

(The American Economic Review, 1971. március)

A cikk alapja a szerző elnöki beszámolója az Amerikai Közgazdasági Társaság 1970. decemberi közgyűlésén.

A közgazdaságtan ma az intellektuális tekintély és a népszerűség csúcán áll. Kijelentéseinket a közvélemény, a politikusok és még a szkeptikus üzletemberek is olyan komoly figyelemmel fogadják, amelyhez hasonlóan csak a fizikusoknak és űrszakértőknek volt részük néhány évvel ezelőtt, amikor a holdutazás látszott egyetlen igazi nemzeti célunknak. A tudományos cikkek, monográfiák és tankönyvek folyama már szökőárrá duzzadt.

Mégis, tudományunk mai helyzetével kapcsolatban még azok közül is többen aggódnak, akik maguk is sikeresen járultak hozzá az elmúlt három évtized példátlan fellendüléséhez. Ezek a tudósok a profik ügyességével játszanak területükön, de komolyan kételkednek a játékszabályok helyességében. A mai akadémikus kutatások és tanítások jó részét a közvetlen gyakorlati jelentőség hiánya miatt bírálják. Válaszul erre, a tudományos intézetek és az egyetemek foglalkozni kezdtek a szegénység, a városi nyomornegyedek, a tiszta víz és friss levegő problémáival. Ma már szinte reflexként, bárhol is bukkan fel egy új probléma, Nixon kiküld egy bizottságot és az egyetemek bejelentik egy új tanfolyam megindítását. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy úgy viselkedjünk, mint egy vadász, aki állandóan ugyanarra a helyre lő, miközben a cél mozog. De a bajt nem a célok rossz kiválasztása okozza, hanem inkább az, hogy egyik célt sem vagyunk képesek tisztességesen eltalálni. A nyugtalanság érzése nem a gyakorlati problémák elhanyagolásából fakad, mert ezekre a közgazdászok ma sok erőt áldoznak, hanem azoknak a tudományos eszközöknek a nyilvánvaló elégtelenségéből, amelyekkel megkísérlik a megoldást.

Ha ez csak egy gyorsan fejlődő tudományág túlságosan magasra irányuló törekvéseinek jele volna, a fejlődés okozta eltérés célok és eszközök között nem okozna gondot. De a gyakorlati alkalmazásban elért eredmények állandó jelentéktelensége tudományunk mai állapotának alapvető kiegyensúlyozatlanságát fejezi ki. A gyenge és nagyon lassan növekvő empirikus alap láthatóan nem ad segítséget a tiszta vagy mondhatnám spekulatív közgazdasági elmélet elburjánzott felépítményének.

Sokat jelentett a modern közgazdasági elmélet számára a matematika széles körű felhasználása. Kétségtelenül nagy lépés előre, hogy a gazdasági jelenségek széles körét tudjuk megfigyelhető mennyiségi dimenziókkal leírni. Szerencsétlen módon azonban mindenki, aki képes megtanulni bizonyos matematikai ismereteket és megismerkedik a közgazdaságtan szakterminológiájával, már elméleti szakemberként léphet fel. A matematikai fogalmazás iránti kritikátlan rajongás gyakran arra irányul, hogy az érvelés lényegi tartalmának jelentéktelenségét az algebrai jelek ijesztő homlokzata mögé rejtse. A szaklapok nyitva állnak a matematikai nyelven írt cikkek előtt, a törekvő fiatal közgazdászokat e nyelv használatára nevelik, az iskolák biztosítják a matematika megismerését és honorálják alkalmazását. A matematikai modellépítő ipar a közgazdaságtan legnagyobb presztízzsel rendelkező ágazatává fejlődött. A jellemző elméleti modellek megalkotását ma már az összeszerelés rutinmunkájaként végzik.

Az új modell előadásakor a figyelem általában a formális levezetésre összpontosul. Ha a szerző vagy lektora megfelelő technikai tudással rendelkezik, a matematikai levezetést helyesnek fogadják el. Többnyire a modell lényegi következtetéseinek interpretációjára kerül sor és könnyedén elfelejtik azokat a feltevéseket, amelyekre a modell épül. Pedig éppen ezek gyakorlati érvényességétől függ az egész dolgozat haszna.

A legtöbb esetben feltevések bonyolult verifikálására van szükség, arra, hogy lefordítsuk őket a megfigyelt tények nyelvére. Itt a matematika nem

segíthet és ezért a modellgyártók érdeklődése és lelkesedése hirtelen lelohadt: ha nem tetszenek a kiinduló feltevéseim, adjanak mást és én örömmel csinállok egy másik modellt. Ilyen téren a politikai orientációjú modellek — ellentétben a tisztán leíró jellegűekkel — előnyben vannak, mert a végső politikai célok kiválasztása, igazolása és rangsorolása normatív ítéleteken és nem tények elemzésén alapul. Végül is az átlagos modellépítő alkalmazhatja a megszokott alapfeltevéseket, anélkül hogy megkérdőzné: jogosultak-e ezek a valóságban. Hahn professzor szavaival összegezve: a közgazdasági elmélet teljesítménye az utolsó két évtizedben szép és hatásos. De nem lehet tagadni, hogy van valami felháborító abban a mutatóban, ahogy sokan finomítják a gazdasági helyzet elemzését, miközben semmivel nem okolják meg azt a feltevést, hogy ez valaha is így történt vagy így fog történni.

Az ökonometriai kutatások sem cáfolják ezt a vádat. E kutatások lényege általában az a kísérlet, hogy a rendelkezésre álló adatbázis feltűnő gyengeségét egyre kifinomultabb statisztikai módszerek felhasználásával ellensúlyozza. A statisztikai módszerek érvényessége is bizonyos, az egyes modellekben tanulmányozott jelenségek sztochasztikus tulajdonságaira vonatkozó hagyományos feltevések elfogadásától függ, olyan feltevésektől, amelyek ritkán verifikálhatók. Az empirikus kutatások egyetlen más területén sem használnak ilyen nagy és kifinomult statisztikai apparátust ilyen jelentéktelen eredménynyel. A szakemberek mégis egymás után hozzák világra az új modelleket, és a matematikai statisztikusok egymás után eszelik ki a bonyolult eljárásokat. Ezek közül a legtöbb minden gyakorlati alkalmazás nélkül csak a készletet gyarapítja. Azok a módszerek, amelyek az előzőeket kiszorítják a divatból, nem azért kerülnek előtérbe, mert jobbak, hanem azért, mert újjak.

A megfigyelhető valóság helyett egy elképzelt, hipotetikus világgal való állandó foglalkozás fokozatosan eltorzította tudományunk részterületeinek nem hivatalos értékrendjét. Az empirikus elemzés e skála szerint alacsonyabb értékű, mint a formális matematikai okfejtés. Egy új statisztikai eljárás kiagyálása, amely lehetővé teszi, hogy a meglévő adatokból még egy újabb ismeretlen paramétert facsarjunk ki, nagyobb tudományos érdemnek számít, mint az a sikeres gyakorlati kutatás,

amely lehetővé teszi, hogy e paraméter nagyságát kevésbé szellemes, de sokkal megbízhatóbb úton megmérjük. A legtöbb kifinomult elemzést olyan adatbázis alapján végzik, amelynek valódi jelentését és érvényét a szerző sem ismeri, vagy inkább annyira ismeri, hogy végül maga szólítja fel olvasóját: ne vegye komolyan az egész eszmefuttatás következtetéseit.

A legtöbb természettudománnyal ellentétben mi egy olyan rendszert tanulmányozunk, amely az állandó változás állapotában van. Nem az olyan nyilvánvaló változásokra gondolok, mint a termelés, árak, foglalkoztatás szintjének változása, hanem az alapvető strukturális összefüggésekben végbemenő változásokra. Ahhoz, hogy tudjuk, milyenek ezek a kapcsolatok, állandóan meg kell figyelniük őket. Irreális azt várni, hogy elegendő csupán a gazdasági fejlődést leíró egyenleteink és függvényeink redukálása egyre alapvetőbb formulákra, miközben a strukturális kapcsolatokat változatlanul szilárdnak tekintjük, az egyszerű megfigyelt és leírt adatokat évek, sőt évtizedek múltán is használjuk. Az új adatok folytonos beáramlása nélkül a meglévő információk tömege nagyon hamar elavul. Nagy a különbség a fizikához, biológiához vagy pszichológiához képest, ahol a legtöbb paraméter gyakorlatilag konstans és ahol a kritikus kísérleteket és méréseket nem kell évenként megismételni.

Ha előbbre akarunk jutni a gazdasági jelenségek megértésében, akkor habozás nélkül túl kell lépni a ma fennálló határokon. A termelési folyamat jobb megértése elkerülhetetlenül átvezet a műszaki tudományok területére. A fogyasztás jobb megértése a konvencionális fogyasztási függvény mögé hatolást követeli, a háztartás strukturális jellemzőinek és működésének rendszeres tanulmányozását. Ez olyan terület, ahol a leírásban és az elemzésben a szociális, antropológiai és demográfiai tényezők feltétlenül vezető szerepet fognak játszani. Ma még az empirikus kutatások lenézése és az önelégültség érzése akadályozza a tradicionális határokon átlépő együttműködés létrehozását.

Elméleti közgazdászokként rendszereket konstruálunk, amelyekben a termelést, árakat stb. a termelési, fogyasztási függvények és más strukturális összefüggések terminusaiban fejezzük ki. Ezek paramétereiről az érvelés kedvéért feltesszük, hogy ismertek. Mint ökonóméterek, empirikus kutatásokkal foglalkozunk, de mégsem próbáljuk megállapí-

tani e függvények aktuális alakját, megmérni a paraméterek nagyságát. Ugyanazt a jól ismert adatkészletet használjuk fel újra és újra minden lehetséges kombinációban, szembeállítva egymással a különböző modelleket. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a modellek formális összecsapásának eredménye általában nem kiütéses győzelem, hanem minimális pontkülönbség. Az egész eljárás rendszeres és szisztematikus természete létrehozza a kényelmes önelégültség érzését.

Az igazi haladás csak olyan iteratív folyamatban érhető el, amelyben tökéletesített elméleti formulák új gyakorlati kérdéseket eredményeznek és az ezekre adott válasz új elméleti meglátásokhoz vezet. Ez tarthatatlanná teszi az elfogadott konvencionális módszertani álláspontot, miszerint az elmélet szakemberének nem szükséges közvetlenül igazolnia tényleges előfeltevéseit, amelyeket deduktív érvelése alapjául választ, feltéve hogy gyakorlati következtetései korrektnek látszanak. Az ilyen álláspontok uralma felelős azért az elszigetelődésért, amelyben ma vagyunk.

Természetesen nem lesz könnyű az ökonometriai munkát ma jellemző véletlen empirizmus helyébe a rendszeres, nagyméretű gyakorlati elemzést állítani. Gazdasági és társadalmi rendszerünk növekvő bonyolultsága megköveteli, a számítógéptechnika fejlődése pedig lehetővé teszi az egyre nagyobb adatfolyam feldolgozását. Ehhez szükség van a szövetségi statisztikai intézmények költségvetésének növelésére, munkájuk fejlesztésére. Az adatok összeállításának egész felelősségét azonban tévedés volna egyetlen centralizált szervezet kezébe adni. A fennálló decentralizált rendszer jól működik. A jobb információ részletesebb információt jelent, és a megfelelően részletezett információt legjobban az adott szakterülettel foglalkozók tudják összegyűjteni. De feltétlenül szükség van arra, hogy mindenütt létrehozzák, érvényre juttassák és fenntartsák az összehangolt és egységes osztályozási rendszert. Az össze nem hasonlítható adat haszontalan. Hogy milyen messze vagyunk az elviselhető állapottól, nem beszélve az ideálistól, azt jól mutatja, hogy a besorolás különbségei miatt a hazai termelés adatai számos terméknél nem hasonlíthatók össze a megfelelő külkereskedelmi adatokkal.

A fizikusnak az elemi részecskék vizsgálatában hatalmas energiára van szüksége, nekünk hatalmas tömegű adatra. A gyorsító szerepét a statisztikai appa-

rátus játssza, de nekünk nemegyszer szükségünk van a megfigyelték aktív vagy passzív együttműködésére, míg a fizikusnak nem kell rábeszélnie az elektronokat az együttműködésre. Gyakran segítségünkre lehet a kíváncsiság és az, hogy az utóbbi időben általánossá vált az a meggyőződés: a gazdasági ismeretek hiánya súlyos következményekkel járhat.

(Ism.: *Madarász Aladár*)

**Alexej Bálek és munkatársai:
Inflációs feszültségek
a csehszlovák gazdaságban
a gazdasági reform bevezetésének
időszakában**

(Politická Ekonomie, Prága, 1971.
6. sz.)

Míg a hatvanas évek első felében a csehszlovák gazdaság alapproblémája a dinamikus növekedés megújítása volt, hozzávetőlegesen 1966-tól új szakasz kezdődött, amelyben az első számú problémává az egyensúly vált, mivel a gazdaságban fokozódtak az inflációs tendenciák.

Az inflációs jelenségek gyökereit a gazdasági reform időszaka előtt kell keresni: a gazdaságossági szemlélet háttérbe szorulása a centralizált mechanizmusban sajátos költséginflációhoz vezetett. A feszültségek következtében emelkedett a pénzállomány, fokozódtak a beruházási igények, növekedtek az állami költségvetés kiadásai, s a költséginfláció átment keresleti inflációba.

Az 1966 előtti irányítási rendszerben az átlagkeresetek növekedése viszonylag lassú volt, s az infláció elsősorban a termelői és fogyasztói kereslet kielégítésének fokában, a dollárkitermelési költségek növekedésében, a szállítási idők hosszabbodásában, a minőség romlásában fejeződött ki.

Az 1966—68-as reformkísérletre olyan időszakban került sor, amikor az inflációs folyamat már eléggé előrehaladott állapotban volt. A reform alapelveiben azonban nem került megfelelő helyre az infláció és az inflációellenes politika problémaköre. A reform egyik fő célja volt a hatékonyság csökkenésének megállítására és megfordítására, a gazdaságosság előtérbe állítása. Ennek megvalósulása kiküszöbölhette az inflációs feszültség alapvető okát, de nem valamennyi

okát. Emellett a hatékonyság csökkenésének megállítása hosszú távú folyamat, az infláció pedig ez idő alatt elmélyülhet. A reformkoncepció kidolgozásakor viszont lényegében nem irányoztak elő konkrét, rövid lejáratú inflációellenes intézkedéseket.

Ma még nehéz megítélni, hogy milyen szerepet játszott a gazdasági reform az inflációs folyamatok kétségtelenül megfigyelhető elmélyülésében 1966—69-ben, hiszen ebben más tényezők is közrejátszottak. A kérdés megválaszolásához

külön szemügyre kell venni a kínálat, illetve a kereslet alakulását.

Az 1968—69. évi időszakot az jellemezte (lásd a táblázatot), hogy a végtermék gyorsabban növekedett, mint a teljes termelés, tehát csökkent a termelő fogyasztás aránya. Ennek a jelenségnek — amely gyökeres fordulatot jelentett a korábbi években tapasztalható folyamatokhoz képest — több oka van: csökkent a termelés anyagigényessége, kedvező strukturális változások indultak meg, mérséklődött a fölösleges koo-

A főbb mutatók növekedési üteme a csehszlovák népgazdaságban százalékban, 1961—1970

Mutató	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
Társadalmi termék	7,0	3,0	-0,1	3,1	5,4	7,2	6,8	6,6	5,4	6,5
Ipari teljes termelés	8,9	6,4	-0,9	4,1	7,9	7,4	7,1	5,5	5,4	8,2
Mezőgazdasági teljes termelés	-0,1	-6,8	6,9	3,0	-5,4	11,1	5,5	5,6	1,2	1,3
Termelő fogyasztás	7,2	4,5	1,8	5,3	7,0	5,6	7,9	6,2	4,1	7,5
Nemzeti jövedelem	6,8	1,4	-2,2	0,6	3,4	9,1	5,3	7,2	7,3	5,2
ebből: ipar	9,8	6,0	-2,8	1,5	5,5	6,8	4,0	5,6	6,6	.
építőipar	4,5	-5,2	-15,6	12,3	13,0	19,0	7,5	4,8	0,8	.
mezőgazdaság	-2,9	-17,9	16,3	-4,8	-15,3	19,9	9,2	9,5	4,5	.
Személyes fogyasztás	3,4	2,4	1,1	3,0	5,1	5,3	3,5	10,8	6,6	0,9
A lakosság személyes rendelkezésű nomináljövödelme	6,2	2,8	2,7	5,6	6,5	5,5	7,2	11,4	10,5	4,0
Bruttó bérjövödelmek	6,1	3,4	1,2	4,9	5,3	5,3	7,1	10,8	9,9	3,5
Bruttó társadalombiztosítási jövödelmek	6,2	7,1	4,1	3,8	4,5	4,5	4,9	5,4	22,5	7,8
A társadalombiztosítási jövödelmek növekedésének százalékos részesedése a lakossági jövödelmek növekedéséből	16,0	39,0	25,0	11,0	11,0	13,0	10,0	20,0	31,0	44,0
A lakossági megtakarítások évi növekményének változása	172,0	-37,0	-3,0	66,0	17,0	3,0	32,0	2,0	-15,0	74,0
Munkás—alkalmazotti háztartások létfenntartási költségei	-0,7	1,2	0,5	0,5	1,2	0,3	1,5	1,2	3,6	1,7
Kiskereskedelmi forgalom	3,9	3,4	2,0	2,7	5,1	5,1	6,5	13,6	12,2	2,3
Beruházások	6,9	-2,8	-11,1	11,3	7,6	9,6	2,7	8,2	9,7	6,9
Egy dolgozóra számított termelékenység az iparban	5,1	3,1	-0,9	3,4	5,9	4,7	5,8	4,0	4,4	8,1
Egy teljesített órára számított termelékenység az iparban	7,8	3,9	0,1	3,6	5,9	8,1	9,5	6,8	9,1	5,6

Megjegyzés: A kiskereskedelmi forgalom folyó áron, a többi mutató változatlan áron. A beruházások változatlan áron, de az 1970. évi növekedés folyó áron, s az 1968-ra és 1969-re vonatkozó adatok a korábban közöltéknél alacsonyabbak, mivel a Szövetségi Statisztikai Hivatal utólag felemelte a beruházási árindexet.

peráció; a termelés felfutása miatt csökkent a fix ráfordítások fajlagos mértéke. Mindez az akkor bevezetett új irányítási módszerekkel függ össze, amit a szerzők a hasonló magyarországi tapasztalatokra való hivatkozással is alátámasztanak.

A nemzeti jövedelem 1967—69. évi gyors növekedését elősegítette a mezőgazdasági nettó termelés emelkedése, ami szintén a korábbi évektől eltérő kedvező jelenség volt. Fokozódott a bel- és külkereskedelmi tevékenység dinamikája, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása is.

Az 1970. évi adatok több szempontból az 1966 előtti években tapasztalathoz hasonló folyamatokról tanúskodnak. A nemzeti jövedelem ismét lassabban növekedett, mint a társadalmi termék vagy az ipari teljes termelés; mind gyorsabban növekedett a termelő fogyasztás. Ez valószínűleg összefügg azal, hogy fokozták a vállalatoknak a teljes termelés volumenében való érdekelttségét (míg 1966—69-ben a tiszta jövedelemre irányuló vállalati érdekelttség volt erősebb).

A kínálat növekedését 1967—69-ben fékezte a munkaidő csökkentése is, ezért az egy főre számított termelékenység jóval lassabban növekedett, mint az egy teljesített órára számított. 1970-ben viszont nyolc nappal nőtt az éves munkaidőalap, így az egy főre számított termelékenység növekedhetett gyorsabban.

Az egyensúlyhiány okait tehát nem a kínálat növekedésében, hanem a kereslet alakulásában kell keresni. Az inflációs árnövekedést — egyébként változatlan körülmények között — a lakosság személyes rendelkezésű nomináljövedelmeinek a nemzeti jövedelem reálértékénél gyorsabb növekedése válthatja ki. S a vizsgált időszakban ez többnyire meg is valósult. E gyorsabb növekedést az egyes években különbözőképpen hirdalták át.

1967-ben ez elsősorban az állóalap-beruházások korlátozásával, valamint a lakossági megtakarítások növekedésével történt. Viszont ebben az évben jelentősen megnőtt a külkereskedelmi aktívum, ami az egyensúlyt kedvezőtlenül befolyásolta. Valamelyest a fogyasztói árak is emelkedtek, s a személyes fogyasztás végül is lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem.

1968-ban volt a legnagyobb a különbség a lakosság személyes rendelkezésű nomináljövedelmeinek és a nemzeti jövedelem reálértékének növekedése között. A beruházások együtt növeked-

tek a nemzeti jövedelemmel, növekedett a befejezetlen állomány, és a lakossági megtakarítások növekedése a bizonytalan szituációban a gyors jövedelememelkedés ellenére lassult. Az 1967. évihez hasonló mérsékelt áremelkedés mellett a személyes fogyasztás csaknem 4 ponttal gyorsabban növekedett, mint a nemzeti jövedelem. A különbséget főképpen a külkereskedelmi forgalom aktív szaldójának jelentős csökkenése hirdalta át.

1969-ben az állóalap-beruházások növekedtek a legdinamikusabban, de továbbra is gyorsan emelkedtek a lakossági jövedelmek is. Ismét nőtt valamit a külkereskedelmi aktívum. Ebben az évben az egyensúlyhiány áthidalása már nyíltan inflációs módon, a fogyasztói árak jelentős emelésével történt. Míg 1967—68-ban évente egy-két milliárd koronára rúgott a fogyasztói áremelkedés, 1969-ben már hatmilliárd koronát ért el.

Az inflációs feszültségekben a személyi jövedelmek növekedésénél is nagyobb szerepe volt a beruházások növekedésének. A bruttó beruházások növekménye megközelítette a személyes fogyasztás növekményét (volumenben), és gyorsan növekedett a befejezetlen állomány, amelynek növekménye 1969-re elérte az évi beruházások 15 százalékát. A vállalatok beruházási igényeiket műszakilag indokolták: szükségesnek mutatták ki őket a termelés tervezett növekedéséhez.

Az inflációt okozó keresletemelkedésben sok tényező játszott szerepet, köztük több olyan, amely a gazdasági reformmal, annak megvalósítási módjával kapcsolatos. Jelentős szerepet játszottak itt az 1967-es árreform elvei és megvalósítási módja, a jövedelemszabályozási rendszer (bruttó jövedelmi érdekelttség), a megfelelő bérszabályozási rendszer hiánya. Másrészt nagy volt a szerepe a központi gazdaságirányításnak is. A beruházási és életszínvonal-politikai igények alulról jövő fokozódó nyomásával nem állt szemben sem gazdasági, sem politikai, sem hatalmi ellennyomás felülről. A béremelkedések fele 1968-ban kormányhatározatok alapján valósult meg. 1969-ben a lakossági jövedelmek növekedésének egyharmada központi életszínvonal-politikai intézkedésekből származott. A beruházások terven felüli növekedése gyakorlatilag mindig valamilyen központi jóváhagyás alapján valósult meg. A kialakult inflációs helyzetben a reform eredményes végrehajtásához erős központi irányításra lett volna szükség.

1970-ben rövid távra jelentős eredményeket sikerült elérni az egyensúly helyreállításában: az árak stabilizálódtak, a lakossági jövedelmek lassabban növekedtek, mint a nemzeti jövedelem. Így ha a fogyasztói piacra irányuló szállítások növekedése mérséklődött is, a keresletet ki lehetett elégíteni, amihez a megtakarítások gyors növekedése is hozzájárult. Megmutatkozott, hogy az összmenyiségek alakulását viszonylag kis értékek is erősen befolyásolják, kis hiány is az egyensúly veszélyes megbomlását eredményezheti, s viszonylag kis felesleg is elégnék bizonyult a helyzet megfordításához.

Az elmúlt néhány év tapasztalatai szerint a fogyasztás gyors növekedését a lakosság stagnálásnak vagy esetleg csökkenésnek érzi, ha inflációs helyzetben megy végbe. A piac konszolidációja viszont annak ellenére megnyugvást váltott ki a lakosságból, hogy a fogyasztás növekedésének korlátozásával járt együtt.

Az 1969 második felében és 1970-ben folytatott inflációellenes gazdaságpolitika éppen restriktív jellege miatt lehetett eredményes. A restriktív gazdaságpolitika azonban csak átmeneti megoldás lehet, s a fogyasztói piac egyensúlya csak akkor lehet tartós és szilárd, ha egyensúly támasztja alá a gazdaság további területein: a beruházásokban, a külkereskedelemben, a költségvetésben és a hitelrendszerben, melyek látens inflációs forrásokká válhatnak.

(Ism.: *Bauer Tamás*)

Yoshiaki Shimabukuro: Singapore gazdasága

(*The Oriental Economist*, Tokió,
1971. március)

Az elmúlt néhány évben Singapore gazdasága feltűnő fejlődést mutatott. A GDP (bruttó hazai termék) 1969-ben 4830 millió singapore-i dollár volt (1 US-dollár = 3,06 singapore-i dollár). Az évi növekedési ráta 12 százalék körül van, aminek alapja a kereskedelem expanziója, különös tekintettel az indonéziai és malaysiai olajlelőhelyekre.

Ennek ellenére Singapore gazdasági helyzete nem problémamentes. Mivel külkereskedelmének majdnem kétharmad része közvetítő kereskedelem (elsősorban Indonézia és Malaysia szállítá-

sai), ennek megszűnése súlyos gazdasági nehézségeket okozhat. Az említett két ország az utóbbi időben egyre erősebben törekszik arra, hogy közvetlen külkereskedelmi kapcsolatokat építsen ki. A singapore-i külkereskedelem volumenéről tájékoztat a táblázat.

Az Idonéziával és Malaysiával folytatott közvetítő kereskedelem várható csökkenése miatt növekedni fog a közvetlen kereskedelmi forgalom aránya. A szerző külön kiemeli a singapore-i külkereskedelem azon sajátosságát, hogy a szocialista országokkal fokozódó mértékben igyekszik kiépíteni a kapcsolatokat. Jelenleg a szocialista országok közül a Szovjetunióval, Bulgáriával, Lengyelországgal, Romániával, Magyarországgal és a KNDK-val bonyolítanak le jelentősebb forgalmat.

Az említett külkereskedelmi nehézségek mellett még komoly gondot okozhat a singapore-i kormány számára a munkanélküliség növekedése, a fizetési mérleg egyensúlyával kapcsolatos nehézségek és egyéb gazdasági problémák. A szerző véleménye szerint ezek jó része a brit csapatok 1971. év végi kivonulása következtében súlyosbodni fog. Viszont nagy erőfeszítéseket tesznek, illetve terveznek e gondok enyhítésére. Ennek talán az egyik legfontosabb eszköze a kormány iparosítási politikája.

A legnagyobb aktivitás a kőolajiparban tapasztalható. Ez logikus következménye az ország földrajzi és kereskedelmi adottságainak. A legnagyobb nyugati olajcégek közül a Mobil Oil, a British Petroleum és a Shell rendelkezik jelentős olajfinomító kapacitással Singapore-ban, és nagy kapacitásnövelő beruházásokat hajtanak végre. Nem jelentéktelen a hazai tulajdonú Singapore Petroleum Co. finomító üzeme sem. Az iparág jelentőségét bizonyítja, hogy az 1969. évi összes exportnak mintegy 20 százalékát (kb. 900 millió singapore-i dollár) adja. A délkelet-ázsiai olajkutatók közül jó üzleti lehetőségek adódtak Singapore számára. Az olajkutató expedíciók gépeinek, anyag- és élelmiszer-ellátásának költségei jóval magasabbak, ha valamelyik amerikai vagy európai bázisról történik a szállításuk. Ezt a lehetőséget kihasználva, a kormány támogatja a megfelelő iparágak fejlesztését.

Hajóépítésben és -javításban Singapore ugyanazokat az előnyöket nyújtja, mint az olajiparban, és a kilátások is igen biztatóak. A legnagyobb hajóépítő vállalkozás a kormány tulajdonát képező Jurong Industrial Estate és a japán Ishikawajima-Harima hajógyár közös

üzeme. Egy 90 és egy 100 ezer tonna befogadóképességű szárazdokkal rendelkeznek, de kapacitásuk növelését is tervezik. Egyébként a Jurong vállalat fontos szerepet játszik Singapore iparosításában. Jelenleg 500 üzemében 70 ezer munkást foglalkoztat. Ezenkívül jelentős még a Sembawang hajóépítő vállalat — szintén a kormány tulajdonában —, amelynek terveiben egy 400 ezer tonna kapacitású dokk építése is szerepel.

A már említett közös vállalkozásokon kívül még 33 japán érdekeltség működik Singapore-ban, de ezek legnagyobb részét még 1963-ban alapították, amikor még létezett a Malaysiai Közös Piac, melynek Singapore is tagja volt. A kül-

A singapore-i iparosítási politika sajátosságait a következőkben összegezi a szerző:

- az olajipar kiemelt fejlesztése;
- az olajkutatói felszereléseket gyártó iparágak növelése;
- a relatíve alacsony munkabérek kihasználása amerikai elektronikai cégek által (tranzistoros készülékek összeszerelése importált alkatrészekből és reexportálása az Egyesült Államokba);
- Singapore pénzügyi centrum szerepének fokozása;
- a népesség 40 százalékának angol nyelvtudását felhasználva, könyv-

Singapore külkereskedelme (millió S-dollárban)

Megnevezés	1965	1966	1967	1968	1969
Közvetítő kereskedelem					
Export	2658	2976	3110	3440	4190
Import	2016	2159	2077	2136	2687
Közvetlen kereskedelem					
Export	346	398	381	451	550
Import hazai használatra	1791	1907	2330	2948	3557
Összesen					
Export	3004	3374	3491	3891	4740
Import	3807	4066	4407	5084	6244

földi és elsősorban a japán beruházások csökkenésének fő oka az említett Közös Piac szétesése volt. A másik akadályozó tényező a hagyományosan erős angol befolyás következtében a délkelet-ázsiai országok között legmagasabb bérszínvonal. Ezért a japán cégek számára sokkal vonzóbb beruházási terület például Dél-Korea vagy Tajvan. Rontja a helyzetet az is, hogy a feszített ütemű iparosítás miatt nagy a technikusok és a szakképzett munkaerő, valamint a középszintű vezetők hiánya. Ennek ellenére említésre méltó növekedés tapasztalható az utóbbi években közös beruházásokban, elsősorban áruházak és más kereskedelmi cégek alapításában.

A tőkebehozatal fokozása végett információs irodákat állítottak fel, a többi között Tokióban, New Yorkban, Londonban, és ami még lényegesebb, kettőtől öt évig terjedő adómentességet biztosítanak mind a kül-, mind a belföldi beruházóknak. Az iparosítási program keretében a kormány közvetlenül is részt vesz a beruházásokban. Ezek összege már 220 millió singapore-i dollár fölé emelkedett.

- kiadók létrehozása, amelyek természetesen a világpiacra is termelnek;
- hajóipar fejlesztése közös vállalatok formájában.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

B. Minc: A csökkenő hozadék törvénye 200 év után

(Zycie Gospodarcze, Varsó, 1971. 9. sz.)

1967-ben volt 200 éve, hogy Turgot megfogalmazta az ún. csökkenő hozadék törvényét. E törvény szerint a mezőgazdaságban a termelés fizikai volumene a ráfordítások volumenéhez képest csökken, ha egy vagy több termelési tényező ráfordítása nő, de a többi változatlan marad. Később ezt a mezőgazdaságra vonatkozó törvényt a terme-

lés egész területére kiterjesztették, a neoklasszikus irányzat pedig alapvető törvényként fogadta el az egyensúlyelmélet és a határelemzésre épülő ár- és bérelméletének indokolására. Ez a felfogás azonban helytelen.

A csökkenő hozadék törvénye ugyanis sajátos körülmények között született. Ezt az időszakot a technika rendkívül alacsony színvonala, a természettudományok fejletlensége, a mezőgazdaság óriási gazdasági túlsúlya jellemezte. Hiányzott még a technológia és a gazdaság közötti határ megjelölése, s a technológiai folyamatok kezdetleges ismerete miatt azt vélték, hogy létezik olyan általános törvény — a csökkenő hozadék törvénye —, amely a technológiára és a gazdaságra egyaránt érvényes.

A csökkenő hozadék törvénye feltételezi, hogy rövid távon egy adott terméket korlátlan számú technológiával lehet előállítani. A valóságban azonban rövid időszakban — vagyis az adott, meglévő termelőkapacitás mellett — csak egy, vagy ennek variánsai által korlátozott, de mindenképp konkrétan meghatározott gyártási eljárás alkalmazható. Következésképp indokolatlan valamilyen általános, a csökkenő hozadékon alapuló technológiai törvényt keresni ott, ahol konkrét termelési technológiáról van szó.

A csökkenő hozadék törvénye abból indult ki, hogy közvetlen gazdasági kölcsönhatás van az ember és a természet között. Nem véletlen tehát, hogy ezt a törvényt elsősorban a mezőgazdaságra vonatkoztatták, ahol az ember és a természet viszonya különösen szoros. E törvény megfogalmazásakor feltételezték, hogy a természet által nyújtott, nagyjából változatlan természeti tényezőkhöz az ember különféle termelési tényezőkkel tetszőleges arányokban járulhat hozzá.

A mai szemlélet szerint az ember és a természet közötti anyagcsere közvetett módon: a létrehozott rendszerek útján történik. E rendszerekhez tartoznak a gépek, a berendezések, de azok a szervezeti egységek is, amelyek a termeléssel és az elosztással foglalkoznak. Ez azt jelenti, hogy a termelés olyan üzemekben, vállalatokban folyik, amelyek meghatározott termelőkapacitással rendelkeznek és csak konkrét technológia alkalmazásával termelhetnek.

A csökkenő hozadék törvénye ellentmondásban áll a termelési eszközök és a végtermékek egyre növekvő oszthatatlanságával, amely kizárja azt a le-

hetőséget, hogy a termelési folyamatban a termelési tényezők tetszőleges elemeit külön-külön lehetne bővíteni. A valóságban a termelési folyamat csak akkor optimális, ha a termelési eszközök megfelelnek az alkalmazott gyártási technológiának.

Jellemző, hogy a csökkenő hozadék törvénye sem megfogalmazásakor, sem későbbi általánosításakor nem disztigvált a rövid és a hosszú időszakok között. Nem helyes az a feltételezés, hogy a termelési függvény mindig a csökkenő hozadék törvényének megfelelően érvényesül, mert másképpen kell értelmezni a termelési függvény érvényesülését a rövid távon és másképpen a hosszabb időszakban. Rövid távon a termelőkapacitás adottnak és változatlanul tekinthető, de hosszabb időszakban a műszaki haladás alapján végzett új beruházások eredményeként a termelőkapacitás is és a technológia is változik.

A polgári közgazdaságtanra jelenleg a csökkenő hozadék törvényével kapcsolatban három szemlélet jellemző. A csökkenő hozadék törvénye még mindig uralja a nyugati hagyományos közgazdasági tankönyveket. Így Paul Samuelson ezt a törvényt a gazdaság és a technológia alapvető törvényének tekintti. Samuelson úgy írja le ezt a törvényt, mint fontos, gyakran megfigyelhető gazdasági és technológiai szabályszerűséget, holott nem törvényről van szó, hanem csupán statisztikai összefüggésekről.

A polgári közgazdászok másik része határozatlan álláspontot foglal el. Egyrészt igyekeznek a csökkenő hozadék törvényének vázát a gazdaságtan alapjaként megtartani, másfelől olyan érveket hoznak fel, amelyek ha nem is e törvény alaptalanságát, de legalábbis messzemenő korlátozottságát bizonyítják. Példaként említhetjük az amerikai Ronald W. Shephardot, aki megállapítja, hogy a csökkenő hozadék törvénye klasszikus formájában csak akkor érvényes, ha megszegik a technológia alapvető követelményeinek egyikét.

Némely közgazdászok határozottan elvetik a csökkenő hozadék törvényét. Ezek közül Hans Eberhard Heyke például megállapítja, hogy ez a törvény ellentmond a modern kémia és fizika megállapításainak; azt az időszakot amelyben a termelés elméletét a csökkenő hozadék törvényére alapozták, befejezettnek kell tekinteni.

Itt az ideje a csökkenő hozadék tör-

vényét határozottan elvetni és a gazdaságtanból a közgazdasági elméletek történetébe áthelyezni.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

E. P. Imhof: Nyugatnémet vállalatok az Egyesült Államokban

(Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1971. 3. sz.)

A külföldi NSZK-beruházásoknak csak mintegy 7 százaléka jut az Egyesült Államokra, s ez az ott megvalósított idegen tőkebefektetéseknek alig 4 százalékát teszi ki. Az NSZK-nak ez a viszonylagos lemaradása történelmi okokra is visszavezethető; a II. világháború alatt a korábbi német érdekeltségeket lefoglalták, elkobozták. Ennek következtében a nyugatnémet társaságoknak szinte mindent előlről kellett kezdeniük. Más európai országok ezzel szemben a háború előtt, valamint az azóta bekövetkezett gazdasági fejlődéssel egyidejűleg jóformán akadálytalanul építhették ki „hídfőiket”.

A nyugatnémet „gazdasági csoda” és a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedése az Egyesült Államokkal egyre újabb nyugatnémet leányvállalatok alapításához vezetett az amerikai piacon. 1964 és 1968 között a nyugatnémet közvetlen beruházások csaknem kétszer olyan gyorsan nőttek az Egyesült Államokban, mint az NSZK-ban megvalósult hasonló amerikai befektetések. Az előbbiek könyv szerinti értéke 156-ról 387 millió dollárra, az utóbbiaké 2082-ről 3774-re emelkedett. Ezalatt az NSZK megelőzte Franciaországot, Belgiumot és Svédországot, de még így is Hollandia és Svájc mögött marad. Az idegen országok közvetlen beruházásait tekintve az ameri-

kai piacon ma Nagy-Britannia és Kanada áll az élen. Érdekes, hogy Japán is messze az NSZK mögött van e tekintetben, de figyelemre méltó, hogy az egyesült államokbeli japán beruházások üteme ma már felülmúlja az NSZK-t.

A New-York-i Chase Manhattan Bank a közelmúltban megvizsgálta az idegen leányvállalatok helyzetét és perspektíváit az amerikai piacon. A bank szakértőinek 350 külföldi iparvállalatot átfogó tanulmánya arra keresett választ, hogy milyen főbb tényezők motiválják az amerikai piacon megvalósuló közvetlen külföldi tőkebefektetéseket. A válszok tanúsága szerint — a többi között — a kedvező amerikai piaci kilátások, illetve ezzel szoros összefüggésben a korlátozott hazai piac hátrányainak elhárítása, a műszaki fejlődés nagy lehetőségei (ezeket a nehezkesebb óriás konszernekkel szemben jobban használhatják a mozgékonyabb, kisebb modern gyárak), továbbá a magas amerikai beviteli vámok elkerülése játszanak szerepet.

Az Egyesült Államokban történő leányvállalati alapításokban emellett domináns szerepe van annak a ténynek, hogy a leányvállalatok gyakran nyereségesebbek, mint maga az anyavállalat.

A további speciális előnyök közül kiemelkedően fontos, hogy az Egyesült Államokban működő leányvállalatok útján az egész vállalat fokozatosan elsajátíthatja a legmodernebb technológiai eljárásokat, szervezési és vezetési módszereket. Ezzel az egész vállalat megerősítheti pozícióját a világpiaci versenyben, s ami külön is fontos, nemcsak harmadik országokban, hanem magában az európai USA-beruházásokkal folytatott versenytől fenyegetett anyaországokban is. További komoly előny, hogy az Egyesült Államokban kiképzett és begyakorolt szakértők az anyavállalat működésének hatékonyságát is növelik.

(Ism.: *Lévai János*)

Dr. Pogány György: Öregedés és foglalkoztatás

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 161 l.

Magyarországon és a világon a lakosság nem elhanyagolható hányada tartozik az öregedő népesség, illetve az öregedő keresők csoportjába. Ehhez képest a szakirodalom ugyancsak elhanyagolja ennek a sajátos problémákkal rendelkező — de persze korántsem homogén — csoportnak a vizsgálatát.

Az öregedő népesség arányának növekedése minden fejlett országban nehéz, társadalmi jelentőségű problémává válik. Ennek egyik — talán alapvető — oka az átlagos életkor meghosszabbodása. Magyarországon a munkaképes koron felüliek aránya az össznépességnek több mint 20 százaléka, s ez — az életkörülmények változásával is összefonódva — egyre több feladatot vet fel. Éppen ezért volt időszerű e kötet megjelentetése, amely jórészt az eddigi kutatások, valamint ismeretanyag felhasználásával igyekszik teljes körű képet adni.

Magyarországon hosszú időn keresztül az idősek problémája a nyugdíjproblémával volt egyenlő. Ez részben természetes is, hiszen ennek a csoportnak még ma is egyik legégetőbb gondja a munkából való kiválás után a megélhetés. Az öregedést azonban nem a nyugdíjkorhatár elérése jelenti; a munkaképesség csökkenése már korábban megkezdődik. Az emberi munkaképesség — helyesen állapítja meg a szerző — erősen különböző és állandóan változó fogalom: történelmi korok szerint, a földgömb különböző helyein, s a társadalmi-gazdasági berendezések eltérése és módosulása következtében is más és más. A munkaképesség és az életkor közötti szoros összefüggés ezért csak hozzávetőlegesen, társadalmi méretekben áll fenn. Valakinek munkaképességét csak az elvégzendő munka ismeretében és egyénileg lehet megállapítani — írja a szerző.

Ez a megállapítás magában foglalja az egyéni és a társadalmi körülmények, érdekek közötti *konfliktusok* egyik fontos forrását — mutat rá Pogány György. Társadalmi méretekben a munkaképesség felső határa meghatározott életkorhoz kötődik, egyénileg azonban nem; — lehet magasabb, de lehet alacsonyabb is. Ráadásul a modern munkaszervezetben végzett munka követelményei kortól függetlenül általában azonos poszton azonos teljesítményt várnak el. A nyugdíjazás azonban, amely — elismerve az addigi munkát — jogot ad a „munka nélküli” megélhetésre, hirtelen túlságosan megváltoztatja a dolgozó ember addigi életformáját. Gyakran felkészületlenül is éri a nyugdíjazottakat. Sokan nem találják meg a képességeiknek még megfelelő tevékenységet. Éppen ezért lényeges, hogy ugyanúgy, ahogy a munkára felkészítjük a fiatalokat, az időseket is készítsük elő a nyugdíjbavonulásra, társadalmi és családi segítséggel biztosítva számukra a hasznos tevékenységet.

A kis kötet további elemzésének fő bázisát egy *az építőipari munkások körében* végrehajtott 1965-ös, a szerző által végzett felmérés képezi. A felmérés reprezentációja lehetőséget adott arra, hogy a szerző következtetéseket vonhasson le az öregedő munkások teljesítményére, jövedelmére és magatartására. Leglényegesebb megállapításai az ebben az ágazatban dolgozó öreg munkások helyzetéről röviden a következők: Az idősebb szakmunkások jövedelme meghaladja a fiatalokét, de 60 éves kor után már elmarad az alacsonyabb korosztályokétól. Ennek ellenére jóval nagyobb arányban elégedettek jövedelmükkel, mint a fiatalok. A betanított munkásoknál az életkor emelkedésével az időbér megfelelőbb, mint a teljesítménybér.

Érdekes megállapítása a felmérésnek, hogy az életkor növekedésével emelkedik azoknak az aránya, akik lazának tartják vállalatuknál a munkafegyelmet, s csökken a munkahelyet változtatni kívánók és a vezetőkkel elégedetlenek köre. A felmérés alapján a szerző megállapítja, hogy a fizikai munkát végző öregedő dolgozók

teljesítménye ugyan némileg kisebb, mint fiatalabb munkatársaiké, de megbízható, „stabil”, az átlagos teljesítményt elérő és a fiataloknál elégedettebb és fegyelmezettebb munkások.

„Az öregedő dolgozó munkaképességének változása” című fejezetben egyes ipari foglalkozásokban vizsgálja a keresetek és a kor összefüggéseit. Néhány külföldi felmérés tapasztalatait ismerteti, majd a nyugdíjkorhatár és a tényleges nyugdíjbavonulás eltérésére mutat be adatokat.

A könyv másik fő problémakörét az ötödik fejezet tartalmazza: „A foglalkoztatáspolitikai hatása a nyugdíjpolitikára.” Ebben a részben rövid áttekintést kapunk a felszabadulás előtti és a mai nyugdíjrendszerünk kialakulásáról, jellemzőiről. A nyugdíjak problémáit elemezve jut el a szerző ahhoz az igen vitatható megállapításhoz, hogy először az idősebbeknél kellene előrehaladni a kommunista elosztási elvek irányában, amelyek lényege a következőképpen hangzik: „a képességeknek megfelelő munka, a szükségletnek megfelelő jövedelem” (112. l.). Így a társadalom teljesen ellensúlyozná a munkaképesség csökkenését. Jobban végiggondolva azonban arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az ennek az elképzelésnek megfelelő jövedelempolitika azonban más irányú súlyos ellentmondásokhoz vezetne. A szükségletek jelentős része, anyagi súlyát tekintve igen nagy hányada, egyszeri jellegű (lakás, bútor stb.), s elsősorban fiatal korban, pályakezdekor, családalapításkor jelentkeznek. Később megoldásuk arányában az ember „felhalmozási igénye” csökken. Ez tehát azt jelentené, hogy elsősorban a fiatalok jövedelmét kellene ugrásszerűen növelni, és fokozatosan csökkenteni az életkor végéig.

A munkaképes koron felüliek foglalkoztatásának szükségességével, valamint vállalati indítékaival is foglalkozik a szerző, s itt egyebek között részletesen ismerteti a munkaképes koron felüli dolgozók szakmánkénti és ágazati megoszlását.

„A foglalkoztatáspolitikai célkitűzései és a nyugdíjrendszer közötti ellentmondások csökkentése” az utolsó fejezet címe. A szerző a következő alapelveket határozza meg: (1) Meg kell teremteni a még munkaképes dolgozók anyagi érdekelttségét továbbdolgozásra. (2) Célul kell kitűzni, hogy a nyugdíjasok jóléte ne maradjon el a lakosság egészétől. (3) Csökkenteni kell a népgazdaság nyugdíjterheit, a nyugdíjasok jövedelmének emelkedése ellenére. És végül (4) el kell érni, hogy a munkaképes kor feletti népesség rugalmas munkaerő-tartalékká váljon. Ez az utóbbi problémakör az, amelyben vitatkoznék a szerzővel. Pogány György egy sor figyelemre méltó javaslatot tesz, s mindegyikük az idősebbek gazdasági aktivitásának növekedését szolgálja. Elsőként például azt javasolja, hogy a nyugdíjjogosultság elérése után továbbdolgozók nyugdíja lényegesen növekedjen. A várható munkaerőhelyzet ismeretében valóban egyértelműen ösztönözni kívánunk az aktivitás folytatására. A javasolt intézkedések bevezetésének hatására azonban feltételezhető, hogy az idős dolgozók nyomást gyakorolnak majd a vállalatokra, hogy esetleg még a valódi munkaerő-szükségletén felül is foglalkoztassa őket. Ennek veszélyei nyilvánvalóak. Elsősorban nem a fizikai szakmákban, hanem a szellemi, adminisztratív munkakörökben keletkezhetnek problémák. Nézetem szerint nem rugalmas munkaerő-tartalék ez a csoport, mert bizonyosra vehető az is, hogy az ilyenfajta intézkedéseknek a munkaerőhelyzet megváltozása esetén szükségessé váló eltörlése komoly társadalmi feszültséget okozna.

A szerző javasolja a nők nyugdíjkorhatárának felemelését (60 évre) és a gyermekek számától függő megállapítását. Véleménye szerint növelné a népszaporulatot, ha a gyermekszámtól függően a nők a 60 évből meghatározott arányban kedvezményt kapnának. Szerintem a születések számának növekedése csak más intézkedésektől várható: 20 és 30 éves korban nincs hatása az 55 vagy 60 éves korban adandó korkedvezménynek!

A szerző, mint látható, nemcsak bemutat és elemez fontos kérdéseket, hanem számos megoldandó problémát is felvet, javaslatokat is tesz. A további kutatásokhoz is kijelöl irányokat. Ilyen feladat például az öregekről való társadalmi gondoskodás célszerű formáinak kialakítása, valamint némely foglalkozásokban (például szellemi pályákon) az öregedés és a munkaképesség vizsgálata. Igen élvezetes a könyv stílusa is. Mindenkit érint a könyv tárgya, hiszen mint a könyv első soraiban írja Pogány György: „Az öregedés az az állapot, amit mindenki meg kíván érni, s amitől mindenki mégis retteg...”

Mausecz Zsuzsa

Vera Pilics: A női munkaerő jellemző vonásai és problémái Jugoszláviában

Karakterisztike i problemi zsenzke radne sznage u Jugoszlaviji.
Institut za Ekonomska Istrazivanja, Belgrád, 1969. 187 l.

A női munkaerő Jugoszláviában is kevésbé tanulmányozott problematikájával foglalkozó érdekes és színvonalas tanulmány hat részből áll. Az első, bevezető részben a szerző megállapítja: az, hogy a nők milyen mértékben és milyen módon vesznek részt a különböző gazdasági és társadalmi tevékenységekben, olyan nagyhorderejű jelenség, amely igen sokat mond nemcsak magáról a nők helyzetéről, hanem az egész társadalomról, s elsősorban a társadalmi viszonyok fejlettségéről is. Ebből adódik a következtetése: a női munkaerő problémáinak taglalása *kifejezetten minőségi elemzés*, amelyet egy percig sem szabad elszakítani társadalmi-gazdasági összefüggéseitől. Nemcsak a kérdés vizsgálata, hanem megoldása is szorosan összefügg a szocialista társadalom általános fejlődésével.

A könyv második része azzal foglalkozik, hogyan alakult s jelenleg milyen a *nők általános helyzete a jugoszláv gazdaságban és társadalomban*. A történelmi visszapillantásban kitér azoknak a viszonyoknak a rövid vizsgálatára, amelyek a szocialista forradalom előtti Jugoszláviában uralkodtak, majd pedig gondosan elemzi azokat az evolúciós folyamatokat, amelyek 1945 után következtek be. A nők helyzetének javulására jellemző fejlemények közül kiemeli az átlagos életkor hosszabbodását, a nevelés és tanulás feltételeinek javítását, a nők termelésben betöltött funkciójának minőségi változását stb. Az objektív kép azonban azt mutatja — írja a szerző —, hogy a nők jelenleg is sokkal többet tesznek, mint amennyi anyagi és erkölcsi elismerést kapnak a társadalomtól.

A könyv fő mondanivalója a harmadik részben található. A szerző itt a nők helyzetének olyan elvi jelentőségű problémáiról beszél, amelyek nemcsak Jugoszlávia társadalmi-gazdasági rendszerének sajátosságaiból adódnak, hanem általános jellegűek. Ezek közül a következőket emeli ki: a) a nevelés-képzés feltételeit; b) a fiziológiai-családi faktorokat; c) a női munka technikai-technológiai és szervezési feltételeit; d) a nők társadalmi-politikai státuszát (beilleszkedését) és e) a nők élet- és munkaorientációját.

A *nevelés-tanulás (képzés) feltételeivel* kapcsolatban a szerző először az általános iskolai és a középfokú képzés sajátos kérdéseivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a jelenlegi körülmények akadályozzák a fiatalok lányokat a magasabb fokú képzettség (műveltség) megszerzésében. Talán az alsó fokú tanintézményeknél a különbség nem olyan nagy a lányok rovására, de a középiskolákban ez szembe-tűnő. A középiskolásoknak csak 46 százaléka lány. A felső fokú iskolákban és az egyetemeken a kép sokkal kedvezőtlenebb: a korosztályhoz tartozó lányoknak csak 9 százaléka tanul tovább, holott a fiúknál ez az arány eléri a 15 százalékot.

A *fiziológiai-családi faktorok* nagyobb jelentőséggel bírnak a nők, mint a férfiak számára. A házasság, a család alapítása, fenntartása — különösképpen az egy anyára jutó gyermekek számának alakulása — szoros kapcsolatban áll a nők tanulási, képzési és foglalkoztatottsági lehetőségeivel. A szóban forgó fiziológiai-családi hátráltató tényezők éppen akkor hatnak legintenzívebben, amikor a nők legkedvezőbb életkorukat élik, amikor munkájuk eredményessége objektíve a legmagasabb lehetne. A házasságkötés, családalapítás a nők esetében sokkal fiatalabb korban következik be, mint a férfiaknál. Ez negatívan befolyásolja a nő társadalmi aktivitását. Már egy gyermek esetén is — annak tízéves koráig — átlagosan csak a nők 22 százaléka képes az életkorra jellemző magas fokú munkaképességét a társadalmi termelőszervezet tagjaként hasznosítani. Részben ezzel magyarázható, hogy a férfiakhoz képest az azonos életkorú nők műveltsége és szakmai felkészültsége sokkal alacsonyabb.

A női munka *technikai-technológiai és szervezési feltételeivel* foglalkozva a szerző megállapítja, hogy a különböző termelési folyamatok természete eltér egymástól, s így eltérő a női munkát befolyásoló technikai-technológiai feltételek hatása is. Az adatok azt mutatják, hogy a nehézipar kb. háromszor kisebb mértékben teszi lehetővé a női munkaerő alkalmazását, mint a könnyűipar. A szerző részletes statisztikai adatokkal mutatja be, hogy igen szoros korrelációs összefüggés áll fenn a női munkaerő alkalmazása és a munkahely jellege között. Kiemelkedő például a

női munkaerő hányada a kereskedelmi üzletekben, boltokban: a nők aránya kb. kétszerese a férfiakénak. Általában megállapítható, hogy minél kisebb a munka szakképzettségi igénye, annál nagyobb a női munkaerő részvétele. Ezenkívül a munkaszervezésből fakadó feltételek is — például a többműszakos, valamint a nap különböző szakaszaiban végzendő munka sajátosságai — hatást gyakorolnak a női munkaerő alkalmazási lehetőségeire.

A nők *társadalmi-politikai státuszával* kapcsolatban a szerző főleg azt elemzi, hogy milyen a nők szerepe és helyzete a jugoszláv öngazgatási rendszerben, különös tekintettel a különböző irányító, vezető szervekre. Megállapítja: annak ellenére, hogy általában igen fontosnak ítélik a nők részvételét e szervek munkájában, mégis, a gyakorlatban jelenleg szinte elenyésző a nők közreműködése, szerepe.

A nők *élet- és munkaorientációjának* alakulása sajátos társadalmi-gazdasági helyzetüket fejezi ki. Az életmód, a hivatás megválasztásában bizonyos pozitív változások ellenére is ma még sokkal kisebb a nők szabadsága, mint a férfiaké. A szerző kiemeli a társadalom kötelességét, hogy támogatást nyújtson a nők szabad munkaorientációjának további javulásához, mert csak így lehetne leküzdeni a nők passzív pozícióját, amely társadalmi szemszögből nézve egyáltalán nemkívánatos jelenség.

A *női munkaerő* jellegzetességeivel kapcsolatos kérdéseket a szerző — a negyedik részben — az aktivitás és a foglalkoztatottság általános méreteinek szempontjából vizsgálja, figyelembe véve a gazdasági növekedés és a strukturális változások hatását a női munkaerőnek a különböző munkafolyamatokba való bekapcsolódására. Megállapítja, hogy a nők foglalkoztatottsági aránya Jugoszláviában igen alacsony, európai viszonylatban a legalacsonyabbak egyike. Az összes foglalkoztatottság az utóbbi 50 évben érezhetően növekedett, de lényegében változatlan maradt a női foglalkoztatottság aránya. A dolgozó nők hányada a gazdaságilag aktív lakosságban 1921-ben 30,2 százalék volt, 1967-ben pedig 30,3 százalék.

A *gazdasági fejlettség és a nők foglalkoztatása* közötti összefüggésre vonatkozó mennyiségi elemzés alapján a szerző a jövőt illetően derűlátóbb. A nagyvárosokban az elmaradott vidékekhez képest sokkal magasabb a nők foglalkoztatottsági aránya. A nagyobb városokban az 1000 lakosra jutó foglalkoztatott nők száma átlagosan 312, némely elmaradott területeken viszont ez a szám nem haladja meg a 75 főt. Általános jelenség, hogy a fejlett vidékeken sokkal magasabb a nők foglalkoztatottsági szintje. Szlovéniában például 213, Vojvodinában 132, Horvátországban 130 foglalkoztatott nő jut 1000 lakosra. Ezzel szemben viszont Boszniában és Hercegovinában csak 56, Koszovóban pedig mindössze 24.

A női foglalkoztatottság általános problémáival kapcsolatos az a tény is, hogy a *nők átlagos személyes jövedelme* általában jelentősen alacsonyabb a férfiakénál. Az érvényben levő törvények, rendeletek stb. előírják, hogy azonos munkáért azonos jövedelmet kell biztosítani, függetlenül a nembeli hovatartozástól. Főképp a nők alacsony általános szakképzettsége azonban érezhetően befolyásolja a női munkajövedelmeket. Társadalmi szinten a nők jövedelme a férfiakénak 84 százalékkal egyenlő. A helyzet még így is sokkal jobb Jugoszláviában, mint a fejlett tőkésországok bármelyikében, ahol azonos munkáért a nők sokkal kevesebbet keresnek, mint a férfiak (általában a férfiak keresetének 65—70 százalékát).

Szamarasz Oresztész

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Имре Винце

Проблемы экономического регулирования связи между международными и внутренними ценами

В первой части своей статьи автор сопоставляет принятые в ходе подготовки хозяйственной реформы принципы и целеустановки с опытом 1968—1970-ых годов. В течение рассматриваемого периода уровень мировых цен на капиталистическом рынке в существенной мере возрос, а цены на социалистическом мировом рынке характеризовались стабильностью. Динамика международных цен нашла отражение также и в венгерских экспортных и импортных ценах. Компетентные хозяйственные органы осуществили ряд мероприятий, которые нейтрализовали воздействие изменений международных цен на соотношения издержек и цен на внутреннем рынке. Субсидии и финансовые льготы явились значительной дополнительной нагрузкой для бюджета. Рост импортных цен был нейтрализован и по некоторым таким импортным товарам, где было бы обоснованным перенесение последствий повышения цен на потребителей. Учрежденные в ходе рассматриваемого периода резервные фонды для покрытия различий в ценах не были образованы согласно первоначальному замыслу. В конечном итоге отечественные цены не приблизились, а в ряде областей отделились от международных цен, и — противоположно целям хозяйственной реформы — финансовые инструменты связи между мировыми и отечественными ценами не были стабильны.

Во второй части своей статьи автор вносит предложения по решению проблем экономического регулирования в этой области. Ссылаясь на сохранение стабильности цен на мировом социалистическом рынке и увеличение их отклонения от мировых цен капиталистического рынка, автор считает необходимым, чтобы по тем основным видам сырья и материалов, энергоносителей и других продуктов, которые Венгрия приобретает на мировом социалистическом рынке, в определении отечественной цены основную роль играла цена мирового социалистического рынка. В отношении отражения динамики мировых цен в отечественных пропорциях цен следует заранее установить, при каких условиях нужно производить пересмотр твердых государственных цен. В ценах же импортных товаров, входящих в сферу свободного ценообразования, следует допустить отражение динамики внешнеторговых цен.

Автор подвергает также рассмотрению и отдельные инструменты регулирования. По его мнению, нет нужды в изменении инвалютных коэффициентов; на основании полученного опыта он вносит новое предложение относительно системы резервных фондов для покрытия различий в ценах и в заключение высказывает свою точку зрения на образование цен («смещение цен») товаров с твердыми ценами, поступающих к потребителям из различных импортных источников.

Мария Маркуш—Андраш Хегедюш

Свободное время и разделение труда

Авторы настоящего очерка занимаются двумя тесно связанными явлениями. По их мнению, обращение нерабочего времени на получение дополнительного заработка мешает развертыванию описанной Марксом функции свободного времени, возрастающего в результате сокращения рабочего дня.

Со сказанным выше нераздельно связана проблема, что вся венгерская система образования в своей нынешней форме служит привязыванию трудящихся к одной профессии, или одному кругу деятельности и, следовательно, консервированию данного разделения труда, а не подготовке людей к сознательному формированию своей судьбы.

Авторы излагают такую модель системы школьного образования, которая не связана непосредственно со сложившейся системой разделения труда и, таким образом, могла бы содействовать расширению самостоятельности людей в выборе профессии и круга деятельности. Это в свою очередь побуждало бы к более разумному использованию свободного времени, развитию и самоутверждению личности.

Дьердь Адам

Миграция промышленных отраслей и предприятий в капиталистическом мировом хозяйстве. Часть II.

Обзор последствий мобилизации ресурсов в мировых масштабах охватывает прежде всего ее воздействия на структуру промышленности и экономический рост развитых стран.

В отношении Соединенных Штатов Америки можно отметить следующее: оборот филиалов концернов американского происхождения в 1968 году утроился по сравнению с 1957 годом, в то время как отечественный оборот американской обрабатывающей промышленности возрос лишь на 75%. Согласно одной часто цитируемой оценке, «связанная со всеми американскими зарубежными капиталовложениями продукция» в 1968 году достигла суммы в 200 млрд. долларов, то есть составила шестикратную величину американского экспорта. Все это подтверждает вывод, согласно которому — хотя международные компании в шестидесятые годы и перекачали в экономику США 38 млрд. долларов прибыли — их деятельность оказала неблагоприятное воздействие на американское производство и занятость, поскольку экспорт товаров был замещен выпуском продукции за рубежом. Такой ход событий привел к сокращению числа новых рабочих мест и замедлению экономического роста в США и отрицательно сказался на платежном балансе.

Если международные концерны добьются, чтобы в мировой торговле сравнительные выгоды фирм возобладали над сравнительными выгодами стран, то это вызовет общественные конфликты в развитых странах. Так, широкая миграция трудоемких отраслей промышленности в страны с низким уровнем заработной платы и создание там «предприятий-беглецов» поставят под угрозу уровень заработной платы в развитых странах и превратят рабочий класс развивающихся стран в единую резервную армию труда, вызывая или увеличивая безработицу в странах, которые международные концерны считают своими метрополиями.

Автор подвергает критическому анализу тезис, согласно которому Тайвань, Гонконг, Южная Корея и др. якобы являются образцами для развивающихся стран, поскольку их пример показывает, каких результатов можно достичь, если правительства решительно приступают к подъему промышленной занятости и экспорта. Автор отмечает, что ориентирующиеся на меняющиеся требования общей стратегии международных концернов обособленные промышленные зоны, работающие на экспорт, не дают удовлетворительного для развивающихся стран решения, поскольку вся концепция строится на низкой заработной плате и полной зависимости всего процесса от иностранных капиталовложений. Поэтому вряд ли является реальной возможностью перехода от изготовления трудоемкой продукции к выпуску более сложных изделий.

Автор затрагивает также и вопрос о стратегии, которую развивающимся странам следовало бы вырабатывать в интересах извлечения максимальной выгоды от мирового процесса миграции трудоемких промышленных отраслей и предотвращения исключительного развития производства малоперспективной продукции на базе сравнительно отсталой техники. Согласно мнению автора, развивающимся странам следовало бы применять комплексную, двухстороннюю политику индустриализации, охватывающую производство как трудоемкой, так и капиталоемкой продукции, включая также и согласование условий привлечения иностранных капиталовложений и установление гораздо более тесного экономического сотрудничества с социалистическими странами.

Эрне А. Тот

Изменения соотношений использования живого труда в сельском хозяйстве

Уменьшение использования живого труда в сельском хозяйстве в период развития индустриальных обществ и технического преобразования сельского хозяйства представляет собой характерную общую тенденцию, имеющую, однако, своеобразные черты в различных странах и на различных уровнях развития.

В замене живого труда овеществленным преимущественная роль может принадлежать механизация, служащей, в первую очередь освобождению рабочей силы и повышению производительности труда, или же методам, служащим, в первую очередь, повышению урожайности и продуктивности (искусственные удобрения, новые сорта и т. п.). В отношении технического развития сельского хозяйства, таким образом, как в капиталистических, так и социалистических условиях могут быть две различные модели. Различие между ними обусловлено плотностью населения. Характерными для них показателями являются развивающиеся различными темпами производительность труда и территориальная производительность, а также изменения соотношений факторов производства.

Количественные и ценовые пропорции факторов производства в сельском хозяйстве также связаны, с одной стороны, с плотностью населения, а с другой стороны, — с уровнем индустриального развития.

Автор в статье делает попытку определения места и пути развития венгерского сельского хозяйства, в первую очередь путем анализа и оценки данных развитых капиталистических и европейских социалистических стран.

Иштван Гергей

Понятие маркетинга и его социалистическое применение

В статье под маркетингом, в социалистическом толковании, подразумевается такая управленческая хозяйственная деятельность предприятий, направленная на формирование рынка, которая, посредством комплексного осуществления различных функций маркетинга, в рамках плана и в интересах выполнения заданий плана, способствует более эффективной хозяйственной деятельности и удовлетворению потребностей.

В первой части статьи представляется историческое развитие маркетинга как деятельности. Различные сферы деятельности, в эпоху меркантилизма представлявшие собой нечто целое, во время промышленной революции, по мере общественного разделения труда постепенно обособились. Первые попытки в направлении их синтеза на более высоком уровне, обобщения функций маркетинга в единую систему были сделаны в начале этого века в США. При монополистическом капитализме маркетинг стал средством воздействия и формирования рынка в руках капиталистических предприятий в интересах максимальной наживы, и общеизвестны связанные с этим перегибы.

Во второй части статьи рассматриваются некоторые специфические черты социалистического маркетинга. Автор исходит из того, что при социализме маркетинг может активно способствовать осуществлению основной цели социализма — растущему благосостоянию и удовлетворению потребностей на все более высоком уровне. Он успешно выполняет свою функцию в случае, если при этом обеспечивается одновременная реализация интересов народного хозяйства, предприятий и индивидов. Задача маркетинга предприятий — способствовать действию их заинтересованности, однако в рамках общественных потребностей.

При социализме маркетинг предприятий играет также и народнохозяйственную роль. Он способствует планированию и выполнению планов. Он ориентирует деятельность предприятий на рынок, способствуя признанию рынком результатов его полезной деятельности. Как сигнализационная система он информирует предприятия о потребностях рынка, предупреждая о возможной реакции рынка на достижения технического прогресса и новые изделия. Автор рассматривает, какие функции маркетинга (например, планирование маркетинга, исследование рынка, маркетинг продуктов, маркетинг спроса и покупателей, политика цен предприятия, пути реализации продукции, методы продажи продукции, транспорт, рациональное формирование запасов, реклама и пропаганда и т. д.) являются наиболее необходимыми и эффективными, наряду с характером товарного обращения, условиями рыночной конкуренции, изменяющимся балансом спроса и предложения.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Imre Vincze:

Economic and regulation problems of the relation between international and domestic prices

In the first part of his study the author confronts the principles and objectives determined in the course of preparing the reform of economic control and management with the experiences of the years 1968—1970. In the period under review the level of capitalist international prices has substantially increased, while the prices of the socialist world market have been characterized by stability. The movement of international prices was reflected also by the Hungarian export and import prices. The controlling agencies have taken several measures to neutralize the effects of changes in international market prices on domestic cost and price relations. Subsidies and exemptions or reductions involved substantial additional burden for the state budget. The rise in import prices was neutralized in several cases also with imported products in respect of which this was not justified. The price-risk reserve funds introduced in the period under review have not materialized according to the original ideas. In the final analysis, domestic prices have not approached international prices but even moved farther from them and — as opposed to the provisions of the reform — the financial bridges connecting international and domestic prices were not characterized by relative stability.

In the second part the author makes proposals to promote the solution of the economic and regulation problems. He refers to the fact that the prices of the socialist international market have essentially remained stable and their deviation from the capitalist international prices has increased. In view of this, he deems it necessary that in respect of basic materials, sources of energy and other products which are procured by Hungary from the socialist international market, the socialist world market prices should be given a fundamental role in the formation of the domestic prices. As regards the assertion of the international price movements in the domestic price relations, it should be determined in advance what conditions justify a modification of official domestic prices. In the field of imported products with free prices, the movements in foreign trade prices should be allowed to assert themselves.

The individual tools of regulation are examined by the author separately. In his opinion, the foreign exchange coefficients need not be altered; in respect of the system of taxes and subsidies he proposes some modifications; in view of the experiences he submits a new proposal on the system of price-risk reserves; finally, he explains his standpoint in connection with the official price formation of products which reach the users from several sources of procurement ("price mixing").

Mária Márkus—András Hegedüs:

Leisure time and division of labour

The study treats two closely interrelated problems. According to the authors, if the time beyond official hours of work is spent on further efforts to earn money, this hinders that the leisure time growing as a consequence of reducing the official hours of work should serve its functions in the Marxian sense.

It is an inseparable problem that the whole system of education serves in its present form that workers should be bound to a trade or job for their life — and with this the conservation of the existing division of labour — and not that people should be prepared to shape their own fate consciously.

The authors outline a system of education which is not directly linked to the established division of labour and would thus promote that people should be able to choose their trades and jobs more freely. Through this, it would stimulate a more sensible utilization of leisure time, the full development of personality.

György Adám:

Runaway industries and dedomiciling corporations in the capitalist sector of the world economy. Part II.

The survey of the implications of worldwide sourcing extends first of all upon its impact on the industrial structure and economic growth of developed countries.

As far as the United States is concerned, the turnover of the foreign subsidiaries of US-based corporations trebled between 1957 and 1968, while that of manufacturing within the US increased only by 75%. According to a widely quoted estimate "production associated with all US-investment abroad" amounted in 1968 to US \$ 200 billion, i.e. six times as much as US exports. The conclusion is suggested that although the international corporations have injected \$ 38-billion worth of repatriated profits into the US economy over the past decade, their rise has probably had an adverse effect on American output and employment, because foreign production has replaced exports. This meant fewer jobs and slower economic growth in the US and contributed to the seriousness of the balance-of-payments problem.

If the international corporations have their way and manage to substitute the comparative advantage of the company for the comparative advantage of the country, an era of great social tensions will ensue in the developed countries.

This all the more as worldwide sourcing, owing to the "mass exodus" of labor-intensive industries and the establishment of runaway shops in low-wage countries, implies an attack upon the wage level of the developed countries and is about to transform the entire labor force of developing nations into a single labor reserve army, increasing and generating unemployment in the countries which the international corporations call their home.

The claim is being analysed that the experience of Taiwan, Hongkong, South Korea etc. stands as something of a model for other less developed countries in showing what can be done when governments are determined to give a quick boost to industrial employment and exports. It is stated that export enclaves for manufactured goods geared mostly to the shifting requirements of the global strategy of international corporations do not offer a satisfactory solution for the problem of underdevelopment, the whole concept being built

SUMMARY OF THE ARTICLES

upon substandard wages and the process taking place in conditions of absolute dependency on foreign investment. Also the change-over to more sophisticated products is being rendered extremely doubtful.

The question is also raised about a new kind of development strategy for developing countries, making the best of the relocation of labor-intensive industries in a world context, avoiding to get stuck in the specialization of products with a low technology content, adopting a two-pronged comprehensive strategy making use of both capital- and labor-intensive products, establishing integrations with common treatment of foreign capital and opting for rapprochement with socialist countries.

A. Ernő Tóth:

Changes in the use of live labour in Hungarian agriculture

Diminishing use of live labour in agriculture is a general tendency in the period when industrial societies emerge and agriculture is transformed technologically, showing, however, different features by countries and depending on the level of industrial development.

Substitution of embodied labour for live labour may be dominated either by mechanization releasing labour and increasing productivity, or by methods mainly increasing yields (fertilizers, new species, etc.). Thus, there are two different models in the technical-technological development of agriculture which may be equally found under capitalist and socialist relations. In the long run, the differences are determined mainly by population density. Its characteristic indicators are the labour and territorial productivities developing at different rates, and the shifts in the proportions of production factors.

Also the quantitative and price proportions of factors in agricultural production by countries may be traced back partly to population density and partly to industrial development level.

The article attempts to analyse the place and road of Hungarian agricultural development mainly by presenting and evaluating the data of developed capitalist and European socialist countries.

István Gergely:

The notion of marketing and its socialist application

The article understands by marketing in a socialist interpretation such market-shaping, managing activity and approach of the enterprises which promotes — through the complex application of various marketing functions — a more efficient management and meeting of demand in the framework of the plan and in the interest of implementing the plan objectives.

In the first part of the article the historical evolution of marketing is presented. The activities which originally belonged together in the era of mercantilism became independent in the course of the social division of labour at the time of the industrial revolution. The first attempts at synthesis on a higher level, at systematizing the marketing functions, were made in the USA after the turn of the century. In monopoly capitalism marketing became the tool of capitalist enterprises to form and influence the market in the interest of the highest possible profits, and the exaggerations in this field are well known.

In the second part of the article some characteristic features of socialist marketing are treated. The author starts from the thesis that marketing can contribute under socialism actively to the fundamental objective of socialism: to the attainment of growing welfare and to meeting needs on an ever higher level. It will fulfil its functions successfully if it helps the combined assertion of national economic, enterprise and individual interests. The task of enterprise marketing is to promote the assertion of enterprise interests but only in a framework set by social expectations.

Under socialism enterprise marketing plays, however, not only an enterprise role, but a national economic one as well. It helps planning and the implementation of plans. It orientates enterprise activities towards the market and promotes that the useful performances of the enterprise should be accepted on the market. As an indicator system, it informs enterprises about market requirements and offers points to hold on as regards the achievements of technical progress and the expectable reception of new products on the market. The author examines which are the most necessary and efficient functions of marketing (e.g. the planning of marketing, market research, product marketing, demand and purchaser marketing, enterprise price policies, the channels of sale, sales methods, transport, management of stocks, advertisement and propaganda, etc.) considering the character of commodity trade, the conditions of market competition, the changing situation of demand and supply.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313—975, 318—326
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. szeptember 7.

71.1022 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010 — Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlapboltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Központi Hírlap Iroda 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

11

A tartalomból

CSIZMADIA ERNŐ:

A szövetkezetek szocialista gazdasági építésünkben

NYILAS ANDRÁS:

Beruházási tevékenységünk néhány problémájáról

KUNVÁRI ÁRPÁD:

Korszerűség és jövedelmezőség, elméletben és gyakorlatban

SZŐLLŐSI ENDRE:

Gondolatok és adatok a parasztság jövedelmi helyzetéről

DEÁK JÁNOS:

A külkereskedelmi forgalom és a közgazdasági szabályozók

XVIII. évfolyam

1971. november

TARTALOM

<i>Csizmadia Ernő</i> : A szövetkezetek szocialista gazdasági építésünkben	1269
<i>Nyilas András</i> : Beruházási tevékenységünk néhány problémájáról	1280
<i>Kunvári Árpád</i> : Korszerűség és jövedelmezőség, elméletben és gyakorlatban	1295
<i>Szöllősi Endre</i> : Gondolatok és adatok a parasztság jövedelmi helyzetéről	1317
<i>Tóth Ernőné</i> : A lakás- és kommunális ellátás nemzetközi összehasonlítása	1330
<i>Romhányi Ágnes</i> : A munkaerő-struktúra változásának tendenciái	1347
V I T A	
<i>Deák János</i> : A külkereskedelmi forgalom és a közgazdasági szabályozók	1362
S Z E M L E	
A svéd mezőgazdasági árpolitika (<i>Laczó Ferenc</i>)	1374
FOLYÓIRATSZEMLE	1380
Gunther Kohlmey—Gerhard Kraft: Népgazdasági felhalmozási képesség és szocialista integráció — Miroslav Hiršl: Létminimum és elégtelen jövedelmű népességcsoportok Csehszlovákiában — O. Lange: A számítógép és a piac — Mahmoud Abdel Fadil: Gondolatok a katonai kiadások szerepéről a modern kapitalizmus működésében	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Iparfejlesztés és termelékenység (<i>László András</i>)	1388
Nyitrai Ferencné: A magyar ipar fejlődése és távlatai (<i>Berend T. Iván</i>)	1390
Dr. Kóródi József—dr. Kőszegfalvi György: Városfejlesztés Magyarországon (<i>Bartke István</i>)	1392
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1393

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bartke István kandidátus, az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium főosztályvezető-helyettese; **dr. Berend T. Iván**, a történettudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Csizmadia Ernő**, a közgazdaságtudományok doktora, az MSZMP KB osztályvezető-helyettese; **Deák János**, a Külkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője; **dr. Kunvári Árpád**, a Szilikátipari Központi Kutató és Tervező Intézet osztályvezetője; **dr. Laczó Ferenc**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **László András**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Nyilas András**, a Központi Statisztikai Hivatal Gazdaságkutató Intézetének osztályvezetője; **Romhányi Ágnes**, az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **Szöllősi Endre**, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium munkatársa; **Tóth Ernőné**, az Építésgazdasági és Szervezési Intézet főmunkatársa.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovic Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

A szövetkezetek szocialista gazdasági építésünkben

Néhány héttel ezelőtt fogadta el az országgyűlés a szövetkezetekről szóló törvényt. Ezzel Magyarországon első ízben törvénybe iktatták a szövetkezeti mozgalom számára irányadó elveket, továbbá azokat az alapvető közös szabályokat, amelyek minden szövetkezetre egyaránt vonatkoznak.

A szövetkezeti kérdések nem véletlenül vagy szubjektív okok miatt kerültek előtérbe gazdasági építésünkben. Bebizonyosodott, hogy a szocializmus igen jelentős társadalmi és gazdasági problémáinak megoldása szorosan egybefonódik a szövetkezetek fejlődésével.

A szövetkezetek beilleszkedése gazdasági életünkbe

A marxizmus klasszikusai a szövetkezetek szerepét a kisárutermelők szocialista útra való vezetésében jelölték meg. A szocialista építés gyakorlata megmutatta, hogy a szövetkezetek nemcsak erre alkalmasak, hanem a szocialista gazdasági rendszerbe is szervesen beilleszkednek. A termelés, a fogyasztás és a szolgáltatások különböző területein egyaránt jól szolgálják nemcsak tagjaik, hanem az egész társadalom jólétét és a szocialista életforma kibontakozását is.

Jelenleg mintegy 11 000 vállalat működik népgazdaságunkban. Ezeknek fele szövetkezet vagy szövetkezetek vállalata. A szövetkezetek a népgazdaság csaknem valamennyi ágazatában megtalálhatók. Birtokukban van a földterület több mint háromnegyede, a népgazdaság állóeszközeinek egytizede. Az aktív keresők egyharmadát foglalkoztatják. A szövetkezetekből származik az össztermelés 18 százaléka és a nemzeti jövedelemnek is körülbelül egyötöde.

Legnagyobb súlyuk a mezőgazdasági termelésben van. A *mezőgazdasági termelészövetkezetek* — számuk 1971-ben 2442 — a szántóterület 80 százalékát művelik, az összes termelésnek 70 százalékát, a felvásárlásnak pedig ennél valamivel nagyobb részét adják.

Abban, hogy a mezőgazdaság termelése ma több mint 50 százalékkal haladja meg a háború előtti, igen nagy része van a termelészövetkezetek jó munkájának. A magyar mezőgazdasági termelés 30 év alatt elért növekedésének háromnegyede az 1961 utáni időszakra esik, tehát azóta következett be, amióta túlsúlyba jutottak mezőgazdaságunkban a termelészövetkezetek. Ugyanezen idő alatt megkétszereződött a mezőgazdasági export is — ez a háború előttihez képest szintén kétszeres növekedés —, amelynek háromnegyedét ugyancsak a termelészövetkezetek adják.

A mezőgazdasági szövetkezetek népgazdasági súlyát e számszerű

arányoknál is jobban mutatja, hogy a jelentős mértékben növekvő belső fogyasztással egyidőben a mezőgazdaság — főleg növekvő tőkés aktív export-import egyenlegével — lényegesen bővítette gazdasági fejlődésünk forrásait. Mindez javarészt a termelőszövetkezeteknek köszönhető.

Az ipar különböző ágaiban működő 1100 *ipari szövetkezet* termelése 1960 és 1970 között szintén megkétszereződött s 1970-ben az ipar termelésének 7, az építőiparéinak 13 százalékát tette ki. A szövetkezeti ipar termelése egy-egy iparágban különösen számottevő: a háziiparban kétharmada, a bútór- és textilruházati iparban egyharmada, a cipőiparban egynegyede az országos termelésnek. A szövetkezeti ipar termelési értékének egyharmada javító-szolgáltató és építőipari tevékenységből adódik. A szocialista szektor által végzett szolgáltatások 70 százalékát a kisipari szövetkezetek nyújtják. Ezek nagy részét a fodrászok, a szabók és a cipészek tevékenysége alkotja, de fejlődik a tartós fogyasztási cikkek javító szolgálata és a lakáskarbantartás is.

A szövetkezetek a belföldi iparcikk-áruforgalomnak csaknem egyötödét bonyolítják le. Termelésük 20 százaléka exportra kerül. A szövetkezeti ipar részesedése az összes exportból csak néhány százalékos, de a bútóripar exportjából 75, a textilruházati exportból pedig 30—35 százalékos.

Ipari szövetkezeteink a rendelkezésükre álló berendezést, felszerelést és tagjaik, dolgozóik munkaerejét hatékonyan hasznosítják. Ha a realizált nyereséget a nyereség kitermelésére felhasznált élő és holt munka együttes összegéhez viszonyítjuk, az ipari szövetkezetek nyereséghatékonyságának mutatója mintegy kétszerese a minisztériumi ipar mutatójának.

Legrégebbi hagyományai hazánkban az *általános fogyasztási és értékesítő* szövetkezeteknek vannak. Részesedésük a kiskereskedelmi és vendéglátóipari forgalomban 1970-ben elérte az országos forgalom egyharmadát. A községek nagy hányadában azonban ez az arány 100 százalékos. A fogyasztási szövetkezetek kiskereskedelmi forgalmának az emelkedése meghaladja az egész kiskereskedelem átlagos növekedési ütemét. Az egyre kulturáltabb szövetkezeti kiskereskedelem és vendéglátás mellett fejlődik felvásárlási és ipari szolgáltató tevékenységük is.

A mezőgazdasági, kisipari és fogyasztási szövetkezeteken kívül még mintegy 400 *lakásszövetkezet* és 300 *takarékszövetkezet* is működött 1970-ben. Ezek is több százezer dolgozó részére végeznek szolgáltatást.

A szocialista szövetkezeti gazdálkodás lényege és előnyei

A termelés társadalmisítása és koncentrálttsága a korszerűen felszerelt állami vállalatokban előbbre tart, illetve erőteljesebb, a szövetkezetek azonban ugyanúgy szocialista szervezetek, mint az állami vállalatok. *Főbb közös jegyeik:*

a) A gazdálkodást mindkét helyen (az állami vállalatban teljes egészében, a szövetkezetben túlnyomórészt) szocialista tulajdonban levő álló- és forgóeszközökre alapozzák, illetve azok felhasználásával folytatják.

b) Mindkét gazdálkodó egységben a szocialista termelési és elosztási

1270

en növekvő belső
növekvő tőkés aktív
gazdasági fejlődés-
eknek köszönhető.
szövetkezet termelése
en az ipar termelés-
szövetkezeti ipar
háziiparban két-
da, a cipőiparban
ar termelési érté-
ékenységből adó-
70 százalékát a
drászok, a szabók
fogyasztási cikkek

ak csaknem egy-
a kerül. A szövet-
y százalékos, de a
pedig 30—35 szá-

ndezést, felszere-
asznosítják. Ha a
znált élő és holt
vetkezetek nyere-
minisztériumi ipar
gyasztási és érté-
eskedelmi és ven-
forgalom egyhar-
rány 100 százalé-
almának az emel-
övekedési ütemét.
vendéglátás mel-
gük is.
eteken kívül még
is működött
nek szolgáltatást.

és előnyei

A termelés társadalmisítása és koncentrálttsága a korszerűen felszerelt állami vállalatokban előbbre tart, illetve erőteljesebb, a szövetkezetek azonban ugyanúgy szocialista szervezetek, mint az állami vállalatok. *Főbb közös jegyeik:*

a) A gazdálkodást mindkét helyen (az állami vállalatban teljes egészében, a szövetkezetben túlnyomórészt) szocialista tulajdonban levő álló- és forgóeszközökre alapozzák, illetve azok felhasználásával folytatják.

b) Mindkét gazdálkodó egységben a szocialista termelési és elosztási

1270

viszonyok vannak túlsúlyban, a munka szerinti elosztás elve és a szocialista kooperáció érvényesül.

c) Mindkét vállalati formában biztosítva van az állami szintű döntések és tervek elsődlegessége. Tevékenységüket az osztársadalmi érdekeket kifejező népgazdasági terv céljaival összhangban, a szocialista tervgazdálkodás által meghatározott feltételek, illetve keretek között fejtik ki a szövetkezetek.

d) A dolgozóknak, illetve a tagoknak mindkét helyen — a tulajdonosi mivoltuk és a vállalat eredményes vagy kevésbé eredményes tevékenységéhez kapcsolódó érdekelttségük alapján — elidegeníthetetlen joga a vállalati döntések kialakításában és a működés ellenőrzésében való részvétel.

A két szocialista gazdálkodó egység alapvetően közös jegyei azonban bizonyos sajátosságokkal is párosulnak. A szövetkezetek *legfontosabb sajátosságai* a következők:

Először: A szövetkezetek a társtulajdonosok személyi és vagyoni társulásai, tehát nem az állam vállalatai, hanem *kollektív vállalatok*. Csoporttulajdonban levő eszközökkel gazdálkodnak, de a szövetkezeti vagyon oszthatatlan. Éppen ezért sem az elméletben, sem a gyakorlatban nem szabad eltúlozni annak a sajátosságnak a jelentőségét, hogy a szövetkezetek csoporttulajdonban levő eszközökkel gazdálkodnak.

Másodszor: A szövetkezeti tagok *közvetlen tulajdonosai* és a szövetkezetek nagy részében (az ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetekben) *együttal munkavállalói* saját üzemüknek. A tagok jövedelme — a szövetkezeti formáktól függően vagy az egész jövedelem, vagy annak egy része — közvetlenül a gazdálkodás eredményétől függ. Ez bizonyos sajátosságokkal jár a munka szerinti elosztás elvének gyakorlati megvalósításában.

Harmadszor: A szövetkezetek lényeges sajátossága a demokratikus öngazgatás, a tagegyenlőség és a tagsági vezetés elvének érvényesülése a belső irányításban és egyéb ezzel összefüggő vezetési, szervezeti sajátosságok.

Sajátosságaival együtt a szövetkezet is olyan szocialista gazdálkodó egység, amelyben a dolgozók kollektívája — a szövetkezeti tagság és a többi munkavállaló — valamilyen gazdasági feladat megvalósítására vállalkozik. A gazdasági vállalkozás eredményes tevékenység esetén anyagi előnnyel, nagyobb vállalati és személyi jövedelemmel vagy legalábbis megtakarítással jár együtt, eredménytelen gazdálkodás esetén pedig anyagi hátránnyal párosul.

A gazdálkodás minden vállalatban magával hordozza a kockázatvállalás terhét, amely egyrészt a nagyobb anyagi előny érdekében a kezdeményezőkézség kibontakoztatására, az erőforrások gazdaságosabb kihasználására ösztönöz; másrészt: kényszeríti a vezetést és a gazdálkodó kollektívát, hogy döntéseiben a kellő megfontoltság, az alapos mérlegelés, az ésszerű kockázatvállalás, a helyzet sokoldalú elemzése és a tervszerű gazdálkodás jusson érvényre. Ezt a hatást a szövetkezetekben növeli a tagok közvetlen anyagi érdekelttsége tevékenységük eredményében. A szövetkezetekben ez egyúttal azt is meghatározza, hogy a gazdálkodó kollektíva milyen anyagi és egyéb előnyöket helyez előtérbe.

A tagok foglalkoztatása, fogyasztói igényeinek a kielégítése a szö-

vetkezetekben a felhalmozást és fejlesztést szolgáló nyereség növelésével egyidőben a személyi jövedelem növelésével kapcsolódik egybe, továbbá a nagyobb személyi jövedelem és vállalati nyereség mellett a tagoknak juttatható közvetlenebb anyagi előnyöket (kedvezményes beszerzést, olcsóbb áruellátást, kedvezményesebb szolgáltatást, jobb foglalkoztatást stb.) is előtérbe állítja, esetenként a vállalati nyereségnek elébe is helyezi. Ezek alapján mondhatjuk, hogy a *szövetkezet nem kizárólag nyereség növelésére törő vállalkozás*. Ezért mondhatjuk azt is, hogy vannak szövetkezetek, amelyek gazdasági tevékenységet folytatnak ugyan, sőt még vállalatszerűen is gazdálkodnak (például a lakásszövetkezetek), mégsem fő *céljük a nyereség növelése*.

Melyek a szövetkezetek előnyei a mi társadalmunkban?

A szövetkezeti összefogás útján *bővíteni lehet a gazdasági fejlesztés forrásait*. A lakosság viszonylag nagy csoportjai hajlandók közvetlenül anyagilag is hozzájárulni, munkával vagy egyéb módon segíteni az olyan tevékenységeket, amelyek igényeik gyorsabb, jobb kielégítését eredményezik. Ezért minden olyan esetben, amikor a gazdálkodásban túlnyomó szerepe van az élő munkának, a munkaerő-foglalkoztatásnak, ha egy viszonylag kisebb közösség közvetlen érdekeinek a szolgálata a gazdasági cél, előnyösebb, ha az összefogást szövetkezeti formában szervezik meg.

A szövetkezetek szerencsésen *kiegészíthetik* az erősen koncentrált állami ipart és kereskedelmet. *Gazdaságosan és kellő mozgékonyssággal* tudnak ellátni olyan feladatokat, amelyekre nagy vállalatok nem vállalkoznak, pedig irántuk nagy érdeklődés van, megvalósításuk társadalmi szükségleteket elégít ki. Ez az előny a kis- és középüzemi gazdálkodás olyan adottságaival függ össze, mint a kisebb igazgatási apparátus és adminisztráció, az igényekre való gyorsabb reagálás, s a tevékenység gyorsabb változtatása, mivel az jelentős részben kézi munkán alapszik.

A gazdasági tevékenység mellett *jelentős a szövetkezetek társadalmi, szociálpolitikai munkája is*. Pótolhatatlan funkciót töltenek be igen sok esetben a nők, ezenkívül a csökkent munkaképességű dolgozók, továbbá háziasszonyok, időszakos munkavállalók foglalkoztatásában.

Mindez amellet szól, hogy a szocializmus teljes felépítésében ne csupán átmenetileg, hanem *hosszú távon is támaszkodjunk a szövetkezetekre*, a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer szerves részeként társadalmi és gazdasági jelentőségüknek megfelelően fejlesszük őket. Ez a célkitűzésünk nem az állami szektor háttérbe szorítására vagy fejlesztése ellen irányul. „Ahogyan elvetjük a teljesen »állami szocializmus« elvét és programját, a szövetkezetek korlátozásának és kiszorításának gyakorlatát, ugyanúgy elvetjük azt, hogy a szövetkezet lenne »a« szocializmus, hogy a gazdasági önigazgatás egyedüli és általános elvévé tehető, hogy a szövetkezetnek vissza kell szorítania az állam gazdasági tevékenységét vagy az állami vállalatokat. Felfogásunk szerint a szövetkezetek a szocializmusban az egyik társadalmi és gazdasági szektort képezik, melynek kiterjedését determinálja a gazdasági ésszerűség és az emberi érdekelttség. Mindkettőnek megvan a szükségessége, de a maga tényleges határa is a társadalmi valóságban.”*

* Nyers Rezső: Előszó. A szövetkezeti reform jogi kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971, 8. 1.

A szövetkezetek belső életének fejlődése

Az utóbbi években gyökeresen megváltoztak a gazdálkodást befolyásoló külső feltételek, átalakult az irányítás, a gazdasági szabályozó rendszer. A szövetkezeti önkormányzat tartalmában és formájában ugyancsak gazdagabb, színesebb lett és differenciáltan fejlődik.

A szövetkezetek olyan kollektív vállalatok, amelyekben a tagok közvetlen tulajdonosai és egyúttal munkavállalói saját gazdaságuknak. Egyik leglényegesebb vonásuk a demokratikus öngazgatás, a tagegyenlőség és a tagsági vezetés érvényesülése a belső irányításban.

A *tagsági vezetés elve* a gyakorlatban azt jelenti, hogy a működés és gazdálkodás belső normáit (az alapszabályt, ügyrendet, munkarendet stb.) a szövetkezet tagsága alakítja ki és gondoskodik végrehajtásáról. A *tagegyenlőség elvéből* pedig az következik, hogy minden egyes tag egyenlően jogosult a szövetkezet vezetésében — természetesen megválasztása esetén — részt venni. Ezt a jogosultságot csak általánosan kizáró okok (például büntetett előélet), képesítési feltételek és összeférhetetlenség korlátozhatják.

Magyarországon minden dolgozó elidegeníthetetlen joga, hogy bevonják vállalata döntéseinek a kialakításába és a működés ellenőrzésébe. A szövetkezetekben ennél sokkal többről van szó. Itt maguk a tagok döntenek. A szövetkezeteket — a kollektív és az egyszemélyi vezetés egységes rendszerében — végső soron maga a tagság vezeti. A szövetkezeti vezetés hatékonyabbá tételének ezért alapkérdése az önkormányzat fejlesztése.

A szövetkezetek vezetése a *testületi és az egyszemélyi vezetés ötvö-zete*. Az egyszemélyi vezetők itt megbízásukat a tagságtól kapják és a tagságnak felelősek. A testületi vezetés mind a közgyűlés, mind a tagok soraiból választott szervek (vezetőség, felügyelő bizottság, más bizottságok) szintjén a közvetlen demokrácia elvén alapul.

A szövetkezetekben a vezetők és a dolgozók kölcsönös függősége erősebb, mint az állami vállalatokban. Ez főleg a vezetők választásában és visszahívásában nyilvánul meg, és abban is, hogy a közgyűlés határozatai mindenkire egyaránt érvényesek.

A munkamegosztásnak megfelelően a vezetők és a beosztottak viszonya a vezetők rendelkezéseinek a megvalósítását illetően ugyanaz, mint az állami vállalatokban. A vezetőket ugyan a tagok választják, de a vezetők rendelkezéseit mindenki köteles végrehajtani. Ha a vezetők utasításai valamely magasabb vezető szerv vagy jogszabály rendelkezéseivel ellentétesek, vagy sértik a szövetkezeti tag jogilag védett érdekét, az ilyen utasításokkal és határozatokkal szemben a tag felléphet, jogorvoslattal élhet. A szövetkezeti tagság jogai gyakorlásának legfőbb fóruma a közgyűlés.

A tapasztalatok szerint a tagok azokban a szövetkezetekben érzik magukénak a gazdálkodást, ott alakul megfelelően a szövetkezeti élet is, ahol az önkormányzat is fejlődik: *érvényesül a szövetkezeti demokrácia és a vállalati vezetés összhangja*. Javul az önkormányzati szervek munkája, tökéletesedik a munkamegosztás a testületi szervek, a tisztségviselők és az üzemi vezetők között.

A szövetkezeti élet és gazdálkodás fejlődésének meghatározó tényezője, hogy milyen a választott vezetőség és hogyan működik. A követelmények állandóan nőnek, és ezt a szövetkezeti tagság is érzi. Ebből következik, hogy megnőtt a választások és az azokat előkészítő jelölő bizottságok szerepe. A szövetkezetek többségében a tagság arra törekszik, hogy a vezetőség politikailag, szakmailag, erkölcsi magatartásban, vezetőkészségben megfeleljen a fokozódó követelményeknek.

Fontos, hogy a vezetőség eleven kapcsolatban legyen a tagokkal, rendszeresen tájékoztassa őket, ismerje véleményüket. A jól vezetett szövetkezetekben fokozatosan jellemzővé válik a döntés alapos előkészítése. Különösen a nagyobb horderejű döntések előkészítésébe egyre több szövetkezet vezetősége bevonja a szövetkezeti bizottságokat. Ezek a bizottságok felelősségteljes munkát végeznek ott, ahol bíznak bennük és építenek közreműködésükre. Nem ritka azonban ma még ennek az ellenkezője sem. A szövetkezetek egy részében a vezetőség nem bíz a bizottságokban, nem ruházza fel őket döntési jogkörrel, nem bízta meg érdemi munkával és javaslatait sem veszi figyelembe. Pedig alapvető szövetkezeti érdek különösen a felügyelő bizottságok munkájának jó megszervezése és segítése.

A vállalati gazdálkodás és a szövetkezeti önigazgatás egységének a biztosítása szükségessé teszi, hogy a szövetkezet egészét, működésének alapjait közvetlenül érintő döntési hatásköröket maga a közgyűlés, illetve a szövetkezet vezetősége gyakorolja. A klasszikus szövetkezeti szervek (közgyűlés, vezetőség, felügyelő bizottság) szerepe és hatásköre ezzel kapcsolatosan tisztázott. Tisztázásra és fejlesztésre szorul viszont a hatáskörök ésszerű megosztása, decentralizálása a termelési egységek között, *továbbá a szövetkezeti demokrácia intézményi formáinak a termelési egységekkel való összehangolása.*

Kívánatos, hogy a szövetkezeti tagság át tudja tekinteni a szövetkezetnek vagy legalábbis egy részének (annak a kisebb kollektívának, ahol dolgozik) a tevékenységét. Ezért helyes, ha a részközgyűléseket, brigádgyűléseket rendszeresen megtartják. Szerepük a szövetkezetek demokratikus önigazgatásában a koncentráció növekedésével a jövőben még inkább erősödni fog.

A tagság közvetlen és teljes körű bevonása a vezetésbe — a munkamegosztásból adódóan — munkahelyi fokon a legreálisabb követelmény, mert az ún. elsődleges munkaszervezeti egységekben biztosítható érdemleges módon. Egyfelől: érdemleges tárgyalás csak meghatározott létszámú tagság részvételével folytatható. Másfelől: a munkaszervezeti egységekben a vezető munkája, a kollektíva tevékenysége könnyebben áttekinthető, a feladatokban mindenki „benne él”, így a munkával kapcsolatos közösen megbeszélendő, majd értékelendő kérdések adva vannak. Az egyes tagoknak csakúgy, mint a gazdálkodást közvetlenül irányító vezetőknek az elsődleges munkaszervezeti egységekben nyílik közvetlen lehetőségük arra, hogy javaslataikat, észrevételeiket, bírálatokat, igényeiket szóvá tegyék. Itt van lehetőség arra is, hogy saját és egymás, valamint a vezetés munkájáról, magatartásáról, a munkavégzés körülményeiről, az anyagi és erkölcsi ösztönzés kérdéseiről, a feladatok végrehajtása során szerzett tapasztalataikról kölcsönösen szót váltsanak. A dolgozók vezetésbe való bevonásának ezen a szinten jóformán csak az

adott egység vezetőjének és kollektívájának cselekvőképessége szabhatárt.

Az elsődleges munkaszervezeti egységekben célszerű kiterjeszteni a szövetkezeti tagok bevonását az adott egységet érintő konkrét termelési, szolgáltatói, kereskedelmi feladatok kidolgozásába. Hasonlóképpen érdemes bevonni a tagokat a munka folyamatos és biztonságos végzéséhez az egyes munkahelyeken szükséges tárgyi és személyi feltételek kialakításába, a munkamódszerekben, munkaszervezésben indokolt változások kidolgozásába és megvalósításába. A kollektíván belüli egyes csoportok és dolgozók anyagi, erkölcsi elismerése, a kollektíva és a munkahelyi vezetés együttműködése szintén olyan területek, amelyek formálásában a közvetlen részt vevők a legilletékesebbek.

A szocialista tulajdonosi és munkavállalói érdekelttség a szövetkezetekben

A szövetkezeti tagok többségének kettős érdekelttsége van: a tag egyfelől tulajdonosa szövetkezetének, másfelől valamely adott munkaterületen munkavállalója. A termelő típusú szövetkezetekben, ahol a dolgozókat alapvető létfeltételeik megteremtése köti a gazdálkodás eredményéhez, a munkavállalói érdekelttségnek van döntő szerepe. Azokban a szövetkezetekben, ahol a tagok alapvető életviszonyai nem a szövetkezetben folyó tevékenységtől függenek, lényegében a tulajdonosi (vagyon) érdekelttség érvényesül.

A mezőgazdasági és a kisipari szövetkezeti tagok anyagi ösztönzésének közös vonása, hogy az érdekelttség a személyi jövedelem maximálásához kötődik. (Ez egyúttal azonos az állami vállalatokban dolgozók törekvéseivel is.) Közös vonás az is, hogy a tagok mindkét fajta termelőszövetkezetben arra törekednek, hogy rendszeresen hozzájuthassanak a megélhetésük alapját és biztonságát képező garantált keresethez. Továbbá, a termelés és az árutermelés emelkedésében jelentkező teljesítménynövekedés anyagi előnyeit igyekeznek a kereset egész tömegének érzékelhető növelése útján realizálni.

A munkavállalói érdekelttség lényege, az anyagi ösztönzés kulcsa tehát valamennyi szövetkezetnél a személyi jövedelem nagyságának növelése — a társadalom érdekeivel összehangolva — és garantálásának erősítése. Az is közös, hogy egyik fajta szövetkezetben sem a kereset egészét garantálják, hanem annak csak egyik — a nagyobb — részét. Eltérés viszont, hogy a mezőgazdasági szövetkezetekben a termelés alakulásától függően nemcsak az év végi részesedés (tehát a munkadíj kisebb része), hanem közvetlenül az egész részesedés is változhat. A kisipari termelőszövetkezetben azonban — az állami vállalatokhoz hasonlóan — a termelés eredményességétől függően csak a nyereség nagysága változik, a garantált kereset (tehát az egész évi részesedés nagyobb része) csak esetlegesen.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a termelő típusú szövetkezetekben a tagok a munkavállalói érdekelttség fokozását helyezik előtérbe. Kézzelfoghatóan bizonyítja ezt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkadíjazásának fejlődése a „maradék-elvtől”, a munkaegységtől a

garantált pénzdíjazás irányába. A termelőszövetkezetek a tulajdonosi érdekeltséget is elsősorban a munka szerinti részesedés növelése révén igyekeznek fokozni. Ez ölt testet abban a törekvésben, hogy a jobb munka eredményeként keletkező többletjövedelemből az évi részesedés egész tömegét — mind a garantált munkadíjat, mind az év végi részesedést, illetve nyereségrészesedést — igyekeznek növelni.

A szövetkezetekben a *munkavállalói érdekeltség* érvényesítésének a munkadíjak növelésén és garantálásán kívül *más módozatai* is egyre inkább terjednek: a tagsági viszony rugalmasabb szabályozása, a kilépés megkönnyítése, különféle munkaszerződések kötése a tagokkal és családtagjaikkal, bizottságok létesítése vitás munkaügyi kérdések eldöntésére. Mindez arra mutat, hogy a termelő típusú szövetkezetekben a tagok elsősorban dolgozói érdekeik biztosítására törekszenek és ehhez kapcsolva igyekeznek érvényt szerezni tulajdonosi (vagyoni) érdekeltségüknek is.

A *vagyoni érdekeltségnek* a termelő típusú szövetkezetekben kisebb a szerepe, de itt sem szorult teljesen háttérbe, a fogyasztási szövetkezetekben pedig a tagok többségének továbbra is ez a legfontosabb érdekeltsége.

A vagyoni érdekeltség kifejezője a mezőgazdasági szövetkezetekben a földdel belépett tagoknak fizetett földjára. Ennek bevezetését a földtulajdonos kis- és középparasztok szövetkezeti belépésének a megkönnyítése indokolta. Nagysága a bevitt föld kataszteri tiszta jövedelmének minden aranykoronája után 5—10 kg búza állami felvásárlási áron számított forintértéke. 1970-ben a tagok közt kiosztásra kerülő részesedés 6 százalékát tette ki. A szövetkezeti földtulajdon kialakulásával a földjára fokozatosan visszaszorul.

A kisipari szövetkezetekben és a fogyasztási szövetkezetekben a vagyoni érdekeltség érvényesítésének elterjedt formája a *részjegy*. Ennek nagysága változó, egy tag több részjegyet is jegyezhet. A kisipari szövetkezetek a részesedési alapnak legfeljebb 20 százalékát oszthatják fel a részjegyek után osztalék címén. A fogyasztási szövetkezetek a részjegyek után szintén adnak részesedést, amelynek összege maximálisan 2 százalékkal haladhatja meg a betéti kamatlábat. Az általános fogyasztási szövetkezetek tagjai vásárlásaik után visszatérítésben is részesülnek.

A részjegyek értékét a tag kilépéskor visszakapja. A részjegyek értéke erejéig a tag kockázatot visel, mert veszteséges gazdálkodás esetén a részjegyalap a veszteség fedezetére felhasználható.

A szövetkezeti tag kettős érdekeltségéből eredően a szövetkezetek gazdasági céljaik megvalósításában egyre fokozottabban támaszkodnak tagjaik vagyoni hozzájárulására. Ennek a részjegyek mellett további alkalmas formái: a tagsági céltámogatás (célrészjegy) és a tagsági kölcsön.

A szövetkezeti összefogás nagyszerű megnyilvánulása, hogy egyre több tag hajlandó megtakarított pénzét szövetkezete vállalkozásába fektetni. Egyúttal az érdekeltség fokozásának, a dolgozók saját vállalatukhoz való szorosabb kötődésének is fontos eszköze a vagyoni kapcsolatok gazdagítása, a tulajdonosi érdekeltség fokozása.

A szövetkezeti érdekképviselés

Hazánkban a kisipari termelőszövetkezeteknek és fogyasztási szövetkezeteknek kezdettől fogva voltak érdekképviselési szerveik. Ezek eredetileg mozgalmi központokként alakultak ki, később pedig mozgalmi és gazdasági funkciókat egyaránt elláttak. Sőt az idők folyamán — a gazdasági minisztériumok szerepéhez hasonlóan — tervlebontás módszerével irányító központi gazdasági szervekké váltak, hatósági funkciókat gyakoroltak, munkájukban az érdekképviselés háttérbe szorult.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek egészen az 1960-as évek végéig nem voltak érdekképviselési szerveik. Kezdetül fogva működött ugyan az Országos Termelőszövetkezeti Tanács, de azt nem a termelőszövetkezetek választották, nem érdekképviselési szerv volt, hanem a földművelésügyi miniszter tanácsadó testülete. Az utóbbi években kialakultak a termelőszövetkezetek országos és területi érdekképviselési szervei: a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (TOT) és a területi szövetségek. A két régi szövetkezeti központ és szövetségi hálózat (az Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetek Országos Szövetsége — SZÖVOSZ — és a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége — OKISZ) szerepe, tevékenysége pedig átalakult.

A szövetkezeti érdekképviselési szervek a *szövetkezetek által választott és irányított szövetkezeti jellegű szervezetek*. Működésük legfontosabb elvei:

a) Érdekképviselési szerveiket a szövetkezetek *önkéntesen hozzák létre és maguk tartják el*. Nem érvényesül tehát „érdekképviselési kényszer”. A szövetkezeteken múlik, hogy igényt tartanak-e érdekeik képviselésére szövetségek létrehozásával, vagy nem kapcsolódnak semmilyen kötelékbe. Amennyiben érdekképviselési szerveket hoznak létre, vagy más meglévőkhöz csatlakoznak, fenntartásukról anyagi hozzájárulással gondoskodniuk kell.

b) Az érdekképviselési szervek az egységes szövetkezeti mozgalom részei, de nem alkothatnak alá- vagy fölrendeltségen alapuló hierarchikus szervezetet. *A tagszövetkezetek nincsenek alárendelve szövetségeiknek*. Sőt, éppen fordítva: az érdekképviselési szervek tevékenységét — jogszabályi keretek között — tulajdonképpen a tagszövetkezetek határozzák meg és a választott testületek útján irányítják.

c) Az érdekképviselési szervek *csakis olyan feladatokat végezhetnek, amelyekkel tagszövetkezeteik őket megbízzák, hatósági feladatokat nem láthatnak el*. A szövetségek és a szövetkezetek viszonyában tehát a szövetkezeti önigazgatás elve úgy érvényesül, hogy az érdekképviselési szervek nem szólhatnak bele a tagszövetkezetek gazdálkodásába, viszont mindent megtehetnek, amit ők igényelnek, illetőleg ami általános megbízás alapján érdekeiket szolgálja.

d) Az érdekképviselési szervek vezetésében a szövetkezetekre jellemző vezetési elvek érvényesülnek.

A szövetkezeti szövetségek munkájában nagy súlya van a *társadalmi jellegű érdekképviselési tevékenységnek* (például a szövetkezeti önkormányzat fejlesztésének, a külföldi és belföldi tapasztalatcserének, a jogvédelem szervezésének, a versenymozgalomnak, az oktatásnak, a továbbképzésnek stb.).

Az ipari és fogyasztási szövetkezetek szövetségei jelentős gazdasági

funkciót is ellátnak. A jövőben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szövetségeinek *gazdasági jellegű érdekképviseleti funkciója* is erősödni fog. A termelésfejlesztés, a műszaki fejlesztés és a termékforgalmazás számos érdekvédelmi mozzanatot rejt magában, továbbá olyan feladatokat, amelyek ellátásáról csak így lehet gondoskodni.

Jelentős mértékben fejlődik, terebélyesedik az érdekvédelmi szervek *szolgáltató tevékenysége is*. Az ilyen típusú érdekvédelmi munkának a jelentősége a vállalati önállóság növekedésével, az árutermelés kiszélesedésével, a közgazdasági tényezők előtérbe kerülésével szintén fokozódik.

A társadalmi, gazdasági és szolgáltató jellegű tevékenység intenzitásának mélységét, jellegét a szövetkezetek igényei, a gazdálkodó üzemek gondjai határozzák meg.

A szövetkezetek és a szocialista állam

A szocialista államnak a szövetkezetekkel kapcsolatos magatartása szilárd elméleti alapokon nyugszik. Még Lenin fogalmazta meg szövetkezeti tervében: *a szocialista állam minden társadalmi, gazdasági és politikai segítséget megad ahhoz, hogy a szövetkezetek a szocialista építésben betöltött szerepüknek megfelelően fejlődjenek*. A társadalom érdekeit az állam a szövetkezetekben a gazdasági befolyásolás útján, a működés, valamint a tulajdonviszonyok szabályozásával és az állami felügyelettel érvényesíti. Ennek legfontosabb elvei és módszerei:

1. A szövetkezetek teljesítik a társadalom, *illetve a szocialista állam iránti kötelezettségeiket*. Tevékenységüket dolgozóik érdekeinek a társadalom érdekeivel való maximális összehangolása útján és szolgálatában fejtik ki.

2. *A szocialista állam elismeri a szövetkezetek önállóságát, demokratikus önigazgatását, érdekképviseletét* és előmozdítja annak érvényesülését az általános politika és gazdaságpolitika keretei között. A szövetkezetek önállósága — csakúgy, mint az állami vállalatoké — a szocialista tervgazdaság keretei közé úgy illeszkedik be, hogy biztosítva van az állami szintű gazdasági döntések és tervek elsődlegessége a vállalati döntésekkel és tervekkel szemben. Mindez nem a központi tervfeladatok lebontása, hanem a jövedelmek keletkezésének és felhasználásának a befolyásolása, szabályozása, a beruházások ösztönzése, a gazdasági kapcsolatok rendszerének fejlesztése, a tervtájékoztatások és információk nyújtása, szaktanácsadás stb. útján valósul meg.

A szövetkezetek gazdasági irányítása — kisebb sajátosságokat leszámítva — lényegében az állami vállalatokéval *azonos rendszerben* történik. A gazdasági szabályozó és ösztönző eszközöknek mindkét szektorban ugyanazt a funkciót kell betölteniük. Csak így valósulhat meg a népgazdaság egységes központi irányítása, a piac aktív szerepére építő szocialista tervgazdálkodás.

A gazdasági befolyásolás mellett *a szocialista állam közhatalmi jogosultsága is természetesen kiterjed a szövetkezetekre*. Az állam jogszabályokban megállapítja a szövetkezeti gazdálkodás, a működés és vezetés általános szabályait és felügyeletet gyakorol felettük. Az állam továbbá megállapítja azokat a minőségi, védekezési, közegészségügyi,

munkavédelmi stb. előírásokat, amelyeket az osztársadalom érdekében a szövetkezeteknek is meg kell tartaniuk.

A szövetkezetekre csak a törvények és kormány szintű jogszabályok, az ezek által meghatározott körben miniszteri és tanácsi rendeletek, valamint a szövetkezetek saját határozatai és az általuk kötött szerződések háríthatnak kötelezettséget. Ennek az elvnek a gyakorlati érvényesítése azt is jelenti, hogy központi, helyi állami és társadalmi szervek ellátási felelősséget, termelési-felvásárlási kötelezettséget stb. nem róhatnak a szövetkezetekre. Nem igényelhetik tőlük olyan tevékenység folytatását, amely a szövetkezeteknek veszteséget okoz, a tagok érdekeivel ellentétes. Az államigazgatási szervek tehát a szövetkezetek helyett nem gazdálkodhatnak. Ha ez elkerülhetetlen, csakis az anyagi feltételek biztosításával (a terhek átvállalásával), kölcsönös megegyezéssel történhet.

3. A szövetkezetek és az állami vállalatok egymás közötti kapcsolataiban az *egyenjogúság elve* érvényes. Állami gazdálkodó szervezetek (vállalatok, bankok) nem gyakorolhatnak hatósági funkciókat a szövetkezetek felett. A szocialista vállalatok között pusztán a tulajdonviszonyok eltéréseiből táplálkozó alá- és fölérendeltség nem tűrhető meg. A gazdasági együttműködés, összefogás a mi viszonyaink között csakis a kölcsönös előnyökre és kockázatvállalásra épülhet.

4. Az állam által társadalom- és gazdaságpolitikai szempontból szükségesnek ítélt, de gazdaságosan nem végezhető feladatok ellátásáért *a szövetkezetek állami támogatásban részesülhetnek*, illetve megkaphatják ugyanazt a támogatást, amit az állam ugyanazon tevékenység esetén az állami vállalatoknak nyújt. A támogatás, illetve a preferálás célja:

a) bizonyos területeken — elsősorban a mezőgazdaságban — meghatározott termékek társadalmi termelési költségeknél alacsonyabb árszintjének kiegyenlítése, az ipari eredetű eszközök és anyagok beszerzéséhez nyújtott kedvezmények, árengedmények,

b) bizonyos termelési ágazatok viszonylagos elmaradottságának felszámolása, a gyorsabb fejlesztés előmozdítása (például lakossági szolgáltatás),

c) bizonyos tevékenységeknél a különösen magas társadalmi ráfordítások átmeneti kiegyenlítése, illetve a tartósan kedvezőtlenebb gazdasági körülmények hatásának ellensúlyozása, a mostoha adottságú területek eltartó képességének fokozása, a kis településeken, a tanyavilágban, perifériákon élő lakosság ellátásának előmozdítása,

d) speciális társadalmi, kulturális feladatok ellátásának elősegítése.

Állami támogatás az adott, vállalati szinten gazdaságosan nem folytatható vállalkozás, tevékenység működési feltételeinek javításához nyújtható, annak társadalom- és gazdaságpolitikai megítélése alapján. *Ez a támogatás tehát a gazdasági tevékenység támogatása és nem szektor jellegű.*

Az állami támogatás, preferencia alkalmazásának fontos követelménye, hogy az ne zárja ki a versenyt, és ne eredményezzen kényelmes gazdasági magatartást. Ezért minden esetben együttesen érdemes vizsgálni az állami és a szövetkezeti szektor alkalmasságát az adott feladat ellátására. A támogatást az a vállalat kapja meg, amely a társadalmi és gazdaságpolitikai mérlegelés alapján leginkább alkalmas a szóban levő tevékenység ellátására.

NYILAS ANDRÁS:

Beruházási tevékenységünk néhány problémájáról

Cikkünkben beruházási tevékenységünk egy évtizedes alakulását kívánjuk vizsgálni. Ez érdekes elemzésekre kínál lehetőséget: részben össze lehet hasonlítani a két ötéves tervperiódust, részben pedig négy év után már bizonyos következtetéseket lehet levonni a „régí” és az „új” mechanizmus beruházási tevékenységét illetően.

De nemcsak az évtized fordulója teszi aktuálissá e számvetést, hanem az is, hogy 1970-ben és 1971-ben a beruházási tevékenység a szokásosnál is jobban az érdeklődés előterébe került. Gazdaságirányító párt- és állami szerveink napirendjén bőséggel szerepelnek a beruházási kérdések. Közgazdasági szakirodalmunk, de a napi sajtó is rendszeresen közöl beruházási témájú cikkeket, tanulmányokat. Ma a vállalatoknak, tanácsi szervezeteknek fő problémája a beruházás, pontosabban a beruházási pénzforrások megszerzése. Ilyen körülmények között nem csoda, ha az érdeklődő közvélemény figyelme is a beruházásokra összpontosul. Vagy úgy, hogy a beruházásokban találják a bajok fő forrását, vagy úgy, hogy attól remélik a problémák megoldását.

A továbbiakban arra próbálunk választ adni, hogy az utóbbi időben miért mélyültek el a beruházási tevékenységen belüli feszültségek, és ezek mennyiben felelősek az egész gazdálkodásunkban fokozódó egyensúlyzavarokért.

A beruházási tevékenység során három fő kérdés merül fel:

1. A rendelkezésre álló forrásokból *mennyit* fordítsunk beruházásokra;
2. Milyen legyen a beruházások ágazati elosztása, allokációja, *mit* ruházzunk be;
3. *Hogyan*, milyen módon valósítsuk meg a kitűzött fejlesztési célokat.

A következőkben főképpen e három problémakörrel foglalkozunk.

Sok-e a beruházás?

Nem kevés azoknak a közgazdászoknak a száma, akik erre a kérdésre egyértelműen úgy válaszolnak: „igen, sok”. És a beruházások túlzott mértékével magyarázzák a meglévő feszültségeket. Így azonban a kérdés felvetése is túlságosan leegyszerűsíti a problémát, és a válasz is túl általános, egyoldalú.

A gazdasági feszültségek magyarázataként nem először hangzik el az előbbi érv. Általános indoklásául szolgált például az ötvenes évek elején kialakult gazdasági nehézségeknek, amelyeket a beruházások drasztikus csökkentése követett. Az ötvenes évek végén majdnem hasonló volt a helyzet, s 1961-ben ugyancsak a beruházások csökkentése következett be. Ezt követően ismét ugrásszerűen nőtt a beruházások száma, és megint felmerült az elítélő magyarázat: sok a beruházás. Majd 1964—1965-ben a szerény mértékű növekedés, csaknem stagnálás után, újból megugrott a beruházás. Az 1968—69. évi viszonylag „normális” emelkedés után 1970-ben és várhatóan 1971-ben is minden eddigit felülmúló növekedést érnek el a beruházások, bár a IV. ötéves terv beruházási előirányzatai ismét abban a szellemben irányozták elő a fejlesztést, hogy ne ruházzunk be túl sokat.

1970-ben a beruházások összege kereken kétszer annyi volt, mint tíz évvel azelőtt (1968. évi változatlan áron számítva). Ebben az évtizedben összesen — a magánépítkezéseket nem számítva — 663 milliárd forintot fordíthattunk beruházásokra. Ez kereken háromszorosa az 1970—71. évek átlagos évi nemzeti jövedelmének. Más szavakkal: tíz év alatt három év nemzeti jövedelmét fordítottuk beruházási célokra. A III. ötéves terv időszakában (1966—1970 között) a beruházások összege kereken másfélszerese volt az előző, a II. ötéves tervperiódus beruházásainak. Az évtized átlagában a beruházások évi növekedése nem egészen 8 százalék volt.

Önmagában a beruházások 1960—1970 közötti évi átlagos 8 százalékos növekedése nem bizonyítja azt, hogy sok volt a beruházás. Ha pedig a feszültségek forrása valóban ez, akkor kézenfekvő volna, hogy a beruházások csökkentése enyhítse a feszültségeket. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy önmagában a beruházások csökkentésével, vagy akár azok szintentartásával nem enyhültek a feszültségek, nem javult a beruházási tevékenység, s nem állt helyre a beruházási piac egyensúlya.

A „sok-e a beruházás” kérdésre adandó válaszhoz közelebb visz, ha a beruházások alakulását gazdasági fejlődésünk és fejlettségünk függvényében vizsgáljuk. Az ugyanis, hogy a beruházások évi 7—8 százalékos emelkedését nem egészen 6 százalékos gazdasági növekedés mellett értük el, azt eredményezte, hogy az utóbbi évtizedben a beruházási ráta jelentősen emelkedett. A beruházási ráta különféle módszerekkel számítható. A teljesség kedvéért az 1. sz. táblázatban bemutatjuk a nemzetközileg általánosan használt három fő beruházási ráta alakulását hazánkban az utóbbi tíz évben.

Mindhárom mutató alapján tíz év alatt jelentősen, összesen kb. egy-negyedével nőtt a beruházási hányad. Önmagában még ez sem bizonyítja azt, hogy nálunk sok a beruházás. A nemzetközi történeti adatsorok ugyanis azt mutatják, hogy a gazdasági fejlődéssel egyidejűleg lassan emelkedik a beruházási ráta. Simon Kuznets széles körű történeti adatbázisra támaszkodó tanulmánya szerint* például a beruházási rátának csak egyetlen viszonylag határozott mozgása figyelhető meg, és pedig a beruházási hányadnak a gazdasági fejlettséggel összefüggő emelkedése.

* Simon Kuznets: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: VI. Long-Term Trends in Capital Formation Proportions (The University of Chicago, 1961.)

A beruházási ráta alakulása
(1958. évi árakon számítva)

Év	Nettó beruházás*		Bruttó beruházás] a hozzáadott érték (GDP)****
	a nemzeti jövedelem**	a nettó nemzeti termelés*** százalékában	
1960	15,3	13,8	22,4
1961	13,4	12,2	21,1
1962	14,3	13,0	22,0
1963	16,5	15,0	24,0
1964	15,8	14,3	23,7
1965	15,3	13,9	23,7
1966	15,9	14,6	24,3
1967	17,6	16,2	25,6
1968	17,5	16,2	25,6
1969	17,9	16,7	26,3
1970 (előzetes)	21,2	19,7	28,6
1971 (várható)	21,7	20,2	29,3

* Nettó beruházás = bruttó (összes) beruházás — amortizáció.

** Nemzeti jövedelem = a bérek és jövedelmek az anyagi („termelő”) ágazatokban.

*** Nettó nemzeti termelés = a bérek és jövedelmek az anyagi és a nem anyagi (szolgáltató, „nem termelő”) ágazatokban.

**** Hozzáadott érték (value added, GDP) = nettó nemzeti termelés + amortizáció.

Forrás: Népgazdasági mérlegek 1960—1970. Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

A beruházási ráta alakulása néhány országban

Bruttó beruházás (készletfelhalmozással együtt és folyó árakon számítva) a GDP százalékában

Ország	Időszak*			Ország	Időszak*		
	1.	2.	3.		1.	2.	3.
Anglia	8,6	8,8	15,5	Egyesült Államok ..	21,1	17,6	21,5
Németország	13,4	13,4	23,9	Kanada	19,7	15,4	23,3
Olaszország	10,7	18,1	21,1	Ausztrália	16,0	16,5	26,5
Dánia	13,6	12,5	18,4	Japán	10,0	17,0	28,1
Norvégia	12,9	17,3	30,0	Dél-Afrika	—	18,3	26,6
Svédország	11,4	19,6	21,4				

* 1. = az 1800-as évek vége.

2. = a két világháború közötti időszak.

3. = az 1950-es évek végéig.

Forrás: Simon Kuznets i. m.

Szira Tamás vizsgálatai ugyanezt bizonyítják: 29 országot figyelembe véve 1950 és 1960, valamint 1960 és 1965 között a beruházási ráta (bruttó beruházás a hozzáadott érték százalékában) átlagosan 21,2-ről 23,1-re azaz 1,9 százalékponttal emelkedett.*

Már az említett Kuznets-féle táblából is kiderül, hogy sok országban az 50-es években 20 és 30 százalék között volt a beruházási hányad, s ez a 60-as években csak tovább emelkedett. Ehhez képest a mi 1960—

* Szira Tamás: Beruházáshatékonyságunk nemzetközi összehasonlításban (Pénzügykutatási Intézet, 1971.)

70 közötti átlagos beruházási rátánk — bruttó beruházás a GDP százalékában — nem látszik kiugróan magasnak.

Csakhogy az idézett nemzetközi adatok tartalmazzák a *készletfelhalmozást is* (a nemzetközi gyakorlat általában ezt is beruházásnak, tőkebefektetésnek tekinti). A készletfelhalmozás aránya pedig — mint ismeretes — a gazdasági fejlettséggel párhuzamosan általában jelentősen csökken.

3. sz. táblázat

A készletfelhalmozás aránya az összes bruttó felhalmozás százalékában*

Ország	Időszak			Ország	Időszak		
	1.	2.	3.		1.	2.	3.
Dánia	10,7	10,3	4,3	Egyesült Államok...	20,8	5,0	5,5
Norvégia	10,3	11,6	2,8	Kanada	13,4	6,5	7,8
Svédország	10,5	5,7	5,0	Ausztrália	13,8	6,0	4,2

Forrás: Kuznets idézett tanulmánya alapján számítva.

Ezek az adatok — más összefüggéstől eltekintve — arra utalnak, hogy a készletnövekedés nélküli beruházási ráta növekedése általában *gyorsabb*, mint a teljes felhalmozás arányának emelkedése.

Mindezek elég egyértelműen utalnak arra, hogy a beruházások növekedése általában gyorsabb, mint az általános gazdasági növekedés. Mindamelllett a nemzetközi adatok önmagukban még nem bizonyítják, hogy nálunk sok a beruházás, magas a beruházási ráta. Még akkor sem, ha a magyar beruházási rátát is folyó árakon számítjuk. Az utóbbi évek jelentős beruházási (építési) áremelkedése folytán ugyanis a beruházási ráta (bruttó beruházás a GDP százalékában) 1971-ben például az 1968. évi változatlan árakon számított kb. 29 százalék helyett 30 százalék felett lesz.

A nemzetközi összehasonlítások esetén azonban más árkorrekciókat is figyelembe kell vennünk. Nevezetesen a beruházási árarányok torzító, módosító hatását. Erre elsőnek Milton Gilbert és Irving B. Kravis tanulmánya* hívta fel a figyelmet. E tanulmány tételes összehasonlítással bizonyítja, hogy a gyengén fejlett országok beruházási rátája a fejlettebb országok árarányai alapján jóval kisebb. Ennek az a magyarázata, hogy a fejlettebb országokban a géparak az építési árakkal összehasonlítva jóval alacsonyabbak, mint a kevésbé fejlett országokban. Vagy ugyanaz fordítva: a kevésbé fejlett országokban a fejlettebb országok áraihoz képest az építmények olcsóbbak, mint a gépek. Példaként a 4. sz. táblázat Olaszország 1950. évi beruházási adatait mutatja be az Olaszországban és az Egyesült Államokban érvényes árarányok alapján számítva.

* Milton Gilbert és Irving B. Kravis: An International Comparison of National Products and the Purchasing Power of Currencies. (A Study of the United States, the United Kingdom, France, Germany and Italy, 1954.)

Bruttó beruházások Olaszországban
(A bruttó nemzeti termék százalékában, 1950)

Megnevezés	Az Olaszországban Az Egyesült Államokban	
	érvényes árak alapján	
Gép	10,0	4,0
Építés	7,8	8,6
Készletnövekedés ...	1,3	1,1
Összes beruházás ...	19,1	13,7

Nagyon valószínű, hogy a fenti összefüggés a magyar beruházásokra is vonatkozik. Erre engednek következtetni a Gazdaságkutató Intézetnek azok a számításai, amelyek szerint a dollár „árfolyama” az építkezések alapján számítva 20 forint, a gépek alapján ellenben 80—90 forint körül mozog. A magyar beruházások egyesült államokbeli árakon számított arányát pontosabban az a vizsgálat fogja majd kimutatni, amely jelenleg folyik az Egyesült Nemzetek Statisztikai Hivatalának szervezésében.

A beruházások hatékonyságáról

Az előbbieken azt kívántuk bizonyítani, hogy valójában nem a sok beruházás okozza a problémát. Azt fejtegettük, hogy a tízéves periódusban a beruházások évi átlagos 7—8 százalékos növekedése, a beruházási ráta évi átlagos 0,1—0,2 pontos emelkedése, vagy akár a beruházási ráta mértéke — más összefüggésektől eltekintve — önmagában nem támasztja alá az előbbi állítás jogosságát.

Mindamellet a fokozódó feszültségek a beruházási piacon és — részben ennek következtében — a népgazdaságban elmélyülő egyensúlyzavarok mégis arra utalnak, hogy hazai erőforrásainkat túlzott mértékben vesszük igénybe felhalmozási célokra. Felvetődik a kérdés: milyen összefüggésben sok tehát a beruházás.

Először is azért, mert nálunk indokolatlanul magas és az utóbbi években növekvő a készletfelhalmozás aránya. Ezzel együtt számítva a teljes felhalmozás (a beruházás és a készletnövekedés együttevve) aránya valóban magasnak látszik hazai erőforrásainkhoz képest és a nemzetközi összehasonlítások tükrében. A teljes felhalmozás aránya a bruttó hazai termékhez viszonyítva (folyó árakon számítva) 1971-ben például várhatóan 36—37 százalék lesz!

Másodszor: A beruházások növekedésének átlagszámjai jelentős ingadozást, meglehetősen szabálytalan ciklikusságot takarnak. A beruházások legnagyobb ugrása éppen az utóbbi két évre esik, amikor is a beruházások volumene 1970 és 1971-ben együttevve kb. 30 százalékkal emelkedett. Ebben az esztendőben a beruházások összege várhatóan meghaladja a 100 milliárd forintot, ami kb. 10 milliárd forinttal több, mint amennyit a IV. ötéves terv eredetileg erre az évre előirányozott. Ezt megelőzően, 1968—1969-ben a beruházások csak viszonylag mér-

sékeltebben növekedtek. Úgy látszik, mintha ez az időszak a várakozás, a felkészülés időszaka lett volna. A beruházási „roham” 1969 végén indult meg, és ez év közepén „tetőzött”.

5. sz. táblázat

A beruházások alakulása Magyarországon
1960—1971 között

1960 = 100		1966 = 100	
1961	95	1967	122
1962	104	1968	126
1963	119	1969	136
1964	124	1970	156
1965	125	1971	180

A korábbi évek nagy beruházási ugrásai (1951—52, 1958—59, 1962—63 és 1966—67-ben), az ezt követő visszaesések, restriktciók, valamint a beruházások 1970—71. évi meredek emelkedése sokkal inkább okai a feszültségeknek, mintsem önmagában a sok beruházás.

Harmadszor: Olyan értelemben sok a beruházás, hogy gazdasági fejlettségünkhöz, erőforrásainkhoz képest túlságosan sok a nagy, a mi viszonyainkhoz képest „mammutberuházások” száma és aránya. Ugyanakkor sok az „apró” beruházás is. A nagy- és a kisberuházások száma pedig éppen az utóbbi években, párhuzamosan a beruházások ugrásszerű növekedésével jelentősen emelkedett. 1970-ben a beruházások teljes költségvetési összege (teljes előirányzata) úgy oszlott meg, hogy annak 69,8 százaléka jutott a beruházások 3,9 százalékára, és 3,5 százaléka pedig a beruházások 65,3 százalékára.

És végül: véleményünk szerint abban az értelemben ruházunk be sokat, hogy az esetenként ugrásszerűen növekvő befektetések nem elég „hatékonyak”, nem hozzák meg a kívánt eredményt, nem növelik kellőképpen a nemzeti jövedelmet. Valójában tehát nem az a fő probléma, hogy sok a beruházás, hanem sokkal inkább az, hogy *alacsony* a beruházások hozama. Nagyon leegyszerűsítve a problémát: ha a beruházások 7—8 százalékos évi növekedése a nemzeti jövedelemnek mondjuk évi 7—8 vagy akár 10 százalékos gyarapodását eredményezné, úgy véljük, senki sem sokallná a beruházásokat. A beruházások 7—8 százalékos növekedése azonban tíz év átlagában a nemzeti jövedelmet csak 5—6 százalékkal növelte. Más szavakkal: egységnyi beruházás tíz év alatt mintegy 0,7—0,8-del növelte a nemzeti jövedelmet. De ezek az átlagok is jelentős szóródást mutatnak. Az 1961—65 közötti időszakban egy forint beruházás még csaknem egy forinttal növelte a nemzeti jövedelmet. Ezt követően azonban fokozatosan romlott a mutató: az 1966. és az 1970. évek között az egységnyi tőkebefektetés csupán 0,65-dal növelte a nemzeti jövedelmet. Még rosszabb a helyzet az utóbbi két évben, amikor is a beruházások kb. 30 százalékos növekedése mellett a nemzeti jövedelem 13—14 százalékkal nőtt.

Azt a kérdést tehát, hogy miért sok a beruházás, valójában úgy

volna helyes feltenni: miért nem hatékonyak beruházásaink. Erre a válasz a beruházási források elosztásának és a beruházások-építkezések megvalósításának jelenlegi rendjében keresendő.

A beruházások elosztása

A gazdaságpolitika egyik fő feladata a meglévő erőforrások ésszerű (gazdaságos, hatékony) elosztása. Ez elsősorban a rendelkezésre álló „szüksős” beruházási erőforrások elosztására vonatkozatható. És itt nemcsak a beruházások szokásos értelemben vett ágazati allokációjára gondolunk, hanem arra is, hogy egy-egy ágazaton, vagy akár egy-egy kisebb-nagyobb vállalaton belül meghatározott termékek termelésének növelésére, bizonyos szolgáltatások bővítésére mennyi pénzt fordítunk.

Mindenekelőtt azonban vizsgáljuk meg a főbb ágazatok beruházásainak alakulását. E tekintetben meglehetősen bizonytalan mércék állnak rendelkezésünkre, hogy akár nagyságrendileg is valamilyen követelményt fel tudjunk állítani. Bizonyos mértékig egyik kiinduló alapként fogadhatjuk el a meglévő állóalapok összetételét. A klasszikus termelőágazatok (ipar, építőipar, mezőgazdaság) állóalapjai a szocialista építés kezdeti szakaszában, 1950-ben kb. egynegyed részét adták az összes népgazdasági állóalapoknak. Az összes állóalapok háromnegyed részét az ún. tercier szektor, a tágabb értelemben vett szolgáltatások állóalapjai tették ki. Ez tekinthető lényegében a múltból „örökölt” állóalapok szerkezetének. Ez az állóalap-szerkezet az ötvenes évtized beruházásai folytán jelentősen megváltozott: a „termelő” állóalapok aránya 23,9 százalékról 35,5 százalékra emelkedett, viszont 76 százalékról 64,5 százalékra csökkent a tercier ágazatok súlya az összes állóalapokon belül. Ez a tendencia a 60-as években tovább folytatódott: a „termelő” állóalapok aránya 42 százalékra emelkedett, a tercier ágazatoké 58 százalékra csökkent. Különösen szembetűnő az ipari állóalapok jelentős növekedése, valamint a lakóépületek részesedésének a csökkenése.

6. sz. táblázat

Az állóalapok összetétele*

Megnevezés	Időpont		
	1950. december 31	1960. január 1	1970. január 1
Ipar és építőipar	15,1	21,0	27,1
Mezőgazdaság	8,8	14,5	15,0
Közlekedés	22,8	21,0	18,2
Anyagi ágak együtt	46,7	56,5	60,3
Lakás	35,0	29,1	24,8
Egyéb szolgáltatás ^a	18,3	14,4	14,9
Nem anyagi ágak együtt	53,3	43,5	39,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

* Forrás: Statisztikai Évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal, 1957. és Népgazdasági Mérlegek, Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

a) Kereskedelemmel együtt.

A két ötéves tervperiódus között annyiban változott a helyzet, hogy előretörték a mezőgazdasági és némileg az építőipari beruházások az ipar és a kommunális ágazatok terhére. (Lásd a 7. sz. táblázatot.)

7. sz. táblázat

A beruházások megoszlása a szocialista szektorban

Népgazdasági ágak	Az ágazat részesedése a beruházásokból	
	1961—1965	1966—1970
Ipar és építőipar	44,9	43,3
Mezőgazdaság	16,5	19,2
Közlekedés	13,3	13,4
Nem anyagi ágak	25,3	24,1
Összesen	100,0	100,0

Nincs olyan törvényszerűség, amely szerint a beruházások elosztásának igazodnia kellene a már meglévő, a múltban kialakult állóalapot szerkezetéhez. A beruházások és az állóalapot előbb vázolt rendkívüli eltérései azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy az ipar fejlesztésére túlságosan is sok, a terciér ágazatok bővítésére viszont meglehetősen kevés eszközt fordítottunk. Úgy tetszik, mintha a gazdasági-társadalmi fejlődést még ma is elsősorban (vagy kizárólagosan) a klasszikus termelőágazatok fejlesztésétől, a termelő berendezések bővítésétől várnánk, holott a gazdasági növekedés „emberi forrásai” egyre nagyobb szerephez jutnak. A legkülönbözőbb gazdasági modellek, termelési függvények ugyanis a gazdasági növekedésnek alig egynegyedét tulajdonítják a tőkebefektetések, a termelőberuházások hatásának. A gazdasági növekedés kétharmada—háromnegyede az emberi tényezők hatásának tudható be, és pedig azért, mert az ember teljesítőképesége, munkájának hatékonysága a fejlődő társadalmi-gazdasági környezet, az életkörülmények javulásának hatására fokozódik. E nagyon sok áttételen keresztül, közvetetten érvényesülő feltételek javítását az elmúlt időszakban is meglehetősen elhanyagoltuk, a közvetlen termelőberuházások érdekében. Tíz év alatt például a termelőágazatok (ipar, építőipar, mezőgazdaság) állóalapjai kerekén kétszeresére nőttek. Ugyanezen tíz év alatt ellenben a közlekedés állóalapjai alig 40 százalékkal, a személyi és lakásszolgáltatásoké 33 százalékkal, az egészségügyi és kulturális ágazatok állóalapjai pedig 44 százalékkal emelkedtek.

Valószínű, hogy ennek az összefüggésnek van egy másik oldala is. Úgy látszik, hogy a termelőberuházások viszonylag alacsony határfoka többek között éppen azzal magyarázható, hogy elhanyagoltuk a terciér ágazatok, az infrastruktúra fejlesztését. Elképzelhető, hogy bizonyos törvényszerű összefüggés van a „termelő-” és a „nem termelő” beruházások népgazdasági arányai között. Minden termelőberuházásnak (például új ipari létesítménynek) megvannak a maga infrastrukturális vonzatai is. Csakúgy például, mint egy új lakótelepen, ahol meghatáro-

zott előírások szerinti — kereskedelmi, oktatási, szociális stb. — létesítményeket kell építeni.

Ezt bizonyítja Kuznets elemzése a háború utáni kb. másfél évtized beruházásainak szerkezetéről.* Kuznets tanulmányában a beruházások elosztására vonatkozóan azt a határozott tendenciát mutatta ki, hogy a klasszikus termelőberuházások (ipar, építőipar, mezőgazdaság) aránya a gazdasági fejlettség fokozódásával erőteljesen csökken, és ugyanilyen arányban nő az infrastrukturális beruházások részesedése az összes beruházásokból. Ez a tendencia a magyar beruházásokra nem jellemző. Sőt, még az utolsó tíz évben is nőtt a „termelő-” és csökkent a tercier szektorok beruházásainak aránya. Ez utóbbi beruházások aránya Magyarországon olyan alacsony, hogy az említett országok közül egyetlen országban sincs erre példa.

8. sz. táblázat

A termelő- és a tercier ágazatok beruházásainak aránya

Megnevezés	Termelő-	Infra- strukturális	Összes
I. csoport	37,8	62,2	100,0
Anglia, Dánia, Egyesült Államok, Finnország, Hollandia, Kanada, Norvégia			
II. csoport	41,6	58,4	100,0
Ausztria, Görögország Írország, Izrael, Olaszország, Portugália			
III. csoport	53,9	46,1	100,0
Dél-Korea, Ecuador, Honduras, Tajvan			
Magyarország (1960—1969)	57,5	42,5	100,0

Figyelemre méltóak az említett tanulmányban közölt részletező adatok. Ezek szerint például a közlekedési beruházások aránya függetlenül a gazdasági fejlettségtől, csaknem állandó: 15 százalék körül mozog. Nálunk a közlekedési beruházások aránya az utóbbi tíz évben csak kb. 13 százalék volt. Viszonylag „állandó” az ipari beruházások részesedése is az összes beruházásokból: kb. 28—30 százalék. Magyarországon a 60-as években az ipari (és az építőipari) beruházások aránya 40,9 százalék volt.

Ami az egyes ágazatok beruházásait illeti, meglehetősen nehéz ítéletet alkotni arról, hogy a beruházási eszközök allokációja a termelőágazatokban és például az iparban, mennyire volt hatékony. Annyi bizonyos, hogy a termelőágazatokban együttvéve (ipar, építőipar, me-

* Simon Kuznets: Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: V. Capital Formation Proportions: International Comparisons for Recent Years. (The University of Chicago, 1960.)

9. sz. táblázat

A beruházások összetétele főbb ágazatok szerint

Megnevezés	I.	II.	III.	Magyarország 1960—1969
	csoportba tartozó országok			
Mezőgazdaság	7,8	13,2	25,8	16,6
Ipar és építőipar	30,0	28,4	28,1	40,9
Közlekedés	14,9	15,2	15,3	11,9
Lakás	21,5	24,2	13,9	15,7
Egyéb tercier ágazatok..	25,8	19,0	16,9	14,9
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0

zőgazdaság) a „tőke hatékonysága” csökkent. Ezekben az ágazatokban tíz év alatt az állóeszköz-állomány csaknem a kétszeresére nőtt, és a velük előállított termékek mennyisége ugyanezen időszak alatt kb. 70 százalékkal emelkedett, azaz az össztőke hatékonysága mintegy 15 százalékkal romlott.

10. sz. táblázat

Az állóalapok és a termelés alakulása Magyarországon (1960=100)
1960—1969

Ágazatok	Állóalapok	Termelés	Az állóalapok egységére jutó termelés
Bányászat	204,7	132,8	64,9
Villamosenergia-ipar ...	204,4	189,1	92,5
Kohászat	177,6	165,8	93,4
Építőanyag-ipar	216,9	140,7	64,9
Gépipar	197,7	208,9	105,7
Vegyipar	303,0	301,4	99,5
Könnyűipar	197,9	148,4	75,0
Élelmiszeripar	152,8	191,7	125,5
Ipar	199,6	177,7	89,0
Építőipar	290,2	149,9	51,7
Mezőgazdaság	172,7	134,4	77,8
Együtt	195,0	165,0	84,6

A 10. sz. táblázatból kiolvasható, hogy mely ágazatokban milyen irányban és mértékben változott a 60-as évtizedben a „tőke hatékonysága”. Könnyelműség volna azonban ezek alapján ítéletet alkotni a befektetések ágazati hatékonyságát illetően. Közismert ugyanis, hogy az ágazatok hatékonysági rangsorát, de magát a „tőkehatékonyság” mutatóját is, számos tényező befolyásolja (például árarányok, importtartalom, exportképesség stb.).

Ha ezek közül például az importigényt ragadnánk ki, akkor a kohászat és vegyipar fejlesztését el kellene ítélnünk, mert tíz év alatt a két ágazat kapta az ipari beruházások több mint egynegyedét, s e két ágazat használja fel viszonylag a legtöbb importanyagot.

Az ipari beruházások megoszlása és az ágazatok importigénye

Ágazatok	Beruházások		100 Ft értékű végső felhasználás halmozott importigénye 1968-ban
	1960—1965	1966—1970	
Bányászat.....	18,5	15,5	13,67
Villamosenergia-ipar.....	14,0	12,2	10,18
Kohászat.....	9,8	11,0	33,09
Építőanyag-ipar.....	6,0	6,5	16,59
Vegyipar.....	16,0	15,9	33,74
Gépipar.....	18,0	18,5	23,94
Könnyűipar.....	9,4	10,0	28,14
Élelmiszeripar.....	8,3	10,4	19,43
Ipar összesen.....	100,0	100,0	.

Valószínű, hogy nincs is olyan mérce, amellyel egy-egy ágazat, iparcsoport beruházásainak *összevont* hatékonyságát mérni lehetne. A beruházások hatékonysága csupán *külön-külön*, egy-egy beruházásra vonatkozóan, tételesen dönthető el. Itt csak utalunk arra, hogy a *műszaki fejlődés iránya*, üteme is számottevően módosíthat egy korábbi gazdaságossági számítást, egy kialakult hatékonysági rangsort. Elképzelhető, hogy egy többszörösen termelékeny új technológia egy korábban „veszteséges” ágazatot akár jövedelmezővé is tehet. Vagy például egy korábban gazdaságos ágazat „veszteségesé” válhat akkor, ha nem alkalmazza az esetleg már nemzetközi méretekben is elterjedt új technológiát. Feltehető az is, hogy egy-egy ágazat hatékonysági, sőt egy-egy vállalat jövedelmezőségi mutatóját alapvetően meghatározza, vagy legalábbis lényegesen befolyásolja, ha valamelyik termelési fázis tevékenysége igen *gazdaságtalan*. Ilyen esetekben viszonylag kisebb beruházással is esetleg ugrásszerűen fokozható az egész ágazat (vállalat) hatékonysága.

Az előbbi gondolatok elvezetnek a beruházási erőforrások elosztásának jelenlegi rendjéhez. Az átlagszámok szerint 1968—70-ben az összes beruházások összege mintegy fele-fele arányban oszlott meg a központi (állami) és a „helyi” (vállalati-szövetkezeti) döntési kategóriák között. Az elmúlt három évben az „egyedi nagyberuházások” aránya 20 százalékról 16 százalékra csökkent, a „helyi” döntéseken alapuló beruházások aránya pedig 49 százalékról 53—54 százalékra nőtt. E tendencia lényegében az ipari beruházásokra is jellemző. A nagyobb jelentőségű beruházásokra vonatkozóan a Gazdasági Bizottság kötelezően előírja a világpiaci árakon alapuló gazdaságossági számításokat (vagyis az üzembe helyezés időpontjára számított várható összes hozamok és összes ráfordítások egybevetését). Más kérdés természetesen az, hogy a különböző komplex fejlesztési célokra — közútijármű-program stb. — ilyen számításokat meglehetősen nehéz elvégezni.

A vállalatok saját beruházásaira, fejlesztési döntéseire, illetve azok megítélésére vonatkozóan nincsenek ilyen jellegű számítások. E döntéseket egyébként sem ilyen számítások alapozzák meg. A *vállalati fejlesztések irányát*, a beruházások *értékelését a belföldi árarányok határozzák meg, elsősorban a forintban elérhető nyereség*.

A vállalati saját fejlesztések lehetőségét, a fejlesztés nagyságrendjét viszont a *fejlesztési alapok* szabják meg (még abban az esetben is, ha azt bankhitelből valósítják meg, mert a hitelek visszafizetésének forrása ugyancsak a fejlesztési alap). Az önfinanszírozásnak ezt a rendszerét a gazdasági reform hozta létre azzal a céllal, hogy a jobban dolgozó vállalatok nagyobb mértékben fejleszthessék állóalapjaikat.

Jelenleg azonban a vállalatok fejlesztési lehetősége és az ágazatok hatékonysága között nincs közvetlen összefüggés. Ágazatonként a fejlesztési alapok képzésének lehetősége meglehetősen kiegyenlített. Közismert viszont, hogy az ágazatok, vállalatok hatékonysága igen jelentősen eltér egymástól. A fejlesztési alapok forrása ugyanis kb. felerészben az amortizáció, amely lényegében a már meglévő állóalapok arányában képződik, és felerészben a nyereség. A nyereséget azonban a jelenlegi árarányok, valamint a támogatások és az elvonások rendszere ugyancsak jelentősen nivellálják. Ilyenformán a fejlesztési alapok aránya a meglévő állóeszközhöz képest ágazatonként alig tér el egymástól. Az árakon és a közvetlen támogatásokon túlmenően tovább csökkentik a fejlesztési alapok képzésének még meglévő differenciáltságát a különféle mentesítések is. Az amortizáció visszahagyása például természetesen az átlagot meghaladó mértékben növeli a fejlesztési alapokat. E fejlesztési preferenciák köre egyre bővül. Nem állnak rendelkezésre összefoglaló adatok e kivételek számszerűsítésére és értékelésére, nemigen lehet e fejlesztési preferenciákat áttekinteni, mert azok jórészt eseti megállapodás, döntés eredményei. Lényegében a járulékos fejlesztési eszközök szerepét töltik be, tehát hatásuk a bankhitelhez hasonló. *Bankhitel* esetén a vállalat fejlesztéséhez pénzt kap, *fejlesztési preferencia* esetén viszont nem kell befizetnie egy bizonyos összeget. Mégis lényeges különbség van a bankhitel és a fejlesztési preferencia között. A bankhitel országos hitelterven alapul, a hitelnyújtás feltételekhez van kötve, s a hitel visszafizetendő, a fejlesztési preferenciák ellenben esetenkénti döntések következményei és a megnövelt fejlesztési alap végérvényesen a vállalaté.

A „hatékonyság” fokozása szempontjából a *bankhitel* a kedvezőbb. A bankhitel előnye az eseti preferenciákkal szemben, hogy a bank — elvben — annak ad hitelt, aki „többet ígér” érte és aki hamarabb fizeti vissza a kölcsönt.

Mindemellett a bankhitel szerepe a beruházások finanszírozásában és tegyük hozzá, a bank (a központ, az állam) ellenőrzése a beruházások lebonyolításában az eredeti koncepciók ellenére meglehetősen elsorvadt. Ehelyett előtérbe nyomult a központilag kellően nem ellenőrizhető önfinanszírozás. A vállalatok (és a tanácsok) meg nem alapozott, elő nem készített beruházások tömegét kezdték el azzal, hogy majd úgyis kisegíti őket a bajból az állam, a költségvetés. Ilyenformán a vállalatok az államot kész tények elé állítják: *utólag* kérnek pénzt a költségvetéstől (a banktól) olyan, már elkezdett, megvalósított beruházásokra, amelyekre az állam (a bank) *előzőleg* esetleg egy fillért sem adott volna.

A beruházási kereslet jelenleg ellenőrizhetetlenül és ugrásszerűen nő, fokozódnak a feszültségek. Mivel e keresletet nem tudjuk hatékonyan korlátozni, erőforrásainkat inkább arra koncentrálnuk, hogy kielégítsük a keresletet. Úgy is, hogy a költségvetés fizet a vállalatok helyett (és nő a költségvetés deficitje); úgy is, hogy a keresleti nyomásnak megfelelően

próbáljuk növelni a beruházási „kapacitásokat”, az építő- és az építőanyag-ipar, valamint a gépipar termelését, az importot. Mindez végső soron növeli a belső piaci feszültségeket és nagy mértékben hozzájárul külföldi eladósodásunkhoz.

A beruházások megvalósítási rendje

Gyakran hallható érv az is, hogy a fő hiba a „beruházási piac” feszültségében keresendő. E vélemények szerint a bajok forrása az előbb említett beruházási kapacitások nem kielégítő fejlődése. Ezt az érvet olykor még azok is hangoztatják, akik sokallják a beruházások volumenét.

A beruházási „kapacitások” változása lényegében a beruházások alakulásával jellemezhető. Tíz év alatt, a nemzeti jövedelem 70 százalékos növekedése mellett megkétszereződtek a beruházások, más szavakkal: kétszeresére nőttek a beruházási kapacitások. A 12. sz. táblázat az utolsó öt éves időszakra a beruházási kapacitások alakulását a nemzeti jövedelem növekedésével egybevetve mutatja.

12. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a beruházások alakulása 1966—1970 között

Megnevezés	1970. év az 1965. évi százalékában
Nemzeti jövedelem	138
Építési beruházások	187
Belföldi gépberuházások ..	152
Importgép beruházások . . .	185
Összes beruházások	171

Úgy véljük a fenti összefüggés inkább azt bizonyítja, hogy a beruházási kapacitásokat jelentősen fejlesztettük. Ha még ennél is gyorsabb lett volna a beruházási kapacitások növekedése, akkor feltehetően még magasabb lett volna a beruházási ráta és még alacsonyabb a beruházások határfoka.

A beruházások nem kielégítő hatékonysága a felsoroltakon túlmenően elsősorban nem a beruházási-építési kapacitások elégtelen mennyiségi fejlesztésével magyarázható, hanem sokkal inkább a beruházások indokolatlanul hosszú megvalósítási idejével.

A fejlesztés hatékonysága közismerten nagymértékben függ a beruházások megvalósítási idejétől. A beruházások megvalósításának elhúzódása kettős „veszteséget” jelent: egyrészt az erőforrásokat befejezetlen beruházások formájában „befagyasztják”, másrészt a beruházások csak jóval később kezdenek el termelni, hoznak hasznot a népgazdaságnak.

Az 1970-ben folyamatban levő, építéssel összefüggő beruházások megvalósulási ideje az eddigi teljesítési ütem alapján várhatóan 6 év.

13. sz. táblázat

A beruházások várható megvalósulási ideje (évben)

Beruházási összeg (millió Ft)	1969	1970
1— 10	2,2	2,4
10— 50	3,2	3,7
50—100	4,5	4,4
100—200	4,9	4,9
200—500	5,5	6,5
500 felett	6,9	9,2
Átlagosan	5,2	6,3

A Gazdaságkutató Intézet számításai szerint, ha ezt a 6 évet például 5 évre sikerülne csökkenteni (tehát csak kb. 20 százalékkal), ez — a más célokra felszabadítható eszközök és a korábban realizálható hozamok következtében — egy év alatt a nemzeti jövedelmet mintegy 18—20 milliárd forinttal növelné.

Az, hogy nálunk a beruházások megvalósítási ideje ilyen hosszú, számos tényezőre vezethető vissza. Ezek közül is elsőnek említhető, s a korábbiakban már utaltunk is rá, hogy nálunk jelenleg meghatározhatatlan — és ellenőrizhetetlenül nő — a beruházási kereslet. Ennek, mint jeleztük, egyik következménye a beruházások összes volumenének ugrás-szerű növekedése. A másik — s ha lehet, hatásában még súlyosabb — következmény az, hogy a „kezdésre orientált” érdekeltség folytán a beruházási eszközök és erőforrások szétforgácsoltsága tovább fokozódik.

Az elmúlt években a beruházási kereslet növekedése nemcsak azt eredményezte, hogy öt év alatt az építéssel összefüggő beruházások csaknem 80 százalékkal nőttek, hanem azt is, hogy ugyanezen idő alatt az építéssel összefüggő beruházások száma 3308-ról 5118-ra nőtt. Az 500 millió forint feletti nagyberuházások száma csaknem megkétszereződött. Ennek folytán éppen a nagyberuházások megvalósítási ideje tolódott el: csupán egy év alatt (1970-ben) 7 évről 9 évre. A nemzetközi példák azt mutatják, hogy a legnagyobb ipari beruházások kivitelezési időtartama nem haladja meg a 2—3 évet.

Ilyen körülmények között nem egyszerűen a számszerűsíthető „veszteségek” rontják a beruházások határfokát (a lekötött eszközök után fizetendő kamat, a jóval később realizálható hozamok stb. miatt), hanem az is, hogy ennyi idő alatt elavul a tervezett technológia, jelentősen megváltoznak a piaci igények, az üzembe helyezéskor és az üzembe helyezést követő — több évet igénylő — felfutás után már eleve drága és versenyképtelen a fejlesztés eredménye az „új” termék.

★

E tanulmánynak nem feladata egy „új” beruházási mechanizmus kidolgozása. Annyi azonban az elmondottakból világos, hogy a beruházások hatékonyabbá tétele, megvalósítási idejük jelentős csökkentése végett az intézkedések következetes, összefüggő rendszerére van szükség.

A beruházások rendjének megjavítására már eddig is egy sor intézkedés született és további jelentős módosítások vannak előkészületben. A beruházások „kórtüneteit” számos vizsgálat, tanulmány elég részletesen „diagnosztizálta”, s a megoldás iránya is többé-kevésbé körvonalazódott. Ezt a következőkben lehetne összefoglalni.

1. A beruházási vásárlóerő alakulásának hatékony ellenőrzése. Szándékosan nem használjuk a „korlátozás” kifejezést, mert véleményünk szerint a beruházások pénzügyi erőforrásainak mechanikus csökkentése hosszú távon önmagában csak további bajok, feszültségek forrása lehet. Ez természetesen nem ellentétes az olyan intézkedésekkel, amelyek a megbomlott egyensúlynak központi intézkedésekkel való helyreállítását célozzák.

2. A beruházó *közvetlen* érdekeltiségének fokozása a fejlesztés hasznában, eredményességében, a beruházások rövidebb idő alatt való megvalósításában.

3. A tervező és a kivitelező, valamint a beruházó szervek együttes, komplex érdekeltisége nem egyszerűen egy-egy épület, építmény, hanem az egész (komplex) beruházás gyorsabb befejezésében, üzembe helyezésében, használatbavételében.

Úgy véljük, a fejlesztés hatékonyságának fokozása és a beruházások megvalósítási idejének csökkentése elsősorban nem „beruházási” kérdés. Pontosabban: a megoldás véleményünk szerint nem az, hogy több pénzt adunk az építőiparnak, az építőanyag-iparnak, a szerelési anyagokat gyártó ágazatoknak, s az sem, hogy több építőipari gépet, berendezést importálunk. Sokkal inkább az, hogy meglévő — gazdasági fejlettségünkhöz képest nem is kevés — erőforrásainkat ésszerűbben, hatékonyabban, szervezettebben használjuk fel.

Paul E. Green—Donald S. Tull:

DÖNTÉSELŐKÉSZÍTÉS A MARKETINGBEN

A marketing növekvő szerepe azokkal a változásokkal van kapcsolatban, amelyeket a műszaki fejlődés, a piac átalakulása, a tömegtájékoztatási eszközök terjedése idézett elő a vállalatok életében. A marketing külön szakterületként fejlődött ki a piac és a vásárlási magatartás kutatása, összefoglalóan az ún. marketingkutatás, amely a piacról az eladóhoz irányuló kommunikáció rendszeresített, szervezettel is kiépített formája. A könyv nem a szokványos, a hazai irodalomból ismert piackutatási módszerrel ismerteti meg az olvasót, hanem a modern statisztikai döntéshozatal — főként az ún. Bayes-módszert — alkalmazza a piaci elemzésekre és döntésekre. A súlypontot a szerzők a kutatások tervezésére, a kutatási módszerek ismertetésére és a kutatások lefolytatásából adódó döntési problémákra helyezték. A könyv megértése magasabb fokú matematikai előképzettséget feltételez. A marketingkutatás problémáit feldolgozó korszerű munka elősegíti a statisztikai, matematikai módszerek gyakorlati terjesztését a piaci információk megszerzésében és döntés előkészítésében.

608 l., kötve 103,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Korszerűség és jövedelmezőség, elméletben és gyakorlatban

A kérdés felvetése

A műszaki haladás: a termelés folyamatára, a termékekre és használatukra vonatkozó *műszaki megoldások fejlődése*. E fejlődés célja egyrészt a munkamegtakarítás (élő és holt munka megtakarítása), másrészt a termékek használati értékének növelése (a hasznosság, a teljesítőképesség fokozása, új használati értékek előállítása stb.). Az ebben elért haladás viszonylagos mértékét a műszaki-gazdasági paraméterek egymáshoz viszonyítása alapján a *korszerűség* (a korszerűségi fok) megállapításával fejezzük ki. A korszerűség az időben változik, a maguk idejében korszerű megoldások elavulnak.

A gyakorlatban jelenleg is alkalmazott műszaki megoldásokról azt mondhatjuk, hogy az „*aktív*” állományba tartoznak (aktív megoldások), ellentétben azokkal, amelyek elavulásuk következtében használaton kívülre, vagyis a „*passzív*” állományba szorultak. Ebben a szemléletben a beruházásokban, a fejlesztésekben figyelembe vehető megoldásokat, pontosabban: megoldási lehetőségeket pedig „*aktuálisnak*” nevezhetnénk. Ebbe a kategóriába csak olyan megoldások kerülhetnek, amelyek az adott felhasználási területen még korszerűek. Az aktuális megoldások nagyobbik része a műszaki haladás újabb eredményei közül kerül ki.

A jövedelmezőségen alapuló gazdaságfejlesztési rendszerekben azt, hogy az adott műszaki megoldás az „*aktív*” állományban maradhat-e meg, s azt, hogy az „*aktuális*” megoldások közé bekerülhet-e, a *jövedelmezőségi kritériumok* determinálják. Mind az elavultság, mind a korszerűség irányában is érvényesül egy-egy jövedelmezőségi korlát, határérték. E jövedelmezőségi határértékek folyamatosan a korszerűségi színvonal *növekedése* irányában tolódnak el. E folyamat szempontjából különösen a következő jelenségek fontosak:

— Az újabb megoldások egyre jobban finomodnak, mindinkább alkalmazkodnak a gazdasági követelményekhez, és ennek következtében növekszik a jövedelmezőségük.

— Az új megoldások terjedése következtében a társadalmi átlagok lassanként az újabb megoldásokhoz igazodnak, és így — az elhasználódástól függetlenül is — a régi megoldások fokozatosan veszteségessé válnak, gazdasági hátrányokat okoznak.

— A fejlődés következtében a jövedelmezőség alapfeltételeit képező

olyan tényezők is változnak, mint például a munkabér, a termékegységre jutó beruházás, a felhasználási területek nagysága, az energia és az alapanyagok ára stb.

A gazdasági fejlettséggel összefüggő változások közül a jövedelmezőség szempontjából a *munkabérszint* alakulásának kitüntetett szerepe van. Ennek az a magyarázata, hogy a munkaerő-megtakarító beruházások költségeinek a megtakarított munkabérből kell megtérülniük. Ebből következik, hogy a magasabb gazdasági fejlettségű, magasabb bérszintű országokban az újabb, még drága megoldások is jövedelmezőek.

Ez a probléma nem új keletű, így volt ez az ipari fejlődés kezdetén is. Marx *A tőke* I. kötetében a következőket írja: „A tőke számára . . . a gépek használatának határát a gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke közti különbség szabja meg. . . . Ezért van az, hogy ma Angliában feltalálnak olyan gépeket, amelyeket csak Észak-Amerikában alkalmaznak, mint ahogyan Németország a XVI. és XVII. században feltalált olyan gépeket, amelyeket csak Hollandia alkalmazott, és ahogyan a XVIII. század egynémely francia találmányát csak Angliában aknázták ki.”*

Vizsgáljuk meg konkrétabban a jövedelmezőségi határértékek funkcionálását először az automatizálás példáján. Az automatizálás problémaköre különösen alkalmas a jövedelmezőség vizsgálatára, mert a legújabb műszaki vívmányokat állítja középpontba, és végeredményben magában foglalja a korszerű technológia és termékstruktúra fejlesztésének kérdéseit általában is. Elemezzük elsőnek a *cementipar komplex automatizálásának a példáját*.** A cementipar közismert nagyipari jellegű technológiájáról és az utóbbi évtizedben bekövetkezett gyors fejlődéséről. A világ legfejlettebb országaiban ma már napirenden is van a korszerű nagyüzemek komplex automatizálása, az alapvető folyamatok számítógépes irányítása alapján.

Tételezzük fel, hogy három országban (az Egyesült Államokban, NSZK-ban, Magyarországon) létesítünk egy-egy 1 millió tonna kapacitású komplex módon automatizált cementgyárat. A komplex automatizálással elérhető eredmények azonosak: 20 százalék létszám-megtakarítás, 5 százalék termelésnövelés, 10 százalék tüzelőanyag-megtakarítás. Ha az ilyen alapon mutatózó költségszint-változást és a megtérülési időt vizsgáljuk, akkor a három országot illetően a táblázat szerinti képet kapjuk.

Ez a számsor tendenciájában megfelel annak, hogy az Egyesült Államokban a korszerű cementgyárak komplex automatizálása a megvalósulás stádiumában van („aktív” állományba került), az NSZK-ban napirenden van az előkészítése (az „aktuális” megoldások között szerepel), Magyarországon pedig csak távlati elképzelés (még nincs az aktuális megoldások között).

* Marx: *A tőke* I. kötet. 366. l. Kossuth, 1961. (Az idézetből kihagyott részre később visszatérünk.)

** Példáinkat az építőanyag-ipar köréből vesszük, nemcsak azért, mert ezt a területet ismerjük legjobban, hanem azzal a meggyőződéssel, hogy ez az ágazat talán a legalkalmasabb példákat szolgáltatja e problémakör vizsgálatához. A korszerűsítés vizsgálatára szempontjából igen előnyös, hogy az iparág termékei homogének, a legkülönbefélebb (igen elmaradott és rendkívül fejlett) technikával előállíthatók, s ez a széles technikai skála napjainkban valóban meg is található egy-egy országban, például hazánkban.

A teljes automatizálás hatása egy cementipari (fiktív) példán

Megnevezés	Egyesült Államok	NSZK	Magyarország
Költségváltozás	— 2,6 %	— 0,9 %	+ 5 %
Megtérülés — többletnyereségből	7 év	23 év	nem térül meg
— többletnyereségből és értékcsökkenési leírásból együtt	3,5 év	5,5 év	25 év

Ettől függetlenül fel kell figyelni arra a nagy jövedelmezőségi szakadékra, amely hazánkban kimutatható. Nemcsak arról van szó, hogy a komplex automatizálás még nem jövedelmező, hanem hogy igen jelentős veszteséghez vezetne. Ennek okaira a későbbiekben derül fény.

De már a korszerű nagyüzemek is eleve feltételeznek egy bizonyos automatizálási szintet, amely technológiai szükséglet. Ez még nem terjed ki a számítógépek alkalmazására, de magában foglalja a műszerezettség korszerű fokát, a központi vezérlés megvalósítását (nagyraoszt kézi központi vezérlést), továbbá némely problematikus folyamatok automatikus analóg szabályozását, valamint a védelmi automatikákat.

A jövedelmezőség problémája ez esetben nem az automatizálás elengedhetetlen szintjének pótlólagos beruházási igényével kapcsolatban merül fel,* hanem a minimális automatizálást feltételező, a teljes automatizálás műszaki előzményeit képező és előfeltételeit létrehozó *korszerű technológia egésze jövedelmezőségének* kérdéseként jelentkezik.

Az említett külföldi országokban, más országokhoz hasonlóan, a korszerű, nagy teljesítményű berendezésekre való áttérés rendkívül jövedelmező. Az Egyesült Államokban a cementiparban az elavult technológia helyett a korszerű technológia alkalmazása és ezzel egyidejűleg például évi 350 000 tonna helyett 700 000 tonna kapacitású korszerű üzem létesítése a rendelkezésre álló adatok szerint több mint 40 százalékkal csökkenti az önköltséget, és mintegy hatszorosára növeli az 1 \$ állóeszköz-állományra jutó nyereséget. Ennek következtében a jövedelmezőség szempontjából az aktuális műszaki megoldások és az aktív állomány alsó határán levő elavult megoldások között nagyfokú jövedelmezőségi különbség mutatkozik, s eközben szűkül az aktív megoldások élettartama.

Magyarországon a helyzet a következő: A majdnem 60 évvel ezelőtt létesített és alapberendezéseiben az akkori szintet tükröző, még mindig aktív állományú 450 ezer tonna kapacitású tatabányai cementgyár költség szintje 76 százalék, s az 1 Ft állóeszközre jutó nyereség 0,15 Ft, ezzel szemben az aktuális állományú most létesülő 1070 ezer tonna kapacitású beremendi cementgyár korszerű műszaki megoldásának következménye — előzetes, optimista számítás szerint — 90 százalékos költség szint és mindössze 0,03 Ft állóeszközre jutó fajlagos nyereség.

* E beruházások ugyanis elengedhetetlenek, mert nélkülük a mai, igényes nagy teljesítményű technológiai berendezések üzemzavarai olyan mértékben növekedhetnének, hogy szinte egy év alatt is nagyobb veszteséget okoznának, mint a minimális automatizálási beruházások teljes összege.

E számok alapján megítélhető, hogy ebben az esetben az elavult technológia összehasonlíthatatlanul jövedelmezőbb a korszerű technológiánál, vagyis éles ellentmondás mutatkozik a gazdaságfejlesztés korszerűségi és jövedelmezőségi követelménye között.

Ugyanez a probléma még ennél is élesebb a *téglaipar* esetében. A korszerű gyárak olyan mértékben növelik a költségeket, hogy azok az érvényes árszintet legalább 20—30 százalékkal is meghaladják.* Az elavult gyárak ezzel szemben jelentős nyereséget hoznak.

Vizsgálataink szerint a jövedelmezőségnek a korszerűséggel ellentétes irányítottága — amely nemcsak az építőanyag-iparban jellemző — akadályozza gazdaságpolitikai céljaink hatékony megvalósítását:

1. Az irányítás minden szintjén zavarja a tisztánlátást, a műszaki fejlesztési tennivalókat és a gazdasági lehetőségeket illetően. Különösen káros hatása van a műszaki terveket készítő szakemberek tevékenységére, mivel bizonyos mértékig illuzórikussá teszi a gazdaságos műszaki megoldások kialakítását, kiválasztását, vagyis a gazdaságilag hatékony aktuális megoldások meghatározását.

2. Ha a beruházások rontják a vállalatok jövedelmezőségét és arra épülő érdekelttségét, akkor azok nem érdekeltek a fejlesztések gyors napirendre tűzésében, a beruházási átfutási idők lerövidítésében és egyáltalán a gazdaságos beruházások megvalósításában.

3. A jövedelmezőség negatív irányítottága rendkívül kedvezőtlen a fejlődést előmozdító gazdasági folyamatok és mechanizmusok lejátszódására. Főleg az iparágak közötti és ezeken belüli strukturális változásokat hátráltatja, s különösképpen a gyártmánystruktúra korszerűsítését.

A beruházások jövedelmezőségének passzív szemléletű, statikus egyenlete

Valamely beruházás jövedelmezőségén az ennek révén jelentkező nyereség és a lekötött eszközök hányadosát értjük, a következők szerint:

$$j = \frac{J}{B + F}, \quad (1)$$

ahol

j = jövedelmezőségi mutató (1 Ft fejlesztési költségekre jutó nyereség),

J = a fejlesztés alapján adódó nyereség Ft-ban,

B = a lekötött állóeszköz (aktivált beruházás) Ft-ban,

F = lekötött forgóeszközök Ft-ban.

Miből származik a fejlesztés alapján adódó nyereség? A következőkből:

M = a munkabérben és közterheiben jelentkező megtakarítás Ft-ban,

A = anyag- és energia-megtakarítás Ft-ban,

* 1971-től a téglaiipar 28 százalékos dotációt kap.

S = a termelésnöveléssel összefüggő nyereségnövekedés és állandó költségekben jelentkező megtakarítás Ft-ban,

T = értékesebb, jobb minőségű, kedvezőbb választékú, korszerűbb termékek előállítására miatti árbevételi többlet Ft-ban.

Ezt az eredményt csökkenteni kell a következőkkel:

L = a B utáni értékcsökkenési leírás Ft-ban,

E = a B utáni eszközlekötési járulék Ft-ban,

I = a B utáni kamat Ft-ban; és módosítani kell

D -vel = az egyéb költségek, illetve megtakarítások egyenlegével.

A jövedelmezőségi mutató tehát, ha olyan pótlólagos beruházást tételezzünk fel, amelynél forgóeszköz-szükségleti többlet nem jelentkezik (vagyis a nevezőben levő $F = 0$):

$$j = \frac{M + A + S + T - L - E - I \pm D}{B}. \quad (2)$$

Az L , az E és az I értékeket úgy is jelölhetjük, mint a B -nek adott normatívákkal való szorzatát. Ennek megfelelően sorra:

$$L = B \cdot l; \quad E = B \cdot e; \quad I = B \cdot i, \quad (3)$$

ahol

l = az amortizációs kulcs tizedestörtben,

e = az eszközlekötési járulék hányada tizedestörtben,

i = a kamatláb tizedestörtben.

A (2) összefüggés átrendezésével az előbbi jelölések alkalmazásával a következő képlethez jutunk:

$$B(j + l + e + i) = M + A + S + T \pm D. \quad (4)$$

Ebben a mérlegszerű összefüggésben a bal oldal a beruházással szembeni társadalmi elvárást, a jobb oldal pedig a megtérülési forrásokat jelenti (vagyis amelyekből a társadalmi elvárások fedezhetők). Ez a forma kibontja a jövedelmezőség belső tartalmi mondanivalóját, nemcsak egyenlegben, hanem teljes struktúrájában megmutatja a társadalmi elvárásokat, vagyis szemmel láthatóvá teszi, hogy lényegesen szélesebb körű viszonylatról van itt szó, mint azt az (1) és a (2) képletek alapján gondolnánk.

Ebből következően *valamely beruházás jövedelmezősége akkor kielégítő, ha a beruházás társadalmi elvárásait a megtérülési források legalábbis fedezik.*

Ha a megtérülési források adottak és a költségként jelentkező társadalmi elvárások is fixek, akkor az egyenlőség csak a j rovására tartható fenn. Vagyis: ha adott az 1 Ft beruházásra jutó (fajlagos)

— bér- és közteher-megtakarítás $\left(\frac{M}{B} = h_m\right)$,

— anyag- és energia-megtakarítás $\left(\frac{A}{B} = h_a\right)$,

— nyereségnövekedés és állandóköltség-megtakarítás $\left(\frac{S}{B} = h_s\right)$,

— a termékkorszerűség javulása miatt adódó árbevételi többlet $\left(\frac{T}{B} = h_t\right)$,

— az egyéb megtakarítás vagy többletköltség $\left(\frac{\pm D}{B} = h_D\right)$,

illetve $h = h_m + h_a + h_s = h_t$, ahol h összevont fajlagos megtakarítási forrás, valamint adott az amortizációs kulcs (1), az eszközkötési járulék (e), a kamatláb (i), illetve az ezekből kiszámítható összevont normatíva mint a költségként felmerülő társadalmi elvárások normatívája ($u = l + e + i$), akkor

$$j = (h_m + h_a + h_s + h_t) \pm h_D - (l + e + i) = h - u \pm h_D. \quad (5)$$

A fenti (5) egyenletben a jövedelmezőség nem követelményként, hanem adott fajlagos megtakarítások és társadalmi elvárások egyenlegeként, vagyis *kiegyenlítő tényezőként* jelentkezik és a jövedelmezőségnek térben és időben izolált, csak önmagában vizsgálható eredményét juttatja kifejezésre. Éppen ezért ezt az (5) összefüggést a *jövedelmezőség passzív szemléletű, statikus egyenletének* nevezzük el.

Ez a fogalom nem a gyakorlattól idegen absztrakció. A valóságban a jövedelmezőség mindannyiszor ebben a formában jut érvényre, amikor a jövedelmezőség dinamikus követelményét valamely okból kénytelenek vagyunk felfüggeszteni és tudomásul venni akár a veszteségeséget is ($-j$). Vizsgálataink szerint ez az ok legtöbbször a megtérülési források *elégtelessége*, és a költségként jelentkező társadalmi elvárások *túlzott* volta, vagyis a két hatás *kumulálódása*.

A megtérülési források vizsgálata

a) A bér- és közteher-megtakarítást meghatározó tényezők

A bérmegtakarítás (pontosabban: a bérköltségek és a béرارányos közterhek összegében mutatkozó megtakarítás) az adott munkaerő-megtakarítás mértékétől (a felszabaduló létszámtól), a bérszinttől (az átlagbértől) és a béرارányos közterhek nagyságától függ.

A felszabaduló létszám nagyságát elsősorban az új műszaki megoldás célszerűsége, korszerűsége, másodsorban a gazdasági fejlettség színvonala (illetve az ezzel korreláló szakképzettség, munkafegyelem, szervezethez stb.) határozza meg. Rendelkezünk olyan példával, hogy ugyanazon fejlesztési intézkedés a hazánknál fejlettebb országban lényegesen nagyobb létszám-megtakarítást eredményezett, mint nálunk. A különbségben nemcsak a munkafegyelem, a szakképzettség és az üzem belüli szervezethez, hanem üzem kívüli körülmények is szerepet játszottak. Nyilvánvalóan kevesebb létszámmra van szükség akkor, ha a korszerűsített folyamatoknál felmerülő alkatrész igény (és alkatrészcsereigény) kielégítéséhez megfelelő, szervezett, átfogó szervizszolgálat és alkatrészpiac létezik, mintha ilyen szolgálat nincs, a szükséges alkatrészek nem vagy csak nehezen szerezhetők be, és állandóan fennáll a korszerű műszerek, vagy gépek időleges kikapcsolódásának a veszélye.

A gazdasági fejlettség színvonalától a legközvetlenebbül maga a bérszínvonal függ, a bérszínvonal hatása pedig alapvető a bérköltségekben mutatkozó megtakarítást illetően.

Ezt a körülményt jellemzi a következő összehasonlításunk:

Ha — az előző példát folytatva — egy korszerű cementgyár komplex automatizálásának létszám-megtakarítását 20 százaléknak vesszük, s az így adódó bérmegtakarítást a fejlesztés (15 százalékban meghatározott) amortizációs költségeinek százalékában fejezzük ki, a bérmegtakarítás hányadosa az Egyesült Államokban 111 százalék, az NSZK-ban 40 százalék, Magyarországon 5 százalék. Ebben döntő mértékben a bérszínvonal különbözősége jut kifejezésre, bár az amortizáción keresztül a beruházási árszínvonal is szerepet játszik.

Ami a közterheket illeti, nálunk hosszú ideje vita folyik már arról, hogy a jelenlegi 25 százalékos közteherrel nem fejeződik ki a munkaerő-felhasználás tényleges társadalmi költsége, és hogy ezek a költségek legalább 40 százalék közteher számítását tételezik fel. További problémát jelent, hogy az új mechanizmus keretei között megnőtt a munkabéren felüli jövedelem, mégpedig a nyereségből, annak elosztásaként.

A közterheket azonban mi nem ebből a szempontból, hanem kifejezetten *jövedelmezőségi összefüggésben*, s hatása szempontjából vizsgáljuk.

Induljunk ki Marx megállapításából: „Ha a gépet kizárólag a termék olcsóbbítására szolgáló eszköznek tekintjük, a gépi berendezés használatának határát az szabja meg, hogy önmaga megtermelésének kevesebb munkába kell kerülnie, mint amennyi munkát alkalmazása helyettesít. A tőke számára azonban ez a határ szűkebb. Minthogy a tőke nem az alkalmazott munkát fizeti meg, hanem az alkalmazott munkaerő értékét, ezért számára a gépek használatának határát a gép értéke és az általa helyettesített munkaerő értéke közti különbség szabja meg.”

Majd lábjegyzetben e szakaszhoz a következő olvasható: „Egy kommunista társadalomban ezért a gépi berendezésnek egészen más mozgási tere lenne, mint a polgári társadalomban.*

Olyan társadalomban, ahol a gépet és általában a technikát a termék olcsóbbá tételére és a társadalmi termelékenység növelésére szolgáló eszköznek tekintjük, alkalmazásánál nem egyszerűen a munkaerőköltségekből kell kiindulni, hanem a teljes új értékből. Azt, hogy a munkabéren felüli új érték mekkora hányadát vesszük figyelembe mint megtérülési kritériumot, mindenkor az időszerű társadalmi, gazdasági feladatok fogják megszabni. Magyarországon most például úgy tetszik, azon a határon vagyunk, hogy azok a termelékenységnövelő tartalékok kimerültek, amelyek a jelenlegi munkabér-színvonal mellett jövedelmezők, és ezért *új mércét kell felállítanunk: a munkabéren felüli új értékben kifejeződő munkának viszonylag nagy hányadát is számításba kell vennünk.*

A munkabér és közteher adott foka nem ad elegendő megtérülési forrást. A megtérülés kívánt szintjéhez jutást egy p_z -vel jelölt szorzó-faktorial fogjuk érzékeltetni. Az M -nek ilyen módon való növelése — egyébként változatlan feltételek (például árak) között — megköveteli a

* Marx A tőke I. kötet. 366. 1. Kossuth, 1961.

(4) képlet szerinti társadalmi elvárások megfelelő arányú csökkentését is (különben egy adott árszinten nem lehet fedezni a korrekciót), vagyis szükségessé teszi egy ellenkező irányú szorzófaktor, a p_u alkalmazását.

Az előbbieket egy olyan esetre értelmezve, amikor a jobb oldalon csakis bér- és közteher-megtakarítás szerepel (például az anyagmozgatás gépesítése stb.) és a szóban forgó megoldás tipikus gazdasági szükség-szerűséget fejez ki és ideális megoldást képez:

$$B \cdot u_D \cdot p_u = M \cdot p_z \quad (6)$$

$$u_D \cdot p_u = \frac{M}{B} \cdot p_z = h_m \cdot p_z, \quad (7)$$

ahol

B, M, h_m = az előbbi (4) és az (5) képletekben használt jelölések,
 $u_D = j + l + e + i + h_D$ = az összevont fajlagos társadalmi elvárás + az 1 Ft beruházásra jutó üzemköltség, (h_D)

p_u = összevont társadalmi elvárás korrekciós tényezője, amikor is a p_u a $0 < p_u < 1$ tartományban értelmezhető,

p_z = az M növelésére irányuló korrekciós változó, amikor a p_z az $1 < p_z < y$ tartományban van értelmezve, ahol az y az új érték, valamint a munkabér- és közteherköltségek hányadosát jelenti.

b) Az anyag- és energia-megtakarítást meghatározó tényezők

Az anyag- és energia-megtakarítás mint megtérülési forrás a megtakarított anyag és energia mennyiségének és egységárának szorzata. A megtakarítás — a fejlesztés célszerűsége mellett — tehát attól függ, hogy milyen minőségűek, mennyire korszerűek a felhasznált anyagok, energiafajták.

Ami az egységárat illeti, főképp a beruházási árszínvonal egészéhez képest mért, viszonylagos nagysága érdekes. A magas energiaárak rendkívül kedveznek az energiaköltség-megtakarítást előmozdító műszaki fejlesztésnek (az automatizálásnak is).

Az arányokat szemléletessé tehetjük, ha az előbbi példánál maradva a 3 országra vonatkoztatva kimutatjuk a cementipari komplex automatizálásnál feltételezett 10 százalékos tüzelőanyagfelhasználás-csökkenés költségkihatásának az amortizációhoz (15 százalék) való viszonyát. A 10 százalékos tüzelőanyagfelhasználás-csökkenés következtében előálló költség-megtakarítás az amortizációhoz képest az Egyesült Államokban 31 százalék, az NSZK-ban 39 százalék, Magyarországon 20 százalék.

Az energia-megtakarítás jövedelmezőségi kihatásait illetően tehát nincs *nagyságrendi* eltérés a 3 ország között. Az is megállapítható azonban, hogy a jelenlegi magas hazai beruházási árszínvonalat az egyébként szintén nem alacsonynak ítélt energiaárak a jövedelmezőségben nem tudják ellensúlyozni, vagyis a hazai energia-megtakarító beruházások jövedelmezősége szintén kedvezőtlenebb, mint a fejlett tőkésországokban.

c) *A nyereségnövekedést és az állandó költségek csökkenését meghatározó tényezők*

A kapacitásnövelő — vagy éppen új kapacitásokat létrehozó — beruházások legfőbb megtérülési forrása a termelésnövekedés nyeresége, valamint a (viszonylag) állandó költségek termelésnöveléssel (kapacitás-nagysággal) összefüggő megtakarítása (S). Ez a következőképpen írható fel:

$$S = (c + s) \cdot R, \quad (8)$$

ahol

c = a (viszonylag) állandó költségek hányada (az egységár százalékában),

s = a korábbi nyereséghányad (az egységárhoz képest),

R = a várt Q termelésnövekedés (új létesítménynél a teljes termelés) következtében jelentkező árbevétel. (Új üzemeknél a c szorzója nem R , hanem ΔR , amikor is $\Delta R = a$ bázisüzemhez képest jelentkező árbevétel-növekedés.)

Ez a megtérülési forrás minden olyan esetben jelentkezik, amikor a fejlesztés termelésnövekedéssel jár együtt, illetve új kapacitást hoz létre. A gyakorlati esetek vizsgálata teljesen egyértelműen mutatja, hogy *hazai viszonylatban ez a megtérülési forrás jelenti a legnagyobb tételt. Ez nem véletlen olyan országban, ahol a bérszint viszonylag alacsony és a beruházási árszint magas. Mindebből az következik, hogy az esetek többségében még a korszerűsítő beruházások jövedelmezősége is attól függ: a korszerűsítés milyen mértékű termelésnövekedést eredményez. Ezért van az is, hogy a különböző hazai automatizálási fejlesztések közül néhány energia-megtakarító beruházás mellett elsősorban a termelésnövelő automatizálások térülnek meg.*

A termelésnövelés hatása természetesen annál jobban javítja a megtérülést, minél nagyobb a bázis-nyereséghányad szintje és minél nagyobb a (viszonylag) állandó költségek aránya. Ez viszont iparáganként eltérő, s részben „véletlen” tényezők következménye.

Ha egy iparágban a bázis-nyereséghányad aránytalanul kicsi, vagy éppen veszteség jelentkezik, akkor a termelésnövekedésből adódó megtérülési forrás hatásossá tétele — egyébként változatlan körülmények között — megkívánja a beruházás utáni társadalmi elvárások fedezetihiányának árnöveléssel vagy dotációval való kitöltését. Vagyis a p_2 -hez hasonlóan — szükség szerint — ennél az összetevőnél is (az s szorzójaként) alkalmazásra kerülhet egy korrekciós tényező, amelyet p_s -el jelölhetnénk.

d) *A termékkorszerűség javulása miatti árbevételi többletet meghatározó tényezők*

A műszaki fejlesztés egyik fontos indítéka a jobb minőségű, kedvezőbb választékú, korszerűbb termékek kedvezőbb árából származó megtérülési forrás (T). Az adott fejlettségi foktól, a gyártmányfejlesztés eddigi ütemétől, a kereslet-kínálat kiegyenlítetttségétől függően ez a meg-

térülési forrás tényleges árbevételi többletet jelenthet, de előfordulhat, hogy csupán az árszint tartásához szükséges műszaki fejlesztésről van szó, vagyis arról, hogy ha nem fejlesztenének, akkor az adott árakon a termék eladhatatlanná válna. Ez a „fiktív” megtérülés a valóságos jövedelmezőség szempontjából ugyanolyan jelentőségű, mintha árnövekedés volna elérhető.

A T megtérülési forrás azonban csak akkor juthat komolyabb szerephez, ha az árak szorosabb összefüggésben vannak a műszaki paraméterekkel, a termék korszerűségével, használhatóságával. Ilyen esetben a minőségváltozásra azonnal reagál az ár. A valóságban az esetek nagy részében alacsonyabb használati értékű termékeket adunk el, mint amit az árakhoz fűzött feltételek megszabnak. Az építőanyag-iparban például ma még a számon tartott legfontosabb paramétereket is csak igen tág határok között, hozzávetőlegesen tartjuk be. Vagyis a minőség, a korszerűség fokozásában a fejlesztésnek van egy az árakban nem kifejezhető holt tere: először teljesen „ingyen” azt a színvonalat kellene elérni, amelyet tulajdonképpen az árakban feltételeztünk. Ez a körülmény pedig rendkívül visszaveti a T megtérülési forrás realizálhatóságát.

A korszerű technológiával előállított egyenletesebb minőségű, jobb alak- és mérettartó stb., ténylegesen értékesebb termékek sokszor csak azt a határt érik el, amely most már kielégíti a már régen megkívánt minőségi, választéki, korszerűségi követelményeket. Ezért a valóságos összefüggéseknek megfelelően ennél a megtérülési forrásnál is korrekciós igény merül fel. A tényleges használati értéknek megfelelő arányosítás alapján egy p_s jellegű, korrekciós tényezővel volna célszerű érzékelteni a valóságos helyzetet, illetve ezt a korrekciós igényt kielégíteni.

A társadalmi elvárásokat meghatározó tényezők

Egy fejlesztés (beruházás) társadalmi (népgazdasági) szinten elvárt eredménye mint összeg lényegében két tényezőtől függ. Az egyik a beruházás (a szükséges állóeszköz-állomány) nagysága, a másik a társadalmi elvárások összevont normatívája. Az előzőekben rámutattunk, hogy a jövedelmezőség szempontjából kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a beruházás termelésnövelő jellegű-e vagy sem. Ehhez most azt tesszük hozzá — s azt bizonyítjuk —, hogy a mai gyakorlatunkban a társadalmi elvárások tényleges nagyságára, s ezen keresztül a jövedelmezőségre nem egyszerűen az elért termelésnövekedés mértéke, hanem a termelésnövekedés fajlagos beruházásigénye (állóeszközigénye) van döntő hatással. A társadalmi elvárások szempontjából tehát a fajlagos beruházásigény nagysága és a társadalmi elvárások normatívái a meghatározók.

a) A fajlagos beruházásigény nagyságát meghatározó tényezők

A hagyományos iparágakban a kapacitásegységre jutó beruházás növekedése műszakilag és gazdaságilag csak akkor fordulhat elő, ha a gépesítési és az automatizálási fok emelésével kapcsolatos pótlólagos

beruházások meghaladják a technológia egyszerűsödése, valamint a teljesítményegységek növekedése miatti fajlagos beruházáscsökkenést. A nagyipari technológia kialakulása után a beruházási igényeknél a csökkentő tényezők dominálnak, s ezért ma már általában a fajlagos beruházáscsökkenés tendenciája a jellemző.

Ez a helyzet a cementipar mai fejlődésében is. Az Egyesült Államokban például az utóbbi évtizedekben a következők szerint csökkent a fajlagos beruházási szükséglet: 1947-ben 88 \$/t, 1956-ban 59 \$/t, 1965-ben 45 \$/t körül volt.

Magyarországon a fajlagos cementipari beruházásigény — főleg az utóbbi években — ugrásszerűen növekedett. (Hangsúlyozzuk, hogy az utóbbi években, mivel 1968-ban állóeszköz-átértékelés volt, és ekkor az igen alacsony bruttó értéken szereplő régi állóeszköz-állomány értékét igyekeztek az 1968. évi árszínvonalra felhozni.) A cementipari fajlagos állóeszköz-igény átlagosan 1400 Ft/t alatt van, a régi nem korszerű tatabányai cementgyáré 1000 Ft/t, ezzel szemben az új beremendi cementgyár fajlagos állóeszköz-igénye 2400 Ft/t, vagyis a tatabányainak több mint kétszerese. Egyébként, ha olyan kis kapacitású berendezések alapján kívánnak fejleszteni, mint a tatabányai cementgyáré, akkor még ennél is lényegesen nagyobb volna a fajlagos beruházás.

A cementipari fajlagos beruházási összegek hazai növekedése főképp a következőkkel magyarázható:

— A legfontosabb tényező, hogy a jelenlegi hazai gépipari árszínvonal lényegesen meghaladja a régi termelőüzemek gépei és berendezései bruttó értékének a szintjét. A nagyrészt külföldről importált cementipari berendezéseknél a dollárátszámítási kulcs és a vámok (45 százalék) ezt a magas árszínvonalat az importált berendezésekre nemcsak átviszik, hanem még hozzá is tesznek.

— Fontos tényező a meglévő termelőbázisok építményei értékelésének a jelenlegi építőipari árszínvonalattól való, az előbbihez hasonló arányú lényeges eltérése is, és a különbség emelkedő tendenciája.

— Mintegy 10 százalék fajlagos beruházásigény-növekedést okoz a beruházási járulék (illetve az üzembe helyezési kamat) bevezetése.

A fajlagos beruházásnövekedés döntő mértékben árszínkülönbségből keletkezett, *s úgy hat, mintha a társadalmi eljárások szempontjából éles szakadék volna a meglévő befektetések és az új befektetések között.* Az új beruházásokkal szemben aránytalanul nagyobb követelményt támasztunk, csak azért, mert új beruházásokról van szó.

Ezt illusztrálja a téglagyártás példája is. Hazánkban az egyidőben működő, különböző korszerűségi fokon levő téglagyárak állóeszköz-állományát alapul véve, a helyzetet a következő szám adatok jellemzik: A régi, de működőképes téglagyárak évi fajlagos állóeszköz-igénye (a Veszprém megyei téglagyárak átlagát alapul véve 1000 db-ra számítva) 1400 Ft. A korszerű téglagyárak esetében a fajlagos állóeszköz-igény 3000 Ft.

Ez a fajlagos állóeszköz-igény-növekedés annyira nincs összhangban a megtérülési forrásokkal, hogy az új gyárak önköltsége több mint 25 százalékkal meghaladja az árszínvonalat is. Ez esetben ugyanis a fő megtérülési forrás a munkabéreköltség volna. A cementipar esetében a legfőbb megtérülési forrás a magas árszintű hőenergia megtakarítása volt,

és ez aránylag jobban ellensúlyozta a fajlagos állóeszköz-igény növekedését. A megtérülési lehetőségek korlátozottsága végső soron a tégláarak egyéb építőanyagárhoz viszonyított emelésével szüntethető meg. Így volt ez külföldön is.*

b) A társadalmi elvárások normáinak vizsgálata

Ha az építőanyag-ipari beruházások utáni elvárások hazai normáit a külföldiekkel vetjük egybe, a következőket állapíthatjuk meg: Az *értékcsökkenési leírás* átlagos normája (beleértve az építményeket is) itthon 4—6 százalék körül, külföldön 5—7 százalék körül mozog. A különbség indokolt is, mivel a technikai haladás ütemének megfelelően külföldön az erkölcsi kopás erőteljesebb. A *kamatláb* 6—9 százalék külföldön is és hazánkban is. Az *eszközlekötési járulékhöz* hasonló konstrukcióval a tőkés gyakorlatban nem találkozunk, de a befektetések után 10—15 százalékos eszközarányos nyereséget is elvárnak, ami viszont nálunk csak kivételesen némely esetben fordul elő. Igen szerény nyereséggel is beéri azonban a régi üzemekben.**

Hazánkban 1968 után a normák növekedő tendenciát mutatnak. Nemcsak a kamatláb emelkedett, hanem az eszközlekötési járulék is, az érvényességi kör kiterjesztése következtében. 1969. január 1-től eszközlekötési járulékot kell fizetni az állami kölcsönből származó eszközök után addig is, amíg azt kamat is terheli. (1969. január 1-ig vagy kamatot, vagy eszközlekötési járulékot kellett befizetni.)

A társadalmi elvárások normáit nem lehet a megtérülési forrásoktól és még inkább a fajlagos beruházások nagyságától és alakulásának tendenciájától elvonatkoztatni. *Ha például a fajlagos beruházásigény a bázishoz képest kétszeresére nő különböző konstrukciók következtében, akkor ez úgy jelentkezik, mintha a normákat több mint kétszeresére növeltük volna.* Ezért szükségszerűen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a hazai társadalmi elvárás normák az adott feltételek között túlzottnak tekinthetők.

A beruházási elvárások tényleges nagyságát jellemző — az aránytalanságokat jól mutató — összefoglaló képet úgy nyerhetünk, hogy a különböző fejlettségi színvonalon levő országokra vonatkozóan kiszámítjuk az egységnyi árbevételre jutó társadalmi elvárásokat. A következő normákkal számolunk: Magyarországon az amortizációs kulcs 5 százalék; a kamatláb 4 százalék (a beruházások fele költségvetési juttatásból); az eszközlekötési járulék 5 százalék; a jövedelmezőségi mutató 3 százalék. Az Egyesült Államokban és az NSZK-ban az amortizációs kulcs 5 százalék, a kamat 4 százalék (a beruházások fele saját forrásból) a jövedelmezőségi ráta 8 százalék. Ilyen körülmények között az elvárások összevont

* Ide kívánczik az is, hogy az építőanyag-ipari példák alapján jól jellemezhető az iparági és a gyártmánystruktúra-változás mechanizmusa is. A közhiedelemmel szemben a szerkezeti változások nem úgy következnek be, hogy az új, helyettesítő anyagok árszínvonal a hagyományos anyagokéra csökken. A hagyományos anyagok ára nagymértékben növekszik is, és közben az igényesebb termékek felé tolódik el a gyártmánystruktúra. Ennek az árnövekedésnek következtében például Nyugat-Németországban ezer db téglára 120 DM, Magyarországon 700 Ft. Szembetűnő a két ár közötti aránytalanság. A jövedelmezőségi mechanizmus tehát közvetlen szerepet játszik a struktúraváltozás mechanizmusában.

** Pontosán fordított a helyzet a hazaihoz képest: nálunk a nagy jövedelmezőségi mutató a régi üzemekben van (nem ritka a 15—20 százalék eszközarányos nyereség sem), az új beruházásoknál viszont már 5 százalék is feltűnően jó.

normatívája az árbevétel százalékában a *cementipar komplex automatizálása* esetében (15 százalékos amortizációs kulcs mellett) az Egyesült Államokban 3 százalék, az NSZK-ban 3, Magyarországon 8; *új, korszerű cementipari* kapacitás létesítése esetén az Egyesült Államokban 40 százalék, az NSZK-ban 45, Magyarországon 66, *új, korszerű téglaiipari* kapacitás létesítése esetén az NSZK-ban 50, Magyarországon 86 százalék.

Különösen a téglaiipari fejlesztés esetében szembeötlő a társadalmi elvárások irrealitása. Az a lényeg, hogy a fajlagos beruházást, az elvárási normákat és árakat nem lehet egymástól függetlenül, önkényesen felvenni. Ha különböző konstrukciókkal növeljük e fajlagos beruházásokat és egyidejűleg az elvárási normákat is emeljük, akkor ennek a következménye előbb-utóbb az árszínvonal növekedése lesz. Fordítva: a fajlagos beruházások növekedése esetén mindenképpen felvetődik a normatívák csökkentését, illetve az ár növelését célzó p_u és p_s korrekciós faktorok alkalmazásának szükségessége.

A jövedelmezőség dinamikus egyensúlyi egyenlete

Nem hisszük, hogy gazdaságirányításunk a jövedelmezőség funkcionálását tartósan nélkülözni tudná akár csak egyes területeken is. Annak, hogy a jövedelmezőség a korszerűségekre serkentsen, bizonyos feltételei vannak. Ezek a feltételek a következők:

1. Az azonos rendeltetésű műszaki megoldások aktív és aktuális halmazának *jövedelmezőségi mutatója a korszerűség függvényében monoton növekvő görbével legyen jellemezhető*. A gazdasági fejlődés által napirendre tűzött aktuális műszaki megoldások jövedelmezőségi mutatójának (j^*) meg kell haladnia az átlagos korszerűséget képviselő aktív megoldások jövedelmezőségét (j_0). (Tehát: $j_0 \leq j^*$.)

2. Egyugyanazon műszaki megoldás jövedelmezőségi mutatójának az *idő függvényében monoton csökkennie kell*. A jövedelmezőség alakulását determináló tényezőknek tehát úgy kell hatniuk, hogy az adott megoldás korszerűségi színvonalának csökkenése monoton jövedelmezőségcsökkenésre vezessen. (Tehát: $j(t_n) - j(t_0) = -\Delta j$, ahol $j(t_0)$ az indulási jövedelmezőség, $j(t_n)$ az n év múlva jelentkező jövedelmezőség, $-\Delta j$ pedig az n év múlva jelentkező jövedelmezőségcsökkenés.) E második feltétel érvényesülése teszi lehetővé, hogy az előző pont szerinti követelmény (a jövedelmezőség monoton növekedése a korszerűség függvényében) azonos, változatlan átlagos jövedelmezőségi szint mellett is érvényesülhessen.

Az ezeket a feltételeket kielégítő jövedelmezőségi egyenleteket a *dinamikus egyensúly egyenleteinek* nevezzük.

a) *A jövedelmezőség monoton növekedése a korszerűség függvényében*

A megtérülési források elemzéséből egyértelműen kitűnt, hogy az aktív és az aktuális műszaki megoldások jövedelmezősége között nálunk az előbbi javára jelentős szintkülönbség van. E szintkülönbség áthidalására a p_s , p_u , p_z kiegyenlítő korrekciós tényezőket vezettük be. Ezeknek

a tényezőknek azonban eddig nem adtunk valóságos tartalmat, csak azt állítottuk, hogy általuk érhető el a gazdaságpolitikai céljainknak megfelelő műszaki fejlesztésben a társadalmi elvárások és a megtérülési források közötti összhang.

E korrekciók természetesen nem azt célozzák, hogy velük a nem kielégítő műszaki megoldásokat is elfogadtassuk, ellenkezőleg éppen az a törekvésünk, hogy a ténylegesen rossz megoldások — és csakis ezek — ne üssék meg a jövedelmezőségi mércét. E tényezők gyakorlati hasznosításának egyik lehetséges módja az lehetne, hogy iparáganként a tipikusnak tartott és a hatékonyságot illetően teljesen tisztázott alapesetekre vonatkozóan meghatároznánk a korrekciós tényezők indokolt mértékét, és ezeket az értékeket a továbbiakban mint állandó faktorokat a jövedelmezőségi képletekbe beépíthetnénk, vagyis ezeket az összefüggéseket a gazdaságossági mérlegelésnél segédeszközként használnánk fel.

Ebben a fejezetben azonban megmutatjuk azt is, hogy itt nemcsak számítástechnikai, értékelési problémáról van szó. *A gyakorlatban olyan irányú változások mennek végbe, amelyek e korrekciós tényezőknek meghatározott értelmet és jelentőséget adnak. Ezek a tényezők attól függetlenül léteznek és hatnak, hogy azokat mi felfedeznénk vagy meghatározzunk. Csakhogy automatikus működésük az adott feltételek között fejlődésellenes tendenciákat hoz létre.* Ezeket a faktorokat tehát nem korrekcióknak, nem is korrekciós állandóknak, hanem a *fejlődési folyamattólünk független egyensúlyi változóinak kell tekinteni.*

Vizsgálataink szerint a jövedelmezőség monoton növekedésének követelménye a XX. század mai fejlettségének feltételei között lényegében véve a következő folyamatokat takarja:

a) A fajlagos beruházás (állóeszközigény) csökkenése a gépek, berendezések teljesítményének növekedése, az előállítási költségek csökkenése, a technológia egyszerűsödése következtében;

b) Olyan bérszintnövekedés, amely ellensúlyozza a fajlagos munkaerő-megtakarító (munkaerő-helyettesítő) beruházási igény növekedését (a kis beruházásigényű termelékenységnövelési lehetőségek kimerülését);

c) Az új, korszerű termékek előállítása esetén jelentkező különleges jövedelmezőség;

d) Egyre hatékonyabb műszaki megoldások eredményeként adódó fajlagos munkaerő-, anyag- és energia-megtakarítás;

e) A munkamegosztás fejlődése, a szervezettség, a szakképzettség, a fegyelem növekedése.

E folyamatok közül csak az első hárommal foglalkozunk. Az utóbbi kettőtől csak annyiban esik szó, amennyiben az előbbiek akadályozzák érvényre jutásukat.

A fajlagos beruházások alakulásának számos variációja közül különösen fontos a következő három alapeset:

— csökken a fajlagos beruházás és emellett még jelentős megtérülési források is képződnek;

— nő a fajlagos beruházás, de e növekedést nemcsak ellensúlyozzák a megtérülési lehetőségek, hanem a jövedelmezőségi szintet is emelik;

— nő a fajlagos beruházás, és nincsenek, vagy nem elégségesek az ellentételt jelentő megtérülési források (felhozott példáinkra ez volt a jellemző).

Ha a jövedelmezőségnek a fajlagos beruházásalakuláshoz és a társadalmi elvárás növeléséhez való függését akarjuk kifejezésre juttatni, akkor a következő egyenlethez jutunk:*

$$j_y = (j_0 + u_0) \cdot \frac{b_0}{b_x} - u_0 \cdot p_u^* + (h_m + h_g), \quad (9)$$

ahol

j_y = a jövedelmezőségi mutató,

j_0 = a meglevő termelőbázis átlagos jövedelmezőségi mutatója az adott viszonylatban (bázis),

b_0 = a meglevő termelőbázis átlagos fajlagos állóeszközigénye az adott viszonylatban (bázis),

b_x = a fajlagos beruházásigény különböző aktuális megoldásokra (független változó),

u_0 = a költségként jelentkező társadalmi elvárások összevont normatívája az átlagos feltételeket tükröző termelőbázisra (bázis),

$p_u^* = \frac{u_x}{u_0}$ = társadalmi elvárásnövelési változó (független változó).

u_x = az aktuális változatokra vonatkozó költségként jelentkező társadalmi elvárások összevont normatívája,

h_m = az adott aktuális megoldásnál jelentkező fajlagos bér- és közteher-megtakarítás (független változó),

h_g = az adott aktuális megoldásra vonatkozó fajlagos egyéb megtakarítások (független változó),

Ha például feltételezzük, hogy a kiindulási bázisban $j_0 = 0,05$, $u_0 = 0,15$, $b_0 = 1,0$, továbbá hogy b_x felvehet $0,5 < b_x < 2$ értéket, az $u_x = u_0$, $h_m = h_g = 0$, akkor az 1. sz. ábrán látható b_x -szel jelölt hiperbolát kapjuk. Ha a fajlagos beruházás csökken, akkor az eredeti $j_0 = 0,5$ helyett a j_y az adott szélső esetben 0,25 értéket vesz fel, ha viszont növekszik, akkor szélső esetben $j_y = -0,05$.

Ha $b_x = b_0$ -val és az u_x a változó, s ez felvehet $0,05 < u_x < 0,25$ értéket, akkor ugyancsak az 1. sz. ábrán az u_x -el jelölt egyeneshez jutunk (szélső esetben j_y , a $0,15 > j_y > -0,05$ értékeket veszi fel).

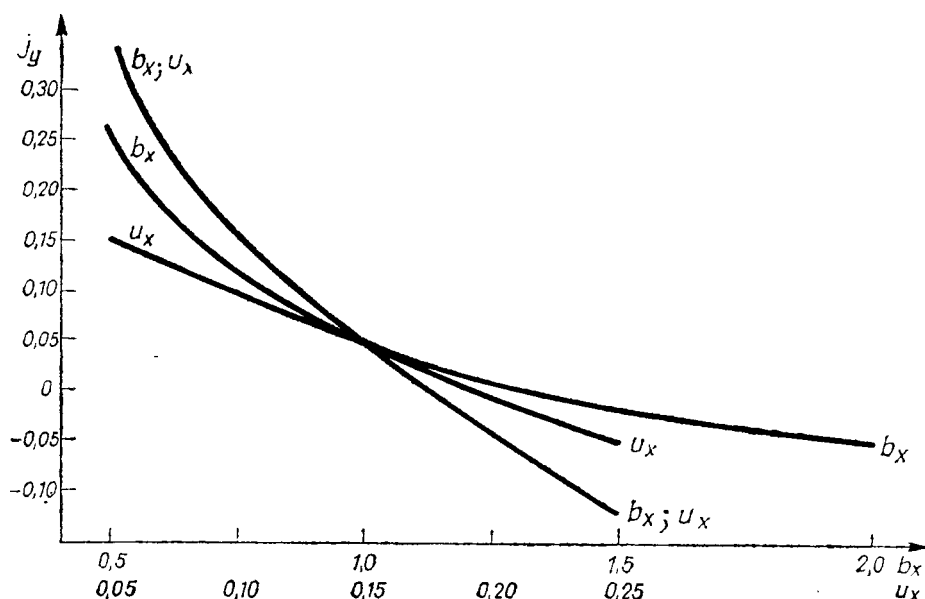
Ha egyidejűleg b_x is, u_x is a léptéknek megfelelően azonos irányban változik, akkor a b_x ; u_x -szel jelölt görbéhez jutunk.

Természetesen ha van megtérülési forrás, vagyis $h_m \neq h_g \neq 0$, akkor az előbbi j_y görbék ennek megfelelően feljebb és jobbra tolódnak.

Ha pedig bevezetjük a jövedelmezőségnek a beruházáségségre

* Az egyenlet tulajdonképpen három független változóval (változócsoporttal) kapcsolatos összefüggéseket fejez ki. Az elsőt a fajlagos beruházási igény változása (b_x) jelenti, a $(j_0 + u_0) \cdot \frac{b_0}{b_x} - u_0$ képletrész determinálta kifejezés szerint. A másodikat, a költségként jelentkező társadalmi elvárás változóját a p_u^* tényező érzékelteti. A harmadikat a beruházás eredményeképpen jelentkező fajlagos bér-, energia-, anyag- stb. megtakarítások képezik ($h_m + h_g$).

Ezek közül az első kifejezés szorul magyarázatra. Arról van szó, hogy a kiindulási jövedelmezőség (j_0) módosulásának determinálása a $j_0 \cdot \frac{b_0}{b_x}$ kifejezésen túlmenően egy $-(u_0 - u_0 \cdot \frac{b_0}{b_x})$ korrekció alkalmazásait is feltételezi, hiszen a költségként jelentkező társadalmi elvárások fajlagos nagysága (mivel fix százalékos kulcsokról van szó) a fajlagos beruházásváltozással nem változik. Így $j_0 \cdot \frac{b_0}{b_x} - (u_0 - u_0 \cdot \frac{b_0}{b_x})$ kifejezéshez jutunk, ami viszont az előbbi alakra hozható.

jutó árbevétel és a költségek különbözetében való kifejezését, (nevezzük ezt bruttó kifejezésnek), akkor

$$j_0 = \frac{R_0}{B_0} - \frac{M_0}{B_0} - \frac{U_0}{B_0} - \frac{G_0}{B_0}, \quad \text{illetve} \quad (10)$$

$$j_0 = h_{s_0} - m_0 - u_0 - g_0,$$

ahol

j_0, u_0 megegyezik a (9) jelöléssel,

$\frac{R_0}{B_0} = h_{s_0}$ = egységnyi állóeszközre jutó árbevétel az átlagos feltételekkel rendelkező termelőbázisnál,

$\frac{M_0}{B_0} = m_0$ = egységnyi állóeszközre jutó bér- és közteherköltség az átlagos feltételekkel rendelkező termelőbázisnál,

$\frac{G_0}{B_0} = g_0$ = a bér + közterhek, valamint az u_0 -on kívül jelentkező egységnyi állóeszközre jutó egyéb költségek az átlagos feltételeket képező termelőbázisnál.

Ha abból indulunk ki, hogy az új megoldásoknak ki kell elégíteni a jövedelmezőség monoton növekedésének feltételét, vagyis $j_0 \leq j^*$, és ezzel együtt a (9) összefüggést olyan esetre értelmezzük, amikor a fajlagos beruházás növekszik és a megtérülési források nem ellensúlyozzák a fajlagos beruházásnövekedést, vagyis $j_0 > j_y$, akkor a (9) képletet a (10) képletbe beépítve írhatjuk (feltételezve, hogy megtérülési forrás nincs):

$$j_0 \leq j^* = f \cdot h_{s_0} \cdot \left(1 + \frac{j_0 - j_y}{f \cdot h_{s_0}}\right) - f \cdot m_0 - p_u^* \cdot u_0 - f \cdot g_0 \quad (11)$$

ahol

$$\left(1 + \frac{j_0 - j_u}{f \cdot h_{s_n}}\right) = a \text{ jövedelmezőségcsökkenést ellensúlyozó egyensúlyi változó} = p_s^* > 1,$$

$$f = \frac{b_0}{b_x} \text{ és } p_u^* > 1,$$

az egyéb jelölések a (9), (10) képletek magyarázata szerint.

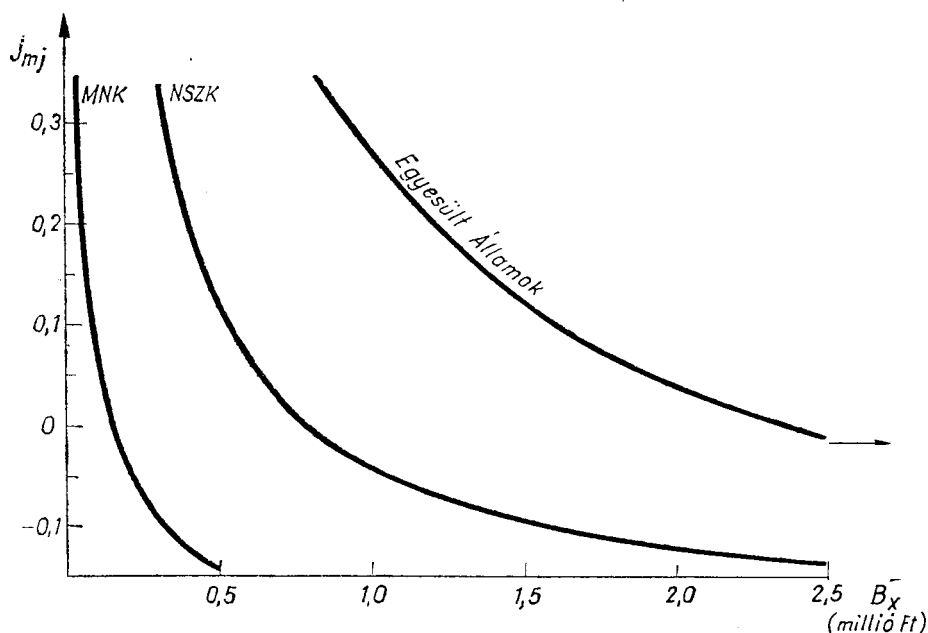
Ahhoz, hogy a $j_0 \leq j^*$ követelmény fennmaradjon, a fajlagos állóeszköz-igény növekedését és a társadalmi elvárási normák növekedését ellensúlyozó (zárójelben levő) kifejezés által meghatározott arányban növekednie kell a szóban forgó termék árának is. Ez a kifejezés jellegében hasonló a p_s -hez, de ebben az összefüggésben már nem korrekciós tényező, hanem a dinamikus egyensúly adott feltételek között érvényes egyensúlyi változója.

Ez az összefüggés a gyakorlatban az adott feltételek között akaratunktól függetlenül is érvényesül, és következménye az *árnövelési tendencia* kialakulása. Ezért ezt az egyensúlyi változót *árnövelő*, illetve általánosabban *inflációs egyensúlyi változónak* nevezhetjük és p_s^* jellel jelöljük.

A gyakorlatban mindazon fejlesztések esetében, ahol fix árak vannak, ez az egyensúlyi változó nem juthat érvényre. Emiatt mutatkoztak a vizsgált példáinkban komoly feszültségek. De az építőanyag-ipar jelentős részén — és más területeken is — a $j_0 \leq j^*$ követelmény nagyjában érvényesül, *ez az inflációs egyensúlyi változó valóban működik*. A folyamat úgy játszódik le, hogy a növekvő fajlagos beruházási igényt, a megnövekedett társadalmi elvárásokat az új termékek árképzésekor figyelembe veszik, vagyis a fajlagos beruházásnövekedést és társadalmi elvárási normatívák növekedését továbbhárítják. Hasonló a helyzet azoknál a vállalatoknál is, amelyek választék bővítést valósítanak meg. Az ilyen „új” termékek árát már a megnövekedett fejlesztési költségeik alapján alakítják ki, sőt bizonyos többletjövedelmezőségre is szert tesznek. (Az inflációs egyensúlyi változó hatásának tudható be a rögzített vagy maximált árakkal dolgozó vállalatok nehezebb helyzete, hiszen a felhasznált anyagok árnövelésének terheit nem tudják továbbhárítani.)

Az inflációs egyensúlyi változó létezése és működése tehát elsősorban az új befektetések (új állóeszközök) utáni és a korábban létesített termelőbázisok (régi állóeszközök) utáni fajlagos társadalmi elvárások között levő — az adott műszaki-gazdasági fokon megtérülési forrással ki nem egyenlíthető — szintkülönbség következménye.

A kialakult helyzetben ez a szintkülönbség nézetünk szerint csak úgy szüntethető meg, ha a jövőben pénzügyi intézkedésekkel csökkenteni igyekszünk a fajlagos beruházásokat és a költségként jelentkező társadalmi elvárások normatíváit. Ez pedig nem jelent mást, mint a már említett p_u korrekciós tényező alkalmazását a gazdaságpolitikában, vagyis a (11) képletben szereplő normatívánövelő $p_u^* > 1$ változó és az esetleges fajlagos beruházásnövekedés ellensúlyozására a $p_u > 1$ társadalmi elvárást mérséklő, csökkentő intézkedéseket.

A p_s^* egyensúlyi változó nem mindig, illetve nem teljes mértékben inflációs jellegű. Azokban az esetekben, amikor a fajlagos beruházási igény növekedése nem az árak emelkedéséből származik, hanem a gépesítési fok jelentős emelkedése miatti drágulásból adódik, akkor árarány-változás szükségességéről van csak szó.*

Lényegében hasonló gondolatmenetet kell követnünk *munkaerő-helyettesítő beruházási igény folyamatos növekedését ellensúlyozó bérszintnövekedés* szükségességére vonatkozóan is.

A 2. sz. ábrán bemutatjuk a munkaerő-helyettesítés jövedelmezőségét az igénybe vett beruházások alakulásának függvényében. A bérszint, a jövedelmezőség és a munkaerő-helyettesítés beruházási igénye közötti összefüggést a következő képlet alapján rajzoltuk be:

$$\dot{j}_{mj} = \frac{M_x}{B_x} - u_D \quad (12)$$

ahol

\dot{j}_{mj} = a munkaerő-helyettesítő beruházás jövedelmezőségi mutatója,

M_x = egy fő munkaerő-megtakarítás munkabére és közterhe,

B_x = egy fő munkaerő-helyettesítéshez (megtakarításhoz) igényelt beruházás Ft-ban,

u_D = a-kölségként jelentkező társadalmi elvárások + a helyettesítő gép, berendezés üzemanyag-szükséglete, egységnyi beruházásra számítva.

Az összefüggés alapján megállapítható, hogy 5 százalékos jövedelmezőségi mutató eléréséhez az építőanyag-iparban Magyarországon legfel-

* Példa: A téglaiiparban az utóbbi tíz évben létrejött nagyipari technológia megnövekedett beruházási igénye következtében a fejlett ipari országokban a tégláarak a többi építőanyaghoz képest megugrottak anélkül, hogy ez többletjövedelmezőséget hozott volna. A kiindulási állapotban 1 tonna cement és 1000 db téglá ára azonos volt, s máig ez az élenjáró országokban 1:2 arányra változott. A téglaiipari feszültség egyik oka, hogy nálunk még mindig az 1:1 arány áll fenn a cementár és a tégláár között.

jebb 120 000 Ft-os, NSZK-ban 640 000 Ft-os, az Egyesült Államokban 1 900 000 Ft-os* beruházás engedhető meg (azonos alapon számolva). További vizsgálatainkból az is megállapítható volt, hogy ezeknek a görbéknek magasabb fajlagos beruházási értékek felé (vagyis jobbra) tolódása a fejlődés szükségszerű következménye. Számításaink szerint például az NSZK jelenlegi görbéje a húsz évvel ezelőtti amerikai helyzetnek felel meg.

A munkaerő-helyettesítés beruházásigényességének növekedését kimutathatjuk az elmúlt 8—10 éves időszak hazai fejleményei alapján is. Ezelőtt nyolc évvel az építőanyag-iparban bőven voltak olyan kihasználatlan munkaerő-megtakarítási lehetőségek, amelyek egy fő helyettesítéséhez 80—120 000 Ft beruházást tettek szükségessé. Azóta ez a beruházási határérték 200—300 000 Ft-os szintre került.

A növekedés fő okai a következők:

— A napirendre kerülő munkaerő-helyettesítéseket megvalósító gépek és berendezések árszínvonala mintegy 60 százalékkal emelkedett.

— Kb. 50 százalékkal megugrott a munkaerő-helyettesítés fajlagos beruházásigénye amiatt, hogy olyan műszaki feladatok kerültek napirendre, amelyek már nagyobb mértékű beruházási igényeket támasztanak. Arról a tendenciáról van szó, amit a 2. sz. ábrán az egy fő helyettesítéséhez szükséges beruházásigény gazdaságfejlettségi színvonaltól való függése is kifejez.

Vizsgáljuk meg hogyan elégíthető ki a $j_0 \leq j^*$ követelmény, ha a 120 000 Ft-os megengedett és a 200—300 000 Ft-os valóságos beruházásigénynek megfelelő munkaerő-helyettesítés megtörténik.

A munkaerő-helyettesítő beruházás ilyenkor megtérülési forrással csak részben fedezett fajlagos beruházásnövekedésként jelentkezik. Ennek megfelelően a (11) egyenletünk változóihoz hasonló kifejezésekhez jutunk. A különbség csak az, hogy egyrészt az egyenlet második tagjában megjelenik a fajlagos bérmegtakarítást jelentő h_m^- mint m_0 fajlagos bérköltséget csökkentő tétel, másrészt a p_s^* inflációs tényezőt a következő kifejezés determinálja:

$$p_s^* = 1 + \frac{h_m^- \cdot \left(\frac{j_0 - j_{my}}{h_m} \right)}{f \cdot h_{s_0}}, \text{ ahol } j_{my} \text{ a munkaerő-helyettesítési beruházás}$$

jövedelmezőségi mutatója, a h_m^- és h_m súlyozó faktorok.** Vagyis a *fedezetlen költségnövekedés (megtérülési forráshiány) inflációs változóként* jelentkezik.

A kimutatott összefüggések alapján világos, hogy a termelőszférában napirenden levő munkaerő-helyettesítések inflációs tendenciáját akkor sem tudjuk elkerülni, ha nem alkalmazunk egy p_z korrekciós faktort (vagyis nem emeljük meg a bér- + köztehershintet). Csakhogy ha a p_z korrekciós faktort megfelelően alkalmazzuk, lehetőségünk van a korszerű technika megtérülési forráshiánya miatti fejlődésellenes ten-

* A felvett értékek helyessége egyébként különböző gyakorlati példákkal igazolható. NSZK-ban például azoknak a munkaerő-helyettesítési megoldásoknak bevezetése napirenden van, amelyek 600 ezer Ft körüli beruházást követelnek egy fő megtakarításához (például rakodóautomaták a téglaiiparban).

** A h_m^- nem azonos a h_m -el. Az előbbinél a bér- és közteher-megtakarítás osztója a kiinduláskor meglévő teljes állóeszköz-állomány, az utóbbinál pedig csak a munkaerő-helyettesítő beruházás mint állóeszközigeny.

dencia megállítására. A gépesítési fokot ma növelő vállalatoknak ugyanis ahhoz, hogy a $j_0 \cong j^*$ követelményeknek eleget tegyenek, valamilyen formában a megtakarítással nem fedezett beruházási költséget áremelés-sel kell semlegesítenünk. Ennek következtében a nem fejlesztő vállalatok nemcsak a régi, kedvező jövedelmezőségi helyzetüket őrzik meg, hanem azonos termék gyártása esetén még növelik is nyereségüket. A végső következmény, hogy sem a régi termelőbázisoknál, sem az új létesítményeknél nincs megfelelő érdekeltség a munkaerő-megtakarításban, és csak a munkaerőhiány szab korlátokat.*

A jövedelmezőség monoton növekedésének harmadik alapvető tényezője, a *termékkorszerűsítés* külön jövedelmezősége tulajdonképpen az előbbi összefüggések alapján nem mint önálló tényező, hanem mint az előbbi folyamatok lejátszódásához igénybe vehető eszköz jelentkezik. A termékkorszerűsítés, a választéknövelés stb. jogcímet és lehetőséget ad a vállalatoknak, hogy az előbbi és ezen kívüli jövedelmezőségi problémáikat különböző ármanipulációkkal megoldják. Természetesen azokban az esetekben, amikor az iparág homogén termékeket állít elő és ezek a termékek fix áron kerülnek értékesítésre, a lehetőségek nagyon korlátozottak. Ezért a vizsgált példánk esetében nagy a jövedelmezőségi feszültség. Mind a cement, mind a téglá ára maximált, és ezekben az iparágakban a választékmanipulációs lehetőségek is korlátozottak. De ennek ellenére is felismerhető, hogy a „jobban szemmel tartott” fő termékek — noha nem kevésbé fontosak és nem kevésbé korszerűek — lényegesen kevesebb nyereséget hoznak, mint a többiek. Ez utóbbiakra ugyanis valamilyen módon rá lehet „ragasztani” a korszerűség, a választék-növelés címkéjét, s így kedvezőbb árakat lehet elérni.

Sokkal kedvezőbb azoknak az iparágaknak a jövedelmezőségi mutatója, amelyek többségükben nem kiemelt, rögzített áras termékeket állítanak elő és széles választékkal, a termékek százaival, ezreivel dolgoznak. Ezeknél a vállalatoknál nem ritka a 20 százalékos eszközarányos nyereség sem és fejlesztéseik nagyon „jövedelmezőek”, hiszen a fejlesztés költségnövelő hatását, továbbá a nyersanyagok áremelkedéseit továbbhárítják.

Ha most az előbbi összefüggések birtokában a jövedelmezőség első feltétel szerinti dinamikus egyenletét össze akarjuk foglalni, akkor a következő összefüggést kapjuk:

$$j_0 \cong j^* = f \cdot h_s \cdot p_s^* - (f \cdot m_0 - h_m) - u_0 \cdot p_u^* - (f \cdot g_0 - h_g), \quad (13)$$

ahol $h_g =$ a fajlagos egyéb megtakarítás egyenlege, a többi jelölés a (11) szerint**.

* A jelenlegi érdekeltségi helyzetre utalnak a következő számok: A már említett korszerű beremendi cementgyárban a munkabéreköltségek előreláthatóan 25 millió Ft alatt lesznek, ezzel szemben az eszközkötési járulék és az amortizáció mintegy 240 millió Ft lesz (ebből 120 millió Ft az amortizáció). Vagyis: a munkabér az amortizációnak ötöde, az eszközkötés és az amortizáció összegének tizede. Amerikában az ellenpéldaként már említett korszerű gyárban a termelékenység több mint kétszerese a beremendinek, de a béreköltségek meghaladják az amortizációs költségeket. Nyilvánvaló, hogy az első esetben a létszám-megtakarításhoz, a termelékenység emeléséhez alig fűződik érdeke a leendő beremendi vállalatnak. Amerikában viszont ez csaknem olyan nagy jelentőségű, mintha a beruházási költséget a felére tudnák csökkenteni.

** A jövedelmezőség dinamikus egyensúlyi egyenletének e formája szemmel láthatóan „nettó” alakra hozható, vagyis olyanra, amilyennel a cikk elején találkoztunk. Itt most ettől eltekintünk.

A (13) képlet alapján a p_s^* inflációs változó konkrét számértéke a vizsgált három példánkra vonatkozóan a következő: korszerű cementgyár létesítése esetén 1,41; komplex automatizálás esetén további 1,07; korszerű téglagyártás esetén 1,56. Vagyis a cementiparban 41 százalék és további 7 százalék, a téglaiiparban pedig 56 százalék az árnövekedés tendenciája, ha $j_0 \leq j^*$ és az árak szabadon érvényesülhetnek. A téglaiipar esetében nem meglepő az 56 százalékos árnövekedési tendencia, hiszen 28 százalékot dotációban is elismerünk. Nagyon elgondolkoztató azonban a cementipar kb. 50 százalékos árnövekedési tendenciája az előbbi feltételek mellett. Arra mindenesetre utal, hogy nem választhatjuk meg önkényesen a pénzügyi szabályozókat (társadalmi elvárások normatívái, beruházási árszínvonal stb.).

b) *A jövedelmezőség monoton csökkenése az idő függvényében, és az ennek megfelelő fejlesztési időhorizont*

A jövedelmezőség monoton csökkenését az üzembe lépéskor jelentkező indulási jövedelmezőség és az n év múlva jelentkező jövedelmezőségi szint közötti különbségként határozhatjuk meg, ha az összes egyéb feltétel változatlan. Ha most ezt a különbséget a (10) képletből kiindulva jelöljük, akkor — a második feltétel alapján — a következő összefüggést nyerjük:

$$j(t_n) - j(t_0) = -\Delta j = -\Delta h_s - \Delta \bar{m} - \Delta u_0 - \Delta g_0, \quad (14)$$

ahol

- $j(t_0)$ = az indulási jövedelmezőségi mutató,
- $j(t_n)$ = az n év múlva jelentkező jövedelmezőségi mutató,
- $-\Delta j$ = az n év múlva jelentkező jövedelmezőségcsökkenés, amelynek összetevői az n év múlva jelentkező fajlagos (1 Ft állóeszközre jutó) árbevétel-csökkenés $= -\Delta h_s$; fajlagos munkabérenövekedés $= -\Delta \bar{m}$; az elavulás következtében jelentkező amortizációnövekedés $= -\Delta u_0$; végül az üzemeltetési költségek növekedése a berendezések elhasználódása miatt $= -\Delta g_0$.

A jövedelmezőség monoton csökkenésének dinamikus tényezőit tehát a következőkben foglalhatjuk össze: 1. a bérszínvonal és a közterhek növekedése, 2. a termékkorszerűség csökkenése miatti árbevétel-csökkenés; 3. az adott műszaki berendezések fizikai elhasználódása és elavulása miatti költségnövekedés.

Ha ezeket a tényezőket a jelenlegi hazai feltételek között vizsgáljuk, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jövedelmezőségre való kihatásuk alig érezhető. Ezeknél lényegesen nagyobb mértékű ellentétes irányú változások jelentkeznének. A napirenden levő gazdaságfejlesztési feladatok megoldása szempontjából különösen nagy gondot okoz a munkaerő-helyettesítés fajlagos beruházásigényének gyors emelkedéséhez képest állandóan elmaradó bér- és köztehernövekedés. Nem csak arról van szó, hogy a jelenlegi gazdaságfejlesztési feladatainkkal összhangban meg kellene szüntetni az utóbbi 8—10 évben képződött szakadékokat, hanem meg is kell előznünk ilyen szakadék további képződését.

Ehhez szükségessé válik egy *kiegyenlítő faktor* bevezetése. Először meg kell állapítani, hogy a gazdaságfejlesztés ütemével összhangban évenként hány százalékkal növekszik a beruházásigényesség akkor, ha további árszintnövekedés nem lesz és az elvárési normatívákat nem emeljük. Az előzőekben megállapítottuk, hogy azonos árszínvonalon kb. 8 év alatt 50 százalékkal, évenként átlagosan kb. 5 százalékkal nőtt a munkaerő-helyettesítés fajlagos beruházásigénye. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a szám a jövőben csökken, sőt a fejlett országok tapasztalatai ennek az ütemnek növekedéséről tanúskodnak. Ha tehát az évenkénti bérszintnövekedés ennél kisebb lesz, akkor a különbség erejéig a közterhet kell növelni. Ha a bérre vetítenénk és feltételeznénk, hogy az évenkénti bérszintnövekedés 3 százalékos lesz, akkor, ennek a faktornak $1,02^n$ értéket kellene adni, ahol az n az eltelt évek száma a bevezetés időpontjához képest. Ezt a faktort *dinamizáló faktornak* nevezhetnénk és d^n -el jelölhetnénk.

Felvethető, hogy egy ilyen faktor szintén a p_s^* inflációs tényező hatását erősíti. Kétségekívül van ilyen következménye. Csakhogy ez a kedvezőtlen hatás nem a fejlesztésekben jelentkezik, hanem elsősorban az elavult technikával dolgozó, létszámigényes üzemekben; s ezeket mozdítja ki abból a kényelmes „páholyból”, amelyben jelenleg a jövedelmezőség szempontjából vannak (és ez a lényeg!). Az új beruházásoknál pontosan ellenkező hatása van, a megtérülési forrásokat növeli, és így ezeknél a p_s^* inflációs tényezőt csökkenti.

Végül néhány szót arról, hogy a jövedelmezőség és a korszerűség pozitív kapcsolatának megteremtése hogyan hatna a vállalatvezetés szemléletének időhorizontjára. Ha megvannak a kezdeti egyensúlyi feltételek, és erre az alapra további dinamizáló hatások épülnek (például a d^n faktor), akkor a vállalatok egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnek, ha nem fejlesztenek (a jelenlegi helyzettel ellentétben, amikor éppen a fejlesztés következtében jelentkezik feszültség). A kedvezőtlen fejlemények elkerülése csak perspektivikus fejlesztéssel, vagyis a fejlesztés időhorizontjának növelésével oldható meg. Amíg ez nem következik be, addig a vállalati tevékenység fő módszere az „ügyeskedés”, amelyhez nem kell nagy perspektíva, amely a pillanatnyi lehetőségek maximális kihasználását jelenti.

Gondolatok és adatok a parasztság jövedelmi helyzetéről

Az életszínvonal, illetve az erre közvetlenül vagy közvetve ható intézkedések mindig az érdeklődés előterében állnak. Az utóbbi időben különösen sok szó esett a különböző népességcsoportok — ezen belül főként a bérből és fizetésből élők, illetve a parasztság — életszínvonalának egymáshoz viszonyított alakulásáról. Ezzel kapcsolatban gyakran elhangzottak egymásnak ellentmondó nézetek, vélemények is.

Ennek oka elsősorban az, hogy a főbb népességcsoportok életszínvonala eltérően emelkedett, s az arányeltolódás társadalmilag is érezhetővé vált. Közrejátszik az is, hogy az életszínvonal meglehetősen *bonyolult és komplex fogalom*. Mérésére összevont mutató ma sincs, sőt egyes összetevői is nehezen számszerűsíthetők, értékelhetők, a részadatok pedig sok félreértésre adnak alkalmat.

Az életszínvonal talán legjelentősebb — és számszerűen leginkább mérhető — eleme a *jövedelmi helyzet*. A következőkben elsősorban e szempontból tekintjük át a paraszti lakosság, s ezen belül a termelősövetkezeti dolgozók helyzetét, és felhívjuk a figyelmet néhány összefüggésre is.

A jövedelmi helyzetnek — mint az életszínvonal meghatározó elemének — jellemzésére a statisztikai gyakorlat általában az egy főre jutó összes reáljövedelem mutatóját alkalmazza. Ez a mutató magában foglalja az ún. „személyes rendelkezésű” reáljövedelmet és az ingyenes természetbeni juttatások (például egészségügyi, oktatási, kulturális stb. szolgáltatások és kedvezmények) pénzértékét. Ilyen mutatót a KSH makrostatisztikai alapon két fő népességcsoportra: *a munkás-alkalmazottakra és a parasztságra* számított. Ebben a rendszerben a munkás-alkalmazottakhoz a munkaviszonyban állók, a parasztsághoz pedig a termelősövetkezeti tagok és egyénileg gazdálkodók családjai tartoztak. Az ún. kettős jövedelmű családokat — amelyekben munkaviszonyban álló és termelősövetkezeti tag kereső is előfordult — a domináló jövedelem alapján sorolták az egyik vagy másik csoportba. Emellett mindkét csoport tartalmazta a megfelelő kategóriához tartozó nyugdíjas családokat is.

A döntő hányadot képviselő személyes rendelkezésű reáljövedelem tartalmazza egyrészt a munkadíj, a munkabér, az áruértékesítésből származó jövedelem, a pénzbeli szociális juttatások és egyéb pénzbevételek (együtt: pénzjövedelem) fogyasztói árindexszel korrigált összegét, másrészt pedig a saját termelésű fogyasztás pénzértékét. A személyes jövedelem egészén belül az *egyes tényezők aránya a két fő népességcsoport*

esetében eltérő. A leglényegesebb különbség az, hogy a munkás-alkalmazottaknál a jövedelem túlnyomó része munkabér, viszont a parasztságnál jelentős az áruértékesítésből származó jövedelem és a saját termelésű termékek fogyasztása is. Ez utóbbi a személyes reáljövedelem mintegy harmadát adja.

Ebből következik, hogy a lakossági jövedelmeket befolyásoló változások — a jövedelem eltérő szerkezete miatt — a fő népességcsoportok és ezen belül az egyes rétegek jövedelmét különböző mértékben érintik. A gazdaságpolitikai (ár-, bér- és szociálpolitikai) intézkedések meghozásakor az illetékes szerveknek erre a körülményre nagy figyelmet kell fordítaniuk.

A fő népességcsoportok jövedelmi helyzetének alakulása

A parasztság jövedelmi helyzete az *1950-es évek közepétől* évről-évre javult. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában (az 1960. évben) a parasztság személyes rendelkezésű reáljövedelme 31 százalékkal haladta meg az 1950. évit. Ugyanebben az időszakban viszont a munkás-alkalmazotti reáljövedelem mintegy 68 százalékkal növekedett. Ennek megfelelően a két népességcsoport jövedelmi színvonala közötti eltérés az 1960. évben megközelítette a 23 százalékot. Ezen belül különösen alacsony volt a parasztság társadalmi és szociális juttatásainak, nyugdíjellátásának színvonala. Egy főre számítva a parasztság csaknem 38 százalékkal kevesebb társadalmi juttatásban részesült, mint a munkások és alkalmazottak.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével megteremtődött a paraszti jövedelem gyorsabb ütemű növekedésének feltétele. Az *1960-as évek kezdetétől* a paraszti lakosság reáljövedelme — az 1963. év kivételével — a munkás-alkalmazottakét valamivel meghaladó mértékben nőtt. Így a két csoport jövedelemszínvonala közötti nagymérvű különbség csökkent, de még 1965-ben is igen jelentős, csaknem 17 százalékos volt. A jövedelmi színvonalban fennálló különbség is hozzájárult ahhoz, hogy ebben az időszakban a kívánatosnál több munkaerő hagyta el a mezőgazdaságot és vállalt munkát a népgazdaság más területén.

A munkás-paraszt szövetség erősítése, a mezőgazdasági termelés növeléséhez fűződő népgazdasági érdekek és szociális szempontok egyaránt szükségessé tették, hogy csökkenjen a különbség a bérből és fizetésből élők, illetve a parasztság személyi jövedelmeinek és társadalmi juttatásainak színvonala között. Ezt figyelembe véve a *III. ötéves terv és az MSZMP IX. kongresszusának* életszínvonalra vonatkozó előírásai és irányelvei egységesen rögzítették, hogy a tervidőszakban a parasztság reáljövedelme — a mezőgazdaság termelési eredményeire támaszkodva — az átlagosnál nagyobb ütemben emelkedjék. Ennek megfelelően a parasztság életszínvonala és ellátása közeledjen a többi népességcsoportokéhoz. A kongresszusi határozat többek között kimondta: „Arra törekszünk, hogy végső fokon megszűnjön a különbség a munkásosztály és a szövetkezeti parasztság életszínvonala között. A következő években jelentékeny lépéseket teszünk azért, hogy a parasztság életszínvonalát és ellátását tovább közelítsük a munkásosztályéhoz.” A III. ötéves terv élet-

színvonal- és reáljövedelem-növekedésére vonatkozó előirányzatai is ezt az irányvonalat tükrözték.

A jövedelemnövekedés tervezett és ténylegesen megvalósult nagyságrendjét az 1. sz. táblázatban közölt mutatószámok szemléltetik.

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó reáljövedelem növekedése

Megnevezés	Munkás- alkalmazottak	Parasztság	Népesség összesen
Összes növekedés az időszak folyamán %-ban			
II. ötéves tervidőszak ...	17	18	18
III. ötéves tervidőszak előirányzat szerint ...	13—14*	18	14—16
ténylegesen.....	31	41	34
Éves növekedési ütem %-ban			
II. ötéves tervidőszak ...	3,2	3,3	3,3
III. ötéves tervidőszak előirányzat szerint ...	2,5—2,7*	3,4	2,7—3,0
ténylegesen.....	5,6	7,1	6,0

Forrás: A tényadatoknál a „Termelés, foglalkoztatottság, a lakosság jövedelmei, fogyasztás (Főbb népgazdasági folyamatok a III. ötéves tervidőszakban)” című KSH kiadvány.

* A népesség megoszlása alapján számítva.

Az 1965—1970. évek közötti időszakban bekövetkezett gazdasági fejlődés, valamint a gazdaságirányítás reformja által kiváltott hatások eredményeként a reáljövedelem növekedése meggyorsult. Az emelkedés mindkét fő népességcsoportnál lényegesen meghaladta mind a tervben előirányzott, mind az előző tervidőszakban ténylegesen elért mértéket.

Az időszakon belüli növekedés azonban egyik népességcsoport esetében sem volt teljesen egyenletes. Kedvező hatást váltott ki, hogy a tervidőszakban jelentős intézkedések történtek a parasztság szociális ellátásának javítására, a bérből és fizetésből élők juttatási szintjéhez való közelítés végett. (Új tsz-nyugdíjtörvény, betegségi segélyezés, családi pótlék stb.) Egyértelműen megállapítható tehát, hogy a III. ötéves terv és az MSZMP IX. kongresszusának *életszínvonal- és jövedelempolitikai célkitűzései teljesültek*. A jövedelemnövekedés a fő népességcsoportokban a tervezettnél magasabb szinten és a kívánt arányokban következett be.

Jövedelemarányok az új népességcsoportosítás szerint

A reáljövedelem-számításokban eddig alkalmazott népességcsoportosítási rendszert több mint másfél évtizeddel ezelőtt alakították ki. Az azóta végbement gazdasági-társadalmi fejlődés következtében megváltozott körülmények között azonban ez a módszer egyre kevésbé felelt meg a követelményeknek. A tulajdonviszonyok már nem fő meghatározói a jövedelmi helyzetnek. Ezen túlmenően mindkét fő népességcsoport — elsősorban a munkás-alkalmazottak — összetételét tekintve

igen heterogén. A munkás-alkalmazottak csoportja — több mint 7 millió — tartalmaz munkásokat és szellemi foglalkozásúakat, ipari és mezőgazdasági munkásokat (állami gazdasági dolgozók és termelészövetkezeti alkalmazottak), valamint aktív és nyugdíjas családtagokat. A parasztság csoportja a fizikai munkát végző termelészövetkezeti tagok és egyénileg gazdálkodók mellett magában foglalja a szövetkezeti vezetőket, értelmiségi foglalkozásúakat. Egyre nagyobb gondot okozott a gyors ütemben növekvő kettős jövedelmű — ipari és mezőgazdasági keresőket egyaránt tartalmazó — családok besorolása is.

Ezek a körülmények nagymértékben nehezítették a tisztánlátást, a tényleges jövedelmi viszonyok feltárását. Ezért a közelmúltban sor került az új elveken nyugvó népességcsoportosítás kimunkálására. Az új kategorizálás csoportképző ismérvei elsősorban a munka jellegével (mezőgazdasági, nem mezőgazdasági), szintjével (fizikai, szellemi), továbbá a társadalmi helyzet és a megélhetés eltérő sajátosságaival (nyugdíjasok, magánkisiparosok, egyéb önállók) kapcsolatosak. Ennek alapján a KSH újabban a következő népességcsoportokra végez reáljövedelem-számításokat: munkások, parasztok, kettős jövedelműek, szellemi foglalkozásúak, önállók, nyugdíjasok.

Az új csoportosítás tartalmát és az így kialakuló jövedeleमारányokat részletesebben Éltető Ödön és Láng György: „Jövedelmi színvonal — jövedelmi rétegződés Magyarországon” című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1971. évi 2. száma) elemzi. Ezért itt csak annyit jegyzünk meg, hogy az új csoportosítás szerint: munkásháztartásnak minősül, ahol a háztartásfő nem mezőgazdasági fizikai foglalkozású és nincs a háztartásban aktív mezőgazdasági fizikai foglalkozású. A paraszti háztartásban a háztartásfő mezőgazdasági fizikai foglalkozású és nincs a háztartásban más ágazatban dolgozó aktív fizikai foglalkozású.

A KSH új csoportosításon alapuló számításai a népességcsoportok jövedelmi helyzetét tekintve a 2. sz. táblázat szerinti képet mutatják.

2. sz. táblázat

A népességcsoportok reáljövedelme a munkások reáljövedelmének százalékában

Megnevezés	Összes reáljövedelem			Összes reáljövedelemből*	
	1967.	1968.	1969.	személyi rendeltetésű	társadalmi juttatás
Munkások	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Parasztok	97,6	100,1	100,1	104,1	73,0
Kettős jövedelműek .	101,3	102,5	102,1	106,6	72,0
Szemleiek	133,2	133,0	134,2	133,3	140,0
Önállók	111,3	111,9	111,2	114,9	86,0
Nyugdíjasok	78,7	79,3	78,6	73,8	112,0
Lakosság összesen...	104,0	104,8	104,9	105,7	100,0

Forrás: „A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969.” KSH.

* 1969. évi adatok.

A táblázatból kiolvasható, hogy az utóbbi években bekövetkezett eltérő ütemű növekedés eredményeként módosultak a népességcsoportok közötti jövedeleमारányok. A két alapvető dolgozó osztály — a mun-

kasság és a parasztság — *jövedelemszínvonala a tervidőszak végére országos átlagban kiegyenlítődt.* Ez a körülmény minőségileg magasabb szintre helyezte és tovább szilárdította államunk politikai alapját, a munkás-paraszt szövetséget. A számok azonban egyben arra is utalnak, hogy a parasztok — munkásokéval egészében azonos — reáljövedelmi színvonalát mintegy 4 százalékkal magasabb személyes jövedelmük biztosítja. Ennek eléréséhez viszont — mint arról a későbbiekben még szó lesz — elsősorban a háztáji gazdaságokban jelentős többletmunkát kell végezniük. *A társadalmi juttatásokból* — az utóbbi időben ezen a téren is tapasztalható közeledés ellenére — még mindig átlagosan 27 százalékkal alacsonyabb arányban részesednek, mint a munkások. Ez elsősorban a falvak kedvezőtlen egészségügyi és kulturális ellátottságával függ össze, ami a munkások számottevő részét is érinti. A KSH 1969. évre vonatkozó közelítő számítása szerint a parasztság — a kiemelt társadalmi juttatások egy főre jutó összegét tekintve — mind a munkásoknál, mind az összlakosság átlagánál lényegesen kedvezőtlenebb helyzetben van. Az erre vonatkozó viszonyszámokat a 3. sz. táblázat tartalmazza.

3. sz. táblázat

Az egy főre jutó társadalmi juttatások alakulása a munkások juttatásainak százalékában

Juttatás	Munkások	Parasztok	Lakosság összesen
Egészségügy	100	82	105
<i>ebből:</i> kórházi ellátás.....	100	85	98
gyógyszertári kedvezmény	100	76	119
Szociális juttatások	100	64	85
<i>ebből:</i> bölcsődék	100	35	73
Oktatás	100	90	99
<i>ebből:</i> óvodák	100	76	85
felsőfokú oktatás	100	74	193
Kultúra, sport, üdülés	100	54	93
<i>ebből:</i> üdültetés	100	21	93
Egyéb	100	17	93
<i>ebből:</i> lakbérdotáció	100	11	115
étkezési hozzájárulás...	100	14	72
Összesen	100	73	100

Forrás: „A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969.” KSH.

A helyzet reális megítéléséhez hozzátartozik, hogy a munkások és parasztok — országos átlagban kiegyenlített — jövedelmi színvonala között *területenként jelentős különbségek* vannak. Erre nézve az idézett KSH-kiadvány adatokat is tartalmaz: Az 1969. évben például a budapesti munkásháztartások egy főre jutó *személyes* jövedelme 13 százalékkal volt magasabb, viszont a vidéki városokban élőké 7 százalékkal, a községekben élőké 11 százalékkal alacsonyabb, mint a parasztoké. A jövedelmi helyzet megyei szintű vizsgálata szintén jelentős szóródást mutat. A tapasztalatok szerint ebben a munkaerő szakképzettség szerint eltérő összetétele, a jövedelem nagysága, valamint az eltérő foglalkoz-

tatási lehetőség is szerepet játszik. Az utóbbi hatása azonban feltehetően * jelentősebb.

A munkások és parasztok helyzetének összehasonlításánál azt is figyelembe kell venni, hogy a reáljövedelem — bár az életszínvonalnak rendkívül jelentős eleme — *önmagában* nem fejezi ki teljesen a két népességcsoport életszínvonalában meglévő eltéréseket. Azonos jövedelem mellett is nagy különbségek lehetnek — és vannak is — a különböző családok, rétegek életszínvonalában. Az élet- és munkakörülmények bizonyos, társadalmi vonatkozásban nagyra értékelt elemei pénzértékben ki sem fejezhetők. Az e tekintetben fennálló eltérések legtöbbször a falu és a város, valamint az ipari és mezőgazdasági munka különbségeként jelennek meg. A parasztság *élet- és munkakörülményei* — az utóbbi időben tapasztalható jelentős fejlődés ellenére — ma még korántsem érik el a munkások nagy tömegeire jellemző városi szintet. Az említettek egyben jelzik életszínvonal-politikánk jövőbeli fontos feladatait is.

A paraszti jövedelem növekedésének forrásai

Az utóbbi időben gyakran elhangzottak olyan vélemények, hogy a mezőgazdasági termelés fejlesztését célzó gazdaságpolitikai intézkedések egyoldalúan a parasztság érdekeit szolgálták. Ezek a megnyilvánulások a ténylegesen bekövetkezett reáljövedelem-növekedést túlértékelve, legtöbbször elszigetelt, helyi jelenségek általánosításából fakadnak. Sok félreértésre adott okot a kedvezőbb helyzetben levő kettős jövedelmű családok számának gyors szaporodása, amely családokat — minthogy többségük falun él — a közvélemény általában a parasztsághoz sorol. A valóságban azonban, mint az előzőekben már utaltunk rá, a paraszti jövedelem átlagosnál gyorsabb ütemű emelkedése — pártunk politikájának megfelelően — a kisparaszti mezőgazdaság másfél évtizedes lassúbb fejlődésének hatását ellensúlyozta. Az előzőekből következően gazdasági és politikai szempontból egyaránt fontos annak tisztázása, hogy a növekedés *milyen forrásból* táplálkozott. Erre a kérdésre — a reáljövedelem említett szerkezeti sajátosságait is figyelembe véve — elsősorban a mezőgazdaság termelési eredményeinek elemzése adhat választ.

A parasztság jövedelmi pozíciójának javulását elsősorban *a mezőgazdasági termelés kedvező fejlődése*, a növekedés ütemének gyorsulása tette lehetővé. Az erre vonatkozó KSH-adatok szerint ugyanis a mezőgazdasági termelés évi átlagos növekedése az 1960—1965. évek közötti időszakban 1,2, az 1965—1970 közötti időszakban pedig 2,8 százalékos volt. Jelentős eredménynek tekinthető, hogy — elsősorban az egyre inkább kibontakozó, erősödő nagyüzemi gazdálkodás eredményeként — az elmúlt évben bekövetkezett visszaesés ellenére a mezőgazdasági termelésben sikerült teljesíteni a III. ötéves tervben előirányzott (15 százalékos) növekedési ütemet. A téma szempontjából azonban lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítanunk a *termelőszövetkezetek gazdálkodási eredményeinek* elemzésére, hiszen a mezőgazdaság legnagyobb, legdöntőbb szektora a termelőszövetkezeti szektor. Indokolt ez abból a szempontból is, hogy a termelőszövetkezeti családok alkotják a hagyományos

értelemben vett paraszti népesség döntő többségét, és a mezőgazdaság, illetve a parasztság jövedelmi pozícióját általában a termelészövetkezeti parasztság helyzete alapján ítélik meg.

Az 1965 és 1970 közötti időszakban a termelészövetkezetek gazdálkodása gyors ütemben fejlődött. A közvetlenül ható anyagi érdekelttség előmozdította a termelés növelését, amelyet az anyagi-műszaki ellátottság javulása alapozott meg. A folyó árakon számított halmozott termelési érték — amely a termelési tevékenység egészének legfőbb mutatója — az említett időszakban mintegy 70, a *bruttó jövedelem* pedig 52 százalékkal emelkedett. Az erre vonatkozó számítások szerint a bruttó jövedelem növekedésének mintegy *kétharmada* a termelésivolumen-növekedés, termelési szerkezet-változás, hatékonyságjavulás eredménye, s csupán *egyharmada* tulajdonítható a központi gazdaságpolitikai — ár- és támogatási rendszert érintő — intézkedéseknek.*

A jövedelemnövekedés forrásainak vizsgálatánál külön meg kell említeni a *kiegészítő tevékenység* szerepét. Volumene az utóbbi öt esztendőben — az ebből származó árbevétel nagyságát alapul véve — több mint hatszorosára növekedett. Fejlődése a helyi, lakossági igények jobb kielégítésén, a foglalkoztatás javításán túl a jövedelemnövekedés egyik fontos tényezője volt. A közelítő számítások szerint a termelésből származó jövedelemtöbbség mintegy fele — vagyis az összes jövedelemnövekedés egyharmada — a tevékenységi kör bővítésének tulajdonítható.

A termelés és jövedelem számottevő emelését az *élőmunka-ráfordítás*, a foglalkoztatás viszonylag kisebb mértékű növelése mellett érték el a termelészövetkezetek. A közös munkában részt vevők száma öt év alatt mintegy 4, a ledolgozott munkanapok száma 16, az egy foglalkoztatottra jutó munkanap-teljesítés pedig 12 százalékkal emelkedett. Az említettek közül következik, hogy az *élő munka termelékenysége* a közös gazdaságokban jelentős mértékben javult. Erre utalnak a 4. sz. táblázatban közölt mutatószámok is.

A termelés, a bruttó jövedelem és a termelékenység kedvező alakulása lehetővé tette a termelészövetkezeti dolgozók *személyes jövedelmének* növelését. A munkaidő egységére, egy tízórás munkanapra jutó jövedelem öt év alatt 34 százalékkal emelkedett. Az éves szintű átlagjövedelem — amely a napi jövedelem mellett a munkanapteljesítés növekedését is kifejezi — ennél nagyobb mértékben, mintegy 50 százalékkal nőtt. A termelészövetkezetek a személyes jövedelem mellett nagy súlyt helyeztek a *felhalmozás* növelésére. A személyes jövedelem tömegének 52 százalékos emelése mellett a fejlesztési alap mintegy 3,5-szeresére nőtt. Így a központi elképzelésekkel egyezően a III. ötéves terv időszakában a fogyasztás-felhalmozás aránya az utóbbi javára tolódott el.

A közös gazdaságok eredményeinek rövid áttekintése alátámasztja azt a megállapítást, hogy a paraszti jövedelem emelkedése túlnyomórészt a közösben végzett munkából származott. *Fő forrása* nem a munkásosztály rovására végrehajtott jövedelemátcsoportosítás, hanem elsősorban a gazdálkodási eredmények javulása, az árutermelés növekedése, illetve kisebb mértékben a pénzbeli szociális juttatások kiterjesztése,

* *Forrás:* „A mezőgazdasági termelészövetkezetek 1969. évi gazdálkodása, jövedelmi helyzete” című MÉM tanulmány.

**A termelékenység alakulását jelző főbb mutatók
a termelőszövetkezetekben (Ft)**

Megnevezés	1965.	1970.	Index (1965=100)
A termőterület 1 kh-jára jutó			
halmozott termelési érték	4 300	7 115	166
halmozatlan termelési érték . .	2 951	4 700	159
bruttó jövedelem	1 689	2 493	148
1 foglalkoztatottra jutó			
halmozott termelési érték	35 072	57 563	164
halmozatlan termelési érték . .	24 073	38 027	158
bruttó jövedelem	13 779	20 172	146
1 munkanapra jutó			
halmozott termelési érték	207	302	146
halmozatlan termelési érték . .	142	200	141
bruttó jövedelem	81	106	131

Forrás: A termelőszövetkezeti zárszámadások összesített adatai.

Megjegyzés: Az adatok csupán a termelékenység növekedésének *jelzésére* szolgálnak, mivel a folyó áras termelési értéket, illetve a költségeket befolyásoló központi intézkedések hatását is tartalmazzák.

a bérből és fizetésből élőkéhez való közelítése volt. Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a jövedelemnövekedés mögött nagyobb termelési eredmény és több munka húzódik meg.

A nagyüzemi dolgozók munkából származó jövedelme

A munkásság és parasztság reáljövedelmének színvonala — mint korábban már bemutattuk — a III. ötéves tervidőszak végére országos átlagban kiegyenlítődött. Ez a körülmény azonban — a jövedelem eltérő szerkezete miatt — nem feltétlenül jelenti egyúttal a nagyüzemekben végzett munka azonos fokú elismerését. Közismert ugyanis, hogy a termelőszövetkezeti családok mezőgazdasági eredetű jövedelmének csaknem fele — 1969-ben például 45 százaléka — a háztáji gazdaságból származik, amiért a tagok és családtagjaik számottevő többletmunkát végeznek. Ennek megfelelően a mezőgazdaságban végzett munka anyagi elismerésének megítélése szempontjából érdeklődésre tart számot *a mezőgazdasági és ipari nagyüzemekben dolgozók jövedelmének elemzése is*. Előre kell azonban bocsátani, hogy a végzett munka jellege, a foglalkoztatás időtartama és folyamatossága, a munkaerő szakképzettség szerinti összetétele tekintetében a két ágazat között jelentős különbségek vannak. Ez arra figyelmeztet, hogy az ilyen összehasonlítás a vizsgált kérdéstről csak *közelítő jellegű*, vázlatos tájékoztatást adhat.

Az elemzéshez *egyfelől* a mezőgazdasági dolgozók legnagyobb csoportját képező, munkaképes korú (közös munkában részt vevő) termelőszövetkezeti tagok, *másfelől* pedig az állami iparban foglalkoztatott munkások adataiból képeztünk mutatókat. A számításban mindkét esetben a nagyüzemben végzett munkából származó összes jövedelmet és a telje-

sített munkaidőt vettük figyelembe. A havi átlagos munkaidő és átlagos jövedelem alakulásáról az 5. sz. táblázat adatai tájékoztatnak.

5. sz. táblázat

A havi átlagos jövedelem és a munkaidő alakulása a termelőszövetkezetekben és az állami iparban

Megnevezés	1968.	1969.	1970.	A tsz-tagok adata = 100		
				1968.	1969.	1970.
<i>Havi átlagos munkaidő (óra/fő)¹</i>						
a) Tsz-tagoknál ²	177	183	181	100,0	100,0	100,0
b) Az állami ipar munkásainál						
— ipar összesen	170	162	164	96,1	88,5	90,6
— gépipar	174	164	165	98,3	89,6	91,2
— élelmiszeripar	183	172	171	103,4	94,0	94,5
<i>Havi átlagjövedelem (Ft/fő)³</i>						
a) Tsz-tagoknál ²	1510	1686	1680	100,0	100,0	100,0
b) Az állami ipar munkásainál						
— ipar összesen	1959	2059	2161	129,7	122,1	128,6
— gépipar	1919	2006	2103	127,1	119,0	125,2
— élelmiszeripar	1760	1861	1957	116,6	110,4	116,5

Források:

Ipari adatok 1970/4. (KSH)
Tsz munkaügyi statisztika.

Megjegyzés:

¹ = Teljesített (fizetett szabadság nélküli) munkaidő.

² = Munkaképes korú (nem nyugdíjas, nem járadékos) termelőszövetkezeti tagok adatai.

³ = Nagyüzemi munkából származó összes jövedelem (munkabér, munkadíj és egyéb bérjellegű juttatás).

Az adatok szerint az utóbbi két évben a termelőszövetkezeti tagok és az ipari munkások jövedelme nagyjából hasonló mértékben növekedett. Ennek ellenére az állami iparban foglalkoztatott munkások átlagos *havi jövedelme* még az 1970. évben is csaknem 29 százalékkal meghaladta a munkaképes korú termelőszövetkezeti tagokét. Sőt a termelőszövetkezeti tagok jövedelme nem érte el az élelmiszeripari munkások — ipari viszonylatban alacsonynak tekinthető — jövedelmi szintjét sem. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez csak országos átlagban érvényesülő tendencia, és *nagy szóródást* takar. Területileg — még megyei szinten is — lehetséges ezzel ellentétes irányú eltérés.

Az *átlagos munkaidő* a termelőszövetkezeti tagok és ipari munkások esetében eltérően alakult. A mezőgazdaságban a foglalkoztatás a termelési folyamat idényszerűsége miatt ma sem egyenletes. A napi munkaidő még ma is 10 óra körüli, a csúcsidőszakokban — elsősorban a betakarítási munkák idején — ennél is lényegesen hosszabb. A teljesített munkaidő a növekvő és egyenletesebbé váló foglalkoztatás eredményeként inkább emelkedő tendenciát mutat, az iparban viszont az utóbbi két évben már a munkaidő-csökkenés hatása érezhető. Így a munkaképes korú termelőszövetkezeti tagok közös gazdaságban teljesített átlagos munkaideje havi átlagban számottevően meghaladja az ipari munkásokét.

Egy munkaóra jutó jövedelem és 100 Ft jövedelem eléréséhez szükséges munkaidő alakulása

Megnevezés	1968.	1969.	1970.	Tsz-tagok adata = 100		
				1968.	1969.	1970.
<i>Egy munkaóra¹ jutó jövedelem (Ft/óra)</i>						
a) Tsz-tagoknál ²	8,5	9,2	9,3	100,0	100,0	100,0
b) Az állami ipar munkásainál						
— ipar összesen	11,5	12,7	13,2	135,3	138,0	141,9
— gépipar	11,0	12,2	12,7	129,4	132,6	136,6
— élelmiszeripar	9,6	10,8	11,4	112,9	117,4	122,6
<i>100 Ft jövedelem eléréséhez szükséges munkaidő (óra)</i>						
a) Tsz-tagoknál ²	11,8	10,9	10,8	100,0	100,0	100,0
b) Az állami ipar munkásainál						
— ipar összesen	8,7	7,9	7,6	73,7	72,5	70,4
— gépipar	9,1	8,2	7,9	77,1	75,2	73,2
— élelmiszeripar	10,4	9,3	8,8	88,1	85,3	81,5

Forrás:

Ipari adatok 1970/4. (KSH).
Tsz munkaügyi statisztika.

Megjegyzés:

¹ = Teljesített (fizetett szabadság nélküli) munkaidő.

² = Munkaképes korú (nem nyugdíjas, nem járadékos) termelőszövetkezeti tagok adatai.

Az említettekben következik, hogy a teljesített munkaidő egységére — *egy munkaóra* — *jutó jövedelem* esetében nagyobb eltérés tapasztalható. A 6. sz. táblázat adatai szerint az állami iparban foglalkoztatott munkások 1969-ben egy *teljesített* munkaóra számításra 38 százalékkal nagyobb jövedelmet értek el, mint a munkaképes korú termelőszövetkezeti tagok. Azóta e tekintetben a különbség tovább növekedett és az elmúlt évben megközelítette a 42 százalékot. Ez más oldalról azt jelenti, hogy 1970-ben országos átlagban egységnyi jövedelem eléréséhez az ipari munkásoknak mintegy 30 százalékkal rövidebb munkaidőre volt szükségük, mint a termelőszövetkezeti tagoknak.

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy az említett adatok a nagyüzemi jövedelmek színvonalát tekintve csak közelítő információt adnak. Az összehasonlítást torzítja, hogy a szakképzett munkaerő aránya — növekvő létszáma ellenére — a mezőgazdaságban ma is lényegesen kisebb, mint az iparban. A szervezethez, a technikai fejlettség magasabb szintjét képviselő állami gazdaságokban az egy foglalkoztatottra jutó havi jövedelem 1969-ben 2178 Ft volt, ami lényegében megfelelt az ipari átlagnak.

További összehasonlításra ad lehetőséget a mezőgazdasági üzemek *kiegészítő tevékenységében* foglalkoztatottak és az ipari dolgozók munkából származó jövedelmének elemzése. A kiegészítő tevékenység ugyanis a mezőgazdasági üzemek tevékenységének a foglalkoztatás szempontjából is igen lényeges területe. A kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak összes létszáma az elmúlt évben megközelítette a 123

ezret. Az összehasonlítást indokolja az is, hogy e viszonyításban a mezőgazdasági és ipari üzemekben dolgozók munkájának jellege is lényegesen közelebb áll egymáshoz, bár korántsem azonos. A tevékenység összetételében, a munka szervezettségében és technikai színvonalában a két ágazat viszonyai eléggé eltérőek. Ezt a körülményt a jövedelemarányok megítélésakor nem szabad figyelmen kívül hagyni. A kiegészítő tevékenységben, valamint a népgazdaság — tevékenység jellege szerint — hasonló ágazataiban foglalkoztatottak *havi átlagjövedelmének* alakulását a 7. sz. táblázat adatai szemléltetik.

7. sz. táblázat

Az állami szektorban és a mezőgazdasági üzemek kiegészítő tevékenységében foglalkoztatottak havi átlagjövedelme

Megnevezés	Állami szektor ¹	Kiegészítő tevékenység ²	Kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak jövedelme az állami szektor %-ában
<i>1969. évben</i>			
Kereskedelem	2064	1920	93,0
Élelmiszeripar	1979 ³	1468	74,2
Építőipar	2416	2282	94,5
Ipar	2176	2049	94,2
<i>1970. évben</i>			
Kereskedelem	2160	2034	94,2
Élelmiszeripar	2109 ⁴	1655	78,5
Építőipar	2537	2283	90,0
Ipar	2270	2192	96,6
<i>Index (1969=100)</i>			
Kereskedelem	104,7	105,9	—
Élelmiszeripar	106,6	112,7	—
Építőipar	105,0	100,0	—
Ipar	104,3	107,0	—

Megjegyzés:

¹ = Teljes munkaidőben foglalkoztatottak átlagjövedelme. (Forrás: Termelés, foglalkoztatottság, a lakosság jövedelmei, fogyasztás. KSH 1971.)

² = Mezőgazdasági nagyüzemek kiegészítő tevékenysége (MÉM STAGEK felmérése).

³ = Összes foglalkoztatottak átlagjövedelme. (Forrás: Statisztikai évkönyv, 1969, KSH.)

⁴ = Számított adat. (Forrás: Ipari adatok 1970/4. KSH)

Az adatok szerint a kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak jövedelme felülmúlja a mezőgazdasági termelésben dolgozókéét és megközelíti az állami szektorban foglalkoztatottakét. Ez az arány — a kiegészítő tevékenységben foglalkoztatottak hosszabb munkaidejét, nehezebb munkakörülményeit, a különböző juttatások iparinál lényegesen alacsonyabb színvonalát figyelembe véve — indokolt.

A mezőgazdasági dolgozók munkából származó jövedelméről az előzőekben vázolt kép átlagos viszonyokat szemléltet. A jövedelmi helyzet reális megítéléséhez a *jövedelem differenciáltságát* is figyelembe kell venni, amely a mezőgazdaságban nagyobb, mint a népgazdaság más ágazataiban. A jövedelem szóródása különösen a termelőszövetkezetekben szembeszökő. A KSH vizsgálatai szerint 1968-ban az alkalmazásban álló keresők között a legmagasabb keresetűek átlagkeresete csupán 3,7-szerese

a legalacsonyabb keresetűeké. Az aktív termelőszövetkezeti tagok két szélső csoportjának jövedelemkülönbsége ennek többszöröse. (A legmagasabb, illetve legalacsonyabb jövedelmű csoportok az összes keresők 10—10 százalékát képviselik.) A tapasztalatok szerint az elmúlt években a termelőszövetkezeti tagok jövedelmének differenciáltsága nem csökkent. Ezt mutatják a 8. sz. táblázatban közölt adatok is.

8. sz. táblázat

A termelőszövetkezetekben dolgozó tagok évi
átlagjövedelem szerinti megoszlása (%-ban)

Egy dolgozó tag évi részesedése	1968.	1969.	1970.
6 000 Ft vagy kevesebb...	22,1	20,3	22,3
6 001— 8 000 Ft	8,1	6,7	6,7
8 001—10 000 „	8,0	7,0	6,6
10 001—12 000 „	7,9	7,1	6,5
12 001—15 000 „	10,2	9,6	8,9
15 001—20 000 „	13,9	13,5	12,9
20 001—25 000 „	11,0	11,6	11,4
25 001—30 000 „	8,1	9,3	9,1
30 001—40 000 „	7,5	9,9	10,1
40 001— Ft és több.....	3,2	5,0	5,4
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: Termelőszövetkezeti zárszámadások összesített adatai.

Az átlagjövedelem *üzemek közötti* szóródását elsősorban a gazdálkodás színvonalában, eredményességében meglévő különbség, a *szövetkezeteken belüli* szóródást pedig főként a munkanap-teljesítés nagyarányú eltérése okozza. A termelőszövetkezeti tagok körében megfigyelhető jövedelem-differenciáltság *nagyobb részben az üzemen belüli* jövedelem-szóródás következménye. A KSH vizsgálatai szerint a szóródáshoz a szövetkezeteken belüli különbségek mintegy 4/5-részben, a szövetkezetek közötti különbségek csupán 1/5 részben járulnak hozzá. Feltehetően ezzel függ össze, hogy a különböző szövetkezetek jövedelemszínvonalának utóbbi években tapasztalható közeledése sem eredményezte a tagonkénti jövedelem-szóródás érezhető mérséklését. Hozzá kell azonban tenni, hogy a háztáji gazdaságokból származó jövedelmeket is magában foglaló mezőgazdasági eredetű munkajövedelmek lényegesen kiegyenlítettebbek, mint a nagyüzemből származó jövedelmek.

★

Az eddigieket *összefoglalva* megállapítható, hogy a paraszti reáljövedelem utóbbi években bekövetkezett átlagosnál gyorsabb ütemű emelkedése a nem kívánatos jövedelemkülönbségek mérséklése szempontjából indokolt, a termelés növekedése, a munkatermelékenység javulása oldaláról megalapozott volt. A bekövetkezett fejlődés eredményeként a két alapvető dolgozó osztály — a *munkások és a parasztok* — *reáljövedelem-színvonala országos átlagban kiegyenlítődött.*

Ezt — pártunk X. kongresszusán tartott vitázáró beszédében Kádár János történelmi lépésként értékelte, amelynek „gyümölcseit a jövőben minden komoly feladatunk megoldásánál élvezni fogjuk”.

A két népességcsoport életszínvonala azonban — a társadalmi juttatásokban, valamint az élet- és munkakörülményekben tapasztalható eltéréseket is figyelembe véve — továbbra is jelentősen különbözik. Hátrányosabb helyzetben vannak a mezőgazdasági dolgozók a nagyüzemben végzett munka anyagi elismerése szempontjából, amit a sajátosságok csak részben indokolnak. Ez a körülmény, sok esetben nehezebb munkafeltételekkel, az alacsonyabb szintű szociális-kulturális juttatásokkal párosulva azt eredményezi, hogy a mezőgazdasági munka különösen a fiatalok számára még mindig nem elég vonzó. Erre utalnak a termelőszövetkezetek 1970. évi munkaerő-forgalmára vonatkozó adatok. Elgondolkodtató például, hogy az ifjúságból belépők, az újonnan munkát vállalók száma mindössze 11 ezer volt.

Az elért eredményekre alapozva a IV. ötéves terv *a főbb népességcsoportok* jövedelemszínvonalának azonos mértékű — éves átlagban kb. 5 százalékos — növelését irányozza elő. Meg kell azonban jegyezni, hogy a paraszti jövedelemnek a többi népességcsoportokéval azonos növekedése — az önfogyasztás csökkenő tendenciája miatt — csak a közös gazdaságból származó jövedelem gyorsabb emelkedése mellett realizálódhat. Jövedelempolitikánk fontos feladata a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének színvonalában tapasztalható *szóródás mérséklése*. Jelentős lépés ennek megvalósításában már a IV. ötéves tervidőszakban a termelőszövetkezeti föld- és jövedelemadó differenciálása, valamint az eddig alkalmazott „regulatív” adónál hatékonyabb jövedelemnövekményadó bevezetése.

Ezen túlmenően — a ma is meglévő feszültségek csökkentése végett — tovább kell javítani a parasztság és általában a vidéki lakosság szociális ellátását, növelni kell a pénzbeli társadalmi juttatásokat. A betegellátásban, a családi pótlékban, a nyugdíjrendszerben meglévő különbségeket a tervidőszak folyamán indokolt fokozatosan megszüntetni.

IRODALOM:

1. A jövedelmi színvonal és jövedelemszóródás alakulása 1967—1969. években című KSH-kiadvány. (KSH Közgazdasági Főosztály, 1970. július hó.)
2. A lakosság jövedelme és fogyasztása 1968—1969. című KSH-kiadvány. (Statistikai Időszaki Közlemények. 182. kötet.)
3. Dimény Imre: A munkás-paraszt szövetség néhány időszerű kérdése (Társadalmi Szemle, 1970. évi 8—9. száma).
4. Termelés, foglalkoztatottság, a lakosság jövedelmei, fogyasztás (Főbb nép-gazdasági folyamatok a III. ötéves tervidőszakban) c. KSH-kiadvány.

TÓTH ERNŐNÉ:

A lakás- és kommunális ellátás nemzetközi összehasonlítása

A népgazdaság távlati tervezésének előkészítéséhez, a hazai viszonyok és sajátosságok elemzéséhez, valamint a fejlődés és a fejlesztés kívánatos ütemének meghatározásához rendkívül fontos azoknak a tapasztalatoknak a hasznosítása, amelyeket más, velünk csaknem azonos vagy nálunk magasabb gazdasági fejlettségi fokon levő országok fejlődési eredményeinek ismerete nyújthat. A távlati tervezés megköveteli mind az ország fejlettségi színvonalának, mind a fejlődés ütemének a többi országgal való összehasonlítását. A Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság éppen ezért külön munkacsoportot hozott létre, amely a nemzetközi összehasonlításon alapuló elemzéssel támasztja alá és ellenőrzi a hazai munkaerőhelyzet és életszínvonal-alakulás távlati tervezését. A munkacsoport a nemzetközi statisztikai adatok feldolgozásának első szakaszában témacsoportonkénti elemzésekkel foglalkozik. E munka keretében — többek között — a lakás- és kommunális ellátás nemzetközi tendenciáit is értékelte.

Néhány metodikai kérdés

A lakás- és kommunális ellátás nemzetközi adatokon alapuló elemzése két kérdésre keres választ: arra, hogy *Magyarország az ellátottsági szintek nemzetközi rangsorában hol foglal helyet*, valamint, hogy *az ellátás fejlődésének üteme mennyiben felel meg a nemzetközileg általánosnak tekinthető tendenciáknak*.

A fentiekből következik, hogy az elemzési módszerek kialakításában kettős cél elérését: a fejlettségi szintek térbeli és a fejlődési ütem időbeli összehasonlítását kellett szem előtt tartani. Elválasztásuk statisztikai szempontból is szükséges, mert a térbeli összehasonlítás — mint ismeretes — más vizsgálati módszereket igényel és sokkal bonyolultabb feladat, mint az időbeli összehasonlítás, ami viszont az adatok több évre vonatkozó ismeretét teszi szükségessé.

A kívánatos az volna, ha az összehasonlítást — legalább a legjellemzőbb mutatókra — mindkét szempontból biztosítani tudnánk. Ez azonban sajnos nem valósítható meg, mert némely mutatóknál (például az épített lakás-alapterület) az alapadatok országonként eltérő tartalma a térbeli összehasonlítást, másoknál pedig (például a háztartásnagyságok)

több év adatainak hiánya a dinamikai vizsgálatot lehetetlenné teszi. Sajnos a jellemző adatok eléggé nagy része nem is áll rendelkezésre.

Már a kiinduló számítások során megállapítottuk, hogy a lakásellátásra és lakásépítésre vonatkozó egyes mutatókat nem helyes egymástól elszakítottan, csak külön-külön vizsgálni és értékelni, hanem együttes elemzésük is szükséges. Ezért mind a térbeli, mind a dinamikai összehasonlításban a mutatók együttes vizsgálatán alapuló elemzéssel próbálkoztunk.

A térbeli összehasonlításnál első lépésként a három legátfogóbb mutatónak (100 lakosra jutó lakószobák száma, 1000 lakosra jutó lakásállomány és 1000 lakosra jutó lakásépítés) az átlagos fejlettségi színvonallal — és egymással — való kapcsolatát vizsgáltuk 25 ország adatai alapján. A számításokból megállapítható volt, hogy a természetes mutatók közül a 100 lakosra jutó lakószobák száma az, amely a gazdasági fejlettség jelzésére szolgáló mutatóval, az egy lakosra jutó GDP-vel (bruttó hazai termékkel) a legszorosabb korrelációs kapcsolatban van. Az 1000 lakosra jutó lakásállomány, illetve az 1000 lakosra jutó lakásépítés kapcsolata az egy lakosra jutó GDP-vel a közepesnél lazább. A vizsgálatot 20 ország adatai alapján további két mutatóra (a 3 és a több szobás lakások aránya az állományból, illetve az építésből) is kiterjesztettük.*

Figyelemre méltó következtetésre vezetett az a tapasztalat, hogy a három nem európai ország, valamint a Szovjetunió és Portugália vizsgálatból való kihagyása a kapcsolat szorosságát lényegesen megnöveli. Ez arra utal, hogy ezen országoknak a többiektől eltérő sajátosságai vannak. Ezek a számítási eredmények tehát a megfigyelésbe vont országok körének szűkítését indokolnák. Az általánosan érvényesülő tendenciák keresése azonban a vizsgálatnak az országok minél szélesebb körére való kiterjesztése mellett szól. Ez utóbbi vizsgálati módszer alkalmazását indokolja továbbá az is, hogy a kör szűkítésének sokféle szempontja lehet, amelyek közül a viszonylag legmegfelelőbb csoportosítás alapját képező ismérv (történelmi hagyomány, gazdasági fejlettség, éghajlat, életmód, társadalmi berendezkedés stb.) kiválasztása nehezen megoldható feladat.

Ezen egymásnak ellentmondó szempontok figyelembevételével a térbeli összehasonlítást az országok lehetőséghez képest minél szélesebb körére igyekeztünk kiterjeszteni. Emellett azonban végeztünk bizonyos számításokat a csaknem azonos átlagos fejlettségi szinten álló országok körére vonatkozóan is.

Számításainkkal kapcsolatban felmerülhet olyan aggály, hogy a lakásállományt — mint a nemzeti vagyont részét — valójában nem a GDP-vel, az általános fejlettségi szint mutatójával, hanem a nemzeti vagyonnal, a „gazdagság” mutatójával való kapcsolat alapján kellene vizsgálni. Kétségtelen e problémafelvetés racionalitása. Valóban a már régen magas fejlettségi szintet elért, nagy nemzeti vagyonú országok lakásellátottsága magasabb lehet, mint a ma gyorsan fejlődő, de viszonylag még kisebb felhalmozódott, „kővé vált” gazdagságot felmutatni képes

* A húsz ország, amelyről minden mutató adata rendelkezésre állt (az 1965. évi egy főre jutó GDP sorrendjében, külön a tőkés- és külön a szocialista országok): Svédország, Egyesült Királyság, Svájc, Dánia, Norvégia, NSZK, Belgium, Hollandia, Franciaország, Ausztria, Finnország, Olaszország, Spanyolország, Görögország, valamint az NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Bulgária és Jugoszlávia. Öt ország részletező adatai nem álltak rendelkezésre, ezek: Egyesült Államok, Kanada, Japán, Portugália és a Szovjetunió.

országcsoporthé, s ez utóbbiak közé tartoznak a szocialista országok, s hazánk is.

Mégis, a közvetlen és kézenfekvő ellenérvtől, a nemzetivagyon-mutatóval való számítások lehetetlenségétől eltekintve (hiszen azok hiányoznak) értelmét látjuk a GDP-vel való kapcsolat vizsgálatának is; azt ugyanis, hogy milyen helyzetben vagyunk a lakásellátottság tekintetében, mekkora elmaradást kell behoznunk, hogy általános fejlettségi szintünkkel „vonásban” legyen a lakásellátottság, ez a viszonyítás is jól érzékelteti.

A lakás- és kommunális ellátás színvonalának nemzetközi összehasonlítása

A legfontosabb mutatószámok alapadatairól az 1. sz. táblázat ad tájékoztatást.

1. sz. táblázat

A lakás- és kommunális ellátást jellemző alapvető adatok

Az ország megnevezése	A 100 lakosra jutó lakószobák száma (db)		A vízvezetékekkel ellátott lakások lakásállományon belüli aránya (%)		Egy lakosra jutó évi háztartási kalória-fogyasztás* (1000 kcal)	
	1960	1966	1960	1966	1960	1966
Svédország	119,3	133,6	95,2	95,6	...	764,4
Egyesült Királyság	136,0	142,4	98,0	98,5	1174,6	1927,9
Svájc	139,7	149,9	97,8	98,1
Dánia	142,7	152,9	92,9	93,8
Norvégia	127,7	143,2	94,0	94,7	2100,0	2825,0 ^c
NSZK	98,3	110,1	98,2	98,0	395,2	702,1
Belgium és Luxemburg ...	155,6	164,1	76,8	76,9	444,2	907,0
Hollandia	124,9	134,9	90,6	91,9	632,9	1371,8
Franciaország	89,2	97,5	73,6	81,3	376,4	609,4
Ausztria	104,9	113,7	63,6	66,4	573,1	840,4
Finnország	74,9	81,2	47,1	52,4	145,0	268,2
Olaszország	92,7	101,7	68,8	83,6	352,1	508,1
Spanyolország	103,1	112,3	65,3 ^a	69,6 ^a	81,6	151,0
Görögország	59,0	73,4	70,0	72,0	62,1	127,4
Portugália	89,2	93,6	28,9	37,3	72,1	102,0
NDK	82,1	88,2	67,0	67,5	...	636,3
Csehszlovákia	75,2	80,9	58,3	62,0	207,5	329,8
Szovjetunió	66,7	78,8
Lengyelország	58,3	60,8	39,1	50,0	176,3	250,8
Magyarország	66,5	70,7	23,5	34,4	117,6	203,0
Bulgária	52,6	58,4	17,7	29,2
Románia	525,3	778,8
Jugoszlávia	53,3	64,7	30,0 ^b	33,0 ^b	73,5	173,4
Egyesült Államok	146,3	147,9	94,0	98,0	5500,0	6813,0
Kanada	136,3	132,8	87,8	94,1
Japán	76,9	87,3	65,0	70,0

* Háztartási elektromos áram és vezetékes háztartási gáz együtt. (1 kWó = 860 kcal átszámítás alapján).

a) 10 000 és ennél több lakosú helységekre.

b) Csak városokra.

c) 1965-től háztartási és mezőgazdasági együttes fogyasztás.

A térbeli összehasonlításhoz olyan vizsgálati módszert igyekeztünk kialakítani, amely mind a mutatószámoké, mind az együttes értékelést lehetővé teszi. Mivel a különböző naturális mutatók együttes vizsgálata általában valamely értékmutató segítségével oldható meg, ezért olyan szintetikus mutatót kerestünk, amelynek nagysága az egyes naturális mutatók nagyságával sztochasztikus kapcsolatban áll. Ez a szintetikus mutató az ország általános fejlettségi fokát legjobban tükröző egy lakosra jutó GDP. A lakás- és kommunális ellátást jellemző mutatók közül a rendelkezésre álló adatok alapján csupán három olyant találtunk (a 100 lakosra jutó lakószobák száma, az egy lakosra jutó évi háztartási kalória fogyasztás és a vízvezetékkel ellátott lakásállomány összes lakásállományon belüli aránya), amely az egy lakosra jutó GDP-vel az átlagosnál szorosabb kapcsolatot mutatott. Így a vizsgálatot az eredetileg elképzelnél lényegesen szűkebb körre, e három mutatóra kellett korlátoznunk. A mutatók számának e kényszerű csökkentése az együttes elemzés megállapításait ugyan korlátozott értékűvé teszi, de lehetőségét nem szünteti meg, hiszen ezek a mutatók az *alapvető* ellátási viszonyokra utalnak. A szobaállomány és annak változása a lakásellátottság mennyisége és minősége szempontjából ad lényegbevágó tájékoztatást. A vízvezetékkel ellátott lakások aránya a lakásállomány egyik fontos minőségi jellemzője, s az alapvető kommunális szolgáltatások színvonalára is lehet belőle következtetni. Hasonlóan elég érzékeny ellátottsági mutató a háztartások átlagos energiafogyasztása. Itt az eltérő erőforrások viszonylag legjobb összehasonlíthatósága céljából a kalóriára való átszámítást vettük alapul.* A rendelkezésre álló viszonylag csekély számú mutató is alkalmas tehát arra, hogy nemzetközi vonatkozásban is reprezentálja a lakás- és kommunális ellátás színvonalát.

A vizsgálati módszer lényege — hasonlóan több más korrelációs módszeren alapuló számításához — a következő:

Naturális mutatóként külön-külön pontdiagramot készítettünk a megfigyelésbe bevont országok lehetőséghez képest teljes körére vonatkozó adatok alapján úgy, hogy az *X* tengelyen a GDP-t, az *Y* tengelyen pedig a naturális mutatót jelöltük. Minden pont egy-egy ország egy lakosra jutó GDP-jének és a naturális mutató fajlagos nagyságának a színvonalát jelezte. A ponthalmaz középvonala** — amely a naturális mutató és az átlagos fejlettségi szint közötti összefüggés általános tendenciáját ábrázolja — lehetővé teszi egyrészt annak megállapítását, hogy adott fejlettségi szinthez a naturális mutató milyen „normálértéke” tartozik, másrészt, hogy a naturális mutató adott színvonalának a fejlettségi szint milyen „normálértéke” felelne meg.

Nyilvánvaló, hogy a középvonal által meghatározott „normálérték” általában nem egyezik meg a mutató tényleges értékével; kisebb vagy nagyobb annál. Akkor, ha a naturális mutató középvonal által meghatározott „normálértéke” nagyobb a tényleges értékénél, relatív, azaz az ország általános fejlettségi szintjéhez viszonyított elmaradottságot állapíthatunk meg.

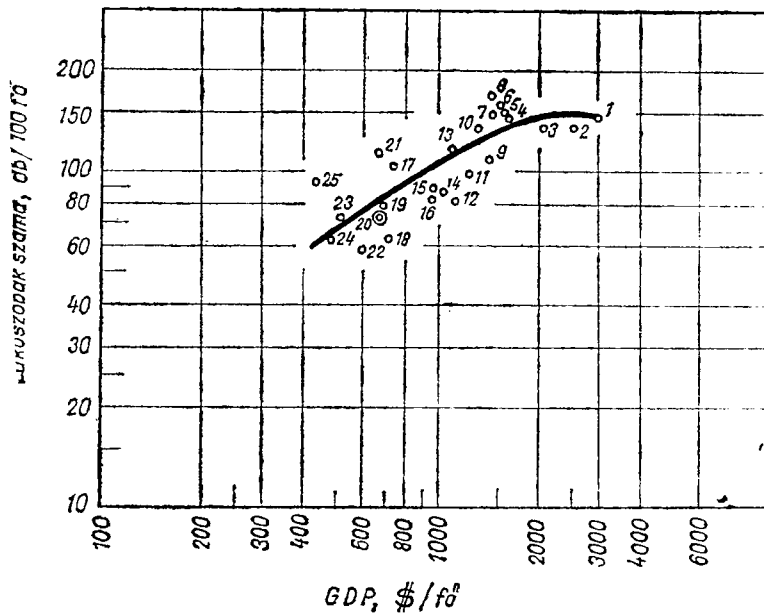
A vizsgálatot 1960-ra és 1966-ra végeztük el. Az 1966. évi adatokról

* Természetesen azonos fogyasztási színvonal esetében is eltérő lehet a tényleges fogyasztási struktúra.

** A ponthalmaz középvonalát első, kiinduló lépésként grafikusán alakítottuk ki, majd ennek alapján végeztük el matematikai (numerikus számításokon alapuló) meghatározását.

1. sz. ábra.

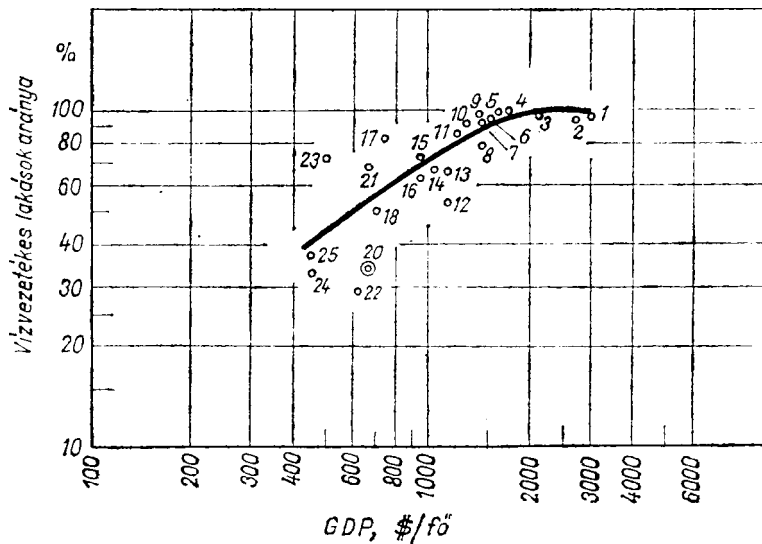
A 100 lakosra jutó lakószobák száma és a gazdasági fejlettség összefüggése 1966-ban

1. Egyesült Államok	10. Hollandia	19. Szovjetunió
2. Kanada	11. Franciaország	20. Magyarország
3. Svédország	12. Finnország	21. Spanyolország
4. Egyesült Királyság	13. Ausztria	22. Bulgária
5. Svájc	14. NDK	23. Görögország
6. Dánia	15. Japán	24. Jugoszlávia
7. Norvégia	16. Csehszlovákia	25. Portugália
8. Belgium	17. Olaszország	26. Románia
9. NSZK	18. Lengyelország	

2. sz. ábra.

A vízvezetékkel ellátott lakások aránya és a gazdasági fejlettség összefüggése 1966-ban

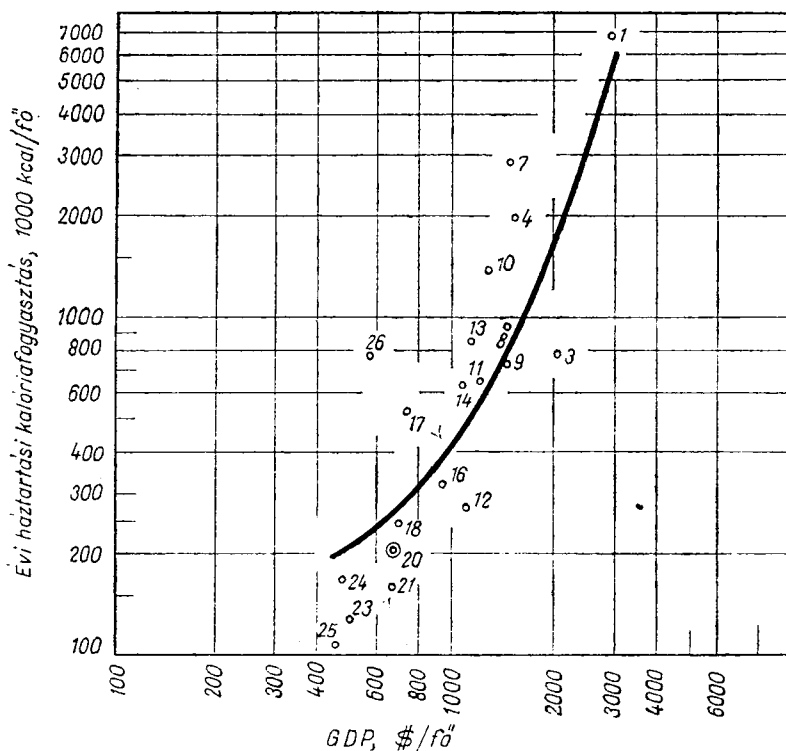
az 1.—3. ábrák adnak képet. A kapcsolatvizsgálat eredményeit a következőkben lehet összefoglalni:

1. Magyarországon a 100 lakosra jutó lakószobák száma 1966-ban* 70,7 db, az egy lakosra jutó GDP pedig 678 \$ volt. Ehhez a fejlettségi

* A természetes mutatók éves ingadozásainak kiszűrése céljából a számításokat — a lehetőséghez képest — az 1964—1968. évek vagy az 1965—1967. évek átlagára alapoztuk. Hasonlóképpen jártunk el az 1960. évi adatoknál is: az 1958—1962. vagy az 1959—1961. évek átlagával számoltunk.

3. sz. ábra.

Az egy lakosra jutó évi háztartási kalória fogyasztás és a gazdasági fejlettség összefüggése 1966-ban

fokhoz a 100 lakosra jutó lakószobák számának 81,7 db-os „normálértéke” tartozna, amelynek a tényleges ellátási szint csupán 86,5 százaléka.

1960-ban a 100 lakosra jutó lakószobák száma 66,5 db, az egy főre jutó GDP pedig 510 \$ volt. Az 510 \$/fő fejlettségi szinthez 100 főre számítva 74,9 szoba ellátottsági szint tartozna, amelynek a tényleges ellátás csak 88,8 százaléka.

Magyarországon tehát a lakosság szoba-, azaz lakásellátottsági szintje nemzetközi nézőpontból vizsgálva az ország általános fejlettségi szintje alatt marad. A relatív elmaradás 1960 és 1966 között sem csökkent.

Érdekes, hogy a megfigyelésbe bevont országok közül az általános fejlettségi szint alapján utolsó helyen álló Portugáliában a tényleges ellátottság 47,4 százalékkal magasabb, mint a közép vonal által meghatározott. Hasonlóképpen Spanyolországban a tényleges ellátottság 39,7 százalékkal és még Görögországban is 7,5 százalékkal meghaladja a közép vonal által meghatározott „normálérték” szintjét. Mindhárom ország esetében az átlagon felüli idegenforgalom hatására lehet következtetni.*

2. Hazánkban a vízvezetékkel ellátott lakások aránya 1966-ban 34,4 százalék volt, 63,9 százaléka a fejlettségi szintünknek megfelelő 53,8 százalékos „normál ellátottságnak”. Nálunk rosszabbul csak Bulgária áll

* 1967-ben az 1000 lakosra jutó szállodai jellegű férőhelyek száma Spanyolországban 10,48, Portugáliában 8,88, Görögországban pedig 8,54 volt, ugyanakkor, amikor Magyarországon 1,55, az európai átlag pedig 7,9. Az idegenforgalomnak a lakásellátottságra gyakorolt hatása szempontjából igen fontos a magánszemélyek által biztosított szálláshely-kapacitás nagysága. Spanyolországban például 1967-ben a magánszemélyek által biztosított szálláshely-kapacitás az összes férőhelynek mintegy 70 százaléka volt. Rendelkezésünkre áll néhány közvetlen információ is, amely szerint a magánszemélyek által biztosított szálláshely-kapacitás Spanyolországban 1964 és 1967 között csaknem háromszorosára (302 350-ről 866 788-ra), Görögországban pedig 1964 és 1966 között mintegy ötszörösére (14 924-ről 73 000-re) emelkedett.

a vízvezetékekkel ellátott lakások aránya szempontjából, ahol a tényleges ellátottság az egy főre jutó GDP szintje által meghatározott „normálértéknek” csupán 58,5 százaléka.

1960-ban a helyzet még rosszabb volt. A vízvezetékekkel ellátott lakások 23,5 százalékos arányával akkor is az utolsó előtti helyen álltunk a rangsorolásban, de akkor az általános gazdasági fejlettségünknek megfelelő „normálellátottság” 48,6 százalékos szintjének még felét sem érték el.

A vízvezetékekkel ellátott lakások arányának szintje tehát hazánkban lényegesen elmarad az általános fejlettségi színvonalnak megfelelő „normálellátottságtól”. A relatív elmaradás 1966-ban — 1960-hoz képest — csökkent.

3. Az egy lakosra jutó háztartási kalória-fogyasztás Magyarországon 1966-ban 203,0 ezer kcal — 75,1 százaléka a 270,2 ezer kcal „normálértéknek” —, 1960-ban pedig 117,6 ezer kcal volt, ami 80,2 százaléka a közép-vonal által meghatározott 146,6 ezer kcal-nak.

Romániában az egy lakosra jutó háztartási kalória-fogyasztás mind 1960-ban, mind 1966-ban kiemelkedően magas: a közép-vonal által meghatározott fogyasztási „normálértéknek” 292,2 százaléka, illetve 340,2 százaléka. Románia esetében azonban számításba kell venni a földgáz-vagyon helyi hasznosíthatóságának nagyon kedvező adottságait, ami a 60-as évekre — a korábbiakhoz viszonyítva — ugrásszerű változást hozott magával.

Az egy lakosra jutó háztartási kalória-fogyasztásban hazánk relatív elmaradottsága 1960 és 1966 között tovább nőtt. A szocialista országok között (Bulgária nélkül, amelyről nem áll adat rendelkezésünkre) 1966-ban Magyarország volt viszonylagosan a legelmaradottabb a háztartási kalória-fogyasztást tekintve.

Az adatokról a 2. sz. táblázat ad összefoglalást.

2. sz. táblázat

Az ellátottsági mutatók alakulásának összefoglalása

A mutató megnevezése	mennyiségi egysége	Tényleges ellátott- sági szint	A közép- vonal szerinti „normál- érték”	Az eltérés aránya (a : b) %	Tényleges ellátott- sági szint	A közép- vonal szerinti „normál érték”	Az eltérés aránya (d : e) %
		1960-ban			1966-ban		
		a	b	c	d	e	f
100 lakosra jutó szobák száma....	db	66,5	74,9	88,8	70,7	81,7	86,5
A vízvezetékekkel ellá- tott lakások aránya	%	23,5	48,6	48,3	34,4	53,8	63,9
Egy lakásra jutó ház- tartási kalória- fogyasztás	1000 kcal	117,6	146,6	80,2	203,0	270,2	75,1

Az előzőekben a mutatószámokénti elemzés eredményei szerepeltek. E vizsgálati módszer lényege azonban abban áll, hogy a mutatók együttes értékelését is lehetővé teszi. A következőkben tehát azt vizsgáljuk, hogy az egyes természetes mutatók tényleges szintjéhez tartozó egy lakosra jutó GDP „normálértékeinek” átlaga hogyan aránylik a mutató tényleges értékéhez. Az egy lakosra jutó GDP tényleges értékének és e számított, „fiktív” értékei átlagának egymáshoz viszonyított aránya ugyanis arra ad választ — nemzetközi nézőpontból nézve —, hogy az ország általános fejlettségi szintjének milyen arányban felel meg a lakás- és kommunális ellátás szintje.

1960-ban a regresszióvonalak szerint a három mutatóhoz az egy lakosra jutó GDP következő „normálértékei” tartoznak: 401 \$, 181 \$ és 496 \$. Átlagosan: $\sqrt[3]{401 \cdot 181 \cdot 496} = 330$ \$. A tényleges érték 510 \$.

1966-ban az egy lakosra jutó GDP „normálértékei”: 537 \$, 346 \$ és 466 \$. Átlagosan: $\sqrt[3]{537 \cdot 346 \cdot 466} = 443$ \$. A tényleges érték 678 \$.

Hazánkban tehát a három mutatóval jellemzett lakás- és kommunális ellátottság színvonala 1960-ban is és 1966-ban is lényegesen alatta marad — mintegy kétharmad részét éri csak el — az ország általános fejlettségi színvonalának, bár az ellátottság vizsgált mutatói alapján a szóródás terjedelme csökkent.

A lakásellátottság és népességi viszonyok

A lakásellátottság mértékét a különböző mutatószámok néha nagyon eltérően érzékeltetik. Lényegesen más képet kapunk egy-egy ország lakásellátottságáról akkor, ha az 1000 főre jutó *lakásállományt* vesszük alapul, mint ha a 100 főre jutó *szobaállomány* alapján végezzük a vizsgálatot. Franciaország például a fajlagos lakásállományt illetően az első, a fajlagos szobaállományt tekintve viszont a tizennegyedik helyen áll, az egy lakásra jutó lakószobák száma szerint pedig már a huszadik helyre kerül. Ezek után felvetődik a kérdés, hogy Franciaországban a lakásellátás nagyon jó-e (1. hely), nagyon rossz-e (20. hely) vagy közepes-e (14. hely). A kérdés megválaszolásához a lakásellátottságot kifejező mutatókon túlmenően olyan demográfiai adatokat is ismernünk kell, amelyek segítenek választ adni arra, hogyan felel meg a lakásállomány és annak átlagos nagysága a népesedési mutatókból nyilvánvalóan lemérhető igényeknek. Ismernünk kell mindenekelőtt a háztartások átlagos nagyságát, nagyság szerinti megoszlását, továbbá az egy lakásra jutó háztartások számát is.

Franciaországban 100 háztartásra 1968-ban átlagosan 310 személy jutott, és az összes háztartások csaknem egyötöd része egyszemélyes háztartás volt. Egy lakásra átlagosan 0,88 háztartás jut („második otthon”). Az egy lakószobára jutó személyek száma egy fő, ami a megfigyelésbe bevont országok között a legjobbhöz (0,60), illetve a legrosszabbhoz (1,67) viszonyítva sem nagyon jónak, sem nagyon rossznak nem mondható. Franciaország lakásellátottságát tehát — ha azt az ország általános fejlettségi színvonalának figyelembevételével, önmagában nézzük — közepesnek tekinthetjük.

A másik olyan ország, ahol a lakásellátásra vonatkozó különböző

mutatószámok teljesen eltérő képet nyújtanak: Kanada. Az 1000 főre jutó lakásállományt vizsgálva a huszonharmadik, a 100 főre jutó lakószobák számát rangsorolva a kilencedik, az egy lakásra jutó lakószobák száma alapján pedig az első helyen áll. Kanadáról a háztartásokra vonatkozó adatokkal sajnos nem rendelkezünk, azt azonban tudjuk, hogy a 15 éven aluliak össznépességén belüli aránya 32 százalék — míg Franciaországban csak 24 százalék —, s ez a háztartások nagyságára vonatkozóan közvetett információt nyújt. Arra a kérdésre tehát, hogy Franciaország vagy Kanada lakásellátási színvonala magasabb-e, nem lehet egyértelmű választ adnunk, mert míg Franciaországban az 1000 főre jutó lakások száma magas (375,1), de az egy lakásra jutó szobaszám alacsony (2,69), addig Kanadában az 1000 főre számított lakásállomány alacsony (247,2), de az egy lakásra jutó szobaszám magas (5,36). A lakásellátottság különböző mutatókon alapuló vizsgálatának lényegesen eltérő eredményeit minden bizonnyal egyfelől a háztartásnagyságok eltérő megoszlásán alapuló sajátosságok okozzák, másfelől az életmód bizonyos sajátosságai is befolyásolják. (Például a nyugati országok egy részében a nálunk szokásos nagyobb méretű hálószobák, vagy háló- és lakószobák helyett kisméretű és csupán éjszakai alvásra szolgáló hálófülkéket építenek, ami a szobaszámot lényegesen megnövelheti.)

Magyarország lakásellátottságáról alkotott kép sajnos ily módon vizsgálva is eléggé egyértelmű. Bár az 1000 lakosra jutó lakásállomány alapján — 25 ország között — a viszonylag kielégítő tizenharmadik helyen állunk, de a 100 lakosra jutó lakószobák (illetve az egy lakószobára jutó személyek) számának rangsorolásánál a huszonkettedik, az egy lakásra jutó lakószobák száma (2,34) szerint pedig csak a huszonnegyedik hely a mienk. 100 háztartásra általában 310 személy jut — ugyanúgy mint Franciaországban —, de az összes háztartásnak csak 13,4 százaléka az egy fős háztartás. Egy lakásra átlagosan 1,09 háztartás jut. Az egy lakószobára jutó személyek száma 1,39. Ennél több csak Jugoszláviában (1,5), Lengyelországban (1,61) és Bulgáriában (1,67).

Az egyes országok lakásállományának viszonylagos nagyságát tehát csak az egy lakásra jutó háztartások számával és a háztartások átlagos nagyságával együttesen lehet értékelni. A háztartások átlagos nagyságának ismerete azonban önmagában még nem nyújt elegendő tájékoztatást, mert nagyon lényeges kérdés az is, hogy milyen a háztartások nagyság szerinti megoszlása. 1960-ban például Magyarországon is, az Egyesült Államokban is átlagosan 310 fő jutott 100 háztartásra, de míg Magyarországon a 7 és több tagú háztartások aránya 2,9 százalék, addig az Egyesült Államokban ennek majdnem kétszerese, 5,3 százalék volt. Nyilvánvaló, hogy több viszonylag kisebb (kevesebb szobaszámú) lakás szükséges a megfelelő színvonalú lakásellátottság biztosításához egy olyan országban, ahol sok egyedülálló lakik önállóan egy lakásban, mint egy olyanban, ahol a több tagú háztartások aránya viszonylag magasabb.

A lakásállomány és a háztartások átlagos nagyságának az egy szobára jutó személyek számával való párhuzamos vizsgálata alapján olyan egyetlen számmal kifejezhető eredmény nem biztosítható, amely lehetővé tenné az egyértelmű rangsorolást. A lakásellátottság országonkénti színvonalának mélyrehatóbb értékeléséhez azonban e mutatószámok is feltétlenül szükségesek és segítséget nyújtanak.

A lakásellátottság színvonalának szóródása és fejlődési üteme

A lakásellátottság színvonalának és a színvonal változásának párhuzamos elemzéséhez szűkebb körű, kevesebb számú országra kiterjedő vizsgálatot végeztünk, méghozzá arra törekedve, hogy *a gazdasági fejlettség kb. azonos szintjén álló országokat vegyünk be a körbe*. A különböző vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy a lakásellátottság színvonalát — a rendelkezésre álló természetes mutatók közül — a 100 lakosra jutó lakószobák száma tükrözi viszonylag leghívebben, valamint az is, hogy kapcsolata az általános fejlettségi szinttel a legszorosabb. Ezért a gazdasági fejlettség csaknem azonos fokán álló országok lakásellátottságát és az ellátottság változásának ütemét is e mutató alapján elemeztük.

A vizsgálatokkal kapcsolatos problémák a következők voltak:

Mivel a közel azonos fejlettségű országoknak nemcsak a lakásellátottsági színvonalát kívántuk összehasonlítani, hanem a hasonló gazdasági bázisról való kiindulás melletti fejlődés ütemét is, ezért a bázist úgy kellett kiválasztani, hogy a fejlődési ütemek alakulását legalább nyolctíz éves idősor alapján lehessen elemezni. Tekintettel arra, hogy Magyarország az 1965. évi egy főre jutó GDP alapján a megfigyelésbe vont 27 ország között* a 20. helyen áll — és a vizsgált országok közé természetesen be akartuk venni —, nehéz volt annak a kettős szempontnak az érvényesítése, hogy az elemzés elegendő számú ország adataira épüljön, s emellett az adatok kellő hosszúságú idősora is rendelkezésre álljon.

A csaknem azonos fejlettségi szint bázisául az egy főre jutó GDP 450—550 \$ körüli értékét határoztuk meg. A megfigyelésbe minden olyan országot bevontunk — függetlenül attól, hogy ezt a fejlettségi színvonalat melyik évben érte el —, amelyről e színvonal elérése után annyi évre vonatkozó adat állt rendelkezésre, mint ahány évre Magyarország adata ismeretes. A vizsgálatot ezen az alapon nyolc országra lehetett kiterjeszteni, ezek: Ausztria, Olaszország, NDK, Csehszlovákia, Szovjetunió, Lengyelország, Magyarország és Japán.

Először azt elemeztük, hogyan alakul ezekben az országokban a gazdasági fejlettség hasonló fokán a lakásellátottság: kb. azonos színvonalon van-e, vagy ha nem, akkor milyen nagy közöttük a szóródás. (A bázisúvra vonatkozó vizsgálat eredményét a 3. sz. táblázat mutatja.) A továbbiakban pedig azt vizsgáltuk, hogy azonos időszak alatt milyen arányú a fejlődés üteme ezekben az országokban.

A szóródási együtthatót a négyzetes eltérés alapján szokásos számítani. Elemzésünkhöz azonban — mivel az átlagtól való eltérés százalékos arányát országonként is vizsgálni kívántuk — az összhang biztosítása céljából az átlagos eltérés alapján számítottuk. (A négyzetes eltérés alapján számított relatív szóródási mutató egyébként 17,2 százalék, illetve 7,6 százalék.)

A táblázatból megállapítható, hogy a gazdasági fejlettség közel azonos fokán az országok lakásellátottsági színvonala *lényegesen* különböző. Különösen érdekes Olaszország és az NDK párhuzamos vizsgálata. Míg

* A megfigyelésbe bevont 27 országot három csoportba osztottuk: európai kapitalista országok, európai szocialista országok, nem európai országok, az 1965. évi egy főre jutó GDP alapján rangsorolva.

A bázisév lakásellátottsági színvonalának elemzése

Az ország megnevezése	Év	A 100 lakosra jutó lakószobaszám			Az egy lakosra jutó GDP		
		db	átlagtól való eltéréseinek		\$	átlagtól való eltéréseinek	
			nagysága	%-os aránya		nagysága	%-os aránya
Ausztria	1950	98,9	+24,54	+33,0	524	+41,75	+ 8,7
Olaszország	1955	84,8	+10,44	+14,0	466	-16,25	- 3,4
NDK	1955	74,2	- 0,16	- 0,2	561	+78,75	+16,3
Csehszlovákia	1950	64,7	- 9,66	-13,0	445	-37,25	- 7,7
Szovjetunió	1958	466	-16,25	- 3,4
Lengyelország	1957	58,1	-16,26	-21,9	465	-17,25	- 3,6
Magyarország	1959.	65,5	- 8,86	-11,9	469	-13,25	- 2,7
Japán	1957.	74,3	- 0,06	- 0,0	462	-20,25	- 4,2
Szóródási együttható			13,4%			6,2%	

Olaszországban az egy lakosra jutó GDP átlagtól való eltéréseinek negatív iránya mellett a lakásellátás színvonala az átlagtól pozitív irányban tér el, addig az NDK-ban ennek pontosan a fordítottja tapasztalható.

Magyarország adataiból ily módon is megállapítható a lakásellátottságnak mind a más országokéhoz képest alacsony szintje, mind a saját általános fejlettségi színvonalához viszonyított relatív elmaradottsága (az egy lakosra jutó GDP átlagtól való - 2,7 százalékos eltérése mellett a 100 lakosra jutó lakószobák számának átlagtól való eltérése - 11,9 százalék).

A 4. sz. táblázatból kiderül, hogyan változott ezekben az országokban a vizsgált időszakban a lakásellátottság (a fő mutatónk alapján), az általános fejlettség (GDP) változásával összevetve.

A fejlődés ütemének vizsgálata

Az ország megnevezése	A vizsgált időszak	A 100 lakosra jutó lakószobaszám	Az egy lakosra jutó GDP
		fejlődésének átlagos évi növekedési üteme (%)	
Ausztria	1950—1958	0,5	6,0
Olaszország	1955—1963	1,8	4,9
NDK	1955—1963	1,7	6,1
Csehszlovákia	1950—1958	1,6	6,4
Lengyelország	1957—1965	0,4	4,5
Magyarország	1959—1967	1,0	5,7
Japán	1957—1965	1,7	8,7

Egyértelmű tény, hogy az általános fejlettségi szint a lakásellátottságnál sokkal dinamikusabban változik. Míg az egy lakosra jutó GDP

átlagos évi növekedési üteme 4,5 százalék és 8,7 százalék között van, addig a 100 lakosra jutó lakószobák számáé csak 0,4 százalék és 1,8 százalék között szóródik; mindkét vonatkozásban legalacsonyabb az ütem Lengyelországban, a legmagasabb pedig (az egy főre jutó GDP alapján) Japánban és (a 100 lakosra jutó lakószobák száma szerint) Olaszországban.

A gazdasági fejlettség csaknem azonos fokáról való *kiindulás* után kilenc évvel a színvonal az 5. sz. táblázat szerinti volt.

5. sz. táblázat

A lakásellátottság színvonala a vizsgált időszak végén

Az ország megnevezése	Év	A 100 lakosra jutó lakószobaszám			Az egy lakosra jutó GDP		
		db	átlagtól való eltérésének		\$	átlagtól való eltérésének	
			nagysága	%-os aránya		nagysága	%-os aránya
Ausztria	1958	103,2	+21,5	+26,3	837	+ 68	+ 8,8
Olaszország	1963	97,4	+15,7	+19,2	684	— 85	—11,0
NDK	1963	85,0	+ 3,3	+ 4,0	901	+132	+17,2
Csehszlovákia	1958	73,3	— 8,4	—10,3	731	— 38	— 4,9
Szovjetunió	1966	79,1	— 2,6	— 3,1	710	— 59	— 7,7
Lengyelország	1965	59,9	—21,8	—26,7	660	—109	—14,2
Magyarország	1967	71,0	—10,7	—13,1	729	— 40	— 5,2
Japán	1965	84,7	+ 3,0	+ 3,7	900	+131	+17,0
Szóródási együttható			13,3%			10,8%	

Míg az egy lakosra jutó GDP-nél — ahol a fejlődés sokkal dinamikusabb — a színvonalbeli különbségek megnöttek (a szóródási együttható 6,2 százalékról 10,8 százalékra emelkedett), addig a lakásellátottság színvonala viszonylag kiegyenlítettebbé vált (a szóródási együttható 13,4 százalékról 13,3 százalékra csökkent).

Magyarországon azonban a 100 lakosra jutó lakószobák számának az átlagtól való negatív irányú eltérése (— 11,9 százalékról — 13,1 százalékra) nőtt: relatív elmaradásunk tehát tovább fokozódott.

A gazdasági fejlettség hasonló szintjén álló országok körére vonatkozó vizsgálatok tehát az előzőekben ismertetett elemzések eredményeivel egyező képet adnak a lakásellátottság hazai színvonaláról.

A lakásépítés nemzetközi összehasonlítása

A lakásépítésről — ugyanúgy, mint a lakásellátásról — az új lakások száma önmagában nem nyújt elegendő információt. A lakásépítés színvonalának változása szempontjából nem mindegy, hogy milyen a lakások szobaszám és alapterület szerinti nagysága. Bár az évenként épített lakás-alapterület adatainak országonként eltérő tartalma a térbeli

összehasonlítást nem teszi lehetővé, az egyes országokon belüli alakulása azonban elemezhető. Így a lakásépítés dinamikáját az egyes években megépített lakások száma, szobaszáma és alapterülete szerint vizsgáltuk. Tekintettel arra, hogy a szobaépítés és az alapterület-építés adatai csak 1960 óta állnak rendelkezésre, az elemzés lehetősége hétéves időszakra korlátozódott. Az alapadatokat a 6. sz. táblázat tartalmazza.

6. sz. táblázat

A lakásépítés és a GDP növekedésének üteme országoként (%)

Az ország megnevezése	A GDP	A lakás- építés	A lakás- alap- terület- építés	A szoba- építés	Az egy lakásra jutó	
					alapterület	szobaszám
1960. és 1966. évek közötti átlagos évi fejlődési üteme						
Svédország	4,9	4,6	7,2	5,8	2,8	1,1
Egyesült Királyság	2,8	4,6	...	4,9	...	0,3
Svájc	4,7	2,2	...	1,8	...	-0,5
Dánia	4,6	4,4	8,9	7,3	4,2	2,8
Norvégia	4,7	0,3	2,2	1,1	1,9	0,8
NSZK	4,6	0,8	2,1	1,9	1,1	0,8
Belgium és Luxemburg ...	4,9	0,8
Hollandia	4,4	6,3	7,6	6,4	1,1	0,3
Franciaország	5,3	4,6	8,4	5,7	3,6	0,8
Ausztria	4,1	3,2	4,9	3,5	1,7	0,5
Finnország	4,4	2,5	4,4	4,3	1,9	1,9
Olaszország	4,9	-0,2	2,2	0,5	2,2	0,7
Spanyolország	9,7	13,2	...	12,4	...	-1,0
Görögország	7,2	5,6	7,2	9,7	1,6	3,8
Portugália	5,6	3,8	5,5	...	1,7	...
NDK	3,6	-3,4	-4,5	-5,6	-1,2	-1,9
Csehszlovákia	3,2	1,3	1,1	3,2	-0,2	1,7
Szovjetunió	6,7	-2,3	-1,2	...	1,1	...
Lengyelország	7,1	3,6	1,3	3,8	-2,1	1,0
Magyarország	5,1	-0,7	0,0	1,1	0,8	1,9
Bulgária	7,3	-2,3	-1,0	3,2	1,3	5,9
Jugoszlávia	7,8	9,5	11,3	10,4	1,7	0,8
Egyesült Államok	5,0	-0,5	1,5	...	2,1	...
Kanada	5,7	4,6
Japán	9,8	12,4	12,2	...	-0,2	...

Az országok széles körére vonatkozóan elvégeztük a lakásépítésnek az általános fejlettség növekedési ütemével való összevetését. 25 ország közül 20 esetben a GDP növekedésének az üteme nagyobb, mint a lakásépítésé. Az öt ország, ahol a lakásépítés növekedése a dinamikusabb: az Egyesült Királyság, Hollandia, Spanyolország, Jugoszlávia és Japán.

A 20 ország közül 6 esetben (Olaszország, NDK, Szovjetunió, Magyarország, Bulgária és az Egyesült Államok) a lakásépítés darabszáma csökkent, de ezekben az országokban az egy lakásra jutó alapterület nagysága — az NDK kivételével — nőtt.

Magyarországon 1960-ban 58 059 lakás épült. 1962-ben a lakásépítés visszaesett, és 1963-ban tovább csökkent. 1964-től kezdve az építés lassú emelkedésnek indult, de még 1966-ban sem érte el az 1960. évi szintet.

Mint látható, az országok mintegy felénél a lakásépítés átlagos évi növekedési üteme 0,1 százalék és 5,0 százalék között van. Az egy lakásra jutó alapterület, illetve szobaszám átlagos évi növekedési üteme pedig az országok több mint felénél 0,1 százalék és 2,5 százalék közötti. Nagyon kevés olyan ország van, ahol a lakásépítés átlagosnál dinamikusabb növekedése a lakások nagyságának növekedésével párosul. A lakásépítés 10 százalék feletti átlagos évi növekedési üteme mellett a lakások nagysága csökken (Spanyolországról a szobaszám, Japánról pedig az alapterület szerinti adatok álltak rendelkezésre).

Magyarországon a lakásépítés változásának átlagos évi üteme 0,7 százalékos csökkenést mutat, az új lakások nagysága azonban emelkedik.

A lakásállomány és a lakásépítés fejlődésének hosszabb távú vizsgálata

A dinamikák összehasonlításával arra a kérdésre kívánunk választ kapni, hogy a lakásellátás hazai fejlődésének iránya és üteme mennyiben felel meg a nemzetközileg általánosnak tekinthető tendenciának. A fejlődési ütem rövidebb (9 éves) időszak adatai alapján végzett összehasonlításának eredményeit már az előzőekben ismertettem. Vizsgálatot végeztünk még ezen kívül a lakásépítés és a lakásállomány 18, illetve 19 évi időszakra vonatkozó alapirányzatának és átlagos évi növekedési ütemének elemzése céljából. A 7. sz. táblázat ennek eredményeibe ad betekintést.

A fejlődés üteme az 1000 lakosra jutó lakásépítésben 1950 és 1967 között erősen ingadozó volt. Az átlagos évi növekedési ütem 22 országban 9,9 százalék és — 1,9 százalék között szóródott, Magyarországon 5,1 százalék volt, ami nemzetközi aspektusból vizsgálva átlagon felül dinamikus fejlődés.

Átlagos évi növekedési ütemünk az egyes részidőszakokban az alábbiak szerint alakult: 1950—1955 között 4,2 százalék, 1955—1960 között 12,6, 1960—1965 között — 1,4 százalék, 1965—1967 között 6,2 százalék.

Az 1000 lakosra jutó lakásállomány 1950 és 1968 közötti fejlődése természetesen sokkal kevésbé dinamikus; az átlagos évi növekedés 23 országban csak 3,5 százalék és 0,1 százalék között szóródik; Magyarországon 0,9 százalék.

A 100 lakosra jutó lakószobák száma alapján a kép a lakásállományéhoz hasonló. Az átlagos évi növekedés üteme — szintén 1950 és 1968 között — 23 országban 3,1 százalék és 0,1 százalék között szóródik, Magyarországon pedig 1,0 százalék.

A lakásellátás és a lakásépítés dinamikájának nemzetközi nézőpontból való vizsgálata sokkal kedvezőbb képet mutat Magyarországról, mint a fejlettségi szint térbeli összehasonlítása. A fajlagos lakásépítés üteme alapján az ötödik, a két lakásellátási mutató növekedési ütemének rangsorolása szerint pedig a tizenhatodik és a tizenhetedik helyen állunk.

A lakáshelyzet színvonala és a növekedés üteme

Az ország megnevezése	Az 1000 lakosra jutó lakásépítés			Az 1000 lakosra jutó lakásállomány			A 100 lakosra jutó lakószobák száma		
	1950.	1967.	1950. és 1967. évek közötti átlagos évi növekedési üteme (%)	1950.	1968.	1950. és 1968. évek közötti átlagos évi növekedési üteme (%)	1950.	1968.	1950. és 1968. évek közötti átlagos évi növekedési üteme (%)
	évben (db)			évben (db)			évben (db)		
Svédország	6,4	12,7	4,1	317,2	374,4	1,0	104,9	134,8	1,4
Egyesült Királyság	4,3	7,6	3,4	264,2	339,8	1,4	113,8	145,8	1,4
Svájc	5,3	9,5	3,5	274,2	327,3	1,0	134,4	155,2	0,9
Dánia	4,8	9,2	3,9	300,9	362,5	1,0	131,9	156,6	1,1
Norvégia	6,9	8,1	1,0	272,6	344,1	1,3	104,9	146,7	1,9
NSZK	7,5	10,0	1,7	188,8	344,1	3,5	66,1	115,3	3,1
Belgium és Luxemburg	5,2	5,9	0,8	332,2	364,8	0,6	151,6	167,5	0,6
Hollandia	5,4	10,2	3,8	217,5	282,9	1,4	109,8	140,7	1,4
Franciaország	1,7	8,5	9,9	316,9	375,1	1,0	77,6	100,2	1,4
Ausztria	6,7	7,0	0,3	301,6	355,0	0,9	98,9	117,2	1,0
Finnország	6,5	7,8	1,1	249,2	307,0	1,1	65,2	84,7	1,5
Olaszország	1,6	5,1	7,0	242,4	313,5	1,5	80,9	104,2	1,4
Spanyolország	1,9	6,4	7,4	228,6	285,3	1,4	94,9	115,5	1,1
Görögország	6,4	9,4	2,3	240,2	272,9	0,7	54,3	77,3	2,0
Portugália	2,2	270,7	95,2
NDK	4,5	...	267,7	353,5	1,6	68,7	89,7	1,5
Csehszlovákia	3,1	6,3	4,3	291,6	304,8	0,3	64,7	83,0	1,4
Szovjetunió	9,8	292,7	82,3	...
Lengyelország	2,7	5,9	4,7	235,7	254,1	0,4	55,1	62,2	0,7
Magyarország	2,6	6,1	5,1	265,6	310,1	0,9	60,8	72,2	1,0
Bulgária	5,5	5,1	-0,5	222,0	264,1	1,0	51,0	60,0	0,9
Jugoszlávia	1,6	6,4	8,5	210,0	249,8	1,0	42,5	66,6	2,5
Egyesült Államok	9,2	6,7	-1,9	294,9	325,3	0,5	134,6	148,4	0,5
Kanada	6,5	7,3	0,7	242,7	247,2	0,1	131,1	132,4	0,1
Japán	4,3	9,9	5,0	193,9	242,4	1,3	72,4	92,3	1,3

Figyelemre méltó a dinamikák vizsgálatából leszűrt alábbi tapasztalat:

A lakásépítés és a lakásállomány növekedése a csaknem húszéves időszakban — az országok döntő többségében — változó intenzitású volt (a trendvonal általában parabolikus görbét ad).

A fejlődés az 1000 lakosra jutó lakásépítésben 22 ország közül 20-nál, az 1000 lakosra jutó lakásállományban 23 országból 22-nél és a 100 lakosra jutó lakószobák számában 23 ország közül 21-nél nem volt egyenletes intenzitású.

Nagyon érdekes eredménnyel járt — különösen a tervezés szempontjából — a teljes idősorok trendvonala mellett, és azzal együtt a részidősorok trendvonalainak vizsgálata.

A 100 lakosra jutó lakószobák számának és az 1000 lakosra jutó lakásállománynak a trendje az 1955—1960, 1960—1965 és 1965—1968. évek közötti időszakokban minden országban — kivéve Jugoszlávia 100 lakosra jutó lakószobái számának 1955—1960 közötti változását — lineáris. Egészen más tapasztalható azonban az 1000 lakosra jutó lakásépítés részidősorainak vizsgálatánál: 1950—1955 között a trend minden országnál parabolikus, 1960—1965 között pedig 3 országnál parabolikus, 8 országnál hatványkitevős és 11 országnál lineáris.

A lakásépítés fejlődése tehát 1950 és 1955 között minden országban változó intenzitású volt, 1960 és 1965 között azonban az országok döntő többségénél már egyenletes intenzitásúvá, illetve mértékűvé vált.

A vizsgálat eredményeinek összefoglaló értékelése

A lakás- és kommunális ellátás nemzetközi összehasonlítása során arra a kérdésre kívántunk választ kapni, hogy Magyarország az ellátottsági szintek nemzetközi rangsorában hol foglal helyet, valamint, hogy az ellátás fejlődésének iránya és üteme mennyiben felel meg a nemzetközileg általánosnak tekinthető tendenciáknak.

Arra a kérdésre, hogy a lakás- és kommunális ellátottsági szintek nemzetközi rangsorában helyzetünk jónak mondható-e — akár az országok szélesebb, akár szűkebb körére végezzük a vizsgálatot —, a válasz egyértelműen kedvezőtlen. *Magyarország általános fejlettségi szintje nemzetközi nézőpontból lényegesen magasabb, mint a lakás- és kommunális ellátottság színvonala.*

Sokkal kedvezőbb a helyzet a fejlődés ütemét tekintve. Arra a kérdésre, hogy a lakásellátottság fejlődésének eddigi iránya és üteme mennyiben felel meg a nemzetközileg általánosnak tekinthető tendenciáknak, a válasz már sokkal pozitívabb és önmagában, ha eltekintünk a kiindulási bázis alacsony színvonalától, kielégítőnek tekinthető. A növekedésnek ez a dinamikája *azonban ahhoz még semmiképpen sem elegendő, hogy a lakásellátásban levő lemaradásunkat általa felszámoljuk.*

A lakás- és kommunális ellátás fejlesztésének ütemét tehát a nemzeti jövedelem növekedését lényegesen meghaladó arányban kell előirányozni ahhoz, hogy az ellátottsági szintben mutatkozó lemaradásunk csökkenjen.

A távlati tervkoncepció a hazai helyzet elemzése és a nemzetközi ösz-

szehezonlítás alapján az elmaradás behozását tűzte ki célul a következő 15 évre. A lakásellátási tervkoncepció szerint 1985-ig minden család (beleértve a részcsaládot és az egyedülállókát is) önálló lakáshoz juthat, és a lakások nagysága, valamint felszereltsége fokozatosan és jelentősen javul. E cél elérése — az ország jelenlegi lakásállományához képest — 1985-ig mintegy 25 százalékos növekedést követelne meg. Hasonló jellegű és ehhez kapcsolódó ellátásbeli javulást tűz ki a tervkoncepció a kommunális szolgáltatásokat illetően is.

A lakásépítési program megvalósítását elősegíti, hogy a negyedik ötéves terv lakásépítési előirányzatait már a távlati tervezők tapasztalatait figyelembe véve dolgozták ki. A második ötéves terv időszakában összesen 282 ezer, a harmadikban pedig 317 ezer lakás épült, a negyedik ötéves tervidőszakra viszont már 400 ezer lakás átadását irányozták elő.

1971 elején a hiányzó lakások száma országosan mintegy 340—360 ezer, amit a tervidőszak folyamán kb. 200 ezerrel növel meg a demográfiai igényekből eredő új szükséglet, valamint a megszűnő lakások pótlásából adódó igény. A negyedik ötéves tervidőszak alatt tehát a teljes szükséglet 540—560 ezer lakásra becsülhető. A 400 ezer lakás átadása esetén a tervidőszak végén mintegy 160 ezer lesz a hiányzó lakások száma; a hiány tehát csaknem a felére csökken.

A nemzetközi összehasonlítás első, statisztikai tényszámokon alapuló elemzési szakasza befejeződött. A következő feladat a rendelkezésre álló tervkoncepciók alapján annak vizsgálata, hogy e célok elfogadása és a tervelőirányzatok megvalósítása esetén hogyan alakul ellátottsági színvonalunk a nemzetközi összehasonlítás tükrében.

Vincze Imre:

ÁRAK, ADÓK, TÁMOGATÁSOK A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS REFORMJA UTÁN

A szerző rendkívül időszerű témakör igényes feldolgozásával jelentkezik. Átfogóan tárgyalja a gazdasági szabályozóeszközök körében különösen fontos szerepet betöltő árszabályozást, adórendszert és a pénzügyi támogatások rendszerét. Értékeli az elmúlt évek tapasztalatait, és feltárja a még szükséges módosítások indokait és várható eredményeit.

A problémák tárgyalásakor a szerző mindig figyelembe veszi a gazdasági szabályozóeszközök teremtette sokoldalú összefüggéseket: különösen a népgazdasági és a vállalati érdek összeegyeztetését, valamint a hazai célok és a nemzetközi kapcsolatok kölcsönhatását. Elsősorban a gazdasági fejlődésünkkel kapcsolatos célokat tartja szemelőtt, anélkül azonban, hogy figyelmen kívül hagyná az életszínvonal-politika támasztotta követelmények kielégítésének fontosságát.

A mű különösen értékes részei: a mezőgazdasági ár, adó- és támogatási rendszer továbbfejlesztésére kidolgozott koncepció, a társadalmi ráfordításokon alapuló fogyasztói árak helyességének bizonyítása, valamint a hozadéki elv bírálata.

A kötet nélkülözhetetlen szakkönyv a népgazdaság valamennyi ágazatában, vállalati és irányító szervezetekben dolgozó közgazdászok, gazdasági vezető szakemberek számára.

280 l., fűzve 340,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ROMHÁNYI ÁGNES:

A munkaerő-struktúra változásának tendenciái

A munkaerő összetételének egyik fontos jellegzetessége, hogy a gazdasági növekedés folyamatának viszonylag stabil, nehezen és lassan változó eleme. A munkaerővel összefüggő strukturális és funkcionális változások érzékeléséhez évtizedek, sőt évszázadok szükségesek. Tudjuk, hogy a gazdasági fejlettség és a munkaerő struktúrája között a modern gazdaságfejlődésben kimutatható, de függvényszerűnek semmiképp sem tekinthető kapcsolat van. Ez a kapcsolat, ha áttételesen is, de létezik; ezért fontos, hogy egy közepesen fejlett ország fejlődési perspektíváinak felvázolásakor a nemzetközi tendenciák elemzése kellő szerepet kapjon.

A probléma történeti vetülete

A tanulmány középpontjában a munkaerő-struktúrában végbemenő mennyiségi és minőségi jellegű változások szerepének, e kétféle változás hatásának vizsgálata áll. Mennyiségi változáson a munkaerő-struktúra olyan változását értem, amelyre alapjában az jellemző, hogy a struktúra egyes komponensei közötti arányok eltolódnak (az egyes csoportokhoz tartozó egyének megoszlása megváltozik ilyen vagy olyan irányban és mértékben), de ez nem jár szükségképp együtt a munkaerő strukturális elemeinek megváltozásával (például az egyes csoportokra jellemző szak-képzettségi szint vagy a szakképzettség jellegének gyökeres megváltozásával). Minőségi változásnak pedig azt tekintem, ha a struktúra egyes összetevői is lényegesen megváltoznak.

Természetesen a mennyiségi és a minőségi változások megkülönböztetése bizonyos fokig relatív: elég itt arra a tényre utalni, hogy például a struktúra mennyiségi jellegű változása (amely úgyis meghatározható, hogy emberek nagy csoportjai a struktúra egyik eleméből egy tőle minőségileg különböző elembe lépnek át) együtt jár az egyes elemek összetételének megváltozásával, és így maguknak az elemeknek a minőségét is bizonyos fokig befolyásolja. Valójában azonban arról van szó, hogy valamely kutatási célnak megfelelően a munkaerőn belül reális, értelmesen bontott csoportokat lehessen képezni, olyanokat, amelyek épp azért alkothatnak csoportokat, mert *a vizsgált problémák vonatkozásában a lényegi mozgástendenciák hordozói*. E csoportok esetében alkalmazni lehet a fenti két kategóriát és így már alkalmazásuk nem látszik teljesen önkényesnek. Más kérdés, hogy a „mennyiségi” és „minőségi” jelleg nem abszolút, és más kérdés az is, hogy a kutatási célkitűzésektől

függően más és más csoportok képezhetők, és esetleg máshogy minősítődnek a változások is.

A struktúra mennyiségi és minőségi fejlődése együtt is járhat és általában együtt is jár (az esetek nagy részében nincs ilyen értelemben vett „tisztá” fejlődés), de különböző korokban, szituációkban a kettő közül valamelyik *dominálóvá* válhat a munkaerőnek a gazdasági növekedésben játszott szerepe szempontjából.

A mennyiségi — minőségi változások fogalompárjával a munkaerő-struktúrában végbemenő változások *jellegét* igyekszem megragadni. Ha ugyanis valamelyik a kettő közül dominálóvá válik, az egész rendszer — dinamikusán értelmezett — minősége változik meg. Természetesen itt a munkaerő összetételének nagyon általános jellemzőjéről van szó. A munkaerő-struktúra konkrét mivolta: összetevői és ezek kapcsolódásai, dinamikájának mértéke és útjai — ezek olyan jelenségek, amelyeket ugyan jellemez a fent vázolt rendszer, de nem írja le. A munkaerő-struktúrának a maga konkrétságában történő megragadásához ezen általános apparátustól különböző eszközökre is szükség van. Erre a célra rendelkezésre áll a szakma-, a munkahely- és a foglalkozási struktúra kategóriáinak rendszere.*

A szakma-, a munkahely- és a foglalkozási struktúra viszonyának változása

A szélesen értelmezett munkamegosztási viszonyok a termelőerők két alapelemét, nevezetesen a termelési eszközöket és a munkaerőt egy bonyolult kapcsolatrendszerrel szövik át. A termelési eszközöket a munkamegosztás szempontjából strukturálva kapjuk a *munkahelystruktúrát*, míg a munkaerő-struktúra oldaláról a *szakmastruktúra* tükrözi a legközvetlenebbül és talán a legrészletesebben a munkamegosztás adott rendjét. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a munkahely- és a szakmastruktúra nem más, mint a munkamegosztásnak két, eltérő jelleggel bíró vetülete, s ebből adódik e két struktúra rendkívül szoros kapcsolata.

Az egyik vetület — a munkahelystruktúra — a munkamegosztás tárgyiasult formában való megjelenése.

A másik vetület — a szakmastruktúra — a munkamegosztásnak a termelés „szubjektív” elemében való megjelenése.

A munkaerő tényleges disztribúciójára, a *foglalkozási struktúrára* egyrészt a munkahelystruktúra, másrészt a szakmastruktúra hatnak mint különböző lehetőségek, alternatívák hordozói. A szakma- és a munkahelystruktúra közötti eltérések, konfliktusok tehát a foglalkozási struktúrán keresztül közvetítődnek és oldódnak meg, a két struktúrában adott lehetőségek a foglalkozási struktúrában realizálódnak.

Említettük, hogy mind a szakma-, mind a munkahelystruktúrát — bár nem teljesen egyértelműen — a munkamegosztás határozza meg. A munkamegosztás jellege a technikai-gazdasági fejlődéssel jelentősen változik, s ez befolyásolja a szakma-, a munkahely- és a foglalkozási struktúra egymáshoz való viszonyát is.

* Vö. Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Vázlatosan a következő főbb tendenciák mutathatók ki: Az alacsony szakképzettséget igénylő munkák esetében — ha a munkamegosztás „horizontálisan” nagyon kiterjedt — a foglalkozási struktúrát alapjában a munkahelystruktúra határozza meg, a szakmastruktúra hatása elenyésző. Más oldalról ez azt jelenti, hogy mivel a munkák többsége alacsony kvalifikációt igényel, s ebből a szempontból homogénnek tekinthető, a fejlődés szempontjából alapvető szerepe a munkahelystruktúrának, illetve annak bővülésének van, hiszen a munkaerő szakmastruktúrájában meglévő inerciának a hatása a fejlődés e szakaszában igen kicsi. Úgy tűnik, hogy ez a tendencia dominált az ipari forradalom kibontakozásától kezdve egészen a XIX. század második feléig. Ebben a periódusban az ipar térhódításának dinamikája alapjában a munkahelyek bővítésének lehetőségétől, illetve az ehhez szükséges tőke és munkaerő *mennyiségétől* függött. A munkaerő ebben a periódusban még nem volt — a munkamegosztás jellegéből adódóan nem is lehetett — a növekedés szűk keresztmetszete, illetve csak abban az esetben válhatott a növekedés fékjavé, ha nem állt megfelelő mennyiségben rendelkezésre.

A további fejlődés folyamán megjelentek a speciális, különböző kvalifikációt igénylő szakmák, ez más oldalról együtt járt a munkahelyek tárgyi struktúrájának bonyolultabbá válásával. Bár az előző fejlődési szakasztól nem különíthető el élesen, kétségkívül megkülönböztethető a fejlődésnek egy olyan átmeneti (de viszonylag hosszú) periódusa, amelyre egyaránt jellemző az előző korszakban jelentkező tendenciák (a munkafunkciók szétaprózódása, a kvalifikáltság homogenizálódása) érvényesülése és az egyes speciálisabb kvalifikációt igénylő szakterületek előtérbe kerülése. E fejlődési szakaszban tehát a foglalkozási struktúra mind a szakmastruktúra, mind a munkahelystruktúra által kötött. Talán a fejlett és közepesen fejlett országok mai állapotát is ebbe a kategóriába lehetne sorolni.

A fejlődés további menete — különösen a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának bizonyos jelenségei — arra hívják fel a figyelmet, hogy a szakmastruktúra egyre egyértelműbb meghatározó szerepre tesz szert a foglalkozási struktúra vonatkozásában. A legfejlettebb országokban számos jel mutat arra, hogy a legkorszerűbb technika elterjedése és alkalmazása, a gyártmányok minősége és választéka stb. és így az egész növekedési folyamat egyre nagyobb mértékben a magasan kvalifikált, illetve a különböző, meghatározott kvalifikációjú munkaerő meglététől vagy hiányától függ. Annak ellenére azonban, hogy a szakirodalom sokrétűen tárgyalja ezt a problémát (sokszor azonban nagyon is egyértelműnek tünteti fel az ilyen változásokat), ezek a tendenciák korántsem világosak még annyira, hogy belőlük — kellő megalapozottsággal — messzemenő következtetéseket lehetne levonni.

Extenzív és intenzív jellegű fejlődés

A modern (az eredeti tőkefelhalmozással kezdődő) gazdaságtörténet olyan értelemben osztható az *általunk* extenzív és intenzív jellegű fejlődési periódusoknak nevezett szakaszokra — és itt lényegét tekintve feltehetőleg két, egymást követő fejlődési periódusról van szó —, amely

szerint az *extenzív* jellegű fejlődési szakaszra a munkaerő-struktúra alapjában *mennyiségi* jellegű változása jellemző, az *intenzív* jellegű fejlődési periódusban viszont egyre inkább a *minőségi* jellegű változások válnak dominálóvá, bár a mennyiségi jellegű változások sem szűnnek meg.

Az extenzív jellegű fejlődési szakasz történelmileg a kapitalizmus kibontakozásához kapcsolódik szorosan. Különösen a korábban iparosodó országok fejlődése elemzésének van itt kiemelkedő szerepe, mivel itt még nem jelentkeztek azok az extenzív fejlődésre jellemző tendenciákat sok vonatkozásban keresztező, módosító tényezők, amelyekkel az ipari fejlődés útjára később (esetleg már a szocializmus viszonyai között) lépő országoknak szembe kellett nézniük.

A korábban iparosodó országok fejlődése azt mutatja, hogy az eredeti felhalmozás korszakánál jóval hosszabb időszakra jellemző a kapitalista módon szervezett ipar extenzív terjeszkedése. A foglalkoztatottak ágazati szerkezetében a *mezőgazdaság és az ipar között nagyarányú mennyiségi eltolódás* megy végbe. Ugyanakkor az ipari munkahelystruktúra lényegesen nem változik, egyrészt mert a nagy mennyiségű olcsó munkaerő lehetővé teszi a tőkének azonos vagy minimálisan növekvő technikai színvonalon történő expanzióját, másrészt mert a városokba beáramló proletártömegek hiányos szakképzettsége is erre kényszerít. Amint már utaltunk rá, a fejlődés szűk keresztmetszete ebben a periódusban a munkahelyek számának bővítéséhez szükséges tőke mennyisége; a munkaerő lényegében csak annyiban jelentett szűk keresztmetszetet, amennyiben nem állt megfelelő mennyiségben rendelkezésre.

Önkéntelenül felvetődik az a kérdés, vajon jelentkeztek-e a *munkaerő* oldaláról olyan tényezők, amelyek gátolták, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt minél nagyobb mértékben felszívja a tőkés ipar. E kérdés elemzésében alapvető az a tény, hogy a mezőgazdaságból a városokba áramló munkaerő *gyökeresen új viszonyok közé kerül*, s az új viszonyokhoz való alkalmazkodás, a város, az ipar racionális szervezetebe való beilleszkedés hosszú, esetleg több generációt is átfogó időszakot igényel. Végző soron ezekkel, a tömegek számára nehezen teljesíthető követelményekkel, amelyeket az új tőkés társadalom támasztott az ipari munkaerővel szemben, kapcsolatosak az oktatásban megfigyelhető változások. Valószínű, hogy az általános kötelező népoktatás múlt században való bevezetése, az emberek nagy tömegeinek írásra, olvasásra, számolásra való megtanítása és a vallásoktatáson keresztül bizonyos, a kapitalista fejlődés szempontjából alapvetően fontos erkölcsi normák elfogadtatása az általános társadalmi fejlődésből fakadó követelmény volt, hiszen maga a konkrét munkatevékenység — a munkamegosztás akkori színvonala és jellege mellett — nem indokolta volna ilyen jellegű ismeretek megszerzését. A tőkés társadalomba való beilleszkedés, a dinamikus változásokhoz való alkalmazkodás képességének megszerzése, továbbá az a tény, hogy a tradicionális társadalom felbomlásával a család kultúráközvetítő szerepe nagymértékben csökkent, követelte meg az alapfokú oktatás kötelezővé tételét.

Az extenzív jellegű strukturális változások egyik nagyon fontos jellemzője, hogy ez a hosszú folyamat *fokozatosan* megszüntette a saját feltételeit, illetve a belőle fakadó tendenciák jellege fokozatosan megvál-

tozott. A mezőgazdaságból felszabaduló tömegek egyrészt képzetlenségük és egyáltalán az ipari civilizációba való nehézkes beilleszkedésük miatt lehetetlenné tették nagyobb szakképzettséget igénylő technika szélesebb körű alkalmazását, másrészt állandó túlnyomással jelentkeztek a munkaerőpiacon, és ez is olyan irányba hatott, hogy a tőke elsősorban extenzív módon növelje hatalmát. Folyamatosan megváltoznak azonban a termelés növekedésének a munkaerő oldaláról jelentkező feltételei, mégpedig főképp két oldalról. Egyrészt kimerülnek a korlátlanul látszó munkaerő-tartalékok, pontosabban a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő áramlása lassan arra a lényegesen kisebb ütemre csökken le, amelyet a további fejlődés során a mezőgazdaság viszonylag állandóan biztosít az ipar számára. A tőkének tehát az előbbieknél lényegesen lassabban növekvő munkáslétszámmal kell fenntartania terjeszkedési képességét. Más oldalról, mivel a városokban levő munkásnépesség nagyobb része már generációkon keresztül benne él egy városi-ipari rendszerben, beleszokott a tőkés munkafegyelembe, a munkásság egyre nagyobb része válik képessé arra, hogy nagyobb szaktudást, sokrétűbb készségeket igénylő munkákat sikeresen elvégezzen. Ez egyúttal feltételezi már az oktatásnak-szakképzésnek ilyen vagy olyan formában megnyilvánuló növekvő szerepét is.

Mind a munkaerőforrások csökkenése, mind pedig a technikában végbemenő azon változások, amelyek a nagyobb szakképzettség iránti igényeket növelik, tehát egy újabb, intenzívebb jellegű fejlődési szakasz irányába mutatnak. Kétségtelen, hogy a változásoknak ez a két oldala „szerves fejlődési út” esetén egymással szoros kölcsönhatásban bontakozik ki, viszont különösen a különböző fejlettségű gazdasági egységek nemzetközi méretű összekapcsolódása, egymásra hatása olyan tendenciákat szül, amelyek arra utalnak, hogy ez a két tényező korántsem változik szükségképp párhuzamosan vagy azonos ütemben, és így a fejlődésnek különböző formái jönnek létre.

Mindenesetre a fejlődés eredményeképp a szektorális arányok változásával szemben — ezek természetesen nem szűnnek meg — egyre dominálóbba válnak a szektorokban foglalkoztatott munkaerő kvalitatív változásai. Az intenzív fejlődési szakaszra az jellemző, hogy az egyes szektorokban foglalkoztatott munkaerővel szembeni iskolázottsági-képzettségbeli követelmények emelkednek.

Itt is szükséges megjegyezni, hogy az iskolázottság növekedése, az általános képzettség iránti igények emelkedése nem csupán közvetlenül a konkrét munkával függ össze. Az intenzív jellegű fejlődés a termelési és fogyasztási struktúra átalakulásával és állandó gyors változásaival jár együtt. Hasonlóképp a társadalmi munkamegosztás, az általános életkeretek megszervezése egyre bonyolultabbá, sokrétűbbé válik. Mindennek megfelelően a munkaerő egyre inkább rákényszerül arra, hogy viszonylag magas szintű ismereteket szerezzen és gyors adaptálódási készséget sajátítson el, hiszen ezek a mindennapi élet — a társadalmilag szervezett és értékelt munkavégzésen túleső — sok területén is elengedhetetlenül szükségessé válnak. Az egész társadalmi fejlődés alapfeltétele a tömegek kulturális színvonalának emelkedése, amely a fejlődés egy további szakaszában már a középfokú képzés általánossá tételét igényli. Azok a szférák ugyanis, amelyekben az emberek fogyasztóként jelennek

meg, továbbá a fogyasztáson kívül azok a területek, amelyek a munkavégzés szempontjából infrastruktúrájának tekinthetők, a gazdasági fejlődés következtében olyan színvonalra emelkednek, hogy felhasználásuk, kezelésük, elfogadásuk és befogadásuk magasabb színvonalú tömegkultúrát igényel. Mivel ezeknek a készségeknek a megszerzése az egész adott társadalmi termelőorganizmusba való beilleszkedésnek, az abban való mozgásnak a feltétele, nincs különösebb létjogosultsága a konkrét munka és az általános társadalmi környezet által megkívánt készségek, ismeretek éles szétválasztásának. A gyakorlatban ugyanis az adott társadalomban történő munkavégzés egyidejűleg és egymással összefonódva igényli a mindkét oldalról megnyilvánuló követelmények teljesítését.

Egyenlőtlen fejlődés, integrálódás

A modern, dinamikus ipari fejlődés a gazdasági és társadalmi integrálódás fokozódásával jár együtt. Ez a fejlődés azonban nem azonos struktúrájú és főként nem hasonló fejlettségű egységeket kapcsol össze. Így nemhogy az „öntörvényű” fejlődéstől némiképp eltérő, hanem tőle minőségileg különböző fejlődési utak jönnek létre. Mégpedig kettős értelemben. *Egyrészt* a különböző fejlettségű egységek ebben a folyamatban más-más szerepet játszanak. Többnyire a fejletlenebb egységek fejlődési útját változtathatja meg jelentősen ez a kapcsolat. A fejlettebb elem pedig — dinamikusan is — egyben az „uralkodó erőt” alkotja. Így bizonyos értelemben igaz az, hogy az integrálódási folyamat előrehaladásával a fejlődés klasszikus útja, hatóerőinek viszonylag tiszta megnyilvánulása egyre inkább csak a meghatározó erőt képviselő legfejlettebb egységekben érvényesül, csak ezek tesznek meg viszonylag autonóm utat. *Másrészt* az integrálódási folyamat a gazdaság és a társadalom különböző szféráiban egyenlőtlenül halad előre. Vannak olyan területek, ahol még magasabb fejlettségi fokon is nem az élenjáró út eredményei realizálódnak, míg más területeken viszonylag fejletlen egységeknél is szinte „tökéletes” integrálódás figyelhető meg. Hasonlóképp beszélhetünk az integrálódás és a történelmi idő összefüggéséről, ennek a kapcsolatnak szféránként eltérő trendjéről. Mindez azt jelenti, hogy az elemzések szempontjából különös jelentősége van az egyes országok relatív fejlettségének, továbbá a munkaerő-struktúra alakulására ható „belső” és „külső” tényezők szféránkénti és időbeli eltérő alakulásának.

Az általunk vizsgált problémakör szempontjából igen fontos, hogy a struktúrák mennyiségi jellegű módosulásai — legalábbis közvetlenül — elsősorban a gazdasági növekedés belső feltételeitől függenek (itt bizonyos fokig kivételt jelentenek a viszonylag fejlett, kis népességű, nagy külkereskedelmű országok), viszont a minőségi jellegű módosulások sokkal érzékenyebbek a nemzetközi méretekben megnyilvánuló, az adott gazdaság mindenkori fejlettségi szintjétől többnyire független tendenciákra.

Igy a munkaerő szektorális átrétegződése főképp (legalábbis a mezőgazdasági népesség iparba áramlása korszakában) attól függ, hogy a mezőgazdaságban milyen gyorsan sikerül a munkaerőt felszabadítani, ez pedig *döntően* a belső gazdasági fejlődés menetétől függ. Máshogy áll a helyzet az ipar—szolgáltatás vonatkozásában. Mivel itt olyan —

elsősorban a fogyasztási struktúrát, de részben a termelési eszközök technikai, technológiai struktúráját érintő — változásokról van szó, amelyek többé-kevésbé világméretben érvényesülő tendenciák, feltehető, hogy az ipar—szolgáltatás arányában mérhető fejlődés nem annyira merev sémájú, mint a mezőgazdaság és ipar vonatkozásában megnyilvánuló fejlődés. Itt az országok jelentős részében a szolgáltatások a fejlettségi szinthez képest előbb kezdenek előretörni, mint ahogy ez a régebben erre a fejlődési útra lépett országokban megtörtént. Mindenesetre nagy valószínűséggel állítható, hogy a nemzetközi tendenciák sokkal inkább érintik a három nagy szektor termelésének és foglalkoztatottainak belső struktúráját, mint a makroarányokat.

És itt el is jutottunk az intenzív jellegű fejlődés problémáihoz. Megfigyelhető, hogy a fogyasztási struktúra, a közlekedés, a városi fejlődés stb. területén hasonló tendenciák is vannak gazdaságilag igen különböző fejlettségű országokban. Ez önmagában is olyan hatást fejt ki, hogy magasabb iskolázottságot igényel. Más oldalról megközelítve: a fejlettebb országok technikájának, új termékeinek átvétele a szakmastruktúra dominálónak, bizonyos területeken alapvetővé válását „siettetí”.

Természetesen ezen nemzetközi tendenciák adott országon belüli érvényesülése — számos egyéb tényező mellett — függ az ország termelési viszonyaitól is. Továbbá a nemzetközi munkamegosztásnak vannak olyan elemei is, amelyek fékezik ezt a folyamatot, a „harmadik világ” vonatkozásában pedig — úgy tűnik — egyenesen egy szakadék kezd kifejlődni. Ezért a vázolt tendenciák nem jelentenek mindenütt és minden vonatkozásban „nivellálódást”, közös modell felé való haladást. Hasonló irányban ható tendenciák vannak, ezek a hasonló tendenciák azonban nagyon *eltérő* struktúrákban funkcionálnak, más oldalról pedig olyan erők működnek, amelyek épp az összefonódottság alapján szülnek ellentétes tendenciákat.

A munkaerő-struktúra változásainak kvantitatív elemzése

A mutatók kiválasztása

A munkaerő-struktúrában végbemenő változások kvantitatív elemzéséhez olyan operacionalizált fogalmakat kell kiválasztani, amelyek egyfelől a munkaerő-struktúra minőségére utaló általános fogalmak által jelzett tulajdonságokat valamilyen módon jellemzik, de emellett kvantitatív módon is jelzik, hogy a különböző tulajdonságokkal az adott munkaerő-szerkezet milyen mértékben rendelkezik. Ennek megfelelően a választás két típusú mutatóra: a munkaerő szektorális (ágazati) struktúrájának és iskolázottsági színvonalának bizonyos mutatóira esett. Mint láttuk, *történetileg* a szektorális átstrukturálódás és a munkaerő összetételének mennyiségi jellegű módosulásai között tagadhatatlan kapcsolat van. Az iskolázottsági színvonal emelkedése pedig történetileg és logikailag is szoros kapcsolatban van a munkaerő-struktúrában végbemenő minőségi változásokkal.

Felvethető, hogy ez a mutató nem elég jól tükrözi a minőségi változásokat, hiszen eltekint az oktatás konkrét tartalmától és színvonalától.

Jelen esetben ezt a problémát enyhíti az a körülmény, hogy itt nem a *konkrét* képzettség, szaktudás megszerzése az alapvető, hanem a munkaerő általános készségei, a különböző szakmák elsajátítására, változtatásaira stb. való készség megszerzésének a foka. Mivel rendszerint az általános képzés idejével egybeesően fejlődik ki a személyiség, a döntő itt nem az oktatás részletes tartalma és színvonala, hanem az általános képzésben való részvétel időtartama. Hiszen az absztrakciós szint, a gondolkodási készség sokrétű fejlődése szempontjából a döntő az, hogy ez az általános képzés hány éves korban *szakad meg*.

A munkaerő szerkezetében végbemenő különféle változásokat nem külön-külön, önmagukban kell vizsgálni, hanem épp ellenkezőleg: a két típusú változás *együttes* megragadására, *viszonyuk* alakulásának kimutatására kell törekedni, ezért a szektorális—iskolázottsági struktúra mutatószámainak a munkaerő-struktúrában végbemenő mennyiségi-minőségi jellegű változások indikátoraként való felfogása — a korábbiakban elmondottak alapján — indokoltnak, megalapozottnak tekinthető.

A szektorális és az iskolázottsági struktúrában végbemenő mozgások együttes vizsgálatához a munkaerő-struktúrát egy olyan vektor által tettem jellemezhetővé, melynek egyik koordinátája az iskolázottsági skálán, másik koordinátája pedig a szektorális skálán való elhelyezkedést mutatja. A szektorális struktúra fejlettségét, illetve a munkaerő iskolázottsági színvonalát jellemző aggregált mutatószámokat a következő súlyozási rendszer segítségével alakítottam ki.

Az iskolázottsági struktúrára jellemző értékeket — melyek az egyes iskolafokokozatok közötti színvonalbeli különbségeket hivatottak reprezentálni — a következőképp választottam meg: az iskolába nem jártak kategóriájához a 0, az általános iskolát végzettek kategóriájához az $\frac{1}{3}$, a középiskolát végzettek kategóriájához a $\frac{2}{3}$, az egyetemet végzettek kategóriájához az 1 „jellemző értéket” rendeltem hozzá, s ezeket az értékeket súlyoztam a mindenkori iskolázottsági struktúra megfelelő komponenseivel. Az így kapott mutató az ún. iskolázottsági koordináta. (Természetesen nagyon erősen vitatható az a feltételezés, hogy az iskolázatlanok és az alapfokú iskolát végzettek között ugyanakkora a „különbség”, mint például a csak középiskolát végzettek és az egyetemet végzettek között. Továbbá akkor is, ha nem egyenlő távolságokkal dolgozunk, kérdéses az is, hogy vajon a fejlődés különböző időszakaiban az iskolafokokozatok közötti különbségek állandónak tekinthetők-e. E vitatható, illetve ma meg nem válaszolható kérdésekből fakadó bizonytalansági tényezőt a koordinátáknak az iskolázottsági színvonal jellemzésére hagyományosan alkalmazott mutatókkal való kontrollálásával lehetett csökkenteni.)

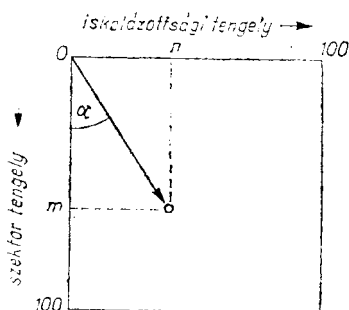
A munkaerő ágazati szerkezetének egyes kategóriáihoz hozzárendelhető értékek kiválasztásában segítségemre volt az, hogy a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások dominanciájával jellemezhető gazdaság lényegében három minőségi kategóriának és három lényeges, egymást követő fejlődési periódusnak tekinthető. Az agrárstruktúrára alapjában az jellemző, hogy a társadalom elsősorban és döntően csak az elsődleges szükségletek ilyen vagy olyan fokú kielégítésére vállalkozhat. A népesség nagy részének a mezőgazdaságban való foglalkoztatása a munka jellegének, feltételeinek, valamint az életmódnak és a társadalom szervezettségének alapvetően körülhatároló tényezőjét jelenti. Az agrárstruk-

túrából az ipari struktúrába való átmenet kisebb-nagyobb tűréssel csak abban a mértékben lehetséges, amilyen mértékben a társadalom munkaerőt tud felszabadítani az elsődleges szükségleteket kielégítő javak termeléséből. Az ipari struktúra is az életmódnak, a munkatevékenységnek, a végső fogyasztás szerkezetének hasonlóan alapvető jellemzőit határozza meg. A szolgáltatások jelentős része viszont elsősorban az emberre, illetve különböző viszonyaira irányuló közvetlen tevékenységeket foglalja magába. Az iparosított struktúra és a terciér szektor dominanciájával rendelkező struktúra közötti viszony hasonló a mezőgazdasági és az ipari struktúra viszonyához, bár valószínűleg ez a viszony sokkal kevésbé egyértelmű.

Ésszerű konvenciónak tűnt — bár ilyen problematikus esetekben a skálaszerkesztés az önkényesség bizonyos elemeit mindig tartalmazza —, hogy a fejlődés e három egymást követő szakasza közötti különbséget kvantitatíve egyenlő távolságokkal jellemezzem. Ennek megfelelően a mezőgazdaságra jellemző értéket 0-nak, az iparra jellemző értéket $\frac{1}{2}$ -nek, a szolgáltatásokra jellemző értéket 1-nek vettem, s ezeket súlyoztam a foglalkoztatottak mindenkori ágazati szerkezetének megfelelő megoszlási viszonzyszámokkal. A kapott eredmény az ún. szektorkoordináta.

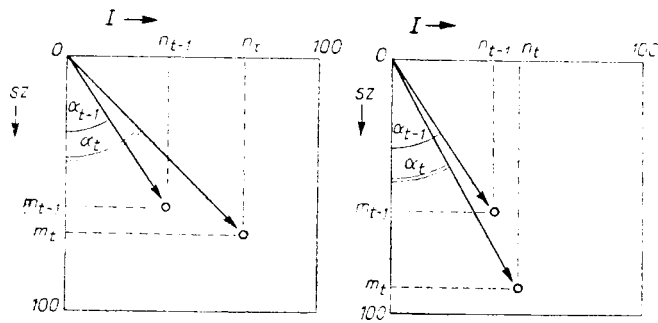
A szektorális változások dimenziója bizonyos értelemben az általam extenzívnek nevezett fejlődést reprezentálja. A másik dimenzió a munkaerő (megfelelő adatok híján jelen esetben a népesség) iskolázottsági struktúrájának változását jellemzi: az ezen a skálán való előrehaladás bizonyos értelemben az intenzív jellegű fejlődés megtestesítője. E két dimenzióban végbemenő változásokat együttesen szemlélem, és azt tekintem a struktúrajelleg megváltozásának, amikor az egyik dimenzió mentén való előrehaladás jelentősebb, mint a másik dimenzióban bekövetkezett változás.

Ábrázoljuk grafikusán az elmondottakat. Legyen a szektorkoordináta értéke m , az iskolázottsági koordináta értéke n . Az eredővektor ekkor a következő:

$$a = \text{arc tg} \frac{\text{iskolázottsági koordináta}}{\text{szektorkoordináta}}$$

A vektor szögének (irányának) változása:

$$\alpha_t - \alpha_{t-1} = \pm \Delta a$$

A vektor szögének növekedése az iskolázottsági, csökkenése a szektorkoordináta irányába való eltolódást jelent.

Az egyes országok hosszú idősorainak elemzésekor a két skálán való előrehaladás viszonylagos súlya tehát nagyon fontos szerepet kap. Ezzel kapcsolatban azonban felmerül egy újabb módszertani probléma. Vajon megítélhetünk-e egy országra vonatkozó trendet tértől és időtől függetlenül? E kérdésre határozott nemmel kell válaszolni. E kérdés szempontjából alapvető jelentősége van a fejlődés „belső” és „külső” aspektusainak. Tulajdonképp csak a legfejlettebb országok esetében tükrözi viszonylag tisztán a trend az adott ország „önfejlődéséből” fakadó tendenciaváltozásokat. Különösen igaz ez az iskolázottsági koordinátára (ennek megfelelően természetesen a két struktúra változását *együttesen figyelembe vevő* „trend” vonulási irányára is). A többi országnál több oldalról — részben a belső fejlettség által adott módon, részben az integrálódási tendenciák nemzetközi „áttörési pontjaitól” függően — megfigyelhető egy azonos fejlődési irány, a sáv összehúzódása. Jelentkeznek azonban ellenkező tendenciák, illetve más síkon differenciáló tényezők is. Nevezetesen arról van szó, hogy némely országok — egész társadalmi-gazdasági organizmusuk, de főként a kultúrához történelmileg adott és determinált viszonyuk eredményeképp — a nemzetközi tendenciákhoz könnyebben tudnak adaptálódni, az egyes területeken kényszerítő erővel jelentkező hatásokhoz „fel tudnak zárkózni”, más országok viszont nem, vagy kevésbé.

A nemzetközi összehasonlítások módszertana ma már túljutott azon a felfogáson, amely szerint a különböző gazdasági fejlettségű országok egymásmellettisége egy olyan fejlődési sort alkot, amely egy „tipikusnak” tekinthető ország különböző mutatóinak időbeli egymásutánjával egyenértékű. A módszertan fejlődése szempontjából nagyon fontos volt annak felismerése, hogy a növekedési út alakulásában a történelmi idő és részben ezzel összefüggésben a nemzetközi méretű integrálódási tendenciák is szerepet játszanak. A különböző országok mutatói alapján konstruálható regressziógörbe esetleges eltolódása az időtengely mentén kimutathatja az ilyen tendenciák meglétét vagy hiányát, de részben az eredmények megbízhatóságának növelése, részben a vizsgálat konkretizálása a módszer további finomítását igényli.

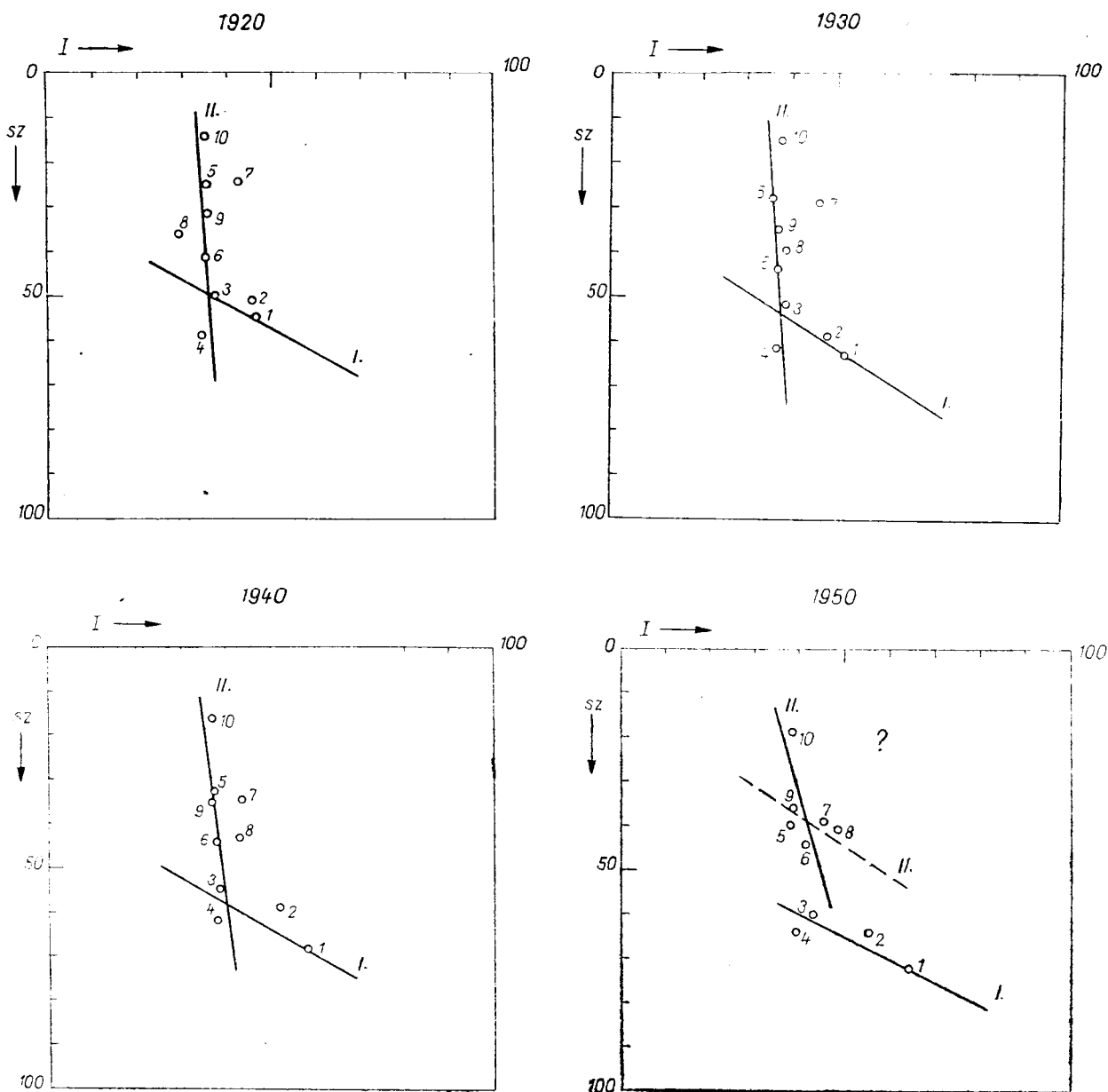
Az eredmények értelmezése

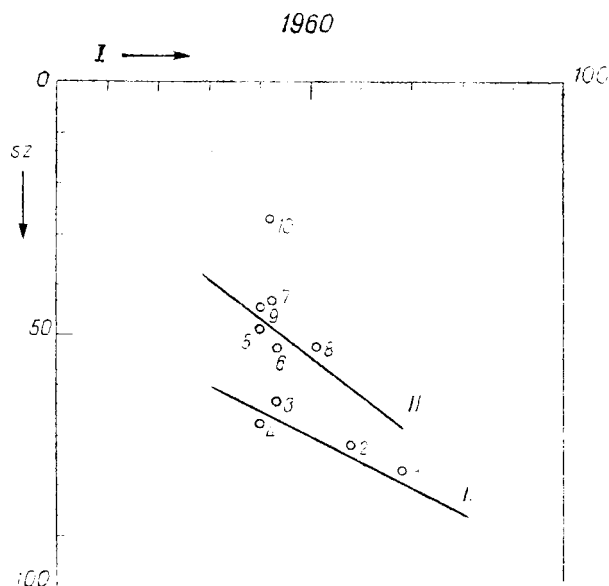
A vizsgálatba bevont országok az 1. grafikonon jelzett számozás szerint: 1. Egyesült Államok, 2. Kanada, 3. Norvégia, 4. Hollandia, 5. Finnország, 6. Csehszlovákia, 7. Szovjetunió, 8. Japán, 9. Magyarország, 10. Bulgária. Első megközelítésben ezen országok adott időpontra vonatkozó eredővektorait rajzoltam be az egyes táblákba, majd grafikus módszerrel megpróbáltam berajzolni azokat a görbéket, amelyek az országok, illetve az egyes országcsoportok pontjainak „vonulási irányát” jelzik. (1. grafikon.) Az így kapott görbék regresszióvonalnak is felfoghatók, s elhelyezkedésük változásából próbáltam következtetni a főbb tendenciákra.

1. grafikon.

A szektorális—iskolázottsági struktúra főbb tendenciái 10 ország adatai alapján

1. Egyesült Államok, 2. Kanada, 3. Norvégia, 4. Hollandia, 5. Finnország, 6. Csehszlovákia, 7. Szovjetunió, 8. Japán, 9. Magyarország, 10. Bulgária.

A grafikonok arra engednek következtetni, hogy a tíz ország közül négy (Egyesült Államok, Kanada, Hollandia és részben Norvégia) — a továbbiakban I. országcsoport — gazdasági fejlődésében 1920 óta fokozatos intenzifikálódás megy végbe. Az I. számmal jelzett „regressziógörbéknek”, amely már 1920-ban is a többi országénál fejlettebb iskolázottsági és ágazati struktúrát jelez, lefelé való, szinte párhuzamos eltolódása, valamint iskolázottsági koordinátáik növekedése, erre utalnak.

Ezzel szemben a többi ország — a továbbiakban II. országcsoport, Japánt kivéve — fejlődése 1920 és 1950 között alapvetően extenzív jellegű: a szektortengellyel majdnem párhuzamos „regresszióvonalluk” szinte majdnem változatlan iskolázottsági struktúra mellett végbemenő ágazati változásra utal. „Regresszióvonalluk” helyzetében 1950-ben következik be jelentősebb változás. A pontok elhelyezkedése alapján két II. görbét is berajzolhatunk, amelyek közül az egyik irányát tekintve hasonló az intenzív típusú fejlődést jelző I. vonallal. A szektor- és az iskolázottsági struktúra közötti korábbi viszony megváltozása valószínűleg az ötvenes években (a szocialista országokban az ötvenes évek második felében) megy végbe, amit az 1960. évi regressziógörbe elhelyezkedése — az I. országcsoporténál ugyan meredekebb, de saját korábbi görbéinél laposabb, tehát az iskolázottsági struktúra jelentősebb változását jelzi — bizonyít.

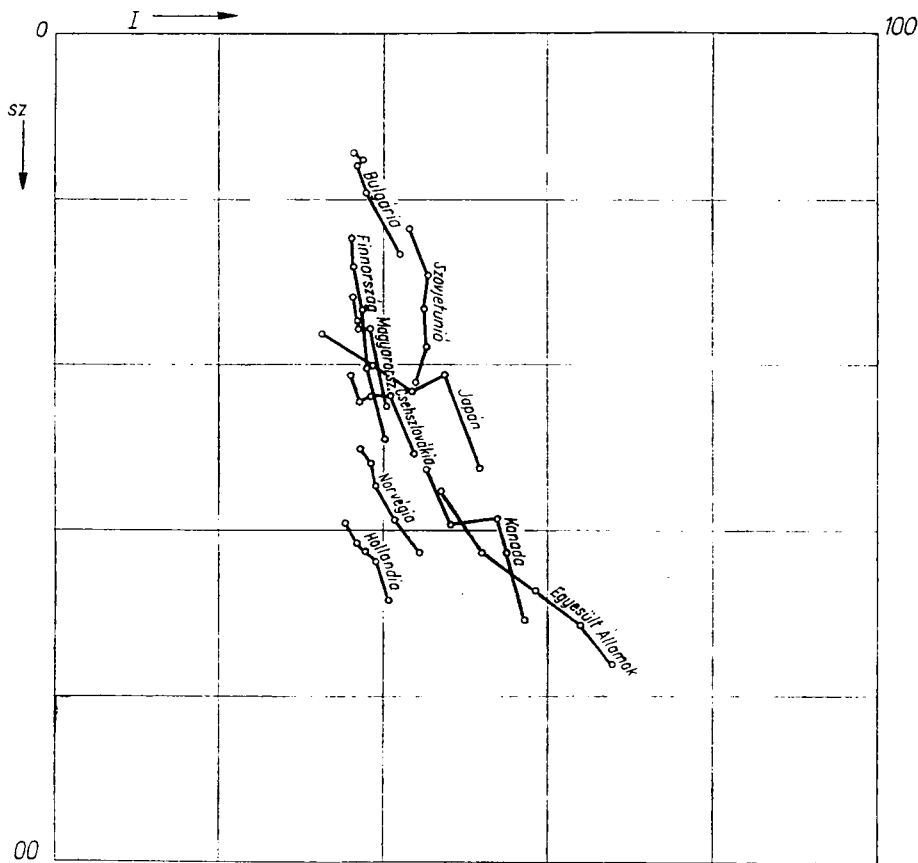
A 2. grafikonról is leolvasható az egyes országcsoportok fejlődésének fő irányvonala, ezen belül az I. országcsoporténál jóval fejletlenebb II. országcsoporté (az I. országcsoportban az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1960-ban átlagosan 1348 dollár, a II. országcsoportban pedig ennek körülbelül 40 százaléka: 531 dollár), amely 1950—60 között intenzív irányba fordult. Ez a grafikon már mélyebb elemzésre ad lehetőséget, mint akár az egyes országok idősorai alapján készíthető kétdimenziós „trend”, akár az előbbi „regressziós” elemzés.

Az egyszerű nemzetközi regressziós elemzés ugyanis eltekint attól a reális fejlődési úttól, amely az egyes országok sajátos, részben öntörvényű mozgásából adódik. Az a módszer, amelynek alapján a 2. grafikon készült (itt az egyes országok „trendjeit” hasonlítjuk össze), viszont a

2. grafikon.

10 ország szektorális—iskolázottsági struktúrájának alakulása (1920—60)

A körök minden országnál sorrendben a következő éveket jelzik:
1920, 1930, 1940, 1950, 1960.

nemzetközi tendenciák felmérésekor figyelembe veszi az egyes országok által megtett utat is (a 2. grafikonon négy ismérv szerint figyelhetjük meg az adatok alakulását: szektorális, iskolázottsági koordináta, idődimenzió, térbeli dimenzió), s ezzel közelebb vihet egy lényegesen árnyaltabb elemzéshez. És még egy szempont. Az egyes országok iskolarendszere nagyon eltér, egy-egy időpontra vonatkozó adatokat nem lehet közvetlenül összehasonlítani egymással. De mivel egy adott ország iskolarendszere viszonylag szervesen fejlődik, egy-egy ország idősorainak összehasonlítása már reális nemzetközi elemzést tesz lehetővé a változások irányának, a növekedés mértékének összevetésében.

A 2. grafikon alapján tehát az egyes országok „trendjeit” hasonlíthatjuk össze. Ezt összevethetjük az 1. grafikonon levő „regresszióvonalakkal”. (A „regresszióvonalakat” és a „trendeket” egy ábrán is feltüntethetnénk, ez azonban nem lenne szemléletes.) Megállapítható, hogy az országok többsége annak a „regresszióvonalnak” a sávjában helyezkedik el (és nagyjából párhuzamos azzal), amelyet az előzőekben 1920—30—40-re vonatkozóan elemeztünk. Továbbá a 2. grafikonon is észlelhető az a tendencia, hogy az 1950-es évektől kezdve a II. országcsoport országaiban fokozatos intenzifikálódás megy végbe. Meg kell jegyezni, hogy ha vizsgálódásaimat kizárólag a „trend”-analízisre (2. grafikon) építem, esetleg hajlamos lettem volna az 1950 után bekövetkező változásokat

véletlennnek tekinteni. E változások jelentkezésére világosan és egyértelműen a „regressziós” elemzés hívta fel a figyelmet. A 2. grafikon alátámasztja az 1. grafikon alapján levonható következtetéseket, de tovább is megy: felhívja a figyelmet arra is, hogy a vázolt tendencia a különböző országokban *nem azonos* intenzitással érvényesül.

Külön említést érdemel Hollandia és Norvégia „trendje”. Az 1. grafikon alapján úgy látszott, hogy ez a két ország viszonylag egyértelműen az I. országcsoporthoz tartozik. A 2. grafikon viszont azt mutatja, hogy ezen országok „trendjeinek” vonulási iránya valamivel közelebb áll a II., mint az I. országcsoporthoz „trendjének” átlagos irányához, de lényegesen magasabb szinten van a II. országcsoporthoz trendjeinél, s ebben a vonatkozásban közelebb áll az I. országcsoporthoz. (Ez főként a szektorális koordinátára vonatkozik, amely megbízhatóbban is méri az *abszolút* fejlettségbeli különbségeket, mint az iskolázottsági koordináta.) Azt kell tehát mondani, hogy Hollandia és Norvégia a két országcsoporthoz között *átmeneti* helyet foglal el az 1950-ig tartó fejlődési szakaszban.

Mindezek után felvetődik a kérdés: mivel magyarázható, hogyan értelmezhető a II. országcsoporthoz fejlődési irányának az 1950-es években bekövetkező változása? Vajon arról van-e szó, hogy a II. országcsoporthoz az ötvenes években jutott el arra fejlettségi szintre, amikor az iskolázottsági struktúra változása dominálóvá kezd válni az ágazati struktúraváltozással szemben, amely változás ugyanezen a fejlettségi színvonalon az Egyesült Államokban már jóval korábban bekövetkezett? Vagy esetleg más tényezőkkel kell számolnunk? Elfogadható választ csak további elemzés alapján kaphatunk.

A II. országcsoporthoz átlagos egy főre jutó nemzeti jövedelme 1960-ban — mint jeleztük — 531 dollár. Az Egyesült Államok megfelelő trendjeinek elemzése azt mutatja, hogy az ország fejlődése az I. világháború után kezd intenzív jelleget ölteni, ekkor azonban egy főre jutó nemzeti jövedelme — ugyancsak 1960-as nemzetközi vásárlóerejű dollárban számolva — már körülbelül 1000 dollár volt. Ennek alapján tehát az első feltételezés elesik. Ha pedig megkeressük azt az időpontot, amikor az egy főre jutó nemzeti jövedelem az Egyesült Államokban körülbelül 530 dollár volt, akkor olyan időszakhoz érünk (1880-as évek eleje), amikor a fejlődés még extenzív jellegű. Azt a feltevést tehát, hogy az iskolázottsági és a foglalkoztatottsági struktúra közötti viszony változása a fejlettségi szinttől függ (ami egyet jelent azzal, hogy a kevésbé fejlett országok ugyanazt az utat járják be, mint amit a fejlettebbek már korábban megtettek), az a tény is cáfolja, hogy az 1950—60-as években intenzív fejlődési útra lépő országok iskolázottsági struktúrája (tehát azok a komponensek, amelyek az iskolázottsági koordinátát adják) teljesen eltér az Egyesült Államok század eleji iskolázottsági struktúrájának változási irányaitól. Amikor az Egyesült Államokban a középiskola előtérbe került, fejlettségi színvonala már jóval magasabb volt, mint a II. országcsoporthoz a hasonló változások megkezdődésének időszakában.

Első feltételezésünket — más oldalról — Japán növekedési útja is cáfolja: Japán fejlettségi színvonalát tekintve a II. országcsoporthoz tartozik, de fejlődésének iránya eltér tőle, egy jóval alacsonyabb színvonalon ugyan, de az I. országcsoporthoz fejlődési irányát követi.

A II. országcsoporthoz végbemenő változások magyarázatát tehát

— amely változások tartalmukat tekintve nem azonosak az Egyesült Államokban lejátszódott vagy napjainkban lejátszódó folyamatokkal, de nem is bontakoznak ki azonos módon és azonos intenzitással valamennyi országban — más tényezőkben kell keresni. Véleményem szerint e változások alapja a különböző fejlettségű országok egyidejű egymásmellettiségéből, egymásra hatásából fakadó tényezőkben található. Figyelembe kell venni természetesen, hogy a II. országcsoportba tartozó országok közül négy szocialista társadalmat épít, s itt a társadalom tudatosan törekedett a tömegek kulturális színvonalának emelésére, a múltból örökölt hiányosságok viszonylag gyors felszámolására. A szocialista fejlődés közvetlen és közvetett hatásain túl viszont azok a világméretű technikai, gazdasági és részben társadalmi tendenciák a meghatározók, amelyek az általános iskolázottsági fok növelése irányába hatnak.

Az 1. és a 2. grafikonról leolvasható tendenciák tehát lényegében arra utalnak, hogy a vizsgált országok nagy részénél körülbelül egyidőben az iskolázottsági színvonalban jelentős, de országonként nem azonos mértékű és tartalmú változás indult meg. Ez arra mutat, hogy olyan tényező, illetve tényezők léteznek, amelyek az országok jelentős részénél meghatározott időben egy bizonyos típusú strukturális fejlődés más irányba való eltolódását idézik elő. A kvantitatív vizsgálat ezen eredményei, bár szigorúan véve nem bizonyítják, de nem is mondanak ellent a nemzetközi integrálódási folyamat elemzéséből levont következtetéseknek.

Karl-Heinz Steuer:

MIT KELL TUDNI A VÁLLALATI VEZETŐKNEK AZ ELEKTRONIKUS ADATFELDOLGOZÁSRÓL?

A mind bonyolultabbá váló gazdasági, társadalmi kapcsolatok egyre növekvő követelményt állítanak az információfelhasználókkal szemben. A hagyományos eszközök és módszerek már nem felelnek meg a magas szintű igényeknek, éppen ezért az egész világon szinte mindenütt szükségessé vált a számítógépek alkalmazása.

A szerző a számítógépek alkalmazási lehetőségeit elsősorban nem technikai szempontból elemzi, hanem a számítógépek alkalmazásának olyan lehetőségeire helyezi a fő hangsúlyt, amelynek alapján a vállalati gazdálkodás és az irányítási munka hatékonyabbá válik.

Az egyes fejezetekben olyan fontos kérdéseket tárgyal, mint az ember és a számítógépek közötti kapcsolat, az egységek működési módja, az adatfeldolgozás hatása a vállalat egészére és az emberekre. Kitér a döntési folyamat optimalizálására és példái (készletezés, helyigénylés stb.) jól szemléltetik azt az előnyt, amelyet a számítógép jelenthet a vezető számára. Egy vezetési modell is ismertet, amely a különböző szinteknek megfelelően alakítható, s egy integrált adatfeldolgozási rendszer szerves részévé tehető. Végül egységes folyamatként ismerteti az irányítás és adatfeldolgozás rendszerét, az előkészítés és bevezetés munkáját, az alkalmazás hatását.

128 l., fűzve 14,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

DEÁK JÁNOS:

A külkereskedelmi forgalom és a közgazdasági szabályozók

A gazdaságirányítás rendszerének reformja, az áttérés a közgazdasági szabályozókkal való irányításra sok változást hozott a külkereskedelemben. A külkereskedelmi árszorzó-összekapcsolja a külső és a belső piaci értékesítési árakat; a külső piacokon létrejövő eredmény vagy hátrány közvetlenül hat a termelők nyereségére; a külkereskedelmi árszorzó és az őt kiegészítő eszközök a hazai költségáramos árrendszerhez alkalmazkodva orientálják a kivitelben és a behozatalban érdekelt vállalatokat. A termelő és a külkereskedelmi vállalatok kapcsolatának rendszere alapvetően megváltozott. A forgalom négyötödénél a vétel vagy az eladás kockázata azé a gazdálkodó egysége, amely elad vagy vásárol.

Az eredmények az 1968 óta eltelt időszak egészét tekintve kedvezőnek ítéelhetők. Zökkenőmentes volt az indulás és az átmenet, viszonylag stabil feltételek mellett hozhatták meg döntéseiket a gazdálkodó egységek az export- és importgazdálkodásban. Érdekeltek voltak a vállalatban belüli struktúrajavításban, s jól használták ki a konjunkturális lehetőségeket a kivitelben és a behozatalban egyaránt. A hosszú lejáratú államközi kötelezettségek teljesítéséhez kedvező a légkör; létrejött a szállítások teljesítésének versenytárgyalási rendszere. A dinamikus növekvő kivitt évenként azonos összegű — devizaegységenként csökkenő — támogatással bonyolítottuk le.

A forgalom évenkénti alakulását vizsgálva a reform bevezetése óta a következő folyamatokkal találkozunk:

— 1968-ban mindkét fő relációjú forgalom stagnált. Az exportot pótlólagos ösztönzéssel (adó-visszatérítéssel) serkentettük.*

— 1969-ben a dollár viszonylatban a kialakult konjunktúra kedvező értékesítési feltételeket teremtett. Jelentősen növekedett a dollár viszonylatú behozatal is. A rubel viszonylatban a behozatal növekedése nem volt kielégítő.

— 1970-ben az export mindkét fő relációban megfelelően alakult. Tovább emelkedett a dollár viszonylatú behozatal, a rubel viszonylatú behozatal a központi célokkal egyezően szintén jelentősen bővült.

— 1971. I. felében tovább folytatódott a behozatal gyors növekedése mindkét fő relációból, s ez az export mérsékelt növekedése mellett számottevő áruforgalmi passzívumot okozott.

* A vállalatok egy része a Külkereskedelmi Minisztériummal 3—5 éves szerződést kötött a konvertálható exportárualapok növelésére, vállalva a szerződés időtartama alatt az évenkénti exportnövekményt. Teljesítés esetén az előre meghatározott juttatást a vállalat részesei vagy fejlesztési alapjába helyezheti.

A szabályozó rendszer egészét tekintve úgy véljük, hogy a tőle várt hatás megfelelő. A gazdasági környezet általában javuló feltételei között kedvezőtlen tendenciák is érzékelhetők, amelyek az import gyors és az export ehhez képest mérsékelt növekedésében jutnak kifejezésre.

Mielőtt ennek okait vizsgálnánk, nézzük meg közelebbről a külkereskedelmi áruforgalom alakulását.

A külkereskedelem és a gazdaság exportképessége a harmadik ötéves tervidőszakban

A harmadik ötéves terv időszakában a külkereskedelmi forgalom az 1. sz. táblázat adatai szerint növekedett.

1. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom 1970-ben az 1965. évi százalékában

Megnevezés	Szocialista	Tőkés	Megnevezés	Szocialista	Tőkés
	viszonylatban			viszonylatban	
<i>Behozatal</i>			<i>Kivitel</i>		
Tényleges növekedés folyó áron	171	190	Tényleges növekedés folyó áron	149	182
Tényleges növekedés változatlan áron	181	190	Tényleges növekedés változatlan áron . . .	155	169
Tervezett növekedés . . .	154	124	Tervezett növekedés . .	150	137

Szocialista viszonylatban a tényszámok a tervezetthez közeliek, tőkés viszonylatban a tervezett növekedésnél lényegesen magasabb volt mind az export, mind az import növekedése.

A *szocialista behozatalban* az anyagok és félkésztermékek mennyisége a tervezett szintet nem érte el. A mezőgazdasági és feldolgozó ipari termékek (gépek és fogyasztási cikkek) aránya növekedett. A *tőkés behozatalt* a terv évenként csökkenő tendenciával irányozta elő, ezzel szemben ténylegesen a behozatal évenként egyre gyorsuló mértékben nőtt. Legnagyobb mértékben a fogyasztási cikkek, az átlagot meghaladóan a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek, valamint a gépek és alkatrészek behozatala emelkedett.

A *szocialista kivitelben* csökkent az anyagok és félkészárúk részesedése, s nőtt a fogyasztási iparcikkek, valamint a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya. A *tőkés kivitelben* az anyagok és félkésztermékek részesedése jelentősen megnőtt (10 százalékpontnyi aránynövekedés). A gépek és alkatrészek kiviteli részaránya a harmadik ötéves terv időszakában nem érte el az 5 százalékot, de nőtt a mezőgazdasági, élelmiszeripari és a fogyasztási cikkek részaránya.

A külkereskedelmi áruforgalom és a nemzeti jövedelem növekedési ütemének összevetése azt mutatja, hogy 1966—70-ben a nemzeti jövedelem és a behozatal átlagos növekedési üteme magasabb, a kivitelé azonban alacsonyabb volt, mint 1961—65-ben. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)*

* Hosszabb időszakra hasonló módon vizsgálja ezt az összefüggést Nagy András: Nemzeti jövedelem és külkereskedelem című cikkében. (Figyelő, 1971. június 30.)

A nemzeti jövedelem és a külkereskedelem növekedésének összefüggése (1961—1970)

Időszak	A nemzeti jövedelem	A behozatal	A kivitel	A nemzeti jövedelem 1 %-os növekedésére jutó	
	évi átlagos növekedése, %			import-növekedés	export-növekedés
1961—65	4,1	9,3	11,6	2,27	2,83
1966—70	6,8	10,5	8,9	1,54	1,31

A vizsgált időszakokra jellemző, hogy az importdinamikával az exportképesség fejlődése nem tartott lépést. Egységnyi nemzetijövedelem-növekmény importigénye nagyobb mértékben nőtt, mint exportképessége. A relatív exportképesség tehát visszaesett.

A behozatal gyors és a kivitel mérsékelt növekedésének okairól

Hosszú távon és a harmadik ötéves tervben is beruházáspolitikánk egyik célja az importhelyettesítő fejlesztés volt. A megvalósított fejlesztések azonban nem feleltek meg ennek a követelménynek.* A beruházások jóváhagyásakor számított ígérethez képest a valóságos importhelyettesítés lényegesen alacsonyabb lett, sőt a belépő kapacitások üzemeltetésének importigénye új behozatali szükségleteket teremtett.

Az importigények növekedése a többi szocialista országban is jelentős — a gyors gazdasági növekedés feltételei között —, s ez számos azonos problémát vet fel:

— A nyersanyagtermelő kapacitások növekedési üteme kisebb, mint a késztermékeket előállítóké, így viszonylagos nyersanyaghiány mutatkozik. A szocialista országok közös erőfeszítései csak hosszabb távon hozhatnak eredményeket e probléma megoldásában.

— A környező, s külkereskedelmünkben nagyon jelentős hányadú szocialista országok célja a gazdaság intenzív irányú fejlesztése. Ez mindenütt megnövelte a korszerű anyagok, félkésztermékek, gépek, technológiák iránti igényt, de kielégítésükre a szocialista országokban a feltételek csak fokozatosan teremthetnek meg. Ebből a helyzetből adódik, hogy az áruforgalomban egyszerre, egyidőben hiányok és feleslegek is mutatkoznak. Miközben általánosan fokozódik a korszerű gépek, technológiák iránti igény, az eddig szállított, az extenzív fejlesztés időszakában megfelelt termékek kereslete csökken.

— Az életszínvonal folyamatos, állandó növelése is elsőrendű gazdaságpolitikai cél a szocialista országokban. Több országban a felhalmozás és a fogyasztás arányának az utóbbi javára való megváltoztatására törekednek. A fogyasztási cikkek iránti igény egyre fokozódik, de a

* A Külkereskedelmi Minisztérium 1968-ban felmérte a harmadik ötéves terv akkori, limitösszeg feletti beruházásainak hatását a rubel és a dollár viszonylatú fizetési mérlegre. Előre jeleztük, hogy rubel viszonylatban e beruházások viszonylag kedvezően, de dollár viszonylatban kedvezőtlenül hatnak az áruforgalmi egyensúlyra. Az egyszeri és folyamatos importráfordítások meghaladták az ígért export célú termelés volumenét. (Lásd Deák János: Importhelyettesítés és gazdaságfejlesztési céljaink. Közgazdasági Szemle, 1969. 7—8. szám.)

szükséges termelési, ipari háttér az egyes országokban megfelelő mértékben még nem épült ki.

Behozatalunk különösen a harmadik ötéves tervidőszak második felében ugrott meg. Ebben szerepet játszott az importnak az ötéves tervidőszak elején történt késleltetése.

Ha a külkereskedelem 1965—70. évi növekedését két szakaszra bontjuk, az 1965—68. és az 1969—70. évekre (az első időszakban lényegében még a régi gazdaságirányítási rendszer hatott, a második időszakban már az új szabályok hatása érződik), s összevetjük a nemzeti jövedelem alakulásával, a 3. sz. táblázat szerinti számokat kapjuk.

3. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem és a külkereskedelem növekedésének összefüggése (1965—1970)

Időszak	A nemzeti jövedelem	A behozatal	A kivitel	A nemzeti jövedelem 1 %-os növekedésére jutó	
	évi átlagos növekedése, %			import-növekedés	export-növekedés
1965—68	5,4	5,0	7,3	0,93	1,35
1969—70	6,4	18,9	12,7	2,95	1,99

A harmadik ötéves terv kidolgozásakor a tervező szervek látták a gazdaság növekvő importigényét. Az utasításos tervgazdálkodás módszerével erőteljes intézkedések történtek az importigények visszafogására. Minthogy azonban az importigény a gazdaság szerkezetéből adódott, kielégítését csak késleltetni lehetett. A reform bevezetése után az új irányítási rendszer eszközeivel: a termékforgalmazási intézkedésekkel, a letétrendszerrel, a vámrendszerrel és egyéb, a behozattal összefüggő pénzügyi hidak közbeiktatásával szándékoztuk a behozattal befolyásolni. Nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az elhalasztott keresletek kielégítését már nem lehet megakadályozni.

A behozatal összetételének alakulása nem ítéhető kedvezőtlennek. A fogyasztási cikkek behozatala a belső piaci ellátást lényegesen javította. A közlekedési és a mezőgazdasági ágazat részesedett legnagyobb mértékben a gépimportból. Ez végre lehetővé tette a már gazdaságosan nem üzemeltethető és fel nem újítható gépek cseréjét. Az anyag- és félkésztermék-behozatal növekedését (műanyagok, papír- és faipari termékek, vegyi anyagok) a korszerű termelés, a korszerű végtermékek előállítása követeli meg. Az igényeket nem követte a hazai építőanyag-ipar termelése, a rohamosan növekvő hiány pótlására szolgált az építőanyag-import. A mezőgazdasági behozatalnövekedés fő tényezője a takarmányszükséglet kielégítése. Várható, hogy az állattenyésztés visszahozza ezt a befektetést az élőállat- és húskivitel fokozásával.

Az importszükségletek kielégítése döntő többségben fontos népgazdasági célok megvalósítását tette lehetővé, s ha találni is néhány példát a nem átgondolt, pazarló, nélkülözhető importra, ez nem általánosítható és nem jellemző.

A kivitel a reformot követő első időszakban lépést tartott a behozatal növekedésével. A kezdeti időszakban különösen nagy hangsúlyt

kapott az a követelmény, hogy az exportőrök növeljék a külföldi árbevételt és csökkentsék a hazai ráfordítást. Az évről évre csökkenő támogatás is erre ösztönözte a vállalatokat. 1969—70-ben pedig a kivitel alakulásában számottevő tényező volt a külső piaci konjunktúra, amely — átmenetileg — növelte a dollár viszonylatú értékesítés eredményét. A konjunktúra első, 1969. évi, igen kedvező szakaszából adódó eredményeket nem ítéltük meg pozitív népgazdasági *fordulatként*, az akkor elért sikerek ellenére sem állíthattuk, hogy az ipar tőkés piaci exportképessége megváltozott.*

A helyzet hosszabb idő óta az, hogy az export áruszerkezete nem javul a forgalom növelésével arányosan. A külső piacokon is jól értékesíthető termékeket előállító szakágazatok fejlődése lassú, részarányuk csökken. Ez különösen a dollár viszonylatú exportunkban nyilvánul meg élesen, ahol a konjunktúraérzékeny alapanyagokat, félkésztermékeket gyártó ágazatok forgalma és részesedése növekedett.

A kivitel alakulását — a támogatáspolitikán és a külső piaci tényezőkön kívül — jelentősen befolyásolta a belső gazdasági helyzet. Az 1968. évi stagnáló kivitel tapasztalatai alapján az exportforgalom gyorsítását ösztönöztük. 1969-ben azonban az történt, hogy az exportkínálat (árualap) nem bővült a forgalom növekedésével párhuzamosan, hanem árucikkeink külső piacokra való átáramlása a belföldi igények kielégítését korlátozta. Ezt követően határozottabb — némely esetekben túlzott — intézkedések történtek azért, hogy az exportra értékesítők is tekintettel legyenek a belső szükségletek kielégítésére (exportkontingensek megállapítása; vállalatok, szakágazatok ösztönzésből, támogatásból való kizárása stb.). Így 1970-től a belső gazdasági folyamatok és igények is a kiviteli forgalom lassúbbodásához vezettek.

Ma, a külső konjunktúra mélypontján, e körülmények hatását is tükrözi a kialakult helyzet. Nézetünk szerint azonban most sem szabad a pillanatnyilag különösen kedvezőtlen külső körülményekből elsietett következtetéseket levonni és erőteljes, a szabályozási rendszer alapjait érintő megszorításokat, beavatkozásokat hozni.

A külső körülmények, az ennek következtében is megromlott külső egyensúly súlyosbítja a gazdaság helyzetét, de a helyzet megítélése nem vezethet oda, hogy csupán a mostani külső piaci feltételeket figyelembe véve alakítsuk ki további magatartásunkat.

Exportszabályozás és exportnövekedés

Az exportgazdálkodást szabályozó eszközök változtatásában 1970-ben abból az alapelvből indultunk ki: úgy kell továbbfejlesztenünk a visszatérítési rendszert, hogy az exportra értékesítő vállalatoknak ne csak saját korábbi eredményeik túlszárnyalásához, hanem ennél egységesebb mércéhez fűződjön az érdekeltségük. Ezért a korábban vállalatokként megállapított állami visszatérítés helyébe a *szakágazati visszatérítés* lépett. Így megtartható az az előny is, hogy a vállalat érdekelt legyen a vállalaton belüli exportstruktúra javításában is. A szakágazati

* A helyzet túlságosan optimista megítélésétől óva intett Czeitler Sándor: Népgazdaságunk külső és belső egyensúlya című cikkében. (Közgazdasági Szemle, 1970. 3. szám.)

visszatérítési rendszer lényege, hogy az ágazati átlaghoz képest kedvező feltételekkel exportáló vállalatok pótlólagos juttatásban részesülnek, a szakágazati átlagnál kedvezőtlenebbek pedig egyedi elbírálás után, fokozatosan csökkenő visszatérítést kapnak, úgy, hogy lehetőleg a tervidőszak végére a szakágazati átlag szintjét elérjék. Emellett a szakágazati átlagok összege is csökkenő. Az előnyösen exportáló vállalatok pótlólagos ösztönzésének mértéke egyelőre mindkét fő relációban még szerény, de megvan a fokozott differenciálás lehetősége.

A vállalatok meghatározott körében az árbevétel-jellegű export-visszatérítés helyébe az általános jövedelemszabályozási rendszerhez kapcsolódó *adó-visszatérítési juttatás* lépett.

Az adó-visszatérítést az éves mérlegeredmény alapján kapja a vállalat a következők szerint: a bruttó nyereségből elkülöníti az export részarányának megfelelő részt, az előírások szerint részesedési és fejlesztési alapra osztja és kiszámítja az export részarányának megfelelő nyereséghányad utáni adó összegét. Előre meghatározott feltételek szerint a vállalat az export részarányának megfelelő adó egészét vagy meghatározott részét visszatarthatja, s ezzel közvetlenül növelheti részesedési és fejlesztési alapját.

Az exportgazdálkodási rendszer 1971—75. évre kialakított általános szabályai tehát jelentősen eltérnek az 1968—70. években alkalmazott rendszertől. Már nem a vállalat a centrum, hanem magasabb szint, a szakágazat. Még viszonylag szűkebb körben, de eltértünk attól az alapelvtől, hogy a belföldi árakhoz, árösszeghez képest igazítjuk a támogatást (akik pótlólagos juttatásban részesülnek, vagy akiket a szakágazati átlag felett restriktíven egyedileg bíráltunk el, vagy többet, vagy kevesebbet kapnak a belföldi árösszeghez képest). A visszatérítési rendszer fokozza a hatékonysági követelményeket, az egyre növekvő forgalmat csökkenő visszatérítéssel bonyolítja le, azt az elvet követve, hogy a kedvezőbb feltételekkel rendelkezők jussanak nagyobb nyereséghez, és nekik legyen gyorsabb a fejlődésük.

A módosított export-visszatérítési rendszer hatásának értékeléséhez egy félév tényadata nem elegendő. Az I. félévben a feldolgozó ipar exportnövekedési üteme gyorsult. A kivitel ez évi lassúbbodása mindkét fő viszonylatban túlnyomórészt a nyersanyagokat és félkésztermékeket exportáló ágazatok s a mezőgazdasági és élelmiszeripari ágazat forgalmának visszaeséséből, illetve stagnálásából adódott.

Az exportforgalom lassúbbodását néha összefüggésbe hozzák a támogatáspolitikai új rendszerével, az 1971. évre alkalmazott degresszió mértékével és ütemével.*

A forgalom alakulása és az állami visszatérítés degressziója közötti kapcsolat feltárására számítás készült. Azt vizsgáltuk, vajon az export azoknál a vállalatoknál csökkent-e, amelyeknek csökkent a támogatása, vagyis: milyen szoros az összefüggés a támogatás és az export csökkenése között? A számítás eredménye a 4. sz. táblázatban foglalható össze.

A táblázat adataiból az derül ki, hogy nincs egyértelmű közvetlen összefüggés a visszatérítés csökkenése és az exportcsökkenés között. A vizsgálati körbe bevont vállalatok között nincs olyan — egyik fő vi-

* Például Kozma Géza: Az állami visszatérítés fokozatos csökkentéséről. Közgazdasági Szemle, 1971. 3. sz.

Az export és az export-visszatérítés változásainak összefüggése (1969—1971)

Az exporttámogatás változása (csoportok)	Az exportforgalom megoszlása kategóriák szerint (%)*				
	I.	II.	III.	IV.	összesen
	<i>Rubel viszonylat</i>				
„A”	.	8,3	7,5	6,2	22,0
„B”	.	4,1	3,2	1,5	8,8
„C”	8,8	1,8	1,3	0,6	12,5
„D”	4,6	16,8	7,1	25,9	54,4
„E”	.	0,2	0,6	1,5	2,3
Együtt	13,4	31,2	19,7	35,7	100,0
	<i>Dollár viszonylat</i>				
„A”	.	16,0	13,0	2,6	31,6
„B”	.	.	3,3	0,8	4,1
„C”	0,3	3,2	1,8	1,0	6,3
„D”	2,0	5,2	3,8	31,4	42,4
„E”	0,4	10,1	3,9	1,2	15,6
Együtt	2,7	34,5	25,8	37,0	100,0

Magyarázat:

„A” csoport: az egységnyi exportárbevételre jutó visszatérítés a vizsgált időszakban mindvégig csökkent. (1970-ben kevesebb, mint 1969-ben, és 1971-ben kevesebb, mint 1970-ben.)

„B” csoport: az egységnyi exportárbevételre jutó visszatérítés 1970-re csökkent, ami egyben azt is jelenti, hogy előzőleg változatlan volt vagy nőtt, de semmiképp nem csökkent.

„C” csoport: az egységnyi exportárbevételre jutó visszatérítés 1971-re csökkent.

„D” csoport: az egységnyi exportárbevételre jutó visszatérítés = 0, vagy mindvégig változatlan maradt.

„E” csoport: az egységnyi exportárbevételre jutó visszatérítés mindvégig nőtt.

I. kategória: az export mindvégig csökkent. (1970-ben kevesebb volt, mint 1969-ben, 1971 I. félévében kevesebb, mint 1970 I. félévében.)

II. kategória: az export csak 1971-ben csökkent, ami azt is jelenti, hogy az előző években nőtt vagy változatlan volt, de semmiképp sem csökkent.

III. kategória: az export mindvégig nőtt. (Értelmezése: az I. fordítottja.)

IV. kategória: az export 1971-ben nőtt. (Értelmezése: a II. fordítottja.)

* A Külkereskedelmi Minisztériumban készült számítás az export 70 százalékát elérő reprezentáció alapján készült.

szonylatban sem —, amelynek mindkét évben csökkent az exporttámogatása és a forgalmát is csökkentette volna mindkét évben. Az is megfigyelhető, hogy abban a körben, ahol az állami visszatérítés csökkent (A, B és C csoport), a vállalatok egy része növelte a forgalmát. A vállalatok 18,8 százalékának 1971-ben csökkent a visszatérítése, ezeknek kevesebb, mint egyharmadánál csökkent az exportforgalom is. Fel lehetne tételezni, hogy a visszatérítés-csökkentés később hat a forgalomra, de az adatok ezt sem bizonyítják. Azok a vállalatok, amelyeknek 1970-ben csökkent a visszatérítésük, 1971-ben egyáltalán nem csökkentették az exportjukat dollár viszonylatban, rubel viszonylatban pedig a kivitelnek kevesebb mint a fele tartozott abba a kategóriába, amelyben a forgalom 1971-ben csökkent. Figyelemre méltó tény, hogy a változatlan vagy növekvő visszatérítésben részesített vállalati kör egy része is csökkentette kivitelét mindkét fő viszonylatban.

Az export célú termelés nyereségérdekelttségének alakulásáról a vállalati mérlegbeszámolókból tájékozódhatunk az 5. sz. táblázat szerint.

Az exportértékesítés jövedelmezősége 1968—70-ben meghaladta az ipar és a népgazdaság átlagos jövedelmezőségét.

A belföldi termelés és az export nyereség helyzete

Ágazat	Év	Nyereség az árbevétel %-ában			
		teljes tevékenységre	exportban	rubel viszonylatban	dollár viszonylatban
Ipar*	1968	9,0	11,5	n. a.	n. a.
	1969	8,2	11,6	13,4	9,5
	1970	8,4	12,7	12,0	13,4
Népgazdaság összesen ..	1968	7,4	10,2	n. a.	n. a.
	1969	7,4	10,3	10,9	9,5
	1970	7,3	12,3	11,1	13,5

* Élelmiszeriparral együtt.

Az elemzések nem támasztják alá azt a feltételezést, hogy az állami visszatérítés rendszere, az alkalmazott degresszió az exportérdekeltség ellen hat és az exportnövekedés lassúbbodásának oka.

Elvileg felvethető az az alternatíva, hogy az exportra értékesíthető termékek volumenét fokozott juttatással növeljük. Ennek két veszélyes következménye is lehetne. Az egyik, hogy akadályozná a negyedik ötéves terv egyik fő céljának, a struktúraátalakítás, az exporthatékonyság fokozása követelményének megvalósulását. A másik — amint az 1968—70. években kialakult fő tendenciák értékelésekor utaltam is rá — az exportértékesítés erőltetett gyorsítása némely területeken belföldi ellátási problémákat okozhat.

Kielégítő, megnyugtató megoldás a népgazdaság számára az exportképesség fokozása, a konvertálható exportterméket létrehozó kapacitások bővítése, az eszközök e célra való koncentrálása adhat. A negyedik ötéves terv gazdaságpolitikai céljai között fontos helyet foglalt el e követelmény. *A gazdaság importszükségleteinek folyamatos kielégítése csak akkor biztosítható, ha export célú fejlesztésekkel a piacképes termékek kínálatát folyamatosan és tartósan növeljük.*

E cél megvalósításával, az erre irányuló erőfeszítésekkel nem lehetünk elégedettek. A Külkereskedelmi Minisztérium 1970. június 30-i állapot szerint felmérte, hogy az 1968-tól a Beruházási Bankhoz benyújtott hitelkérelmek milyen kapcsolatban vannak az export célú fejlesztésekkel. A dollár viszonylatú export részaránya az 1968-ban engedélyezett hosszú lejáratú hiteleket igénybe vevő vállalatoknál 15,6 százalék, az 1969-es engedélyezésnél 7,3 százalék, 1970 első félévében már csak 5,2 százalék volt. A vizsgált időszakban az elutasított hitelkérelmek 71 százalékát olyan vállalatok nyújtották be, amelyek dollár viszonylatú exportot bonyolítanak le, s devizakitermelésük kedvező.

1971-ben növekvő arányban jelentkeznek olyan vállalatok, amelyek konvertálható exportárualapok létesítésére kívánják fordítani saját forrásaikat és ehhez igényelnek kölcsöneszközöket. Mintegy 3 milliárd Ft értékű beruházással évi 40 millió dollár árualapot ígérnek 1974-től kezdődő belépéssel. Hitelforrás hiányában azonban ezek a beruházások vagy egyáltalán nem, vagy csak később valósulhatnak meg.

A központi döntésű egyedi nagyberuházások számottevő része belső szükségletek kielégítését szolgálja, s tőlük nem várható a bármely

viszonylatban kedvezően értékesíthető (konvertálható) exportárualapok jelentős bővítése.

A rendelkezésre álló beruházási forrásokból — reálisan felmérve a lehetőségeket — a megvalósítható fejlesztések között az eddiginél jóval nagyobb részarányt kell biztosítani a konvertálható exportárualapok létesítésének. Ez szükségessé teszi a támogatáspolitikának, az alkalmazott formáknak a továbbfejlesztését. Jelenleg az ipari vállalatok nyereségének mintegy 51 százaléka a különböző címeken adott állami támogatásból származik (az 51 százaléknak a fele az állami visszatérítés). A vállalatok a támogatást árbevételként kapják, s ezt követően ugyanúgy kezelik, mint minden más bevételt. Az adózás után az állami támogatásból alapokat képeznek.

A gyakorlat az, hogy a nemzetközi termelékenységi követelményeket el nem érő vállalatok is árbevételként kapják a támogatást, s ha szerényebb mértékben is, de képeznek fejlesztési alapokat és a támogatásból beruháznak, fejlődnek. Az nyilvánvaló, hogy olyan mértékű fejlesztési alap nem képződik náluk, amely a teljes átállás, a gazdaságos termelés feltételeit biztosítaná. A gazdaság teherbíróképességét pedig az is meghaladja, hogy egyidőben elégítse ki a kedvező és a kedvezőtlen hatékonyságú vállalatok beruházási igényeit.

A megoldást nézetünk szerint egy olyan rendszer segítené, amelyben a támogatást költségtérítésre és jövedelemkiegészítésre bontanánk, s azok a vállalatok, amelyek hatékonysága kedvezőtlen és átállításukhoz nincs megfelelő fejlesztési forrás sem saját, sem központi eszközökből, lényegében csak a költségtérítést kapnák támogatásként, s valamilyen arányban részesedéialap-juttatást, ha ez indokolt. Semmiképp sem kapnák azonban meg a fejlesztési alapra jutó részt. Ezt pótlólagos forrásként azok részére csoportosíthatnák át, akik hatékonyan gazdálkodnak és kielégítik a gazdálkodás egyik fő követelményét, a konvertálható exportkapacitások létesítését. A következők szemléltetik, hogy ez mennyire nem lebecsülhető nagyságrendet jelentene: Az ipar vállalati nyereségből 1970-ben 12 milliárd Ft fejlesztési alapot képzett. Ennek 51 százaléka (vagyis összesen 6 milliárd) az állami támogatásból származott. Ha ennek egynegyedét csoportosítanánk át pótlólagos beruházási hitelforrásként, évi mintegy 15—20 millió dollár konvertálható exportárualap létesítéséhez adnánk lehetőséget.

A javasolt módszer azon túlmenően, hogy az ésszerű differenciálódást erősítené, kedvezően hatna a munkaerőhelyzetre is, elősegítené a munkaerő átáramlását a hatékonyabb ágazatokba.

Importszabályozás és importnövekedés

Az 1968. január 1-i számított árak képzésekor még nem volt véglegesítve az importgazdálkodást szabályozó eszközök rendszere, a vám, az importforgalmi adó, az import-árkiegészítés stb. Ezért az árakba ezek még nem voltak beépíthetők.

Az átlagelv alapján bevezetett külkereskedelmi árszorzők mellett elkerülhetetlen volt az importgazdálkodásban is — az árszorzőt kiegészítő — különböző eszközök, pénzügyi hidak széles körű alkalmazása.

Ezekkel az eszközökkel szükségszerűen megdrágították az importot. A költségnövekedést a termelők alig tudták továbbhárítani, mert a működő ármechanizmus mintegy az árak felénél tette csak lehetővé a szabad ármozgást. Az importgazdálkodást szabályozó eszközök alkalmazása így a gazdálkodó számára előre nem kalkulált pótlólagos terhet jelentett. Az első időben e terhek elviselését lehetővé tette a növekvő nyereség és a számított árakba kalkulált tartalékok felélése. A feszültségek akkor kezdődtek — minden előrejelzés nélkül —, amikor a tőkepiacokon gyors konjunkturális áremelkedés indult meg. Ez elsősorban az alapanyagokat és félkésztermékeket előállító ágazatokat érintette, amelyek zömében hatósági vagy maximált árakon értékesítik termékeiket, és ezért az áremelkedés áthárítására nem volt lehetőségük. Így a hatósági áremelés elkerülése végett igénybe kellett venni az állami költségvetést.

A nemzetközi és a belföldi árak közötti kapcsolat 1968—70. évi értékeléséből azt a következtetést vonják le, hogy a nemzetközi piaci árváltozásoknak a belföldi költség- és árviszonyokban való közömbösítése jelentős terheket rótt az állami költségvetésre.* A tények azt bizonyítják, hogy az 1968—70-es időszakban az exporttal és az importtal kapcsolatos költségvetési kiadások és bevételek aránya évről évre javult. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

6. sz. táblázat

A külkereskedelem költségvetési hatása

Megnevezés	Az importtal kapcsolatos (+) költségvetési egyenleg az exporttal kapcsolatos (—) egyenleg százalékában		
	1968	1969	1970
Rubel viszonylat.....	46,0	44,0	57,0
Dollár viszonylat.....	59,5	67,5	87,5

Az 1968—70-es években a külkereskedelmi forgalom az állami költségvetés kiadását évről évre csökkenő mértékben terhelte. A külső, nemzetközi piaci árváltozásoknak költségvetési eszközökkel történő visszafogása ellenére javult a behozatal és a kivitel költségvetési egyenlege.

A viszonylag szűk körben már a reform indításakor létesített árkiegyenlítési alapok (kasszák) főképp azt a célt szolgálták, hogy a kisebb mértékű külső piaci áringadozások elviseléséhez fedezetet nyújtsanak. Eléggé természetes, hogy jelentős áremelkedések elviseléséhez önmagában a kassza nem lehetett megfelelő eszköz, mert nem volt mód arra, hogy a korábbi időszakban olyan összegek gyűljenek össze, amelyek egy gyors ütemű árnövekedést ellensúlyozni képesek.

Az importgazdálkodás értékelését megnehezíti, hogy a szabályozás termék jellegű, rendkívül differenciált, és nincs olyan információs rendszer, amely egy ilyen típusú szabályozásban lehetővé tenné a folyamatok áttekintését.

* Vincze Imre: A nemzetközi és a belföldi árak közötti kapcsolat közgazdasági-szabályozási problémái. Közgazdasági Szemle, 1971. 10. szám.

Az egyedi termék jellegű szabályozás információs nyomkövetésének lehetetlensége okozza, hogy csak akkor válik érzékelhetővé a feszültség, amikor már megjelenik a külkereskedelemben. Ha egyedi termék jellegű szabályozásban, s az intézkedések meghozatalánál szembetaláljuk magunkat a dinamikus behozatali igénnyel, óhatatlanul az egyedi intézkedés, az egyedi elbírálás az egyetlen lehetőség. Nézetünk szerint ez nem látszik célravezető útnak.

A KSH egyik számítása arra utal, hogy a felhasználók mindkét fő viszonylatban mintegy 5 százalékkal kevesebbet fizetnek a behozott termékekért, mint amennyibe azok a deviza kitermelése alapján kerülnek. A szóródás igen nagy mértékű, a helyzet azonban általános. Megszüntetését csak fokozatosan lehet elérni. Mindenütt, ahol indokoltnak tartjuk az importbeszerzésből származó terhek további növelését, a hatósági árakat is változtatni kell. Bizonyos importtermékeknél ez a folyamat 1971-ben már megindult. Ilyenkor az információt növelni kell, és meg kell értetni azokat a külső okokat, tényezőket, amelyek miatt az árat megemeljük. Az importszabályozással összefüggő áremelés annak a követelménynek a megvalósítását célozza, hogy a behozott termékekért a felhasználók annyit fizessenek, amennyibe az a népgazdaságnak kerül.

Nem találtunk eddig megfelelő megoldást a konjunkturális árhatások kezelésére sem. Általánosan alkalmazható automatizmusokat kell találni erre a célra. Nehezíti ezt, hogy az importgazdálkodással összefüggő szabályozás egyedi, termék jellegű és minden konjunkturális ármozgás továbbgyűrűztetése vagy lefogása az importgazdálkodást szabályozó egyes elemeken keresztül szinte megvalósíthatatlan feladatot jelent. Elégé természetesen, hogy nem lehet a vámrendszer egyes tételeit — vagy más szabályozókat — a külső piaci konjunkturától függően változtatni.

A külföldi ármozgások áthidalására árkiegyenlítő alapok (kasszák) is csak abban az esetben lehetnek alkalmasak, ha arra számíthatnánk, hogy a később bekövetkezendő változások ellensúlyozására megfelelő fedezettel rendelkeznek majd. Ilyen általános külső piaci változást azonban nem vehetünk reálisan számításba.

Megoldásként olyan módszert alkalmazhatunk, amely általános, egységes hatást vált ki. Ez a külkereskedelmi árszorzó változtatása. A belső árakat a külföldiekkel összekapcsoló elszámolási eszköz, a külkereskedelmi árszorzó, nem független sem a külső, sem a belső ártól. A külső árak jelentős, tartósabb növekedése megváltoztatja a két árszint közötti kapcsolatot, arányt. Ezt a változtatást kellett volna keresztülvezetni a konjunktúra kedvező szakaszában, eszerint kellett volna változtatni a szorzó nagyságrendjét.

A tőkésipari konjunkturális hatások ellensúlyozásaképpen alkalmazott árszorzó-változtatással szemben azzal érvelnek, hogy a konjunktúra egy adott időpontban sohasem általános, minden árucsoportra kiterjedő, s mind a kivitelben, mind a behozatalban lehetnek jelentős termékcsoporthoz, amelyeket nem érint a konjunktúra áremelkedése. Fel kell tételeznünk, hogy a kedvező konjunkturális helyzet mögött a jelentős tőkés ipari államok gazdasági tevékenységének meggyorsulása van. Ilyenkor az alapanyagoktól és félkésztermékektől egészen a késztermékekig, fokozódó kereslet jelenik meg a világpiacon, ezzel szemben rövid távon nincs

megfelelő kínálat, és ez az árak gyors emelkedéséhez vezet. Az árak tehát ott nem emelkednek, ahol a kereslet-kínálat kiegyensúlyozott.

A külső piaci konjunktúra felfelé ívelő ágában az árszorító csökkentése korlátozta volna a kereslet-kínálat változása következtében beállt külső piaci áremelkedések belföldi költség- és árviszonyokba való begyűrűződését, s előnyben részesítette volna azt a behozatalt, ahol az árak nem emelkedtek. Az exportra értékesítő vállalatokat arra kényszerítette volna, hogy emeljék a külső áraikat. Ez bekövetkezhetett volna azokban a termékcsoportokban, amelyek iránt a nemzetközi piacon a kereslet-kínálat egyensúlyhiánya növekvő keresletet teremtett. Az exportra értékesítő vállalatok, illetve az eladható termékek egy részénél nem lett volna lehetséges a külső árak emelése, s ezért ezekre az árszorító csökkentése nem hatott volna kedvezően. Ez azonban nem döntő jelentőségű, mert csak akkor célszerű az árszorító változtatásának a lehetőségéről beszélni, ha a külső piaci konjunktúra az általunk forgalmazott termékek jelentős részét érinti.

A jelenlegi körülmények között, a dekonjunktúra mélypontján, a reális alternatíva az árszorító felemelésének a lehetősége.

A külkereskedelmi forgalomban érzékelhető jelenségek: az import-beszerzések gyors növekedése, az exportforgalom növekedési ütemének lassúbbodása szoros kapcsolatban van a fejlődés jelenlegi szakaszában a népgazdaság egészében kialakult folyamatokkal. Az áruforgalmat szabályozó eszközök hatásukat véleményünk szerint általában a kívánt irányban fejtik ki. Az alkalmazott közgazdasági szabályozók általános megváltoztatása nem időszerű. Kívánatos azonban a működő rendszer egyes elemeinek a továbbfejlesztése a differenciálódás, a fokozott hatékonysági követelmények érvényre juttatása céljából.

A svéd mezőgazdasági árpolitika

Svédországban a földrajzi helyzet és a körülmények nem kedveznek a mezőgazdasági termelésnek. A Golf-áramlat ugyan kedvezőbb hőmérsékleti viszonyokat teremt a mezőgazdaság számára, mint az Északi-sarkhoz ilyen közel fekvő más területeken, de területének nagy részét erdők, kopár hegyek és tavak borítják. Összes területének mindössze 8 százalékán folyik mezőgazdasági termelés. Mintegy 8 milliónyi lakosságból 7 százalék a mezőgazdasági népesség.* Az átlagos birtok nagyság 17 hektár szántóföld plusz 2 hektár rét és legelő, valamint 40 hektár erdő.** A csaknem 3,5 millió hektár szántóföldön, réten és legelőn folyó mezőgazdasági termelés nagyjában és egészében fedezi a lakosság élelmiszerigényét. Csupán cukorból, gyümölcsökből és élvezeti cikkekből szorul jelentősebb behozatalra. A szántóföldi terület mintegy háromnegyed részét a takarmánynövények foglalják el. Ebből és a számottevő takarmányimportból következtetni lehet az állattenyésztés nagy súlyára. Svédországban az állattenyésztés preferált ágazat. A svéd üzemek jövedelmének döntő hányada, mintegy 80 százaléka az állattenyésztésből származik.

A mostoha körülmények között folyó mezőgazdasági termelés mind a fogyasztóknak, mind a kormánynak sokba kerül. Az élelmiszerárak a fejlett tőkésországok közül Svédországban a legmagasabbak. Az állami támogatás mértékének növekedése egyre nagyobb terhet ró az államra.

Miért érdemel mégis figyelmet a miénktől olyan nagyon eltérő viszonyok között termelő svéd mezőgazdaság árpolitikája? Először is azért, mert a svéd mezőgazdasági árpolitikát tartják a tőkésvilág legjobban kidolgozott, legjobban funkcionáló árpolitikájának. Másodszor azért, mert Svédország az első ország, amely az

1967-es parlamenti határozatban programszerűen célul tűzte ki mezőgazdasági termelésének visszaszorítását. A mezőgazdasági árpolitikát természetesen ennek a nemzetgazdaságot javító célnak rendelte alá. Harmadszor azért is, mert az első ország, amely feladta az 1947-ben meghirdetett paritásos jövedelemre való törekvést.

Abban, hogy a 67-es parlamenti határozatban célul tűzhették ki a mezőgazdasági termelés visszaszorítását, az önellátás jelenlegi 95 százalékos mértékének 80 százalékra való csökkentését, jelentős szerepet játszott a svéd mezőgazdasági termékek-nél lényegesen olcsóbb élelmezési cikkek kínálatának növekedése a világpiacon.

Hogyan akarják ezt a visszaszorítást végrehajtani? A gazdasági szakemberek Svédországban is számolnak az átlaghozamok további emelkedésével. Az átlagtermékek színvonala ma sem mondható alacsonynak. Az 1963—66 közötti években például őszi búzából hektáronként 37 q-t, burgonyából pedig 233 q-t termeltek. Állattermék-termelésük színvonalára csak egy jellemző adatot említünk: az egy tehénre jutó tejhozam 3650 kg évenként.

A viszonylag magas termelési színvonal és nagyarányú állami támogatás ellenére a második világháborút követő években elkezdődött s a 60-as években felgyorsult a mezőgazdasági termelés területi szűkülésének folyamata. Svédországban ugyanis a mezőgazdaságból való elvándorlás nem járt együtt a terület ugyanilyen arányú koncentrációjával. Ezt mutatják az 1. sz. táblázat adatai.

Ennek a jelenségnek a magyarázata abban van, hogy többen — elsősorban persze kisparasztok — hagyták ott gazdaságukat anélkül, hogy eladták vagy bérbeadták volna. A svéd gazdasági szakemberek ennek a folyamatnak további gyorsulására számítanak.

A jelentős mérvű vajtúltermelés

* Forrás: Swedish agriculture. Ministry of Agriculture, Stockholm, 1969. 4. 1.

** Forrás: Hans Lindén—Erik Swedborg: Policy for Swedish Agriculture in the 1970s, LTS forlag, Stockholm. 6. 1.

1. sz. táblázat

Birtokkategóriák, ha	Gazdaságok száma		A szántó föld részaránya az egyes birtok- kategóriákban, %	
	1944	1966	1944	1966
2— 10	203	102	31	20
10— 20	58	44	24	21
20— 30	17	18	12	15
30— 50	11	13	12	17
50—100	5	6	10	14
100—	2	2	11	13
Összesen:	296	185	100	100
Összes terület 1000 ha-ban			3567	3058

Forrás: Hans Lindén—Erik Swedborg: I. m. 6. 1.

2. sz. táblázat

Megnevezés	60-as évek közepe	1980. évi terv	A változás százaléka
Szántó föld (millió ha)	3	2	—33
Gazdaságok száma	185 000	80 000— 100 000	—50
Gazdaságilag aktív népesség száma ..	265 000	80 000	—70

Forrás: Lindén—Swedborg: I. m. 35. 1.

problémájának megoldási szándékát mutatja a tehénállomány számottevő csökkentése.

A 70-es évek mezőgazdasági politikájával erősíteni kívánják a mezőgazdasági termelés szűkülési tendenciáját. Tehát az 1967-es parlamenti határozat kodifikálta az elkezdődött fejlődési irányokat és igyekszik azokat fokozni. A svéd mezőgazdaság visszاسzorításának tervezett üteme meghökkentő. (2. sz. táblázat.)

A svéd gazdaságpolitikusok úgy vélik, hogy igen magas színvonalon termelő iparuk termékei egy részének exportálásával és a hiányzó élelmiszeri cikkek importjával jelentősen fokozhatják gazdaságuk hatékonyságát. Mezőgazdasági árpolitikájukat e gazdaságpolitikai cél tükrében kell szemlélnünk és értékelnünk.

Az árpolitika rövid története

A modern svéd árpolitika gyökerei a két világháború közötti agrár-

válság éveit nyúlnak vissza. Svédországban, mint másutt is, a farmerek védelmére egy sor intézkedést foganatosítottak. Ezek az intézkedések, amelyek elsősorban a belső piac védelmét szolgálták, nem voltak egységesek, hanem a kormány felhatalmazást kapott arra, hogy szükség esetén megfelelőképpen beavatkozzék.

A második világháborút követő idő mezőgazdasági árpolitikájában a két legfontosabb mérföldkő az 1947-es és 1967-es parlamenti határozat.

Az 1947-es határozat fő célja a termelés, illetve az önellátás mértékének fokozása, s ennek érdekében a külföld várható versenyével szemben a belső piac védelme volt. Az 1967-es határozat ezzel szemben a mezőgazdasági termelés visszاسzorítását irányozta elő a hatékonyság emelése céljából. Ezzel egyidejűleg az import fokozását, valamint az importárak és a belföldi árak szoros összekapcsolását határozta meg.

A mezőgazdasági politikában bekövetkezett éles fordulat az agrártermékek belföldi és nemzetközi piacon megfigyelt gyökeres változásokkal magyarázható.

A második világháború sok ország mezőgazdaságában súlyos pusztításokat okozott. A növénytermelés elsősorban a munkaerő- és a trágyahiány miatt hanyatlott és a háború utáni években sokkal alacsonyabb színvonalon állt, mint korábban. Az állattenyésztésben még nagyobb volt a kár, részint a fokozott vágások, részint pedig a közvetlen hadicselekmények miatt. Ez közvetve a háborús pusztításokat nem szenvedett Svédországot is érintette, mert bizonyos termékek importja lehetetlenné vált, vagy legalábbis nagyon megrágult. Így érthető Svédországnak a mezőgazdasági termelés fejlesztését célzó 1947-es parlamenti határozatban rögzített törekvése.

Az 1947-es határozat lefektette a mezőgazdasági támogatást szabályozó intézkedések egységes rendszerét. A foganatosítandó intézkedésekkel a termelésnövelés mellett a mezőgazdaságban dolgozóknak más ágazatok dolgozóival megegyező jövedelem megszerzését is célul tűzték ki.

A megvalósítás fő eszköze az árak rögzítése, illetve a termelés mennyiségétől függő alsó és felső határ között mozgó árak megállapítása, az importvámok rendszere és a kormány támogatta racionalizálás volt. Az említett parlamenti határozat a paritásos jövedelem elérését az ún. bázisgazdaságoknak szándékozott biztosítani. Bázisgazdaságnak tekintették az erdővel és 10—20 hektár szántófölddel rendelkező üzemeket.

Ez az erősen protekcionista árpolitika azonkívül, hogy — mint erre utaltunk — mind a kormánynak, mind a fogyasztóknak nagyon sokba került, már a negyvenes évek végére néhány termékből túltermelésre vezetett. Igaz, a túltermelés méretei csak az ötvenes évek közepétől kezdve okoztak gondot a kormánzatnak. Ez tette szükségessé az 1947-es parlamenti határozat első módosítását.

1956-ban pontosították az árszámí-

tást. Tökéletesebb módszert dolgoztak ki az ún. bázisfarmok jövedelmének meghatározására, valamint a megfelelő munkakategóriák jövedelmi szintjével való összevetésére. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a paritásos jövedelmet változatlanul el akarták érni. Bevezették az ún. árszabályozó rendszert. Ennek lényege az volt, hogy meghatározott határ között mozgó árak esetén fix importvámot alkalmaztak, ami az import és a belföldi árak e határon belüli összekapcsolását jelentette.*

Azzal, hogy megengedték az importárak hatását a belföldi árakra, jelentős rést ütöttek az erősen protekcionista árpolitikán.

A következő nagy lépést az 1967-es parlamenti határozat jelentette, amely egyúttal a 70-es évek mezőgazdasági politikáját is megszabta.

Az 1967-es határozat ugyan továbbra is biztosítani akarja a mezőgazdasági dolgozók más ágak dolgozóival egyező jövedelmét, de azt is hangsúlyozza, hogy az árrögzítéseket a fogyasztók érdekében korlátozni kell. Az árakat a korábbi 5—6 év helyett csak 1—2 évre rögzítik. Hangsúlyozzák, hogy az árszabályozás ne legyen ellentétben a mezőgazdasági termékek iránti kereslet alakulásával. Magyarán, csökkenteni kell azoknak a termékeknek az árát, amelyekből túltermelés mutatkozik.

Az árszabályozás funkcionálása

A mai svéd mezőgazdasági árpolitika fő irányvonalát az említett 1967-es parlamenti határozat rögzíti. A mezőgazdasági termékek árait a parlament évenként állapítja meg a kormány javaslata alapján. A kormány javaslatának összeállítását megelőzően az árjavaslat elkészítésére összeülnek a kormány, a termelők és a fogyasztók képviselői. Ezen az ülésen a kormányt az Országos Mezőgazdasági Értékesítési Bizottság (Statens Jordbruksnämnd), vagy a kormány által külön e tanácskozásra

* Ez az árszabályozó rendszer ma is érvényben van, ezért részletes ismertetésére visszatérünk.

kijelölt delegáció képviseli. A termelő képviselőt a Farmer Szövetség Delegációja (Jordbrukets Förhandlingsdelegation), a fogyasztók képviselőt pedig az ún. Fogyasztók Delegációja (Konsumentdelegationen) látja el.

Miután e delegációk megegyeztek, a mezőgazdasági termékek áraira vonatkozó javaslatukat a kormány elé terjesztik. A kormány elkészíti a határozati javaslatot és benyújtja a parlamenthez jóváhagyás végett.

A továbbiakban az árszabályozás gyakorlati lebonyolításáért az Országos Mezőgazdasági Értékesítési Bizottság a felelős.

A svéd mezőgazdasági árak közvetlen kapcsolatban vannak az importárakkal, így az árszabályozást ennek megfelelően mutatjuk be.

A svéd mezőgazdasági árak lényegesen magasabbak, mint a világpiaci árak. Mint a legtöbb ország, így Svédország is vámtarifák alkalmazásával védi a hazai termelőket a külföldi partnerek versenyével szemben. Svédország nem alkalmaz importkvótákat. Elvileg a mezőgazdasági termékek szabadon bevezethetők, csak az importőröknek vámot (ún. importadót) kell fizetni, mégpedig annyit, hogy a behozott termék ára elérje a hazai árak színvonalát.

Az importadó kétféle, attól függően, hogy az árakat rögzítve vagy alsó és felső határok formájában állapították meg.

Árrögzítés formájában szabályozzák a kenyérgabona, a takarmányok és a cukor árát, egy meghatározott időszakra. E termékek behozatala esetén az importőr ún. variábilis importadót fizet. Minthogy ennek a variábilis importadónak a mértéke a rögzített belföldi és a világpiaci ár különbségével egyenlő, nagysága a világpiaci ár változásával módosul.

Más termékekre — például vajra, sajtra, húusra, tojásra, stb., tehát elsősorban az állati eredetű termékek áraira — alsó és felső határt szabtak. E határon belül az importadó fix összegű. Ebben az esetben a svéd ár egyenlő az importadóval megnövelt importárral.

A megállapított felső és alsó határ között az ár a belföldi termelők és az importőrök együttes kínálatának és a keresletnek megfelelően szabadon mozoghat. Ha az ár eléri a felső határt, az Országos Mezőgazdasági Értékesítési Bizottság csökkenti az importadót, s ezzel megkönnyíti az importot azért, hogy megakadályozza az ár további emelkedését. Ha pedig az ár eléri az alsó határt, az importadót megnövelik, hogy ezzel korlátozzák a behozatalt és így megakadályozzák az árak további esését.

A növényi termékek kötelező kárbiztosítása

A növényi termékek kárbiztosítása szorosan kapcsolódik az árszabályozáshoz. Valójában ez egyfajta garanciarendszer arra az esetre, ha a terméshozam valamilyen külső okból kifolyólag nagyon alacsony. Ezt a biztosítást 1968 óta tették kötelezővé és a gabonára, az olajos növényekre, a burgonyára, a cukorrépára és a takarmánynövényekre, tehát a legfontosabb növényi termékekre terjesztették ki. A biztosítási alap évente 45 millió koronára rúg, s ennek kétharmadát az állam és egyharmadát a farmerek finanszírozzák.

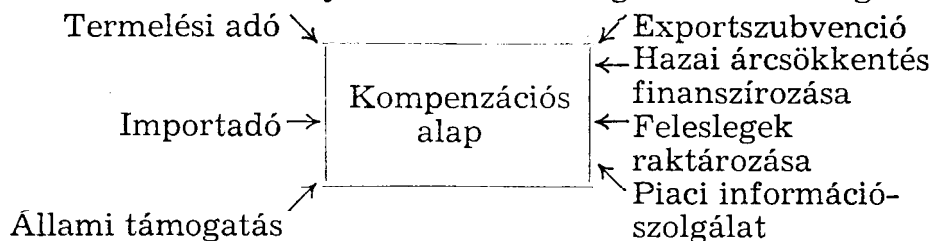
A kár megállapítására minden évben általános statisztikai adatgyűjtést végeznek. Minden gazdaságban mintavétel segítségével megállapítják a várható termést. A normális terméshozam (amelyen több év átlagos terméshozamát értik az adott gazdaságban) és a mintavétel útján megállapított várható terméshozam különbsége a kár. A kárnak egy bizonyos mértéke (általában a normális terméshozam 15 százaléka) a farmer saját kockázata. Ha a kár ennél nagyobb, a saját kockázaton felüli részért a farmer kártalanítást kap az Országos Mezőgazdasági Értékesítési Bizottságtól.

A termékfeleslegek exporttámogatása és az élelmiszeripari üzemek importtámogatása

Svédország — amellet, hogy bizonyos termékekből behozatalra szorul — gabonafélékből, vajból és sertés-

húsból feleslegekkel rendelkezik. Ezeket a termékeket azonban csak sokkal olcsóbban lehet külföldi piacon eladni, mint amennyiért termelték őket. Az ebből keletkezett veszteség finanszírozására létesítették az ún. kompenzációs alapot és vezették be a termelési adót. A tejbegyűjtők és a malmok tejadót, illetve őrlési adót, az állattenyésztők pedig állatvágás esetén ún. vágási adót fizetnek. Ehhez az alaphoz állami támogatás, valamint az importadó egy része is hozzájárul.

A kompenzációs alap forrásait és felhasználását e séma mutatja:

Az importadó-rendszer következtében bizonyos mezőgazdasági nyersanyagok túl drágákká válnak az élelmiszeripari üzemek számára. Ezzel nagyon hátrányos helyzetbe kerülnek a külföldi versenytársakkal szemben, ezért az élelmiszeripari üzemek bizonyos termékekhez világpiaci áron juthatnak hozzá. Ezeket a termékeket tehát nem terhelik importadóval.

Fontosabb termékek árszabályozása

a) Kenyérgabona

A kenyérgabona ára Svédországban rögzítve van. A rögzített gabonaár azonban mindenekelőtt a külföldi partnerekkel és a hazai fogyasztókkal, s nem a termelőkkel szemben funkcionál.

Az importadó mértékét mindig ehhez a rögzített árhoz képest állapítják meg. Az importadó nagysága egyenlő a rögzített ár és a mindenkori világpiaci ár különbségével.

Belföldön a termelők számára ez jelenti az elérhető legmagasabb árat. Ennél kisebb (ún. minimális) árat garantálnak csak számukra. A végleges ár megállapítására a felvásárló szervek által begyűjtött összes termésmennyiség ismeretében kerül sor. Ha a terméshozam kicsi, a termelők

megkaphatják a rögzített (maximális) árat. Ha viszont a termés nagy, a végleges ár kisebb lesz, mint a rögzített (maximális) ár.

A gabonaneműekből készült termékek árai azonban függetlenek a felhasznált gabona termelői árának változásától, mivel a malmok rögzített áron jutnak hozzá a gabonához. Ha ugyanis a nagy termés miatt a végleges ár kisebb a rögzített árnál, akkor az őrlési adót éppen a végleges ár és a rögzített ár különbségével emelik. Nagy termés esetén tehát a kompenzációs alap feltöltődik. Ekkor van leginkább szükség is rá, hiszen

ilyen esetben szükséges nagyobb mennyiségű gabonát exportálni. Az exportálás miatt keletkezett veszteség nagy részét tehát magukkal a termelőkkel fizettetik meg.

A svédek büszkén hirdetik, hogy náluk nem alkalmaznak termelési kvótákat. A gabonaár szabályozása azonban valami ehhez hasonló. Sőt, bizonyos értelemben még rosszabb is, hiszen az egyes termelők által elérhető árbevétel olyan tényezőtől függ, amelyet ők egyenként gyakorlatilag nem tudnak befolyásolni. A végleges ár az országos terméshozam függvénye. A gabonájukat már rég értékesítették, amikor tudomásukra hozzák, hogy a végleges ár magasabb-e, és ha igen, mennyivel magasabb a garantált minimális árnál.

A termelőknek azonban van bizonyos tájékozódási lehetőségük. Az Országos Mezőgazdasági Értékesítési Bizottság a tanácsadó hálózaton keresztül igyekszik előre szabályozni a kenyérgabona-termelést. Arra ösztönzik a farmereket, hogy szűkítsék a kenyérgabonával bevetett területet.

A kenyérgabonára alkalmazott árpolitika és az említett tanácsadó-szolgálat ösztönzése érthető, ha figyelembe vesszük, hogy Svédország éppen kétszer annyi kenyérgabonát ter-

mel, mint saját szükséglete. A feleslegek nagy részét exportálják, kisebb részét takarmányozási célra használják fel.

b) Olajos növények

Az olajos növényeket rögzített áron a Svéd Olajnövény Egyesülés vásárolja fel. Nagyobbik részéből margarin készül, s egy részét exportálják.

c) Cukorrépa

A cukorrépatermés a hazai szükségleteknek mintegy kétharmadát fedezi. A szükséges egyharmadrészt importálják. A cukorrépa felvásárlási ára rögzített, hozzáigazítják a közöspiaci cukorrépaárhoz.

d) Hús

A svéd húсарak gyakran nagyon ingadoznak. Az árak alsó és felső határának rögzítését kiegészítik az úgynevezett ütköző zónákkal, amelyeket az árak felső és alsó határa előtt húznak meg. Ha az ár közeledik a felső határhoz, az importadót csökkentik. Ha viszont az ár az alsó határ felé közeledik, az importadót emelik. Az importadó a felső és az alsó ütköző zóna elérésétől kezdve csökkenthető, illetve emelhető.

A juh- és a bányahústra speciális árpolitikát alkalmaznak. A fogyasztók a juh- és a bányahúst olcsóbban kapják, mint azt az árszabályozás lehetővé tenné, s a termelőket a kompenzációs alaptól kártalanítják.

e) Tej

A svéd tejtermelésnek kétötödét fogyasztják feldolgozatlanul, folyékony állapotban. Egyötödét sajtgártásra, mintegy kétötödét vajgyártásra és kis hányadát takarmány céljára használják.

Svédországnak nagy gondot okoz a vajtúltermelés, minthogy a hazai vajkereslet nem nagy. A svédek kedvelik a margarint is. A háztartások kb. kétszer annyi margarint használnak, mint vaját, így a vajtermelés jelentős részét nagy ráfizetéssel exportálni kénytelenek.

A nagy népsűrűségű területen a tej közvetlen fogyasztásra adható el. Némely farm sajtkészítésre specializálódott. A többiek a megtermelt tejet vajkészítésre használják. Mindnyájan ugyanazt a nyersanyagot

használják, a jövedelmezőségben mégis lényeges különbségek vannak.

A támogatás formáját ezért ennek megfelelően állapították meg. Minden tejtermelő gazdaság a tej zsírtartalmának megfelelően egységes támogatást kap. A vajkészítő gazdaságok a kompenzációs alaptól külön támogatást is kapnak. Az ország északi részén a kedvezőtlen körülmények között termelő gazdaságok extra-ártámogatásban részesülnek.

A svéd mezőgazdasági árszínvonal és árarányok

Az 1969. évre készített számítások szerint a svéd termelői árak színvonala átlagosan mintegy 5 százalékkal magasabb* a közöspiaci árszínvonalnál, amely tudvalevően jóval magasabb, mint a világpiaci árszínvonal.

A kenyérgabona, a takarmánygabona és általában a gabonaneműek árai alacsonyabbak, mint a Közös Piacon. A sertéshús, a marhahús és a tej ára viszont sokkal magasabb, mint az EGK-országokban. A közöspiaci növényi termékek árai lényegesebben térnek el a világpiaci ártól, mint az állati eredetű termékek árai, a svéd mezőgazdasági árarányok pedig közelebb vannak a világpiaciakhoz.

Furcsa ellentmondásként a hazai szükséglet egyre nagyobb hányadát importtal fedező Svédország mezőgazdasági árszínvonalát és az egyes termékek árarányát, illetve árát nem a világpiaci árakhoz, hanem a közöspiaci árakhoz akarja közelíteni.

Ez a paradoxon csak akkor válhat érthetővé, ha tudunk Svédország csatlakozási szándékáról. A nemzetgazdaság hatékonyságának javítása mellett azzal, hogy a mezőgazdasági termelését vissza akarja szorítani, s azzal, hogy mezőgazdasági árszínvonalát és árarányait közelíteni akarja a Közös Piac árszínvonalához és árarányaihoz, gazdasági és árszerkezetét szimpatikusá akarja tenni az EGK-tagállamok számára, hogy ezzel is megszerezze a tagországok, mindenekelőtt a legnagyobb agrárexportáló Franciaország hozzájárulását a svéd belépéshez.

Laczó Ferenc

* Forrás: Lindén—Swedborg: I. m. 46. 1.

**Gunther Kohlmey—
Gerhard Kraft: Népgazdasági
felhalmozási képesség
és szocialista integráció**

(Wirtschaftswissenschaft, Berlin,
1971. augusztus)

A gazdasági növekedés meggyorsításának egyik kulcskérdése a népgazdaság felhalmozási képességének növelése, a racionális beruházáspolitikai. Ehhez a szocialista országok gazdasági integrációja hozzásegíthet, mivel lehetőséget teremt a hatékony struktúrapolitika kialakítására, a termelés és kutatás koncentrációjára és a költségek csökkentésére.

A szocialista integráció a szocialista termelési mód, a szocializmus gazdasági törvényei, a szocialista munka és termelés társadalmasodása nemzetközi méretekben való kibontakozásának új szakasza. Jellemzője, hogy az egyes nemzeti államok döntéseit, tervezési és irányítási rendszerét egyre inkább befolyásolják a partnerországokban végbemenő növekedési és strukturális folyamatok. Következésképpen bizonyos területeken létrejönnek a nemzetközi tervezés feltételei. A szocialista gazdasági integráció így elvezet a népgazdasági struktúrák fokozatos összefonódásához. Ez megmutatkozik a közös kutatásokban, beruházásokban, valamint a nemzetközi termelési kooperációkban, lehetővé téve például az NDK számára is a kutatási és termelési spektrum szűkítését.

Mindez az álló- és forgóeszközök, valamint a munkaerő nemzetközi méretű felhasználását igényli. A közös kutató, termelő és egyéb létesítmények, a nyers- és fűtőanyag-ellátást szolgáló közös beruházások a felhalmozási eszközök nemzetközi méretekben való hasznosítását eredményezik.

A szocialista gazdasági integráció révén a nemzetközi munkamegosztás korábbi hatásai az újratermelésre felerősödnek, és új hatások is érvénybe lépnek. Az újratermelési folyamat összefonódása következtében például főkép-

pen már nem a külkereskedelmi egyenleg (és rentabilitás) által kiváltott rövid és középlejártatú fizetésimérleg-hatások, hanem a struktúrában, a gazdaság koncentrációjában stb. végbemenő változások érdekesekek. A gazdasági integráció és az újratermelés kölcsönhatásából — a tanulmány szándékának megfelelően — a szerzők egyet emelnek ki: a gazdasági integráció és a felhalmozási képesség közötti összefüggést.

A szocialista munkamegosztás (illetve külgazdaság) a felhalmozási képességet — a nemzeti jövedelem növelése útján — kétféleképpen is fokozza: egyrészt az eszközigényesség és az anyagfelhasználás csökkentésével, valamint a munkatermelékenység emelésével növeli a *megtermelhető* nemzeti jövedelem tömegét; másrészt lehetővé teszi a nemzeti jövedelem hatékonyabb *felhasználását* a megtermelt és a belföldön ténylegesen igénybe vett nemzetijövedelem volumenek eltérítésével.

A felhalmozási képesség és az export összefüggését elemezve a szerzők megállapítják, hogy a hatékony exportstruktúra — az előbbi két hatáson keresztül — hozzájárulhat a felhalmozási képesség növeléséhez. Az összefüggés ugyanis kettős. Az exportképesség javítása egyrészt elősegíti a struktúra kívánatos átalakítását, valamint a nagyobb termelési koncentrációt, ezzel növeli a felhalmozási képességet. Másrészt viszont a hatékony exportstruktúra feltételezi a beruházások koncentrációját az exportképes ágazatokra.

Az export struktúrája az NDK-ban az elkövetkező időszakban az elektronikai, finommechanikai, optikai és vegyipari termékek kivitelének növelésével már csak kevésbé javítható. A meglévő eszközök állománya és összetétele, a munkaerő képzettsége — amint a tapasztalatok mutatják — kevés mozgásteret ad a nagyszabású strukturális változtatásoknak. Valamivel gyorsabban lehet megváltoztatni a termékstruktúrát, és kedvező lehetőségek vannak a hagyományos ágak (például textilipar) exportjának növelésére. A nemzetközi munkamegosztás és integráció az egyes

országok hatékony gazdasági (és export-) struktúrájának kialakításához főként a nemzetközi specializáció és kooperáció fokozásával járulhat hozzá. Az eddigi megállapodások elsősorban a végtermékekre korlátozódtak. A tanulmány szerzőinek véleménye szerint a nemzetközi specializáció és kooperáció mind tartalmában, mind formájában fokozatosan megváltozik. E változás lényege, hogy a késztermék-előállítás *bizonyos részfolyamatai* válnak ki egy-egy népgazdaság termeléséből, mivel egy másik országban az adott késztermék meghatározott alkatrészét gazdaságosabban lehet előállítani. (A szerzők ehhez a formához sorolják a komplex géprendszerek közös kifejlesztését és gyártását.)

A felhalmozási képesség és az import viszonyát vizsgálva Kohlmey és Kraft megállapítják, hogy 1960 és 1970 között az NDK importstruktúrája megváltozott. A nyersanyagok és az élelmiszerek aránya csökkent, ami pozitív jelenség, s ez — ha csökkenő ütemben is — a jövőben is folytatódni fog. A nyers- és fűtőanyagok részesedése az NDK importjában még mindig magas (31,8%), ami nem kizárólagos jelenség a világgazdaságban; egyedülálló ellenben a nyersanyagforgalom negatív szaldójának nagysága. Az importtöbblet csökkentésére a tanulmány szerint a következő lehetőségek vannak:

- az eddig importált nyersanyagok feldolgozása előfordulási helyükön, részt vállalva az ott létesített üzemek beruházásaiban;
- korszerű ipari eredetű anyagok előállítása az NDK-ban (hazai nyersanyagokból) és ezek exportja;
- az anyaggazdálkodás további javítása részint az adott technikai lehetőségek jobb kihasználásával, részint új módszerek alkalmazásával.

Az elkövetkezendő időszakban különösen az ipari eredetű anyagok térhódításával lehet számolni. Exportjuk éppen úgy a modern technika kivitele, mint a gépekkel vagy licenciákkal való kereskedelem. Az NDK számára új lehetőség volna az említett anyagok exportjának növelése, ezzel fedezve a hagyományos nyersanyagok importját. Figyelembe véve a többi szocialista ország gyors technikai fejlődését, nem valószínű, hogy a jövőben is fenn lehet tartani a nyersanyagoknak feldolgozó ipari termékek ellenében való beszerzését.

A nyers- és fűtőanyagok, gépek és

felszerelések stb. importja, vagyis a modern tudomány és technika különböző formában történő behozatala hatékonyabb népgazdasági struktúra kialakítását segíti elő, s ezzel a népgazdaság felhalmozási képességét is növeli. Közismert a beruházások és az import közötti összefüggés: bizonyos időbeli eltolódással a beruházások növekedését az import növekedése követi. A felhalmozási képesség növelésével és a beruházási tevékenység javításával lehetőség nyílik az importált eszközök jobb és hatékonyabb felhasználására.

A más KGST-országokban eszközölt beruházásokat vizsgálva a szerzők megállapítják: a felhalmozási javak más országokban való felhasználása (közös tudományos intézetek létesítésére, nyers- és tüzelőanyagok feltárására stb.) lehetővé teszi, hogy némely szocialista országban a megtermelt és a ténylegesen felhasznált nemzeti jövedelem nagysága eltérjen. A belföldön termelt és az ott ténylegesen felhasznált nemzeti jövedelem közötti különbség a *használati értékeket* tekintve a termelési és a fogyasztási struktúra eltéréseiből adódó feszültségeket oldja fel. A megtermelt, illetve a ténylegesen felhasznált nemzeti jövedelem *értéke* megint csak eltérhet, a külkereskedelmi hatékonyságtól függően. 1971-re és a következő évekre az NDK-ban aktív külkereskedelmi mérleggel számolnak. Ez azt is jelenti, hogy az NDK-ban az elkövetkezendő időszakban a ténylegesen megtermelt nemzeti jövedelem gyorsabban nő, mint a felhasználható. Ennek megfelelő célokat tartalmaz az 1971—75-re szóló ötéves terv is.

A felhalmozási eszközök más KGST-országban való felhasználása hitelnyújtás, beruházási hozzájárulás stb. formájában történhet. A nemzeti jövedelem ily módon való felhasználása lehetővé teszi, hogy a kevésbé hatékony nyersanyag-kitermelést megszüntessék és a felszabaduló eszközöket gazdaságosabban használják fel. Viszont más szocialista országok az NDK néhány különösen hatékony ágazatának fejlesztésében hasonló módon vehetnek részt. A felhalmozási eszközök nemzetközi méretű felhasználása speciális növekedési tényező, s — feltételezve a befektetési hely helyes megválasztását — a résztvevő népgazdaságok felhalmozási képességét jelentősen növelheti.

(Ism.: *Becsky Róbert*)

Miroslav Hiršl: Létminimum és elégtelen jövedelmű népességcsoportok Csehszlovákiában

(Politická Ekonomie, Prága, 1971. 6. sz.)

Csehszlovákiában a hatvanas évek derekán gyakorlati kutatás tárgya lett az elégtelen jövedelmű háztartások, különösen a nyugdíjasok és a többgyermekes családok életviszonyainak alakulása. A kutatások főképpen a pozsonyi Élet-színvonalkutató Intézetben, valamint a Társadalombiztosítási Kutatóintézetben folynak.

A kutatások során dr. Bútorá és munkatársai kísérletet tettek a nyugdíjasok létminimumának meghatározására fogyasztási normák, háztartásstatisztikai adatok és külön e célra végzett vizsgálatok alapján. A létminimumot egy főre határozták meg, külön az egytagú és kéttagú nyugdíjas háztartásokban élők-re. Így a nyugdíjasok havi létminimuma 1967-ben egyedülálló személy számára 493, házaspár számára 922 korona volt.

Ez a munkás-alkalmazotti bruttó átlagkereseteknek 30, illetve 56 százaléka. A 30 százalékos érték körülbelül közepen helyezkedik el e mutató fejlett tőkés- és szocialista országokban kialakult értékeinek sávjában (25—34 százalék). A szerző szerint ez alátámasztja a létminimum-számítás helyességét, s annak alapján meghatározható a gazdaságilag aktív lakosság és a gyermekes családok létminimuma is.

Ezt a statisztikában használatos koeficienssek segítségével lehet elvégezni, amelyekkel a családok különböző korú, nemű és gazdasági aktivitású tagjait fogyasztási egységekre számítják át. Az átlagos nyugdíjast 0,734 fogyasztási egységnek, az átlagos nehézségű munkát végző dolgozó férfit pedig 1,0 egységnek tekinti. Hasonló módon meghatározták az egyedülállók, a háztartásfők, a feleségek, felnőtt eltartottak, első, második stb. gyermek, illetve a nyugdíjas háztartásokban egyedül, illetve párosan élő nyugdíjasok koeficiensét. Ennek alapján meghatározható a különböző összetételű háztartások létminimuma (például egyedülállóé 713, házaspáré 1320, kétgyermekes családé 1999, ötgyermekes családé 3267 korona).

A továbbiakban a szerző az így meghatározott létminimum-adatokat veti egybe az 1967. évi mikrocenzus adatai-

val. Párhuzamosan három szintet vizsgál: a létminimum alatt élőket (négytagú családnál a létminimum az átlagos fogyasztás 53 százaléka), a létminimum alatt és közelében élőket (a létminimumot 10 százalékkal, azaz az átlagos fogyasztás 58 százaléka emelve) és a leginkább szűkölködőket, akiknél a jövedelem nem éri el a létminimum kétharmadát (az átlagos fogyasztás 35 százaléka). A háromféle elhatárolást A, B és C betűvel jelöli. Az egybevetés eredményeit tartalmazza az 1. sz. táblázat.

Eszerint a népesség tizenketted része élt a létminimum alatt (A kategória). Ez a fejlett tőkésországokhoz képest kedvező (ott az átlagjövedelem egyharmadát nem éri el a népesség 14—27 százaléka, itt pedig az átlagjövedelem feléből indultak ki). Mégsem lehet pozitívan értékelni a helyzetet, ha százezrek élnek a létminimum alatt.

A főbb társadalmi csoportokból ez elsősorban a nyugdíjas háztartásokat érinti. Még súlyosabb a helyzet a „tisztá nyugdíjas” háztartásokban, ahol a háztartásnak egyáltalán nincs gazdaságilag aktív tagja: az ezekben élők csaknem egyharmada élt 1967-ben a létminimum alatt. Nagyon kedvezőtlen emellett a periférikus társadalmi csoportok (önálló, egyéni parasztok, egyéb) helyzete.

Ha a létminimumot 10 százalékkal megnöveljük (B), akkor a kör másfélszeresére bővül, s a népesség egynyolcada, de ezen belül a nyugdíjasok 40 százaléka kerül bele.

A legsúlyosabb helyzetűek (C) közé a lakosság 2 százaléka tartozik, főként nyugdíjasok, és viszonylag sokan az említett periférikus csoportokból.

Különösen fontos, hogy a gyermekeknek az A és B számítás szerint valamelyest még nagyobb hányada él elégtelen jövedelmű háztartásokban, mint az egész lakosságnak, bár a helyzetet enyhíti, hogy a C számítás szerinti elégtelen jövedelmű háztartásokban kisebb része élt a gyermekeknek, mint a teljes népességnek.

A gyermektelen, gazdaságilag aktív lakosság körében viszont jóval kisebb azok aránya, akik bármely számítás szerint beleesnek az elégtelen jövedelmű sávba. A szerző ezért hangsúlyozza, hogy a létminimum alatti jövedelmek problémája 1967-ben főképpen a gyermekek (sokgyermekes családok) és az öregek problémája volt, s minél alacsonyabban állapítjuk meg a szintet, ez annál inkább így van. A megoldást ezért nem annyira a minimális bérek, mint inkább a minimális nyugdíjak és a minimális

Elégtelen jövedelmű személyek aránya 1967-ben

Társadalmi csoport	A (53%)				B (58%)				C (35%)			
	összesen		gyermekek		összesen		gyermekek		összesen		gyermekek	
	R1	R2	R1	R2	R1	R2	R1	R2	R1	R2	R1	R2
Munkások	8,60	43,2	11,71	68,3	13,76	47,3	18,59	69,8	0,99	21,6	1,31	42,3
Alkalmazottak	2,16	6,2	2,97	9,6	4,36	8,6	6,05	12,6	0,13	1,7	0,13	2,3
Nyugdíjasok	21,13	40,1	25,45	11,2	27,14	35,2	30,18	8,6	6,21	51,3	9,04	21,7
Szövetkezeti parasztok	1,61	1,4	1,69	1,3	2,17	1,3	2,17	1,1	0,16	0,6	0	0
Tsz-kétlakiak	0	0	0	0	0,35	0,1	0,27	0,1	0	0	0	0
Kétlakiak	3,79	0,8	5,88	1,4	7,95	1,1	13,55	2,1	0,63	0,6	1,28	1,7
Egyénileg gazdálkodó parasztok	37,74	6,1	46,91	6,1	41,85	4,6	49,76	4,1	23,91	16,8	31,75	22,3
Önállók	26,82	0,6	31,25	0,6	39,83	0,6	43,75	0,6	17,88	1,8	25,00	2,7
Egyéb	80,00	1,6	68,57	1,5	85,71	1,2	74,28	1,0	64,76	5,6	60,00	7,0
Összesen	8,73	100,0	8,99	100,0	12,76	100,0	13,95	100,0	2,00	100,0	1,65	100,0
Ebből a magánszektor	41,50	8,3	47,84	8,2	45,80	6,4	52,00	5,7	27,20	24,2	34,40	32,0

R1 = részesedés az adott társadalmi csoportból (százalék),
R2 = részesedés az adott helyzetben levők összes létszámából (százalék).

A létminimum alatt és körül élők körének változása (1958—1968)

Társadalmi csoport	A (53%)				B (58%)				C (35%)			
	Részese- dés a társadalmi csoportból (%)		Ezer fő		Részese- dés a társadalmi csoportból (%)		Ezer fő		Részese- dés a társadalmi csoportból (%)		Ezer fő	
	1958	1967	1958	1967	1958	1967	1958	1967	1958	1967	1958	1967
Munkások.....	6,85	8,60	311,3	527,7	9,57	13,76	434,9	843,5	1,34	0,99	60,9	60,6
Alkalmazottak.....	3,31	2,16	135,2	76,3	5,41	4,36	221,0	153,9	0,70	0,13	28,6	4,6
Nyugdíjasok.....	20,58	21,13	317,9	489,3	25,36	27,14	391,7	628,4	4,76	6,21	73,5	143,8
Szövetkezeti parasztok.....	12,76	1,61	157,5	16,7	16,21	2,17	200,0	22,5	2,32	0,16	28,6	1,6
Tsz-kétlakiak.....	—	0	—	0	—	0,35	—	1,8	—	0	—	0
Kétlakiak.....	11,60	3,79	72,7	9,8	14,34	7,95	94,2	20,4	1,03	0,63	6,8	1,6
Egyénileg gazdálkodó parasztok.....	38,05	37,74	390,3	74,5	41,28	41,85	423,4	82,5	19,50	23,91	200,0	47,2
Ónállók.....	31,53	26,82	20,5	7,6	41,39	39,83	26,9	11,2	10,83	17,88	7,1	5,1
Egyéb.....	62,89	80,00	27,4	19,4	73,91	85,71	32,2	20,9	37,97	64,76	16,5	15,7
Összesen.....	10,85	8,73	1432,8	1221,3	13,82	12,76	1824,3	1785,1	3,20	2,00	422,0	280,2
Ebből a magánszektor.....	38,63	41,50	438,2	101,5	42,54	45,80	482,5	114,6	19,71	27,20	233,6	68,0

Megjegyzés: a kétlakiak és a tsz-kétlakiak 1958-ban még együtt szerepelnek „kétlakiak” címen.

családi jövedelmek garantálásában, tehát a szociálpolitika területén kell keresni. Ami a nyugdíjakat illeti, az 1970. november 1-i nyugdíjrendezés lényegében megoldotta a problémát, viszont a minimális családi jövedelem problémáját továbbra is napirenden kell tartani.

A továbbiakban a szerző az 1967. évi helyzetet összehasonlítja az 1958. évivel. 1958-ból szintén rendelkezésre állnak a mikrocenzus adatai; gondot jelent viszont a létminimum visszamenőleges meghatározása. A létminimum ugyanis kétféleképpen extrapolálható: az „abszolút” módszerrel, amely a létminimumot változatlan nagyságnak tekinti, vagy a „relatív” módszerrel, amely viszont a létminimum és az egy lakosra jutó jövedelem arányát tekinti állandónak. A szerző az utóbbi módszert választja: a létminimum (illetve mindhárom számított szint) és az átlagjövedelem állandó arányát tételezi fel. Az időbeli összehasonlítás eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

Az elégtelen jövedelmű személyek száma és aránya az összes népességből egyaránt csökkent, a csökkenés azonban elég kis mértékű. Az egyéni parasztok, önállók és az egyéb kategória figyelmen kívül hagyása esetén az arány az A és C számítás szerint lényegében nem változott, a B számítás szerint valamelyest még növekedett is. A létminimum alatt élők arányának csökkenése tehát azzal függ össze, hogy folytatódott a népesség átcsoportosulása a magángazdaságból a szocialista szektorba.

Lényegében nem változott az elégtelen jövedelműek aránya a nyugdíjasok között. Jelentős a csökkenés a szövetkezeti parasztságnál; viszont emelkedés tapasztalható a munkásoknál.

A leginkább szűkölködők (C számítás) aránya a népesség átcsoportosulása miatt csökkent, az olyan kritikus csoportokon belül viszont, mint a nyugdíjasok, egyéni parasztok, önállók és az „egyéb” csoport, érezhetően nőtt. Ebben az időszakban lett jórészt nyugdíjas-probléma a leginkább szűkölködők helyzete.

A létminimum alatti jövedelmekből gazdálkodó háztartásokban élő keresők munkaviszonyból származó jövedelmeit vizsgálva kiderül, hogy túlnyomó többségük (több mint háromnegyedük) többet keres havi 800 koronánál, ami a minimális bér megfelelő szintje lehetne. Ezek szerint az elégtelen jövedelmi helyzetek fő oka nem lehet a gazdaságiilag aktívak bérszintje.

Más a helyzet a társadalombiztosítás-

ból származó jövedelmekkel, amelyek az érintett háztartásokban élők pénzjövedelmeinek több mint felét teszik ki. A létminimum alatt élő nyugdíjasok egynegyedének 300, csaknem kétharmadának pedig 500 korona alatt volt a nyugdíja 1967-ben. (1970-ben ezek a nyugdíjak emelkedtek.)

A gazdaságiilag aktív népesség háztartásaiban — különösen pedig a sokgyermekes családoknál — az egy keresőre jutó eltartottak magas száma a fő oka a létminimum alatti vagy körüli jövedelmi helyzetnek. Ha ugyanis a létminimum alattiakból kihagyjuk a „tiszta nyugdíjasokat”, akkor a többieknél az egy keresőre jutó eltartottak száma 2,8-szerese a mikrocenzusba bevont népesség átlagának; háromnegyedük olyan háztartásokban él, ahol egy keresőre több mint két eltartott jut. Ennek kedvezőtlen jövedelmi kihatásait nem kompenzálja az, hogy a gyermekes családokban a gazdaságiilag aktívak jóval (csaknem 50 százalékkal) többet keresnek, mint a gyermektelenekben.

Valamelyest eltérő a helyzet a leginkább szűkösen (a létminimum kétharmada alatt) élőknel: itt a gyermekes családokban az egy keresőre jutó eltartottak száma alacsonyabb, mint az összes létminimum alatt élőknel, s a szegénység fő oka az alacsony kereset: a keresőknek több mint fele 400 korona alatt és csaknem 90 százaléka 800 korona alatt keresett. E csoportban a gazdaságiilag aktívak majdnem fele egyéni paraszt. Azoknál, akik a szocialista szektorban dolgoznak, a minimális bér bevezetése lényeges javulást jelentene. (Az előbbieket átlagkeresete 460, az utóbbiaké 617 korona volt.)

(Ism.: *Bauer Tamás*)

O. Lange: A számítógép és a piac

(Zycie Gospodarcze, Varsó,
1971. 15. sz.)

A gazdasági számítás két eszköze áll a szocialista gazdasági vezetők rendelkezésére: a piac és az elektronikus számítógép. A számítógép a kapitalista országokban is bizonyos mértékben a gazdasági számítás eszközeként szerepel. A gyakorlat bizonyítja, hogy sok kérdés megoldásában elegendő a lineáris megközelítés. Ebből adódik a lineáris programozás széles körű alkalmazása. A szocialista gazdaságban azonban nagyobb

lehetőségek vannak a lineáris programozásra, mert itt a programozás az egész népgazdaságra kiterjeszhető.

A piac és a számítógép tulajdonságainak egybevetéséből az derül ki, hogy a számítógép jelentős előnnyel rendelkezik a piaccal szemben. Mindenekelőtt a számítógép gyorsabban adja a szükséges információkat, mint a lassúbb mechanizmussal működő piac. E mechanizmusban szervesen függenek össze az árak változásai, amelyek a különböző társadalmi csoportok számára veszteséget vagy jövedelmet jelentenek. Ez a szocializmusban is társadalmi problémákat okoz.

De a piacnak is megvannak az előnyei. Közismert, hogy a legnagyobb elektronikus gép befogadóképessége is korlátozott. Másfelől a piac jelenleg a szocialista gazdaság intézményes tényezője. A szocializmusban a számítógép felhasználható a távlati prognózis kidolgozásához, de a kiszámított eredményeket, tendenciákat a piac mindenkori működése igazolja.

A piac egyik lényeges korlátozottsága, hogy nem ad kellő alapot a gazdasági növekedés kérdéseinek megválaszolásához. Különösen a hosszú távú tervezésben nem lehet a piaci mechanizmus működésére támaszkodni. A folyó árak ugyanis az adott, pillanatnyi helyzetet tükrözik, viszont a beruházások megváltoztatják a kínálat és a kereslet feltételeit.

Ezért a hosszú távú tervezés inkább a gazdaságpolitika általános elveire épül, mint a folyó árakat tükröző számításokra. A matematika elmélete és gyakorlata azonban lehetővé teszi pontos gazdasági számítások alkalmazását a tervezésben. Itt ugyanis alkalmazhatók az árnyékárak, amelyek a gazdaság hosszú távú fejlődési terveiben a gazdasági számítás eszközeként szerepelnek. Az adott piaci egyensúlyi árak ehhez nem elégségesek, szükséges a programozás útján megállapított árakat is tudni.

A matematikai programozás, az optimális hosszú távú gazdasági tervezéshez tehát nélkülözhetetlen. A tervezés nagyszámú matematikai művelet megoldását igényli, s ezekhez elektronikus számítógép kell. Viszont a korlátozott határfokú gazdasági problémák megoldásában a számítógép nem helyettesítheti a piacot.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

Mahmoud Abdel Fadil: Gondolatok a katonai kiadások szerepéről a modern kapitalizmus működésében

(Co-Existence, Glasgow, 1971. 1. sz.)

A mai monopolkapitalizmusban az állam a nemzeti jövedelem tekintélyes részének a költségvetésbe koncentráálásával döntő szerepet játszik a gazdasági konjunktúra alakításában. Az improduktív szektor megnövekedése a kapitalizmus egyik alapvonása. Ezért fontos azoknak az új stabilizáló mechanizmusoknak a tanulmányozása, amelyek biztosíthatják az erőforrások teljes kihasználását és ösztönözhetik a gazdasági növekedést, figyelembe véve a korlátozó tényezőket. A nagy fegyverkezési kiadások a szerző szerint elengedhetetlenül szükségesek az érett kapitalizmus inherens hanyatló tendenciáinak, a válságnak, a munkanélküliségnek, a krónikus stagnálásnak az elkerülésére.

A fejlett kapitalista gazdaság fő problémája a hatékony kereslet megfelelő színvonalának fenntartása. A keynesi séma megmutatta, hogy a megtakarítások, vagy fordítva: a fogyasztás alakulása részben pszichológiai tényezőtől függ, de ennél lényegesebb, hogy a kapitalizmusra jellemző jövedelemelosztással magyarázható.

Vajon van-e a modern tőkés gazdaság mechanizmusában valami, ami biztosítaná, hogy az expanzióban az összes kereslet lépést tartson a termeléssel, s fennmaradjon a teljes foglalkoztatás? A válasz abban az értelemben igenlő, hogy a kapitalista rendszerben működnek olyan beépített erőik, amelyek — legalábbis bizonyos mértékben — a krónikus depresszió és a kapacitáskihasználatlanság ellen hatnak. Egy olyan kiadási tételt kell találni, amely ellensúlyozza a beruházások csökkentését, s így a kapacitások teljes vagy csaknem teljes kihasználásához szükséges hatékony keresletet biztosít. Erre csak állami kiadások alkalmasak, amelyeket kölcsönökből vagy a tőkés megadóztatásából finanszíroznak.

Ezért a mai kapitalizmus növekvő hajlandóságot mutat a katonai kiadásokra, bármilyen békeidőbeli mércével mérve is. A tőkés rendszer gazdasági egyensúlyának fenntartásában ugyanis a katonai kiadások — tőkés szem-

szögből — rövid távon sokkal hatékonyabbak, mint a polgári kiadások. Természetesen nem a kielégítetlen polgári szükségletek hiánya az, ami erre kényszerít, hanem a kapitalizmus maga, amely csak ezt az egy megoldást teszi lehetővé a kapacitások kihasználására, mert minden más megoldás megváltoztatná a jövedelemelosztást, s a profitok lényeges csökkenését eredményezné, és szükségszerűen a kapitalizmus társadalmi-gazdasági alapjainak minőségi megváltozásához vezetne.

A demilitarizálás, a katonai kiadások egy részének átterelése polgári célokra, Leontief és Hoffenberg számításai szerint (például a katonai kiadások 20 százalékos csökkentése) az Egyesült Államok tíz vezető iparágában a termelés és a foglalkoztatás kisebb-nagyobb mértékű (16,05—0,03 százalékos csökkenésével járna, de 46 iparágban, főleg a könnyűiparban, a fogyasztási cikkek (élelmiszer, bútor, textiliák), a szolgáltatások területén növekedés következne be. De tőkés gazdálkodásban nem reális a feltételezés, hogy a demilitarizálást a nem katonai szektor termelésében kompenzálnák úgy, hogy a foglalkoztatottság és a kapacitáskihasználás színvonala változatlan maradjon a gazdaság egészében. Ez a nemzetközi jövedelem elosztásának radikális megváltoztatásával járna a profitok terhére és a bérek javára.

A tőkés rendszerben a katonai kiadások gazdasági szabályozó eszközként való felhasználásának erős korlátai is vannak. Az első korlátozó tényező a rendszer adóztatási kapacitásának rugalmatlansága, amely adóztatásra, még ha csak részlegesen is, szükség van a katonai költségvetés finanszírozásában. Ez korlátozza az állam szabadságát a

katonai költségvetés határtalan növelésében, amely pedig szükséges lenne a fejlődés változatlan fenntartásához.

A második korlátozó tényező, mint Baran és Sweezy megállapította, a katonai keresletnek a haditechnológia fejlődéséből következő szerkezeti változásából származik. Az új fegyverek (például a rakéták, a bombázó- és vadászgépek) és a korszerű hadiipari technológiai eljárások munkamegtakarítóak, s így csökkentik a munkaerő iránti keresletet. Következésképpen lehetséges, hogy még a katonai kiadások nagymértékű növelése is — bár a nagyvállalatok számára rendkívül jövedelmező — csak kismértékben növeli a foglalkoztatást.

Igaz, hogy a haditechnika fejlődése megváltoztatta az állam által a katonai megrendelések útján beszerzett áruk összetételét, de az atomkorban, amikor egy tőkésországnak sincs esélye egy totális háború megnyerésére, a katonai költségvetés állandó bővülését a katonai helyzet új, az eddigetől különböző logikája magyarázza. A kapitalizmus és szocializmus között fegyveres harc színtere Ázsia, Afrika, Latin-Amerika. A kapitalizmus megtalálta az ennek megfelelő formulát a „korlátozott háború” stratégiájában, a McNamara által meghatározott értelemben. A „korlátozott háború” logikája a hagyományos fegyverek alkalmazásán alapul, s ezek, viszonylag munkaigényesebbek lévén, nagyobb mértékben hatnak a foglalkoztatásra. Mindazonáltal ez a stratégia semmilyen csökkentést sem jelent a korszerű rakéta- és nukleáris fegyverekre fordított kiadásokban.

(Ism.: Koltay Jenő)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Iparfejlesztés és termelékenység

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 595 l.

A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutatócsoportja 1970 áprilisában nemzetközi tudományos tanácskozást rendezett. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában, dr. Román Zoltán szerkesztésében és bevezetőjével megjelent tanulmánykötet e konferencia anyagát tartalmazza.

A nemzetközi ipargazdasági konferenciának ötszáz hazai és száz külföldi résztvevője volt, 16 országból és különböző nemzetközi szervezetektől. A kötet közli az előadásokat és a korreferátumokat. 24 előadás és 15 korreferátum hangzott el. 12 előadás szerzője ismert külföldi tudós, köztük van Jan Tinbergen Nobel-díjas professzor és T. Sz. Hacsaturov szovjet akadémikus.

A könyv bevezetőjében *Román Zoltán* rámutat arra, hogy a konferencia programjának kialakításakor tulajdonképpen a magyar ipar problémáiból indultak ki. Így kerültek a konferencia középpontjába az iparfejlesztés és a termelékenység kérdései. Iparunk a felszabadulás óta jelentős sikereket ért el, azonban ezekre az eredményekre árnyékot vet termékeink gyakran nem kielégítő minősége, korszerűsége, választéka és a termelékenység szerényebb mértékű emelkedése, alacsonyabb színvonala. Az iparfejlesztésben a fő feladatunk tehát a termelékenység, a műszaki színvonal emelése, a termelési szerkezet korszerűsítése. E feladatok megoldása most, a hosszú távú tervezés kapcsán ismét előtérbe került.

A konferencia nemzetközi volt, ami azt a feltételezést rejti magában, hogy problémáink nemcsak sajátosan magyar problémák. A nagy érdeklődés igazolta ezt a vélekedést.

A konferencia programja három szekcióban folyt, hét téma köré csoportosítva hangzottak el előadások. Az első szekció tárgya az ipari távlati tervezés volt: hogyan irányozható elő a hatékony iparfejlesztés, milyen távon, hogyan tervezzen a vállalat, ha jövőbeli fejlődését is irányítani szeretné stb. A második szekció témakörét a „Termelékenység és hatékonyság” címmel jelezték. Az előadások itt három ülésen hangzottak el, az elsőt a termelékenység tényezőivel foglalkoztak, a másodikon az állóeszközök kihasználásának kérdéseivel, a harmadik ülésen pedig a koncentráció és a specializáció problémáival. A harmadik szekció a vállalati magatartás és a vállalati döntéshozatal kérdéseit tárgyalta.

A felsorolásból látható, hogy a tárgyalt kérdések szorosan összefüggnek egymással. Bár nem volt önálló szekció, amely a gazdasági mechanizmus kérdéseivel foglalkozott volna, az ezzel kapcsolatos témák az előadásokban újra meg újra előkerültek. A gazdaságirányítási reformok helyzetét két önálló előadás is vizsgálta, az egyik *Hacsaturov* „Gazdasági reform a Szovjetunióban” című előadása volt, a másikat *Früss István* tartotta „Terv és gazdasági reform Magyarországon” címmel. E két előadás olyan problémákat tárgyalt, amelyek nem ismeretlenek a Közgazdasági Szemle olvasói előtt, ezért ezeket nem ismertetem. Egyébként is csak néhány előadással lehet e helyütt részletesebben foglalkozni. Ezúttal olyanokat emelnék ki, amelyeknek szerzői — legalábbis többségük — a termelékenységnövekedéssel kapcsolatos tervezési feladatokat tárgyalták.

Ilyen volt a plenáris ülés harmadik előadása, amelyet *Jan Tinbergen* tartott „A nemzetközi fejlődés tervezése” címmel. A kötet az előadás alapjául szolgáló, *E. Herman*-nal közösen írt tanulmányt tartalmazza. A szerzők a tanulmányt azzal kezdik, hogy leszögezik: szükség van fejlődésre, s a fejlődés — különösen az alacsony nemzeti jövedelmű országokban — számos alapvető változást hoz magával. Ezek egyike a termelés szerkezetének megváltozása. Az iparosítási folyamat megkívánja, hogy eldöntsük, mely iparágakat fejlesszük. A választás nem lehet jó, ha nem vagyunk tisztában más országok ilyen szándékaival. Különben túlfelzártság vagy aláfejlesztés, tehát egyensúlyhiány alakulhat ki. A probléma úgy fogalmazható meg, hogy a nemzetközi munkamegosztás milyen megoldása optimális. Tinbergen azt állítja, hogy a különböző országok fejlesztési optimumai nem összeegyeztethetetlenek egymással, és előadásában ismerteti azokat a számítási törekvéseket, amelyek egy ilyen kísérleti modell összeállítását célozták.

Cukor György „Hosszú távú tervezés az iparban” címmel tartott előadást. A téma különösen időszerű, hiszen Magyarországon és más szocialista országokban is folyamatban van a hosszú távú tervek készítése. A nálunk folyó hosszú távú tervezés lényegesen eltér a korábbi, főképp természetes egységekben összeállított terv-

mérlegek kialakításától. A tervekészítés kezdetét széles körű előkészítő munka, véleménycsere előzte meg. A hosszú távú tervezés módszertana a rövid vagy középtávú tervezéstől eltérően még kialakulatlan, és sok vonatkozásban szükségképpen a középtávú tervezés ismertebb és kialakultabb módszereire fog támaszkodni. A különbség a nagyobb lehetőség arra, hogy a távlati terv csak a legfontosabb, döntő problémákkal foglalkozzék, s hogy több változatot, választási lehetőségeket, alternatívát tartalmazzon. Korábban volt olyan törekvés is, hogy a terv számszerű része ne legyen részletes, ma azonban az a helyzet, hogy a tervszámokkal rendelkező népgazdasági szektorok száma előreláthatólag eléri a 42-t.

Cukor György megállapítja, hogy a távlati tervezés prognosztikai alapja a műszaki haladás prognózisa. Ez háromféle, egymással szorosan összefüggő adatszoporttal kapcsolatos: (1) a növekedési ütemekkel (például a nemzeti jövedelem, a termelés, a fogyasztás, a külkereskedelem stb. növekedése), (2) a felhasználási koefficiensekkel (például a tőke és a termelés arányát kifejező együtthatók, a termelékenység, a fajlagos anyagfelhasználás stb.) és (3) a struktúraváltozási adatokkal. A technológia fejlődését leginkább a fajlagos felhasználási koefficiensek változása jelzi.

Cukor György hangsúlyozza: hosszú távú tervre azért is szükség van, hogy a távlati problémák a napi gondok miatt háttérbe ne szoruljanak, és hogy a csak hosszú távon megoldható feladatok megfelelő súlyt kapjanak. Az ipar egészére vonatkozó fejlesztési orientáció természetesen csak általános tájékozódásra alkalmas, és nem döntheti el a konkrét ágazati problémákat. Ágazati vizsgálatok keretében kell válaszolni arra, hogy mennyire tartósak a múltban kialakult tendenciák, hogy hol, s milyen mértékben ütköznek egymással a hosszú és rövid távú fejlesztési szempontok, s hogy melyek a ténylegesen különböző alternatív fejlesztési stratégiák.

Az első szekció második ülése „Távlati tervezés a vállalatoknál” címet viselte. Ismertető és elemző előadások hangzottak el angol, NDK-beli és NSZK-beli vállalatok távlati tervezéséről. Itt került sor *Varga György* „Távlati tervezés a magyar vállalatoknál” című előadására. Varga György kiindulásképp megállapította, hogy az állam Magyarországon fokozza a vállalatokkal szemben a gazdasági követelményeket, így létük, fennmaradásuk egyre inkább attól függ, hogyan készülnek fel a jövőre. Ez a felkészülés nem azonos a korábbi „tervalkuval”, hanem feltételezi és szükségessé teszi, hogy a vállalatok kidolgozzák stratégiájukat és az ezen alapuló távlati terveiket. A vállalat funkciójáról szólva Varga György megjegyzi, hogy nem a termékválaszték, a „profil” meghatározása a fontos, hanem inkább azoknak az alternatív termelési (szolgáltatási) tevékenységeknek a körülhatárolása, amelyekre a vállalat hosszabb távon vállalkozhat. A termelési funkció meghatározásával egyidejűleg a felhasználói piacot és a piac megszerzésének módszerét is kívánatos meghatározni. A vállalati stratégia részeivel, komponenseivel is foglalkozik Varga György. Megállapítja: elsősorban számításba kell venni a kínálati lehetőségeket. A veszélyzónák meghatározása is fontos. Választani kell az alternatív irányok között, mérlegelve, hogy a széles értelemben vett erőforrások mennyire engedik meg a feltételezett lehetőségek kihasználását. A stratégia meghatározásánál emellett ajánlatos figyelembe venni a szubjektív tényezőket is.

Ezután tárgyalja Varga György a vállalati távlati tervezés kérdéseit. Megjegyzi, hogy a stratégia és a távlati tervezés szoros kapcsolatban van, de a kettő nem azonos, még akkor sem, ha kidolgozásuk időben egybeesik. A távlati terv adott időtartamra viszonylag komplexen határozza meg a vállalat fejlődését, s rendszerint a megvalósítás ráfordításszükségletét is tartalmazza.

A távlati tervek megalapozásában fontos szerepük van a rendelkezésre álló információknak. A vállalati információk forrás szerinti elemzése rámutat arra, hogy nem kevés teendő adódik a vállalatokon belüli információrendszer kiépítésében.

A termelékenység és hatékonyság kérdéseivel foglalkozó második szekció anyagai közül *Román Zoltán* vitaindító előadását emeljük ki, amely a *termelékenységnövekedés tényezőivel* foglalkozott. A termelékenység fogalma több oldalról közelíthető meg; a szerző előadásában a gazdasági növekedés oldaláról közelít. Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem növekedését tekinti a termelékenység makroökonómiai mutatójának. Megjegyzi, hogy bár többféle nézet van a termelékenység tényezőinek meghatározására, a maga részéről mindazokat a természet-, társadalmi és gazdasági jelenségeket, folyamatokat, amelyek a termelékenység színvonalára és növekedésére hatnak, a termelékenység tényezőinek tekinti. A terme-

lékenység növekedése folyamatának lényegét abban jelöli meg, hogy újabb, korszerűbb termelési eljárások születnek és terjednek el. Tehát a termelékenység növekedése attól függ, milyen új termelési módszerek születnek; mennyi idő alatt jutnak el a gyakorlati alkalmazásig és milyen gyorsasággal terjednek el, s milyen gyorsan szorítják ki a régi, korszerűtlen, alacsonyabb termelékenységű módszereket. A növekedés e fő folyamatának sebességét közvetlenül három tényező befolyásolja: a kutatásfejlesztés, az oktatás és az állóeszköz-beruházások. A folyamat gyorsaságát közvetve, de döntően befolyásolja a vállalati vezetés és általában a gazdasági irányítás hatékonysága. Fentiekén kívül említést érdemel egy sor befolyásoló tényező, amelyek nagyrészt adottak a gazdasági vezetők számára is (a természeti-földrajzi tényezők, a termelési viszonyok, az ország közvetlen és széles értelemezett környezete).

Román Zoltán a termelékenységnövekedés fő tényezőire hivatkozva megjegyzi, hogy számszerűen is igazolható: Magyarországon nemzeti jövedelmünkhöz viszonyítva nem alacsonyabbak azok a ráfordításaink, amelyek a kutatásfejlesztésre, az oktatásra, illetve a beruházásra irányulnak. Úgy látszik — állapítja meg —, hogy e szóban forgó tevékenységek hatékonysága kicsi.

A kötetben e témakörrel kapcsolatban közölt további előadások a termelékenység csehszlovákiai, illetve egyesült államokbeli alakulásával foglalkoznak. Egy esettanulmányban *Burkus Egon* a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár példáján elemzi a termelékenység emberi tényezőit.

A szekció második ülésén — amely az állóeszköz-gazdálkodással foglalkozott — hangzott el *Hevesi Gyula* előadása „Többműszakos munka és az állóeszközök kihasználása az iparban” címmel. Ezt a tanulmányt a szerző hirtelen halála miatt munkatársai fejezték be.

A szekció harmadik ülésének egyik előadása az iparvállalatok optimális koncentrációjának és specializációjának meghatározását tűzte ki célul, szerzője *R. M. Petuhov*. A magyar ipari koncentrációról és a specializációról *Wilcsek Jenő* készített előadást; a specializáció, diverzifikáció és a vállalati rugalmasság a tárgya *Kéri Tamás* előadásának.

A vállalati magatartás és a vállalati döntések kérdéseivel foglalkozó harmadik szekció egyik ülésének témája a vállalati magatartás empirikus vizsgálata és magyarázata (itt magyar részről *Komonyi Zoltán* és *Tardos Márton* tartott előadást), a másik téma pedig a döntéshozókészítés korszerű módszereinek alkalmazása volt. (Itt hangzott el *Cságyoly Ferenc* előadása.)

A kötetbe foglalt előadások egyenként is részletes ismertetést érdemelnének, s további gondolatokat ébresztenek. Ilyen rövid tájékoztatóban azonban kifejtésükre nincs mód.

László András

Nyitrai Ferencné: A magyar ipar fejlődése és távlatai

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 150 l.

Nyitrai Ferencné kisformátumú, rövid terjedelmű könyve fontos és értékes tudománytörténeti dokumentum. E meglepőnek tetsző kijelentést hadd támasszam alá a szerző bevezetőben előrebocsátott megjegyzésével: „Ebben a könyvben alapvetően a Hosszútávú Tervezés Iparfejlesztési Bizottsága keretében kidolgozott elemző tanulmányok, és ezek összefoglaló anyaga alapján kíséreltem meg a közel kétéves munka főbb megállapításait összefoglalni. ... Mint minden más összefoglaló, szintetizáló tanulmány, ez az elemzés sem törekedhet teljeskörűsége, a több száz szakértő munkájának több kötetben összefoglalt eredményeit csak vázlatosan, kivonatossan ismertetheti.” (6—7. l.)

Örömmel nyugtázható tehát, hogy a közgazdasági gyakorlat és az elemző kutatás egységének megteremtése útján az elmúlt években, éppen a hosszú távú tervezés kapcsán, lényeges előrehaladást sikerült elérni. A hosszú távú tervezés munkálatainak első, elemző szakaszában, a szakértők százai hatalmas munkát végeztek a népgazdaság különböző ágazatainak, a gazdaságpolitikának, a növekedés ütemének stb. kritikai vizsgálatával. Mindez alapul szolgált a továbbhaladás útjának kijelölésére, következtetések levonására.

A gyakorlat tehát közvetlen „megrendelést” adott a kutatásnak, hogy a kutatómunka eredményeit azután a gyakorlatban hasznosítsuk.

A bizottságban végzett munka alaposságára és kiterjedtségére utal, hogy az iparfejlődés főbb tényezői és jellemzői, a legfontosabb iparágak fejlődésének áttekintése, az ágazati szerkezet változásai, a koncentrációs szint alakulása, a beruházások, a nemzetközi munkamegosztás és az iparpolitika kérdései is terítékre kerültek.

A szerző — aki részese volt e munkálatoknak — könyvében még kiegészítéseket is kapcsolt a bizottsági munkához, főként a gazdaságirányítási reform óta eltelt évek jelenségeinek bemutatásával, értékelésével.

A könyv nemcsak tudománytörténeti dokumentum, hanem — éppen szintetizáló, átfogó jellege következtében — igen hasznos ismeretterjesztő is. Rövid terjedelemben teljes képet igyekeznek nyújtani a magyar ipar két évtizedes fejlődéséről, s úgyszólván maradéktalanul felsorakoztatja a legfontosabb statisztikai tényeket. A szerző figyelmét nem kerülik el fontos kérdések, s ezért az olvasó nemcsak rendkívül sok információt kap, de a tényszerű adatok mellett megismerheti az iparfejlődés legkülönbözőbb ellentmondásait, problémáit. Megtudhatjuk, hogy például a kovácsolóipar gépparkjának 54 százaléka, az alacsony beruházási hányad következményeként, 25 évnél régebbi gépekből áll, tehát technikailag elöregedett. (38. l.) Az alumíniumiparról kiderül, hogy termelésnövekedése nyomán már 5,76 kg az egy főre jutó alumíniumfelhasználás, s ezzel Magyarország világviszonylatban a tizedik helyre került. A hazai adottságok jobb hasznosításával pozíciókon még javítani is lehet. (39. l.) Megtudhatja az olvasó, hogy vegyiparunk az ötvenes években az összes ipari beruházás 10, a hatvanas évtized első felében viszont már 16 százalékat kapta, s ez nemzetközi mércével mérve is kiemelkedő arány. A beruházások felhasználása viszont már korántsem volt problémamentes, mert a hatalmas összegeket túlnyomó részben új létesítményekre fordították, a berendezések cseréje ellenben mintegy 20—25 százalékkal lassúbb ütemű volt, mint ahogy azt a leírási kulcsok előírják. (47—48. l.) Említést tesz a szerző a gépipar rendkívül izgalmas exportproblémáiról (54—55. l.), a közlekedésszükség-gyártás gyártmánykorszerűsítéséről (59. l.), valamint az iparpolitika 1958 óta kibontakozó változásairól, a ki-termelő ágazatoknak a fejlesztésben elfoglalt helyéről (128. l.) stb.

Ez az esetleges tallózás is mutatja, hogy a szerző nagyon körültekintően sorakoztatja fel az iparfejlesztés aktuális kérdéseit.

Ezen a ponton azonban hozzátehetjük, hogy valójában inkább csak a problémák említéséről beszélhetünk, mert a kifejtés, a tárgyalás, az analízis semmiképpen sem fért bele a szerző által választott szűk keretekbe. Ami a népszerű tájékoztatás műfajának legfőbb értéke, az egyben a tudományos igényű elemzés akadályja is. A kiterjedt téma, a fejlődés jelenségeinek, ellentmondásainak rendkívül széles körű figyelembevételére — a szűk terjedelmi keretek között — nem ad lehetőséget sokrétű elemzésre. Ezt természetesen hiba is volna számonkérni a könyvtől, amely maradéktalanul eleget tesz összefoglaló, tájékoztató feladatának. Tulajdonképpen egészen bravúrosan oldja meg feladatát, s nyújt szintézist a múltbeli fejlődésről, a jelen gondokról és a jövő fejlesztési céljairól.

Amit mégis számon lehet kérni, az nem egyszerűen a rövid terjedelem korlátaiból és a szintetizáló műfaj sajátosságából adódik, hanem inkább a szerző álláspontjából. A nagy jelentőségű kérdések ugyanis rendkívül vegyesen bukkannak elő, jóval kisebb fontosságúak közé ékelve, és sem terjedelmi, sem fogalmazásbeli hangsúlyok nem adnak tájékoztatást a problémák rangsorolásához. Ehhez kapcsolódik az az általános fogalmazási gyakorlat is, amely egy-egy jelenség valóságos értékrendjéről kialakítható képet inkább elhomályosítja, semmint markánsabban megjelölné. Igen gyakoriak az ilyen mondatok: „az iparvállalatok közvetlen kapcsolata a fogyasztókkal *esetenként* eredményes volt” ... „a kereskedelmi és az iparvállalatok közötti kapcsolatban a belkereskedelem azonban még *nem mindig* közvetítette jól a fogyasztók értékítéleteit”. (27., 28. l.) „*Egyes esetekben* jelentkeztek és jelentkeznek problémák a minőség miatt is.” (39. l.) „... a magyar gépgyártmányok műszaki színvonalával, kivitelezésének módjával, szállítási feltételeivel kapcsolatban növekednek a követelmények és ezeknek *nem mindig* tudunk eleget tenni.” (55. l.) Nem szaporítom a hasonló idézetek számát, melyekben saját elemzéseim jelzik a jelenségek értékelésének fogalmazásbeli elbizonytalanítását. Mert hát, ha a kereskedelem „nem mindig” közvetítette jól a fogyasztói értékítéleteket az iparhoz, akkor lehet, hogy túlnyomóan jól közvetítette, csak néha nem, de lehet, hogy a fordítottja a jellemző. Ha „egyes esetekben” jelentkeznek minőségi kívánni-

valók, ha a műszaki követelményeknek „nem mindig” tudunk eleget tenni, akkor az egyértelmű állásfoglalás helyett az olvasóra hárul az értelmezés feladata.

Végezetül csak azt tenném még szóvá, hogy az iparpolitikáról — különösen az iparpolitika 1957 utáni alakulásáról — szívesen olvastam volna (a belső arányok figyelembevételével mellett is) több elemzőbb igényű fejtegetést. [Egy személyes vonatkozású — és nagyon mellékes — megjegyzést is megkockáztatva: nyilván tévedésből adódik, hogy a szerző kétszer is hivatkozik „Újjáépítés és a nagytőke elleni harc 1945—1948” című 1962-ben megjelent könyvemre (125. és 148. l.) mint felhasznált irodalomra, holott az 1950 előtti éveket eleve kirekesztette vizsgálódási köréből.]

Összegezve: a könyv a szakmabelieknek hasznos összefoglalás, az érdeklődőtájékoztató olvasóknak jól áttekinthető, gazdagon dokumentált, teljes képet nyújtó olvasmány, s az oktatás különböző fokozataiban is kiválóan használható. Megjelenése, a választott műfaj és terjedelem tehát mindenképpen üdvözlendő.

Berend T. Iván

Dr. Kóródi József—dr. Kőszegfalvi György: Városfejlesztés Magyarországon

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 136 l.

A szerzők könyvükben sokrétű témakört dolgoznak fel. A „*Városfejlesztés Magyarországon*” című munka a területfejlesztés problematikájának sajátos szempontú áttekintése, a településfejlesztés oldaláról való megközelítése.

Kóródi József és Kőszegfalvi György a városiasodás hazai folyamatát elsősorban a közgazdasági összefüggésekből kiindulva és ezekre koncentrálnak tárgyalják. A művet aktuálissá teszi, hogy hazánk gazdasági fejlődésének jelenlegi szakaszában előtérbe kerülnek a területfejlesztési feladatok, közöttük a településhálózat arányos fejlesztése, a települések magasabb színvonalú műszaki ellátása stb. Megoldásuk elősegíti a gazdaság optimális növekedését, a lakosság életkörülményeinek javítását.

A szerzők könyvükben foglalkoznak a városiasodási folyamat egyes elméleti kérdéseivel, az urbanizációra ható tényezőkkel. Elemzik a településhálózat jelenlegi — a történelmi fejlődés folyamatában kialakult — struktúráját, rámutatnak a fennálló főbb aránytalanságokra és azok okaira. Külön-külön tekintik át a városhálózat növekedésének, valamint a községi települések fejlesztésének a problémáit, utalva a két településtípus közötti kapcsolatokra és hangsúlyozva a településhálózat elemeinek — sokirányú kölcsönhatásukon alapuló — szerves egységét. A népesség letelepedésének — két végletet képviselő — sajátos formájaként mutatják be a települési agglomerációt és a tanyát, elemelve ezek szerepét a magyar gazdaság és társadalom területi szerkezetében. Ismertetik a településhálózat fejlesztésének a kormány által elfogadott távlati koncepcióját és foglalkoznak a városfejlesztés távlati irányjaival. Végül áttekintést adnak a településfejlesztés gazdasági és egyéb szabályzóiról.

A településfejlesztés közgazdasági összefüggései is igen kiterjedtek és változatosak. A terjedelmi korlátok a szerzőket arra késztették, hogy részletes tárgyalás helyett a leglényegesebb összefüggéseket ragadják meg. Az elvonatkoztatást általában sikerrel oldották meg.

A könyv nyelve érthető és világos. A szöveget gazdag ábraanyag egészíti ki, a szerzők sokoldalúan felhasználják a statisztikai adatok által nyújtott lehetőségeket, téziseiket a számok bizonyító erejével is igazolják. A könyv a területfejlesztés örvendetesen gyarapodó szakirodalmát gazdagítja, haszonnal forgathatják a szakmai körökön túl azok is, akik érdeklődnek hazánk társadalmi-gazdasági fejlődése iránt.

Bartke István

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эрне Чизмадия

Кооперативы в социалистическом хозяйственном строительстве

Роль кооперации не исчерпывается переводом мелких товаропроизводителей на путь социализма; она играет важную роль и в социалистической хозяйственной системе. Объединение сил в кооперации открывает возможность для расширения ресурсов экономического развития. Незаменимую роль играют кооперативы в обеспечении занятости женщин, временных работников и лиц с пониженной трудоспособностью. Производственная деятельность кооперативов хорошо дополняет производство высококонцентрированной промышленности, их торговая работа — деятельность оптовой торговли. В сельском хозяйстве, в снабжении продовольственными продуктами, да и в их экспорте производственные кооперативы находятся в перевесе.

В последние годы произошли коренные изменения во внешних условиях, влияющих на хозяйственную деятельность кооперативов, изменилась система управления и экономического регулирования. Богаче и многообразнее по своему содержанию и форме стали самоуправление кооперативов, кооперативная демократия, развитие которых происходит также дифференцированно. Экономические и социальные интересы кооперативов представляются добровольно созданными союзами кооперативов.

Социалистическое государство оказывает кооперативам всяческую помощь в том, чтобы они развились в соответствии с их ролью в социалистическом строительстве. Государство признает их самостоятельность, демократическое самоуправление, представляющие их интересы органы. Самостоятельность кооперативов — подобно предприятиям — уместается в рамки социалистического планового хозяйства, обеспечивая приоритет государственных решений и планов по отношению к принимаемым предприятиями решениям и планам. В своих хозяйственных связях кооперативы равноправны с государственными предприятиями, их сотрудничество строится на взаимных преимуществах и принятии риска.

Андраш Нилаш

О некоторых проблемах инвестиционной деятельности в Венгрии

В статье автор пытается ответить на вопрос, чем объясняется усиление напряженных моментов в инвестиционной деятельности.

Автор полемизирует со взглядами, согласно которым в этом виновно «множество» капиталовложений. Он доказывает, что сложившаяся в Венгрии доля капиталовложений, хотя и связана с напряженными требованиями, сама по себе не может быть причиной обостряющегося нарушения равновесия. Автор подтверждает свои выводы международными данными, отмечая, однако, что методологические и ценовые проблемы в большой степени затрудняют сопоставление.

В статье автор старается доказать, что не сумма и доля капиталовложений велики, а слишком низка их экономическая эффективность. Это несомненно в определенной мере связано с общим объемом капиталовложений, но еще более с тем, что особенно в последние годы этот объем *скачкообразно* возрос, усиливая уже имевшиеся напряжения.

Далее автор пытается ответить на вопрос, почему неудовлетворительна экономическая эффективность капиталовложений.

Сначала он анализирует распределение капиталовложений и констатирует, что доля «производственных» (промышленных — строительных — сельскохозяйственных) капиталовложений слишком высока по сравнению с инфраструктурой. Причем выделяется высокая доля промышленных капиталовложений, эффективность которых снижается как раз тем, что не обеспечены прочие (инфраструктурные) условия использования капиталовложений. Автор анализирует и состав промышленных капиталовложений, который также может быть причиной неудовлетворительной эффективности. Из этого автор заключает, что настоящая система экономических рычагов, действующих на развитие, не всегда обеспечивает выбор и предпочтение экономически наиболее эффективным для народного хозяйства капитальным вложениям и отсеивает неэффективных.

В статье рассматривается настоящий порядок осуществления капиталовложений. Автор доказывает, что настоящие экономические рычаги поощряют скорее осуществление «множества» капиталовложений, делая заинтересованными как заказчиков, так и подрядчиков в быстром начале капитального строительства, что в конечном счете ведет к удлинению продолжительности строительства.

Наконец, автор приходит к выводу, что можно было бы — при помощи должных экономических рычагов — использовать с гораздо большей экономической эффективностью уже имеющиеся «инвестиционные мощности» и денежные средства.

Арпад Кунвари

Современный уровень и рентабельность, в теории и на практике

Автор рассматривает вопросы современного уровня и рентабельности в их взаимосвязи с уровнем экономического развития и общественных ожиданий. Примером служат проблемы рентабельности фондемойкой промышленности строительных материалов. Свои соображения автор излагает, развертывая два основных уравнения статической и динамической рентабельности.

Он выявляет, что рентабельность капитальных вложений базируется на равновесии источников их отдачи и общественных ожиданий. Если как источники отдачи, так и появляющиеся в виде затрат общественные ожидания заданы, то равновесие может быть сохранено за счет показателя рентабельности. Таким, выражающим пассивное толкование рентабельности уравнением является статическое уравнение рентабельности. Его наличие и функционирование на практике связаны с тем, что источники отдачи недостаточны, а общественные ожидания чрезмерны.

Автор в своей статье определяет основные условия функционирования рентабельности как экономического рычага, обеспечивающего современный уровень. Первое условие: при наличии различных вариантов

технического уровня рентабельность должна постоянно повышаться в зависимости от того, насколько современным является этот уровень; второе условие: при том же варианте чем менее современным становится уровень, тем более должна понижаться со временем рентабельность. С этими условиями связывается автором горизонт времени осуществляемого предприятиями развития и проблемы его расширения.

Далее автор отмечает, что в случае вольных цен недостаточные источники отдачи и чрезмерные общественные ожидания возбуждают инфляционные тенденции. В связи с этим им в качестве органической части уравнения динамической рентабельности вводится понятие переменной инфляционного равновесия. Он указывает на то, что за инфляционной переменной кроются противодействующие развитию тенденции, если между общественными ожиданиями, связанными со старыми и новыми вложениями, образуется разрыв, не перекрываемый источниками отдачи.

В статье рассматриваются также тенденция повышения удельной капиталоемкости замены рабочей силы и проблема способного уравновесить эту тенденцию повышения удельной заработной платы и пропорциональных ей отчислений в бюджет. В интересах восполнения вышеупомянутого разрыва автор предлагает значительно повысить пропорциональные затратам на заработную плату отчисления в бюджет, а с целью предупреждения образования такого разрыва — применять так называемый динамизирующий фактор, обеспечивающий постоянное повышение этих отчислений.

Эндре Селеши

Некоторые соображения и данные о доходах крестьянства

Доходы являются самым важным элементом жизненного уровня. Их важнейшим показателем является совокупный реальный доход в расчете на душу населения. В последние годы реальные доходы крестьянства — в соответствии с целями партии и правительства — возросли быстрее, чем у других слоев населения. Основным источником роста являлся рост сельскохозяйственного производства, укрепление хозяйствования сельскохозяйственных производственных кооперативов. В результате этого в среднем по стране были ликвидированы различия в уровне реальных доходов двух основных трудящихся классов — рабочих и крестьян. Однако для получения одинакового по величине дохода требуется значительно больше труда, поскольку доход в расчете на единицу рабочего времени все еще гораздо ниже в сельском хозяйстве. Кроме того, крестьянство в значительно меньшей мере получает различные общественные выплаты и льготы (в области социального обеспечения, культуры и т. д.), а его образ жизни и условия труда не достигают городского уровня, характерного для широких масс рабочего класса. В дальнейшем следует стремиться к дальнейшему смягчению этих различий.

Эрнэз Тот

Международное сопоставление жилищного и коммунального обеспечения

Базирующийся на международных данных анализ ищет ответа на два вопроса: какое место занимает Венгрия по уровню обеспечения в международном плане, и насколько отвечают направлению и темпы его роста общим международным тенденциям.

На первый вопрос — независимо от того, рассматривается ли широкий или узкий круг стран, — ответ несомненно отрицателен, так как уровень общего развития Венгрии в международном сопоставлении гораздо выше, чем занимаемое ею место по уровню жилищного и коммунального обеспечения.

Гораздо положительнее складывается картина при сопоставлении динамик, где по темпу развития на основе сопоставления временных рядов за 18 лет Венгрия занимает 5-ое место и 16—17-ое место в группе 23 стран.

Таким образом на вопрос, отвечают ли общей международной тенденции имевшиеся до сих пор в Венгрии направление и темп развития жилищного снабжения, можно дать гораздо более положительный ответ. Динамика роста сама по себе, игнорируя низкий уровень исходной базы, могла бы считаться удовлетворительной, однако и она недостаточна для сокращения отставания в этой области.

В интересах сокращения отставания по сравнению с общим уровнем развития страны следует предусмотреть в перспективных планах темп роста жилищного и коммунального обеспечения, существенно превышающий рост национального дохода.

Агнеш Ромхани

Тенденции изменения структуры рабочей силы

В статье рассматривается на основе международных сопоставлений взаимосвязь между экономическим ростом и изменением структуры рабочей силы.

В первой части статьи автор характеризует основные изменения структуры рабочей силы и ее функциональной роли на основе исторического анализа процесса экономического роста. Она дает характеристику различным качественным стадиям развития, выявляя противоречивое влияние тенденций мирового хозяйства на развитие отдельных национальных экономик. Второй круг вопросов: выбор показателей, пригодных для количественной характеристики существенных изменений структуры рабочей силы, а также теоретическое толкование этих операционных понятий. Важная роль в количественных анализах принадлежит совместному анализу временных рядов данных относительно отраслевой и квалификационной структуры рабочей силы, характерной для стран с различным уровнем и динамикой экономического развития. На основе этого автор желает дать ответ на вопрос, какова причина расхождений в показателях, характеризующих структуру рабочей силы различных национальных экономик, и каковы основные тенденции различных направлений развития национальных экономик.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ernő Csizmadia:

The cooperatives in building socialist economy

The role of the cooperatives is not exhausted by leading the small-scale producers to the socialist road, they also have an important role in the socialist economic system itself. By cooperative efforts the resources of economic development can be expanded. The cooperatives play an irreplaceable role in employing women, the seasonal workers and those with reduced capacity to work. The production of cooperatives well complements the production of the highly concentrated large-scale industry and their trading activities those of wholesale trade. In agriculture, in food supply and exports the cooperatives are preponderant.

In recent years the external conditions influencing the management of cooperatives have radically changed, the systems of control and economic regulation have been transformed. Cooperative self-government, cooperative democracy, have also become richer and more shaded as regards both contents and form, and are developing in a differentiated manner. The economic and social interests of the cooperatives are represented by the voluntarily created associations of cooperatives.

The socialist state provides every kind of help in order that the cooperatives should develop according to their roles in socialist construction. The autonomy, democratic self-government and representation of interests of the cooperatives is acknowledged by the state. The autonomy of cooperatives—similarly to that of the state enterprises—fits into the framework of socialist planned economy, and the priority of government decisions and plans over enterprise decisions and plans is secured. In their economic relations the cooperatives are of equal rank with the state enterprises, their cooperation relies on mutual advantages and risk-taking.

András Nyilas:

On some problems of Hungarian investment activity

The study endeavours to answer the question why the tensions in investment activity have lately intensified.

The author challenges the view which would make responsible "too much" investment. He proves that the Hungarian rate of investment in itself is not the cause of the growing equilibrium disturbance, though it involves increased requirements indeed. The author proves his conclusions with the aid of international data, adding, however, that the comparisons are made rather difficult by methodological and price problems.

The study tries to prove that the sum of investments is not high, nor is the rate of investments, but the efficiency of investment activity is low. Undoubtedly, this is in a certain connection with the total volume of investments, but even more with the fact that—particularly in recent years—the volume of investments has grown *by leaps*, contributing thus to the considerable intensification of existing tensions.

In the following chapters of his study the author tries to answer the question why the efficiency of investments is not satisfactory.

First he analyses the allocation of investments and states that the share of productive investments (industry, construction and agriculture) is high in comparison to the development of infrastructure. Even within the former, the high share of industry is conspicuous and here efficiency is restricted precisely by the fact that the other (infrastructural) conditions of utilizing the investments have not been sufficiently created. Also the pattern of industrial investments is analysed, which may be also a cause of unsatisfactory efficiency. The conclusion is drawn that the prevailing system of regulation relating to development is incapable of always selecting and preferring the investments that are efficient from the viewpoint of the whole economy and of suppressing the inefficient ones.

Also the prevailing order of investment implementation is treated. It is proved that the present rules rather stimulate "much" investment, they make investors and contractors alike interested in starting the projects which results, in the final analysis, in unduly long gestation periods.

Finally, the author arrives at the conclusion that both the existing "investment capacities" and the financial resources could be much more efficiently used with an adequate system of regulation.

Árpád Kunvári:

Up-to-dateness and profitability—theory and practice

The author examines the relation between up-to-dateness and profitability as a function of economic development level and of social expectations. The examples are provided by the profitability problems emerging in the capital intensive industry of building materials production. The author groups his statements around the deduction of two basic equations: the static and the dynamic profitability equations.

It is shown that the profitability of investments is based on the balance between the pay-off resources and the social expectations. If both pay-off resources and the social expectations arising as costs are given, equilibrium may be maintained at the expense of the profitability indicator. The equation expressing such passive approach to profitability is the static equation of profitability. Its practical existence and operation is related to the fact that the pay-off resources are insufficient and the social expectations exaggerated.

The author determines the basic conditions necessary that profitability should regulate up-to-dateness. One is that with different variants as to up-to-dateness, profitability should continuously grow with growing up-to-dateness. With the same variant, however, as up-to-dateness diminishes, also profitability should diminish as a function of time. The length of the time—horizon and the problem of its expansion are coupled to these conditions.

It is established that in the case of free prices the insufficient pay-off resources and exaggerated social expectations release inflationary tendencies. In this context, as and

organic part of the dynamic profitability equation, the notion of inflation equilibrium variable is introduced. It is pointed out that the inflation variable hides tendencies working against development if an abyss emerges between social expectations against old and new investments that cannot be bridged over with the aid of pay-off resources.

The author also discusses the growing investment requirements of substituting labour and with the problem of balancing it with growing wages and taxes. For bridging the gap the author proposes partly to increase considerably taxes and partly, to forestall further gaps, the continuous application of a factor, called dynamization factor, increasing the tax burden.

Endre Szöllösi:

Some thoughts about and ideas on the income situation of the peasantry

The most important element of the living level is the income situation. Its most comprehensive indicator is per capita total real income. In recent years—in harmony with the objectives of the party and the government—the real income of the peasantry has grown at a rate exceeding that of the other groups of the population. The main source of this growth has been the development of agricultural production, the improvement in the management of agricultural cooperatives. As a result, the real income levels of the two fundamental classes—the workers and the peasantry—have become equal on the national average. But a considerable surplus work is needed to attain an income of the same amount, since the income per hours worked is still much lower in agriculture. Beyond that, the peasantry has a much smaller share in the various social, cultural, etc. benefits, nor do its living and working conditions attain the urban level characteristic of the large masses of workers. Further efforts must be made to reduce these differences.

Mrs. E. Tóth:

International comparison of housing and public utility supply levels

The analysis relying on international data seeks an answer to the questions what place Hungary occupies among countries in respect of the level of supply, and whether the direction and rate of development correspond to the tendencies that may be considered general on international level.

The answer to the first question is unequivocally in the negative—whether we investigate a broader or a narrower scope of countries—since the general development level of Hungary is essentially higher by international comparison than her position as regards the supply with dwellings and public utilities.

The situation is much more favourable as regards dynamic comparison where—by relying on the time series of 23 countries covering 18 years—it may be established that Hungary occupies in respect of growth rates the 5th, and the 16th (17th) places.

Thus the answer to the question to what extent the direction and rate of *development* of housing supply correspond to internationally general tendencies is much more positive. Apart from the low level of the starting basis, the dynamics of growth would be satisfactory in itself; it is, however, not sufficient to reduce the lag in respect of supply level.

Thus, in order to reduce the lag in comparison to the general development level of the country, in the course of long-term planning the development rate of housing and public utility supply should be forecast in a magnitude essentially exceeding the growth rate of national income.

Ágnes Romhányi:

Tendencies of changes in manpower structure

The study examines, by relying on international comparison, the relation between economic growth and the changes in the structure of manpower.

The first part outlines, through a historical approach to the process of modern economic growth, the major structural changes in manpower and the modifications in its functional role. The qualitatively different development stages are characterized and the modifying effects as well as the contradictory tendencies of world-economic trends on the development of individual economies are shown. The second scope of problems is the choice of indicators suited for a quantitative description of the essential changes in the structure of manpower, as well as the theoretical interpretation of these operational notions. In quantitative analyses an important role is played by the simultaneous analysis of time series relating to the structure of manpower by branches and qualification—characteristic of countries on different development levels and of different dynamics. Relying on them, the author wishes to answer the question about the cause of deviations between the indicators characterizing the manpower of various economies, and to establish the main tendencies in the different development trends of the individual national economies.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313—975, 318—326

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. október 7.

71.1113 — Kossuth Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010 — Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlapboltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Központi Hírlap Iroda 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

12

A tartalomból

FRISS ISTVÁN:

Gazdasági reformunk gyakorlati tapasztalatai

KOZMA FERENC:

A Komplex Programról és a közgazdasági kutatás feladatairól

TIMÁR MÁTYÁS:

Latin-amerikai tapasztalatok

ERDŐS PÉTER:

Gondolatok a nemzeti árszintekről,
klasszikus szövegek nyomán

ROMÁN ZOLTÁN:

A termelékenység alakulása
a magyar népgazdaságban

XVIII. évfolyam

1971. december

TARTALOM

<i>Friss István</i> : Gazdasági reformunk gyakorlati tapasztalatai ...	1397
<i>Kozma Ferenc</i> : A Komplex Programról és a közgazdasági kutatás feladatairól	1412
<i>Timár Mátyás</i> : Latin-amerikai tapasztalatok	1423
<i>Erdős Péter</i> : Gondolatok a nemzeti árszintekről, klasszikus szövegek nyomán	1434
<i>Bakos Zsigmond</i> : A magyar textilipar fejlődésének néhány időszerű problémája	1449
<i>Román Zoltán</i> : A termelékenység alakulása a magyar nép-gazdaságban	1459
S Z E M L E	
A személyi jövedelem nagysága és az állati eredetű élelmiszerek fogyasztása (<i>Németi Lászlóné—Varga Gyula</i>)	1480
A gyors gazdasági növekedés és ellentmondásai Görögországban (<i>Babanászis Szterjosz—Sulász Kosztász</i>)	1489
FOLYÓIRATSZEMLE	1504
I. Gorlanov: Agrár-ipari egyesülés a termelés szervezésének új formája — R. A. Diaz: Az Andesi Közös Piac: kihívás a külföldi beruházásoknak — D. Gvisianyi: A Szovjetunió nemzetközi műszaki-tudományos kapcsolatai és fejlesztésük távlatai — C. G. Schmid: Külföldi munkások és a munkaerőpiac rugalmassága — J. M. Letiche: Szovjet vélemények Keynesről: irodalmi áttekintés — M. Rakowski: A szolgáltatások makroökonomiai hatékonysága	
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Kornai János: Anti-equilibrium (<i>Tardos Márton</i>)	1512
Dr. Varga Sándor: Iparvállalatok belső irányítási rendszere (<i>Sinkovics Alfréd</i>)	1518
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1520
A Közgazdasági Szemle 1971. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke	1525

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Babanászis Szterjosz kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; dr. Bakos Zsigmond kandidátus, könnyűipari miniszterhelyettes; Erdős Péter, a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos tanácsadója; Friss István akadémikus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója; dr. Kozma Ferenc, a közgazdaságtudományok doktora, a Világgazdasági Tudományos Tanács titkára; dr. Németi Lászlóné, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője; dr. Román Zoltán kandidátus, az MTA Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának igazgatója; Sinkovics Alfréd, a Közgazdasági Szemle munkatársa; Sulász Kosztász, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; Tardos Márton, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet osztályvezetője; dr. Timár Mátyás, a közgazdaságtudományok doktora, miniszterelnök-helyettes; dr. Varga Gyula, az Agrárgazdasági Kutató Intézet osztályvezetője.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Augustinovics Mária, Bálint József, Bognár József, Cukor György, Csendes Béla, Csikós-Nagy Béla, Erdős Péter, Fekete Ferenc, Friss István, Ganczer Sándor, Garamvölgyi Károly, Háy László (elnök), Hetényi István, Huszár István, Kornai János, Nagy Tamás, Ripp Géza (főszerkesztő), Szabó József, Szabó Kálmán

Gazdasági reformunk gyakorlati tapasztalatai*

I.

Néhány éve a gazdasági reform mindennapos gyakorlat a Kölcsök Gazdasági Segítség Tanácsának országaiban. Egymástól független reformok, más és más időpontban vezették be őket, tartalmuk is különböző. Van mégis sok közös, vagy legalábbis hasonló vonásuk. Mi sem természetesebb: mindegyik ország a szocializmust építi. Melyek a közös vonások? Mindegyiknél az áru- és pénzviszonyok fokozott jelentőségre emelése, többnél a piac szerepének növekedése, a nyereség kezelése legfőbb vállalati eredményességi mutatóként, az eszközlekötési járulék bevezetése, a vállalati önállóság növelése. Mindezek a vonások részei a magyar gazdasági reformnak is. Van, ahol maga a gazdasági reform éppen, illetve főképpen azzal jellemezhető, hogy a felsorolt vonások egyikét-másikat, vagy valamennyiüket milyen eszközökkel, milyen módon, milyen mértékben valósítják meg. Magyarország esetében nem ez a helyzet.

Nálunk is egytől egyig megtalálhatók a felsorolt vonások, de megvalósulásuk módját, eszközét nem tekintjük reformunk elidegeníthetetlen részének. Nemrég például egyik miniszterhelyettesünk azt javasolta, szüntessük meg teljesen az 5 százalékos eszközlekötési járulékot és a 8 százalékos illetményadót, s vezessük be helyettük a hozzáadott érték (a vállalat nettó árbevétele és az azzal kapcsolatos anyagköltségek különbözete) megfelelő mértékű adóztatását.** Pénzügyminiszterünk pedig egy, a közelmúltban megjelent cikkében bizonyos értelemben ennél is messzebb ment. Felvetette, hogy „a pénz- és árviszonyok jelentős korrekciója, az árrendszer, a valutaárfolyam (illetve a külkereskedelmi árszorzó), valamint a kamat szerepének, elveinek átformálása teszi lehetővé új alapokon nyugvó, a társadalmi-gazdasági, politikai célokat helyesen tükröző, gyökeresen új és jobb preferenciarendszer kialakítását”.*** E két példa alighanem elég annak bizonyítására, hogy a pénz- és árviszonyokat, a hitelfeltételeket, a vállalati jövedelemszabályozást, az árszorzókat stb. mind *csak eszközöknek tekinthetjük*. Gazdasági szabályozók, emeltyük ezek terveink megvalósítása szolgálatában, de *nem képezik reformunk lényegét*.

* A tanulmány a moszkvai Szocialista Világ gazdasági Intézet által a szocialista gazdaságirányítási rendszerekről Moszkvában rendezett nemzetközi tudományos konferencián 1971. november 1-én elhangzott előadás alapján készült.

** Vincze Imre: Árak, adók, támogatások a gazdaságirányítási reformja után. Doktori értekezés, 1970.

*** Faluvégi Lajos: A szabályozási rendszer és a preferenciák. Gazdaság. 1971. március, 15–16. l.

Van viszont reformunknak egy olyan vonása, amely nem található meg a többi KGST-ország reformjában, a miénknek azonban kiküszöbölhetetlen része, tehát valóban lényege. 1968. január 1. óta a népgazdasági tervet nem bontjuk le vállalatokra, *a vállalatok nem kapnak kötelező tervmutatókat, utasításokat*. Ez annyira újszerű vonás a KGST-hez tartozó országok tervezési gyakorlatában, hogy akadtak még marxista közgazdászok is, különösen külföldön, akiknek bizonygatnunk kellett: eszünk ágában sincs lemondani a népgazdaság tervezéséről mint gazdaságpolitikánk megvalósításának legfőbb eszközéről. Azon már nem is csodálkoztunk, hogy tőkésországokban többször úgy magyarázták reformunkat — különösen kezdetben —, mintha a tervutasítások megszüntetésével búcsút mondtunk volna a marxizmusnak, hogy valami újfajta kapitalista gazdálkodásra térjünk rá. Pedig a történelem egyértelmű tanúsága szerint a „milliók tevékenységét irányító egységes állami terv” elvi követelése akkor jelent meg Leninnél, amikor még szó sem lehetett a terv lebontásáról vállalatokra. Az elvi követelés tartalma elsősorban az volt, hogy *minden gazdasági cselekvést alá kell rendelni a társadalom legfontosabb érdekeit kifejező tervnek*. Évtizedes gyakorlat megismertetett bennünket a vállalatokra történő tervlebontás előnyös, de hátrányos oldalaival is. Ez utóbbiak közül itt egyet ragadok ki, mert azt hiszem, hogy ez az egy is indokolja, miért esett választásunk más megoldásra. Tapasztalataink ébresztettek rá, s csak utólag igazoltuk a tapasztalatot elméletileg is: a vállalatokra bontott terveket ugyan valóban a népgazdasági tervből vezetik le, de a népgazdasági terv és a vállalati tervek között mégsem lehet teljes egyezés, teljes összhang. Mindenütt az a helyzet — más nem is nagyon képzelhető —, hogy a vállalati terveket egymástól többé-kevésbé függetlenül dolgozó ágazati szervek alakítják ki. Mennél részletesebb terveket kap a vállalat, annál kevésbé lehet az összehangolva más ágazati szervek által a kapcsolódó tevékenységekre kidolgozott tervekkel, utasításokkal. A vállalatnak nem azért kell a kapott tervet teljesítenie, mert az a népgazdasági tervből folyik, hanem mert ilyen terv teljesítésére kapott utasítást. Arról meg éppenséggel nem lehet szó, hogy azért teljesítse a tervet, mert célszerűnek, hasznosnak, népgazdasági érdeket szolgálónak találja. Ezt nem is tudja megítélni, legalábbis a kapott tervből erre vonatkozólag semmiféle következtetést sem tud levonni. Mi viszont azt szeretnénk elérni, hogy *a vállalatok vezetői kollektívájuk bevonásával vállalatuk egész tevékenységét maguk alakítsák ki*. Töprengjenek rajta, hogy ha ésszerűen akarnak gazdálkodni, mit és hogyan termeljenek, forgalmazzanak; ruházzanak-e be, mennyit, milyen céllal; hogyan bérezzenek; hol és milyen áron adjanak el; hol vásároljanak; milyen szervezeti formákat alkalmazzanak; hogyan fejlesszék a vállalatot. Kísérletezzenek, keressék a legjobb megoldásokat! Tegyék azt, amit érett megfontolás és demokratikus ellenőrző vita alapján hasznosnak, célszerűnek, a vállalat és a társadalom javát szolgálónak ítélnék. A társadalomnak sokféle eszköz áll a rendelkezésére ahhoz, hogy a vállalatok, intézmények, egyének gazdasági cselekvéseit a legfontosabb gazdasági célok alá rendelje. Ezek az eszközök kivételesen még egyes vállalatoknak adott konkrét utasítások is lehetnek. Általában azonban célszerűbb nem egyes vállalatoknak adni konkrét utasításokat, hanem azzal biztosítani a kívánatosnak tartott legfontosabb célok eléré-

sét, hogy *e céloknak megfelelő árakat, vállalati jövedelemszabályozást, beruházási szabályozást, külkereskedelem-szabályozást, hitelszabályozást stb. írunk elő.* E szabályozások keretében a vállalatok vezetőinek és kollektíváinak minden lehetőséget meg kell adni egyéni kezdeményezéseik és képességeik kibontakoztatására.

Amikor reformunk gyakorlati tapasztalatairól beszélek, különbséget teszek aközött, hogyan vált be a reform egésze, alapgondolata és aközött, hogyan váltak be a gazdasági szabályozók, emeltyűk. Előrebocsátom, amire később részletesebben kitérek: *a reform, tehát az alapgondolat helyesnek bizonyult.* Ma már közgazdasági vitákban hazánkban fel sem veti senki, hogy térjünk vissza a korábbi rendszerhez. Ezzel szemben *a szabályozók, az emeltyűk* részben jónak, részben rossznak bizonyultak. Egészben véve ismételt javításuk után, *még távolról sem elégitik ki az igényeket.*

Helyes tájékozódás végett nem árt még valamit előrebocsátanom. Gazdaságpolitikánknak a társadalmi fejlődés szükségleteit, követelményeit kell tükröznie, fontosságuk sorrendjében. Ezeket kell kifejeznie a tervnek, szolgálniuk a gazdasági szabályozóknak. A legfontosabb társadalmi szükségletek, követelmények megállapítása, rangsorolása, tehát az alapvető népgazdasági tervcélok megszabása az erre egyedül illetékes társadalmi szervek feladata. Döntésüknek a legszélesebb körű és a legmélyrehatóbb tudományos és politikai vizsgálódáson és mérlegelésen kell alapulniuk. Figyelembe kell venniük többek között az összes gazdasági adottságokat, a társadalom egész bonyolult szerkezetét, a hazai és a nemzetközi politikai és piaci viszonyokat, a műszaki fejlődés eredményeit és irányait. A tervcélok azonban nem vezethetők le mindezekből együttvéve sem, a legkifinomultabb matematikai módszerek és a legtökéletesebb szabályozók igénybevételével sem. De ha a megkövetelhető tudományos és politikai vizsgálódás és mérlegelés alapján már megállapították a célokat, akkor igénybe kell venni a legkifinomultabb matematikai módszereket és a legtökéletesebb szabályozókat, hogy az adott célokat a legésszerűbben, a legkevesebb hibával és veszteséggel érjük el. A legfontosabb kérdések eldöntése után különböző állami és társadalmi szervek tucatjainak kell még fontos, részben nagyon széles körben ható döntéseket hozni. Többek között magukról a szabályozókról is dönteni kell, tudományosan és felelősségteljesen. *Ha egy döntés — legyen az felsőbb szervek vagy középirányító szervek döntése — helytelen, ha tudományosan nem kellően megalapozott, ha figyelmen kívül hagy fontos gazdasági vagy egyéb összefüggéseket, akkor a gazdasági vezetők és a dolgozók minden erőfeszítése és jó munkája is legfeljebb enyhíteni tudja az elkerülhetetlenül bekövetkező kisebb vagy esetleg súlyos bajokat.*

Gazdasági reformunk a gyakorlatban, mint említettem, bevált. Gazdasági fejlődésünk legfontosabb mutatói a reform első éveiben tervszerűen és kielégítően alakultak. Csodákat nem vártunk, sőt hangsúlyoztuk, hogy a reform bevezetése nehézségekkel járhat és *kedvező hatásai csak évek alatt bontakozhatnak ki.* Az első évek tapasztalatai igazolták elképzeléseinket. A nemzeti jövedelem 1968-ban 5, 1969-ben 8, 1970-ben 5 százalékkal nőtt. Hozzá tartozik a kép teljességéhez, hogy 1968-ban a nemzeti jövedelem 5 százalékos növekedése a mezőgazdaságból származó nemzeti jövedelem 1 százalékos csökkenése, a következő évben a 8 szá-

zalék a mezőgazdasági nemzeti jövedelem 12 százalékos emelkedése, 1970-ben pedig az 5 százalékos növekedés a mezőgazdasági nemzeti jövedelem 12 százalékos csökkenése (főleg az árvizek és más természeti körülmények következtében) mellett következett be. Az egy munkásra jutó termelés a szocialista iparban 1968-ban 2, 1969-ben 1, 1970-ben 8 százalékkal nőtt. Ezeknél a feltűnően alacsony, nem kielégítő fejlődést jelző számoknál figyelembe kell venni, hogy az ipar közben rövidebb munkahétre tért át. Az egy munkaóra jutó termelés növekedése kielégítőbb volt, az egymást követő három évben 5, 6 és 7 százalék. Az egész lakosság egy főre jutó reáljövedelmének emelkedése mind a három évben 6—6 százalék volt. Az egy keresőre jutó reálbér növekedése 1968-ban 2, 1969-ben 5, 1970-ben 4 százalék volt. Az 1966—70-es évek átlagában évente 65 ezer lakást építettek, 1968-ban 67 ezret, 1969-ben 62 ezret, 1970-ben 80 ezret. Külkereskedelmünk 1968-ban 42 milliárd forintnyi összforgalom mellett 200 millió Ft hiánnyal, 1969-ben 47 milliárd Ft forgalom mellett 1,8 milliárd aktívummal, 1970-ben 57 milliárd forgalom mellett 2,2 milliárd hiánnyal zárult.

Statisztikánk csak korlátozott mértékben tudja a termelésben végbemenő szerkezeti eltolódásokat nyomon követni. Amennyire meg tudjuk állapítani, ilyen változások nem nagyon széles körben következtek be, ahol mégis, ott főleg központi döntések — járműprogram, számítástechnika stb. — eredményeképpen. Ahol — mint például a gépipar némely ágaiban — viszonylag sok új termék gyártását vezették be, ott általában folytatták a régebben termelt cikkek gyártását is, s így az amúgy is túl széles gyártási nomenklátúra tovább bővült. Az *ipari termelés gazdaságosságának javulására* következtethetünk abból a tényből, hogy az elmúlt három év mindegyikében nagyobb mértékben nőtt az iparból származó nemzeti jövedelem, mint az ipari termelés. 1968-ban az ipari termelés 5 százalékkal múlta felül az előző évit, az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 6 százalékkal nőtt. A következő évben a megfelelő számok 3 és 4 százalék, 1970-ben 7 és 9 százalék voltak. Három év alatt az ipari termelés 16, az ipari termelés hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez 20 százalékkal emelkedett. Részben külkereskedelmi forgalmunk szerkezeti javulásának és jobb külkereskedelmi munkánknek tulajdonítjuk, hogy az egymást követő években *egy rubelt vagy dollárt valamelyest csökkenő mennyiségű forintért tudtunk megszerezni*. Ebben persze része volt a világpiacon áralakulásnak is.

Gondolom, ennyi elég is annak az előző állításomnak a bizonyítására, hogy gyakorlatilag a reform egészében bevált.

Most rátérek a reform eszköztárával, a gazdasági szabályozókkal szerzett tapasztalat néhány kérdésére. Akinek van fogalma a gazdasági szabályozók csaknem áttekinthetetlen tömegéről, természetesnek találja, hogy ebből a tömegeből *néhány kérdést kell kiragadnom*, mert csak néhányval tudok egy cikk keretében foglalkozni. Három roppant fontos kérdést választottam. Mindegyikük egy-egy nagy területet érint. Az *első kérdés: árrendszerünk, a második: a vállalati jövedelemeloszlás, a harmadik: a beruházások és a népgazdasági struktúra alakulása*. Szükségesnek találtam témám ilyen korlátozását, bár kézenfekvő az az ellenvetés, hogy rendkívül fontos területek, például a külkereskedelem, a hitel, a tanácsai gazdálkodás, a mezőgazdaság teljes kihagyása lehetlenné teszi

a szabályozók egész rendszerének áttekintését. Teljességre azonban még az általam választott három területen sem törekedhettem. Az adott keretben még ezeket a területeket is csak futólag érinthettem. Mégis úgy hiszem, jobban szolgálom ezzel a korlátozással azt a célokat, hogy az érdeklődőkhöz közelebb hozzam gazdasági jelenünket, mint a szabályozók bármily részletes ismertetésével tehetném.

Ezt a célt követem akkor is, amikor a kiválasztott kérdésekről írva eltérek attól a módszertől, amelyet e témakörben a szerzők gyakran alkalmaznak. Viszonylag keveset beszélek arról, hogy mit kellene vagy szeretnénk elérni, illetve minek kellene lenni. Óvakodom attól, hogy megoldottnak tekintsem valamely nemrég megtett intézkedésünkkel azt a feladatot, amelynek megoldására az intézkedést életbe léptettük. Inkább a lépten-nyomon utunkba akadó nehézségeket és *problémákat szeretném olvasóimmal érzékeltetni, megértetni*. Ezek nyomán kibontakoznak bizonyos, a lehetséges megoldásokra utaló irányzatok, esetleg határozottan kirajzolódik, mit tegyünk, vagy legalábbis, hogy mit nem szabad tennünk.

II.

Gazdasági reformunk alapvető része volt az árreform. Ezt is, mint a reform legtöbb más fontos intézkedését, 1968. január 1-én léptettük életbe. Ennek azonban az átlagosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottunk. Miért? Mert reformunk egyik legfontosabb követelménye volt, hogy a nyereség legyen a vállalati munka eredményességének fő mérceje. Célul tűztük ki azt is, hogy nőjön az áru- és pénzviszonyok, a piac, a verseny szerepe, jelentősége. De *ha rosszak az árarányok, akkor a vállalati nyereség is, az áru- és pénzviszonyok is, a piac, a verseny is félrevezethetnek*.

Rosszak az árviszonyok? Félrevezethetnek? Mit is értsünk, pontosabban: mit is értettünk ezen a reform bevezetése előtt?

1966-ban azt írtuk „A gazdasági mechanizmus reformjának irányelvei”-ben, melyek a gazdasági reformra vonatkozó párthatározattal együtt kerültek nyilvánosságra: „az árak alapvető funkciója, hogy helyesen orientálják és ösztönözzék a termelőket és a fogyasztókat gazdasági döntéseikben. Ezáltal segítsék elő a gazdasági erőforrások ésszerű felhasználását, a termelés idomulását a fizetőképes szükségletekhez, a korszerű termékek elterjedését, a gazdaságos fogyasztási struktúra kialakulását, a kereslet-kínálat egyensúlyát. Alapvető funkciójukat az árak akkor töltik be, ha a következő fő tényezők együttes hatására alakulnak:

- a termelés költségei,
- a piacok értékítéletei,
- az állami preferenciák (gazdaságpolitikai előnyben részesítések).

E tényezők együttesen és egymásra hatva határozzák meg az árakat. A termelési költségeknek és a piacok értékítéleteinek időbeli változása miatt ez csak olyan árrendszerben lehetséges, amelyben az árak csak az áruk szűkebb körében kerülnek hatóságilag megszabásra, továbbá, amelyben az állami árszabályozás rugalmasan működik.”

Ahány követelmény, annyi helyes — jókívánság. Nem új jelenség sem a magunk, sem a mások gazdaságpolitikai gyakorlatában, hogy nem

tudjuk előre pontosan felmérni lehetőségeinket és lehetőségeink határait, elkerüli figyelmünket a különböző, önmagukban helyes követelmények közötti ellentmondás. De talán egyetlen más gazdasági területen sem foglalunk be céljainkba annyi érthető, de nem teljesen megalapozott reményt, mint az árak esetében. Azután jön a zord valóság. Egyes reményeink megvalósulnak, mások füstbe mennek, lelepleződik megalapozatlanságuk. Némely követelményeink teljesülnek, mások teljesíthetetlennek bizonyulnak.

Nem sorolom az ellentmondások közé azt a megállapítást, hogy az árak akkor töltik be alapvető funkciójukat, ha a termelés költségei, a piacok értékítéletei és az állami preferenciák együttes hatására alakulnak. Sőt, azt állítom: akárhogy töltik be funkciójukat az árak, ezek a fő tényezők éreztetik rájuk együttes hatásukat. Éreztetik még akkor is, ha mindenütt államilag rögzített árak vannak, tehát az előző szóhasználattal élve: az állami preferenciák érvényesülnek a termelési költségek és a piaci értékítéletek rovására. Hatnak az utóbbiak is, esetleg azáltal, hogy már az árak megszabásakor — a lehetőséghez képest — tekintetbe veszik őket. Hatnak akkor is, ha az árak megszabásakor figyelmen kívül hagyják őket. Ebben az esetben olyan zavarokra vezetnek — egyes áruknak a piacról való eltűnéséhez vagy a piacon való eladhatatlanságához —, hogy vagy tartós népgazdasági veszteségek forrásává válnak, vagy kikényszerítik a rögzített árak megváltoztatását.

Azt is látnunk kell, hogy az említett három fő tényező nem egyenlő súllyal esik latba. Bizonyos — mindjárt meglátjuk, milyen — értelemben *a termelési költségeknek elsőbbségük van a piacok értékítéleteivel és az állami preferenciákkal szemben*. Ha az áru hasznos, mert fizetőképes társadalmi szükségletet elégít ki, akkor termelési költségeit fedezni kell. Piaci ára — ha állami beavatkozás nem érvényesül — legfeljebb átmenetileg eshet a termelési költségek alá. Ha verseny van a termelők között és nincs állami beavatkozás, akkor a piaci ár felfelé sem nagyon távolodhat el a termelési költségektől. Ha a hatóságilag rögzített ár kisebb a termelési költségeknél, a hiányt a termelő számára valamilyen forrásból meg kell téríteni. Ha a rögzített ár magasabb a termelési költségeknél, ez korlátozólag hat a piaci keresletre, tehát a termelési volumenre is.

Népgazdasági szempontok mérlegelése alapján *nyomós érvek szólnak amellett, hogy az arányok feleljenek meg termelési költségeik arányainak, általánosabb kifejezéssel a társadalmi ráfordítások arányainak*. Egyrészt ez *a követelmény felel meg a munka szerinti elosztás elvének*. Nem elég, hogy a dolgozók egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak, az is kell, hogy az egyenlő bérért egyenlő társadalmi ráfordítást tartalmazó terméket, árut tudjanak vásárolni. Másrészt csak *az ilyen arányok elégítik ki azt a követelményt, hogy a fogyasztó érdeke ne kerülhessen szembe a társadalmi érdekekkel* oly módon, hogy a fogyasztó számára olcsóbb az, ami a társadalom számára drágább, vagy fordítva.

Úgy fest tehát a dolog, hogy ami a piacon kialakul, az elvileg is helyes, kívánatos. Mily jó is lenne, ha ebben most már megnyugodhatnánk. Sajnos, nem tehetjük. Imént azt mondtam, hogy a piaci ár külső beavatkozás nélkül és a termelők közötti verseny esetén nem térhet el tartósan a termelési költségektől. És ha nincsen verseny és van külső beavatkozás? Akkor lehet az eltérés tartós is. Nálunk pedig — mint

ismeretes — *van külső beavatkozás, a piacon pedig ritkán érvényesül a termelők versenye.* Eddigi tapasztalataink nem is kecsegtetnek azzal, hogy belátható időn belül sikerülni fog szélesebb körű termelői versenyt kibontakoztatni. Akkor pedig nem is alakulnak ki a kívánatosnak tartott árarányok.

Tovább bonyolítja a helyzetet a külkereskedelem. Ennek olyan ország esetében, mint hazánk, amely nem egészen százezer négyzetkilométer területű, viszonylag sűrűn lakott, az ipari fejlettség közepes színvonalán van, és a fontos ipari nyersanyagok többségét nélkülözi, igen nagy a jelentősége. Ipari termelésünket csak a külföldről behozott nyersanyagokkal, félkészárakkal, gépekkel és gépalkatrészekkel tudjuk fenntartani. Hogy ezeket be tudjuk hozni, megfelelő mennyiségű itthon termelt árut kell külföldre kivinnünk. Ám sem a külföldön vásárolt áruk vételárai, sem a külföldön értékesített áruink eladási árai nem függenek sem belföldi termelési költségeinktől, sem belföldi piacaink értékítéleteitől, sem állami preferenciáinktól. Ezeknek a nemzetközi kereskedelemben vásárolt és eladott áruknak az árait csak bizonyos mértékig tudja befolyásolni külkereskedelmünk szakmai felkészültsége, gyakorlata, ügyessége. Viszont ezek *a külkereskedelmi vételi és eladási árak valamilyen módon mind beépülnek hazai árrendszerünkbe.*

Mi több: népgazdasági szempontból nagyon fontos érv szól amellett, hogy *az árarányok feleljenek meg a világpiaci árarányoknak.* Termelési költségeken, társadalmi ráfordításokon az előzőkben hallgatólagosan hazai költségeket, ráfordításokat értettünk. De társadalmi ráfordítások érvényesülhetnek a világpiacon is: nemzetközileg szükséges termelési költségek, ráfordítások. Különböző körülmények korlátozzák a versenyt a világpiacon is, általában azonban van verseny és ebben a versenyben általában, bár nem egyenletesen és nem egyenlő hatásfokkal, részt vesznek és fokozatosan érvényesülnek a világ legújabb technikai vívmányai, legfejlettebb termelési eljárásai, a legnagyobb igényeket kielégítő termékei. A világpiaci árakban ennek a versenynek az eredményei tükröződnek. Ha hatni engedjük őket, *a világpiaci árarányok a fejlettebb technika tükröződését közvetítik hozzánk, műszaki fejlesztésre ösztönöznek.*

Találtunk tehát már két, tapasztalataink szerint egymásnak gyakran ellentmondó elvet az árarányok kívánatos alakítására. Sajnos, még ezzel sem értünk nehézségeink végére. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy 1968. január 1-ével nem teremtettük újjá gazdaságunkat. Nagy változások kezdődtek, de történelmileg kialakult és meghatározott viszonyok között. Ez vonatkozik társadalmunk szerkezetére, termelőerőink és termelési eszközeink mennyiségére, eloszlására és fejlettségére, valamint az érvényben levő, a termelést és a fogyasztást befolyásoló árakra egyaránt. *Nem lehetett gyökeresen felforgatnunk az árakat, különösen nem a fogyasztói árakat.* Ez magától értetődően következett reformunknak abból a fontos irányelvéből, hogy „a lakosság egyetlen nagyobb rétegének a reáljövedelmét sem szabad csökkentenünk”. Ez az elv, mint látni fogjuk, igen szűk korlátokat állított mindenfajta árváltozás elé.

Árrendszerünknek ezt az erős kötöttségét leplezi és a felületes szemlélőt könnyen félrevezeti árformáink viszonylagos tarkasága. Vannak rögzített áraink, maximált áraink, hatósági előírások korlátai között

mozgó, illetve laza áraink és szabad áraink. Kicsit félrevezető az is, ha a lakosság fogyasztásának megoszlását nézzük árformák szerint, a forgalom százalékában. Akkor azt látjuk, hogy sok cikknek, köztük a kulturális és műszaki termékeknek és az építőanyagoknak csaknem vagy több mint egyharmada szabad áron kerül forgalomba. Még magasabb ez az arány a ruházati termékekben és van, ahol eléri a forgalom 80—90 százalékát. Egészeben kiskereskedelmi forgalmunknak negyedrésze esik a szabad áras területre.

De az alapvető probléma nem az, hogy sok a rögzített ár, hanem az, hogy ezeket *az árakat csak jelentős állami hozzájárulással, árkiegészítések kiterjedt rendszerével lehet fenntartani.* Ilyen árkiegészítés van jóformán az összes alapvető élelmiszerek árában. 56 százalék az állami árkiegészítés a marhahúsnál, 46 százalék a sertéshúsnál, 59 százalék a palackos tejnél, 53 százalék a tüzelőanyagoknál, csaknem 50 százalék a kommunális szolgáltatásoknál, a filmszínházaknál is több mint 40 százalék, a mosodai szolgáltatásoknál több mint 50, a vasúti személyszállításnál 80, a budapesti városi közlekedésben 84 százalék. Nyilvánvaló, hogy ezeknek az áraknak az emelése közvetlenül emeli a dolgozók létfenntartási költségeit. Nyilvánvaló az is, hogy bizonyos cikkek árának az emelése különbözőképpen érinti a fogyasztókat. Van, aki sok húst fogyaszt, van aki keveset, van, aki sokat jár villamoson, van aki sohasem. *Ha tehát tartjuk magunkat ahhoz az alapelvhez, hogy a lakosság egyetlen nagyobb rétegének a reáljövedelmét sem szabad csökkentenünk, akkor bajosan változtathatunk ezeken a fontos árakon.*

Nemcsak a fontos fogyasztási árak rögzítettek, hanem a legfontosabb nyersanyagok árai is. Ebből is problémák fakadnak. Közülük a legfontosabbal később, a világszociális árak mozgásával kapcsolatban foglalkozom.

Tapasztalataink szerint, ha dolgozóinkat megkérdeznénk, nagy többségük a változatlan fogyasztói árakra szavazna. Változatlan fogyasztói árak a forint vásárlóerejének állandóságát jelzik. Változatlan árak mellett könnyebb beosztani a háztartás kiadásait és felmérni a jövedelememelkedés mértékét. Szemben állnak ezekkel az előnyökkel a már említett hátrányok. Két egyforma munkateljesítményt nyújtó és egyforma pénzkeresetű ember közül valójában többet kap az, aki nagyobb mértékben veszi igénybe az állami árkiegészítést. Mai áraink mellett a társadalom és az egyéni fogyasztó érdekei élesen eltérhetnek egymástól, hiszen az egyéni fogyasztó csak az általa megfizetett rész erejéig érdekelt a társadalmilag szükséges költségekkel való takarékoságban és esetenként igen tékozlóan bánhat a társadalmilag szükséges munkával.

Mindez természetesen az árarányokra és nem az árszínvonalra vonatkozik. Utóbbi külön kérdés és szóba került már a reform előkészítése során. „Az árreform után a jövőben számolnunk kell az általános fogyasztói árszínvonalnak kisebb mértékű emelkedésével” — olvashatjuk a már idézett Irányelvekben. Miért kellett ezzel kezdettől fogva számolnunk? Mert az önálló gazdasági elszámolás rendszerében minden gazdasági egység érdekelt termékei árának emelkedésében. Bizonyos, általában rejtett áremelkedés még rögzített árak mellett is gyakran előfordul. Várható volt tehát e törekvés szélesebb körű érvényesülése, amikor az árrögzítés sok területen megszűnt. Ez nem jelenti azt, hogy tehetet-

lenül ki vagyunk szolgáltatva az árszínvonal-emelkedés elemi csapásának. Van mód és lehetőség az árszínvonal stabilizálására. *De elvileg az árszínvonal emelkedésének lehet olyan kedvező hatása is, hogy az árak és bérek tekintetében egyaránt csökkennek az aránytalanságok.* Ezért célszerűnek látszott bizonyos kismérvű árszínvonal-emelkedéssel számolni, megfelelően nagyobb mérvű jövedelememelkedés mellett.

Bekövetkezett-e a fogyasztói árszínvonal mérsékelt emelkedése és bekövetkezett-e az ár- és bérarányok javulása? Bekövetkezett a fogyasztói árszínvonal mérsékelt, a statisztika szerint évi 1—2 százalékos kitevő emelkedése. *Nem következett be az arányok javulása, valószínűleg a bérarányoké sem.* Az utóbbiakról nem rendelkezünk alaposabb felméréssel, az arányoknál azonban aligha vitatható, hogy ha egyes árak, különösen pedig az állami árkiegészítést igénylő, tehát viszonylag amúgy is igen alacsony árak rögzítve maradnak, míg más árak emelkednek, az aránytalanságok csak nőhetnek, még akkor is, ha közben néhány kevésbé fontos területen kétségtelenül sikerült az arányokat javítani.

Állandó ellentmondások fakadnak a világpiaci árak mozgásából is. Ezek a mozgások általában nem egyirányúak, vannak áremelkedések és árcsökkenések. Egy-egy időszakban azonban vagy az emelkedések, vagy a csökkenések uralkodóak. Nehézségeket elsősorban a világpiaci árak, elsősorban a fontos, nálunk sok esetben rögzített árú nyersanyagok árainak emelkedése okoz, mert az végső fokon a fogyasztói árszínvonal emelkedését vonja maga után. *Ha ezt az emelkedést az állam meg akarja akadályozni, a költségvetést kell megterhelnie az emelés összegével.* Ebben az esetben azonban nőnek a költségvetés terhei és feltehetően nő a költségvetés hiánya, ami a népgazdaság számára kellemetlen következményekkel jár. Ha viszont az állam nem vállalja a terhet, bizonytalanná válik, sikerül-e az árszínvonal emelkedését az előírt 1—2 százalék között tartani.

Sok egyéb, az árakkal kapcsolatos probléma és nehézség közül itt csak még egyet említek. A reform bevezetésekor arra törekedtünk, hogy a korábbinál sokkal szorosabbá tegyük a nemzetközi piaci árak kapcsolatát belső árainkkal. Elvben a magyar vásárlók külföldi árukért annyi forintot fizetnek, és az eladók külföldön értékesített áruikért annyi forintot kapnak, amennyi a külföldi áraknak adott devizasorzóval való megszorzásából adódik. Csakhogy kétféle külföldi piac van. Egyiken a dollár az általánosan elismert pénz, másikon a rubel. Megállapítottunk tehát egy devizasorzót a dollárárakra és egyet a rubelárakra. Igen ám, csakhogy *a dollárarányok egészen mások, mint a rubelarányok.* *Ebből, természetesen, újabb ellentmondások adódnak,* hiszen sok olyan áru van, amelyet dollárért is, rubelért is vásárolunk vagy eladunk, és a termelésben vegyesen használunk fel ilyen és olyan eredetű anyagokat és alkatrészeket, míg a készáruat vagy itthon fogyasztjuk el, vagy dollárért, vagy rubelért, esetleg igen különböző áron értékesítjük.

Az elmondottak éppen csak ízelítőt adnak az árakkal kapcsolatos tengernyi problémánkból. Ezeket a problémákat sem az árreform, sem az azóta megtett intézkedéseink nem oldották és nem is oldhatták meg. Ahhoz, hogy kielégítő, illetve elfogadható megoldást találjunk, *még sok kérdés vár tisztázásra, megvitatásra, eldöntésre.* *A munka ebben az irányban megindult.* Eredményének nem tudunk elébe vágni, mindössze

annyit állapíthatunk meg, hogy az eddigi tapasztalatokból és vitákból két fontos irány bontakozik ki. Egyrészt minden tapasztalatunk azt igazolja, hogy a fogyasztói árkiegészítésekkel eredő rendkívüli aránytalanságokkal huzamosabb időre nem békülhetünk ki, s mivel rövid idő alatt nem tudjuk felszámolni őket, hosszabb lejáratú tervet kell kidolgozni megszüntetésükre. Másrészt szükségesnek látszik, hogy árarányainkat közelebb hozzuk a világpiacon árárányokhoz, ami persze elég széles skálán való mozgási lehetőséget jelent. Ez azonban egész gazdasági, főleg termelési szerkezetünk átrendezésének kérdését veti fel, tehát szintén hosszabb lejáratú terv elkészítését követeli.

Nem térek itt ki bővebben arra, de a nagyobb összefüggések érzékeltetésére mégis megemlítem, hogy árrendszerünk rendezésének bele kell illeszkednie nemzetközi gazdasági kapcsolataink rendszerébe, s így *árrendszerünk szorosan összefügg valutáris, illetve monetáris rendszerünk kérdéseivel, köztük a konvertibilitással.* Ezek a kérdések azonban már nem tárgyalhatók a népgazdaság fő egyensúlyi kérdéseinek, elsősorban a vásárlóerő—árualap egyensúlyának, a külkereskedelmi és fizetési mérleg egyensúlyának, a beruházási piac egyensúlyának és az állami költségvetés egyensúlyának tárgyalása nélkül.

III.

A második problémakör, amellyel foglalkozom — mint említettem — a vállalati jövedelemszabályozás. Ez a szabályozás döntően hat a vállalat viselkedésére, és ezen keresztül az összes népgazdasági folyamatok alakulására. Azt mondjuk, hogy irányítási rendszerünk egyik fontos jellegzetessége a vállalatok nyereségérdekeltsége, illetve a vállalati munka eredményességének fő mutatója a nyereség. Ez igaz is elvben és általánosságban. Igaz az is, hogy a vállalat vezetői és kollektívája érdekeltek a nyereség növelésében, mert ez lehetővé teszi saját kereseteik növelését és támogatja a vállalat fejlesztési lehetőségeit. De különösen *a keresetek egyáltalán nem abban a mértékben emelkednek, amelyben a vállalat nyeresége emelkedik, hanem olyan mértékben, amelyet a vállalati jövedelemszabályozás előírásai megengednek.* Márpedig a vállalat alkalmazottai elsősorban mégis saját jövedelmeik alakulásában érdekeltek.

A jövedelemelosztási szabályozásnak egyik fő eleme a vállalati nyereség felosztása fejlesztési, részesedési és tartalékra szánt részekre. Ez a felosztás merev és általános, bár egyes termelési ágakban — például a bányászatban, az energiaiparban, a közlekedésben, az állami gazdaságokban, vagy akár az építő-, építőanyag- és élelmiszeriparban — más, mint az iparban általában, és a szabályozásban voltak változások 1970-ben, majd újból a IV. ötéves tervre való áttéréskor. Nem érintették a változások a nyereségnek központi szabályok szerinti elosztását fejlesztési, részesedési és tartalékrészre, de megváltoztatták e részek arányát és részben az adózás módszerét és mértékét.

A fejlesztési rész felhasználásának döntő része van a vállalati struktúra alakításában és a műszaki fejlesztésben. Ezekkel a kérdésekkel azonban a következő részben külön foglalkozom. A tartalékra szánt rész

a gyakorlatban nem vet fel különösebb problémákat. Ezért itt csak a részesedési részt tárgyalom.

Ennek a résznek alakulása foglalkoztatta kezdettől fogva legtöbbit és legélénkebben a vállalati kollektívát. Mi sem természetesebb ennél. Ebből a részből alakul ki, az adókra és más fizetési kötelezettségek teljesítésére történő levonások után, a vállalat részesedési alapja, és a részesedési alap szolgál a vállalati kollektíva béren felüli kereseteinek fedezésére. Nem csoda, ha a vezetők és az egész kollektíva árgus szemekkel figyelik, hogyan alakul a részesedési alap, és ezt tekintetbe veszik a vállalat fejlesztési, piaci, bérezési és árpolitikájának kialakításakor is. *Ha nincs nyereség, természetesen nincs részesedési alap sem, nincs fedezet béren felüli juttatásokra sem. De a részesedési alapot nemcsak az csökkentheti, ha csökken a vállalat nyeresége, hanem az is, ha emelkedik a vállalat által fizetett bérek átlagos színvonala.*

A reform bevezetése előtt a részesedési alapról folyó vitákban uralkodó szerepe volt a kereseti differenciálódás kérdésének. Nagyjában egyetértés volt abban a tekintetben, hogy a vállalat egész kollektíváját érdekeltté kell tenni a vállalati munka eredményességében, s ennek megfelelően az egész kollektívát részesíteni kell a vállalati nyereségben. Ez, természetesen, a keresetek differenciálódására vezet. Az eredményesen dolgozó, nagyobb nyereséget elérő vállalatoknál dolgozók többet kereshetnek, mint a kisebb nyereséget elérő vállalatoknál dolgozók. Egyetértés volt azonban arra nézve is, hogy ez *az eltérés ne legyen túl nagy*: egy esztergályos, aki egy nagy nyereséget elérő vállalatnál dolgozik, ne keressen kétszer annyit, mint egy *ugyanolyan jól dolgozó* esztergályos, akinek a vállalata kisebb nyereséget ért el. Viszonylag nagy jövedelmi különbségek látszottak indokoltnak, a nyereség nagyságától függően, a vállalati vezetőknél. Nekik elvégre is döntő részük lehet abban, hogy a vállalat milyen eredménnyel dolgozik. Helyesnek látszott, hogy ők a nyereségből viszonylag nagy mértékben részesüljenek, tehát kedvező esetben a nyereségből való részesedés jövedelmük jelentős része legyen. Nem látszott viszont indokoltnak, hogy a munkások és kisebb beosztású alkalmazottak keresetében is ilyen súllyal essék latba a nyereségrészesedés. Ha viszont keresetük nagy része a bér, akkor arra kellett törekedni, hogy a béreket a vállalat ne emelhesse mértéktelenül. Ennek a megfontolásnak megfelelően a részesedési alap alakulását és elosztását úgy szabályozták, hogy egyrészt éles különbséget tettek a vállalat vezetői, középfokú vezetői és egyszerű alkalmazottai között, másrészt előírták, hogy ha az átlagórabérek az induló bérekhez képest emelkednek, a részesedési alaphoz annyit kell a költségvetésbe befizetni, amennyi bért összesen az emelkedés következtében kifizettek.

Azokat a reményeket és elképzeléseket, amelyeket 1966-ban a tervezett új szabályozási rendszerhez fűztünk, jól mutatja az Irányelvek következő fejtegetése: „A bérszínvonal emelésének ez a szabályozása . . . másképpen hat a létszámgazdálkodásra is, mint az átlagbér-szabályozás jelenlegi közvetlen, adminisztratív rendszere. Ha a vállalatok fokozottan érdekeltek a nyereségben, akkor nem fogják a létszámot feleslegesen növelni, mert ez csökkentené a nyereséget és a nyereség vállalatnál maradó részét. Ezáltal csökkenne a nyereségből képezhető részesedési alap is, amelyből nagyobb létszámú dolgozónak kellene juttatni, tehát kisebb

béremelés és kisebb bérkiegészítés jutna egy-egy dolgozóra. A nyereségben való erőteljes érdekeltség tehát ellene hat a létszámnövelő törekvéseknek.”

Gyakorlatilag az eredmény nagyon nem felelt meg a várakozásnak. *Sikerült ugyan elérnünk azt a célt, hogy a bérek ne túlságosan differenciálódjanak, de olyan áron értük el, amelyet ez a cél nem ért meg.* A számításon kívül hagyott mellékhatások súlyosabbak voltak, mint a számba vett főhatások. Hamarosan meg kellett szüntetni a vezetők, közép fokú vezetők és egyszerű alkalmazottak éles különválasztását, mert az széles tömegek ellenszenvét váltotta ki. Még kellemetlenebb következményei voltak azonban annak az előírásnak, amely a részesedési alapot az átlagbér-emelkedésből származó egész bértömeggel csökkenteni rendelte el. Megszűnt az átlagbér-szabályozás korábbi adminisztratív módszere. Ami azonban a helyébe lépett, az még nagyobb erővel, *a gazdasági szükségszerűség vaserejével érvényesítette az átlagbért.* Hiúnak bizonyult az a remény, hogy a vállalati vezetők és a vállalati kollektíva érdekeltsége a nagyobb nyereségben gátat fog emelni minden technikailag nem indokolt létszámemelési szándéknak. Ellenállhatatlan erővel érvényesült az a törekvés, hogy az átlagbérek színvonalának nem szabad emelkednie. Ehhez járult az az ugyancsak szükségszerű, elháríthatatlan követelmény, hogy bizonyos munkakategóriák bérét a vállalatnál szükséges bérarányok biztosítása végett feltétlenül emelni kellett. E két erő együttes hatására a legszélesebb körben fordultak ahhoz az eszközhöz, hogy felesleges, de alacsonyabb bérű dolgozók felvételével, „vattával” biztosítsák az átlagbér-színvonal tartását. Míg *azelőtt a munkaerőhiány csak néhány szakmában jelentkezett, most általánossá vált.* S mert a munkaerőhiány általános volt, a korábbinál nagyobb erővel érvényesült a munkabéremelő követelmény is, amit további felesleges, de alacsony bérű munkások felvételével igyekeztek ellensúlyozni. Az általános munkaerőhiány pedig széles körben hatott lazítólag a munkafegyelemre.

Ez a helyzet a bérszabályozás bizonyos fokú megváltoztatását kényszerítette ki már 1970-ben. Csökkentették valamivel az átlagbéremelés anyagi szankcióit, és bizonyos anyagi szankciókat fűztek a létszámnöveléshez. További változtatásokat eszközöltek a bérszabályozáson a IV. ötéves terv indulásával. Az egy főre jutó bér és nyereség együttes növekedésétől függően bizonyos határig lehetővé tették a bérszínvonal növekedését, kedvezményes feltételek mellett. E határ felett a feltételek meredek lépcsőzet szerint súlyosbodnak, azaz mind nagyobb befizetések terhelik a részesedési alapot. Ezzel a rendezéssel sem jutott a kérdés nyugvópontra. Az előírások annyira bonyolulttá váltak, hogy vállalati szakemberek is csak nehezen tudják követni őket. Javult a helyzet, de nem sikerült elérni a takarékos létszámgazdálkodás biztosítását. 1600—1800 Ft körüli fizetéssel általában ma is érdemes egy vállalatnak „vattát” alkalmaznia, s ez a fizetés több, mint amit a termelésen kívül álló dolgozók elég széles rétege — például gondozónők, kereskedelmi alkalmazottak, alacsony beosztású egészségügyiiek stb. — elérnek. A létszámnövelésnek alapvetően a munkaerőhiány szab határt. Olyan vállalat alig akad, amely létszámának csökkentésére törekednék.

Létszámnövelő hatása van sokszor a nyereség emelésére irányuló

törekvésnek is. Legegyszerűbb vállalati módszernek a nyereség emelésére általában a termelés növelése kínálkozik, mégpedig anélkül, hogy változtatnának a termelés szerkezetén, gépi felszereltségén, eljárásain. Tehát növelik a termelést, ismert gépek és több munkaerő beállításával. Ennél sokkal nehezebb és kockázatosabb valami újjal kísérletezni, hogy a munka termelékenységét emeljék. Új dologgal mindig kísérletezni kell, sokszor hosszadalmasan, fáradságosan és költségesen, a siker biztosítéka nélkül. Ha pedig különböző termelési ágazatokhoz tartozó vállalatok a munka termelékenységének emelésével akarják nyereségüket növelni, akkor szembe kerülnek — egyéb nehézségek mellett — bérszabályozási rendszerünk egy másik hiányosságával. Egyenlő mértékkel mér, ahol különböző mértéket kellene alkalmazni. Különböző termelési ágazatokban ugyanis nagyon különböző lehetőségek vannak a munka termelékenységének emelésére.

A vállalati jövedelemszabályozás és bérszabályozás kérdései tehát változatlanul napirenden vannak. A kibontakozó — bár nem teljesen egyértelmű és sokak által vitatott — irány: *a nyereségrészesedés és a bérszínvonal jelenlegi szoros kapcsolatának lazítása* vagy megszüntetése, tehát a nyereségrészesedés rendszerének és a bérszínvonal alakításának külön-külön szabályozása. Ám alighanem ennél tovább kell menni. Négy-öt évvel ezelőtt, kisiklásoktól tartva, de a reform szellemével, fő irányával ellentétben, túlságosan megkötöttük a vállalatok kezét a bérszabályozással. Úgy gondolom, jogos az a kérdés: nem lenne-e helyes a reform szellemével összhangban itt is *megadni a vállalatoknak a lehetőséget arra, hogy bizonyos általános szabályokat betartva, önállóan alakítsák ki a vállalat számára ésszerű bérezést?*

IV.

Harmadik és utolsó kérdésként a vállalatfejlesztés, a beruházások és a termelési szerkezet egymással összefüggő kérdéscsoportjával foglalkozom. A gazdasági reform az államnak tartotta fenn a döntés jogát a nagy beruházásokról, egyúttal azonban azt a célt tűzte ki, hogy a vállalatok, önállóságuk megnövekedésével, nagyobb szerephez jussanak a fejlesztésben is. 1970-ben már a beruházási döntések fele az iparban, valamint az egész szocialista szektorban vállalati hatáskörbe tartozott. Ezzel mód nyílt arra, hogy a beruházások terén is jobban érvényesüljenek a piac szempontjai és a jövedelmezőség követelményei, hogy a keresettebb cikkek termelése bővüljön, a vállalat termelési szerkezete fokozatosan átalakuljon, javuljon.

Említettem már, hogy statisztikailag nehéz nyomon követni a termelés szerkezeti változásait. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint „a termékszerkezet egyértelmű és jelentős módosulása azokban az ágazatokban figyelhető meg, amelyekben ezt központi határozatok, felső szinten jóváhagyott és preferált programok írják elő”.* Vállalatoknál végzett egyedi vizsgálatok és egyes javuló gazdaságossági mutatók mégis arra utalnak, hogy *sok vállalat helyesen él új lehetőségeivel.*

* Az ipar ágazati és termékszerkezetének alakulása 1969—1970, KSH, 1971. 9., 10. l.

Szűk keresztmetszeteket számolnak fel, modernizálnak, újítanak, így érnek el kedvező eredményeket.

Persze itt sincs szó probléma- és ellentmondásmentes fejlődésről. Szabályozórendszerünk itt is létrehozott előre nem látott mellékhatásokat. Elképzeléseink megvalósulását nehezítette, akadályozta, esetenként meg is hiúsította mind az árrendszernek, mind a nyereségalakulásnak, mind a piaci viszonyoknak a tervezettől, illetve elképzelttől eltérő alakulása.

Az induló árak többségükben a tervezettnél jóval nagyobb nyereséget tartalmaztak, függetlenül a vállalati tevékenység gazdaságosságától, hatékonyságától. Ennek következtében *a vállalatoknál a vártnál nagyobb nyereségek és fejlesztési alapok jöttek létre.* A reform bevezetésekor az átmenet megkönnyítésére igyekeztünk a vállalatoknak korszerűségüktől, felszereltségüktől, munkájuk termelékenységétől, termékeik minőségétől és keresettségétől függetlenül, lehetőleg egyenlő feltételeket biztosítani. Később az egyenlősdi irányába vittek a termelési vagy külkereskedelmi nehézségek áthidalására alkalmazott pénzügyi hidak. Ily módon azonban *többé-kevésbé azonos mértékben és arányokban biztosítottunk a vállalatok nagy része számára fejlesztési lehetőségeket.* Mindez együtt egyrészt a vártnál és a lehetségesnél nagyobb fejlesztési igényekre, másrészt ezeknek a fejlesztési igényeknek erős szóródására, viszonylag egyenletes és *a régi struktúrájának megfelelő* elosztására vezetett, tehát nemcsak hogy nem szolgálta, hanem akadályozta a struktúra kedvező, nagyobb hatékonyságot biztosító átalakulását.

Az árrendszerünkbe beépített pénzügyi hidak, árkiegészítések és visszatérítések tömege rendkívül megnehezíti a vállalati munka tényleges hatékonyságának megítélését. Nem váltotta be a reményeket a piacon kialakuló helyzet sem, mert *verseny termelő vállalataink között alig tapasztalható.* Ritka kivétel a villamos világítótestek esete, ahol az import támasztott versenyt a belföldi termelőnek. Nemrég miniszteri értekezleten vitatták meg a verseny helyzetét a nehéziparban és az újsághír szerint megállapították, hogy „valódi versenyről csak a mosószergyártó vállalatoknál beszélhetünk. Objektív feltételeit az adja, hogy a szintetikusmosószer-kapacitás jelenleg nagyobb a felmerülő igényeknél. A verseny a vállalatokat minőségjavításra, újabb típusok bevezetésére és egyidejűleg áraik csökkentésére készítette.” Örvendetes következményei egy talán kevésbé örvendetes előzménynek; annak, hogy talán — nem vizsgáltuk — indokolatlanul sok gyártási kapacitást hoztak létre a mosószergyártásban.

Természetesen nemcsak az árszabályozásnak vannak mellékhatásai a beruházások, a fejlesztés és a termelési szerkezet alakítása terén, hanem a bérszabályozásnak is. *Bérszabályozási rendszerünk következtében nem kívánatos a vállalatok számára az olyan beruházás, amely műszaki fejlesztést valósít meg — magas keresetű szakmunkásokkal.* Ez nem mellékes kérdés. A magasabb munkatermelékenység hordozói általában a fejlettebb technika, a tökéletesebb gépek, anyagok, gyártási eljárások. Mai gazdasági szabályozóink nem kielégítően ösztönöznek ezek alkalmazására, nemcsak a bérezés, hanem például a külkereskedelem, a vámok terén sem.

Am mi sem volna tévesebb, mint a gazdasági szabályozórendszert

tenni felelőssé *a beruházási piacunkon tapasztalható hiányosságokért.* Ha központi és helyi döntések alapján több beruházást kezdünk el, mint amennyit építőipari, építőanyagipari és az építést kiszolgáló ipari felkészültségünk és munkaerőhelyzetünk ésszerűen megenged, ha ennek következtében a beruházási piacon rendkívüli feszültség uralkodik és felfokozott mértékben jelentkeznek az ismert káros következmények, akkor ezért *nem a gazdasági reform és nem a szabályozórendszer felelős, hanem azok, akik a helytelen döntéseket hozták.*

Ezt meg kell mondani, nem a gazdasági reform védelmében, hanem az igazság kedvéért. A gazdasági reform nem szorul védelemre. Közel négy év gyakorlatában sikerrel állta ki a próbát, bebizonyította életrelevanciáját. Immár nem lehet vitatni, hogy lehet így is tervgazdaságot folytatni, hogy *lehet biztosítani a tervszerűséget, a fontos és helyes döntések megvalósítását, a kijelölt fő célok felé való következetes haladást, ún. tervelebontás, vállalatokra szabott kötelező tervtutasítások nélkül.* Ne várjuk, nem várhatjuk a reformtól, hogy önmaga, automatikusan szállítsa a fontos és helyes döntéseket. Soha senki hozzáértő nem állította és nem képzelte, hogy a reform hivatott pótolni a népgazdaság irányítását, a tudományosan megalapozott gazdaságpolitikát. Másutt kell keresni a reform előnyeit, hasznát. Korábban gazdasági vezetőink képességeinek kibontakozását lehetetlenné tették, legkedvezőbb esetben is szűk határok közé szorították a tervmutatók által rájuk vert béklyók. A reform tág teret nyitott alkotó aktivitásuknak. Egyre nagyobb részüknek válik természetévé az új vezetési módszer, a reform adta lehetőségek kihasználása arra, hogy többet, jobbat nyújtsanak és érjenek el. Most arra kell irányítani társadalmunk illetékes szerveinek figyelmét, hogy *a felszabadult tengernyi energiából mennél kevesebb fecsérődjék el haszontalanul, s mennél több szolgálja valóban fontos és helyes döntések megvalósítását.*

KOZMA FERENC:

A Komplex Programról és a közgazdasági kutatás feladatairól

A KGST-országok elérkeztek gazdasági együttműködésüknek arra a fokára, amikor konkrétan és tudatosan merül fel az integráció kibontakoztatásának igénye. Egyrészt: megérték a korábbi évtizedek gazdaságfejlesztési erőfeszítéseinek gyümölcsei. Az ipar uralkodó szektorrá vált, megerősödött a gépgyártás, a vegyipar, a mezőgazdaság kilépett évszázados elmaradottságából. Éppen az eredmények továbbfejlesztésének követelménye tűzte napirendre az egyes országok gazdaságpolitikájának, valamint a KGST-n belüli együttműködésnek a korszerűsítésre és a hatékonyságra összpontosító átvizsgálását, s hiányosságainak kiküszöbölését. Mindez olyan körülmények között érett be, amikor a KGST-országok fejlettségi szintkülönbségei még igen jelentősek, ennek következtében gazdaságpolitikai törekvéseikben is jelentős eltérések vannak, s amikor a kelet-nyugati gazdasági együttműködés mind újabb és újabb területekre terjed ki. A nyugat-európai tőkésországok gazdasági integrációja olyan szakaszába érkezett, amely — gazdasági és politikai érdekeik hatékonyabb érvényesítése céljából — a KGST-országoktól is megköveteli a nemzeti gazdaságpolitikák fokozott összehangolását. A KGST-országok integrációs törekvéseinek e sokrétűen tagolt közegben kell előrehaladniuk.

A KGST XXV. ülészsaka által elfogadott dokumentum — „Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program” — e sajátos történelmi helyzet szülötte. Aki kész, komplett receptúrát várt tőle a kibontakozott szocialista integráció együttműködési módszereit illetően, annak olvasásakor csalódnia kellett. Az adott történelmi helyzetben határozottan és egyértelműen csak a stratégiai célokat, valamint a ma is belátható időhorizont elvégzendő feladatait lehetett a vitákban olyannyira kikristályosítani, hogy nemzetközi okmányba önthetők legyenek. A *stratégiai célokat* a Komplex Program világosan és egyértelműen fogalmazza meg. Leszögezi, hogy a szocialista integráció célja a termelőerők fejlődésének elősegítése, a tudományos-műszaki színvonal és a hatékonyság emelése, a termelési struktúra modernizálása, a KGST-országok alapanyag-problémája megoldásának elősegítése, az egyéb, feldolgozott termékek és élelmiszerek forgalmának elősegítése. Célja továbbá az integrációnak az életszínvonal emelése a KGST-országokban, a szocialista világpiac stabilitásának növelése, és a KGST-országok világgazdasági helyzetének, valamint védelmi képességének erősítése.

Ugyancsak egyértelmű az állásfoglalás abban a tekintetben is, hogy az *integráció felé vezető úton a tagországok alapvető eszköze gazdaságaiik tervszerű kapcsolatainak fejlesztése*, beleértve ebbe (1) a gazdaságpolitikák kölcsönös megismerését és érintkező pontjainak rendszeres konzultálását, (2) a népgazdasági tervek — sok tekintetben egészen újszerű módszerekkel való — egyeztetését, (3) a szakosítás és kooperáció elterjesztését célzó mechanizmusok fejlesztését, ide sorolva az ágazatok és termelővállalatok közötti közvetlen kapcsolatok létesítésének, ösztönzésének eszközeit is, valamint (4) a KGST-n belüli nemzetközi kereskedelem hatékonyságának fokozását, összhangban a valutáris, pénzügyi kapcsolatok és a külkereskedelmi árrendszer fejlesztésével. A Komplex Program előirányozza a tervszerű együttműködés institutionális és jogi „közegének” jelentős fejlesztését is. Az együttműködés eszközrendszerének komplex értelmezésében a Programban foglaltak igen jelentős lépést jelentenek előre.

Mindezt a Komplex Program részletesen ki is fejt, s a közvetlen jövőt illetően kiemelt ágazati együttműködési feladatokig bontja. *Ennyiben ez az okmány — a cselekvés programja*. A gyakorlati életünk nyelvére való lefordítása a hazai közgazdasági szakembergárda számára ebből a szempontból is hatalmas feladatot jelent. Ki kell munkálnunk a magyar népgazdaság aktív és hatékony részvételének módozatait a Program által kitűzött célok megvalósításában, meg kell találnunk a népgazdasági érdekek harmonikus illesztését a szocialista közösség átfogó érdekeihez, beleértve ebbe a Komplex Programban kifejtett ágazatfejlesztési, műszaki fejlesztési feladatok figyelembevételét népgazdasági terveinkben csakúgy, mint a magyar gazdasági szabályozók olyan irányú továbbfejlesztését, hogy azok kedvező feltételeket biztosítsanak a Komplex Programban foglalt, s általunk vállalt együttműködési feladatoknak.

Nem hiányossága, hanem erénye a Programnak, hogy a fentebb említett körön kívül csak a problémák tovább tisztázását, megoldási módjainak kidolgozását tűzi ki feladatul. A mai feltételek ennyit tesznek lehetővé. Viszont, a távolabbi jövőben napirendre kerülő együttműködés-fejlesztési feladatok elvi tisztázásának szorgalmazásával igyekszik a Program folyamatossá tenni azt a megpezdült szellemi életet a közgazdasági gondolkodásban, amely a KGST XXIII. (rendkívüli) ülészakát megelőző és követő időkben magának az okmányoknak a megszületését elősegítette. Ily módon ver hidat a Program a *ma megoldható* feladatok és a *jövőben megoldandók* közé. A Komplex Program végrehajtásának másik, alapvetően fontos területe ennek következtében a szocialista integráció folyamatos továbbfejlesztése *elvi kérdéseiben* való munkálkodás. Ez ismét nagy feladatokat ró a magyar közgazdász-társadalomra is. Résztvételünk a szocialista integráció törvényszerűségeinek, sajátosságainak s fejlődési perspektíváinak fokról fokra való tisztázásában nemcsak internacionalista kötelesség, hanem alapvető nemzeti érdekünk is.

E rövid írás feladata a Komplex Programban foglalt gondolatok alapján néhány olyan közgazdasági elméleti probléma felvetése — a teljességre való törekvés nélkül —, amelyek megoldása a szocialista integráció „holnapjának” aktuális feladata lesz, s amelyek kidolgozásában a világgazdasági kérdésekkel foglalkozó magyar szakemberek értékes szerepet tudnak vállalni.

I.

A KGST-országok integrációs folyamatának egyik szembeűnő sajátossága, hogy a régió országainak gazdasági fejlődési erőforrásai igen eltérőek, ami részben a különböző fejlettségi szintekből, részben a gazdaságok különböző méreteiből és természeti kincsekkel való eltérő ellátottságukból adódik. Ez a körűlmény a régió gazdasági folyamatainak a termelőerők oldaláról nézve alapvetően más harmonizálási módszereit követeli meg, mint például a nyugat-európai térség integrációjának esetében. Még inkább sajátos jellegű ez a folyamat akkor, ha figyelembe vesszük azokat a döntő változásokat, amelyek a régió országai társadalmi berendezkedésében az elműlt évtizedekben végbementek, s amelyek meghatározzák a nemzetgazdaságok egymáshoz kapcsolódásának egy sor alapelvét. Az integrációnak tehát vannak konkrét, *Kelet-Európa sajátos gazdasági felépítése* által meghatározott feltételei, amelyek akkor is előtérbe állítanak igen sajátos problémákat, ha az integráció igénye nem szocialista gazdaságok között merűlné fel. Kiegészíti ezt a *KGST-integráció szocialista jellege*, amelynek egyik alapvető attribútuma a történelmileg igazságtalan, a jövőben távlatilag pedig tarthatatlan fejlettségi szintkülönbségek és a fejlődési lehetőségekben mutatkozó nagy eltérések kikűszöbölése.

Más módon úgy is megfogalmazható az alapprobléma, hogy egy, a fejlődési és növekedési feltételeit tekintve ilyen sajátos és bonyolult összetételű országcsoport sikeres gazdasági integrációját nehéz lenne elképzelni azon alapelvek rögzítése és érvényesítése nélkül, amelyeket — szocialista társadalmi berendezkedésű országok lévén — a KGST-országok magukénak vallanak. Nem véletlen tehát, hogy a Komplex Program igen előkelő helyen, igen részletesen taglalja a fejlettségi színvonalak közelítésének kérdését, s az egyéb fejezetekben is vissza-visszatér e gondolatra.

Más oldalról viszont a Programban előtérben áll a termelés hatékonyságának növelése, a termelőerők tekintetében legfejlettebb tőkés gazdaságok mögötti *történelmi elmaradás végleges felszámolásának követelménye*. E két követelmény az okmányban egyforma súllyal, egyenlő jelentőséggel kap hangot. A gyakorlatból tudjuk, hogy e két követelmény egyidejű kielégítése — olyan körűlmények között, amikor a nem szocialista világ mind polarizáltabban fejlődik, s a szocialista világ alapjában a tőkésvilág csúcsaival áll versenyben — igen nehezen áthidalható problémákat okoz. Azok a korszerűségi és hatékonysági követelmények ugyanis, amelyek a KGST-regió legfejlettebb országai és iparágai előtt részben mint mérce állnak, a tőkés világgazdaságra jellemző mechanizmusok hatására jöttek létre. A KGST-országok azonban nem választhatnak olyan, polarizációhoz vezető fejlődési modellt, amely formálisan hozza egyenlő versenyhelyzetbe az eltérő fejlődési feltételekkel rendelkező népeket. De nem mondhatnak le a legfejlettebb gazdaságok és ágazatok gyorsított fejlesztéséről sem. *Ezért a fenti kettős követelmény a mai világgazdasági helyzetben a KGST-együttműködés egyik alapvető belső ellentmondása*. A KGST hosszú távú regionális egyensűlya függ attól, találunk-e olyan mozgásformát ennek az ellentmondásnak, amely fokozatosan közelebb visz bennűnket a megoldáshoz. *Ki kell tehát dol-*

gozni olyan munkamegosztási modelleket (irányokat, típusokat, fő alternatívákat), amelyek optimális lehetőséget biztosítanak a kisebb és a nagyobb, a fejletlenebb és a fejlettebb gazdaságok számára egyaránt a rendelkezésükre álló termelési tényezők hasznosítására, erőforrásaik hatékony mozgásba hozására és fejlesztésére.

Nagyon szeretném hangsúlyozni, hogy koncepciókra, típusokra és alternatívákra gondolok, olyanokra, amelyeket a gazdaságpolitikák és tervek kölcsönös konzultációin, illetve egyeztetésekor figyelembe lehet venni. Ezek a nemzeti fejlődési elképzelések harmonizálását szolgálnák, s nem „nemzetekfeletti” struktúrafejlesztési javaslatok lennének. Ilyen munkamegosztási koncepciókkal még nem rendelkezünk, illetve az egyes országok szakemberei által kidolgozott modellek még nem nyertek nemzetközi polgárjogot.

A kialakítandó munkamegosztási modellek egyik fontos eleme a *KGST-régió természeti kincseinek közös hasznosítása* (beleértve a mezőgazdasági termelésre való szakosodással kapcsolatos problémák többségét is), s a közös beruházás és termelés beillesztése az egyes népgazdaságok nemzeti újratermelési rendszerébe.

Igen hasznos volna tisztán látnunk, mennyivel nagyobb, s milyen távon megtérülő terhet vállal az a gazdaság, amely nettó alapanyag-exportra specializálódik, szemben a magas fokon feldolgozott termékek exportjára specializálódókkal; kompenzál-e valamennyit az előbbiek többletérhéből az általuk importált késztermékek alapanyag-tartalma, ha a felhasznált alapanyagok a konvertibilis devizaszférából származnak, vagy pedig az a termelékenységgemelkedés, amelyet az importált gép, berendezés használatbavétele vált ki.

Mindezzel egyidőben hasznos volna elmélyedni a kitermelőipari hazai és nemzetközi árakra ható alapvető tényezők tanulmányozásában, s tisztázni olyan, ebből a szempontból létfontosságú kérdéseket, mint például a járadékok árképző szerepe a szocialista gazdaságok nemzetközi kapcsolatainak rendszerében.

Hasonló jelentőségű gazdaságelméleti feladatok megoldásának folyamatában közelebb tudunk jutni egy sor, a Komplex Program által felvetett, rendkívül fontos és aktuális kérdés távlatilag is kielégítő gyakorlati megoldásához. Példaként hadd említsem a kitermelőipari beruházásokban való együttműködés formáit, a nyersanyagok árképzését, az ösztönző árak alkalmazását, közös vállalkozások létesítését a természeti kincsek hasznosítására stb.

Hasonló fontos eleme a kialakítandó munkamegosztási modelleknek — a feldolgozó ipari együttműködésben — *a modern technika és termelési tapasztalat KGST-n belüli terjedése elméletének, prognosztizálási és irányítási metodikájának, valamint mechanizmusrendszerének kidolgozása.* (A technika terjedését a szó szélesebb értelmében használom, tehát a szabadalmakon, a know-howokon és más szellemi termékcserének számítató közvetítési formákon túl mindazt a termelőerő-fejlesztést ide számítom, amelyet a nemzetközi együttműködés továbbít az együttműködők számára.)

Előbb-utóbb tisztázásra szorul ezzel kapcsolatban többek között az, hogy milyen mértékben és milyen területeken célszerű a kevésbé fejlett gazdaságnak az elérhető legfejlettebb termékek termelésére és technoló-

giák meghonosítására berendezkedni, vagy fordítva: elégedjenek-e meg ezek a gazdaságok minden iparágban a mindenkori „közepes” szint meghonosításával? Ha a válasz „is-is” lesz — s valószínű az lesz —, akkor viszont kidolgozásra várnak (1) a különböző technikai-technológiai szintek optimális arányainak kritériumai népgazdasági és regionális méretekben, valamint (2) azok az ár-, hitel- stb. mechanizmusok, amelyek az optimum irányában hajtják a specializálódó, kooperáló országokat, ágazatokat és vállalatokat. Jelenleg ilyen vizsgálatokat nem végzünk, ez a szempont a nemzeti gazdaságpolitikák és tervek érintkezésekor még nem szerepel a tárgyalások és a megegyezések tudatos elemeként. Az integráció viszont nem nélkülözheti sem a munkamegosztási modellek, sem az optimum irányában tudatosan ható ösztönzők használatát. A szocialista országok integrációs folyamatának sokkal gyorsabb üteműnek kell lennie ahhoz, hogy az optimum irányában történő strukturális átrendeződést teljes egészében rábízsa a nem sokoldalúan átgondolt gazdaságpolitikák akadályain keresztül érvényesülő, ösztönösen ható erőkre.

A fentebb említett modelleknek igen fontos eleme kell hogy legyen az *egyres népgazdaságok fejlődését védő nemzeti rendszabályok koordinálásának és fokozatos leépítésének programja*. A KGST-régió sajátos helyzetéből következik, hogy a népgazdasági védelmi rendszabályok rendszerének megszűnése nem lehet a közeljövő eseménye. A bármilyen oknál fogva kedvezőtlenebb fejlődési lehetőségekkel rendelkező gazdaságok erős védelem mellett kiépített struktúrái a védelem gyors likvidálását nem viselnék el súlyos károsodás nélkül. Továbbá, a védelem felszámolása versenyt indukálna a párhuzamosan kiépített nemzeti termelőágak között. Ez önmagában nem kárhoztatható, hiszen a verseny lehet az igényekhez való alkalmazkodás és a technikai fejlesztés igen fontos előmozdítója is. Az ilyen módon kibontakozó verseny azonban jelenleg nem egyenlő felek között szelektálna, s hosszú évek fáradságos munkájával és nagy nemzeti áldozatok árán kiépített termelőágak létét tehetné kétségessé egy olyan időszakban, amikor azok még nem erősödtek meg, vagy *túl hosszú ideig* növekedtek a védelem szárnyai alatt.

Hozzátehetjük, hogy a távolabbi jövőben egyesítendő szocialista regionális piacon a versenynek gyökeresen más funkciója lesz, mint a magántulajdonon alapuló gazdaságokban, s ez a funkció sem az egyes országok belső gazdaságában, sem nemzetközi vonatkozásban nincs még tisztázva. E területen a kutatásnak légiónyi kérdést kell elvileg is helyesen megvilágítania. Hogy csak a legfontosabbakat említsem, kidolgozásra vár a nemzetgazdaság *védelmi rendszerei koordinálásának* számos elvi és gyakorlati kérdése: a külpiaci hatásokat direkt, illetve indirekt szabályozórendszerrel szelektáló mechanizmusok határfokának ekvivalenciája és összekapcsolhatósága; azoknak a kritikus helyzeteknek a meghatározása, amikor a védelem csökkenése vagy megszüntetése egy adott termelésre (vagy egy adott struktúrára) már nem bénítólag, hanem serkentőleg hat, és így tovább.

Mindehhez szervesen kapcsolódik a szocialista nemzetközi piac áru- és pénzviszonyainak számos nyitott kérdése, így a kölcsönös szállítások rugalmas alkalmazkodóképességét elősegítő szerződési rendszerek, árak és elszámolási kérdések is. Hasznos volna kidolgozni például azokat a módszereket, amelyek a részletes és merev kétoldalú kontingensek fel-

oldására irányuló törekvéseket összekapcsolják a gazdaság tervezhetőségével; végső soron az alapjaiban *tervezett multilateralizmust*. Ugyancsak fehér folt ma még az *árrendszerek stabilitásának és rugalmasságának ötvözési lehetősége*. A tervgazdálkodást folytató országok természetesen törekszenek külső gazdasági kapcsolataik stabilitására: minél inkább rászorultak gazdaságuk védelmére, annál inkább kapcsolódik ez a törekvésük magához a védelmi rendszerhez. Viszont a piac és az ellátás minden feltétel nélküli biztosítottága érzéketlenné teszi a gazdaságukat az integrációs partnerek igényeihez való aktív alkalmazkodás követelményével szemben.

Ezért a kontingens, a bilateralizmus, az árstabilitás jó is és rossz is. Egészen biztos, hogy a heterogén fejlődési feltételű KGST-régió fokozatosan oldhatja csak fel mind a három megkötöttséget, miközben új formákat keres a nemzetközi áruforgalom tervezhetőségéhez. Az előrehaladás ütemét alapvetően a nemzeti gazdaságvédelmi rendszerek koordinálásának és — távlatban — fokozatos leépítésének üteme fogja alapjaiban meghatározni. *A közgazdaságtudomány értékes adalékokkal járulhat hozzá mind az integrációelmülethez, mind a szocialista integráció gyakorlatához e fokozatosság szakaszainak kimunkálásával, az egyes intézkedések „beérési idejének” megbízható prognosztizálásával.*

A legfinomabban kimunkált védelmi koordináció sem fogja tudni megakadályozni azt, hogy a struktúraalakítások során a gazdaságok egyensúlyát veszélyeztető rekonstrukciós és beruházási terhek jelentkezzenek. Ez viszont felveti egy *nemzetközi kompenzációs rendszer* kiépítésének szükségességét. E rendszer legtöbb elvi és gyakorlati kérdésének megoldása ugyancsak nincs még a kezünkben, beleértve ebbe a rövid és hosszú lejáratú hitelrendszer ide kapcsolódó részétől, a nemzetközi pénzfunkciók érvényesülésén keresztül az egész folyamatnak a tervkoordinációkban való megjelenési formáig az együttműködés egész rendszerét. A kompenzációs rendszer működési elveinek és formáinak kidolgozása sokkal közelebb viheti a KGST-régiót a termelőerők országok közötti optimális elosztásának, a struktúrák ésszerű felépítésének megvalósításához, mind a több ágazatot komplexen érintő, nagy munkamegosztási konstrukciókban, mind pedig a mikroszférában történő együttműködésben.

II.

A KGST-országok együttműködésének *mai* jellegét, struktúráját és módszereit nem lehet kialakulásuk körülményeinek figyelembevétele nélkül sem megérteni, sem pedig *jövőbeli* továbbfejlesztésük reális programját megadni. Együttműködési tradícióinkat meghatározó egyik leg-sarkalatosabb vonás pedig az, hogy — lehet mondani — teljesen hiányoztak a közvetlen vállalati kapcsolatok, akár kooperációkról, akár tulajdonbeli vagy érdekeltségi összefonódásokról legyen szó. A népgazdasági — makroökonomiai — szintű együttműködésben a KGST-országok több mint két évtizedes tapasztalatokkal rendelkeznek, ezzel szemben a termelőegységek közötti közvetlen együttműködésben úgyszólván semmi tapasztalatuk nincs; a KGST jelenlegi fegyvertárából az ezt elősegítő mechanizmusok is hiányoznak. A dolgok ilyen formában való ki-

fejlődésének egyik oka abban keresendő, hogy a mai KGST-országok között a szocialista átalakulás előtt sem voltak számottevő vállalati és tőkekapcsolatok, amelyek már az államosítások idején felhívhatták volna a figyelmet a szocialista nemzetközi tulajdonú cégek meghagyásának vagy létesítésének ésszerűségére, illetve a kooperációs együttműködések döntési, elszámolási és a népgazdasági tervekbe való beillesztési problémáinak megoldására. A szocialista tulajdon vegytisztán nemzeti tulajdonformaként jött létre: a termelőfolyamat, s az eredményei feletti diszpozíció *országos* keretek között alakult ki, az érdekeltségi rendszerek *népgazdasági* szintig épültek ki, s a termelőfolyamat hatékonyságának jövedelmi konzekvenciái is népgazdasági szinten csapódnak le. Mindez csak néhány évvel előzte meg azt a fejlődési stádiumot, amikor a termelőerők oldaláról nyilvánvalóvá vált a szocialista gazdasági folyamatok *kizárólagosan* nemzeti keretek közé való szorítottságának anakronisztikus volta — különösen a kis területű és lélekszámú országok esetében. Akárhogy is ítéljük meg e fejlődés okait, a kialakult helyzettel ma még mint adottsággal kell számolnunk.

A Komplex Program több oldalról veti fel az újratermelési folyamatok közvetlenül a termelőszférában való összekapcsolásának szükségességét. Ez a gondolat jut kifejezésre az *együttes tervezéssel* kapcsolatos bekezdésekben, a *kutatási-fejlesztési együttműködéssel* foglalkozó fejezetben, valamint a termelő és termelésirányító szakszervek közötti *közvetlen kapcsolatokról, a közös szervezetek és vállalatok létesítéséről* szóló fejezetben is.

Az együttes tervezési munkákról szóló fejezetben a Komplex Program kiemeli az egyeztetett műszaki fejlesztési politikát, a kutatás, műszaki tervezés, szabványosítás koordinálását, egységes géprendszerek kialakítását, valamint az üzemek közötti széles körű kooperáció lehetőségeinek megteremtését, a termelés fejlesztéséhez szükséges anyagi és pénzügyi erőforrások koordinálását, valamint a késztermékek egyeztetett értékesítését.

A tudományos és technikai fejlődésben megvalósítandó együttműködéssel kapcsolatos fejezetben pedig a következők szerepelnek a megvalósítandó feladatok között: a kooperációval és a tudományos-műszaki kutatásokkal kapcsolatos problémák közös kidolgozása, a tudományos és műszaki kutatások koordinációja, a tudományos-műszaki tájékoztatás, a találmányok és licenciák felhasználásában való együttműködés elmélyítése.

Végül a Program 8. fejezete lehetővé teszi *közös szervezetek és vállalatok* létrehozását, többek között azért, hogy konkrét intézkedéseket lehessen kidolgozni a tervkoordináció során elért eredmények megvalósítására, realizálni lehessen a tudományos-műszaki együttműködésben közösen elért eredményeket, meg lehessen valósítani a termelési kapacitások jobb kihasználását, szélesíteni lehessen a kooperációt és a gyártásszakosítást, el lehessen mélyíteni a beruházások koordinálását, koncentrálni lehessen a KGST-országok beruházási eszközeit, korszerű technológiai folyamatok kidolgozásában és alkalmazásában hatékonyabban lehessen együttműködni, hatékonyabban lehessen megszervezni a termelést kísérő szolgáltatások hálózatát, valamint a választék szerinti árucserét.

Mindez azt bizonyítja, hogy *a közvetlen termelési kapcsolatok Kelet-Európában való elterjesztése mint az integráció „hiányzó láncszeme” a Programban nem kompromisszumos betoldás és nem mellékes, „ilyenis-lehet”-gondolat, hanem a távlati koncepció egyik alapmotívuma, amelynek fokozatos kifejlesztése a szocialista együttműködés eljövendő évtizedének egyik legfontosabb új vonása lesz.*

Ha ez így van, akkor viszont az elméleti munkáknak és a gyakorlati próbálkozásoknak *együttesen* kell az idők folyamán kialakítaniuk e közvetlen termelési összefonódások számtalan konkrét formáját, tisztázniuk sok, ma még teljesen homályos elvi vonatkozását, s kialakítaniuk a közvetlen termelési kapcsolatok tervszerű fejlesztésének ma még teljesen kidolgozatlan eszközrendszerét. Nem tudjuk például azt, hogyan fogják élni ezek a határokon átnyúló kisebb-nagyobb, vagy éppen — némelyik ország számára — struktúrameghatározó jellegű kooperációk, közös vállalkozások, nemzetközi kutató-fejlesztő vagy diszpécser-központok a maguk életét több nemzeti tervgazdaságba beilleszkedve, hogyan fogják érvényesíteni a maguk iniciatíváit, amelyek sok esetben átfogóbb és alaposabb információkra fognak épülni, mint az egyes nemzeti tervezőszervek tervei. Kidolgozásra vár tehát *a szocialista internacionális vállalat* döntési rendszerével, tervezési, üzleti politikájával, elszámolási rendszerével, a nemzetgazdaságokhoz való kapcsolódási felületeivel és módjaival. Sőt, ezt megelőzően kialakításra várnak azoknak a közvetlen termelési kapcsolódásoknak a szocialista viszonyoknak megfelelő formái, amelyek a mai — államigazgatási szinten megszervezett — együttműködési formáktól átmeneteket jelentenek a termelőegységek által közvetlenül megszervezett együttműködés felé. Nem hiszem, hogy e képződmények modelljéül szolgálhatnának akár a KGST-ben ez ideig létrehozott nemzetközi szervezetek, akár a tőkésvilág szupranacionális vállalatai. Az előbbieket azért nem, mert funkcióképességük végetér a tervek, elképzelések valamiféle laza koordinációjánál, és így ma még *képtelenek lehatolni a gazdálkodás, a gazdaságpolitika gyökereihez*. Az utóbbiak pedig azért alkalmatlanok a példakép szerepére, mert felépítésük, működési elveik, s ennél fogva *fiziológiájuk egésze a polarizált fejlődési modell elemeivé teszi őket*. Ez a terület is vérbeli kutatómunkát kínál tehát: saját régebbi gyakorlatunk és a külföldi példák lemásolhatatlansága eredeti alkotásra kényszerít.

III.

Az integráció legfontosabb célja a gazdasági fejlődés kollektív, regionális méretű elősegítése, s ennek közvetlen hatása a lakosság fogyasztási szintjére, az életviszonyok kulturáltságára, az emberi élettevékenység határainak tágulására, az emberi környezetre stb. Különösen vonatkozik ez a szocialista integrációra, lévén ez egy olyan társadalmi szervezet szülötte, amely közvetlenül az emberi jólétet, kulturáltságot és biztonságot állította célrendszerének gyújtópontjába. Ez a társadalom azonban nincs egyedül a földgolyón, hanem mindennapos érintkezésben, sőt, mind intenzívebbé váló kölcsönhatásban él más társadalmi berendezkedésű országokkal, régiókkal, gazdasági és hatalmi központokkal. A világban történelmileg kialakult *helye* van, objektíve része a globális

erőviszonyoknak, mozgásai hatnak a világ egészére és a világ egészének mozgásai hatnak rá is.

A KGST-be tömörült országcsoporthoz nála fejlettebb gazdaságú régiók szomszédságában tevékenykedik. A szoros együttműködés, amely abszolút erejét tekintve az egyik leghatalmasabb *világgazdasági régióvá tette* ezt a nyolc országot, egyben külső funkciót is ellát: kölcsönös védelmet nyújt a fejlettebb környezet fejlődést bénító hatásai ellen. Kimutatható, hogy az együttműködés e *kollektív* védelmi funkciója a KGST fennállásának egész ideje alatt működött, sőt, talán a legfejlettebb volt a többi funkcióhoz viszonyítva is, de a hasonló gazdasági csoportosulások protekcionizmusához viszonyítva is.

A védelem azonban nem jelenthet elszigetelést, hacsak kivételesen éles nemzetközi politikai helyzet nem kényszerít erre. Ellenkezőleg, a védelem biztosítja, hogy gyorsabban és sikeresebben fejlődhessenek azok a termelőtevékenységek, amelyek által *mind szélesebb és mind hatékonyabb gazdasági kapcsolatba léphetünk a régió kívüli országokkal*. Ily módon lehetővé válik a régió országai gazdaságának szerves részvétele a világgazdaság egészének vérkeringésében, ami fontos előfeltétele a műszaki és gazdasági haladásnak a világ összes országában.

A Komplex Program leszögezi: „A KGST-tagállamok — az általuk folytatott békés egymás mellett élés politikájának megfelelően és a társadalmi előrehaladás érdekében, valamint abból kiindulva, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás a világban végbemenő munkamegosztás figyelembevételével jön létre — folytatni fogják a többi országgal fenntartott gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés fejlesztését, függetlenül azok társadalmi és állami berendezkedésétől — az egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és a szuverénitás tiszteletbentartásának elve alapján.” Ez azt jelenti, hogy *az integráció nyújtotta védelem célja egyben a szocialista országok világgazdasági szerepének növelése, s ezzel növeli az érdekek összehangolásának lehetőségeit a KGST-n kívüli országok gazdaságával*. „E célból a KGST-tagállamok koordinálni fogják külgazdasági politikájukat, hogy normalizálják a nemzetközi kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokat, és mindenekelőtt, hogy kiküszöböljék a diszkriminációt.”

A KGST-n kívüli világgazdasággal való külgazdasági politikák összehangolása azonban ismét egy sor olyan elméletileg és gyakorlatilag is megoldásra váró problémát vet fel, amelyek tisztázása előbb-utóbb az érdeklődés középpontjába fog kerülni. Az első kérdés *a nemzeti védelmi rendszereknek ilyen szempontból való koordinálása*. Fentebb a KGST-országok egymás közti gazdasági versenyével kapcsolatos nemzeti védelmi rendszerek koordinálásáról már volt szó, amelynek stratégiai célja a védelem fokozatos helyettesítése preferenciákkal. A KGST-n kívüli világgazdasági szférákkal kapcsolatos védelmi rendszerek perspektívája viszont nem a felszámolás, hanem az egységesítés. A nyugat-európai integráció a külső vámok egységesítésén keresztül közeledik a megoldáshoz. A KGST-országok esetében ez bonyolultabb, mivel a gazdaságok zöme a külső piacok felől jövő, a népgazdaságra károsnak ítélt befolyások ellen nem vámokkal, hanem egyéb intézkedésekkel védekezik. A védelem koordinációja tehát ebből a szempontból is szükségessé teszi a vámok és egyéb pénzügyi „hidak”, valamint a kontingentálási, ár-

képzési és egyéb, nem vám jellegű intézkedések védelmi hatása ekvivalenciájának felmérését. Ez olyan probléma, amelynek metodikai és elméleti vonatkozásai igen messze vannak még a megnyugtatónak mondható tisztázástól.

A másik terület, ahol rengeteg a tisztázásra váró elméleti kérdés, a szocialista régió pénzügyi rendszerének összekapcsolása a világgazdaság egyéb szféráinak pénzügyi rendszerével. A Komplex Program e tekintetben meglehetősen szűkszavú utalásokra szorítkozik: „A kollektív valuta (transzferábilis rubel) szerepének megerősödésével, perspektívában felhasználható a harmadik országokkal történő elszámolásokban és a nemzetközi elszámolásokban szereplő egyéb valuták között olyan helyet foglalhat el, amely megfelel a KGST-tagállamok világgazdaságban betöltött szerepének és jelentőségének”. Az idézett részből kikövetkeztethető, hogy a KGST-országok világpiaci versenyképességének a maihoz képest jelentős megerősödése esetén a transzferábilis rubel konvertibilissá, majd később tartalékvalutává fejleszthető. Nem sokat tudunk azonban még arról, hogy *milyen mértékkel mérhető a szocialista országok áru kínálatának lemaradása a világpiaci versenyképesség követelményei mögött*. Továbbá arról sincs tiszta képünk, hogy a KGST-országok korlátozott, valamint nem kedvező struktúrájú nyugat-európai exportálási lehetőségei kizárólag ezzel a lemaradással magyarázhatók-e, vagy pedig egyéb tényezők is jelentősen játszanak közre az export bővítésének akadályozásában (például a nyugati partnerek nyílt vagy burkolt diszkriminációja, protekcionista kereskedelempolitikája, a hiányos piacismeret, a partnerek nem kellő megválogatása stb.). E tényezők hatását igen jó volna elkülöníteni egymástól. Kimunkálatlan még az is, hogy *milyen kölcsönhatásba kerülhet a szocialista nemzetközi valutának a világ pénzügyi piacán való fokozatos bevezetése a KGST-országok exportképességének növelésére irányuló egyéb gazdaságpolitikai lépésekkel*. Az sem világos egyelőre, *milyen eszközökkel tudja a KGST-közösség a nemzetközi pénz árfolyamának szilárdságát biztosítani olyan körülmények között, amikor a tényleges értékek felett az egyes KGST-államok diszponálnak*. Tisztázásra vár az *arany lehetséges szerepe* is a szocialista nemzetközi pénzügyi rendszerben, mivel ez — egyebek között — a világ pénzügyi rendszerével való kapcsolódási lehetőségeket is nagymértékben befolyásolja. A nemzetközi valuta egyébként nemcsak a szocialista együttműködés, hanem az egész világgazdaság számára új jelenség lesz, amennyiben kilép jelenlegi korlátozott funkciójából és bekapcsolódik a világ pénzügyi rendszerébe.

IV.

A közgazdasági kutatások előtt álló problémák és feladatok fenti felsorolását egyáltalán nem tekintem teljesnek, s az általam adott csoportosítást sem lehet az egyetlen, vagy ideális keresztmetszetnek tekinteni. A felsorolást tehát lehetne folytatni, s a vizsgálati szempontokat lehetne variálni.

Nem is az a célom, hogy komplett kutatási programot adjak, hanem: elsősorban fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a Komplex Program garmadával tartalmazza — vagy közvetlenül kimondva, vagy

mondanivalója által indukálva — azokat a témákat, amelyek kidolgozásra várnak, s amelyek tisztázása nélkül az integrációs folyamat késlekedni, akadozni, mellékutakon kalandozni fog. Ne áltassuk magunkat azzal a kényelmes állásponttal, hogy az élet „kikényszeríti” a megoldást, majd, ha a „gyakorlatban” felvetődnek a problémák. Először is, ha arra várunk, hogy a gyakorlat égető, megoldásra túlérett problémaként vesse fel ezeket a gondokat, kapkodásra, „tűzoltómunkára” kényszerülünk, s hosszú távon is megfelelő megoldások helyett tiszavirág-életű bölcsességekhez fogunk jutni. Az „élet” korbács-csapásai alatt nehezen születnek optimálist megközelítő megoldások. Másodsor: határozott véleményem, hogy az „élet” ezeket a problémákat máris felvetette. A Komplex Program mondanivalójának tanulmányozása és a való helyzet elemzése alapján máris teljes intenzitással folyhatnak nagyon is gyakorlati igényű, egzakt kutatások. Természetesen *ezek a kutatások csak akkor vezethetnek gyakorlatilag tényleg hasznosítható eredményekhez, ha többféle keresztmetszetben közelítik meg a problémákat, ha figyelembe veszik ugyan az elmélet eddig elért eredményeit, de a KGST-integrációra vonatkozó következtetéseiket a KGST-ben ténylegesen végbemenő reálfolyamatok mély elemzésére alapozzák, s végül, ha a kérdésfeltevéseknél van merszük elhatárolódni mind a steril absztrakcióktól, mind pedig a szűk prakticista szempontoktól.* Ez utóbbi a legfontosabb feltétele egyben annak is, hogy egy bizonyos ponton a kutatás a mély absztrakciókra is és a mindennapos praktikum kérdéseinek egzakt megválaszolására is képessé válhasson. Mindehhez elengedhetetlenül szükséges a kifejezetten tudományos kutatással foglalkozó szakemberek munkájának szerves összekapcsolása a gyakorlatibb területeken dolgozó, de munkájukkal szemben magas elvi követelményeket tűző szakemberekével.

Továbbá hangsúlyozni szeretném, hogy a szocialista nemzetközi együttműködés integrációs irányban való továbbfejlesztésével kapcsolatos elvi kérdések tisztázása *nemzetközi* tudományos folyamat, amelyben a magyar szakemberek kutatási eredményeinek folyamatosan konfrontálódni kell más országok szakembereinek nézeteivel, s ezekből az összeütközésekből alakul ki a *járható út* szintézise. A tudományos kutatások és viták a döntési folyamatok szükséges fázisai, s előkészítői a nemzetközi tárgyalásoknak. Az elmélet művelőinek társadalmilag felbecsülhetetlenül hasznos feladata — az elvi kérdések kidolgozásán túl — a nemzetközi szintézis előkészítése, az integráció jövőjén munkálkodó, különböző nemzetekhez tartozó szakemberek értékes gondolatainak közvetítése a gazdaságpolitikai döntéseket előkészítő és hozó nemzeti és nemzetközi intézményekhez. Ily módon is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az együttműködés fejlesztését célzó intézkedések hivatalos előkészítésének szakaszában az eltérő érdekek és koncepciók már ne a maguk nyereségében és egyoldalúságában csapjanak össze, hanem eleve tartalmazzák az összes érdekelt felek gondolatait, eleve figyelembe vegyék a többiek érdekeit, törekvéseit.

TÍMAR MÁTYÁS:

Latin-amerikai tapasztalatok

A közelmúltban négy latin-amerikai országban jártunk.

Láttuk a szubkontinens egyik legnagyobb városát, Buenos-Airest, a La Plata torkolatánál, ahol *Argentína* lakosságának körülbelül egy-negyede lakik. Láttuk a belváros felhőkarcolóit, a ledöntött régi utcák helyén épült sugárutat és a nyomornegyedeket, a favellákat, ahol összezúfolva él milliónyi ember. Láttuk a vágóhidakat, a bőrgyárakat és felülről, a levegőből, az óriási síkságot, ahol ipari település alig van, s nagybirtok foglalja el a föld jó részét.

Átrepültünk a Cordillerákon és láttuk a megújuló *Chilében* Santiago zsibongó életét. Hallottunk Chile új vezetőitől külpolitikai törekvéseikről, amelyeknek célja, hogy szorosra fogják szövetségüket Dél-Amerika többi országával, közös problémáik megoldása érdekében és belpolitikai törekvéseikről, amelyeknek végső célja a szocializmus megvalósítása Chilében. Tapasztaltuk azt az óriási lendületet, amelyet az új vezetés az országnak adott és azt a rendkívüli érdeklődést, amely fűti őket az európai szocialista országok tapasztalatai iránt. Sok kérdést kaptunk a mi földreformunk során felmerült problémákról, az államosításokról, szövetkezeteinkről. Érdeklődtek gazdaságirányításunk, külkereskedelmünk tapasztalatairól is. Láttuk azt az elszánt harcot, amelyet Allende elnök és a koalícióba tömörült pártok folytatnak a chilei reakció ellen. Láttuk El Teniente hatalmas rézbányáit, Valparaíso kikötőjét és azokat a hatalmas tömegtüntetéseket Santiagóban, amelyek a mi 1945 utáni éveinkre emlékeztettek.

Jártunk *Peruban* és tárgyaltunk a Forradalmi Katonai Kormány képviselőivel, akik azonkívül, hogy katonák, szakemberek is, s haladó törekvéseket tűztek maguk elé: földreformot, öntözési programot, fokozatos ipari államosítást, életszínvonal-emelést. Nehéz körülmények között munkálkodnak e feladatok megvalósításán, s az ország lakosságának jelentős részét kitevő, rossz sorban élő indián és mesztic tömegek életszínvonalának emelésén. Beszéltek politikai céljaikról, amelyek: az ország függetlenségének erősítése, kapcsolataik szélesítése, tömegbázisuk erősítése, a haladó erők összefogása. Ebben az országban is nagy érdeklődést tapasztaltunk — a rendszerek és a célok különbözősége ellenére — a szocialista építés és gazdaságvezetés tapasztalatai iránt. Jártunk Cuscóban, az indián vidék fővárosában és Callaóban, a nagy tengeri kikötőben. Partnereink szemmel láthatóan törekedtek arra, hogy sokoldalú benyomást szerezzünk az országról.

Rövid időt töltöttünk *Ecuadorban* is, ebben a hazánknál több mint

háromszorta nagyobb területű, 7—8 millió lakosú egyenlítői országban, amelynek fővárosa a Magas-Tátra csúcsainak magasságában fekszik, s ahol a hőmérséklet, bár az egyenlítőtől alig 20 km-re van, 20 fok körül alakul. Láttuk a régi és az új városrészt, és érzékelnünk tudtuk a többszázéves katedrálisok tövében, mit jelent az elmaradottság. Hallottuk, milyen perspektívákat rejt magában az egyelőre még a föld mélyén fekvő olaj.

Tárgyalásaink hosszú sorozata — a négy országban együttvéve mintegy húsz miniszterrel és állami vezetővel tárgyaltunk — arról győzött meg bennünket, hogy ezekben az országokban az alapproblémák az eltérő vonások ellenére is közösek: a gazdasági és politikai függőség felszámolása, a monokultúra megszüntetése a gazdaságban, nemzetközi kapcsolataik szélesítése, haladó reformok megvalósítása, hiszen e társadalmak — különböző színvonalon — súlyos belső ellentmondástól terhesek. Meggyőződünk arról, hogy mind a négy meglátogatott országban — bár különböző mértékben és intenzitással — őszintén és határozottan akarják — és ez belső szükségszerűségből fakad — a kapcsolatok erősítését a kelet-európai országokkal, köztük hazánkkal is. Eredményeinkről meglehetősen jól tájékozottak voltak.

A következőkben rövid áttekintést szeretnék adni a latin-amerikai országok helyzetéről, az európai szocialista országokkal — köztük hazánkkal — való kapcsolataikról, tapasztalatainkról és a kapcsolatok erősítésének további lehetőségeiről.

Latin-Amerika gazdasága

Latin-Amerika az Egyesült Államok déli határától a Tűzföldig terjedő, 260 millió lakosú, csaknem 20 millió km² kiterjedésű terület. Szélesebb értelemben ide sorolható még néhány nagyobb sziget, illetve szigetcsoport is.

Az általános gazdasági fejlettséget jelző mutatókat tekintve Latin-Amerika a fejlődő világ országcsoportjai között kedvező pozíciót foglal el. A bruttó nemzeti termék (BNT) egy főre jutó összege 1968-ban 435 dollárt tett ki, amely háromszorosa más fejlődő területek hasonló mutatószámának (Afrika 140 dollár/fő; Kelet-Ázsia 160 dollár/fő; a Közel-Kelet és Dél-Ázsia 135 dollár/fő) és több mint kétszerese a fejlődő országok átlagának (200 dollár/fő).^{*} Megjegyzendő, hogy az átlagszámok még egy-egy országon belül is jelentős eltéréseket takarnak. A nagy iparvidékek gazdasági fejlettsége például Braziliában, Argentínában, Peruban, Venezuelában sokszorosan meghaladja más országrészek igen alacsony színvonalát.

A gazdasági növekedés dinamikáját vizsgálva is kedvező a kép Latin-Amerika számára. A BNT évi átlagos növekedési üteme 1963—68 között (változatlan áron) 6,2 százalék volt, amelyet csupán Kelet-Ázsia múlt felül (8,4 százalék), míg Afrika, illetve a Közel-Kelet és Dél-Ázsia mögötte maradnak (5,4 százalék, illetve 6,0 százalék).

Latin-Amerika exportjának 1963—1968 közötti átlagos növekedési rátája (4,8 százalék) elmarad ugyan Afrika, Kelet-Ázsia, illetve a Közel-

^{*} Agency for International Development — AID — 1970. májusi adatok.

Kelet és Dél-Ázsia hasonló mutatójától, az import növekedését tekintve azonban felülmúlja az átlagot (1963—1968 között évi 7,8 százalék).

Az elmúlt két évben Latin-Amerika gazdasági fejlődése valamelyest gyorsult. A BNT 1969-ben 6,5 százalékkal, 1970-ben pedig 6,9 százalékkal nőtt. Ez utóbbi évben Ecuadorban 9,5 százalék, Brazíliában 9,0 százalék, Peruban, Mexikóban és Kolumbiában 7,0 százalék volt a BNT növekedése. A termelés 1970. évi, szektoronkénti növekedése latin-amerikai átlagban a következő képet mutatja: ipar 8,0 százalék, építőipar 10,6, bányászat 4,6, mezőgazdaság 4,9, alapvető szolgáltatások 9,3 százalék. A szubkontinens összes kivitele 9,3 százalékkal (16 907 millió dollárra), importja pedig 10,2 százalékkal (17 120 millió dollárra) növekedett.

A harmadik világban elfoglalt kedvező hely ellenére Latin-Amerika is súlyos gazdasági és szociális gondokkal küzd. A megoldásra váró problémák között az egyik legsürgetőbb a termelési és a kiviteli struktúra megváltoztatása, a monokultúrás gazdasági szerkezet átalakítása. A termelés diverzifikálásában elért eredmények ellenére az export néhány cikkre való koncentrációja általános probléma. A földrész két legfontosabb exportcikkének (kőolaj és banán) részesedése az összes kivitelben 38 százalékot tett ki (1966—1968). (Venezuelában a kőolaj részesedése 93 százalék, Chilében a réz 77 százalék, Kolumbiában a kávé 60 százalék, Peruban a halliszté és a réz 50 százalék stb.)

Jóllehet az elmúlt tíz év alatt változott a latin-amerikai országok külkereskedelmi forgalmában részt vevő államok részesedése, a legjelentősebb kereskedelmi partner jelenleg is az Egyesült Államok. (1969-ben Latin-Amerika összes kivitelének 33 százaléka ide irányult.) Növekvő a nyugat-európai tőkésországok részesedése (1969-ben már ez is elérte az összes latin-amerikai export 33 százalékát), s figyelemre méltó Japán előretörése is (részesedése 1969-ben 6,4 százalék). Az Egyesült Államoknak a dollár védelmében hozott intézkedése (az importtöbbletetadó) fokozza a latin-amerikai országok külkereskedelmi gondjait, jelentős exportot érint (az összes kivitel 27 százalékát).

A cserearányok kedvezőtlen tendenciája következtében az export nem nyújt elegendő akkumulációs forrást az iparosítás gyorsításához, az adósságterhek visszafizetéséhez, s egyes országokban esetenként az importhoz szükséges deviza kitermelése is nehézséget okoz. A szűkös hazai felhalmozás ellenére is viszonylag dinamikus gazdasági növekedés forrásai között jelentős szerepet játszik a külföldi kölcsönök felvétele. Az újabb, aránylag nagyobb összegű hitelek az adott körülmények között a latin-amerikai országok további eladósodásához vezetnek. 1970-ben Brazília adósságállománya 4500 millió dollár; Argentínáé 3850 millió dollár; Chiléé 2300 millió dollár stb. Az Egyesült Államokból származó latin-amerikai befektetések évi összege hosszú idő óta alacsonyabb, mint a visszaáramló haszon. A hitelek visszafizetése, a külföldi tőkebefektetések nyereségeinek transzferálása (törlesztés, kamatok stb.) 1968-ban az összes latin-amerikai kivitel 37,2 százalékának felelt meg.

A belső gazdasági nehézségek kísérőjelensége az infláció és a gyakori, aránylag nagymértékű devalváció is (Brazília, Uruguay, Ecuador stb.).

A fentebb körvonalazott gazdasági nehézségek mellett demográfiai és szociális problémák is nehezítik a gazdasági növekedés meggyorsítá-

sát. A népesség gyors, átlagosan évi 2 százalékos növekedése önmagában is komoly követelményeket támaszt a termelés és foglalkoztatás növelése iránt.

Jelenleg Latin-Amerika gazdaságilag aktív népességének 10 százaléka munkanélküli; az összes munkaerő 40 százaléka pedig csak részlegesen foglalkoztatott. Becslések szerint a népszaporulat, valamint a foglalkoztatottság növekedési rátájának (2,5 százalék) változatlansága esetén — megfelelő fejlesztési programok nélkül — 1980-ra megkétszereződne a munkanélküliek száma. A helyzetet súlyosbítja az agrárkérdés megoldatlansága, s a megélhetést kereső tömegek nagyvárosokba áramlása. A nagyvárosok egyre kevésbé képesek e tömegek befogadására.

A külföldi tőke szerepe jelentős a latin-amerikai országokban. 1966-ban 24 milliárd dollár volt az összes külföldi befektetések értéke (ebből 18 milliárd az Egyesült Államok érdekeltsége). Idegen tőke tartja kézben egy-egy ágazat szinte teljes termelését (például a kőolajtermelést Venezuelában, a banántermelést Közép-Amerikában, a legutóbbi időig a réztermelést Chilében stb.).

Az utóbbi években változik a külföldi tőkebefektetések iránya: csökken a kitermelő ágazatok és növekszik a feldolgozó ipar (fémfeldolgozás, kőolajfinomítás stb.), valamint a közszolgáltatások, a bankok és a kereskedelem részesedése. Az e tendenciát kiváltó okok között nagy a Latin-Amerikában az utóbbi években kibontakozó politikai áramlatoknak, a fokozódó gazdasági nacionalizmusnak a szerepe, amely esetenként különböző erősségű egyesültállamok-ellenességgel is párosul.

Latin-Amerikában több integrációs tömörülés jött létre. Az integrációs tendenciáknak kedvez a (Brazília kivételével) közös nyelv, a történelmi, gazdaságfejlődési és társadalmi tradíciók megközelítőleg hasonló jellege stb.

Bár az egyes csoportosulások aránylag gyors és a résztvevő országok számára kedvező integrációs programokat irányoztak elő, az egész déli kontinenst átfogó integrációs tervek nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A Montevideói Szerződést (1961) aláíró országok (a Latin-Amerikai Szabadkereskedelmi Társulás — LAFTA létrehozásával) célul tűzték ki az intern forgalom 1973-ig történő teljes liberalizálását. A vámbontási tárgyalások kezdeti sikerei után egyre több nehézség került felszínre; a kevésbé fejlett tagországok mind több preferenciát és védelmet követeltek maguknak az erősebbek — liberalizáció által támogatott — piaci expanziójával szemben.

A liberalizálás tervezett, aránylag gyors megvalósítása a gazdasági fejlettség eltérő szintje miatt (például az egy főre jutó BNT 1969-ben Argentínában 750, Chilében 504, Bolíviában 167 dollár) nem látszik reális célnak. Ezt igazolja a latin-amerikai országok egymás közötti forgalma is: 1969-ben az említett országok teljes kivitelüknek mindössze 11,5 százalékát, teljes behozataluknak pedig 12,8 százalékát bonyolították le egymás között.

Az 1969-ben létrehozott *Andok Csoport* tagjai (Bolívia, Chile, Ecuador, Kolumbia és Peru) átfogóbb feladatokat tűztek ki maguk elé, mint a LAFTA-országok. A „kis integráció” tagjai az intern forgalom teljes liberalizálásán (1980. december 31-ig) és a közös külső vámrendszer megteremtésén túl a gazdaságpolitika komplex összehangolását és

közös gazdaságfejlesztési programok kidolgozását határozták el. A két legkevésbé fejlett tagállam — Bolívia és Ecuador — az integrációs program megvalósításában kedvezményekben részesül.

Az eddig elért eredmények sorában kiemelkedő, hogy ezek az országok eltörölték az intern forgalomban fennállt összes nem vámjellegű korlátozást, továbbá kölcsönös vámmentességet nyújtanak kb. négyezer termék forgalmában (többségük nyers és feldolgozott mezőgazdasági cikk). Különösen nagy jelentőségű a külföldi tőkebefektetésekkel kapcsolatos közös politika kidolgozása, amelynek eredményeként Chilében, Kolumbiában, Peruban, Ecuadorban és Bolíviában — bár igen különböző idő alatt — hazai vállalkozók kezébe kerül a külföldi tulajdonban levő vállalatok részvényeinek többsége.

Latin-Amerika és az európai szocialista országok gazdasági kapcsolatai

Az utóbbi években fokozódik a latin-amerikai országok figyelve az új piacok iránt. Egyre gyakrabban keresik a szocialista országokkal való külkereskedelmi, vagy — nemegyszer — a szélesebb értelemben vett gazdasági kapcsolatok kiszélesítésének lehetőségeit. Ennek részben politikai, részben gazdasági indokai vannak. Érzékelhető, hogy némely esetben a politikai és gazdasági közeledések taktikai elemeket is magukban hordoznak; egyes országok ilyen lépésekkel kívánnak nagyobb pénzügyi segítséget, kedvezményeket elérni nyugati országoktól, elsősorban az Egyesült Államoktól.

Az európai szocialista országok és egyes latin-amerikai országok gazdasági kapcsolatai viszonylag hosszabb időre nyúlnak vissza. Különösen vonatkozik ez Argentínának és Brazíliának a szocialista országokkal kialakított kapcsolataira. E tradicionális partnerek mellett az utóbbi évek pozitív politikai változásai eredményeképpen erősödtek a gazdasági kapcsolatok Peruvál, legutóbb Chilével, s növekedett az árucseré-forgalom Ecuadorral, Kolumbiával, Venezuelával, valamint Bolíviával és a közép-amerikai országokkal is.

A szocialista országoknak Latin-Amerikában (Kubán kívül) tíz országgal vannak rendszeres és említésre méltó gazdasági kapcsolatai, amelyek döntő részben bilaterális államközi egyezményeken alapulnak.

A tradicionálisnak nevezhető és az utóbbi években dinamikusan fejlődő gazdasági együttműködés ellenére a két gazdasági régió egymás külkereskedelmi forgalmában eddig kölcsönösen igen szerény mértékben részesült. Az európai szocialista országok aránya a latin-amerikai országok *behozatalában* (Kubán kívül) 1950—1955 között 0,7 százalékról 2,4 százalékra emelkedett. 1955 és 1960 között csökkenés következett be, majd ettől az időszaktól kezdve lényegében stagnáló az arány. Jelenleg a szocialista országok részesedése 1,5—1,6 százalék körül van. Az elmúlt évben és az idén kifejtett intenzív külkereskedelmi tevékenység, a kapcsolatok szélesítése céljából tett lépések (kölcsönös magas szintű látogatások, új megállapodások megkötése, kiállítások, bemutatók szervezése, kereskedelmi utazások számának növekedése) várhatóan hozzájárulnak majd a forgalom emelkedéséhez.

Magasabb ennél az európai szocialista országok aránya a latin-ame-

rikai országok kivitelében. 1950—1955 között a szocialista országok importja e terület országaiból — ha megszakításokkal is — emelkedett (1,3 százalékról 2,2 százalékra). 1955-től itt is némi csökkenés volt tapasztalható (1961-ben például 2,1 százalék). 1963-tól indult meg újra a növekedés, amely ma is tart (jelenleg mintegy 3,3—3,4 százalék).

Úgy vélem, hozzánk hasonlóan más szocialista országok vezető körei és a latin-amerikai országok gazdasági vezetői is felismerték, hogy a külkereskedelmi forgalom eddig elért méretei elmaradnak az országaink közötti gazdasági együttműködés kívánatos és lehetséges szintjétől.

A szocialista országok külkereskedelmi forgalma az elmúlt 10—15 évben a latin-amerikai országokkal összességében deficitese volt. Az egyensúlyhiány várhatóan belátható időn belül fennmarad. Valószínű, hogy a passzívum lassú ütemben csökkenő tendenciájú lesz, főképp a szocialista országok által az utóbbi időben feltárt exportlehetőségek eredményes kihasználása következtében.

Az egyes szocialista országok árucseré-forgalma Latin-Amerikával a táblázat adatai szerint növekedett.

Az európai szocialista országok kereskedelme Latin-Amerikával
(millió rubel)

Ország	1950	1969	Ország	1950	1969
<i>Bulgária</i>			<i>NDK</i>		
exportja	1,2	9,6	exportja	2,1	42,5
importja	3,5	11,1	importja	—	45,6
<i>Csehszlovákia</i>			<i>Románia</i>		
exportja	110,0	25,8	exportja	28,5	4,9
importja	54,0	36,0	importja	42,2	6,5
<i>Jugoszlávia</i>			<i>Szovjetunió</i>		
exportja	9,0	12,0*	exportja	0,4	25,1
importja	17,1	34,0	importja	11,1	95,1
<i>Lengyelország</i>			<i>Magyarország</i>		
exportja	24,1	35,3	exportja	5,8	15,1
importja	33,7	48,7	importja	10,0	23,4

* 1968.

A kétoldalú külkereskedelmi forgalomban a latin-amerikai országok túlnyomórészt ipari és mezőgazdasági nyersanyagok szállítói. A szocialista országok importjában fontos tételek: nyersbőr, kávé, banán, kakaó, halliszt, különböző ércek, fém-félkészgyártmányok, takarmányfélék stb. A hagyományos cikkek mellett a latin-amerikai országok törekszenek újabb félkész- és késztermékek (például ruházati cikkek, gépkocsi, háztartási és egyéb fogyasztási cikkek) kivitelének fokozására. E termékcsoportok részesedése jelenleg még csak néhány százalékot tesz ki, de várhatóan növekedni fog a szocialista országok preferenciális kereskedelempolitikája nyomán.

A szocialista országok Latin-Amerikába irányuló exportjában fokozatosan nő a gépek és a beruházási javak aránya, amely jelenleg kb. 36—

38 százalék. Emellett magas a különböző nyersanyagok (tömb-alumínium, szén stb.) és élelmiszerek aránya is (38—40 százalék). A gépek arányának növekedési tendenciája tovább folytatódik, ami megegyezik a latin-amerikai országok importigényével is. Éppen e kérdés veti fel a gazdasági együttműködés dinamikusabb fejlesztésének néhány akadályozó tényezőjét, többek között azt, hogy a szocialista országok gép-exportkínálata — a bővülő skála ellenére — nem találkozik eléggé széles körben az igényekkel. Ez részben az egyes országokban meglévő éles tőkés konkurrenciának, részben szabványproblémáknak tulajdonítható, másrészt esetenként éppenséggel a túl alacsony technikai szintet igénylő kereslet (például primitívebb szerszámgépek iránti érdeklődés) miatt van így.

Problémát jelent még e téren a tradíciók hiánya. Javítani kell a szerviz- és alkatrész-ellátást is. Az új szállítóktól való idegenkedés mellett figyelembe kell venni, hogy a szocialista országok hitelnyújtási lehetőségeinek is meghatározott korlátai vannak. A hitelek természetesen a gépipari szállítások nélkülözhetetlen velejárói, ezeket a szocialista országok is nyújtják, és a hitelfeltételek általában megfelelnek a világpiacon mindenkor nyújtott, illetve elfogadott céghitel-kondícióknak.

Az egyes konkrét áruügyleteknél nyújtott céghiteleken túlmenően a szocialista országok bankhiteleket és némely országoknak kedvező kondíciójú kormányhiteleket is nyújtanak. Az elmúlt évben például a Szovjetunió 54 millió dollár értékben Perunak nyújtott kormányhitelt. Bulgária Chilével (20 millió dollár értékben) és Peruval (15 millió dollár értékben) kötött hasonló megállapodást. Magyarország Chilének és Perunak nyújt egyenként 15 millió dollár összegű kormányhitelt. Ezek a hitelek gépipari termékek és más árucikkek eladásának fokozását hivatottak elősegíteni.

Az elmúlt két-három évben a gazdasági együttműködésben új vonások jelentek meg. Mindkét részről fokozódott az érdeklődés az iránt, hogyan kapcsolódhatnak be a szocialista országok iparai az egyes latin-amerikai országok gazdaságfejlesztési programjaiba. A haladó politikát folytató országok (Chile, Peru, 1970-ben Bolívia) az Egyesült Államokból való hitelfelvételi lehetőségeik megnehezülése és nemzeti iparaik gyors ütemű fejlesztésének igénye miatt szívesen tárgyaltak és tárgyalnak beruházások, ipari objektumok közös megvalósításáról, amelyek keretében korszerű berendezéseket, gépeket vehetnek át a szocialista országoktól, s eközben exportjuk fokozására piaci lehetőségeket is teremthetnek ezekben az országokban. Az ilyen jellegű együttműködés — amely mindkét fél számára kedvező — reálisnak, perspektivikusan erőteljesen szélesíthetőnek látszik.

A gazdasági kapcsolatok másik új vonása a műszaki-tudományos együttműködés kibontakozása. Ez a magasabb fokú együttműködési forma közvetve és közvetlenül (például kooperációk útján) kedvezően hathat vissza az áruforgalom alakulására. Az együttműködés formáit és területeit műszaki-tudományos egyezmények szabályozzák. A szocialista országok több ilyen megállapodást kötöttek az elmúlt években latin-amerikai országokkal.

Igen fontos része ezeknek az egyezményeknek az, amely a szakértők kiküldésével és fogadásával foglalkozik. Szívesen fogadnának több szak-

értőt szocialista országokból Chilében, Peruban és Ecuadorban. Itt számos ipari és bányászati szakember működik már együtt a hazai specialistákkal. A kooperáció, a harmadik országokban közösen végzett piaci munka, a vegyesvállalatok létesítése stb. még új, kialakulatlan együttműködési formának számít, de az egyre gyakoribbá váló bilaterális tárgyalásokon már napirenden szerepel megvalósításuk lehetőségeinek vizsgálata.

A magyar—latin-amerikai gazdasági kapcsolatok. Utazásunk tapasztalatai

A magyar—latin-amerikai gazdasági kapcsolatok alakulására főképp azok a tendenciák hatnak és azok az ismérvek jellemzőek, amelyekről az előzőekben szoltunk. Természetesen néhány specifikus jelenséggel is találkozunk.

Kereskedelmi kapcsolatainkat Latin-Amerikával erősen hullámzó forgalom és 1963 óta tartós, nagyméretű magyar passzívum jellemezte.

Behozatalunkban a fejlődő világrészek közül Latin-Amerika részesezése a legnagyobb. A fejlődő országokból származó közvetlen import 45 százaléka származott az elmúlt évben Latin-Amerikából. Magyarországon összes importjában kb. 2 százalékkal részesedik ez a régió. Kivite-lünkben ennél alacsonyabb az arányszám. 1970-ben összes exportunknak mintegy 0,9 százalékát vették fel a latin-amerikai piacok.

Exportunk az ötvenes évek második felétől fokozatosan csökkent, 1965—66-ban érte el mélypontját, s azóta ismét emelkedik. A csökkenésben szerepe volt annak, hogy tevékenységünk kevés országra és szűk cikkskálára terjedt ki. A felszabadulás előtt, majd utána, 1963-ig a kivitel legnagyobb tételét a Ganz-MÁVAG argentinai motorkocsi-eladásai jelentették. (Összesen 280 motorvonategységet exportált a gyár, mintegy 400 millió devizaforint értékben.) Az argentin állami motorvonat-rendelések megszűnésével a magyar exportőrök nem tudtak a piacon megfelelő áruval megjeleneni.

Importunk viszonylag kisebb ingadozásnak volt kitéve. Feldolgozó iparunk és élelmiszeriparunk folyamatosan használt fel dél-amerikai nyersanyagokat.

A latin-amerikai országok jelentősége Magyarország külkereskedelmében csak az elmúlt 2—3 évben fokozódott jelentősen. A már korábban is nagy volumenű import a következő néhány évben várhatóan tovább növekszik. Latin-Amerika néhány alapvető nyersanyagból, mezőgazdasági cikkből fontos beszerzési forrásunk. Így például a nyersbőr 70—75, a halliszt 70, a kávé 60 százalékát rendszeresen ezekből az országokból vásároljuk. Jelentős, de változó mennyiségű gyapjút, húst, banánt, kakaót, lenolajat, földdidiót, cserzőanyagot stb. importálunk. Igen szerény nagyságrendben félkész- és késztermékeket (rézkábelt, pamutszöveteket, egyéb textíliákat) is vásárolunk. E cikkek importját kereskedelempolitikai előnyök elérése végett célszerű tovább növelni, a választék ésszerű bővítésével. A közeljövőben érvénybe lépő preferenciális vámrendszerünk is kedvezően fogja befolyásolni ezirányú törekvéseinket.

Latin-Amerikába irányuló exportunk mennyisége, szerkezete és vi-

szonylati megoszlása nagy ingadozást mutat. Összességében a gépek és az ipari fogyasztási cikkek aránya a legmagasabb. Az export növekedése is ezekből az árukból a legdinamikusabb.

Utunk során személyesen győződhettem meg arról, hogy *reális lehetőség van az említett országokkal gazdasági kapcsolataink szélesítésére, áruforgalmunk további bővítésére.* Azt tapasztaltam, hogy külkereskedelmi céljaink lehetőségeinkkel, igényeinkkel összhangban vannak; tevékenységünket továbbra is a gazdasági együttműködés legalkalmasabb területeire kell koncentrálni.

A tapasztalatok szerint a szóban forgó országokban *exportunk növelése* főképp egészségügyi, gyógyszeripari berendezések és gyógyszer-alapanyagok, oktatási laboratóriumok és műszerek, autóbuszok, vasúti gördülőanyag, szerszámgépek, bányagépek szállításával érhető el. Mindezek ma túlnyomórészt állami egészségügyi, oktatási intézmények, közlekedési és más állami vállalatok megrendeléseivel függnek össze. Lehetőség van azonban arra, hogy a magánszektornak is többet adjunk el.

Az elmúlt két-három év fokozott piackutató tevékenysége új lehetőségeket tárt fel iparunk számára. A brazil egyetemek részére a METRIMPEX gesztorálásával több magyar gépipari vállalat (MEDICOR, TECHNOIMPEX) 10 millió dollár összegben szállít oktatási felszereléseket. Ezt további hasonló méretű üzletek követhetik. Néhány hete ugyancsak a METRIMPEX (az előzőhöz hasonló konstrukcióban) Peruban kötött 13 millió dollár összegű szállításról szóló magánjogi szerződést. Kórházi felszerelések, orvosi berendezések ecuadori exportjára a MEDICOR 1970-ben írt alá megállapodást 1,5 millió dollár értékben. Tárgyalások folynak Peruban is hasonló üzlet megkötéséről. Orvosi berendezések iránti igényeket jeleznek Chiléből, Bolíviából, Argentínából és Uruguayból is.

A magyar export jelentősebb felfutása hosszabb időt vesz igénybe, részben a gépkivitel jellegénél fogva, részben pedig a földrajzi távolság és az ottani gazdasági körülmények miatt (gyors infláció, tőkehiány, az ebből fakadó finanszírozási igények, a fuvar hitelezésének igénye stb.). Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy némely cikkünk esetében a szűk árualap is gátat szab egy koncepciózus hosszú távú piacpolitika kialakításának.

Az eddigieket összevetve valószínűnek látszik Latin-Amerikából származó behozatalunk magas szintjének fennmaradása, sőt emelkedése, míg exportunk fokozatosan növekvő irányzatú lesz. Az egyensúlyhiány így várhatóan — csökkenő mértékben — még hosszabb ideig árucseré-forgalmunk velejárója lesz.

Gazdasági kapcsolataink intenzitása országonként változó. Argentínán és Brazilián, mint két hagyományos és továbbra is fontos piacon kívül kapcsolatainkat az utóbbi időben főképp Chilével, Peruval, kisebb mértékben Kolumbiával, Ecuadorral és Bolíviával szélesítettük. A forgalmat Mexikó, Venezuela, Uruguay és Paraguay kivételével a legnagyobb kedvezmény elvét biztosító kereskedelmi megállapodások alapján bonyolítjuk le. A magyar árukat kereskedelmi megállapodás hiánya ellenére azonban ez utóbbi országok sem kezelik diszkriminatíven. Műszaki-tudományos együttműködési megállapodást eddig Braziliával, Chilével, Peruval, Bolíviával, Kolumbiával és Ecuadorral írtunk alá.

Egyes termékeink iránt viszonylag nagy volumenű igények mutatkoznak. Ennek megfelelően vizsgálni kell a hazai termelési háttér bővítésének lehetőségét. Különösen célszerű ezt tenni az orvosi berendezések és az oktatási felszerelések, laboratóriumok esetében. A korábbi és a most folyó szállítások sikere esetén elképzelhető ugyanis, hogy más latin-amerikai országok is ilyen igényekkel fognak jelentkezni. Ugyelni kell a folyamatban levő gépipari szállítások minőségére és a kapcsolódó alkatrész- és szervizellátásra, mivel ez döntő befolyással lehet további üzleteinkre is.

Meggyőződésem, hogy a felajánlott hitelkereteink, a megkötött egyezmények (a kormány- és a bankközi egyezmények egyaránt) elősegítik gépipari eladásainkat. A közelmúltban aláírt 15—15 millió dollár összegű chilei és perui kormányhitel-megállapodás keretében ajánlható magyar termékek behozatali lehetőségeit az ottani állami beszerző szervek figyelembe veszik a fejlesztési tervek kialakításában.

Az államközi kapcsolatok célravezető és hasznos formája a latin-amerikai országok némelyikével létrehozott kormányközi vegyesbizottság. Ilyen bizottság alakult korábban Peruval és Ecuadorral. Chilében ott-tartózkodásom során tartottuk az első ülést. E három ország esetében különösen indokolt ez a forma, mivel tevékenységünket főként az állami üzletekre koncentráljuk és a döntéseket magasabb állami szinten hozzák. Argentínában szintén felvetődött vegyesbizottság létesítésének a szükségessége.

Tárgyalásaimon a meglátogatott országok mindegyikében érdeklődést tapasztaltam a műszaki tudományos együttműködés fejlesztése iránt. Fontos feladat ezzel kapcsolatban az egyes országok konkrét igényeinek felmérése, összegyűjtése. Kívánatos a kiküldött magyar szakértők számának növelése és itthoni felkészülésük színvonalának emelése (beleértve a nyelvtudást is).

Az Andok Csoport egyes országaival — a megnyilvánuló intenzívebb együttműködési készség, valamint a kölcsönös gazdasági érdekek alapján — forgalmunk várhatóan gyorsabb ütemben fog emelkedni, mint más latin-amerikai országokkal.

A meglátogatott országok közül *Chilében* volt tapasztalható a legnagyobb készség a gazdasági kapcsolatok széles körű fejlesztésére, amelynek perspektíváit igen reálisnak ítélték. Mind a kölcsönös áruszállítások, mind az együttműködés más szoba jöhető területén fokozatos fejlődést kívánnak elérni. Az árucseré-forgalom a jelenlegi 100 000 dollárról a közeli néhány évben 1—2 millió dollárra emelkedhet. Chilei részről autóbusz, oktatási, orvosi berendezések vásárlására van elsősorban igény. Magyar együttműködést kérnek alumíniumkombinát és rézfeldolgozó üzem létrehozásához.

Peruval a kapcsolatoknak egy olyan fázisába érkeztünk, amikor a magas szintű kontaktus és az alapos vállalati piaci munka már konkrét üzleteket is eredményez (oktatás, egészségügy). Peru haladó gazdasági és politikai vezetőiben továbbra is megvan a készség a kapcsolatok fenntartására, kölcsönösen előnyös üzletek létrehozására.

Az utóbbi néhány hónapban *Argentína* részéről tapasztalhatók a szocialista országok irányában bizonyos gazdasági kezdeményezések; ez a delegációnk látogatásakor is megnyilvánult. Magyar közreműködést

kértek gyógyszergyár és állategészségügyi állomás létrehozásához. Magyar orvosi berendezések, kikötői berendezések, vasúti gördülőanyag, lámpagyári berendezések importját is lehetségesnek tartják.

Az *ecuadori* tapasztalatok azt mutatják, hogy a meglévő együttműködési készség ellenére objektív körülmények (szűk piac, az iparosítás kezdeti szakasza, tőkehiány stb.) gátolják a széles körű gazdasági együttműködés kibontakoztatását. Itt elsősorban az egészségügy, a közlekedés és az élelmiszeripar területén mutatkoznak igények magyar termékek iránt.

Az előzőekben vázoltak mutatják, hogy külkereskedelmünk számára — mind az export, mind az import szempontjából — növekszik a latin-amerikai országok jelentősége. A különböző országokban tett utazásunk tapasztalatai megerősítenek abban, hogy ezek az országok — és más latin-amerikai országok is, amelyekbe most nem látogattunk el — készek kapcsolataink kölcsönösen előnyös szélesítésére. Helyes tehát tovább fokozni tevékenységünket, keresni azokat a formákat, eszközöket, amelyek lehetővé teszik növekvő vásárlásaink kiegyenlítéséhez eladásaink bővítését. Gépek, berendezések, műszerek, közlekedési eszközök és a magyar ipar által szállítható, a latin-amerikai országokban keresett más termékek exportjával emellett hozzájárulhatunk e terület fejlődéséhez, a lakosság oktatási, egészségügyi helyzetének megjavításához.

VARGA ISTVÁN:

TERVEZÉS, MECHANIZMUS, PÉNZÜGYEK

(Válogatott tanulmányok)

Szerkesztette: Schmidt Ádám

A 60-as évek elején elhunyt neves közgazdász életművéből tizenegy tanulmányt tartalmaz a kötet.

A tanulmányok — a könyv címében is megjelölt három téma köré csoportosítva — olyan elvi és gyakorlati problémákat tárgyalnak, amelyek jelentős részével a hazai közgazdászok és a szakirodalom most is sokat foglalkozik. A tanulmányok világos, egyértelmű állásfoglalása és gondolatmenete jól tükrözi Varga Istvánnak a szocialista gazdaság fejlesztése érdekében végzett tudományos és gyakorlati tevékenységét. Elvi és gyakorlati megállapításai nagy segítséget nyújthatnak napjaink közgazdasági problémáinak megoldásában.

A kötetet Bognár József akadémikus értékelő-elemző bevezető tanulmánya és Varga István életrajzát és irodalmi munkásságát összefoglaló Schmidt Ádám által összeállított, válogatott bibliográfia egészíti ki. Az egyes tanulmányokat a mű szerkesztője jegyzetekkel látta el, amelyek a mai helyzetet, állásfoglalást ismertetik.

Az elméleti és gyakorlati szempontból is kitűnően feldolgozott válogatás a közgazdászok, pénzügyi dolgozók és az e kérdésekkel egyéb területeken foglalkozók munkájában egyaránt jelentős segítséget nyújt.

320 l., fűzve 37,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

ERDŐS PÉTER:

Gondolatok a nemzeti árszintekről, klasszikus szövegek nyomán

Ma már politikai gazdaságtani oktatásunk kötelező tananyagában is szerepel az a tétel, amely leegyszerűsített formájában azt mondja ki, hogy a kapitalizmusban a fogyasztási cikkek árszínvonalára egyenes arányban áll a valamely időszakban kifizetett bérek összegével, és fordított arányban áll az ugyanezen időszakban piacra vitt fogyasztási cikkeknek a tőkés személyi fogyasztással csökkentett volumenével. Ez a jóformán tautologikus összefüggés, amelynek analogonja természetesen szocialista viszonyokra is megfogalmazható, szükségképpen érvényes aranypénz esetén is, holott aranypénz esetén az árszint az arany munkaértékének is függvénye. S épp ezért: aranyvaluta-rendszer esetén úgy hangolódik össze a fogyasztás-cikkek-termelés volumene, a tőkés fogyasztása, a munkáslétszám és a nominális bérek szintje, hogy az áruk ára nagyjából biztosítja az árumennyiségek és az érték kapható arany-mennyiségek érték nagyságának egyenlőségét.

„Nagyjából” biztosítja. De vajon milyen pontosan biztosítja?

Az elmúlt századforduló táján az árak erősen emelkedtek. E jelenség aligha volt az árutermelő és az aranytermelő munka termelékenység közötti arány megváltozásával magyarázható, s ez annak idején jó néhány marxista teoretikust arra késztetett, hogy az arany árukra történő elcserélődése vonatkozásában legfeljebb csak igen tág hibahatárok között ismerje el az értéktörvény érvényességét. E közgazdászok arra hivatkoztak, hogy a mindenkor forgó arany igen nagy hányadát sok évtizeddel korábban bányászták ki, s ezért nincs semmi belátható oka annak, hogy az árakat épp az arany *újratermelésének* mindenkori aktuális költségei határozzák meg. De: persze az árak az aranyvaluta-rendszerben az értéktörvény pontos érvényesülése esetén is emelkedhetek volna, anélkül, hogy az aranytermelés technológiájának a fejlődése előzze meg — az általa lehetővé tett munkamegtakarításon mérve — az árutermelés technológiáját. Az áruárak netáni megnövekedése lehetetlenné teszi ugyanis a már ismert aranylelőhelyek kevésbé gazdag mezőin az aranykitermelést; viszonylag gazdagabb mezők válnak a pillanatnyilag még tőkés módon megművelt legkevésbé gazdag mezőkké, tehát az arany értéke csökken, hiszen, mint a járadékelméletből tudjuk, ezt az értéket — igaz: *hamis* társadalmi értéket — a legkevésbé kedvező feltételek mellett kitermelt arany termelési feltételei határozzák meg.

De az arany és az arany ellenében elcserélendő áruk értéke közötti — netán tartósan különböző — arányok kérdése felvetődik, illetve fel-

vetődött már nemcsak Marx idejében, hanem jóval előtte is, és pedig nemcsak az idő múlásával összefüggésben, hanem egyazon időpont tekintetében, nevezetesen földrajzi keresztmetszetben, különböző nemzetek viszonylatában is.

A probléma Marxnál

Marx foglalkozott e problémával, s — módszeréhez híven — ezt is az értékfogalom, mégpedig ezúttal a *nemzetközi érték* fogalma síkján vetette fel. De a nemzetközi érték gondolata csak igen ritkán bukkan fel Marx műveiben. Zelkó Lajos egy — hamarosan publikálásra kerülő — könyvet írt a nemzetközi értékről. E könyv általam kéziratban megismert első felében mindössze két ilyen lényegesebb helyet találtam.

Közülük az első az *Értéktöbblet-elméletek* III. részéből való. Ezen a helyen Marx Say egy gondolatát ismétli meg helyeslően, mondván: „Profitot becsapással is lehet szerezni [úgy], hogy az egyik megnyeri, amit a másik elveszít.”¹ Ez a tény országok közötti viszonylatban, a külkereskedelemmel kapcsolatban válik relevánssá, mert — úgymond — egy országon belül kiegyenlítődnek a veszteségek a nyereségekkel, de nem egyenlítődnek ki a különböző országok között. Ez a fajta becsapás nyilván az értéktörvény megsértésével egyértelmű. De most Marx rögtön áttér „Ricardo elméletére”, az értéktörvényre, mondván, hogy viszont még „Ricardo elméletét tekintve is”, kicserélődhet „az egyik ország három munkanapja... egy másik ország egy munkanapjára. Az érték törvénye itt lényeges módosulást szenved. Vagy ahogy egy országon belül a tanult, összetett munka a tanulatlanhoz, egyszerűhöz viszonyul, úgy viszonyulhatnak [egymáshoz] különböző országok munkanapjai. Ebben az esetben a gazdagabb ország kizsákmányolhatja a szegényebbet, még ha az utóbbi a csere révén nyer is...”²

Ennél sokkal részletesebben beszél Marx a nemzetközi érték fogalmáról a Zelkó idézte második helyen, *A tőke* I. kötetében: „Minden országban van a munkának bizonyos közepes intenzitása, amelyen alul a munka a társadalmilag szükséges időnél többet használ el valamely áru termeléséhez és ezért nem számít normális minőségű munkának. Csak a nemzeti átlagot felülmúló intenzitás-fok módosítja, egy adott országban, az értéknek a munkaidő pusztta tartama adta mértékét. Másképp áll a helyzet a *világpiacon* (Saját kiemelésem. — E. P.), amelynek integráns részei az egyes országok. A munka közepes intenzitása országról országra változik; itt nagyobb, ott kisebb. Ezek a nemzeti átlagok tehát lépcsősört alkotnak, melynek mértékegysége az egyetemes munka átlag-egysége. Összehasonlítva a kevésbé intenzívvel, az intenzívebb nemzeti munka tehát egyenlő idő alatt több értéket termel, amely több pénzben fejeződik ki.

Még jobban módosítja azonban az értéktörvény nemzetközi alkalmazását az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka úgyszintén intenzívebbnek számít, hacsak a termelékenyebb nemzetet a konkurrencia nem kényszeríti arra, hogy árujának eladási árát értékére csökkentse.

¹ Karl Marx: *Értéktöbblet-elméletek*. Harmadik rész. Bp. 1963. 92. l.

² Uo. 92—93. l.

Abban a mértékben, amelyben kifejlődött egy országban a tőkés termelés, emelkedik ott a munka nemzeti intenzitása és termelékenysége is a nemzetközi színvonal fölé. Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nem egyenlő nemzetközi értékük van tehát, amely különböző árakban, azaz a nemzetközi értékek szerint különböző pénzösszegekben fejeződik ki.”³

Ezzel fejeződik be Marx fejtegetéseinek Zelkó által idézett része, de még korántsem fejeződik itt be Marx gondolatsora. A most következő Marx-mondat Marx számos ismerőjét készítette már többnyire hiábavaló fejtörésre, és Zelkó is alighanem azért hagyta el, mert nem tudott mit kezdeni vele; nem tudta értelmezni. A kérdéses mondat a következő: „A pénz relatív értéke tehát kisebb lesz a fejlettebb tőkés termelési móddal rendelkező nemzetnél, mint a kevésbé fejlettel rendelkezőnél.” Ami ezután következik, az már sokkal kevésbé feltűnő, s nem szokott különösebb gondot okozni az olvasóknak: „Ebből következik tehát, hogy a névleges munkabér, a munkaerő pénzben kifejezett egyenértéke ugyancsak magasabb lesz az első nemzetnél, mint a másodiknál; ami semmiképpen nem jelenti azt, hogy az a valóságos bérre, azaz a munkás rendelkezésére bocsátott létfenntartási eszközökre is érvényes.”⁴

E legutolsó mondat első fele logikai következménye a megelőzőnek, míg a második fele csak netáni elhamarkodott következtetésektől óv.⁵ Hanem ez a megelőző mondat Marx szájából annyira meglepő, hogy gyakran elírásnak, Marx pillanatnyi figyelmetlenségének tulajdonítják. S ez annál is inkább így van, mert a marxi szövegnek a Zelkó által is idézett első fele az ellenkezőjét látszik állítani annak, amit ez a kiemelt mondat mond. Ott arról volt szó, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka éppúgy intenzívebbnek számít, mint a valóban intenzívebb munka: „Az ugyanazon fajtájú áru különböző mennyiségeinek, amelyeket különböző országokban egyenlő munkaidő alatt termelnek, nem egyenlő nemzetközi értékük van . . . [s ez az érték] különböző árakban, . . . különböző pénzösszegekben fejeződik ki.” De mit jelent vajon ez, hol ér el az intenzívebb és termelékenyebb munkával termelt áru a megtermeléséhez ténylegesen szükségesnek bizonyult munkaidőhöz képest magasabb árat: az ezt az árut termelő országban, vagy pedig ott nem, hanem mindenütt másutt. ahol a munka kevésbé intenzív és kevésbé termelékeny, tehát a „világpiacon”? Ez a vitatott mondatokból nem derül ki eléggé világosan, Marx-szövegeken nevelkedett olvasó pedig többnyire természetesen tartja, hogy a második értelmezés a helyes, és ezért meglepetéssel és értetlenül fogadja a folytatását, amelyből végül is az tűnik ki, hogy a fejlettebb — az intenzívebb munkával és termelékenyebben dolgozó — országban magasabbak viszonylag az árak (ott kisebb a pénz viszonylagos értéke). Sőt, a szöveg ennél még többet is mond. A szöveg szerint a munkaerő pénzben kifejezett értéke — vagyis a nominális munkabér — akkor is magasabb a fejlettebb országban, ha ott más országokhoz képest nem több a munkások rendelkezé-

³ Karl Marx: A tőke. I. kötet. Bp. 1967. 521—522. l.

⁴ Uo. 522. l. (E kézirat nyomdába adása után közölte velem Zelkó, hogy könyvének általam nem ismert második részében ő is foglalkozik a szóban forgó problémával, bár nem Marx, hanem Ricardo szövegéhez kapcsolódva.)

⁵ Más kérdés, hogy persze a fejlettebb országokban a reálbér szabály szerint igenis magasabb.

sére bocsátott létfenntartási cikkek mennyisége. Ilyenkor azonban természetesen a *volumenegységnyi* fogyasztási cikkek árának is magasabbnak kell itt lennie, mint a fejletlenben.

De ugyanez — értelmezésünk helyessége — derül ki a szövegekörnyezetből is. Marx tudniillik még folytatta a gondolatsort: „De ha figyelmen kívül hagyjuk is a pénzérték e relatív különbözőségét különböző országokban, gyakran azt fogjuk látni, hogy a napi-, heti- stb. bér az első nemzetnél [a fejlettebbnél] magasabb, mint a másodiknál, ezzel szemben a munka relatív ára, azaz mind az értéktöbblet, mind a termék értékéhez viszonyított ára a második [a fejletlenebb] nemzetnél magasabb, mint az elsőnél.” S Marx ehhez most egy lábjegyzetet is fűz, amelyet megrövidítve közlök: „James Anderson . . . megjegyzi: . . . »bár a munka látszólagos ára szegény országokban, ahol a föld terméke és főleg a gabona olcsó, rendszerint alacsonyabb; mégis a valóságban legnagyobbbrészt reálisan magasabb, mint más országokban. Mert nem az a bér, amelyet a munkásnak egy napra adnak, a munka reális ára, noha ez a látszólagos ára. A reális ára az, amibe a végzett munka bizonyos mennyisége az alkalmazónak tényleg kerül; és, ebben a megvilágításban szemlélve, a munka csaknem minden esetben olcsóbb a gazdag országokban, mint a szegényebekben, noha a gabona és más élelmiszerek ára az utóbbiakban rendszerint sokkal alacsonyabb, mint az előbbieken . . .«”⁶

Kétségtelen, hogy Marx James Anderson szövegét egyetértően idézte; kétségtelen, hogy Marx szerint a pénz relatív értéke kisebb, vagy ami ugyanaz, az árak szintje nagyobb a fejlettebb országokban, mint a fejletlenebbekben (ti. azonos munkaráfordításhoz viszonyítva). Ebből már következik, hogy a nominális béreknek is magasabbnak kell lenniük a fejlettebb országokban, hiszen ha nem így lenne, akkor itt a munkások az ilyen cikkekből csak kevesebbet vehetnének meg, mint másutt.

S ez — persze — nemcsak Marx véleményével, hanem a tényekkel is összhangban van. A korabeli tényeket illetően hadd idézzük kivonatosan Ricardo egy bekezdését: „. . . hogyha csak egy iparág is fejlődik valamely országban, ez a körülmény máris . . . arra irányul, hogy megnövelje a javak mennyiségét és egyidejűleg az árak általános színvonalát is abban az országban, ahol a fejlődés bekövetkezett.”⁷ De átugorhatunk a mába is, amikor a tőkésországok nemzetközi pénze az USA-dollár: ennek nemcsak az egy belföldi munkaórához, hanem egy áruvolumen-egységhez viszonyított relatív értéke is köztudottan alacsonyabb az Egyesült Államokban, a legfejlettebb tőkésországban, mint másutt.

Vannak tehát egyfelől a tapasztalati tények. Másfelől Marx a nemzetközi érték fogalmának bevezetésével indokolja e tényeket. De ez az indokolás rendkívül elvont. Elvontabb, mint *A tőke* értékelméleti tételének egyébként az I. kötetben megtalálható — mindig is elvont — indokolása, és — különösen, mert a III. kötetben, a konkurrencia-jelenések tárgyalásakor sem találkozunk a folytatásával — elégtelen is. Tudniillik már az érték sem egyszerűen spekulatív fogalom, hanem az árakhoz van köze. De a szöveg tetejében árakról is beszél, márpedig az árnagyságok semmiféle törvénye sincs mindaddig kellően megindokolva,

⁶ Uo. 522. 1.

⁷ David Ricardo: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Akadémiai Kiadó, 1954, 143. 1.

ameddig nem értjük azt a mechanizmust, amely ilyen árnagyságok kialakulása irányába hat.

Hanem talán nem került el az olvasó figyelmét, hogy Marx az *Értéktöbblet-elméletek*-ből az imént idézett helyen „Ricardo elméletéről” beszél a szóban forgó kérdéssel kapcsolatban. Elméleten azonban nem pusztán ténymegállapítást szoktunk érteni! Tegyük hozzá, hogy én viszont a két bekezdéssel ezelőtt közölt Ricardo-szövegből kihagytam egy fél mondatot, amelyből az első pillanatra talán nem látszik, hogy valami magyarázatféle kíván lenni, pedig az. Most pótolom: már egyetlen iparág fejlődése is „úgy hat, hogy megváltoztatja a nemesfémek megoszlását a nemzetek között az egész világon”⁸. És valóban, Ricardo tényleg leírta azt a mechanizmust, amely szerinte a szóban forgó jelenségekhez vezet és vezetett. A legutóbb közölt félmondat a mennyiségi pénzelméletre utal, amelynek e leírásban igen komoly szerep jutott, maga a szóban forgó Ricardo-elmélet — pontosabban az, ami belőle a köztudatba is bejutott — a „komparatív költségek tana” néven vált viszonylag közismertté.

Ricardo megoldása: komparatív költségek és mennyiségi pénzelmélet

A tankönyvek — a komparatív költségek Ricardo-féle elméletének pozitívan értékelendő oldalait ismertetve — többnyire azt a tételt emelik ki, hogy ha egy ország — nevezzük *A* országnak — mindenféle terméket több munkaráfordítással — vagy általánosságban — több költséggel állít is elő, mint mondjuk *B* ország, mégis előnnyel exportálhatja a termékei egy részét *B* országba. Ehhez csak az szükséges, hogy a különféle termékek termelésében különböző mértékű legyen az elmaradás a *B* országhoz képest. Ám tegyük fel, hogy csak két ország van: *A* és *B*, és ezek is mindössze kétféle terméket: t_1 -et és t_2 -t termelnek!

Igényelje *A* országban a t_1 termék termelése 100 ember 1 évi munkáját, míg a t_2 termelésére ott már csak 120 ember egy évi munkája lenne elegendő. *B* országban viszont a t_1 termék 90 ember, míg a t_2 termék 80 ember évi munkáját igényli. Mint látjuk: *B* országban mindkét terméket kisebb ráfordítással termelik. Ez a *B* ország mégis az *A* országból fogja beszerezni a t_1 terméket, noha azt az ő 90 embere előállíthatná; számára ugyanis előnyösebb, ha tőkét a t_2 termelésére fordítja, mert ha a t_2 termék így nyert többletét az *A* országba exportálja, ott több t_1 terméket kaphatna érte, mint amennyit saját maga gyárthatna, ha tőkájének egy részét kivonná a t_2 termeléséből és a t_1 előállítására fordítaná. De ugyanúgy *A* ország is jobban jár, ha ő meg t_1 -et termel, mint ha mind a t_1 , mind a t_2 terméket maga termelné.

A példa Ricardo példája: *A* ország nála Anglia, *B* Portugália; t_1 posztó, t_2 bor, s a tanulság: mind Anglia, mind Portugália jobban jár, ha Anglia szövetgyártásra, Portugália pedig bortermelésre specializálja magát.

Köztudott, hogy ebben a formában Ricardo elmélete végletesen és megengedhetetlenül statikus; tudjuk, hogy végeredményben nem járhat jól az az ország, amely egyoldalúan agrártermelésre orientálódik. De

⁸ Uo.

most nem erre kell gondolnunk, hanem arra, hogy a pillanatnyi helyzetet illetően Ricardónak igaza van.

Ricardo azonban pontosan tudja, amit azok, akik az ő elméletét csak felületesen, rendszerint másodkézből ismerik, többnyire nem tudnak. Először is tudja, hogy ilyen módon csak két különböző ország között mehetne végbe csere. Nevezetesen: a mondott szempontból tulajdonképpen mindkét ország fogyasztói, de Anglia tőkésai is akkor járnának jobban a fenti esetben, ha a posztót is, a bort is Portugáliában termelnék, és ha ebből a célból Angliának a posztógyártásba befektetett tőkéjét meg a megfelelő mennyiségű angol munkát (tehát munkaerőt) Portugáliába exportálnák. Ekkor pedig mindkét áru viszonylagos értékét ugyanaz az elv szabályozná — mondja Ricardo —, mint ha mondjuk az egyik termék Yorkshire, a másik pedig London terméke lenne. Ha a tőke valóban szabadon áramlana az országok között, mint ahogyan szabadon áramlik egy országon belül, akkor az áruk „valóságos árában”, vagyis munkában kifejezett árában nem lehetne nagyobb különbség, mint az a többletmunka, amellyel a javakat azokra a piacokra szállítják, ahol el akarják adni őket.⁹ De másodszor: tudja Ricardo, hogy a fent leírt mechanizmus két különböző ország között is csak akkor működhetne a leírt egyszerűséggel, ha a nemzetközi forgalom nem adásvétel, hanem közvetlen termékcsere útján bonyolódna le.

A valóságban ugyanis az exportőr és az importőr rendszerint nem ugyanaz az ember — vagy legalábbis Ricardo korában már többnyire nem volt ugyanaz az ember. Az exportőr aranyért vette meg saját országában az árut, és arany ellenében adta el a másik országban. Egyirányú ügyleteket bonyolított le, s nyernie kellett az ügyleten. Tehát, mondta Ricardo: „Portugáliába... csak akkor lehet posztót bevinni, ha az ott több aranyért adható el, mint amennyibe abban az országban kerül, ahonnan kivitték. Bort sem lehet bevinni Angliába, ha az ott nem adható el drágábban, mint amennyibe Portugáliában kerül.”¹⁰

Megpróbálhatnánk vitába szállni Ricardóval. Hivatkozhatnánk például arra, hogy ma igen gyakran olcsóbban adják el az árut idegenben, mint odahaza, ha másért nem, hát azért, hogy a gyáros jobban kihasználhassa a termelőkapacitását anélkül, hogy emiatt le kellene nyomnia a hazai árakat. Erre azt mondhatná Ricardo, hogy ez hazai monopolhelyzetet kíván, míg őt, Ricardót, a szabad verseny érdekli. Mondhatnók, hogy exportprémiumokkal is lehetővé lehetne tenni az exportot, s ennek költségeit az importra kirótt vámokból lehetne behozni. Erre Ricardo alighanem haragosan idézné a könyvéből, hogy valóban, „behozatali és kiviteli prémiumok, az árukat terhelő új adók egyszer közvetlenül, más-szor pedig közvetve zavarják meg a természetes cserekereskedel-

⁹ S Ricardo arról is elmondja a nézetét, hogy mi okozza a verseny illetén, nem tökéletes voltát: „Ha a tőke szabadon áramolhatna a leggyümölcsözőbb befektetést biztosító országokba, a profitrátákban egyáltalán nem lehetne különbség, de az áruk valóságos, vagyis munkában kifejezett árában sem lehetne más különbség, mint az a többletmunka, amellyel a javakat azokra a piacokra szállítják, ahol el akarják adni őket. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a tőkekivándorlást korlátozza a tulajdonos közvetlen felügyelete alól kivont tőke képzelt vagy tényleges bizonytalansága és a minden emberben meglevő természetes idegenkedés attól, hogy elhagyja szülőhazáját és rokonságát, és kialakult életszokásait feladva, számára idegen uralomnak és új törvényeknek vesse magát alá. Ezek az érzések, amelyeknek a gyengülését sajnálattal látnám, a legtöbb vagyonos embert arra készítetik, hogy inkább beérje kisebb nyereséggel saját hazájában, mintsem hogy idegen országban keressen előnyösebb befektetést vagyona számára.” (D. Ricardo: I. m. 139—140. l.)

¹⁰ Uo. 140. l.

met..."¹¹, és ebben semmi jó sincs. Hivatkozhatnánk arra is, hogy még ilyen állami beavatkozásra sincs szükség; az is elegendő, ha az exportőr és az importőr ugyanaz a személy, mert az ilyen az egyik irányú áru-mozgás fölös nyereségéből „kiegyenlítő kasszát” képezhetne a másik irányú mozgás ráfizetésének fedezésére. Ezt az érvet Ricardo azzal utasíthatná vissza, hogy az efféle, mindennel kereskedő „trader”-ek kora már lejárt, s ő, Ricardo, nem köteles előrelátni, hogy a 20. században kényszerűségből valóban divatba jönnek majd az ilyenféle kapcsolt meg háromszögű és még bonyolultabb külkereskedelmi ügyletek is. De mi értelme lenne az efféle vitának a céltalan elmeköszörülésen kívül, amikor jól tudjuk: ma is előbb-utóbb le kell értékelnie a valutáját annak az országnak, amelyben más országokhoz és a korábbi helyzetéhez képest megnöttek a termelés pénzben mért költségei, mert különben számára *tényleg* nagyon lecsökkennének az exportlehetőségek. Az adott kérdésben *gyakorlatilag* biztosan Ricardónak van igaza, noha az e bekezdésben felsorolt kiülehetőségek egyet s mászt *tényleg* módosíthatnak.

Ricardo viszont meg volt győződve róla, hogy a „láthatatlan kéz” e téren is az emberek segítségére siet, és ennek eredményeképpen, ha különben *valóban* nyereséges lenne mindkét országnak angol posztót portugál borra cserélnie, akkor az árak is úgy alakulnának, hogy Portugáliában drágább legyen a szövet és olcsóbb a bor, mint Angliában.

Végig fogjuk mi is gondolni Ricardo gondolatmenetét, de ezt két lépcsőben fogjuk tenni. Előbb megértjük, hogy Ricardo elmélete szerint milyenek lesznek az árak az egymással kereskedő két országban. E célból Ricardo eléggé nehezen követhető példáját Ricardo szellemében elgondolt saját példánkkal helyettesítjük. Csak ezután, a második lépcsőben térünk majd rá, hogy minek az eredményeképpen alakulnak az árak Ricardo szerint így, vagyis úgy, hogy ugyanolyan forgalmat tesznek lehetővé, amilyen cserekereskedelem esetén adódna.

Tegyük fel először, hogy Anglia szükséglete 120 angol munkás termelte posztó, s hogy ugyanezt a mennyiséget 90 portugál is meg tudná termelni. Legyen továbbá Angliának szüksége 96 angol munkás termelte borra, amit viszont 72 portugál tudna megtermelni. A számokat úgy adtuk meg, hogy ezek aránypárt alkotanak: 120 úgy aránylik 90-hez, mint a 96 a 72-höz. Ez azt jelenti, hogy Portugália mind a posztót, mind a bort $\frac{3}{4}$ -nyi munkával termeli, mint Anglia. De ha ez így van, akkor a két ország között semmiféle komparatív előnyre nem lehet a külkereskedelem révén szert tenni. Igen ám, de ha Angliában magasabbak a termelési költségek, mint Portugáliában, s ennél fogva magasabbak az árak is, akkor az angol kereskedőknek érdekük lesz Portugáliából importálni, a portugáloknak pedig Angliába exportálni, holott az ilyesmi igazában semmi előnnyel sem járna. Tehát, ha Ricardónak igaza van, úgy alakulnak majd az árak, hogy ez ne következzen be.

Egészítsük még ki adatainkat Portugália szükségleteivel: legyen ez annyi posztó, amennyit 80 angol vagy 60 portugál, és annyi bor, amennyit 72 angol vagy 54 portugál tudna gyártani.

Posztóból tehát Portugália az angol fogyasztás $\frac{80}{120} = \frac{2}{3}$ részét; borból az an-

gol fogyasztás $\frac{72}{96} = \frac{3}{4}$ részét fogyasztja, s ezt 60, illetve 54 portugál gyártja ($120 \cdot \frac{2}{3} \cdot \frac{3}{4} = 60$ és $96 \cdot \frac{3}{4} \cdot \frac{3}{4} = 54$).

¹¹ Uo. 143. l.

Tegyük még föl azt is, hogy Angliában egy angol munkás termékeinek az ára 0,5 font. Így Anglia elfogyasztott 120 angol munkás termelte posztót 60 font és 96 angol munkás termelte bort 48 font árban. De akkor a Portugáliában 60 ember termelte posztó árának ott 40 fontra és az 54 ember termelte bornak ugyancsak 36 fontra kell kicserélődnie, mert 60-nak $\frac{2}{3}$ -ad része 40 és 48-nak $\frac{3}{4}$ része 36. (Hammarosan látni fogjuk, hogy Ricardo szerint az aranykészletek megváltozása alakítja így az árakat.) Az árarányok Portugáliában is helyesek, hiszen $40 : 36 = 60 : 54$, a posztómennyiség ára úgy aránylik a bormennyiség árához, mint a posztót gyártók létszáma a bort termelőkéhez. De vegyük észre: míg Angliában 1 munkás termékét 0,5 fontért adják el, addig Portugáliában $60 + 54 = 114$ munkás termékét $\frac{76}{114} \approx 0,667$ font. Ab-

ban az országban, amelyben termelékenyebb a munka, Portugáliában, magasabban az árak. A két ország árszintjének az aránya $0,5 : 0,667$.

Most pedig változzanak meg az arányok: nőjön meg az egyik országban, Angliában, az egyik árucikk gyártásában a munka termelékenysége; kerüljön az a posztómennyiség, amelyet ott korábban 120 munkás termelt, most már csupán 100 munkás munkájába. Anglia még mindig hátrányban van a termelékenység tereén a posztógyártásban is Portugáliával szemben, hiszen ott ugyanezt a mennyiséget már 90 munkás megtermeli, de most mód van komparatív előnyök szerzésére. Az válik mindkét ország javára — ha egyszer úgy állnak a dolgok, hogy nem termelhető mind a posztó, mind a bor Portugáliában —, ha most posztót csak Anglia, bort csak Portugália termel.

Anglia most ki fogja elégíteni mind saját maga, mind Portugália posztószükségletét. Ehhez egyszer 100 angol munkás és egyszer ennek $\frac{2}{3}$ része, 66,7 angol munkás munkája szükséges, s ez összesen 166,7 angol munkás, míg korábban $120 + 96 = 216$ angol munkás dolgozott. Felszabadul így 49,3 angol munkás munkareje — ez a munkáshadsereg most átállhat valami egyéb áruféleség termelésére. Portugália viszont megtermeli 54 munkással a saját maga és 72 munkással Anglia borszükségletét. Ez összesen 126 portugál munkás — szemben az első példában szereplő $60 + 54 = 114$ -gyel. A többletigény munkaerőben 12 fő, és ez kevesebb, mint az Angliában felszabadult létszám.

Ha most az Angliában elfogyasztott, változatlan mennyiségű bor ára változatlanul 48 font, akkor az ott igényelt posztómennyiségé 60 fontról — a termelékenység-növekedésnek megfelelően — 50 fontra csökken. Az Angliában elfogyasztott 48 font árú bort, mint mondtuk, 72 portugál termelte; míg a Portugáliában fogyasztott bort 54 munkás termeli. Ha a bor árszintje Portugáliában akkora lenne, mint Angliában, akkor az ott elfogyasztott bormennyiség ára $48 \cdot \frac{54}{72} = 36$ font

lenne. De Ricardo gondolatmenete értelmében ennél kevesebbnek kell lennie, különben nem lehetne bort Angliába exportálni. Nos, legyen a különbség alulról számítva 5%! Ez 34,27 fontot jelent. Hasonlóképpen: legyen a posztó is 5%-kal drágább Portugáliában, mint Angliában! Akkor a 66,7 angol munkás megtermelte posztó ára Portugáliában $66,7 \cdot 0,5 \cdot 1,05 = 35,00$ font lesz.

Portugáliában dolgozik 126 ember, s ott a posztó meg a bor ára összesen $35 + 34,27 = 69,27$ font. Angliában 1 munkás munkája végeredményben, a külkereskedelem bekapcsolásával, $\frac{98}{166,7} = 0,588$ font áruárban jelentkezik. A relatív árszint 0,5-ről 0,588-ra szökött fel. Portugáliában 1 munkás munkája végeredményben, a külkereskedelem bekapcsolásával, $\frac{69,27}{120} = 0,55$ font áruárban jelentkezik. Ott a relatív árszint 0,667-ről 0,55-re csökkent.

Azt, hogy Angliában a bor ára változatlan maradt, önkényesen vettem fel. Felvehettem volna helyette valami egyebet is; így más abszolút árszintek adódtak volna ki, de változatlan lett volna a lényeg, s ez a következő. E két ország relatív árszintjének az aránya (az azonos munkamennyiségekhez viszonyított árak aránya) eredetileg $0,5 : 0,667$ volt; a

portugál árszint volt a magasabb, és pedig, bármilyen furcsán hangzik is, azért, mert ott magasabb volt a munka termelékenysége.

De azután az angol munka termelékenysége megnőtt, a két ország közti termelékenységekülönbség csökkent. Így az angol árszintnek meg kellett nőni, és valóban, 0,5-ről 0,588-ra nőtt. A portugál árszintnek csökkennie kellett. És valóban: 0,667-ről 0,553-ra csökkent. De itt valami nem stimmel: az angliai termelékenység még mindig elmarad a portugál mögött, s az angol árszint most mégis magasabb, mint a portugál. Valóban — mondaná erre Ricardo —, ez nem is lehet a végső állapot. Most ugyanis Anglia 35 font értékű posztót visz Portugáliába, míg Portugália 48 fontért szállít bort Angliába. Nincs tehát egyensúly: Anglia külkereskedelmi és egyben fizetési mérlege passzív, Portugáliáé aktív — Angliából pénz, tehát arany árad ki Portugáliába. Az imént számított árak csak akkor maradhatnak tartósak, ha a fizetési mérlegek kiegyenlítődnek, ha tehát mondjuk Anglia megelégednék 35 fontba kerülő importált borral. S ekkor a relatív árszintek is másképp alakulnának — a termelékenységben elmaradottabb országban lennének alacsonyabbak. Ha viszont, mint esetünkben, Anglia valóban aranyat veszít, akkor — tanítja Ricardo — ott az árak csökkennek, Portugáliában pedig, ahová az arany beáramlik, az árak nőnek. Így kívánja ezt Ricardo *mennyiségi* pénzelmélete.

Ricardo tehát a mennyiségi pénzelméletet hívja segítségül, hogy megértse és megértesse azt a mechanizmust, amelynek következtében a relatív árszintek a különböző országokban pozitív korrelációban vannak a munka termelékenységével: ahol magasabb a termelékenység, ott az árszint is magasabb. Sőt: Ricardo elmélete szerint nemcsak magasabbak az árak a fejlettebb országban, hanem éppen annyival magasabbak, hogy az országok közötti csere pontosan úgy alakuljon, mintha tisztán cserekereskedelem folyna közöttük. Íme — a pénz mennyiségével arányosan emelkedő árakon keresztül — a „láthatatlan kéz” az optimális eredményt hozza létre!

Nézzé el az olvasó, hogy ezt a gondolatmenetet itt nem igazolom Ricardo könyvéből vett idézetekkel! Azért nem idézek, mert Ricardo a problémába a váltóárfolyam — modernebb szóval: a devizaárfolyam — kérdését is bekapcsolja, csak ennek bekapcsolásával lehetne őt érthetően idézni, de ez igen bonyolulttá tenné a tárgyalást. Egyetlen helyet mégis közlök, mert itt Ricardo még nem komplikálja a dolgot a devizaárfolyammal. E hely a következő: „Tegyük fel, hogy Angliában új bortermelő eljárást fedeznek fel és az ország számára előnyösebb lesz a bort otthon megtermelni, mint behozni... [Most] a bor ára Angliában csökkenne, míg a szöveté a régi maradna. Portugáliában viszont egyik áru ára sem változna. Anglia egy ideig még vihetne ki posztót, mert az ára magasabb lenne Portugáliában, mint otthon, de most bor helyett pénzt adnának érte cserébe, egészen addig, amíg a pénz felhalmozódása otthon és csökkenése külföldön nem úgy alakítaná a posztó viszonylagos árát a két országban, hogy kivitele már nem lenne előnyös. Ha az új bortermelő eljárás nagyon nagy jelentőségű, a két ország számára esetleg előnyösebbé válhatik, hogy vállalkozásaikat felcseréljék; ha tehát Anglia termelne minden bort, Portugália pedig minden posztót, amit a két ország fogyaszt. De ez csak a nemesfémek új elosztása révén lenne

lehetséges, amely felemelné a posztó árát Angliában és leszállítaná Portugáliában. A bor viszonylagos ára Angliában az új termelési eljárásból származó tényleges előnyök következtében esne, más szóval a természetes ára csökkenne, míg a posztó viszonylagos ára a pénz felhalmozódása következtében emelkedne.”¹² Eddig az idézet, egyebekben pedig Ricardo könyvének a külkereskedelemről szóló VII. fejezetére utalok.

Ricardo pénzelméletének marxi bírálata

Igen szellemes, frappáns magyarázatot adott tehát — a mennyiségi pénzelméletre támaszkodva — Ricardo arra a jelenségre, hogy a pénz relatív értéke országonként különböző. „Csupán” egy a hibája a magyarázatnak: az, hogy a mennyiségi pénzelmélet hamis.

Szögezzük le mindjárt előljáróban, nem ezért hamis, mintha — mint azt sokan tudni vélik — a mennyiségi elmélet szerint az áruk ár nélkül, a pénz érték nélkül lépne a forgalmi folyamatba.¹³ Marx *A politikai gazdaságtan bírálatához* című művében először is azt írja: „Világos, hogy ha az aranynak és ezüstnek saját értéke van, akkor, a forgás összes többi törvényétől eltekintve, csak meghatározott mennyiségű arany és ezüst foroghat áruk adott értékösszegének egyenértékűként.” A vesszők közé zárt mellékmondat nagyon figyelemre méltó: kiderül belőle, ha egyébként nem lenne világos, hogy Marx tudja: a forgalomnak vannak az áru-pénz értékegyenlőségének ellentmondó törvényei is, amelyek az egyszerű egyenlőséget módosítják. Ezután az elmentéses feltevés következményét fejti ki Marx: „Ha tehát bármely véletlenszerűen egy országban található arany- és ezüstmennyiségnek, tekintet nélkül az áruértékek összegére, forgalmi eszközként bele kell kerülnie az árucserébe, akkor az aranynak és ezüstnek nincsen immanens értékük és ennél fogva ténylegesen nem valóságos áruk.” S azután e következtetést Hume nézetével azonosítja: „Ez Hume . . . »szükségszerű következtetése«. Szerinte ár nélküli áruk és érték nélküli arany és ezüst kerülnek a forgalmi folyamatba.¹⁴ Vagyis e helyütt Hume elméletét, nem pedig általában a mennyiségi pénzelméletet jellemzi Marx. S azután ugyanez a gondolat még egyszer előfordul, mégpedig *A tőke* I. kötetében: „Az az illúzió, hogy . . . az áruárakat a forgalmi eszközök tömege, az utóbbit viszont az országban levő pénzmennyiség tömege határozza meg, eredeti képviselőinél abban az idétlen hipotézisben gyökerezik, hogy az áruk ár nélkül és a pénz érték nélkül lépnek a forgalmi folyamatba, ahol azután az áruegyveleg bizonyos hányada a fémhalom bizonyos hányadával kicserélődik.”¹⁵

Ismét a mennyiségi elmélet *eredeti* képviselőiről, nem pedig Ricardo mennyiségi elméletéről ítélték így Marx. S az ilyen elméleteket valóban könnyűszerrel nevetségessé tehetette, a következőképpen: „. . . az áruvilág végtelenül különböző használati értékekből áll, melyeknek relatív

¹² Uo. 140—141. 1.

¹³ Például: „A mennyiségi elméletnek alapvető módszertani tévedése abban áll, . . . hogy az árukat ár nélkül, a pénzt pedig érték nélkül bocsátja forgalomba, s így itt a pénzhalom szemben áll az áruhalommal.” (G. A. Kozlov: A pénz és a pénzforgalom elmélete. Pénzügyminisztériumi Könyv- és Lapkiadó Vállalat, 1951. 61. 1.)

¹⁴ Karl Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. K. Marx és F. Engels Művei. 13. kötet, Bp. 1965. 126. 1.

¹⁵ Karl Marx: *A tőke*. I. kötet. 120. 1.

értékét semmiképpen sem a relatív mennyiségük határozza meg. Hogyan gondolja tehát Hume ezt az áruk tömege és az arany tömege közötti cserét? Beéri azzal a fogalomnélküli homályos képzetrel, hogy mindegyik áru mint az összes árutömeg hányada az aranytömeg megfelelő hányadával cserélődik ki.”¹⁶

Marxnak természetesen esze ágában sem volt, hogy Ricardót ilyen fölényesen intézze el. Ricardónál a pénznek van értéke, az áruknak van ára, s ez az ár az értéküktől függ. „Ricardo — írja Marx — először is az arany és ezüst értékét, mint minden más áruét, a bennük megtett munkaidő mennyisége által határozza meg. Bennük — folytatja Ricardo nevében —, mint adott értékű árukban, mérik a többi áruk értékét. A forgalmi eszköznek egy országban levő mennyiségét mármost egyfelől a pénz mértékegységének értéke, másfelől az áruk csereértékeinek összege határozza meg. Ezt a mennyiséget a fizetésmód gazdaságossága módosítja. Minthogy ily módon az a mennyiség, melyben adott értékű pénz foroghat, meg van határozva... a pénzt a forgalomban helyettesíthetik pusztán értékjelei, ha ezeket a pénz értéke által meghatározott arányban bocsátják ki...” S Marx mindezt a következőképpen összegezi: „Idáig... Ricardo, a pénz értékét adottnak előfeltételezve, a forgalmi eszközök mennyiségét az áruk ára által határozza meg, és a pénz mint értékjel az ő szemében meghatározott arany mennyiségnek jele, nem pedig, mint Hume-nál, az áruknak érték nélküli képviselője.”¹⁷

Ezt az értékelést követi Marxnál a Ricardo-elmélet kritikája. Láttuk, Ricardo a külkereskedelemmel, az arany nemzetközi forgalmával kapcsolatban vezette be pénzelméletének mennyiségi elemeit. Marx viszont első megközelítésben leegyszerűsíti a Ricardo-féle feltételezéseket: Ricardo gondolatmenetébe beleélve magát abban a formában variálja a Ricardo-elméletet, amelyikben akkor kellene leírni, ha az arany- és ezüstbányák abban az országban lennének, amelyben a nemesfémek pénzként forognak. Ricardo eddig ismertett fejtegetéseiből — úgy mond — az következik, hogy ha az arany értéke adott, akkor a forgalomban levő mennyiségét az áruk ára határozza meg. Tegyük fel mármost, hogy megváltozik az áruk értékösszege, mert kevesebb árut termeltek vagy ugyanannyit, de termelékenyebb munkával termeltek. Ha most az országban forgó arany mennyiség *kénytelen* a forgalomban maradni, akkor túl nagy, megduzzadt mennyiségben van jelen ahhoz képest, amennyinek az adott áruérték esetén forognia kellene. S ugyanez történik akkor is, ha a bányák új termelése meghaladná a forgalom szükségleteit. Világos, hogy a fordított esetben meg túl kevés lenne a forgó arany. Ha pedig az arany túl sok, akkor, ámbár saját értékkel bír, a sajátjánál alacsonyabb értékű fém jelévé, ha pedig túl kevés, akkor magasabb értékű fém jelévé válik. S ennek megfelelően mint értékjel az egyik esetben a valóságos értéke alatt, a másokban afelett fog állni: az áruk árai emelkednek, illetve süllyednek. Ha azonban az arany csereértéke tulajdonképpen értéke fölé nő, akkor megnő majd az aranytermelés, míg a csere következtében csökkenni fog. Így az arany fémértéke és forgalomeszközértéke közti ellentmondás felszámolódik, a forgásban levő arany mennyiség helyes színvonala helyreáll, az áruárak magassága ismét meg fog

¹⁶ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 127. 1.

¹⁷ Uo. 132. 1.

felelni az értéknívónak. S az aranypénz forgalmi csereértékével együtt hullámszik az aranyrudak meg az aranyra beváltható bankjegyek vásárlóképessége is.¹⁸

Ez tehát Ricardo mennyiségi elméletének az alapgondolata. S világos, hogy mi a hibája: feltételezi, hogy a pénzként szolgáló nemesfém mennyiségének, bármilyen arányban álljon is ez a maga belső értékével, forgalmi eszközzé, érmévé, tehát a forgalomban levő áruk értékjelévé kell válnia, bármekkora is ezen áruk értékének teljes összege. Úgy bizonyít, hogy elvonatkoztat minden egyéb funkciótól, amelyet a pénz forgalmi eszköz funkcióján kívül teljesít, holott már Sir James Steuart is kifejtette, mi történik azzal az arannyal és ezüsttel, amelyre mint érmére nincs szükség: „Kincsként felhalmozzák vagy luxuscikkek anyagaként feldolgozzák. Ha az arany- és ezüsttömeg a forgalomhoz szükséges színvonal alá esnek, jelképes pénzzel vagy más kiegészítő eszközökkel helyettesítik. Ha egy kedvező váltóárfolyam pénzfelesleget hoz az országba és egyúttal elvágja a pénz külföldre küldése iránti keresletet, akkor a pénz gyakran a ládába kerül, ahol éppoly haszontalan lesz, mintha ki se bányászták volna.”¹⁹

A Ricardo-tétel illetően leegyszerűsített formájának bírálata után tért rá Marx arra az esetre, amikor az aranyat nem ott bányásszák, ahol forog. Ismét világosan szögezi le a Ricardo-elmélet hibás ugrópontját. „Mint ahogy az előbb a nemesfémek termelése csökkent vagy növekedett aszerint, hogy a currency [a forgalmi eszköz — E. P.] összehúzódnásra vagy kiterjedésre késztetésére és az áruárak megfelelő leszállítására vagy emelésére volt-e szükség, ugyanolyan hatást gyakorol most az egyik országból a másikba való kivitel és behozatal . . . Mint az előbb az arany termelése, most az arany behozatala vagy kivitele és azzal együtt az áruárak emelkedése vagy esése mindaddig folytatódnék, amíg, mint az előbb a fém és az áru közötti helyes értékviszony, most a nemzetközi currencyk közötti egyensúly ismét helyre nem áll. . . . minthogy az első esetben az arany termelését csak azért növelik vagy csökkentik, a második esetben az aranyat csak azért hozzák be vagy viszik ki, mert mennyisége a helyes színvonal felett vagy alatt áll . . . , tehát az áruárak túl magasak vagy túl alacsonyak, így mindegyik ilyen mozgás helyreigazító eszközként hat, mivel a forgalomban levő pénz kiterjedésre vagy összehúzódnásra késztetésével az árakat megint visszavezeti igazi színvonalukra . . . Más szóval: A pénz a különböző országokban csak annyiban forog, amennyiben mindegyik országban érmeként forog. A pénz csak érme, és az egy országban található arany mennyiségének ezért bele kell kerülnie a forgalomba, tehát mint önmagának értékjele a saját értéke fölé vagy alá emelkedhetik vagy eshetik. Ezzel ennek a nemzetközi bonyodalomnak a kerülőútján szerencsésen megint megérkeztünk ahhoz az egyszerű dogmához, mely a kiindulópontot alkotja.”²⁰

¹⁸ Vö. K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. 132. l.-tól.

¹⁹ Idézi Marx: I. m. 128. l.

²⁰ Uo. 136—137. l.

Kiegészítő megjegyzések és kísérlet a megoldásra

A marxi fejtegetés teljesen világos, s az is nyilvánvaló, hogy valóban megcáfolja Ricardo pénzülméletének mennyiségi oldalát. Az országban levő nemesfémnek nem kell mindenestől a forgalomban forognia. És Marx itt ismerttetett fejtegetéseinek nem a komparatív költségek tanának, hanem a mennyiségi pénzülméletnek a cáfolata volt a célja. Azt a magyarázatot, amellyel Ricardo az aranyértéknek a különböző országokban különböző voltát indokolta, s különösen azt a tételt, hogy ez a különbség minden esetben optimumot teremt, mindenesetre megcáfolta. De ezt a tényt néhány megjegyzéssel ki kell egészítenünk.

Először: a valamely országba beáramló arany mennyiségnek nem kell mindenestől a forgalomba kerülnie — ez világos. De — noha ezt Marx nem mondja ki — adott körülmények között igenis a forgalomba kerülhet e megnövekedett arany mennyiség valamekkora hányada, anélkül is, hogy akár a valamely időszak alatt a piacra kerülő termékek mennyisége, akár ezek értéke — vagy az aranyé — megváltozna. Ezek az adott körülmények nem olyanok, mint amilyenekről Ricardo beszélt. De áremelkedésre vezet, ha valaki aranyat visz egy országba, azt ott árukra cseréli, továbbá munkásokat fizet vele, hogy azok gyárat építsenek és rendezzenek be számára. A többletarany ilyenkor igenis áremelő hatású. (A változás nem a természetes, hanem a piaci árban történik.) De az se szükséges a többletaranynek a forgalomba kerüléséhez, hogy munkabért fizessenek vele. A pénztörténetet valamennyire ismerő közgazdászok között köztudott, hogy az első világháború folyamán a semleges és békésen termelő Svédország árupiacát kifosztották a hadviselő országok a bevitt aranyuk ellenében, és Svédországnak korlátoznia kellett az aranybehozatalát.²¹

Másodszor: Marx a fenti, itt kivonatoltan közölt szövegben sajnos nem Ricardo fő művével, hanem egy korábban írt művével, a *The High Price of Bullion* stb. cíművel vitatkozott. Marxnak az e tekintetben döntő s általam fentebb kihagyott gondolata szerint Ricardo azt tartja, hogy a pénznek *minden országban* ugyanaz az értéke. Ez azonban éppen az ellentéte annak, amit Ricardótól idéztem. S mi több, Marx lábjegyzetben közli is, hogy „Politikai gazdaságtanában Ricardo ezt a tételt módosította”, de hozzáfűzi, hogy „nem olyan módon, amely itt latba esnék.”²² S az valóban igaz, hogy a szóban forgó eltérés a mennyiségi pénzülmélet érvényessége vagy érvénytelensége szempontjából valóban közömbös. Nem közömbös persze a pénzértéknek a különböző országokban tényleg meglevő különbsége szempontjából, amiről Marx itt nem szól, s amire másutt is csak a már ismertetett, rendkívül vázlatos formában tért ki.

Ott tartunk, hogy Ricardo jóvoltából megértettük, milyeneknek kell lenniük különböző országokban a viszonylagos árszinteknek, ha az áruexportőrök nem azonosak az importőrökkel, nem is képeznek árkiegyenlítő alapokat, és a komparatív költségek különbségeiből két-két ország viszonylatában potenciálisan nyerhető kölcsönös előnyöknek mégis ki-

²¹ G. A. Kozlov: *A pénz és a pénzforgalom elmélete* című, a kötelező dogmatizmus legrosszabb idejében írt könyvében e tényt azzal kívánta elütni, hogy a történetek nem jelentettek aranyinflációt, hiszen az arany nem pénzként, hanem közönséges áruként lépi át az országhatárokat. Csak hogy Marx szerint az arany egyebek között éppen mint *nemzetközi vásárlóeszköz világpénz*.

²² K. Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. 136. 1.

használhatóknak kell lenniük. Azt is megtudhattuk a nemzetközi értékről idézett szövegből, hogy a tényleges árszintek Marx szerint is hasonló paradox módon alakulnak. Hibásnak bizonyult viszont az az elmélet, nem létezőnek az az állítólagos mechanizmus, melyet Ricardo adott meg a jelenség magyarázatára.

Megadhatunk-e tehát végül is helyes elméleti alapokból kiindulva olyan mechanizmust, amely felelős lehet a fejlettebb országok magasabb áraiért? Mielőtt erre választ adhatnánk, pontosabban körül kell határolnunk magát a kérdést. Vegyük ugyanis észre, hogy az eddigiekben kétféle tételről, kétféle követelményről volt szó, és pedig — a matematikából meghonosodott nyelven szólva — egy „gyengébbről” és egy „erősebbről”.

A gyengébb tétel Marxé: a fejlett országban magasabb az egy hazai munkaórát tartalmazó termék ára, mint a fejletlenebben. Az erősebbik tétel Ricardóé: a fejlett országban a volumenegységnyi termék ára is magasabb.

Az e cikk első bekezdésében az árszintről mondottak értelmében a gyengébbik tétel állítása mindannyiszor érvényes, valahányszor az egy munkaórát fizetett nominális bér és a ledolgozott munkaórák szorzata nagyobb itt a munkásoknak jutó fogyasztási cikkek hazai összértékéhez viszonyítva, mint másutt. Az erősebbik tétel meg akkor igaz, ha ez a nominális bérösszeg a munkásoknak jutó fogyasztási cikkek mennyiségénél is nagyobb.

Marx azt az esetet tartja tipikusnak, amikor a fejlettebb országban a magasabb nominális bérek ellenére sem magasabbak a reálbérek. Ebben a Marx szerint tipikus esetben természetesen az erősebbik állítás is érvényes mindannyiszor, valahányszor a gyengébbik állítás igaz. S erre az esetre vonatkozólag a komparatív költségek elve alapján is nagyon egyszerűen megadhatjuk a jelenség magyarázatát.

Arról van ugyanis szó, hogy Ricardónak az az érve, amely szerint a potenciális komparatív előnyök érvényesíthetése esetén az exportált termék árának magasabbnak kell lennie az ilyen terméket megvásárló, mint az ezt termelő országban, elveszíti az érvényét, ha az aranytermelő ország exportálja az aranyat más országok áruja ellenében. Ez az arany az aranytermelő ország számára pusztán áru, amely a közvetlen termékcsere viszonylatába lép a másik ország árujával. S így az aranytermelő ország akkor is jól jár, ha aranyát olyan külföldi áru fejében cseréli el, amely kevesebb külföldi munkaórát tartalmaz, mint amennyi belföldi munkával ezt az aranyat kitermelték — feltéve, hogy a cserébe kapott árut odahaza csak több munka árán lehetne előállítani, mint amennyi az érte adandó arany hazaimunka-tartalma. Ha pedig az áruját az aranytermelés helyén aranyra beváltó tőkésország a fejlett országok közé tartozik, akkor általában ki is fogja tudni csikarni a maga számára azt az előnyt, hogy kevesebb belföldi munka fejében több külföldi munkát kap, és pedig épp azért, mert fejlett ország. Az ilyen országok száma ugyanis nagyon is véges. A verseny, amelyet ezek egymás között a termelés helyén beszerezhető aranyért folytattak, korántsem volt tökéletes verseny: érvényesült közöttük egy hallgatóságos megállapodás, amelynek értelmében egyik sem veri fel a feltétlenül szükséges mértéken túl az aranyat mint árunak az árukban mért árát. Ekkor azonban az

aranyat importáló ország számára az aranyért az áruk képében cserébe adott saját munka mennyisége helyettesíti az arany tulajdonképpeni értékét: az arany ebben az országban alábecsült értékkel fog forogni tovább.

Másrészt, az árszintről az első bekezdésben mondottak értelmében a szóban forgó eset csak akkor valósulhat meg, ha a fogyasztási cikkek termelő munka nagyobb termelékenységének hatását ellensúlyozza a fejlettebb országban a beruházási ráta magas volta és (vagy) az a tény, hogy a fogyasztási cikkeknek azt a többletét, amely a munka megnövekedett termelékenységének köszönhető, túlnyomórészt a tőkésék és egyéb nem bérből élők fogyasztják el. A dolgok ilyenén alakulása az arany mint áru termelésének komparatív költségeiről mondottakkal egyetemben kellően indokolja a Ricardo-féle erősebbik állítás érvényesülését — Ricardo és Marx korának gazdaságában, a Marx szerint tipikus esetben. De azért az is igaz, hogy az egykori liberális amerikai közgazdász, Carey, nem túl meggyőző statisztikai adatok alapján már Marx idejére vonatkozólag azt állította, hogy a különböző nemzeti munkabérek úgy aránylanak egymáshoz, mint a nemzeti munkák termelékenységi fokai.²³

Ahhoz pedig kétség sem fér, hogy a 20. században igen szoros a pozitív korreláció a tőkésországok nemzeti termelékenységi szintje és a reálbér magassága között. Viszont az is igaz, hogy az a második, erősebb feltétel is érvényesül, amelyről néhány bekezdéssel előbb azt mondtam, hogy az az „erősebbik” tétel igaz voltának a szükséges és elégséges feltétele: a nominális bérek a mai tipikus esetben is gyorsabban nőnek a munkásoknak jutó fogyasztási cikkek mennyiségénél, hiszen ha a munkások magasabb bért harcolnak ki, ennek az előnyeiket részben mindig elvesztik azáltal, hogy az árak is emelkednek. Csakhogy ma nem egységesen az arany, de nem is egységesen a dollár a pénz a különböző országokban, s az inflálódási ráta sem mindenütt egyforma. Ma tehát könnyen lehetséges, hogy éppen valamely kevésbé fejlett országot sújtja erősen az infláció, s így ott a legmagasabbak a belföldi árak az áruegységhez viszonyítva és az illető ország esetleg konvertibilis valutájának hivatalos árfolyamán mérve.

Csakhogy ebben az esetben ez az ország rá fog kényszerülni, hogy hivatalosan leértékelje a valutáját, mégpedig éppen az exportérdekei figyelembevételével. Ez történt több nagy európai ország konvertibilis valutájával is. Az Egyesült Államok viszont a nyugat-európai valuták konvertibilissé tétele idején érdekelt volt saját valutája túlértékelt voltában; ha nem azért, mert fizetési mérlegének tartós aktivitásával számolt, akkor azért, mert a dollár kulcsvaluta, s amíg túlértékelt, addig olcsón lehet vele felvásárolni külföldi vállalatokat. S az Egyesült Államok azóta sem volt rábírható a dollár leértékelésére. Egyéb, e cikk keretében már nem férő okokon kívül ez is elegendően magyarázza, hogy a legfejlettebb tőkésország esetében ma is érvényes Ricardo tétele.

Még egy utolsó megjegyzés: már a klasszikusok jobb ismerete is megóvhatta volna a külkereskedelemmel éppen csak ismerkedőket attól, hogy meglepődjenek, amikor azt látják, hogy a „világpiaci” árak bizony többnyire nagyon is különböző nemzeti árakat jelentenek.

²³ Vö. K. Marx: A tőke. I. kötet. 525. l.

A magyar textilipar fejlődésének néhány időszerű problémája

A textilipar* termelése az elmúlt két évtizedben az ipari átlagnál lassabban növekedett. A textilipar a teljes ipari termelésből 1950-ben 13,4, 1970-ben már csak kevesebb, mint 9 százalékkal részesedett.

Az iparág viszonylagos súlyának csökkenését mutatják az 1. sz. táblázat adatai is.

1. sz. táblázat

A textil- és textilruházati ipar aránya a szocialista iparban
(százalékban)

Megnevezés	1950	1955	1960	1965	1970
Foglalkoztatottak	16,6	13,7	13,6	13,2	12,6
Beruházások	2,5	4,8	5,1	5,5	4,3*
Bruttó állóeszköz-állomány	—	—	7,3	6,9	4,8*

* Állami, tanácsi és szövetkezeti textilipar együtt.

A textilipar termelésének és műszaki színvonalának alakulásában (egyébként a textilipar részesedése a fejlett tőkésországokban is csökken) több tényező játszott szerepet.

A legutóbbi 2—3 évet leszámítva az iparpolitika a textilipari termelőberendezések *maximális* kihasználására irányult. Helyenként és időszakonként ez még az alapvető fenntartási feladatok megoldását is kérdésessé tette. Részben ennek következtében a fontosabb technikai és technológiai termelőberendezések műszaki színvonala az ipari átlag alá került. A gépek és berendezések nagy részét több évtizede (kb. egyharmadát több mint fél évszázada) állították a termelésbe. Ezt bizonyítják a 2. sz. táblázat adatai is.

A vállalatok, illetve gyárak a központi, elsősorban bővítő jellegű fejlesztéseken kívül csak minimális mértékben kaptak eszközöket az ésszerű, gazdaságilag feltétlenül indokolt gépcserék, rekonstrukciók megvalósítására. Ez a megállapítás tulajdonképpen még az 50-es évek jelentős gyárépítési időszakára is vonatkozik. Az ország akkori gazdasági adottságai csak arra nyújtottak lehetőséget, hogy az iparág vállalatai

* Textilipar alatt a textil- és textilruházati ipart értem.

Fontosabb textilipari gépek korcsoportonkénti százalékos megoszlása
1970. december 31-én

Megnevezés	1930 előtti	1931— 1950	1951— 1955	1956— 1960	1961— 1965	1966— 1970	Összesen
Végfonóorsók	33,0	17,8	14,5	7,5	18,3	8,9	100
Szövőgépek.....	47,0	8,0	3,3	8,0	20,5	13,2	100
<i>Ebből:</i> automata	5,9	2,7	—	6,1	51,7	33,6	100
Hengernyomógépek ...	60,7	5,4	—	3,6	21,4	8,9	100
Körhúrkológépek.....	54,1	26,4	1,0	6,2	11,6	0,7	100
Körharisnyagépek	27,8	9,3	10,9	7,6	26,1	18,3	100

átlagos, vagy annál lényegesen alacsonyabb műszaki színvonalon levő berendezéseket, fonó-, illetve szövőgépeket állítsanak üzembe.

Az elmúlt két évtizedben a textiliparra jelentős exportfeladatok is hárultak. Mind a szocialista, mind a tőkés viszonylatú export folyamatosan, időnként dinamikusan fejlődött. 1960 és 1965 között például kétszeresére nőtt. A textilipari termékek gyorsan növekvő exportjának fő célja az volt, hogy az ország devizahelyzetét a lehetőség határain belül javítsa. E feladat gyakran még annak mérlegelését sem tette lehetővé, hogy az adott exportarányokat megtartva, az exportot gazdaságosabb összetételűvé tegyék.

Végül gazdaságpolitikánk és az annak szerves részét képező életszínvonal-politikánk a lakosság fogyasztásának kialakult szerkezetét nem kívánta a textilfogyasztás javára módosítani. Így alakult ki az a helyzet, hogy a 60-as évek közepén a lakosság egy főre jutó textilfogyasztása — a termelt nemzetijövedelem-szinthez viszonyítva is — indokolatlanul alacsonynak mutatkozott. Például az egy főre jutó évi szövetfogyasztás 1964-ben Magyarországon 22,6 m², Lengyelországban 26,2, Bulgáriában 30,5, Szovjetunióban 32,7, Spanyolországban 30,4, Finnországban 30,8, Ausztriában 37,0 m² volt.

★

Az elmúlt évtizedekben, meglehetősen elhúzódva, sor került a textilipar szakágazatainak bizonyos szerény mértékű felújítására, korszerűsítésére. A *fonodák* legfontosabb gépegységeit a legkorszerűbb nyújtóművekkel látták el, a szövődékbe új típusú automatagépek kerültek. Arányuk 1970-ben elérte a 31 százalékot. A *kikészítő* üzemegységekben a hengernyomás mellett megindult a korszerű filmnyomás. Ma a filmnyomott áruk aránya az összes nyomott áruból 10 százalék. A legutóbbi években megkezdődött a rotációs nyomás is. Több száz korszerű körkötőgépet állítottak üzembe, megnőtt a motorsíkkötők és a finomkörharisnya-gépek száma. A konfekció üzemekben már 5000 speciális varrógép dolgozik. Az alapvető technológiai berendezések mellett, ha szerény mértékben is, nőtt a különböző kiségek, a gépekre felszerelt műszerek, tisztító berendezések, sőt helyenként az elektronikus irányító berendezések száma.

Az ipar technológiai gépparkjára végeredményben ma már az a jellemző, hogy — gyakran egy üzemben — a legkülönbözőbb életkorú és műszaki színvonalú gépek közösen működnek. Ennek kedvező és kedvez-

zötlen következményei is vannak. A vállalatokban egyrészt fokozatosan ismerkednek meg a korszerű — helyenként a legkorszerűbb — termelőgépek működtetési követelményeivel, betaníthatják a munkásokat az új gépek kezelésére, összehasonlíthatják a különböző színvonalú gépek hatékonyságát és a velük termelt termékek minőségét.

Másrészt bizonyos hátrány, hogy a vállalatoknak a pótalkatrészek és segédanyagok igen széles skálájával kell rendelkezniük, s ehhez több javító és karbantartó szakmunkásra van szükség. Nem kis problémát okoz például, hogy a fonógépekről lekerülő fonalegységek méretei, a szövőgépek munkaszélessége rendkívül eltérő. Mindez a technológiai összehangoltság és a hatékony szervezés tekintetében a vállalatokat igen nehéz feladatok elé állítja.

Különösen nagy nehézséget jelent a textiliparban az, hogy a vállalatok nagy része — néhány 1950 óta épült új gyár kivételével — zömmel 50—70, sőt 100 éves épületekben üzemel. Igen sok helyen a régi épületek felújítási költségei meghaladják a vállalatok teherbíró képességét, s a fenntartás és a karbantartás is jelentős ráfordításokat kíván.

A régi épületekben működő textilüzemek a gépek túlzásúfolt elhelyezése miatt képtelenek megoldani például az anyagmozgatás gépesítését. Másutt az indokolatlanul nagy és felesleges légtér lehetetlenné teszi a megfelelő klimatikus viszonyok kialakítását. A vállalatok villamos és energiahálózata is elavult, elengedhetetlen a kicserélésük. Az elmúlt két ötéves tervidőszakban e tekintetben értünk is el eredményeket: jelentős ráfordításokkal korszerűsítettük az energiatelepeket és a kazánokat, a textilipari vállalatok felénél ma már a legkorszerűbb olaj- és gázfűtést alkalmazzák.

A legfontosabb gépek korszerűsítésének módszerei — figyelembe véve az adott gazdasági feltételeket — általában hatékonyak voltak. A korszerűsítések során azonban — az anyagi források korlátai miatt — sok esetben figyelmen kívül hagyták, hogy az „átmeneti” gazdaságosság lényegében kedvezőtlen technikai körülményeket konzervál. Ez elsősorban a fonodai nyújtóművek cseréjére és a szövőgépek *vetülékfonal-ada-golásának automatizálására (ládatárosítására)* vonatkozik. Az előbbi korszerűsítéseknek a vállalati felújítási alapok voltak a forrásai, s céljuk az volt, hogy a termeléshez szükséges állóeszköz-mennyiséget biztosítsák. Egyéb gazdasági tényezőket a vállalatok nem vehettek számításba. Általában a rekonstrukciós és korszerűsítő tevékenységet a legutóbbi időig behatárolták a szűkös anyagi erőforrások, a gépek és alkatrészek importjának korlátozott lehetőségei, bár az elmúlt két évben egyedi döntésekkel jelentősen változtattunk ezen a helyzeten. A III. ötéves terv utolsó éveiben ugyanis — esetenként kifejezetten külkereskedelmi okokból — a korábbinál nagyobb mennyiségben importáltunk textilgépeket a szocialista országokból. A szocialista gépimport kedvező következményekkel járt:

1. A gazdasági mechanizmus új rendszerében a vállalatok lehetőséget kaptak, hogy elavult termelőberendezéseik egy részét gyors ütemben nemzetközi átlagszínvonalat képviselő gépekre cseréljék ki.

2. A szocialista országokból származó gépek behozatala hasznos bevezetője lett az általános textilipari rekonstrukciónak. A vállalatok jó tapasztalatokat szereztek a bankhitelek új körülményeknek megfelelő

igényléséhez, a fejlesztések gazdaságossági számításainak elkészítéséhez. Nem utolsósorban megismerték a szocialista országok textilgépgyártásának új termékeit, technikai sajátosságait és üzembe állítási feltételeit.

A textilipar fejlődését vizsgálva feltétlenül szót kell ejteni az iparág munkaerővel való ellátottságáról is. Az utóbbi években igen nagy mértékben romlott a munkaerőhelyzet a textiliparban. A 60-as évek közepétől először csak a munkaerő-vándorlás mértéke növekedett meg erőteljesen, az elmúlt 2—3 évben viszont — az országosan jelentkező munkaerőhiány miatt — már a textilipari üzemekből kilépők egyre jelentősebb részének pótlására sem volt lehetőség. Az átlagos állományi létszám és a munkaerő-fluktuáció alakulását mutatják a 3. és 4. sz. táblázat adatai.

3. sz. táblázat

A munkások átlagos állományi létszámának alakulása (fő)

Iparág	1960	1965	1968	1969	1970	1971. első féléve
Pamutipar	44 121	50 525	50 033	48 595	45 607	44 202
Kötszövőipar	11 638	15 292	18 438	18 083	19 494	19 342
Textilipar összesen	99 087	111 420	118 123	116 432	112 663	109 565
Textilruházati ipar	20 499	22 296	27 474	27 511	29 117	29 453

4. sz. táblázat

Munkaerő-fluktuáció a textiliparban

Megnevezés	Az újonnan felvett munkások				Az állományból törölt munkások			
	aránya az átlagos állományi létszám százalékában							
	1965	1968	1969	1970	1965	1968	1969	1970
Pamutipar	23,3	38,4	38,5	27,8	27,1	34,7	40,8	34,5
Rostkikészítő ipar.....	36,2	41,1	57,4	54,6	38,1	36,9	52,0	57,5
Kötszövőipar	17,1	33,5	35,8	28,6	14,4	26,8	27,7	25,4
Textilipar összesen	27,0	37,5	39,0	29,7	25,6	33,0	37,7	33,3
Textilruházati ipar	18,5	35,1	35,0	32,1	18,3	30,2	30,3	27,7
Textil- és textilruházati ipar összesen.....	25,6	37,1	38,2	30,2	24,4	32,4	36,3	32,2

Nem lehet azt mondani, hogy a jelentkező munkaerőhiány váratlanul érte az iparágat. Az érvényben levő közgazdasági szabályozók a népgazdaság legtöbb területén mindaddig nem voltak képesek a belső munkaerő-tartalékok feltárására. A kialakult *bérversenly* a korszerűtlen technikával és ennek következtében alacsony hatékonysággal dolgozó iparágak számára különösen nehezé tette a munkaerő megtartását, illetve új munkaerők megszerzését. A textilipar pedig munkafeltételeivel (három műszak, álló munka, kedvezőtlen klimatikus viszonyok) és a mindezekkel nem megfelelő összhangban levő bér- és jövedelem-színvonalával egyértelműen ilyen ágazatnak tekinthető.

A súlyos munkaerőhiány miatt a textilipar több alágazatában már jelenleg is a gépi kapacitások hozzávetőlegesen 8—15 százaléka nem üzemeltethető. Ennek következtében a vállalatok gazdasági eredményei

kedvezőtlenül alakultak. Némely különösen nehéz munkakörülmények között működő alágazatban (például a *rostkikészítő* iparban) a munkáslétszám nagymértékű csökkenése következtében ma alig valamivel többen dolgoznak, mint amennyien két műszak ellátásához szükségesek. A vállalatok pedig nem tudják a harmadik műszakot megszüntetni, mivel későbbi visszaállítása szinte megoldhatatlan feladatnak látszik. (Egyébként a dolgozók — különösen a munkásnők — sem helyeselték több helyen az éjszakai műszakok eltörlésének, illetve csökkentésének tervét, inkább a délutáni műszakot kívánták megszüntetni.)

A textilipari vállalatok a rendkívüli mértékű munkaerőhiány gazdasági következményeit többféleképpen kísérelték meg enyhíteni. Így például a fonó- és szövőüzemekben növelték *a dolgozók által kezelt gépek számát*. Ez azonban általában a gépi teljesítmények bizonyos visszaesésével járt, mivel a dolgozók csak a korábbinál több idő alatt képesek a folyamatos anyagellátás biztosítására, a gépleállások okainak megszüntetésére. Mindezek miatt a gépek munkasebességét csökkenteni kellett, de a vállalatok számára a géphatásfok kismértékű csökkenése lényegesen kedvezőbb, mintha — létszámhiány miatt — még több gépet kellene a termelésből kivonni, leállítani.

Nagyobb problémát jelent ellenben az, hogy a dolgozók intenzív igénybevétele mellett nehezebb egyenletes minőségű termékeket előállítani. Gyakran olyan munkásnőtől kívánunk igen pontos és figyelmes munkát, akinek kevés üzemi tapasztalata és szakismerete van. Ez egyébként összefügg a jelzett nagymértékű munkaerőmozgással.

Kedvezőnek ítéelhetjük, hogy ha lassan és csak kismértékben is, de ma már több helyen a *korszorű műszaki, üzem- és munkaszervezési módszerek* felhasználásával igyekeznek pótolni a hiányzó munkaerőt. A textiliparban erre a karbantartási, javítási, anyagmozgatási és tisztítási munkák kínálják a legtöbb lehetőséget — az ismert és jelzett *korlátok* ellenére is.

A feszült munkaerőhelyzetnek vannak pozitív hatásai is. Így például kedvezően hat a vállalatok, üzemek bérezési és jutalmazási rendszerére. A már sokszor elemzett és elmarasztalt negatív jelenségek mellett egyre több — az adott termelő, gazdálkodó egység célját jól segítő — új ösztönzési módszer alakul ki. Különösen az élő munka termelékenységének növelésére ösztönző formák kialakításában értek el a vállalatok jó eredményeket. (Ilyenek például a több gép vállalására ösztönző kiegészítő prémiumos és jutalmazási alapok, valamint a különleges éjszakai pótlékolás rendszerei.)

Ellenben feltétlenül kedvezőtlen — ha érthető is —, hogy némely vállalatok a munkaigényes, de keresett termékeik gyártásának beszüntetésével vagyis a *gyártmányprofil szűkítésével* kísérelik meg enyhíteni a munkaerőhiány okozta gondjaikat. Az ilyen lépések csak átmenetileg jelenthetnek megoldást, a vállalatok később igen komoly árat fizethetnek ezért. Gyártmánykínálatuk elszegényedik, piaci helyzetük pedig meggyengülhet.

A legtöbb textilipari vállalat — helyesen — a megoldást a *lehető leggyorsabb ütemű műszaki fejlesztésben, a régi gépek kicserélésében* látja. Az utóbbi 5—10 évben mind a szocialista, mind a tőkésországokban kialakított textilgéptípusok kivétel nélkül az élő munka jelentős meg-

takarítását eredményezik. Ha a hazai vállalatok a mainál lényegesen nagyobb mértékben lesznek képesek új gépeket és berendezéseket korszerűen szervezett üzem- és munkafeltételek között működtetni, a termelékenységét növelni, általában a vezetés színvonalát és a termelési kultúrát javítani, akkor a textilipar rekonstrukciójának befejezésével megoldódhatnak az iparág munkaerőgondjai is.

A textilipar rekonstrukciós programjáról

A népgazdaság IV. ötéves tervének előkészítése során a fejlesztési irányok és arányok, a hazai fogyasztás és a külgazdasági kötelezettségek felmérésekor nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar textiliparra rendkívül nagy feladatok hárulnak. A számítások egyben azt is bizonyították, hogy a meglévő termelőberendezésekkel — elsősorban korszerűtlenségük és nagy munkaerőigényük miatt — nem képzelhető el a tervben rögzített célok mennyiségi, de különösen minőségi teljesítése. Mindezekon túl a hazai és külföldi fogyasztók igénye is az új technikai berendezéseket és technológiai folyamatokat kívánó termékek irányába tolódott el. A szintetikus alapanyagú termékek és a kötött textiliák aránya a textiltermékek termelésében ugrásszerűen növekszik. Ez tulajdonképpen forradalmasítja az egész textilipart. A IV. ötéves terv termelési és fejlesztési céljainak meghatározásakor ezt számításba kellett venni.

Több éves előkészület után a kormány határozatot hozott a textilipar rekonstrukciójára, megfelelő eszközöket biztosítva egy nagyarányú fejlesztés végrehajtásához.

A IV. ötéves tervidőszakban az iparág különböző forrásokból 14,5 milliárd forintot kap a program megvalósítására. A rekonstrukciós program teljesítése végett a textilipar 1971—75 között a tőkésországokból 60—65 millió dollár, a szocialista országokból 65—70 millió rubel értékű gépet importál. Mindez lehetővé teszi a termelés kb. 42 százalékos, a szocialista viszonylatú export 60—62 százalékos és a tőkés relációjú export 30—37 százalékos növekedését, a technológia és a termékszerkezet gyorsuló ütemű korszerűsítését, az ipar termelési feltételeinek átalakítását. A program jelentős változásokat eredményez a textilipar területi elhelyezkedésében is, a többi között csökken az iparágban Budapest túlsúlya.

A textilipar kormányhatározatban rögzített rekonstrukciós programja következtében a IV. ötéves terv időszakában a pamutfonodai orsók 10, a gyapjúfonodai orsók 35, a pamutipari szövőgépek 40, a gyapjúipari szövőgépek 30, a selyemipari szövőgépek 20, a len-kenderipari szövőgépek 30, a kötszövőipari gépek 50 és a varrógépek 60 százalékát fogják kicserélni.

Az említett gépek nagy részét — a rendelkezésünkre álló erőforrások szabta korlátokon belül — a szocialista és a tőkésországokból importált korszerű gépekkel kívánjuk pótolni. A gépcserék során a fő szempont, hogy a munkahelyek számának növelése helyett elsősorban a meglévő munkahelyeket korszerűsítsük. Pillanatnyilag ezt komolyan akadályozza az, hogy a legkorszerűbb, *tőkésországokban* előállított gépek ára igen magas. A helyzetet jól mutatják a következő adatok: egy mai, átlagos hazai műszaki színvonalon termelő gyapjúipari szövőgép kb. két-

szeres teljesítményű, egyötödnyi, egyhatodnyi munkaerőigényű gépre való kicserélése a jelenlegi ún. bruttó érték 15—20-szorosának megfelelő összeget igényel.

A technológiai berendezések cseréjénél fontos szempont az is, hogy az új berendezések *alkalmasak legyenek a korszerű technológiák fokozatos bevezetésére*, nagy tömegű szintetikus alapanyag feldolgozására. A fonodai gépekkel szemben elsőrendű követelmény az egyre növekvő fordulatszám és a mind *nagyobb kieszérelési* méret (a gépről lekerülő fonalegység). A szövődékben és kikészítőekben ma már egyes szakágazatokban nemritkán több méteres munkaszélességű gépeket kell a termelésbe állítanunk. Szükséges olyan gépek beszerzése is, amelyek biztosítják a programozott hőkezelést és a textiliák gyúrtelenítését, valamint a jelentős kézi munkát igénylő kelmetisztítás fokozott gépesítését.

A rekonstrukciós program megvalósításával el kell érni, hogy a szövőgépek 62 százaléka automata és 85 százaléka 100 cm feletti munkaszélességű legyen. Ez kb. 7000 jelenleg üzemben levő elavult szövőgép kicserélését teszi szükségessé. A kötszövőiparban 1975-ig 500 kötő- és hurkológépet cserélnek ki. Végül a kikészítő üzemek rekonstrukciójával a nemes kikészítési lehetőségeket kétszeresre, a szélesáru kikészítő kapacitásokat háromszorosára növelik, a filmnyomott áruk aránya az összes nyomott textiliában a tervidőszak végére eléri a 30 százalékot.

A rendelkezésre bocsátott fejlesztési eszközök az említett gépcseréken kívül csak minimális lehetőséget adnak a kiegészítő berendezések — tisztítás, anyagmozgatás, csomagolás, minőségvizsgálás, javítás — korszerűsítésére. Erre csak a rekonstrukció második szakaszában, 1975 után kerülhet sor.

A textilipari rekonstrukció hatása a gyártmányösszetételre

A textilipar világméretekben végbemenő változásainak jellegzetes vonása a felhasznált nyersanyagok összetételének és a kelmetermelés módjának jelentős átalakulása. Egyre több a mesterséges szálanyag és a nem szőtt textília.

A kormányhatározatban rögzített rekonstrukciós program célul tűzi ki, hogy 1975-ig a felhasznált mesterséges szálak aránya az 1970. évi 32 százalékról kb. 40 százalékra, a szintetikus szálak aránya 12 százalékról 18 százalékára növekedjék. A folytonos szálak (selymek) felhasználása ezen időszak alatt még erőteljesebben nő. Hazai viszonylatban ez igen jelentős változás, mivel az 1955. évi 12 600, az 1960. évi 23 900 és az 1970. évi 47 900 tonna mesterségeszál-felhasználásunk 1975-re 72 000 tonnára emelkedik. Most tehát 5 évre tervezünk akkora növekedést, mint amekkorát az elmúlt 10 év alatt értünk el. Emellett az 1960. évi vegyiszálmenyiségből nem egészen 2000 tonna volt szintetikus szál, az 1970. évből ellenben már 18 200, s az 1975. évi tervezett felhasználásunk pedig már mintegy 35 000 tonna lesz. (A mai és a IV. ötéves tervben előírt arány megegyezik a világszinten, de kb. csak fele a fejlett textiltermelő országok vegyiszál-felhasználásának.)

Textiliparunk átalakításában kiemelkedő jelentősége van a legkorszerűbb berendezésekkel már ma is gyártott polipropilén-fóliák és a

belőlük készített termékek termelése gyors ütemű fejlesztésének. A textilipar és a vegyipar szerencsés találkozásából született új termelési ág ma még beláthatatlan fejlődési lehetőségeket nyújthat a régi, ún. nehéztextíliák (len-kender-juta) pótlására és a lakástextíliák választékának bővítésére.

A textilipari rekonstrukció gépcseréi lehetővé teszik — a nemzetközi és a hazai igényeknek megfelelően — a termékösszetétel változtatását is. A program szerint a nem szőtt termékek aránya 5 év alatt 16 százalékra nő. A fejlődést erőteljesebben jelzi a termelési volumen változása. A *kötött kelmék* termelése 1955-ben alig haladta meg az évi 20 millió m²-t, 1965-ben már kb. 50, 1970-ben 70 millió m² volt, s 1975-re mintegy évi 140 millió m² előállítását tervezzük. A külkereskedelem és a hazai fogyasztók érdeklődése — a kötött kelme a korábbiakkal szemben nagyobb szerepet tölt be a felsőruházati termékek között — mind nagyobb a kötöttáruk iránt, ezért ez a textilágazat az átlagosnál lényegesen gyorsabban fejlődik.

1971—75 között gyorsan nő az egyéb *nem szőtt* textiltermékek termelése is. A különböző tűzési, ragasztási eljárásokkal készülő kelmék mennyisége az 1960. évi 1,7 millió m²-rel szemben 1970-ben már 13,2, 1975-ben kb. 50 millió m² lesz. A termékek alkalmazási területei a termelési technológia fejlődésének eredményeképpen várhatóan egyre jobban bővülnek, emellett magas termelékenységgel gyárthatók, és így feltehetően előállítási költségeik is csökkenni fognak.

A IV. ötéves terv külkereskedelmi céljainak — de a gazdaságossági elgondolásoknak is — megfelelően a következő öt évben a *textilruházati alágazat* az iparág átlagánál gyorsabban fejlődik. Konfekcióiparunk az utóbbi 10 évben a nemzetközi piacon csakúgy, mint itthon, jó nevet és tekintélyt szerzett magának. Termékei vetélkednek a kisipari termékek minőségével. Új gyárak létesültek, jó szakgárda jött létre, s lépést tartunk a divat változásaival. Mindezek indokolják az alágazat átlagosnál gyorsabb fejlesztését és azt, hogy a IV. ötéves tervidőszakban a textilruházati ipar exportnövekedése a könnyűiparban a leggyorsabb lesz.

A textilipari rekonstrukció első szakaszának legfontosabb eredménye a termékszerkezet jelentős változása, korszerűsítése. Nő az új, magasabb színvonalat képviselő textil- és ruházati cikkek mennyisége, több lesz a gazdaságosan termelhető, a fogyasztók igényeit jobban kielégítő termék. A korszerűbb termékek nagyobb mennyisége biztonságos alapot teremt a hazai ellátáshoz és a jelenleginél jobb feltételeket a *külső piaci* pozíciók megerősítéséhez.

A rekonstrukció gazdasági körülményei

A textilipar fejlesztési programjának megvalósításához szükséges eszközök 40 százalékát a keletkező vállalati fejlesztési alapokból, további 40 százalékát preferált hitelből, végül 20 százalékát visszafizetési kötelezettség nélküli állami támogatásból kívánjuk fedezni. A források megoszlásának meghatározásakor azt is figyelembe vették, hogy a textilipari vállalatok bizonyos alágazatokban viszonylag alacsony nyereséget érnek el.

A tervezett beruházások megvalósításának lényeges feltétele, hogy az ágazatban működő minisztériumi, tanácsi és szövetkezeti vállalatok keletkező fejlesztési alapjaikat az elhatározott céloknak megfelelően használják fel. Irányítási rendszerünk jelenleg érvényben levő szabályai szerint viszont csak a hiteligényekkel jelentkező vállalatok fejlesztési alapjai vehetők közvetlenül igénybe. Ennek következményei már az első évben érezhetőek. Miközben a vállalatok az 1971-re tervezett hitel-volument teljes egészében igénybe vették, a saját forrásoknak az elképzeltéknél kisebb részét lehetett felhasználni. Az ötéves tervidőszak második felében megvalósuló beruházások fedezése végett meg kell találni a — hitelekhez nem kapcsolódó — vállalati eszközök célirányos mobilizálásának lehetőségeit.

Nem kis problémát jelent a korábban vázolt munkaerőhiány. Különösen a fővárosi, de a nagyobb vidéki városokban működő textilipari vállalatok is még gazdaságosan üzemeltethető gépek százait kénytelenek leállítani. Ugyanakkor jelentős kihasználatlan kapacitások birtokában új, korszerűbb kapacitások létrehozására törekszenek. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: a fejlesztési programok ugyan valóban kisebb mértékű munkaerő-csökkenéssel számoltak, de a korszerű gépek beszerzésének egyik legfontosabb indoka az élő munka megtakarítása volt. Éppen ezért, egyrészt mindent meg kell tenni a jelenleg ki nem használt kapacitások üzembe állítására — bár ennek komoly korlátai vannak —, másrészt a ma szükségből kihasználatlan gépek léte nem szabhat korlátot fejlesztési céljainknak.

A kapacitáskihasználatlanság feltehetően legsúlyosabb gazdasági következménye, hogy a bevételek csökkenése miatt kisebbek lesznek a fejlesztéshez szükséges vállalati saját alapok.

További átmeneti feszültségeket okoz, hogy a vállalatok és az iparvezetés mind ez ideig nem tudta számottevően csökkenteni a hazai fogyasztói kereslet ciklikusságát. Ebben természetesen szerepet játszanak a készletezés jelenlegi módszerei csakúgy, mint a vállalatok gyenge piacismerete. A fogyasztói piac várható mozgására vonatkozó eddigi becslések nem nyújtottak megbízható alapot a termelési célok meghatározásához. Növeli a gondot az ipar és a kereskedelem együttműködésének gyengesége is. Mindezek eredményeként a nagy rekonstrukciós programmal induló textilipar már a fejlesztés első évében igen súlyos értékesítési gondokkal küzd.

Bár minden érdekelt ismeri a kialakult helyzet legfontosabb okait, mégis sokan kétségbe vonják a hosszú távú fejlesztési koncepciók megalapozottságát is. Nem vitás, az értékesítési gondok enyhítése, illetve megszüntetése végett a következő években nagy erőfeszítéseket kell tennünk, ismerve azonban a hazai textilteljesítés mértékét, nehéz volna azt bebizonyítani, hogy a ruházati piac telített. A kereslet csökkenését sokkal inkább indokolják a viszonylag magas fogyasztói árak, a némely esetekben még mindig szegényes áruválaszték és a vissza-visszatérő minőségi problémák. A feladat tehát e negatív jelenségek megszüntetése, nem pedig a reálisan megalapozott tervek megváltoztatása.

A rekonstrukció és a termékstruktúra átalakításának ma még egyik jelentős fékje a nyersanyagok, félkész- és késztermékek ára, illetve a kialakult árarányok. Különösen szembetűnő a korszerűbb kötöttárak és

a szintetikus tartalmú anyagok magas forgalmi adója, illetve az utóbbi miatti magas ára. Némely területeken a még érvényes — de elavult — sémakalkulációs módszerek kifejezetten akadályozzák a textiltermékek (például a bútorszövet, lakástextília) korszerűsítését. Megalapozott számítások bizonyítják, hogy a forgalmi adó és az árrendszer esetenként akadályozza a korszerűbb termékek gyorsabb ütemű elterjesztését, a termelés gazdaságosságának fokozását. A legutóbbi hónapokban hozott néhány intézkedés (a harisnyák és a harisnyanadrágok árleszállítása) ugyan enyhített ezen a helyzeten, a végleges megoldást azonban csak további ilyen, vagy ehhez hasonló lépésekkel segíthetjük elő.

A textilrekonstrukció vázlatos ismertetése csak fő vonalakban érzékelteti a fejlesztés sokrétű, bonyolult összefüggéseit. A kormányprogram alapot teremtett e nagy hagyományokkal rendelkező iparág megújulásához. Az előrehaladást több kisebb-nagyobb gazdasági tényező ma még nehezíti. A feltételek alapos elemzésével és megfelelő intézkedésekkel azonban el lehet hárítani az akadályokat.

Az 1970—71-ben elindult rekonstrukció első eredményei nagyrészt az év befejező hónapjaiban és a következő években lesznek érezhetőek. A vállalatok a külkereskedelemmel együttműködve — minisztériumi véleményezéssel — kiválasztották a megvásárolható és a számítások szerint leghatékonyabban üzemeltethető géptípusokat, s a programban rögzített szocialista és tőkés devizakeretek kb. 45 százaléka erejéig megrendeléseket adtak fel. Néhány vállalathoz már meg is érkeztek az első gépek. A kezdeti tapasztalatok szerint a legtöbb helyen alapos műszaki, technológiai előkészítéssel biztosítják az új gépek gyors és megfelelő beindítását. A vállalatok között egészséges együttműködés jött létre a gépek kiválasztásában, a munkások előzetes betanításában stb. Mindez kétségtelenül jó feltételeket teremt a tömegesen beérkező gépek fogadására.

A feladat nagyobb része 1972. második felétől jelentkezik, amikor a nagyszámú gépcseréket növekvő termelés mellett kell végrehajtani.

Az irányító minisztérium a program jelentőségének megfelelően kiemelkedő figyelmet fordít az ágazat vállalatainak beruházási-fejlesztési tevékenységére. Az érintett vállalatok részletes, ún. organizációs programokat készítettek, amelyekben a nagyobb beruházások minden munkafázisát a legkorszerűbb módszerekkel tervezték meg. A minisztérium szakemberei folyamatosan figyelemmel kísérik, rendszeresen ellenőrzik, hogy a gépek megrendelésétől kezdve az építési-szerelési tervek elkészítésén keresztül a teljes megvalósításig a szükséges feltételek biztosítva legyenek.

ROMÁN ZOLTÁN:

A termelékenység alakulása a magyar népgazdaságban¹

Magyarországon igen sok számítás és elemzés készült az ipar termelékenységének változásáról. Az iparra és az építőiparra vonatkozóan a Központi Statisztikai Hivatal rendszeresen közöl termelékenységi indexsorokat, ezzel szemben a többi népgazdasági ág, így elsősorban a mezőgazdaság, valamint a gazdaság egészének termelékenységéről sokkal ritkábban készül számítás vagy elemzés. (Az egyébként igen részletes Statisztikai Évkönyv szintén csak az iparról és az építőiparról közöl termelékenységi indexeket.) Ezt célszerűnek látszik előrebocsátani, egyrészt azért, mert emögött bizonyára az általunk összegyűjtött és részben konstruált kibocsátási és ráfordítási indexsorok összekapcsolását és ilyen célú felhasználását illető aggályok is vannak. Másrészt pedig elemzéseink olyan — a felhasznált adatokkal kapcsolatos — problémákat is felszínre hoztak, amelyeknek tisztázása, illetve az adatgyűjtésre és a feldolgozásra vonatkozó következtetések levonása még további feladat. Elemzésünk a rendelkezésre álló adatbázishoz² igazodik; annak lényegesebb problémáira utal ugyan, de azokkal részleteiben nem kíván foglalkozni. A statisztikai adatbázis várható kiegészítése és finomítása a termelékenységi vizsgálatok körét lényegesen bővítheti majd, nem valószínű azonban, hogy — legalábbis a népgazdaság egészére vonatkozóan — fő következtetéseinket is módosítja.

Kétségtelen, hogy a termelékenység mérése a mezőgazdaságban, nem szólva az egyéb, szolgáltató jellegű ágazatokról, különösen sok — még elméletileg sem teljesen tisztázott — problémát vet fel. A termelékenységi vizsgálatoknak az iparra vagy az iparra és építőiparra való korlátozása mégis helytelen volna. Egyrészt a termelékenység népgazdasági kategória, változását egy-egy ágazatban is csak a gazdaság egészét nézve lehet megfelelően értékelni. Másrészt a népgazdaság egészére vonatkozó vizsgálatainkat indokolatlanul szegényíti, ha a gazdaság fejlődésének jelenségeit a termelékenység alakulásának elemzése *nélkül* próbáljuk megmagyarázni. Tanulmányunk tehát, a magyar gazdaság termelékenységének 1950—1970 közötti két évtizedes alakulásának vizsgálatával, e hiány pótlásához szeretne hozzájárulni. Vizsgálatunkban a „hagyományos” módszerek mellett újabbra is kísérletet tettünk, és választ keres-

¹ Az International Association for Research in Income and Wealth 1971. augusztus 30 és szeptember 4 között Ronneby-ben (Svédország) rendezett konferenciájára készített előadás kissé rövidített változata.

² A Központi Statisztikai Hivatal munkatársainak az elemzéshez nyújtott segítségükért, kiegészítő számításaikért e helyütt is köszönetet mondok. A felhasznált legfontosabb indexsorok nagyobb része a „Népgazdasági mérlegek 1960—1970” című kiadványban megtalálható. (Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1971. június.)

tünk arra is, hogy milyen segítséget jelent az ilyen elemzésekhez a több-tényezős, ún. teljes termelékenységi indexek felhasználása.³

1. Néhány bevezető megjegyzés

A rendelkezésre álló terjedelem korlátozottsága folytán a problémát pragmatikusan közelítjük meg: elfogadjuk, hogy a termelékenységet gyakorlati szempontból sokféle mutatóval elemezhetjük, s eltekintünk annak vitatásától, hogy elméletileg melyik mutató nevezhető termelékenységi mutatónak és melyik nem. Nem vitatjuk a népgazdasági mérlegrendszerek kétféle (ún. MPS és SNA) típusát, s nem foglalkozunk az ezek alkalmazásából adódó — elsősorban a szolgáltatások szférájának beszámítását érintő — különbségekkel sem. A kétféle koncepció szerint számított indexek egyébként, mint látni fogjuk, a magyar gazdaság esetében nem mutatnak lényeges eltérést.

A három fő indextípus, amelyeknek alkalmazása a termelékenység dinamikájának elemzésekor szóba jöhet, leegyszerűsítve a következő:

$$\frac{T_1}{T_0} : \frac{M_1}{M_0} \quad (1)$$

$$\frac{T_1 - \hat{A}_1}{T_0 - \hat{A}_0} : \frac{M_1}{M_0} \quad (2)$$

$$\frac{T_1}{T_0} : \frac{M_1 + \hat{A}_1}{M_0 + \hat{A}_0}, \quad (3)$$

ahol T = a termelés⁴,
 M = a munkaráfordítás,
 \hat{A} = az állóeszköz-ráfordítás.

A legáltalánosabban az (1) indextípust alkalmazzuk, terméksoros és teljes termelési indexek felhasználásával. Egyikük sem tükrözi azonban az átvitt munka és köztük az állóeszköz-ráfordítások alakulását. Ter-

³ Magyarországon az első cikk, amely a teljes termelékenységi indexek alkalmazását javasolta és ilyen számításokat közölt, 1961-ben jelent meg. (Lásd Román Zoltán: Termelékenység és állóalap-kihasználás. Közgazdasági Szemle, 1961. 8—9. sz.) Az említett cikk javaslatai, valamint a további vizsgálatok tapasztalatai alapján a Központi Statisztikai Hivatal — a szerző közreműködésével — 1966-ban az iparra részletes számításokat végzett és tett közzé. (Az ipar állóeszközei és kapcsolatuk a termeléssel. Statisztikai Időszaki Közlemények, 1966. 15. sz. 69 l.). Újabban megnőtt az érdeklődés az ilyen típusú indexek felhasználása iránt. A gazdaság egészére vonatkozó számításokról és elemzésekről számol be a többi között Falusné Szikra Katalin: A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban (Közgazdasági Szemle, 1970. 9. sz.) és Zala Júlia: A gazdasági hatékonyságról (Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz.) című tanulmányában. Jelen tanulmány — melyhez ösztönzést adtak S. Fabricant: Productivity (International Encyclopedia of the Social Sciences New York, 1968. 523—526. l. Magyarul megjelent az Ipargazdasági Szemle 1970. évi különszámában.). John W. Kendrick: Productivity trends in the United States (Princeton 1961) és Edward F. Denison: Why growth rates differ (Washington 1967.); valamint Edward F. Denison: The sources of economic growth in the United States and the alternations before us (New York 1962.) munkái — saját újabb, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján végzett, az eddigieknél teljesebb és konzisztensebb számításainkra épül.

⁴ Ez egyaránt lehet bruttó vagy anyagmentes termelési érték, de — a további levezetés miatt — nem lehet nettó (az értékcsökkenési leírással kisebbített) érték.

mészletesen az ilyen termelékenységi indexek is értelmezhetőek, de használhatóságuk a *gazdálkodás hatékonyságának megítéléséhez* korlátozott. A munka- és állóeszköz-ráfordítások között ugyanis, mint ismeretes, rendszeresen nagyfokú helyettesítés megy végbe, s az ilyen indexek a munkaráfordítások hatékonyabb felhasználását és állóeszközzel való helyettesítésüket együttesen tükrözik, arról semmit sem mondva, hogy ennek a helyettesítésnek milyen volt a hatékonysága.⁵ Ezért a szocialista országokban is mind erősebb az igény, hogy az (1) indextípus mellett a termelés és az állóeszközök kapcsolatát (hányadosát) is vizsgálják. A munka- és az állóeszköz-ráfordítások egységére jutó termelés (vagy reciprokuk) párhuzamos vizsgálata esetén viszont nyilvánvaló, hogy ezek együttes — tehát átlagos, súlyozott — alakulását is értékeljük.⁶ Az így nyert „teljes” termelékenységi indexek jelölésünk szerint a (3) indextípusnak felelnek meg.

Megjegyzendő, hogy bruttó jellegű — terméksoros vagy teljes termelési — indexekkel számolva a fajlagos anyag- és energiaráfordítások változását e hármastípusú termelékenységi indexek sem veszik figyelembe.⁷ Ezt is tükrözik viszont a nemzeti jövedelem alapján számított (2) típusú indexek.

Ennél az indextípusnál az állóeszköz-ráfordítások változását az értékcsökkenési leírásokon keresztül (a mutató számlálójában) már számításba vesszük. Vizsgálataink azonban azt bizonyították, hogy a nemzeti jövedelem-index meglehetősen „érzéketlen” az állóeszköz-ráfordítások változásaira. A részletes levezetés helyett csak a népgazdaság és az ipar 1960—1969 közötti fejlődésére vonatkozó adatokat idézzük az 1. sz. táblázatban.

Az adatokból tipikus összefüggések olvashatók ki. Minthogy a termelés és az állóeszközök hányadosa általában kismértékben változik, az értékcsökkenési leírás változása kevéssé tér el az anyagmentes termelési érték alakulásától; levonása az anyagmentes termelési értékből (így kapjuk meg a nemzetijövedelem-indexet) csak ritkán okoz erős változást. Ezzel szemben a munka technikai felszereltsége rendszeresen növekszik, azaz az állóeszköz-ráfordítások gyorsabban nőnek, mint a munkaráfordítások. A kétféle ráfordítás együtt — a súlyoktól függő mértékben — mindig jobban nő, mint egymagában a munkaráfordítások.

Az adatokból számítható termelékenységi indexek világosan jelzik, hogy ha az állóeszköz-ráfordításokat a számlálóban vesszük figyelembe, ez alig vagy egyáltalán nem okoz az index értékében változást, a nevezőben való szerepeltetésük viszont lényegesen eltérő eredményt ad.

Mindebből leszűrhetjük: ha azt kívánjuk, hogy termelékenységi

⁵ Természetesen a munka- és az anyagrafordítások között is lehet helyettesítő kapcsolat (ez különösen nagy szerephez jut a mezőgazdaságban), de kevésbé általános jelleggel.

⁶ Ha az állóeszköz-ráfordításokat figyelembe vesszük, felmerül a forgóeszköz-ráfordítások számbavételének gondolata is — bár e ráfordítások jellege más, és a munkaráfordításokkal nem állnak kifejezett helyettesítési kapcsolatban. A forgóeszköz-állomány alakulásáról azonban nem rendelkezünk hosszabb idősorokkal, ezért figyelembevételétől mindenképpen el kellett tekintenünk. Ugyancsak felmerül a föld számításba vétele, elsősorban a mezőgazdaságban, erre később (a 3. pontban) visszatérünk.

⁷ Minthogy a munka- és az energia- (pontosabban: az elektromotorok meghajtására felhasznált villamosenergia-) ráfordítások között szintén helyettesítő kapcsolat van, a Központi Statisztikai Hivatalban készített számításainkban a munkaráfordításokon kívül figyelembe vettük, az értékcsökkenési leírás mellett, az elektromotorok meghajtására felhasznált villamosenergia-ráfordításokat is. Súlyuk azonban ritkán jelentős, s változásuk többé-kevésbé követi az állóeszköz-ráfordításokét. Ezért külön figyelembevételük helyett egyszerűbbnek látszik az állóeszköz-ráfordítások súlyának megnövelése.

**Alternatív termelékenységi indexek (átlagos évi növekedési ütemek)
az 1960—1969 közötti időszakra (százalék)**

Megnevezés	Ipar	Népgazdaság
Anyagmentes termelési érték	6,6	5,6
Értékcsökkenési leírás	7,0	7,5
Nemzeti jövedelem	6,6	5,4
Munkaráfordítások	2,8	0,5
Állóeszköz-ráfordítások	7,2	5,5
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt*	4,1	2,5
A munkaráfordítások egységére jutó anyagmentes termelési érték	3,7	5,1
A munkaráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	3,7	4,9
A munka- és állóeszköz-ráfordítások egységére jutó anyagmentes termelési érték	2,4	3,7
A munka- és állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	2,4	3,9

* A munkabér és az értékcsökkenési leírás arányával súlyozva.

indexeinkben az állóeszköz-ráfordítások változása komoly súlyt kapjon, nemzetijövedelem-indexek felhasználása esetén is indokolt a nevezőben a munka- és állóeszköz-ráfordítások indexével számolni. (Kétségtelen viszont, hogy az így kapott termelékenységi mutatókban és indexekben az állóeszköz-ráfordításokat „halmozottan” mind a számlálóban, mind a nevezőben figyelembe vesszük, és ez bizonyos értelmezési nehézséget okoz.) Ily módon egy negyedik fajta indextípushoz jutunk:

$$\frac{T_1 - \dot{A}_1}{T_0 - \dot{A}_0} \cdot \frac{M_1 + \dot{A}_1}{M_0 + \dot{A}_0} \quad (4)$$

E négyféle indextípus közül a gazdálkodás hatékonyságának megítélése szempontjából az (1) indextípussal szemben bármelyiket előnyben kell részesítenünk. Elemzésünkben előbb a „hagyományos” (2) típusú indexeket, majd az állóeszköz-ráfordításokat halmozottan és nagy súlyal figyelembe vevő (4)-es indextípust fogjuk alkalmazni. Anélkül, hogy a terminológia kérdésében határozottan állást foglalnánk, az előbbit munka-, az utóbbit teljes termelékenységi indexnek fogjuk nevezni.⁸

Vizsgálatunk viszonylag hosszabb időszakot (20 évet) fog át. Az 1950—1970 közötti 20 évet tisztán technikai szempontból két tíz- és négyötéves időszakra bontottuk (a cikk terjedelme nem tette lehetővé, hogy ilyen részletező adatokat is közöljünk), de nagyobb súlyt helyeztünk a gazdaságtörténeti periodizálásra.

A teljes időszakon belül több szempontból külön kezelhető az ellenforradalom közvetlen hatásától már mentes 1958-as és a gazdaságirányítási reform előtti utolsó (1967-es) év közötti időszak. Másfelől azonban egy fontos esemény, a mezőgazdaság kollektivizálása ennek az időszak-

⁸ A korábban bevezetett többletgyártós termelékenységi index és ráfordításhatékonysági index elnevezés egyike sem gyökeresedett eddig meg.

nak a derekára esik. Ami az 1950—1958 közötti időszakot illeti, ennek elején még érződik a háború utáni helyreállítás néhány következménye, az időszak közepét változó gazdaságpolitikai koncepciók jellemzik, végére esik az ellenforradalom éve (1956) és az ezt követő helyreállítás. 1968, 1969 és 1970, az új gazdaságirányítási rendszer első három éve túl rövid idő ahhoz, hogy önálló értékelés tárgya legyen. E három periódus elhatárolása — az 1958. és 1967. évvel — mégis ésszerűbbnek látszik, mint az 5 és 10 évekre való bontás —, bár az előbbiek szerint e három részperiódus önálló elemzése és összehasonlítása szintén sok problémát rejt magában (különösen a mezőgazdaság tekintetében). Hogy az egyes határévek esetleges sajátosságainak hatását csökkentsük, számítást végeztünk a kezdő és záró évek bizonyos kiegyenlítésével is (három-három év indexeinek mértani átlagával számolva). Az így képzett két időszak — 1950/52—1958/60 és 1958/60—1966/68 — alapján a gazdasági növekedés alacsonyabb és magasabb szakaszát hasonlíthatjuk össze.

2. Első közelítés: a munkatermelékenység változása és szerepe a népgazdaság fejlődésében

1950—1970 között — csupán az anyagi szférát nézve — a nemzeti jövedelem Magyarországon évi átlagban 5,6 százalékkal nőtt oly módon, hogy a létrehozott nemzeti jövedelem az iparban 7,9, az építőiparban 7,1 és a mezőgazdaságban 0,5 százalékkal emelkedett. A foglalkoztatottak száma évente átlagosan 1 százalékkal nőtt, s a foglalkoztatás ágazati struktúrája is változott. 1950-ben az anyagi szférában foglalkoztatottaknak 61 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, 28 százaléka az iparban és az építőiparban: 1970-ben 34 és 49 százalék volt a két arányszám.

Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem a mezőgazdaságban 2,6, az iparban 3,9, az építőiparban 2,5, az anyagi szféra egészében — a szállítást és kereskedelmet, továbbá a strukturális eltolódások hatását is figyelembe véve — 4,6 százalékkal nőtt.

Ha a nemzeti jövedelem helyett a társadalmi termékkel számolnánk, akkor a teljes időszakra nagyobb növekedési ütemeket kapnánk (3. sz. táblázat), de a nemzetijövedelem-indexek felhasználását helyesebbnek kell elfogadnunk.⁹

A népgazdaság fejlődése szempontjából jellemző 3 részperiódust vizsgálva megfigyelhető, hogy az egyre nagyobb súlyt nyerő iparban a 2. és még inkább a 3. részperiódusban — és az utóbbi részperiódusban már az anyagi termelés egészét tekintve is — a nemzeti jövedelem nőtt jobban.

Számításainkban a munkaráfordításokat létszámmal, azaz munkanévelékekkel mérjük, de emellett a munkaidő hosszának változását figyelembe kellene vennünk. A teljesített órák ezt jellemző idősorai azonban sajnos csak az iparról, s részben az építőiparról állnak rendelkezésre.¹⁰

⁹ A kétféle index közötti nagy különbség a mezőgazdaságban abból is adódik, hogy növekvő anyagfelhasználása mellett a magas ipari árak „lefelé húzzák” a nemzetijövedelem-indexet. (Lásd Fazekas Béla: Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Mezőgazdasági Kiadó, 1967. 17. és 26—27. l.)

¹⁰ Itt is csak a munkásokra vonatkozóan: az összes foglalkoztatottak indexsorát korrigáltuk az egy munkás által teljesített órák indexével és esetenként ezt használtuk fel a foglalkoztatottak teljesített óráinak indexeként.

**A nemzeti jövedelem és a nemzetijövedelem-növekedés tényezőinek változása
(átlagos évi növekedési ütemek, %)**

Mutató	1950— 1958	1958— 1967	1967— 1970*	1950— 1970	1950/52— 1958/60	1958/60— 1966/68
Nemzeti jövedelem.....	5,4	5,8	6,0	5,6	5,1	5,4
ebből: ipar	7,9	8,5	6,2	7,9	7,1	8,1
mezőgazdaság ...	1,7	-0,1	-0,9	0,5	2,0	0
Népesség	0,7	0,4	0,4	0,5	0,7	0,4
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	4,6	5,4	5,6	5,1	4,4	5,0
A munkaképes korú népesség aránya	-0,6	0	0,3	-0,1	-0,6	0,1
A munkaképes korú népesség foglalkoz- tatottsága	1,2	0,1	0,9	0,6	1,0	0
Az anyagi szférában foglalkoztatottak aránya	0,3	-0,3	0,2	0	0,4	-0,3
Foglalkoztatottak száma az anyagi szférában	1,6	0,2	1,8	1,0	1,5	0,2
Munkatermelékenység (egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem).....	3,7	5,6	4,1	4,6	3,6	5,3
ebből: ipar	2,6	5,3	3,6	3,9	2,1	5,0
mezőgazdaság ...	2,6	3,4	0,1	2,6	3,0	3,5
Strukturális változások hatása a munkatermelé- kenységre**	1,1	1,4	1,9	1,6	0,8	1,2
Egyéb tényezők hatása a munkatermelé- kenységre**	2,6	4,2	2,2	3,0	2,8	3,8

* Közelítő számításunk szerint munkaidő-csökkentés nélkül ebben az időszakban az iparban 5,2, a népgazdaságban 4,8 százalékkal nőtt volna a munkatermelékenység.

** Közelítő számítás.

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési üteme (százalék)

Megnevezés	1950—1958		1958—1967		1967—1970		1950—1970	
	Társadalmi termék	Nemzeti jövedelem	Társadalmi termék	Nemzeti jövedelem	Társadalmi termék	Nemzeti jövedelem	Társadalmi termék	Nemzeti jövedelem
Anyagi termelés ..	7,8	5,4	6,4	5,8	5,0	6,0	6,8	5,6
Ipar	10,3	7,9	7,8	8,5	5,1	6,2	8,4	7,9
Építőipar	9,7	7,0	6,3	6,6	8,3	8,7	7,9	7,1
Mezőgazdaság ...	3,0	1,7	2,1	-0,1	0,4	-0,9	2,2	0,5

Ezért általában meg kellett elégednünk a létszám (a teljesített munkaidők) figyelembevételével. 1968-ban viszont — mint ismeretes — az iparban és az építőiparban általános, mintegy 8 százalékos munkaidő-csökkentést hajtottak végre. Ez e két ágazatban már olyan mértékben befolyásolta a termelékenység alakulását — és éppen egy kritikus időpontban, a gazdaságirányítási reform bevezetésének évében —, hogy

ennek hatását valamilyen közelítő számítással meg kell majd vizsgálnunk.

A korábban bemutatott 2. sz. táblázat a népgazdaság termelékenysége alakulását jellemző fő adatokat a részperiódusokra is tartalmazza, s megkísérrelhetjük összehasonlításukat is. Az egyes tényezők, a nemzeti jövedelem növekedése forrásainak súlyát a 4. sz. táblázat tartalmazza.

4. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem növekedésének forrásai (százalék)

Mutató	1950— 1958		1958— 1967		1967— 1970*		1950— 1970		1950/52— 1958/60		1958/60— 1966/68	
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nemzeti jövedelem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Népesség	13	—	7	—	7	—	9	—	14	—	7	—
A munkaképes korú népesség aránya	—11	—	0	—	5	—	—2	—	—12	—	2	—
A munkaképes korú népesség foglalkoztatottsága	22	—	2	—	15	—	11	—	20	—	0	—
Az anyagi szférában foglalkoztatottak aránya	5	—	—5	—	3	—	0	—	8	—	—6	—
A foglalkoztatottak száma	—	29	—	4	—	30	—	18	—	30	—	3
Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem	—	71	—	96	—	70	—	82	—	70	—	97
A strukturális változások hatása a termelékenységre**	21	—	24	—	32	—	29	—	16	—	22	—
Az egyéb tényezők hatása** ..	50	—	72	—	38	—	53	—	54	—	75	—

* A munkaidő-csökkentés miatti korrekció esetén a munkaráfordítások változásának hozzájárulása 20 százalék, a termelékenysége 80 százalék (ebből az egyéb tényezőké 48 százalék).

** Közelítő számítás.

Az összes és különösen az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem növekedési üteme fokozódott. Az iparban létrehozott nemzeti jövedelem ugyan a 3. részperiódusban a korábinál kisebb ütemben nőtt, a mezőgazdaságé pedig csökkent — ez utóbbi a viszonyítási évek sajátosságát is tükrözi, a mezőgazdaság esetében az egyes évek összehasonlítása mindig problematikus —, az összes nemzeti jövedelem a strukturális eltolódások hatására a korábinál mégis valamivel gyorsabb ütemben emelkedett. A foglalkoztatottság növekedésének különösen az 1. részperiódusban volt nagy szerepe, a 3. részperiódusban jórészt a munkaidő-csökkentés hatását kompenzálta. Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelemmel jellemzett termelékenység a 2. részperiódusban nőtt a legjobban, de a harmadikban is gyorsabban nőtt, mint az elsőben.

Mindebben a népgazdasági ágak közötti strukturális változásoknak lényeges szerepük volt: a 3. részperiódusban a termelékenység növekedésének mintegy 40 százaléka ebből származott. Ez azonban számításaink egyik problematikus eleme: több vizsgálat szerint az ipari termékek árai magasabbak, a mezőgazdasági termékeké alacsonyabbak az „indokolt-nál”; az ipar és a mezőgazdaság termelékenységi mutatói között, érvényes árakon — elsősorban a korábbi években — nagyobb különbségek mutatkoztak, mint valóságos termelékenységükben. A számításokban

megjelenő kedvező strukturális hatás egy része tehát látszólagos lehet; az arányok a mezőgazdaság nemzetijövedelem-termeléshez való hozzájárulását lefelé húzzák.¹¹ A népgazdaság egészét nézve e két hatás valamelyest kiegyenlítheti egymást. Adataink szerint — egészében véve — a középső részperiódusban volt a legkedvezőbb a termelékenység alakulása.

A munkaidő-csökkentés hatása a termelékenységre kettős. Az egy fő által teljesített órák számát és ezzel az egy foglalkoztatottra számított termelékenységet csökkenti, s ennek mértéke is pontosan kimutatható. Másrészt viszont elősegíti az egy teljesített *munkaóra*ra számított termelékenység növekedését. Ennek mértékére hazai adatokkal nem rendelkezünk, a szakirodalomban igen különböző értékek (jórészt becslések) találhatók. Ha ezek mérlegelésével feltételezzük, hogy a munkaidő-csökkentés folytán kieső munkaidő egyharmadát pótolja az egy munkaóra jutó termelés növekedése, akkor ez az 1967—1970 közötti periódusra vonatkozóan a következőket jelenti: a munkaidő-csökkentés miatt a munkatermelékenység növekedése a népgazdaságban 0,7, az iparban 1,6, az építőiparban 0,9 százalékkal lett kisebb. Enélkül a népgazdaságban 4,1 helyett 4,8, az iparban 3,6 helyett 5,2, az építőiparban 1,9 helyett 2,8 százalékkal nőtt volna a munkatermelékenység. Ennek alapján valószínű, hogy a munkaidő-csökkentés nélkül e harmadik részperiódusban a termelékenység növekedési üteme az 1958—1967 közötti időszakhoz képest az iparban és az építőiparban nem — s a népgazdaság egészében is jóval kevésbé — csökkent volna. A közfelfogással ellentétben tehát e számítások szerint a gazdaságirányítási reformnak nem tulajdonítható olyan hatás, hogy az iparban és az építőiparban a termelékenység növekedési ütemét csökkentette volna. (De még nem hozott javulást sem a termelékenység alakulásában.) *A népgazdasági termelékenység növekedési ütemében a harmadik, reform utáni részperiódusban mutatkozó csökkenés fő oka a kedvezőtlen termelés alakulása a mezőgazdaságban, ami azonban ilyen rövid távon, egyes évek adatai alapján, nem értékelhető megfelelően.*

A két részperiódus összehasonlítása — a kezdő és záró évek bizonyos kiegyenlítésével — fő különbségként azt mutatja, hogy a második időszakban a foglalkoztatottság növelésének szinte nem volt szerepe, a nemzeti jövedelem növekedésének forrása a termelékenység növekedése, ezen belül — változatlanul számottevő mértékben — a struktúra változása volt.

3. A termelékenység alakulása az anyagi szféra fő ágában

A következőkben az anyagi szféra három fő ágában — az iparban, az építőiparban és a mezőgazdaságban — vizsgáljuk a termelékenység alakulását (itt rendelkezünk ugyanis hosszabb idősorokkal); egyidejűleg áttérünk a teljes termelékenységi indexek felhasználására is. A kereskedelem és a szállítás termelékenységének elemzéséhez, amely egyéb-

¹¹ Az arányok, amelyeknek szerepe itt különösen szembetűnő, természetesen befolyásolják a nemzetijövedelem-indexeket és az ennek alapján számított termelékenységi indexeket is.

ként elméletileg és módszertanilag is kevésbé tisztázott, nem állnak rendelkezésre hosszabb idősorok.

A teljes termelékenységi indexekkel végzett elemzésünk fő eredményeinek bemutatása előtt azonban e számítások egyik lényeges módszertani kérdését, a súlyozás problémáját külön is tárgyalnunk kell.

A súlyozás problémái a teljes termelékenységi indexek számításakor

A munka- és az állóeszköz-ráfordítások súlyozásánál — nem fogadva el a marginális termelékenység elméleti feltételezéseit — az a lehetőség esik, hogy a kétféle (munka- és tőke-) ráfordítás határtermékével súlyozzunk. Abból a koncepcióból indulunk tehát ki, hogy a kétféle ráfordítást közös mértékegységben összegezzük. Természetesen erre is sokféle megoldás kínálkozik, közülük ötfélére végeztünk számításokat.¹² Ezek a következők:

A) munkabérek — értékcsökkenési leírás;

B) munkabérek és közterhek (25 százalék) — értékcsökkenési leírás és állóeszköz-lekötési járulék (a bruttó érték 5 százaléka);

C) munkabérek és közterhek (25 százalék) — értékcsökkenési leírás és álló- és forgóeszköz-lekötési járulék (a bruttó érték 5 százaléka);

D) létszám (munkaévek) — az értékcsökkenési leírás munkaráfordítás-tartalma (létszámban, azaz munkaévben);

E) létszám (munkaévek) — az értékcsökkenési leírás és az állóeszköz-lekötési járulék munkaráfordítás-tartalma (létszámban, azaz munkaévben).

Az értékcsökkenési leírás munkaráfordítás-tartalmát az 1968. évi ágazati kapcsolati mérlegből határoztuk meg, azzal a feltételezéssel, hogy egy pénzegységnyi értékcsökkenési leírás annyi munkaráfordítással egyenértékű, amennyit egy pénzegységnyi állóeszközérték adott időszakban való *újraelőállítása* igényel. Az egyszerűség kedvéért az E) típusú súlyhoz az állóeszköz-lekötési járulékot ugyanezzel az együtthatóval számítottuk át. A munkaráfordítások súlya az ötféle számítás szerint természetesen más és más lesz; az anyagi szféra egészére például 82, 70, 67, 89 és 82 százalék. Az egész népgazdaságra vonatkozóan kézenfekvőnek látszik a fogyasztás-felhalmozás arányának alapulvétele is. Ebből a munkaráfordítások 76 százalékos súlya adódik.

A forgóeszközök figyelembevétele (C variáns) — a népgazdasági ágakat vizsgálva — csak a kereskedelemben okoz lényeges eltérést. Az első (A) variánshoz viszonyítva a munkabérek közterheinek és az állóeszköz-lekötési járuléknak a figyelembevétele (B variáns) minden esetben csökkenti a munkaráfordítások súlyát. Az értékcsökkenési leírások munkaráfordítás-tartalmával számolva viszont (D variáns) azok súlya lényegesen kisebb lesz. A variánsok közötti választáshoz sokféle érvet lehetne felsorakoztatni, de itt nincs lehetőségünk részletes tárgyalásukra.

E kérdést is gyakorlatiasan közelítve, először arra a szinte törvényszerű jelenségre kell utalnunk, hogy a munkaráfordítások kevésbé nőnek,

¹² Más-más év súlyainak figyelembevételével szintén többféle számítást végeztünk, de a különbségek ritkán jelentősek.

mint az állóeszköz-ráfordítások, a ráfordítások együttes indexe tehát annál kisebb — s az ezzel képzett teljes termelékenységi index annál nagyobb — lesz, minél nagyobb súlyt kapnak a munkaráfordítások. Ennek figyelembevételével természetesnek látszik, hogy számításaink közül a legnagyobb növekedést minden esetben a *D*, a legkisebbet a *B* vagy *C* variáns adta.

A másik lényeges tapasztalat, hogy a különbségek többnyire csak tizedszázalékokat tesznek ki. Bár alacsony ütem mellett ez sem jelentéktelen, időszakok, ágazatok összehasonlításakor e variánsok csak néhány kivételes esetben adtak más *sorrendet* is.

Mint hogy valójában ez a döntő, úgy tetszik, a súlyok megválasztása *gyakorlatilag* nem okoz olyan gondot, mint amilyen bonyolult elméleti problémát jelent. További elemzéseinkhez a *B* típusú (1961. évi) súlyokkal végzett számítások eredményeit használjuk fel, elsősorban azon megfontolás alapján, hogy az állóeszköz-ráfordítások jelentékeny súlyt kapjanak, figyelembevételük hatása jól érzékelhető legyen.

Az ipar termelékenységének alakulása

Akár három, akár két részperiódust vizsgálunk, az ipar termelékenységének növekedése feltétlenül az 1. részperiódusban volt a legkedvezőtlenebb. A 2. és 3. részperiódus, ha a munkaidő-csökkentés hatását is figyelembe vesszük, hasonló képet mutat; ha csak a nyers létszámadatokat nézzük, a 2. részperiódus kedvezőbb képet nyújt. Gyakran szokás olyan számítást is végezni, hogy a létszámra és a munkaórákra számított termelékenységnövekedési különbség egy részét mint a munkaidő-csökkentés közvetlen hatását kiiktatjuk; ez esetben szintén a 2. periódus látszik kedvezőbbnek.

5. sz. táblázat

Az ipar termelékenységének alakulását jellemző átlagos évi növekedési ütemek
(százalék)

Mutató	1950— 1958	1958— 1967	1967— 1970*	1950— 1970	1950/52— 1958/60	1958/60— 1966/68
Termelés (nemzeti jövedelem)	7,9	8,5	6,2	7,9	7,1	8,1
Foglalkoztatottak száma . . .	5,2	3,0	2,6 (1,0)	3,8	4,9	3,0
Állóeszköz-ráfordítás	8,9	7,9	5,7	8,0	8,9	7,8
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt	6,4	5,0	4,0 (2,7)	5,1	6,2	4,9
Munkatermelékenység (egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem)	2,6	5,3	3,6 (5,2)	3,9	2,1	5,0
Az állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	—0,9	0,5	0,5	—0,1	—1,6	0,3
Teljes termelékenység (a munka- és állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem)	1,5	3,5	2,2 (3,5)	2,8	0,9	3,2

* Zárójelben a munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok.

A részperiódusok összehasonlítása az iparra nézve lényegében azonos képet mutat, akár a „hagyományos” munkatermelékenységi, akár az állóeszköz-ráfordításokat hangsúlyozottan figyelembe vevő teljes termelékenységi indexeket vesszük alapul.

Az 5. sz. táblázat adatai nem erősítik meg azt az elterjedt felfogást, hogy a gazdaságirányítási reform első éveiben a korábbi évekhez képest csökkent a termelékenység növekedési üteme. Az a várakozás, hogy a munkaidő-csökkentés folytán kiesett munkaórák termelés-csökkentő hatását a vállalatok önerőből teljes egészében kompenzálni tudják, eleve nem volt megalapozott. Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform hatásainak értékelése még korai volna, de a munkaidő-csökkentés következményeit semmi esetre sem helyes a reform számlájára írni. Ha ennek szerepét kikapcsoljuk, a reform a termelékenység alakulásában eddig nemigen eredményezett *lényeges* változást. (Az egy órára jutó termelés alapján 1971-ben nem beszélhetünk javulásról!)

Az ipar termelékenységének alakulásáról általunk adott kép egyébként azért is mutatkozik kedvezőbbnek, mert többnyire az állami iparra vonatkozó, terméksoros indexek alapján számított adatokat szokás idézni. Mi következetesen a nemzeti jövedelem indexeit alkalmaztuk, és ezek ebben a periódusban a terméksoros indexnél határozottan nagyobb növekedést mutattak. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)¹³

6. sz. táblázat

Az állami ipar termelésének átlagos évi növekedési üteme (százalék)

Megnevezés	1950—1958	1958—1967	1967—1970	1950—1970
Teljes termelés	10,0	8,7	4,8	8,6
Nemzeti jövedelem	7,9	8,8	6,2	8,1
Terméksoros index	9,3	8,0	4,7	8,0

A 7. sz. táblázatban megkíséreljük felbontani az ipari termelés (nemzeti jövedelem) növekedésének forrásait. A változás az ötvenes évek végén egyértelmű: a létszám és az összes ráfordítások szerepe csökken, a termelékenység és a hatékonyság szerepe növekszik. Ha a munkaidő-csökkentés miatti, korábban leírt korrekciókkal vizsgáljuk az 1968—70. évek adatait, nem mutatkozik törés, sőt e tendencia még határozottabb. Nem beszélhetünk a termelékenység növekedésének lassulásáról — igaz még gyorsulásáról sem.

A teljes húszéves periódust nézve — „hagyományos” módszerrel vizsgálva — az ipar termelésnövekedésének a fele (48 százaléka) származott a létszám és fele (52 százaléka) a termelékenység növekedéséből. Teljes termelékenységi indexekkel számolva azonban kétharmad-egy-harmad (65—35 százalék) az arány. Ebben az tükröződik, hogy a munkatermelékenység növekedésének egy része a munka állóeszközökkel való helyettesítéséből származott. E helyettesítés mértékét közelítőleg oly mó-

¹³ A terméksoros index általában a teljes termelési indexhez áll közelebb, korrelációs együtthatójuk — a vizsgált 20 évet nézve — a láncindexek között számítva 0,995. A terméksoros index és a nemzeti jövedelem láncindexének korrelációs együtthatója 0,857. A bázis-indexek korrelációs együtthatója kevésbé jellemző, de valami különbséget szintén mutat: a teljes termelési index együtthatója 0,999, a nemzetijövedelem-index együtthatója 0,995.

A termelés (a nemzeti jövedelem) növekedésének forrásai az iparban (százalék)

Mutató	1950— 1958		1958— 1967		1967— 1970*		1950— 1970		1950/52— 1958/60		1958/60— 1966/68	
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Termelés (nemzeti jövedelem)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Foglalkoztatottak száma	67	—	36	—	42	—	48	—	70	—	38	—
Munkatermelékenység	33	—	64	—	58	—	52	—	30	—	62	—
ebből:					(84)							
a helyettesítés hatása**	14	—	23	—	23	—	17	—	17	—	22	—
hatékonyságjavulás	19	—	41	—	35	—	35	—	13	—	40	—
					(56)							
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt	—	81	—	59	—	65	—	65	—	87	—	60
						(44)						
Teljes termelékenység	—	19	—	41	—	35	—	35	—	13	—	40
						(56)						

* Zárójelben a munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok.

** A létszám, valamint a létszám és az állóeszköz-ráfordítások indexeinek különbsége alapján számítva.

don határozhatjuk meg, hogy feltételezzük: a létszám- és az állóeszköz-ráfordítások együttes növekedésének az a része, amely meghaladta a létszám növekedését, a helyettesítést szolgálta. A vizsgált időszakban ez számszerűen $5,1 - 3,8 = 1,3$ százalékos, a munkatermelékenység $3,9$ százalékos növekedésének egyharmada, a termelés $7,9$ százalékos növekedésének 17 százaléka tulajdonítható ennek. A munkatermelékenység növekedésének azt a hányadát, amely nem a helyettesítés eredménye, a hatékonyság javulásával magyarázzuk; ezt teljes termelékenységi indexünk méri. E módszerrel sikerült összekapcsolnunk a munka- és a teljes termelékenységi indexszámításokat.

Az állami iparra vonatkozóan részletesebb számításokat is végeztünk, iparcsoportok szerinti bontásban. A számítási eredmények közlésére itt nincs helyünk, csupán néhány megjegyzésre szorítkozunk. Bár az iparcsoportok termelékenységnövekedés szerinti sorrendjét nézve a munka- és a teljes termelékenységi indexek rangkorrelációja magas ($0,929$), az utóbbi — az állóeszköz-ráfordítások alakulását is figyelembe vevő — indexek jó néhány iparcsoport fejlődésének értékelését más megvilágításba helyezik.¹⁴ A magyar iparban nagy súlyt képviselő bányászat termelékenység alakulása még kedvezőtlenebbnek mutatkozik (20 év alatt a teljes termelékenység évi $1,3$ százalékkal csökkent). A feldolgozó iparra — bányászat és villamosenergia-ipar nélkül — számított indexek az egész iparénál kedvezőbb termelékenységváltozást jeleznek, sőt eltűnik az utóbbi javára mutatkozó különbség az 1. és 2. részperiódus között is. A vegyipar, mely a munkatermelékenység 1950—1970 közötti növekedési ütemét nézve az iparágak között a 2. helyet foglalja el, a

¹⁴ A 63 iparág sorrendjét tekintve, az 1960—67 közötti fejlődést jellemző átlagos növekedési ütemek közötti rangkorreláció értéke $0,817$.

teljes termelékenység növekedése alapján a 8—9. helyre, a villamosenergia-ipar a 9. helyről a 14—15. helyre, az élelmiszeripar a 10—11. helyről a 7. helyre kerül.

A mezőgazdaság termelékenységének alakulása

A mezőgazdaság fejlődésére (8. sz. táblázat) először is jellemző, hogy a termelésnövekedés — különösen az itt létrehozott nemzeti jövedelemmel mérve (melynek indexét az árarányok is lefelé húzzák) — az egész időszakban csekély volt (ezen belül az 1.-ben nagyobb, mint a 2. vagy a 2. és a 3. részperiódusban). Az állóeszköz-ráfordítások adataink szerint — eléggé hasonlóan — mindegyik részperiódusban a termelésnél gyorsabban növekedtek, a létszám erős csökkenése a későbbi periódusra jellemző. (Sajnos mindkét adatsor mögött elég sok — további kutatást igénylő — probléma van. Az állóeszköz-állomány adatait csak közelítőleg lehetett ilyen időtávra rekonstruálni, a létszámadatok pedig szintén csak korlátozott mértékben fejezik ki a tényleges mezőgazdasági munkaráfordításokat.)

A munka- és a teljes termelékenységi index összehasonlítása a mezőgazdaságban jellegzetes különbséget mutat: az előbbi szerint a 2. periódusban, az utóbbi alapján az 1. periódusban volt hatékonyabb a mezőgazdaság tevékenysége. Persze a hatékonyságot valójában itt sem lehet az összefüggésekből kiragadva megítélni: a létszám átáramlása a mezőgazdaságból az iparba az ipari termelés jelentékeny növelését tette lehetővé. Ez nyilvánvalóan egyben s másban az ipari termelékenység növekedéséhez is hozzájárult (bár a túl sok létszám beáramlása fordított hatást is gyakorolt), s a munkaerő struktúrájának a változása a gazdaság egészének termelékenységére (az előző pontban utaltunk erre) közvetlenül is hatott.

8. sz. táblázat

A mezőgazdaság termelékenységének alakulását jellemző átlagos évi növekedési ütemek (százalék)

Mutató	1950— 1958	1958— 1967	1967— 1970	1950— 1970	1950/52— 1958/60	1958/60— 1966/68*
Termelés (nemzeti jövedelem).....	1,7	—0,1	—0,9	0,5	2,0	0
Foglalkoztatottak száma...	—0,9	—3,4	—1,0	—2,1	—1,0	—3,4
Állóeszköz-ráfordítás	4,0	4,4	5,6	4,4	4,2	4,4
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt	—0,3	—1,9	2,6	—0,9	—0,3	—1,9
Munkatermelékenység	2,6	3,5	0,1	2,6	3,0	3,5
Az állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	—2,3	—4,3	—6,2	—3,8	—2,1	—4,3
Teljes termelékenység.....	2,0	1,8	—1,7	1,4	2,3	1,9

* Minthogy az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése a mezőgazdaságra nézve kevésbé hozott lényeges változásokat, célszerűbb lehet az 1958/60—1968/70 időszakot vizsgálni. Az idézett növekedési ütemek erre az időszakra a következők: 0,3, —3,1, 4,7, —1,8, 3,4, —4,4, 2,1.

A termelés (a nemzeti jövedelem) növekedési forrásainak az iparéhoz hasonló felbontása a mezőgazdaságra sajátos képet ad: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma (s általában a munka- és állóeszköz-ráfordítás is) csökkent, s a termelékenység növekedésének még ezt is kompenzálnia kellett. Jellemző, hogy a helyettesítés szerepe növekedett, a kétperiódusos bontást nézve az 1.-ben az egy foglalkoztatottra jutó termelés növekedéséhez 23, a 2.-ban 45 százalékkal járult hozzá. Megjegyzendő azonban, hogy a mezőgazdaság kollektivizálása után az állóeszköz-ráfordítások egy része — mint ismeretes — nem a helyettesítést, hanem a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges létesítmények megteremtését szolgálta.

A mezőgazdaság teljes termelékenységi indexeinek számításakor a földet nem vettük figyelembe, de egy feltételes számítással megkíséreltük megbecsülni, mit jelentene a föld számításba vétele. Magyarországon az összes földterület a vizsgált húszéves időszakban nem változott, a mezőgazdaságilag művelhető földterület mintegy évi 0,5 százalékkal csökkent. A Központi Statisztikai Hivatal újabb számításai szerint a föld értékét — az állóeszközökhöz viszonyítva — a magyar mezőgazdaságban 250, a népgazdaság egészében 35 százalékra becsülhetjük. Ez az indexeink alapján számított átlagos növekedési ütemeket a 9. sz. táblázat adatai szerint módosítaná.

9. sz. táblázat

Az átlagos évi növekedési ütemek a földlekötés figyelembevételével és nélküle (1950—1970, %)

Mutató	Mezőgazdaság	Népgazdaság (anyagi szféra)
Nemzeti jövedelem	0,5	5,6
Állóeszköz-ráfordítások	4,4	5,0
Földterület	—0,5	0
Állóeszköz-ráfordítás és földterület együtt	—0,9	3,7
Az állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	—3,8	0,6
Az egységnyi földterületre jutó nemzeti jövedelem	1,0	5,6
Az állóeszközök és a földterület egységére jutó nemzeti jövedelem	—0,4	1,8
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt	—0,9	2,2
Munka- és állóeszköz-ráfordítás, valamint földlekötés együttesen	—0,8	2,0
A munka- és állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	1,4	3,4
A munka- és állóeszköz-ráfordítások, valamint a földterület egységére jutó nemzeti jövedelem . . .	1,3	3,6

A földterület változásának figyelembevétele tehát — viszonyaink között — az állóeszköz-hatékonysági mutatókat lényegesen, a teljes termelékenységi indexeket alig befolyásolná.

Az építőipar termelékenységének alakulása

Az építőipart adataink szerint az állóeszköz-ráfordítások igen gyors — a termelés növekedését meghaladó — emelkedése jellemzi. (Lásd a 10. sz. táblázatot.) A különbség azonban — s ezzel az állóeszköz-hatékonyság romlása — a második és harmadik részidőszakban már csökken, s ez az állóeszköz-ráfordítások kis súlya ellenére, a teljes termelékenység változására is határozott befolyást gyakorol. A három részperiódus közül a munkatermelékenység a másodikban alakult a legkedvezőbbben; a munkaidő-csökkentés miatti korrekciókkal azonban a harmadik részperiódus sem mutat kedvezőtlenebb képet. (A két periódusra való bontás esetén a kezdő évek kiegyenlítése az első időszakban a létszám — ezekben az években igen gyors — növekedését eltünteti, s magas termelékenység-növekedési ütemet kapunk.) A munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok a teljes termelékenység gyorsuló növekedését jelzik.

10. sz. táblázat

Az építőipar termelékenységének alakulását jellemző átlagos évi növekedési ütemek (százalék)

Mutató	1950— 1958	1958— 1967	1967— 1970*	1950— 1970	1950/52— 1958/60	1958/60— 1966/68
Termelés (nemzeti jövedelem)	7,0	6,6	8,7	7,1	6,7	5,5
Foglalkoztatottak száma . . .	4,6	3,7	6,7 (5,9)	4,5	1,6	3,5
Állóeszköz-ráfordítások . . .	25,6	11,8	9,6	16,8	20,1	11,9
Munka- és állóeszköz-ráfordítások együtt	5,5	4,8	7,3 (6,4)	5,5	2,5	4,5
Munkatermelékenység	2,3	2,8	1,9 (2,8)	2,5	5,1	1,9
Az állóeszköz-ráfordítások egységére jutó nemzeti jövedelem	—14,8	—4,7	—0,9	—8,3	—11,1	—5,6
Teljes termelékenység	1,5	1,8	1,4 (2,3)	1,6	4,2	1,0

* Zárójelben a munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok.

Az építőipar fejlődésére jellemző, hogy a termelés növekedésének fő forrása a munka- és az állóeszköz-ráfordítások növekedése volt. (Lásd a 11. sz. táblázatot.) Adataink szerint a teljes időszakot nézve a növekedés kétharmad, illetve háromnegyed része ebből származott. A munkatermelékenység szerepe a középső részperiódusban volt a legnagyobb; a teljes termelékenységé a harmadik részperiódusban is hasonló volt. Az állóeszközökkel való helyettesítésnek az első és második részperiódusban volt viszonylag nagyobb súlya.

E megállapításokat azonban fenntartással írjuk le, mivel még alaposabb elemzésükre van szükség. Az „állami kivitelező építőipar” részleteiből, jobban megalapozott adatai ugyanis több vonatkozásban meglehetősen eltérő képet mutatnak. A nemzetijövedelem-számításoknál figyelembe vett teljes építőipari tevékenységben az egyéb szektorok (szövetkezeti és magánépítkezések), valamint az építőipari tervezés súlya igen jelentős (1970-ben például 35 százalék). Ezeknek a szektoroknak az állami

A termelés (a nemzeti jövedelem) növekedésének forrásai az építőiparban
(százalék)

Mutató	1950—1958		1958—1967		1967—1970*		1950—1970		1950/52—1958/60		1958/60—1966/68	
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	—
Termelés (nemzeti jövedelem)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	—
Foglalkoztatottak száma	67	—	57	—	78 (68)	—	64	—	24	—	64	—
Munkatermelékenység ebből:	33	—	43	—	22 (32)	—	36	—	76	—	36	—
a helyettesítés hatása	12	—	16	—	6 (6)	—	13	—	13	—	18	—
hatékonyságjavulás ..	21	—	27	—	16 (26)	—	23	—	63	—	18	—
Munka- és állóeszköz-ráfordítás	—	79	—	73	—	84 (74)	—	77	—	37	—	82
Teljes termelékenység .	—	21	—	27	—	16 (26)	—	23	—	63	—	18

* Zárójelben a munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok.

kivitelező építőipartól eltérő fejlődése, a strukturális változások hatása, az egyéb szektorokra vonatkozó esetleges — alig elkerülhető — becslési hibák szerepe további vizsgálatok tárgyát kell hogy képezze.

4. Második közelítés: a munka- és a teljes termelékenység változása és szerepe a népgazdaság fejlődésében

Az anyagi szféra főbb ágainak termelékenységét vizsgálva a „hagyományos” termelékenységi indexek mellett felhasználtuk az állóeszköz-

A termelékenység növekedése az anyagi szférában
(százalék)

Mutató	1950—58	1958—67	1967—70*	1950—70	1950/52—1958/60	1958/60—1966/68
	A munkatermelékenység átlagos évi növekedési üteme	3,7	5,6	4,1 (4,8)	4,6	3,6
A teljes termelékenység átlagos évi növekedési üteme	3,0	3,9	3,0 (3,5)	3,6	2,8	3,6
A teljes és a munkatermelékenység növekedési ütemének hányadosa	81	70	72 (71)	78	78	68
A teljes termelékenység hozzájárulása a nemzeti jövedelem növekedéséhez	56	67	50 (58)	63	55	67

* Zárójelben a munkaidő-csökkentés miatt korrigált adatok.

ráfordításokat nagyobb súllyal számításba vevő teljes termelékenységi indexeket is. A 12. sz. táblázatban bemutatjuk e számításokat az anyagi szféra egészére is, és még egy lépéssel megkísérelünk tovább haladni.

Összehasonlítva az anyagi szféra és három vizsgált fő ágának munka- és teljes termelékenységi indexeit, az utóbbiak minden esetben kisebb növekedési ütemet jeleznek. Ez — mint már utaltunk rá — várható is volt. Lényegesebb, hogy bár kevésbé, de változik az összkép is: míg például az első időszakban a munka termelékenysége az iparban és a mezőgazdaságban egyformán nőtt, a teljes termelékenység a mezőgazdaságban nőtt jobban; az egész időszakot tekintve ellenben nagyobb a viszonylagos különbség az ipar javára. A mezőgazdaságban a második részidőszakban az elsőhöz viszonyítva a munka termelékenysége jobban, a teljes termelékenység kevésbé nőtt.

A munka termelékenységének növekedésében az állóeszközökkel való helyettesítés a mezőgazdaságban játszotta a legnagyobb szerepet. Az állóeszközök egy része azonban, mint említettük, a mezőgazdaságban valójában nem élő munkát pótol, hanem a kollektív gazdálkodás feltételeit hozta létre. Az iparban és az építőiparban a termelés növekedésének átlag mintegy kétharmadát a ráfordítások növekedése fedezte; a mezőgazdaságban a ráfordítások csökkentek, a szerény termelésnövekedésnek a termelékenység emelkedése volt a forrása.

További számításaink során megvizsgáltuk a nem anyagi szféra figyelembevételének hatását is, bár erre vonatkozóan a termelékenység változásának mérése és értelmezése igen problematikus.

A Központi Statisztikai Hivatal legutóbb az 1960—1969 közötti időszakra vonatkozóan a nem anyagi termelést is magában foglaló szélesebb koncepció szerint is közzétett indexsorokat. A nem anyagi termelési szféra beszámítása egész kis mértékben csökkenti mind a bruttó, mind a nettó nemzeti termék (a nemzeti jövedelem) átlagos növekedési ütemét. A nemzeti jövedelem alakulására vonatkozóan saját számítást is végeztünk az 1950—1960 közötti időszakra. A nem anyagi szférában foglalkoztatott létszám tényleges változását vettük alapul és az 1960—1969 közöttivel azonos termelékenységnövekedési ütemet tételeztünk fel. A nem anyagi szféra beszámítása erre a 10 évre 0,5 százalékkal kisebb növekedési ütemet eredményezett.¹⁵

A 13. sz. táblázatban összefoglaljuk azokat az eddigi adatainkat, amelyek alapján áttekinthetjük a nemzeti jövedelem növekedésének forrásait. A teljes időszakra (1950—1970) a nem anyagi szféra bevonásával is közlünk adatokat; az eltérés a legtöbb elemnél nem számottevő, néhány tizedszázalék. A további elemzést — ezért is — az anyagi szférára korlátozzuk.¹⁶ A három és a két részperiódusra is megadott adatok szerint a teljes időszakon belül:

a népesség, a foglalkoztatottság és az állóeszközök hatékonyságjavulásának növekedési üteme csökkent,

¹⁵ Magyarországon 1950-ben a nem anyagi szférában dolgozott az összes foglalkoztatottnak 16, 1970-ben 19 százaléka. E csekély arány miatt, ha az 1950—1960 közötti termelékenységnövekedést a nem anyagi szférára 1 helyett 2 százalékkal számoljuk, ez az anyagi és nem anyagi szféra együttes indexénél a teljes húszéves időszakra mindössze 0,1 százalék különbséget jelent.

¹⁶ Egyébként a nem anyagi szféránál kifogásolható volna, ha a termelékenység-növekedés feltételezésével számított adatokkal további termelékenységi vizsgálatokat végeznénk. Az így nyert adatok azonban a gazdaság egészét nézve igen csekély mértékben módosítanák számításainkat.

A nemzeti jövedelem és tényezőinek átlagos évi növekedési üteme (második közelítés)
(százalék)

Mutatók	1950—	1958—	1967—	1950/52—	1958/60—	1950—1970**	
	1958	1967	1970*	1958/60	1966/68	A	B
Nemzeti jövedelem	5,4	5,8	6,0	5,1	5,4	5,6	5,4
Népesség	0,7	0,4	0,4	0,7	0,4	0,5	0,5
Egy lakosra jutó nemzeti jöve- delem	4,6	5,4	5,6	4,4	5,0	5,1	4,9
A munkaképes korú népesség aránya	-0,6	—	0,3	-0,6	0,1	-0,1	-0,1
A munkaképes korú népesség foglalkoztatottsága	1,2	0,1	0,9	1,0	—	0,6	0,6
Az anyagi szférában foglalkoz- tatottak aránya	0,3	-0,3	0,2	0,4	-0,3	—	—
Foglalkoztatottak száma	1,6	0,2	1,2	1,5	0,2	1,0	1,0
Munkatermelékenység	3,7	5,6	4,8	3,6	5,3	4,6	4,4
Állóeszköz-ráfordítások	4,5	5,5	4,9	4,6	5,5	5,0	4,1
Az állóeszköz-ráfordítások egy- ségére jutó nemzeti jövedelem	0,9	0,3	1,1	0,5	-0,1	0,6	1,0
Munka- és állóeszköz-ráfordítá- sok együtt	2,4	1,9	2,5	3,3	2,8	2,2	2,0
Teljes termelékenység	3,0	3,9	3,5	2,8	3,6	3,4	3,4
Ebből:***							
strukturahatás	1,3	1,1	1,6	1,2	1,1	1,3	1,3
egyéb tényezők	1,7	2,8	1,9	1,6	2,7	2,1	2,1

* A munkaidő-csökkentés miatti korrekcióval számolva.

** A = anyagi szféra, B = anyagi és nem anyagi szféra együtt. Az utóbbi adatok becslések segítségével készültek.

*** Közelítő számítások.

az összes és az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, a munka- és a teljes termelékenység növekedési üteme fokozódott.

A teljes termelékenység növekedési üteme minden részperiódusban kisebb volt és kevésbé is gyorsult, mint a munkatermelékenységé. A helyettesítés szerepe növekedett, a termelés/állóeszköz hányados csökkenő javulásának egyik oka ez volt. (A termelés/állóeszköz hányados újabban tért nyerő elszigetelt vizsgálata ugyanúgy helytelen, mint a termelés/létszám hányadosé! A kétféle ráfordítás közötti nagyfokú helyettesítés miatt csak együttes alakulásuk értékelhető helyesen.) A strukturális változások hatása minden részidőszakban lényeges volt, a termelékenység-növekedésnek mintegy egyharmadát ez szolgáltatta.

A 14. sz. táblázat két keresztmetszetben jellemzi a nemzeti jövedelem növekedésének forrásait: a munka- és a teljes termelékenység oldaláról nézve.

A teljes időszakot tekintve a nemzeti jövedelem növekedéséből 18 százalék tulajdonítható a foglalkoztatott létszám, 82 százalék a termelékenység növekedésének. A 18 százalékból 11 százalék a foglalkoztatottság növekedéséből, 7 százalék demográfiai tényezőkből származott. A munkatermelékenység 82 százalékos hozzájárulásából 23 százalék strukturahatásnak, 21 százalék az állóeszközökkel való helyettesítésnek, 38 százalék a munka- és az állóeszköz-ráfordítások „tisztá” (reziduális) hatékonyságának tulajdonítható. A részperiódusokat vizsgálva jellemző,

A nemzeti jövedelem növekedésének forrása (második közelítés)
(százalék)

Mutató	1950— 1958	1958— 1967	1967—* 1970	1950/52— 1958/60	1958/60— 1966/68	1950—1970**	
						A	B
Nemzeti jövedelem.....	100	100	100	100	100	100	100
Népesség.....	13	7	7	14	7	9	9
A munkaképes korú népesség aránya.....	-11	0	5	-12	2	-2	-2
A munkaképes korú népesség foglalkoztatottsága.....	22	2	15	20	0	11	11
Munkaidő-csökkentés...	—	—	-17	—	—	—	—
Az anyagi szférában foglalkoztatottak aránya	5	-5	3	8	-6	0	—
Foglalkoztatottak száma	29	4	13	30	3	18	18
Munkatermelékenység	71	96	87	70	97	82	—
ebből***:							
a helyettesítés hatása..	15	29	24	15	30	21	—
struktúrahataás.....	24	19	27	24	20	23	24
"tisza" hatékonyság..	32	48	29	31	47	38	39
Munka- és állóeszköz- ráfordítások együtt.....	44	33	42	45	33	39	37
Teljes termelékenység	56	67	58	55	67	61	63
ebből***:							
struktúrahataás.....	24	19	27	24	20	23	24
egyéb tényezők.....	32	48	31	31	47	38	39

* A munkaidő-csökkentés miatti korrekcióval számolva.

** A = anyagi szféra, B = anyagi és nem anyagi szféra együtt. Az utóbbi adatok becslésekkel készültek.

*** Közelítő számítások.

hogyan a foglalkoztatottság növekedésének szerepe csökkent, a helyettesítés pedig növekedett.

A nemzeti jövedelem növekedéséhez a teljes termelékenység — az egész időszakban — 61 százalékkal, a munka- és az állóeszköz-ráfordítások együtt 39 százalékkal járultak hozzá. A struktúrahataás és az egyéb tényezők szerepének változása a részperiódusok között hasonlóan mutatkozik, mint a munkatermelékenység oldaláról végzett vizsgálatoknál.

Megkíséreljük végül három további tényező hatásának számszerű becslését. A munkaerő „minőségével” kapcsolatban elsősorban két tényező játszott fontos szerepet: a képzettség növekedése és az új munkaerő nagy száma. A képzettség (pontosabban az iskolai végzettség) növekedésére közelítő számításaink évi 0,8 százalékos ütemet adtak.¹⁷ Ezzel korrigálhatnánk a munkaráfordításokat, ekkor növekedésük évi 1,0 százalék helyett 1,8, a munkatermelékenység növekedési üteme 4,6 helyett 3,8, a teljes termelékenységé 3,4 helyett 2,8 százalék lenne. Felfoghatjuk azonban a képzettséget a termelékenységnövekedés tényezőjének is, és

¹⁷ A foglalkoztatott létszám iskolai végzettség szerinti összetételét (a tanulási évek, költségek stb. alapján) különböző egyenértékszámokkal súlyoztuk; a többféle súlyrendszerrel végzett számítások nagyjából egybehangzó eredményt adtak.

ekkor a munkaráfordítások indexét nem kell korrigálnunk. Ahhoz azonban egyelőre nem rendelkezünk megbízható ismeretekkel vagy számítási módszerekkel, hogy a képzettség növekedése milyen mértékű hatást gyakorolt a termelékenység növekedésére. Addig is, míg további vizsgálatokkal pontosabb adatokhoz jutunk, feltételezzük, hogy az iskolai végzettség minden egyszázalékos növekedése egyszázalékos termelékenység-növekedést eredményez.

A foglalkoztatottság növekedése és a népesség mezőgazdaságból való átáramlása nagyszámú új munkaerő termelésbe lépését jelentette, és ez feltétlenül csökkentette az ott dolgozók átlagos termelékenységét. Az új munkaerő arányát a nem mezőgazdasági létszám növekménye alapján határoztuk meg, s ez a teljes időszakra átlagosan évi 2 százalék. Ha feltételezzük, hogy az új dolgozók termelékenysége 20 százalékkal alacsonyabb az átlagosnál (munkába lépésük évében), akkor minden egy százaléki új munkaerő 0,2 százalékkal csökkenti az összes dolgozó átlagos termelékenységét, s az összhatás évi 0,4 százalék. E *folymatos* hatás beszámításának módja azonban még további vizsgálatot kíván, mert módosítunk a kezdő és záró évek *különbségeinek* szembeállítására épül.

Bizonyára fontos szerepet játszottak a termelékenység növekedésében a termelés növekvő méreteiből adódó ún. *nagyságrendi megtakarítások* is. Ezek szerepét azonban igen nehéz megbecsülni. A külkereskedelmi forgalom a nemzeti jövedelemnél gyorsabban növekedett, ez valószínűleg fokozta, a specializáció előnyeinek nem teljes kihasználása viszont csökkentette e tényező szerepét népgazdaságunkban. Ezért a szakirodalomban található becslések alsó értékét vettük számításba: egyszázalékos termelésnövekedéshez 0,1 százalékos termelékenységnövekedést társítottunk. (Az iparban valószínűleg nagyobb érték volna indokolt.) A nemzeti jövedelem évi 5,6 százalékos növekedési üteme mellett tehát évi 0,6 százalékra becsülhető a nagyságrendi megtakarítások hozzájárulása a termelékenység növekedéséhez.

E tényezők számításba vétele a részperiódusok összehasonlításánál sajnos nem sokat segít. Az iskolai végzettség és a termelés (a nemzeti jövedelem) növekedése — s ebből adódóan a nagyságrendi megtakarítások szerepe — ugyanis alig (s a begyakorlottság tényezője is kevéssé) tér el e három részperiódus között. Az egyes részperiódusok termelékenység-alakulásában tehát további tényezőknek is fontos szerepük kellett hogy legyen.

A 15. sz. táblázatban megkíséreljük összefoglalni — a teljes időszakra vonatkozóan —, hogy meghatározott feltételezéseken nyugvó számításaink szerint a vizsgált tényezőknek milyen szerep tulajdonítható a nemzeti jövedelem, az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem, a munka- és a teljes termelékenység változásában. E feltételezések, az ezekből — és számítási eredményeinkből — adódó következtetések részletes elemzése, módszertani kísérletünk teljes kifejtése és értékelése külön tanulmányt igényelne, ezért csupán néhány megjegyzésre szorítkozunk.

A foglalkoztatottság növekedésének szerepe a teljes húszéves időszakot nézve viszonylag szerény volt, különösen akkor, ha ehhez a termelékenység szempontjából bizonyos negatív hatásokat is társítunk. (Ez természetesen egyáltalán nem csökkenti a foglalkoztatottság biztosításának és növelésének alapvető társadalmi-politikai jelentőségét.) Az iskolai

A nemzeti jövedelem és a termelékenység növekedésének forrásai 1950—1970 között
(százalék)

Mutató	Átlagos évi növekedési ütem, illetve a hatás évi mértéke	Az egyes tényezők hozzájárulása			
		a nemzeti jövedelem	az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	a munkatermelékenység	a teljes termelékenység
		növekedéséhez			
Nemzeti jövedelem	5,6	100	—	—	—
Néesség	0,5	— 9	—	—	—
Egy lakosra jutó nemzeti jövedelem	5,1	—	100 —	—	—
Foglalkoztatottság	0,5	9	10 —	—	—
Foglalkoztatottak száma	1,0	(18) —	— —	—	—
Munkatermelékenység	4,6	(82) —	(90)	100	—
Iskolai végzettség	0,8	— 14	— 16	17	17
Nagyságrendi megtakarítás	0,6	— 11	— 12	13	18
Struktúrah hatás	1,3	— 23	— 25	28	38
Helyettesítés	1,2	} 34	} 37	26	—
Egyéb	1,1			16	27
Munka- és állóeszköz- ráfodítások együtt	2,2	39 —	33 —	—	—
Teljes termelékenység	3,4	61 —	67 —	—	100

végzettség emelkedése — bár hatásának számszerűsítése nagyon bizonytalan — adataink szerint valószínűleg lényeges szerepet játszott. Ugyancsak lényeges szerepük volt a struktúraváltozásoknak is (de ezek egy része, mint említettük, látszólagos lehetett). Módszerünkkel a munkatermelékenység növekedésének 84, a teljes termelékenység növekedésének 73 százalékát tudtuk „megmagyarázni”, 16, illetve 27 százalék maradt rezídiumnak. E rezídiumnak, de nem kevésbé előbbi feltételezéseinknek s a már „megmagyarázott” tényezőknek az elemzése, továbbá mindebből a termelékenység jövőbeli alakulására és tervezésére vonatkozóan következtetések levonása további kutatások feladata.

A személyi jövedelem nagysága és az állati eredetű élelmiszerek fogyasztása

A gazdaságpolitika a lakosság személyi jövedelmének rendszeres és számottevő növelését tűzi ki célul, s ezzel egyidejűleg fokozódik azoknak az élelmiszereknek a kereslete is, amelyeket a magasabb rendű fogyasztási javak közé sorolunk. Ilyen a legtöbb fehérjedús, állati eredetű élelmiszer is. Gazdasági egyensúlyunk tehát csak akkor tartható fenn, ha ezzel a tendenciával számolva, a termelés bővítését is megfelelő eszközökkel és mértékben ösztönözzük.

Az e témakörben végzett kutatások és saját vizsgálataink is azt tanúsítják, hogy a jövedelem és a fogyasztás között szoros, pozitív irányú kapcsolat van. Mégis hangsúlyozni kell, hogy a *személyi jövedelem és a termékfogyasztás (különösen az élelmiszerek fogyasztása) közötti kapcsolatban — a társadalmi rétegződéstől, a települési viszonyoktól és a társadalmi-gazdasági hovatartozástól függően — erőteljes különbségek találhatók.* Éppen ezért szükséges a jövedelem és a fogyasztás összefüggését legalább a két fő társadalmi rétegre, a munkás és alkalmazotti lakosságra, valamint a paraszti és kettős jövedelmű lakosságra külön-külön vizsgálni.

Hazánkban a legtöbb állati eredetű termék fogyasztói ára előre meghatározott, sem területenként, sem időben nem változik számottevően. Éppen ezért a kereslet és a kínálat viszonya nem az úgynevezett egyensúlyi árak, hanem éppen a viszonylagosan rögzített, fix árak mellett alakul. Így a kereslet elsődlegesen a személyes jövedelmek alakulásától függően változik, s ármódosulás híján az egyensúly a megfelelő mennyiségű kínálat és a

fizetőképes kereslet viszonyaként jön létre.

Természetesen nem állítjuk, hogy a különféle élelmiszertermékek árának nincs fogyasztást befolyásoló szerepe. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a drágább termékek vagy a jobb minőségű és drágább termékek iránt megnyilvánuló kereslet társadalmi rétegenként és jövedelemcsoportonként is eltérő. Ilyen értelemben tehát az árak hatnak a fogyasztás struktúrájára és mennyiségére is. Ez különösen a rétegvizsgálatoknál érzékelhető, ami társadalompolitikai alapállásunkból kiindulva egyébként is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Általánosan felismert törvényszerűség, hogy a fogyasztás különböző szintjein eltérő a jövedelemrugalmasság mértéke. Az alacsony jövedelmi szinthez tartozó alacsony fogyasztási színvonalon a jövedelem kismérvű növekedése is erőteljes keresletbővülést vált ki, míg magasabb jövedelmi színvonalon gyakran tapasztalható a fogyasztás csekély arányú bővülése, esetleg stagnálása vagy éppen visszaesése. Ez az általános tendencia fogyasztási cikkenként is eltérően alakul. Az úgynevezett magasabb rendű termékek iránti kereslet a jövedelmek növekedésével együtt fokozódik, míg az alacsonyabb rendű termékek fogyasztása a kisebb jövedelemkategóriák esetében is csak gyengén növekvő vagy visszaszoruló. Az 1958 és 1967 közötti évekre vonatkozó számítások szerint Magyarországon a jövedelemnövekedés együtt járt azzal, hogy szinte kivétel nélkül minden állati eredetű termék iránt nőtt a kereslet. A jövedelem nagysága és a fo-

gyasztás mennyisége közötti kapcsolatot a következő korrelációs együtthatók jellemezték: összes hús 0,86, sertéshús 0,87, marhahús 0,29, baromfihús 0,93, tojás 0,96.

A kapcsolatot jellemző és a marhahús kivételével igen erős összefüggést mutató adatok értékelésekor figyelemmel kell lennünk arra, hogy ezek az országos jelzőszámok olyan időszakokra vonatkoznak, amikor *a kereslet jóval meghaladta a felsorolt termékek kínálatát*. Az 1968. és 1970 közötti évek és 1971 első negyedévének fogyasztási adatai egyaránt arra utalnak, hogy a baromfihús- és a tojásfogyasztás mennyisége, valamint a jövedelem közötti korrelációs kapcsolat az 1958—67 közötti időszakhoz képest gyengült. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a baromfihús és a tojás fogyasztásának az utóbbi években elég magas foka alakult ki és a legalacsonyabb jövedelemkategóriák fogyasztása is meghaladja a fejlett nyugat-európai országok fogyasztási színvonalát, sőt a paraszti és kettős jövedelmű rétegek majdnem kétszer annyi baromfihúst fogyasztanak.

A sertés- és a marhahús esetében a kapcsolat inkább szorosabbá vált. Az alacsonyabb jövedelemkategóriákban a marha- és a sertéshús fogyasztása csekély mértékben növekszik, esetenként stagnál, viszont a magasabb jövedelemkategóriákban mind a nyershús, mind a húskészítmények és konzervek fogyasztása erőteljesen fokozódik. A két szélső jövedelemkategória között a „fogyasztási távolság” nő.

A háztartás-statisztika adatai szerint a paraszti és kettős jövedelmű népesség húsfogyasztása meghaladja a munkás-alkalmazott népességét, s ez zömmel a főfoglalkozású munkaidőn kívül üzött ház körüli gazdaság baromfihús-termeléséből ered. A paraszti — és általában a vidéki — lakosság húsfogyasztásában aránylagosan is, de abszolút mennyiségben is kevesebb a sertés- és a marhahús fogyasztása, mint a munkás és alkalmazotti népességnél. Akár a paraszt-ság nagyobb baromfihús-fogyasztását, akár a munkás és alkalmazotti

népesség nyershúsfogyasztását akarjuk megmagyarázni, első helyen mindenképpen a vidéki és a városi friss-húsellátás nagy különbségét kell megemlítenünk. Külön is kiemelendő, hogy a paraszti és a munkás-alkalmazotti népességcsoportnál egyaránt jelentős a jövedelmek szóródása, és ennek megfelelően a húsfogyasztás szintjében és összetételében is nagyok a differenciák.

A következőkben tekintsük át elsőként a munkás és alkalmazotti, majd ezt követően a paraszti és kettős jövedelmű lakosság fogyasztásának jövedelemcsoportonkénti alakulását és ennek 1968 és 1969-ben tapasztalható változásait.

A munkás és alkalmazotti háztartások étel- és fogyasztásának 1 főre jutó mennyiségét nézve azt tapasztaljuk, hogy az állati eredetű termékek közül különösen a sertéshús, a különféle hentesárúk, füstölt húsok és húskonzervek, valamint a vaj és a tojás iránti kereslet növekszik gyors ütemben a jövedelem bővülésével párhuzamosan (1. táblázat).

A baromfihús iránti kereslet — amit 1968-ban bátran azonosíthatunk már a fogyasztással — a jövedelem növekedésével párhuzamosan alig változik. A legalacsonyabb keresetű családok átlagos fogyasztása alig 20—30 százalékkal kisebb, mint a legnagyobb jövedelemmel rendelkező családoké. Ez a megállapítás csak a mennyiségi adatokra vonatkozik, s az értékbeli adatok mást mutatnak. A legnagyobb keresetű csoportban ugyanis mintegy 50 százalékkal több pénzt adnak ki baromfihúsra, mint a kis keresetűekben, tehát ha mennyiségben nem is nagy a különbség, de a minőségben számottevő a nagy keresetű családok előnye.

A különböző jövedelmi szintű családok húsfogyasztási struktúráját tehát 1968-ban az jellemzi, hogy a jövedelem növekedésével egyidejűleg erőteljesen bővül a sertéshús aránya, lényegében stagnál a marha- és borjúhús, valamint a belsőség részese-dése, és jelentősen csökken az egyéb húsok, valamint a baromfihús részaránya. (2. táblázat.)

Az 1 főre jutó évi élelmiszer-fogyasztás mennyisége^a a munkás és alkalmazotti háztartásokban az 1968. és 1969. években^b

Megnevezés	Mennyiségi egység	Ahol az 1 főre jutó évi nettó személyi jövedelem									
		7200 Ft-nál kevesebb		9601—12 000 Ft		14 401—16 800 Ft		21 601—24 000 Ft		26 400 Ft felett van	
		1968	1969	1968	1969	1968	1969	1968	1969	1968	1969
Marha- és borjúhús	kg	1,55	1,28	1,67	1,98	1,86	1,99	1,74	2,32	1,46	2,14
Sertéshús.....	kg	4,60	4,61	10,56	9,25	12,56	12,92	13,46	14,26	13,29	15,37
Egyéb húсок.....	kg	3,05	3,08	2,45	2,82	2,57	2,82	3,06	3,18	3,08	3,56
Belsőség.....	kg	1,53	2,70	2,03	1,65	2,48	2,31	3,70	2,91	2,27	2,63
Tyúk; csirke, pulyka	kg	6,67	4,95	7,09	7,28	8,00	8,24	9,30	9,79	7,87	8,84
Liba, kacs.....	kg	1,81	2,88	2,14	2,01	1,93	2,11	2,32	2,27	2,08	1,79
Nyershús összesen ..	kg	19,21	19,50	25,94	24,99	29,40	30,39	33,58	34,73	30,05	34,33
Hentesáru, füstölt- hús, húskonzerv ..	kg	5,03	7,13	11,14	10,28	13,70	13,42	16,39	16,34	17,98	18,96
Zsír, szalonna.....	kg	15,19	11,44	16,29	16,40	16,41	15,68	14,74	15,28	13,24	14,80
Tej.....	l	59,37	71,07	84,89	85,30	91,36	92,87	97,73	102,80	87,81	103,14
Vaj.....	kg	0,56	0,66	1,53	1,44	2,14	2,34	2,98	3,20	3,55	3,49
Tojás.....	db	101	100	167	164	197	192	233	230	231	238

a) Csak a háztartásokban fogyasztott mennyiség.

b) Mindkét évre tíz jövedelemkategória fogyasztását vizsgáltuk, de szemléltető példaként csak öt jövedelemcsoportot emeltünk ki.

2. sz. táblázat

Az 1 főre jutó évi nyershúsfogyasztás százalékos megoszlása a munkás- és alkalmazotti háztartásokban az 1968. és 1969. években

Az 1 főre jutó évi nettó személyi jövedelem	Marha- és borjúhús	Sertéshús	Egyéb húсок	Belsőség	Tyúk, csirke, pulyka	Liba, Kacs
7200 Ft-nál kevesebb						
1968	3,07	23,95	15,88	7,96	34,72	9,42
1969	6,56	23,64	15,80	13,85	25,38	14,77
9601—12 000 Ft						
1968	6,44	40,71	9,44	7,83	27,33	8,25
1969	7,92	37,02	11,29	6,60	29,13	8,04
14 401—16 800 Ft						
1968	6,33	42,72	8,74	8,44	27,21	6,56
1969	6,55	42,51	9,28	7,60	27,12	6,94
21 601—24 000 Ft						
1968	5,18	40,08	9,11	11,02	27,70	6,91
1969	6,68	41,06	9,16	8,38	28,19	6,53
24 600 Ft felett van						
1968	4,86	44,23	10,25	7,55	26,19	6,92
1969	6,23	44,77	10,37	7,66	25,75	5,22

1969-ben (1., 2. táblázat) lényeges struktúraváltozás tapasztalható. Az alacsonyabb jövedelmi csoportokban a marha- és a sertéshúsfogyasztás

alig változott vagy csökkent. A legmagasabb jövedelemkategóriában a marha- és a sertéshús mellett a húskészítmény és a konzerv fogyasztása

is növekedett. A baromfihús fogyasztása a legalacsonyabb jövedelmek kategóriában kevesebb. Ennél szembe fordítottabb az, hogy ebben a kategóriában a csirkehús rovására megnőtt az olcsóbb liba- és kacsahús fogyasztása.

Külön is figyelemre méltó, hogy az egyéb húsok részesedése, de a baromfihús fogyasztása is a legkisebb jövedelmű háztartások jövedelmnövekedése esetén zuhan erőteljesen, ettől kezdve viszont stagnál. Feltehető tehát, hogy a népességnek ez a rétege a leggyengébb minőségű termékek fogyasztásáról mond le jövedelme növekedése esetén, és ide éppen az egyéb húsok nagy része (lőhús, selejt juh), valamint a baromfihúsok egy hányada (selejt tyúkaprólék) tartoznak. Az alacsonyabb jövedelmű háztartások némileg magasabb marhahús-fogyasztási arányát is éppen az indokolja, hogy ezek a háztartások kénytelenek a legolcsóbb húsokat (ún. leveshúsokat) fogyasztani. Ezt a megállapítást alátámasztja a különféle termékek kilónkénti átlagárának alakulása is. (3. táblázat.)

A nyers húsok ára (baromfi nélkül) például a legalacsonyabb jövedelmű

csoportban 25—27 Ft, a legmagasabb jövedelműben pedig 34—35 Ft körül alakul. A baromfihús árában is 5—7 Ft-os különbség figyelhető meg a két szélső jövedelmi csoport között. Még erőteljesebb a minőségi különbség — és így az átlagár is — a különféle hentesárak esetében, ahol 39 és 50 Ft között váltakozik az átlagár. Ugyancsak növekvő ár jellemző a tojásfogyasztásra is, ami nem annyira minőségi különbségből, inkább az éven belüli egyenlétesebb fogyasztásból, s a kisebb kínálatú idény magasabb árából adódik. Érdekes, hogy a zsírok és a szalonnák átlagos fogyasztói ára nem emelkedik a jövedelmek növekedésével együtt, hanem inkább némileg csökken. Ennek viszont az az oka, hogy az alacsonyabb árú zsírt minden réteg egyaránt fogyasztja, de az ennél drágább szalonnafélék, elsősorban a kenyérszalonna iránti kereslet a kisebb jövedelmű csoportokban a nagyobb.

A paraszti és kettős jövedelmű lakosság fogyasztásában, amint azt már korábban említettük, különleges szerepet játszik a saját fogyasztásra való termelés. Ez egyrészt befolyásolja a

3. sz. táblázat

A munkás és alkalmazotti háztartások által vásárolt élelmiszerek átlagára az 1968. és 1969. években

Az 1 főre jutó nettó személyi jövedelem	Nyershús (baromfi nélkül) Ft/kg	Baromfi Ft/kg	Nyershús összesen Ft/kg	Hentesárú, füstölt, húskonzerv Ft/kg	Zsír és szalonna Ft/kg	Tej Ft/l	Vaj Ft/kg	Tojás Ft/db
7200 Ft-nál kevesebb								
1968	27,12	27,24	27,17	38,77	22,65	3,32	50,00	1,41
1969	25,36	24,52	25,03	39,83	22,38	3,14	50,00	1,52
9601—12 000 Ft								
1968	31,36	30,55	31,07	41,02	20,87	3,37	50,33	1,48
1969	31,40	30,68	31,13	41,83	21,89	3,35	50,00	1,53
14 401—16 800 Ft								
1968	32,72	31,02	32,14	44,38	21,39	3,34	50,47	1,54
1969	33,08	31,50	32,54	45,16	22,07	3,31	50,00	1,61
21 601—24 000 Ft								
1968	32,38	31,07	31,92	47,41	21,91	3,32	50,00	1,58
1969	33,08	31,92	32,68	48,65	22,12	3,39	50,31	1,60
24 600 Ft felett van								
1968	34,83	32,36	34,01	49,78	21,68	3,38	50,14	1,57
1969	34,22	32,27	33,61	49,37	21,76	3,37	50,14	1,63

jövedelem nagyságát is, másrészt a saját fogyasztásra termelt termék bizonyos vonatkozásban kikapcsolódik az áruforgalomból. Mégis meg kell jegyezni, hogy a saját fogyasztásra való termelés a mai árutermelő társadalomban semmiképpen sem azonosítható az egykori naturálgazdálkodással. Igaz ugyan, hogy a parasztságot és általában a vidéki lakosságot részben az ellátási hiányok készítetik önellátó termelésre, mégis azt kell mondani, hogy a legtöbb termék esetében tudatosan vagy nem, de mindig mérlegelik az értékesítés vagy a saját célra történő felhasználás esélyeit. Éppen ezért a saját termelésű termékek fogyasztási színvonala és a személyi jövedelem közötti kapcsolatot a paraszti lakosság körében sem szabad lebecsülni, mert számolni kell azzal, hogy a jövedelemváltozással együtt a társadalomnak ez a csoportja is módosítja fogyasztási struktúráját, a különböző termékek fogyasztásának mennyiségét.

A különböző állati eredetű élelmiszerek fogyasztásának mennyisége jövedelemkategóriánként jelentősen

változik, tehát kivétel nélkül minden cikk esetében erőteljes kapcsolat van a jövedelmi és a fogyasztási szint között. (4., 5. táblázat.) A paraszti lakosság körében még a zsírok és a szalonnák fogyasztása is növekvő tendenciájú jövedelememelkedés esetén. A munkás és alkalmazotti népességhez hasonlóan itt is a sertéshús-fogyasztás növekszik a legdinamikusabban. Mennyiségét tekintve pedig a legjelentősebb a feldolgozott húsok fogyasztásának a jövedelem emelkedésével együtt járó bővülése.

A paraszti lakosság élelmiszer-fogyasztásának értéke és mennyisége nagyjából ugyanolyan tendenciát követ, nincs tehát olyan eltérés köztük, mint amit a munkás és alkalmazotti népesség esetében fellelhetünk. Ennek az a magyarázata, hogy a saját termelésből eredő fogyasztás egységes áron került elszámolásra. A fogyasztási struktúrában sincs olyan lényeges eltérés a jövedelemkategóriák között, mint a munkás és alkalmazotti rétegnél. (6. táblázat.) Ez az egységes fogyasztási struktúra — megítélésünk szerint — nemcsak a saját

4. táblázat

Az 1 főre jutó évi élelmiszer-fogyasztás mennyisége^a a paraszti és kettős jövedelmű háztartásokban az 1968. és 1969. években

Megnevezés	Mennyiségi egység	Ahol az 1 főre jutó évi nettó személyi jövedelem									
		7200 Ft-nál kevesebb		9601—12 000 Ft		14 401—16 800 Ft		21 601—24 000 Ft		24 600 Ft felett van	
		1968	1969	1968	1969	1968	1969	1968	1969	1968	1969
Marha- és borjúhús..	kg	0,88	0,98	1,14	1,18	1,70	1,65	2,51	2,29	2,92	2,51
Sertéshús.....	kg	5,15	5,23	7,32	7,56	10,35	9,06	14,99	12,42	15,90	18,81
Egyéb húsok.....	kg	2,87	3,24	4,04	3,41	5,44	5,35	6,99	7,65	9,70	8,45
Belsőség.....	kg	0,89	0,81	1,31	1,27	1,64	1,34	2,01	2,28	2,26	2,66
Tyúk, csirke, pulyka	kg	8,91	8,54	11,40	10,70	15,06	13,55	19,20	19,42	25,55	25,77
Liba.....	kg	1,26	0,68	1,50	1,42	1,50	1,23	2,33	2,63	2,43	1,73
Kacsa.....	kg	1,95	1,89	3,62	3,84	4,61	4,38	6,10	5,55	6,38	6,30
Nyershús összesen ..	kg	21,91	21,37	30,33	29,38	40,30	36,56	54,13	52,24	65,14	66,23
Hentesáru, füstölthús, húskonzerv.....	kg	10,14	9,67	15,08	14,73	18,92	17,92	23,47	23,90	27,76	29,23
Zsír és szalonna....	kg	16,74	17,10	21,88	21,06	25,89	25,06	28,98	32,49	34,05	32,63
Tej.....	l	55,54	62,13	66,47	74,66	82,04	82,29	86,63	106,79	131,63	124,16
Vaj.....	kg	0,75	0,81	0,88	1,04	1,28	1,44	1,66	1,83	1,94	2,03
Tojás.....	db	143	134	184	170	240	225	303	314	374	353

a) Csak a háztartásokban fogyasztott mennyiség.

5. sz. táblázat

Az 1 főre jutó évi nyershúsfogyasztás százalékos megoszlása a paraszti és kettős jövedelmű háztartásokban az 1968. és 1969. években

Az 1 főre jutó évi nettó személyi jövedelem	Marha- és borjúhús	Sertés-hús	Egyéb husok	Belsőség	Tyúk, csirke, pulyka	Liba	Kacsa
7200 Ft-nál kevesebb							
1958	4,02	23,51	13,10	4,06	40,66	5,75	8,90
1969	4,59	24,47	15,16	3,79	39,96	3,18	8,85
9601—12 000 Ft							
1968	3,76	24,13	13,32	4,32	37,59	4,95	11,93
1969	4,02	25,73	11,61	4,32	36,42	4,83	13,07
14 401—16 800 Ft							
1968	4,22	25,68	13,50	4,07	37,37	3,72	11,44
1969	4,51	24,79	14,63	3,67	37,06	3,36	11,98
21 601—24 000 Ft							
1968	4,64	27,69	12,91	3,71	35,47	4,31	11,27
1969	4,38	23,78	14,64	4,36	37,18	5,03	10,63
24 600 Ft felett van							
1968	4,48	24,41	14,89	3,47	39,22	3,73	9,80
1969	3,79	28,40	12,76	4,02	38,91	2,61	9,51

6. sz. táblázat

A paraszti és kettős jövedelmű háztartások által vásárolt élelmiszerek átlagára az 1968. és 1969. évben

Az 1 főre jutó nettó személyi jövedelem	Nyershús (baromfi nélkül) Ft/kg	Baromfi Ft/kg	Nyershús összesen Ft/kg	Hentesárú, füstölt, húskonzerv Ft/kg	Zsír és szalonna Ft/kg	Tej Ft/l	Vaj Ft/kg	Tojás Ft/db
7200 Ft-nál kevesebb								
1968	28,91	31,02	30,08	43,29	22,64	3,42	50,67	1,51
1969	29,34	31,23	30,32	43,54	23,27	3,48	50,62	1,56
9601—12 000 Ft								
1968	29,40	30,69	30,10	44,69	23,63	3,48	51,14	1,51
1969	30,48	31,33	30,94	44,87	23,55	3,52	50,96	1,57
14 401—16 800 Ft								
1968	29,80	30,85	30,35	44,98	23,75	3,49	50,78	1,52
1969	30,23	31,37	30,83	45,09	23,58	3,50	50,00	1,57
21 601—24 000 Ft								
1968	30,53	30,66	30,59	45,16	23,43	3,49	50,60	1,51
1969	29,67	31,45	30,61	44,85	23,36	3,47	46,99	1,58
24 000 Ft felett van								
1968	29,43	30,91	30,21	44,70	22,73	3,46	51,55	1,53
1969	31,21	31,51	31,36	45,43	23,81	3,47	50,25	1,58

fogyasztásra való termelés hatására vezethető vissza, hanem arra is, hogy a paraszti lakosság körében meglehetősen kikristályosodott és csak nehe-

zen változó fogyasztási szokások uralkodnak, amelyek a jövedelemváltozás hatására sem módosulnak lényegesen, hanem csak alacsonyabb vagy maga-

sabb szinten ismétlődnek. A munkás és alkalmazotti rétegnél a fogyasztási struktúra a jövedelem nagyságától függ, a paraszti és kettős jövedelmű rétegre ez nem jellemző.

Külön figyelmet érdemel a paraszti és kettős jövedelmű háztartások étel-miszer-fogyasztásának jövedelemcsoportok szerinti forrása. Az adatok szerint a paraszti lakosság étel-miszer-fogyasztásának zömét kivétel nélkül minden jövedelemkategória esetében a saját termelésből eredő fogyasztás teszi ki. A személyi jövedelmek növekedésével együtt a legtöbb fogyasztási cikk esetében nemcsak hogy nem nő a vásárolt termékek aránya, hanem több esetben még abszolút mennyisége is kisebb. (Ilyen cikk a zsír, a zsírszalonna, az étkezési szalonna, de főként a baromfi.) Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a magasabb jövedelem gyakran természetbeni jövedelem formájában keletkezik. A nagyobb természetbeni jövedelem pedig nélkülözhetővé teszi olyan élelmiszerek vásárlását, amelyekből a szükséglet — kisebb jövedelem esetén — csak vásárlással volt fedezhető.

A baromfi nélküli nyershús esetében — mint a legnagyobb arányban vásárolt terméknel — az abszolút összeget tekintve már más a helyzet: a jövedelemnövekedéssel együtt emelkedik a saját termelésből eredő fogyasztás volumene, de ugyancsak gyors ütemben nő a vásárlás értéke is. A saját termelésből eredő fogyasztás arányát tekintve a különböző jövedelemcsoportokban azt tapasztaljuk, hogy a saját termelés a marhahús és a vaj kivételével minden cikknél legalább a fogyasztás egyharmadára rúg, de nem ritkán eléri a 90—95 százalékot. A saját termelésből eredő fogyasztás hányada különösen a baromfihús és a tojás esetében érdemel figyelmet. E két termékből legalább 90 százalék a saját termelésből való fogyasztás. Általában megállapítható, hogy a kisebb jövedelmű családok nagyobb mértékben szorúlnak külső beszerzési forrásra, mint a nagyobb jövedelműek.

Annak hangsúlyozásával, hogy az

azonos jövedelmű csoportok fogyasztását a társadalmi hovatartozás erőteljesen befolyásolja, s a két fő társadalmi osztály jövedelme is más módon keletkezik s más módon is kerül kiszámításra, érdemes összehasonlítani a munkás és alkalmazotti népesség, valamint a parasztság és a kettős jövedelmű lakosság azonos jövedelmű csoportjainak fogyasztását. A két legkisebb jövedelmű népességcsoportnál a paraszti lakosság fogyasztása lényegében csak a feldolgozott húsarak (a saját vágású sertések házi tartósításával nyert termékek), valamint a baromfihús és a tojásfogyasztás tekintetében múlja felül számottevően a munkás és alkalmazotti népesség fogyasztását. A legmagasabb jövedelmi kategóriában a baromfihúsok, a zömmel saját tartósítású húskészítmények, a zsírok és szalonnák tekintetében haladja meg a paraszti lakosság fogyasztása a munkás és alkalmazotti népességét. Ez utóbbi csoport fogyasztásában némileg több a friss sertéshús, valamint a vaj.

Csak a háztartáson belül fogyasztott termékek adatai jelzik azt, hogy a paraszti lakosság általában több állati eredetű élelmiszert fogyaszt, mint a munkás és alkalmazotti népesség. A háztartáson kívüli fogyasztást is figyelembe véve, a paraszti és kettős jövedelmű családokban az összes állati eredetű termék fogyasztása *valamelyest kevesebb, mint a munkás és alkalmazotti rétegnél*. A háztartáson kívüli fogyasztás a munkás és alkalmazotti népességnél minden termék esetében legalább háromszor, és legfeljebb tízszer több, mint a paraszti lakoságnál. A munkás és alkalmazotti népesség jövedelemcsoportoktól függő nyershús-fogyasztásának 12,6—47,5 százalékát, a paraszti lakoságnál pedig legfeljebb csak 4,4—10,3 százalékát teszi ki a háztartáson kívüli étkezés.

Ha az állati eredetű élelmiszerek fogyasztását összefoglalóan akarjuk jellemezni, azt mondhatjuk, hogy a *magasabb személyi jövedelem nagyobb étel-miszer-fogyasztással és több állati eredetű termék fogyasztá-*

sával jár együtt, de ezek részesedése az összes kiadáson belül csökkenő. A hasonlóság ellenére is lényeges eltérést tapasztalhatunk ebben a vonatkozásban a társadalmi-gazdasági hovatartozástól függően.

A munkás és az alkalmazotti csoportok között az a különbség, hogy a nagyobb személyi jövedelemmel rendelkező alkalmazotti réteg több élelmiszert, de aránylagosan jóval kevesebb állati eredetűt fogyaszt, mint a munkásság. A paraszti lakosság pedig jóval több élelmiszert fogyaszt, s ezen belül nagyobb arányban állati eredetűt, mint a munkássághoz közelebb álló kettős jövedelmű réteg. Az élelmiszer-fogyasztás aránya az összes kiadáson belül az alkalmazottaknál a legkisebb, s a parasztságnál a legnagyobb. (7., 8. táblázat.)

Érdeemes megnézni, hogy az állati eredetű termékek fogyasztása —

részletesebb bontás híján — miként alakul a munkás és alkalmazotti, valamint a paraszti és kettős jövedelmű népességnél különböző jövedelmi színvonal esetén. (9. táblázat.) Az adatok szerint csökkenő mértékben ugyan, de a jövedelemmel együtt emelkedik az élelmiszer-fogyasztási kiadások összege, mindkét társadalmi rétegnél.

A parasztok és kettős jövedelműek egy főre jutó élelmiszer-fogyasztásának összege nagyobb, mint a munkásoké. A jelenség azzal magyarázható, hogy a saját termelés következtében a paraszti népességnél az élelmiszer-fogyasztás feltételei kedvezőbbek, míg a fizetésből élők életkörülményei több olyan kiadást tesznek szükségessé, amelyek az élelmiszer-fogyasztáshoz hasonlóan naponta vagy rendszeres időközben jelentkeznek s elodáztatlan pénzkidással járnak

7. sz. táblázat

Az élelmiszer-kiadások megoszlása az 1968. és 1969. években

A háztartás neve	Az összes élelmiszer-kiadás		Az összes élelmiszer-kiadásból (%)	
	1 főre jutó összege Ft	%-os aránya az összes kiadásból	állati eredetű	egyéb
	1968. év			
Alkalmazotti	6053	34,1	45,4	54,6
Munkás	5278	39,3	50,2	49,8
Paraszt	6013	44,5	58,1	41,9
Kettős jövedelmű	5403	40,1	55,9	44,1
	1969. év			
Alkalmazotti	6299	33,3	45,5	54,5
Munkás	5571	38,3	50,2	49,8
Paraszt	6207	43,0	56,8	43,2
Kettős jövedelmű	5511	39,3	54,7	45,3

8. sz. táblázat

Az állati eredetű és az összes élelmiszerek aránya a háztartások összes nettó kiadásából

A háztartás neve	Az állati eredetű élelmiszerek %-os részesedése				Az összes élelmiszerek %-os részesedése			
	1966	1967	1968	1969	1966	1967	1968	1969
Alkalmazotti	15,9	15,8	15,5	15,1	35,6	34,6	34,1	33,3
Munkás	20,0	20,4	19,7	19,2	40,4	40,3	39,3	38,3
Paraszt	26,6	25,9	25,9	24,4	46,7	45,2	44,5	43,0
Kettős jövedelmű	22,8	22,7	22,4	21,5	41,3	40,9	40,1	39,3

Az 1968. és 1969. évi élelmiszer-kiadások nagysága és az állati eredetű élelmiszerek fogyasztásának részesedése a különböző jövedelmű háztartásokban

Az 1 főre jutó évi nettó személyi jövedelem (Ft)	Munkás és alkalmazotti háztartások			Paraszti és kettős jövedelmű háztartások		
	összes élelmiszer-kiadásból		összes nettó* kiadásból az élelmiszer aránya, %	összes élelmiszer-kiadásból		összes nettó* kiadásból az élelmiszer aránya, %
	1 főre jutó összeg, Ft	állati eredetű élelmiszer aránya, %		1 főre jutó összeg, Ft	állati eredetű élelmiszer aránya, %	
	<i>1968. év</i>					
7200-nál kevesebb	3021	48,8	48,0	3703	54,1	54,8
9601—12 000	4582	50,8	42,2	4901	56,6	45,7
14 401—16 800	5813	47,7	37,5	6248	57,1	41,5
21 601—24 000	7039	45,9	32,4	7588	58,3	38,1
26 400-nál több	7878	41,8	25,1	9235	58,4	31,4
	<i>1969. év</i>					
7200-nál kevesebb	3123	47,6	47,5	3725	53,8	54,2
9601—12 000	4576	49,9	42,4	5036	55,8	46,3
14 401—14 600	5816	48,6	38,4	6051	56,0	40,8
21 601—24 000	7148	47,2	33,2	7960	57,9	38,6
26 400-nál több	8049	44,5	26,8	9494	57,8	33,2

* Adó és adó jellegű kiadások nélkül.

(például a közlekedés, a lakbér, a gázszámla stb.).

Igaz, hogy az eltérő szociális ellátás következtében a munkás és alkalmazotti népesség számos olyan előnyt élvez a kedvezményes közétkeztetéssel, amelyet csak a mezőgazdasági nagyüzemek étkeztetésének megszervezésével és általánossá tételével lehet majd kiegyenlíteni.

A két társadalmi-gazdasági csoport élelmiszer-fogyasztásán belül ismét ellentétes tendenciát mutat az állati eredetű termékek részesedésének a személyi jövedelem alakulásával való kapcsolata. A munkás és alkalmazotti népesség körében a jövedelem emelkedésével nő az állati eredetű termékek fogyasztására fordított kiadás összege, de az élelmiszer-kiadásokon belüli részaránya a mintegy 50 százalékos szintről 42—45 százalékra apad. A paraszti és kettős jövedelmű népességnél viszont nemcsak hogy nem csökken ez az arány, hanem 54—56 százalékról 57—58 százalékra emelkedik. Ez az ellentétes tendencia

ismét elsősorban a saját fogyasztásra való termeléssel és a háztartáson kívüli fogyasztás részarányával kapcsolatos.

Összegezésül megállapíthatjuk, hogy a társadalmi-gazdasági hovatarozás, az ehhez kapcsolódó életviszonyok alapvetően meghatározzák a fogyasztás mennyiségét is és összetételét is. Természetesen azonos népességcsoportokon belül meghatározó jelentőségű a személyi jövedelem nagysága. Nyilvánvaló, s az adatok, a jövedelemrugalmasságot közvetve kifejező számsorok ezt csak alátámasztják, hogy a népesség életszínvonalának emelkedésével további erőteljes keresletbővülésre számíthatunk a legtöbb állati eredetű élelmiszer vonatkozásában.

A fogyasztópiacra még számos megoldatlan problémánk van. A többi között a vidéki települések megfelelő áruellátása egyre fontosabbá válik. A vidéki lakosság — zömmel a saját fogyasztásra történő termelés-

sel — kényszerűen magára veszi ezt a feladatot, de társadalompolitikai céljaink mégis arra köteleznek bennünket, hogy e „kényszert” lehetőség szerint mérsékeljük. Nem mehetünk el szó nélkül a lakosság fogyasztásá-

nak további és fokozódó differenciálódása mellett sem, amelyet különféle eszközökkel a lehetséges mértékig enyhíteni szükséges.

Németi Lászlóné—Varga Gyula

A gyors gazdasági növekedés és ellentmondásai Görögországban

A második világháború óta Görögország többször került a világ érdeklődésének középpontjába. Ennek főképp olyan politikai okai voltak, mint a polgárháború, a jobboldal terrorrendszere és legutóbb az 1967. április 21-i katonai puccs. Ezek mögött a politikai fejlemények mögött azonban végső soron bizonyos belső és külső társadalmi és gazdasági tényezők húzódnak meg. A görög gazdaság fejlődésében egy sor új tendencia és jellemző vonás figyelhető meg. Ezek között fontos szerepet játszik a gyors gazdasági növekedés.

A gyors gazdasági növekedés tényei

A háború utáni görög kapitalizmus egyik legfontosabb új jellemző vo-

nása *gyors gazdasági növekedési üteme*. A görög gazdaság fő termelési mutatóit tekintve 1950 körül érte el a háború előtti színvonalat. Azóta bizonyos ingadozásokkal és visszaesésekkel ugyan, de a termelés elég gyors ütemben növekszik. (Lásd az 1. és a 2. sz. táblázatot, valamint az 1., 2., 3. és 4. sz. ábrát.)

1950 és 1969 között a bruttó nemzeti termék évi átlagos növekedési üteme 6,1 százalék volt,¹ 1970-ben — előzetes adatok szerint — 7,1 százalék, ezen belül az iparé 8,4, a szolgáltatásoké 6,0 és a mezőgazdaságé 3,7 százalék. E gyors ütemű fejlődés

¹ Minden adat hivatalos forrásból származik, vagy kiszámítása hivatalos források alapján történt.

1. sz. táblázat

A bruttó nemzeti termék százalékos növekedése a nemzetgazdaság fő ágai szerint 1950—1969 között

Időszak	Mezőgazdaság	Ipar ^a	Szolgáltatások ^b	Bruttó nemzeti termék összesen
1951—1955	140	146	127	135
1956—1960	103,9	153	129	127
1961—1965	134	153	145	144
1966—1969	104,5	141	126	125
1951—1960	145	222	164	171
1961—1969	140	216	181	180
1951—1969	204	481	297	307

a) Ipar: bányászat, feldolgozó ipar, villamosenergia-termelés, gáz- és víztermelés, építőipar.

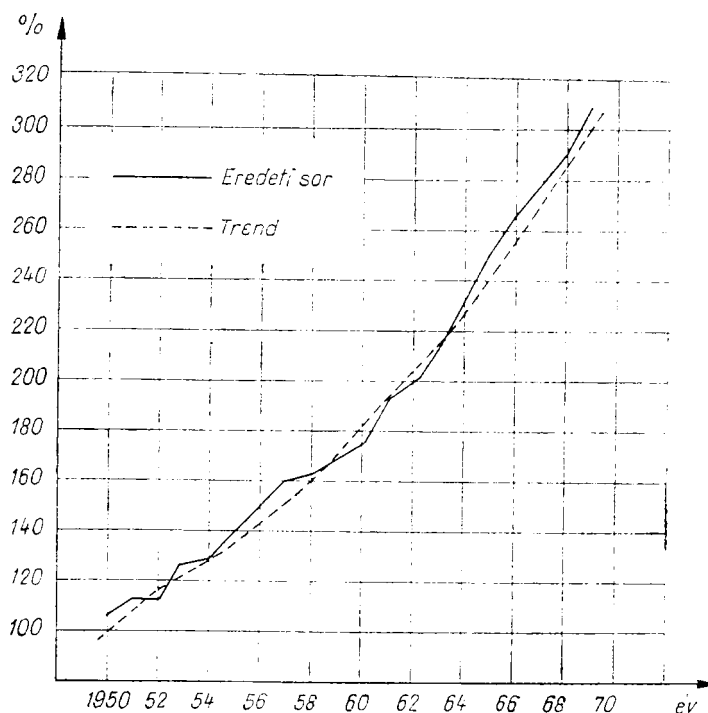
b) Szolgáltatások: szállítás, közlekedés, hírközlés, bankok, biztosítótársaságok, lakások, közigazgatás, egészségügy, oktatás, különböző egyéb szolgáltatások, külföldről eredő tiszta jövedelem.

Forrás: Görögország nemzeti jövedelmének számításai, 1948—1965. 16. sz. 1967; Görög Statisztikai Évkönyv 1969. (A görög források címét itt és a továbbiakban magyar fordításban adjuk.)

Átlagos évi százalékos növekedési ütem

Időszak	Bruttó nemzeti termék összesen	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
1951—55	6,2	7,0	7,9	4,9
1956—60	4,9	0,76	8,9	5,2
1961—65	7,4	6,0	8,9	7,3
1966—69	5,7	0,74	8,0	6,3
1951—60	5,5	3,8	8,3	5,1
1961—69	6,8	3,4	8,6	7,0
1951—69	6,1	3,7	8,4	6,0

Forrás: Ugyanaz, mint az 1. sz. táblázatnál.

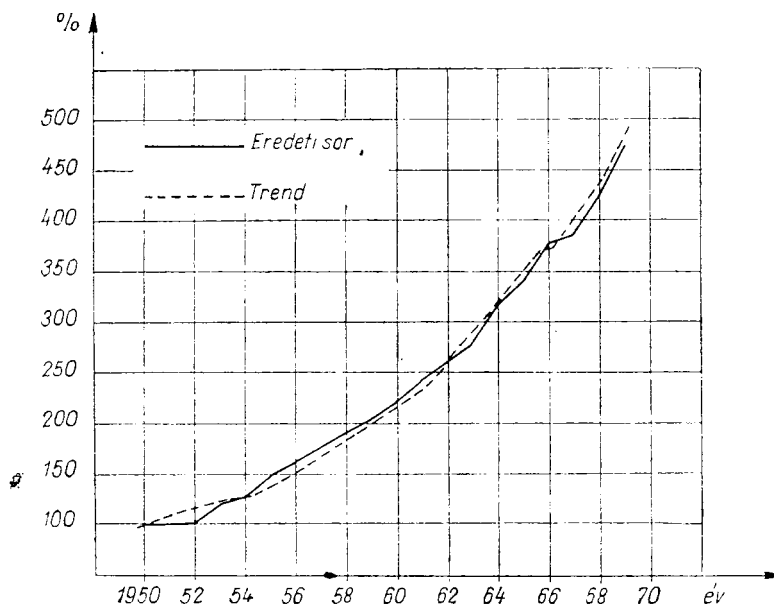

1. sz. ábra.

**A GNP (bruttó nemzeti termék) növekedése 1950—69 között
(1950 = 100, 1958-as árak alapján)**

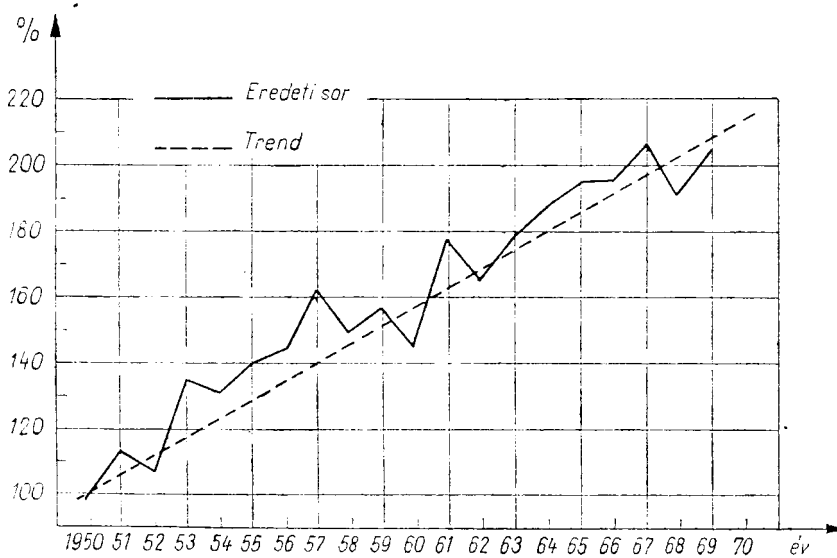
eredményeként a háború előtti időszakhoz viszonyítva az egy főre jutó nemzeti jövedelem több mint 3,5-szeresére, az ipari termelés csaknem 6-szorosára, a szolgáltatás körülbelül 3-szorosára és a mezőgazdasági termelés mintegy 2-szeresére növekedett.

Nyilvánvaló tehát, hogy a háború utáni Görögországban jelentős mennyiségi fejlődés ment végbe. A háború utáni növekedési ütem gyorsabb volt, mind a háború előttihez, mind pedig más tőkésországokéhoz viszonyítva. Az egy főre jutó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme

2. sz. ábra.

Az ipari jövedelem (GDP) növekedése 1950—69 között
(1950 = 100, 1958-as árak alapján)

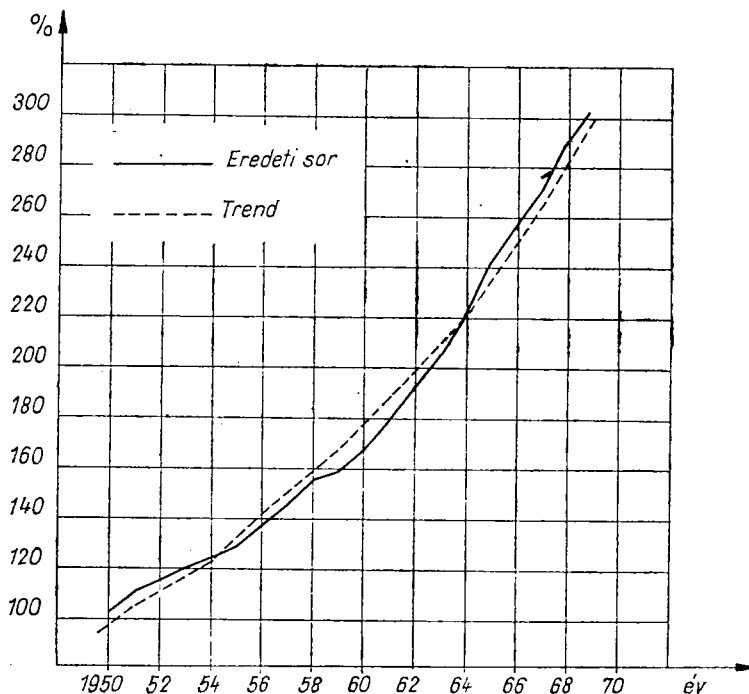
3. sz. ábra.

A mezőgazdasági GDP alakulása 1950—1969 között
(1950 = 100, 1958-as árak alapján)

tekintetében a tőkésvilágban Görögország a 2. vagy 3. helyen áll.²

² Ehrlich Éva, illetve saját számításaink szerint Görögország az egy főre jutó nemzeti jövedelem átlagos évi növekedési ütemében az 1937—1966 közötti időszakban 5 százalékkal a 2. helyen állt Kanada után (5,1 százalékkal) és az 1950—1966 közötti időszakban 5,2 százalékkal (Ausztriával és Törökországgal holtversenyben) a 3. helyen állt Japán és az NSZK után. Kopátsy Sándor számításai szerint az egy főre jutó nemzeti termék növekedési üteme tekintetében az 1950—1966 közötti időszakban 42 tőkésország közül Görögország 6,3 százalékkal a 2. helyen áll Japán után. (Az OT Közleményei, 1968. 2. sz. és Gazdaság, 1970. 4. sz. 89. 1.)

A gazdasági növekedés nem volt egyenletes. Némely időszakokban, elsősorban 1952-ben, 1958—59-ben és 1967-ben ütemtörés, illetve visszaesés volt tapasztalható. Ezek az ütemtörések és visszaesések a görög gazdaságban bizonyos ciklikus törvényszerűségeket is takarnak. Számításaink szerint a bruttó nemzeti termék (mezőgazdaság nélkül) növekedési üteme 1952-ben volt a legalacsonyabb. A későbbiek folyamán emelkedő tendenciát mutat 1956-ig. Ezután kezd visz-

4. sz. ábra.

A szolgáltatások jövedelmeinek (GDP) növekedése 1950—1969 között
(1950 = 100, 1958-as árak alapján)

száesni és 1959-ben éri el a legmélyebb pontot. Ez a tendencia folytatódik a 60-as években is. A növekedési ütem két évtized alatt a következőképpen alakult:

1952—59:

$$y = 7,858 + 0,0055x - 0,251x^2$$

1959—67:

$$y = 8,689 + 0,155x - 0,239x^2$$

Az illeszkedési paraméterek, amelyek nyilvánvalóvá teszik a következtetések és számítások helyességét, az első periódusban: $R^2 = 0,624$ és a másodikban: $R^2 = 0,638$.

Ugyanazok a tendenciák érvényesülnek a beruházott tőke arányában és az építkezési beruházásokban. Az éves növekedés ingadozásai nagymértékben csökkennek a 60-as években. 1950—59 között ugyanis a növekedési ütem szórása 3,7 százalék volt és a variációs koefficiens 70 százalék, 1960—69 között viszont ezek a paraméterek 2,2 százalék és 34 százalék voltak. E két tényező együttes hatásának tulajdonítható

— az egész gazdaság egyenletesebb növekedése;

— a mezőgazdaság — csökkent súlya miatt — kisebb hatása az ingadozások alakulására.

**Gyorsuló felhalmozás,
növekvő beruházási ráták**

A gyors gazdasági növekedés sok tényező együttes hatásának eredménye. A csaknem egy évtizedes (1940—1949) háború hatása és utóhatása, a Jánossy Ferenc által kifejtett *helyreállítási periódusban* rejlő konjunkturális tényezők Görögországban — más országokhoz képest — nagyobb mértékben és hosszabb időre (egészen az 50-es évek végéig) hatottak. Mint állandóbban ható tényező azonban döntő szerepet játszott a *belső felhalmozás meggyorsulása*.

Két évtized alatt a felhalmozódott tőke több mint 500 milliárd drachmát tett ki. A növekedés nemcsak mennyiségileg, hanem arányaiban is jelentős volt. 1950—59 között a felhalmozás még 16,6 százalékát tette ki a GNP-nek, 1960—69 között ez az arány már 22,7 százalék volt. Ez a gyorsulás a 60-as években sokkal nagyobb volt, mint a háború utáni

évtizedben. Ötéves periódusok szerint a felhalmozás és a beruházások arányát mutatja a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

A felhalmozás és a bruttó állótőke-beruházás aránya a GNP-hez viszonyítva 1950—1969 között (százalék)

Időszak	Felhalmozás (bruttó belföldi beruházás)	Bruttó állótőke- beruházás
1950—54	15,4	16,3
1955—59	17,5	18,9
1960—64	22,1	24,9
1965—69	26,5	29,8

Látható, hogy a felhalmozás kvótája más országokkal összehasonlítva is elég magas, különösen az utóbbi öt évben. Ha figyelembe vesszük a készletek alakulását is, kitűnik, hogy a felhalmozott tőke döntő része működő tőkeként funkcionált. A készletek aránya ugyanis az összes felhalmozáson belül 5—12 százalék között mozgott.

A beruházások nagyobb részét a lakásépítkezés emésztette föl, sorrendben utána következik a közlekedés-hírközlés, a feldolgozó ipar, a mezőgazdaság, a villamosenergia-ipar, és utolsó helyet foglal el a bányászat. Tendenciájuk nem egyértelműen növekvő vagy csökkenő az egyes ágazatokon belül. Ötéves átlagokban a bruttó állótőke-beruházá-

sok megoszlása a 4. sz. táblázat adatai szerint alakult.

A gazdaság növekedésének arányában eltolódott a beruházások finanszírozásának összetétele is. A befektetésekhez egyre nagyobb mértékben járulnak hozzá a hazai megtakarítások. Ez különösen a magánmegtakarításokra vonatkozik, amelyek állandóan növekvő tendenciát mutatnak. Ez a nettó beruházások súlyának emelkedésével is együtt jár. Ellenben az amortizáció és a külső tényezők (külföldi kölcsönök, tőkeátutalások egyenlegei stb.) arányában jelentős csökkenés tapasztalható, bár szerepük még mindig nagy, mivel az összes beruházásnak több mint 1/5-ét fedezik.

Ötéves átlagban ez az 5. sz. táblázat szerint alakul.

Jelentős eltolódás következett be a beruházások anyagi-műszaki struktúrájában is. Csökkent a lakásépítkezésekre, valamint a gépekre és gépi berendezésekre fordított beruházások aránya, s emelkedett az ipari épületekre és más építkezésekre fordított összegeké.

A mezőgazdasági beruházásokat az jellemezte — különösen az ötvenes években —, hogy alig fordítottak belőlük valamit gépekre, épületekre és hasonló építményekre. Döntő részük az öntözést, a lápos területek lecsapolását, a talajjavítást szolgálta. Csak a 60-as évek elejétől kezdve változott valamit a helyzet a gépek, épületek stb. javára. A feldolgozó iparban ép-

4. sz. táblázat

A bruttó állótőke-beruházások százalékos megoszlása ágazatok szerint 1950—1968 között

Ágazat	1950—54	1955—59	1960—64	1965—68
Mezőgazdaság	10,1	11,4	13,4	11,9
Bányászat	2,1	1,1	0,7	1,1
Feldolgozó ipar	16,3	10,5	9,5	10,2
Villamosenergia-ipar	9,0	8,0	6,5	8,6
Közlekedés-hírközlés	13,1	22,7	29,6	26,0
Ebből: hajózás	2,6	10,2	13,2	7,5
Lakásépítés	35,5	33,6	26,5	28,2
Egyéb	13,9	12,7	13,8	14,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

**A bruttó állótöke-beruházások forrásainak százalékos megoszlása
1950—1968 között**

Időszak	Sp	Sg	D	Fs	I
1950—54	31,0	—6,5	30,3	45,2	100,0
1955—59	41,3	10,5	27,7	22,5	100,0
1960—64	41,7	13,0	23,3	22,0	100,0
1965—68	47,2	9,5	23,6	19,7	100,0
1950—68	43,1	9,6	24,4	22,9	100,0

Megjegyzés: I = Sp + Sg + D + Fs, ahol
 I — bruttó állótöke-beruházások,
 Sp — magánmegtakarítások,
 Sg — állami felhalmozási források,
 D — amortizáció,
 Fs — külső források.

pen ellentétesen az 50-es években a beruházott töke döntő részét (több mint 98 százalékát) gépekre és gépi berendezésekre fordították. Ennek következményeként a foglalkoztatottak száma nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút mértékben is csökkent. A termelés növekedését szinte kizárólagosan a termelékenység és az intenzitás növelésével érték el. A 60-as évek elejétől kezdve gyorsabb ütemben emelkedik az ipari építkezések száma, a beruházások mértéke és arányai. Ez elsősorban az új termelési kapacitások — petrokémia, cement, vasipar, hajógyártás, alumíniumipar stb. — megépítésével magyarázható.

A görög gazdaság növekedésében a fő szerepet a beruházási tevékenység játszotta. A kettő közötti kapcsolat mind a háború utáni húszéves periódusban, mind külön-külön vizsgálva az 50-es és a 60-as éveket, elég szoros volt. Így a nem mezőgazdasági ágazatokban a beruházások és a GDP közötti korreláció értéke 1950—1969 között: $R = 0,9712$.

A gyorsuló felhalmozás és a növekvő beruházási ráták a görög gazdaság gyors növekedését eredményezték, lehetővé tették ugyanis a termelés és a piac nagyarányú bővítését és a gazdasági struktúra bizonyos korszerűsítését.

A strukturális változások hatása

A görög gazdaság strukturális fejlődése későn kezdődött és lassú ütemben halad előre. (Lásd a 6. és 7. sz. táblázatot.)

A gazdaság struktúrájának fő fejlődési tendenciája, hogy nő az ipar aránya, csökken a mezőgazdaságé és kissé nő a szolgáltatásoké. Még lassabban fejlődik a foglalkoztatottság struktúrája.

Az adatokból következik, hogy Görögországot ma már nem lehet agrárországnak tekinteni, hiszen a mezőgazdaság a termelésnek mindössze 1/5-ét adja. Viszont ipari országnak sem lehet egyértelműen nevezni, mivel az összes ipari termelés a nemzeti terméknek kevesebb mint 1/3-át adja és a keresőknek csaknem felét a mezőgazdaság foglalkoztatja, bár ez utóbbi részben az agrártúlnépesedésből adódik. A fentieket figyelembe véve Görögországot iparosodó, bizonyos fenntartással *ipari-agrár országként* határozhatjuk meg. Más szempontból azonban sajátos *szolgáltató jellegű ország* — tekintve, hogy a szolgáltatások a gazdaság legnagyobb ágazata. Hasonló struktúrával rendelkezik néhány más félig fejlett ország is, például Spanyolország.

Valamivel gyorsabb volt az ágaza-

6. sz. táblázat

**Az alapvető gazdasági ágazatok százalékos hozzájárulása a bruttó
nemzeti termék (GNP) termeléséhez
(1958. évi árak alapján számítva)**

Ágazat	1938	1951	1960	1969
Mezőgazdaság, halászat, erdőgazdaság	34,3	30,0	24,4	18,5
Ipar (bányászat, feldolgozó ipar, építőipar)	18,6	19,0	26,0	31,0
Ebből: villamosenergia-ipar	—	0,8	1,4	2,3
építőipar	2,4	4,1	6,5	8,7
Szolgáltatások	47,1	51,0	49,6	50,5
Ebből: szállítás	5,2	6,4	6,8	8,7
kereskedelem	11,1	10,5	11,1	12,4
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Hr. Evelpidisz: Görögország gazdasági és társadalmi története, Athén, 1950. 110. l.; Görög nemzetijövedelem-számítások 1948—1965, 16. sz. Athén, 1967. 9. l.; Görög Statisztikai Évkönyv 1959—1960, 1970.

7. sz. táblázat

**A foglalkoztatottak százalékos megoszlása
a gazdasági tevékenység ágazatai között**

Ágazat	1951	1961	1967
Mezőgazdaság	54,0	53,4	50,1
Ipar	16,9	18,2	21,2
Szolgáltatások	29,1	28,4	28,7

Forrás: Görög Nemzeti Statisztikai Hivatal: Az 1951. évi és 1961. évi összeírás eredményei; Ikonómikosz Tahidromosz, 1963. III. 14; Greece Investment Guide, Athén, 1969. 17. l.

ton belüli strukturális fejlődés. Az ipar területén nőtt a feldolgozó ipar hozzájárulása a nemzeti termék termeléséhez (1938 = 10—12 százalék; 1968 = 20 százalék). A *feldolgozó iparon* belül nőtt a vegyipar súlya (1950 = 4,5; 1968 = 15,2 százalék), a kohászaté (1950 = 0,6; 1968 = 5,9 százalék) és a szállítóeszközök gyártó iparágaké (1950 = 1,4; 1968 = 3,4 százalék). A gépipar azonban továbbra is nagyon alacsony arányt képvisel. A fémfeldolgozó ipar 1968-ban a feldolgozó ipar termelésének mindössze 11,7 százalékát adta. Csökkent viszont a görög könnyűipar hagyományos ágainak súlya. Így 1950—1968 között a ruházati és cipőipar aránya

21-ről 10,9 százalékra, a textiliparé 20,8-ről 14 százalékra, az élelmiszer-, ital- és dohányiparé pedig 23,7-ről 19,9 százalékra esett. Általában *Görögországban is az a tendencia, hogy nő a nehézipar és csökken a könnyűipar súlya, de továbbra is a könnyűipar van túlsúlyban.*

Ma már a feldolgozó ipar olyan termékeket állít elő, amelyek az 50-es években vagy teljesen hiányoztak, vagy súlyuk a nemzetgazdaságban jelentéktelen volt. Ilyen például a cement, amelynek termelése az 1958. évi 308 ezer tonnáról 1970-ben 4848 ezer tonnára nőtt. A műtrágya gyártása 110 ezer tonnáról 986 ezer tonnára, a kénsavé az 1960. évi 135 ezer tonnáról 1970-ben 623 ezer tonnára emelkedett. Az alumíniumolvasztás az 1960. évi 50 ezer tonnáról kb. 88 ezer tonnára nőtt. A kőolajtermékek termelése 1970-ben elérte a 4275 ezer tonnát. Még gyorsabb volt a villamos energia termelésének növekedése: 1938-ban csak 272 millió kWó-t termeltek, 1960-ban már 2198 milliót és 1970-ben ennek csaknem négyszerezését, 8970 millió kWó-t.

A bányászati termékek közül meg kell említeni a bauxit kitermelését, amely az 1938. évi 180 ezer tonnával szemben 1970-ben 2283 ezer tonnára,

a lignité 103 ezer tonnáról 7680 ezer tonnára nőtt.

A mezőgazdaságban is megfigyelhetők bizonyos strukturális változások, elsősorban a növénytermesztésen belül és kevésbé a két fő ágazat — a növény- és állattenyésztés — arányában. Teljes egészében megszűntek a *félfeudális* maradványok, amelyek még a háború utáni időszak első éveiben is léteztek. Megváltozott a művelési összetétel az intenzívebb kultúrák javára (ipari növények, zöldség- és gyümölcsfélék, takarmányok stb.). Növekedett a cukorrépa és a cukor termelése, amelynek fogyasztását még az 50-es évek végén is teljes egészében importból fedezték. Jelenleg a hazai termelés a belső fogyasztásnak — bár ennek nagysága a többi európai országhoz képest még mindig alacsony — már 80—85 százalékát fedezi. Fokozódott a gyapottermelés. Megoldódott a kenyérgabona problémája, amely nem kis nehézséget okozott a belső fogyasztásnak és a külkereskedelmi mérlegnek. A hazai termelés már nemcsak a belső fogyasztást elégíti ki, hanem exportra is jut belőle (például búzából). A mezőgazdasági struktúra változásai kihatottak az élelmiszeriparon belüli változásokra, ahol a malomipar mellett egy sor más ágazat jött létre: konzervipar, hűtőipar, söripar, üdítő italok gyártása stb.

Ezekben a változásokban döntő szerepe volt az öntözéses gazdálkodás kiterjesztésének: 1953-ban a megművelt területeknek kb. 5 százaléka volt öntözhető, a 70-es években már elérték a 18—19 százalékot. A gépesítés, a műtrágyák és más vegyszerek felhasználásának viszonylag gyors emelkedése mellett egy sor más tényező, például a vidék villamosítása, az útépités, amelynek a korlátlanul rendelkezésre álló munkaerő az urbanizálás folytán nagy lökést adott.

A strukturális változásokra ható tényezők között nem hanyagolható el az ún. *infrastruktúra* jelentős fejlődése sem. Ebből csak két ágazatot emelnénk ki: a közút- és a lakásépítkezéseket. Ma már — ha nem is mindenben a mai követelményeknek

megfelelően — a belső vérkeringésbe az ország településeinek nagyobb része bekapcsolódott. A 30-as évek végén csak kb. 11 ezer km volt a közúthálózat hossza, 1969-ben viszont már elérte a 35 ezer kilométert. Arányai — 100 km²-re jutó közutak hossza — azonos időszakban 8,3 km-ről 25,6 km-re nőtt. Ennél nagyobb mértékű volt a lakásépítkezés. 1950—59 között 496 ezer lakás épült (állami és magán), 1960—68 között pedig csak a magán-lakásépítkezések száma 547 ezer volt. 1969 és 1970-ben évenként majdnem 100 ezer új lakás épült, tehát két évtized alatt több mint egymillió új lakás épült meg. Az ezer lakosra jutó új lakások száma 1950-ben 6,4, 1955-ben 6,0, 1960-ban 5,8, 1965-ben 7,6 és 1968-ban 10,1 volt.

Nagyarányú növekedés ment végbe a *hajófuvarozás* területén is. 1938—70 között a hajók száma 607-ről 2319-re, BRT-ben számítva 1815 ezerről 13 539 ezerre, vagyis több mint hétszeresére nőtt. E fejlődés eredményeként a kereskedelmi flotta 1970-ben a görög zászló alatt futó hajók száma és úrtartalma szerint a világon az ötödik, a vízre bocsátott görög érdekeltségű hajók száma és úrtartalma szempontjából pedig a világon a második helyen áll. Ez túlnyomórészt a háború utáni felhalmozás eredménye. A hajók úrtartalmának több mint $\frac{4}{5}$ -e ugyanis korát tekintve 25 éven aluli, vagyis a háború után keletkezett.

Kétségtelen, hogy ezek a struktúraváltozások gyorsították a gazdasági növekedés ütemét. Ezt az összefüggést, vagyis a fejlődési ütem és a struktúraváltozások közötti szoros korrelációt Erdős Tibor mutatja ki egyik legutóbbi cikkében.³ Számításai szerint az 1953-tól 1966-ig terjedő időszakban 11 fejlett tőkésország közül a fejlődés üteme tekintetében Görögország évi átlagos 6,5 százalékkal a második, a struktúraváltozásokat kifejező mutatók tekintetében 48,2 ponttal az első helyen áll. Görögor-

³ Erdős Tibor: A struktúraváltozások szerepe a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésében. Közgazdasági Szemle. 1971. 5. sz. 571—583. 1.

szág vonatkozásában az is kimutatható, hogy a feldolgozó ipar súlyának növekedése hozzájárult az egész gazdaság gyorsabb fejlődéséhez. A feldolgozó ipar ágazatai közül azonban csak a vegyipar, a kőolajipar és a villamosenergia-ipar fejlődött dinamikusán. A gépgyártásra és a járműgyártásra már ez nem áll. Viszont — mint rámutattunk — lassabban fejlődött, illetve csökkent a ruházati és a cipőipar, a textilipar, az élelmiszer-, ital- és dohányipar súlya.

Nagyarányú „láthatatlan” bevételei források

Görögország gazdasága *nyílt gazdaság*, abban az értelemben, hogy intenzív gazdasági kapcsolatokat tart fenn a külfölddel, viszonylag liberális külgazdasági politikát folytat, és külkereskedelmi forgalma nemzeti jövedelmének jelentős részét teszi ki. Az export és import összes értéke a nemzeti jövedelemnek mintegy 30 százaléka (ebből 10 százalék az export, 20 százalék pedig az import mutatója). Viszont az összes külföldre irányuló és külföldről eredő javak és szolgáltatások értéke eléri a nemzeti jövedelem 45 százalékát.

A belső piac növekedése mellett jelentősen hozzájárult a gazdasági növekedéshez a *külföldi piacok bővülése* is. A külkereskedelmi forgalom

számottevően nőtt. Az 1954—1968. évi periódusban például az egy főre jutó import értéke négyszeresére, az export értéke pedig háromszorosára emelkedett.

A fejlődésben fontos szerepet játszott a szocialista országokkal folytatott növekvő kereskedelem, amelynek volumene 1970-ben elérte a 204,3 millió dollárt (ebből 103,3 millió az import és 101 millió dollár az export).⁴ A szocialista relációjú külkereskedelmi kis arányai ellenére (az összes import 6,1 és az összes export 16,5 százaléka) előnyös Görögországnak, egyebek között azért, mert a kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozott, az importált gépi berendezések hozzájárulnak Görögország iparosításához, és biztos felvevőpiacot jelent bizonyos görög mezőgazdasági termékek (dohány, gyapot, déligyümölcsök, mazsola, bőrök stb.) számára.

A külkereskedelem fő gyengesége a *kereskedelmi mérleg krónikusan deficités jellege*. A deficit nagy arányaira jellemző, hogy az export értéke az import értékének 1951—69 között 25—48, 1970-ben pedig 36 százalékát tette ki; a kereskedelmi deficit abszolút összege 1970-ben rekord nagyságot ért el, s a nemzeti jövedelemnek csaknem 20 százalékával egyenlő. (Lásd a 8. sz. táblázatot.)

Egy ilyen óriási kereskedelmi de-

⁴ Ikonomikosz Tahídromosz. 1971. V. 20.

8. sz. táblázat

A nemzetközi fizetési mérleg alakulása (millió dollár)

Megnevezés	1967	1968	1969	1970
Import	1149,3	1248,5	1433,6	1704,6
Export	452,6	464,9	530,3	612,2
Külkereskedelmi mérleg (deficit)	-696,7	-783,6	-903,3	-1092,4
Láthatatlan bevételek	659,0	718,6	786,1	940,5
Láthatatlan kiadások	184,0	194,2	240,7	266,9
Láthatatlan kiadások és bevételek mérlege (tisztá bevételek)	+475,0	+524,4	+545,4	+673,5
Folyó elszámolások mérlege (deficit)	-221,7	-259,2	-357,9	-418,9
Tőkeközgás	180,4	269,6	314,6	354,0
Hivatalos tartalékok (év végén)	261,1	321,9	316,8	309,8

Forrás: Összefoglaló Görög Statisztikai Évkönyv 1970, 185. l.; Ikonomikosz Tahídromosz. 1971. IV. 1.

ficit önmagában is képes lenne felborítani a gyors gazdasági növekedés külső és belső egyensúlyát. Hogy ez mégsem következik be, elsősorban Görögország nagyarányú és növekvő „láthatatlan” bevételi forrásainak köszönhető. Az ebből származó bevétel 1970-ben 940,4 millió dollárra rúgott, ami a nemzeti jövedelemnek több mint 15 százaléka. Ebből 343 millió a külföldön élő, illetve dolgozó görögök átutalásaiból, 270 millió a fuvarozásból (főleg hajófuvardíjak, tengerészek átutalásai stb.), 194 millió az idegenforgalmi bevételekből, a többi pedig egyéb forrásokból származott.⁵ A láthatatlan kiadások sokkal kisebbek (1970-ben: 266,9 millió dollár).

Nyilvánvaló, hogy a láthatatlan bevételi források fontos gazdaságfejlesztési forrás Görögország számára. E forrás negatívuma, hogy labilis, viszont megvan az az előnye — mint erre Kopátsy Sándor rámutat —, hogy „olyan devizabevételt biztosított, melynek gazdasági hatékonysága sokkal jobb, mint amit az ilyen, viszonylag kevésbé fejlett országokban az ipari vagy mezőgazdasági termékek exportjával el lehetett volna érni”.⁶

A gyors gazdasági növekedés további külső járulékos forrása a beáramlott külföldi tőke volt. A háború utáni időszakban a görög állam különböző törvényekkel és egyéb eszközökkel kedvező befektetési lehetőségeket teremtett a külföldi tőkének. (Ebből a szempontból döntő jelentőségű a külföldi tőke védelméről szóló 1953. évi 2687. sz. törvény.) Így a külföldi tőkebehatolás fokozódott.

A behatolás fontos eszközei voltak az *amerikai segélyek*; ezek az 1946—1960. évi periódusban elérték a 3,1 milliárd dollárt. A segélyek legnagyobb részét a polgárháború és az egyéb katonai kiadások finanszírozására fordították, és ennyiben negatív hatással jártak. Közvetve a gazdasági növekedésre is hatottak, amennyiben hozzájárultak az infrastruktúrának,

főleg pedig az utak és a villamosenergia-hálózatnak a fejlesztéséhez. Az 1960-as évtizedben a segélyek összege csökkent, de növekedett az egyéb formában beáramlott tőke.

A külföldi tőkebefektetések éves összege az országban az 1954. évi 19,2 millióról 1969-ben 373,6 millió dollárra nőtt. Az 1960—70. évi periódusban összesen csaknem 2,3 milliárd dollár külföldi tőke áramlott be az országba.⁷ A legtöbb külföldi tőkebefektetés a feldolgozó iparban található, ezután sorrendben a kereskedelmi hajózás, a bányászat, a légi közlekedés és a turizmus következik. A tőkebefektetések származását tekintve első az Egyesült Államok, második Franciaország, harmadik Svájc, negyedik Anglia és ötödik az NSZK.

Az EGK-val való társulás hatása

Görögország 1962-ben társult az Európai Gazdasági Közösséggel. Nem egyenjogú tagja az EGK-nak. Nem vesz részt az EGK vezetőszerveiben, nem rendelkezik szavazati joggal, a sorsdöntő határozatokat távollétében hozzák. Ennek ellensúlyozásaként nincs alávetve az EGK hat tagállamára vonatkozó összes kötelezettségeknek. A vámok eltörlésével kapcsolatban bizonyos időkezdvezményt kapott, amely néhány régebben is termelt ipari termékekre vonatkozóan eléri a 22 évet. Azokra a termékekre pedig, amelyeket a szerződés aláírásának pillanatában Görögország nem termelt, a vámok teljes eltörlése lényegében az első 12 év alatt valósul meg.

Görögországnak az EGK-hoz való társulása több veszélyt rejtett magában. Ennek fő oka, hogy Görögország és az EGK többi tagországának gazdasági fejlettsége között óriási szakadék tátongott, amelynek behozása lehetetlen 12 vagy 22 év alatt. A társulás pillanatában Görögország gazdaságának fejlettségi és termelékenységi színvonala az EGK átlagos szín-

⁷ Görög Statisztikai Évkönyv, 1967. 366. l.; Havi Statisztikai Bulletin, 1970. május, 73. l.; Greece Investment Guide, Athén, 1969. 80—82. l.

⁵ To Vima, 1971. III. 19.

⁶ Gazdaság, 1970. 4. sz. 85. l.

vonulásnak egyharmada volt. Ez Görögország versenyképtelenségének a veszélyét idézte elő. Így a társulás eleve problematikus volt.

A társulás óta eltelt kilenc év alatt a vámunió megvalósítása nagymértékben előrehaladt, mivel 1968. július 1-től az EGK teljesen felszámolta a vámokat és a mennyiségi korlátozásokat, míg Görögország 60, illetve 20 százalékkal csökkentette a vámokat, attól függően, hogy azok a 12, illetve 22 év alatt megvalósítandó teljes vámentörlesztés kategóriájába tartoznak. Megszűntek vagy enyhültek a vámok és a mennyiségi korlátozások bizonyos mezőgazdasági termékekre is (dohány, mazsola, olívaolaj, borok, gyümölcsök és zöldségfélék stb.). A maga részéről Görögország a tagországok bizonyos mezőgazdasági termékei számára a 12 éves kategóriához tartozó ipari termékekre vonatkozó vám- és kontingentálási rendszert vezetett be. Bizonyos előrehaladás tapasztalható az integrálódás más területein is, amennyiben liberalizálták a tőke és a munkaerő áramlását.

A vámunió hatására bővültek Görögország külföldi piacai az EGK területén. 1962 és 1969 között az EGK-ba irányuló görög export 2,8-szorosára nőtt, s az EGK-országok 1969-ben már a görög export 45 százalékát vették fel (szemben az 1962. évi 36 százalékkal). Ez a növekedés nagyobb, mint az összes exporté (2,2-szeres) és a bruttó nemzeti terméké (1,8-szoros). Ezek az adatok egyben azt is mutatják, hogy a külföldi piac gyorsabban bővült, mint a belső termelés. Az EGK-ból származó görög import is növekedett (2,2-szeresére), de valamivel kisebb mértékben, mint az összes import (2,3-szeres) növekedése. Fontos új jelenség, hogy a mezőgazdasági termékek mellett jelentősen bővült a görög ipari termékek külföldi piaca is. Az 1962—1970. évi periódusban például az ipari termékek aránya az összes exportban 12-ről 42 százalékra, az EGK-ba irányuló exportban pedig 5-ről 45 százalékra növekedett.⁸ A kép persze nem eny-

nyire pozitív, ha figyelembe vesszük, hogy az exportált görög ipari termékeken belül a fő tétel az élelmiszeripari és az ipari félkésztermékek, míg a gépipari termékek aránya jelentéktelen.

Görögország társulása az EGK-val és általában a világgazdasági környezet bizonyos lehetőséget teremt a *modern technika, a korszerű termelési eljárások és vállalatszervezési módszerek átvételére*. Az integrálódási folyamat arra kényszeríti a kevésbé versenyképes görög vállalatokat, hogy korszerűsödésükkel alkalmazkodjanak a nemzetközi konkurrenciára növekvő követelményeihez. A gyors gazdasági növekedés részben Görögországban is, mint Jánossy Ferenc helyesen mutat rá, „... valójában a korszerű termelési eljárások meggyorsult átvételének tulajdonítható, nem pedig közvetlenül magának a gyorsabb tudományos-technikai fejlődésnek”.⁹ Meg kell jegyezni azonban, hogy sokszor nem a legkorszerűbb, hanem a fejlett tőkésországokban már elavult, de Görögország szempontjából még korszerűnek mondható termelési eljárások átvételéről van szó.

A társulás egyik további következménye a *görög munkaerőexport nagyarányú növekedése*. Az EGK-országokban dolgozó görög munkások átlagos száma az 1962. évi 66 ezerről 1969-ben 216 ezerre, vagyis 3,3-szorosára nőtt. Más források szerint ez a szám 1970 januárjában elérte a 251 ezret.¹⁰ A kivándorlás átmenetileg enyhíti a munkanélküliséget, lehetőséget teremt a fejlett technika elsajátítására és növeli a devizabevételeket. A külföldön dolgozó görögök átutalásai az 1961. évi 107 millióról 1970-ben 343 millió dollárra, vagyis 3,2-szeresére nőttek. Emellett azonban a kivándorlásnak sok negatív következménye is van. Megfosztja az országot a legjobb munkaerőktől és veszélyezteti az iparosítást. A vendégmunkásokat általában segédmunk-

⁹ Jánossy Ferenc: Még egyszer a trendvonalról. Közgazdasági Szemle, 1971. 7—8. sz. 864. l.

¹⁰ Ikonomikosz Tahidromosz, 1971. április 15 és július 22.

⁸ Ikonomikosz Tahidromosz, 1971. VII. 22.

kásként vagy betanított munkásként alkalmazták a legrosszabb munkakörökben, rossz munkafeltételek mellett, és nem kapnak megfelelő kiképzést. A kivándorlás tulajdonképpen nem más, mint *ingyenes munkaerő-export*, ami előnyös üzlet a munkaerőt importáló országok számára. A munkaerőt exportáló országoknak azonban sokba kerül. Számításaink szerint¹¹ a kivándorolt munkások felnevelésére fordított költségek, valamint az általuk külföldön termelt értéktöbblet összege többszörösen meghaladja a vendégmunkások devizaátutalásait és a munkaerőt importáló országokból Görögországba irányuló tőkeexport összegét.

A társulással kapcsolatban eddig felvetett problémákhoz hozzá kell venni még a függőség növekedését és a külkereskedelmi deficit fokozódását. Az EGK piacának bővítése Görögország számára automatikusan maga után vonja a kereskedelmi deficit állandó növekedését. Az EGK relációjú görög kereskedelmi deficit 1962 és 1969 között 215 millióról 419 millió dollárra, vagyis 195 százalékra növekedett. Igaz, hogy ugyanebben az időszakban az EGK relációjú görög kereskedelmi forgalom még gyorsabban nőtt: az export 280, az import pedig 220 százalékra. Kedvezőtleneb-ből alakult viszont Görögország és az EGK között a folyó elszámolások mérlege. Így nagyon messze állnak a társulásról szóló szerződés 2. cikkelyében foglalt azon cél megvalósításától, amely előírta „a felek közötti kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok állandó és *kiegyensúlyozott* fejlesztésének támogatását”.

Mindemellett az EGK és Görögország társulása ma már olyan befejezett tény, amely új helyzetet teremtett Görögország világgazdasági kapcsolataiban. Külkereskedelmi forgalmának 42 százalékát az EGK országaival bonyolítja le vámmentesen vagy csökkentett vámokkal. Az importált tőke és technika, valamint a

láthatatlan bevételek jelentős része innen származik. Munkaerő-potenciáljának csaknem 20 százaléka az EGK országaiban dolgozik. A tendencia az, hogy ez a helyzet állandósul, sőt fokozódik. Görögország gazdasága tehát erőteljesen rálépett a nemzetközi integráció pályájára. Így a társulás után egyre problematikusabbá válik a kilépés is.

A görög gazdasági növekedés ellentmondásai

Görögország háború utáni gyors gazdasági növekedése pozitív fejlemény, de jelentőségét nem szabad el-túlozni, mert nem vezetett el az ország alapvető gazdasági, társadalmi és politikai problémáinak megoldásához. Ellenkezőleg, kiélezte a régi bajok egy részét és ugyanakkor új ellentmondások forrásává vált. Az egyik fő ellentmondás, hogy a *gyors gazdasági növekedés ellenére Görögországot továbbra is a stabilitás hiánya jellemzi*. Fokozódott Görögország gazdasági, társadalmi és politikai polarizációja is. A gyors gazdasági növekedés a tőkés, főleg pedig a belföldi és külföldi monopóliumok javára és a széles dolgozó tömegek rovására valósult meg.

A gazdasági növekedésnek erőteljes *monopolista és állammonopolista jellege volt*. Az állam minden eszközzel elősegítette a monopolizációt. A gyors gazdasági növekedés főleg növekvő profitok és nagyarányú tőkefelhalmozás formájában kristályosodott ki. A háború utáni felhalmozás mind az ütem, mind pedig a terjedelem és az újonnan képződött tőkék nagysága tekintetében példa nélkül áll a görög kapitalizmus történetében. A tőkés profitok az egész háború utáni időszakban növekvő tendenciát mutatnak és gyorsabb ütemben nőnek, mint a bérek és a gazdaság egyéb mutatói. Az elmúlt évtizedben végbement felhalmozás eredményeként a görögországi tőke megsokszorozódott.

Az óriási tőkefelhalmozás fő forrása a dolgozók kizsákmányolásának

¹¹ Lásd részletesebben Babanászisz Szerjosz: *Belső felhalmozás és kivándorlás*, Szinhrona Themata, Athén, 1964. július—szeptember, 474—480. 1.

fokozása volt. A görög tőkések, különösen pedig a hajótulajdonosok gyors meggazdagodásában jelentős szerepet játszottak bizonyos speciális tényezők is: kozmopolita jellegük, szoros kapcsolatuk a világgazdasággal és a nemzetközi monopoltőkével, az a tény, hogy kihasználták a nemzetközi helyzet háború utáni válságait (koreai háború, indokínai háborúk, szuezi válságok stb.), s nem utolsósorban az, hogy sikerült a görög államtól egy sor engedményt, koncessziót és kedvező tőkebefektetési lehetőségeket kicsikarni.

A gyors gazdasági növekedés és felhalmozás *centrumai és fő haszonélvezői a belföldi és külföldi monopóliumok voltak*. A második világháború utáni időszakban fokozódott a monopolizálási folyamat. Növekedtek a vállalatok méretei a foglalkoztatott létszám, a tőke és a termelési kapacitás tekintetében. A 100 millió drachmánál nagyobb tőkével rendelkező *iparvállalatok* száma például az 1958. évi 21-ről 1967-ben 105-re, vagyis csupán 10 év alatt 5-szörösére nőtt.

A tőke fokozódó koncentrációja, centralizációja és monopolizálódása, valamint az erősödő gazdasági és személyi érdekösszefonódás alapján megerősödött, kiterjesztette uralmát az ország egész gazdasági és politikai életére a görög monopolista oligarchia, amely 200 vagy legfeljebb 500 családból áll.

A gyors gazdasági növekedés azonban a dolgozó tömegek kizsákmányolásának fokozásával és életszínvonaluk korlátozásával valósult meg. A reálbérek színvonala az 1940-es és 1950-es évtizedben általában alacsonyabb volt, mint a háború előtti (1938). Ez a tény a gyorsabb ütemű gazdasági növekedés egyik pótlólagos forrását jelentette, mivel nagyobb felhalmozást tett lehetővé. Az 1960-as évtizedtől kezdve, elsősorban a munkásosztály fokozódó harcának a nyomására, a reálbérek növekvő tendenciát mutatnak, túlszárnyalva a háború előtti színvonalat. Ez a növekedés különösen nagy volt az 1964—66-os években és folytatódott a katonai diktatúra éveiben is, de csökkenő

ütemben. A 60-as években bekövetkezett reálbér-emelkedés bővítette a piacot, és ezzel gyorsító hatással volt a gazdasági növekedésre.

Az ipari és az általános foglalkoztatottság háború utáni növekedése nem volt elegendő a munkanélküliek és az agrártúlnépesedés felszívására, némely időszakokban pedig még a foglalkoztatás változatlan szinten tartására sem. Ilyen körülmények között *Görögországot a háború utáni időszakban is tömeges krónikus munkanélküliség jellemezte*, amely az 1950-es évtized végéig növekvő tendenciájú volt. A teljes munkanélküliek száma 180—240 ezer között mozgott, ami elérte a munkások és alkalmazottak 15—25 százalékát, az egész kihasználatlan munkaerő pedig 700—900 ezerre rúgott, ami az egész munkaerő-potenciál 20—25 százalékát tette ki. Az 1961—71-es időszakban a foglalkoztatottsági probléma élessége csökkent ugyan, de nem a belföldi foglalkoztatás növekedése, hanem a tömeges külföldi kivándorlás következtében; 1951—70 között több mint 790 ezer görög vándorolt ki tengeren túli és európai országokba, zömében az 1961—70-es időszakban.¹²

Tovább fokozódott a nemzeti jövedelem megoszlásának egyenlőtlensége nemcsak az osztályok, hanem az ország különböző területei között is. Athén és környéke, valamint a vidék között a jövedelem- és fejlettségbeli különbség legalább olyan nagy, mint Észak- és Dél-Olaszország között.

A gyors gazdasági növekedés nemcsak hogy nem vezetett az imperalista hatalmaktól való függés felszámolásához, hanem ellenkezőleg, *együtt járt az ország gazdasági, politikai és katonai függőségének fokozásával*.

A görög tőke, különösen a kereskedelmi és hajófuvarozási tőke kozmopolita jellegű. A görögországi termelés (például az alumíniumipar, az olajipar, a vegyipar stb.) jelentős része külföldi társaságok kezében vagy azok ellenőrzése alatt áll. A külföldi társaságok és hatalmak döntéseit nem

¹² Ikonomikosz Tahidromosz, 1971. április 29.

egy ésszerű görög gazdasági struktúra létrehozásának a követelményei, hanem saját anyagi, politikai, katonai világstratégiai érdekeik határozzák meg. A külföldi tőke nyomasztó versenye és függősége torzításokat visz a gazdaság fejlesztésébe, azt eredményezi — mint erre Kozma Ferenc is rámutat —, hogy az iparágak egy része a tőkeexportáló országok dinamikus ágazatainak „segédműhelyeivé” válik, „a gazdaságot labilis egyensúlyúvá, konjunktúraérzékenyvé és a külföld felé eladósodottá” teszi.¹³

Görögországban mind a termelésben, mind az exportban magas a közbülső, félkésztermékek aránya. A bányászati termékek nagy része alig kerül végső feldolgozásra az országban, ehelyett dúsított formában exportálják őket. Az alumíniumtermelés túlnyomó része tömbalakban kerül kivitelre, mert a teljes ciklusú termelés fejletlen. Számos fontos mezőgazdasági terméket is lényegében nyersanyagként exportálnak (dohány, gyapot, nyersbőr stb.). A dinamikusan fejlődő ágazatokat a külföldi monopóliumok ellenőrzik (petrolkémia, gépipar, alumíniumipar). Nemzetközi kooperációk esetén rendszerint az olcsó, szakképzetlen munkaerőt igénylő és kevésbé technika- és szakértelemigényes termelési folyamatok jutnak Görögországnak.

A háború utáni gyors gazdasági növekedés, ilyen körülmények között, *nem volt elégséges Görögország gazdasági és strukturális elmaradottságának felszámolásához*, a gazdaságfejlesztési koncepció nem felelt meg egy ésszerű komplex gazdaság szükségleteinek, különösen, ha figyelembe vesszük a gazdaságilag fejlett országokból álló EGK-val való társulást.

A technikai berendezések tekintetében az ország továbbra is szinte teljes egészében a külföldtől függ. Görögország sem lépte át azt a választóvonalat, amelyet Kozma Ferenc a következőképpen fogalmaz meg: „... a periféria és az iparilag fejlett országok világgazdasági szférája kö-

zötti választóvonalat a technika- és szakértelemigényes ágak kifejlesztésével lehet átlépni.”¹⁴ Ezen túlmenően a tőkekoncentráció és centralizáció előrehaladása, a nagyvállalatok számának növekedése ellenére a görög gazdaságot továbbra is a versenyképtelen kis üzemek számszerű túlsúlya jellemzi.

A gyorsabb növekedés eredményeként *javuló tendenciát mutat Görögországnak az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében* elfoglalt helye a világgazdaságban. Az egy főre jutó nemzeti jövedelme 1968-ban az OECD számításai szerint 860, számításaink szerint valójában 700 dollár körül mozog. Görögország az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében 16 európai ország közül 1937-ben a 16., 1968-ban viszont a 15. helyen állt. A 15 európai tőkésország együttes átlagos fejlettségi színvonala Görögországhoz viszonyítva 1937-ben 3,14-szer volt magasabb, 1968-ban viszont ez 2,31-re csökkent. Ha Görögországot 71 fejlett tőkés- és fejlődő országhoz viszonyítjuk, akkor a gazdasági fejlettségi színvonal tekintetében a 22. helyen áll. Fejlettségi foka tehát magasabb a fejlődő országokénál, de alacsonyabb, mint a fejlett országoké. Még nagyobb a technikai fejlettségben, a termelési folyamatokban és a versenyképességben fennálló különbség.

Görögországnak az EGK-val való társulása és annak eddigi gyakorlata felveti azt az általánosabb problémát, hogy milyen következményekkel jár egy elmaradott vagy közepesen fejlett országnak egy gazdaságilag és technikailag sokkal fejlettebb országcsoporthoz való integrálódása: rövid távon — a hátrányok mellett — bizonyos előnyökkel is járhat, hosszú távon azonban a fejlettségi szakadék stabilizálásának veszélyét is magában rejt. Elkövetkezhet ugyanis egy olyan kritikus pont, amikor a külföldi függés, a nyomasztó konkurrencia és a tömeges munkaerő-kivándorlás okozta hiányok nagyobb növekedési hátrányokat jelentenek az adott or-

¹³ Kozma Ferenc: Adalékok a világgazdasági fejlődési típusok elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1971. 6. sz. 652. l.

¹⁴ Kozma Ferenc: I. m. 656. l.

szág gazdasága számára, mint amekkorára előnyöket nyújtanak a fejlettebb világgazdasági környezetben és az integrációban rejlő pótlólagos növekedési források (pótlólagos devizabevételek, fejlett technika stb.). Ennek tisztázásához azonban még időre és további kutatásokra van szükség.

Mi a görög gazdaság perspektívája a növekedési ütem és a gazdasági fejlettségi fok szempontjából? Ha az extrapoláció módszerét alkalmazzuk, akkor az 1960-as évtizedet vehetjük alapul, azzal a megjegyzéssel, hogy az akkor elért ütem a legnagyobb, amelyet az 1970-es évtizedben a görög gazdaság elérhet. Kimerült vagy kimerülőben van ugyanis a termelésnövekedés és piacbővülés néhány olyan tényezője, amely az 1950-es és 1960-as évtizedben a hosszan tartó konjunktúrát és a gyors gazdasági növekedést lehetővé tette (a háború és a helyreállítási periódus okozta konjunkturális hatás, az állami beavatkozás bizonyos eszközeinek kimerülése, a bőséges és olcsó munkaerőforrásoknak elsősorban a kivándorlás miatti kiapadása stb.). Ezekből a feltételezésekből a következő végkövetkeztetés adódik: Görögországnak reális lehetősége és valószínűsége van arra, hogy az elkövetkezendő 10—15 évben (1980—1985-ig) elérje az európai fejlett tő-

késországok mai gazdasági fejlettségi szintjét (1500—1700 dollár) és ilyen értelemben gazdaságilag fejlett országgá váljon.

Kérdéses ennek a fejlődésnek a *politikai visszahatása*. Görögország háború utáni gazdasági fejlődése nem járt együtt a dolgozó tömegek égető problémáinak a megoldásával, haladó reformokkal, a politikai élet demokratizálásával. Ellenkezőleg, a politikai felépítményben reakciósabb irányú fordulat tapasztalható. A reakciós politikai struktúra teljes mértékben kielégítette a tőkésosztály felhalmozási és a nemzetközi imperializmus világstratégiai igényeit, de nem elégítette ki a dolgozó tömegeknek gazdasági, társadalmi és politikai helyzetük javítására irányuló igényeit. Így a fejlettebb gazdasági alap és az elmaradottabb anakronisztikus politikai felépítmény között régóta fennálló ellentmondás tovább éleződött. A gazdasági, a társadalmi és a politikai problémák és feszültségek együtt, egymással kölcsönhatásban nőnek. Előbb-utóbb azonban a gazdasági fejlődésnek, más tényezőkkel együtt, ki kell kényszerítenie Görögország demokratikus irányú átalakulását.

**Babanászisz Sztjerjosz—
Sulász Kosztász**

I. Gorlanov: Agrár-ipari egyesülés a termelés szervezésének új formája

(Ekonomika Szelszkovo Hozajasztva, Moszkva, 1971. 4. sz.)

A mezőgazdasági specializáció, koncentráció és kooperáció korszerű változatainak kialakulása már az elmúlt években kezdetét vette. Ez olyan irányú fejlődést tesz lehetővé a mezőgazdaságban, amelynek eredményeképpen a nyersanyag termelése, feldolgozása, fogyasztási cikké alakítása és az ezekhez járuló melléktevékenységek is egy helyen, egységes folyamatként mehetnek végbe. A mezőgazdasági termelés és a termékek helyi feldolgozása, a tevékenységek összekapcsolása alakítja ki az újszerű agrár-ipari kombinátokat, egyesüléseket.

A mezőgazdasági termékek helyben történő iparszerű feldolgozása jelentékenyen visszaszorítja a mezőgazdasági munka korábban nagymértékű idényjellegét. A szerző példaként említ egy kolhozot, ahol 8 éve saját maguk készítik termékeikből konzervet, s emellett építőanyagokat és asztalosipari termékeket is előállítanak. Itt öt évvel ezelőtt a kifejtett munkamennyiség decemberben csak mintegy harmadrésze volt a júliusinak, 1969-ben viszont már csak kb. 16 százalékkal volt kevesebb.

A kolhozokban és szovhozokban terjedő helyi termékfeldolgozás és a hozzá kapcsolódó kisegítő tevékenység elvégzése nagyon fontos és eredményes folyamat, de önmagában nem elegendő. Cél-szerű, ha a kolhozok és szovhozok nemcsak egymással kooperálnak és nemcsak saját erőből, kisüzemi módszerekkel oldják meg termékeik feldolgozását. Az a kívánatos, hogy a mezőgazdasági termelő egységek szervezett, közvetlen munkakapcsolatokat építsenek ki a megfelelő profilú feldolgozóipari vállalatokkal, továbbá az ellátó, értékesítő szervekkel is. Az ilyen agrár-ipari komplexumok lehetővé teszik az áru útjának megrövidítését, s ezzel a termé-

kek gyorsabban, kevesebb lépcsőfok közbeiktatásával jutnak el a végső felhasználókhoz, a fogyasztókhoz. Ily módon a termelés és értékesítés gazdaságosabbá válik, s egyidejűleg a lakosság el látása is megjavul.

A feldolgozó ipar és a mezőgazdaság közvetlen együttműködését példázza a moldvai tiraszpoli kerületben működő „Október” konzervgyárnak 15 gazdasággal kötött ötéves kooperációs szerződése. Az együttműködés eredményeképpen a kolhozok termékei közvetlenül a termőföldről kerülnek a gyárba, s a szállítási költségek ennek következtében mintegy 20 százalékkal csökkentek. Emellett a konzervek minősége is javult, mert a gyár kiválasztotta a legjobb, a konzervnek legalkalmasabb fajtákat, s megfelelően összehangolta a termékválasztékot. A szerző további példák sorát hozza a mezőgazdaság és ipar közvetlen együttműködésével kialakított agrár-ipari kombinátok, komplexumok eredményes, hatékony munkájáról.

Az iparszerű mezőgazdaság megteremtéséhez a Szovjetunió nagy területen célszerű helyi, területi agrár-ipari egyesüléseket, komplexumokat szervezni, s ezzel a növénytermelési, állattenyésztési, feldolgozóipari, szállítási és értékesítési kapacitásokat, valamint különféle szolgáltató és javítási tevékenységeket kerületenként, területenként jól koordináltan elvégezni. Az ilyen szélesen értelmezett, a helyi lehetőségeket és erőforrásokat optimálisan felhasználó agrár-ipari komplexumok lehetővé teszik az eddig részben elkülönült mezőgazdasági szövetkezeti és az iparvállalati anyagi érdekeltség erőteljes közeledését, sőt összekapcsolódását. Ez több nagyon fontos gazdasági és politikai fejleménnyel jár együtt.

Így ellensúlyozza a mai árrendszerből adódó sajátos helyzetet, hogy a mezőgazdaságban megtermelt társadalmi tiszta jövedelem egy része nem a keletkezés helyén, a mezőgazdaságban, hanem a feldolgozó iparban realizálódik. Hosszabb távon fokozatosan az a rendkívül jelentős fejlődés következhet be, hogy közeledik egymáshoz a szocialista

társadalmi tulajdon két formája, az össznépi és a kolhoztulajdon, s a kettő fokozatosan átnőhet a magasabb rendű kommunista köztulajdonba.

A területi szervezettségű nagy agrár-ipari egyesülések, komplexumok gátat vethetnek a vidéki lakosság városba áramlásának, hiszen fokozatosan a városi munkakörülményeknek megfelelő feltételeket és lépésről lépésre városiasabb életkörülmények kialakulását is magukkal hozzák.

A nagy agrár-ipari komplexumok szélesebb körű elterjedése természetesen csak átgondoltan, fokozatosan valósulhat meg. Előfeltételeként tovább kell fejleszteni a mezőgazdaságban a specializációt, a kooperációt, javítani a technikai felkészültséget és emellett létre kell hozni olyan irányító szerveket is, amelyek az agrár-ipari egyesülések tevékenységét koordinálnák.

(Ism.: *Lévai János*)

R. A. Diaz: Az Andesi Közös Piac: kihívás a külföldi beruházásoknak

(Columbia Journal of World Business, New York, 1971. július—augusztus)

A Cartagenai Egyezmény 1969. májusi megkötése óta észrevehetően csökkent a nagy nemzetközi cégek érdeklődése a latin-amerikai piac e része iránt. Mi lehet ennek az oka, milyen akadályokat látnak a külföldi társaságok most? — kérdezi a szerző.

Véleménye az, hogy a gazdasági nacionalizmus erősödése a legfontosabb, mondhatni alapvető tényező. Az Andesi Közös Piac (ANCOM) legfőbb szerve, az Andes Bizottság szabályozta az idegen beruházásokat és a technológiák importját. A technikai titkárság, az ANCOM Junta, részletes terveket dolgozott ki az idegen tőke ellenőrzésére és részesedésének csökkentésére.

Az ANCOM a külföldi érdekeltségű cégek vegyes társaságokká alakítására törekszik. Olyan vállalatot számítanak a vegyes társaságok közé, amely részvényeinek 51—80 százaléka helyi tulajdonban van. Az Andes Bizottság határozata értelmében minden idegen cégnek vegyes tulajdonúra kell átalakulnia 15 év alatt (20 év alatt a kevésbé fejlett Bolíviában és Ecuadorban). Ezt a részvénytöbbség eladásával kell végrehajtaniuk.

A részvények megvételében az állami vállalatok, illetve maga az állam elsőbbséget élvez.

A 15 éves határidőn belül szigorúan kötött időrendet állapítottak meg. A három nagy ANCOM-országban (Chile, Peru és Kolumbia) az új beruházók kötelesek helyi kezelésbe adni részvényeik 15 százalékat a termelés megindításakor, 30 százalékat 5 év alatt, 45 százalékat a 10. év végéig és 51 százalékat a 15. év végéig. Ugyanez a menetrend Bolíviában és Ecuadorban a következőképpen alakul: 5 százalék a termelés megindítása után 3 évvel, 10 százalék a 7. év végén, 35 százalék a 13. év végén és 51 százalék a 20. év végén jut helyi kezelésbe.

A részvénytöbbségüket önként eladásra felkínáló cégek engedélyt kapnak tőkéjük repatriálására, valamint kedvezményes időrendet és részvényárakat alapítanak meg számukra.

A termelésüknek több mint 80 százalékat exportáló cégekre egyelőre nem vonatkoznak ezek a rendelkezések, de az ANCOM kereskedelmi szabályai alól természetesen ők sem vonhatják ki magukat.

A külföldi új beruházásokat bizonyos szektorokban (bányászat és kitermelő iparágak) erősen korlátozzák. Maximálisan 20 évre szóló koncessziót adnak ki. A legszigorúbb korlátozás a bank- és biztosítási ügyekben tapasztalható. Ezekben a szektorokban mindennemű külföldi beruházás tilos. A már működő bankok három év alatt kötelesek átadni részvénytőkéjük 80 százalékát. Ugyanez a szabályozás vonatkozik a telekommunikációs hálózatra, energiaszolgáltatásra, belső szállításokra. Ennek végrehajtását elősegíti, hogy minden külföldi tőkét 6 hónapon belül be kell jegyeztetni. Az évi profitátutalások felső határa a bejegyzett tőke 14 százaléka.

Mint hogy a szabadalmi díjakat és illetékeket „titkos profitnak” tekintik, az ANCOM-országokban kötelező minden licenciaszerződést regisztráltatni. A külföldi cégek helyi leányvállalatainak tilos szabadalmi díjakat átutalni az anyavállalatoknak.

A szerző véleménye szerint az ANCOM szabályai az alkalmazható ellenőrzés minimumát jelentik, s ettől felfelé elképzelhetők nem komoly mérvű eltérések. Jelentősebb enyhítésre azonban a külföldi vállalkozók aligha számíthatnak.

Miért maradnak mégis nagyjából Latin-Amerikában a külföldiek? Ennek több oka is van.

Az egyik ok, hogy anyagilag nagymér-

tékben el vannak kötelezve. 1969-ben 1 milliárd dollár értékű beruházás volt a bányászatban és a kohászatban, s 382 millió dollár a gyárparban. Feltehető, hogy a most profitábilissá váló beruházásokat nem akarják elhagyni.

A másik fontos ok az andesi piac mai és potenciális mérete. Az ANCOM-országok GNP-je (bruttó nemzeti terméke) 21 milliárd dollár volt 1969-ben. Ha megvalósul Venezuela tervezett csatlakozása (10 milliárd dollár GNP), az ANCOM Latin-Amerika vezető gazdasági tényezőjévé válhat. Figyelembe kell venni azt is, hogy az ANCOM-országok importja Latin-Amerika összes importjának kb. 25 százaléka.

A harmadik ok az andesi országok tervezett iparfejlesztési beruházásainak hatása. Ebben nagy mértékben akarnak idegen tőkékre is támaszkodni.

Végül — a szerző szerint — talán a legfontosabb ok a vámelőnyökből következik. Mivel az egymás közti vámoikat fokozatosan megszüntetik, az andesi országok valamelyikében működő vállalat szinte beláthatatlan előnyökhöz juthat a nem tagországból operáló cégekkel szemben.

Mindezek ellenére azonban nyomós indokai vannak a távozási törekvéseknek is. Az ismertett rendszabályok következtében a külföldi érdekeltségű vállalatoknak a helyzete nem mondható biztatósnak. Elegendő megemlíteni a szocialista vezetésű Chilét, amely ugyan nem kubai méretekben utasítja ki a külföldi tőkét, de azért rendkívül szigorú ellenőrzést vezetett be. Peru a múlt évi ipari törvény hatályba lépése óta hasonlóan kedvezőtlen beruházási területté változott. Ennek következtében csak az autó-összeszerelő iparágban nyolc vállalat hagyta el a piacot az utóbbi időben, és a megmaradt öt közül is várhatóan néhány a nyomukba fog lépni.

Mit tehetnek a külföldi cégek? Meg kell próbálkozni a területen maradással. Néhány megfigyelő szerint az ANCOM néhány év múlva szét fog esni a tagországok politikai és főleg gazdasági fejlettségi színvonalának különbözősége miatt. Kérdés, hogy milyen erős lesz a nacionalizmus és a külföldi cégekkel szembeni ellenszenv összetartó ereje.

Az andesi országokban maradás mellett szól az is, hogy az ANCOM rendszabályai a szerző szerint nem annyira veszélyesek, mint amilyenek első látásra tűnnek. A részvényátadás határ-ideje meglehetősen hosszú, s amikor a külföldi vállalatok részvényeik 51 száza-

lékát helyi tulajdonba juttatták, a nyomás várhatóan enyhülni fog.

Mivel az ANCOM szabályainak értelmében valamely tagkormány részvény-érdekeltsége automatikusan a nemzeti vállalat kategóriájába helyezi a társaságot, célszerű politika lehet az állam közvetlen bevonása a részvénytársaságba. Ez kockázatos is lehet, de közvetlen előnyök is származnak belőle (különbéleg engedélyek könnyebb megszerzése, centralizáltabb feladatok stb.). A kétes manipulációkat, mint például „bábrészvényesek” igénybevételét „túlélési” mód-szerként kategorikusan elveti a szerző. A legjobb megoldásnak a régóta működő külföldi cégek (RCA, Dow Chemicals) magatartása látszik. Már az ANCOM létrejötte előtt állami érdekeltséggel szervezték meg beruházásaikat, igaz, hogy akkor még csak a kisebbségi részvényeket engedték át. A chilei kormány most mindkét cégnél többségre törekszik, de ezt kölcsönös engedmények útján igyekeznek elérni. Ez a rugalmasság szükségszerű a piacon maradáshoz.

(Ism.: *Tóthfalusi András*)

D. Gvisiany: A Szovjetunió nemzetközi műszaki-tudományos kapcsolatai és fejlesztésük távlatai

(Mezsdunarodnaja Zsizny, Moszkva, 1971. 6. sz.)

A műszaki-tudományos együttműködésben a legintenzívebb kapcsolatokat a Szovjetunió a *szocialista országokkal* épített és épít ki, elsősorban a KGST keretében, de jelentős méretekben kétoldalú alapon is. A műszaki-tudományos együttműködésre vonatkozó első kormányközi megállapodásokat a Szovjetunió 1947-ben kötötte meg Csehszlovákiával és Lengyelországgal. Ma 12 ilyen egyezmény van hatályban: a KGST tagállamain kívül Jugoszláviával, Kínával, a Kóreai NDK-val, a Vietnami DK-val és Kubával. Ezen belül több országgal kormányközi gazdasági és műszaki-tudományos együttműködési vegyesbizottságokat hoztak létre, ami lehetővé teszi, hogy a műszaki-tudományos együttműködés fejlesztése összhangban legyen a gazdasági követelményekkel. Ezt segítik elő a szocialista országok közötti — most már rendszeressé

vált — tervkonzultációk is. A többoldalú alapon történő műszaki-tudományos együttműködés összehangolására alakult a KGST Tudományos és Műszaki Kutatásokat Koordináló Állandó Bizottsága. A 60-as évek eleje óta nagyot fejlődtek a Szovjetunió és a szocialista országok társintézményei — minisztériumai, kutatóintézetek, tervező vállalatok — közötti közvetlen kapcsolatok. Így a Szovjetunió 57 minisztériuma és főhatósága áll kapcsolatban 96 szocialista szervvel, 700 szovjet kutató- és tervezőintézmény — a szocialista országok 860 hasonló szervezetével.

A KGST-országok gazdasági integrációs programjának kialakításával párhuzamosan egyre nagyobb szerephez jutnak a különböző nemzetközi koordinációs központok, kutatóintézetek, tudóskollektívák. 1971 áprilisában a KGST tagállamai műszaki-tudományos együttműködési egyezményt írtak alá, amely a következő nagy jelentőségű tudományos problémák együttes kidolgozását irányozza elő: orvosi műszerek szerkesztése kutatási és gyógyászati célokra; korrózióvédelmi eljárások kidolgozása; faanyagok komplex hasznosítása; biológiai és egyéb növényvédő szerek kutatása; ipari katalizátorok tökéletesítése és kutatása; természetvédelmi intézkedések kidolgozása. Hatékonyan fejlődnek a műszaki-tudományos kapcsolatok az űrkutatásban is: az Interkozmosz sorozatba tartozó négy szputnyik, valamint a Vertikál—1 geofizikai rakéta a baráti államokban gyártott műszereket vitte az űrbe.

A Szovjetunió nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy tartós gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatokat építsen ki Ázsia, Afrika és Latin-Amerika *fejlődő országaival*. Ezt célozza az eddig megkötött 46 kulturális és tudományos együttműködési egyezmény, ezek keretében a Szovjetunió elsősorban felső- és középfokú oktatási, valamint egészségügyi segítséget nyújt ezeknek az országoknak. A Marokkóval 1966-ban, Szíriával és Algériával 1969-ben, Egyiptommal és Iránnal 1971 februárjában megkötött hosszú lejáratú egyezmények tárgya a geológiában, az oceanológiában, az atomenergia békés felhasználásában, a meteorológiában, az energetikában, az ipari építmények és lakóházak forró égőben történő építésében, a kémiában és petrólkémiában, a textiliparban, a festékanyagok gyártásában stb. való együttműködés. Hasonló törekvések mutatkoznak a latin-amerikai országok, elsősorban Bolí-

via és Chile, valamint Argentína, Kolumbia és Peru részéről is.

A *fejlett tőkésországokkal* való kapcsolatok fejlődésének két alapvető tendenciája tapasztalható az utóbbi években. Az egyik a kapcsolatok mennyiségi jellegű bővülése, ami elsősorban a tudományos kiküldetések, tanulmányutak számának, a tudományos konferenciákon, kongresszusokon, szimpóziumokon való részvétel növekedésében nyilvánul meg. A másik fejlődési tendencia minőségi: az elszórt és ismeretszerző jellegű kapcsolatokról az államközi egyezmények keretében történő rendszeres hosszú lejáratú együttműködésre való átérés tapasztalható. Ilyen egyezményeket kötöttek az utóbbi években Franciaországgal, Angliával, Olaszországgal, Finnországgal, Ausztriával, Svédországgal, Belgiummal, Dániával és Kanadával.

Franciaországgal a műszaki-tudományos együttműködés különösen nagy lendületet kapott, amióta 1965-ben aláírták a színes televízió fejlesztésében való együttműködésről szóló kormányközi egyezményt. Ennek eredményeképpen alkalmazzák ma mindkét országban a SECAM rendszerű színes televíziót. Az államközi egyezményeken túl együttműködési jegyzőkönyveket írtak alá — összesen 12-t — különféle iparágak vonatkozásában is, például az autógyártásban, az olaj és földgáz feltárásában, a polimér- és izopréngyártásban való együttműködésről. Közös vállalkozásként történik numerikus programvezérlésű szerszámgépek gyártása az Alcatel céggel együtt, egy kohászati komplexum Franciaországban történő építésének tervezése stb. Szovjet és francia tudósok együtt vizsgálták 1969-ben az óceán és a légkör egymásra hatását a Mihail Lomonoszov szovjet kutatóhajón és a francia bolygalaboratóriumban, közös munkájuk eredményeként a holdat vizsgáló Lunohod—1-re francia lézertükrözöt szereltek fel.

A szovjet—olasz műszaki-tudományos és gazdasági kapcsolatok továbbfejlesztését elősegíti a FIAT céggel kötött egyezmény sikeres teljesítése, valamint a vegyipar, a gáz- és olajipar, a fémfeldolgozó ipar, a textil- és kötszövő ipar, valamint az automatizálás területén kialakított tartós együttműködés. Fontos iparágak fejlesztését érintik az Ausztriával, Belgiummal, Finnországgal kötött együttműködési egyezmények is. 1971-ben hat szovjet—kanadai vegyesbizottságot alakítottak az olajipar, a gázipar, az építőipar, a színesfém-kohá-

szat, az energetika, valamint az erdő- és faipari, illetve fafeldolgozó- és cellulóz-ipar közös fejlesztésére.

Az NSZK-val a kapcsolatok egyelőre tanulmányutak, előadások, kiállítások szervezésében merülnek ki. A kölcsönös érdekek figyelembevételével azonban számítani lehet e kapcsolatok továbbfejlesztésére.

Az Egyesült Államokkal az 1970—1971. évekre kötött egyezmény tudományos, műszaki, oktatási és kulturális cseréket irányoz elő. Bár az amerikai tudományos szakemberek és üzleti körök törekednek a kapcsolatok szélesítésére, ennek államközi megalapozását ez ideig nem sikerült megteremteni. Az Egyesült Államokban ugyanis olyan nézet is el van terjedve, hogy mindenfajta együttműködésből csak a Szovjetunió húzhatna hasznot. Ezért nem járt megfelelő eredménnyel II. Henry Ford szovjetunióbeli útja sem 1970 áprilisában.

A műszaki-tudományos együttműködés mai helyzetéről a szerző megállapítja, hogy — bár jelentős fejlődés ment keresztül az utóbbi időben — nem felel meg sem a reális lehetőségeknek, sem az objektív követelményeknek. Ez az együttműködés nagymértékben függ össze a politikai légkörrel, a politikai kapcsolatokkal. A kölcsönös bizalom légkörének megteremtése Európában lehetővé tenné olyan együttműködési problémák megoldását, mint a transzkontinentális szállítások megszervezése, nagy teljesítményű magasfeszültségű villamos távvezetékek építése és egységes európai energiahálózat kialakítása, kontinensünk energiamérlegének gyökeres megjavítása stb. Egyesíteni lehetne a környezetvédelemre, a tengerek elszennyeződése ellen folytatott harcra, a szív- és érmegbetegedések, a rák és egyéb betegségek gyógyítására irányuló erőfeszítéseket. Emellett a műszaki-tudományos együttműködés szélesedése, az üzleti kapcsolatok bővülése vissza is hathat a politikai légkörre és kapcsolatokra, elősegítve a kölcsönös megértés és bizalom megszilárdítását.

(Ism.: *Birman Erzsébet*)

C. G. Schmid: Külföldi munkások és a munkaerőpiac rugalmassága

(*Journal of Common Market Studies*, Oxford, 1971. 3. sz.)

A szerző tanulmányában Nyugat-Németország példáján vizsgálja a külföldi munkások alkalmazásának gazdasági hatását, összehasonlítva az Egyesült Királysággal, amely hasonló gazdasággal és munkaerő-struktúrával rendelkezik csak kis mértékben alkalmazott külföldi munkásokat. A szerző szerint a külföldi munkások alkalmazása rövid távon jelentősen fokozta az állóeszközök kihasználását, növelte az ipari termelést, kedvezett a beruházásoknak, nemcsak a gazdaság egészében, hanem az egyes vállalatoknál is.

A munkaerő-helyzet hasonlóságát mutatja, hogy az NSZK 60,1 millió főnyi népességéből 44,6 százalék (26,8 millió ember) dolgozott 1968-ban, az Egyesült Királyságban pedig az 53,8 milliós népességéből 25,5 millió. Mindkét országban alacsony a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya (Angliában 4, az NSZK-ban 10 százalék), és a munkaerő kor és nem szerinti struktúrájában, szakképzettségi összetételében is nagy hasonlóságok vannak. Ennek ellenére a két országban ellentétes fejlődés ment végbe a 60-as években: az NSZK-ban az iparban foglalkoztatottak száma 1960—69 között 3,9 százalékkal emelkedett, Angliában 0,2 százalékkal csökkent. Az ipari termelés az NSZK-ban 51 százalékkal nőtt, szemben az angol 33 százalékkal.

Az NSZK-ban a 60-as években az ország korábbi munkaerő-tartalékai kimerültek; a munkanélküliek száma lecsökkent. A munkaerőgondokon a külföldi munkások foglalkoztatása segített, különösen az ipar és az építőipar gondjain: a külföldiek 87 százaléka ezekben az ágazatokban dolgozik. A vendégmunkások az NSZK-ban 1960-ban a foglalkoztatottak 1,3, 1970-ben 7,9 százalékát tették ki, számuk 279 ezerről 1,8 millióra emelkedett.

Angliában viszont a 30-as és a 40-es évek nagyobb mértékű bevándorlásával szemben a 60-as években a külföldieknek tiltották a munka keresését, tehát bevándorolhattak, de munkaigény nélkül. Számos problémát okozott a nem európai országokból jövő asszimilálódása. 1962 óta a munkaerőforrások növekedése tulajdonképpen a természetes szaporodásból és a női foglalkoztatott-

ság emelkedéséből származott. Létszám-emelkedés pedig csaknem teljes egészében a szolgáltató szektorban következett be, bár a kormány támogatta az ipari foglalkoztatottságot.

A nyugatnémet vállalatoknak megvan az a lehetőségük, hogy teljes foglalkoztatottság mellett is találjanak munkásokat, ha szükségük van rá, a külföldiek nagy vándorlása pedig lehetővé teszi, hogy szükség esetén csökkentsék a létszámokat. Ez a rugalmasság nagymértékben fokozta a termelékenységet.

Az 1 munkaóra jutó átlagos termelési érték százalékos növekedése az iparban

Ország	Csaknem teljes foglalkoztatottság idején	Nem teljes foglalkoztatottság periódusaiban
NSZK	3,9	10,5
Egyesült Királyság	3,1	5,0

A külföldi munkások foglalkoztatása nem problémamentes, elsősorban képzésükről, megfelelő lakásról és egészségügyi ellátásról kell számukra gondoskodni. A külföldiek foglalkoztatása nagymértékű függőségbe hozhatja az ország gazdaságát (például Svájcban ennek elkerülésére hoztak egy sor intézkedést).

Rövid távon azonban jelentős előnyei vannak a foglalkoztató országnak, de a munkaerőt adó országnak is, például a külföldi munkások hazautalt pénze javítja a fizetési mérleget (az NSZK-ból 1969-ben 750 millió dollárt küldtek haza) és növeli a szakképzett munkások számát. Nyugat-Németországban a külföldiek foglalkoztatása — a szerző szerint — legalább olyan előnyt jelentett a gazdasági fejlődésben, mint Japánban és Olaszországban a munkaerő átáramlása az iparba az alacsony termelékenységu mezőgazdasági szektorból. Ehhez még előnyként járul hozzá az, hogy nem nyugatnémet állampolgárokról lévén szó, elkerültek egy sor belső társadalmi és szociális problémát, amelyek az országon belüli munkaerő-átcsoportosítás természetes velejárói.

(Ism.: *Mausecz Zsuzsa*)

J. M. Letiche: Szovjet vélemények Keynesről: irodalmi áttekintés

(Journal of Economic Literature, Menasha, Wisconsin, USA, 1971. 2. sz.)

A szerző — Carl B. Turner Keynes munkásságáról 1917 és 1964 közötti időszakban megjelent szovjet szakirodalmat bemutató könyvének alapján — elemzi John Maynard Keynes értékelését és az értékelés változásainak okát. (Turner, Carl B.: An analysis of Soviet views on John Maynard Keynes. Durham, N. C., Duke University Press, 1969.) Emlékeztet arra, hogy Lenin többször, hosszan utalt Keynes munkásságára. Elismerte és sokra becsülte kora gazdasági problémáinak mély elemzéséért, s egyetértett „A béke gazdasági következményei” című munkájában kifejtett gondolatával, hogy el kell engedni minden háborús adósságot és normalizálni kell a kereskedelmi kapcsolatokat a Szovjetunióval. A Nagy Szovjet Enciklopédia első kiadásában (1936 előtt) Keynes ismertetésében egyetlen negatív szó sincs, s 1913 és 1931 között megjelent művei közül hármat orosz nyelvre is lefordítottak. „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete” megjelenéséig tehát Lenin — mondhatni — kedvező értékelése képviselte a hivatalos álláspontot.

Az „Általános elméletről” megjelent különböző hangú és súlyú kritikák közül I. G. Bljumin viszonylag alapos és hiteles munkáját lehet kiemelni, 1946-ból. N. N. Ljubimov 1948-ban megjelent fordítása fordulópontot jelentett a szovjet értékelésben. 1950-től — a hidegháború mélyülésével párhuzamosan — már úgy írtak Keynesről, mint „az imperialista háborúk nyílt ideológusáról”, aki „reakciósabb volt, mint Marshall vagy Malthus”. 1953-ban a Nagy Szovjet Enciklopédiában újraértékeltek Keynes munkásságát.

Mindazonáltal voltak kiváló szovjet mérnökök és közgazdászok, akik a nyugati gazdasági koncepciók konkrét nemzeti problémákra való alkalmazásával jelentősen hozzájárultak a közgazdasági elmélet és gyakorlat fejlődéséhez. 1958-tól L. V. Kantorovics intellektuális hatása és V. Sz. Nyemcsinov vezetése alatt nagy eredmények születtek a matematikai programozás, az input-output elemzés, a matrix modellek, az optimális növekedés, beruházás stb. területén. Turner felveti, de nem vála-

szolja meg, hogy a szovjet közgazdászok miért nem foglalkoztak sokáig mélyebben az „Általános elmélettel”.

A szerző véleménye szerint ez azzal függött össze, hogy a szovjet gazdaságban alapvetően mások voltak a problémák, mint a nyugati országokban. A Szovjetunióban az 1930-as évek végétől gyakorlatilag megoldották a munkanélküliség kérdését, a keynesi multiplikátort nem lehetett alkalmazni egy szovjet típusú gazdaságra. A szovjet közgazdászok nagy része pedig vagy nem ismerte Keynes munkáját, mert nem is érdeklődött a nyugati szakirodalom iránt, vagy a marxista terminológiához hozzászokva, nem is értette azt.

A békés egymás mellett élés időszakában sorra jelennek meg az objektív, mérsékelt hangú, sértegetés helyett a nyugati szakirodalmat tudományosan bíráló publikációk és az eredeti művek fordításai. A kölcsönös megértést azonban még mindig akadályozta a közös nyelv hiánya.

Egy cikkében a marxista elméletet a Keynes által az „Ertekezés a pénzről” és az „Általános elmélet” című munkáiban felvetett problémákra alkalmazva, Erdős Péter helyesen ítéli meg, hogy az így kapott eredmények hasonlóak bizonyos nyugati eredményekhez. Elismerésre méltó, hogy a tudományos objektivitásra helyezi a hangsúlyt a marxista és a nem marxista írások interpretálásában. Azt állítja, hogy minden marxistának ismernie kellene az „Általános elméletet” és annak hatásait a közgazdasági gondolkodás különböző iskoláinak fejlődésére. Továbbá szerinte fontos, hogy a nemzetközi munkásmozgalm tanulmányozza a kapitalista országok mai helyzetét és lehetőségeit, beleértve gazdasági elveiket. Keynes „Általános elméletének” magyarországi publikációját e feladat hatásos kezdetének tekinti.

Oskar Lange, a kiváló marxista teoretikus szintén foglalkozott a szakmai vita hangvételével és módszerével. Egy jelentős, de kevésbé ismert írásában 1943-ban megjegyezte, hogy a keynesi elveket alkalmazni lehetne — és kellene — az imperializmus marxista vizsgálatára. Lange szükségesnek tartotta a marxista közgazdaságtan és a „modern marginális elemzés” összehasonlítását, s ez utóbbi kritikai továbbfejlesztését. Hajlott egyes marxisták javaslatára, hogy a munkaérték-elméletet, a marginális árelmélettel kapcsolatban, szociológiai elméletként lehet felfogni, mivel a marginális elemzés az „ember és a

dolgok”, a gazdaságszociológia pedig az emberek közötti viszonytal foglalkozik. Véleménye szerint a marginális elmélet módszereivel megoldhatók a marxista elméletben felmerült problémák.

Említésre méltó, hogy Letiche professzor függelékben angol fordításban közli Keynes fő művének magyar kiadásához Erdős Péter által írt előszavát.

(Ism.: Csató Katalin)

M. Rakowski: A szolgáltatások makroökonómiai hatékonysága (Economista, Varsó, 1971. 3. sz.)

Közismert, hogy a mosodák, a közlekedés és a kereskedelem munkájának megjavítása lényegesen csökkentheti a szolgáltatások igénybevételéhez szükséges időt. Ez nemcsak a lakosságnak jelent időmegtakarítást, hanem népgazdasági következményei is fontosak, ezeket azonban a mikroökonómiai felfogás miatt kellően nem értékelték.

A mikroökonómiai szemlélet ugyanis nem tesz különbséget a szolgáltatások és a termékek között. Ebből logikusan következik, hogy a szolgáltatások árának nemcsak a ráfordításokat kell fedeznie, hanem meghatározott nyereséget is biztosítania kell. Ez viszont annak elismerését jelenti, hogy a szolgáltatás, ugyanúgy mint más áruk termelése, nemzeti jövedelmet termel, s hogy a társadalmi és egyéni preferenciák között a szolgáltatások fejlesztése tekintetében nincs lényeges különbség. Ezt a szemléletet a szerző irracionálisnak tekinti.

Az időmegtakarító szolgáltatás — a szerző szerint — nem része az anyagi termelésnek. Közvetlen célja nem is a nemzeti jövedelem, hanem a lakosság rendelkezésére álló szabad idő növekedése. Viszont az időmegtakarító szolgáltatások fejlesztése szükségszerűen elvonja az anyagi termeléstől a munkaerőnek és a beruházásoknak egy részét, és emiatt a nemzeti jövedelem növekedése kisebb lesz, vagyis a társadalom bizonyos veszteséget szenved. Emiatt makroökonómiai szempontból az időmegtakarító szolgáltatások fejlesztése csak akkor indokolt, ha a fejlesztésükkel nyert előnyök nagyobbak a veszteségnél.

Az előnyök a lakosság pótlólagos szabad idejének értékével mérhetők, valamint azzal a közvetett befolyással, ame-

lyet a hosszabb szabad idő a nemzeti jövedelem növekedésére gyakorol. A hosszabb szabad idő ugyanis kedvezően hat a munkaerő regenerálódására, lehetővé teszi a szakmai és az általános műveltség fokozását, növekedhet a munka intenzitása, ösztönzi a fogyasztás új formáinak fejlesztését. Mindez fontos eleme a munkatermelékenység növekedésének.

A szolgáltatások mai jövedelmezőségi rendszere mellett a lakosság jóval kisebb hányada veszi igénybe az időmegtakarító szolgáltatásokat, mint ahogy azt a makroökonómiai előnyök maximalizálására való törekvés indokolhatná. A szerző — tekintettel a szolgáltatások nagy jelentőségére — makroökonómiai szempontból sok esetben célszerűnek látja a mikroökonómiai követelmények elvetését és a veszteségek költségvetéséből történő fedezését.

Lengyelországban az időmegtakarító szolgáltatások mind mennyiségileg, mind minőségileg elmaradtak. 1969-ben a mosdai szolgáltatások a szükségleteknek egy százalékát se fedezték. Ezt úgy szokták magyarázni, hogy a népgazdaság mai állapota nem engedi meg azoknak a szolgáltatásoknak a fejlesztését, amelyek nem növelik az anyagi termelést, sőt, a népgazdaságot improduktív beruházásokkal is terhelik, valamint azzal, hogy a lakosság mai jövedelmi szintje túl alacsony ahhoz, hogy egy gyorsan fejlődő szolgáltatási hálózat kapacitását leköthesse.

A szerző ezt az indokolást egyoldalúnak tartja, mert az emberi szükségletek nemcsak anyagi javakra korlátozódnak, s a megnőtt jövedelmek elköltéséhez több szabad idő is kell. Másfelől az anyagi javak termelésének maximalizálására irányuló egyoldalú törekvés — ahogyan ezt a lengyel gyakorlat megmutatta — ahhoz vezetett, hogy a személyi szükségletek kielégítése nem érte el azt a szintet, amely a termelőerők adott fejlettsége mellett indokolt volna.

A szabad idő növeléséhez két út vezet: a munkaidő csökkentése és az olcsó munka- és időmegtakarító szolgáltatások fejlesztése. A két módszer egybevetéséből azonban egyértelműen kiviláglik, hogy a munka- és időmegtakarító szolgáltatások fontos előnyökkel rendelkeznek a munkaidő-csökkentéshez képest. Így a szolgáltatások javára írhatók a következők:

— a nők háztartási munkájának megkönnyítése, ami nivellálná a nők és a férfiak közötti különbséget az életkö-

rülmények tekintetében és hozzájárulna a munkatermelékenység emeléséhez;

— a városi nők nagyobb arányú munkavállalásával bizonyos lakásépítési költségek megtakaríthatók, mert nem kell vidéki munkaerők letelepítéséről gondoskodni;

— viszonylag javulna a kis jövedelmű családok anyagi helyzete;

— kedvezően hatna a családok életkörülményeire, a gyerekek gondosabb nevelésére.

A szabad idő növelésének a két módszere eltérő társadalmi következményekkel jár. A munkaidő csökkenése elsősorban a magas jövedelmű rétegeknek előnyös. Ezek a rétegek a megnövekedett szabad időt szórakozásra, turisztikára, vagyis a jövedelmük választékosabb, kellemesebb elköltésére használhatnák fel. Az alacsonyabb jövedelműek viszont a személyi jövedelem növekedését preferálják a szabad idő növelésével szemben. Ezek a dolgozók nyomást gyakorolnak a túlórák növelésére, munkaidőn túl is munkát vállalnak. E dolgozók számára a munkaidő-csökkenés jövedelmük viszonylagos esését jelentené, amelyet a megnövekedett szabad idő nem kompenzálna.

A munka- és időmegtakarító szolgáltatások fejlesztése nem rendelhető alá a jövedelmezőség elvének. Tehát a közvetlen jövedelmezőség nem lehet a szolgáltatások ármegállapításának alapja. A kulturális és szórakoztató szolgáltatásokban, a turizmusnál és hasonlóknál teljesen indokolt a nyereséget biztosító ár, de a munka- és időmegtakarító szolgáltatásoknál ez helytelen lenne. Ebben az esetben ugyanis a szolgáltatások csak lassan fejlődhetnek, és a kapitalizmus által kipróbált utak megismétlését jelentené. A szocialista gazdaság azonban más kritériumokat alkalmaz, és megvannak a lehetőségek, hogy másképpen szervezzük az időmegtakarító szolgáltatások fejlődését.

Az időmegtakarító szolgáltatások árának megállapításakor tekintetbe kell venni, hogy az árak biztosítsák a szolgáltatások általános igénybevételét, ami a társadalom és a gazdasági fejlődés szempontjából rendkívül előnyös, másrészt, hogy az esetleg túl alacsonyan megszabott árak ne ösztönözzék a pazarlást. E szolgáltatások ára persze csak fokozatosan, a szolgáltatások fejlődéséhez mértén csökkenhet. Ha a szolgáltatások piacán megbomlana az egyensúly, megsemmisülnének az árcsökkenés pozitív eredményei.

(Ism.: *Makaruk Ludwik*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Kornai János: *Anti-equilibrium*

A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 437 l.

Kornai Jánosnak a negyedik nagyobb jelentőségű könyve jelent meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál. A művek mindegyike a szerző alkotó erejéről, gondolati bátorságáról, szintetizáló képességéről tesz tanúbizonyságot. Nem jelentéktelen erénye, hogy világos nyelven, szinte olvasmányosan ír, így megkönnyíti az olvasónak a nehéz és elvont szöveg megértését.

Kornai János az *Anti-equilibrium* megírásával érte el a közgazdasági tudományos tevékenységének eddigi csúcspontját. Eddigi munkásságára bizonyos kettősség jellemző, amely szorosan összefügg a hazai közgazdaságtudományban — sőt: társadalomtudományban — a legutóbbi két évtizedben végbement változással. Az 1950-es évek közepén a magyar közgazdászok alkotó tevékenysége fellendült. Az alkotó gondolatok legtöbbször a hazai tervgazdálkodás ellentmondásainak feltárására, a gazdálkodási eredmények növelésére irányult. Eközben a közgazdászok — hatékony kutatási módszereket keresve — egyre inkább megismerkedtek a modern kapitalizmus gazdaságával, a polgári közgazdaságtani kutatások alapjaival és legújabb eredményeivel.

Bizonyos felületességgel azt mondhatjuk, hogy ennek a folyamatnak első időszakát a csodavárás, a másodikat a kiábrándulás jellemezte. Csodavárásnak nevezhetjük először is azt a hitet, hogy a központi irányítást matematikai módszerekkel — a gyakorlatban majdnem kizárólag a lineáris programozás alkalmazásával — felvértezve viszonylag gyorsan fel lehet emelni a kívánt színvonalra; a gazdaság-irányítás javításához elegendő ezeknek az új módszereknek az elsajátítása. Egy másik — bizonyos értelemben ezzel ellentétes — hit pedig az volt, hogy a gazdasági hatékonyság egyetlen átfogó intézkedéstől, a tervutasítások felszámolásától, ugrásszerűen fog javulni. Nem kell tehát semmi mást tenni, csak a tervutasításokkal történő irányítást felszámolni, és már minden rendben lesz. Anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik gondolati irányzat elemzésében most elmélyednénk, meg kell állapítanunk, hogy mindkét vonatkozásban illúziókat kergettünk. Kornai János tevékenysége sem volt kivétel ez alól, bár kétségtelen, hogy nagy értékű tudományos alkotó-tevékenységével mindkét időszakban elősegítette a hazai közgazdaságtudomány és közgazdász-társadalom fejlődését. Továbbá azt is meg kell jegyezni, hogy a lehetőségek túlértékelésének veszélyére korábbi publikációiban is mindig igyekezett felhívni a figyelmet.

Nem vitás, hogy még jelenleg is e korábbi elgondolások reális értékének a meghatározása az előttünk álló egyik legfontosabb feladat. Ennek az értékelő szakasznak fontos állomása az *Anti-equilibrium* megjelenése. E műben — úgy látszik — Kornai túllép az eddigi határokon, és most már integrálva az ismereteket merészen veti fel a polgári és a szocialista közgazdasági gondolkodás közös korlátait, bírálja a kutatások legdivatosabb útjait, és felvázolja a véleménye szerint célra vezető haladási irányt. A könyv olvasói számára külön előny, hogy magyar nyelven a közgazdaságtan majd valamennyi területéről átfogó, mély és emellett olvasmányos ismertetést és kritikai elemzést kapunk.

A szerző alapján két kérdés tisztázására vállalkozik. Először is a világon igen elterjedt közgazdasági tanítást, az *általános egyensúlyelméletet kívánja megcáfolni* — mint ahogy ez a könyv címéből is kiderül. Ezt írja: „az egyensúlyelméletet nem azért kell elvetni, mert »burzsoá« elmélet; hiszen valójában nem az, hanem politikailag indifferens. Azért kell elvetni, mert nem munkaképes: mert alapfeltevéseinek, fogalmainak és kérdésfeltevéseinek gyengéi miatt nem használható reáltudományi elméletként”. (381. l.) (A logikai-matematikai tudományok és a reáltudományok Kornai-féle elhatárolását később idézzük.)

Másodszor: a szerző *kísérletet tesz egy gazdasági rendszerelmélet alapjainak lerakására, vázlatának leírására*. Érzékelteti, hogy a könyvben bevezetett fogalmakkal és egyéb próbálkozásokkal egy közgazdasági reáltudományi elmélet megteremtésére tesz kísérletet, amelyetől majd el lehet várni, „hogy lényeges kérdésekre feleljen, egzakt fogalmakkal dolgozzék, megállapításait empirikus megfigyelésekkel igazolja. Rendelkezzék formalizált modellekkel és hierarchikus elméleti struktúrával, azaz általánosabb és velük összhangban levő szűkebb hatókörű törvényszerűségek építményével.” (399. l.) A szerző által kitűzött mérce magas, ezért könyvét

félkésztermékeknek nevezi: egy tanulmány és egy munkaterv kombinációjának tekinteti. Azt írja, hogy célja néhány általa fontosnak ítélt kérdés felvetése, a gazdasági rendszerelmélet fogalmi rendszerének vázlata, néhány megállapítás vagy hipotézis, sejtés leírása, amelyek azonban még koránt sincsenek szigorúan verifikálva. Nincsenek kész matematikai modelljei, nem ad elő matematikailag bizonyított tételeket. (Uo.)

A mű fő részeiben a kettős feladat nem különül el. Az első rész — a „Kiindulópontok” — a rendszerelmélettel, a reáltudományokkal szemben fennálló követelményeket tárgyalja. Itt találunk egyedül olyan önálló fejezetet, amely az általános egyensúlyelméletet értékeli. (3. fejezet.)

A második rész — „Fogalmak és kérdések” — egy nyelv kialakítására törekszik, „amely alkalmasnak ígérkezik a gazdasági rendszerek leírására és összehasonlítására, elemzésére”. (57. l.) A fogalmak tisztázása állandóan új és új lehetőséget nyújt a szerzőnek az általános egyensúlyelmélet valóságtól idegen feltételezéseinek mindinkább részletekbe hatoló bírálatára.

A harmadik részben kísérletet tesz az előzőekben kialakított fogalmakkal való konkrét elemzésre. A szerző a piac, az eladók és a vevők közti kapcsolatok leírását és magyarázatát adja. Ezzel összefüggésben bevezeti a nyomás és szívás fogalmát. Ismeretes, hogy az általános egyensúlyelmélet figyelme elsősorban a piacra irányul, így az új elemzési módszernek az „ellenfél pályáján” való kipróbálása különösen merész vállalkozásnak látszik.

A könyv negyedik részében a szerző egyrészt közgazdasági elméleti értékelést ad azokról a kísérletekről, amelyek megelőzték és követték az általános egyensúlyelmélet Arrow és Debreu által képviselt reneszánszát, másrészt számba veszi az általános egyensúlyelmélet ellenzőinek bíráló és rendszeralkotó tevékenységét, s felszólítja az általános egyensúlyelmélet rendszerétől eltérő különböző formalizált és verbális modellek alkotóit szélesebb körű szintetizálásra.

Nézzük most már a mű fő gondolatát.

„A logikai-matematikai tudományokban az elmélet: axiómákból logikailag hibátlanul származtatható tétel vagy tételegyüttes.” „A reáltudományokban az elmélet: a valóság változói közötti lényeges összefüggések rendszeres írása; kizárólag olyan tételek, megállapítások, amelyeket a valóságnak nem ellentmondó feltevésekből vezettek le, s maguk is a valóságot közvetlenül vagy közvetve, többé-kevésbé pontos közelítéssel tükrözik.” (29. l.)

Senkit sem ér meglepetésszerűen, hogy az általános egyensúlyelmélet a reáltudományi elméletekkel szemben támasztott e követelményeknek nem felel meg. Az általános egyensúlyelmélet axiómájaként Kornai által felsorolt 12 feltevés jól ismert és valamennyi egyensúlyelméleti publikációkban szerepel, bár igen gyakran elrejtve, mintha nem is lenne különösebb jelentőségük, s nem korlátoznák jelentősen a megállapítások érvényességét. A közgazdaságtudomány majd valamennyi képviselője e szigorú feltevésekből indul ki. Modelljeikben sikerül bizonyítaniuk az egyensúlyt és annak stabilitását, valamint a gazdasági rendszer pareto-optimális állapotát, azaz azt, hogy nem állítható az egyensúlyi megoldással szembe egy olyan másik, amely egyik fogyasztót sem elégíti ki kevésbé, de legalább egy fogyasztót jobban elégítene ki.

A gazdaságra azonban, mint ahogy ezt a könyv sok helyen mondja, nem az egyensúly, hanem éppen az egyensúlyhiány a jellemző, és ez az optimalitásnak nevezett speciális eset sem valószínű, hogy bekövetkezik. Tudjuk azt is, hogy a gazdaságra nem a modellekben feltételezett állandóság a jellemző, hanem a változás, és gyakorlatilag valamennyi gazdasággal szemben támasztott legfontosabb követelmény nem egyszerűen a fogyasztás és termelés volumenváltozása, hanem elsődlegesen az ezzel együtt járó struktúraváltozás. Az első kérdést az egyensúlyelmélet csupán szerény mértékben, a másodikat pedig gyakorlatilag egyáltalán nem tárgyalja.*

Az egyensúlyelmélet problémái valóban nem látszanak megoldhatónak azon az

* Meg kell itt jegyezni, hogy Kornai, bár gondosan tanulmányozta és ismerteti az általános egyensúlyelmélet angolszász ellenzőinek véleményét, többségükhöz hasonlóan a struktúraváltozás kérdéseinek indokolatlanul kevés teret enged. Erre vonatkozó említés található a 334. lapon. Itt sem említi azonban az erre a kérdésre kiterjedő francia irodalmat, és ezen belül a kiemelkedő F. Perroux-t, aki kimutatta, hogy az egyensúly a gyengébb partner viszonylag rosszabb helyzetének állandósulásához vezet.

úton, ahogy a kiemelkedő képviselői jelenleg általában keresik. Ezek ugyanis megkísérlik a tízenkét valóságidegen feltevés egyikének-másikának feloldását abban a reményben, hogy így is sikerül bizonyítani, hogy a modell alapvető sajátosságai a valósághoz közelebb eső feltételrendszer mellett is érvényesek. Félő, hogy igaza van Kornainak abban, hogy az egyensúlyelmélet egy matematikai „kristály”: nemigen (vagy csak aránylag kevésbé lényeges pontokon) javítható, s így az ezzel foglalkozó közgazdász-matematikások tehetsége nem jól kamatozik.

Mindennek ellenére nem tudom, szerencsés-e a szerzőnek az az állítása, hogy az általános egyensúlyelmélet nem tudományos elmélet, csupán „gondolat-kísérlet”. A szerző is elismeri, hogy az iskola racionális gondolatokat állított a közgazdasági gondolkodás előterébe: a fogyasztói szükségletekhez való alkalmazkodás és a szűkös erőforrásokkal való takarékoság nagy jelentőségű eszméit. (49. l.)* Ehhez még hozzátehetjük, hogy az egyensúlyelméletnek sikerült feltárnia azokat a feltételeket, amelyek fennállása esetén az elkülönült árutermelőkből és fogyasztókból álló gazdaság az elmélet képviselői által teremtett optimalitási kritériumoknak megfelel.

Ilyen értelemben az általános egyensúlyelmélettől indokolatlan elvitatni a tudományos elmélet rangját. Kornai egy hasonlatát ellene fordítva ez valami olyasmit jelentene, mintha a klasszikus mechanikától elvitatnánk, hogy tudományos elmélet, mert megállapítottuk: a mozgásoknak csupán egy nagyon speciális esetére ad magyarázatot. Sőt, a helyzet olyan, mintha mindezt abban az időben jelentenénk ki, amikor még a mozgások szélesebb körére érvényes elméletet, a kvantummechanikát nem teremtették meg. Kornait menti persze, hogy ez a hasonlat erősen sántít: a közgazdaságtanban és annak legrendszeresebben kidolgozott elméletében, az általános egyensúlyelméletben, a feltételezések világa és a valóság közötti különbség kétségkívül nagyobb, mint a mechanikában, és az eltérés paraméterei lényegesen kevésbé vagy egyáltalán nem mérhetők. Mégsem lehet indokolatlannak — vagy egyenesen tudománytalannak — tekinteni, hogy a társadalomtudományok a valóság megismerésének sajátos útjait járják. Erre kényszerít, hogy itt a kísérletezés, különösen a tömegmértékű kísérletezés lehetőségei hiányoznak. Így e tudományok verbálisan és matematikailag formalizált modellekkel próbálják szimulálni a valóságot, és ennek tapasztalatait általánosítják. Az általános egyensúlyelmélet sajátos vonása, hogy a tudományos megismerést nem egy átlagos vagy leggyakrabban előforduló tipikus eset vizsgálatával mozdítja elő, hanem nagyon speciális, egyedi, sőt, a valóságban nem előforduló eset alapján. Nézetem szerint azonban az ilyen modell is segítséget nyújthat mind a valóság általános képének, mind speciális eseteinek megismerésében, vagy pedig éppen az elvont modell és a valóság összehasonlítása útján.

Végző soron örömmel kell fogadni tehát Kornai Jánosnak azt az erőfeszítését, amellyel újra és újra felhívja a figyelmet arra a senki által nem tagadott, de sokszor ügyesen palástolt helyzetre, hogy az általános egyensúlyelméletet nem lehet a gazdálkodás általános, vagy különösen a modern árutermelő gazdaságot leíró modelljének tekinteni. Továbbá vitathatatlanul fontos az is, amit ennek kapcsán az elmélet és a valóság összehasonlításáról, valamint a valóság jobb megismerését szolgáló új modellek alkotásáról mond a szerző.

Mindez azonban véleményem szerint még nem teszi indokolttá annak kétségbe vonását, hogy az általános egyensúlyelmélet a valóság és a modell szembesítése útján a gazdaság megismerésének tudományos eszköze. Ebből a nézőpontból már pozitívan lehet értelmezni az egyensúlyelmélet valóságidegen feltételezéseinek feloldására irányuló említett kísérleteket is. Hasznosságuk abban van, hogy kimutatják: a termelési halmazok konkavitásának, a bizonytalanságnak vagy más, figyelmen kívül hagyott tényezőknek milyen hatásuk van a gazdaságra.

Még néhány megjegyzést kell tenni az általános egyensúlyelmélet valóságtól idegen feltételezéseivel kapcsolatban. Egyet kell érteni Kornaival, hogy a tízenkét feltevés nem egyformán okoz problémákat. Kornai szerint a legnagyobb nehézségeket a 6., 7. és 8. feltevések okozzák: a termelési halmazok konvexitásával (tehát a modern termelés egyik alapvető jelenségének, a növekvő hozadéknak a kizárásával), a profitmaximálással, valamint a fogyasztói haszonmaximálással foglalkozók. Vitathatatlan, hogy a növekvő hozadék megoldhatatlan gondot jelent az általános egyensúlyelméletben. De ha nekem kellene rangsorolni a problémákat, akkor

* Itt meg kell jegyezni, hogy az általános egyensúlyelmélet e racionális magja a szocialista országok gazdálkodásában hosszú ideig háttérbe szorult; s talán éppen ez magyarázza e gondolatnak az utóbbi években itt kialakult „reneszánszát”.

emellett hasonló módon súlyosnak és zavarónak ítélném a modellek statikus, illetve stationer jellegét meghatározó 1. feltételt is.

Nem vitatom, hogy a profit-, illetve a fogyasztói hasznosságmaximálás (7. és 8. feltétel) szintén pontatlan leírása a valóságnak, de kétségtelen, hogy a gazdálkodó embert (*homo oeconomicus*), akit többet akar elérni és eszközeivel takarékoskodik, nem indokolatlan a közgazdasági gondolkodás fontos elemének tekinteni. Nem vitatom tehát, hogy más módon is célszerű, sőt szükséges leírni a termelők és fogyasztók magatartását, de ez nem elegendő érv annak kimondásához, hogy kutatásainkban ez a konkrét valóságtól kétségkívül távolabb eső absztrakció ne kaphasson továbbra is fontos szerepet.

Kornai János könyvének alkotó vonulata a *gazdasági rendszerelmélet* szintetizálására irányuló kísérlet. A probléma, amire választ kell adni az, hogy mi a könyv szerepe az új rendszerelmélet megteremtésében. Vajon állíthatjuk-e határozottan, hogy az *Anti-equilibrium* közreadásával megkezdődött egy összetett teoretikus struktúrákból álló (hierarchikusan felépített) reáltudományi közgazdasági elmélet megteremtése? Vagy pedig helyesebb-e, ha csak annyit állítunk, hogy a helytelenül szintetizáló vagy részgazságokat dogmákba merevítő közgazdaságtudományi gyakorlat elemzése után a szerző egy olyan tudományos mozgalmat hirdet meg, amely végkifejlődésében remélhetőleg magasabb értékű tudományos igazságok megállapításához fog vezetni, mint azok, amelyekkel jelenleg rendelkezünk?

Úgy gondolom, hogy az első vélemény akkor volna elfogadható, ha a könyv néhány vagy akár csak egy, de jelentős gazdasági jelenség leírásával, formalizálásával és elemzésével fontos tételekhez jutna, és verifikálná őket. Továbbá, ha ezeknek a részleteredményeknek az elemzése arra engedne következtetni, hogy új típusú tudományos tételek vannak születőben. Erről azonban még nem beszélhetünk. Így tehát a második válasz látszik helyesnek. A szerző kutatásainak egy olyan fázisával van dolgunk, amikor — a nagy feladatra való felkészülés során — a kutatás nyelvét, a vizsgált jelenségek leírasmódját igyekszik kialakítani.

Kornai törekvése arra irányult, hogy a gazdasági jelenségek leírására és elemzésére egy olyan nyelvet hozzon létre, amely szorosan illeszkedik a kibernetika, a matematikai rendszerelmélet és az automataelmélet fogalomrendszerébe. (II. rész.) A gazdasági rendszer eszerint az időben működő szervezetekből, illetve a szervezeteket alkotó egységekből tevődik össze, amelyeket termékáramlások (reálszféra) és közlésáramlások (szabályozási szféra) kapcsolnak össze. A gazdasági rendszer működését válaszfüggvényrendszerek határozzák meg. (Vö. 73. l.) Ez azt jelenti, hogy felfogása szerint a gazdasági rendszer a matematikai rendszerelméletben tárgyalt rendszer speciális esete. Ha pedig a rendszer tovább nem bontható eleme az egység, amelynek viselkedését válaszfüggvény írja le, ez azt jelenti, hogy azt absztrakt automatának fogja fel. Így a gazdasági rendszer, amely egymással összekapcsolt automaták hálózatából áll, nem más, mint összetett absztrakt automata.

Kornai tehát megteremti annak lehetőségét, hogy a közgazdasági elemzés ne csak részterületeken használja fel a kibernetika, a matematikai rendszerelmélet és az automataelmélet által kidolgozott és bebizonyított tételeket. Ez egyben megkönnyíti a számítógépi szimulációk alkalmazásának elterjedését. Eközben hangsúlyozza, hogy a reálszféra és a szabályozási szféra válaszfüggvényei a gazdaság általános törvényszerűségeit hivatottak kifejezni, és hogy az automataelméleti leírási módot csupán a lehetséges formalizmusok egyikének tekinti.

Különös figyelmet érdemel a gazdálkodásban részt vevők hierarchikus rendszerének kiépítése: intézmény, szervezet, egység. A gazdálkodás részletekbe menő elemzésére adja meg a lehetőséget a gazdaság reálszférájának és szabályozási szférájának világos megkülönböztetése, a szabályozási szférában a közlések struktúrája, a közlések vertikális és horizontális terjedése és sok más elem.

Problémát jelent a szabályozási szférát illetően, hogy a szerző a pénzmozgást — a teljes monetáris szférát — csupán a közlések speciális osztályának tekinti. Elismeri ugyan, hogy a pénzmozgás „kiemelkedően fontos fajtája a rendelkezési jog átadásának”. A modern gazdaságban a monetáris szféra valóságos fontosságát ezzel azonban még nem lehet elintézettnek tekinteni. Azt hiszem, a probléma azáltal válik világossá, ha megemlítjük, hogy a közlésáramlást a szerző a reálszféra közvetlen és közvetett tükrözésének tekinti. Világos azonban, hogy a monetáris változások sok esetben ennél bonyolultabb módon függnek össze a gazdálkodás

reálszférájával. Sok olyan monetáris változás van, amelynek az alapjai még végső soron sem találhatók meg a reálszférában.

Nagyon szemléletesnek tetszik a konfliktusok és kompromisszumok leírása az intézményekben. A döntési folyamat leírásában a figyelembe vehető és a lehetséges, a végrehajtható és a végrehajthatónak ítélt, az elfogadható és végül a számba jövő alternatívák halmaza mindannyiunk gyakorlati tapasztalatai alapján a gazdasági folyamatok leírására jól használható fogalmak.

Ki kell emelni az aspirációs szint fogalmának bevezetését a gazdasági egységek céljai meghatározására, ami megkönnyíti a gazdasági jelenségek kvalitatív és kvantitatív leírását. A vevő és az eladó aspirációja, valamint az ehhez rendelt intenzitás — ahogy a szerző is megállapítja — nem teljesen idegen a termelő profitmaximalizálási és a fogyasztó haszonmaximalizálási preferenciarendezésétől. Kétségtelen előnye a Kornai által használt fogalmaknak, hogy alkalmasabbak az élet sokrétű és változatos jelenségeinek leírására. Megkülönbözteti a szervezetek aspirációját is, s különválasztja az aspiráció extenzív, tehát színvonalra vonatkozó nagyságát az intenzitásától, tehát a szubjektív fontosságától. Eközben nem követel konzisztenciát (ellentmondásmentességet) a különféle aspirációktól. Végül pedig a termelővállalatoknál — összhangban a tapasztalatokkal — nem tekinti a profitot az aspiráció egyedüli kifejezésének.

A fentiekből is világos, hogy a gazdálkodó egységek és a fogyasztók céljainak leírására Kornai gazdagabb nyelvet javasol az általános egyensúlyelméleténél. Eközben vannak azonban veszteségek is. Egyrészt az aspirációs szinttel és intenzitással valamit leírunk ugyan, de nem mondunk semmit az okáról. Másrészt a vállalkozói és a fogyasztói aspirációk tételes leírására törekedve elveszthetjük a magasabb szintű absztrakció adta tudományos megismerés lehetőségét. Ehhez kiegészítésképpen fel kell hívni a figyelmet arra, hogy — Kornaitól eltérő nézetem szerint — nem az az általános egyensúlyelmélet lényeges sajátossága, hogy a vállalkozók ebben az elméletben profitot maximalizálnak, a fogyasztók pedig fogyasztói hasznosságot. A tételek bizonyításához csupán a határozott és konzisztens preferenciarendezésre, azaz az akciók közötti választás egyértelmű kritériumaira van szükség. Ha a gyakorlatban kisebb vagy nagyobb inkonzisztenciákkal találkozunk is, ha az egyéni és szervezeti preferenciák eltérnek is egymástól, az még — nézetem szerint — nem teszi indokolatlanná a konzisztens preferenciarendezés absztrakcióját, hiszen a fogyasztók igyekeznek konzisztens preferenciák alapján dönteni, és csak az információhiány következtében fellépő kényszer miatt „bizonytalankodnak”.

Természetesen ezzel nem vitatom: szükség van annak elemzésére, hogy mik a vállalati és fogyasztói preferenciák, és hogy azok mennyire konzisztensek, továbbá, hogy a konkrét preferenciák milyen hatást gyakorolnak a gazdálkodási eredményekre, de az egyik tudományos felmérés indokoltsága nem teszi a másikat indokolatlanná. Itt is tehát, mint oly sok más esetben, nem az „igen és nem” a választási alternatíva, hanem az „is-is”. A tudományos tevékenységek jelenlegi állapotában pedig valóban inkább azt kell bírálni: tényleges empirikus preferenciák felmérésére és hatásuk kimutatására nem fordítanak elég gondot, míg a szokásos fogyasztói-hasznossági és profitmaximalizálás alapján folyó absztrakt teoretikus vizsgálatok elburjánoztak.

Fel kell vetni még azt a kérdést is, hogy indokolt-e a döntéshozók törekvéseit aspirációs szint formájában leírni, és elvetni a maximalizálandó függvény formáját. Valóban gyakran az előbbi módon lehet megismerni akár a fogyasztók, akár a termelők elvárásait, máskor azonban — és ez legalább ilyen általános — a maximalizálási törekvéssel írjuk le helyesen a valóságot. Én tehát nem látom értelmét annak, hogy bármelyik formát előtérbe állítsuk a másik rovására. A kérdés mögött azonban — azt hiszem — két eltérő gazdasági probléma húzódik meg. Van eset, amikor csupán egyszerűbb a vállalati és egyéni elvárást konkrét szintek meghatározásával kifejezni, mint valamilyen maximalizálandó vektorral. Ebben az esetben az elvárás szintjének megnevezése mögött a kényelem rejtőzik. Van azonban olyan eset is, amikor az elvárás valóban csak diszkrétén megvalósítható. Így például legalább 10 millió forintot kell felhalmozni, hogy egy új üzemtet építsünk, vagy egy lakásra van szükségünk, és csak akkor van erre lehetőség, ha 100 000 forintunk van. Ilyenkor sem helytelen a szándékot maximalizálással jellemezni, de hibás lenne megfeleledkezni arról, hogy nem folytonos konvex halmazon történik a maximalizálás.

A II. rész a továbbiakban hasznos megállapításokat tartalmaz, amikor megkülönbözteti a gazdaságok vegetatív és magasabb rendű működését, és ezzel párhuzamosan a szokványos és alapvető döntéseket szétválasztja. A vegetatív működés a rendszerben működő emberek s társulásaik — szervezetek, intézmények — szorgalmán, beidegzettségén, rutinján és foglalkozásukkal való azonosulásán alapul.*

Végül a bevezetett fogalmi rendszerek közül az adaptációt kell megemlíteni, ahol a szervezetek adaptív tulajdonságait, a szokásos környezetváltozás lassú vagy hirtelen megvalósulását, a szervezetek környezetváltozásra való felkészülését, érzékenységét, a változásra való reakciók mértékét és a reakcióidőt emeli ki a könyv.

A gazdasági folyamatok elemzésében — mint ahogy ezt már említettem — leginkább a könyv III. részében, a piac leírásánál mélyed el a szerző.** A piacon végbemenő folyamatok rendszerelméleti leírása a kontraktuskötő folyamattal kezdődik. Itt a közgazdasági vezetői játékokban szokásos eladói és vevői szokványos döntési algoritmusokkal ismerteti meg a szerző. Eközben eredményesen használja a könyv II. részében bevezetett fogalmakat (például a végrehajtható, végrehajthatónak ítélt, elfogadható és számba jövő alternatívák, valamint az aspiráció és az intenzitás fogalmait). A szokásos „kereslet és kínálat”-nál tisztább és mérhetőbb fogalmakkal vezeti be a sajátos piaci egyensúly fogalmát, ami alatt azt a helyzetet érti, amikor az eladó és a vevő aspirációs szintje egyenlő. A piacra azonban ez a helyzet nem jellemző. A piac általános állapota a disequilibrium, amikor nyomás vagy szívás van.

A nyomás jellemzői a következők:

- az eladó sorba áll a vevőért;
- az eladó aspirációs feszültsége pozitív, az eladó többet szeretne eladni, mint a tényleges forgalom;
- a vevő aspirációjának kielégítése teljes, azaz nem akar többet vásárolni;
- a piaci erőviszony a vevőnek kedvez, azaz a vételi aspiráció kisebb, mint az eladói.

A jelenség fordítottja a szívás. A nyomás megfelel annak az állapotnak, amelyet az irodalom „vevők piacá”-nak, a szívás pedig annak, amit „eladók piacá”-nak nevez. Ha a termékek átlagára hosszabb ideig nyomás (illetve szívás) a jellemző, akkor általános nyomásról (illetve szívásról) beszél a szerző. Ezek után azt mutatja ki, amit az általános egyensúlyelmélet képviselői is hangoztatnak a gyakorlatban, de ami figyelmen kívül marad elméletükben, hogy a társadalmi haladás, a mennyiségi és minőségi fejlődés nyomás esetén — más terminológiával: a vevők piaca esetén — gyorsabb.

Nem helyeselhető eléggé az a szándék, amely e gondolatok mögött érzékelhető. A szerző elméleti megállapításaival a hiánygazdaság felszámolását, szerény kapacitásfeleslegek kialakítását, a gazdasági növekedést még nem gátló, de a gazdálkodó szervezetek intenzív fejlesztési és minőségjavítási törekvéseit kiváltó gazdaságpolitikát támogatja.

Jelentős tudományos érdem, hogy a nyomásra és szívásra vonatkozó fejezetekben felvonultatott apparátus valóban alkalmas arra, hogy a piaci helyzetnek eddig fogalmilag sem kellően tisztázott paramétereit mérhessük.

A piaci vizsgálatok továbbfejlesztése során ezután arra az eddig megválaszolatlan két kérdésre kellene koncentrálni, hogy a paraméterekkel most már jellemezhető vevők piacát vagy a nyomást milyen tényezők hozzák létre, és hogy milyen nyomásra is van valóban szükség az egészséges gazdasági fejlődéshez. Hiszen nyilvánvaló, hogy a túlzott nyomás gazdasági veszteséget jelent.

A közgazdasági rendszerelméleti fejtegetések recenzióban töredékesek. Ez talán annak a következménye, hogy ebben a vonatkozásban maga a könyv is olyan műalkotáshoz hasonlít, ahol a különböző mozaikokból még nem állt össze a végleges összkép. Ez azonban — véleményem szerint — nem csökkenti a vállalkozás jelentőségét. A szerző maga is arról győzi meg az olvasót, hogy nagyon keveset tudunk még a gyakorlati gazdálkodási rendszerekről, s arról is, hogy a mélyebb megismerés lehetőségei nyitva állanak előttünk, de ehhez a kutatás új útjait kell járnunk. Kornai a gazdasági valóság megismerésére hadba hívja a tudomány leg-

* Az ilyen vegetatív szabályozási rendszer egyik válfaja a szerző és Martos Béla által kidolgozott készletjelzéseken nyugvó szabályozási modell. (Lásd Kornai János—Martos Béla: Gazdasági rendszerek vegetatív működése, Szigma, 1971. 1—2. szám.)

** Vesd össze Kornai János: Nyomás és szívás a piacon, Közgazdasági Szemle, 1971. január.

különbözőbb területein dolgozó kollégáit, s ehhez vázolja a valóság megismerésének olyan útjait és eszközeit, amelyekkel — nézete szerint — jelentős kutatási eredményekre lehet számítani. Szinte természetes, hogy mikor az új úton elindulva az első tapogatózó lépéseket teszi valaki, még nem juthat egységes, minden részletében árnyalt összképhez.

Ilyen körülmények között különösen el kell ismerni a szabatos és világos fogalmazást. Bonyolult kérdések egyszerű tálalásban, olvasmányos előadásban kerülnek az olvasó elé, aki megismerheti a kor közgazdájának a különböző kérdésekben kialakult véleményét is.*

Reméljük, hogy Kornai új kutatások ösztönzésére irányuló kísérlete és az új típusú kutatási eredmények szintetizálására való felszólítása pozitív visszhangot fog kapni mind Keleten, mind Nyugaton a közgazdák körében.** A könyvben ismertetett új típusú vizsgálatok továbbfejlesztésének és a szükséges szintézisnek választ kell majd adni arra a sokak által vitatott, a könyv olvasóiban is feltehetően minduntalan felmerülő kérdésre, hogy vajon a társadalomtudományok milyen mértékben képesek a természettudományokban megszokott egzaktáshoz eljutni mind az elméleti tételek általános érvényességét, mind az elméleti modellek viselkedése és a reálfolyamatok közötti különbség mérését illetően.

Tardos Márton

Dr. Varga Sándor: Iparvállalatok belső irányítási rendszere

Kossuth Könyvkiadó, 1971. 243 l.

A szerző kettős értelemben is igen aktuális problémakör vizsgálatára vállalkozott. Egyrészt a tapasztalatok arra mutatnak, hogy a reform, amely megteremtette az önálló vállalati gazdálkodás objektív gazdasági feltételeit, bizonyos mértékben kívül rekedt a vállalatok kapuin. A gazdasági terelőkkel szembeni „immunitás” megnyilvánulásaként a vállalatok még nem törekednek kellően erőforrásaik hatékony kihasználására, a gyártási technológiák és a gyártmányösszetétel korszerűsítésére. Másrészt az elmúlt években újabb szervezéstudományi eredmények születtek, amelyek ismertetése fontos előfeltétele a gyakorlati lehetőségekhez idomuló alkalmazásnak.

A szerző a polgári és a szocialista szervezéstudományi szakemberek kutatási eredményeire támaszkodva elemzi iparvállalataink belső irányításának helyzetét, problémáit. Az első három fejezetben rendszerelméleti alapfogalmakat és rendszertípusokat ismertet, s a vállalatot mint önirányító rendszert definiálja. Az irányítási funkciók meghatározására igen sok tudományos megközelítést és rendszerezést ismertet, kritikájuktól azonban sajnálatos módon tartózkodik.

Az irányítási funkciókat három fő tevékenységcsoportba sorolja: (1) döntés, (2) szabályozás és (3) ellenőrzés.

A döntéseket időtartamuk, hatókörük, jelentőségük és programozhatóságuk szerint differenciálja, és megállapítja, hogy a konkrét döntéseket konkrét és egyedileg elbírált optimumkritériumok alapján kell meghozni. A szabályozási funkció nézete szerint a termelési tényezők összehangolását jelenti a vállalat optimális működésének elérése céljából. A döntések folyamatos végrehajtását szolgálja az ellenőrzés, amely a folyamatok megfigyeléséhez feltételezi az információs rendszert mind a vállalat és gazdasági környezete, mind a vállalati rendszer egyes elemei közt.

Elmulasztja viszont a szerző annak a kérdésnek a feltevését, hogy a három általa megfogalmazott funkció mennyiben alkot konzisztens egységet, mennyiben meríti ki ez a fajta tagolás a vállalati vezetési-irányítási feladatok egészét. Felmerül az a kérdés is, hogy a vizsgált funkciók alkotta feltételezett egység mennyiben teszi lehetővé a hatékony vállalati belső irányítást. A rendszerelméleti fejte-

* Nagyon megnyerő például Samuelson preferenciaelméletének ismertetése, amelynek lényegretörő és világos fogalmazása — úgy vélem — szerencsésebb, mint a remek stílusáról is híres Nobel-díjas közgazdász próbálkozása az általa teremtett fogalom közérthető megmagyarázására.

** A North Holland könyvkiadó vállalat a könyv angol nyelvű kiadását most készíti elő.

getések — bár ismeretterjesztő jelentőségüket el kell ismerni — nem hoznak új szempontot a vállalati belső irányítás továbbfejlesztésére.

A szerző a továbbiakban a vállalati tervezés és a vállalati szervezés problémáival foglalkozik. A vállalati tervek új vonásai közül kiemeli, hogy a tervek a vállalatok *saját* döntéseit tartalmazzák, s ennek folytán a tervezés egyre nagyobb információigényt támaszt mind a piac, mind a népgazdasági tervek oldaláról. Rámutat a modern matematikai eszközök hasznosításának lehetőségére, összefüggésben a vállalati számítógépek növekvő számával. A szervezés fejlesztésének témakörében megállapítja, hogy a vállalati vezetők nem támogatják megfelelően a szervezési tevékenységet. A vállalatok jelentős részénél a szervezési részlegeket helytelenül illesztették bele a vállalati hierarchiába, a szervezési munka még nem eléggé komplex.

A könyv legértékesebb része a III—IV—V. fejezet, amely a döntési hatáskörök megosztásával, a belső irányítási láncsal és a vállalati belső érdekeltiségi rendszerekkel foglalkozik. A döntések optimális telepítésének kritériuma, hogy azon a szinten döntsenek adott kérdésben, ahol a helyes döntés iránti érdekeltiség közvetlenül a legintenzívebb, s ahol a döntéshez a megfelelő információk rendelkezésre állnak. A felelősség és a hatáskör legyen elhatárolt, és valamennyi vezetési szinten legyen meg a hatáskörök és a felelősség egysége. Helyesen különíti el azokat a döntéstípusokat, amelyek a vállalati felső vezetés hatáskörébe sorolhatók, és megállapítja, hogy minden egyéb döntéstípust ésszerű decentralizálni. Megvizsgálja a vállalatokon belül az egyes termelőegységek, gyáregységek és a vállalatvezetés kapcsolatát, valamint azokat a számba jövő módokat, amelyekkel a decentralizálás ésszerűen növelhető. Igen fontos az a megállapítás, hogy vállalatainknál még kevésbé tisztázott, mikor miben kit illet a döntés joga, s kinek a véleménye és egyetértése szükséges. Erre vezethető vissza, hogy alkalmanként a vállalati működési szabályzatokban elképzelt szabályozás és a gyakorlati folyamatok között nagy az eltérés.

Az irányítási lánc a szervezeti lépcsők száma, amelynek felépítését befolyásolja a vállalat nagysága, térbeli elrendezése, termelési szerkezete, gépesítettsége és szervezetszervezési szélességi tagolása. Ha az irányítási, utasítási lánc indokolatlanul hosszú, az információk és utasítások áramlása lassul és a vállalat rugalmassága csökken. Fontos az a megállapítás, hogy a horizontális és a vertikális tagolódás fordítottan arányos. A tanulmány közöttük viszonylag szoros korrelációs kapcsolatra utal igen nagy számú mintasokaság alapján. Elgondolkoztató, hogy az irányítási lánc a több helységben több telephellyel rendelkező vállalatoknál a leghosszabb; ez egybevág az ilyen jellegű vállalati összevonások egyéb negatív tapasztalataival. Bár alapjában helyes a termelőegységek érdekeltiségi rendszereinek elemzése, e fejezet pusztán az egyes alkalmazásban levő rendszerek ismertetésére szorítkozik, s a probléma megoldását a könyvben szereplő megállapítások önmagukban nem segítik elő.

A további fejezetekben a szerző a vállalati szervezet, a vállalati termelési szerkezet s a vezetési funkciók, a vállalati belső irányítási rendszer továbbfejlesztésének kérdéseit taglalja. Megállapításaiból a legfontosabb, hogy a vállalati felső vezetők munkájában éppen az indokolatlan centralizáció fenntartása miatt igen nagy hányadot képvisel a napi operatív (diszpécser jellegű) munka. Ez a törzskar szintjén — különféle áttételeken keresztül — a horizontális tagolás növeléséhez vezetett, s bár tettek kísérletet e túlzott tagolás felszámolására, ez igen sok helyen az igazgatóhelyettesi szinten újratermelődött. A vezetési funkciók továbbfejlesztése tárgyában a kivételek alapján való vezetés (management by exceptions) jelentőségére hívja fel a figyelmet, amikor vezetői döntéseket csak a normálistól eltérő események nyomán hoznak. Ennek feltétele: a megfelelő döntési rendszer; a helyes működési szabályozás; a szelektív belső információs rendszer; a részletes normálfolyamatokra vonatkozó tervek; a fejlett alsó szintű vezetés.

A szerző csak igen indirekt módon foglalkozik a jelenlegi vállalati vezetők szakmai, vezetői nívójának kérdésével. Mindenesetre nagyon egyetértünk azzal a nézetével, hogy „az egyetlen ésszerű vezetői alapállás: támaszkodni a szakemberekre a döntések előkészítése során”. (188. l.)

Varga Sándor könyve hasznos segítség mind az iparszervezéssel népgazdasági és ágazati szinten foglalkozó szakemberek, mind a vállalati vezetők, szervezők számára a vállalatok irányítási rendszerének továbbfejlesztésében.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Фриш

Практический опыт хозяйственной реформы в Венгрии

В вводной части статьи автор коротко останавливается на реформах хозяйственных механизмов в странах-членах СЭВ. Он констатирует, что у них имеются общие, или, по крайней мере, схожие черты. Таковыми являются, например, увеличение значения товарно-денежных отношений, самостоятельности предприятий, изменение роли прибыли и т. д. Специфическая и вместе с тем наиболее существенная черта хозяйственной реформы в Венгрии, отличающая ее от реформ в других социалистических странах, состоит в том, что с 1 января 1968 года народнохозяйственный план не доводится до предприятий, предприятия не получают обязательных плановых показателей, директив. В распоряжении общества имеются разнообразные средства — например, регулирование цен, доходов, капитальных вложений, внешней торговли и кредита — посредством которых хозяйственная деятельность предприятий, учреждений, индивидов может быть подчинена важнейшим экономическим целям.

Рассматривая практический опыт венгерской реформы, следует провести границу между правильностью реформы в целом и практическим функционированием экономических рычагов. Реформа, то есть основная концепция оправдала себя. В то же время часть средств экономического регулирования оказалась пригодной, часть же — неудовлетворительной. В первые годы реформы планомерно и удовлетворительно сложились важнейшие показатели экономического развития страны. В структуре производства и в экономической эффективности — хотя и не в очень широком кругу — наступили определенные изменения. Отчасти в результате структурного улучшения внешнеторгового оборота теперь обращается несколько меньше форинтов на получение одного доллара или одного рубля внешнеторговой выручки.

В связи с функционированием средств экономического регулирования автор останавливается на трех вопросах: на системе цен, на распределении доходов предприятий и капиталовложениях, а также на формировании народнохозяйственной структуры.

Рассматривая систему цен, автор исходит из того, что ею должны отражаться и издержки производства, и рыночная оценка, и государственные предпочтения. В дальнейшем автор подробно излагает, к каким противоречиям приводит на практике удовлетворение этих трех требований, и как сложились система и уровень цен в Венгрии после 1968 года. Он приходит к выводу, что с одной стороны, на долгую перспективу невозможно примириться с диспропорциями, вытекающими из субвенционирования потребительских цен, а с другой стороны, представляется необходимым сблизить пропорции внутренних цен с пропорциями цен мирового рынка.

Анализируя систему регулирования доходов, автор указывает, что основным элементом этой системы является разделение прибыли предприятий на фонды развития, поощрения и резервный фонд. Коллективом предприятий наибольшее внимание уделялось величине фонда поощрения, так как в конечном счете этот фонд служит источником покрытия выплат сверх регулярной заработной платы. Все работники предприятия, таким образом, теперь заинтересованы в динамике прибыли. Это приводит к определенной дифференциации в заработках, чему противостояло желание воспрепятствовать установлению чрезмерных расхождений в оплате труда. В дальнейшем автор останавливается на проблемах, связанных с конкретной системой регулирования доходов, и констатирует: по мнению многих, в будущем необходимо несколько ослабить слишком тесную в настоящий момент связь между участием в прибылях и уровнем заработной платы. Правомерен и вопрос о том, не следует ли предоставить предприятиям право самим устанавливать свою систему оплаты труда при соблюдении определенных правил.

В заключение автор рассматривает группу взаимосвязанных между собой вопросов, касающихся развития предприятий, капитальных вложений и структуры производства. Анализируя проблемы, наблюдающиеся на рынке капиталовложений, он отмечает: если в результате решений, принимаемых центральными органами и предприятиями, начинается осуществление большего числа объектов капитального строительства, чем этого позволяют возможности, то ответственность за это ложится не на систему экономического регулирования, а на авторов этих ошибочных решений.

Ференц Козма

О Комплексной программе и задачах экономических исследований

Комплексная программа — важный промежуточный этап исторического процесса социалистической интеграции. В ней фиксируются достигнутые результаты, намечаются задачи ближайшего будущего и указываются вопросы, которые уже сегодня должны серьезно анализироваться экономистами, чтобы в будущем им можно было найти практическое решение.

Из числа заключающихся в Комплексной программе вопросов, подлежащих теоретическому выяснению, автор выделяет следующие:

1. В условиях современного мирового хозяйства объединившиеся в СЭВ социалистические страны должны параллельно разрешить две, противодействующие друг другу задачи: сближения уровней развития, с одной стороны, и максимально быстрого развития производительных сил наиболее развитых экономик и отраслей, с другой стороны. Таким образом, следует разработать такие альтернативы разделения труда, которые наилучшим образом удовлетворяют этим двум требованиям. Важными элементами этих альтернатив являются совместное использование природных богатств региона стран-членов СЭВ, координация моделей и систем механизмов распространения современной техники и производственного опыта в кругу стран-членов СЭВ, а также национальных мер защиты развития отдельных народных хозяйств. В связи с вышесказанным автор ставит ряд вопросов, ожидающих выяснения.

2. Один из фундаментальных моментов комплексной программы — это необходимость распространения прямых производственных связей. Это — «отсутствующее звено» в интеграционном процессе стран Восточной Европы. Автор ставит несколько подлежащих решению вопросов в связи с экономической проблемой осуществления таких прямых производственных связей. Он указывает, что ни многонациональные фирмы в Западной Европе, ни созданные до сих пор странами-членами СЭВ международные институты по своей структуре и функционированию не могут служить основой для новых форм производственной кооперации.

3. В комплексной программе предусматривается разработать стратегию активного сотрудничества с прочими секторами мирового хозяйства, которая одновременно должна служить и международной системой защиты региона стран-членов СЭВ. В связи с этим также возникает необходимость в координировании защитных систем отдельных народных хозяйств, а также в решении ряда торговых и валютно-финансовых вопросов. В статье поднимается вопрос о том, что нам еще неизвестна точная степень отставания уровня развития наших производительных сил от развитых капиталистических стран и не разработаны различные альтернативы ликвидации этого отставания.

Экономические исследования, направленные на решение поднимаемых в комплексной программе вопросов, должны привести к используемым на практике результатам. Для этого необходимы различные подходы к решению проблем, и выводы относительно механизма и институциональной системы интеграции следует делать на основе многостороннего анализа соотношений сил и реальных процессов, действительно имеющих место в рамках СЭВ. Эта работа — международный научный процесс, и участие в нем венгерских экономистов является, с одной стороны, интернациональным долгом, а с другой стороны — элементарным интересом венгерского народного хозяйства.

Матьяш Тимар

Латиноамериканские впечатления

Автор недавно посетил в качестве руководителя правительственной делегации четыре страны Латинской Америки. В своей статье он обобщает свои впечатления об экономическом развитии и социально-политических стремлениях Латинской Америки, в особенности, четырех посещенных им стран (Аргентины, Чили, Перу и Эквадора). В частности, автор констатирует, что хотя по уровню экономического развития Латинская Америка и занимает относительно благоприятную позицию в группе развивающихся стран, ее развитию препятствуют серьезные экономические трудности.

Во второй части статьи автор останавливается на экономических связях между латиноамериканскими странами и европейскими социалистическими странами, в том числе, Венгрией. Он указывает, что достигнутые до сих пор масштабы внешнеторгового оборота отстают от желаемого и возможного уровня. Внешнеторговый оборот социалистических стран был за последние 10—15 лет в целом дефицитным. Автор пишет, что, по всей вероятности, будет наблюдаться тенденция постепенного сокращения пассива, главным образом, в результате успешного использования экспортных возможностей, вскрытых социалистическими странами в последнее время.

Опыт поездки показывает, что имеется значительный взаимный интерес к развитию как внешнеторгового оборота, так и прочих экономических связей. Уже осуществленные и разрабатываемые соглашения обещают открыть широкую перспективу развития.

Петер Эрдеи

Некоторые соображения о национальных уровнях цен на основе классических текстов

Из небольшого числа не совсем ясных ссылок Маркса на международную стоимость представляется, что он считал нормальным явлением, соответствующим понятию международной стоимости, расхождение в покупательной силе золотых денег в отдельных странах; а именно, что в более развитых странах за весовую единицу золота можно купить меньше — воплощенного в товарах — труда, чем в менее развитых странах. Это явление знакомо и Рикардо, делающему в связи с ним еще более общий вывод. Согласно его мало известным замечаниям о теории сравнительных издержек, в стране с более высокой производительностью труда цена единицы объема товаров выше, чем в других странах. По его мнению, это — результат регулирования «невидимой рукой» национальных уровней цен посредством перегруппировки золотых запасов стран в соответствии с количественной теорией денег, причём такие уровни цен являются необходимыми условиями реализации взаимных преимуществ, основывающихся на различии сравнительных издержек. Но количественная теория денег — ошибочная теория. Граждане же более развитых стран и сегодня, пребывая в более отсталых странах, как правило, могут многое позволить себе такого, чего дома им не позволяют их собственные доходы. Общеизвестны к тому же завышенные валютные курсы доллара, по сравнению с его внутренней покупательной способностью. Автор делает попытку объяснить механизм возникновения этих явлений независимо от количественной теории.

Золтан Роман

Динамика производительности в венгерском народном хозяйстве

В статье анализируется динамика производительности труда в венгерском народном хозяйстве в период 1950—1970 гг., причем — восполняя прежние пробелы — более комплексно и с использованием рядов индексов общей производительности. Индексы производительности труда определяются автором на основе динамики национального дохода и занятости населения, а индексы общей производительности — с учетом национального дохода, а также затрат труда и основных средств. Подразделяя весь период на два, вернее три подпериода (1950—1958, 1958—1967 и 1967—1970 гг.), он исследует, каковы были источники роста национального дохода и производительности, и как изменялась их роль.

В первом приближении автор анализирует динамику национального дохода в расчете на одного занятого и определяющие ее факторы по всему народному хозяйству в целом, в частности, сопоставляя между собой отдельные подпериоды. В дальнейшем он переходит к исследованию трех основных отраслей народного хозяйства — промышленности, строительства и сельского хозяйства, — используя индексы общей производительности, которыми характеризуется общая динамика затрат труда и основных средств. Автор показывает, какая роль принадлежала замещению труда основными средствами и повышению действительной эффективности в динамике производительности труда в этих отраслях. Во втором приближении, используя результаты этих исследований, анализируется динамика национального дохода и производительности во всем народном хозяйстве, с учетом следующих факторов: демографических факторов, занятости, изменения структуры, замещений, эффективности затрат, школьного образования, специальных навыков, экономии от роста масштабов производства. В отношении методологических положений исследования интерес представляет в первую очередь анализ роли весов и взаимосвязей между индексами производительности различных типов.

*Ласлоне Немети—Дьюла Варга***Величина личных доходов и потребление продовольственных продуктов животного происхождения**

Взаимосвязь между динамикой личных доходов и потреблением — общеизвестная закономерность. Однако менее известна значительно дифференцирующаяся взаимосвязь между уровнем потребления отдельных продуктов и личными доходами населения в зависимости от социального расслоения, сельских условий и прочих социально-экономических условий. Эта взаимосвязь представляется авторами в кругу продуктов потребления животного происхождения.

Наиболее характерные различия наблюдаются в уровне и структуре потребления рабочих и служащих, с одной стороны, и крестьянского населения с двойственным доходом, с другой стороны. Сельское — главным образом, крестьянское — население компенсирует недостатки торгового снабжения продуктами приусадебного животноводства, вследствие чего здесь наблюдается высокое потребление битой птицы и свинины. Так как значительная дифференциация доходов наблюдается и у рабочего и крестьянского населения, в потреблении различных продуктов, приходящемся на одного человека, имеются значительные количественные и меньшие качественные различия. С ростом уровня доходов в кругу рабочего населения быстрым темпом повышается потребление свинины и мясных изделий. В кругу крестьянства же — большей частью, в силу собственного производства — с ростом уровня доходов увеличивается потребление чуть ли не всех продуктов. На основе исследований можно сделать вывод, что в результате роста доходов можно ожидать быстрого роста спроса, и что переслоение населения, даже при неизменном уровне потребления, требует расширения мощностей обработки животных продуктов и торговой сети.

SUMMARY OF THE ARTICLES

*István Friss:***Practical experiences of the Hungarian economic reform**

In the introduction the author briefly mentions the reforms of the economic mechanism taking place in the CMEA countries. He establishes that the reforms have some common or at least similar features. Such are e.g. the growing importance of commodity and money relations, of enterprise autonomy, the changing role of profits etc. It is a particular and most essential feature of the Hungarian economic reform quite differently from the reforms in any other socialist country that since January 1st, 1968 the plans are no longer broken down to enterprises, the latter do not receive any obligatory plan indicators or instructions. Many tools are available to society—e.g. the regulation of prices, incomes, investments, foreign trade and credit—for subordinating the activities of enterprises, institutions and individuals to the most important economic objectives.

Analysing the practical experiences of the Hungarian reform, distinction must be made between the reform as a whole and the practical functioning of the economic regulators. The reform, that is, the basic idea proved to be correct. In contradistinction, the regulators are partly good, partly they are unsatisfactory. The most important indicators of economic development showed in the first years of the reform satisfactory progress according to the plan: certain—though not too wide—changes occurred in the pattern and efficiency of production. In part as a result of improvements in the pattern of foreign trade one dollar or one rouble can be procured with somewhat smaller forint inputs than earlier.

In connection with the operation of the regulators the author discusses three problems: the price system, the income distribution in enterprises and investments, as well as the structural development of the economy.

In analysing the price system, the article starts from the fact that prices have to reflect both the costs of production, and the value judgement of the markets and the state preferences as well. The authors examines the grave contradictions raised in practice by the simultaneous meeting of these three requirements, and surveys the development of the price system and the price level since 1968. He establishes that in the long run we cannot put up with the disproportions due to consumer price subsidies, while, on the other hand, it seems necessary to approximate with out price proportions the world market price proportions.

Investigating the income regulation, the author explains that the core of the system is the division of enterprise profits into development, sharing and reserve funds. From the very beginnings, the enterprise collectives have been most concerned for the development of the sharing fund, since, in the final analysis, this is what serves to cover the benefits over simultaneous meeting of these three requirements, and surveys the development of the price and above wages. Every worker of the enterprise has been made interested in profits. This leads to a differentiation of earnings but, simultaneously, we also wanted to forestall the coming into being of too great differences among wages. Next the author surveys the problems deriving from the concrete system of income regulation and states that, in the opinion of many people, the present close relationship between profit sharing and the wage level must be loosened in the future. The question also justly emerges whether it was not correct to give the enterprises the opportunity to work out autonomously their own wage systems, observing certain rules.

Finally, the author treats the interrelated problems of enterprise development, investments and production pattern. Investigating the deficiencies observed in the investment market he states: if, on the basis of central and local decisions, more investments are started than would be allowed by our possibilities, the blame should not be put on the economic reform or the system of regulators, but on those who took the incorrect decisions.

Ferenc Kozma:

On the Complex Program and the tasks of economic research

The Complex Program is an important intermediatory stage in the historical process of socialist integration. It establishes the results achieved, sets the targets of the near future and outlines the problems which should be seriously analyzed by economists in order to render them solvable in the future.

Without a claim to completeness, the author emphasizes from among the problems contained in the Complex Program and to be clarified, the following:

1. Under the present circumstances of world economy the socialist countries adhering to the CMEA have to solve two parallel tasks which are opposed to each other: one is to approximate to each other the development levels and the second, to develop productive forces in the most advanced economies and branches at maximum speed. It is, therefore, necessary to work out such alternatives for the division of labour as will satisfy this double requirement as best as possible. An important element of these alternatives is the common utilization of the natural wealth of the CMEA region, the models and systems of mechanism for spreading modern technology and production experience within the CMEA, as well as the coordination of national rules defending the development of individual national economies. In this context the author raises a whole series of problems waiting for clarification.

2. One of the fundamental principles of the Complex Program is the spreading of direct production links. This is the "missing link" of the East-European integration process. The author raises several problems to be solved in connection with the economic contents of establishing direct production relations. He warns that neither the West-European multinational firms, nor the set-up and the operation of the international institutions brought into being hitherto by the CMEA countries can serve as a basis for the new forms of production cooperation.

3. The Complex Program envisages the elaboration of a strategy for active cooperation with the other sectors of world economy, which means at the same time the international protective organization of the CMEA region as well. In this relation, the problem of coordinating the protective systems of the individual economies also emerges, together with a whole series of commercial, monetary and financial problems. The study raises that we do not yet exactly know to what extent our productive forces are lagging behind those of the capitalist countries, nor are alternative methods elaborated as yet that would serve to make up for this backwardness.

The economic research activity related to the problems raised by the Complex Program must lead to practically applicable results. For this purpose it is necessary to approach the problems in different ways, and to base the conclusions relating to the mechanism and the institutional framework of the integration on the many-sided analysis of the existing power relations and real processes within the CMEA. This work is an international scientific process, where the participation of the Hungarian specialists is, on the one hand, an international obligation, and on the other hand, an elementary interest of the Hungarian national economy as well.

Mátyás Timár:

Experiences in Latin America

Recently the author has paid a longer visit to four Latin American countries, as head of a government delegation. In the article his experiences are summed up about economic development and socio-political objectives in Latin-America and mainly in the four countries visited (Argentina, Chile, Peru and Ecuador). Among other things, he states that, in spite of Latin America occupying a relatively favourable place within the groups of countries of the developing world, yet it struggles with grave economic troubles putting a brake on development.

In the second part of the article the economic relations between the Latin-American countries and the European socialist countries—with Hungary among them—are examined. It is stated that the volume of trade achieved up to now is lagging behind the desirable and possible one. On the whole, the foreign trade of the socialist countries with the Latin-American countries was in the red in the last 10—15 years. According to the author it is probable that the negative balance will slowly diminish, particularly if the socialist countries efficiently use the export possibilities disclosed in recent years.

The experiences of the voyage suggest that there exists great mutual interest for developing both trade and other economic relations. The agreements reached and those under way promise great perspectives for development.

Péter Erdős:

Some reflections on national price levels, with references to classical texts

From the scarce and not quite clear remarks by Marx on international value it seems that he considered it a normal phenomenon and one conforming to the notion of international value that the purchasing power of gold money should differ by countries; namely, that in more advanced countries a unit quantity of gold can buy less of domestic labour—as embodied in commodities—than elsewhere. Also Ricardo knew of the phenomenon, in fact, he made an even stronger statement. According to his less known reasoning related to the theory of comparative costs, in a country where the productivity of labour is higher, also the price of a unit *volume* of commodities is higher. In his opinion, it is in this way that the "invisible hand" regulates the national price levels by regrouping the stocks of gold among countries in harmony with the quantitative theory of money, while these price levels are necessary preconditions for realizing the comparative advantages relying on the differences in comparative costs. But the quantitative theory of money is a false theory.

SUMMARY OF THE ARTICLES

However, citizens of the developed countries can, in general, afford even today many things when they are staying in less developed countries, what they could not afford from their incomes at home. The overvaluation of the exchange rate of the US dollar in comparison to its domestic purchasing power is well known. The author attempts to explain the mechanism for the emergence of these phenomena independently of the quantitative theory.

Zoltán Román:

Productivity trends in the Hungarian economy

The article analyses the development of productivity in the Hungarian economy between 1950—1970. This is done—to make up for existing deficiencies—by presenting and utilizing complete series of index numbers relating to labour and total productivity. The labour productivity indices are calculated from national income and employment figures, those of total productivity from national income and the combined development of labour and fixed capital inputs. The full period is examined in a breakdown by three partial periods (1950—58, 1958—67 and 1967—70) investigating the sources of growth of national income and productivity and their changing roles.

The first approximation analyses the development of national income per employee and the factors determining it for the period as a whole and comparing also the individual partial periods. Next the author investigates the three major branches of the economy: industry, construction and agriculture, using here the total productivity indices showing the combined development of labour and fixed capital inputs. He shows the roles the substitution of fixed assets for labour and the actual increase in efficiency had in these branches on the development of labour productivity. The next step utilizes the results of these investigations and, making further steps forward, analyses the development of national income and productivity for the national economy as a whole, calculating with the following factors: demographical changes, employment, structural changes, substitution, efficiency of inputs, school qualification, training, economies of scale. As regards the methodological statements of the study, it is mainly the analysis of the role of weights and of the interrelations among the productivity indices of different type that may claim interest.

Mrs. L. Némethi—Gyula Varga:

The size of personal income and the consumption of foodstuffs of animal origin

The connection between personal income and consumption is generally recognized. The strongly differentiated relations between the consumption level of some product and the personal income of the population—depending on social stratification, settlement relations and socio-economic adherence—are less known. The study undertakes to make readers acquainted with this field, at least in the scope of consumer goods of animal origin.

The most characteristic differences in respect of the consumption level and pattern can be found between the worker-employee and the peasant (and double income) population. The population living in the countryside—mainly the peasants—complement the shortcomings of commercial supply with the products originating from keeping animals on the household plot; as a result, their consumption of poultry and pork is outstanding. Since income differentiation is strong both with the worker and the peasant population, in the per capita consumption of various products great quantitative and small qualitative differences are found. With the worker population a growing income level entails a quick rise in the consumption of pork and various meat products. As regards, however, the peasantry, with a rising income the consumption of almost every product increases, mainly originating from own production. The analyses show that with growing incomes we may reckon with a quickly rising demand and that the re-stratification of the population necessitates the expansion of processing capacities and the expansion of the trade network even with an unchanged level of consumption.

A Közgazdasági Szemle 1971. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke

	Folyó- irat- szám	Lap
1. Cikkek		
	1	9
	7—8	805
	1	1
Ádám György:	9	1066
Ádám György:	10	1185
Alaxai László:	6	674
Bácskai Tamás:	7—8	868
Bakos Zsigmond:	12	1449
Becsky György:	2	184
Berend Iván:	5	534
Besszonov, Sz.:	6	698
Bognár József:	2	171
Bognár József:	9	1036
Bogomolov, O.:	2	195
Cholaj, H.:	7—8	880
Cukor György:	6	637
Csizmadia Ernő:	5	522
Csizmadia Ernő:	11	1269
Dimény Imre:	4	385
Éltető Ödön— Láng György:	2	129
Erdős Péter:	12	1434
Erdős Tibor:	5	571
		1525

		Folyó- irat- szám	Lap
Fekete György:	A segédmunkás-probléma	3	312
Forgács Katalin:	Polarizáció és depolarizáció a tőkés agrár- fejlődésben	3	328
Földes Károly:	Tervezés, szabályozás, piac	7—8	792
Friss István:	Gazdasági reformunk gyakorlati tapasztalatai	12	1397
Gergely István:	A marketing fogalma és szocialista alkalma- zása	10	1220
Hegedüs András— Márkus Mária:	Szabad idő és munkamegosztás	10	1157
Husztai Ernő:	A pénzforgalom és a pénzállomány alakulása a IV. ötéves terv időszakában	1	26
Jánossy Ferenc:	Még egyszer a trendvonalról	7—8	841
Jónás Anna— Vágó József:	Programozási eredmények az élelmiszer-gaz- daság tervezésében	3	283
Kádár Iván— Kovács Péter:	Gazdasági döntések és információs rendsze- rek	6	685
Kéri Tamás:	Vállalati rugalmasság	3	309
Kornai János:	Nyomás és szívás a piacon	1	41
Kornai János:	Gondolatok a többszintű tervezési rendsze- rekről	9	1047
Kovács László:	A szovjet népgazdaság fejlesztésének IX. öt- éves terve	5	513
Kovács Péter— Kádár Iván:	Gazdasági döntések és információs rendszerek	6	685
Kozma Ferenc:	Adalékok a világgazdasági fejlődési típusok elméletéhez	6	649
Kozma Ferenc:	A Komplex Programról és a közgazdasági kutatás feladatairól	12	1412
Kőszegi László:	A hosszú távú népgazdasági területi tervezés	7—8	822
Kunvári Árpád:	Korszerűség és jövedelmezőség, elméletben és gyakorlatban	11	1295
Láng György— Eltető Ödön:	Jövedelmi színvonal — jövedelmi rétegződés Magyarországon	2	129
Makaruk Ludwig:	Importgazdálkodás és importszabályozás	7—8	774
Marillai Vilmos:	Élelmiszer-gazdasági integráció és szövetke- zetek	1	76
Márkus Mária— Hegedüs András:	Szabad idő és munkamegosztás	10	1157
Mausecz Zsuzsa:	A nők helyzete a következő másfél évtizedben	3	271
Neményi István— Rott Nándor:	Az új pénzülméleti „forradalom” beruházás- politikai vonatkozásai	4	439
Németh Magda:	A nemzeti jövedelem felhasználási arányai	2	147
Németh Magda:	Az infrastruktúra népgazdasági tervezése	7—8	894
Nyers Rezső:	Felszólalás a Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusán	1	16
Nyilas András:	Beruházási tevékenységünk néhány problé- májáról	11	1280
Rácz László— Őri János:	Számítások az ipar és az élelmiszer-gazdaság hatékonyságának összehasonlításához	4	413
Román Zoltán:	A termelékenység alakulása a magyar nép- gazdaságban	12	1459
Romhányi Ágnes:	A munkaerő-struktúra változásának tenden- ciái	11	1347

	Folyó- irat- szám	Lap
Rott Nándor— Neményi István:	Az új pénzülméleti „forradalom” beruházás- politikai vonatkozásai	4 439
Rózsa József:	Foglalkoztatottság és munkaerőhelyzet a IV. ötéves terv időszakában	3 257
Rózsa József:	A munkaerőmozgások értékeléséhez	6 665
Simai Mihály:	A nemzetközi munkaerő-áramlás és a mű- szaki haladás	1 61
Simai Mihály:	Az amerikai gazdaság a 70-es évek elején	5 547
Simán Miklós:	Gazdasági hatékonyság és iparszerkezet	9 997
Szabó János:	Építőiparunk fejlesztéséről	2 159
Szöllősi Endre:	Gondolatok és adatok a parasztság jövedelmi helyzetéről	11 1317
Tallós György:	A bankhitelezés néhány időszerű kérdéséről	9 1019
Tarnovszkij, O.:	A KGST nemzetközi piacának helye és sze- repe a szocialista gazdasági integrációban	2 200
Timár Mátyás:	Latin-amerikai tapasztalatok	12 1423
Tóth A. Ernő:	Az élőmunka-felhasználás arányváltozásai a mezőgazdaságban	10 1204
Tóth Ernőné:	A lakás- és kommunális ellátás nemzetközi összehasonlítása	11 1330
Vágó József— Jónás Anna:	Programozási eredmények az élelmiszer-gaz- daság tervezésében	3 283
Vásárhelyi Pál:	A tervezési adatbank szerepe a „várhatók” meghatározásának tökéletesítésében	4 427
Végyvári Jenő:	Bérrányok az iparban	7—8 761
Vikentyev, A.:	A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelésének aránya a szovjet iparban	10 1171
Vincze Imre:	A nemzetközi és a belföldi árak közötti kap- csolat közgazdasági-szabályozási problémái	10 1141
Wesolowski, J.:	A valutáris és pénzügyi kapcsolatok a KGST- országok gazdasági integrációs folyamatában	2 209
Zala Júlia:	Központi szándék és tervszerűség	4 402

2. Vita

Deák János:	A külkereskedelmi forgalom és a közgazda- sági szabályozók	11 1362
Fekete György:	Az alkotómunka hatékonyságának néhány problémája	7—8 905
Kozma Géza:	Az állami visszatérítés fokozatos csökkenté- séről	3 338
Pirityi Ottó:	Az ágazatok közötti differenciálódásról	6 718
Tarafás Imre:	Exporttámogatás és belföldi árszínvonal	5 584

3. Tájékoztató

Búza Márton:	Gazdasági kérdések a magyar szakszerveze- tek XXII. kongresszusán	9 1082
--------------	--	--------

4. Dokumentum

Távlati műszaki fejlesztésünk főbb irányai	4 447
--	-------

5. Szemle

Babanászisz Szterjosz— Sulász Kosztász:	A gyors gazdasági növekedés és ellentmondá- sai Görögországban	12	1489
Benda Kálmán:	A termelőszövetkezetek munkaerőhelyzete a III. ötéves terv időszakában	5	604
Borbély László:	A nyugat-európai gazdasági és valutaunió terve	9	1103
Boross Béla— Szerbin Pál:	Gazdasági vezetőképzés a Német Szövetségi Köztársaságban	4	484
Brandenburg Sándor:	A belvízi árufuvarozás jövője: egységes vízi- úthálózat Európában és Magyarországon	9	1094
Cretu, Lilian: Csáki Csaba— Varga Gyula— Vendégh Ferenc:	A román gazdaság 1971—1975-ben	10	1244
Forgács Katalin:	Árhatásvizsgálat matematikai programozással egy mezőgazdasági vállalatban	7—8	955
Gergely János: Korán Imre:	Memorandum a mezőgazdaság reformjáról az EGK-ban	7—8	947
Kovács László:	A közúti jármű-gyártás fejlesztéséről	1	94
Laczó Ferenc: Laczó József:	Az önálló ipari kutatóintézeti gazdálkodás sajátosságai az új mechanizmusban	7—8	940
Németi Lászlóné— Varga Gyula:	A magyar—szovjet gazdasági együttműködés 1971—75-re szóló terve	1	89
Nyilas András— Szamosvölgyi Elemér:	A svéd mezőgazdasági árpolitika	11	1374
Papp József:	Az építő- és építőanyag-ipar fejlesztése a IV. ötéves terv időszakában	3	350
Pócs Ervin:	A személyi jövedelem nagysága és az állati eredetű élelmiszerek fogyasztása	12	1480
Pócs Ervin:	A „láthatatlan” személyi jövedelmekről	2	235
Riesz Miklós:	Bulgária VI. ötéves tervének (1971—75) irány- elvei	10	1236
Sándor György: Szabó András:	A fejlett tőkésországok gazdasági helyzete 1970-ben és prognózisok 1971-re	4	472
Szabó Gábor:	A KGST-országok gazdasága az új ötéves tervidőszak kezdetén	5	593
Szabó Gábor:	Állami fejlesztési pénzintézetek a fejlett tő- késországokban	7—8	923
Szabó Katalin:	Jugoszlávia gazdasági helyzete 1970-ben	7—8	917
Ausch Sándor:	A csehszlovák népgazdaság 1971—75. évi fej- lesztési terve	10	1239
	Hazai módszertani javaslatok a föld gazda- sági értékelésére	2	222
	A mezőgazdasági földterületek pénzbeli érté- kelése	6	727
	Az NDK fejlődése 1971—1975 között	7—8	910

6. Tudományos tájékoztató

Ausch Sándor:	A KGST-piac jellege és problémái	1	104
---------------	----------------------------------	---	-----

	Folyó- irat- szám	Lap
7. Folyóiratszemle		
	1	116
	6	743
Ammer, D. S.:	6	740
Bahrah, D.— Szolomatyin, V.:	4	494
Bálek, A. és munkatársai:	10	1254
Bayliss, D.:	7—8	972
Beller, I.:	4	499
Billerbeck, K.:	3	364
Bombach, G.:	7—8	966
Bondynova, J.— Čap, V.:	7—8	974
Bożyk, P.:	5	619
Chelinski, R.:	9	1119
Diaz, R. A.:	12	1505
Doković, D.:	9	1127
Fadil, M. A.:	11	1386
Fishbein, R.:	3	368
Galbraith, J. K.:	5	617
Gorlanov, I.:	12	1504
Göhler, E.— Weitkus, O.:	7—8	965
Gurevics, P. F.:	6	738
Gvisianyi, D.:	12	1506
Hanfland, H. D.:	7—8	975
Hiršl, M.:	11	1382
Hodov, L.:	4	495
Imhof, E. P.:	10	1260
de Jouvenel, B.:	4	496
Jöhr, W. A.:	1	112
Kalecki, M.:	9	1120
Kiuchi, N.:	5	622

		Folyó- irat- szám	Lap
Kohlmey, G.— Kraft, G.:	Népgazdasági felhalmozási képesség és szocialista integráció	11	1380
Korcsagin, V.:	A munkaerőforrások felhasználása az új szovjet ötéves tervben	7—8	968
Lange, O.:	A számítógép és a piac	11	1385
Leontief, W.:	Elméleti feltevések és meg nem figyelt tények	10	1252
Leontyev, L.:	Engels, a közgazdaságtudomány korifeusa	1	111
Letiche, J. M.:	Szovjet vélemények Keynesről: irodalmi áttekintés	12	1509
Lewellen, G. W.— Huntsman, B.:	A vezetők bére és a vállalat teljesítménye	2	249
Lipinski, E.:	Emlékezés Kaleckira	4	492
MacRae, J. T.:	India és Kína — az 1970-es évek kilátásainak összehasonlítása	7—8	969
Mayer, L. A.:	Új kérdések az Egyesült Államok lakosságának nagyságát illetően	7—8	971
Mazanov, G.:	A nemzetközi szocialista hitel integrációs feladatai	4	498
Mikołajczyk, Z.:	Marx elmélete és a szocialista gazdaság koncepciója	3	363
Minc, B.:	A csökkenő hozadék törvénye 200 év után	10	1258
Mysliveček, F.:	A szövetkezés helyéről és szerepéről a szocializmusban	3	370
Novozsilov, V.:	Az optimális tervezés elméletének fejlődése korunkban	3	362
Parker, G. G. C.— Miller, H. S.:	Nemzetközi leasing: használat tulajdon nélkül	2	247
Pesehonov, J.— Rutgajzer, V.:	A nem termelő szféra és a fejlődését szolgáló beruházások	9	1126
Petrakov, N.:	Gazdaságirányítás és gazdasági érdekek	2	241
Pirozynski, Z.:	Juttatások idős embereknek és a nemzeti jövedelem	2	244
Rakowski, M.:	A szolgáltatások makroökonómiai hatékonysága	12	1510
Robinson, J.:	A közgazdasági elmélet fontossága	6	736
Schmid, C. G.:	Külföldi munkások és a munkaerőpiac rugalmassága	12	1508
Scott, H. B.:	Az Egyesült Államok várható részesedése a kelet-nyugati kereskedelemben	7—8	978
Sentilhes, H.:	Agrárreform Peruban	7—8	976
Shimabukuro, Y.:	Singapore gazdasága	10	1257
Šibl, D.:	A tőkés nemzetközi gazdasági integrációból származó előnyök egyenletes elosztásának kérdéseiről	5	621
Smith, D. T.:	Állásfoglalás az értéknövekedési adó mellett	2	245
Soldaczuk, J.:	A külkereskedelem szerepe az intenzív gazdasági fejlődésben	1	114
Surrey, S. S.:	Állásfoglalás az értéknövekedési adó ellen	2	245
Szeliga, Z.:	Hogyan csinálják a magyarok?	9	1125
Szkopina, Z.— Feldman, J.:	A műszaki haladás ösztönzésének pénzügyi módszerei	7—8	977
Uhlig, Ch.:	A fejlődő országok gazdasági növekedése és a fejlesztési segély	6	741
Uszijejics, M.:	A termelési hatékonyság növelésének problémái az európai KGST-országokban	5	616
Volkov, A.:	A „magunkra végzett munka”	3	366

		Folyó- irat- szám	Lap
Wessely, K.:	Idegenforgalom Délkelet-Európában	9	1122
ifj. Williams, E. W.:	A vasutak világszerte veszélyben vannak	9	1123

8. Szakirodalmi tájékoztató

	A vállalati belső mechanizmus helyzete és fejlődésének főbb vonásai — A vállalati belső mechanizmus fejlesztésének gyakorlati kérdései (Ladó László)	1	120
	Az élelmiszer-gazdaság fejlődése (Módos Gyula)	4	509
	Iparfejlesztés és termelékenység (László András)	11	1388
	Tanulmányok az egyensúlyról, ciklusról, stratégiáról (Kemenes Egon)	6	749
Andorka Rudolf:	Mikromodellek (Ligeti István)	4	505
Cukor György:	A fejlődő országok iparosításának néhány kérdése (Mándi Péter)	5	627
Czeitler Sándor:	Magyarország és a tőkés világpiac (Németh Gyuláné)	1	118
Czerwinski, Zbigniew:	Matematika a gazdaság szolgálatában (Zdzislaw Nellwig)	7—8	988
Domé Györgyné:	A mezőgazdasági termelészövetkezetek társulásai (Csizmadia Ernőné)	6	753
Ezekiel, M.— Fox, K. A.:	Korreláció- és regresszió-analízis (Sivák József)	5	631
Dr. Háy László:	A megváltozott világgazdaság (Szántó Györgyné)	5	624
Hedri Gabriella:	A Közös Piac és a magyar export (Forgács Katalin)	6	752
Hoós János:	A gazdasági növekedés alapvető tényezői (Báger Gusztáv)	9	1129
Dr. Jávorka Edit:	Életszínvonal a mai társadalomban (Kovács Dénes)	2	250
Kállai Pál:	Nemzetközi ipari kooperáció (Pécsi Kálmán)	9	1131
Kornai János:	Anti-equilibrium (Tardos Márton)	12	1512
Dr. Kóródi József— dr. Kőszegfalvi György:	Városfejlesztés Magyarországon (Bartke István)	11	1392
Dr. Kövér Károly:	Miért kerülnek válságba a tőkés valuták? (Gyomai György)	6	745
Láng Imre:	Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években (Wiesel Iván)	4	503
László János:	A gazdasági irányítás és a termelészövetkezetek anyagi érdekeltsége (Ferenczi Tibor)	4	501
Lehmann, Hermann: Lewandowski, Jedrzej:	Határhaszon-elmélet (R. É.)	7—8	982
	A mezőgazdasági politika közgazdasági problémái (Roman Kizuk)	7—8	986
Levitt, Kari:	A csendes kapituláció — A multinacionális társaság Kanadában (Ádám György)	3	372
Nyitrai Ferencné:	A magyar ipar fejlődése és távlatai (Berend T. Iván)	11	1390

		Folyó- irat- szám	Lap
Pawłowski, Zbigniew:	Ökonometria (Ligeti István)	3	379
Pilics, Vera:	A női munkaerő jellemző vonásai és problémái Jugoszláviában (Szamarasz Oresztész)	10	1265
Dr. Pogány György:	Öregedés és foglalkoztatás (Mausecz Zsuzsa)	10	1261
Szanyi Jenő:	Gazdasági növekedés és külkereskedelem (Bartha Ferenc)	7—8	980
Szmeljakov, Ny. Ny.:	Az üzleti Amerika (Nyilas András)	4	507
Theil, Henri:	Közgazdaságtan és információelmélet (Ligeti István)	6	747
Dr. Varga Sándor:	Iparvállalatok belső irányítási rendszere (Sinkovics Alfréd)	12	1518
Wesołowski, Jerzy:	A devizamérleg egyensúlya és kiegyensúlyozása (Włodzimierz Siwinski)	9	1134

VEZETÉSI ISMERETEK III.

(Tanulmányok a Borsodi Vezető és Szervező Továbbképző Iskola anyagából)

Szerkesztette: Susánszky János

A Borsodi Vezető és Szervező Továbbképző Iskola két korábbi nagysikerű tanulmánykötete után a „Vezetési ismeretek III.” ezúttal a vezetői tevékenység információ-ellátottságával kapcsolatos kérdésekre irányítja a figyelmet. A könyv fő gondolati vonala, hogy az információs rendszer létrehozása, optimális működtetése elválaszthatatlan a vezetés döntéshozatásától és a hatékonyan funkcionáló szervezettől. Tárgyalja az információs hálózat megtervezését, programozásának módszertani kérdéseit és az ipari szervezetek információs rendszerének fejlesztési irányait. Ismerteti az információs hálózat szervezésének alapvető tényezőit, a döntési rendszerrel alkotott összefüggéseit és modellezésének lehetőségeit. Gyakorlati megközelítésben elemzi a vezetői tájékoztatás formáit, a különböző tevékenységek (pl. műszaki fejlesztés, beruházások, marketing) információ-előkészítési, szervezési problémáit, a szükséges információk rendszerét. Összefoglalja a Borsodi Vezető és Szervező Továbbképző Iskola tanfolyamain végzett információ-feldolgozási gyakorlatok tapasztalatait.

A kötet — amely azok számára is teljes értékű, akik az I. és II. kötetek anyagát nem ismerik — rendkívül újszerűen és gondolatébresztően elemzi az információs rendszer optimális működésének szociológiai, pszichológiai tényezőit és feltételeit, a dolgozók megfelelő informálásának szerepét. A könyv igen színvonalasan dolgoz fel olyan témákat, amelyekben a vezetők ismeretanyagának bővítése vagy elmélyítése talán leginkább sürgető szükséglet.

533 l., fűzve 49,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Münnich F. u. 18., III. emelet — Telefon: 313—975, 318—326

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010

Terjedelem: 8¹/₂ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1971. november 8.

71.1113 — Kossuth Nyomda, Budapest V., Alkotmány utca 3.

A kiadvány előfizethető vagy példányszámonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010 — Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest, V., Váci utca 22. Telefon: 185—612; a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú Hírlapboltjában, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban a Posta Központi Hírlap Iroda 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.